

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

ॐ त रंग प रि च य.

प्रस्तुत विभागांत 'य' ची पृष्ठा ३० ते २०६, 'म' अक्षर
पुर्वे व म १८२ पृष्ठांपर्यंत आला आहे. त्याचे वर्गीकरणः—
यडोदे-ड्लोएमफोदेन.

हिंदुस्थान, इतिहास, वैदिक क.—याचकल, बृहदारण्य-
कोपनिषद्, बृहस्पति, बीषादन, ब्राह्मणे. पी रा णि क.—बनु-
पाहन, बलराम, बलि, बिभीषण, बृहन्नटा, बृहन्नारायणपुराण,
बृहस्पतिस्मृति, ब्रह्मदेव, ब्रह्मवैवर्तपुराण, ब्रह्मांडपुराण, ब्राह्म-
पुराण. प्रा ची न हिं दु स् था न.—बाणराजे, बाह्लीक, बुद्ध.
मु सु ल मा न.—चव्हीनी, यमिथर, यहादुरशहा, यहामनी साम्राज्य,
याजवाह्मदुर, यावर, योरबल, येरीदशाहो. गु ज रा थ.—बाणारा-
वळ. म रा ठे.—बाजी पासकथ, बाजी प्रभु, बाजी भीवरार,
बाजीराव शहा, बाजीराव रघुनाथ पेशवे, बावजी नार्दक जोशी,
बायजाबाई सिंदे, बावडेकर रामचंद्रपंत, बाळाजी भावर्जी चिट-
णीस, बाळाजी कुंजर, बाळाजी बाजीराव, बाळाजी विश्वनाथ पेशवे,
बिनीबाळे, ब्रह्मदेवामी. वि टि धा.—बाजर्जी सुरेंद्रनाथ, बाली सर
जोर्जे, बुसी, बॅंटींग लॉर्ड. आ ती.—चनजिग, बनिगा, बलिबा,
बुरुलुकी, बाफिंडा, बावरल, बारी, बावरिया, बिथोर्ड, बुरुड,
बेने-इस्लामल, बेरड, बेल्दर, बेन्ना, बैगा, बैरागी, योगार,
बोहो, बोरिया, बोहरा, ब्रह्मजोती, ब्रह्मण.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल, मुंबई, महाराष्ट्र-
बहादुरगड, बहिरगड, बागडाण, बागेशाही, बारामती,
बारामाखळ, बाशी, बेलापूर, बोरिवली, कर्नाटक:-बदामी, बा-
गलघोट, बेळगाव, गुमराय:-बलसाड, वांतावा, बारिया संस्थान,
बाहोली, बालासिनोर, बासडा संस्थान, बिलदी, बिहोर, बोटाड,
बोदानो, बेत, बोरसद, बोखनद्रा. सिंध:-त्राणावाड. पंजाब
मध्य प्रांत:-पंहाणपूर, बहालपूर, वस्तर, बादरा, बाला-
घाट, बालापूर, बिजली, बिनापूर, बिज्जी, बिना, बिलगाड,
बिलासपूर, बुलडाण, बेमेतारा, बैतल, त्रफापुरी. पंजाब:-बडोई,
मद्रास:-बंदर, बरहामपूर, बलारी, बालाघाट, बिमलीपट्टम,
बिजामकटक, बेन्नवाडा, बोडीना, फनूर, बोडीली अमीनदारी.
मद्रास:-बैदानीके, वसनापट्टण, बेल्, बेलगामी, बीरिपेट.
निजाम:-बैदरा बा. द.-बालाघाट, बासमत, बिलोली, बेदर,
बोधन, मध्य हिंदुस्थान:-बडोई, बरनगर, बरीय, बाघ,
बापेलखंड, बाबिन, बासोडा, बिजना, बिजवर, बिहट,
बुंदेलखंड एजन्सी, बेरी, राजपुताना:-बनास नदी, बनेरा,
बयाना, बरीसाही, बारण, बारमेर, बाली, बांसवाडा, बिजवर,
बिकानेर, बिजोडिया, बिलारा, बुंदी, बेगुन, बेहरोट पंजाब:-
बताला, बनूर, बनेड, बरनाल, बलगड, बलसान, बसाहर, बहा-
बलपूर, बापेल, बावल, बासी, बिवास, बिचा, बैजनाथ, संयु-
क्त प्रांत:-बदाऊन, बदीनाथ, बनारस, बरेली, बलरामपूर, बा-
लिया, बस्ती, बहरैन, बागमरी, बाघनथ, बाडा, बारबेकी, बा-
सगांव, बासदी, बांसी, बिकापूर, बिजनोर, बिहूर, बिघन, बिल-
ग्राम, बिलारी, बिल्हौर, बिसालपूर, बिखोली, बिस्नान, बुंदेल-
खंड, बेलाप्रतापगड. बंगाल:-बरहान, बराकपूर, बरद, पंहा-
नगर, बसा, बाकुरा, बारगड, बरिसाल, बाडीरहाट, बिष्णु-
पूर, बरिसूम, बुद्धगाय, बेडिहा, बोझा, बोनाईगड, बोलपूर, ब्रह्म-
पुत्रा: बिहोर प्रो रिया. -बरगाव, बरपाली, बरवा, बरिपाडा, बल-
सोर, बहोपूर, पाझ, बाहद, बेगुनबाई, बोनाई संस्थान, बीदर, अ-
हमद शाह:-बिलिन, बोक्लीग, बोखेल, त्रफादेश. आसाम:-बारपेटा,

विषमो जमीनदारी, मङ्गपुत्र, प्राज्ञणवारिया, काश्मीर, - वारमूल,
यातिस्तान. वा य व्य स र हृ ह प्रां त. - वन्न, बोलनघाट.

आशिया-यदक्षान, यडीयट, बलुविस्तान, पख, यशरा,
बाबिलोन, बाबिलोनिया, बाल्त्वश, विधिनिया, युसारा, मुज-
नुरद, शुभायर, वेला, बेहिस्तान, बैकल, बैरुद, योनिओ, मुनेह,
आ ती. - बत्ता, वेदइन, माहुद.

यूरोप, ऐतिहासिक-पर्क, यथैव, वनियर, विस्मार्क, वीकर-
नसफाल्ड, बेकन, बेन, वेन्गाम, वुस्टर। प्रादेशिक-घर्न,
यनोई, बर्मिगहम, बर्लिन, यल्गरिया, बन्हेरिया, बाकु, वार-
सिलोना, याकन, विशानुशियम, वियालिस्टोक, मुखारेस्ट,
मुडापेस्ट, बेडन, वेडफर्ड, वेष्टेहम, वेल्मेड, वेल्फास्ट, वेल्फोर्ड,
बेलम, बोर्सिप्पा, योर्ट, बोर्मेथ, मॅडफोर्ड, मॅडफोर्ड ऑन
अंध्रान, ब्रायडन, बिटोन, बिटिश साम्राज्य, बिटिशिज, मिस्टल,
ब्रांडिसियम, वानडविक, प्रसेसत, व्रेमन, वेस्टी, ब्लैकमॉन।

आफ्रिका-बोटस्वेलैंड, वेंजुएलैंड, मारबर्गटन, बारबरी, बार्को, वेचुआ, विस्मार्क, द्वीपसमूह, इलेफन्टिन, जाती, धर्म, वेचुना, अमेरिका-बफलो, बहामायेट, बार्बाडोज, ब्राडिन्मोर, वेल्लस, बोणोटा, योलिहिया, योस्टन, इयुनास आरिफ, ब्राडील.

घाङ्मय, स्तुत. - मुहदारायणकोपनिषद्. चरित्रः - भाग,
 वादारायण, विष्णु, योपदेव. पौरस्य वाङ्मयाभ्यासक.
 सुहृद्, आकलित. मराठी, चरित्रः - नयावाहिरामदासो, बहि-
 गवाही, यहिरा, योधलामाणकोजी. पा. लो. - मुदयोप. हि. दी.
 विहारीलाल फारसी - बदीनो - का लो. - यस्तक (पुराण).
 ई. प्र. लो. - बर्ग, बर्ग, बायल, प्राउनिंग. फ्रेंच. - बोकोर्जीयो.

शास्त्रे, नैयक-बदकोष्ठता, वस्ती, बालकपवातरोग,
वेरी. वनस्पति.-बदाम, बाजरी, बांज, बामूल, बाहुवा,
बाळतलेप, बिन्वा, बाँट, धुंदान, बेल, बेहडा, भोर, बोल,
प्राणो. पदार्थविज्ञान.-बहुसुपकता, बाष्पीभवन. चरित्रे:-
वाईल रॉबर्ट, बेल अलेक्झांडर ग्रॅहम. रसायन.-बिलिन
किंवा बलक, बोलीन चरित्रे-वर्गेलियस, वर्थेल, विन्केभर,
बुन्सेन, ब्लेक जोसेफ. प्राणिशास्त्र.-बदक, धुलुबुल. सति-
असाख-विस्मय, बेडोर, ब्रॅश. यंत्रशास्त्र.-वायलर.
औद्योगिक.-ग्रथ ज्योतिष.-बुष. चरित्रे-ब्रह्मगुप्त.
तत्त्वज्ञान.-बहुमुखवाद, बुद्धि, बुद्धिप्रामाण्यवाद, ज्ञानकाय-
दा-बिनामीव्यवहार. गणित.-थीजगणित, बीजगणित
शिक्खण.-बालबोर (स्काउट). समाजशास्त्र.-बल्लेनदर,
बोल्शेविकवाद. धार्मिकशास्त्र.-पयस, बहाईपंथ,
थिओडो. वेथेल, बेनेडिक्टाव, ब्राह्मसमाज, ब्लेन्हेट्टर.

भ-भौम.

हिंदुस्थान, इतिहास—वैदिक-भरत, भृगु, पौरा-
णिक-अगौरथ, सरत, अस्मानुर, भीम, भीमक, भीम, भृगु,
भोगवती. प्राचीन इतिहास-भंडाकुल, भीममाल, भीम-
देव (२), भीमसिंह, भोग. मराठे इतिहास-भालदार,
मालिहारी, भास्कर राम कोल्हटकर, भीमस्वामी, भूपणकवि.
इतिहास-भामो, भागवत, भास्कर, भास्कर.

प्रादेशिक इतिहास न भूगोल, मुं ब ई. महाराष्ट्रः—
 भद्रगांव, सांज, भिवंडी, भोसगडी, भोमा, भोमाशेकर, सुधा-
 वळ, भोर संस्थान. गुजरातः—भडोच, भद्रेश्वर, भावनगर,
 भुज. कर्नाटकः—सतवळ. मध्य प्रां. त.—भेदारा, भादक, भादा,
 भिवापुर, भयालपट्टणम्, भेदापाट. मद्रा. त.—भोदोप्रोत्,

भद्रावलम्, भवानी, भोमावरम्. मध्य हिंदुस्थान-मरहुत, भादौरा, मिद, मिलता, भोजपुर, भोजपुर एजन्सी, भोजवा. राजपुताना-भरतपुर, भाद्र, मिंदर, मिलवाडा, भैरोगढ, पंजाब-भकर, भज्जी, भट्टिडा, भवानीगढ, भिवानी, भेडा, भोलख. बंगाल-भद्रेधर, भावुआ. विहार-कोरि सा.-भोगलपुर, भुवनेश्वर. संयुक्त प्रांत-भरथना, भागीरथी, भिगा, भिनरी, भोजपुर, भोजपुर. ब्रह्मदेश-भमो भूतान संस्था न-भूतान. हिंदुस्तान-भोकरदन, भोजपुर. जाती-भवभूमा, भंडारी, भद्रावाड, भरीया, भवया, भाट, भाटिया, भावसाळी, भावटे भावसार, भिल, भुवनमाळी, भुव्वा, भूमिज, भूलिया, भोई.

वाङ्मय, संस्कृत-भविष्यपुराण, भागवत. चरित्र-भट्टी दीक्षित, भूतेश्वर, भवभूति, भारवि, भाष, भास्करराज, भीमसेन दीक्षित, मराठी-भाषवत राजा (महाकाव्य), भावुदास.

शास्त्र, भाषा-भाषाशास्त्र. रसायन-भानिल, भीम व न स्व वि-भागीपाला, भात, भुईकोहळा, भूईमूग, भूभंज, भंडी, भोपळा. औद्योगिक-भरतकाव, भागीपाला, भात. नाट्य-भावे विष्णुदास. भूशास्त्र-भूगोल, भूगुणवर्णन, भूततराक्ष. ज्योतिष-भट्टीपल, भावुमंड, भास्कराचार्य. गणित-भूमिति, वैद्यक-भगदर. धार्मिक-भक्तिमार्ग, भविष्यपुराण, भागवतधर्म, भागवतपुराण, भाषिणी, भीमाष्टमी. लिपि-भ.

म-मूर.

हिंदुस्थान, इतिहास, वैदिक-मधुच्छंदस, मनु, मरुत, मरुत. पौराणिक-मंधरा, मंदर, मंडोदरी, मधुकैटभ, मधुवन, मनु, मयापुर, महिषासुर, माही, माधाता. औद्योगिक-मंडुजी, महायान, माध्यमिक. जैन-महावीर. प्राचीन हिंदुस्थान-मगाध, मदनपाल, मद्रदेश, मध्यदेश, महु, मलय, मालिनी, मिथिला, मिहिरगुल. मुसलमान-मनुजी, मयूरसिंहासन, मलिकंबर, महंमद बेगडा, मादण्णा, मीरजापुर, मुशिंदकुलीखान. मराठा-मंजी, महाराज गायकाव, महाराज होळकर, महाडिक, महादजी शिंदे, महाराष्ट्रीय साम्राज्य, माधवराव नारायण, माधवराव बल्लभ पेशवे, मानाजी आग्ने, मानाजी फांकडे, मालोबी, मिरासदार, मुरारराव जगदेव-घोरपडे. मित्रि-मंडलिक, मलबारी, महानन, मोंटेग्यू. माधवराव सर टी, मिटो (२), मित्र राजेंद्रलाल.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल, भुवनेश्वर, लाला, सामान्य-मुंबई. महाराष्ट्र-मंधर, मंडी, मनमाड, महाड, महाबलेश्वर, महाराष्ट्र, माई, माण, माणगाव, माथेरान, माल-मालेगांव, मावळ, माहीम, माळशिरस, मुरवाड. गुजरात-महंमदाबाद, माही, माहीकोटा, महुवा, मांगरुल. सिंध-मगरलाल, मनिवारी, मीरपुराख-वडोरा-माथेली-साको. कर्नाटक-मंगलवेडें, मन्गळी, महाडिगपुर, मिर-जमळा, मिरज, मुहंमिहळ, मुनोका. गोवा-मांगोवि. मद्रास-मंगलोर, मच्छलीपट्टण, मटनचेरी (कोचीन), मद्रकधीर, मदनपल्ली, मदनगोल, मदनकुलतूर, मद्रा, मद्रास-कम्, मद्रास, मद्रासगुडी, मलकनगिरी, मलबार, महंमदगिरी, माहलपुर, माधवराव, मालिजा, माही, मुलीरी. मद्रास-मंडाबाद, मडय, मडगिरी, मद्र, माणवी. हिंदुस्तान-मखतल, महंमदनगर. बंगाल-मध्य प्रांत-मंगल, मंडला, मध्यप्रांत व बंगाल, मलकापुर, महासमुंद, मारकी,

मुंगली मुरवाड. राजपुताना-मंडोर, मारवाड. मध्य-हिंदुस्थान-मध्यसुदनगढ, मंडेश्वर, मध्यहिंदुस्थान, महि-द्रपुर, महु, महेश्वर, मालवा, संयुक्त प्रांत-मच्छली, मन्-नगर, मंडावर, मधुपुर, मदनपुर, मसूरी, महमुदाबाद, महा-रमज, महोबा, मालिहाबाद, मिर्जापुर, मिर्जापुर, मीरगंज, मीरत, मुसफरनगर, मुबारकपुर, मुसलान, मुरादाबाद, मुस्त-काबाद. पंजाब-मंडी, मधान, मतवली, मलरकोटला, महिंदगढ, मंगल, मोडा, मोंटगिरी, मियानवाली, मुसफ-रगढ, मुरी, मुलान. बंगाल-मदारीपुर, मधुपुर, मधुमती, मधुवती, माहडा, मिदनापुर, मुशिदाबाद. विहार-कोरि-सा-मंडीपुरा, मयूरभंज, महानदी, मानभूम, मुसफरपुर. ब्रह्मदेश-मंगलोन, मंगवे, मंडाले, मध्य, माकमद, मंग-कंग, मंगनांग, मंगने, मिननु, मीकतिला. आसाम-मंग-लदाई, मणिपुर, मालुली, मीकीर. जाती-मच्छी, मणिपुरी, मणिहार, मराठ, महाजन, महार, मांग, मांगेला, मादिगा, माने, मारवाडी, माही, मिनाशी, मिनामी, मीना, मुंडा, मुसलमान.

आशिया-मंगोल, मलायी, महंमद पैगंबर, मायसिनियन संस्कृति. प्रादेशिक-मका, मकान, मंगोलिया, मझारीशरीफ, मदिना, मलाका, मलाया, मस्को, मांजुरिया, मानसरोवर, मोडिया, मुकडेन. युरोप, ऐतिहासिक-मॅकोडेली, माथिनी, मॉन्सेन, मावर्स, मिरावी. प्रादेशिक-मॅंगरेवर्क, मॅन्स्टर, मॅन्डोविया, मॅन्डोविया, मांडी, मांस, मांसेलि, माहडा, मास्को, मिलन. आफ्रिका, ऐतिहासिक-मूर. प्रादेशिक-मध्य आफ्रिका, मादागास्कर, मॉरिशस. अमेरिका, ऐतिहासिक-मनरी जेम्स, मय लोक. प्रादेशिक-मॅन्डिसन, मध्यअमेरिका, मानागा.

वाङ्मय, साहित्य-महाकाव्य. संस्कृत-मातृपुराण, मनु (स्मृति), मातृक्योपनिषद्, माकंडेयपुराण, मुंडकोद-निषद्. चरित्र-मेल, मंडनगिरि, ममद, मयूर, माध, माध-काचारे, मायूरान. अभ्यासक-मंजुसुद्धर, पाली-महावंशी, महावस्तु. मराठी, चरित्र-मधुसूति, महापति, मारकोनाथ, मुकुंद, मुकावाई, मुकेश्वर. गुजराती-मिराबाई. माली-मायकेल मधुसूदन दत्त. हिंदी-मलिक महंमद जायसी. तामिळ-मधुरकवि. मलयालम-मलयालम्. ईंग्लिश-मिल्टन.

शास्त्र, अर्थशास्त्र-माकंडे, माधस, मीना. तत्त्वज्ञान-माया, मित्र, मीमांसा. प्राणिशास्त्र-माकड, मांजर, माशी, मासा मानसशास्त्र-मन, मानसशास्त्र. औद्योगिक-मध, माण, मीठ, मुद्रणकला. वैद्यक-मज्जातंदुदाह, मज्जातंदुशूल, मज्जादीर्घत्व, मधुमेह, मधुरा, मज्जादीर्घत्व, मल्लिकार्जुनदाह, महामारी, मूतखडा, मूत्र. पिंडदाह, मूत्राशय व प्रोक्टेक्टोपेथ श्वेत रोग, मूत्राशय. चरित्र-महंमदगल. रसायन-मंगल, मम, मंजिष्ठ, मिथिल अस्फुटल. चरित्र-माधसज, पदार्थविज्ञान, चरित्र-मंजुसुद्धर व न स्व वि-मका, मच्छी, मंदार, मसुर, मायफल, मिरची, मिर्री, मुळा, मूग कला-मुद्रणकला. गंगा-महावंश, माण, मीठ. मस्तकविज्ञान-मस्तकविज्ञान. ज्योतिष-मंगल. चरित्र-मकरंद, मगिराम, मधुराणाथ, महावीर, महेश्वर, मंजुल. समाजशास्त्र-मंजूर, मातृकन्यापरंपरा, मानवशास्त्र, मावर्स, माधस, मिरा-सदार, मुली, मुलाना. धार्मिक-मसाप्रदायिक-मग, मंगल, मयिसेप्रदाय, मस्वेदनाथ, मधु, मनसा, महंमद पैगंबर, महाभूमाव, मायवारी, मिशन, मुक्तिफौज, मुरली. लिपि-म.

वैशंपर्यागत अधिकारी, लोकसभा, व दिवाणी व क्रौञ्चदारी कायदेश्रमहर्षि आहेत मुताखेताची पूजा करणें हा त्यांचा धर्म होय. हे लोक बत्ता माघा बोलनात.

धर्क—हिंदुस्थानात आणि विशेषकरून महाराष्ट्रात शेतकरी लोक सहसा धर्कें व इतर प्राणी पाळीत नाहींत. याचें कारण ते स्वतः त्यांचीं अंडी, मांस वगैरे खात नाहींत आणि दुसरे त्यातपासून कायदा किती होईल, त्यास कसे पाळण्याचें वगैरेबद्दल त्यांस माहिती नसते. बहुतेककून सुसुप्तमान, झोपले लोक, युरोपियन व नेदरलॅंड विसती लोक आपल्या घरच्या उपयोगाकरिता म्हणून काही थोडीं धर्कें पाळण्यात

धर्कें लहानपणाने आठ महिन्यांचीं झालीं म्हणजे अंडी घालू लागतात यांचीं अंडी कोंबडीच्या अंभ्यापेक्षा बरीच मोठी असतात धर्कें एक वर्षाची होईपर्यंत त्याचा उपयोग न करणें चांगलें. धर्कें पुष्कळ प्रमाणावर वाळणें झाल्यास चार माघात एक नर याप्रमाणें ठेवावीं एका कळपात दोन नर व आठ माघा यापेक्षा जालेन ठेवू नयेत, व सर्व जाती निमिरालया ठेवाव्या काही काही जाती फार मादखोर असतात, उदाहरणार्थ, मासेछांदी, या जाती एके ठिकाणी मिश्रल्यास त्यात नेहमीं भाडणें होतात तसें कोंबड्या व धर्कें एके ठिकाणी ठेवल्यास त्यापासून कोंबड्यांना फार जास्त होतो म्हणून बदकांना नेहमीं वेगळें ठेवणें चांगलें. बदकांना नेहमीं खातात असते, त्यांचे पाय फार जाळूक असतात. व त्यांना फार पळविल्यास काही तरा अथंकर इजा होऊन तीं कायमचीं अंध होतात, म्हणून त्यास पाबरवू नये. बदकास पकडावयाचे असल्यास त्यास घराकडे हाकलून नेऊन तेथे धरावे धर्कें उचलावयाची असल्यास मागेच्या जबळ धरून उचलतात कोंबड्यांसारखे पाय धरून उचलीत नाहींत. बदकांत नर ओळखावयाचें झाल्यास त्याच्या शेपटीत एक कुरळें पांस असतें त्यावरून ओळखतात; तसेंच त्याच्या आवाजावरूनहि त्यास ओळखता येतें मादीचा आवाज नराच्या आवाजापेक्षा फार मोठा व घोगरा असतो. नराचा आवाज कोता व घांरिक असतो

बदकांचीं अंडी उषाविणें झाल्यास तीं बदकांसाठीं ठेवण्यापेक्षा कोंबडीसाठीं ठेवल्यास चांगलीं उबतात. व कोंबडीहि पुढें कांही दिवस त्या पिलांचा सभाळ चांगला करत एका कोंबडीसाठीं पांचसह्या अंभ्यापेक्षा जास्त ठेवू नयेत. अर्धे उबवून पिले बाहेर येण्यास २८ दिवस लागतात कांही जातींचीं अंडी उषण्यास ३५ ते ४० दिवसहि लागतात सतत इतके दिवस एकाच कोंबडीसाठीं अंडी ठेवण्यापेक्षा दोन कोंबड्याकडे तें काम दिलें असतां त्यास फारसा फाय होत नाहीं. अशावीस दिवसांनीं पिलें बाहेर आली नाहींत तर अंभ्याच्या मोठ्या मागाकडे एक लहानसें माक पाडावे व पिलांची चांच कोणी आहे ते पहावे व चांचीच्या वर मगई बेताचे कवची त्यांस बाहेर येण्यास मदत करानी व तें अंडें पुन्हां

कोंबडीसाठीं ठेवावे, म्हणजे पिलें आपोआप बाहेर येईल. याचीं अंडीं यांच्या साहाय्यानें हि उचवितात पण याधानींमज्जेचा उपयोग पिलें सभाळल्याकडे मात्र होत नाहीं म्हणून त्यास कोंबडीच्या ताब्यातच ठावे लागतें पिलें बाहेर आली म्हणजे त्यांस खावयास शिकवणें लागतें पिलांना जे खाणे घालावयाचें तें पातळ करून घालावे लागतें पहिल्या आठ-बड्यात दूध, तांदुळाचे पीठ व सातूचे पीठ एकत्र करून ठेवावे. दुसऱ्या आठबड्यात भरडलेले गहू, भरडलेले सातू, तांदुळाच्या कण्या व थोडेंसे मास दुधात किंवा पाण्यात एकत्र करून ठावे. कधी कधी दुरभण्याची हाळ आणि भात घालावा वर सांगितलेलें अन्न शिजवून घातलेलें फार चांगलें. हेच अन्न पिलें दोड दोन महिन्यांचीं होईपर्यंत घालावे. लहानपणीं अन्न वरचेवर घालावे लागतें. परंतु पुढें ते दिवसांतून तीन चार वेळ घालतें तरी चालतें धर्कें लहान असताना त्यांना पाण्याची फारशी आवश्यकता नसते परंतु तीं मोठीं झाल्यावर त्यांच्या शेजारी एखादे पाण्यानें भरलेलें भांडें सदोदित ठेवावे लागतें शेजारी नदी, तलाव वगैरे असल्यास फारच उत्तम बदकांनां लहानपणीं अंगण धोंडें असतें तरी घुलतें, परंतु मोठेपणीं तें निदान कमीतकमी १२×१२ चौरास फूट असावे लागतें कोंबड्याप्रमाणें यानाहि हिरवे अन्न, पाळू, चुना, वगैरेचा आवश्यकता आहे.

बदकाकरितां परे बांधावयाचीं झाल्यास प्रत्येक बदकास चार चौरस फूट जागा मिळेल अशी व्यवस्था घेई पाहिजे आठ फूट लांब व सहा फूट रुंद एवढ्या घरांत एक बक्षान धर्कें राहू शकतील. या घरास जोडून एक आवार दोनही चौरस फूटाचे असावे व हें चौडों बाजूनीं तारेच्या जाळ्यानें किंवा दुसऱ्या कशाने तरी वेद करावे धर्कें रात्री अंडी घालू लागतात व त्यांचीं सकाळीं दहा वाजेपर्यंत अंडी घालण्याची वेळ असते म्हणून तोपर्यंत त्यास आवारांतून बाहेर सोडूं नये. अंडी घालल्यानेंतर त्यांना शेजारी असलेल्या तळ्यात अन्न टाकात सोमवे. तळें नसेल तर टाकीं बाणें अवश्य आहे. हे टाकीं बदकाच्या घराच्या आवारातच बांधावी व आवार बाज्य नितके मोठें ठेवावे. २४ बदकांना चार फूट लांब, आठ फूट रुंद व तीन फूट उंच एवढी टाकी लागते या टाकींतून पाणी वरच्यावर काढता येईल व नवें घालतां येईल अशी योजना असावी.

बदकांना कोणतेहि खाणें घालतें तरी चालतें असं जरी आहे तरी विशेष प्रकारचे खाणें घातल्यास त्यांचे मांस अधिक रुचकर व चवदार होतें. सर्वांत उत्तम अन्न म्हणजे गव्हाचा कोंडा, सातूचा भरडा, तांदुळाचा कण, भात व मासाचे तुकडे वगैरे एकत्र करून शिजवून पातळ करून घालणें. लोकांच्या फळांचा एक अरंद दांडु लांब असा रवादास पणहळ लावतात त्याप्रमाणें पणहळ करावा व त्यातून अन्न खावयास घालावे. बदकांनी दिवसांतून दोन वेळ अन्न

खाव्यास घालवें. अंडी घालण्याबद्दलीना इतर बदकपिडी जात अत्र लागते.

बद को च्या जाती—बदकांच्या मुख्य जाती सहा आहेत. त्यांच्या माहितीचे फोडक पुढे दिले आहे; परंतु या जातीचे हल्ली पुष्कळ मिश्र संयोगहि प्रचारांत आहेत. या जाती सुधाराव्याच्या शास्त्रात कोबड्याप्रमाणेच त्याचे संयोग करावे लागतात. या जातीपैकी काही जाती कोबड्याप्रमाणेच लठू करता येतात व त्याकरिता त्यांना पीवरीकरणयंत्रांत देवावे लागते. आणखी विशेष माहिती "कोबड्या" या शब्दाबद्दल मिळेल.

बदकांच्या जाती

नाव	शरीररूपेण	चक्रन पौड	शेरा
नर मादी			
आहूतबरी	रंग पांढरा, डोळे ७	६	साव्यास योग्य, फाळे, पांय नारिंगी, शरीर लोपेट, चपटे.
पेडीन	रंग पांढरा, पांय ७	६	अंडीघालण्यास चोसली, खाव्यास फनी दुर्गोची, वाडीस उशीर लागणारी, काटक, बाळगण्यास योग्य, किमत्त अजमाते ५ ते १० रुपये.
राएन	कोई चक्रकीत ९	६	फार मोठी, सुंदर, हिरव्यांगाचे नराच्या मळ्यामागेवती एक दांडी रेषा (कंडी), पांय मऊद नारिंगी, पंखांवर आंमले पटे, मादीचा रंग नरापेक्षा निराला.
कासुया	रंग काळा, डोळे ७	६	अमेरिकनअंडी घाल कर चक्रकीत ९, हिरवा, रंगवश्रमाने मान, पाठ, पंख, नोंबे कोळसर, पांय व तोंडाच्या कोळसर.
मस्कोव्हा	निरनिराळे रंग, ८	४	सर्व बाबतीत उत्तरी, शेरी; फार मोठे, खोरे व काटक.
इंडियन रनर	शरीर वाढीले, मान ४	३	सर्वात लहान, अंडी घालण्यास उत्तम, काटक, फार लठू होत नाहीत.

[टिपण—भार. बी. कोबेकर.]

बदकज्ञान—अफगाणिस्तानच्या ईशान्य सरहद्दीवरील राखीवन राज्याच्या लगतचा प्रांत; यांत भाषानवा. समवेस होते. या प्रदेशांत आग्नेयीकडून बायच्येकडे फोकमानदी वाहते इतर नद्या कुंडुस व मिशन ह्या होत. मुख्य पाळीव जनावर म्हणजे म्हणजे घोडा, शेळवा, गार, चक्रे, सडे, छानदार कुत्रे व बॅबिडून लठू ही होत. जंगली सोडी (कोबड्या पोली), कोहदे, लोडगे, अस्त्रले, डुकरे, हरीण, व चित्ते ही जंगली जनावरे या देशांत सांपडतात. तितरे, चिमण्या, चंडोल, सतावे हेच फाय ते पक्षी सांपडतात.

या देशांत ताश्कि, तुर्के व अरब लोक राहतात. हे लोक फारशी व तुर्की भाषा बोलतात. हे सुमी आहेत; पण छोगरी भाषांत शिफार्याचे व निरनिराळ्या भाषांत निरनिराळ्या भाषा बोलणारे ताश्कि लोक राहतात.

इ. त्रि. स. —बदकज्ञान हा ग्रंथ बॅबिडूयाचा भाग आहे. इ. स. ६२०-६४४ या वर्षी मुहम्मदचा या देशांत आला होता. दहाव्या शतकातील अरब भूगोलवेत्ते येथील पांय व हिरेमाणके यांच्या खाणी व बाक्ष व खोदले या मोठ्या शहरांची व येथील भरभराटीच्या व्यापाराची माहिती देतात. १२७२-७३ साली पाकींथोले व रक्षाचे सोबती येथे काही काळ पर्वत राहिले या व पुढील काळांत येथे जे राजे झाले ते आपापसिर्फे दाराचे वंशज असे म्हणवीत असत. पाकींथोले व रक्षा राजा शहर मईमंद हा १५ व्या शतकाच्या मध्यकाळी मरण पावले व त्याच्यामागे त्याच्या निवाहित मुलाच गादीवर होत्या. १५५० च्या सुमारास उत्तरेत कोकनी या देशाचा ताबा मिळविला, परंतु त्याचा लष्करच हाऊन लष्करात आले व नेतर या देशावर जुम्या राजघराण्यातील खिचाचे वंशज राज्य करित असत. १८ व्या शतकाच्या मध्यच्या सुमारास मीर कोकाच्या सराफ्याच्या घराण्याने या देशाचा ताबा मिळविला; या वेळेस लुने घराणे नाहीत झाले होते १७६५ साली कायू-लच्या राजाने या देशावर स्वारी करून त्याची धुकधान उडविली. १९ व्या शतकाच्या पहिल्या तोंड वर्षीत कुंदस्तच्या उत्तरेत लोकांच्या कोहानवेग व त्याचा मुलगा मुरादबेग या नायकांनी या देशावर स्वाचा करून हा देश गोताड केला. मुरादबेग सेत्यावर मईमंद अमीरखान नांवाच्या हुसत्या एका उत्तरेत्याच्या हातांत येथील सत्ता गेली. १८५९ साली कायान उडविले लोकाना हाऊन लावण्यांत आले, व सध्याच्या राजघराण्यातील मीर महादरशाहा अफगाण लोकांच्या अधिपत्याखाली पुन्हा गादीवर बसविण्यांत आले. १८६७ साली अबदुर रहमानने त्याला हाऊन देऊन त्याच्या भागी मीर मईमंदशाहा फकीरें व त्याच्या भागन त्याच्या घराण्यातील दुसरे लोक गादीवर बसले.

यंदनिके—किवा फेनिके. मईमुर संस्थान, सिमीया जिल्ह्यान शिवापुर तालुक्यातील एक ओलांड गांव. पूर्वी मयारखंड (सत्तरी) प्रांताची ही राजधानी असून येथे बंदरगुप्ताने राज्य केले असे एका शिलालेखात लिहिले आहे.

याचे पौराणिक नांव "बांजवपुर" असे होते. येथे देवळांचे व खोदकाम केलेल्या इमारतींचे खरेच अवशेष आढळले. चालुक्य, चतुर्गुरी, होयसळ, जेजुरी व विजयानगरच्या राजासंबंधी माहिती देणारे तीन शिलालेख सापडले आहेत. विजयनगरचे राजा मोहल्यानंतर मुसलमानांनी १५६५ साली या गावाचा विध्वंस केला असावा.

धंदर—मद्रास ह्या राज्या, कुड्डलूर जिल्ह्यातील एक तालुका. क्षेत्रफळ २४२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९९१) १२६००१. मच्छलीपट्टण हे तालुक्याचे व जिल्ह्याचे दायज आहे. या तालुक्याची हवा साधारण समशीतोष्ण आहे.

यदाउन, जि. हटा—संयुक्तप्रगत. बरेली जिल्ह्याचा नैऋत्येकडील जिल्हा. क्षेत्रफळ १९८४ चौरस मैल हा जिल्हा बहुतेक सपाटीचा असून यातून पुष्कळ नद्या वाहतात. खेत किंवा पार-द-वसादार, मद्रास, रामगंगा व गंगा या मुख्य नद्या आहेत. रोहिलखंडाच्या इतर जिल्ह्यांप्रमाणेच या जिल्ह्याचा हवा आहे.

इतिहास—दहाव्या शतकाच्या आरंभी मुघल नावाच्या अहमद शाहाने एक गांव वसविले त्याच ठिकाण या जिल्ह्याला यदाउन असे नाव पडले मुसलमानांनी सैन्याने रोहिलखानात पुढेकडे जाण्यास सुरवात केली त्यावेळी येथे लखणपाल नावाचा राजा राजा राज्य करीत होता. दरबारात बसलेला सध्यादे सादर राजा काही बाळ यदाउनमध्ये रहात होता असे म्हणतात पण कुतुबुद्दीन ऐबकने या राजाला मारून शहर लुटले (११९६) त्यावेळेपासून विजयनगीर इतिहासाच्या सुरवात होते. कुतुबुद्दीनच्या मारून शत्रुपुत्र अस्तपन्न आला ११९० साली हा मुघलांनी सोडून तो दिल्ली येथे तफारत झाला. त्याच्यामार्फत आलेखर मुघलांच्या अस्तपन्न यदाउनेला खरेच महत्त्व असून १२३६ साली या शहराने दिल्ली इतरा यादवाही-रुक्मिणी-दिला. १३ व्या व १४ व्या शतकात स्थानिक धर्म व राज्यातांविषय महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या आहेत. १४१५ साली मोहम्मदखान मुघलांनी खिजरखानाविरुद्ध बंड करून ११ वर्षे राज्य केले. १४२६ साली खिजरखानाच्या मार्फत आलेखर मुघलांच्या शहरात त्याचा पराभव करून त्याला पोरण याच ठिकाणी ठार मारून त्याच्या शिराचा फाटला. १४२६ साली यदाउनेमध्ये जेजुरी येथे पुरुष अलमगोरा हा १५५० साली यदाउनेमध्ये जेजुरी राहिला त्या वेळी बहलोल खोदने त्याचा सर्व प्रदेश आपल्या ताब्यात घेऊन फक्त यदाउन जिल्हा अलमगोराकडे त्याच्या हयातीपर्यंत ठेवला मोगल सत्ता त्याचाने झाल्यावर हुमायून्ने संघर्ष व यदाउन यावर मुघलांनी नेमले पण त्याचे आपल्यातून पटून संघर्षाच्या मुघलांनी आपल्या प्रतिपक्षास ठार मारून यदाउन आपल्या ताब्यात घेतले. अकबराच्या कारकीर्दीत (१५५६) यदाउन हा दिल्ली मुघलांतील एक सत्ता करून घाली असे खानखान लखनौ जहांगीर म्हणून देण्यात आला होता. शाहजहानच्या वेळी बरेली ही शाही येथे रोहिल्यांची सत्ता वाढत जाऊन

यदाउनेचा न्यास मोराने होऊ लागला. महंमदशाहच्या कारकीर्दीत (१७१९) महंमदखान बंगाल याने यदाउन यादवाच्या जिल्ह्याचा अंमल भाग फक्त यादवाला आणला, प उरलेला भाग असे महंमदच्या हाताखाली रोहिल्यांनी घळ-कावला. पण १७५४ साली फरुखाबादला जोडलेले परगणे रोहिल्यांनी मिळविले. १७७४ साली ब्रिटिशराज्याच्या इतर भागांवर यदाउन जिल्हा अयोध्येच्या नवाबाच्या हाती गेला. व अखेर १८०१ साली इतर प्रदेशांवर तो ईमराना देण्यात आला

जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१) १०५२४० पक्षां श. ८१ हिंदू आहेत. येथे पश्चिम दिवाची मज नावाची पोटम या वालते. हिंदूमध्ये मुख्य जात अहम (हे शेतकरी आहेत) ही आहे. शेतकरी ६० पैशां जहाज शेतकरी पोट मरतात. गहू, व ज्वारी ही मुख्य पिके असून तांदूळ व ज्वार हीही पिकां बहुतेक होतात संयुक्त प्रांतातील इतर भागाप्रमाणे येथे जमीनदारी, पक्षादारी व मज्याचा या पद्धती चालू आहेत साखर करणे हा येथील मुख्य धंदा आहे. कापड विणणे, सुतारकाम, पितळी काम येथे काम साधारण प्रतीची होतात. दख्खनच्या साधने घडी अस्तपन्न येथे व्यापाराची वाढ जागळी झाली आहे. एके काळी व्यापाराची मोठी कार्या अस्तपन्न बरेली व महाराष्ट्र ह्या गावांना ह्या कोहीन महत्त्व उरलेले नही. औष-रोहिलखंड-रंभेची घरेलू पाऊन अतीगडके जागळी शाळा जिल्ह्याच्या उत्तरभागातून जाते आमगाडीचा दुष्पण एक फाट बरेलीच्या जिल्ह्या यदाउने-बलन गेलेला आहे. सध्यातमध्ये संयुक्तप्रगतात हा जिल्हा फारच मागलेला आहे.

त ह शील —यदाउन जिल्ह्याची मुख्य तहशील क्षेत्रफळ ४४२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९९१) २५१०५९. यदाउन व पक्षांनी ही मोठी गावे, व पक्षांनी ३६० आहेत. तालुक्याचा सरास भाग कटहर या सुपीक प्रदेशात आहे.

गा व —जिल्ह्याचे व तालुक्याचे दायज. हे गाव इतिहासातील पुष्कळ प्रतीची पुढे आले आहे. काही देवळांमध्ये हे गाव राजा मुघल अहमर पाने किंवा अहमरपाल राजाच्या राज्याचा वंशजाने इ. स. १०५० मध्ये बसविले असावे असा अंदाज आहे. या ठिकाणी एक देवालय बांधल्याचे आणि येथे राजा वंशातील अहमर राजांनी राज्य केले याचे इ. स. १२ व्या शतकाच्या आरंभीच्या एका खोदीव लिखाणात नमूद केले आहे त्यात या गावाचे "साधामुज" असे नाव दिले आहे. इ. स. १०२८ मध्ये "सध्यादे साहरी" याने हे गाव घेतल्या बद्दलही एक देवळाचा आहे. पण इ. स. ११९६ त कुतुबुद्दीन ऐबक याने हे गाव काबीज केल्याचा ऐतिहासिक पुरावा आहे, व तेव्हापासून जिजिणाच्या मोगल व परगणाद-खंडाच्या अहमदानीत हे गावालास आले व काही वेळ इबतन संस्थान म्हणून देखील होते. १८२८ साली ब्रिटिशराज्या

कारकीर्दीस हें मिश्राचें मुखर ठिकाण झालें; व १८५७ सालच्या बंडांत येथील लोकानीं (खभीनदार अंदलदारासह) परान भाग घेतला होना व त्यावेळीं हें बाहों दिवस हिंदूंच्या ताब्यांत राहिलें बंडानंतर सर्वत्र शांतता झाल्यावर पुन्हां हें पूर्ववत् त्रिदिशाच्या मिश्राचें ठिकाण झालें. स अद्याप अमरावटीस आहे.

येथें इ.स. १२२३ मध्ये मुलतानशमशुद्दिन अलतमश दानें बांधलेली मशीद आहे. तिला येथील देवळाचे बरेंच सामान लाविलें आहे. येथें मोगलांच्या वेळचे अष्टव्य दगें असून त्यांत मुलतान आळउद्दीन व त्याची परीन याच्या कबरी आहेत. तसेच अकबराच्या नवरत्नांतील प्रसिद्ध कवि अयुल फजल यांचा प्रतिस्पर्धी 'बदाउनी' (बदौनी) याची दो जन्म-भूमि आहे.

ब्रह्म—हें मूळचें पश्चिम आशियातील साधारण उंचीचे झाड असून काहीनीर व पंजाबमध्ये याची कधी कधी लागवड करतात. ब्रह्माच्या कडू व गोड अशा दोन जाती आहेत. पण वनस्पतिशास्त्रज्ञांच्या त्या एकतेकापासून ओळखतां येत नाहींत. ब्रह्मापासून एक तऱ्हेचा टिक निघतो. हा टिक हराणांतून सुंवर्य येतो व नेथून युरोपपंडांत पाठविताने. ब्रह्मापासून (कळ्यापासून) अर्क व न उडणारें तेल काढतात. दोन्ही तऱ्हेचे ब्रह्म दाडून रथापासून तेल काढतात. हें तेल स्वच्छ व विचळर असून त्याला चांगली शक्ती असते. गंधी लोक या तेलाचा बराच उपयोग करतात परंतु यांत कधी कधी तीळ, तखत अथवा सस्तू यांच्या तेलाची भेसळ करतात. कडू ब्रह्मापासून अर्क काढतात व त्याला 'कडू ब्रह्माचें तेल' म्हणतात. जरदाळूच्या विधांपासून कडू ब्रह्माच्या तेलासारखे तेल निघतें. ब्रह्माचा औषधाकडे उपयोग बऱ्याच शतकापासून करतात. गोड ब्रह्माचें बी, भोजनोत्तर विषांत, उपहारांत व भेषाभिराईत बरेंच उपयोगांत आणतात.

ब्रह्मी, तालुका.—मुंबई इलाखा. बिजापूर जिल्ह्याचा नैर्ऋत्येकडील तालुका. क्षेत्रफळ ६१५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १०८०००. या तालुक्यांतलं हवा जिल्ह्यातील इतर ठिकाणच्या मानानें फार वाईट आहे. मुख्य ठिकाण ब्रह्मी हें आहे. गुदेदगुड व केरूर ही मोठी गावे या तालुक्यांत आहेत.

गो व.—तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें सदनैमराठा रेस्तेचे स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९०१) ४६८२. हिंदु व जैन लोकानी तयार केलेली लेणी येथे आहेत. त्यापैकी अनंतावर घसलेली नृसिंहाची मूर्ति अद्याप चांगली आहे. येथें दोन तेंद्रे आहेत; उत्तरेम यावनवदे व दक्षिणेस रणमंडळ किला. या गांधी एगुरेसंग सातव्या शतकाच्या आरंभी आला होता. पुष्कळ वेधे हें गांव विजयानगरच्या व नंतर मराठ्यांच्या राज्यांत होतें. सन १८१८ त तें इंग्रजांच्या हातांत आलें. सन १८४० त निजाम राज्यातील १२५ अरबानी एकर

औषध्या झाडणाऱ्या सेनाधिपत्याखाली या गांवावर हजे करून खजिना व याजार छुटला.

बदौनी—मुझा अबदुल कादिर बदौनी हा दिल्लीनजिक बदाऊन येथें सन १५४० च्या सुमारास जन्मला. गायन, ज्योतिष व इतिहास ह्या विषयांचा त्यास मोठा नाद असे. हा अकबराच्या पदवी होता. शेख सुवारिक, फैजा व अयुल फजल यांच्या संगतीन बदौनी एकसारखा वाढीस वढे होता. तथापि त्याच्या विचारांचे बरें त्यास लागलें नाहीं. धर्मसमृद्धीबद्दल तो त्यांचा मनापसून द्वेष करी. त्यानें संस्कृत शिकून अकबराच्या हुकुमानें पण नाचपीनें समग्र रामायणाचें व महाभारताच्या दोन पर्वांचें फारशीन भाषांतर केलें. त्यानें मुत्तकब-उत-नवारिख (अकबराच्या कारकीर्दीचा इतिहास) लिहिला. ह्याचें इंग्रजी भाषांतर झालें आहे. बदौनी अकबराचा द्वेष असल्यामुळे, इतर ग्रंथांच्या पडताळ्यास त्याचा बरील ग्रंथ उपयोगी पडतो. हा ग्रंथ जहांगीराच्या वेळेस प्रसिद्ध झाला. सन १५९४ च्या सुमारास बदौनी मरण पावला. मूगामउल्लुखद, जाघीउरसदी, नजातउररशीद व कामीरचा इतिहास ही पुस्तके त्यानें लिहिली. बदौनी आपल्या कामांत दक्ष नसे. अयुल फजल व फैजा ह्यांस तो मुळीच चाहत नसे. बदौनी कडवा मुसलमान असून विद्वान, सुद्विमान व एष्ट-वक्ता होता [अनेक एधि. सोसा. बंगाल. १८६९; सैतन. पु. ५.]

यद्धकोष्ठता (कॉन्स्टिपेशन)—साधारणतः मनुष्य निरोगी स्थितीत असता ज्या मानानें अन्न खाईल त्या मानानें कमीमात्तो मलोत्सर्जन होतें. याशिवाय हें मलोत्सर्जन चांगल्या रीतीनें होण्यास आतल्यातील मांसल भाग सहज असणें व आतल्यातील पाकस्र प्रदीप्त असणें यादि गोष्टी अवश्य आहेत. बहुतेक लोकांस औषास दिवसातून एकदां जावें लागतें परंतु काही जणास दोनदाहि जावें लागतें तर काही जणांस एक दिवसाआड मलछुटि होते इतर आर्ग-तुल रोगांमध्ये (ज्वरादि) यापेक्षा अधिक काळपर्यंत मळ आतड्यांत राहण्याचा संभव असतो परंतु बाह्यतः चांगली प्रकृति दिसणारी पुष्कळ जाणतें यद्धकोष्ठतेच्या नेहमीच्या खंडीमुळे फार पिडलेली असतात. व त्यापासून परिणामादि वाईट होतात. अथा प्रकारच्या नेहमीच्या यद्धकोष्ठतेची लक्षणं येणेप्रमाणें असतात—काही औषध घेतलें नाहीं तर मलोत्सर्जन दोनव्यासून चार अगर अधिक दिवसपर्यंतहि होत नाहीं. मोठ्या चळामध्ये मळगोडी व रथाचे खडे जमून तो मळ फुगतो. हे खडे व या गाठी घन्याच मोठल्या असतात. औषास जावेंच वाटतें पण गेलें तर प्रथम होतच नाहीं. पण मग थोडे खडे अगर गाठी पडतात. नंतर काही काळपर्यंत पुन्हां एकदां दोनदां जावें लागून आणखी थोड्या गाठी पडतात, व मग नळ रिकामा झाल्यासारखे वाटते. नंतर काही दिवस पुन्हा औषास जाण्याची इच्छाच होत

नाही, व पुन्हा मळ जमून पुढेच सौचास होतें. मळ जमल्या-
पासून बराच त्रासहि होतो मुदद्वाराच्या भोंवती कुणव्यासारखे
होऊन तेथील रक्तावाहिन्या सुजतात. मार्गानुन कळ येते.
पोंडास कुणवटी येते. वरचेवर डेंकरा येतात. अभिबल घुरशी
येऊन तोंडास दुर्गंध येते व कुंथाचे फार लागतें नाहीं
रोग्यांना असं झालं म्हणजे फारच मळटपणा भंगां येऊन
डोकें गोंधळल्यासारखें होतं, उरसाह व टबटबी वाटत नाहीं,
डोकें दुर्ख लागतें किंवा फारच निःशक्कपणा वाटतो व
मनास अति भीदासिन्म येतें. पण पुष्कळ लोकांच्या भंगां ही
एकदां संवय बडली म्हणजे मगतीपासून रयास बरील प्रद्वाराचा
काही त्रास वाटून नाहीं रोग्यास विचारलें तर मान किम्येक
दिवस सौचास झालें नाहीं असं तो कथळ करतो.

मलोत्तर्जनाची स्वाभाविक योग्यता अशी आहे कीं, महा-
लोतातून मुदद्वाराच्या आरंभी मळ बाला असता मळ पुढें
ढकलण्याची शक्तीची लाट उत्पन्न होऊन सौचास जावेस
वाटतें व त आपोआप होतें व मळ मुदद्वारात फार वेळ कुजून
रहात नाहीं परंतु बरील रोग्यामध्ये गुदानात मळ येऊन
राहिला असता तो पुढें ढकलण्याची लाट जी उत्पन्न व्हावी
ती संवयनें तेथील मज्जातंतू शिथिल झाल्यामुळे होत नाहीं.
व गुदान विस्तारण होण्यास आरंभ होऊन त्यात संवयनें पुढें
पुष्कळच मळ मावतो व संवयनें त्याची पीडा होत नाहीं
असं वाटतें. महालोतातून मळ जर अति सावकाशपणें जात
असला तर तो शुष्क होऊन खडा बनतो व अनेक खड्यावा
(गाडीवा) एकमेकावर दाब पडून ते चपटे व एकजीव
होऊन आंतर्ज्यात, नवीन मळ पुढें सरण्यास एक
व्यर्थच होऊन बसतो किंवा फार तर नवीन मळपेकीं
पातळ मळ तेंवडा उत्सर्जन पावून मळश्रेणी वाढत जातात.
म्हणजे अशा वेळीं खरोखरी बद्धकोष्ठ झाला असतां आम
व पातळ मळ फक्त पचत असल्यामुळे अतिशार झाला आहे
अशी समजूत होते.

कारण.—व्यायामाचा अभाव, पातळ पदार्थ व पाणी
पोटात कमी जाणें, सौचास लागलें असता त्या क्षणीं नाण्याचा
आळस, स्त्रियांचें पयातुग्रह गर्भाशय व अंडाशयाचा गुदाश्राव
पडणारा दाब, शिथिली व गुल्म रोगाचा दाब इत्यादिकां-
गती ही खोड जडते.

उपचार — औषध देऊन त्याशिवाय अन्य उपायांनीं त्या
रोगाची पीडा कमी करावी इच्छा असो अगर नको नियमित
वेळीं सौचास गेलेंच पाहिजे अशी सवय पाडावी आहारामध्ये
साज्या अगर वाळविलेल्या माज्या, फळे हीं पुरेशी असावीत
तूप, लोण, तेल, इत्यादि स्निग्ध पदार्थादि आहारात जरूर
पाहिजेत. यिन वाळवेल्या काणिकेनी पोखी खाणें किंवा भाज-
णाच्या पिठाचे पदार्थादि आतव्यासमलोत्तर्जनाच्या कामीं मदत
करतात. सवाळी उठल्याबरोबर एक मोटें भाजेंभर खड पाणी
प्याल्यानेंही कोणता उपयोग होतो. जे व्यायाम करीन

नाहीं त्यानीं चालणें अगर घोडा व सायकलवरवसून हिंडून
येणें किंवा गाडीत वसून हिंडून येणें हितावह असतें.

हे सर्व उपाय करूनही योग्या औषधाची मदत बहुधा
लागतेच गुळकंद, गुलाबकडीचा काढा वगैरे घरागुली
औषधें आहेत. कडक रेंवक कधी वेळीं नये, कारण या
रोगात मळ पुढें ढकलण्याची स्नायूंची शक्ती अगोदरच
कमी झालेली असून अशा रेंवकांनीं ती पुढें आणखी कमी
होते. म्हणून सौम्य औषधें योग्यानीत व त्याबरोबर मळ पुढें
ढकलण्यास व मातल भाग बळकट करण्यास प्रशस्त अशी
कुचला व हिराकस ही औषधें इतर सौम्य डाळकाशी मिश्रित
करून योजून सारांत देशी विदेशी सौम्य रेंवकें पुष्कळच
आहेत, तीं वैद्यांच्या अनुमतीनें योजून घ्यावीत.

याशिवाय नियमानें आपोआप मळशुद्ध होण्यासाठीं थंड
पाण्याचा बरित अगोदर काही दिवस घ्यावा पाणी पावशेर-
पेक्षा जास्त असूं नये, कमीच असावें. थोडें चोळणें हाहि
उपाय उपयोगी आहे प्रतंगमशालें बद्धकोष्ठता होऊन मळ
जमला असता एक द्राम गिठरीन नुसतें किंवा तितकेंच
पाणी पाळून तें पिवकाशीनें मुदद्वारात हट्ट हट्ट घालावें.

वद्विनाथ—संयुक्तप्रातात, गडवाल जिल्ह्यामधील मध्य
हिमालयाचे सिखर उंची २३२१० फूट येथे औपगंगा
नदीचा उगम होतो. धीनरपरापासून मानाघाटाच्या रस्त्याव-
रील दोंगरात वद्विनाथाचें देऊळ आहे. मूळचे देवालय
धीशंकराचार्यांनीं बांधिलें असें म्हणतात वरुणाच्या दोंगराच्या
योगानें कित्येक वेळा हे देऊळ मोडून गेलें होतें हल्लीचें देऊळ
वरेंच अर्वाचीन आहे. देवळाच्याजो दोंगरात तळें आहे; त्या
ऊन पाण्याच्या झऱ्याचें पाणी जातें. या पवित्र ठिकाणीं
पुष्कळ लोक स्नान करतात. पुनारी नमुदी माझण असतात.
पुनः पुनः पलायन रस्त्या (रस्त्याच्या अग्रंत) म्हणतात,
या देवालायाचें वार्षिक उत्सव १००० रु आहे.

वनजिग—हे लोक चिनी व्यापारी असून यांनी लोक-
संख्या सुमारे दीड लाख आहे. व ती बहुतेक मद्रूर संस्था-
नाच आहे हे शेतकी व मजूरी करून उदरनिर्वाह करतात.
याच्यान बऱ्याचशा पोटाजाती आहेत व या पोटाजातीत
देखाल रोटी अगर बेटव्यवहार नाहीं. या जातीपेकीं बाळ-
गारा (कासार) म्हणून एक ग्रात आहे तीत मासभक्षण
अगर घुरापान करीत नाहींत. हे लोक शिव अगर वैष्णव
असून ते वेशीपवीत धारण करीत नाहींत अगर रथाना वेदिक
संस्कार मान्य नाहींत. विषयाविवाहास परवानगी नाहीं.
हे लोक प्रेरे पुरतात. वैष्णव ब्राह्मणाच्या गुरूस हे लोक
आपला गुरू मानतात. [से. वि. (मद्रूर) १९११.]

यनारस, जमीन दा रो—अदोई, चाकिया व रामनग
असे तीन जिल्हे या जमीनदारीत मोडतात. एवंदर क्षेत्रफळ
१८८ चौरस मैल आहे.

इतिहास.—मनुष्यास सुईनहार नावाचा या घराण्याचा
मूळ पुरुष होता, तो अयोध्येच्या नवाघाच्या राजाच्या

लील बनारसचा सुभेदार रस्तुमअली याचा नोकर होता. स. १७३८ त मनसाराम याने जोनपूर, जुनार, व बनारस सर-कारचा वसूल गोळा करण्याचे काम त्याचा मुलगा बलवंतसिंग याच्या नांवाने घेतले. त्यास 'राजा' हा किताब मिळाला. नंतर बलवंतसिंग हा गंगापूरचा जमानदार झाला व १७५४ साली ८००००० रु. देऊन चाकिआ मिळाले व कर माफ झाला. मुजाबद्दला गादीवर बसल्यानंतर कांन्हाबा अर्था वसूल त्यास जहागिर म्हणून मिळाला. स. १७६४ त बक्सारच्या लढाईनंतर औधच्या नवाबाच्या ताब्यातील बलवंतसिंगाचा मुलख बादशहाने केंपनास दिला, परंतु बायरेकटांच्या कोटांनी हा तह रद्द करून नवाबाचे हक्क परत दिले. बलवंतसिंगाच्या-मार्गे स. १७७० त चेतसिंग गादीवर आला. त्याच्या ताब्या-तील मुलखाची मालकी स. १७७५ त केंपनास देशात आली. नंतर चेतसिंगाशी करार करण्यात येऊन वसूल देण्याच्या अटीवर मुलख त्याच्या ताब्यात दिला. १७७८ त रामास शिपायांच्या तीन तुकड्यांचेदल खर्च करावा लागला, व स. १७८० त संस्थानच्या सार्वजनिक व्यवस्थेकरिता व पोस्टेस्वारांच्या तुकडीकरिता खर्च पो.वा लागला. चेतसिंगास हे परत पडले नाही. इंग्रजसरकारच्या धमूर्षा त्याचा पत्र-व्यवहारही चालू साला होता असे म्हणतात. त्याप्रमाणे वारन-हेस्टिंगच्या हुकूमाने स. १७८१ आगस्टमध्ये त्यास पडड-ण्यात आले; हेस्टिंग बनारसला आला होता व जेव्हा चेतसि-ंगावर जे पदारेकरी ठेविले होते त्यांना चेतसिंगाच्या असुया-यांना ठार केले तेव्हा हेस्टिंग जुनारस परत गेला. सैन्य गोळा करून एक महिन्याने चेतसिंगाचे विद्ये घेण्यात आले व तो रंगलेरीस पळून गेला व तेथेच स. १८१० त मेलला. नंतर हो जमानदारी बलवंतसिंगाचा नातू महिपनारायण यास देण्यात आली व वसूल वाढवला; परंतु राजाच्या हातून प्राताची व्यवस्था व बनारस शहराची टाकसळ तीबरील हक्कासद काढून घेण्यात आली. स. १७८७ त बनारसचा रेफिडेंट मि. डॅक्लन याने प्रांतात गैरव्यवस्था आहे असे सरकारच्या नजरेस आणून दिले; त्यास सुधारण्याकरिता सरकारने नेमिले त्याप्रमाणे स. १७९४ त करार करण्यात येऊन त्याच्या हक्काचा मुलख त्याच्या ताब्यातील इतर मुलखापासून वेगळा करण्यात आला, दुसऱ्या प्रकारच्या मुलखाची व्यवस्था सरकारने आपल्या हाती घेतली, व एक लाखाचे वार्षिक उत्पन्न राजास पडूले येले, हल्ली राजाला इतर संस्थानिकप्रमाणे बहुतेक हक्क आहेत. हल्लीचा राजा सर प्रभू नारायणसिंग जी. सी. आय ई १८८९ साली गादीवर आला; याला १५ सोळांच्या सलामीचा मान आहे. या संस्थानची एकंदर लोकसंख्या (१९२१) ३६२७३५ संस्थानातील जंगलाची लांबीहंदी गुमारे ३०० चौरस मैल आहे. १९२२ साली, उत्पन्न २६०५३ रु. होई. धरेंच जल-शयें यांघण्याचे काम चालले आहे.

ज मांई दी-खामपदतीप्रमाणे या संस्थानातील बऱ्याच शेव्यांचांभमल चालता, व कौलीमकंदेदारांमार्फत चालत नाही.

या खामपदतीत मुनीमांच्या द्वारां प्रायश्च सरकारी नियंत्रण असते, संस्थानचे वृष्ट उत्पन्न १९२२ साली ३४६६२८८ रु. इतके होते; व खर्च ३५४८६७० रु. असा होता.

१९२२ साली एकंदर सात वैयकीय मंथ्या होत्या. त्या साली दर हजारो जन्ममृत्यूंचे प्रमाण २०१५ व १८२५ असे अनुक्रमे पडते.

पोस्टेस्वार व पायदळ यांची संख्या अनुक्रमे ५३ व २०१ अशी आहे. १९२३ साली सैन्याची पुनर्घटना झाली व पाय-दळाची संख्या आजच्या नव्या स्थितीप्रमाणे वाढवावी असे ठरले. १९२२ साली ८२ शाळा होत्या; त्यापैकी ४ प्राथमिक मुलांच्या शाळा आहेत. मेस्टन हायस्कूल व लव्हेट हायस्कूल अशी दोन इंग्रजी हायस्कूल आहेत. १९२१-२२ साली शैक्षणिक खर्च १९६२० रु. होता.

स्वराज्य-शिक्षणाच्या बाबतीत पहिली पायरी म्हणून १९२२ साली डिस्ट्रिक्ट बोर्ड ऑफ्ट (१९०६ चा) संस्थानात सुरू करण्यात आला. विहलेन पंचायत बोर्ड (१९२० चासहावा) पास करून सुरू करण्यात आला बोर्डाबाहेर भाडणे मिटावी हा त्या कायद्याचा मूळ हेतू आहे.

मि. हर्श-सेयुक्तप्रात. क्षेत्रफल १००८ चौरस मैल आहे. त्या जिल्ह्याचा भाग गंगानदीच्या पुलीनापासून बनलेल्या जमीनांचा आहे गंगा, गोमती, वणो, व नंद या नद्या आहेत पुलीनाच्या भागात फक्त 'कंकर' दगड सापडतो. झाडी विशेष नाही आख्याची व बांबूची झाडे पुष्कळ असून फळफळावळही पुष्कळ आहे, व बनारसची प्रख्याति आंबे व पेरू याविषयी फार आहे. जंगल फार थोडे आहे. हिवाळ्या-खेरीज हवा सर्व अस्ते व बहुतेक बंगलप्रमाणेच आहे. वार्षिक पावसाचे प्रमाण सरासरी ४० इंच असते.

मुसुत्मानांच्या स्वारीपूर्वी कधी कधी बनारस शहर राजधानी असे; परंतु तिचा फार प्राचीन इतिहास उपलब्ध नाही. दंतकथेवरून असे दिसते की, भाट व कोरी लोकांच्या ताब्यात हा जिल्हा एके काळी होता. परंतु माराच्या शतकांत रवाचे व कनोजच्या राजांचे सद्य होते जयचंद याच्या परामर्शानंतर बनारस महमद घोरीच्या हातात गेले, व त्यावर सुभेदार नेमण्यात आला. पंधराव्या शतकात हा जिल्हा जोनपूर राज्याचा भाग रघोच्या क्षेत्रपर्यंत होता; पुढील शतकांत मोगल व पठाण यांच्या भाडणांत तेथे फार धादधूम झाली, अकबराच्या वेळी त्याचा समावेश अलहाबादच्या मुभ्यात केला होता व अठराव्या शतकापर्यंत तेथे शांतता होती; नंतर पुन्हा मोगल सत्तेच्या न्हातकाली तेथे गडबड झाली १७२२ सालच्या सुमारास सध्यांच्या बनारस जिल्ह्याचा बहुतेक भाग सादरखानच्या (अयोध्येचा पहिला नवाब) मुलखांत समाविष्ट होता. त्याने मीर रस्तुमअली यास वाहिवाटास दिला. मीर रस्तुमअली स. १७३८ साली हाकुन देण्यात आले. व हा प्रदेश मनसाराम नावाच्या गुमास्यास

देण्यात आला; हा हद्दीच्या राजाचा पूर्वज होय, व याने जैनपूर येथील शिक्षा वाचीव केला होता.

मनसाराम १८३९ साली मेला. पुढे त्याचा मुलगा बलवंतसिंग यास मुलूख मिळाला व त्यास 'राजा' हा किताब मिळाला. त्याने किंते वगैरे बाधून नवीन मुलूख चराच ताडण्यात घेतला. यच्या व पुढील कुटुंबाच्या इतिहासाकरिता ('वनारस जमिनदारी') पहा. १७९८ साली जेव्हा ईंग्रजींनी अयोध्येचा नवाब बख्शरअल्ली यास मादीवरून काढून टाकिले तेव्हा वनारस येथे त्यास राहण्याचा हुक्म मिळाला. १७९९ साली ज्ञानेश्वरी महिन्यात त्याने गव्हर्नर जनरलचा एजेंट मि. चेरी याजवर हल्ला करून दोन कामगारांसह त्यास ठार केले या वेळेस बख्शरअल्ली पळून गेला पण पुढे तो पकडला जाऊन कलकत्त्यात जममभर कैदेत होता.

जिल्ह्यात पुष्कळ ठिकाणी जुनी कामे आहेत त्यापैकी मुख्य सारनथ येथील बौद्ध लोकांची कामे आहेत. काशीच्या देवलय-शिल्पाची माहिती 'काशी' या लेखात सांपडेल. जिल्ह्यात शहरां व १९९१ खेडी आहेत. जिल्ह्याची लोकसंख्या १९९१ साली ४४४३८९८ होती. ८९ हिंदू आहेत बोलण्यात बहारा भाषा वपरण्यात येते. व दे. ९० लोक ती बोलनात हिंदुस्थानी ते लोक बोलतात धार्मिक प्रसिद्धीमुळे बंगाली, मराठी व गुजराती भाषा बोलणारे लोक वनारस शहरात पुष्कळ आहेत. वनारस हे सोने व चांदीच्या कामाकरिता, पितळी नक्षीचे काम, कशिशाचे काम, व रेशमी विणकामाकरिता प्रसिद्ध आहे जिल्ह्याचा व्यापार कारसा नाही अंतर्गत मालांपैकी मुख्यतः कापड, मीठ, व धातु होत. वनारस शहर हेच कायते व्यापाराचे मुख्य ठिकाण होय. जिल्ह्यात आगगाडी बऱ्याच भागातून गेली आहे, व रस्तेहि पुष्कळ आहेत.

त ह शी ल — हिचे क्षेत्रफळ ४६४ चौरस मैल. अतून लोकसंख्या १९९१ साली ९६४२७६ होती हिच्यात ९८९ रेबी व दोन शहरे आहेत.

शहर. — काशी' पहा.

यनास — रजपुतान्यातील एक नदी. लांबी ३०० मैल. ही नदी उदेंद्र संस्थानात अवधली ओगरात उगम पावून, ईशान्येकडे उदेंद्र, जयपूर, हुंदी, टोंक, करोली व ब्रिटिश अजमेर वगैरे प्रदेशांतून वहात जाऊन रामेश्वरराजवळ चंपळा नदीला मिळते. बेराच, कोठारी, खारी, डेन, माशी, धिल व मोरेल या यनासास मिळणाऱ्या नद्या होत. हिच्या काठी बिलासपूर व राजमहाल ही शहरे आहेत.

यनिया — 'बाणी' पहा.

यनूर — पंजाब प्रांतात पतियाळा संस्थानमध्ये, पिंजौर निक्षामतीतील याच नावाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या सुमारे पाच हजार. गावाभोवती असलेल्या अवबोपावरून हे गाव पूर्वी महत्वाचे असावे असे दिसते. याचे मुने नाव पुष्प, पोपनमरी दिवा पुष्पावती होते असे

म्हणतात. हे गाव चमेलीच्या अस्तराविषयी प्रसिद्ध होते. अकबराच्या कारकीर्दीत सहाईदच्या राज्यातील हा एक महाल होता. सिंगपुरिया शीख व पतियाळाचा राजा अमरसिंग यांनी हे गाव मोगलापासून घेतले, व अखेर ते पतियाळाच्याच ताब्यात राहिले येथे म्हणण्यासारखा व्यापार चालत नाही.

यनेड — पंजाब प्रांत, सुकेत संस्थानची राजधानी. समुद्रसपाटापासून हिची उंची ३०५० फूट आहे. लोकसंख्या दोन हजार चारोपूर येथील राजधानी मोठ्यानंतर सुकेतचा राजा गहरूर सेन याने हे गाव चतविले

यनेरा — राजपुतान्यात उदेंद्र संस्थानमध्ये, यनेरा इस्टेटचे मुख्य ठिकाण हे रजपुताना-मांडवा रेषेच्या मांडल स्टेशनच्या पूर्वेत पाच मैलावर आहे लोकसंख्या चार हजार गावाभोवती तट आहे. या इस्टेटात एवढी १११ गावे अतून इस्टेटचे उत्पन्न ८८००० रु आहे, व दरबारला खंडणी ४९०० रु पानी लागते. यनेरा इस्टेट प्राचीन काळापासून मेवाडमध्ये मोठ्या गते. सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदेंद्रच्या पहिल्या राजासिंगाचा मुलगा भीमसिंग याने औरंगजेबाची नोखरी चांगली बजाविल्यामुळे त्याला यनेरा ही गद्दगीर मिळाली. स. १७२६ त येथील शिक्षा बाधला गेला. त्यानंतर सुमारे तीन वर्षांनी शाहपूरच्या राजाने तो जिल्हा घेतला, परंतु दुसऱ्या राजासिंगाने तो परत येऊन यनेराच्या राजाला दिला.

यन्तू, जि रहा. — वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतातील, सिंधू नदीच्या पलीकडील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १६७० चौरस मैल. याच्या सर्व बाजूला दोंगर आहेत; कुरम व टोकी ह्या नद्या या जिल्ह्यातून वाहतात.

इतिहास:—येथे पुष्कळ वर्षांपासून अकगण लोकांची वस्ती आहे परंतु येथे एका काळी हिंदू लोक रहात असावेत असे येथील अवशेषावरून दिसते. मज्जनीच्या महंमदने हिंदूंचा नागनाट करून टाकल्यावर एका शतकापेक्षा जास्त काळपर्यंत हा प्रदेश ओसाड होता. त्यानंतर पथिमेकडून बन्नुवाळ व निथामई या लोकांनी येऊन येथे वस्ती केली. अकबराच्या राज्यात मरवठ नावाचे लोक आले व त्यांनी निथामई लोकांना पालवून लाविले. १ शतकेपर्यंत हा प्रदेश नावाला दहौच्या अमलाखाली होता. १७३८ साली नादीरशानने यावर स्वारी करून ह्या प्रदेशाचा विध्वंस करून टाकिला. अहंमदशाह दुराणीने बन्नु खोन्हातून तीन चार वेळ सैन्य नेऊन, प्रत्येक वेळी शक्य तेवढी लूट केली. स. १८१८ त मॅकबराच्या नवाबाने मरवठ आपल्या राज्यात जांढले; परंतु राजाजितसिंगापुढे त्याला दार खावी लागली. १८३८ त हे खोरे धोखाडते केले. राजाजितसिंगाने ह्या प्रदेशात आपले ठाणे देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु बन्नु खोन्हातील लोकांचे हून जोराचा अडथळा झाल्यामुळे त्याला जी काय लूट मिळाली ती घेऊन परत जाणे भाग पडले. पहिल्या शीख युद्धानंतर

हा इपमांच्या सत्तेखाली आला. त्यांनी येथील विले अर्मात-
दोस्त करून सर्वत्र शोतता प्रस्थापित केली.

प्राचीन अवशेषः—यन्त्र सोन्यात अक्षाव येथे व दुसऱ्या
काही ठिकाणी लहान लहान टंकण्यांन भंगलेल्या मूर्ती,
दागिने, विटा, कोल व ग्रीक असुरे असलेली नाणी सापडली
आहेत.

जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१) २४६७३४. ये. ८९
मुसलमान व बाकीचे हिंदु आणि शीख आहेत. मुख्य भाषा
उर्दू ही आहे, परंतु काही ठिकाणी हिंदी भाषा बोलतात.
ये. ७५ लोकांची उपगोषिका शेतकीवर होते.

येथील जमिनीत बराच वाळू आहे. गाहू हे मुख्य पिक
असून त्याशिवाय हरभरा, मका आणि ज्वारी ही पिके
होतात. बहुतेक गावात, स्थानिक उपयोगाकरिता कापड
बिजले जाते. नवई म्हणजे लोकरीच्या केसाळ चट्या व कुल-
की चांगल्या असतात, पण त्या फारच थोड्या प्रमाणात
होतात. निगते माल कापूस, सोकर, व धान्य असून आयात
माल चासर, कापड, तेल, लोखंड, तंबाखू आहे या जिल्ह्यात
आमगाढपा नाहींत; पण यन्त्र येथे माल नेष्टाकरिता नॉर्थ-
वेस्टर्न रेल्वेचे जीट स्टेशन आहे. डेराहमयलखान व
खोहड येथे जाण्याकरिता बन्गपासून पडपा सहका शाल्या
आहेत.

या व (एडबॅलसायद).—यन्त्र जिल्ह्याचे व तालुक्याचे
मुख्य ठिकाण. हे गाव क्रम नदीच्या दक्षिणेस १ मैलावर
कोहातपासून ७९ मैल आहे. लोकसंख्या सुमारे १५ हजार.
लाहोरच्या महाराजाच्या सन्मानार्थ येथील किल्ल्याला घुली-
पगड म्हणतात. या गावी कापूस, कापड, लोखंड, जनावरे,
तंबाखू व धान्य यांचा व्यापार बराच चालतो. या ठिकाणी
दोन ह्यामस्कले व दोन आतुराखणे आहेत.

वफलो—अमेरिका संयुक्तसंस्थानातील न्यूयॉर्क संस्था-
नामचील एरी झॉन्डॉचे हे मुख्य शहर व बंदर आहे. लोक-
संख्येच्या मानाने संस्थानात हे दुसरे असून संयुक्तसंस्थानात
८ वे आहे. एरी सरोवराच्या पूर्वे टोंकावर हे वसले असून नाय-
गर नदीच्या टोंकावर आहे. हे शहर फारच आरोग्यकारक
आहे. येथील रस्ते रुंद असून गावासमोवती सुंदर उद्याने
आहेत. यांत डेलव्हेअर नावाची मोठी बाग आहे. येथील
इमारती फार प्रेक्षणीय आहेत. त्यांत केम्ब्रल विल्डिंग,
स्टीट अँड काउटी हॉल, विश्वविद्यालय, सेंट जोसेफ चर्च
व सेंट पॉल कॅथेड्रल व दुसरी चर्च आहेत.

मुलाच्या शाळा व शिक्षक तयार करण्याच्या बन्नाच
शाळा येथे आहेत. त्याशिवाय वफलो विश्वविद्यालय व कॅनि-
सियस कॅलेज याहि संस्था आहेत. येथील वाचनालयांत
सुमारे ३ लाख पुस्तके आहेत. दुसरीहि काही वाचनालये
येथे आहेत. ह्यामध्ये बरीच असून सीईबी व व्यवस्थित
आहेत. त्याचप्रमाणे गरीब लोकांकरिता व वैद्यकीकरिता
वसतिस्थानेहि आहेत. येथील लोकसंख्या (१९२०) सुमारे

५ लाख आहे. जर्मन लोक सर्वात जास्त असून पोलिश कॅनि-
डियन, आयरिश व श्वित्श लोकहि येथे आहेत.

हे शहर व्यापाराचे एक केंद्रस्थान आहे. सरोवरातून
येथील बराच व्यापार होतो. घोण्याचा बाजार सर्व अमेरि-
केंत येथे फार मोठा आहे. त्याचप्रमाणे धान्य, लाकडातमान,
माषे, लोखंडाचे दगड यावाहि येथे व्यापार आहे.

वज्रवाहन—अजुनाला चित्रांगदेवासून झालेला पुत्र
हा मथिपुरच्या राजा होता. अश्वमेधाच्या दौऱ्यात याचा
अजुनाने जाणूनवजुन अपमान केल्याने याने त्याच्याशी लहान
रयाला ठार केले, तेव्हा अजुनापती उत्तुपी हिने पाताळातून
सैन्यानेनी मणि आणून अजुनाला उठविले

ययाना—राजपुतान्यात भरतपूर संस्थानातील बयाना
तदधिकारिचे मुख्य ठिकाण १९०१ साली लोकसंख्या ६८९५
होती. या शहरांत एक मराठी शाळा आहे. याचे
प्राचीन नांव धीपचा. येथील दोन देवळावर संस्कृत लेख
खोदलेले आहेत. त्यांपैकी एकावर १०४३ हा सन असून
त्यात आदन रागा विजयपाल याचा निर्देश केला आहे
त्यानेच विजयगढना प्रसिद्ध किल्ला बांधला असे सर्वांचे मत
आहे. किल्लात ताबड्या दगडी स्तंभ (लाट) व त्यापरील
विष्णुवर्धन नावाच्या बरोच राजांचा खोदीव लेख आहे; तो
समुद्रगुप्ताचा माहलिक होता. स्तंभावर १७२ हा सन आहे.
१५२६ साली बाबरने लिहून ठेविले आहे की, ' हिंदुस्थानात
हा प्रसिद्ध किल्लापैकी एक आहे ' हे पूर्वी प्राताचे मुख्य
ठिकाण होते व आम्हा फक्त लहान खेडे होते. यात सुयारे,
मोटया इमारती व एक उंच किल्ला आहे. याचे प्रसिद्धि पादरी
छत्र साखर व नीळ याविषयीहि होती.

वयाघाई रामदासी—यामहाराष्ट्र कवयित्रीची योढाधी
कविता प्रसिद्ध आहे. तीवरून रामदासाच्या चरित्रावर
काही प्रकाश पडतो. रामदासावर वयाघाईची गुदभक्ति अप-
रंपार होती. वयाघाईने आर्या केल्या आहेत; त्यावरून
शिवकालीन महाराष्ट्रात आर्या रचण्याची चाल होती. आर्या-
यमकाचा छंद मोरोपेंताच्याहि पूर्वोपासून महाराष्ट्रातील
कवींमध्ये होता असे वाटते वयाघाईची हिंदी रचना
मराठीपेक्षा जास्त ठसकेदार आहे असे महाराष्ट्रातस्वतकार
म्हणतात.

वरगांव—बिहार. पाटणा जिल्ह्याच्या बहार पोठविमा-
गातील एक खेडे. लोकसंख्या (१९०१) ५९५. याचे
पूर्वीचे नांव बिहारग्राम असे होते असे सिद्ध झाले आहे.
येथे हजार वर्षांपूर्वी नालंदा नांवाचा प्रसिद्ध बौद्ध मठ
होता. छापूनस्वयं या चिनी प्रवाधाने धार्मिक शिक्षण घेण्या-
करिता येथे बरेच दिवस काढिले.

वरद्वार, जमीन दारी.—बंगाल प्रांतात हो एक जमीनदारी
आहे. क्षेत्रफळ ४१९४ चौरस मैल. जरी हे १९ जिल्ह्यात
विभागला आहे तरी हिचा मुख्य भाग बरदान, मानमुम,
हुगळी व बोरदुम ह्या जिल्ह्यांत आहे

१६५८ साली कोणी अमराई नावाचा लाहोरचा एक कापूरसत्री येथे आला व तो फौजदाराच्या हाताखाली राकाबा नागराचा चौधरी व कोतवाल झाला. त्या अपराधपासूनच बरदान राकाच्या नांवास सुवात झाली असे समजतात. १६९६ साली येथील जमीनदाराला बखोर सुभासिंगाने मारले. पण कुमारीराजने सुभासिंगचा खून करून सुरू उगविला. १७४१ त विजयनराय यास राजाची पदवी दिली प्रदिप राजे—कार्तिक (१७०२-४०), तिलकचंद (१७४४-७१), महात्माचंद (१८३०-७९), अकताचंद (१८८१-८५), इत्यादि सध्याचे राजे महाराजाधिराज बहादुर विजयचंद हे १८८७ साली गादीवर आले यांनी सर ही पदवी असून कायदेमंडळ व कार्यकारीमंडळ यांत यांनी काम केलेले आहे. व बऱ्याच सार्वजनिक संस्थांनी त्यांचा सेवेस आहे यांना अनेक पदव्या मिळाल्या आहेत

१७ व्या शतकात त्याजमीनदारीत फक्त ६१२ परगण्यांचा समावेश होत होता पण महाराजा कार्तिकराज यांनी ५७ परगणे आपल्या ताब्यांत घेतले

१७६० साली बरदान तेव्हा कंपनीस दिला गेला तेव्हा एकंदर साराजसुलीउत्पन्न तीन वर्षांचे यावनेवर्सास लाय होते बंगालच्या परमनंट सेटलमेंटच्या वेळी ब्रह्मराजाने एकंदर ४० १५ १०९६ नगदी व १९१७२१६ पुरकाषणावद्दल सरकारास देऊ केले नंतर पटणी कास्तकारी काढून (निर्माण करून) त्यांनी पैशाची भरपाई करणे सुरू केले १८९१ ते १८९६ च्या दरम्यान ह्या जमिनीची (द्याना 'जास महाल' हे नामाभिधान आहे) फेरलपावणी करून सारा ठरविण्यास आला. बरदानचा राजा साऱ्या हिंदुस्थानीतील राजांपेक्षा सर्वांत जास्त महसूल देतो.

जिह्वा—बंगाल प्रांतातील बरदान विभागातील एक जिह्वा. क्षेत्रफळ २७०३ चौरस मैल अर्ध्या अर्ध्या जिह्वाची जमीन सपाट आहे ह्या जिह्वातून बाह्याचा दामोदर द्वारवेश्वर, खरी, गोंदा आणि अजय ह्या नद्या भागीरथीस नयवा हुगळील जाऊन मिळतात. पाऊस ५४ इंच पडतो.

सातव्या शतकात गुप्तवंशाचे राजे राज्य करीत होते त्यावेळी ह्या जिह्वा कर्णसुवर्णनामक राज्याचा एक भाग असून सेनवंशाच्या लोकांच्या ताब्यात होता. मुघलमानी इतिहासांत १५७४ साली पहिल्यानेच बरदानचा उल्लेख केलेला आढळतो दाऊदखान ह्याचा परामश्वर होऊन तो राजमहाल येथे मरण पावल्यावर त्याच्या मुट्यातील लोकास अकबराने बरदान येथे पडलेले त्यानंतर दाऊदखान मुलाच्या मोगल सैन्याशी जया पुष्कळ लहान रज्याचा शाह्या त्या ह्याच जिह्वात शाह्या सन १६१४ मध्ये राजपुत्र खुरम (शहाशहान) ह्याने बरदान शहर व किल्ला दोन्ही हस्तगत केले तदनंतर सवकरच अपुराई नावाच्या एका कापूर सत्रीने पंजाबातून येथे येऊन बरदानराज नावाचे संस्थान

बसविले नंतर १६९६ साली सुभासिंग नावाच्या चित्तुआस यथी येथील जमीनदाराने बरदानच्या राजाचा खून केला.

१८ व्या शतकाच्या सुमारास मराठे लोक काढवा येथे आले व अंदाजे ५० वर्षे ह्या जिह्वात फार धुमाकूळ पातला. बंगालच्या गव्हर्नरच्या गादीवरून मॉरिस, कारखानास काढून त्यावेळी मीर कासीमखान यास त्याच्या गादीवर बसविले त्याबद्दल मीर कासीमखानने कंपनी सरकारास १७९० साली बरदान, मिदनापूर व चित्तगांव हे जिह्मे दिले सन १८०५ मध्ये विष्णूराज जमीनदारी महाल जंगलास जोडली आणि १८११ साली हुगळीहि वेगळे करण्यात आले. बरदान जिह्वास रूपाचे स्वरूप १८८५ साली मिळाले

रोज पहारी अवळ गढंगलामध्ये राजा चित्रसेनाने बाघ-लेल्या विरह्याचा एक मोठ्ठालोडका भाग अवशेषित आहे. १९२१ साली लोकसंख्या १४३८९२६ होती बंगाली राहो नावाची भाषा येथे बोलतात ही ८० लोक हिंदु आहेत जिह्वाचा बहुतेक भाग सुपीक आहे. यांत बागाईत होते.

अपनसाल पोटविभागात अन्दाळपासून बराहपूरपर्यंत सर्वत्र कोळसा सापडतो अलीकडे खाणीतून कोळसा बाढण्याचे काम जोड्या प्रमाणावर सुरू आहे राणोवज येथून १९ मैलवर बाढल येथे लोखंडाची खान आहे. राणोवज येथे मातीची भाई करतात पूर्वी रेशमी व सुली कामाचे अजे मह-नाचे दोन छंदे होते. ताऱ्याचे कारखाने देवहार, बेतानखोला, बनपास बगैरे ठिकाणी आहेत. व खुद्द बरदान येथे चाकू-सुण्यास व दिमनर येथे एक रंगाचा कारखाना आहे. ह्या जिह्वात कित्येक गडदवाचे कारखाने आहेत येथून लोखंड व कोळसा खेरीनकरून लोडूळ, कडधान्य, पेंड बगैरे मिश्रित बाहेर पाठविले जातल. राणोवज, असनसोल व बरदान ही व्यापाराची मुख्य ठिकाणे असून पश्चिम भागात म्हणजे संयुक्तप्रांताकडे येथून बरेच धान्य पाठविले जाते. या जिह्वातून मच्छेंकरीड जातो. भागीरथीच्या पात्रावरहि होडघातून व्यापारी मालाची बरेच ने आण होते शेंकडा नऊ लोकानां लिहिलाचाता येते

शहर (वर्धमान).—हे जिह्वाचे मुख्य ठिकाण असून पांऊनदीवर बसलेले आहे. लोकसंख्या सुमारे १५ हजार रामपुत्र खुरमने १५२४ साली हे शहर घेतले तेव्हापासून ह्या शहराचा इतिहासांत उल्लेख आढळतो. १९१६ साली बखोर सुभासिंगाने हे शहर घेतले येथे महादेवाची १०८ देवळे आहेत असे म्हणतात दोन तेल फाटल्याच्या गिरण्या असून एक चाकूकाम्याचाहि कारखाना आहे शीतल येथे दरवर्षी मेठी जत्रा भरते या शहरास स्मृतिस्तिप लिठी १८६५ साली मिळाली. येथे उत्पन्न तन्हेची नबार होते, येथे बरेच हाय-रुल्ले असून बरदानराज कॉलेज आहे

धरनगर (नोर्ड)—मध्यहिंदुस्थान, बालेर संस्थान, उज्जनी जिह्वातील एक गांव हे राजपुताना-मालवा रेल्वेच्या

खांडवा-अजमीर शाखेवर आहे. लोकसंख्या (१९११) ८६३४. पूर्वी हे रजपुतांच्या बऱ्हाम लोच परग्याकडे होतें; परंतु १८ व्या शतकांत शिवाकडे आलें. १९-१ साली येथें म्युनिसिपालटी स्थापन झाली; येथें पाण्य व अक्षू यांचा मोठा व्यापार चालतो.

वरनाळ (अथवा अनाहदगढ)—पंजाबांत पतियाळा संस्थानांतल अनाहदगढ निझामतीचें मुख्य ठिकाण हें पतियाळाच्या पश्चिमेत ५२ मैलांवर व नार्थवेस्टर्न रेल्वेच्या राज-पुरा-भटिंडा शाखेवर आहे. लोकसंख्या सुमारे पांच हजार आहे. १७२३ साली पतियाळाचा राजा अलासिंग यानें पुन्हां हें शहर वसविलें. व १७६३ साली पतियाळा शहर वसवीपर्यंत ही राजधानी होती. हें गव्य भोळा-कार आहे, व त्याच्या सभोवती तट असून आंत विझा आहे. गांवांत एक दवाखाना, एक आंगठो व्हर्न्याक्युलर शाळा व पोस्टल ठाणें आहे.

वरपाली—ओरिसा. ही जमीनदारी संपलपुर जिल्ह्यांत आहे. संपलपुरचा चवथा राजा बलियारसिंग यानें आपला दुसरा मुलगा विक्रमसिंग याच्या छुराक-पोशाखानिमित्त ही दिली. या जमीनदारीत अदमासत ७० गावें आहेत. क्षेत्रफळ २५ चौरस मैल. लोकसंख्या गेल्या खानेसुमारी १७३-४ होती.

वरहामपूर—मद्रास, गंजम जिल्ह्यांतल अगदी पूर्वे-कडील एक तालुका. क्षेत्रफळ ५७३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २७४,४५४. या त.छत्र्यांत ५४९ छेडां असून बऱ्हामपूर, इच्छापुरम, आणि गंजम ही तीन मोठी गावें आहेत; पैकी बऱ्हामपूर हें मुख्य ठिकाण (लोकसंख्या ३१,७३१) आहे. या गावां उत्तम रेशमी कापड विणलें जातें. येथें एक साखरेचा कारखानाहि आहे.

(२) बंगाल इलाख्यांत मुर्शिदाबाद जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. हें गांव भागीरथी नदीच्या डाव्या तीरावर वसल आहे. लोकसंख्या (१९११) २६१४३. याच ठिकाणी १८५७ सालांत १९ दिवसांच्या पळटणींतल शिपायांनी बंड केलें होतें. येथें एक कॉलेज व त्याला छागुन व एक हायस्कूल आहे. याशिवाय येथें तेलानी व सरकी काढण्याची गिरणी व सुतारकामाचा कारखाना आहे, लोकांचे येथील हेच मुख्य उद्योगधंदे आहेत.

वराकपूर—बंगालमध्ये 'बोबीसपरगणे' जिल्ह्यांतल वराकपूर पोस्टविभागाचें मुख्य ठिकाण कलकत्त्यापासून हें १५ मैलांवर हुगळी नदीच्या पूर्व तीरावर आहे. याचे उत्तर-वराकपूर [लोकसंख्या (१९११) १८४७] व दक्षिणवराकपूर (वस्ती २७६०५) असे दोन भाग आहेत. दक्षिणवराकपूरमध्ये टावणी असून तिची लोकसंख्या ११४८५ आहे इ. स. १७७० पासून येथें शिपायांच्या बराही असल्यामुळे यास हें नांव पडलें आहे; तेथील लोक यास 'वानक' म्हणतात. येथें एक बाळ्या

शिपायांची पळटण आहे. वराकपूर येथें इ. स. १८२४ व १८५७ मध्ये दोन वेळा बंडे झाली होती.

वरांथा—बिहार—ओरिसा, ओरिसाचें मांडलिक संस्थान. क्षेत्रफळ १३४ चौरस मैल. या संस्थानचा संस्थापक एक मल्ल होता अशी दंतकथा आहे संस्थानचें उत्पन्न ४३००० रु. असून संस्थान मिंटिश सरकारास वार्षिक ११९८४. खंडणी देतें. लोकसंख्या (१९११) ४१४२९. बहुतेक लोक हिंदू आहेत. मगियागुंथ येथें उत्तम रेशमी व सुती कापड होतें.

वरिपाडा—ओरिसामध्ये मयूरभंज मांडलिक संस्थानची राजधानी. ही पुन्हा व्हर्ग नदीवर आहे. लोकसंख्या पांच हजार. बंगाल-गंगपूर रेल्वेवरील रस्ता जंक्शनपासून वरि-पाडापर्यंत रेल्वाने रेल्वे आहे. व मिदनापूर शहरापर्यंत पक्के रस्ते आहेत. हें संस्थानिकांचे राहण्याचें ठिकाण असून राज्य-कारभाराचेंहि मुख्य ठिकाण आहे. येथें एक दवाखाना व हायस्कूल आहे.

वरी साद्री—राजपुताना, उदेपूर संस्थानांतल याच नांवाच्या जहांगिरीचें मुख्य शहर. हें उदेपूर शहराच्या आग्नेय बाजून पूर्वेत सरासरी ५० मैलांवर आहे. लोकसंख्या चार हजार. ही जहांगीर मेवाडच्या वडोळी सरदाराकडे आहे. त्यास राजा म्हणतात हॉल एव्हर ९१ खेडी आहेत. उत्पन्न सरासरी ४८००० रु. आहे व ८१० रुपये खंडणी ईंग्रज सरकारला दिली जाते. येथील सरदार झाला रजपूत आहेत. यांनी १६ व्या शतकाच्या आरंभी कडेपाडातील झालवाड रक्षण करून ही मिळविली व 'राजा' ही पदवी, राण्याच्या अवळची मानाची जागा व मेवाडचें निशाण नेण्याचा आणि राजवाड्यापर्यंत आपला नगारा वाजविण्याचा अधिकार वगैरे द्या मिळविले. हे द्या त्यांच्या बंधाकडे अद्याप आहेत

वरेदू—महाराष्ट्र व करतोया नद्य. मधील पूर्व बंगालच्या भागाचें प्राचीन नांव; या ठिकाणीच प्राचीन काळी पुंड्राचें राज्य होतें; व हल्ली तो राजशाही विभागाचा पश्चिम भाग आहे. ११ व्या शतकात बल्लभसेन राजानें याचें हें नांव देविल्ले अर्णव; व अद्यापहि दिनाजपूर, मालया, राजशाही व बोम्रा या जिल्ह्यांच्या सरहद्दीवरील जंचट प्रदेशास वरेदू म्हणतात.

वरेली, जि. ल्हाना.—संयुक्त प्रांत, बरेली अथवा रोहिल-खंड निभा ताल. जि. ल्हाना. याचें क्षेत्रफळ १५८० चौरस मैल आहे. नद्या पुष्कळ असून त्यांत रामगंगा व पूर्व बहमुळ या मुख्य आहेत. जिल्ह्यांत जमीन बहुतेक पुळणाचीच वनसेली आहे व कंहर मध्येच सापडत नाही. येथील वनस्पती गंगेच्या प्रदेशाप्रमाणेंच आहेत. उत्तरेत चित्ते नेहर्मा आटळतात व पूर्वेत लांडगे बरेच आहेत कोही ठिकाणी काळबोट आहेत. सर्पहि पुष्कळ आहेत जिल्ह्यांत वार्षिक पावसाची सरासरी ४४ इंच आहे.

वृत्तिहासः—ख्रिस्ती शकापूर्वी उत्तर पांचाल राज्या-मध्ये ह्या जिल्ह्याचा समावेश होत होता. रामनगर येथें सांपडलेल्या नाण्यावरून ख्रिस्ती शकापूर्वी २ व्या शतकांत

राज्य करणाऱ्या राजांची नांवे उपलब्ध झाली आहेत. ह्या राजांचा अलाहाबादच्या दक्षिणेस राज्य करीत असलेल्या रामवंशाशी संबंध होता, व पुराणातील संघ राजे हेच होत, असेहि एक मत आहे.

मुघलमानी राज्याच्या काळाच्या आरंभी ह्या ज्वाल रोहिल-खंड म्हणतात, त्यासच 'कटेर' म्हणत व सैफील रजपूत रहिवासी बरेलीस फार उपद्रव देत. बरेली शहर १५१७ त वासदेव व बरेलदेव या दोघांनी वसविले व बरेलदेवाच्या नावावरून याचें नांव पडलें. शाहाजहानच्या वेळेपर्यंत हे फारसे महत्त्वाचे ठिकाण नव्हतें. पुढें योगलाखून अयोध्येच्या नवाबामार्फत हा भाग ईशान्येस मिळाला.

अहिछत्र अथवा रामनगर येथें जुनी नाणी व सुंदर लोकांचें खोदकाम सापडलें आहे. हे अद्याप केन लोकांचे पवित्र स्थान आहे. ओन्स व बरेली येथें काही कबरी व मशिदी आहेत. या जिल्ह्यात ११ शहरे व १९३८ खोर्बा आहेत. लोकसंख्या (१९३१) १,०१,३८५. रामगंजेजवळील पुळ-थोची ममीन बहुतक सुपीक आहे. जमीनदारांचे ५५४५ महाल, ५०४ पदीदारी व ३६ भेट्याचार हे भाग आहेत. मुख्य पिके तांदूळ, गहू, हरबरा. आयात माल मीठ, कापड, धातू, दगड व चुना असून निर्यात माल धान्य, साखर, कातडी, ताग व मळितानी धान्य हा आहे. शिक्षण साधारणच आहे.

तहसील — जेजफळ ३१० बॅरोट मेल. लोकसंख्या (१९३१) ३१,८९३. तहसीलेंत ४१० खोर्बा व बरेली (जिल्हा व तहसिलाचे मुख्य ठिकाण) हे एकच मोठे शहर आहे. हात जमीन फारशी चांगली नाही, तथापि रामगंगा पया भागांतून वहाते, तो भाग फार सुपीक आहे उंसाची लागवड फार होते; व गुळाची साखर पुष्कळ ठिकाणीं—मुदयतः बरेली येथें—तयार होते.

शहर. — हे कलकत्त्यापासून ८१२ मैल व मुंबईपासून रेल्वेने १०३१ मैल असून अलीगडपासून नियमांनी औद्योगिक रेल्वेची शाखा व मुख्य फाटा यांच्या जंक्शनवर आहे. लोकसंख्या सुमारे एक लाख तीन हजार आहे. १८५७ च्या बंडाच्या वेळी बरेली हे महत्त्वाचे ठिकाण होतें. शिपायांनी बंड उभाहून, हाक्षिण रहमतखानाचा नातू खान-बहादुरखान यास सुभेदार म्हणून नेमले.

१८५८ साली येथें म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली, येथील मुख्य पंधा गुळाची साखर करण्याचा होय; दरवर्षी गूळ सरासरी २०००० टन वाढेहून येतो व १८००० टन साखर बाहेर जाते. बरेली शहर वास्तव्या व लाकडी कामगिरी प्रसिद्ध आहे. योडे कापडहि विणले जात व भांडाहि होतात, पण हे थंडे फारसे महत्त्वाचे न होत. येथें एक कॉलेज आहे.

बॅरोटसेलॅंड — दक्षिण मध्य आफ्रिकेतील एक देश. या देशाचा बहुतेक भाग ब्रिटिश संरक्षणखाली आहे. यात व्होडे-

शियाचा समावेश होतो. या ठिकाणी बॅरोटसे लोक राहतात म्हणून या देशाला हे नांव पडलें आहे.

ज्या विस्तारानें मैदानांतून श्रावेझी नदी वाहते त्या मैदानांत ब्यारोटसे लोक राहतात. कित्येक लोकांच्या मते हे लोक मॅशोनालॅंड येथील लोकांचीच एक शाखा आहे. परंतु सर्वमान्य समज असा आहे की, हे लोक फार पुरातन काळी आति लावून ईशान्येकडून या ठिकाणी आले. १९ व्या शतकाच्या आरंभी वायुये लोकांची एक पोटाजात येथें येऊन तिने बॅरोटसे लोकाना भिकवें व त्या प्रदेशावर आपला अंमल घडविला. १९१८६५ साली बॅरोटसे लोकांनी बंड करून वायुये जातीचा मुख्य म्याकोलोला याची सत्ता नष्ट करून आपली सत्ता पुनरपि स्थापन केली.

आफ्रिकेतील नामी लोकांहून बॅरोटसे लोक फार बुद्धिमान आहेत. ते काळ्या रंगाचे, उंच व सुबक बांध्याचे आहेत. जातीचा मुख्य, नेतर त्यांचे धंदवा व त्यांच्या साली जातीतील इतर लोक बहुतेक गुलामांच्या दर्जाचे, असे या लोकांत सामाजिक दर्जे आहेत. १९०९ साली ही गुलामगिरीची संस्था मोडण्यांत आली. जातीचा मुख्य एकदाच राज्यकारभार पहात नाही तर त्याच्या त्याच्या राणीची सहकारिता असते. ही राणी त्याची कायको नसून बडील बहीण असते. याच्या मरणाबरोबर हिची सत्तादेखील लुप्त जात. या लोकांचे कायदे प्रगतिके असून त्यांच्या बुद्धिमत्तेचे निदर्शक आहेत. मुद्यावर जर एखादा आरोप साबित झाला तर त्याच्या समान दर्जाचे लोक त्याची चौकशी करतात. हे लोक सूर्योपासक आहेत. हे आनंद्या पूर्वभागाच्या भुतांची देखील पूजा करतात १८८४ साली या ठिकाणी प्रोटेस्टंट-येथी क्रिस्ती धर्मीचा प्रवेश झाला व लेबानिका या मुख्याचा बडील मुलगा सेटोआ हा व इतर लोक क्रिस्तीपासक बनले.

बॅरोटसेलॅंड हा अबादव्य मुलुख पाश्चिमेत किंडी नदीपासून पूर्वेस कापयु नदीपर्यंत व उत्तरेस कांगो-श्रावेझी या जलविभाजक क्षेत्रापासून दक्षिणेस लिन्ग्याडी व श्रावेझी नदीपर्यंत पसरला आहे. याचे पुढीलप्रमाणें विभाग करता येतातः—(१) मध्यप्रांत-या ठिकाणी बॅरोटसे लोकांचा मुख्य स्वतः राज्यकारभार पडतो. (२) सरहद्दी-जवळील प्रांत-येथील राज्यकारभार उपमुख्याद्वे सोंदविला आहे. आणि लोक मुख्याला जबाबदार आहेत.

१८८९ च्या सनदेने ब्रिटिश दक्षिण आफ्रिका कंपनीने मध्यश्रावेझीच्या उत्तरेकडील प्रदेशावर आपले राज्य स्थापिले व १८९१ साली प्रोटेस्टंट व पोतुगालमधील तद्दाम बॅरोटसे लोकांचे राज्य ब्रिटिश हुकूमतीखाली घेण्यात आले. ब्रिटिश अंमलदारांच्या खासनामांणी एक तहेशीय शिपायांनी पलटण उभारण्यात आली. मुलकी अंमलदारी व जिल्हाधिकारी नेमण्यात आले. कंपनीने अध्यापकांवेता बॅरोटसे लोकांच्या अन्तःकारभारात हात घाला नाही. पण हळू हळू त्यांच्यावर पाश्चात्य संस्कृतीची छाप पाडण्याचे

प्रयत्न सुरु करण्यांत आले. देशांत युरोपीयनांचा मरणा होऊं लागला व, असें सांगतात की, पाश्चात्य संस्कृतीवर लक्ष्य होऊन लेबनिकः या मुद्द्याने 'माझा मुलूख आपल्या ताब्याखाली घ्या' अशी ब्रिटिश राजीसहिबास आपत्पूर्वक विनंति केली.

घरौध—मध्यहिंदुस्थानात, बांदेलहंडाच्या कोलिटि-कल एमॅटाच्या हाताखालील एक लहानसें सनदी संस्थान. क्षेत्रक २१० चौरस मैल. येथील राबधर्मां जुनें असून ते रघुवंशी खीर रघूत वंशातील आहे. ह्या घराण्याचें मूळ ठिकाण बांडा मिह्यामधें राहिन येथें होतें. याचा प्राचीन इतिहास उल्लेख नाही. बुंदेल्यांच्या अमदाणीत पद्माच्या दिवेंसहानें येथील रागास सनद दिली होती. ब्रिटिशांनी १८०५ साली नवी सनद देऊन हा प्रदेश रागा मोहनासिंघाकडे कायम केला. १८६२ साली येथील रागाला दत्तक देण्याबद्दल सनद मिळाली. रागाला ९ लोकांची सलमी मिळते. लोकसंख्या (१९११) १६९८२. येथेबायलपंडां भाषा बोलते. संस्थानचें वार्षिक उत्पन्न १५००० रु आहे. संस्थानचें मुख्य ठिकाण वगैध ह् आहे.

घफे, एडमंड (१७२९-१७९७)—एक आंग्ल मुत्सद्दी आणि लेखक; याचा जन्म इंग्लंड येथें झाला. १७४८ साली विद्यालय सोडतांना त्याची विद्वत्ता सर्वसाधारण विद्याधीयेला जास्त नव्हती. परंतु दिवसेंदिवस अभिप्रात श्रमांन व अंगच्या हुपारीनें तो लवकरच नाबारुपास येऊं लागला. १७५६ साली त्यानें ' फिलॉसॉफिकल इन्क्वयरीन्स इन्टु दि ओरिजिन् ऑफ अवर आयडियास् ऑन दि सक्लाइम अँड दि व्युटिफुल ' या नांवानें एक पुस्तक लिहिलें व तेव्हापासून लोकांनी त्याच्या स्वतंत्र विचार-सरणीची कद्रपना झाली. त्याला मानवी दर्तभ्याची, मनो-वृत्तीच्या खळबळीची, व परिस्थितीची व्यापक माहिती होती. राजकीय वाङ्मयांत त्याचें नांव अजरामर झाले आहे. १७६९ साली तो लॉर्ड रॉकिंगहॅमचा साजरी चिटणीस झाला व यावेळेपासून सार्वजनिक चळवळीत त्याचें अंग दिसू लागलें. अमेरिकेवर नवीन कर वसवावयाच्या वेळीं त्यानें अमेरिकेकडे केल्ली भाषणें फारच अप्रतिम आहेत.

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नोकराच्या हिंदुस्थानांतलें स्वेर वर्तनाची पूर्ण माहिती त्यानें तेथील (ईस्ट) लोकांनाहि दिली व बॉरनेहेस्टिंगमध्य गैरवर्तनावद्दल त्याच्यावर आरोप होऊन चौकशीसाठी त्याला न्यायासनासमोर आणण्याकरितां ईंग्लंडातील लोकमत त्यानें तयार केलें. फ्रान्सच्या वंडाळीत नॅशनल असेंब्लीचें वर्तन त्याला बेकायदेशीर व सर्व युरो-पच्या राज्यकारभारांत क्रांति घडवून आणणारें असें वाटल्या-बद्दल त्यानें " रिफ्लेक्शन्स ऑन दि फ्रेंच रेव्होल्यूशन " (फ्रेंच राज्यक्रांतीसंबंधी विवेचन) नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्यामुळे संबंध युरोपचें मत फ्रेंच राज्यक्रांतीविरुद्ध झालें व

ईंग्लंड पणें राजनिष्ठ राहिलें. लॉर्ड मोल् यानें याचें लिहिलेंले चरित्र वाचनीय आहे. ते पुस्तक बरेंच लोकप्रिय झालें.

यॅटेलियस (१७७९-१८८८)—हा स्वीडनमधील रसायनशास्त्रज्ञाकडोम येथें प्रोफेसर होता. यानें स. १८१८ त एक अणुमार्मांकाला तयार केलो व १८२६ साली ती सुधारली. हातें प्रणवायूचा अणुमार्मांक मूलमान धरला होता यानें विद्युत्सायनशास्त्राचा पाया घातला. तसेच मूलद्रव्यास संक्षिप्त संज्ञा दिव्या व अनेक नवीन मूलद्रव्यांचा शोध लावला. (रसायन शास्त्राचा इतिहास पहा, विभाग ५.)

यॅथेलो (१८२७-१९०७)—एक फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञ व राजकारणी पुरुष. हा सेंद्रिय रसायनशास्त्राचा अध्यापक होता. भौतिक शक्तीचें मापन करतायेत व त्यावर रसायनिक चमत्कार अवलंबून असतात, ही कल्पना यॅथेलोनें प्रथम निदर्शनास आणली. सेंद्रिय पदार्थाचें पृथकरणच शक्य आहे, व हे पदार्थ त्याच्या घटकद्रव्यांपासून तयार होणें शक्य नाही किंबहुना त्याच्या घटनेचें नियम वानस्पत्य रसायन-शास्त्रीय पदार्थांच्या घटनेच्या नियमांनुसार मिश्र आहेत या कल्पनेचें उच्चाटन त्यानें, किंथेक कथोजन पदार्थ, त्यांच्या घटकद्रव्यांच्या संयोगानें तयार करून, प्रथम केलें. याचे कथोजन पदार्थासंबंधी किंथेक शोध पुस्तक व निबंधरुपानें प्रसिद्ध झाले. यंत्रशास्त्राला जे नियम लागू आहेत तेच रसायनिक संस्कारात लागू आहेत हेहि त्यानें सिद्ध केलें. या सिद्धीकरिता यांत्रिक रसायनशास्त्र व उष्णतरासयनशास्त्र यासंबंधी त्यानें अनेक प्रयोग केले. या शास्त्राच्या याच शाखेत प्रयोग करीत असल्यामुळे त्याला स्फोटक द्रव्यांचा व त्यांच्या शक्तींचा शोध लागला.

यॅथेलो—एक फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञ, आर्जुइल येथें त्याची रसायन शाळा होती. त्यानें स. १७८५ त ओपविये-करती हुरवायूचा उपयोग केला. यानें बंदुकीची राहू तयार करण्याकरिता होन्याच्या ऐवजी पालाशाहरिताचा उपयोग करून पाहिला. यानें रंगवळेची सोपपत्तिका माहिती लोकांस दिली. या दिपयावर त्यानें एक पुस्तक लिहिलें. स. १७९८ त नेपोलियनबरोबर जे शास्त्रज्ञ ईजिप्तमध्ये गेले त्यांत हा होता. रासायनिक द्रव्यें एकमेकांशी संयोग पावताना कांही ठरा-विक प्रमाणात संयोग पावतात हें तत्त्व व यावरून पुढें उद्-भूत झालेंले रासायनिक स्नेहानें तत्व या दोन तत्त्वांचा उगम बर्मीलेपासूनच झाला यांत शंका नाही.

यर्ने—हे रिवरशेल्डच्या राजधानीचे शहर आहे. या शहरातील ग्रंथसंग्रहालयात हस्तलिखित ग्रंथांचा विशेष भरणा असून छापील पुस्तकें फार थोडीच आहेत. पाश्चिमाय येथें रिवर ग्रंथसंग्रहालय आहे. येथें पदार्थसंग्रहा-लयां आहेत. बर्मेमध्ये स. १८१४ मध्ये रसायन केलेंले एक विषयविद्यालय आहे. चहारास राजकीयदृष्ट्या बरेंच महत्त्व आहे. येथीं हवा आल्फ परतेशरील थंड वाय्यामुळे अतिशय थंड

आर्. लोकरॅण (१९२०) १०४६२६ हे शहर समुद्रसपाटी-पासून १७८८ फूट उंचीवर आहे.

निडेकना प्राचीन किष्ठा द्वीपकल्पाच्या पूर्वटांकावर असून ह्याने आरवरील मार्गाचे संरक्षण होतं. ह्याकडे शारि-जेनचा दगूक ५ वा बॅकॅटाल ह्याचें सक्ष बाऊन ११९१ त यानें आल्मनियन व बर्गोडियन यांच्या सरहद्दीवर बर्न नावाचें एक लष्करी ठाणें घडविलें. शारिजेन घराण्यानंतर १२१८ सालीं बर्न स्वतंत्र साम्राज्याचें शहर बनलें, परंतु स्वातंत्र्य-रक्षणकरिता येथील लोकांस फार प्रयास पडले १३५३ त हे शहर दिवसंधपास मिळालें.

१८१५ पासून १८४८ पावेतो श्रुचि व लुसर्नबरोवर बर्न शहरासहि स्विससंघात वरिष्ठ अधिकार मिळाले व १८४८ च्या फिडरल कायद्यानें बर्न शहर राज्यकारभाराचें मुख्य शहर केलें व येथें चिरस्थायी फिडरल शासनसत्ता स्थापन झाली येथेंच परराष्ट्रीय वर्काल राहतात.

घर्नोर्ड, सेंट—सेंट बर्नार्ड या नावाचे दोन प्रसिद्ध घाट आल्प्स पर्वताच्या मुख्य रांगेंत असून दोन्हीहि घाटांनी गाडीवाट आहे. त्यापैकी एक घाट काहीसा मोठा आहे. सेंट बर्नार्ड घाट ५३ मैल लांबीचा असून घाटाच्या मार्गानें, प्हाड-नच्या खिंडीतील बार्दिनी शहरापासून इटलीमधील ओस्टा शहरास जाता येतें घाटमाथ्यावर सेंट बर्नार्ड (मेन्यानचा) यानें स्थापन केलेला एक मठ आहे प्रवाशास याचा फार उपयोग होतो. सुमारे तेराव्या शतकापासून, ऑस्ट्रियन संप्रदायी उपासकमंडळ या मठाची व्यवस्था पहातें घाट वतलून माणाच्या प्रवाशाना (विशेषतः इटालियन मनुष्याना) उपासकाच्या चाकराचा व स्थापनेमार्गे रानांनी बाळगलेल्या कुत्र्याचा फार उपयोग होतो. दरवर्षी हजारों प्रवाशांचे प्राण, उपासकाचे चाकर व कुत्रे वाचवितात इ स १८०० त प्रसिद्ध नेपोलियन या घाटमार्गानें आपलें सैन्य घेऊन गेला त्यावेळी सध्याप्रमाणें गाडीवाट नसावी असें दिसतें, फक्त पायवाट असे. रोमन लोकांच्या वेळी या घाटमार्गानें वाहतूक चालत असे, परंतु त्यावेळी पायवाट होती किंवा नाही हे नवी सांगता येत नाही. ख्रिष्टीच्या वेळी देखील पायवाट नसावी असें आढळून येत इ. स ९९ सालापासून काही ठिकाणी पायवाटेचा उल्लेख आढळतो घाटमाथ्यावर ज्युगिटर (पेनिनस)चें एक मंदिर आहे मंदिरासंबंधी बरेचने जुन्या वस्तूचे अवशेष इ. स. १८९०-१३ त उकलून वाटण्यात आले आहेत; त्याचप्रमाणें इतर वन्याच जुन्या वस्तू मठास ओढलेल्या वस्तुसंग्रहालयात ठेविलेल्या आहेत.

दुसऱ्या सेंट-बर्नार्ड घाटासंबंधी रोमन लोकाना बरीच माहिती असावी. या घाटासंबंधी उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून हा बराच पुरातन कळवा असावा असे दिसतें. येथेहि एक उपयुक्त मठ असून ऑरिच व लॅन्कारस संप्रदायी हे या मठाची व धामा पहातात मेन्यानचा सेंट बर्नार्ड यानें

हा मठ स्थापन केला. यूर्ग सेंट मॅरिस शहराहून ओस्टा शहराला या घाटमार्गानें जाता येत या घाटांत प्रवाशांची विशेष रहदारी नाही.

वर्नियर, फ्रान्सिस—हा फ्रेंच बेष व प्रवासी शाहज-हान बादशहाच्या वेळी हिंदुस्थानांत आला, त्यावेळी त्याचें वय तीस वर्षांचे होतें राजदरबारच्या कामांत तो जास्त कुशल होता. स १६५५ पासून १६६७ पर्यंत १२ वर्षे तो हिंदु-स्थानात होता. आरंभी फ्रान्समधून तो हिंस्रमध्यें गेला तेथें काहीं दिवस राहून तो स. १६५५ त सुरतेस लतगला. इंग्लें शहाजहान व औरंगजेब यांच्या वेळची लिहिलेली इकीकत विशेष महत्त्वाची व साधारणपणें निःपक्षपाताची आहे फजल-खान (दानिश्मंद) नावाच्या औरंगजेबाच्या बगिराची व त्याची ओळख होऊन त्याप्रसारी वर्नियर राहिला. दानिश्मंद विद्वान होता तो वर्नियरपासून युरोपच्या बऱ्याच भागा शिकला आणि वर्नियरनें त्यामकरितां अनेक सुंदर लेटिन ग्रंथांची भाषातरे केली. औरंगजेबानें राज्यप्राप्तीकरिता जी कारखाने केली, त्यांचे दृष्टेदृष्ट व वित्तवैधक वर्णन वर्नियरनें केलें तें वर्णन त्यानें युरोपात परत गेल्यावर लिहिलें जुजाच्या कारकीर्दीत बंगाल फार भरभराटला होता व औरंगजेबाच्या काळीं त्याच्या अवाढव्य सैन्याच्या खर्चासुद्धे हा देश ओसाड झाला होता असें तो म्हणतो. वर्नियर काहीं दिवस औरंगजे-बापाशीहि होता. सन १६६७ त त्यानें असें लिहून ठेविलें आहे की, मोगलांचें राज्य अंतर्गामी सर्वेश विशुद्ध आहे. लहानशी कमादती युरोपियन फौज मोगलांवर काढून येईल तर ती तेव्हाच हें राज्य जिंकून घेईल [बर्नार्डर द्रव्हहस; रिमथ-ऑ. हि. इंडिया.]

यन्त्र (१७५९-१७९६)—एक सुप्रसिद्ध स्कॉच कवि. त्याचें शिक्षण घरगुतीच झालें १७८१ साली तो आर्गिंगन येथें तामाच्या कारखान्यात नोकरीस राहिला बाप वारल्या. नंतर आपल्या भावांसह तो स्वतःच्या शेतीवर राहिला पण त्यात त्याला विकायत होईना. याच सुमारास स्नेह्याच्या सांगण्यावरून त्यानें आपला काव्यसंग्रह प्रसिद्ध केला. त्या काव्यसंग्रहात 'दि ट्वा डोंगस', 'दि अइस टु दि वेइल', 'दि माऊज', 'दि बायर्ष' इत्यादि कविता होत्या. या काव्यसंग्रहामुळे त्याची लोकप्रियता थोडक्याच काळात प्रस्था-पित झाली. यानंतर थोडक्याच दिवसांनीं त्याचें जेन आरमोर या बाईशी लग्न झालें 'दि मेलडीज ऑफ स्कॉटलंड' या काव्यसंग्रहासाठी रचिलेली शेरर गाणी वर्नच्या उच्च कवि-त्वाची साक्ष देतात. वर्नची कविता फार उच्च दर्जाची आहे. त्याच्या कविनेमध्यें वैविध्य, प्रसाद, स्फूर्ति, स्पष्टपणा इत्यादि गुण दिसून येतात. त्याची पुष्कळ कविता भाषना प्रधान आहे. तथापि 'टॅप ओ वाटर' इत्यादि कवितातून मार्मिक कळ्या करण्याच्या बाबतीतहि त्याचा हातखंडा होता असें दिसून येतें. तसेंच त्याच्या वन्याच कवितांतून

विनोद भरसेला आढळतो ' होली विलोज प्रेर' आणि 'दि होली फेयर' इत्यादि कविता औपचारिक आहेत.

बर्बर—उत्तर आफ्रिकेतील मूळच्या लिबियन लोकांच्या निरनिराळ्या जाती या नांवाजलेले दिसतात. बर्बर लोक अति प्राचीन काळापासून भूमध्यसमुद्र व साहाराचे ओलाव वाळवंट यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशात ईजिप्तपासून अटलांटिक-पर्यंत रहात आलेले आहेत. त्यांच्या स्रोत्रांना जेबालिया, गिरिया, कबिलीन, बेनीमसब, इलह, अयझीय, बर्बर, टयरेग, अमोराय, सोग्ग वगैरे मुख्य पोटजाती आहेत मानव-वंशशास्त्रज्ञांच्या बर्बर लोकांचा इतर लोकांशी बाय संबंध आहे, मावसून अद्याप बराच शक आहे.

किनेशियन, ग्रीक, रोमन, व्हॅडाल, अरब व फ्रेंच या राष्ट्रांच्या दाटल्याव्याली निरनिराळ्या जाती बर्बर लोक गेले असूनहि, त्यांची शरीराची देवण (रथाचप्रमाणे), स्वरूप व राष्ट्रीयता ही पाषाणयुगापासून आहेत सर्वांचे आहेत. परक्या लोकांच्या स्वान्यायुक्त भूमध्यसमुद्राच्या किनाऱ्या-लगतच्या टोळ्यांमध्ये परक्या रजांची भेसळ साहजिकच जास्त झाली आहे, परंतु किनाऱ्यापासून दूरच्या भागांत रजांची भेसळ झालेली नाही. बर्बर लोक गोंरे असून त्यांनी युरो-पाय पद्धतीचा पोषाख घेण्यास ते थेट युरोपियन लोका-प्रमाणेच दिसतात. परक्यापैकी अरबाच्या रजाशीपासून बर्बर जातीवर सर्वांत जास्त परिणाम झाला; परंतु दोघांचा भेद एक व (अथपद्धति (शासनक्षेत्र) एक असूनहि त्यांचा एकत्रच मात्र विशेषता झाला नाही; परस्परां-मधून गुणधर्महि निरनिराळे आहेत. अरब हाजी हाजी करणारे, सोचलाक व कसप्रमाणिक तर बर्बर सरळ, प्रामाणिक, अन्यायाने वेसे न मिळविणारे, बुद्धिमान व विश्वासू आहेत.

प्रत्येक खेड्यांमधे हा स्वतंत्र राज्यविभाग असून गावचा रुबे कारभार जेम्मा नांवाच्या एका मंडळाकडे असतो गावच्या कारभारात धर्मशास्त्रा व तराबांनी सरलेच हक्क असतात. बर्बर हे मुरातः लढवये लोक असल्याकारणाने प्रत्येक मुलगा सोळा वर्षांचा झाल्यावर रोबर रयाळा जेम्मात आपून झालेले देण्यात येतात; व ती वयाच्या ६० व्या वर्षांपर्यंत तो आपल्याबरोबर ठेवतो. प्रत्येक गाव आपल्या अंतर्गत कार-भारापुरते पूर्ण स्वतंत्र असले तरी केव्हा केव्हा दोन अथवा अधिक गावांचे संघ बनलेले असतात त्यांना अर्श असून म्दण-तात. व असे कितीच संघ मिळून 'यकेम्बेट' होतो बर्बर मुस-लमानधर्माचे आहेत तरी ते त्या धर्माचे सर्व नियम मुख्य वेळी पाळीत नाहीत उदाहरणार्थ, ते रानटी ढुकरांचे मांस खातात व अंगिराची दास्यपितास; तथापि ते कार धर्मेमोळे असून भुतें गाढव्याखोरीस कधीहि घर सोडीत नाहीत किंवाच बर्बर लोकांत, मुसलमानां धर्म स्वाकारण्यापूर्वी त्यांच्यात असलेल्या हिंसेत व युद्धां बाली अद्याप कायम आहेत अरब क्रियापैकी बर्बर (खियाती हिंसित मुख्य बाबतीत चांगली आहे; तथापि वाटेल त्यावेळी बायको विकत घेण्याचा

व सोडण्याचा नवण्याला अधिकार असतो. तिला सर्व कामे करानीं लागतात, एखाद्या नोकराप्रमाणे तिला बागविण्यात येते ती म्हातारी झाल्यानंतर, विशेषतः तिला मुलगा नसल्यास सोडून देण्यात येते, परंतु सार्वजनिक बाबतीत बोलण्याचा तिला अधिकार असतो.

भापा—बर्बर भाषेची भाषा अरबीने घेतली आहे तरी अद्याप सगळे लोक बर्बर भाषा बोलतात. हाद व बायबे यांच्या रचनेच्या बाबतीत तिचे ऐतिहिक म पाशी मुख्य साम्य आहे; परंतु ऐतिहिक भाषापासून ती अगदी भिन्न आहे. शिवाय बर्बर लोकांनी स्वतंत्र लिपीहि आहे, परंतु त्या लोकास तिची माहिती थोडीच असून तिचा उपयोगहि फारच थोडा केला जातो. बर्बर भाषेच्या पोटभाषा दूरदूरच्या प्रदेशांत चास्त असूनहि रवानयें विशेष साम्य आहे ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे इजिप्शियन व एथिओपिक भाषा सोडल्या असता आफ्रिकेतील सर्वोच्च जुने पुस्तक तर्गहिद हे इब्रन तुमरेंत मन्दिदा याने लिहिले आहे बर्बर भाषेतील इतर खेळ शिलालेखांच्या रूपाने आढळतात बर्बर भाषेत एकदर ३९ (अरबीपेक्षा ४ जास्त) मुळांसुरे आहेत.

यर्मिगहॅन—या घराचे खुनिशियातील विभाग व प्रतिनिधित्वभाग असे दोन भाग असून इंग्लंडातले व्यापारी जिराफाच्या राजधानीचे हे शहर आहे लोकसंख्या (१९२१) ११४३८ येथे गिडकॅटोरिया राणी, नेहसन, प्रीस वगैरेचे पुतळे आहेत येथे युनिव्हर्सिटी असून रसायनशास्त्र, वैद्यक, व कला या विषयांची कॉलेजे व इतर अनेक शिक्षणक्षेत्रा आहेत. काही शास्त्रीय शाळाहि आहेत लोक जन बाबलायें, इत्यादि लयें, मिशायुड (आमस हाऊस), व सार्वजनिक वगीचे अनेक आहेत खिडे, दावण्या, तारा, आणगाडीचे सामान, मोटारी व इतर अनेक प्रकारच्या लोखंडी व पोतादी सामानाचे कारखाने येथे आहेत

वर्लिन—प्रशियाची राजधानी व जर्मन साम्राज्यातील सर्वांत मोठे शहर पूर्वी जर्मन बादशहाच्या राहण्याचे हे ठिकाण असून येथे जर्मन पार्लमेंट (रीचटॅग), व बरिष्ठ न्यायकोटोशिवाय सप्त व्याख्या कामकाजासंबंधी पुतल्या सर्व कचेऱ्या आहेत. बरिष्ठ न्यायकोटें मात्र लिखित देखे आहे. शहराची पूर्व-पश्चिम लांबी ६ मैल असून दक्षिणे तर बंदी ५॥ मैल आहे इथी नदरच्या प्रवाहाच्या समतल वसलेला जो बर्लिनचा भाग व रयाळाचे सामन असलेला शहराचा पश्चिमकडील भाग पोत व्यापाराच्या मोठमोठ्या घडामोडी चालतात. शहराच्या पश्चिम टोंकाकडे व नैर्ऋत्य भागात लोकांची रहातो परे; बायब्य भागात निरनिराळ्या प्रकारच्या बाह्यविषयक, साम्राज्य, व लष्करी संस्था, उत्तरेत येथेच व ईशान्येचे लोकांचे कारखाने, पूर्वेस व आग्नेयेस रसायनाचे, लष्करी, टेबले वगैरे कारखाने व धातु-विषयक उद्योगधंदे; आणि दक्षिणेस मोटमोठ्या मगडी व रेल्वेचे कारखाने आहेत हे शहर एव व ओडर या दोन

नद्याच्या मध्ये असल्यामुळे त्या नद्यांना जोडणाऱ्या काल-
व्याचे शहराच्या आसपास जाळेच पसरले आहे.

स्टुनिनिपासिटीने पुष्कळ मेहनत घेऊन वर्लिनमध्ये
दूर, एसपैस व इवाशीर परे, झुड वेहेल्या पाण्याचा विपुल
पुरवठा, चांगल्या सडका, विद्युत्प्रकाशाची नमुनेदार पद्धति,
पोन्चा व गटार वगैरे उत्तम व्यवस्था घेऊ आहे राजवाडा,
दोन पदार्थसंग्रहालये, एक राष्ट्रीय चित्रालय, वैषेदल,
नाटकगृह, सरकारी प्रयत्नसंग्रहालय, नवे नगरमयन, विश्व-
विद्यालय, फेडरिक हि ग्रेटचे स्मारक, पहिला विश्वयुद्ध व महा-
राणी फ्रेडरिक यांचे स्मारक, ईपेरियल चार्लेमेन्टगृह इत्यादि
अनेक उत्कृष्ट सार्वजनिक इमारती आहेत. वर्लिन हे उत्तर
जर्मनीतील रेल्वेचे केंद्र आहे घरापेक्षा अधिक मुख्य फोटे या
ठिकाणी येतात शहरातील दळणवळणाकरिता विभेची ट्राम
जमिनीलाहून जाणारी भागगाडी, व ट्रामवरून जाणारी
रेल्वे इत्यादि सोयी आहेतच लोखंडी व पोलादी सामानाचे
आणि तसेच कापडाले कारखाने, व यांना अनुयायिक असे
दुसरे घेदे यात वर्लिनचा फार रयाति आहे आगगाडीचे
सामान, शिक्षणाची यंत्रे, पाषाणका, पोलादी रेखण्या,
सूक्ष्मकालमापक यंत्रे, विद्युत्देंशाच्या यंत्रांचा साठा, भोजन,
रासायनिक द्रव्ये, चाव दिवे, नक्स्यांचे तेल लावलेला कापड, चिनी
मातीच्या वस्तू, पियानो, खर्चा, देवळे, वगैरे सामान, हात-
मोले, गुण्या, कुनिम कुले, खियाचे शने इत्यादि अनेक जिनसा
येथे तयार होतात विद्यविद्यालयास जोडूनच खाणसंबंधी
शिक्षणासाठी शाळा, शेतकी कॉलेज, पशुवैद्यकीचे कॉलेज,
पोरस्स भाषांच्या अध्ययनाकरिता विद्यालय इत्यादि
दुसऱ्या रेंव्या आहेत दुष्कम प्रतीच्या शिक्षणासाठी येथे
एकंदर १५ विद्यालये असून त्यात सुमारे ७००० विद्यार्थी
शिकत असतात याशिवाय जिराफ्ग दुष्कम प्रतीच्या
शिक्षणासाठी विद्यालये, व्यापारी शिक्षण त्या शाळा, प्राथमिक
शिक्षणाच्या शाळा, व इतर अनेक शिक्षणसंस्था आहेत नगर
व्यवस्थेचे काही काम पोलिसलायाकडे सोपविलेले आहे

सार्वजनिक रस्त्याची एकंदर लांबी ३५० मैल असून
ते रचवळ राखण्यात आति दक्षता ठेवण्यात येते.
दुष्कम महाराष्ट्राचे रस्ते मॅनाइटची खडी टाकून तयार
केलेले असतात परंतु ज्या रस्त्यावर अतिवाय व्यापारी
रहदारी आहे असे रस्ते डामराचे अथवा शाकडी तक्तपी-
द्यांचे केलेले असतात. शहराचा पाणीपुरवठा सर्वोत्कृष्ट असून
सर्व पाणी फार काळजीपूर्वक शुद्ध केलेले असत झेनेजपद्धति
चांगली आहे.

वर्लिनच्या आसपास नवीन नवीन वस्ती होऊ लागल्या-
मुळे वर्लिन स्टुनिनिपासिटीने या नवीन वस्तीच्या भागाचा
अल्मोव वर्लिनमध्ये करावयाचे ठरविले व या सर्वाला
मिळून १९११ साली ग्रेट वर्लिन हे नाव देण्यात आले या
भेदर वर्लिनची लोकसंख्या १९१९ साली ३८०३७०० व क्षेत्र-
फळ ३२ चौरस मैल होते. या वर्लिनमध्ये वर्लिन, चार्लेटनबर्ग,

शोनेबर्ग, न्यूकलेन, विल्मर्डॉर्फ, लिखेबर्ग, टेस्टो व गीटर
वर्निम यांचा समावेश होतो. १९१८ साली वर्लिन व स्टेटिन
यांना जोडणारा एक काल्पा उपवण्यात आला आहे.
१९१८ साली सोसियलिस्टांनी वर्लिनची सत्ता आपल्या
ताब्यात घेण्यासाठी बंड केले पण ते मोडण्यात आले त्याच
प्रमाणे स्वाशोसिस्टांनाही १९१९ साली बंड केले होते पण
तसेही मोडण्यात आले १९२१ साली वर्लिनमधील शिक्षण-
पद्धतीत पुष्कळ सुधारणा करण्यात आली

चन्दाणपूर, ता. लुका — मध्यप्रतापच्या नेमाड जिल्ह्या
तील सापीपतीतील तालुका यात तालुक्याच्या गावाशिवाय
कसब्यांचे एकही गाव नसून १५४ खेडी आहेत यात
इतिहासप्रसिद्ध असिरगड किल्ला आहे

गाव — हे मजबूत सटबंदचे गाव आहे. लोकसंख्या
(१९११) सुमारे २३ हजार आहे. यात मुसलमानांची
संख्या बहुतेक हिंदूतकीच आहे हे गाव इ स १४०० त
खानदेशच्या फाहकी बंशालील पहिला राजा नाबीरखान
याने होततापादचा प्रसिद्ध शेखजुहान-उद्दीन याच्या नावाने
बसविले ते २ शतकेपर्यंत त्या पराण्याच्या ताब्यात राहून
१६०० साली अकबराने खानदेशाबरोबरच हे खालसा केले
याबद्दल ' ऐये-ई अकबर 'त विस्तृत उल्लेख केला असून
त्यावेळेच्या गावाचेहि वर्णन केले आहे तेव्हापासून पुढे
औरंगजेबाच्या वेळेपर्यंत व पुढेहि याही काळ हे दक्षिणेतील
प्रांताची राजधानी म्हणून प्रसिद्ध होते औरंगजेबानंतर काही
काळपर्यंत हे मराठ्यांच्या ताब्यात होते ते ईमली राज्याचे
१८९० साली कायमचे जोडले गेले येथे जरा मोठकडीस
आलेली विधि मराठे व अकबराच्या पूर्वीची जामा मशीद
असून गावाच्या बाहेर राजपूरच्या कबरी आहेत.

चन्दाणपूर — वेगालप्रताप, चौबीस परगणे जिन्हाण,
बराकपूर पोठीबगगातील हे हुण्डी नदीच्या काठी कल-
कल्याच्या उत्तरेस १५ मैलांवर आहे लो सं सुमारे २५ हजार.
येथे पूर्वी पोतुगीन वसाहत होती, पण पुढे येथे हवाची
नखार होती व हव जहाजे चिनसुरा येथे जात असता येथे
लागत असत स १७९५ त हे गाव हव लोकानी ईमर्जनां
दिले पूर्वी कलकल्याहून पुष्कळ युरोपीयन लोक मणेशातर
येथे येत असत ह्याी येथे तागाच्या गिरण्या व एरंडीचे
तेल काडण्याचा कारखाना आहे.

चलबगड — बंजाबप्रताप, दिल्ली जिन्हाणमधील चलबगड
तालुक्याचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या सुमारे चार हजार.
मरतपूरच्या सुरजमलच्या हाताखाली बलराम नावाचा एक
सरदार या प्रदेशाचा कारभार पहात असे त्याने येथे एक
किल्ला बांधिला होता त्यावरून बलरामगड याचा अवप्रसंग
होऊन चलबगड हे नाव पडले असावे. हो इस्टेट दिल्लीच्या
वाढदहाने अतिशयिगळ्या दिल्ली त्याचा नातू १८५७ सालच्या
बंडात सामील झाल्यामुळे त्याचा काशी देण्यात आले व
त्यानी इस्टेट अस्त केली.

बलराम—वसुदेवपुत्र व कृष्णप्रसन्न हा शेवावतार होता. बलराम मद्यामुद्रांत प्रवीण असे. नांगर व सुख हा याची शस्त्रे; त्यावरून त्याला इलायुष, मुसली वगैरे नावे पडली आहेत. हा फार मोठा, उदार व न्यायी असे वण फार रागीत असे. मद्यपान व अशुचीवा त्याला फार प्रिय असत. याच्या पत्नीचे नाव रंजती होतं.

बलरामपुर, इस्टेट.—अयोध्या प्रांतातील सर्वांत मोठी जहागीर. ही गोंडा, बहरैन, प्रतापगढ व लखनौ या जिल्ह्यांत आहे. क्षेत्रफळ १२९८ चौरस मैल. या इस्टेटचा सरकार-सारा वार्षिक ६.८ लक्ष रु. आहे. इ. स. १३७४ त केरोस-शाहा मुलखानने पहरौच जिल्ह्याच्या पूर्वे सांगोतील टोळवाचा पंदोवस्त फरयाकरिता पाटविलेला शेरियरहा हा या इस्टेटचा मूळपुत्र होता. त्याच्यापासून सतरावा पुरव माधव-सिंग याने राणी व कुवाचा गोच्यामध्ये स्वतःकरीतो ज्वान इस्टेट मिळविली. त्याचा मुलगा बलरामदास याने बलराम-पूर वसविले. व यापाने मिळवेलेली इस्टेट पुष्कळ वाट-निशी साम्रामणे इस्टेट वाढत गेली, व सादतखान हा अयो-ध्येचा नबाब असता त्याच्या सत्तेला विरोध करणारा बलराम-पूरचा सरदार प्रमुख होता. स. १७७७ त नवलसिंग स्वतः राजा म्हणवून येऊ लागला. नवाबाशी त्याचे नेहमी वैर तुलू असे, परंतु नवाबाच्या तैय्याकडून जरी त्याचा वारंवार पराभव होत होता तरी तो नवाबाचा अंकित झाला नाही. १८५७ सालच्या बंडात येथील राजाने ईंग्रमांना मदत केल्याबद्दल गोंडा व बहरैन जिल्ह्यातील बराच मोठी इस्टेट त्याला ईंग्रमांकडून मिळाली. त्याच्या बळिगारित इस्टेटाव-बरील कराचा १/३ कमी करण्यात आला, व त्याची जमावेदी कायमची करण्यात आली. या इस्टेटातील मुख्य व्यापारी गावे बलरामपूर व तुलसीपूर ही आहेत. देवीपाटण येथे मोठी जमा मरत असते.

गा व.—हें बंगाल आणि नार्थ-वेस्टर्न रेल्वे स्टेशन आहे. लोकसंख्या सुमारे १४ हजार. अहममरच्या फारबी-दीत बलरामदासाने हें गाव वसविलेले आहे. पूर्वीच्या महरा-राजाने बोधिलेले सुंदर दगडी देऊळ, सर दण्डीजी-सिंगाचा पुतळा असलेली दगडी इमारत व राजवाडा ह्या येथील मोठ्या इमारती होत. हें गाव व्यवस्थित वसलेले आहे.

बलसाड—सुंदर इलाहातीतल सुत जिल्ह्याचा दक्षि-नेकडील तालुका. यात बलशाड हें तालुक्याचे गांव व ९५ खेडे आहेत. यातील प्रदेश डोंगराळ असून यातून मत्स्याच नद्या वहात गेल्या आहेत. हा तालुका समुद्रकाठी असल्यामुळे येथील हवा नेहमी आरोग्यकारक असते.

बलशाड गाव सुतच्या दक्षिणेस ४० मैलावर सुंदर-सुरत फांट्यावर असून औरंगा नदीकाठी आहे. येथील लो. सं. १९ हजार; पैकी बरेचसे 'तैस' फिरा वटून मुसलमान झालेले हिंदू आहेत. ते कापड विणण्याचा धंदा करीत असतात. येथे

इ. स. १८५५ पासून म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली आहे. हें गांव समुद्रकिनार्याजवळ असल्यामुळे व्यापारीदृष्ट्या महत्त्वाचे आहे. येथून काठेवाडीत भावनगर वगैरे ठिकाणी मालाची नेआण होत असून येथें तयार झालेला रेशमाने कापड, इमारती लाकूड वगैरे माल सुपईस आतो.

बलसान (किंवा घोडना)—पंजाबप्रांतात सिमल्याच्या पूर्वेकडील एक मत्स्यान. क्षेत्रफळ ५१ चौरस मैल लोकसंख्या सुमारे सहा हजार. उत्पन्न ९००० रुपये. हें पुराण असून येथे देवदाराची जंगले आहेत.

बलसोर—ओरिसाप्रांतातील उत्तरेकडील जिल्हा. याच्या किनाऱ्यावरील ३ मैल दैदीच्या पक्षांत मोठे असल्यामुळे तेथील जमीन लागवडीस निवडयोगी आहे. पश्चिम भागाहि डोंगराळ व जंगली असल्यामुळे येथेहि लागवड होऊ शकत नाही या दोहोंच्या मधील प्रदेशात सुवर्णरेखा, हादफरा, सारया, पाचपारा, वसवलेग, कागसबान्स, सालेदी व चेतरी या नद्या बहात असून प्रदेश सुपीक आहे. उत्तरेकडील जंगलांत अस्वने व इतर जंगलात बाघ, चित्ते, हरणे, पाटेरे उधरी, कवादी माऊर, सडे वगैरे प्राणी आढळतात. उष्णमान ८०° ते ९०° असत. या जिल्ह्यामध्ये तरासरी वार्षिक पाऊन ६० इंच पडतो. ओरिसावरील लेखांत आलेल्या वार्षिक पाऊन १० इंच पडतो. ओरिसावरील लेखांत आलेल्या इतिहासावरील या जिल्ह्याचा इतिहास विशेष महत्त्वाचा नाही. ओरिसा प्रांतावरील हा प्रदेश स. १८०३ मध्ये ईंग्र-माच्या हाती गेला व १८३८ साली ह्या निराळा करण्यात आला, या जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१) ९८०५०४ आहे.

या जिल्ह्यातील मुख्य पीक तांदळाचे होय विलायती कापड, तेल, मोठे, व मसाले हे आयात पदार्थ, व तांदूळ हा मुख्य निर्यात दाल होय. बंगाल-नागपूर रेल्वेचा ८६ मैल लांबीचा फांटय या जिल्ह्यातून गेलेला आहे. मयूरभंजस्टेटरेल्वे नांवाचा, एक लहान फांटय रायलसहसून बरोदाहापर्यंत जातो. या जिल्ह्यातील १०३-०४ सार्वी साम्याने उत्पन्न ९५५००० रु. होतं. बलसोरच्या म्युनिसिपालिटीशिवाय इतर ठिका-ण्याची स्थानिक व्यवस्था डिस्ट्रिक्ट बोर्डाकडे आहे.

बलि—इंद्राद्वारा विरोचनाचा मुलगा; हा इंद्रदा-साडी क्षत्राचा यज्ञ करीत असता जिणून वामनाचे रूप घेऊन मात्स्याजवळून त्रिपद मुनोचे दान मिळविले व यास पाताळात घातले. हा सप्तर्षिज पार्ष्णी एक आहे.

बलिजा—मद्रास इलाख्यातील या जातीची संख्या १०,००,००० वर आहे. यांचा धंदा वाणट्या व १९०१चा व मोती आणि पोंबळपाचे दागिने करण्याचा आहे. यांची कुल-नामे छिप्री, गुडारी, बदल, सेमानाड व दासिरी अशी आहेत. एकाच आडनांवाच्या लोकांत विवाह होत नाहीत. यांचे पुरोहित जंगम लोक आहेत. पुणर्विवाह निषिद्ध आहे. याच्या माळा जातीस जारत मान आहे. कायू आणि बलिजा यांचा मान सालच्या दर्जाचा आहे. हे प्रेतोनी मसहून पुर-सात.

बॅलिया, जि. हद्दा.—संयुक्त प्रशांत, बनारस विभागा-
मधील एक जिल्हा क्षेत्रफळ १२४५ चौरस मैल. गंगा व
घोघ्रा या दोन मुख्य व छोटी शस्त्रु ह्या नद्या या जिल्ह्यातून
वहतात नद्यांतील पाळ जमिनीवर सोचत गेल्याने या
जिल्ह्यातील सर्व जमीन फार सुपीक झालेली आहे.

इतिहास.—मगधाच्या प्राचीन हिंदू राज्यात बॅलियाचा
समावेश होत होता. अकबराच्या राज्यात अलाहाबाद व
महारा या सुभ्यामध्ये तो मोडत असे अठराव्या शतकांत
हा जिल्हा बनारसच्या राज्याच्या ताब्यात होता व परगण्याचा
काही भाग व १७५ साली बाकीचा भाग ब्रिटिशांच्या ताब्यात
आला १९११ साली या जिल्ह्याची लोकसंख्या ८३१००९
होती या जिल्ह्यातील जमिनीचे उंचवट्याची जमीन व सखळ
जमीन असे दोन भाग आहेत, पांढऱ्यातील मुख्य पीक भात
होय. सखळ जमिनीत शरद्वृक्षतोळ पिकापेक्षा वर्षातील पिके
महाराचा असतात या जमिनीत गहू, हरभरा, घाटाणे,
बजरे पिके होतात येथे तांदूळ फारच थोडा होतो शरद्व-
क्षत मका व कडधान्ये होतात संयुक्तप्रांतातील इतर
जिल्ह्यांत चालू असलेली धान्याची पद्धत या जिल्ह्यात चालू
आहे त्याशिवाय “ रानवाघ ” इच्छने जमीनदाराने एखा-
द्याला ठारविक भाड्याने कायमची जमीन देण्याची पद्धत
कळ याच जिल्ह्यात सुरू आहे

व्यापारामध्ये आयात माल तांदूळ, मसाल्याचे पदार्थ,
कापड व धतूचे जिन्नस असून निर्यात माल साखर, मळिगाची
धान्ये, गहू, हरभरा, तोरा बजरे अहे.

बंगाल आणि नार्थ वेस्टर्न रेल्वेचा मद्रासून निघणारा
फाटा या जिल्ह्यातून पूर्वे-पश्चिम गेल्या आहे; दुसरा एक
रुद्दान फाटा जानपूर व गाझीपूरवरून फैजाबा येथे या
फाट्यात मिळतो त्याच रेल्वेचा बनारस-गोरखपूर फाटा
वायव्य मार्गातून गेलला आहे. लोकसंख्येपैकी ३३
लोकाना लिहितावाचता येत.

या व—हे गंगेच्या उत्तर तीरावर असून बंगाल आणि
नार्थ वेस्टर्न रेल्वेचे स्टेशन आहे. लोकसंख्या सुमारे सतरा
हजार वार्षिकीक पद्धतीच्या नावापासून बॅलिया हे नाव पडले
असावे असा समज आहे काहीकाही पार्श्वभेता येथे मोठ्या
जत्रा मारत असते बॅलिया हे जिल्ह्यातील व्यापाराने मुख्य
ठाणे असून येथे साखरेचे व कापडाचे कारखाने आहेत.

बली—हे जगाच्या पूर्वेस डच ईस्ट इंडीजमधील एक
बेट असून बली सामुद्रधुनीमुळे जावेजच्यापासून अलग झाले
आहे बली बेटाचा लांबी ९३ मैल व रूंदी १६ मैल असून क्षेत्रफळ २०९५ चौरस मैल आहे राज्य-
व्यवस्थेकरीता १८८२ साली बली हे जगापासून काढून
लॉन्डाक बेटाशी जोडण्यात आले असून लॉन्डाक
आणि बलीची डच रेजिमेंसी प्रजेविषयात आली. डचे-
लंग हे मुख्य शहर आहे. सर्व रेसिडेन्सीच्या डच विभागाची

लोकसंख्या (१९०५) ५२३५२५ होती. येथे बरीच सरो-
वरे व नद्या असून या नद्यांचे येथील लोकाना कालवे काढिले
आहेत. येथील सर्वात उंच उचागामुखी टावानत, चाटूर व
मुनंग जंगम हे आहेत. येथील रहिवासी उत्तम शेतकरी व
कुशल कारागीर असून विणकाम व हत्यारे करतात. येथील
राज्यकारभार अभियमित व वेबेदशाहीचा आहे दिवाणी व
फौजदारी कायद्याच्या लेखी प्रभावहून न्याय मिळतो. मुलाम-
गिरी बंद पडली आहे बली व लोन्डाक बेटांत बयाप हिंदु-
धर्माचा छाप झाला असून सती जाण्याची चाल आहे हिंदु-
धर्मातील चार वर्णे व पाचवी अस्पृश्य (चांडाल) जात येथे
आहे या धर्मात गौड धर्माचे मिश्रण होऊन व थोड्याअधिक
प्रमाणाने भूतपिशाच याबरोल अश्रेष्ठे या धर्मात घोडा
कारक झाला आहे. भुताना शांत करण्याकरिता देवाच्या
मार्फत किंवा प्रत्यक्ष भुताचीच पूजा किंवा मन्येपी (महा
बलिदान) करतात.

समुद्रकिन्याच्याकडील लोकवस्तीत मुसलमानांनी धर्म
आहे बली, जावा, सुंदन या भाषा मलाया भाषेचे पोटभेद
आहेत. हे लोक ताडपत्रावर लिहितात. धर्मग्रंथ प्राचीन जावा
(कवी) भाषेत लिहिले आहेत. येथील लोकास प्राचीन इति
हासाची काही माहिती नाही. परंतु पहिल्या शतकाच्या पूर्वा-
र्धात येथे हिंदु वसाहत असावी व यांनीच ‘ बलि ’ ही संज्ञा
दिली असावी स १९३३ च्या अंतर येथे डच लोक येऊन
येथील रावांशी सलोखा करू लागले. स. १८४५ मध्ये त्यांनी
पोर्त बंदीय येथे स्थानिक वसाहत केली. स. १७४७-४९ च्या
युद्धाने त्यांचे वर्चस्व वाढत गेले.

येथील नद्या नाव्य माहोत. दोतही हे पोट भरण्याचे
मुख्य साधन असून तांदूळाची लागवड मुख्यत्वेकरून होते
याशिवाय कांजी, तम्बाकू, कोको, व नीळ या माळाची लाग-
वड करतात. सोने माळणे, हत्यारे व बायें करणे, लोकडांचे
कोरीव काम, कलावत व जरतारी काम येथे होत. येथे किना
व अरबी व्यापारी बरेच आहेत. ज्ञानकोश विभाग पहिला,
हिंदुस्थान आणि जग यातील यावह्नीपरंस्कृति या प्रकरणात
‘ येथील संस्कृतीची माहिती विस्तृतपणे दिली आहे

बलुचिस्तान—ब्रिटिश हिंदुस्थानच्या सहह्दीवरील
देश. याला हे नाव येथील मुख्य रहिवाश्यावरून प्राप्त
झाले आहे. ब्रिटिश बलुचिस्तान व तद्देशीय राज्य असे या
देशाचे दोन विभाग आहेत. सुलेमान, व तक्तीसुलेमान पर्व-
ताच्या ओळी या देशात आहेत खलीफत, नकतु, चाहि-
लतन, सुडीर बजरे उब शिखर आहेत. कैदिमुलतान नावाचा
मोठा उचागामुखी पर्वत पश्चिम बलुचिस्तानात आहे बोलनेत
नारी, मध्यप्रदेशात सुझ, लोरा या नद्या आहेत; या देशा-
तील पर्वतश्रेणी केंद्रास व टर्शिअरी खडकांच्या घराच्या
बनलेल्या आहेत हस्करा प्रतीच्या कोळशाचे पातळ घर,
एक प्रकारचे घट तेल, उत्तम पेट्रोलियम, मयक ही खनिज
द्रव्य येथे सांपडतात रेंकिश, मोहमदानी, भीशिरवानि,

देहवार, दुर्गाडा, कंधारानि व मिगल अपवा मोगल लोक या जाती येथे राहतात बोलंडी, साबिडी, मक, गिन्ची, गडर या मूळच्या रहिवाश्यांच्या जाती आहेत. या देशातील लोक एकाच मूळजातीपासून उत्पन्न झालेले नाहीत. अरब वंशातील लोकांची श्राविडी व इराणी वंशातील लोकांची मेसळ झालेली आहे व अशा लोकांनी बलुन हे नांव प्राप्त झाले आहे. मारी व गुजरी लोक रिडबलुची असतात रिडबलुची आफ्रिकी पठाराहून अगदी भिन्न स्थावाचे असतात. बलुनी लोक पठाराहून कर्मा दगलवार, रून करणारे, धर्मवेडे व टेंगव्या वाघाचे असतात. मारी अपवा गुजरी बलुची लोक मोकड्या मजारे, सार्यवादी, साहसी, व नेमस्त असतात. ब्रिटिश बलुविस्तान क्षेत्राकडून याकांचा सर्व प्रदेश कलातचा खान व त्याचे अधिकृत नायक यांच्या ताब्यात आहे. बलुची लोक अद्याप बेग्या करणात आणि इरोडे घालतात. देशाचे क्षेत्रफळ ११४३६ चौ. मै. असून लोकसंख्या १९२१ साली ७९९६३५ होती. बहुतेक लोक गुरावे वळप घेऊन हिंवातात. बहुतेक लोक मुसलमान आहेत. काही हिंदू, ख्रिस्ती, शीख व इतर जातीचेही आहेत पुस्तू, पंगवी, वडू व सिंधी या भाषा येथे प्रचारात आहेत. मूळ बाह्मय या देशात नाही. या देशात एक प्राविडी कपा देखील बोलतात. माहुड लोकांचे स्वतःचे बाह्मय नाही. पठान वंशाच्या तेरा गिरिनाथवा जाती आहेत; पैकी पावर जात पार महत्त्वाची आहे गुजरी, बोलंडी, कोम्की, पणी, मगसी, रिड व मारी या महत्त्वाच्या बलुची जाती आहेत.

स्वार्थिक राज्यकारभार चीफ कमिशनरच्या हाती असून लोक गडनर जनरलचा एजंट असतो. याच्या स्वालोखल वेगवेगळ्या कमिशनर असतो, मुसकी व न्यायखाती यांच्याकडे असते. होता होईतो लोकांच्या हाती कारभार देण्याची सरकारची वृत्ति दिसते. गिरगा विषा बुद्ध मळते जी पुन्या काव्यापासून आहेत व तीव्र साधारणतः गिरगातील कारभार पहातात.

इतिहास — या देशाच्या पुरातन इतिहासाविषयी काही माहिती नाही एरिमेन याने प्रथम या देशाचे विस्तृत वर्णन केले आहे. अलेक्झांडर या देशातून सैन्यासह गेला याविषयी व या देशातील जमिनीचा रक्षणा, पाण्याची दुर्मिळता, येथील लोकांचे अन्न, येथील काटेरी झाडे व कर्तुचा सीनपणा वगैरे बाबतींचे पोटपत्रात व सर्व वर्णन एरिमेनने केले आहे. ८ व्या शतकात खलिफाचे सैन्य या देशातून गेले होते.

माहुड लोकांनी या देशावर स्वाभिमव वेव्हा शिकविले तो काळ निक्षिप्तपणे सांगता येत नाही, परंतु ही गोष्ट बहुधा अडीच तीन शतकापूर्वी घडली असावी हिंदू पराभ्यातील शेवटच्या रामाने एका अफगाण नायकाच्या बंडखोरीचा बंदोबस्त करण्याकरिता धनगराच्या कंधर नावाच्या नायकाला बोलाविले. परंतु या कंधरने या बंडखोरीचा बंदोबस्त देण्यावर हिंदू राजाला पदच्युत करून आपण स्वतंत्र राजा बनला.

कंधरच्या राज्यादोह्यानेरतचा इतिहास फारसा उपलब्ध नाही. कंधरनेतर चवथा राजा अश्वदुल्लाखान याने सिंधच्या नवाशापासून कंधमंडबचा सुभीक प्रदेस जिंकून घेतला. याच सुमारास नादीरखानने हिंदुस्थानावर स्वारी केली. त्याने बलुविस्तानांत देखील सैन्य पाठवून आपले सर्वस्व स्थापित केले, परंतु अश्वदुल्लाच्या हाती राज्यकारभार राहू दिला. अश्वदुल्लाच्या मागून त्याचा वडील मुलगा हाजी महंमदखान गादंवर बसला. हा राजा व्यसनी व जुलमी निघाला. याच्या प्राचांने लोक फार प्रासून गेले. तेव्हा याच्या घाटपटा भावाने याला ठार मारून गादी बळकावली याचे नाव नाधीरखान होते याच्यावर नादीरखाचा पार मर्मा होती. याने नाधीरखानास सर्व बलुविस्तानचा राजा केले हा गोष्ट १७३९ साली घडली.

नाधीरखान फार राजकारणी, दूर व तेजस्वी राजा होऊन गेला. १७४७ साली नादीरखाच्या मृत्युनेतर त्याने बाबलचा राजा अहमदशहा दुराणी याने स्वाभिमव बघल केले. १७५८ साली त्याने आपले स्वातंत्र्य नाधीर केले, व अहमदशहाने पाठविलेल्या सैन्याचा त्याने अगदी मोड केला तेव्हा स्वतः अहमदशहा त्यावर चालून आला खानाचा पराभव होऊन याला बलातच्या किपाचा आश्रय घेवा लागला. दुराणीला वेढा देऊन अगस्त पातचा छाह्याने विझा घेता येईना, तेव्हा दुराणीने तह केला. दुराणीने नाधीरखानच्या पुत्रात बांधणीची रक्क करविले व नाधीरखानाने काही एक संख्या देऊ नये परंतु अहमदशहाला बळ पडेल तेव्हा नाधीरखानाने सैन्याची मदत रोकड भरपई घेऊन कराची असे या तहात ठरले या त्हाताने आपल्या राज्यातील प्राताचा कारभार सुधारण्यात व फळात विझा मजबूत करण्यात पुढील धर्म केले अहमदशहाला बारंवार सैन्याचा मदत करून नाधीरखानाने सहाशतून पुढील जिल्ह्याने कायमचे स्वाभिमव संपादन केले. हा खान १७९५ साली मेलला. याच्या मागून त्याचा मुलगा महंमदखान हा चवथाच्या वर्षी गादीवर बसला. याच्या कारकीर्दीत प्रातच्या सुभेदारीची कलातच्या खानाने स्वाभिमव छुगारून दिले व ते स्वतंत्र बनले, रक्षणात करणारे अंतस्थ कडह लागले, व कलातच्या खानाने राज्य लवरकच संपुष्टात आले.

१८३९ साली ब्रिटिश सैन्य जेव्हा बोलत पाटातून अफगाणिस्तानकडे जात होते त्यावेळी त्याच्या रतदवारीची लुट झाली व हा विक्षासपातकीपणा मेहराबखानाचा आहे असे, त्याचा छुचचा बजीर महंमद हुसेन याने ब्रिटिश अधिकाऱ्यास मागविले, त्यावरून एक ब्रिटिश सैन्याची तुकडी लागीवर पाठविण्यात आली विक्षावर हल्ला करून तो घेतला. या हल्लाची मेहराबखान मारला गेला. ब्रिटिश लोकांनी त्याचा मुलगा दुसरा नाधीरखान याला १८४१ साली खान म्हणून बघल केले. इ. स. १८५५ मध्ये ब्रिटिश सरकार व खान यांच्यामध्ये एक तह झाला आणि खानास ताखील ५०,००० रुपये खंडणी, सहाच्या अडी इमानने पाळण्या तर

देण्याचें ठरलें. नागोरखानानें मरेपर्यंत म्हणजे सन १८५५ पर्यंत या अटी पाळण्या. याच्यामागून याचा साऊ मीर खोदा-दाद खान गादोवर बसला. १८५७ साली खानास सत्ता देण्याकरिता एक ब्रिटिश पोलिटिकल एजंट कळत येथें ठेव-णांत आला. या खानाला ब्रिटिश लोकान्या मदतीशिवाय आपल्या राज्यांत बंदोबस्त ठेवता येत नसे राज्यांत अंदा-धुंदी मागली. व १८७४ नंतर ब्रिटिश लोकांनी बळविस्ता-नचा संघेय तोडला.

यानंतर सात, वाढ, मारी, सुरडी, बेश व मकरान येथील नायकांनी खानाची सत्ता ह्याकडून दिली; व राज्यांत अगदीं वेगवेगळीं मागली. तेव्हां ब्रिटिश सरकारने पुन्हां ह्या संस्था-नाकडे लक्ष घळविलें स. १८७६ मध्ये स १८५४ मधील जुना तह बदलून नवीन करणारा आला. या तहान्वये केटा वसवून खानाच्या राज्यांत ब्रिटिश सैन्य ठेवण्यांत आलें. सारायंत्र, व आगावाण्या बांधण्याचें ठरलें ब्रिटिश बळविस्तान ब्रिटिश हिंदुस्थानांत सामील करण्यांत आलें व खानास १,००,००० रुपये खंडणी देण्यांत आली.

१८९० व १८९१ साली ब्रिटिश सरकारने होबदरी घेऊन केटापाट्या पलीकडे आपला लष्करी ताबा वाढविला. स. १८९३ मध्ये मीर खोदादादखान व एजंट यांच्यामध्ये बराच वेवनाव झाल्यामुळे खानास पदच्युत करून त्याचा मुलगा मीर महंमदखान याला गादीवर बसविण्यांत आलें. मुस्लीमिह्या व नियाबत हे खानानें ब्रिटिश सरकाराला बंदोबस्त ठेवण्याकरिता १८९१ साली कायमचे दिले.

खानाचें खंडणी व जमीन महसूल मिळून उत्पन्न सालीना ५,००,००० रुपये आहे. सन १८८२ पासून श्याला केटा मिह्याचें भांडे सालीना २५००० रुपये व घोलन घाटांतील नकाशांवद्दल ३०००० रुपये, मुस्लीम नियाबतीवद्दल १००० रुपये (१८९९) व नहिराबाद तहसिलीवद्दल ११४५०० रुपये (१९०३) दरसाल मिळतात.

(२) हा इराणचा एक प्रांत सुनज यांत बळविस्तानचा पश्चिमेकडालें आगावा समावेश होतो. इराणी बळवि-स्तानचे क्षेत्रफळ सुमारे ९०,००० चौरस मैल असून अरबी समुद्राच्या उत्तर किनाऱ्यावर हा देश आहे. याच्या पूर्वेस ब्रिटिश व स्वतंत्र बळविस्तान, उत्तरेस सीस्तान, व मध्य इराणी वाळूचें मैदान व पश्चिमेस कर्मन आहे. या देशांत पाणी नसून याच्या कारच जोड्या भागांत जमीनीची साग-वड होते. काकीचा भाग वाळूचें मैदान, व टेंकड्या यांचा रक्ष प्रदेश आहे. मक्कीह व चम्पूर या नद्या यांत आहेत. हा देश कर्मनचा एक राजकीय विभाग आहे येथील लोकसंख्या २,००,००० पेक्षा कमी आहे. १८४९त इराणी लोकांनी चम्पूर येथपर्यंत हा प्रांत स्वतंत्र होता. स. १८७२ पर्यंत पूर्वेच्या मिह्यावर इराणी सत्ता स्वापिली गेली नव्हती.

घलुतेदार—हे बारा असतात. अंडुतीबळुती (झा. को. वि. ७, पृ. ५२७) पहा.

घटल—प्राचीन वाहीक अथवा वाहरीक. हें अंदुराच्यया पूर्वें १०० मैलावर व ओंजुसतच्या दक्षिणेस सुमारे ४५ मैलांवर असून हें एक अफगाणिस्तानातील शहर आहे. ह्याचें परस व जुने येथू अथवा सिन्ध्या ही शहरे एकच होत. याठि-काणीं बऱ्याच ऐतिहासिक महत्वाच्या इमारती आहेत.

या शहराचें पुरातनत्व व महत्त्व येथील मूळचे लोक वांगलें बाणतात ते या शहराला 'शहरीची भाई' असे म्हण-तात. फारशी रोमुलुस कैमूर यानें याचा पाया घातला अशी पौराणिक दंतकथा आहे, आणि निदान ह्याकें खरें आहे की, हें शहर फार पुरातन काळी एकवटाना, निवेष्टे व बाबिलोन या शहरांचें प्रतिस्पर्धी शहर होतें. बराच काळ-पर्यंत हें शहर शोरीआस्ट्रियन धर्माचें आधिपत होतें, या पंथाचा स्थापक या शहरातच मेला असे म्हणतात. क्रुएन-हंग याच्या स्मरणवहीवरून आपणांत असे समजतें की, त्याच्या प्रशासाच्या वेळी (४ व्या शतकात) शहराची दमट ३००० कीडघमोनुयायी व पुढेकडे स्तूप व इतर धार्मिक इमारती येथें होत्या. अतिशय प्रख्यात इमारत गैबिहार, नव-विहार अथवा नथान मठ ही होय. या मठांत मुद्राचा फार मौल्य-वान पुतळा होता. अरबी मुगोलसत्ता याकृत याच्या म्रंशत या इमारतीचा उल्लेख लिपवली.

स. १२२० मध्ये चंगीझखानानें या शहराची लूट केली, लोकांची कत्तल उडविली व युद्धोपयोगी सर्व इमारती जमी-नदोस्त करून टाकल्या. १४ व्या शतकांत तैमूरनेझ या शहराची हीच गत केली. इतकें असूनहि माझोगेली यानें या शहराचें बणें देताना यास एक भांडें व अथवा शहर अथवा म्हटलें आहे. हें शहर औरंगजेबाच्या तखणणी त्याच्या राज्याचा एक भाग होतें. स. १७३६ मध्ये नादिरशाहानें हें शहर काबीज केलें इराणी राजांच्या अमदानांत हें शहर अफगाणांच्या हातां गेलें. स. १८२० मध्ये तें कुंदुझच्या बाह-सुराक्षेने काबीज केलें, व काही काळपर्यंत हें तुल्याच्याच्या खानाच्या ताब्यांत होतें. स १८५० मध्ये महंमद अकराम-खान बरकसाई यानें हें काबीज केलें व या वेळेपासून हें शहर अफगाण लोकांच्याच ताब्यांत आहे.

यलगेरिया—हे युरोपखंडाच्या आग्नेय भागातील एक राष्ट्र असून, बाल्कन द्वीपकल्पाच्या ईशान्येस आणि वाळ्यासमुद्राला लागून आहे. स. १८७८ पासून १९०८ च्या आपत्तीपर्यंत हें तुर्कस्तानच्या सुलतानच्या अत्तेखाली खंडणी देणारे माड-लिक संस्थान होतें, पण हल्ली तें पूर्ण स्वतंत्र संस्थान झालें आहे. याचें क्षेत्रफळ (१९२१) ३८९१४ चौरस मैल आहे. येथें दोन पर्वतांच्या रांगा आहेत; बाल्कन पर्वताची रांग पूर्वे-पश्चिम असून ती या देशाच्या मधून जाते; आणि न्होडोप पर्वताच्या रांगेने वरीस दक्षिण सरहद्द मर्यादित केलेली आहे. या पर्वतांची सर्वांत उंच शिखरे म्हणजे यूसकु-चल आणि कर्झिम्ला हा होत. न्होडोप पर्वताचें मुसल

नावाचे सर्वांत उंच शिखर दक्षिण सरहद्दालगत आहे. वाळूकन पर्वतापासून इव्ह इव्ह उत्तरेकडे डान्यूबपर्वत उतरत गेलेला आणि पर्वतांनीं मधून मधून विभागलेला या देशाचा भाग घुर्गाज आहे. या भागाच्या पूर्वेस केले ओर-मन नावाचे दांड जंगल असून येथील लोकवस्ती फार पातळ आहे नद्या वन्याच आहेत.

याच्या भूगर्भात परीव रत्निजद्रव्ये आहेत. परंतु कोळशा-शिवाय याकोचे पदार्थ खणून काढण्याचा विशेषतः प्रयत्न करण्यांत आलेला नाही. याशिवाय लिनाइट, व गंधकयुक्त शरीरे येथे परेच आहेत.

येथे उन्हाळा आणि थंडी फार कडक असते. ठिकठिकाणीं हवा गिरनिराळ्या प्रकारची असून हवेत नेहमीं फेर-फार होत असतात येथें विशेषकरून ओक, पीच, ऑग, एल्म, बालनट, वरबल, पाल्मर, पाइन आणि लुनिएर या झाडांचे भारण आहे.

शेतकी ही एक द्रव्यप्राप्तीची मोठी बाब आहे. शेतकरी-यां बेशरपरागत चावत आलेल्या चालीरीतींना असून जिटकून अठरायामुळे शेतार्थे काम जुन्या पद्धतीवरच चावत असते. येथील रक्षारने शेतकरी लोकांना मग्या पद्धतीने शिक्षण देऊन शेतकीचे काम मग्या पद्धतीने चालू करण्याची बरीच खटपट चालविली आहे. गवू, मका, राय, जव, ओट आणि बाजरी, जवारी, बंगरे धान्यांची पिके मुख्य आहेत. धान्याशिवाय मद्य, तैयादू, गुलाबाचें अत्तर, रेशम आणि कापूस हा मालाहि येथे उत्पन्न होते. दरवर्षी सरासरी ६००० पोंड गुलाबी अत्तराची निर्यात होते. सोफियाच्या आसपास ग्रीटच्या कंदीची लग्नवड होते. १९११ सालीं लग्नवडीखाली असलेली जमीन ११८२४०९ एकर होती व जंगल ७२०३१६० एकर होते. द्रव्यबळ अगुरे असल्यामुळे उद्योगधंद्याची वाढ मोठया प्रमाणावर होत नाही. स्लॅव्हन आणि गनोव्ही या ठिकाणीं अनुक्रमे भूत कातण्याचे आणि जरीचे विणकाम करण्याचे घरगुती कारखाने आहेत. येथे निमळ लोकरिभूत फार उत्तम तयार होत. देशांतल धंदे वाढावे या हेतूने तेथील सरकारने लोकांना देण्या माल वारण्यासाठी हुकूम केला आहे. वरील धंद्याशिवाय मयार्क काढण्याचे, चामडी कामावत्याचे व धान्य वळण्याचे कारखाने आहेत. १९२३ साली २०६१५१३६८ पोंड किमतीच्या मालाची आयात आणि ११५८५६८२० पोंड किमतीच्या मालाची निर्यात झाली.

भागवत्या, सपे रस्ते, आणि जलमार्ग ही तिन्ही दळण-वळणाची साधने आहेत. बहुतेक सर्व भागागत्या सरकारच्या स्वाधीन आहेत. बल्गेरियांत १९२१ साली १६१४ मैल रस्ते होती. येथे काळजे जाहीत फक्त डान्यूब नदीच दळण-वळणाला योग्य आहे. सोफिया हें राजधानीचे शहर आहे. १९२३ साली लोकसंख्या ५००००० होती.

लो क.—निमळ बलारवंशाच्या लोकांचे शेंकडा मान ७७.१४ आहे व हे लोक डोंगराळ प्रदेशांत आढळतात. सपाट प्रदेशांत राहणारे लोक मेसळ रक्ताचे आहेत व हे बहुतेक तुर्की लोकांच्या स्वान्यांतर आलेल्या लोकांच्या व त्यानंतर येथे वसाहत केलेल्या लोकांच्या मिश्र रक्ताचे बनले आहेत. बल्गर लोकांशिवाय इतर थंडाचे लोक म्हणजे ग्रीक, ग्योर्झी, सीप, व्हालाच अशा इमान हे होत. मेडर वारण्यासाठी हजारों धनगराहि दरवर्षी येथे भरवत येतात. सातार हे निद्रवशी आणि उद्योगधंद्या करून राहणारे लोक आहेत. जिथी लोक हे अगदी खालच्या दर्जाचे समजले जातात.

रा उव वार मा र.—येथे कायदेशीर आणि नियंत्रित राजसत्ताकार राज्यपद्धति आहे. कायदे करण्याची सत्ता राजाच्या हातीं असून त्याला साहाय्य करण्यासाठी एक राष्ट्रीय सभा असते. राज्यकारभार चालविण्याची सत्ता सभा असतात.—(१) सोब्रान्ये किंवा सभा सभा आणि (२) ग्रँड सोब्रान्ये. कार्यकारी सत्ता चालविण्यासाठी एक अष्टप्रधानांचे मंडळ असते त्यानिक राज्यकारभार पाहण्याची काम देशातील कारभार पाहणाऱ्या मंत्र्यांच्या हातीं असते. बहुतेक प्रत्येक खेडेगावांत कॉम्युन असते. १९०९ साली जातनार प्रति-निधिकांच्या तह अंमलात आले.

न्याय सत्ते.—दिवाणी आणि फौजदारी कायदे तुर्की लोकांच्या वायदावरून बनविले आहेत खेड्यातील कमेट हे अगदी कनिष्ठ दर्जाचे दिवाणी आणि फौजदारी कोर्ट होय. सोफिया, रक्षक आणि फिलिपोपोलीस या प्रत्येक ठिकाणी एक एक याप्रमाणे तीन अपीलकोर्टे आहेत सर्वांत वरिष्ठ कोर्ट म्हणजे सोफियापासल कॅसेशन कोर्ट होय.

संस्कार आणि आरमार — १९१९ च्या म्युझीकच्या तहान्वये वत्सपर्यंत २० हजारोपेक्षा अधिक सैन्य ठेवता कामा नये, असे ठरले आहे. सत्तांची मधरी पद्धत बंद करण्यांत आली आहे. सरहद्दी वरील मुळखाच्या संरक्षणासाठी ३ हजार रिफाई टेक्न्याची परवानगी आहे. वैमानिक

आहे. त्याशिवाय एक खासगी विम्वियालयहि स्थापन झालेले आहे.

इतिहास.—डान्यूब नदी व एजियन समुद्र यांमधील प्रदेशात राहत असणाऱ्या प्राचीन ग्रीको इलिरियन महा-वंशात इल्लोव्होनिक लोकांनी इ. स. च्या ३ व्या शतकापा- नून ६ व्या शतकापर्यंत निरनिराळ्या प्रसंगां त्यांच्या वरून हांकलून लाविले. इलाव्ह हे शेतकरी असून अतिप्राचीन- काळी मुद्रा त्यांच्यात प्रवाससक संस्था अस्तित्वात होती. राष्ट्रशाही हाच त्यांचा राजकीय घटक होता. रोमन सुधा- रणेचा त्यांच्यावर बराच परिणाम झाला. या भिन्न स्थल- समूहाला एकिकृत करून त्यांचे बलाढ्य राष्ट्र बनविण्याचे कार्य त्यांच्याकून सर्व बाबतीत भिन्न असणाऱ्या एका परकीय (बल्गेर) वंशाच्या हाती आले.

बल्गेरलोकः—तत्परे, हून वगैरे लोकांप्रमाणे बल्गेर लोक हे तुर्कांनी वंशाचे असून त्यांचे मूळ वसतिस्थान उरल- पर्वत व व्होलगा नदी यांमधील मैदान हे होते. ते क्र, रानटी व जंगली होते. त्यांच्यात थडपरगोवाची बाल रुढ असून त्यांचा राज्यकारभार बोंदर दिवा खान लोक चाल- धीत. हे खान अति जुलमी असत. इ. स. ६७९ त बल्गेरांनी इथेरिख नावाच्या खानाच्या नेतृत्वाखाली दशरी करून इलाव्ह लोकांना जिंकिले.

बल्गेरांची संस्था कमी असल्याने ते पुढील दोन शतकांत जित लोकांत मिसळून एकठाीच झाले. जित लोकांत त्यांनी आपले नवि व राजकीय संस्था घालण्यास भाग पाडून स्वतः त्यांच्या वाळीरीती, भाषा व स्थानिक संस्था उचलल्या

आरंभाचे राज्यकेंतः—आरंभिक्या बल्गेर राजांचा इति- हास म्हणून इण्णजे बायसन्टायन बादशहांनी एकसारखे चाललेले मोडण हे होय. प्रथम इथेरिखखानाने ग्रीक लोकावर जी धंष्टणी बसविली ती पुन्हा कारडम (७९१-७९७) व क्रम (८०२-८१५) यांनी बसून केली. बोरीसची फारकीद संस्मरणीय आहे. कारण त्याच्या वेळेस बल्गेरियांत लिख्ती धर्माची स्थापना झाली. या वेळेस पूर्वचर्चे व पश्चिमचर्चे यांच्यामध्ये मोडण सुरू होऊन शेवटी ती वेगळी झाली. पोपने बल्गेरियन चर्चचे स्वातंत्र्य कबूल केले नाही, त्यावेळेस बोरोसने ग्रीक चर्चचा अवलंब घेतला. या गोष्टीचा बल्गेर लोकांच्या पुढील इतिहासवर परिणाम झाला.

फाहिले साम्राज्यः—सायमन बादशहाच्या कारकीर्दीत बल्गेरियाची राष्ट्रीय सत्ता कळसास पोहोचली. पूर्वे युरोपात प्रबळ झाल्यावर सायमनने “ सर्व ग्रीक व बल्गेर लोकांचा स्पाट ” ही पदवी धारण केली; व ती पोपने मान्य केली. त्याच्या कारकीर्दीत साम्राज्यातील उत्तर भागांत दातता राहून ब्यावार व बाह्मय वाहून राजधानी त्रेसबेह ही कॉन्स्टांटिनोपलच्या सोडींनी बनली. त्याच्या मरणांतर बादीमुळे बल्गेर साम्राज्याचा उत्तरी व दक्षिण दोरी शिसमन नावाच्या दोनोव्ही येथील एका घरदाराने दुघट

राज्य स्थापित. त्यात अल्बेनिया व मॅसेडोनिया मोडत. त्याची राजधानी ओचरिडा ही होती.

इ.स.१६९ या वर्षी क्रियाटोस्लाव्ह बादशहाच्या हाता- खाली रशियन लोक बल्गेरियावर चालून आले. बल्गेरियाचा शार दुसरा बोरीस याने ग्रीक बादशहा जॉन सिमिसस याच्या मदतीने त्याचा होकलून लाविले. परंतु या बयाचा फायदा घेऊन ग्रीक लोकांनी बोरीस यालाच पदच्युत केले. याप्रमाणे तीन शतकांनंतर पहिल्या बल्गेर राजाचा अंत झाला. तथापि शिसमनच्या सॅम्युएल नावाच्या मुलाच्या कार- कीर्दीत ओचरिडेने राज्य बरेच उदयास आले पुढे सॅम्युएलचा पराभव होऊन त्या दुःखानेच तो मरण पावला. त्याच्या पश्चात् योव्वाच वर्षांनी त्याचे साम्राज्य लयाला गेले व नंतर दोडरी व्हे (१०१८-११८६) बल्गेर लोक बायसन्टायन बादशहाच्या अंमलाखाली होते.

दुसरे साम्राज्य.—इ.स.११८६ मध्ये दोनोव्ही येथील इव्हॅन व पॉटर असेन या बंधूंच्या नेतृत्वाखाली बल्गेरांनी बंड करून आपले स्वातंत्र्य मिळविले इव्हॅनने बादशहापद धारण करून दोनोव्ही ही आपली राजधानी केली त्याने पोपची धार्मिक सत्ता कबूल करून पोपच्या प्रतिनिधीकडून आपणास राज्या- भिषेक कराविला दुसरा इव्हॅन हा सर्व बल्गेर राजांत मोठा झाला त्याने अल्बेनिया, एपायरस, मॅसेडोनिया व थ्रेस हे प्रांत आपल्या सत्तेखाली आणिले व मोडया राहणपणाने न्यायाने राज्य केले त्याच्या वेळी कापार, कला, बाह्मय यांची अमि- वृद्धि झाली. इ. स. १२५७ मध्ये त्याचा धंदा खुंदून बंडाळी सुरू होऊन दुसरी दोन वर्षांनी उदयास आली. त्यापैकी एकाची राजधानी दोनोव्ही येथे होती व दुसऱ्याची विदिन येथे होती. शेवटी (१३३० जून) बल्गेर राजा मायकेल शिसमन याच्या सविहयन राजा इकीन याने लढाईत ठार केले.पुढील बल्गेर राजे सविहयन राजांचे मादलिक बनले. इकीनच्या मरणांतर (१३५५) सविहाची साम्राज्यसत्ता नष्ट झाली व त्या द्वारकल्पातील निरनिराळ्या जाती आरंभीतील गोंडणामुळे मुसलमानी अंमलखाली गेल्या.

तुर्क लोकांच्या स्वाच्या व त्यांचे विजय.—इ. स. १३४० त बल्गेरियावर तुर्क लोकांच्या स्वाच्या सुरू झाल्या व इ. स. १३९६ त त्यांनी ते द्वारकल्प पूर्णपणे पादाकांत केले. तुर्कांचा पोपचे बंधोवा (१३९६-१४०८) अंमल हा बल्गेरियाच्या इतिहासातील एक अंधकारपूर्ण काल आहे. त्यांनी देशभर परसहा जुलूम केल्याने देश उगाड झाला. सर्व अधिकार तुर्कांच्याच हाती गेला. तथापि बल्गा शेत- कऱ्यांची मात्र स्थिति साधारण बरी होती. लढाईत नोकरी करणाऱ्या त्यांच्यावर सफिक नव्हतो. रणांचा धर्म, भाषा व स्थानिक राज्यपद्धति ही बदलून टकण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न तुर्कांकडून झाला नाही. इव्हॅन नांवा तर पुढे पुढे त्यांनी कोही सडरीस व यांवांचे विशेष प्रकारचे दक्ष दिले. यावेळेस

रमत लोकांची स्थितीहि सुधारली, व्यापार वाढला, परंतु पुढे अगदी तुर्की सुलतानाची सत्ता कमी होऊं लागली तेव्हा देशात पुन्हा बडाली मागली, व बल्गेर लोकांनी फार त्रास घाला.

बल्गेरियाची जाणूतः—इ सनाच्या १९ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत बल्गेरियन वंशाची साम्राज्ये हिथी युरोपमध्ये स्थाव्र लोकांनाहि नव्हती अनेक शतके जुलमी अंमलाखाली राहिल्याने बल्गेरियन लोकांचे हिमत राहिली नव्हती. बल्गेरिया दुसऱ्या ख्रिस्ती राष्ट्रांपासून फार दूर असून कोन्स्टांस्टिनोपल जवळ होते त्या कारणामुळे ज्या लढायांनी ग्रीस व सर्बिया यांत स्वातंत्र्य मिळविला असे त्या लढाईत बल्गेरियाला भाग घेतां आला नाही इ स १८१० व १८२८ या वर्षी झारच्या रशियन स्वाभ्यामुळे बल्गेरियाला जास्तच त्रास झाला. पुढे देशी बादश्याने पुनरुज्जीवन होऊन नवीन विचारांचा संचार झाला मजकूर अर्थीस येथील एक साधु पैसी व विद्याप सोभोनी हे या जाणुतोचे पुरस्कर्ते होते. एकाने बल्गेरियन झार व सधु दोघा इतिहास लिहिला व दुसऱ्याने आपल्या आठवणी लिहिल्या इ. स १८३९ त पहिली दारा उघडल्यावर पुढील १० वर्षांत पुष्कळ शाळा व छापखाने निघाले या जाणुतोमुळे लोकांमध्ये ग्रीक धार्मिक सत्तेच्या विरुद्ध बळबळ सुरू झाली. बल्गेरियातील राष्ट्रीय भावना नष्ट होण्याचे सुट्टे कारण तुर्कांसतेवेष्टा ग्रीक पेट्रो-आर्केट हेंच होते. बल्गेरिया तुर्कीच्या अंमलाखाली नव्हता-नंतर मिरनिराख्या स्वतंत्र लिखा राष्ट्राची नवे नाहीशी होऊन ग्रीक पेट्रोआर्केटच्या सर्वोच्च प्रतिनिधि बनला ट्रोकोवो व ऑवरिडा येथील चर्चास स्वातंत्र्यवादास होऊन त्या जागी ग्रीक धर्माध्यक्षानी नेणूक झाली. तेव्हा त्यांच्या विरुद्ध बादश्यामार्फतच दुरस्तेर्यांनी आपले सर्व प्रयत्न चालविले. मात्र स्वाभिवरच शिक्षणाचा प्रचार कारीने सुरू केला ग्रीक धार्मिक रुढीविरुद्ध पुष्कळ धर्मे झाली परंतु त्यांना लोकांचा पाठिंबा व मिळवणामुळे यथा आले नाही शेवटी बल्गेरियाची इतर राष्ट्रांमध्य जी गणना झाली ती त्यांच्या तत्वावरील्य जोरावर न होता मृच्छपणानेंच झाली ग्रीक पेट्रोआर्केट व बल्गेरियन यांचा मोठण विद्रोपास गेली, व शेवटीं तुर्की सत्ता मध्ये पडून तिने बल्गेर लोकांस स्वतंत्र बळे दिली पुढे ग्रीक पेट्रोआर्केट याने सर्व बल्गेर लोकांना बहि-श्चत केल्यामुळे भावण आस्तन बाहून त्याचा शेवट बल्गेरियाच्या राजकीय स्वातंत्र्यात झाला.

इ स १८७६ चे बंड.—मिथतयाळा याच्या कारकीर्दीत बल्गेरियाची घरीच प्रगति झाली. इ स १८६१ व १८६८ या वर्षी त्याने बल्गेर लोकांच्या जमिनी जप्त करून त्या तातेंद बल्गेर लोकांत दिल्या. इ स १८७५ या वर्षी बोस्निया व हर्सेगोविना या प्रांतातील बंडामुळे मुसलमान लोक चिडून गेले बल्गेर लोकांनी हार्बजिक बंड उभार-ल्याचा प्रयत्न केला. परंतु तुर्कांनी त्यांचा अतिशय कौर्याने मोड

केला. तेव्हा इंग्लंडांत मॅडॅट्झनने या दृष्ट्याचा फार विषय केला. यामुळे सर्व युरोपमर तुर्कीविरुद्ध राज्यळ उठाले मोटमोठीं राष्ट्रे तटस्थ राहिली. परंतु सर्बिया युद्धात आजून मिळाला कांन्स्टांन्टिनोपल येथे निरनिराख्या राष्ट्राप्रतिनिधींची सभा भरून मुसलमान गव्हर्नराच्या हाताखाली बल्गेरियाचे दोन भाग करून राज्यकारभारात लोचप्रतिनिधी घेण्याचे ठरले, परंतु तुर्की बंदखाने हे ठराव पेटळून टाकिले, म्हणून रशियाने युद्ध आहारा केले (१८७७) त्यांत बल्गेर स्वयं-सैनिकांनी मोठा पराक्रम करून रशियाच घरीच मदत केली

सन स्वेकॅनो व बॉर्न येथील तहः—रशियास जय मिळवल्यामुळे रशिया व तुर्कीस्तान यांच्यामध्य तह होऊन बल्गेरिया स्वतंत्र झाला हा बल्गेरिया रशियाचा मांडलिक होईल या भीतीने पुढे युरोपांतल प्रमुख राष्ट्रांनी मध्ये पडून हा झालेला तह मोडून दुसरा एक बॉर्न येथे तह केला त्यामुळे बल्गेर राष्ट्राचे बल्गेरिया, पूर्वरुमानिया, सेरबोविया असे तीन भाग पडले शिवाय या तहाने असे ठरले की, बल्गेर लोकांनी स्वतः राजा निवडणा व कायदे धरावे आणि नंतर तुर्की बादशहानें त्यांस संमति यावी यानंतर दूनोव्हो येथे राज्यघटना तयार होईतांपर्यंत बल्गेरियाचा राज्यकारभार रशियाच पहात होता बयात आलेल्या प्रत्येक मनुष्याच निवडणुध्या इक, सर्व राजकीय भेदाचा अभाव, कार्यकारी महकांत लोकनिष्ठा व सरकारानियुक्त दोन्ही प्रकारचे सभासद नेमण ही त्या घटनेची मुख्यार्थ होती बल्गेरियाचा पहिला राजा अलेक्झांडर हा रशियाचा पादशहा दुसरा अलेक्झांडर याचा पुतया होता. याच्या कारकीर्दीतल महत्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे बल्गेरियांत झालेले रशियाचे बर्बड व बले-वहाडर टाचे अनियमित राजकीय संस्था पुन्हा सुरू करण्याचे प्रयत्न, यांत उदारमतवादी लोकांचा विरोध ही दोघ यावेळीं दोन्ही बाजूंच्या लोकांत माथेफिरुपणा, निधन व अहमन्यना होती त्यामुळे मोठण विकोपास जाऊन राज्य गुरज्यात चालीवणे अशक्य झाले. शेवटी अलेक्झांडर याने रशियाच्या झारच्या संमतीने सर्व सत्ता आपल्या हातांत घेतली (१८८१) पुढे दहा वर्षांत अलेक्झांडर याचा रशियन बादशहाना असलेला संबंध तितका वांगला राहिला नाही दिवसेंदिवस त्याची सत्ता कमी होऊन त्यास शेवटी उदारमतवादी लोकांचा समेट करणे भाग पडले त्याने दूनोव्हो येथील घटना फुलू करून फारभारत अदात व मवाळ या दोघांवाहि समारोह केला.

पूर्व रुमानियाची बल्गेरियाचे एकीकरण—बल्गेरिया-प्रमाणे, पूर्वे रुमानियांत देखील प्रजा आणि राजा यांमध्य सत्ता सुरू होऊन दोन राजकीय पक्षा उत्पन्न झाले हे दोन्ही पक्ष बल्गेरियाच्या एकीकरणास कनडूल होते शेवटी जहाल पक्षाने तहहर्न जनरल क्रिस्तोवित् पाशा यास पदच्युत करण्याचा एक कट केला (१८८५). यावेळी पाशा यास तुर्कीस्तानने मदत केली नाही व इकडे अलेक्झांडरनेहि

या वटास आपली संमति दिली. त्यामुळे जहालाना पाशास हाकून देऊन पूर्वे रमानियाचे बर्गेरियाशी एकीकरण केले व अलेक्झांडर हा दोन्ही प्रांतांचा राजा झाला परंतु बर्लिनचा तह मोडला म्हणून इतर राष्ट्रांनी ओरड केली. रशियाने तुर्कस्तानच्या वादग्रस्त पूर्वरमानिया पुन्हा जिंकून घेण्याचा आग्रह केला.

सर्बियाशी युद्धः—तुर्की सग्न तयार होऊ लागले व बल्गेरियातून रॉमान यामतार परत बोल्गारले गेले, बल्गेरिया अग्रा अक्षेत्रांत असता सर्बियाने त्याच्याविद्द युद्ध सुरू केले परंतु बल्गेरियन लोकांनी यावेदी मोठे सैन्य दाखवून सैन्याचा पराभव केला. तेव्हा ऑस्ट्रिया मध्ये पळून सुधारलेल्या तह झाला (१८८६) त्या अनर्थ अलेक्झांडर हा पूर्वे रमानिया व बल्गेरिया याचा राजा ठरला गेला. परंतु हे दोन देशांचे एकीकरण पक्क त्याच्या ह्यातांपुरतंच रहावयाचे असे ठरले म्हणूनच त्याच्या विरुद्ध फट होऊन फट गेले त्याला रशियात पळून गेले. परंतु तत्काल सर्वत्र बळबळ सुरू होऊन लोकांनी त्याला पुन्हा परत आणले पण त्याने आपण रशियाच्या हातात राज्य देण्यास तयार आहो असे जाहीर केले. त्यामुळे तो लोकांच्या अनादरास पात्र होऊन त्यास राज्य सोडावे लागले. पुढे प्रतिनिधिमंडळ स्थापिले जाऊन त्याने पुष्कळ राजपुत्रास बल्गेरियाचे राज्य देऊ केले. पण कोणी स्वीकारावा. शेवटी (१८८७) हॅक्सबोर्गने गोद्या येथील फर्डिनंड नावाच्या राजपुत्राने राज्यस्वीकारिले. पण रशियाने त्यास मान्य केले नाही. शिवाय त्याच्या विरुद्ध पुष्कळ सगुद्ध उठले; परंतु त्याचा प्रधान स्टॅवकोव्ह यांनी त्यास सर्व अडवणतून पार पाडिले परंतु स्टॅवकोव्हच्या अंतराषपणाने त्याला पुष्कळ शत्रू उत्पन्न होऊन शेवटी मार रक्ष्यात त्याची मृत झाला (१८९५) त्याच्या मरणांनंतर फर्डिनंडचे व रशियाचे सौहार्दय जमले. पुन्हा रशियाचे वजन बल्गेरियात वाढले, परंतु रशियाने बल्गेरियाच्या अंतर्गतवस्थेत हात घातला नाही.

इरांतच्यावा जाहिरनामाः—यानंतर दीस बर्गेरियेत बल्गेरियात एकसारखी प्रगति झाली. बल्गेर लोकांत राष्ट्रीय भावनेची वाढ झाली. जरी तुर्कस्तानची साम्राज्यसत्ता नामपारी होतरी तरी पदगारांनीसहज न होऊनने स्वतंत्र होण्याची खटपट करू लागले. याच वेळी तुर्कस्तानच्या अंतर्गतवस्थेत बदल होऊन त्याच्या बल्गेरियाविरुद्धच्या घोरणात बदल झाला. यावेळी मॅसिडोनियाचा चार्डी गमा आपणास मिळेल अशी बल्गेरियाची आकांक्षा होती, परंतु त्यास दाहीच मिळाले नव्ह. तेव्हा बर्लिनचा तह मोडण्याचा त्याने निश्चय केला, तुर्कस्तानने आपल्या मालकीची पूर्वरमानियन रेल्वे ऑगोएन्सल कंपनीला मजगतीने दिली होती. त्या रेल्वेवर संप होऊन सर्व तन्हेचे ब्यवहार बंद झाले. परंतु तुर्कस्तानने बर्गेरियन मात्र आपणाच्यातून जात येत होते ही गोष्ट आपणास फार पोक्याची आहे या सध्यावर बल्गेरियाने ती रेल्वे आपल्या

हातात घेतली. त्यावेळी तुर्कस्तानचे सैन्य आशियात होते. रशिया युद्धामध्ये पडण्यास तयार नव्हता. ऑस्ट्रिया हा बोलिनचा व हर्जेगोव्हिना हे प्रांत जिंकण्याच्या उद्योगात होता या परिस्थितीचा फायदा येऊन फर्डिनंड यांनी बल्गेरिया हे इतर तुर्कस्तानचे मांडलिक नसून एक स्वतंत्र राष्ट्र आहे असे जाहीर केले (ऑगस्ट, १९०८) तुर्कस्तानने युरोपीयन राष्ट्रापार्शी याबद्दल तक्रार केली. परंतु शेवटी तुर्कस्तानने मरफकडे घेऊन हा वाद मिटवावा असे ठरले आणि याप्रमाणे बल्गेरियाला स्वातंत्र्य मिळाले

१९११ साली मॅसिडोव्हचे प्रधानमंडळ जाऊन त्याच्या जागे व्हायोलोव्ह हा बॉन्सिलचा अध्यक्ष झाला. मॅसिडोमियातील परिस्थितीत फार गुंतागुंतीची होत चालल्यामुळे व तुर्कीचा बंड करण्याचा उद्देश दिवू लागल्यामुळे बल्गेरियाने ग्रीनशी व सर्बियाशी युद्ध तह केला. १९१२ साली कोबेन येथे बंधप्रकरण उपस्थित होऊन त्यामुळे तुर्कीने बल्गेरियन लोकांची कत्तल कैल्यामुळे, बाल्कन संस्थानांनी तुर्काविरुद्ध लढाई पुकारली. तीत बाल्कन संस्थानांचा जय होऊन लंडन येथे बाल्कन संस्थाने व तुर्कस्तान मध्यममध्ये तह झाला (१९१३ मे) व पाहिले बाल्कन युद्ध समाप्त झाले. या तहाने तुर्कस्तानने मॅसिडोनी ते इजॉन या रेषेच्या पश्चिमकडील सर्व प्रदेश बाल्कनसंस्थानांना द्यावा असे ठरले.

पण हा जो मुख्य बाल्कन संस्थानांना मिळाला तो वाटून त्याच्याच्या बाबतीत बाल्कन संस्थानांचे परस्परामध्ये एकमेकांशी होईना व त्यामुळे दुसऱ्या बाल्कन युद्धाला सुरुवात झाली. ही लढाई एकीकडे बल्गेरिया व दुसरीकडे सर्बिया, ग्रीक, मॅसिडोनी व रूमानिया यांच्यामध्ये होती. या युद्धात बल्गेरियाचा पराभव होऊन सुधारित येथे दुसऱ्यामन राष्ट्रांमध्ये तह घडून आला. या तहाने, पहिल्या बाल्कन युद्धात बल्गेरियाला जो मुख्य मिळाला होता त्याला बल्गेरिया मुक्ता, रमानियाला बल्गेरियाच्या ताब्यात असलेला लोव्झाचा मुख्य मिळाला, सर्बिया आणि ग्रीस यांना मॅसेडोनियाचा प्रांत मिळाला व तुर्कीनाहि ऑडिमानेपेस व बराचसा मिस्रचा भाग जिंकून घेतला.

पण सुधारितेच्या हा तह फार दिवस टिकणार नाही ही भीति सर्वानाच वाटत होती. मॅसिडोनिया प्रांत आपल्या ताब्यात आणवा अशी बल्गेरियाला बळबळ दिसून होती. इतरबाल महायुद्धाला सुरुवात झाली. दोस्तानी व जर्मनीने बल्गेरियाने आपल्या वाडूने महायुद्धात भाग घ्यावा अशाबद्दल खटपट केली. शेवटी बल्गेरियाचा राजा जर्मनीच्या कामिपास बळी पडून त्याने दोस्तानेपेस लढाई पुकारली. या गोष्टीला पुढे बल्गेरियातील लोकही विरुद्ध होते. पुढे बल्गेरियाने रमानियावर चढाई करून कोन्स्टान्तापल परत घेतला. जर्मनीचा पराभव झाल्यावर दोस्ताने रूमानिया बल्गेरियाने नव्हती येथे तह केला. या तहान्वये रमानियाला कोन्स्टान्तापल मुख्य मिळाला. सर्बियाला सग्राव व इजिप्स हा वाहद

म्हटले तरी चालेल पारियडिक्शेकरा स्वाक्षणी व स्वतंत्रिक ही वृत्तपत्रे प्रसिद्ध आहेत.

[संदर्भ ग्रंथ—सुरमन-बालकन वार्स १९१२-१३ (१९१४); वेंटन-राइस ऑफ दि नॅशनॅलटी इन बालकन (१९१७), रयूएशॉव-दि बालकन एंग (१९१५), बाल्कॅनिक्स ऑरिएण्टेशन ऑफ प्लेगोसिया (१९१५);बोसियर दि फायनल सेटलमेंट इन दि बालकन (१९१७)]

यल्लारी, जि र्हा —मद्रास इलाख्यातील अगदी पश्चिम-कडील वार जिह्यापैकी एक याचे क्षेत्रफळ ५७१३ चौरस मैल सदूर रेश्मनच्या आभाखेरीस जंगल फारसे नाही यामध्ये मुख्य नदी तुममदा आहे या जिह्यातील तुमभद्रस येऊन मिळणारी मुख्य नदी 'हगरी' अथवा वेदवती होय दुसरी लहान नदी ' निळा हगरी ' पित्तारुक्कडल तुमभद्रस मिळते. येथे एक जुनी कोन्याची साण आहे. जिह्याची हवा अगदी कोरडी असल्यामुळे जिरोगी आहे.

या प्रदेशावर पश्चिम चालुक्य, ह्यक्कळ, बळ्ळ, विजयनगर व नंतर मुसलमान, मराठे, हैदराबाद असल क्रमाने होता व पुढे हा प्रदेश अंग्लशाखांनी आला. मद्रास इलाख्यात बहारी जिह्यातच लुन्या पुर्वक वस्तु सापडतात, या हद्दीने रावदुर्ग तालुक्यात गोलापल्ली फार महत्वाचे आहे, फारण तेथे जुनी माडी बंदरे फार सापडतात जैन देवळे फार आहेत; पश्चिम तालुक्यात चालुक्यांची देवळे फार आहेत. अदवाजी, बळारी, रावदुर्ग व इतर वार्हा ठिकाणी जुने जांगरी धिळे फार महत्वाचे आहेत. परंतु जिह्यात अनेक महत्वाच्या जुन्या वस्तु हंपीअशक विज्ञानगणच्या पठिक भागात आढळतात.

लोकसंख्या(१९२१)६६३३७० यां ५७लोक कानडी व हों. ३० तेलगू बोलतात. हिंदूपैकी तेलगू अथवा कानडी आहेत. मुख्य धर्म, चोलम व कोरा ही आहेत. मुख्य पंथे कायूस व बरेदीम निणर्गो शिष्टाचारच्या बाबतीत मद्रास इलाख्यात सर्वात मागळेल्या जिह्या हाच आहे सुमारे ४००० प्लोकीना लिहेतावाचता येते.

तालुका.—मद्रास इलाख्यात बहारी जिह्यातील पूर्व-कडील तालुका. क्षेत्रफळ ७०५ चौरस मैल लोकसंख्या (१९२१) ११९२२६. या तालुक्यात बहारी व शोराण्णा ही दोन शहरे असून १५६ खेडी आहेत अगदी दक्षिण आभाखेरीज जमीन सपाट आहेत.

शहर.—लोकसंख्या १९२१ साली ३९८४२ होती. हे सदर्न-मराठा रेल्वेवर असून मद्रासपासून ३०५ मैल आहे. ईशमानी हे क्यान्टोनमेंट करीपर्यंत विज्ञानविज्ञान याचे महत्त्व वर्तते हे ह्युमन क्लपा साईवने राहण्याचे ठिकाण होते, ते जिह्यान्मरच्या राज्याचे नंतर विज्ञानपुरच्या मुस्तानाचे सेवक होते. ह्याच्यापासून १६५८ साली शिवाजीने हा जिह्या वेतला, परंतु पुन्हा खंडी देण्याच्या अटीवर परत घेला. स. १५६९च्या प्रमारास अदवाजीच्या बहालत-

जगास नाहकांस खंडणी खावी लागली, परंतु ती नाकारल्यामुळे वेडा पडला: तेव्हा नाईकांनी हैदराबादीची मदत मागितली, हैदरने अदवाजीच्या सैन्याचा पराभव केला व जिह्या १७९२ सालापर्यंत हैदरच्या ताब्यात होता तो टिपून्तर निजामाकडे गेला. निजामाने १८०० साली ईशमनास इतर मुल्हाबाबोर हे शहर दिले १८४० हें लोकसंख्याचे मुख्य ठिकाण झाले. येथे बरीच ह्यायस्कुले आहेत १८९७ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे बरेच जिन व प्रेस असून एक साखरेचा कारखानाही आहे.

यल्लारिपूर—मध्यप्रात.वांदा जिह्यात वांदापासून हे ६ मैल दक्षिणेस आहे. गीठ रानांचे हे मुख्य ठिकाण होते येथे ओषधपोषक दगडांनी बांधलेला सुंदर किला आहे गावाच्या पूर्वेस एका गोंद राजाची कबर आहे. त्याच दिशेस बघी नदीत असणाऱ्या एका लहान बेटावर एक सुंदर व चमत्कारिक देवालय आहे. हे पुष्कळ महिने पाण्याच्या आत मुदारेले असते. या जालेला रामतीर्थ असे म्हणतात हे गाव वर्षा नदीमुळे व आनंदारामुळे मनोहर दिसते

बम्बेहिरिया—साप्रतच्या जमनीतील एक प्रांत पूर्वी हे १०० वर्षेपर्यंत स्वतंत्र राज्य होते बाराब्या शाकतात पुढे आलेल्या विदेहसबाच या राजघराण्याचे राज्य या प्रांतावर आतापर्यंत होते. येथील मूळचे लोक केरिटक बंदीय असून त्यांना रोमन लोकांनी जिविते होते (ख्रि. पु. १ लें शातक). यांच्यात पुर्वक जातीची असल झाली असून त्यात गॉथिक व केरिटक यांच्यातील ७-८ शाखा मिश्र झाल्या आहेत. याचा पहिला ऐतिहासिक लेखी उल्लेख एका क्रीकेण दस्त-ऐवजात (५२० सालच्या) आढळतो यांच्यावर क्रीकेण राजांचा असल ५५५ ते ७८८ पर्यंत झाला यांच्यावेळी कायदे कानून प्रथम बरण्यात आले.रोमन लोकांच्या वेळेपासून ख्रिस्ती धर्म पसरत चालला, परंतु इ. स. इ.९६ मध्ये शाला शात कोर आला पुढे शार्लेमेनच्या राज्यात हा देश समाविष्ट झाला व त्यानंतर थारोलॅजियन साम्राज्यात सामील झाला (८१७) व फ्रेंचो जमनीच्या राज्यात ओटो दि ग्रेट याने त्याचा समावेश केला (९३८). तेव्हापासून थोड्याबहुत फरकाने हा देश अर्मनोचर बादशाहांच्या ताब्यात गेला व तो महा-युद्धापर्यंत होता

१९१०-१२ सालामध्ये बम्बेहिरियाची अंतःस्थ राजकीय स्थिति फारच चोटाव्याची झाली १९१२ साली प्रिन्स रोजट लुई कोह्ल हा बारबा व त्याच्या कागो लुई हा प्रिन्स रोजट झाला यांच्या काळात, रोजन्सी मोडून त्या कागो ' स्वतंत्र राज्य ' स्थापन करण्याची चळवळ सुरू होऊन १९५३ सालच्या माघमध्ये बम्बेहिरिया हे रोजन्सी नसून स्वतंत्र राज्य कसल्याचे जाहीर करण्यात आले.

महायुद्धाच्या अमदानीत जर्मनीमध्ये जिवदे तिकडे म्हा-पेता जणवू ललन-यामुळे सारख्या वर्गात फार आतंतीप पसरला, बम्बेहिरियामध्ये बघाची चिन्हे दिवू लागली, या असंतुष्ट

बर्गाचा पुढारी आयनर याने लढाई थांबविण्यासाठी व बव्हेरियातील राजशाही वलथून पाहण्यासाठी चळवळ सुरू केली (१९१८ नोव्हेंबर). सर्व मजूरवर्गाची व सोशालिस्ट लोकांची जंगी सभा भरून बव्हेरियातील राजपराम्प्याच्या हातातून सत्ता नष्ट करण्याचे व ' स्वतंत्र संस्थान ' स्थापन करण्याने ठरले या संस्थेच्या पूर्वीच काही दिवस बव्हेरियाचा राजा हा श्यूनचे सोडून गेला होता ' बव्हेरिया रिपब्लिक स्थापनाबरोबर, आयनर याने प्रिन्सिपल बनविले वण थोडक्याच दिवसांत त्याचा खून झाला त्यानंतर बव्हेरियातील मवाळ-सोशालिस्ट व बोल्शेव्हिक मताचे सोशालिस्ट यांच्यामध्ये अर्थकर सगडा सुरू झाला व त्यांत शेवटी मवाळ सोशालिस्ट यांचा विजय होऊन त्यांच्या हातांत पूर्ण सत्ता आली

१९१९ सालच्या मार्च २२ च्या १४ व्या तारखेत बव्हेरियाची नवीन घटना अमलात आली या घटनेने बव्हेरिया हे स्वतंत्र संस्थान बनले व सर्व सत्ता लोकांच्या हातांत आली २० वर्षांपेरील सर्वोच्च मतदानाचा अधिकार देण्यात आला. राज्यकारभार चालविण्यावरती एक डायरेट निवडण्यात आले या डायरेटला काढून टाकण्याचा अगर त्याच्यात बदल करण्याचा लोकांनी अधिकार आहे. डायरेटचे प्रधानमंडळ निवडण्यात येते एखादे लोकप्रिय बिल डायरेटने नापास केल्यास, सर्व मतदारांनी मत घेऊन ते बिल मजूर अगर नामजूर करावयाचे असे ठरविण्यात आले अर्ब व संस्थान ही अलग ठेवण्यात आली आहेत

बव्हेरियाची ला स १९१९ साली ७१४०३४० होती व क्षेत्रफळ ३०५६२ चौरस मैल होते. १९२० साली बव्हेरिया मध्ये कुवगे या स्वतंत्र संस्थानचा अंतर्भाव करण्याचा ठराव करण्यात आला १९२३ साली २२६०८८२९८४३० मार्च १६ रोजी व २५५०८८२९९८४३० मार्चाचा उत्तम होता बव्हेरिया हे स्वतंत्र संस्थान असले तरी ते जर्मन साम्राज्याच्या छात्राखाली आहे

यशहूर—पंजाबात सिमल्याच्या डोंगरी संस्थानांपैकी एक याचे क्षेत्रफळ ३८८१ चौरस मैल १९२१ साली लोक संख्या ९०३६६ होती खेण्याची सरावा ८६ हे गुराचे लोपान मिळून १८०३ पासून १८१५ पर्यंत आपल्या ताब्यांत ठेविले १८१५ त गुराचे लोकांचा पराभव झाल्यावर इंग्रज सरकारने यशहूरच्या राजास सनद देऊन गादीवर कायम केले व राजास २२५०० रु संवर्णी घेण्याचे वसूल करून घेतले १८४१ त खडणी ५९१० रु केली व बाहेर जाणाऱ्या मालावरील जकात काढून ते मकर्याने लावले राजपराणी रजपूत आहे संस्थानचे उत्पन्न सरासरी दाढ लाख आहे इंग्रज सरकारास दर साल खडणीदाखल ३९४५ रु याचे लागतात इंग्रज सरकारास दर वर्षास १०००० रु प्रमाणे जमले बहिष्कार दिली आहेत

यसय—इराक बसरा शिफ्याचे मुख्य ठिकाण हे शेटेल-अरब नद्याच्या पश्चिम तारावर वसलेले आहे मुख्य शहर शेटेल-अरबच्या पश्चिमेला दोड दोरा मैलावर आहे येथे महत्त्वाच्या सार्वजनिक इमारती नाहीत परे साधारण असून काही बिझनीस बांधलेली आहेत. रस्ते वाकडेतिकडे, अरब व दुष्ट असे नाहीत शहराचा परावसा नाग बगोचे व मळे यांनी व्यापलेला आहे बगाद्याच्या व मळ्यांच्या मधून जरेव लहान कालवे आहेत व त्यांत होण्या चालविता येतात शहर पांघरुडे असून, येथे नवीन येणा-या लोकांना तापापासून भय असते

यसरा हे वगदादचे एक जलमार्गावरचे बंदर आहे खजुराच्या व्यापराचे हे जगातील एक मोठे बंदर आहे येथील खजूर जगात अतिशय चांगला म्हणून समजला जातो खजुराशिवाय लोकर, घोडे, गोद उद्येष्टमध आणि गुलाबाचे अक्षर श्यादि वस्तू परदेशांत जातात परराष्ट्राशी होत असलेला व्यापार बहुतेक इंग्लिशांच्या ताब्यात आहे. १८९४ सालापासून ब्रिटिश यकील येथे असतो फ्रेंच व रशियन बकील देखील येथे आहेत येथील वायमची लोक-संख्या ५०००० असून त्यांत तुर्क, अरब, इराणी, हिंदुस्थानी, आर्मेनियन, खासियन आणि दहूदा द्या निरमिराज्या देशाच्या व धर्मच्या लोकांचे मिश्रण झाले आहे तुर्क लेक सर्वात कमी आहेत शिवायच्या अरब लोकांचा सर्वात जास्त भ्रमण आहे त्या सर्व प्रांतात व शहरांत धीमत व मननदार असून महामद वेगवेगळ्या वशातला मनुष्य आहे, त्याला नकीब असे म्हणतात त्याला हिरवे पागोट घालण्याचा मान असतो

व स व पुराण.—वसवपुराण हे द. स. १३६९ च्या सुमारास रचिलेले येले असते. हे भीमदेव नावाच्या कवीने रचिलेले असे वसवपुराणातील त्याच्या स्वतःच्या उल्लेखाने समजते. वसवपुराणात इतर हिंदू पुराणांप्रमाणेच येगलावरण, असून नंतर शिवस्तुति व वसवस्तुति आली आहे. नंतर उग्रोच्या आभयाने प्रयकाराने हे पुराण लिहिण्यास हाती घेतले त्याची स्तुति असून, तीनंतर गुरुची—राघवाची—प्रशंसा, भीमदेवाने केली आहे. याच भागाने, कागडीन प्रथे लिहिण्याबद्दल त्याकडे तुच्छतापूर्वक न पहाण्याबद्दल वाचकांची प्रार्थना प्रयकाराने केली आहे. पुढे वसव हा शिवस्वरूप असल्यामुळे शिवाशी तो एकरूप असला तरी त्याचे स्वतंत्र पुराण लिहिण्याची आवश्यकता प्रयकाराने प्रतिपादित केली आहे शेवटी शैवधर्माच्या उत्तरती कळा लागल्याचे वर्णन नारायणाच्या तोंडून ऐकून शिवाने पार्वतीच्या सहाय्याने नंदोला या धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी पृथ्वीवर पाठवण्याचे ठरविले असे सांगितले आहे. दुसऱ्या भागाने वसवाच्या आईबापाविषयी माहिती, पुत्रसंनति नसल्यामुळे त्यांनी ताप्राप्तयर्थ केलेले जवससायाच, व त्यामुळे शक्र प्रसन्न होऊन त्याने पुत्रप्राप्तीचा दिलेला वर याचा वृत्तान्त आला आहे तिसऱ्या भागात, वसवाचे जन्म, वाळपण, दीक्षा व विवाह यासंबंधीचे वर्णन आहे. वसवाने भुज वरून वेग्याच नाकारले. त्यावेळी मी शिवोपासक आहे, मद्राळाचा नाही, मी जातीचा भोळ करव्याकरिता आलों आहे, असे शब्द उच्चारल्याचे प्रयकाराने लिहिले आहे. या तेजस्वी शस्त्रांमुळे वसव हा मोठा मनुष्य आहे अशी कल्पना होऊन कल्याणचा राजा विजय याचा प्रधान बलदेव याने आगली सुखी गंगादेवा वसवाला दिली असे प्रयकाराने म्हंटले आहे. वसवा भागात, माझ्यानी वसवाचा छळ केल्यामुळे वसवाने कल्याणला जाणे, संगमेश्वराच्या देवळात शिवमूर्तीची प्रार्थना करीत असताना शिवाचे घडलेले दर्शन व त्याचा वसवाला उपदेश या गोष्टी प्रयकाराने निवेदन केल्या आहेत. शिवाने वसवाला जो उपदेश केला त्यात त्याने लिगायत धर्माची तत्त्वे वसवाला समितली असे प्रयकाराने दाखविले आहे. पाचव्या भागात, वसवाने फेलेल्या काही देवी वृत्त्याची हकीकत आली असून, बलदेव मंत्रि वारल्यानंतर वसवाला प्रधानपद मिळाल्याची आणि तो कल्याण येथे येऊन राहिल्याची हकीकत आली आहे. सहाव्या भागात वसवाच्या निवडलेक आचाराचे व स्वभावाने वर्णन आलेले आहे. त्याचप्रमाणे त्याच्या अनेक कथा सांगून त्यावरून वसवाचा वर्णन करता येईल असाही वर देण्याची त्याची प्रवृत्ति, स्वभावगुण, वेदाज्ञापालन, सज्जन-रक्षण, प्रमादिक्रमणा, प्रतिष्ठापूर्ती येन प्राज्ञाणाचा नाश, दमन, पक्षिपूपासून दूर राहणे इत्यादी त्याच्या गुणांसंबंधीच्या कथा आलेल्या

आहेत. सर्वच त्याने केलेले चमत्कारादि या भागात सांगण्यात आले आहेत. कल्याणच्या राजाने अविचागच्या भरात दोन लिगायत ठार मारल्यामुळे वसवाने कल्याण सोडले, त्यामुळे विजयाच्या नेमवाला कधी ओहोटी लागली याचे सविस्तर वर्णन आले आहे. शेवटी, मर्यादोवाचा वीट येऊन संगमेश्वराला आपल्याकडे नेण्याबद्दल वसवाने प्रार्थना केल्यामुळे संगमेश्वराने त्याला आपल्या उदरात घेतले व अशा रीतीने वसव हा शिवस्वरूपा विलीन झाला असे सांगून प्रयकाराने पुराणाचा शेवट केला आहे. वसवपुराणाच्या अनेक गोष्टी आलेल्या आहेत त्यापैकी मुख्य मुख्य गोष्टी खऱ्या असाव्यात असे वाटते. इतर गोष्टी, चमत्कार वगैरे वसवाने महत्त्व वाढविण्यासाठी नंतर रचिल्या गेल्या असाव्यात असे दिसते.

वसवपट्टण—शिर्मांग मिरात म्हेसूरच्या संस्थानिकांची तरिकेपूर्वीची राखणी. होमिनापूरकरांनी घेतल्यामुळे सोडवी लागली. परगुमामाऊनी हे छत्रले होते

वसवार—बंगालमध्ये मुलकपूर मिरात हासिपूर पोटा विमलातील खेते. लोकसंख्या तीन हजार. वंशाली नावाच्या प्राचीन राज्याची हीच राखणी होती असे म्हणतात. इ.स. सन १६ व्या शतकात लिच्छवी लोकांची सत्ता येथे होती. हे बौद्ध धर्माचे एक वेळ केंद्र असून येथे दुर्गा संगीति भरली होती.

बेंसुटोलेड—हे राज्य व ब्रिटिश कौन्सिलनी आग्नेय आफ्रिकेत असून दक्षिण अक्षांश २८°३५' ते ३०°३०' व पूर्वे रेखांश २७° ते २९°२५' यांत वसलेले आहे. याचे क्षेत्रफळ १०२९३ चौरस मैल आहे. याच्यामोर्बाची ब्रिटिश वसाहती आहेत उत्तरेस ऑरेंजिबेह्र फॉल्सनी, नैर्ऋत्येस व दक्षिणेस केपकॉलनी आणि पूर्वेस नाताळ ह्या वसाहती आहेत. बेंसुटोलेड अथवा लेमुटो (स्थानिक नांव) हे दक्षिण ऑफ्रिकेतील मध्यपठाराचे आग्नेय टोंक असून याची साधारण उंची ६००० फूट आहे. येथील हवा युरोपीय व एवहेरीय या दोघांनाही चांगली मानवते येथे साधारण उष्णमान ६०° असते. येथे नारळू असून दरवर्षी सुमारे ३० इंच पाऊस पडतो. येथे वारण्ये नाहीत. युकोलेप्टस व पाईन झाडे मुख्य वसाहतीमोर्बा लाविलेली आहेत. जंगली जनावरे अमर्द अल्प अपून त्यात चित्ता, बोरहा, बाळवीट वगैरे मुख्य आहेत. बेंकन नाच, चें माकड व यदिरिसलाणा होंगराने सापडतात. येथे मधूनमधून टोळ्याड येते. बेंसुटो लोक टोळ खातात. लोक संख्या व शहर—ओलाड होंगरी मुख्य सोहळा तर येथील लोकसंख्या बरीच आहे. १९२१ साली ४९५९३४ एवहेरीय, १९०३ युरोपियन, १०२ भासियाटिक व १०६९ काळे लोक होते स्त्रियांची संख्या पुरुषांपेक्षा बरीच जास्त आहे. बेंसुटो लोक बोट निर्मोडेच्या वेळ आनाना या शाखेच्या एका उपशाखेचे आहेत कॅलेडन नदीच्या दाव्या तीरावर मसेल हे राजधानीचे शहर आहे. मॅकर्टेन, युधायुय,

भोरिजा (मिशनचे सर्वात जुने ठाणे) ही दुसरी गाव असून मेटरियल हॅं डेरोपोडी गोवाच्या मुख्य राजाची राजधानी आहे.

रोत ही, व्यापार व दळण वळण.—दक्षिण आफ्रिकेतील सर्व देशांपेक्षा बॅंस्टोलेडला जास्त धान्य पिकते. येथे कॅसा, पेळ्या, गुरेडोर व तंदू यांचे वळण आहे. येथील तंदू फारच अस्तात. किरकोळ व्यापार हिंदी लोकांच्या ताब्यात आहे. येथून मुख्यतः गहू, काहीरे धान्य, लोकर, पेळे, गुरेडोर वगैरे मालाची निगत होते. आयात मालात कापड आत असते. येथे फक्त १६॥ मेड लोकांची रेल्वे असून ग्लोएम पोन्टेन व सेडी स्मिथशी जोडली आहे. येथे पोस्ट व तार यांची व्यवस्था आहे.

शासन पद्धति व जमा बंदी.—बॅंस्टोलेड ही फ्रेन्च कॉलनी असून दक्षिण ऑफ्रिकेचा हायकमिशनर हा येथील गव्हर्नर असतो. याला कायदे करण्याचा अधिकार असतो. येथे एक रेसिडेन्ट कमिशनर असून त्याच्या हाताखाली सेक्रेटरी व अक्स्ट्रेट कमिशनर असतात. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली वसापरवरने हक्क रागणारे लहान राजे असून त्या सर्वांचे मुख्य राजा असतो. हे राजे एतद्देशीय खरेले चालवितात. परंतु अपील व यूरोपियन लोकांचे खरेले कमिशनरानुषंग चालतात पितो अपघा राष्ट्रीय कौन्सिलमध्ये सर्व जातीचे लोक असून तिच्या वार्षिक सभेत सार्वजनिक प्रश्नांचा उद्घाटन करून मोडलेपणाने होतो. १९१३-२४ साली २५१३०० पौंड खर्च व २४१५७० पौंड खर्च झाला.

शिक्षण व सामाजिक स्थिति.—येथे मिशनर्यांच्या बऱ्याच शाळा आहेत. गन्नाच लोकांना हेस्तो (बॅंस्टोलेड लोकांची भाषा) व इंग्रजी लिहितावावता येत असून हच भाषा बोलता येते. काही लोकांनी उच्च शिक्षणाचा लाभ होतो.

इतिहास.—१९ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत बॅंस्टोलेडला मुघलने नावाचे भटके झोक होते. १८०० च्या सुमारास बटाऊ, बॅंस्टो, बागुली वगैरे बेटांना जातींनी आपले ठाणे दिले त्या जाती मोनहॅन नावाच्या घुसकाच्या घराण्याची सत्ता मान्य करीत. चका, भतिपन व मोसिलि-पेरा या मुल राजाच्या युद्धांमुळे वरील जातींची दाणादाण उडाली व त्यांची सत्ता नगमोप झाली मॅकडो पर्वतात राहणारी जात नरमास मुळण वरून लागली. याच सुमारास मोनहॅन घराण्यातील मोशेश नावाच्या तणाने फुटलेल्या जाती एकत्र होत्या व बॅंस्टोलेडच्या भाषा पासला. १८१४ त त्यांनी पाण भोसिमोचा डोंगरा किछ घेऊन १८३१ त मोसिलीपेराची मुळीच काळ शिर्ष दिवी नाही १८३१ त त्याने पॅरास येथील मोशायटी मिशनस इन्हेजेनेलीवला बोलविले १८३६-३७ त मोशेश हक्क सांगत अखेरच्या भागात बोअर लोकांनी हस्त्ये केली. यात व मोशेशमध्ये संटा उत्पन्न झाला. गावेळी बॅंस्टोलेड लोकांनी गुंरे पळविण्यास सुरवात करून बोअर

लोकांनी बरान पास दिला. परंतु बोअर लोकांस जमीन पाहिजे होती त्यांची जमीन मिळवून देण्याची हाच पाहून १८४२ त केपकॉलनाचा गव्हर्नराने बॅंस्टोलेडमधील जमीन व घेण्याचा आदेशनामा लाविला. इ.स. १८४३ त मोशे-याशी तह होऊन बॅंस्टोलेड हे ब्रिटिशांच्या संरक्षणाखाली संस्थान बनले.

ब्रिटिशांनी ओरेंज नदीमधल्या प्रात हाच्यांत येतला (१८६८) तरी बोअर व दुसऱ्या बेटांना जाती यांच्याशी बॅंस्टोलेड लोकांचा लढा चालू होता. १८४९ त मोशेशचा काही प्रात येतला ब्रिटिशांची ही दबड्यादबळ चालू राहून १८५१ त त्यांनी बॅंस्टोलेड लोकांचा दहारी केली. परंतु त्याचा पराभव झाला. पुन्हा १८५२ त केपकॉलनाचा गव्हर्नर जनरल सर जॉर्ज बॅंक्वार्ट याने दहारी केली. परंतु त्यालाहि अपयश आले. मोशेशने मूतसंगीरी लढवून जय झाला असतांना सुदा तहाच्या अटी पुढे करणा व त्या दोहोपक्षांनी मान्य झाल्या. ब्रिटनने स. १८५४ त ओरेंज नदीपलीकडच्या प्राताबरोल हक्क सोडून दिव्यामुळे प्रोस्टेट उद्घास आले. याचा व मोशेशचा नेहमी सरहद्दावद्दल झटका उठे. १८६५ त मुल मुल होऊन त्यात बोअर लोकांचा जय झाला व प्रोस्टेटने बागला सुपांक प्रात मापला राज्यास जोडला. मोशेशने प्रोस्टेटने द्यामिरल कपूल केले. या युद्धांत बॅंस्टोलेड लोकांची बरीच प्राणहानी झाली व रयांमुळे आपण ब्रिटिश छात्राखाली राहण्यास तयार आहो असे त्याने बोलणे सुरू केले. रयांमुळे १८५८ त बॅंस्टोलेड ब्रिटिशांनी घेतल्याचे जाहीर केले परंतु याला प्रोस्टेटने बराच निरोध केला इंग्लंड १८६९ त बोअर लोकांची अलि-पालनेथे येथे तह करण्यास आला या तहान्वये बॅंस्टोलेड व प्रोस्टेट यांमधील मर्यादा ठरवून कॅलेडॉननदीच्या पश्चिमे-कडील सुपांक प्रदेश प्रोस्टेटने घेतला व बॅंस्टोलेड ब्रिटिश साम्राज्याचा भाग समजण्यांत आला

५० वर्षे राज्य करून मोशेश मरण पावला (१८७०). याला विशेष प्रकारची सुदिमता असून दक्षिण ऑफ्रिकेच्या इतिहासात याने आपले नांव अशरामर करून ठेविले. मुत्सदी भोरणात सुदा त्याने आपली छाप सवोवर बसविली तसेच स्वतः उत्तम केलेल्या राष्ट्रवर त्याने उत्तम प्रकारे राज्य चालविले.

बॅंस्टोलेड स. १८७१ त केपकॉलनाला जोडण्यात आले. १८७९ त मोशेशी नावाच्या राजाने वसाहतीची सत्ता सुरू राखी. परंतु सुदात त्याचा विळा पडून तो मारला गेला. यानंतर बॅंस्टोलेड लोकांनी आपलात युद्ध सुरू झाले. इ.स. १८८० त केपकॉलनाचे स. १८७८चा केपप्रॅसिडेशन कायदा लागू केला. या कायद्यान्वये सर्व एतद्देशीयांपासून हत्यार काढून घ्यावयाची होती. परंतु यात सरकारला सपां आले नाही. स. १८८१ पर्यंत बॅंस्टोलेड व वसाहतीचे सैन्य यात चालू होते. यावेळी हायकमिशनर सर हर्ब्युलेस १

(नंतर हॉर्न रोममीड) याच मध्यस्थी करावी लागली. स. १८८२ त बॅंगुटोलेडमध्ये शांतता स्थापन झाली. पुढील वर्षी एका तऱ्हेचे स्वराज्य स्थापण्यात आले.

केपसरकारचे शासन बॅंगुटो लोक व केपकॉलनी या दोघांनाहि पसंत नव्हते बॅंगुटो लोकांनी साम्राज्यसरकारच्या अमलाखाली जाण्यासाठी खटपट नासविली असता तिला केपकॉलनीचे साहाय्य मिळून दरवर्षी शासनसभेचे म्हणून १८८७ नंतर पौढ देण्याचे कथल केले. १८८४ त बॅंगुटोलेड हे काऊन्सिलनी मिळे. देशी लोकांचे कायदे, सभ्या व त्याचप्रमाणे राजाची सत्ता यांत काहीच दख्खादवळ झाली नव्हती. मोशेशान्सर त्याचा मुलगा लेस्ली हा मुख्य राजा झाला त्याच्यानंतर १८९१ त लेयोथोडी (१८७७-१९०५) हा गादीवर बसला. या राजांनी ब्रिटिश प्रतिनिधि म्हणजे रेसिडेंट कमिशनरला बरीच मदत दिली पहिला कमिशनर सर मार्शल क्लार्क याने फारच उत्तम रीतीने राज्य चालविले. बॅंगुटो लोकांनी होतकडेचे आपले लक्ष बळविले. १८९१ त बॅंगुटोलेड व्हस्ट्स यूनिवर्समध्ये सामील करण्यात आले. बोअर युद्धाच्या वेळी (१८९०) बॅंगुटो राजांनी आपली राजनिष्ठा प्रदर्शित केली. या युद्धात बॅंगुटोलेड तटस्थ होते. बॅंगुटोलेड काऊन्सिलनी साक्ष्याने एकदरीत बराच फायदा झाला येथे एक राष्ट्रीय कौन्सिल स्थापन करण्यात येऊन त्याची पहिली बैठक जुलै स १९०३ त झाली. १९०५ त लेयोथोडी हा मुख्य राजा मरण पावला व त्याच्या गादीवर त्याचा मुलगा लेस्ली याला बहुमताने निवडण्यात आले स. १९०५ त मेसरेपर्यंत रेल्वे साक्ष्याने बराच फायदा झाला. नाताल व सुलुलेडमध्ये स. १९०६ त तारेल्या युद्धाच्या वेळी बॅंगुटो लोकांनी काहीच गडबड घेली नाही.

यसेन, जिह्वा — जालाच्या दक्षिणदिशात दरावती विभागातील एक जिह्वा. क्षेत्रफळ ४१२० चौरस मैल आराकान-योमा पर्वताच्या योगाने या जिह्वाचे दोन भाग झाले आहेत. या जिह्वात एक इथे नावाचे सरोवर आहे उत्तर भागातील जमीन चिकणमाती व चिखल मिळून बनलेली आहे आराकान-योमामध्ये मुख्यत्वेकरून पश्चिमभागात थोड्या प्रमाणात खोर्जिरे सांपडते बाप क्वचित आहेत, परंतु दृष्टी, साबर, रेडा, चित्ता, अखले, ही आराकान योमामधील पश्चिम भागात बरीच सापडतात. लहान हरणे व रानटी डुकरे काही ठिकाणी सापडतात. कांसवे बहुतेक खाण्यात सापडतात. समुद्रावरील बारे येत आल्यामुळे येथे उन्हाळा फारसा भासत नाही. उन्हाळ्यात जारतात जारत उष्णमान ९५° अक्ष, व कमति ८५° अक्ष. पाऊस फार पडतो.

जिह्वाचा प्राचीन इतिहास फारसा उपलब्ध नाही. याचे दक्षी नांव पठान असे आहे, परंतु याचे यसेन कसे व केव्हा झाले हे कळत नाही. जुन्या तऱ्हेचे इतिहासात यसेनमधील बत्तीस शहरे सन ६२५ मध्ये पेरूच्या नवीन स्थापिकेल्या राज्यात होती, असा उल्लेख आला आहे. यानंतर पुष्कळ

खतबे फारशी येथे तऱ्हेच व दक्षी लोकांमध्ये भाषण चालू होते. पहिल्यापासून यसेन हे व्यापाराच्या दृष्टीने महत्त्वाचे बंदर होते. स. १६८७ मध्ये यसेन नदीच्या काठी हॅंगजी येथे (याच पूर्वी तैम्रस म्हणत) ईस्ट इंडिया कंपनीने व्यापारा करिता वसाहत केली. पेरूतील लोकांपासून स. १७५५ त आरंभ झालेल्या आळोखपत्रा नांवाच्या राजाने यसेन शहर घेतले व व दक्षी लोकांच्या शत्रुविरोध मदत देण्याच्या अटीवर तैम्रस व यसेनजवळील जमीन कंपनीने त्यापासून कायमची घेतली. दक्षी अधिकाऱ्यास युरोपीयनांनी आलोगण्याविरोध तऱ्हेच (पेरूतील लोक) यानी मदत देल्याचा संशय आल्यावरून त्यांनी ५ ऑक्टोबर १७५९ रोजी सर्वांस ठार देले. १८०१-२ मध्ये तैम्रस परत मिळण्याविषयीचे प्रयत्न कथम झाले १८२४ साली पहिल्या दक्षी युद्धाच्या वेळेस गदावीच्या तहाप्रमाणे पेरू सोडून ईश्वरपंत ब्रिटिशांनी यसेन घेऊन ते आपल्या ताब्यात ठेविले होते दुसऱ्या दक्षी युद्धाच्या वेळेस स. १८५९ त ईश्वरपंत हा छळ करून ते कायमचे हस्तगत करून घेतले भोगले बंडाच्या वेळेखेरीज स १८५४ पासून या जिह्वात शांतता आहे.

या जिह्वात बरीच देवालय आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ४८९५७३. बहुतेक लोक दक्षी भाषा बोलतात. ही देशीत करी आहेत. उत्तरेत व दक्षिणेत जमीन सुपीक आहे यसेन येथे सोनेचादीचे काम थोडेसे होते. मातीची भांडी व छत्रा हातांनी करण्याचे कारखाने प्रसिद्ध आहेत. मातीच्या भाण्यांत सिलई देण्याचे काम मुख्यतः यसेनजवळ सिनोबो व किन्त्या येथे होते. शिकले लोक ते. २५ आहेत.

त ह धी ल.— हिचे क्षेत्रफळ ५६३ चौरस मैल आहे. यसेन शहर मुख्य असून शिवाय ५१८ खोडी आहेत.

त ह र.— हे यसेन नदीच्या तीरी बसले आहे लोक संख्या सुमारे ३७ हजार. स १८२४ त पहिल्या दक्षी युद्धात हे ईश्वरपंत घेतले; पण तद्नंतर परत देऊन पुन्हा १८५३ साली दुसऱ्या युद्धात कायमचे घेतले. या बंदरापर्यंत जहाजे येतवत.

यस्तर— मध्यप्रांतातील संस्थान क्षेत्रफळ १३०६३ चौरस मैल संस्थानच्या मधला व वायव्येकडाला भाग फार डोंगराळ आहे. पूर्वेस उत्तरेकडून दक्षिणेपर्यंतच्या लांबाच्या ३ सपाट मैदान आहे; इरावती, साबरी, तेल या नद्या आहेत. नैर्ऋत्येकडील जंगलात साग पुष्कळ आहे. हवा थंड असून आरोग्यकारक आहे; उष्णमान १०९° पर्यंत चढते.

येथील राजाचे घराणे फार जुने आहे. हे सोमवंशीय रघुताचे आहे असे सांगत त. प्रथमतः बरगळ येथे हे होते. परंतु अशी दंतकथा आहे की, या घराण्यात लवदाच्या शतकाच्या आरंभी मुसलमानांनी तेथून हुसकाऊन दिल्यामुळे ते येथे आले. या घराण्याचा मूळ पुरुष आनमदेव असून दंतेश्वरीच्या रूपेने बस्तर येथे त्याने सत्ता प्रस्थापित केली; होच देवता अद्याप या घराण्याचे कुलदेवता आहे तिचे

विशेषा तरवार अद्याप तेथे आहे. दोंकाजी व देताजी नांवाच्या संगमावर देतेवार येथे देवोच्छा देवघोळ पूर्वी दर- वर्षी स्वीड लोकांप्रमाणे नरमेस फरित असत. बरेल्लोच्या काळात बस्तर स्वतंत्र होते, परंतु १८ व्या शतकात नागपूर सरकारने त्यावर संघर्षी बसविली त्याच वेळेस बस्तर व जवळचेच मद्रासतील नेपूर या संस्थानांमध्ये पुष्कळ वर्षेपर्यंत माझण चालू होते ते मिटित सरकारने मिटविले. मागील राजा भैरावदेव हा स. १८९१ मध्ये आपल्या ५२ व्या वर्षी वारला. विश्वेक वर्षेपावेनही संस्थानात कवचस्था चांगली नसल्यामुळे स्थानिक सरकारने आपला अधिकारी निवडून त्यास स. १८८९ मध्ये तेथील दिशाण नेमिले, त्या राजाच्या इच्छेनुसार देव नावाच्या लहान मुलगा त्याच्या गादीचा वारस झाला.

संस्थानचे उत्पन्न सुमारे ६ लाख आहे. स. १९२१ मध्ये लोकसंख्या ४६४४०२ होती. ३ लोक गोंड आहेत, व पुष्कळ हाडवे आहेत. सर्व प्रांतात अगदी रानटी स्त्रेक व्हटले म्हणजे बस्तरमधील गोंड होत काही भागात अद्याप ते कपडे वाचरीत नाहीत. बस्तरमोवती वटदोरा बांधतात व त्यात मणी लावून अचतात. पोतग्याचा मुख्य भाग हाडवे आहे, हो हिंदी, उडिया व मराठी यांच्या मिश्रणाची आहे उडियापासून झालेली मात्री भाषा ये. ६ व तेथे ७० लोक बोलतात जमीन सुपीक आहे. मुख्य धंदू तोडक आहे. कोरंड उत्तम तऱ्हेचे व विपुल सापडते; अन्नधाने मोठमोठेले पत्रे जंगलीनवळ सापडतात इंधनही व पथिमे- कडील दुसऱ्या काही लहान नद्यांत बोरित सोने सापडत. मुख्य रस्ते अगदालपूरपासून धमतरी, नेपूर व चांठापर्यंत आहेत. व्यापाराचा सर्व माल धमतरी देवघाट व गतो. संस्थानांत ५० वर हाडवे आहेत. अगदालपूर येथे एक ईमंगो शाळा आहे

वस्ती निहा. — संयुक्तप्रांतांतील नागव्येवरील निहा. हा गोशानदांच्या उत्तरेस असून क्षेत्रफळ १५९२ चौरस मैल आहे. उत्तरेस नेपाळचा मुरुख, पूर्वेस गोरखपूर निहा, दक्षिणेस गोशानदा; व पश्चिमेस झांडा. या निहा- मधील जमीन अगदी रवाट असून टेंबच्या बगेरी काही नाहींत लहान लहान मद्यां पुष्कळ असून सर्व गोशानदांस मिळतात. नेपळ सरहद्दीपर्यंत उत्तरेवरील १४ ते ४० मैलपर्यंत प्रदेशांत इतर भागांपेक्षा पुष्कळ जास्त पाऊस पडतो. या निहात स्वामाविक तळां पुष्कळ आहेत. येथे कंकर अथवा नुनलडी कानित सांपडते. दुसरा कांयसाही पडक येथे नाही. पूर्वी जंगल पुष्कळ होते ते काता तोडले आहे; तथापि आंबा, बळक, माहुआ यांनी झाडे पुष्कळ आहेत. रानटी दुबरे, नीलगाय, वटदे व कांडवे कोठोडे आहेत. कोठे कोठे हरणे सापडतात. नद्यांत मासे विपुल असून खाण्या- कडे उपयोग्य करतात. सर्व व सुसारी पुष्कळ आहेत वस्तीतील हवा पथिमेवरील निहापेक्षा चांगली असून उन्हाळ्या व थंडी

कारची भासत नाही. वार्षिक पाऊस सरासरी ४९ इंच पडतो.

वस्ती निहाचा इतिहास कारात उपलब्ध नाही. बऱ- चित हा कोसलोच्या राज्यातील एक भाग असावा. येथे हल्ली ज्या स्मृत जाती आहेत त्यांच्या संतकथेवरून ते ११ व्या शतकांत येथे आले व भाट व डोमवटाट लोकांस त्यांनी हाकून दिले. हा प्रदेश पुष्कळ लहान लहान राज्यांच्या ताब्यांत होता व ते एकमेकांशी गोडत असत. अक्षराच्या राज्यात मुसलमानांनी गोरखपूर येथल्यानंतर या निहात प्रवेश केला व माघ २ येथे सैन्याची एक तुकडी ठेविली. वस्ती अयोध्या सुभ्यात पातळ होता. स. १९१० च्या सुमारास मुसलमानांनी हाकून घेण्यांत आले होते, परंतु स. १९८० त त्यांनी पुन्हा येऊन तो प्रदेश घेतला. निहाचा बहुतेक भाग गोरखपूर सरकार मध्ये समाविष्ट झाला, व त्याचा पुढील इतिहास गोरखपूर निहाप्रमाणेच आहे; स. १८१० मध्ये अयोध्याचा नबाब-बनारसी ईमंगल हा निहा दिला होता, तथापि स. १८६५ त हा गोरखपूर निहा- पासून हा वेगळ करण्यांत आला विवादाबेधाला स्वरूप बरी महत्त्वाचे व काही अशोचित अवशेष येथे आहेत

येथे सुमारी नाणी सापडतात. निहात चार शहर व ६९२१ खंडी आहेत लोकसंख्या एकसारखी वाढत असून १९२१ साली १९२५२८ होती, लोकसंख्येपेक्षा ते ८४ टिडू आहेत. उद्योगधंद्याच्या दृष्टीने हा निहा वार मानस- लेला आहे; साखर कारखाने काम तेथेच सुरूवाते होते यांचा येथे पिरळी भांडी चांगली तयार करतात तथापि भांडी व कापड बाहेरूनहि येते नगर व पहादुरपूर येथे वीड तयार होते आद्यात माल तोडक, साखर, अक्षू, जवळ, कातडी व निघेत माल कापड, कोळंब, भीट, कापूस व तंबाखू हा आहे. निहाच्या पूर्वेपथिमे दिशेने भंगाल कार्य येथे रेल्वे येते.

तहद्दी हा. — वस्ती निहाची तहद्दील क्षेत्रफळ ५४१ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९११) १५६९९५ तह- सिर्ली १९११ खंडी व एक शहर (वस्ती) आहे.

वस्ती — केवळ वात किंवा वायु जास्त आहे असे दांप वट असता, वस्ती देणे हे आयुर्वेदात सर्व उपचारात प्रेरक समजतात. आशयसंगतकार वृद्ध वायुमंडली या वस्तीने तारच दाहास्य पाविले आहे. त्याच्या सत्ते वायुवर मग तो वायु सारीत कोठे- कि वृद्ध झालेस असो वस्ती हे एकच औषध आहे. सर्व रोगांत वातरोगच पुष्कळ असल्यामुळे चिकित्सेचे निष्क्रमे काम एवढा वस्ती करतो. इतकी अतिशय उपयुक्त अक्षेली वस्तीची निमित्ता हाही अगदी कचित् देवांचे वरण्यात येते. व एखाद्यासच तो काहीत आहे. हल्लीच्या एनिम्याप्रमाणे वस्ती देणे कोरे नाही कारण मुसता मल काडण्याकरिता अथ एनिमा उपयोगीत आपतात तसाच वस्तीचा उपयोग नाही. वस्तीने वायूतील वातदोषावर परिणाम

असतो व त्याकरितां नित्यक वेळीं तीक्ष्ण व दृढ औपंधी मंत्रा प्रमाणान् मन्त्रद्वारेणें घरीं रात पाळावीं स्वप्नतात तीं शरीरांत शोषण झालीं आणि त्यांचा परेणाम बाईट झाला तर मृत्युहि येतो, याकरितां रोगहारक बस्ती देणारा वैद्य वार कुशल लागणें एरव्हां अपाय होतो जितका बस्तीनें गुण येतो तितकाच अडगळतनें अपाय होत गेल्यामुळे मध्यस्था काळीत ही चिकित्सा सुप्रसन्न झाली असवी हल्ली मोटें कोटें कुशल वैद्या ही पुन्हा या चिकित्सेची सुरवात केली - सून तीत यशहि येत आहे

पूर्वीं लोककाच्या मृत्तायाचा उपयोग बस्तीसाठीं करीत असत म्हणून त्या विधीत बस्ती हें नांव पडलें (बस्तिना दीयते इति बस्ति) याचे तीन प्रकार आहेत - निवद, अनुवासन, व उत्त, पैकीं पहिले दोन शुद्धद्वारांनें नावयाचे व तिसरा मृत्तायांनें नावयाचा, किंवा स्त्रियास अपत्यमार्गनें देण्याचा निवद व अनुवासन यांत अनुक्रम रक्ष व रिशब्ध औपंधी देणें एवढाच करक आहे व औपंधीच्या प्रमाणातहि करक आहे

घराच्या मानानें कमी जास्त लांबीचा नळा कोकडाच्या मृत्तायास अगर त्या आकाराच्या चामच्याच्या अगर जाड कापडाच्या कुज्यात लावून ती नळी मदद्वारात याय प्रमाणात घालून कुज्यात घातलें औपंध नळीच्या द्वार शुद्धद्वारात घालतात सकाळीं मन्त्रमृत्ताहि झाल्यावर मित्राहार करून हाथ्याची सहा दंडिका (दबडाल हा बस्तिविधि करतात अनुवासन बस्तीपेक्षा निवद बस्तीच्या वेळीं फारच गपवें लागतें, याकरितां दोन तीन कुशल वैद्य असून हा बस्ती घाला याची औपंधी तयार करण्याविषयी बरेच नियम आहेत व त्यापासून वाईट लक्षणे दिवताना त्यावर पुष्कळ उपाय सांगितले आहेत

बस्ती दिव्यावर ऊन पाण्यानें स्नान घालून मातरसामान्य भात जेऊ घालावा म्हणजे प्रथमीरहार होतो मृत्तायाच्या किंवा गंधाशयाच्या वातनिकारात उत्त-बस्ती देतात त्याकरितां लागणारी नळी त्या मार्गाप्रमाणें करावी यदुरैच, जिह्वा - भुजुग प्रांतातील, कैलाबाद विभागाचा, वायव्येकडील जिह्वा क्षेत्रफल २६४० चौरस मैल या जिल्ह्यातून गांधार व राप्ती या नद्या वाहतात अगळ व झाडी पुष्कळ असल्यामुळे यांत वाय, विस्र असतें, सोंकड, रानटी दुकर, सावर, हरणें, नीलगायी वगैरे आपटें आढळतात येथील दुर्वा रुई, आणि गोम्रा नदीच्या दक्षिणेकडील प्रदेशापेक्षा धड असून मलेरियाची आहे

इतिहास - प्रक्षेपानें स्वतःला राहण्यासाठीं हा जिह्वा पसंत केला होता अशी एक दंतकथा आहे दुसऱ्या दंतकथेप्रमाण हा भाग कर्णाटका राज्यांत होता असें दिवतें ऐतिहासिक झाल्याच्या आरभी यावर उत्तरांचेल राजांचा असल असून त्यांची राजधानी भावस्ती येथें होती. येथें गौतम

मुद्दानें बरेच दिवस काढले असें म्हणतात, पण तें अद्याप सिद्ध झालें नाहीं

बहुरैच गावाजवळ १-३३ मध्ये, सात्तार मसूद नांवाच्या सुलतानाचा सावचा एका राजाबरोबर लढाई झाली होती सुलतानांनीं अंमलमार्गान् सन १८५६ त हा जिह्वा इम चाच्या ताब्यात आला

बौद्ध लोकांच्या वेळचे अवशेष काहीं ठिकाणीं सांपडले आहेत सध्यद सालारचें प्रसिद्ध धडगें बहुरैच गावाच्या उत्तरेस सुमारे २ मैलावर आहे १९२१ मध्ये लोकसंख्या १-६५३७० होती लोकसंख्येची वढ होतच आहे स ८१ लोक हिंदू आहेत बहुतेक लोक अवधी भाषा बोलतात

बहुरैचची बहुतेक जमीन चिकणमातीची आहे व नद्याच्या काठच्या प्रदेशात गाल सांचल्याच्या योगानें जमीन सुपीक झालेली आहे स्थानिक उपयोगाकरिता, वयाच गावातून कापड तयार करतात बुटणूळ, कामळी, कैलाळ चटया वगैरे जिथेहि थोडेबहुत तयार होतात पूर्वीं काही ठिकाणीं कात-काम चालले होत असे धाग्य, रानातील उत्पन्न, गळिनाची धाग्य व अफू हे आयात शिमेस आणि कापड, मॅड, साखर, व भांडी हे निर्यात शिमेस आहेत स ११ लोकांनीं लिहिती वाचता येत

गां व - हें नाय-वेस्टर्न रेल्वेचे स्टेशन आहे लोकसंख्या सुमारे २५ हजार येथें सध्यद सात्तार मसूर यांची बस आहे रेल्वेस्टेशन सात्तारापासून यथील व्यापार व दंत आहे

बहुरैच पंथ - (बाबोळप्रदाय) ह्या पंथाचा उदय सन १८४४-४५ त इराण देशात झाला, याचा उत्पादक शिर्वा असें म्हणवत हा होय हा सध्यदुपशीय असून याचे वय त्यावेळीस पंचवीस वर्षांचे होतें हा उपधर्षण पारमार्थिक उपदेशक आणि सप्रदायस्थापक बनव्याच्या अंगोदर, राच येथील काशीम सध्यद नांवाच्या इस्मायल शिष्य होता काशीम सध्यद हा उच्छेद शिष्याईत लोकांच्या एका शायकीन् नावाच्या धर्मपंथाचा पुढारी होता याचे मत असें असे की, बातावा इमांम व ह्याचे अनुयायी यांच्यात दुसऱ्यांवास्ताखे काम करणारा कोणती तरी मध्यस्थ असला पाहिजे, व या मध्यस्थाच्या द्वारे इमांम आपल्या अनुयायांशीं आपण बौर करतो असे ते मानित या मध्यस्थाला ते लोक अतिशय अंशा शिष्य इत मानित याचेच आदर्श (किंवा अवतार) जे बौध्द 'बाव' त्याच द्वारे इम म आपल्या आपकालीन अंत्योत्थीत आपल्या अनुयायांशीं व्यवहार करी याच अर्थानें बाव शब्द मिश्र अली महमद याने उपयोगिला आहे मोह्य द्वार अंशा अर्था या शब्दाचा उपयोग करतात पण तो अर्थ चुक आहे बाव ही पदवी प्रथमत मिश्रअली महमद यानें घेतली पण, पुढें त्यानें मुक्त हो बरच्या दर्जोची पदवी स्वीकारण्यावर बाव पदवी त्याचा ऐनांतिक भज सुझा हुवेन यास दिली या लोकांत पुष्कळ काळपर्यंत गोडगें चालू होती व खुद्द बाव हा काहीं काळपर्यंत कुद्यात होता मध्यतरी त्याच्या

अनुयायींनी पुष्कळ खटपटी केल्या. पुढे बाबू सरण पावल्यावर त्याची मादी मिर्झा याचा यात देण्यात आली व तोच त्या पंथाचा प्रमुख होऊन बसला. याने रवा: 'शुमिहलेल' असा किताब घेतला होता, परंतु याने सर्व फारसार आपल्या बघील भावावर सोपविला होता. बाबूने नाव मिर्झा हुसैन असे होते. याने स्वतःला बहाउल्ला असा किताब घेतला. यापुढे, या पंथाचे मूळ नांव बाबूला राहून या दोन भावांच्या दोन किाबांतूनच बबळजबळ दोन पंथ निर्माण झाले; एका पंथाचे नाव एसल्लि व दुसऱ्याचे बहईन. पैकीं पहिला पंथ लगदी नामनेचे होष्टाच्या येथील आला, व दुसऱ्याचे अनुयायी वाइट गेले. शेवटी सन १९०८ सालीत अर्शी पाळी आली की, पहिल्या पंथाचे अनुयायी १०० किंवा २०० तर दुसऱ्या पंथाचे अनुयायी १० लाख ! बहाईपंथाचा प्रस्थापक फारल्यानेतर त्याची जागा त्याचा मुलगा 'अबदुल बाहा' यास दिली. परंतु त्यातहि त्याच्या दुसऱ्या मुलांनी भाडण उपास्थित केलीच होती. याच्या या मोठ्याची हकीकत इंग्लिश भाषेत सुद्धा बरीच आढळते, कारण, सन १९०० सालापासून या पंथाला अमेरिकेंत बरेच अनुयायी मिळू लागले होते.

'बाबू' लोकांचा व मुसलमानी धर्मपंथाचा मुख्य विरोध हा दिवसा की, महंमद हा शेखवचा पैगंबर व कुराण हा शेखवचा धर्मग्रंथ असे बाबू लोक मानीत नाहीत, पामेथरी तत्त्वा हे अश्वेय आहे व ते केवळ त्याच्या बाह्य नामरूपावरूनच मनुष्याला गम्य होणार; तेव्हा, आपल्या पंथातील, काळांतील असुचच परमेखरी स्वरूप ओळखणे हेच मनुष्याचे हितकर्तव्य होय अशी यांची मते होती. बाबू लोकांचा धर्म-तमूद् अवलंबय व अव्यवस्थित असल्याने, व त्यांचा धर्म-पंथ बगैरे नसल्याने, त्यांची मते काही कांही बाबतीत अत्यंत अनिष्टात व धींदगधलरूपाची आहेत.

'देहात्माचे पुनरुत्थापन' होते असे हे लोक मानीत नाहीत. तथापि 'नैयतिक अमरत्व' म्हणून काही तरी आहे असा त्यांच्यातील काही जणांचा समज आहे. अद्वैत व अंक याच्या सांकेतिक विमती फार महत्त्व, त्या मानल्या जात होता. १८१९ या अंकांत जास्त महत्त्व दिले जात असे. १९ = ३९१ म्हणजे 'सर्व वस्तूंची बेरजि दर्शविणारी संख्या असे ते मानीत.

बहाई लोकांच्या हातीं हा पंथ गेष्टावर त्यांतील अध्यात्मिक व विषयिकाच्या दृष्टेनाने जाऊन त्याला भ्यावहारिक रूप प्राप्त झाले. अलकडील पुस्तकांमध्यें माबरन् पेल्लसर् बहाउल्लाच्या मुलाखतीचे प्रयोत्तर रूप पुस्तक बरेच लोकप्रिय आहे.

बहादुरगढ—१६७२साली पावसळवर्षात मोगलांचा त्या वेळाचा दक्षिणेचा सुभेदार बहादुरखान याने नमिदीरी पांडे-वेठगांव येथे छावणी दिली असतां तेथे त्याने एक मुईफोट जिझा बांधून त्यास बहादुरगढ असे नांव दिले. चाळिगाह-

नहि अधिक वर्षेपईत हा जिझा पूर्ण प्रातांतील मोगल सैन्याची सुदसामुखी सांठाविण्याचे एक मुख्य ठिकाण होते. मंडळफच्या वेळी या जिझाचे बहादुरगढ हें नांव राहिले नव्हते. हल्ली जिझा सर्व पडून गेला आहे.

बहादुरगढ (१५२६-१५३६) — गुजराथचा एक सुलतान. सिकंदरशहाचा पुत्र सात्यावर बहादुरगढ हा अहमदाबादचा सुलतान झाला. तो उदार व दयाळू होता. गुजराथेत मोठा दुष्काळ पडला असता, त्याने जिकडे तिथडे अन्नधने व सदावर्त पातली. दीव, जुनागड, खंवायत वगैरे ठिकाणी त्याने आपला अंमलकायम केला. त्याने अहमदनगर लुटले, आणि माळव्यांत जाऊन तेथेचा सुलतान महंमद खिजमी व त्याचे सहा मुलगे हांस पकडून अहमदाबादस आणिले (१५२९).

राजसेन जिझा व उज्जनी बगैरे ठिकाण बहादुरगढाने सर केली. पुढे चितोडगडावर फौज पाठवून तेथेच्या राजाचाहि त्याने पाडाव घेला. याप्रमाणे बहादुरगढा प्रयत्न होत चालला. तितकशात दिल्लीचा हुमायुन याने गुजराथेवर स्वारी घेली. खोरासन्च्या एका राजपुत्रास हुमायून्कडे परत पाठविण्याचे बहादुरगढाने नाकवून घेत्यामुळे, हुमायून्ने गुजराथवर स्वारी केली. हुमायून्ने बहादुरगढ एका सरदाराच्या मदतीने गुजराथ प्रांत सर केला. तेव्हा बहादुरगढा मोडबळ्यास व तैपुन चपानेर आणि अंतर दीव बंदराकडे निघून गेला. हुमायून्ने सर्व प्रांत घेऊन अहमदाबादस आपला भाऊ हिंदाल यास ठेविले (सन १५३४). पुढे बहादुरगढाने फौज मजबूत दिल्लीच्या फौजचा पराजय करून नऊ महिन्वांच्या आत आपले सर्व राज्य परत मिळविले.

इकडे दीव बंदरी पोर्तुगीज लोकांनी फारच पुढाई घाजविली. ते लोक कांकरपझीतील सुलूय भराभर बाजोस करीत चालले. बहादुरगढाने आपली फौज त्याजवर पाठविली. बरेच दिवस युद्धप्रसंग होऊन उभयतांचा तह झाला. तेव्हा बहादुरगढास फिरोझांनी आपल्या गलबतीवर भेटीस येला-विले; सुलतान भेटिस आल्यास आपणहि परतभेटीस येणार्ये त्यांनी फल घेले. बहादुरगढा त्याजकडे गेला असता, त्यांनी कपट करून त्यास व त्याच्या लोकांस समुद्रात खेदून ठार मारिले. [डक; मुसलमानी रियासत.]

बहामनी उर्फ ब्राह्मणी राज्य (१३४७-१५२६) — या पराण्यात एकेदूर १८ राजे झाले. स्वातंत्र्य पहिला सुलतान हसनगंग उर्फ अल्लाउद्दीनशहा (१३४७-१३५८). हा दिल्ली येथे येथे गंगवाच्या ताडणाच्या पदरी मुलाम होता. या गंग ब्राह्मणावर महंमद मुल्लाची मेहरबानी होती: (एका बखरीत मिरनेच्या गंगरत्नपद देशपात्याचा हसन हा चाकर होता असे म्हटले आहे). हसन हा अत्यंत इमा-असल्यामुळे, त्याच्या घन्याने महंमदापाशी त्याची तारी केली. सुलतानाने हसन यास सरदारी देऊन

सुभेदासचा मंदीस पाठविले, परंतु दक्षिणच्या सुभेदाराने हसनच्या साहाय्याने मईमदाविषय बंड करून व दौलताबादचा विझा घेऊन नासिहद्दीन नायक मरुठ्याला दौलताबादचा मुलमान बनविले. मईमद तुळुखाने स्वतः दौलताबादेस वेढा दिला, पण उत्तरेकडे लुहरे बंड शास्त्राने तो निघून गेला. नाच वेळी हसन यास बाकरखान असा कितान मिळाला. पुढे नाफरखानाने मईमद तुळुखाने पाठविलेल्या सैन्याचा बरांगळच्या राजाच्या पदवीने पराभव करून बेदर व कंधार हे विंछ कार्यास वेले काही दिवसांनी नासिहद्दीन याने आपले सुलतानपद स्खल्ल्याने नाफरखानास दिले (आपस्त १३४४) नाफरखानाने अलाउद्दीन हसन जसे नांव धारण करून आपल्या नावाची नाणी पाडिली व कल-सुर्या हो आपली राजधानी केली. तो हुपार व घोरणी होता. तो हिंदुयर्मद्वेषा नव्हता. तरी पण घर्माच्या बाबतीत काही कपट करून त्याने दक्षिणतील हिंदु राजांना आपल्या पक्षास बळविले. देशमुख-देशपाळ्यांना इनामे दिले, अनेक मराठे, कानडी, नवीन तैलंगी जहागीरदार निर्माण केले. हसनने राज्य हळू हळू विस्तृत झाले. आपल्या पुर्वीच्या धन्यास, (गंगू ब्राह्मणास) व विस्तरा त्याने त्याला आपल्या दुरबारी इतमामाने (फडणवीस म्हणून) ठेविले व त्याच्या स्मरणार्थ आपल्या नावास त्याने गंगूद-बहामन असा कितान ओविला. अलाउद्दीन हसनने मोठ्या न्यायाने राज्य केले. तो स. १३५८ त. मरण पावला त्यावेळी या राज्याचा विस्तार जवळ जवळ महाराष्ट्रापर्यंत झाला. या राज्याची प्रजा सुखयुक्तः हिंदु होती. हसन हा लुभासताने व कपटीने मोठ्या पदास चढला

म हं म द श हा (१३५८-१३७१).—अलाउद्दीनाचा पुत्र मईमद हा असून तो त्याच्यानंतर गादीवर बसला. विजयनगर व तैलंगण येथील राजे एकत्र होऊन त्याने मईमदशी लढाई सुरू केली, परंतु त्याला यश आले नाही (१३६६). वहामनी व विजयनगर याच्या सरहद्दीवरील मुद्रभक्षी किल्ल्यावरील वहामनी शहाने अनेक वेळी विजयनगरच्या राजावर स्वतःच्या येत्या, परंतु त्यात त्याला कायमचे यश कधीच आले नाही.

महंमदने आपला वेळ राज्यातलिल बंटे मोडण्यास घालविला. बोर, रामोशी वगैरे दुष्ट लोकांचा वेदीबस्त करून त्याने आपल्या राज्याची नीट व्यवस्था केली. याने आपल्या राज्याच्या चार तर्फे (सुभे) कलसुर्या, दौलताबाद, तैलंगण व कंधार या नावाच्या करून त्यावर चार सुभेदार नेमिले. तो आपल्या प्रजेची शांत वेण्यात फार दक्ष असे त्याच्यानंतर झालेले सुलतान विशेष महत्त्वाचे नाहीत. त्याच्या फरकीर्दीत हिंदु व मुसलमान यांच्यामध्ये सतत युद्ध चालू होते.

मु मा हि द श हा (१३७१-१३७८).—हा मईमदचा मुलगा असून शूर व धांड होता. हा गादीवर येताच विजया-

नगरच्या राजाबरोबर युद्ध सुरू झाले. याने अपार संयत्ति व पुष्कळ मुलूख मिळविला. पुढे त्याचा मुलगा दाऊदखान याने त्याला ठार मारिले (१३७८). दाऊदने राज्य भिन्नविष्णाची खटपट चालविली, परंतु मुजाहिदींची बहीण, रूपर आया हिने त्याचा खून करविला.

म हं म द श हा (१३७८-१३९७).—आघाने अलाउद्दीनाचा कनिष्ठ पुत्र महंमद यास तहतावर बसविले. महंमद दयाळ, सद्गुणी व विद्वान होता. त्याने विचित्र बरेच उत्तेजन दिले. त्याची कारकांदे शांततेची झाली. त्याला दक्षिणाचा अरिस्तोळ असे म्हणत. याच्या वेळी दुर्गादेवीचा दुष्काळ पडला असे म्हणतत त्याच्यानंतर त्याचे पिया-सुद्दीन व शमसुद्दीन हे दोन पुत्र गादीवर बसले, परंतु दर-वान्यानां रेशाना सहा महिन्यांच्या आत पडच्युत करून, दाऊदखानाचा पुत्र ताजुद्दीन फिरोजशा यास तहतावर बसविले

फि रो म श हा (१३९७-१४२२).—याच्या वेळी वहामनी राज्याच्या बसबाचा कलस झाला. हा उदार होता. याने आपले राज्य वाटवून सुसुलमानांची धर्माचा बराच प्रसार केला. हा पर दाऊदास होता यामिहि विद्रोह उत्तेजन दिले. अंगिच्या काठी याने एक काहर बसवून त्याचे नांव फिरोज-दाद ठेविले व दौलताबादेकडून एक वेधवाद्या बापिकी (१४०७) क्रिस्ता धर्मशास्त्र वाचण्याचा त्याला सौदा नाव होता. त्याने विजयनगर व केरळ येथील राजांशी लढाया केल्या (१३९९). याच सुमारास तैमूरने हिंदुस्थानावर स्वारी केली, तेव्हा फिरोजने आपला पकील त्याच्याकडे पाठवून त्याचे सार्वभौमत्व बळू केले. इ. स. १४१७ त शहाने तैलंगणावर हल्ला केला, परंतु त्यावेळी हिंदूंनी मुसलमानांचा भोव करून सुरू उगविला. या पराभवामुळे हा प्रसिध्द झाला. याने आपल्यादेखत आपला भाऊ अईमद यास तहतावर बसविले. पुढे लवकरच हा मरण पावला.

अ हं म द श हा व लो (१४२२-१४३५).—अहंमद हा विद्वान असून सामुद्र फार याने देई. म्हणून त्यास वली (खड्ड) हे नांव मिळाले त्याने मलिक तुग्राच्या साहाय्याने फौजेत सुचाराणा केल्या. याच्या कारकीर्दीत व हादो नरो कीळ या ब्राह्मण प्रचारांने उत्तम जमाबंदी केली. महंमदने स. १४२४ त परंगळच्या राजावर स्वारी करून त्यास ठार मारिले; व तेथील वायकापोरास बटवून सुसुलमान केले आणि हिंदु लोकांची देवळे पाडून तेथे मशिदी बांधल्या. पूर्वाची हिंदु राजांना बेदर, येथे एक किल्ला बांधून व शहराचे नाव अईमदाबाद बेदर असे ठेवून तेथे त्याने आपली राजधानी केली. याने साम्र चरित्र झा बी. वि. ७, पृ. ५०६-८ मध्ये दिले आहे. याच्या मागे त्याचा मुलगा अलाउद्दीन चाहा (दुसरा-१४३५-५७) हा गादीवर आला. त्यास सुमारास विजयनगरच्या राजाने मुसलमानांचा पादवकाराचा विचार ठरवून अनेक मुसलमानांस

आपल्या नोकरांस ठेविले. त्यांच्यासाठी त्याने एक मशीद बांधिली. नंतर मोठी क्रीम ठेवून त्याने लडाईची तयारी केली. अझाउद्दिनास ही बातमी कळताच त्याने चढाई केली. तीन मोठ्या लढाया होऊन कायमचा निष्काळ असा काँडाच लागला नाही.

तसेच मलिक तुमार याने रायगडकडे स्वारी केला असता तिकडील शिरके सरदार व इतर मराठे अद्दागिरदार यांनी त्याला व त्याच्या ७ हजार मुसलमान फौजेला कापून काढले. (१४५१) अझाउद्दिनाने अनेक धर्मक्रूर्ये केली. तो दर शुक्रवारी स्वतः खुत्वा पढून लोकांस धर्मोपदेश करी. त्याने मध्यप्रांताची वेदी केली. तथापि हिंदु लोकांस त्याने बराच त्रास दिला. त्याने अनेक बंडे मोडली. महंमद गावान प्रथमनः या बंडी प्रसिद्धीस आला. अझाउद्दीन १४५७ साली मरण पावला तो धूर्त व विघेचा भोक्ता होता. याच्याच कारकीर्दीत नरसिंहसरस्वती हे उदयास आले. गुजरातरातील बेदरच्या राहाच्या पायाचा फोड बरा केल्याची गोष्ट याच्याच बद्दलची आहे असे रा. चि. वि. वैद्य म्हणतात.

हुमायून च हा आलीम बनि जामशहा (१४५७-६३).— अझाउद्दीनचा पुत्र हुमायून गादोवर आल्यावर त्याने महंमद गावान यास बजीर नेमिले. सिहंदरखान नामक सरदार व स्वयःचा आज हसन यांनी केलेली बंडे हुमायूनने मोडली. हा कार फूर होता. त्यामुळे त्याला गलीम असे म्हणत. त्याच्या हुजूर्यांनी त्याचा १४६१ साली रून केला. या नंतर त्याचा आठ वर्षांचा पुत्र निजाम हा गादोवर आला; त्याची आई महंमद गावानच्या सहाय्याने कारभार पाही. निजाम हा १४६३ साली मरण पावला. उगा दिवशी त्याचे लग्न झाले त्याच दिवशी तो मरण पावला. याच्या कारकीर्दीत माळव्याच्या सुलतानाने बेदरवर स्वारी करून ते जाळून व झुडून करून केले होते.

महंमदशाहा दुसरा (१४६३-४२).— निजामशाहाचा भाऊ महंमद हा गादोवर आला. त्यावेळी तो नऊ वर्षांचा होता. त्याला उत्तम शिक्षण मिळाल्यामुळे पुढे तो विद्वान झाला. यावेळीहि गावान हाच पुष्ट कारभारी होता. त्याने (१४६९) विशालगडच्या शहराच्या परामबद्ध करून तो किला व निजामनगरच्या ताब्यातील गोबे शहर घेतले. अशा तऱ्हेने कोरणपट्टी बहामनी राज्याच्या ताब्यांत आली. या निजामा-मुळे गावान प्रसिद्ध झाला. राहाने त्याचा बहुमान केला. पुढे (१४७१-७७) ओढ्या, कर्नाटक व तेलंगण प्रांतांवर स्वारी करून राहाने बराच सुलुख मिळाला; प्रत्येक स्वारीत गावानच्या राहानपणामुळे राहास यश आले त्यामुळे गवाचने वजन फार वाढले हे इतर सरदारांस सहन न होऊन, ते त्याचा द्वेष करू लागले. गावान याने राज्यकारभारांत चांगल्या सुधारणा केल्या. जमिनीची मोजणी करून कायमचा सेतसारा ठरविला. महत्वाकांक्षी लोकांनी निशामुसलूक बहरीच्या हाताखाली गावानचा नाशकरण्यासाठी एक गुप्त कट केला व त्याच्या-

वर राजद्रोहाचा खोटा आरोप आणून राहाकडून त्याचा खून करविला (१४८१). गावानचा जन्म १४०३ साली झाला. त्याने एका गार्बचे संरक्षण केल्यावरून त्याला गावान होंदोपण नांव मिळाले त्याच्या पूर्वजांनी इराणांत बजरीचे काम होतें. महंमद याने व्यापाराच्या उद्देशाने स्वदेश सोडून हिंदुस्थान गांढले. त्याने इकडील विद्वान लोकांची ओळख करून घेतली. तो बेदरास आला असता अझाउद्दिनाने त्याची हुसारी पाडून त्यास आपल्या दरबारांत सरदारी दिली. त्या वेळेपासून इड्ड हळू तो मोगला पदास चढला तो सुनीपधी असून उदार, विद्वानांचा पोशिदा, गणित, कवि, परोपकारी, उत्तम सेनापति, साध्या रहाणाचा, मनमिळाऊ व निःपक्षपाती होता. बेदर येथे त्याने एक पाठशाळा स्थापिली होती आपण निर्दोषी आहोत अशी महंमदशाहाची राष्ट्री करण्याचा त्याने पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु त्याचा उपयोग न होतों राहाने त्यास ठार मारिले, परंतु पुढे खरी हकीकत समजल्यावर राहान पश्चात्ताप होऊन व झुडून तो मरण पावला गावानच्या वेळी त्याच्या तोंडीचा एकहि मुसलमान दक्षिण हिंदुस्थानामध्ये नव्हता असे म्हणतात. त्याने दोन बालराजांचे उत्तम प्रकारे संगोपन केले.

महंमदशाहा, (दुसरा १८२-१५१०).— नंतर महंमदशाहाचा पुत्र महंमद हा गादोवर बसला. त्याच्या कारकीर्दीत राज्यातील दक्षिणे (सुनी) व परदेशी (शिया) या दोन पक्षांचे तेंडे विकोपास जाऊन स्वातंत्र्य बहामनी राज्याची अखेर झाली. हे तेंडे दाहस मोडली न आल्यामुळे राजधानीत २० दिवस सारखा रक्तपात चालू राहिला. राहा सर चैनबाशीत निमग्न रहात असे त्याचा अधिकार कोणी जुयांनी नास झाले; निरनिहाळे सुनेदार स्वतंत्र झाले याप्रमाणे त्याचे सर्व आयुष्य हालमपेंडें गेले.

अहंमद दुसरा (१५१०-२०) व शेवटचा राजा. — नंतर त्याचा पुत्र अहंमद याने १५२० पर्यंत राज्य केले. पुढे त्याचा भाऊ अझाउद्दीन तिसरा हा गादोवर बसला; परंतु बजीर अहंमद बेराद याने त्यास पदच्युत करून त्याचा वडील आला बली-उल्ला यास मत्सरावर बसविले (१५२९), परंतु थोड्याच दिवसांनी त्यास विप्रप्रयोग करून बेरीरने अहंमदचा मुलगा कलीम-उल्ला याला गादोवर बसविले व वलीच्या बेपयेशी निका लाविला. तिच्यावर आपक होऊनच त्याने वलीचा रून केला होता. कलीम या नामभारी राहाने १५२६ पर्यंत राज्य केले. हा शेवटपर्यंत नगरच्या बुद्धान निजामशाहाकडेच राहात होता. याच्यानंतर बहामनी वंशाने राज्य लयास गेले.

बहामनी राज्याची पुढील पाच राज्ये झाली— (१) बिजापूरचे आदिलशाही (याचा संस्थापक युसुफ आदिलखान हा गावानचा दत्त पुत्र होता), (२) गोवळ-कोंट्याचे कुर्बशाही; (३) बऱ्हाडचे इमादशाही;

(४) ब्रह्मपदनगरचें विजयमाहाती व (५) मईमदाबाद वेदरचें वेरोदमाहाती विजयानगरच्य़ा राज्याशिवाय संपत्तीने व ऐश्याने पहामनी राज्याच्या सोडीचें दुसरे एकहि राज्य त्यावेळीं दक्षिणें अस्तित्वांत नव्हतें लहान लहान हिंदु राज्यें भिन्न पहामनी राज्य वाढले होते. दिल्लीच्या बादशहास पहामनी शहांनी दाद दिली नाहीं. गाझनच्या वेळपर्यंत या राज्याच्या बारतर्फां किंवा सुने होते, यावानें त्याच्या बिजापूर, बीखनराद, अहमदाबाद, जुमर, राजमईही, तूरगळ, गाविलगड, व माहूर अशा एकंदर आठ तर्फां वेष्ट्या नफावरचे अधिकारी एक प्रकारचे स्वतंत्र राज्ये असत. त्यांना रोह वेतने नसून जहागिरी सोडून दिले जात असत. पहामनी राजे राज्यविस्तार करीत पण राज्यांत व्यवस्था ठेवण्याकडे दुर्लक्ष करीत त्यामुळे ते दुर्बल झाल्यावर हे तर्फेदार किंवा सुभेदार पल्लि झाले. हे राज्य यापूर्वीच मोडले असतें परंतु गाझनच्या सुब्बाबेमुळे तर्फेदारांचे काहीं चालत नसे; यामुळे ते त्यांचा द्वेष करूं लागले गाझन मरण पावल्यावर हे तर्फेदार स्वतंत्र झाले व पहामनी राज्याचे सुद्धे झाले.

पहामनी राजे साधारणतः प्रजाहितदर्श होते, ते हिंदूंस सोडावया जाणा देत नसत. तथापि हिंदू लोकांस आपल्या धर्माप्रमाणें वागण्यास विशेष अडचण पडत नसे. यावेळीं इतर देशांनी हिंदुस्थानचा व्यापार पाहून प्रवास करणें सुलभ झालें. या शहांनी विशेष व विद्वान लोकांस चांगला आश्रय दिला त्यांनी बांधिलेल्या किरायेक इमारती प्रसूनीय आहिन. परदेशी हबशी, तुर्की, इराणी वगैरे असंख्य लोक या राज्यांत नेहमी येत व त्यांना राजाश्रय व इशानें मिळत. सांप्रतच्या दक्षिणेंतील मोठेमोठ्या मुसलमान परगण्याची उत्पत्ति या वेळची आहे. यामुळे हिंदूंचे महत्त्व कमी होत गेले.

दक्षिण हिंदुस्थानांत सुसुलमानांनी सत्तेची स्थापना झाली, तिची हकीकत बाबली म्हणजे हिंदु व मुसलमान यांमधील विरोध हाच कळून येतो. मुसलमानांनी कसा पंशाव व दिली या प्रांताच्या पुढे पसरली नव्हती, तीच पूर्व राज्यांत निघची व कडक्या मुसलमानांची मध्यआशियातून आतून भरती होऊन त्यांच्या अंतर्चे प्रसार तेज जाणत रहात होते; हिंदु धर्माशी त्यांचा फारसा संबंध आला नव्हता. दक्षिणेंत त्यांचा प्रवेश होऊ लागला, तेव्हापासून त्यांच्या धर्माचे व राज्यकारभाराचे स्वरूप बदलत चाललें अपरिचित देश व भिन्न भाषा यात त्यांचे दळगवळण सुरू झाल्यामुळे उत्तरेकडील मुसलमानांचे व त्यांचे मूळचे नातें दुरत चाललें हिंदूंचे आचारविचार त्यास प्राज्ञ करावे लागले हिंदूंच्या संस्थांचा परिणाम त्यांच्यावर होऊ लागला यामुळे त्यांना दिल्लीच्या सुलतानाच्या राज्यांत राहणें त्यास दुःख वाटून स्वतंत्र आपण मुक्ता करून घेण्यास ते उत्सुक झाले.

अशा प्रकारची थंड दक्षिणेंतच झाली असे नाहीं. बंगालाकडे गेलेल्या मुसलमानांनी हिंदूंच्या मसजदीने स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचे प्रयत्न केले परंतु बंगाल्यांत हिंदु लोकांनी

थंडखोरांस मदत दिली नाहीं. दक्षिणेंचे हिंदु पाणीदार होते. त्यांस स्वातंत्र्याची अभिप्रीति विशेष होती. बंगालचे हिंदु मुसलमानांस बघकून असत.

दक्षिणेंतील थंडाचे अंतर्ग कारणः—शिया व सुनी यांच्यामधील विरोध हेंच ह्या थंडाचे अंतर्ग कारण होय. हिंदुस्थानांत ह्या मतभेदास चमत्कारिक स्वरूप प्राप्त झालें. सुनी पंथाचा हिंदुधर्माशी अत्यंत विरोध आहे शिया पंथाचा फक्त हिंदु धर्माशी काही अंशी भिन्नता आहे एवढा भेद लक्षात ठेविला म्हणजे ह्या वेळच्या मुसलमानां इतिहासाचे स्वरूप विशेष स्पष्ट होतें. या पंथाचा मरणा पहामनी राज्यांत विशेष होता ह्या पक्षाचे (शिया व सुनी) मते ह्या राज्यांत सतत चालू असत ह्या ठीक्याची हकीकत म्हणजेच पहामनी राज्याचा इतिहास समजला जातो

ह्या राज्याचा विस्तार मुख्यतः सर्व महाराष्ट्रास व्यापून होता त्याच्या उत्तरेस नर्मदा नदी, पश्चिमेस सदादि नदी, दक्षिणेस कृष्णा नदी आणि पूर्वेस तैलंगणाचे राज्य व गोडवनचें जंगल, अशा त्याच्या चतुःसीमा होत्या. ह्या राज्यास आरंभी समुद्रकिनारा नव्हता. सरहद्दीवर दालब्यात व खानदेशांत नवीनच मुसलमानां राज्ये स्थापन झाली होती. यामुळे हिंदु चालीरीतींचे विशेष बजन ह्या राज्यांत होतें. कृष्णेच्या दक्षिणेस तुंगभद्रा नदीच्या कांठीं विजयानगर येथे परगळच्या राजघराण्यातील एका सुदराने शाह्यामी राज्य-स्थापनेच्या सुमारासच नवीन हिंदु राज्याची स्थापना केली. हेंच राज्य पुढे बळाल होऊन त्याचे पहामनी राज्याशी वैर जुंपलें.

हिंदु लोकांची प्रामुख्य ह्या राज्यांत दिवसेंदिवस दृढ होत चालली होती. अघानेसिख निकेतिन ह्या नांवाचा रशियातील एक आर्मेनियन व्यापारी वेदर शहरास आला होता (१४७०) त्यानें तेथे की काही हकीकत लिहून ठेवली आहे—दर दोन मैलांच्या अंतरांनीं हल्लोच्यप्रमाणेच रथावेळेस गावें वसलेलीं असत. दरथांवर चांगला बंदोबस्त असून प्रवास करणारास भोंति नसे वेदरची दवा फार चांगली असून ते शहर सुरेख होतें. पहामनी राजांनीं यापेलेले डोंगरी व सुईकोट (नरनाय व ग्याविउगडाखे) स्थिते हेच त्यांचे चिरकाल राहणारे स्मारक आहे गोडमोठ्या गावातून मशिदी असून त्यास सरकारातून नेमणुका करून दिलेल्या असत. प्रत्येक मशिदीला एक मुल्ला नेमलेला असे. तोच शाळाशिक्षक—थईद काम याही. गोडमोठ्या शहरांतून पाठशाळा असून त्यांना मोठ रथा नेमणुका करून दिलेल्या असत. तैलंगण प्रांतांत पहामनी राजांनीं बांधलेले पुढकळ तलाव हल्लीं शाहूद आहिन [केरिया, मॅटडका, मावेल डफ, टेलर, कर्नेल क्रिय—हिस्टरी ऑफ दि बहानानी बिज; मोहक—पहामनी राज्याचा इतिहास, फ्लिक्टर, सिरेल—डिपेंस्ट्री ऑफ दि डेक्कन, शुहान—ई-मआशी; तलकरतउममुक; सिराजउलकुब.]

(पुरुषपिंकी शेंकडा ५.१ व मायवांपिंकी शेंकडा .१)
लोकानां लिहितावचनांत येत होतें.

गाव — राजधानीचे ठिकाण हे सिंधुनदीच्या दाक्षिण तीरावर असून नाथ बेस्टन रेल्वेचे स्टेशन आहे. लोकसंख्या १८ हजार. हे शहर पहिला नवाब चहाबख्खान याने वसविलें. याच्याभोवती चार मैल लांबीची मातीची भिंत आहे. राजवाडा व नूरमहाल (पाहण्याकरिता गृह) ह्या येथील मोठ्या इमारती होत. येथून ५ मैलावर सतलज नदीवर नॉर्थ बेस्टन रेल्वेचा ४१५८ फूट लांबीचा पूल आहे ह्या गावांत एक कॉलेज व एक हायस्कूल आहे. येथें व्यापार बराच चालतो.

वहिणावाई—एक महाराष्ट्रीय कवियित्रा तुकरामाची शिष्या. जन्म सन १५१० हिचें तिच्या वर्षी १० वर्षे वयाच्या विजयराशी लग्न झाल्यानंतर चार वर्षांनी हे कुटुंब देसोधवात लाहलें पुढे वहिणावाई तुकोबाची शिष्या बनली व देहूत जाऊन राहिली हिची पद्यरचना फार प्रेमळ आहे. हिने एक आत्मचरित्र लिहिलें असून कांहीं आरण्या, पदे, व संतनामावली रचिली आहे मृत्यु सन १६२२.

वहिरवगड—हा किल्ला मातारा जिल्ह्यात पाटणच्या बायज्येस २० मैलावर आहे. हा किल्ला सहाद्रीच्या एका खिऱ्यावर बांधलेला असून त्याची १०० फूट लांबीची एक सोड कॉटनच्या बाजूकडे गेलेली आहे पूर्वेच्या बाजूस जं तुलेला कडा आहे तो व ही टेकडी भांड्यामध्य १० यार्ड लांबीची एक अक्षर कोनरांची ओळ आहे. वर समितलेला कडा ह्या ओळीवर ३०० फूट उंच आहे. टेकडीचे क्षेत्रफल सुमारे ५ मैल आहे व तिच्या पूर्वेत वहिरोबाचें देवालय आहे. या नावावरून ह्या किल्ल्याला वहिरवगड असे नांव मिळालें आहे. किल्लाची हल्ली पडपड हाली आहे.

वहिरा (जातवेद)—हे पेंढगे राहणार. मुसलमानांनी यास पतित केले तेव्हा घडवाळसड नांवें यास धरण गेले. ह्यानी यास पावन करून घेतले. यांनी दशमस्कंदावर टीका लिहिली आहे तीत आपल्या गुरूंचे नांव चिंतामणी असे दिले आहे.

वहुरूपकता—जे पदार्थ एकापेक्षा अधिक स्वरूपात असतात त्यांत वहुरूपपदार्थ म्हणतात. हा शब्द निर्दिष्टरसायन-शास्त्रात वापरीत असून संक्षिप्तरसायनशास्त्रात याच गुणधर्मास तुल्यरूप म्हणतात. प्राण, कर्ष, टंक, शिऊ, स्फुर, पारदप्रापिद, पारदअदिद, सामर्थ्य हा धर्म स्पष्टपणे दृष्टोत्पत्तीस येतो. प्राणाचे दुसरे रूप ओक्षीत हे आहे. हिरा व प्रेंकाइड ही कर्मांची निराळी स्वरूपे आहेत स्फुराचे दोन प्रकार असून एकाचा रंग तांबडा आहे व दुसऱ्याचा रंग पिवळा आहे टंक एकटिकयुक्त व ठिसूळदि असतो. मूळ स्वरूपाहून मिळालेल्या पदार्थांच्या दुसऱ्या रूपामध्ये बहुधा अणु वस्तू प्रमाणांत असतात. प्राणाचा अणु प्र आहे, तोच ओक्षीतवा प्र आहे. गंधकातील वहुरूपता

त्याच्या अण्वीय अंतर्चरनेच्या योगाने दर्शवितात. पदार्थ एका स्वरूपांतून दुसऱ्या स्वरूपांत जातांना उष्णतेचे परिणाम दिसून येत त.

वहुरुपी—इतिरूप आणि वेदा बदलून मीक सामान्या लोकांचा हा वर्ग आहे. या जातीची लोकसंख्या सुमारे २००० आहे हा धंदा इतर जातींचे लोक देखील करतात. हे लोक आपल्या बेमालूम सोंगांचे कतबून मग उपज इनाम म घातात. गुजराथेत हे पंथारक्षांची भाषा बोलतात. पंथारक्षा हे बहुतरुन शाख आहेत. तेथे ते आता शेतकरीवर्गांत मिशळून गेले आहेत.

वहुरुखवाद—आदिभौतिक मुखवादांतील एक धंष्ट पंथ; याचा जनहिणवाद अगर 'पुष्कळांचे पुष्कळ सुख अगर हित', असे म्हणतात ज्या योगाने पुष्कळ लोकांना पुष्कळ सुख होईल तर्चि गोष्ट आपण नीतिटया माझ समजली पाहिजे असा याचा अर्थ होय. बंधाम, मित्र बंधने पंडित या पंथाचे पुरस्कर्ते आहेत. 'पुष्कळांचे पुष्कळ सुख' या मित्र-प्रभूति विद्वानांच्या नीतितत्त्वावर अनेक आक्षेप घेण्यांत आले आहेत. पुष्कळ लोकांना अमुक एखादी गोष्ट केल्याने सुख होईल असे वाटले तर ती गोष्ट वाईट असून देखील तिला नीतिटया चांगल्याचे स्वरूप प्राप्त होण्याची अपाप्ति येईल त्यामुळे संश्लेषरून नीतीचा योग्य निर्णय होऊ शकत नाही असा एक आक्षेप यांच्यावर घेण्यांत आला आहे. दुसरा आक्षेप असा आहे की, जरी हा जनहितवाद नीतिटया बरोबर आहे असे धरले तरी हे सुख अगर हित कशात आहे व ते ठरवावयाचे कसे याचा निकाल बरील सूत्राने लागत नाही. त्याचप्रमाणे या जनहितवादावर तिसरा आक्षेप म्हणजे सामर्थ्य कर्मोच्या सुट्टीला याच देण्यांत आला आहे हा होय

वॉइल, रायट (१६२०-१६९१)—एक इंग्लिश शास्त्रज्ञ याने इटन येथे अध्ययन संपवून युरोपचा प्रवास केल्यावर 'अदृश्य विद्यालय' नावाची संस्था कढली. याने वातावरण, येत्राच्या साहाय्याने व राबटे ह्या यांत्रा पद्धतीने कित्येक प्रयोग करून पुढील नियम सिद्ध केला—'वायूचे आकार, स्थान आणि त्याचा दाब हे परस्परशाी व्युत्क्रमप्रमाणाने असतात.' याच बॉइलचा नियम म्हणतात. 'याने रसायन व पदार्थविज्ञानशास्त्रावर जोच परिश्रम केले.

वांकीपूर, पो उ वि भा ग.—विहार प्रांतातील, पाटणा जिल्ह्यात पोदीयभा. क्षेत्रफल ५३४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) ३४१०५४. या विभागाच्या उत्तरेत गंगानदी आहे. मोठी मोठी पाटणाशहर व कुलवाडी ही होत.

वां व —पाटणा जिल्ह्याचे व विभागाचे मुख्य ठिकाण. हे गंगा नदीच्या उजव्या तीरावर आहे. वांकीपूर हे पाटणा म्युनिसिपॅलिटीच्या पश्चिम उपांतम न आहे. युरोपीय लोकांचे धंदवे न्यायकोर्ट व हुमरी सार्वजनिक ऑफिस यांचे

भारतात नदींच्या तीरावर आशेत. येथे एक विस्तीर्ण मैदान व शर्यतीची जागा आहे. येथे युनिव्हर्सिटी स्थापन झाली आहे ['पाटणा' पहा.]

वाकु—अक्षरवैज्ञान. हें त्याच नावाच्या प्रांताचें मुख्य ठिकाण व अक्षरवैज्ञानची राखणी असून हें रशियन दक्षिण रेल्वेला व वाटुम व पोटी यांनी आगगाडीने जोडलेलें आहे. येथे १६ व्या शतकात प्लेसीय खानांनी बाघलेल्या राजवाडयाचा अवशेष आहेत हें बंदर असून येथे रशियाच्या कास्पियन आरमाराचे कारखाने, वसाहती बंदर आहेत येथे पेट्रोलियम शुद्ध करण्याच्या कारखान्याशिवाय, तेलाचे कारखाने, गहू दळण्याच्या गिरण्या व तंबाखूचे कारखाने आहेत. पेट्रोलियमच्या व्यापाराचे हें बंदर आहे. उत्तम बंदर असल्यामुळे वाकु हें इराण व ट्रान्सकास्पियन व्यापारी गिन-साची व रशियाच्या पदया मालाची वसाहत आहे. ह्या बंदर असून पावसाचे वार्षिक मान ९४ इंच आहे येथील लोकसंख्या सुमारे २५०००० आहे अरब भूगोलवेत्ता महादि याने १० व्या शतकात या शहराचा उल्लेख केला आहे. स. १५०९ पासून हें इराणच्या ताब्यात होतें रशियन लोकांनी त्याच्यापासून स. १७९३ मध्ये वेतले परंतु स. १७२५ मध्ये परत दिलें. स. १८०६ मध्ये हें रशियन साम्राज्याला जोडण्यात आलें सार्वजनिक राजकीय अंदाधुंदामुळे स. १९०४-०५ मध्ये तारीख व आर्मेनियन लोकात जागृतेच खडे माले व दोनवृत्तीयास मालाखानी व विविह्यतात या सैलाचे कारखाने जाळण्यात आले स. १९१७ त अक्षरवैज्ञान (पहा) स्वतंत्र झालें

वांकुरा, जि. ह्या.—बंगाल प्रांतात, बरहान विभागातील जिल्हा. क्षेत्रफळ २६२१ चौरस मैल. उत्तरेकडे व पूर्वेकडे प्रदेश तुटक व खडकाळ असून रयात मधुन मधुन टेकड्या आहेत दामोदर व द्वारकेश्वर जिव्या घबलकिरीत ह्या दोन नद्या या जिल्ह्यातून वाहतात. उन्हाळ्यामध्ये, दिवसा उष्णमान १०२ पर्यंत जातें. वार्षिक पावसाचें मान सरासरी ५६ इंच आहे.

इतिहास—ऐतिहासिक कालापूर्वी बांकुरा हा कर्ण-मुक्ताच्या राज्यातील व नंतर बंगालच्या राज्हा विभागाचा एक भाग होता. आठव्या शतकाच्या आरंभी विष्णुपूर येथे एक हिंदू धराणे स्थापन झालें. त्यातील राजांनी पश्चिम पठारातील अंगली टोळ्यापासून बंगालच्या सरहद्दीचे संरक्षण केले. मुसलमानांनी अमदनातील विष्णुपूरचे राजे मुसलमान नमाजाचे कर्तो न्होही, कर्तो पैरी, तर कर्तो मालिकेक असत. स. १७१५ त जाफरखानाच्या कारकीर्दीत येथील राजांना केवळ जमीनदार म्हणू लागले. सन १७६५ मध्ये बरहान जिल्ह्याबरोबर ह्या जिल्ह्या ईस्ट इंडिया कंपनीकडे गेला. रयानंतर मराठांच्या स्वाऱ्या व १७७० सालच्या दुष्काळ यामुळे या जिल्ह्याची स्थिति फारच खालावून गेली.

इसवी सन १८३५ त बांकुरा हा निराळा जिल्हा कर यात आला.

जिल्ह्याची लोकसंख्या सन १९२१ मध्ये १०१९५१ होती. लोकसंख्येपैकी बहुतेक लोक हिंदू व थोडे मुसलमान आहेत. पुरुषांपैकी स. १८.३ व एकेंदर लोकसंख्येपैकी स. १.३ लोकांना लिहितावाता येतें. विष्णुपूरच्या पूर्व-कडील जमीन नदीतील गाळ सांचून झाली असल्याने सुपीक आहे, परंतु इतर ठिकाणी सपल जमिनी सकस व सुपीक आहेत; परंतु उच्चवर्गाच्या जमिनी त्या मानाने नापीक आहेत. येथील मुख्य पीक भात हें होय रेशमी व सुती कापड, पितळेची व काशाची भांडी, व लाख करणें हेथील मुख्य पंदे आहेत. आयात माल तंबू, मीठ, मसाले, सुपारी, कापूस, कापसाचे मूत व कापड वजिगीन माल तांदूळ पितळेची व काशाची भांडी, रेशमी कापड आणि कातडी. ईस्ट इंडियन रेल्वेचा काटा, ईशान्य मयादेवरून गेलोला आहे बंगाल नागपूर रेल्वेचा मिदनापूर-जेरिया काटा या जिल्ह्यातून जातो

गो व—हें गाव घबलकिरीत नदीच्या उत्तर तीरावर आहे लोकसंख्या सुमारे बीस हजार येथील बहुतेक वस्ती हिंदूंची आहे वांकुरा नावाच्या एका प्राचीन रहिवाश्याच्या नावावरून या गावाचे नांव परले आहे म्हणतात येथील द्या कोरबी व निरोगी आहे. कलकत्त्याहून नावामेकडे जाणारा रेल्वे या गावावरून जातो या गावातून बंगाल नागपूर रेल्वेची मिदनापूर-जेरिया शाखा जाते. व थेट हीच्यापर्यंत जाणारा काटा तयार झाला आहे येथे 'टसर' रेशमाचे कारखाने असून इतर व्यापार बराच चालतो

वामरमरी—संयुक्तप्रांत जिल्हा उनाऊ, तालुका सकी-पूर हें गाव कल्याणी नदीजवळ व उनाऊपासून हरदोईस जाणाऱ्या रस्त्यावर आहे. लोकसंख्या सुमारे ५ हजार. येथून सुमारे २ मैलावर नवल नावाच्या प्राचीन टेकड्या आहेत या ठिकाणी पूर्वी राजवाडयाचे अवशेष असून तिथे ह्यून-संग हा येला होता.

वागलकोट, तालुका —मुंबई जिल्हा. विजापूर जिल्ह्याचा नैर्ऋत्येकडील तालुका. क्षेत्रफळ ६८३ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १२७३४. मुख्य शहर वागलकोट या तालुक्याची ह्या इतर तालुक्यांपेक्षा चांगली आहे, व सरासरी वार्षिक पाऊस २४ इंच असतो

गा व—हें घटप्रा नदीच्या कोठी असून सदरें मराठा रेल्वेचे स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) १७२५४. येथे व्यापार बराच चालतो येथून ५ मैलावर मुचकुंदी येथे खेताना पाणी देण्याकरिता मोठे तळे बांधलेले आहे

पूर्वी हें गाव रावणच्या पदरी असलेल्या गायनवादन-पट्टे मंडळींच्या ताब्यात होतें असे म्हणतात. सोळाव्या शतकात विजयनगरच्या राजांकडे होतें. स. १७५५ मध्ये पेशव्यांनी सावनूरच्या नबाबाकडून हें गाव घेतलें स. १७७८

बागलकोट हेदरकडे गेलें होतें पण फिरून पेशव्याकडे आलें व त्यांनी स. १८१० त निलकंठराव सर सुभेदाराच्या ताब्यांत दिलें. त्याच्याकडून स. १८१८ त मनरो यानें तें घेतलें. पेशव्याच्या वेळीं येथें टाकसाळ होती ती स. १८३५ त बंद झाली.

बागलाण—मुंबई इलाखा नाशिक जिल्ह्यामध्ये, सातपुडा डोंगराच्या उत्तरेकडील प्रदेश. यात बागलाण व कलवण तालुके आहेत. प्राचीन काळी हा प्रदेश राठोड घराण्याच्या ताब्यांत होता; व दख्खन आणि गुजराथ यांच्या दरम्यान चालणाऱ्या व्यापाराचा मार्ग या प्रदेशातून असल्यामुळे यांचा भरभराट असे दक्षिणच्या इतिहासात गण घरेच म्हणवत होतें.

बागेवाडी—मुंबई इलाखात, विजापूर जिल्ह्यातलं मध्य तालुका. क्षेत्रफळ ७६५ चौरस मैल. आणि लोकसंख्या (१९०१) १०९५२६ मुख्य ठिकाण बागेवाडी. सरासरी वार्षिक पावसाचें भाग ३५ इंच आहे बागेवाडी सदरें मराठा रेवेंच्या तेली स्टेशनपासून बारा मैलावर आहे. लोकसंख्या सुमारे ५ हजार लिंगायत घर्मांचा संस्थापक वसव यांची ही जन्मभूमि आहे असे काहीं म्हणतात. येथें वलवंशराचें मंदीर असून तेथें गणपति, संगमेश्वर, मल्लिका-रुद्र वगैरे देवांची देवळे आहेत. या गावाला पूर्वी निलगिरी-पडण, व पुढें बागोडी असें म्हणत

बाघ—मध्यहिंदुस्थानांत, बराक्षेर संस्थानच्या अमरेश्वर जिल्ह्यामध्ये एक खेडेगाव असून येथील बौद्ध अवशेष प्रसिद्ध आहेत. हें गांव बाघ किंवा बाघ व निरणा यांच्या संगमावर आहे. दहाव्या शतकांत, राजा मोरधान (मयूरवज्र) यानें हें गांव वसविलें असें म्हणतात. त्यानें बाघिल्ल्या किल्लाचे अवशेष भाग अद्याप दिसतात. अठराव्या शतकांत हें गांव प्रथम पेशव्याकडे व नंतर शिंदे सरकाराकडे गेलें. येथून ४ मैलांवर असलेली जेणी पुराणवस्तुसंशोधनाच्या दृष्टीनें महत्त्वाची आहेत. सहाव्या किंवा सातव्या शतकांत, म्हणजे अजिंठा येथील पुढाच्या पूर्वी या गुहा तयार झाल्या असाव्यात

बाघपत, ता. ल. का.—संयुक्तप्रांतांत, मीरत जिल्ह्याचा बायव्येकडील तालुका यात बाघपत, बरीत, कुपाना, छप्रीली हे परगणे आहेत. क्षेत्रफळ ४०१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २५४२८३. बरोत, बाघपत, खेरा व छप्रीली ही मुख्य गांवे होत.

गां व.—बाघपत तालुक्याचें मुख्य ठिकाण हें मीरत-पासून ३० मैल आहे. लोक. पाच हजार. महाभारतांत असलेले व्याघ्रप्रस्थ गांव ते हेंच होय असें म्हणतात. कसबा म्हणजे शेतकी भाग व मंडी (मंडई) म्हणजे व्यापारी भाग असे या गांवाचे २ भाग आहेत. स. १८६९ पासून १९०४ पर्यंत येथें म्युनिसिपालिटी होती येथें अवदाळी वसुना उतरून पानिपतास आला.

बाघल—पंजाबमध्ये, सिमल्याच्या बेंगरी संस्थानांपैकी एक संस्थान. क्षेत्र. फ. १२४ चौरस मैल. लोक. स. (१९२१) २५०९९ राजधानीचें ठिकाण अरळी, हें सिमल्यापासून २० मैलावर आहे. येथील राजे राजपुतान्यातील पवार राजांचे वंशज आहेत स. १८०३ ते १८१५ यांच्या दरम्यान गुर्जा छेकानी या संस्थानावर स्वारी केली पण इंग्रजांनी त्यांना घालवून राजाळा पुन्हा गादीवर वसविलें. हल्लीचा राजा विक्रमसिंग आहे. या संस्थानचें वार्षिक उत्पन्न ८००० रु. आहे

बाघेलपंड—उत्तरखंड जवळचा, मध्यहिंदुस्थानातील एन्नसीचा एक भाग राजपुताच्या बाघेला जमीनवरून या प्रदेशाला बाघेलपंड हें नांव पडलें असून आज सहा शत शतके हा प्रदेश त्यांच्याच ताब्यात आहे. या प्रदेशांत नैर्ऋत्येपासून ईशान्येपर्यंत कैमूर पर्वताची रांग गेलेली आहे. या रांगेच्या पश्चिमेकडील भाग उंच असून सपाटीचा आहे; व पूर्वेकडील डोंगराळ आणि जंगली आहे. पश्चिम भागातून डोन्ट व पूर्व भागात शोण नद्या वाहतात.

बाजवहादुर—हा माळव्याचा शेवटचा बादशहा होता. यानें माळवगढ येथें इ. स. १५५४ पासून स. १५६४ पर्यंत राज्य केले. हा फार विलासी, मृगयाकुशल आणि संगीत-लोलूप होता. एके दिवशीं नर्मदेच्या काठी शिकारीस गेला असता त्यानें रूपमतीस गतामा ऐकिलें. तिचें गानमाधुर्य व स्वप्न पाडून आपली राणी होश्याविषयी त्यानें आपली इच्छा तिगजवळ प्रदर्शित केली. तिनें सांगितलें कीं ती राजपूत असल्यानें तुघलकी छत्र लक्षण घेवय नाहीं. परंतु मूं जर नर्मदा नदीस माळवगढवर नैऊन, तेथून तिचा प्रवाह वाहत जाईल असें करतील तर ती मुली राणी होईल. प्रवाहापासून माळवगढ १२०० फूट उंच होता, तथापि शाहानें राज्यातील सर्व संपत्ति व साथीनें लावून माळवगढ फोडून नर्मदाप्रवाह वर आणला व तेथें एक रेवाकुंड बांधलें. रूपमतीशीं शाहानें या कुंडाजवळच विवाह केला. हें कुंड अद्यापि अस्तित्वात आहे व याच्याजवळ बाजवहादुराचा राजवाडा व रूपमतीचा महाल हीं विपन्न स्थितीमध्ये अद्यापि आहेत. या लग्नांनंतर शाहानें राज्यकारभारात दुर्बलें करून आपला काळ कुंभारगुलामध्ये घालविला. त्यामुळे मोगलांनी १५९४ सालीं हें राज्य जिंक घेतलें व बाजवहादुराचा खजिना व जवानखाना शत्रूच्या हातीं नाण्याचा प्रसंग आला. तेव्हा शाहानें आपल्या राज्याचा पथ करविला. हा हिंदुधर्मप्रेक्ष नव्हता. बाजवहादुर रूपमती यांच्यावर माळव्यात दुष्काळ कायें केलें आढळतात हीं दोघांही कवी होती. याचें काव्य इंग्रजीत छापून निघालें आहे. [इ. स. म. जुन्या ऐ. गोष्टी, भाग २, पृ. २१-२४]

बाजरी—पाच ते सहा फूट उंचीचें व बहुधा अक्षि-केंद्रुत आलेलें तुणधान्य हिंदुस्थानांत बाजरीची लागवड ज्वारपेक्षा काहीं कमी प्रमाणावर परंतु ज्वारी होणाऱ्या

सर्व प्रदेशात (उत्तर, पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थानांत) केळी जाते. १९२२-२३ साली हिंदुस्थानात १३९२३६६९ एकर अमीन बाजरीच्या एक गवडीकरिता उपयोगात आली होती. निरनिराळ्या प्रांतांतील लागवडीचे क्षेत्रफळ व लागवडीची विशेष माहिती खालीलप्रमाणे येणें प्रमाणे:—

बंगाल—येथें हें पीक महत्वाचें नाहीं. पेरणी जुलै-ऑक्टोबर व एकराळा ६ ते १० पोंड बीं या प्रमाणांत करतात. कापणी ऑक्टोबर-नोव्हेंबर महिन्यांत करतात. एकरां पीक ३०० ते ५०० पोंड येतें. गांवांतील केळकन्याचा कधी कधी सत्ताप्रमाणे उपयोग करतात. पिकाच्या पाणी देण्याची गरज पडत नाहीं.

संयुक्त प्रांत.—हें खरीप पीक असून जवारीच्या अंमळ मागून पेरतात व अगोदर कापतात. शेतांत सुतें हेंच पान्य कापित व पेरलें जातें. बहुधा जवारीबरोबर बीं पिके लावतात त्याच पिकात हेंहि लावतात. याला जमीन हलकी व निवळ चालते, व जवारीला जेवढा पाऊस लागतो त्यापेक्षा कमी याला सुरती याला हत अथवा पाटाचें पाणी देण्याची जरूर नसते. एकरां २५ ते २ शेर या दरानें बीं पेरतात. नोव्हेंबरच्या सुमारास पीक तयार होतें.

राजपुताना व मध्य हिंदुस्थान—एतद्देशीय संस्थांनाचें अलवार, भरतपूर, बालाहेर, मारवाड, जयपूर, म्हैसूर वगैरे संस्थानात या पिकाची लागवड बरीच होते. जून किंवा जुलैमध्ये फक्त कोरल्या जमिनीतच हें पीक पेरतात. एकराळा सरासरीन १.७३ हेक्टेयेट पीक येतें.

बंगाल व मध्य प्रदेश—हें पीक येतें. पंजाबच्या पुष्कळ जिल्ह्यात बाजरीची लागवड बरीच होते, व राजस्थानाच्या दक्षिणेकडील उंचवट्याच्या प्रदेशात बाजरी हेंच मुख्य खरीप पीक आहे. डेरागाझीखानमधील गव्हानंतरचें हेंच मुख्य पीक होय.

मुंबई व सिंध.—अहमदनगर, नांदीक, पुणे, खानदेश, सातारा, विजापूर व खेडा या जिल्ह्यांत बाजरीचें पीक सर्वोत्तम आस्त होतें.

हें पीक केवळ पावसाच्या पाण्यावर होत असून, ह्या साधारण कोरडी, पावसाच्या जोराच्या हवी, व मधून मधून चालेलें ऊन मिळाल्यास तें चांगलें येतें. हें पीक खानदेशातील कांहीं भाग सोडल्यास, नेहमी मिश्र असतें म्हणजे दुसऱ्या एखाद्या पान्याबरोबर पेरलें जातें, व अशा रीतीने एकत्र शेतात लागोपाठ बाजरीचें हें पीक करता येतें. परंतु पुष्कळ वेळा, मध्यंतरी दुसरी पिके लावण्याचा प्रयास आहे. कोरमपूर, सलेम, कडप्पा, दक्षिण अर्काट, गुंठूर, त्रिवेणीपल्ली, उत्तर अर्काट, मदुरा वगैरे जिल्ह्यांत लागवड बरीच होते.

असम व बंगाल.—मुख्यतः खालच्या वर्गातील लोक या पान्याचा उपयोग करतात व हिंदुस्थानच्या विद्येक भागांतील तें मुख्य खाद्य पान्य आहे. बाजरीची माकरी भातापेक्षा अधिक पोष्टिक असते. लोथर यानें प्रसिद्ध केलेल्या

पुष्करणावरून बाजरीत असलेल्या द्रव्याचें हें प्रमाण पुढीलप्रमाणें आहे:—

पाणी हें. ८.७७; तेल हें. ५.३३; श्वेतकल्कपदार्थ हें. १.५२; द्रव्य कबोर्जितें ७३.५२; काप्रमय तंतु हें ०.७८; द्रव्य खनिज पदार्थ हें. १.७३; वाळू व सीलिका हें. ०.३५; एकंदर नेत्र हें. १.६१ व श्वेतकल्कयुक्त नेत्र १.५१.

पंजाबात कधी कधी गुरांना चारा मिळावा म्हणूनच बाजरी पेरतात, व पीक चांगलें आल्यास हिवांचेच गुरांना खाण्यास घालतात. पान्य तयार झाल्यावर तें काढून घेऊन उरलेलें गवत गुरांना चारा म्हणून हिंदुस्थानच्या बहुतेक भागात उपयोगात आणतात.

बाजी पासलकर—हा पुणे जिल्ह्यातील मुसलमानांचा देशमुख. मावळाला देशमुखाचे वतनी तंट मोडण्यात हा प्रमुख असे. त्यानें अनेकांचे वतनी व इतर तंट मोडल्याचे उल्लेख आहेत. फलटणचा वणगोजी नाईक निपाळकर मावळाला त्या देशमुखाची मर्जी संभाळून असे एखाद्या देशमुखाचा रून वगैरे होऊन त्याचा बायकासुद्धें देशमुखीस लागल्यास बाजी पासलकर त्यास आश्रय देई देशमुखास कर्जाबद्दल किंवा चांगल्या वस्तुगुंडाबद्दल जमीन राहून त्याच्या तो उपयोगी पडत असे. अशा इश्टांचा बाजी पासलकर हा मावळा देशमुख शिवाजीस आदळताच त्यास त्यानें हाताशी धरिले. याचीच पूर्वी नांव बाजी बलद बापूजी यदावतराव पासलकर असे होतें. 'यशवंतराव' हा किताब होय. ज्या प्रमुख मेढळानें शिवाजीस चांगलें पाटवळ होतें, त्याचीच बाजी हा एक होय. शिवाजीचे विजापूरकराशी युद्ध सुरू असता शिवाजीनें एके समयी (१६६०) बाजी पासलकर यास बाजीच्या सावताचा बंदोबस्त करावयास सांगितलें होतें तेथें त्यानें बराच पराक्रम व्यक्त केला. त्याचें नांव स. १६४० ते १७१७ पर्यंत आदळतें. त्यानंतर तुळजा व रामाजी यांची नांवें येतात. हे बहुधा त्याचे पुत्र असावेत. [मराठी रिवाज, भाग १]

बाजी प्रभू देशपांडे—बाजीचा बाप पिलाजी हा हिरटस मावळचा देशकुलकर्णी व कुण्याजी नाईक बांदल हा देशमुख होता. या दोघांनी मावळात गवरदस्ती करून इतर देशमुखकट्टन दाखले घेतले. बाजी हा कुण्याजीचा अगदीं जिवलग मित्र होता व दोन्हीहि शरण्यानें एकमेकांशीं अगदीं जिद्दाल्याचे संबंध होते. बाजी हा नावाजलेला शूर व दाढपण वगैरेंत निष्ठात होता. इ. स. १६३५ टील आदिल-शोगल तहानें मावळप्रांत आदिलशाहाकडे गेला तेव्हा कुण्याजीनें दिवाणाशीं उघडपणें पुढावा मागला. तेव्हा पिलाजी व कुण्याजी यानें वाकडें आले व पिलाजीनें दिवाणाची बाजू घेतली. आदिलशाही सुभेदार व बांदल यांच्या नेहमीं दादापटी होलें लागल्या व शेवटीं दादाजी बोंडदेशालाच इ. स. १६४३ च्या सुमारास कुण्याजीशीं लढाई देणें भाग पडलें. या लढाईत दादाजीचा पुरा मोड झाला व दादाजीकडील बाजीचा बाप पिलाजी व बाज

अंताजी ठार झाले व त्यास याजीस ४६ जखमा झाल्या. परंतु दादाजीने बांदलास लवकरच गुप्ताने 'चौरंग' केलें व देश-मुला वतन अमानत केलें. कृष्णाजीमागे त्याची बायको दोपार्डे हिने देशांडे पराण्याचा पूर्वाधार परोबा विशेषतः बाजीचा भाऊपणा जणून आपला सर्व कारभार बाजीबडेच सोंपविला परंतु इनामती नसत झाल्याने खर्चबंद आगेना. बाजीने नेहमी दिवाणात जाऊन बोलणें करावें परंतु त्याचा उपयोग होईना. दादाजीच्या मृत्यूनंतर लगेच बाजीने खास शिवाजीची भेट घेतली व शिवाजीनेहि आपल्या नूतन आरंभलेल्या कार्यास या पुंड देशमुखाला सेवा उपरोपार्थ आणण्याचे मानस धरून इनामतीची मोर्दन धरून देऊन बाजीस व त्याच्या हाताखालील बांदलाच्या १०,००० सैन्यास मिळवून घेऊन आपल्या सेनातीत खास कौज म्हणून ठेविलें इ. स. १६४८ व ४९ त ही सेना शिवाजीबरोबर राहून तिने पुरंदर, कोंडाणा, राजापूर वगैरे किल्ले घेण्यास यत्न केली परंतु बादाजीच्या मुकतेसाठी नंतरच्या ५-६ वर्षांत या सैन्याला स्वस्थ बसावें लागलें. या अवधीत बाजीने रोहिडा शिक्षा मजबूत केला व जवळपासच्या किल्लापासहि संधान बांधून ठेविलें. कृष्णाजीनंतर बाजी हाच माथळात जबरदस्त कर्ता माणूस समजला गेला व त्या प्रांतात त्याचें बायलेंच वजन पाडलें. इ. स. १६५५ साल जावळीबरील मोहिमेत व नंतरच्या दीड दोन वर्षांत मावळालील किल्ले घेण्यांत व डाग-बुजी करण्यांत बाजीने खस्त मेहनत केली. अश्वजीला राज्यसत्तापदेने जेथे व बांदला 'इजुमंत-अंगदाप्रमाणें' मदत करीत होते. इ. स. १६५९ च्या नोव्हेंबरच्या १० च्या तारखेस अफमलखानाचा वध झाल्यानंतर पारंग्या राजांतील आदिलशाही छावणीचा सफाईनें घुल्ला उडविण्यानें कामाहि आपल्या बांदलाच्या लोकानिशी काररवा बहादुरीनें केलें व नंतर विजापुरापर्यंत शिवाजीला पक्षा गोंटग्यास त्यानें निवापाड मेहनत घेतली व बांदलाची किल्ले इमान कायम ठेवून बांदलाचेंच नांव मराठ्यांच्या इतिहासात अजरामर केलें. इ. स. १६६४ त मोगल, आदिल, शिंदी, सार्वत वगैरेनीं शिवाजीला चोहोबाजीनें कोंडून टाकण्याचा व त्यांचे महाराष्ट्रांतून उच्छाटन करण्याचा बेत केला व त्याच्यावर सवे बाजूनी चढ केली. शिवाजीनेहि यंदोबस्त केला व आपण पन्हाळ्यास विजापूरकरांचे सैन्य उडवूं लागला. परंतु मोगल, शिंदी व सार्वत यांचा सारखा गव होत गेल्यानें मराठी सैन्याचा धीर तुटत चालला व शिवाजीला पन्हाळा सोडून खाशाच मदतीस आणे लागलीं निघडोनें झाले परंतु पन्हाळ्याच्या वेड्यातून पार पळणे म्हणजे 'नदिबाची' परीक्षाच होती. शिवाजीनी पन्हाळ्यातून निघेच मुक्ता हा हिंदुस्थानाच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी होती. त्यावर हिन्दवी स्वराज्याचा उदय किंवा अस्त काय निकाल लागणाराच होता. म्हणूनच विशाखगडातून (खिळ्या) मोठी फेरा १२ जुलैच्या सायंकाळी पन्हाळ्याकडे रवाना झाली.

व शिवाजीहि रात्री दोन तीन माणसानिशी पन्हाळ्यातून निघटला व या सैन्यास येऊन मिळाला. शिवाजीने रात्रस फूल दाखविण्यासाठी बरेच सैन्य परत विशाळगढी रवाना केलें व आपण आपल्या जेथे-बांदलाच्या निवडक ५०० लोकांनिशी रागण्याकडे मोर्चा घडविला. सुमारे ४०-५० भेलांचा पक्षा गाठताच आदिलशाही घोडदळ पाठीवर आल्याचें दिसले व शिवाजीच्या या सहानशा तुकड्यानेहि जोरानें धूब केलें. परंतु रागणा गोंटग्यापूर्वी फाजलबें घोडदळ आपल्यास गोंटाल अर्धे गाठताच शिवाजीच्या संरक्षणाची महत्त्वाच्या दबा-दारीच्या कामगिरीची वेळ जवळ आली असे बाजीस वाटले व अशा तऱ्हेनें मराठी राज्यच्या भवितव्यतेको उदरपाळत होण्याचा अविधित समय प्राप्त झाला असतानाहि बाजानें घात विधानें शिवाजीबरोबर आपल्यातील २५० लोक देऊन आपण २५० निवडक लोकांनिशी घोडखिड-रांगण्यापासून ६-७ मैलांच्या अंतरावर-बदवून दगड्या घोडदळाची धोरानें वाट पडता बसला. महाराष्ट्रात दुसरी विकट 'धमांपोली' केली तीन चार तासपर्यंत हातपाईचें द्रवळ घुड वेले. बाजीचा बडील भाऊ फुलाजी ठार झाला व त्रिशेक मावळे वार पडले. वेष्टी वन्याच जलमा होऊन बाजीहि पडला. बाजीच्या तरबारीचा पक्ष बंद झाला परंतु बांदाचा पक्षाचालू राहिला राहिलेच्या तुटतुडग्या माथळ्यांना धीर देऊन खिड तशीच अडवून घेतलेली व वेष्टी शिवाजी रागण्यास घुल्ल रूप पोहोचल्याच्या तोफा एकतार बाजीनें कर्तव्यमुक्त झाल्याचा दार्विधात वेष्टदळाच आशात ता. १३ जुलै १६६० (आपाद वध प्रतिपदा) रोजी घेडला व राहिलेच्या मावळे वीरांनीहि मोठ्या आनंदानें दगड्या अफाट सैन्याला धोरानें व निघरानें तोंड देत देत आपल्या कीर्तिसिंहाचें धव रागण्यावर केलें [वा. सी. बेंद्रे. शिवजयंती ग्रंथ. प्र. स. प. दिवेकः स. सा. अं. १, २, ३; विधासेवक अं. २-१-५; रा. सं. १५, १६; भा. इ. सं. वृत्त. ४ पं.]

वाजी मीवरवाय रेटरेकर—हे देशस्थ घराणें पेशव्यांचे ऋणासुखीं होतें. मीवरवाय रेटरेकर व बाजीजी विश्वाव यांचा स्नेह असून, भीष्मवासा जे मुळये झाले त्यांनीं नांविहि त्यांनीं वागंराव व चिमणा अशीच ठेविली. बाजी हा पेशव्यांच्या सैन्यात एक पयकी होता तो १०३४ सालीं शिंदीबरोल सडारत, १०३५ सालच्या साडीबरील स्वारीत व १०३९ सालच्या तारापूरच्या मोहिमेत होता. तारापूरच्या हल्ल्यातच तो मारला गेला. त्यावेळीं त्याच्या मानुधीस व आवास वाजंराव पेशव्यांनीं लिहिलेली पत्रे फार प्रेमळ आहेत. बापूजी बाजी वानासाहेबाच्या वेळीं अनेक कामगिरीवर होता. वानासाहेबाच्या १०४१ सालच्या उत्तरेकडील स्वारीत बापूजी होता. वानासाहेबाच्या विद्रुद ताराबाई व दमाजी यांच्याकडे वगैरे असतां ज्या मंडळींनीं दमाजीचा सैन्याच्या माझीव पात्रव केला त्यांत हा प्रमुख होता (१०५१). याच घराण्यातील शिवराव हा रावबाजीच्या वेळीं त्याम

साहाय्य करीत होता. [इति. संग्रह. पे. ३०; राजवाडे सं. ३; सा. सं. प. या. १०, १०३.]

बाजीराव बहाळ पेशवे—पेशवे पराक्रांतीत हे दुसरे पेशवे, बाळाजी विश्वनाथाचे वडील चिरंजीव असून यांचे दुसरे नाव विसावी असे होते. यांच्या जन्माचा शक निश्चित नाही (इ. स. १६८९, १६९५, १६९८, १७०१ इंग्रिरे निरनिराळीं वर्षे तज्जु घरवात). यांचे लग्न १७१३ सालच्या सुमारास वासकर महादजी, कृष्ण जोशी यांची मुलगी काशीबाई हिच्याशी झाले. दमाजी थोरलांनी बाळाजीपंतास अडकवून ठेविले त्यावेळी बाजीरावहि यांच्यापरोबर होते (१७१३). लहानपणापासून बाळाजीपंताबरोबर बाजीराव असत, त्यामुळे राज्यकारभार, मुत्तद्दीगिरी व युद्धकला यांचे ज्ञान त्यांना झाले. एकंदर अयुष्यांत त्यांनी विप्रांति मिळाली नाही. पोढ्यावर बसण्याचे व संकटाची पवीं न करण्यांत ते तरंगून होते. सध्याच्या मद्रास बाळाजीपंत दिल्लीत गेले, तेव्हा (१७१८-१९) बाजीराव बरोबर होते. तेथून परत आल्यावर खानदेशांत सध्याच्या मद्रास त्यांची रवानगी झाली. दहा बारा वर्षे त्यांची हुपारी शाहू-राजांनी पाहिल्यामुळे बाळाजीपंत वारक्यांवर १५ दिवशींनी बाजीराव यांना मसूर येथे पेशवाईची वट्टे दिली (ता. १७ एप्रिल १७२०). ती मिळाल्याबरोबर पेशवे हे ताबडतोब दिल्लीच्या कारस्थानासाठी खानदेशांत निघाले. यांना पेशवाई मिळू नये अशी जुन्या मंडळीची खटपट शाहूने थाटू दिली नाही. शाहूच्या या निवडणुकींमध्य मराठी राज्याचा तावडीस बांधोदय झाला.

पेशव्यांनी खानदेश, औरंगाबाद, दमालाण वगैरे प्रांतांतून मोठ्यास वसूल करून अशीरगड घेतला. पेशवे इस्लामितीकारी-वर असतांना सातात्यास चिमाजीआप्पा, नानासाहेब व पुरंदरे हे त्यांचे वकील म्हणून रहात व त्यांच्यामार्फत पेशवे आणि छत्रपति यांच्या सल्लामसल्ल्या चालत. शिवाय दर वर्षी पेशव्यांना सातात्यास जावे लागे. पेशव्यांच्या विरुद्ध फत्तेसिंग भोंसले, प्रतिनिधी व इंग्रजी भोंसले, वगैरे मंडळी सतत १० वर्षे शाहूवरून कपाळ्या चालवीत, त्यामुळे पेशव्यांस फार त्रास होई परंतु तो त्यांतून स्वतःच्या पराक्रमा-मुळेच बाहेर पडे. बाजीरावाची इच्छा मोगल पातशाही पालवी घालावी, परंतु शाहू त्याची कबूल नसे, त्यामुळे पेशव्यांच्या पराक्रमाचे व्हावे तसे थीज झाले नाही. फत्तेसिंग वगैरे मंडळीचे न ऐकता शाहूने १७२८ पासून महत्त्वाची उलाढाल पेशव्यांच्या समसतीबिना करायची नाही असे ठाविले. पेशव्यांच्या प्रत्येक उलाढालीत व रामकीय हाल-चालीत शिवाजीने स्थापिलेल्या हिंदूदयादशाहीचा प्रसार सर्व हिंदुदयातांत करावा ही मूलभूत भावना राख होती, परंतु अनेक अडचणीमुळे त्यांची इच्छा येवढ्यास गेली नाही. बहाळ, माळवा, मुंदलखंड, दिल्ली वगैरे उत्तरेकडील प्रांतांत शिंदे, होळकर, सुंदेले, पवार, गायकवाड, हिंगणे, कोहटकर

वगैरे अनेक ब्राह्मण व मराठे सरदारांनी आपले जे वर्तन स्थापिले त्यास मूळ उत्तमन बाजीरावापासूनच मिळाले. बाजीरावांचेच अशुकरण पुढे नानासाहेब, माळसाहेब व थोरले भाषवराव यांनी केले. सारांश, शिवाजीच्या मार्गे त्याचा किता गिरगिणारा असा बाजीराव होऊन गेला.

पेशव्यांच्या कारकीर्दीचे पहिला ११ वर्षांचा व दुसरा १ वर्षांचा असे दोन खंड पडतात. बाळाजी विश्वनाथाने आरंभलेला उद्योग (स्वराज्याविस्ताराचा) त्याने पुढे चालविला, परंतु वर सगिरीसहाय्याने त्याला त्यांत दारुारी मंडळीचा व शुद्ध शाहूनाहि अडकळा होऊन लागला. सध्या-दाचा कटार निजाम पुरा करीना व मराठ्यांच्या घांतां कितूर घालू लागला. त्यामुळे प्रथम निजामाची खोद मोठ्ठे पेशव्यांस जाग होते, या कामी त्यांची ११ वर्षे गेली व त्यात त्यांनी आपली कर्तव्यगारी दाखवून शाहूचा संपूर्ण विश्वास संपादन केला (१७३१). निजामाबरोबरच कोहटकर संभाजी, चंद्रसेन गायक, त्रिबक्षराव दामाडे याच हि हिंदोबसून केला. यानंतर पुढील ९ वर्षांत चौघाई व सरदेशमुखीच्या नांवा-खाली माळवा व गुजराथ हातासावी घातला. नादीरशाहीची रचारी व स्वतःचे अस्पापुष्प ह्या दोन गोष्टी नंतरचा तर दिल्लीत मराठी सत्तेस स्थापन झाले असते. पहिल्या काळखंडात स्वतःचे विरोधकांचे कावे, छत्रपतीच्या मनाची घरवीड व निजामाच्या लठपटी यांमुळे पेशव्यांचे हातपाय मळकले गेले होते. ते त्यांनी कुचलनेने सोडवून पुढील काळखंडात आपले सारे धाडस व शौर्य दाखविले आहे.

निजाम बाळापूरच्या लढाईत जय पावल्याने दक्षिणेत सुवेदार होऊन आला (१७२० आगस्ट), परंतु सध्यांना मदत करावयाची ठरल्यामुळे पेशव्यांनी त्यास अडीचवयाचा प्रयत्न केला (आक्टोबर) व नंतर शाहूच्या सल्ल्याने त्यांनी साबळ्यांस निजामाची भेट घेतली सध्याच्या पाडाव्याने मराठ्यांचे हेतू वरेचके ठोकले, या वेळीच प्रतिनिधि व पेशवे यांचा कडाक्याचा वाद भरदरबारांत झाला. पेशवे वगैरे लढाव आणि अननुमची व प्रतिनिधि मोठा असून त्याच्या-वर शाहूना मर्जी जास्त होती. शेवटी पेशव्यांचे म्हणणे शाहूने पडले साबळ्यांच्या भेटीत निजाम व पेशवे यांचे विरोध जमले नाही म्हणून पेशव्यांनी त्याच्या-मुलखांत उप-द्रव सुरू केला. पेशवे इतके प्रयत्न व दारू असतील अशी निजामाची कल्पना नव्हती. भडमुंजा मोगल, करीमखे वगैरे मंडळींचा पेशव्यांनी याच वेळी पराभव केलेला आहे (१७२०-२१); यामुळे सहाणपूरच्या सुभेदाराचा, माळव्यांतून आलेल्या दाऊदखानाचाहि त्यांना मोघ केला; या लढायांतच महाराजा होळकर व राणोजी शिंदे पुढे आले.

नालखेडच्या लढाईमुळे निजामासुद्धा याने औरंगाबादेस स्वतःच राज्यस्थापना करून मराठ्यांच्या उरावर एक कायमची घोंग ठेवून दिली (१७२४). या तीन सालांत (१७२१-२४) पेशव्यांनी पवार, शिंदे व होळकरांच्या करवी

माळवा, यागलाण, सागदेश हे प्रांत थोडथोडे हस्तगत केले. माळव्यावर तर त्याच्या तीन स्वाभ्या झाल्या होत्या. या कामी दिल्लीच्या बादशहाची (निजामाधिकार) मर्यादांना फूट होती. याच सुमारास पेशव्यांनी त्याच्या बहिर्स्पर्शांना घालून दिलेली राज्याची (बसुल,ची व फौजेची) व्यवस्था कडकपणे ममलात आणण्याचा प्रयत्न केला मोदीमठवरिषे व हुकुम देणें ते शाहूने, त्यासाठी कामावर जाणारी कौज निरनिराळ्या सरदारांच्या हाताखाली व तिचा खर्च भागवाण्याचा मुलख-गिरीबा, अशी ही बहुमुद्री पद्धत पेशव्यांना जाचक होती. ती पेशव्यांनी मोडून काढली व बचावाची पद्धत सोडून मुसलमानांची चढाईचे धोरण स्वीकारले. यामुळे माळव्यात त्यांनी आपल्या कार्यक्रमाची जागा करावी लागली. पवार, शिंदे, होळकर यांना माळव्यात कायमचे नेमून त्यांच्या घरांचा अर्धा मोकासबाब लवून दिली या वेळी मोगली पातशाही दुर्बल असल्याने एकदम चढाई करून तेथे शिवाजींच्या अवशिष्ट राहिलेल्या इच्छेप्रमाणे हिंदुपतपाद-शाही स्थापन करावी, असेल्या प्रकारचा स्फूर्तिदायक बाहेरचा प्रयत्न केल्यास घराची भाडणें आपोआप मिटतील असे पेशव्यांचे म्हणणें होते, तर प्रतिनिधि वगैरे दुसऱ्या पक्षाचे म्हणणें प्रथम घराचे भाडणें मिटवावें व मग या कामी हात घालावा. परंतु अखेर पेशव्यांचे म्हणणें शाहूने कबूल केले. एक म्हणता की, हा पोकळ बाद नसून फुतांची वेळ होती व त्याप्रमाणे बाजीरावाचा विचार करणारे कोण व कृति करणारे हसत होते. बहिर्स्पर्शक युद्धकला व मुस्लिमिती या दोन्ही कला तो शिकला होता.रा राजबाहे म्हणतात की, याजीराव ही व्यक्ती हस्तत्र विचारांची व हस्तत्र आचाराची होती. या वेळी उदाशी पवार, कंदाशी वाडे व विलासी नायकबाद यांनी उत्तरेकडे बरीच प्रगति केली होती.

कनोटदात फर्सेसिंग व प्रतिनिधि यांनी शाहूने पाठवून घेतलेल्या चंदण्या वगैरे बसूळ करविल्या. या मोहिमेंत बाजीराव होते, परंतु ते फर्सेसिंगच्या हाताखाली होते. या स्वारीत फर्सेसिंग व प्रतिनिधि यांची मालायकी शाहूने हश्ट दिवस आली (१७२५-२६) परंतु यापुढे विरोधी पक्षाच्या प्रस्थाने पेशव्यांनी वनटीकांत लक्ष न घालता उत्तरेकडे घातल्याने निजामाला त्या प्रांतात पाय पसरव्यास व मराठ्यांच्या विरुद्ध फौजेप्रस्थांनी मसलती बालविण्यास संधि मिळाली. निजामाने या दोन घालात (१७२५-२७) चंदमेन ज.प.व, शिंदी वगैरे मंडळींच्या मदतीने मराठी मुलखात पुनरावृत्त उग्रशिरा; पाटणपर्यंतची टाणी त्यांनी घेतली याच सुमारास निजामाने प्रतिनिधीस जहामीर (एक प्रकारची लोच) देऊन आपल्याबरोबर चौपाईबद्दल काही प्रांत रांडून देण्याचे इराद्या तसे घट्टवून बसूळ करविले. या तहाबद्दल पेशव्यांनी राग आला, कारण तो तह मराठ्यांच्या उद्योगाल विपत्तक होता. याचा प्रत्यय लागलीच शाहूने आला. निजामाने कोरहापूरवर सभागीत शाहूविरुद्ध उठवून, दुसरी

आपराधीतता तडा सोडा, मग खऱ्या मालकास चौपाई देईन असे त्याने शाहूक कळविले तेव्हा प्रतिनिधीच्या नाकते-पणाची खात्री होऊन शाहूने पेशव्यांना निजामावर पाठविले. निजामाकडे शाहूचे कितुरी सरदार व सभागी हे हजर होते. पेशव्यांनी यावेळी गनिमी काव्याने लहून अखेर निजामाचा पालखेदास पराभव केला; या वेळच्या पेशव्यांच्या हालचाली व शस्त्र दाखविलेली हुल मोठी आश्चर्यकारक आहे. पिण्यास पाण्याची टेंबाई झालाने निजामाने मराठ्यांना विनतकार चौपाई व त्याच्या खात्रीसाठी बरीचशी लष्करी ठाणी देण्याचा तह केला (१७२८). यावेळी पेशवे व निजाम यांची भेट झाली निजाम हा औरंगजेबाच्या हाताखाली लढाईचे शिक्षण घेतलेला सेनापति, त्यासहि पेशव्यांनी परा-भूत केल्याने त्याचा लौकिक काढला. पुढे पेशव्यांनी उदाशी जव्हाणाचा (हा सभागीतकें शाहूच्या राज्यात घेवाली करी) धंदोवस्त केला.

बाजीराव हे स्वतः सेनापति होऊन लढाया करून लागल्याने मराठी राज्याचे सेनापति दामाडे यांचे तेज कमी होत चालले. गुजराथेत चौपाईबसूळीचे काम प्रथम दामाड्यांचे होते ते पेशव्यांनी आपल्याकडे घेतल्याने त्रिंबकराव दामाडे नाराज झाला, व तो संभाजी आणि निजामास मिळाला. निजामाने त्याला मदत करण्याचे आश्वासन दिले हे पेशव्यांचे विरुद्ध शाहूला मोठता आले नाही दामाडे निजामास कितूर झाल्याने त्याचे पारिपत्य करणें माग पडले. दामाडे पेशव्यांवर प्रत्यक्ष चालून आला. त्याला बाडे, पवार, सभा-जीरावे वगैरे मिळाले. पेशव्यांजवळ दामाड्याच्या निव्द्या-हूनहि कमी फौज होती. पेशव्यांनीहि दामाड्याची शेवटपर्यंत समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला, परंतु ते सायले नाही. अखेर पळोयाजवळ दमईस घोषात युद्ध होऊन दामाडे ठार झाला (१७३१ एप्रिल). मान पेशव्यांनी दामाड्यास सामील झालेल्या मराठी सरदारांना, युक्तीने पुन्हा आपल्याकडे वळवून घेतले, त्रिंबकरावाच्या मुलास सेनापति करवून त्याने चालविलेली धावणमास दक्षिणा आपल्याकडे घेऊन चालविली. सेनापतीचे शासन पेशव्यांनी केल्याबद्दल त्यांना कोणी दोष दिला नाही. छद्म शाहूनेहि झाले हे बरे झाले असे म्हटले, मात्र शाहूने गुजराथच्या व माळव्याच्या हद्दी आणि ऐवजाची वाटणी पेशवे आणि दामाडे यांच्यात ठरवून दिली. मात्र सेनापतीला पेशव्यांच्या आर्सेन ठेविले.

यानंतर पेशव्यांनी निजामाची खोड मोडण्याचे ठरविले, परंतु त्या धूर्ताने त्यांचा राग घालवून त्यांनी माळव्यात स्वारी करण्यास उत्तेजन दिले. प्रायशः लागल्यावर पेशवे साताऱ्यास आले व त्यांनी आपला बाही काळ राज्यव्यव-स्थेत घालविला (१७३१-३२).

यानंतर अजिमेच्या शिष्टाच्या घरांत गुरकणह लागला, त्याचा कायदा घेऊन शाहूने पेशवे व इतर सरदार यांना मंत्रिच्यावर पाठविले (मे वे भागवट १७३३). पेशव्यांनी तसे,

पोसाळे, बिरवाडी, अन्वितगड, निजामपूर येथे पुष्कळ ठिकाणे घेतली. आंग्ल्यांनी हि आरमाराने शिंदीची ठाणी काबीज केली. प्रतिनिधीने रायगड येनला. या मोहिमेमुळे मुंबईच्या ईशान्याने पाहती पडली. त्यांनी हबरास मदद दिली. परंतु पुढे पेशवे-प्रतिनिधि हे स्वतंत्र वागत, त्यामुळे आंगिरा येथ्याची आलेली संधि फुकट गेली. यानंतर पेशवे या शिंदी-प्रकरणात स. १७३५ पर्यंत कोंकणातच होते. पुढल्या वर्षी ते माळव्यात गेले व ते तिळडेच वर्षभर (१७३७) होते.

यानंतर आंग्रे (संभारी व गानाजी) बंधूंत गांधागांधी सुरू झाली, ती पेशव्यांनी साधारण मिटविनी. त्यामुळे संभारी हा पेशव्यांच्या विरुद्धपक्षात मिळाला. पेशवे वरील युद्धक-सद्वत भर पालीत होणे, पण त्यामुळे मराठ्यांचे आरमारी बळ कमी दर्जाचे होऊन ईशान्य प्रसक्त झाले. आंग्ल्यांचा कोई-जवळचा पेशव्यांना नव्हे त्यामुळे त्यांना दुर्बल कारण्याचा प्रयत्न गांधागांधीपार्यंतच्या पेशव्यांना केला. मात्र त्यामुळे परकीय लोकां घरांत किरने; त्यांचा बंदोबस्त त्यांना करता आला नाही.

यानंतर बसईची मोहीम झाली, तीच कारण धार्मिक छळ होय. या कामी मालाडचा देसाई भंताजी याने पेशव्यांना फार मदत केली. चिमणाजी आस या कामी मुख्य नेमले होते. ही मोहीम स. १७३७त सुरू होऊन १७३९च्या जूनमध्ये संपली. या सुमारास ईशान्यांना वाढ व पेशवे यांच्यात फूट पाडण्याचा प्रयत्न केला पण तो फुकट गेला व आंग्रेने स्वच्छ सगितले की बाह्यवर पेशव्यांचा दाव निरोप आह.

पेशव्यांनी मालवा व मुंदेलखंडात फार उद्योग आंग्राला ते वर थोडे आलेच आहे. पेशवे प्रथम १७३२-२४ त २-३ वेळ तिळडे गेले होते, मालव्याचा मोगळी नाथय सुमंदार रामा गिरिधर हा होता. आणि त्याच्यावर सवाई जयसिंग हा सुमंदार होता, परंतु गिरिधर हा जयसिंगाच्या विरुद्ध कामे मंजूर नव्हतासंगाने नंदलाल मंडलोई याच्या मार्फत मराठ्यांना मालव्यात आणले चिमणाजी-आपाने सारंगपूरच्या लडाईत दयावहादूरचा ठार केले (१७२८) व मालवा प्रांत हरागत केला. त्यानंतर युद्ध पेशव्यांनी तेथे आजून तेथल्या वसुलाची व कारमाराची व्यवस्था लाविली (सरकार ३१, शिंदे ३०, होळकर ३० व पवार ९). याच सुमारास (१७२९ फेब्रुवारी) पेशवे छत्रसालच्या मदतीने गेले व त्यांनी महंमद दंपत्य पराभव केला. त्याबद्दल छत्रसालने दाखो प्राप्त (१४ वर्षांचा) पेशव्यांस दिला व पुढे आपल्या राज्याचा तिसरा हिस्सा हिस्सा हिस्सा दिला (१७३३). यावेळी मराठे व मालवा, मुंदेल-खंड, राजपुताना येथील रजपूत एक होऊन धर्माच्या नावाने त्यांनी मुसलमानांविरुद्ध हारथार उचलले होते. यावेळी पुन्हा पेशव्यांनी हिंदुपदगतशाही स्थापनाच्या कल्पनेला उचलून

घरले होते; यावेळी वर साहूने व इतर मराठे सरदारांनी योग्य पाठबळ दिले असते तर पेशव्यांनी दिल्ली सहज काबीज केली असती. परंतु ती संधि सातारा राजधानीतील अवास्थेमुळे सर्वेस्वी फुकट गेली व पुढे मराठ्यांविरुद्ध मोठे कारस्थान चमारावे गेले. पुढे मराठ्यांना उत्तरेत त्यांच्या कर-तीना या युद्धकडीलातील प्रांताची व हुंदेले रजपूतांची फार मदत झाली. एकदां (१७३७) सादतखान, महंमद दंपत्य येथे सरदारांनी पुष्कळ काँग वेळून पेशव्यांवर स्वारी केली, पण तीच स्थानाच पराभव झाला.

छत्रसालचे प्रकरण संपल्यावर पेशवे दाक्षिणेत शिंदीच्या स्वारीसाठी परत आले. अयसिंगाने मराठ्यांना मालव्याचा सुभेदारी देण्याची फार खटपट केली व ती शेवटी बादश-हाने कबूल केला (१७३४) परंतु लगेच बादशहाने व इतर मुसलमान सरदारांनी होळकरावर एक सैन्य पाठविले (१७३५); यावेळी पेशवे याना पेशाची फार अडचण पडली होती. त्यांनी नेहमीच कर्ज होई; त्याबद्दलची त्यांची पत्नी त्याचे शुभ प्रसंगेवस्थानी याना लिहिलेली बाबण्यासारखी आहेत. युद्ध प्रसंगेवस्थानी हि आपल्या कर्जाचा पेशव्यांना तगावा लाविले. पेशव्यांच्या १७३४-३९ या सालातील हालचाली समजून नाहीत. बाह्यविक पेशव्यांचे सरदार कोटयावधि रुपये लूट मिळविते. काहींनी तर आपल्या घोण्यांना सोन्याचे ताल बसविले होते, परंतु त्यांच्या धन्याला मात्र २० लाख कर्जासाठी बंध 'खाऊन मराठे', 'अर्धे म्हणण्याचा प्रसंग येई.

कर्जासाठी पेशव्यांनी दिल्लीच्या बादशहाकडे बंधसरा-देशमुखांचा लढडा लावला, परंतु दिल्लीदरबार ते कबूल करीतच व लढत निजामास मिळून त्याने मराठ्यांविरुद्ध अली वडाई केले. या स्वारीत उत्तरेकडील बरे मुसलमान तुम-दार, नवाबे वगैरे हजर होते (१७३९). ही मोहीम १७३८ पर्यंत चालली व तीच शेवटी पेशव्यांनी आठरे येथे बादश-याचा पराभव करून स्वारीखर्च १३ लाख व मालवा प्रांत संपादन केला. आणि दिल्लीचे पातशाही हाताखाली घेतली. हाच उपक्रम पुढील पेशव्यांनीही चालविला. नंतर पेशवे परत किरण्याचा त्यांच्यावर निजाम चालून आला. त्या दोघांची लढाई मोघाळबळ होऊन तीच पराभव झाल्याने निजाम शरण आला. त्यामुळे महंमद-बखला-दुआब मरा-ठ्यांना मिळाला. नंतर पेशवे पुण्यात परतले (१७३८ जुलै).

यानंतर नादिरशहाने दिल्लीवर स्वारी केली त्याला निजामाने मोलाबून आणले होते. मराठ्यांची इच्छा बादशहास मदत करण्याची होती व त्याप्रमाणे परसई जवळ जवळ फते झाल्यावर पेशवे उत्तरेस निघाले; पण नादिरशहा अगोद-रच निघून गेला होता. बादशहाने पेशव्यांस पूर्वाचे करार कबूल केल्याबद्दल ते परत सातव्यास आले (१७३९ जुलै) याहि वेळी मोगल पातशाहीविरुद्ध सर्व रजपूत व मराठे एक झाले होते, परंतु बाह्यकटून यावेळी पाठबळ न

कारत्यान फुडट गेले मात्र पेशव्यानी उत्तरेकडील आपल्या नवीन मुसुखात आपला अंमल कायम केला.

इकडे निजामा (नामीरजंग) ने ठरलेली जहागीर देण्याची टाळाटाळ चालविल्याने पेशव्यानी त्याच्यावर मोर्चा फिरविला (१७३९, डिसेंबर) व त्याचा औरंगाबादजवळ पराभव करून पूर्वाची व आणीक नवीन जहागीर मिळविली होती. (१७४०, फेब्रुवारी) त्यानंतर पेशवे उत्तरेकडे वळले. निऊडे गात असता नर्मदाकाठी खरणोण गिरगातील रावेर-खेडी येथे ताप देऊन (व तापातच नर्मदेत पोहल्यामुळे) याजीराव यांचा अंत झाला (२५ एप्रिल १७४०).

याजीराव यांनी ४ पुत्र होते; पैकी पुढें दोन जिवंत राहिले. त्याची पत्नि काशीबाई या १७५८ त वारल्या. याजीराव हे तापट तर चिमाभीआपा गात होता. त्यामुळे या दोघांच्या एकीमुळे कोणत्याही कार्याचा सहसा बिघाड होत नसे. आप्पावर पेशव्याची फार म्हिरत असे व तोही तत्काश दूर व मुरादी होता. प्रत्यक्ष शाहू व पेशव्याची कुटुंबातील मंडळी आप्पाच्याच मार्फत पेशव्याकडून कामे करून घेत. फौड-बिऊ सर्व कार्यसंग आप्पाच पहाट. काशीबाई शात व गरीब अनन्यानेच पेशव्यावर मस्तानीचा पगडा बसला असचा. शिवाय पेशव्यांचा स्वभाव उद्दाम व शिपाई-बाग्याचा असे; मनमिळाऊ नव्हता. मस्तानीशी शात संप-दन झाल्याने राज्यकारभाराकडे त्यांचे दुर्लक्ष होऊं लागले, त्यामुळे नागाछाई व कुटुंबातील मंडळींनी त्याचा बंदो-बस्त चालविला, आपलेकांचे या बाबतीत पटन नसे. मस्तानीची पहिली खरी हुकीत आढळण नाही. छत्रपतीकडून ती पेशव्यांना मिळाली असे म्हणतात. ती फार सुंदर अस-ल्याने पेशवे तिच्या नादी लागले. तिच्यासाठी स्थानी शनिवारवाड्यात मस्तानीमहाल बांधला. तिचे गायननर्तन पणफितउत्तर्वात होई ती बहुधा पेशव्यांच्या दरेक स्वारी-बरोबर असे. यासाठी शाहूराजे यांनीही त्यांची फुकळ निर्म-ईना केला. पण उलट पेशव्यांचा नाद जास्त वाढला, त्यामुळे आप्पा, नाना, व राधाबाई यांनी ममलती करून एकदा त्यांचा फार निषेध केल्याने ते हसून पाटसाळ गेले. इकडे आप्पांनी मस्तानीक नजरेकडेत टाकिले; परंतु ती चेपून पळून पाटसाळ गेली तेव्हा पेशव्यांनीच तिला पुण्यास परत पाठविली (१७३९). अखेर पेशवे नागीरजंगवासील स्वारीत असता नानांनी तिला पुन्हा कैद केले (१७४० जाने) तिला याजीरावापासून समोरबहादूर नवाबा मुलगा झाला. त्याच्या मुंशीचा हट पेशव्यांनी बेलपार्थी एट गोष्ट आढळते. याजी-राव वारल्यावर मस्तानी सती गेली असे म्हणतात. तिला पावळ, केंदूर वगैरे गांव जहागीर होती. समोरबहादूरचा बंधू हमी बांदे येथील नवाब म्हणून प्रस्थात आहेत. याजी-रावांनी पुण्यास शनिवारवाडा बांधण्यास प्रारंभ करून (जाने-वारी १७३०) एक वर्षात (१७३१) तो पुरा केला; त्यास १८११० रुपये खर्च आला. विराडाईची बखर; शाहूचे चरित्र

व रोजनिशी; राजशेखे खंड. १, २, ३, ४, ६; का. ६. सं. पत्रे यादी; शाकावली; भा. इ. मं. इतिवृत्त १८३७; फेरिस्ट; मॅग्नोचरिज; भारतवर्ष-शाकावली; इ सं. ए. डि. भा. २.]

याजीराव रघुनाथ पेशवे (१७७९-१८५१)—या पेशव्याचा जन्म घार येथे झाला (७ जानेवारी १७७५). दादाछाहेच जिवंत असेपर्यंत याजीराव उर्फ रावबाजी हा त्याच्याजवळ असे. दादांच्या पक्षपाती मंडळीने स. १७८४ त सवाई रावसाहेबांना काढून रावबाजीला गादीवर बसविण्याची खटपट चालविली, पण ती फुकट गेली. यावेळीपासून नाना फडणविसांच्या मनात रावबाजीवद्दल तेढ यत्नी. रावबाजी उंच, गोर, भाषणानें दुसऱ्यावर छाप पाडणारा, धर्ममोळा, अग्य, उतावळा, संशयो, व अनिश्चित मनाचा होता. स्वतः छडबड्या व मुत्तझा नसल्याने आणि भोंवतालची बहुतेक सर्व मंडळी हलकट, नीच, कितुरी असल्याने नाना फडणवि-सांच्या पश्चात रावबाजींच्या हातून मराठी राज्य निभावणे कठिण गेले, तरीही त्याने शावटपर्यंत घडपड केली होती व त्याबद्दल काही ईशम प्रयकारांनीही त्याच्याविषयी स्तुतिपर उद्गार काढलेले आहेत. सर्व आभाळच फाटल्यावर एकत्र रावबाजींचे काही चालण्यासारखे नव्हते.

त्याला छत्रपति नेऊन ठेवल्यानंतर रावबाजीने तेथून पुन-पणे सवाईरावसाहेबांची पत्रगव्यहार चालवून आपल्याविषयी त्यांचे मत उत्तम बनविले. सवाईरावसाहेब वारल्यावर प्रथम यशोदाबाईंच्या मांडीवर दत्तक देऊन गादी चालविण्याचे दूरस्थानाचे ठरले, परंतु बाळोबा पागनीस त्यास कबूल होईना व पुण्याचे लोकीह म्हणून लागले की प्रत्यक्ष वध (रावबाजी) ह्यात अस्ता, दत्तक का घ्यावा ? एवढी बातमी समजताच रावबाजीने बाळोबास वध करून शिपाई वार लक्ष्यास मुल्ल व दोन कोट रुपये दहरीखर्च करून करून आपल्यास गादीवर बसविण्याचे कारस्थान केले, परंतु शिंदे येण्यापूर्वीच हे कारस्थान समजल्यावरून नानांनीच पुढाकार घेऊन रावबाजीस पुण्यास आणले (१७९६). परंतु शिंदे जवळ आल्याने ऐकून नाना सातत्याकडे गेले व पागनि-साने रावबाजीला त्याच्या हुटप्टी स्वभावामुळे नजरेकडे करून व विचणानीअपास यशोदाबाईंच्या मांडीवर दत्तक देऊन पेशव्यांच्या गादीवर बसविले. इकडे नानांनी प्रस्थात महाद्वे रावकारण करून रावबाजीस गादीवर बसविले (ही सर्व माहोती नाना फडणवीस यांच्या चरित्रात पहा. भा. की. वि. १६). रावबाजीस नाना अगर शिंदे यांचे वरवर नको होत त्यामुळे प्रथम त्याने शिपाकडून नानांस कैद करविले (१७९७) व अनुत्तरास आपला कारभारी नेवळे पुढे शिपाला टाळण्याचा त्याचा विचार होऊन त्याने कबायती चलट्या वाढविण्याला प्रयत्न केला. हा त्याचा प्रयत्न ईशमांनी समजला होता (१७९८). शिपास कबूल केलेसे दोन कोट रु देण्यासाठी रावबाजीने तर्जोलास पुण्या-तून पैसा बसूळ काण्यास परवानगी दिली; त्यामुळे त्याने

पुण्यातील लोकांचा फार छळ केला (घाटगे पहा). त्यामुळे रावबाजी विडन त्याने अमृतरावांच्या ताहाटगाने शिधास पक-
ण्याचा बेत केला परंतु आयत्या वेळी त्याचा धीर न होऊन
उलट त्याने दौलतरावांस अमृतरावांस रावबाजी केलें (नाना
फडणवीस पहा). रावबाजीने प्रथम आपण होऊनच साता-
रकर रामास स्वतंत्रता देऊन नानांचा हस्तिक आपटे यास
कैद करविलें होतें. त्यामुळे सातारकर, कोल्हापूरकर आणि
दौलतराव एक होऊन यांनी दंगा मागविला; शिवाय राव-
बाजीच्या सैन्यानेहि पंगारासाठी दंगा केला. तेव्हा पंथुराम-
भाऊ व नानांची विधासु मेढळी यांनी रावबाजीने सोडलें व
भाऊकडून १० लक्ष रु. देव घेण्याचें ठरविलें. भाऊने सातारकर-
राचा दंगा मोडला. इकडे शिधाच्या बायांचें प्रकरण उद्भव-
लें होतें, त्याला आतून रावबाजीची फूस होती (१७९८).
अखेर दौलतरावाने नानांस मोकळे केले. (नाना फडणवीस
पहा). त्याने सर्वत्र स्थिरस्थावर केले. याच वेळी इंग्रजांनी
तेनाली पॅनिचा डाय पेशव्यांवर टाकला, पण नानांनी तो
भुळकावून दिला. रावबाजीने शिधास मुद्दाम पुण्यास ठेवून
वेतलें याच कारण त्याला नानांची भोति वाटत होती. पुन्हा
एकदां नानांनी पकडण्याची खटपट रावबाजीने केली त्यामुळे
नानांनी आपलें कारभारीभल ल बरेचसे कमी केले. राव-
बाजीने ठरल्याप्रमाणें टिपूवीर इंग्रजांच्या शेवटल्या स्वारीत
मस्त केला नाहीं त्यामुळे मराठ्यांनी टिपूच्या राज्याचा
वांटणी मिळाली नाहीं. या वेळी पुन्हा कोल्हापूरकरांनी व
शिधाच्या बायांनी त्रास दिव्यावरून परशुरामभाऊंस
त्यांच्यावर घातले, परंतु ते या मोहिमेंत गारद झाले. त्यावर
भाऊचा पुत्र आप्पा यानें कोल्हापूरकरांची चांगलीच खोड
मोडली; तें राज्य हस्तगत होण्याची वेळ आली इतक्यांत
इकडे नानांस देवशा झाली (माघ १८००); त्यामुळे
पुन्हा सर्वत्र येवढाशाही भाजली. रावबाजीने नानांची सर्व
संपत्ति व जहागीर अस केन्ही व नानांच्या पक्षाच्या मंडळींस
कैद केलें. आणि दौलतरावांस भाऊंची जहागिरी लुटण्यास
परवानगी दिली. याच सुमारास पौल्या बाघाचें पारितस्थ
करण्यासाठी इंग्रजी सैन्य पेशव्यांच्या राज्यातून गेल्याचें
दौलतरावांस परत पडलें नाहीं; त्याबद्दल त्याने पेशव्यांस
दोष दिला. होळकरांनी इंग्रज लोकांच्या चियावणीवरून
शिधाच्या प्रांतांत दंगल उडविल्या कारणानें शिंदे
तिकडे अग्यास तातडीने निघाला. फौजबंद शिंदे तोंपर्यंत
पुण्यात आहे, तोंपर्यंत रावबाजी आपल्या लष्करासह तांघट
नाहीं हें जाणूनच इंग्रजांनी होळकरास चियावणी दिली होती.
त्याप्रमाणें शिंदे तिकडे निघून गेला. यानंतर रावबाजीने ज्या
ज्या थराण्यांनी राघोबादादास व स्वतःस त्रास दिला होता
त्यांचा नाश करण्याचा उद्योग आरंभिला; त्यांत रास्ते घराणें
प्रमुख होतें (१८०१). यशवंतराव होळकराचें मनहि
रावबाजीविषयक होतें त्यामुळे इकडे विठोजी होळकर दंगल
करीत असतां पकडला गेल्याने रावबाजीने बाळाजी कुंजीरच्या

सहकाराने त्यास हत्तीच्या पायां दिले. त्याचा परिणाम बाईट
होऊन यशवंतराव होळकराचें व रावबाजीचें वैर ठेपलें.
यावेळी यशवंतराव जर आपल्यास २५ लक्षांची नजर देईल
तर त्यास आपण होळकरशाहीची सरदारकी देऊं असें राव-
बाजीने जाहीर केलें. तिकडे यशवंतरावांनी शिधाचा परामव
केल्याने त्यांनी पुण्याहून सजें राव घटण्यास मदतीस पोलाविले.
या घाटगानें पुण्यास लुटण्याचा घुमाकूळ घातला होता व
पेशव्यांशी तो रावबाजीस तगादेहि लावीत होता तो उत्तरेकडे
गेला, परंतु होळकराच्या माने पथीरे सरदारांनी पेशव्यांच्या
मुलखांत घुमाकूळ सुरू केला (१८०२) व धोळ्याच दिव-
खांनी रुद्र यशवंतरावहि पुण्याच्या राखें आला आणि त्यानें
पेशवे यांचा पुण्यास परामव केला. यशवंतरावांस पुण्यास
अमृतराव पेशवे यांनी बोलावून आणले होते. कारण त्याचें व
रावबाजीचें वाकडे आलें होतें. यावेळी बाळोजी कुंजर व
चिठोपंत देशमुख हे कारभारी होते (१८०२ आक्टो.).
रावबाजी पुण्याहून निघून सिंहगडास गेला व तेथून त्यानें
इंग्रजांकडे मदत मागितली, इतक्यांत होळकराची फौज मार्गे
आल्यानें रायगड, सुवर्णदुर्ग वगैरे मार्गानें वसईची तो इंग्रजांकडे
येऊन दाखल झाला. तेथें मराठी राज्याची सत्ता ज्यामुळे
इंग्रजांच्या हाती सर्वस्वी गेली तो तह रावबाजीने नादलानां
इंग्रजांशी केला (डिसेंबर). लागलीच त्यास पक्षात्ताप होऊन
तो मोठ्याचा प्रयत्नहि त्यानें सुरू केला शिंदे व भोंसले
यांनी त्यानें आपल्या मदतीस (होळकराविषयक) पोलाविले.
इकडे अमृतरावांचें व होळकराचें पुढें पटेना म्हणून होळक-
रांनीं पुणें बसून व लुटून सात फांट्यांची रकम गोळा करून
उत्तरेचा रस्ता घाला आणि रावबाजी इंग्रजांच्या मदतीनें
पुण्यास येऊन पुन्हा गादीवर बसले (१८०३ मे.). त्यामुळे
शिंदे व भोंसले यांना राग आला व त्यांनी होळकरासहि
आपणास मिळण्याबद्दल विनविलें, पण त्यानें तें एकलें नाहीं.
तेव्हा शिंदे व भोंसले यांनीच इंग्रजांविषयक लढाईची तयारी
चालविली. वसईचा तह ठरविण्यापूर्वी आपला सहाय्यारावबाजीनें
व्याक्यात पाहिजे होता असें त्याचें म्हणणें होतें. इंग्रज सर्व
मराठी साम्राज्य काबीज करीत आहेत हें आता या सरदा-
रच्या लक्षांत आलें व त्यांनी स्वाविषयक प्रतिकार सुरू केला
परंतु आता उघीर झाला होता व इंग्रजहि सावध होऊन
त्यांनी आपली तयारी जारीनें केली होती. आसई येथें इंग्र-
जांची व या सरदारांची लढाई होऊन सरदार मार्गे हटले. या
लढाईत पेशव्यांचें सैन्य इंग्रजांतकें लढत होतें. परंतु राव-
बाजीची आतून सरदारांना मदत होती, बाळोजी कुंजर
शिधाच्या छावणीत होता (आगष्ट). शिंदे व भोंसले यांनी
पुढें इंग्रजांशी स्वतंत्र तह केले त्यांत मिळालेला मुलूख इंग्र-
जांनीच घेतला, फक्त अहमदनगरचा फिदा पेशव्यांस दिला,
व हुद्दई मदत करण्यांत कुकराई केली असा त्यांच्यावर
आसोप ठेविला (डिसेंबर). याच वेळी पेशव्यांच्या
बंडाळी मोठ्याच्या निमित्तावर खूद पुण्यास

आपले परंच सैन्य ठेविले तिकडे होळकरांनी इंग्रजांशी लढाई केली, ती हांड बर्फ चालून, अखेरीस इंग्रजांना होळकरांचा घेतलेला सर्व प्रांत त्याच परत यावा लागला यावेळी राव-याजीने व शिवाजी होळकरास प्रत्यक्ष मदत केली नाही, मात्र आतून त्याची सहाय्युत्ती होती (१८०५ नोव्हेंबर)

यावेळी मराठी सभ्याज्योषांच्या सर्व काळा तुटून गेल्या होत्या. सारण्यांच्या तहाने (१८८२) इंग्रजांनी पेशव्यांचा शिवाचरील धनीपणा उडविला होता, मॉनिस्टनने तेमठी फौजेच्या जोरावर हेंच धोरण पुढे रेटले, पेशव्यांनी तर आपला पुष्कळच प्रांत आतांपर्यंत इंग्रजांना दिला होता, त्याचा परराष्ट्रीय संबंध इंग्रजांच्या हाता होता व तोहि यावेळी त्यांच्याच जोरावर गादीवर स्थिर झाला होता याच-वेळी शिंदे, होळकर, भोसले, व गायकवाड यांनी पेशव्यांना एकीकडे सारून स्वतःच इंग्रजांशी तह केले, मराठ्यांचा प्रतिस्पर्धा मोगल पातशहा व निजाम हे यापूर्वीच इंग्रजांच्या कबज्यात गेले होते. याप्रमाणे साधारण ५५६ वर्षांच्या अन्धीत पेशवे व त्यांचे सरदार आपल्याच गैरमुखीपणाने परतून बनून गेले असा त्यांना आपल्या बुद्ध्या दिसून आल्या, परंतु आता उशीर होऊन गेला

रावबाजी मुखर्जी नव्हता तरी कारस्थाने मात्र पुष्कळ करी, शिवाय " ज्याच्यावर त्याचा पूर्ण भरपत्ता बसले असा यावेळी एकहि माणूस त्याच्याजवळ नव्हता " असे खूब डकक म्हणतो बहुतेक सरदार लोक नाकर्ते, लालचाबसेले व कोत्या मुढीचे होते. त्यामुळे पेशवा आवावून जाई व त्याच्या हातून एकहि मसलत पुरी होत नसे तरी पण डक म्हणतो की, " जेव्हा अगदी वेळ येई तेव्हा बाजीराव महाराष्ट्रातील सर्व सत्त्वानिकांवर व जहागिरदारांवर आपला ताबा आढे हे प्रतिपादन करण्यास केव्हाहि माघार घेत नसे " इंग्रजांची फौज पुण्यास होती तरीहि एकदा हुजूर तने बंदाळी केली, ती इंग्रजांनी छंदेराव रावराच्या हातून नाहीशी केली. इंग्रजांनी जवळ जवळ आपल्या हातात हा कारभार घेतला तरीहि राज्याची स्थिति दिवसेंदिवस वाईट होत चालली. मिर्झाचे बंड (१८०४), मान्यानी लूट (१८०५), चतुर-सिंगाचे बंड वगैरे गोष्टी पक्षस्थानंतर पेशव्यांनी प्रतिनिधीस बंदात टाकून बापू गोखलयास त्याची बहुतेक जहागिरी दिली (१८०७)

फौज हा पुण्यास रॅसिडेंट असेपर्यंत साधारण बरील प्रकार पडून आले त्याच्या हाताकाली पाठुशेट मोदी होता त्याचे पेशवांशी संबंध होते. पुढे फौज जाऊन एलफिन्स्टन आला (१८११) हा मोठा खोल मुखर्जी होता. त्याने सर्व कार-भार आपल्या हातात घेतला. पाठु बगैरे देशी लोकांच्या मंत्राने चालण्याचे रहित केले. पेंढार्यांचा उपद्रव राज्यात पार साम्याने पेशव्यांनी आपल्या जहागिरदारांनी फौजा पाठविण्यास आवाह केला. परंतु याच जहागिरदारांचा बराचसा प्रांत पेशव्यांनी जप्त केला होता, शिवाय परभार

इंग्रजांनी त्यांना आपल्या पंखाखाली घेतले होते म्हणून त्यांनी पेशव्यांच्या हुकुमाकडे दुर्लक्ष केले. याचा फायदा घेऊन सुभूषण (एलफिन्स्टनच्या अंतर्गत सूचनेवरून) पेशव्यांस इंग्रजी फौज ठेवण्यास सांगून, फौजेच्या हाताखाली, मिच्यात इंग्रजांच्या ठाव्यातीलच लोक जास्त होत अशी एक मोठी पलटण तयार करविली. इंग्रजांशी लढण्याचा प्रसंग आल्यास ही फौज आयती इंग्रजांनाच उपयोगी पडेल ही गोष्ट पेश-व्यांच्या लक्षात आली नसावी यावेळी सातारकर चतुरसिंगाने फार घुमाकूळ घातल्याने त्रिविक्रमी डेंगळ्याने त्याला पकडून कैदेत ठेविले, तेव्हा त्याचा एक तोंडया निघाला (१८१२) यावेळी सदाशिवराव माणकेभर हा पेशव्यांचा दिवाण होता. हा मूळचा हरिदास, त्यामुळे राजकारणात कच्चा होता. याच्यावर एलफिन्स्टनने मोदीच्या साहाय्याने शह बसविला. मोदीचा व याचा कवीटकच्या सुभेदार मुळे वाद माजला होता यावेळी आपली फौज वाढवून (कारण पेशव्याजवळ सारं अडाच हजार घोडदळ व तीन हजार पाददळ होत) पुन्हा एकदा सर्व सरदारांच्या साहाय्याने इंग्रजांशी लढाई चाली असे पेशव्यांनी मनात ठरवून पेंढार्यांच्या निमित्ताने फौज वाढविण्यास सुरुवात केली व शिंदे, होळकर, भोसले वगैरेशी गुप्त तह केले यावेळी त्रिविक्रमी डेंगळे हा पेशव्यांचा मुख्य सलापार बनला (१८१५). या सुमारास पेशवाई राज्याचा वसूल १ कोटी १० लक्षांचा होता; मामलती मकर्याने देण्यात येऊ लागल्याने अंदाधुंदी माजली.

इकव्यात गायकवाडांची आनगड निपाळी, गायकवाड अपाणीहि नावाचा पेशव्यांचा चाकरच होता, त्याच्याकडाल बाकी वसूल करणे व गुजराथचा पुढील हजारो देणे या आनगडी पेशवे व गायकवाड यांच्यात चालाव्याच्या होत्या. त्यात इंग्रजांचा अर्थोअर्थी संबंध नव्हता, परंतु त्याच्या जोखमदारीवर गंगधरशास्त्री पुण्यास आला. बरीच वाटाघाट होऊन अखेरीस फलप्राप्ति न होता बडोद्याच्याच एका पक्षा-कडून गंगधरशास्त्रयाचा खून पेंढरपुरास झाला (गायकवाड, झा. को. १२ पहा) त्याचा आळ इंग्रजांनी त्रिविक्रमीवर घेऊन त्यास सैन्याच्या जोरावर ताब्यात घेतले (१८१५). परंतु त्रिविक्रमी त्याला ठेवलेल्या ठाव्याच्या तुरुंगातून पळाला व पुन्हा गुप्तपणे पेशव्यांस येऊन मिळाला (१८१६) या सुमारास माणकेभर, मोदीदक्षित व चिमणाजीपंत हे पेश-व्यांचे सहाय्यार होते. त्रिविक्रमी बरीच फौज जमवून फुल-गाची पेशव्यांची गुप्त भेट घेऊन घेत ठरविले, परंतु एलफि-न्स्टन यास ही माहिती लागून त्याने या त्रिविक्रमीच्या फौजेचा पराभव केला, तसेच तिच्या मदतीस नाशिककडे आी दुसरी फौज गोळा झाली होती तिचाहि (या दोन फौजांची भेट होण्यापूर्वी) इंग्रजांनी पराभव केला. पेश-व्यांचे सर्व गुप्त भेट एलफिन्स्टन यास समजत त्यामुळे त्यास ही गोष्ट पडविली गेली (१८१७). याप्रमाणे इंग्रज व

मराठे यांत उपर्युक्त युद्ध सुरू होऊन त्यांचे दरबारी दळण-
बळणहि बंद झाले. एल्फिन्स्टनने पुण्यास ठेवलेल्या कुठारी
सैन्यास व इतर ठिकाणच्या (नगर, दलकक्षा) सैन्यासहि
तयार राहण्यास सुचविले. गव्हर्नर जनरलने देणगे हातीं
आल्यास युद्ध बंद करावे असे एल्फिन्स्टन यास गुप्तपणे
कळविले होते. पण एल्फिन्स्टनने पुण्यासहि वेढा
दिला (मे) ; शेवटी सिद्दगड, पुरंदर आणि रायगड हे राय-
बाजीबाबून हातगत करून मग वेढा उठाविला.
त्रिभुवनस पक्कडण्यासाठी पेशव्यांनी बांधिले लापती तरी
ते सापडेना, तेव्हा ईंग्रजांनी पुढील अटी पेशव्यावर
सादल्या. आणि शिंदे, होळकर, व भोंसले हे आपल्या
मदतीस येण्याचे लक्षण न दिसल्याने पेश-
व्यांनी त्या बसूल देण्या इतर संस्थानिकांशी प्रत्ययवहार
ईंग्रजांच्या परवानगीने करणे, त्यांचे वकील वगैरे न ठेवणे,
हुंगमना-नमंदा-दोआबशिवाय सर्व राज्य ईंग्रजांस देणे,
गुजरातचा इशारा गायकवाडास देणे, तैनाती कोजेवाडी
कनोटक, उत्तरकाँग, अहमदाबाद वगैरे १४ लक्षांचा
प्रांत व नगराचा किंवा ईंग्रजांस क्षायमचा देणे, इत्यादि
अठरा कलमें होती. या तहाने पेशवे हे ईंग्रजांचे एक बहा-
गीरदार बनले (मे) याबद्दल पेशव्यास वाईट वाटून त्यांनी
बापू गोखल्याबद्दल पुन्हा 'कौजेची तयारी करविली; मात्र
पावसाळा जवळ आल्याने प्रत्यक्ष चढाईच होणार होतीकारण
नाही. विनामनराव पटवर्धन, युद्धप (आरमाराचा अधिपति),
भोंसले, मीरजान पेंढारी व होळकर हे पेशव्यांस सामील
झाले. शिष्टाने ईंग्रजांशी स्वाहरेचा १२ कलमी तह करून
(नोव्हेंबर १८१७) तो मराठ्यांसमोर फुटला. पेंढार्याच्या
माझाच्या सवकाशवर पेशव्यांनी फौज बाढविली. गारपिरावर
ईंग्रजांनी आपल्या वचाबाघाटी फौजाची छावणीच ठोकली
होती, तेथे पेशव्यांची फौज उतरली. त्यावेळीं रयानी वेळ
फुटून घालविल्याने मुंबईची ईंग्रजी फौज येऊन पुण्याच्या
कौजेस िळाळी तरीहि बापू गोखल्याने तयारी करून ईंग्रजा-
वर चढाई केली. गणेशखिंडीजवळ लढाई होऊन दोघांची
बरोबरी झाली (५ नोव्हेंबर १८१७) पण मराठी फौज
विनाकारणच मागे हटली; रयाच वेळीं चढाई करून पुढे
जाती तर ईंग्रजांचा पराभव झाला असता हिमय हा दुसरी
फौज येऊन फौजनवीहून पुण्याकडे येत होता, रयाच अड-
गिण्यास नारोत आपटे गेला, परंतु रयाच्याने तिला बाप-
विले झाले नाही. पुढे १२ दिवसांनी पुन्हा येरवण्यास मरा-
ठ्याने व ईंग्रजांचे युद्ध झाले रयांत मराठ्याकडील अरबांनी
व बापू गोखल्यांनी शिकवत केली, परंतु पेशव्यांनी ईंग्रजांस
फितुर झालेल्या मराठी सरदारांच्या सल्ल्यावरून बापूस परत
बोलाविले व आपण सारबकडे निघून गेले अर्थात रयाच्या
रक्षणार्थ बापू तिकडे गेले व दुसऱ्या दिवशीं शनवार बाच्या-
वर युनिथन नॅक लागले. बापूस जर धीमंत परत बोलाविले
ना, तर ईंग्रजांचा तापा इतक्या सवकर असताना राजधानी-

जवळ केव्हाहि धातूशी युद्ध करू नये असा युद्धशास्त्रीतील
सर्वसाधारण नियम असतो, शात्रूच्या मुलुखांत युद्ध रोखले,
परंतु तो येथे मोडला गेला पुण्याच्या रयतेने तर आधीच
पळ काढला व निव्वळ दोघांजवळ शिपायांच्या साहाय्याने व
व बाळाजी नातूच्या फितुरीने भगव्या सैन्याच्या ठिकाणी
साल वाढता पडकला (१० नोव्हेंबर)

यानंतर पुष्कळ दिवस (२२ नोव्हेंबर-२० फेब्रुवारी
१८१८) पेशव्यांनी गनिमी लढाई चालवून ईंग्रजांस दम-
विले, याबद्दल तत्कालीन ईंग्रज अधिकाऱ्यांनीहि रयाची
प्रशंसा केली आहे. माहुली, कोपरगांव (येथे सातारकर
महाराजांस पेशव्यांनी आपल्याबरोबर घेतले), नारायणगांव
(येथे देणग उपडणें पेशव्यांच्या लष्करात आला), वाढे,
फुलगांव, रावाडी, पाडळी, गोफाक, मिरव, सातारा इकडे धीमंत
गेले. मागे रिमय, एल्फिन्स्टन, वेल वगैरे ईंग्रज सारखा
पाठलाग करीत होते. यावेळीं सातारकर महाराजांनी
फितुरी करून एल्फिन्स्टनशी बोलणे चालविले व त्यानिहि
पुन्हा पेशव्यांच्या लष्करच्या मागे रहात जा, सगळी सवि-
ताच तुम्हास सोडवून सातान्यास गादीवर बसवू असे आश्वा-
सन दिले. मर्याती ईंग्रजांनी सातारा घेऊन पेशव्यांच्या
बिंदू माहीरनामा पाठला फौ, 'बाकोराबसहैब राज्याचे
उपयोगी नाहीत, याजकरितां रयास बिलकुल राज्यांतून
काढून घेण्या सारक्यातून (मराठी राज्याचा) घुलक व
किसे काधीन करून अंमल करावा " (फेब्रु. १८१८).
नंतर हिमय हा पेशव्यांच्या मागे लागला व एल्फिन्स्टन
वगैरे दुसरी टोळी विले येण्यास गेली. इकडे धीमंत सोला-
पूर-टेंपुरावरून गापाळच्या अशीस आले. हिमयने तांदडी
करून येथे रयाना गाठले येथे आप्या देसाई निघाणकरने
फितुरी केला. बापूने धीमंतास पुढे आप्यास सांगितले असता
आप्याने आपण ईंग्रजांशी लढतां असे बापूने धीमंतास
टेंपून घेतले व रिमय चालून आला तेव्हा "हात्याचे
मिमांस करून " आप्या पसार झाला अशा अडचणीत
पेशवे वेतागून ते बापूस टाकून बाळले ह्या तिरिमीरीत
आप्यांनी रयानां शोयटचा नमस्कार करून हिमयवर चालून
गेले. घनघोर युद्ध होऊन बापूनी हिमयची तीन वेळ
फळी कोडून अखेर आपला प्राण स्वामीकांती अर्पण केला
(२० फेब्रु). टरस्याप्रमाणे येथे सातारकर राजे ईंग्रजा-
च्या गोटांत आऊन दाखल झाले (प्रतापसिंह छत्रपति
व गोखले बापू, शा. फौ. वि. १७ व १२ पहा). इकडे
एल्फिन्स्टनने सिद्दगड, पुरंदर वगैरे किंज येऊन प्रतापसिंहास
सातान्याच्या गादीवर बसविले कनोटकीतील सर्व विजे,
ठाणी वगैरे घेऊन घनरो हा पुण्याकडे येण्यास निघाला.
नागपुराकडे आप्पासाहैब भोंसल्याने ईंग्रजांवर हल्ला केला,
पण तेथेहि फितुरीमुळे (दाऊदच्या पोरायेवजी बाजीराव
पोता निघाण्याने) भोंसल्याचा पाठलाग होऊन, तो
हातीं लागला. महाराज होळकरांनी

दिले, त्यांत महाराजाबाब मोठ होऊन त्याने त्याच्याशी तह केला. याप्रमाणे यावेळी श्रीमंत पण्टे पडले.

पेशवे अशीहून निघाले, त्यांनी कोपरगावाहून उत्तरेकडे मोर्चा फिरविला, येथे पटवर्धन सरदारानी त्यांना सोडले, आणि खुदिमानाभाषा, नारोपेत आपटे, आप्पा देसाई वगैरे मेढळी ईमनाच्या स्वाधीन झाली. श्रीमंत हे चादा, पादरकवडा, सिवणीवरून अशोरगढाजवळ धुळकोटास आले. नर्मदापार शिवाकडे जाण्याच्या वाटेवर मालकम वसला असल्याने, येथी हुतास होऊन त्यांनी महसूल मालकमचे वकील पाठावेला. यावेळी पेशवे नेर झाले होते, त्यांचे सर्व आश्रित त्यांना सोडून गेले, कोणाकडूनहि त्यांना मदत मिळना, अवळ फक्त अरब वगैरे आरडावळ लोक होते, तोहि पगारासाठी बंड करण्यास तयार झाले होते. अशा कच्चाट्यांत श्रीमंतांनी मालकमशी घोलणे लाविले. मालकमहि तेथे आला व त्याने आपल्या अबावदारीवर सालिना ८ लक्षांची बहागीर खूद येनग्याना करून केली आणि शेवटपर्यंत त्याच्यापाशी टिकून राहिलेला दोन तीन सरदारांना सोडीस न लावण्याचेहि कबूल केले या शर्ती फार चढळ आहेत असे हेरिश्मनने म्हणून अखेर त्या करार केल्या, मात्र आपण दाक्षिणेत परत जाणार नाही व पेशवाईच्या गादीवर हक्क सांगणार नाही असे पेशव्यांकडून ईमनांनी कबूल करून घेतले. नंतर त्याच्या परतीप्रमाणे ब्रह्मवर्ते येथे त्यांना नेऊन ठेविले (जून १८१८).

ब्रह्मवर्ताचे राज्य सुमारे ६ चौरस मैलांचे होत. तेथे एक ईमज रेसिडेण्ट राहत असे; राज्याची लोकसंख्या १०-१५ हजार होती. जापुडे श्रीमंताचे व ईमनाचे संबंध रनेडभावाचे होते. पेशव्यांनी ईमनांना एकदा ६ लाख रुपये देणगी दाखल देऊन १ हजार सैन्याबोहि मदत केली होती. येथे त्यांचे लक्ष धार्मिक कृथांत विशेष पडले, त्यांनी तेथे देवळे, पाठ वगैरे बांधले त्यांनी पुण्यास असता ६ लक्ष केली होती ब्रह्मवर्तास गेल्यावर आणीक ५ लक्षां तेथे त्यांनी ३ मुली लावल्या; त्यापैकी एक कुसुमगर्दीसाहेब (वयाजई आपटे) या होत्या; एक सुलगा झाला, पण ती वारसा म्हणून त्यांनी ३ मुले दत्त घेतली (नानासाहेब, दादासाहेब व बाळासाहेब), आणि आपला वारसा त्यापैकी नानासाहेबास देण्यास ईमनास कबूलिले. त्यास ईमनांनी दत्तार दिला होता. श्रीमंतांनी आपली शिळक ईमनाच्या रोख्यात गुंनविली होती. ब्रह्मवर्तास याप्रमाणे ३३ वर्षे थारविरुवांतर श्रीमंत याजीराव रघुनाथ उर्फ बाळासाहेब पेशवे यांना १४ जानेवारी १८५१ रोजी देण्या झाली. श्रीमंतांनी अमिहोत्र घेतले होते म्हणून त्यांचा अंत वेदीमयळ झाला. उधारकाय नानासाहेबांनी केले. औषधेदिक व दान वगैरे कार्यास तीन लक्ष रु. खर्च आला. यावेळेचे भूमिदानविषयक हद्दयदावक वर्गन रघुनाथराव विनूकराने समक्ष पाहून घेतले आहे (श्रीमंताच्या कुडेंबाची पुढील हकीकत नानासाहेब घोडपंत

पेशवे या नोवाखाली पहा. झा. को. वि. १६). { तीर्थयात्राप्रबंध; हफ, मालकम; राजवाडे खंड ४; कलेक्शन ऑफ टीटोस; लाईफ ऑफ मालकम; द्विषेदी—गदरका इतिहास; खरे-खंड-१-११, १२; सोहोनीकृत पेशवाईची वखर, पेशवाईची अखेर. }

यादुम—यादुम हे रशिन ट्रान्सकाकेशियाचे बंदर आहे १९२१ साली कॉकेशियन संस्थानामधील तहान्वय हे बंदर खुले ठेवण्यात आले आहे. १९०० साली येथील लोकसंख्या २८५१२ होती त्या शहराचे मजबूत विज्ञानी रक्षण केलेले आहे व येथील बंदर वागले केलेले आहे. येथील हवा फार उष्ण आहे परंतु फार ओलसर व बदलणारी आहे. सर्व कॉकेशियांत या ठिकाणचे वार्षिक पर्जन्यचे मान जास्त आहे (९० इंच). परंतु पाऊस सारखा न पडता पृथ्वी मृदिम्यातच खूप पडतो येथील हवा रोगकारक आहे हे शहर टिफॉइडला जोडलेले आहे नाण्या व पाराफिन तेलाच्या निर्मितीकरिता हे बंदर महत्त्वाचे आहे. याशिवाय दुसरे निर्गत व्यापाराचे पदार्थ गडू, मॅग्नेशीअम, लोकर वगैरे आहेत प्राचीन काळी हे शहर बाथीम या नावाने प्रसिद्ध होते, मध्ययुगात बटि या नावाने प्रसिद्ध होते व १७व्या शतकाच्या आरंभापासून बाथूमि या नावाने प्रसिद्ध आहे. पुढे यास यादु हे नाव मिळाले स. १८८० पर्यंत बादाम तुर्कांच्या ताब्यात होते व त्यांनी त्याला मजबूत तटबंदी केली. १८८८ साली हे रशियाला देण्यात आले. १९०५-०६ साली हिवाळ्यात हे कातिकारकाच्या ताब्यात होते व किरयेक व्याववर्षीय येथे अंदाजुदी सुक होती.

यादु, जि. रूहा.—छेकुप्रजाता अलाहाबाद विभागतांत मिल्हा. शे. फ. ३०६ चौ. मैल. दक्षिण व पश्चिमेकडील विध्य पर्वतापासून उत्तरेस यमुना नदीच्या खोऱ्यापर्यंत हा मिल्हा उतरता होत गेला आहे या मिल्हातून यमुना, फेन, बाघेन, आणि पैशुनी या नद्या वाहतात. नैर्ऋत्येकडील टेंकजावर संरक्षित जंगले आहेत व मिल्हाच्या इतर भागात पुष्कळ झाडे आहेत. संरक्षित जंगलात, वाप, चिरे, कोह, अरल, वगैरे खापदे आहेत. हवा रोगदा आहे. वार्षिक पावसाचे मान सरासरी ४० इंच आहे.

या मिल्हाचा इतिहास म्हणजेच कुंदरखंडाचा इतिहास होय. या मिल्हातील महत्त्वाचे अवशेष कालिखरच्या विज्ञयात आहेत; कालिखर गावात धोव्याशा सुसुलमानां द्रमाराती आहेत. मराठ्यांनी आपली स्मृतिचिह्ने बाळा व कारवी येथे ठेविली आहेत. १९२१ साली या मिल्हाची लोकसंख्या ६१३१४ होती शेंकडा १४ हिंदू व बाकीचे बहुतेक मुसलमान आहेत. येथे पूर्वहिंदी भाषा चालते. शेंकडा ७० लोक शेतकीवर आपले पोट भरतात. या मिल्हातील मार नांवाची धाळी जमीन कसदार व सुपीक असून ती नांगरण्यास फार हलकी असते. उद्योगधंदे फार थोडे असून महत्त्वाचे नाहीत. हरभरा,

जशी, गडू बौरें जिनस बाहेर राना होतात व सांडळ, साखर, तंबाखू आणि धातूचे जिनस बाहेरून येतात यांदा कारवी, आणि रामापुर ही व्यापाराची मोठी ठाणी आहेत. एवढेर लोकसहयेपैकी लोकबा ३ लोकानी लिहितायचता येते

गाव — यांदा जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हे केन नदीजवळ असून प्रंत इंडियन रेल्वेचे स्टेशन आहे लोकसहया (१९११) २११९१ एकोणिसाव्या शतकात नवाय समोरयहादुर येथे येऊन राहणयेत हे केवळ होते होते पण हे जिल्ह्याचे ठाणे शास्त्रामुळे व येथे काप-साचा बापाय मोठा व्यापार चालत असल्यामुळे याचे महत्त्व वाढले येथील नवाय बाटारचे येथी ईश्रमांच्या विरुद्ध असल्यामुळे १८५८ साली त्याला पादावरून दूर करण्यात आले, शिवाय रामापुर व कारवा ही गावे व्यापाराच्या दृष्टीने बरीच पुढे सरसावली, त्यामुळे ह्या हे गाव खालावले आहे हे गाव अगदी अव्यवस्थित रीतीने वसलेले आहे येथे पुढील देशाचे व मजिरी आहेत येथून जवळच एक मैलावर भुसावळ नावाच्या विहाराचे अवशेष आहेत येथे गोमंद रानाच्या वस्तू व हातात येण्याच्या काळ्या होतात

बाण—सह्या आपोली एक प्रसिद्ध कवि शौण नदीच्या पश्चिमस प्रीतिवृत्त नावाच्या गावां याचे बरील विप्रभातू रहान असत याच्या आईचे नाव राज्यदेवी प्रथमत ठाणे-भरवा राणा हर्ष याचा बाणाविषयी काही प्रह होता, पण हर्षाचा वधु कृष्ण याने तो याई प्रह हर्षाच्या मगानून काढून टाकल्यामुळे, हर्षाने बाणास बोलावून आपल्या पदरी बाळगले बाण चांगल्या प्रतीचा विद्वान होता बाणाच्या नांवावर कादंबरी, हर्षचरितम्, चंद्रिकाशतकम्, पावतीपरिणय नाटक व रत्नावली नाटक, हे पाच प्रथ मोठ्यात यांपैकी पहिल्या दोन प्रयाचे कर्तृत्व बाणभट्टाकडे आहे, याचद्वल रत्नमेघ वगैरे चंद्रिकाशतक व रत्नावलीरेणय हे प्रसिद्ध बाणभट्टाचेच असावेत, असे मानण्याला बराच पुरावा आहे 'रत्नावली'च्या कर्तृत्वासंबंधाने म. प्र. मतमेद आहे, व अनेक पुराव्यावरून रत्नावलीचा कर्ता बाण नसा प्रहृष्ट असावा असे सिद्ध झाले आहे

बाणाचे कादंबरी व हर्षचरितम् हे दोन प्रथ फार सुंदर आहेत 'कादंबरी' (पदा) ही खरोखरच अद्भुत व पहिल्या प्रतीची कादंबरी आहे हिच्यातील कथाभाग विलक्षण असून, गुतागुतीची संवाधाने लिहिल्यात अस्तुत बवी ह कोणत्याही देशातल कादंबरीकाराला द्वार आणि नाहति, हे दा कादंबरीवरून सिद्ध होते हावाल अनेक प्रसंगांची वर्णने फारच बहारीची आहेत हर्षचरितात आपल्या धन्याचे-प्रहृष्ट राणाचे-चरित्र बाणाने निवेदन केले आहे बाणाचा भावाराति अवघड आहे, व त्यामुळे पाठ्याय सरलत भाषा कोविदानी त्याच्या प्रयाला दुर्बल शब्दांच्या जगलाची उपमा दिली आहे तथापि हा किरकोळ दोष सोडून

दिखाव बाण हा उत्कृष्ट गद्यलेख होता, असे म्हणण्यास हरकत नाही याशिवाय मो वागला कवीहि होता, असे त्याच्या पावतीपरिणय नाटकावरून दिसून येते बाण हा हर्षाचा समकालीन असल्यामुळे ७ व्या शतकात होऊन येला हे उभय आहे

बाण राजे—हे घराणे कांभ देशाच्या पश्चिमकडील कोलार जिल्ह्यातील प्रदेशावर राज्य करीत होते हा प्रदेश म्हेसूरच्या पूर्वेस आहे परंतु १५ व्या शतकाच्या शेवटी ह्या घराणाने वयेंद्र फारम नदीधबोवरील प्रदेशावर होते ह्या घराण्याच्या राजधानीचे शहर बेलोराच्या दक्षिणेस असलेले पदवेदू असावे ह्या घराण्याचा पण वशातील पहिल्या कोंगर्णाने पाडाव केला, परंतु त्यानंतरहि ह्या घराण्याचे वंशज राज्य करीत होते चोलवनीय वीरनारायणाने ह्या घराण्याचा पुन्हा एकदा नाश केला, परंतु गग वशातील केतरी हस्ति-मगाने हे घराणे पुन्हा स्थापिले हे घराणे १९ व्या शतकाच्या प्रारभापावेतो अस्तित्वात होते पुढे गोपवशीय राजाने ह्या घराण्याचा समूळ नाश केला १५ व्या शतकातील प्राज्ञीत भाषेचा प्रसिद्ध व्णकारणकता त्रिचित्रम हाहि याच वशा ताल होता

रातचा—सुबई इलाख्यातील, काठेकाडमधील याच नावाच्या हस्त्याने मुख्य ठिकाण लोकसहया (१९११) ११०१ गावांमधील तट आहे

यादरायण—महामुद्राचा कर्ता ब्रह्मभूताचा वंशान्तसूत्रे अगर ०५ हस्त असे म्हणण्याबाहि प्रयात आहे त्यावरून यादरायण ह्या व्य्यास हाच होत असे दिसते या आधारारवरून यादरायण ब. ग. स. व वेद व्यास हे एकच होत, असा प्रो वेवर याने निवेदन काढला आहे, पण के तेलग यानी प्रो वेवरचे म्हणणे सुरीले आहे असे पुराव्यानिशी सिद्ध करते आहे के 'गे टिळकाच्या मत यादरायणव्यासा नेच ब्रह्मसूत्रे व गीता ही रचिली अनावांत, व यावरून याद रायण हा इ. स. पूर्व ५०० वर्षेपूर्वी झाला असावा, असे दिसते ब्रह्ममुद्राबध्ने उपनिषदांताल मिश्र मिश्र अथवा म-सिद्धानाचे पदवीधीर विवेचन केलेले आहे

यादा—यादा नावाची तहसील सागर जिल्ह्यात आहे तिचे क्षेत्रक ००४ मैल व लोकसहया छुमार ८० हजार यादा हे तहसिलाचे मुख्य ठिकाण असून सागरपासून २० मैल ईशान्य दिशेस आहे

यानजी, सर सुर्देनाथ (१८४८-१९२५)—एक राजकीय पुढारी सुर्देनाथ जन्म वगाल्यातील एका सुप्रसिद्ध कुलान ब्राह्मणकुळात झाला सुर्देनाथ हे स १८९८ त बी. ए. झाले त्याची दुसरी पाहून सिव्हिल सर्व्हिसातही झालेला पाठ र्थिवात आले ते बयाच्या ३२ व्या वर्षी सिव्हिल सर्व्हिस परासून उत्तर्ण झाले

हिंदुस्थानात आल्यावर शिल्पेदे येथे मोगलशिल्पकार यांच्याने नमणूक झाली तेथे आग्नेशीकयन की

नदीपर्यंत जाऊन बाबर का मुलास परत गेला. त्याच वर्षी त्याने हिंदुस्थानावर दुसरी स्वारी केली. परंतु पुनरपि पहिल्याप्रमाणे त्यास परत जावे लागले.

पंजाबचा सुभेदार दौलतखान खोदो स्वतंत्र वारसार करून लागला होता, त्याने दिल्लीच्या सुलतानाविरुद्ध लढण्यास सन १५२४ त बाबराची मदत मागितली; बाबरास ह्या पाहिजे होते. तो तारकाळ हिंदुस्थानांत आला व श्हाहीमदयानाच्या फौजेबरोबर लढून त्याने पंजाबप्रांत घेतला. पुढे बाबराने जमनाशी संधि सोपडेल तसतशा स्वाभ्या करून बहुतेक हिंदुस्थान काबीज केले.

रजपुतांच्या सर्व राज्यांत ह्या वेळेस मेवाडचे राज्य फार बलिष्ठ होतें. चित्तोडवर राणा संग राज करीत होता. चित्तोडच्या घराण्यांत आमपर्यंत के नामांकित राणे होऊन गेले, त्यांत संगराण्याची गणना आहे बाबरसारख्या बलिष्ठ माणसास अपत्या देशांत राहू देऊं नये म्हणून संगराणाने मुझाची तयारी केली. बाबराहि सैन्यानिशी तयारीतच होता. दोन्ही सैन्यांची शिक्रा येथे गांठ पडली, व अखेर संगराण्याचा पराभव झाला (१६ मार्च, सन १५२८).

हिंदुस्थानांत आल्यापासून बाबरास बरेचचर ताप येऊं लागला, आणि त्याची प्रकृति हळू हळू क्षीण होत चालली, व शेवटीं ता. २६ डिसेंबर स. १५३० रोजी तो मरण पावला. बाबर हा हिंदुस्थान व आशिया ह्यांस जोडणाऱ्या सोपडीतील मध्यवर्ती दुवा होय. यास वर्षांचा असता बाप मारला तेव्हापासून मरेपर्यंत बाबराने एकंदर छत्तीस वर्षे राज्य केले. मध्यंतरी अनेक प्रसंगी त्याचें राज्य गेलें होतें. त्याची हिंदुस्थानातील कारकीर्द थोडी आहे. बाबर विद्वान व रसिक असून त्याने आपले आमचरित्र इथंभूत लिहून ठेविले आहे. ते अखेर रसभरित व काव्यशालायक आहे. [बालः मुसु. रियाः, एल्किन्स्टन; इलियट डॉसन]

बाबिलोन (आधुनिक हिला)—हें प्राचीन शहर युफ्रेटीस नदीच्या डाव्या तीरावर असून बगदादच्या दक्षिणेस ७० मैलांवर आहे. याला बैबल, सुआना, द्वितीय इत्यादि बरीच नावे आहेत. एच् विन्डरच्या मते बाबिलोन हें नांव सारघन राजाने दिलें व ही साम्राज्याची राजधानी केली. बाबिलोनचे पहिले पराणे व नंतर एमुरव्यूचे साम्राज्य (क्रि. पूर्व २२५०) याची राजधानी बाबिलोनच होती. पुढे बाबिलोनियाची राजधानी व पश्चिम आशियातील पवित्र शहर या दृष्टीन बाबिलोनचें महत्त्व फार वाढले. ज्याच्या ताब्यांत बाबिलोन त्याच्या हातांत आशियाची सर्वभौम सत्ता अशी त्या काळी स्थिति असे, त्यामुळे पुष्कळांनी बाबिलोन आपल्या ताब्यांत घेण्याचा प्रयत्न केला. सेल्यूसीसला या घणतीत अपयश आले. त्याच्या विरुद्ध बंडे फार झाली. सेवटी राजधानीचा नाश होऊन येंथे रानी झाली. क्रिस्त पूर्व ६८९ त येथील मंदिरें, इमारती, व राजघाटे जमीनदोस्त करून त्यांतील सामान अराव्यूच्या काल-

ज्यांत केळण्यांत आले. पुढें सेनाचेरिबचा वारस असुर हेदन याने पुन्हा शहर वसविण्यास सुरवात केली. याच्या मरणानंतर याचा मोठा मुलगा समस-सुम-युकिन याने आपला भाऊ असुरबनिपाल याच्याविरुद्ध बंड केले. यावरून असुर लोकांनी बाबिलोनला वेढा दिला व शहरातील लोकांची उपासमार करून शहर घेतले.

पुढे नेबोपोलिसरच्या भ्रमलाखाली बाबिलोनला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. याचा मुलगा नेबुकदनेसर याच्या कारकीर्दीत बाबिलोन हें एक प्राचीन जगातील अजब गोष्टीवैदी समजले जाई. पुढे शिकंदराने बाबिलोन मिळून आपल्या ताब्यांत आणले. शेवटीं व सेल्युशियाची स्थापना झाल्यामुळे बरेच लोक तेथें राहण्यास जाऊं लागले. त्यावेळेपासून बाबिलोनचा न्हास झाला.

शहराचे बरेच अवशेष युफ्रेटीसच्या पूर्व किनाऱ्यावर आहेत. या शहराभोवती दोन तीन तट असत. या तटांची बरीच भक्कबाज बघीने दिली आहेत. ए-संगिरा मंदिराच्या जागेसंबंधी अजून एकमत नाही मेरोडाकची मूर्ति सुवर्णाची होती.

बाबिलोनिया—तैम्रास व युफ्रेटीस ह्या दोन नद्यांच्या मधील प्रदेश भौगोलिक व ऐतिहासिक दृष्ट्या एकच देश होय. प्राचीन मध्यभार ह्याला असीरिया म्हणत. वग वास्तविक याला बाबिलोनिया असेच म्हणणे सोईचे होतें. पुढे काही काळानंतर बाबिलोनिया हें नांव रूढ झालें. या प्रदेशाचे उत्तर व दक्षिण म्हणजे खोगराळ व दलदलीचा प्रदेश—असे दोन भाग होतात. अशुरखेरीम निगेव्हे, कॅला व अरबेला हीं शहरे तैम्रास नदीच्या पश्चिम तीरावर होती.

असीरिया हें नांव असुर शहरावरून पडले आहे. हें शहर तैम्रास नदीच्या उजव्या तीरावर असून याला सध्यां काले शेरगढ नांव आहे. या शहरां बरेच दिवस राजधानी होती. नंतर कुला (निमरुड), निगेव्हे (नेबोयुसुस व कुशुजीक) आणि देर-सारगिन ह्या शहरां राजधानी गेली. तैम्रासच्या पश्चिम तीरावर असलेल्या मेसोपोटेमियन मैदानाला विरुद्ध असे सुपांक खाल्डियन मैदान आहे. याच मैदानांत जुन्या राजधानीचे उर हें शहर होतें. बाबिलोन व सिरा हा दोन शहरे नदीच्या अरबस्तान व खाल्डिया या दोन भाजूंवर होती. अराव्यू अथवा ' बाबिलोनची नदी ' दक्षिणेस व नेजेफ हा गोच्या पाण्याचा समुद्र नैर्ऋत्येस आहेत. या समुद्राच्या खालच्या भागूस प्रसिद्ध खाल्डियन दलदलीचा प्रदेश आहे.

युफ्रेटीसच्या पूर्वेस व सिराच्या दक्षिणेस फिस व निशुर शहरे होती. ह्या ठिकाणी एलिलिचे मंदिर होतें. शातलाच्या पूर्वेस लगगा हातें. बाबिलोनियन मैदानाला एदिन नांव होतें. दक्षिण बाबिलोनियाला कॅगी मुमेर हें नांव होतें. पुढे मुमेर नांव सर्व देशाला लावण्यांत आले. अकड नांव उत्तर बाबिलोनियाला असे. साम्राज्य या नावाखाली ' सुमेर ' आणि अकड ' म्हणजे सर्व बाबिलोनियाचा समवेश हो.

ज्या ठिकाणी सर्व देशमर गहरे होती त्या ठिकाणी आतां उंच उंचाई आहेत तेव्हा लोकवस्ती फार दाट होती. बायबिलोनिया देशात पाटबंधारे व शिखरकला प्रथम उदयास आल्या. येथील तीन कार्यांकर फार प्रसिद्ध असून त्यांची नावे—शूप-मलान, कुपा व आरमाहद. अथवा राशबा व काल्बा.

इतिहास साहित्य—बोझ व लेयर्ड यांनी निनेवेचे देणें संपून नवीन शोध लाविले शिवाय पाचरी-सारखी लिपी वाचण्यात ते वाकबगार झाले लेयर्डने असुर बनिपालचे प्रथमप्रहलय शोधून काढल्यामुळे असारियाचा व बायबिलोनियाचा प्राचीन इतिहास व सामाजिक स्थिति यांची कल्पना विद्वान लोकास आली बायबिलोनियात खणण्याचे काम प्रथम ह्याच संशोधकांने केले याशिवाय सुधा येथें सुद्धा दुसऱ्या खोऱ्यांत खणण्याचे काम सुरू केले निद्रिग म्युझियममध्ये होमिड रक्षम यांने स १८७७-७९ च्या सुमारास निनेवे व त्याच्या आसमंतांतुभागी काम सुरू केले. यावेळेस व नंतर योच नवीन शोध लागले.

फ्रेंच वकील दसार्में यांने टेलो येथें खणण्यास सुरवात केली यावेळी सेमिटिकयुगापूर्वीचे काही अवशेष सापडले. यानंतरच्या टेलो येथील खोघात जि पूर्व ४००० वर्षे-तच्या इतिहासाची सामुग्री मिळून शिवाय ३०००० इष्टिका-लेख सापडले त्याचप्रमाणे काही जर्मन व अमेरिकन संशोधकांनी याने केले. तुर्ही सरकाराने देखील या बायबिलोनिया दिरंगाई केली नाही. कास्टाडिओपल येथील पदार्थसंग्रहालयात बरेच लेख आहेत.

याशिवाय 'असोरिया व बायबिलोनियाचा समकालीन इतिहास' आणि 'को. पिबेलस सापडलेले 'बायबिलोनियाचा वृत्तांत' ही दोन पुस्तके प्रसिद्ध आहेत पहिल्या पुस्तकात त्या दोन देशातील सलोण्याचे अवशेष धनुऱ्याच्या संबंधाचे टांचण आहे व दुसऱ्यात बायबिलोनियाचा इतिहास आहे.

बायबिलोनियाचा इतिहास, बायबिले नी संस्कृति, बायबिलोनियातील सामाजिक स्थिति, आणि बायबिलोनियातील मुख्य शहर, शयरीदोकरिता ज्ञानकोश प्रस्तावनासंद, विभाग ३, उत्तमार्थ 'असुरी-बायबिले नी संस्कृति' हे प्रकरण पहा.

ईश्वरविषयक कल्पना.—बायबिलोनियाच्या धार्मिक इतिहासाचे, उपर्युक्त माहितीबद्दल जर पयलोचन केले तर युदेयीय सोन्यातील सोडन इतिहास व या धर्माचा इतिहास यांत बरेच साम्य दिसून येते. ज्या गोष्टीच्या ऐतिहासिक सायाबद्ध काहीच पत्ता लागत नाही अस्तथा गोष्टी सोडून दिव्या तरी 'समुद्राची' याच्या पूर्वीच्या काळातला इतिहास व नंतरच्या काळातला इतिहास असे या इतिहासाचे दोन भाग पडतात समुद्राची याने लि. पू २२५-च्या सुमारास या बरी युदेयीय सोन्यातील संस्थाने एकत्र आणली, त्या वेळपासून त्या सोन्याचा राजकीय व धार्मिक इतिहासतील एका अथवा युगास प्रांभ झाला या पूर्वीच्या काळात निर-

निराळ्या ठिकाणी धर्मपंथ होते व त्यातील देवताधर्म कोणातरी मुख्य देवता कसिगळी वाट होती या मुख्य देवतेचा मान तो विशिष्ट धर्मपंथ जेथपर्यंत चालत असेल तेथपर्यंतच तेवढ्या प्रदेशात राहो. देवतांचे एकत्रीकरण करण्याचा प्रयत्न मुख्य मुख्य धार्मिक व राजकीय ठाण्याच्या ठिकाणी झाला, परंतु समुद्राची याने मांडूक देवतेला सर्वच देवात श्रेष्ठ बनविण्याचा जो प्रयत्न केला त्याचे परिणाम परच्यानारख्या प्रयत्नापेक्षा पुष्कळ काळ टिकले.

मांडूक या देवताची पानी सर्पनिद्र नावाची होती व या जोडण्याच्या प्रभावकीत सर्व इमा, ऊंकिन वगैरे जुन्या जुन्या मुख्य देवता असत पूर्वीच्या काळातील देवतांची मलिका या वेळेच्या काळात मिळती करून देवतांच्या उघोणात त्या त्या विशिष्ट देवतांचे मुख्य मुख्य गुण मांडूक देवतेच्या अंगां लावले जावे ही गोष्ट आधी साहजिक आहे, अशामुळे मांडूक ही जो पूर्वी अविदित्य देवता होती ती विद्युद्देवता बनली, कारण, बेल, इमा, शोप, नगैल, अदाद वगैरे देवतांचे गुण हिच्या अंगां लाविले.

सर्व देवतांना उद्देशून जी काही स्तोत्रे लिहिली गेली होती, त्याची मांडूक देवतेला प्राधान्य देण्याच्या उद्देशाने पुनर्रचनः करण्यात आली या उघोणांत देवतांच्या अंगचे गुण लापत्यासारखे होऊन ते या मांडूक देवतेच्या अंगां लावले गेले. यापूर्वी, दोन देवतांचे अक्षिपण कायम राखण्यात आले होते. त्या दोन देवता म्हणजे अनु व इष्टर या होत. अनु ही आकाशाची देवता (वायुदेवता ?) होय, व इष्टर ही पृथ्वीची देवता होय.

देवतांचे सिस्तवार वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न समुद्राच्या काळानंतर जरी झाला तरी इष्टर देवतेच्या स्वतंत्र अस्तित्वास त्याने धक्का बसोवला नाही ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे असोरियातील मुख्य देवता जी असुर तिच्याशी या इष्टर देवतेचा संबंध जोडलेला आहे, तसाच तो मांडूक याच्याशीही आहे अनु, बेल व इमा या देवतात्रयांनी विश्वाचे ३ विभाग दर्शविले जात होते, तर शोप, इष्टर, व पाप(सि)या देवतात्रयीने चंद्र, सूर्य व चैतन्यशक्ति हीं दर्शविली जात होती.

'बायबिलोनियन' इतिहासाचा यानंतरचा जो भाग आहे त्यामध्ये सर्वांमूर्ती एक देव पहाण्याच्या वरपणेचा विकास जरी दृष्ट दृष्ट होत होता तरी मांडूक देवता व तिच्या ओंकाण्या देवांचा प्रभाव हा कायमच राहिला असोरिया देशात असाच प्रकार झाला, परंतु, देवतासमूहाने प्रमुखात् मांडूककडे न जाता, असुर या देवाकडे गेले हा यांत मोठा फरक होय.

बायबिलोनियन लोकांनी असोरियन लोकांना प्राप्त देवतास सुरवात केली तेव्हा, मात्र मांडूक व असुर हे एकमेकांचे बंधू बनले मांडूककडून असुर ही देवता मुख्य मानिली गेली एवढी एवढ गोष्ट कायती असोरियन लोकांत विशेष होय. बाकी

किरकोळ करक वजा पालता, बाबिलोनिया व असीरिया यांच्या देवता एकच आहेत

क्रि. पू ३५०० पासून क्रि. पू. ३०० पर्यंतच्या एवढ्या काळात असीरिया व बाबिलोनिया या दोन्ही देशांतील धर्म-शास्त्रात नक्षत्रांना देवतात्व प्राप्त होऊन शेवटी मारुडक म्हणजे मुह-ज्यूपिटर, इष्ट म्हणजे शुक्र, नर्यल म्हणजे मंगळ, नीबो म्हणजे बुध, व निनिब म्हणजे शनि असे म्हणण्यापर्यंत मजल आली. आणि यामुळे अकाशस्य ग्रहांची वगैरे माहिती होणे ही गोष्ट अयावश्यक होऊन बहस्यामुळे रथातून ज्योतिषशास्त्र निर्माण झाले. 'खालिडयन विद्या' हा शब्द ज्योतिषाचा पर्यायशब्द होऊन यशस्वा आहे

धार्मिक विधी व ज्योतिष याची अशा तऱ्हेने सायड पद्धत्यामुळे यातून कलज्योतिष उत्पन्न झाले असीरियाचा राजा अशुरबनिपाल याच्या हस्तप्रात या प्रकारच्या ज्योतिष-प्रधान धर्मासंबंधाच्या गोष्टी-शकुननिर्देशक गोष्टींचा समूह बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात सापडतो ही गोष्ट ध्यानीत ठेवण्यासारखी आहे.

जमा धर्मप्रपात्र या ज्योतिषविषयक मताचा फारसा पगडा बसला नाही अशा धर्माची एक निराळीच मालिका बनून तीत सर्व देवतांचे एकीकरण होऊन मारुडक व त्याची पत्नी व अशुर आणि त्याची पत्नी इष्टर या दोन जोड्यांच्या पूजा अजुनूक दक्षिण व उत्तर भागात चालू ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला यात दिसतो

या धर्मातील तार्विक विचारांच्या उत्क्रांतीकडे पाहिले तर देवतांच्या अंगवे गुण व मनुष्याने करावयाची कर्तव्ये याचा बराबरा संबंध जोडलेला दिसतो. मारुडक हा देवता दया आणि प्रेमळपणा यांची मूर्ति असे म्हटले आहे. (मारुडक याची माडक, माडकि, माडकिभिः अशी तीन रूपे काढतात. १ ७९ ९; ७ ८२, ८, ९१, २, ४ ८, १२, ८ ७, २० या ठिकाणी स्पष्टतात त्याचा अर्थ 'जवळ' ठिकाणी सायणाचार्यांनी 'सुख' असा घेतलेला आहे हा गोष्ट 'मारुडक' देवतेचा दया व प्रेमळपणा हा मुख्य गुण बाबिलोनियन धर्मात मानिला आहे असे म्हणताना लक्षात ठेवावयास पाहिजे. तिआमत व मारुडक यांचे मुद्द म्हणजे ईश्वराचे व मुद्द होय असे लो टिळक यांनी 'खालिडयन व इंदियन वेद' या विषयावरच्या लेखात म्हटले आहे.)

मृत्यूनंतर मनुष्याचे काय होते या संबंधात त्यांच्या कल्पना अशा आहेत-अप्सु नांवाचा एक समुद्र या पृथ्वीला वेष्टून राहिला आहे, व याच्याच जवळ एक मोठी अधारी गुहा असून तीत या मृत माणसांना ठेवण्यात येते व तेथे त्यांचे आध्यात्म कष्टमय स्थितीत जाणे कधी कधी, एखाद्या वशिष्टाच्या माणसाला या सामान्य चक्रातून सुटता येते व एका सुखकारक अशा वेटावर रयाला ठेवितात या धर्ममतांचा-कल्पनांचा परिणाम सेमेटिक लोकांवर

विशेषच झाला, व यांच्या ज्योतिषप्रधान धर्मविषयक कल्पनांची छाप ग्रीक, रोमन, वगैरे जुनाट राष्ट्रांवर बरीच बसली होती या मतांची छाना 'न्यू टेस्टमेंट' पर्यंतहि दिसते.

बाबू-बाबूच्या अनेक जाती आहेत बाबूला अर्डीड-नासिया (कळक) हा बाबू हिंदुस्थानातील बहुतेक भागात होतो याचे कांवे लोक खातात, हे ८ ते १०० फूट उंच असतात इंडोनेशियन स्टिफ्टस याचा प्रसार सर्वात जास्त आहे. दुसऱ्या परिणामामुळे निरनिराळ्या प्रांतांतील बाबूच्या रचनेत फरक झालेला असून त्या रचनांमध्ये त्यांच्या उपयोगात बदल झालेला आहे. काही बाबू सारदगा जाडीचे असून त्यांची काडी लांब लांब असतात. या बाबूचा उपयोग छात्रीचे दांडे करण्याकडे होतो

काही बाबूच्या थारीक नळ्या असतात, असे बाबू हुड्याच्या नळ्या करण्याकडे उपयोगात आणतात. काही बाबूची पोकळी फार मोठी असते व कांवे पातळ व एकसारखा असते त्यामुळे याचेच पोहारे, पाणी विण्याची माडी इत्यादी जिनसा तयार करतात काही बाबूच्या बड्या, टोपण्या इत्यादी जिनसा फार सुयक होतात

मग्नदेशात होणारी लाखेची माडी काही विशिष्ट जातीच्या बाबूची बेलेली असून त्यावर लाखेचे रोगण दिलेले असते. काही बाबू फार मजबूत असल्यामुळे घरकामाला फार उपयोगी पडतात काही बाबूचे लवचिकपणा चानला असतो अशा बाबूचे बराच वगैरे जिन्नस करितात बहुधा सर्व बाबूत एक बारीक पोकळी असते बाबूची बहुतांशकून बेटे असतात त्यांचे एकटे झाड जवळ असते पूर्वेकडील देशात बाबू फार असतात बाबूच्या जंगलात, तबूच्या ऐवजी बाबूच्या छोट्या तारकाळ तयार करता येतात.

बहुधा बाबूच्या झाडाचे दोन वर्ग करतात (१) सम-हाने वाढणारे बाबू व (२) वेगळ्या दूर दूर वाढणारे बाबू. सम-हाने वाढणारे बाबू सध्या देशातील, व वेगळ्या वाढणारे बाबू समशीतोष्ण प्रदेशातील जंगलात होतात काही बाबू आढेले वाढतात

बाबू बहुधा ३० वर्षेपर्यंत टिकतो व त्या अवधीत वर्षास १० बाबू या प्रमाणाने एका झाडापासून सुमारे २०० बाबू निघतात बाबूचे निरनिराळे रंग आहेत काही बाबू फिके व थिगड असतात, काही हिरवेवार, काही निळसर, काही पिवळे व काही मिथ रंगाचे असतात काही बाबू काटेरी असतात, व ते कुंपण्याच्या कामां फार उपयोगी पडतात बाबूचे जेथे पान कुटने, त्या ग्रंथियुक्त जागेपासून बाबू बहुधा चापट होत असतात

बाबूचे टिकाऊपणा त्यांच्या तोडांवर अवलंबून असतो. कांवेच्या बाबूंपेक्षा जून झालेले बाबू जास्त दिवस टिकतात. बाबू जाळ काडीचा असल्यास विषा त्यात शिरतावे प्रमाण

जास्त असल्यास तो वायू इतर वायूंपेक्षा जास्त दिवस टिकतो पुढील दिवस पाण्यात भिजत ठेवलेला वायू मनवूत होतो व त्याला थंड लागण्याची भीति नसते.

कागद तयार करण्यास योग्य, किरायातशीर व स्वस्त अशी वायूइतकी चांगली वनस्पति दुसरी कोणतीच नाही. कागद तयार करण्याचा बाबूचा (विन ओपविलेना) रोपा हिंदुस्थानांत सहज करता येण्यासारखा आहे. हा रोपा परदेशी पाटविण्याचा व्यापार चांगला चालेल.

चीनमध्ये होणारा कागद वायूच्या रसायनासून करतात. हिंदुस्थानातहि असे कागदाचे कारखाने बरेच चालविता येण्याजोगे आहेत, असे सर डायेट रिच बॅडिस (डास अरे-विथ पेपिअर, २५) म्हणतात वायूपासून बरीच औषधे होतात. पानाचा गुरानो नारा होतो. वायूचे घी धान्याप्रमाणे खातात.

जंगलाच्या हलक्या उपग्रामध्ये वायूचे पोक सर्वांत जास्त असते, व ते दर वर्षी वाढत जाते. हिंदुस्थानात दर वर्षी सुमारे १५ कोटी (सह्या) वायू खपतो. वायूचा उपयोग इमारती व घर बांधण्याकडे, रसायनांमध्ये चढ्या, सुडकाम इत्यादि पदार्थ करण्याकडे होतो. वायूच्या कामाच्या काढून रसायना लिहिण्याच्या पाठ्याहि तयार करतात. कागदाचा शोध लागण्यापूर्वी चीनमध्ये सर्व लेखनाहिये वायूपासूनच तयार होत होते. तिच्या शतकांतली काही लेख, गावूच्या पाठ्यावर लिहिलेले आहेत असे स्टोन म्हणतो (एन्सर्ट खोवान) [वाट].

वायूजी नार्ईक जोशी—बारामतीकर जोशी हे मूळचे कोकणात केळशी गावचे रहणारे; त्यांच्यापैकी केदार नार्ईक नांवाचा एक पुत्र काशीस जाऊन सावकारी रुजू लागला. हा बहुधा शिवाजीचा समकालीन असावा. केशव नार्ईकास सदाशिव, कृष्ण व अंतोबा असे तीन पुत्र होते. पैकी कृष्णाजी नार्ईक साहूयरीवर दक्षिणेत आला. साताव्यास येऊन राज्य मिळेपर्यंत साहूस पैसा लागला तो नार्ईकांनी पुरविला, म्हणून साहूचा रयाजवर लोभ जडून रयाने नायकांस उद्यास आणण्याची खटपट केली सदाशिव नार्ईकहि सावकारीत दुसरे म्हणून गणला जात असे. त्याच्या पेठ्या सर्व मोठमोठ्या ठिकाणी देशभर होत्या कृष्णाजी नार्ईकास धानिवार पेठेची चौथरी अमलदारी होती. कृष्णाजीचा मुलगा विश्वनाथ साताव्यास सावकारी करी आणि दुसरा मुलगा नारायणराव नागपूरच्या भोंसल्यांकडे दिवाणगिरीवर असून लढाईत मृत्यु पावला. नारायणरावाचा मुलगा कृष्णराव उत्तरपेशवाईत प्रसिद्ध असून साताव्यास नार्ईकांचा बाडा आहे तो या कृष्णरावांचे स. १९८५त याधिला. तो पेशव्यांकडून टिप्पूबळ बळीत होता. पेशवाई मुत्तास्यावर तो महाराजाचा यासगी कारभारी होऊन सन १८२५ च्या सुमारास मृत्यु पावला. याचे वंशज साताव्यास आहेत.

सदाशिव नार्ईक हा बारामतीकराचा मूलपुत्र समजला जातो. तो व त्याचे मुलगे सावकारीचा धंदा करीत असतो बाळाजी विश्वनाथांचे आपली मुलगी मिळवाई आम्हाजो नार्ई-

कास दिली, त्यामुळे नार्ईकांस विशेष पाठिंबा मिळून रयाना राज्याची कामे करण्यास संधि मिळाली. सदाशिवाना द्वितीय पुत्र प्रसूत वायूजी नार्ईक होय.

नार्ईक व पेशव्यांचे काही दिवस वितुष्ट होते. स. १७४३ त बारामतीस जहागीर मिळवून तेथे वाढा बाधून नार्ईक राहू लागले. स. १७५३ त नार्ईकांनी पेशव्यांशी समेट केला. माधवराव पेशव्यास त्यांचे साहाय्य चांगले होते. स. १७६२ त नार्ईकांचे चंद्रसेनाना पुत्र रामचंद्र माधव यास निजामाकडून फौजून पेशव्यांच्या बाजूस आणिले माधवरावाच्या मरणसमयी वायूजी नार्ईक रयांच्याबळ येउरात होता. रघुनाथरावाची मुलगी दुर्गावई ही वायूजीचा मुलगा पांडुरंगराव यास दिलेली असून हेलप्र ता. ७-२-१७७३ रोजी झाले परशुरामभाऊ पटवर्धनाची मुलगी व, वायूजीच्या चवथ्या मुलास दिली असून, तो मुलगा लामाच्या पंधराव्या दिवशी वारला. याच निधनामुलीसंबंधाने पुनर्निवाहाचा प्रश्न उपस्थित झाला होता. नारायणरावाच्या खुनानंतर वायूजी नार्ईक हारघुनाथरावाच्या विरुद्ध होता.

अठ घराण्यांत पेशवेगिरी नेह्यापासून सुमारे सत्तर वर्षे मराठेसाहचर्या कारभारात वावरत असलेला असा वायूजी नार्ईक हा एकच पुत्र दिवसतो. तो रसिक व गुणज्ञ होता. मोरोपंत कर्वाचा उद्योग प्रगट होण्यास वायूजीचा आश्रय कारण झाला. वायूजी नार्ईक स. १७८० च्या सुमारास व त्याचा मुलगा पांडुरंगराव १७९४ साली वारला. पछात या घराण्याची वाताहत झाली [म. रि. वि ३]

वायूजें—हे शब्द हिंदुस्थानात बहुतेक सर्वत्र आढळते. त्याची वाट निशेपतः बोरक्या इतत होते, म्हणूनच किनाऱ्याच्या प्रदेशात व बंगाल, बहार, अयोध्या या प्रांतांत तराईच्या बाजूला ही शब्दे आढळत नाहींत. वायू-व्येकडील प्रांतापासून संभवप्रात, बऱ्हाड, छुबई व सिंध वगैरे आगांत ही शब्दे सर्वांत जास्त असून सिंध हे शब्द मूलस्थान असलेले असे वाटते. या शब्दाच्या तीन जाती आहेत. बाभळीचा गोंद, साल व लांकूड वगैरे हे गुणधर्म बाभळीच्या प्रकारावर अवघा जातीवर आणि हवामानावर अवलंबून असतात.

शाब्द जितके जुने तितकी त्याची साल काढे कमाल-यास चांगली असे काही म्हणतात; परंतु ते चुकीचे आहे. कारण वयोमानाप्रमाणे सालांतील व्यानिकांमळे प्रमाण कमी होत जाते असे आढळून आले आहे. यासाठी काढे कमालव्याला लागणाऱ्या सालीकरांनी व जळक लांकडाकरांनी बाभळीची लागवट करणे झाल्यास दर ६ ते १० वर्षांनी तोड करून नवी लागण करणे फायदेशीर असते.

आजल्याकरीतो व इमारतीकरीता लांकडाचा उपयोग होतो. वाट (कॅलिकी प्रॉटिंग), लाण्याकरीतो व ज्या ज्या कामां-करीता विचट पदार्थांनी जर असून हिचाच्या निशिष्ट

शुण्यमांमुळें हो वापरणें सोयीचें असलें अशा वेळीं बाभ-
ळीच्या ठिकाणाचा उपयोग करतात.

यात्रा—ओरिसामधील एक प्रादेशिक संस्थान. हें संस्थान
महानदीचें खोरे व छोटा नागपूर राज्यामध्ये आहे. याचा
पूर्व भाग होंशारज व जंगल, आणि पश्चिम व उत्तर भाग
चुला आणि सुपीक आहे. क्षेत्रफळ ११८८ चौरस मैल देव-
नाथ हें राजधानीचें ठिकाण आहे. द्राक्षणी ही एकच मह-
त्वाची नदी या संस्थानांतून वहाते. यात्राचा पहिला राजा
पाटणा संस्थानच्या राजघराण्यातून येऊन आणला होता
अशी दंतकथा आहे. इली या संस्थानवर देशरेख करण्याक-
रता पोसिटिकल एंजंट नेमिलेला आहे. इ. स. १९११ मध्ये
संस्थानची लोकसंख्या १३८,१९ होती. उडिया, चासा,
किसान, गादरा व गांडा या येथील मुख्य जाती आहेत. काही
गोंड भूये लोकहि आहेत. इ. ७७ लोक उडिया भाषा बोल-
तात.

तीवृळ, नीळ, एंडी ही येथील मुख्य पिके आहेत. सर-
कारी जंगलांचें क्षेत्रफळ १०३४ चौरस मैल असून त्यांत
साल नांवाची झाडे होतात. लाख, रेशम, कात, हिरवे हे पदार्थ
येथील जंगलात होतात. या संस्थानच्या ईशान्य कोपऱ्या-
तून-बंगाल नागपूर रेल्वेचा काठा गेलेला असून बासा रोड
व गारवी ही दोन स्टेशने या संस्थानांत आहेत.

१९०४ साली या संस्थानाचे एकंदर उत्पन्न १५४०००
रु. होतें. हें संस्थान ब्रिटिश सरकाराला १५०० रुपये
खंडणीदाखल देत. संस्थानच्या लोकसंख्येपैकी ४० व
लोकाना निहितावाजता येत.

वायकळ सरोवर—पूर्व सिधिरिवातील एक सरोवर.
आकाशमानें जगातील हें सहावें मोठें सरोवर आहे. लांबी
३८९ मैल व रुंदी २० पातून ५० मैलापर्यंत असून याचें
एकंदर क्षेत्रफळ १३२०० चौरस मैल आहे. प्राकाली वाय-
कळ सरोवरानें क्षेत्र भरेंच विस्तृत होतें ही गोष्ट प्रमाणसिद्ध
आहे. आर्टिक समुद्राशी या सरोवराचा मिलाफ आहे की काय
यासंबंधी निश्चित सांगता येणार नाही. पश्चिम किनाऱ्यावर
" लिस्ट विनिचे " नावाचें एक मुख्य बंदर आहे. येथून
वेलोरांतरील मिसोन्या बंदरापर्यंत आगबोटी चालतात.
हिवाळ्यांत बर्फाच्छादन झाल्यावर आगबोट्यांच्या ऐवजी
स्नेहवाल्या वापरल्या जातात. इ. १८६३-६४ मध्ये
दक्षिण किनाऱ्यास लागून या दोन बंदरांमध्ये एक मोठी तडक
तयार केली आहे. व भलीकडे (इ. १९०५) आगगाडीहि
चालू झाली आहे.

वायजाबाई शिंदे—एक खासदारांनी महाराणी, हिचा
जन्म इ. स. १८८४ मध्ये झाला. हिच्या वडिलाचें नांव
सखारामराव घाटगे सभेराव. ही लहानपणी फार चाळनेदार
व देशजी होती व घोडपावर मसण्यांत पटाईन अशी निपजली
होती. वायजाबाई शिंदे हास दिग्विजय इतिहासकारांनी
' दक्षिणची सौंदर्यलतिका ' अशी संज्ञा दिली आहे. राज-
१३

स्तानातील कृष्णकुमारी इत्यादि लोकप्रसिद्ध लाभव्यवर्तीच्या
लग्नाचे प्रसंग ज्याप्रमाणें मोठमोठी राजकारस्थाने घडविण्यास
कारणीभूत झाले, त्याप्रमाणें वायजाबाई हिचें लग्न हें देखील
महाराष्ट्रातील एक राजकारस्थान घडवून आणण्यास कारणी-
भूत झालें.

याजीरावानें सत्तेसाठीचें मत वळवून वायजाबाईचें लग्न
देवतराव गिजाणी लावून दिलें. हें लग्न पुणे मुकामी इ. स.
१७९८ च्या मार्च महिन्यांत मोठ्या थाटानें झालें. लग्न
झाल्यानंतर, वायजाबाई नेहेमी लष्करावरच असे, व तिचा
सर्व राजकारणामध्ये प्रवेश असे.

पुढे देवतराव १७८८ साली मरण पावला. तेव्हा वाय-
जाबाईने दत्तक न घेतां सर्व कामार आपल्या हातांत
घेतला. परंतु तिनें तिनें संस्थानच्या गादांचा धनी करण्याकरितां
दत्तक पुत्र घ्यावा अशी सर्व नागरिक जनांची इच्छा होती;
व तशी इच्छा ब्रिटिश रेसिडेंट ह्यानें हि व्यक्त केली होती.
नागरिकांच्या इच्छेवरून तिनें शिंदे घराण्यापैकी पाटलाजी
म्हणून न पुरुष होतें रवाचा पुत्र मुकुटराव हा बारा वर्षांचा
असता दत्तक घेतला. वायजाबाईची एकंदर राजकीय कार-
कीर्दी इ. स. १८२७ पासून इ. स. १८३३ पर्यंत सत्तासत्ती
तहा वर्षेच चालली; परंतु तेवच्या अवधीमध्ये तिनें मोठ्या
दक्षतेने व शाहूगणानें राज्यकारभार चालविला; पुढे राठ्यांत
जनकीची सिंद व वायजाबाई यांचा वैवभाव होऊन राठ्यांत
थोडें थोडें झालें वंजाची परिसमाप्ति होऊन सर्वत्र शांतता
झाल्यावर वायजाबाई खाल्हेर मुकामी जयागोराव शिंदे
याच्याबबल राहिली. ता. २७ जून इ. स. १८६३ रोजी, ही
राजकारस्थानी व शाहणी स्त्री कैलासबाती झाली.

गिदलानी हिच्याबद्दल जे घन्गोद्वारा काढिले आहेत, ते
तिची खरी योग्यता व्यक्त करतात. तत्कालीन 'मुंबई ग्यझेट'
पत्रांत वायजाबाईचें पांचवें तें मृत्युकृत आले त्यांत असे
म्हटलें होतें की, " बेगम सुमरू, नागपुरची राणी, शाहीची
राणी, साहोबची वंशराणी आणि भोपाळची बेगम या सुप्र-
सिद्ध ज्ञायांमध्ये ही राजघाई हि आपल्या परीने प्रभावात
असून हिनें अनेक वेळां आपल्या देशाच्या शास्त्रीय घोड्यावर
बसून टकार दिली होती. " [पारतनीस—महाराणी वायजा-
बाईसाहेब शिंदे यांचे चरित्र]

वायसन, जॉर्ज गॉर्डन (१८८८-१८९४)—एक सुप्र-
सिद्ध आंग्ल कवि. याचें शिक्षण हॅरो व केंट्रिज येथील मिथ-
विद्यालयांत झालें. या ठिकाणी शिकत असतां त्यानें १८०७
साली ' अवर्स ऑफ आयडलनेस ' हें काव्य लिहिलें. याच्या-
वरील एडिचरो रिकमृच्या झणझाणित टेंकला उत्तर म्हणून
' इमिलस बाईट व स्कॉच रिशुमर्स ' हें काव्य त्यानें प्रसिद्ध केलें.
१८०९ साली तो युरोपमध्ये प्रवासास गेला. या प्रवासांत
त्यानें ' चाईल्ड हॅरोल्ड ' या त्याच्या अतिप्रसिद्ध काव्याचे
दोन वर्षे लिहिले. त्यामुळे त्याची फार प्रसिद्धि झाली. याचे
बेला इंग्लेज बॅट हिच्याशी लग्न झालें, व या

ऑगस्टा इडा या नांवाची त्याला मुलगी झाली. पुढे त्याचं बायकोशीं पडेनासे होऊन व त्याच्या खैरवतेश्यामुळे सर्व ईंग्लिश समाज त्याच्यावर ताशेरा झाडू लागल्यामुळे त्यानें वेतागानें इंग्लंडला रामराम ठोकला व बेहजम, त्रिनिदाद, स्विट्झर्लंड, भेनेसि इत्यादि ठिकाणी मन्सोक्त प्रवास केला. स्विट्झर्लंड येथें असतांना त्यानें 'वाइल्ड हॉर्लेड' चा तिसरा खंड, व भेनेसि येथें चवथा खंड लिहिला. १८१८-२० या काळाच्या दरम्यान डॉन जुआन या काव्याचे चार भाग त्यानें प्रसिद्ध केले. १८२२ साली या काव्याचा त्यानें समाप्ति केला. १८२३ साली प्रीसला जाऊन त्यानें प्रीसच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीला मनोभावे मदत केली. १८२४ साली तो मरण पावला शेक्सपियरच्या खालोखाल बायलरची ववि या नात्यानें प्रसिद्ध आहे युरोपमध्ये तर काही काळपर्यंत शेक्सपियरपेक्षांहि याला श्रेष्ठ मानीत असत त्याच्या काव्यांत मनोविकारांचे प्राधान्य दिसून येत त्याची भाषा अत्यंत ओरदार असून वर्णनदेखीहि बालाणशुद्धाखरी होती. बरील काव्याशिवाय कोंसरे, लारा, मॅनफ्रेड, केन, दि टोफाईट्रॅन्सफॉर्मिड, मॅरीजो फालेरो, लिबाल, विड्जन ऑफ जजमेंट इत्यादि त्याची काव्ये व नाटके प्रसिद्ध आहेत

बायलर (तापक) — याचा मूळ अर्थ तापवून वणक करणारा असा आहे विशेषकरून पाण्याची वाफ करण्यासाठीच याचा उपयोग फार होत असतो व त्याच अर्थासाठी बायलर शब्द फार रूढ आहे. म्हणून हाच अर्थ यापुढे आपण घेऊ.

बायलर पहिल्यानें साध्या कोखंडाच्या पत्र्याचे वरीत असत त्यावेळस त्यामध्ये होणान्या वाफेचा जोरहि फार थोडा म्हणजे दर चौरस इंचाला पाच ते दहा रसल असा असे. पुढे वाफेच्या प्रसरणक्षमिती उपयोग करून पेश्याची पुष्क निवाड्यापासून बायलरमध्ये होणाऱ्या वाफेचा जोरहि वाढत चालला. इ.स. साधारणपणे हा जोर दर चौरस इंचाला १७५ ते १५० पॉन्ड असतो यापेक्षा जास्त जोराच्या बायलरचे वर्णन पुढे दिले आहे: हा जोर (दाब) वाढत घालण्यामुळे बायलर करण्याचे सामानहि मजबूत करण्याची जरूरी भासू लागली. कोखंड हे साधारणपणे नरम आहे, तसेच त्यामध्ये दाबाचे आकार बदलण असता काही वेळाने पुन्हा आपला मूळ आकार धारण करण्याची शक्ति घमी आहे. यामुळे कोखंडाचे बायलर करणे मागे पडून पोलादाच्या पत्र्याचे बायलर पुढे आले. इ.स. सर्व बायलर पोलादाचे केलेले असतात.

बायलरच्या जाती, त्याचा आकार व तन्हायामुळे पुष्कळ शालेयता आहेत. काही बायलर उभे असतात पर काही आडवे असतात. उभे बायलर सहान एकाचे असतात व ते फॅट्रान्दर किंवा ज्यांना शक्ति थोडी हवी असून वाफेची गरूच असते, तेच लोक वापरतात. विशेषतः आडवेच बायलर वापरण्याचा प्रघात फार आहे. त्याचेहि पुष्कळ

प्रकार आहेत; त्यांपैकी एक प्रकार म्हणजे कानिंश बायलर, यामध्ये पाच-सहा फूट व्यासाच्या एका मोठ्या बंधात दुसरा एक दोनअर्धाच फूट व्यासाचा धारीक बंध घडविलेला असतो. या बायल्या बंधात (पकड) जळण जळत असते. दुसरा प्रकार लॅकेशायर; यामध्ये एकाच्या ऐवजी दोन बंध आत असतात. तिसरा ट्यूबलर; म्हणजे नळ्याचा बायलर; यांचेहि दोन प्रकार आहेत: एकामध्ये नळ्यातून जळलेले गरम वायू जात असतात व दुसऱ्या प्रकारामध्ये नळ्यातून पाणी जात असते. गरम वायू त्याच्या बाहेरच्या बाजूला असतात एकोमोटिड म्हणजे आगगाढाच्या एजिनोचे बायलर व मरीन म्हणजे बोटीत घालण्याचे बायलर असेहि आणखी बायलरचे दोन प्रकार आहेत. या सर्वांचे जास्त तुलासेवार वर्णन पुढे दिले आहे.

अगदी पहिले जुन्यात जुने बायलर असत, ते म्हणजे सर्व बाजूंनी बंद असे लोखंडी बंध असत. यामध्ये त्या बंधाच्या खाली जुला घनवून ते तापवीत असत. तेव्हा बायलरमध्ये कमी जोराची वाफ उत्पन्न करावयाची असे, त्या वेळेस हे बायलर बरे काम देत असत पण वाफेचा दाब बंदत वाढल्यापासून अरुह्या जातीचे बायलर मागे पडले. शिवाय या जातीच्या बायलरमध्ये वाफ करण्यास कोळसाहि जास्त लागत असे, म्हणून बायलरच्या काँत कोळसा जाळण्याची पद्धत निघाली. याच पद्धतीने पहिल्यानें कानिंश बायलर निघाले. यामध्ये एका मोठ्या बंध बंधामध्ये लहान व्यासाचा, दोन्ही बाजूंनी उपरा बंध घडविलेला असतो. या बंधामध्ये कोळसा जाळतात या बंधाच्या सर्व बाजूंनी पाणी भरल्यामुळे जळणाऱ्या कोळशापासून जास्त वाफ उत्पन्न होते पण हळू हळू हेहि बायलर लहान पदांन्यास लागले, त्यामुळे मोठ्या व्यासाचे व लांब असे बायलर करू लागले ज्यास वाढत्यामुळे मधला उपरा बंधहि मोठ्या व्यासाचा करावा लागला. अशा बंधाच्या बायलरमध्ये चुला साफ करतांना कही वेळ चुलगात फारच थोडा विरतव असे व काही वेळ पुष्कळ असे, यामुळे बायलरमध्ये वाफ सारखी न राहता एकदा पुष्कळ व एकदा दमी अशी राहत असे, व म्हणूनच एजिनोची गतीहि बदलत असे यावर उपाय म्हणून एकच फार मोठा बंध न घालता दोन बंधाचा उपयोग करण्यात येऊ लागला. या जातीच्या बायलरना लॅकेशायर बायलर असे म्हणतात या जातीच्या बायलरमध्ये एक बंध चालू ठेवून दुसरा ताफ करता येतो. यामुळे बायलरमध्ये वाफ उत्पन्न करण्याच्या शक्तीत फारसा फरक होत नाही व वाफेचा दाबहि म्हणण्यासारखा बदलत नाही. बायलरमध्ये जळणहि सारखे जळते या जातीचे बायलर कानिंशपेक्षा पुष्कळ मोठेले करता येतात पहिल्यानें कोळशाचा भाव फार खर्चत असे, मजुराहि स्वस्त असे, यामुळे थोडा कोळसा जळून पुष्कळ वाफ व्हावी, याची फारशी जरूर भासत नसे. पुढे कोळशाची किंमतहि वाढली

व बायलरहि मोठे करावयाची जरूरी भासू लागली. म्हणून नळ्यांचे बायलर निघाले. बायलरमध्ये वाक कण्ठाकरिता भितका आस्त तापलेला भाग आणि पाणी यांचा संयोग येईल तितका बायलर आस्त चांगला. कोणत्याही लहान मोठ्या वज्रुळांचा परीष त्याच्या बघासाच्या प्रवर्णांत असतो. म्हणून एका मोठ्या बघाच्या ऐवजी लहान लहान पुष्कळ बघ व बघविले तर पाण्याचा संयोग येणारा नळ्याचा पुढाग मोठ्या बघाच्या नळ्यापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक असतो. कार्मिश बायलरपेक्षा लॅकशायर बायलर याच दृष्टीने आस्त चांगले, कारण उष्णता देणारा पुढाग आस्त मिळतो. हेच आस्त आस्त पुढे वाढवीत गेल्यामुळे ट्यूबूलर बायलर उत्पन्न झाले. ट्यूबूलर बायलरचा दोन जाती आहेत; एका जातीमध्ये या नळ्यातून मळलेले व गरम वायू जात असतात, यांच्या बाहेरून पाणी असते व या जातीमध्ये पाण्याला फारशी गति नसते. दुसऱ्या जातीमध्ये लवचक पाणी जात असते व जळलेले गरम वायू बाहेरून जात असतात, यामध्ये पाण्याला फार गति असते. पहिल्या जातीच्या बायलरने फायरट्यूब व दुसऱ्या जातीचा वाटरट्यूब बायलर असे म्हणतात. मरीन बायलर लोकोमोटिव्ह (वायवाडीचे बायलर), पोर्टबल (गाडीवर बसविलेले), लहान बायलर हे सर्व याच जातीचे असतात. पण मोठमोठे विजेचे कारखाने, केव्हा केव्हा गिरण्या किंवा इतर उष्ण ठिकाणी पुष्कळ वाक उत्पन्न करवी लागून असेल अशा ठिकाणी वाटरट्यूब बायलर वापरतात. फायरट्यूब बायलरचा बाहेरचा येव पुष्कळ वेळा किंवा बहुतेक सर्व वेळ वाटोळ्याच असतो. पण वाटरट्यूब बायलरना बघ बहुतेककडून नसतोच. ते चौकोनी पत्रे एका ठिकाणी ओडून केलेले असतात. हे पत्रे बायलर बसविण्याच्या आगेवर नेऊन बसविता येत असल्यामुळे बायलर नेण्याआण्यास चांगला सुसुटीत असतो.

येवढ्या वर्जनावरून ट्यूबूलर बायलर चांगले व लॅकशायर अगदी टाकाऊ असे नाही. देहोममध्येही फायदे-तोडे आहेतच विशेषतः पाणी जेथे चांगले नाही, बायलर बारबार साफ करावा लागतो अशा जागी ट्यूबूलर बायलरपेक्षा लॅकशायर बायलरच चांगले यात आत जाऊन साफमफाई करता येते. नवीन निघालेल्या बायलरमध्ये सांधे व रिब्टे फारच कमी असल्यामुळे त्या ठिकाणी गंजणे, धातू राऊन आणि इत्यादि प्रकारही फार थोडे होतात. बायलर अगदी साधा असतो. याच्याउलट वाटरट्यूब बायलरमध्ये कोणताही भाग विपदना असतो दुसऱ्या कोणत्याही भागाला कधीही त्रास न देता पत्रा काढून बसविता येतो व बायलर अगदी कोऱ्यासारखा नसतो. बायलरचे बजन कमी असते, बायलरमध्ये वाकजळदी व कमी कोळशांने तयार होते, बायलरमध्ये पाणी कमीपुरते, बायलर कुटण्याची मंति अगदी कमी असते, व कुटण्यास अपघात होण्याचीही मंति अतिशय कमी असते.

लोकोमोटिव्ह म्हणजे वायवाडीच्या एंजिनचे बायलर हे सर्व फायरट्यूब जातीचे असतात. यांची नळ्या असणारी आगा वाटोळ्या बंधाची असते. आणि कोळसा जळण्याच्या चौकोनी असते व बायलर गाडीवर बसविण्याचे असल्यामुळे आस्त लांबट व अर्धे पण सुसुटीत असतात. याच्या उलट मरीन म्हणजे बोटीत बसविण्याचे बायलर असतात. हेही फायरट्यूब जातीचेच असतात. पण लांबपेक्षा यांची रुंदीच आस्त असते. यांना कोणी र्स्कॉक बायलर असेही म्हणतात. या जातीच्या मोठमोठ्या बायलरमध्ये चारचारीह पुत्रे (आग मारण्याच्या जागा) असतात. वाटरट्यूब बायलर पुष्कळ प्रकारचे असतात; त्यांपैकी काही सरळ नळ्याचे असतात, व काही वाकल्या नळ्याचेही असतात. फलाश म्हणून एक बायलर असतो त्यात एक नळीचे बेटोळेंच असते. यामध्ये एका तोंडांने पाणी येते, व दुसऱ्या तोंडांने वाफ बाहेर निघते काही लहान जातीच्या बायलरमध्ये एकात एक अशा दोन नळ्या असतात. जमिनीवर वापरण्याच्या वागण्या बायलरमध्ये बॅककाक, विलकाक, स्टर्लांग, हार्डन वगैरे बायलर प्रसिद्ध आहेत. व बोटीवर वापरण्याच्या बायलरमध्ये थर्मिक पट व यारी हे बायलर आस्त प्रसिद्ध आहेत. या जातीचे बायलर विशेषकरून सर्व जातीच्या आरमारी बोटीत आस्त व ज्विचर मोठमोठ्या उत्तम व चाळीच्या उताईल्या बोटीत वापरतात. प्रत्येक बायलरमध्ये किती दाबाची वाफ उत्पन्न करावयाची हे त्याच्या पत्र्याची जाडी, लांबी, रुंदी वगैरेवर ठरविलेले असते त्यापेक्षा आस्त वाफ झाल्यास बायलरला अपाय होऊन नये म्हणून आपोआप उघडणारा एक पडदा (ब्रह्म) लाविलेला असतो याला सरक्षक पडदा (सेफ्टी ब्रह्म) असे म्हणतात. हा ओरदार दिवजाना किंवा बजनाने दाबून धरलेला असतो बायलरमध्ये जाण्यासाठी एक मोठे माणूस आत जाऊन एवढे भोक असते त्याला 'मॅन होल' असे म्हणतात तसेच खालच्या बाजूला लहानसे भोक असते, त्याला 'मॅनहोल' असे म्हणतात याशिवाय प्रत्येक बायलरला आत पाणी पाण्यासाठी एक व आत झालेली वाफ बाहेर काढण्यासाठी एक अशी दोन भोके असतात. यावर ब्रह्म बसविलेले असतात. बायलरमध्ये चालू असताना ठराविक उंचीपर्यंत पाणी ठेवलेच पाहिजे. याखाली पाण्याची पातळी आस्त नेम्यास बायलरचे फरू किंवा ट्यूब कुटण्याचा फार संभव असतो. म्हणून पाणी खाली गेल्यास ते बळपे म्हणून एक शिडी किंवा ब्रह्म ठेवलेला असतो. याला हाय व लो-वाटर लेव्हल असे म्हणतात बहुतेक सर्व बायलरना या मोठी असतातच सेफ्टी ब्रह्म व ड्रेनकाक (बायलरमधील पाणी काढण्याचा काक) हे सर्व बायलरना असलेच पाहिजेत.

बायलरमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या वाफेचा दाब दर चौरस इंचास किती अशाचा हे पायलर करताना त्यात जे सामान वापरले असेल त्यावर ठरविलेले असते. फार लहान बायलर

६० पासून १०० फीट दाबाचे असतात अलीकडे सर्वसाधारणपणे मोठे वायलर १५०।२०० फीटपर्यंत दाबाचे वापरला जायला लागले आहेत पुढील ठिकाणी ३०० पासून ३५० फीट दाबाचेही असतात हे बहुतेक वीज उत्पन्न करण्याच्या कारखान्यात आहेत. काही अतिशय मोठ्या वीज उत्पन्न करण्याच्या कारखान्यात ५०० फीट दाबाची वाफ उत्पन्न करण्याचे वायलर चालू आहेत हे सर्व वाटरटूब जगातीचे आहेत. दोन चार मोठ्या पावरस्टेशनमध्ये १२५० फीट दाबाचे वायलर चालण्याचा विचार चालू आहे आणि एका ठिकाणी तर ३००० फीट दाबाच्या वाफेचा वायलर करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. त्यांचे असे म्हणणे आहे की एवढ्या दाबाची वाफ उत्पन्न होण्याच्या वेळी पाण्या मुळीच उकळत नसते व पाण्यापासून एकदम वाफेच उत्पन्न होते [लेखक वा. इ. मनोहर]

वारंगड—बंगालमध्ये पबलपूर जिल्ह्यातील पश्चिम पोटविभाग. क्षेत्रफळ २२१२ चौरस मैल आणि लोकसंख्या (१९११) ४४२१५० आहे पोटविभागात ११६५ खेडी आहेत. मुख्य ठिकाण बारगड, हे खेडे असून तेथील लोकसंख्या ४६०० आहे

वारण—राजपुताना, कोटा सत्थानामध्ये याच नावाच्या जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण हे गाव बाणगंगा नदीच्या काठी कोटा शहरापासून ४५ मैलावर आहे पश्चिमेस अर्ध्या मैलावर भेट दडियन रेल्वेच्या बाजो वारण साठेचा शेंकटा आहे. लोकसंख्या (१९११) १५०० हे गाव चवदाव्या किंवा पंधराव्या शतकात सोडकी राजपुतानी वसविले, व येथे जवळच्या बारा गावांतील लोक राहण्यास आले म्हणून याचे नाव बारणी असे ठेविले हे या सत्थानात व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे व येथील चुनडी बॅंका प्रसिद्ध आहेत

वारपेटा, पाट विभाग—आसामप्रान्तात कामरूप जिल्ह्यातील एक पोटविभाग याचे क्षेत्रफळ १२७४ चौरस मैल असून १९११ साली लोकसंख्या १३११०१ होती. वारपेटा हे मोठे शहर असून विभाग याचे मुख्य ठाणे आहे, शिवाय ४३१ खेडी आहेत.

गा व—हे चौखोला नदीच्या उजव्या तीरावर आहे. लोकसंख्या १००००. १५ व्या शतकाच्या शेवटी शेंकरदेव नावाच्या विष्णुवासे स्थापिलेल्या सत्ताची जागा म्हणून हे प्रसिद्ध आहे सत्तामोबतालाची शमीन पवित्र मानण्यात येते, व तथे दाट वस्ती झाली आहे. गवाळा पुरापासून फार भीति असते. येथे एक इंग्रालय व एक हायस्कूल आहे. १८८६ साली म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली

वारघरटन—हे ग्रामबद्दालाचे मुख्य शहर असून प्रिंटोरियाच्या पूर्वेस रेल्वेने १८३ मैल आहे. १९०४ साली येथील लोकसंख्या २४३१ होती हे समुद्रसपाटीपासून २८२५ फूट उंच असून, कापडबिडीबद्ध आहे कापडबिडीत सोने सापडू लागल्यामुळे १८८६ साली हे शहर अस्तित्वात आले.

१९०२ सालच्या सुद्धात सर जॉन फ्रॅन्के वीथर लोकांना येथून फळवून दिले.

वारघरी—पूर्वेत ईंग्लिश, पश्चिमेस अटलांटिक महासागर, दक्षिणेस साधाराने वाळवंट, व उत्तरेस भूमध्यसमुद्र यांनी मर्यादित झालेल्या उत्तर आफ्रिकेच्या एका भागात वारघरी असे म्हणतात. या भागात मोरोको, अल्जीरिया, त्रिपोली, ट्युनिसिया वगैरे राज्यांचा समावेश होतो. या भागात वारघरी लोक राहतात म्हणून यास वारघरी हे नाव पडले आहे.

या ठिकाणचे, विशेषतः किनाऱ्यावरील लोक फार पुगुतन काळापासून चाचेगिरीचा धंदा करीत असत सतराव्या शतकाचा पूर्वार्ध म्हणजे याच्या सद्दीबी परमावधी होत ज्याचा सामाजिक दर्जा सध्या अतिशय वरिष्ठ असे जर्मन, इटालियन आणि इंग्रज व्यापारी स्वयिच्छा यांचे कैदी होते श्रीमंताना येथे येऊन हे सोडून देत व गरीबांना गुलाम बनवीत ते १८३० त या लोकांचा चाचेगिरीचा धंदा समूळ बंद करण्यात आला

वारमूळ—बाश्मीर सत्थानातील एक गाव लोकसंख्या सुमारे पाच हजार हे गाव होलम नदीकाठचे बंदर असल्यामुळे याला महत्त्व आलेले आहे, वारमूळ येथे धरणीकंप वारंवार होतात १८८५ साली धरणीकंपाने गावाचा बहुतेक नाश झाला होता प्राचीन बराहमूळ या गावाच्या नावावरून वारमूळ हे नाव पडले आहे हल्लीच्या वारमूळ गावी, पूर्वी हबिष्कनावाच्या राजाने वसविलेले हुक्कपूर नावाचे गाव होते.

वारमेर—राजपुताना, जोधपूर सत्थानातील मलानी जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण हे जोधपूर-बिकानेर रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या (१९११) ६३८०. हे शहर तेराव्या शतकात राजा बाहदाने वसविले असे म्हणतात, त्यावरून त्याचे नाव बहारमेर डोंगरी (टॅक्डीवरील किल्ला) असे पडले व त्याचेच वारमेर झाले येथे जातां तयार होतात व तीं सर्व बाहेर पाठविली जातात वारमेर हे मलानीमधील एका प्रसुत जहागिरीचे नाव आहे.

वारचळ—एक जात. याची वस्ती पंजाब (६५६५०) व बाश्मीर सत्थानात (११३५५) आहे हिंदु व मुसलमानी अशा दोन्ही धर्मांचे अनुयायी या जातीत आढळतात. उंच टेकण्यावर राहणाऱ्या लोकांना वारचळ म्हणतात. चाभीर लोकांप्रमाणे हे लोक हलक्या जातीचे असून ते मोलमजुरी व गवत विकण्याचा धंदा करतात.

वारसिलोना—स्पेनमधील बारसिलोना प्रांताची राजधानी. येथील लोकसंख्या १९२३ साली ७६०५७२ होती बारसिलोना हे स्पेनमधील भरभराटीत असलेले शहर असून भूमध्यसमुद्रावरील मुख्य बंदर आहे या शहराचे जुने शहर व नवे शहर असे दोन भाग आहेत पहिल्यात पौरस्य पद्धतीवर इमारती बांधलेल्या आहेत व दुसऱ्यात ईंग्लिश पद्धतीवर बांधलेल्या आहेत शिक्षणसंस्थांची सद्या पूर्वापासून

पुष्कळ आहे. १४३० साली येथे विश्वविद्यालय स्थापनांत आले यावेळाच येथे सृष्टिशास्त्र, वैद्यकी व सार्वजनिक दवाखान्यांची विद्यालये असून बहिरे, मुके यांची शाळा व शिक्षणसंस्था आहेत. प्रथम वारवंकीना हे नावले पंदर नव्वते परंतु पुढे त्यांत लुधाराचा होऊन ते उत्तम बंदर सार्ले. पूर्वीपासून वारवंकीला हे व्यापारी व येथील स्थानमधील मुख्य ठिकाण आहे कापूस, रेशीम व लकडा यांचे सुत काढणे व विणणे हे येथील मुख्य धंदू आहेत. येथे 'इथुब' रेल्वे रुक्ती व पारलगांत आली आहे.

वारवंकी—संयुक्तप्रांत. कैलाश विद्यापीठांत एक जिल्हा, क्षेत्रफळ १७५८ चौरस मैल या जिल्ह्याची मर्याद सुवात, पाणी वाहून जाण्याची सोय चांगली, व पाण्याचा पुरवठा असून, लोक काटकसरी व उद्योगी असल्यामुळे हा जिल्हा चांगला मरमरादीत आहे पोसा वंदीशिवाय, गैमाता व तिला मिळणाऱ्या रेंव व कट्याची या येथे हा जिल्ह्यातून वाहतात. पोसा नदीच्या काठचे काही सगळ प्रदेस सोडून इतर जिल्ह्यांची हवा कार निरोगी आहे वारवंकी पासून सरासरी ४० इंच पडतो.

इतिहास.—या जिल्ह्याचा प्राचीन इतिहास अवगत नाही अथवा प्राताचा बहुतेक भाग काहीच करण्यापूर्वी मुसलमानांनी हा प्रदेश घेतला होता सध्या फार यांना वंही दिवस आपली गजाली तशीच येथे नेली होती. पवराच्या घातकांत येथे जोनपूर व दिला येथील राज्यामध्ये हलाया सुरू होत्या. लकडाच्या राज्यात हा जिल्हा अयोध्येच्या सुभातील ललता व अयोध्या या सरकरांमध्ये विभागला होता, व माणिकपूर अलाहाबादकडे होते याच वेळी या जिल्ह्यात आलेले रायबाळ नावाचे लोक पुढे (१७५१ त) अयोध्येच्या नबाबाविरुद्ध झडले पण त्यांचा योद्धा होता, व त्यावर महाराष्ट्राला पुष्कळ वर्षे मुकायें लागले १९ व्या शतकाच्या प्रयत्नांनंतर, अयोध्येची राज्यव्यवस्था कमजोर झाल्यावर रायबाळांनी आपल्या सर्व जहागिरी परत मिळविल्या. स. १८५६ त हा जिल्हा इंग्रजांच्या ताब्यात आला १८५८ सालच्या घडता हा जिल्हा सामील झाला होता परंतु येथून फारसा अडथळा झाला नाही लोकसंख्या जिल्ह्याची (१९०१) १,०२,९९५४ लोकसंख्या ८३ लोक हिंदू व लोक १० मुसलमान आहेत. येथे अथवा नावाची हिंदी भाषेची पोडनापा वाळते, शिकरा व.८ पुण्याची लिहितावाचता येते. तांदूळ, हरभरा, व गहू हे या जिल्ह्यातील मुख्य पिके आहेत. कापसाचे व्यापक विणणे हा येथील मुख्य धंदू आहे नबाबांच्या येथे उत्तम वीट तयार होते बहारांम पोड येथे लोरांडी चरक करण्याचा कारखाना आहे यावेळाच पितळेची भांडी, कुलूपे, अडकिले बनेरे जिवस एक दोन ठिकाणी होतात

वारवंकी—सुबद शहावा, पुणे जिल्ह्यामध्ये, मिमयडी तालुक्यातील एक गांव. हे पुण्यापासून ५० मैलांवर आहे.

लोकसंख्या सुमारे दहा हजार, येथे एक दवाखाना व हायस्कूल आहे. गावाजवळच साखर तयार करण्याचा मोठा कारखाना आहे येथे लुध्याचा मोठा व्यापार चालतो रेशीम काठी पोतरणोडे चांगले निघतात या गावी चायनी नाइकाच्या पदवी प्रसिद्ध कोरपूर कवि रहात असत

वार मावळें— वारा मावळ पुण्याच्या वारा मावळ जुनराखाडी व लसे तागाची माळसण्याच्या पोवाडयात म्हाळें आहे. हिरवळ मावळातील बांदल देशमुखाच्या एका सनदपत्रात (१६१४) वारा मावळें हे शब्द आहेत असे रा राजवाडे सांगतात शिवाजीच्या वेळी जुनरापासून वाकणपूर्यत व पुण्यापासून शिरवळापर्यंत चौवीस मावळें प्रसिद्ध होती जुनरापासून वाकणपूर्यत पुढील मावळें प्रसिद्ध होती— (१) शिवनेर, (२) जुनेर, (३) मिननेर, (४) पोडनेर, (५) भीमनेर, (६) मामनेर, (७) जामनेर, (८) पिंपळनेर, (९) पारनेर, (१०) सिन्नर, (११) संगमनेर व (१२) अकोलेनेर. ही वारा नेरें-नेहेरे लसे मावळें प्रसिद्ध आहेत.

पुण्यातील वारा मावळें पुढीलप्रमाणे आहेत :— (१) अंदरमावळ, (२) नागेमावळ, (३) पवनमावळ, (४) पोडमावळ, (५) पोडखोरे, (६) मोतमावळ, (७) मुठेमावळ, (८) गुसळमावळ, (९) वेळवेडमावळ, (१०) मोरखोरे, (११) शिवतराखोरे व (१२) हिरवळमावळ.

वारिया संस्थान (देवगड वारिया)—मुंबई इलाख्यात रेवाळीमधील एक संस्थान याचे क्षेत्रफळ ८११ चौस मैल आहे पूर्वे व पाश्चिमे पवमहाल हा जिल्हा जिल्हा, उत्तरे सजेली संस्थान, व दक्षिणे छोटाउदेपूर संस्थान यांची उत्तरेपासून दक्षिणेपर्यंतची लांबी १९ मैल आहे दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे हॉगार आहेत व पार्थमेकडे सपाट मैदान आहे यात जंगल पुष्कळ आहे व हवा सदैव असून पोचत आहे, तापाची साय येथेही असते वारियाचे जहागीरदार नव्हाय रजपूत आहेत, १२४४ च्या सुमारास मुघलमहानांनी यास दक्षिणेकडे हाकून दिले अथवा, व त्यानंतर त्यांनी चपानेर शहर व जिझा हस्तगत केला असावा तेथे त्यांनी स १४८४ पर्यंत राज्य केले व महमूद बेगडाचे त्याच पराजय केल्यानंतर त्यास तेथून जावे लागले या दशाच्या दोन शतकांपेक्षा एका काळाने छोटाउदेपूरचे घराणे व दुसरी वारियाचे घराणे स्थापन केले स १८९५ पर्यंत हे संस्थान थेट इंडिया एजन्सीचा भाग होता, परंतु नंतर ते मुंबईइलाखाला चालवण्यात आले या जहागीरदारांना देवगड वारियाचा महा.राज्य असे म्हणतात, व त्याला १ तोपाची सलामी मिळते याचा दत्तक येथ्यांची घराणची आहे कल्याचे महाराज महाराजक रणजितसिंगा हे आहेत यांनी महायुद्धांत व १९१९ च्या अफगाणयुद्धांत प्रत्यक्ष भाग घेतला होता. सध्याला देवगड वारिया राजधानी व ४८३ हेडी असून एकंदर लोकसंख्या (१९२१) १३०३९१ लोकसंख्येची मिल्म,कोळे व नाइका या सुट्टी जाती होत मुख्य पिके

महं, हरमरा, द्विदलधान्यं, मका, संस्थानांत खाणी व उद्योग-
धंदेहि नाहींत संस्थानिकाला प्रजेच्या सर्व गुण्यांची वषट्की
कल्याणां अर्थिकार आहे. संस्थानचे उत्पन्न ८ लाखांचे आहे.
या संस्थानच्या हद्दीतून माळवा व गुजराथ यांच्यामधील
मुख्य रस्त्याचा काही भाग गेलला आहे. रयाला बारियापासून
७ मैल आधीचा रस्ता येऊन मिळतो. १८९२ पासून आर्वे-
गोप्रा रेल्वे रतलासंपर्यंत गेली आहे; ही या संस्थानांतून जाते.
येथे एक संस्थानचा दवाखाना मुलांच्या बारा शाळा व एक
मुलांची शाळा आहे.

बारिसाल—बंगाल सरकारने मिह्याचे मुख्य ठिकाण.
हे बारिसाल नदीच्या पश्चिमातीरावर आहे. लोकसंख्या सुमारे
२३ हजार. अठराव्या शतकाच्या मध्यांत बारिसाल येथे
महत्त्वाची मिठाची चौकी होती, व येथे मिठावर कर गोळा
करीत असत. १८७६ साली बारिसाल येथे अगुनिसिपाळिटी
स्थापन झाली. शहरातील रस्ते रेंद व सरळ असून चांगले
देवलेले आहेत. येथे १८७५ साली स्थापिलेले सार्वजनिक
बाबनालय आहे. येथे दिवस मोहन कॉलेज, पांच ह्यामजुले,
पहिल्या प्रतीने एक कॉलेज व एक औद्योगिक शाळा
आहे.

बारी—ह्या जातीत देशावरचे सूर्यवंशी, सुरज, बारी,
बई, ताबोळी, पाटोल, महाजन वगैरे नांवें आहेत. रुबे हिंदु-
स्थानात ह्या जातीची सुमारे १५ लक्ष लोकसंख्या असावी
असा अंदाज आहे. हे लोक हिंदुस्थानाच्या सर्व भागात
विरळ आहेत. त्यात मुख्यांर बन्हाडात अंजनगांवबारी,
बडनेरा, शिरसगांव, अंजनगांवसुरभी, वरुड व खानदेशात
बळगांव, शिरसोली, धुले, वगैरे ठिकाणी या जातीचा भरणा
विशेष मोठय प्रमाणावर आहे. तसेच मद्रास, मुंबई, पुणे,
बरोई, दारका वगैरे ठिकाणी हे लोक आहेत. तसेच संयुक्त-
प्रांत, मध्यहिंदुस्थान, बंगाल, ओरिसा, या प्रांतांतूनहि हे
लोक थोड्याप्रकार प्रमाणांत आहेत.

या जातीत फार प्राचीन काळापासून आपसातलि कठोरी
पंचमार्फत मित्रविण्याची वृद्धिवाट आहे. पंचायतीस अवयव
निवडीत नाहींत. वादाचा निकाल बहुमतानेच होतो व
कोणीहि पंच वंशपरंपरेने नसतो. ह्या जातीच्या कंडातुंग बहु-
तेक ठिकाणी पानाच्या व्यापाऱ्यांकरिता धर्मशाळा, सराया
वगैरे इमारती व जनावरांकरिता विहीरी, दौद (पाणपोया)
वगैरे बांधलेले आहेत. फोटे कोटे जातीच्या कंडातुन बाणाडवी
अभिनाहि घेतलेल्या आहेत. या रंग इमारतीवर जातीतील
प्रमुख पंचाची देखरेख असते. जातीचे नियम उल्लंघन
करणाऱ्यांस दंड, बहिष्कार, पंचगमयावस्थित, छौर, जेवण,
कोटांगण वगैरे शिक्षा देतात

या जातीचे काही वाचतात माळी, देशमुख, व राठोड
वगैरे जातीची थोडे फार साम्य आहे. ब्राह्मण, पंचाळ, सोनार
यांचे अन्न सर्व वेतात. कांटे तिराळे इणवी, कानडी, फुड-
माळी, जंगम यांच्याहि हातचे अन्न खातात. या जातीपैकी

काही पोटभेद उपलब्ध आहेत ते येणेंप्रमाणे:—(१) सूर्य-
वंशीय, (२) गोलायत, (३) ओय किंवा भोज, (४) पुनम (पुथ-
वान) (५) गिलायत, (६) चव-पोशी, (७) कुमार, (८) तारे, (९)
त्रिकुटे, (१०) गोपळे बारी; यापैकी कोणत्याच जातीत परस्पर
छमयवहार होत नाहीं. ब्राह्मणांकडून सर्व धार्मिक विधी
होतात. कवित प्रसंगी ब्राह्मण नसल्यास जातीचे पंच बहु-
मताने विधी उरडून घेतात.

जातीविषय अपराधांचा निकाल माग करत. धर्मविषय
अपराधाबद्दल ब्राह्मणांची समीत घेतात. कृपशुद्धि, पशुदोष,
अशौच, वृद्धि वगैरे प्रसंगी शास्त्राधारें ब्राह्मण ठरवितो
तो निकाल मान्य होतो तिथिनिष्ठय ब्राह्मण करतात. इतर
प्रसंगी जातीचे पंच देतलि तो निकाल मान्य होतो. आपण
मूळचे क्षत्रिय (सूर्यवंशीय) आहोत असे बारी लोक
सांगतात.

गेल्या तीन-चारशें वर्षांपासून ह्या जातीचे स्थलांतर फारचें
झाले नाहीं. या पूर्वी हे लोक पैठणाकडून खानदेश, बन्हाड-
कडे आले अत यांच्या वंशावळीच्या बाबत लिहिलेले आहे.
या जातीत पुनर्विवाहाची जाल फार जुनी आहे. विशेष
पुनर्विवाह करणे भाग पाडितात तेव्हा त्यांच्या पोटापा-
याची निराळी तजवीज करावी लागत नाहीं. [१. नारायण
पक्षीरगी साहे (अंजनगांव बारी) व हंकराजी बापुनाजी
सायदे (बडनेरा) यांकडून आपलेल्या माहितीचा उप-
योग केला आहे.]

बार्की (आधुनिक मज) —आफ्रिका. हे बायरीनी देशात
लि. पू ६ व्या शतकाच्या मध्यात वसतिलेले प्राचीन शहर
असून याची मरभराट फार लवकर झाली. बायरीनी शहरा-
खोबर याची स्पर्धा असून पश्चिमेकडील भागाला बाकीप्रांत
म्हणत. हे नांव सध्या सर्व बेगझीप्रांताला लावतात. दुसऱ्या
असेमिलोसच्या जुलमाळा पासून पळून गेलेल्या प्रीकांनी हे
शहर वसविले असे म्हणतात परंतु साधारणतः हे लिबियन
शहर होते. तिथल्या असेमिलोसची आई फेरिटिसा हिच्या आमे-
प्रणाबद्ध इराणी लोकांनी ६७५ शतकाच्या अखेरीस हे शहर
लुटून बऱ्याच कैद्यांना बेकिऱ्यांत नेले. टॉलेमीच्या अंमला-
खाली याचा व्हास होऊन टॉलेमीवंदरांन याची जाणा पट-
कावली. अरबांनी ह्या प्रांत मिळत्यावर (इ. स. ६४१) हे
शहर सिरिनेकाची राजधानी बनले. आज मजें हे खंड असून
राज्यकारागाराचे मुख्य ठिकाण आहे व येथे किष्ता व दिवेंदी
आहे. रोमन व अरब यांच्या वेळचे काही अवशेष आहेत.
येथील तांबडी जमीन सुपीक आहे पण तिची मशागत
बायली होत नाहीं.

याडोली—मुंबई प्रांतात, सुरत जिल्ह्यामधील याच
नावाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे तासोव्होले रेल्वेने
स्टेशन असून, सुरतपासून १९ मैलावर आहे. लोकसंख्या
सुमारे पांच हजार. येथे ४०० वर्षांचे जुने कदारेश्वराचे देवा-
लय आहे-तेथे वार्षिक जत्रा भरते.

बार्बाडोस—बार्बाडोस हे मॅट्रिड बेस्टईडची एक बेट असून सेंट व्हिन्सेंटच्या पूर्वेस ७८ मैलावर आहे हे उत्तर अक्षांश १३° ४' व पश्चिम रेखांश ४९° ३३' यांवर असून क्षेत्रफळ १६६ चौरस मैल आहे ह्या बेटाच्या समुद्र-किनार्याभोवती पोवळगाचे खडक आहेत. नैऋत्य किनार्यावर कार्लोसचे नावने नैसर्गिक भूमे सहान येदर आहे येथील हवा चांगली आहे. दरवर्षी पाऊस सुमारे ६० इंच पडतो साखर व कापूस याची लागवड मोठ्या प्रमाणावर होते. याशिवाय दारू, रासायनिक द्रव्ये, धर्त व तेंपासू यांचे कारखाने आहेत. या बेटासाठी व्यापारी यांमार्फत व इंग्लंड मधुन सरभाने, कॅनडा व इतर बेस्टईडअथे यांच्याशी व्यवहार चालतो.

येथे १३४ प्राथमिक शाळा, ६ दुय्यम शाळा, ३ हाय-स्कूल व एक कॉलेज असून ६ वृत्तपत्रे चालतात. ह्या बेटांत प्रतिनिधिक संस्था आहेत परंतु अद्यावरीची राज्यपद्धति नाही. बांधकामास कायदा रद्द करण्याचा हक्क असून, साधारण-सरकार अजिंक्यार रंगीतकरून इतर अधिकाऱ्यांची नेमणूक करते बेटासाठी एक गव्हर्नर असतो दिवाय बार्थोमारी कौन्सिल, ९ सरकारी नियुक्त समासदायक यदेकीनिसल व प्रति निर्भीमंडळ अशा संस्था आहेत बेस्टईडच्या राजाजय शेतकीसाठीचे मुख्य ठिकाण बार्बाडोस आहे. लोकसंख्येत नोमी लोहाचे जास्त प्रमाण आहे. एंफंदर लोकसंख्या (१९११) १५६९११. मिगडाऊन (१९४६) हे राजधानीचे शहर आहे.

ह्या बेटांत प्रथम पोर्तुगीज लोक आले १६३५ साली मॅट्रिडोनी प्रथम बसावत गेली १८ व्या शतकातील युरोपीय युद्धे, अमेरिकेचे स्वातंत्र्य युद्ध वगैरे मुळात बार्बाडोस बेटाला बराच त्रास झाला. ह्या बेटावर बादल कार होतात.

बालो, सर जॉर्ज (१७९२-१८४७)—ऑगोस्टि-यन मुसरी व हिंदुस्थानचा एक जनरल १८०५ साली लॉर्ड कॉर्नवॉलिस गाजीपूर येथे मृत्यु पावल्यामुळे, बालो यास त्याच्या आई गव्हर्नर जनरल नेमण्यात आले त्याने स्थानिक संस्थानिकांच्या मांडणात न पडण्याचे धोरण सुरू करून बालू असलेली युद्धे एकदम बंद करून तह घेले. त्याच्या वेळी झालेली विदेशी गोष्ट म्हणजे बेळोर येथील सिपायांचा दंग (१० जुलै १८०६) होय कॅनल थिस्टोनी हा दंग मोहून शिष्टाचार घड्यातील संकट व कलकत्त्यास पाठ-विते. या बेळोरच्या दंगामुळे 'होम गव्हर्नमेंट' ने बालो यास गव्हर्नर जनरलच्या जागेवरून बर्मी वरून, त्याच्या आई 'बोर्ड ऑफ कंट्रोल' सभेचा अध्यक्ष राईट मिंटो याची नेमणूक केली. पुढे बालो दिवस हा मद्रासचा गव्हर्नर होता. १८१९ साली, त्याचा बारभार पदेत न पडल्यामुळे त्यास विलायतेत बोलविण्यात आले, (एन्सा मॅट्रिडिआ; सिध)

बादली, ता लु का—मुंबई इलाखा, सोलापूर जिल्ह्यातील तालुका याच्या बोर्हो बार्जस निगमाचा मुख्य असून याचे क्षेत्रफळ ५९७ चौस मैल आहे यात दोन शहरे (बाशो व गैराम) असून ३२१ खेडी आहेत १९११ साली लोकसंख्या १३२८१५ जिल्ह्यात सोलापूर तालुक्यासारखे त्याच तालुक्यांत नेहण्यासाठी पार आहे. तालुक्यांत लहान नद्या पुष्कळ असून, जंगलही बरीच आहेत ह्यापाणी चांगले असून सोलापूर जिल्ह्यातील इतर भागांपेक्षा येथे पाऊस नियमित व पुष्कळ पडतो.

बा व—ह्यापासारेचे मुख्य ठिकाण आहे येथून कापूस, मसल, ज्वारी वगैरे माल मुंबईस व इतर ठिकाणीही पुष्कळ जातो. ग्रेट इंडियन पेनिंग्युला रेल्वे स्टेशनवर कुडवाही म्हणून स्टेशन आहे, व तेथून शहरीपर्यंत १८९७ साली बाशो स्टेट रेल्वे सुरू करण्यात आली येथे भगवानाचे प्राचीन देऊळ आहे. १८६५ साली म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे कापडार्या हीन गिरण्या आहेत.

बायट, पो ट वि आ ग—बिहार-ओरिसा. पाटणा जिल्ह्याचा ईशान्येकडील पोटविभाग क्षेत्रफळ ५९२ चौरस मैल, लोकसंख्या (१९११) ३७८६२१ हा पोटविभाग गयेच्या काठी असून या प्रदेशातून गयेचे पुष्कळ कांटे जातील. यामध्ये बाहू (मुख्य ठिकाण) व मोकामिह ही मोठी गावे व १००५ लहान आहेत

बा व—बायट पोटविभागाचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या नऊ हजार इत इथे रेल्वे स्टेशन आहे हे वलकत्यापासून १९९ मैल आहे येथे जमेलीच तेल चांगले तयार होते. येथे १८७० साली म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली.

बालकंपयातरोग (कोरी)—हा वातरोग बहुतकरून वायवयात आढळतो व त्याचे मुख्य लक्षण हे की सर्व शरीरातील स्नायूंना धुन घेऊन आल्याप्रमाणे हलतात.

बा र ने.—नऊ ते बारा वर्षांपर्यंत म्हणजे बालवयात पहिले दोत घडून आऊन नवे दोत येण्याच्या प्रमाणात हा रोग विशेष आढळतो अति लहान संकरात व जेव्हा बौध्नावस्था प्राप्त होते त्या अवस्था वर्षांपूर्वी मुलांना हा रोग झाल्याचे पत्तर करून पहाण्यात येत नाही, पण या निगमास अपवादही बरेच सापडतात. सुखीमर्त्य हा वातरोग जितक्या प्रमाणात आढळतो त्यापेक्षा मुलांना तो झालेला दुपट अधिक प्रमाणात आढळतो. अगोदर प्रकृति बाई कारणामुळे अशा प्रकारे होऊन त्यात पूर्वानुवंशिक वातरोग होण्याची साहजिक प्रवृत्ति असल्यास त्या मुलांना हा रोग होतो. या रोगाचा आरंभ होण्यास तात्काळिक निमित्त, मति, मुलास कठोरपणे वागावे किंवा त्यास अतिप्रथम पडणे, अपुरे अन्न, मनास आवत शरीरास कोणत्याही प्रकारची फाजल दगदग, काळजी अथवा थम राहणे एखाद्या दुष्टते होऊन त्यामुळे मनाचा संकोच होऊन दुखणे अथवा पुनर्दोष, पोदोत

जंत होणे, इत्यादि दूरस्थ परंतु संक्षोभ करणारी कन्ये कारणे हां रोगाचे निमित्त होऊ शकतात. गरोरूपणामध्ये हा वातरोग शास्त्राची उदाहरणे पहाण्यात येतात. संघियत वायुरोगाचा व या रोगाचा निकट संबंध व वदाचित् काय- कारणभाव असावा असा अनेकदा अनुभव आल्याचे सिद्ध होऊन तो संघेय वैद्यशास्त्रात त्याच शाखा आहे. कारण रोगी मूल पूर्वी या रोगाने आजारी होतें असा पूर्वनिर्हास बहुधा सापडतो किंवा संघिवातवायुरोग मुलास प्रथम होतो व त्यात झटके आल्याप्रमाणे रोग्याच्या इच्छाविरुद्ध त्याचे स्नायू दृळ लागतात, यावरून या रोगाचा आरंभहि एखाद्या वेळी त्या रोगातच होतो. शिवाय संघियत वायूमध्ये ज्याप्रमाणे हृदयातील एक अगर अधिक पडते मिषतात, त्याप्रमाणे ते हा रोग शास्त्रामुळेहि विचडतात. हा रोग ज्याच्यायोगे होतो असा रोगजंतु पोईडन व पेन यार्नो शोषून काढून घालून लोकांना त्याचे अस्तित्व सिद्ध करून दाखविले आहे. यामुळे हा रोग अमल स्पर्शसंचारी असावा असा विवेक वैद्यांना तर्क आहे.

रो ग ल क्ष णे—भौति वगैरे कारणांचे निमित्त होऊन रोगाच्या लक्षणास आरंभ होत असल्याचे आढळून आले आहे; तथापि तसे कारण न होतो पावकासापणे आपोआप रोगलक्षणाचा आरंभ अनेक रोग्यात आढळतो. रोगाच्या पूर्ववर्धित मूल अंमळ असाच होऊन त्याच्या स्वभावात विडखोरपणा, लहर व औदस्य असल्याचे दिसून येते, व लक्षात येण्यासारखे पाहिले लक्षण म्हणजे मूल काबरे बाबरे होऊन त्यात एकदम सर्वांग दिवा वाही विशिष्ट आग हलविण्याचा व छा लागला आहे असे वाटते. कधी मूत्र चाल- तांना एकच पाय सरपटत चालत असल्याचे नजरेस येते यानंतर आरंभी तरी ये स्नायू अपोआप शास्त्रात ते फक्त एका हाताचे किंवा पायाचे; मात्र त्यानंतर रोगाच्या पूर्णवर्धितहि त्या अवस्थापुरताच स्नायुकुप असतो किंवा अनेक ठिकाणी स्नायुकुप घुसू होतो, पण त्यातल्या त्यात उरव्या अगर उरव्या भागास असा वंघ विशेष स्पष्ट असतो तसा तो विरुद्ध वाजून नसतो. रोग पूर्णवस्थेस पांचला म्हणजे मूल उमे अणो किंवा बसलेले अणो ते संघपणे स्वस्थ बसत नाही, तर एकदा एक पाय नाही तर दोन हालवील व लगेच दुसरा हातपाय, नंतर दुसरा कोणतातरी शरीराचा भाग—याप्रमाणे त्याचा अंगनाचरेपणा चालू असतो, कधी तांडव वाकडेंतिक्कट कर- व्याचा वाळा त्यास लागतो. या लक्षणावरून रोग औदख- व्यास कठिण पडत नाही. असा वाळा लागण्याचे कारण वातामुळे स्नायूंची बेधेस्त हालचाल हे होय. मूल आपण होऊन एखादी हालचाल काही विशिष्ट कार्य करण्यासाठी करू लागते तेव्हा अगर परकी माणसे त्याच्या हालचालीकडे निरखून पाहू लागली म्हणजे त्या मुलाचे हे अंगनाचरेपण अगर वाळा अधिकच वाढतो, कारण स्नायूंचे त्याचा तावा कमोच असतो. मुलाचे बोलणेहि चमत्कारीक येतं याचे

कारण वातामुळे त्याच्या भिन्नत जडत्व येतं हे एक व त्यामुळे ती अनेकलक्षणे आत भास येत असताच शब्दांचाच कारतो, पोटात अन्न जाण्याचीहि अदृक् पडते; कारण घात सांडाशा पोचपर्यंत तो बराचसा काळतो व शिवाय अन्न गिळ-ण्याचे स्नायू वातामुळे ही क्रिया जोट करीत नाहीत. मुलास जीव दासिपभास सांगितले म्हणजे मोठय; मुक्तिलीन फांपत कांपत तो जीव बाहेर काढून दाखवितो न दाखवितो तोच तो पुन्हा आत नेतो चालण्यामध्ये व इतर हालचाल करण्या- मध्ये हा स्नायूच्या बेधेस्तपणामुळे मुलाच्या चलण्यात, वागण्यात व हालचालीत लक्षात येण्यायोग्यता बेडीलपणा दिसून येतो. चालताना मूल बोडसे चालतं, रंतर अडख-ल्याप्रमाणे जरा थांबतं, नंतर काही वेळ उरव्यामारीत चालतं व या अशा चालीमुळे पायात पाय पोटातून पुन्हा अडखळून थांबतं एकदंरात रुवे स्नायूंची क्रिया रोग्याच्या मनाप्रमाणे न वास्तवा हर्षिताशी यदृच्छेने चालते, व म्हणून एका वाकड- राने या रोगात " स्नायूंना वेड लागतं " असे विनोदाने म्हटले आहे, त्या म्हणण्यात यथैव सत्य आहे अमुक एक ठरलेली क्रिया करावयाची अशी निश्चित क्रिया रोग्याबद्दल घडत नाही; कारण त्याच्या प्रत्येक स्नायूचा कल जणू काय स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे वागण्याचा अस्वस्थामुळे रोग्यास सहज व सफाईने हालचाली करता येत नाहीत. इत्याद्या बगैरे शरीरातील अनेकलक्ष स्नायूंच्या ठाविक गतीमध्ये मात्र बदल होत नाही हा विशेष लक्षात ठेवण्यासारखा आहे, तथापि स्नायूंना अन्य तऱ्हेने विकृति या रोगातहि (संघिरोगात होते तशी) होते, व त्यामुळे कायमचा हृदयरोग जडतो. रोगाचे स्वरूप विशेष तीव्र असल्यास त्या रोग्याचे वेदादी नडत व त्याची श्रुतिविहि बरीच खालावलेली दिसते, परंतु औषेमध्ये मात्र रोगाची लक्षणे सौम्य असतात. रोग्याच्या स्वभावात व मनोरचनेत बदल होतो. मूल रागदोभादि मनोघर्षास लवकर विचारवश होऊन विडखोर व अमळ वेडसर व दिवण्यात पावळत दिसते. तथापि हा वाह फरक कायमचा नसतो व अजसरा रोग कधी होतो तसतशी चर्चे- तहि सुधारणा होते. कचित्प्रसंगी या रोगाचे स्वरूप इतकें तीव्र असलेले आढळते की रोग्यास स्नायूंच्या हालचालीमुळे इबा हांके नये म्हणून मुद्रास त्याचे हातपाय बांधून ठेवून अगर त्यास मूल येण्याचे औषध हुंगवून स्वस्थ ठेवावे लागते. असले रोगी अवस्थाय असतात. कारण त्यांना झोप येत नाही, उत्तरोत्तर त्याची शक्ति क्षीण होत जाऊन शेवटी ते मरण पावतात. परंतु असले अपवादामुक्त काही रोगी वगळले असता बहुतेक रोग्यांची लक्षणे एक दोन महिने किंवा काही आस्त काळ टिकून नंतर एवढी थोड्या किंवा बऱ्याच कालानंतर रोग्यास पूर्ण आराम पडतो.

औषधोपचार.—या रोगावर पुष्कळ औषधे प्रचारात आहेत पण त्यांचा यत्ना उपयोग कितपत होतो याची कान- वाच आहे कारण असे पाहिले आहे की रोग्यास आरोग्यवर्धक

परिस्थितीत ठेविण्याने रोग आपोआप बरा होण्याच्या, रूपास आगतो ही गोष्ट सदां च्यानांत ठेविणी पाहिजे. म्हणून रोग्यास पनेल व इनेल असें हुलकें पण पौष्टिक अन्न घ्यावे. रूपाच्या मनास घ्रास, शोभ वगैरे न होईल असा वेदोबस्त राखावा. मग बगैरे रूपाचे कोठ्यात किंवा अन्य ठिकाणी काही विहिति असल्यास ती बरी करून त्याची एकंदर प्रकृति सुधारवी. लक्षणें जरा तीव्र असतील तरच माध्य रोग्यास भुरगाराही किंवा प्रसेवविशेषी अंधकृपातुनहि हुलें देऊं नये. परंतु हे कारण संपेले म्हणजे होणा होईल तें शिदक्या लवकर रोग्यास उबवण्या हवेंत घालण्याचा व्यायाम येण्यासाठीं जाता येईल तिउपया लवकर रूपास दिवण्याची मोफळीक घ्यावी. पण कोणी एका प्रसिद्ध वैद्याच्या सते वेयर भिचेलच्या पद-तिनुसार रोग्यास महिना दीडमहिना वळेनच पूर्ण निघाति पेऊं घावी व निमनून ठेवावा. व त्या अवधीत रूपास बिल-कुल हिई किंल देऊं नये. सोमल, लोह व रंग ग्याचे क्षार व भर्मे एकंदर प्रकृति सुधारून रक्षात इष्ट सुधारणा घडवून आगून बाकि बाधितात म्हणून तीं घावीत. सोडासिलिसिलेट हे औषध संधिवातावर रामबाण आहे म्हणून तें यादि रोगात घावे असें काही बाकटाचे मत आहे. बर्गट, कपाकर मोनोत्रोमेड व कडत पाण्यान फरक्याची घडी भिजवून शेक करणें हे उपाय कोणी पसंत कारतात. दिवसतून पाटीच्या कड्यावर दोन-त्रेड्या इंधन या औषधाच्या दुपटाचा वर्षाव केल्यानें स्नायूच्या वेव्याशेंदच्या हालचाली यावतात असा अनुभव आहे संधिवाताची पोव्याश मोमाइड भयवा क्षोराल ईस्ट हे औषध चागलें आहे. रोग जुनाट होऊं लागल्यास हवा-पलड करून रोग्यास सौम्य तऱ्हेची ताकीम करग्यास शिफ-वावे. विजेवा पेटी लावून किंवा अंग माहितागाराकडून चाल-विहगानें फावदा होती. या उपायानें रोग बरा झाल्यानंतर काही काळपर्यंत रोग्याच्या मनास चडच राग न येईल अशी खबरदारी घेवावी. कारण रूपाची मनःस्थिति व मज्जाशक्ति लवकर खंडोस पावते. रूपास अति अभ्यास किंवा शारीरिक धम करूं देऊं नयेत.

चालघोर—एकाउट १९१.

चालाघाट—(१) नन्दाबर्मण्य अजिण्याच्याबरोल उंचव-टयावा प्रदेश. हा दख्खनच्या बोंगोरसपाटीचा अवघी उत्तरेकडील भाग होय.

(२) म्हेर आणि बजरी याचा ईशान्य भाग, आणि अनंतपुर, कर्जुळ व कडग्या हे मराठेचे मिळतेमिलून होणाऱ्या प्रदेशाला विनापूरच्या मुसलमानांनीं चालाघाट असें नांव दिले आहे.

(३) हेडवाड संस्थानच्या पश्चिमाधीमर्ष असलेली एक बोंगोरोची राग.

(४) मध्यप्रान्तांत, नागपूर विभागामधील एक जिल्हा. चालाघाट, मि. बहा.—मध्यप्रान्त. नागपूर विभागातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ३१३३ चौरस मैल आहे. हा

जिल्हा बहुतेक पाह्याडी आहे. यांतोळ मुख्य नद्या वेनगंगा व हिच्या साप्ता वागनदी, नहरा, उस्काळ, मसमार, माहाकरा इत्यादि. तशाच नर्मदेच्या शाखाहि या जिल्ह्या-तून वाहतात. रूपाची नावे वेमर, हालन व अमुनिया ही आहेत. यांत विरिणीयें मंगल आहे सागवान फार कमी आहे. पण सावई विठुल आहे या ठिकाणी कट्टेमास उत्तम प्रकारचा मिळतो. या जंगलांत बाप, चित्ते, अमरल, तरस आणि सर्प ही विषुल आहेत.

लोखंड पुच्छळ मिळतें सोनें कोठ कोठें देव, सोन, सोन-बेरा व नहरा या नद्यांत सापडतें रूपावप्रमाणें मेह, सुर्मा व अन्नक हेहि सापडतात. म्हांगनी व रेंवाकडूट या धातू हल्लीं त्या जिल्ह्यांत सापडू लागल्या आहेत. कापड विणणें, पितळेचीं भांडी करणें, कांचेच्या वागल्या करणें इत्यादि व्यापार येथे चालू आहेत. या जिल्ह्यात हल्लीं रेंवेचे सालीं असून तो गोंदियावासून जवळपुरात जाते भाताचे उपास विशेष आहे, पण गडू बगैरे इतर धान्येहि होतात. येथील लोकांमध्यें गोंड व रूपाचे पोटेमेड याचोच संघटा जास्त आहे. बोलन्यामध्यें लोधी आणि पवार यांची संख्या जास्त आहे पण पवार हे चांगले शेतकरी आहेत. व्यापार करणारे लोक म्हणजे म्हणजे तेकी व कलार हेच मुख्य-करून आहेत हे आपल्या धंद्याविषयान् दुसरेहि पदे कर-तात कारागीर लोक फार थोडेच आढळतात

या जिल्ह्याची हवा नागपूर प्रदेशाप्रमाणेच आहे परंतु हिंवातपाहि रूपाचीं सगं येथे मोठ्या प्रमाणांत आहेत व तीं आगस्टपासून तां शिठेंबरपर्यंत तर विशेषच असते. येथें पन्नेन्युडि इतर जिल्ह्यांपेक्षा अधिक (६९ इंच) असते.

ऐतिहासिकदृष्ट्या येथें विशेष काही नाहीं. या घाटावरील भाग मराठ्यांनीं भिकीपर्यंत गढावेड्या राजांच्या स्वाधीन होता, व खालचा भाग छत्तिसगडच्या हेडयेंशी राजाचा असावा अथवा देवगडच्या गोंड मांडलिक राजाचा असावा. हेडय राज्य हे नागपूरच्या भोंसल्यांनीं एक शतकापूर्वीं राजशांत मिळविलें होतें. व देवगडचे राज्य त्याच्यापूर्वीचेंचें होतें. घाटावरील प्रदेश जसा हल्लीं भरभराटीत आहे तसा केड्याच कांठाच्या पाहण्यांत नव्हता, व ६० वर्षांपूर्वीं तर तो अगदींच ओसाड होता. पुढें रूपाच मुमारात लहमन नार्झकने परसवाड्याच्या घाटावर पहिलें गांव वसविलें. रूपाच्या व त्यानें आणलेल्या लोकांच्या अचाट उद्योगानें परसवाडा व रूपाच्या आंबतालचीं ३० गांवे हीं हल्लीं उत्तम विधनीत आहेत.

या ठिकाणें पूर्वीं बीड काळीज घडीव व कोरीव दगडांची बांधलेली सुंदर मादरे अत्यंत पुरातन संस्कृतीचेचिन्ह म्हणून सांपडतात. विशेष जोष केल्यास ह्या संस्कृतीच्या शोध लागून हीं हेडयेंशी राजांच्या वेळचीं असावीत असें आढ-ळत येण्याचा संभव आहे. या राजांनीं मारगुड व लंजी (हल्लीं मेडळ व चालाघाट) येथें राज्य केलें,

पूर्वकालीन ज्ञानाजनांच्या साधनांपैकी बँहूर तहशिली मध्ये गोठ्यांनी बांधलेली तेथील व मोठकलास आलेली सादिर ही आहेत त्यापैकी काही हेमाडपंती आहेत लोकांतील किंवा गाव राजांनी अठराव्या शतकाच्या आरंभी बांधलेला आहे या ठिकाणी असलेली लाजकी देवी हिला पूर्वी नर वळी दिला जात असे येथून एक मैलावर धोडेधगचे देवालय आहे या ठिकाणी वार्षिक यात्रा भरते मज येथे तळ्याच्या मध्यभागी एक दगडी चवुन्यावर नागाचा मूर्त असून एक खांब रोवलेला आहे

या जिल्ह्याची लोकसंख्या १९२१ साली ५११६३४ होती हल्ली या जिल्ह्यात दोन तहशिली आहेत वाल्हाड व बँहूर ह्या युटा व परसवाडा यांच्यांतली ह्याच्या आहेत १९०४ साली या जिल्ह्यातून ११ गावे मेळवा जिल्ह्यास जोडली गेली ही ४९ लोक उत्तिसगडी भाषा बोलतात

तहशिली — क्षेत्रफळ १३६८ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) २८६६३१ या तहशिलीत वाल्हाड शहर व खेडी ६०३ आहेत पैनागचे या दोन्ही काठानी उत्तम यात्राप्रदान आहे यात पाच सभ्य जमीनदा या व तिहाचे काही भाग आहेत या जमीनदारांचे एकदर क्षेत्रफळ ४३९ चौरस मैल असून त्यापैकी २६७ चौरस मैल तर जंगलच आहे

गाव — या जिल्ह्याचे व तहशिलीचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या ७८०० या गावाचे मुख्य नाव पुढा असं होतं वहीन सातपुडा रेश्वर फांट्यावर हें स्टेशन आहे येथे १८७७ साली म्युनिसिपलिटी झाली या ठिकाणी कारखाने नाहीत, पौडावा व्यापार मात्र चालतो

वाढासिनोर, सस्थान — मुंबई इलाख्या रेवाकाठा पोलिटिकल एजन्सापैकी एक सस्थान क्षेत्रफळ १८९ चौरस मैल व ही नदीशिवाय दुसऱ्या महत्त्वाच्या नद्या या सस्थानात नाहीत येथील राजघराण्याचा मूठ पुरव कराराने चारी हा मोगलाच्या पदवी होता (१६६४) त्याच्यापासून पाचवा पुरुष सलाबतखान याने जुनागड राज्य मिळविले त्याच्या मरणानंतर राज्याचे दोन विभाग होऊन धाकट्या मुलाला जुनागड मिळाले व वालासिनोर मोठ्याकडे राहिले मराठ्यांनी सत्ता कायम असता ह सस्थान घेऊन व गायकवाड याना खडणी देत अस हल्ली हें इमर्जाच्या ताब्यांतील एक देशी सस्थान नाही येथील नवाब हा दुसऱ्या वर्गाचा सत्यानिक असून एजन्साच्या परवानग्याशिवाय वोगत्याहि गुन्याची चवकशी करून न्याय देण्याचा अधिकार आहे

या सस्थानची लोकसंख्या (१९२१) ४४०३० होती जमिनीवरील कराचे उत्पन्न ७४००० रु आहे

वाली — राजपुतान्यांतील, ओंधपूर सस्थानातील वाली जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या पाच हजार या गावा-भोवती तट असून येथाल किंवा क्वाप चांगल्या स्थितीत आहे येथून १० मेळावर, राखेद रजपूत राहत असलेल्या प्राचीन हस्तकुडी गौनाचे अवशेष क्वाप आहेत १९७७ सालचा

एक शिलालेख येथे सापडला आहे त्यात ब्रह्म्या शतकातील पांच राजांची माहिती दिली आहे हे गाव अठराव्या शतकाच्या अखेर ओंधपूरच्या राजांच्या ताब्यात आले

वाल्हकन — हे युरोपाच्या दक्षिण टोंकांस जी तीन मोठाली द्विपकल्प आहेत त्यापैकी अगदी पूर्वकडील आहे याचे क्षेत्रफळ १८४७७९ चौरस मैल आहे उत्तरेकडील डेन्बूबच्या किसिआ मुलापासून ऑस्ट्रेलियाक समुद्रातील किउमेपेथे म्हणजे डेन्बूब, सेड आणि कुला या नद्यांच्या प्रवाहांनी साधारणपणे आसलेली आहे पूर्वेस काळा समुद्र मारमोरा समुद्र आणि इजियन समुद्र, दक्षिणस भूमध्यसमुद्र, पॅरिस आयोगिनियन आणि ऑस्ट्रेलियाक समुद्र, बहुतेक रुंद समुद्रकिनारा बेदांनी व्यापलेला आहे ह्या द्वीपकल्पाचा आकार उलट्या त्रिकोनाकृतीप्रमाणे असून त्याच्या खालच्या टोंकाच्या शेवटास पेरॅपेनिसस हिचा मोरिआ या नद्यांचे दुसरे एक लहान द्वीप म्हण आहे बहुतेक जमिनीचा पृष्ठभाग डोंगराळ आहे डेन्बूब आणि मरिशस या नद्यांमधील खोऱ्यांतील प्रात आणि पेंसलोच्या भोंवतालचा प्रात या दोन ठिकाणी फक्त मोठाली मैदान आहेत डेन्बूबच्या मैदानाच्या उत्तरेस कारपेथियन डोंगर आहेत आणि दक्षिणेस बाकरन डोंगर आहेत या डोंगरांनी एक अर्धवृत्ताकार रांग आहे व या रांगेतून ' आयव गेट ' जवळ ही नदी वाहात जाते यशिवाय दुसरी एक पर्वताची रांग आहे, ही डॅनिरिक आल्प्स आणि थेरियनच्या समांतर रागापासून सुरू होऊन बायबॅकडून आग्नेयीकडे जाते व्होदोन नद्यांची भाषणी एक रांग द्वीप म्हणच्या मधून जाते ऑलिम्पस हे सर्वोत्तम शिखर असून त्याची उंची १७९४ फूट आहे त्याच्या खाली वाल मुसला नावाचे शिखर आहे (उंची ९६३१ फूट)

मुख्य मुख्य नद्या बहुतेक पूर्वेकडे किंवा आग्नेयीकडे वाहात जातात डेन्बूबनदी काळ्या समुद्राला मिळते मारिस, मेस्त, रुमा, न्हाडर आणि सन्त्रिया या नद्या इजियन समुद्राला मिळतात नरेन्ता, डिन आणि गिडोसा या नद्या ऑस्ट्रेलियाक समुद्रात मिळतात ओचरिड, प्रेपा, स्कुटारी आणि इआम्रेना ही मुख्य सरोवरे आहेत

येथील उष्णमान एकाएकी बदलत असते काही भागात हिवाळा अतिशय कडक असतो शरदऋतूतील हवा निरोगी व स्वच्छ असते

१९०० साली, एकदर क्षेत्रफळ सरासरी १८७९७६ चौरस मैल आणि लोकसंख्या १९०४८७५६ होती दर चौरस मैलाला लोकसंख्येचे प्रमाण १०१३ आहे

व श — येथे विविधाख्या वसावे लोक आढळून येतात तुर्की वसाने लोक १९ व्या शतकात बरेच कमी झाले व हल्ली त्यांची संख्या १८,००,००० वर क्षणित असलेला ह्या लोकांची (यात सर्वांकोट आणि वस्तर लोक मोठेतात) एव दर सख्या रुपांत फारच कास्त आहे हे लोक एक कोटीच्या

वर आहेत. सर्वोत्तम लोकांनी संस्था सारासरी ५६ लक्ष आहे. हे लोक सर्वोत्तम, लुना सर्वोत्तम मंडिनेत्रो, दुसरे गोविंदना आणि बोसनायाचा काही भाग या ठिकाणी राहतात. बरकर लोक बश्गेरियामध्ये, सोमुनाचे काही भाग, मंडिनेत्रोनायाचा बराच भाग या ठिकाणी राहतात. हे लोक सारासरी ४४ लक्ष आहेत. रमान किंवा व्ह्याच लोक बहुतेक सर्व हंगळराभर पसरलेले आहेत. हे लोक एकंदर ६ लक्ष आहेत. अन्वेनियन लोक मंडिनेत्रोच्या दक्षिण सरहद्दीपासून मोसच्या उत्तर सरहद्दीपर्यंत या मंडिनेत्रोच्या समुदाया किनाऱ्यावरील प्रदेशात राहतात. यांचा सर्वोत्तम सरहद्दीकडे गाण्याचा कल दिसून येतो. यांची संस्था एकंदर १५ किंवा १६ लक्ष आहे. ग्रीक लोकांचे अन्वेनियन लोकांप्रमाणेच सर्वोत्तम लुने आहेत. यांची वस्ती बहुतेक समुद्रकाठच्या प्रदेशातच असते. याशिवाय आर्मेनियन, ज्यू आणि श्रिती या बंधांचे लोक येथे आढळतात.

धर्म.—येथे सुवृत्तमानी धर्माचे लोक बरेच आहेत. या धर्माच्या लोकांची एकंदर संस्था ३३ लक्ष आहे. रिस्ती लोकांपैकी बरेच लुनाच नवचे आहेत.

सा पा.—बुर्की आणि ग्रीक या दोन भाषा अद्याप्यंतही देखील पद्धतशीर, रीतने शिकविल्या जात असत किंवा त्यांचा सरकारी वायव्यपान उपयोग केला जात असे. परंतु ह्माव्ह (सर्वोत्तम आणि बश्गेरिया येथील) लोकांनी आपली भाषा सोडली नाही व त्यामुळेच त्यांचे राष्ट्रीय वायव्य राहिले. १८ व्या शतकाच्या मध्यकाळापासून वाडम्याचे पुनरुज्जीवन होण्यास सुरुवात झाली व त्या वेळेपासून सर्व राष्ट्र जाणून होऊन रश्यांनी आपापची भाषा त्यातील बुर्की व ग्रीक भाषेतील शब्द काढून घ्याऊन शुद्ध-करण्याचा प्रयत्न चालविला आहे.

नाट्यक्षेत्र—अशियाखंडातील रशिया देशातील एक सरोवर. आरल सरोवरापासून हे सरोवर ६०० मैलावर आहे. याचे क्षेत्रफळ ७१५ चौरस मैल असून युरेशियामध्याल सरोवरात याचा वचना नंबर लागतो. याची लांबी ८३० मैल असून आकार चंद्राकार आहे व अंतर्गत भाग दक्षिणेकडे आहे. या सरोवराच्या वायव्य दिशेस पूर्ण सपाटीचा प्रदेश आहे. या सरोवरात मुख्य गाण्याचा पुष्कट इली नदीपासून होतो. नोव्हेंबरपासून एप्रिलपर्यंत याचे पाणी गोठने गेल्या दहा वर्षांपासून या सरोवराचे पाणी बर बर येत आहे.

वास्तुस्थान—संयुक्त संस्थानातील मेरीलॅन्डची राजधानी व एक बंदर. लोकसंख्या (१९२०) ७३३८२६. येथे रेनेचे फांटे घरेच असून भौतलाटिक महासाराच्या किनाऱ्यावरच्या मोठ्या बंदराशी मोठीच रहदारी आहे. त्याचप्रमाणे युरोपीय बंदराशीही आगबोटींची रहदारी आहे.

येथील मुख्य धर्माती म्हणत्या म्हणजे, सिटी हॅल, कोर्ट हाऊस, रोमन कॅथोलिक कॅथेड्रल, हॉस्पिटल हॉस्पिटल वगैरे

आहेत. जॉन्स रस्त्यावर जॉन्स हॉस्पिटल १. फूट उंचीचा एक पुतळा उभा राहण्यात आला आहे. याप्रमाणे दुसरेही काही पुतळे व स्मारक येथे आहेत. ह्यूट हिल पार्क व सिप्टन पार्क हे मुख्य धर्माचे आहेत. बाकिचे हे शिक्षणदृष्ट्या फार महत्त्वाचे शहर आहे. येथील जॉन्स हॉस्पिटल विविध-चालय फार प्रसिद्ध आहे.

पिबोडी म्हणून जो संस्था आहे तीत भौतिकशास्त्राचा, वाडम्याचा व कलाचा अभ्यास होतो. मॅरमन कॉलेजात येथील नवीन लोकास शिक्षण मिळू शकते. याशिवाय मेरी-लॅंड व वास्तिवोर विश्वविद्यालयात उद्योगधर्माचे शिक्षण मिळू शकते. येथे धर्माचे संस्था बऱ्याच आहेत.

येथील मुख्य व्यापार माशाचा आहे. याशिवाय गळवेंत बाणें, कपडे तयार करणे, डक नावाचा कपडा विकणे, दाक, तंबाखू लोखंडी सामान वगैरे बरीच कामे करण्याचे कारखाने येथे आहेत. सुईथिलेला फळे येथे फार तयार करण्यात येत असून त्याचा खपटही फार होतो.

वास्तुस्थान—काश्मीरात, लडखच्या बलीर बसारा-तच्या सत्तेलाहील एक प्रदेश. याला लहान तिबेट असेही म्हणतात. याच्या उत्तरेस मुसतापचे डोंगर व नगर; पूर्वेस लडख, दक्षिणेस काश्मीर, वरदान व झारकार; आणि पश्चिमेस गिझित व अन्धरी. या प्रदेशाचा वर्गरीत डोंगर असून त्याची उंची २५००० ते २८००० फूट पर्यंत आहे. सिंधू, शिबोक, शिगर, द्रास, सुकु व शिगरला मिळणाऱ्या द्राडू व बरात, आणि शिबोकला मिळणाऱ्या हुबो व सल्टरी या नद्या या प्रदेशातून वाहतात. येथे महत्त्वाची जंगले नाहीत. पाऊल थोडा म्हणजे वर्षात ६ इंच पडतो. हवा कोरडी व पुष्टिदायक आहे वरक पुष्कळ वेळा पडते. खेड्यातील लोकांना शेतीकरिता त्याचा फार उपयोग होतो. थोडी फार अस्तव्यामुळे नद्या गोठून जातात व त्याचे नैसर्गिक रस्ते धनतात. वस्तव व शारदस्तून हवा समशीतोष्ण असते. पण उन्हाळ्यात काही ठिकाणी हवा अतिशय उष्ण असते

इतिहास.—वास्तुस्थानचे प्राचीन राजे (शियालो) हे एका फकिराचे वंशज होते त्याच्यापैकी अशोशर हा सर्वात प्रसिद्ध होना. त्याने लडख जिंकून एकाच येथे किंवा बाघला अहमदशाह हा यांच्यापैकी शेवटचा स्वतंत्र राजा होय. १८४० साली त्याचा किंवा, सोमा सेनापति सोरावर-सिंग यांनी घेवला व तो स्वतः सोमासिंगाबरोबर तिबेटावर हजारी करण्याकरता गेला असता, वडासात्रक कैदेत पडला, व मरण पावला. हजारांच्या वास्तुस्थानच्या राजांना खरी सत्ता विलकुल नाही; परंतु लोक त्याला अद्याप मान देतात.

वास्तुस्थान व लडख हे एकाच वंशाचे आहेत. त्यांची मुख्य-धर्मा मेरीलॅन्डचा लोकांसारखी (गालाची हाई उंची व कोर-प्याशी डोले पुढे आलेले) आहे.

वाल्मीकीक सुखमायी, घीरावे, व रंगेल आहेत. वाल्मीकी लोकांनी इस्लामी धर्म स्वीकारल्यावर त्यांच्यातील बहुपति-त्वाची चाल बंद झाली होती. बहुपत्नीत्वाची चाल प्रचारात आल्यामुळे लागवड केल्या. प्रदेशांत लोकसंख्या वाढत आहे, त्याचामुळे दारिद्र्य बरेच आल्यामुळे, पुष्कळ लोक मजुरीकरिता हिंदुस्थानात येतात. राजा, बल्लू, शैबद, व मुक्कप या येथील जाती होत. येथील लोक तिबेटी भाषा बोलतात.

शे त ही.—पाऊस फार थोडा पडत असल्यामुळे येथील शेती पाटाच्या पाण्यावर अवलंबून असते. गहू, जव, वाटाणे, मसूर हीं वसंतऋतूतील, व पादरा गहू, ज्विंग, कंगणो, हीं शरदऋतूतील मुख्य पिके होत.

या प्रदेशात सोंने, आर्मेनिक, गंधक व तांबे हे खनिज पदार्थ सापडतात. येथे व्यापार फारच थोडा चालतो चहा, कापड, साखर, तांदूळ वगैरे जिनस बाहेरून येतात व फक्त व राल हे पदार्थ बाहेर जातात. दळगवळगाचीं सापडे या प्रदेशात चांगलीशी नाहींत. बालिस्थान हे लडखच्या बक्षीर बक्षार-त्वाचा सत्तेखाली असून त्याच्या हागाखाली इकाट व कारगिल या तालुक्यावर तहशिलदार आहेत.

यावडेकर रामचंद्रपंत—हा निळो सोनदेवाचा मुलगा. बापाच्या मरणानंतर इ. स. १६०८ मध्ये शिवाजीने याची पंतप्रमोद याच्या जागी नेमणूक केली. इ. स. १६०६ त शिवाजीने रघुनाथ नाशायण हजमते वाला अष्टप्रधानमंडळात घेण्याकरिता रामचंद्रपंतास पंतप्रमोद याच्या जागेवरून काढले. इ. स. १६१० त राजाराम महाराष्ट्रातून मिर्जास गेला तेव्हा त्याने रामचंद्रपंतास 'हुकमतगना'चा नवीन अधिकार देऊन विशाळगड, रागगा वगैरे किल्ले त्याच्या स्वाधीन केले व महाराष्ट्रातील राज्यकारभाराचा कुलअखत्यार त्यास दिले.

तारावाडने खूब होऊन रामचंद्रपंताच्या हाती राज्यकारभारासंबंधी बरीच सत्ता दिली. इ. स. १७०७ त शाहूची सुटका होऊन तो महाराष्ट्रात आला तरी यांनी तारावाडचा पक्ष सोडला नाही. इ. स. १७१२ मध्ये तारावाडचा मुलगा शिवाजी वारंश्यावर रामचंद्रपंताने तारावाड व तिच्या सुनेस कैद टाकून संभाजीस गादविर बसविले व त्या बाल-वयी राजाच्या नावाने आपण अग्रजिह्मपण कारभार चालू लागला. रामचंद्रपंत १७१८ साली वारला. रामचंद्रपंतानंतर त्याचा पुत्र भगवंतराव हा कोल्हापुरच्या राज्यात अमात्य झाला परंतु याच्यावर संभाजी व शाहू या दोघांचीहि इत-राजी असल्यामुळे व पुढे पेशवाई झाल्यावरहि भगवंतरावाचा उत्कर्ष झाला नाही. शाहूनंतर सातारचे अमात्यपद त्याला मिळाले होते तो १७१५ साली पुण्यास मरण पावला. त्याच्या वंशाकडे अद्याप अमात्यपद चालत आहे. यांची वंशावळ म. रि. पानपत्र-प्रकरण, पृ. २९१ वर छापिली आहे. ['आबाजी सोनदेव' व 'निळो सोनदेव' पहा.]

यावनी (कडारा)—मध्यहिंदुस्थान, बुंदेलखंड एजन्सी-तील एक लहान संस्थान. क्षेत्रफळ १२२ चौरस मैल. मूळ सनईत गावन गावे दिलेली असल्याने याचे नांव 'बावनी' पडले. इबामान उग्र्य पण आरोग्यकारक असून बाबिक पर्यट्य सुमारे ३२ इंच पडतो.

बुंदेलखंडात हे एकच मुसलमानी संस्थान आहे. हेद-राबादचा निग्राम असऊनहा याचा नातू मो इमाद-उल्-मुल्क गाझीवडीन तो या संस्थानिकांचा पूर्वज होय. १७८४ साली गाझीवडीनाने पेशव्यांशी तह करून काश्मीरबळीस ५२ गावांची बहागिरी मिळविली. १८६२ साली ब्रिटिश सरकारने १८५७ च्या बंडातील कामगिरीबद्दल या घराण्याला दत्तक घेण्याची सनद दिली. पुढील साली संस्थानिकांच्या पदव्या

नवव्या अक्षरानु संकेतात त्याच्या विभेद्याली १५-२०
रक्ता अपवा पावत्या राहतील असा उल्लेख असतो. ह्या
पाण्या विशिष्ट विन्यासकून रथाना ओढवून काढता येते
असतामोत ते ब्राह्मण उपाध्यायाची भोजना करतात

वाचल निशामत—पणाय नाभा सध्यानातील निशा-
नात हिंवे क्षेत्रक २८१ चौरस मैल असून लोकसंख्या
(१९२१) ७५३२६ यात मुख्य ठिकाण भावल शहर
असून १६५ खेडी आहेत

वाशीरहाट—बंगालमध्ये ' चोषासपरमणे ' जिह्याचा
ज्ञानेकडील पोडविभाग क्षेत्रक १९२२ चौरस मैल
होती १०८४ या सुदरवनात समावेश होतो लोकसंख्या
१९११ साली ४२९४७६ होती, मुख्य ठिकाण वाशीरहाट
(लोकसंख्या १८३३१)

आक्कल—हवेक्षची एक शाखा या शाखेचे लोक आज
अचित आढळतात सध्या फन्नेदाची फक्त शाखेला शाखाच
बेदाय आढळते.

चाष्पीभवन व चाण्याभवन—प्रत्येक पदार्थाचा
नेहमीच्या वातावरणाच्या दाबाखाली असताना विशिष्ट उष्ण
मानावर नेले असतो कडे येतो व त्या पदार्थाचे रुपांतर होऊ
जाते व योग्य कालपर्यंत उष्णता लागला तर त्या सर्व
पदार्थाचे वायुत रुपांतर होतें उदाहरणार्थ, एका भाष्यात
राणी घालून त्याचे उष्णमान (सेंटीग्रेड) १०० पर्यंत
वाढविले तर त्या चाण्याचे वायुरूप अवस्थेत रुपांतर होतें
१०० उष्णमानावर साप्रमाणे चाण्याचे वायुत रुपांतर होतें,
परंतु आपण कित्येकदा असे पाहिले की, पाण्याचे उष्णमान
१०० पेक्षा पुढील खाली असताना सुद्धा चाण्यापासून
वाफ तयार होत असते हिवाळ्यात कपडे वाळत घातले
असताना त्या कपड्यापासून वाफा निघतात दिसतात कप-
ड्याचे किंवा रानातील पाण्याचे उष्णमान केव्हाही १००
असा असत नाही, असे असताना सुद्धा त्या चाण्यापासून
वाफा निघतात दिसतात

सामान्य वातावरणाच्या दाबाखाली विशिष्ट पदार्थाचे
विशिष्ट उष्णमानावर वायुरूप अवस्थेत रुपांतर होतें, परंतु
विशिष्ट उष्णमानाच्या खाली उष्णमान असतानाच जर
त्या पदार्थाचे वायुसदृश अवस्थेत रुपांतर होऊ लागले, तर
त्या वायुसदृश अवस्थेतील द्रव्यास वाष्प असे शास्त्रीय नाव
आहे मद्य, ईथर, निरनिराळी अतरे इत्यादि चपल द्रव्यास
उष्णता न लावताच वायुसदृश रूप प्राप्त होतें, म्हणजे वाष्पा
रथा प्राप्त होते, असे म्हणता येईल कापूर हा पदार्थ
त्यापेक्षा आहे

वाष्पाच्या दाबाचे मापन—विशिष्ट उष्णमानावर
विशिष्ट द्रव्याच्या वाष्पाचा दाब किती ठराविक दाब असतो
शास्त्रज्ञांनी निरनिराळ्या द्रव्यांचे भिन्न भिन्न उष्णमानावर
या त्या द्रव्याच्या वाष्पाचा किती दाब असतो, हे
काढले आहे

विषय त र क उ ष त म न—एखाद्या भाष्यात
पाणी भरून रवाला कितित उष्णता लावली असता
त्या मोठ्याच्या वरच्या अंगास त्या पाण्याची वाफ
दिसू लागते, म्हणजे एकाच काळी आपणास पाणी
आणि वाफ ही दिसतात काचेच्या एका भवन नळीत
कोणताही नवल द्रव घालून त्यास उष्णता लावली, नळीचे
उष्णमान एका विशिष्ट उष्णमानापेक्षा जास्त झाल्यास
त्या नळीतील द्रवरूपी पदार्थ आणि वायुरूपी (वाष्परूपी)
पदार्थ याच्या दरम्यानचा विभाग करणारा घर दिशेनाचा
होतो या ठावामाना स्थित्यंतरक उष्णमान असा शास्त्रीय
शब्द आहे छातूर नावाच्या शास्त्रज्ञांनी पाण्यासवधाने
या बाबतीत प्रयत्न केले व स्थावरून त्याने असे दाखवून
दिले की, ३६२ सेंटीग्रेड उष्णमानावर पाणी आणि वाफ
यांतील फरक दिशेनाचा होतो निरनिराळ्या द्रवांचे स्थित्य-
ंतरक उष्णमान भिन्न भिन्न आहे

सपृष्ठा व रथा—एखाद्या वाटीत एखाद्या चाण्याची किंवा
चपल द्रव ठेवून तीवर एक हवी उपवी ठेवावी, म्हणजे त्या
हवीतील अवकाश त्या चपल द्रवाच्या चाण्याने व्यापून
जाईल त्या हवीतील हवा आणि वाफ यांचे प्रमाण काढावे,
हे प्रमाण ठराविकच असतें असे नाही, परंतु विशिष्ट उष्ण-
मानावर अनुक एक ठराविक दाब उत्पन्न होईल इतके
वाच्य उत्पन्न होतें, या ठराविक मर्यादेस त्या त्या उष्णमाना-
परवी त्या द्रव्याची सपृष्ठा व रथा असे नाव आहे. बरील
उदाहरणांतल्या हवीत हवा नसली तरी सपृष्ठा चाण्याचा दाब
तिताकच असतो, हवीत जरी खेचून हवा भरली, तरी
चाण्याचा दाब तितकाच असतो म्हणजे आपणास असे
म्हणता येईल की विशिष्ट उष्णमानावर भिन्न भिन्न प्रमाणात
सपृष्ठा चाण्याचा दाब असतो

कडव्याचे विंदू—शास्त्री कित्येक द्रव्यांचे कडव्याचे
विंदू दिले आहेत हे कडव्याचे विंदू सामान्य हवामानाच्या
दाबावर काढलेले आहेत

पदार्थ	कडव्याचे उष्णमान
हयूजेन	२५२.६
आमिशन	१८२.८
कार्बन डाय-आक्साईड	७८.३
एस्फर डाय-आक्साईड	१००
अनिडीन	१८४.१
न्याफथालिन	२१८.०
बेन्झोफिनोन	३०५.८
पारा	३५६.७
गंधक	४४४.५
म्याडमियम	७५६.०
जस्त	११६.०

द्राव न आणित वाष्पाचा दाब—आप्यात एखाद्या
द्रावास विरघळवून त्याचे द्रावण तयार करावे

या दारणाच्या पाण्याच्या वाण्याचा दाब मोठ्या आणि शुद्ध पाण्याच्या वाण्याचा दाब त्याच उष्णमानावर मोठ्या. या दोन दाबात काही अंतर असते. पाण्याचा विरघळेल्या क्षाराच्या अनुभाराच्या प्रमाणात वाण्याचा दाब असतो, असे प्रयोगाने सिद्ध झाले आहे.

बांसागांव—संयुक्तप्रान्त. गोरखपूर जिल्ह्याचा नैर्ऋत्येकडील तालुका. क्षेत्रफळ ५५५ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) ४२८८९३. मोठी गावे बन्हलगंज, व वासगाव (तालुक्याचे मुख्य ठिकाण) असून बांसागावची लोकसंख्या (१९११) ६७३८ आहे.

बांसाडा संस्थान—मुंबई इलाह्यात, सुरत एमन्सिपमधील एक संस्थान. क्षेत्रफळ २१५ चौरस मैल आहे. प्रदेश जंगला व खून खून झोंगराळ आहे पावसाचा सरासरी वार्षिक मान ८० इंच आहे. सर्व वर्षभर हवा रांगट असते. वाणडा व बडोदे या संस्थानाच्या हद्दीवर उभाई येथे ऊन पाण्याचा झरा आहे. येथील रजपूत संस्थानिक सोडकी देशांतले आहे. कचहानपड्या एका टाटाचे अखोप, देवालय व कालवे यांचेकडून हे संस्थान पूर्वी भरभराटीत असावे असे वाटते. मराठ्यांनी हे संस्थान आपल्या ताब्यात आणून त्यावर खंडणी वसविली. बडोदेच्या सद्दामे खंडणी यत्न करण्याचा हक्क मराठ्यांकडून ईंग्लंडाकडे आला. येथील संस्था-निकाळ महाराजळ म्हणून, व त्याचा ९ लोकांची सलामी मिळते. येथील राजाचा दत्तक पेंण्याची परवानगी आहे.

संस्थानची लोकसंख्या (१९२१) ४०१२५ होती. बहुतेक लोक कोंकणी, चेन्न, भोंडिया, गमता वगैरे रानटी टोळ्यांपैकी आहेत, व त्यांचा धर्म हिंदू असून ते अग्रज शुभराष्टी अथवा बोलगात.

भाय, नागला, कोद्रा, व कड्याचे ही येथील मुख्य पिके आहेत. धोडा कापूस व गहूदे होजे लागला आहे. सुनाची फोन, वटया, पेंछ, गालिचे वगैरे मिश्र या संस्थानांत तयार होतात. १९२३ साली संस्थानात २ भागाच्या व तेजाच्या खासमी गिरण्या होत्या. संस्थानातील मोठ्या पुन्हाची चकणी करण्याचा अधिकार राजाला आहे. राजाजवळ कायम सेन्य नाही. पण तो काही घोडेस्वार व अरब लोक पदरी बाळगतो.

१९०३-०४ सालामध्ये संस्थानचे एकंदर उत्पन्न ३॥ लक्ष होई. सन १८७३ ते राजाने ब्रिटिश सरकारकडून वार्षिक ८६९८ रु. पेंण्याचे कर्ज करून संस्थानांतून भागापेक्षाच्या मानावरील नकान बंद केली संस्थानांत रानटी टोळीतील मुलांना शिक्षण सोकून मिळते. मुख्य ठिकाण बांसाडा असून येथे म्युनिसिपालिटी आहे

बांसाडी—संयुक्तप्रान्त, बलिया जिल्ह्यातील एक तालुका. यांत खरीद व शिकंदरपूर हे परगणे आहेत. क्षेत्रफळ ३७६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २६२९३३. मोठी गावे गडतवाड, नागरी (तालुक्याचे ठिकाण).

मणियार, रेवत व शिकंदरपूर ही आहेत. बांसाडी गांवची लोकसंख्या (१९११) ७७६४. हे गांव पूर्वी बरोलिया रजपुतांच्या ताब्यांत होत.

बांसावाडा संस्थान—राजपुतान्यातील सर्वांत दक्षिणेकडील संस्थान. क्षेत्रफळ १९४६ चौरस मैल. संस्थानचा पश्चिम भाग सपाट असून तेथे लागवड बरीच झालेली आहे. पण बाकीचा प्रदेश, विशेषतः दक्षिण व पूर्व भाग, टेकड्या, खडक व झुडपे यांनी आच्छादित आहे पूर्वेभागात टेकड्यांची रांग असून काही ठिकाणी त्यांची उंची १७०० ते १९०० फुट आहे. माही व तिला मिळणारी अनास या ह्या संस्थानातील मुख्य नद्या आहेत. सर्व राजपुतान्या ही प्रदेशावर मुंदर आहे येथील हवा शोषण उत्पन्न करणारी असून आनंददायक नाही. दिवसाभंगीक उष्णमान ५८ व उन्हाळांतील १०८ पर्यंत असते. वार्षिक पावसाचे मान सरासरी ३८ इंच आहे.

इतिहास.—सुमारे तराव्या शतकाच्या आरंभापासून १५ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत वांसावाडाचा बराचसा भाग दुंगारपूर किंवा बागारच्या संस्थानिकांच्या सत्तेखाली होता. १५३० साली बांसावाडा हे निराळें संस्थान झाले. त्यानंतर झालेल्या संस्थानिकांत कुलसिंग व पृथ्वीसिंग हे प्रसिद्ध आहेत. कुलसिंगाने मिल लोकांपासून अग्नेय भागातील प्रदेश घेऊन त्याला कुलगड असे नांव दिले पृथ्वीसिंगाने (१७४७-८६) सुटके संस्थान लुटून नैर्ऋत्येकडील बिलकारी किंवा शेरगड हा भिन्हा घेतला. अठराव्या शतकाच्या दोव्यां ही संस्थान मराठ्यांच्या ताब्यात असून धारच्या राजाला खंडणी देत होई. १८१८-नंतर या संस्थानने आपल्या उत्तराच्या तीन मठनामधेत ब्रिटिश सरकार ठरवील ही खंडणी देण्याचे व आपला कारभार त्यांच्या सहाय्येने करण्याचे कबूल करून त्यांच्याशी सह केला. स. १९०४ पासून संस्थानची खंडणी १७५०० रुपये ठरविण्यांत आली. येथील संस्थानिकाला महाराजळ असे म्हणतात त्याला १५ लोकांची सलामी मिळते.

या संस्थानची लोकसंख्या १९२१ त १९०३६९ होती. या संस्थानचे दोन विभाग केलेले आहेत. उत्तर विभागाचे मुख्य ठिकाण भोप्रा व दक्षिण विभागाचे कालिगर हे आहे. स. ६३७५५ हिंदू व स. ३० हिंदू आहेत. येथील मुख्य भाषा भिन्हा किंवा बागडी ही आहे

नैसर्गिक सौंदर्य इतक्या चांगल्या असूनहि येथील शेती कमीच तितकी चांगली नाही. संस्थानचा अर्धाअधिक भाग जंगलांनी व्याप्त असून ईशान्येकडील भागातील जंगल दाट आहेत. जंगलांत चाय, पिंपळ वगैरे झाडे आहेत, फलवृक्षांत आंबा व मूह ही झाडे आहेत. ओवडघोबघकाड, लावेच्या बांगल्या, काकडी खेजळी वगैरे दिसत या संस्थानांत खयार होतात. धान्य, लाकूड, मूह व मूहची फुले संस्थानांतून

बाहिर जातात व कापड, मृत्ति आणि संघात हे मिश्रणसंस्थानांत येतात. या संस्थानांत आगवाढी मुळीच नाही.

येथील संस्थापक दिवाण, ग्यायाचीश व कायदेमंडळ यांच्या मदतीने आपल्या संस्थानचा राज्यकारभार पहातो. या संस्थानचे उत्पन्न साधारणपणे ९ लक्षां आहे. अनायक-नव्या टांकसाळीत पाउलेली सेलोनशाही नाणी येथें चालू. तान, ब्रिटिश नाणीं सुद्धा कल्याचा प्रयत्न करण्यात आला होता पण तीं सफल झाली नाही. लोकसंख्येची सं. ३ लोकांना लिहितावाचता येते.

बांसावाडा गावची लोकसंख्या (१९०१) ७०३८, यापैकी सं. ६० हिंदु व सं. २८ मुसलमान आहेत. यासामोडची तट असून त्याचा दक्षिणेकडील भागखेरीस इतर भाग चांगल्या स्थितीत आहे. दक्षिणेकडे एका उंचवट्यावर राजवाडा आहे. व त्याच्यामजळ दाहोविलास नावाची दोन मजली इमारत आहे. पूर्वेकडील लहान टेंकज्यामध्ये बैताळ नावाचे तळे आहे. दीड मैलावर एका धोंगेंत येथील राज्याची छर्चा (धर्म) आहे. अक्टोबर महिन्यात येथे जत्रा भरत असते या योजने पोस्ट व तारऑफिस आहेत.

यासी—रंगच पतियाळा संस्थानातील अमरगड निहा-
मतेचें मुख्य ठाणे. स. १९११ स. लोकसंख्या १११२५ होती. येथें पान्याचा व्यापार मोठा चालतो, व येथे कापड पुढळ तयार होतें. येथून दर वर्षी दहा हजार रु हिमालीची मिर्ची बाहिर पाठविली जातात. सरहद्दपर्यंत माथे वरतें रेल्वे असून तेथून शहरापर्यंत ५ मैल लांबीची मोनोरेल ट्रॅक आहे; ही ट्रॅक १९०७ सालच्या केशवराजी सुरू झाली येथे मराठी लुटवम प्रतीची शाळा आहे.

बांसी—(१) संयुक्तप्रान्त, वस्ती जिह्याचा ईशान्ये-
कडील तालुका. यांत विनायकपूर व बावी (पूर्व) हे परगणे आहेत. क्षेत्रफळ ६१३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४१५३ १४. उरुका हे या तालुक्यातील सर्वोत मोठे गाव आहे. युरोपीय अधीनदारांनी नद्यांनी बांध घालून कालवे काढलेले आहेत. इतर ठिकाणी शेतांनी तळ्यांचें पाणी येतात.

(२) रायपुत्रा, उदेंदूर संस्थानातील बांसी नावाच्या
स्टेटाचें मुख्य गाव. लोकसंख्या (१९०१) १२६५ या स्टेटांत ५९ गावे आहेत, व जहांगीरदाराला राउत असे म्हण-
तात. या जहांगीराचें उत्पन्न चौदास हजार आहे.

बासोडा (नवाबबासोडा, जिचा हेदरगड बासोडा)—
हे मध्य हिंदुस्थानातील एक संस्थान मालव्यामध्ये आहे. यावर भोजपाल येथील एमंटची देखरेख असते; क्षेत्रफळ सरासरी ४० चौरस मैल आहे व १९११ साली लोकसंख्या ४६३० होती. या संस्थानचें नांव बासोडा शहरावरून पडले आहे व हे शहर १३ व्या शतकांत ओरछा राजा बीरसिंगदेव यानें घडविलें. ग्वाल्हेर संस्थानमध्ये याच नावाचें एक शहर आहे. त्यापासून ते निराळें ओळखतां येण्या-
करिता यास हेदरगड बासोडा व ग्वाल्हेरबासील बासोड्यास

महंमदगड—बासोडा म्हणतात; परंतु हे बहुधा नवाब-बासोडा या नांवानेंच ओळखले जाते.

बासोड्याचे नवाब हे अठराव्या शतकातील बराकसाई फिरोज पेलच्या महंमद दिलरखान नावाच्या अफगाणाने स्थापित केला कीरवाई कुळाचे वंशज आहेत. दिलरखानच्या मृत्यूनंतर संस्थान त्याच्या दोन मुलांत विभागलें गेलें व कीरवाई धोरल्याकडे गेलें; हासन—उल्लाखान नावाचा धाकटा मुलगा प्रथम राजा व बहादुरगड (हल्ली ग्वाल्हेर संस्थानां-
तील इसारगड) येथें स्थायिक झाला, परंतु मराठ्यांनी त्यास हाकून दिल्यामुळे १७५३ साली बासोडा येथें त्याने आपली राजधानी नेली. १८१७ साली हे संस्था सिंध्याच्या ताब्यात गेलें, परंतु इंग्रजांच्या मध्यस्थीने स. १८२२ त पुन्हा स्वतंत्र झालें. जरी हे संस्थान ग्वाल्हेर संस्थानचें ताबेदार आहे तरी संदर्भा वगैरे कोही देत नाही. संस्थानात एवढर २७ खेडी आहेत. जमीन सुपीक असून पिके चांगली होतात. संस्था-
निक आ फर्स्टक्लास म्याजिस्ट्रेटचे फौजदारी अधिकार आहेत; व मोठ्या गुण्याचा निवाडा पोलिटेकल एमंट करतो संस्थानचें उत्पन्न १९००० रु आहे. मुख्य बांदर बासोडा (१९०१ साली लोकसंख्या १८१०) असून तेथे एक ब्रिटिश पोस्ट ऑफिस, तुरुंग, शाळा व दवाखाना आहे.

यास्मत—हेद्रायाद संस्थान, परगणां गिह्याचा पूर्वेकडील तालुका. याचें क्षेत्रफळ ६९५ चौरस मैल आहे १९११ साली जहांगीरी घडून लोकसंख्या १००७४ होती. तालुक्यात एक गाहर वस्मत (लोकसंख्या सुमारे १००००) असून ते मुख्य ठिकाण आहे; शिवाय २१५ खेडी आहेत. त्यापैकी २१ जहांगीरी आहेत. या प्रदेशांत बहुतेक काळी कापसाची जमीन आहे.

याहवा—हे एक मध्यम आकाराचें शाह आहे. हिंदु-
स्थानच्या आणि अफगांवांच्या सपाट प्रदेशात व हिमालयाच्या पायथ्याशी समुद्रपटीपासून ३००० फूट उंचीपर्यंत ते वाळत या शाहानी साल औषधी असून कांतीछो कानिण्याच्या काजी शिवा उपयोग करतात. फळांतील मगज रेंवक म्हणून देतात. हे हिंदुस्थानातील घट्टगुता औषधांपैकी एक औषध आहे. पुरातन अरबी लोकांना ह्या फळांतील गुण माहीत असल्याचें अॅडेंसच्या लेखावरून आपणास कळतें. बंगलात ओढण्याची संघान् जात सुवासिक करण्याकरिता याचा उपयोग करतात.

याहलीक—एक प्राचीन राष्ट्र हा देश मॅक्सिया असावा. हा उत्तरेकडे चोल आणि द्रविड या दोन देशांच्यामध्ये पाट-
वांच्या वेळेस होता (भार. मसा. अ. २७). प्रथमद्रागवतात दशमस्कंधात (८२. २८) याचा उल्लेख आढळतो (' वल्ल ' पहा.)

याळंतदेश—हिंदुस्थानामध्ये उष्णकटिबंधीय व त्यांच्या अवकाशा प्रदेशांत होणारे शुष्क. याचा भागीपान्याप्रमाणें

उपयोग होतो म्हणून व त्यापासून एक प्रकारचे औषधो-
पयोगी तेल निघते म्हणून पुष्कळदा याची सायबद्धि
करतात. सावण्याला सुवास आणण्याकरिताहि त्याचा उपयोग
करतात. याची फळे किंवा पाने आमटीत टाबल्यास तिळा
चागला वास लागतो बाल्यतेशेप दिनेभू व गोड असते. तो पान-
थरी, संत व मूळव्याध हे रोग पालविणारी व धुयरीनात
हितकारक आहे. ही वृष्य, बलकारक व वात आणि कफ वास
पालविणारी आहे.

वाळाजी आवजी चिटणीस—वाळाजी आवजीचे
वडील आवर्जा हरी मुजुमदार उपनाम चित्रे. हे सुमारे ११
वर्षेपर्यंत अंगिच्याचा बाबजीखान हबशी याचे मुख्य कारभारी
होते. इ. स. १९३५ च्या सुमारास बाबजीखान अत्यवस्थ
असता आवर्जाजीचे बंधु खंडेबा 'बाबजीखान उदरक मरेल'
असे बोलले बोलफळास पाठ पडली, व आवर्जाजीच्या झुंजी
'बाबजीखानास खंडेबाजी आपले' असे कुलदेवत खंडेबा
त्याच्या साहाय्याने कुठे करून मारिले' असे बेगमाच्या व
त्याच्या पुत्राच्या मनात भरवून दिले. त्यामुळे आवर्जाजीवर
सर्वांचा रोष झाला व त्याला 'आमुचे चित्ती ही रशामीअफि
एक' हा एकच मंत्र जपात दिलेला विवाचा पेला सेवन
करावा लागला. नंतर आवर्जाजी व खंडेबा यांना येत्यात
पालून समुद्रात फेकून दिले व आवर्जाजीची परती रत्नमाई
किंवा बुलगाई हिला व तिचे पुत्र वाळाजी, चिमणाजी,
व शामजी अशा चौदास मुलाम म्हणून दूर नेऊन विकण्यास
आण्डा लावी. बरदार नसत करून जाळणीस केली. परंतु या
चौकडीला तारवातून नेत असता बादल घाले व खलाद्यानां
जीव वाचविण्यास राजपुर्ी शिरावे लागले. बादल घाल्याने
खलाद्यानाहि बुलगाईमनस करू कोपित देव आहेत अशी
भीति बाटली व रथानी त्यास २५ होनास झुडगाईचे बंधु
विशो व लिंगो शंकर तुंगारे टिपणिवीवर होते त्यास विकले.
येथेहि सिद्दी याचा घोडाबहुत अंमल असल्यामुळे या चौक-
डीला अज्ञापवातच भोगावा लागला. मामानी या तीनहि
मुलांची चांगली संगोपना केली व तीं मोठी होताच वाळाजीला
राजपूराच्या कसबेदारापाशी शिक्षण्यास ठेविले. वाळाजी
जसजसा मोठा होऊ लागला तसतसा त्याला अज्ञातवासाचा
कंटाळा वाई लागला. इतक्यांत म्हणजे इ. स. १९४०-४८ च्या
सुमारास शिवाजीने जी नवीन कांति घडवून आणण्याची धाम-
धूम सुरू केली होती ती त्याच्या कार्ना आली व वाळाजीला
शिवाजीस जाऊन मिळावेस वाटले परंतु तसे करणे तितकंच
धोक्याचे व कठिण होते. नंतर इ. स. १९४८ त शिवाजीने
राजपूराकडे मोहीम करण्याचे ठरविले. ते ऐकून तेथील
कसबेदारांनी जी काही सामोपवाराची पत्रे पाठविली त्यातच
वाळाजीनी शिवाजीला एक गौरवपर पत्र लिहून आपला
मनोदय कळविला. त्या पत्रातील अक्षर, लेखनकौशल्य व
विशेषतः कळकळ पाहून शिवाजीने राजपूरास आल्यावर मुद्दाम
वाळाजीचा बोध केला व त्याला, त्याचे बंधू व मातोप्रीसह

आपल्याबरोबर घेऊन गेला. वाळाजीची व त्याच्या बंधूंची
सेवा पाहून शिवाजीने वाळाजीस ता. १६ आगस्ट इ. १९६२
रोजी चिटणिसी दिहिली व चिमणाजी व शामजीस खासगीकडे
कारभार सोपविले. वाळाजीस नेहमीच शिवाजीबरोबर रहावे
लागे, त्यामुळे त्याला स्वतंत्रपणे मुलुखगिरी करता आली
नाही. शिवाजीस इ. स. १९६६ त आपापसास कैद केले तेव्हां
वाळाजीनेहि सुटकेकरिता येथेच प्रयत्न केले. तसेच सर्वच
महत्त्वाच्या कायदपत्रावर चिटणिसी दरस व्हात्याचा अस-
ल्याने वाळाजीला विशेषच धोरणाने वागवे लागे. वाळाजीवर
अशी मुख्य राजकीय दफ्ताराची जबाबदारी होती तसेच
त्याच्यावर नेहमी नाजूक वकिलतावेहि काम करण्याची विशेष
प्रधंगी जबाबदारी येई व ती तो नेहमीच सफाईने पार पाडी,
विशेषतः भोगाल व इंग्रज यांच्याकडील राजकारणे वाळाजीनेच
घापली. वाळाजीच्या स्पष्टवक्तपणाबद्दल व एकीप्रतिबद्ध
शिवाजीची जिज्ञासप्रकर्णी तर चांगलीच खात्री होऊन चुकली,
परंतु वाळाजीच्या शिवाजीसबळील निकट सहवासामुळे व
विशेषतः सर्वच राजकाज वाळाजीसबळवर राहिल्याने इतर सर-
कारकून मंडळीत व विशेषतः सोयराबाईच्या मनात त्याच्या-
बद्दल द्वेष उरत राहला व वाळाजीवर विपप्रयोग करण्याचा
कटहि रंगला परंतु तो शिवाजीने चुकीने मोडून टाकला,
वाळाजीला ता. १३ ऑक्टोबर इ. स. १९७३ रोजी पालखीचा
सन्मान मिळाला. वाळाजीचा अशा प्रकारे झालेला परामर्श व
तात्त्विक सहन न होऊन त्याच्यावर प्रामुख्य उभाऊन त्याला
अश्रुतिप वनविषयाचा भोराचा प्रयत्न झाला परंतु वाळाजीने
त्या सर्वांचे निवारण करून शिवाजीसहि राज्याभिषेक कर-
विला. वाळाजीस शिवाजीने मुख्य प्रधानपद देण्याचे ठरविले.
परंतु वाळाजीने प्रधानपद स्वीकारून एखाद्या भागाचा
कारभार पाहून स्वाभिसेवा करणारे हे चिटणिसीचे कर्तव्य
मुख्य व सर्वच राज्यसूत्र आपल्या हाती ठेवून निरजिमानो
व निःस्वार्थी स्वाभिसेवा व देशसेवा करण्याचाच हृदय धरिला.
वाळाजीची लेखनशैली इतकी साधी, स्पष्ट व पूर्ण असे की,
त्यामुळे राजकीय हुकुमात कधीहि घोटाळा उदरत नसे. काय
करण्याची धर्तही त्याच प्रकारची होती. त्याच्या दूरदर्शी व
चाणासुबुद्धीबद्धतेचा निजामकर, भागानगरकर व मोगल
यांच्याकडून त्याला कितविषयाचे नेहमी प्रयत्न होत असत.
परंतु ते नेहमी निष्फळ ठरत सोयराबाईच्या कटाबिच्छद मात्र
त्याने जितक्या नेटाने खयपट केली तितक्याच भोराने
सोयराबाईच्या ओकांनी व नंतर कुलशा व दादप्रभु बार्नाहि
चिटणिसी राजकारभार आपल्या हातांत आणण्यासाठी
त्याला छळले. राज्यवी आल्यानंतर संभाजीने वाळाजीला
जितक्या मानाने वागवितो येईल तितक्या मानाने वागविले
व कारभारहि तसाच घेतला. इंग्रजाकडील राजकारणहि
वाळाजीने तसेच पुढे चालविले. परंतु संभाजीच्या राज्यारोह-
नानंतर अनाजी व सोयराबाई यांना जो दुसरा विपप्रयोगाचा
कट केला त्यांत वाळाजीला कुलशा व दादजी रघुनाथ यांनी

बोडसाळरणानें मुतून सनाजीस खोटेच सांगून त्याला मारण्याची अर्पवट आता घेतली. व वाळाजी, त्याचा भाऊ चिमणाजी व पुत्र आदजी यांस परकीयांनीं स १६८१ च्या आगष्टात दर मारलें. बाळाजीची स्मृति फारच तीव्र होती. तो एवढें लयळवक पत्र एकदा ऐडूनहि दोन तीन वेळां सतत विनयुक्त म्हणून दाखवी. राजकारणांत हा फारच दख होता व त्यानें राज्यकारभाराचा गाडा धाबणगिरीनें व सकार्दनें हाकल्यामुळे तो शिवाजीचा एक दात होऊन राहिला होता. मराठ्यांच्या इतिहासांत एकीग्रंथें वाढें उदाहरण सत्तें बाळाजी आदजी आदि सत्तें मोर्लेंलेखनात सुतोष व स्पष्ट बळगाचाहि आद्यमान बाळाजीकडे आहे [वा. सी. पेंढे]

वाळाजी कुंजर—पंडरपुत्राचकड बाणापूर म्हणून एक गांव आहे तेथील पाटलांचा हा औरस पुत्र होता. हा जातीनें मराठा असून प्रथमतः तो नावा पुरंदर्याच्या पण-कांत एक शिंदेदार होता. सन १७१९ सालच्या मार्च महिन्याच्या आरंभी कुसण्या बाजीरावाचें शिवनेरहून पुण्यास आणले त्यावेळीं त्यानें बाजीरावाचें छत्र मुक्तिप्रयुक्तानें आप-ण्याकडे घेवून घेतलें पुढें कुंजा हा बाजीरावाच्या सहाय्यीतलें ताडून होऊन बसला. बसईच्या तहानंतर बाजीरावानें याचा शिंद्याची मजी संशदान करणकारिता पाठविलें शिंद्याच्या दखलीहि याचें परेच प्रसन्न होतें हा स १८१७ च्या एप्रिल महिन्याच्या सुमारास पंढरपुरास गेला

वाळाजी याजीराव पेशवे—उर्फ नानासाहेब, हे थोरश्या बाजीरावाचे पुत्र, यांचा जन्म ता ८ डिसेंबर १७२१ रोजी मौजे साते (नागेंमावळ) येथें झाला, व मुंज १७२८ च्या जानेवारीत साडी. आणजे स १७३० च्या जानेवारीत गोपिकावईची लग्न झालें नानासाहेबांनीं लहानपणीं राजकीय शिक्षण घिमगाजीआपल्याच व अंधाजी पुरंदर्याच्या हाता-खाती सातारा येथें मिळालें वडील स्वतंत्राधिकाऱ्यांचेर असतां नानासाहेब हात्याच्यात रद्दण असत चवदा पंधरा वर्षांचे नाना सातार्यास कशा यातल्या काडीत हें त्यांनीं आपलास आभारपणा बाबतीत शस्त्रिनें शीनें शाहूपासून चाल-विलेंचें कश्चाक लहून पाडीतले आहे. त्यावरून व्यथा होतें (१७३६-३८) थोरश्या बाजीरावाच्या थोरभावाबद्द ईदगांनीं खटपट करण्यास गोडीत हा वडील घेत शाहूकडे पाठविला असतां त्यानें तेंच नानाचा जेट घेतलो. त्यावेळीं ईम-गाचा हा भेदनीतीचा लव त्यांना पडला नाहीं (जून १७३९). या साळोत शाहूनें मिर्जापूर रक्षार्थ केळी, लीत माना होते, हा त्यांनीं पहिलीच लेप असली घेवून नाना पुण्यास परत आल्यावर मर्यानीचें प्रकरण विचोपास गेलें व चुलत्या (आप्पा) पुनर्यानीं बाजीराव-सत्तालीची ताटावुट केली. पापलेकीचें पडन नसे शेवटीं बाजीराव उत्तरेस गेले व तिकडेच गारले (१७४० एप्रिल), तेव्हा नाना कुळाच्यास मागतीं आप्पाच्या मदतीला आपापसुद्ध गेले होते त्यांनीं तेंच किंवा वंगेर कडून, पुण्यास येऊन आपापसुद्ध सांगत्यास

गेले (जून) तेंच त्यांना १२ दिवसांनीं पेशवाईची पळ मिळाली (२५ जून) नागानीं बाजीराव अष्टगोत्राच रापोवा-दगाची मुंज व सदाशिवरावाकडे सत्त केलें होतें त्यासाठीं शाहूपास इतन. पुण्यास आला होता. थोड्याच दिवसांत विषणगीआप्या दारना (डिसेंबर). यावेळीं नानासाहेबांचें वय १५ वर्षांचें असून कौटुंबिक व राजकारणविषयक गणपदारी सर्वेस्वी स्वाधकार पडली याच सुमारास शाहूच्या पक्षात कोल्हापूरकर संभाजीस छातारच्या गादीवर बसविण्याचा करार संभाजी व नानासाहेब यांच्यात झाला होता. हें नाना-साहेबांचें पहिलें कारस्थान होय. रशोच ही कल्पना राष्ट्राच्या फायद्याची होती. मात्र ती पुढें साधला नाहीं नागोंस पेशा वाई न देतां ती बाजीरी ताडकास द्यावी अशी खटपट रघूजी आभयाने केली, कारण शाहूच्या पक्षात आपल्या मुलाला बाबो मिळवी व त्यास नानासाहेबांचा अध्यक्ष होईल, तर तो नडावा, अशा त्याचा हेतु होता बाजीरावाचें (आतपणा असताहि) बाजीरावाकडे होते परंतु शाहूनें हें म्हणणें धडकाऊन दिलें, शाहूची नागार अतिशय मर्जा होती, व बहुतेक दरगारहि त्याची अनुकूल होता मागील होईल पेशव्यांनीं छत्र केलेलें घोरण पुढें चालविणारा नानासारवा लायक आप्त त्यावेळीं दुसरा नव्हता तरी पण काही बरे वृद्ध सरदारांनीं आटोफ्यांत ठेवणें नानासाहेबास कठिण गेलें.

प्रथम पेशव्यांनीं बाजीरावास झालें कर्ण केडव्याची व्यवस्था केली. त्यासाठीं खंडगी वगैरे रॉल वेण्याचा परिघात ठेवला दक्षिणेकडेकील द्रव्याचा ओष घेत महाराष्ट्रांत सतत राहण्याचा उपक्रम त्यांनी केल. त्याबरोबर राज्याची सुव्यवस्थाहि लावली व शेवटीं हिंदुवदपातशाही स्वापण्या-साठी प्रयत्न केला आरंभी बाही बरे त्यासाठी पेशवे सारखे दिवत होते, त्या काशीत छत्र, कर्म मारु शपादि प्रसंगांची त्यांनीं सुजीव परी केली नाहीं काशी, प्रयाग, बंगाल, बहार वगैरे प्रांत मिजविषयासाठी त्यांनीं एवढापासून (१७४३) च प्रयत्न चालविला होता. सर्व सर-दारांच्या उद्योगास मध्यवर्ती नियंत्रण लाविलें. या पेशव्यांनीं २१ वर्षे कारभार केला. त्यांत शाहूच्या मृत्युपर्यंतच्या काळात (१७४७-५१) पेशवे केवळ छत्रवर्तीच हस्तक होते, मात्र पुढील काळीन सत्तांपरी राज्याचे सुसंसार झाले. त्यात पोहोळी लीन बरे (१७५०-५२) रासरात्राची परीक्षा वेण्यांत गेली, परंतु तीत तो उतरला नाहीं म्हणून पुढील ९ वर्षे बर्द मार वेसव्याची आप्तपणावर येतल. शाहूच्या दयातीपर्यंत पेशव्यांनीं सुर्वेसलेलें (१७४०-४३), माथ्या, प्रयाग, गाल (१७४१-४३), मेल्लें (१७४४-४५), कर्नाटक पोटिली लढई (१७४६-४८), नेवाई (१७४७-४८) इतक्या स्वाभ केशा व मृत्युसमयी सातात्यास मुकाम केला. सदाचारानंतरचे व पूर्वीचे तह, बापचें वगैरे वेतरे स्वतः दाखीत. नासासाहेब मृत्युही, उत्तम संस्कृत, घोरणी व आरंभ हिंदीची होते व ते कोठेहि अवले

ठिकाणचे व्यवहार स्वतः उलगडीत असत; श्रीरमपटणास राहून दिलीवा, तर सुंदरलखंडांतून कर्नाटकचा कारभार ते करीत. बापाच्या वेळच्या अर्धवट बामांची तब लावण्यात यांची पहिली ३१ वर्षे गेली उत्तरेकडील आपले बर्बत हलू नये म्हणून पेशव्यांनी निकडे लागोपाठ तीन स्थान्या केल्या व शत्रुभिन्नावर छाप बसविली त्यांचा मुकाम ३१ दिवसावर कोठेंच होत नसे, इतकी त्यांचा तडफ होती. स्वभावतः त्यांचा कल तडनोडीचा असे, परंतु प्रसंगी रुढक-पणाहि ते धरीत बाबूजी नाईक, रामचंद्र बाबा शेणरी, महादेव पुरंदरे, रघूजी भोंसले, दमाजी गायकवाड वगैरे बरेच लोक उरुशानें अथवा पसंतीने पेशव्यांशी विरोध करीत, परंतु त्यांनी सर्वोना ताब्यात आणले होते पेशव्यांचे विरोधी शाहू-जवळ त्यांच्या बहाण्या सागत, शाहूच्या राज्यात कलह चाले, या सर्वे गोष्टीकडेहि पेशव्यांनी लक्ष देऊन उपाय करावे लागत त्यासाठी भाऊसाहेब व दादासाहेब यांना सातत्यास ठेवण्यात आले होते

उत्तरेकडे मुर्जमेलशाची स्वारी करण्याचे कारण, नादोर-शाहाच्या स्वारीमुळे व निजामाच्या विरुद्ध कारस्थानामुळे दिक्षीदरबारातील व उत्तरेकडील मराठ्यांचे बर्बत कमी होत होते, ते पुन्हा प्रस्थापित करायचे हे होय त्यामुळे निजामाशी एदलाबादेत तडजोड करण्यात आली निजामाच्या मुलाने (नासिरुंग) बड वेषान पेशव्यांनी त्याच्या विरुद्ध निजामास (असकज्याह) मदत केली व निजामाने माळ-व्याच्या सुमेगिरीची नक्का नेमणूक पेशव्यास बादशहाकडून देवविली पेशव्यांनी वार, नेमाडचा कांही भाग, देवरी वगैरे प्रात व ठाणी काबीज केली नंतर सर्व ईज्यासिंहाची अट घेऊन व परस्परसह मदत करण्याचे ठरवून पेशवे पुण्यास परतले आणि बाजीरावच्या वेळचे वरचेस वर्ये त्यांनी घेतले (जून १७४१) नंतर तीन महिने सातत्यास राहून व शाहूची समिती घेऊन पेशव्यांनी दिक्षीवर आस्त शाहू बसविण्यासाठी सुंदरलखंड, पातलखंड या प्रांताचा प्रथम बंदोबस्त केला व काशीप्रयाग ताब्यात घेण्याचा उपक्रम केला. परंतु या वेळी रघूजी भोंसले हा पेशव्यांना प्रतिसपर्धा उत्पन्न होऊन त्याने पुर्वेकडून याच्या प्रयत्नास अवघड्या आणण्याचे सुरु केले तो प्रत्यक्ष शाहूच्याहि व्याघ्रा पांखावर बसवी; मराठा-भंडळत फूट पाडणाऱ्या व्यक्तींपैकी तो एक होता. परंतु त्याची एकदर परिस्थिती मनवूत असल्याने पेशव्यांना त्याचा एकदम बंदोबस्त करता येईना. मात्र रघूजीने आपण होऊनच पेशव्यांवर गडाले येथे स्वामी केली, तीत उलट त्याचाच मोड झाला, नंतर दोघांनी आपापल्या प्रांताच्या बांधव्या करून घेतल्या (आक्टोबर १७४२) पुढे शाहू अजारी असल्याने एकून दोघां हि सातत्यास आले व त्यांची समजूत शाहूने घालून दिली.

सुंदरे राजांनी छत्रसालने बाजीरावास दिलेल्या प्रांताचा बसल याच सुमारास (१७४२) अवजून घरून व मराठ्यांचा

बसुची अधिकारी महाराव कृष्ण यास ठार मारले, त्यामुळे पेशव्यांनी नारो शंकर यास सुंदरलखंड पाठवून व त्यास कैद करवून आपला भंमल बसवून शाही सुभा स्वतंत्र तोडला लष्करी जोर दाखविण्याशिवाय नुसत्या निजामाच्या व जमसिंहच्या मध्यस्थाने दिलीवाला बादशहा वळत नाहोस पाहून पेशव्यांनी यावेळी सुंदरलखंड, मावळा, बंगाल वगैरे प्रांतात सर्वत्र एकदम सुंद माजविली, तेव्हा बादशहाने पेशव्यास माळव्याच्या सुमेदारीची सनद प्रत्यक्ष व सर्व बादशही मुलगावर चौघाई देण्याचे वचन दिले (याची सनद मात्र पुढे १७५० साली मिळाली) माळव्याच्या सनदेत पेशव्यांनी आपली एक छोटीशी तैनाती ग्रीन बाद-शाह्या पदरी ठेवण्याचे कलम स्थल करून घेतले आहे (१७४३ एप्रिल) सरास या तीन वर्षांत पेशव्यांनी बाद-शाहा, निजाम, रजपूत राजे वगैरे परकीय सत्ताधारांवर पुष्पाने चढ बसविला व प्रतिनिधी, रघूजी, दमाजी वगैरे स्वकीय विरोधकार छाप बसविला, त्यामुळे नानासाहेबा-शिवाय दुसरा लायक इतम मराठी राज्य चालविण्यास लायक नाहो अशी शाहूचीहि खात्री झाली. यावेळी नानासाहेब लिहितात, “ एवदा उत्तरेकडील सुवर्णनदी व दक्षिणेची नदी दोहोंचा संगम सागरवृत्तमान, पुणे या स्थळी, मज्जे न मिरता, परपुष्प योग घडणे, तेव्हा भ्रमसायंक ” यापुढे भेलशावरील स्वारी श्रीमंतानी केली, तीत मोघाळने अर्धे संस्थान व माळव्याच्या पर्यंकडील बराचसा प्रांत काबीज करून रणवी व्यवस्था लाविली आणि परत सातत्यास आले (आगष्ट १७४५) यापुढील दोन वर्षांत सातत्यास मानगडी मानव्याने परबे दूरच्या स्वारीवर गेले नाहोत, मात्र शिंदेहोळकरादे सरदारांकडून ठिकठिकाणी कामे पार पाडून घेन असत. या सुमारास सर्वाई जयसिंग मरून त्याच्या दोन मुलात बाबाबहल तंडा लागला, तेव्हा पेश-व्यांनी जिंकवून जास्त पैसा मिळेल तिकडे मदत करण्याने धोरण ठेविले, त्यामुळे पूर्वीसारखे मराठे-रजपुतांत प्रेम राहिले नाहो, नसेच इकडे मराठ्यातहि शिंदेहोळकरांत फूट पडली, ही मानगडी मित्रविण्यास नानासाहेबांनी उत्तरेकडील शेवटची नेवाईची स्वारी केली, मात्र शिंदेहोळकरांची फूट त्यांना जोडता आली नाहो उत्तरेकडील हा कारभार होण्या-पूर्वी बाबूजी गडैक हा कर्नाटकच्या सुमेदारीवरून अपेसी ठरून आल्याने व तो, रघूजी भोंसले, शाहूची धोरली राणी, मुतालिक, दामादे, गायकवाड वगैरे मेळडी नानासाहेबांच्या विरुद्ध बसलता करीत असल्याने, पेशव्यांनी त्या मसलती घाळून, नाइकाची समजूत पाहून व कर्नाटकावर सदाशिवराव-भाऊ यास पाठवून ठिकठिकील सर्व बंदोबस्त केला व पोर्तु-गीजांनी वसई ते गोवे या दरम्यान ज्या किरकोळ पारमेळी केल्या त्याचाहि बंदोबस्त केला (१७४७). याच सालच्या पहिल्या दोन तीन महिन्यांत वर सांगितलेल्या विरुद्ध पक्षाच्या कारवाईने व स्वतःच्या कर्माच्या वित्तने शाहूने

नानासाहेबांचे पेशवाईसंदर्भातून दूर केलें होतें, परंतु विद्द पधोनील श्याव्याइया कर्तव्याची वा एकदि मणून पुढें न आल्यानें पुढां नानासाहेबांनी पेशवाईचीं सर्व दिवें (एप्रिल १७८३). याच सुमारास भाऊसाहेब कर्तोडकर या हारांतून परत आला. नंतर नेवाडीची व भांडुवरीची या लढाया होऊन पेशवे पुण्यास आले (१७८४), थोड्याच दिवसांनीं शाहूची शकृति विघटनाने मोठी कोळ येऊन ते ताताच्यास गेले (आगष्ट १७८९) व शाहूचा अंत होऊन रामराजास गांधीवर बसवून मग परत पुण्यास आले (एप्रिल १७९०) मधुवरी (१७८९-९०) परंतोचें मंदिर, तुलादान, येऊ- रास फारलगादान वगैरे धार्मिक प्रसंग व प्रकार चालू होते, शाहूनें त. १७८३ च्या एप्रिलमास नानासाहेबांवरच राज्याचा सर्व भार टाकला; त्यानंतरच्या वर्षांचे पर्यंत पुढील राज- कारामागंधींनीं नाना प्रचारचीं कारस्थाने चालू आलीं. अनेक प्रकारचे येन द्याचे आणि शैथनी रामराजास गांधीवर बसवून नानासाहेबांनीं स्वतःच्या गांधी-पारीनें राज्य चाल- बाईं असा स्वदस्त्वचा दस्तऐवज पेशव्यास करून देऊन नंतर शाहूराजांनीं आपला देह ठेविला (१५ डिसेंबर १७८९). शाहूनें नानासाहेबास लिहिलेल्या २ बाटां म्हणजे मराठी साम्राज्याच्या मूळचालकाच्या सनदाच होत. यावरून पेशव्यांनीं यासंदर्भाचे राज्य बळ- काविलें हा आशय थगडी सोडा ठरतो. रामराज कर्तव्यवार निघाला नाही याचा दोष नानासाहेबांवर कसा येतो? शिवाय रामराजा पुढें नानायक निघेल म्हणून अगदीं पेशव्यांनीं त्याला सुमारा याच केलें होई म्हणजे बूक आहे, कारण तो कर्तव्यवान निघत अशाच उलट पेशव्यांची अलना होती.

रामराजांच्या राज्याभिषेकापासून (जानेवारी १७५०) पानपतापर्यंत (जानेवारी १७६१) अकरा वर्षांत मराठी राज्याचें चालकत्व या पेशव्यांकडे होतें शिवाजीच्या थोड्याला अनुसरून काँग्रेस व मराठे सरदारांनीं याच सुदर्भात विक- राबा उद्योग केला. संभावर ते दिक्षा व अटक ते कळकळा- पावेतो सर्व हिट्ट्यानाला मराठ्यांनीं याच काळात आटोप घातला. नानासाहेबांची प्रथम दोनतीस वर्षांत आपल्या विरोधीपक्षाचा बंदोबस्त करून, नंतर राज्यकारभाराचें मुख्य ठिकाण पुण्यास केलें. नंतर निगमाची राखे जिरविली. निगमास नाहींसा करून दक्षिण मोठ्ठ्या करावी हा पेश- व्यांचा फार दिवसांचा संकल्प त्यांनीं उद्गारल्या सदाईत बहुतेक दक्षिण केला. दुसरी कामगिरी कर्तोड काळीच कायद्याची. गांधीरावांनीं उत्तर मोठ्ठ्या कार्याचा प्रयत्न केला, तर नानांनीं दक्षिणेचा प्रयत्न केला, परंतु पानपतामुळे त्याच निघ्न आलें उत्तरेचा सर्व भरभेला शिंदेहोळकरांवर होता. एकदां बरी स्वतः नानासाहेब तिळवे जाते तर एकंदर व्यवस्था बांधली लागली, परंतु अखेरपर्यंत नसे झाले नाही. शाहूच्या मृत्यून्या नंतर थोड्याच दिवसांत वारावाई पेश-

व्यांवर वसून विद्दपट्टा गेली व सटपटी दस्त लागली, परंतु पेशव्यांनीं तिची समग्र काळजी व सिंहास सविना- कडून स्वतःकडे घेतला (जुलै १७९०) आणि (पूरी प्रति निधी वगैरे सरदारांची व शंकाया प्रांतांची स्वतंत्र व्यवस्था करून दिली. प्रतिनिधीचें समुद्रव्यास पेशव्यांविषयी सदाई दिली होती गग लीन श्यावाच पराभवा झाला (आयतोंवर), सांगोल्यास सदाशिवराज भाऊनें रामराजापासून राज्यव्यव- स्तेची जी योगना करून घेतली, तीमुळे नानासाहेबांच्या मनात आळखळ विहंग आला व त्यास गम बंद पावनें वर दिली परंतु नानासाहेबांनीं १८११ चेऊन व भाऊन कारभारी घेऊन ई पाखाळण मिळविलें तिळवे ताराबाईनें स्वतःच्या हातीं राज्यकारभार येण्यासाठी रामराजास गफ लनीनें केव केले (नोव्हेंबर १८) त्यानंतर १३ वर्षांनीं (१७९३) त्याचे पाच पुत्रा शिवासास लागले. ताराबाईनें पेशव्यां- विद्द मोठें कारस्थान उभारलें व प्रतिनिधी, नाईक वगैरे- कडून राज्यच घेतले प्राप्तिला. दमाजी याचकवडानें तर पुण्यापर्यंत चालून येऊन (पुर्न सोडून) साताप्यास कूच केलें. तेथे मात्र नाना पुरंदरानेन श्याचा पराभव केला पुढे पेश- व्यांनीं श्याला कैदित ठेवून श्याच्याकडून मिळी पुत्रराज आपल्या नावाचे करून व त्यानें आपल्या हाताखाली बाग- व्याचें कळूळ केण्यास श्याला सोडले (१७९३) दमाजी व दामादे मुष्ट परकाराचा हुकूम पावल्यावर बसवून पुत्ररा- येत वाटेत त्या कारभार करतें तर मराठेशाहीनें तुळजे वटवे म्हणून पेशव्यांवर हा वखोग करावा लागला याच वेळीं थोडे आधीं पेशवे निगमावर चालून गेले होते (१७९१). निगमाकडून परत आल्यावर पेशव्यांनीं प्रथम बरीलपयाने गावकांझाचा निकाल लावलावर रामराजांची सुटका कर- व्याचे प्रयत्न केले, परंतु ताराबाईंच्या मुष्ट्युद्धास श्याची सुटका झाली नाही. सप्त श्यानें पेशव्यात, आपल्या सरंजाम नेवून यावा व मुष्टी वाटेक त्या राज्यकारभार करावा अर्थ लिहून दिलें या सुमारास नानासाहेबांनीं ताराबाईनें व राम- राजास राज्य कळविलें की, मुष्टी कोणीहि अखत्यारीचा कारभार करावा, उषा कारभारामुळें वदनाचा दबा वदरी वदनीचे आदेशास नको तारासा, आपमतलबानें पेशव्यांनीं सर्वाधिकार हातीं घेतले नाहीत, तर दुसरा कोणी पुढें आला नाही म्हणून घेतले होते

यानंतर ताराबाईनें पेशव्याशीं समेट करून घेतला, श्या- वेष्ट्या सप्रत्यवहारकरून नानासाहेबांचा बार्दियांनींवा आदर स्पष्ट दिसून येतो (१७९१ अखेर) समेट झाला तरी ताराबाई, पेशव्यांनीं सटपट करीतच होती पेश- व्यांनीं ताराबाईंच्या सल्ल्यानें संभाजी कोवडापुरकरास ताता- रच्या गांधीवर वसविण्याची सटपट चालविली पण ताराबाईंच्या हाताखाली नाईकाचे संभाजीनें गांधीवर पुढे संभाजी वार- रयावर, व त्याच्या उल्लेखाला बापकोच्या (निगमादे) हातीं कारभार ठेवण्यास ताराबाईंच्या या रागोत घोटाळा होईल

म्हणून पेशव्यांनी तिला दत्तक देण्याचा विचार केला (हिसे-
वर १५६०) यावेळी पेशवे पानपतची बाजू सोडण्यास उत्त-
रित जात होते. परंतु पुढे पेशव्यांच्या मृत्यूने ते प्रकरण शेष-
ट्यास गेले नाही. याहि काळातील पेशव्यांना कोल्हापूरचे राज्य
मिळक्या कारणाचे होते हा आक्षेप खोटा आहे; बायकी
कारभार नसावा हाच त्यांचा उद्देश होता. तारावाईच्या
समंदानेतर पेशव्यांनी अहमदाबाद, बहुतके सर्व गुजरात व
कोल्हाट काबीज करून त्यावेळी वराचसा प्रात दमाजी घाय-
कवाडाने स्वारी नोदरी बनावण्यामुळे त्यांच्याकडे लागून
दिला (१७५३-५४). मात्र तारावाईच्या व या दमाजीच्या
(१७५१ मर्षल) देण्यामुळे, नासिरावाच्या नेतर निजाम-
चाच राहकहात निजामशाही बुधवियाची व युतीचा जम
वर्तून पेशवांची संधी नानासाहेबांना फुकट पालवणी लागली
व शिंदेहोळकरास उत्तरेकडे वेढेर मंदत पाठविता न
आवण्याने पेशवांनी पानपतचा भूक वसला. निजामाची व
पेशव्यांची झुरत होऊन निजामाने पुणेच्या उठावणीवरून
पेशव्यांच्या मुलखावर घेत तसेवावापर्यंत घुमाकळ उभवि-
ल्याने, पुणे पळाले. परंतु पेशव्यांनी त्याचा कुकरीशर (पोढ-
नदी येथे) पराभव केला (१७५१). याच वेळी
गाजीउद्दिनास मदत करून त्याच्या मोवदल्यांत तापी-
गोदा-बुआब पेशव्यांनी निव्विल्ला, परंतु त्याच वेळी
गाजीचा खून झाल्याने सर्व निजामशाही रस्त्याच्या
आठक्यात आणण्याची पेशव्यांची संधी फुकट गेली
(१७५२ आक्टो.) तरीपण सलाबतमंगकडून वरील दुआव
आपल्याकडे किडून घेतला; या सहास भालकीचा तह म्हण-
तात. याच प्रसंगी नानासाहेबांनी " आझही गनीम लोह
शिशाजी महाराजांचे शिष्य आहो " असे शानदार उद्गार
काढले आहेत. पुढे १५५५ निजामाचा व पेशव्यांचा सलोखा
होता डेढे औपयंत पाडिचरीस मुख्य फ्रेंच अधिकारी होता,
तोपर्यंत पुणेचे वजन निजामशाहीत फार होते, ते ओळखून
पेशव्यांनी आपलाहि हात पुढे सरकावला आणि डेढेच्या
जागी जर गोदेहून येता, पुढील निजामाचा दरबार खोटाच
न लागता तर फ्रेंचांनी व मराठ्यांनी सर्व निजामशाही
खाऊन टाकली असती. सावनूरच्या लढाईत निजामाने
पेशव्यास मदत केली होती, पण पुढे त्याचे त्यांच्याशी
फाटत चालले. पेशव्यांनी शिवनेरी काबीज केली (१७५७ मे)
हा किंवा पुढील वर्षी मोगलांच्या ताब्यात होता व तो मिळ-
विण्याची खटपट वाळाजी विश्वनाथापासून चालली होती.
तसेच पुढे दोलताबाद व नगरवा किंवाहि पेशव्यांनी घेतला
(१७५९ नोव्हेंबर) त्यामुळे उद्गरीची लढाई झाली
तत्पुर्वी निजामाने पेशव्यांस कबूल केलेली २५ लक्षांची नहा-
मीर न दिल्याने सिखेद्वारास उभयतांत लढाई झाली
(१७५७ मार्च-१७५८ जाने.) या लढाईत १६ वर्षांचे
निश्चाराच हे मुख्य होते व त्यांनी साम्राज्यास दत्तकी
होता; आणि मागून खुद नानासाहेब व भाऊ हे पाठ-

पुरावा करीत होते. दक्षिण मोकळी करणे हे एक धोरण
नानासाहेबांचे होते, त्यामुळे ही लढाई मुख्यत्वे झाली,
जहागीर हे एक नियम होते. लढाईत निजामाचा पराभव
होऊन २५ लक्षांनी जहागीर व नळदुंग मराठ्यास मिळाला.
पुढे निजामभली व सलाबतमंग या भावांच्या भांडामांडीत
निजामभलीचा सरदार इब्राहिमखान मारही यास बंदकी
मिळाली. त्याचा पराक्रम सिद्धवेडच्या लढाईत पेशव्यांनी
पाहिल्यामुळे त्यास त्यांनी आपल्या पदवी ठेविले (१७५९)
पुणे देशी येथेबावर व इंग्रजांचा जम कर्नाटकात वर्ष लाग-
लेला पाहून निजामाने इंग्रजांशी सल्लज जोडले, हे पेशव्यांस
खाले नाही; निजाम हा आपल्या हातातील बाहुल्य बनाव
अशी त्याची इच्छा होती त्यामुळे त्याला कायमचा गावण्यास
पेशव्यांनी १७५९ त प्रारंभ केला याचवेळी नगर-दौलता-
बाद चिल्ले त्यांनी मसलताने मिळविले. कबूल केलेली दहा
लक्षांची जहागीर व नगरपराग किंसे देत नाही म्हणून
निजामावर ही स्वारी आहे असे प्रसिद्ध केले. निजामाची
लढाईची तयारी चांगली नव्हती, उलट पेशव्यांची उत्कृष्ट
होती; शिवाय इब्राहिमखानाची पळवणी पुर्ण पदवी ठेवली
होती. दादा, भाऊ व विश्वासराव या तिघांनी या लढाईत
भाग घेऊन निजामाचा पराभव करून साठ लक्षाचा प्रात व
अर्शारगड वगैरे शिल्ले घेतले आणि निजामास बहुतेक संपुटात
आणले (जाने.-मार्च १७६०).

याच्या पुर्वीच नानासाहेबांनी कर्नाटकात आपला दाय
वसविला होता; वास्तविक त्यांनी उत्तरेपेक्षा दक्षिणेकडे
जाह लक्ष घातले होते. त्यामुळे काही लेखक त्यांना दोष
देतात. परंतु कर्नाटकात इंग्रज व फ्रेंच या परकीयांचा
बाजवीपेक्षा आरत सुटसुट्यात झाल्याने पेशव्यांनी तिकडे
विशेष लक्ष घातले असण्याचा संभव असावा. भालकीच्या
सहानंतर पेशवे हे धारवाड, रायचूर, श्रीरंगपट्टण इकडे गेले व
खंडप्या कबूल करून परत फिरले (१७५३ जून). यानंतर
पेशव्यांनी बहुतेक दरवर्षी स्वाभ्या केल्या. दुसरी स्वारी
बागलकोट ते हरिहर (१७५४ जून), तिसरी वेदनुरची
(१७५५ एप्रिल), चवथी सावनूरची (१७५६ जुलै), पांचवी
श्रीरंगपट्टणची (१७५७ जून), सहावी महेदळ्याची (१७५८),
सातवी पटवर्धन-रास्त्याची (१७५९) व आठवी पटवर्धन-
बिनी-वाल्हाची (१७६०). पाहिल्या ५ स्वाभ्यांत स्वतः नाना-
साहेब हजर होते. शेवटच्या स्वारीत पानपत झाल्याने तो
अर्धवट झाला. बहुतेक स्वाभ्यांत नवीन प्रात हस्तगत करणे
व माहिलीकांपसून खंडणी वसूल करणे ही कामे होत. या
स्वाभ्यांत मुयलक पैसा मिळाल्याने पेशवाईची सापत्तिक
स्थिति सुधारली, लष्कर लढव्यास तयार झाले, नवीन लोक-
खाना निर्माण झाला व हुरुरी माणसे पुढे आली. सावनूरचा
नवाब मथेच खज्यासारखा असल्याने पेशव्यांनी प्रथम त्यास
आपला माहिलक बनविले (१७५६) व मराठी राज्याची
हद्द रुग्णपासून तुंगमदेपर्यंत पुढे सरवली. श्रीरंगपट्टणच्या

स. १७५७ च्या लडाईस पेशव्यांनी ३६ लाख खंडणी घेतली होती (काही रकमेबद्दल १४ परगणे लावून घेतले). मेहंदळपास कर्नाटकातील पाव (अर्कोट, शिर, कडवें, कर्नूल व सावनूर) नवाबपैकी (शिरोकर व सावनूरकरास पेशव्यांनी मागेंच मोडलिक बनविले) कडव्याच्या नवाबावर स्वारी करून त्याला लडाईत मारून त्याचे अर्धे राज्य घेतले. त्याने इंग्रज, चित्रदुर्गकर, मुरारराव घोरपडे वगैरेनी मदतीस घेतलिले व त्यानी हि कर्नूल केल, पण आयरयावेळी कोणी गेल नाहींत. सहाजीच्या जहागिरीतील (मुळच्या शिवाजीच्या स्वराज्यातील) यराचवा प्रांत कडव्याच्या जहागिरीत होता, तो या वेळी सोडविला गेला. अर्कोटकराची खंडणी माफ करणाची इंग्रजांनी फार मर्यादा केली पण मेहंदळपास ही पुढे लावून दिली. पुढे सिंदखेडची मोहोम निघात्याने इकडे म्हैसूरकर, नंदराज व हैदरअली पुढे आले, नाही तर हैदराला मुळांतच खडवून टाकता आले असते. त्याचा कायदा घेऊन हैदराने मराठ्यांना दिलेल्या १४ परगण्यांत घुमाकूळ पातला; त्याचा निहाल पदवर्धन-रासत्यांनी लावून ३२ लाख खंडणी घेतली. यावेळी हैदर बसना नर औरंगपट्टा संस्थान पेशव्यांचे मोडलिक बनते. पण हैदराने दक्षिणेकडे व अहमदाबादलाईकडे मराठ्यांच्या आड येऊन इंग्रजांनी पुढे येण्यास संधि दिली.

आंग्रे-यकरणांत (१७५५-५६) इंग्रजांस परांत येण्याची पेशव्यांची अक्षम्य बुद्धी झाली; मानाजी व तुजाजी या मावांच्या तंत्रांत आंग्रे पराणेंहि हनवळ झाले; पेशव्यांनी तेंडे तोडण्याऐवजी त्यास भर दिले. इंग्रजांच्या छातीवर आंग्रे हे नजरदस्त दडपण होतें, तें न होंस करण्यास इंग्रज फार खरपुट होते व तो संधि आपण होऊन पेशव्यांनी दिली आणि इंग्रजांनी पेशव्यांस बाहुल्यप्रमाणें खडवून आपला फार दिवसांचा हेतु तडोस नेला (१७५५-५६). याप्रमाणे आंग्रेचे आरमार साफ नाहीस झाले व मराठी राज्याचा पश्चिमकिनारा मोडला होऊन इंग्रज निर्मय बनले. एकंदरीत पेशव्यांचे आंग्रेयांशी बरीच दयावाचने होतें तुजाजी दुर्बतनी होता व तो पेशव्यांना मानांत नसे हे खरे पण त्याचा बंदोबस्त निराक्या प्रकाराकरता आला असला. इंग्रजांनी आपल्याचा दिवाण रामजीपंतास फिरुन करून त्याच्या करवी पेशव्यांना आपल्याकडे घेऊन घेतले असे फारेस्टच्या निवडक लेखांवरून स्पष्ट दिसते. परंतु पेशवे त्यास बळी पडले हे खरे. इंग्रजांनी तुजाजीच्या या मोहिमेंत विजयदुर्ग आपणच परभार लाव्यात घेतला. एकही इंग्रजांचे या वेळेचे बर्तन निक्षेपी व निःस्वार्थी नव्हते असे स्पष्ट म्हटले आहे विजयदुर्ग आपल्याकडे ठेवण्यासाठी इंग्रजांनी रामजीपंताच्या कारकुनास लाव दिला. कसेहि असे, शिवाजीने दूर दृष्टीने जे आरमार स्थापन केले ते नानासाहेबांनी कोठ्या दृष्टीने बुडविले एवढे खरे. विजयदुर्गानंतर यशवंतगड, सिंधुदुर्ग (शिवाजीची शिवलंका) हे किल्ले घेऊन दिवसांत इंग्रजांनी घेतले

(१७६५) आणि त्यानंतर घटनेक पश्चिम किनाऱ्याचे त्यांनी घेतला. विजयदुर्गप्रकरणांने मात्र पेशव्यांच्या शोकांत इंग्रजांबद्दल लहट प्रकाश पडला; ह्मणजे व निजाम हे दोन कोटे मराठ्यांच्या राज्यांत ठेवण्याचा इंग्रजांचा प्रयत्न आता त्यानी समजला. ह्मणाने प्राप्त दिल्याने पेशव्यांनी त्याच्यावर शारां केली, तीत इंग्रजांनी लपवपणे ह्मणांस मदत केली (१७५७-६०); तरीहि उदेंदी मराठ्यांनी घेतली; परंतु पुढे पानपत झाल्याने इकडाले ही मोहोम अर्धवटच राहिली.

या सुमारास (१७५८-५९) पेशव्यांची सत्ता कळतास पोहोचून ते आता हिंदुस्थानांत सार्वभौमसत्ता स्थापणार असे दिसणांचे त्यांच्याशी गोडी राखण्याकरिता इंग्रजांनी आपला बकील पुण्यास पाठविला होता. रघूजी भोंसले वारल्यावर त्याच्या सरदारांना तेंडा नानासाहेबांनी तोडला (१७५९)

उद्गीरच्या लढाईनंतर लागलीच पानपत झाले, पानपत्याच्या युद्धाची ठळक कारणे व युद्ध याची माहिती “ पानपतने युद्ध ” या नांवाच्या दिली आहे (शा. को. वि. १७ पहा). भाऊसाहेब पानपतकडे गेणानंतर दसरा सत्यावर नानासाहेब निजामावर नजर ठेवण्यासाठी नगरच्या बाजूस आले (डिसेंबर १७६०). भाऊसाहेबांचे शेवटचे पत्र (१४ नोव्हेंबरचे) पेशव्यांस मिळाले त्यानंतर काही वातमी न समजल्याने त्यानी काळजा लागली. एका पत्रांत विश्वासरावाने ४० हजार फौज व १ कोटी रु. पैका लावडतीस मागितला, तेव्हा महादोबा पुरंदर्याने पेशव्यांना लावडतीस निघण्यास सांगिले. या सुमारास श्रीमंतानी पंढणच्या बाखरे या देशस्थ सावकाशाच्या मुलीशी लग्न लाविले (डिसें), आणि साहजिकउत्तरेकडे निघावे बरोबर भोंसले, परामनाकर, पदवर्धन, मुतालिक, वगैरे मंडळी होती. निजामास बोलावण्यास राधाबाबा गेले. भेळशापयेंत स्वारी आली; तिथे ती सावकारी चिठ्ठी (दोन मोती गळत... ह्मणार्को गणत नही) मिळाली (२४ जाने. १७६१) व पुढे जास्त जास्त हकीकत समजत गेली; त्यामुळे श्रीमंतांचा धीर खचला शेवटी महारजी होळकर भेटला व खरे वर्तमान समजले; तरीहि श्रीमंतानी दिक्षोकडे व द्वाशोकडे बंदोबस्त करविला. त्याचा हेतु गेलचांचा सूड उगवावा, व जर नानासाहेब पुढे जाते, तर अहमदाबाद परामव झाला असता. परंतु महारजी नाराशेकर वगैरे पळपुळ्या सरदारांनी व गोपीकाबाईंनी आग्रह करून घेऊन श्रीमंत परत फिरले (२२ मार्च). त्यांनी भाऊंचा फार ग्रास घेतल्याने मघून मघून त्यांनी अग्राचे धडके येऊ लागले मगच्या आरंभी स्वारी पुण्यास आली. ज्यानी (होळकर, पवार, वगैरे) युद्धांत कुचराई केली, त्यांचे महाल श्रीमंतानी जप्त करून रयास ठपकहि दिला. श्रीमंतांची प्रकृति दिवसेंदिवस क्षीण झाली, पुनशोक व बंधुशोक जबर झाला. ह्वाफेसाठी स्वारा पनेतीस गेली (१८ जून), परंतु उतार न पडता २३ तारखेस

दोड प्रहर रात्री धोमताचे देहान्धान झाले; लकडीपुलाजवळ सार्थक केले व तेथे वृंहावन बांधले.

नानासाहेब सुराहा, सर्वांचे मनोधारण करणारे, सर्व जातीतील उमेदवार माणसास योग्यतेस नटविणारे, माणसाचे पारखी, जबर कार्यकर्ते, सर्व हिंदुस्थानात मराठ्यांचा दारा बसविणारे होते. एकंदर सर्व पेशव्यात नानासाहेब पहिल्या दर्जाचे ठरतील. आग्रयाचे उदाहरण सोडल्यास, त्याच्या हातून राष्ट्राचे नुकसान असे झाले नाही. त्याच्या, कारकीर्दीत सर्वत्र सुखवार्ता अमून अजूनहि प्रजा त्यांना गन्यवाद देत आहे असे डक म्हणतो. व्यापार, धंदे वगैरे धनोत्पादनाच्या मार्गांकडे व दार्ष्टीय शिक्षणाच्या बाबींकडे मात्र पेशव्यांचे लक्ष नव्हते. शाहूवर पेशव्यांची इतकी निष्ठा होती की त्याच्या पादुकांवर पर्वतास देवदेवेश्वरांची स्थापना त्यांनी केली, तसेच पर्वताचे तळे बांधले व पुणे वाहरच्या नवीन पेठा वगैरे वसवून वस्ती वाढविली सारास, पेशवाईचा माध्यस्थकाळ म्हणजे नानासाहेबांची कारकीर्द होय [पेशव्यांची बखर; शाहु, राजाराम, भारनवरीतील चिटणिसा, नागपूरकर भोंसले, प्रतिनिधा, दामाडे, भाऊसाहेब, पानिपत, हरिवंश याच्या बखरी; नानासाहेब व शाहु याच्या रोज-निशा; राजवाडे खंड १, २, ३, ६, ८; का. इ. सं. पत्र-यादी. डका; ऐ. ले. सं. भा. १; पेशवेदण्डरांतील माहिती; इति. संप्र. ऐति. टिप. भा. १; आगरे यांची हकीकत]

बाळाजी विश्वनाथ पेशवे—मराठेशाहीच्या पूर्व-रंगात जसे भोंसलेकुलास महार, तसे उत्तररंगाने धोवर्धन कर भट्टरायास महार आहे. राजारामाच्या वेळेपासून आरंभ—निर्दोष याच्या चुरशीने पुढील काळकणस्थ प्राधान्य घराब्यात रागक रणात पहाई लागले, त्यापैकीच हे भट्टराया एक होय. या घराण्याकडे क्रियेक शतकापासून (१४०८ पासून) धोवर्धन परगण्याची बेशुक्ता होती व त्यामुळेच पुढे सर्व पेशवे आपल्याच देशमुख म्हणवीत व तो कारभार चालविण्यास एक प्रतिनिधि नेमता. धोवर्धनवर हब-शाचा भंमल होता. भटावर हबशाचा काही कारणांनी कोध होऊन त्याने १६७० च्या सुमारास भटाची देशमुखी जप्त केली. तेव्हा बाळाजी विश्वनाथ तेथून निघून दामोद, चिपळूणकडे गेला. तिकडे बाळाजीपंतनानाचे पहिले लग्न झाले. बाळाजीपंताचा आज्ञा अंताजी उर्फ शिवाजी मठादेव हा आणि बाप विश्वनाथ उर्फ विंसाजी हा, असे दोघेहि घोरल्या शिवाजीच्या वेळी सराज्यात नोकर होते असे समजते. पंताचा जन्म अजमाई स. १६६० तील घरतात. त्याचा भाऊ जानोजी हा धोवर्धनच्या देशमुखाचा कारभार पाही, तर हे स्वतः चिपळूणकरास जहाजकामाचा होते पंत वरपाटी आल्यावर (१६७८ च्या पुढे) जानोजीस हबशाने समुद्रात घुडविले, कारण त्याचा व भाग्याची हबशाविरुद्ध कारणांनी चाखली होती असे म्हणतात. वरपाटी येत असला पंतानी पेक्षाच्या भाग्येधूस बरोबर घेतले व त्यांना चतवोर भाकर

देण्याचा ठराव केला आणि त्याप्रमाणे पेशवाई मिळाल्यावर त्यांनी भाग्येधूस मराठी राज्याची फडणविशी देवविली. वरपाटी प्रथम सातवडास अंताजी पुरंदर्याकडे भट-भाऊ आले, तेथून सर्व साताऱ्यास आले. तेथे महादजी कृष्ण जोशच्या मार्फत शेकराजीपंत सचियाकडे पंतास (मुतालीकीची) व अंताजीस नोकी मिळाली. पुढे पंताची हुशारी पाहून सेनापति धनाजीने त्यास आपल्याकडे घेतले, पंत बाढत वाढत प्रथम पुणेपंताचे सरसुभेदार (कमिशनर) झाले (१६९९-१७०२) व त्यानंतर दोलताबादपंताचे झाले (१७०३ पर्यंत) भोमाजीजी औरंगजेबाची छावणी असता पंतांनी औरंगजेबाच्या कैदेत असलेल्या शाहूची व्यवस्था बादशहाच्या मुलीकडून उत्तम ठेविली (१६९९-९९) यावरून शाहु व पंत यांचा संबंध बगल जुना होना पंत हे एकदम कारकुनाचे पेशवे झाले, ही डकची दृढीकन साफ चुकीची आहे. ते हळू हळू अधिकारसंपन्न होत होते पंतांनी यावेळी एकंदर मराठी दरबाराची परिस्थिती सुस्पष्टपणे हेरून घेऊन शाहुस मदत करण्याचे ठरविले. देशावर आल्यावर त्यांनी डुबेरकर बर्वे पराजयातील मुलीशी दुसरे लग्न केले होते. तिचे नाव राधाबाई; हिला बाभरीव, चिमाजी व अनुबाई अशी तीन मुले झाली.

शाहु छत्रपति आल्यावर ताराबाईच्या पक्षात जी मेडळी होती, त्यात विशेष फतुर्वाचन व तत्पण आणि धाडशी असे पंतच होते. परशुरामपंत प्रतिनिधीत तडक व निधन नव्हता, रामचंद्रपंत अमात्य वृद्ध व थकला होता. धनाजी केवळ शिवाईगडी होता. मजिदरस्तामीने पंतांनी शाहुकडे मिळण्याचा सल्ला दिला असताच व मग पंतांनी धनाजीस शाहुकडे ओविले. खेडच्या लढाईत धनाजी जर नसता तर शाहुचे रामकारण टिकले नसते; त्यामुळे शाहूची मर्जी पंतावर यशस्वी, ती शेवटपर्यंत राहिली शाहूच्या राज्याभिषेकापासून धनाजीच्या मृत्यूपर्यंत (१७१०) पंतांनी फारशा उलाढाली केल्या नाहीत, या काळात ते वसुलीकाम पहाते असावेत धनाजीपंतेतर शाहूचा पक्ष फार दुर्बल झाला; त्याच्याकडील मेडळी ताराबाईकडे छत्रपति जार्ज लागली. इतक्यांत धनाजीचा मुलगा चंद्रसेन व पंत यांचे विरुद्ध येऊन व हरणाचा तडा होऊन, चंद्रसेन शाहूस सोडून ताराबाईकडे निघून गेला (आगस्ट १७११). यावेळी शाहूने चंद्रसेनाच्या विरुद्ध पंतांचा पक्ष घेतला; त्यावरूनच त्यांचा शाहूस किंती उपयोग झाला होता हे दिसते. या सुमारास पंताजवळ सारी दोन हजार फौज होती; ती अपुरी आणि त्यांनी आपण फौज वाढवून राज्याचा बंदोबस्त चालविला, त्यावरून शाहूने त्यांनी सेनाकते ही पदवी दिली (आगस्ट १७११) व २५ लखांचा सत्तम दिला. डकहि म्हणतो ही वेळ शाहूच्या हातपे राज्य जाण्याची होती, परंतु ती एकट्या बाळाजीपंतनानाजींचा सावरली. पुढे पंतांनी

व शाहूने ताराबाईला हतप्रम करण्यासाठी पाकट्या शिवाजीत वेडा ठरवून, पाकट्या सभाजीकडून ताराबाई व शिवाजीत कैदेत टाकविले यामुळे ताराबाईचे महत्त्व व कारस्थाने लटकी पडली व शाहूस निर्बंध स्थिति प्राप्त झाली (१७१२) पुढे कृष्णराव खटावकराने ताराबाईच्या बाजूने वेडाली चालविली होती ती पंतानी मोडली (१७१३) व शाहूजवळ रद्दपदली करून परशुरामपंतात कैदेतून काढून पुन्हा प्रतिनिधिपद देवविले यानंतर हिणगावाच्या दमाजी थोराताने धमधूम चालविल्यामुळे त्यावर पंत चालून गेले, परंतु दमाजीने विश्वासघाताने त्यांना बायकामुलासह पकडून कैदेत ठेवून फार छत्रले, अखेर देड भरून त्याची सुटका झाली (१७१३) त्यावर पंतानी सत्पदांची मदत घेऊन पुढे ४ वर्षांनी दमाजीचा सशस्त्र पराभव केला (१७१८) आणि सचिवाला थोराताच्या कैदेतून सोडविल्यामुळे त्याच्याकडून स्वतःसाठी पुनरार कित्ता मागून घेतला काग्होजी आणि ताराबाईचा पक्ष घेऊन कोंकणात धुमाकूळ घालीत होता, त्यावर बहिरोपेत पिंगळे या पेशव्यास शाहूने धाडले, परंतु काग्होजीने त्याचा पराभव करून त्यास कैदेत ठेविले, तेव्हा पंतास ओमनाथवर धाडण्यात आले सामोजनाराने आम्ब्याचा समजूत घालून त्यास शाहूकडे वळविले पेशव्याचा हुडका कवी आणि लोहोदग आपल्यास मागून घेतला (१७१३) आक्टोबर) सारास, पंतानी शाहूची सर्व प्रकारे बाजू वर उचलून त्यास गादीवर काढण्यास टिकविले यामुळे व बहिरोपेत नाकर्ता, म्हणून, शाहूने अखेरस माजरीगांवी वाळाजापंतनांना यास पेशवाईची वळ दिली (१६ नोव्हेंबर १७१३) आणि राज्यातील दुर्हा मोडून स्वराज्य बाळगण्यास आशा केली, याच वेळी राज्यातील इतर सर्व नेमणुका नवीन करण्यात आल्या

यावेळी शाहूची सत्ता सातत्याच्या आसपास संपन्नता कोसल्या अत होती, ती आता वाडविल्यास व शिवाजीप्रमाणे स्वराज्याचा विस्तार करण्यास वाळाजीपंतानी सुरवात केली. शाहूची सुटका झाला, तेव्हा शिवाजीच्या वेळचे सर्व स्वराज्य व मोगलांच्या सहा सुभ्यावर सरदेशमुखी व चौपाई वेण्याचा हत्त त्यास दिलोवातास पातशाहाने दिला परंतु ताराबाईच्या खटपटीने याबद्दलच्या सनदा मात्र मिळाल्या नाहीत तुम्ही ताराबाईविषयक हक्क स्थापन करा मग सनद देऊ असे शाहूने कळविले. यानंतर थोड्याच वर्षांत निजामुलमुक्त हा दक्षिणचा सुभेदार झाला, तेव्हा त्याने मराठ्यांनी नेहमी विरोधाचे भोरण ठेविले चंद्रसेन गायक, घाटगे, निवाळकर, यानी फितवून आभरा देऊन त्याने पुण्यास आपला अंमल बसविला (१७१३) इतक्यात वाळाजीपंतानी थोरात, खटावकर वगैरे बंड मोडून पुण्यासहि आपला अधिकार बसविला या सुमारास दिल्लीस सत्पदबंधव महत्त्व बाळग्याने निजामाला परत बोलावून बादशाहाने हुसेनभाजी सत्पदास दक्षिणचा सुभेदार नेमले

(१७१५), परंतु शाहूने दाऊदखानास आतून हुकूम पाठविला की, हुसेनास ठार मारावे तेव्हा दाऊदने हुसेनवर स्वारी केली, परंतु तोत तोच ठार झाला (१७१५) मराठ्यांसहि बादशहाने हुसेनविषयक बोलाविल्याने दाभाडे, सोमवंशी, निवाळकर यानी त्यावेदत गुजरात धुमाकूळ माजविला, वाळाजीपंताच्या सत्पदानेच ही चढाई चालू होती. तेव्हा नाइलाजाने हुसेनभाजीने मराठ्यांना सातत्यास तह करून बादशाहविषयक कारस्थाने चालविली (१७१८) हा तह शंकराने महाराजामार्फत ठरला या तहाने शिवाजीच्या स्वराज्याखेरीस आतापर्यंत निवृत्ते सवे मुलूख मराठ्यांना मिळाला आणि चौथाईस्वरदेशमुखी सर्व दक्षिणेत वसूल करण्यास सांपडली. यामुळे शाहूचा जम चांगला बसला. पेशव्यांनीहि लगेच राज्यव्यवस्था सुस्थित लाविली, तसेच मराठ्यांचे लक्ष गृहकलहानून काढून बाहेरच्या उद्योगांत लाविले व बादशाहाने १५ हजार कौमोनेशी रक्षण करण्याचे काम पेशव्यांना आपल्या (शाहू) कडे घेऊन त्याला अपल्या हाती आणले इंग्रजांची सैन्याती फौज व ही योजना एकच होत एकदरीत या तहाने मराठी राज्यास नवे क्षेत्र व कामगिरी मिळाली, त्याचे श्रेय पेशव्यासच आहे. पुढे सत्पदांचा व बादशाहाने तडा बिकोपास जाऊन सत्पदांनी मराठ्यांची मदत मागितला व पेशव्यांनी साताराचा तह पुरा करून वेण्याच्या करारावर दिशात प्रयाण केले (१७१८) नोव्हेंबर). तेव्हा बादशाह पाचराला आणि मराठे व हुसेन माळव्यास असणा याच त्याने मराठ्यांच्या मागण्या कळू केव्या, परंतु तहात ठरल्याप्रमाणे शाहूची बायकामागते परत मिळाल्या. शिवाय मराठे मार्गे जाईनात, अखेर हुसेन व मराठे हे दिल्लीत गेले (१७१९ फेब्रुवारी) बादशाह व दिल्ली घालून गेली बादशाहाने सत्पदांचा सवेद न हाता सत्पदबंधुंनी पेशव्यांच्या साहाय्याने बादशाह कडूनलेयरात पदच्युत करून रफिउद्दाराजत त्याला तत्कावर बसविले (२८ फेब्रुवारी). त्यानंतर शाहूची मातुश्री व बायकामुले यानी पेशव्यांच्या हवाली केले तसेच ठरल्याप्रमाणे चौथे, सरदेशमुखी व स्वराज्य यांच्या सत्पदांदि बादशाहां शिक्कामोर्ते करून हवाली केला (मार्च) त्यानंतर पेशवे हे परत सातत्यास आले (जुलै) दिल्लीच्या चक्रमर्कात नागपूरकर सैताजी भोंसले व वाळाजीपंत भाऊ हे दोघे ठार झाले, त्याबद्दल पेशव्यांनी नुकसानभरपाई घेतली सदादासपुन रोज ५० हजार रु खर्चास मिळत त्यापैकी निम्मे शिक्ककातून पेशव्यांनी ती सर्व शिक्क करकारच्या खाजिन्यात टाकली व कौमोने देण्याचा बोभाटहि राहू दिला नाही. याप्रमाणे या दिल्लीच्या पहिल्या स्वारीने मराठ्यांस पुष्कळ फायदा झाला. यानंतर पेशव्यांनी राज्यकारभाराची सर्व व्यवस्था उत्तम प्रकारे लावून दिली, चौथाईवसुलाच्या मुलुखगिरीसाठी निरनिराळे प्रदेश सरदारांनी वाटून देण्यात आले; एकांने दुसऱ्याच्या प्रोतांत जाऊ नये असे ठरविले साहोबा, नाझीझ

वगैरे बाबी निरनिराळ्या म्हणजे प्रत्येक सरदाराच्या प्राप्ता येत असल्याने एकमेकावर एकपेकांच्या दाव राहो, परंतु पुढे या पद्धतीस सरंगामी व विदर्भाची स्वरूप येऊन तिचा मुख्य सत्तेवर वाईट परिणाम झाला. पेशव्यांनी ही पद्धत कायमची केली नव्हते; हात उत्तरोत्तर सुधारणा झाल्या असल्या तर झालेला दुष्परिणाम टळला असता; मात्र या पद्धतीमुळे मराठ्यांच्या राज्याचा सर्वत्र क्षयपट्याने प्रसार झाला. उलट पेशव्यांच्या या व्यवस्थेने शिवाजीची अष्टप्रधानांची (अधिकारविभागणी) राज्यपद्धति नष्ट होऊन तिला एकमुखी स्वरूप आले. ही एकमुखीपद्धति सिध्या कत्यांच्या गुणदोषप्रमाणे चांगलीवाईट असू शकते. राष्ट्रवर्धिल्लु व्हावयास लागले म्हणजे जी एक प्रकारची घडामोडी व जोराची उचल कावयाची असते, तीच बाळाजीपंतानी व पुढील पेशव्यांनी केली होती आणि तीस योग्यपद्धतीने लाक्या विरोध होऊ नये म्हणून बादाशाही परवानगी मिळविली होती.

बाळाजीपंतानी राज्यकारभाराची शिस्त बसविण्यावर एवढी इस्लामपूरकडे हवारी केली (नोव्हेंबर) पुढच्या साली थोरल्या बाजीरावाने लग्न केल्यावर (मार्च, सन १७२०), एकाएकी बाळाजीपंताने देहावसान सासवड येथे झाले (१ एप्रिल). हल्ली तेथे रथाचे तूटावन आहे. रथाची पत्नी राधाबाई कर्ती होती. रथाच्याबद्दल पुढील अभिप्राय योग्यपणे दर्शविला आहे. "शाहूची सेवा निष्ठेने करून, राजपातीस मदत व सहाजे ऐता लौकिक वाढवून प्रधानपद मिळवून जीवादारभय भ्रम करून, शाहू पराभवाचे पाठून बाळाजीपंतानी महाराजाच्या राज्याचा बंधोबस्त केला." न्यायाच्या कामांनी शाहूचूनपतीच्या नातळगावांहि ओढ ठेवीत नसत. [पेशवेवखर; बा. सं. प. यादो; धडफळे यादी, शाहूची रोमांशेश व चरित्र, भा. व प. यादी, राजवाडे. खंड. २, ३, ४; द. सं. गे. द. माहिती; डफ]

बाळापुर, तालुका — वन्दाड, अकोला जिल्हा. क्षेत्रफळ ५६९ चौरस मैल. या तालुक्यात १९३ सालसा आणि नऊ वडागिरीची गावे आहेत. तालुक्यातील जमीन काळी व सुपीक आहे. बागाईत मज्बूत नाही असे म्हटले तरी चालेल.

गां व — हें बाळापुर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून मान नदी आणि म्हादेनदी यांच्या संगमावर असून पारसरेवेस्टेशनच्या नैर्ऋत्येस ६ मैलावर आहे. संगमामगळ एक वाळा देवीचे देऊळ आहे, त्यावरून गावास बाळापुर हें नाव पडले आहे. एने-ई-अकबरीमध्ये वन्दाडच्या सुम्यानर्भे बाळापुर हा अतिशय श्रीमंत परगणा आहे असा उल्लेख आहे. इलिच-पूरनंतर मोगलांच्या भ्रमलःशाळी हेंच मुख्य लष्करी ठिकाण होते. बाळापुरचा हल्लीचा किला १७५७ साली इलिचपूरचा पहिला नवाब इमामखान याने पुरा केला, असा शिलालेख बाहेरील दरवाजावर आहे येथे न्याय प्राचीन मसिदी

पहावयास सांपडतात. लोकसंख्या दहा हजार असून निम्मे लोक मुसलमान आहेत. सत्रज्या, पागेटो व इतर कापड याबद्दल अद्याप बाळापुर प्रसिद्ध आहे.

विभावर (याला नयानगरहि म्हणतात) — अजमीर-मेरवाड हें मेरवाड गिरगावे मुख्य ठिकाण असून लोकसंख्या (१९११) २२८००. हें अजमीर-मेरवाडचा कमिशनर कॅनल दिकतन याने १८३५ साली वसाविले, मेवाड (उदम-पूर) व मारवाड (जोधपूर) यांच्यामध्ये असल्यामुळे ते पार भरभराटीस आले. मेरवाड व जवळच्या मेवाड व मारवाडच्या देशी संस्थानांकडिती मुख्य कापसाचा बाजार येथे असतो.

विआस — पंजाबानील पांच नद्यांपैकी एक हिलाच विपाय असे प्राचीन नांव आहे. ही कुळलील रोहतेगगासच्या दक्षिणेस उगम पावते; नंतर मेळीसंस्थानातून वाहत जाऊन काम्रा गिरगास गाते. मेळी या शहराी नदीवर चांगला झुला पूल आहे, व काम्रा गिरगास ठेरागोपीपूर येथे हिवाळ्यात बोटींचा पूल ठेवलेला असतो. होशियारपूर व काम्रा या गिरगांमधील विआस ही हद्द आहे. होशियारपूर व पुडसत-पूर गिरगांमध्ये विआसवर पूल नाहीत हो काही मैल जाऊन गिरगांमगळून जाऊन अमृतसर व पुरुरथळा संस्थानामध्ये सारते. शेवटी ही नदी (कपुरथळा संस्थानच्या नैर्ऋत्य सीमेमगळ) सतलज नदीस जाऊन मिळते. या नदीची एक-दर लांबी २९० मैल आहे; व पंजाबीत लांबीच्या दृष्टीने ही ६ वा नदी आहे. हिला येऊन मिळणाऱ्या मुख्य नद्या चवी व बेन या होत

विकानेर, संस्थान. — हें संस्थान रामपुतान्यामध्ये उत्तर अक्षांश २७°१३' ते ३०°१३' व पूर्व रेखांश ७२°१२' ते ७९°४०' यांमध्ये आहे. विस्ताराच्या मानाने रामपुतान्यात याचा दुसरा नंबर लागतो. क्षेत्रफळ २३३७ चौरस मैल. उत्तरेस व पश्चिमेस बहावलपूर; दक्षिणेस मारवाड; पूर्वेस लोहार व हिसाड, ईशान्येस फेरौझपूर दक्षिणेस व पूर्वेच्या बाजूस भागरचे वाळवंट आहे. उत्तरेस व वायव्येस थरचे वाळवंट आहे हा प्रदेश सपाट, बालुकाभय व ओसाड दिसतो. दक्षिणेस ६०० फूट उंचीची एक टेंकडी आहे. पावसाळ्यात हा सर्व प्रदेश गवतामुळे हिरवागार दिसतो या जिल्हात घगर व काटलीया दोन नद्या आहेत. पाण्याचा जवळ जवळ अभाव असल्यामुळे येथे जंगल नाही. ज्वर, क्षेय व बामूळ ही झाडे आढळतात पण ती फार मोठी असत नाहीत. येथे झुडप आहेत त्यापैकी 'सजी' व लवा ही महत्वाची आहेत. रथांच्या राखेपासून एक प्रका-रचा क्षार तयार होतो. चरण्यासाठी येथे जागले गवत आहे. हरिण, काळवीट व लोडगे ही जनावरे आहेत. येथे गाऊस नावाचे पक्षी पुष्कळ आहेत. येथील हवा कोरडी व निरोगी आहे. उष्णता व थंडीहि फार तीव्र असतात. पाऊस १२ इंच पडतो.

ह्मिदादमः—या संस्थानाचा मुख्यपक्ष बीका नांवाचा एक राठोड राखून होता. हा मारवाडच्या राज भोवाचा सहावा मुलगा होय. याच्या वंशजांनी भोवताच्या मुलूज काबीज करून राज्याचा विस्तार वाडविला व त्यास बळकटी आणली. १५४१ साली मारवाडच्या मालदेवांनी अर्धा मुलूज मिळून घेतला व राजधानी आपल्या साब्यांत घेतली. १५४४ साली मोगल सैन्याची मदत घेऊन मालदेवांचा पराभव केला. १५०० साली राजा कल्याणसिंग अजण्या मुलासह अठराव्या भेटीस गेला. त्याने आपली मुलगी अठरावरा दिली. याचा मुलगा रायसिंग हा अठरावरा सैन्यात होता. त्याच्या हशमोमकोवदल त्यास ५२ तिरप्रार्थी जहागिरी वहीस देण्यात आली. याच हेतोय हिंसाच्या मुलूज होता. हा अठरावा मानसबदार होता. याने आपली मुलगी जहांगीरास दिली. याच्या कारकीर्दीत विकानेरचा किला बांधण्यात आला. यानंतर कल्याणसिंग नांवाचा एक योग्य पुरुष या पराण्यांत होऊन गेला (१६११-६९). याने महाराष्ट्रात कल्याण, पन्ना, व केनरीसिंग हा गांव वसविली. ही गांवे इंग्रजांनी दोन वेळा देऊन आपल्याकडे घेतली. अनुपसिंगाने गोवळकोंडा येथल्या कामी मोगलांस मदत केली म्हणून त्यास महााजा हा किताब देण्यात आला.

या संस्थानचा १८ व्या सनहाचा इतिहास म्हणजे विकानेर व जोधपूर गांधील संघ व राज्यकारभारास पोटाळा मजबूतपणाने या संस्थानातील ठाकुरांनी केलेले दंग होय. १७८८ साली सुरतसिंग गादीवर बसला व याच्या कारकीर्दीत १८२० साली जोधपूरच्या सैन्याने ८ वी हजारी विकानेरवर केली. या मोठ्याचा निकाल इंग्रजांच्या मध्यस्थीने उद्देष्ट्या महााराजाने तोडिला. १८३० साली येथील ठाकुरांनी बंधे केले व दोडग्याचा याच वेळी कार मुळमुळात झाला. रासला राखण्यासाठी एक पलटन देण्यात आली. १८५० सालच्या बंधांन येथील राजाने म्हणजे रतनसिंगाने इंग्रज सरकारास मदत केली व गोन्या लोकांस अश्रय दिला म्हणून इंग्रज सरकाराने सिरसा तिरप्रार्थीतील तिनी परगणा या संस्थानास दिला. १८९८ साली येथील राजाने जेव्हा पैसा उकळण्यास आरंभ केला तेव्हा ठाकुरांनी पुन्हा बंध करण्यात जूट केली पण हे प्रकरण आपसांत मिटविण्यात आले. १८८३ साली येथील संस्थानिकांनी ठाकुरांकडून जबाबत खंडणी येण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा पुन्हा रवाना बंध केले. हे बंध इंग्रज सरकारच्या सैन्याच्या मदतीने मोठण्यात आले. यापुढे एक पोलिटिकल एजंट कायमचा नेमण्यात आला. १८९८ साली गंगासिंग महाराज गादीवर बसले. त्यांनी १८९८-१९०० साली दुष्काळाने आपल्या प्रजेस फार मदत केली. सांडणी-हजारांनी एक पलटन तयार करण्यात आली आहे. गंगामहाराजांनी बऱ्याच बहुमानाच्या पदव्या आहेत. गेल्या महायुद्धांत यांनी साम्राज्यसंरक्षणास यांचा मदत करून स्वतः रणांगणावर हजर राहिले. १९१७ सालच्या इंग्रिज

वॉर कॅबिनेट व कॅन्फरन्समध्ये त्यांनी १९१८-१९ सालच्या सहपरिषदेत हे हिंदी संस्थानिकांतके प्रतिनिधि म्हणून होते. १९२१ साली नरेंद्र भंडावचे पाहिले येन्तेला म्हणून निवडले गेले. यानां १९ तोकाच्या सलामीचा मान मिळाला आहे.

संस्थानात विकानेर, सुप, रतनगढ व सरदार शहर ही मोठी गांवे आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ६५९६८५. एकंदर लोकसंख्येपेक्षा सैकडा ८४ हिंदु आहेत. भाषा मारवाडी असून हा एक राजस्थानाचा पोटभेद आहे. जट लोकांचे प्रमाण सैकडा २२ आहे. सग्यां ते राती कटात. सैकडा ७१ सोक शेतीवर अवलंबून आहेत.

या संस्थानातील दक्षिणकडील मध्यभागातील व पश्चिमेकडील जमीन वाळुमय आहे. उत्तरेची जमीन उत्तम व पूर्वेकडील जमीन मध्यम आहे बाभरी, गंधाळा, हरभरा वगैरे येथील मुख्य पिके आहेत.

दगडी कांय (हलक्या प्रतीचा), मीठ, वाळुमय पाषाण, तांबे, हे खनिज पदार्थ होत. लकडाचे कापड, गालिचे, मातीची भांडी, चामड्याचे सुवेले, लखेचे दंग दिवेचे गानान येथे तयार होत येथील शाळा कार प्रसिद्ध आहेत. निगत लोकर, लोहरी गालिचे, ताम्र, खंडासखर, सोरा व आयात धान्य, कापड, कापूस, गूळ, अहू, तंबाखू, धातू. सर्व आयात व निर्यात यांची नेज्जा आगगाडीने होते. जोधपूर-विकानेर हा आगगाडीचा रस्ता येथील दर्यादे (१८८९ ते १९०२) तयार केला. संस्थानच्या मालकीचा ५५८ मैलांची रेल्वे आहे.

राजकारभार—या संस्थानचे चार भाग केले आहेत. त्यांत निरामत म्हणतात. निरामतीचेहि पोटभाग केले असून त्यास सहशिली म्हणतात. प्रत्येक खात्यावर एक मुख्य अधिकारी नेमलेला असतो. सर्व कारभाराची सर्व राज्याच्या हाती असतात. महाराजांस सगळा देशासाठी सहा सभासदांचे एक मंत्रिमंडळ आहे. १९१३ साली एक कायदेमंडळ स्थापन केले. त्यांत ४५ सभासदांपैकी १५ लोकनिवृत्त असतात. संस्थानचे उत्पन्न ९० लाखांवर आहे. १८९३ सालापासून इंग्रजी नाणी येथे सुरू करण्यात आली आहेत. साखरेचे प्रमाण सैकडा २.५ आहे.

शहर.—जेर या शहराचा अर्थ वसाहत असा होतो. विकानेर म्हणजे यिहाची वसाहत असा अर्थ होतो. ही या संस्थानाची राजधानी असून सुबेच्या अगदी घेठ उत्तरेस आहे व कलकत्तापासून ७५९ मैल दूर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ६९८१०. हे शहर एका लहानशा उंचवट्यावर वसलेले आहे. याच्या भोवती एक तटा आहे. त्याचा वेर ४५ मैल. येथील इमारती प्रेक्षणीय आहेत. विकराभाचे बोधलेला किला एका उंच खडकावर आहे. येथे खडीसाखर, शाळी, बॅल्किट, रजया तयार करतात. येथे १८८९ साली म्युनिसिपालिटी स्थापन करण्यात आली. येथे मुलांकरिता व मुलींकरिता शाळा व हायस्कूल आहे. या शहरापासून ५

मैलावर हेथीकड नांवाचा एक तलाव आहे तेथे १४ राजपुत्रांच्या छत्र्या आहेत. या तलावाजवळ एक रामबाबा आहे.

विकापूर—संयुक्त प्रां. फैजाबाद जिल्ह्यातील एक नैर्ऋत्येकडील तहशील क्षेत्रकळ ६६७ चौरस मैल या तहशीलीत ६२५ खेडी आहेत लोकसंख्या (१९११) २८६२४४. या तहशीलीतील जमीन सुपीक आहे.

विकेरल—विकेरल नांवाच्या मैद कळ्यांतील तीन पुरुषांनी राष्ट्रीय क्षेत्रात बरेचसे कार्य केले आहे.

विकेरल अन्टोनी सीझर (१७६६-१८७८).—याचे विधुत् आणि बुचक या दोन शास्त्रांत मन घातले सन १८३७ मध्ये त्याला रॉयल सोसायटीकडून कोपले पदक बसोस मिळाले याचे पुढील पुस्तके लिहिली आहेत. प्राणिम उत्पत्ती, सेंद्रिय रसायनशास्त्र, वनस्पतिविषयक रसायनशास्त्र आणि हवामानशास्त्र इत्यादि विषयांवर याचे बरीच पुस्तके लिहिली आहेत.

विकेरल अलेक्झांडर एडमंड्स (१८१०-१८९१)—अलेक्झांडर विकेरल यांचे स्वतः प्रकाशनास, सूर्यप्रकाशाचे पुनःप्रकाशनास व सूर्यप्रकाशाचा कलेच्या दृष्टीने ज्ञान, विद्युत्प्रकाशाविषयी संशोधन आणि सहकाड नावाच्या रासायनिक द्रव्यापासून आणि युरेनियममध्य रासायनिक द्रव्यापासून निघणाऱ्या प्रकाशाविषयी संशोधन इत्यादी विषयांवर स्वतःच परिश्रम घाले तसेच पुस्तक-शास्त्राच्या काही अंगांमध्ये याचे परिश्रम घेतले आहेत.

विकेरल हेनरी अन्टोनी (१८९२-१९०८)—रेडियमसहस्र किरणें युरेनियम नावाच्या धातूपासून निघतात असे याचे प्रथमतः दाखवून दिले. हे किरणें रायट जेन किरणासारखी असतात असे याचे सिद्ध केले हा शोध त्याने १८९६ साली लावला या शोधाबद्दल त्याला आणि पॅरीक्युरी या दोघांना मिळून सन १९०३ मध्ये नोबेलप्राप्त देण्यात आले बुचकपत्र, प्रकाशाचे ध्वनीवहन व इत्यादीकडून प्रकाशाचे अपवर्णन इत्यादि विषयांमध्ये याचे बरेच परिश्रम घेतले होते.

विजनांर—मध्यहिंदुस्थानांत मुंदेलखंड एवढ्यांत हे एक सनदी स्थान आहे क्षेत्रकळ ७॥ चौरस मैल खेडी ३. उत्पन्न १० हजार रुपये. लोकसंख्या (१९११) १३२८. येथील सैव्यानिक ओढी घाण्यातील हुंदेला जातीचा रजपूत आहे.

विजनी जमीनदारी—आशाम, गोलगाडा जिल्हा. क्षेत्रकळ ६५० चौरस मैल. या घाण्याचा मुख्यरूप कोबवा राजा नरनारायण हा होय. याचे १५३४-८४ पर्यंत राज्य केले. याच्या मरणानंतर याच्या राज्याचे २ भाग झाले. मुसलमानांनी अमदानांत याचा पणतू विजितनारायण हा मनास व संकीशमधील मुसलमाणा जमीनदार झाला व त्याला २०० रुपये खंडणी मोगल बादशहास द्यावी लागी. सध्या १९०० मध्ये सारा या जमीनीवर बसला आहे. उत्पन्न २ लाख रुपये.

भूतानच्या भुवनांतर भूतानच्या पूर्वद्वार घाटाच्या प्रदेशापैकी १ लाख ३० हजार एकर जमिनीच्या साप्ताहिकी शेंकडा ६॥ उडे येथील जमीनदारास मिळतात.

विजनांर, जिह्वा—संयुक्तप्रांतीत धरली भागांतील हा एक उत्तरेकडील जिह्वा आहे. यातून गंगा, मांनि (पासाच्या टेंक्यांत उगम) कोह या नद्या वहात जातात. कोहराम गंगेस मिळते. ईशान्य सीमेवरील खडकाळ गाव सोडून गांधीचा भाग गंगेच्या गाळाचा झालेला आहे. या जिल्ह्यात आंब्याच्यापाणा व कुरणें फार आहेत गंगेच्या व रामगंगेच्या कोटी वाळवीट, रानडुवर, तरस आढळतात टेंक्यातून पावसाळ्यांत वृत्ती सारखे प्रदेशांत येतात. धंदू, पाणजाबा, तिसर, वगैरे पक्षी येथील गंगलांड आहेत. हिमाच्याच्या साक्षिण्यामुळे येथील हवा थंड व चांगली आहे. पाऊस सुमारे ४४ इंच पडतो.

इतिहास—जिह्वा येथे राजांनी बसलेले असे म्हणतात लुपनसंग हा प्रवासी जेव्हा या भागांत आला त्यानेही येथे एक राज्य होते. त्याची राजधानी सध्याच्या मंडावर गावी होती. तैमूरलंगाने हा प्रांत उद्ध्वस्त करून टाकिला होता अकबराच्या वेळी हा भाग दिल्लीच्या सुभ्यांत मोबत असे मोगल राज्यास जेव्हा बरीच उत्तरती कळा लागली तेव्हा या भागांतील पदाण स्वतंत्र झाले. त्याचा पुढारी अली महंमद होता. त्याने हा प्रांत १७८८ च्या सुमारास घेतला व याचा उत्तर भाग नजीबखान नामक सरदारास बहाल केला. हाच सरदार नजीबखदीला म्हणून इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. सराठ्यांनी या भागांत याच सुमारास स्वान्या केल्या. १७७८ साली रोहिण्यांची सत्ता नाहींशी होऊन, हा प्रांत अयोध्याप्रांतात सामील करण्यांत आला १८०१ साली अंगरेजंच्या नवाबाने ईम्रान हा मुसल सोडून दिला.

या जिल्ह्यांत १६ मोठी गावे व २१३० खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ७४०१८२. यातील शेंकडा ६४ हिंदू व ३५ मुसलमान असून भाषा हिंदी आहे. मुख्य पिकें भात, गहू, यव, बाजरी, हरभरा, ऊंस ही आहेत.

या जिल्ह्यात गूळ आणि साखर हे मुख्य व्यापाराचे जिनस आहेत. यथिरोन दोरखंड व काचेची मांडी वगैरे सामान तयार होतें निर्मल माल साखर, गूळ, न आयात माल हरभरा, मीठ, बापट, धातू हा असून सेओहारा, धामपूर, जागीण, नजीबाबाद ही व्यापाराची गावे आहेत. औषधोद्दि खंड रेल्वे या जिल्ह्याच्या मधून जाते. नजीबाबाद ते कोट-दुबारापर्यंत एक कांटा वेगळा आहे. साखरतेचे प्रमाण शेंकडा २ आहे.

तहशील—होय विजनांर, दारानगर, मंडावर, चांदपूर, बासा हे परगणे आहेत. लोकसंख्या (१९११) २११६०७. खेडी ५७२ व विजनांर, मंडावर, साळी, हाल-दोर इत्यादि मोठी गावे आहेत. हिच्या पश्चिमेस गंगा नदी आहे.

गांध. — हे या विद्याचे मुख्य गांध नवीनपासून १९ मैलावर आहे. हे वन राजाने बनविले अशी आख्यायिका लोकांन प्रसिद्ध आहे. सन १८७५ रानकांन हे जाट लोकांचे एकत्र होण्याचे ठिकण होते. त्यावेळी त्यांचे मुलमान लोकांशी वैर होते. हे गांध मंगलपूर ३ मैलावर आहे. १८६६ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे चाकू-कातना तयार होतात.

विजली — मध्यप्रातः ही जमीनदारी मंदारा विद्याच्या ईशान्य संनिभक्त आहे. हीत ४८ गांधे वाहेत. हिचे क्षेत्रफळ १४० चौरस मैल असून तिची आठ नऊ हजार लोकसंख्या आहे जमीनदारी येथेजत पुष्कळ मौल्यवान लाकूड सापडते. जमीनदारी जातीचा लोधी असून येथील प्रवा विरोधकरून गोंड व लोधी आहे.

विजा — पंजाब, हिंदुसिमा हिल संस्थानाचे ही एक संस्थान असून क्षेत्रफळ ४ चौरस मैल आहे. १९२१ साली लोक-संख्या ९४३ होती. सामनचे ठाकर पुरणवेद आहेत आणि संस्थानची व्यवस्था कौन्सिलमार्फत चालते. संस्थानचे उत्पन्न १९१८० रुपये असून १२४ रुपये खंडणी दाखल याचे लागतात.

विजापूर — बस्तर संस्थानातील मध्यवर्ती तालुक्या-पैकी एक तालुका. क्षेत्रफळ ११६५ एकर. येथे बहुतेक सुरिया लोकांचीच बस्ती आहे. मुख्य पोक तांदूळ, जवारी, तीळ, कापूस व ताम. यात भरवा परगणे असून एक पोलीस-ठाणे व तीन चौक्या आहेत. मुख्य ठिकाण विजापूर आहे.

विजावर संस्थान — हे सनदी संस्थान मध्यहिंदु-स्थानात मुंदेलखंड एनम्बेत आहे. क्षेत्रफळ ९०३ चौरस मैल. गडासंबद्ध येथील गोंड संस्थानिकांच्या घराण्यांतील विनयसिंग नामक पुरुषाने या संस्थानाचा नावा घातला म्हणून यात हे नाव पडले आहे. या संस्थानचा पूर्वी गडा-मंडळा या राज्याचा समावेश होत असे. पन्नाच्या छत्रसाल राजाने हे भद्रराया शतकात घेतले. पुढे ते त्याच्या जगतपय नावाच्या मुळाच्या वाव्यास आले. याच्यामागून याचा दावीपुन वीरसिंग या संस्थान हा अधिपति झाला व याने जवळचा मुख्य कापीन करून याची मर्यादा वाढवली. १८११ साली इंग्रज सरकारने याच्या रतनसिंग नावाच्या मुलास सनद दिली. येथील संस्थानिकास महाराजा सवाई असा किताब इंग्रज सरकाराकडून मिळाला आहे व ११ तोफांच्या सलामीचा मानहि देण्यात आला आहे.

विद्याची लोकसंख्या (१९१०) १२५२०२. यात सेंटो २१८ व मुख्य गांध विजावर हे होय. येथील लोक मुंदेली भाषा बोलतात. शेंकडा ४८ लोक शेतीवर उपजीविका करतात. कांदे, वुटकी, हरभरा, जव वगैरे तिळें होतात. जंगलात मोह व तंडू ही इमारती लाकडांची झाले आहेत. उत्पन्न सुमारे २१॥ हजार. संस्थानातील मुख्य गांध विजावर

(लोकसंख्या सुमारे पाच हजार) आहे हे शांभी माणिकपूर रेल्वेचे स्टेशन आहे.

विजोलिया — राजपूतान्यात उदेंपूर संस्थानातील जमीनदारी. मुन्हा गांध विजोलिया. हीत ४३ शेडो आहेत. उत्पन्न ५६०००. येथील जहागीरदार पहिल्या प्रतीचा सदावर आहे. तो पोंबार रजपूत घराण्यातील आहे. येथे तीन प्राचीन शिवळां देवळे आहेत व जैन लोकांची पारसनाथाची पाच मंदिरे आहेत.

विजती — मध्यप्रातः, बस्तर संस्थानातील एक जमीनदारी. हिचे क्षेत्रफळ ८५० चौरस मैल असून हिच्यात १५० गांधे आहेत. सामाच्या लोकव्यक्तिता ही प्रख्यात आहे. या जमीनदारीत लोक कमी आहेत. कोई व मरिया या लोकांची संख्या जास्त आहे.

विज्ञानशिवम — प्राचीन युरोप. बाँपपरसच्या किनार्या-वरील मीतमधील प्राचीन सहर. हे सर्वांनी कॉन्स्टांटिनोपल ज्या टॅकझावर आहे त्या टॅकझाच्या पूर्व टोंकात बसले आहे. हे मेगोरेयन आणि आर्गोइड या लोकांनी स्तितपूर्व ६५० च्या सुमारास बसविले असे सांगतात. या सहराची मूळ रचना फार सुंदर असून सुरक्षित होती. येथे एकाच प्रकारचे लोक नसून अथेन्स व लार्सडेमोनिया येथील लोकांची भेसळ झालेली होती. अर्थातच या दोन जातीत या सहराच्या मालकीविषयी तसेच वेळे उपस्थित होत. आज अथेन्सच्या ह्याही तर उशी सहाईच्या ताब्यात याप्रमाणे या सहराची काही काळ स्थिति होऊन फिरतपूर्व १९० च्या सुमारास अथेन्सने येथे आपली लोकसंख्या राजपद्धति सुरू करून आपला अंमल बसविला.

फिलिप ऑफ सेंटिडोनच्या जवळपास विज्ञानशिवमला सोबतच अथेन्सने आदीकाळ प्रयत्न केला व तो त्यावेळी सिद्धीसह गेला पण फिलिपचा मुलगा अलेक्झांडर याच्या पुढे मात्र हार खाऊन विज्ञानशिवमला अलेक्झांडरचे स्वामित्व करून करावे लागले सेंटिडोनियन राज्याचा नाश झालावर या सहराने पुनर्बांधि आपले स्वातंत्र्य मिळविले. लिथियन लोकांच्या स्वाभामुळे खनिज्यात तूट पडून लागली व गोल लोकांच्या स्वाभामुळे तो अग्नि वज्र भासू लागली, तेव्हा बाँप-रसपुन आणत्या येणाऱ्या प्रत्येक जहाजावर ते कर लाई लागले, त्यामुळे व्हेंडिडियनाची युद्ध उपस्थित होऊन त्यात विज्ञानशिवम येथील लोकांचा पराभव झाला.

यानंतर विज्ञानशिवमने रोमशी संधि केला पण त्यापासून त्याचा काही एक नफा न होत उलट स्वातंत्र्य गमावून ते रोमची एक बसवून होऊन बसले. इतकी सन १९६ त सीन्हेटस याने शहर उध्वस्त करून बरेचसे लोक तरवारीला बळी दिले. पुन्हा त्याच्याच रूपेने शहराचा उद्वार होतो न होतो तोच फिडन त्यावर गाळ, इतकी अवजारा होऊन रहिवाशांची कत्तल व शहराची होळी करण्यांत आली. परंतु चमरकार हा की येथला जोराचा आघात बसला असेताहि पुन्हा

विश्वानिभम अल्पावधितय विलक्षण मुधारलं, ते इतकें की दुसऱ्या वक्राभिसन्ध्या राज्यात घालेल्या गंध लोकाच्या स्वारीचा ते उत्तम प्रतिकार करू शकले. इ. सनानंतर १३० त कान्ठन्टाईन बादशाहनें जुन्या शहराच्या जागेवर नवीन शहर वसविलें व आरला सवें राज्यकारभार तो तेथूनच चालवूं लागला. प्राचीन इतिहासकारांनीं विश्वानिभमच्या इतिहासाचे वर्गीन केलें आहे ते असें—हे लोक धाडशी असून आपला सर्व वेळ दारु पिण्यात व चैनरात्रीत घातवीत असत, युद्ध म्हणजे की त्यांना दरदरून घाम सुटत असे. दिसती धर्माचा शिरकाव येथें सेंट ऑड्रय यांने केला असें अगोचोर्न प्रीक लोकांचे म्हणणें आहे विश्वानिभम साम्राज्याची माहिती ज्ञानकोशाच्या व्यवस्था विभागात दिली आहे.

विद्वर—नझावर्त संयुक्तप्रांतात कानपूर जिल्ह्यात व तह-शिलीत गंगेजवळ कानपूर अखेनरा नावाच्या आगगाडीच्या फाटयावर हें गाव आहे लोकसंख्या ७१७३. वृष्ट्युत्पात्तिकार्यें संपल्यावर ब्रम्हदेवान येथें अभयेश केला अशी हिंदू लोकांची समजूत आहे. दुसरे बागीगव तेथे आपले राज्य सोडण्यावर येथें राहिले त्याचे बाडे या गावी आहेत. १८५७ सालच्या बंडात इंग्रज शिपायांनी पेशव्याच्या मोठ्या वाड्यात आग लावून दिली व गाव उध्वस्त केलें प्राचीन काळच्या गाणांचीं काढां मुलें येथें सापडलीं आहेत

विधिनिधा—हा प्राचीन मिल्हा आशियामायनरच्या नामस्थ भागात होना. याच्या पूर्वेस पॅप्सागोनिया, पश्चिमेस मारसिया, दक्षिणेस फिनिया, एपिकेटेड, गॅलेशिया व उत्तरेस काळा समुद्र. यात पर्बत, जंगले, ह्याचप्रमाणें खोरी व समुद्र-किनाऱ्याजवळील सुपीक प्रदेश आहे. मायसियन' आर्लिपस नावाची प्रसिद्ध पर्वताची ओळ यात आहे इस्माई(अँस्ट्रेकस) व सुदानिया अथवा गेमलिक (सियस), हीं आख्यात आहेत.

येथील मुख्य नद्या, सॅगेरियस (आधुनिक सॅकारिया), ट्रिडेसस, विलियस (किलियस) व पार्थेनियस ह्या आहेत. येथील जंगलात इमारतीचे लाकूड निपळ आहे, दगडी कोळ-साई सापडतो सर्वे सन्धेची फळे होतात. रेशमासाठी सुतीच्या झाडाची लागवड केलेली आहे. रेशमी कपडा मुखा येथें तयार होतो.

येथील लोक प्रेसमगून आले असवे. विधिनिधा हा प्रथम लिथियन राज्याचा भाग होता, नंतर त्याचा इराणी साम्रा-ज्यात समावेश झाला (क्रिस्तपूर्व ५४६) शिखंदरच्या स्वारीच्या अगोदर विधिनिधा स्वतंत्र झाला. व त्यानें आपलें स्वातंत्र्य दोन राजाच्या कारकीर्दीत राखलें पहिल्या जिन्ने-मोडिसनें प्रथम राजा ही पदवी घेतली व निकोमीडिया शहर वसविलें (क्रिस्तपूर्व २७८-२५०). यानंतर पहिला व दुसरा शुषियस निकोमोडिस (क्रि. पू. १४१-९१) हे राजे झाले. तिसऱ्या निकोमोडिसनें रोमन लोकांच्या मदतीनें पाटल्च्या निमिडीयसविरुद्ध टिकाव बरला परंतु रोमन लोकांच्या नावे मृत्युपत्रात राज्य लिहून ठेविलें. त्यामुलें विधिनिधा ह्या रोमन

प्रांत झाला. वायव्यन्टाईन साम्राज्यानें सॅगेरियसमुलें दोन भाग होऊन तिच्यापश्चिमेकडोल भागाला विधिनिधा हें नांव मिळाले.

राजधानीबद्दल स्पर्धा करणारी निकोमीडिया व निकेई हीं दोन शहरे होती. तिथून, कालफिडान व हेरालिया पाटीका येथें ग्रीक वषाहती होण्या सांप्रत इफोद (निकोमीडिया) व ह्कुटारी हीं शहरे प्रसिद्ध आहेत

विधून—संयुक्तप्रांत, इश्या जिल्ह्यातील ईशान्येकडील एक तहशील. क्षेत्र ६३३ चौ. मैल लोकसंख्या (१९११) १७१५९२. खेडी ८०९ पण या तहशिलीत एक सुदां मोठें गाव नाहीं

विना—मध्यप्रांत. सागर जिल्हा, गुड्डे तहशिलीतील एक रेल्वे जंक्शन विनापासून इटावा शहर २ मैलावर आहे. लोकसंख्या १९०१ साली १८०६ होती. जी. भाद. पी. रेल्वेचा रस्ता इटारसीवरून कानपूर आणि आग्याकडे जातो इटावर विना हें स्टेशन आहे व तेथून सागर आणि दमोद मधून कटनीस जणारा रेल्वेचा फाटा सुरू होतो. दुसरा एक लहान फाटा विनापासून मुन्हा आणि बारनला जातो बरेबसे रेल्वेचे कामगार या ठिकाणी राहतात.

विनामी व्यवहार—आपल्या पैशाने कोणी इतम आपल्या-करिता फक्त दुसऱ्याच्या नावाने मिळकत विकून घेतो तेव्हा त्या व्यवहारास विनामी व्यवहार असें म्हणतात जो त्या मिळकतीची किंमत देतो त्याचे खरें प्रभुत्व असतें व बाहेरच्या देखाव्याकरिता खरेदीखत दुसऱ्याच्या नावे केलेलें असतें.

बहुतकरून असले व्यवहार, सावकाराच्या धाकानें मिळक-तीचा बचाव व्हावा-म्हणजे ती जप्त होऊन विकली जाऊ नये-म्हणून होतात. कर्षी कोटोनी परवानगी न घेता सावकार लोक आपल्या गुवास्याच्या नावाने लिलावात मिळकती खरेदी करतात किंवा एखाद्या नातल्याच्या नांवाने घेतात. ज्याच्या नावाने अशी मिळकत खरेदी केली असते त्याचा व खऱ्या मालकाचा विश्वासाचा संबंध असतो विनामी व्यवहार करण्याची चाल हिंदू लोकांत इतकी आहे की ती एक रूढीच बनली आहे व तिला शाखाची ओडयता आली आहे.

एखाद्या कायद्याच उल्लंघन करण्यास किंवा विनामीदारा-पासून मोबदला देऊन बेचन घेतलेल्या ग्रामाधिक मनुष्याचे हक्क नष्ट करण्यास किंवा सावकारास फसविण्याच्या इराद्यानें असा व्यवहार करून त्यायोगे त्यात फसविलें असेल, तेव्हा तो व्यवहार विनामी बाहेर असे प्रतिपादन करता येत नाहीं. कारण स्वतःच्या लयाडीचा फायदा कोणास घेता गेत नाहीं. [१८ जुं ३२२ व २२ जुं. ६७२]

परंतु विनामी व्यवहार लयाडी करण्याच्या किंवा कोणास फसविण्याच्या अगर अन्यायानें फायदा घेण्याच्या इराद्यानें केलेला नसतो त्यावेळी हा व्यवहार बेकायदेशीर नसतो ज्याच्या नावे मिळकत खरेदी केली असेल तो (ईकुइटररी)

अप्रत्यक्ष द्रष्टी समजला जातो. [२३ मुं. ४०६ व २२ मुं. ८२०]

उपाच्या नांवें मिळवत विकत घेतली असलेली तो इसम बदलला व मिळकत आपलीच आहे असें म्हणून लागला तर त्या मालकाला किर्याद आणता येते. परंतु त्या मालकाच्या पैशाने ती मिळकत विकत घेतली आहे हे शायीद करण्याचा योग त्याच्यावर आहे. [५ मुं. कॉरिपोर ७८४; २१ मुं. ३०९]. हनुमानाच्या वसावर्णित फोडमार्फत मिळकतीची विनी होती व लिलावाचा दाखला देण्यात येतो, तेव्हा उपाच्या नावें लिलावाचा दाखला तो मालक नाही हे दाखविण्यास मालक म्हणणारास किर्याद आणता येत नाही. तसेच धकलेल्या शेताच्याच्या रकमे-फरितां मिळकत विकली गेली ती उपाच्या नावें खरेदी झाली तो मालक नाही हे दाखविण्याची मालक म्हणणारास किर्याद आणता येत नाही. तथापि तिसऱ्या (त्रयस्य) माणसास खरा मालक कोण आहे हे दाखविता येते.

विनामीदार हा फक्त नामधारी आहे असें माहीत असून त्याच्याशी कोणी गहाण-खरेदीचा व्यवहार करील तर तो प्रामाणिकपणाचा नाही म्हणून रद्द होईल, परंतु ज्यात हे माहीत नाही अशा माणसाने इमानाने मोबदला देऊन त्याच्यापासून मिळकत खरेदी केली तर तो व्यवहार रद्द होणार नाही. जसा येथे विनामीदार चारा मालक नाही हे दाखविण्याची त्या मालकास पुराव्याच्या कायद्याने कलम ११५ प्रमाणे पदी आहे. [प्रि. का. ६ मुं. इ. आ. ५३, ७२ ७०].

एकत्र हिंदू कुटुंबात कोणीहि सहभागीदाराच्या नांवें मिळकत खरेदी घेतली असली तरी ती एकत्र कुटुंबाची असते. कारण ती समाईक कुटुंबाच्या पैशाने समाईक कुटुंबाकरिताच घेतलेली असते. हिंदू बापांन आपल्या मुलाच्या किंवा बायकोच्या नावाने मिळकत खरेदी घेतली असलीतर ती त्याच्या करिता घेतली आहे व ती त्याच्या मालकीची आहे असे अनुमान नाही. अशा रीतीने व्यवहार करण्याची फार पुरातन चाल हिंदू लोकांत आहे. परंतु विनामी व्यवहार हा परोखर झेबिटीच्या तत्वाप्रमाणे ईंग्लंड द्रष्ट-म्हणजे अप्रत्यक्ष रीतीने केलेला द्रष्ट-आहे. या व्यवहारान मूळ हेतु सफल करणें व कपट विकल करणें व कपटी लोकांस आपल्या कपटाचा किंवा लबाडीचा फायदा घेऊन कोणाचे नुकसान करता न येणें ही गोष्ट मुख्य आहे.

एकत्र हिंदू कुटुंबाची अविभक्त मिळकत सर्वांची समाईक आहे असे अनुमान आहे. या कुटुंबातील कोणी एखादा इसम रयापेक्षा काही भाग एकट्याच्या मालकीचा आहे असे म्हणेल तर ते शायीद करण्याचा योग त्याच्यावर आहे. एकत्र कुटुंबात बापांन मुलाच्या नावें मिळकत खरेदी घेतली तर ती खरेदी विनामी आहे असे अनुमान करावें व ती मिळकत याच्या मालकीची आहे असे मुलांन शायीद केले पाहिजे. [प्रि. का. मू. इ. आ. ५३, ७२, ७४].

कोणा हिंदूने (किंवा मुसलमानाने) मुलाच्या नांवें मिळकत खरेदी केली असेल व सावकार ती मिळकत वापराच्या कर्जास किंवा समाईक कुटुंबाच्या कर्जास जबाबदार आहे असे म्हणत असेल व ती त्या रीतीने जप्त करील तेव्हा ती मिळकत मुलाच्या खासगी मालकीची आहे हे निविवाद शायीद करण्याचा योग हाकतदार मुलावर आहे. [६ मुं. ७१७].

विनीवादा—या पराण्याचा मूळ पुत्रप विसाजी कृष्ण होय. याचे मुख्य ठिकाण कोकणात राजपूरपासून तेरवण गांव होय. हा जातोच वन्हाडा प्रांतात, आडनांव विनायकर. विसाजीचा वडील भाऊ पुण्यास सावकारी करी. विसाजीनं हुमगातीत नोकरी मिळविली.

कर्नाटकांत कटाप्याच्या स्वारीस चळवैतराव सणपतराव भेंडेंदळे याजबरोबर विसाजी कृष्ण यास पाठविलें. या स्वारीत त्याच्या घुरवाचा लौकिक होऊन त्याची बढती झाली. स्वारी होऊन आल्यावर पेशव्यांनी विनाजींचे काम मुकर सांगितलें. तेव्हापासून यास विनीवाले म्हणून लागले. इ. स. १७६९ त माधवराव पेशव्यांनी याच्या हाताखाली ५० हजार फौज देऊन मद्रादची बिंदी, तुकोजी होळकर व रामचंद्र गणेश यासह हिंदुस्थानच्या स्वारीवर याची रवानगी केली. तेव्हा रयानें जाट व रजपूत राजे यांसहून खंडणी सोळा कलून (१७७०) वृत्तेक सर्व दुआब प्रांत पादाक्रांत केला (१७७१); व नंतर चढाअडम यास दिलीच्या सवनावर बसवून त्याच्या अनुमतेनेच रोहिल्यांचे पारोपस्थ केलें (१७७२). पुढें बादशहास मराठ्यांचा कटाळा येऊन रयानें नजीबखानास मराठ्यांवर पाठविलें. तेव्हा रयानें त्याचा पराभव केला. (१९ डिसें. १७७२) व बादशहास तह करावयास लाविलें. याच सुमारास नारायणराव पेशव्यांची इच्छित निवृत्त वेण्याविषयी यास आज्ञा झाल्यावरून स्वारीचे काम संपवून इ. स. १७७३ च्या पावसाळ्याअखेर हा पुण्यास आला. व पुढें राज्यांत अनेक कामे करून स. १७८५ त मृत्यु पावला. नंतर पेशवाईअखेरपर्यंत याच्या वंशजाकडे तैनात चालली होती. [वाढ-कैफियती; म. रि. मध्यविभाग ४]

विश्व—याला भेला, मिलावा, कोंको इत्यादि नांवें आहेत. मतलब नदीपासून पूर्वेस ३५०० फूट उंच हिमालय पर्वताच्या लगतच्या प्रदेशातील व पूर्वेस आसामपर्यंतच्या हिंदुस्थानच्या उच्च भागातील हे एक नियमित काळी फळे, पुष्पे, व फांने गळणारे शाड आहे. या शाडाच्या पुण्यास खाचा पाडल्यानंतर रसांतून एक प्रकारचा निघट, चिकट रस निघतो. याचे दार्जिज बसवितात. परंतु या शाडापासून उत्पन्न होणारा अतिशय महत्वाचा पदार्थ म्हणजे याचे फळ होय, यातील विषावरील तिहेरी वेष्टनांत एक कडु व अतिशय तुरट पदार्थ असतो. याचा हिंदुस्थानांत मिशाणी करण्याच्या शाईसारख्या नार्जेरिक उपयोग करतात, यासुळे कापसाच्या कापडास काळा रंग बसतो. उपयोग करण्यापूर्वी यांमध्ये रंग पक्का बघण्याकरितां जुग्याची निवडी मिसळली

पाहिजे. बंगालप्रांताच्या भागांत नुसरत फळाचा मध्यवर्ती मुद्राभिन्न फळाचा रंग म्हणून उपयोग करतात, व सर्वथे हिंदुस्थानांत देशी औषधांसाठी हा एक महत्त्वाचा पदार्थ मानला जातो. यिमाची कुले व गोडवी खातात.

यिमीपण—विभ्रत करीचा पुत्र व रावणकुंभकर्णीचा पाकड भाऊ. सीता पळवून आणून रामाची वीर संपादनवाचक झाले. रावणास दोष दिला; व रावण अन्धा त्याचे ऐकना तेव्हा यिमीपण रामास शाऊन मिळाला. रावणवधानंतर तो संकेत रागा झाला. हा चिरंजीवांपैकी एक आहे.

यिमलीपट्टम, तहशील.—मराठे इलाहा, विजगा-पट्टम जिल्ह्यातील एक तहशील. क्षेत्रफळ २५५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १२७२९६. खेडी ११७ जमीनमहसूल व किरकोळ कर अन्वळ आकारणो व कराचे मिळून उत्पन्न १९ हजार रुपये आहे.

गा. ८.—विजगापट्टम जिल्हा. लोकसंख्या ७६९५. येथे १७११ शासकीय डच लोकांनी आपली वसाहत केली होती. १८५६ साली ती मराठ्यांनी लुटली. पूर्वी हे एक अगदी लहान खेडे होते. सध्या हे एक मोठे बंदर आहे. यिमीची मुख्य माल कपासलेखी कापडी, चिं, नीळ, हिरडा व आयात माल कपड व सूत हा आहे १८६६ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली.

धियाळिस्टोफ—पोलंडमधील एक शहर. हे मॉस्कोपासून ५४ मैलावर असून मास्को-बाला या आगगाडीच्या रस्त्यावर आहे. हे १३२० साली वसविले गेले व पोलंडच्या नित्यच्या विभागानंतर ते प्रशियाच्या ताब्यात गेले. १८७७ साली ते रशियाला जोडण्यात आले. आता पोलंडच्या राज्यात याचा अंतर्भाव होतो. १८४५ साली येथे लोकांच्या गिरण्या निघल्या. येथील लोकसंख्या १९२१ साली ७६७९३ होती. येथील लोकांच्या व रेशमाच्या कारखान्यात दररोज हजार लोक काम करीत आहेत.

विलमाम—धनुकप्रात. इराकचे जिल्ह्यातील ही एक नैऋत्येकडे तहशील आहे. क्षेत्रफळ ५९७ चौरस मैल. लोकसंख्या १९०१ साली २३२५४. होती. यात खेडी ४८० व विलमाम, सोदी, गलवात व मपोगेर, चार गावे आहेत. नैऋत्येत गंगा आहे. तिला रामगंगा व गन्दा या नावा मिळतात. मुख्य गावे विलमाम. लोकसंख्या (१९११) ७६०९. हे गावे पूर्वी ठंडरा. राहणार व मुसलमान यांच्या ताब्यात असून होते. विल राहणारकून हे नांव पडले असे म्हणतात. येथे माताची व पितळेची मूर्ती, जांभे, नक्षीकाम केलेले दराखोरे व कापट यांचा व्यापार चालतो.

विलदी—मुंबई इलाख्यात काठेवाडीचे हे एक लहान संस्थान आहे.

विलाहगड—मध्यप्रात. हा जमीनदारी विलासपूर जिल्ह्यात आहे. हिरणी ५० गावे असून त्यांचे क्षेत्रफळ १०९ चौरस मैल आहे. लोकसंख्या सुमारे ७ हजार. मुख्य उत्पन्न

धान्याचे आहे. जमीनदार जातीचा गोंड आहे. मुख्य ठिकाण विलाहगड असून या ठिकाणी भव्य किल्ल्याचे विन्ह असून पळलेली लुनी देशाला येथे दिसतात.

विलारा—रामपुताना. जोधपूर संस्थानातील विलारा जिल्ह्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे. हे रामपूर-लुनीच्या तीरावर आहे. लोकसंख्या ८६०६. हे गाव पूर्वी बालराजाने वसविले अशी आख्यायिका आहे.

विलारी—धनुकप्रात. मुद्रावाचक जिल्ह्यातील आमोया-कडील ही तहशील आहे. क्षेत्रफळ १३४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २२२१२४. खेडी ३९१. मुख्य गावे बंदोली व विलारी ही आहेत येथील जमीन चांगली सुपीक आहे. येथे दाट झाडी आहे. उतावे पीक कायदेशीर आहे.

विलासपूर, जिल्हा.—मध्यप्रात. छत्तिसगड विभागातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ७६०२ चौ. मैल. छत्तिसगडच्या सपाट प्रदेशाचा उत्तर भाग ह्या जिल्ह्याने व्यापलेला आहे. ह्या जिल्ह्यात एकंदर १० जमीनदारांच्या आहेत; त्यांचे क्षेत्रफळ २००० चौरस मैल आहे. शिवनाथ नदी विलासपूर तहशिलीच्या दक्षिण भागातून वहात जाऊन महानदीस मिळते. ह्या जिल्ह्यात वांग्याच्या कोळताच्या खाणी आहेत. जंगलातून बहुतेक ताडवुड आहेत. पश्चिम भागात कोठे कोठे सारवान अदळते. मपतिन व अपरीराच्या जंगलात रानटी हत्ती सापडत असत. हवामान मध्यप्रदेशातील इतर जिल्ह्यांप्रमाणेच आहे. पाऊल ५० इंच पडतो.

इतिहास—ग्रा जिल्ह्याच्या इतिहासाचा व रत्नपूरच्या व रायपूरच्या देहवर्ती राजाचा प्राचीन काळापासून निष्ठे संबंध आहे. ह्या वंशाचा पहिला राजा, श्रीकृष्णासह अर्जुनाचा घोडा चोरणारा मयूरवज होता असे म्हणतात. ह्या वंशाचा राजाच्या राज्यात २६ गड आहेत, त्यावरून छत्तिसगड हे नाव पडले. प्रत्येक गडाभोवती असलेल्या आसमंतातील प्रदेशावर व गडावर एखाद्या नायकाची नेमणूक असे सध्याच्या जमीनदारांपैकी काही जण त्याचेच वंशज होत. सन १००० च्या सुमारास सुरदेव राजा गादीवर आला तेव्हा छत्तिसगडच्या प्रदेशाचे दोन तुकडे पाडण्यात आले. कनिष्ठ भावाने रायपूर ही आपली राजधानी केली व उपेष्टाने रत्नपूर आपली राजधानी केली. अशा रीतीने छत्तिसगडच्या राज्याचे दोन विभाग व वेगळी वेगळी दोन घराणीं झाली. कल्याणशाहा राजाने स. १५१६ ते १५७१ पर्यंत राज्य केले.

त्याच्या कारकीर्दीस मुसलमानी अंमल छत्तिसगडच्या प्रदेशात पसरला. हा राजा दिव्योस गेला व अकबराची भेट घेऊन ८ वर्षांनी पडत आला. त्यावेळचे रजपूत संस्थानाचे उत्पन्न ९ लाख रुपये होते व कल्याणशाहाचे सैन्य १४२०० धिपावे, १००० घोडेस्वार व ११५ हत्ती इतके होते. ह्या सैन्याचा उपयोग बहुतेक संस्थांमधील व्यवस्था ठेवण्याचे होते असे. स. स. १७४१ मध्ये छत्तिसगडावर मराठा सेनापती भास्करराम त्याने हारी केली. त्यावेळी येथील राजा

रजुनाथसिंग हा वृद्ध व दुर्बल झालेला असल्यामुळे त्याने कोणत्याही तऱ्हेने मराठ्यांस प्रतिकार केला नाही तेव्हा मराठ्यांनी राजधानीस वेढा देऊन ती सर केली. पुढे नागपूरच्या मॉल्क्यानी छत्तिसगडचा कारभार दोन अधिकाऱ्यांवर सौंपिला होता. ह्यांची व्यवस्था १८१८ सालापावेतो मराठे सुभेदारांनी पाहिली. आत्तासह्यास यादार्थरुन फाडून राखण्यांत आल्यानंतर हा प्रदेश विविध अधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत आला. याच सुमारास रतनपूरच्या ऐवजी रायपूर हें राजधानीचें शहर झालें. अज्ञान राजा वयांन आल्यानंतर येथें मराठी अंमल १८५३ सालापावेतो होता. १८५३ साली छत्तिसगड ब्रिटिश राज्यास जोडण्यांत आला.

विलासपूर गांवाच्या उत्तरेस १५ मैलांवर रतनपूर आहे. जिल्ह्याच्या दक्षिणभागी धिमोरी जारायण व खरोड ही जारायण शतकांतास देवालय आहेत. येथील लेखात रतनपूरच्या राजांचा तख्त असलेला आहे जांभवीर येथेंहि दोन देवालये आहेत. पाली येथें उत्तम नट्योत्सव केलेसे देवालय आहे. पेन्ड्राहून ५ मैलांवर धानपूर येथेंहि बांदी जवळी आहेत. सिवाय जगदी होळकरांस आलेले असे कांठगोन, कोटगड, लासगड, व मल्हार हे किल्ले आहेत. पेन्ड्राहून यास मेलोवर असलेल्या ममरकंटक पर्वतातून नर्मदा, शोण व जोहळा या नद्यांचा उगम होतो. ममरकंटक हें हिंदूचें पवित्र स्थान आहे. पहाटावर कामंदीर नावाचें भुंदा देवालय आहे.

जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१/१९३१) ५६५,५८५. यांत विलासपूर, मुंगेरी व रतनपूर ही तीन गांवे असून खेडी ३२,५८ आहेत. शेंकडा ९३ लोक पूर्वे हिंदी भाषेची एक 'छत्तिसगडी' नांवाची बोटाभावा बोतनात. शेंकडा ९० लोक हिंदू आहेत. जाटगांवना जमीनदार विन्सिया असून पन्नीया, कटेली व बिल्लार कटपी येथील लोक राजगोष्ट आहेत. गोन्ड लोक खेरीसकलन जंगली भागांत जेवा, भनवर, व खैरवार लोक रहातात. शेंकडा ८८ लोक आपला उदरनिर्वाह शेतावर करतात.

कोबा व छुडी येथील जमोनदारांत कोळसा आहे असे म्हणतात. लाफा व कोबा येथें कोलेडहि सांपडते. छोर्पाच्या उत्तर भागांत व रतनपूर येथें पितळ सांपडण्याचा वराच संभव आहे. पेन्ड्रा येथें अन्नक सांपडते. शिवजीजारायण येथें स्टेनपाटणाचा दगड सांपडतो. मध्यप्रदेशांत सर्वांत उत्तम तखर रेशीम विलासपूर जिल्ह्यांत तयार होतें गंध व केवत लोक रेशीमाचे किडे पोसतात व कोष्टी लोक त्याने रेशीम तयार करतात. यन्त्रबांदी व कामंदी येथें उत्तमपैकी सुती कापड तयार होतें. त्याचप्रमाणें तखर रेशीमाची किनार असलेले कापडहि तयार करतात. रतनपूर व चवगा येथें कांद्याची मोठी तयार करतात. १९-२० साली कोबाहें येथें एक कांद्याच्या येटणांचा धारखाना काढण्यांत आला होता.

येथून सुबंद, वऱ्हाड व उत्तर हिंदुस्थानांत तांदूळ, पाट-विला आनी. तखर चिर्गत गाजामध्ये गहू, तीळ, मोहऱ्या व अळशी, चामडें, लाफ, इयादी लोकांत ह. असून आयात मालीत मीठ, चणे, तूप, तंबाखू आहे. बंगाल-नागपूर रेल्वेचा फांटा ह्या जिल्ह्यांतून आतो. सिवाय विलासपूरानून कटनीला एक छोटी मारून आहे. विष्णुगढ ह्या जिल्ह्यासमोरीला आहे. त ह शी ल.—जालसा तहसीलीचें क्षेत्रफल ११३५ चौ. मैल असून तांत एक गांव व ५१९ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) ३५३,०४३ आहे. जमीनदारांनी तहसीलाचें क्षेत्रफल ११०६ चौ. मैल आहे. खेडी ४९१ व लोकसंख्या १२,०५५ आहे. यांतला जमीनदाऱ्या पेंढरा, केदा, लाफा आणि मातीन ह्या आहेत.

गांव.—जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. हें बंगाल-नागपूर रेल्वे वरील स्टेशन आहे. विलास नांवाच्या एका कोळीगच्या नावावरून या गांवाला हें नांव पडले असे म्हणतात. येथून कटनीला एक फांटा आतो. हें गाव अर्धा मदीगीशार वसले आहे. लोकसंख्या सुमारे २० हजार आहे. या शहरांना सुबंद्या मोठा व्यापार चालतो. तखर रेशीमाचें व छुडी कापड विणणें हा येथील मुख्य धंदा आहे येथें सात्तामळा पाळीव्यांत येणारे मकर गोळा करतात. येथें एक हायस्कूल व ६३ प्राथमिक शाळा आहेत.

जिल्ह्या—खालच्या प्रदेशांत पडोन जिल्ह्यांतला एक ठाकूर. ह्या मातोश्याच्या आसताच्या पूर्वेस आहे क्षेत्रफल ७३८ चौरस मैल येथील असून नदीतून बाहान असलेल्या गावाची वनलेली आहे. यांत ५५ खेडी आहेत. लोकसंख्या ६०००. मुख्य गांव विलिन असून येथें उत्तम पिठ चांगले होते.

विलिन किंवा थलक—अस्थुमिना. हें एक रासायनिक द्रव्य असून ह्याची रचना कठीन गुंतागुंतीची आहे. ह्याचा प्राण्यांच्या हृदयवस्त्राशी बराच संबंध येत असल्याने ह्यास शरीरघटक भाग—द्रव्य (प्रोटीन) असेहि म्हणतात. विलिनच्या बाबतीतले मुख्य दोष म्हणजे एमिल कितर व त्याचे विघाटी यांनी लाबलेले आहेत. विलिनाचे विघटित पदार्थांचें कोषन अगदी विनचुक झाल्यात ती ताबडतोब संयोगीकरणाच्या योगाचे तयार करता येतील व यदा कांही योग्या बाबतीत अचालेले आहे ती विलिन संयोगीकरणाच्या योगाने तयार केली गेली आहेत.

ह्यामध्ये मुख्यतः कर्ब, उजळ, नम्र, गंधक व प्राण ही द्रव्ये असतात. ह्यांचे परमाणुसारांत बरेच भारी असून ते कोणत्याच ठराविक पद्धतीने विनचुक कोषले जात राहतात. सर्व विलिन प्रकृष्ट छत्रीभूत करतात व ती बहुतेक सामावती आहेत. ही जाळवी अवतां ह्यांच्यासमून योवीशी निरिंत्रिय रक्ता मिळते. रंधाचा द्रव, अल्कोहलमध्ये, ईशरामध्ये किंवा पाण्यामध्येहि होत नाही. पण वनस्पतीमध्ये विलिन द्रवीभूत स्थितीत सांपडणारे. हे वनस्पतीमध्येच द्रवीभूत स्थितीत

का असतात याचा अभाव विनयुक्त शोध लागला नाही. कदाचित् ते तेंच असणाऱ्या क्षाराच्या किंवा इतर पदार्थांच्या सामिधाने विद्रुत होत असो. ही थिलेले पाण्यासह ताप-विली असता रंगाने गुणधर्म बदलतात, व ती पट्ट होतात. ती काही ठाविक रासायनिक द्रव्येवरील रंग-क्रिया देत असल्याकारणाने ओळखण्यास सुलभ जातात. नजाम्माच्या योगाने थिव्या रंग मिळून रंगानेच योहे अम्ल टाकने असता तोच रंग सुगंधासारखा होतो. गंधकाम्माच्या योगाने निळसर रंग मिळतो. दाक्षणाळात किंवा ताम्रगंधादिन याच्यासह ही तापविली असता साखळ्यापासून निळसर छटा मिळते. व नजाम्माच्या पारदर्शिताच्या किंनेने निळसर रंग मिळतो.

ही थिलेले खनिज अम्लासह उकळली असता अम्ल-कथे-द्वि प्रापिद व इतर अम्लयुक्त अम्ले बरीच मिळतात त्यांच्या विलक्षण संयुक्तिद्वयामुळे त्यांचे वर्गीकरण चांगल्या रीतीने करता येत नाही. तथापि यांचे कोबल वगैरे लोकांनी रासायनिक शिष्या चार भाग करून वर्गीकरण केलेले आहे. ते चार भाग खालीलप्रमाणे:—(१) खुद्द थिलेले, (२) बदललेल्या स्थितीत त्याच्यापासून मिळणारे पदार्थ, (३) शरीरपट्टक थिलेले अथवा औनतद्रव्ये, व (४) थिलेले पदार्थांच्या वर्गात येणारी थिलेले ही पाण्यामध्ये, छोट्या अम्लामध्ये, अम्लामय आणि निर्गुणीकृत संयुक्त द्रवणामध्ये द्रवीभूत होतात. उष्णतेच्या योगाने ती पट्ट होतात त्याच वर्गातील थिलेले काही व (इतरांमध्ये किंवा कदाचित् तेंच असणाऱ्या क्षारयुक्त प्राण्यांमध्ये) सापडतात. पण ती अद्राव्य असली तरी त्या ठिकाणी द्रवीभूत स्थितीत असतात. क्षारयुक्त द्रवणामध्ये विद्रुत होत असतील. दुसऱ्या वर्गात येणारे पदार्थ थिलेलाच्या बदललेल्या स्थितीत मिळतात. थिलेले विघटित केले असता त्यापासून थिलेले मिळतात. ही रचना लावून उकळले असता पट्ट होत नाहीत ही खासियत येता. त्यांच्या एका न खासियत येणाऱ्या जातीस पेन्टोन म्हणतात. पेन्टोन अधिक विघटित केली असता मिळणाऱ्या पदार्थास पेन्टाइड म्हणतात. पेन्टोन थिलेलासारखेच रंग-क्रिया देतात. तिसऱ्या वर्गातील पदार्थ, दोन किंवा अधिक थिलेले तिसऱ्याच एका पदार्थाशी संयुक्त होऊन संघटित झालेली असतात. त्या तिसऱ्या पदार्थानेच त्यांचे वर्गीकरण करतात. चवथ्या वर्गातील पदार्थ थिलेलेयुक्त असून ती विघटित केली असता थिलेले, पेन्टोन, अम्लीक-अम्ले वगैरे पदार्थ मिळतात.

बिलोली—निजामच्या राज्यातील नांदेड जिल्ह्यातील एक तालुका यांचे क्षेत्रफळ १०८ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९११) १५६४२. यात १७५, खेडी, पैकी २३ अद्यापिरी आहेत. याच्या उत्तरेत गोदावरी व पूर्वेस मोरारा या नद्या आहेत.

थिलेले (सुमारे १०३०-११००)—काश्मीरप्रदेशातील एक कवि-सुधा प्रवरपूर राजधानीचीक ग्योनसुख गावी

याचा जन्म झाला. बापाचे नाव ज्येष्ठकलश व आईचे नाव-देवी. वेद, व्याकरण व अलंकारशास्त्र यांचे अध्ययन संपल्यावर स. १०६५ सालच्या सुमारास काश्मीर सोडून तो ठिकठिकाणच्या राजाच्या दरबारी गेला. व शेवटी पश्चिम चालुक्य सत्तावा विक्रमादित्य, याच्या दरबारी तो मुख्य पंडित झाला. विक्रमादित्याच्या तन्मानार्थ त्याने स. १०८५ च्या सुमारास विक्रमादेवचोरतनाचा मोठा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात त्याने विक्रमादित्याने जोड लोकावर केलेल्या स्वत्याचे वर्णन केले आहे. याशिवाय त्याने चोरीसुरत-पंचांगका हे खंडकाव्य व कर्णसुंदरी नाटिका हे दोन ग्रंथ लिहिले आहेत.

बिरहौर—संयुक्तप्रांत काश्मीर जिल्ह्यातील एक उत्तरेकडील तहसील. क्षेत्रफळ ३३६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १३९५४१ असून यात २४२ खेडी व बिरहौर हे एक गाव आहे. यातून इसन, पोडू या नद्या वहात येत्या आहेत गंगा ही ईशान्य सीमारे आहे. बिरहौर (गाव) ची लोकसंख्या सुमारे पाच हजार असून हे काश्मीर-अठ्ठेरा या रेल्वेच्या फाट्यावर आहे.

विशमकटक—मद्रास इलाखा सावरा एमर्सी विभागातील एक तहसील क्षेत्र ८३० चौ मै लोकसंख्या सुमारे ६१८४४. खेडी ८३० मुखेल बोरगाळ आहे येथून धान्य, तंबाखू व केसर हे निरन बहोरगावी जातात मुख्य वस्ती खंड लोकांची आहे. येथील जमीनदार जयपूरच्या राजाचा मांडलिक आहे.

विश्वेन्द्र—हा पंच पूर्वी पंजाबात लुध झाला राजपुतान्यात या लोकांची वस्ती सर्वात जास्त (पाच हजार) आहे. एवढे लोकसंख्या (१९११) ७३३९३. याचा संस्थापक अंभाजी नावाचा परमार रजपूत १४५१ साली बिकानेर येथे होऊन गेला.

यांचे धर्मपुस्तक म्हणजे एक पोथी आहे. ती हिंदी भाषेत लिहिली आहे तीत खालीलप्रमाणे काही आत्मा आहेत:—
त्रियांनी वाळी शाल्यावर ३० दिवस व दिवाळी शाल्यापासून ५ दिवस हृदयशुद्ध करू नये, सकाळी स्नान करावे, पाणी गाळून रंगाने, प्राण्यावर दया करावी, अकृषी मारे मादक पदार्थांचे सेवन करू नये अशीत आहुती घ्यावी, व मुले शाल्यावर जातकर्म करून त्यांस विश्वेन्द्र पंथात स्थापित. आप्त व अयोध्या प्रांतात याची काही वस्ती आहे.

विष्णुपूर पोटाविभाग.—बंगाल, बांकुरा जिल्हा. क्षेत्रफळ ७०० चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे ४ लाख. या पोटा-विभागातील जमीन सपाट व नदीच्या गाळाची झालेली आहे. गाव.—ढालकियोरा नदीच्या दक्षिणेस हे एक गाव आहे. हे या जिल्ह्याची प्राचीन राजधानी होय. लोकसंख्या सुमारे २० हजार आहे. ८ व्या शतकात विष्णुपूरचे राजघराणे अस्तित्वात आले. व एकेश्वरी बंगालच्या इतिहासात हे फार महत्त्वाचे होते. ते मुघलमान नवापाचे मांडलिक होते. पण

ते आरंभ राज्यकारभार स्वतंत्र राज्याप्रमाणे चालवीत. १८ व्या शतकाचे यांनी उतरती कट्या लागली व १७७० सालच्या दुष्काळामुळे यांच्या राज्यांतले लोकसंख्या पार कमी झाली. या इस्टीचीचा सारा यष्ट्यामुळे हिचा शिक्का करण्यांत आला. प्राचीन काळी या शहराचे किती मोठे दैनंदिन होते याची साक्ष येथील किड्याने व इमारतीने अवघेच आज दृष्ट आहे.

सध्या हे तोंडूच, यज्जिवाची धान्ये, लाव, कापूस, रेशीम या विनसांच्या व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे. येथे रेशमी कापड व त्यावरील नक्षीकाम ही पार चर्चाळी होतात.

विलासपुर-संयुक्तप्रांत. विस्तारित विस्तारांतले एक तहसील क्षेत्रफळ ३६४ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १९८८८८. खेडी ४२५. मुख्य ठिकाण विलासपुर. याची लोकसंख्या सुमारे १००८९६ हे गोर विमु अहिरांचे शाहाजहा-नच्या कारकीर्दीत वसविले. येथे साखर व धान्य यांचा व्यापार चालतो

यिलोली—संयुक्तप्रांतात सुदीन विस्तारांतले एक तहसील. क्षेत्रफळ ३६० चौरस मैल हीत यिलोली, इस्लाम-नगर व सयसी हे परगणे येतात. लोकसंख्या (१९११) २१०५११ खेडी ३५०. हीत सोत व अरिल या नद्या आहेत. तहशिलीचे मुख्य गाव यिलोली आहे. रयाची लोकसंख्या ५ हजार आहे. १८ व्या शतकात दुर्दैवाननामक रोहिला सरदाराच्या अमदानीत या गावास प्रथम प्रहर आले. १५५० साली या सरदाराचे येथे एक किला बांधला.

विस्मृत (विस्मय)—अभुमारांक २०८५५. हा एक उपजाऊ आहे. याचे दगड बहुधा चांदी व कोबाल्ट यांच्या दगडांनी मिश्र झालेले सापडतात. हे दगड बोदेमिया व संकुनी येथे सापडतात विस्मयगंधकिडाबेहि दगड सापडतात. ते बोहिरिया, सेमिरिया, कॉनवाल व फ्रांस या देशांत सापडतात

पहिल्या प्रकारच्या दगडांत हे दगड मूळकांत असले म्हणून ते दगड भराल पातून वितळविलेले. म्हणजे या पातुचा रस होऊन ती तळी वसते. दुसऱ्या प्रकारच्या दगडांत विस्मृत हा गंधकाशी मिश्रित असतो. म्हणून त्या दगडांना मशीत पातून जाळतात. म्हणजे गंधक जळून जातो व पातु शिथळ राहतो. कधी कधी याच भराल कोकसा घालतात. तिसरी एक पद्धत म्हणजे जेव्हा विस्मृत हून धातूची मिश्र झालेला असतो तेव्हा गंधकास किंवा जलराज रया मिश्रणांत ओततात. नंतर त्यात खोड्याचे तुकडे घालतात. म्हणजे विस्मृत धातु बाहेर पडतो.

गुणधर्म.—विस्मृत हा पातु डिलूळ राहतो. याचे लाव-सर पांढरे स्फटिक असतात. याचे नि. गु. ९८ आहे. परंतु द्रव केवळ नि. गु. १०-०५ होते. यावरून हा पातु वितळण्यावर याचे आकारमान कमी होते. हा २६८.३

अंशावर विरजतो, व १०९०° ते १४५०° अंशापर्यंत रयाची वाफ होते.

रयाचा हवेत हा सत्कर येऊन नाही पण दवा ओले अस्थायी याच्यावर काळसर रंगाचा मग पडतो हा दूर, स्वस्थ इत्यादि काशी लवकर संयोग पावतो. जलराज, गंध-कितामंड, नजाम्त यांविही ते विरघळणे व लागणे बनतात. परंतु उच्चहराभ्यांत विरघळत नाही. याचे गुणधर्म सात व अंश याशी बहुतांशी समतात.

याचे सिंधु, पारद इत्यादि धातूंची मेल बनतात. इतर धातूंची याचा मेल केवळ असतो ते मेल कमी उष्णतावर वितळतात व द्रवरूप केले असता संकुचित होतात हा प्राण्यायाशी संयोग पार प्रकाशने होतो. हरिद, स्वतंत्र, नजिद, गंधकिद व क्वित इत्यादि सर्व याशी संयोग होतात.

ओषधीययोग—हा अनुनाशक आहे परंतु याचा विपारी परिणाम होत नाही. याचे सजित पोटांत देतात. तेथे गंधावर रयाचे नजाम्त बनने याच्यावर केले असता ओषध पोटांत देण्यास दुसरे नाही

विस्मार्क द्वीपसमूह—न्यूगिनीच्या उत्तर व ईशान्येकडील पुष्कळशा पेटोच्या भूभागास विस्मार्क द्वीपसमूह हे नाव दिले आहे. हे बेट महायुद्धापर्यंत जर्मनीच्या ताब्यांत होते. सर्वांत मोठे बेट न्यूगिनीयाचा भागून, न्यूमिकलनबर्ग, न्यूहोलावर व याच्या आसपासची बेटे, न्यूअडमिरॅलिटो बेटे व न्यूगिनीच्या किनाऱ्याच्या दूरच्या पेटोची ओळच्या ओळ अशा अर्धचंद्राकार द्वीपसमूह आहे. १. १८८४ नंतर या द्वीपसमूहास विस्मार्क हे नाव देण्यात आले महायुद्धानंतर हा प्रदेश न्यूगिनीयावर संडेडरी होऊन तय्य ओस्ट्रेलियाच्या ताब्यांत आहे

विस्मार्क, प्रिन्स व्हॉन (१८१५-१८९८)—एक जर्मन सुरक्षी व जर्मन साम्राज्याचा पहिला चॅम्बेलेर. याचा जन्म बोर्न होसेन येथे झाला. गॉटिंगन, बर्लिन व प्रीफ्लाड येथे रयाचे कायद्याचा अभ्यास केला. १८४७ साली प्रसिध्द लंडनमधून तो निवडून आला. १८५१ साली मोडकोर्डे येथील जर्मन डावेदवा लो सभासद निवडला गेला. या डावेदमधून तो असता रयाचे प्रसिध्दाच्या नेतृत्वाकाली जर्मन साम्राज्याची स्थापना व्हावी, असे आपले मत प्रदर्शित करण्याचा प्रयत्न केला १८६९ साली, तो प्रसिध्दाचा प्रधान झाला व १८९२ साली रयाची वरिष्ठत्वा व बडाला-वर नेमणूक झाली. त्याची रयाची चर्चा रयाला प्रसिध्द पार-राष्ट्रियत्वाची आपा मिळाली. या यावेवर असता रयाचे किये-कडी सुलतानसाही गागरिवात कपा केले नाही. हिंदी-प्रसिध्द युद्ध, प्रसिध्दाचे केलेला आदिदु राचा पराभव या सर्व गोष्टींचा रयाचे जर्मन संघानाचे एकीकरण करण्याच्या कार्या उपयोग करून १८७१ साली इटॅलियन येथे रयाचे शिष्टम राजाला जर्मन बादशहा बनविले. या साम्राज्याचा विस्मार्क हा प्रधान झाला व रयाचा शिष्ट ही यद्दी मिळाली

अस्सेसमेंटने हे प्रांत व एव अन्ध डॅलर खड्गी जर्दनीलां यांच्यासह त्याने भाग पाडले, व या रीत्याच्या साहज्याने, फ्रान्सच्या विरुद्ध युरोपाय राष्ट्रांनी दोहरीवे तह त्याने घडवून आणले तेथे व भारतात यांनी उल्लूख सुधारणा केली सरसकट जगातीच्या तत्वाचा त्याने पुरस्कार केला या त्याच्या कृत्याचा निष्फल व अस्वायत्तिय या दाव्या पश्चाती विशेष केला त्याशि त्यांचे कोही चालले नाही १८०२ साली त्याने मसुद्वे लोकांना जमनीतून हाकलून लावले, समाजसत्तावाविषयक कायदे केले व ' पॅटर्नल साम्राज्यवाद ' (म्हणजे सरकार हे मनुष्याचे खरे केवारी आहे, असे या) या मताचा त्याने पुरस्कार केला १८०९ साली त्याने व तिच्या विरुद्ध यादश्याचे न पटल्यामुळे त्याने आपल्या प्रधानकीचा राखीनाय दिला १८२८ मध्ये ता मरण पावला

विद्यमान—समुद्रप्रांतात, सितापूर जिल्ह्यातील आमची कडील तहसील हीत विज्ञान, तत्त्व व कोरी व परगणे येतात क्षेत्रफळ ५६१ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १८०१४ खडी ५०३ व मुख्य भाग विज्ञान लोकसंख्या ८१०१ हे " विद्यनाथ " नावा या फिकाने वसविले असे म्हणतात संप्रदायाने या अनुयायांची खड्गी येथे दृष्टीस पडतात ही कार प्राचीन काळाची आहे यांतील तत्वा, विद्याचे काय व मातोची भाई ही कार प्रसिद्ध आहेत

विहद—मराठीरुपानाताल पुढीलप्रमाणे एकांतीत एक सरधान क्षेत्रफळ १६ चौरस मैल उत्पन्न १३००० रु सध्या निक रजपूत जातीचे आहेत त्यांना हा नक्षत्री छत्रवाल राजाच्या मुलांनी बहाल केला होतो, ती भयापयंत चालू आहे

विहारीलाल चौधे (उ का १९५०)—एक प्रसिद्ध हिंदुत्वानी प्रचार सातवाड अथवा सातरी दोषाचा समूह या प्रामुळे याचा फार कर्ति झाली या प्रामुखास सौंदर्य, रस आणि भावचरित्रार हे कोणालाहि साधवयाचे नाहीत असे आहेत फक्त तुझ्यादासावाच ते साधले आहेत विहारीलाल कात्यावर अनेकांनी टीका लिहिलेल्या आहेत या प्रामुखीस उल्लेख टीका सुप्रसिद्ध भारताला याची आहे यामधील आढळून येणारी खोकांची रचना आणि काम ही अनिमग्न या युनायटेड फेलेली अन्धकारागाने या अग्राला असीमवादा प्रथ हे नांव आहे फाशीचा रत्ना येवसिय याच्या आभवासाठी पंडित हरिप्रसाद यांनी याचे चक्राव घुरर पद्यम भाषांतर केले आहे विहारीलालच्या चरित्रा-विषयीची माहिती उपलब्ध नाही

दोसरे हा कवीराचा समकालीन असता असे म्हणले आहे सातसहस्रील ये टीकाकार आहेत, त्याची नावे — (१) चंद, (२) गोपालचरण, (३) सुरतोमिसर, (४) हृदय, (५) कान्ध, (६) अनवरत्नान, (७) शुल फालर, (८) युक्कलान, (९) रघुनाथ, (१०) लाल, (११)

सरदार, (१२) लक्ष्मी लाल, (१३) गगधर, व (१४) रामचंद्र

विहोर—मुम्बई, रेवाकाठांमधील एक लहान सध्या यीकन्स फील्ड उर्फ वीजामिन डिझरायली, अर्थ (१८०८-१८८१)—एक ब्रिटिश मुत्सदा यांचे पराणे मूळ उच्च असून पुढे तिरती बनले पूर्वभागात त्याचे शांतिनाल शिक्षण चामडेल झाले नव्हते पण त्याने भाषाच्या मोठ्या लयावरील व प्रकटत्वाचा फायदा घेऊन चरण्या परी आपले ज्ञान वाढविले सतराव्या वर्षीच एका सालिटराच्या ऑफिसात मागील होऊन शिरला व त्या धर्मात चांगले कौशल्य मिळविले लवकरच त्याने कायद्याचा अभ्यास सुरू केला व कादबरीलपनाही हाती घेऊन त्याची विहारीलाल यने जोपासा कादबरी बरीच लोकप्रिय झाली

मध्यतरी त्याचा मंद विषयला त्यातून बरा साह्यावर त्याने बकिंगहाम नाद सोडून कादब व कविता व राजकीय लेख लिहिण्यास आरंभ केला आणि कॉटेरीनी फ्लेमिंग, राज्यकतिवर कान्ध, ऑलराय हेनरीएटा टॅपल, हा इसम कोण, रानीजीवी पत्र व ब्रिटिश राज्यपद्धतीचे समर्थन ही पुस्तके पुढीस पाव यानी लिहिली त्यापैकी कादब या लोकांनी व याव आवडत्या त्याने पार्लमेंटचा समासदनिवडून येण्याची खाट कला पण ती दोन वर्षा फसली, अखेर तो खपेरी पक्षात शिरला व स १८१७ मध्ये मेडल्टोनतर्फे कॉमन्समेचा समासद झाला

डिझरायलीने राजकायातील विषयांचा मत पूर्वक अभ्यास केला व पार्लमेंटमधील कामाच्या प्रत्यक्ष अनुभवामुळे तो लोकरव व्यवहारचक्र सुरतही बनला तो भाषणोत्तर, तांत्रिक विषयद्वारा व कादब्यामधून आपली मने प्रतिपादन करीत असे १८४८ मध्ये कनिश्चनी नांवाच्या कादबरीत विकामे विलापूर्वीच्या राजाचे अधिकार व जनेतेचे हक्क याच्या स्थितीचे चित्र त्याने रेखाटले असून १८४१ मधील मोबल नामक कादबरीत यिरी काय करी व शेतकरीवांग्यांचा तात्कालीन स्थितीचे वर्णन केले आहे

स १८४१ मध्ये पोलने प्रधानमन्त्री अधिकारावर आल, पण त्यात डिझरायलीला प्रवेश मिळाला नाही तरीहि डिझरायली पीलच्याविषयक जून व केवळ स्वतःच्या तत्वा खातर बोलून असे डिझरायलीची खुरपा व्यापारापासून होण्यामा तोदप्रांतवर्षी मते पुष्कळना पडली व नमिरावे टिन्ड पक्षाचा पार्लमेंटमधील पुढारी तोच बनला १८४७ सालपासून अखेरपर्यंत तो बकिंगहामयायतते पार्लमेंटचा समासद होत गेला स १८५२ त र्चवी प्रधानमन्त्रीत त्याला चें-सलर ऑफ एक्स्चिजरची जागा मिळाली पण त्याने तयार करून पुढे मोडलेले पार्लेव बजेट नाममूर होऊन तो आढच महिण्यानी अधिकारच्युत झाला, व पुढे सरकार-विरोधी पक्षाचा पुढारी होऊन राहिला

१८५८ मध्ये हे प्रधानमंडळी मोडले व हवाईमंडळ अधिकाराखुद्द होऊन हिस्सारायली चॅन्सलर झाला; पण १८ महिन्यांतच पुन्हा पदभ्रष्ट होऊन तो पुढे सात वर्षे विरोधी पक्षनायक बनला. हिस्सारायली १८६८ साली मुख्य प्रधान झाला. पण ग्लॅडस्टनने आपरिशचविल पुढे आणले व प्रधानमंडळ्याचा विरोध असतानाहि ते बहुमताने पात झाले. हिस्सारायलीने नवी निवडणूक करविली पण तोंत ग्लॅडस्टन-पक्ष बहुमताने अधिकारावर आला.

१८७४च्या निवडणुकीत लिबरल पक्षाचा पूर्ण मोठ झाला व हिस्सारायली मुख्य प्रधान झाला. त्याच्या कारकीर्दीत पहिल्या दोन वर्षांत पब्लिक वॉशिंग्टन रंगुलेंधाने केंद्रस्थितीवर दुसरे महत्त्वाचे काम कोर्टाचे झाले नाही. या पिलावरचे हिस्सारायलीचे भाषण फार ओरदार व पुष्कळनाई झालेले असे झाले व लोकमत बरेच प्रभुत्व साधले. त्यानंतर १८७५ मध्ये मुंबई कॅनेल कंपनीचे शेअर्स ईंग्लिशच्या खेदिषापासून निरिष्ट सरकारने विकत घेतल्याची बातमी प्रधानमंडळाने जाहीर केली, तेव्हा सर्व देश अत्यंत आनंदित झाला.

बरील आनंदाने व लोकप्रियतेत आणखी भर घालण्याकरिता हिस्सारायलीने विक्टोरिया राणीला हिंदुस्थानचे सम्राज्ञीपद अर्पण करण्यासंबंधीचे पत्र पुढे आणले; परंतु आक्षेप असले की, विरयेक ईंग्लिशना ते पसंत न पडून पुन्हा हिस्सारायलीविषय दुर्मिष्ट उत्पन्न झाले. इतक्यांत यूरोपातील युक्लिनात अक्षरशः कायम झाली. तुर्कीविषय क्ले-कांची मने खडबडीत व थुड गुरू गाव्यावर तिहे बरेच लांबले व अखेर प्रधानमंडळातील त्याचे सहमतीचे घाबरटपणा कडून लडाई टाळण्याचा हुद्द धरून बसले. इतक्या प्रतिकूल परिस्थितीतहि त्याने बर्लिन येथील परिषदेत चांगला बिजय व लौकिक मिळविला. तेव्हा पुन्हा त्याची लोकप्रियता वाढली व ब्रिटिश इंडिया राणीने कोणाहि प्रधानापेक्षा अधिक आदर व शौजव्य हिस्सारायलीवद्दल दाखविले. याप्रमाणे लोकमान्यता व राजमान्यता या दोहोंचे त्याने उत्तम शिखर गाठले, पण लवकरच अयशस्वी अफगाणयुद्धामुळे व दक्षिण आफ्रिकेतील वेड्याळीमुळे त्याला उतरती कळा लागून १८८० मधील निवडणुकीत त्याच्या पक्षाचा पराभव झाला. बहुतेक तो घरी बसला. महत्त्वाच्या प्रसंगां तो पार्लमेंटातील वादविवादांत भाग घेत असे; व इतर वेळात त्याने एडिम्बियन कादंबरी लिहिली, ती त्याच्या पूर्वाच्या लॉयरे कादंबरी-इतकी उत्तम वठली नाही. तराहि या नव्या कादंबरीवद्दल दहा हजार पीटावा चेक त्याच्या घरी चालून आला त. १८७६ मध्येच अले ऑफ बीकनरफिल्ड पदवी मिळून तो लॉर्डच्या समेचा सभासद बनला.

इंग्लंडला सोलाव्या लागलेल्या अपमानाची लीम जाणीव उत्पन्न करून उत्तम साक्षात्प्राप्तमाने जाणवत करणारे काम त्याने केले यात शंका नाही साक्षात्प्राप्तमाने अर्थ आरमार त्याच्या चोरणांमुळे निर्माण झाले. शिवाय

लोकप्रियता किंवा राजमान्यता याबद्दल तो नेहमी बेकिफीर असे. स्वतःचे मत व धोरण सर्व राष्ट्रांची गरमजी व उपहास परकूंनाही तो पुढे मांडत असे. त्याच्या मित्रांनी व नातेवाईकांना कोणाच्या त्याच्या स्वभावाची खरी पारख झाली नाही.

‘बीजगणित’ नावाच्या कादंबरीतील सिडोनिया या पात्राच्या वर्णनात हिस्सारायलीच्या स्वभावाचे बरेच स्पष्ट प्रतिबिंब पहावयास सांपडते. अरी तो मुख्यभावी व उदार होता, तरी त्याचे अंतर्गत जणू अक्षय्य होतं. अरी त्याचे बाणगे संकोचवृत्तीचे नसे तरी हा उघडेपणा सरवरचा होता. तो प्रत्येक गोष्ट बाराकाईने पहात असे व नेहमी विचार करीत असे; पण मनःपूर्वक तो वादविवादांत कधीच पडत नसे त्याचे खरे मत जाणवण्याविषयी कोणी फार आग्रह केल्यास तो संतापून काही उलट्यासुलट्या विरोधात्मक विधाने करून त्यांना गप्प बसवीत असे. लोकांच्या व्यवहारातील गुप्त हेतु व बाह्य सवयी यांमधील विरोध उघड करून दाखविण्यात त्याला मोठा आनंद होई. मूळच्या पुढील वर्णनांनेहि त्याच्या स्वभावाने कोडे बरेच उल्लण्णसारखे आहे. ‘हिस्सारायली हा पूर्णपणे अखेरपर्यंत ज्यू तो ज्यूच. तो रिहती झाला व इंग्लंडचा लौकिक व भरभराट याबद्दल जरी त्याला अत्यंत कळकळ वाटत असली तरी ‘ईमज’ हा नावास तो रेशभरहि पात्र नव्हता. कारण ‘ईमज’चे आनुवंशिक गुणधर्म त्याच्यात तिळमात्र नव्हते.’ नटाप्रमाणे कृत्रिम वागणूक आजन्म ठेवण्यात त्याने मोठी वृत्त केली. त्याचे परदेशी हावभाव व वेप कामगमनांतील कोणासहि आवडत नसत. प्रत्येक इमजस तो परक्याप्रमाणे वाटे. त्याची शांतवृत्ति व मनःसंयमनहि विलक्षण असे. प्रत्येक यावृत्तीत त्याची ‘अति येथे माती’ अशी स्थिति होत असे. तथापि ह्या सर्व गोष्टींचा त्याच्या मरणांतर सर्वांना विसर पडून ‘घातज्याभिमाना’ या एकाच गुणावर तो सर्वोत्तम प्रिय होऊन राहिला आहे.

बीजगणित—ह्या शास्त्राचा उगम वेव्हा व कोणत्या राष्ट्रांत झाला हे सांगणे कठिण आहे कारण बीजगणिताच्या जन्मास योग्य भूमिका म्हणजे निरनिराळ्या काळी निरनिराळ्या राष्ट्रांत उत्पन्न होणारे गणनाचे प्रथम व्याकृतिः सोडविण्यापेक्षा ‘तथा तद्देवे प्रथम’ सोडविण्याची एखादी ‘रीत’ सोपण्याकडे मानवी वृत्तीचा कल, अथवा ‘सामान्य रीत्या’ विचार करण्याची स्फूर्ति होच होय. अर्थात इतिहासांत ज्या ज्या राष्ट्रांना थोडोबहुत ‘संस्कृति’ होती असे नमूद केले आहे त्या सर्वांच्या लेखात बीजगणितासंबंधी थोडीबहुत माहिती उपलब्ध होते.

बीजगणित हे इतर शास्त्राप्रमाणे जिवंत व संपाद्यने वाढणारे शास्त्र असल्याने त्याचा हल्लीचा विस्तार ‘बीजगणित’ या शब्दाची व्याख्या सांगणे फार

माले आहे. निरनिराळ्या तऱ्हेची बीजगणितां हल्लीं अस्तित्वात असलेली लक्षांत घेतां, " तर्कशास्त्राचे नियम गणन-कार्यात आणून झालेली निष्पत्ति " अशी बीजगणिताची व्याख्या देता येईल. भास्कराचार्य (शके १०३६) देखील सवळसवळ अशीच व्याख्या देता. " वीर्यं मतिर्बिधिवर्ण-सहायिनीह " [विविध वर्णांच्या साहाय्याने केलेला विचार हेंच ' वीर्य ']

निरनिराळ्या काळांत निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या मावचेप्रमाणे निरनिराळ्या व्याख्या सांपडतात. अरब लोकांत इषवी सनाच्या १ व्या शतकाच्या सुमारास " अल जेब्र वल मुकाबला " (समीकरणातील पदांचे हयत्तातर) हा ग्रंथ लिहिला गेला. आपल्या वेदांगश्रुतिपांतां ' बीजगणित ' या संज्ञेन योग्य इतके सामान्य नियम दिले नाहींत, तरी पण " रथा काळा पूर्णांक परिकर्मचतुष्टय (बेरोज, बमायाकी, गुयाकार व भागाकार) आणि त्रैराशिक यांची माहिती होती इतकेच नाहीं तर मिश्र परिकर्मचतुष्टय (व्यवहारी अपूर्णाकांची बेरोज इत्यादि) यांचे चालते ज्ञान होते असे म्हणूनच श्लोक ७, १७, २२ तसेच १४, १६, १८, आणि यजु पाठ श्लोक ३७ हे पाहिले असता दिसून येईल. तसेच अजयते (संक्षेप) करणें इत्यादि ज्या युक्त्या योग्यिया आहेत त्यांचेच अंकगणितावर चालते परिभ्रम झालेले दिसतात. " (दक्षिणकृत ऋषीतःशास्त्राचा इतिहास पान ९६). रथानंतर म्हणजे इषवी सनापूर्वी १७०० वर्षाच्या सुमारास " ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त " यात बीजगणितातील एकवर्गसमीकरणांरीत्यांचा उल्लेख आला आहे. " राशि (ही) व रथाचा सप्तमास मिथुन १९ " हें उदाहरण बरील ग्रंथाचा कर्ता ' अहमद ' सदर रीतीने सोडविता बरील ग्रंथात रीतीचा थोडाबहुत फेर आहे. हा ' इमिती ग्रंथ ' कार्याचे बीजगणिताच्या संकलनश्चाकडे लक्ष आहे. पण इमिती राष्ट्राच्या विशेष व्यवहारप्रवणवृत्तीमुळे सामान्य सिद्धांत इमितीच्या ग्रंथामध्ये कथित आढळतात यांनंतर बीजगणिताचा उगम ग्रीक ग्रंथांतून सापडतो. विशेषतः डायोफांटस (क्रूटक प्रश्नांच्या मातीचे) प्रश्न प्रसिद्ध आहेत. भारतीयांनी (भैरवराया) बीजगणित ग्रीक लोकांपासून घेतलें असे मानण्याची एकेकाळी पद्धति होती पण आता नाहीं

आर्य संस्कृतीत बीजगणिताचा उल्लेख पाठना-वाली आर्य-भटाच्या प्रथम (शके १९८) ' आर्यभटीयम् ' या ग्रंथाच्या सित्त्या भागांत सापडतो असे इमथी ज्ञानकोशात म्हटलें आहे, पण या बाबतीत कोरडारोवा पोटाच्या झालेला दिसतो. रथानी दिलेली माहिती द्वितीय आर्यभट्टासंबंधी खरी आहे. हे वा. शंकर बालकृष्ण दक्षिण यांच्या सत्ते मद्रासप्रापूर्वीचे (गुप्तकाल - च ५२०) बीजगणिताचा उल्लेख असलेले ग्रंथ लपलप्य आहेत सध्या पहिला बीजगणितकार मद्रास होय (पु. १२७ उद्योतशास्त्राचा इतिहास) यावेरच्या बीजगणितकारांच्या मोठ्या उल्लेख भास्कराचार्यांच्या बीजगणितार्ता खालील श्लोकांत सापडतो.

" ब्रह्माह्वय-श्रीधर-पद्मनाभ-बीजानि यस्मादति विस्तृतानि । आदाय तरुणमकारि नूनं सद्युक्तं युक्तं सद्यु शिष्यमुत्तमम् । " श्रीधराचार्य ' गणितसार ' म्हणून ग्रंथ कोलमुक्ता मिळाला होता, त्यावरून पद्मनाभ श्रीधरापूर्वी झाला असे कोलमुक्ते म्हणजे आहे त्यावरून दोघेहि शके ७७५हून अर्वाचीन किंमत नाहीत श्रीधराचार्यांचा वर्गसमीकरणावरील श्लोक प्रसिद्ध आहे, तो असा:-

चतुर्दाशवर्गसमी रूपैः पक्षद्वयं गुणयेत् ।

अन्यचवर्गरूपेणैव पक्षौ ततो मूलं ॥

हल्लींच्या बीजपद्धतीतील अक्ष + वक्ष = क हें समीकरण घेतल्यास बरील श्लोकाचा अर्थ असा:- वर्गोच्या (अव्यक्त)रूपाच्या (गुणकाच्या) चौपटीने दोन्ही पक्षास गुणवें. पुढे अव्यक्ताच्या रूपाचा वर्ग दोन्ही पक्षांत मिळवून वर्गमूल काढवें. बीजपरिभाषेः

अक्ष + वक्ष = क मूलममीकरण

.. ४ अक्ष + ४ अवक्ष = ४ अक्ष प्रथम संस्कार

.. ४ अक्ष + ४ वक्ष + ४ वक्ष = ४ अक्ष + ४ द्वितीय संस्कार

वर्गमूल काढून: १ अक्ष + ४ = $\pm \sqrt{४ अक्ष + ४}$

हे एकवर्ण (साधे) समीकरण झालें हें सोडविण्याची रीत आमच्या बीजगणितकारांनी दिली आहे. मूल चिन्हाच्या पूर्वी आम्ही $\pm$ ही दोन चिन्हे पातळी आहेत तीं अर्वाचीन पद्धतीस अनुसरून असतील असे किम्येकांस वाटेल पण तसे नाहीं. भास्कराचार्यांनी सधमाहारण प्रकरणांत (वर्गसमीकरणाच्या) १२२ सांगितलें आहे की,

अव्यक्तमूलं गुरुपतोऽप्यव्यक्तस्य पक्षस्य पदं यदिस्थ्यात् ।

ऋणं धनं तच्च विधाय साध्य-मव्यक्तमार्गं द्विविधं कथितं (स्थारम्) ।

" अव्यक्त पक्षातील ऋण रूपापेक्षा व्यक्तपक्षाचे वर्गमूल उद्धान असेल तर वर्गमूल धनार्ण करून अव्यक्तमान साधवें. अशा रीतीने अव्यक्तमान कोठे कोठे दोन येतील. " नेहमी दोन येतीलच असे दिले नाहीं. बरील श्लोकांत ऋण रूपाचा उल्लेख व वर्गमूल सदररूपापेक्षा उद्धान या दोन अटीवरून अव्यक्तमान ऋण तसेच करूननाय असताना (गणित, अगर पदार्थविज्ञान दृष्ट्या) अर्थ असू शकेल ही कल्पना भास्कराचार्यांनी आली नव्हतीसे दिसते

अर्वाचीन बीजगणितापेक्षा लाभ्यमं, समीकरणसिद्धांत (यिअरी ऑफ इक्वेशन) बरेरे अर्वाचीन परिणति सोडली तर वास्तवीक वराचसा महारावाचा माग भास्कराचार्येकृत सिद्धांतसिरोमणीच्या पहिल्या दोन अध्यायांत येऊन गेला आहे. आमच्या बीजगणिताचा विशेष म्हणजे द्विवर्ण (प्रथम घात) समीकरणे-क्रूटक सोडवून पूर्णांक उत्तर काढण्याचा यत्नही प्रथम व अधिक स्थाप्यतर म्हणजे द्विवर्णसमीकरणें (घात पेलियन समीकरणांचा समावेश होतो) सोडवून अकरावीय घातें काढण्याच्या रीती, वर्गप्रकृति, चक्रवाल, अनेक वर्गमध्यमाहारण व वागित या प्रकरणांतून दिलेल्या होत. गेल्या शतकापूर्वी युरोपच्या गणितज्ञांना सदर प्रश्न सोडविता

येत नसत. येत्या दातेकात साप्रति या मंत्र वनकाले सा रीती स्वतंत्र रीत्या उपयोगात आणिल्या. यावरून हिंदुस्थानातील शास्त्रगणिताने परंपरागत होऊन शास्त्रपरंपरा याच-विती की काय या प्रश्नावर चांगला उमेद पडतो बरीत द्वितीयवर्गमीकरणे म्हणजे निरनिराळ्या धातूकाली समीकरणे होतात हे गणितकोविदांच्या सहज ध्यानी येणार आहे. ह्या रीतीवर सुद्धिबद्ध खर्चव्यास आमच्या गणकभास्करास काय कारण झाले असावे याचा विचार करता प्रहाच्या स्वयं स्थिती वर्तविण्यासाठी कदाचित असेल असे वाटते. कारण प्रथम प्रश्न उत्तर होतो व सामान्य रीती सोपिल्या जातात.

येथिउ बिन कोरा (८३६-९०१) ह्या अथर्व विद्वानाच्या प्रपात वषोभमीकरणे व धातू + प्रश्न + व = ० असेही समीकरणे सोडवून दाखविली आहेत. एकंदरीत भंपावर छाया मीक संस्काराची दिसते. "दिनेले शुभोत्तर अमणारे गोलाचे धातू धातूनी दोन भाग करणया" अर्थात्समीचीतया प्रश्न अहमहालीन वनसमीकरणयाच्या स्वरूपात साडला व अनुसर अह् दहीनने प्रथम सोडविता. अनुसरुद्धने दह्तीच्या भात किंवा बाहेर काढलेच्या सप्तकोनाची बाजू समीकरणाच्या साहाय्याने सोडून काढिली.

अनुस वेकाने (स १४००-१९८) $३ = अ, ४ + प्रश्न = व$ ही समीकरणे सोडविली. भास्कराचार्यानी

$१२ ४ + ३ = ६ ४ + ३ = १५$ आणि $४ - २ (१०० ४ + ४) = १००० - १$

ही समीकरणे आपल्या बीजात दिली आहेत. इटालियन गणिती टाट्टिलिया याने १५३५ साली वनसमीकरण सोडविण्याची सामान्य रीत काढली व याचा शिष्य कार्डेन याने ती १५४५ साली आपल्या 'अरिमेंता' या ग्रंथात प्रसिद्ध केली. ह्या 'कार्डेननी रीत' या नाशाने हा प्रसिद्ध आहे इटालियन जर्मनीत (+), (-), (✓) ही चिन्हे सुरू केली. आपल्या बीजगणितात

$३ + ४ = ७$ हे $३ ३ ४$ योगे जाते ७० असे लिहीत. $४ - ३ = १$ हे $३ ३ ४$ योगे जाते ८१ असे लिहात. $२४ - ३४ + ३$ हे या व २ या ३ $४ ३$ " " $५ \times ४ = २०$ हे गुण. $४ ५ १$ गुणक: $४ ५ १$

गुणनाप्रकार $४ २० १$, " " $\sqrt{२१}$ हे $४ २१$ असे लिहीत मिश्र अन्वेषाच्या गुणाकारास भावित म्हणवता. या $\times$ का हे याका या असे लिहीत. या हे या व व (वर्ग वर्ग) असे लिहीत. एकंदरीत आपल्या चिन्हपद्धतीपेक्षा अर्वाचीन पद्धति बरीच योगाची दिसते.

१५५२ साली = हे चिन्ह प्रचारात आले. १५८५ साली अन्वेष वर्तुळ चिन्हांने दाखवून व्यंगले आपल्याकडे अन्वेषावरून साधिले प्रकार परीत असत

यावसावत कालखोनील छोडूनचो वने: पीतोखोदितवैतदाया:॥ अन्वेषांनी कलितया मानलेगा: तन्महद्यान कर्तुमाचार्यवर्ष: ॥ यासुद्धे अन्वेष व अन्वेष या दोन शब्दांशी सामान्य म्हणून 'व' व 'का' हे दोन चिन्हे आपल्या बीजगणितातून वापरले जातात. १६३१ सालच्या सुमारास अधिकतर

> व < चिन्हे प्रचारात आली. एतावतकाचनेली भूमिती आणि बीज यांची वाढ निम्न. मार्गीने चालू होती पण १६३० साली डेकार्टे या तत्त्ववेत्त्याने गणितनृत्ताच्या या दोन्ही दृष्ट्याची अपूर्व सांगड पाडून दिली. त्यायोगे बीजगणितात अतिशयच येऊन भूमितीच्या क्रियेक दोन्हीकडे प्रश्नावर उत्तर प्रकाश पडला. व बीजशास्त्रे सातव झाले सार्व प्राचीन काळचे तीन प्रश्न फक्त कंपास व पेन यांनी करता येणे अशक्य आहे हे सिद्ध झाले, हे तीन प्रश्न असे: (१) दिनेला कोन सिमागर्ण, (२) दिनेला घनाच्या दुप्पट एवढा घन तयार करणे व (३) दिनेला वर्तुळाएवढ्या क्षेत्राचा वर्तुळ तयार करणे.

अर्वाचीन काळात गणितकोविदांनी मिश्र नियमांवर बीजगणित रचिली आहेत ह्या दिसेने जागे पीकीरूपासून अभ्यास सुरू झाला डॉ. एफ् प्रेगरी, माथिन् ओहम (जर्मनी-१८२२) व आल्बर्ट डॉ मार्गन यांनी तर्कचकाचा गणितशास्त्रात उपयोग करून आरंभ उत्तम कामगिरी केली आहे.

काश्मिरी राष्ट्रांची भूमितीदृष्ट्या अर्थ साहयाने बर्न-साहाय्यभूत बीजगण्या परिणामास कार मद्धत झाली या बाबतीत कुन्ड (सन १७५०-१७५१), आर्गंड, गॉस, हॅमिल्टन, हर्मन, प्रासमन्, बेगामिब पिअसे व त्यांचा मुलगा चार्लेस पिअसे या संदर्भाचे प्रयत्न नमूद करण्यासारखे आहेत इंग्लेडमधील केले व सिल्व्हेस्टर यांनी म्हणूनिहोताच (विचारी ऑफ मॅट्रिसेस) विशदीकरण केले

भास्कराचार्यानंतर आपल्याकडेहि द्वैदीपमान गणकपरंपरा झाली सदर परंपरेत गणेश दैवज्ञ, पंडित बापूदेव-शाली, सुधाकर दिरेदी, कं. केरोपंतनाना छत्र, सुखोपाध्याय, डॉक्टर गणेश प्रसाद, नामदार धीनिभार रंगर परामो, जे. टिळक, ओ. आर. पन् आपटे, प्रो. सिध्दाद्वीन यांची नावे उल्लेखिअर्यानी होणार नाही. पुढताच मद्रासचा लेखनी हाय धीनिधाय रामानुजम् हा गणितशास्त्राच्या खिती-जावर शक्यत होता. डॉक्टर गणेशप्रसादाच्या मार्गदर्शना-खाली तत्पण पिडीक्या हातून बरेच सखी शोध गणितशास्त्रात होत आहेत.

बी ज ग नि ती ती छ मू स भूत क र ना—ह्या सामान्यचिह्नांन असा मादता येतील—(१) अंकगणित हा पाया धरून बीजाने स्वयं, (२) घनसहयामक बीज, (३) कणसहयविचारासह बीज, (४) आलेख उर्फ बीजाने स्वयं व (५) बीजशास्त्रे सातव.

(१) बिन्हीनी दाखविलेच्या क्रियांचा क्रमः—हा सामान्यतः डावीकडून उजवीकडे असतो. कारण वाक्यांचा पसारा क्रमां कल्यासाठी बिन्हे असतात व वाक्ये डावीकडून लिहिले जातात. ह्याला अपवाद $\times$ गुणनेबिन्हे. जसे ५×२ मग ह्याचा अर्थ २ मधीली ५ पट. ५ पासून क्रियेला आरंभ केल्यास २ मग ह्या वर्तुणां कडे गुणता येणार हे म्हणून वरील अर्थ करणे माग आहे. आतां वरील प्रश्नाचे उत्तर १० मग हे आहे आणि वरील प्रश्न $५ \times २ \times १$ मग असा मांडून ५ पासून क्रियेस सुरुवात करूनही उत्तर १० मगच येते फक्त समान आहेत म्हणून रीती व रथांचे आधार म्हणजे उदाहरणाचे अर्थ एकच आहेत हे म्हणजे तक्रार घडून नाही सवस गुणनेबिन्हाचा वरील अर्थ स्थानांत ठेवणे म्हणजेच आहे

बिन्हीनी मिश्र क्रिया सांगायच्या असतां कंसांचा उपयोग करायला कंसापत राशी एकच समजून त्या क्रिया अगोदर केल्या जातात. योग्य ठिकाणी कंसांचा उपयोग न करता "अगोदर गुणन-मानन बिन्हीच्या क्रिया व मग इतर क्रिया" असले कामचलाऊ नियम वापरणे भाग पडाले हा बरील पिडाचा दुराग्रह आहे "१३ + ३३ चे ० + १" याचा अर्थ "१३ + (१३ चे ३) + ५" असाच को श्यावा व (१३ + १३) चे (३ + ५) असा को पळे नये हे नकारण कसे सांगता येईल ? कंसांचा उपयोग हातेपेक्षा अधिक प्रमाणावर होईल तर समजून अधिक सुलभ आणि स्पष्ट होईल.

असृष्ट समाकरणेः समाकरणाच्या स्पष्ट स्वरूपांत न दाखवितां क्रियेक वेळीं समीकरण असे सादर. या सदरा-पासी येणाऱ्या म्हणजे अंकगणितातील "विपरीत क्रिया" उर्फ "दिलेले उत्तर घेण्यास दिलेल्या क्रिया फसावर करावी !" अगर "दिलेले उत्तर दिलेल्या राशीपासून घेण्यास सांगितलेल्या जातीची कोणता क्रिया करावी ?" हे प्रश्न होत. जसे किती चोक २० ? किंवा ५ व्या कितीपट २० ? ही समीकरणे होत.

कारण 'किती' चार वेळ = २०. ∴ किती = ५
बरील दोन्ही प्रश्नांचा उत्तर एकाच रीतीने म्हणजे आगाकाराने देता येतात. ११ नेहमीच असे होईल असा नियम नाही, जसे १२५ कडाचा घन ! ५५ हा ५ चा किंवा घन ! पक्षिच्या प्रभावे उत्तर घनमुळांने मिळते व दुसऱ्याचे क्षमघनमान (पातीकगणिताने) येते ५५ = ३५ ∴ ३५ = ५५.५५.

योग हे छात्रीय ठेवण्यासोबत आहे की, उत्तर उर्फ अव्यक्त-मान काढतांना विशिष्ट कृति करून समीकरणाचे स्वरूप बदलावे लागत नाही.

बीजाचे आधारभूत सिद्धांतः—"कांक्षयादि कमनि दिलेल्या रकमीची बेरीज करा" हा नियम अंकगणितांत बेरेजेचा अगर गुणाकाराचा ताशा पहाण्याकरिता दिता

आहे. वास्तविक हा एक बीजविचारांतील आधारभूत सिद्धांत आहे. याचे नाव परिवर्तनसिद्धांत. आणखी असेच दोन आधारभूतक्रियासिद्धांत आहेतः रथांची नावे संयोग-सिद्धांत व विभागसिद्धांत.

संयोगसिद्धांतः—बेरीज किंवा गुणाकार करतांना वाटल रथा क्रमाने रथांचा संयोग करून क्रिया केल्यास उत्तर एकच येते.

जसेः—

$$\begin{aligned} +३५ + ५५ - ४५ &= + (३५ + ५५) - ४५ = ४५ \\ अथवा +३५ + ५५ - ४५ &= + ३५ + (५५ - ४५) = ४५ \\ अथवा +३५ + ५५ - ४५ &= + ३५ - ४५ + ५५ (परिवर्त) \\ &= + (३५ - ४५) + ५५ \\ &= -१५ + ५५ = ४५ = + ५५ - १५ \end{aligned}$$

ह्या शेवटच्या संयोगासारखे आणखी काही संयोग घेऊन प्रत्येक काढता येईल की, "दोन विषय क्रियाच्या संगमाचा परिणाम कणू (व्यस्त) क्रिया" व इतर उदाहरणांवरून दाखवितां येईल की, "दोन समक्रियांच्या संगमाचा परिणाम घन (प्रकारक) क्रिया" हीच प्रमेये गुणाकार-आगा-काराच्या याचरीत खालील स्वरूपांत दिवून येतात.

$$\begin{aligned} \times २४ \times १ - ३ &= \times (२४ \times १) \div (३ \div ४) = ८ \\ अथवा \times २४ \times १ \div ३ &= \times २४ \times (१ \div ३) = (-४) \\ &= २४ \times (३ \div ४) \times ४ = २४ \div ३ \times ४ \end{aligned}$$

बगिरे,

विभागसिद्धांतः—गुण्यांतील अथवा भाग्यांतील प्रत्येक पदास गुणकाने अगर भाजकाने वेगळी क्रिया करून पुढे सोदाविल्यास उत्तर एकच येते. उदा.—

संघालेखनः—अंकगणितातील संघालेखनपद्धतीत स्थान उर्फ एक, दहा, शतपदे सामान्य करताना वापरल्या आहेत जसेः ५ अ + ४ घ, अंकगणितांत ५ दह + ४ एक

$$\begin{array}{r} ७अ + २घ \\ १२अ + ६घ \\ \hline १९दह + ८एक \end{array}$$

पुढे या सामान्य करताना १० ह्या गुणोत्तराने निगडित करून लेखनपद्धतीत फार सोकर्ये आणिजे आहे ते हक्के की, रथांचे बीजपद्धतीवर पराचर्चन होऊन जेथे निरनिराळ्या वर्णांनीत परस्पर संबंध स्पष्ट कळण्यायोग्य असतो तेथे अग्रास्तासारे लिहिली कण रथांच्या गुणकाच्या हाहा-प्याने गणना करतात. याला "गुणापारकलन" असे म्हणतात जसेः—

$$\begin{aligned} ५ + ३३ + २३ \} &\text{हे असे सोदावतात. } १ + ० + ३ + ० + २ \\ \times (५ + ३) \} & \quad \quad \quad १ + १ \\ \hline १ + ० + ३ + ० + २ \\ १ + ० + ३ + ० + २ \\ \hline १ + १ + ३ + ३ + २ + २ \\ \hline ५ + ५ + ३ + ३ + २ + २ + २ \text{ हे उत्तर.} \end{aligned}$$

अंकगणितांत ए, द, घ, इत्यादि अक्षरें अंशस्थानी घाल-
ण्याचा परिपाठ ठेवला तर गुणाकार करतांना पोटयुगाकार
एक स्थळ सोडून इतकीकडे को मोठावें लागतात हें सहज
समजणार आहे. विभाज्य व अविभाज्य संख्या या संघर्षी
बहुतेक सर्व सुलासा व दृढभाजकाच्या मूलभूत सिद्धांतांचे
विवेचन बीजगणिताने आहेच (ओक-बीज. पान १११-११३
पहा) येथे एक दोन सिद्धांताने दिग्दर्शन करून आम्ही
करणार आहो.

सिद्धांत १ ला:—दोन अ आणि ब या घन पूर्णांकाचा
दृढभाजक काढतांना प्रत्येक भागाकाराच्या वेळी उरणारी
बाकी ± (म अ न ब) या स्वरूपांत दाखविता येते. येथे 'म'
व 'न' या व्यक्तीसाठी आहेत. वरचे विन्हु १री, ३री, ५थी वगैरे
विषम क्रमाच्या बाक्यासंबंधी योजावे व खालचे समक्रमाच्या
बाक्यासंबंधी वापरावे.

पहिला बाकी क = + (अ-पब)
दुसरी बाकी ख = ब-रक
= ब-र(अ-पब) } पहिल्या बाकी-
बहुल तिची
किंमत घालून
= -रअ + (रप+१) ब = -[रअ-(रप+१) ब]
तिसरी बाकी ग = क-लख

= अ पब + ल[रअ-(रप+१) ब]
= (लर+१) अ-(पर+१-प) ब, इ.

हें उपर आहे की, हा सिद्धांत कोणत्याहि लागोपाठ
अशा दोन बाक्यासंबंधी खरा असेल तर पुढील बाक्यासंबंधीहि
खरा असेल बरील विवेचनावरून तो पहिल्या दोन बाक्या-
संबंधी खरा आहे असे दिसून येईल. ∴ तो पुढेहि खरा
आहे. पुढे सतत भिन्न प्रकारची 'म' व 'न' यांच्या भिन्न
किंमती काढण्याची सोपी रीत मिळेल. भास्कराचार्यांनीहि
बरीच रीत दिली.

प्रमेय १ ले—ज्या अर्थां दु मा. ही शेवटचीच्या आर्षांची
(उपारय) बाकी होय त्या अर्था

दु. भा. = ± (मअ-नब) हें स्वरूप मांडता येईल.

प्रमेय २ रे:—अ आणि ब ह्या संख्या विगुण असल्यास
दु. भा. = १.

म्हणजे यावेळी 'म' व 'न' यांच्या अशा किंमती
काढणे शक्य आहे की, मअ-नब = ± १; अशा वेळी म
व न हेहि विगुण असतील, एखादी त्यांचा साधारण विभाजक
हा उभय्या हातच्या एकाचा अवयव व्हावा लागेल.

अविभाज्य संख्या:—अविभाज्य संख्या शोधतांना खालील
नियमाचा बराच उपयोग होईल.

(१) अविभाज्य संख्या विषम पाहिजे कारण समसंख्येचे
दोहोनी भाग जातो.

(२) विषम संख्यावेळी एक स्थानी ५ असल्या
संख्येचे ५ नी भाग जातो.

(३) तीन, अकरा वगैरे भाजकांनी भाग जातो की
नाही हें पाहण्यास नियम दिले आहेत. असे क्रमाने अवि-
भाज्य भाजक पडताळून पहावे.

(४) पडताळण्यासाठी घेतलेला महत्तम भाजक परीक्ष्य
संख्येच्या वर्गमूळपेक्षा मोठा नसावा कारण परीक्ष्य संख्येचे
अवयव खालील तऱ्हांनी पाडता येतील
परीक्ष्य संख्या = वर्गमूळ × वर्गमूळ } पहिल्या तऱ्हेत दोन्ही
व इतर तऱ्हा. } अवयव सारखे आहेत.

∴ इतर कोणत्याहि तऱ्हेत एक अवयव लहान व एक अवयव
मोठा (वर्गमूळपेक्षा) असणार. ∴ लहान अवयव पडता-
ळून झाले म्हणजे मोठे पडताळण्याची जरूर उरणार नाही.
अविभाज्य संख्या व संख्याविषयक आणखी मनोरंजक
सिद्धांत याचा उल्लेख 'अष्टसिद्धांता'च्या विवेचनांत येईल.

आजचे दशाष्ट—इ. ताला आवर्तरूप दिले तर ७७७७...

असे होतें, म्हणून आपण इ = अल्लिहांत, पण अमळ विचार
केला तर असे लिहिण्यातील वैगुण ध्यानात येईल. समस्त
विन्हुच्या दाख्या बाजूत जी वरपना (इ) आहे ती
व्यक्तान्त आहे व उभय्या हातची कल्पना निरस्त आहे. या
दोहोत एकात्मिक साम्य (= हें विन्हु एकात्मिक साम्याचें
आहे) नाही, तेव्हा सदर गणितवाक्य ७७७७... —> इ
असे लिहिणें बरें (उंची मर्यादा इ असे बाचावें).
मात्र हें ध्यानात ठेविले पाहिजे की, दोन्ही कल्पनात फेर
आहे, पण तो अत्यंत (कल्पनातीत) सूक्ष्म आहे. म्हणजे जवळ
जवळ शून्य आहे हा भाव भूमितिशास्त्रात 'बिंदु' शब्दाने
व्यक्त होतो. तोच शब्द आपण येथे अत्यंत सूक्ष्म (इन्फि-
निटिमेल) ह्या अर्था वापरु कोणी कोणी शून्य शब्दाहि
वापरतात.

शून्य:—ह्यावरून शून्य शब्दानें दोन भाव व्यक्त होतात,
एक अत्यंतताभाव शून्य, व बिंदुरूप शून्य शून्य पड्डिघात
जेव्हा आपण ० नें गुणने अगर सातणें याविषयी सोलतों
तेव्हा शून्याची कल्पना बिंदुरूप असते कारण अभावाचें
भागणें शक्य नाही. बेरीभ-वनामाकांका वेळीहि वाटल्यास
बिंदुरूप कल्पना घरावी. बिंदुरूप कल्पनेची अत्यंत सूक्ष्म
संख्या एकच निश्चित नसल्याने ० याची किंमत सांगता
येत नाही, कारण अंशच्छेदाच्या किंमती निश्चित नाहीत.

एखादी $\frac{२५ \times ३}{३} = २५$ पण $\frac{२५ \times ०}{०} = \frac{०}{०} = २५$

असे म्हणता याबयाचें नाही हेंच नारायणभागात एका
सुंदर दृष्टांतानें सांगितलें आहे.

“ शून्याभासवशात् स्वतामुपगतो राशिः पुनः खोद्भूतोऽ ।
प्यावृत्तिं पुनरेव सन्मयतया न प्राप्नोतीं गच्छति ॥

योऽभासवशादवन्ममले चिद्रूपमानंदं ।
प्राप्य ब्रह्मपदं न संप्रतिषेधं योनीं गरीयानिव ॥

(ओक-बीज. पान, ५१)

$$\begin{aligned} \sqrt{2} + \sqrt{2} &= \sqrt{2 \times 2} + \sqrt{2} \\ &= \sqrt{2} \sqrt{2} + \sqrt{2} = 2\sqrt{2} \\ &\quad + \sqrt{2} = 3\sqrt{2} \\ &= \sqrt{9} \sqrt{2} = \sqrt{18} \end{aligned}$$

म्हणजे निरनिराळ्या पदाचा आधार जर एकच करणी असेल तर त्यांची युति शक्य आहे एरवी नाही भास्कचायांची पहिली रीत $\sqrt{x} \pm \sqrt{y} = \sqrt{(x \pm y) - 2\sqrt{xy}}$ यात $\sqrt{xy}$ समूह असेल तरच युति शक्य आहे. एरवी पृथक् स्थिति म्हणजे $\sqrt{x} \pm \sqrt{y}$ असेच मांडण घरो-बर असे सूत्रात घागितले आहे.

दुसरी रीत $\sqrt{x} \pm \sqrt{y} = \sqrt{(\sqrt{x} \pm 1) \times y}$ यात $\sqrt{xy}$ हे समूह पाहिजे एरवी पृथक् स्थिति हल्लीची रीति भास्कचायांना अवगत नव्हती असे नाही हे त्याच्या विशेषसूत्रावरून दिसून येईल

विशेष सूत्र एखाद्या करणीचे भाग करणे साहज्यास एखाद्या वर्गसंख्येने तिला भागावे भाजकमूलाचे यथेष्टित खड काढे प्रत्येक खड भागाकारात्मक करणीचा गुणक करावा (खड वर्गमूलात नेणे असल्यास त्याचा वर्ग होईल) जसे - $\sqrt{12} = \sqrt{3 \times 4} = 2\sqrt{3} = 2 \times 2 \sqrt{3}$

भागाकारसूत्र भागाकारासाठी दिले-या नाजयमातकीना, वाटेक त्या करणीचा धनर्गता-न्यरयय केलेल्या (चिन्ह बद-लेल्या) छेदांने गुणावे व असेच चारवार असेल एक करणी राशी तोंवर करारे व तिने भाजयवन करव्यानी भागावे ह्या करण्या योग्य (युतिसूत्राचा उपयोग झालेला) असल्या तर विशेषसूत्राने त्याचे पुरट छेद्या मर्याप्रमाण भाग करावे असे—

$$\begin{aligned} &(\sqrt{15} + \sqrt{10} + \sqrt{21} + \sqrt{14}) - (\sqrt{6} + \sqrt{4}) \\ &= \frac{(\sqrt{15} + \sqrt{10} + \sqrt{21} + \sqrt{14})}{\sqrt{6} + \sqrt{4}} \times \frac{\sqrt{6} - \sqrt{4}}{\sqrt{6} - \sqrt{4}} \\ &= \frac{\sqrt{15} + \sqrt{10} + \sqrt{14} + \sqrt{14} - \sqrt{6} - \sqrt{4}}{6 - 4} \\ &\quad - \frac{\sqrt{15} - \sqrt{4}}{6 - 4} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} &= \frac{\sqrt{15} + \sqrt{10} - \sqrt{6} - \sqrt{4}}{2} \\ &= \frac{\sqrt{3 \times 5} + \sqrt{2 \times 5} - \sqrt{2 \times 3} - \sqrt{2 \times 2}}{2} \\ &= \frac{0\sqrt{3} + 0\sqrt{2} - \sqrt{3} - 2\sqrt{2}}{2} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} &= \frac{2(\sqrt{3} + \sqrt{2}) - 4(\sqrt{3} + \sqrt{2})}{2} \\ &= \frac{(2-4)(\sqrt{3} + \sqrt{2})}{2} = \sqrt{2} + \sqrt{3} \end{aligned}$$

वर्गमूलसूत्र - २ करणीपदयुक्त राशीचा वर्ग केल्यास वर्गात १ करणीपद येते १ " " " " " ३ क पदे येतात ४ " " " " " ६ क पदे येतात सामान्यतः वर्गराशीत 'संस्कृत' मित करणीपदे असतात म्हणजे मूळ राशीत 'न' करणीपदे असल्यास वर्गराशीत $\frac{n(n-1)}{2}$ करणी पदे येतील [संस्कृत क्रमिक अक्षरी वरील जसे—

१ = १, १ + २ = ३, १ + २ + ३ = ६, ... इत्यादि] इतकीच पदे का येतील हे खालील रचनेवरून लवकर लक्षात येईल

$$\begin{aligned} &\sqrt{x} + \sqrt{y} + \sqrt{r} + \sqrt{m} + \sqrt{p} \\ &\times \sqrt{x} + \sqrt{y} + \sqrt{r} + \sqrt{m} + \sqrt{p} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} &x + \sqrt{xy} + \sqrt{xr} + \sqrt{xm} + \sqrt{xp} \\ &y + \sqrt{xy} + \sqrt{yr} + \sqrt{ym} + \sqrt{yp} \\ &r + \sqrt{xr} + \sqrt{yr} + \sqrt{rm} + \sqrt{rp} \\ &m + \sqrt{xm} + \sqrt{ym} + \sqrt{rm} + \sqrt{mp} \\ &p + \sqrt{pm} + \sqrt{yp} + \sqrt{rp} + \sqrt{mp} \end{aligned}$$

($x+y+r+m+p$) + $2\sqrt{xy}$ .. इत्यादि करण्या गुणाकार करतांना पहिल्या ओळीत (न-१) करण्या व एक पूर्णांक दुसऱ्या ओळीत (न-१) आणली मित्र करण्या तिसऱ्या ओळीत (न-३) " " "

" " " " " " "

शेवटच्या (न-१) या ओळीत १ " " "

एकदा (न-१) अक्षांसे संकलित = $\frac{n(n-1)}{2}$

वर्गराशीतील पूर्णांकाच्या (रूपे) वर्गातून (न-१) इतक्या, वर्गराशीतील, करणीच्या पोटातील पूर्णांकाची बेरीज वर्गा टाकावी बाकीचे वर्गमूल काढावे (बाकीचे वर्गमूल न निघेल तर कोठे तरी चुक आहे 'न सत् कापि') हे मूल रुपात मिळवावे व वर्गा करावे जी फळे येतील त्यांची अपे, ह्या दोन अपेक्षांची एक अपे इष्ट वर्गमूळातील एककरणी होईल दुसरे अपे नवी रूपे असो करण्या करून पुढील करण्या साधना वर्गराशीत एकच करणी असली तर सदर दोन अपे इष्ट वर्गमूळातील दोन करणी होतात पण एरवी पुन थ साधन करणे प्राप्त होते. वरील दोन अपेक्षा महत्तर अपे नवी रूपे अपे आचार्यांचे म्हणणे आहे (पण हे नेहमीच खरे असेल असे नाही.) हे सर्व अक्षी-कक्ष्या बीजगणित लिहिले म्हणजे पुढीलप्रमाणे होईल.

$$(क्ष+य+र+म+प) + \sqrt{क्षय} + \sqrt{क्षर} + \sqrt{क्षम} + \sqrt{क्षप} + \dots \dots \dots \text{इत्यादि.}$$

हा एक वर्गमापी. याचें वर्गमूल काढा.
 $\therefore (क्ष+य+र+म+प)^2 - (क्षय+क्षर+क्षम+क्षप)$
 $= (य+र+म+प-क्ष)^2$
 $\therefore \frac{क्ष+य+र+म+प \text{ मूलरूपे } - क्ष+य+र+म+प \text{ वर्गमूल}}{२य+२र+२म+२प = २क्ष} = \frac{\text{वर्गमापी}}{२} = क्ष$
 २य+२र+२म+२प = २क्ष.

येराज
 $\frac{२}{२} = य+र+म+प$ नवीं रूपें
 $(य+र+म+प-क्ष)$ याचें वर्गमूल क्ष-य-र-म-प असें येतां येईल
 हें येऊन सांगितलेली क्रिया केली म्हणजे $\frac{\text{येराज}}{२} = क्ष$
 वर्गमापी
 $\frac{२}{२} = य+र+म+प$. यामुळे या दोन अर्धांपैकी

इष्ट वर्गमूलांतली करणी कोणती व नवीं रूप कोणती हें समजण्यास मार्ग नाही. $य+र+म+प > क्ष$ असें भावकरावाच्यान कळतें आहे पण या विधानास आधार नाही, कांहीं उदाहरणांत खरे तरेल कोहींत ठरणार नाही हा या शीतानीक एक प्रविधितरमा होय. दुसरा अनिश्चित-पणा म्हणजे ह्मणवतून (न-१) करणीतुष्य पूर्णांक वमा करण्यास नागिनके ई डी. पण कोणत्या (न-१) करणी व्याख्याच्या रयाविरवी ओरक निश्चित नियम सांगितला नाही. भवत्या करणीनी निश्च झाली तर सामान्यतः वर्गमूल निश्चर नाही. ह्याची बाबलाबा-यांनी मागीर होनी. वर्गमूल न निश्चवाची दोन कारणेः—
 (१) दिलेला वर्गमापी खोटा असेल अथवा (२) करणीनी निश्च चुकांची असेल म्हणून वर्गमूल न निष्पत्त्यास 'कोठेगी वृद्ध' न तत् कारणे-असें मांडण्यांत म्हटलें आहे. करणीची निश्च करण्याविषयी श्यानी दिलेला नियम "४ सांगितलेच्या विधीन-इष्टवर्गमूलांतले उरपम होण्याच्या करणीच्या चौपटीने भाग जाईल असेल्या करणी निश्चव्या" हा चौपट मार्ग बहुधाः उपयुक्ती पडतो पण इष्टवर्गमूलांत अमुक करणी येईल असें अममासें अंगोप-धर्मास सांगतें हा या नियमांतल तारिबक होय होय. निश्च केलेल्या करणीना ह्या चौपटीने भागून इष्ट वर्गमूला-नीक बाबेच्या करणी येतील कसेः—

$\sqrt{क्षय}, \sqrt{क्षर}, \sqrt{क्षम}, \sqrt{क्षप}$ यांत $\sqrt{क्ष}$ ने भागून $\sqrt{य}, \sqrt{र}, \sqrt{म}, \sqrt{प}$ ह्या बाकीच्या करणी. ह्या व नव्या रूपापासून दोपविधीने येणाऱ्या करणी एवच मावयाम पाहिजेत, न येतील तर उदाहरण घोंटे.

हा वर्गमूल काढण्याचा सामान्य नियम अहूनही इंग्रजी बोबपेनतून आडून येत नाही हे ह्या भारतीयांच्या स्वतंत्र म्हणारे केवढे तरी हमारक आहे। भर्षाचीन इंग्रजी

धीजगणित वर्गमूल करणीप्रकरणात यापेक्षा जास्त म्हणजे खालील तीन सिद्धांत होत.

(१) एक वर्गमूल करणी दुसऱ्या विभातीय करणीचा विस्तार असें दाखविता येणार नाही. म्हणजे

$\sqrt{प} = अ + ब$ $\sqrt{क्ष}$ हे शक्य नाही.

(२) एक वर्गमूल करणी, विभातीय दोन करणीचा विस्तार म्हणून दाखविता येणार नाही.

(३) जर क्ष, य, र, म, प हे परिच्छेय आहोत पण $\sqrt{य}, \sqrt{र}$ हे अपरिच्छेय होतात व $क्ष + \sqrt{य} = क्ष + \sqrt{र}$ हे समीकरण दिले असेल तर $क्ष = क्ष$ य = र असेलच पाहिजेत. कारण, नम नसेल तर $क्ष = क्ष + म$ थरा. मग दिलेलें समीकरण $क्ष + म + \sqrt{य} = क्ष + \sqrt{र}$ होईल.

म्हणजे $अ + \sqrt{य} = \sqrt{र}$ हे पाहिल्या सिद्धांताचा विरुद्ध आहे. इष्ट सिद्धि. हा सिद्धांत पहिल्या दोन सिद्धांतावरून उरपम होण्या खालील प्रमेयाचे उदाहरण मानता येईल. प्रमेय. $ब\sqrt{य} + अ + क\sqrt{क्ष} + ड\sqrt{प} = ०$ या समीकरणात $\sqrt{य}, \sqrt{क्ष}$ ह्या जर विभातीय करणी असतील तर, $ब = ०, अ = ०, क = ०, ड = ०$ असे असेलच पाहिजे.

अंकापाश-ह्या प्रकरणात दोन तऱ्हेच्या कल्पना आहेत. एक दिलेल्या अंकापासून किती तऱ्हेच्या संख्या होतील म्हणजे किती भिन्न रचना होतील व दुसरी कल्पना म्हणजे घट्ट-पासून तीन तीन रस किती वेळां येता येतील. येवें रचनेचा प्रश्न नाही, निवडीचा आहे. म्हणून या प्रकरणास निवड-रचनाप्रकरण अथवा संघ-संघप्रकरण असें म्हणण्यास हरकत नाही. १, २, ३, ४, ५ हे अंक. यांतील तीन अंकांनी संख्या बनविणें आहे, तर किती प्रकार होतील ? एकस्थान ५ शीतानी भरता येईल. आता ४ व अंक साड्ड राहतील व दुहे स्थान ४ शीतानी भरता येईल. एकस्थानच्या प्रत्येक रचनेला दुहेस्थानच्या चारी रचनांची जोड देता येतील. एवंच होईल स्थानांची मिळून रचना ५×४ इतक्या शीतानी करावी येईल. आता शून्य स्थानाकरिता तीन अंक उरले. तेव्हा रपांची रचना ३ तऱ्हांनी होईल व पूर्वीच्या प्रत्येक प्रकारापासून ह्या तीन तऱ्हांनी जोड देता येईल, एवंच सर्व संघ म्हणजे रचना ५×४×३ होतील. ५ वरुंयेकी तीन तीन येऊन संघ हे ५, असे लिहितात. सामान्यतः

नं०२ = न (न-१) (न-२) × ..... × (न-२+१).
 आणिए सर्वच वत्त येऊन केलेल्या रचना
 $= \text{नं०३} = न (न-१) × ..... × २ × १$
 अशा क्रमिक 'न' अंकाच्या गुणाकारास अवयवी 'न' म्हणतात. व ना असे लिहितात.
 ह्या सर्व भिन्न संख्यांची बेरीज करण्याची एक रीत खाला-बनीत दिली आहे. दिलेल्या अंकाच्या 'संकलितानें' दिलेल्या सर्व स्थानांनी १ मिळून जी संख्या होईल तिला गुणाचें व रथा

गुणाकारात् न-१ न गुणावै गुणाकार इष्ट वेरान् होईल.

रचनेत अंकांची पुनरावृत्ति:—र रसंगितलेल्या रचनेत अंकांची पुनरावृत्ति अनुमत असेल तर रचनेचे प्रकार वास्तव्य होतील. प्रत्येक स्थानां आवृत्ति अनुमत असेल तर 'र' स्थानगत 'न' वस्तूंचे संघ = न^२. कारण प्रत्येक स्थान 'न' तऱ्हांनी भरता येईल.

'न' वस्तूंच्या समूहांत 'अ' वस्तु एकूण, 'ब' वस्तु एकूण 'क' वस्तु इत्यादि असे असेल तर सर्व वस्तूंचे 'न' स्थान गत संघ

न।
आ बा का इत्यादि.

सिद्धांतानुसार प्रथम उत्तर 'क्ष' घरे. 'अ' एकरूप अक्षरांच्या ऐवजी भिन्न अक्षरे असतां तर त्यांचा स्वतःचा रचना आ। रीतांनां क्षाला असता. व 'क्ष' पैकीं प्रत्येकीं हो जोडून एकंदर रचना क्ष.अ। क्षाच्या अवस्थे. असेच बाकीच्या एकरूप वस्तू काडीन गेलें तर एकंदर रचना क्ष.अ। बा। का...होतील. अशा रीतीने 'न' मध्ये सर्व भिन्न वस्तू क्षालयाने रचा दृष्टीने एकंदर संघ = न।

$$\therefore \text{क्ष.अ। बा। का...} = \text{न।} \therefore \text{क्ष} = \frac{\text{न।}}{\text{आ। बा। का...}}$$

व वस्तूंचे र प्रत्येक वेळीं घेऊन किती संघ होतात? क्ष होतील असे घरे. रचने संघ कर्तव्य क्षालयास प्रत्येक संघांतून र। संघ निरनाल व एकंदर संघ क्ष. र। होतात. आरंभापासून संघांचो दृष्टि ठेविला तर न वस्तूंचे

$$न वस्तूंचे संघ = \text{न} (\text{न} - 1) (\text{न} - 2) \dots (\text{न} - \text{र} + 1)$$

संघ होतात.

$$\therefore \text{क्ष. र।} = \text{न} (\text{न} - 1) (\text{न} - 2) \dots (\text{न} - \text{र} + 1)$$

$$\therefore \text{क्ष संघ} = \frac{\text{न} (\text{न} - 1) (\text{न} - 2) \dots (\text{न} - \text{र} + 1)}{\text{र।}}$$

$$\frac{\text{न}}{\text{र}} = \frac{\text{न।}}{\text{र।} (\text{न} - 1)।}$$

प्रमेय १८:— $\frac{\text{न}}{\text{र}} = \frac{\text{न}}{\text{न}-\text{र}}$ कारण उपा वेळीं आपण र

समूह उचलतो रथा वेळीं न-र समूह शिष्ट राहता. $\therefore$ दोहोंची प्रकारसंख्या समान होईल.

प्रमेय २२:— $\frac{\text{न}}{\text{र}} = \frac{\text{न}-1}{\text{र}+1} + \frac{\text{न}-2}{\text{र}} + \dots + \frac{\text{न}}{\text{र}}$ कारण $\frac{\text{न}}{\text{र}}$ चे दोन भाग पाडनी येतील, ते असे की, एकांत विशिष्ट वस्तु

याची व दुसऱ्या न यांची. न यांची प्रकार $\frac{\text{न}}{\text{र}}$ कारण 'न' वस्तूंतून ती फेकून द्यावी व उरलेल्यांची प्रकार काढावे.

रथाचप्रमाणें विशिष्ट वस्तुयुक्त प्रकार न-१ कारण

ती वस्तु बाधूत ठेवून, निवड केल्यावर रथा निवडोंत घालावी.

$$\text{प्रमेय २३:—} \frac{\text{न}}{\text{र}+1} = \frac{\text{न}-1}{\text{र}} + \frac{\text{न}-2}{\text{र}} + \dots + \frac{\text{र}}{\text{र}}$$

हे सर्व संघ खालील रीतीने सांगता येतील.

(१) उपांत 'अ' अक्षराचे अवस्थे आहे असे 'र' वस्तु-धर संघ.

(२) उपांत 'आ' अक्षराचे अवस्थे आहे असे पण 'अ' नसणारे 'र' वस्तुधर संघ. कारण 'अ', 'आ' असणारे पहिल्या वर्गात येऊन गेले आहेत.

(३) 'इ' असून पुर्वीचीं अक्षरे नाहींत असे 'र' वस्तुधर संघ.

$$\dots \dots \dots \frac{\text{न}-1}{\text{र}} + \frac{\text{न}-2}{\text{र}} + \dots + \frac{\text{र}}{\text{र}}$$

हे कमानें $\frac{\text{न}}{\text{र}}$ होताना

$$\text{हे + चिन्हांनी जोडले असता एकूण संघ मिळतील.}$$

$$\text{प्रमेय (४):—} \frac{\text{प+क}}{\text{र}} = \frac{\text{प}}{\text{र}} + \frac{\text{प}}{\text{र}-1} + \frac{\text{प}}{\text{र}-2} + \dots + \frac{\text{क}}{\text{र}}$$

(प + क) वस्तूंचे दोन ढोंग घालावे; एक 'प' वस्तूचा व दुसरा क वस्तूचा, व पुढीलप्रमाणें निवड करावी:— (१) पहिल्या ढिगांतून 'र' निवडायी. (२) पहिल्यांतून (र-१) व दुसऱ्यांतून १. (३) पहिल्या ढिगांतून (र-२) व दुसऱ्यांतून २ इत्यादि या

$$\text{रथा } \frac{\text{प}}{\text{र}} + \frac{\text{प}}{\text{र}-1} + \frac{\text{क}}{\text{र}-2} + \dots + \frac{\text{क}}{\text{र}}$$

इत्यादि होतात. $\therefore$ एकूण निवडींची संख्या + चिन्हांने जोडून मिळेल.

हे सहज लक्षांत येईल की, + चिन्हांनी जोडलेली ही एक श्रेणीची पद्धत घातता येतात व समान चिन्हाच्या दुसऱ्या बाजूचे संबंधन होईल उभ्या बाजू सोडवून दाव्या बाजूवरील आहे असे दाखवता येईल; कारण हे नियतमाकरण आहे (समोकरणातील अवयवपानद्वय उच्चतम आंक-व्यापेक्ष) आणि किमतींनी-अवयवपान-समस्त सिद्ध होत असेल, तर ते नियम समोकरण असते. येथे 'प' हे अवयव मानलें व त्याच किमती देत गेलें तर 'र' पेक्षा अधिक किमतींनी समस्त सिद्ध होत. हीच मोठ क ला लागू या दृष्टीने पाहणी चवथें प्रमेय क, प रथा कोणत्याहि-अपूर्णांक, ऋणसूची—किमतींनी खरे ठरेल. अद एवढीच की, 'र' घन

पूर्णांक असला पाहिजे. हे तत्त्व द्विपदवातिसिद्धांत अपूर्णांक व अगदीसकांनी सिद्ध करताना उपयोगी पडेल.

प्रमेय ५ - (प+क) वस्तूचे 'र' स्थानबंध वराल चपट्या प्रमेयाच्या समीकरणास र। नों गुणून येतील, कारण प्रत्येक निवडीतील र वस्तूच्या रचना र। तःहानी होतील

$$\begin{aligned} \text{प+क} &= \frac{प}{र} + \frac{र}{र} + \frac{क}{र-१} + \frac{क}{र} \\ &+ \frac{र}{र-२} + \frac{क}{र-२} + \dots + \frac{क}{र} \end{aligned}$$

आला 'वाहरमाड'चा सिद्धांत म्हणतात.

दिलेल्या (क+प) वस्तूंपैकी 'प' वस्तू एकूण असल्यास

'र' वस्तुवर संघ काढणे - (१) क विरुध्द वस्तूचे संघ

$$(२) \text{ क पैकी } र-१ \text{ व प पैकी } एक \text{ स }_{र-१}$$

$$(३) \text{ क पैकी } र-२ \text{ व प पैकी } दोन \text{ स }_{र-२} \text{ इत्यादि}$$

$$\text{एकूण इष्ट संघ} = \frac{क}{र} + \frac{क}{र-१} + \frac{क}{र-२} + \dots + \frac{क}{र} + \frac{क}{र}$$

[$प > र$ समजून, एवढी 'प' तील वस्तू जेथे संघताळ तेथे पदाची मालिका थाबेल]

बरील अटीचे बंध काढणे. - (१) र विरुध्द वस्तूचे बंध र। नें तदीय सघास गुणून येतील.

(२) (र-१) विरुध्द व १ दुसरी यांचे बंध तदीय सघास $\frac{र।}{१}$ नें गुणून येतील

(३) (र-२) विरुध्द व २ सखव यांचे बंध तदीय सघास $\frac{र।}{२}$ नें गुणून येतील. इत्यादि

एकूण बंध बेरीज करून.

स्थान रीतीने म्हणजे 'अगोदर निवड करून मग प्रत्येक निवडीची रचना' करून निरनिराळ्या तःहेचे अभिव्रेत बंध काढता येतील.

परिचयगत बंध (न वस्तूंचे) - परिचायक वस्तूवर रचना करावी व परिध मध्यविद्भावाती थोडा फिरवावा तेथेकडून सदर रचना न बदलता वस्तूच्या प्रत्यक्ष (पूर्वीच्या) स्थिती मात्र बदलण्या. तात्पर्य की, परिचयगत बंधांत वस्तूच्या प्रत्यक्ष स्थितीचा प्रश्न नसतो तर त्याच्या सापेक्ष (एकमेकांमध्य-तच्या) स्थितीचा. ह्या सर्व स्थिती एक वस्तु स्थिर करून याकीच्या यथेष्ट फिरविल्याने मिळतील म्हणजे (न-१) होतील यांत वस्तूचा कम सध, अपसध्य (प्रदक्षिणा प्रति-

दक्षिणा) विशिष्ट दिशेने धरला आहे. कम विहित नसता तर नुसते भिन्न प्रकार $\frac{(न-१)}{२}$ [∴ जेवढे प्रदक्षिणेचे

प्रकार तेवढेच प्रतिदक्षिणेचे व एकूण (न-१)]

जीलावतीच्या शेवटच्या सूत्रांत अंकयोग व स्थानसंख्या दिली असता संख्याप्रकार कसे काढावे ते सांगितले आहे ' निरेकं अष्टैक्यं ..... निरेक स्थानान्तं एकापचित विमर्क '

(यो-१)

म्हणजे हेच आगणास सं असे लिहिता येईल. (स्था-१)

यांत दोन अथवा अधिक स्थानी समान अंक असू शकतील म्हणजे शक्य तिथेच या वेगळ्या तःहानी पुनरावृत्ति अभिमत आहे. द्विपदवातिसिद्धांताची थोडी माहिती अनवस्थास पुढील सिद्धता सहज समजेल यो = योग, स्था = स्थानसंख्या असे समजून पाहिल्या स्थानी

(क्ष + क्ष + क्ष + क्ष + क्ष + क्ष + क्ष + क्ष)
यातील यापदार्थापैकी कोणता तरी अंक आहे तसेच दुसऱ्या ठिकाणी आणजे तसेच तिसऱ्या इत्यादि प्रभावरून असे स्थानी येईल की, प्रत्येक कंसातील एक एक घाताक घेऊन रथांची बरीज 'यो' आहे 'पाताकांची बेरीज' ह्यावरून स्थानी येईल की, कंसाचा गुणाकार कंसा पाहिजे व रथातून रथांचे पद किती वेळा येईल ते काढले पाहिजे. हे रथांची गुणकसंघ सापतील. म्हणजे दिलेल्या प्रश्न असा मांडता येईल. (क्ष+क्ष+क्ष+क्ष...+क्ष) (क्ष+क्ष+...+क्ष)... इत्यादि.

'स्था' कंस आहेत तर या गुणाकारातील क्ष ची गुणक-रूपे काय ?

अथवा (क्ष+क्ष+क्ष+...+क्ष) स्था यो तील क्ष ची गुणकसंघ ?

अथवा [क्ष (१+क्ष+क्ष...+क्ष)] स्था यो तील क्ष ची गुणकसंघ ?

अथवा क्ष $\left(\frac{१-क्ष}{१-क्ष} \right)$ स्था यो तील क्ष ची गुणकसंघ ?

अथवा (१-क्ष) स्था (१-क्ष) स्था यो-स्थानी गुणक-रूप ?

अथवा (१-स्था. क्ष + ...) (१-क्ष) स्था यो-स्था ची गुणकसंघ ?

.. आगणास $१ \times (१-क्ष)$ स्था यो-स्था ची गुणकसंघ पाहिले आहेत असे झाले

$$(१-क्ष) - स्था १ + \frac{स्था}{१} क्ष + \frac{स्था (स्था+१)}{२} क्ष + \dots$$

$$+ \frac{स्था (स्था+१)}{२} \dots \frac{(स्था+र-१)}{२} क्ष + \dots$$

र च्या ऐवजी (यो-स्था) ही किंमत मांडून

$$\begin{aligned} \text{क्ष (यो-स्या)} &= \frac{\text{स्या}(\text{स्या}+1) \dots (\text{स्या}+\text{यो-स्या})}{(\text{यो-स्या})!} \\ &= \frac{(\text{यो}-1)!}{(\text{यो-स्या})!(\text{स्या}-1)!} = \frac{(\text{यो}-1)}{s(\text{स्या}-1)} \end{aligned}$$

पहिल्या कृतातील दुसरे पद लक्षांत घेता स्या क्ष^२(१ क्ष)^{-स्या}
(यो-स्या)

$$\text{तील क्ष चौं रूपे म्हणजे स्या (१ क्ष) स्या (यो-स्या-१)}$$

$$\text{तील क्ष चौं रूपे तीं} \\ = (\text{यो}-१०)$$

$$\begin{aligned} & \text{स} \times \text{स्या असेच पुढे १४ रूण प्रकार} \\ & = \frac{(\text{यो}-१)}{s(\text{स्या}-१)} + \frac{(\text{यो}-१०)}{s(\text{स्या}-१)} \times \text{स्या} \\ & + \frac{(\text{यो}-१९)}{s(\text{स्या}-१)} \times \frac{\text{स्या}(\text{स्या}-१)}{२!} + \dots \end{aligned}$$

+ +... वस्तुसमूह
(यो-१), (यो १९), (यो-१०) इत्यादीकानीं दर्शित
(स्या-१) इतका अंगर रथावेक्षा लहान होईपर्यंत पदे
महाबी (यो-१०) वर <स्या-१ म्हणजे यो<स्या+१
(यो-१)
तर प्रकार = स
(स्या १)

लालवर्तीन कक्ष एवढेच प्रकार सांगितले आहेत व हा अट्टहि
स्पष्टपणे सांगितली आहे 'नवानितस्यानकसहकाया
ऊनेइयोगे कथित तु वेद्य ।' भास्कराचार्यांचा हे गुन
स्यापन करणावा मार्ग घेऊन असेल, पण असेल अवयव
प्रथम त्यावेळी सोडलीत असत हे महत्वाचे आहे अक
पाशाचे प्रथम गणितनगण्याची परीक्षा घण्यासाठी असत
अर् दिसते 'गानेनगकवदूना स्यास्यातो डवश्यमकपाशे
डसिगन् ।'

दिलेला 'न' वस्तूनुन 'र' वस्तूची निवड करणे (१'एकरूप
वस्तु असू शकतील) 'र' त पाहिली वस्तु नसेल किंवा
१ वेळ २ वेळा . २ वेळा असेल हे असे लिहिता येईल
(क्ष+क्ष+ क्ष+ .. + क्ष^२) असेच 'न' मधील प्रत्येक वस्तु
सबयी अवेर भावगात (क्ष+ क्ष+क्ष+क्ष^२) न तील

$$\text{क्षर चौं गुणकरूपे पाहिलेतर अथवा} \left\{ \frac{१}{१ क्ष} \frac{१+१}{१ क्ष} \right\} \text{तील}$$

क्षर चौं रूपे ? अथवा $\frac{१+१}{१-क्ष}$ (१ क्ष) तील क्षर
ची रूपे ?

$$\begin{aligned} & \text{म्हणजे (१ क्ष) तील क्षर ची रूपे ?} \\ \text{सदर रूपे} &= \frac{n(n+1)}{१!} \frac{(n+r-1)}{१!} = \frac{n}{१} \frac{n+r-1}{१} \end{aligned}$$

असे लिहितात व 'नतून र पाताव समपात गुणाकार'
असे वावावे घ्याच्या दृष्टीने (न+१)

स असे लिहावे

येथपर्यंत रचनाचे प्रकार 'किता' होतील याविषयी
विचार झाला नंतर रचनेचे प्रकार कसे होतात म्हणजे
स्याचा परस्परसंबंध काय बगैरे प्रथम क्रमसिद्धात (पिअरी
आर्क सविस्तरगुणन) मध्ये येतात त्याचे थोडे दिग्दर्शन
करून पुढे जाऊ

सघट्टाचा विशेषत अकृपाशांत उपयोग झाला
वधूनाचा प्राचीन काळी व्यवहारांत कशाकडे उपयोग
करात हे लीलावतीन मिश्रव्यवहार (मिसेलेनियस चेंप्टर)
मध्ये सांगितले आहे 'छदधिगुसरे छदस्युपयोगाऽस्य
सिद्धिदाम् । नृपावहनभेदादौ छदमेरीच शिरके । वैद्यके
रसभेदीय तमोष्ण विस्तृतमपात् ।' छद प्रस्तार म्हणजे
भिनमार्तोच्या अयुरांचे वास्तव्य असलेला सय असे पुढे
दिलेला (लीलावतीत) उदाहरणवरून दिसते वृत्त-
विस्तार म्हणजे स्थितिर्विस्तार (घर) होय वृत्तविस्ताराची
एक रीत लालवर्तीत ओढी-१ वद्वाराच्या शेवटी दिला आहे
(सामान्यत हा अकृपाशांत दिला जावा) ती अशी —
प्रत्येक पादांत 'न' अक्षरे असता २^न हा समवृत्त सख्या
प्रत्येक पादाने 'न' अक्षरे असता (२^न)^१ २^न = २^१ (२^{न-१})
अर्धसमवृत्ताची संख्या प्रत्येक पादाने 'न' अक्षरे असता
(२^न)^१ - (२^न)^१ अर्धसमविषम वृत्तांची सख्या

अर्धसम वृत्तांचे पहिले चरण एका ओळीत लिहिले असता
ती ओळ इतर दान चरणाच्या ओळीशी सदैवैव समान
असते विषमवृत्तांची ती सधी नसते एवढी व्याख्या घेतली
तर दोन तऱ्हेने मांडता येईत

(१) प्रथम पाकिमेदात (पाक = एकरूप चरणद्वय)
हे भेद धरले तर प्रथम पाकिप्रकार = २^न × २^न = २^{२न} हे प्रकार
द्वितीयपक्षीतील स्वधमान भेद टाकून जाहल तर वृत्तभेद

$$= २^{२न} (२^{२न-१}) = २^{४न} \text{ या प्रकारात जास्तत}$$

जास्त तान चरण समान असू शकनाल एकरूप जोड्या
असल्या तर आरमाचा जोडा एकरूप व शेवटीची एकरूप

$$\begin{aligned} (२) \text{ (पाकि = भिन्नरूप चरणद्वय) मानून वृत्तप्रकार} &= \\ \left\{ २^{२न} (२^{२न-१}) \right\} \left\{ २^{२न} (२^{२न-१}) - १ \right\} & \\ = \left\{ २^{२न} (२^{२न-१}) \right\} - २^{२न} (२^{२न-१}) & \\ = २^{४न} (२^{२न-२न+१+१}) - २^{२न+२न} = २^{४न} - २^{४न-२न} & \end{aligned}$$

गोमुखां मांडणीं आहोत. हा गोमुखी कातरून तीन तुकडे पडतील. कोपऱ्याचा चौक (चौरस) व बाकीचे दोन. यांच्या तोंडाची रंदां (स+१) चिन्ह. म्हणून कोपऱ्याचा चौक = (स+१) चिन्ह. इतर दोन्ही तुकड्यांची मिळून लांबी

$$\text{म्हणजे 'स' गोमुखांच्या दोन बाजू मिळून} = २ \times \frac{\text{स (स+१)}}{२}$$

= स (स+१) चिन्ह मावण्यास्तकी. ∴ त्या दोन तुकड्यांत मिळून (स+१) स (स+१) = (स+१) स इतकी चिन्ह राहतील. एकूण—

$$\begin{aligned} (\text{स+१}) \text{ व्या गोमुखांतोल चिन्ह} &= \text{स (स+१)}^२ \\ &+ (\text{स+१})^२ = (\text{स+१})^२ (\text{स+१}) \\ &= \text{स (स+१)}^३ \end{aligned}$$

इतर गोष्टी दिल्या असता गणितश्रेढ्याचा गच्छ काढणे सर्वधन = $\frac{(\text{आ०+अं}) \text{ ग}}{२}$

[" आघातिच्या युक्ते गच्छगुणा भ्रमक या दोन सर्व धन सें " गो. ए. गोसावीकृत पुस्तकगणितादर्श]

$$\begin{aligned} &= \frac{[\text{आ०+आ०+(ग-१)उ०]ग}}{२} \\ &= \frac{(२\text{आ}-उ) \text{ ग+ गउ}}{२} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \therefore \text{उग} + (२\text{आ}-उ) \text{ ग} - २\text{स} &= ० \text{ हे वर्ग समाकरण साधे} \\ \therefore \text{ग} &= \frac{(२-२\text{आ}+\sqrt{(२\text{आ}-उ)^२+४\text{सउ}})}{२उ} \end{aligned}$$

$$\text{गच्छ} = \frac{\frac{उ}{२} \text{आ} + \sqrt{\frac{१\text{सउ}}{२} + \left\{ \frac{\text{आ}-उ}{२} \right\}^२}}{उ}$$

हे भास्करांनी दिलेले रूप.

$$\text{अथवा} \frac{उ}{२} \text{आ} + \sqrt{\frac{१\text{सउ}}{२} + \left\{ \frac{\text{आ}-उ}{२} \right\}^२}$$

ही गच्छाची दुसरी किंमत रूप येईल. गच्छ धन असतो आपण आदिवास्तून अंश्याकडे जातो. अर्थात् रूप गच्छ म्हणजे अंश्याकडून आदिकडे येणे होय. ह्या रूपनेने पदं मांडून बेरीज घेता ती दत्तघनायेवढीच येते.

गुणश्रेढी (गुणोत्तर श्रेढी) अथवा भूमितिश्रेढी: या श्रेढीला भूमितिश्रेढी असे नाव पडण्याचे कारण असे आहे की, या श्रेढीचे एक उदाहरण युक्लिडने आपल्या भूमितीत दिले आहे तें असे:— अ क स व ही रेखा

सुभागली. पुढील क व दुभागली असे शरेंवार करीत गेलें तर अक+कस+...बगेरे सरे तुकड्यांची बेरीज अब इतकी होईल. त्याचें श्रेणीस्वरूप १+२+३+... इत्यादि अनंत पदं = १.

हिने सर्वधन काटश्याचे नियम " गोखले अंकगणित भाग ३" यांत सापडतील भास्करांनी दिलेला नियम येथे सांगण्या-योग्य आहे: आपणांस माहीत असलेला नियम म्हणजे

$$\text{स} = \frac{\text{अ (गु-१)}}{\text{गु-१}} \text{ पण त्या काली येथें घातप्रकाशक माहीत नव्हते. } \therefore \text{गु-१ हें पद भास्करांनी:—}$$

$$[((२^१ \times २)^१ \times २)^१ \times २)^१ \times २ \text{ या स्वरूपांत सांगितलें आहे.}$$

श्रेढीचे सर्वधन काटश्याविषयी:— ज्या श्रेणीचे 'न' वे पद $\left[\frac{\text{अन} + \text{आन}}{\text{क-१ क-२}} + \text{इ न} + \dots + \text{त} \right]$

ह्या स्वरूपांत दाखविता येण्यायोग्य असतें तिची न पदांची बेरीज करताना सर्व पदं दिलेल्या प्रमाणे वितरित स्वरूपांत एकाखाली एक मांडावी फक्त न च्या जागी (न-१), (न-२) इत्यादि फरक करावा, व बेरीज घेताना +, चिन्हांनीं झालेल्या रकमायांची (उभे) बेरीज घ्यावी. प्रत्येक रकाना म्हणजे कामेक अंकांच्या विशिष्ट घातांची बेरीज होते.

काही श्रेणी अशा अतमात की, त्यांचे 'न' पद (अ + बन) गुन असतें म्हणजे 'न' ही चरसंख्या घात प्रकाशांत असते. अशा वेळी बेरीज युक्ति फसल. या वेळी पुढील युक्ति योग्यतात.

$$\text{सर्वधन} = (\text{अ+ब.१})\text{गु} + (\text{अ+ब.२})\text{गु}^२ + (\text{अ+ब.३})\text{गु}^३ + \dots + (\text{अ+ब.न})\text{गु}^न$$

$$\begin{aligned} &[\text{दोन्ही बाजूस (१-गु) ने गुणा}] \\ \therefore \text{स (गु-१)} &= (\text{अ+ब.१})\text{गु} + (\text{अ+ब.२})\text{गु}^२ + (\text{अ+ब.३})\text{गु}^३ + \dots \\ &\quad - (\text{अ+ब.१})\text{गु}^२ - (\text{अ+ब.२})\text{गु}^३ - \dots \\ &\quad - (\text{अ+ब.न})\text{गु}^न + १ \\ &= (\text{अ+ब})\text{गु} + \text{बगु}^२ + \text{बगु}^३ + \dots + \text{बगु}^न - (\text{अ+ब.न})\text{गु}^न + १ \\ &\text{चौकटीमधील श्रेणी भूमितिश्रेणी होते.} \end{aligned}$$

$$\text{आवर्तश्रेणी: } \frac{\text{अ} + \text{बक्ष} + \text{कक्ष}}{१ + \text{दक्ष} + \text{धक्ष} + \text{धक्ष}} \text{ हा मागाकार}$$

करीत गेल्यास उत्पन्न होणारी श्रेणी ही $\equiv \text{अ} + \text{अ.क्ष} + \text{अ.क्ष}^२ + \text{अ.क्ष}^३ + \dots + \text{अ.क्ष}^न$ असे धरा अर्थात मूळ अपूर्णाक ह्या श्रेणीचा जनक होय. जनक व श्रेणी यांना (१ + दक्ष + धक्ष + धक्ष) ह्या गुणोत्तराने गुणून, दोन्ही बाजूच्या क्ष च्या समान घाताच्या गुणकांची समीकरणे मांडल्यास तीं अ. = अ; अ. + दक्ष. = ब; अ. + दक्ष. + दक्ष. = क; अ. + दक्ष. + दक्ष. + धक्ष. = द; इत्यादि होतील. ह्या श्रेणीच्या न पदांची बेरीज वरच्या युक्तिनेच होईल म्हणजे

$$\begin{aligned} \text{स} &= \text{अ} + \text{अ.क्ष} + \text{अ.क्ष}^२ + \dots + \text{अ.क्ष}^न \\ \text{दक्ष स} &= \text{अ.क्ष} + \text{अ.क्ष}^२ + \text{अ.क्ष}^३ + \dots + \text{अ.क्ष}^{न+१} \\ \text{धक्ष स} &= \text{अ.क्ष}^२ + \text{अ.क्ष}^३ + \text{अ.क्ष}^४ + \dots + \text{अ.क्ष}^{न+२} \\ \text{धक्ष स} &= \text{अ.क्ष}^३ + \text{अ.क्ष}^४ + \dots + \text{अ.क्ष}^{न+३} \end{aligned}$$

$$\therefore (1 + 2\kappa + 3\kappa^2 + 4\kappa^3) \text{ सन} = \text{म.} + (\text{म.} + \text{म.} \cdot 2) \kappa + (\text{म.} + \text{म.} \cdot 2 + \text{म.} \cdot 3) \kappa^2 + \text{म.} \cdot 4 \kappa^3 + (\text{म.} \cdot 4 + \text{म.} \cdot 3 + \text{म.} \cdot 2 + \text{म.} \cdot 1) \kappa^4 + \dots$$

यावरून सन ची किंमत काढता येईल. सदर श्रेणी जर सातमूल्य (कॉन्व्हर्जेंट) असेल तर

$$\text{अनंतघन} = \frac{\text{म.} + (\text{म.} + \text{म.} \cdot 2) \kappa + (\text{म.} + \text{म.} \cdot 2 + \text{म.} \cdot 3) \kappa^2}{1 + 2\kappa + 3\kappa^2 + 4\kappa^3}$$

= सनक अपूर्णांक

सामान्यतः म. क्ष. इत्यादि पदांचे अनंतघन (श्रेणी सान्तमूल्य असता) मॉटमॉट पद्धतीप्रमाणे

$$= \frac{\text{म.} \cdot \kappa}{1 - \kappa} + \frac{\Delta \text{म.} \cdot \kappa^2}{(1 - \kappa)^2} + \frac{\Delta^2 \text{म.} \cdot \kappa^3}{(1 - \kappa)^3} + \dots + \text{इत्यादि}$$

फक्त न पदांचे सर्वघन

$$= (\text{म.} - \text{म.} \cdot \kappa + 1, \kappa^n) \frac{\kappa^n}{1 - \kappa} + (\Delta \text{म.}, \kappa^n) \frac{\Delta \text{म.} \cdot \kappa^n}{(1 - \kappa)^2} + \dots$$

$$+ (\Delta^2 \text{म.}, \kappa^n) \frac{\Delta^2 \text{म.} \cdot \kappa^n}{(1 - \kappa)^3} + \dots \text{इत्यादि}$$

हे म. पासूनच्या अनंत घनांतून, म. पासूनचे अनंत घन $\frac{\text{म.}}{n+1}$

वजा टाकून मिळाले आहे. यात Δ या चिन्हांना अर्थ लागणे राहिले

एकाद्या दिलेल्या श्रेणीचा आधारनियम (अथवा गुणोत्तर) एकदम लक्षात येत नसला तर दिलेल्या श्रेणीच्या प्रत्येक पदांतून मागील पद वजा टाकून एक श्रेणी तयार करावी. हिला प्रथमांतरश्रेणी म्हणतात. हिच्या-पासून जरूर असल्यास द्वितीयांतरश्रेणी, तिच्यापासून पुढे तृतीयांतर इत्यादि श्रेणी तयार कराव्या. म्हणजे एखाद्या श्रेणीची सर्व पदे = येतील $n \Delta^m \text{म.} \approx \text{म.} + 1 - \text{म.}$ $\Delta^m \text{म.} = \Delta \text{म.} + 1 - \Delta \text{म.}$; इत्यादि चिन्हे ह्या अर्थाने वापरली असतात. या कार्यदर्शकाचे दोन सिद्धांत आहेत ते असे:— (१) $\Delta^m \text{म.} = \text{म.} \text{म.} + n - \text{म.}$ $\text{म.} + n - 1 + \text{म.} \text{म.} + n - 2 + \dots + (-)^m \text{म.}$ (२) $\text{म.} \text{म.} + n = \text{म.} + \text{म.} \cdot \Delta \text{म.} + \text{म.} \cdot \Delta^2 \text{म.} + \text{म.} \cdot \Delta^3 \text{म.} + \dots + \Delta^n \text{म.}$

या सिद्धांताच्या साहाय्याने असे सिद्ध करता येते की कोणत्याही श्रेणीचे न पदांचे सर्वघन

$$= \text{म.} \cdot \text{म.} + \text{म.} \cdot \Delta \text{म.} + \dots - \Delta^{n-1} \text{म.}, \text{ असे:—}$$

जिचे 'न' वे पद ($n+1$) ($n+2$) ($n+3$) आहे तिच्या न पदांचे वेराज ?

	प्रथमपद	द्वि.प.	तृ.प.	च.प.	पंचमप.
पदमाला	२४	६०	१२०	२१०	३३६
Δ पदमाला	३६	६०	९०	१२६	
Δ^2 पदमाला	२४	३०	३६		
Δ^3 पदमाला	६	६			
Δ^4 पदमाला					

$$\therefore \text{न पदघन} = \text{न.} \cdot २४ + \frac{\text{न}(\text{न}-१)}{२} \cdot ३६ + \frac{\text{न}(\text{न}-१)(\text{न}-२)}{३!} \cdot २४ + \frac{\text{न}(\text{न}-१)(\text{न}-२)(\text{न}-३)}{४!} \cdot ६$$

$$= \frac{१}{४} (\text{न}^४ + १० \text{न}^३ + ३५ \text{न}^२ + ५० \text{न}).$$

सामान्यतः सन अशा राशि असला की $\Delta \text{सन} = \text{सन}$ तर

$$\text{म.स.} + \text{म.स.} + १ + \text{म.स.} + २ + \dots + \text{म.स.} = \frac{\text{म.स.}}{१} - \frac{\text{म.स.}}{१}$$

$$\text{कारण म.स.} = \frac{\text{म.स.}}{१} - \frac{\text{म.स.}}{१}$$

$$\text{म.स.}-१ = \frac{\text{म.स.}}{१} - \frac{\text{म.स.}}{१}$$

$$\therefore \text{म.स.} = \frac{\text{म.स.}}{१} - \frac{\text{म.स.}}{१}$$

$$\text{वेराज} = \frac{\text{म.स.}}{१} - \frac{\text{म.स.}}{१}$$

सापडतो असे नाही.

श्रेणीविषयी कोही विचार:—श्रेणीतील पदे काही नियमा-

नुसार मिळतात हे खरे, पण एका पदापासून पुढचे

पद काढतांना आपण त्या पदावर एकदम उडी-

सरसे जाऊन उतरतो, मध्यंतरीचे फरक लक्षात येत नाही.

असे फरक पण श्रेणीत लक्षात घेतले तिचा अलंकरण होत

म्हणतो येईल. वैशम्यिक नियम हे सतत श्रेणीचे होत, कारण

पदत्या दगडाच्या प्रत्येकपे केंद्राच्या शेवटच्या तृती क्रमाने

मोडल्यास श्रेणी तयार होईल. कालान्तर सेकंदापेक्षा कमी

घेतला तर प्रत्येक दोन पदांमध्ये आणखी नवी पदे उत्पन्न

होतील. एवंच शर्येत श्रेणी उत्पन्न होईल. अनंतघन अथवा

परिमितघन काढण्याला (अथवा $\frac{\text{म.स.}}{१}$ हा राशि काढण्याला)

सूक्ष्मसंघचयनशास्त्र (इंटीग्रल कॅल्क्युलस) ची जरूरी पडेल.

स्वरंथडी:—ज्याचे उत्पन्न होताना कंपमान तारित $\frac{१}{१}, \frac{१}{२}, \frac{१}{३}$

इत्यादि अंतरावर केंद्र उत्पन्न होतात, म्हणून अशा श्रेणीस

स्वरंथ्रेणी म्हणतात. हिच्या पदांचे छंद गणितश्रद्धेत अस-

तात. हिचे सर्वेधन काढण्यास सामान्य नियम नाही.

श्रद्धा:—ऋणते संवेधी बीजगणित शिकतांना आरंभी बराच

घोटाळा उडतो हे पुष्कळांच्या अनुभवात असेलच. त्याचे

कारण ऋणतेसंवेधी दोन स्वतंत्र कल्पना आहेत; एक म्हणजे

कार्यविच्छेद (-) दर्शित. जसे -५ रु. म्हणजे ५ रु. काढा

(तें कर्ज असल्याचा यात बोध नाही). दुसरी म्हणजे जाति

आकर्षित्वाहीं पोटाळा होणार नाही १. यावरून हे सदांत येईल की, कार्यदर्शक म्हणजेचा गुणाकार याला अर्थच नाही. पण अतिरिक्त दोन आकड्यांचा गुणाकार होईल अथवा म्हणतात नाचक अंक वजा टाकता येईल आपल्या इकडे जगोवी करून घ्यायच्या पुन्या काळापासून रुढ आहे. भाट्टाचार्यांचीं दोन सूत्रे (१) स्वयं रस्वयं स्व वधः स्वयंयते क्षयो भागद्वारेण चैवं निरुक्तम् । (२) कृति-स्वयंयते स्व स्वमूले घनयते, न मूले क्षयस्याग्रेन तस्याति-कृत्वात् । ही सज्ञान ठेवण्याजोगी आहेत.

समीकरणे—आपल्याकडे अव्यक्त संख्येबद्दल वग (रमाचें नांव) जयवा न असेल ते येणारी किमप इत्यादि धरीत व व्यक्त संख्येला रूपे म्हणत यांच्या गुणाकारास निश्चित नावे आहेत. रूप $\times$ वर्ण = वर्ण, वर्ण $\times$ सत्तातीय वर्ण = तो वर्ण, वर्ण $\times$ इत्यादि विज्ञातीय वर्णांच्या गुणाकारास भाषित म्हणतात.

एकवर्णसमीकरण. — अव्यक्त रानि 'क्ष' समजून त्याला उदाहरणात साधितलेला कृति करावी व नेतर मिळवून, वजा करून, गुणून व भागून दोन मम न घेते तयार करावे (तुल्यी पक्षी साधनीयो प्रयत्नात् युक्त्वा शिपवा वाऽपि संतुष्य मन्त्रया । इंग्रजीतील साइड, विंग हे शब्द समीकरणाचा पेटा-वाचक 'पक्ष' शब्दाशी विलक्षण समानार्थक आहेत हे लक्षात ठेवण्याजोगे आहे) नेतर एका पक्षीतले वर्ण नष्टी करायचे व दुसऱ्यातील रूपे नाहीती—अर्थात् वेग्याचे साम्य विघटन न वना—करावी. अशा रीतीने एक निवृद्ध वर्णपक्ष व दुसरा निवृद्ध रूपपक्ष असे दोन समान घेते होतील मग वर्णपक्षा-तील रूपांनी (क्ष या गुणक म्हणून अमून कोकावन अस-लेल्या) रूपपक्षास सामावे म्हणजे भागाकार हे क्ष ने मान अथवा किमत होय. ही इनकी नुळावेवर रीत भाट्टाचार्यांच्या बीजगणितांत दिली आहे व सांगितले आहे की, अनेक अव्यक्ताशी प्रसंग असता त्याची मान 'क्ष' मय वराही (इतर गोष्टींचा विचार करून) म्हणजे बदर समी-करण एकवर्ण समीकरण होईल.

अनेकवर्ण समीकरणे.—अनेकवर्ण व अनेक समीकरणे अशी स्थिति दिली असता प्रत्येक समीकरणांत तीन एक वर्ण काढ्याबाजूस रावून उरल्या बाजूस बाकीचे वर्ण व रूपे व्यापारित मग ह्या आसवर्णांची किमत बाकीच्या वर्णांमक काढावी. हिच्या उन्मिती म्हणतात. प्रत्येक समीकरणापासून आसवर्णांची एक एक उन्मिती मिळेल. आतां मापेकी एक उन्मिती एकाबाजूस व दुसरी दुसऱ्याबाजूस अशा रीतीने नवी समीकरणे मांडावी. ह्या नव्या समीकरणात आसवर्ण दिस-णार नाही. मग दुसरा एक वर्ण रोखून त्याच्या उन्मिती ह्या नव्या समीकरणावरून काढाव्या व पुनःच तदितर नवी समीकरणे मांडावी, असे करतो करता येवटी एकवर्ण उरल व एक समीकरण उरल, त्यावरून ह्या नव्या वर्णाची किमत मिळेल. ही उपनय वर्णांच्या उन्मितीत घालावी म्हणजे

त्याची किमत येईल. मग ह्या दोहोंची मान तत्पूर्वीच्या उन्मितीत घालावी व उपोपानय वर्णांचे मान काढावे. अशा रीतीने उरल्या देत देत सर्व वर्णांच्या किमती कळतील.

संवत्स्या समीकरणांत दोन अव्यक्त उरल्याम र्णांच्या किमती वृद्धाच्या साहाय्याने काढाव्या संवत्स्या समीकरणात दोनपेक्षा अधिक अव्यक्त राहिली तर कृत्वापुरतो दोन अव्यक्त शिफळ ठेवून बाकीच्या बद्दल ह्या ह्या किमती घाल्या, उत्तरे अर्थातच अनंत येतील

कृटक—हे प्रकार म्हणजे आमच्या गणकपूर्वजांच्या बुद्धीशीलपणावर एक ठळक चिन्ह होय. कृटक म्हणजे द्विवर्ण-साथे, अनियत समीकरण ह्या हद्दीचे बीजगणितकार ते अभ्यस्य एक असे मांडतात. पूर्वीचे बीजगणितकार अ 'गो'र = 'का' असे मांडत अ, र, इ ही रूपे

आहेत, याना अनुक्रमे आज, होर, व हार या संज्ञा आहेत. ह्या र्णांच्या साहाय्याने 'या', 'का' ही अव्यक्ते साधार-याची आहेत. याची अनुक्रमे गुण व लाव्य अशा संज्ञा आहेत. येथे 'या', 'का' च्या किमती काढण्याच्या याचा अर्थ 'घनपूर्णकारमक' किमती असा होय. एरवी एका अव्यक्ताची इत किमत घरात दुसऱ्याचे मान सहजच साधती येईल एतदर्थ भास्करांनी दिलेली रात वर्णप्रमाणे —

(१) प्रथम अ 'गो'र ह्या स्वरूपाच्या अंशच्छे-दाला संक्षेप मात असल्यास दृढभाजकांत (दृढभाजक कला काढावा होई येथेच सांगितले आहे) संक्षेप घावा मग ते स्वरूप

अ 'या' + र असे होईल

(२) ह्या नूतन भाजकाद्वारेचे परस्पर भागाकार (दृढ-भाजकात आपण करित आतां त्याप्रमाणे) बाकी १ उर-पयंत करावे

(३) आखेले सर्व भागाकार, पहिल्याखाली दुसरी, ह्या प्रमाणे पाडोवे त्याखाली नूतन क्षेप व त्याखाली मांडावे. ह्या माहितीने वली म्हणतात.

(४) उपान्यासाचे बरोल अंशम गुणून श्यात अंति-मांक मिळवावा व हे फल उपोपानय अंकाच्या बद्दली लिहांव, मग अंतिमांक पुतावा याच प्रमाणे उरलेल्या छे टया वलीच्याहि करित जावे. सोटी फळ दोन राशी उरतील.

(५) छाळच्या काळीच्या वेळी हार दुसऱ्या बाकीतका तावून लाकडा (हारावून दुसरी बाकी वजा करावी) म्हणजे गुण येईल. त्यावरून लक्ष्य काढावी.

अशा प्रकारचे एक उत्तर काढण्यावर त्याच्या साहाय्याने अनंत उत्तरे काढता येतात हेहि पूर्वजानांसारखे माहीत होतें; तें सूत्र असे आहे की "इडाहत स्वरवरेण युक्ते ते वा अवेतो बहुधा गुणाती" नवे भुगतत्पी काढावयाचे असल्यास

मिळालेल्या गुणलब्धीन असुनकें द्वार व माय्य यांनी एकाच स्थाने गुणन आलेले गुणकार मिळवावे म्हणजे बेरमा तथा गुणलब्धी होतील जिनाकीं इष्ट धरावी तितकी उत्तरे येतील.

मध्यमाहरणप्रकरण अथवा एकवर्गवर्गसमीकरणः— श्रीधरानयाचा “चतुराहुतवर्ग समे रूपैः पक्षद्वयं गुणयेत् । अव्यक्त वर्गरूपेणैकी पक्षा तनोमूलम् ” हा श्लोक प्राप्तदन आहे. ह्या रीतीचे आधारभूत तत्त्व म्हणजे अव्यक्तपक्ष वर्ग-रूपरूपांत दाखविणे हेच आहे पण ह्यांच्या, क्ष' च्या गुणाकारानें दोन्ही बाजू भागून मग वर्ग पूर्ण करवयाच्या रीती-पेक्षा ही रीत अधिक सरस आहे ह्यांच्या रीतीत अपूर्णाक उत्पन्न होण्याचा फार तमब असतो तो प्रस्तुत रीतीत नाही प्रस्तुत रीत अशी.—अक्ष—बक्ष = क.....मूळ समीकरण. चतुराहुतवर्ग समे रूपैः पक्षद्वयं गुणयेत् ” म्हणजे ४ अनी दोन्ही बाजू गुणाव्या

∴ ४ अक्ष—४ अ ब क्ष = ४ अक. नेतर ब' दोन्ही बाजूला मिळवावा.

∴ ४ अक्ष—४ अ ब क्ष + ब' = ४ अक + ब' ततोमूलं

म्हणजे यापुढें वर्गमूल. ∴ २ अक्ष—ब = √४ अक + ब

मग “अव्यक्त पक्षस्य पदेन भूयो व्यक्तस्य पक्षस्य सम-कियैव ” म्हणजे अव्यक्त पक्षावें वर्गमूल, व व्यक्त पक्षाचे याचें समीकरण मांडावें. ∴ २ अक्ष—ब = √४ अक + ब हे साधे समीकरण लेंलें, यावरून क्षवें मान निघेल.

असल्या समीकरणांन अव्यक्ताची दोन उत्तरे केश्हां येतात हें पुढें सांगेचें आहे. अव्यक्त पक्षाच्या वर्गमूळानंतर त्यांतली कग कडे व्यक्त पक्ष च्या रूपापेक्षा अधिक अमतील तर दोन उत्तरे येतील व ती उत्तरे व्यक्तपक्षाचें मूल एकदां धन, व एकदां ऋण धरून काढावी.

मध्यमाहरण या नांवावरून ह्यांच्या बीजोत, घनसमीकरणें, चतुर्घात समीकरणें इत्यादि अवयव समीकरणें सोडवितांना ‘एकीन उच्चतम पातदेक्षक’ पद नाहींस करवयाच्या रीतीची आढवण होते. असे.

क्ष' + अक्ष' + बक्ष + क = ...मूळ समीकरण. यांतल शुक्त पद नाहींस काढावयाचें. समजा, क्ष = (य + ड) य हे नूतन अव्यक्त व डची किंमत ठरव्या. क्ष बदल (य + ड) मांडून (य + ड) + अ (य + ड) + ब (य + ड) + क = ० आतां ‘य’ च्या पातावरून रचना करूया. य + (३ड + अ)य + (३ड + २अड + ब) य + (ड' + अड' + बड' + क) = ०

यांत अव्यक्त वर्गयुक्त पद नाहींस करणें आहे. ते त्याचा गुणक शून्य करता येईल तर पदेस. त्याचा गुणक (३ड + अ) आहे. हा शून्य करवयास

ड = $-\frac{अ}{३}$ ही किंमत घरली पाहिजे सामान्यतः ‘न’ हा उच्चतम

पात असल्यास ड = $-\frac{अ}{३}$ होईल. ∴ ही किंमत घरून—

$$य^३ + (-अ + \frac{३अ}{३} + ब) य + (-\frac{अ^३}{२७} + \frac{अ^३}{९} - \frac{अब}{३} + क) = ०$$

कस सोडवून ड, उ आले असे समजून य' + ड + उ = ० हें सोडवून यची किंमत काढतां आली तर ‘क्ष’ ची किंमत मिळेल. ∴ हें सोडवण्याचा प्रयत्न कसे दोन राशी ख, ग च्या किंमती सोईप्रमाणे घरणें आहे. ख, ग हे दोन राशी असल्याने त्यांच्याकडून आपल्या सोईस लागतील त्या दोन अटी पुन्या करून येतां येतील. पैकीं पहिली अट ख + ग = य ही घरूं हिचा दिलेच्या समाकरणांत उपयोग करून (ख + ग) + ड (ख + ग) + उ = ० हें रूप सालें. अथवा, ख' + ग' + (१ ख + ड) (ख + ग) + उ = ० दुसरी अट, १ ख + ड = ० हा घरूं. उपायपत्तीने

$$ख' + १' = -उ; व दुसऱ्या अटीवरून खग = $-\frac{ड}{३}$$$

$$ख' ग' = $-\frac{ड^२}{२७}$; ∴ ख', ग' च्या किंमती स' + उत $-\frac{ड^२}{२७} = ०$$$

या समीकरणाची उत्तरे होत.

$$∴ ख' = $-\frac{उ}{२} + \sqrt{\frac{उ^२}{४} + \frac{ड^२}{२७}}$$$

$$व ग' = $-\frac{उ}{२} - \sqrt{\frac{उ^२}{४} + \frac{ड^२}{२७}}$$$

$$∴ य = \sqrt[३]{-\frac{उ}{२} + \sqrt{\frac{उ^२}{४} + \frac{ड^२}{२७}}} + \sqrt[३]{-\frac{उ}{२} - \sqrt{\frac{उ^२}{४} + \frac{ड^२}{२७}}}$$

ह्या पद्धतीस कार्डेनची पद्धत असें नांव आहे.

चतुर्घातसमीकरणह असेंच साहाय्यक राशी घरून सोडविता येईल. जसेः—क्ष' + अक्ष' + बक्ष + कक्ष + उ = ०; ख, ग, व, छ हे साहाय्यक राशी घरून मूळ समीकरण

(क्ष' + खक्ष + ग) (क्ष' + वक्ष + छ) = ० असें समजूं. हा गुणाकार प्रत्यक्ष करून मूळ समीकरणाशी ताडून पहातां अक्ष' बदल गुणाकारांत (ख + व) क्ष' आहे; कक्ष' बदल (खक्ष + गव) क्ष' आहे; इत्यादि. ∴ समीकरणें मांडून ख + व = अ

ही समीकरणें सोडवून ख, ग, व, { खक्ष + गव = क छ यांच्या किंमती विषतील. पुढें मग { गव = ड वर्गसमीकरणाचा प्रांत लागला { ग + छ + खव = व हें समीकरण चतुर्थ घातापेक्षां कमी घाताचे पाहिजे.

पंचघाताचें समीकरण एका गणितज्ञाने सोडविलें आहे व पुढचीं समाकरणें सोडवितांना त्यांच्यापेक्षा उच्चतम घाताच्या समीकरणांचें साहाय्य घ्यावें लागतें असें सिद्ध झाले आहे. अर्थात ह्यां समीकरणें सोडविणें अगव्य आहे.

दिलेला राशीचे अवयव पाडतांना बराल रीत कधी कधी उपयोगी पडते. सामान्यतः एक वर्णाची व्यक्तगुणक असलेली उच्चतरघातसमीकरणे होतल्या रीतीने सोडवितात ती रीत समीकरणसिद्धांताच्या अखेरीस पाहण्यास मिळेल.

अनेकवर्णमयमाहुरण (वर्णसमीकरणे) :—प्रलीकडतील बहिर्गणितांत वर्णसमीकरणे, अगर उच्चघातसमीकरणे सोडवितांना दोन पक्षांची एक पक्ष • करण्याची चाल आहे. भास्कराचार्य यांच्या बीजात एक पक्ष वर्णात्मक ठेवण्याची चाल होती (रयामुळे दुसऱ्या पक्षाची किंमत सग होऊ शकत नाही ही अट आपोआपच आली). येणप्रमाणे रचना करून दुसऱ्या पक्षाचे वर्णमूल वर्णप्रकृतीच्या पद्धतीने काढावे. सहस्रासहस्री वर्णप्रकृतीचे स्वरूप लघुपत्र हात नसल्यास “वर्णप्रकृत्या विषयो यथा स्यातां यथा सुधीभिर्बहुधा विचिन्त्ये”. द्विवर्णसमीकरणाचे सामान्य स्वरूप म्हणजे $इक्ष^३ + अक्षय + वय + कक्ष + खय + ग = ०$ बीजभूमितीतील या समीकरणाच्या अभ्यासाने आपणास असे अडवून येईल की याचे पांच पद तत्त्वे आलेख असे शकतातः (१) सरलोपाद्वय, (२) वर्तुल (वलय), (३) प्रचल (दीर्घ-वर्तुल), (४) परवलय (पेंतागोन), (५) सुपरवलय (हायपरबोल). हे समीकरण सोडवून अवयवाच्या धन पूर्णांकामक किंमता काढण्याचा आमच्या बीजात प्रयत्न केला आहे. हे मुख्यतः पुढे दिलेल्या तीन स्वरूपांत सांपडते (१) द्विघातदशक तीन पदांचे अस्तित्व, (२) द्विघातदशक दोन पदांचे अस्तित्व, (३) द्विघातदशक एकपदाचे अस्तित्व. पहिल्या प्रकारचे स्वरूप वर दिलेच आहे. दुसऱ्या प्रकारामध्ये दोन पोट भाग; प्रथम संभावित समाकण, दुसरा विभावित समीकरण म्हणजे प्रथम अक्षय + वय + कक्ष + खय + ग = ०. व दुसरा $इक्ष^३ + अक्ष + कक्ष + खय + ग = ०$. तिसऱ्या सदराचेही दोन पोट भाग होतात; प्रथम, विभावित म्हणजे $अक्षय + कक्ष + खय + ग = ०$, व दुसरा समीकित म्हणजे $अक्षय + कक्ष + खय + ग = ०$ हा शेवटचा प्रकार सोडविण्याची रीत भावेद प्रकरणांत दिली आहे ती अशाः—

अक्षय = -कक्ष - खय - ग } नंतर
क्षय = $\frac{-कक्ष + खय + ग}{अक्ष + अक्ष + अक्ष}$ } क ख ग
काढा. म्हणजे

$$य = (क्षया नूतन गुणक + सदर अवयव) = \frac{-क}{अ} \pm १$$

सदर अवयव

क्ष = (यचा नूतन गुणक + सदर दुसरा अवयव).

अशा रीतीने अवयवांच्या जिवत्तया जोड्या होतील तशी क्ष व य ची माने मिळतील. केंतरीकृत गणितशास्त्र—

इतिहासांत ही रीत भास्करांनी दिली आहे असे म्हटले आहे. उपपातिः—

$$क्षय + \frac{कक्ष + खय + ग}{अक्ष + अक्ष + अक्ष} = \frac{कक्ष - ग}{अक्ष}$$

$$क्षय + \frac{कक्ष + खय + ग}{अक्ष + अक्ष + अक्ष} = \frac{कक्ष - ग}{अक्ष}$$

$$क्षय + \frac{कक्ष + खय + ग}{अक्ष + अक्ष + अक्ष} = \frac{कक्ष - ग}{अक्ष}$$

$$क्षय + \frac{कक्ष + खय + ग}{अक्ष + अक्ष + अक्ष} = \frac{कक्ष - ग}{अक्ष}$$

$$क्षय + \frac{कक्ष + खय + ग}{अक्ष + अक्ष + अक्ष} = \frac{कक्ष - ग}{अक्ष}$$

$$क्षय + \frac{कक्ष + खय + ग}{अक्ष + अक्ष + अक्ष} = \frac{कक्ष - ग}{अक्ष}$$

$$क्षय + \frac{कक्ष + खय + ग}{अक्ष + अक्ष + अक्ष} = \frac{कक्ष - ग}{अक्ष}$$

$$क्षय + \frac{कक्ष + खय + ग}{अक्ष + अक्ष + अक्ष} = \frac{कक्ष - ग}{अक्ष}$$

$$(क्ष + य) (य + क) = एक अवयव \times दुसरा अवयव किंवा$$

$$= - पहेला अवयव \times - दुसरा अवयव$$

$$\therefore य = \frac{क}{अ} \pm एक अवयव, क्ष = -\frac{क}{अ} \pm दुसरा अवयव.$$

आतां य + कक्ष + खय + ग = ० अशा प्रकारचा विचार करे.

रोन्ही बाजू व न गुण व लघुपक्षी योग्य तेवढे य प्रथम घेऊन समीकरण मांडा.

$$(य + म) + (यक्ष + न) - य = ० अपघा कक्षाबद्दल$$

नूतन अवयव घेऊन उ या = सु. का + य; क्ष य जर पूर्णांकामक असतील तर या, का हे पूर्णांकामक असलेच पाहिजेत.

नवीन समीकरणांने या का ची पूर्णांक माने काढली म्हणजे पुढे आहे. हे नवीन समीकरण कुठ्ठाचच्या स्वरूपाचे आहे.

विशेष एवढाच की लघु वर्णरूप आहे. म्हणजे सदर कुठ्ठाच सोडवून लघुपक्षाच्या उ या अनेक किंमती येतील त्यांतली वर्णरूप तेवढी घेऊन याची व ही एक माहीत झाली म्हणजे

‘या’ ची सामान्य माने कशी काढावी हे खालील श्लोकात दिले आहे. “तेनाहोती (हाराहोती) न्यवर्णा रूपपदेनामिषतः कल्पः” म्हणजे या = उ × कोणताही पूर्णांक [हाच वरील सूत्रातला अन्य वर्ण होय] + माहीत झालेली किंमत [ही सूत्रातील रूप]

‘या’ चे जर असेल एक तरी वर्णरूप मान कसे काढावे याची निश्चिती रीत ईप्रती बीजगणितात दिलेली नाही.

$$आता इक्ष^३ + अक्ष + कक्ष + खय + ग = ० हे स्वरूप घेतले$$

$$रयाचे \frac{१}{२६} [२इक्ष + क] + \frac{१}{४४} [२अक्ष + ख] + ग = \frac{क^३}{४६} + \frac{ख^३}{४४}$$

असे रूपांतर करता येईल इ, व, क, ख, य हे सर्व पूर्णांक घ्यावे आहेत. कारण रूपांतर करण्यापूर्वी छेदाच्या ल. साधारण भाग्याने दोन्ही बाजू गुणून सर्व गुणक पूर्णांक होतील रूपांतरानंतर पुनश्च छेदाच्या ल. साधारण भाग्याने दोन्ही बाजू गुणून व कक्षाबद्दल नूतन अवयव घेऊन च या + उ का + व = ० हे स्वरूप प्राप्त होईल.

हे पुढे कसे सोडवावयाचे ते वर्णप्रकृति-चक्रवाल प्रकरणां समजेल.

आतां अ क्षय + वय + कक्ष + खय + ग = ० हे स्वरूप घेऊ.

हे सोडविण्याचे दोन प्रकार आहेतः (१) वर्णमय भागाचे रूपभागाचे अवयव पाहून रयाचे समीकरण मांडून अगर

(२) वर्णप्रकृतीचा विषय बनवून.

$$प्रकार पहिलाः \left\{ अक्ष + वय + (ख - \frac{वक}{अ}) \right\} \left\{ य + \frac{क}{अ} \right\}$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

$$= \frac{क (अक्ष - वक)}{अ} - ग$$

अथवा छेद नाहूँसे कहन

[अक्ष+अवयव+ (अक्ष-चक्र)] (अवयव+क)

= क(अक्ष-चक्र)-अक्ष

इत्यादि वाचने अवयव पूर्णांक अन्तराने लूनअथ वाचने पूर्णांक असे दोन अवयव पाडून

इत्यादि वाचने एक अवयव = उतठया वाचने एक अवयव इत्यादि वाचने दुसरा अवयव = उतठया वाचने दुसरा अवयव अशा समीकरणे मांडून क्ष य च्या किंमती काढाव्या. योग्य कोट शब्दाव व उदाहरण शब्द असल्यास पूर्णांकामक उत्तर येतील.

प्रकार दुसरा:—

क्ष = प का-क या } यात का, या ही नूतन अवयव
य = क का+न या } व प क हे स्वेच्छ गुणक आहेत
अर्थात् याद्वाराकडून आपणास दोन अटी पुराव्या करून घेता

येतील. पैकी एक म्हणजे $\frac{क्ष+य}{का+या}$ ही वरील

समाकरणद्वारा भन्तर्भूत आहे व दुसरी म्हणजे क्ष, य च्या का किमती दिलेल्या समीकरणात घातल्यास त्यात आणि ताचे पदे उरून नये किमती वाचून:—

अ (फका-कया) (पका+यया) +च (कका+यया) + क (पका-कया) +ख (फका+यया) +ग = ०
सोडवून: का (अवका+चका) +या (चव-अपका) +काया (अव+अवका-अका) +क (कप+खका) +या (खप-कका) +ग = ०

प, क ची दुसरी अट $\frac{१पक}{क-य} = \frac{अ}{न}$ अशी घराबी

म्हणजे भावित पद गुत होईल. सग हें स्वरूप:—

इक्ष+चय+कक्ष+खय+ग = ० ह्या स्वरूपाचें झाले. त्याप्रमाणें पुढें सोडवावें.

आतां उरला प्रकार इक्ष+अवयव+यय+कक्ष+खय+ग = ० ह्या वरील प्रकाराप्रमाणें वर्णगत भाग व रूपमय भाग यांचे अवयव पाडून अगर वर्गप्रकृतींचा विषय करून सोडवावा.

एषपर्यंत दिलेले प्रकार ईप्रकी बीजगणितात साधवत्तात, पण गणिताय काही वर्गसमीकरणे सोडविण्याच्या (अक्षरणी उतरे) दोन रीती दिव्या आहेत. त्याहि आमच्या बीजकाराम मध्यममूत आहेत यात शंका नाही त्या अशा:—

समावेशित वर्णकृती तु यत्र तन्मूलमादायक शेपकस्थ ॥

इत्योद्वनस्पष्टविर्भितस्थ दलेन मुशंदि तदेव कार्य ॥

[उद्या उदाहरणी दोन घराबे वरी भावित पदांचें युक्त असतील (दुसरा पक्ष आचार्यांच्या नेहमूला पद्धती-प्रमाणें वर्गात्मक असतोच) तेथें वर्गद्वयांपैकी एकाची उन्निमिती (पूर्वीच्या सूत्रात अक्षीय उन्निमिती काढण्याची रीत दिली आहे) काढण्यास दिलेल्या पदांचे वर्गमूल काढून बाकीला इयानें भागून भागाकाराद्वारे इट घरा करून असे करावें

व ह्या अर्धाबरोबर वर्गमूलसमीकरण करावें. हेंच अर्धाचोन योग्यपरिमाणेन क्ष+क्षय+य = इक्ष होय.

$$\therefore \left\{ \frac{२क्ष}{य} + १ \right\} + १ = \frac{२क्ष}{य}$$

$$\therefore १ = \left\{ \frac{२क्ष}{य} + \frac{२क्ष}{य} + १ \right\} \left\{ \frac{२क्ष}{य} - \frac{२क्ष}{य} - १ \right\}$$

इवाकी, हेंच तेच अवयव पाडा, (इथानें भागा म्हणजे इट व भागा-

कार अवयव होतील). सग: $\frac{२क्ष}{य} + \frac{२क्ष}{य} + १ = \text{एक अवयव.}$

$$\therefore १ \left(\frac{२क्ष}{य} + १ \right) = \text{अवयवांतर} \quad \frac{२क्ष}{य} - \frac{२क्ष}{य} - १ = \text{अन्य}$$

$$\therefore \frac{२क्ष}{य} + १ = \frac{\text{अवयवांतर}}{\text{अन्य}} \quad \text{यावरून क्षची उन्निमिती:}$$

दुसरे उदाहरण: अक्ष+चय-क = इक्ष } येथे क्षची उन्निमिती
अ (मय+न) + चय-क = इक्ष } क्ष = मय+च चक्र.

य (अव+च) + १ म अनय+अन-क = इक्ष

इत्यादि वाचने किंमत पूर्णवर्ग आहे:—

$$\left[\frac{\text{मयम}}{१} \right] = \text{आदि} \times \text{अंत.}$$

$$\therefore \text{म}^2 \text{अ}^2 = (\text{मय} + \text{च}) (\text{अन} - \text{क}) = \text{म}^2 \text{अ}^2 - \text{अकम}^2 + \text{अचन}^2 - \text{चक.}$$

$$\therefore ० = - \text{अकम}^2 + \text{अचन}^2 - \text{चक}$$

$$\therefore \text{म} = \sqrt{\left\{ \frac{\text{च} (\text{अन} - \text{क})}{\text{अक}} \right\}} \quad \text{क्ष य च्या अक्षरणी किमती}$$

याच्या एतदर्थ म आणि न याच्या अक्षरणी किमती काढणें जरूर आहे. माहकणापायीनी या सूत्राची जो दोन उदाहरणें दिली आहेत. त्यांत कक्ष हें पूर्ण वर्ग होण्यायोग्य किमती

दिव्या आहेत. म्हणून 'म' ची अक्षरणी किंमत अन-क = चय; हें समीकरण सोडविण्यास रवाना सारितलें व ही 'न' ची किंमत म या किंमत काढतांना घराबी व रथावरून पुढें क्षची किंमत येईल.

सूचना:—अ, व, क च्या किमती $\frac{च}{अक}$ हें पूर्ण वर्ग करण्या-

योग्य नसतील तर

$$\text{म} = \sqrt{\frac{\text{अवका} (\text{अन} - \text{क})}{अक}} \quad \text{'म' च्या अक्षरणी}$$

किमती काढण्यात अवका न-प्रवक = वर्ग ॥ अवका

मुलमवर समीकरण म्हणजे चक्र $\left\{ \frac{\text{अन}}{क} \right\} - \text{अव} = \text{चय}$ हें

सोडवून 'न' ची किंमत काढावी]

ही रीत सांगून सातारावर अक्ष+चय+क = इक्ष या समीकरणात ती लागू पडत नसल्याने य+चका+१३ = जो हें समीकरण कक्ष सोडवाल असे विचारलें आहे.

वर्गप्रकृतिः—या प्रकृत्यास वर्गप्रकृति है नाथ का पडलें माचा उल्लेख सांपडत नाही. अशु $\pm$ व $\pm$ या समीकरणांत अत्र प्रकृति, क्षया न्हव, यला क्षेपक व यला ज्येष्ठमूल असं म्हणतात. अ, व घनपूर्णांक आहेत असे घळे. कारण अपूर्णांक गुणक असतो छेदाच्या लघुतम.सा भाज्याने दोन्ही बाजूस गुणलें असता वरील स्वरूपाचें समीकरण उत्पन्न करता येईल. क्ष व यचा किमती मिथ्याद्व अद्वित, कारण 'न' हा साधारण अवयव असल्यास न नें दोनी भागून समीकरण आउपसर करावें. या प्रकरणांत (वर्गाची) प्रकृति म्हणजे गुणक कायम ठेवून होणाऱ्या विदांताचा विचार केला आहे म्हणून यास कदाचित् वर्गप्रकृति है नाथ पडलें असेल. प्रथम अशु $\pm 1 = य$ हे मोडविण्याची रीत अशीः—

क्ष = $\frac{२म}{अ-म}$; य = $\frac{अ+म}{अ-म}$ येवें 'म'ला हवी ती अक-रणी किमत घावी. याच्या साहाय्याने अशु $\pm$ व $\pm$ या समीकरण सोडविंग.

विदांतः—क्या $\pm$ ल = का $\left\{ \begin{array}{l} \text{या दोन समीकरणांत न्हव} \\ \text{करी} \pm \text{म पी} \end{array} \right\}$ ज्येष्ठच्या किमती माहीत असल्या तर त्यावरून क [यापी+कानी] $\pm$ लम = [कापी+कयानी] हे समीकरण मांडता येतें.

म्हणून अशु $\pm$ व $\pm$ या समीकरणांचे एक उत्तर माहीत झालें तर बाकीची सर्व उत्तरे अशी काढावीः— क्ष = प, य = क हे पहिले उत्तर समजू. 'अ प $\pm$ व क' स्याचप्रमाणे अ $\left[\frac{२म}{अ-म} \right] + 1 = \left[\frac{अ+म}{अ-म} \right]$

$\therefore$ नूतन समीकरण अ $\left\{ \frac{प अ+म}{अ-म} + क \frac{२म}{अ-म} \right\} \pm व. 1 =$

$\left\{ क. \frac{अ+म}{अ-म} + अ प \frac{२म}{अ-म} \right\}$
 $\therefore$ क्ष = $\frac{प (अ+म) + २मक}{अ-म}$ यात 'म' ला आपण दिलेल्याप्रत्येक किमतीसारखी घ्या, य च्या किमती येतालें हें
 $य = \frac{क (अ+म) + २अपम}{अ-म}$

स्वरूप ईमजी बीजगणितात दिलेल्या स्वरूपापेक्षा भिन्न आहे हें लक्षात ठेवावें. आतां हें पाहिलें उत्तर कसे काढावें हें 'चक्रवाल' प्रकरणी सांगितलें आहे.

चक्रवाल (वर्गप्रकृति)ः—दिलेला प्रकृति कायम ठेवून आपणांत वाडेल तें न्हव ज्येष्ठ क्षेपक ठरवावे. मग अशुक्रमे या न्हव, ज्येष्ठ क्षेपकांनी भाज्य, प्रक्षेप, भाजक भागून कुटकाच्या रीतीने गुणलवि काढावी. व तो गुण घ्यावा की ज्याच्या वर्गातून प्रकृति, अथवा प्रकृतिंतून ज्याचा वर्ग वजा टाकला असता बाकी अल्प राहील, त्या बाकीला पूर्वक्षेपांने भागून येणारा भागाकार नूतन क्षेप समजावा. या नूतन

क्षेपाचे विन्ह, गुणवर्ग प्रकृतीपेक्षा मोठा असता पूर्वक्षेपाचिच असत व गुणवर्ग लहान असता पूर्वक्षेपाच्या विन्ह विन्ह असत. आलेली लवि नूतन न्हव होईल या दांपाच्या साहाय्याने नूतन ज्येष्ठ सामावे. यापासून पुन्हा पुन्हा कुट-कर्म नूतनतर न्हव ज्येष्ठ क्षेप साचाव. अशा रीतीने क्षेप कधी कधी करीत + 1 क्षेपावर नेण्याची ही भावना म्हणजे रीत आहे (अगारीतीने करील वेश्यास काही वेळांने तेच क्षेप कर्मानें येऊं लागतात.) पूर्वा एकरी आलेले क्षेप टाकून बाकीच्या क्षेपास (क्षेपचक्रास) चक्रवाल असं म्हणतात. उदाहरणांत दिलेला क्षेपक ह्या नकापिकां एक असला तर न्हव ज्येष्ठ पूर्णाकारक येताल.

हें क्षेपक उत्पन्न करण्याकरितां पहिलें न्हव 1 व ज्येष्ठ प्रकृतीच्या वर्गमूलादातकें धरावें. व पुढें कुटक करीत गावें नूतनक्षेप पूर्वक्षेपापेक्षा कमी पण त्याच्या शक्य तितका जवळ असावा.

ईमजी बीजगणितांतून दिलेल्या रितीपेक्षा ही रीत बरीच सरस वाटते. कारण दिलेला क्षेप प्रकृतीच्या वर्गमूलापेक्षा मोठा असता तो खयादोप सांगितला आहे तो सर्व वज्राभावासमूपाचें वाचतो, कारण असा क्षेप क्षेपचक्रापैकी ज्याचा गुणाकार असेल त्या क्षेपातुपेगी न्हव ज्येष्ठ येऊन सदर सुत्रानें प्रश्नाचे उत्तर काढावें.

दिलेला क्षेप प्रकृतीच्या वर्गमूलापेक्षा मोठा व अविभाज्य असता नें उदाहरण पुढच्या लघुतर क्षेपाच्या उदाहरणावर अवलंबून आहे असे दाखवावे लागतें. हेंच कारण परंपरेने साम्य दिलेला क्षेप प्रकृतिमूलापेक्षा लहान असताहि लागू पडतें. संस्कृत रीतीत हें यमानांत ठेवून दिलेला क्षेप प्रकृतिमूलापेक्षा लहान की, मोठा हें पहाण्याची नकरीन ठेविली नाही.

ईमजी रीतीत हें क्षेपचक्र (वकी) उत्पन्न होतें त्यात तोच क्षेप पुन्हा भाज्यास सोडण्याचें कारण नाही. त्यायोगे दोन स्वतंत्र उत्तरसमूह येतात असे म्हटलें आहे. पण हें खोटें आहे; कारण ईमजी मताप्रमाणें क्ष^२-१३ य^२=४ ह्याची (११)^२-१३ (३)^२=४ व १११^२-१३ (३३)^२=४ ह्यावरून दिसणारी [११; ३] व [१११; ३३] ही उत्तरे स्वतंत्र होत. आतां वर्गप्रकृतिप्रकरणी दिलेली क्ष ची सामान्य किमत्त प $\left(\frac{अ+म}{अ-म} \right) + २$ मक ह्या. तीत

$$प = ३, क = ११, अ = १३ व म = ३ माल्ल्यास$$

$$क्ष = \frac{३ (१३+१) + २ ३. ११}{१३-१}$$

$$= \frac{३. २३+२ ३३}{४} = \frac{६. २२}{४} = ३३$$

यावरून दिसून येईल की, क्ष च्या ३, म ३३ ह्या किमती स्वतंत्र नसून परस्परबावलेंची आहेत.

आता आपण १५ र्क्ष+६१=५' हे उदाहरण सोडवू. येथे क्षेत्र ६१ अविभाज्य म्हणून येथे क्षेत्रक व वज्रा-शासक यांचा उपयोग होणार नाही. येथे क्ष, य यांनी इष्ट रेषेची धरून क्षेत्र ६१ पेशी मोठा साध्या, म्हणजे कुट्टक साहाय्याने ६१ क्षेत्रावर येता येईल हा साधला जाणारा क्षेत्र केवढा मोठा असावा याविषयी इंग्रजी रीतीवरून सूचना घेता येईल ती ही की सदर क्षेत्र इष्ट क्षेत्राच्या (दुप्पट-१) पेशी लहान नसावा. क्ष, य यांना अनुक्रमे ४, १९ या किमती देऊन १५ ४+१०१=१९' यावरून कुट्टक

$$\frac{4 \times 101}{121} = 3.32$$

हे सोडवून गुण = ८९, ... ल = ३, ...

$$\therefore \text{नूतन क्षेत्र} = \frac{89-15}{121} = 61$$

. एक उत्तर, १२ ३+६१ = १४' यावरून [१, १४] असे घाले. यावरून वर्गप्रकृतिप्रकरणे क्ष, य कदा दिलेल्या सामान्य किमतीच्या साहाय्याने सर्व उत्तरे घाईता येतील.

पूर्णांकामक माने असता अपूर्णांकामक माने 'क्ष' च्या सच्छत रीतीत दिलेल्या सामान्य मानावरून येतात एवढे सच्छत रीतीचा कटाक्ष अकरणी (रेशनल) माने काढण्याकडे आहे इंग्रजी रीतीने कक्ष पूर्णांकामक माने करतात. संस्कृत रीत व्यापक आहे

एखाद्या उदाहरणाची पूर्णांक माने आहेत की नाही हे क्षेत्रचक्रावरून समजेल दत्तक्षेत्र प्रकृतिमूलपेक्षा मोठा असता उदाहरणाची शक्यशक्यता पाहणे असता दत्तक्षेत्र सांगितलेल्या कुट्टकसाहाय्य रीतीने कमी कमी करीत असता हे नूतन क्षेत्र क्षेत्रचक्रात सापडले तर उदाहरण शक्य आहे. दरीही नाही

अक्ष-१ = य' हे उदाहरण 'अ' जर वर्गयोग (दोन वर्गांची बेरीज) नसेल तर शक्य नाही आणि उदाहरण शक्य असेल तर सदर दोन वर्गे (गोपून) काढा. त्यांच्या वर्गमूलांची पाहिला भागून ते दोन भागाकार, त्या 'दृष्ट'च्या दोन किमती होतील यातील जावहदरिक अडवण [दोन वर्ग गोपून काढण्याची] लक्षात घेऊन आचार्य पुढे म्हणतात "पूर्ववत् वा प्रस्तापेते पदे काबिशोषने ।" हे म्हणू येथे सांगण्याचा उद्देश इतकाच की, शक्यशक्यतेच्या क्षेत्रचक्रावरून अंदाजित आपणही एक नैमित्तिक अष्ट आमच्या जीजकारांना सुचली होती, लेखक एच्. जी. इनामदार वी ए.]

बीजभूमिति—या लेखात बीजभूमिति या विषयाचा केवळ शास्त्रीय रीति या दृष्टीने विचार करावयाचा असून रसोत कक्ष शास्त्राची व्यापकता दर्शविली जाईल गुल्लीच्या भूमितीतील सिद्धान्ताची सत्यता शुद्ध भूमितीच्या रीतीने झालेला दुसरीकडे पहावयास मिळेल या लेखाने शास्त्र भूमितीचेच पण रसातील सिद्धता व्यापस्थितपणाने करून खविणे हाच उद्देश आहे, व रीतीचेच वर्णन देऊन सिद्धात

सोडविण्यात या शास्त्राचा उपयोग कसा करावयाचा हे दाखविले आहे.

साध्या गणितात आकष्यांनी दर्शविल्या जाणाऱ्या संख्यांची कल्पना आहे. ११३१८ इ.पू.पेक्षा विविध नावांनी विविध संख्या दर्शविल्या जातात पण या आकष्यांनी दर्शविल्या जाणाऱ्या संख्यांचे परिपणन भूमितीने रोपाच्या लांबीने केले आहे असा शुद्ध गणिताचा भूमितीशी संबंध जोडल्यावर घट व ऋण संख्यांच्या दर्शनाकरिता विशद दिशांनी होणारे मापन प्रचारात आले घन संख्या एका दिशेने योग्य जाते व ऋण संख्या त्याच्या विरुद्ध दिशेने योग्यतात. १६३७ साली डेकार्टे याने त्यास फारच व्यापक स्वरूप देऊन बीजगणितातील परस्परवर्ती संख्यांचा संबंध देखील भूमितीने दर्शविण्याचा कल्पना काढली या योगाने भूमितीची सिद्धता करतोना आकृतीचे फारसे महत्त्व राहिले नाही. साध्या आकृतींनी देखील काम होऊ लागले. एकदा दिलेल्या संख्यांचे बीजिक समीकरण मिळवून देणारे शास्त्र; बाकाच्या गाडी समीकरणेवरून प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष रीत्या प्राप्त होतात

शुद्धभूमिति, ही रोपांमि, पृथमित व घनमित असून त्यास ११२३ परिमाणाच्या भूमिती असे म्हणण्याचा प्रघात आहे त्यात रोपांमिभूमिति ही पृथमितभूमितीचा अपवाद साध्या प्रकार असल्याने त्याचे विशिष्टता नाही व नवस्थाने त्याचा निराळा असा विचार करावयाचे कारण नाही. परंतु आपल्या लोकांपाशी जरी २ अगर ३ परिमाणात्मक भूमितीचीच कल्पना झाली असली तरी बीजगणितदृष्ट्या ४ किंवा त्यापेक्षा अधिक परिमाणात्मक भूमितीची शक्यता आहे, व यामुळे बीजगणित-विषयक दृष्टीने तीनपेक्षा जास्त परिमाणांचा विचार करता येण्यासारखा आहे.

या भूमिती विद्वत्च्या स्थितीमुळे संभवतात व विद्वत्च्या अनेकशा निरनिराळ्या आकृतींचा विचार करणे हाच भूमितीचा मुळा विषय आहे पृथमित किंवा घनमित भूमितीत सरळ रोपांनी बनलेल्या आकृतींचाच विशेष विचार केलेला असतो वाटेत त्या आकाराच्या वक्र रोपेच्या गुणधर्मांच्या विचाराचा रसात अनर्थाव बेल्याने भूमितीचा फारच व्यापक स्वरूप मिळते व हाच व्यापकत्व बीजभूमितीच्या महत्त्वाचे मुख्य कारण आहे

वक्ररोपाकृतींचा विचार करून खालील परिभाषा उपयोगात आणली आहे

कोणतीही वक्ररोपाकृति = १क (अकृति न १ पहा). वक्रांमि दोन बिंदु सोपण्यारी रोपा = छेदनरोपा (कल्लत) क बिंदु स्थिर करून जर कल्लत रोपा रसा भोवती फिरविली तर ख बिंदु कच्या अपदी जवळ जवळ जाईल या दोन बिंदूंची एकत्रित स्थिति असताना छेदनरोपेची होणारी स्थिति (कप) = सररीरोपा

स्पर्श बिंदु (क) मधून स्पर्शरेषेस समकोन करणारी रेषा = कोस्पर्शरेषा.

एखादे वक्र पुनः छेदक असल्यास छेदनबिंदूस पातबिंदु (प).

रथाटिकाणी असणारा वक्रवर्धित प्रदेश = पातक्षेत्र.

वक्राने शिंगासारखा बनलेला भाग = शृंग.

या शृंगाचा चोचोसारखा होणारा प्रकार = चंडशृंग (श,)

व कोनासारखा होणारा प्रकार = स्तुचिशृंग.

(अइ) रेषेसंबंधाने (गघन) भागांत सर्वात उंच असलेला बिंदु = अरघुचक्रबिंदु.

रयाच रेषेसंबंधाने (चउन) भागांत सर्वात खाली असलेला बिंदु = अतिनोचबिंदु.

एकंदर वक्र अनंत अंतरापर्यंत काढता येत असेल व काचित प्रसंगे ते एखाद्या दिशेकडे विशिष्ट रेषेच्या अगदी जवळ जवळ जाईल, परंतु त्या रेषेस केव्हाहि छेदणार नाही; ती रेषा केवळ वक्राची दृश्यादर्शनेच करील. अशा स्पर्श रेषा रेषेस त्या वक्राची अनंतोपमा (अनंतस्पर्श) रेषा असे म्हणतात. ही रेषा अनंत अंतरावर असलेल्या बिंदूच्या ठिकाणी त्या वक्राची स्पर्शरेषा होते. त्याप्रमाणेच गघन भागांत अर्ध रेषेसंबंधाने ते वक्र अनंतकडे जाई म्हणजे त्याचा वक्रभाग त्या रेषेकडे वळलेला आहे व चउन भागांत ते बाहेरकडे जाई म्हणजे त्याचा वक्रभाग उलट आहे असे म्हणतात. याशिवाय दृष्टरीष्टि पुष्कळ व्याख्येस त्याने त्या रेषा वक्राच्या आवृत्तीप्रमाण उत्पन्न होतील. त्या सर्वांचे परिगणन करण्याचे कारण नाही.

बिंदूच्या स्थिता दर्शविण्याची देऊलें पद्धति अशी—
दोन कोणत्याहि कोन असलेल्या-विशेषतः समकोन असलेल्या रेषा घेऊन रयावर दिलेल्या बिंदूपासून लंब काढी. या दोन समकोन रेषा घेतल्यास प बिंदूची स्थिति (अम, पम) अशी दाखवतात (आकृति नं. २ पहा). याचा अर्थ असा की अक्ष रेषेवर अम अंतर मोजून रयावर म प येवडा लंब काढल्यास प बिंदु प्राप्त होईल. यात प हा बिंदु या दोन रेषांनी बनलेल्या कोणत्याहि भागांत अर्ध शकल. ही अति-भ्यासि टाळावी म्हणून उजव्या हाताकडे मोजलेले अंतर धन व डाव्या हाताकडे ऋण. त्याप्रमाणेच वर मोजलेले धन व खाली मोजलेले ऋण अशी संभावना करतात. मागे सांगितल्याप्रमाणे प बिंदूची स्थिति जर (-३, ४) अशी दर्शविली तर त्याचा अर्थ अम = ३ डाव्या हाताकडे व पम = ४ वर. असाच सामान्यरूप धन किंवा ऋणसंख्यांनी दर्शविला जाणारा (३, ८) बिंदु नाथिल करता येईल.

या ठिकाणी अ यास आदिबिंदु; अक्ष यास क्षचा अक्ष; अय यास यचा अक्ष, अम यास पचा अक्ष किंवा क्ष; पम यास पचा कोभुज, किंवा य; (अम, पम) अगर (क्ष, य) या दोघात प बिंदूचे भुजयुगम अशी नावे आहेत.

प बिंदूचे भुजयुगम जर (क्ष, य) असेल तर त्याचे आदिबिंदूपासून अंतर अ प भूमितीने $\sqrt{क्ष^2 + य^2}$ होईल

दुसरा प बिंदु (क्ष, य,) घेतला असता पफ अंतर $\sqrt{(क्ष-क्ष')^2 + (य-य')^2}$ होईल. पफ रेषेत पफ रेषेत

म म म या प्रमाणांत विभागणारा बिंदु घेतल्यास रयाचे

भुज कमाने क्ष = $\frac{म, क्ष+मक्ष}{म+म}, य = \frac{म, य+मय}{म+म}$

होतील. त्याप्रमाणेच तिसरा व (क्ष, य,) बिंदु घेतल्यास प फ व त्रिकोणाचे क्षेत्रफळ तिन्ही भुजयुगांमधे व्यक्त करता येते या व अशाच रीतीने बिंदूचा भूमिति विषयक संबंध भुजयुगमांच्या वैजिक परिभाषेत लिहिला जातो.

वक्राचा विचार करतांना बिंदूच्या स्थित्यामुळे वक्र संभव तात असे मागे सांगितलेच आहे. त्याप्रमाणे प बिंदु जर प या स्थित्यापासून पकवया स्थित्यांना अनुक्रमे येईल तर त्या बदल-णाऱ्या स्थित्यां रयाच्या भुजयुगमातही काही विशिष्ट रीतीने फरक होत जाईल हा संबंध ओघून काढून त्या संबंधाचे सादलेले नैजिक वाक्य रयास त्या वक्राचे नैजिक समीकरण किंवा वक्रसमी असे म्हणतात.

उदाहरणार्थ अक्ष यास व अंतरावर समांतर असणारी रेषा घेतल्यास तिजवरील कोणत्याहि बिंदूचा भुज हा बाहेल तो अर्ध शकल पण क'भुज हा नियत अंतर वच असतो म्हणून य = व हे समीकरण रया रेषेवरील कोणत्याहि बिंदूकरता सत्य असल्याने य = व हे रया रेषेचे समीकरण आहे. अथवा ल अंतरावर समांतर असलेल्या रेषेचे समीकरण क्ष = ल असे होईल आदिबिंदूमधून जाणारी एखादी रेषा घेतल्यास व व हा अक्षविक्षर आहे असे मानल्यास म्हणजे रया रेषेचे असलेली ही होणारी कोनात व बाहे असे मानल्यास तिजवरील कोणत्याहि बिंदूच्या भुजयुगात य = क्षएव हा संबंध असतो म्हणजे व व या रेषेचे समीकरण होय. या ठिकाणी एव या परिमाणास रया रेषेचे अवतरण असे म्हणतात. दुसरी कोणतीहि रेषा घेतल्यास तिजकडे निरनिराळ्या एहीत परिमाणांच्या दृष्टीने पहाता येईल

(१) रेषेचा अक्ष अशी होणारा कोन व अय वरचा छेद दिलेला

असल्यास $\frac{य}{क्ष+य+क्ष} = एव$ (प्रमाण त्रिकोन मितोने)

∴ य = क्षएव + व = मक्ष + व हे रया रेषेचे समीकरण होय. म हे दिलेल्या रेषेचे अवतरण होय (आकृति नंबर ३ पहा).

(२) अक्ष व अय वर होणारे छेद (ल, व) दिलेले अस-ल्यास प्रमाणगणिताने—

$\frac{ल-क्ष}{ल} = \frac{य}{व} \cdot \frac{क्ष}{ल+य} = १$ हे समीकरण.

(३) आदिबिंदूपासून काढलेल्या लंबाची लांबी व लंबाचा अक्षविक्षर दिलेला असल्यास क्ष व य यांचा लंबा-वर प्रक्षेप करून क्षमय + यकोभुज = प हा निरय संबंध आहे म्हणून हे समीकरण खालील त्याप्रमाणे (क्ष, य,) (क्ष, य,) या बिंदूतून जाणाऱ्या रेषेचे समीकरण—

क्ष-क्ष = $\frac{य-य}{य-य}$ हे होते व (क्ष, य,) या बिंदूमधून जाणाऱ्या
 $\frac{क्ष-क्ष}{य-य} = \frac{य-य}{य-य}$
 म अवतरणाच्या रेपेचे समोकरण य-य = म (क्ष-क्ष), असे
 होते (आ. नं ४ पहा). याप्रमाणे केवळ सरळ रेपोंचाच विचार
 केला असता असे आढळून येते की, कोणत्याही सरळ रेपेचे
 समोकरण लक्ष+वय+क = ० या सामान्य स्वरूपात घालता
 येईल ह्या सामान्य समोकरणावरून त्या रेपेचे गुणधर्म
 सांगता येतात. जसे:—लक्ष+वय+क = ० हे

$$\frac{क्ष + य}{-क - क} = १ \text{ या प्रकाराने लिहिले असता वर (२) चा}$$

तुलना करून $\frac{क}{ल} = \frac{क}{व}$ हे त्या रेपेचे दोन्ही अक्षांशरेचे छेद

$$\text{आहेत अगार } \frac{\text{लक्ष}}{\sqrt{\text{ल} + \text{व}}} + \frac{\text{वय}}{\sqrt{\text{ल} + \text{व}}} = \frac{-क}{\sqrt{\text{ल} + \text{व}}}$$

असे लिहून (१) चा तुलना करून $\frac{-क}{\sqrt{\text{ल} + \text{व}}}$ हा आदिबिंदु-

पासून लंब आहे इत्यादि गोष्टी तारतम्याने सहज जाणता
 येतात. त्याप्रमाणेच दोन रेपा

$$क्ष + व + य + क = ०; लक्ष + व + य + क = ०$$

या समाकरणांनी दर्शविल्या असता त्यांचा छेदनबिंदु
 दोन्हीवर असतो. अर्थात दोन्ही समोकरणांत त्यांचे भुजयुग्म
 आढळून आले पाहिजे. याकरता ही समीकरणे बोधपद-
 तांनी सोडवून:—

$$क्ष = \frac{व \cdot क - क \cdot व}{ल \cdot व - व \cdot ल} \text{ आणि } य = \frac{ल \cdot क - क \cdot ल}{ल \cdot व - व \cdot ल}$$

हे त्या छेदनबिंदूचे भुजयुग्म होय त्याप्रमाणेच दोन
 रेपांचा अवतरण गुणक म, म, असल्यास त्यामधील कोन
 व हा त्रिकोणमितीने द्याव $= \frac{म - म}{१ + म \cdot म}$ या समीकरणावरून

प्राप्त होईल. त्या रेपा समांतर असल्यास त्यामधील कोन
 शून्य होईल. ∴ म, = म, व त्या रेपा समकोण करणाऱ्या
 असल्यास म, म, + १ = ० यावरून लक्ष+वय+क ह्या रेपेस
 वक्ष-लव+क ही रेपा समकोण करणारी आहे हे सिद्ध कर-
 ण्यास काढणे नाही. तसेच लक्ष+वय+क या रेपेवर (क्ष, य)

$$\text{बिंदूपासून काढलेला लंब } \frac{\text{लक्ष} + \text{वय} + \text{क}}{\sqrt{\text{ल} + \text{व}}} \text{ होईल. अशा रीतीने}$$

एक किंवा अनेक रेपा एकत्र अगार निरनिराळ्या घेऊन
 त्यांच्या गुणधर्मांचा विचार करणे हे कारव मनोरंजक आहे.
 वर्तुळाबेदि गुणधर्म याच रीतीने काढता येतात. वर्तु-
 लाचा मध्य हा आदिबिंदु घेतल्यास वर्तुळावरील कोणताही
 (क्ष, य) बिंदु क्ष'य' = त्रि' (येथे त्रि = त्रिज्या) हे समी-
 करण सिद्ध करील म्हणून क्ष'+य' = त्रि' हे त्या वर्तुळाचे
 समीकरण होय. ह्या वर्तुळावर प, प, असे दोन बिंदू (क्ष, य),
 (क्ष, य) ह्या भुजयुग्मांनी दिले असल्यास प, प, या छेदन-

$$\text{रेपेचे समीकरण } \frac{\text{क्ष}-क्ष}{क्ष'-क्ष} = \frac{य-य}{य'-य} \text{ होईल. (क्ष, य), (क्ष, य) हे}$$

$$\text{बिंदू वर्तुळावर असल्याने } \frac{\text{क्ष}-क्ष}{क्ष'-क्ष} = \text{त्रि' आणि}$$

$$\frac{\text{क्ष}'+\text{य}'}{\text{क्ष}'+\text{य}'} = \text{त्रि' हे संबंध मात्र}$$

लक्षांत ठेविले पाहिजेत. हे लक्षांत ठेवून छेदनरेपेचे
 समीकरण सोडविले असता

$$क्ष (क्ष'+क्ष) + य (य'+य) - (क्ष, क्ष'+य, य,) - \text{त्रि'} = ०$$

$$\text{पसं होते. प, प, चा एकत्रित झाला असता वरील समीकरण}$$

$$\text{क्ष, क्ष'+य, य, - त्रि' = ० असे होते. हे (क्ष, य,) या स्पर्श-}$$

$$\text{बिंदूच्या ठिकाणी असणाऱ्या स्पर्शरेपेचे समीकरण होय, या}$$

$$\text{स्पर्शरेपेस (क्ष, य,) बिंदूतून समकोन करणारी रेपा काढ-}$$

$$\text{ल्यास ती स्पर्शरेपा होईल तिचे समीकरण}$$

$$य, (क्ष-क्ष) = क्ष, (य-य) किंवा \frac{क्ष}{क्ष} = \frac{य}{य} \text{ असे होते. हे}$$

$$\frac{क्ष}{क्ष} = \frac{य}{य}$$

आद्यबिंदूमधून जाणाऱ्या रेपेचे समीकरण आहे म्हणून ह्या

वर्तुळाचा त्रिज्या होय. ह्याच साध्या भूमितीतील प्रसिद्ध दृश-
 रेपा व त्रिज्या यांच्या संबंधाचा सिद्धांत होय.

लक्ष+वय+क = ० ही कोणतीही रेपा घेतल्यास तिचे
 वरील वर्तुळाशी होणारे छेदनबिंदू ह्या दोन समीकरणे सोड-

विल्याने प्राप्त होतील. म्हणून बीजगणिताने क्षच्या किमती
 $क्ष + \left\{ \frac{\text{लक्ष} + \text{क}}{\text{व}} \right\} = \text{त्रि'}$ या द्विघातसमीकरणाकडून

मिळविले. या समीकरणाची मूळे काल्पनिक असल्यास ती
 रेपा वर्तुळास छेदणार नाही. ती समान असल्यास ती रेपा

एकाच बिंदूत छेदेल म्हणजे नियत रेपा वर्तुळाची स्पर्शरेपा
 अथेल. आणि ती मूळे शक्य असल्यास दोन छेदन बिंदू

असतील व त्या बिंदूंचे भुज ती मूळे होतील.

इतर कोणत्याही ठिकाणी मध्यबिंदू असल्यास वर्तुळाचे समी-

करण इतके साधे होणार नाही. (क्ष, य) मध्यबिंदूचे भुजयुग्म
 असल्यास वर्तुळावरील कोणताही (क्ष, य) बिंदू (क्ष-क्ष) +

$$(य-य) = \text{त्रि' हे समीकरण सिद्ध करील. हे सोडवून}$$

$$\text{त्याच सामान्य स्वरूप दिल्यास ते } \text{क्ष} + \text{य} + २\text{यक्ष} + २\text{यक्ष} + \text{य}$$

$$\text{होईल. यावरूनही उलट जाऊन ते (क्ष+य) + (य+य) = य + य - क असे व्यक्त करता येईल. अर्थात तारतम्याने}$$

$$(-य, -य) \text{ हा मध्यबिंदू आहे व } \sqrt{\text{य} + \text{य} - क} \text{ ही त्रिज्या}$$

$$\text{आहे या सामान्य समीकरणवर्तुळाची छेदनरेपा काढून}$$

$$\text{त्यावरून स्पर्शरेपेचे समीकरण काढता येते. अशा रीतीने}$$

$$\text{वर्तुळाची स्पर्शरेषादेका, समकोन करणारी वर्तुळे, समस्पर्श}$$

$$\text{रेखाक्ष, समस्पर्शरेखाक्षवर्तुलमाला इत्यादि गुणधर्म-केवळ}$$

$$\text{बैजिक समीकरणे घेऊन त्यावरून काढणे काही नित्य व}$$

$$\text{नैमित्तिक संबंध घ्यावात ठेवून बीजगणितातला साधारण}$$

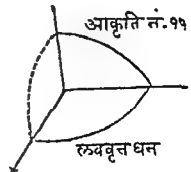
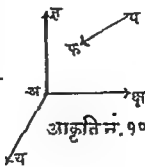
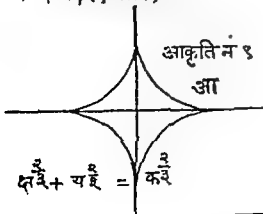
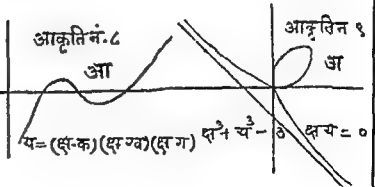
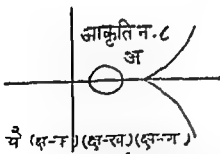
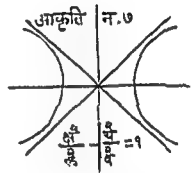
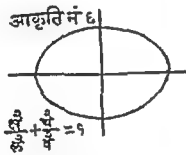
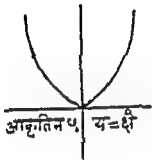
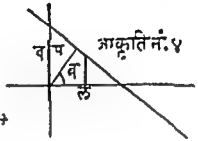
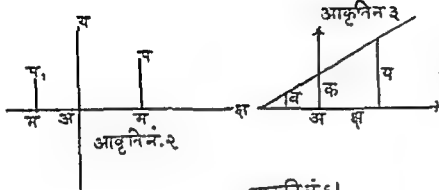
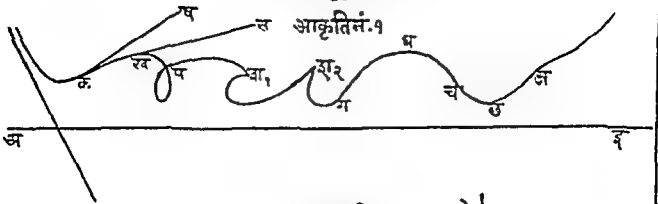
$$\text{कुशलतेवर अवलंबून आहे.}$$

$$\text{याप्रमाणे कोणतेही वक्र, अक्षर भूमितीची आकृति दिली}$$

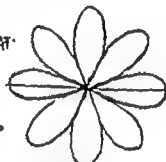
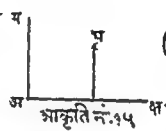
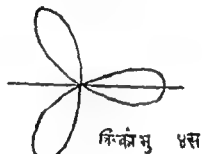
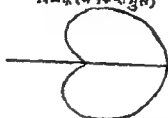
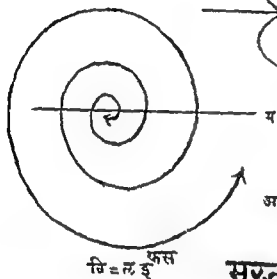
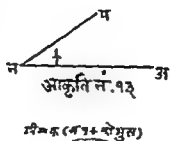
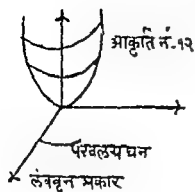
$$\text{असता त्या वक्राचे समीकरण दिलेल्या भूमितिबिषयक संव-}$$

$$\text{धानी व्यक्त करता येते. अगार वक्राचे समीकरण दिले असता}$$

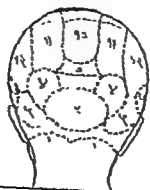
बीज भूमिति.

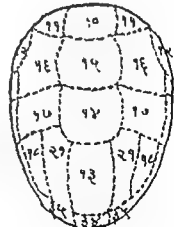
बीज भूमिति.

सरस्तकविज्ञान.

त्रि = कस

स्यात्मानं रथावे भूमितिर्विषयक संबंध काटून इतरदि गुण-
धर्मांचा प्राप्ति करता येते. ह्याचि वक्ताची आकृति काढ-
ण्याचा समावेश केला तरी चालेल हे काढण्याचे मिश्रकेंद्र एक
प्रकरण आहे व त्यास आलेख असे म्हणतात. काढलेली
आकृति ही रथा येथेच समीकरणाचा आलेख होतो. जसे
 $y = x^2$ हे समीकरण घेतल्यास जर $x = 1, 2, 3, 4$ तर
 $y = 1, 4, 9, 16$; यावरून $(1, 1), (2, 4), (3, 9), (4, 16)$
इत्यादि बिंदुधर्मा रथा वक्तावर अथवा पाहिलेस,
कारण या भुजयुग्मांनी दिलेले समीकरण सगळ्या छिद्र होई
(आ. नं. ५ पहा) दोन अक्ष घेऊन त्यावर या बिंदूंचा
स्थिति कोणत्या असली व ते क्रमाने मिश्रविले असता $y = x^2$
या समीकरणाचा आलेख तयार झाला. व्योमच हा आलेख
मगदी गुद स्वरूपात न येता अगुद स्वरूपातच येईल.
कारण क्षच्या किंमती केवळ १, २, ३ इत्यादीच येणे उपयुगी
नाही, तर १, १.१, इत्यादि अमरक व अनन्त घेतल्या पाहि-
जेत परंतु समीकरणावरून रथाचा सामान्य आकृति या
रीतीने काढण्यास कोणत्याच प्रयत्नाय नाही आकृति दाख-
विण्याप्रमाणे (आ. नं. ६ पहा) हा आलेख होतो यास
परबल म्हणतात, $\frac{dx}{x} + \frac{dy}{y} = 1$ हे समीकरण घेऊन रथाचा

आलेख काढण्यास $dx = 0$ तर $y = 0$, $dx = 0$ तर $y = 0$
इत्यादी. हा आलेख छेदबिंदू होता $\frac{dx}{x} - \frac{dy}{y} = 0$ हे अतिपर-
बल होते. याचा सामान्य आकार आकृति (नं. ७ पहा)
दिव्याप्रमाणे होतो.

यात $\frac{dx}{x} - \frac{dy}{y} = 0$ किंवा $(\frac{dx}{x} + \frac{dy}{y}) (\frac{dx}{x} - \frac{dy}{y}) = 0$ किंवा
 $\frac{dx}{x} + \frac{dy}{y} = 0$ आणि $\frac{dx}{x} - \frac{dy}{y} = 0$. या दोन रेषा कोणत्या ठिकाणी
या अतिपरबलास छेदतात हे पाहिल्यास बीजगणिताने
अनेकांच्या ठिकाणी दोन बिंदूत छेदतात असे आढळून येते.
यावरून या रेषा अनेकांत बिंदूतून जाणात, म्हणजे तेथे रथा
स्पर्श रेषा आहेत व म्हणून रथास अतिपरबलाच्या अनेक-
स्पर्श रेषा म्हणतात.

जर दिलेली तिन्ही वक्ते एकाच सामान्य समीकरणाचे
व्यक्त करता येतात. ते सामान्यसमीकरण काढण्याची रीति
अशी. भूमितीत शंकुच्छेदाची व्याख्या दिली आहे की,
शंकुच्छेद म्हणजे ज्या बिंदूने एका नियतबिंदू (नागि)
पावूनच अंतर दुट्या एका नियतरेषे (दिग्दर्शिका) पासून
नच्या अंतराशी कोणी एका नियतप्रमाणात (६) असते
रथा बिंदूच्या निरनिराळ्या स्थितींनी कटिप्रेक्षा मार्ग.
याभि (य, म) व दिग्दर्शिका $dx + dy + k = 0$ ही
वेतल्यास शंकुच्छेदावरील कोणत्याही बिंदूने वरील व्याख्येने
समीकरण $(dx - y)^2 + (y - m)^2 = k^2$ $\left\{ \frac{dx + dy + k}{\sqrt{1 + m^2}} \right\}$

होईल. हेच सोडवून रथाचे सामान्यरूप

कक्ष + रय + २ वय + २ ग + २ य + क = ० असे होते, हे
सामान्य द्विघातवैमिक्त पद आहे भूमितीत सांगितल्याप्रमाणे जर
 $k < 0$ असेल तर रथा मानाने वर दिलेले सामान्य
समीकरण अनुक्रमे छेदबिंदू, परबल, व अतिपरबल
दर्शिते. मार्ग दिलेली समीकरणे ही याच समीकरणाची
विशिष्ट रूपे होत.

तुनीय, चतुर्थ इत्यादि पातपदोनी निर्दिष्ट अशा वक्ताच्या
आकृति रथाचप्रमाणे काढता येतील. रथा वक्ताचा विचार
न करता कोही उदाहरण घेऊन रथाची वक्ते काढून दाखविती
आहेत. (आ. नं. ८ पहा).

$y = (x - k) (x - y) (x - m), k > x > m$.
जर $k > x$ तर y च्या किंमती दोन ऋण व धन येतील.
जर $k < x$ तर y ऋण येईल व y च्या किंमती
कारणिक येतील

जर $k < m$ तर y च्या दोन किंमती
जर $k < m$ तर y च्या किंमती पुन कारणिक इत्यादि.
 $y = (x - k) (x - y) (x - m), k > x > m$
जर $k > x$ तर y च्या किंमती धन
 $k < x$ तर y च्या किंमती ऋण
 $k < x$ तर y च्या किंमती धन,
 $k < m$ तर y पुन. ऋण इत्यादि

अशी अनेक वक्ते तयार होतील (आ. नं. ९ पहा) ती वक्ते
घेऊन रथाच्या छेदनेरपा, स्पर्शरेषा, अनेकांपेक्षा इत्यादि
साख्या गोष्टींचाच केवळ विचार करता येईल असे नाही तर
पातबिंदू, शून्य, अंतर्भक्ता, अत्युच्च वक्ता, वक्तीयुक्त यांचा
निर्णय व रथाचा परस्परसंबंधाणि जाणता येतो मात्र यास
फलन शास्त्राची फारच जरूरी असल्याने रथा शास्त्रात याचें
सविस्तर वर्णन सांगले

हा वर सांगितलेल्या प्रकाराने दोन परिमाणामक भूमि-
तीचा विचार झाला. त्यानंतर तीन परिमाणात्मक अथवा धन
भूमितीचाही विचार असाच करता येतो. यात लघु, अय,
अय असे तीन अक्ष घेऊन त्यावर मोगलेल्या अंतरास
रथा बिंदूचे भुजयुग्म असे म्हणतात. अक्ष व अय मधून
जाणाऱ्या पातळीस क्षय ची पातळी अशी नावे आहेत. कोण-
ताही अवकाशातील बिंदू (क्ष, य, अ) असा दर्शविला जातो.
रथाचे आदिबिंदूपासूनच अंतर $\sqrt{(x - y)^2 + (y - m)^2}$ होईल अथवा
दुसरा (x, y, a) बिंदू घेतल्यास हा दोहोमधील अंतर
 $\sqrt{(x - x_1)^2 + (y - y_1)^2 + (a - a_1)^2}$ होईल क्षय त्या पात-
ळीस ल अंतरावर समोतर असल्यास पातळीतील कोणत्याही
बिंदूसंबंधाने $h = 0$ हा नियतसंबंध असतो म्हणून हे रथा
पातळीचे समीकरण होय इतर मुख्य पातळीस समोतर
पातळीची समीकरणे याप्रमाणेच काढता येतात. इतर
कोणत्याही समपातळी घेतल्यास सरळ रेषेचा विचार करता
येईल

वृत्तत्वि. परवलय, संवृत्त, आतिपरवलय, घृण, इत्यादि कोणात् न होणारे विंती (वक्रवृ) इत्यादि घनाकृतींचा अंतर्भाव होतो. त्यांचा विशिष्टपणा लक्षात यावा म्हणून विशेष ठिकाणी अक्ष पेतले असता त्याचा योगादी रूपे अशीं—

$$\frac{क्ष}{ल} + \frac{घ}{र} + \frac{अ}{र} = १ \text{ हे संवृत्त, याच्या कोणत्याहि अक्ष}$$

पातळी होणारे छंद संवृत्त असतात. व हाच समांतर पातळी होणारे छंद हो संवृत्तच अक्षतात (आ. न. ११ पहा)

$$\frac{क्ष}{ल} + \frac{घ}{र} - \frac{अ}{र} = १ \text{ हे आतिपरवलयपन, याचे}$$

एका पातळीने केलेले छंद संवृत्त व बाकीच्यानीं केलेलीं आतिपरवलय अक्षतात.

$$\frac{क्ष}{ल} - \frac{घ}{र} - \frac{अ}{र} = १ \text{ यतिपरवलय पन}$$

$$\frac{क्ष}{ल} - \frac{घ}{र} - १ = ० \text{ हे परवलयपन दोन्ही प्रकार}$$

इत्यादि. (आ. नं १२ पहा)

या भूमितीन आकृतींच्या काठिण्यामुळे बरेच दुर्बोधत्व आले आहे. परंतु बीजगणित हट्टया होत काही शिष्टांत काही. केवळ निरिगतांनी लीन परिमाणामक समीकरणे घेऊन त्यांचा निरूप व नैमित्तिक संबंधांनी विचार करावाच एवढेच.

येथपर्यंत केवळ बीजक संदर्भाने दाखविताना समाख्या वक्राचा अगर घनाकृतीचा विचार कला परंतु या भूमितीस या पेक्षाहि पातळीस प्राप्त होईल इत्यादिकांचा समावेश करून अनेक प्रकार उत्पन्न करता येतील. उदा. य = स्पर्श. हेहि एक संवर्धनीय समीकरण आहे त्याचा आलेख करून त्या आकृतींच्या गुणधर्मांचा त्या रीतीनेच विचार करता येईल. या व अक्षीय विचारांनीच सगळ्या काळी या भूमितीस अप्रत्याप्त मिळाले आहे. नवीन नवीन शोध लावण्यास लागण्याच्या प्रत्येक शास्त्राच्या गणितविषयक उद्गापोहता या रीतीची आवश्यकता आहेच.

हेकाडव्या शताब्दिपासु दुसरी एक रीति आहे तीत नियत-विंदु नाभि करून त्यातून जाणारी रेषा आदिरेषा कल्पितात. व या योगाने विंदुची स्थिति दर्शवितात व हा विंदु घन-स्थान त्याची स्थिति नष्टरेषेने व अक्षेय या कोनाने (नष्ट, अक्षेय) अशा द्वयक करतात (आ. नं १३ पहा) याचा अर्थ न विंदु पासून आदि रेषेस अक्षेय कोन करणारी रेषा नष्ट इतकी लावल्याची ह्याने व विंदु मिळेल या ठिकाणी नष्ट यास दिशत्रिज्या (जि) व अक्षेय यास दिक्कोन (स) असे म्हणतात या दोहोंसहि सनाभिमुखपुन म्हणण्याचा प्रयास आहे. या सुलुगुमानीं देणाली पूर्वप्रमाणेच काही सिद्धी व समीकरणे स्थापित करता येतील. उदाहरणार्थ—

(जि, स) व (जि, म) या विंदुचे अंतर त्रिकोणमितीने जि + जि - जि, जि कोसु (स - स) होईल न मधून नष्ट शी क कोन करणाऱ्या रेषेचे समीकरण स = क होईल. आदिरेषा स = ० या समीकरणाचे दर्शविले जाईल. आदिरेषेस समकोन करणाऱ्या व अक्षीय रेषा सख रेषेवर कोणत्याहि विंदु घेतल्यास त्याचे सुलुगुम त्रिकोमुस = प हा संवध दर्शविले जाणून हे तिचे समीकरण होय. आदिरेषेस क अक्षीय रेषास समांतर असलेल्या रेषेचे समीकरण त्रिमुस = क होईल. कोणतीहि रेषा घेऊन तिजवरील न विंदुपासूनचा संव व संवधा आदिरेषेची होणारा कोन (व) दिव्यास त्या रेषेचे समीकरण सखावर प्रत्येक कक्ष त्रिकोमु (स - व) = प होईल जि = क हे क त्रिज्येच्या नाभिमुखीविंदु असलेल्या वृत्ताचे समीकरण होईल सामान्य वृत्ताचे समीकरण मध्याचे सुलुगुम ' जि, स) असल्यास जि + जि - जि, त्रिकोमु (स - स) = क होईल या व अक्षीय रेषाची रीतीन निरिगताच्या वक्राच्या गुणधर्मांचा विचार करता येईल व त्यांचे आलेख तयार करता येतील. यातहि छंदन रेषा, स्पर्शरेषा, अक्षरेषा इत्यादि वक्रानुपेक्षिक गोष्टींची स्थापना करता येते. उदाहरणार्थ कोन काही वक्रांचे आलेख काढून दाखविले आहेत (आ. नं १४ पहा)

जि = कस जतजस व वाढत जाईल तसतशी जिहि वाढेल स = ० तर जि = ० इत्यादि

जि = लक्ष स = ० तर जि = क, स वाढततशी जिहि वाढेल व स कमी होईल तशी जिहि कमी होईल, जि वाढत वाढत अनंतापर्यंत जाईल परंतु जिहि कमी कमी होत गेल्यास ध्रुवावरोवर स लक्षागन्त असल्याशिवाय होणार नाही म्हणून वक्र सधल्या सीमांत नाभीच्या अगदीं जवळ जवळ येत राहील

ल = १ + जि कोमुस यात जर ल = १ असेल तर हे परवलय जि जि होईल, ल < १ असेल तर संवृत्त होईल व ल > १ असेल तर हे अतिपरवलय होईल या तीनहि संकृतेदींचा नाभि अक्ष नाभीच्या स्थानी येतो

जि = वक्रोमु (३ स) स = ० तर जि = क स ३ वाढेपर्यंत जि लहान होईल आणि स ३ तर तर जि = ०, स ३ पासून ९०° होईपर्यंत जि ऋण होईल, य ती वाढत जाऊन पुनः कमी होईल स ९०° तर जि = ० इत्यादि

जि = वक्रोमु (४ स) स = ० तर जि = क. स २२° ३

होईपर्यंत जि लहान होत जाईल स = २२° तर जि = ०

इत्यादि जि = क (१ + कोमुस) इत्यादि.

सनाभिरीतीने त्रिपरिमाणामकभूमितीचाहि अक्षय विचार करता येतो. या ठिकाणी आदिरेषासहि आदिरेषा घेऊन

त्या रेपेक्ष असणाऱ्या एखाद्या बिंदूचा नाभि कोणतात व कोणत्याही इष्ट बिंदूची स्थिति नाभीपासूनच अंतर की दिक्-त्रिज्या (त्रि), दिक्त्रिज्येने आदिरेवेरी वेगळे कोन (स) व आदिपातळीशी आदिरेवा व दिक्त्रिज्या यांमधून जाणाऱ्या पातळीने केलेला कोन (प) या तीन परिमाणांनी (त्रि, स, प.) असा दर्शविला जातो. या तीन परिमाणांच्या फजनी वक्रपातळींनी वैष्टिन घनाकृती उत्पन्न होतील. त्याचाहि विचार करतो येतो.

आनावायन दोन पदतींचे दोहेस वर्णन दिले परंतु या दोनहि पदती अगदीच एकमेकीपासून अलग आहेत असे नाही. एका रीतीने दर्शविलेल्या समीकरणांला थोड्यामात्रा अर्थाने दुसऱ्या रीतीने दर्शवितो येते. याकरता जे कृत्य करावे लागते त्यास संक्रमणसंस्कार असे म्हणतात. उदाहरणार्थ डेकार्टेच्या पदतीने प हा बिंदु (क्ष, य) व अ हा नाभि घेतल्यास तोच बिंदु सनाभिरीतीने (त्रि, स) असा होईल. या ठिकाणी त्रिकोणोत्पत्तीने छ = त्रिकोभुज, य = त्रिभुज

म्हणून क्ष = त्रिकोभुज व य = त्रिभुज हा संक्रमणसंस्कार झाला (आ. नं. १५ पहा). याचा अर्थ कोणतेहि क्ष व य चे समीकरण या दोन संस्कारांनी शिब सध्या समीकरणात स्थळ करता येते. म्हणजे डेकार्टेच्या रीतीपासून सनाभिरीतीत आनी येते. उलट जाणवसहि हाच संस्कार निराळ्या रीतीने उपयोगी पडतो. या ठिकाणी त्रि = क्ष + य आणि स = स्पर्श हा संक्रमणसंस्कार होईल. वर आंगितल्या-

प्रमाणे एका रीतीतून दुसऱ्या रीतीत संक्रमण करता येते एवढेच नव्हे तर रीतीतल्या रीतीत आदिबिंदु, अक्ष इत्यादिक मूलभूत परिमाणांचा बदल करता येतो, व या करता लागणारे संक्रमणसंस्कार थोड्यामात्रा अर्थाने सहज घेवून काढता येतात.

वर फक्त डेकार्टेची पद्धति व सनाभिपद्धति या दोहोंचेंहि वर्णन केले, पण याशिवाय दुसऱ्याहि बिंदूच्या स्थिती दर्शविण्याच्या पुष्कळ पद्धती आहेत. त्या सर्वांचा विचार असल्यास तद्द्वेने करता येतो. म्हणून त्यापैकी महत्त्वाच्या कांही रीती घेऊन त्याविषयी दिग्दर्शन प्राप्त पुढे केले आहे.

त्रिज्यापद्धति:—एखाद्या नियत त्रिकोणाच्या तीनहि बाजू मूल रेखा घेऊन त्यावर दिलेल्या बिंदूपासून उंच काढतात व या तीनहि उंचांच्या सजीनी (प, फ, म) त्या बिंदूची स्थिति निश्चित होते. या ठिकाणी त्या तीनहि भुजास आप-भाक्काभा = $\frac{2}{3}\Delta$ हा नियम संबंध असतो (आ, वा, का या अ, ब, क त्रिकोणाच्या बाजू व Δ हे त्रिकोणाचे क्षेत्र होय). ह्या बिंदु मर (क्ष, य) असा दर्शविला व नियत त्रिकोणाच्या बाजूची समीकरणे लिहून

$$\text{क्षोभुज} + \text{यभुज} - \text{र} = 0$$

$$\text{क्षोभुज} + \text{यभुज} - \text{र} = 0 \quad \text{ही असली}$$

$$\text{क्षोभुज} + \text{यभुज} - \text{र} = 0$$

तर प = क्षोभुज + यभुज - र, फ = क्षोभुज + यभुज - र, म = क्षोभुज + यभुज - र, हा संक्रमणसंस्कार होईल.

क्षेत्रपद्धति:—वरीलप्रमाणे मूल त्रिकोण घेऊन इष्ट बिंदू या त्रिकोणाच्या शिरोबिंदूस मिळवितात. या रेखांनी बनलेल्या तीन त्रिकोणांच्या क्षेत्रास भुज कल्पून बिंदूची स्थिति (क्ष, क्षेत्र, क्ष) अशी दर्शवितात. या ठिकाणी क्ष + क्षेत्र + क्षेत्र = Δ हा या भुजात नियम संबंध आहे.

स्पर्शपद्धति:—या रीतीत सरळ रेपेची स्थिति भुजांनी व बिंदूची स्थिति समीकरणांने दर्शविली जाते. लप + मफ + नम = ० हे निरेखापद्धतीतील समीकरण घेतल्यास प, फ, म हे नियम समभुज ल, म, न, यांत बदल होतो असे मानल्यास लप + मफ + नम = ० हे (प, फ, म) या बिंदूचे समीकरण होते व (ल, म, न) हे रया बिंदूतून जाणाऱ्या रेपेचे भुज (दिग्दर्शक परिमाणे) होतात.

बिंदुद्वयपद्धति:—ह्यात दोन बिंदू आदि फकतून या बिंदू पासून इच्छित बिंदूच्या अंतरास भुज म्हणतात त्रि, त्रि, ही दोन्ही बिंदूपासूनच अंतर असल्यास इष्ट बिंदूची स्थिति (त्रि, त्रि) अशी दर्शवितात, इत्यादि.

याप्रकारे बीजगणिताचा भूमितिविषयक सिद्धांत सिद्ध करण्यांत व भूमितीस व्यापक स्वरूप देण्यात अतिशय उपयोगी होती [लेवक मोडिनीराज लक्ष्मण चंदाश्रेय.]

बीड—ही विनायतेकडून आलेली एक भाजी आहे. बिटाचे बी पालकाच्या बियासारखे असते व त्याच्याच वर्गापैकी बीट ही एक जात आहे. पालकाची पाने हिरवी असतात. बीटाची काळी, जांभळी अथवा जांभळ्या शिरा व देठ असलेली हिरवी पाने असतात. बिटाच्या पानांची कोरडेपणा पालकाप्रमाणे भाजी होते. बिटाचा मुख्य उपयोगी भाज्याची मुळे होत. याच्या अनेक जाती आहेत. त्या विनायतेत करतात. जमनीत ज्या बिटापासून साखर तयार करतात त्याची मुळे पादरी असून ती हात हात लाव वाढतात. जनावरांच्या खुराकाकरिता विनायतेत बीट करतात, त्यास “सेगल व्हेले” हे नाव आहे. तो तावडा अगर पिचळा असतो बिटाची लागवड ऊबी, काळीकूवर, यांगी, टोमाटो, विनायतो यवत बंगीरे सहान जातीच्या पिकांत मिश्र करतात.

बीड, जिल्हा.—देववाड संस्थान, औरंगाबाद विभागातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ४१३२ चौरस मैल. लालसा आणि सरफ-धात-जमीनीने क्षेत्रफळ ३९२६ चौरस मैल असून बाकीची जमीन आहे. जिल्ह्याचे पालाघाट (उंच-पठाराचा प्रदेश) व पाहानघाट (धरात प्रदेश) असे दोन भाग आहेत. मोठी नदी गोदावरी असून ही या जिल्ह्याची उत्तर सरहद्द आहे. जंगल प्रदेश आहे. ह्यामान भारीयक्षायक असून पाऊस सरासरी ३० इंच पडतो.

बीडचे मूळचे नाव दुर्गावती असून नंतर धंवावतीनगर झाले. हे आहे, चालुक्य, राष्ट्रकूट आणि यादव यांच्या

हातः हाण जाऊन शेवटी दिल्लीच्या मुसलमान राजांच्या हाती गेले स. ११२६ च्या सुमारास महंमद तुघलकाने याचे नांव गोड असे ठेविले. तुघलकानेतर बहामनी, निजामशाही व आदिलशाही यांच्याकडे हे शहर गेले. १६३५ साली मोगलांनी हे जिंकले. पुढे हैद्राबाद गादीची स्थापना झाल्यावर त्या राज्यांत याचा समावेश झाला. मोगाईन आणि व परकी-वेमनाथ ही या शिरांती मोडतात.

लोकसंख्या (१९३१) ६२२५३१. घ. ८७ लोक घराटी येतात. रचोची व खरीपाची पिके होतात. कापूस व जवळ फार विकतो. उजरी, गहू, व इतर धान्ये आणि कडधान्ये. कापूस, जवळ, शेळ्या, हाडे व काकवी हा निर्गणमाल असून मीठ, अणू, साखर, धातू, रेशीम, तून, हा आयात माल होय. शेळ्या ३ लोकांनी लिहितावाचता येते.

तालुका.—क्षेत्रफळ १४० चौ. मै. व लोकसंख्या सुमारे १०६६०० आहे. या तालुक्यांत १९९ खेडी आहेत; त्यांची १७ जहागिरी आहेत जमीन काळो आहे. मुख्य गांव बीड असून हे बेंदुगुल नदीच्या काठी आहे. गावाची लोकसंख्या (१९३१) १६०१०. या गावाचे किल्ले व इमारती पुराणदत्तसेनाशासनाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत.

बीरबल—हा अक्षराच्या द्वाऱ्यातील कविराय व मंत्री होता. औदार्यामय, तसेच पानकीशाय व काव्यनपुण याबद्दल तो फार प्रसिद्ध आहे. त्याच्या छोट्या कविता आणि विनोदपर गोष्टी लोकांच्या तोंडी आहेत. धार्मिक मुसलमानांकडून ह्याचा द्वेष केला जात असे. याचे फारण त्याच्या मंत्र इत्यादींवर्या अक्षराचे मन दुपित करणाऱ्या त्याने प्रयत्न केला. ह्याचा जन्म १५१८ साली झाला. याचे मूळचे नांव गद्देगदास असून हा काशीचा कनोबी प्राज्ञ होता. हा प्रथम अक्षराचा राजा अगस्त्यदास याच्या पदरी कवि म्हणून होता. पण अक्षराच्या राजशरोहणाच्या वेळी अगस्त्यदासाने अक्षरास नजर म्हणून घाला दिले. यावेळी तो आपल्याला वदकवि हे नांव लावीत असे. अक्षराच्या दरबारी प्रथम प्रथम हा गरीबाने रहात असे पण तो चलाख व तीक्ष्ण बुद्धीचा म्हणून प्रसिद्ध होता. त्याची छोटी हिंदी काव्ये फार लोकप्रिय होई. अक्षराने त्याला कविराय ही पदवी दिली व आपल्या माल देखरेखीच्या कामे त्याच्याकडे सोपविले १५७६ साली राजा नगरकोटच्या जयचंद राजाची जहागिरी व राजा हा किताब अक्षराने दिला. सन १५८३ साली गुलामद लोकांच्या विद्रोहाने त्याला कोका याला मदत करण्यासाठी अक्षराने बीरबलाला पाठविले पण तो तेथे ठार मारला गेला बंदीने असं लिहिले आहे की 'प्राणरक्षणार्थ बीरबल हा पळून जात असता तो मागला गेला; व नरकामर्ष कुण्याच्या पंक्तीला जाऊन बसला; व अशा रीतीने इहलोकी केल्या, अनेक दाहण कृपांपरल त्याला योग्य प्रायश्चित्त मिळाले.

अक्षराच्या बीरबलाच्या मृत्युबद्दल अनेकांत दुःख झाले.

बीरबलाने अक्षरपूर नांवाचे एक शहर बांधिले होते व तो तेथेच रहात असे. या शहराच्या नारजील भागामध्ये त्याचे वेशज अद्यापि रहातात. बीरबलाचा एकही समग्र ग्रंथ उपलब्ध नाही. तरीपण त्याची छोटी कविता प्रत्येकाच्या तोंडी आहे. बीरबलनामा नांवाचा एक ग्रंथ विकत मिळतो त्यांत अक्षर व बीरबल यांच्याविषयीच्या अनेक विनोद गोष्टी आढळून येतात.

वीरभूम, जि. लुहा.—बैंगल इलाह्यात बहामन भागातील एक जिल्हा. उ. अ. २३ ३३' ते २४ ३५' व पू. रे. ८० १०' ते ८८ ००' यांमध्ये आहे. क्षेत्रफळ १७५३ चौ. मै. बीरभूम हा शब्द वीरभूमी व वीरराजा यापासून उत्पन्न झाला असावा. मुख्य गाव घुरी भाग या जिल्ह्यात उत्पन्न झाला पण त्याचे नांव बागूबा काही आहे. या जिल्ह्यात येतो. मोर व अण्य या मुख्य नद्या आहेत. ह्या कोरडी व उष्ण आहे. एकंदर पाऊस ५० इंच पडतो. उन्हाळ्यात ह्या फार उष्ण असते.

इतिहास.—१३ व्या शतकात येथे एक हिंदू संस्थानिकांचे राज्य होते. राजधानी राजनगर अथवा नगर पठाण व उडिया लोकांनी हे शहर लुडले. १८ व्या शतकाच्या आरंभी मुंशीदाबादच्या जाकरखानाने असादुल्ला पठाण यास या जमिनदारीची सनद दिली होती. त्यावेळी यात सत्ताळ परगण्यांचा बराच भाग मोडत असे १७५५ साली हा जिल्हा इंग्रजांकडे आला पण १७८७ साली इंग्रजांनी याची व्यवस्था आपल्याकडे घेतली.

या जमिनदारीचे तीन तुकडे करण्यात आले व ते बांकुरा, वीरभूम, सत्ताळ या परगण्यांत सामील केले. लोकसंख्या (१९०१) ८४७५००; पेत्री हिंदू ६५०६८४ आहेत अन्य हिंदू सत्ताळीची गणना होते.

पूर्वेकडील भाग सुपीक आहे. पश्चिमेकडील भाग नापीक व उजाड आहे. मुख्य पीक भाताचे आहे. घोडाबहुत मका, जैत व हरभरा होतो. अन्य नदीकाठी अरंग गेथे कोळसा बराच सांपडला आहे. तसेच लोहमिश्रित दगड, अभ्रक पॅलाइट, बालुकायुक्त दगड, लुनखडी हीही सापडतात. हात-मागावर सुती कापड काढतात. रेशीम काढण्याचा धंदा या जिल्ह्याच्या पूर्वे भागांत वांगला चालतो. छालेच्या योग्या, दोती, लोखंडाची व पितळेची मांडी हे जिनस तयार होतात. निषात माल, रेशीम व तांदूळ व आयात माल, मीठ, कापड, तूत, तंबाखू, राकेट, दगडी कोळसा होय. उत्तरकडून दक्षिणेकडे ईस्ट इंडियन रेल्वेचा फाट्या गेला आहे. याशिवाय याच रेल्वेच्या फाट्या नलहाडीपासून अक्षिमणराकडे गेला आहे या जिल्ह्यात कायमधण्याची पद्धत सुरू आहे. माक्षरतेचे प्रमाण ७० आहे.

सुवारा—मध्यआशिया उदयेण या सोव्हिएट सोव्हिएत लोकसत्ताक राज्यांतलें एक संस्थान. हें मध्य आक्सस नदीच्या दक्षिणतीकवर असून त्याच्या उत्तरेक, सिर-दारिया आणि समरकंद, हे रशियन प्रांत आहेत. पूर्वेक कफ-घा प्रांत, दक्षिणेक अफगणिस्तान व नेईर्यसेस ट्रान्सऑक्सियन मुख्य व लोवा आहे. क्षेत्रफळ सुमारे ७५ हजार चौरस मैल आहे. सुवारांमधील मुख्य नदी ऑक्सस होय.

सुवाराची लोकसंख्या ३०००००० आहे. उदयेण ही मुख्य जात होय. त्याचप्रमाणे तुर्कोमन, सर्टे, व किरगिझ हे लोकदे आहेत. शिवाय अफगाण, अरब, इराणी, यहुदी हे लोक आहेत. येथे सिधमधील शिक्षारपूरच्या लोकांची वस्ती सुमारे १०० असून बराचसा व्यापार त्यांच्या हाती आहे. कच्चा येथून कापूस, रेशीम, चनरंज्या, फळे इत्यादी मिश्रित रशियाला पाठविले जातात. कापूस, चहा, नीळ व साली त्या वस्तू हिंदुस्थानातून या ठिकाणी येतात.

येथील ३ वर लोकसंख्येस लिहिताश्चता येतें असे सांगतात. प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा व उच्च शिक्षणाकरिता विद्यालयांचे पुष्कळ आहेत. ट्रान्सऑक्सियन रेल्वे सुलायामधून जाते. ऑक्सस नदीतून बोटी चालतात.

इतिहास—पूर्वी सुवारा हे सोगडिआना या नावाने माहिले होते. सुवारा राजधानी अझुसी प्राय या इराणी शहराने वसविली असे म्हणतात. अलेक्झांडरच्या विजयांनंतर सोगडिआना हे सेल्युसिड राज्यांत समाविष्ट करण्यात आले. पुढे युरपी या राजटी जाताने बॅक्ट्रिया व सोगडिआना ही काबाज केली. इराणमधील सत्सामनियन वंशाने किंन् ह्या मुख्य काबाज केला. ६४-४१ साली अरबानी इराण जिंकले तेव्हा ह्या मुख्य त्याच्याकडे आला व तेथे इस्लामी धर्माचे शिजारेण करण्यात आले. या वेळी सोगडिआनाला सुपड असे म्हणत. यान सुवारा व समरकंद अशी दोन महत्वाची शहरे होती. इराणमधील सेल्युज वंशातील तिसरा राजा मल्लिकशहा याने ११ व्या शतकाच्या अखेरीस ऑक्सस ओलांडून सिरदारिया व ऑक्सस यांच्या असपासचा मुख्य भिकिला. १२१६ साली महंमदशहा ख्वारिझम याने सुवारा काबीज केले. त्याच्यापासून १२२० साली ते चंगिझ-खानाने घेतले. याच्या वंशाजपासून ते १३६१ साली तेमूरने ह्मिकानून घेतले. पुढे ते बाबरच्या ताब्यात आले. १५०० मध्ये ते उदयेण तातेरींनी घडकावले. या वंशातील अबदुल्लाखान (१५५६-९८) याच्या कारकीर्दीत सुवाराची फार भरभराट झाली. १५९८ साली तेमूरचा वंशज ताकी महमदखान याने सुवाराच्या राज्यावर आरोहण करून आरारतानाईद वंशाची स्थापना केली.

१७८५ साली आदरखानाईद वंशाची इतिहा होऊन गुंफित वंशाने राज्य बघडायिले. १८६६ साली रशियन गेने सुवारावर हजारी केली. व त्याने अमोरास चरण

येण्यास भाग पाडले. या वेळेपासूनच सुवारा येथील अमोरासियाच्या हातातील बाहुल्य होऊन राहिला.

१९१९ साली राज्यक्रांती होऊन अमोरास हाकडून दिले व सुलायानात सोव्हिएट राज्य सुरू झाले. याने रशियन सरकारशी लष्करी व राजकीय तह केला. स. १९२४च्या सप्टेंबरान सुवारा व खाना एरुज जोडून उदयेणचे सोव्हिएट मोशिया-लिस्ट लोकसत्ताक राज्य बनविण्यात आले.

या मंदरातच्या राजधानीचे नावही सुवाराच आहे. १८ फूट उंच व ८६ मैल लांबीच्या भिंतीचा या शहराला काट आहे. शहरान ३६० मीटर, १४० मंदरा, व बऱ्याच प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत. या शहरान उत्तरोत्तम व मौर्य-वान प्रवाचे संग्रह अजूनही आहेत. लोकसंख्या सुमारे ५१००० ते १००००० आहे.

सुखारेस्ट—हमनियेची राजधानी सन १९१७ मध्ये येथील लोकसंख्या ३०८१८७ होती, येथे ४०००० वर उच्च लोक व ५०००० वर परदेशी लोक आहेत व हे बहुतेक ऑस्ट्रोहंगेरियन आहेत. सुखारेस्टचे क्षेत्रफळ २० मैलापेक्षा जास्त आहे या शहरातून डिमशोव्हिट्झा नदी वहाते. येथील बर्माच्यामुल, धर्मपदाराच्या मनोऱ्यामुळे व घुमटांमुळे हे शहर दुसरे पक्षारास अतिशय पुंदर आणि रमणीय दिसते. बार्बोर होणाऱ्या भूकंपामुळे पुष्कळ घरे पूर्वी लाकडाची बांधलेली होती; प्रिन्स चालेसच्या राज्यारोहणानंतर (१८६९) बऱ्याच सुधारणा झाल्या. स्वच्छ पाण्याची, ग्यासच्या व विजेच्या दिव्यांची व घांज्याच्या व विजेच्या टांबेची सोय येथे झाली आहे.

सुखारेस्टला पूर्वकंडाल पॅरिस म्हणतात हे शहर वियेचे मोठे केंद्र आहे. येथे व्यापार, कला, व साख याच्या शाळा आहेत. येथे १८६४ साली एका विश्वविद्यालयाची स्थापना करण्यात आली. येथे पुष्कळ वाचनालये असून राष्ट्रीय वाचनालयांन पुष्कळ पोरनेस्य मौल्यवान ग्रंथ आहेत.

१९९५ साली हे शहर तुर्कींनी जाळले त्याच्या पुनर्रचनेनंतर प्रिन्स कान्स्टाइन ट्रान्कोव्हान याने आपली राजधानी केली. १८ व्या व १९ व्या शतकात सुखारेस्टच्या मालकी-बद्दल तुर्कलोक, ऑस्ट्रियन लोक व रशियन लोक यांच्यात बरेच तडे झाले. १८६१ साली बोल्शेव्या व मोल्कोव्ह्या हे जोडण्यात आले. येथील तट व किल्ला अतिशय महत्त्व असूनही गेल्या महायुद्धात हे जमनांनी काबीज केले होते.

सुजसुर्द—इराणीतील खोरासान प्रांताच्या राजधानीचे शहर. हे टॅकस्वानी व्हिजेलेच्या एका सुपीक मैदानात आहे. लोकसंख्या सुमारे ८००० आहे. याचे जुने नाव सुजिनिर्द होते व घरकरी दप्तरात हेच नाव अद्याप आढळते. याच नावाच्या शिल्लकीचे हे मुख्य ठिकाण आहे. येथे बरेचसे शाहिलूईद लोक आहेत, व चांदीय क्षफन्डू कुर्द, मराठी, तुर्क लोक, गोफ्झान तुर्कोमन व इराणी लोक आहेत.

बुडापेस्ट—हंगेरी देशची राजधानी. ह्या शहराचे दोन भाग आहेत; त्यांची नावे बुडा व पेस्ट होत. हे दोन्हीही भाग डान्यूब नदीच्या तीरावर एकमेकांमोर वसले आहेत, व एका भागातून दुसऱ्या भागावर जवळच ठिकठिकाणी सात पूल बांधले आहेत. ह्या शहराचे क्षेत्रफळ ७८ चौरस मैल आहे.

ह्या शहराच्या बुडा भागात १३ व्या शतकात बोथलेले मधीयलचे खिस्ती देवालय आदे, त्याचच, रेवे पेस्ट भागातहि एक जुने मंदिर गॉथिक पद्धतीने बांधलेले आहे. त्याखेरीज दुसऱ्या इमारती म्दुल्ल्या म्दुल्ले प्रतिनिधित्वाभावे होत. हे शहर हंगेरी देशाचे ज्ञानकेंद्र असून येथे एक विद्यापीठ आहे हे विद्यापीठ १८३५ त स्थापले त्यासिधाय व शहरी कलाकौशल्य शिक्षणाच्याहि शाखा आहेत. ह्या शाळातून उत्तम शास्त्रीय शिक्षण देण्यात येते.

ह्या शहराची लोकसंख्या (१९२०) १९८९९६ असून तीपैकी सुमारे सहा लाख मजदूर, एक लाख जर्मन व २५००० स्लोवाक आहेत. हे शहर व्यापार व उद्योगधंद्याकरिता प्रसिद्ध आहे ह्या शहरी धान्य, कमीक, गुरे, घोडे, दारू, लोकर व कपासलेले कातडे ह्यांचा व्यापार चालतो. येथे खनिजोदकाचे उष्ण झरे आहेत. ह्यांचा उपयोग स्थानाकडे करतात; त्यापैकी मुख्य स्नानाची नावे मुकनेड व कायसबॅड अशी आहेत. हे शहर मराठ्यां येरेस व दुसरा जोसेफ ह्यांच्या कारकीर्दीत उदयास आले. परंतु त्यांची पूर्ण घाट १९ व्या शतकात झाली.

बुंदी, म् देशा न.—राजपुताण्याच्या आग्नेयीकडील एक संस्थान क्षेत्रफळ २२२० चौरस मैल उत्तरेस अजमेर व टोंक; पश्चिमेस उदेपूर आणि दक्षिण व पूर्व भागास कोटा. भस्थानी प्रदेश बेंगलाळ आहे पूर्वी ह्या प्रदेशात हिल पञ्च फार सापडत असत. पाऊस सुमारे ४० इंच पडतो. रवा-मान साधारणपणे प्रचुरीला मानवेळ असेच आहे.

बुंदीचा राजा चव्हाण रजपुतांचा मूळ्य आहे. त्यालोकांनी वस्ती केलेल्या भागास हारावती नाव पडलेले आहे, ८ व्या शतकाच्या सुरवातीस चव्हाण हे सावर नावाच्या एका गावातून आले आणि अजमेरात काही वर्षेपर्यंत राज्य केल्यानंतर त्यांनी दिवाचे तहल मिळविले. महंमद घोरीच्या ह्यातून स. ११९२त पुष्पराज चव्हाण मारवा मेरवातून चव्हाणांनी नाडोल येथे राज्य केले. स. १३४२ च्या सुमारास देवराजाने बुंदी सावर घेतले. देव्हालातून त्याचा वंश येथे राज्य करीत आहे. १४५० साली मांडव्या सुलतानाने बुंदी काबीज केले, पण राब बेगिस्तान व त्याचे पुत्रक मानकरी लोक मारले गेले रावच्या मुलगा त्यांनी पकडून नेले आणि त्यास मुजफ्फरी दीक्षा दिली. पुढे ह्या रजपुतांनी नाडू भस्थानावर स्वाभ्या केल्या. १५५४ साली जेव्हा राव-सुरजन गादीवर आला तेव्हा बुंदी संस्थानात नवीन स्वच्छ

आले. याचे रावपुष्पराज किंवा आपल्या ताब्यात घेतला. पण पुढे अक्षराने तो काबीज केला. ह्यानंतर बुंदीचे राजे मुजफ्फरी अंतर्लाखाली गेले. बुंदीच्या राजास बनारस येथे ५२ मिळ्यांनी जहागिरी मिळाली व रावराजा हवी त्यांची पदवी कायम झाली.

१७ व्या शतकाच्या सुमारास हारावती व कोटा ही दोन वेगळी वेगळी संस्थांनी झाली. बुंदीचा राजा रतनसिंग त्याने आपल्या मुलास जहागीर म्हणून कोटा व इतर प्रांत सोडून दिला राजपुत्र चुरमने जेव्हा आपल्या पिरयाच्या म्हणजे जहागीरच्या विरुद्ध बंड केले होत तेव्हा राजा रतनसिंग त्याने जहागीर ह्यास मदत दिली होती व त्याबद्दल जहागीराने त्याच्याकडे बऱ्यागपुरची व्यवस्था तोपविली होती. ह्यानंतर बुंदीच्या गादीवर राजा छत्रसाल आला हा फार दूर होना औरंगजेबाच्या विरुद्ध दारास मदत करणारा हा १६५८ साली मारला गेला पुढे औरंगजेब बादशहाने त्याच्या वंशजास औरंगाबादचे जहागीर दिली

औरंगजेबाच्या मुलास म्हणजे बहादुरशाह गादी मिळवून देण्यात बुंदीच्या वृत्रसिंग नामक राजाची बरीच मदत झाली होती त्याबद्दल त्याला 'महाराजराजे' ही पदवी मिळाली. पुढे बुवाधेय यास राज्याबाहेर हाकलून दिले होते पण त्याचा मुलगा उमेदसिंग ह्याने महाराजास होळकराच्या मदतीने पुन्हा गादी परत मिळविली नंतर अजितसिंग गादीवर आला व उदेपूरचा राजा याच्या हातून जुळने सिंधीच्या वेळी मारवा येथेसामुळे ह्या दोन घराण्याने हादवेर आले १८०४ साली होळकरांचा मिटवानी जो परामर केला त्यात बुंदीच्या राजाने मिटवानी मदत केलेली असल्यामुळे मराठे सरदारांचा याच्यावर मोठा रोष होता. सन १८१७ पर्यंत बुंदीच्या राजास मराठ्यांकडूनच वेढ्यापातून मोठा त्रास पोहोचला. १८१८ साली हे संस्थान मिटव अंमलाखाली आले १८१९ साली दत्तक घेण्याची सनद येथील राजास मिळाली. सध्या महाराज राजा सर रघुवीरसिंग बहादुर हे गादीवर आहेत.

सध्याची लोकसंख्या (१९२१) १८७०६. नैनवा व बुंदी ही दोन मोठी गावे असून एवंदर १२ तहसीली आहेत. हिंदीची संख्या एकठा ९१ आहे. जयपुरी भाषेचीच हारा-ची नावाची एक गोटमापा येथे प्रचारात आहे. गीनार जातीने लोक ह्या संस्थानात फार आहेत. हे लोक स्वभावाने धाडशी असून तुटारुचा धंदा करतात. उत्तर्भागांत जमीन बहुतेक सडकाल असून दक्षिण भाग सुपीक आहे जमिनीला पाणी बहुतेक गिरिरीचे दिले जाते. मूग, ज्वारी, मका वगैरे शिक करतात ह्यांचाध्याच्या दिवसात गवू, जव, हरभरा, अफू ही विके होतात. जंगली प्रदेश बराच आहे. कायम्ये-कडील भागात लोखंडाच्या खाणी होत्या. त्यातून पुष्कळ लोखंड निघत असे. सुतळाहोदि च्याच ठिकाणी सापडते. चंद्राच्या दृष्टीने संस्थान शरसे मरुलाचे नाही.

निर्गम माल कापूस, चामडें, गोंद, लोकर, दूध, अणू, तेल काढण्याकरितां धी वंगेर अन्न आयात माल साखर, तांदूळ, मीठ, रनिम पदार्थ. ह्या संस्थानांमध्ये रस्वे नाही. एकंदर उत्पन्न १० लाखांचे आहे. संस्थानाला नाणी पाडण्याचा अधिकार आहे.

बहुतेक महागीरदार राजांचे दूरचे किंवा जवळचे नाणे-बाईक आहेत. काही महागीरदारांना सारा याचा आगत नाही. धर्मार्थ म्हणून ब्रह्मगाला किंवा गोरगिरिवांना दिलेल्या जमिनीला खेरात जमिनी असें म्हणतात वारस जर पुरव नसला तर जमीन पुन्हा संस्थान आपल्या ताब्यात घेते. लोक अशिक्षित आहेत. शेकड्या २.५ लोकांना लिहिता पावता येते.

वाहूर — सुंदरी संस्थानाची राजधानी. हे अजमीरहून सुमारे १०० मैल आग्नेय दिशेकडे आहे. मीना हातीचा सुंद नांवाचा एक सरदार होता त्यावरून वाहूरस हे नाव पडलेले आहे. वाहूरानी लोहकृत्या सुमारे २० हजार आहे. हे वाहूर फार प्रेक्षणीय आहे. चारी बाजूस जंगली प्रदेश असून वाहूर-राच्या मांथरी मोठा कोंड आहे रामबाडा भव्य असून तो एका उंच जागेवर बांधलेला आहे. इतिहासकार टोंडू हा सुंदरी येथील राजवाड्याची फार तरीफ करतो. येथें तारागड नांवाचा एक किला व सूरज नांवाची एक छत्री असून फुलसागर नांवाचा राजाचा उन्हाळ्यांत राहण्याचा एक बाडा आहे. नैर्ऋत्येक नकाबाग आहे ईशान्येक जेटसार नावाचें एक भव्य तळें आहे. तेथेहि एक राकमहाल नांवाचा बाडा आहे. जवळच सारवाग आहे. येथें सुंदरी येथील सरदाराचे औध्व-देहिक संस्कार करतात.

सुंदरीन (कॅप्टन) — हा पदार्थ चहा, कॉफी व कोको यांमध्ये कमी अधिक प्रमाणाने आढळतो. उकळणाऱ्या चहा किंवा कॉफीमध्ये विद्रुत असलेले टॅनिन नावाचें द्रव्य अना-डिक्ड शिंत-द्वारेताच्या योगानें साकारुपाचें वेगळें करून मिथालेच्या द्रावणामधून जास्त असलेले शिसे गंधकोळ वापरल्या योगानें काढून टाकून तें द्रावण गाळून घेऊन बराच वेळ उडळले असता सुंदरीनचे बारीक बारीक स्फटिकाकृति कण दृश्यापत्तीस येतात. एमिल-फिशर यानें द्वि-मिथिल-मध्य-नीत्रकापासून संयोगीकरणाच्या योगानें सुंदरीन तयार केले. हे सुंदरीनाचे कण थंड पाण्यांत घातेसे विरघळतात. सुंदरीनचा वितळण्याचा बिंदु २३४° ते २३५° आहे. तें थोडेसे कडवट असून त्याचे रनिम अस्फाशी छार मिळतात.

सुंदरलखंड (मिथिल) — धंयुक्रप्रतात, जलीन, दांशी, हसीपूर, व बाडा हे मिथिल, आणि गंगा व यमुना यांच्या दक्षिणेकडील अलाहाबादने भाग मिळून होणारा प्रदेश. क्षेत्र-फळ ११६०० चौरस मैल. येथें वहाणाऱ्या सुंदरना ठाकर हातीच्या नांवावरून हे नांव पडलेले आहे. सुंदरना हा शब्द एका गहरवाडानें केलेल्या आत्मयाच्या प्रथमाला अनुल-

क्षण प्रचारात आलेला असता असा समज लोकांत प्रचलित आहे विध्याचल येथें विष्णूपासिनी देवीच्या समोरील यज्ञ-वेदीवर पडलेल्या त्याच्या रक्तधिदू (सुंद) पासून त्याचा मुलगा उत्पन्न झाला; म्हणून त्याच्या वंशजांना सुंदरले हे नांव प्राप्त झाले.

ह्या भाषिक वर्णन. — पूर्वाविषय पर्वताची विध्याचल नावाची उत्तर रांग झाली, वाडा व अलाहाबाद यांच्या दक्षिणेकडून गेली असून तिची उंची कोठेहि २००० फुटांपेक्षा जास्त नाही ह्या डोंगरातून उत्तरेकडे व ईशान्येकडे पुच्छळ नचा जातात; त्यापैकी बटवा, धसान, विरमा, केन, वापेन, पैथुनी, व दक्षिण ताप्ता या मुखे आहेत. टेंकड्या व यमुनानदी यांच्यामध्ये "मार" गावाची काळी जमीन असून ती गव्हाला फार चांगली आहे दांशीपासून ललित-पूरपर्यंत राकर नावाची तावडी किंवा विवळी जमीन आहे.

इतिहास. — ऐतिहासिक काळपूर्वीच्या मनुष्याची दगडी हथार वाड्यामध्ये सापडली आहेत. पूर्वी ह्या प्रदेशावर रघुपातें राज्य होते असें अगदी जुन्या दंतकथेवरून समजते. त्याच्यासंबंधी खात्रीलायक इतिहास मिळत नाही; परंतु दम्याच्या अर्बे टोंकावर भिती घालून तयार केलेल्या अर्बेच तळ्यापैकी पिन घडविलेल्या दगडाचे बांध असलेली तळी त्यांनी पाविली असें म्हणतात. महोबाच्या पूर्वसंमेलनावर असलेले विजयानगर नावाचें तळें सर्वांत मोठे आहे. गहरवाडच्या मागून परिहार व बंदेल घराणीं झाली. बंदेल घराण्याची माहिती "बंदेल" या नावाच्या (वि. १३) स्वतंत्र आढळेल.

सुंदरले लोक हे आरमयज्ञाचा प्रयत्न करणाऱ्या पंचम नांवाच्या एका गहरवाडाचे वंशज होते अशी समजूत आहे. पण त्यांच्या उत्पत्तीचा खरा इतिहास अज्ञात आहे. बहुधा चवदाव्या शतकांत त्यांनी सत्ता प्राप्त करून घेण्यात आरंभ केला प्रथम ते महु येथे व नंतर कालिंजर आणि फाहरी येथे राहू लागले. प्रथिम सुंदरलखंडांत असजशी त्यांची सत्ता वाढत गेली तसतेसे सुकुलमान लोकांशी त्यांचे संटे होऊ लागले १५०० च्या सुमारास दसरापव हा त्यांचा मुदय होता; त्याला बाबुरांने खुबेदार नेमिले. त्याच्या मुलापासून सुंदरल्यांनी बहुतेक प्रसिद्ध घराणीं निघाली. १५४५ त शोर-बादानें सुंदरलखंडावर स्वारी केली असता कालिंजरच्या वेळ्यात तो मरण पावला. इस्लामशाहानें बंदेल घराण्यातील शेवटचा राजा किरातसिंग याला ठार मारून तो किला सर केला; पण तो पुन्हा सुंदरल्यांच्या हातांत पडला व अखेर स. १५६९ त अकबरानें तो आपल्या ताब्यांत घेतला. त्यावेळी सुंदरल्यांत दुष्काळ झालेली होती तरी त्यांनी वादशाहानें सैन्याविषय पुरवळ प्रसंगी टिकाव धरला. ओछांचा राजा वीरसिंगदेव यानें सेठीम (महोगीर) च्या सांगण्यावरून अनुलखंडाला चून करणाऱ्या प्रयत्न करणाऱ्यांमुळे त्यांवर अकबराची घरीच

(मर्षा झाली, व बरी अहोणीच्या कारकीर्दीने त्यावर दसहानचे मर्षा होवी तरी, महादहाननेरद राजाने बंड भासुळे त्याचा सर्व प्रदेश सत्त झाला. बुंदेलखंडाच्या मध्यभागी महाबा गेपून चंपराय राजा वरील होता; तो सिंगेदेवाच्या बंडात सामील झाला. व बरी त्याच्यावर 'मा, अलाहाबाद व दरबान येथील सैन्याने ह्मने केले तरी 'ने त्यांची बद्दा नदीवळत येथेही कायची सडाई वाळू वेली. अखेर बादशहाच्या हात-छात्री नोकरी सर्व करून गेले बातेनून रील कुंवा पारंग निलवेच व पुढे सामो-रुपा लडाईने औरंगजेबास मदत केल्यामुळे राजास आयसो मर्या मिळल्या; पण मर्षातून तत्कालानुळे त्याच्या बाय-च्या भासाईडून त्याचा खून करण्यात आला. चंपराय त्या मुलगा छनसाल हा लखनऊ बुंदेलखंडाचा मुख्य पुढारी ठेऊन घोड्याच घर्षात ह्मणी उगला मिटिड बुंदेलखंड असे ह्मवान, त्याची बहूनेक प्रदेश त्याच्या ताब्यात आला. गाची कारकीर्दी 'छत्रवाल' नांवाच्या घाटवेळ त्याने आपल्या राज्याचा निरा दिसव (झांशी व बालौन) मरा-ठांच नेमून दिला. पुर्दच्या तहानंतर मुळ झालेल्या मराठा द्वांत त्रिंश्रि सैन्य प्रथम बुंदेलखंडांत शिरले त्यानंतर बुंदे-नांनी मराठ्यांना पातवून छत्रगयाचा घोडासा प्रयत्न द्या.

पुढे हिमत्रबहादुर नावाचा घोसावी व बाजीरावाचा दासी-गौर अलीबहादुर ह्यांनी बुंदेले सरदारांना पाडाव करण्याचा साट घातला. एव्हेदर १७९० पासून १८०२ पर्यंतच्या सडा-टीत अलीबहादुर हा कालिगर येथच्या प्रयत्नांत मरण पावला. १८०२ साली झालेल्या वसईच्या तहाने पेश-व्यानी जो प्रांत मिटिड सरकारास तोडून दिला त्याच्या शेवटपशीन पुढे बुंदेलखंडाचा काही भाग मिटिडींनी घेतला. व दुसऱ्या एका तहाने आगली काही भाग घेतला. रंथु इतर मराठा सरदारांनी हा तह मानण्याने नाकारले. अलीबहादुर याचा पुत्र समशेरबहादुर ह्याने बुंदेलखंड, मिझापुर व बनारस हे मिट्टे उगस्त केल्याचा देत केला. हिमत्रबहादुर हा मराठ्यांची बाजू सोडून मिटिडींमिळला व १८३६ साला अलाहाबाद व काशी यांच्या दरम्यानचा यमुनाकांडचा प्रदेश मिळाला. हा दोघांनी मिळून समशेर-बहादुरास बद्दाच्या पलीकडे हाडून दिलें व १८०३ साली काशी घेतले. पुढे सन १८१६ हा बांडा येथील नामपारा नवाब नेमला गेला. व त्यास ४ लाखा रुपये पेन्शन देण्यांत आले. सन १८०४ च्या अखेरीस अशा रितीने सर्वच शांतता झाली. कालिगर १८१२ साली घेण्यांत आले. तदनंतर जो भाग बुंदेलखंडास जोडण्यांत आला तो पेशवरी तत्वाप्रमाणे मिळविण्यांत आला. पुढे १८८६ साली बालदेरचा किला सुरार शिवाय देऊन त्याऐवजी झांशी घेण्यांत आले.

बुंदेलखंडची लोक. २४४०००० अथून स. १३००० हिंदु आहेत. मराठे लोकांच्या लहान लहान अहोणीच्या आहेत.

पण त्यांनी फारसे महारा नाही. योग्या बाजूला बायेली व जोषी ह्या भागा प्रचारीन अथून झांशी-हमीरपूरच्या बाजूस बुंदेलो भागा बोलतात.

बालदेरपुढे लवारी व कापडि होतो व संत-कटुत हरभरे होडता. पाऊस चांगला पडला तर रब्बांचे पीकदि चोमले येते. सर्वच प्रतीत एकच कातवा आहे. पाऊस फारसा पडत नाही.

बुंदेलखंड एजन्सी—मध्यार्दित्याच्या एजन्सीस लहान एतदेरीय संस्थांचीय जमाव मिळून झालेली ही बुंदेलखंड एजन्सी आहे. येथे पोलिटिकल एजंट रहातो. जेफ्रस १०११८ चीरस मैल येथे पुढळ खनिज पदार्थ घाडणे शक्य आहे. मनीन माळम्यासती झुपोक नाही. लोकसंख्या (१९११) १३७२१७; पैकी सडका ९४ हिंद्या भरणा आहे. ह्या एजन्सीचा प्राचीन इतिहास मिटिडा पुं-सर्वडाप्रमाणे व आहे. १८०२ साली झालेल्या वसईच्या तहा-नंतर ह्या एजन्सी करण्यात आली व येथे एका सरकारा ऑफि-सचाची नेमणूक करण्यांत आली. ही १८३५ साली संयुक्तम-ताच्या संपर्कत गडून (च्या ताब्यात देण्यांत आली १८४९ त सागर व नर्मदा प्रांतांच्या कमिशनरच्या द्वातात ही एजन्सी देण्यांत आली व झांशीचा पोलिटिकल अडिस्टंट हा कमिशनरच्या बतीने सर्व कारभार पदात असे पुढे १८५४ साली मध्य हिंदुस्थानची एजन्सी निर्माण करण्यांत आली. ह्या एजन्सीत जी लहान लहान सध्याने व अहोण्या आहेत, त्यांनील संस्थांनिकांना दत्तक देण्याची परवानगी १८६२ साली देण्यांत आली.

मेट इन्डियन पेनिनशुला हेरचेचो झांशी माणिकपूर साखा ह्या एजन्सीतून जाते. येथील पोलिटिकल एजन्टला डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटच्या इनाफा अधिकार आहे.

मुख्य—घोतमयुद्धाचे सविस्तर चरित्र व १९३० पर्यंत विषे-चन ज्ञानकोश, प्रस्तावना, विभाग ४ था, प्र. ८ यांत दिले आहे, व त्यापुढल्याच प्रकरणेत बौद्ध संप्रदायाची व बाह-मयाची माहिती सांपडेल.

युद्धगया—येथला इलाख्यातील, गया जिल्ह्याच्या पोट-विभागातील फल्गु किंवा किलाजान या नदीच्या पश्चिम तीरावरील येथे. या नांवाचा अर्थ बुद्धाची गया किंवा घोषाची-ज्ञानाची-गया असा आहे. येथील बोधिद्रुमाचे-परमपूज्य अथथ्युद्धाचे- 'महाबोधी' हें ही नांव या गोवात देतात. याच बुद्धाखाली बसून शाक्यमुनि पुढळ वर्षांच्या सध्याने-पुणाने 'मारा'वर (नाश करणारा-काम)-विजय मिळवून गीतमयुद्ध झाला. त्याचमुळे त्याच्या सर्वावती अनेक लोक ज्ञान मिळविण्याच्या इच्छेने पुरातन काळापासून येत अस-तात. द. स. पूर्वी तिसऱ्या शतकातील अशोक राजा-ने येथील भव्य बौद्ध मंदिर बांधिले आहे. इ. सनापूर्वीच शतकातील गडुरहस्थावर त्यावेळच्या बुद्धाचे समोवारच्या प्रदेशाचे सट असे खोदोव चित्र

देवालय अथर्ववृक्षाजवळच असून त्यासमोर्वा अशोकान्या वेळी राधिलेला दगडी कोट अद्याप आहे त्यावेळी खाबांवर गीतमनुद्धाच्या निरिनाळ्या तऱ्हेच्या मूर्ती आहेत. त्यापैकी काही खाव येथील महत्त्वाच्या मठात नेले असून त्यापैकी एकावर सर्वनायगावी मूर्ति आहे. हल्लीचा वृक्ष मूळच्या अध्वर्युवृक्षाची एक शाखा आहे. मूळच्या वृक्षाचा भाग व मुठ्या जनरल कनिंगहॅम यास अतिशय खोल जमीन खणत असता सापडला. वृक्षाखाली बुद्धाचे अति प्राचीन वस्त्रासन आहे, मात्र त्याखाली छित्रीसोच्छ्रत खोदांचे लिखाण तितकें प्राचीन नाही. इ. स. १८८१ मध्ये बंगालसरकारने या देवाळाबाबत दुधस्त्री केरी तरि पण देवालय पूर्वी होते तसेच बहुतेक राखण्यांत आले देवळांत बोधा वृक्षाखाली बसलेली अग्नी बुद्धाची मूर्ति आहे पण तिची पूजा हिंदु पुज्याच्याकडूनच होत असते हे स्थान बुद्धाप्रमाणेच हिंदूहि पवित्र मानतात येथे काशीप्रमाणे पिंडभाद्र बघिरे विधि करावा लागतो. ['गया' पहा, सार्वेन्द्रलाल मित्र-बुद्धगया, कनिंगहॅम-महाबोधि. मॅग-गया मॅगरेडियर]

बुद्धघोष-बुद्धघोषच्या वरिजसंस्थेची विश्वसनीय माहिती मिळत नाही. त्याच्यासंबंधी ज्या दंतकथा प्रसिद्ध आहेत, त्यावरून त्याचा जन्म बोधगया या गावाच्या जवळपास रहाणाऱ्या एका ब्राह्मणकुळामध्ये झाला असे दिसते. त्याने ब्राह्मणांची सर्व विज्ञा संशोधन केली होती पण पुढे तो बौद्धधर्मात वनवा. आपला मुद्द देव याच्या भोक्तेवरून तो बौद्धधर्माचा अभ्यास करण्याकरिता सिद्धलंकात गेला. यावेळी सिद्धलंकाप्रमाणे महात्मा रामा राज्य करीत होता. सिद्धलंकापर्यंत असताना त्याने त्रिमुद्रिमय समेत धार्मिका (विनयपीठकावरील टीका), सुवर्णलंकातिनी (धर्मनिकायावरील टीका), पंच सूत्री (मद्रिप्त निकायावरील टीका), मनोरथपूणी (अंगुत्तरनिकायावरील टीका) इत्यादि टीकांप्रति लिहिले. याशिवाय करवा वितारणी (पाति मोक्षधारावरील टीका), परमाथकथा, एद्वण्ठ, धम्मपद, सुतनिघण्ट, आनक, अदान याखरील टीकाहि यांनी लिहिल्या ससे प्राचीन प्रपांचरून आढळते. पण अद्यापि हे मत मान्य झाले नाही. हा त्रिस्त्री शाकाच्या पूर्वाचीन उदयास आला असावा असे अनक पुराव्यावरून सिद्ध झाले आहे.

बुद्धि (रीतान)-तराज्ञानांत धार्मिक अनुमाने काढण्याच्या सर्वांस अथवा कियेस बुद्धि म्हणतात मनुष्य बुद्धिमान आहे असे म्हणण्यांत मुष्ट भेद हा दर्शिल्या गतो का, मनुष्य एहीत गोष्टीपासून अनुमान करू शकतो पण इतर प्राणी तसे करू शकत नाहीत. तथापि सूक्ष्म निरीक्षणवरून, इतर प्राण्यांमधी अनुमाने काढता येतात असे दिसते उच्च दर्जाचे मानवेतर प्राणी व अगदी रालचला वजीरील मानवशक्ती मानवे इतके शक्ति आहे की, कियेक मानवशास्त्र याची बुद्धि एकाच प्रकारची असून प्रमाण मात्र कमजास्त असते असे म्हणतात. परंतु मानवी अनुमान व प्राणी अनुमान यांच्या

महत्त्वाचा भेद आहे. मानवी अनुमानांत आत्मज्ञान असते, प्राणी अनुमानांत ते नसते. काही पक्षी स्वप्न पडतात हे खरे; तथापि मानवेतर प्राण्याच्या मनांत कल्पनाचित्रे येले शकतात याबद्दल पुरावा उपलब्ध नाही.

'बुद्धि' हा शब्द संज्ञित अर्था वापरला जातो. बुद्धि ही इंद्रियज्ञान, खेदना, भावना, इत्या यांच्या व्यतिरिक्त असलेली शक्ति असून तीमुळे मूलसत्य अंतःस्फूर्तीने समजतात. अनुभवप्रमाणशादी या शक्तीचे अस्तित्व कबूल करीत नाहीत. सर्व गोष्टींचे कारण ही मूलसत्येच होत. काढण्यात बुद्धि ही बौद्धिक विचार सर्वत्रापा तत्वाच्या योगाने एक करणारी संयोगकारक शक्ति आहे ज्या शक्तीमुळे अनुभवपूर्व तर्क समजतात, नीस काढ 'शुद्ध बुद्धि' असे म्हणतात. ही शक्ति विशिष्ट गोष्टी करण्यास लागणाऱ्या 'व्यावहारिक बुद्धि'हून भिन्न आहे

अरिस्टॉटलच्या वेळेपासून तर्कशास्त्रात निगम व आगम असे बुद्धीचे दोन भेद करण्यात आले निगम तर्क म्हणजे सामान्य तत्वापासून विशिष्ट सिद्धांत व आगम म्हणजे विशिष्ट सिद्धांतापासून सर्वसामान्य तत्वे काढणे होय धर्मशास्त्रात धर्मा व बुद्धि यात भेद केला जातो व बुद्धि धार्मिक सत्याचे स्वरूपकरण देते अथवा संशोधन करते. धर्मशास्त्राची मूल दैवी सत्य बुद्धिरूप नाहीत. ती धर्माचा विषय आहेत असा त्रिस्त्री लोकांचा समज आहे.

बुद्धिप्रामाण्यवाद-मानवी, बुद्धि हीच सर्व ज्ञानाचे प्रमाण व उगमस्थान आहे असे मानणारे मनुष्य साक्ष अधि-कारप्रमाणमताविषय हे मत आहे. बुद्धिप्रमाण नसलेले सर्व मते सोडून दिली पाहिजेत असे या मताने म्हणणे आहे. सर्व बुद्धीच्या धर्मात अंगझाळी बुद्धिप्रामाण्यवाद प्रचल झाला आहे. विशिष्ट अर्थात "वाचकल" ईश्वरप्रणीत तत्त्व अमान्य करणारे असा याचा अर्थ झाला आहे विचार-स्वातंत्र्य व हे मत बहुतेक एक आहे. अर्वाचीन ऐतिहासिक शोध व पुराणवस्तुशोध यांचा या मतास बराच आधार मिळाला आहे. "उत्पत्ती"मधील गोष्टी काव्यमय आहेत असे सिद्ध झाले आहे. पूर्णबुद्धिप्रामाण्यवाद व त्रिस्त्री बुद्धिप्रामाण्यवाद हे गिन आहेत. पूर्णबुद्धिप्रामाण्यवाद हा निश्चयांत गोष्टीने ज्ञान होणे शक्य नाही असे म्हणतात. सर्वज्ञानविषयक बुद्धिप्रामाण्यवादाप्रमाणे इंद्रियदत्त ज्ञाना-येला बुद्धिप्रामज्ञान वरिष्ठ आहे. या दोहोचा विरोध स्वर व साधा नाही. ही परस्परवर्तलेली असतात. 'विचार' मनांत अनुभवपूर्व असताना असे काढ जरी म्हणतात तरी त्यास अनुमत्याची आवश्यकता आहे असे तो प्रतिपादितो. धार्मिक बुद्धिप्रामाण्यवादात मनुष्याच्या आत्म्यापासून गरा धर्म होतो असे स्पष्टर म्हणतो. याचे वाचकलच्या अधिकारित्यावर टीका केली तरी ती टीका वाचकलमकारांत विषाद आणणारी नव्हती. बुद्धिप्रामाण्यवादाचा हाच अर्थ धर्म आहे असे काढ म्हणतो. या विषयावर सर्वे वाद

घातें दोघटां राहणें हें मत सुप्रसिद्ध केलें अशांचान धर्म शास्त्रज्ञ व वायव्येचे भावधार यावर याचा बराच पाणिनाम झाला

भारतीयामध्ये बुद्धिप्रामाण्यवादाचें विशेषतें ह्रीम आडूला येत नाही, तथापि बुद्धिप्रामाण्यवाद हिंदुत्वानान अशाबात नव्हता अत मान नाही आपल्या इकड चाबोक पण हा बुद्धिप्रामाण्यवाद पुरस्कर्ता होता रसग, माध, आत्म्याचें पारलौकिकते हयादिशब्दाच्या सर्व कायना गूढ आहेत त्या प्रत्यक्ष नाहीत, अतएव बुद्ध्याला पन्नाच्या नाहीत, असे चाबोकाचें मत हातें " न ह्यगो नापवगो वा निवाद्या पारलौकिक ।" तमेन " यदियच्छास्त्र लोक ददासि विनेर्गत । ह्यमाद्वयो नचायति यधुनेहसमाकुल ॥ मत्सामुद्रस्य देहस्य पुनरागमन कुत ॥" इत्यादि वचनावरून चाबोक हा रसग विचाराचा हावा असे दिसून येत भारतायामध्य चाबोक हा आत्मयिक बुद्धिप्रामाण्यवादा मानला जातो तथापि मानांसा, गत्य श्याय, इत्यादि दश नामांही प्रामाण्यवादाचें अस्तित्व आडून येतें शक्य चाबोच्या जन्मप्रमाणाय्या द्वितीयाय्याच्या प्रथमपादात ' तर्काप्रतिपादयन्नुमेयामितिचद्वयमर्थावमोक्षप्रसंग ' या म्हाबारात अर्थात देवोल बुद्धिप्रामाण्याला धोडें कार म्हत्व दिलेलें आढळून येतें

सुध—सूर्यमल्लिताल एक अतग्रह सूर्य मालमध्ये म्हाला फार जवळ असणारा असा हा ग्रह आहे त्याच्या पलीकड शुक्रादि ग्रह आहेत सुधाव सूर्यापासून मध्यम अंतर, ४०३६९००० मैल आहे. असे गॅलिलेच्या ज्योतिषगणक प्रयात सिद्ध करून दाखविलें आहे तसें सूर्याचें क्षितिजस्वरूपन (हारि-हाटल पॅरलॅक्स) १४१९ व्हिस्का इतक घेऊन सुधाचें अंतर काढून दाखविलें आहे पुढे मूळभावती ६० दिवस, २३ तास १० मिनिटें आणि ४९ सेकंद इतक्या काळात एक प्रदक्षिणा करता आणि तो आपल्या आसामावता २४ तास, ५ मिनिटें इतक्या काळात एक प्रदक्षिणा करतो सुधाची गति आदोलनासाली दिसने कारण तो सूर्यापासून सुमारे २२ अंश पुढे जातो व २२ अंश मागे येतो यास इनामम (इलायसा) असे म्हणतात या अंतरापेक्षा जास्त अंतर सूर्य व सुध यांमध्ये कधीही होऊ शकत नाही यामुळे सूर रात्री डाड्यावर कधीही दिसविण्याचा नाही तो कधी सायकळी पश्चिम क्षितिजावर, तर कधी पहाटे पूर्व क्षितिजावर दिसत सूर्य आणि पृथ्वी यांच्यामध्ये जेव्हा सूर येतो तेव्हा सुध सूर्याचा अंतर्भाग किंवा अंतर्भाग झाला असे म्हणतात जवळ सूर आणि पृथ्वी यांच्यामध्ये सूर्य येतो तेव्हा सुधसूर्याचा पश्चिम किंवा पूर्वोर्ध्व झाला असे म्हणतात

सुधसूर्याचा वाहयोन झाला असता सुध अपर्णापासून फार लांब असतो आणि अंतर्भाग झाला असता सुध आपर्णा

फारच जवळ असता सुधजवळ असता सूर्याचें विष मोंठे दिसले असतें परंतु सूर्यतपासुद्धे सा मूर्तीच दिसत नाही. सुध-विषाचा व्यास ३१६० मैल आहे त्यामध्ये पन्नाव (डॅन्मटा) पन्नाच्या पन्नाच्या ११२ पट आहे सूर्याचें वजन १०० काळा राडा भाजले तर सुधाचें फक्त २०० राडा वजन भरेल नुसत्या डोळ्यांनी सुधाकडे पाहिले असता तो चांगला दृश्य, चकचकीत व किंचित विवडवर दिसतो मोंठया दुर्बिणीने सुध पाहिला असता चंद्रप्रमाण त्याच्या कला दिसतात तो सूर्यप्रकाशानें प्रकाशित होतो

(२) एक पौराणिक व्याक हा वराच पुत्र असून वृक्षपतिपत्नी तारा हिच्या उदरी जन्मला हाता यान इतकी विवाह केला व या दांपत्याला पुरुषवत् हा सुप्रसिद्ध पुत्र झाला

सुखेन (१८११-१८९९) एक जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ कोल्गेवें शिष्टण वेऊन तो प्रथम शिक्षक व नंतर रसायन शास्त्राचा अध्यापक झाला स १८३४ त त्यान ताल्ल विषयावर लेखनप्रणालि हें आपण शोधून काढले व पुढे कळी टिल नाचच्या म्हाभावा शाध लाविला या शोधामुळे ता बराच प्रसिद्धीस आला या शोधामुळे सैद्ध्य पदार्थांचा धातुरूप पदार्थांशी होणारा भेदाग स्पष्ट होऊन रसायन शास्त्राचे एव पाऊल पुढे पडले याबराबरच लोहाच्या ह्याभ्रमरूप निपणाच्या वायूच्या घटनेकडे त्याच लक्ष बघले जर्मनीत भट्टीला दिसण जणा या लक्षितेचा अथा माग व इतरजानला अष्टयातील लक्ष्यनचा भूग फुटून जातो असे त्याने दाखविलें या शोधामुळे लोहाच्या कारणांयात फाति झाली त्याच वळत वायूचे आकारमान मोग्याच्या पद्धती प्रचारात आल्या या विषयावर सुखेन यानें एक पुस्तक लिहिलेले आहे १८४१ साला त्याने कर्मस्थ विद्युत्वाय शोधून काढले या पात्रास सूर्याचे नाव वाडू आहे या पात्राचा उपयोग त्याने विद्युत्कमान करण्याकडे करण व एका ताशीत १ पाड जल खर्च होऊन ११०११ मेघव त्याच्या प्रकाशाशक्त प्रकाश पडू शकतो असे दाखविले हा प्रकाश माग्याकारिता त्याने प्रकाशमाग्यन तयार करू शकाली ह्याचेंच नाव वाडू आहे १८५३ त त्याने विद्युत्प्रकारणाची युक्ति प्रथम काढिली व प्रथम मग धातु धातुरात काढून दाखविली व तो जळताना पडलेल्या प्रकाशाने अल्पमाना किरण असतात हें दाखविले १८५५ साला त्याने धूर न निघाती कर्मस्थ गळग्याकरता सुखेन दिव्याचा जाध 'अवला स्याच इतर शोध व काचे उज्ज्वलमानमापक यंत्र, बाष्पायनामापक यंत्र व गालग्याचा पण हें होत रगपुष्करणावर यानें फार परिश्रम केले यानें रसायनशास्त्र व ज्योतिषशास्त्र यांच्या हातात एक नवान दाख दिले या रगपुष्करणाचें व त्यान सट (कलियम) व रुपद (क्लोडियम) या धातुद्वयाचा शाध लाविला

युद्ध—युद्ध हे वास्तविक एका विशिष्ट जातीचे नांव नसून धंद्याचे वाचक नांव नाही. हा धंदा अनेक जातींचे लोक करतात. त्यात क्षत्रियापासून अंत्यज वर्गाचेहि लोक मोठ्यात सध्या 'युद्ध' या नावाने एक विशेषतः मान ओळखला जाते. त्या जातीची माहिती पुढे दिली आहे. यांची एकंदर लोकसंख्या (१९११) ४२५१४ पेक्षा हेंदराबाद संस्थानात सर्वात जास्त लोक (सु २५ हजार) आहेत. मुंबई इलाख्यातील लोकसंख्या ११७४५ हे दक्षिण हिंदुस्थानात व कर्नाटकात आहेत. या लोकांना येदूर हे तेलगू नाव आहे. ११ व्या शतकांत कर्नाटकातील युद्ध लिंगायत झाले असावेत लिंगायत युद्ध कानडां योद्धात व महाराष्ट्राच्या युद्ध मराठी यांना योद्धात हे यावृद्ध्या देखून, पक्ष इत्यादि वस्तू तयार करणात काही कारखानदार, मालगुजार, वैद्य, फॅब्रिकेटर, शास्त्रम स्तर वगैरेहि धंदे असलेले कर्त कामे आहेत. वंगण, शीव व लिंगायत असे तीन पंथ यांच्यात आहेत काही वैष्णव युद्ध ज्ञानने पालनात. निरयनैमित्तिक कार्ये प्राप्ति पुरोहितांकडून करावतात. लिंगायतांचे धार्मिक विधी संगम करतात काही लोक दोषांसहि मान देतात. युद्ध हे नांव गृध्र-वृक्षरानि वगैरेवरून पक्षपात्रे सांगण्यात येते [महाराष्ट्रीय हिंदुधर्मपरिषद-रिपोर्ट १९२० (पृ १९ व २०) आणि रिपोर्ट १९२१ (पृ ६८)] व आपली जात धुत्रिय अक्षर्यावरून पाचलाप्रमाणे हे यक्षकर्माचा पुरावा पुढे मांडतात. महाराष्ट्राच्या युद्धाच्या कुळी देवदांबवरून पक्षलेखा आहेत. उदा० मोरेकुळीचे देवक मोर, 'नागे'चे नाग, 'घोरपडे'चे घोरपड, इत्यादि. देवक कुणकेचे करतात तेलगू व इतर पुरवणां गृध्र वगैरे १०१ गोष्टी आहेत. नागपूर, चांदा, कामठी, त्रिभूज, मुंबई, पुणे, आळंदी, अश्रूरी वगैरे ठिकाणी यांची देवळे असून, काही ठिकाणी धर्मशाळा आहेत. कोलनवाळा, दक्षिणवाळा, माणूर या ठिकाणी मठ आहेत. कोलनवाळा येथे यांच्यासंबंधी देवावळी वगैरे माहिती देणारे देवक लेख आहेत.

बडोड, वाघफोंड या जाती युद्धांचा धंदा करतात. पण इतर युद्ध त्यांना आपल्या जातीनेले समजत नाहीत. या जाती आपणालेक्षा नीच आहेत असे मानतात. अंत्यज व इतर वर्गातील जे लोक युद्धांचा धंदा करतात त्यांचा व युद्ध जातींचा काही एक संबंध नाही अम्यप्रांत व पंजाब या इलाख्यातूनहि युद्धांची वस्ती अढळते. [मुंबई, सेन्सस रिपोर्ट, थी पी. विठ्ठलराव पतकोतवार यांच्या दिवगी व धा. लक्ष्मण विठ्ठल मेदार (नागपूर) यांनी पाठविलेली माहिती.]

सुलदाणा, विरहा—पंढारातील एक शिह्या. क्षेत्रफळ ३९९२ चौरस मैल या शिह्यातील मोठो नदी फडनगंगा होय; पूर्णो हो दुधरी नदी आहे पण या दोन नद्यांचे शिह्याला विशेष महत्त्व नाही. लांगार सरोवर मेहकर तालुक्यात आहे कोणतीही नाव, भरतले, चितो, लांडगे वगैरे हिर

वापडे आढळतात. चालाघाटातील तालुक्यातील हवा पाईन घाटातल्यापेक्षा मला थंड असे चालाघाटातील तालुक्यातून पाऊस फार पडतो.

या शिह्याचा इतिहास सुमंगत देता येणार नाही रोहणखेड येथे १४१७ व १५९० या दोन साली दोन लढाया झाल्या. पहिली अझादगंजशाह वहामनी (२१) यांचा सेनापति खरफ हसन बासरी आणि खानदेशचा सुलतान नासिरखान फाफची यामध्ये, व दुसरी बुहाण निजामशाह आणि अमालखान (माहदवी) यामध्ये. १७२४ साली नाऊरखर्चाळ लडाई होऊन फतेखडा पडले येथे भासखानाने मुघलीसखानावर अश मिळवून दक्षिणची गादी स्थापिली. दुसऱ्या इमण-मराठे युद्धांतही दोनतराव शिंदे व रघोजी भोंसले यांचा तळ मलकापूरला होता १८६७ साली सुलडाणा हा हस्ताने शिह्या झाला. कोणार व मेहकर या ठिकाणी दोन असु कुड हेनाडपंती देशालये आहेत. पत्तेखडे (१५८१) व रोहणखेड (१५८२) येथे जुन्या मशिदी आहेत.

शिह्याची लोकसंख्या (१९२१) ६९१४२९ यात ९ गावे व १७४ खेडी आहेत.मलकापूर, नांदूर व देऊळगांव-रागा ही मोठी गावे होत. शिह्याची आपा मराठी आहे. हा शिह्या येनक्षीप्रधान आहे. ते ७४ लोक क्षेत्री करतात. उशीर हे मुख्य पोक होय. कोणार सरोवरापासून पूर्वी माळ काडीत असत. पण आता हा धंदा कायदेशीर नाही. धंद्याप्रमाणे कक्षाकक्षधंद्याचा दडोनेहि हा शिह्या पुढारलेला नाही.मुख्य निवेन माल कापून,खाद्यपार्थे व गळित्याची धान्ये व व्यायात माल सावर, कोळसा व माळ होय. ते. ४ लोक साक्षर आहेत.

या व—हे शिह्याचे मुख्य ठिकाण जी. आय. पी. रेल्वेच्या मलकापूर स्टेशनच्या दक्षिमेत २८ मैलावर आहे. लोकसंख्या ४०००. या गावाची हवा चांगली असून चिंचे ह्दराच्या न्हाळोवाला सर्वे वन्हाडात याची हवा थंड आहे. सुलडाणा हा शब्द भिन्न-ठागा या शब्दाचा अवघट्ट असावा. या गावाचा पूर्वीचा इतिहास फारसा वाळवून नाही.

सुलंदगहर, विरहा—वैद्युतप्रांतत, मिरत विभागातील शिह्या. क्षेत्रफळ १८९९ चौरस मैल. याच्या मध्यभागी उंबवट्याचे मैदान असून, त्याच्या याजूला, दोन्ही नद्यांच्या काठी खांद नावाच्या सखल पट्टा आहेत. वंगा व यमुना यांच्याशीचाय हिंदन, सुरिया, व पुर्ववाली या दुसऱ्या नद्या ह्या शिह्यातून वहातात. ह्या शिह्याची हवा मिरत शिह्यासारखी आहे. वायिद पाऊस सरासरी २९ इंच पडतो.

इतिहास.—ह्याच्या सुलंदगहर शिह्या पोडवाच्या हस्तिनापूरच्या राजशांय मोठत असे प ते शहर मगा नदीच्या पुरावे व हून मेल्पावर, ह्या शिह्याचा राज्यकारभार वहाच्या सुभेदार वहात असे, अग्रा देवळा यांचील छोकोत प्रचलित

आहे. ह्या दंतकथेमध्ये सरयांस कितीही असो. तथापि एका शिलालेखावरून एवढे मात्र सिद्ध होतें की, पाचव्या शतकांत ह्या जिल्ह्यांत बौद्ध ब्राह्मणांची वस्ती असून येथें गुप्तघराणें राज्य करीत असे. परंतु मुसलमानांच्या आगमनापूर्वीच्या इतिहासावर फारच थोडा प्रकाश पडलेला आहे. १-१८ साली गदनीचा महंमद बरण (अद्यापिहि सुलंदशहराला कधी कधी या नांवाने संबोधितात) येथें आला त्यावेळी तेथें हरस्त नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याने आपल्या १०००० अनुयायांसह मुसलमानी धर्म स्वीकारून आपले प्राण व मालमत्ता यांचे तात्परतें संरक्षण केलें, पण त्यानंतर दोभायकडे नव्या टोळ्या येऊन राहू लागल्या, ह्या अचापीहि तेथें रहात आहेत. ११९३ साली कुतुबुद्दीनने बरणवर चाल केली, त्यावेळी दोर राजा चदसेन याने काही काळपर्यंत शौर्याने ठिकाव धरला, पण त्याच्या एका नातेवाईकाने त्याच्याशी विश्वासघात केल्यामुळे अखेर मुसलमानांनी तें शहर काबीज केलें. ह्या विश्वासघातशी मनुष्याने मुसलमानांनी धर्म स्वीकारला व त्याला बरणचें चौथरी पद मिळालें अद्यापिहि त्याच्या वंशजाकडे फर्ही अभिना चालू आहेत. सुलंदशहरामध्यें राहणाऱ्या टोळ्यांपैकी पुष्कळ टोळ्या प्रथम १४ व्या शतकात ह्या जिल्ह्यामध्ये आल्या. ह्यान वेळी मोगल लोकांच्याहि स्वाभ्या होऊं लागल्यामुळे, रोगाच्या साथी, लढाया व दुष्काळ यांच्या योगाने दोभायची स्थिति अत्यंत शोचनीय झाली होती, पण मोगलांचे राज्य कायम झाल्यावर देशांत पुष्कळ काळपर्यंत शांतता राहिली व राज्यकारभारहि सुगुनित चालला. सुलंदशहर हें दिल्लीपासून जवळ असल्यामुळे बंड करणारास येथें फारशी तयार मिळत नसे. १७०७ साली बहादुरशाहा गादीवर बसण्यापासून मोगल बादशाहांच्या न्हासाला सुरवात झाल्यावर, इतर सुपोंक प्रदेशाप्रमाणें, बरणवर संकटें येऊं लागली. पण बरण हें त्यावेळी कोइलच्या अंभित असल्यामुळे त्याचा अठराव्या शतकाचा इतिहास अलंगड जिल्ह्याच्या इतिहासापेक्षा निराळा नाही मराठ्यांच्या अंमलात सुद्धा बरण कोइलच्या ताब्यांत असे. व जेव्हा तें गांव आणि अलंगडचा किल्ला १८०३ साली ईंग्रमांनी घेतला त्यावेळी सुलंदशहर आणि आसपासचा मुल्लख यांचा जमीन बनाविलेल्या जिल्ह्यात समावेश झाला. ई. स. ४६५-६६ व दोर राजांची वंशावळ असलेला असे दोन ताम्रपट या जिल्ह्यात सापडले आहेत. असुर व सुलंद शहर येथें प्राचीन अवशेष आहेत जिल्ह्यानी लोकसंख्या (१९२१) १-६६५१९, पैकीं सैकडा ७९ हिंदू आहेत. उत्तमभागात हिंदुस्थानी व दक्षिणभागांत मज भाषा चालते. गंगायमुना यांच्या काठची खादर-जमीन सोडली असता इतर ठिकाणी नापीक व उसर जमीन आहे. मुख्य पिकें गहू, हरभरा, मका, ज्वारी व बाजरी; कापूस व ऊस यांची लागवड बरीच वाढत आहे, पण निळीची लागवड पुष्कळ कमी झालेली आहे.

अहमिदाबाद येथें चीट, शिकंदराबाद येथें मलमल, गुर्गो येथें पातोंची मोडी, जेवारा येथें फेंसाळ (पाय पुष्ण्याच्या काच्याच्या) चट्या व सुलंदशहर आणि शिकारपूर येथील लोडकी कातकाम नामी असतें सुलंदशहर तालुक्यांत भरभराटीत असलेला एक काटेचा कारखाना असून तेथें वायल्या व वाटल्या होतात. पुष्कळ ठिकाणी हातमागावर कापड विणलें जातें निर्गत माल — धान्य व कापूस असून कापड, भातचे मिनस आणि मीठ हे मुख्य आयात मिनस होत. जिन्हाच्या पश्चिम भागात दाक्षिणेकडून उत्तरेकडे ईस्ट इंडिया-रेल्वे गेलेली आहे साक्षरतेच्या बाबतीत ह्या जिल्ह्या मागासलेला असून सैकडा २.५ लोकास लिहितां वाचतां येत या जिल्ह्यांत ९ दार्याने व दणालें आहेत.

तहशील — जिल्ह्याची मध्य तहशील क्षेत्रफळ ४७७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ३३३२२०. गर्बि १ व खेडी ३७८ पूर्वेकाली नदी तहशीलांतून बहति गोंगच्या कालव्याने या भागातील शेतीला काही पाणी मिळतें, पण बरेचसे पाणी बिहिरीपासून मिळतें.

गांव — जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या सुमारे २० हजार या शहराचे पुढे नांव ' बरण ' असें होतें पण हें एका उचवट्यावर असल्यामुळे यास ल्हा-नगर किंवा सुलंदशहर म्हणू लागले. हें अहमदाबाद ' तोमर ' रानाने वसविलें, तें त्याच्या वंशजापासून दिल्लीच्या पठाण-बादशहाने घेतलें येथील राजाच्या चौथोयहल एक ताम्रपट सापडला असून काही पोवाडेहि उपलब्ध आहेत हें ब्रिटिशांच्या ताब्यात गेल्यापासून सारखें भरभराटीत येत आहे. येथे चार हायस्कुल आहेत. जिल्ह्याचे कारखानेहि बरेच आहेत.

शुद्धसुल — ह्या पक्षा पौरस्त्य देशात आढळतो याच्या अनेक जाती आहेत उदा — काळा, गंगाली, मलबारी इत्यादि. घाटावरील काळा बुलबुल पक्षी असतो त्याची चोंच लाल, कोंक्यातील बुलबुल गर्द पिंगट व पाय गर्द लाल (यवा-लाप्रवा) रंगाचे असतात शरीराचा वरचा भाग करव्या पिंगट रंगाचा असून खालचा भाग फिकट रंगाचा असतो. पंख व शेपटी पिंगट असून कोक्यावर लुगुनास तुरा असतो. दक्षिण हिंदुस्थानातील डोंगराळ भागात ह्या पक्षी मधून मधून ट्टोस पडतो विशेषतः सध्याई पर्वतात, महाबळेश्वरानजीकच्या टाण्टें यांचे वास्तव्य असतें.

सुलहर, जे. जी. (१८३७-१८९८) — एक जर्मन संस्कृत पंडित यॉर्गिजेन येथील विश्वविद्यालयात अभ्यास करून युन्हरने ' डॅन्डर ' हो पदवी संपादन केली व नंतर पॅरिस ऑक्सफोर्ड व लंडन या ठिकाणच्या प्रसंगमहालयातील संस्कृत शास्त्रत त्याने वेदग्रथाच्या हस्तलिखितांच्या नकला व शुद्ध संस्करणे तयार करण्याचे काम केलें लंडनमध्ये प्रो. मॅक्मु-हर व सुलहर यांचा परिचय झाला संस्कृत भाषेचे रॉर मर्म जाणण्याकरिता हिंदुस्थानांत आण्याचा त्याने निश्चय केला. मॅक्समुल्लरचा मित्र सर अलेक्झांडर ग्रॉट याने यास

येथील एलफिन्स्टन् कॉलेजात प्राच्य भाषांचा अध्यापक नेमलें स. १८६३ ते १८८० पर्यंत बुधहरने मुंबई सरकारच्या शिक्षणखात्यांत प्रोफसर, एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर व प्राचीन लेखसंशोधनाचा मुख्य अधिकारी या नात्याने काम केले. १८८० साली बुधहरने पेन्शन घेऊन परत आल्यावर हिंदूना येथील विश्वविद्यालयातील संस्कृत व भारताविज्ञान या विषयाच्या व्यापकाची नावा परकरली. हिंदूना हे नगर प्राच्यविद्येचे केंद्रस्थान ठर्यावे अशी बुधहरची आत्मुल्लूह इच्छा असल्यामुळे १८८६ साली तेथील विश्वविद्यालयात एक प्राच्यविद्याभवन (यानें स्थापन केले व याच्याच जोडास " हिंदूना ओरिएंटल जर्नल " नावाचें नियतकालिक सुरू केले.

हिंदुस्थानातील " आशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगाल, ' ' भंयुमान-ह-पंताव ' इत्यादि अनेक संस्थांनी त्याचा आपला सभासद केले, व हिंदुस्थान सरकारनेहि सी. आयु. ई. हा किताब व एडिबरो विश्वविद्यालयाने डॉक्टर ही पदवी समर्पण केली. बुधहरचे अगदी पहिले लेख तुलनात्मक भाषाशास्त्र व वैदिक देवतेतिहास ह्या विषयावर असून ते त्याचा शुभ प्रो. बेन्फे याच्या " ओरिएंट व ऑक्सिडेंट " नामक नियतकालिकात प्रसिद्ध होत असत तसेच लंडन दार्या असताना त्याने प्रो. मॅक्डमलरच्या " संस्कृत शास्त्रयाचा इतिहास " या ग्रंथास एक विषयसूची तयार केली डॉ. बुधहरने प्रो. किलहार्नच्या मदतीने " बंभे संस्कृत सोरीज् " या ग्रंथमालेची स्थापना केली. या मालेतील कित्येक पुस्तकांच्या संपादनाची जबाबदारी स्वतंत्रपणें डॉ. बुधहर याजवरच होती. या मालेतील पंचतंत्र, दशकुमारचरित, विक्रमांकदेवचरित इत्यादि ग्रंथांचे संशोधन त्याने स्वतःच केले आहे.

हिंदुस्थानात येताच १८६७ साली सर रेमंड बेट्ट याच्या सहकारितानें बुधहरने सुप्रसिद्ध " शायम्रेट ऑफ हिंदू लो " हा कायदेग्रंथ तयार केला त्याने आपस्तंभ धर्मग्रंथांचे प्रकाशन केले व मॅक्डमलरच्या " सेक्रेट्स ऑफ दि ईस्ट " ह्या ग्रंथमालेकरिता दुसऱ्या व १४ व्या खंडातील आपातरे केली. कॅमिग येथील एका व्याख्यानेत प्रो. मॅक्डमलर यांनी थिराहने अशी कल्पना मांडली की, वैदिक व बौद्ध शास्त्रया-सोरीज इतर सर्व संस्कृत शास्त्रया इन्डोसिथियन लोकांच्या स्थापनेत तयार झाले व मध्यनरी पाश्चात्यविकासांत एक मोठा खंड पडलेला दिसून येतो. बुधहरने एवढेच सुप्रपूर्व शिलालेखांतील अनेक साधनांसहून काव्यशास्त्रयाच्या अखंड प्रवाहाचे सातत्य सिद्ध केले व सरलेवेवटी मॅक्डमलरला याची ही मोठ मान्य करावी लागली. पुढे त्याचे मन शिलालेखांच्या सूक्ष्म अभ्यासाकडे खेचले गेले व ह्या ऐतिहासिक शिलालेखांच्या सूक्ष्म अभ्यासाचा परिणाम म्हणजेच त्याने " इंडियन अंटेकाली " या नियतकालिकांत लिहिलेले ८५ लेख होत. या शिलालेखांचा अभ्यास करण्यांत बुधहर याची दृष्टि केवळ ऐतिहासिक नमुन प्राचीन लिपि-

संशोधनविषयक होती, व या संशोधनाचे फल म्हणजे " हिंदुस्थानी ब्राह्मी लिपि " व " हिंदु प्राचीन लिपिविज्ञान " या विषयावरील बुधहरचे सर्वमान्य ग्रंथ होत.

पुराणवस्तुषेधोपनिशाद, प्राचीन लिपिशास्त्र, भाषाशास्त्र, वाङ्मय, इत्यादि हिंदुस्थानासंबंधीच्या संशोधनाच्या अनेक शाखांपैकी दरएक शाखेत बुधहरने परिश्रम केले आहेत. इ. स १८६८ मध्ये डॉ. बुधहर यांनी प्रो. जाकोबी याच्या साहाय्याने मुंबई सरकारच्या सहाय्यारून निरनिराळ्या जैन ग्रंथसंहाराची वाहणी केली व सुमारे ५०० वर संस्कृत व प्राकृत ग्रंथ जमविले इ. स १८८७ मध्ये डॉ. बुधहरनेहि जर्मन भाषेत " जैनांचा हिंदु संप्रदाय " हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला.

शास्त्रीय विषयामध्ये बुधहरने घाललेली शेवटची असल्य भर म्हणून " इंडो-इराणी संशोधनाचा ज्ञानकोश " याची रचना होय या ग्रंथाचे १ खंड तो जिवंत असतानाच तयार झाले असून त्यामध्ये त्याचा स्वतःचा " हिंदुस्थानी प्राचीन लिपिविज्ञान " या विषयावरील लेख आला.

गुशापर-हे इराणातील एक महत्त्वाचे बंदर असून इराणच्या आक्षाताच्या उत्तर किनाऱ्यावर एका लहान द्वीपकल्पावर वसलेले आहे या द्वीपकल्पाला जमिनीच्या बाजूने भिंत घालून सुरक्षित केले आहे पहिल्या सत्सामिगन राजानें तिथल्या शतकांत या ठिकाणाला 'बोक्त-जार्दोरी' असे नांव दिले होतें, त्याचें 'गुशापर' हें रूपांतर अगोरे १८ व्या शतकापर्यंत हें खेडे होतें पण नांदोरशाहानें हे बंदर आपणें दक्षिणेकडील मुख्य बंदर केले. व आरमार ठेवण्याकरितां तिथे जागा केली. १७५९ सालीं ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने बजार कोवून येथून या ठिकाणी आपणायत आली. १९ व्या शतकांत येथील वस्ती ६ हजार होती पण आता ती १५ हजार झाली आहे. फार सरकारच्या देखरेखीखाली हें बंदर पूर्वी असे, पण १८९३ सालापासून येथे इराणचा गव्हर्नर राहत असून त्याच्या अमलाखाली आखातावरील सर्व बंदरे व संस्थांनी दिली आहेत. शिपा व पोबंदी याच्या दगडानी या शहरातील घरें बांधली असल्यामुळे दुसून पहाणारास शहर सुंदर दिसतें. गावातील रस्ते बाकडे व खांद्य आहेत. उन्हाळ्यांत येथील हवा फार उष्ण व रोषट असते.

हिंदुस्थानात, जावा व अरबस्तान यांच्याशी या बंदराचा मोठ्या प्रमाणावर व्यापार चालतो. आयात मालीत कापसाचे व लोकांची कापड, साखर, चहा, कॉफी, मसाल्याचे पदार्थ हे जिनस आहेत. अपूर्, लोकर, चोडे, धान्य, रंग, तंबाखू, बगैरे जिनस निर्याद होतात. ईशान्येचे आरमारी स्कडून येथे असते. मेडिटरेन, जर्मनी, फ्रान्स, रशिया, टर्की या देशाचे बंदरे येथे रहातात. येथे १५ लक्ष पांडाचा कार्पेक व्यापार चालतो. रयातील निष्काहून अधिक ईशान्या हाती आहे. १८९६-९७ साली इराणशी युद्ध झाले असताना गुशापर ईशान्याच्या स्वाधोन झाले. ते बाही

गहिने त्यांच्या ताब्यांत होत. फार जुनी एलमाइट वसाहत येथे होती.

युसी—एक फ्रेंच सेनापति. युसीचा जन्म फ्रान्समध्ये १७१८ साली होऊन, लाय्डॉने गव्हर्नर असता तो पेंसिल्व्हे येथे आला. १७४६ साली लाय्डॉने वरोवरच तो पाकिनेरीत आला, तेव्हापासून तो इकडेच राहिला. यानंतर डब्लेच्या हाताखाली वागण्याचे त्यास अनेक प्रसंग येऊन, दोघांनी स्वराष्ट्रहिताची अनेक कृत्ये केली. मिमी किंवा कावीज करण्यात युसीने खरे शौर्य प्रगट झाले. युसीने निजामावर मोठ्या युक्तीने वजन पाडून सर्व कारभार अथवा हातात घेतला पण त्याबद्दल लोकांस वैपश्य वाटू नये म्हणून १७५१ साली त्याने मिरविली नाही, किंवा लोकांस आपले फारसे वस्त्र भांगू दिले नाही (१७५१), परंतु फ्रेंचाचा हेतु मराठ्यांनी ओळखला होता व या सुमारास मराठ्यांनी फ्रेंचांनी, गझीउद्दीनचा पक्ष घेऊन अडपळ्याह फार केला होता.

त्यानंतर युसीने मराठ्यांची सल्लोखा देऊन, व निजामालाही ते धोषण स्वीकारण्यास लाविले (१७५२). नंतर तो प्रकृतीसाठी मच्छलीपट्टणस गेला. तेव्हा नवाबाच्या दिवाणाने फ्रेंच पलटणीस रजा दिली, त्याबरोबर युसी परतला आणि त्याने नवीन दिवाण नेमून पलटणीच्या खर्चाची बखर्चण पडू नये म्हणून उत्तारसरकारांत निजामाकडून आपल्याकडे घेतला. सावनूरच्या लडाईत त्याने पेशव्यास चांगली मदत केली (१७५५). मराठे व फ्रेंच (नानासाहेब व युसी) यांनी गुप्तपणे सैन्यमत करून निजामाचे राज्य हड्ड हड्ड खालसा करण्याचा बेत केला होता परंतु निजामी दरबारातील फ्रेंचविरोधी पक्षांनी तावनूरच्या स्वारीनंतर निजामला सांगून युसीला रजा देवविली. परंतु युसीने मच्छलीपट्टण व सुरत येथून फ्रेंचांची फौज मोलाबुन तिच्या अंसार पुन्हा आपले वस्त्र निजामावर घराविले (१७५६). यानंतर युसीने ईम्राच्या पूर्वेकडील काही बघाही काबीज केल्या. इतक्यात हैद्राबाद पुन्हा त्याच्याविषय कारस्थान सुरू झाल्याने त्याने कोजिसह हैद्राबाद गाठले व ते कारस्थान विस्कळित केले. इतक्यात लालीचे निऊडोचे मोलाबणे आस्थानरून तो दक्षिणेकडे गेला (१७५८). परंतु त्या दोघांन चुरस लागून ईम्र-फ्रेंच युद्धात फ्रेंचाचा पराभव झाला (१७६०). वांदिवासाच्या लडाईत युसी ईम्राच्या हाती लागला त्यास त्यांनी पुढे सोडून दिल्यावर तो देशी परत गेला. त्याने मुसलक पैसा मिळविला होता त्यावर त्याने पुष्कळ दिवस चैन केली. नंतर तो पुन्हा हिंदुस्थानात आला (१७८१). या वेळी तो फ्रेंच सैन्याचा सेनापति होता परंतु या संपेस त्याच्या हातून विशेष पराक्रम झाले नाहीत, व तो इकडेच गेला. [मिटिश रियासत (पूर्वाश्रय)]

गृहकारण्यकोपनिषद्—हे उपनिषद् सर्वे उपनिषदांमध्ये अतिशय मोठे व महत्वाचे आहे. त्याचप्रमाणे

सर्वे उपनिषदांमध्ये हे अर्थात जुने उपनिषद् आहे असेहि खोससप्रभृति विद्वानांचे म्हणणे आहे. हे उपनिषद् मुख्यतः वैदशाखेचे आहे. मार्क्यादेन शाखेच्या सतपथ-ब्राह्मणाच्या १४ व्या कांडाच्या दोवट्याच्या ५ प्रपाठकोमर्थे हे उपनिषद् आलेले असून त्याचप्रमाणे याच ब्राह्मणाच्या काण्वशाखेच्या १० व्या कांडांतहि हे आलेले आहे. या उपनिषदाचा कर्ता अगर रचयिता हा वाचनेनेही याज्ञवल्क्य अथवा असे म्हणता येत. गृहकारण्यकाचे एकंदर तीन भाग असून या प्रत्येक भागाचे दोन अध्याय आहेत. अंतर्चनेचेरून पहिला पहिले दोन भाग पूर्वी स्वतंत्र असून नंतर एकत्र केले गेले असावेत असे मॅकडोनेल्डचे मत आहे. तिसरा भाग हा 'खिलकांड' उर्फ पुरावीवर्ग आहे. पहिल्या भागाला 'मनुकांड' अशी संज्ञा आहे यातील पहिल्या अध्यायाच्या सुरवातीस अश्वमेधयज्ञ हा विश्वाचे रूपक आहे असे कल्पून नंतर त्यातील प्रत्येक श्रंवाचा सांकेतिक अर्थ सांगितला आहे. पुढे प्राणहे आत्म्याचे चोतक बिन्दू आहे असे प्रतिपादन केले आहे त्यानंतर "आत्मा वा यमप्रज्ञासीत", "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तादात्म्यमावेत् । अहं ब्रह्मास्मि" अशा रीतीने ब्रह्म अगर आत्मा हे मूलभूत असून त्यापासून या ब्रह्मांडाची उत्पत्ती झाली आहे असे सांगितले आहे. द्वितीय अध्यायात आत्म्याचे स्वरूप तसेच त्याची इयकल्ले-पुष्ट आणि प्राण-यावा तत्त्विक विचार केला आहे. दुसऱ्या अध्यायात गार्गीयासहस्र-संवाद, कार्यकारणानेक भुतस्वरुपनिर्धारणा, मूर्तामूर्तब्रह्म-कथन व याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी संवाद इत्यादि कथामाग आहे. दुसऱ्या कांडाच्या म्हणजे याज्ञवल्क्य कांडाच्या पहिल्या अध्यायात याज्ञवल्क्याचे अध्वल, आर्तभाग, मुग्ध, उपस्त, कहील, गार्गी, उदालक, शाकल्य, इत्यादिकांशी संवाद आले असून त्यांत याज्ञवल्क्याची सरशी झालेली दारुविशी आहे. दुसऱ्या अध्यायात याज्ञवल्क्याचा व जनकाचा संवाद असून जनकाचे प्रश्न व त्यावर याज्ञवल्क्याची उत्तरे आली आहेत. त्यात आश्रुति, सुपुत्रि, स्वप्न, मुख, संसार, मोक्ष, इत्यादि आत्म्याच्या विविध स्वरूपांचे स्पष्टीकरण केलेले आहे. तसेच ज्याला ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ति होते त्याला देहान्तरप्राप्ति न होती तो ब्रह्मस्वरूपा विलीन होतो असे या अध्यायात सांगितले आहे. नंतर याज्ञवल्क्य संसाराचा त्याग करण्याची इच्छा करतो. त्यावेळी त्याच्यामध्ये व त्याच्या वायकोमर्थे-मैत्रेयी मर्थे झालेला संवाद आलेला आहे. खिलकांडाची पुष्कळ लहान लहान ब्राह्मणे असून दुसऱ्या ब्राह्मणात संसारवादाची चर्चा आली आहे.

गृहकारण्य—यांवांच्या अज्ञानवासांत हे नाव धारण करून अर्जुन विराट राज्याची कथा उत्तरा, हिला नृत्यगयान शिकविण्यास राहिला होता.

गृहकारण्य पुराण—याचा नारद किंवा नारदीय पुराण असेहि म्हणतात. प्राचीन ऋषि नारद याच्या नावाने

विष्णुमन्त्रि पंथ सांगणारे हे विशिष्टार्थीय पुराण आहे. जगदृष्टाति वगैरे ठाविक पुराण विषयाचा मुळीच निर्देश यांत नसून फक्त विष्णुमूर्तीच्या कथा, स्तोत्रे व विधी मात्र दिले आहेत. धांदे व प्रायश्चित्तां याबद्दलही मोठा भाग आहे, परंतु या पुराणातील विषयाची निर्दोश अशी एका राजाची गोष्ट दिली आहे. हात रथा राजाने आपल्या मुलीस निधी इच्छा तृप्त करण्याचे वचन दिल्यावरून त्या मुलीने यापास एक विष्णूचे लघोपगमन मोडण्यास नाही तर आपल्या मुलास घळी देण्यास सांगितले; तेव्हा राजाने प्रत्यक्ष मुलाचा बळी दिला पण व्रत मोडले नाही, त्यातच कमी पण त्यास वाटले असे दिले आहे. याशिवाय नारद-उपपुराण म्हणूनही एक आहे.

बृहस्पति—याची वैदिक माहिती नेदविया, पृ. ३३७-३३८ वर दिली आहे. पुराणातही त्याला सर्वश्रेष्ठ पुरोहित व देवगुरु या नाथाने मान आहे. धात जुभा व तारा या दोन पत्न्या होत्या. सोमने तारला पडवून जेवणावरून 'तारकामय' नावाने बुद्ध झाले बृहस्पतीला मुलांचा आगर मानतात. बृहस्पति नावाचा एक स्मृतिकार होऊन गेला.

बृहस्पति स्मृति—या स्मृतीचे महत्त्व इतर स्मृतीप्रमाणेच पण काही भिन्न कारणांमुळे-फार आहे. हात हिंदू कायद्याचे विस्तृत विवरण असून मनुस्मृतीशी तिचा फार संबंध आहे. या स्मृतीवरून पुष्कळशा प्राचीन स्मृतींचा काल ठरविण्यास फार सोपे जाते. या स्मृतीत मनुस्मृतीचा काही ठिकाणी प्रत्यक्ष तर काही ठिकाणी अप्रत्यक्ष उल्लेख केलेला असून काही विषयावर अर्थबोधक टीकाही केलेली आढळते. बृहस्पति असे प्रतिपादन करतो की, मनुविरुद्ध कोणत्याही गोष्टी टाक्या झाल्ये नयेत. स्कंदपुराणात अशी एक दंतकथा आहे की, मूळ मनुस्मृतीचे रघु, नारद, बृहस्पति आणि अंगिरस यांनी चार भाग केले. अर्थातच नारद आणि बृहस्पति यांचे आपापसातच मतभेद असले त्यामागिक आहे. काही पारिभाषिक घडत दोहोंत एकच आहेत (उदा.-दीनार १०.५) तरी पण बृहस्पति हा मनुचा पुष्कळ वावतात अनुयायी असल्यामुळे बृहस्पतिस्मृति ही नागदस्मृतीच्या पूर्वी लिहिली गेली असावी, असे अनुमान काढणे भाग पडते. कित्येक तऱ्हा या स्मृतीचा काल पडिले दारू होय असे म्हणतात. अन्यपक्षीय लोकांचे असे म्हणणे पडते की, उदाहरण बृहस्पतीचे कित्येक गोष्टी-उदाहरणार्थ श्रियांचे हफ-विचार-प्रागल्भ्य दिवून येते व एकदंतित ज्या विचारधर्माचा अवलंब केला आहे, त्यावरून नारदस्मृतीनंतरच बृहस्पतिस्मृति झाली असावी. डॉ. फॉर्जेमरच्या मते बुद्धपूर्वीय चम्परायास कायदे आणि बृहस्पतिस्मृति यांत घरेच साम्य असल्यामुळे ही स्मृति सातव्या शतकात लिहिली असावी. नारदस्मृतीप्रमाणे याद स्मृतीचे मूळकटिक नाटकातील न्यायपद्धतीशी जुळते. अशा पुष्कळ परीक्षांवरून या स्मृतीचा काळ सहाव्या शतकाच्या पुढे ठरला येत नाही.

दियाणी आणि कौजदारी कायद्यांसंबंधाने हे लिहिले झाले परंतु दान, व्रत, प्रायश्चित्त व इतर धार्मिक विधी इत्यादिकांसंबंधाने बी वचने या स्मृतीत आहेत त्याचे उल्लेख हेमाद्रोच्या चतुर्वर्गवितामागात, देवमहात्म्या स्मृतिचंद्रिकेत आणि इतर कित्येक धर्म-निबंधांत सापडतात. परंतु ही वचने फार नसून त्यातून निष्पन्न होण्याजोगीही काही नाही.

वेकन, फ्रॅन्सिस लॉर्ड (१५६१-१६२६)—सुप्रसिद्ध आंग्ल तत्त्वज्ञानी, सुप्रसिद्धी व निबंधलेखक. याचे शिक्षण केंब्रिज येथील ट्रिनिटी कॉलेजात झाले. पुढे त्याने वकिलीची अभ्यास केली. कॉलेजात अध्यापकापसून व त्याला तत्त्वज्ञानाची फार आवड असे. अॅरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाचा त्याने खोल अभ्यास केल्यावरून त्याचे तत्त्वज्ञान सदांप आहे असा त्याचा मद्द झाला होता. त्यामुळे त्याच्या मनात आपली स्वतःची पद्धति मांडण्याचे विचार होते त्याप्रमाणे १५८२ साली त्याने 'टॅपारिस पाट्रेस मेकॅनोमुस' हा छोटासा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. १५८४-९७ पर्यंत निरनिराळ्या भागातर्फे तो पार्लेमेंटमध्ये निवडून आला. मेरी किंग ऑफ स्कॉट्लंडला देहात शिक्षा देण्याच्या प्रश्नावरील वादविवादात याने प्रामुख्याने भाग घेतला होता. पुढे त्याने अनेक अधिकाराच्या जागावर काम केले. १५९७ साली त्याने आपल्या निबंधाच्या पहिल्या भाग प्रसिद्ध केला. १६०१ साली त्याचा भिन्न एसेक्स याच्यावर खटला झाला असतांना, भिन्नत्वाचे नाते विसरून त्याने त्याला शिक्षा टोडवली. १६०५ साली 'अॅडव्हान्सेमेंट ऑफ लॉगि' हा महत्त्वाचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. १६०७ साली त्याला सॉलिसिटर जनरलची जागा मिळाली. १६०९ साली त्याने 'विगडम ऑफ दि एन्शंट्स' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. १६१३ साली तो अॅटॉर्नी जनरल झाला. पुढे अनुक्रमे त्याला खोंडे कोपर, खोंडे चेम्बेलेर, इन्शुरेन्स सेंट आरक्न्स इत्यादि अनेक मानमरातब मिळाले. १६२० साली त्याला 'नोइस ऑर्गेनुस' हा अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ बाहेर पडला. पुढे त्याच्यावर लोचलचपतीचा आरोप साबित होऊन त्याला पार्लेमेंटमधून हाकलण्यात आले. त्यानंतर त्याने आपल्या अवलंबत्या विषयांचे अध्ययन कारणांत वेळ घालविला. १६२२ साली त्याने 'हेनरी दि सेवन्थ' व 'इन्शान्शुरेन्स' हे ग्रंथ लिहिले. १६२३ साली 'हिस्टरी ऑफ लाइफ अँड देथ', 'डे आर्गमेंट्स सायंटोरोम' (अॅडव्हान्सेमेंट ऑफ लॉगिचे लॅटिन भाषांतर) व निबंधांचे सुधारून वाढविलेली आवृत्ति प्रसिद्ध केली. त्याचा पिल्लू सिस्डोरोस हा ग्रंथ त्याच्या मरणा-मुळे अपूर्ण राहिला. येकवर्षी बुद्धिमत्ता फार दाढी होती; त्याचप्रमाणे त्याची संशोधक बुद्धिहि अत्यंत तीव्र होती; त्याचे निबंध म्हणजे व्यवहारज्ञानाची रागाच असून त्यांनी भाषा अत्यंत सुंदर पण सुन्नमय आहे. 'इंक्विट्यू' (आगमन) तत्त्वज्ञानपद्धतीचा त्याला जनक मानण्यात येतो. त्याचे खासगी वर्तन मात्र अतिशय गर्भीय होते.

बेगुन—राजपुताना, उदेंदूर संस्थानांतील बेगुन इस्टेटांचे मुख्य शहर; उदेंदूर शहराच्या ईशान्येस सरासरी ९० मैलांवर हे आहे. येथे एक उत्कृष्ट राजवाडा व मजबूत किल्ला आहे. हे शहर व १३० खेडी उगा इस्टेडीमचे आहेत ती मेवाडच्या एका पहिल्या प्रतीच्या सरदाराची असून, तोस रावत सर्वांचे म्हणतात. उत्पन्न सरासरी ४८००० रु. आहे, व ५२०० रु. दरवारास खंडणी देण्यांत येते. बेगुनचे रावत सिसोदिया राजपुतांच्या चौडावळ शाखेचे होत. परंतु यात मेवाळ म्हणून एक खेडें आहे, त्याला पूर्वी महानाल असे म्हणत; तेथे एक मठ व शिवाचे देऊळ आहे; त्यावरील खोदलेल्या लेखावरून ते ११६८ साली प्रसिद्ध पृथ्वीराज चव्हाणाच्या सुहावदेवी उर्फ रुचिराणाने बांधले असावे असे दिसते.

बेगुलराई—बिहार-ओरिसा, मोगोर जिल्ह्यांतील वायव्येकडील पोतबेभाग. क्षेत्रफळ ७५१ चौरस मैल. सन १९११ मध्ये लोकसंख्या ६५१०६५ होती. यांत ७२० खेडी असून शहर एकही नाही; मुख्य ठिकाण बेगुलराई आहे. यामधील वस्ती फार दाट आहे. म्हणजे प्रत्येक चौरस मैलास ८५७ लोक पडतात. यांत तिहुतपासून सुरुसालेली पुळगाची सुपीक जमीन आहे. निळीची लागवड चालू आहे, परंतु हा धंदा मंदावत आहे.

बेचुआनालैंड—ब्रिटिश दक्षिण आफ्रिकेतील (केप कॉलनी) हा देश सावेशी नदीच्या उत्तरेकडील उंचवट्यावर आहे. राजकारणाकरिता ब्रिटिश बेचुआनालैंड (केप ऑफ गुडहोपमधील) व सरक्षित बेचुआनालैंड असे याचे दोन भाग केले आहेत. पहिल्याचे क्षेत्रफळ ५१२४ चौरस मैल असून १९२१ साली लोकसंख्या ११९१११ होती. दुसऱ्याचे क्षेत्रफळ २७५००० चौरस मैल असून १९२१ साली लोकसंख्या १५२१८३ होती. केपकॉलनीच्या प्रीक्वालैंड नांवाच्या पश्चिम प्रांताचा यांतच समावेश होतो. येथील महत्त्वाच्या जाती म्हणजे बर्मगवदे (३१०००), बखानला (११०००), बक्वेना (१३०००), बंग व केरवे (१८०००) इत्यादि.

येथे जंगल फार थोडे आहेत. पश्चिमेकडील भागात कलहारी नांवाचा ओसाड प्रदेश आहे. उत्तरेकडील दलदलींच्या जमिनी मोठमोठी खाऱ्या पाण्याची डबडी आहेत. मोसोपो व क्रामन नद्या दक्षिणेकडील भागांत आहेत. नदीतीरावरील खालच्या बाजूची खोरी व दलदलींच्या जमिनी वगळ्यवर येथील हवा आरोग्यदायक आहे. पश्चिमेकडील भागात १० इंच पाऊस व पूर्वेकडील भागात २९ इंच पाऊस पडतो. निरनिराळ्या जातीचे रेंतोचे दगड येथे सांपडतात. मेफकिंग, ब्र्यायर्न, टॉमस, टायगरवूड, अपिगटन, क्रामन, गेबरोन्स, सेरोबे ही मुख्य शहरे यांत आहेत.

टाटी जिल्ह्यांत सोन्याच्या खाणी आहेत. मॅटोबी येथील इफ्टिकमय खडकांत सोने लागते. ब्र्यायर्नजवळ हिरे सांपडतात. पेलरजजवळ कोळशाच्या खाणी आहेत. फंडिस-टाऊनजवळ अशुद्ध तांबे सांपडते. पूर्वी हे शाहजगाच्या

पंखाच्या व हस्तिदंती सामानाच्या व्यापाराकरिता प्रसिद्ध होते. युरोपीय मालवा मोबदला म्हणून, गुरे, कातडी, सरपण वगैरे येथून परदेशांत रवाना होते. केपकॉलनीपासून उत्तर बेचुआनालैंडपर्यंत सुवेगवा कालवा हा मुख्य रस्दारांना रस्ता आहे. केपटाऊनपासून गिन्जुरिया धबधब्यापर्यंत जाणारी रेल्वे ह्या देशातून जाते. कन्हारी मैदानातून जाणाऱ्या सडकांनी यस्ट्रेट म्हणतात.

राज्य पद्धति.—सरक्षित बेचुआनालैंड रेसिडेंट कमिशनरच्या ताब्यांत असून तो हायक्रिमेशनरला जबाबदार असतो. येथील १९२०-२१ सालचा वसूल ९९९९६ पौंड असून खर्च ८९५७४ पौंड होता.

इतिहास.—१८ व्या शतकाच्या शेवटी युरोपीय लोक येथे आले. सर जॉन डूटर व विल्हम सोमरविले हे गुरे विक्री घेण्याकरिता येथे आले होते. डॅनन धर्मप्रसारक मंडळाने १८०३ साली प्रीक्वालैंडमध्ये व १८१८ साली खुद बेचुआनालैंडमध्ये संस्था स्थापिल्या. मेटेवन राष्ट्राचा प्रत्येकपक्ष मॉसिली केट्स याने बेचुआनालैंडचा बराच भाग जमीनदोस्त केला. डॅनन धर्मप्रसारक संस्थेचा गुमास्ता म्हणून १८२१ साली रॉबर्ट मॉफेट हा क्रामन येथे आला १८६४ साली कालेमाचने टाटी जिल्ह्यांत सोन्याचा शोध लागला तेव्हा नदीच्या करारमाग्याप्रमाणे इंग्लिशांनी ट्रान्सवालचे स्वातंत्र्य कपूळ केले. यावेळेन बोअर लोकांनी बेचुआनालैंडवर स्वाधीन करून कोलोबेय लुटले. १८५८ साली बोअर लोकांनी धर्मप्रसारकांना उत्तरेकडे जाण्यास बंदी केली. केपकॉलनीचा सुभेदार सर जॉन मे याने हा मनःसुद्ध करवयास लाविला १८६५ साली बोअरलिंगपासून कर घेण्याकरिता केलेले प्रयत्न मॉडिशओचा भाऊ, मॉलेम याने हाणून पाडल्यामुळे बोअर लोकांनी बोअरलिंग देशाला आपल्या प्रजासत्ताक मुलुखांत घेण्याकरिता पुष्कळ प्रयत्न केले, परंतु रयात त्यांना यश आले नाही. नातालचा लेफ्टनंट गव्हर्नर आर. व्हॅन्सुकीट याने मॉडिशओचा मुलुख ट्रान्सवालपासून अलग केला. याला बोअर लोकांनी फार त्रास दिला. मॉडिशओच्या विनंतीवरून व त्याच्या पत्रावरून ब्रिटिशानी १८७८ साली हे कावोज करून येथे लष्करी फौज ठेवली. फौज काढल्यानंतर येथे पुन्हा अंदाधुंदी सुरू झाली. बोअर लोकांनी स्ट्रीलांड व गोथन येथे प्रजासत्ताक राज्य स्थापिले. दक्षिणार्द्र शहर वसवून ते राजधानीचे ठिकाण केले. नेतर शास्त्रेज्ञा तहान्वये बोअर सरकारास मुल्य सत्ता मिळाली. लॉर्ड डर्बिंग ट्रान्सवालचा सरहद्द कायम ठरवण्याकरिता केलेल्या करारानुमाला न जुमानता बोअर लोक स्ट्रीलांड व गोथन येथे राहू लागले. रेव्हर्ड ऑन गंकरुझीला बंदोबस्त करण्याकरिता येथे पाठविले, परंतु बोअर लोकांपुढे त्याची बाळ न शिरल्यामुळे त्याच्या जाग्यां सेसिल-होड्सची नेमणूक करण्यांत आली. याने समेट करण्याचा प्रयत्न केला, पण रयात याला

यस आले नाही. कमांडर पी. बी. जवर साहेबाने मॉंटगिओ-वर हल्ला करून वेचुनाला हल्ला द्यासह्यालचे संरक्षित केले वारनसाहेबाने स्ट्रालॅंड व मोथन येथील प्रजासत्ताक राज्य मोठे व हे राष्ट्र ब्रिटिश राज्यास जोडले १८९१ साली दक्षिण आफ्रिकानकातसधात या शहराचा समावेश झाला १८९५ साली ब्रिटिश वेचुना नॉल्ड केप कॉलनीशी जोडले गेले व संरक्षित वेचुना नॉल्ड ब्रिटिश दक्षिण आफ्रिका संघाच्या ताब्यात आसावे असे ठरले यातील सध्यानिक धोरणाचा लोकांवर स्वतंत्रपणे राज्य करतात मात्र ते इंग्लंडच्या राज्याचे मांडलिक सध्याने जाऊन रेसिडेंट कमिशनरला जबाबदार असतात

वेचुना-आफ्रिकेतील वाद-नीची लोकांच्या एका शाखेला वेचुना असे म्हणतात ते वेचुना नॉल्ड, बासुलेल, ऑरेंज-रिव्हर कॉलनी व ट्रांसवालच्या उत्तरभागातील व पश्चिम-भागातील निरक्षर यानुन राहतात त्यांचे वेचुना व बासुलेले असे दोन भाग आहेत वेचुना लोकांची सरासरी उंची ५ फूट ६ इंच आहे. त्यांचा भाषा नासुड असून रंग तांबूस पिंगट असतो त्यांच्यातील प्रत्येक जात एका देवक प्राण्याला पूज्य मानते म्हणतारे व रीती मुले यांना ठार मारण्याची अमानुष चाल त्या लोकांत होती पुरुष व स्त्रिया कातळांशी व घरे बापरतात बायका कोप्यासारखे कसे काढतात, मात्र टाळवर कसे राखून ते रुग्णांनी भुजित कातात वेचुना लोक विरोध करून क्रिपेकमी, शिल्लकमी आहेत मिशनरी लोकांच्या प्रयत्नांमुळे पुष्कळ लोक ख्रिस्ती झालेले आहेत. कोठे कोठे लोक नरमासभक्षकहि आहेत हे लोक वेचुना भाषा बोलतात.

वेचुना हा, ता लु का.—मद्रास, कृष्णा नद्यातील एक लालुका हा कृष्णा नदीच्या बाजूला तोंडावर बसलेला असून याचे क्षेत्रफळ २२६ चौरस मैल आहे लोकसंख्या (१९११) १५९८०९. यात १०० खेडी असून वेचुना हा मुख्य शहर आहे उत्तर घुमारे ४ लाख व आहे.

गा व —गायतम गॅ स्टेट रेवे आणि मद्रास स र रेवे यांनी हे जव्हान आहे लोकसंख्या (१९२१) ४४९५९ गांव कृष्णादीवी अमुन भंतर्देशीय गणपट मोठा आहे. या ठिकाणी पीटलेर्णा व बरीव हिंदू देवालय पहाण्यासारखा आहेत. बरेच चिन व ग्रेस आणि तांदळाच्या गिरण्या आहेत

बेसोर—खरा बेसोर हा दगड काही प्राण्यांच्या शरीरांत, विशेषतः इराणी रानवकण्याच्या शरीरांत सापडतो बेसोर हा शब्द मुळ 'बसहर' या शब्दावरून प्रथम इंग्लिश व हेमजीतून मराठीत आला आहे वकरा, उट, मासा अथवा छाप यापैकी ज्याच्या शरीरांत सापडला असेल त्याप्रमाणे बेसोर हा शब्द भिरनिशब्दाच्या प्रकाशा असतो सर्वोपच्या शरीरांत सापडलेल्या पदार्थाच्या वर्णमाने म्हणतात हाडांपासून इतरेम बेसोरहि तयार होत असल्याचे काही खेखे-नीमि मिहिले आहे दाब व गोवळबाई ही ठिकाणे बेसोर-

करिता प्रसिद्ध आहेत खरा पौरस्य बेसोर अंदाकृति व अकांडपक्षा लहान असतो त्याचे चापाग गुठगुठीत व चकचकीत असून तो पुष्कळ थरांचा बनलेला असतो आल्फिड सारखा हिरवा रंग सर्वांत उत्तम समजतात. त्याला चव नसते, परंतु विशिष्ट प्रकारचा वास असतो तो चाकूने सहज कापला जातो, व निमेवर अथवा दुसऱ्या ओलसर जमी ठेवल्यास चिस्टून बसतो व सर्व ओलावा आकर्षण करून घेतो त्याच्या अंगां विप उतरण्याचा धर्म आहे अशी धम-जुत होण्याचे कारण हेच असते

बॅटिक, लॉर्ड विल्ह्याम (१७७४-१८३९)—हिंदुस्थानाचा एक गव्हर्नर-जनरल पोर्टलंडच्या तिसऱ्या ड्यूकचा हा दुसरा मुलगा लष्करात प्रवेश केल्यानंतर, चढत चढत तो लेफ्टनंट कर्नलच्या हुद्यापर्यंत गेला मॅरनेच्या लढाईी तो हजर होता पुढे तो मद्रासचा गव्हर्नर म्हणून नेमला गेला परंतु १८०७ साली बेसोरचे बंड झाल्यामुळे मद्रासच्या गव्हर्नरच्या जागेवरून त्यास कमी करण्यात आले अमेस्टर्ड विलायत परत गेल्यानंतर हिंदुस्थानच्या ग न च्या जागी बॅटिकची नेमणूक करण्यात आली १८२७ पासून १८३५ पर्यंत तो या हुद्यावर होता

बॅटिक हा हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल असताना, हिंदुस्थानात त्याने अनेक उपयुक्त नव्या सुधारणा घडवून आणल्या त्यापैकी मुख्य अशा —(१) सती जाण्यास त्याने बंदी करून, ती चाल हळू हळू बंद पाडली (२) ठग लोकांचा पुरा बंदीबध्द करून, अनेक ठग लोकांस एकटून ठार मारिले ज्यांनी आपले अपराध कबूल केले, त्यास क्षमा करून वेतो-आती देऊन बॅटिकने उद्योगास लाविले (३) हिंदुस्थानातील प्रवेश पाश्चात्य सध्याने शिक्षण देऊन तिला विद्या-संगम करणाऱ्या बॅटिकने निश्चय केला हिंदुस्थानातील प्रजेस अज्ञानी व अंधाणी ठेवून त्यांच्यावर राज्य करण्यापेक्षा प्रजेला उत्तम शिक्षण देऊन सुसंस्कृत करावे, म्हणजे त्यांच्यावर राज्य करणे सुजग होईल असे बॅटिकने मत होते मेकॉलेप्रभृतींनी हि हिंदुस्थानातील लोकांस पाश्चात्य पद्धतीचे शिक्षण देणेच अधिक योग्य असे आपल मत दर्शविले याला अनुसरून, इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या अनेक शाळा ठिकठिकाणी उपस्थापित आल्या (४) हिंदुस्थानातील लोकांस बॅटिकने महत्त्वाच्या व उच्च नोकऱ्या देण्याचा उपक्रम सुरू केला (५) सध्या-रातील नोकरांचा मत्ता कमी केला (६) अकू विवेक्याचे यरदाने देण्याचा कायदा केला (७) कलकत्त्यात स १८१५ त वेधक्रीडा एक नवीन पाठशाळा स्थापून, तीत पाश्चात्य पद्धतीवर काप्रक्रियेचे व केरडीचे शिक्षण देण्याचा उपक्रम केला (८) काचार व कृपेप्राप्त ही राज्ये खालसा वरून बॅटिकने ती ब्रिटिश राज्यास जोडली

बेट्टिसा, इ स्टेट—मंगल, नंपरण भिःस्थानील या नावाच्या पोर्टबिग गांतील एक मोठी इस्टेट. क्षेत्रफळ १८२४ चौरस मैल ही १७ व्या शतकात राजा

उमसेनोसिंग या गोवाच्या शूर पुण्याने मिळविला १७६५ साली राणा जुगलकिशोरसिंग यांनी इमराच्याविषय बड केले इमरानांना याचा पराजय करून इस्टेट आपल्या ताब्यात घेतले, परंतु इमर सोंपली सारा बन्स काण्याचे सवे प्रयत्न फसलेले पाहून १७७१ साली जुगलकिशोरसिंग नास परत बोलावा, मासावा व सिमराओन हे पराग्ये त्यास दिने वाकी रा भाग राण्याचा चुलतमाशक दिले १८२० साल पासून गाना महाराजा बहादुर ही पदवी दिली इमर-संकाराला ५ सप्त रुपये या इस्टीपासून मिळतात सारा व कर यांचे उत्पन्न १८ सप्त रुपये आहे

गा व — ह्याच गोवाच्या पोर्तुगीजागाचे हे गाव मुख्य ठिकाण आहे लोकसंख्या (१९११) २५७९३ हे गाव वेदिशा राज्याच्या राजधानीचे गाव असून यात महाराजाचा सुंदर व भव्य राजवाडा आहे याशिवाय गावात मामुळी कचे या आहेत

येडन — यहासो फूट उंचीच्या डोंडरीर बसलेले अमंनीचे येडनवसतानीत एक डोंडरीर आरोग्यकारक स्थळ ६ व १९१९ मध्ये येथील रहिवाशांनी सख्या १५८४ होती परंतु दरवर्षी ७०००० वेशी जात लाऊ, जगाच्या सर्व भागातून या ठिकाणी काही दिवस रहायसाठी येतात १८७० च्या युद्धापावेतो येथे फेब्रुवारीचा फार मरणा होत परंतु अलाकडे येथे अमेरिकन राशियन, व इंग्लिश लोकांची सटपा बरीच वाढली आहे येथे ऊन पाण्याचे २९ मी. आहेत त्यांचे उत्पन्न १९५१ पासून १९५१ अशापयंत असते या पाण्याने दाण्डाळीन सधियात, वातरक पक्षपात मजगतातुपया, सुतश्रम मूयाऊ, इत्यादि विचार बरे होतात

प्राचीन काळां रोमन लोकास येथील स प्राग्वह न दितो होता अस दिसते येथे असलकडा एका शिलसुवावरून असे अनुमान काढतात की हे शहर हॅड्रियन यादराहाने ९३दिले अर्थाचे १८४० साली नया किल्लाखाली रोमन लोकांच्या बागानिमगूनगृहाचे काही अवशेष साप दले ' सीस बर्पाच्या ' युद्धात या साहराचे फार लुकसान झाले फेब्रुवारी प्रथम याला १६४३ साली लुजें, व नंतर १८८९ साली आलून टाकले परंतु पुढे १९ व्या शतकाच्या आरमापासून सरकारच्या नगरपाली याचा बरीच वड झाली आहे

येडफर्ड — इलड, एक बरी हेलडनपासून ५० मैलावर आहे लाकटरया (१९२१) ४०२४० सहांगा एव पडेंच्या वेळवी एक व्याकरणशाळा येथे आहे व १९२५ पासून येथून पॅलेमेटला समासद शतात ज्ञान बवियनवी हा जन्मभूमी आहे

वेथेल (हिंदू-देवघर) — याचा पूर्वी लुज म्हणत हे पॅलेस्टाईनमधल प्राचीन शहर आहे हे जहशलेमच्या उत्तरेस ११ मैलावर आहे प्राचीन काळापासून हे पवित्र

ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे जेरोसोमच्या अमलाखाली उत्तर राज्य वेगळे झाल्यावर वेथेल हे राजधानीचे शहर व राष्ट्रीय पवित्र स्थान झाले जेरोसोमपासून जुडावा राजा अबिमा यांनी बरेल मिळून येथे दिवशी शाकापयंत याची सारणी भरमण्ट झाले साधन या गोशाला वेदिन म्हणतात ह्याची लोकसंख्या २००० आहे

वेथेडेहम — हे लंडन शहर पॅलेस्टाईनमध्य आहे डेविड व गॉन यांचे रहाणचे ठिकाण येथे होते तेथे येझू क्रिस्ताचा जन्म झाला (मॅथ्यू व ल्यूक) क्रिस्त जन्मगुहा खोरीकरून इतर म्हणजे मॅगीची वेदी, यूसीयसचे यडगे जेरोसोमने उपा ठिकाणी बायबलचे भाषांतर केले ती गुहा, बगेर ठिकाण असून दाखविण्यात येतात येथे बरेच मठ व शाळा आहेत

वेदर, निरुहा — निहामच्या राज्यात गुलबर्गा विभागात हा एक निरुहा आहे क्षेत्रफळ ४१९८ चौस मैल यांतात प्रदा बहुतेक सपाट आहे माभरा ही या निरुहातील मुख्य नदी होय या निरुहातील हरा निरीगा आहे इतिहास — महुनद गुलबर्गाचा कळा गालून याचा इतिहास उपलब्ध आहे १३४७ साली गुलबर्गाच्या पहिल्या बादशाहा राजाने वेदर घेतले १४३० साली अहमदशाह बली बहामनी यांनी येथील शिल पाहून वेदरगाव बगविल बहामनी राज्याचा भाग झालावर, हा भाग वेदरचा बरीदशाही कडे हा (१४९२-१५९९) पुढे हा निरुहा निहापूर कडकडे होता १६२४ साली हे शहर निहामशाहीच्या मलिकट्याने लुजले याचा काही भाग निहापूरकडकडे १६५९ पर्यंत होता निहामचे राज्य स्थापन झाल्यावर १८ व्या शतकाच्या आरंभी ह्या मुजुखाचा त्या राज्यात समावेश झाला

या निहात प्राचीन काळाच्या वैभवाची साक्ष पटविणा या पुष्कळ इमारती व लेणी आहेत वेदरचा निहा असून पागल्या निवीनी आहे या किल्लावर पुष्कळ तोफा आहेत व त्याणी येथे पुष्कळ प्राचीन काळाच्या इमारतीचे अवशेष दृष्टीस पडतात व त्याणी ही चालुक्य राजांची राजघ नी होय या खोरीन नित्रग, करुस नारायणपूर, साकोल सिरुल, सातापूर, व विवरय या खेडेगावां जुन्या इमारतीचे अवशेष आहेत लेकटरया (१९११) ८८९१२० या निहानीत जर्मन फर शुर्गीक आहे गेहू व सगजिरे हे खनिज पदार्थ येथे सापडतात येथे एक विंगेफ प्रकारचे दगड सापडतात त्यांचा घरे बांधण्याच्या कामी उपयोग होतो वेदरची आधी फार प्रसिद्धा आहे यावर पूर्वी नलीकाम फार उत्तम करीत असत आडी वरण्याच्या धातूत तांबे, शिसे, जस्त, कथिल हे धातू असत पूर्वी येथे आहेभरडे कापड, साठ्या तपूर होत ते काम अलाकडे बड पडत चालले आहे येथे काबळी तयार होतात निर्मल माल मोठ्या बगेर पा येथे, कापूस मळितीची धान्य मंडरे, तबावू गुळ,

वगैरे असून आयात माल लोखंडा भांडी, मीठ, खारावलेले मासे, अणू, रपे, सोने तांबे, पितळ, साखर, लोखंड राखेल, रेशम, हा आदि व्यापाराचे मुद्रण गांव वेदर होय. वेदर जिल्ह्यामधून आपगाडी या फाट्या गेल्या नाही. या जिल्ह्यात साक्षरतेचे प्रमाण १.९ आहे

ता लु का—खेनकळ ६२० चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) १२,०४६१. मुख्य गावे वेदर व कोदोर. येडी १०१ पैकी ८९ जहागिरी आहेत. या तालुक्यातून मावरा नदी गेली आहे.

या व—वेदर जिल्ह्याचे मुख्य गाव असून लोकसंख्या (१९११) १२६८४ वर्गाकडच्या काकतीय राजाने महादेवाचे देऊळ बांधिले व त्यासोबती १३ व्या शतकात वस्ती होण्यास सुरुवात झाली १३२१ साली मद्रास तुरुक्यान हे पेतले १३४७ साली हे बहामनी राजांना मोठे लगने. अहमदशाहवर्षाने किल्ला बांधून सध्याचे शहर वसाविले. व १४३० साला बहामनी राज्याची राजधानी येथे नेली. १४९२ साली बेरादशाही स्थापन झाली १६२४ साली मलिकबेराने हे शहर लुटले १६५६ साली अंगरेयशेखाने वेदर घेतले पुढे निजामाने आपले स्वतंत्रप जाहोर करून वेदर आपल्या राज्यास जोडले येथील इमारती या गावाच्या प्राचीन वैभवाची साक्ष देतात महेराद गजान याने येथे एक मोठा मद्रेसा बांधिली तिचे अवशेष सध्या दृष्टीस पडतात येथील किल्लावर जुन्या तोंका आहेत. येथे अली-बरीद, काशामबराद या राजे लोकांची घडगो आहेत

बेदुइन—अरब लोकांच्या पोटासाठी असून बेदुइन असून म्हणतात ते उत्तर अरबस्तानातील अरब लोकांचे वंशज आहेत त्यांचा पूर्वज इस्मायल होता अशी दंतकथा आहे. प्राचीन काळा काही बेदुइन लोक उत्तर आफ्रिकेत गेले.

बेदुइन लोक पशुपालनगोवा, भटकणारे व उपड्या हवते रहणारे आहेत ते अक्षरज्ञान्य असून त्यांची स्मरणशक्तीवर बरीच भिस्त असते त्यांची लोकसंख्या १५ लक्षांपेक्षा जास्त नाही त्यांच्यामधील सर्व तडे शेखकडे निवाल्या जातात संपत्ति, उदारपणा, धैर्य, कुल इत्यादि गुणांवरून शेखची निवडणूक होते खरियातील काही लोकांखेराज सर्व बेदुइन लोक महंमदी धर्माचे आहेत, परंतु ते तो धर्म ते कडकपणे पाळून नाहीत यांच्यामध्ये बहुपत्तिवाची अथवा बहुपत्नीत्वाची चाल आढळत नाही.

बेदुइन लोक खुजल, फाळे असून त्यांचे कंस काळे व जाड आणि डोळे फाळे व लांबट असतात. माला हेच त्यांचे मुख्य शस्त्र असून माला फेकण्यात हे फार निष्णात आहेत काळज्याच्या केंवरपट्ट्याने बांधलेला व छातीवर उघडा असा सादरा पुरुष घालतात व डोक्याला हातमाल बजावपटा बांधतात शिवाय 'अरबस्तान' पट्टा

वेने, अलेक्झांडर (१८१८-१९०३)—एक स्कॉटिश तरबेवा व शिक्षणशास्त्रज्ञ. कॅलिसचे शिक्षण घेऊन ग्लासगो

युनिव्हर्सिटीत तो गृहशास्त्र व गणित या विषयांचा प्रोफेसर झाला. लंडनमधील आरोग्याच्या बोर्डात त्याला जागा मिळून तो १८४८ साली तेथे राहण्यास गेला, १८५५ साली इंग्लिश आणि बुद्धि आणि १८५९ साली विकार आणि इच्छा हे त्याचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले लंडन युनिव्हर्सिटीत दर्शनशास्त्र व नीतिशास्त्र यांचा व इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसमधील नीतिशास्त्र या विषयाचा तो दहाव्या वर्षे प्राध्यापक होता

१८६० साल पासून आवर्जून युनिव्हर्सिटीत इमर्जीत आपा व तर्कशास्त्र या विषयांचा तो दोन वर्षे प्रोफेसर होता त्या अवधीत त्याने विद्यार्थीकरणा व्याकरण, वक्तृत्व, स्वभाव-विज्ञान, मानस व नीतिशास्त्र, तर्कशास्त्र, मस्तकसाधुदिक, इत्यादि विषयांची कामे पुस्तके तयार केली; व या कामांमिनीयल एडिन्बरो युनिव्हर्सिटीतून त्याला डॉक्टरेची पदवी दिली १८७६ सालापासून त्याने 'मानस' याअर्थी नाराचे मासिकही चालविले होते.

वेने-इन्नायल—हे नाव मुंबई इलाख्यात राहणाऱ्या ज्यू लोकांना आहे. यांची वस्ती सुमारे दहा हजार आहे. या समाजातच स्वतःच्या ऐतिहासिक माहितीचे कागदपत्र नाहीत त्यांच्या हिंदुस्थानातील आगमनाची एक दंतकथा अशी आहे की, ग्रीन नदी काठी एका कुटुंबाचा जहाजातील सात पुरुष व सात बायका हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावरील मुंबई घेताच्या दक्षिणेस सुमारे तीन मैलांवर जमीनीस लागण्या त्यांच्याबरोबरच्या इतर मंडळांची प्रेरे किनाऱ्यावर लागली. पैकी पुरुषांची प्रेरे एका ठिकाणी व बायकांची दुसऱ्या ठिकाणी त्यांच्या हयात बांधवांनी पुरत ठेविली, व त्या दोन जागा नावाव नावाच्या अलीबागपासून जवळ असलेल्या एका गावी अद्यापि दाखवितेत. यात शंभर वर्षांपूर्वी एस्तेर हे नाव नमूद म्हणून, एस्तेरचे पुस्तक रचले जाण्यापूर्वी हे झाले अशी समजूत आहे घर सांगितलेल्या बाबलेकथ ज्यू लोकांची पुढे प्रजा वाढून त्यांनी कोंकणातील निरनिशकशा गावी वस्ती केली. या ठिकाणी ते मुख्यत्वे तेल-पागे चालवून तिळाचे तेल, पेंड, वगैरे मिश्रित विकण्याचा धंदा करीत. ते शनवार हा धार्मिक दिवशीचा दिवस पाळून घागे बंद ठेवीत, यावरून त्यांना 'शनवार तेला' असे म्हणत. तेलाचा धंदा त्यात येत असे याचे कारण देवळास लागणारे तेल उपाध्यायवर्षांना काढावे अशी राह होती, व वेने-इन्नायलचे पूर्वज उपाध्यायात होते असे म्हणतात. प्राचीन काळी इजिप्त, अरबस्तान, इराण वगैरे अनेक देशातील बंदरांचा मुबईजवळच्या चौर बंदराशी व्यापारी संबंध फार वर्षे होता. या बंदराचा उल्लेख चेमुल, चिमुल्ला, तिमोला (मुगलशास्त्रज्ञ टोलेमा, स १५०), चेमुला (बोड), चिमोला (चिनी) मेमूर व जैमूर (अरबी लेखक), वगैरे अनेक नावांनी प्राचीन परकीयांनी केलेला आढळतो वेने-इन्नायल लोकांचा आग्रह्या मूळ देशातील बांधवांशी चालू असलेला संबंध साक तुडला. यामुळे पुढे वेने-इन्नायल लोक आपली मूळची हिंदू

भाषाहि साक विसरले व यांचेच ने यापय मलबार किना-
न्यावर वसाहत करून राहिलेले आहेत. त्यांत काळे व गोरे
असे भेद आहेत. त्यांपैकी काळ्यांची वसाहत जुनी आहे.
होवांची भाषा मल्याळी आहे. गोम्या मल्याळींना पोवाख
परकीय आहे. तथापि रानांनी हेराळ मंगळमूखकुळ विवा-
हाची चाल घेतली आहे. बेने-इलायल ही
जात चांगली दखणी असून त्यांनी हिंदु लोकांच्या
वालीरीती व पोवाख उबलला आहे. व मराठी
हीच त्यांची मातृभाषा बनली आहे. ज्या हे जांव लावणंही ते
कमोण्याचे समजत असत; यांचे कारण सुकुलमानांच्या
सुलमापासून बचाव कारण हे असावे प्राचीन काळी इराणा-
तहि एव मो टोळी येथेच प्रताता वसाहत करून राहिली
होती तिच्यापैकीच काही इतम मुंबई किनाऱ्यावर लागले
असावे. बेने इलायल लोकांनी आपली मूळ हिंदू नावे सोडा
फेरफार करून हिंदु बनविली आहेत; उदा. बंशामिनपासून
बनामी; अनाहामपासून अशामी; व बायकोच्या नावापुढे
बाई हा शब्द लावून बनवलेली साराहबाई, मिरअम्बाई वगैरे.

अलीकडे बरेच लोक (चार हजारांहून अधिक) मुंबई
शहरीत येऊन राहिले आहेत. खेडेगांवांत तेल्याच्या धंद्या
शिवाय अलीकडे हे लोक चैनची, घुसारीकी, लघुखंड काप,
बगैरे भंडे कुताप; शहरीं वरकारी खात्री, रेहो, म्युनि-
सिपालिटी वगैरे ठिकाणी नोकऱ्या करतात, इस्तेअडिया कप-
नीच्या सेव्यांतहि शिपाईगिरीच्या नोकऱ्या करून सारश्यांनी
बरच्या हुद्यावरून चढलेले बरेच इतम आढळतात. नांची
नीतिमुत्सा चांगली असून आदर व आतिथ्य हे शुण
त्यांच्यांत विशेष आहेत. या जातीच्या बायका शिष्टाण घेऊन
शिष्टाकिणी व नर्स झालेल्या आहेत. कदा या जातीत
पुरुषशिष्टाण लोशिशुणपेशी कमी होत चालले आहे असा
बडने ऐकू येतो. बहुपत्नीत्वाची चाल वेद पद्धत चालली आहे.
माद्वोरण्या व दासुशानी हे या जातीचे मुख्य दुष्टण होत.

बेने-इलायल लोकांची जुनी प्रार्थनामंदिरे कोठे फारशा
नाहोत. सगोत जुने मंदिर कुंडई येथे असून त्यावर १७९६
हा घन छोदलेला आहे. गेल्या कांभर वर्षांत मुंबईत चार पांच
व इतर निरनिराळी आठ नऊ मंदिरे त्यांनी बांधली आहेत.
आरतभग्म, निराड, मरुसु, अंगावर येणाऱ्या देवी, बगैरे
बाबतांतील कित्येक हिंदूंचे धार्मिक विधी खेड्यांतील बेने-
इलायल लोकांनी निशेपतः बायकांनी स्वीकारले आहेत. या
जातीच्या अन्तर्गत व्यवस्थेत मुकुदम (व्यवस्थापक) व
काशी (न्यायाधीश) असे दोन अधिकारी असतात. लग्न-
विधि, औषधेदेखिक बगैरे धार्मिक कृत्ये कांती करतो. हुंता
करणे, मानिबार शुमदिन पाळणे, ज्या लोकांतले उपवास व
सण करणे, बगैरे धार्मिक बाबी आहेत सणामध्ये दारकळ-
णाचा सण, खिरीचा सण व होळीचा सण, बिर्बाचा सण,
नग्याचा सण, बगैरे मुख्य असून त्यांतील काही हिंदूंचे

सण स्वीकारलेले आहेत हे जुन्या काळी आले असल्यामुळे
हे उत्तरकालीन ग्रंथ 'सलमुद' याच महत्त्व देत नाहोत.
बाइमय. — हे लोक दोन हजार वर्षे हिंदुस्थानांत
आहेत. पण यांचे जुने वाङ्मय मुळीच नाही. साधारणपणे
स. १८४२ पूर्वीचा ग्रंथ उपलब्ध नाही. त्यानंतर १९ व्या
शतकांत बरेच म्हणजे सुमारे २०० ग्रंथ प्रसिद्ध झाले.
अलीकडील लेखका, एस्. एस्. माशगांवकर, एस्. एस्.
आठमकर, बी. एस्. आठमकर, आयू. एस्. आवागकर,
एस्. ए. गास्तेकर, ए. जे दिवेकर, बी. एस्. दिवेकर, एस्.
आयू. गालसुलकर, आयू. एस्. घोसाळकर, एस्. एस्. केहि-
मकर, बी. एम्. खालिकर, डॉ. आर. फोलेकर, एस्. एस्.
मन्नगावकर, जे. डी. पेगकर, जे. ड. रामपूरकर, इ. जे. तळ-
कर, इ. एम्. बालबडकर, बगैरे लेखक असून धर्मविधी,
गीत, चरिते, नाटक वगैरे प्रकारची पुस्तके रानांनी लिहिली
असून 'स्वदेशमित्र' हे वृत्तवृत्त, इलाहाबादम, प्राधिका
विचार बगैरे मासिके निघत असत. एव सांप्रदायिक मह-
त्वाची मोठ म्हणजे बेनेइलायल लोकांनी हिंदूतील 'कीर्तन'
हा धर्मोपदेशाचा प्रकार उबलला असून इलायल धर्मीतील
अनेक वृत्त वगैरेवर कविता/वद कीर्तने पुस्तकांनी तयार केली
आहेत. नाटककंपण्या काहीत स्वताची नाटके या समाजांनी
रंगमंजीवर आणली आहेत.

[मंदर्मग्रंथ — बे. विरसन-बेने-इलायल ऑफ बांम्बे;
एच्. एम्. केहिमकर-स्केच ऑफ दि हिस्टरी ऑफ बेने-
इलायल; जे. एस्. लॉड-जुम्न इव इंडिया अँड फार ईस्ट;
बॉम्बे गेम्स रिपोर्ट; ज्युईश इयर बुक (लेडन) १९०२;
१९०३, १९०३-१९०४]

येन्नाम, जमी (१७४६ १८३०) — एव इंग्रज तत्त्ववेत्ता
व कायदेविदित. जमीने वयाच्या वित्त्या वर्षापासूनच इति-
हातवाचन व लॅटिनभाषेच्या अभ्यासास सुरवात केली. लश्क-
र व तो ग्रीक व लॅटिनमध्ये कविता करू लागला वयाच्या
तेराव्या वर्षी मॅट्रिक व १७६३ साली बी. ए. सहा व नंतर
रयान कायद्याचा अभ्यास केला. परंतु यकिला धंद्याऐवजी
रसायनशास्त्रप्रयोग व म्यापवल्लीतील दोषाविषयक यांचे
वेन्नामचा वेळ आरंभ लगला. पुढे १७७६ साली 'राज्य-
पद्धतीवरील विबंध' प्रसिद्ध झाला. त्यांत नॅल्डस्टनने इंग्लं-
डच्या राज्यपद्धतीचा केलेल्या स्तुतीवर मार्मिक टीका होती

त्याचा कायदेरचनाशास्त्राचा तत्त्वाचा अभ्यास चांगूच
होता. बरीच वर्षे धर्म करून १७८९ मध्ये त्याने आपला
'नीति व कायदे यांची तुलना' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. काय-
द्याचा अभ्यास सुरू केल्यावर त्याला म्यापपद्धतीतील अनेक
दोषक दोष दिवू लागले. म्हणून कायदेशास्त्र व नीतिशास्त्र
अक्रम पायावर उभारण्याकरिता 'बहुतमांचे बहुतमसुल'
(प्रेटेस्ट हॅमिनेस ऑफ दि प्रेटेस्ट नेबर, हे तत्त्व त्याने स्वीका-
रिले. नीतिशास्त्रातील उपयुक्ततावादाचे हेच आद्यतन होय.

नीतिशास्त्रांपेक्षा कायदेशास्त्रावर वेण्याप्रचा भर अधिक होता. वरील तत्वानुसार प्रत्येक प्रचलित कायदा उपयुक्त आहे की नाही, असे परीक्षण त्यानें सुरू केलें. या रथाच्या कामगिरीमुळे इंग्लंडांतलं फौजदारी कायद्यांत व दिवाणी आणि फौजदारी प्रोसेसवरमध्यें हितावह फारक करण्यांत आले. वेण्यामार्चां तसें जगांतलं सर्व कायदेशास्त्रज्ञांनां मार्गदर्शक होणारी आहेत; कारण नीतिशास्त्र व राजनीतिशास्त्र या दोहोंतहि योग्य विचारपद्धति त्यानें घालून दिली आहे.

वेमेतारा—मध्यप्रान्तांत दुर्गाजिल्ह्यांत उत्तरेकडील तह-सोल १९०९ साली रागपूर व बिलासपूर जिल्ह्यांतून काढून हा भाग बनविलेला आहे. क्षेत्रफळ १५६९ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९११) सुमारे अडीच लाख होती. एकंदर ८८५ खेडों आहेत मुख्य ठिकाण वेमेतारा आहे. हे जेठे दुर्ग साहारापासून ४७ मैल आहे याचा लोकसंख्या एक हजार आहे.

यांनी सदा जमीनदान्याचाहि समावेश होतो, त्या साहसपूर लोहार, सिरहट, बरबासपूर, गंडाय, डाकुरतोळा व मारमोरी. यांचे क्षेत्रफळ ६१४ चौरस मैल असून लोकसंख्या ५८७१२ आहे जमीनदान्यापेक्षा सरासरी ३०८ चौरस मैल जंगल आहे, परंतु तेथें राखून ठेरेलेली सरकारी कुर्गेच नाहीत. पथिमेकडील जमीन सुपीक, सपाट व फाळी आहे पूर्वेकडील जमीनदान्ययोग्य व सातपुडा पर्वताच्या टोंकच्या आहेत. स १९०२-०३ मध्ये जमीन सान्याचे उत्पन्न १.९० लाख रुपये होते.

बेरड—एक जात. वस्ती मुंबई इलाखा लोकसंख्या (१९११) १८४८७१ बेळगांव, धारवाड व विजापूर या जिल्ह्यांत हे लोक आहेत. बेरड हे एका राष्ट्रजातीचे नांव आहे. हिचे लोक आपल्याला नेकमाऊ अस म्हणवितात. हे लोक मुळचे रामोशी असावे असा अंदाज आहे पुर्वजन्मच्या मते बेरड लोक जनवासी कर्दबे लोक असावे इतिहास असं सांगतो की विजयानगर पद्धत्यानंतर बेरड लोकांनी हे शहर छुटले; व पुढे हैदर अझमने त्यांनां सुसुलमान करून आपल्या सेव्यांत घेतले. निजामच्या राज्यातील शोरापूर संस्थानात त्या राष्ट्रजातीचे धर्मस्व होते असे मंडोस टेकर म्हणता. इ. स. १६८७ च्या सुमारास या लोकांचा एक पाळेगार सागर येथे राज्य करीत होता त्यावरवीं मोगलांची फौज सागर हस्तगत करून घेण्याकरितां आली. नेष्टा त्यानें आपण होऊन तो किडा मोगलाच्या स्वाधीन केला. हा पाळेगार पुढे लवकरच मरण पावला. परंतु रथाच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा पेयनाईक हा सागरजवळ असलेल्या बाकणखेड नावाच्या घळांत आऊन राहिला. तेथे त्यानें लुटलुट करून पैसा व माणसें जमाविली. व २० वर्षांच्या आतच तो इनका प्रबळ शाळा की, औरंगजेबाला शेवटी त्याच्या पारिपत्याचें हातीं घेणे भाग पडले (मंडकफ).

ब्रिटिशसत्तेच्या आरंभी या लोकांनीं बंडाळी मागविली होती परंतु १८२० साली ब्रिटिशांनीं ती मोडली. बेर व वखुयल म्हणून हे लोक अजून प्रसिद्ध आहेत. शेतकरी, मजूर व पारथा असे निरनिराळे लोक यांमध्ये आहेत या लोकांत (१) खास बेरड, (२) दुर्गारमुणी, (३) हलगे, (४) जस किंवा म्हास, (५) नेकमाऊ व (६) रामोशी असे विभाग असून एका विभागातील लोक दुसऱ्या विभागातील लोकांची रीतीबैथी व्यवहार करीत नाहोत. या लोकांत पुष्कळ गात्र अथवा वेदगू आहेत. विजापुरातील बेरडांखेरीज इतर बेरड मांठाहारा असून ते गोमास देखील खानात सुसुलमान लोक यांच्या हातचे नेवण घेत नाहोत. परंतु मुसुलमानांचे नेवण या लोकांचा चालने. दुर्गा मशि-काजून, माकत, यझमा व खंडोबा या देवतांचे हे लोक पूजा करतात. यावे उपस्थाय ज्ञानाग अवज्ञात सोळापूर-मध्ये बेरड लोक आपले सामाजिक प्रश्न जातींच्या सभेपुढे मांडतात. अपराधाबद्दल दंड व जेजण असा शिक्षा दिण्या जातात. विजापूरमधील सामाजिक प्रभावा किनाल गुरू कर-तात

बेरी—मध्यहिंदुस्थानांत मुंदलखंड एगर्सीतांल एक लहानसें सनदी संस्थान. क्षेत्रफळ सरासरी ३२ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे चार हजार. येथील जहागीरदार सुंदरे पोंवार आहेत येथील जहागिरदारांनां राव हें पदवी आहे. संस्थानांत ६ खेडी असून उत्पन्न २१ हजार रुपये आहे. बेरी हे मुख्य ठिकाण असून बटवा ते नदोच्या उत्तरीतोरवर वसले आहे.

बेरी—हा उष्णकटिबंधाच्या आसपास असणाऱ्या देशांत आढळणारा रोग पुरातन काळापासून तेथील लोकांस माहित आहे. हिंदुस्थान देशातहि हा रोग बहुतेककरून परदेशी आणारे येथारे एरुदेशीय लोकांसो, मजूर, व्यापारी यांमध्ये आढळतो हा विशेष प्रचलित मनष्यांचे स्थान त्रिपुरवृत्ता-वर १५५ व रथाच्या खाली (दक्षिणेकडे) १५५ इतक्यां टांपले असत.

म्यानसन बवेर शोभकाच्या मते या रोगाचे विशिष्ट जंतू हे कारण होय. पण इतर रोगाचे जंतू जसे प्रत्यक्ष सापडून सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून पदाती येतात तसे हे जंतू वेगळे काढून दाखविता येण अद्याप साध्य झाले नाही, परंतु हा एका गांवापासून दुसऱ्या गांवात आपोआप पसरणारा रोग आहे रोग विशेष फैलावण्यास अनुकूल परिस्थिती म्हणजे सडे हवा, उष्ण हवामान, कांदट व खिडक्यादारे कमी असलेल्या इमारती, फार्जल दाट वस्तीचां ठिकाण व अर्धपोट गरीब लोकांची वस्ती. वाईट अन्न सेवनानेहि हा रोग बळावतो. जे मुख्यतः मात खाऊ लोक आहेत व ज्यास अति पांढरा सडून स्वच्छ केलेला तांदूळ (ज्यास वाजारात पॅलिशूड राईस म्हणतात) हवा असतो त्या लोकांमध्ये हा रोग फार होतो. या सडून स्वच्छ करण्याच्या क्रियेत भुस कांडा निघून

आजून कोंडणीत व्यायटॅमिन नावाचे रस्य असते तेहि पण निघून जाते व त्यान हा रोगप्रतिबंधक गुण आहे त्याचे इतर गुणधर्म अद्याप कळले नाहीत. पण हे रस्य आत शिजवल्याने नाहीसे होत नाही. गिरणीतील रुग्णापासून ज्या पोळ्या अथवा रोटे कारतात त्यावेदि हे द्रव्य, गळ्यावरील साले, कोंडा व सुन निघून गेल्यामुळे जरी दिसण्यात शुभ दिसले तरी, मुळीच नसते. पण रथापासून रोग होत नाही. कारण गट्टे खाणारे लोक नुसताच गट्टे खात नाहीत पण मातम्याक लोक मात्र सर्वदा आतावरच निर्वाह करतात.

१५-४० वर्षे या वयान हा रोग विशेषतः होतो. व यावरील किंवा खालील वयाच्या माणसास तो बहुतेक होत नाही. बियापेक्षा पुष्पांत विशेष होतो. सर्व जातीस हा रोग झाला म्हणजे तो पुन्हा होण्याचा भयंकर असाच असतो.

लक्षण—यासारखा दुसरा होणारा रोग बेरीफेरल म्युरिटिस हा आहे पण त्याची सध्या नसते व त्या रोगाने जे दूरचे मज्जावंट विषवतान ते विषदून शिवाय फ्रेनिक आणि म्युमोगॅस्ट्रिक हे प्रति मज्जाशेचे मज्जा तंतूहि विकृत होतात.

पूर्वबिम्हास्याः—रोग्यास अशक्तपणा व आळस येऊ लागून थोडे अन्न केले भक्षन त्यास लवकर दम लागतो मन उदास होते; ह्यानचाय तापशरारतें व बधिर झाल्यासारखे वाई लागून पायातून व पोटापासून वायु अगर गोळे येताना पोटे व तोंडावर सुन येते द्वितीयावस्था सुरू झाली म्हणजे रोग्याची एकदम पायातील शक्ति नाहीशी होते व रथाच्याने चालवत नाही किंवा उभे रहावत नाही. रथचेच स्वसंज्ञानहि अल्प विकृत होतें, पावले, पाय व हातात आग होऊन शिणळा निघू लागतात. बीटाबी अन्न अति गारळता व पोटाच्या जरा दाबल्या किंवा हातांत धरल्या तरी तो दाब सहन होत नाही. पूर्वीची सुन सर्वांगावर पसरते. ह्यानचायतील अशक्तपणा वाढून अर्धोणाग्रनाणें ते बरेच लुलेहोतात. मधून मधून कारणाशिवाय दम लागतो व छात्री धरपडून गळू उडी लागते. छात्री कमी होऊ लागते. ताप बहुधा नसतो. या स्थितीत रोगी क्रियेस दिवस अगर आठवडे पडून असतो आणि नंतर तुर्गादावस्थेस आरंभ होऊन रोग्यास उतार पडत जातो. सून ग्राहीशी शाल्यावर पोटा-रीने व पायाचे स्नायु अगदीच रोडावतात. पुढे पूर्ववत प्रकृति होते खरी पण कार दिवस-म्हणजे काही महिने अगर एक वर्षाहि लागतें. सुधारणा होण्यास आरंभ मात्र नीट झाला पाहिजे. काही रोग्यांना उतार न पडतां लसणें आरंभ होऊन ह्रयक्रिया बंद पडते व मृत्यु येतो यातील मृत्युधर्तरेने प्रमाण रोगाच्या तीव्रतेच्या मानानें शक्य २-५० हि असते. मलायी लोकांमध्ये या रोगात कारक द्यावतात.

जे रोगी बरे होतात त्यास व्यायटॅमिन रस्य असलेले खालील पदार्थ आश्चर्यप्रमाणे व आतिघनीप्रमाणे खावेत.—कच्ची अगर भाजलेली पीस्ट व औषधयुक्त किंवा रथाच्या केलेल्या पोळ्या अगर रोटे अगर दूधसाखरेत ती मळून नाना

तऱ्हेचे पदार्थ करावेत, वाटाण्याचे सार, कच्ची अंडी; खाद्यपुर्वेचे मटु, यज्ञत, सूत्रपिंड हृदयस्नायु; साध्या कण-केचे पाव, वाटाणे, डाळी, वगैरे हिंदल धान्य, दूध, मासे, मांस, भाजरी, चिकित्ते, यागरोवरच राज्या आज्या, फळकळा-वळ, व लिंबाचा रस देणें हेंहि पचनास फायदेशीर आहे. स्नायूंची शक्ति व पचनशक्ति वाढव्याकरिता कुचला, अगर स्ट्रिकुनिया व लोहमिश्रित औषधें खावीत.

बेरीदशाही (बेदरची, स. १४९२-१६५६), फा सी म बे री द (१४९२-१५०४).—ब्रह्ममनी राज्याची राजधानी अहमदाबाद-बेदर येथें कासीम बेरीद नावाच्या पुढ-पातें हे स्वतंत्र राज्य स्थापन केलें कासीम हा प्रथम महं-मदशहा ब्रह्ममनीपार्शी गुलाम होता त्या छलतामाच्या कारकांदति पुढकळ बंडे झाली परंतु ती कासीम यानें मंडली. तेव्हां शहाने त्यास मुख्य प्रधान केलें. तो स १४९० त बेदर येथें स्वतंत्र झाला, आणि वारा वषे कासीम करून सन १५०४ त मरण पावला. हा जातीचा मुक्ती किंवा जॉन्स-यन गुलाम होता

अमी र बे री द. (१५०४-१५४९)—हा कासी-मचा मुलगा आसरासच्या रामोती लहून स्वतःचे संरक्षण करण्यांत आले पुढकळ दिवस येथे सन १५२९ त विम-रण्या आहिलशहाचें बेदरवर हल्लाकरून, अमीरचें बहुतेक राज्य हिरावून घेतलें बेदर व रथाच्या सर्वांगांरचा पाच लाखांचा मुलुख मात्र त्यासकडे राहिला. अमीर यानें ब्रह्ममनी र राजे लागोपाठ गादीवर बसविले शेवटचा शहा अहमदनगरास पडून गेल्याने यानें स्वतःच सर्व राज्य ताब्यात घेतलें होतें (१५२७) त्यानंतर तो १२ वर्षांना मरण पावला (१५४९)

अली बे री द (१५४९-१५९२)—अलीनेच प्रथम शहा हा किताब धारण केला. पण अहमदनगरच्या निजा-मशहानें रथाच्या राज्याचा घराब भाग हल्ला करून घेतला हा अमीराचा पुत्र होता. हा सन १५९२ त मरण पावला. जेव्हा त्याचा पुत्र इवाहीम बेरीदशहा (१५९९ पर्यंत) व इबाहीमचा धाकटा भाऊ कासीम बेरीदशहा (१५७२) ह्यांनी बेदरराज्य केलें त्यांच्या आगे मिर्झा अलीशहा यानें स. १६०९ पर्यंत व अमीर बेरीदशहा यानें (१६५६ पर्यंत) राज्य केलें यापुढे हळू हळू बेदरचें राज्य कमी होत चाललें होतें पुढे १६५६ साली औरंगजेब व रथाचा सर-दार बीरमुल्ला ह्यांनी निजापुरावर स्वारी केली. रथावेळेस त्यांनी बेरीदशाहीच्या तहयारावर असलेल्या पुराणापुन बेदर शहर व किला घेतला, आणि रथाच वेळी (सन १४५८ त) महंमद गाबाजने रथापिलेली बेदरची पाठशाळा दाख भडून उडवून दिली. येथेंप्रमाणे बेदरशाहीचा अंत झाला. या घरा-ण्याचें राज्य फारच थोड्या प्रोतावर होतें. [बर्मन-यर्दे आफि भोलांभेलक रिपोर्ट, १८७८; विन्सेटिंग ऑफ दि साऊथ ईंडिया, ग्रॅट डफ]

वेल—वेलची झाडे हिंदुस्थानांत सर्वत्र आहेत. याला त्रिदल पाने येतात. हिंदु लोक हे झाड पवित्र मानतात. कारण शिव या देवतेला त्रिदल फार प्रिय आहे. त्यांच्याची समजूत आहे. याचे रातडी झाड व लागवडीचे झाड असे दोन भेद आहेत. ह्या झाडाचे फळ, पाने, साल व मुळ्या औषधी उपयोगांत आणतात.

वेल, अलेक्झांडर ग्राहाम—या अमेरिकन शास्त्रज्ञाचा जन्म सन १८४७ त स्कॉटलंड देशातील एडिम्बरो शहरां झाला. लंडन आणि एडिम्बरो येथील विश्वविद्यालयात याचे शिक्षण झाले. बोस्टन येथील विश्वविद्यालयात तो १८७२ साली प्रोफेसर झाला. सन १८७६ साली त्याने विद्युत्प्रवाहाच्या योगाने श्वनि वाहून नेणारे एक यंत्र तयार केले याच यंत्रात छुपारणा होऊन सध्याचे तिरोभणण (टेलिफोन) यंत्र तयार झाले आहे. प्रकाशचित्रनिवाहक यंत्रही यानेच तयार केले आहे. याने कोनोप्राक्चाही शोध लावला आहे. आकाशगोष्ठासंबंधाने याने काही प्रयत्न केले आहेत मानव जातींत भिन्नभिन्न प्रकारचे बहिरे वसे उपरज होतात याविषयी याने एक पुस्तक लिहिले आहे.

वेलप्रेड—(बायोप्रेड किंवा बेयोप्रेड, म्हणजे 'शेतदुर्गे'). ही सर्वेदायाची राजधानी आहे. लोकसंख्या (१९२१) १११७४०. पूर्वी या शहराचे लुने शहर, रथियन शहर व तुर्की शहर, असे तीन भाग होते. परंतु राज्याचे वसतिस्थान, राजधानी व आयात व्यापाराचे केंद्र असल्यामुळे १८६९ नंतर वेलप्रेडला आधुनिक यूरोपियन शहराचे स्वरूप लवकरच प्राप्त झाले. सन्दिह्याचा परदेशाशी बहुतेक व्यापार वेलप्रेड मधूनच होतो परंतु येथे मजुरीचा व मोडवलाचा तुटवडा असल्यामुळे या शहरातील उद्योगधंद्याची निपण फार थोडी आहे येथे दाखूळ जेणे, लोखंड भोतणे, कापड, बूट, कातडे, कनविणे, सिगारेट, आगवेड्या, मातीची भांडी, जंगबलेले मोस, व मिठाई वगैरे तयार करणे हे मुख्य उद्योगधंदे आहेत. येथे १८७८ साली स्थापन झालेले एक विश्वविद्यालय आहे.

वेलप्रेडचे ७ व्या शतकापावेतो सिजिंदनम असे नाव होते व रोमन लोकांचा तेथे अंमल होता. ८ व्या शतकात फ्रेंच, ९ व्या शतकात बल्गेरियन, ११ व्या शतकात ग्रीक, पुढे हंगेरियन, १६ व्या शतकात तुर्क, १७ व्या शतकात ओस्ट्रियन, नंतर पुन्हा तुर्क याप्रमाणे अनेकांची सत्ता या शहरावर होती.

वेलदार—एक मजूर नाव. यांची लोकसंख्या सुमारे दोन लाख असून बिहार-ओरिसा, संयुक्तप्रात, मध्य हिंदुस्थान, वहाडू मध्यप्रात यातून व मुंबई इलाख्यात (बारा हजारपर्यंत) आढळतात माती खणणे, दगड फोडणे, गवंडी काम वगैरे बांधकामाकरिता लागणारी कामे हे लोक करितात हे वडूराप्रमाणेच आहेत किंवा वडूरांना बेलदार म्हणतात. 'मडूर' पद.

वेलफास्ट—आयर्लंड. हे बंदर असून अल्स्टर परगण्याची राजधानी आहे. हल्ली येथे अल्स्टरच्या स्वतंत्र पार्लमेंटची सभा भरत असते. लोकसंख्या सुमारे ४ लाख. हे आयर्लंडातील एक मोठे व्यापारी व औद्योगिक शहर असून तागाच्या कापडाच्या व्यापाराचे केंद्रस्थान आहे. येथे सुती कापडाचे व मोठमोठी जहाजे बांधण्याचे प्रचंड कारखाने आहेत. आल्फिया, टिरेनिक वगैरे प्रचंड बोटी येथेच बांधल्या गेल्या येथे औद्योगिक शिक्षणाच्याही मोठ्या शाळा आहेत येथे एक विश्वविद्यालय आहे. येथील टाऊन हॉल ही इमारत फारच प्रेक्षणीय असून इतकी भक्केदार इमारत मेट्रिटनमध्ये इतर कोठेही पाहण्यास मिळत नाही.

वेलफोर्ट—फ्रान्स. वेलफोर्ट प्रातर्चे पूर्वेशान्देकडील मुख्य शहर, लोकसंख्या (१९०६) २७८०१. वेलफोर्ट हे प्रिफेक्चरच्या राहण्याचे ठिकाण आहे. येथील सार्वजनिक संस्थांत पहिल्या प्रतीच्या न्यायकचेन्या, व्यापारी न्याय कचेन्या, वणिक्सभा, लाईसी व शिक्षक तयार करण्याची शाळा व फ्रान्सच्या पेडीची शाळा वगैरे संस्था आहेत. वाण्यंत्र व इतर यंत्र तयार करण्याचे कारखाने, कापड तयार करण्याचे कारखाने वगैरे आहेत व लष्करी ठिकाण असल्यामुळे शहरास महत्त्व आले आहे. १८७० व १८७१ च्या युद्धानंतर वेलफोर्ट हे सरहद्दीचा सर्वात महत्त्वाचा किला समजला जात म्हणून ह्या किल्याची अवोचीन पद्धतीवर तटबंदी करण्यात आली आहे.

वेल—बलुचिस्तान, लासबेला संस्थानची राजधानी. ही फराचीपासून ११६ मैलावर आहे. लोकसंख्या सुमारे चार हजार. त्यापैकी ३५० हिंदू आहेत. शहराचे प्राचीन नाव आरमेळ अथवा अर्मावेल होते.

वेलापूर—मुंबई इलाखा, अहमदनगर जिल्हा, राहुरी तालुक्यातील खेड. हे प्रवातांरी वसले आहे. दोंड-मनमाड रेल्वेवरील राहुरीच्या उत्तरेस १५ मैलावर असून लोकसंख्या सुमारे चार हजार. येथे भायुदासचेवा म्हणून प्रसिद्ध साधू होऊन गेला.

वेली प्रतापगड—संयुक्त प्रातात, प्रतापगड जिल्हा व तहशिल्लेचे मुख्य ठिकाण. हे औषरीहिलखंड रेल्वेच्या अलहाबादापासून स फैजाबाद फाट्यावर आहे. लोकसंख्या सुमारे आठ हजार. नदीजवळील बेलाभवानीच्या देवळावरून त्याचे नाव पडले आहे.

वेलिझ—ब्रिटिश हांडरसची राजधानी, आणि कॅरिबियन समुद्रावरचे मुख्य बंदर. लोकसंख्या (१९२१) १२६६९. महोगिनो, देवदार, पतंगाचे लोकूच, नारळ, साखर, फळे वगैरे पदार्थांची निर्यात होते. खाण्याचे पदार्थ, कापड व लोखंडी सामान आयात असते. यांची बॅलिस अथवा बॅलिस नावाच्या स्कोटिश नाच्याने येथे १६६८ साली

वसाहत केली होती. तिच्यावरून याचें बॅलिस नाव पडलें अशी दंतकथा आहे. १८ व्या शतकात बॅलिस व बॅलिसझ ही दोन्ही नावे चालू होती.

बेलूर—महेश्वर, हसन जिल्ह्यातील वायव्येकडील तालुका. याचें क्षेत्रफळ ३३९ मैल असून लोकसंख्या (१९११) ७३६३८. तालुक्यांत बेलूर हें एक शहर (लोकसंख्या २६३१) असून ३५३ चेहर्जे आहेत. पश्चिमेकडील सोमराव प्रदेशातील जंगलांत काँकोची खास करिता नदीकाठी तालूक पिकतो. पूर्वेकडे तंकाए चांगली होते.

येलजम—युरोपच्या ईशान्येस ह्या एक छोट्यास स्वतंत्र देश आहे. पूर्वेस ह्या नेदरलँडना भाग होतार. बेल्जम हें नांव या देशास १८३० साली पडलें या वर्षी येथें नवीन सनदशीर राज्यव्यवस्था सुरू झाली.

ह्या देशास बहुतेक सपाट आहे, परंतु म्यूननदोच्या दक्षिणेकडील व "सॅवर व म्यूनमचील" प्रदेश व लार्मेलुर्ग हे मजल जवळ ५०० फूट उंच आहेत आरडेन्त, फ्लेमिंग, व लीज या प्रांतांत फार उंचाट अर्तें मृत्तिसौंदर्ये सांठाविल्लें आहे. या देशांत सरोवरे सुळीच नाहीन, परंतु येथें पाण्याचा पुरवठा सुबलक आहे. रोड, म्यून आणि सॅवर या बेल्जममचील मुख्य नद्या होत. अद्याप बेल्जममच्या प्राचीन कीर्तीची स्मारके व मध्ययुगातील योरवीची अवशेष चिन्हे लुब्बा शहरातून दृष्टीस पडतात. ब्रॅस, ऑथर्प, लोव्हेन, मुसेलस, पॅट, लॉज इत्यादि शहरी प्रवाशी लोकांची गद्दी जमते. या देशाचे ह्यामान समशीतोष्ण आहे.

कोळसा आणि लोखंड हे या देशातील महत्त्वाचे खनिज पदार्थ होत. जस्त, शिसे, व तांबे ही सुद्धा येथें बरीच सापडतात. बेल्जमचें क्षेत्रफळ १९२१ साली ११७१२ चौरस मैल होतें व एकंदर लोकसंख्या ७४६५७८२ होती. फ्रेंच, जर्मन आणि फ्लॅमिश या तीन भाषा या देशांत चालतात.

राज्यव्यवस्था—१८३१ या वर्षी राष्ट्रीयसंघटनेनं एकंदर राज्यपटना ठारविला. लिओपेल्ड पहिला याला मुक्तेत्वमये स. १८३१ या वर्षी राज्याभियेक झाला. हें राज्य लिओपोल्डच्या वंशांत चालावें व जर कोणी राजा अन्यायानें वागला तर दोन्ही नेबरसैन्य मिळून दुसरा राजा निवडावा अशा अधिकार चेंबरसैन्य आहे. हें राज्य राजा, सिनेट व लोकनियुक्त प्रतिनिधींचे नेबर यांचे बनलेलें आहे. चाळीस वर्षांच्या वर वय असल्याशिवाय कोणालाहि सिनेटसाठी उमेदवारी येत नाही. १८९९ साली जातवार प्रतिनिधींचें तत्व अंमलांत आलें. सिनेट दर चार वर्षांनी निवडण्यांत येतें सिनेटच्या निवडणुकींत मत देण्याचें वय निदान २१ वर्षांचें असलें पाहिजे. प्रत्येक प्रांतिक कौन्सिलला तीन सिनेटर निवडून देण्याचा हक्क आहे. सॅवर ऑफ रिप्रेजेंटेटिव्हची निवडहि मतदारांनीच करावयाची असते. प्रतिनिधींची संख्या २३

सध्या १८६ आहे दर चार वर्षांनी या सभेची निवडणूक होते.

येथील राज्याला नवीन वायद्याबद्दल सूचना आणतां येते. हा हक्क दुसरीकडे नाही. या देशांत कॅथोलिक, लिबरल, सोशियालिस्ट व कॅथोलिक-डेमोक्रेट असे पक्ष आहेत या देशाचे एकंदर नऊ प्रांत केले आहेत. प्रत्येक प्रांतास एक गव्हर्नर असतो. प्रत्येक प्रांताला प्रांतिक स्वायत्तता देण्यांत आली आहे.

धर्म—येथें राष्ट्राचा असा ठरलेला कोणताच धर्म नाही. ज्याला ह्याला स्वमतानुसार पागण्याची पूर्ण सुभा आहे. परंतु येथें कॅथोलिक पंथाचे लोक पुष्कळ आहेत.

शिक्षण—येथें सक्तीचें शिक्षण दिले जातें ज्याला शिक्षणाप्रारंभ खर्च मोठ्याचें सामर्थ्य नाही, त्याला मोफत शिक्षण देण्यांत येत. प्राथमिक शिक्षण साधारणपणें बयाच्या १२ वर्षांपर्यंत दिलें जातें. घेंट व लीज येथें सरकारी युनिव्हर्सिटी आहेत मुक्तेस्व आणि लीज येथील युनिव्हर्सिटी मधून मोफत शिक्षण दिलें जातें येथें एकंदर तीन प्रकारचें शिक्षण दिलें जातें—(१) लष्करी, (२) सल्लिहकला व इतर विषयां यांचें, व (३) घंदेविषयक. वाणिज्य निश्चित विषयांचें शिक्षण देणारी विद्यालये येथें बरीच आहेत बेल्जम ऑर्डेडमी ह्या प्रसिद्ध संस्था आहे व तीत वक्तीवाकरिता फार लु(शीची चढाओढ लागते.

न्याय खातें—या बाबतींत बेल्जममधील व्यवस्था फार चांगली आहे. येथील कायद्यांचें पुस्तक नेपोलियनकीड सारख्या पुस्तकांच्या अघारांनी लिहिलें असून तें बहुतेक दृष्टींनी परिपूर्ण आहे. मुक्तेस्व, लीज आणि घेंट या तीन शहरी अपिलेट कोर्टे आहेत.

राष्ट्रीय जमाखर्च—१९२५ साली अंदाजी उत्पन्न ४९८०००४८८ फ्रँक, व खर्च ४९४७०००००० फ्रँक होता.

सैन्य व राष्ट्रीयक्षण—सैन्याचे तीन प्रकार आहेत—(१) खडे सैन्य, (२) कलस-दरवर्षी लष्करी नोकरींत येऊं दृष्टिगणान्या लोकांचें सैन्य, व (३) स्वयंसेवक दल. १९२४ साली कलसच्या प्रकाराचें सैन्य ८७३२९ होतें. आरमारांत १४ टायंडो व २२ वेडेट बोटी होत्या. १८९ विमानांची संख्या होती. बेल्जमची पांच ठिकाणच्या तटबंदीवर पूर्ण भित्त आहे ती ठिकाणे म्हणजे (१) अंतर्बर्ष, (२) लीज, (३) नामूर, (४) टायंडो व (५) डोस्ट बेल्जमचें लष्करी शिक्षण चांगलें असतें.

वापार व उद्योग धंदे—केळसा, लोखंड, मॅगनेझ, शिसे, जस्त ही येथील मुख्य खनिज द्रव्ये होत पाटीचा दगड, संगमरवरी दगड आणि प्रानाइट यांबद्दल बेल्जम प्रसिद्ध आहे परंतु या देशातील बरेच लोक आपला चरितार्थ शेतीवर चालवितात १९२३ साली लागवडीखाली असलेला जमन १३४०४१५ हेक्टरकित व ११०७९१७ हेक्टरकित जंगल होत.

१९२३ साली ५०२५१९९८६ पौडाच्या मालाची आयात व ३५५५१९०४३ पौडाच्या मालाची निर्यात झाली.

इतिहास — दक्षिण आणि उत्तर नेदरलँडची राजकीय दृष्ट्या काळजी सन १५७९ साली झाली १५७८ मध्ये पारसीचा राजा हा गव्हर्नर जनरल नेमला गेला. त्याने प्रथम व्हॅल्-न्तचा एन्ड संपादन करून यिरे, मेन्लीन, पेड, वुसेल व शेवटी गॅटरप आपला हस्तगत करून घेतले फिलीफचा दक्षिण नेदरलँडमधील हेतु याप्रमाणे सफल होऊन या वेळेपासून बेल्जम कॅथोलिक व स्कॅनिश बनले परंतु यामुळे बेल्जमच्या भरभराटीस आणि उन्नतीस सारखा ओढा लागला. इंग्लिशन (रोमन कॅथोलिक पंथाचे जे लोक नसतात अशाचा निवाडा करणारी व शिक्षा देणारी संस्था) त्याचा अतिशय छळ करीत असे धाकाने बरेच उद्योगी व हुशार लोक इंग्लंड किंवा इतर प्रजासत्ताक राज्यात पळून गेले व्यापार आणि उद्योगधंदे सारे बसले पारमोनीयर ऑस्ट्रियन. आर्वे इयूक हा गव्हर्नर झाला व त्यानंतर त्याचा आज्ञा आर्चबिशप अल्बर्ट हा १५९९ साली गव्हर्नर झाला यावेळी फिरीफचा बराच वृद्धावकाळ झाला होता त्याने नेदरलँडचे एक छोटेसे राज्य निर्माण करून तेथे आपला जावई आर्चबिशप अल्बर्ट यास नेदरलँड यामुळे बेल्जी लोकांना जरी आनंद झाला तरी इतर लोकांस बरे वाटले नाही. त्याच्या प्रजातत्वाच्या बरे सारखे रोजत होते. या अल्बर्ट आणि इसबेलच्या कारकीर्दीत म्युपीटची लढाई झाली नासोच्या नॅगिरसाने आर्च-इयूक अल्बर्ट याचा पराभव केला व आर्चबिशप याने १६०४ यावर्षी अँटेव्प नगर घेतले परंतु इतर लोकांची समुद्रावर चांगली सत्ता असल्यामुळे त्यांनी समुद्रकिनाऱ्यावरील व्यापार बंद पाडून १६०९ साली स्पेनच्या राजाला व आर्चबिशपला १३ वर्षांचा तह करवयास भाग पाडले. यामुळे त्यास संयुक्त प्रांतांचे स्वातंत्र्य कवळ करविले लागले. दुर्दैवाने आर्चबिशप मूलतः काहीच नव्हते व १५९८ च्या कराराप्रमाणे त्याच्या निष्प्रेमिक मरणांमुळे त्याचे राज्य स्पेनच्या राजाकडे गेले याप्रमाणे वैजयं ज्ञान चौथ्या फिलीफच्या ताब्यात आले व त्याला स्कॅनिश नेदरलँड असे नाव पडले.

स्पेनचा ह्यास होत असताना नेदरलँडचा व त्याचा हा जो संबंध होता यामुळे बेल्जमच्या लोकांच्या सुखात मोठा काबिबिली गेली कारण बऱ्याच वर्षांपासून फ्रान्स व संयुक्त प्रांत यांमध्ये मैत्री झाल्यामुळे दक्षिणनेदरलँड दोन्हीकडून चढे पडले व त्यावर पाडण्या त्याचावर त्याच्या सुख होऊन नेदरलँडची कार नासारी झाली काढिलेल आर्च-इयूक फर्डिनंड हा फार सहाण राज्यकर्ती होता त्याने आपल्या लष्करी हुशारीने सगुना सधे देश पादाक्रांत करून दिला नाही. १६४८ साली म्युन्स्टर युद्धाची स्पेनचे इतर भागांनी तह केला. व या तहाने चौथ्या फिलिपाने संयुक्त

प्रांतावरील आपले सर्व हक्क कायमचे सोडले, व त्यांना बऱ्याच सवलती दिल्या. यामध्ये एक अशी अट होती की, त्यामुळे बेल्जम प्रांताचे मनस्वी सुकसान झाले याप्रमाणे बरेच दिवस बेल्जी लोकांना व्यापारी बंदरच नव्हते. व फ्रान्स व स्पेन यांच्यातील बहुतेक युद्धांत या देशावर हल्ले लढविण्यात येत फिरनीजच्या तहाने बरचशी सधरे फ्रान्सला जोडण्यात आली व पुढे एकसल्ला घेलेल्या तहाने तर लिचे, दूए, शार्लेराय, उदनाई, कूर्ने आणि तूर्ने ही शहरे फ्रान्सच्या ताब्यात गेली यावेळच्या अंतर्गत इतिहास विषयी फारसे लिहिण्यासारखे नाही. फ्रान्सच्या महत्त्वाकांक्षी १७व्या लुईने मोठमोठी हानिकारक युद्धे उपस्थित करून आपली बायको जी मरायाथेरिसा हिच्या बाट्याचा नेदरलँडातील मुलूख काबीज करण्याप्रतिबंध बऱ्याच स्वाभ्या बेल्जमवर केला परंतु त्या महत्त्वाकांक्षेचे इंग्लंडचा राजा तिसरा विजय याने बाही चालू दिले नाही. १६९२ च्या युद्धास बव्हेरियाचा हलेक्टर मॅग्निमिलियन याला बहुतेक राजाप्रमाणे अधिकार देऊन बेल्जमचा गव्हर्नर नेमण्यात आल्यामुळे बेल्जी लोकांच्या भाशांनी अकुर फुटू लागले. मॅग्निमिलियन हा कर्तृत्ववान पुरुष असल्यामुळे त्याने हा देश सुवारापाची फार अडोकाट मेहनत घेतले नवीन कायदे व चालीरीती प्रचारात आणून व्यापारयुद्धासाठी त्याने फार प्रयत्न केले व नवीन कालवे बांधून शेखवरील व्यापार बंद झाल्यामुळे बेल्जमची झालेली हानि भरून काढण्या प्रत्यर्थ भगीरथ प्रयत्न केले याच सुमारास १६९८ च्या करारावरचे इन्टेन्टरच्या जागेत घळकटी आणण्यात आली. या तहाप्रमाणे इंग्लंड, फ्रान्स व हॉलंड यांनी दुसऱ्या चार्लस राजाच्या मृत्यूनंतर बव्हेरियाच्या राजपुत्राने आपल्या बायच्या देखरेखीखाली स्पेन, बेल्जम आणि स्कॅनिश अमेरिका यांचा राजा व्हावे असे ठरविले, व खुद्द दुसऱ्या चार्लसनने बव्हेरियाच्या राजास आपला वारस नेमिले, परंतु थोडक्याच दिवसांत या छोट्या राजपुत्राचा मृत्यु झाल्यामुळे स्पेनच्या वारससंबंधीची ही विनम्रानगोची व्यवस्था जागच्या जागीच राहिली. यामुळे दुसऱ्या चार्लसनने आपल्या मरणांनंतर फ्रान्सच्या राजाचा नातु आजूचा किलिप याने आपल्या गादीवर बसावे असे ठरविले, व त्याच्या मरणांनंतर चौदाव्या लुईने आपल्या नातवाच्या हक्काप्रतिबंध प्रयत्न करण्यास सुरवात केली परंतु इंग्लंड व हॉलंड यांनी निदान बेल्जम तरी फ्रान्सच्या हाती लागू थाववाचा नाही असा वेत घेला व त्याप्रमाणे या दोन राष्ट्रात 'ग्रँड अलायस' नावाचा मोठा संघ स्थापण्यात आला. हा संघ स्थापण्याचा सूत्र हेतु इतकाच की, बायदाहच्या दुसऱ्या मुलीचा हक्क सधेनी उचलून घराचा.

लुईचा पहिला उद्देश नेदरलँड काबीज करण्याचा होता. ऑस्ट्रिया आणि बव्हेरियामधील आपसातील भांडणांमुळे

हेल्लरने फ्रान्सची भाषा घेतली व त्यामुळे दक्कन फिलिप-
पने त्यात नेदलंडचा भिडकार अजरल नेमले. याप्रमाणे
दुईही बेलजी लोकांचा देश पुनः युद्धाचे बन्धन बरीच वे-
गुपमान राष्ट्राच्या तलवारच्या खगलवाटांनी दगदगून
गेली. याच बेलजी लोकांच्या देशात मार्लबोरोच्या ड्यूकने
रॉमॅलीज, उदात्तादाराच्या मोठमोठ्या लढाया मारुन फ्रेंच
लोकांना नेदलंडमधून पिटाळून लाविले. १७१३ या वर्षी
युद्धेच मुकामीत हा होऊन पंधरमच हेनममाल बन्धाच दिव-
साचा संघर्ष तोडून टाकण्यात आला, व याप्रमाणे बर्मीडाच्या
प्रांश्या चालिश्चका वारसातील हा मुल्ल हॅनबर्गच्या
बनसदारांच्या सत्तेखाली गेला. व हाच पुढे आपल्या भा-
वाच्या मृत्यूनंतर बादशह ६ वा बालित म्झून प्रसिद्धीत
आला याप्रमाणे पुढे हे बेल्जियम प्रांत सुमारे एक शतक
पर्यंत ऑस्ट्रियन नेदलंड म्झून ह्तिहासात प्रसिद्ध आहत
सुरवातीस बेल्जी लोक ऑस्ट्रियाची सत्ता मानोतच नव्हते
परंतु अनिसेन नावाच्या बेलजी देशप्रकाशा शिखरेद
सन १७१९ या वर्षी ऑस्ट्रियाने हेरथामुळे मार्किन दि प्राय
वाची सत्ता बेल्जममध्ये प्रस्थापित होऊन लागली. याने आर्टेंड
येथे बहर कळून पूर्ण आणि पश्चिम इंग्लंडशी व्यापार करणारी
एक कंपनी स्थापिली. परंतु ती स. १७३१ त मोडायीन आली.

जवळ जवळ १६ वर्षे (१७२५ ते १७४१ पर्यंत) याद-
शहाची बहीण मेरी एलिझाबेथ ही गव्हर्नर अजरल होती.
हिर्या कारकीर्दीत सर्वत्र शांतता नांदत होती तिच्या मृत्यु-
नंतर महाराणी सरावा मेरिसा हिने आपल्या बालित करीन
नावाच्या मेहुण्यास गव्हर्नर अजरल नेमले. हा जवळ जवळ
४० वर्षे गव्हर्नर अजरल होता. व याने लोकांचा फार नापसंदा
रातोने बागवडामुळे दशास " चांगला गव्हर्नर " असे नांव
पडले. याच्या कारकीर्दीची पहिली वर्षे धुमाळुळीची गेली.
ऑस्ट्रियाच्या वारसाच्या युद्धात हा देश फ्रान्सने जिंकला
पण पुढे एक्सला सॅपेलेच्या तहाने हा पुन्हा स. १७४८ मध्ये
ऑस्ट्रियाला परत मिळाला. शांतवर्षाच्या युद्धात बेल्जम देशात
शांतता नांदत होती चालेतलारेने हा बेलजी लोकांशी भिळून
मिळतून धातत असे. याने बेल्जियन लोकांचा स्वातंत्र्य
मिळवण्याबद्दल फार प्रयत्न केले याने शेवकांला उचलून दिलेच
मोठमोठे फालवे बांदल व याप्रमाणे बेल्जम देश पुन्हा अर-
भरायस आणला याने ज्ञानाच्या वाडीप्रार्थने फार मेहनत
पेतली व एक शास्त्रीय विद्यालय स्थापिले

मेराया पेरिताच्या मृत्यूनंतर लोकरच लारेनचा कर्नल
मरण पावला. नंतर दुसरा कोक याने आपली बहीण मेरी
क्रिस्टाईन हिला गव्हर्नर अजरल नेमले तो बेल्जमच्या राज्या
पचपेन प्रत्यक्ष लक्ष पाळून गेला परंतु याने सुधारणेचे
वेड लावतार विचारात धरून वसत्यामुळे जिंकले तिकडे
अजयले उपाधित होऊन लागले संयुक्तप्रांत ईंग्लंडशी लड-
ण्यात गुंतले पाहून याने बेल्जमच्या राजवटपद्धत विचा-
तक असे सर्व निषेध फोडून लावण्याची हा संधि साधली

वडव लोकांनी सरहद्दीवरील शहरांतून सैन्य काढून टाकण्यास
भाग पाडले. परंतु शेवट नदीचा व्यापार मात्र रयास गुळा
करता वेदेश. यामुळे तो बेलजी लोकांचा काहींचा आधारता
झाला परंतु त्याच्या अनंगेन सुधारणांचा मात्र भगदां ललट
पोरणाम झाला लोकांनी हळू व लुग्या संस्था मोडून टाक-
ल्यामुळे त्यावर लोकांचा फार रोष झाला. शिवाय धार्मिक
बाबतीत याने सर्व पयास सारली मुभा दिली. या कारणा-
मुळे त्याच्याबद्दल लोकमत फार खराबले. यामुळे लोक विरुद्ध
भाऊन यानांनी हॉलंडमध्ये सैन्य जमविले व ऑस्ट्रियाचा ट्रेन-
हाऊट येथे परामर्श केला. प्रवटच्या संस्थानांनी स्वातंत्र्य
पुकारले. व स. १७९० मध्ये सर्व बेल्जियनने " बेल्जियन संयुक्त
संस्थाने " या नावाखाली स्वातंत्र्याची ध्वजा फडकावली.
भोवड्यात दिवसात बुलात जेव्हा मरण पावून त्याच्या गादी-
वर दुसरा लिओपोल्ड बसला

लिओपोल्डने मोठ्या मोठ्यामुलांनी सत्ता परत मिळवि-
ण्याचा प्रयत्न केला परंतु ती सिद्धांत गेला नाही. तेव्हा
ऑस्ट्रियाच्या सैन्याने बेल्जममध्ये प्रवेश केला. तेव्हा लोकांनी
नेते पडून गेले व मराया पेरिताच्या बळवा राज्यवस्था
पुन्हा पुकारण्यात आली याप्रमाणे ऑस्ट्रियाची सत्ता पुन्हा
स्थापना आली, परंतु ती फार दिवस टिकली नाही.
१७९२ या वर्षी फ्रान्सची क्रांतिकारक सेना बेल्जममध्ये
शिरली व तिने बेल्जम देश विरुद्ध घेतला कंपो फाभिओ
व लुवेरिगले (१८०१) च्या तहाने हा प्रदेश फ्रान्सच्या
ताबतात गेला व त्याप्रमाणे बेल्जम फ्रेंच प्रजासत्ताकावरवाचा
एक अवयव होऊन फ्रेंच राज्यवस्था येथे पुढे झाली.
स. १८१४ मध्ये काही दिवस बेल्जम पुन्हा ऑस्ट्रियाच्या
अमलाखाली आले, परंतु लोकरच बेल्जम व हॉलंड देशा एक
करून नेदलंड्सचे स्थापण्यात आले ऑरेंजचा राजा
हा येथील गादीवर पडित विनयम हो नाव धारण करून
वसला

याप्रमाणे स. १८३० पर्यंत चालले बेलजी वडव लोकांचे
आचारविचार, स्वभाष व पंथ गेल्या शमर वर्षांत अगदी
निराळ्या प्रकारचे बनवामुळे त्यांच्यामध्ये स्वभाषतःच
शांतता नांदत नाहीत त्यात बेल्जमवर फ्रेंचाच्या २० वर्षांच्या
सत्तेचा फारच परेगाप झाला होता फ्रेंच विचार आणि
भाषा ही या देशात प्रचलित झाली होती विरुध्दगत्या हातीत
बरीच सत्ता देण्यात आली होती. ती उदारमतवादी बेलजी
लोकांना अडेना शिवाय फ्रांसच्या क्रांतिकारक सैन्याने
केरलेल्या हानीप्रारंभ वडव लोकांनी बेल्जम देश देण्यात
आत असा डच लोकांचा समज झाला. व यामुळे ताहजि-
कच डच लोकनी बल्लो लोकांनी लुवाडण्यात सुरवात
केली शिवाय विरुध्द हा स्वतः डच अमून त्यांची राजधानी
हॉलंडमध्येच होती शिवाय ती प्रॅटिस्टंट मताचा होता. शिवाय
नॅशनल क्रिस्तीयतात डच लोकांची संस्था जास्त असे विरु-
ध्दग्या मनात डच राजा हो सर्वांना आळा पाडिने, सधे

होते. म्हणून हा मापेचा प्रश्न उरस्थित झाला. याला बेलुजी लोकांनी फार अडथळा आणला. विल्यमच्या कारकीर्दीत वेल्समचा व्यापार फार वाढला, व शिक्षणविषयक संस्थांची वाढ संपादन झाली. १८२५ या वर्षी लुइसना तत्त्वज्ञानविद्यालय स्थापन होत येउन त्या ठिकाणी प्रत्येक धर्मोपदेशकाने २ वर्षे अभ्यास केलाशिवाय त्याला धर्मोपदेशकच होतो येणे बंद ठरवण्यात आले व याच्याविषय चळवळ करण्याच्या भटनीत शिक्षा सुनावण्यात आल्या. १८२८ या वर्षी दोन परस्परविरोध असले कॅथॉलिक अल्फ्रेडमेटिसन व क्रिस्तिकारक चार्लसनवादी असे दोन पक्ष निर्माण झाले. व त्यांनी डब्लु सरकारविरोध एकी केेली, व बेलुजी लोकांसाठी स्वतंत्र राज्य व्यवस्था निर्माण करण्याप्रत्यक्ष अर्जावर अर्ज करण्यात आले

इकडे अशी स्थिति असताना, फ्रान्समध्ये स. १८३० त बंड पुकारण्यात आले ही गोष्ट मुस्लेसमध्ये ही ही म्हणतात पसरली व मुस्लेस शाहाने बंडाचे निशाण उभारले. या बंडाच्या उगमा मिथळे तिकडे पसरल्या व लुटाळुट, दंगेधोपे, यांचे स साम्राज्य झाले. मुस्लेसकरांनी यॉन मेनेन नावाच्या प्रधानास काय ते काढून टाकावयाचे होते, व वेल्समध्ये निराळी राज्य व्यवस्था स्थापनावाची होती. या धंद्यापोल्याचे पदेवसान राष्ट्रीय बंड पुकारण्यात झाले तेव्हा राज्याचा वारस प्रिन्स आर्जेज हा वेल्समध्ये अजून हंग येथे एक मोठी खास सभा भरविण्यात आली. तांत वेल्समध्ये राजव्यवस्थेसंबंधी वाटाघाटी सुरू झाली. इकडे विल्यमचा मुलगा फ्रेडरिक हा १८००० सैन्य पेंऊन मुस्लेसमधीक येऊन ठेपला. त्याला लोकांनी अडथळा करून मागे परतविले. मुस्लेसच्या तात्पुरत्या नेमकेपणा सरकारने स्वातंत्र्याचा पुकारा केला. विल्यम राजाने तडमोडीचा पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु तो फार उशीरा करण्यात आला. पुढे युरोपातील ५ प्रमुख राष्ट्रांची सभा भरविण्यात येऊन हा तेंटा तडमोड करून मिठाविण्यात येण्याचे ठरले. १० नोव्हेंबरला नॅशनल असेम्बलीने सभा बोलावण्यात आली. व तांत फार महत्त्वाच्या तीन गोष्टी अशा ठरविण्यात आल्या त्याः—(१) राष्ट्राला स्वातंत्र्य, (२) सनदशीर राजवत्ताक राज्यपद्धति देणे व (३) आर्जेज (नालो) पराजयाची क्षमता ही हकालपट्टी करणे. पुढे राजा निवडण्यात येऊन ब्रिटिश पार्लिमेंटच्या धर्मावर एक राष्ट्रीय संस्था निर्माण करण्यात आली राजाला मंत्रिमंडळ निवडण्याचा अधिकार दिला गेला. कायदेकारी मंडळ—लीगेड व “वेबर ऑफ हेम्युटीज” या दोन संस्था मिळून झाले. लिगेटचे व हेम्युटीज यांनी पगार ठरविलेला असे. लिओपोल्ड हा पहिला राजा निवडण्यात आला. याच गुमारास डब लोकांनी वेल्समवर चाल केली, परंतु इकडे फ्रेंच सैन्याची कुपक वेल्समला येऊन पोचली. त्यामुळे प्रिन्स ओफ आर्जेजला परत फिरावे लागले.

इकडे सेडन येथे झालेला सत्रेने वेल्सम व हॉलंड दोघांमधील संबंध आदर्श अमेरिका गुलाम अर्ज व हादर

केले. याला “विभक्ततेचा तह” असे म्हणतात. या तहाची कलमे वेल्समच्या फारशी हिताची नव्हती. या तहावर १८३१ या वर्षी लीनटच्या सभासदांनी बरफडतच सही करण्यास हकार दिला. या तहावरच लुइसनेचा भाग विभागला गेला. राष्ट्रीय कर्माची सारखी विभागणी करून अर्धा कर्माचा बोना वेल्समवर लादण्यात आला. इतर राष्ट्रांनी वेल्समध्ये स्वातंत्र्य कबूल केले पण ते यापुढे तटस्थ राष्ट्र म्हणून ठरविण्यात आले. याप्रमाणे युरोपच्या मोठमोठ्या राष्ट्रांनी वेल्समध्ये स्वातंत्र्य कबूल केले असता हॉलंडचा राजा विल्यम हा ते कबूल करीना, तेव्हा फ्रेंच व इंग्लिश सैन्य वेल्समध्ये शिरून त्याने अंतर्वर घेतले १८३८ या वर्षी हॉलंडचा राजा तहाच्या अटी पाळण्यास कबूल झाला परंतु लुइसनेचवद्दल मात्र लडा उरला. परंतु वेल्समच्या राजाला तहाच्या कलमावरहुकूम बागण्यास इतर राष्ट्रांनी १८३९ मध्ये अग्र पाहले.

पुढे ज्या कॅथॉलिक आणि लिबरल पक्षाच्या एकीमुळे वेल्सम स्वातंत्र्य झाले, त्याचशीच भांडणे सुरू झाले. १८४४ या वर्षी वेल्समध्ये नवीन सभासद निवडण्याची पद्धति सुरू केली यामुळे १८४८ या वर्षी फ्रेंच राजकीयांची लाठ वेल्समध्ये पसरली नाही. यावेळी मिथळे तिकडे रेल्वे उघडण्यात आल्या व चौथोके जाण्यायेण्याची चांगली सोय करण्यात आली. याच गुमारास परराष्ट्रांची व्यापारी सहकारणात आले. १८५० मध्ये मध्यम स्थितांतील लोकांच्या शिक्षणविषयीचे विल पास करून घेण्यात आले. १८५३ साली शेवट नदीवरील व्यापार राजा करण्यात आला. १८५५ मध्ये लिओपोल्ड (पहिला) मरण पावला. व त्याचा मुलगा दुसरा लिओपोल्ड हा नादीवर बसला. आतापर्यंत फ्रेंच ही सरकारदरबारी भाषा होती. परंतु यापुढे इंग्लिश आणि वेल्सम या भाषा उपयोगात आल्या. याचा मुख्य उद्देश हाच की, बेलुजी लोक हे वास्तविक युरोपजंतीय असल्यामुळे वेल्सम सर्व फ्रेंचमय होऊ नये म्हणून फ्रेंच मापेची हकालपट्टी करण्यात आली. आमच्यंत कॅथॉलिक पंथाचे शिक्षण शाळांमधून मिळत असे. परंतु १८७९ या वर्षी कायदा पास करून, निरनिराळ्या पंथांनी आपापल्या मतानुसार शिक्षण घ्यावे असे ठरविण्यात आले १८८९ या वर्षी एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित झाला. हा प्रश्न म्हणजे अर्जेंटोच्या धर्तीवरील (सोशलिज्म) समाजसत्तावादाविषयी होय तसाच फ्रेंच समाजसत्तावादही बोलूनसमर्थन घ्याच पसला होता. १८८९ या वर्षी एकाएकी समाजसत्तावादोयांनी बंड पुकारले. ते कसेलवे मोठ्यात आले. परंतु यामुळे पुष्कळ नवीन सामाजिक कायदे करण्यात आले. १८९२ या वर्षी आता राज्यव्यवस्थेची पुन्हा नवीन पटना केली पाहिजे असे जाहीर करण्यात आले. यावेळी प्रोफेसर नाचसेन्स याने आमच्यंत माहोंग नसलेली अशी समासद निवडण्याची पद्धति सुचविली. ती १८९५ या वर्षी पास

करण्यांत आला. १८८७-१९०० सालापर्यंत कामकरी लोकांची स्थिति सुधारण्याप्रात्यर्थ येथे कायदे करण्यांत आले. १९०५ या वर्षी बेलजमच्या साम्राज्याचा ७५ वा वाढ-दिवस करण्यांत आला.

१९०५ च्या सुमारास काँग्रेसमधील प्रथम फार कठिण होऊ लागला. इ. स. १८७८ मध्ये एक कमेटे (मंडळ) नेमली गेली. पुढे तिला जगद्व्यापार स्वस्थ प्राप्त झाले. १८८९ या वर्षी दुसऱ्या लिओपोल्डने आपण काँग्रेसे संस्थान बेलजमला दिले असे जाहीर केले. पुढे काँग्रेसमध्य फार वेडाळां माजल्यामुळे १९०८ साली तह करण्यांत आला. व एकदाचे काँग्रेस संस्थान १९०८ मध्ये खालसा करण्यांत आले.

१९०९ साली दुसरा लिओपोल्ड राजा मरण पावला. त्याच्या कारकांतीत बेलजमची सर्वांगीण सुधारणा झाली होती. बेलजमच्या वसाहती वाढविण्याकडे त्याचे लक्ष फार वेधले होते. त्याच्यानंतर आल्बर्ट हा गादीवर बसला त्यानेहि लिओपोल्डचे अनुकरण करून बेलजमची सर्वांगीण प्रगति करण्याकडे आपले लक्ष वेधले. १९१४ साली सज्जोच्या शिक्षणाचा कायदा पास करण्यांत आला.

१९१४ साली ऑगस्टच्या २ तारखेला जर्मनीच्या बेलजम-मधील बकिलने फ्रान्सवर हत्तरी करण्यासाठी आपल्या सैन्याला बेलजममधून वाढ देण्याबद्दल निर्वाणीचा खलिता पाठविला; व त्याबरोबरच लीज व नामूर या किल्ल्यांचा उपयोग करण्याची परवानगी मागितली. बेलजमने त्याला संमति दिली नाही. जर्मनीने बेलजमवर सैन्य पाठवले बेलजमने आपले सर्व सैन्य जमवून जर्मन सैन्याचा प्रतिकार केला. तथापि जर्मन सैन्यापुढे बेलजम सैन्याचे काहीच चालना. जर्मनीने लीज किल्ल्याला वेढा देऊन अनेक चकमकीनंतर तो किल्ला सर केला. त्यानंतर जर्मनीने ब्र्युस दरोकडे व लजमेवर्गच्या प्रांताकडे आपला मोर्चा फिरविला. यावेळी फ्रेंच सैन्य बेलजमच्या मदतीला धावून आले. जर्मनीने नामूर किल्ल्याला वेढा दिला. आसपासच्या भागांत जर्मनीने भयंकर आत्याचार व कायाकायी करून नामूरचा किल्ला आपल्या ताब्यांत आणिला. पुढे योद्ध्यांचे दिवसर्शनी जर्मन सैन्य मुक्तसमर्थ सिरले. जर्मनीचा निकराचा प्रतिकार करण्यासाठी सर्व बेलजम सैन्य अँटवर्पच्या किल्ल्यांत गोळा झाले. लगेच जर्मनीनी अँटवर्प किल्ल्यावर आपला राख घरला; व भयंकर रक्तपातानंतर त्यांनी तो किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. बेलजम पादाक्रांत होताच त्याची राज्यव्यवस्था जर्मनीने आपल्या ताब्यांत घेतली. त्यांनी आपली राज्यपद्धति त्या ठिकाणी मुरू केली. बेलजम लोकांच्या हितसंबंधांची व हक्कांची सरसहारा पायमणी मुरू झाला. बेलजमच्या जर्मनीकरणाचा सुरवात झाली. तथापि इतक्या भयंकर स्थितीही बेलजमजनांनी आपले राष्ट्रीयत्व अत्यापिहि जिवंत ठेवले होते. राज्य तसेच व राज्य त्या ठिकाणी त्यांनी जर्मनीला विरोध करण्याचे मत मुरू ठेवले होते. अशी स्थिति पाहून जर्मनीने

बेलजमची राज्यव्यवस्था सोडताही दोन शकले करावयाचे ठरवून त्याप्रमाणे बेलजमचे दोन भाग पाडले, व त्या भागांचा स्वतंत्र रीतीने राज्यकारभार मुरू झाला एका भागातील दरबारासाठी फ्लेमिश करण्यांत आली व दुसऱ्या भागांत फ्लेमिश व जर्मन अशा दोन राजभाषा ठरविण्यांत आल्या. या योगनेची बेलजम लोकांनी अजिबात पर्वा पाळली नाही. तथापि काही राष्ट्रातकी बेलजमजनांनी या योगनेला संमति दिलीच.

अशा रीतीने जर्मनीने बेलजमचा बहुतेक टांप आपल्या कब्ज्यांत आणून त्यावर आपली सत्ता गाजविण्यास सुरवात केली होती, तर यावेळी बेलजम सरकारने झमे येथे आपले ठाण देऊन आपले सैन्य आस्ने आस्ने जमा करण्यास सुरवात केली. शेवटी १९१८ साली जर्मनीचा सवे बाजूनी पराभव झाल्यामुळे बेलजममधील जर्मनीचा तळ लठला व पुन्हा बेलजम हे बेलजमजनांच्या ताब्यांत आले. त्यानंतर बेलजमची पुनर्घटना करण्याचे प्रबंध काम बेलजमसरकारपुढे उभे राहिले. बेलजमची परिस्थिति महायुद्धामुळे अतिशय नाजूक झाली होती, तथापि बेलजम सरकारने संश्लेषण लोकांच्या साहाय्याने आपला जम हलू हलू बसविला. १९१८ साली बेलजम व फ्रान्स यांच्यामध्य सलाख्याचा व परस्परसाहाय्याचा तह करण्यांत आला. अँटवर्पचा किल्ला पुन्हा बांधण्यांत आला. व्यापाराच्या बृद्धाबद्दल खटपट करण्यांत आली. इन्कमटॅक्स, दारुबंदी इत्यादी कायदे पास करण्यांत आले. जर्मनीला अन्कूल असलेल्या अँटिटाव्हिट्ट पक्षाचा मोड करण्यांत आला राष्ट्रसंघांत बेलजमला मानाने शिरकाव मिळाला.

वा इ म द.—सामान्यपणे या देशाचे वाङ्मय फ्लेमिश, वलून व फ्रेंच या तीन भाषांत विभागले गेले आहे. स. १८३० मध्ये बेलजमचा नेदरलँडपासून संबंध सुटला व तन्हापासून फ्लेमिश वाङ्मयास जास्त जोर आला (फ्लेमिश वाङ्मय स्वतंत्र दिले आहे) बेलजियन ग्रंथकारांच्या अर्गा १८७०-८० पर्यंत प्रांताभिमान होता व त्याला अनुसरून ते ग्रंथ-निष्पात्ति करीत. बेलजियन-ग्रंथ वाङ्मयात राष्ट्रीयवादि धोडी असून पॅरिस किंवा मॅग वाङ्मयाचीच छाप त्याच्यावर आढळून येते; हे ग्रंथकार फ्लेमिश भाषातच आहेत; काव्य-निक व गूढ वर्णने मध्य यतीवर आणि सत्य व स्पष्ट वर्णने फ्लेमिश धर्तीवर करण्याची यांची गत असे. परंतु स. १८८० नंतर हा मनु पालटत चालला. स. १८३० च्यापूर्वी काही नामांकित ग्रंथकार होऊन गेले. अँड्रेल्क मॅक्यू याच्या वाङ्मयात बहुशः प्रेमविषयच प्रधान असे. ऑगस्ट फ्लॅंडेरिओ (१७८७) हा एक कवि होता; याच्या आनंदपरमवसायी कथागोष्टीत इथ व फ्रेंच वाङ्मयाची छाया आढळते. हिमटस वाङ्मय ग्रंथाने देशभक्ति दृग्गोचर होते. बंडानंतर बेलजियन वाङ्मयाची वाढ हातापट्याने होऊ लागली. अँड्रे ग्लान हेरोल्ड याच्या घटाण्यात तर, कवि, प्रेयकार, वारागी,

मायक, सादक वगैरे लोक वरेच निपजले. चालस द कॉन्स्ट-
रच्या प्रण्या वादल्या हे रया विपण्यांतल उत्तम ग्रंथ होत.
तिरमेस, झेमी, पिइनेट, वेहन, हॅथारे, हेमोटे, पोट्योन
उगरे वगैरे कथा, कोणो नाट्यकार तर कोणा ग्रंथकार या
काळांत प्रचारास आले (१८००-८०) देखीकें बेल्जियन
वाङ्मयाचा इतिहास व गायोन लिहिला आहे व बेमेलन
(१८८०) परगम देशाचा इतिहास व बेल्जियन ज्ञानकोश
लिहिला आहे. कॉन्स्टरप्रमाणेच रुदल्फ हो कादंबरा-
संग्रहा प्रसिद्ध होना (१८७८) परंतु या बहुतेक वाङ्म-
यास परकीय वाङ्मयाचा आधार आहे (फक्त कॉन्स्टर व
विरमस हे रचना प्रतमासान लेखक आहेत). त्यामुळे त्यांत
काही नावग्य आढळत नाही ते लॅमोनिएर याच्या काळ-
पासून मात्र आढळते, तो स्वतः. एक अर्थात अमिनबयेल-
मचा उत्तरप्रश्ना होत; त्याच्या प्रस्ता, त्याच्या नंतर वाङ्-
मयाच्या उपायान ज्या ज्या सुधारणा क्रिया घडाय वतून आले,
त्यांचा उगम सांगून तो मासिक पुस्तकान 'छ ज्युने बेल्जिक'
हे मासिक धरु र्जाचे होत, त्याने लेखक बालोमान्ट, गिरा-
मरध विज्ञान होते विज्ञान (हा उगम बकाल होता) या
लेखकाने नूतन लेखांसाठी समनकलेवर एक प्रो आर्ट
नांवाचा उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला आहे (१८८६) एकहीट
या लेखकाने सन १९०० पर्यंत अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या
आहेत, त्यांत फ्रेडर्स वॉलफन्याचे व १९०७चा चार्लोसोचे

प्रस्ताविवाह या जाताने रुद आहे. श्री व्यभिचारी निपा-
ल्यास घटकोट करणाचा परवानगी आहे. या जातीत
शेव व बेल्जियन असे दोनही पंथांचे लोक आहेत. यांच्याभिधु
कांतहि दोन भेद आहेत; पाहेला शैव जोगी व दुसरा
बेल्जियन दासो हा होय. [से रि (मीस्टर) १९११.]

येहोटा—हिंदुस्थान, ब्रह्मदेश, व सिलोन या भागांमध्ये,
३००० फुटांपासून जंगलाने हें झाड आढळते; तिथे व
राजपुताना या ठास भागात मात्र आढळत नाही. याची पाने
दरवरी गळनात. या झाडाळा टिक पुष्कळ येतो. परंतु तो
पाण्याने विरगळत नाही. हलक्या प्रतीच्या रंगाकरिता व
कतर्चा कपाविषाकरिता याच्या फळांना उपयोग करतात;
व रयाची वेगवेगळी बरीच होती याचा मयस रानातून, परंतु
कर सालपास गुंगी येते याच्या फळाची साल औषधी
आहे.

येहरोट—राजपुताना, अलवार संस्थानांतील बेहरोट
नावाच्या तहसीलाचे मुख टिकाण अलवार तहसील्या; वाय-
व्येस ३२ मैलावर अवृध राजपुताना साळवा रेल्वेच्या अनेक
इशानच्या नेऊ येत १८ मैल आहे एकंदर लोकसंख्या सन
१९११ साली ६२२३ होती; रवायेकी बोकडा ३५ अहोर आहेत.

येहिस्तान—राज. येहिस्तान अथवा हिस्तन (तथ्यां
याचा उच्चार विमुक्त अव करतात) हे एक कर्षा

बेळगांव, जि. लहा.—मुंबई इलाख्यांत दक्षिणभागातील एक जिल्हा. याचे क्षेत्रफळ ६४९ चौरस मैल. अगून उ. अ. १५° २२' ते १६° ५८' आणि पूर्व. रे. ७४° २' व ७५° २५' यांमध्ये आहे. हा प्रदेश सपाटीचा असून त्यांत काही ठिकाणी लहान लहान पर्वतांच्या ओळी व उंच शिखरे आहेत. मुख्य नद्या कृष्णा, पटप्रभा, आणि मलप्रभा या होत. काळशीत, सांबर, हरीण, रानहुरी आणि तरस जंगलांत पुष्कळ फिरतात. चित्ते चौहोळे आहेत, परंतु वाय दक्षिणेत व नैऋत्येस हल्लीस पडतात. ह्या समशीतोष्ण आणि आरोग्यकारक आहेत. जानेवारीत अगदी कमो उष्णता (५.३°) असते व मेमध्ये १००° पर्यंत असते. सरासरी ५० इंच पाऊस मुख्य ठाण्याच्या ठिकाणी पडतो.

इतिहास:—बेळगांव जिल्ह्यातील अगदी जुने गांव हळसी हे होय; हे शहर कादंब घराण्याची राजधानी होती व एकंदर त्या घराण्याचे ९ राजे झाले. बहुतेक लहान बेळगांव प्रथम ५५० पासून ७६० पर्यंत चालुक्यांच्या ताब्यांत असो; त्यानंतर राष्ट्रकुटाच्या ताब्यांत आऊन १२५० पर्यंत रट (८५५-१२५०) मंडलेश्वर सत्तेखाली होते त्याची राजधानी सांदशी व नंतर (१२५०) बेणुग्राम (हल्लीचे बेळगांव) होते. जिल्ह्यामध्ये जे सोदीव लेख हल्लीस पडतात त्यावरून असे दिसते की, बाराव्या व तेराव्या शतकाच्या आरंभी गोवं- येथील कादंबांच्या ताब्यांत (९८७-१२५०) हलसीद- द- शसहली व बेणुग्राम अथवा बेळगांव 'सत्तरी' होते १२०८ साली तो प्रदेश रटानी घेतला; रटांचा शेवटचा राजा दुसरा लक्ष्मणदेव याचा १२५० साली देवगिरीचा यादव दुसरा सिंघण याचा दिवाण व सेनापति विचन याने पाडाव केला. त्याबेळेपासून १३२० पर्यंत बेळगांव व आसपासचा प्रदेश यादवांच्या ताब्यांत होता

याचा दक्षिणेकडील भाग विजयनगरच्या ताब्यांत होता. १३४७ साली बहामनी राज्य स्थापन झाल्यावर तेथील राजानी उत्तरेकडील दक्षिणेच्या राजांच्या ताब्यांतला प्रदेश घेतला. व नंतर १४७३ साली बेळगांव घेऊन दक्षिणभागहि घेतला. पुढे विजयनगरच्या राजानी पुन्हा तो प्रदेश घेण्याचा प्रयत्न केला, परंतु १५६५ साली त्यांचा पुरा पाडाव झाला पुढे १२० पर्यंत बेळगांव विजापूरच्या मुलतानाच्या प्रदेशा- तील भाग होता असे म्हणता येईल. १६८६ साली औरंग- शेबाने विजापूरचा पाडाव केल्यानंतर, तो जिल्हा मोग- लाच्या ताब्यांत गेला, व त्यांनी तो सावनूरच्या नबाबाला जहागीर म्हणून दिला व शेवटी त्याचा काही भाग नबा- बाला निजामास देणे भाग पडले. त्यापैकी काही प्रदेश मरा- ठ्यांच्या हातात होता असे दिसते. १७७६ साली हैदराबादीने तो प्रदेश पादाकांत केला, पुढे पेशव्यांनी तो इम- रानाच्या साहाय्याने घेतला; परंतु कोल्हापूर, निपाणी व इतर ठिकाणांच्या संस्थानिकांच्या व शिंद्यांच्या संस्थांनी बारीबार येऊन तो जिल्हा छुटला व अशा पामपुर्त्यांत १८१८ साली

तो प्रदेश इंग्रजांच्या ताब्यांत गेला व तो पारवाड जिल्ह्याचा भाग करण्यांत आला. परंतु पुन्हा जिल्हा मोठा झाल्याकारणाने बेळगांव हा स्वतंत्र जिल्हा करण्यांत आला.

हळसी येथे काही तांबडें सांपडले आहे. काही ठिका- णांचे देवळे जपनाचायरींनी बांधली आहेत असे म्हणतात, परंतु ती खरी चालुक्यांची आहेत, सर्वांत उत्तम असे देऊळ देगाव येथे आहे कोन्नर येथे फार प्राचीन स्मशानभूमी आहे. बेळगांव जिल्ह्यांत पुष्कळ ठिकाणी चांगली व प्रसिद्ध देवळे आहेत.

लोकसंख्या (१९२१) १९३१७६ आहे. सर्व प्रकारचे, धान्य सर्व ठिकाणांच्या भूमीनीतून होते; कापूस मात्र काळ्या भूमीनी- तच येतो. उजारी हे मुख्य धान्य आहे; जिल्ह्यांत कापूस पुष्कळ होतो, तो एकंदर ३५२ चौरस मैलात पेरला जातो; याची मुख्य ठिकाणे मयणी, पारसगड व गोकक जिल्ह्याच्या पश्चिम घाटांत जंगले फार आहेत कोल्हापूरकडे पारगो- ट्यात कधी कधी हिरे सापडतात असे म्हणतात, त्याचप्रमाणे मलप्रभेच्या काठच्या प्रदेशात सोने सांपडते. बेळगांव, गोकक संपर्गाव, व रामपारुसवळ सोनेच गाळतात.

शेतकीशिवाय हातमागावर कापड विणणे हा हि या जिल्ह्या- तील मुख्य धंदवा आहे, व गोकक शहर रंगविणाराकरिता प्रसिद्ध आहे. शिवाय येथे मातीची व लांकडाची येळणी तयार होतात. या जिल्ह्यातून सधने-मराठा रेषे जाते. एकंदर लोकसंख्येपैकी दीडला ५ लोकांत लिहितायत्तता येते

ता छ का,—याचे क्षेत्रफळ ६४९ चौरस मैल आहे. यात एक शहर (बेळगांव) व १९८ खेडी आहेत. सन १९११ साली लोकसंख्या १३६८७७ होती. वार्षिक पावसाचे मान ५२ इंच असते.

शहर.—हे सधने-मराठा रेल्वेवर असून समुद्रसपाटीवर १५०० फूट आहे १९११ साली लोकसंख्या ४२६२३ होती. तीपैकी क्यथारोन्मेंटांत १११७२ व सर्वसंख्ये १८१५. १८५१ साली म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. क्यथारोन्मेंट शह- रच्या पश्चिम इंदीपलीकडे आहे. या ठिकाणी वेळू पुष्कळ होतात; यावरूनच याचे प्राचीन नाव 'वेळुग्राम' पडले असावे असे म्हणतात. आंच्यांची, वडाची व चिंचाची साडे पुष्कळ आहेत. बेळगांव शहर इंग्रजांच्या ताब्यांत गेल्यापासून पुष्कळ वाढले आहे व लोकांहि घनावळ झाले आहेत. १८३८ सालापासून हे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. व्यापा- राचे मुख्य प्रिन्नत मोठ, वाळलेले मासे, खमूर, नारळ, चार- ळाची चव्हाट; हे सर्व समुद्रकिनाऱ्यावरून मुख्यतः बेणुळी बंदरावरून येतात. धान्य, साखर बगैरे आसपासच्या भागा- तून येतात. शहरात हातमाग बरेच आहेत. दोन हॉस्पिटले असून म्युनिसिपॅलिटीच्या मुलाच्या व मुलीच्या शाळा आहेत. यूरोपियन व यूरोशियन मुलांमुलींकरिताहि शाळा आहेत. दक्षिणभागाच्या कामिशनरचे राहण्याचे हे ठिकाण आहे. माभुळी सर्व मुलकी व न्यायस्थाल्याच्या कचेऱ्या असून

बैतुल—मध्यप्रांतातील एक जिल्हा. हा जिल्हा पहाडी आहे पण याच्यांत सर्व प्रकारची जमीन आहे. या जिल्ह्यांत मुख्य नद्या तापी, वर्धा, बेल, मचना, सोपना व मोरन ह्या आहेत. बैतुलची हवा निरोगी आहे. पावसाची सरासरी ४६ इंच आहे. जंगली भागांत हिवतापाची सोप पाषाण-ज्वानंतर पुष्कळ दिवस राहते. या जिल्ह्यात पुष्कळ ठिकाणी दगडी कोळसा सांपडतो. तसेच येथे जंगलहि विस्तारीत आहे. सागवान, साग, कोहवा, शिरस, सरई, मोहा या सर्व झाडांचा येथे भरपूर पुरवठा आहे. या ठिकाणी सेसा किंवा तिर-वाडीरीगवत-उद्यापासून तेल निघते-तेहि उत्पन्न होते.

जिल्ह्याचा पूर्व कालीन इतिहास उपलब्ध नाही. खेरला, देव-गड, भंडला आणि चांदा ह्या चार गोंडी राजांनी या ठिकाणी आपला अम्मल गाजविला असावा असे दिसते. खेरला राज्यासंबंधी कोणत्याच प्रकारची ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध नाही. केवळ केरिस्तामच्या कोठे कोठे याचे नाव आढळते. १८ व्या शतकाच्या आरंभापासून चोर्डशी ऐतिहासिक माहिती मिळू लागते. यावेळी इ.स. १७०३ सालच्या सुमारास गोंड राजा बख्शजुलंद (मुसलमान) देवागड येथे राज्य करीत होता. बख्शजुलंद बारल्यानेतर चांद मुलतान हा गादीवर बसला. याला दोन मुले होती. बडिलाले नांव घुराणशहा व धाकल्याचे नाव अकबरशहा असे होते. चांद मुलतान हा १७३९ साली मरण पावला. त्या वेळी त्याची दोन मुले लहान असल्यामुळे बडिलालेने त्याचे राज्य बळकाविले. बडिलाले हा चांदमुलतानाचा अगोर-रस मुलगा होता. त्या लहान मुलाच्या आईने रघोजी भोंस-ल्याचे साहाय्य मागितले. रघोजी भोंसले यावेळी बऱ्हाडोत राज्य करीत होता. भोंसल्याने सैन्यासह येऊन बडिलालेला मारून मुलांना घोडवून गादीवर बसविले आणि मुलांसह लुटणे राज्यची अर्धी जमाबंदी देण्याबद्दल बडिलालेला घेऊन तो बऱ्हाडोकडे परत गेला. देवगड राज्यावेळी अर्धी जमाबंदी भोंसल्याने १७४२ साला-पर्यंत कराराप्रमाणे मिळत राहिली. १७४३ साली घुराण-शहा व अकबरशहा यांमध्ये तंटा उपस्थित झाला. यातून गोंड लोकांनी राज्यांत दंगे सुरू करून एक वर्षपर्यंत लुट-मार केली. घुराणशहाच्या विनंतीवरून पुनः रघोजी भोंसले येऊन व त्याने घुराणशहाला मदत करून अकबर शहाला हांकून लावले. योज्या दिवसांनंतर रघोजीने घुराणशहाला नागपुरास नेले. पाटावरील प्रदेश जरी नाममात्र गोंड राजाच्या ताब्यात काही दिवस होता तथापि पूर्वेकडील माग वास्तविक भोंसल्याच्या राज्यांत सामील झाला होता. आपासाहेबाचा मोठ्ठा होऊन तो पळाल्यानेतर १८१८ साली इंग्रजांनी कौजेच्या खचाखड जे मुल्लूख चौहान दिला त्यांतच हा बैतुल जिल्हा आला आणि १८२६ साली तो तह झाला त्याप्रमाणे हा जिल्हा ब्रिटिश राज्यांत सामिल

झाला या जिल्ह्यांत कुणबी लोकांची संख्या जास्त आहे. त्याच्यात मराठा कुणबी व परदेशी कुणबी, डोलशार अशा जाती आहेत. कोर्रि लोक हे सावलीगड परगण्याच्या काही ताळुब्यांतच अढळतात.

ह्या जिल्ह्यांत मुख्य पैदास ज्वारी, गहू, कडधान्ये यांची आहे. कापूस, चोथरा, धान, कुठकी, कोदु ह्यांचे या ठिकाणी होतात. बैतुलमध्ये जंत चांगला होतो. अकूची लागवड मुलाई परगणामध्ये होत होती. या ठिकाणी पहाण्यायोग्य असा खेरल्याचा फिला आहे मुलातांमध्ये अनेक देवालय जुनी व तद्दृष्टेच्या आकारांची तापी कुंडाच्या समोरीती दृष्टीस पडतात. पण त्यांत सुंदर देवालय एकहि नाही. मुक्तागिरी या ठिकाणीहि पुष्कळ देवालये आहेत. ही देवालये पाहाडावर पाण्याच्या घबघण्याजवळ बांधली असल्यामुळे हे स्थान रम्य दिसते. पडके किल्ले धीरगड, उदामगड, सीलीगड व जेतपूर या ठिकाणीहि दिसतात. विवेकसिंघाचा कर्ता मुकुंदराव स्वामी हा इ. स. १३०० च्या सुमारास होऊन गेला. त्याच्या प्रघात खेरला राजाच्या संघर्षाने थोडी थुत माहिती मिळते. या स्वामीची समाधि अजून खेरला जिल्ह्यांत दृष्टीस पडते. हल्ली या जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ३८७२ चौरस मैल आहे. व येथील लोकसंख्या (१९२१) ३६३७३७ आहे.

तह सील—मध्यप्रांत, बैतुल जिल्ह्यातील ही एक पश्चिमेकडील तहसील आहे. क्षेत्रफळ १८०२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १५०४९३. तहसीलांत बदनूर व बैतुल अशी दोन गावे व ४८१ खेडी आहेत. पैकी बदनूर हे जिल्हा व तहशिलीचे मुख्य ठिकाण (लोकसंख्या सुमारे ५ हजार) आहे.

वैरागी—(संस्कृत वैरागी-विरक्त या शब्दापासून) हा प्रथम वैष्णव पंथाच्या (विष्णु, रामकृष्ण यांच्या उपासक) लोकांचा संघ होता. पण आता तो एक जात बनत चालला आहे. बौद्धधर्माचे उच्चाटण सारथ्यावर हो जात अथवा पंथ उत्पन्न झाला. आजकाल वैरागी या नांवाचा उपयोग कबीरपंथी, सत्नामी, स्वामीनारायण या पंथांच्या लोकां-सच नव्हे तर ब्राह्मणधर्मातून मित्र अशा पंथांनाहि होतो. मूळ हा पंथ उत्तरेस गंगातटाकाच्या वाजुस निघाला. दक्षिणेतहि रामानुजाचार्यांमुळे हा पसरला (११ वें शतक). रामानुजी गौडल्यांत रामानुजाचे पदार्थनितयम हे मुख्य तत्त्व आहे. उत्तरेकडेहि रामानंदांनी या पंथाचा आरा प्रसार केला (१४ वें शतक) जे आचारविचार फक्त ब्राह्मण क्षत्रियांमध्य पाळावयाचे होते ते सर्व (शुद्ध वैरी) वर्णास पाळावयास यांनी मोकळीक ठेवल्याने व संस्कृताऐवजी हिंदी भाषेत मंत्रचर्चा करण्याने हा पंथ वाढला. पुढे रामानंद रामानंदी व कृष्णमन निवानंदी यांच्यांत तेव उत्पन्न होऊन त्यांचे निरनिराळे पंथ झाले. - रामानंदी हे राधेस देव मानित. वैराग्यांचे चार सांप्रदाय आहेत ते:-

एक क्वायोनॅट मॅगिस्ट्रेटचे कॅट, सप्लॉडिनेट जजमाचे कोर्ट, एक सिव्हिल इंजिनर व रेल्वे दवाखाना ही आहेत.

येजनामी—बहुतां व म्हैसूरमध्ये शिमोगा जिल्ह्याच्या शिफारपुर तालुक्यातील एक थेंड. शिफारपुरच्या वायव्येस १४ मैलावर उत्तरदिशा १ २४' व पूर्वेलास ७५' १५' मध्ये आहे तोदीव लेखामध्य राने नांव बाहुतां, बळि-
ग्रामे, कशिपूर वदनेर अशाच रुपात खादळते वाराच्या वात-
कात सुद्धा ते इतके प्राचीन गण्ये जात होते की, त्याला प्राचीन
राष्ट्रांची भाता असे म्हणत असत, व हे नाव बळि नावाच्या
राष्ट्रापासून आले आहे असे म्हणताना त्याच्या धार्मिक
महतीमुळे त्याला दक्षिणेकडार म्हणतात त्याचे नाव
फडत असेही होते वाउक्याच्या व फलजुरीच्या वेळी बन-
वासी 'दादरासाह्या' प्रताची राजधानी होती. त्यात विष्णु,
शिव, ब्रह्मा, जैन व मुस यैधी देखळे व मठ होते, शिवाय
सात प्रसिद्धीयेरीन आणखी ३ पुरे होते सर्व उगाहनां
कोदिया येथील केदारेश्वर देवळाच्या मठात अभ व भोवध
दिले जाते तेथील चैत्यायसी खोर्द व सखापैर्धी बहुतेक लेख
अकराव्या व बाराव्या शतकातील आहेत याची भरमसाट
होयसळ व सेळण याच्या वैरी खागळी होती परंतु चवदाव्या
शतकात मुसलमानांनी दहारी करून होयसळानी सत्ता
मोडून टाकली येथील पडक्या देवळांत कोरीव काम म्हैसूर
संस्थानातील इनर देवळांप्रमाणेच सुंदर आहे

यैकल—पूर्व संकेरीयामधाल सरोवर जगातील सर्व सरो-
वरांत या सरोवराचा सहावा नंबर लागतो यैकल हे जुरे
शियामधाल सरोवरांमध्ये सर्वांत मोठे गोठे सरोवर आहे
याची लांबी ३६६ मैल व रुंदी १० ते ५० मैल आहे हर्क-
टस्क व ट्रॅन्सवेरालिया ही दोन राज्ये यांचे विभक्त केलेली
आहेत हे सरोवर सुमारे १५०० फूट उंचीवर असून यांचे
क्षेत्रफळ १३२०० चौरस मैल आहे

ओयोन थेट व स्पायडोइनल ट्रॉपिकलप यांनी या सरोव-
राचे दोन भाग झालेले आहेत या सरोवराचा आग्नेय भाग
सर्वांत खोड आहे सरोवराच्या बहुतेक भागाची खोली
२४०० फूट आहे

यैकल सरोवराला सुमारे १०० प्रवाह येऊन मिळतात,
याशिवाय या सरोवराच्या ईशान्येस अगाळा, पूर्वेस वायुक्षीन
व आग्नेयीस सेलेगा, या नद्यामिळसेल्या आहेत इतक नदी
पूर्वी या सरोवरात मिळण होती परंतु आता ती सरोवराच्या
उत्तरेस गेली आहे.

पूर्वी या सरोवराचा विस्तार फार मोठा होता याच्या
किनाऱ्यातील प्रांतीर जंगलमुशीपताचे हकाट पूर्वीपासून
होत आलेले आहेत या सरोवरांत वादळे फार होत अस-
हवामुळे व चोगळी भंदरे व उपसागर नल्ल्यामुळे यांतून
प्रसवताने व्यापार करणे फार कष्टीण जाते

यैगा—ही प्राचीन प्रसिद्ध नात असून तिचे अस्तम-
वदास मध्यप्रां व मध्यहिंदुस्थान यांतून आहे. याची

एकदर संख्या ५० हजारवर आहे पैकी वन्हाड-मध्यप्रां
तांतच तीस हजार आहे. विज्ञान किंवा विज्ञावर लोक पूर्वी
बैगाव असावेत पण आता त्याचा दर्जा बैगापेक्षा उच्च आहे.
याच्यात वन्यधर्मीय व हिंदु निमेषीम आहेत ईश्वराचे प्रध-
मार्भा एक बैगा आणि वैगीणनिर्माण केली आणि त्याच्याव
विनयीवरून साडे कायद्याचा धंदा करण्याची रथांस परवा-
जणी दिली या जोडण्यास दोन मुलें व दोन मुली झाल्या
दोघा मुलांनी आपआपल्या बहिणीशी लग्न केले एकापासून बैगा
लोक जन्मले व दुसऱ्यापासून गोंड जन्मले अशी याची उरगति
क्या आहे हे लोक अगदीं डोंगराल व झाडीच्या प्रदेशात
रहातात पूर्वी गोंडाचा प्रवेश या जातीत पुष्कळ होई आता
अगदीं भिंब खोर्च कफ गोंडान्या मुली वरतात

सामानसट्याक देवतांचे पूजन करणाऱ्या कुलात परस्पर
विवाह होत नाहीत आईच्या कुलातील मुली वरण्यास मान
हरकत नाही विवाह प्रौढ वयात होतात मुलीला छल
याचे सांगते, अः वा मुलांने भावी सासऱ्याकडे २ वर्षे
चाकरी करून घ्याला छुश केल म्हणजे सार्ले दिसाबरोबर
पुनर्विवाह करणे इत समजतात पंचायतीच्या समोर काडी
मोडली म्हणजे पटस्केट झाला बैगा लोक हे गोंडाचे पुरा-
हित होत, यांना कंदमुलें व वनस्पतीची बरीच माहिती
आहे. जगजाची कापरी व लागवड हा धंदा बैगा लोक पूर्वी
करून असून आता त्यास शेती करणे शिकविले जाते
काही लोक टोपल्या व चट्या विणतात, काही मध विकतात,
कुन्हाडीचा उपयोग यास फार चांगला करता येतो. बैगा
लोक आपली मूळ भाषा अग्रीवात बिसरले ते आता मोडके
तोडक हिंदी बोलतात

यैजनाथ—पंचाव प्रांतात, कांदा जिल्ह्यामधील एक
खेडे गाव यांचे प्राचीन नांव कीरग्राम असे होतें ह पालन-
पुरच्या पूर्वेस ११ मैलावर आहे लोकसंख्या (१९०१)
६५५५ येथील दोन देवळांवर, प्राचीन शारदालिंगात
लिहिलेले लेख आहेत, त्यामध्ये जालथर किंवा त्रिगर्त यांचे
नातेवाहेक जे कीरग्रामचे राजे त्यांची वंशावळ दिलेली आहे.
ही देवालय तेराव्या किंवा चवदाव्या शतकात बांधलेली
असावीत

(२) हे खेडे, संयुक्तप्रांतांत, जिल्हा व गालुडा अहमोरा
यामध्ये आहे. याचे प्राचीन नांव धातिदेयपूर असे
असून तेथे कपूरी राजांची राजधानी होती. खोन्वतींत
देवळांमध्ये ताप्राट सांपडलेले आहेत. ह्यां तेथे किर्येक
चहाचे मळे आहेत

यैदीगर—धमावातील एक गांव, लोकसंख्या ३६१५४ हे
सुर्यारषेकरून हिंदू असून पंचावतांत चौथोकडे पसरलेले
आहेत. भटकण्याची सवय असलेली ही एक भिन्नी लोकांची
जात आहे ते कोह्याटपाचे काम करीत एका गांवा-
हून दुसऱ्या गांवाला भटकून असतात ते आठ लोकांपांचे
आहेत.

बैतुल—मध्यप्रदेशातील एक जिल्हा. हा **जिल्हा पहाडी** आहे पण याच्यांत सर्व प्रकारची जमीन आहे. या जिल्ह्यांत मुख्य नद्या तापी, वर्षा, बेत, मरना, सापना व मोरन ह्या आहेत. बैतुलची हवा निरीरी आहे. पावसाची सरासरी ४६ इंच आहे. जंगलो भागांत हवामानाची साथ पावसाळ्यानंतर पुष्कळ दिवस राहते. या जिल्ह्यात पुष्कळ ठिकाणी दगडी कोळसा सांपडतो. तसेच येथे जंगलही विस्तारीत आहे. सामनान, सान, कोहवा, शिरस, सरई, मोहा या सर्व झाडांचा येथे भरपूर पुरवठा आहे. या ठिकाणी सेरा किंवा तिरवाडीरीगवत—ज्यापासून तेल निघते—तेही उत्पन्न होते.

जिल्ह्याचा पूर्व कालीन इतिहास उपलब्ध नाही. खेरला, देवगड, मंडला आणि चांद्रा ह्या चार गोंडी राजांनी या ठिकाणी आपला अध्मल गाजविला असावा असे दिसते. खेरला राज्यासंबंधी कोणत्याच प्रकारची ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध नाही. केवळ कैरिस्तामध्ये कोठे कोठे याचे नांव आढळते. १८ व्या शतकाच्या आरंभापासून बोंडोरी ऐतिहासिक माहिती मिळू लागते. यावेळी म्हणजे १७०३ सालच्या सुमारास गोंड राजा बख्तबुलंद (सुभुलभाज) देवगड येथे राज्य करीत होता. बख्तबुलंद वारस्यानंतर चांद बुलतान हा गादीवर बसला. याला दोन मुले होती. बडिलाचे नांव बुराणशहा व धाकल्याचे नांव अकबरशहा असे होते. चांद बुलतान हा १७३९ साली मरण पावला. ह्या वेळी त्याची दोन मुले लहान असल्यामुळे बडिलाहाने त्याचे राज्य बळकाविले. बडिलाहा हा चांदबुलतानाचा अनौरस मुलगा होता. ह्या लहान मुलाच्या आईने रघोजी भोंसल्याचे साहाय्य मागितले. रघोजी भोंसले यावेळी बंगलात राज्य करीत होना. भोंसल्याने सैन्यासह येऊन यलोद्याहात माहून मुलांना सोडून गादीवर बसविले आणि मुलाबद्दल राजाची अर्धी जमाबंदी देण्याबद्दल कबुली घेऊन ती बंगलाकडे परत गेला. देवगड राज्याचे अर्धी जमाबंदी भोंसल्याने १७४३ सालापर्यंत काराग्रामाचे मिळव राहिली. १७४३ साली बुराणशहा व अकबरशहा यामध्ये संडा उपस्थित झाला. यामुळे गोंड लोकांनी राज्यात दंगे सुरू करून एक वर्षपर्यंत सुरूमार केली. बुराणशहाच्या विनंतीवरून पुनः रघोजी भोंसले येऊन व त्याने बुराणशहाला मदत करून अकबर शहाला हारून लावले पोटात दिवसांनंतर रघोजीने बुराणशहाला नातुरास नेले. बाटावरील प्रदेश जरी नाममात्र गोंड राजाच्या ताब्यात काही दिवस होता तथापि पूर्वकडील भाग वास्तविक भोंसल्याच्या राज्यात सामील झाला होता. आपासाहेबाचा मोड होऊन तो पाळ्यानंतर १८१८ साली इंग्रजांनी जीजेच्या खोबाबद्दल जे मुख्य तोंडून दिला त्यांतच हा बैतुल जिल्हा आला आणि १८३९ साली जे तह झाला त्याप्रमाणे हा जिल्हा ब्रिटिश राज्यात सामील पडे

झाला. या जिल्ह्यात कुजबी लोकांनी संस्था जास्त आहे. त्याच्यांत मराठा कुजबी व परदेशी कुजबी, दोसपार असा जातो आहेत. कोंकू लोक हे सावलीगड परगण्याच्या काही साल्यांतच अढळतात.

हा जिल्ह्यात मुख्य पैदास जवारी, गहू, कडधान्ये याची आहे. कापूस, जोंधळा, धान, कुटकी, कोंडू हीही या ठिकाणी होतात. बैतुलमध्ये ऊंच चांगला होतो. अक्बी लागवड मुलतार्दे परगण्यामध्ये होत होती या ठिकाणी पहाण्यायोग्य असा खेव्याचा चिप्रा आहे. मुलतार्देमध्ये अनेक देवालये जुनी व तसेच देवच्या आकारांनीची तापो कुंडाच्या समोरीती दृष्टीस पडतात. पण त्यांत सुंदर देवालय एवढी नाही. मुकागिरी या ठिकाणीही पुष्कळ देवालये आहेत. ही देवालये पाहाडावर पाण्याच्या धबधब्यावरून बांधले असल्यामुळे हे स्थान रम्य दिसते. पडके किल्ले बीरगड, जयामगड, घौलीगड व जेतपूर या ठिकाणीही दिसतात. विषेक्रीडपुत्रा कर्तो मकुंदराव स्वामी हा इ. स. १३०० च्या सुमारास होऊन गेला. त्याच्या म्र्यात खेरला राजाच्या संवधाने थोडी बहुत माहिती मिळते. या स्वामीची समाधि अजून खेरला विजयंत दृष्टीस पडते. हल्ली या जिल्हाचे क्षेत्रफळ ३८०२ चौरस मैल आहे. व क्षेत्रीय लोकसंख्या (१९२१) ३१३७३७ आहे.

तहसिल—मध्यप्रदेश, बैतुल जिल्ह्यातील हा एक पथिकेकडील तहसील आहे क्षेत्रफळ १८०२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १५०४३३. तहसीलीत बन्नूर व बैतुल अशी दोन पॉरे व ४८१ खेडी आहेत. पैकी बन्नूर हे जिल्हा व तहसीलीचे मुख्य ठिकाण (लोकसंख्या सुमारे ५ हजार) आहे.

वैरागी—(संस्कृत वैरागी—विरक्त या शब्दापासून) हा प्रथम वैराग्य पंथाच्या (विष्णु, रामकृष्ण यांच्या उपासक) लोकांचा संघ होता पण आता तो एक जात बनत चालला आहे. बौद्धधर्माचे उच्चाटण झाल्यावर ही जात अजून पंथ उत्पन्न झाला. आजकाल वैरागी या नांवाचा उपयोग कबीरवंशी, सत्नामी, स्वामीनाथपण या पंथांच्या लोकांसच नव्हे तर ब्राह्मणधर्मातून मित्र असा पंथानाही होतो. मूळ हा पंथ उत्तरेत पंगतद्राकाच्या वाजून निघाला. दक्षिणेतही रामानुजाचार्यामुळे हा पसरला (११ वे शतक). रामानुजी गोसाव्यांत रामानुजाचे पदार्पणप्रतिष्ठे हे मुख्य तत्व आहे. उत्तरेकडेही रामानंदाने या पंथाचा अस्त प्रचार केला (१४ वे शतक) जे आचारविचार फक्त ब्राह्मण साध्वीनांचे पाळवयाचे होते ते सधे (सधे बरे) बर्गीस पाळवयाचे याचे मोकळीक ठेवल्याने व संस्कृताऐवजी हिंदी मातेत मंथरचना करण्याने हा पंथ वाढला. पुढे रामयुक्त रामानंदी व कृष्णयुक्त विमानंदी यांच्यांत तेड उत्पन्न होऊन त्यांचे निमित्ताने पंथ झाले. रामानंदी हे राघव देव मानतात. वैराग्याचे चार सांप्रदाय आहेत तेः—

(१) रामानुजी संक रामानंदी ऊर्फ धीवैष्णव, (२) निंबा, नंदी संक निमावत, (३) विष्णुस्वामी किंवा पन्नग, (४) मन्थ. वैरागी लोकांत उच्च हिंदूजातीतील कर्जवाजारी, व रिकाम देऊल्या लोकांचा समावेश होतो. पूर्वी हे लोक ब्रह्मचारी असत परंतु आतां ते लग्न करू लागले आहेत. बरेच वैरागी मराठ्यांच्या बेल्यासून जमीनदार, जहागीरदार व राजे झाले आहेत. पंजाब, महाराष्ट्र, म्हैसूर, कोचीन, बंगोर टिकार्गी या लोकांची वस्ती आठवते सर्वांत जास्त बंगाल व रामपुतान्यांत आहे. एकंदर लोकसंख्या (१९११) साडेसात लाखांवर आहे. पेशवाईत वैराग्यांची घनदण्ड होती व ते सावकारीहि करीत. 'गोसावी पक्षा'. [प्रोज-पसुरा; अष्टाचार्य-हिंदु कास्ट्स अँड सेक्ट्स; क्रुऊ-निगनिराळ्या प्रांतांचे सैन्सस रिपोर्ट.]

वैरूट—सारिया प्रांतांतला एक मिस्त्रा व या मिस्त्राचें मुख्य शहर. वैरूट हें एक महत्त्वाचें शहर आहे. लोकसंख्या अजमासे ८० हजार आहे. जुने वैरिटस शहर हें किर्निवियन किताब्यावरील एक महत्त्वाचें ठाणें होतें. ऑटोक्रुसच्या विरुद्ध लढत असताना ज्ञानपनने लिस्ती हाहापूर्वी १४० ब्या वर्षी त्या शहराचा नाश केला होता. नंतर हें शहर रोमन लोकांच्या ताब्यांत गेलें. चवथ्या शतकापासून हे कात्याच्या बाळाबद्दल प्रसिद्ध आहे ६३५ साली ते अरब लोकांनी घेतलें. ११११ साली ते याहउपिनने सर केलें. सत्तारानने ११८७ साली परत घेतलें व त्यानंतर साडेसहा शतकपर्यंत ते लेवानानच्या हुरुज अमीरांच्या ताब्यांत होतें. या अमीरांपैकी, सुतपा कजुहानमान याने सतराव्या शतकात त्या शहराची सत्तारदी केली. १७६३ साली पुन्हा तुर्कांनी हें शहर काबीज केलें. जतर व अबदुल्ला यांनी एकर येथे बंद उभारलें तेव्हा या शहराच्या माळकीबद्दल हुरुज, तुर्क व पक्षा यांमध्ये लडा सुरू झाला. हा लडा इम्राहिमने १८३३ साली एकर घेतलें तेव्हा मिटला. इम्राहिमने हुरुज लोकांच्या सत्तेला आळा घालण्यासाठी हें शहर ताब्यांत ठेविलें; परंतु अँडमिरल सर बॉबर्ट ह्युकसेन (१७६८-१८४७) लोका जाणून इम्राहिमास हाडून लाविलें. हे शहर दक्षिण मीरियांतील ब्यापाराचें एक केंद्र आहे. १८९४ साली एका फ्रेंच कंपनीने येथे बंदर बांधले. या शहरात अमेरिकन व युरोपियन संस्था पुरवळ आहेत. अमेरिकन मीरियन व इंडियन निवासी लोकांच्या शाळा, विद्यालये, छारखाने, व रयाचप्रमाणे जपेन व फ्रेंच रणमालये; अनाथाश्रम इत्यादि बऱ्याच लोकप्रियता सध्या आहेत. परंतु रस्ते चांगल्या रीतीने तयार केलेले नाहीत अमेरिकन व युरोप अर्द्या दोन विधिविद्यालये येथे आहेत. प्रभाषी लोकांसाठी पुस्तक मुंदर शाखावरी आहेत ['मिरिया' पहा].

योकर्प्पीन—तासच्या प्रदेशांतले मेरगुरे मिस्त्रात हा एक तालुका आहे. क्षेत्रकळ २६-५५ चौ. मैल. लोकसंख्या

(१९११) ८५७५५ ब्रह्मीकरण, सयामी व मलयी लोकांची वस्ती येथे आहे. यांत २५ वेवडी आहेत. लोकजीन मारी वस्ती फक्त तीन चारशे आहे.

योकेशियो(१९१३-१९५५)—एक इटालियन कंपकता. प्रथम त्याने कात्याचा अभ्यास आरेमिळा, पण नंतर तो ब्यापार करणाकरिता नेपलस येथे राहिला. पुढे व्हॉर्मिलचे थडगे पाहिल्यापासून त्याने स्वतःला कात्याला वाडून येथ्याच ठरविले. त्याची 'फिलोकोर' ही एक मद्य कथा असून हा रयाचा पहिला ग्रंथ होय. 'अॅमेटो' यामध्ये त्याने प्रेमाचे साम्राज्य संस्कृतिजनक करे अमर्ते याचें वर्णन केले आहे. 'एल अमोरोसो कायमिता' हा रयाचा मद्यारमक ग्रंथ आहे. यांत 'कायमिता' हो आपल्या देशात दोष देत आहे व आपल्या प्रेमाच्या विषयात योकेशोरपणाबद्दल दोषी ठरवीत आहे असे दर्शविले आहे.

पुढे तो राजकीय कारकीर्त शिरला व रयाच्याकडे महत्त्वाची कामे सोपविण्यांत येऊं लागली. परंतु पन्नाच व दान्ते यांच्या सारखा मुसहरी तो नव्हता १४ व्या शतकात प्राचीन बाद्मयाचे अध्ययन कात्याची प्रवृत्ति इटलीत फारच थोडी होती. सर्व लोक राजकीय घडामोडीत गुंतले होते आणि वाड्मय, सुख व आरक्षित अशा धर्मगुरूंच्या हातांत होते. अशा तऱ्हेने बाद्मयाविषयी सर्वत्र अनार्या असतां योकेशियोने अथेत परिभ्रमने व काज्जीने रयातील इस्तरिखिते छवितावस्थेत आपली; व छिरेक महत्त्वाच्या जफळा त्याने स्वतः बसून तयार केल्या. 'डेकॅमेरॉन' या रयाच्या उत्तमोत्तम व प्रसिद्ध मद्य प्रभांत १०० ब्या प्राधित केल्या आहेत. या कथा बऱ्याचशा आध्यात्मिक व अशील असून रैनारुहच्या कादंबऱ्याप्रमाणे रयाचा तितकारा बाडणे साहजिक आहे. पण योकेशियोच्या काळी हा मध्य तरणांत फार लोकप्रिय झाला. रयाकून रयाला 'इटलीतील गद्यात्मक बाद्मयाचा जनक' असे वास्तविक म्हणावयास पाहिजे. रयाच्या स्वतःच आपांशोने केलेले रयाच्यानंतर झालेल्या सर्व छोटानांवर असण्याचे दिसून येते.

योगले—तासचा प्रदेश. पिपोन मिस्त्रात हा तालुका आहे. क्षेत्रकळ ११६५. चौ. मैल. अर्धाअधिक भाग जंगलाचें व्यापिला आहे. लोकसंख्या (१९११) ५८९१९. येथें ६८ असून मुख्य गांव योगले आहे.

योगार—महाराष्ट्रांत यवानी कासार म्हणतात रयांनी कर्नाटकांत योगार म्हणतात. ही हाति निवृत्तमांत आणि प्राज्ञानुयायी आहे व व्यापारी पेशाची आहे. कर्नाटकाबद्दल गाणांत योकी काही कुटुंबे जेन आहेत, तथापि दोहोमध्ये लग्नव्यवहार होतो. 'कासार' पहा.

योगादा—कोल्हियाच्या प्रभासत्ताक राज्याची राजधानी. येथील लोकसंख्या (१९१८) १४३११४ आहे. एका मोठ्या कांयारपटाराच्या पूर्वभागावर हें शहर असून समुद्रसपाटीपासून याची उंची ८५६३ फुट आहे. बगीच्यांनी सुतोमिन

केलेले पुष्कळ चौक राराले आहेत. मुख्य सार्वजनिक इमारती व प्रार्थनामंदिरे या चौकाभोवती आहेत रस्ते सरळ व अर्धंद परंतु स्वच्छ व चांगले करसंबंदीचे आहेत

या शहराचे क्षेत्रफळ सुमारे ४ चौरस मैल आहे येथे रस्त्यांतील गाच्या, विजेचे दिवे,टेलिफोन हॉ आहेत येथे एक विश्वविद्यालय, तीन महाविद्यालये, रसायनशास्त्र व खनिजशास्त्र यांचा शाळा, राष्ट्रीय अँकेडमी,लष्करी शाळा, ५०००० प्रभाचे सार्वजनिक प्रभालय, राष्ट्रीय वैद्यशाळा, संप्रदायलय व वनस्पती बाग आहेत. चांगली टाकसाळ देखील येथे आहे.

१५३८ साली गोर्खेजि किमनेने केडा यांना हे शहर घेतले १८११ साली येथील रहिवासींनी स्पॅनिश सत्तेविरुद्ध बंड करून स्वतःचे राज्य स्थापन केले, परंतु १८१६ साली पॅन्लो मोरिलो नावाच्या स्पॅनिश जनरलने हे घेतले होते. १८१९ साली बोलिव्हारने हे घेतले कोलंबियाच्या प्रजासत्ताकाची हे राजधानी बनले परंतु या प्रजासत्ताकाचे तीन विभाग झाल्यावर हे न्युग्रहा प्रेन्डाची राजधानी झाले कोलंबियाच्या घडामोडीच्या इतिहासातील पुष्कळ महत्त्वाच्या गोष्टी येथे घडल्या

घोम्रा जिह्दा—बंगाल क्षेत्रफळ १३६९ चौरस मैल बोम्रा हा लहान जिह्दा आहे त्याचा पोंक चांगले होत असायामुळे व जलमार्गे व पुष्कळीच्या मार्गाने दळणवळणाची सोय असल्यामुळे या जिह्दाची भरभराट होत आहे या जिह्दात दलदलीची जमीन बरीच आहे परंतु काही गाळाची जमीन सुपीक आहे उन्हाळ्यात उष्णता ९६° व हिवाळ्यात ५०° अर्धत पावस व्षास (६५ इंच) आरंभ उन्हाळ्यात होतो त्या भागात वादळ व भूकंप हॉ केडा केडा होतात.

इतिहास—येथे ग्रामरूप व पण्डितपणे ही राज्ये प्राचीन पाळी होती महास्थान ही पंडित लोकांची राजधानी होती. नवव्या शतकात पाल व ११ व्या शतकात सेन राजे येथे राज्य करीत होते. मुसलमानापासून १७६५ साली हा मुल्ख इंग्रजाकडे आला १८५९ साली हा स्वतंत्र जिह्दा करण्यात आला महास्थान, शेरपूर, खेतल व भवानीपूर येथे प्राचीन अवशेष सापडतात. जिह्दाची लोकसंख्या (१९२१) १०४८५०६ यात खेडी ३८६५ असून लोकसंख्या मारखी वाढत आहे. सधुलप्रत व छोटानगरपूर या प्रांतातून फार लोक इथे आले आहेत मुसलमान शे ८९ व हिंदु ६१. १८ आहेत येथील कोरव लोक मुसलमान सत्यामुळे त्यांची संख्या जास्त आहे

भात, ताग, ऊंस तेंबायू व गळिपाची धन्ये हॉ मुख्य पिके आहेत पूर्वी येथे रेतमाचा व्यापार होता पण अलीकडे तो नाहीसा झाला आहे. ह्यास पुन्हा कृषिावस्थेत आणण्याचे प्रयत्न चालू आहेत आयात माल विलायती फायड, पोती, मोठ, राकेल, तेंबायू इस्टने बंगाल रेल्वे व मद्रास सुलानपूर रेल्वे हे आगगाडीचे रस्ते या जिह्दात आहेत मद्रास व बंगाली यांच्या प्रवाहातून बोटी नेहमी चालू

असतात साधारतेचे प्रमाण शेंकडा ५ आहे मुख्य गाव बोम्बा अथवा बगुरा हे होय. याची लोकसंख्या सुमारे १६ हजार. येथे १८७६ साली म्युनिसिपॅलिटा स्थापन झाला हे गाव मद्रास सुलानपूर रेल्वेवर स्टेशन आहे.

योटाड—कोडेगाड. भावनगर वडवाण रेल्वेचे स्टेशन व शहर लोकसंख्या सु ५ हजार खोडच्या झाला लोकानी हे शहर वसाविले येथील व्यापारी श्रीमान व धाडशी असून कापड, मूळ, तूप आणि अमदावादी व नवानगरचे रेशमी कापड हे व्यापाराचे मुख्य निर्रस आहेत

योडीनायस्कनूर—मद्रास मद्रास गिल्डाने बेरिया-कुलुम तालुक्यात हे गांव आहे या नांवाची एक जमीनदारी असून तिचे हे गाव मुख्य आहे चहा, कोंको व वेल्दोडा यांच्या व्यापारामुळे हे गांव सारखे वाढत आहे पाळेगार लोकांच्या जुन्या जमीनदारीपैकी ही एक आहे येथील जमीनदार १३३६ साली गुप्तीहून येथे आले ही जमीनदारी हेदरक्षी व प्राणकोरच्या राजाकडे मर्थतरा होती. ती १८९३ साली पुन्हा जमीनदाराने परत मिळवली

योडो—विपेडा-नझी भाषेच्या उपभाषा बोलणाऱ्या लोकानी सर्वसाधारण बोको या नांवाने ओळखतात. मानव-वैशिश्यावष्टया खरे बोडो लोक आसाम प्रांत, कुचबिहार, उत्तरबंगाल व सुरमा नदीची पट्टा या प्रदेशात रहातात. काहींच्या मत हे मूळच्या वाडाळ किंवा नामसूद जातीपैकी असले परंतु सांप्रत रथांची रहा ती सुधारल्याने त्याच्या सोयरीकी अहोम जातीशी होऊ शकतात तथापि दयाखो-यातील व अणलीतील बोडो लोकांत त्याच्या पूर्वीच्या वन्य समाज्याली व समजुती चालू आहेत बंगाली लोक त्यांना असूनहि म्हेच्छ असं म्हणतात आणि बोडोचा पेहराव व अंगलोट सुद्धा अंगाल मोंगोलियन धर्तीची दिसून येतात इंग्रज लोक या बोडोंना साधे कपारी असं म्हणतात बोडो शक आपल्या स्वतः स 'बोरो-ने फिसा' (बोरोची म्हणजे माणसाची मुले) म्हणविताना यांच्यापैकी ३ लक्ष लोक अद्यापि अहिंदू आहेत बोडोसारखेच रामा, दीमासा (प्राचीन हिंदिव), हाजो, ललंग, गारो, टिपेरा, मोरान लुटिया, या जाती बोडो भाषा बोलणाऱ्या पण ज.एन सुधारलेल्या आहेत दीमासा लोकांचे एक स्वतंत्र राज्य दिमापूर, मैथम व सासपूर (फाचर) येथे होतं ते अहोम लोकांनी घेतले या सर्व जातींबद्दल प्राचीन माहिती फारच थोडी आढळते योडो लोक २ हजार वर्षांपूर्वी सर्व आसाम प्रांतात पसरले होते असे त्या भाषातील नयाच्या(योडो)नांवावरून म्हणता येत गेल्या ५० वर्षांनी या लोकात योडी थोडे सुधारणा होऊ लागली असून, त्यांच्यापैकी पुष्कळमे लोक अमेरिकन मिशनन्यानी वाटवून ख्रिस्ती केले आहेत हिंदु बोडो लोक धर्मशोक, जादू टोण्यावर व भुतांखेतांवर विश्वास ठेवणारे आहेत नव्याच वर्षांपूर्वी ते नरयली दत्त असत सांप्रत त्यांच्यात हिंदु देवता (विशेषतः कुबेर) शिरल्या आहेत.

त्यांच्यापैकी काही कुठ्या अपत्यसत बापपुत्र (मोमा आहोई) म्हणवितात व आपल्या वसती ठिकाळ जर एखादा बाप मारला गेला तर त्यानें एक दिवस सुतक पाळून उपावास करतात. याच्यात देवळें आहेत पूर्वी याच्यात मुली पळवून नेऊन रुमं लागत असत. सध्या मुलीच्या बापास हुंडा देऊन अथवा जाण्यानें सप्तत्याच्या परीं नोकरी करून मुलगी मिळवितात. याच्यांत उपासाध्य नाहीत, संजतंत्र्याचें काम बायका (देवकपीण) करतात. याच्यात सात व पाच सप्तयेचें महत्तर आहे. मुलीची नाळ ७ ठिकाणीं कापतात तर मुलाची नाळ ५ ठिकाणीं ५ निरनिराळ्या चाक्रेनीं कापतात. प्रेतच्या सोडात एक दाववी पोळक नळी देवतास त्यातून त्याचा जीव परलोकां जातो असें मानितात सांपत हे लोक शेती करतात. याच्यात पूर्वी मातृकन्या वारसाची पद्धति होती आतां ती माहीती होत चालली आहे. [होंडसन-कोच, थोडो झईस, एंडरस-कवारीस, ट्रेकबर-गारो; गेट-कोच]

योदा नोचेस—मुंबई, काटेवाडमधील एक लहान संस्थान.

योधन ता लु का—निजामच्या राज्यात निझामाबाद जिल्ह्यांत हा एक तालुका आहे क्षेत्रफळ ५८७ चौरस मैल. लोकसंख्या ११२८७५. जिर्डी १९२२ असून स्थिरिती २३ जहागिरी आहेत. माजरा नदी पश्चिम सीमेवर आहे मुख गाव योधन (लोकसंख्या सुमारे ७०००) आहे.

याथळा माणकोजी—एक सत हा लोलापूर जिल्ह्यातील धामणगावचा पाटील असून मोठा भवधक्षक होता हा आतांचा बूद असून त्याचें उपनौव जगताप होतें. त्याची बायको, मुलगा व सून वगैरे सर्व साधुवृत्तीनीं माणसें होती. याथळासबधीं कित्येक गोष्टी, जमरकार, बंनारे भक्तविजयाच्या ५३ व्या अध्यायान बघिली आहेत. हा तुकारामाचा समकालीन होता असें साहित्यतंत्रिनें म्हणलें आहे. हल्लीं याचे बंधज धामणगाव येथें आहेत.

योनाई राखे—बंगालातील बोनाई संस्थानची राजधानी. बंगाल-नागपूर रेल्वेच्या रेशेकेला स्टेशनपासून साध्या सड केनें ४५ मैल आहे. याच्या विन्ही बाजूस ब्राह्मणी नदीचा वेडा असून चौथ्या बाजूस खंदक व मातीचा तट आहे. येथें राजबाडा, दबाखाना व दुर्गम असून एकंदर देखावट रमणीय आहे

योनाई संस्थान—ओरिसा प्रांतात हें मांडलिक संस्थान असून क्षेत्रफळ याचें १२९६ चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस गंगपूर संस्थान व सिंगभुम जिल्हा; पूर्वेस केंसारा दक्षिणेस व पश्चिमेस पंमारा संस्थान. लोकसंख्या (१९११) ५८२०९ उत्तरे व दक्षिणेकडे वाहणारी ब्राह्मणी नदी मुख्य असून तिच्या टंकज्यातून गिपोलेस कित्येक नाले मिळाले आहेत. जंगलसत बाघ, बिबले, बगैरे कूट जनावरे व हारोणें असून कचित् हत्तीहि आढळतात. येथील जंगलात साल, अष्टाणा, शिंभू व कुसुम ही मूल्यवान झाडे असून, लाख, टसर रेशीम, सवै गवत हेहि

वन्य वदार्थ आहेत. यापासून संस्थानास मुबलक उत्पन्न होत असतें. अषदां थोड्या प्रमाणावर सोनें सांपडतें व लोखंडहि जरूरीपुरतें लोक काढितात. आठ वषडा, ठिसूळ दगडांची व पितळेची भांडी व दागिने घनविले जातात. येथें मुख्य पीक तांदुळाचें असून कापूस व गळियाची धान्येहि पिकतात. प्रत्येक मोठाजवळ बहुधा ओवरीही असते.

येथें मूळच्या शान्ती लोकांची वस्ती असून त्यांत भुइया, गोंड, डो, खरिया, मुंडा व पाण ह्या जाती मुख्य आहेत. या संस्थानांतून बंगाल-नागपूर रेल्वेचा फाटा गेला आहे.

हें संस्थान प्रथमतः स. १८०२ मध्ये वधुषी भोंसल्याकडून देवगांवच्या तहान्नेथें ईंग्रजास मिळालें, तें पुनः स. १८०६ त परत भोंसल्याकडे गेलें, व पुन्हा १८१८ साली ईंग्रजाकडे येऊन १८२६ साली त्याच्या पूर्ण मालकीचें झालें. नंतर हें १८९९ साली येथील संस्थानिकास एका वडाचा मोड वेत्यावद्दल यक्षीं म्हणून मिळालें १९०५ साली लोडा-नागपूरकडून ओरिसाकडे गेल्यावरून १८९९ सालच्या सनदेंत थोडा फेरफार करण्यांत आला संस्थानिक ईंग्रजास ठराविक खंडणी व विशेषप्रसंगीं लष्करी मदत देण्यावद्दल बांधले गेले आहेत. त्यांना ओरिसा येथील कमिशनरच्या सहाय्येनें राज्यकारभार करण्याचा अधिकार आहे. वन्याच बाबतीत या कमिशनरची सत्ता व्याधी लागते.

चोपदेव—हा विद्वान, कवि, वैद्य व वैद्याकरणप्रणयकार तोरमा कसकसत होऊन गेला. हा देवगिराच्या यादव राजाच्या पदवी होता व यादवांचा प्रसिद्ध विद्वान मंत्री हेमाद्री पंत उर्फ हेमावपंत याचा त्यास आश्रय होता. मुक्ताफळ व हारिलोळा हे ग्रंथ त्यानें रचिले आहेत हारिलोलेंत सवें भाग-वत संस्थानें आणलें आहे. त्यानें मुख्यबोध नावांचें संस्कृत व्याकरण रचिलें आहे. महाराष्ट्रांत चोपदेव दोन झाले.

योयीली जमीनदारी—ही जमीनदारी मद्रास इलाह्यांत विभागपट्ट जिल्ह्यांत आहे. ही पूर्वप्रांताच्या पय-व्याशीं असून त्यात योयीली तहसील व पाळखोडा तालुका व चालूर तहसीलीचा समावेश होतो. यात मागावली नदीच्या पाणवट्याचा प्रदेश येतो.

इ ति हा स—सध्यांच्या बोबीलीच्या महाराजाच्या मूळ पुरुष पेशरायुद्ध हा होता. या पुरुषास त्याच्या सौम्यवद्दल ही जमीनदारी बक्षीस करण्यांत आली होती. त्यानें या जमीनदारीस बोबिली अथवा राजव्यापर असें नांव दिलें. या मिळकतीची सोमा विजयानगरच्या जमीनदारीच्या सीमेस मिळली होती. या दोन घराण्यामध्ये सारखे तेंटे सुरू होते. १७५६ साली सुचीनें या भाडणाचा निकाल करण्यासाठी विजयनगरच्या १९०० सैन्यासह बोबिलीत वेडा दिला. बोबीलीचे लोक इतक्या निकरानें लढले कीं वेवदीं राजघराण्यांत एक म्हातारा व लहान युवराज हीं कायती जिवंत उरलीं. पुढें काही दिवसांनीं विजयनगरच्या राजाचा खून झाला व सुचीनें लहान, युवराजास म्हणजे विजयनगरास बोबीलीची

जमीनदारी दिली. हे भांडण १७९४ सालपर्यंत चालू होई. यावर्षी इंग्रजांनी विमानगटच्या जमीनदारीचे तुकडे करून चिमरंगराव यास त्याच्या वडिलांच्या ताब्यांत असलेला मुलप दिला व दायमचा घरा ९००० रुपये ठरविला. जमीनदारीचे उत्पन्न पांच लाखांवर आहे.

तहशील.—क्षेत्रफळ २६८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १५६१४३. या तहशीलेंचें मुख्य गांव बोबीली. येथें जमीनदार राहतात. फ्रेंच सेनापति सुसोने येथिलेच्या जुन्या किल्ल्याचे अवशेष येथें अजून दृष्टीस पडतात.

बोर—बोरीची झाडे फार प्राचीन काळापासून आर्य लोकांस माहीत आहेत. बदरीनाथ येथील बदरिकाश्रमातील ऋषी बोर खाऊन रहात असत असा उल्लेख पुराणांत सांपडतो. बोरीची झाडे अफगाणिस्तान, बायब्यप्रान्त, हिमाल यापासून तोंतहत सीलोनपर्यंत सर्व हिंदुस्थान देश, ब्रह्म देश यांमध्ये सांपडतात. मलाबा, सयाम, चीन, आफ्रिका, आस्ट्रेलिया वगैरे देशांत बोरीची पोडोबहुन लागवड आहेच. राहुरी येथील बोरी पेशवाईत फार प्रसिद्ध होत्या सिंध,बरोद, खानदेश या प्रांतांत बोरीची लागवड बरीच सुधारलेली आहे.

उत्तर हिंदुस्थान, मुंबई, मद्रास व ब्रह्मदेश येथें बोरीच्या झाडाच्या सालीचा कातडी कामावयाकडे उपयोग करतात. छोटानागपूर प्रांतांत साल व फळ याचा बरील कामाकरिता उपयोग करतात. हरितरंजकद्रव्य तळाशा बसायें म्हणून कधी कधी या झाडाची साल तिळीच्या विषांत टाकतात याच सालीत टॅनिन अम्ल असतें. देशी वैद्यकात बोरीच्या झाडाचे बहुतेक भाग उपयोगी पडतात.

बोरसद—मुंबई इलाह्यांत खेडा जिल्ह्याच्या बोरसद तालुक्यानें हुदरी तटबंदीचे गांव. याचा बाहेरील तट पडला असून आतील चानण्या शिथीत आहे. मराठेशाहीच्या वेळच्या बांधणीचे हे तट असून येथें १७४८ पर्यंत मोठमोठ्या लढाया झाल्या. इ. स १४७७ साली बाघलेली जुनी ७ मजली, १३ कमानींची येथील विहिरी प्रसिद्ध आहे.

बोरसिप्पा—(आधुनिक—बिस् अथवा बिस्निमरुद) हे एका प्राचीन शहराचे ग्रीक नाव आहे. हे शहर नहर हिंदिए अपवा हिंदिये काळव्यावर असून बाबिलोनच्या नैर्ऋत्ये १५ मैलावर होतें. या शहराला दुसरे बाबिलोन म्हणत. येथील ग्रामदेवता नेबो अथवा नेबु होती. समुद्र-बोर्बाबिलोन राजधानी केल्यावर (इ स पूर्वी २०००) बोरसिप्पा शहर उदयास आलें. या राजानें एक्विदा देऊळ मारडुकच्या नांवानें बांधिलें. परंतु याच्या नंतरच्या राजांनी नेबो देवाला मान दिला व त्याला ते मारडुकचा पुत्र म्हणत. याची मूर्ति दरवर्षी मोठ्या समारंभानें बाबिलोनला पिराच्या भेटीस नेत असत. बाबिलोनप्रमाणेच शिक्कंदरानंतर बोरसिप्पाचा न्हास झाला व मध्ययुगांत पूर्ण विध्वंस झाला. सध्यां या ठिकाणी दोन टँकाई आहेत. रयादेकी लढानास इबाहिम खालील म्हणतात.

बोरिया—असाममधील एक जात.या जातीची लोकसंख्या (१९११) २१५१३ आहे. हीजात फक्त अयामांतच आढळते. या लोकांची उत्पत्ति गणक विधवा व ब्राह्मण पुरुष यांपासून झाली आहे. 'बोरि, म्हणजे विधवा व त्यावरूनच बोरिया हे नांव पडलें. हे लोक आपणाला 'सुत' म्हणवितात. लष्णाच्या आधी पूर्ण वयांत आल्यामुळे नंतर हलक्या जातीच्या पुरुषाशी लग्न झालेल्या ब्राह्मणांच्या मुलीपासून झालेल्या मुलांना बोरिया जातीचेच समजतात.

बोरिल्ली—मुंबई, ठाणें जिल्ह्यांत साष्टी तालुक्यांतील एक गांव व बी. पी. अँड सी. आय रेल्वे स्टेशन. याच्या समोराकच्या २ ते ५ मैलांच्या टापून ऐतिहासिक प्राचीन संस्कृतिदेशक स्थळें आहेत. पूर्वेस पांच मैलावर 'कान्हेरी' गुहा आहेत; उत्तरेस २ मैलावर मंडपेश्वरकिंबा'मोनपशीर'-उयास पोतुणीमोनपदार असें म्हणतात—येथें प्रसिद्ध पोतुणीमोन पहाण्याचा श्वेतधुरध व हजारां वर्षांपेक्षाहि जुना ब्राह्मणां लेणी आहेत. खंमरावर जुन्या व विस्तृत मठाचे व पाठशाळेचे अवशेष आहेत. बोरिल्लीच्या बायब्येस १ मैलावर ओबराईत इ. स. ११ व १२ व्या शतकांतील जमीनी-बरील व समुद्रावरील लढायांचें स्मारक म्हणून मोठमोठे कोरीव कामाचे ६ दगड आहेत. बोरिल्ली स्टेशनच्या पूर्वेस १ मैलावर खडकात कोरलेले हौद (टाक्या) व बौद्ध लेणी आहेत; त्याच्या जवळच बहुतेक पाचव्या व सहाव्या शतकांतील बौद्ध समाधी व मठाचे अवशेष आहेत नैर्ऋत्येस दोन मैलावर आकुली येथें एका लघवट्यावर सरासरी २ हजार वर्षांपूर्वीची पाली लिपीतील कोही लिखाणे आहेत येथून दोन मैलावर इ. स. च्या ७ व्या शतकांतील ब्राह्मणसंस्कृतिदेशक जोगेश्वरी गुहा आहेत.

बोर्डो—हे शहर फ्रान्सच्या नैर्ऋत्य भागात असून गिरोंडी विभागातील मुख्य शहर आहे. येथील लोकसंख्या (१९२१) २६७४०९ आहे हे फ्रान्स देशातील अति मोठ्या, रमणीय शहरांपैकी एक आहे शहरातील मुख्य विहार मध्य-भागच्या जवळच आहेत त्यांत उत्तम उत्तम सार्वजनिक बागा असलेलीयारनी, हेम्प्टेन्स-फ्रिक्कान्सेस इत्यादि विहार आहेत सार्वजनिक बागेजवळच रोमन लोकांच्या वेळच्या नाटकगृहाची अर्धवटाकृति एकभित अजून अर्धी मुर्ती उभी आहे. येथील शिक्षणीव्ययक संस्थान कायद्याची शाळा, शास्त्रशाळा, बाह्ययशाखा व वैद्यकशाळा व औषधी तयार करणारी शाळा त्या होत. खाशिवाय कॅथोलिक तत्त्वज्ञान-शाळा, शिक्षक शिक्षणाची मोठी शाळा, व्यापारी शिक्षणाची उच्चशाला,क्रीपीट,नाविकाची व वैद्यकशाळा या होत. येथे बरीच पदार्थसंग्रहालये आहेत. येथे एक विश्वविद्यालय आहे. बोर्दोचा व्यापार मुख्यतः समुद्रमत्तनच होतो येथें दाहूची सर्वांत अधिक विक्री होते.

बोर्नमथ—हॉलंडमधील हंपशायरचे हे समुद्रकाठचे आरोग्य-कारकशहर आहे. १९२१ साली येथील लोकसंख्या ९१७७०

होती. हे शहर पूल बेवर बोर्ननदीच्या खोऱ्यांत आहे. येथील इमारती सुंदर आहेत या शहरांत व बॉसबॉस येथे मोठमोठे धके आहेत. येथील हानगार्ड फार उत्तम आहेत येथील रमण बाग, सडा व बगोचे प्रशस्त आहेत. येथे विजेच्या झामगाड्या आहेत. मेरोक व राणीच्या रमण बागंत गोरू खेळ खेळण्याची मैदाने आहेत.

बोर्निओ—मलाया बेटांपैकी हे एक मोठे बेट असून त्याचे क्षेत्रफळ सुमारे २९ लक्ष चौरस मैल आहे. याचे राजकीय विभाग ४ आहेत: (१) ब्रिटिश नॉर्थ बोर्निओ, याची राज्य-व्यवस्था चार्टर्ड ब्रिटिश नॉर्थ कॅप्रीनोच्या ताब्यांत आहे. (२) ब्रूनी, हे एका मलाई सुलतानाच्या हाती असून तो इंग्रजांचा मांडलिक आहे. (३) सारावाक हा भाग राजा ब्रूक याच्या ताब्यांत आहे, पण परराष्ट्रशी संबंध आल्यास इंग्रजांच्या सहाय्याची आवश्यकता असते. (४) बाकीच्या भागात डच बोर्निओ असं म्हणतात.

हे बेट साधारणतः डांगराळ आहे. अपर कापुअस, पानेर हे पर्वत आहेत. आणखीहि काही काही ओळी आहेत. पॉटि-आनाक, बाजरमासिन, कोडाभाक, पासिर, सामारिडा, वेक आणि तुलनगान ही बंदरे होत. बॅंगरे, वॅलनबॅंगन, लेबॉन आणि कारिमाडा ही बेटे किनाऱ्याजवळची बेटे आहेत. या बेटांतील नद्यांनून जहाजं बरीच दूरवर जातात. सारावाक, बार्टन-लूवार, सरिबस, रीगिंग या नद्या चीनच्या समुद्रास मिळतात. कापस ही नैऋत्येकडे वहाते, सांबस, बारिडो, कोडा, सापिट, या दुसऱ्या मोठ्या नद्या आहेत. बेटात पुष्कळ-तऱ्हेच्या विपुल भात सापडतात. हिरे, सोने, तांबे, खाणीं-तील तेल, अँटिमनी, गंधक, मीठ, कोळसा बॅंगरे. संस्था-निकांचा कर, लाव आणण्याचा खर्च, व कॅन्यांची स्वर्णां-यामुळे येथील खाणीं व्यवसायाच्या काळात बराच बसपय येतो. कित्येक बेटां खाणींत धातू बेटांचेच सापडतात खाणी खेडण्याचे काम चालू आहे.

बेटातील हवा उष्ण आहे. किनाऱ्यापेक्षा आतील भाग समशीतोष्ण आहे बोर्निओमधील लोकसंख्येची चोवर मोज-दाड झालेली नाही. ब्रिटिश व डच बोर्निओच्या बऱ्याचशा भागाची अद्याप माहिती नाही. व ती भाग कोणाच्या ताब्यांतहि नाही लोकसंख्येचा अंदाज पुढीलप्रमाणे केलेला आहे:—डच बोर्निओ १६ लक्ष, ब्रिटिश बोर्निओ ११ लक्ष, सारावाक ६ लक्ष व ब्रूनी २५ हजार आमुताई आणि मागी-पुरा येथे प्राचीन काळी हिंदु वसाहत झालेली होती. त्याच्या पुढ्या अद्याप आहेत. अरब व चिनी लोक व्यापार, खाणी खोदणे, रेतकी व मच्छीमारी या धंद्यात आहेत. मूळचे लोक सेंकडा १० शेतकी धंद्यात आहेत. हा शेत-कीचा धंदोहि बाल्याबरोबर आहे. डच बोर्निओमधील फार मोठे युरोपियन लोक शेतकी व उद्योगधंदे करून गड्ढात. यादीचे सर्व सरकारी कामदार आहेत. हिऱ्यांवर पॉलिश करणे, सोनाराचे काम, हीं कामे शहरांतून बांगली होतात. कापड

विणणे, कोखडाची हत्यारे घनविणें वगैरे मूळ वस्तीतील लोकांचे धंदे आहेत. लोकांमध्ये पुष्कळ बंशांतले व निर-मिराळ्या संस्कृतीचे लोक आहेत उदा. डचाक, तुसन, मुस्त, मलाया या जाती, दुगी आणि चिनी. आग्नेयकडे हिंदु लोकांची वसाहत आहे. हा लोकांकडून चिनी लोक हे पहिले वसाहतवाले आहेत. ईसाभ्येकडील फा-ला नामक राजा चिनी नादशहाला खंडणी देत असे. ब्रूनीमधील मोठ-मोठ्या घराण्यातील लोकांत चिनी रजत असल्याचे ते म्हण-तात. १५५९ साली पुष्कळ चिनी लोकांनी येऊन वसाहत केली; व त्यांच्या उद्योगामुळे १८ व्या शतकांत बेटास पुष्कळ महत्त्व आले. काही राजांनी त्यांना प्रास दिला व दुसऱ्यांनी खाणी वगैरेचे काम करण्याकरिता त्यांना येऊ दिले. १६७९ साली डच लोकांनी सर्व परक्या लोकांचे आपला अंमल बसविला. डच लोकाना व तेथील राजाना या चिनी लोकांपासून बराच प्रास झाला आहे. हल्ली उद्योगधंदे, व्यापार व शिक्षण यांत चिनी लोकच पुढे सरसावलेले आहेत.

प्राचीन वस्तूपैकी शिल्पक राहिलेल्या वस्तू म्हणजे थोडिडी हिंदु देवळे या होत. इ. स. ६ व्या शतकापर्यंतच्या काळांत हिंदूंनी बेटाच्या अग्नेयीत वसाहत केली, असें दिसते. या बेटाला युरोपियनांचा पाय १५२२ साली लागला ब्रूनीच्या सुलताना या लोकांचा मोठा आदर केला. येथील व्यापार प्रथम पोर्तुगीज लोकांच्या हातां होता. पुढे १५८० साली एका मुलतानास यादीवर बसण्यास मदत देऊन स्पॅनिश लोकांनी आपला हान तेथे शिरकविला पुढे १६०४ साली डच व १६०९ साली ब्रिटिश लोकांचा या बेटास पाय लागला. पुढे १८४४ साली इंग्रजांचा अंमल ईशान्य कोपण्यावर पूर्ण बघला व ब्रूनीच्या सुलतानाबरोबर तह झाला. याच्या पूर्वीचा इंग्रजाचा प्रदेश ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न अयशस्वी झाला होता. १८९१ साली डच व इंग्लिश प्रदेशांच्या हद्दी ठरवा.

बोलनघाट—हा बहुविस्तारातील एक मिहडा आहे. त्यास हे नाव बोलनघाटवरून पडले आहे. क्षेत्रफळ ८९६ चौरस मैल. बोलनघाट या मिहडात आहे. तो कोलप-पासून हिंदीपर्यंत आहे. याची लांबी ५४ मैल. व उंची ७५० ते ५१००० फूट पर्यंत आहे.

येथील हवामान मुळीच उंचीवर अवलंबून असते. सखल प्रदेशात उन्हाळा फार असतो. हिवाळ्यात वरून पडतं. पाऊस ८६५ पडतो. बोलनघाटांतून हिंदुस्थानावर आजपर्यंत पुष्कळ स्थान्या झाल्या. इंग्रजांनी कलातच्या खानापासून वार्षिक ३०००० रु. खंडणी देऊन बोलनघाट आपल्याकडे घेतला. हा सखल स्थान्या कलातच्या पोलिटिकल एजेंटच्या देखरेखीखाली आहे.

या मिहडात माच व किती हों दोन खेडें आहेत लोकसंख्या (१९-१) ११२६. शेतीसाठी बोलन नदीचे

पाणी उपयोगांत आणले आहे. जुम्या माच दाहराजवळ दगडी कोळशांनी खाण सांपडते आहे. मुराख-बोलन ही नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेची एक शाखा आहे. ती या प्रांतातून गेली आहे.

बोलपुर—बंगाल, बिहारम जिल्ह्याच्या एका घोट-विभागाचे मुख गाव. हे ईस्टइंडियन रेल्वेवर हौमनामन १५ मैलावर आहे लोकसंख्या ३१३१. हे व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे. या ठिकाणी रबींद्रनाथ टागोर यांनी काढिलेले 'शांतिनिकेतन' व 'विश्वभारती' विद्यालय आहे.

बोलिबिह्या—दक्षिण अमेरिकेतील एक प्रजासत्ताक राज्य. याचा विस्तार दक्षिण अक्षांश १° ४४' ते १२° ५०' व पश्चिम रेखांश ५८° ते ७०° इतका आहे याच्या उत्तरेस व पूर्वेस ब्राझिल, दक्षिणेस पाराग्वे व अर्जेन्टिना, पश्चिमेस चिली व पेरू आहेत. क्षेत्रफळ (१९२१) अंदाजे ५१,४१५५ चौरस मैल आहे. बोलिबिह्याचा ३ भाग लॉपराल प्रदेश असून निम्न मळानी मैदाने, दख्खी व साधारणपणे चट्टा जाणारे जंगलमय प्रदेश यांचा बनलेला देश आहे या देशाचे अंतर्देशीय व सा-द्राया व या नद्यांच्या शाखा असे भाग केलेले आहेत.

या देशांत रोसायश, शेरशायशो, कन्सेप्शन, बॅंथोनमस वगैरे सरोवरे आहेत या देशाला समुद्रकिनारा व बंदरे नाहीत, हा देश सर्वसाधारण उष्णकटिबंधीय आहे. या देशांत सर्व प्रकारचे हवामान अस्सल. युरोपातून येथे चोडे गुरे, षळवा, बकरी, डुकरे, व कांढर्या आणून वाढविल्या आहेत रेशमाचे किरीटे वाढविले आहेत. येथे रबर होतो. उष्णप्रदेशांत ऊंस, तांदूळ, व संभाजू पिकवतात.

व सी व ड ल व ड ल ण-येथे इंडियन, कॉकोशियन व मेस्टिझो नावाचे मिश्र-जात, व काही थोडेसे नॉर्थ लोकांचे वंशज यांची वस्ती आहे. १९२४त येथील लोक १,११,०२२० होती. हुआनवाका, लुगुनी, लुपिझा, गिह्याचा, टॅराश, टोयोटा, असनान ही छद्मान शहरे आहेत. रेल्वेची लांबी १४०१ मैल असून अंती कॉम्प्ले-बोलिबिहियन अँटो-पेगेस्टो-लाफेज व ऑरिंजालापेस या तीन रेल्वे लाईनी सुरुच आहेत

पंदे.—गुरे वाढविले, खाणी खणणे हे लुने पंदे आहेत. कातडी बाहेर देशांत वाढवतात. उष्ण प्रदेशांत बकरी वाढवतात. व समशीतोष्ण प्रदेशांत लोकराकरिता मॅन्गा पाडतात. लामा, अलपाका व लोकर असलेले चिबिया वगैरे जनावरे वाढवतात अँडोशियाच्या उष्ण व समशीतोष्ण गोंन्यांत पान्यं, फळे व भाज्या पिकवतात. उसापासून रम करतात. उष्णप्रदेशांत तांदूळ व संभाजू उत्पन्न करतात. जेन्ही प्रदेशांत काका व अँडोशियाच्या उष्ण प्रदेशांत कॉफी पिकवतात. रबर गोळा करणे व सिंकोना वाढविले हे हि हि पंदे आहेत देशी लोक सामाच्या नोकरीचे कापड, व कापसाचे व लोकराचे कापड जुन्या पद्धतीने घडवतात. चामडे कमा-

वणे व खोरीर बनविले हे हि पंदे चालतात. चिब्या, सामण, मेथवच्या, टोप्या, हातमोजे, स्टायचे, बीज, व मातीची मांडी, साखर, दाख, व देशीय देशी लोक घडवतात. परकी व्यापार महत्त्वाचा आहे. कापसाचे कापड, लोकराचे कापड, जनावरे अन्नसामुग्री, लोकरांची सामान, गुरे दाख, लिपिरेट व कपडे बाहेर देशातून येथे येतात. व यानिज पदार्थ, जंगलातील व देशातील काही पदार्थ बाहेर देशी रचना होणेत १९२३ साली बोलिबिह्यातील आयात व निर्यात अनुक्रमे ४४४५९० व ८६१५५०८ पोंड्याच्या मालाची होती.

राज्य व्यवस्था.—बोथाल राज्यकारभार युनिटेरियन पद्धतीच्या प्रजासत्ताक राज्याच्या धर्मावर आहे. कार्यकारी सत्ता एक प्रेसिडेंट व दोन व्हाईस प्रेसिडेंट यांच्या हाती आहे यांची निवडणूक सार्वजनिक मतानी चार वर्षांकरिता होते. प्रेसिडेंटच्या सत्ता तीनच पंच मन्त्र्यांचे मंडळ असते कायदे करण्याची सत्ता तीनडे व डेप्युटी लोकांची चेंबर यांच्या हाती आहे. येथे एक राष्ट्रीय कोर्ट, आठ वरिष्ठ जिह्वाकोट व एकूण जिह्वाकोट आहेत, प्रत्येक प्रांतावर एक जिह्वाकोट असतो सन १९१५ सालच्या कायद्याअन्वे ३५७७ लोकांचे लष्कर ठेवण्याचे ठरले आहे. पदास वर्षांच्या दरम्यान प्रत्येक युवकास लष्करी नोकरी करावी लागते. खापेस येथे लष्करी शाळा व तोकखाना आहे

शिक्षण व परी.—येथे मोठे व सत्कार्य शिक्षण असून हि शिक्षणाची प्रगति चांगली नाही. १९१८ साली बोलिबिह्यात ४५० प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शिक्षणासाठी एकंदर ३१ शाळा व उच्च शिक्षणासाठी १९ कॉलेजे होती लुके येथे सेंट फ्रॅंकोसिबिया युनिव्हर्सिटी व ला प्रे येथे एक युनिव्हर्सिटी आहे उमाला येथे शेतकी शाळा आहे. शिक्षणाची प्रगति चांगली नाही ओहरा येथे खाणीची व इंजि-निअरिंगचा शाळा, लुके व झिनिदाद येथे व्यापारी शाळा व मिन्नरी शाळा आहेत. सरकारी शीतान रोमन कॅथोलिक धर्म याच्या पण प्रत्येकाला परी-स्वातंत्र्य देशांत आले आहे. १९२५ साली सर्वस्वराष्ट्राच्या बाबी मिळून उत्पन्न ३९००३२५७ बोलिबिह्यानी व ४३८०३७४२ बोलिबिह्याची खर्च होता.

इतिहास.—या देशाला सायमन बोलिव्हार याच्या नावावरून सध्याचे नाव प्राप्त झाले आहे.हा पूर्वीचा पेरूच्या इका राज्याचा भाग होता. जेव्हा ब्यूनोस आरीरसच्या देश-सत्तांनी रिओडि सा-द्रायाचे भाग स्वतंत्र केले, तेव्हा रयानी आपले वसा वरच्या पेरूकडे लावले १८०९ सालापासून १८२५ सालपर्यंत सारखी लढाई चालू होती तेव्ही १८२५ साली वरच्या पेरूचे स्वतंत्र राष्ट्र बनवून सगला बोलिबिह्या हे नाव देण्यात आले १८२५ साली युगलताका येथे नवीन कांसिस भरविण्यात आली व नवीन प्रजासत्ताक राज्याकरी

बोलिव्हियानें केलेले कायदे विचार करून कायम करण्यात आले. पहिल्या प्रेसिडेंट (सॅन्टाक्रुस)च्या कारकीर्दीत पेरूशी व्यापारी तह करण्यात आला. १८३५ साली पेरूमध्ये मुख्य सत्तेबद्दलच्या भांडणामुळे दोन पक्ष झाले सॅन्टा क्रुझने या देशावर चाल करून जनरल गॅमेरा याचा पराभव केला. व १८३९ साली तो पेरूचा प्रोटेक्टर बनला. चिलीने गॅमेराचा पक्ष पडून तीन वर्षे लढाई केली. व क्रूझचा पराभव केला. गॅमेरा पेरूचा व व्हेलास्को बोलिव्हियाचा मुख्य बनला. क्रूझच्या पक्षाने बंड करून मुख्य सत्ता जनरल बॅलिबिथूनला दिली या बंडाळीचा कायदा घेऊन गॅमेराने लपेपेक्षाचा प्रांत खालसा करण्याचा प्रयत्न केला परंतु बॅलिबिथूनने त्याचा एका लढाईत पराभव केला व गॅमेरा मारला गेला. बॅलिबिथूनची सत्ता १८४८ सालापर्यंत टिकली त्याच्या मार्गून जनरल बेन्सु बंड करून प्रेसिडेंट झाला याच्या मार्गून जनरल कौबोव्हा हा प्रेसिडेंट झाला. परंतु लवकरच सत्कारी बंड झाले, व लिनरेस प्रेसिडेंट झाला. १८६१ साली बंडाळी होऊन याला पदच्युत करण्यात आले व डॉ. भाचा हा प्रेसिडेंट झाला १८६२ साली संयुक्त संस्थानाशी आतंतेचा व व्यापारी तह करण्यात आला. पुढच्या वर्षी बेल्जमशी सत्ताच तह करण्यात आला. १८६५ साली मेलगॅरेथोचे सत्कारी बंड झाले व याने देशातील सत्ता बळकावली.

१८७१ साली प्रेसिडेंट मेलगॅरेथीला हाकून लावण्यात आले. मौरॅलस हा प्रेसिडेंट झाला. पण तो १८७२ साली मारला गेला. याच्या मार्गून बॅलिबिथून प्रेसिडेंट झाला. याच्या कारकीर्दीत बोलिव्हियाचा पेरूशी गुप्त तह झाला. १८६६ सालच्या तहामध्ये २४ वी पॅरेलल चिळीच्या राज्याची सरहद्द ठरविण्यात येऊन, चिलीला नकाशाचे अर्धे उत्पन्न व २३ व २४ व्या पॅरेललच्या मधील समुद्रकिनार्यावर चिलीला व्यापाराची पूर्ण परवानगी देण्यात आली होती शिवाय काही एक कर न देता चिलीने या देशातील सैन्य पदार्थ खणून बाहेर देशा पाठवावे असे ठरले होते. १८७० साली एका आपले चिली कंपनीला १०००० डॉलर मोडवलाच्या मोबदला बोलिव्हियाने २४ व्या पॅरेललच्या उत्तरेचे नायट्रेट (सोरा) चे थार खणण्याची परवानगी दिली होती बॅलिबिथूनच्या मृत्युनंतर डॉ. क्रियास प्रेसिडेंट झाला. याने दुसऱ्याच तह केला परंतु हा तह कधीच कबूल करण्यात आला नाही. १८७६ साली जनरल देसा प्रेसिडेंट झाला. याने बोलिव्हियातून बाहेर पाठविलेल्या नायट्रेटच्या प्रत्येक किलोवर १० सेंटचा कर मागितला व नाही पेशा नायट्रेट जप्त करण्यात येईल असे जाहीर केले. चिलीने आरमार पाठवून बोलिव्हियाची बंदरे बंद केली. १८७५ साली चिलीच्या कर्नल सोदोमेयरने अंतोकेगास्य घेतले. बोलिव्हियाने लढाई जाहीर केली. पेरूने मध्यस्थी करण्याचा यत्न केला पण तो चिलीला पसंत पडला नाही. व याने पेरूशी लढाई जाहीर केली.

पेरू व बोलिव्हिया या दोन्ही देशात राज्यक्रांति झाली. बोलिव्हियाने या लढाईत विशेष लक्ष घातले नाही. १८८३ साली चिली व बोलिव्हिया यांच्यामध्ये तह होऊन बोलिव्हियाचा सर्व समुद्रकिनारा व भोविका मंदर मिळाला मिळाले. १८९५ साली चिली व बोलिव्हिया यांच्यामध्ये स्नेह वाढविण्याचा तह झाला. जर पेरूपासून टॅक्ना व अेरिका मिळाले तर चिलीने ते प्रांत बोलिव्हियाला द्यावे व बोलिव्हियाने ५०००००० डॉलर द्यावे व न मिळाले तर चिलीने विट्टर किंवा दुसरे तसेच एकांदे बंदर देण्याचे कबूल केले. १८९५ साली घातला व व्यापार यांबंधी चिलीशी तह झाला. परंतु बंदर देण्याचे वचन पुरे करण्यात आले नाही. या काळात डॉ. पॅचेको, कॅम्पेरो, डॉ. ऑसॅ, डॉ. मॅरिआनो मॅटिस्टा हे प्रेसिडेंट झाले. १८९६ साली डॉ. आलेन्सो प्रेसिडेंट झाला.

एके हा प्रजासत्ताकाची राजधानी वर्नावण्याचा कायदा पास झाला. त्या देशाने बंड केले. यात बंडखोरांना जय येऊन कर्नल पॅडेचा विजय झाला व तो प्रेसिडेंट झाला. एक कोटी नगद भरपाई घेऊन अॅन्के प्रांताचा काही भाग प्राप्ति लला दिला व सरहद्दीचे भाडण १९०३ साली मिटविण्यात आले.

१९०४ साली इत्याथल मॅटिस प्रेसिडेंट झाला. याला असे आढळून आले की बोलिव्हियाची सधण्याची ताकद नसल्यामुळे चिलीशी होऊ घातलेल्या भाडणात हार खाणे बरे १९०५ साली तह होऊन चिलीला टॅक्ना व अेरिका प्रांत देण्यात आले व बंदर मिळविण्याचा हद्द बोलिव्हियाने सोडला याबद्दल चिलीने स्वतःच्या खर्चाने अेरिकापासून सा पेशपर्यंत आगगाडी करण्याचे कबूल केले व चिली प्रदेशातून समुद्रकिनार्यावरील काही शहरांना बोलिव्हियाला मोफत रहदारी करू देण्याचे मान्य केले. चिलीने बोलिव्हियाला काही भरपाई देण्याची व देशातील काही रेल्वे वाधण्याच्या कामां काही पेशाची मदत करण्याचे कबूल केले.

१९०६ पासून १९१३ पर्यंत, १९१३ ते १९१७ पर्यंत व १९१७ ते १९२१ पर्यंत अनुक्रमे एलिडोरो विहाल्लो, मॅटिस व मॅटिस्टा सान्हेझ हे अध्यक्ष होते. बोलिव्हिया व पेरूमधील सरहद्द ठरविण्याकरता नेमलेल्या समीशनने आपले काम १९१५ साली पुरे केले १९१३ साली बोलिव्हिया व पॅराग्वेमध्ये तह होऊन सरहद्दीचा लडा आपापसात मिटवावा असे ठरले महायुद्धात बोलिव्हिया हे तटस्थ होते, तथापि त्याची सहाय्युत्ति सोदत राष्ट्रांमध्ये होती. व्हॅसेसिस येथील छातलाफीरपदेस बोलिव्हियाचा प्रतिनिधि हजर होता. बोलिव्हिया हे राष्ट्रांघाच्या समासद आहे. पॅसिफिकला ओढण्यात आलेल्या काळव्यासंबंधाने बोलिव्हिया व चिली यांच्या दरम्यान गोरवाचा वाद चालू आहे [चाले- बोलिव्हिया, इट्स पीपल अँड रीसेस १९१४]

बोलीन (बोलीन)—बोलीन हा गंध वगैरीतील उत्कर्ष आहे. यास मिथिल ऊद्दिन (मिथिल बॅसिन) असेही दुसरे

नाव आहे. ऊर्दूने धर्मातील हा पहिला थ्रॅमिक (होमोलोन) आहे. प्रथम याचा शोध पेलेटिए यास लागला. त्याने 'मॅथिडिमा' व्याख्यातून एक प्रकारचे तेल व वायु काढला व त्यांत "बोलीन" या शोध लावला.

हा उत्कृष्ट सांडकाढ्या वाचारांत आणि पाषाणवेळांत असतो. दगडां कोळशापासून जे हलके तेल (लाइट ऑईल) निघते त्याचे आंशिक (फॅशनल) पातन करून बागारी बोलीन तयार करतात. हा पदार्थ प्रीडेल आणि कापट यांच्या रीतीने करतात. ही रीत १८७७ साली निघाली. यांत जडिन (बॅन्झन) आणि माथिल हरिद (मेथिल ह्योराइड) यांच्या मिश्रणावर इस्टरहरिद (अत्युत्तम ह्योराइड) याची क्रिया करतात. बोलीन निर्माण, चंचल, रसरूप असून तो ११०.३° वर दळकतो. त्याचे वि. गुण ०.८७०८ असून, बोलीन पाण्यांत अविश्राय आहे. परंतु अल्कहल आणि इथर गांत सो सहज विद्रुत होतो. याचे लुडिदावरण केले झणजे पट्टेज बोलीन तयार होतो पातळ नम्राइन (नायट्रिक ऑसिड) किंवा क्रुमाइन (फॅमिक ऑसिड) यांनी प्राणिदोषण केले झणजे जडाम्ल तयार होतं, आणि सुनिष्ठ हरिद (क्रोमिल ह्योराइड) आणि पाणी यांची क्रिया केली असता लुडिल: प्रामोडिन (बॅन्झाईडहाइड) तयार होतो याचे नट्टीकरण (नायट्रेशन) केले झणजे आसम आणि पर (अथोरे विसा वेर) अजिल बोलीन तयार होतात. या नयिल बोलिनाचे लुडिदावरण केले झणजे अत्युत्तम बोलीन (लोड ह्योराइन) कडू, कटू, (गड) पदार्थ तयार होतो.

ऊर्दिना (बॅन्झन) पासून बोलीन तयार करणेकरिता: प्रथम ईतभाची क्रिया ऊर्दिनावर करून ईतमऊर्दिन तयार करतात आणि यावर मिथिल अर्देद (मेथिल अयोडाइड) आणि मिथुनी क्रिया इथच्या साक्षिण्यात करतात म्हणजे बोलीन तयार होतो.

बोलीनचा मुख्य उपयोग नीलीन (अनिलीन) व रंग तयार करण्याकडे व कडू वदामाचे तेल तयार करण्याकडे करतात. बोलीन यात आनिलमथिन (फॅनिल मिथेन) अर्धेह दुसरे नाव आहे.

बोलुनद्रा—मुंबई इलाखा. महिकाळा एमन्सॉताल एक छोटे संस्थान.

बोलोरोविश्वाम—समाजसत्तावाद' पहा.

बोस्टन—ही अमेरिकेतील संयुक्त प्रान्तांतील मॅसाचुसेट्सची राजधानी आहे. शहर मॅसाचुसेट्सच्या आखाताजवळ आहे. सध्याचे बोस्टन शहर पूर्वाशिक्षी बरेच वाढले आहे. त्याचे क्षेत्रफळ आता ४३ चौ.स मैल आहे. समुद्र अडवून बरीच जागा माडविण्यांत आली आहे. लोकसंख्या (१९२०) ७४६०९ आहे.

शहरासमर्थ प्रॉक्लिन पार्क नावाचा मोठा बगीचा आहे तो प्रेक्षणीय आहे. येथील बगीचे सर्व अमेरिकेत कारन

बोर्नमन अमून त्यांची संस्था बरीच आहे. येथील कला-कौशल्याच्या संघर्शात मय्याच जुन्या व प्रेक्षणीय वस्तू असून चांसित सुपरनरसराख्या मोठ्या लोकाचे पुतळे येथे आहेत. येथील सांख्यिकी गाचनलयांत ९ लाखांवर पुस्तके आहेत. याशिवाय येथे दुसरी चाचनलयां अनेक आहेत.

सि हा व संस्था—मॅसाचुसेट्सचे कलाविद्यालय, बोस्टनचे विश्वविद्यालय, हावेई विश्वविद्यालयाच्या काही शाखा आणि याशिवाय चित्रकला व संगीत विद्यालये येथे आहेत.

येथील बंदरांत बरीच जहाजे असतात. पूर्वे पोस्टनमध्य व्यापारी पेट आहे बोस्टन हे अमेरिकेतील आयातीचे दुसऱ्या प्रान्ताचे बंदर आहे. सूत, गवत, लोकर, वामडे, कापूत, साखर, लोखंड, पोलाद, लोण्डी वस्तू राधायनिक इथे कोटसा हे मुख्य निर्याताचे मिश्रण आहेत. लोकराच्या व मायाच्या व्यापारात लॅन्डनशिवाय हॅल सर्वोत मोठे निर्याताचे टिळग आहे. येथे साखर कारखाने कारखाने, कपड्यांचे कारखाने, जोडपाचे कारखाने, त्याचप्रमाणे मिठाई, तंबाखू, पियाको, रबर व गौळासंगीचे कारखाने बरेच आहेत. रणालये व गरिबाकरिता अनेक वसतीगृहे आहेत.

येथील लोकांत आयरिश, कॅनेडियन, इंग्लिश, रशियन, इटालियन, व जर्मन बघीरे लोकांची असत आहे. म्हणून येथे निरनिराळ्या बालरीती आढळतात. या ठिकाणी प्युरिटन लोकांचे पर्वस अमूनदि कॅथोलिक बने बरीच आहेत.

बोहरा—एक व्यापारी मुसलमान जात. यांची एकंदर संख्या (१९११) १८७४२ असून तांची १२६००० मुंबई इलाख्यात व २५००० बंबाई संस्थानांत आहे. सध्या हिंदुस्थान व राजपुताना बातून १०, १५ हजार बोहरा आढळतात. व्यापारी बोहरा लोक शिवापंथी व शेतकरी बोहरा सुनी पंथी आहेत. लकराच्या शतकात इस्माइली पंथाच्या शिवा मिशनर्यांनी हिंदुस्थानात येऊन पुढळ हिंदू बाटावेले तेच हे बोहरा लोक होत. काही जण आपणास शरव ईश्वरियन व अरब सामन पंथाचे म्हणवितात. शिवा बोह्म्यात मुख्य बघी दावरी बोह्म्यांचा होय. सुनो किंवा शेतकरी बोह्म्यांच्या सध्यासशा बालरीती हिंदुप्रमाणे आहेत. बोहरा व्यापारी खोत्राप्रमाणेच फार धर्मित असतात. यांची मुंबईत मोठी बस्ती आहे बोहरा या नावाने ओळखले जाणारे काही हिंदू शिवकार आहेत. त्यांची संस्था सुमारे चार हजार आहे. हे विशेषतः पंथाबात आढळतात. हे पुत्राधी आपा बोलतात.

बोळ—कोरफडांच्या पातांत चिरण्या पाहून जो रत निघतो तो बाळळ म्हणजे घट होतो, व त्यासच बोळ म्हणतात. त्यांत सुख इत्यं जॅलोडन असत. बोळाच्या भंगी पाचक यरी आहेत त्यापासून आतडप्रांत पित अधिक मोराने उतरते.

बोर्ड संस्था न.—कोरिडीली संघणी देण्याच्या संस्था. जापेई अगदी पथिमकडील संस्थान क्षेत्रफळ ११६४ चौ. मै. याच्या सीमा उत्तरेक महानदी, पूर्वेक दक्षणा; द

खोडमाळ; पश्चिमेस पाटणा व सोनपूर हे ओरिसातील सर्वांत जुने संस्थान आहे. हे एका ब्राह्मणाने प्रथम स्थापिले होते असे म्हणतात, परंतु त्याला संतान नसल्यामुळे त्याने कंठोन्न-रच्या राजाच्या पुत्राचास दत्तक घेतले. गालाळ हल्लीच्या वंशाचा मूळपुरुष समजतात. येथे एकंदर ४५ संस्थानाधिपती होऊन त्यांनी १४०० वर्षे राज्य केले, अयमलिक हे किरायेक शतके बौद्ध संस्थानकडे होते; परंतु आतां स्वतंत्र आहे. ८०० नरिस मैलाच्या प्रदेशास खोडमाळ म्हणतात हा प्रथम बौद्धकडे होता, परंतु तो संस्थानिकांनी १८३५ साली ईशानांनी देऊन टाकला, कारण त्याला खोड लोकांवर ताबा ठेवितां येईना व त्याचे नरबळी देण्याचे कार्य बंदहि करतां येईना; संस्थानचे एकंदर उत्पन्न ६४००० रुपये आहे, व ८०० ह. खेडणी ईशानांस मिळते. १९२१ साली लोकसंख्या १२४४११ होती. खेडणांची संख्या १०००. गौर, खोंब, पाण, लुधे, खास या येथील मुख्य जाती आहेत. जमन मुराीक आहे; विहिरी वगैरे पाण्याच्या सोई पुष्कळ आहेत. तांदूळ, व शळिजाची धान्ये येथे उत्पन्न होऊन बांटांतून महानदीमधून बाहेर पाठविली जातात.

हा हूर - संस्थानचे मुख्य दर्जे हे महानदीच्या उत्तरीतीरा वर आहे. येथे पुष्कळ जुनीं देशाळी आहेत. पैकीं फार महत्त्वाची अशी पुढे दिली आहेत. नवप्रहाचे देऊळ हे तांबड्या दगडाचे बांधलेले असून रमावर फार नक्षी काटली आहे; हे नवव्या शतकापासून अस्तित्वांत आहे; तिवाची तीन देवळे असून रयातीहि नक्षीचे काम फार सुंदर आहे.

बौधायन—याच्या नावावर धौत, एटा व धम अशा तीन सूत्रे आढळतात. बौधायनाचे धर्मसूत्र अगदी जुन्या वळणाचे आहे. बौधायनाच्या वेळी आर्यावर्ताच्या विस्ताराची वृत्तना पार संकुचित होती. याचे गुप्तसूत्रहि आपस्तंबापेक्षा प्राचीन आहे. हल्ली बौधायनशाखेचे लोक कविते आढळतात. दक्षिणेकडचा सायणाचार्य बौधायन शाखेचा होता.

ज्या कोणता स्वतःचे आश्वयंबू सूत्र नसेल त्याने ज्याच्या बरोबर फण्यासंबंध होतो अशा एलाया धनुर्देदी शाखेचे आश्वयंबू सूत्र घेतल्यास ते एका दर्जाने योग्य आहे. कौकणस्थ ऋग्वेदांना स्वतःचे आश्वयंबूसूत्र नसल्यामुळे त्यांनी ज्यांच्याशी शरीरसंबंध होतो अशा कौकणस्थ यजुर्वेदाच्या म्हणजे हिरण्यकेशी लोकांच्या सत्यापाळ सूत्राचा परिग्रह करावयास पाहिजे. परंतु सर्व कौकणस्थ ऋग्वेदी बौधायन याच आश्वयंबूसूत्राचा परिग्रह करतात. अलीकडे मात्र कचित कौकणस्थ ऋग्वेदी आश्वयंबूवाढता सत्यापाळ सूत्राचा परिग्रह करू लागले आहेत.

बौरिंगपेठ—हैसूर, बोलार जिल्ह्यातील एक तालुका. यांत मुख्य गांवे दोन; कोलार (सुवर्ण खाणी) व बौरिंगपेठ. बराच भाग डोंगराळ आहे. यात बेटमंगळ व रामनागर ही तळी आहेत. कोलारच्या सोन्याच्या खाणीच्या कारखान्यामुळे एकंदर प्रदेशाचे पूर्वीचे ओसाळ स्वरूप बदलून

आतां बौरिंगपेठ हे भरभराटीच्या उद्योगधंद्याचे एक मुख्य ठिकाण झाले आहे. बौरिंगपेठ हे महाप-सदनमराठा व म्हैसूर रते यांच्या अक्षतानचे स्टेशन आहे. येथूनच कोलारच्या खाणीकडे एक फाटां जातो. बौरिंग नांवाचा एक चाक कमीतरान होता त्याचे स्मारक म्हणून या गांवाला त्याचेच नांव दिले.

ब्युनोस आरीस—अर्जेन्टिनाची राजधानी व बंदर. लोकसंख्या (१९०४) १८११४७१. हे बाहेर सपाट भू-ताळ मैदानावर वसविले आहे. येथील कॅथेड्रल(देऊळ)दक्षिण अमेरिकेंत सर्वांत जुने व मोठे आहे. निराश्रित मुलाकरिता यांग आश्रम व एक वेड्याचे हस्पताल, हीं सार्वजनिक खर्चाने चालविळी आहेत. रोग्यांच्या सुधुषेकरिता पंधरा दवाखाने आहेत. येथे सहा स्मशानभूमी आहेत.

कॅला रोसाडा (सरकारी कोठी), नवीन कॉमिस मंडळ, बोत्ता अथवा सहाजी, पाण्याचा साठा, टांकसाळ वगैरे महत्त्वाच्या इमारती आहेत उच्च शिक्षणाची सोय विश्वविद्यालय, नार राष्ट्रीय विद्यालय, तीन सामेल हंगळे व क्रियेक धंद-शिक्षणाच्या शाळा यांनी केली आहे राष्ट्रीय पुस्तकालय, राष्ट्रीय पदार्थसंप्रदाय, प्राणिवात, प्राण्यांचे संग्रहालय ही आहेत. लोक गंध्याचे शोकी आहेत येथे दोन तीन मोठाली सार्वजनिक स्नानगृहे व क्रियेक हंगळे आहेत.

ब्युनोस आरीस सन. १६२० पर्यंत असंशानचे अस्तित्वा होते. त्या घाटा प्रदेशाचे तीन विभाग शाब्द्यावर दुकुमानाची राजधानी ब्युनोस आरीस झाली. त्या घाटा व वाहतीची बहती व व्यापार वाढल्यामुळे ब्युनोस आरीसचे महत्त्व वाढू लागले. परंतु स्पेनच्या या शहराविषयी विशेष महत्त्व वाटत नव्हते. १७७६ साली रिओ डि ला प्लाटा प्रांताची व्यवस्था एका व्हाइसरोयकडे देण्यांत आली व ब्युनोस आरीस व अद्याभी बनले. दोन वर्षांनंतर जुनी व्यापाराची धंधने सोडून टाकण्यात आली. नवीन कायद्याने स्पेनमधील नऊ बंदरे व वाहतुतीतील चांबीस बंदरे यांच्याशी व्यापार करण्यास परवानगी मिळाली.

ब्रॅडफोर्ड—इंग्लंडमधील एक बरो. १९२१ साली येथील लोकसंख्या २८५१७९ होती. मिकलंड व चांथे ईस्टने रेल्वे आणि ग्रेट नोर्देन व लॅकडोयार, याकड्यावर रेल्वेचे हे बंद आहे. १६ व्या शतकांत प्रस्थापित झालेल्या प्राथमिक शाळेला हसण्या चालेसर्न १६६३ साली सनद् दिली. येथे एक धंद-शिक्षणाचे विश्वविद्यालय असून धार्मिक संस्था पुष्कळ आहेत. वाक्रेच्या शक्तीने चालणाऱ्या मागाचा शोधक डॉक्टर एडमंड कार्टरफ्ट याच्या स्मरणार्थ लोस्टर रमणवागेत बांधलेल्या दिवालयान्यात चित्राच्या दालनाशिवाय एक पदार्थसंप्रदाय-लय आहे. शिल्पकलेचे व लोखंडाचे कारखाने येथे आहेत. लोकरीच्या कापडाच्या व्यापाराचे हे केंद्र आहे.

ब्रॅडफोर्ड, (ऑन ऑरहान)—इंग्लंडात वेस्टबरोमधील एक बरो व बाजारपेठ असून येथे होलोडिनिटोप्राथमार्गद्वारांत

काही हमारकें आहेत. ८ व्या शतकांत सेंट अल्ब्रेट हा जे सेंट लॉरेन्स सॅक्सन प्रार्थनामंदिर बांधे. येथे रबराचे, दाह तयार करण्याचे व लोखंडाचे कारखाने आहेत एके कार्या हे वापडाच्या व्यापाराचे केंद्रस्थान होते.

प्रश्न (कुंवा, कुंवा, केरुणी) — इंग्रजे साक करण, विद्यायत झाडणे, घर झाडणे, दांत घासणे, जनावरांची अंगे साफ करणे, टाईप घुगे, जोडे किंवा घट साफ करणे, धातूच्या भांड्यांना मिल्ह देणे वगैरे अनेक कार्याकरिता प्रश्नाचा उपयोग होतो रंगारी व यिने काडणाऱ्या लोकांस प्रश्न अवश्य लागतात. उपयोगाच्या मानाने प्रश्नाचे आकाराह निरनिराळे असतात प्रश्न १ प्रश्नारचे आहेत. एक साधे व दुसरे मिश्र जातीचे साम्या जशमयें केंसाचा एक व पुंका असतो, व मिश्र जातीचे प्रश्न साकडाच्या फळांस भोंकें पाडून ओळीने केंवाचे किंवा इतर तंतूचे पुंका तारेने बसून तयार केलेले असतात

प्रश्न तयार करण्यास घोड्याचे, डुकराचे, अस्त्राचे, उंटाचे, गाई व म्हशीच्या शेंपडीचे केंस किंवा झाडाचे तंतू, लाकडी पातळ फळ्या, तांब्याची किंवा विजेलेची तार इतकी सामग्री लागते.

कृ ति. — लाकडाच्या फळ्या पातळ कापून त्या रंध्रां साक व गुळगुळीत कराव्या व ज्या आकाराचे प्रश्न तयार करावयाचे असतील त्या आकाराचे फळ्याचे तुकडे घेऊन त्यांना सामन्याने गोंकें पाडावी. नंतर केंस किंवा झाडाचे तंतू घेऊन त्याचे १ पासून ४ बोट लांबीचे तुकडे करून ते तारेने गुळून एकेक पुंका फळ्याच्या एकेका भोंकातून दुसऱ्या बाजूस पाडो. काढावा. याप्रमाणे सर्व भोंकातून केंस पाडेर काडण्यावर तारेने विजेलेल्या बाजूस सरासरी एक अति पल्लू फळी विकृतवितात आणि कातरांनी सर्व केंस किंवा तंतू कातरून सारले करतात. पेंटर किंवा चितारी लोकांचे प्रश्न उंटा, स्त्र, सेबल, मंडी वगैरे जनावरांच्या केंसापासून तयार करतात ते तयार करण्याकरिता ज्या केंसाचे ते करावयाचे असतील, ते केंस बरोबर मध्यमानी टांक वेईल अशा रीतीने तुळवितात. व नंतर बारीक धाग्याने वापून किंवा पावराच्या जट पिताच्या ज्या नाण्याच्या धाग्याने त्या केंसाचा पुष्पांजितका पाहिले तितका बाहेर काढतात किलच्या आदेशा याजून केंस पकें बण्याकरिता हॅस्टर ऑफ पॅरिस किंवा सरसाचा उपयोग करतात.

प्रश्न तयार करण्याकरता अलांकडे काही यंत्रे निचाळी आहेत त्याच्या साहाय्याने पोखण्या वेळात पुष्कळ मालतयार होतो रस्दे झाडण्याकरता गंगार किंवा प्रश्नाचे उपयोगांत येत आहेत, रंगाच्या योगाने रस्दे दाडले जातात व कचराही गोळा होऊन तिराळा बाजूस पडतो.

इटीम याखल एरवळ करण्याकरता, तसेच कारखान्यातील विमण्या साक करण्याकरता तारेचे प्रश्न मोठ्या आकाराचे तयार करतात.

प्रश्न तयार करण्यास लागणारा सर्व तसेचा माल हिंदुस्थानांतून परदेशी रवाना होतो वगळण्यास मद्रासहून अधिक निर्यात होते तथापि मद्रासचा माल हलका असतो.

१९०३ साली १७९१३ इंडियन (किं १ १०२९०९) इतकी प्रेडिक्शनमध्यें एकदर निमत झाली; त्यापैकी ६०७३०५ रु किंमतीचे प्रश्नांचे केंस होते

उत्पासून प्रश्न तयार होतात अशा वस्तू म्हटल्या म्हणजे सावने झाड, केरुणीचे घन, घाण्यासाठीचे तंतू, बावू, तांब्याची पात व तंतू, डुकराचे केंस, हिंदी सातुण्याच्या झाडाचे तंतू, नारळीचा काव्या, बजराचे झाड, घोड्याचे व इतर जनावरांचे केंस, श्वेतदुर्ग, वैभवत, केवळाचे तंतू, शिंदीचे तंतू, मोळतण्ट, ज्वारी, जव, वाड्याचे तंतू इत्यादी. [पाट, कलावैभव, प्रिडिक्शन]

प्रश्न — नामप्रकरणक पदार्थाच्या सुहासो असणारे जे मूलभूत नाय व अत्यंत तंतू याला वैदागतात प्रश्न अस म्हणतात. पण प्रश्नासंबंधीची ही कल्पना अगदी प्राभापासून होती, असे म्हणण्या याबयांचे नाही जरवेदात प्रश्न हा शब्द आढळतो, पण तेथे त्याचा अर्थ वायुमंडलीच्या मूळशी असणारे नित्य द्रव्य असा नाही सायणाने प्रश्न या शब्दाचे आपल्या झरेर अर्थात निरनिराळे अर्थ केलेले आढळतात ते म्हणजे अन्न, रुग्ण, प्रभिकार मन विधि, दानरुति, होराचे मंत्रपठन, व मोठे प्रश्न हा शब्द म्हू = शब्दने यापासून प्रश्न आहे अर्थात प्र चीन प्रश्नाक म्हणतात हांगच्या मों जरवेदात प्रश्न हा शब्द अविचार अगर गूढशक्ति या अर्थी वापरण्यात आला आहे पण मज अगर रुति या अर्थीही तो जरवेदाकाली वापरण्यात येत होता, यात शंका नाही वैदिक काली प्रश्न बी देवता बहुरूपी होता पुढे प्रश्न याकाली प्रश्न या शब्दाचा अर्थ स्तुति अगर प्रायेना एवढाच न रहाता, ज्ञान या अर्थीही त्याचा उपयोग करण्यात येऊ लागला. शतार्थ प्रश्नात 'प्रश्न' हा शब्द धेष्ट तत्त्व व देवाची प्रेरक शक्ति या अर्थी वापरले या आढळतो याच प्रश्नात एके ठिकाणी प्रश्न हे ओंकारस्वरूपी आहे असे म्हटले आहे अशा रीतीने प्रश्नाचा अर्थ अधिकाधिक व्यापक होत जाऊन सर्व वायु मृशेच्या मुळाशी असलेले नित्य द्रव्य असा त्याचा अर्थ उपनिषद्काळांमध्ये रुढ झाला अशा रीतीने प्रश्न हे चतुर्वर् मृशेचे मूलतत्त्व असे मानण्यात येऊ लागल्यावर त्याच्या स्वरूपासंबंधी उपनिषद्कारांनी अनेक विज्ञात काटण्यास सुरवात केली प्रश्नासंबंधी ज्यामध्ये विचार केला असतो असा प्रश्नाला प्रश्नाविषयी असे म्हणतात प्रश्नासंबंधी अनेक रट्यांनी विचार केलावर शब्दांनी प्रश्नास्वरूप निर्गुण अमूर्त त्याच ज्ञान होण्यास त्याचा अपरोक्षानुभवच याचा लगतो, असे शास्त्रकारांनी प्रतिपादन केले आहे

प्रश्नगिरि — येतूरच्या चित्तबुद्धीप्रमाणे मोलनासुद्ध ताळण्यात ही टेंकडी अमूर्त दिव्यावर एका मोठ्या शिल्लेवर कोरलेले अशीकोचे आभाषण ६ स १८९० त सापडले या

टंकडोवरोल किला १२ व्या शतकापर्यंत विजयपट्ट्या चोल राजाकडे असून त्याच्यापासून तो दोंयसळ वल्लाळ राजानें घेतला.

ब्रह्मगुप्त—एक भागतीय ज्योतिषी याची व याच्या ग्रंथाची सविस्तर माहिती 'शिशुनेतिहास' (पृ. ३०६-३०७) यात दिली आहे ती पहावी.

ब्रह्मदेव—सृष्टीच्या उत्पत्तीस कारणीभूत जो रजोगुण, त्याची मूर्तिमान देवता. यास चार मुखें असल्याने चतुर्मुख, चतुरानन इत्यादि नावां. यानें संकल्पमात्रेकरून सर्व सृष्टि निर्माण केली. संपूर्ण देव, ऋषि प्रजापति, याचा हाच कर्ता असल्यामुळे यास धाता, विश्वसृष्ट इत्यादि अर्थाची अनेक नावे असून पुत्रा-कडून काही प्राणी उत्पन्न केल्यामुळे यास पितामह असेहि म्हटलेलें आहे.

ब्रह्मदेश—हिंदुस्थानच्या पूर्वेकडील एक प्रांत या प्रांताच्या दायव्येस आसाम, ईशान्येस चीन, पश्चिमेस व नैर्दक्ष्येस बंगालचा उपसागर आणि आग्नेयीस सयाम आहे. १९१४ साली बनविलेला पुढाओ गिह्रा धरून या प्रांताचें क्षेत्रफळ २६२००० चौरस मैल असून त्यापैकी १८४००० चौरस मैल प्रदेश ब्रिटिश अमलाखाली आहे, ६३००० चौरस मैल अर्धवट स्वतंत्र असलेल्या संस्थानिकाच्या अंमलाखाली आहे. आणि बाकीच्यावर कोणाचाहि अंमल नाही. ह्या प्रांताचा भौगोलिक विशेष हा आहे की, त्यात उत्तरे-कडून दक्षिणेकडे वहाणाऱ्या अशा बऱ्याच नद्या असून त्यांच्या काठांचा प्रदेश चांगला सुपीक आहे प्रदेशाच्या ऊच-सखलमानाप्रमाणे आणि पत्रेच्याच्या भिन्न प्रमाणांमुळे ठिक-ठिकाणचा हवामानात फार फरक आहे. आराकान आणि सेनासीम ह्या समुद्रकाठच्या प्रदेशात पाऊस दोनशे इंचाहून अधिक पडतो आणि आतल्या नदीकाठाच्या प्रदेशात त्याच्या निम्म्याहूनहि कमी पडतो उन्हाळ्या फार थोडे दिवस असतो व पावसळप्राप्त फार लवकर सुरुवात होते. कमाल उष्णमान ९९° असून किमान ६०° असतें.

उत्तरभागात पाऊस सौस इंच पडतो पण त्याभागांत थंडी अधिक पडते. उत्तरेकडे कांहीं आणि शान ह्या पठाराचा प्रदेश तीन हजार फूट उंच आहे व त्यातील किर्येक शिखरे नऊ हजार फूट उंच आहेत. त्यामुळे तिकडील हवा समशी-तोष्ण असून पाऊस सत्तर इंच पडतो. हा पठाराचा प्रदेश युरोपीय लोकांच्या वसाहतीला जितका उत्तम आहे तितका ब्रिटिश साम्राज्यात कोठेहि नाही. मोठास्या नद्या, बांग्ला टंकड्यांच्या रागा आणि मुक्कळ अरब्ये यांमुळे ब्रह्मदेशाची

पीय व ओगलो-इंडियन लोकांची संख्या २५००५ आहे. सर्वोत अधिक लोकसंख्या असलेले ब्रह्मी लोक तिथेही वंशा-तले असून त्यांची भाषा तिथेही-चिनी वर्गापैकी आहे. यांच्यापैकी कोठका ८० लोक शेतकरी आहेत. ब्रह्मी लोक आणि टंकड्यांवर राहाणाऱ्या बहुतेक जाती बौद्धधर्मी आहेत. पण त्यांच्यामध्ये प्राणिपूजा आणि पिशाचपूजा प्रचलित आहे. त्यानीं गेल्या युद्धात केलेली सैन्यभरती व द्रव्यसा-हास्य आणि इतर धर्मीय संरमांच्या फंडाला भरत यावरून हे लोक ब्रिटिश सत्तेशी अधिकाधिक राजनिष्ठेनें वागूं लागले आहेत असें दिसतें. ब्रह्मी लोक दिसण्यात ठेंगू, पण अंगानें जाडेजुडे असतात. व त्यांनीं सारारिक ठेवण मॅगोडिलियन लोकांप्रमाणे असतें त्यांचा पोपाख अगदी स्वतंत्र पद्धतीचा असून फारच सुखकर असतो ते लोक्याभोंवतीं रेशमी हात-कमाल हुंडाळपात, अंगात सैल गाफीट पालतात व कमरे-भोंवतीं टाचेपर्यंत लास असलेली लुंगी(लड्गा) वापरतात ब्रह्मी सिया एकंदर पीरुस्य खीजातीमध्ये अत्यंत मनोवैषम्य असून त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य असतें. बारीक सारीक उद्योगधंदे शिवाय करतात. त्यांचा पोपाख डोक्याच्या कमलाखेरीज पुष्पाप्रमा-णेंच असतो. मान त्या लुंगीची गाठ पुढच्या बाजूस व बांधता दोन्ही बाजूंना टोई खोंबतात. चांगला पोपाख केलेली आणि चांगली स्वच्छता राखणारी ब्रह्मी खी नोटनेटकेपणात आणि आकर्षकपणात जगातील कोणत्याहि छापेक्षा कमी सुंदर प्रतीची ठरणार नाही.

द ल ग व ल ग आ गि उ यो ग भे दे.—हरावती आणि विद्रिप्त या दोन नद्या दख्खनच्याची मोठी साधने आहेत. त्यांमध्यं सर्व वर्षभर जहाजे व बोटी चालू शकतात. हा बोटी चालविण्याचा धंदा हारावती फ्लोटिला कंपनी करते. बारी रेल्वे कंपनीने १६६८ मैल आगगाडीचे रस्ते बांधे आहेत. रंगून ते भंडोल, सगई ते म्पिद्रुस्थोन, रंगून ते प्रोम, पेगू ते मातायान हे रेल्वेचे मुखेश कांटे आहेत. शेतकी हा मुख्य धंदा आहे व त्यावर हें लोकांचा उदरनिर्वाह होतो शेत-कामार्थे १५५०००० एकर जमीन गुंतली असून त्यापैकी निम्म्याहून अधिक भागात एकाहून अधिक पिके होतात. कालव्याचे पाणी पत्रा लक्ष एकर जमिनीस मिळतें. शिवाय केरोलीन, बेम्बन आणि पेट्रोळ ह्यांचा हिंदुस्थानाला पुरवठा पक्कळ अंगी ब्रह्मदेशातून होतो. व सर्वांत अधिक पुरवठा तादुळ्याच होतो. पंचषट् ब्रह्मदेशातील सगळ्या पुरवठाहि हिंदु-स्थानास पक्कळ होतो या प्रांतातील जंगलाचा जलोत्सर्गाला

जळूळ लाकूड सरक्षित जगलातून काढतात कथील, खोखळ, मेंमनीस व बोल्लम या धातू तऱ्हांय आणि मेरगुई मिल्मात खाणींतून काढण्याचा धदा महायुद्धकाली फार वाढला होता युद्धानंतर बॅल्लमला मागणी कमी झाली आणि कच्चाच्या किमतीत फार चलबिचल झाली म्हणून अलीकडे ह्या धदांना उत्तेजन देण्याकरिता स्थानिक सरकारने १९२१ साली मदत करण्याची योजना केली ती १९२३ साली वद झाली सन १९२१ ते १९२३ या काळात सरकारने फा, भाई, व सरकारी कर (रॉयल्टी) या बाबतीतहि बरीच माफी दिली इतक्या मक्कली दिल्या तरी बऱ्याच खाणी वद पडल्या सपें, शिसें आणि जस्त या धातू बर्मा कॅपेरेशन, उत्तर शान सध्यानीतील बौद्धिन येथील खाणींतून काढत तांचे योग्या प्रमाणात सर्वत्र सापडते मोल्यूब्डेनाईट ही धातू तऱ्हांय आणि मेरगुई या मिल्मात योग्या प्रमाणात सापडते आणि ज्वालित धातू म्पित्विन् मिल्मात सापडते माणकाच्या खाणींतुनहि हल्ली माल कमी सापडू लागला आहे म्पित्विन् मिल्मात सोने काढण्याच्या धदात अलीकडे तोट येऊ लागल्यामुळे सदरहू धदा करणारी कंपनी मोहली आहे ह्यूऊंग दरीतील खाणींतून मर्मेस आणि तेलस्कटिक (अबर) लागून काढतात मात्रे मिल्मात येनन् र्थींग येथे तेल सापडणारा प्रदेश सर्वांत जुना आणि पर्वत मोठा आहे, व तेथेच धर्मा ऑईल कंपनीच्या मुख्य बिहरी आहे अलीकडे केन्नेया सोदणीवरून (थोअरिंग) तेलाचा साठा इतर मि-प्रातहि संपन्न आहे असे आढळून आले आहे पक्को व मिन्यू या मिल्मात तेलचे क्षेत्र लहान असते तरी त्यातून तेलाचा पुरवठा अलाकडे दराच अधिक होऊ लागला आहे आणि थेटथ्यो मिल्मात खणलेल्या विहरींतून होणारा तलाचा पुरवठा समाधानकारक आहे. एकदर तेलच्या पुरवठ्यापैकी $\frac{1}{2}$ पुरवठा येनन् र्थींग मिल्मातील तेलक्षेत्रातून होतो ७९००० एकर जमिनीत रवराची लागवड करतात.

कारखाने — ह्या देशात ८८९ कारखाने आहेत त्यापैकी ३ भात सध्याचे असून ३ लाकूड आपण्याचे कारखाने आहेत व बाकीचे कारखाने वापूत कातण्याचे आणि पेट्रोलियम तयार करण्याचे आहेत या सर्व कारखान्यांत मिळून मजुरांची सरासरी सध्या ८९००० असते

ब्रिटिश साम्राज्यात यात्रिक कारखाने वाढत आहेत, तरी ब्रह्मदेशात म्हाले मिल्मातील अमरपुरा येथे हातविणोचे रेशमी कापड विणण्याची प्रवृत्ति वाढत आहे तसेच लाकूड आणि चांदी यांवर हातांने नक्षाराम करण्याच्या धंद्याकरता ब्रह्मदेश विशेष प्रसिद्ध आहे बासीन आणि म्हाले येथे तयार होणाऱ्या नाजुक छत्रा सर्व ब्रह्मदेशात प्रसिद्ध आहेत राज्यर तीवड्या, पिळक्या, हिरण्या आणि काळ्या रंगाच्या लाळेचे हातांने केलेले काम याकरिता ब्रह्मदेशाची फार प्रसिद्धि आहे

राज्यकारण — पूर्वी ब्रह्मदेशावर लेफ्टनंट गव्हर्नर हा मुख्य अधिकारी असे १९१९ च्या सुधारणेच्या कायद्यातून ब्रह्मदेश हा संघीय परिस्थिति विशेष भिन्न प्रकारची असल्यामुळे वगळण्यात आला होता नंतर नेमलेल्या बर्मा रिफॉर्मेस कमिटीने सदरहू सुधारणांच्या कायद्यातील महत्वाची कलमे ब्रह्मदेशालाहि लागू करावी असे मत इ. स १९२२ मध्ये दिव्यामुळे तदनुसार कायदा करून ब्रह्मदेशावर गव्हर्नर नेमण्यात आला आणि एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिल आणि प्रांतिक कायदेकौन्सिल १९१९ च्या कायद्याप्रमाणेच बनविण्यांत येऊन कारभाराची राखीव आणि सौपीय अशी खातेवार विभागणी करून सौपीय खात्यावर दिवाण नेमण्यात आले कायदेकौन्सिलान १०४ समासद असून त्यापैकी ७९ लोकनिष्पुक्त आहेत आणि शिवांनी मतदानाचा हक्क देण्यात आला आहे ब्रह्मदेशाचे ' अपर बर्मा ' आणि ' लोअर बर्मा ' असे दोन भाग आहेत अपर बर्मा मध्ये शान सध्यानाचा अन्वर्भाव होत असून सध्यानिवार देखरेख करण्याकरिता ' कमिशनर ' हा अधिकारी आहे. दक्षिण आणि उत्तर शान संस्थानचे मिळून एक क्षुपण राज्य (केन्नेशन) इ स १९२२ मध्ये बनविण्यात आले दिवाणी, कौमदारी आणि मुलकी अधिकार सध्यानिकाना दिलेले आहेत अपर बर्माचे तीन आणि लोअर बर्माचे पाच मिळून ब्रह्मदेशाचे आठ विभाग असून त्यावर गव्हर्नरच्या हाताखाली आठ कमिशनर नेमले आहेत रगून येथे ह्यामकोट असून त्याच्या नियन्त्रणाखाली दिवाणा अगर कौमदारी खटले चालविणारी कोर्टे आहेत ह्यामकोटीत बॉफ मस्टिस व अणखी सात जज्ज आहेत पॉन्क वक्से डिपार्टमेंट ' वर दोन चीफ इन्जिनियर, याच्या हाताखाली गऊ सुपरि-टेंडिंग इन्जिनियर व ७९ एक्झिक्युटिव्ह इन्जिनियर आणि असिस्टंट एक्झिक्युटिव्ह इन्जिनियर आहेत

पोलीसबलात विव्हिल, मिलिटरी व साउन पोलीस असे तीन प्रकार असून त्यावर इन्स्पेक्टर जनरल, डेप्युटी इन्स्पेक्टर जनरल, कमिशनर वगैरे अधिकारी आहेत लष्करी पोस्टसाबरोल अधिकारी इंडियन आर्माभिधून नेमण्यात येतात आणि पोलीसात भरतीहि हिटस्थानाताल लोकांची करतात त्याचि कायोन, करणे व शान लोकांपैकी काहीं लष्करी पोलीसामध्ये नोकर आहेत लष्करी पोलीसविभाग ठेवण्याचा हेतु ब्रह्मदेशाताल खास लष्करला मदत व्हावी हा आहे याशिवाय खाजिने, तुफग आणि कोर्टे यांवर व्हारा करण्याचे काम या पोलीसाकडेच असते शिक्षणखात्यावर मुख्य अधिकारी डिरेक्टर, असिस्टंट डिरेक्टर, इन्स्पेक्टर व असिस्टंट इन्स्पेक्टर हे आहेत ' बर्मा युनिव्हर्सिटी ' रगून येथे आहे प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वजनिक प्रसार हा ब्रह्मदेशातील शिक्षणाचा विशेष होय ही व्यवस्था वेगळ लोकांच्या विशिष्ट धार्मिक भावनेमुळे झाली आहे बहुधा प्रत्येक संस्थान बौद्ध मिथूचा मठ असतो आणि हा प्रत्येक मठ

खेडगात्रातला हाळा होय तशी लोकांच्या धर्मेसमजुती-प्रमाणे प्रत्येक तशी मुलांने शाळेत गेल्व पाहिजे असा नियम आहे या शाळात लिहिणे, वाचणे आणि प्राथमिक अकणित हे विषय शिकविले जातात या पद्धतीमुळे ब्रह्म-देशात निरक्षर मुले फारच थोडी आढळतात दैवक खात्या-वर मुख्य अधिकारी इन्स्पेक्टर जनरल असून त्याच्या हाता खाली ४१ मिनिटल सर्वेज आहेत सार्वजनिक आरोग्याच्या खात्यावर १ डायरेक्टर आणि २ अडिस्टंट डायरेक्टर हे अधिकारी आहेत तुहगाच्या देखरेखीकरता एक इन्स्पेक्टर जनरल आणि तीन सुपरिटेंडेंट आहेत शिवाय केमिकल एक्झॅमिनेर, बॅक्टेरिऑलॉजिस्ट, आणि वेव्याच्या इन्स्पेक्टराचा सुपरिटेंडेंट हे अधिकारी आहेत इ स १९१५ मध्ये रगून येथे 'पाथूर इन्स्टिट्यूट' उघडण्यांत आली आहे ब्रह्मदेवाचे एकूण वार्षिक उत्पन्न १९२४-२५ च्या अदावपनाकप्रमाणे ९००९६००० इतके असून एकूण खर्च रु. १३३००१००० इतका होत. शेतसारा ही सर्वतः अधिक उपजालाचा बाब आहे

ग्रहपुत्रा—तिब व उत्तर हिंदुस्थानातील नदा हिच्या वितरणानेकरून व उपयुक्तेवरून जगातील मोठ-मोठ्या व अत्यंत महत्त्वाच्या नद्यात हिची गणना होते हीस ब्रह्मजुननद असेहि म्हणतात हिची भद्रागे लावी सरा-भरी १८०० मैल असून ३९१२०० चौरस मैल भागात हिचे पाणी पुरविले जाते पाषाणज्यात हिच्या पुरावी बाड 'गोलपुरा' येथे दर सत्रदास पाच लाख घनफूट या प्रमाणात गागा पाण्याने व्यापिली जाईल इतका असते

शिब्योताल मानससरोवराजून निघाल्यापासून हिला निरनिराळी नावे आहेत प्रथम सैनपो, नंतर आसामच्या सरहद्दीपर्यंत दिहांग म्हणून प्रवाहातून ही येते असे निश्चित अनुमान आहे आसामच्या सरहद्दीशीच रिमा'कडून ब्रह्मकुंडाच्या पुढे व सादिगाच्याहि पुढे वहात जाऊन को नदी सैनपोस मिळत तिलाच ग्रहपुत्रा असे म्हणतात दिहांग ब्रह्मकुंडाच्यावर झुलवून असे म्हणतात आसामच्या पश्चिमेस पूर्वबंगालमध्ये येत असता हिला जमुना हें नाव आहे दिहांगच्या पश्चिम हिमालयातून हिला मिळणा'या नद्या सुना-सरा, बरेली, पन्थिरी, धारनदा, मानस, तिस्ता, सैकोश वगैरे व दक्षिणेकडून मिलणा'या कुंडी दिहिंग, दिसांग, दिसो, दाधी, जिबोराम वगैरे होत आपुन पध्दतावरून ही वहात येत असल्याने हिचा फारच वेग आहे व त्यामुळे नेहमी हिचा जोष बदलत असतो. हिला किरपेक फाटे निघून पुन्हा काही मैलापुढे मिळाल्यामुळे धगल्यांत व आसामांत लहान मोठा बटे दाली आहेत

हिच्या पाण्यातून खडोगणती गाल तळ्याशी असून ती ज्यांतून वाहते त्या प्रांतांतला जमीन अत्यंत सुशोभ झाला हिच्या मामुली पुराच्या वेळी बऱ्याच मोठ्या भागांत

पाणा खेळते व त्यामुळे पिकांत भरपूर पाणी मिळते, म्हणून हा प्रदेश हिंदुस्थानातील गंध्या प्रदेशाशिवाय कोणत्याहि प्रांतापेक्षा संपन्न आहे येथे ताप, कापूस चहा, तंबाखू, नीळ, व सर्व प्रकारची धान्ये वगैरे उत्पन्न होतात समुद्रापासून वर डिब्रूगढपर्यंत आठशेंमैल या नदीतून मालाची, प्रभासाची व बाकेची जहाजे मोठेच चालतात, व पुढेहि सर्व तऱ्हेच्या लहान मोठ्या नौका चालतात या भागात व्यापार वागला चालतो

ग्रहपुरी—(१)मध्यप्रात, चादा जिल्ह्यातील उत्तरेकडचा तालुका याचे क्षेत्रफळ ८९७ चौरस मैल आणि लोकसंख्या १००८१८ आहे या ३४९ गावे असून ग्रहपुरी हें मुख्य गाव चादापासून ७७ मैल आहे यात ४४३ चौरस मैल अरण्य आहे यात तांडुळाचे पोक फार मोठे असून कियेक गावास कालव्याच्या उपयोगाचे तलाव आहेत

(२) सोलापूर जिल्ह्यात भोमच्या काठी हें गाव आहे येथे औरंगजेबानें छावणी करून बगळे वगैरे वाधिले (१६९५) त्याच ठिकाणी औरंगजेबाची इतिहासप्रसिद्ध मुलगी क्षेमुनिचा ठके बगसाहेब ही १७०२ साली मरण पावली तिच्या स्मरणार्थ ग्रहपुरीचें नाव येगमपूर असे ठेवण्यांत आले, तेंच अद्यापि चालत आहे

ग्रहवैवर्त पुराण—अथवा ग्रहवैवर्त पुराण असे दुसरे नाव आहे या पुराणाचे दुसरे नाव दक्षिण हिंदुस्थानांत प्रचारात आहे यातील पहिल्या मंडळात प्रसन्नवानें केलेल्या सृष्ट्युत्पत्तीवर वर्णन आहे हा ग्रहवैवर्त पुराणांत पाहिला नाव म्हणजे दुसरा कोणा नसून छद्म भगवान् आकृष्ट होत दुसरा 'ग्रहवैवर्त' यांत सृष्ट्यर्थी प्रकृति तिचे वर्णन आहे क्वच पौराणिकरीत्या असे कल्पिते आहे की, त्या प्रकृतीपासून पुढे कृष्णाच्या आठवें पाच देवता—दुर्गा, लक्ष्मी, सरस्वती, सावित्री, राधा—सालग्या तिसरे गणेशदेव, यात प्रगल्भन गणेशाच्या कथा सांगितल्या आहेत शेवटले सर्वांत मोठे 'कृष्णभक्तकांड' यापेठे कृष्णव-माची कथा देऊन शिवाय सर्व कृष्णचरित्र दिलें आहे रथात रथानें केलेला लढाया व गोर्पाबरोबर केलेला प्रगल्भकांडाचे वर्णन आहे. हा या पुराणातील मुख्य भाग असून त्यान कृष्ण व रथाचा सत्त्व रथाचा याच्या पुढेकड काग मोठ्या स्तोत्रे वगैरे दिली आहेत या पुराणांत कृष्णाचे सर्वश्रेष्ठत्व वर्णिले आहे

ग्रह-क्षत्री—हे सुबदे इलाख्यात (लोकसंख्या सुमारे ५ हजार) व बडोदे संस्थानात (सु १ हजार) आढळतात हे क्षत्रिय असून पन्नासप्रांतांतून गुजराथेत आलेले आहेत कारण पन्नासप्रांतात ब्रह्मक्षत्री लोकांचे व यांचे रीतिरिवाज स्विक जवळ सारखे आहेत या लोकांचे उपाध्याय सारस्वत माझण आहेत ब्रह्मक्षत्रिकां काही जिल्ह्याचे अधिकारी, काही बडील, व काही सावकार आहेत या लोकांत जाय

ब्रह्मक्षत्री, दास, पंच, नात्रवळ, व चुडागर असे पाच पोट-
भेद असून एका पोटभेदातील लोक दुसऱ्या पोटभेदातील
लोकांशी रात्री व घेटीव्यवहार करत नाहीत नात्रवळ व
चुडागर हे नांचे घेयावरून पडलेली असून, नात्रवळ लोक
मृतचे होळे व चुडागर लोक वागड्या करतात याच्यांत
जातिपंचायती नाहीत

ब्रह्मांडपुराण—माध्यपुराणात सांगितल्याप्रमाणे या
पुराणात ब्रह्मांडाचे वर्णन असेल असे वाटते, पण रुद्रपु-
राणातील बराच भाग यांत आहे काही हस्तलिखित सम-
हात या नावाचा एकच ग्रंथ आहे, आणि हिंदुस्थानपासून
दूरच्या पल्लि येतातही शैवपंथाचे हे एकच पुराण आहे.
परंतु उपलब्ध हस्तांतरित प्रतींमध्ये माहात्म्य, स्तोत्र व
उपाख्याने बरीच असून ती ब्रह्मांडपुराणाचाच भाग होत
असे मानतात अष्टात्मासनायण म्हणजे जो श्रीरामचरित्रावर
एक रसस्वयं सत्त्वज्ञानापर ग्रंथ आहे त्यालाहि या पुराणा-
पैकी लेखतात गालिमकीच्या रामायणाप्रमाणेच याची सात
कांडे असून त्यांना गौडि हीच दिली आहेत यात रामाय-
णप्रमाणेच व संतेजा सौंदर्यदेवता लक्ष्मीप्रमाणे मानले आहे
तसेच जुन्या व सुंदर नाचिकेताच्या कथेने रूपा र जे एक
याणेवडे हास्यकारक नाचिकेतापासून हेहि ब्रह्मांडपुराणा-
पैकी मानतात

ब्रह्मदेवस्वामी, धावडतीकर (१६४९-१७४५)—
पूर्वाश्रमीचे नाव विष्णु, राहणें व हाडोल दुधेवाडीचे यानें
पोरवयाच चतुर्थाश्रम स्वीकारला, व हिमालयापासून
रामेश्वरापर्यंत फिरून तीर्थयात्रा केली पुढे विपळगवळ पडे
गावी परशुरामाचें देवस्थान आहे तेथें हे राहिले (१६९८)
या ठिकाणी बाळाजी विश्वनाथाची व ब्रह्मदेव स्वामींची
ओळख झाले हळू हळू स्वामीचें भक्तमंडळ वाढत गेलें यानें
परशुरामाच्या देवळाचा जीर्णोद्धार करणालाठी भिक्षा माग-
ण्यास गुरू केरें (१७०७) याचेवेळीं शाहूची छत्रका-
झाली त्यावेळीं बाळाजी विश्वनाथांनं शाहूचा पक्ष स्वीका-
रण्यांत आणु पुढे त्यास पेशवाई मिळवून देण्यात स्वामींची
अंतर्त्य खटपट असावी असा समज आहे स्वामींनीं
हवशापासून पेढे व आरडस हें गावें परशुरामास इनाम
मिळविली हवशावरहि स्वामींचे थोडेसे वजन होतें
स्वामींनीं तांबे, भागवत वगैरे मढ्यांस आणले
व देवस्थानचे कारभारी केले परशुरामपत प्रतिनिधि,
काहोर्मी आग्ने, फलटणकर निंबाळकर, नागपूरकर भोंसल,
अकलकोटकर भोंसले वगैरे महाराष्ट्रांतलं सर्व प्रमुख मढ-
ळीवर व राहु शाहु छत्रगतीवर स्वामींची छाप होता बरील
मढळींशीं त्याची पैसाची देवघेव होती व्याघ्रबट्यामुळे
त्यांचे वजन बरेच वाढलें, त्यांचा स्वभाव कडक, हारिण, व
तोंडाळ होता बाळाजीपंत पेशवा शाह्यावर पावडशी (जि.
सातारा) स्वामींच्या देवास इनाम मिळाली स्वामींनीं इनामी
गांवचा व एकंदर कारखाना मोठा मावविला शाहूने वीर-

माडे व अनेकांही हें गावें स्वामींस इनाम दिलीं (१७२५)
एकंदर इनामा गावें ८ होती याळ जोच्या मृत्यूनंतर त्याच्या
मुलगातावेंवरहि स्वामींची कृपादृष्टि कायम होती ते विद्वान
व विधिणारेहि वाक्य होते त्यांचा व्याप प्रचंड होता सन
१७२६ च्या सुमारास हत्तीच्या सव गांने सिद्दीचा व
स्वामींचा लंडा शाह्याने सिद्दीने परशुरामाचें देऊळ लुगलें,
तेव्हां स्वामी तेथून विष्णु पावडशीस येऊन राहिले व
येथेहि परशुरामाचें देऊळ तालाव, बाडा वगैरे त्यांनीं
बांधिली

मराठी राज्याची वृद्धि होत चालली ती स्वामींच्या आशी-
र्वादांचे फळ होय, अशी भावना त्यावेळीं लोकांत ठपम
झाली होती १७२८ पासून १७४५ पर्यंत मराठेग्राह्यांतलं
बहुतेक कारस्थानांत स्वामींचें प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष अंग
होतें दिग्गजकील वारस्थानें, निगमाचें उच्चाटन, अग्नि-
न्याची व बसईची मोहाम, अशा कित्येक प्रसंगांशी स्वामींचा
थोडाबहुत संबंध असून, स्वामींच्या विस्तृत पत्रव्यवहारा-
वरून त्या त्या प्रसंगांच्या हकीकती बऱ्याच खुलासेवार
कळून येतात यागोराव वारस्थावर स्वामींस परकाष्टचे दुःख
होऊन त्यांनीं आपले वित्त बहुतेक व्यवहारातून काढिलें.
स १७४५ च्या प्रावण महिण्यात कुण्यातीरी स्वामींनीं
नामस्मरण करीत प्राण सोडला स्वामींची समाधि पावड-
शीस आहे [पारसनीसकृत ब्रह्मदेवस्वामींचे चरित्र, राजवाडे
खं ३, पेशवाई-बखर]

प्राउनिंग रावर्ट (१८१२-१८८९)—एक मुप्रसिद्ध आंग्ल
कवि लक्ष्मणपापासून साला कागों वाचण्याचा नाद असे
१८३३ सालीं पौलोना हें त्याचें पहिलें काव्य बाहेर पडलें
१८३५ सालीं पारासेलसस ही त्याची कविता प्रसिद्ध झाली व
त्यामुळे कॉलीईल, वईस्वर्थ इत्यादि विद्वानांचे त्याच्याकडे लक्ष
घेणें १८३७ सालीं स्ट्रॅकोडे नावांचे त्याचें नाटक रंगभूमी-
वर आले व १८२० त सोडेलो काव्य प्रसिद्ध झालें त्यानंतर
१८४१ सालीं ' वेल्स अँड पमप्रॅनेट्स ', १८४३ सालीं ' ए
ब्लॉट इन दि स्टुशिंग ' (नाटक), ' ल्युरिया ' व ' सोल्स
ट्रॅजेडी ' (१८४६) इत्यादि ग्रंथ त्याने लिहिले त्याची
प्रसिद्ध कविता ' पिपा पासेस ' वेल्स अँड पमप्रॅनेट्स या
कवितासमूहांत आढळते १८४६ सालीं त्याने इल्लिनायेस
बॅरेट नावाच्या एका तरुणीशी विवाह केला यांचे
परस्परार आशय प्रेम होतें १८५० सालीं ' जिस्तमस ईंड
अँड ईस्टर डे ' ही त्याची कविता प्रसिद्ध झाली १८५५
सालीं ' मेन अँड बुद्धि ' हें काव्य बाहेर पडलें पुढे त्यानें
कूर्मसिंह परतोनी (१८६४), दि रिग अँड दि ब्रुक
(१८६८-६९), बॅलोस्टियन्स अँड व्हॅर, ग्रिफ होपन
स्टोरी स्वगाऊ (१८७१), फिकाइन अँड दि केयर
(१८७२) रेड बॉटन नाइट केप कट्टी (१८७३), दि इन
अलबम (१८७५), पॉथिआसेतो (१८७६), ला सॅकिया
(१८७८), अमेमॅनानचे भापोर (१८७९), ईमॅटिक

आयडीयलस (१८७९-८०); अँसोलेडो; (१८०९), इत्यादि अनेक काव्ये त्याने लिहिलीं. प्रथमतः त्याच्या काव्याची फारशी चहा झाली नाही तथापि त्याची ज्यावेळी काव्यावर कार्ये बाहेर पडू लागली त्यावेळी त्याच्या काव्याकडे समाजाचे लक्ष वेधले व त्याच्या काव्याचे परीक्षण होऊ लागले. फ्राउनिंग हा हल्ली ईंग्लंडच्या कविमंडळ्यातील एक प्रमुख कवि मानण्यात येतो. त्याच्या कवितेत गंभीर विचार, विचारवैचित्र्य, हृदय मोहकभावना, इत्यादि गुण दृष्टीस पडतात. त्याची वाचक श्लिष्टावेध हीहि चांगल्या प्रकारची कवियित्री होती तिची प्रामोदस्य अनवाउंड, दि रोमांट ऑफ मार्गारेट, दि रोमांट ऑफ दि पेज, दि पोएट्स व्हाऊ, दि कॅसा गुड्डि विंडोज, दि ऑरोरा ले, दि सोनेटस फ्रॉम दि पोर्तुगीज, इत्यादि कविता प्रसिद्ध आहेत.

ग्रॅकहौस, हरमन (१८०९-१८७७)—याचा जन्म अँग्स्टर्डॅम येथे झाला. हा जेना व लिपासिंग विश्वविद्यालयात प्रोफेसर होता. ग्रॅकहौस हा पौरस्त्य भाषाचा खरा अभ्यासक होता. त्याला हिब्रू, अरबी, फारसी, संस्कृत या पौरस्त्य भाषा व त्यातील बाहुमय हीहि अवगत होती. संस्कृत, वाळी व (अखेर अखेर) चिनी यावर तर तो व्याख्यानं सुद्धा देऊ शके त्याचा अतिशय मोठा ग्रंथ म्हणजे सोमदेवाचे 'कथासरित्सागर' याचे केलेले रूपांतर होय. त्याने त्यानेतर 'प्रबोधचंद्रोदय' नावाचे सत्त्वज्ञानविषयक नाटक प्रसिद्ध केले.

ग्रॉस (पंचलोह)—तावे व पितळ यांचे निरनिराळ्या प्रमाणांत मिश्रण होऊन बनलेली मिश्र धातु व्हेनिस येथील सेंट मार्कच्या लायब्ररीत असलेल्या, अकराव्या शतकाच्या सुमाराच्या मूळ लेखात या धातूतील प्रमाण १ पौंड तांब्यास २ औंस कथील असे दिले आहे. पुढच्या ताव्यापेक्षा कथील मिश्रित तावे लवकर वितळते यामुळे ओताव कामाकरिता ही धातु उपयोगी पडते, तिचाय ताव्यापेक्षा ती अधिक कठिण व कमी घनवर्धनीय आहे. १६ भाग तावे व १ भाग कथील याच्या मिश्रणात मऊ ग्रॉस (गनमेटल) व कथिलचे प्रमाण दुप्पट केले असता कठिण ग्रॉस मिळते. ७ भाग तावे व एक भाग कथील मिळून झालेली ग्रॉस कठिण, ठिसूळ व नादोषादक असून त्याला पाणी देऊन चांगली घात आणता येते. वंटेच्या धातूत कथिलाच्या एका भागासोबत तांब्याचे तीन ते पाच भाग असतात, मिश्रित व फॅब तांब्याकरिता वापरलेल्या ग्रॉस धातूत तांबे शे. ९५, कथिल शे. ५ व अस्त शे. १ असते. यांत्रिक आवणाकरिता वापरलेल्या मिश्र धातूत अस्ताचे थोडेसे प्रमाण असते, कारण त्यामुळे धातूचा कठिणपणा वाढतो. ग्रॉस धातु एकत्रीय काव्याकरिता स्फुरिताचा उपयोग केळ्या असल्यास, तिच्या गुणधर्मांत सुधारणा होऊन ती जास्त मजबूत होते. अशा धातूला स्फुरग्रॉस म्हणतात व तिचा उपयोग पंपाचे दंड, पंपाचे पडदे वगैरे कामाकडे होतो.

तावे व अस्त्युमिनियम यांच्या मिश्रणाला अस्त्युमिनियम ग्रॉस म्हणतात ही धातु मजबूत असून गंभिर नाही तीत सिलिकॉनचे थोडेसे प्रमाण असल्यास, तिची तन्य शक्ति जास्त वाढते.

प्राचीन काळच्या ग्रॉस धातूत तांब्याच्या जोडीला अस्त, कथील, शिसे, यारपीक एक किंवा अधिक धातु असून, त्यांचे प्रमाण वेळोवेळी कारण पडेल त्याप्रमाणे बदलत गेले आहे. सि. पू. ४०० वर्षांपर्यंत ग्रीक नाणी तावे व कथिल यांच्या मिश्रणाची असत, परंतु त्यानंतर ते शिशाचाहि उपयोग करू लागले असेल असे दिसते ग्रॉस धातूच्या उपयोगाकरिता "धातुकाम" पहा.

प्राक्षील—दक्षिण अमेरिकेतील एक प्रजासत्ताक राज्य. याची दक्षिणेत्तर रस्तात जास्त लांबी २६२९ मैल व पूर्व पश्चिम लांबी २६९१ मैल. या राज्याचे पूर्वदर क्षेत्रफळ ३२७०००० चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस कोलंबिया, व्हेनेझुएला, ब्रायना, अटलांटिक महासागर; दक्षिणेस युराग्वे, पॅराग्वे आणि बोलिव्हिया आणि पश्चिमेस अर्जेन्टिना, पॅराग्वे, बोलिव्हिया, पेरू, इक्वेडोर आणि कोलंबिया.

या राज्याच्या पृष्ठभागाचे साधारणपणे दोन भाग कर तात. एक अमेझॉन-टोर्कांटस व त्या ह्या या नद्याच्या आसपासचा सखल प्रदेश; व दुसरा उंचचट्याचा प्रदेश. किनाऱ्याजवळचा प्रदेश विशेषकरून रेंताड वाळवंट, पाणथळीचे आणि दलदलीचे प्रदेश यांनी व्यापलेला आहे. काही भाग १००-२०० फूट उंचीवर असून तो चांगला सुपीक आहे. अमेझॉन आणि रियो दि ला प्लाटा या मोठ्या नद्या होत तळी थोडी आहेत. प्राक्षीलच्या किनाऱ्यावर उपसागर पुष्कळ असून त्यावर बंदरे चांगली आहेत.

या देशाचा बहुतेक भाग उष्णकटिबंधात आहे. किनाऱ्या वरच्या व अमेझॉनच्या सखल प्रदेशात फलुमान फारसे बदललेले दिसत नाही. साधारणपणे पांदा ८२ अंशावर असतो, व पाऊसहि पुष्कळ पडतो.

विसाव्या शतकाच्या आरंभी प्राक्षील देशातील जंगल पृथ्वीवरील सर्व जंगलांपेक्षा फार मोठे होते. अमेझॉन जंगलात एक गोष्ट विशेषकरून अशी दिसून येते की त्यात अनेक प्रकारची झाडे उत्पन्न होतात. या जंगलात २०० फूट उंचीची झाडे फार थोडी आहेत परंतु १०० फूट उंचीची पुष्कळ आहेत. काँफिया झाडांचा मंदर पहिला आहे त्याप्रमाणे ऊंस व काँफिया पुष्कळ होती इतर उपयोगी वनस्पती म्हणजे तंबाकू, मका, ग्रात, रताळी, केळी, पेरू, संत्रे, जारिवें, लिंबे, दाखे, अननस, भाकरीचे झाड, पंपया, फणस, व इतर उष्णकटिबंधात होणारी झाडे.

लोक.—प्रथमतः ज्यावेळी प्राक्षीलचा शोध झाला त्यावेळी येथे इंडियन लोक अनेक असलेले असे सादले. परंतु किनाऱ्यावरील प्रदेश वस्ती करण्यास जास्त सोयीचा असल्यामुळे तेथेच लोक पुष्कळ आढळत. आणि अंतर्भागांत फार थोडी वस्ती होती. युरोपीयन लोक ज्यावेळी येथे

वसाहती करण्यास आले त्यावेळी या इंडियन कोकाचा नाश करण्याकरता टोळ्या बाहेर पडत असत. व जे इंडियन तळाह्यात सापडतील त्यांना नाश करण्यात येई. नाश न झालेले इंडियन लोक अंतर्भागात पळून जात असत. १८९० सालच्या खानेसुमारीवरून त्यांनी लोकसंख्या १२१५,२१९ आणवी असे दिसते. परंतु त्यांच्या टोळ्या नेहमी फिरत्या असल्यामुळे बरील आकडा बराच संशयास्पद आहे.

एकोविंशत्या शतकाच्या प्रारंभी वसाहतीबाले बहुतेक पोर्तुगीज लोकच असत. यांची संख्या बरील शतकाच्या शेवटी फारच कमी सुमारे १० लोक पोर्तुगीज देशातील होते. १८५४ सालापर्यंत (कोकाच्या सुमारे १८०० सालापर्यंत) आदिभूमीत मुसलमन येथे भागण्याचा प्रघात असे व त्यामुळे देशात व इतर धंदे यांनी भरभराट होत गेली. १८२६ सालच्या सुमारास नीमो लोकसंख्या सुमारे २५००००० असून मोरे लोक याच्या २ होते. विषाच्छा शतकाच्या प्रारंभातील लोकवस्ती या तीन शतकांच्या मिश्रणाची आहे. या देशात आतापर्यंत कोणी वर्णभेद मानला नाही. जातीच्या मिश्रणासंबंधाने सर्वसाधारणतः लोकप्रवाद नाही. सन १९१० च्या खानेसुमारीत ३०६३,१६०.५ लोकवस्ती असून पैकी १५६५,९६१ लोक परकी होते सुमारे ९ लाख इंडियन अमेरिकन टोपूत होते व त्यांनी लोक २८०००० होते.

इ. स. १८५२ मध्ये या देशात रेल्वे सुरू झाली सन १९२३ सालच्या अखेरीस एकंदर १८०० मैल लांबीची रेल्वे होती. सेंट्रल प्राचीन रेल्वे ही सर्वांत मोठी रेल्वे सरकारी आहे अंगरेजका संस्थानाची अजमेराची रेल्वेकडून चालते.

प्राचीन देशाच्या किनाऱ्यावर पुष्कळ लहान लहान उपसागर व नद्यांची मुळे आहेत व त्यांतून भरतीचे पाणी आन शिकू वाकते. तथापि त्या मानाने सर्व इटाली सोमोस्कर अशी धंदे फारच कमी आहेत. काही तर अगदीच निष्पयोगी आहेत. काही बंदरात सुधाणा केल्यामुळे ते साधारण सोमोस्कर झाली आहेत. उदाहरणार्थ बन्टोल् आणि मनोल् ही होत.

व्यापार — गरी प्राचीन देश मुख्यतः सधन देशांविषयक आहे तथापि निर्वाहोपयोगी सर्व वस्तूंचा पुरवठा देशाच्या देशातच होत नाही. कारण गहू, कणीक, दालिख, मासे, कोथी, भात, पटोटे, भाजीपाला, फळफळावळ व इतर मिश्रण बऱ्याच प्रमाणात बाहेरून येतात हे राज्य प्रशासकांच्या शास्त्रापासून देशात येणाऱ्या मालावर मोठमोठे कर घेवलेले आहेत व त्यामुळे देशात कापसाच्या गिरण्या बरेच सुरू झाल्या आहेत. परंतु खप फार असल्यामुळे देशातील पुरवठा पुरा पडत नाही व त्यामुळे कापूस, लोखंड, रेशीम, वूट वगैरे पदार्थ परदेशातून येतात. त्याचप्रमाणे देशातील व्यापार वाढत्या प्रमाणावर असल्यामुळे देशात परदेशातून यांत्रिक सामान घेऊन येऊ लागले आहे. देशातून बाहेर जाणारे निरस म्हणजे काँकी, रबर, साप्तर, कापूस, कोको, प्राक्षिक कठिण कव-

चीची फळे, कातडी, फळे, सोने, मॅंगेनास पातु, लोखंडी वनस्पती इत्यादी. किनाऱ्यावरील व गदीतील मासे बागले असतात असे म्हणतात. तरी तयार केलेली व डब्यांत भरलेली मासे परदेशातून या देशात येते. गंगलात उज्वळ होण्याच्या पदार्थात इंडिया रबरचा नेबर पाहिला येईल खनिज पदार्थांची निर्गत फारच मोठी होत.

धंदे.—राज्य प्रशासकांच्या होण्यापूर्वी उद्योगधंदे मोठे होते. परंतु आता कापसाच्या गिरण्याबरोबर पुष्कळ निर्यात्या आहेत. अगदी मोठा धंदा कापड विणण्याचा आहे. १९११ साली येथे २४२ कापडाच्या गिरण्या होत्या. तसेच वूट, लेणी, चीज, वाचसासान, छाकण्याचा कागद, आमपेठ्या, टोप्या, कापड, साबण, गंधी सामान, सिगार, दाखकाम, मेणकऱ्या करणे, फळे डब्यात भरणे वगैरे धंदे इतकी अस्तित्वात आहेत.

राज्य व्यवस्था.—रायो ही अमेरिकी पद्धती तारीख १५ नोव्हेंबर १८८९ रोजी एक धंड झाला व त्यात वाढीचाही वाद झाला. नंतर १५ नोव्हेंबर १८९० रोजी प्रशासकांच्या राज्याचा एक खंडा प्रसिद्ध झाला. व त्या पद्धतीप्रमाणे तारीख २४ फेब्रुवारी १८९१ पासून काम सुरू झाले देशातील सर्व प्रकारचे बरिष्ठ अधिकाऱा तीन निरनिराळ्या — कार्यकारी, कार्यदेखाते, व न्यायपाली, — सरकारच्या स्वाधीन आहेत अव्यक्त व रथाचे मंत्रिपद, राष्ट्रमा आणि बरिष्ठ न्यायकचेरी ना मिळून हे सरकार झालेले आहे. राष्ट्रात मोठे संस्थांचे व एक राष्ट्राच्या मालकीचा मिह्ला असे एकवीस भाग असून, कापसाच्या संस्थानच्या अंतर्गत राज्यव्यवस्थेबद्दल त्यांचा जबाबदार असतात परदेशाशी हरतः जबाब्यवहार करणे, लेख्य व आरमार ठेवणे, आघात मालावर अकात वसविणे, परराष्ट्रच्या व्यापारास आळा घालणे, नागा पाळणे, ज्वालखोर्न व तारखोर्न चालवीने ही कामे राष्ट्रीय सरकारची आहेत. राष्ट्रातील सर्व प्रकारची सत्ता अध्यक्षच्या हातात असते. कार्यदे करणे हे राष्ट्रीय काँग्रेसचे काम आहे. त्या काँग्रेसचे दोन भाग असून सभासदांची निवडणूक मतदारांकडून होत असते न्यायपालत्यात एक १५ न्याय बरिष्ठ कोर्ट असून ते राजधानीत असते. न्यायाधिकाऱ्यांनी नेमणूक त्यांच्या हयातीपर्यंत केली जाते.

से न्य व आर मा र.—१९२४ साली ४८६२ येन्याधिकाऱ्या व ४०३९२ शिपाई होते तेव्हा पडल्यात एक लाख मोठे हजारपर्यंत सैन्य अग्रा करतो येईल १९२३ साली २१ ते ४४ श्वे वयापर्यंतच्या सर्व प्राक्षिसियना लष्करी नोकरी सत्तीची केली गेली. १९०६ सालपर्यंत या देशाचे आरमार आगदीच कमकुवत होत. परंतु अलीकडे नवोन पद्धतीवर आरमार बांधण्याचे काम राष्ट्राचे अंगवर घेतले आहे.

शिक्षण.—या राष्ट्रातील शिक्षण फारच मागसलेले आहे. सुमारे एकदा ८० कोटी खर्चित्वावाचता येत नाही. विशेषतः दक्षिणेकडील संस्थानांत निरक्षर वर्गाचे प्रमाण

बात आढळते. प्रयासित शिक्षण मोफत दिले जाते परंतु ते वेतलेच याहिने असा निर्णय नाही

कला, शास्त्र व वाङ्मय.—या देशातील लोकानी गायन, कला व वाङ्मय याविषयी नैसर्गिक अभिरुचि आहे. भौतिकशास्त्रात हे लोक फार मागे आहेत. इतर राष्ट्रांतील शास्त्रज्ञानी अ.प.ला पुष्कळ वर्षे शास्त्रशोधनात घालिली आहेत. परंतु या देशातील लोकानी शास्त्रीय शोध फारसे लावले नाहीत काही भूस्तरवेत्त्यांची मंडळें आहेत त्यांनी थोडे फार काम केले आहे. वाङ्मय देखील असेच मागमसलेले आहे. १८२१ सालापर्यंत देशात मुद्रणकलांतूनच नव्हते परंतु ते मिळाल्यापासून वर्तमानपत्रांचे महत्त्व थरच वाढत गेले, व वर्तमानपत्रांनी लोकमत तयार करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला व त्यात त्यांना यशस्वि चांगले आले या देशाच्या राज्यकारभारात वर्तमानपत्रांनी जितके काम केले आहे तितके काम दुसऱ्या कोणत्याही देशात शाले नसेल. परंतु इतर वङ्मयासंबंधाने काही विशेष लिहिण्यासारखे नाही.

उपश्रव.—राष्ट्राचे उत्पन्न सुट्यावेकडून आयात झालेली जकात, टॅक्स, बूट, मेगारया, वगैरे मालावरील कर यांनी मिळालेले असते. राष्ट्राला कर्ज घेणेच आहे राष्ट्राला घालणी नाणे निकल व मोस या भातचें होते. परंतु १९०६ सालापासून चांदीचे नाणे पाडवें असा ठराव झाला. राष्ट्रातील सोन्याचे नाणे मिस्त्रेज नावाचे असून १० मिस्त्रेज सोन्याच्या गोण्यांचे वजन ८.९६४८ ग्रॅम्स असते. व त्यात ८.९१७८ ग्रॅम्स निर्मळ सोनं असते हे नाणे राष्ट्रात प्रचलित नाही

इतिहास.—१८९९ (फेब्रुवारी) साली ब्रिटिश यानेक्ष विझोन् (कोलंबचा सहकारी) यानें या देशाचा बोध लावला व यानें स्पेन देशातील सरकारच्या नांवाने देशाचा तबा घेतला. पुढे काँग्रेस यानें येथें येऊन पोर्तुगालची सत्ता हादोवेली (ता. २४ एप्रिल, १९००) पोर्तुगालचा राजा जॉन (सिसेरा) यानें काही विविध पद्धतीवर या देशात वसाहत करविण्याचे ठरविले त्यानें वसाहतींवरनें काही लोकांस अमानदारी देण्यानें ठरविले. ग्रंथेक अधीन-भारीनें क्षेत्र किनाऱ्यावर ५० सीमा लावनें असून अंनभौतातील सीमा आंखलेली नव्हती याच पद्धतीवर पूर्वी मदीरा आणि असेलमर्थ वसाहत करविणी होती व या पद्धतीस वातलेच यश आले होते.

पोर्तुगालचा राजा जितरा जॉन यानें काही लोकांस वसाहतींवरनें अमानि देण्यानें वधूल केह्यामुळे राष्ट्रातील देशाच्या किनाऱ्या (ला राष्ट्राच्या मुखापासून अमेरिकाच्या मुखापर्यंत) पोर्तुगीस वसाहतीची भरून निघाला. व त्या त्या भागात मोठा फार फायदा व न्याय यांनी समलक्षणावणी होऊ लागली. पुढे दुसरा कितिव यानें पोर्तुगालचे राज्य बळकावले

व स्पॅनिश लोकांनी ज्या ठिकाणी वसाहत केली होती त्या ठिकाणांपेक्षा यामध्ये खनिज संपत्ति कमी आहे असे मानण्यात येऊन या वसाहतीकडे लक्ष कर्मा झाले व १५७८ सालापासून १६४० सालपर्यंत या वसाहती सर्व वधूल स्पॅनिश लोकांच्या मालकीच्या झाल्या या वसाहती स्पेनच्या शाखावर इंग्लिश लोकांनी त्यांत छवळवळ करण्यास आरंभ केला. १५८६ साली विंदरिंगटन यानें वाहिया छळले, तसेच १५९१ व १५९५ साली निरनिराळ्या गांववर इंग्लिश लोकांनी हल्ले केले परंतु या सर्वांपासून विशेष फल निष्पत्ति झाली नाही. १६१२ साली फ्रेंच लोकांनी माराजो येथत स्वतंत्र वसाहन करण्याचा प्रयत्न केला व ती वसाहत १६१८ सालापर्यंत त्याच्याकडेच होती परंतु माराजो तेथे आपला हात कायमचा शिरकविना आला नाही. ते काम वच लोकांनी केले १६२४ साली ईस्ट इंडिया कंपनीनें एक अरमार वाहियावर पाठविले व विशेष प्राप्त न पडता घादर हसनगत झाले वाहिया वच लोकांनी घेतल्यामुळे स्पॅनिश व पोर्तुगीस लोकांनी एक होण्याची स्फूर्ति झाली व १६२५ साली वाहिया परत येण्याकरिता फेडित आणि लिस्बनहून एक आरमार निघाले. वाहिया परत स्पॅनिश-पोर्तुगीसच्या हाती लागले (मे, सन १६२५) १६३० त वच लोकांनी पुन्हा वसाहत करण्याचा प्रयत्न केला व ओलिंडा आपल्या ताब्यात घेतले व तेथील किल्ल्याची तटबंदी केली. स. १६३६ पर्यंत वच लोकांनी ओलिंडा शहराच्या स्वामित्वा-पलीकडे मजल मारता आली नाही या वर्षी येथे काउंट जॉन्स मॅरिस याची नेमणूक झाली, व याच्या आठ वर्षीच्या कारकीर्तीत यानें माराजोपासून सॅन्तुक्रिस्कोच्या मुखापर्यंत राष्ट्राच्या किनाऱ्यावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. यानें निरनिराळ्या जातीचे संमिश्रण करण्याचे प्रयत्न केले व पोर्तुगीस लोकांवर भरंवसा ठेवून त्यांचा विश्वास संपादला एक मोठ्या राज्याची स्थापना करावी असा याचा हेतु होता, परंतु याच्या मालकीत हा हेतु पसंत नव्हता कारण ही कंपनी केवळ देशातून पैसां येण्याकरिता स्थापन झाली होती. त्यामुळे इ. स. १६४४ मध्ये काउंट मॅरिसनें आपल्या कामाच्या राजीनामा दिला. त्याच्या मागून जे अधिकारी आले त्यांच्या अंथात ही राजकीय व लष्करी कला नव्हती.

इ. स. १६४० मध्ये सालच्या राज्यकर्तीत जगाभावे घराणे पुन्हा पोर्तुगालच्या सिंहासनावर आले व त्यामुळे मागीलकडे साहजिक लक्ष जाण्याची विनंती दिसें लागली. शिवाय तिळकडे लक्ष घराबेनें हे याबेकी अर्थरिदारी होत. कारण उत्तरेकडचा बराच भाग हॉलंडच्या ताब्यात गेला होता व दक्षिणेकडच्या वसाहतीच्या स्वतंत्र होण्याची इच्छा झाली होती. त्याचे मुख्य ठाणे सॅन्तु पोको हेत. त्यांनी नेहमी आपली वसाहत पोर्तुगालच्या राज्यापैकी एक भाग होणार असे पाहिले तेव्हा त्यांनी स्वतः वेढावे निराण नभाहून आपणासाठी स्वतंत्र देशानाची स्थापना करावी

असा पाट घातला; परंतु ज्यास यांनी राजा करण्याचे ठरविले होते त्यानेच आयत्या वेळी मागे घेतले व बंडाहात्यास कोणी पुढारी उरला नाही व अखेरीस ती वसाहत अगोवा झाल्याकडे आली. याप्रमाणे सर्व वसाहती पोर्तुगालच्या ताब्यांत आल्या. पोर्तुगालने यावेळी स्वनेचे जुं व्यापल्या खांब्यावरून फेंकून दिले होते त्यामुळे प्रांतीलच्या वसाहतवाल्यांस पोर्तुगालशीच (आपल्या मातृदेशाशीच) मिळून राहण्यात फायदा आहे असे वाटत होते. पोर्तुगाल देशांत यावेळी विरोध सामर्थ्य नव्हतं. तथापि वसाहतवाल्यांनी आपल्या स्वतःच्या जोरावर परकीय सत्तेविरुद्ध बंड करण्याचा निर्धार केला. याच वेळी डच लोकांचा काउंटे ऑरिस हा आपल्या कामाचा राजीनामा देऊन निघून गेला होता. व त्यामुळे त्या लोकांची जाऊ लागली पडली होती. इ. स. १६४५ मध्ये जॉन फर्नांडिस व्हायेरा नावाच्या मनुष्याच्या प्रमुखत्वाखाली ब्रासिलियन वसाहतवाल्यांनी बंडाळी सुरू केली. डच लोकांनी हॉलंडकडून फारशी मदत मिळाली नाही. तसेच इ. स. १६४९ मध्ये पोर्तुगालमध्ये दुसरी एक प्रतिस्पर्धी कंपनी निघाली व तिने वसाहतवाल्यांच्या मदतीला एक आरमार पाठविले. हळूहळू डच लोकांनी मिळविलेला प्रदेश वसाहतवाल्यांच्या ताब्यांत जाऊ लागला. इतक्यात त्यांची ईंग्लंडशी लढाई संपली व ब्रासिलमध्ये राज्यविस्तार करण्याची डच लोकांची इच्छा संपुष्टात आली. इ. स. १६५४ मध्ये त्यांची राजधानी व्हायेराच्या हाती लागली. इ. स. १६६९ मध्ये शालेच्या तहात डच लोकांनी राज्य स्वायत्त्याचे सर्व हक्क सोडून दिले. यानंतर इ. स. १७१० मध्ये फ्रेंच लोकांनी आपली एकदा प्रयत्न केला परंतु त्यात यश असले नाही. यापुढे पोर्तुगीज लोकांच्या सत्तेत दबदबातून कण्याचा कोणी यत्न केला नाही. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात पोर्तुगालचा प्रधान मारक्वेस ऑफ पोबाल नावाचा होता. याने या देशांत बऱ्याच सुधारणा केल्या. पूर्वी ज्या वेळी मनीसदात्या दिव्या यावेळी अनंगोवाची वाटणी अगदीच अनिश्चित होती. याने अंतर्भागावर मनीसदात्याचा हक्क नाही असे ठरविले. याने सर्व वर्णांच्या लोकांकडून एकच फायदा सुरू केला; या व इतर सुधारणांमुळे प्रांतीलची अरमाराट झाली. पोबालची कारकीर्द संपल्यानंतर विशेष लक्षित्यासाठी गोष्ट श्रद्धेची म्हणजे इ. स. १७८९ साली शालेला मीनास येथील कट. याच सुमारास उत्तर अमेरिकेतील ईंग्लिश वसाहतींनी बंड करून आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित केले होते. त्याचप्रमाणे पोर्तुगालपासून आपण स्वतंत्र व्हावे असे मीनास येथील काही सुशिक्षित तहंगात वाटले व त्यांनी आपला पुढारी सिन्हवा सेवियर यास केले. परंतु हा कट लवकरच उघडकीस आला व पुढाऱ्यास फांशी देण्यात आले.

नेपोलियनने ज्या वेळी पोर्तुगालवर हजारी करण्याचा निश्चय पेलला त्यावेळी देशांत आपला टिकाव लागायचा

नाही असे पाहून राजाने आपले वास्तव्य प्रांतीलमध्ये कर. त्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे ता. २१ जानेवारी रोजी राजा आपल्या राज्याच्या सर्व अधिकाऱ्यांसहित आहिया येथे येऊन दाखल झाला. येथे आल्यावर त्याने वसाहतीतील सर्व बंदारीना परकीय व्यापार करण्याची परवानगी दिली. व पोर्तुगाल देशाच्या राज्यपद्धतीसारखी पद्धति येथे सुरू केली. सर्व राष्ट्रांतील लोकांनी व्यापाराची मोठेकी मिळाल्यामुळे निरमिराल्या देशातील कारागीर पैसा मिळविण्याकिता येथे येऊ लागले व त्यांच्यामुळे देशांत व्यापारविस्तार होऊ लागला.

इकडे फ्रेंचांनी पोर्तुगाल ताब्यात घेतला त्यावेळी उत्तरे फेडल्याकरता पारागुय, फ्रेंच वसाहत वायना येथे स्वारी करण्यात आली व ती वसाहत प्रांतीलचा जोडण्यात आली परंतु १८१५ साली शालेच्या तहानुसार येथील तहानुसार ही वसाहत पुन्हा फ्रेंचच्या स्वाधीन करण्यात आली इ. स. १८८६ मध्ये जॉन ऑन (वक्ता) नावाचा राजा गादीवर बसला.

या वेळी वस्तुतः मदी प्रांतील हे मातृदेशाच्या कारभाराचे मुख्य ठिकाण होते तरी राज्यकारभार ब्रासिलियन लोकांच्या हातात नवून राजकारण आलेले पोर्तुगीज लोक याच्या हातांत होता. व याचा व राज्यवाण्याचा खर्च चालविण्यावरिता ब्रासिलियन लोकांवर नादा कर घसले होते व त्यामुळे त्यांच्यांत असंतोष पसरला होता व त्यामुळे कोठे कोठे कडाही होत असत. इतक्यांत सन १८२० मध्ये पोर्तुगाल देशातील लोकांनी बंडाळी करून लोकांसाठीचा पुकारा केला. इकडे रियो येथे राजाने आपल्या रक्षणाकरिता आपल्या मंत्र्यांना पोर्तुगीज सैन्य ठेवले होते त्यानेच इ. स. १८२१ मध्ये राजाला बेहून पोर्तुगालने रवी धारलेले राज्यभरण अंगिकारण्यास मान पाडले यावेळी जॉन पेड्रो नावाचा राजपुत्र होता व हाच राज्याचा वारस होता. याने राजा व सैन्य यांच्यामध्ये रदबदली करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु निरोप काही न होता राजाने ते धोरण माध्य केले व त्या प्रमाणे राज्य घेतली व नवीन मंत्रिमंडळ नेमले; यावेळी पोर्तुगालमध्ये राजकारणापेक्षा कोणी तरी असले पाहिजे म्हणून राजा स्वतः तिकडे निघून गेला व राजपुत्र जॉन पेड्रो यास प्रांतीलमध्ये ठेवले. इकडे लिस्बनमध्ये पोर्तुगीज व ब्रासिलियन मुष्ट्यांचे आपसांत न जुळल्यामुळे हमरातुमरावर प्रचरण आले व जॉन पेड्रोने प्रांतील सोडून पोर्तुगालच्या परत यावे असा ठराव पास केला. परंतु जॉन पेड्रो पोर्तुगालला गेला तर प्रांतीलने महत्त्व कमाल होऊन त्यात पुन्हा पूर्वीची स्थिति येईल असे ओळखून प्रांतीलमधील मुत्सद्दयानां तिकडेच आगगाविकांनी त्याचे मन बळविले व राजपुत्राने ते बळविले केलें यावेळी अझादा बंधूंचे वजन येथे फार होते यांनी राजपुत्रास प्रांतीलने स्वतंत्र राज्य स्थापनाची फूस दिली व ता. ७ सप्टेंबर रोजी प्रांतीलचे स्वातंत्र्य

पुकारले लिखन येथील कोठांत यास विरोध करण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यांत त्याला यश आले नाही व सन १८२३ च्या अलेरीस ब्राझीलचे स्वातंत्र्य सर्वांनी कबूल केले. पुढे लंडन येथे पोर्तुगाल व ब्राझील यांच्या युस्तद्घात परस्पर खलवें सुरू झाली व स. १८८५ (ता. २५ ऑगस्ट) मध्ये पोर्तुगालचा राजा डॉम जॉन् याने तहावर सही केली. त्याप्रमाणे याने ब्राझीलचा चादशहा ही पृथ्वी स्वीकारली व ताबडतोब आपल्या पुत्राकरितां म्हणून ती सोडली व ब्राझील स्वतंत्र राज्य आहे हे कबूल केले. शिवाय ब्राझीलने सुमारे २० लक्ष पौंड कर्त पोर्तुगालकडून ध्यावें असेंहि तहात एक कलम होते. हा वेळपर्यंत डॉम पेड्रो हा लोकांचा फार आवडता होता, परंतु हा पुन्हा पोर्तुगीजांच्या सहाय्याप्रमाणे वारं आगल्यामुळे व जर्मांनी ही फाति घडवून आणली त्यांना हद्दवार केल्यामुळे लोक त्याविषयी नाखुष होऊ लागले. परंतु इतक्यांत पोर्तुगालचा राजा-त्याचा बाप-वारला. न पोर्तुगालचे गदी त्याजकडेच आली. परंतु याने ती न स्वीकारता आपली मुलगी डॉना मेरिया हीच दिली. यामुळे ब्राझीलचे लोक पुन्हा याचवर प्रेम करू लागले. परंतु याने युरोपातील निरभिराख्या राष्ट्रां तह करून त्यांना काही सवलती दिल्या व त्या सवलती ब्राझीलच्या व्यापारास विधातक आहेत असा येथील लोकांचा समज झाला व लोकांत बराच असंतोष पसरला. एकदा त्याने लोकमताविषय मंत्रिमंडळ नेमण्याचा चाद पातला, परंतु ती जनतेच न आवडल्यामुळे त्यांनी सभा भरवून आपला असंतोष प्रदर्शित केला, सैन्याची मदत लोकांकच असल्यामुळे त्याने ते मंत्रिमंडळ मोडले व आपल्या पाच वर्षांच्या मुलाला ग्राहीवर बसवून आपण स्वतः राज्याचा राणीनामा दिला व पोर्तुगालला नेघून गेला (सन १८३१).

डॉम पेड्रो (दुसरा) अज्ञान असल्यामुळे तिघांचे एक मंत्रिमंडळ नेमण्यात आले. पुढे एकच मनुष्य राज्यकारभार करण्याकरिता नेमण्यात आला. ही सर्व राज्यपद्धति व तो मनुष्य निवडण्याचे प्रकार बरेच वर्षे प्रगतताक राज्यपद्धतीवर होते. परंतु लोकांनी ही पद्धति न आवडल्यामुळे राजा पाहिजे अशी सर्वांचा इच्छा झाली व १८४० साली राजा करी केवळ १४ वर्षांचा होता तरी त्यास सज्जन धर्मे कायद्याने मानून घेण्यात आले; व नवीन मंत्रिमंडळ नेमण्यात आले. १८२९ साली गुलामाचा व्यापार बंद करण्याकरितां ब्रिटिशांचा व या देशाचा तह झाला होता परंतु सन १८४८ पर्यंत ब्राझिलियन लोकांनी या तहाकडे कानाडोळा केला होता त्यामुळे ब्रिटिशमध्य आणि या देशामध्य वैरभाव उत्पन्न झाला. लोकांहि या गुलामाच्या व्यापाराविषय होते व नुकताच सन १८४९ मध्ये देशांत पीतज्वराचा उपद्रव सुरू झाला होता. या आजारचा या व्यापाराशी संबंध आहे असा लोकांचा समज झाल्यामुळे

त्याविषय कडक कायदे करण्यांत आले व इ. स. १८५१ मध्ये ही आयात अविवात बंद झाली.

या राजाच्या कारकीर्दीत ब्राझीलचा साधारणपणे भरभराट झाली. याने लोकांच्या शिक्षणाविषयी पुढळू खटपट केली. हा अतिशय उदात्तमतादी असल्यामुळे समाजसत्ताक तत्त्वांचा प्रसार देशांत फार झाला. १८५४ साली याची वडील मुलगी प्रिन्सेस इसबेला हिने लग्न केले ते लोकांस आवडले नाही. ही देशाची भावी राणी होती. व ती चांगली कार्यतत्परहि होती. परंतु तिच्यावर मिशनरी लोकांचे वजन होते त्यामुळे तिच्याविषय कडूर मागविण्यास लोकास फावले. शिवाय गुलामाचा व्यापार बंद झाला होता त्यामुळे देशातील श्रमंत वर्ग नाखुष झाला होता व याच सुमारास राजा युरोपमध्ये फिरतीवर गेला होता व त्याने आपली कन्या इसबेला हिला रीमंड नेमले होते. स. १८८८ च्या अलेरीस राजा देशात परत आला व लोकांनी त्याचे योग्य प्रकारे स्वागत केले. जे प्रगतताकराज्यवादी होते त्यांच्यातहि राजा डॉम पेड्रोला पदच्युत न करावा अशाहि मताचे होते. परंतु इतरांचे म्हणणे असे पडले की याची मुलगी जास्त चांगला व संस्थानकोर आहे व ही ग्राहीवर आल्यास मग कार्य इतके सुलभ होणार नाही. तेव्हा आपाव कार्य उरकून घ्यावे हे बरे. सैन्यातील व आरमारातील नाराज झालेल्या अधिकाऱ्यांत ही गोष्ट पर्मत पडली व स. १४ नोव्हेंबर स. १८८९ ला राजबाड्यास शोतपण्याने वेढा पडला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी राजाची व नातलग मंडळीची पोर्तुगाल देशांत रवानगी करण्यात आली. देशास ' ब्राझीलची संयुक्त सैन्याने ' असे नांव देण्यात आले. व अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानाच्या घातीवर राज्यपद्धतीचे धोरण आखण्यात आले. ज्याच्याविषयी आपण इतकी काळजी वाढिली त्या आपल्या प्रजेची ही अनुदार कृति पाहून राजाचे मन विटले. त्याने कोणताहि प्रतिहार करण्याचा प्रयत्न केला नाही जनरल डी फोन्सेका यास प्रेसिडेंट व जनरल फ्लोरिआनो पीझोटी यास व्हाइस प्रेसिडेंट नेमण्यात आले. त्याची मुदत ता. १५ नोव्हेंबर सन १८९१ पर्यंत होती व हे सत्ता लष्करी लोकांच्या हातांत होती. जर्मांनी पूर्वी राजाच्या हातालाही काम केले होते त्याची राज्यकारभारांतून आपले भंग फाडून घेतले; कोणी ब्राझील सोडून गेले; कोणी आपण होऊन एकातवास परकरला; कोणी आपल्या शेतवाडीवर निघून गेले. याप्रमाणे देशातील खरी कार्यकर्ती मंडळी निघून गेल्यावर देशांत वेधंदाही माजली. ज्याचे त्याचे आपली तुंबडी भरून घेण्याकडे लक्ष होते. त्यामुळे देशात असंतोष पसरला व लहान लहान कट होऊ लागले. त्यामुळे प्रेसिडेंट जनरल डी फोन्सेका याने आपण डिप्टेटर आहे असे प्रसिद्ध केले त्यामुळे लोक फार चिडले. व फोन्सेको यास स. २३ नोव्हेंबर १८९१ रोजी आपल्या कामाचा राजीनामा द्यावा लागला, व त्याच्या जाग्यावर उपाध्यक्ष फ्लोरिअस पीझोटी हा आला. याच्याहि

कारकीर्दीत अशीच पामभूम चालू होती. सन १८९३ त आरमारातील लोकानी बंड केले व सिव्हिल वॉर सुरू झाली. पुढे तह झाला व रयाची कारकीर्द संपली. व त्याच्या मागून डॉक्टर फुंटेट ही मोरे बरोल हा अध्यक्ष झाला याने लष्करी सल्लेचे प्रावलय कमी करण्याचा प्रयत्न केला व एकंदर स्थिति सुधारण्याविषयी येथेच प्रयत्न केले. याचा एकदा रून करण्याचा प्रयत्न झाला होता. परंतु तो त्यातून बचावला. याच्या मागून ता. १५ नोव्हेंबर सन १८९८ रोजी डॉक्टर फुंटेट सले हा अध्यक्ष निवडला गेला व यानेहि देशाची साप्तांतिक स्थिति सुधारण्याचे प्रयत्न केले. याच्या कारकीर्दीतील महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे निर- निराळ्या राष्ट्रांची आपल्या देशाची सरहद्द ठरविणे. याने निर- निराळ्या राष्ट्रांची तह करून सरहद्द कायम करून घेतली. १९०६ साली डॉक्टर फुंटेटो पेसा हा अध्यक्ष झाला. हा पूर्वी डोम पेड्रो याच्या कारकीर्दीत तीन वेळा मिनिस्टर होता. याने देशाची साप्तांतिक स्थिति सुधारण्याचे पुष्कळ प्रयत्न केले. व त्यात त्याला चांगले यशही आले हा सन १९०९ (१४ जून) मध्ये अध्यक्षपदावर असतानाच मरण पावला.

१९१० साली मार्यल हर्मेस ड फ्रांसोका हा काब्राल्हेंटिड्हा पक्षाचा पुढारी प्राचीलचा अध्यक्ष झाला. या साली आर- मारामध्ये यराच अस्तोप पसरला व त्यामुळे काही ठिकाणी चकमकी झडल्या. तेव्हा आरमारातील लोकांच्या काही मागण्या मान्य करून सरकारने हा लडा मिटविला १९१२ साली प्राचीलचा परराष्ट्रमंत्री सुप्रसिद्ध बॅस्रिया प्राको हा मरण पावला. त्याच्या जागी डॉ. मुळर हा परराष्ट्रमंत्री झाला. १९१३ साली प्राचील व पेल् व प्राचील व युराये यांच्यामध्ये सरहद्दसंबंधीची व्यवस्था जवजवळून तहनामे झाले प्राचीलमध्ये, उत्तराला व युरायेला काहीच मेळ नस- ल्याने, आर्थिक परिस्थिति फार हलकीची होती. महायुद्धा- पूर्वी व्यापारासहि मंदी आल्यामुळे तर ती अतिशयच विवडली. त्यामुळे कामगारामध्ये अस्तोप पसरून बंडाळी माजली आणि सरकारला काही काळपर्यंत लष्करी काबड पुरावावा लागला. पुढे महायुद्धामुळे प्राचीलमधील आर्थिक स्थिति यरीच निवडली. १९१५ साली अर्जेन्टिना, प्राचील व चिली यांच्यामध्ये राजकीय व व्यापारविषयक तह झाले याच साली प्रेसिडेंट विस्तरने मेक्सिको प्रकरणाची वासलात लावण्याकरिता बरील तिन्ही राष्ट्रांनी (प्राचील, बोल्डिड्हा, व ब्राटेमाला) चचेसाठी बोलवणे केले व या राष्ट्रपंचक्राच्या विचाराने मेनुस्टियानो कारेला हा मेक्सिकोचा मुख्य प्रधान झाला. पॅन अमेरिकन फायनॅन्शियल कॉन्फरन्समध्येहि प्राचीलने महत्त्वाचा भाग घेतला १९१४-१८ या साली मास हा प्राचीलचा अध्यक्ष होता. पुढे सीनार अन्वेस हा अध्यक्ष निवडला गेला पण तो थोडक्याच दिवसांत वारल्या- मुळे त्याच्या जागी पेसोआ हा अध्यक्ष झाला. महायुद्धामध्ये

प्राचीलची सहाय्युद्धी दोस्तराष्ट्रांकडे होती. १९१७ साली अर्मेनीने आपले आरमार प्राचीलच्या आरमारी सरहद्दीवर पाठवल्यामुळे तिच्या विरुद्ध लढाई प्कारण्यात आली. प्राचील हे राष्ट्रसंघात मूळ सभासद आहे व राष्ट्रसंघाच्या कार्यकारी- मंडळातहि याचा समावेश आहे.

प्रायटन—इंग्लंड, एक बरो. हे समुद्रकाठचे हवा खाण्याचे एक ठिकाण आहे. १९२१ साली येथील लोकसंख्या १४२,२७ होती. सेंट निकोलस प्राथेनामंदिरात दगूक ऑफ वेलिंग्टनचे स्मारक आहे. पॅव्हिलियन इमारतीत पदार्थ- पंगडालय व चित्रांची दालने आहेत एका इमारतीत तसे सजीव अलवर प्राणी पाण्यात टेवले आहेत आणि एका इमारतीत सर्व जातीचे पक्षी आहेत.

प्राहुड—बोलनघाटाजवळून अरबी समुद्रावरिल मोक्ष भूशिरापर्यंत असणाऱ्या प्राहुड पर्वतावर राहणाऱ्या बलुचि लोकांना प्राहुड म्हणतात त्यांची उत्पत्ति मानवजातीसाला अद्यापि दुर्बोध आहे. ते द्रविड आहेत असे कोणी तज्ज्ञ म्हणतात तर कोणी ते सिथियन अथवा तातरे असावे असेहि प्रतिपादितात. बहुधा ते द्रविड जातीचे असून पुढील वर्षी- पूर्वी आपल्या देशातून येथे आले असावे त्यांच्यावर अरब संस्कृतीचा बराच परिणाम झालेला दिसतो प्राचीन काळा- पासून त्यांच्या हाकी बलुचिस्तानची बरीच सत्ता आहे प्राहुड लोक भटकणारे असून ते वस्त्रांच्या कातक्याने घडविलेल्या तत्त्व राहतात. ते सुनी पंथाचे मुखलमान आहेत. ते ठेगणे परतू वळकट असून त्याचे वेहरे ईद व ओबड- धोवड असतात ते काळसर पिंगट रंगाचे असून त्यांच्या कंठाचा रंग पिंगट असतो ते विश्वाव व शात स्वभावाचे आहेत. काही प्राहुड लोक मुबईच्या लष्करास नोकर आहेत. प्राहुड भाषा ही द्रविडभाषावैशातील असून ही भाषा बोलणारे सुमारे ५० हजार लोक आहेत. सध्या प्राहुड भाषेवर बल- चित्तानावाळ इतर भाषांचे बरेच परिणाम झाल्याने ती शुद्ध राहिलेली नाही.

प्राहण—हिंदुस्थानात मानसंस्कृतीचे लोक प्रथम आले. त्या पूर्वीच त्यांच्यात दोन वर्ण म्हणजे बर्ग उत्पन्न झाले असावे ते आर्य व दास होत. उपाध्यायवर्णास वर्ण हा शब्द ऋग्वेद काळी आगला नव्हता.

प्रस्तावनाखंडामध्ये दिसल्या विभागात प्राहण्याचा इति- हास दिला आहे त्या ठिकाणी असे दाखविले आहे की, पुरोहित किंवा उपाध्यायाचा धंदा करणाऱ्या वर्णाचे अत्यंत जुने नाव अथर्वन् किंवा अथर्वन् असे असावे पशुमारीतय काळा- मध्येच त्याचे सामाजिक अग्रतत्त्व स्थापन झाले होते व याच वर्णास ब्रह्मन् असेहि नाव मिळाले असावे ब्रह्मन्चा मुळचा तो ब्रह्मपुत्र अगर ब्राह्मण ही दोन्ही नावे सारल्याच वेळी ऋग्वेदांत येत असल्याकारणाने पौरोहित्य वधपरंपरा खाल्ले होते. ब्रह्मन् हा शब्द देखील बृह (स्तुति करणे अगर वाढविणे) मन् यावरून झाला असावा. ब्रह्मन् या शब्दाचा

अथ याज्ञिक वाह्मयांत निराख्या अर्थां आला आहे, त्या अर्था संप्रसंस्था तयार होण्यापूर्वी ब्रह्म व प्राज्ञण हे शब्द प्रचारांत आले असावे व हा स्तुति करणारा अगर वादिक कविगारा वर्ग सोमसंस्थेच्या पूर्वी म्हणजे यज्ञसंस्था सोडी होण्यापूर्वी तयार झाला होता. जोपर्यंत यज्ञसंस्था रुढ असून पुरोहितांचा धंदा चालू होता तोपर्यंत या वर्गात इतर वर्गां-तांस व्यक्तीहि प्रवेश करू शकत असेत. या वर्गाच्या वर्ण हा शब्द ऋग्वेदोत्तरकालीत मिळाला असावा व याला जाति-स्वरूप कुरुकुलोत्तर कालीन वेळी लागले असावे असे दिसते. म्हणजे यज्ञसंस्था नाग पडल्यामुळे नवीन ऋषिच होणे वेद झाले व पूर्वीच्या पुरोहितवर्गास जातिस्वरूप प्राप्त झाले त्याचि इतर जातींनी लक्षणवद्वाह वराच कालपर्यंत चढ पडला नव्हता.

प्राचीन काळी प्राज्ञागमार्थी गोत्रसंस्था म्हणजे विशिष्ट कुलसमुच्चयावाहारे विवाहसंबंध करावयास लावणारे नियम नसावेत पण मात्र गोत्रे होती, म्हणजे प्राज्ञण आग्नेयगणाच्या नावावरून ओळखले जात असेत म्हणजे त्यावेळी गोत्रे ही कुलदृष्टीक नामे म्हणून प्रचारांत होती प्रवर मात्र बाटेल त्या व्यक्तीची नावे निवडोत प्रवर म्हणजे आह्वान करण्यास योग्य अशा समजलेल्या व निवडलेल्या व्यक्ती परंतु यज्ञसंस्था मृत होऊ लागल्याबरोबर इतर कर्मप्रसंगी, बापांन यज्ञप्रसंगी पतकलेले प्रवर मुलांने गांवाध्याचे अशी पद्धति सुरू झाली, आणि नवीन प्रवर निवडण्याची क्रिया वेद झाली. प्रवर निवडणीला ऋग्वेदातील मोठाळी मंडले करणारे ऋषी किंवा आश्रयाधीन सप्तर्षी म्हणून प्रसिद्ध झालेले कथा यांच्याशी आपली परंपरा मिळवावी अशी इच्छा जागृत होती व तसे करण्यास गोत्रें याज्ञिक कारणादि होत आणि ते म्हणजे म्हणजे पतकलेल्या म्हणजे प्रवर केलेल्या ऋषीगणें भिन्न देवता अगर आप्री (पशुपति विषयक याज्ञिकार्थ) व्याख्या असा नियम असे तर ज्या ऋषींच्यामुळे भिन्न देवता उज्वल होणार त्या ऋषींशी संबंध जुळविण्याची इच्छा होणे स्वाभाविक होते व यामुळे विधामित्र, भ्रमि, मद्राज, वसिष्ठ, कश्यप, आग्रतप, गोमन, वसुदेव या ऋषींशी संबंध जुळविण्यांत वेद व यापेकी कोणाशी संबंध जुळविता आला नाही तर अत्यंत प्राचीन ऋषी किंवा ऋषिकुल जे आगिरस त्यांच्याशी जोडण्यांत येई.

विशिष्ट गोत्राचे व प्रवरांचे लोक आपर्त्यराकडे किंवा होत्राकडे जात असत असा. नेम नसे, वटिल रथा जुळोतील लोक हेवरेपुत्रमार्गे होत्र किंवा आपर्त्य पतकरीन असत. त्यामुळे आपर्त्य किंवा होत्रे यांमध्ये सामान्य अनेक गोत्रे सापडतात म्हणजे गोत्रांचा व वेदावयवनाचा संबंध काही एक नव्हता अनेक कुलातील प्राज्ञण वाटिल तो वेद पतकरीन व त्यांनी लुदा वेदां साक्षात्तेद किंवा भूयगेद झाले तेव्हा ते कोणाचा तरी पक्षास मिळाले पर-एवढाच की,

शुक्रयजुर्वेदी मंडळींमध्ये मात्र जुनी गोत्रे कमी सापडतात. त्यांची गोत्रमालिका कृष्णाहून किंवा आश्वनाथनीय होत्राच्या गोत्राहून भिन्न आहे म्हणजे जेव्हा शुक्रयजुर्वेदी वर्ग निर्माण झाला तेव्हा बराचसा भिन्न वर्ग यज्ञनिविर्गात झिरला.

प्राज्ञागमार्थी काम देवतांचे स्तुतिपाठ करून त्याचे यज्ञ करण्याचे होत, व क्षत्रियांचे काम ऋष्यांचे होत. कामाच विशिष्टीकरण पूर्णपणे कधीच झाले नव्हते. यज्ञावर एकवारगे पोड भरत असेल काय ही शंकाच आहे ऋषी लढाईत पडत असत व पुढे प्राज्ञणहि पडत. वसिष्ठ लढाईच्या प्रसंगी इन्द्रादि देवतांची भरताकरिता स्तुति करतो व सुदास राजा लढतो असे वर्णन ऋग्वेदात आहे. याच प्रकारचे काम विधामित्र, मद्राज, कश्यप, आगिरस वर्गरे करतात व भरताकरिता स्तुति करून देवतास संतुष्ट करतात परंतु अद्याप या जाती इतर निर्बंधांन जखडल्या गेल्या नव्हत्या, म्हणजे त्याचे आचारविचार भिन्न नव्हते, व त्यांच्यात लक्षावेहि निर्बंध नव्हते; म्हणजे क्षत्रियांच्या मुली प्राज्ञण करीत असत व प्राज्ञागमार्थी मुली क्षत्रिय करीत असत गोमवंशीय क्षत्रियांपेकी स्थिरक्षत्र क्षत्रिय मापला क्षत्रियाचा धंदा मोडून प्राज्ञण होत असत, हे महाभारतातील सोमवताच्या हकीकतीवरून दृष्ट दिसते. प्रतीवाचा उघेष्ट पुत्र देवापि हा क्षत्रियाचा धंदा सोडून वनांत जाऊन तपश्चर्या करू लागला व त्याने एक सूक्तहि केले आहे. कश्यप हा मतिनार याच्या वंशात उत्पन्न होऊन प्राज्ञण झाला व पुढे त्याचे सर्व वंशज प्राज्ञणच झाले

पण प्राज्ञण हा त्यावेळी स्वतंत्र धंदा असावा अशी सामाजिक भावना होती असेहि दिसते; म्हणजे प्राज्ञागमार्थी यज्ञ-यागादिकांच्या क्रिया करायला असा प्राज्ञागमार्थी आपण होता. वेदविद्या पठण करण्याचे कठिण काम प्राज्ञागमार्थी सुरू केले होते. यज्ञयागादिकांस लागणारी निरनिराळी ग्राहिती व मंत्र-तंत्र त्यांनी जनन करून ठेवले होते, अर्थात प्राज्ञागमार्थी काम कठिण झाले असून त्यांना आपली बौद्धिक शक्ति वाढवावी लागली होती. कोणत्याहि धंद्यास आनुवंशिक संस्कार फार उपयोगी पडतो हे प्रसिद्ध आहे. अर्थात प्राज्ञागमार्थी मुले हाच स्मरणशक्तीने वेदग्रहण करण्यास योग्य असत. यामुळे साहजिकच प्राज्ञागमार्थी मुलगा हाच प्राज्ञण घेवा असा आपण उतरज होणे अपरिहार्य आहे क्षत्रियांनी प्राज्ञागमार्थी हा आपण प्रथम चालू दिला नाही व त्याप्रविषयी मोठा तेंडा केला ही गोष्ट आपल्यास वसिष्ठ व विधामित्र यांच्या पौराणिक वादावरून स्पष्ट होते. कथा सोडी तरी पण ती लिहिण्याचे प्रयोजन व दावे अस्तित्त्व दाखविते. या वादाची निरनिराळी हस्तरे रामायणमध्ये व महाभारतामध्ये दिसतात, पण सर्वांनी तत्परपणे एकच आहे व ते हे की, प्राज्ञागमार्थी मुलगा, प्राज्ञण वहास आणि क्षत्रियाचा मुलगा क्षत्रिय वहास हा प्राज्ञागमार्थी आपण किंवा मित्राचा आपण असा की,

क्षत्रियाच्या मुलांवर आणली बौद्धिक शक्ति वाढविशी तर त्याला ब्राह्मण का होता येऊ नये ? असेही विश्वामित्राचा जय झाला व तो ब्राह्मण झाला इतकंच नव्हे तर ब्राह्मण कुलाचा तो प्रवर्तक झाला.

वसिष्ठ-विश्वामित्राच्या तंटयाने जातीच्या लढायेपेयक निर्बंधाचे जसे परीक्षण झाले तसे नहुष-अगस्त्य या कथे-मध्ये जातीच्या दुस्स्या एका गोष्टीचे परीक्षण झाले. ब्राह्मणाचा धंदा इतरांनी का करू नये या वादाप्रमाणे असा प्रश्न उपस्थित होतो की, ब्राह्मणांनी इतर जातीचा धंदा करावयास का लावू नये ? नहुषाने सर्व ऋषींस आपली पालखी उचलावयास सांगितले व रथीस जेव्हा रथाची पालखी रथावर येऊन जलशरी चालत येईना तेव्हा त्यास दो मांड-मांड्याने 'सर्प सर्प' म्हणजे 'चाल चाला' असे म्हणू लागला. तेव्हा अगस्त्य म्हणजे 'यास 'तू' सर्प हो' असा शाप दिला आणि तो सर्प होऊन खाली पडला (भारत वनपर्व अध्याय १८१,) या कथेतून तत्पर्य हे की जे बौद्धिक धंदा कर्तव्य त्याच्यावर शारीरिक मेहनत करण्याची शक्ति होऊ शकणार नाही !

ब्राह्मणप्राप्त्याचा इतिहास वैदिक कालापासून अरबत अर्वाचीन कालापर्यंत सातत्याने देता येईल ब्राह्मणांचे प्रमुख रहस्यार्थ एक कारण म्हणजे म्हणजे रथानी आपल्या वेदमूलक विषया विकास करून प्रथम धर्मशास्त्र आणि नंतर कायदा आपल्या अभ्यासाचा विषय करून तो वेदमूलक वाङ्मयाशी निगडित केला आणि भारतीय धर्मशास्त्रज्ञांचे वेदाच्या पायावर उभारली हे होय ज्या अर्था वेदग्रथ कोणी शक्तीत नव्हते आणि वेदार्थाने शर करणे दूरच होते त्याअर्था ब्राह्मणांच्या वेदवाङ्मयमूलक म्हणजे त्यांच्या धर्मशास्त्राची संपादन करून ब्राह्मणांचे अधिकार प्रथमविषय करणारा वर्ग निष्पत्तीचा नाही. गीतमनुष्ठाकडून ते काम झालेच नाही व जेनाकडूनहि झाले नाही. दोषोपादि वेदविरोध अस्मिताच होता आणि वेद संपादनाची ताकद कोणासहि नव्हती. व या तऱ्हेच्या किंवा उदाहरणाच्या राहिल्यामुळे सर्व ब्राह्मणविरोध अत्यंत दुर्बल होता. ब्राह्मणांची उपयुक्तता ज्ञाननक्षेत्रास अनेक तऱ्हांनी होती. राजसत्तेपेहि नियामक असे काही तरी निर्बंध अवलंब पाहिजेत ही भावना लोकांत असल्यामुळे रथा भावनेचा कोणी तरी पायदा घ्यावयास पाहिजे होता तो ब्राह्मणांनी आपले नाते धर्मशास्त्राशी व वेदांशी कायम ठेवून घेतला आणि या परिस्थितीचा जो परिणाम उत्पन्न झाला तोच शेवटपर्यंत कायम राहिला मुमुक्षुमानी राज्या-मध्ये ब्राह्मणमहत्त्व कमी न होत वाढतच गेले व याची कारणे दोन होती: एक तर ब्राह्मणांनी आचार व प्रायश्चित्त ही वाढवून आणि ऋचेच्या स्थान रथा क्षेत्राच्या आनंद्याचा निदनावरून शेवटचे ठेवून मुमुक्षुमानी हिंदू समाजाचे पृथक्करण राखले आणि सर्व समाजांत अशी भावना उत्पन्न झाली की, हिंदू समाजाच्या अभिमानाचे आणि अभिमानमूलक भक्तीचे

आध्यात्मिक होणारा रामायण नष्ट झाल्यामुळे ब्राह्मण हेच भक्तीचे आध्यात्मिक झाले व आम्ही हिंदू असून परचक्राच्या आसामुळे मुमुक्षुमानीचा दुष्प्रेम जरी आम्हांस मानावा लागला तरी आत्मच्या निष्ठेचे परे अधिकारी निराळे आहेत अशी भावना हिंदूमध्ये जागृत ठेवली लागली त्यामुळे ब्राह्मणमत्त्वान ही एक सामाजिक आवश्यकता उत्पन्न झाली.

राजस्यवर्णाच्या नाशास दोन कारणे झाली एक कारण हे की राज्यार्थाने होई तेव्हा पूर्वी राजावर भोगीत नसलेले दुसरे कुल पदाधिष्ठित होई ते पूर्वी क्षत्रिय समजलेल्यापैकीच जेमतेम कसे असणार ? तेव्हा राजाला आपले क्षत्रियत्व ब्राह्मणांचे दूनच मान्य करून घ्यावे लागे, तेव्हा तो क्षत्रिय व लोकांच्या निष्ठेला पात्र असा व्यक्ति होई तथापि रथविषयी सदा घेणारे लोक रथावेळस असल्याचेच विशेषकरून जुन्या राजघराण्यांचे अभिमानांनी असल्याचेच तरी त्यामुळे सर्वेक्ष क्षत्रियांचे क्षत्रियाच येणेप्रमाणे संघघातक होते ब्राह्मणांचे ब्राह्मण मात्र संशयित नव्हते याविषय ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर यांमध्ये अंतर उत्पन्न करणाऱ्या वळवळी झाल्या, त्या देखील ब्राह्मणांचे महत्त्व इतरांहून अधिक करण्यास कारण झाल्या असल्या वळवळी म्हणजे बौद्ध व जैन हे संप्रदाय होत येथील चातुर्वर्ण्य केवळ कर्मोत्तारास नव्हते तर ते सत्काराकनिहि होते असे असल्यामुळे जर कोणी बौद्ध-जैनादि सत्तास विकटून सत्काराकडे दुर्लक्ष केले तर तो सामान्य लोकांच्या दृष्टीने सत्कारातून दुरास अपर दूत होई या सर्व गोष्टींचा पगडा अजूनपर्यंत कायम आहे.

याविषय ब्राह्मणांचे सामकीय महत्त्व हीट्टे होणेच बरेचसे येथी ब्राह्मणच असत व राजाचे शिक्षकहि ब्राह्मणच असत एवढेच नव्हे तर कित्येक ठिकाणी ब्राह्मणांची राज्यहि होती आपण राजतन्त्रिणीमधील काश्मीरचा इतिहास जर पाहिला तर त्यांत अनेकदा ब्राह्मण राजे झालेले आढळतात जुांवा पाडाव करून राज्य घेणारे काश्चातून ब्राह्मण होते व सवक-मीनच्या कारकीर्दीत काबूलवर पाला घालून तेथे हिंदू राज्य स्थापन करणारे शाही पराणेंदेखील ब्राह्मणच होते. कुळाळचे शर्मंत हे देखील ब्राह्मण असावेत अशी मांडणी करण्यात आली आहे (कुळाळदेशाकर ब्राह्मण पक्ष—विभाग ११) यानंतरचे उदाहरण म्हणजे पेशव्यांचे होय

मुमुक्षुमानी जमदानीत देखील दक्षिणमध्ये बरीच महत्त्वाची स्थाने ब्राह्मणांच्या हाती होती व त्यामुळे त्यांचे मोठमोठ्या जहागिरी मिळाल्या आहेत

इंग्रजी अंमलामध्ये बंगाल व दक्षिण हिंदुस्थान या दोन भागांत सुस्थित बरेच या नात्याने ब्राह्मणांचे समाजप्राप्त्युद्देश्य राहिले आहे

ब्राह्मणांचेच वळवळी ज्या झाल्या त्यापैकी काही धार्मिक प्राप्त्युद्देश्य आक्षेप घेणाऱ्या व काही सामकीय प्राप्त्युद्देश्ये स्वार्थ करणाऱ्या होत्या असा वळवळीमध्ये बौद्ध, जैन,

छिगायत, महाभुभाव, ब्राह्मणमान व सत्ययोषक समाच अशी परंपरा देवां येईल पावालाची चळवळ आपले ब्राह्मण-सदस्य महत्त्व मागणारी चळवळ होती व तीमुळे ब्राह्मणमहत्त्वाचे पोषक व क्षाली.

सिलोनमर्थ्य गोडगावी जात इतरांपेक्षा आपले उच्चत्व अंदाज सांगू लागली तेव्हा ती आपणामध्ये ब्राह्मणी रक्त आहे असे विधान करून ती ह्या सांगू लागली.

अन्नदेव व सयाम हे दोन्ही देव जरी बौद्ध होते तरी त्यांनी आपल्या संस्कारासाठी अनेक ब्राह्मण जेले होते ब्राह्मणब्राह्मणेतर विवाह हे केव्हा वद झाले हे निश्चयाने मागता येत नाही तथापि त्यांचे अस्तित्व बऱ्याच उत्तर काळपर्यंत दिसून येते. देशांतरी भटकणारा ब्राह्मण राजकन्येशी विवाह लावतो अशी कथानके आपल्या कथासरित्सागरात बरीच आहेत ब्राह्मणांनी ब्राह्मणेतर स्त्रियांशी लग्न लावणे व मुलांनी ब्राह्मणच म्हणून त्यांचे अशी परिस्थिती बलिष्ठतात अजूनही आहे विक्रमादित्यवचरित्राचा कर्ता शिवराज राजकन्येचा शिष्य म्हणून जाती व तिच्याशी पुढे लग्न करतो. प्रसिद्ध राजशेखर कवि आपली आई चौहान आहे म्हणून सांगतो. तथापि ब्राह्मणब्राह्मणेतर यांच्या विवाहात मुदय अडचणी असत त्या ह्या कां, बराच क्षत्रिय-वर्ग संस्काराद्वारा क्षत्रियत्वापासून वृत्त झालेला मुळे म्हणजे ब्राह्मणांप्रत गेल्यामुळे हे विवाह कर्माे झाले. मल्लवाराधनार्थ क्षीरान (राजघराण्यांतली) स्त्रियांचे ब्राह्मणांवरोबर संबंध उर्फ दुसऱ्या प्रकारचे विवाह अजून चालू आहेत.

ब्राह्मणामध्ये पंचगौड (सारस्वत, कान्यकुब्ज, गौड, उरकल व मिथिल) भाग पंचद्विष्ट (महाराष्ट्रीय, आंध्र किंवा तेलुगु, द्राविड, कानडी व गुजराथी) असे मुख्य दहा प्रादेशिक भेद आहेत.

पंचद्राविडींची महाराष्ट्रब्राह्मणता (१) निरावत किंवा कोंकणस्थ, (२) देशस्थ, (३) कऱ्हाडे, (४) देवहळे, (५) काव, (६) भैरवाणी, (७) सामवेदी, (८) गोवर्धन, (९) जवळ किंवा खोत, (१०) कास्त, (११) तिरवत किंवा कमवत, (१२) पळगे, (१३) सवाणे, (१४) तिरगुळ किंवा त्रिगर्ग, (१५) वरक, (१६) माध्यादिन, (१७) जाबल उर्फ नामंद (१८) अर्मा, (१९) सोपार, (२०) रिखती, (२१) हुसेनी, (२२) कलंडी वगैरे पोटजाती आहेत. गुजराथी ब्राह्मणामध्ये (१) अनावल, (२) भीदोच्य, (३) बल, (४) मार्ग, (५) गोजक, (६) बोरसाद, (७) सोरोसा, (८) दर्धाव, (९) देसावल, (१०) गदावल, (११) गिरगाव, (१२) मोतीवाल, (१३) योगली, (१४) हसोळ, (१५) गंगु, (१६) झालेरा, (१७) बंरोला, (१८) कपील, (१९) रादायता, (२०) येकावल, (२१) मेवादा, (२२) मोड, (२३) मोताला (२४) नागर, (२५) नंदवाना, (२६) नंदोरा, (२७)

नापल, (२८) पालिवाल, (२९) परजिभा, (३०) पुष्करणा, (३१) रायकवाल, (३२) रायवल, (३३) रंडवाल, (३४) साडोरा, (३५) सानोदा, (३६) सारस्वत, (३७) सेवक, (३८) श्रीगौड, (३९) श्रीमाळी, (४०) सोमपुरा, (४१) सोरठिभा, (४२) तपोधन, (४३) उदंबर, (४४) उन्वाल, (४५) वडादा, (४६) वायदा, (४७) वेदाद वगैरे पोटजाती आहेत. आंध्र उर्फ तेलगु ब्राह्मणांच्या पोटजाती-वर्णशाल, कणकूल, कर्णकूल, माध्यादिन, तेलग, मुकनाड, आराध, याज्ञवल्क्य, कासरनाड, वेननाड, बेंगिनाड, वेदिनाड, तेलगसामवेदी, रामानाड, माध, नियोगी द्राविडांच्या पोटजाती-अन्नवेदी, कृष्णवज्रवेदी, द्रुपदवज्रवेदी, सामवेदी, द्राविड अथर्ववेदी कर्नाटिकाच्या पोटजाती-कुंभ, नागर, कोंकणी, हुडु, गीकर्ण, हविक तुलव, अम्मकोडग उर्फ कावेरी, मंजुदी, पोटी, मुत्तळ, एलेडु, पडर इत्यादि.

पंचगौड ब्राह्मणांच्या पोटजाती-सारस्वत, (महाराष्ट्र, पंजाब, सिंध, वगैरे)-श्रीकार, बारी उर्फ बरोबी, रावणजाही खेतपाल, कुबचंद, पोखर्ण, कुळाळदेशकर इत्यादि कान्यकुब्ज उर्फ कनौजी (संयुक्तप्रात)-मिथ, छत्र, हुबे, पाठक, पाडे, उपाध्ये, बोबे, दाक्षित, वामपेयी, सर्वरिया इत्यादि. गौड (बंगाल व बिहार)-राधाकुलीन, भंगकुलीन, घोसम, राधीयश्रीय, वरेंद, सप्तशती, पैदिक, अग्रधानी, नैरवीर, रफली, वैबल, मध्यदोपी, व्यातांफ, पीर-आली, इत्यादि. उरकल (ओरिसा)-शाशनां, श्रीश्रीय, पडे, पातोय, महास्थान, कलिंग, इत्यादि. मैथिल-(तिर्हुत, सारण, पुराथिया हे जिल्हे आणि नेपाळनजीकचा प्रदेश), बोसा, ठाडूर, मिथ, पूर, श्रीश्रीय, मुदहर इत्यादि.

सर्व पोटजातींसह ब्राह्मणांची संख्या प्रातवार पुढीलप्रमाणे १९११ साली होती. अजमेर-मेरवाडा २४२२०; आसाम १२१२१७, बंगाल १२१८४२१, बिहारओरिसा १७५५४२४; मुंबई १०७७९८१; ब्रह्मदेश २११७०; वन्हाड व मध्यप्रांत ४४५७४४, मद्रास १३१०३६०; पंजाब १०१७७४३; संयुक्तप्रात ४७०११७९; बडोदे संस्थान ११३४१२; मध्यहिंदुस्थान ९८६२०९; कोचीन संस्थान १५५१२, हैद्राबाद संस्थान २६१२४१; काश्मीर २४१३६२, मद्रास १९४५७६; राजपुताना ५५१७७२; सिक्किम ५९७३; त्रावणकोर ५५६७४ नायबसरहदूप्रांत १३२०८; आग्रे इतर ३३९३१; एकूण १४९८७००८.

ब्राह्मणांचे त्यांच्या वर्ततीच्या निरनिराळ्या देशांमार्ग-प्रमाणे निरनिराळे रीतीरिवाज असतात. विशिष्ट ब्राह्मण जातीची माहिती स्वतंत्र संध्यांतून दिलेली आहे.

ब्राह्मणवारिया-आसाममधील डिपेरा मिश्राच्या पोर्तुगेझभाषातील एक गाव हे आसाम-बंगाल रेल्वेला पोटीने जोडिले असून येथून तांदूळ व ताग या मिनटांच्या मोठा व्यापार चालतो.

ब्राह्मणायाद—(सिंधी नांव पुंवा केपुल) सिंधुमधील पर व पार्कर भित्तीच्या सिंधोरी तालुक्यातील एक प्राचीन पण आज नष्ट झालेले शहर. हे ११ व्या शतकात सिंधु-नद्याच्या पूर्वीच्या प्राग्राह्या किनाऱ्यावर तटबंधीने व भरभराटीने शहर होते. शिकंदराने इतिहासकारांनी वर्णिलेले ब्राह्मणांचे शहर ते हेच असवे. कात्यायनसह्ये धर्म-देविया म्हणजे ब्राह्मणायादच असे दिसते. दाहोराचे याला महत्त्वास चढविले असवे. हे भूकंपासारख्या कांही आधि-दैविक क्षोभामुळे एकदम जमिनीत नसेच्या तसेच गाढले गेले, याविषयी न्मत्सकारिक दंतकथा आहे.

ब्राह्मण—वेदांचे उपबृंहण करणारे ग्रंथ. विशेष माहिती-गाठी ज्ञानकोश विभाग २ प्रकरण ६ वें पहा.

ब्राह्मपुराण—किंवा ब्रह्मपुराण. सर्व पुराणातील याशांत हेच प्रथम दिलेले आहे, आणि म्हणून या पुराणास आदि-पुराण असेंहि कचित् म्हटलेले अढळते. याच्या प्रस्तावनेत असे म्हटले आहे की, त्रैमिषाध्यायमर्थे कर्पांनी भेटण्याकरतां तूत खोमहृषण आले तेव्हा भव्यीनीं त्यांनीं जगाची उत्पत्ति व लय यांबद्दल सांगण्यास भागितले. तेव्हां तूताची उत्तर दिले की, मनुष्यासाठीच्या आद्य पूर्वगर्वाची, जे दुष्ट त्याला उत्पत्तिकर्ता ब्रह्मदेव याने एकदा जे सांगितले होते, तेच पुराण मी तुम्हास सांगणार आहे. इतके झाल्यावर, सर्व पुराणातून कमशास्त मानाने असलेली अथदुत्पत्ति कथा, मूळबुद्ध मनु व त्याच्या वंशागवे जन्म, देव-उपदेव यज्ञ-संपन्न वगैरे भूतमात्राची उत्पत्ति, तसेच पृथ्वी व तिची खंडे व स्वर्गपाताळ वगैरे अनेकांबद्दलच्या दंतकथा या पुराणात दिलेल्या आहेत. यालाच जोडून लोहयुगाची व पवित्र स्थलाची याही दिली आहे. याच्या शेवटी पवित्र क्षेत्र उत्कल (छद्दीचे ओरिसा) याचे माहात्म्य दिले असून त्यानेच या पुराणाचा पुष्कळ भाग व्यापिला आहे. उत्कल क्षेत्राला पावित्र्य सूर्योपासनेमुळे आले आहे, व म्हणून ओदिस्थांच्या आणि सूर्यदेवतेच्या उत्पत्तीबद्दल कलिंगउत्कथा त्यांतच दिल्या आहेत. पुढे उत्कल येथील शिवाच्या शक्ति धर्मार्थाने वर्णन आले आहे व त्यालाच जोडून हिमालयाची कन्या उमा हिचा जन्म, तिचा व शंकराचा विवाह व शिवाबद्दल व्याण-दीहि पुष्कळ कथा दिल्या आहेत. विष्णूमुळे पवित्र असलेल्या उत्कल येथील एका भागाचे वर्णन देतांना विष्णूच्या माहा-त्म्याबद्दल दंतकथा दिल्या आहेत. या ठिकाणीच पद्मा-त्ताप करणाऱ्या ऊदुची रम्य कथा सांगितली आहे. याने सुंदर अमरसरोवरी मयूर भंगारचेंडा करण्यांत शेकडो वर्षे पाळविली; आणि काममद उत्तरस्थानंतर शेवटी तो भाना-वर आला व इतक्या वर्षांचा काळ त्याला थोडयाचा सास-प्रमाणे वाटला.

पुढे विष्णूच्या अवतारांच्या कथा आहेत; आणि त्यांच्या-पुढे, अगदी विष्णुपुराणांतल्याप्रमाणेच कृष्णाच्या ठरा-विक गोष्टी वर्णिल्या आहेत. नंतर ब्राह्मदर्श, विष्णूचे त्रतो-

त्सव, काल-विभाग-वर्णन, जगाची सुगं, कलियुगातील मनुष्यप्राण्यांची अवगति, आणि नंतर कमशास्त जगाचा प्रलय यांचे वर्णन देऊन शेवटी सांख्य आणि योगशास्त्राची माहिती दिली आहे.

ओरिसामधील देवालायांच्या स्थापनेच्या उपलब्ध असलेल्या सनोच्या आधारावरून विल्सनने असे ठरविले आहे की, हे ब्रह्मपुराण बहुतेक ओरिसामाहात्म्यच आहे. हे १३ व्या किंवा १४ व्या शतकात लिहिलेले असावे, परंतु हा निर्णय गरीब नाही असे बिटरीनटनने मत आहे. कदाचित ओरिसामधील क्षेत्रांचे वगैरे वर्णन असलेला यातील भाग बरोल शत-कातला असेल; पण तो ब्रह्मपुराण ह्या जुन्या प्रंपात मागून सामील केलेला असावा. ब्रह्मपुराणाचे जे उत्तरखंड म्हणून आहे त्याचा मूळ पुराणाशी कांहीच मेल नसून ते एखाद्या पवित्र नदीचे माहात्म्य आहे.

ब्राह्मसमाज—हिंदु धर्मामध्ये प्राचीन काळापासून जे अनेक पंच उपपंच निर्माण झाले, व अद्यापिही होत आहेत त्यांपैकी ब्राह्मसमाज हा अर्वाचीन काळातील एक पंच होय. या पंचाचा जन्म, व बाळ ही मुख्यतः बंगालमध्ये झाली. राजा राममोहनराय हा या पंचाचा आद्य संस्थापक होय. राजा राममोहनराय हा अर्वाचीन काळातील धर्मसुधारकांपैकी प्रमुख धर्मसुधारक होय. हिंदु धर्मात त्याच्या मते जे अनेक घोडले मागले होते ते नाहोसे करून हिंदुधर्म पुन्हा उज्वल करावा अशी त्याची इच्छा होती. मूर्तिपूजा अगर अनेक देवतापूजा याच्या तो अगदी विरुद्ध होता. सर्व जगाचा जनक आणि पालक असा एक परमेश्वर असून तो नियम व अनामधेय आहे असे त्याचे मत होते, व तें मत प्रस्थापित करण्यासाठी आरक्षीय समा, वेदभेदिर इत्यादि धर्मसंस्था त्याने स्थापन केल्या. या समांतर्भवे त्याचे आवश्यक होते. त्यांनी धर्मासंबंधी अनेक वादविवाद होत असत, पण या-प्रमाणे धार्मिक विषयावर नुसते वाद करण्याने त्याच्या मनाला समाधान प्राप्त होईना. एकेश्वरी पंचाचे एखादे प्रार्थनामंदिर असावे असे त्याला रात्रंदिवस वाटत असे. शेवटी त्याने १८२८ साली ब्राह्मसमा नांवाची समा स्थापन केली. थोडक्याच दिवसांत ब्राह्मसमा हे नाव बदलून ब्राह्म-समाज हे अर्थीच नांव अस्तित्वांत आले. पुढे ब्राह्मसमाजा-गाठी चितपोर रस्त्यावर एक प्रशस्त जगा विकत घेण्यांत येऊन तेथे ब्राह्मसमाजांची स्थापना स. १८३० च्या जानेवारीत २३ तारखेस ग्राहीर रतीने करण्यात आली. राममोहन-रायने हा जो ब्राह्मसमाज स्थापन केला व त्याला जे अनु-यायी मिळाले त्यांमध्ये राजा द्वारकानाथ ठाकूर, कालीनाथ-राय, मथुरनाथ मलीक, प्रसन्नकुमार टागोर, चंद्रशेखर देव, रामचंद्र विद्यासागी हे प्रमुख होते. या समाजाची समा-दर वनिवारी सध्याकांशी ७-९ घागेनी भरत असे. समेला घुरवात होण्यापूर्वी, कांही वैदिक मंत्रांचे पठण होत असे.

नंतर उपनिषदांतील काही मार्गांचे वाचन व त्यांचे बंगाली-
मध्ये भाषांतर करण्यात येई. तदनंतर बंगालीमध्ये एखा-
द्याचे प्रवचन होत असे व शेवटी पुन्हा काही मैत्रांचे पठण
होऊन समेची बैठक बरखास्त होत असे. या मैत्रपठणा-
साठी दोन सेल्यू ब्राह्मणांची योजना झालेली होती. व
उत्सवानंद विद्यावागीश यांच्याकडे उपनिषदांतील काही
भाग वाचण्याचे व रामचंद्र विद्यावागीशकडे त्याचे बंगाली
भाषेत भाषांतर करण्याचे काम असे. या समेचा ६-१७-
लोक जमत असत. राममोहनरायाला हिंदू धर्माचा अभि-
मान असल्यामुळे व वैदिक मैत्रांचा ज्या समेमध्ये सर्व
जातीचे लोक जमतात अशा ठिकाणी-भरसभेत उच्चार
होऊन नये यासाठी वैदिक मैत्रपठणाचे काम एका समेच्या
मंदिरातील एका स्वतंत्र खोलीत चालावे व बाहेरच्या मंड-
ळीने ते ऐकावे अशी त्याने व्यवस्था घेली होती राम-
मोहनरायने इंग्लंडला जातेवेळी ही रक्कम महाराजा रामनाथ
टाकोर, कालीनाथ मुनशी व आपला मुलगा राधाप्रसाद या
तिघांच्या ताब्यात दिली. पुढे इंग्लंडमध्ये राममोहनराय
मरण पावला. त्याचानंतर ५६ वर्षेपर्यंत समाज कसावसा
अस्तित्वात होता म्हटले तरी चालेल. पण १८४१ साली
या समाजाला वैदेशीय दागोर व त्याचे रनेही देऊन मिळाले-
ल्यामुळे समाजाला पुन्हा चेतन्य प्राप्त झाले. १८४२ साली
देवेंद्राने तत्त्वबोधिनी पत्रिका नावाचे पत्र चालले. अक्षय्या-
कुमारदत्त हा त्याचा संपादक होता. याच्या संपादकत्वाखाली
तत्त्वबोधिनी पत्रिका हे पत्र अत्यंत लोकप्रिय झाले व
त्यामुळे अग्रत्ययपूर्ण ब्राह्मसमाजाचा दर्जा बंगालमध्ये वाढला.
ब्राह्मसमाज जर चायम टिकावयाचा असेल तर तो सुसं-
घटित व नियमबद्ध असेल याहिने असे देवेंद्राचे काम सत
होते. यासाठी समाजाची सुसंघटना अखरी एतदर्थ त्याने
नियम तयार केले. त्यापैकी दोन मुख्य नियम म्हणजे
गृहपूजा न करणे व परमेश्वरावर अनन्य प्रेम ठेवून त्याला
आवडीतील अशी कार्ये करण्याचा प्रयत्न करणे हे होत.
प्रथमतः या समाजाला वेदांचे ग्रामाध्यक्ष म्हणून होते पण पुढे
वेदान्ति गृहपूजेचे तत्त्व मान्य आहे असे एवढे झाल्या-
मुळे या समाजाच्या वेदग्रामाण्याचा त्याम चरपा लागला.
अर्गात वेदस्यागामुळे समाजाच्या धार्मिक मतात क्रांति
घडून आली. थोडक्याच काळात देवेंद्राने ब्राह्मसमाजाची
नवीन तत्त्वावर पुनर्घटना केली. ती तत्त्वे पुढील प्रमाणे
होती: (१) परमेश्वर हा सगुण व कल्याणगुणमंडित आहे;
(२) त्याने कधीहि अवशार घेतला नाही; (३) तो
भक्तांची प्रार्थना ऐकतो व तो प्रार्थनेचे पद देतो; (४)
परमेश्वराची उपासना अध्यात्मिक मार्गांनी घेली याहिजे.
धैर्यास, गृहपूजा इत्यादि परमेश्वरप्राप्तीचे मार्ग अनवश्यक
आहेत; (५) पश्चात्ताप व पापनिवृत्ति हाच परमेश्वरी
रूपेचा व मोक्षाचा मार्ग आहे; (६) परमेश्वराविषयीच्या
ज्ञानास प्रकृतिज्ञान व अंतर्ज्ञान ही आवश्यक आहेत;

एतद्विषयक ज्ञानप्राप्तीच्या बाबतीत कोणताहि धर्मोप
प्रमाणभूत नाही.

या नवीन तत्त्वाच्या आधारें ब्राह्मसमाजाची पुनर्घटना
झाल्यावर इच्छूद्ध या समाजाची प्रगति होऊ लागली.
तथापि प्रारंभ रीतीने सामाजिक अगर धार्मिक सुधारणेची
चळवळ करण्याचे काम ब्राह्मसमाजाने अव्यापिहि हातत
घेतले नव्हते पण १८६० साली देवेंद्राचा पत्रिकाय केशवचंद्र
सेन यांनी संगतसभा स्थापन करून ही चळवळ सुरू कर-
ण्याचा निश्चय केला. या संगतसभेत हिंदू धार्मिक विचार
वादविवाद होत असत व त्या वादानंतर ते ठरेल त्याप्रमा-
णच समाजातील सभासद वागत असत. त्याप्रमाणे देवेंद्राने
' अनुष्ठानपद्धति ' नावाचे एक पुस्तकहि प्रसिद्ध केले व
त्याने स्वतःच्या ज्ञानव्याप्तीहि त्याम केला. या समाजातफे
केशवचंद्र हा दुष्कालग्रस्तानी मदत करणे इत्यादि प्रकारची
परोपकारी कार्येहि करीत असे. देवेंद्राचे केशवचंद्रावर अति-
शय प्रेम असे व त्यामुळे केशव हा खालच्या जागीतला
असूनहि देवेंद्राने ब्राह्मसमाजाच्या आचार्यपदावर केशव-
चंद्राची प्रतिष्ठापना केली. यानंतर केशवाने बंगालभर दौरा
काढून ब्राह्मसमाजाच्या तत्त्वांचा प्रसार करण्यास सुरवात
केली. मुंबई व मद्रास येथे जाऊनहि त्याने व्याख्याने दिली.

केशवचंद्र हा ब्राह्मसमाजाला मिळाल्यापासून ब्राह्मसमा-
जाची प्रगति होत गेली. तथापि सामाजिक सुधारणेवर
केशवचंद्राने विशेष भर दिल्यामुळे ब्राह्मसमाजाने अध्यात्मिक
स्वरूप नाहीत होऊ लागले हे देवेंद्रादिक जुन्या मंडळींनी
आवडेना. उदाहरणार्थ, मिश्रविवाहाला केशवचंद्र हा अनु-
कूल होता. पण देवेंद्र व त्याचे अनुयायी हे तयार नव्हते.
त्यामुळे देवेंद्र व केशव यांच्यामध्ये फाटाफूट होऊन, १८६६
साली केशवचंद्राने, भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजाची स्थापना
केली आणि जुन्या ब्राह्मसमाजाला 'अदिशाहसमाज' असे नांव
रुढ झाले. केशवचंद्राने हा जो नवीन समाज काढला त्यात
त्याने नवीन तत्त्वे घुसडून दिली. वैष्णव भक्तिमार्गाचा त्याने
या नवीन समाजात अंतर्भाव केला, नगरांतूनपद्धति
पुन्हा चालू केली, सहान साधूंच्या जयंत्या करण्याची पद्धत
समाजातफे सुरू केली, स्वतः त्याने पुष्कळ ठिकाणी व्याख्याने
देऊन आपल्या नवीन मतांचा प्रसार केला.

केशवाच्या अहंमन्य व अेरारी वागणुकीमुळे खूद त्याच्या
समाजातील लोकांचे मत त्याच्याविषद बनू लागले. याच
सुमारास त्याने कुचबिहारच्या तहण राजाला आपली सहान
मुलगी दिल्यामुळे त्याच्या समाजात चांगलीच फूट पडली.
आणि त्याच्या विरुद्ध असणाऱ्या मंडळींनी ' साधारण
ब्राह्मसमाज ' या नावाची संसदचें अधिसमाजाचीच होती; फक्त
त्यामध्ये साधारण समाजाने तीन नवीन तत्त्वे अंतर्भूत केली;
ती म्हणजे—(१) परमेश्वर हा सर्वांचा पिता असून सर्व
मनुष्ये ही परस्परारे बंधू होय; (२) आत्मा हा अमर

असून पो निम्हा प्रगमनशील आहे; (३) परमेश्वर हा पुण्याचे कल देतो व पापी लोकानां शिक्षा करतो वण त्याची शिक्षा मिथ्य नसून सात्त्विकी असते. साधारणसमाजाचा मुख्य शिवनाथशास्त्री हा होता.

१८८१ सालच्या जानेवारी महिन्यांत ब्राह्मसमाजाच्या वार्षिक दिनदिवशी केशव हा आपल्या थारा अनुयायांसह एक तांबडें निशाण घेऊन सभे । आला. त्या निशाणावर 'नवविधान' ही अक्षर लिहिली होती. या दिवशी त्याने आपल्या भाषणांत ब्राह्मसमाज हा परमेश्वराकडे नेणारा अगदीं अर्वाचीन पंथ असून त्या पंथाचा प्रसार करणारे आपण व आपले थारा अनुयायी हे देवदूत आहो, असे प्रतिपादन केले. अशा रीतीने केशवाने नवविधानसमाज स्थापन केला. या समाजामध्ये त्याने हिंदू व ख्रिस्ती धर्मातील अनेक विधींचा अंतर्भाव केला. सभासद होण्यासाठी दीक्षे व साधारण भोजन फण्याची पद्धत त्याने पाडली. एक प्रकारचा गूढ नाच करण्यास त्याने प्रारंभ केला व यादिपुढें आऊन आपण जादूगार आहो असे सिद्ध करण्याचा त्याने प्रयत्न चालविला.

१८८२ साली त्याने ख्रिस्ती लोकांचा त्रिमूर्तिवाद समाजाच्या मूलतत्त्वात प्रविष्ट केला. अशा रीतीने या नवीन समाजाची मूलतत्त्वे म्हणजे साधारण समाजाची तसेच आणि (१) परमेश्वर हा मूळीत एक असून तो बाप व मुलगा व पवित्र-भूत या त्रिमूर्तीने व्यक्त झाला आहे; (२) ब्राह्मसमाज हा परमेश्वरप्राप्तीचा अगदीं नवा पंथ आहे, व त्याचे प्रसारक हे या नवीन तत्त्वाचे आदेशक आहेत; (३) परमेश्वराचे ज्ञान विमूर्तांच्या द्वारे होते; इत्यादि होत. केशवचंद्र १८०३ साली बारला. त्यानंतर या समाजाला उत्तरोत्तर उत्तरीत चला लागली. आदिस्माज हा हिंदू कलाकला जीव घेऊन आहे. साधारण समाजाची मान सावकाश का होईना पण प्रगति होत आहे. 'किशवचंद्रसेन' व 'टागोर, देबेन्द्रनाथ' पहा]

प्रार्थनासमाज हा ब्राह्मसमाजाचेच एक अपत्य असल्याने त्याचा इतिहास या ठिकाणी देणें सयुक्तिक होईल

प्रार्थना समाज — इंग्रजी विद्येचा प्रसार झाल्यापासून ओ नवीन मनु सुद्ध झाला त्यामुळे ज्याप्रमाणें बंगालमध्ये ब्राह्मसमाज अस्तित्वात आला त्याचप्रमाणें व मुख्यतः ब्राह्मसमाजाच्या अनुकरणेच्छेने मुंबई इलाख्यांत प्रार्थनासमाज अस्तित्वात आला. प्रार्थनासमाजाची स्थापना १८६० साली झाली हा स्थापन करणाऱ्यामध्ये डॉ. आत्माराम पाडुंग, बाल मंगेश बागळे, नारायण महादेव परमानंद इत्यादि यांसे प्रमुक्त होती. ईश्वरोपासना व समाजसुधारणा हे दोन उद्देश समाजसंस्थापकांनी कोळ्यापुढें ठेवले होते. या संस्थापकांमध्ये आरंभी कर्तृत्ववान असा कोणीहि मनुष्य नव्हता. पण न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे व डॉ. भाण्डारकर ही मोठी समाजाला येऊन मिळाल्यावर या समाजाला एक प्रकारचे महत्व प्राप्त झाले १८७४ साली गिरगावामध्ये (मुंबई) समाजाची स्वतंत्र इमारत बांधण्यात आली.

न्यायमूर्ति रानडे वारल्यानंतर प्रार्थनासमाजाचे नेतृत्व मुंबईस न्यायमूर्ति चंदावरकर व पुण्यास डॉ. भाण्डारकर यांच्यावरच पडले व ते त्यांनी आपल्या ह्यातीपर्यंत चांगल्या तऱ्हेने बजावलेहि तथापि बंगालमध्ये ब्राह्मसमाजाला ज्याप्रमाणे कर्तृत्ववान प्रसारक मिळाले तशा प्रकारचे प्रसारक प्रार्थनासमाजाला व मिळाल्यामुळे समाजाची पारशी भरभराट कधीच झाली नाही. प्रार्थनासमाजाच्या शाखा अहमदाबाद, पुणे, खडकी, कोल्हापूर, सातारा या ठिकाणी आहेत अशा इलाख्यांत या समाजाच्या १८ शाखा आहेत. समाजाची मूलभूत तऱ्हे बहुतेकांनी साधारण ब्राह्मसमाजाच्या तत्त्वासारखीच आहेत प्रार्थनासमाजामध्ये व ब्राह्मसमाजामध्ये विशेष फाक म्हणजे ब्राह्मसमाजप्रमाणें प्रार्थनासमाजांत दाखल होणाऱ्या इतमाला 'मी मूर्तिपूजा करणार नाही व आदिभेद पाळणार नाही' अशी शपथ घ्यावी लागत नाही, हा होय ईश्वरोपासनेच्या वेळी नामदेव, तुकाराम इत्यादि भाक्तेमार्गीय साधुसंतांच्या असेगावा उपयोग यात केला जातो. अशा रीतीने ब्राह्मसमाजापेक्षा प्रार्थनासमाज हा हिंदुधर्माला निघेप जवळचा आहे. यात ईश्वरोपासना ब्राह्मसमाजातील उपासनेप्रमाणेंच चालविजी जाते. ज्या ज्या प्रांताची जी भाषा असेल त्या भाषेतून प्रार्थना चालविजी जाते. समाजाचे वाटनय बरेचसे मराठीत आहे ईश्वरीमध्ये फार थोडे आहे शिवायच्या ईश्वरोपासनेशिवाय मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाने 'यंग मीस्ट्रस युनियन', 'सेल्स्कूल', 'दि पब्लिक मिशन' व 'सुबोध पत्रिका पत्र' या संस्था चालविल्या आहेत याशिवाय समाजातकें मुंबईमध्ये मुलामुलीसाठी द्याव्या, अनाथघरे, व पंडरपुरात अनाथ विधवाघरे इत्यादि संस्था काढण्यात आलेल्या आहेत. ब्राह्मसमाजप्रमाणेंच प्रार्थनासमाजाच्या सभापदाची संख्या कमी आहे तथापि या दोन्ही समाजांनी समाजसुधारणेच्या बाबतीत बरीच प्रगति घडवून आणली असे म्हणण्यास प्रत्येकाने नाही.

ब्राह्मी—एक औपधी वनस्पति. हिला कपोतवंका, शोषवली, सरस्वती अशीहि नावे आहेत हिला एक ब्रह्मा मांडुकी असा भेद आहे. तिला मंडूकणी, मांडुकी, खाष्टी, मंडूकीवि असेहि म्हणतात. डोकें हलकें झालें किंवा फिरलें म्हणजे हिला नेहमी उपयोग करतात. रक्तशुद्धीकरतादि दिची योजना करतात

त्रिटन—ईंग्लंड, बेल्ज व स्कॉटलंड या तिहींनां मिळून त्रिटन हें नांव आहे. पाण्यायुगात, नवपाण्यायुगात व कांस्ययुगांत बाहेरून येऊन लोकांना येथे वसाहती केल्या, पण त्यापेवंची माहिती उपलब्ध नाही. कांस्ययुगाच्या उत्तर काळांत गोड्डेले लोकांनी आणि लोहयुगात त्रोयोन व बेल्जी या केल्टिक वंशाच्या लोकांनी वसाहती केल्या हे पश्चिम युरोपातून आले व त्यांनी केल्टिक संस्कृतीचा प्रसार त्रिटनमध्ये केला ज्यूलियस सीझरच्या स्वारीच्या वेळी येथील बहुतेक लोक केल्टिक भाषा बोलणारे

व कॅल्टरु बालीरोतवे होते त्यांची लहान लहान राज्ये असून आपसांत लढाया चालू असत. ते डोंगरावरील किल्ल्यांत राहात. पण दक्षिण ब्रिटनमध्ये कियेक मोठाली गावेहि त्यांनी घडविली होती, व सोन्याचे नाणें ते वापरत असत असें लोखरच्या लेखावरून दिसते. ब्रूड नांवाचे यांचे पुरोहित असून मंत्रतंत्र, नरयुद्ध वगैरे गोष्टी त्यांच्यात होत्या. समारच्या गॉल लोकांची (फ्रान्स) संस्कृति ब्रिटन-मधीं शिरली होती. नंतर लोखरच्या स्वान्यापासून (चि. पृ. ५५ व ५४) रोमन संस्कृति सुरू झाली.

रोमन अममदा नी.—इ. स. ४३ मध्ये क्लॉडियसने ब्रिटन जिंकण्याचा उपक्रम केला आणि ऑगस्ट क्लॉडियस या रोमन सेनापतीने ४० हूनार सैन्याच्या मदतीने ब्रिटनचा दक्षिणभाग जिंकला. नंतर उत्तरेकडील डोंगराळ मुलूख जिंकण्याचे काम इ. स. ४७ ते ८० पर्यंत अनेक रोमन सेनानींनी लढाया करून पूर्वे केलें; त्यांत शेवटचा सेनानी ज्यूलियस आग्रीकोला विशेष प्रसिद्ध आहे. मध्यंतरी (इ. स. ६१) बोडिसिआ नांवाच्या राणाने दक्षिण ब्रिटनमधील मुकळ लोकांच्या मदतीने वंड केलें. पण अखेर रोमन सैन्याने वंडखोरांचा पूर्ण मोड केला व बोडिसिया राणाने विप पिकन आत्महत्या केली. स. ११५ किंवा १२० च्या सुमारास उत्तर ब्रिटनमध्ये वंड झाले. म्हणून उत्तरेकडील लोकांच्या बंदोबस्ताकरिता रोमन बादशहा हड्रियन याने टाईन-पासून सॉन्डपर्यंत ६० मैल लांबीची तटबंधां भिग बांधून ब्रिटनमधील रोमन शासक्याचा सरहद्द निश्चित केली पुढे स. १४३ च्या सुमारास लोलियस रुबिकस नांवाच्या रोमन सरदाराने बरील सरहद्दपलीकडे ३६ मैल प्रदेश जिंकून तेथे कोरपासून ह्रॅन्चपर्यंत दुसरी भिंत व आगमार्ग किल्ले बांधले. तथापि पुढे उत्तर ब्रिटनमधील लोकांनी रोमन सत्ते विरुद्ध पुन्हा पुन्हा बंड केले, पण ती मोडून सेप्टिमिअस सेव्हरेस, कॅरॅकाला, व सेव्हरेस अलेक्झांडर या रोमन बाद-शाहांनी हड्रियनची भिंत ही रोमन साम्राज्याची सरहद्द ठरविली व तेथे सरदाराची वांगडी तजवीज केली आणि या सरहद्दपर्यंतचा मुलूख दोनवे बंधे रोमन सत्तेखाली राहिला. या काळांत रोमन संस्कृति व सुधारणा यांचा पोलव झाला. तो विशेषतः दक्षिण इंग्लंडमध्ये झाला. उत्तर इंग्लंडचा डोंगराळ मुलूख रोमन सैन्याने व्यापून जागोजाग किल्ले व लष्करी ठाणीं घराहरीच्या दखणाथे घडविली. दक्षिण इंग्लंडचा घाहरे व गांवे रोमन लोकांनी मुघारली. त्यांत कोल्वेस्टर, सिकन, यॉर्क, ग्लोस्टर व सेंट आल्बन्स हीं गाहरे सधत प्रसून होती. रोमन काळांतल्या सुधारणांचे पुढील अवयव उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी रिबेस्टर हे गाहरे अद्याप रोमन स्थितीत पूर्णपणे सापडू लागले आहे. या सर्व घाहरेभोवती रोमन भिंत असून आंतर्या भागांत फोरम, देवळे, गिररी चबरे, सार्वजनिक स्नानगृहे, रस्ते, वगैरे रोमन सुधारणेच्या बांधी पाहावयाचे मिळतात. त्या

काळीं मुख्य धंदे शेतकी व मॅका पाळणे हे होते. आणि गहू व लॅकर हे दोन मिश्रत परदेशीं जात. शिसे व लोखंड यांच्या खाणी सॉमरसेट, ऑपशायर, डर्बाशायर, ससेक्सशायर वगैरे ठिकाणी होत्या. लंडनपासून कॅटरबरी, सिस्वेस्टर, सेंट आल्बन्स, व कोल्वेस्टर हीं ठिकाणी ओडणाऱ्या चार मुख्य रोमन सडका होत्या. चवथ्या शतकांत दक्षिण किनाऱ्याच्या संरक्षणार्थ वंदरी किल्ले रोमन लोकांनी मॅकॅस्टर, व्रॅडवेल, रिचबरी, कोल्हूर वगैरे ठिकाणी बांधले. चवथ्या शतकाच्या अखेरीस रोमन बादशहांनी ब्रिटनमधील रोमन सैन्याचे थोडोथोडे भाग परत रोमला नेण्याची सुरवात केली. पाचव्या शतकांत टयुलॉनिक लोकांनी गॉल जिंकल्यामुळे रोमचा भिद-मधीं संबंध तुटल्याप्रमाणे झाला. पुढे रोमहून कॉन्स्टन्ट वरिष्ठ अधिकारी नेमून येण्याचे बंद पडले व व ब्रिटनचा कारभार चालविण्याची जबाबदारी ब्रिटनमधील स्थायिक झालेल्या रोमन लोकांवर पडली. ते आपल्या सैन्यात सैन्यन लोक ठेवून सैन्यन लोकांवर राज्य करू लागले, पण लवकरच सैन्यन सैन्य व सैन्यन लोक एक होऊन त्यांनी रोमन लोकांची सत्ता नष्ट केली; आणि पुन्हा कॅल्टरु भागा व कलाकोशस्य यात उत्थान दिले.

ओरव्ही-सं वत न अमदा नी.—रोमन सैन्याचे संरक्षण नाहींसे झाल्यावर ब्रिटन लोकांनी विकट व ह्कोट लोकांच्या लुटारु हत्याराचा प्रात घरीच बंधे भोगावा लागला. म्हणून त्यांनी सैन्यन लोकांनी मदतीस बोलाविले. सैन्यन लोकांनी बरील लोकांचा पराभव केला, पण नंतर त्यांनी ब्रिटन लोकांवरच आपली सत्ता स्थापिली. याचबद्दल दुसरी एक हकीकत अशी सांगतात की प्रथम हॅरेस्ट व होसी या दोन सैन्यन पुढाऱ्यांनी भिडिया राजा हॅरीटींगने याच्या सैन्यांत नोकरी घेऊन विकट व ह्कोट लोकांचा पराभव केला. नंतर अधिक सैन्यन लोकांनी बोलावून त्यांनी ब्रिटन लोकांवर कॅटचे स्वतंत्र राज्य स्थापले. नंतर इक्सेस, ससेक्स व वेसेक्स हीं राज्ये नंतर आलेल्या सैन्यन लोकांनी, कॅट व दक्षिण हॅपशायर हीं राज्ये ज्यूड लोकांनी आणि इतर राज्ये अँग्ली लोकांनी स्थापिली. आणि या राज्यांपैकी ससेक्सचा एला राजा काही काळ, नंतर वेस्ट ससेक्सचा राजा कौबलिन आणि नंतर कॅटचा राजा एथेलवर्ट काही काळ आंबतात्तल्या राज्यांवर घरिष्ठ सत्ताधारी बनला होता. या राज्याचा भंतर्गत कारभार सारण्याच पद्धतीने चाले. मुख्य अधिकारी राजा असून तो आपले कौमिल किंवा कोट याच्या मदतीने कारभार पाहो. प्रत्येक राज्याचे पोटभाग असून त्यावर अले हा अधिकारी असे. आंग्लो-सैन्यन सभासोत मुसाम हा सर्वांत नीळ वग असून इतर लोकांचे स्थायीय ऐनानुसार निरानिराळे वग पडले आहेत. यांपैकी काही मोठ्या ऐनानुसार व माला हीं मोठी वग वगोच्य लोकांचा पंदा शेतकी असे. परे लोकांची होती.

राज्यपद्धति नाही, आणि कानडा, दक्षिण आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया वगैरे ठिकाणी अशाबद्दल राज्यपद्धति वाढू आहे. हिंदुस्थानांत १९१९ च्या कायद्याने जबाबदार राज्यपद्धति अंशतः सुरू केली आहे. साम्राज्यातील निरनिराळ्या प्रदेशांत गव्हर्नर जनरल, गव्हर्नर, लेफ्टनंट गव्हर्नर, अॅडमिनिस्ट्रेटर, हायकमिशनर, कमिशनर वगैरे निरनिराळ्या नांवाचे अधिकारी त्या त्या कॉलनीच्या दर्जाच्या मानाने नेमलेले असतात. साम्राज्यांतर्गत प्रदेशांच्या राजकीय एकत्रीकरण करण्याच्या दोन पद्धती आहेत. एक 'फेडरेशन' (उदा० डोमिनियन ऑफ कानडा व कॉमनवेल्थ ऑफ ऑस्ट्रेलिया) व दुसरी युनिक्रिसेशन (यूनियन ऑफ साउथ आफ्रिका). 'फेडरेशन'च्या पद्धतीत एकत्र झालेल्या सर्व प्रदेशांवर राज्य करणारे एक वरीष्ठ कायदेमंडळ असून प्रत्येक प्रदेशाच्या स्थानिक कारभाराकरिता प्रांतिक कायदेमंडळ असते. उलटपक्षी 'युनिक्रिसेशन'च्या पद्धतीत एकत्र झालेल्या सर्व प्रदेशांना मिळून एकच कायदेमंडळ असते; प्रांतिक कायदेमंडळे नसतात. हिंदुस्थानची सध्याची पटना 'फेडरेशन'च्या स्वरूपाची आहे. सेक्टर गव्हर्नमेंट मिळालेल्या वसाहतींना एवढर साम्राज्याच्या राज्यकारभारात किंमत अधिकार असता, हा प्रश्न सर्व १९ व्या शतकभर वादग्रस्त होता. एक पक्षा 'सेक्टर गव्हर्नमेंट' (स्वराज्य) ही 'सेरेरेशन'ची (पूर्ण स्वातंत्र्य) पूर्वी तयारी असे प्रतिपादन केले जाई; नेव्हा वसाहतींना केवळ मादलिक (डिपेंडंट) न मानता समान दर्जा (असोसिएशन) देण्याचा विचार ब्रिटिश मुसद्दयांनी ठरवून १८८० पासून 'बळोनिवळ कॉन्फरन्स' भरवून तांत सर्व साम्राज्याच्या रूपटनेच्या व संरक्षणाच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांवर वसाहतींच्या प्रतिनिधींचा सल्ला घेण्यास सुरुवात केली. हिलाच १९०७ पासून 'इंपीरियल कॉन्फरन्स' हे नांव मिळून दर चार वर्षांनी ती भरविण्यास ठरले. या कॉन्फरन्समध्ये साम्राज्याचे व्यापारविषयक धोरण व साम्राज्यसंरक्षणाची तरतूद हे दोन मुख्य प्रश्न असतात.

ब्रिटिश साम्राज्याच्या राज्यपद्धतीसंबंधाने १९१०-११ या सालांमध्ये महत्त्वाच्या सुधारणा घडून आल्या. १९११ च्या साम्राज्यपरिषदेने या ठरावी महत्त्वाचे कार्य केले. या परिषदेत ब्रिटिश परराष्ट्रमंत्री प्रे मॉने वसाहतीसंघांना आपल्या विभागांत पेऊन स्थानी ब्रिटिश साम्राज्यासंबंधीच्या राजकारणाचे हा स्वरूप निवेदन केल्यामुळे वसाहतींमध्ये व ईंग्लंडमध्ये परराष्ट्रविषयी असून सत्तावरण निर्माण झाले तसेच या परिषदेमुळे संघटन बळोनिवळ ऑफिसमध्ये 'डोमिनियन डिपार्टमेंट' स्थापन होऊन या गार्यामार्फत प्रत्येक वसाहतीचे वार्षिक वृत्त प्रसिद्ध व्हावे असे ठरले. 'नेचरलरायझेशन' संघर्षी मरीन कायदा शाळा. हेच येथे भरलेल्या परिषदेने समुद्रविषयक कायदे पान झाले होते स्थानां वसाहतींच्या सत्ता ने पेशी ब्रिटनने जी संमति दिली ती पेशी नाही असा आक्षेप या साम्राज्यपरिषदेत घेण्यात

आला. त्यावर उत्तर देताना ब्रिटिश सरकारने प्रामुख्येने आपली चुकी कबूल करून इतःपर अशा महत्त्वाच्या वायवतीत वसाहतींचा सल्ला घेण्यांत येईल असे आश्वासन दिले. तसेच ब्रिटिश सरकारने एखाद्या परराष्ट्राशी व्यापारी तह केला असता तो जर ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत एखाद्या वसाहतीला मान्य नसेल तर त्यातला प्रमाणेच वागण्याची त्या वसाहतीला मोकळीक देण्यात यावी, अशी सवलत मिळवून देण्याचेहि आश्वासन देण्यांत आले. तत्पर्य, या साम्राज्यपरिषदेने ब्रिटिश सरकार व वसाहती यांच्यामध्ये दोस्तत्वे वंधन निर्माण केले, असे म्हणावयास हरकत नाही.

प्रत्येक वसाहतीने आपले स्वतंत्र आरगार ठेवावे की वसाहतींच्या आरमारावर ब्रिटिश आरमाराधिपतीची देखरेख असावी हा वादग्रस्त प्रश्न कित्येक वर्षे चालला होता; पण महायुद्धामध्ये वसाहतींच्या आरमाराची आपले सामर्थ्य चांगल्या तऱ्हेने प्रगट केल्यामुळे वसाहतींचे आरमार स्वतंत्र असावे या मताकडेच बहुमताचा वारा वाहू लागला. तथापि ब्रिटिश आरमारीपार्याला अपाधिहि हे मत पटत नाही असे दिसते.

ब्रिटिश साम्राज्यातील वसाहतींना मतस्वातंत्र्य आहे ही गोष्ट महायुद्धामध्ये कानडा व न्यूझिलंड या वसाहतींनी सक्तीच्या लष्करी धर्तीच्या प्रश्नावर निराळें मत दिले यावरून प्रत्ययास आली. १९१८ साली भरलेल्या साम्राज्यपरिषदेने जी महत्त्वाची गोष्ट केली, ती म्हणजे 'साम्राज्याची युद्ध-विषयक कॅबिनेट' ची स्थापना होव. साम्राज्याच्या हिताचा अर्थात महत्त्वाचा प्रश्न उद्भूत झाला असता त्यावर विचार करून त्या कार्यासाठी वाढून घेणारी अशी एखादी सुसज्जित व छोटी कॅबिनेट असणे जरूर आहे, असे या परिषदेत ठरले; व त्याप्रमाणे युद्धविषयक कॅबिनेट स्थापन झाले. त्याने आपले सर्व लक्ष महायुद्धात साम्राज्याला यश कोणत्या तऱ्हेने मिळेल याकडे लावले. स. १९२१ च्या साम्राज्यपरिषदेत जपानची ब्रिटिश साम्राज्याचा झालेला तह पुन्हा चालवण्याची, की त्यात बदलावदल करावी हा प्रश्न प्रामुख्याने पुढे आला व त्या प्रश्नावर दुकळी मागली; तथापि अमेरिकेने याच सुमारास घातस्वत्वाचा व इतर राजकीय प्रश्नांची चर्चा करण्यासाठी सर्व राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींनी परिषद बोलाविल्यामुळे हा दुकळीचा प्रश्न सुटवाने मिळला. इंपीरियल वॉर कॅबिनेटच्या धर्तीवर इंपीरियल कॅबिनेट नांवाचे एखादे कायमचे मंडळ स्थापन व्हावे किंवा नाही, यासंबंधाने परीच चर्चा चाली. तथापि अद्यापिहि यासंबंधी कांहीच निर्णय लागलेला नाही.

महायुद्धांतर्गत झालेल्या शांततापरिषदेत ब्रिटिश साम्राज्यातील वसाहतींचे प्रतिनिधि ब्रिटिश साम्राज्याचे घटक या नश्ट्याने नव्हे तर आपल्या वसाहतींतर्फे स्वतंत्र रीतीने वसाहती झाले होते व वसाहत सही करतांना वादग्रहाने प्रत्येक वसाहतीच्या प्रतिनिधींचा सल्ला घेतला होता. त्यान-प्रमाणे राष्ट्रांच्यामध्ये वसाहतींना स्वतंत्र रीतीने समासद

नगरभवन, हथूळीचा राजवाडा, हथूळीच्या उद्यानाजवळ एतपेस जागेवर बांधलेले नाटकगृह, रेल्वेस्टेशन व काही पुरातन देशालये या येथील दुसऱ्या ठळक ठळक इमारती आहेत. पदार्थसंग्रहालय, वनस्पतिवाग, व दोन ग्रंथसंग्रहालयेहि या ठिकाणी आहेत. येथे शिक्षणसंस्था व पुरोपकारी संस्था बऱ्याच आहेत. बॅंकेलर, ग्रॅज्, वायुभारमाएक, मद्य, पियानो, रासायनिक द्रव्ये, बस इत्यादि बस्तू येथे तयार होतात. मृसलिक हे पुस्तकाच्या व्यापाराचे प्रमुख केंद्र आहे. शहर व विस्तारित नगरापाठ्ठ याच्या दरम्यान दळण-वळणाच्या सोयीसाठी विजेची द्राम आहे.

मृसेल्ल—वेल्लमची राजधानी. विल्यम दि सायडेंट याच्या राजवाड्यात प्रख्यात वाचनालय असून आधुनिक चित्रांचे एक प्रदर्शनहि आहे सेंट मृडल्लचे प्रार्थनागृह शिखरेदार असून ते गॅलिक गृहशिल्पकलेचा एक सर्वोत्कृष्ट नमुना आहे मॅडपॅलेस हा फार मोठा इतिहासप्रसिद्ध चौक आहे

१८ व्या शतकातील मुख्य इमारती म्हणजे म्हणजे राजवाडा आणि पॅले दि ला नेशन त्या होत रू दि ला रेने-नसमध्ये उत्कृष्ट चित्रांचा संग्रह आहे या शहराची फारच क्षयाटपाने वाड होत आहे. मृसेल्ल येथे आता मोदी बाप-यात आली आहे. मृसेल्ल हे मुसलै राजधानीचेच शहर आहे असे नाही, तर येथे इतरहि उद्योगधंदे बरेच चालतात. टैप, सतराज्या, पडदे, लाकडी सामान, पाढया इत्यादि वस्तू येथे होतात परंतु या शहरात सुप्रबस्त लोकांचा भरण फार आहे. येथे सर्व प्रकारच्या शिक्षणाची सोय आहे. वेल्-जियन लोक गानलुम्प असल्यामुळे येथे मोठमोठ्या गायन-दागा व नाटकगृहे आहेत. फुटबॉल हा या देशातील लोकांचा आवडता खेळ होय. लोकसंख्या (१९२३) ५८००१०. येथे एक विश्वविद्यालय अहे.

सतराव्या शतकात मृसेल्ल हे अत्यंत सुंदर, अति-विशाल, आणि सुरेख बांधलेले युरोपातील शहर अशी या शहराची ख्याती होती. अजूनबुद्धा जुन्या स्वैनिश धर्तीच्या इमारतीकडे पाहिले म्हणजे मध्ययुगातील या शहराच्या अप्रतिम सौंदर्याची वहरना होत. या शहरानजिक एक मोठा बाग आहे. तो इहलोकचे नंदनवन होय.

मृस्टर, सर डेव्हिड (१८८१-१८९८)—एक पदा-ध्वनिज्ञानशास्त्रज्ञ. याने प्रकाशाच्या विकृतीसंबंधीचे खोद्य लाविले त्याची यादी अशी—(१) परावर्तन आणि वक्र-भवन यांच्या योगाने होणारे प्रकाशाचे भ्रूषीभवन; व एतत्संबंधी कांदा नियम. (२) दाब आणि उष्णता यांच्या योगाने उत्पन्न होणारे भ्रूषीभवन. (३) दोन असहोपा असम्यच्या एकट्याच्या योगाने उत्पन्न होणारे द्विभ्रूषीभवन आणि ताडि-पवक माहिती. (४) वायुमय परावर्तनाचे नियम. (५) प्रकाशाच्या अवरोपनाविषयी प्रायोगिक माहिती. याशिवाय पुरीस महाराष्ट्या तीन माणसंप्रधाने त्याने उत्पन्न खोद्य

लावले आहेत. (१) वयभवननाचा शुणक आणि भ्रूषीभवन-नाचा कोन याचा परापरसंबंध, (२) दोन असहोपा अस-णारे स्फटिक, व (३) विनम उष्णता लाविल्याने उत्पन्न होणारे द्विभ्रूषीभवन.

शास्त्रीय खोद्योन्मतिरिक्त त्याने काही वायवती वरेच परिधम केले आहेत त्यात यथालिडास्कोप आणि घनविन-दर्थक यंत्र याचा उल्लेख केला पाहिजे. दीपगृहातील दिव्या-तहि त्याने कित्येक सुधारणा केल्या

प्रेमेन—जर्मनी प्रेमन संस्थानाच्या राजधानीचे शहर. लोकसंख्या (१९२३) २७७५५८. बाजारचौकात १५ व्या सतकातील नगरभवन व त्याच्यासमोरच रोलंडचा दगडी पुतळा आहे चॉलेमेंमेचचा ढाकडी देवळाच्या जागेवर जे सेंटपिटरचे वयाथेडल आहे लोत एक शिखरी श्वाभार आहे. येथे प्रेन न सडता कित्येक दिवसपर्यंत राहू शकते. म्युनिसिपल नाटकगृह, ग्रंथसंग्रहालय व अजबजाना, टपाल-कचेरी, म्यायकलेच्या, जर्मन पेडी व रेल्वेस्टेशन या येथील मुख्य इमारती होत. याशिवाय फ्रॅंको-जर्मन युद्धाचे स्मारक, वाद-शाहा पहिल्या विल्यम याचा आश्वाकृत पुतळा व इतर काही स्मारके असून रेल्वेस्टेशनच्या ईशान्येस एकरम्य उपवन आहे. याशिवाय महत्त्वाचे कारखाने म्हणजे म्हणजे जहाजे बांधणे, ओतीव काम व एंजिन तयार करणे, दोग्या घनविणे मगरे नौकानयनाशी संबंध असणारेच बहुतेक धंदे आहेत. याशिवाय संवारू, सिगारेट व ग्याच्या पेय्या, तपकीर, तांदूळ सडणे, साखर शुद्ध करणे इत्यादि कामाचे कारखानेहि येथे आहेत. विशेषतः आयात व्यापारासमुळेच शहराला येथेच महत्त्व आले आहे. मोठमोठ्या आगबोटी येथे शहरापावेतो येऊ शकतात. येथे अमेरिकेतून कच्च्या मालाची बरीच आयात होते. संवारू व तांदूळ यांच्या व्यापाराची प्रेमन ही मोठी वेड आहे. कपसाच्या व मिळीच्या व्यापारात या शहराचा युरो-पखंडात पहिला नंबर खेळ.

प्रेस्लॉ—जर्मनी. सायलेशिया नांवाच्या प्रशियन प्रांताच्या राजधानीचे शहर. लोकसंख्या (१९१९) ५२८२९०. विश्ववि-द्यालय, कलाकौशलयाच्या कामाचा व पुराणवस्तूंचा अजब-जाना, हुंडीबाजार, नाटकगृह, मुख्य रेल्वेस्टेशन, टपालकचेरी इत्यादि अनेक प्रखणीय इमारती या शहरात आहेत. पहिला विश्वयुग, विस्मार्क, मोस्टके आदिकडून प्रसिद्ध पुराणाची येथे अगणित स्मारके आहेत. यहुदी लोकांचे कॅंतेस म्हणून, येथील विश्वविद्यालयाची १७०२ साली प्रथम स्थापना झाली. १८११ साली ओडरवरील फ्रॅंकफोर्टचे विश्वविद्यालय जेव्हा यांत कोळसे गळे तेव्हा हे विश्वविद्यालय बरेच मोठे झाले. याच्या ग्रंथसंग्रहालयात ३,०५,००० पुस्तके व ४००० हस्तलेख असून त्यात एरिस्स बाह्यमायाच्या प्रंपाचा पुष्कळ भागही केला आहे. याला मॅडनच वनस्पतिवाग, वेपशाळ्या आणि घाटीरगाछाच्या, इंदियविज्ञानशास्त्राच्या व तत्वाच आणखीहि कित्येक संस्था आहेत. शहरात नाट्य,

दवाखाने व धार्मिक सत्या असेल्य असून मुलींच्या उच्च शिक्षणासाठी दोन विद्यालये आहेत.

मेथील व्यापार व उद्योगधंदे वाढत आहेत. या ठिकाणचे मुख्य शिक्क मंडले म्हणजे पाय्य, कोळसा, कासार, मयें, पेट्रोलियम. व इमारती लोखंड हे होत. मंत्रे, हत्यारे, आगगाडीचे व ट्रामचे रुवे, विद्याचे सामान, सोन्या-रुप्याचे काम, सुती व लोखंडीची वस्त्रे, सतरंज्या, घासे, कांच सामान, चिनीमातीची भांडी इत्यादि वस्तू या ठिकाणी तयार होतात.

व्हॅक, जॉसेफ (१७९८-१७९९)—एक व्हॉच पदार्थ-विज्ञानी व रसायनशास्त्रज्ञ. व्हॅक याने असे सिद्ध केले की खंडूत दाहकता येणाराकरिता त्यातून काही पदार्थ बाहेर जातो हा बाहेर जाणारा पदार्थ एक प्रकारचा वायु आहे. याला पुढे ह. स. १७८१ त सल्फ्यूरस याने कथं द्विप्राणित असे नांव दिले. याने अर्धे दाखविले की मरनकथंनित सापनिला अस्तां त्याचे वजन कमी होते हा मरदाहकपुन्हा हवेत ठेवल्यास मरनकथंनित बनतो. या सोधाने रसायनशास्त्रात हवेच्या व्याप्तिरका एका वायूची भर पडली व तत्कालीन योग्य उप-योग करण्यात येताने सल्फ्यूरसरादि साध्यावर मात केली. ती वैद्य म्हणूनहि प्रसिद्धीत आला होता. याशिवाय ग्रीष्मोष्णच्या सोपाकडे त्याचे लक्ष वेधले होत. त्याने विविध स्रग्ता व पदार्थांचे उत्पत्तीच्या योगाने होणारे प्रसरण या सोपांची प्रस्तावना केली. त्याची अपणें व त्याचे लेख त्याच्या निधानानंतर प्रसिद्ध झाले व त्याचा मित्र ऑन रॉबिन्सन याने त्या प्रघाला व्हॅकचे संक्षिप्त चरित्र व प्रस्तावना जोडली आहे. “ एडिबरो विद्यालयातील रसायन शास्त्रावरील व्याख्याने ” असे त्या प्रघाचे नांव आहे

व्हॅक, मॉन्ट-यूरोप. पेनान् आम्बूपेकी याच नांवाच्या एका आल्प्सचे हे अत्युच्च शिखर (१५,७६२ फू.) आहे. ते फ्रेंच लोकांच्या ताब्यात असून कॉन्फेडरेशनमधील काही शिखरे वगडली अस्तां यूरोपांत त्याच्याइतके उंच शिखर दुसरे कोणतेच नाही. या शिखरावर जाण्याकरिता जरी मर्याद वाटा आहेत तरी कॅनॉनिकची वाट बरीच रहदारीची आहे. बोसेल डू झोमडेर येथे एक वेधशाला आहे व शिखराच्या जगदी बरील टोंकाशी आणखी एक वेधशाला आहे.

व्हॅक, व्हॅट्सकी, वेलना पेट्रोव्हना—या भिऑसॉफिकल सोसायटीच्या भेदादकद्वयार्थी एक होत. १८३१ साली या दक्षिण रशियांत जन्मल्या. कर्नल पॅटर हान हा त्याचा बाप व राजकन्या (प्रिन्सेस) कोलगोरोकी यांची मुलगी हेलन कर्नीक ही त्याची आई; यावरून त्यांचे घराणें सरदारी वर्गाचे होते हे उघड आहे. सतराव्या वर्षी साठी उलटलेल्या जतरल व्हॅकव्हट्सकी नोवाच्या रशियांतल

एका प्रांताच्या गव्हर्नराशी त्याने लग्न सावण्यांत आले. लहानपणापासून व्हॅकव्हट्सकीगव्हर्न मन् अंतरंगांत मृदु व निर्मळ पण त्यांचा परिहंगी हमाव अभिमाना, सतापी, वेडखोर व जनरीतीत न जुमानणारा असा होता. सत्तरीत राहण्याची इच्छा नसल्यामुळे लग्नानंतर त्या रशिया देश सोडून प्रवासाचे निघाल्या व १८७३ सालापर्यंत युरोप, आफ्रिका, अमेरिका, हिंदुस्थान, सिबेर वगैरे देशांत त्यांनी अनेक सफरी केल्या. लंडनमधून त्यांच्या गुरूची व त्यांची गाठ पडून त्यांचे त्यांच्या भावी कार्याची काही कल्पना आली. त्यांच्या या प्रवासाची संपूर्ण हकीकत उपलब्ध नाही. पण पुष्कळ धर्म विमर्शाच्या गांठी पडून त्यांनी त्यांच्या देशसेवीखाली आरामविद्येचा अभ्यास केला असावा असे वाटते. त्यांनी ‘ आयसिस अन्व-व्हॅल्व ’, ‘ दि सीक्रेट डॉक्ट्रिन ’, ‘ की टू डिऑसॉफी ’, ‘ दि व्हॉइस ऑफ दि सायलेंस ’, वगैरे ग्रंथ लिहिले आहेत. १८९१ साली त्या निवृत्तिया. सोसायटीत ज्ञानदा-गाचे त्यावेळेचे सर्व काम यानांचे केले. त्यांची योगशास्त्रात गति होती. त्यास सिद्धि प्राप्त झाल्या होत्या व त्या एखाद्या विपय विनाद करण्यासाठी त्या सिद्धीचा नव्योगहि करून दाखवीत असत. भिऑसॉफिच्या संशोधनास त्यांनीच सुरवात करून ते काम बरेच सिद्धीत नेले एक जीवन्मुक्त ऋषि आपले गुरू आहेत असे त्या म्हणत. घसीच्या अंतरंग विपयी त्यांचे ज्ञान सोल होत. शब्दज्ञानाच्या घसीकडे ज्यास जाव-याचे असेल अशासाठी त्यांनी भिऑसॉफिकल सोसायटीच्या भात एक सप्रदाय स्थापिला होत। घसी अद्याप सुरक्षापर्येचा बाळ आहे. जनरीतीत जुमानत नसल्यामुळे त्या पुष्कळास अश्रिय होत असत ‘ दि सीक्रेट डॉक्ट्रिन ’ हा त्यांचा ग्रंथ भिऑ-सॉफिच्या वाङ्मयाचा मुकुटमान होय; या प्रघाची पुन्रलेख्या सुमारे २२.०० आहे “ ज्ञानसूत्र ” नामक सूत्रावर यात भाष्य असून त्यांत अनेक विषय येऊन गेले आहेत हा ग्रंथ स्वतःच्या अनुभवानें व स्वात.पेक्षा हानी अतणाच्या ऋषि-तुन्य माणसाच्या साहाय्याने त्यांनी लिहिला असे भिऑ-सॉफिस्ट मानतात. [ले. श. स. भागवत.]

ब्लोएम्फॉटन—ऑरिंग मीस्टेटची राजधानी. पूर्वी येथे ऑरिंग मीस्टेटच्या राज (शासनमंडळ)च्या सभा होत. या इमारतीसमोर प्रिन्सेजेट मॅडचा पुतळा आहे. कोरलत सडकेबरोल इमारतीत पदार्थभेदप्रहालय आहे मीस्टेटच्या घोबर लोकांना ज्या कारानाश्राने स्वतंत्रता मिळाली तो कारानाया येथेच झाला. वार्डेन सडकेवर सार्वजनिक वचना-ल्य व त्याच्याच समोर राष्ट्रीय पदार्थभेदप्रहालय आहे. हे प्रांताच्या व्यापाराचे ठिकाण असून येथील हवा आरोग्य-कारक आहे. १९२१ साली येथील लोकसंख्या १९,३४ असून पैकी निम्मे लोक गोरे होते. बेंकुआन व बासो जाताचे लोक येथे राहतात.

म-या यणांच्या सुख पांच अवस्था ज्या प्राचीन लेखातून

म = त त त त त म

काचा गिरनार येथील शिलालेख, (२) नाणेंपाटीतील लेख (ख्रिस्तपूर्व २ रे शतक), (३) ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकाच्या सुमारास मथुरा येथील जैन लेख, (४) समुद्र-गुप्ताच्या अलाहाबाद स्तंभावरील लेख व (५) देहवधशी नागदेवाच्या खेड्याचे लेख (इ.स. १११४)

मची दोन बळगे आहेत पहिल्या बळगाच्या वरील पांढऱ्या अवस्थेत हाव्या बाजूच्या वरच्या भागास गळ आल्याने दुपरे बळग बनलेले आहे

मकर—पमाव, मियानवाला जिल्हा या भाषांचा एक पोटबिभाग, तद्दलील व पांच तद्दालीलें क्षेत्रफळ ३१२५ चौ. मैल असून लोकसंख्या (१९२१) १४७२२१ आहे. हीत खेडी २०३ व मकर शहर आहे सिंधुनदीच्या काठचा पन्ना सुपीक आहे मकरमावची लोकसंख्या सुमारे पाच हजार आहे या ठिकाणी आर्थिक व भाषे बाबतचा भाषा आहेत

भक्तिमार्ग—मनुष्याला मोक्षपद प्राप्त करून देणारे जे मार्ग आहेत त्यांपैकी हा एक मार्ग होय ईश्वराची केवळ भक्ति वेश्याने मुक्ति मिळू शकते, असे या मार्गाचे तत्त्व आहे. नुनमारी व कर्ममाय या दोहोंतून हा मार्ग भिन्न आहे. हिंदुधर्माद्वारा ब्रह्मवैद्यनाथाने भक्ति ही आद्य तत्त्व असून या पंथाचे १५ कोटी अनुयायी आहेत याशिवाय भक्तिमार्गाचे तत्त्व मान्य करणारा वैष्णवहि काशीच्या आमपासच्या मार्गात असून त्याबोहि संघर्ष करीत आहे

भक्ति हा शब्द 'भक्त' = भक्त्या या पातुपाशून आला आहे वण भक्ति याचा वैयक्त भजने असा अर्थ न राहता ईश्वरापासना या अर्थी तो शब्द रूढ झाला साहित्यसुत्रात 'ता परानुरिच्छीश्वरे' मशी भक्तीची व्याख्या दिलेली आहे ईश्वराच्या ठिकाणी निरतिशय व निष्काम अशी जी भक्ति तिलाच भक्त असे मानण्यात येते. साहित्यिक अनुभूति याचा अर्थ परमेश्वराचे गुण प्राप्त झाल्यानंतर (भक्त) जे भावभावविषयी प्रेम उत्पन्न होते त्याला भक्ति असे म्हणून आहे वण हा विशेष अर्थ योग्यांचे कोही शब्द नाही, अगदी हाव्या मध्ये भक्तीचा अर्थ हाव्याचा म्हणजे 'भक्त्यापासना अर्क मानवदेहापरी ईश्वराचा उपासना' असे म्हणण्यास हरकत नाही

भक्तीची कल्पना बरीच अर्थांनीत आहे असे पाश्चात्य विद्वानांनी प्रतिपादन केलेले आहे. ख्रिस्ती धर्मातून भक्तीची

कल्पना हिंदूंनी घेतली असे म्हणण्याचा युरोपीय विद्वानांचा वर्ग कोही काळपूर्वी अस्तित्वात होता परंतु हिंदुधर्मात भक्तीची कल्पना ख्रिस्तापूर्वी ख्रिस्ते शतके अस्तित्वात होती असे आता निर्विवाद सिद्ध झाले असून ख्रिस्ती धर्मात बौद्ध धर्माच्या द्वारे हिंदुधर्मातील भक्तीची कल्पना घेतली असावी असा प्रकारचे मत ब-याच पंडितांचे बनत चालले आहे भक्तिमार्गाचा मुख्य संप्रदाय जो भागवतधर्म (पहा) तो ख्रि. पू. १४०० वर्षांपूर्वी उदयास आला होता, अश्वमेध-सर्वेचे वरेच पुरावे आहेत अर्थात भागवत अगर त्याच्या पूर्वीचे नांव म्हणजे एतानिक धर्म अस्तित्वात येण्यापूर्वी भक्तीची कल्पना आदिश्रुतीत असावी असे मानण्यास हरकत नाही ख्रि. पू. बौद्ध काळातहि भक्तीची अस्फुट कल्पना अस्तित्वात होती असे म्हणवेदांतिल वरुणसूत्रावरून दृष्टोत्पत्तीस येते उपनिषदांमध्येहि ही कल्पना अधिक स्पष्ट-पणे दर्शवण होते अथर्ववेदां आणि निर्गुण परब्रह्मचे आकलन होणे काठेण असत्यामुळे, मन, आकाश, सूर्य, अग्नि, यज्ञ इत्यादि वस्तु प्रतीकांनी उपासना केली याद्वारे हे तत्त्व उपनिषदकारांनीहि मान्य अवस्थावे दिते तद्वापि उपासने-साठी भैरवोपनिषद अगर वैताश्वतरोपनिषद प्रभृति उपनिषदांत वद, शिव, विष्णु अनुभूत, नारायण इत्यादि परमात्म्याची रूपे असून त्यांची उपासना सांगितली आहे तथापि नारायण, विष्णु या शब्दांनी त्या ठिकाणी मानव देहधारी अवतारच विवक्षित असतील असे निमित्तपणे सांगता येत नाही तथापि उगाला आपण भक्तिमार्ग असे संशोधनी हो या उपनिषदांतील उपासनामार्गातूनच निघाला आहे असे म्हणावयास हरकत नाही पणिनीय्या सूत्रीतील 'बाधुदेवा-लुंवाभ्यां ध्रु' या सूत्रान बाधुदेवाच्या व अनुभावाच्या ठिकाणी उपासी भक्ति आहे त्यात बाधुदेवक व अनुभक्त म्हणजे असे म्हणलेले आहे, यावरून पाणिनीच्या पूर्वी बाधुदेवमात्र म्हणजे मानवदेहापरी ईश्वराची उपासना आदिश्रुतीत होती असे नवी मानण्यास हरकत नाही पाणिनीचा काळ ख्रि. पू. सातवे आठवे शतक हा अवस्थामुळे भक्तिमार्ग हा त्या पूर्वीचा असण्या असे उपपन्न होते, या भक्तीमार्गाचे तत्त्व प्रतिपादन करणारा धर्मे म्हणजे भागवत-धर्म होय त्यामुळे या भक्तिमार्गाचा इतिहास यावयाचा म्हणजे भागवत धर्माचाच इतिहास सांगितला पाहिजे हे उपपन्न आहे तो स्वतंत्र सांगितला जावे (भागवत धर्म पहा) या भक्तिमार्गात प्रथमतः बाधुदेवमार्गाचे प्राधान्य होते (मुद्रोत्तर अण, प्रकरण ६ पहा) बाधुदेव या भक्तीचा व्यापक स्वरूप प्रत्यक्ष होऊन निरतिशया देवतांच्या व विमूर्त्यांच्या उपासना अस्तित्वात आल्या

परमेश्वराच्या निर्गुण निराकार व अव्यक्त अशा स्वरूपाचे ज्ञान सानान्य मनुष्याच्या आढोकापाहेरचे असल्यामुळे समुण पण अव्यक्त अशा परमेश्वराच्या प्रतीकाची उपासना उपनिषद्कारांनी प्रचलित केली तथापि समुण परतु अव्यक्ताची उपासना करणे हेहि साधारण मनुष्याला गीतत सांगितल्याप्रमाणे ' क्रैशोधितरस्तेषामव्यक्तासक्त-येतसाम् ' अशा स्वरूपाचे अस्वयामुळे व्यक्त मानव देहधारी उपास्याची कल्पना अस्तित्वात आली ही जी प्रत्यक्ष नामरूपात्मक व्यक्त वस्तुची उपासना तिलाच भाक्ता मार्ग अशी सद्भा आहे ज्ञानमार्गात परमज्ञाने ज्ञान करून घेणे हे अंतिम साध्य तर भक्तिमार्गात परमज्ञानाच्या समुण स्वरूपाची उपासना करून तद्वर्ती परमज्ञानाची ओळख करून घेणे हे अंतिम साध्य होय अशा त हे ज्ञानरूपी सध्याचे भक्ति हे साधन होय ज्ञान अगर योग याप्रमाणे भक्ति ही स्वतः निष्ठा नाही तर ते ज्ञानाचे साधन आहे अथे गीतेत वर्णन आहे तथापि पुढे साध्यापेक्षा हि या भक्तिसाधनालाच महत्त्व दिलेले आढळते भक्तिमार्गाचा प्रमाणप्रय जे भागवतपुराण त्यान पुष्कळदा ज्ञानापेक्षा भक्ति श्रेष्ठ असे वर्णन आढळते

भक्तीचे मुरतत सात्त्विक, राजस व तामस असे तीन प्रकार आहेत इहलोकातील अर्थ साधण्याकरिता केलेली भक्ति हा तामस भक्ति होय, विषयोपभोगाचा अभिलाष मनात घरून आपल्याला यश प्राप्ति व्हावी यासाठी केलेली भक्ति राजस होय, व ईश्वरगर्पण बुद्धीने केलेली भक्ति ही सात्त्विक होय भक्ति करण्याचे मार्ग मुख्यत नऊ आहेत ते म्हणजे ध्रुवण कीर्तन विष्णो स्मरण पादवेचनम् । अर्चन वदन दास्य सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ ' हे होत

भक्तिमार्गाचे ज्ञानमार्गापेक्षा अगर योगमार्गापेक्षा, त्याच्या भोपेपणात वैशिष्ट्य आहे असे वर सांगितले पण त्याच्याहि- पेक्षा खरे वैशिष्ट्य म्हणजे म्हणजे हा मार्ग सर्वांना आपर- व्यास घुला आहे हे होय मोठाचा मार्ग जो केवळ तीन वर्णांच्या पुढपासच घुला होता तो भक्तिमार्गाने व्यापक करून भक्तीचे द्वार सर्व वर्णांच्या स्त्रीपुरुषांनी खुले करून दिले व त्यामुळे समाजात विलक्षण प्रकारची धार्मिक आयुति पडून आली

भगवद् (भगवद्) — एखादे गळ होऊन ते फुटून गेले म्हणजे त्यातील पोंकळी मिळून जखम भरून येते पण असे न होता तोंत पोंकळा राहून तिच्या नलिकाकारमागे पु, रक्त, लस वाहात राहणे या रोगात भगवद् असे म्हणतात हे प्राय गुदद्वाराजवळ होत याकरिता त्याचेच वर्णन पुढे अमळ विस्ताराने दिले आहे परतु गळ हे कोरडे होणे समवर्णीय असल्यामुळे झोळा, मुल घरेर अन्य ठिकाणीहि भगवद् होऊ शकते व त्या प्रकाराचाच नामनिर्देश शेवटी केला जाईल सर्व प्रकारच्या भगवदांची सामान्य कारणे दाखवण्यावर नंतर दाखविलेले गुदद्वाराप्रमाणे एखाद्या रुग्णाल नलिकाकार मार्गा

जवळ गळ झाले अगर त्या मार्गात पुढले अगर त्यात एखादा आगनुक पदार्थ शिरून अगर अन्य कारणांमुळे गळवाची जखम भरून आली नाही म्हणजे त्याच्या पोंकळीचा भगवद् रोग तयार होतो भगवद् म्हणजे पु वाहणारा मार्ग

गुद भगवद्, कारणे — वर दिलेल्या कारणाशिवाय क्षय, क्षयान्तर या रोगांत हे होण्याची प्रवृत्ति असते गुदद्वाराच्या आंतरालाच्या प्रदेशात गळ होऊन ते बाहेरून फुले तर गुद- द्वाराच्या, आंत जो आतल्याचा भाग त्यासाठी असेल त्याच छिद्र पडून त्यात ते फुटते गुदद्वार वरनेवर मिटत उघडत असल्यामुळे व त्यातून रोग मलात्तजनन व्हावयाचे असल्या- मुळे गळवाची जखम मिटत नाही व म्हणून भगवद् वनव्यास अनुकूल अशी ही जागा आहे

प्रकार व लक्षणे — (१) मुळे अगर मिटलेल्या भगवदात गुदद्वाराजवळ रोगाचे छिद्र दिसत नाही, पण गुदद्वारात थोड यतल्यात ते छिद्र बोटाला लागते, म्हणजे यात आंत लोंड असते (२) आंतून मुळे भगवद् या प्रकारात भगवदाचे छिद्र गुद- द्वााराजवळ पडणा अथा इव अंतरावर वेगळे असते (३) आर- पार भगवद् हा प्रकारच कार आढळतो व तो रोगाच्या नलिका मार्गाच्या बळगाप्रमाणे विविध प्रकारचा व आकाराचा होतो या भगवद् मार्गात कधी कधी आणखी काढे फुटून उपमार्ग बनतात या रोगामुळे रोगास नेन न पडून गुदद्वाराजवळ एरवी व मरुगुदाच्या वेळी आपोआप व भक्षा लागला तर व हालचाल झालास दुखते त्या छिद्रातून पु अगर पुवासारखा पाणी, लस, रक्त अगर मळ मुळा (ज्या प्रकारचा भगवद् असला त्याप्रमाणे) वहातो त्यामुळे मनात निमळ न वाढून रोगी चितागुर, उदास व खगलेला दिसतो मधून मधून रोगास ओर येऊन ठणक लागतो

रोगनिदान — पूर्वी त्या जागी गळ होऊन ते जिरल्याचा वृत्तांत विचारपूस केल्यास फळतो त्याशिवाय गुदद्वारात थोड पातल्याने अगर बाहेर छिद्र असल्यास त्यांत सखई घालून रोग समजतो गुदद्वार आंलहून रुग्ण होण्याचा रोग (गुदापातरोग) अगर क्षयान्तरादि प्रथिरोग गुदात आहे किंवा काय हेहि गुदवरीक्षा करून पहावे हे रोग असल्यास त्यामुळे भगवद् होईल पण अशा वेळी प्रथम त्या त्या रोगा वर शस्त्रोपचार करून शिवाय भगवदावर शस्त्रक्रिया केली पाहिजे, अगर भगवदेपायी हा कारणे शस्त्रक्रियेने नाहीशी केली तर भगवद् आपोआप मिटते

उपचार — यास बहुतेक शस्त्रक्रिया करावी लागतेच ती करण्यापूर्वी क्षयरोम फार वाढला असल्यास अगर लघवीतून आलस्युतिन जाण असल्यास शस्त्रक्रिया करू नये ती कर- व्याच्या पूर्व रात्रा एरबेल देऊन सखई बसतीने गुदद्वार व कोठा धुवून काढून रुग्ण व निमळ करावा भूल दिव्या- नंतर बाथ छिद्रातून रोगाची सखई घालून तिचे टोंक भग- दाच्या आतील छिद्रात घुसवून गुदातून ते बाहेर आणून नंतर कोव चाकुचे टोंक त्या खावर्णात घुसवून

बायजिंद्र यातील सर्व भाग छेदावा व त्यामुळे गुदद्वाराची एक कडहि छेदली जाते. नंतर मंगंद्रास काटे फुटले आहेत काय हे नीट शोधून व ते आढळल्यास याचप्रमाणे त्या खोबणीच्या तळईने व चाकूने ते कापावे व त्या सर्वांतील स्त्रेभ्रमल हवचा चाकूच्या विनभारेच्या घालून अगर खरखड्याच्या चमच्यासारख्या हत्याराने खरखडावे. म्हणजे ती जखम मिटण्यास व भरून येण्यास मदत होते. नंतर जखमेत आयडोकार्मचा थोडा थसवून, शीचास ४१५ दिवस होऊ नये म्हणून गुदांत मॉर्फियाची सांगटी थसवून जखम बांधावी. रोग थोडा अफुचा अंक दिव्याने ४१५ दिवस शीचास होत नाही. मग एरंडेल व घनी पुन्हा देऊन कंठा साफ करावा. जखम भरून येईपर्यंत ती रोग धुन पडते व आयडोकार्मने बांधीत जावी.

गुदमंगंदाशिवाय भयंदाचे काही इतर प्रकार पुढे दिले आहेत व ते सर्व राज्यांकरेने बरे होतात. हा रोग बाह्योपचाराने अगर पोटातील औपधाने बरा होत नाही तयापि पुष्कळ लोक जाहिरातींताल अगर भोंदूंच्याच्या थापास शुद्ध पेटा घालवितात व रोग तसाच वाढतगतात.

म अ भ गें द्र—यांत गुदमार्ग ग्रंथि वगैरे रोगाने संकुचित झाल्यामुळे त्याच्या वरील भागात मळ फार साठून आतडे फुटत व रोगाच्या सुदैवाचे आनीत घाण आग्रवरणांत शिरून मरणोपरदक्ष वाह उदर न मान्याम स्नायुवशेस छिद्र पडते व त्या वाटे काही मळ बाहेर पेटा व काही गुदावाटे येतो

यो नि मूत्रा वाय म गें द्र व गु द यो नि भ गें द्र.—खियांमध्ये मूत्रावायाच्या मागील बाजून योनिमार्ग असतो. प्रसूति होण्यास फार वेळ लागल्यास बहुधा व इना वगैरे अतत्प्राप्त्युळे तेथे जेव्हा छिद्र पडून त्या तून लघवी योनिमार्गात वाहते अगर त्याच कारणासुळे मूत्रावायाच्या मार्गे गुदमार्ग असल्यामुळे तेथे जेव्हा छिद्र पडते तेव्हा त्या छिद्रावाटे मल योनीत जातो. याळेतपणात मूलाच्या डाव्याचा दाब त्या मार्गा फार वेळ पडल्याने असे होत. पुढ्याच्या मूत्रावायास छिद्र पडून मल अगर पाण वायु मूत्रमार्गांत शिरून तेथे छिद्र पडते त्यास आंत्रमूलावाय भयंद्र म्हणतात.

छा ला पि व न लि का भ गें द्र—मुलामध्ये तीन विंदांतून लाळ येते. येथे गळू होऊन ते आत फुटल्यास मालावर छिद्र पडून रसांतून लाळ वाहते.

अथु मार्ग न लि का भ गें द्र—बोळाच्या कोपण्यांत अथुवा उत्पत्ति करणारे पिंड अथुवाहक नलिदासह आहेत. तेथे गळू अगर पू होऊन ते फुटून बरे न झाल्यास तेथे छिद्र पडते व रसांतून अथु म्हणजे बोळातील पाणी, पुऱा सारसे वाहते.

हे मुख्य प्रसारितले भयंद्ररोग असून कोणते आढळणारे व अन्य प्रकारचे भयंद्र रोग असतात. त्या सर्वांस एवढे इलाज म्हणजे दाख किंवा हा होय व रसांतून तरव हे कां गळू बरे न होऊन बनलेला पूयमार्ग चिरून खरखडून रसांतून पूयदावक

स्त्रेभ्रमल हवचा ताज्या जखमेत रखी करावी म्हणजे मंगंदराची जखम मिटते. गुदमंगंदात रोगी फार अस्वस्थ अगर सन्निक्रियेस कबूल नसल्यास एक मध्यम गीण उपाय आहे तो असा—रोगाच्या आतील व बाहेरील छिद्रामध्ये एक तार घालून ठेवावी व दोन चार दिवसांनी ती पड ओढून बांधावी म्हणजे तिच्या पुढील मार्ग दर वेळी थोडा थोडा कापला जातो व तारेमागील भयंद्रमार्ग बरा झालेला असतो. अशा रीतीने सर्व मार्ग भरून येण्याचा संभव असतो.

आ यु नें दो य, निदानः—गुदाच्या आत किंवा बाहेर एक किंवा दोन बोटावर १२ झालेल्या अशा रज्यमासत बहुधा अगोदर पुढी होऊन ती फुटून तिचाच जो मग होतो त्यास भयंदर असे म्हणतात. हत्ती, घोडे इत्यादींकोर वस्तुन जाणे, ठणक आसनावर बसणे, उडिडें फार वेळ बसणे, मुळव्याधीच्या निदानात सांगितलेल्या आत्मावे सेवन करणे इत्यादि कारणांनी भयंदर होतें भयंदराचा मग पात्ररत असतो सवे प्रकारच्या भयंदरात त्याची चिह्निरा न वेष्ट्यास योनि, घनी, व गुद ही फाटतात यांचे वातजन्य पित्तजन्य, कफजन्य, वातपित्तजन्य, वातकफजन्य, पित्तकफजन्य, त्रिदोषजन्य, व आग्नेय असे आठ प्रकार आहेत. भयंदरात होणारे ठणका, दाड, कंड वगैरे विकार मगप्रमाणेच होतात. एकदोषजन्य तीन व त्रिदोषजन्य तीन अशी सहा भयंदरें कष्टमाध्य आहेत. साम्प्रतिक व क्षतज भयंदरें असाध्य म्हणून रोगाच आहेत. तसेच गुदाच्या प्रवाहिणी पड्यापर्यंत गेलें व गुदाच्या शिवणावर झालें भयंदरहि असाध्य आहे.

चिकित्साः—भयंदराच्या जागी पुढी झाल्याबरोबरच वदन, शिरेचन, रक्तावा, सेचन, वगैरे उपायानीं तिची अशी काळजीपूर्वक चिकित्सा करावा की, जेणेकरून ती पिकणार नाही. पुढी पिकलीच तर रोगास सत्रय करून व अर्ब गाढस्वदाने रिज करून मुळव्याधीच्या शक्कियेंत सांगितल्याप्रमाणे त्यास जखडून भयंदर झालेल्या अंगास आहे, वरच्या अंगास आहे अंतर्मुख आहे किंवा बाहिर्मुख आहे ते नीट तपासून घ्यावे. वेचाने अंतर्मुख भयंदरात एवणी (सळई) घालून त्याची गाने कोणाकडे आहे हे नीटपणे तपासून नंतर जखमेने युक्तपुष्क ते फोडवे. ज्या भयंदरांत पुष्कळ भंके आहेत त्यांत गोतींथे, सवेतोभद्र, दल्लांगल व लंगल या चार प्रकारच्या छेदविंदा योग्य वाटेल ती करावा एका बाजूस सन्न घालून केलेला तो गोतींथे छेद होय; उजवी चारी बाजूनी छेद केलेला असतो तो सवेतोभद्र; व एका बाजूपुरतोच असा अर्ध्या नांगराच्या आकाराचा जो छेद तो अर्धलंगल व दोन्ही बाजूस सगळ्या नांगराच्या आकाराचा जो छेद तो लंगलछेद होय. सन्न होण्याचे अगळे रस्ते डागण्याने साफ टाणून काढावे. म्हणजे ते पुन्हा चिह्न होत नाहीत. वेचाने मधून मधून रोगाचा

कोटा साफ देवग्याची तजवी करारी दिवलेल्या वाऱ्यात सोम-
राचे हाड उगटून मगबर सेव करता. भगंदाची जिकित्सा
मगाप्रमाणेच करावी. गुण्यादरिनी व रुखम भरून येण्या-
करिता मगाचीच औषध करावी. पोटावर बसले, दाढ्या
अथवा, दाढ, मसूर, अर्धगोबर, जेवण, अक्षय्य पदार्थ
खाणे व नानाकारची साहसे ही प्रण भरून अस्थानंतर
एक वर्षपर्यंत स्थिर स्थानेपेक्षा अधिक दिवस बसणे करावी.

मंगी—दिवलेल्या या लोकांनी एकंदर संस्था
(१९११) ७४०४८१ आहे. पैसा काढण्याच्या घेवावरून बन-
लेला हा वर्ग आहे. संस्था साहाय्य करून देत हिंदू, नाथ,
मुमुक्षुमान या सव धर्मांचे लोक आहेत. यांची संस्था ज्ञान
वस्ती संयुक्तप्राप्ती व सुख हे इत्यादीत आहे. शिवाय
पुढारा, ह्यानाथो व मेहरार या नांवाच्या यांच्या दुसऱ्या
जागी आहेत. त्यांची संस्था परक्यात एकंदर भगवांची
संस्था ज्ञान फुलेल भगवान असण्याचा मार्ग आहे.
यांनी आरंभी मेली उठावपेक्षा काम करीत राहिले शाला पुढील
कारण असताना हे प्रतिभेमानेनंती असताना, प्राचीन
भगवांची संस्था असल्या अथवा पतित शालेले अथवा.
गुजराथेवढे हे लोक भगवांचा या नावांनी ओळखले जातात.
तिथेच त्यांचा दुसरा धंदवा टोपल्या विषयाचा व वाटा-
ल्याचा आहे. रणचोरा, बोहाण, बुद्धासम, दापद, जेठवा,
बगैरे रजपूत आठनाचे व बुद्ध्या आठवतात. त्यावरून ते
पतित रजपूत असल्या, पंतु हे गोमांस व मुमुक्षुमानांच्या
दानेचे अन्न खातात तिथेच मगून मेल्यावरून पत्र भगवा-
च्याव हाती पाठवितात. हे चौदावा मास काढण्याचे, पदा-
व्याचे, काशी देव्यांनी नगरेकाम करतात. यांचे देव हनुमान,
मेलवी, शिकारी, गणपति, बुद्ध, इत्यादी आहेत. हे कधी,
रामानंद व नानकपेथीही आहेत. यांचे उपाध्याय भेड,
गदह या जातीचे आहेत. यांच्यात बिको, भिरो, हलो भिरो
माधू शाले आहेत. हे हिंदुत्व व तीर्थयात्रा करतात. गुज-
राथेतल भगवांचा आचरण बघ नवमी हा मोठा सण असतो.
हे ४० दिवसपर्यंत सुंदर पाळतात. माझ्याना ते पुजव
मातात. यांच्यात विषयका घाड्या दिसली पाठ जावता
येतो गुजराथेन विनवाशी भगवांची इस्टेट जाणववातीत
मिळते, इथेच यांची धुतक वाळण्याची व्याळ ऐच्छिक आहे.
हे लोक पाळीव पक्ष्यांचे शोधी आहेत. आमा-अथवा
प्रातांत गाच्या होला, सालवेगी, बालमित्री, शेखमेहतर,
माथोर, च्यागाधी, माथीयार या गुरव व इतर पुकळ
पोटजाती आहेत. दोरा व लालवेगी, हे पोडमेद उच्च
दर्जाचे आहेत. दक्षिणेकडे गंगे उपाध्याय हुसेनी
ब्राह्मण आहेत यांच्या जातिपंचायती आहेत त्यांच्या
सुस्थान येथ्या म्हणतात. नाथियाद (गुजराथ) च्या पंचा-
यतीचा अंमल २४२ गांधीवर बालतो [बांधे वंशितियर, पु-
९ भा १; पु. ७, ११ व १५; अलोनी-लक्ष्मिविधी व सोहळे;
संस्कृत रिपोट १९११.]

भगविरथ—हा सुधैरवीय दिलीप राजाचा पुत्र होय.
दिलीपाने पूर्वजांच्या उद्धाराचे गंगाप्रसीसाठी दीर्घ काल तप
केले. पुढे भगविरथाने शिवायप्रमाणेच तप केले त्यामुळे
गंगा प्रसन्न झाली. नंतर तिचा हर्गातून खाली पडण्याचा
वेग पृथ्वीस सहन होणार नाही म्हणून भगविरथाने संकरास
प्रसन्न करून त्याच्या मत्कीची गंगापत्रन करविले. तेव्हा पुढे
गंगेने भगविरथाच्या पूर्वजांचा उद्धार केला. तंदापासून तिला
भगविरथाची म्हणू लागले भगविरथ हा मोठा दानाहि होता.

भजनी—पंजाबात सिमरनच्या ठिकाणी संस्थानांपैकी
एक संस्थान. क्षेत्रफळ ९६ चौत मैल लोकसंख्या (१९२१)
१४२६१. हे सलतन नदीच्या काठी आहे. भजनीचा संस्था-
निक रजपूत आहेत उतरम सुमार पंधरा हजार रुपये. १४४०
इसवी संस्था याची लागते. येथे चांगली कपू लागते होते.

भटकाळ (मुसफरी, संकट मणिपूर)—सुधैर इला-
ह्यातील, उत्तर बाबदा सिमरान होनावर ताठरपणाने हे एक
गाव आहे. येथील सुसलमान लोक श्रीमान वधायरी आहेत.
त्यात नवायत अथवा नवान आहेतले लोक असे म्हणतात.
शिया लोकांनी छळ केवामुळे सुनी पयाचे लोक इराणातून
येथे आले १४ व्या शतकापासून १६ व्या शतकापर्यंत हे
एक पोर्तुगीज लोकांचे मोठे व्यापाराचे ठाणे होते. येथील
देव्यांनी पहाण्यासाठी आहेत.

भटिंडा (गोविंदगढ)—पंजाब, पतियाळा संस्थानात
अनाहदगढ निशामतीत गोविंदगढ सहशिक्षिते मुख्य गाव.
लोकसंख्या सुमार पंधरा हजार. त्यास विक्रमगढ असे प्राचीन
काही म्हणत असत बिकानेर संस्थानच्या मूळ पुरुषांत हे
वसविले असे म्हणतात एके काळी हे भट्टी लोकांच्या
राज्यात होता असे १८५४ साली पतियाळाच्या महाराजाने
हे मिळून घेतले. येथे एक मोठा जिल्हा आहे त्यास १६
पुरुष आहेत.

भटोरपल्ल—काश्मीर देशातील एक प्रसिद्ध ज्योतिषी.
काल सधे ८८७-८८ याने बुद्धातक, बुद्धसंहिता, लघु-
जातक, संख्याय, पद्विचारिका इत्यादी ग्रंथांवर टीका
लिहिल्या आहेत याचा प्रथमान नांवाचा एक इतिहास ग्रंथही
आहे. त्याशिवायही भटोरपल्लने प्रच असे अथर्ववेदाची
लिहिली. ते—राहुधाकरण आणि ब्रह्मण्यत असे दोन करणमंथ
आणि बुद्धमानस ग्रंथावर टीका. थुपव नांवाचा उप-
स्थाचा आणखी एक राजपुत्र अथवा प्रथमंथ अथवा असे
अथर्ववेदाची मत आहे [दीक्षितकृत भा. ज्योतिष शास्त्र]

भट्टीमोळ—मद्रास इलाहा, नेतूर मिहोलील देशातील
ताळक्यातील हे एक खंडे आहे. येथे एक संगमरवरी
मुद्राना स्तूप होता. यांत काही रत्ने व मुद्राचे अवशेष
सापडले असे यापरील पाठी लेखावरून समजते. या लेखाचे
अधोकाळातील लेखांशी बरेच साम्य आहे. दक्षिणेतील ति.
पू. शिलालेख असा हा व म्हणूनच एवढेच आहेत. [
जर्नल डेन सावरस. ऑक्टोबर १९१६]

महोजी दीक्षित—एक वैशाखराणी महाराष्ट्रीय ब्राह्मण. इ.स. १६३० च्या सुमारास हा हयात होता. याच्या बापाचे नाव लक्ष्मण, याच्या पत्नीचा नाव याच्या पूर्वी व नंतर व्याकरणावर लिहिणारे अनेक प्रसिद्ध पुढणू झाले. याचा मुलगा भातुमठ उर्फ बल्लेखर उर्फ रामाश्रम, पुतण्या कोंडभट व नातू हरिमठ हे प्रख्यात व्याकरणशिक्षक होते. प्रसिद्ध नागोजीमठ हा या हरीचा शिष्य होय. अगत्याय पंडित म्हणतो की, महोजीचा गुरु शेवटचा होता. महोजीने पाणिनीया व्याकरणावर सिद्धांतकौमुदी ही प्रख्यात टीका लिहिली आहे ही इतकी लोकप्रिय झाली आहे की, तिच्यामुळे पाणिनीचे व्याकरण व इतर व्याकरणकारांहि मागे पडले तिची वर आतापर्यंत पुष्कळ टीका झालेल्या आहेत प्रत्यक्ष महोजीनेच ग्रीड मनोरमा व बाल मनोरमा नावाच्या दोन टीका लिहिल्या आहेत. पैकी पहिलीवर अगत्याय पंडिताने मनोरमाकुचम-दिनी टीका लिहिली. झालेझरस्वतीची सत्त्वबोधिनी ही सि. टी. वरील उत्कृष्ट टीका आहे. हेमचंद्राच्या शब्दावल्यास-नाच्या धर्तीवर तिची रचना आहे असे मेघविजय म्हणतो. महोजीच्या नावावर व्याकरणभूषण, संध्याधन-ग्राहयान, शब्दनीलुप्त (अष्टाश्यायीवरील टीका, या ग्रंथा-वर लिहिलेली टीका लिहिल्या आहेत), अथर्वचिन्तन इत्यादी बरेच ग्रंथ आढळतात यांने उतारवयात न्यायशास्त्राचा अभ्यास केला होता. हा काशीत वारल्या याला मनाभोगता विद्यार्थी न मिळाल्याने हा मद्रासास गेला व पुढे यांनी एका विद्यार्थीस व्याकरण शिकवून त्याच्याकडून गति पेतली अशी एक दंतकथा आहे [पोटर्सेन-रिपोर्ट, ४; क्विचरेन; बेलवलकर-सि. टी. प्रामर, ऑफ्रनट कोश]

मंडगांव—मुंबई, पूर्व खानदेश. एका पेठ्याचे मुख्य विकास क्षेत्र आहे. ६ हजार ४०० गाव गिरगा नदीच्या दुवेव्यातील बेटावर वसलेला आहे. या गावात चार पेशी होत्या. भोगकोनी खानदेश मिकला त्यावेळी येथील रामनौपत नावाच्या मनुष्याने अशरीरगदच्या वेळ्यात पराक्रम दाखविल्यामुळे त्यास नदिराबाद, एरंडोल, आमनेर, बाहुळ व भडगाव या परगण्यांची मुभेदारी मिळाली. त्याने हे गाव पुच्छ भरभारादीस आणले त्याच्या मरणानंतर त्याची बायको लाडकुबाई हिने कारभार पाहिला व एकदा ३०० छुटा मिळाला परामय केला असे सांगतात

भडमुंजा—यांची सद्या (१९११) ३२९८३३ आहे. पाय भोगगा (ग्रामक) ती मजमुंजा असे म्हणतात. मध्यप्रांतात व उत्तरेकडे याची संख्या जास्त आहे. व्हार पाय व शुद्ध आई यांच्यापासून यांची उत्पत्ति झाली असे हलियट म्हणतो ते आपणांत कन्यकुच ब्राह्मणाचे वंशज व केसा नावाच्या कायस्थ्याचे गार्हस्थ म्हणवतात आणि भोपाळकडील कायस्थ तर याच्या हातचे खातात. सकसेना, भोवास्तव, शिववार, भटियार अशा याच्या पोटभाती आहेत. हे सप्त गोरे पिथी प्राणार्णकून करितात. लग्नात

नवदेव स्त्रीचा पोपाळ फलन नवरीच्या माडवात नावतो. विधवा घाकट्या दिराबरोबर पाट लावितात. बराने पाट लावण्यापूर्वी एका काठीशी किंवा कानातल्या घाळीशी लग्न करावे लागते व्यभिचार केलेल्या कुमारीचे लग्न तिच्या स्वभावीय बाराबरोबर झाल्यास ते पाटाप्रमाणे होते. याच्यात भाजण्याचे काम बायकांकडे असते त्यामुळे काही म्हणी बनल्या आहेत असे रसेल म्हणतो (उदा - भाट शोकणे, भाटमं डालो, भडमुंजेची लडकी ओर केसरका टिकला) नाशिका-कडे मुजारी म्हणून एक भडमुंजाचा वर्ग आहे [रसेल आणि हिरालाल; से. रिपोर्ट, रोल-मॅगिस्टरी, पृ. २; कुक; ड्राईडन अँड कास्ट्र, पृ. २]

भंडारा जिल्हा—मध्यप्रांत, नागपूर विभागामधील एक जिल्हा नागपूरच्या सपाट प्रदेशाच्या पूर्वभागात हा जिल्हा असून याचे क्षेत्रफळ ३९६५ चौरस मैल आहे. हा प्रदेश सपाट व मोठ्या आहे. मुख्य नदी वैनगंगा आहे भंडारा या गावाजवळच्या पहाडात इमारतीत उपयोगी असा दगड सापडतो उच्च पहाडातून सागळेडिया, विवला, व मोह इत्यादी झरे होवतात. गेलुरी व प्रतापगड पहाडात गवे आढळतात. जंगलातून बहुतकडून वाय व चिते आढळतात नागपूर-पेक्षा येथील हवा जरा थंड आहे वार्षिक पाऊस ५५इंच पडतो.

हा प्रदेश एके काळी गवळी राजाच्या ताब्यात होता. याशिवाय त्या प्रदेशाची अधिक माहिती काहीच उपलब्ध नाही १७ व्या शतकात ह्या जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील प्रदेशाचा देवगड गोंड वंशाच्या राजाच्या राज्यात समावेश होत असे. अंभागडचा विज्ञा सिवर्नमधील डॉंगरताल इस्टडीचा गोंड राजा बल्लुलुन्द ह्याच्या पठाण प्रतिनिधीने बाधिला ह्या वेळी पूर्व व दक्षिण भगतील प्रदेशात घनदाट जंगल होते. श्याच्या चिचगडच्या जमीनदाराबरोबर बाद राजाचे अधिकारपत्र आहे सन १७४३ मध्ये देवगडच्या राजाबरोबर भंडारा नागपूरच्या मराठा राज्याच्या धमलाखले आला. यावर कमबिसदाराची देखरेख होती

तिच्या रजोजीच्या मृत्यूनंतर (१८५३) हा जिल्हा ब्रिटिशांकडे आला. १८६७ साली सान्नि व इतर जमीन-दारांच्या भंडारा जिल्ह्यातून काढून नवीन घालाघाट जिल्ह्यात येवयात आल्या. तिळोयतरी येथे काही अवशेष व दगडी खांबे आहेत. ह्याचप्रमाणे आमगावनजीक काही मोडकळीस आलेल्या दगडी इमारती आहेत.

लोकसंख्या (१९११) ७१७७४४ जिल्ह्यात गावे ४८ खेडी १६३३ आहेत सौ. ७७ लोक मराठी भाषा बोलतात. शिकडा ७२ लोक शेतकीवर उपजीविका करतात. जमीनदारा २८ असून त्याचे क्षेत्रफळ १४७९ चौरस मैल आहे. पैकी ९५ चौरस मैल जमीन ओसले वंशाकडे सारासुदाय आहे. तांदूळ, ज्वारी, गहू, चणे, अळशी व कडधान्ये ही पिके होतात. ह्या जिल्ह्यात पाटाच्या पाण्याने बरीच जमीन भिजते. सरकारी जंगल ५३२ चौरस मैल, पैकी बहुतेक सर्व

राखलेलं आहे. यांत पांढऱ्या रंगीत आहेत. इतर जमीनदा-
ण्यांतील जंगल १५६ चौरस मैल आहे.

सुरमरनजीक मंगेरीची पातळी खण आहे. तिथेच तह-
शिलीत चौफ्यापेकी लोखंड सोपडते. सोनझरी दुधाणदांत रेंवी
सुतली असता सोनें आढळते मंडारा मिळतात रेंवीमकाळी, कापड
विणतात, व्यापाराची मुख्य गावे भंडारा, पवनी, मोहारी, अंधार-
गाव ही आहेत. येथून तोंडूळ मुंबईकडे, नागपुर, व गव्हाळांत
जातो. गहू, चणे, उडीद, गळिताची धान्ये, धानधान, विवळा
व इतर दगारती साकड, बांबू व चामडे, मंगेरीची ह्या निगत
माळ असून नागपुर व मुंबई गिरगावे कापड, मातीचे तेल,
ताग, समुद्रापासून काढलेले मीठ, मोरिशस साखर, गूळ,
ज्वारी, व इथेपासून ह्या आयात माल आहे. बंगाल नाग-
पुर रेल्वे ह्या शिण्यातून जाते. शें. २५ लोक साक्षर आहेत.

तहशील — क्षेत्रफळ १०८८ चौरस मैल. १९११ साली
लोकसंख्या २३५४५५ होती. भंडारा तहशीलत भंडारा,
पवनी व तुमसर ह्या मुख्य शहरे आहेत. सरकारी जंगल २०४
चौरस मैल जगा येले असता राहिलेल्या क्षेत्रफळात येऊन
६३ जमीन बंदिब आहे.

शहर. — ह्या चैनगंगा नदीवर वसलेले असून येथील-
नागपुररेल्वेवरच्या भंडारारोड स्थानपासून ७ मैलावर आहे.
लोकसंख्या १९०१ साली १४०२३; पण १९११ साली याच्या
निष्पत्ती होली. येथे पुरातन काळी बाबळपाणी बांधलेला एक
किष्ठा आहे. भंडार्याचे विजयेची वाडी पुष्कळ होतात. सुती
कापडाले विणले जाते. परंतु अलीकडे याला पारसें बहर
नाही. एक मोठी इमली छाया सामग्री रीतीने बाळविळी
जात असून इतर अनेक शाखा आहेत.

भंडारी — ही जात कोंकणपरीक्षेची अन्यत्र नाही. स.
१९२१च्या सानेसुमारीवरून या जातीची एकंदर लोकसंख्या
१७९१०३ असून ती पुढीलप्रमाणे विभागलेली आहे:—
मुंबई शहर (३००५८), मुंबई उपर्य (१६२०), सुरत
मिह्रा (२९४६), ठाणे (१३५३०), ठुलवा (४८८३),
रंजनागिरी (८३५५३), कानडा (१९०१), गंजिरा
संस्थान (४,३९३), सारंतवाडी संस्थान (२४,५५०).
या जातीत हेडकरी, किसे उर्फ उपरकरी, वेपवेडी उर्फ
शिंदे, गवड, कियामाल, आणि देवडी उर्फ बंदे असे आठ
पोडेभेद आहेत. मोरे, घडे, काळव, मेरेले आणि नार्क
वगैरे आणखी पांच वर्ग असल्याने कचित ऐकू येते; परंतु
रयांचा बरील सहात समवेश होत असल्यामुळे ते स्वतंत्र
वर्ग आहेत असे म्हणता येत नाही. रंजनागिरी मिह्रा व
सारंतवाडीचे लोक हेडकरीवर्गाचे असून भंडार्यात ह्या वर्ग
लोकसंख्येच्या व "शिवाशहीत" व बाबलेच्या दिव्य काम-
गिरीच्या दृष्टीने प्रमुख व विशेष महत्त्वाचा समजतात निसे
उर्फ उपरकरी ह्या वर्ग असल्यामुळे हेडकरी व उपर-
करी वर्गात अलीकडे सारोसंधर्ष होऊ लागला आहे. शिंदे,
गवड आणि कियामाल हे आपणांत सोपवणीय क्षत्रिय

म्हणतात. शिंदे व गवड यांच्यातहि कथित प्रसंगी सारो-
संधर्ष होतो. त्यांच्यापैकी वाही लोक पोर्तुगीसोडून गुल-
गाने वाडविले गेले होते. त्यांनी प्रायश्चित्त वगैरे देऊन व
क्रियापालन करणारां ज्यूवून पेशवाईत फिरून हिंदु धर्मात
आले तेव्हापासून "कियामाल" ह्या एक वर्गाची ह्या स्थाप-
ण्यात आला. देवडी उर्फ बंदे हे लोक भंडारी जातीच्या
पुरुषांचे इतर जातीतील स्त्रियांपासून व कलावंतांचे उर्फ
मावीग यापासून झालेली संतति आहे. येथेचचे आग्रह्य
किंवा साहित्याद्वन आणि गोमांतक येथील कर्दब या दोन
राजवर्गांची भंडारी लोक आगला संघर्ष मुरयत. गोडतात.
अर्थातून हे स्वतःस क्षत्रिय वर्णाचे समजतात. कर्दब कुडीची
भंडारी वराणी आपली जन्मभूमी गोमांतक समजतात.
अर्थाचीन ग्रामनामावरून प्रचारात आलेल्या आडनामाचा
विचार करता असे आढळून येते की, धर्तुक भंडारी कुटुंबे
मूळची सारंतवाडी, गोमांतक प्रदेशातीलच असली भंडार्या-
मध्ये सर्वातप्राण देवक कर्दब वृक्ष हे आहे.

नौकानयन व बरकदाजी हे भंडारी लोकांचे परंपरागत धंदे
होत कोंकणचे नौकायन इतके प्राचीन आहे की, गौतम-
मुद्राच्या वेळी देखील पश्चिम बिनारा समुद्रयात्रांनी गमब-
लेला होता समुद्रातील सर्वांस माठा अधिकारी महाभायक
या पदवीचा अर्थ "सहाभायक" या पदवी अमर अधिकार-
दर्शक नावाचे "मायवाक" हे अलीकडील रूप भंडार्याच्या
आडवाजात सापडते. कीर, पामरी, नामनार्क-नाबनार्क
(नौकानार्क), सारंग, ताडेल ही भंडारी लोकांची आठ-
नावे देखील प्राचीन नौकानयनदृष्ट्या अर्थाचे महत्त्वाची
आहेत. लोकांच्याचा शोध लागला बगदाद अशा काळी
प्रत्येक तारवावर दूरवर उडून जाणाऱ्या पक्षीचा एक पिररा
मरून ठेवलेला असे. समुद्रकिनारा सोडून तांबडे दूरवर
गेली, व योग्यी याज्ये तीर शिसेनासे झाले म्हणजे विनास
सोडून काढण्याची कीर नावाचा तारवातील अधिकारी
या पिरराबोतून दोन दोन तीन तीन पक्षी शोधून सोडून
देई. हे पक्षी आपल्या स्वाभाविक गुणाप्रमाणे किनाऱ्याकडे
उडून जात. व किनारा बराच दूर असला म्हणजे संभा-
काळपर्यंत आकाशात प्रमण करून परत तारवावर येत. या
तथाच्या आणण्याच्या मार्गाचे नाट भोरण राखून कीर
सारं हाकारण्याची इतारत देत असे. पामरी या अधि-
काऱ्याचे काम, मराठ्यांच्या राजसत्तावरील बोलकाठीच्या
विमर्शात जसे राखून राखण्या जहाजांची देखरेखी करण्याचे
असे सारंग नावाच्या अधिकार्याचा वारा कसा व कोणत्या
दिशेने वाहतो, कोठे खडक आहेत, तुफान वगैरे होण्याच्या
पूर्व सिद्धांती व आकाशातील नक्षत्रांची पूर्ण माहिती
असली छाये ताडेल ह्या इतर खलाशी लोकांवरील मुख्य
असे. मराठयांच्या लडाऊ जहाजांवरील मुख्य नावनाईक
किंवा नामनार्क नावाचा असे. गव्हावर जेवण करणा-
ऱ्या भंडारी म्हणतात. इतर खलाशी लोकांनादेखील बहुधा

भंडारी नांवाने संघोषितात अलिबाग व दाभोळकडील एक मुसलमान आतंघे लोक दालरी (दयावर्दी) भंडारी नावाचे प्रसिद्ध आहेत. रत्नागिरी जिल्ह्यातील विजयदुर्ग येथील जावकर घराण्याच्या भूखण्डास, त्याने जाबा घेतात किंकि सफरी केला व तेथे जमीनमुसलाहि संपादिला होता म्हणून ' जावकर ' म्हणू लागले असे समजतात. तेराव्या शतकादखील पश्चिमकिनाऱ्यावर भंडारी लोक समुद्रावर चांचिगिरी करून परकीय व्यापाऱ्यांना मनस्वी प्राप्त देत होते. पोर्तुगीजनांना योमार्तक मिळवून देणारा प्रसिद्ध छत्राक्षर तिमारी नईक भंडारी असावा. शिवाजी महाराजांनी आरमार वेविल्यावर चांचिगिरी करण्याचे सोदून घेवें भंडारी व थोडी लोक महाराजांच्या नोकरीस राहिले. शिवाजीचा पहिला समुद्रसेनापति होण्याचा मानही ' मायनाक ' आडनावाच्या भंडार्यासच मिळाला होता (१६४५ ते १६५०) दयाचारंग, वडाजी पडवळ व सावळ्या ताडेल नावाचे दुसरे समुद्रसेनापतीदेखील भंडारीच होते. आग्र्याच्या हाताखालील सद्दारात मायाजी भाटकर, ईराजी भाटकर, बकाजी नाईक महाडोक, हरजी भाटकर, सारंग जावकर, तोंडवळकर आणि पावरी वगैरे भंडारी होते (१६५० ते १७५०). त्याचप्रमाणे धुळपात्रा अधिकाऱ्यांला दामानो नाईक कुंभकर, शिवाजीराव कुंभे, विठोजी नाईक जावकर, अनाजी नाईक बोरकर, रायाजी नाईक बोरकर, गणोजी नाईक भाटकर, विठोजी नाईक पनळेकर, गोविंदराम बापुराव साळुंखे व दुरी नाईक पाटील (१७५० ते १७९०) वगैरे सद्दारा भंडारी झालेले होते. कारवीर दरबाराच्या मालवणच्या सरदारास दादजी नाईक तोंडवळकर हे भंडारी सरदार प्रमुख होते (१७८१ ते १७८२). मराठ्यांच्या आरमारालाही पोर्तुगीज, इंग्रज, शिवा व साईत यांच्या आरमारावरसुद्धा भंडारी लोक असत वा पुन्हा नाईक तोंडवळकर हे सावंतवाडीचे समुद्रसेनापति होते. इ. स. १७३० मध्ये इंग्रजांचा सावंतवाडीकराशी तह झाला त्यावेळी सावंतवाडीकरातले वापुजी नाईकाने सद्दार सद्दा केला होता. तारवें, मचवें चालविण्याचा धंदा दिवसोदिवस विनिकिषातशीर होत जाऊन त्यातच अवयववहाराच्या माबतीत जात्यभिमान आढ येत असल्यामुळे भंडारी लोकांना निष्पापानें हा धंदा सोडणें भाग पडले आणि कोंकणात दुसरा कसळाच व्यवसाय न मिळाल्यामुळे काहीं रथीयर्दी भंडार्यांनी इ. स. १७५० च्या शतकात किनाऱ्यावरील ताडमारांचा रस काढण्याचा व्यवसाय प्रथम पत्करला. कारण समुद्र खचलेला असताही कोलकात्यावर चढून बीड सोडण्याचा सराव त्यांनी पूर्वीपासून असल्यामुळे ताडमाडावर सेवयर्थीत चढून जाणे त्यांना साध्य होते. ताडमाडाच्या रसपासून गूळ तयार करण्याचा धंदा पूर्वी कोंकणात होता. आजच्याप्रमाणे तो रस पिण्याकडे किंवा त्याच्यापासून दाक तयार करण्याकडे कवितेच आणीत असत. इह्या या झालीतील

फर तर झेंडा पाचव लोक ताडीमारी काढण्याचा व्यवसाय करीत आहेत.

शिवकालीन सैन्यात सुप्रसिद्ध असलेले हेडकरी भंडारी होते हेडकरी पायदळाला शिवाजीमहाराज घरेलू महत्त्व देत असत. हे शके १८५० त (सन १६५९) सावनाशी त्याने केलेल्या तहातील पुढील कलमावरून दिसून येतें " प्रात मगहूरने महाल वगैरे चालत आहेत, आचार होईल त्याचा ऐवज दरसाल मिम्मे हुजुर पावता कराव. मिम्मे राहिल त्यात तीन हुजुर पायदळ लोक हेडकरी ठेवावे आणि ज्या वेळी हुजुर चाकरीस कोलाविले जातील तेव्हा तीन हुजुर लोकांनिशी सेवा करावी. " बाजी देशपाड्याच्या हाताखाली हेडकऱ्यांनी पुर्ंदर विता कोणत्या प्रकारे झुंजविला; त्याचप्रमाणे वसईच्या घनघोर युद्धात त्याने बगाविलेली दिव्य कामगिरी प्रसिद्ध आहे.

आज वसईच्या किरपाशेगांजी जो हेडकरी आळी वसलेली दिसते तो त्यावेळी लडाईवर आलेल्या काहीं भंडारी बीरानींच बसविणी आहे. जमिरा किरपामध्ये एका वसुंधाकार तलावाकडी भवेव्हाकुटी जुना राखवाडा आहे. ज्या वेळी नवापसाहेबांचे त्या वाड्यावास्तव्य असे त्यावेळी ८०० भंडारी लोकांचा पहरा त्या वेगल्याकड्या अशेताराकडील अर्ध्या भागात असे. त्यावरून या वाड्याला राखवाडा अगर महाल असे नाव न पडता हेडकरी बंगला असे नांव मिळाले आहे. व ते नाव जजून चालू आहे. जमिरा विल्ल्यात हेडकरी बंगला कोठे आहे म्हणून विचारल्यात हा वाडा दाखविण्यात येतो.

भंडारी झालांचा सामाजिक दर्जा मराठा झाल्याचा बरी बरीच आहे काहीं भंडारी कुटुंबे विपुलशाच्या वेळी एराई दुसरे मराठा कुटुंब जेवणाकरिता बोलावीत असतात, आणि काहीं मराठा कुटुंबे स्वप्रसंगी भंडारी लोकांच्या देवात " जोटी नारळ " वगैरे देतात. बेंगुले ताळुक्यात कुणकरी येथे असलेले " नाईक " घराणे मरठा झालांचे आहे. याच नाईक घराण्याची शिरांवे येथे असलेली शाखा भंडारी झालांची आहे. शहापूर येथील " बरडे " या मराठा घराण्याची, शिरांवे येथे असलेली शाखा देखील भंडारी झालांची समजतात. असोलीचे " घुरी " घराणे मूळचे भंडारी आहे. परंतु याच घराण्याची आरोली येथील शाखा मात्र मराठा झालांची आहे. अशी मुळात एक असलेली परंतु आज दोन जातीत विभागल्या गेलेल्या बऱ्याच घराण्यांनी साहित्यी देतो येईल. सातारा जिल्ह्यात समर्थ रामदासस्वामींनी समाधि असलेल्या परळी उर्फ सन्नगड विठ्ठलपानशीक भोंवडे गावी भंडारी लोकांची बस्ती आहे. त्याचा शरीरसंबंध तिकडील मराठा समाजात आजतागायत चालू आहे. या सर्व गांधीवहन शंकर सवाई वगैरे भंडारी मराठे एकच असलेले. मात्र याचवे, गांधीस, पुनारी वगैरे इतर आतंघी-प्रमाणे भंडारी लोक आपणाव घेतले मराठे म्हणवीत नाहीत.

ते आपणात 'हेडकरी' किंवा 'हेडकरी सराडे' म्हण-
वित. त. भंडार्यांना गोत्रे आहेत. परंतु लग्नप्रसंगी देवकानें
विशेष महत्त्व असतें. मोगीबंधन होत नाहीं. पण हल्ली काही
भंडारी मंडळी नारळीपौर्णिमेस धावणी मान करतात.
उगाच्या गळीत मानवें नसतें त्यांना लग्नप्रसंगी पुरोहित-
वृद्धन ते मिळतें. लग्नाचे इतर सर्व विधी क्षत्रिय वर्णाप्रमाणें
होतात. लाग्नाहोम, सप्तपदी, शिलारोहण इगिरे विधींत
लगात विशेष प्राधान्य असतें नाश्रण, शेणवी व खानदाना
मराठे यांच्छेरीस अन्य जातींच्या हातवें भंडारी लोक
यात नाहींत. भंडारी जातीच्या मालकीची कोंकणात मरीच
देवालय आहेत. प्राचीन देवस्थानाच्या चारोतीत, भंडारी
लोकांचा मान ठिकठिकाणी आहे. यांचे काही ठिकाणी प्रमुख
यावळर म्हणून अग्रमान, तर काही ठिकाणी मानकरी
म्हणून इक्ष आहेत. किरयेक ठिकाणी पुजारी, (गृहस्थ) इगिरे
हक्क असतात जातीचा न्याय वगैरे करणाऱ्या केळें, तारा-
पूर, मिठगावणें, आचरें, गोमातक इगिरे ठिकाणी गाथा
(न्यायपीठ) आहेत. जातीत बऱ्याच शिक्षणसंस्था आहेत
त्यापैकी भंडारी शिक्षण केंद्र, कित्ते भंडारी ऐक्यवर्धक
मंडळी, हेडकरी भंडारी मेडल, रत्नगिरी विद्यावृद्धि केंद्र,
भंडारी एज्युकेशन सोसायटी गालवण, या प्रमुख असून
त्या सर्वांचा फंड ७०००० हजार रुपयेवर आहे यांतून
तीन ते चार हजारपर्यंत शाळांतील विद्यार्थ्यांस छात्य
शिष्यवृत्त्या दिला जातात. कित्ते-भंडारी रोजगार परतार
साहाय्यकारी पतपेडी, मालवण भंडारी परतारसाहाय्यकारी
पतपेडी, हेडकरी भंडारी परतार साहाय्यकारी पतपेडी, शिरसे-
कर ऋणविमोचन केंद्र, वैंगुळें भंडारी पतपेडी, व
कोर्णपरेडिह् रेशेअर, वैंगुळें चौरेसारख्या ७-८ आर्थिक
संस्था देखील या जातीत विद्यमान आहेत. कोंकणातील शिष्य-
गान मागासलेल्या इतर कोणत्याही जातीविषया भंडारी
जातीत शिष्यगानाचा प्रसार अधिक झालेला आहे मुंबई कापदे-
कौन्सिलात जें सुवें व श्री. थोले हे भंडारी जातीचे शुद्धस्थ
आहेत. [रा. परशुराम भिकाजी वायंगणकर, कित्ते भंडारी
ऐक्यवर्धक मंडळी, चौरेकडून अलिस्त्रा माहितीवरून.]

भंडीकुल-मोजराजाच्या सागरताल लेखात म्हटले आहे
कौ.प्रतिहारी वरसरा माजे भंडीकुलापासून कनोजचें साम्राज्यपद
हिसकावून घेतलें. हर्षचरितात हर्षाचा भंडी नामक एक
मामा होता असा एक उल्लेख आहे वरसराजानें जेव्हां कनोज
जिकलें तेव्हा ईद्रायुध नांवाचा राजा कनोजच्या गादीवर
अभिषिक्त होता. हा ईद्रायुध भंडीकुलातील होता व हर्ष-
चरितान उल्लेखिलेला भंडीह् रयाच कुळातला असावा.
हर्षाची आई यशोमती व तिचा भाऊ भंडी हौ मौखरी घरा-
ण्याच्या एका उपशाखेतील एका कुळातील असावी. मुख्य
मौखरी परांज कनोजमध्ये राज्य करित होतें. हर्षाच्या निघ-
नानंतर या उपशाखेतील कोणीतरी दुष्ट कनोजच्या गादी-
वर बसला असून त्याच्यापासून वरें परांजें मुक्त झालें असावे;

त्या वर्गाचा पूर्वज भंडी असावा [येथे—म भा, भाग
२]

भंडोच, जिह्वा—मुंबई इलाख्यातील उत्तरविभागातील
जिल्हा क्षेत्रफळ १४६७ चौरस मैल. भंडोच हा मुद्रकच्छ
(मुद्रका प्रदेश) या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. हा जिह्वा
म्हणजे ५४ मैल लांबीचा, सपाट पण पश्चिमेस खंयातच्या
आखाताच्या किनाऱ्याकडे किंचित उतरता होत गेलेला
प्रदेश आहे. जिल्ह्याच्या उत्तर व दक्षिण मर्यादेवरून अनुक्रमे
बहामन्या मदी (लांबी ३०० मैल, व कोम (लांबी ७० मैल)
या नद्यांच्या दरम्यान धापर व नमेटा ह्या नद्या या जिह्या-
तून वहात जाऊन खंयातच्या आखातास मिळतात. बहुतेक
सर्ग जिल्ह्यात चांगली सुपीक व लागवड केलेली अशी
काळी जमीन आहे यामुळेच्या झाडांकरिता राखून ठेव-
लेल्या १९१ एकर ओसाड जमिनिचाय येथे जंगल नाहींत.
लागवड बरीच झालेली असल्यामुळे डुकरें किंवा कांढरे
यांशिवाय दुसरी रानटी खादरें येथे नाहींत

गुजराथच्या इतर भागाइतकाच हा जिह्वा निरीभी असून
समुद्रापासून दूर असलेल्या भागापेक्षा येथील हवा ताज
आनंददायक आहे उष्णमान डिसेंबरीन ४९° असून
मेमध्ये ११२° पर्यंत असतें. सर्ग जिल्ह्यात वार्षिक पाऊस
सरासरी ३५ इंच पडतो

इतिहास—एके काळी भंडोच जिह्वा मौर्यांच्या राज्यात
असून, ह्या घराण्याच्या प्रसिद्ध राजा चंद्रगुप्त हा शुद्धवीर्य
येथे रहात होता अशी दंतकथा आहे. मौर्यांच्या मागून
साहस किंवा पश्चिम क्षत्रप, गुजरा व रजपूत राजे होऊन
गेल्यावर स १२९८ त हा प्रदेश मुघलमानाच्या हातात गेला.
पुढे सुमारे पाच शतके मुघलमानी भंमल चालू होता. १७व्या
शतकाच्या अखेरीस मराठ्यांनी भंडोचवर दोन वेळा हल्ले
केले स. १७७२ त भंडोचच्या नवाबावर स्वारी करून ईमराना
भंडोच शहर व १८३ गावें काबीज केली, १७८३ त सालवा-
इच्या तहानें ईमराना भंडोचमधील सर्व मुघल मराठ्यांकडे
(काही शिंयावा व दुसरा पेशव्यांना) दिला होता; पण
एकोणीस वर्षांनंतर वसईच्या तहान्ने ईमराना शिंयाच्या
मुलखावर स्वारी करून भंडोच शहर पुन्हा काबीज केलें,
व १८१८ सालच्या पुण्याच्या तहानें ह्या जिल्ह्यात तीन तालु-
कांची भर पडली. यांततरच्या इतिहासातील मुख्य गोष्टी
म्हटल्या म्हणजे काळी केंकोचे बंड (१८२३), पारशी व
मुघलमान यांच्यामधील हंगा (१८५७), व ततभोर
लोकानें बंड या होत.

जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१) ३०७४५ व १३ लोक
गुजराथी भाषा बोलतात व १० शेतकीवर व स. १९ उद्यान-
धंद्यावर पोटा भरतात.

काळ्या जमिनीत कापूस, ज्वारी, तीळ, तूर, गहू व तांदुळ
आणि हलक्या जमिनीत बाजरी, ज्वारी, कडधान्य हो पिकें
होतात नमेटाळी गाळ सांचून झालेल्या जमिनीत

तंत्रात तयार होते रेशमी व सुती कपडाविषयी मंडोचची पूर्वी हवाति होती; पण येथील साहाय्याने कापड निर्घु लागण्यापासून हातमागावर कापड विणणारीची संस्था कार कमी झाली आहे. मंडोच येथे तूत बाढण्याच्या व कापड विणण्याच्या गिरण्या आहेत. आमोद येथे सुन्या व हत्यार होतात बाह्य दळगवळण, अंकलेधर आणि मंडोच तालुक्यातून जाणाऱ्या बोवे-बरोडा व सेंट्रल इंडिया रेल्वेच्या योगाने होईल. राजपुत्राना माळवा रेल्वेची एक गावा अंकलेधरापासून नादोडपर्यंत गेलेली आहे. काढेवाडातील लोकांनी येथे मळ-मार्गेने हि येता येते. साधारतेच्या वायव्यीत मुंबई इलाह्याच्या २४ जिल्ह्यामध्ये मंडोचचा पहिला नंबर लागतो. दर. २८.३ लोकानां किंदाती वाचता येते.

शहर.—जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. हे गाव नर्मदेच्या मुखापासून तीस मैलावर तिच्या उजव्या तीरावर असून बोवे बरोडा अंक सेंट्रल इंडिया रेल्वेचे स्टेशन आहे १९११ साली याची लोकसंख्या ४२८९९ होती.

टॉलेमीने याचे वर्णन दिले आहे पेरिप्लसमध्ये, मंडोच बंदरात (कार्यगृहा) बाहेरून येणाऱ्या मालात मध, पितळ, कथील, शिसे, पांढऱ्या, अशुद्ध सोने, विविध कापड, चिटे, ढिक, सोन्याच्याची नाणी, मलम, सुवेधि इत्ये व राजे लोकांच्या उपयोगाची निरनिराळी वार्धे आणि त्याच्या अग्नान्छान्यासाठी तश्च यंत्रांनी कन्या व लंबी वस्त्रे यांचा निदर्श केलेला असून, बाहेर जाणाऱ्या मालात हस्तिदंत, मातीची भांडी, कापूस, रेशमी, मिरची इत्यादि पदार्थ सांगितले आहेत. हे वर्णन इ. स. २०० च्या सुमाराचे आहे. आठव्या शतकातील अरब लोकांनी केलेल्या वर्णनांमधे हे ताडून पाहता असे दिसते की, त्यावेळी काढेवाडा व गुजराथेत सोन्याच्याच्या खाणींचे काम चालत असे. तथापि सुबलर रोमन व इथे देशात पैदा होत असूनहि उत्तम सोन्याची नाणी कशी पाडायी हे त्यांल लोकांस चांगलेसे माहीत नव्हते. मंडोच येथील मात्याचे दाढे बाहेर ठिकाणी कार खपत. महाभारतकालापासून प्रसिद्ध असलेली मंडोचची कापसाची वस्त्रे व कापूस ही अद्यापि तशीच असून त्यांचीहि बाहेरदेशी रवानगी होत आहे.

हनुमंतरागाच्या येथी भद्रकच्छ (बरहमिहिराने हेच नांव दिले आहे) प्रांताचा घेर ४०० मैल असून राजधानी मंडोचच होती. जुन्नर, नाशिक, जुनागड येथील शिलालेखातून बरी भद्रकच्छ नांव येते तरी भागवतादि पुाण ग्रंथात भृगुकच्छ नाव येते. वृहत्संहितेत याचा उल्लेख आहे (१४. १६). मंडोच येथे एक राजवंश इ. स. ४३० ते ८०० पर्यंत राज्य करीत होता. त्यातील सर्व राजांची माहिती आढळत नाही. हे चेदी शक वापरीत. यांचे राज्य महरी आणि अंबिका या नशाच्या मध्ये होते. हे स्वतंत्र राजे पंधीच नसत ते कोणाचे तरी मांडलिक असत या कुळातील पहिला पुरुष ददनावाचा होता, त्याचा पुत्र जयभट उर्फ वीतपाग याने गुजराथ-काढे-

वाडीत आपला राज्यविस्तार केला त्याचा पुत्र दुसरा दद उर्फ प्रशांतराग; याने धार्मिक मठ पुष्कळ स्थापिले. या संप्रदायात दद व जयभट या नांवांखेरीज दुसरी नावे आढळत नाहीत. एका ददाने नागराजास मिळले होते व माळव्यावर हि स्वारी केली होती. चवथा दद हा सूर्यभक्त असून त्याने वलभीच्या दुसऱ्या धुवसेनाला श्रीहर्षाविद्द मदत केली होती. मंडोच येथे याच्या दरबारी धुवसेन हा काही दिवस राहिला होता. या धुवसेनाच्या मुलाने मंडोचवर स्वारी केली. या सुमारात (६४२-४३) बदामीच्या चालुक्यांनी मंडोचच्या राज्याचा बराचसा दक्षिण भाग काबीज केला होता. पांचव्या ददाने वलभीकर व बदामीकर राजांवर स्वारी करून आपला प्रांत परत मिळविला. नववा जयभट हाहि दूर होता. याच्याच वेळी अरबानी अर्ध्या गुजराथ हस्तगत केली. पुढे (८००) तिसरा गोविंद राष्ट्रकूट याने हे मंडोचचे राज्य मुदविले व ते त्याने आपला भाऊ इंद्र यास दिले. [कनिंगहॅम-ए. इंडिया; दीक्षित-भा. प्राचीन भू; वैद्य-म. भा. १; वृ. संहिता, आर्कि. सन्द् पु. ४; इडि. अँटि. पु. ७, १२, अंक २१०; वि. झा. वि. १८८६, मार्च एप्रिल.]

अनहिलवाडच्या व्हासांतर (१२००) हे शहर पुष्कळाच्या हातून गेले; परंतु स. १५३४ ते ३९ ही दोन वर्षे सोडून (कारण त्या वर्षी हुमायून्चा अंमल होना) स. १३९१ ते १५७२ पर्यंत मंडोच शहर अहमदाबादच्या मुघलमान राजाच्या ताब्यात होते.

१५३६ व १५४६ या वर्षी पोर्तुगीज लोकानी हे शहर छल्ले. स. १५७३ त अहमदाबादचा शेवटला राजा, तिसरा मुतफरशहा याने मंडोच शहर अकबराच्या हवाली केले. दहा वर्षांनंतर मुतफरशहाने हे शहर पुन्हा घेतले होते, पण पोतयाचे महिन्यात ते दिक्षिका बादशहाच्या हातां गेले. स. १६१६त ब्रिटिश व १६२०त डच वलाही येथे घालण्यात आल्या. स. १६६० त औरंगजेबाच्या हुकुमाने शहराची तट-पंढी अग्नान्दोस्त करण्यात आली. व १६७५ आणि १६८९ त मराठ्यांनी हे शहर छुटून गेले. दुसऱ्या हज्रयानंतर औरंगजेबाने पुन्हा द्रष्ट बांधण्याचा हुकूम देऊन शहराचे नाव मुखाबाद असे ठेविले. स. १७७३ त ईंग्रजानी मंडोच घेण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला; पण स. १७७२ च्या नोव्हेंबरात त्यांनी पुन्हा सैन्य पाठवून शहर हस्तगत केले. स. १७८३ त हे शहर शिपाकडे देण्यात आले होते. पण स. १८०३ त ते पुन्हा ब्रिटिशांनी घेतले. या शहरात एक हायस्कूल, काही दुय्यम शाळा व प्राथमिक शाळा आहेत. येथील म्युनिशिपलिटि १८५२ साली स्थापन झाली.

मंडोच हे पश्चिम हिंदुस्थानातील जुन्या बंदरांपैकी एक आहे. १८ व्या शतकापूर्वी पश्चिम आशियाच्या बंदराशी होणाऱ्या व्यापाराचे हे मुख्य ठिकाण होते. हल्ली हा सर्व व्यापार मुंबईहून होतो; व मंडोचचा व्यापार फक्त दक्षिणेस मुंबई व उत्तरेस मोरची बंदरापर्यंत चालतो. मोहार्थी

कुलें, गडू व कापूस हे निगत व काकरी, तांदूळ, सुगार, इमा-
रतीं लांकूड, दगडी कोळसा, सोखंड, व नारळ हे आयात
मिश्रण आहेत. प्रथिमेष्ट व उत्तरेष्ट धान्य, सरकी, मोडाचीं
कुलें, कोलें, व जळाऊ लांकूड हे मिश्रण जातात, व तिकडून
इमारतीकरिता दगड येथें येतो.

मद्राचलम्, न मी न दारी.—मद्रास, गोदावरी
मिश्राच्या एमन्सितील जमीनदारी. क्षेत्रफळ १११ चौरस
मैल. लो. से. (१९२१) ५००३८. ह्मि १३७ खेडी असून
मद्राचलम् हें सुसज्ज ठिकाण आहे. जमीनदारांचा मूळ पुष्प
भागापासु आतवाराव असून त्याला दिक्षांच्या वादसहाकडून
स. १९२४ त ही जमीनदारी मिळाली. ह्मि सावरी नांवाची
मोठी नदी असून ती गोदावरीला मिळते.

गो व.—हें गोदावरीच्या तीरावर आहे. तिरांच्या व ह्मन्मा-
गुडम् यांच्यापासून हें अगुक्रमें ४० व १५ मैल दूर आहे. या
ठिकाणी रामचंद्राचे गुंभे व प्रसूयात देवालय आहे. प्रतिवर्षी
चैत्रमाहिण्यांत येथें यात्रा भरत अश्वते. राजमहेंद्री व समुद्र-
किनारा येथून येथपर्यंत नदीनून माल येतो. या ठिकाणी
मालाग व तेलगु यांचीच संख्या जास्त आहे.

भद्रेश्वर—बंगल, हुगळी मिल्ह्याच्या धीरामपूर पोस्ट-
विभागांतल एक गांव. हें गांव हुगळी नदीच्या तीरा-
नजिक वसले आहे. लोकसंख्या (१९११) २४३५३. हें गांव
या मिल्ह्यातील सर्वांत मोठें तांदूळ विक्रयाचें ठिकाण आहे.
या गांवांत तागाच्या गिरण्या आहेत.

(२) किंवा जहावती. हें खेडेंगांव सुंदर इलाखोत
कच्छच्या आग्नेय दिशेकडे आहे. पुरातनकाळी मद्रावती
हें गांव फार मोठें वाहर होतें. योन जैन लोकांचें एक देवा-
लय व एक महादेवाचें देवालय अशीं दोन देवालये पाहण्या-
सारखी आहेत. या देवालयांचें मंडप १२ व्या व तेराव्या
शतकांत होतें; पुढें १७ व्या शतकांत मुसलमान लोकांनी हें
गांव लहून फस्त केले व सर्व मूर्ती फोडून टाकल्या.

भमो, मि ह्म.—पात मल्ली भाषेन "भमो" असे म्हण-
तात. हा मिल्हा चीनच्या सरहद्दीस लागून आहे. या
मिल्ह्यांतून इरावती नदी वाहून जाते. तिला उजव्या व
वळव्या बाजूने पुष्कळ प्रवाह मिळाले आहेत. या मिल्ह्या-
तील बन्धावरी भागावर इरावती नदीच्या गाळाच्या
घर वसलेला आहे. येथील खडकांत अमिजन्य खडकांचें
प्रमाण खरेच आहे. येथील वनस्पतीविषयी व भुगर्भाविषयी
नवी माहिती माहिती मिळविलेली नाही. येथील अमलांत
बांबू व वेत फार आहेत. गडद फार उंच वाढलेले असतें.
हत्ती, माघ, घोबर ही अगलांत आणिले दुकरें, हरिण व चित्ता हीं
सर्वत्र आढळतात. उष्णमान ६०° ते ८७° च्या दरम्यान
असतें. पाऊस सुमारे ७२ इंच पडतो.

इतिहास:—भमो हा मूळचा दान शब्द आहे त्याचा अर्थ
त्या भाषेत "कुमाराचें अथवा मातोश्या भांड्याचें खेडें"
असा होतो. भमोच्या प्राचीन इतिहासांत दंतकथांचा बराच

भाग असल्यामुळे मरा इतिहास कळत नाही. पूर्वी हा
प्रदेश दान राज्यांत मोडून असे व सध्याच्या या मिल्ह्याच्या
सीमा व पूर्वोच्या दान राज्याच्या सीमा जवळ जवळ एकच
आहेत. पूर्वी याची राजधानी संपनगो येथें होती. तिचे
अवशेष अजून भमो गांवच्या उत्तरेस नजरेस पडतात.
१६ व्या शतकांत हामुल्लुप मल्ली लोकांनी मिल्हून आपल्या
साड्यांत घेतला, पण त्याची सत्ता येथें नीटपणें स्थापन
झाली नव्हती. १६६९ साली येथें इंग्रजसरकारने आपला
रेशिडेंट नेमिला. १८७५ साली चीन लोकांची सत्ता येथें
पुन्हा स्थापन झाली. १८७५ सालच्या डिसेंबर माहिण्यांत
इंग्रजांनी हा मिल्हा आपल्या ताब्यांत घेतला, पण काचीन
लोकांचे देगपोचे येथें १८८६ सालापासून ती १८९५ साल-
पर्यंत मधून मधून चालू होते. १९१५ पासून मात्र शांतता
नांदू लागली आहे.

पुराणवस्तु—तापिंग व इरावती या दोन नद्यांमधें जो
भाग आहे, त्यांत जुन्या राजधानीचे अवशेष दृष्टीस पड-
तात. तसेच या जुन्या राजधानीच्या श्वेकिना गांवां एक
सुंदर देवालय आहे ते अशोकाच्या वेळचे आहे असे म्हण-
तात. अशाच प्रकारची देवालये भमोच्या जवळपास आहेत.
इंग्रजांच्या वरच्या काळीस इरावती नदीत एक बेट आहे,
ते देवळांनी गजबगलेले आहे. तेथें एक बुद्धाची मूर्ति असून
तिची लांबी ६० फूट आहे.

भमो मिल्ह्याची लोकसंख्या १९२१ साली ११२९६०
होती. भमो हें या मिल्ह्यांत एकच गांव आहे. सखल
प्रदेशांत वस्ती दाट आहे. येथील लोक बौद्धधर्माचे अनुयायी
आहेत, तरी पण वन्य लोक बरेच आहेत. या मिल्ह्यांत
दान, मल्ली, व काचीन या भागा प्रचलित आहेत. या. ६८
लोक शेतीवर उद्योगविका करून राहतात. शेती फक्त
नद्यांच्या काठी होते. जोंगराळ भागांत काचीन लोक
आपल्या शेतीच्या जमिनी बारीबारी बदलतात.

येथील जंगल फार मोठे आहे. इरावती नदीत सोने सांप-
दते. धरणीत उपयोगासाठी येथें कांहीं कापड व रुपांचे व
लोखंडाचे सामान तयार करतात. याखेरीज येथें उद्योगधंदे
नाहीत. मल्लीदेशाचा चीन देशाशी अे व्यापार चालतो त्या
सर्वांचे केंद्रस्थान भमो आहे. चीन देशांतून कच्चे रेशांम, हर-
ताळ, तटें, गाडवें व इतर जनावरे, कातडी येतात. व सुन,
विलायती कापड, कापूस हा माल बाहेर जातो. याशिवाय
उत्तरेच्या दान संस्थानाशी व काचीन लोकांच्या मुल्लाशी
बराच व्यापार चालतो साक्षरतेचे प्रमाण पुढ्यात हो. १२ व
साक्षरता हो. २३ आहे. मिश्रवरी लोकांनी येथें पुष्कळ साळा
घातल्या आहेत

पो ट पि भाग —याची लोकसंख्या सुमारे ५५५७२ असून
क्षेत्रफळ १२२३ चौरस मैल आहे. यांत ५१८ खेडी आहेत.
याचा बहुतेक भाग जंगलमय आहे. शेती फक्त

होते जमीनमहसूल व इतर वसूल मिळून ८६००० रुपये उत्तरग आहे

गाव - हे इरावतीच्या डाव्या तीरावर वसलेले आहे. याच्या विवाहीत डोंगर व नाले असल्यामुळे याची वरीची नदीकाठांनी व मैल पसरली आहे. हे रसा जिल्ह्याचे मुख्य गाव असल्यामुळे येथे बहुतेक सर्व खात्यांच्या मुख्य कचेऱ्या आहेत येथे १८८८ साली म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. लोकसंख्या सुमारे दहा हजार. यात सुमारे दोन हजार हिंदु लोकांचा समावेश होतो. येथील रहिवाशी पाडुळ्याचा फिरकीले व्यापार करतात. हे गाव चीन देशाशी बालणाच्या व्यापाराचे केंद्रस्थान आहे

भरत - (१) एक वैदिक राष्ट्र याची सविस्तर माहिती 'बुद्धपूर्व जग' (प्रकरण ४ ये) यात दिली आहे

(२) ऋग्वेद देवाचा ज्येष्ठ पुत्र. याच्यामुळे अजनाम बपाचे भरतवर्ष असे नांव पडले हाच पुत्रे जडभरत झाला.

(३) इक्ष्वाकुलोचन दशरथ राजाला कैकेयीपासून झालेला पुत्र. याने रामाकरिता राउदशरणा केला यंयुगोतीचे उदाहरण म्हणून भरताचे नाव घेण्यांत येते. (४) दुष्यंत-याज्ञे तलेचा पुत्र याच्यापासून कुतर्षा निघाला कीरव, पांडव हे भरताचे वंशज असल्याने त्यांना भारत असे नांव होतें; विशेषतः पांडवांना भरत म्हणत. तेव्हा रघोचर्यातील युद्धाला भारतीय युद्ध हे नाव मिळाले

भरतकाम - कापडावर नक्षी-कशिदा काढण्याच्या कलेला किंवा काही आजूची काढून त्या दोघ्यांनी किंवा तारांनी भरण्याच्या कामाला (उदा० गीगने काम) भरतकाम म्हणता येईल. ही कला शिवरायांच्या कलेस्तकीच प्राचीन आहे. वैदिक वाङ्मयात कशिदा काढलेले वज्र या अर्था 'पेशम्' हा शब्द येतो (ऋ. २. १. ६; ४. ३६, ७, ७. ३४, ११; ४२. १. वाम. सं. १२. ८२; ८१; २०. ४०. ऐत. ब्रा. ३. १० ह्ययादि) पेशम् शब्दाचा अर्थ निरति राळे डीकासार निरनिराळा करतात, पण मॅकडोनल्ड आणि कीय यांच्या मते नर्तकी वावरीत असलेले कशिदाचे वज्र असाच या शब्दाचा अर्थ होतो. मेगस्थेनीस आणि एरियन यांनी मुळा भारतीयाना असा वज्राची आवड असल्याचे नमूद केलेले आहे. अर्था भरतकाम केलेली वज्र तयार करण्याचा वैदिक काळी बायकांचा एक उपज बंदाच होता असे 'पेशम्-कारी' (कशिदा काढणारी) या मश्रु-वेदांतील पुण्यपेथाच्या बलीच्या यादांत आढळणाऱ्या नांवावरून सिद्ध होते (वैदिक ईडेक्स, २. पृ. २२) आम्ह-बुद्धी काश्मीरच्या पेलुडुड्या झाली फार प्रख्यात आहेत. या झाली काढण्याला मुखवात फार प्राचीन काळी झालेली आहे. भरतकामाचे उत्कृष्ट नमुने हिंदुस्थानांत सर्वत्र आढळतात -

चीन देश हा रेशमी किऱ्याचा माथदेश असल्याने त्या ठिकाणी विणकला फार पूर्वी प्रगत झाली असेच दृश्या-

निक आहे. त्या ठिकाणी सर्वसाधारणपणे रेशमी सुईवर रेशमी वेलवुडी काढतात. अंगावर रेशमीची वज्र, व्हाल, पडदे, निशाणे वगैरे विनमोवर कशिदा असतो. मनुष्याच्या दर्जाप्रमाणे त्याच्या झग्यावरील कशिदा असतो नैसर्गिक देखणे, हवेल्या, राक्षस, सर्रे, पक्षी, प्राणी, लाक्षागिक चिन्हे व विशेषतः फुले हे भरतकामाचे विषय म्हणता येतील. जपानी कशिदा वरील चिन्हा कशिदाप्रमाणेच असतो. फार इतकाच की, जपानी भरतकाम विशेष विनमय व विलक्षण कल्पनिक असून त्याची धीण सेल असते. पुष्कळ वेळां कशिदावरून रंगाचा ऊंचलाहि फिरविताना. नैसर्गिक देखावे आणून काळधीपूर्वक व खुलवून काढण्याची पद्धत जपानांत उपज दिसून येते. देवळातील मोठ्या पडद्यावर विशेष मेहनतीने कशिदा काढलेला असतो

मुता येथे पहिल्या डरायस (क्रि.पू.५२१-४८५) याच्या राजवाल्याचे जे भवशेष सापडले आहेत त्यावरून प्राचीन इराणी लोकांच्या विणकलेची काही कल्पना येईल. आजही इराणांत प्राथमिक किंवा द्धानाच्या वेळच्या गालि-ण्यावर फारकडून उत्कृष्ट कशिदा काढलेला दिसतो. त्याच-प्रमाणे उपवज्र, पडदे, देवळावरील वज्र, दरवाजातील पडदे हेही नक्षीदार असतात ही नक्षी विशेषतः फुलवेलीची असते. कधी कधी शिकारीचे देखावेही भरलेले आढळतात केर-गनच्या कशिदाच्या झाली प्रख्यात आहेत. रंग, ह्वा-हात यासारख्या ठिकाणी उत्तम नक्षीचे हमाल व पडदे होतात

तुर्कस्तानांत, विशेषत पुलाव्यास प्राचीन काळापासून आयुःकृष्ट भरतकाम होत आलेले आहे. काही कशिदा उजव्यावर फुलवुडीचा, तर काही आंकड्याप्रमाणे किंवा कशतीच्या झग्याप्रमाणे रेखांकित असतो. या कशिदा बहूधा भटक रंगाचे रेशमी वापरतात. सुती सुईवर बहुतेक तांबडी नक्षी दिसून येते उत्तर आफ्रिकेन मोरोक्को व अल्जे-रिया हे देश या कामी नाव घेण्यासारखे आहेत. मोरो-क्कोचा कशिदा बहूधा भूमितीतील आकृतीचा तर अल्जे-रियाचा फुलवुडीचा असतो. प्राचीन ईजिप्तमधील कशिदांचे नमुने उपलब्ध आहेत. १९०३ साली धेबेस येथे चवथ्या तेथर्मांसिध (क्रि. पू १५ वे शतक) याच्या थडग्यांत जो भरतकामाचा नमुना आढळला आहे तो अतिशय महत्वाचा व सर्वांत जुना असा आहे (तो सध्या केरोम्युसियममध्ये आहे.) हा सर्व सुती असून, निळ्या, तांबड्या, हिरव्या व काळ्या रंगांचा रयावर कशिदा आहे. या नमुन्याच्या एका तुकड्यावर (एकंदर तीन तुकडे सापडले आहेत) कमळे व पांशिर पुण्याची मांडणी केलेली आहे.

भरतकामांत मोकळी लोकां किती पुढारलेले होते याची ह्याच्या अवशिष्ट वाङ्मयावरून कायती कल्पना येते दर याच बर्षांनी अथवा देवतेची मूर्ति हांकण्याकरितां जे 'पेन्सिल' वज्र तयार करीत असत त्यावर देवदानवांमधील

सद्याचीच विजे काढलेली असून व ही विजे बहुतेक कशि-
चांनी असत असं येई. जे एन् मिडलटन म्हणतो. निमिया-
तील काही घडण्यांनून प्रीकाच्या प्राचीन भरतकामाचे अव-
शेष मापडले आहेत. प्राचीन रोमन कलेतबंधी माहिती
मिनीने दिलेली आहे (नॅच हिस्ट्री ८.). पर्यायसूचा
राजा दुसरा अटालस (क्रिस्तपूर्व १५१-१३८) याने
बागच्या कलेचे संशोधन केले व त्याच्या नोंदावरून
सैन्याची नक्शा (मीप) केलेल्या सगळी 'अटाली' पत्रे
जने नाव पडले. प्लिनी अशीहि माहिती देतो की पारि-
कोन हे भरतकामाचे वैदशान होते. रोमन भरतकामाचे
प्राचीन नमुने रोमच्या आसपास सापडत नसून ईजिप्तमध्ये
पडण्यांत गमीभांवती गुंडाळलेले आढळतात. माणसाच्या
आकृती, प्राणी, पर्श, भूमितीविषयक नक्षी, मांडी, फळे,
बेली, फुले इत्यादि वस्तू या रोमन कशियांत अंतर्भूत होत.
बायबलमधील प्रवेगहि कथित काढलेले आहेत.

इटलियनच्या काळापासून पुढे काही शतकेपर्यंत युरो-
पच्या इतर काळांवरवीर हीहि कला बायबलान्दार्शन तत्वा-
व्याच्या तत्वाक्यात सावरली. तेथे तिला एक विशिष्ट व
प्रगति सुंदविणारे वळण मिळाले हे वळण ११-१२ व १३ वेव्हा
कॉन्स्टांटिनोपल सेंटिन अमलाखाल, काले तेश्वापासून मेदा-
वत कालास पण अद्यापि माऊंट ऑयोससारख्या काही
मागात जीव धरून आहे. या विज्ञानिद्यम वळणाचा नमुना
म्हणजे रोम येथे सेंटपीटर देशालयांत ठेविलेला. निजच्या
सिओवा 'डिप्लोमॅटिक' अंगरत्ना होय. यावर पुढील बाजून
जगाचा न्यायाप्रीश म्हणून सिस्त सिद्धान्तवार विराजमान
साला आहे व मागे सिस्तानचे रूपान्तरसंग काढिले आहेत
(फाल सुमारे १२ व शतक).

युरोपातील कलांचे वैदशान हा विज्ञान्दार्शनचा मान
यानंतर सिगिलीतील पालेमें वाहराडडे येथे सिस्ली
नॉर्मन राजांच्या अमलाखाल असताना या कलेचे वळण
बरेचसे पौरस्त्य होते पण पालेमेंचे वरवीर फार दिवस
टिकले नाही. १२ व्या शतकाच्या अखेरीस निरनिराळ्या
राष्ट्रांनी निरनिराळी वळणे पडत गेली मध्ययुगांत या कलेचा
वराव जोर नडला व तिचे कार्य विशेषतः धार्मिक होते

इंग्लंडमध्ये ही कला फार दिवसापासूनची असून सर्व
दर्शने छोट फावल्यावेळी सुया घेऊन विणीत वसत. इंग्लंड-
वर नॉर्मन लोकांनी मिळविलेल्या विजयाचे कथानक एका
१३० हून अधिक फूट लांब असलेल्या सुती पडद्यावर लॉक-
रीच्या निरनिराळ्या रंगात कशियाप्रमाणे काढिलेले आहे त्याला
'ब्यू टॅपेट्री' म्हणतात (फाल ११ व शतक) सोने, चांदी
यासारख्या धातुमध्ये केलेले जुने भरतकामहि आढळते. १३
व्या शतकातील इंग्लंड कला सर्व पश्चिम युरोपात प्रख्यात
होती. १४ व्या व १५ व्या शतकातील वैदशानविषयक
भरतकामाचे नमुने चांगले आढळत असून ट्यूडर राजाच्या
कारकीर्दीत बऱ्या लोकांचे कपडे उष्ट्र कशिदा काढलेले

असत असं मिथित होते सुती कापडावर काळ्या रेशमाचा
कशिदा एम्प्लायमेंटच्या वेळी लोकांच्या आवडीचा होता
त्याला 'कूण वच्चा' (ब्लॅक बर्क) असे नांव होते. कॅनव्हास-
सारख्या जाळीदार कापडावर रेशम व लॉकर भरण्याची
कलाहि रया काळी लोकांप्रिय होती. १७ व्या व १८ व्या शत-
कातील भरतकाम पुष्कळ वेळी मदमिहवीला सोडून असले
तरी कमी दर्जाचे नव्हते.

इतर सर्व ललितकलांप्रमाणे प्रान्तमध्ये ही कलाहि ढोल-
दार व सुंदर अशीच मुळापासून होती. येथील बहुतेक नक्षी
फुलसुधी असून पोषाख, वैदशानागाल वस्त्रे, पडदे, तसेच
सुसज्जीच्या गंधा व पाठी यांवर ती काढिलेली दिसे १५
व्या शतकात बर्गंडीच्या ड्यूकच्या कारकीर्दीत नेदर्लंड-
मध्ये ही कला उत्कर्षात वडला. रंगीत चित्रावरून हुबेहुब
भरतकाम करण्यात येत असे. नेदर्लंडचे भरतकाम सर्व
जगात अतिशय सुल्लेख म्हणून प्रख्यात असे. १६ व्या शत-
काच्या अखेरीस डच लोकांनी ईस्ट इंडीज पादागती केल्या-
मुळे इंग्लंडच्या या कलेवर बराच परिणाम झाल्यावाचून
साहिला नाही कारण त्यावेळी पूर्वेकडून इंग्लंडमध्ये भरत-
कामाच्या चित्रसा देण्याला सुरवात झाली. इटलीत १४
व्या शतकापर्यंत नाव घेण्यासारखे भरतकाम नव्हतेच पण
त्या शतकात ते फारच लाज्जत तयार होऊ लागले

इंग्लंडीयस्त ८ व्या शतकापासून १५ व्या शतकाच्या
अखेरपर्यंत बराचसे बरेच असल्याने त्या काळातील कलाहि
बर्गंडी अरबी म्हणता येईल १५ व्या व १६ व्या शत-
कात तीवर इटलियन बरेचसे दिसे लागले पुढे आशिया-
यांतील पोर्तुगासांच्या वसाहतीमुळे या कलेला तिडकील
पाणी लागले भरतकामामध्ये तयार होणाऱ्या मोठमोठ्या
भरतकामाच्या चित्रांवर पौरस्त्य फुलसुधीमध्ये युरोपीय
व्यक्ती, नावा व लष्करी चिन्हे पाहण्यास मिळू लागली.
व याच्या उलट पोर्तुगालमध्ये १६ व्या व १७ व्या शतकात
तयार झालेल्या भरतकामात पौरस्त्य छटा विलीन लागली

१२ व्या व १३ व्या शतकातील जर्मनीचे भरतकाम
विज्ञानिद्यम वळणाचे असे मध्ययुगातील कामाचा एक
नमुना म्हणजे ढोल सुती मुईवर पांढऱ्या सुती दोन्याने
विणणे किंवा रफूकाम करणे यासारखे होय. कशिद्याचा
विषय समजून सांगण्याकरिता विणलेले लेख ज्यावर आहेत
अन्नी लाकच्यालांब नक्षीची गुंडाळी तयार करण्याचे वैशिष्ट्य
विशेषकरून एकट्या जर्मनीतच आढळून येते. १५ व्या
शतकात कोलोनच्या आसपासचे भरतकाम विशेष सुंदर
होते यापुढे जर्मन कशिद्याच्या कामात उठावदार फुलसुधी
आढळून येते. मोठी कशिद्याची कामे लाकरी कापडावर
लाकरीने तयार केलेली आहेत डेन्मार्क, स्कॅन्डिनेव्हिया,
आइसलंड वगैरे उत्तरेकडील राष्ट्रांतील ही कला दक्षिणे
कडच्या कलेपेक्षा बरीच उर्वाचीच आहे. [बांध-समूह इंग्लंड
ऑफ एंशंट एम्प्राइसरी, मिसिस सिरती-एम्प्राइसरी

ॲड टॅप्लरी बाँडिंग केड्रु-इग्लिश एम्पाइडरी, लेडी अन्तोई-नोडलक ॲज आट काल- सम ॲरक्स् ऑफ एन्शट ॲड माडन एम्पाइडरी, (ज ओ सोसायटी ऑफ आर्ट्स पु ३)]

भरतपूर सध्याचे — हे राजपुतान्यातील पूर्वेकडील स्थान आहे येथील जमीन नदांतून वाहून आलेल्या गाळाची झाला आहे येथील प्रदश बहुतेक सपाट आहे व झाडांही बरीच आहे मुख्य नद्या बाणगंगा, गभीर, फारूद व रूप-रेल या होत पावसाळ्या सध्यावर यांचे प्रवाह बोरडे पडतात बघाना व वेरेंडळ्यात वाघ व चित्ते आढळतात पाय-साळ्याताळ काही महिने सोडून येथील हवा निरोगी व कोरडी असते पऊस २४ इच पडतो

इतिहास — प्रचीन काळी तोमर वशाचे रजपूत दिल्ली-वर राज्य करीत होते त्यांच्या ताब्यात या स्थानाचा उत्तर भाग होता दक्षिण भागावर जाहोत रजपुतांचे राज्य होते १२ व्या शतकात हा सर्व प्रदेश महमद पारोने जिंकून घेतला पुढे ५ शतक हा मुख्य दिल्लीच्या राजांच्या ताब्यात होता मोंगलांच्या बळी हा प्रदेश आपसूच्या युद्धात मोडत असे सध्याचे भरतपूरचे सध्यानिक आपणांस सिनसिनवारच्या जुडीचे बराज म्हणवितात या गाटाचा मूळ पुरुष मदनपाल नावाचा रजपूत होता मदनपालाच्या वशांत बालचंद नावाचा एक पुरुष होऊन गेला त्याला जाट राखपासून विजय व सिनय नावाचे दोन मुलगे झाले यांना रजपूत जातीत घड्यात ठेवून त्यांनी सिनसिनोचे जाट हे नांव धारण केले सिनसिनी हे स्थान बडिलोपारिगत गांव होते हल्लीचे भरतपूरचे सध्यानिक याचे पैसाज होत औरंगजेब बाद-शाहाने सिनसिनोवर आपली फौज पाठविली सिनसिनीच्या हल्लीपात मित्र मारला गेला या वेळी या घराण्यातील एका मनुष्य सिनसिनोपासून १२ मैलावर असलेल्या घून नावाच्या गावी गेला व तेथे त्याने ४० खेडी काबाज केली

पुरामन हा जिजाबा ७ वा मुलगा होता त्याने सिन-सिनीच्या व धूमच्या गाटाचे पुराणक पत्करिले व तेथे किड बांधिले याने खेमकाण गाटाची मैत्रा सपादून इतका बळाळी माडला की दिव्हास येण्याचा रस्ता बंद झाला १५४३ साली फरकशियर बादशाहाने याचा बळाळी बंद पडून दिव्हाचा रस्ता खुला व्हावा म्हणून यास काही जहा गार दिली पण या देणगाचा काहीएक उपयोग झाला नाही १७१८ साली जयपूरच्या सवाई जयसिंगास या लोकांचे पारिपत्य करण्यासाठी घून व सिनसिनोवर पाठवि-ण्यात आले पण इतक्यात दिव्हास सध्यादबधूचे प्राचल्य वाढ-ल्यामुळे हे काम अर्धवट राहिले याच्या मागून पुरामनचा मुलगा मोखमसिंग हा गांदावर बसला पण याच्या चुलत भावाने सवाई जयसिंगाच्या मदतीने मोखमसिंगास पद-च्युत केले व आपण दिगचा राजा हे नांव धारण केले वदन-सिंगाने आपले राज्य आपल्या मुलाच्या म्हणजे सुरभग-

लगा स्वाधीन केले याच्या कारकीर्दीत जाटोच्या उत्क-पाची परमावधि झाला १७१३ साली याने भरतपूर घेतले, १७१३ साली दिल्ली लुटली व १७६१ साली आप्पा व मथुरा प्रात काजीम केले १७६३ साली मोंगलांच्या टोळाने सुरज-मळास शिकार करताना ठार केले

सुरजना मुलगा मारिऊच्याचा हातून १७६८ साली आप्पा येथे मारला गेला याच्या मृत्यूपासून जाटोच्या उतररया कलेस आरम झाला याच्या घराण्यातील पुरुषांत दुहा माभली त्याचा फायदा मराठे व अलवारचा राजा या दोघांनी घेतला अलवारच्या उत्तर परगण्यातून जाट लोकांस हाकलून लावले १७७१ साली मरठ्यांनी यमुनेच्या पूर्वेत असलेला जाटचा मुख्य घेतला नजीफखानाने सन १७७४ साली आप्पा व १७७६ साली दिग आपल्या ताब्यांत घेतली रणजितसिंग १७७६ साली जाटाचा राजा झाला या बळी जाटोच्या उतररया कलेचा परमावधि झाली होती सुरजमळाचा बायको राणी किशोर हो गिबत होती. तिच्या विनतीवरून नजीफखानाने १० जिह्मे परत दिले. शिखानी १७८० साली भरतपूरचा मुलूख बळकाविला, त्या वेळी राणी किशोरने पुन्हा विनति केली तेव्हा शिखानी भरतपूरचा मुलूख परत दिला

रणजितसिंगाने शिवाची मैत्री सपादिली म्हणून त्यास ३ जिह्मे बहाल करण्यांत आले १९ व्या शतकांत मराठे व इमन यामध्ये सगडपास सुरुवात झाली त्यात भरत-पूरच्या रणजितसिंग राजांनी तह करून इमनाची बाजू घेऊन प्रथम इमनास मदत केली म्हणून त्यास ५ जिह्मे बहाल देण्यांत आले १८०४ साली होळकर व इमन यामध्ये लडाई सुरू झाला तीत भरतपूरच्या रणजितसिंगाने होळ-करास मदत केली या लडाईत होळकरांचा व रणजितसिंगाचा परामभ झाला व त्यास दिलेला मुलूख इमनांनी परत घेतला या लडाईचा शेवट १८०५ साली भरतपूरच्या वेढ्याचा वेळी झाला रणजितसिंग इमनात शरण गेला रणजितसिंग १८०५ साली मरण पावला याचे दोन मुलगे अनुक्रमाने रणधारासिंग (१८०५-२३) व बलदेवसिंग (१८२३ ते २५) त्याच्या पाठमागून गादीवर बसले बलदेवसिंग १८२५ साली मरण पावला त्यावेळी त्याचा मुलगा बलवत सिंग हा अगदी लहान होता त्यास त्याच्या चुलतभावाने कैदत टाकून राज्य बळकाविले व त्याने आपल्या हक्काचे सरक्षण करण्यासाठी लडाईची तयारी केली तोंडा इमनांनी १८२६ साली २० हजार सैन्यानिशी भरतपुरास वेढा देऊन त्याचा तट दाखने उडवून दिला दुर्जनसिंगास कैद करून खल्याहापादेस टावले त्यावेळी भरतपूरच्या खाजिन्यातील ४८१००० रुपये सैन्यांत वाटून देण्यांत आले व बलवतसिंगास गादीवर बसविण्यांत आले बलवतसिंग १८५३ साली मरण पावला त्याच्या मागून त्याचा मुलगा यशवतसिंग भरतपूरचा महाराजा झाला यास १८७७ साली जी सी एस आय् ही

पद्मी मित्रां व १८९० साली १९ लोकानां सलामीचा मान मिळाना. याच्या कारकीर्दीत या संस्थानांत आगगाडी मुरू करण्यांत आली याचा नातू किशनसिंग सध्या भरत-पूरच्या गांधीवर आहे.

धनाना, कामन व रूपवाढ ही प्राचीन प्रेक्षणीय स्थळे संस्थानांत आहेत. संस्थानची लोकसंख्या (१९२१) ४९६४३७. या संस्थानांत ७ मोठी गावे आहेत. त्यापैकी भरतपूर, दिग व कामन ही मुख्य होत. एवंदर लोकसंख्येत चौकडा ८१ हिंदु आहेत. जिन व मेवाती या दोन भाषा त्या गावात आहेत. बांमारकाम, कुंमारकाम, तून कावण व विणणें येथे उद्योगधंदे आहे. सध्या राखतुताग्यातील मजिनीरिष्ठा येथील जमीन चांगली आहे जिथे पक्षसदि येथे बरा पडतो. मुख्य पिके बाभरी, गोपळा, हरभरा, गहू, राय, व मोडा कापूस. दक्षिणेतील टेकड्यांत तांबे व लोखंड सोपडते. येथे जाड-मट्टे कापड, चांगल्या, सोखंडाच्या चाड्या, व मालीची माडी तयार होतात. हस्तिदंताच्या काग्या अथवा रंदनाच्या बीच्या आंगल्या तयार करतात. निर्जव माल चाम्ये, कापूस, पुर, दगड व आयात माल कापड, धातू, तांदूळ, गूळ, मीठ येथे आहे. प्रत्येक शिष्टाचार एक डेप्युटी कलेक्टर असतो. त्याकडे बसलाचे काम सोंपविले असते. शिष्टाचारच्या म्यायांशिवाय नासीम असे म्हणतात. नहशिलीवर तहशिल-दार असतो. तहशिलदारास दिवाणी व फौजदारी अधिकार दिलेले असतात. चालकालीस कायदेदालत येथे असलीत आहेत. उत्पन्न ३९ लाख व खर्च ३१ लाख आहे. येथे चालकालीस नाणी चालतात. साधारतेच प्रमाण शेंकडा ३६ आहे.

शहर.—हे शहर राखतुताना-आग्रा या आगगाडीच्या रस्त्यावर आहे. हे आग्रम पासून ३४ मैलांवर आहे लोक-संख्या ३४०००. या शहरास १८०५ साली ईंग्रजांनी वेडा दिला होता. येथे बीन्हा आंगल्या होतात. हे शहर गरत राजाने बसविले असे म्हणतात. येथे एक हावट्टल व दवाखाना आहे. येथे म्हुनिमिपालिडी असून येथील किला हिंदुस्थानच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे.

भरथना—संयुक्तप्रांतांत इटावा जिल्ह्यातील भरथना ती तहशील. क्षेत्रफळ ४१६ चौ.स मैल लोकसंख्या (१९११) १०९६२५ असून होत ३०९ खेडी व १ शहर आहे. गंगेने कावने या तहशिलीतून गेले आहेत.

भरथाड—याची मुख्य वस्ती मुंबई इलाख्यात आहे. लोकसंख्या (१९११) ३८५२८. हे लोक गुजरातेत आहेत व ते मेहेर जातीचे आहेत असे म्हणतात हे आपण कुण्याचा पत्रलिता जो नंद मेर त्याने बंधन आहोत असे सांगतात. कोहीच असे मत आहे की, पैद्य पुष्प व दूध री यांचे हे बंधन आणवेत हे मुख्य गोड्यांवाचनकडील असलेले असे वाटते. हे बहुधा धनगर किंवा मुराखी आहेत, त्यामुळे धनगरांचा समावेश याच्यांतच करतात; कोही सेत-

हरी व मुन्हाडि आहेत. ते गाई, म्हशी ठेवून बहुनकरून दूध व मूत्र विकून आपली उपायविका करतात. त्यांच्या पायबोडवर लोभगचा मोठा तडीपक परिणाम होतो असे म्हण-सान. कारण सोणी खास अमती रथानी मद चवून, भीमस यांनी गाणे, मोहोड करणे, विंशवी नासाडी करणे इत्यादि गोष्टी त्यांच्या हातून पडतात. काही कुलगर्वाप्रमाणेच भार-वट लोकांची उमे १२, १५ किंवा २५ वर्षांतून एकदा वैशाख मासांत होतात व रथा दिवशी आसपासची उमे एकाच ठिकाणी होतात. विषवैशी लग्न करण्याचा पहिला हप्ता दिसला; असतो. उत्तर गुजरातेतील सर्व प्रांतभर काडीमोड करण्याची चाल आहे. भरथाड लोकांचे अन्न म्हणजे दूध व मधगाची भाकरी हे आहे.

सामाजिक संस्थांच्या निकालाकरिता फाटवाढमधील मुरवाड कोशेत १०-१२ खेड्यांचा एक असे भाग केले असून प्रत्येक भागावर एक पार्टीस निवडलेला असतो व तो गातीतील इतर ५-१० लोकांची भुमति घेऊन गातीसंबंधी प्रभावाचा निष्काळ देतो.

भरदुत—बायलेखंडामधील एक खेडें. अलाहाबादच्या मेर्यायेत १५ मैलांवर हे खेडें वसलेले आहे. या खेड्याची प्रसिद्धी मुख्यतः तेथे आलेल्या स्तूपाबद्दल आहे. हा स्तूप अशोककालीन असावा असे वनिगहमचे म्हणणे आहे. हा स्तूप खंडाकृतीत असून त्यामोर्तीची चारी बाजूला नक्षी-दार कडचे असून फटल्याच्या चारी बाजूला चार दखाने आहेत प्रत्येक बाजूस सोळा खांबे आहेत तसेच प्रत्येक बाजूला सुशोभित तोरण आहे या खांब्यांच्या पदका-कार भागांवर कमळे, कुळे इत्यादि सुंदर चित्रे व बौद्ध वाङ्मयातील निरनिराळे प्रसंग कोरलेले दिसतात. आवस्ती येथील जैतवन अनायापिंडिकाचे विकृत घेतले त्या प्रसंगास अनुसरून असलेले चित्र फार प्रेक्षणीय आहे या स्तूपावर की विरनिराळी चित्रे करली आहेत त्यावरून तराकालीन सना-जाच्या पोषाकाची कल्पना, व इतर सामाजिक चालीरीतीची कल्पना होते. भरदुत येथील स्तूपासंबंधी लक्षात ठेवण्या-सारखी गोष्ट म्हणजे येथील चित्रांमध्ये नम्र स्त्रियांची चित्रे काढलेली आढळून नाहोत. या स्तूपाच्या सोबतालच्या फट-क्याचा एक दखाना, व मोडके तोरण ही कलकत्याच्या अजयस्थानांत ठेवण्यांत आली आहेत.

भरिया—भूमिया. बम्हाड-मध्यप्रांतातील एक गाव. हे द्राविड वैशाख असून याची संख्या सुमारे ५०००० आहे. हे लोक वैशाख व मुंडोचे पूर्वीचे जातभाई असले. त्यांचा आणिवे गोवांचा बराच संबंध दालिजा असावा, तसेच कोल, येरी व सिओरी या जवळपूर जर्क 'दाहल' देशातील जातीची मूलसंबंध असता असे दिसते. १०४० ते १०८० सालापर्यंत दाहल देशाचा राजा राजकणे हा भरिया जातीचा होता अशी कथा आहे. यांची मातिस्यवस्या फारच अनि-धीनत आहे. यांच्यात पोटगाडी नाहीत. यांची

फार मित्र असावी असें याच्या सगळ्या राजाणीपसून वाटतें व बहुधा याच्यात पौढविवाह होतात. याच्यात श्रेत दहन करणें व पुण्य या दोन्ही चाली आहेत. हे लोक जादूवर फार विश्वास ठेवतात. घुरादेव, दूरददेव, व कदवा (काळा नाग) याची पूजा करतात. हे बापेश्वराचीही पूजा करतात. हे लोक पोल्यास अपवित्र समजतात. हे शेतात ताम करण्याचा किंवा घागुती जोकरी करण्याचा धंदा करतात.

भर्तृहरि—विनी प्रवाशी इतिवग म्हणतो की, भर्तृहरि हा काशिकाकार जमादिष्ट्याचा सप्तकालीन असून तो एक सुप्रसिद्ध कवि व व्याकरणपंडित होता. त्याचा मृग्यु इ. स. ६५० च्या सुमारास झाला. हाच भर्तृहरि उज्जयिनीचा राजा होता की काय व विक्रमाचा भ्रातृ होता की नाही व वैरावादि शतकत्रयाचा कर्ता आहे की काय याबद्दल अश्वघोष नाद आहे. पातंजलमहाभाष्यावरील वाक्यपदीय टीकाकार जी भर्तृहरि त्याच्याच बद्दलची माहिती इतिवग देतो, गणरत्नमहोदधिकार म्हणतो की भर्तृहरिमहाभाष्य टीका फक्त तीन पादच आहे, पूर्ण नाही यात व्याकरणाच्या चंद्रसेनप्रदायाचा व वैजी, सोभक, दुर्धक्ष या न्यायशास्त्राच्या उल्लेख आहे. याक्यपदीय हिचें दुसरे नांव हरिकारिका होय असे कैप्यट म्हणतो कोलशूकच्या मतें हा हरिवंशमीचा पुत्र होय. परंतु या हरिवंशमीचा (जयापीडाचा गुह) फाल इ. स ८०३ च्या सुमारास येतो. मठीकाव्य, राहुट काव्य हींही याच्या नांवानेच मोठतात. भर्तृहरीचा व्याकरणगुह बहुधा नावाचा होता असे म्हणतात.

काहींच्या मतें (हेतकपावकून) भर्तृहरि हा विक्रमसंवत् चालू करणाऱ्या विक्रमादित्याचा बडोल भाऊ असून त्याच्या पुढीं तो उज्जयिनीचा राजा होता (क्रिस्तपूर्व ५०). भर्तृहरि विद्वान् व योगी होता. याला विक्रमाश्रिताय, सुभटदीर्घ व मैनावती अशीं भावंडे होती. याचा बाप धीरसेन गंधर्व होता. नायलोलाभूतात, जंबूनगरच्या राजाच्या मुलीचा मुलगा हा भर्तृहरि होता असे म्हणून पुढील माहिती दिली आहे. भर्तृहरीची बायको पद्माक्षी नावाची असून तिचा संबंध अश्वशाले-वरील एका अधिकाऱ्याशी होता राजास एका योग्यानें असूत फळ दिलें, त्यानें तें राणीस दिलें व तिनें आपल्या मारास दिलें, त्यानें तें एका वेप्रेस दिलें व तिनें तें पुन्हा राजास दिलें. तेव्हां भर्तृहरीस राणीचें कर्म समजून येऊन, त्यानेंच तें फळ भक्षण केलें व विक्रमास यादीवर बसवून अरण्यवास पाहिल्या. या प्रसंगाला अनुसरून ' यां विसयामि... साच ॥ ' हा श्लोक आहे. यावेळीं त्यानें वीरग्यशतक केलें; व तत्पुढीं जुंगार आणि नीतिशतक हीं रचिलीं पुढे पद्माक्षीनें आश्रमाकडे भक्षण केली, एका वर्षादीनात्यानें भर्तृहरीस उपदेश केला, व भर्तृहरि हा नवनायांचेकी एक नाथ बनला. याच्या एका पिंगळा राणीनें हा मेण्याची खोटी धातमी ऐकताच प्रण सोडण्याची एक गोष्ट आढळते.

अज्ञाशम रोजर या टच मिशनच्यानें छाडून येथें सन १६५१ त याचें एक चरित्र प्रसिद्ध केलें आहे. त्याचा सारांश असा—याच्या बापाचें नांव चंद्रगुप्तनाशायण; हा ब्राह्मण असून त्याला चार वर्षांच्या वायुका होत्या; त्याला ब्राह्मणीपासून वरहचि, क्षत्रियेपासून विक्रम, वैश्येपासून भट्टी व वृद्धेपासून भर्तृहरि हे पुत्र झाले. भट्टी हा विक्रमाचा मित्र होता. भर्तृहरि प्रथम फार निपयल्लट असून त्याच्या ३०० वायुका होत्या, याच्या बापाला मरणाच्या वेळीं याला पाहून दुःख झालें, त्याचीवर यानें संन्यास घेतला, त्यामुळे बापाला आनंद होऊन त्यानें याला चिरंजीवित्वाचा वर दिला [अमेरिकन ओरि. सोसा. जर्नल पु २५. उत्तरार्ध; येलवल्डर—सिस्टमस ओफ संस्कृत ग्रामर; गणरत्नमहोदधि- वोलव्हर्ने—महाभाष्य—प्रस्तुतनन; अर्वाचीन कोश; मॅक्समुलर—इंडिया; इंडि. ऑर्टि १८७६ पृ. २४१]

भवभूति—एक प्रसिद्ध संस्कृत नाटककार. तैत्तिरीय शाखेपैकी उर्दुपर ब्राह्मण जातीत याचा जन्म झाला. याच्या बापाचें नांव नीलकंठ व आईचें नांव जातुकणी यांचें मूळचें नांव श्रीकंठ हा पंचपूरचा राहणारा होता असें मासगी-मथ्यावरून समजतें. पंचपूर हें बऱ्हाडमध्ये असावें असें डॉ. वेलवल्डरप्रभृतींचें मत आहे. उज्जयिनी येथें ज्ञाननिधि नांवाच्या गुरुपाशीं त्यानें अनेक शास्त्रांचें अध्ययन केलें उज्जयिनी येथें अस्तंतांना त्याची व ताःकालीन नटोची दोस्ती होती असें महावीरचरित व मालती—माधव यांतील प्रस्तावनेवरून दिसून येतें. अनेक पुराव्यावरून भवभूति हा सातव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदयास आला असें सिद्ध झाले आहे. भवभूतीचीं तीन नाटके उपलब्ध आहेत. याशिवाय त्यानें इतर ग्रंथ लिहिले किंवा नाही यासंबंधानें काहीच निश्चितता येत नाही. हीं तीन नाटके म्हणजे महावीरचरित, मालती—माधव व उत्तररामचरित हीं होत. महावीरचरितांत रामाच्या पूर्वचरित्राच्या वर्णनापासून तो रावणवधा-नेतर रामाच्या राज्याभिषेकापर्यंतची कथा आहे. मालती माधवात एक कपोलमयित प्रेमकथा आहे उत्तररामचरितांत रामाच्या राज्याभिषेकांनंतर सोतेचा स्वाग व पुनर्मीलनापर्यंतची कथा आली आहे. हीं तिन्ही नाटके पूर्वी धार्मिक उद्देशाच्या प्रेरणें केलीं जात होती असें दिसतें. या तिन्ही नाटकांत बरेच साम्य आढळून येतें. नाटकांतील नायक हे एकपत्नीतर दिसतात. अशुद्ध अगर हिणकट प्रेमाचा मध देखील यांत दिसून येत नाही. दयायुक्त शोक (यथोक्त) हा तिन्ही नाटकांमध्य प्रचारात आहे कनिष्ठप्रतीक्या पात्राच्या तोंडीं शीरसेनी भाषा घालेली आहे; व ती लोचलवक गणांत आहे. कालिक्य, स्थूलक्य यांचा तिन्ही नाटकांत अभाव दिसून येतो. तिन्ही नाटकांत निरनिराळ्या शास्त्रांचे निर्देश केलेले आढळून येतात. महावीरचरितांत राम हा नमुनेदार महावीर दाखविला आहे. त्यांत विशेष लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी गोष्ट म्हणजे रामाचें दैवी स्वरूप

वर्णन करण्याचा यांत प्रयत्न करण्यांत आलेला नाही ही ह्याय. महावीरचरितात पात्रांचा स्वभावपरिचय चांगल्या रीतीने सांगला आढळून येत नाही. त्यांत संयमगुण आढळत नाही. नाटकातील भाषा क्लृप्त व ओंबड्योबड असून, रसांतील वर्णनेंहि काही स्थळी लांबलचक व कंटाळावाणी होतात. मालतीमाधव नाटक महावीरचरितारेखा अधिक चांगले साधले आहे. तरी रसांतील कथाभाषांत भितका एकत्रपण असणा तितका आढळून येत नाही. तरी पण नाटकांमधून निरनिराळे प्रयोग घालण्यांत सवभूमीची कलाकंठा दिसून येते. स्वभावपरिचयाकडे यांत अधिक लक्ष दिलेले आढळते, व रसांत त्याला यशस्वी बरेच आले आहे. यांतील पात्रवर्णा अंकांतील स्वभाववर्णन, नवव्या अंकांतील वनाचे वर्णन इत्यादि प्रयोगे उत्कृष्ट आहेत. या नाटकांतील दोष म्हणजे क्लृप्त भाषा व अतिशयोक्ति होत. उत्तररामचरित हे पहिल्या दोन्ही नाटकांपेक्षा सरस आहे. यांत भवभूतीने आपले नाट्यहीनत्व व्यक्त केले आहे. तथापि मोठमोठे समास व लांबलचक वर्णने यांमुळे हें दूर्योधनाचे बरीच होते. भवभूतीच्या प्रयात्नातील तीन मुख्य दोष म्हणजे क्लृप्त भाषा, स्वभावविचित्र रसाटवर्णना आढळणारी अतिशयोक्ति व भावनेची कमील लक्षकता हे होत. पण हे तीन सामान्य दोष सोडून दिव्यवत्त मनुष्य हा उच्च दर्जाचा कवि व नाटककार होता असे म्हणता येईल. मानवी स्वभावाच्या निरनिराळ्या छटा रंगवण्यात त्याने कौशल्य जागृताई दिसले. अस्कार अगर उपमा याच्या सहयोगाने एकाही गोष्ट साख न करता एतत्ता प्रयोगांचे साथे छायाचित्र देऊन रसायोगाने प्रेक्षकांची मने जाकून घेण्याची कला त्याला उत्तम साधलेली दिसते. तत्पर्य, भवभूति हा कालिदासाच्या छात्राखान उक्त प्रकाशना संस्मृत कवि व नाटककार होता यांत शंका नाही.

भवया—ही एक मध्यहिंदुस्थान व गुजरात-काठेवाडांत राहणारी, १६ इमार लोकांची जात आहे. हे लोक पौराणिक नाटक व ललित करतात. अहमदाबादच्या उत्तरेकडील जंगमांचच्या असित नावाच्या ब्राह्मणापासून अगर सोनारापासून यांची उगमाते झालेली आहे असे म्हणतात. या अस्तित्ते एका कुणबी मुनीबरोबर व्यवहार ठेविल्याने, त्याला त्याच्या जातीने वाळीन टाकिले. पण त्याला गाणेश्वावर्ण येत असल्याने, त्याने त्यावरच आपला वरितय घालविला. अर्थात त्याच्या या भवया वंशजांनाहि तोच धंदा उल्लूख रथात नाटक, ललित यांची मर्यादली अशी यांची वत्पत्तिका आहे. याच्यांत तर्माळ व व्यास अशा दोन शाखा असून, रसांत सांगेपिण व लमव्यवहार होत नाहीत. व्यास लोक कुणव्याच्या हातने खातात, पण त्याहून खालच्या लोकांबरोबर ते जेवून नाहीत, पण तर्माळ हे कोळ्यांबरोबरहि जेवतात. भवया पुत्र देशणे असून, नाटकानून ते शिवांचीहि भूमिका घेतात. हे उत्तम दर्जाचे नट असतात. गुजरात

थीमेंत कोळी व कुणबी लोक भवयांची एक नाटकमंडळी आपल्या गांधी आपल्या खर्चाने ठेवतात. पूर्वी यांची नाटक येथेगांवातून फार प्रिय होती, परंतु हल्ली सुधारलेल्या नाटकमंडळ्या निघण्याने यांचा धंदा बसत चालला आहे. हे लोक शाक्त व शैवधंभी आहेत; परंतु मधमांसात शिवात नाहीत. यांचे उपास्यग ओदीव ब्राह्मण असतात. यांच्यात मुंजीची चास आहे, पण जानव्याची ते विशेष प्रकार बाळगीत नाहीत. यांचे घरेनचे विधी तिकडील कुणव्यांप्रमाणे आहेत. [मुं. पं. पु. ९ भा. १.]

भवानी, ताळका.—मद्रास ह्याद्यांतील, कोट्टमूर जिल्ह्यांत हा एक ताळका आहे. क्षेत्रफळ ७१५ चौरस मैल. याच्या पूर्वे व दक्षिणेस कविरि व भवानी नद्या आहेत. उत्तर व पश्चिम भागां गावूरा नावाच्या टेकड्या आहेत. हा ताळका आगगाडीच्या रस्त्यापासून दूर आहे. यांत भवानी नावाचे एकच मोठे गांव व ६२ खेडी आहेत लोकसंख्या (१९२१) १८११२. या ताळक्याचा अधीनस्थ भाग जंगलांनी व्यापिला आहे. कंदू, चोलम व रागी ही मुख्य पिके होतात. या जिल्ह्यांत कुंददाचा दगड सांपडतो.

गाव—वरील ताळक्याचे हें मुख्य गाव आहे लोकसंख्या (१९११) ८७१६. येथे भवानीचा व कावेरीचा संगम आहे. येथे संगमेश्वराची यात्रा भरते. या संगमास तेथील लांक फार पवित्र मानितात. येथे कापडाचा व जंगलांत उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांचा मोठा व्यापार चालतो. येथे सतरंज्या चांगल्या तयार करत येथे एक जुना किला आहे.

भवानीगड—पंचाय, पतिवाळा संस्थानात ही एक तहसील आहे. क्षेत्रफळ ४९० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ११२१२५. हात एक गांव व २०८ खेडी आहेत. मुख्य गांव भवानीगड अथवा घोदान.

भविष्यपुराण—या पुराणाच्या नांवावरून असा अर्थ होतो की, यांत पुढील काळाबद्दल भविष्य वर्णन केलेले आहे. तथापि, आपस्तंब धर्मसूत्रांत उपातील उतारे दिले आहेत तो प्राचीन ग्रंथ, आणि आपणांस आता 'भविष्यपुराण' नावाच्या ग्रंथाची जी प्रत उपलब्ध आहे ती, या दोन्ही निःसंशय एक चर्हात. यातील सृष्ट्युत्पत्तीचे वर्णन मनुस्मृतीन केलेले आहे, आणि याशिवायहि बऱ्याच टिकाणी मनुस्मृतीचा उपयोग केलेला आहे यातील बहुतेक भागांत धार्मिक संस्कार, ब्रह्मभोजन, आतिथ्य, वगैरे गोष्टींचे वर्णन आहे. फक्त थोड्या देतक्या आहेत. नागवंशीयांच्या सणाचे वर्णन आल्यामुळे नागदेवताची नामांली व काही नागसंघी कथा दिल्या आहेत. शिवाय एका ठिकाणी शाग्वं पतिधिया नांचा देशातील भूयोपासनेचे वर्णन फार महत्त्वाचे आहे. भोजक व मग नावाच्या सूर्यपूजकांची हद्दीसत आहे. याचा सोरोआसिन्न न म्हणजे पारशी धर्मातील सूर्य व अग्निपूजेची खास संबंध आहे. या पुराणांत नवीन नवीन मर घाललेली दिसते. कारण मोगल बादशहा, इतर्कच तबडे तर

अलॉकडे होऊन गेलेली विट्कोरिया (विकरावती) महाराणीसुद्धा या पुराणांत उल्लेखिलेली आढळते. तेव्हा या पुराणाच्या मूळ विश्वसनीय प्रतीबद्दलचा संशय दूर होतो.

या पुराणाचा आणखी भाग म्हणून एक अभिव्योत्तर पुराण आहे. त्यामध्ये काही दंतकथा व प्राचीन गोष्टी आहेत; परंतु धार्मिक आचाराच्या वर्णनपरच विशेषतः तो ग्रंथ आहे. अभिव्यपुराणातील-विशेषतः. अभिव्योत्तरपुराणातील-अध्याय म्हणून अलॉकडाला महाराष्ट्र व दुसरी पुष्कळ पुस्तके नोंडतात.

भस्मासुर—शिवाच्या भस्मापातून उत्पन्न झालेला असुर. याने ज्याच्या मस्तकी हात ठेवावा त्याने दग्ध व्हावे, असे वास्तवप्रदान होतं, परंतु पुढे याने सर्वोचा छळ आरंभिल्यामुळे भिष्मने मोहिनीचे रूप घेऊन त्यास स्वतःकडूनच दग्ध कराविले.

भागलपूर, जि. ल्हा—बिहार-ओरिसा, भागलपूर भागातील एक मिह्या भागलपूर हा " भगलीपूर " याचा अपभ्रंश असून ' भगली ' याचा अर्थ बागले नशेव अथवा पळून आलेले लोक असा होतो याचे क्षेत्रफल ४२२६ चौरस मैल आहे. उत्तरेस नेपाळ; पूर्वेस पूर्णिया जिह्या (हा गंगेच्या उत्तरेस आहे), दक्षिण व पूर्वेस (गंगा नदीच्या दक्षिणेस) सेताळ परगणे, पश्चिमेस दरभंगा व मोर्गीर जिह्ये. गंगेच्या प्रवाहामुळे या मिह्याचे दोन चारवे भाग झाले आहेत. या मिह्यातून गंगेस उत्तरेकडून हिमालयातून निघालेल्या पुष्कळ लहान नद्या मिळतात त्याचप्रमाणे दक्षिणेकडूनहि यस्याचनद्या मिळतात या मिह्यातील सर्व नद्यांमध्ये कोसी व गंगा या मोठ्या आहेत व त्यांचे प्रवाह वेळोवेळी बदलत गेले आहेत.

अमीन एकंदरीत सुपीक आहे. अजय व ताड यांच्या बागा मोठ्या आहेत. मोह व काटेसावरी यांची मोठमोठी झाडे सर्व ठिकाणी आढळतात. मिह्यात जंगल नाही. फक्त काही काही ठिकाणी पळसाहीचे पट्टे आढळतात. रवात तुरळक तुरळक मोठी झाडे दिसतात; त्यांचेही साल व तेंड ही गुरव होत. दक्षिण भागी अल्पेक आहेत. कोसीच्या गवताळ रानांत वायव्येस ठिकाणी आढळतात. याशिवाय रानमांस, हुकर व चित्ते ही जनावरे आहेत. हवा निरोगी आहे. पाऊस सरासरी ५१ इंच पडतो.

१. इतिहास—मुसलमानांच्या वेळेपासून या मिह्यास ऐतिहासिक दृष्ट्या योद्धेपट्टे महान प्राप्त झाले ऐने इ-अकबरीत भागलपूर गांवाचा उल्लेख केलेला आहे व त्यावेळी या महालाचे उत्पन्न ११७४-२ रुपये होतं. मानसिगाने बिहारी चौथेच भागलपूर येथे एकरी ठाणे केलं होतं. पुढे येथे एकरी सुमा राहात असे. ईस्ट इंडिया कंपनीस जेव्हा मोगल बादशहापासून बंगालचे दिनाणी हद्द मिळाले तेव्हा भागलपूर मिह्या मोगीर सरकारांत मोडत असे. खोंगराळ भागातील रानटी कोहानी दक्षिण भागी बघाई भाग-

भिल्यामुळे या मिह्याची दक्षिण सरहद्द नवी ठरली नव्हती १७६९ सालपर्यंत कौजदारी व मुलकी कारभार बादशहाच्या. कायद्याकडे सोपविलेला होता. त्यामुळे रया बाबतीत बरीच अंधाधुंदी माजली होती. १७७२ साली कंपनीसरकारने मुलकी कारभार आपल्या हाती घेऊन वसुलाच्या बाबतीतला पोटाळ नाहीसा केला.

पुराणवस्तु—पुराणवस्तूचे अवशेष मंदागिरी येथे आढळतात. जहागिरी व पथरपाट येथे खडकोर कोरीव कामाचे नमुने आढळतात. कोलांग येथे एक खडकांतील कोरीव देऊळ आहे. त्याचप्रमाणे सुलतानगंज या गांवी बौद्ध मठाचे अवशेष दिसतात. लोकसंख्या (१९२१) २०३३७७०. अहोर, गोला, धातूक मुसहर, चामार, कौदरी, ताजी दोषाण वगैरे मुख्य जाती हिंदूत आहेत. ध. ६८.६ लोक शेतीवर उपभोक्ता करतात. येथील लोकांचे मुख्य भन्न तांदूळ हेय घान, मका, गहू, जव आंबळा व हरभरा ही मुख्य पिके आहेत.

खनिज इंधने—गौरीपूर, दहीनार, खाडा, गमहरिया, वगैरे ठिकाणी शिथे अग्न्युद स्थितीत सापडते. उद्या पदार्थात शिथे आढळते, रवात रूपाचे प्रमाणहि थोडे असते. रूपा काढण्याचे दोनदा प्रयत्न केले, पण ते काम पुढे न चालविता तत्तब सोडून दिले गेले याखेरीज तांबे, अभ्रक, झोराइट, यासेफ (जारफर = राहूचा खडा) व लोखंड ही सापडतात.

व्यापार व वळणवळण—टवर रेशमार्थे कापड, नीळ, तूप, लोखंड व पितळेची भांडी, काचेच्या व छालेच्या बागड्या वगैरे निर्रस येथे तयार होतात. आयात मालात दगडी कोळसा, सीट, कापड, गोंगपाट, हरभरा, द्विदल धान्ये, फळे रेशमी व तंबाखू व निर्रत तांदूळ, धान, गहू, हरभरा, कडधान्ये जवस, मोहरी व नीळ हा आहे. या मिह्याचा व्यापार मुख्यत्वेकरून नेपाळ व पूर्वबंगाल याशी चालतो. रेल्वेस्ते बरेच आहेत. साक्षरतेचे प्रमाण सुमारे ६० आहे.

पोस्ट विभाग—क्षेत्रफल ९३४ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ६९८२७७. अमीन फार सुपीक आहे. मुख्य गावे भागलपूर, कोलगाँव, व सुलतानगंज.

गां व—ई या मिह्याचे व भागाचे मुख्य ठिकाण गोंगच्या उजव्या तीरावर आहे. ई ईस्ट इंडिया रेल्वेचे स्टेशन असून कलकत्तापासून आगगाडोने २६५ मैल दूर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ६८८७८. व्यापारामुळे या गांवाची चारवी भरभराट होत आहे. येथे दोन कॉलेजे (पैकी एक गेटकी) व बरीच हायस्कूल आहेत. १८९४ साली म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली.

भागवतधर्म—हिंदुस्थानामध्ये प्राचीन काळापासून उया अनेक धार्मिक चळवळी अस्तित्वात आल्या व त्यामुळे अनेक धार्मिक पंथ व उपपंथ निर्माण झाले त्यामध्ये भागवतधर्म हा एक महत्त्वाचा धर्मपंथ होय. हा पंथ अस्तित्वात केव्हा व को आला यासंबंधी मतभेद आहेत. तथापि काही झाले तरी ऐतिहासिक सुरु होण्यापूर्वी या

पयाची तत्वे हिंदुस्थानात पूर्णपणे दृष्टलेखी होती यात संका नाही. हिंदुस्थानातील अगदी पहिली धार्मिक चळवळ वेद-काळी झाली असे म्हणावयास हरकत नाही. तत्वातील म्हणजे प्राचीन वैदिक धर्माचे स्वरूप मुख्यतः यज्ञमय म्हणजे कर्मप्रधान होते. वेदसंहिता व शास्त्रे यांच्यामध्यें आध्यात्मिकरूप यांना यादी कर्मपर धर्माचे प्रतिपादिलेला आहे. या कर्मपर धर्माचे काही काळ होम याप्रमाणेतर या कर्मपर धर्माविषय दुसरी एक धार्मिक चळवळ सुरू झाली केवळ यज्ञयागादि यास साधनांनी परमेश्वराचे हान होणे शक्य नाही, अशी कल्पना प्रादुर्भाव झाली व या कल्पनेमधून अखेरीस औपनिषदिक ज्ञानाचा प्रादुर्भाव झाला. परमेश्वराच्या स्वरूपाचे ज्ञान करून घेऊन तद्द्वारा परमेश्वर-प्राप्ति करून घेतली पाहिजे असे मत प्रतिपादिले जाऊ लागले. सधनियदांतील या ज्ञानमार्गातूनच सध्याचा देव अस्तित्वात आला. पण माहि पुढे उपनिषद्काळीच, ज्ञानो-त्तर कर्मसंस्थात करणे इष्ट अगर ज्ञानोत्तर निष्काम कर्म चालू ठेवणे इष्ट अशा प्रकारचे दोन पक्ष निर्माण झाले होते असे दिसते पण उपनिषद्मध्यें वर्णिलेले परमेश्वरस्वरूप व ते प्राप्त करून घेण्यासाठी प्रतिपादिलेला ज्ञानमार्ग ही सर्वथाधारण लोकांच्या आध्यात्मिकाद्वारेची होती अर्थात सर्वथाधारण लोकांना निर्गुण ब्रह्माचे आकलन होणे ही शक्य होत नव्हती. यासाठी निर्गुण व अव्यय अशा पर-ब्रह्माचे सगुण प्रतीक कोळपाठुडे देऊन ब्रह्मोपासना केल्याने ब्रह्मप्राप्ति होऊ शकते अशा प्रकारची कल्पना सोदोण्यादि उपनिषदातून प्रकट होऊ लागली व अखेरीस सगुण प्रतीका-मधून मानवरूपधारी प्रतीक उपासनेचे वेगळे गुरवात झाल्यानंतर स्थानूत भक्तिमार्ग निघाला ('भक्तिमार्ग' पहा). या भक्तिमार्गातूनच भागवतधर्माचा उदय झाला. भागवत धर्माचा प्रारंभीचा सविस्तर इतिहास 'सुदोत्तर जग' विभागात (प्र. ६ वें) दिला आहे तो पहावा.

भागवतधर्माचा उदय औपनिषदिक ज्ञानमार्गांतर व सुदुर्धर्माच्या उदयापूर्वी झाला असे म्हणवयास हरकत नाही. भागवत हे नाव या नवीन धर्माला लागणून पडले असावे असे वाटते. त्याच्या पूर्वी त्याला प्रथमतः एकांतिक, नारायण, पावरात्र, सात्वत इत्यादि नावे रूढ होती यज्ञ-भारताच्या वातिपर्मांच्या नारायणीय प्रकरणात एकांतिक धर्माच्या उत्पत्तीची कथा आली आहे. हे नारायणीय आह्वान सुदोत्तर जग (पु. ११४ पासून पुढे) या विभागात स्वतंत्र दिने आहे परब्रह्माचे अवतार असे नर व नारायण नामक दोन कर्पाः यांनी हा एकांतिक धर्म मूर्तारंभी प्रवृत्त केला असे स्थान वर्णन असून त्यावरूनच या एकांतिक धर्माला नारायणीय धर्म असे नाव पडले हाच एकांतिक उत्तर नारायणीय धर्म थीमद्वयवर्तीत वर्णिला आहे अशी आख्य-यिका आहे या धर्माचा, ज्या सात्वत शास्त्रात श्रीकृष्ण ब्रम्हास आले त्या शास्त्रात प्रसार झालेला होता व हाच धर्म श्रीकृष्णांनी

अर्जुनाला सांगितला अशी सीताणिक कथा आहे पुढे भगवान श्रीकृष्ण व अर्जुन हे नरनारायणाचे अवतार होत अशा बुद्धीने वास्तुवै श्रीकृष्णांनी सांगितलेल्या या धर्माला भागवत हे नाव पडले असावे. त्याचवे, एकांतिक, नारायणीय अगर सात्वत या नावांनी संबोधल्या जाणाऱ्या धर्माला श्रीकृष्णाच्या काळांनंतर भागवत हे नाव रूढ झाले. श्रीकृष्णांनी या धर्माचा मुख्यतः प्रसार केला व त्यावरून भागवतधर्म हा श्रीकृष्णाच्या काळी म्हणजे त्रिस्तोत्र १४०० वर्षांच्या सुमारास उदयास आला असे म्हणावयास हरकत नाही.

पण हल्लीचा भागवतधर्म व मूळचा भागवतधर्माची मूलभूत तत्वे हल्लीच्या भागवतधर्मांमध्ये जरी दृष्टीस पडतात तरी मूळच्या भागवतधर्माचे संप्रदायीकरण होताना त्यावर बरीच संस्करणे व्हाऊ आलेली दिसतात. श्रीकृष्णांनी जो एकांतिक धर्म अर्जुनाला सांगितल्याची कथा आहे त्यात भागवत संप्रदायातील व्यूहतरवाचा उल्लेख नाही. अशाच प्रकारचे इतराह केरकार आढळत येतात

भागवतधर्माच्या इतिहासाचे स्पूलमानांचे चार भाग पव-तातः पहिल्या भागात अगर अवस्थेमध्ये भागवतधर्म हा सुसुद्धीत ऐश्वरी अन्नाचे प्रतिपादन करणारा होता भागवत धर्मापूर्वी अे साहय, योगप्रभृति ज्ञानाचे अनेक पक्ष होते त्यातील च्यागळी तत्वे तैत्तिरी या धर्मांनी आपल्या तत्त्व-ज्ञानात समाविष्ट केले. सारवाच्या साहित्यकाद्वारा ज्ञाने अंगीकार केला नाही, तर प्रथमयासुमच हा पंथ ईश्वराद्वारी होता. दुसऱ्या अवस्थेत ब्राह्मणधर्माची व भागवतधर्माची एकवाक्यता झाली. ही एकवाक्यता होताना परस्परामध्ये तरवांची देखरेव होणे आवश्यक होते व त्याला अनुसरून भागवत धर्मांनी आपली ऐश्वरी तरवांची कल्पना अंगीवाद सोडून न देता, पुढर देव ईश्वराचे अवतार आहेत असे ठरवून अनेकेश्वरी मतांचा पुरस्कार केला उलटपक्षी ब्राह्मण धर्मांनी शशिव विमूर्तांची देवामध्ये गणना करणारास गुरवात केली अशा रीतीने भागवतधर्म हा ब्राह्मणधर्माशी एकवाक्यता करून कियेक शतके हिंदुस्थानात प्रसार पावत होता. आठव्या शतकात शंकराचार्यांनी अद्वैतमताची स्थापना करून ब्राह्मणधर्मावर व भागवतधर्मावर हावे चढविले त्यामुळे काही काळामेव सागवतधर्माला उतरती कळा लागली त्याची शंकराचार्यांच्यामार्गून थोडक्याच काळा-नंतर पुन्हा भागवतधर्मांनी आपले लोक घर काढण्यास गुरवात केली. दक्षिण हिंदुस्थानात रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य यांनी भागवतधर्माचे पुनरुज्जावन केले. या पुनरुज्जावित भागवतधर्माचे तत्त्वज्ञान पुढीलप्रमाणे होते या गणाचा उत्पादक परमेश्वर एकच असून त्याला भागवत, अगर वास्तुदेव अशी नावे आहेत हा जनत, अस्तुत्त्व असा आहे हा प्रकृति अगर जग निर्माण करतो जांवाचे परमेश्वराचे

परगृहस्थाने च यज्ञः, शिवः, इत्यादि देव निर्माण केलें आहेंन भक्तांचें संक्षण करपाकरतां हा भवनार येतो अशा भव-
तारान राम व कृष्ण हे त्यांचे अवतार प्रमुख आहेंन वासुदेव,
संकर्यण, प्रद्युम्न व अनिरुद्ध हे त्यांचे चर ब्यूड आहेंन मोक्ष
प्राप्तिचें मंत्र हेंच केवळ साधन होय. ही भक्ति वासुदेवाची
अगर त्याच्या अननाराचीच केली पाहिजे. निष्काम कर्मे
केल्याने विस्तारुद्ध होऊन मनुष्याच्या अंतःकरणाला भक्तीचा
उदय होतो. व त्यायोगानें मोक्षप्राप्ति होते. यांचे बळ,
मुमुक्षु, केवल व मुक्त असे चार प्रकार आहेंन. मुक्त जीव हें
प्राप्तिचें शरीर शक्य लिंगशरीर घाण करतो. नंतर
त्याच्या लिंगशरीराचा नाश होऊन त्याने परमात्मनांत
रुपांतर होते. नंतर तो अतुल्य अनिरुद्ध, प्रद्युम्न, संकर्यण
व शेवटी वासुदेवमूर्ते विलीन होतो. तथापि जीव हा
वासुदेव होन नवून त्याची कला या नारायणें तो वासुदेवा-
जवळ निराव रहातो.

या पुनरुज्जीवित भागवतधर्मात्म्यें मुख्यतः चार घटनेंद
भांने ते म्हणजे: रामानुजाचा श्रीसंप्रदाय, मध्वाचार्याचा मध्वा-
संप्रदाय, विष्णुस्वामीचा वदसंप्रदाय, निंबार्कराचा सतकादिक
संप्रदाय होन हे चारी संप्रदाय संकमत्वाच्या मायाबद्धाचें
खंडण करणारे आहेंन, व या चारी संप्रदायाच्या मते भगवंत
हा सगुण असून जीवामें हे त्याचे अंश आहेत. भागवत-
धर्मात्म्यें गुरुला कारच महत्त्व दिलें अर्द्धवें भक्तांमाले-
मध्यें या धर्माचें विशेष भक्ति. भक्त भगवंत व गुरु असे
घातिलले आहेत. प्रत्येक भगवतधर्मांमाला गुरुकडून दीक्षा
प्राप्ती लागते. या दीक्षेचे निरनिराळे मंत्र असून ते दीक्षा
वेगळ्याला मुक्त्यचें साधनसंत येतात.

दक्षिणेकडे उपासनाचें रामानुज, व मध्य यांनी भागवत-
धर्माचें पुनरुज्जीवन केलें त्याप्रमाणें रामानंद, कबीर, वल्लभ,
पैतम्ब इत्यादींनी उत्तर हिंदुस्थानांत व नांदेव व
गुजरात यांनी महाराष्ट्रांत भगवतधर्माचा जीर्णोद्धार केला.

भागवतधर्माच्या उत्तराकालीन इतिहासावरित्तिने धर्माचा
परिणाम झाला आहे असें काही पायावर्य पंडितांनी प्रति-
पादन केलें आहे. पुरी वेवर नांवच्या एका विद्वानां
मारायणीसोपल्यानामधलें नारद श्रेष्ठोपासक गेष्पानंतर तेंच
भगवंतांनी त्याला एकांतिक धर्माचा उपदेश केला अशी जी
कथा आहे तीवरून अंतर्ज्ञापाहून म्हणजे, हिंदुस्थानावरून
म्हणजे त्रिपुरी धर्मांतून हें मर्यादें तरच भागवतधर्मांत
आलेलें आहे असें प्रतिपादन केले होतें पण हें मत अशो-
भात पोटे आहे असें शिंदे करणारा मरूपूर पुरावा सांगला
आहे. तरी पण मूळ भागवतधर्मावर नारद शरीर अर्थाचीन
भागवतधर्मावर तशी त्रिपुरी धर्माचा परिणाम झाला असावा
असें काही पायावर्य विद्वानांनी प्रतिपादन करणाना सुखात
केला आहे. पण योगादि विविध तत्त्व टिकन नाही. त्याच-
प्रमाणें उत्तर हिंदुस्थानांत भागवत धर्माचा प्रचार उपदिष्टी
गोत वारु होणार त्यावेळी ब्रम्हाचरा मुमुक्षुनांनी या

भागवत धर्माचा अंगीकार केला व त्यामुळें मुमुक्षुनांनी-
तुल्य साधनांपाचाहि भागवतधर्मावर परिणाम घडून आला
असावा असेहि काही विद्वानांचें म्हणण आहे. यांत कोणेंत
तथ्य असलें समजनीय वाटतें. तथापि अद्यापि त्याचा पूर्ण
विकास झालेला नसल्याने त्यासंबंधी निश्चित सांगता येव
काठण आहे.

भागवतधर्मावर अनेक ग्रंथ झाले आहेत. त्यांमधीं मुख्य
ग्रंथ म्हणजे भगवद्गीता, शांतिपर्वणीत नारायणीसोपल्यान,
पंचरामचरिता, सारवर्णना, शांतिवर्णने, भागवतपुराण,
नारदपराय, नारदसूत्र, रामानुजाचार्यादिकांचा ग्रंथ हे
होत. रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य इत्यादींनी बरी भागवत-
धर्माचें पुनरुज्जीवन केलें तथापि भागवतधर्माचा अपर्या
विशिष्टाद्वैती अगर द्वैती संप्रदायाशी मेळ घालण्याचा त्यांचा
साधनाधिक आग्रह दिसून येत अन्तरामुळें भागवतधर्माचें
खरें स्वरूप यात दिसून येत नाहीं. भागवतपुराण रामा-
नुजाचार्यांच्या बरच पूर्वोक्त आहे हा ग्रंथ भागवतधर्मावरिल
प्रमाणग्रंथ मानला जातो. नारदपराय हा भागवताहून
कमी योग्यतेचा ग्रंथ आहे नारदसूत्र व शांतिवर्णने हीं
मरूपूर असून भगवताची भक्तीची कल्पना यात स्पष्टपणें
प्रतिबिंबित होते. नारायणीसोपल्यान व भगवद्गीता हे
भागवतधर्माचें महत्त्वाचे ग्रंथ होत. पण अर्थाचीन भागवत-
धर्माविषयी, मूळ भागवतधर्माची कल्पना काय होती हें
समजण्यालाच हे दोन ग्रंथ उपयोगी आहेत. याशिवाय
हरिवंश, स्कंदोपनिषद्, हरिऔला, भागवत, भागवतद्वैती
इत्यादि ग्रंथहि आहेत.

भागवतपुराण—भागीय पुराणव्याख्यातील अत्यंत
प्रसिद्ध पुराण हे होय 'भागवत' (विष्णु) याच अग्रतःप्रा-
तील अ अत्यंत लोक प्रिय आचारविचारांवर आग्रहि कार
परिणाम करणारे असे पुराण हेंच. मुख्य या पुराणाच्या हस्त-
लिखित व छापील प्रती उरुळीं आहेत आणि शिवाय त्या
संबंध पुराणावर टीकांमध्म इत्यादीतील काही भागावर
स्पष्टीकरणार्थ लेख असेहि पुढळ आहेत; यावरून या भाग-
वतपुराणाचा केवळा मोठा संप्रदाय व लौकिक हिंदुस्थानांत
आहे याची साध पडते या महत्त्वामुळेन यूरोपांतहि प्रथम याच
पुराणाचें भाषान्तर होऊन प्रसिद्ध झालें (पेरिस १८००-४०).

यांतील विषयहि पुढळले विष्णुपुराणांतल्यासारखेच
आहेत इत्येव नव्हे तर दोहोंत बरेच वादवादाय आहे.
यावरून निःसंय तें विष्णुपुराणाच्या आचारानें रचिलें
असाचें असे विद्वानिष्ठ अनुमान करतो.

व्याकृत झटा पुराणांतलेंच हें आहे की न ही, यावरून
अनेक वेळीं संशय पडू शालेला आहे, आणि मूळ मठा
पुराणाविशीं 'भागवतपुराण' तें हेंच की दोघांपांचे 'देवी-
भागवत' या प्रभागा उद्गमोह करणारे बरेच निर्बंध
सिंहिलेले आढळतात. याचवाचरोबरच दुसरा प्रश्न म्हणजे
भागवतपुराणाचा कठीं व्याख्याणी सोपदेव दाच आहे की

काय ? यातबऱ्या कोलमुक वनांक भागि वित्तन था विद्वा-
नांनी असे ठगविले आहे की, बोरदेवच या पुराणाचा कर्ता
आणि त्यावरूनच हे पुण्य १३ व्या शास्त्रातील असले पाहिजे;
पण हे मन जरा पाहिले वनविलेले दिसते. अलीकडे यासंबंधी
जे अधिक बोध झाले आहेत त्यावरून बोरदेव हा भागवत-
पुराणाचा कर्ता नसावा असे बहुतेकांनी सिद्ध झाले आहे.

कालनिर्णय — १२ व्या शास्त्रातील भागवतपंचाशी
निकट संबंध असलेल्या रामानुज यांनीही भागवतपुराणाचा
विलक्षण आधार न घेता फक्त विष्णुपुराणातीलच उदाहरे
दिले आहेत. यावरून रामानुजानंतर भागवत पुराण
झाले असावे असेतकडे विचारेकांनी काढलेले आहेत. असेलुणी
नामक प्रवाशाने १०३० साली हिंदुस्थानासंबंधी जो प्रथम
म्हिल्ला त्यामधे त्याने श्री पुराणांची यादी दिली आहे,
तीत भागवतपुराणाचे नांव आले आहे. अर्थात असेलुणीपूर्वी
हे पुराण अस्तित्वात होते असे सिद्ध होते.

यावरून फक्तही भागवतपुराण हे १० व्या शास्त्राच्या
आनवाहारे झाले असते असा निष्कर्ष काढला आहे. पण
याच्याहि पुढे जाऊन भागवतादशांचे कर्ते श्री. कोलहटकर
यांनी अनेक प्रमाणे देऊन भागवतपुराण हे स्वर्गीय सनाच्या
पुर्वी होते असे सिद्ध करणाचा प्रयत्न केला आहे. कदा-
चित् मूळ भागवतपुण्य त्या काळी अस्तित्वात असले
तथापि त्यानंतर त्याच्यावर बरीच संस्कारे होऊन आजचे
भागवत हे १-१० व्या शास्त्रात तयार झाले असेलयाचा
संभव आहे.

या पुराणात एकंदर बारा स्कंध आहेत, व सुमारे
अठरा हजार श्लोक आहेत. यातील विधिवेश्या कथा
एकंदरीने विष्णुपुराणातसासारख्याच आहेत; परंतु
कोही मनोरंजक भाग जरा निराळा आहे. यात विष्णूच्या
अवतारांचे, विशेषतः ब्राह्मवतारांचे सविस्तर वर्णन
केलेले आहे.

साहसशास्त्रकर्ता कपिल हा विष्णूचा अवतार होय असे
या पुराणात म्हटले आहे, आणि तितक्या स्कंधाच्या शेवटी
योगावरील एक मोठे निरूपण त्याचे स्वतःच म्हणून
दिले आहे.

विष्णुमहात्म्यवर्णनामक अशा पुष्कळ कथा यात सांगि-
तल्या आहेत. त्यापैकी ध्रुव, प्रह्लाद वनेत्या कथा पूर्वी
विष्णुपुराणात आलेल्याच आहेत. महाभारतापाहि यांतील
बऱ्याच भागाचे साम्य आहे. आणि भगवद्गीतेतले काही
श्लोकेहि जमेच्या तसेच दिलेले आहेत. शांक्रतक-आख्यानहि
फार जुने पोटवर्सात दिले आहे. याचा दशमस्कंध फार प्रसिद्ध
व फार वाचनीय आहे. त्यांत कृष्णकथा दिली असून इति-
वंस व विष्णुपुराण यांतव्यापेक्षा ती येथे फार विस्ताराचे
वर्णिली आहे; विशेषतः गोपीकीश्रावणेन यांत फार विस्तृत
आहे. हरिवंश आणि विष्णुपुराणात जरी गोपीगोपीच्या
सहस्रांतीतले कृष्णाचे बालवय व साधव्य वर्णिले आहे तरी

तेथे कृष्णाच्या पुढील आयुष्याचे वर्णनही त्यांत दिले आहे.
पण भागवतांत कृष्णाच्या मंटेपण्याची विस्तृत हकीकत
आडळून येत नाही. राधेचे नांव यात आडळत नाही. तथापि
कृष्णाची आवडती अशी या गोपधंपाल एक गोपी अस-
ल्याचे मात्र यांत वर्णन आढळते. हिंदुस्थानातील सर्व
भाषांत भागवताचे भाषांतर झाले असून सर्व हिंदु लोकांत ते
प्रिय आहे. एकादशस्कंधांत यादवसंहार व कृष्णमृत्यूवरून
वर्णन आहे; व शेवटच्या स्कंधांत कलियुग व जगाचा लय
यावरून ठराविक भाष्य कथन केले आहे.

भागवताची खरी योग्यता, त्यांत भक्तीचे जे अयुक्त
वर्णन आलेले आहे त्यामुळे आहे. त्यांतली काही काही भाग
उत्कृष्ट बाह्यमार्गात मोडण्यायोग्य आहे. भक्तीमार्ग ज्या
वेळी भगवद्गीतेत होता. त्या वेळी हा प्रथम शास्त्र असावा
असे दिसते. विष्णुपुराण अगर हरिवंश यांच्यापेक्षा
यामध्ये कृष्ण व गोपी गोपी योगमधील दृग्गारकाचे पुष्कळच
वर्णन आले आहे. शिवाय महर्षाची गोष्ट म्हणजे या
पुराणाचा ऋतू द्वैतापेक्षा द्वैताकडेच दिसून येतो ही होय.

भागवत, राजाराम (शास्त्री) रामकृष्ण (१८५१-
१९०८) — कऱ्हाडे प्राण्य; यांचा जन्म राजापुर तालु-
क्यात केळदा गांवा व शिक्षण मुंबईस झाले; हे १८६७ साली
प्रवेशपरीक्षा पास झाले; नंतर तीन वर्षे मेडिकल कॉलेजांत
पाठविली, पण पुढे तो कम सोडून संस्कृताचा अभ्यास केला;
१८७० साली यांनी मनी स्कुलांत शिक्षकाची नोकरी परकली,
व पुढे सेंटर्हीवदरमये शास्त्राच्या जागी यांची नेमणूक
झाली. सेंटर्हीवदर कॉलेजांत यांची बढती होऊन तेथे शेर-
टपर्यंत हे संस्कृतचे प्रोफेसर होते; १८८४ साली 'बॉय हाय-
स्कूल' नावाची संस्था गिवाली, तिच्या संस्थापकांपैकी हे एक
होते; १८८९ साली यांनी 'मराठा हायस्कूल' नावाची एक
शाळा काढली व ती योंबपाच पर्यांत लौकिकाला आणिली;
शेवटची पानसात वर्षे यांनी युनिव्हर्सिटीत संस्कृतचे परी-
क्षक नेमिले होते; १९०२ साली हे वित्तन फॉयलॉलॅमिकल
लेक्चरर होते; हे कडे मुधारक व स्पष्टवक्ते होते; व अप्रत्यक्ष
जातोक्ष्या उन्नयविपर्या यांनी मोठी कळकळ घाटे.

यांचे किरकोळ लेख व प्रथम अनेक आहेत. यांच्या विद्वत्ते-
विपर्या पुष्कळ लोकांची खात्री होती. तथापि यांनी शिक्षित
म्हणून काहींत संपादन केले होते, ती स्वतंत्र विचार, लोकांत
अग्रिय अशा मतांचे प्रतिपादन, मतांची संवत्सरा आणि
संशोधनाची अपूर्णता इतक्या गुणसमुच्चयामुळे झाली होती,
तथापि यांच्या लेखांत महत्त्वाचा भाग पुष्कळ होता. यांनी

केलें. (३) ब्राह्मण म्हणजे "ब्रह्म" नांवाचा पूर्वी एक देश होता त्यातील लोक (४) वेदांतील, देव, दानव, गंधर्व, अग्नि, पणि, असुर, नाग, ही सर्व राष्ट्रे होती. इंदू ही ऐतिहासिक व्यक्ति अमर ऐतिहासिक राष्ट्रांतील पदवी होती. (५) इलेव्ह म्हणजे मोम्बोच, असुर म्हणजे अशिरिया देश, ताथर ही सुराची वसाहत, पणी म्हणजे फिनिसियन इत्यादि. यांच्या मतांचे विवेचन निराशिराळ्या विषयांवर लिहितांना आलेच आहे.

भागीरथी—हिमालयातील गंगेच्या मुख्य उगमास व मुर्शिदाबाद जिल्ह्यातून जो एक गंगेस फाटा फुटतो त्यास भागीरथी हें नांव दिलें आहे. मुर्शिदाबाद जिल्ह्यातून हा फाटा उत्तर अक्षांस २५° १५' व पूर्व रेखांस ८८° ५' यावरून निघून बरद्धान व नाडिया जिल्ह्यातून वाहात जाऊन पुढे तो गालंग नदीस मिळतो. यासच पुढें हुगळी हें नांव दिलें आहे. भागीरथीस हिंदू लोकां फार पवित्र मानितात.

भागीरथीचा प्रवाह वरचेवर बदलत गेला आहे. प्राचीन काळी तिच्या काठी गीर, पंडुभ्रा, राजमहाल व नवद्वीप ही गावे होती. अगदी पूर्वाश्या या नदीच्या पात्रास सरस्वती असे म्हणत असत व ती सातगावावरून पुढें पश्चिमेकडे वाहात गेली होती. १९ व्या शतकांत मोठमोठी गलबतें या नदीतून चालत असत; पण गाळानें ती सुकण्यासुद्धें पोहोचिज लोकांनी १९३० साली हुगळी हें आपलें व्यापाराचें बंदर व ठाणें केलें. भागीरथीचा प्रवाह गाळ सांचून सुकण्यासारखा झाला आहे सरकारानें गाळ काढून बहागासाठी हा प्रवाह छेळा करण्यसाठी पुष्कळ प्रयत्न केले, पण त्यास फारसे यश आलें नाहीं आणखी नवीन योजना सुरू आहेत. ह्या नदीच्या काठची मुख्य बाहेर मुर्शिदाबाद, जिआमन, जंगीपूर, बरहामपूर, काटवा, व नवद्वीप ही होत.

भाजीपाला, भाजी पाल्याचा मळा.—हा मळा वरच्या जमनी फार उत्तम नको; पण अगदी हळकीहि चालू पावू नाहीं. इमारतीचा चुना, रोडे, कच्च्या घेरे पडलेल्या जमिनीत भाजीपात्रा चांगला येणार नाहीं. अशा जमिनीत बहुतकडून रोपास लागल्या किंवाय दहण्यास आगा असते. उत्तम जमीन थंड असते, तीत मुळांचा शिरकाव होत नाहीं म्हणून भाजी जोरानें वाढत नाहीं. रोताड जमिनीत मुसळ पाणी व खत याचा जास्त पुरवठा असलाच पाहिजे. उत्तम जमीन म्हणजे तांदूळ काळसर रंगाची, थोडी चुनखडी असलेली, मुसमुशीत रद्दाणारी, पाण्याचा निचरा होण्यास योग्य अशा प्रकारची असावी, म्हणजे तोंत केलेल्या थपळा व खचोचा मोवदला मिळून भाजी उत्तम प्रकारची होते. नदी-काळच्या पोयट्याच्या जमिनीत भाज्या उत्तम होतात, अशा जमिनीत खताची विशेष जरूरी नसते. पयसाच्या पाण्यात आलेला गाळ अनायामे खताच्या कामी उपयोगी पडतो.

खत:—खताशिवाय भाजीपाला होणार नाहीं, मग तें खत कोणत्याहि रूपांत असो. पोयटा, यारंम्हणाचें शेण,

बकऱ्यांच्या लेंड्या, जनावरांचें मूत, घरांतील फेर, राखंडा ही खतें विहिरीच्या पाण्यावरील भाजीपाल्यास उत्तम पाडेंच पाणी मुसळक असल्यास सोनखत थापरलें तरी चालेल. बरील खतांच्या अभावी अगार ह्यांच्याच जोडीनें कृत्रिम खतें वापरण्यास मिळाल्यास भाजीपाला उत्तम प्रकारचा होतो.

पूर्वीची मशामत:—जमीन चांगली नांमरून कुळून तें कुळें फोडून मोकळी केली पाहिजे, जमिनीत बंद उतार उपयोगी नाहीं. पाटानें पाणी पावयाचें असतें म्हणून पाणी संघर्षण वाहून सर्व ठिकाणी सारखें मिळेल अशी सपाट केलेली जमीन असावी. खडे, रोडे वंचून काढून टाकावेत. पूर्वीच्या पिकांची घटकतें वंचून टाकावीत मग पुष्कळ असल्याम जमिनीवर पसरून कुळानें मिसळून टाकावें सपाट केल्यानंतर सप्पा, बाफे, बरेवे, पाण्याचे पाट, दंड वगैरे तयार करून ठेवावे जी भाजी करावयाची तीस जरूर ती आर्वधी मशामत वेळीच केलेली पाहिजे.

बाँ:—शियाची योजना विचारपूर्वक आगाऊ करावी. आयरयावेळी मिळेल तें बीं वापरल्यानें कधी कधी मनासारखी भाजी उत्पन्न होत नाहीं. विषासु व अनुभविक बाँवाल्यापासून बीं आणावें. हळवें अगर गरवें जसें जरूर असेल तशा प्रकारचें बीं चांगली बीकशी करून आणावें. बीं खोदें, न जगवणारें व जी जात करावयाची त्या जातीचे नसल्यानें वेळ, पैसा व मेहनत व्यर्थ जाऊन नुकसान होतें म्हणून त्यावरून फार काळजी घेतली पाहिजे. बीं पेरायच्या तें ज्याचा हंगाम ज्या वेळी असेल त्यावेळीच पेरलें पाहिजे. तसेच ज्या जातीचे बीं पेरायच्या त्या जातीची भाजी पेरण्याच्या ठिकाणाच्या हवापाण्यात पूर्ण देशेस पोहोचते अगर नाहीं याची चौकशी करून पेरार्थें बहुतेक प्रकारचे बीं मातीत लावून त्यावर पाणी दिल्यास तें उगडून त्याचें रोप होणें हा शियाचा धर्मच आहे परंतु त्या रोपापासून पुढें भाजी तयार होऊन ती उपयोगी होणें हें हवामान व ऋतुमान यावर अवलंबून असतें. उदाहरणार्थ, पावसाळ्यात कोबी, फुलवर हीं कोंकणीत लावल्यास बीं जगवळें तरी भाजी तयार होऊन हातीं मिळणार याही ही भाजी पावसाळा संपल्यानंतरच लावली पाहिजे. तसेंच पावसाळ्यात होणाऱ्या पाळेमाज्या व फळमाज्याचे वेळ हिवाळ्यात लावले असता त्यांचे बीं चांगले असले तरी बहुशः उगवणारच नाहीं, कदाचित् उषवल्यास रोप वाहून त्यापासून भाजी मिळणार नाहीं. कारण त्यास अथय लागणारी उष्णता थंडीच्या दिवसांत मिळत नाहीं. ज्या ठिकाणी थंडी थोडी असते त्या ठिकाणी गरम्या कोबीचे अगर फुलवरचे बीक लाविल्यास त्यापासून भाजी उत्पन्न होणार नाहीं; नुसता जनावरांकरितां पालाच मिळेल. त्याचप्रमाणे जास्त थंडीच्या ठिकाणी हळव्या जातीची लावणी झाल्यास भाजीची पूर्ण वाढ आपल्या हच्छेच्या आधीच होऊन जाईल. ज्या विषयाची भाज्या आपण इकडे करावयास लागलो आहो, उदा. कोबी, फुलवर,

नोलकोल, सलगम, घोट, गजर, वीरे-त्यांचे जे बी मिळते त्यांत हळूचें (अर्ला) व गरबें (सेट) अशा दोन जाती निरनिराळ्या असतात. त्यांतील हळूचें जातीचेंच बी आपल्याकडे लावल्यापासून त्याची भाजी आपल्या हातात मिळते अशा अनुभव आहे. तसेंच भाजीच्या उंच नीच वाडीवरून ठेगणी (झुकी), मध्यम (मिडियम) व उंच वाढणारी (टॉल) अशा तीन जातीचें बी निरनिराळें असतें. आपणांस ज्या प्रकारचें बी हवें असेंच व आपल्या प्रदेशात जें होत असेल त्याच प्रकारचें बी आपण पेरवें. सराशी बी चांगलें मिळवणें हें भाजीपाल्याच्या यत्नांत एक मुख्य काम आहे.

बियापासून रोप तयार करण्याची जागा ज्या ठिकाणी सावली नाही, दोन प्रहारांनंतरचें कडक ऊन पार सापणार नाही, पारा बेदाचऱ्या लागेल अशाच स्थळी असावी. एखाद्या उंच झाडाखाली ती जागा नसावी. कारण उंच झाडावरून पावसाच्या पाण्याने अगर देवाचे येव रोपावर-ते लहान असता-पडण्याने त्याच इजा होते. दाट सावलीत उजेडाच्या आभावी रोप फिकट व नाजूक रहातें व उंच वाढतें. भाजीचें रोप करण्याची जागा रावलेली असल्यास उत्तम. झाडापास, गोंवर, गवत, गोट्यातील कचरा ही त्या भागेवर पसकून जाळावी म्हणजे जमीन तापलेली व भुस-भुशीत राहिली व तीतील कुमांहे भरून जातील रोपाकरिता बी पेरण्याचे बाकी असे अवघात की, रोप वाढत असताना त्यास खुरपणी करणे सोपें जाणें व खुरपणाराच्या हातचाळीत जागा असावी. बाके लाभ व अरंद-सुमारें ४ × २ हात-असावेत म्हणजे वाफ्यातील रोप न तुडवितो खुरपिता येईल. रोपाच्या वाफ्यात खत जमाल असता कामा नये व वाफ्यातील माती भुसभुशीत राहिली असें असावें. राहिल्याचें खत याच बांगले उपयोगी आहे. परंतु त्यांत घरातील केरकचरा असल्यास सर्व प्रकारच्या तणाची मर अवघे, त्यामुळे कधी कधी उत्तम घासच होतो, म्हणून स्वच्छ राखेचें खत असावें अगर वरीलप्रमाणें रावलेल्या ठिकाणी बाके करावें.

बी मिळविल्यानंतर बियाचें रोप करून तें मोठे झाल्यावर त्याची लावणी कर्मवी लागते अगर बी जाण्याच्या जागी येऊन त्याच ठिकाणी उगवून त्याची भाजी तयार होते याचें ज्ञान पाहिजे. कारण मेथीच्या भाजीचें रोप उपटून दुसरीकडे लावल्याचें नसतें. तसेंच मिरच्या, बागी, कोथी यांचे रोप तयार करून योग्य अंतरावर लावणी न केल्यास भाजी होणार नाही. रोप तयार करण्यास किती जागेत किती बी टाकिल्याने रोप चांगलें जेमदार येऊन रुचकर लावणीस तयार होईल याचीहि ज्ञान पाहिजे. उदाहरणार्थ, कोथीचें एक तोळा बी पेरण्यास विदान ४-५ बोरस याई जमीन लागते; त्याऐवजी तेंच मूठभर दिवणारें बी निम्मा जागेत पेरल्यास रोप दाट उगेवेल व गोरानें बाढ-

णार नाही; पुढीलचें मरेल. असे झाले म्हणजे बीच वाईट म्हणून लोक ओरडतात. कित्येक वेळी चाकवा-पोळ्याचें बसिद्धां इतकें दाट टाकतात की रोपास उगवून वर येऊन वाढण्यास जागाहि मिळत नाही. बी पेरण्याच्या दोन रीती आहेत—(१) वाफ्यांत फोडून (फेंकून) टाकण्याची व (२) खुरपण्याने अवघड लागणाऱ्या खोळांच्या सव्या (रेषा) वाडून त्यांचे बिभटोनें बी टाकावयाची. पहिल्या रीतीनें बी पेरणारा मनुष्य अनुभवी नसल्यास बी जास्त अगर कमी पडण्याचा संभव असतो. बी टाकल्यानंतर रदाळ हालवताना काही बीं बरच उधळें राहिल्यानें ते उगवतहि नाही. दुसऱ्या रीतीनें आपणांस पाहिजे त्या खोलीवर, अंतराचे व पातळाईनें बी टाकता येईल. त्यास वेळ थोडा जास्त लागतो; परंतु रोप जास्त जेमदार येतें. शिवाय बियाबरोबर नेहमी तणहि उगवतें. अशा वेळीं रेंगाच्या खुणेवरून रोप कोणतें व तण कोणतें हें तम-जण्यास मार्ग राहो.

रोप तयार झाल्यानंतर त्याची लावणीहि योग्य अंतरावर झाली पाहिजे. कोणत्याहि जातीच्या भाजीचें पूर्ण वाढ झालेले झाड जेवढें पसरणारें आहे तेवढी जागा रोप लाव-तानाच ठेविली पाहिजे. तसें न केल्यास भाजीचें झाड खुरटलेलें राहून फळेहि बांगली वाढणार नाहीत.

बी पेरल्यानंतर तें चुकीनें जास्त वेरलें गेल्याकडे दाट उगवल्यास रोप उपटून तें वेरळ करावें. रोपास घाणी देणें तें जपून रोप आडवें पडणार नाही अशा रीतीनें घाणें. रोपांतील तण वेळीच उपटून काढावें व त्याच्या मुळाजवळची माती जपून दोन दोन वेळ भुसभुशीत करावी इतकी काळजी योग्य वेळी घेतल्यास रोप जेमदार वाढेल.

भाज्यास अनेक वेळा नाही तरी एक वेळ तरी-रोपाची अर्धा वाढ झाली म्हणजे-त्याची दुसऱ्या जाती वाफ्यांत अगर ओटपावर बदलणी करावी. ही बदलणी करतांना रोपासोपांत पहिल्यापेक्षा जास्त अंतर ठेवावें म्हणजे रोप अंतर होईल व रुचकर वाढेल. अशा तऱ्हेनें रोपाची बदली कर-ण्याची आपल्याकडे चाल नाही देशी भाज्यांचीं रोपे एक किंवा दोन वेळ बदलल्यानें जास्त जेमदार वाढतात असा अनुभव आहे. हें काय एका अर्थी दाट रोप विरळ केल्यानें साधत परंतु जें रोप दुसऱ्या ठिकाणी लाविलेचें पाहिजे अशा रोपाची लक्षावर्णा १२ वेळ बदलणी करण्यापासून फायदा होतो. जास्त किमतीच्या बियापासून केलेल्या रोपाची बदलणी अवश्य करावी (उदाहरणार्थ, फुलवर, कोथी वगैरे) म्हणजे रोपाची मर कमी होईल

रोपाची लावणी करतांना तें उपटून काढल्यानें त्याच्या मुळास इजा होईल, म्हणून चाण्या हातांत रोप घरून खुर-प्याच्या अणवीनें तें वर उचलून पाटीत नीट ठेवावें. रोप काढवें झाल्यानंतर त्यावर पाण्याचा हाक प्याच्या ठिकाणी ज्याचें. तें सावण्यांत

नेथे. बाके तयार करून योग्य अंतरावर कुडळीन, ठोकणीन वार खुरप्याने खाचा करून दाण्या हातानें रोप धरून त्याच्या मुळ्या खालेंत सोडून त्यावर उभ्या हातानें माती ओढावी. व दोन्ही हातांच्या बोटांनी खालेंतील माती दाबावी म्हणजे खाच पोळून न रहाता पाणी दिल्यावर रोप आडवें पडणार नाही.

रोपाची खाणी वापरून सन्या करून सरीच्या बगळेंत दिवा सरीच्या तळाशी काढता. ज्या भाजीच्या रोपाची अर्धा वाढ साऱ्यानेतर गळेभणी करणे फायदेशीर आहे अशा जातीची रोपे सरीच्या तळाशी लावली लागतात. गळेभणीच्या वेळी सन्या सोडून सपाट केल्या म्हणजे रोपाच्या गळेभणीस माती सहज मिळते. अशा प्रकारची लावणीच नेहमी चांगली फायदेशीर होते. वापरात लावलेल्या रोपासहि चाळणी देऊन नंतर रोपाभोवती माती खाविल्याने हे काम होते; परंतु तसे करताना केव्हा केव्हा माती ओढताना रोपाच्या मुळ्यावर वरच असल्यास त्या उभ्या पडण्याचा संभव आहे.

पाणी:—रोपाची लावणी झाल्यानंतर त्यास पाणी देऊन्या वेळी दिले पाहिजे. भाजीपाल्यास पाणी माफक दिले पाहिजे, उसासारखे पाणी माज्यास लागत नाही. भाजीस थोडेथोडे पाणी पुष्कळ वेळा मिळाल्यास मान्यते. पाणी थोडे असतें. खान्या पाण्याने कित्येक भाज्या खेरीत करून बाकीच्या खुरप्यात लावल्यास सर्व भाजीस पाणी पोहोचतें आहे अशाबद्दल काळजी घ्यावी लागते. भाजी लहान असताना पाणी थोडे लागले पण मोठी झाल्यावर सुबळक दिले पाहिजे. काही भाज्यास, त्या तयार होण्याच्या सुमारास पाणी कमी करावें लागतें.

पहिले पाणी वेतावेच घाबे म्हणजे फुटाफुट न होऊन कपडाची माती घट बसत. दुसऱ्या पाण्यास “आववणी” म्हणतात. ते पहिल्या पाण्याची ओले उठून जाण्याच्या सुमारास जमिनीच्या मगदुराप्रमाणे तेंदे दिवसांनी देतात. तिसऱ्या वेळच्या पाण्यास “विशवणी” म्हणतात. तें दुसऱ्या भाजीस लवकर देतात. पाणी देण्याचा मुख्य हेतू भाजीची वाढ करणे हा आहे. जस्त पाणी दिल्यास रोपे मारवतात. कमी दिल्यास त्याच्या वाढीस योग्य मदत होत नाही. लवकर अगर उशीरा पाणी देणे हे जमिनीच्या निवऱ्यावर व हवेतील उष्णतेवर अवलंबून असते. जमीन वाळकर व हवेत कोरडी उष्णता असल्यास पाणी लवकर लवकर घाबे जमीन चिकटवण आणि हवेत थंडाई व संपण्या असल्यास दोन पाण्यातील अंतर भास्त भास्त घाबे घाबे. भाजी पूर्ण तयार होण्याच्या वेळी एक दोन पाणी लवकर दिल्याने ती तबेलदार व रसभरित असते. कित्येक भाज्यांची काळे पिकल्यावर वापरावयाची असल्यास ती पिकावयास लागल्यावर पाणी कमी करावे लागतें. चवथ्या पाण्यानंतर, दर २ पाण्यानंतर खुरपणी-दिल्याने रोप चांगले बोरोने वाढते.

खुरपणी—भाज्या लहान असताना खुरपणी कर बाळजीने शास्त्री पाहिजे. तण चांगले मुळसकट उगडून न काढता सोडून काढल्याने दुसऱ्या फुटीच्या वेळी भाजीदेखी कधी कधी तणच फार मोर करतें; म्हणून पहिल्या व दुसऱ्या खुरपणीच्या वेळी विशेष काळजी घेतली म्हणजे तणाचा धो मोड होतो व खत चांगले दृष्ट प्रकारचे वापरले असल्यास तणाचा मागमूसहि नाहीसा होतो. भाजीच्या सळ्यात तण असले तर त्या सळ्याचे २५ गुण कमी होतात. तण काढतांना दुसरी काळजी घेणे ती ही की, मजूर लोकांस चांगले माहीत नसेल तर तणाच्याऐवजी भाजीचे रोप लपटले जाते; तसेच मिश्र भाज्या लावलेल्या असल्या म्हणजे काही लवकर वाढतात व काही फार सावकाशीने वाढतात. खुरपतांना अशा सावकाश वाढणाऱ्या भाज्या खुरपणाऱ्याच्या बबरेस आणून न दिल्यास अशा भाज्या तण म्हणून कधी सुईने खुरपण्या जाण्याचा संभव असतो. खुरपणीचे मुख्य हेतू दोन: एक तण मारणे व दुसरा लहान रोपाभोवती भुजभुजोत माती करणे की ज्याच्या योगाने रोपे चांगली पोसावीत.

जमिनीत लवकर विरपळणारे सुबळक खत असल्यास लावणीनंतर खत देण्याचे कारण साधारणपणे पडणार नाही परंतु जमीन पहिल्याने चांगली खतावलेली नसल्यास एक दोन अगर तीन वेळाहि खरेच दिवस लागणाऱ्या भाज्यास खत घाबे लावतें. लावणानंतर सुमारे एक दीड महिन्याने उत्तम कुडळेंत खत अगर अमेनियम स्फेकट किंवा पेंडीचे खत दिल्याने रोपे लवकर जोगाने वाढनात पुढे भाजी तयार होण्याच्या पूर्वी महिनाभर पुन्हा थोडे कुडी अगर माफकीने खत दिल्याने भाजी चांगली तुळून येते व तयार होण्याच्या वेळी तेजस्वी व रसदिष्ट होते कोबी, काळीकुशेर भोरे खरेच दिवस देणाऱ्या भाज्यास अशा प्रकारे दोनदा खत मिळाले तर त्या भाज्या जस्त तयार होतात. ही भागून दिलेली खत रोपाच्या अगदी जवळ न देता त्यापसून सुमारे एक वीत अंतरावर जमिनीत वार बोटे खोलीवर देऊन मातीने झाकून टाकून नंतर पाणी घाबे. म्हणजे त्याचा उपयोग रोपास तारकाळ होतो.

भाज्याचे व थेंबे—भाज्याचे पुढे दिल्याप्रमाणे ८ वर्ग करता येतील: (१) कंद-मुळेभाज्या-ज्याच्या कंदानी अगर मुळांची भाजी करतात. (२) पाजेभाज्या-ज्याचा पाला व थोडेसे दूध भाजी करण्यास वापरतात. (३) फुलभाज्या-ज्याच्या फुलांची भाजी करतात. (४) फळभाज्या ज्याच्या फळांची भाजी करतात. (५) शेगभ भाज्या-ज्याच्या शेगा (फळा)ची भाजी करतात. (६) शेगदुग्धाभाज्या-ज्याच्या शेगातील ताज्याचिनीची भाजी करतात. (७) बीजभाज्या-ज्याच्या बीजालेक्या दाण्याची म्हणजे बिऱ्याची भाजी करतात (८) मसालाभाज्या-ज्याचा पाला, मुळे अगर फळे दुसऱ्या भाज्यास स्वाद आणण्याकरिता वापरतात.

पोटवणे:—बंदमुळेमाज्याचे पुढील प्रकार आहेत. देशी माज्या—अब्जुड्या, कणो, (कणोर), कमळ, कोदा, कारिंदे, कोनरुड, गरमळ, गरमाळ, गारर, गोरारू, चवेणी, गटाटा, मुळा, राताळा, रंगू, सुरल विचयती—नोल-कोल, बोट, मुळा, लोका कादा, सलम, (तरनीच)

पालेमाज्याचे खालील दिलेले प्रकार महानूर आहेत. देशी: (१) मळमाज्या—अर्ध, ओवा (पानाचा). भंबादी, कादिपात, कोथिनीर, पोळ, चवळ इ. वेदनवटवा, वाकरन, लूका, तंदुळा, पालक, पोळ्या, मोपळा, मुळा, मेथी, राजगिरा, वेतगुंडी, निरस, शेवू, हरमरा (२) रानमाज्या—अंबोशी, आस्वल, काटे-माठ, कुंभर, कुडू, कणी, खापरलुंडी, चावेन, विखणोक, टाक्या, दिंडा, नाळी, पापरी, पंढरे, भारंगी, मोदरी, माठ, मोरस, लाना (लानी). विलयती:—कोबी, प्रवेत्तप्राउट, सालीट, सेलरी.

कुलमाज्याचे पुढील दिलेले प्रकार आहेत. देशी:—अशोक, अमस्ता (हातगा), कनळ, केळकूल, भिरदोदी, शेवगा. विलयती—कालीकुलवर.

कळमाज्याचे प्रकार, देशी:—या प्रकारात हनुपे होणाऱ्या, बेल वाढणाऱ्या व झाडे होणाऱ्या असे तीन भेद आहेत ते अनुक्रमे अ, आ, इ या संज्ञा पूर्वी देऊन दाखविले आहेत. (अ) अंगीर: (आ) करदुडी, (करदोली), (आ) कांकरी, (आ) कारले, (आ) काशीकळ (गंगाकळ-चक्री), (इ) केळी, (आ) कोहाळ, (आ) खरबूज, (आ) खिरा, (आ) पोसाले (पोरोशी), (आ) टरकाकडी, (आ) टरबूज-कालेगड, (अ) डिंगरी, (आ) तवडी, (आ) तांडली, (आ) दुध्या-तुंडी, (आ) दोडका-तुराई-शिराले, (आ) धंडा (दिलपतंत), (आ) पडवळ, (इ) पपरी, (इ) फणस, (अ) भेंडी, (आ) ओपळा, (अ) मिरची- (मोपळा, चारवाडी), (अ) मोगरी, (अ) वापी, (आ) वापाटी, (आ) होंदाळ (चिबूड), (आ) शेन्या. विचयती:—चोथी, दोमाटे (बेलवागी)

शेगमाभी:—आस्ता, अबई, गवार, चेवडा, चवळी, बालपावडी, शेवगा (शेकट, शेगट) धावणचेवडा;

रोगदाणे भाजी:—रोगदाणे माज्याचे खालील प्रकार आहेत:—आवई, चेवडा, चवळी, डबलडी; तूर, पावडा, मुईरुंग, वाटाणा, बाल, हरमरा

बीमाज्या:—यांना खालील दिलेल्या प्रकारच्या आहेत. अब्जुंदे, उडीद, कमळणीच, चवळी, डबलडी, तूर, भुरईमूग, मटार, मठ, मटकी, मसूर मूग, मेथ्या, वाटाणा, बाल (चवडी), बालगोडा, (पावडा), शलगणकी, धावणचेवडा, हरमरा, हुलया (कुळीय)

महालेमाज्याचे खालील दिलेले प्रकार आहेत: देशी — अहाळीच, ओवा, कोथिनीर, गरमळ, पानाचा ओवा, पुढीना, मिरच्या, मोहरी. विलयती—वासडी. [ले. पा. धी ज्ञानदेकर]

भाजे—मुंबई इलाखा पुणे जिल्ह्यातील मावळ तालुक्यात ह एक खेड आहे. ह मावळी स्टेशनपासून १ मैलावर

आहे येथे बौद्धकालीन १८ लेगी आहेत. ती फार प्रेक्षणीय आहेत.

भाट—ही जात उत्तरहिंदुस्थान, मध्यप्रांत, ब-हाड, मुंबई, बंगाल, आंध्रम इत्यादि ठिकाणी अढळून येते. १९११ साली या जातीची लोकसंख्या ३६४८६२ होती. भाट हा शब्द संस्कृत भाट या शब्दापासून झाला असावा असे दिसते. ब्राह्मण गतमर्त्या व क्षत्रिय यांच्यापासून भाटांची उत्पत्ति झालेली असावी असे काहींचे म्हणणे आहे, तर वैश्य पुष्ट व क्षत्रिय ही यांच्यापासून भाटांची उत्पत्ति झाली असे काहींचे मत आहे. या लोकांत निरनिराळ्या घासा असून जावने घालण्याचाहि प्रघात आहे व या चाली-वरून ते मूळचे ब्राह्मण असावेत असे अनुमान करण्याला योग्य आहे आपल्या आभयदायाचें गुणवर्णन करणे, त्याच्या वंशाचा इतिहास लिहिणे, ही त्यांची मुख्य कामे होत.

इतिहास—पूर्वी प्रत्येक राजानाबळ एकएक तरी भाट असे व त्याचें काम, राजाची व त्याच्या पूर्वजांची स्तुति गाणे, पूर्वजांचे गुणानुवाद पाऊन राजाच्या अंगाी सौम्य, धैर्य व दृढपण यांचा प्रादुर्भाव व्हावा एतद्दर्थ प्रयत्न करणे, लडाईच्या वेळी वीरसंपरिप्लुत कवनें म्हणून राजाच्या व त्याच्या सैन्याच्या अंगांत वीरधी उत्पन्न करणे इत्यादि असे. अशा प्रसंगी राजाची क्वचित प्रसंगी त्याच्यावर इतरांची होण्याचा संभव असे पण त्याला ते भीरू घालीत नसत. स्वयंसेवकपणा हा त्यांचा प्रमुख सद्गुण अगर दुर्गुण होता; त्यामुळे राजे लोकांहि त्यांना बचकून असत स्वाभिनिधा हा गुण त्यांच्या अंगाी प्रामुख्याने बसत असे. विश्वासूपाणा व प्रामाणिकपणा याबद्दल त्यांची फार प्रशिक्षि असे. पूर्वी राजे लोकांच्या पारची मायकामुळे परगांवी न्यावयाची असल्यास त्यांना भाटांबरोबर पाठाविण्याची पद्धत असे. मुक्ताईपणांहि भाटांचा उपयोग होत असे. हल्ली ज्याप्रमाणे प्रत्येक राज-दरबारी बकील ठेवण्याची चाल आहे, त्याचप्रमाणे पूर्वी भाट हे बकील असत. यामुळे राजदरबारी भाटांना फार मान असे राजाने आपल्या हाताने विडा देणे यासारखा दुस्त मान कोणताच नाही असे रत्नपूत लोक मानात हा मान भाटांचे मिळत असे ब्राह्मणाप्रमाणेच भाटोमर्त्येहि उपनयनादि सर्व संस्कार करण्याची पद्धत असे. उत्तरहिंदुस्थानांत अद्याप ती पद्धत आढळते पण दक्षिणेकडे आ क्षत्रिय घरांनी आली त्यांनी उपनयनादि संस्काराचा त्याप केव्यामुळे त्यांच्या गदरच्या भाटानीहि उपनयनादि संस्कार बंद केले. भाटांची मुख्य धर्म कटपार व आला ही होत वयांनी लहान अघो अगर मोठा अघो प्रत्येक भाटाच्या हातांत आला व कमरेस कटपार ही असायचीच. पूर्वी भाटानी राजे लोकांकडून मोठमोठ्या देणग्या व इनामे मिळत असत. त्यामुळे त्यांना प्राविचक काळजी करावी लागत नसे. विटिशांचा अंमल ब्राह्मणापासून राजे लोकांप्रमाणेच भाटांचेहि

र्यातत्यात्यांत ज्या भाटांनी इनाम जमीन सरकारने खालसा केली नाही त्यांची स्थिति साधारणतः ररी आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही परंतु अशी थोडीथोडकी भाट घराणीं वगळण्यास इतर भाटांना भिक्षा मागून अगर अन्य साधनांनी आपला उदरनिर्वाह चालविणे भाग पडले आहे.

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेन भाटांची क्षत्रियामध्ये गणना होते. त्यांच्या रहण्याच्या ठिकाणावरून यांचे रजपूत भाट, गुजराथी भाट, मराठे भाट असे भेद पडले आहेत. ब्रह्मभाट, मारोठ, चारण, वहीर्वचे, कंकाळी भाट, सारवाकी भाट गुजराथी भाट, परदेशी भाट इत्यादि यांच्या पोटाजती आहेत. पूर्वीच्या काळीं पोवाडे गाणे व वशाबळीं लिहिणे असे यांचे मुख्य धंदे असत पण इल्लीं त्यांचा तो धंदा छुप्तप्राय झाल्यामुळे ते सावकार, व्यापारी, शेतकरी, बंगरे वगैरे बनलेले आहेत. ब्रिटिश सत्तेच्या प्रारंभी भाट लोक तहाच्या अटी वभावण्याबद्दल व कंत्राटदल जामीन रहात असत, व वचनभंग केल्यास वचनभंग करणाऱ्याकडून ते प्रागा करून वचन पाळावयाला लावीत असत जमीनमहसुस व शातता राखण्याच्या कार्याहि भाट लोक जामीन घेतले जात असत व त्यांच्या संमतीखेरीज कोणताहि व्यवहार कायदेशीर मानला जात नसे. १८०५ साली काठेवाडच्या राजापासून ब्रिटिशानी भाट लोकच जामीन घेतले होते गुन्हेगारांना लाड्यावर आणण्याकरिता भाट लोक दोन प्रकारचे विधी उपयोगात आणित असत ते म्हणजे प्रागा व धरणे हे होत.

वर ज्या भाटांच्या पोटाजती सांगितल्या आहेत त्यांच्यात एकमेकांशी अश्वय्यवहार होत नाही. लघ्वय्यवहार स्वजातीयामध्येच होतो, पोटाजतीचा होत नाही. जातीसंबंधीच्या कोणत्याहि प्रथांचा निकाल पंचामार्कत होतो धार्मिक बाबतीत अखेरचा निकाल ब्राह्मणाकडून करून घेण्यात येतो. सर्व भाटांची मिळून अशी एखादी पंचायत नाही. काही विशेष प्रसंगी जातीचे पुढारी बहुजनसमाजास एकत्र जमवून त्या ठिकाणी सामाजिक सुधारणेची चर्चा करतात, व काही नियम करतात. ज्या ठिकाणी जातीची पुष्कळ घरे आहेत त्या ठिकाणी त्यांच्यापुरती पंचायत असते.

ब्रह्मभाट खेरीजकरून इतर सर्व भाटात पुनर्विवाहाची चाल आढळते. तथापि काही कुलीन घराणीं पुनर्विवाहाला विरुद्ध असलेली आढळतात. पूर्वी भाटांमध्ये स्त्रियांना कडक गोया असे, पण ती पद्धत आता पुष्कळच शिथिल झाली आहे गुजराथेत ब्रह्मभाटाखेरीज इतर सर्व भाट मांस खातात. इतर ठिकाणचे भाट शाकाहारी आहेत वैष्णव, शैव, परिणामी, रामानंदी, कबीरपंथी, स्वामीनारायण इत्यादि यांचे निरनिराळे धार्मिक पंथ आहेत. काठेवाडातील काही भाट जैनधर्मादि आढळतात. संयुक्तप्रदेशातील हिंदुधर्मी भाट वैष्णव अगर शाक्तपंथाचे आहेत. तथापि, विष्णु अगर 'शक्ति' यांच्या उपासनेप्रमाणेच, गौरांपति, बोरबीर, महाबीर, शारदा इत्यादि देवतांचीहि उपासना करण्याची

त्यांच्यामध्ये चाल आहे पूर्व बंगालमधील भाट हे शक्तीचे उपासक आहेत. औदीच, मोड, अगर श्रीमाळी ब्राह्मण यांच्याकडे भाटांचा उपाध्येपणा असतो. रजपूत अगर गुजराथी भाटांचा ऋजो मराठा भाटांच्या दक्षपेक्षा थोडा समजला जातो. नाशिक जिल्ह्यात या मराठा भाटांनी ग्रामभाट अशी संज्ञा आहे. हे मराठे भाट, मराठ्यांच्या उत्कर्षाच्या वेळी इकडे आले असावे. अलीकडे या लोकांनी आपला परंपरागत धंदा सोडून दिलेला असून ते व्यापारी अगर मजूर बनले आहेत. खानदेशात या मराठा भाटांचे परदेशी, मराठे व कुणबी असे तीन पोटाभेद आहेत. पुणे जिल्ह्यांत गुजराथी व मराठे भाट आढळतात, व यांच्यात पाट लावण्याची चाल आढळून येते

वा ह्म य.—पूर्वीच्या काळी भाटांचे काम स्फूर्तिदायक कवनें करणे व आपल्या यजमानाच्या पूर्वजांची वंशावळ लिहिणे हे असल्यामुळे, भाटांचे वाङ्मय बरेच असले पाहिजे हे उघड आहे. तथापि ते एकत्र करण्याचा प्रयत्न अद्यापि व्यवस्थित झालेला नाही जे काही पद्यग्रंथ उपलब्ध आहेत त्यांच्याकडून पूर्वच्या इतिहासाची थोडी फार माहिती मिळते. अशा प्रकारचे ग्रंथ मिळविण्याचा टोंड, फोर्वेत इत्यादिकांनी प्रयत्न करून त्यांच्या आधारें त्यांनी अशुक्लें राष्ट्रनामच इतिहास व रासमाला हे ग्रंथ लिहिले पूर्वच्या भाटांपैकी प्रख्यात याट म्हणजे पुष्कराजाच्या पदरी असलेला चंदभाट (पद्मा) होय. याचें 'पृथ्वीराज रासा' हे काव्य असून त्यात पृथ्वीराजाचे चरित्र आले आहे. चंदाच्या खालोपाला अकबराच्या पदरी असलेला गंगभाट हा प्रसिद्ध आहे. हाहि नामांकित भाट होऊन गेला शिवछत्रपति महाराजांच्या आश्रयाला भुषण नावाचा भाट होता. व तोहि चागल्या प्रकारचा भाट म्हणून त्या काळी प्रसिद्ध होता याशिवाय पडोदा संस्थानातील साळबाईचा धीरोमगत, नडियादमधील संदसरया शीतमदाच, खेडांमधील डाकीरचा धोमन धारोड हेहि प्रसिद्ध भाट होऊन गेले.

[संदर्भग्रंथ—रिस्ले—ट्राइव्स ऑफ कास्ट्स; कुक—ट्राइव्स ऑफ कास्ट्स ऑफ दि नॉर्थ वेस्टर्न प्रोविन्सेस ऑफ औंध, विस्सन—इंडियन कास्ट्स; इंपीरियल गॅझेटियर. याशिवाय याबल तालुक्यातील नाहानो येथील अपर प्रायमरी स्कूलचे हेडमास्तर रा. प. कु. ठाकूर यांच्या 'भाट व त्यांची कविता' या लिहून आलेल्या लेखाचा आधार घेतला आहे]

भाटिया—अथवा भाटे, यांची लोकसंख्या (१९११) ५१००६ असून त्यात हिंदू, शीख, जैन, यांच्याप्रमाणे मुसलमानहि (५११२) आहेत, याची जास्त वस्ती मुंबई इलाख्यात व त्यातहि मुख्यत्वे वच्छ-काठेवाडांत आहे. हे स्वतःच यादवातील भाटी या (रजपूत) शास्त्रेचे म्हणवितात. केसलमोरचा राजा भाटीवंशीय आहे. या वंशातील भाटे

मुसलमान पंजाबांत असून त्यांना मठी म्हणतात. विहानेर-
 शिहारपूर-सिंध-कच्छ-काठेवाड इकडाले हिंदु व्यापारी
 बहुतेक भाटियाच आहेत. यांचे प्राचीन मूल ठिकाण (सि.
 पृ. ६००) राबळपिंडीमधलीस रंगीपूर असावे व त्यांना इ.
 स. च्या पहिल्या शतकांत तेथून इंडोसियननांनी आग्नेयी-
 कडे होऊन दिले असावे. कोणी म्हणतात की जेलमदीरच्या
 बालवंतांतील भाटनेर हे यांचे मूलगाव होय. काही भाटिया
 आपल्यास शालिवाहनाचे पंशन मानतात. गिलनीकर मई-
 मूदाच्या वेळी मेडा अथवा भाटिया (सेलमच्या दान्या
 तारी) येथे भाटियांचे एक राज्य होते, त्यानंतरच्या मुसुल-
 मानाच्या स्वान्यामुळे ते कच्छकडे बळले असावेत (१३५०).
 सिंधमधील भाटिया कोळी बनलेले असून दारु रितात व मासे
 खातात. काठेवाडमधून मग मुजराप-मुंबईकडे हे लोक वस-
 रले. त्यांच्यात हुमाई (हलाल), कच्छी, दसा, विसा,
 सिंधी असे पोटभेद आहेत. विसा हे दसाच्या मुली कर-
 तात पण आपल्या मुली मात्र दसांना वंशवित देतात. यांचे
 ८५मुख (गोत्रे) आहेत. हे लोक देखणे, चतुर व्यापारी, मह-
 रबाकांही, काटकसरी, पापपुण्याची क्षिति न मानणारे अस-
 तात; यांच्या मापा मुजराधी व कच्छी हे १६ व्या शत-
 कांत वैष्णवपंथी व बल्लमानुयायी झाल्यापासून (पंजाब व
 सिंध सोडून) मद्यमांसास विलकूल शिवत नाहतात. यांचा
 मुख्य धंदा व्यापार व दुसऱ्या. मुंबईत यांच्यापैकी पुष्कळ
 लोक स्थानिक झाले आहेत. काही इराणच्या आखातावरील
 बंदरात, सोमनावार, अरबस्तान, काबूल, जवा, चीन इकडेहि
 स्थानिक बनले आहेत. कच्छकडे काही लोक दोतडी करतात.
 यांच्या बायका कशिदा काढण्यांत तार कुडाल असतात. हे
 आपली धार्मिक बंधने कशेकशी पाळतात. वैष्णवपंथी अथवा
 बल्लमाचार्यांच्या गादीवरील महंताकडून यांची मुंश होते.
 कृष्ण व विष्णु या त्यांच्या आगड्या देवता होत. मूल जन्म-
 त्यावर सहाव्या दिवशी सडेपरावर घोडयाची पूजा करतात;
 सुवेर ४०-५५ दिवस असता. यांच्यांत मुलींची संख्या थोडी
 असून बालविवाह रूढ आहे. दाराचा वाप वघुच्या बापास
 हुंडा देतो व मुलीच्या नावाने (खीधन) दागिने करून
 देतो. वाझिलयाची नोंद जातपंचायतीच्या रजिस्ट्रांत होते
 व त्याबद्दल बराचदा बापास काही रकम घ्यावी लागते. लग्नाच्या
 वेळी वधुबराच्या डोक्यावर खजुरीची पांजे धरतात; मंत्रा-
 क्षतादेवज्ञी सूतपुतळ्या उपयुगीत आणतात. व बरवधू
 एकमेकांस पंजाबीची कणसे, मिठाई, एक मूठ तीळ देतात.
 यांचे उपाचारास पाकणें प्राधान्य आहे. यांच्यांत पुनर्विवाह
 व घटस्कोट विहित नाहींत, परंतु अलीकडे हें बंधन शिथिल
 झाले आहे. मनुष्याच्या अंतकाळी, तांबांत गंगा घालण्याच्या
 वेळी त्याचे लुनें जानवे फाडून नवे घालतात. प्रेतास खांद्या
 देणान्यानें प्रथम स्नान करावे लागते. व्यापाराप्रमाणें साव-
 कारी करण्यांत व जमीन विकत घेण्यांत हे आपला पैसा गुंत-
 वितात. यांच्यांत प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार बराच आहे.

सांप्रत हे आपल्याला प्राधान्य व वाणी यांच्याबरोबरचे मान-
 तात. आसामांत व्यापारी मुसलमानांना सामान्यांचे भाटिया
 म्हणतात. मुलींच्या मुटवल्यानें व तिला घाब्या लागण्याच्या
 बबर हुंड्यामुळे हल्ली गरीब भाटे लोक इस्लाम-तेहरी इ-
 डली यदुवंशी क्षत्रियांच्या मुली करतात. [कर्निगहॅम; टॉड;
 गोबे सेन्सस रिपोर्ट १९११; गोबे मॅसेटियर पु. ९ भा. १;
 इंडि. ऑटि. पु. ५, पु. १६८; सेन्सस ऑफ इंडिया, १९११;
 इथेसन; कूक; रसेल व हिरालाल.]

भांडारकर, रामकृष्ण गोपाळ (१८३७-१९२५)-
 महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध संशोधक, समाजसुधारक व संस्कृत
 पंडित. यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यात मालवण मुकामी
 झाला. प्राथमिक शिक्षण मालवण व राजापूर येथील शाल्येत
 झाल्यानंतर रत्नागिरीस रामकृष्णपंत इंग्लिश शाळेत जालें
 लागले. १८५९-६२ सालापर्यंत त्यांनी मॅट्रिक, एफ. ए. व
 पी. ए. च्या परीक्षा दिल्या. सगळीच पुढच्या वर्षी ते एम.
 ए. ची परीक्षा पास झाले. पुढें सिंध-हैद्राबाद व रत्नागिरी
 येथील शाळेंत हेडमास्तर या नात्यनें काम केव्यानंतर
 १८६८ साली एलफिन्स्टन कॉलेजांत त्यांनी संस्कृतचे अस्ति-
 टंट प्रोफेसर नेमण्यात आलें. हा वेळपर्यंत त्यांची संशो-
 धानकडे प्रवृत्ति नव्हती तथापि एका आकास्मिक कारणांनें
 त्यांचा संशोधनक्षेत्रात प्रवेश झाला.

यानंतर शिलालेख, नाणीं यांचा अभ्यास करून प्राचीन
 इतिहाससंबंधी लेख लिहिण्यास त्यांनी सुरवात केली. लंडन
 येथे १८७४साली भरलेल्या सार्वदेशीय प्राच्य विद्यापंडितांच्या
 परिषदेपुढें वाचण्याकरतां त्यांनी नाशिकच्या कोरीब लेण्यावरील
 निषेध पाठीवला व त्याची वहावा झाली. त्यामुळे त्यांची कीर्ति
 वाढली. १८७९ साली त्यांनी सरकारनें प्राचीन इतिहास-
 संशोधक नेमले. याच्यापूर्वी, त्यांनी ब्रिटिश कॉॅंज्युलॉजिक
 लेखसंग्रह देण्याचा बहुमान मिळाला होता. १८७९ साली
 त्यांनी डेक्कन कॉलेजमधील प्रोफेसराची जागा मिळाली. या
 आशेवर त्यांनी २१ वर्षे काम करून पेन्शन घेतलें. १८८६
 साली व्हिएन्ना येथील प्राच्यविद्यापरिषदेला ते हजर राहिले.
 सिंधकेटचे सभासद, युनिव्हर्सिटीचे परीक्षक, युनिव्हर्सिटीचे
 व्हाईस चॅन्सेलर या नात्यानें सुबई विश्वाविद्यालयाशी त्यांचा
 निकटचा संबंध होता. त्यांच्या विद्वत्तेमुळे पाटिनेन युनिव्ह-
 र्सिटी, एडंबरो युनिव्हर्सिटी यांनी पीएच.डी. एलएल. बी. या
 पदव्या यांना दिल्या. सपेंच इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका व इटली
 इत्यादि देशांतल पौरस्त्य विद्याविषयक संस्थांनी त्यांना
 आपल्या संस्थांचे सन्मान्य सभासद करून त्यांच्या विद्व-
 त्तेचा गौरव केला. ब्रिटिश सरकारनें त्यांना सी. आय. ई.
 व के. सी. आय. ई. या सन्मानदर्शक पदव्या दिल्या.
 त्यांच्या बचाला ८० वर्षे पुरी साली त्यावेळी त्यांच्या
 शिष्यांनी भांडारकर-स्मारक लेखसंग्रह प्रसिद्ध केला. त्यांच्या
 संशोधनाचे दृश्यफल म्हणजे त्यांच्या नांवाने पुण्यास
 स्थापन झालेली 'भांडारकर रीसर्च इन्स्टिट्यूट' हें होय.

पेन्शन घेतल्यानंतर त्याची आपला सर्वकाळ पुढे येथे मळांमुळा येथील संगमाच्या पलीकडे वाघलेच्या संगमाभ्रमात घालविला.

मो डार क र णे ते हो ध न व ग्रंथ लेख न.—डॉ. भांडारकर यांनी अनेक वावर्तीत संशोधन करून निरनिराळ्या मासिकांत विद्वत्पत्रांवर लेख लिहिले आहेत. याशिवाय मालतीमाधव इत्यादि ऐकृत पुस्तकांवर त्यांनी टीका लिहिल्या आहेत. शाळातील मुलांसाठी दोन संस्कृत पुस्तके लिहिली आहेत. एण ' अली डिस्ट्री ऑफ दि डेकन ' व ' वैष्णविसम, शैविशम अँड अदर मायनर सेक्ट्स ' हे त्यांचे प्रमुख ग्रंथ होत. या पुस्तकाच्यामुळे त्यांची संशोधनकार्यातील योग्यता निःसंशय रीतीने व्यक्त होते.

बाहुमयाप्रमाणेंच सामाजिक सुधारणेच्या कार्यातहि ते अग्रेसर कळकळ दाखवीत असत. प्रायःनासमाजाचे ते काही काळपर्यंत आधारस्तंभ होते असे म्हण्टेले तरी चालेल. आहारविहाराला नियमितपणा, शिस्त, निव्वेडनी व साधी रहाणे इत्यादि गुण त्यांच्या अंगत होते म्हणूनच ते इतके वर्षपर्यंत जगू शकले. १९२५ सालच्या आगस्ट महिन्याच्या २४ व्या तारखेस पुण्यास त्यांचे देहावसान झाले.

भात—भाताच्या मुख्य २० जाती आहेत. हिंदुस्थान, ब्रह्मदेश, चीन, ऑस्ट्रेलिया इकडे भात जास्त पिकते. देवभात नदीकाठी आपोआप उगवते, यास लाव कुले असतात. याच्या ननोर्ब, मलब, माणिळाल, बरीरघान वगैरे जाती आहेत. हे सिंधूनदीच्या काठ्या प्रदेश, सुंदरवन या भागात वास्त पिकते. आसामाकडे ३००० फूट उंचीवर जो तांदूळ पिकतो, तो बारीभात उत्पन्न होतो. डोंग, नलब या भाताची पाती बरीच देव असते. हे भात सिंधीम, राधिया टेंकड्या, आसाम, ब्रह्मदेश इकडे उत्पन्न होते. उष्णकटिबंधात पाणथळ जागी हलकें भात आपोआप उगवते. ऊरि, सर, निर्वरी, अशी याची नावे असून याचा रंग तांबडा, पादरा व काळसर असतो. लागवडीच्या भागात एक भात लखर तयार होतं व एक उशिरा तयार होतं. लखर तयार होणारे भात (तांदूळ) ठाडक्या रंगाचे व उशिरा येणारे पोडण्या रंगाचे असत. कोंक्याचाहि रंग तांदूळ व पादरा असतो. काही लोकांचे म्हणणे भात हे धान्य मूळचे चीन देशातील होय. दि. पू. २८०० या वर्षी चीन जंग याने भात पेरण्याचा उल्लेख आढळतो, परंतु काहींच म्हणणे भात हे हिंदुस्थानातीलच पोक आहे. ग्रीहि हा संस्कृत शब्द फार जुना आहे. त्याचा अपभ्रंश फारशी विरिद्धी, त्यावरून युरोपांत अपभ्रंश भाताचे वाचक शब्द निघाले, तर कधी म्हणताना अरीसी या ताम्रिक शब्दापासून निघाले म्हणजे भात होई शब्द आढळत नाही. तांदूळाचा सर्वात जुना नमुना स्वीन याला फाराहॉम येथे सापडला. ' बॉवर मॅनस्क्रिप्ट ' या

नावाच्या एका ५ व्या शतकातील हस्तलिखित ग्रंथात खोकरावर भाताच्या लाखांचा उपयोग करण्यास सांगितले आहे.

भाताबरील कोडा काठण्याचे काम ग्रासदायक असते. इकडून युरोपांत भागाच्या तांदूळाचे भात पहिल्याने अर्धवट विणवून घम उन्हात वाळवून त्याचा कोडा काढतात. भाताची पचवै नावाची दास काढतात. मसूरमूलीतील सुरा बहुधा भाताची करीत. याच्या कोंक्यापासून रंग व पेश्यापासून कागद होतो अमेनीतील व हॉलंडमधील मद्यार्क बहुधा ब्रह्मदेशच्या तांदूळापासून काढतात. भाताच्या पेंडेत थोडा लुग टाकून एक प्रकारचे सीमेंट तयार करतात. साधारण भातात, ओलावा शे. १२.५, तेल ०.१, अल्फ्यु-मिनाइड ६.२, कार्बोहेड्रेट ६५.२ वगैरे मुख्य द्रव्ये असतात. मुख्यत्वेकरून उष्णकटिबंधात दमट हवेत जेंव पाऊस फार पडतो तेथे व मध्यम प्रकारच्या उष्ण हवेत भात पिरते. मग्नर कमी असल्यास कृत्रिम पेरणी होते; सर्वसाधारण रीत लावणीची होय. पहिल्या प्रकारात एकरी ८०-१२० पौंड बी व दुसऱ्या प्रकारात ३०-६० पौंड बी पुरते. बायला हेगाम असल्यास दुसऱ्या प्रकारापासून एकरी २४०० पौंड उत्पन्न येते. हिंदुस्थानामध्ये बंगालातील भात सर्वात जास्त पेरतात. तेथे आमन (हे डिसेंबरमध्ये कापतात), औस (हे आगस्टमध्ये कापतात) व कोरी (हे मेमध्ये कापतात) असे भाताचे तीन प्रकार आहेत. बंगाल्यात कोठे कोठे भाताचे पोक पाच वेळ काढतात डाक्या-कडील भागांत भाताची रोवे मळक्यात तयार करतात व मग लुईअखेर त्याची लावणी होते. पेरणीचा हेगाम ठिक ठिकाणी वेगळा असतो. रोवे तयार करण्यासाठी काही ठिकाणी दलदलीची जमीन तयार करतात. मद्याराष्ट्रात दर विघ्यास पाच ते बारा मण भात उत्पन्न होतं. संयुक्तप्रभात न्ह, बन्समही, जन्सकल, छुद्धार इत्यादि भाताच्या जाती बऱ्याच आहेत. इकडील पोक पुष्कळसे पाटाच्या पाण्यावर काढतात. मध्यप्रभात काही ठिकाणी लावणीची पद्धत नाही. इकडील भागांत तळी व पाट बरेच आहेत, त्यांचे पाणी शेतास देतात. पंजाबात भाताचे ६० प्रकार आहेत त्यांची लागवड विशिष्ट जागी होते. इकडील सर्वांत उत्तम तांदूळ सिरी या नावाचा असतो. काश्मीरमध्ये पादरा (उन्म) व तांबडा (हलका) तांदूळ होतो. मुंबई इलाख्यातील हे पोक मुख्यत्वे खरीपाचे असून पावसाच्या पाण्याने वाढते. रोप तयार होत असताच विशेषतः खत देतात पुरंदीची पंड, मासळी वगैरे खताचे प्रकार आहेत. पेरणी बी फेकून, किंवा पाभरीने करतात. लावणीच्या शेतात एकरी २८०० ते ३२०० पौंड पोक निघते तर साध्या पेरणीच्या शेतात ते १८०० पौंड निघते. लागवडीचा खर्च एकरी ५० ते ५२ रु येतो मद्रासकडे कर्णा, मकरम व पुंजा जोबाबा तांदूळ बराच पिकतो व पिकेहि दोन काढतात. दक्षिण कानडात १२-१४ महिन्यांच्या अवधीत विले

नांवाच्या अभिनीत एका मागून एक तीनदां पिक्क काढतात. तें गावरकडील बहुतेक पीक पाटाच्या पाण्यावर होतें. इकडील मागात कर व पिपनम या जाती आहेत म्हैसूरकडे दोनदां पीक काढतात; वरपट, मोलपट, नाटी या इकडील तांदुळाच्या जाती आहेत. इकडे मोड आलेले बी (रद्द) फेरून पेरणी करतात; लावणीला लायक होण्याइतकें रोप मोठे होईपर्यंत इतर कडपाचें बीरें त्या शेतांत लावून काढून घेतात. कूर्गप्रांतांत दोडवडा नांवाचें एकच पीक निघतें. उत्तम भातास सणपडा व मध्यम भातास केसरी म्हणतात. मद्रादेशात पिकाचे भोक्क्या, कौकपीन, व भयोन असे तीन प्रकार आहेत सर्वां उत्तम भात इरावतीच्या दुआऱ्यात होतें. येथे पिक्क तयार करण्याच्या पांच तऱ्हा आहेत. इकडे भाताबरोबरच कापूस अथवा छोळ यांचे पीक काढतात.

हिंदुस्थानांत व मद्रादेशात भात सडण्याच्या गिरण्या निघाल्या आहेत; त्यात जास्त रकत्या मद्रादेशात आहे. मद्रादेश व बंगाल इकडे मातापासून पचवें नावाचा लक्षावधि रुपयांची दारु तयार करतात. हिंदुस्थानांतून परदेशाशी होणारा तांदुळाचा व्यापार मुख्यतः मद्रादेशातूनच होतो. युरोप, पूर्व आफ्रिका, वेस्ट इंडीज, आशियाखंडाचे इतर देश, दक्षिण अमेरिका या सर्व ठिकाणी तांदुळ सर्व हिंदुस्थानातूनच जातो सयाम, कोचीनचीन व जावा हे देश या बाबतीत हिंदुस्थानास प्रतिस्पर्धी आहेत. तांदुळाच्या पिठाची परदेशी निघत होते. महाराष्ट्रांत तांदुळाच्या पुढील जाती आहेतः—आभेमीहोर, वरंगर, कर्माद, काळी साळ, किंजळ, कुडा, कुडई, कोळ्या, कोळ्यांबिरी, खिरसाळ, गजवेल, पुडा, घोडेवेल, चिमणसाळ, भिरेसाळ, टांकेसाळ, ढामरगा, तव-साळ, तांबसाळ, दोडका, पटणी, बोडकेंभात, राजावळ इत्यादि.

१९२२-२३ साली हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या प्रांतांतून पुढे दिलेल्या आकडयाइतक्या एकर अभिनीत भाताची लागवड झाली होतीः—मद्रास ११२८५९१४; गुजरात ३०५८३८८; बंगाल २१७७३३००; संयुक्तप्रांत ७०१६१४२; पंजाब १२८७३६; मद्रादेश ११२८७८७३; बिहार-ओरिसा १५३५०१००; बऱ्हाड-मध्यप्रांत ५१४३५८२; आसाम ४६२४०६४; वायव्यसरहद्द २३७८५ व इतर ८५०३२. एकूण ८०५७६९२६ [वॉट-कमिश्नरल-ग्रॅन्डवूड]

भांदक—मध्यप्रांत, मिह्हा चांदा, बरोरा तहसील. चायाच्या रस्त्यावर बरोरापासून १२ मैलांवर हे एक खेडे आहे. गावी लोकसंख्या १९०१ मध्ये ३१८८ होती. प्राचीन काळी हे कार मोठे शहर होतें असे म्हणतात. मद्राभारतात मद्राबती नगरविषयी जे वर्णन आलेले आहे ते मद्राबती नगर हेंच होय असे म्हणतात. येथे प्राचीन अवशेष बरेच आहेत. देवळजवळ दोन शिलालेख काही चमत्कारीक लिपीत खोदलेले आढळले असून त्यांचा अर्थ अजून कोणी सावलेला

नाही. गांवाच्या नैर्ऋत्येस सुमारे दीड मैलावर विजातन बोंगरांत एक बौद्ध लेणें आहे. त्यांत एक अतिशय मोठी अशी बुद्धाची मूर्ति चतुर्भुजावर बसलेली खोदलेली आहे ही मूर्ति पांडु राजाची आहे अशी येथे स्थानिक दंतकथा आहे. येथे एक नवव्या शतकातील शिलालेख होता तो नागपूर म्युझियममध्ये ठेवण्यात आला आहे गांवाच्या पूर्वेस रस्त्याजवळच एक तलाव असून त्यांत एक वेढ आहे. तेथे जाण्याकरिता एक जुना पूल असून त्याची लांबी १३६ फूट व रुंदी ७ फूट २ इंच आहे

भांदीरा—मध्यहिंदुस्थानच्या एजन्सीत हे एक लहानसे संस्थान असून ते ग्वाल्हेर येथील रॅसिडेंटच्या देखरेखीखाली आहे. क्षेत्रफळ सारासरी ५० चौरस मैल व लोकसंख्या सुमारे तीन हजार आहे. इ. स. १८२० च्या सुमारास दौलतराव शिंदाने या घराण्यातील मानसिंग नांवाच्या पुतुला ५ खेडी दिली व तेन्नापासून हे संस्थान बनलें. येथील संस्था-निकाना राजा ही पदवी असून हे उदेपूरच्या राजघराण्यापैकीच सिमोदिया रजपूत आहेत संस्थानचे उत्पत्ती ५ हजार रुपये आहे.

भाद्र—राजपुताना, थिकानेर संस्थान, रेजी निजामतीत भाद्र नावाच्याच तहसीलचे मुख्या ठिकाण. लोकसंख्या १९०१ साली २६५१ होती या गांवात एक किल्ला आहे. हल्लीची भाद्र तहसील ही पूर्वी एका ठाकुराची इस्टेट होती, पण तो नेहमी दरपारच्या बिहळ बंड करीत असे म्हणून सन १८१८ मध्ये हयाच्याजवळून ती काढून घेतली

भाद्रा—मध्यप्रांत, बालाघाट जिल्ह्यात ही एक जमीनदारी असून हिच्यांत ७८ गावे आहेत हिची लोकसंख्या सुमारे १६१९३ असून क्षेत्रफळ १२८ चौरस मैल आहे. यापैकी ३६ मैलांत शेती होते गेट्या शतकाच्या शेवटी हा प्रदेश लोकीच्या सुभेदाराने सैनुद्दीनखान पठाण बाला जमीनदारीच्या हफासुदा दिला. सैनुद्दीनच्या वंशात ही जमीनदारी हल्ली चालू आहे. जमीनदार बला येथे राहतो. नेहा हे जमीनदारीचे टाणें असून ते बुद्धापासून १८ मैल आग्नेयीस आहे.

भानसाली—याची बस्ती मुबई इलाख्यांत असून याचे दुसरे नांव बेगु असे आहे. त्याचा अर्थ मिश्र जातीचा असा होतो. लोकसंख्या १४०००. कच्छ व काटेवाड या भागात हे लोक आढळतात व ते आपण सिंधप्रांतातून आलेले असे सांगतात. व भानुसल म्हणून एक पौराणिक राजा होता त्यापासून ' भानेमाळी ' शब्दाची व्युत्पत्ति लावतात. इ. स. १२०० च्या सुमारास लाकणटच्या उत्तरेतरणात या लोकांचा बेगुपड नांवाचा किल्ला होता. हे आपणास सोयरी रजपूत म्हणवितात. भानसाली व्यापारी आहेत परंतु शेतीहि करतात. हे लोक खाकाहारी असून ते डडहाणा, खत्री व कायस्थ या लोकांबरोबर येवतात. सारस्वत ब्राह्मण यांचे उपाध्याय असतात व ते यांचे जेष्ठ जेष्ठतात.

भानिल, अजीबिन.—(केनाडाईन)—हा एक सेंद्रिय पदार्थ असून यापासून बरेच रंग बनविता येतात. भर-अजीब-भानिताचें (बेरिअम अथो बेन्सोएट) लक्ष्मपातन केलें असता वरील पदार्थ मिळतो. शिसप्राणिदावरून निळी-नवी नाक जाऊं दिल्यासहि वरील पदार्थ तयार होतो. हा पदार्थ अल्कोहलमध्ये घोडासा विद्रुत होतो. अजीबिनाचा रंग पिचळा असून ती बहुधा व बदलता लक्ष्मपातन पावतात. ह्याच्या अणुमध्ये जर आपण अम्लमूलक किंवा उत्प्राणिल-मूलकाचा शिरकाव केला तर रंगद्रव्यें तयार होतात. एक-अम्ल-द्रव्यें किंवा युन्होडाईन द्रव्यें हीं रंगधिल-एक-अमिने व आसन्न-अम्ल-अजीब-पदार्थाबरोबर दृढीकृत केली असता तयार होतात. युन्होडाईन-रंग-द्रव्यें पिचट तांबडीं असून तीं कमजोर-अनाम्लाप्रमाणें क्रिया देतात. हीं अम्ले जोरकस अम्लाबरोबर तप्त केली असता अम्ल-मूलकाच्या जागी उत्प्राणिल-मूलकाचा शिरकाव होऊन युन्होड नांवाची नवीन रंगद्रव्यें तयार होतात.

सरूप द्वि-अम्ल-भान-अजीबिन (सिमेट्रिकल-डाय-अमिनी केनेडाईन) याच्यापासून बोझोन-रक्त नावाचें रक्त-रंग-द्रव्य तयार करतात. आसन्न-भानिलिन-द्वि-अमिनाचें प्रक्षि-दीकरण केलें असता वरील रंग तयार होतो. हा रंग मह-त्वाचा असून त्याचा उपभोग फ्लोर व रंगबंधकराचें माख-लेल्या कापसास रंग देण्याकडे करतात.

दा रि न, (केनाडल असेटोन)—हें एक औषधि द्रव्य असून, पर-दारिल-अम्ल-भानिल हें पाळास-इथिल-रंगधकित व अल्कोहलयुक्त सोडा याच्यासह १५०° पर्यंत तापविलें असता तयार होतें. या पदार्थाशी संवद्ध असलेले इतर बरेच पदार्थ औषधोपयोगी आहेत. वरील द्रव्य फार काळजीपूर्वक तयार करावें लागतें, नाहीं तर त्याच्याशी बरेच अशुद्ध पदार्थ मिश्रण पावून तें तसेंच घेतलें गेल्यास मृत्रपिंडावर त्याचा वाईट परिणाम होतो.

हें औषध शरीरात गेल्यावर प्रथमतः मज्जारज्ज्याच्या ज्ञान-तंतूंस आराम पाडतें, नंतर काळमाजबळील स्नायूवर त्याची क्रिया होऊन ते शिथिल बनतात व त्यामुळे हृदयाच्या क्रिये-वरहि त्याचा परिणाम होतो. शरीराचें उष्णमान पाडलें अस-ल्यास ह्या औषधाचा परिणाम उष्णता उत्पन्न करणाऱ्या केंद्रावर होऊन उष्णता कमी कमी होत जाते.

झ य लि न, (केनॉल येलिन)—मानल (चेनाल) व क्षयिलिक-अनुजिद (पॉलिक अनहायडाइड) जोरकस गंधकास्त्रासह तप्त केलें असता भानिल-क्षयिलिन तयार होतें. त्याचें रंगद्रवीन पाण्यांत स्फटिकाभूत होऊन पाण्यांत तें पारच घोलया प्रमाणांत विद्रुत होतें. ह्याचें द्रावण पातळ दाहक अनाम्लमध्ये रक्त-रंग-युक्त होतें व हा रंग अम्लाच्या योगानें नाहीसा करता येतो, म्हणूनच भानिल-क्षयिलिनाचा अम्लानाम्लसूचक म्हणून उपयोग करतात.

भानुदास—एक महाराष्ट्रीय संत; एकनायस्वामीचा पणजा. हा सूर्याच्या प्रस दानें झाला म्हणून गाचें भानुदास हें नांव पडलें. अध्ययन करतांना याचा धाप याच्यावर रागावला म्हणून हा घराच्या तळघरांत सात दिवस लपून राहिला व तथें त्याला सूर्यानें दर्शन दिलें अशी आख्यायिका आहे. बापाच्या मरणांनंतर त्यानें कापडविकायाचा धेंदा छूळ केला. पण पुढें तो भेंदा सोडून देऊन भगवद्भजनांत सर्व काळ घालविण्यास त्यानें सुरवात केली. त्यामुळे त्यावे-ळच्या साधुसंज्ञ्यांत त्याची प्रामुख्यानें गणना होऊं लागली. अनगोदींच्या किरीटी रामराजनें पंढरीतून पाडुंगाची भूति आपल्या सहरास नेली, ती भानुदासानें पंगत भागली, यामुळे त्याची फार ख्याति झाली. भानुदासानें पुसकल अभंग रचिले पण ते सर्व प्रकाशित नाहींत. हा शके १३०० त जन्मून १४३५ सालच्या सुमारास समाधिस्थ झाला असें कांहींच मत आहे (उदा.-पायारकरकृत एकनाथ-चरित्र पहा.)

भानुभट्ट—एक भारतीय ज्योतिषी व तत्त्वज्ञानी. याची रासयनतंत्र नावाचा तंत्रग्रंथ आणि 'करणपटतिलक' नावाचा करणमय प्रसिद्ध आहे खंडखाद्याच्या बरगळत टाकेंत भानुभट्ट याच्या ग्रंथांतले कांहीं अनुष्टुप् लोकां घेतले आहेत. खंडखाद्याची बरगळतटोका शके १६२ मधील आहे. यावरून भानुभट्टाचा काळ सुमारे शके १०० असावा. [दीक्षित-कृत भा. ज्योतिःशास्त्र]

भायुधा, पो ट बि भाग व पा व.—बंगाल, शहाबाद जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील हा पोटाबिभाग आहे. क्षेत्रफळ १३०१ चौ. मै. याची लो. सं. १९११ साली ३०७०८९ होती. या पोटाबिभागाचे दोन भाग आहेत. उत्तरेकडचा भाग सपाट असून सुपीक आहे. परंतु दक्षिणेकडील भाग टेकड्या, ऱंगले व वहात जमीन कमी असलेला, व लोकावस्ती फारच असलेला असा आहे. या भागात १२८० खेडी असून भायुधा हें मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या सुमारे पांढ इमार. मुंदेश्वरी नांवाच्या टेकडीवर हिंदूंचें एक जुनें देवालय आहे.

भाभटे—'उचले' पहा.

भारतचंद्र.—एक बंगाली कवि. 'बंगाली बाह्मय पहा'.

भारवि—किराताजुनीयम् या प्रसिद्ध महाकाव्याचा कर्ता. याच्यासंबंधीची माहिती मुळीच उपलब्ध नाही. किराताजुनी यम् या त्याच्या काव्यावरूनहि त्याच्यासंबंधीची नक्की माहिती मिळू शकत नाही त्याच्या काव्यांत बोंगरकोटच्या देशाच्याची जी जागजागीं वर्णनें आढळतात त्यावरून ती बोंगराळ प्रदेशामध्ये रहात असावा असें कांहीं जणांनीं प्रतिपादन केलें आहे. तसेंच शंकराच्या पञ्चस्थळावर अर्जु-नाचें केलेल्या प्रहाराला, सध्यादीपवैताच्या पायथ्यावर आदळ-णाऱ्या सधुद्राच्या लाटांची उपमा त्यानें दिलेली आहे त्यावरून हा तो सध्यादीपवैताच्या आसपासच्या भागांत रहाणारा

असावा असाहिं कांहींनीं तर्क लढविला आहे. हा चवथ्या अगार पांचव्या शतकात होऊन गेला असावा असे अनेक पुराव्यांवरून मानण्याला प्राप्ता आहे. किरातगुनींम्ह हा एकच प्रप त्याच्या नांवावर मोडतो. पण या एका प्रयावरूनच गो महाकवि होता असे म्हणण्यास हरकत नाही. भारवीच्या कवितेत अर्थगौरव विशेष दिसून येतो असे जे 'उपमा कालिदासस्य भारवेर्गौरवम्' या चरणात म्हटले आहे ते अगदीं यथार्थ आहे. त्याच्या काव्यात वीररस उत्तम रीतीने रंगविलेला आढळतो. याशिवाय निरनिराळ्या वेळच्या लढायांची तेजस्वी वर्णने, रामनौतिविषयक प्रभांची चर्चा, स्वाभिमानावहलचे उल्लेख इत्यादि गोष्टीवरून तो ज्या वेळीं वीर्य, वीर्य इत्यादि गुणांचे हिंदुस्थानांत प्राबल्य होते असा काळात उदयास आला असावा असे वाटते, व त्याचप्रमाणे तो कोणत्या तरी राजाच्या दरबारी चमकला असावा असे दिसते. त्याच्या कवितेत ओज दिसून येतो. त्याच्या काव्यातील भाषा ही मुख्यतः गांधीरीतीची असली तरी तीत वैदर्भीरीतीचेहि मिश्रण पुष्कळ ठिकाणीं आढळून येते. त्याच्या काव्यात जागजागी सुंदर उणी आढळून येतात.

भालदार—'चौवदार' (विभाग १३) पहा.

भालेराई—संभागीच्या भवानंतर महाराष्ट्रात मुसलमानांचीं ठाणीं घडली. तेव्हा प्रथम रामाराम व त्याचे प्रवान हे चंदी (जिनी) च्या किल्ल्यात राहिले, व तेथून त्यांनीं आपली कारस्थाने लढविली. इतके सर्व घडेपर्यंत मध्यंतरी महाराष्ट्रात जी धामधूम झाली तीत रामचंद्रपंत अमरात्याच्या हुक्मप्रतीक्षाली मराठे लोकांच्या पुष्कळ स्वतंत्र टोळ्या घनव्या व त्यांनीं मुसलमानांचीं ठाणीं उडविण्यास निरनिराळा स्वतंत्र यत्न केला. या धामधुमीमुळे रयत मात्र हेराण होई. ह्या धामधुमीस 'भालेराई' म्हणण्याचे कारण असे की, त्यावेळीं ह्याजी व चावानी भालेराव ह्या नावाचे दोन सरदार होते; ते ह्या धामधुमीचे उत्पादक व पुढारी होते. ह्यांचे उपनाव भाले असे होते, परंतु हे भाला मारण्याच्या कामी मोठे पडाईत असल्यामुळे ह्यांनीं भालेराव असे टोपणनांव मिळाले होते. ह्यांनीं महाराष्ट्रांत कोठेहि मुसलमानांचीं कायमचीं ठाणीं बसू दिलीं नाहीत. ह्या वेळेपासून 'भालेराई' हा शब्द 'अंदाधुंदी' ह्या अर्थां वापरतात. ['भारतवर्ष' पृ. २ रे, अंक ५ वा]

भावनगर, संस्थान—मुंउई इलाख्यात कडेवाड एजन्सीत हे एक संस्थान आहे. उ. अ. २०° ते २२° १८' व पू. रे. ७१° १५' ते ७२° १८'. क्षेत्रफळ २८६० चौरस मैल. यातील पृष्ठभाग काही ठिकाणीं लवणमय व सपाट आहे. इतर जागीं जमीन काळी व सुपीक आहे. काही भाग बीमराळ असल्यासारखा दिसतो. यात बिहोर, कोकण, उंद व चात्रियासार वगैरे टेंकड्या आहेत. या सर्व टेंकड्या अग्निजन्य खडकांच्या आहेत. ह्या कोरडी व उष्ण आहे. पाऊस सरासरी २५इंच पडतो.

इतिहास.—भावनगरचे संस्थानिक गोहेल जातीचे रजपूत आहेत. हे रजपूत १२६० सालीं या भागांत आले. त्यावेळीं त्यांचा पुढारी राजकी हा होता. याचा राणोगी नांवाचा मुलगा होता. हाच भावनगरच्या संस्थानिकांचा मूळ पुद्ग होय. भावनगर भाऊसिंगाने १७२३ सालीं वसविले. यावेळीं संघायतचा नवाब याचा शत्रु होता. यापासून नवाब करण्यासाठीं सुरतेच्या शिष्टाच भावनगर बंदराच्या जकाती-पेढीं हे हिंसा देण्याचे भावनगरच्या संस्थानिकांनीं कबूल केले. हा कर वसूल करण्याचा अधिकार शिष्ट पासून ईमनास मिळाला. मुंबई सरकार च भावनगरचे संस्थानिक यांचे घागळे सव्य होते.

गुजराथ व कडेवाड यांची वाटणी पेशवे व गायकवाड यांमध्ये झाली. भावनगरचा काही भाग पेशव्याकडे होता. त्याबद्दल तेथील संस्थानिकास १९७०६ पैसांच्यास यावे लागत असत. वसईच्या तहात हे सर्व हक्क ईमनांनीं आपल्याकडे घेतले. गायकवाडास आपल्या हक्काबद्दल ७५००० रु. मिळत असत. ही संटणी ईमन सरकारने आपल्या फौजेच्या खर्चाचा मोबदला म्हणून गायकवाडाच्या सेमतीने आपल्याकडे घेतली. ईमनच्या ताब्यात जो भावनगरचा भाग पेशव्यांकडून आला त्याचा कायमचा सारा ५९००० रु. ठरविण्यात आला व येथील फौजदारी व दिवाणी न्यायाची व्यवस्था रोमेटकडे सोपविण्यात आली. येथील संस्थानिकास अन्ना सोदाच्या सत्तामीचा मान देण्यात आला. व दत्तक येथ्याची सनद मिळाली.

संस्थानची लोकसंख्या १९९१ साली ४२६४०४ होती. यातील अर्धा जमीन काळी व बाकीची हलक्या प्रतीची अतून तीत चावडे वरेंच प्रमाण आहे. शेकडा ९८ भाग जमीन वाडीलीसाली आहे. १०८ चौरस मैल जमीन पाटबंधाऱ्याखाली आहे. धान्य, कापूस, ही पिके होतात व शीतळी होते. तेल काढणे, वाज्यापितळेची भाजी तयार करणे, हे थंडे लोक करतात. कापसाचे उत्पन्न दरसाल १३ लाख रुपये होते. येथी दाह गाळणे व विकणे हे संस्थानचे बंद केले आहे.

भावनगर हे पाहिल्या प्रतीचे संस्थान आहे. राजास दिवाणी व फौजदारी पूर्ण अधिकार आहेत. भावनगरकडून ईमन-सरकारस १२८०६ रुपये खंडणे, दाखल मिळतात. जुना-गडच्या संस्थानिकाला सोडतलबीदाखल २२८५८ रु. व गायकवाडास पेसाकडीबद्दल ३५८१-८०० रु मिळतात. संस्थानचे वार्षिक उत्पन्न सरासरी ६८ लक्ष रु. आहे व खर्च दहा लाखांनीं कमो आहे. १९२४-२५ सालचे उत्पन्न सुमारे एक कोटी रुपये होते, पैसां शिक्षणाकडे ३३ लाख खर्च झाले. संस्थानची आगमाची २८० मैलांची आहे.

हा दर—हे संघायतच्या आघातावर आहे. शोक-छेराया सुमारे ६००००. हे एक व्यापाराचे बंदर व या संस्थानाची राजधानी आहे. हे १७२३ साली भाऊसिंग नामक

संस्थानिकानें वसविलें. येथें तूत काढण्याची व कापड विणण्याची गिरणी आहे. याखेरीज येथील लोक धातूची भांडी करणें गाढ्या करणें, खडीसाखर करणें वगैरे धंदे करितात कोलें व विट्टा करणारे कारखाने सुरू आहेत. येथे म्युनिसिपलिटी आहे येथे एक कॉलेज व हायस्कूल ह्या शिक्षणसंस्था असून सरकारी २ दवाखाने आहेत. येथे गौरीशंकर नांवाचा तलाव असून बरीच प्रेक्षणीय देवळे व मशिदी आहेत.

भावलपूर—' बहावलपूर ' पहा (शा. को. वि. १७)

भावसार—एक जात. ' शिपो ' पहा

भाविणी व देवळी—लोकसंख्या (१९०१) १२५४

हे लोक रत्नागिरी व कानडा जिल्ह्यात आणि सावतवाडी व गोवें संस्थानात आढळतात. सर्पार, शर्मा व मालवण येथील मराठ्यांपासून दासिणी झालेल्या संततीचे हे वंशज आहेत असे सांगतात या लोकांत पुरुषांना देवळी अथवा नारिक व बायलांना भाविण किंवा नायकीण अशी नावे आहेत. मराठा व भंडारी या दोघ जातींपासून झालेल्या लोकांचा मरजा यांमध्ये कार आहे. देवळातील दिव्याचे तेल कोक्यावर ओतून झड्डा शांतीला वायकांना या जातीत घेतले जाते. भाविणी बायका जेजूरी येथील मुरळीप्रामाणें देवाला वाहिलेल्या अस्तित्वा व त्यामुळे त्या इतर वैद्यकीय शिष्ट आहेत. त्यांचा सामाजिक दर्जा मुरळीप्रामाणें असून कळवंटिंगीपेक्षा खाली असतो व मर समाजात नाचण्याची व गाण्याची त्यांनी मनाई असते. भाविण मुली बयात आल्यावर आपल्याला देवाला बाहुन घेतात. ज्या विधीने त्यांचे देवशी लग्न लागते त्याला दोपविधि असे म्हणतात. बराची प्रतिमा म्हणून देवाच्या गुंफाबरोबर लग्न लावण्यात येते ज्या मुलीची नारिक अथवा देवळे याबरोबर लग्न करण्याचे इच्छा असेल त्यांना हा विधि करावा लागत नाही. या लोकांचे संस्कार, खाण्यापिण्याचे रीतिरिवाज व धर्म हे मराठे लोकांप्रमाणेच आहेत मराठ्यांच्या हातचे हे खातात परंतु खेडार, सुतार व इतर हीन जातींच्या हातचे खात नाहीत. कित्येक मराठे सुद्धा यांच्या हातचे खातात [से. १२ (मुंबई) १९१९.]

भावे, विष्णु अमृत (१८९९-१९०१)—वर्क विष्णु. दास, आद्य महाराष्ट्रनाटककार. यांचे वडील सांगलीकरांच्या पदरी एक लष्करी अधिकारी होते विष्णुपताना लहानपणापासून गाणें, पदं करणें, भाषणें तयार करणें वगैरेचा नाद असे. इ. स. १८७२ मध्ये उत्तर कानडातून भायबत नावाची मंडळी सांगलीस आल्यावेळी तिचे दोन तीन नाट्यप्रयोग पाहून व सांगलीकरांनी सांगितल्यावरून यांनी नाटक वचविण्याची तयारी केली व स. १८८३ मध्ये बरीच मेहनत घेऊन सीतास्वयंवराचा प्रयोग श्री. आप्पासाहेबांपुढे करून दाखविला. यापुढे श्रीमंतांनी चांगला आश्रय दिसवावरून दहा नाट्यप्रयोग यांनी तयार करून ठेविले. यांच्या नाटकांत सुनघार, विदूषक, राजानममहाराजांचे स्तवन, श्यांचे व सरस्वतीचे आगमन, देवाजी, राजेशची व क्षियाची कुबेरी,

राजेच्या खंडोडा तरवाराच्या फेफाफेची वगैरे गोष्टी दृष्टीस पडत प्रत्येकनय काय करतो, बोलतो हे सुनघारांनी पद्यातून व्यक्त करावयाचे असे पडदा एकच असे, व एकाच बैठकीवर व देखाव्यांत सारे प्रवेश होत. विदूषक हे पात्र तोंडी लावणें म्हणून सर्व पात्रांनी उपयोगी पडे.

आप्पासाहेब सांगलीकर बाल्यनंतर (१८५१) भावे यांची मंडळी दोन्यावर निघाली. पुण्यास रवाना केरो २६२९ छत्रे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर या थोर गृहस्थांनी चांगली मदत दिली पुढे ही कंपनी मुंबईस गेली तिथे डॉ. भाऊ दाजी, नाना शंकरशेट यांच्या खटपटीमुळे बरेंच नांव व पैसा यांनी मिळविला भावे यांनी इ. स. १८९१ पर्यंत नाटकाचा धंदा केला. यांची कंपनी पहिलीच असल्याने तीत अर्वाचीच सुधारणा मुळीच नव्हत्या म्हटले तरी चालेल. तथापि संचालनाला असून, गोपाळराव मनोळीकर (सुनघार), रघुपति कडके (खोपाटी), बापू ताके (राक्षस) वगैरे यांनी नावाजण्यासारखी होती.

विष्णुदासांनी सुमारे पन्नास आख्यानावर नाटकांकरितां पद्यरचना केली आहे यांचे सर्व कथाभाग पौराणिकच असत. हरिधराव्यान, भरतभेट, वामनावतार, चक्रव्यूह, प्रह्लादचरित, ब्रह्मवहन इत्यादि नाटके त्यांनी रचिली होती. हरिधराव्यान फार प्रेमळ व वक्त्ररसपूर्ण होते

कंपनी सोडल्यावर भावे यांनी कळसुत्री बाहुल्यांचा खेळ तयार केला, त्यातील लांकडां विजेने हातांनी तयार करून, त्यांकडून राक्षांत गोक विणणें, नृत्याभिनय करणें, वस्तर करणें वगैरे कामे करवून घेण्याची वस्तुति यांनी योगिली ती चांगली सिद्धीस गेली. पुढे त्यांनी सांगलीस रीतिनिरास खास्यात नेकरी घरली. यांचा १९०१ साली अंत झाला.

विष्णुपंतांच्या वेळी मराठी नाटकप्रथ एकहि नव्हता. तमासे, लळिते ना प्रथम प्रकाशलेखीय मध्यम स्थितित्त्या लोकांचा करमणुकीचा शोणताहि विषय नव्हता तेव्हा यांनाच प्रथम भावल्या समाजांत नाटकरूपानें सभ्य करमणुकीचा प्रकार सुरू केला. पुढे जे नाटककार उदयास आले, त्यांना भाव्यांचीच मार्ग करून दिला तेव्हा महाराष्ट्र भाषेतील नाट्यशास्त्रात अग्रस्थानी वचण्याचा मान यांचाच आहे. [मराठी रंगभूमि, रंगभूमि मासिक १. ८-९.]

भाषाशास्त्र—भाषेचा अभ्यास आणि त्याच्यावरून मानवजातीचा जो इतिहास याचा ज्या शास्त्रात विचार केलेला असतो त्याला भाषाशास्त्र असे म्हणतात. हे शास्त्र स्वतंत्र नावाचे १९ व्या शतकांत निर्माण झाले. पण भाषेच्या पद्धतशीर अभ्यासास प्रारंभ हिंदुस्थानातच झाला, आणि १९ व्या शतकांत त्याचे पुढील संवर्धन होण्यास प्रारंभ झाला (विज्ञानेतिहास-वेदविद्या व तदुत्तर शास्त्रे पहा) भाषाशास्त्राची मुख्य दोन अंगे आहेत एक, भाषेच्या उत्पत्तीचा व तिच्या वाढीचा इतिहास सांगणें व दुसरे, एका भाषेच्या इतर भाषांशी असलेल्या

संबंधाची तुलनात्मक माहिती देणे. म्हणून प्रत्येक भाषेचा (१) ऐतिहासिक व (२) तौलनिक अशा दोन पद्धतींनी अभ्यास केला पाहिजे. गेल्या शतकांत या विषयाकडे विद्वानांचे विशेष लक्ष गेले, त्यावेळीं सस्कृत, पर्सियन, ग्रीक, लॅटिन, केल्टिक, ट्युटॉनिक, स्लॅव्हॉनिक, लिथो-लेटिव, आर्मेनियन व अरबेनियन या भाषांच्या हब्दकोशांत व व्याक. रणात एक प्रकारचे साम्य दिसून आले, आणि तशाच प्रकारचे साम्य हिंदू, असीरियन, अरबी, एथिओपियन, चीरियाक या भाषांमध्ये हल्लीं पडले. पण पहिल्या वर्गातील भाषांचे दुसऱ्या वर्गातील भाषांशी तशा प्रकारचे साम्य आढळले नाही. बरील प्रकारचे साम्य आफ्रिकेतील काही भाषांमध्ये, आणि तसेच दक्षिण हिंदुस्थानातील तेलुगू, तामिळ, मराठा व कानडी, या भाषांमध्ये दिसून आले आहे. म्हणून भाषाशास्त्रज्ञांनी बरील प्रकारच्या साम्यामुळे भाषांचे इंदो-जर्मन, सेमिटिक, वगैरेलियन, फिनिशियन, द्राविड, दक्षिण अमेरिकन वगैरे निरनिराळे मुख्य वर्ग पाडले आहेत. भाषांची परस्पर तुलना करावयाची हातागत अणोदर एकेक भाषा घेऊन तिचे ऐतिहासिक परीक्षण केले पाहिजे. उदाहरणार्थ, ज्ञानेश्वरांच्या मराठी भाषेपासून हल्लींची मराठी भाषा कशी तयार झाली हे पाहून मराठी भाषेचा इतिहास आपण तयार करतो त्याप्रमाणे प्रत्येक भाषेचा ऐतिहासिक विचार प्रथम केला पाहिजे. म्हणजे सर्व भाषांचा तौलनिक विचार करतो येतो. आणि तुलनात्मक विचार करीत गेल्यामुळे भाषाशास्त्रज्ञांना, सर्व भाषांची जननी अशी आदिभाषा तयार काढ्याचीहि नंतर इच्छा होते.

भाषेचा ऐतिहासिक अभ्यास — भाषा म्हणजे आपले विचार दुसऱ्याला चांगले समजतील अशा रीतीने कळविण्याचे साधन किंवा शुभाचा समुच्चय, माला भाषा असे लौकिक रीतीने म्हणण्याचा प्रपात आहे. भाषेच्या अभ्यासांत (१) वर्णोत्पत्ति, (२) वर्णोच्चार, (३) शब्दांची घटना, (४) त्यांचा परस्परार्थी संबंध, (५) शब्दसमुदायाचा अगर वाक्याचा परस्पर संबंध, (६) वर्णोत्पत्ति, (७) शब्द व अर्थ यांचा परस्पर संबंध, (८) भाषेची उत्पत्ति व तिचे कार्य, आणि (९) भाषेच्या घटनांची इत्थया गोष्टींचा समावेश होतो.

भाषा की रूपे — कोणत्याहि भाषेचे अस्तित्व मन आणि उच्चार (म्हणजे विचार आणि व्यंजना) या दोहोंवर अवलंबून असते. विचारविनिमयाची इच्छा ही भाषेच्या उत्पत्तीचे मध्य कारण होय मनुष्याजवळ विचार विनिमयाची अनेक साधने आहेत. उदाहरणार्थ, पाहिले साधन शरीराचे व विशेषतः हातापायांचे हावभाव, दुसरे सुद्धेतील फक्त, तिसरे आवाज किंवा मुखोच्चार. प्रथम कोणत्या मनुष्याने केव्हा व कोणत्या प्रकारे बोलण्यास सुरवात केली, हे ठरविणे अशक्य आहे. अनेक माणसे एकत्र आली असता अनेकदा बोलण्याचे प्रयत्न होऊन ते पुढील वेळी फलशः

नंतर शब्दांची योजना आले असते. प्राथमिक अवस्थेतील लोकांनी विचारविनिमयाकरिता वर सांगितलेल्या तिन्ही साधनांचा उपयोग केला असावा, तथापि रयात प्रामुख्य हातापायांच्या हावभावानीं असावे. कारण फरफळी भाषा रानटी लोकांत व्यापणारे पहावयास मिळते. तसेच मुका, बहिरा हा मनुष्य आपले विचार हावभावानींच व्यक्त करतो तथापि बरील तिन्ही साधनांपैकी आवाज किंवा मुखोच्चार हे सर्वांत अधिक योग्य साधन असण्यामुळे योग्यतमोच्चार अतिशोषणाच्या (सगळ्यांचेच श्रवण शक्ति फिट्टेस्ट) विषयप्रमाणे तसे प्रमुख साधन बनले आवाज या विचारविनिमयाच्या साधनाचे अनेक फायदे आहेतः—पहिला फायदा काढकृतीचा होय, कारण जग इंदियापासून आष न निघतो ते इंदिय दुसऱ्या कोणत्याहि कार्यासाठी उपयोगी पडत नाही, आणि इतर इंदियापासून आवाज निघत नाही. दुसरा फायदा असा की, इतर हावभावोच्चार साधनांपेक्षा आवाजाने मनातील व्यापाराचे सूक्ष्म भेदाभेद अधिक अंतरावरून सुद्धा नीट समजून येतात; इतकेच नव्हे तर, मध्ये मध्ये पदार्थ आड आले तरी आवाजाला अडथळा भासत नाही. भाषा ही आवाजाच्या पुढची व एक निराळा पायरी आहे, कारण आवाजावरून मनोभाव जाणवे हा प्रकार सर्व प्राण्यांमध्ये आढळून येतो. भाषा ही पूर्वापर चालण आलेली गोष्ट असून तिची घाटणी उद्या त्या समामावर अवलंबून असते. भाषा ही ईश्वरदत्त देणगी आहे अगर ती आपल्या अपादां आप पूर्वाजांनी निर्माण केली आहे, ही दोन्ही मते बूक असून ती विकासवादाच्या (इव्हल्यूशन) तत्त्वाप्रमाणे मूळ सुलु-सुलुदृशक किंवा लघुपासून परिणत झाली आहे सत्या किंवा उच्चनीच स्तरांत आणि कमीअधिक प्रमाणात काढून मनुष्यास सुख, दुःख, भोग, इच्छा, क्षुधा, तृप्ता, प्रकृति, विकृति वगैरे अनेक भावनांचे देवदशन करता येते अंतर त्या त्या आवाजाला विशिष्ट अर्थव्यक्त असे कायमचे स्वरूप अनुकरणाचे प्रस होत गेले असते. प्रत्येक माणसाने प्रत्येक भावनेचा निराळा आवाज काढण्याचेवर्गी आणखी पूर्वाजांनी किंवा आदल्या वेळी इतरांनी जे विशिष्ट भावनादृशक विशिष्ट आवाज काढले त्यांचेच अनुकरण करणे शक्य होते. या निश्चयाप्रमाणे आतापर्यंतच्या सर्व भाषा रुढिप्रधान आहेत. अनुकरणांमुळे अर्थव्यक्तीकरण सुलभ होते. उदाहरणार्थ प्रारंभीची लेखनविन्ही दृश्य वस्तूच्या स्पर्शा-कृतीची सदृश होती, त्याप्रमाणे प्रारंभीचे उच्चारलेले आवाज हे एकलेखा आवाजाचे अनुकरणपर होते. जसा प्रकारच्या अनुकरणाचे दोन भाग पडतातः (१) बाह्यदृश्यमय निष्णाच्या आवाजांचे अनुकरण व (२) मनुष्याच्या आवाजाचे अनुकरण एखाद्या दुःखदृशक आवाजावरून अगर कर्ममुकीसाठी हंमण्याच्या आवाजावरून त्या त्या भावना सहज स्पष्ट होत असल्या तरी ती भाषा होत नाही; पण तीच भाषा आपण जाणून घेऊन दुसऱ्याला भाषेचे मनोविकार

कळावेत यासाठी काढला की लागलीच ती भाषा होते. एखादा मनुष्य आपल्याला ऐकू येईल अशा तऱ्हेने खोकला की आपले लक्ष तिकडे वेवते, पण आपल्याकडे लक्ष वेधून घेण्यासाठी मुद्दाम तो मनुष्य खोकला की ती भाषा झाली. येथपासून खालच्या प्राण्यांमध्ये व मनुष्यांमध्ये या अर्थव्यक्तीच्या वाढतीत करक पडण्यात सुरुवात झाली. वाणीला द्रव्य व कायमने हे रूप अनुकरणाने प्राप्त झाले परंपरा किंवा रूढी हे तत्त्व भाषा व धार्मिक, सामाजिक चालीरीती यांमध्ये सारख्याच तऱ्हेने दृष्टीपत्तीत येते रूढीमुळे शब्दाचा मूळ अर्थ बदलून निराळा अर्थहि प्राप्त होतो सवै भाषाच्या इतिहासांमध्ये मूळ किंवा यौगिक अर्थ नाहीसा होऊन रूढाये उपयोगात आल्याची अनेक उदाहरणे सापडतात भयामध्ये सर्वांत प्राचीनतम वर्ग स्थितिवाचक शब्दांचा होय या स्थितिवाचक धातूंना पुढे पुरुष, वचन, लिंग ही जोडण्यात आली नंतर नामे उपयोगात आली, व नामांना पुढे विभक्ति, वचन व लिंग ही जोडण्यात आली अशा रीतीने क्रियापद व नाम यांची जुळणी झाल्यावर भाषा अस्तित्वात आली. त्यानंतर विशेषण, क्रियाविशेषण इत्यादि किरकोळ भेद होत गेले.

भाषा चा तुलनात्मक अभ्यास.—जगातील भाषांचे वर्गीकरण करण्याच्या दोन पद्धती आहेत: (१) शब्द अगर रचना यांच्या विचाराच्या योगाने निरनिराळ्या भाषांचे गट तयार करणे, आणि (२) उत्पत्तीच्या किंवा वंशानुक्रमाच्या तत्वावर विभागणी करणे. पहिल्या पद्धतीप्रमाणे एकंदर भाषांचे चार गट पुढीलप्रमाणे तयार होतात— (अ) संश्लिष्ट किंवा विकट (अँग्लोतिनेटिक्) भाषावर्ग, या प्रकारच्या भाषांतील शब्दरूपे मूळशब्द व उत्तरागामी प्रत्यय यांच्या बेसाळम मिलाफाने झालेली असतात. तुर्क, हेब्रियन व फिनिशियन वगैरे भाषा या वर्गात येतात. (आ) दुसरा प्रकार विभक्तियुक्त संश्लिष्ट (अँग्लोतिनेटिक् इन्फ्लेक्शनल) भाषांचा, यात उत्तरागामी प्रत्यय व विभक्ति या दोहोंची जरूरी असते हिन्, अरबी व फिनिशियन या भाषा ह्या प्रकारांत येतात (इ) भाषांचा तिसरा प्रकार म्हणजे ज्या भाषांत शब्दरूप विचार पूर्ण झाला नाही त्या भाषांचा होय. या भाषांना पृथक्कृतभाषा (आय-सोलेटिंग) असेहि म्हणतात चिनी भाषा हे या प्रकाराचे उदाहरण आहे या भाषात वाक्प्रांतील स्थानाला विशेष महत्त्व असते. म्हणजे जो शब्द क्रियापदाच्या नावाी असेक तो क्रियापद व जो नामाच्या नावाी असेल तो नाम अशी व्यवस्था असते. या भाषांना धातु-भाषा असेहि म्हणतात कारण जे शब्द इतर भाषा धातु म्हणून गणले जातात ते शब्द या भाषेत पूर्ण क्रियापदांच्या नावाी उपयोगात आणतात. (ई) चवथा वर्ग विभक्तियुक्त (इन्फ्लेक्शिन्स) भाषांचा, ह्या वर्गात इंडो-यूरोपीय व इव्हि भाषा मोळतात या भाषांची प्रवृत्ति विभक्त्यांच्या संख्या कमी करण्याकडे आहे. सर्वेक शब्दांचे समास करण्याची पद्धति आणि शब्द-

विभागातीळ भेदाभेद नीट पाळण्याचे नियम असण्यामुळे या भाषा व संश्लिष्ट भाषा कशा भिन्न आहेत हे दिसून येईल.

भाषाची तिसरी विभागणी रथांच्या उत्पत्तीच्या इतिहासावरून करण्यात आली आहे. पृथ्वीवर अनेक मानवसमाज असून रथांच्या भाषा भिन्नभिन्न आहेत. ऐतिहासिक दृष्ट्या एक विशिष्ट भाषा बोलणारा मानवसमाज संख्याबुद्धीमुळे विभक्त होऊन निरनिराळ्या भूप्रदेशात राहू लागतो अशा वेळी भाषाहि भिन्न होत असतात, याप्रमाणे निरनिराळ्या भौगोलिक परिस्थितीमुळे निरनिराळ्या भाषा उत्पन्न झाल्या. इतकेच नव्हे तर, मानववंशशास्त्राप्रमाणे अखिल मानवजातीचे जे निरनिराळे मानववंश ठरविण्यात आले आहेत, तदनुसार भाषांचेहि मुख्य वंश असून प्रत्येक वंशात अनेक निरनिराळ्या भाषा तयार झाल्या असल्याचे दिसून येते. अशा रीतीने वंशानुक्रमाच्या तत्वावर भाषांचे जे मुख्य विभाग किंवा वंश पडतात ते येणेप्रमाणे—

(अ) इंडो-यूरोपीय (इंडो-जर्मनिक)—ह्या भाषावंश सर्वात थेंप्र आहे व रथांची कारणे अनेक आहेत. जगाच्या इतिहासात या वंशातील भाषा बोलणाऱ्या लोकांकडे पुढारांपणा असल्याचे दिसून येते या वंशातील भाषांची प्राचीन व अर्वाचीन शब्दमये अनेकगुणसंपन्न व समृद्ध आहेत या भाषांचा ऐतिहासिक कालहि फार मोठा असून व्याकरण व शब्दसंग्रह या दृष्टीनेहि या भाषा फार प्रौढ आहेत. या भाषावंशात (१) आर्यन, (२) आर्मेनियन, (३) ग्रीक, (४) अल्बेनियन, (५) इटालियन, (६) केल्टिक, (७) जर्मानिक, (८) बाल्टोस्लाव्हानिक, हे आठ भाषावर्ग येतात. भाषांच्या तौलनिक विचाराच्या योगाने, अमुक भाषा इंडो-यूरोपीय आहे किंवा नाही हे समजणे सोपे झाले आहे. हे थोडक्यात समजण्यात पुढील गोष्टी लक्षात ठेविल्या पाहिजेत (१) या भाषांतील धातु उर्फ प्रातिपदिक बहुतेक सारखीच असतात. (२) नामे, क्रियापद वगैरे शब्दविभागार्थां रूपे सारखीच होतात (३) वाक्यरचनेतील अन्तर्गत फरक सारखेच असतात (४) सर्वेक ज्या भाषांतिक सर्वनामे, संख्यावाचक नामे ही सारखीच असतील त्या भाषा निःसंशय इंडो-यूरोपीय समजाव्यात भाषांचा दुसरा वंश (अ) सेमेटिक; ह्या वंश म्हटल्याचा दृष्टीने दुसऱ्या नेवऱ्याचा आहे कारण या वंशातील भाषा बोलणारे हिब्रू, फिनिशियन, असीरियन, सीरियन, अरब, अविस्तिनियन, वगैरे लोकांनी जगाच्या इतिहासात दुसऱ्या नेवऱ्या कामगिरी बजाविली असून या वंशातील भाषांची वाङ्मयेंहि दुसऱ्या नेवऱ्याची आहेत या सेमेटिक वंशाचा इंडो-यूरोपीय वंशाशी संबंध आहे की काय ह्या प्रश्नाची बरीच चर्चा भाषाशास्त्रज्ञात चालू आहे या दोन वंशातील भाषा बोलणारे लोक गेरे व पुचारलेले आहेत व रथांचे वस्तुप्रदेशहि भौगोलिक दृष्ट्या

भवक आहेत. तथापि हे दोन भाषावंश मूळ एका आदि-भाषेपासून निघाले, असे भाषाशास्त्रांतर्गत पुराव्यावरून सिद्ध होईल असे अद्याप वाटत नाही. या भाषावंशांत (१) बरबी, (२) हिम् व (३) ऑमॅडक हे तीन वर्ग आहेत तिसरा भाषावंश (४) हामिटिक-या वंशाला त्यांतील ईजिप्शियन (मिसरी) ह्या एका भाषेमुळे विशेष महत्त्व आले आहे. या वंशातील भाषा बोलणारे लोक उत्तर आफ्रिकेत समुद्र-समुद्राच्या किनाऱ्यालगत राहतात. या वंशांत (१) प्राचीन ईजिप्शियन (मिसरी), व तदुत्तर क्रांष्टिक भाषा (ही हल्ली नामशेष झाली आहे), (२) लिबीयन उर्फ बर्बर, व (३) इथिओपिक हे मुख्य भाषावर्ग आहेत. हामिटिक भाषा बोलणारे लोक मूळ आशियामधून सुवेस संयोगीभूमीच्या मार्गाने आफ्रिकेत शिरले असवे. ईजिप्शियन लोक उत्तर आफ्रिकेतील इतर लोकमातीपेक्षा निराळे आहेत यावरूनहि बरील अनुमानास पुष्टि मिळते. वक्ता भाषावंश (६) कॉकेशियन-या वंशातील भाषा बोलणारे लोक काळासमुद्र व कास्पियनसमुद्र यांच्यामधील प्रदेशांत राहतात. या वंशातले मुख्य भाषावर्ग (१) ऑर्जियन, (२) स्कॅन्डिनेवियन, (३) लेन्घियन, (४) चेचेन, (५) मिट्सोवियन वगैरे आहेत. पाचवा भाषावंश (३) उरल-अल्ताइक (सीथियन, तुरेनियन)-या वंशातील भाषा बोलणारे लोक मध्य व उत्तर आशिया आणि युरोपातील रशिया व स्कॅन्डिनेव्हियातील अठ्ठावट महान-साम्राज्या किनाऱ्यापर्यंत पसरलेले आढळतात. या वंशातील मुख्य भाषावर्ग (१) तुंगसियन, (२) मंगोल, (३) तुर्क, (४) सॅमोयिद, व (५) फिनो-हंगेरियन हे आहेत. हुमेरियन, अकेडियन, वगैरे चिकटी भाषा या उरल-अल्ताइक वंशांतल्या आहेत, असे मत पुढे आले आहे. पण त्याला पुरावा अद्याप कार अनिश्चित आहेत. सहावा भाषावंश (७) द्राविड उर्फ दक्षिण हिंदुस्थानी-ह्या महत्त्वाचा आहे, कारण अद्याप ५ कोटी लोक या वंशातल्या भाषा बोलतात शिवाय इंडो-युरोपीय भाषा बोलणारे समाज हिंदुस्थान आक्रमण करणाऱ्यापूर्वी सर्व हिंदुस्थानातील लोक या भाषा बोलणारे होते. या भाषावंशाचा इंडो युरोपीय वंशाशी मूळांचे संबंध नाही. उरल-अल्ताइक उर्फ तुगसियन वंशाशी संबंध जोडण्याचा प्रयत्न झाला पण त्यात यश आले नाही. सातवा भाषावंश (८) मलाया-पालीनेशियन-हिंदुस्थानातील सगळे अनार्य लोक द्राविड भाषा बोलणारे नाहीत. त्यांपैकी संताळ व इतर काही रानटी लोक यांना कोलेरियन म्हणतात व ते मलाया-पालीनेशियन वंशातल्या भाषा बोलतात. आशिया, नैर्ऋत्य किनाऱ्याजवळची लहान मोठी अनेक बेटे आणि पॅसिफिक महासागरातील काही बेटे यांतील लोक मॉन-हमेर भाषासमुच्चयाशी संबंध असलेल्या भाषा बोलतात आशियाईंजाला आणि निकोबार बेटांतले कोलेरियन लोकहि याच भाषा बोलतात. या भाषावंशाचे

मलाया व पोलोनेशियन असे दोन मुख्य वर्ग आहेत. या वंशातील भाषा उच्चारदृष्ट्या फार साध्या आहेत मलाया वाइसमय १३ व्या शतकापासूनच आहे. पण जावा बेटांत ख्रिस्ती शकारंभाषासूनची छिछोण आहेत. व तीं तयार होण्याचे थेंब हिंदुस्थानातील माझगी धर्म व संस्कृति यांच्या त्या बेटात झालेल्या प्रचारात आहे. आठवा भाषावंश (९) एकादरी उर्फ आमेय आशियाटिक-या भाषावंशाकहि त्यांतील चिनी भाषेमुळे फार महत्त्व आले आहे. आशियाच्या आमेय भाषातील चीन, तिबेट, कोरिया, जपान, अनाम, सयाम वगैरे देशांतील लोक या भाषा बोलतात. यांपैकी चिनी भाषेतील वाइसमय दिसतपुर्वे २००० वर्षांपासूनच आहे. या वंशातील काही भाषांवर चिनी धर्म व संस्कृतीचा आणि काही भाषांवर (तिबेट, सयाम) हिंदु धर्म व संस्कृतीचा परिणाम झाला आहे या भाषावंशाची मुख्य गोष्ट म्हणजे त्यांतील सर्व भाषा एकादरी (मोनोलिन्ग्विक) व पृथक्कृत (आव्गोलेंग्विक) आहेत. नववा भाषावर्ग (१०) दक्षिण आफ्रिकी उर्फ बेटु या वंशातल्या भाषा सर्व दक्षिण आफ्रिकेतल्या प्रदेशांत (हॉवॅटो व बुशमेन यांचा प्रदेश खेरिन-करून) पसरल्या आहेत या वंशातील भाषांचे मुख्य लक्षण उपवर्गांची (श्रीक्विक) विपुलता हे होय. इतर भाषांत नामिबिकाची व धातुची जीं रूपे प्रत्यय (सक्क्विक) लावून होतात तीं रूपे या भाषांत उपवर्ग लावून तयार करतात. दहावा भाषावर्ग (११) मध्यआफ्रिकी-या वंशात शंभराहून अधिक भाषा असून त्या मध्यआफ्रिकेभर पसरल्या आहेत तथापि त्याला एक वंश म्हणता येत नाही, कारण या सर्व भाषांत कोणतीही एक विशेष लक्षण नाही. या भाषांचा एका वंशात समावेश कराय ही नाही याबद्दल भाषाशास्त्रज्ञांत वाद चालू आहे. बकरावा भाषावंश (१२) अमेरिकन-या वंशातल्या भाषा उत्तर अमेरिकेतील इंडियन लोक बोलतात. पण मध्यआफ्रिकी भाषाप्रमाणेच या भाषा हि एका वंशात घालता येतील की नाही याबद्दल शंका आहे. या मुख्य भाषावंशाशिवाय आणखी काही भाषावंश भाषाशास्त्रज्ञ शोधून काढीत आहेत. भाषाशास्त्राची संबद्ध अशी व्याकरणशास्त्र (आसर), व्युत्पत्ति अथवा शब्दविचारशास्त्र (एटीमोलॉजी), कोशरचनाशास्त्र (लेक्सिकोग्राफी), गूढ-लिपिशास्त्र (क्रिप्टोलॉजी), चित्रलिपिशास्त्र (हायोगली-क्विक), प्राचीन लिपिशास्त्र (पॅलीओग्राफी), वर्णलेखनशास्त्र (फोनेटिक्स), आणि कल्पनादर्शक चिन्हाकरणशास्त्र (इडीओग्राफी), लघुलेखनशास्त्र (स्टेनोग्राफी), इत्यादि शास्त्रे आहेत.

निरनिराळ्या भाषा व त्या बोलणारे लोकसमाज यांच्या संबंधी माहिती ज्ञानकोशाच्या अनेक विभागात आली आहे. पहिल्या विभागात भारतीय भाषा (प्र. ३ रे, पृष्ठ ८३-८७), सिद्धी भाषा (प्र. ४ थें, पृष्ठ १४३-१४५), ब्रह्मदेशीय भाषा (प्र. ४ थें, पृ. १५१-१५२), इंडोचीनमधील भाषा

(प्र. ५ वें, पृ. १७७-१८८); विष्णी माफा (प्र. ८ वें पृ. २४४-२५०) इत्यादि माहिती दिली आहे. तिसऱ्या विभागांत सर्व भाषावंशाची यादी (प्र. २२, पृ. २४) दिली आहे. चवथ्या विभागांत युरोपातील प्रांतिक भाषांच्या विकासाची माहिती (प्र. १९, पृ. ३८३-४०५) दिली आहे. शिवाय प्रत्येक देशाच्या माहितीमध्ये त्या त्या देशातील भाषावाङ्मयाची माहिती दिली आहे. भारत व भाषा-शास्त्रासाठी "हिंदुस्थान" पहा.

भास—एक संस्कृत नाटककार. या कवीचा व त्याच्या स्वप्रवासवदत्त नामक नाटकाचा उल्लेख इतर संस्कृत ग्रंथांत आढळत असे, परंतु सुमारे १०-१५ शतकांपूर्वी येत या कवीची यापेक्षा अधिक माहिती नव्हती. पण त्रावणकोर संस्थानच्या महाराजांच्या आग्रहाने बाललेल्या त्रिवेन्द्र संस्कृत ग्रंथावलीच्या ग्रंथसंग्रहप्रसिद्धीच्या कामावर असलेले पंडित गणपतिशास्त्री यांनी पद्मनाभपुराजवळ असलेल्या मनलिकर मठांत काही नाटकं सापडली व ही नाटकं भासाची आहेत असे गणपतिशास्त्री यांनी बरीच प्रमाणे देऊन सिद्ध करण्यासुद्धे भासाच्या नावानेच जे इतके दिवस समाधान मानून त्यावेळी लागत असे त्याऐवजी त्याच्या कुनी वाचण्याची संधि उपलब्ध झाली आहे. ही नाटकं प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्याच्यावर अनेक विद्वानांनी आपली मते प्रसिद्ध केली आहेत. त्यापैकी काहींनी ही नाटकं प्राचीन महाकवि भासाची नगरेतच असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ही नाटकं द०च्या कोणत्या कवींनी असावीत असे बरील विद्वानांचे म्हणणे आहे. काहींच्या मते अंतर्गत पुराव्यावरून स्वप्रवासवदत्त व फार तर योगंधरायण हीच नाटकं भासकृत असावी. बाकीची नाटकं भासाचीच असे म्हणण्यास पुरेसा पुरावा नाही. त्यातल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट एकदाच की, भासाची म्हणून जी नाटकं गणपति शास्त्र्याने प्रसिद्ध केली आहेत ती कोणत्या का असेना पण एका प्राचीन कवीची असली पाहिजेत याबद्दल दुमत नाही अशाचि हा वाद चालू असल्यामुळे यासंबंधी निश्चित मत देता येत नाही तथापि पूर्वाच्या कवींच्या नाटकांत अगर काव्यांत भासाच्या स्वप्रवासवदत्तासंबंधी जे उल्लेख येतात ते स्वप्रवासवदत्त व गणपतिशास्त्र्यांनी सापडलेले स्वप्रवासवदत्त ही दोन्ही एकच मानल्यास या नाटकाचा कर्ता भासच होय असे म्हणता येते व स्वप्रवासवदत्ताबरोबरच या नूतनसंशोधित इतर नाटकांचे ग्रंथकर्तृत्वहि भासाकडेच येण्याचा संभव आहे.

भासाच्या नावावर जी नाटकं गणपतिशास्त्री यांनी प्रसिद्ध केली आहेत ती म्हणजे स्वप्रवासवदत्त, प्रतिज्ञायोगंधरायण, पंचरान, चारदत्त, दूतघटोत्कच, अग्निधारक, बालचरित, मध्यमव्यायोग कर्णभार, ऊर्ध्वमं हा होत. भास हा कालिदासापूर्वी एक दोन शतके झाला असावा असे अनेक पुराव्यांवरून सिद्ध करता येते. भासाच्या नाटकांचे अवलोकन केल्यास तो चांगल्या प्रकारचा नाटककार होता असे सहज

दिसून येते. त्याच्या संविधानकांत जागजागी रचनाचातुर्य आढळते त्याच्या नाटकांतील भाषा सोपी पण मनोहर आहे. पात्रांचा रचनापरिपोषिष्ट चांगल्या तऱ्हेने साधलेला दिसतो. याच्या नाटकांत सुमाधितांचे वैपुल्य आढळून येते. कवि स्वर्गीय व्याभिगीय वाच्यप्रयोग आढळतात, तथापि तेयव्यावरून त्याची सरळ नाटकधार या नात्याने वा ह्यायति आहे तिला भाष येत नाही. याच्या चारदत्त नाटकावरूनच शूद्रकाने आपले मूळकथित नाटक रचले असावे असे दिसते. याच्या नाटकांची मराठीत भाषांतर करण्याचा प्रयत्न चालू आहे. [भासावर अनेक युरोपीय लेखकांनी लेख लिहिले आहेत. डॉ. छराटणकर यांनी निराळा नयतकालिकांत या संघर्षाचे सर्व वाङ्मय देऊन ७ लेख लिहिले आहेत.]

भास्करराज—हा भासुरानन्द, भास्करनन्दनाथ अगर भास्करराय इत्यादि नावांनी प्रसिद्ध आहे. हा १७ व्या शतकांत उदयास आला. याने वठ, केत, नाथाल, त्रिपुर, महा, मूळक इत्यादि उपनिषदांवर भाष्ये लिहिली आहेत. याशिवाय अभिनववृत्तिरत्नाकर, अक्षयनगीताव्याख्या, अष्टावक्रगीताव्याख्या, आत्मबोधव्याख्या, वृत्तबंधोदय इत्यादि १५-२० ग्रंथ लिहिले आहेत.

भास्कर राम कोल्हटकर—एक मराठा वॉर. हा नेवल्याच्या (जिह्वा रानागिरी) रामाजीपंत कोल्हटकराचा मुलगा. या कोल्हटकर घराण्याच्या माहितीकरिता 'कोल्हेर राम कोल्हटकर' (विभा. ११४) हा लेख पहा. भास्कररामास नागपूरकर भोंसल्याच्या पदवी सज्जाम मिळाला होता. याने बंगालप्रांतावर स्वाभ्या करून निजके मराठ्यांचा दरारा वसविला व ओरिसा आणि बंगाल्याकडील घराबसा प्रांत मराठी राज्यास जोडला, याच्या स्वाभ्यामुळे कलकत्तेकर ईश्वरानां कलकत्त्यास एक किंवा कापून झटो दिच आभाचा एकखंडक तयार केला. भास्करपंतास धाडून भोंसल्याच्या पदवी लावून दिले होते. हा पेशव्याच्या विरुद्ध बागून रघुजी भोंसल्यास मदत करीत असे. अश्ववर्दीतान हा बंगाल, बहार व ओरिसाचा नबाब अर्तल्याने त्याच्या व पंताच्या नेहमी लढाया लुप्तत. हा मुरवडी नव्याला, केवळ शिपाईगरी होता. त्यामुळे पुढे त्याचा नाश झाला. अलीबदन पंतापुढे आपला निभाव लागत नाही असे पाहून त्याच्याशी लढावे बोलून लावले व त्याला विनासाने २० भाणतोडह भेटोव आपल्या डेन्यांत आणून विनासघात करून त्याचा खटवा गोवी लून केला (१७४४ आयटोबर). रवानंतर याच्या खुनाचा वचपा रघुजी भोंसल्याने काढला [ना भो बखर; मरा. दरारा; राजवाडे-खं. २, ३; पत्रे-यादी.]

भास्करराय—एक अति विख्यात भारतीय ज्योतिषशास्त्रज्ञ, याच्यासंबंधी सविस्तर माहिती 'विज्ञानेतिहास' विभागांत (पृ. ३११-३१२) दिली आहे.

भिगा—संयुक्तप्रांतांत बहरैन जिल्ह्यांत याच नांवाना महाशिल्लेंत हें गाव आहे. लोकसंख्या पंध्र हजार हें गाव

१६ व्या शतकांत वसविण्यांत आले असे म्हणतात. येथे एक जुना किल्ला आहे. या किल्ल्यांत येथील तालुकदार फार प्राचीन काळापासून रहात असत.

भितरी—संयुक्तप्रांत, मासीपूर जिल्हा, सैदपूर तहसिलीतील खेडे. येथे स्कंदपुत्र राजाच्या वेळचा (इ. स. ३१५) एक २८॥ फूट उंचीचा स्तंभ व त्यावर, 'आपल्या देशात ह्मण अनायाच्या हातून सोडविल्याचा' स्कंदानाचा एक शिलालेख व दुसरे शिलालेख सापडले आहेत. यावरून गुप्तघराण्याची ९ पिढ्यांची माहिती समजते. या स्तंभावर एक विष्णूची मूर्ति कोरली होती ती नाहीशी झाली आहे. शिलालेख फ्लूटने छापला आहे. येथे कुमांगुप्ताची (५३५) एक राजमुद्राहि सापडली आहे. [कनिंगहॅम—आर्कि. रिपोर्ट, पु. १; गुप्त इन्स्क्रिप्शन्स, नं. १३; जर्नल रॉ. ए. सो. (१९०७) पृ. ९०६.]

भिंदू—गव्हाहेर संस्थानांतील इरान्येवडील जिल्हा क्षेत्र फ. १५५४ चौरस मैल. लोकसंख्या ४ लक्ष. या जिल्ह्याचे चार परगणे (भिंदू, महगवान, सहर व भांदर) आहेत. जमीन सुपीक आहे नद्या वेबळ्या, भिंदू धोरें आहेत. या जिल्ह्याचे मुख्य ठाणे भिंदू हे होय. हे गव्हाहेर भिंदू रेल्वेवर असून प्राचीन काळी बव्हाना जातीच्या भादोरिया शाखेची राजधानी होती ते १८ व्या शतकांत शिवाच्या हाती आले. येथे कापूस व पितळेची मांडी याबा व्यापार चालतो.

भिंदूर—राजपुताना, उदेपूर संस्थानांत एक नद्यामार्ग. ही सिवादिया नेशांतील सूफावत शाखेकडे चालू आहे. हिचे उल्लेख ४८००० इ. असून हात २०० गावे आहेत.

भिनमाल—उर्फ भिनमाल, उर्फ भिन्नमाल, उर्फ धीमाल. ही राजपुतान्यातील प्राचीन गुर्जर (गुर्जर प्रतिहार) राजांची राजधानी अक्षपर्वताच्या वायव्येस २५ कोसोवर आहे. याच राजांनी पुढे कनोज येथे सम्राट-सत्ता गाजविली. भटोच येथील गुर्जर राजेहि याच भिनमालच्या घराण्याच्या एका शाखेचे वंशज होते. लुएनसंगानें या गावाचा उल्लेख केला आहे [वाटर्स-लुएनसंग; जेक्सन-बॉवें ग्यारो. पु. १]

भिलवाडा—राजपुताना, खदेपूर संस्थानांत हे एका जिल्ह्याचे मुख्य गाव आहे. हे उदेपूर शहरापासून ८० मैलांवर आहे या गावाचा या संस्थानांत दुसरा नंबर लागतो. लोकसंख्या दहा हजार. येथे पूर्वी नाणी पाडण्याची टोकणळ होती. येथे लालडी व माणिक ही रत्ने सापडतात.

भिलसा, जि. रूहा.—मध्यहिंदुस्थान, गव्हाहेर संस्थानांतील हा जिल्हा आहे. क्षेत्रफळ १६२५ चौरस मैल या जिल्ह्यांत भिलसा, ग्यारसपूर, उदयपूर, उदयगिरी व बारी येथे पुरातनकाळाच्या वस्तू सापडतात. अकबराच्या फारसीदीप्त माळव्याच्या सुभ्याचा हा एक भाग असे. लोकसंख्या सुमारे एक लाख. यांत भिलसा व बासोडा असे दोन परगणे आहेत. माळव्याच्या पठारावर जो या जिल्ह्याचा भाग

आहे, त्यांतून बटवा व तिला मिळणारे दुसरे प्रवाह बहात येले आहेत.

गां ब (भेलसा)—जिल्ह्याचे मुख्य गाव. हे जी. क्षाय. पी. रेल्वेचे एक स्टेशन आहे. लोकसंख्या सुमारे सात हजार. येथील इमारती सुसज्जमानी भतीच्या आहेत. एकंदर गावाच्या देसाभ्यावरून असे दिसते की, येथील वैभव लयात गेले आहे येथील लोहगंग खडकावर मोठ्या इमारती आहेत. येथील बौद्ध स्तूप फार प्रेक्षणीय आहेत. हे सर्व स्तूप क्षिप्तपुर्ण वित्तच्या शनकापासून पहिल्या शतकापर्यंतचे आहेत. भिलसाच्या वायव्येस बटवा व भरा नद्यांमध्ये प्राचीन बेतवगारचे स्थान आहे. हे भशोकाच्या वेळचे असावे असे वाटते. येथे जुन्या काळाची नाणी सापडतात. याच पूर्वीचे चौयगिरी शहर अथवा म्हस्तननगर असे म्हणतात इस्मागंद राजानें आपली बायको टाकली व तो एका विश्व नांवाच्या अप्सरेबरोबर राहिला म्हणून या गावास घेतननगर म्हणतात अशी आख्यायिका आहे.

येथे भेलसा (सूर्या) चे देऊळ आहे. त्यावरून या गावास भेलसा असे नांव पडले असावे पुराणा या गावाचा भद्रावर्ती म्हणून उल्लेख केलेला आढळतो जैन लोक या गावास भदाळपूर असे म्हणतात सितलनाथ हा त्यांच्यातील शाय-पुत्र येथे जन्मला अशी त्यांची समजूत आहे

इतिहास—भशोकाच्या वेळी भेलसा अगर प्राचीन बेतनगर हे मोठे गाव होते बिदिशा व भेलसा ही एकच असा कीहीचा तर्क आहे हा खरा असेल तर ह्या गावी अभि-मित्र राजांची राजधानी होती अत्येव्हानें महायतिस्थान म्हणून याचा उल्लेख केलेला आहे. १२३५ साली अस्तमया यादवाहानें हे लुटले. १२९० साली अल्लाउद्दीनानें हे गाव जिंकिले. १६८२ साली तें औरंगजेबाच्या ताब्यांत गेले. पुढे भोपाळच्या नवाबाकडून पेशव्यांनी आपल्या ताब्यांत घेतले १७७५ मध्ये हे शिवाच्या राज्यांत मोडू लागले.

भिल्ल—भिल्ल हा शब्द श्रविडी भाषेतील भिल्ला = धनुष्य धारण करणारा या शब्दापासून निघाला आहे. भिल्ल हे श्रविड शाखेचे लोक असून त्यांची प्राचीन काळी पध्दत व मध्यहिंदुस्थानांत वस्तु होती, व त्याच्या ताब्यात बराचसा डोंगराळ सुलूख असल्याचे इतिहासावरून दिसते सध्द-तमधील प्राचीन ग्रंथात यांचा पुलिंद व निपाद या नावानें उल्लेख असलेला आढळतो. टॅलेमनं फिलिटाइ या नावानें ज्या लोकांचा उल्लेख केला आहे ते लोक भिल्ल असवेत असे वाटते. राजपुताना, माळवा अगर गुजरात प्रांतांतल रजपुत संस्थानांत ज्या वेळी रजपूत राजा राज्यांवरून करतो त्यावेळी भिल्लांच्या आग्रहामधून काढलेल्या रज्जाचा राजांच्या कपाळावर टिक्या लावण्याची चाल आहे. त्यावरून, एके-कळी पथिम हिंदुस्थानांत भिल्ल लोक सत्ताधारी असवेत असे मानण्याला जागा आहे अथवा महादेवाचे वंशज असे भिल्ल लोक मानतात.

मुसुलमानी सत्तेच्या काळात मिह लोकांनी देगेघावे केले नाहीत तथापि मराठेशाहीत मात्र त्यांनी पुष्कळदा देगेघावे मानविण्याचा प्रयत्न केला मराठ्यांनी त्यांनी सत्ता-पुन कोटून डोंगराळ मुलुखाचा आश्रय घेण्यात भाग पाडले. याना आपल्या नाच्यात आपण्याचा प्रयत्न १८१८ साली ब्रिटिशांनी केला पण त्यात त्यांनी यश आले नाही. तेव्हा मिह्याची नमते घेऊन ब्रिटिशांनी १८२५ साली मिह एजन्सी स्थापन केली मिह लोकांची एक पळटण तयार करून त्यांचा इतर समी जातींना ताब्यात आणण्याच्या कामी ब्रिटिशांनी पुष्कळ उपयोग करून घेतला.

१९११ सालच्या खानेसुमारीत एकंदर मिह्यांची लोकसंख्या सुमारे १६ लाख होती इली मिह्यांची वस्ती मुंबई इलाखा (८ लाख), राजपुताना (४ लाख), व मध्य हिंदुस्थान (३ लाख), या भागांतच विशेष आढळून येते. मुंबई इलाख्यात गुजराथमध्ये व खानदेशामध्ये यांची विशेष वस्ती आढळते गुजराथ प्रांतातील मिह्यात, शुद्ध रजाचे मिह व रजपूत रज उपांच्यात आहे अशा प्रकारचे मिह असे दोन मुख्य भेद आहेत याशिवाय या दोन वर्गांच्या पोटाजाती पुष्कळच आहेत खानदेशातील मिह्याचे डोंगरात व अरण्यात राहणारे मिह, मैदानात राहणारे मिह व मिश्र-जातीचे मिह असे तीन प्रकार आहेत मिहा, तडवी, व निधी या तीन मुख्य मिश्रजाती आहेत. मध्यहिंदुस्थानातील मिह्यांची वस्ती माळवा व नेमाड यांच्यामधील सर-इहीच्या डोंगराळ प्रदेशात आढळते राजपुतान्यातील मिह्यांची वस्ती मेवाडच्या डोंगराळ मुलुखात विशेषतः असलेली दिसून येते. इली मिह्याचे मुख्य धंदे म्हणजे शेतकी, मजुरी व पहारा हे होत प्राचीन काळी या मिह जातीची मिह्या नांवाची एक स्वतंत्र भाषा अस्तित्वात होती असे म्हणतात तथापि ती भाषा इली छोट झालेली असून आज मिह हे आपापल्या प्रांतातील भाषाच बोलतात.

आजचे मिह हे अद्यापिहि रानटी स्थितीतलेच आहेत. ते अंगाने धडधाकट पण पुजे आहेत. ते हंड नाकाचे, काळ्या रंगाचे असून त्यांचे शरीर राकट असते सर्व द्विज शाखेच्या लोकांप्रमाणे ते लाव फेंड ठेवतात चोण्या व दर-वडे घालण्यात हे पटाईत असतात तथापि त्यांचा एकदा विभाव सपादन केल्यास ते कर्पाहि दगळबाजी करीत नाहीत ते अरयंत धाडजी व दूर असतात. जेनीची त्यांनी फार हीच असते डोंगरात राहणारे मिह फक्त कमरेबोवती एक वस्त्र गुंडाळतात; व बायका लह्या वापरतात पण सपाट प्रदेशातील मिह पागोट, कोट, वगैरे वापरतात. मिह्या-मध्ये दाहने व्यसन मोठया प्रमाणावर आढळते डोंगरी मिह मुसुलमान सधूंचीहि उपासना करतात. याच्यामध्ये देवळे बांधण्याची चाल नाही खानदेशी मिह्यांच्या यात्रेचे मुख्य ठिकाण म्हणजे हणमंत नाईकाची वाढी होय. पणत्या रस्त्यावर संगमनेरच्या दाक्षिणेला काही मैलावर

हे ठिकाण आहे. या ठिकाणी हणमंत नाईक म्हणून याचा पुढारी मांगलाशी अगर दुसऱ्या एका दंतकथेप्रमाणे पेशा-व्याशी लढता लढता पडला, व त्याचे स्मारक म्हणून या ठिकाणी एक पाषाणस्तंभ उभारलेला आहे घोडा, वाघ, कुत्रा या प्राण्यांना ते फार पवित्र मानतात त्यातल्या त्यात घोडा फार पवित्र मानण्यात येतो त्याचे उपाध्यायपण मख्यत. मगत यांच्याकडे असते गुजराथी मिह राबळ, भाट, ठोली यांना पूज्य मानतात. या लोकांत वैवाहिक नीतिबंधने फार शिथिल आहेत आसुर व पैशाची या प्रकारचे विवाहहि या जातीत घडून येतात एखादा मोठा मिह मेल्यास त्याचे स्मारक म्हणून घोड्यावर बसलेल्या माणसाना एक दमडी पुतळा देवस्थानात ठेवण्याची चाल याच्यात आढळते. यांच्यात प्रत्येक टोळ्याचा एक मुख्य असतो, त्याला नाईक, पाटील अगर गमती असे म्हणतात. याशिवाय प्रत्येक जातीची एक पंचायत असते नाईकाला व पंचायताला मिह लोक फार मान देतात विवाह ठरविणे, जातिविषयक निर्बंध ठरविणे व ते मोडल्यास मोडणाऱ्यांना शासन करणे इत्यादि कामे या पंचायतीकडे असतात.

[संदर्भग्रंथ—ग्रोयर्सन-लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया, मालकम-मेमोरियर ऑफ सेंट्रल इंडिया; हंडले-बॅन अका-उंट ऑफ मेवार मिल्ल, किंकड-मिह ट्राइस ऑफ हि विथिन रॅज, इंपीरियल जॅनेटियर]

मिचंडी. तालुका.—मुंबई इलाखा, ठाणे जिल्ह्यातील नव्यवर्ती तालुका. क्षेत्रफळ २५९ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे पाऊण लाख आहे. या तालुक्यातील जमीन फार सुपीक असल्यामुळे तेथे दाट वस्ती आहे. पांढीमेकडील भाग डोंगराळ आहे.

गांव.—या तालुक्याचे मुख्य गांव लोकसंख्या सुमारे दहा हजार गांवात मुसुलमानांची वस्ती बरीच आहे येथे १८६५ साली म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. या गांवाचे व्यापारी दृष्ट्या महान वाडत आहे. व्यापाराचे जिनस तांदूळ, खारवलेले मासे, कापड, शबत, लाकूड वगैरे होत.

मिवाणी—पंजाबातील हिंसार जिल्ह्यात ही एक तहशील आहे क्षेत्रफळ ७५२ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) १२६०१५ हिंच्यात १३० खेडी आहेत. यापैकी तोशाम ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाचे आहे. मुख्य ठिकाण मिवाची हे राजपुताना-माळवा रेल्वेच्या काठ्यावर आहे गांवचा लोकसंख्या सुमारे तीस हजार हे व्यापारचे मुख्य ठिकाण आहे. ईश्रमाच्या अम-दानीत हे मारमरायेंस आले व्यापाराचे जिनस गहू, मीद, साखर, सूती कापड, लाखंड वगैरे. येथे पितळेची भांडी तयार होतात येथे काही कापूस पिण्याच्या गिरण्या आहेत.

मिवापुर—मध्यप्रांत, जिल्हा नागपूर, उमरेड तहशील चादा-रस्त्यावर उमरेडच्या दक्षिणेस १५ मैलावर हा गांव आहे मिवापुर हा भीमपूर या शब्दाचा अपभ्रंश असून मिमाणी

नोवाच्या गनक्याने वसविला असे म्हणतात या गौशजवळ एक किला असून तो ३०० वर्षांपूर्वी देवगडच्या गोंड राजांच्या पूर्वजनी वाघमा असे म्हणतात. येथे निणण्याचे आणि रंग देण्याचे धंदे आहेत. हा गाव गुजर बराण्याकडे असून त्यानां कर यावा लागत नाही. हे पराणे मोसह्याने आत आहे.

भीम—(१) विदर्भदेशाधिपति एक राजा व नख-पत्नी दमयंतीचा पिता. (२) पांडवपैकी दुसरा. भीम हा कुंतीस बाणूपासून प्राप्त झाला. यास दहा हजार हत्तींचे बल होते. याने आपल्या अंगच्या शक्तीने दुष्टांना बऱ्याच वेळां शासन केले आहे. याने यका-शुर, हिडिंब, नरासंध, कांचक वगैरे मोठ्या धीरानादि ठार मारिले. भारतीय युद्धात दुर्योधनादि पुराणपुत्रास यानेच मारिले. हा बलरामाचा शिष्य होता. यास द्रौपदीराजसून धृत-सेन व हिडिंबेपासून घटोत्कच असे पुत्र झाले याच्या स्वभा-वर सिंह असून रयाचे घोडे अश्वली रंगाचे असत. याच्या धनुष्याचे नांव वायव्य व शंखाचे नांव पौंड्र असे. याचे मुख आग्नेय म्हणजे गदा होय.

भीमक—विदर्भदेशाचा अधिपति व राजेजमनीचा पिता. यास भीमवडि म्हटले आहे.

भीमथडी—मुंबई इलाखा, पुणे जिल्ह्यातील एक तालुका. यात हॉल पेटपाचा अंतर्भाव होतो क्षेत्रफळ १०३९ चौ. मैल. यात बारानती हे मोठे गाव असून हेंच तालुक्याचे मुख्य गांव आहे. येथी १२१ आहेत. या तालुक्याची लोक-संख्या दीड लाख आहे. मुठा नदीच्या काठ्याने पुष्कळ जमिनीस पाणी मिळते.

भीमदेव (१०२६-१०७२)—हा गुजराथचा चालुक्य वंशीय राजा कार पराक्रमी असून त्याने आसपासच्या पुष्कळ राजांवर बळक वसविला. त्याचा समकालीन माळ-व्याचा परमारवंशी प्रसिद्ध भोजराजा होता. भीमराजा दानगूर व भीमदेव रणनूर अशी रया वळेस प्राप्ति होती. अर्बुच्या पहिलावरील अनेक प्रदयात भैरमादि, तथेच पालिठाणा व चंद्रावती येथील सुंदर देवालय भीमदेवाने बांधिला. याने पंजाबातील गजनीकर महंमुदाचा भंमल उठवि-ण्यासाठी इतर राजांबरोबर खटपट केली नाही. तेणेकरून मुसलमानांचा भंमल हिंदुस्थानीत जिरण्याची झाला. अज-मेरच्या वीसलदेवाने गुजराथेवर स्वारी केली. व भीमराजा (वीसलनगर) शहर बसवून भीमदेवाकडून खंडणी घेतली. भीमदेवाने पुष्कळ बरे शोतनेने राज्य केले त्याच्या ठायी प्रजावातसत्य विशेष होते. कर्ण नामक मुलास गादीवर बस-वून भीमदेव वानप्रस्थाश्रमी बनला. [मु. रि.]

भीमदेव मोळा (११७५-१२१५)—हाहि गुजराथच्या चालुक्य वंशातील एक राजा होय. याची हकीकत विवे-चतः चंद्रभाटाच्या रासप्रयात आढळते दिंडीचा पृथ्वीराज चव्हाण हा त्याचा समकालीन होता. त्या वेळेस भीमराजा

महाबळाय्य म्हणून गणला जात असे. त्याचे सेन्ये कार मोठे असून हिंघ देशापर्यंत त्याची जहाजे वावरत असत. अमरकोशकर्ता अमरसिंह त्याच्याच दरबारी होता. भीम-देव व पृथ्वीराज याच्यामध्ये इच्छिनीकुमारी नोवाच्या एका राजकन्येमुळे हाडवेर माजले. ह्या वेळामुळेच मुसलमानांस हा देश हस्तगत करता आला (हा. फो. वि. १७ ' पृथ्वी-राज चव्हाण' पहा).

पृथ्वीराजाचा नाश झाल्यानंतर शियापुरीन घोरीचा सरदार कुतुबुद्दिन याने भीमदेवावर स्वारी केली (११९४), तीत भीमदेवाचा पराभव झाला; परंतु तो ११२५ साल-पर्यंत गादीवर होता. रयाच साली तो मेलला व गुजराथचे राज्य कोळेली वंशाकडून गेले; यास मोळा भीम असे म्हणतात [फोर्वेस-रासमाला; मु. रिया.]

भीमसिंह—एक उदेपूर्वा राजा. याची माहिती उदे-पूर संस्थान (हा. फो. विभाग ९) या नोवाखाली दिली आहे.

भीमसेन वसिष्ठ—हा द्वाहिष्य गोत्री असून कान्यकुब्ज देशातील राहणारा होता याने सप्तमाट्या काव्यप्रकाशा-वर 'सुधामागर' नामक टीका लिहिली आहे तिचा काल त्याने एका पद्यात विक्रमसंवत् १७७९ असा दिला आहे. हा मोठा वैद्यकारणी होता याने अलंकारसरोवरात म्हणून अलंकारशास्त्रावर एक स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला असे वरील टीके-वरून दिसते.

भीमस्वामी—रामदासस्वामींचा एक शिष्य व चरि-त्रज्ञर. जन्म शके १५६४. यास धाहापूर येथील मठाचे महंत-पण मिळाले होते. शके १५९७ च्या सुमारास हा शिवाजी-बरोबर तैयाराकडे गेला असता ध्येकोशाने तेथे एक मठ बांधून दिला; त्याची परंपरा अद्याप चालत आहे. याने समयार्थेच एक लहान चरित्र लिहिले असून शिवाय काही पदे केली आहेत. मृत्यु शके १६६३.

भीमा-दक्षिणहिंदुस्थानातील एक नदी. ही भीमाशंकरजवळ सदाश्री पर्वतात उगम पावून पुणे, सोलापूर जिजापूर या जिल्ह्या-तून वहात जाऊन पुढे निजामच्या राज्यात जाऊन रायचुरा-पासून १६ मैलावर कृष्णस मिळते पहिले ४० मैल हिचा प्रवाह एका दरीतून जातो. राजगणाजवळ होत मुळामुठा या नद्या मिळतात व तेथेच घोडनदी हिला मिळते टेमणी-जवळ हिला निरा मिळते. याखेरीज दुसऱ्या हिला मिळणाऱ्या नद्या माण व सिवा (अहमदनगरजवळ) या होत. या नदीच्या काठी पंढरपूर हे क्षेत्र आहे. या नदीला भीमरथा, भीमरथी अशीहि नावे आहेत.

भीमाचरम्—मद्रास इलाखा, कृष्णा जिल्ह्यातील गोदा-वरीच्या मुळाजवळच्या भागांत हा एक तालुका आहे. क्षेत्र-फळ ३४७ चारस मैल. कोससेह्या (१९२१) १८७ खेडी १२५ आहेत त्यापैकी भीमाचरम् हे मुख्य

भीमाशंकर—मुंबई इलाखा, पुणे जिल्हा, तालुका खेड. यांत भोवगिरी नावाचे खेडे आहे. तेथे या नावाचा किछा व महादेवाचे देऊळ आहे. भीमाशंकर हे एक सहावी पूर्व-ताचे १४४८ फूट उंचीचे शिखर आहे. येथे भीमानंदीचा उगम आहे. येथील देऊळ नांना फडणविसानी बांधिले आहे.

भीष्म—सोमवंशाय शंतनु राजास मंगेपासून झालेला पुत्र. याने लहानपणी पित्याच्या सुलासाठी राज्यावर न चसण्याची शपथ घाहिली व आमरण ब्रह्मचारी राहिला. तेव्हा 'हृच्छ-मरणी होश्रील' असा पित्याने आशीर्वाद दिला. हा भारतीय युद्धांत दहा दिवस लढला. याने आपला बंधु शिचित्रवीर्य याच्याकडून काशी राजाच्या कन्या अंबा, भीमिबा, अंबा-लिका यास सर्व राजाचा पराजय करून आणिले. परशुरामाचा हा शिष्य होता पण युद्धाच्या त्याचाहि भीष्माने परा-भव केला होता शिखरीला पुढे घालून अर्जुनाने यास निक-त्यावर उतरायलापर्यंत हा शरपंजी राहिला व नंतर याने वेदत्याग केला. युद्धानंतर याने धर्मराजास राजघर, वर्णधर्म ह्यादींचा उपदेश केला.

भीष्माष्टमी—माघशुद्धअष्टमीला भीष्माष्टमी म्हणतात, या दिवशी भीष्म दिवंगत झाले या दिवशी सर्वांनी-भोवायितुकांनी शुद्ध रात्रच्या तुष्यवेळी तपण करावे असे पुराणात सांगितले आहे व त्याप्रमाणे कठ्याचा प्रथाहि हल्ली पडतो भीष्म ब्रह्मचारी असल्याने स्नाना कोणी तपण देण्याला राहणार नाही म्हणून ही सार्वजनिक तपणाची चाल पडली असावी असे वाटते.

भुवनमाळी—आत्तामाळी हा जातीची लोकसंख्या (१९११) १५२३८ आहे सिलहट्टमधील ही जात स्थानिक व दाद बरीची असून ह्या जातीचे लोक हारिस लोकांचे नातेवाईक असले. ह्या जातीचे येथेच लोक आता शेतीचा, भोवाचा व तडी विहिरी खोदण्याचा धंदो करतात.

भुड्या—अथवा भुड्यार ह्या नावाची एक रावटी जात आहे याची लोकसंख्या सुमारे ८५ लाख आहे. बहुतेक या लोकांची बस्ती छोटा नागपूर व संताळ परगणे यांत आहे. भुड्या हा शब्द संस्कृतज्ञून भूमि शब्दापासून झाला आहे बंगालातील काही विवाक्षित जातींस भुड्या असे म्हणतात काही ठिकाणी एकाच जातीस हे नांव देण्यात आले आहे. हे लोक छोटानागपूर व ओरिसाच्या उत्तरा-नातून आले असा काहींचा तर्क आहे. सिंगभूम, रांची, माभूम या भागातून त्यांस हो, मुंडा, कोराओना वगैरे लोकांना हांकलून दिले असले. याच्या दैवताचे नांव रिख-सुन अथवा रिखभासन आहे. भुमिया जाताहि यांच्यात मोडते.

भुईकोहोळा—ही भोवरीच्या वेलाची जात आहे. यास नामळया रंगाची फुले पावशाळ्यांत येतात वेल पुकळ वणें ठिकतो. वेलास फळे व बीं कधी कधी येते वेलाच्या मुळाशी यांत मोटमोठाले गळे, धुरणायवेढाले वण निरनिराळ्या

आकाराचे लागतात; तेच भुईकोहोळे होत. ते औषधी असून त्यांची भाजी करून खाण्यांत येते. त्याचे कुठून गोट करून ते दुधात घालून लापशी केली तर ती पार उत्तम व अति गोष्ट होते. हे गळे रताळयाप्रमाणे भाजून खाण्यासहि योग्य लागतात.

भुईमूग (चिनी वदाम)—भुईमुगाचे ताणे जमिनीवर पसरतात. यास पिडल्या रंगाची फुले येतात फुले सुकली म्हणजे वेलास आल्या फुटून त्या जमिनीत जातात व तेथे मोठ्या झोपा बनतात ज्या आल्या जमिनीवरच राहतात त्याच्या रंगाचे वनत नाहीत

भुईमुगाची लागवड हिंदुस्थानात थोड्याचहुत प्रमाणावर सर्वत्र होते तथापि मुंबई, मद्रास, व ब्रह्मदेश या ठिकाणी या पिकाची लागवड विशेष होते. आपल्याकडे भुईमूग खाण्याची चाल फार आहे. व त्याचा उपवासासाठीहि उपयोग करतात यावरून भुईमुगाचे एक मूळचे हिंदुस्थानातील (भरतखंडातील) असावे असे वाटण्याचा संभव आहे. परंतु मूळ इतिहास पाहता हे पिक दक्षिण अमेरिका (पेरू व माझील) खंडातून चीनमधून हिंदुस्थानात आले असावे असा अंदाज आहे. बंगाल्याकडे भुईमुगाला अशापि चिन्ह वदाम म्हणतात. हिंदुस्थानात याची लागवड सुमारे दोन वर्षांच्या अनेकशेलेच असावी.

नाती.—१९०१ सालापूर्वी मुंबई इलाख्यात भुईमुगाची एकच 'गावडी' जात होती त्या साली पहिल्याने थोडेचरी नावाची जात परदेशातून आणून तिचा प्रसार शेतकीखात्याने सातारा व पुणे जिल्ह्यात केला सन १९०२ साली अमेरिके-तून दोन जाती 'व्हर्जिनिया' व 'स्पॅनिशपोन्ट' आणि जपानातून दोन जाती 'मोटा व धाकटा जपान'च्या आणिल्या त्यांचे पिक पहिल्याने प्रयोगशाळेत केले. या सर्व जातींचे उत्पन्न चांगले आल्यामुळे यांचा प्रसार स. १९०३ मध्ये शेतकरी लोकांत करण्यात आला विलायती भुईमुगाचे उत्पन्न जास्त येऊ लागल्यामुळे शेतकरी लोकांकडून मागणी वाढत चालली म्हणून पुन्हा १९०६ व १९०७ साली बीं आणिले; त्याचा प्रसार करण्यात आला. हल्ली या दिवांचा प्रसार सातारा, नाशिक, ज्ञानदेश, अहमदनगर, सोलापूर, बेळगांव ह्या जिल्ह्यात फार झाला असून त्याची लागवड कोंकण व गुजराथ वगैरे प्रांतातुनहि होऊ लागली आहे. वर नोंदिले केलेल्या जातीखेरीज हल्ली हिंदुस्थानात दुसऱ्या अनेक जाती आल्या आहेत त्या मोड्यांधिक, सेनोर्गल, मॉरिसास, ईंग्लिशियन, ब्राझील, चिनी वगैरे होत. तथापि फार महावाच्या म्हणजे गावडी, मोठा जपान, पांडेचरी, स्पॅनिश पोन्ट, आणि धाकटा जपान ह्या होत. व्दार्मनिचा व मोठा जपान यांमध्ये फारसा फरक नाही, त्या एकच आहेत.

या जशीन जाती देशी भुईमुगापेक्षांलवकर तयार होतात, उत्पन्न जास्त येते, पाणी कमी पुरते, व त्या हलक्या जमिनीत होतात त्यांत सेलाचे प्रमाण जास्त असते. याची

टाकले दाण्याच्या मानाने वयलाळा कमी भरतात. हमी गोष्टी जात बहुतेक साध्याकीरी करतात. इतर जाती तेल-करिता व विहीकरिता करतात. 'स्येनिश व भाकडा जपान' या ह्दव्या जाती माहेत. त्यांनी तयार होण्याच्या साडेतीन महिने लागतात. त्यांची रोपे उभी वाडून रोंगाचे धुपके जमीनीत घुंघ्याजवळ येतात. यांनी लागण देशावर हलक्या जमिनीत व कोंकणांत वरकस जमिनीत दुसऱ्या पावसावर फायदेशीर होते. मोठा जपान व पाडिचेरी यांचा प्रसार देशावर मुळबाला आढे. यांचे बेल गांवांप्रमाणेच जमिनीवर पसरतात. यांस तयार होण्याला सुमारे पांच महिने लागतात. देशांला सदा जात माहिने लागतात. या जातींनी वाळूत कमी सात्त्यास एकदोनदा पाणी घाबे लागते.

साय वरु.—सुरेन्द्रमुगला हलकी, मुसमुशीत जमीन चांगली. मध्यम काळ्या जमिनीतही सुरेन्द्र चांगला येतो. जमीन निचम्याची असली. सुरेन्द्रमुगची केरपाळट सर्व बागा-रत विकारी करतात. हळकरा जाती बाजरी, कापूस, मोंधळा, तोळ बगैरेशी आळीपाळीने पेरितात, व कोंकणांत याचा केरपाळट नाचणी व बरीशी करतात. रोंगा जमिनीत तयार होत असल्यामुळे जमीन नांगरून, कुळवून, लेंबळें फोडून तयार करावी. हळक्या जाती बहुतकरून विनखताने करतात. परंतु गरव्या जातींना दर एकरी सुमारे पंधरा पंधरा गाड्या दोनखत घाबे लागते. रियाण्याकरिता दाणे काढणे ते पेरण्यापूर्वी दोन तीन दिवस रोंगा फेडून काढावे; व जून महिन्यात पावसाचे जमीन भिजून बाकडा सात्त्यावर पावशीने किंवा हातांनी नांगरामोणे दाणे टांचून लावावे. देशी जातीच्या मानाने हळक्या जातीचे घी जास्त लागते. देशी व गरव्या जातीचे बीं दर एकरी ८०-१०० पौडपर्यंत लागत असून हळक्याचे १२५-१५० पौडपर्यंत लागते. हळक्या जातीचे बेल पसरत नाहीत; रोंगे उभी वाडतात म्हणून घी दाट पेराने लागते. दोन ओळींमध्ये अंतर सुमारे नऊ इंच असावे व ओळीतील दोन दाण्यामध्ये अंतर सदा इंच असावे. गरव्या जातीत अंतर अनुक्रमे एक फूट व नऊ इंच ठेवावे. शेतात तण माजून देऊ नये. कुलें येण्यापूर्वी सुमारे दोन छत्रपण्या दाण्या. ज्या ठिकाणी पावसावर अंब-लपून राहता येत नाही तेथे पेरणी सात्त्याबरोबर शेतात वाफे अगर लांब बाकोळ्या करून ठेवाव्या म्हणजे पाणी देण्यात अडचण पडणार नाही. पेरणी सात्त्यावर सुमारे एक आठवड्यावर काढजे व इतर पांशरापासून पिकाची राखण केली पाहिजे. पाक तयार झाले म्हणजे दुकरी व कोरडे याच्या पासून त्याचा बचाव करावा लागतो. जमीन मुसमुशीत असल्यास पिक; तयार झाले म्हणजे हळक्या जाती उपटून काढतो येतात. खानदेशात या जातीला 'उपट्या सुरेन्द्र' म्हणून नांव पडले आहे. पण जमीन कठिण असल्यास हें पिक नांगराले, कुळगाने अगर कुदळीने खणून काढावे लागते. ही कामे करण्यापूर्वी बेल कापून काढावे. बेल कापल्यावर

रोंगा हातांनी वाढाव्या लागतात, व काही जमिनीत राहिल्यात त्या माणसे लावून बेंबाव्या लागतात. या विक्रीत खांदणीचे व बेंबणीचे काम विशेषकरून गरव्या जातीत फार खर्चाचे असते.

कोंकणांतील लोकांवर उ.—कोंकणांत वाळूत फार पडत असल्यामुळे जमीन निचम्याची पसंत करावी. ती चांगली मुसमुशीत असल्यास पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी दाणे ओळीने लावून लागण करावी. हळक्या जाती दांड फुटाच्या अंतराने लावल्या व गरव्या दोन फुटांवर लावल्या. दर एकरी सरासरी उत्पन्नाचे मान जातीप्रमाणे बदलते. हळक्या जातीत वाळलेल्या रोंगा दर एकरी सरासरीने ८००-१२०० पौडपर्यंत होत असून गरव्या १५०० ते २५०० पौडपर्यंत येतात.

उपयोग.—रोंगाचे दाणे खातात. त्यांचे तेल काढतात. तेलाचा वाळण्यास व खाण्याच्या पदार्थांत पुष्कळ उपयोग होतो. पेंड गुलाबा सर्वांकडून असून तिचा खताकडेहि उपयोग होतो. रोंगा पेंडत गड्याचे पीठ मिसळून त्याचे पाव व थिडिट तयार करण्याचे प्रयोग सुरू आहेत. याचा पाला व दंत यांचा चारा गुरांना फार पौष्टिक आहे. सुरेन्द्रमुगचे तेल बहुतेक रंगरहित असून त्याचा ऑलिफ्ट तेलाच्या ऐवजी चांगला उपयोग होतो. विलायती नवीन जातीच्या दाण्याचे तेल लवकर पड होतें व त्याला थोडा खंबट वास येऊ लागतो. हिंदुस्थानातून विशेषतः फ्रान्स देशात सुरेन्द्र फार जातो. तिक्के या तेलाचे दामोदर करतात. याशिवाय साखण व मेणकण्या करण्याकडे याचा फार उपयोग होतो. सुरेन्द्रमुग पौष्टिक पदार्थ असल्यामुळे हमी सुरेन्द्रमुगच्या पिठांत सोडियम कार्बोनेट व गोटलेलें दूध मिसळून एक म्युडोस नापाचे अस तयार करतात. सोडियम कार्बोनेट एक भाग, सुरेन्द्रमुगचे पीठ १४ भाग व गोटलेलें दूध पांच भाग हे तिन्ही घटक एके ठिकाणी करून घेलेले अन्न फारच चाक आणणारे आहे.

रोंगा या र.—हिंदुस्थानातील भाजारात दोन प्रकारचे सुरेन्द्र असतात. एक मद्रासी व दुसरा मुंबई प्रांतातील रोंगा व दाणे दोन्हीही हिंदुस्थानातून निघत होतात. रोंगाच्या सोबतच रोंगावाहत रोंगातील दाण्याचे वजन असते. रोंगादाण्यास जगाहि रोंगाच्या निम्मी पुरते. म्हणून येथील ध्यापारी परदेशी रोंगादाणा घाटवितात. मोठ्या दाण्यात मागणी फार असते. देशांतल्या देशांत रोंगाचा खप परदेशी खपोषां किती तरी अधिक आहे. आतांमात्र कलकत्ता व बिहार-ओरिसा प्रांतांतून रोंगाचा पुरवठा होतो. बंगाल व बिहार-ओरिसा यांना कलकत्ता व मद्रास येथून; पंजाबात मुंबई, मध्यप्रांत, राजपुताना व कराची येथून; सिंध प्रांतात कराची-हून आणि मध्यप्रांतांत मुंबई, मद्रास व कलकत्ता येथून रोंगांना पुरवठा होत असतो. सुरेन्द्रमुग बाहेरची मागणी पुष्कळ असून ही बहुधा मद्रासहूनच पुरविली जाते.

इसवी सन १९१९-२३ या चार वर्षांत अनुक्रमे ११७३५, १०४०१५, २३५१११ व २७७३८४ टन शींग बाहेरदेखी गेली व तिची किंमतहि अनुक्रमे ४२३, २८५, ६२६ व ७५७ लाख रुपये आली. शिंगांचा मुख्य रूप फ्रान्समध्येच होतो. ऑस्ट्रिया, हंगेरी, बेसित, सिलोन वगैरे देशांतहि येथून शींग जात असते. बरील देशांची मागणी मद्रास व मुंबई प्रांतच पुरविताने. १९२३-२३ साली मद्रासहून २२४६२९ टन शींग व मुंबईहून ४२६२८ टन शींग परदेशां गेली

भुज—मुंबई इलाखा, कच्छ संस्थानची राजधानी. 'भुज' या शब्दावरून हीस हें नांव पडलें. ही एका तटबंदी टेकडीच्या पायथ्याशी आहे. लोकसंख्या सुमारे २१ हजार. येथें म्युनिसिपालिटी, १ हायस्कूल, तुर्क, दयाखाना, इस्पितळ वगैरे संस्था आहेत. पुराणवस्तुसंशोधनाच्या दृष्टीने हें स्थळ फार महत्त्वाचें आहे. राव लाखाचा राजवाडा प्रेक्षणीय आहे.

भुवनेश्वर—ब्रह्मर, पुरी जिल्हा, खुर्दा पोटविभागातील एक गांव. हें फार प्राचीन आहे. यात आनंदीय असेंहि नांव आहे. भुवनेश्वर हें या प्रांतातील शैव मताचें आराध्यदेव होतें. काशीच्या तोडीचें हें शहर करण्याचा येथील राजांचा बेत होता. पले १२ शतकेपर्यंत येथें केसरी घराण्यातील राजे (४७४) राज्य करीत होते. त्यांनी बौद्धधर्मा यवनांनी म्हणजे ग्रीक राजांनी जिंकून बौद्धधर्माचें उच्चाटन करून शैवधर्माचा प्रसार केला. येथें भुवनेश्वर नावाचा तलाव आहे. त्यामोव- ताळी २०० देवळे आहेत. लिंगराज, मुक्तेश्वर, अनंतवासुदेव हीं देवळे पाहण्यासारखी आहेत. पापनाशी, बिंदुसागर, सहस्रलिंगम, हीं देवळे आहेत. मुख्य भुवनेश्वर महादेवाचें देऊळ फार उंच (तीन कोटीवरून दिसणारें) होतें. त्या- भोंवती ७ हजार मूर्ती त्यावेळीं होत्या. इ.स. ५००-१६०० मूर्ती आहेत. त्यावरून आल्यादेशातील शिल्पकलेची कल्पना होते. भुवनेश्वराचें मंदिर स. ५०० पासून ६५७ पर्यंत या कालात झालें. (चित्र, वि. ९, पृ. १५६) (हंटर-ओरिसा, वैद्य-अध्य. भा. भा. १)

सुसाचळ, ता. लुका.—मुंबई इलाखा. पूर्वे खानदेशाचा एक तालुका. यांत एदलावद पेटयाचा समावेश होतो. क्षेत्र- फळ ५६० चौरस मैल. लोकसंख्या सव्या लाख. मुख्य गांव सुसाचळ, बोदवड व वरणगांव ही आहेत. यात जंगल नाही. यांतून सापी नदी व तिला मिळणाऱ्या नद्या पूर्णा व वाघूर या गेल्या आहेत.

गांव—तालुक्याचें मुख्य गांव. हें एक मोठें रेल्वे- गंधशन आहे. यामुळे यास फार महत्त्व आलें आहे. येथे आगगाडीच्या यंत्राचे कारखाने आहेत. पिण्यासाठी सापरीचें पाणी आणिलें आहे. येथें कापूस दाण्याच्या व सरकी काढ-ण्याच्या शिण्या आहेत. म्युनिसिपालिटी १८८२ साली स्थापन झाली. लोकसंख्या सुमारे १८ हजार.

भूगोल—लोकामध्ये भौगोलिक ज्ञानविकास कसा होत गेला हे प्रथम सांगितलें पाहिजे पण हा विषय 'सुदोत्तर- भूग' या विभागाच्या १४ व्या प्रकरणानें विवेचिला आहे.

भूगोलसंबंधी निरनिराळ्या प्रकारची माहिती देणारी शास्त्रे म्हणजे भूस्तरशास्त्र, अस्तरावरोपशास्त्र, वातावरणशास्त्र, समुद्रवर्णनविद्या, इत्यादी भूशास्त्रे होत; त्यांचा इतिहास 'विज्ञानेतिहास' विभागांत 'भूशास्त्र' (प्रकरण १४ वें) या एका स्वतंत्र प्रकरणांत दिला आहे. 'भूपृष्ठवर्णन' व भूस्तर- शास्त्र हे स्वतंत्र लेख याच विभागांत पुढे येणार असून त्यात भूगर्भ, भूपृष्ठभागावरील निरनिराळ्या शक्ती, पदार्थ, क्रिया वगैरेची माहिती देईल. पृथ्वीची सूर्याभोवती प्रदक्षिणा व दैनंदिनगति, क्षेत्रफळ, लोकसंख्या वगैरे सामान्य माहिती 'पृथ्वी' या लेखांत दिली आहे. भूगोलाची पयोतिपशाखांय माहिती ग्रह, ऋतू, ग्रहण इत्यादि स्वतंत्र लेखातून आढळेल. राजकीय व व्यापारी माहिती निरनिराळ्या देशनामांसाठी पहावी. अक्षांश व रेखांश हे लेख स्वतंत्र केले आहेत.

भूतान—हें एक स्वतंत्र संस्थान हिमालयाच्या पूर्वे भागात आहे. तें उत्तर अक्षांश २६°४१' ते २८°७' व पूर्व रेखांश ८८°५४' ते ९१° ५४' यांमध्ये वसलेलें आहे. याच्या उत्तरेस तिबेट; पूर्वेस तांशा प्रदेश (हा तिबेटच्या तांभ्यात आहे); दक्षिणेस गोलपाडा, कामरूप, जलपैगुरी हे जिल्हे; पश्चिमेस जुंभी दरी, सिक्कीम, व दार्जिलिंग जिल्हा. भूतांशच्या उत्तरेस हिमालयपर्वताची उंच शिखरे व रांगा आहेत. पूर्वेत व पश्चिमेस या पर्वताची शिखरे इटांस पडतात. मुख्य प्रदेशात टेकड्यांच्या ओळी दृष्टीस पडतात. व व यामध्ये खोल दऱ्या आहेत. हा मुलुज म्हणजे पर्वताच्या रांगा, त्याचे फाटे व त्यामधोळ दऱ्या मिळून झालेला आहे.

या भागातील पर्वतावर बर्फ फार असल्यामुळे नद्यात नेहमी पाणी असतें. व या नद्या अगदी उंच भागांतून निघाल्यामुळे यांच्या प्रवाहाची लोवी थोडी पण पाण्यास जोर फार असतो. या सर्व नद्या ब्रह्मपुत्रा नदीस मिळतात. याव- साख्यात यांस पाणी फार असतें म्हणून पलीकडे जात। येत नाही. मुख्य नद्या डिचू (ही भूतान व दार्जिलिंग यांमध्ये आहे), अमोचू अथवा तोसा, चिचू, माचू, माटिचू, डागेमेचू या आहेत.

येथील पर्वताच्या भागांत जे खडक आहेत त्यांत अग्नि- जन्म वालुकामय खडकांचा बराच भाग आहे. ५ हजार फुटावर अरण्यास सुरुवात होते. या अरण्यात भुई, व ८००० फुटावर ओक, देवदार व फर ही झाडे आढळतात. हत्ती, चित्ते, कस्तुरीमृग, अजल, गेंडा वगैरे प्राणी आढळतात.

भूतानातील हवामान प्रदेशाच्या उंचीवर अवलंबून असतें. काही ठिकाणी तीव्र उष्णता तर इतर ठिकाणी तीव्र थंडी व काही भागांत अगदी माफक व आल्हादकारक उष्णता, हे सर्व प्रकार एकाच दिवसाच्या प्रवासांत अनुभववास येतात.

इतिहास.—भूतान हा शब्द 'भोतान' [भोता (तिबेट)चा शेजारी] या संस्कृतोद्भव शब्दापासून बनला आहे. हा

मुलून पूर्वी भोतिया तेफू नांवाच्या लोकांच्या ताब्यांत होता. हे लोक, कच्ची आणि कोळ लोक हे एकच असलेले असा तर्क आहे. सुमारे २०० वर्षांपूर्वी तिबेटी लोकांनी या लोकांना मिळून ते त्यांच्यात मिळून मिश्रून राहिले या लोकांत दाखल करीत असलेल्या दुसऱ्या जाती आहेत १७९२ साली भूतानी लोकांनी कुचिहारवर स्वारी केली तेव्हा तेथील राजाने इमचाची मदत मागितली व हे प्रकरण स १७७४ त तिबेटच्या मध्यस्तीने आपसात मिळले व उभय देशांनी परस्परांशी व्यापार करण्याच्या सवलती देण्यात आल्या. १८२८ साली इमचास असे आढळून आले की, या लोकांनी हुमरपाट रस्ते आपल्या ताऱ्यांत घेतले या वद्दल भूतानी लोकांनी १० हजार रुपये खडणी देण्याचे बऱ्याच वेळे इमचा व भूतान यामध्ये झगडा चालला होता यात कितीच राखले सातल लोक भूतानी लोकांनी पकडून नेले या झगड्याचा निकाल १८२५ साली झाला यात असे ठरले की बगाल व आसाम भागातील सर्व घाटरस्ते इमचांनी आपल्या ताऱ्यांत घेऊन घ्यामोडला २५ हजार रुपये वार्षिक खंडणी मुलानी लोकास द्यावी आणि शेवटी १८२५ हजार रुपये वार्षिक घ्यावे व भूतानी लोकांनी पुन्हा शांतताभंग करू नये १९१० साली हा खंडणी दुप्पट करण्यात येऊन असा करार झाला की संस्थानने बाह्य सध्यांत मिडिताचा सत्ता घ्यावा

भूतानचे क्षेत्रफळ २० हजार बौरस मैल असून लोकसंख्या २५०००० आहे पुनक ही हिवाळ्यातील रागधानी भुमी नदोच्या काठी आहे उन्हाळ्यातील रागधानी ' ग्रासागोद-हान' ही आहे पारो, वांगटू, थोडोरांग, व डोंगमा ही गावे आता-मातुन रुद्रासकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर आहेत यावेरीज वादीपूर, यासा व मुरीखोम ही मोठी गावे आहेत

अमोचूच्या पश्चिमभागात नेपाळी लोकांची बस्ती आहे परकी लोकास भूतानी लोक चांगल्या तऱ्हेने वागवीत नाहीत नेपाळी लोकांची गर्दा होऊ लागल्यास आपल्या लोकास चांगली जमीन मिळणार नाही अशी भूतानी लोकास भीती वाटते

भूतानी लोकांचे मुख्य वर्ग तीन आहेत — (१) पुरोहित वर्ग, (२) अधिकारी वर्ग व (३) शेतकरी वर्ग. भूतानच्या मूळच्या लोकास भोतिया असे म्हणतात भोतिया हे काळ सर वर्णाचे, मजदूर बांध्याचे, काटक व जोमदार लोक आहेत ते शूर, राणीट व आळशा आहेत ते बकरा, याक, दुकर वगैरे प्राण्यांचे मांस खातात. चहा आणि जव वगैरे चार्न्य त्यास फार आवडतात

हे लोक डोक्यावर लि कॅस नेहमी आखूड ठेवतात त्यांच्या अंगात गुदग्यापर्यंत लोव भरल्या असतो कपरे-मोवती चामड्याचा किंवा सुती पटा मुद्राळलेला असतो पावलापासून गुरुच्यापर्यंत माग हिवाळ्यात नेहमी दाकलेला

असतो डोक्यावर लोकांची दोरी असते यांची चरे आराम घोर असतात रयांत फार तर दोन मजले असतात घर बांधण्याच्या कामी लोखटाचा उपयोग करीत नाहीत, भोतिया लोकास स्तारकाम चांगले येते जमिनीवर सट्या अथरलेला असतो, घराच्या दाहा घातूस पडल्या असतात या लोकांची भाषा तिबेटी भाषेपासून झालेली असल्याकारणाने याच्या भाषेत निरनिराळ्या ठिकाणी बराच फरक दृष्टीस पडतो पश्चिमेच्या मुलुखात हा भाषा व सिक्कीमच्या कालिम-पोंगची भाषा यांमध्ये बरेच साम्य दिसते हा भाषा बोलताना ऐकिले असता ऐकणारास बोणी रागावून बोलत आहे असा आस होतो 'भोतिया' अथवा तिबेटा आपेकरिता झानकोश नि. १, पृ २३७-२३८ पहा

यदुपतिवाची चाल विरोधत उत्तरेकडील भागात दृष्टीस पडते बडील भावाची बायको ती इतर सर्व भावांचीही बायको समजण्यांत येते या चालीला मुख्य कारण दारिद्र्य असे सांगतात भोतिया पुरुष आढळी व व्यसनतासक असल्यासुद्धे बायकांनी सर्व कारभार पहावा लागतो, त्यामुळे त्या जास्त रस्त्यात दिसतात भोतिया हे शिक्षणात फार मागलेले आहेत त्यामुळे त्यांच्यात अद्याप अनेक दुष्ट चाली प्रचलित आहेत हे लोक बौद्धधर्माचे अनुयायी आहेत, पण मुद्राच्या पूर्वी प्रचलित असलेला धर्म अजून यांच्यात चालू आहे हे भूतानेतांची पूजा करतात व पशूंचे बला देतात याचे धर्मग्रंथ तिबेटी लोकांच्या भाषेत आहेत व ते यांना समजत नाहीत तशीचोखीय हा भूतानमध्ये अतिशय प्रसिद्ध मठ आहे

येथील मुख्य बोंग्याळ असल्याने शेती थोड्या ठिकाणी होते येथे तांदूळ मका, गहू, ही पिके होतात येथील लोकांच्या गरजा फार थोड्या असल्याने याना लागणारे पदार्थ येथील लोक आपल्या दशात तयार करीत असत कपनी-सरकारच्या बळेरासून भूतानाशी लुछा व्यापार करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले बपालमध्ये यासाठी अत्रा मरीवतात. निर्गत माल लाहूड, वारिंग बोर असेल असा आयात विलायती कापड, रेशीम, पाचमुपारी टेंचर, कस्तुरी, नुव, चहा मेण वगैरे आहे एकदर सर्व रस्त्या पहाडातून आहे अलीकडे मोठा रस्ता करण्याचे धाढा आहे त्यासाठी वाहणा पूर्ण झाली आहे

राजव्यवहार — येथील सर्व सत्ता दोघाच्या म्हणजे (१) धर्मगुरू अथवा राजाधर्म व (२) देवराजा अथवा भीतिक व ऐहिक सत्ताधिपति यांच्या हाती असतो धर्मगुरू अथवा राजाधर्म हा मुद्राचा अवतार आहे अशी लोकांत समजूत असे एका धर्मगुरूचा मृत्यु झाल्यावर दोन वर्षे तशीच जाऊ देतात, कारण धर्मगुरू राजपराण्यात जन्म घेतो व त्याच्या जन्मांतर आठव्या दिवशी पाऊस पडतो. आणि ज्या घरात तो जन्म घेतो त्या घरावर इंदधनुष्य पडते अशी या लोकांत समजूत आहे.

१९०७ मध्ये देवराज व धर्मराज ही एकच व्याप्ति होती. या देवराजाने अधिकारसंन्यास घेण्यामुळे १९०७ पासून सर सुयेन याला पहिला वंशपरंपरेचा भूतानचा महाराजा म्हणून निवडण्यात आले.

भूतानचे पूर्वभूतान व पश्चिमभूतान असे दोन भाग आहेत. या भागातील सरदार लोकांनी ऐहिक सत्ता-धिकाऱ्याची निवड करून नेमणूक करावी अशी चाल आहे. वस्तुस्थिती अशी आहे की, ज्या भागातील सरदार लोकांचे वजन जास्त त्यांचा मुख्य देव बहुतेक राजा होतो. राज्य-कारभाराच्या सोयीसाठी दोन मंडळे असतात. पहिल्या मंडळाचे सभासद धर्मराज, देवराज व दुसरे सरदार असतात. जेव्हा काही राष्ट्रीय प्रश्न उद्भवतात त्यावेळी हे मंडळ भरते. दुसरे एक मंडळ असून त्याच्याकडे यापेक्षा कमी महत्त्वाच्या बाबी सांवितात. राजाच्या हाताखाली दुसरे बरेच अधिकारी आहेत. त्यापैकी मुख्य म्हणजे खाजगी कारभारी सेनापति हे होत. वसुल जमा करण्यासाठी व फिर-कोड तंडे तोडण्यासाठी डेकेगार व काही नेमिले आहेत. मोठ्या गुप्तवाची चौकशी परो येथे होते. अधिकारीवर्गावर सरकारचा ताबा नाही यामुळे राज्यकारभारात बराच चोंटाळा माजलेला असतो. ईमज सरकारचा पत्रव्यवहार व इतर राजकीय गोष्टींचा खल सिव्हीमच्या पोलिटिकल एजंटमार्फत चालतो. भूतानच्या पश्चिमभागाचे लोक कर म्हणून काही धान्य व लोणी देतात. नेपाळी लोक घरपट्टी, सराईपट्टी वगैरे कर देतात. संस्थानांत ९५०० लडव्ये लोक आहेत. येथील प्रजा बहुतेक अक्षरशून्य आहे.

भूपालपट्टणम्—मध्यप्रांत, वस्तर संस्थानातील एक अगदी पश्चिमेकडे वसलेली जमीनदारी. हिच्यांत १५० गावे असून हिचे क्षेत्रफळ ७०० चौरस मैल आहे. दिवा काही भाग ईशान्येवर असून काही गोदावरीवर आहे. येथील जमीनदार गोंड आहे. या जमीनदारीचे मुख्य स्थान भूपाल-पट्टणम् येथे आहे. लोकसंख्या हजारोच्या आत आहे. गोंड, कोई व तलंग या येथील मुख्य जाती आहेत.

भूपट्टवर्णन, वा ता व र ण.—पृथ्वीवरील महासागर व जमीन यांना सर्व बाजूंनी हवेचे घेष्टण आहे. या घेष्टणास वातावरण अशी संज्ञा आहे. हवा जरी दिसत नाही तरी हवेतील वायूंच्या निशिष्ट गुणामुळे, हवेच्या हालचालीने व पृथ्वीच्या पृष्ठावर हवेचा दाब पडतो यामुळे तिचे आस्तिव्य सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. वातावरण हे पृथ्वीचे दुसरे दोन भाग पाणी व जमीन यांपासून अलग नसून त्या दोन भागास विकटलेलेच आहे व त्यामुळेच ते पृथ्वीवरीलच कितीत. पृथ्वीच्या पृष्ठभागापासून किती उंचीपर्यंत वातावरण पसरले आहे हे खात्रीपूर्वक सांगता येत नाही; तरी ते ५० मैल उंचीपर्यंत पसरलेले असवे व त्या पलीकडे २०० पासून २५० मैलपर्यंत फारच विरल स्थितीत ते असवे असे शास्त्रकारांचे म्हणणे आहे.

हवेतील वायूः—हवेमध्ये निरनिराळे वायू असतात, त्यापैकी नत्र (नायट्रोजन) आणि प्राण (ऑक्सिजन) हे मुख्य असून त्यांचे प्रमाण शेंकडा अनुक्रमे ७७ व २१ असे आहे. याशिवाय वाफ, कर्षाम्लवायु (कार्बोनिक् ऑसिड गॅस) व अवेश (अरगन) वगैरे वायू कमजास्त प्रमाणांत असतात. हवेचे पृथक्करण केल्यास निरनिराळ्या वायूंचे शेंकडा खाली दिलेले सर्वसाधारण प्रमाण आहे असे आढळून येतेः नत्र ७९.९५, प्राण २०.९८, वाफ १.४०, अवेश, ०.९४, वर्षाद्विप्राणद ०.०४ आणि उज्ज, अम्र, ओझोन व नत्राम्ल हवेत फारच थोड्या प्रमाणांत असतात.

हवेचा दाबः—ज्याप्रमाणे घन किंवा पातळ पदार्थावर गुरुत्वाकर्षणाचा परिणाम होऊन ते पृथ्वीकडे ओढले जातात त्याचप्रमाणे हवेच्या प्रत्येक परमाणूवर गुरुत्वाकर्षणाचा परिणाम होऊन ते पृथ्वीकडे आकर्षित होतात व याचमुळे हवेला वजन प्राप्त झालेले आहे हवा आणि पाणी यांचे सारखेच माप मोजून घेतल्यास हवा पाण्यापेक्षा सातशे व्याहत्तर पटीने हलकी भरते. प्रत्येक घनकूट हवेचे वजन १.२९ औंस भरते. हवा हलकी हलकी आहे तरी ती पुष्कळ मैल उंच पसरली असल्यामुळे तिचे एकंदर दृष्टपण भूपृष्ठावर बरेच पडते. समुद्रपृष्ठासोबरी प्रत्येक चौरस इंचावर १४३ पोंड हवेचे वजन पडते. समुद्रपृष्ठापासून जस-जसे उंच जावे तसतसे हवेचा धर कमी झाल्यामुळे हे वजनही कमी होते. हवेचे वजन अथवा दाब ज्या यंत्राने मोजलात त्यास वायुभारमापक यंत्र म्हणतात. हवेचा दाब शोरांत किंवा पांड्यात मोजात नाहीत; किती दाब आहे हे पाहणे झाल्यास वायुभारमापक यंत्रातील काचेच्या नळीत पारा किती इंच अथवा मिलिमीटर उंचीवर आहे हे पाहतात.

वायुभारमापकाची रचनाः—एका कांचेच्या वाटीत पारा भरतात व एका बाजूने बंद असलेली एक ३३ किंवा ३४ इंच लांबीची नळी पाण्याने भरून वरील वाटीत उलटी उभी करतात. वाटीतील पाण्यावर एकीकडून हवेच्या धराचा व दुसरीकडून नळीतील पाण्याचा दाब असतो. हवेचा दाब वाढल्यास वाटीतील पारा नळीत ढकलला जातो व हवेचा दाब कमी झाल्यास नळीतील काही पारा खाली वाटीत उतरतो. याप्रमाणे हवेच्या दाबावर नळीतील पाण्याची उंची अवलंबून असते व त्यामुळेच नळीतील पाण्याची उंची मोजल्यास हवेचा दाब किती आहे हे सांगता येते. तयार केलेल्या यंत्रांत पाण्याची वाटी व नळी ही एका फळीवर एकत्र बसविलेली असतात आणि नळीशेजारी इंचाची व मिलिमीटरची पट्टी बसविलेली असते. त्यामुळे उंची मोजण्यास प्राप्त पडत नाही. वायुभारमापक यंत्र पुष्कळ प्रकारची असतात. परंतु बहुतेक सर्व वरील तत्त्वावरच बसविलेली असतात.

प्रकाशः—पृथ्वीवर आपल्याला सूर्य, चंद्र, तारे, व ग्रह यांच्याकडून प्रकाश मिळतो. त्यातील सूर्याकडून मिळणारा प्रकाश मुख्य होय. हा प्रकाश आपल्याला पांढरा दिसतो. परंतु त्याचे पुष्करणी केल्यास इंद्रधनुष्यात दिसणाऱ्या (अस्मानी, निळ्या, गर्दनिळ्या, हिरवा, पिवळ्या, नारिंगी, आणि तांबडा अशा) सात रंगांचा मिळून तो झालेला असतो असे सिद्ध होते. पृथ्वीवर हवा जर मुळीच नसती तर ज्या जागेवर प्रकाशाच्या लहरी पसरलेल्या असल्या तेवढ्याच जाग्याला उजेड मिळाला असता, परंतु हवेतून येताना प्रकाशाच्या लहरी हवेतील सूक्ष्म कणावर पडतात व त्यामुळे प्रकाश फाटला जाऊन काही जागी अंधार असल्याचा तेथे उजेड पोहोचतो व सर्व वातावरणात प्रकाश पडल्यामुळे आकाशातील तारे दिवसा दिवसा दिसतात. त्याचप्रमाणे हवेत जर मुळीच कोणत्याही तांदूचे सूक्ष्म कण नसते तर आकाशाला कोणताच रंग झाला नसता परंतु निरनिराळ्या रंगांच्या प्रकाशाच्या लहरी हवेतून येत असताना निळ्या रंगाच्या लहरी (त्या आरुढ असल्यामुळे) हवेत फार जास्त जाऊन आकाशात जे दिसते, किरयेक वेळा हवेत मोठे कण असल्यास निळ्या रंगाच्या लहरी पुढा फाटल्या जातात व आकाशात पिवळसर रंग येतो. काही उंच असलेल्या दगाने पाण्याचे जाड कण तयार होऊन त्यावर पडणाऱ्या सर्व प्रकाशलहरींचे परावर्तन होते. आणि ते उग पांढरे धुंध दिसतात सूर्य-प्रकाशातील निरनिराळ्या रंगांच्या लहरीमुळे आपल्याला आकाशात पुष्कळ चमत्कार दृष्टीस पडतात त्यांपैकी काही पुढे दिले आहेत सूर्योदय व सूर्यास्ताच्या वेळी इतर वेळेपेक्षा प्रकाशाकिरणांना आपल्यापर्यंत पोहोचण्यास हवेच्या जाड थरांतून यावे लागते व त्यामुळे कळ नारिंगी व तांबड्या रंगाचे किरण आदर्यापर्यंत येतात. आणि याकडे परावर्तन पावतात आणि म्हणूनच सकाळी व संध्याकाळी सूर्याच्या आजूबाजूला आकाश तांबडे दिसते.

इंद्रधनुष्यः—आकाशात ढग किंवा पाण्याचे पुष्कळ लहान लहान थेंब असताना सूर्य ज्या बाजूला असतो त्याच्या उलट दिशेला निरनिराळ्या रंगांचा अर्धवर्तुळाकार पट्टा आकाशात दिसतो, त्याला इंद्रधनुष्य असे म्हणतात. सूर्याचे पांढरे किरण पाण्याच्या थेंबावर पडले म्हणजे ते आत जाताना बऱ्याचभरात होऊन त्याचे निरनिराळ्या सात रंगांचे किरण होतात व त्यांचे पाण्याच्या थेंबाच्या आत पूर्ण परावर्तन होऊन बाहेर पडलेले किरण आपल्या डोळ्याकडे येतात व त्यामुळे सूर्यप्रकाशातील सात रंगांचा अर्धवर्तुळाकार पट्टा आपल्याला दिसतो (इंद्रधनुष्य पट्टा) एखादा पांढरा सूर्यकिरण आकाशातील एखा पाण्याच्या थेंबावर पडल्यास त्याचे पुष्करणी होऊन सात रंग होतात. व ते सात रंगांचे किरण आपल्या डोळ्याकडे आल्याने सातही

रंग आणि त्यांचा अर्धवर्तुळाकार झालेला पट्टा आपल्यास दिसतो.

संध्याः—सूर्योदयापूर्वी आणि सूर्यास्तानंतर काही वेळ पृथ्वीवर उजेड पडतो. त्यावेळेला संध्यासमय असे म्हणतात. क्षितिमावृत्ती सूर्य असताना त्याचे किरण हवेत उंच ठिकाणी असल्या पाण्याच्या थारिक थेंबावर किंवा इतर कणावर पडून परावर्तन पावतात त्यामुळे हा उजेड पृथ्वीवर पडतो.

सूर्य आणि चंद्र क्षितिजामधून मोठे वा दिसतात.—सूर्य-चंद्र क्षितिजामधून असताना इतर वेळेपेक्षा मोठे दिसतात याचे कारण असे आहे की, आपल्यात आणि सूर्य किंवा चंद्र यांमधे हवेचा थर जागेला जास्त असतो. त्यामुळे उजेड येतो अंधुक दिसतो आणि सूर्य किंवा चंद्र असतात त्यापेक्षा दूर आहेत असे वाटून आपली मूल होते. म्हणून ते असतात त्यापेक्षा मोठे दिसतात कारण अंतराचा अंदाज पाहूनच आपण कोणत्याही वस्तूचा आकार ठरवितो.

सूर्य, चंद्र किंवा तारे क्षितिजावृत्ती असताना ते क्षितिजावर आहेत असे असतात ह्या सूर्याच्या पृष्ठभागामधून दाट असते आणि जसजसे वर जावे तसतशी ती पातळ होत जाते. याप्रमाणे पृथ्वीवरील हवेचे थर आहेत त्यांमधून जाताना प्रकाशकिरणांचे बऱ्याचभरात होत व त्यामुळे क्षितिजावृत्ती असलेले तारे वरीर क्षितिजावर दिसतात.

मृगजळः—बाह्यला भेदांनात उन्हाचा प्रखर ताप पडला असता दूर अंतरावर पाण्याचा तलाव किंवा तरोवर असोच असा भास होतो आणि या भासलाच मृगजळ असे म्हणतात. उष्ण प्रदेशात उन्हाच्या प्रखर तापाने पृथ्वीचा पृष्ठभाग तापतो व त्यामुळे त्या शेजारची हवा तापते व फिरळ होते आणि बरीच हवा दाटव राहते. दुरुक येणाऱ्या जमिनाच्या किरणांचे बऱ्याचभरात व परावर्तन होऊन आपल्या डोळ्याला त्या जमिनीची उलटी झालेली पडछाया दिसते व म्हणूनच ह्या ठिकाणी एखादा तलाव असावा असा भास होतो. एखाद्या ठिकाणाहून निघालेला किरण हवेच्या दाट थरांतून फिरळ थरात जाताना डोळ्याकडे येतो आणि परावर्तन होऊन तार तो आपल्या डोळ्याकडे येतो आणि डोळ्यातपोर तो रेषा वाढविल्यास त्या रेषेवर मूळपदार्थ आहे असा भास होतो याचप्रमाणे बाकीच्या किरणांचे परीमणन आणि परावर्तन होऊन पदार्थांची पडछाया दिसते आणि म्हणूनच शेजारी तलाव असावा असे वाटते.

उष्णतामापक यंत्रः—हवेतील उष्णता किती आहे हे समजण्याकरिता काचेच्या नळ्याची यंत्र तयार केलेली असतात (उष्णतामापक यंत्र पहा).

पृथ्वीच्या पाटीवृत्तीय ठिकाणांची उष्णताः—पृथ्वीवर सूर्याची उष्णता उद्यावताने मिळते त्यामानाने तिचे तीन भाग करता येतात. ते असेः—उष्णक्षितिज, सम-द्वीतीयक्षितिज आणि ध्रुवक्षितिज. पहिल्या भागात सर्वात जास्त उष्णता मिळते, तिच्या भागात

उष्णता मिळते व दुसऱ्या भागात मिळणारी उष्णता दोहोंच्या दरम्यान असते. या प्रत्येक भागात थंडीच्या दिवसांत उष्णता कमी असते व ती वाढत जाऊन उन्हाळ्यात जास्तीत जास्त होते. व पुन्हा थंडीच्या दिवसापर्यंत कमी होत जाते. याचप्रमाणे रोज दुपारी जास्त उष्णता व रात्री कमी उष्णता असणे फारक होतो. याप्रमाणे नेहमी उष्णतेचे मान नियमित रीतीने कमीजास्त होणे हेच साहजिक आहे. परंतु काही कारणांमुळे या नियमितपणाला बाध येतो ती कारणे मुख्यतः—(१) वातावरणाची हालचाल, (२) महासागराचे साभिध्य व (३) स्थळाची समुद्रसपाटी पासूनची उंची ही होत.

वातावरणाच्या हालचालीचे परिणामः—काही बरे विपुल वृत्तांकरे वाहतात व तेथून हवा पृष्ठाच्या सपाटीपासून उंच वर जाते यामुळे विपुलवृत्तावस्थेतील उष्णता कमी होऊन ती इतर भागात वाटले जाते. उत्तर समशीतोष्ण वटिबंधात बरे पूर्वेकडे वहात असल्यामुळे पश्चिम किनाऱ्यावर समुद्राकडून आलेली उष्ण हवा मिळते आणि पूर्वे किनाऱ्यावर जमिनीवरून वाहत आलेली थंड हवा मिळते या व इतर वाहणाऱ्या वाऱ्याच्या योगाने उष्णमानात फारक पडतो

महासागराचे साभिध्यः—जमीन किंवा लवकर सापते किंवा थंड होते तितक्या लवकर पाणी उष्ण किंवा थंड होत नाही. यामुळे महासागर, समुद्र प्रथवा सरोवरे यांचे पाणी उन्हाळ्यात किंवा दिवसा जितके तापाचे तितके तापत नाही आणि थंडीत किंवा रात्री जितके थंड व्हावे तितके होत नाही. याचा परिणाम समुद्रकाठी किंवा सरोवरासोबत असणाऱ्या प्रदेशावर होतो व तेथील उष्णता जमिनी वाढाशी तितकी वाढत नाही व जितकी थंड पडायी तितकी थंडीही पडत नाही. याशिवाय महासागरात उष्ण व थंड पाण्याचे प्रवाह असतात त्यांचाही परिणाम समुद्रकाठीवरील प्रदेशावर होतो.

स्थलमानः—साधारणतः डोंगराच्या माथ्यावर डोंगराच्या पायथ्यापेक्षा किंवा दऱ्यापेक्षा उष्णता कमी असते. तसेच सूर्यप्रकाश डोंगराच्या उभा याज्वर पडत नाही तेथे उभा याज्वर प्रकाश पडतो त्यापेक्षा उष्णता कमी असते. अरण्याच्या साभिध्याचाही उष्णमानावर परिणाम होतो.

ऋतुमान व ऋतुमानाप्रमाणे उष्णतेत होणारा फरकः—विपुलवृत्तापासून ध्रुवापर्यंत उष्णता कमी होत जाते. विपुलवृत्तापासून समोतर असलेल्या ठिकाणी सारखीच उष्णता असावयास पाहिजे परंतु बरे सांयितलेल्या कारणांमुळे पृष्ठावरील समोष्णतेचा अभावामुळे समोतर नाहीत आणि नियमितीही नाहीत. ऋतुमानाप्रमाणे प्रत्येक स्थळात निरनिराळा फरक पडल्यामुळे तर या समोष्णतेचा फारच अनियमित होतो. कोणत्याही स्थळी वर्षातील कमीत कमी उष्णता आणि जास्तीत जास्त उष्णता यांत ये अंतर असते त्यास उष्णमानमर्यादा (टेंपरेचर रेंज) असे म्हणतात.

एखाद्या नकाशावर बारा महिने व उष्णतेचे अंश काढून त्यावर निरनिराळ्या स्थळांच्या ऋतुमानाप्रमाणे होणारे फरक हे रेखा काढून दाखविण्यास हिवाळ्यात थंडी कमी व उन्हाळ्यात जास्त असते असे दिसून येईल काही ठिकाणी उष्णतेत ऋतुमानाने बराच फरक पडतो. परंतु काही ठिकाणी तो थोडा असतो. विपुलवृत्तावस्थेच्या किंवा महासागरावरील उष्णता दाखविणाऱ्या रेखा फारशा वांकलेल्या नसतात परंतु त्याच समशीतोष्ण वृत्तातील किंवा समुद्रापासून दूर असलेल्या ठिकाणच्या रेखा फार वांकलेल्या असतात. नकाशातील रेखा नीट रीतीने पाहिल्यास असे दिसले की वर्षातील सर्वात मोठ्या दिवशी जास्त उष्णता नसून त्यानंतर काही दिवसांनी ती वाढते याचे कारण पृष्ठी पासून त्याचा परिणाम घडण्यास काही काळ जावा लागतो, त्याचप्रमाणे डिसेंबर बाकीत सारखेच सर्वात लहान दिवस आहे तरी जास्त थंडी जाणेवारीत किंवा फेब्रुवारीत असते. फर्गुसोस उष्णमान दाखविणाऱ्या नकाशात रोजचा फरक दाखविलेला नसतो रोज पहाटे दोन वाजता जास्त थंडी व दिवशी दोन वाजता जास्त उष्णता असते.

समोष्णतेचाः—समोष्णतेचा रेखांचे दैनिक, मासिक किंवा वार्षिक नकाशे काढितात. दैनिक नकाशात कोणत्याही स्थळाचे रोजच्या उष्णतेचे सरासरीचे मान दाखविलेले असते. त्याचप्रमाणे मासिक नकाशात महिन्याचे व वार्षिक नकाशात वर्षातील सरासरीचे मान दाखविलेले असते. सारखी उष्णता असलेली स्थळे ओडणाऱ्या रेफेस समोष्णतेचा असे म्हणतात. एखाद्या महिन्यात न्यूयॉर्क, लंडन, पॅरिस, काश्मीर व पेरिकनमधील उष्णता ५० डिग्री असल्यास त्या महिन्याच्या नकाशात या ठिकाणांना ओडणारी एक समोष्णतेचा रेखा दाखविली जाईल.

उष्णमानमर्यादा (टेंपरेचर रेंज)—समोष्णतेचा नकाशात फक्त सरासरीची उष्णता कळते परंतु एकाच स्थळी अति उष्णता आणि अति थंडी हात किती फरक आहे हे कळत नाही. कोणत्याही जागेचे हवामान कळव्यास वरील फरक माहीत असणे अवश्य आहे. हे फरक दाखविणारी कोष्टके तयार करतात व त्यांना उष्णमानमर्यादापट (टेंपरेचर रेंज टेबल) असे म्हणतात. सेंट्रुई व सेंटमरग्रेसहोमधील सरासरीचे उष्णमान ५५.० डिग्री आहे. सेंट्रुई येथील उष्णता ६० डिग्री व अति थंडी ५० डिग्री असल्यामुळे १० डिग्रीचे अंतर आहे तेच अंतर सेंटमरग्रेसहोममध्ये १० डिग्री आहे. कारण तेथील अति उष्णता ७८ व अति थंडी ३१ असते आणि यामुळे या दोन्ही ठिकाणच्या हवेत थूकळ फरक आहे. पृष्ठावरील सर्वात कमी उष्णता म्हणजे १० डिग्री ही ध्रुवविशीत एकदा नोंदली आहे व सर्वात जास्त उष्णता १२० डिग्री अफाघिवात नोंदलेली आहे.

हवा अतिशय लवचिक असल्यामुळे उष्णता कमी अधिक होतासुणीच, तिला गति मिळते ही गोष्ट विस्तव असलेल्या स्थळां सहज दिसून येते. विस्तवामुळे, त्याच्याजवळचा हवेचा थर तापल्यामुळे, तो प्रसरण पावून हलका होतो व त्यामुळे सहजच वर चढू लागतो. अर्थातच त्याच्या जागी थंड हवा येते व ती पुन्हा तापून वर जाते व पुन्हा थंड हवा येते अशा प्रकारे हवेचे परिभ्रमण सुरू होते. ह्याच्या उलट खालील हवेचा थर थंडीमुळे थंड झाल्यास वरील उष्ण हवेचा थर खाली येतो व तोहि थंड होतो. या साध्या उदाहरणाच्या ठिकाणी आपण जर पृश्चच्या पृष्ठभागावरील हवेच्या थरांचे उदाहरण घेतले तर ह्याच तत्वाप्रमाणे येथेहि निरनिराळ्या हवेच्या हालचाली कशा सुरू होतात व चालू राहातात हे आपल्या लक्षांत येईल.

विषुववृत्तावरील प्रदेशांत दिवस सूर्याच्या उष्णतेने हवेचे थर तापतात व त्यामुळे ते प्रसरण पावून विरळ व हलके होतात. ह्यामुळे ते वर चढू लागतात व त्याच्या जागी शेजारच्या प्रदेशातील थंड हवेचे थर येतात व अशा रीतीने हवेचे परिभ्रमण सुरू होते. ह्याचे चार भाग करता येतात:- (१) जमिनीवरील आत येणारे प्रवाह, (२) वर जाणारा प्रवाह, (३) उंच प्रदेशातील बाहेर जाणाऱा प्रवाह व (४) विषुववृत्तापासून अंतरावर खाली फिरणारे प्रवाह. अशा तऱ्हेचे वारे निरनिराळ्या खंडांत फिरणुना समुद्रकिनाऱ्यावर स्थानिक स्वरूपाचीह असू शकतात. हवेचा थर तापला म्हणजे तो विरळ होतो व वरील थरांना ढकलून वर चढतो व त्यामुळे त्या ठिकाणचा हवेचा दाब कमी होतो व तेथील हवेचा दाब मोग्याच्या येथोत उतार होतो. जर हवेचा थर थंड झाला तर तो आकुंचन पावतो. व त्यामुळे जड होतो व हवेचा दाब मोग्यात चढ होतो. ह्यावरून हवेचा दाब व वारे ह्यांमध्ये किती निकट संबंध आहे हे लक्षांत येईल. आणि ज्या ठिकाणी हवेचा दाबदाब यंत्र उतार दाखविते त्या ठिकाणी वारे वाहता जातात. वारे नेहमी जास्त दाबाच्या ठिकाणाहून कमी दाबाच्या ठिकाणाकडे वाहतात.

वाऱ्यांचे वर्गीकरण:- (१) प्रवाहे अगर कायमवारे- (अ) व्यापारी वारे, (आ) प्रतिव्यापारी वारे, (इ) विषुववृत्तावरील वारे, (ई) अक्षावारे, (उ) पश्चिम वारे. (२) नियतकालिक ऋतुमानाचे वारे:- (अ) ऋतुमानाप्रमाणे, (आ) पावसाळी, (इ) मसलई, (ई) दैनिक, (उ) जमिनीवरील व समुद्रावरील, (ऊ) दयोवरील वारे, (ऋ) डॉमर अगर दम्यावरील वारे, (ऋ) प्रहणारे वारे, (ल) मरतवाओहोटीचे वारे. (३) अनियत, अगर अनियमित, (अ) पादळाचे वारे, (आ) रणातील वारे, (इ) घबघक्यामुळे उत्पन्न होणारे वारे.

(१) प्रवाहे वारे:- पृथ्वी आपल्या आसमानीवर्ती फिरत आहे व तिच्या निरनिराळ्या मार्गावर सूर्यापासून अधिक प्रमाणात उष्णता मिळते ह्यामुळे हवेत गति उत्पन्न होऊन

वारे वाहू लागतात. व म्हणून त्यांनी प्रवाहे वारे असे नाव दिले आहे. तसेच हे बहुतेक नेहमी उत्पन्न होत असल्यामुळे कायम स्वरूपाचे आहेत आणि पृथ्वीवरील वाऱ्याचे प्रवाह मुख्यतः त्यांच्यावरच अवलंबून आहेत. ह्या प्रकारच्या वाऱ्यांचे पुढील प्रकार आहेत.

व्यापारी वारे:- विषुववृत्तावरील भूपृष्ठ (सूर्याचे निरण बहुतेक संघर्षाने पडल्यामुळे) इतर भागापेक्षा सूर्याची उष्णता जास्त असते व त्यामुळे तेथील हवा तापून प्रसरण पावून वर जाऊ लागते. व शेजारील प्रदेशातून थंड हवेचा प्रवाह आत वाहू लागतो. ह्यामुळे नेहमी विषुववृत्ताकडे वारे वाहत असतात. ह्या वाऱ्यांचा व्यापारी लोक प्रवासांत आपली जहाजे हाऊष्याद्वारात उपयोग करीत असत म्हणून ह्यांना व्यापारी वारे असे म्हणतात.

हे वारे जरी विषुववृत्ताकडे वाहता असले तरी पृश्चच्या देगेनेदिन गर्भामुळे हे थोडेसे घळतात. उत्तरेकडील वारे ईशान्येकडून आणि दक्षिणेकडील वारे आग्नेयेकडून वाहतात असे दिसले हे वारे थंड प्रदेशातून उष्ण प्रदेशात वाहत जातात म्हणून रवाच्यात पाण्याची वाफ जास्त राहू शकते व अशी पाण्याची वाफ असलेले वारे उंच जमिनीच्या किनाऱ्यावर वाहू लागले तर तेथे पाऊस पडण्याचा संभव असतो

प्रतिव्यापारी वारे:- विषुववृत्ताकडे भूपृष्ठावरून वारे वाहता येतात तेव्ही हवा हलकी होऊन ती वातावरणात त्या उंचीवर उलट दिशेकडे विषुववृत्तापासून दूर वाहू लागते व ह्यासच प्रतिव्यापारी वारे म्हणतात हे वारेच उंच म्हणजे १०००० पासून १२०००० फूट उंच असतात आणि म्हणून ह्यांचा जमिनीवरील भूपृष्ठावर काही एक परिणाम होत नाही. उत्तरेकडील मार्गात ईशान्य दिशेकडे व दक्षिणेकडील प्रदेशात आग्नेय दिशेकडे हे वाहता जातात ह्याने अतिशय दगाच्या गती करून दिसून येते.

घात (विषुववृत्त) काटिकेवारे:- विषुववृत्तावरील उष्ण प्रदेशांत हवेचे परिभ्रमण सुरू असते. परंतु तेथील हवेस आढवी गति नसते ह्यामुळे दक्षिण व उत्तर व्यापारी वाऱ्यांच्या मधल्या प्रदेशांत बहुतेक वारा अगदी पडलेला असतो. म्हणून ह्यास घातकाटिकेवारे असे नाव आहे. परंतु ही हवा तापत असल्यामुळे तीत पाण्याच्या वाफेचे प्रमाण वरच असते. ह्यामुळे ह्या प्रदेशात दिवसा आकाश अग्राच्छादित असते व पाऊसहि जास्त पडतो.

(२) नियतकालिक किंवा ऋतुमानाचे वारे:- काही ठराविक कालानंतर हवेत विशेष तऱ्हेचा फेरफार झाल्यामुळे काही हवेचे प्रवाह उत्पन्न होतात आणि पुन्हा तेच फार आले म्हणजे पुन्हा तशाच तऱ्हेचा हवेत फेरफटल होतो. ह्यातील मुख्य फेरफार म्हणजे निरनिराळ्या ऋतूत सूर्यापासून मिळणाऱ्या उष्णतेतील फेरफारामुळे व दिवस आणि रात्र ह्यांमुळे उत्पन्न झालेले असतात. ह्यामुळे ह्या वाऱ्यांचे ऋतुमानाचे

यारे व दिक्क व रात्र ह्यांचे वारे असं वर्णिकरण करावें लागत. ह्यातच प्रहणपासून व भरतीओहोटीपासून उत्पन्न होणाऱ्या वाऱ्याचा समावेश करण्यास हरकत नाही.

पावसाळी वारे (मान्सून) :—उत्तरायणात मध्य कटिबंधात ज्या ठिकाणी जमिनीचा भाग मोठा असतो त्या ठिकाणी सूर्याने किरण संवरुपात पडल्यामुळे तेथील जमीन व त्यामुळे हवा अतिशय तापते व वायुभारमापक यंत्रात हवेचा दाब अगदी कमी असतो. व त्यामुळे संचारच्या प्रदेशातून म्हणजे समुद्रावरून जमिनीकडे वारे वाहता येतात. त्याच प्रमाणे दक्षिणायनात सूर्याचे किरण विपुलवृत्ताच्या दक्षिणभागा संवरुपात पडता, त्यामुळे तेथील हवा तापून ती वर चढू लागते व तिच्या जागी उत्तरेकडील प्रदेशातून वारे वाहतात. ह्या दोन्ही तऱ्हेच्या वाऱ्यास मोसमीवारे असं म्हणतात. हे वारे विशेषतः आशियाखंडाच्या दक्षिणेस मुख्यत्वे कडून वाहतात. आशियाखंडात हे पावसाळी वारे जून महिन्यापासून हिंदुस्थान व चीन देश ह्या देशावरून वाहतात असतात. हे हिंदी महासागरावरून अगदी दक्षिणेकडून न येतां नैऋत्य दिशेकडून येतात व हिवाळ्यात ह्याच्या उलट दिशेने म्हणजे आशियाच्या मध्यभागातून ईशान्य दिशेकडून दक्षिण दिशेकडे वाहता येतात. अशा तऱ्हेचे वारे ऑस्ट्रेलियातहि असतात. स्पेन देशातहि मोठ्या प्रमाणावर हे वारे उपजत होतात. सिलोन, हिंदुस्थान वगैरे देशावरून वाहणारे हे वारे हिंदी महासागरावरून येतात त्यातील पाण्याची वाफ उगळून घेऊन येतात व पावसास सुरवात करतात म्हणून ह्यास पावसाळी वारे म्हणण्यास हरकत नाही.

दैनिक वारे :—दिवसा सूर्याच्या उष्णतेने जमिनीचा पृष्ठभाग पाण्यापेक्षा जास्त तापतो व त्यामुळे तेथील हवा विरळ व हलकी होऊन वर चढू लागते व त्या जागी समुद्रावरील थंड व जट हवा वाहता येते. ह्यासच दर्यावरील वारा किंवा खारा वारा असं म्हणतात. ह्या वारा सूर्य उगवून त्याच्या उष्णतेने जमीन तापल्यावर दिवसा सुरू होतो व सूर्यापासून मिळालेली उष्णता वरीच कमी होईपर्यंत तो वाहता रहातो. रात्री समुद्रापेक्षा जमीन ज्वरकर थंड होते. म्हणून जमिनीवरून वाऱ्याची झुळूक समुद्राकडे पाडू लागते. ह्यास मल्लई अथवा जमीनवरील वारा असं म्हणतात. ह्या मध्यरात्रिंतर सुरू होऊन सकाळपर्यंत चालू राहतो हे वारे अधोपच समुद्रकिनाऱ्यालगतच तेवढे असतात. हे संध्याकरांतील प्रदेशात पोहचून नाहींत. अशा तऱ्हेचे वारे रोजच वाहतात असं नाहून तर उन्हाळ्यात विशेषतः जल्मी वाहतात. मोठमोठ्या सरोवरांजोगरीहि ह्या तऱ्हेचे वारे वाहतात असतात.

डोंगर व दऱ्या ह्यांतील वारे :—अतिशय डोंगराळ प्रदेशात रात्री भूपृष्ठजवळील हवा लवकर थंड होते व ती वर चढून दरीत वाहू लागते व ह्याच्या उलट दिवसा

डोंगर अगोदर तापल्यामुळे तेथील हवा वर चढू लागते व दरीतून वारा वर वाहू लागतो.

प्रहणाचे वारे व भरतीचे वारे :—हे कारणे महत्त्वाचे नाहींत. सूर्याच्या खप्रासप्रहणाच्या वेळेस वारा सुटतो त्याच कारण सूर्याची उष्णता एकदम कमी होते हेंच असोच स्थान-प्रमाणे अतिशय भरती ज्या ठिकाणी येते त्या ठिकाणाहि वारा सुटतो परंतु त्याच कारण निमित्त सांगता येणार नाही.

(१) अनियमित वारे :—याप्रकारच्या वाऱ्याचे मुख्य भेद आवर्त व प्रत्यावर्त हे दोत

आवर्त अथवा वादळे :—एखाद्या ठिकाणी भोंवतालच्या प्रदेशापेक्षा हवेचा दाब कमी झाला म्हणजे तेथे भोंवतालच्या प्रदेशातून हवा येऊ लागते. अशा रीतीने बौद्धिकदृष्टे वारे जोराने येऊन वावटळ उत्पन्न होते, त्यास आवर्त किंवा वादळ म्हणतात. आवर्तांचे वारे विस्तीर्ण प्रदेशातून भिन्न दिशांनी येतात म्हणून ते जेथे मिळतात तेथे वाऱ्याचा भोंवरा होऊन मोठ्यादळ होतो ह्या भोंवऱ्याप्रमाणे किरणान्या वावटळीची गति उत्तर गोलार्धात पडद्याळाच्या काठ्याच्या उलट व दक्षिण गोलार्धात काट्याप्रमाणेच असते. ही वादळे समुद्रावर उपजत होत असल्यामुळे त्यात पाण्याची वाफ घरीच असते व ही जेव्हा जमिनीवरून जातात तेव्हा तेथे पाऊस पडण्याचा संभव असतो. समुद्रकिनाऱ्यालगतच्या एखाद्या ठिकाणी जवळ जशा तऱ्हेचे वादळ येण्यापूर्वी समुद्र तांत दिसतो. वारा पडलेला असून उरमा फार होतो. वायुभारमापक यंत्रात हवेचा दाब कमी दिसतो. लवकरच वारा जोराने वाहू लागतो, आकाश अन्ध्राच्छादित होतो व जेतर पाऊस पडू लागतो, वारा अधिक वादळी होतो व आपली दिशा बदलून वाहू लागतो व हवेचा दाब आणखी कमी होतो. ह्या वादळाच्या मध्यावरील कोही भाग निरभ्र होतो. अशा वादळापासून पुष्कळ वेळा मोठमोठे अनर्थ होतात. कारण ह्या वादळावरील वर समुद्रावर मोठमोठ्या लाटा उत्पन्न होतात व सखल किनाऱ्यावरील सागांत पाणी शिरून प्राणहानी होते. व तसेच जहाजेच्या जहाजे वादळांत सापडून समुद्रांत जातात. ही वादळे उष्णकटिबंधांतच उत्पन्न होतात. रंगालाचा उपसागर, चिनी समुद्र व अटलांटिक महासागरातहि अशा तऱ्हेची वादळे होतात. ह्यांचे क्षेत्र कधी कधी एक हजार चौरस मैलहि गांज शकते. वादळसुरवातीस लहान असून पुढे वाढत गांज ही वादळे एकाच ठिकाणी रहात नसून वाऱ्याभरावर वाहता जातात. कधी कधी आवर्तांचे क्षेत्र फार लहान असते. पण राजा जोर मान फार असतो याच्या योगाने ह्या उपटून पडतात व इमारतीहि कोसळतात.

प्रत्यावर्त :—एखाद्या ठिकाणी समोवारेच्या प्रदेशापेक्षा हवेचा दाब जास्त झाला म्हणजे त्या ठिकाणाहून सर्व बाजूंस वारे वाहू लागतात. व आतर्तीच्या उलट स्थिति प्राप्त होते. ह्या तऱ्हेच्या वादळास प्रत्यावर्त म्हणतात. ह्यांच्या योगाने दग नाहोवे होतात व पाऊसहि जातो. त्यांतील वाऱ्याचा

वेग पुष्कळ न कमी असतो. ह्या वाऱ्यांची गति आवर्तार्थी वाऱ्याच्या उलट दिशेस असते.

इतर दुय्यम वादळः—मेघगर्जना (गडगडाट) पावसाळ्याच्या आरंभी पाण्याच्या वाफेचे ढग घनून से वरचेवर वातावरणांत नदतात अशा वेळीं होते. मेघांत विद्युत् उत्पन्न होते. अशा तऱ्हेच्या वादळांत किंवा भूपृष्ठावर दोन निरराळ्या जातींची विद्युत् शोषारच्यादृष्टीत उत्पन्न झाली म्हणजे त्यांच्या संमेलनांत आवाज होऊन मेघगर्जना होणे. अशा वेळीं मोंबरे किंवा बारे उत्पन्न न होतां फक्त वाफेच्या वर चढण्यानें जे मेघ तयार होतात त्यामुळेच ही दोन्ही उत्पन्न होतात.

वादळांतील वादळः—उन्हाळ्यांत एका ठिकाणची हवा तापून वर जाऊ लागलेी म्हणजे कधी कधी तिचा वेग व जोर इतका असतो कीं तिच्या बरोबर वादळांतील वाळू वर बऱ्याच उंचीपर्यंत उडून जाते. अशा वादळांत माणसे किंवा जनावरे सापडून त्यांचा जीव गुदमरून प्राणहानी होते. त्याशिवाय पुष्कळ वेळां निरनिराळ्या तऱ्हेचीं स्थानिक स्वरूपाचीं वादळे उत्पन्न होतात व पुष्कळ तऱ्हेचे नुकसान करतात. उदाहरणार्थ, ज्याला मनीच्या स्कोटाच्या वेळीं, तसेच बर्माचे कडे व प्रवाह व घनधुक्याच्या जवळ असे स्थानिक बारे उत्पन्न होतात.

वायुगमनाचक यंत्र.—बारा किती वेगानें वहात आहे हें दाखविण्याची यंत्र अनेक आहेत. त्यांपैकी साधी व चांगली डॉ. राबिन्सन या शोधकानें तयार केली आहेत. एका धातूच्या पांखावर दोन सळ्या काटकोनांत बसविलेल्या असतात व त्यांच्या प्रत्येक टोकाला चार पत्र्यांच्या अर्धवृत्ताकार बाट्या बसविलेल्या असतात. वाऱ्याचा दाब वाटण्यावर पडून हें चक हलू लागते. वायूच्या वेगाप्रमाणें त्याची गति कमी जास्त होत असते. ह्या सळ्यांची छांबी व बाटयांचा आकार ठराविक ठेवावा लागतो. बाटयांच्या व्यास १ इंच असतो व सळ्यांची छांबी २ फूट असते. वायूच्या वेगाचा तिसरा हिस्सा त्याची गति असते असे आढळून आले आहे.

दहिबरः—हवेमध्ये उष्णमानाप्रमाणें कमी अधिक पाण्याची वाफ असते व हवेंत राहू शकण्याच्या सर्वांत जास्त वाफेचे प्रमाण ठराविक असते. ह्या प्रमाणापेक्षा जास्त वाफ शास्त्रास ती अजबिंदूच्या रूपानें खाली पडू लागते. एका घनरूढ हवेंत उष्णमानाप्रमाणें पुढील प्रमाणांत पाण्याची वाफ मावू शकते: ४०°-३ प्रेन; ५०°-४ प्रे; ६०°-६ प्रे; ७०°-८ प्रे; ८०°-११ प्रे. ह्यामुळे उष्ण हवा थंड होऊं लागली म्हणजे तीमधील अधिक वाफेचे रूपांतर होऊन अजबिंदू बनतात. रात्री अमीन थंड होत असता जमिनीजवळची हवाहि थंड होत असते. थंड होणाऱ्या हवेची वाफ धारण करण्याची शक्ति कमी होते म्हणून तिच्यातील जास्त वाफेचे थेंब घनतात. व भूपृष्ठावर संचितात; त्यांचे आपण दय किंवा दहिबर म्हणतो. त्याशिवाय जमिनीतून किंवा झाडांच्या पानांतून बी पाण्याची वाफ बाहेर पडत असते तीहि घनीभूत होऊन

तिचे थेंब घनतात. म्हणून सकाळीं गंधावर झाडांच्या पानांवर सर्वत्र थेंब पडलेले दिसते.

हिमः—जेव्हा हवेनें उष्णमान ४° अंशापेक्षा खाली जाते तेव्हा हे अजबिंदू मिजतात व त्यांचे हिम घनते. हिमाच्छादनावार अशा तऱ्हेचे बर्फ नेहमी पडते व म्हणूनच त्यास हें नाव प्राप्त झालें आहे. थंड प्रदेशात अशा तऱ्हेचे हिम पडण्यामुळे पुष्कळ वेळां काही झाडांची अगर पिकांची नुकसानी होते. दहिबर किंवा हिम उषा रात्री आकाशा निरभ्र असेल तेव्हा जास्त पडते; आभाच्छादित असतांना पडत नाही.

धुकः—हवेतील पाण्याची वाफ थंड झाली म्हणजे तिचे अतिस्थ सूक्ष्म कण घनतात; व ते इतके हलके असतात कीं जमिनीवर न पडतां घुराप्रमाणें हवेंत तऱ्हेतऱ्हे दिसतात. ह्यासच आपण धुकें म्हणतो. हिवाळ्यांत आपण तोंडांतून उष्ण व ओलसर हवा बाहेर सोडली म्हणजे लागलीच त्यातील वाफेचे घनीभवन होऊन धुकें घनते. हीच क्रिया मोठ्या प्रमाणावर भूपृष्ठावर चालू असते. समुद्रावरील हवेंत वाफेचे प्रमाण पुष्कळ असतें, अशा ठिकाणी थंड बारे येऊं लागते म्हणजे धुकें उत्पन्न होतें अटलाटिक महासागराचा काही भाग ह्यामुळे विख्यात झाला आहे. मोठमोठ्या पर्वतांतील दुःखांत धुकें फार घनते धुकें घनव्यास हवेंत धुक्याचे बारी परमाणु अशावे लागतात. म्हणजे त्यांच्यामोबती घनीभवन सखकर होतें म्हणून सुपईसारख्या मोठमोठ्या शहरांत धुकें जास्त असतें. ऊन पडूं लागलें म्हणजे धुकें नाहीं व्हावयास लागतें, कारण उष्णतेमुळे त्याची वाफ होऊन हवेंत मिसळते. धुक्याचा आपणही एक प्रकार आहे, त्यांत पाण्याचे परमाणु जास्त मोठे असतात, मात्र जडव पडण्याइतके ते मोठे नसतात.

ढग अथवा मेघः—वाफेचे परमाणु पुष्कळसे हवेंत उंच ठिकाणीं जमलेले असले म्हणजे त्यास आपण ढग म्हणतो. हे परमाणु कधी कधी धुक्यातील परमाणूंपेक्षा असतात तर कधी कधी शोण्याची मोठमोठ्या पाण्याच्या थेंबांचे ढग झालेले असतात. व कधी तर बर्फाच्या कणांचे हे ढग झालेले असत. जेव्हा पाण्याची वाफ असलेली हवा थंड होते त्यावेळीं ढग बनतात. उदाहरणार्थ जेव्हा दमट हवेचे वर पर्वताच्या माथ्यावर आदळतात त्यावेळीं ते थंड होऊन त्याचे ढग बनतात. व नें पर्वताच्या शिखरासमोबती फिरत रहातात. वर धुकें सांगितलें तेंहि ढगाचाच एक प्रकार होय. मात्र धुकें जमिनीजवळ असतें. व ढग हवेंत उंच असतात. ढगाच्या निरनिराळ्या चमत्कारिक आकृती असतात. व त्यांचे ३४ निरनिराळे मुख्य प्रकार आहेत. उदाहरणार्थ, पिच्छमेघ (बारीक पिसाप्रमाणें किंवा पिंजलेल्या कापसाप्रमाणें दिसणारे) हे ढग सर्वांत उंच असतात व ते हिममय म्हणजे बर्फाच्या सूक्ष्म कणांचे असतात. त्यांची उंची ५ मैल तरी असते.

कधी कधी ते ८१० मीलहि उंच असतात. पावसाळ्यात काळ्या टमांर्यावर जे कापसासारखे विरळ द्रव्य दिसतात तेच हे होत.

हवेंतील पाण्याची वाफ अगर ओलावा मोठ्याने येत — ह्या येंत्राचे पुष्कळ प्रकार आहेत, पण सध्या बऱ्याच ठिकाणी उपयोगात असणाऱ्या येंत्रांचे वर्णन पुढे दिले आहे. दोन उष्णमानमापक येंत्रे घेऊन दोजारी दोजारी एका लाकडाच्या फळीवर बसविलेली असतात. ह्यांपैकी एकाच्या पुढ्यास मलमलीच्या कापडाचा तुकडा बघच्या सुताने बांधलेला असतो. व हा दोरा त्याच्याच खाली बसविलेल्या एका लहानदा मोड्यात पाणी ठेवून त्यात सोडलेला असतो. ह्या सुतामधून पाणी वर चढते व कापड ओले राहते. हवेंत ज्या मानाने वाफ कमीजास्त असेल त्या मानाने ह्या ओल्या कापडातील पाण्याची वाफ जास्त अगर कमी होत असते. असमशी पाण्याची वाफ होणे तत्तत्सं उष्णमान कमी होतं व तें ह्या उष्णमानमापक येंत्रात दिसतं दुसरे सध्या उष्णमानमापक येंत्रे जे शेजारीच असतं त्यावरून हवेचे खरे उष्णमान कळतं ह्या दोन उष्णमानात भिक्का जास्त फरक असतो तितकी हवेंत वाफ कमी आहे असे समजतं.

हवामानशास्त्र — आतापर्यंत हवा, तिचा हालचाल व तिचे गुणधर्म याविषयी माहिती सांगितली. पृथ्वीच्या निरनिराळ्या भागावर बिंबा काही स्थळां वरील ऋतुमानाने सर्वसाधारण हवेचे परिणाम काय होतात हे दाखवण्याच्या शास्त्रात हवामानशास्त्र म्हणतात. निरनिराळ्या स्थळांचे हवामान कसे आहे हे समजण्यास त्या स्थळांच्या हवेंत उष्णतेचे व वाफेचे प्रमाण दिवस व ऋतुमानाने कसे बदलतं, हवेचा दाब किती असतो, पाऊस केंव्हा व किती पडतो, त्याचप्रमाणे वारे कोणत्या वेळी व्हातात या गोष्टींची माहिती मिळवावी लागते. ज्या स्थळांचे हवामान सारखे असतं अशाचा एक भाग याप्रमाणे पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व प्रदेशांचे वेगळेले भाग वाडतो येतात. पावसाचा सारखेपणा, वाऱ्याचा सारखेपणा, समुद्राचे सान्निध्य किंवा पर्वतांचे सान्निध्य यांपैकी कोणत्याहि निश्चित गोष्टीवरून प्रदेशाची विभागणी करता येते. परंतु पृथ्वीच्या अत्येक कटिबंधात हवेने पुष्कळ साम्य असल्यामुळे कटिबंध हेच मुख्य भाग ठेवून त्याने सुद्धे पोटभाग करण्याची नेहमीची पद्धत आहे हे कटिबंध तीन असून त्यांची नावे उष्ण कटिबंध, समशीतोष्ण कटिबंध, व शीतकटिबंध अशी आहेत.

उष्णकटिबंधः — या कटिबंधान विषुववृत्ताच्या दोन्ही बाजूंचा २३½° अथवा ३०° अक्षांशापर्यंतच्या प्रदेशाचा समावेश होतो. म्हणजे पृथ्वीचा निम्म्यापेक्षा जास्त प्रमाण याच कटिबंधात येतो. उष्णकटिबंधातील हवेंत एका-एका विशेष केरबद्दल बहुतकरून होत नाही. ऋतुमानाप्रमाणे व दिवसातील निरनिराळ्या वेळी होणारे फरफार नियमित रीतीनेच होतात. दिवस आणि रात्री सारख्याच

साक्षाच्या असतात. अति उष्ण प्रदेश विषुववृत्ताजवळ नसून त्याच्या उत्तरेस १० अक्षांशावर आहे, कारण विषुववृत्ताजवळील प्रदेशात नेहमी सौराचे पाऊस पडतो. म्हणून तेथे फार उष्णता वाढत नाही. परंतु दहा अक्षांश उत्तरेकडे गेल्यास सूर्याची प्रखरता विषुववृत्तावर असते तितकीच असून पाऊस फार नसतो, त्यामुळे येथे सर्वात जास्त उष्णता असते. उष्णकटिबंधात ५९° अक्षाच्या खाली उष्णता धनुनेक जात नाही व जास्त उष्णता १२०° किंवा १२२° अक्षापर्यंत सुद्धा जाते. वायूचा भार देखील अत्येक ठिकाणी नियमित ठिकाणी कमी जास्त होतो. त्यामध्ये मोठाले हेलकाचे क्वचितच आढळतात. उष्णकटिबंधात हवेच्या मानाने चार भाग करतातः— (१) विषुववृत्ताचा प्रदेश, (२) व्यापारी वाऱ्याचे पट्टे, (३) पावसाळी पट्टे, (४) डोंगर प्रदेश.

विषुववृत्ताचा प्रदेश — हा म्हणजे पृथ्वीच्या कक्षेपासून दहा अक्षांश उत्तरेस व दहा अक्षांश दक्षिणेस असलेल्या भागाचा पट्टा होय. या भागात हवेंतील उष्णता वर्षातून दोनदा जास्त व दोनदा कमी होते, त्याचप्रमाणे सूर्य उत्तरायणात मध्यावर येतो तेव्हा आणि दक्षिणायनात मध्यावर येतो तेव्हा असे २ पावसाळे असतात. त्याचा विषुववृत्ताचे पावसाळे म्हणतात. दोन पावसाळ्यामध्ये दोन कोरडे ऋतु येतात. परंतु पावसाळ्याचे इतके सारतात की, कोरडे दिवस फारच थोडे असतात. अगदी उत्तरेकडच्या आणि दक्षिणेकडच्या भागात दोन पावसाळे फारच थोड्या दिवसाच्या अंतराने येत असल्याने एकच पावसाळा व एकच कोरडा ऋतु असतो. याप्रमाणे दोन पावसाळ्यांचा जो एकच पावसाळा होतो त्याला उष्णकटिबंधाचा पावसाळा म्हणतात. हा पावसाळा सार महिने असतो.

व्यापारी वाऱ्याचे पट्टे — या भागात समुद्रसपाटीजवळ असलेल्या प्रदेशात वारे सात असतात. पाऊस शिमशिम येतो किंवा सूर्याच नसतो आणि उष्णतेत फारच थोडा बदल होतो. याच भागातील जे वाळुनामय प्रदेश आहेत त्यात उष्णतेचे प्रमाण फारच क्षपाट्याने बदलतं. हुपारी जर ११०° किंवा ११५° अंश उष्णता असली तर त्याच रात्री ती ३२° अंशापर्यंत उतरते. या पद्धतीतलं वाऱ्याच्या बाजूच्या डोंगराळ प्रदेशात पाऊस पडतो. अशा पावसाळा व्यापारी वाऱ्याचा पाऊस असे म्हणतात व तो हिवाळ्यात पडतो.

पावसाळी पट्टेः — यामध्ये हिंदुस्थान, आशियाखंडाचा पूर्वभाग व त्याच्या आसपास असणारी बेटे येतात. या प्रदेशात उन्हाळ्यानंतर चार महिने पावसाळा असतो. व उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा असे मिळून वर्षाचे तीन भाग होतात. उन्हाळ्यान समुद्रावरून वाहणारे वारे वाफेने भरलेले असतात व ते जमिनीवर आल्यावर त्यांची गति कमी झाल्यामुळे त्यातील वाफ पावसाच्या रूपाने खाली पडते व डोंगराळ प्रदेश वारंवार असल्यास त्या ठिकाणी फारच

पाऊस पडतो. या पावसास मन्सून पाऊस म्हणतात. हा एकदम एका दिवसांत सुरू होतो.

हॉंगराळ प्रदेशः—उष्णकटिबंधातील हॉंगराळ भागास इतर भागांपेक्षा उष्णता कमी असते. एकंदरीने उष्णकटिबंधातील निरनिराळ्या तऱ्हेचे पावसाळे ही त्यातील विविध थोड आहे. या कटिबंधात आकाश वेदुर्भा निरध्व नसते व विषुववृत्तावर ते नेहमीच ढगानी भरलेले असते. ढगांचा गडगडाट पुष्कळ चालतो. आणि पावसाळ्याच्या सुरुवातीस व शेवटी विमाहि पडतात. जून पडत असले म्हणजे प्रशाशने छोळे दिपतात व कित्येक वेळा त्यापासून बराच त्रास होतो.

समशीतोष्ण कटिबंधः—पृथ्वीचा जवळ जवळ अर्धा पृष्ठभाग या कटिबंधात येतो. दक्षिण भूगोलाधीतील समशीतोष्ण कटिबंध आणि उत्तर भूगोलाधीतील समशीतोष्ण कटिबंध यांच्यामध्ये पुष्कळ फरक आहे. दक्षिण गोलार्धातील माग बहुतेक महासागरांनीच व्यापिली असल्यामुळे तेथील हवा सर्व आर्द्रावर बहुतेक सारखी व समशीतोष्ण आहे. परंतु उत्तर गोलार्धात हवेमध्ये बरचसावर फार बदल होतात, आणि निरनिराळ्या देशात सारखीच हवा नसते. अति गंभीरी व अति उष्णतेची ठिकाणे याच कटिबंधात आढळतात, या भागात बहुतेक पश्चिम वारेच असतात. ते हिवाळ्यात फार मोठ्याने वहातात. पाऊस सर्वसाधारण बरा म्हणजे तीत ते ऐंशी इंच पडतो व आकाश पुष्कळ वेळा ढगानी आच्छादिलेले असते. या भागात वारंवार असतात. उष्णतेच्या व हजेच्या मानाने उत्तर गोलार्धातील समशीतोष्ण कटिबंधाचे (१) उष्ण कटिबंधाला लागून असलेला पट्टा, (२) किनाऱ्यांचा भाग, (३) समुद्रापासून दूर असलेला प्रदेश व (४) हॉंगराळ प्रदेश असे चार भाग करतात.

दक्षिण कटिबंधः—उत्तर व दक्षिण ध्रुवांवरच्या प्रदेशाचा या कटिबंधात समावेश होतो. हा प्रदेश पृथ्वीच्या सर्व भागाचा आठ शतांश होईल. येवढाच याचा विस्तार आहे. वर्षातून एक वेळ तरी उन्हाळाचा दिवस आणि २५ तासांचा रात्र या प्रदेशात असते. आतापर्यंत शीतकटिबंधातील हवेसंबंधी फारशी माहिती नसे परंतु आता तिच्याविषयी बरीच माहिती उपलब्ध झाली आहे. या ठिकाणी उष्णता फारच कमी असते. उन्हाळ्यातील उष्णता सर्व वितळण्याइतकी देखील नसते. उन्हाळ्यात जेथे जेथे थंड नितळते तेथे कोशाळवर्गीतील वनस्पती उगवलेल्या आढळतात. दक्षिण शीतकटिबंधात ३२ अंशाच्यावर उष्णता जातच नाही. उत्तर कटिबंधात जास्तीत जास्त उष्णता ३५ ते ५० अंश होते व कमी म्हणजे ५० पर्यंत जाते. फेब्रुआरी-मार्च १५ ते १० रोजी दुपारी ६०.० अंश उष्णता असल्याचे नोंदलेले आहे. विषुववृत्तापासून ध्रुवापर्यंत पाऊस कमी कमी होत जातो. ध्रुवाजवळच्या प्रदेशात पाण्याची थळ फारशी होत नाही. आणि उन्हाळ्यात जो काही पाऊस पडतो तो

बर्फाच्या रूपातच पडतो. पश्चिमेकडाले वारे वहातात. परंतु हवा बहुतेक शीत असते. दिवस व रात्रो फार मोठ्यामा असतात. रात्रोचा अंधेर सगळ्याकड फार लोभ्यामुळे तसेच चंद्र, व तारे व आरोग यांच्या उजेडांने पुष्कळ कमी होतो.

हिंदुस्थानात जितके निरनिराळ्या हवामानाचे भाग आहेत तितके दुसऱ्या कोणत्याहि देशात तोपडणे कठिण आहे. हिंदुस्थानात ४००-४५० इंच पाऊस पडणारी ठिकाणे आहेत. त्याचप्रमाणे वर्षात २-३ इंचच पाऊस पडणारी ठिकाणे काही आहेत. १८६१ साली आसाममधील बिराचुंगी येथे ९०.५ इंच पाऊस पडला अशी नोंद आहे, तर सिंधच्या काही भागांत पाऊस सुर्वीच पडला नाही अशी एक नोंद आहे. वर्षातील काही महिने असा पाऊस पडतो की, संघट देश शुषुन चालला आहे असे वाटते, तर आकाश निरत्र व हवा स्वच्छ आहे असे कित्येक महिने जातात. याचे कारण हिंदुस्थानात उष्णकटिबंध आणि समशीतोष्ण कटिबंध यातील हवेचे मिश्रण झालेले आहे. त्याचप्रमाणे येथे मन्सून जाईत वर्षातील काही महिने जमिनीवरचे कोरडे वारे वहातात तर बाकीच्या महिन्यांत समुद्राकडून येणारे वाऱेने भरलेले वारे येतात.

हिंदुस्थान हे एक अक्षांशापासून २५ अक्षांशापर्यंत पसरलेले एक मोठे द्वीपकल्प आहे. याच्या पश्चिम किनाऱ्यावर हॉंगर असून जमिनीची उंची पूर्वेकडे समुद्रापर्यंत कमी होत जाते. याच्या उत्तरेस मध्य हिंदुस्थानचे पठार आहे. नीतर सपाट प्रदेश असून एकदम हिमाच्छादित राहिलेला ओळ लागते हिंदुस्थानच्या वायव्येस व ईशान्येलाहि पर्वतांच्या रांगा आहेत म्हणजे हीन वाऱ्यांनी समुद्राचे क्षेत्र व जवळच्या वाऱून उंच हॉंगर आहेत या परिस्थितीमुळे हवेतील खालच्या थरांच्या हालचालीच्या बाबतीत हिंदुस्थान देशाचा मध्यआशियाचा काही संबंध रहात नाही. दक्षिणेकडून निघालेले वारे मध्यहिंदुस्थानात येऊन थळकनात व मध्यहिंदुस्थानातून जमिनीवरचे वारे निघून दक्षिणेकडे समुद्रावर पसरतात.

मन्सूनः—हिंदुस्थानात जे दोन मोठेम किंवा मन्सून आहेत त्यांपैकी ईशान्य मोसमाला ओला म्हणतात येईल व नैऋत्य मोसमाला ओला मोसम म्हणता येईल. कोरड्या मोसमचे दोन भाग केल्यास पहिल्या भागात विशेष गंभीरी महिने जमिनीवरील फेनूबारी हे येतात व दुसऱ्या भागात उन्हाळ्याचे मार्च, एप्रिल, मे व जूनचा काही भाग इतके दिवस येतात. ओल्या मोसमनेही दोन भाग करता येतात. पहिल्यात जून व जूल, आगस्ट व सप्टेंबर हे महिने येतात आणि यालाच मरा मोसम म्हणता येईल. कारण या महिन्यात हिंदुस्थानच्या बहुतेक जागीत बराच पाऊस पडतो. ऑक्टोव्हरपासून पावसाचे क्षेत्र कमी कमी होत जाऊन तो दक्षिणेच्या वायुस सरकतो व दिसंबरमध्ये तो हिंदुस्थानच्या

हृद्व्या वाहेर विपुवृत्ताकडे ओढला जातो थंडीच्या दिवसास पगवात आपटोबरमध्ये सुरुवात होते. व ती पूर्वेकडे व दक्षिणेकडे पसरत जाऊन, डिसेंबरअखेरपर्यंत सर्व हिंदुस्थानभर पडते जानेवारीत वारे पश्चिमेकडून सुरू होऊन बंगालकडे जातात. व बंगालच्या आखातावरून परत फिरून पूर्वेकडे अरबी समुद्राकडे जातात

पश्चिम घाटामुळे समुद्रमध्यच्या निक्षेपांना यांचा संशय होत नाही मध्यभाग, बंगाल व खानदेश हे भाग उलट दिशेने वाहणाऱ्या वाऱ्याच्यामध्ये सांपडण्यामुळे तेथील हवेत वरच्यावर फरक होतात

सर्व हिंदुस्थानभर हवा स्वच्छ असून आकाश निरभ्र असते परंतु याच वेळेस उत्तर हिंदुस्थानामध्ये हवेच्या वरच्या थरात दक्षिणेकडील हवा येऊन मिश्रितते व त्यामुळे काही वादळे होतात. याचा परिणाम असा होतो की उत्तर व मध्यहिंदुस्थान, राजपुताना, मध्यप्रात व तसेच कारोमांडल किनाऱ्याचे काही भाग यावर मधून मधून पाऊस पडतो कोरड्या मोसमच्या दुसऱ्या मागात मार्चामधून सुरुवात होते तेव्हापासून उष्णता वाढत जाते व हवेचा दाब कमी होत जातो हवेचा दाब कमी झाल्यामुळे समुद्रावरून आत येणाऱ्या वाऱ्यांना सुरुवात होते, व काही ठिकाणी स्थानिक वारे सुटतात. या दिवसात फारशी वादळे होत नाहीत. परंतु काही पुढीची वादळे (डस्ट-स्टार्म) होतात. बंगाल व आसाममध्ये काही वादळे होऊन पाऊसहि पडतो. मुंबई इलाखा, मध्यप्रात वगैरेंमध्ये क्वचित गारा पडतात परंतु बहुतेक हवा कोरडी असते.

आला किंवा कैर्कुर्य मोसमचा पहिला भाग अथवा पावसाळा गतील हवामान दक्षिणेकडील समुद्रावरील हवामानावर अवलंबून असत राहिलेला जून ते सप्टेंबरपर्यंत असतो. व यावर हिंदुस्थानच्या पावपण्यास भागवी सुस्थिति अवलंबून असल्यामुळे हा फार महत्त्वाचा ऋतू आहे दक्षिणेकडून येणारे वारे समुद्रावरून आल्यामुळे त्यातील हवा वाफेने भरलेली असते. व ते जमिनीवरून वाहू लागले की पाऊस पडू लागतो. मेमध्ये हिंदुस्थानात उष्णता पुष्कळ असून हवेचा दाब कमी झालेला असतो. त्यामुळे हे पावसाळी वारे हिंदुस्थानाकडे वाहिले जातात हलक्या हवेबरोबर वर चढतात ही स्थिति आगष्ट-सप्टेंपर्यंत चालू राहते दक्षिणेकडील पावसाळी वारे हिंदुस्थानापर्यंत आल्यावर त्यांचे प्रथमतः भाग दोन होतात एक भाग अरबी समुद्राकडे जातो व दुसरा बंगालच्या उपसागराकडे जातो अरबी समुद्राकडील वारे प्रथमतः मुंबई इलाख्यातील पश्चिम घाटाकडे येऊन वर चढू लागतात. त्यामुळे ते थंड होऊन वरचेच पाणी तेथेच पडते. नंतर हे वारे तसेच पूर्वेकडे बंगालच्या उपसागरात जातात व जाताना दक्षिण हिंदुस्थानात पाऊस पाडोत जातात. अरबी समुद्राकडील वारे उताडेकडेहि जातात. त्यावेळी काठेवाड, कच्छ व राजपुतान्यात थोडा पाऊस पडतो

व अरबली डोंगरावर घराच पडतो. हे वारे तसेच उत्तरेकडे हिमालयापर्यंत जातात. बंगालच्या उपसागराकडे गेल्या वाऱ्यांना घराच भाग आसाम व ब्रह्मदेशाकडे जातो. राहिलेला भाग बंगालकडे जाऊन गंगासिंधुघटीच्या मैदाना. (इंडो-गॅंजेटिक प्लेन)वर जातो याला वाटेत डोंगर न लागल्यामुळे त्यातील पाऊस सर्व ठिकाणी घराचा पाटला जातो. मेपासून ऑक्टोबर अखेरपर्यंत हिंदुस्थानात सरासरीने पुढीलप्रमाणे इंच पाऊस पडतो. मे २६०, जून ७१०, जुलै ११२५, आगष्ट ९५२, सप्टेंबर ६७८, ऑक्टोबर ३१५, एप्रिल ४०४०.

कोरडा मोसम सप्टेंबर महिन्याच्या शेवटी सुरू होतो. यावेळी पावसाचे क्षेत्र कमी होऊन लागते व दक्षिणेच्या वाऱूस जाऊ लागते दिवशी उष्णता जास्त होते व रात्री थंडीहि जास्त पडते बंगालच्या उपसागराकडील वारे पश्चिमेकडे चढतात आणि त्यामुळे मद्रास व मुंबई इलाख्यातील दक्षिणेकडील काही भागावर पाऊस पडतो निरनिराळ्या ऋतूत सरासरीने पुढीलप्रमाणे इंच पाऊस हिंदुस्थानात पडतो. हिवाळा (जानेवारी व फेब्रुवारी) ०.९९, उन्हाळा (मार्च ते मे) ४५८, पावसाळा (जून ते सप्टेंबर) ३४.६५, पावसाळानंतर (ऑक्टोबर ते डिसेंबर) ४९५, व एप्रिल ४५१७

प्रांतवारी सरासरी सरासरीने पाऊस पुढे दिल्याप्रमाणे इंच पडतो. मलबिस्थान ८.६६, वायव्यसरहद (नार्थवेस्ट) १०.२४, गंगासिंधुघटी (इंडो-गॅंजेटिक प्लेन) ३०.८९, गुजराथ २७९४, दक्षिण (देकन) २९.६८, पूर्वे किनारा (दक्षिण) ५१.५९

उष्णता मोनय्याकरिता उष्णमानमापक यंत्रें भिंती नसलेल्या छपराखाली ठेविलेली असतात. या छपराखालून हवा मोकळी वाहते परंतु यंत्रावर ऊन पडत नाही. यंत्रें जमिनीपासून चार फूट उंचीवर ठेवण्याचा प्रघात आहे. जास्तीत जास्त उष्णता उत्तर हिंदुस्थानात मे महिन्यात असते सिंधच्या उत्तर भागात सर्वांत जास्त उष्णता असते. जाकोबाबाद गावी नोबार्न कालवे व झाडी आहे तरी ११७° ते १२९° अंश उष्णता उन्हाळ्यात बहुतकरून असते. व त्याच्या आसपासच्या गांवी ती १३०° पर्यंत जात असावी असा अंदाज आहे. जाकोबाबाद, डेराइस्माईलखान, बोधपूर, मुलतान, लाहोर व आम्ना वगैरे ठिकाणी १२०° वर उष्णता पुष्कळ वेळ नोंदलेली आहे. सर्वांत जास्त थंडी डिसेंबर व जानेवारी महिन्यांत सकाळी ५-३० च्या सुमारास असते. फार थंडाची काही उदाहरणे खाली दिली आहेत

गाव	उष्णमान	तारीख
पेशावर	१५७°	१९ डिसेंबर १८७६
रावळपिंडी	२३.९°	२८ डिसेंबर १८७६
डेराइस्माईलखान	२६.८°	९ जानेवारी १८७६

हिंदुस्थानीनां हवामानाचे पट दररोज सरकारमार्फत प्रसिद्ध होतात हिंदुस्थानात सर्व जिल्ह्यांच्या व ताजुक्यांच्या ठिकाणी व रमानप्रमाणे हजर महत्वाच्या ठाणी आहेत तेथे हवामान, पाऊस, उष्णता वगैरे माहिती रोख सफाई आठ यासाठी नोंदून प्रत्येक प्रांताच्या मुख्य ठिकाणी तारून पठ-विही आहेत या माहितीचे प्रत्येक प्रांताचे पट व कोष्टक रोख प्रसिद्ध होतात प्रांताप्रमाणे सर्व हिंदुस्थानाचे पट व कोष्टक महत्वाच्या ठिकाणाच्या माहितीचे रोख प्रसिद्ध होतात नमूद केलेली माहिती प्रसिद्ध करण्याच्या ठिकाणी गेली म्हणजे तीत काही ठराविक दुसऱ्या कारणाच्या असतात त्याच्या-वरून पट छपिला जातो वायुमाफक यंत्र वाण्याचे असल्यास हवेच्या दाबाची नोंद असत तीमध्ये दोन दुसऱ्या करतात यंत्रातील पारा उष्णतेप्रमाणे सरळाली हातो त्या-सध्याची पाहिली दुसरी असते व समुद्रपट्टीपासून सर्व गावे सारख्याच उंचीवर नसतात तेव्हा उंचीमुळे हवेच्या दाबात झालेला फरक काढून मग निरनिराळ्या ठिकाणाच्या हवेच्या दाबाची तुलना केली जाते वायुगारमाफक यंत्र वाण्याचे नवव्यास पहिल्या दुसऱ्याची जरूर पडत नाही परंतु कोण तेव्हा यंत्र असले तरी ते कलकत्त्यात टेलिफोन यंत्रांनी ताडून त्या यंत्रांनी नोंदल्यामाहितीत जरूर अवलेला फेरफार केला जातो नंतर प्रांताच्या किंवा हिंदुस्थानच्या नकाशावर सम दाबाची ठिकाणे ओढून देण्या काढतात व याच देण्या सम दाबेच्या असे म्हणतात कोष्टकाच्या पहिल्या सदरात दिलेल्या तारनेचा सकाळी ८ वाजता नोंदलेला व मुल उष्णता वगैरे सांगितल्याप्रमाणे दुसऱ्या केलेला हवेचा दाब दिलेला असतो दुसऱ्या सदरात पूर्वीच्या २४ तासांत झालेला फरक देतात तिसऱ्या सदरात वाऱ्याची दिशा व चबध्यात वाऱ्याची चोबास तासांत दर २ तां असलेली गति देतात नकाशावर वाऱ्याची दिशा वाऱ्यांनी दाखवितात व वाणाना रेषपट्ट्या असतात त्या पटात दिलेल्याप्रमाणे गति दाखवितात ज्या ठिकाणी वायुला गति नसेल त्या ठिकाणी फुली मारतात पांचव्या सदरात त्या दिवसाच्या सकाळी ८ वाजताची उष्णता, सहाव्यात पूर्वीच्या चोबास तासांतला सर्वात जास्त व सातव्यात सर्वात कमी उष्णता, आठव्यात जास्त व कमी उष्णतेचा मध्य आणि नवव्या सदरात आदल्या दिवसाच्या उष्णतेचा मध्य व त्या दिवसाच्या उष्णतेचा मध्य यातील फरक देतात दहाव्या सदरात हवेतील ओलाव्याचे प्रमाण व अकराव्यात चोबास तासात झालेला फरक असतो हवेतील ओलाव्याचे प्रमाण वाढल्यास पाऊस येण्याचा संभव असतो नेहमी उष्णता वाढली म्हणजे हवेतील ओलाव्याचे प्रमाण कमी होते बाराव्या सदरात आकाशातील ढगांचे प्रमाण धूम्र असते म्हणजे ढग सुळीच नाहीत म दहा म्हणजे आकाश पूर्ण अग्राच्छादित आहे असा अर्थ असतो यावरून जे आकडे दिलेले असतात ते ढगांचे कणिते प्रमाण दाखवितात हे सहज

कळते तेराव्या सदरात पूर्वीच्या चोबास तासातील आठ वाजता मात्रलेला पाऊस, चबदाव्यात जून पाहिलीपासून त्या दिवसापर्यंतचा एकदर पाऊस, पंधराव्यात नेहमीचा जून पाहिलीपासून त्या दिवसापर्यंतचा सरासरी पाऊस आणि सोळाव्यात सरासरीच्या जास्त किंवा कमी किंवा हा माहिती असते नकाशावर पाऊस दाखवितात ज्या ठिकाणाचा पाऊस दाग्यावयाचा असतो तेथे एक वर्तुळ काढतात व त्या वर्तुळां किती हवेच्या हवाचा भाग पाऊस आहे हे दाखवितात एखाद्या ठिकाणाच्या हवामानासंबंधी विरोध काही मागा वयाचे असल्यास तत्सराव्या सदरात देतात पटाच्या पहिल्या पानावर पटातील नकाशात व कोष्टकात दिलेल्या माहितीवरून निष्पत्ती अनुमान व पुढील भविष्य थोडक्यात दिलेले असते

आरोग्य व कटिबध यांचा संबंध — कार पूर्वीपासून हवेचा रोगांचा काही तरी संबंध असावा असा लोकांचा सम-जुत आहे काही रोग उष्ण देशात असतात व काही थंड देशात असतात, काही उन्हाळ्यात और करतात तर काही थंडाच्या दिवसात आणता अस्मल चालवितात किंवा रोग समुद्र-किना यावर असतात परंतु उच्च डोंगरावर ते कधीच होत नाहीत पुढे व अग्राच्छादित आकाश रोगांनी पोपक होत परंतु हवेचा व मुबलक हवा आणि सूर्यप्रकाश यापुढे त्यांचा और टिकत नाही या सर्व गोष्टींचा विचार करताना लोकांची समजून सकारण आहे असेच म्हणजे लागेल परंतु असुक एक रोग थंड देशातच हातो, उष्ण देशात होत नाही किंवा आकाश आग्राच्छादित असताना होतो, एरव्ही होत नाही असे म्हणजे बरोबर होणार नाही कारण या बाबतीत माहिती गोळा करणे झाल्यास उष्णता हवामान वाफ, बारा, त्यांचा प्रकाश या सर्वांचा परिणाम त्या एका रोगावर काय होतो हे शोधिले पाहिजे आणि तसे करणे ही माष्ट कार कठिण आहे म्हणून आतापर्यंत काढलेली कित्येक अनुमाने खोटी ठरतात

हवेचा प्रत्यक्ष परिणाम रोगांच्या जंतूवर व माणसाच्या प्रकृतीवर होतो जेव्हा हवेत जोर झाल्याने एखाद्या रोगाच्या जंतूंनी जोर येतो व कित्येक माणसांची प्रकृति या जंतूंचा प्रतिकार करण्यास समर्थ नसते त्यावेळी या विशिष्ट रोगाची साथ पसरते पृथ्वीवरील निरनिराळ्या कटिबधोतील रोगांच्या वेगळेपणा यादी काढणे शक्य असले तरी ते अगदी बरोबर होणार नाही कारण पुष्कळ रोग बहुतक ठिकाणी अढळ धकतान तेव्हा रोगाची यादी देण्याएवजी निरनिराळ्या कटिबधोतील लोकांच्या प्रकृतीवर तथील हवेचा काय परि-णाम होतो हे दिले पाहिजे

उष्ण कटिबध गत उष्णतेचे मान जास्त असते आणि त्या बरोबरच कित्येक वेळा हवेतील वाफचे प्रमाणही जास्त असते या दोन्हीचा शरीरावर असा परिणाम होतो की

आतोश्चरसाची गति वाढते नाडीची गति क्वचित् मंद-
वते, अनपचनाची क्रिया मंदवते आणि बाळस व शक्या
येतो कांही रोग विशेषतः उष्णकटिबंधांतच आढळतात.
म्हणून रयांना उष्णकटिबंधीय रोग असेच म्हणतात रया-
ंपैकी विशेष महत्वाचे सूर्याची लूक, हिवाताप, अमास, पीत-
चवर, पटकी किंवा महामारी बगैरे आहेत.

समशीतोष्ण कटिबंधातील हवेचा मनुष्याच्या शरीरावर
होणारा परिणाम ऊष्ण कटिबंध व शीत कटिबंधातील हवेच्या
परिणामाच्या दरम्यान असल्यामुळे त्या कटिबंधांला मिझा-
टेल नाव योग्य आहे शरीरातील इंधनाच्या क्रिया उष्ण
किंवा थंड कटिबंधापेक्षा या कटिबंधात जास्त हेलकावे
न खाता चालतात या कटिबंधातील हवेत वरच्यावर फरक
होत असल्यामुळे तेथील लोकांना रयांनी संवेग होऊन त्यांच्या
शरीरावर हवेच्या करकाचा कारणा परिणाम होत नाही.
परंतु ऊष्ण कटिबंधात असा फरक बाघतो उन्हाळा कडक
नसतो. परंतु थंडीचे मान पर्यंत कडक असते त्यामुळे
विशेषतः हवेत बाफेचे मान जास्त असल्यामुळे घडा व
कुपकुपाना त्रास होतो. आणि त्यामुळे रया इंधनाचे आजार
होतात विशेषत थंडीच्या दिवसात कुपकुपवाह, इन्फ्लुएन्झा,
डायफा खोकला बगैरे आजाराना जोर येतो. थंडीत लोक
उबारा काल परात कोंदठ हवा करून राहतात व रोगाच्या
रोग झलन करीत नाहीत म्हणून रशीजन्य रोगांचा
प्रसार हिवाळ्यात जास्त ह्मणण्या संभव असतो. उन्हा-
ळ्यात या कटिबंधात अन्नपचनाचे विकार, हिवाताप, विषम-
चवर बगैरे रोग इतर बरेपेक्षा जास्त प्रमाणात असतात.

शीत कटिबंधात थंडी फारच कडक असते त्या प्रदेशात
रशीजन्य रोगांचा फारसा प्रसार होत नाही, याचे कारण
कडक थंडी, लोकांचे दळणवळण कमी असते, या प्रदेशात गोठून
मरणचा मान फार संभव असतो. या कटिबंधात वन व
वाळ जरा कमी होतात, नाड वाहते, खोप जास्त येते रयाच-
प्रमाणे अपचन, केंस जाणे, वातडीचा रंग पिनळट किंवा
फिकट होणे, बाहेरच्या कोरच्या थंड हवेमुळे कुपकुपाना
वाफ बाहेर जाऊन कोरक पडणे, बगैरे विशेषतः आहेत.
उष्ण कटिबंधातील बाळच्या मैदानासारख्या या बर्फमय
मैदानात घसाला पाण्याचा शोष पडतो.

पृथ्वीचे कवच — पृथ्वीवरील काही खाणी एक मेल-
पेक्षा जास्त खोल आहेत. रयातील उष्णतेसंबंधाने जो अनु-
भव आहे रयावरून दर साठ फूट खोलाला एक अंश
(फारन होट) उष्णता वाढते व याप्रमाणे उष्णता वाढत
गेल्याने साधारण बाईस मेल खोलावर सर्व खडक द्रवरूपातच
असले पाहिजेत असे अनुमान निघते. काही शास्त्रज्ञांच्या
मताने पृथ्वीच्या उदरात अतिशय उष्णता असून तेथील
खडक द्रव स्थितीत आहेत परंतु काहींच्या मताने उष्णता
जरी पुष्कळ असली तरी पृथ्वीच्या बरील भागाच्या दाबा-

मुळे आतील भाग द्रव न होतो घन स्थितीतच आहे. हा
मतेभेद एके वाजूस ठेवला तर दोन गोष्टी सिद्ध झाल्या
आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. पृथ्वीच्या उदरात
उष्णता पुष्कळ आहे, व पृथ्वीच्या पृष्ठभागापासून सरासरी
बाईस मेल खोलीपर्यंतचा भाग घन आहे. ह्या घन भागा-
लाच पृथ्वीचे कवच म्हणतात

पृथ्वीवरील खडकः — खडक अग्न्युत्पन्न, जलजन्य, व
मूलरूपांतरीभूत असे तीन प्रकारचे असतात. पृथ्वीचा पृष्ठभाग
एवढा खाल तेंदू शक्य झालेने खडक व हल्ली ज्वालामुखी-
तून बाहेर पडून निघालेले खडक अग्न्युत्पन्न तऱ्हेचे होत
हे प्रथमतः द्रव स्थितीतच असतात, आणि थंड होऊन घन
स्थितीत जातात त्यामुळे खनिज पदार्थांचे स्फटिक तयार
होतात ह्या खडकाचा रंग खालील स्फटिकांच्या रंगावर
अवलंबून असतो जलजन्य खडक पाण्याच्या साहाय्याने
तयार झालेले असतात नद्या, नाले किंवा ओढे वाहू लागले
म्हणजे जमिनीवरील पडकांचे ठिसूळ भाग व माती वाहून
जाले व शेवटी हे सर्व समुद्रावर किंवा एखाद्या सरो-
वरात सोडून रयाचे तेंपे थर तयार होतात. थर दाबले गेल्याने
रयांचे खडक बनतात कित्येक वर्षांनी समुद्राचा व सरो-
वराचा तो भाग भरून रया ठिकाणी जमीन तयार होते.
खडक नेहमी थराचे बनलेले असतात. तिसऱ्या तऱ्हेचे
खडक मूळचे अग्न्युत्पन्न किंवा जलजन्य असून नंतर रयात
उष्णतेने किंवा दाबाने फारक होऊन रयांचे स्फुरक पालटले;
अशा खडकांना मूलरूपांतरीभूत खडक म्हणतात.

पृथ्वीचे कवच हवा व पाणी या दोन वैष्ट्यांच्या आत
आहेतरी रयांचा एकचतुर्थभाग अग्न्युत्पन्नाच्या वर आहे,
याच भागाला जमीन म्हणतात याचे क्षेत्रफळ सरासरी
५,५०,००,००० चौरस मैल आहे. जमिनीचा बहुतेक भाग
उत्तर गोलार्धात असून रयाची विस्तृती अर्धे उत्तर ध्रुव
आणि विषुववृत्ताच्या समान अंतरावर दक्षिणेच्या वाजूस
आलेली आहेत बहुतेक जमीन उत्तर गोलार्धात का असावी
याचे कारण काही कळत नाही व हल्लीची स्थिति पहिल्या-
पासून असावी असे वाटते समुद्राचे खोल तळ पाण्यावर व
जमिनीची खंडे पाण्याखाली कवी नसावीत असे दिसते
उपसागराचा आणि जमिनीच्या खंडाचा कसा संबंध येतो
हे अंधार केच्या नकाशाकडे पाहिले असता स्पष्ट कळून येते
पॅसिफिक महासागर अटलांटिकपेक्षा मोठा आहे त्यामुळे पॅसि-
फिकच्या वास्तव उंच पर्वत आहेत केपडर्गपासून आर्क्टिक
महासागरापर्यंत जो पर्वतांचा मोळ आहे त्याच ठिकाणी
जमान फार उचलली गेली असून पूर्वेकडे मोठाली पठारे,
सपाट जमिनी व नंतर अटलांटिकचा मोठा खोल उत्तर
आगतो प्रत्येक खंडातील उंच सखल भाग सपाट केल्यास
प्रत्येक खंडाची समुद्रसपाटापासून उंची खाली दिव्याप्रमाणे
येते

देश	क्षेत्रफळ (चौरस मैल)	सर्वसाधारण (उंची फूट)	सर्वात जास्त (उंची फूट)
यूरोप	३७,००,०००	१-३०	१८,५००
आशिया	१,६४,००,०००	३३१३	२९,०००
आफ्रिका	१,११,००,०००	२,१६५	१८,८००
आस्ट्रेलिया	३०,००,०००	१-१७	७,२००
उत्तरअमेरिका	७९,००,०००	२,१३२	१८,२००
दक्षिणअमेरिका	६८,००,०००	२,१३२	२२,४००
सर्व संत मिटून	५,५०,००,०००	२४२१	२९,०००

जमिनीवरील सर्वात उंच ठिकाण हिमालयातील गौरी-शंकराचे शिखर २९००० फूट उंच आहे. सर्वात खोल परंतु पाण्याखाली नसलेला भाग मृतसमुद्राचा किनारासमुद्रसपाटीपासून १३०० फूट खोल आहे. व जमिनीवरील पाण्याखाली कार्शियन समुद्राचा तळ ३००० फूट खोल आहे. पृथ्वीच्या कवचात व पृथ्वागवर ने फेरदल होतात. याचा पृथ्वीच्या उदरातील हालचाली, बारी, नदी, नाले इत्यादि मुख्य कारणे आहेत.

पृथ्वीची उगमना जमनीची कमी होत जात तत्सत्ता निचपा आतील भाग आकाराने लहान होतो. व म्हणून वाळू लागलेल्या कळवर गंगा सुरकुंदा पडतात त्या सुरकुंदा पृथ्वीवर पडतात. आणि कवचाचा पांढा भाग उचलला जातो व काही खाली ओडला जातो, अशा तऱ्हेने फारक पूर्वी झालेले आहेत व अजूनही होत आहेत अर्था उदाहरणे पुष्कळ दाखविता येतील. हा फरक इतका सावकाश होत असतो की, तो तेथील राहणाऱ्या लोकांच्या लक्षात येणे शक्य नाही. मग्नता किनाऱ्यावरील पुष्कळसा भाग पूर्वी समुद्रात होता असे सिद्ध करणे फारसे कठिण पडणार नाही. बोपनिपाचा आखातात हल्ली जमीन वर उचलली जात आहे. स्टॅकहोम शेगारी गेल्या शतकात जमीन १८ इंच उचलली गेली आहे इंग्लंड, स्कॉटलंड, जपान वगैरे ठिकाणी पूर्वी जमिनीवर केलेले रस्ते हल्ली समुद्रात गेलेले पाण्याखाली आढळतात. मुंबई बंदर तयार होत असताना आंध्याची वगैरे जमिनीवर उगवणारी झाडे जागच्या जागीच उभी असलेली समुद्राच्या पाण्यात सापडली यावरून जमीन काही ठिकाणी वर येते व काही ठिकाणी खाली जात असते असे सिद्ध होते. या गोष्टीमुळे पृथ्वीवरील मोठाने पर्वत व दऱ्या तयार झाल्या आहेत. भूकंपाने पृथ्वीच्या कवचाचे भाग पुष्कळ वेळा खाली वर उचलले जातात. हे फारक एकदम होत असल्यामुळे लोकांच्या तेव्हाच लक्षात येतात १८१९ साली बंगालचे रण भूकंपानेच राखी गेले बरील दोन कारणांनी ज्याप्रमाणे समुद्रसपाटीपासून जमिनीची उंची कमी जास्त होते त्याप्रमाणे ज्वालामुखीपर्वतांमुळेही झाल्याची पुष्कळ उदाहरणे आहेत.

बारे, पाऊस, नदी, नाले वगैरेच फार सदा काळ असतच. बरे नेहमी मंद अगतात तरीसुद्धा खडकाचा भुगा झाला की, तो एका जागेकडून दुसऱ्या जागेकडे नेण्याचे काम

सदा काळ असतच. परंतु तोच थारा भूपाठ्याने वाई लागल्यास मोठाले दगड, झाडे, घरे उचलली जाण्याची पाळी येते. पाऊस, नदी किंवा नाले यांच्या तळाखाली कोणताही मळक सापडल्यास त्याचा कार्ना कधी तरी भुगा होऊन तो वाहून नेला जाणारच दगड कठिण व पाण्याचा जोर कमी असल्यास जास्त दिवस लागतील, इतकेच काय ते, परंतु भुगा हा होणारच याच कारणांनी ओहोळ, दऱ्या, खोरी, भिडो पडतात. बरे, नद्या, यांच्या वाहण्याने नेहमी खडकाचा भुगा होण्यापलीकडे काही होत नाही असे नाही. वाऱ्याच्या योगाने पुष्कळ वेळा वाळूचेच्या टंकच्या तयार होतात तसेच नद्यातील वाळू व गाळ सरोवरात किंवा समुद्रात साठून राखे खडक तयार होतात. वनस्ती व प्राणी यांचे सुद्धा खडक नाहिल करण्याचे व तयार करण्याचे काम जाळू असत झाडांची मुळे व त्यातून बाहेर पडणारी अम्लद्रव्ये खडकाचा नाश करतात. परंतु कित्येक वेळा दगडाखाली किंवा वाहून आलेल्या वाळूखाली दडपून गेल्याने त्याचे खडक तयार होतात प्रवाळ बेटे हीं तर प्राण्यांच्यामुळे खडक तयार झाल्याची स्पष्ट उदाहरणे आहेत.

समुद्रसपाटीपासून ५००-१००० फुगपेक्षा कमी उंचीवर मैदाने असतात ही पुष्कळ वेळा समुद्रकाठालाच असतात, तर कित्येक वेळा समुद्रापासून दूरवर पसरलेली असतात. पृथ्वीवरील सर्वात मोठे मैदान इंग्लंडच्या मध्यभागी सुरू होऊन मध्य यूरोप व मध्य आशियातून आर्क्टिक महासागरापर्यंत आणि या मैदानाच्या पश्चिमभागात स्कॅडिनेव्हिया, स्कॉटलंड, बेस व स्वेन, फ्रांस आणि जर्मनीची पठारे आहेत उत्तरेच्या बाजूस हे मैदान आर्क्टिक समुद्राच्या तळाकडे उतरते व दक्षिण बाजूस कॅस्पियन समुद्राच्या तळापर्यंत म्हणजे समुद्रसपाटीच्या खाली ३००० फूट जाते. उरल पर्वतामुळे या मैदानाने पूर्व व पश्चिम असे दोन भाग झाले आहेत. अमेरिकेच्या पूर्व किनाऱ्यावर एक मैदानाची रेंद पडी आहे. भिस्सिवीची, नेमिडॉन व ला झाला वगैरे नद्यांच्या मुखापासून बरेच वर्षांपूर्वी मोठाली मैदाने आहेत. काही वर्षांपूर्वीची मैदाने समुद्राखाली गेली आहेत मैदाने साधारणतः नद्यांच्या प्रवाहापाशीच राहणे पर्वत व समुद्र यांच्या दरम्यान असल्यामुळे डोंगरातून वाहून आलेली वाळू, रेत व माती मैदानावर पसरलेली आढळते.

समुद्रापासून ५०० ते १००० फूटपेक्षा जास्त उंच असलेल्या जमिनीच्या सपाट प्रदेशास पठार म्हणतात. पठार साधारणतः डोंगराच्या शेगारी आढळतात व पुष्कळ वेळा पठार डोंगराचा पावधाच असतात. बहुतेक प्रत्येक खंडात पठार आहेत. मध्य आशिया हिमालयाच्या उत्तरेत हजारों चौरस मैलांचे उंच पठार आहे मध्याराष्ट्रात पर्वतभेगांतून ज्वालामुखीस बाहेर येऊन २००० फूट उंचीचे व २,००,००० चौरस मैलांचे एक मोठे पठार झाले आहे कित्येक वेळा

पठारावरच डोंगर असतात. उत्तर अमेरिकेंत ४००० ते ५००० फूट उंचीच्या पठारावर आठ व दहा हजार फूट उंचीचा रॉकी पर्वत आहे. पठारें तीन कारणांनीं होतातः— (१) मूळची सपाट जमीन जशीच्या तशीच वर उचलली गेल्यामुळे, (२) मूळचे डोंगराचे सुकके पडून डोंगराचा खालचा भाग सपाट झाल्यामुळे किंवा (३) उचलामुखीरस भेगातून बाहेर येऊन त्याचे धर साल्यामुळे. पाहण्याप्रकारचे उदाहरण म्हणजे रॉकी पर्वताचे पठार हे होय. जेंव्हा बराच भाग दुसऱ्या तऱ्हेनें झालेला आहे व हिंदुस्थानांतील महाराष्ट्र हे तिसऱ्या तऱ्हेचे उदाहरण आहे पठार संपतात त्या ठिकाणी विशेषतः समुद्राच्या वाजूस कडे तुटलेले असतात पठारें उंच असल्यामुळे त्यात डोंगराप्रमाणे पाणी नाहीत ओहोळ व दऱ्या तयार होतात.

डोंगर हा शब्द जमिनीवराल उंचवट्यांना लावतात डोंगराच्या पुष्कळ मैल पसरलेल्या रांगांना पर्वत म्हणतात व लहान उंचवट्यांना टेकऱ्या म्हणतात. पर्वत किंवा डोंगर चार प्रकारचे असतात

पृथ्वीच्या आतील भाग आति उष्ण व द्रव स्थितीत आहे असे मागे सांगितलेंच आहे पृथ्वीची उष्णता अशा कमी होत जाते तशी ती संकौच पावून तिचा आकार लहान होतो परंतु बरेंच क्वच आकारांत कमी न झाल्यामुळे त्याचे सुरकुत्यासारखे पडदे पडतात ही क्रिया मेद गगानेंच चालली असल्यामुळे ती सहजगत्या लक्षान येत नाही. पृथ्वीवरील कोणताही डोंगर या कारणांनीं फार जल्द वर आला असेल असे मुळीच दिसत नाही. अमेरिकेंतील पॅसिफिक महासागराकडील किनारा व जपान बेटे आश्रमितीस बरीच द्रवापाट्यानें वर येत आहेत तरी सुद्धा या ठिकाणीं मनुष्यांनीं राहणा येणार नाही अशी स्थिति होत नाही या ठिकाणीं बरेच वेळा भूकंपाचे धक्के बसतात. व जाति प्रसंगी उचलामुखी पर्वताच्या स्फोट होतो या तऱ्हेनें त्यात झालेल्या पर्वताच्या फार लांब रांगा असतात. अमेरिकेंतील दक्षिणेकडे केपॉर्नपासून उत्तरेकडे आलास्कापर्यंत पसरलेल्या रांगा हिमालयपर्वत अथवा आल्प्सपर्वत अशा तऱ्हेनेंच तयार झालेले आहेत या पर्वताच्या रांगा समांतर असतात. मध्य भागी सर्वांत उंच रांगा व त्याच्या दोन्हां वाजूस लहान रांगा अशी बहुतेक स्थिति असते. पर्वताच्या दोन रांगांमध्ये मोठाली खोल खोरी असतात कवचाला सुरकुत्यासारखे पदर पडून उंचवटे व त्यामध्ये खोलगट जागा तयार होत असतांनाच उंच भाग धुवून वाहून नेण्याचे काम व खोलगट भाग भरून काढण्याचे काम चालू असते. नाहीतर हल्लीं आहेत पापेक्षा पुष्कळच उंच पर्वत पृथ्वीवर असले कवचाचा काटासारखा आकार होतांना खडकांचे धर बाकतात परंतु किर्येक वेळा खडक न वाकता त्यांनीं मोठाल्या भेगा पडतात. कवचाच्या काटा किर्येक वेळा अगदीं नवळ नवळ उंच असतात, तर किर्येक वेळा पुष्कळ दूर दूर व उंचाला

फारच लहान अशा असतात. दुसऱ्या प्रकारांत उंच पर्वत तयार होत नाहीत आणि एकदम उतार अथवा चढ अशा ठिकाणीं ट्टीस पडत नाहीत.

उचलामुखीतून ओ रस बाहेर येतो. त्यायोगे अगदीं लहान टेकड्यापासून घटनासारखे मोठाले डोंगर तयार होतात रम सर्व वाजूस पसरून थंड झाल्यानें त्याला वाजूसारख्या आकार येतो संकचाकार डोंगराच्या वाजूस नवीं तोंडे कुटून पुष्कळ वेळां मूळ आकार बदलतो. त्याचप्रमाणे पाण्यानें पुष्कळ ओहोळ तयार होऊन तेथे पुन्हा उचलामुखीच्या रसांनीं भरतात, त्यानेंही मूळ आकार बदलतो. किर्येक वेळां एक दोन तोंडे फुटण्याऐवजी मोठी भेग पडून तोंटून रस बाहेर येऊन दूरवर पसरतो. या रसाचे धर रसेलें जाऊन थंड होतात व भागातून त्यांमध्ये रिंझी पडतात व होवटच्या वाजूस कडे तुटून मधला भाग डोंगर बनतो. युरोपातील उत्तर-पश्चिम भाग, महाराष्ट्र, अविस्मिनीया वगैरे ठिकाणीं असाच तऱ्हेनें डोंगर बनलेले आहेत. मूळ जमिनीचा भाग पाण्यानें नाहीत झालेल्या वाळू, रेतो वगैरेंनीं झालेला अथो अगर उचलामुखांच्या रणांच्या पयलीं झालेला असो, तो जर समुद्रसपाटीपासून बराच उंच असेल तर वाह. जाऱ्या पाण्यामुळे मज्ज भाग निघून जाऊन टणक भाग शिलक राहिल्यानें त्याचा डोंगर बनतो. किर्येक वेळा बरील तऱ्हेनें झालेल्या डोंगराचा काही ठिकाणचा भाग वाहून जाऊन कटिण खडकांचे सुकके उभे राहतात. या सुकक्यानीं शिखरें अथे म्हणतात.

पाण्याचा पुरवठा.—जमिनीवरील जें पाणी जमिनीत मुरत नाही, किंवा ज्याची वाफ होऊन जात नाही असे बाह्यारे पाणी व त्याबरोबर बरीचशी वाळू, माती वगैरे समुद्रांत किंवा सरोवरांत नेण्याचे काम नष्ट करतात. पाऊस, विसडलेलें बर्फ व शरे यांच्यापासून नद्यांना पाणी मिळते. ज्या मोठाल्या नद्या बऱ्याच प्रांतांतून व देशांतून वहात जातात त्यांना नेहमींच पाणी असते. परंतु लहान नद्या स्थानिक पावसावर अवलंबून असतात त्यांनीं पावसाळ्यात भरपूर पाणी येतें. पण इतर वेळां पाण्याचा ओघ फारच लहान होतो किंवा आटून जातो साधारणतः नद्यांना पावसाळ्यामध्ये पूर येतो. नाईल नदी अविस्मिनीयामधून इजिप्तमध्ये येते. अविस्मिनीयात वसंत ऋतूत पाऊस पडतो. त्यामुळे इजिप्तमध्ये नाईल नदीला उन्हाळ्यात पूर येतो. तसेच गंगा नदीला एप्रिलमध्येच पूर येतो. याचे कारण, हिमालयातील बर्फ तितकून उन्हाळ्यात मेलने पाणी वाहते. याप्रमाणे वर्षाच्छादित डोंगरातून येणाऱ्या नद्यांना उन्हाळ्यात पूर येतात याशिवाय एकाएकी पूर झाल्याची उदाहरणे पुष्कळ आढळतात. सिंधु नदीला असे पूर येतात एखादा व्हेलेशियर किंवा डोंगराचा कडवा पडून तिथून मिळणाऱ्या लहान नद्यांपैकी एखादी नदी अडविली जाते. परंतु पाणी पुष्कळ साठले म्हणजे हा बांध

कुठून नदीला पूर येतो व त्यापासून पुष्कळ नुकसान होई. अशा तऱ्हेचा एक मोठा अपघात १८४१ साली झाला होता असे मेजर अँडर्टन लिहिलेले आहे. पूर आल्या असताना गंगेचे पाणी ३००-३२ फूट व नाईलचे ३५ फूट उंच चढते. पाऊन किंवा विखळणाऱ्या मरूतवरच जर नद्या अवलंबून असल्या तर समुद्राला पोहोचण्यापूर्वीच त्या कोरट्या झाल्या असल्या निश्चयाने अवरंगवाच्या दिशेस त तरी त्यांचे पाणी काही खडे सोडून बाकी सर्वे ठिकाणी संपले असते. परंतु तसे न होण्याचे कारण असे आहे की, बहुतेक नद्यांना त्यांच्या प्रवाहात असलेल्या क्षम्याच्या फरकाने पुरवठा होतो

जेवढे पाणी नद्यात येते तेवढे सगळे समुद्रास जाऊन मिळून नाहीं. त्यापेकी काही भाग बाफेच्या रूपात हवेत जातो, व काही जमिनीत मुरतो व साधारणतः एकचतुर्थांश भाग समुद्रास जाऊन मिळतो. यासंबंधाचे काही आकडे खाली दिले आहेत. पाऊन एक भाग धरल्यास त्यापेकी बाकी दिवेल्या पाण्याचा भाग समुद्रास मिळतो.

नदी	पाऊन भाग
बोहिओ	०.२५
मिलोरी	०.१५
मिचिमिची	०.२५
एरब	०.१५
सीन	०.३३
इंग्लंडमधील नद्या	०.२५ ते ०.३३

नद्यांच्या प्रवाहाचा वेग ह्यांतील पाण्याचा लोट, व उपा खडकावरून नद्या वाहतात त्या खडकांचा उतार यावर अवलंबून आहे. पाण्याचा लोट वाढल्यास किंवा खडकाचा उतार जास्त असेल त्या ठिकाणी पाण्याचा वेग वाढतो. नद्या बहुधा डोंगरात लहान प्रवाहाच्या स्वरूपात निघतात. नंतर रंगाना इतर ओढे, नाले मिळाल्यामुळे त्यांना मोठ्या नद्यांचे स्वरूप येत. डोंगरात पावसाळ्यात पाण्याचे ओढोळ प्रवाहात आल्यामुळे नद्या एका खडकावरून दुसऱ्या खडकावर आपटून फार जोरात खाली येतात. व दऱ्यांत आल्यावर त्याचा जोर कमी होतो. दऱ्यात वाकडी घळीं येत यन्मात्र वेगाने त्या भेदानात येतात. भेदानांत आल्यावर माघ त्याचा वेग हराच संध होतो. युरोपातील व्हाईन, व्होन व डॅन्यूब, हिंदुस्तानातील गंगा व यमुना, अमेरिकेतील मिचिमिची व अॅमिझॉन आणि आफ्रिकेतील नाईल व नायगरा या जगातील मोठ्या नद्या आहेत व त्यांचे प्रवाह वर सागिरीच्याप्रमाणे बदलतात. नदीचा उतार दाखविणारा नकाशा काढल्यास असे दिसेल की नदी प्रथमतः बहुतेक उतार उतरून येते व नंतर सपाट जमिनीवरून वाहते. यामुळेच नदीचा प्रवाह प्रथम फार धाड्यापाना असतो, तोच पुढे मंद होत जातो नदीचा एकंदर उतार काढण्यासाठी नदीच्या समुद्रसपाटीपासूनच्या उंचीला नदीच्या लांबीने

भागतात. पण या नदीच्या सरासरीने काढलेल्या उताराचा विषय उपयोगी होत नाही. पृथ्वीवरील मोठ्या नद्यांचा उतार सरासरीने मैत्री दोन फुटांपेक्षा कमी आहे. मिसोरी नदीचा प्रवाह बराच जोराचा आहे व त्याचा उतार मैलास २८ इंच या प्रमाणात आहे. येम्स नदीचा उतार मैलास २५ इंच, नाईलचा ५५ इंच व युरोपातील बहुतेक नद्यांचा २५ इंच आहे. जगात आग्नेयेच्याला मैलास १० इंचांपेक्षा जास्त उतार चालत नाही. नदीला निरनिराळ्या ठिकाणी निरगिराच्या वेग असतोच परंतु एका ठिकाणीच नदीच्या निरगिराच्या भागात वेग सारखा असतो. कांडाच्या बाजूला व तळाशी धर्पण असल्यामुळे नदीच्या तळापेक्षा पृष्ठभागा व फळेपेक्षा मध्यभागा पाण्याला जास्त वेग असतो. त्याचप्रमाणे नदी खोल आणि अर्धे जागेतून अशी जोरात जाते तशी रेंद व उथळ जागेवरून जात नाही साधारणतः नदीचा वेग ताऱ्या १ इंच मैल असतो. व आस्तीस जास्त रुग्णने १ इंच ते २० मैलांपेक्षा जास्त असत नाही

नदीच्या पाण्यात विरघळलेले व तरंगणारे असे दोन प्रकारचे पदार्थ असतात. त्यांचे प्रमाण प्रदेशा व ऋतुमानावर अवलंबून असते. हे पदार्थ खडकातील खनिज पदार्थच होत. केमिस्टवनादी येथून नदीच्या पाण्याचे पृथक्करण करून असे कळले की, त्या ठिकाणी येम्स नदी रोज १५०.२ टन किंवा दर्यात ५४८३० टन खनिज पदार्थ वाहून नेते. टी मैलाचे रीट याने हिशोब करून असे काढले आहे की, दरवर्षी इंग्लंड व बेल्जमचील नद्या ८३,५०,९३० टन खनिज घन पदार्थ विरघळलेल्या स्थितीत वाहून नेतात. म्हणजे १३०० वर्षांत जमिनीवरील एक फुटाचा थर या रीतीने नाहीत होतो. बोदेमियामध्ये एरब नदीमुळे वीस हजार मैल क्षेत्रफळातील पदार्थ वाहून नेले जातात. तेथील पुष्कळ वर्षे रोजची तपासणी करून असे आढळले की दरवर्षी या नदीतून ६,००,००,००,००० क्यूबिक मीटर पाणी, ६०,२६,८०,००० किलोग्रॅम विरघळलेले पदार्थ व ५४,७१,४०,००० किलोग्रॅम तरंगणारे पदार्थ वाहून नेले जातात. पृथ्वीवरील सर्व नद्यांचे प्रमाण काढल्यास साधारणतः १००० भाग पाण्यात, दोन विरघळलेले पदार्थ असतात. म्हणजे ५००० वर्षांत प्रत्येक नदी आपले पात्र भरून अभिनीवरील पदार्थ समुद्रात ओतते. पदार्थ वळवून किंवा वाहून नेण्याचे काम नेहमी चालले असतेच. परंतु या बाबत नदीची काही बाबतीत विशेष शक्ति दृष्टीस पडते. नदीला पूर आला म्हणजे मोठाले खडक सहजच लांबवर नेले जातात. मिसिमिची नदीचा फार मारकाईने अभ्यास करून हिशोब केलेले आहेत. त्यावरून मिसिमिची नदी दरवर्षी ७५,००,००,००० क्यूबिक फूट गाळ व वाळू मॅक्सिकोच्या आखातात टाकते या नदीच्या पाण्यात १२० भाग तरंगणारे पदार्थ असतात मिसिमिची नदीने वाहून किंवा विरघळून नेलेल्या पदार्थाचा दीग एका वीरळ

मैलावर केल्यास त्याची उंची २६८ फूट होईल गंगानदी आपल्या पाण्याच्या १/२ वजन गाळ वाहून नेते. १८७५ साली नॉईल नदीच्या पाण्यात १/२ गाळ होता.

नदीच्या पाण्यात नुसता खडकापातून तयार झालेला गाळ असतो असे नाही तर झाडे, मुळे, कांया बाह्यात येऊन त्याची बेटे होऊन तरंगू लागतात. ती किरयेक वेळां इतकी मोठाली होतात की जहाजांचे जाणेथेणे बंद होते एखाद्या वेळी पाण्याच्या लांब्याचा थक्का वसून तीं कार लांबवर नेली जातात. गंगानदीमध्ये अशा तऱ्हेची बेटे होऊन गंगानदीच्या मुखापासून ती १०-१५ मैल समुद्रात वाहून येण्याची उदाहरणे नोंदलेली आहेत.

एका ठिकाणचे खडब खोदून त्याचा भुजा करून दुसरी-कडे नेऊन त्याचा साठा करणे हे नद्यांचे काम सदोदित चालत असल्याने पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर पुष्कळ फेरबदल होतात. त्यापैकी जे विशेष महत्वाचे आहेत त्याची ओढ-वयात हकीकत पुढे दिली आहे

नदी कठिण खडकावरून वहात असल्यास पाण्याचा ज्या ठिकाणी जोर असतो त्या ठिकाणी खडक कारभारासारखा खोल जातो व नदी त्या भागातून वाहते. तेव्हा अशा ठिकाणी नदीचे पात्र अर्धे व खोल असते एकदां नदी यात्रेमागे बरीच खोल गेल्यावर तिचा उतार व त्यामुळे तिच्या पाण्याचा जोर कमी होतो व दोन्ही बाजूंचे खडक दाबले लागतात, व काही वर्षांनी पात्र थोडे रुंद होऊ लागते. मूळचा खडक किंवा जमिनीचा भाग मळ असल्यास पृष्ठभाग सवंधव एकसारखा झिजतो म्हणून त्या ठिकाणी नदीचे पात्र रुंद व उघळ असते.

कुंडे:—नद्यांचे पाणी जोराने वहात असताना बाटने खडक लागल्यास पाण्याचा काही भाग उलट फिरतो व पुन्हा खडकावर जातो याप्रमाणे पाणी फिरू लागून भोंवर तयार होतात. भोंवऱ्यात वाळू किंवा दगड नेहमी असतात व ते पाण्यापरीवर फिरून खालील खडकावर एकसारखे घर्पण होते व त्यामुळे खडकात लहान मोठे खळगे होतात. हे प्रथमतः अगदी झोणाएवढाले जरी लहान असले तरी किरयेक वर्षे घर्पण चालून त्याची मोठाली कुंडे बनतात ही पुष्कळ वेळां पुढप दीड पुढप खोल व दोन तीन हात रुंद असतात बरीचशी कुंडे एकमेकांपाशी असल्यास त्यांच्यामधील भितीसारखा भाग झिजून जाऊन तीं सर्व एक होऊन त्यांचा मोठा डोह बनतो. ही कुंडे व हे डोह सर्व लहान मोठ्या नद्यांतून दृष्टी पडतात.

धवधवे.—नद्यांचे पाणी किरयेक वेळां उच कळ्यावरून खाली पडते, असे पाणी ज्या ठिकाणी पडते त्या ठिकाणास धवधवा म्हणतात हे कडे मूळचे असतात किंवा पुढच्या बाजूचा टिपूळ व मऊ खडक वाहून जाऊन मागील खडक पूर्वी होता त्याच उंचीवर राहिल्याने नवीन कडे तयार होतात. कळ्यावरून पाणी खाली पडताना पाण्याला पुष्कळ

जोर असल्याने कळ्याचा खडक कापला जातो व दरसाली धवधवा मागे जाऊन खडकांत मालाच्या आकाराची खिड तयार होते. अमेरिकेतील नायगराच्या धवधवाची खिड ७ मैल लांब व २८० ते ४८० यांचे रुंद आहे. ही खिड दरसाली एक लाखांत वाढत असामी व धवधवाचे वय ३५००० वर्षे असले असा अंदाज आहे. धवधवाची खोली २०० ते ३०० फूट आहे सर्वांत मोठा धवधवा कारवारमध्ये आहे या ठिकाणी सरस्वती नदी एकदम १००० फुटांवरून उभी येते त्याला गिरसण्याचा धवधवा म्हणतात. बॅप्टन न्यू यॉर्क म्हणतो की या धवधवापासून पावसाळ्यात दर सेकंदास ४६००० घन फूट पाणी पडते. आल्प्स पर्वतातील केरोलीली धवधवा गिरसण्यापेक्षा उच आहे परंतु त्यात पाणी कमी असते व नायगराचा पाणी पुष्कळ असतो, परंतु त्याची उंची कारच कमी. एकदां उंची व पाण्याचा साठा असे दोन्हा जमेत येतल्यास गिरसण्याचा धवधवा मागील सर्व धवधवापेक्षा मोठा आहे असे म्हटले पाहिजे. गोकक येथील पटप्रभेचा धवधवा १७५ फूट उच आहे. धवधवाच्या मार्गास लागून नदीची रुंदी २५ यार्ड आहे परंतु ज्या ठिकाणी पाणी पडते त्या ठिकाणी ८० यार्ड रुंदी आहे. पावसाळ्यात दर सेकंदास १६००० घनफूट पाणी पडते. कावेरीचा धवधवा ३०० फूट उच आहे. परंतु त्याला गिरसण्यापेक्षा जास्त पाणी असते. हिंदुस्थानात पुष्कळ लहान मोठे धवधवे आहेत, यापैकी सर्वांत उंच धवधवा बेरापुजी-पार्शी खाती बॉम्बेसार आहे. त्याची उंची १८०० फूट आहे

नदीचा ओघ नेहमी उतार असेल त्या बाजूला जातो वाटेत जी लहान उंचवटा आला व दुसऱ्या बाजूस जगा आस्त उतार असला तर पाणी त्या बाजूस वहाते. अशा तऱ्हेने नदी एकसारखे वळते येत वहात जाते. वहाताना ज्या ठिकाणी पाण्याला जोर असेल त्या ठिकाणचे खडक फोडणे व त्याचा सुरा वाहून नेणे व ज्या ठिकाणी पाण्याला जोर कमी होईल त्या ठिकाणी खडक, माती, वाळू आणून रचणे हे काम सदोदित चालू असते, याच कारणांने बहुतेक नद्यांचे काही ठिकाणी तीर जाहून गेलेले पडलेले असतात, तर काही ठिकाणी दरसाली वाळू व मातीचे ढीग येऊन पडतात कोणत्याही नदी बाराकाईने तपासल्यास ही उदाहरणे दृष्टी पडतील गंगा नदी किंवा सिंधु नदी दरसाली हिमालयपर्वत वगून त्याची वाळू खालील प्रदेशावर पसरवितात. या वाळूने उत्तर हिंदुस्थानचा मोठा भाग व्यापिलेला आहे व ती इतकी खोल आहे की तिच्या तळाशी अग्नि जाता आले नाही.

नदीच्या प्रवाहाचा जोर कमी होऊ लागला की त्यांतील वहावत जाणारे पदार्थ खाली पडू लागतात आणि म्हणूनच नदीच्या तळाशी किंवा तीरावर वाळू व गाळ साठतो नदी जर एखाद्या सरोवरास मिळाली तर तिचा वेग दोन पाण्याची गाठ पडल्यापरीवर एकदम पुष्कळच कमी होतो.

तेव्हा प्रथमतः मोठाले दगड खाली वसतात. व प्रवाह जमला पुढे आईले तसतशी वाळू, बारीक रेंती, व शेवटी बारीक माती खाली वसते. नदीच्या तोंडाभोवती या पदार्थांची एक पंथ्यासारखी आकृति होते.

नदीप्रवाहाबरोबर वहात जाणारे पदार्थ प्रथमतः जरी नदीच्या पात्रान, काठावर किंवा एखाद्या सरोवरात साठले तरी भाग ना उद्या शेवटी ते समुद्रास येऊन मिळणारच. समुद्रात नदीचे पाणी शिरक्याबरोबर खाट व अड पाण्यावर तरंगे लागते व रयातील गाळ लागलीच खाली वसू लागतो व रयाचा नदीच्या मुखाशी एक दाडा तयार होऊ लागतो. नदीला पुर आल्यास हा दाडा ढकलवा जातो परंतु इतर वेळी समुद्र व आपल्या साठानी वाळू आणून दाड्याची उंची वाढवितो हे दाडे शेवटी इतके वाढतात की जहाजाचे जाणेथेण बंद पडते. मिसिसिप्पीच्या दाड्यातबंधाने असे सांगतात की एका दाड्याचे क्षेत्रफळ एक चौरस मैल आहे, व रयाची उंची ४९० फूट आहे, व दाड्याला हा दाडा वाढतच असतो. मिसिसिप्पीचे जे दाडे आहेत त्यांवर चिखलाचे गोळे साठल्यासारखे जमतात. व रयातून पेट घेणाऱ्या बायूचे फूटकार बाहेर येतात. हे गोळे बरेच मोठे क्षेत्रफळ व्यापतात व रयाची उंची समुद्राच्या पाण्यावर १८ फूटपर्यंत चढते. परंतु नदीला पुर आला म्हणजे ते एकदम वाढून जातात. वाढून आलेला दाड्याला कुंगून रयाचेच हे बायू तयार होत असावेत असे वाटते

मुख प्रवेश (डेल्टा).—नद्या समुद्राला मिळण्यापूर्वी बहुतेक सपाट जमिनीवर येतात. या ठिकाणच्या व त्याच्या सुरवातीच्या स्थितीत पुष्कळ फारक पडतो. सुरवातीला गाळ वाढून नेण्याचे काम सपाटपाने चाललेले असते परंतु तोंडा-दोशारच्या जमिनीवर तो व पसरला जाऊन इतका वाढतो की नदीला समुद्रास जाऊन मिळणे कठीण पडते नदीला फाटे फुटून ते जो मार्ग मिळेल त्या मार्गांनी समुद्राकडे जातात. हे फाटे गाळांनी भरले की नवीन फाटे व नवीन तोंडे फुटतात. अशा तऱ्हेने या गाळाचा नदीच्या फाटपानी व्यापिलेला एक त्रिकोणाकृति जमिनीचा भाग तयार होतो, व याला मुखप्रदेश असे म्हणतात. किरयेक वेळा या मुखप्रदेशांत किंवा त्याजवरील इनका गाळ साठतो की नदीचे कांठ भोंवतालच्या जमिनीपेक्षा उंच होतात इतकेच नव्हे तर नदीचे पात्र घुस्रा उंचवट्यावरून वाई लागते कलकत्ता साह्याचे पाणी नदीकडे न वाहता उलट दिशेला वाहते. इंग्लंडातील पो नदी अशीच भोंवतालच्या प्रदेशापेक्षा उंच आहे नाईल नदीला पूर्वी सात तोंडे होती. त्यांपैकी आता दोनच आहेत व बाकीची वसून जाऊन त्या ठिकाणी तळी व सरोवरे झाली आहेत नाईल नदीच्या मुखप्रदेशाची समुद्र-कांठाकडील लांबी १८० मैल आहे व समुद्रकांठापासून मूळ नदी जेथे दुसरे होते तेथपर्यंत ९० मैलांचे अंतर आहे.

मिसिसिप्पीच्या मुखप्रदेशाचे क्षेत्रफळ १२३०० चौरस मैल आहे व तो दर वर्षी समुद्राच्या पात्राला वाढत जात आहे. गंगा व ब्रह्मपुत्रा या नद्यांच्या मुखप्रदेशांचे क्षेत्रफळ ५०,००० ते ६०,००० चौरस मैल आहे व ४८१ फूट लोल गेलें तरी जमिनीवरील वाळू व पुरेलेल्या वनस्पतीच सांपडतात, परंतु समुद्रातील वनस्पती किंवा प्राणी मुळीच सांपडत नाहीत. बंगालमधील सुंदरबन ज्या ठिकाणी आहे त्या ठिकाणी पूर्वी समुद्र होता परंतु गंगेतून येणाऱ्या वाळूने ती जागा हल्लीच्या स्थितीत आहे. आणखी वाळू सोडून सुंदरबनाची दलदलीची स्थिति जाऊन तेथे काही वर्षांनी कोरडी जमीन होईल. कलकत्ता, डाफा वगैरे भागसुद्धा याचप्रमाणे तयार झालेले आहेत.

सरे—पावसाचे पाणी जमिनीवर पडल्यावर नदी, नाल्याच्या साठे वहात जाऊन समुद्रास मिळते, त्याचप्रमाणे वाऱ्याच्या रुपाने आकाशात जाते व काही जमिनीत क्षिरपते व शोषून घेतले जाते. याप्रमाणे जमिनीत गेलेले पाणी खाली जाते, व ज्या ठिकाणी मार्ग सापडेल त्या ठिकाणी दार्याच्या रुपाने बाहेर पडते. म्हणूनच खल प्रदेशात किंवा दम्या-खोऱ्यात सरे आढळतात किरयेक वेळा बाहेर पडण्यास वाट न मिळाल्यामुळे पाणी जमिनीत फोंडल्यासारखे राहते व त्याला बाहेर जाण्यास वाट करून दिली तर पाणी जोराने वर येते. फ्रान्समधील आंटोइस प्रांतात प्रथमतः अशा तऱ्हेने पाण्यास वाट देऊन कायम बाहेर सरे काढले म्हणून त्यांना आंटोशियन विहिरी म्हणतात. ज्या ठिकाणी खाली आणि वर पाणी न शोषून घेणारा खडक व सधेचे मऊ खडक अशी स्थिति असेल व मऊ खडकात पाणी येण्यास मार्ग असतो अशा ठिकाणी या विहिरी खोदता येतात.

दिग्दृष्ट्यानातील कारंजाच्या किंवा आंटोशियन विहिरीः—आंटोशियन पाणी, पावसाचे अथवा आंटोशियन मुरते ते किरयेक सच्छिद्र व ज्यातून पाणी पातरेल अशा मार्गात व खडकात साठून राहते या पाण्यावरील खडक पृथ्वीच्या पृष्ठभागापर्यंत जर सच्छिद्र असला तर त्या पाण्याच्या साठ्याला प्रांजळ वाटत किंवा सवसेईल वाटत असे म्हणतात. अशा ठिकाणी जमिनीत खड्ग खणिला तर तो लागलीच पाण्याने भरून येतो. परंतु काही ठिकाणी पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचा खडक सच्छिद्र नसतो आणि त्याच्या खालचा खडक पाणी पातरेल असा असतो, व हा खालचा खडक इतक्या लांब-वर पसरतो की तो कांटे तरी पृष्ठभागा येतो अशा वेळी सच्छिद्र खडकातील पाणी दावाखाली असते. व त्यावरच्या खडकात मोक पाडल्यास पाणी कारंजासारखे पृष्ठभागा येते. या दुसऱ्या प्रकारच्या पाण्याच्या साठ्यांना आंटोशियन पाणी म्हणतात कांही आंटोशियन पाण्याला सालून पातार असतो तर कांहीना नसतो

अन्युत्पन्न खडकातील मोठाल्या भेगांतून किरयेक वेळा आंटोशियन पाणी सापडते परंतु साधारणतः या खडकातून सापडत

नाही. सर्व तऱ्हेच्या जलोत्पन्न खडकांतून मात्र आर्सेनियन पाणी सापडण्याचा सभ्य असतो. जलोत्पन्न खडक एका भागून वर उचलले जाऊन रसांच्या पुढभागाच्या उतार येतो त्यावेळी पाणी एकाचा ठिकाणी सापडेल किंवा नाही हे छद्दी बहुतेक सांगता येते परंतु ते जर सापडत असेल तर मात्र प्रत्यक्ष नमून पाहिल्याखेरीज खात्रीने काहीच सांगता येत नाही.

पॅरिसच्या आसपास आर्सेनियन पाण्याचा सांठा ज्या खडकात आहे तो खडक पॅरिसपासून कित्येक मैल अंतरावर पुढभागी येतो त्यामुळे तेथील आर्सेनियन पाण्याचा सांठा पॅरिसमध्ये पडणाऱ्या पावसावर अवलंबून नसतो. हांच स्थिति इतर आर्सेनियन पाण्याची असते. त्यामुळे ज्या ठिकाणी आर्सेनियन विहिरी असतात त्या ठिकाणी पाऊस पडला नाही तरीसुद्धा विहिरींना पाणी मुबलक असे दफ्त.

आर्सेनियन पाणी फार खोल जाऊन वर येत यामुळे यात कोणत्याही रसांचे जंतु नसनात व म्हणून हे पाणी पिण्याला चांगले असून याशिवाय पिकांकरिता या पाण्याचा उपयोग अनपेक्षित तऱ्हेने काही ठिकाणी झालेला आहे. उत्तर अमेरिकेत काही ठिकाणी व सहाराच्या वाळूकामय मैदानात पिकांना देण्याकरिता पाणी सापडल्यामुळे सर्वे मिर्जेल वनांतून अशा तऱ्हेचे पाणी सापडेल अशी बुकीची समजूत कित्येकांची होण्यापर्यंत प्रचलित झालेला आहे.

हिंदुस्थानात विविध पाणी पाऊस २० ते ४० इंचांपेक्षा जास्त पडत नाही अशा ठिकाणी कित्येक वर्षे पाऊस न पडल्यामुळे पिके सुडंभावासमन असतो तेव्हा अशा ठिकाणी आर्सेनियन पाण्याचा सांठा आहे किंवा नाही हे थोड्याप्रकारे काही प्रयत्न झालेले आहेत. त्याचवी थोडीशी माहिती पुढे दिली आहे. हिंदुस्थानातील जो भाग मूळच्या अमृत्युत्पन्न खडकांनी व्यापिला आहे त्या ठिकाणी आर्सेनियन पाणी सापडण्याचा मुळीच संभव नाही. म्हणून बाकीच्याच भागां प्रयोग करून पाहिले आहेत कित्येकजण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे सर्वोद्दल वाटत आणि आर्सेनियन पाणी असे जमिनीतील पाण्याचे दोन भाग करतात परंतु तथा तऱ्हेचा फरक खाली दिलेल्या प्रयोगात केलेला नाही. केटा हाहामेंवर्ती टर्मच्या असून पाहून मैदानात आहे या ठिकाणी पाऊस पंधरा जीस इंचच पडतो परंतु उघावेळी पाऊस पडतो त्यावेळी तो जोरात पडून पाण्याचे ओहोळी पुरू होतात व त्याबरोबर डॉंगरागळी फुटलेले कडपे, दगड वगैरे खाली मैदानाच्या बाजूला उजले जातात परंतु डॉंगरागळी उतरून संपल्यावर पाण्याचा जोर कमी होऊन मोठाले दगड पथकतात, व पाण्याच्या आळीनां पाडे फुटून दे लहान पाडे मैदानात उतरतात. लहान ओघाबरोबर दगडांचे काही मोठे व वाळू मैदानावर पसरून त्यांचा धर होतो यावरच 'लोएस' नावाच्या आभ्याने आपलेल्या दगडांच्या बारीक कणांचा धर बनतो.

"लोएस" नावाच्या धरावर पाण्यातून वहात आलेला विषण मातीचा गाळ बसला म्हणजे एक घट धर तयार होतो. गोडपांच्या आणि वाळूच्या धरांतून पाणी सहज वाहतें. परंतु घट धरांतून मात पाणी इतकेंच तिकडे जात नाही. वाळूचे व गोडपांचे धर टँकड्यापर्यंत पसरले असल्यामुळे त्यात पाणी जेव्हापर्यंत सांठव्याचा संभव असतो. अशा प्रकारचे धर केटाच्या मैदानात असल्याने ते ठिकाण आर्सेनियन विहिरी खणण्यास योग्य आहे वराल सांगितलेले धर फार अव्यवस्थित रीतीने पसरलेले असल्यामुळे खात्रीने अमुक ठिकाणी पाणी लागेलच असे सांगता येत नाही; तरी प्रयोग करून पाहिल्यास बऱ्याच ठिकाणी पाणी सापडते. वरचे बाजूस प्रथमतः ७५ ते १२५ फुटांचा 'लोएस' चा धर लागतो व त्या खाली पाणी असलेला वाळूचा धर ५ पातून १०० फूट खोलपर्यंत आढळतो. वरच्या धरांतून खालच्या धरापर्यंत नळ पातण्यास पाणी जोराने व येऊ लागते.

ज्याप्रमाणे केटाचे मैदान वाळूकामय आहे तसेच फार मोठ्या प्रमाणावर सैपेचे वाळूकामय आहे व केटासारखेच या ठिकाणी वाळूचे व विषण मातीचे धर एकावर एक निरनिराळ्या तऱ्हेने पसरले असल्यामुळे त्या मैदानात आर्सेनियन विहिरी सापडण्याला वाहिजेत. यासंबंधाने मेझली-फॉर्टचे असे म्हणणे आहे की, डॉंगराच्या आसपास ज्या ठिकाणी वाळूच्या वगैरे धरांनी उतार असतो अशा ठिकाणी आर्सेनियन पाणी सापडण्याचा संभव असतो, त्यामुळे हिमालयाच्या पायथ्यापासून फार दूरवर तेव्हास सपाटी लागते ते तेथे आर्सेनियन पाणी सापडणे कठिण जाते ह्याच कारणामुळे १८३६ साली कलकत्त्यास व १८७७ साली मिवाजीस वाडलेल्या भोंकतून पाणी मिळाले नाही लखनौस १८९० साली जे भोंक पाडले त्याला १९६१ ते १९०२ फूट खोलीच्या दरम्यान पाण्याचा सांठा लागला व तो इतक्या दराखाली होता की त्याचे पाणी पृष्ठभागी येऊन जमिनीवर वाहू लागले युद्धकालात १८८७ साली शेजारी पिण्याकरिता मोठे पाणी खोल जमिनीत सापडत किंवा नाही हे पहाण्याकरिता एक भोंक पाडले होते त्यात १७३ फूट खोलीवर पाणी लागले. एवढीच आतापर्यंत प्रयोग जरी थोडे झाले आहेत तरी असे दिसते येथील की, गंगेच्या वाळूकामय मैदानात दाक्षिणेच्या वाजूस आर्सेनियन पाणी फार करून सापडणार नाही परंतु उतरक्या भाजूस अशा तऱ्हेचे पाणी सापडण्याचा पुष्कळ संभव आहे.

त्रिआलोसिफळ सधेचे पूर्वीचे डायरेक्टर प्रोस वेच यानी एका रिपोर्टेत असे म्हटले आहे की, गुजरातमध्ये आणि पंचमहालाचा जो डॉंगराळ प्रदेश आहे, यात काही खोरीवाळूकामय असली तरी त्या भागात आर्सेनियन पाणी सापडण्याचा संभव नाही त्याचप्रमाणे कच्छ आणि काठेवाड यामध्ये आर्सेनियन पाणी फारसे नसेल व असलेच तरी ते काढण्याचा

प्रयोग करणें इतक्या सत्वांचे होईल की त्यापेक्षा साध्या विहिरी खणूनच फायदा होईल यांतील दोन्ही भागांच्या दरम्यान असलेल्या प्रदेशांत मात्र प्रयत्न करण्यास पुष्कळ बाव आहे येथे पाण्याचे दोन थर आहेत, त्यापैकी एक १०-७० फूट चोलावर व दुसरा १००-१२५ फूट खोलावर असावा न्हेडेन्बर्गच्या मते खडकातच्या आखाताच्या बाजूस ऑटेशियन पाणी सापडण्यासारखा तथाल खडक व वाळू यांची स्थिति दिसत गुजरायातील तृतीय-युगांतील (टर्शेअरी) खडकांचे जे थर आहेत त्यामध्यें क्षार पदार्थ जागमगीत मिळलेले आहेत त्यामुळे कित्येक वेळां विहिरीचें प्रथम गोडें असलेले पाणी पुष्कळ वेळां मागाहून मळूळ किंवा खारें होतें अलीकडे कित्येक खाऱ्या विहिरीच्या बुडात मोकें पाहून प्रयोग करून आहेत त्यावरून असें वाटत की, खाऱ्या विहिरीच्या बुडाशीं किंज मातीचा थर लागतो त्याच्याखाली गोडपा पाण्याचा थर आहे किंवा मातीच्या थरांत मोकें पाडल्यास विहिरीचें पाणी वाढतें व बहुतक वेळां पूर्वीच्या पाण्याचा लागण्या कसा होतो

महाराष्ट्रांत 'डेकन ट्रॅप' नांवाचा अग्न्युत्पन्न खडक आहे त्याच खडकाचा काही भाग काठबाज, गुजराथ, मध्यहिंदुस्थान वगैरेकडे आहे साधारणतः या खडकाचे थर अगदीं सपाट असतात व या खडकांतील पाणी बहुतेक स्थानघाल भेगा व चिरांमधून वाहते, व या विहिरींना याच पाण्याचा पुरवठा असतो महाराष्ट्रांत या खडकाचे जे मोठाले व जाड थर आहेत त्यावरून त्यात ऑटेशियन पाणी असालेसे वाटत नाही परंतु बारीक रानांमै शोध केल्यास कित्येक ठिकाणीं त्या थराना थोडा व मोठेना परंतु उत्तार आहे अशा जागा सापडण्याचा संभव आहे काठबाजांत तर त्याच्या पूर्व स्थितीत फरक होऊन काही ठिकाणीं ते निरपे अहेन यतिजाय 'ट्रॅप'च्या थराच्यामध्यें कित्येक ठिकाणीं 'इंटरटोपियन' नांवाचे जलोत्पन्न खडक अहेत व त्यामध्यें पाणी साठण्यासारखीं त्याची रचना आहे त्याप्रमाणें ट्रॅपच्या प्रदेशांतील काही भागांत वाळूचा खडक सापडतो हा खडक इंग्लिश 'ट्रॅप' पूर्वीच्या वाळूच्या खडकाच्या ज्या टेंकण्या त्याची ही शिखरें होत तेव्हां यावरील तीन प्रकारांपैकी कोणत्याहि एका प्रकारच्या खडकाची मांडणी ज्या भागांत असेल त्या ठिकाणीं प्रयोग करून ऑटेशियन पाणी सापडतें किंवा नाही हे पाहिल्यापासून बरीच माहिती मिळण्याचा संभव आहे

सध्याच्या पाण्याची उष्णता—ज्या सध्याचें पाणी फार खोल गेलें नसतें त्या ती उष्णता आसपासच्या प्रदेशाच्या उष्णतेइतकीच जवळ जवळ असते यातु पुष्कळ वेळां ती न सत किंवा कमीपेक्षा असते ज्या क्षयांचे पाणी हिमा आदित हांगरातून किंवा वितळण्या या बर्फातून येतें त्यांची उष्णता फार कमी इंग्लिश पाणी घोटण्याइतकी असते

(०°सेंटीग्रेड), परंतु कित्येक क्षयांचे पाणी कडन असतें ही उष्णता वाढण्यास पाण्याच्या मूळ साठण्याच्या आसपास काही रासायनिक क्रिया तरी चालू असते किंवा पृथ्व्याच्या उदरीतील उष्णतेनें पाणी तापलें जातें दुसरे कारण असल्यास पाणी मितकें खोल जाईल तितकें तें जास्त कडस बाहेर येतें

कोंकणातील ठाणें, कुलाबा व रत्नागिरा जिल्ह्यांत अशा तः हवे पुष्कळ ऊन पाण्याचे थरे आहेत रत्नागिरा जिल्ह्यांतील ऊन पाण्याच्या थारा स याची हकीकत डॉ. मॅन व रास रा पराजपे यांनी प्रसिद्ध केली आहे, त्यावरून खालील माहिती दिली आहे या थारा स यापैकीं एका स याची उष्णता १६° फॅरन हीट आहे, व दोहोंची ११०° पेक्षा कमी आहे याची सर्वांची १२०° पेक्षा जास्त उष्णता असून एकाची १४२° व दुसऱ्या एकाची १५६° उष्णता आहे सध्याच्या पृथ्व्याला गंधकासारखा धाडासा वास येतो परंतु त्यामध्यें गंधक नाही पाण्याच्या उष्णतेवरून तें बरेंच खोल जाऊन वर येत असतें असें दिसतें कित्येक क्षयाचा तुन वायूचे बुडबुड येतात त्याच्या पुष्करणावरून त्यांत हवेच्या मानानें नायट्रोजन जास्त व अक्षितजन पुष्कळ कमी आहे सध्याच्या पाण्यातील क्षारांचें प्रमाण दर एक लाख पाण्याच्या मयोज ३६ पासून २०० पर्यंत आहे व सरासरीनें १०० आहे यापुन यापुन पातळतात बाहगास थरे उगहाळपांत बंद पडतात अशा तः हवीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत, परंतु कित्येक थरे दर पावसाळयांत न बाहगास काही दिवस झाले की एकदम सुख होतात व त्याचप्रमाण काही काळ वहात राहून एकदम बंद पडतात अशा सध्याचा प्रवाह ज्या मूळ ठिकाणातून निघतो त्या ठिकाणीं साठा भरला की थारा वाहू लागतो व थारा ज्या गळीसारख्या वाटेनें निघतो ती सायकनसारी असल्यामुळे पाण्याचा साठा संभवयेंत थारा वहात राहून एकदम बंद पडतो कोंकणांत राभापूरजवळ असलेले अशा तः हवे थरे प्रसिद्ध आहेत

प्रवाह काही नियमित दिवस चालून नंतर नियमित दिवस बंद पडतो असें नाही व ता अमक्याच माहिण्यांत सुरू होत असेंही इंग्लिश येणार नाही या सध्याच्या पाण्याची उष्णता २१ पासून ३२ असा सेंटिग्रेड असते त्यातील प्रत्येक लाख पाण्याच्या भागांत २८ ते ३ भाग क्षारांचें प्रमाण असतें

गोच्या पाण्याचे व खाऱ्या पाण्याचे असे सध्याचे २ वर्षे करता येतात गहिल्या वगीत पिण्याला ज्याचें पाणी योग्य आहे अशा प्रकारचे थरे येतात त्याची उष्णता समोवतालच्या हवेच्या उष्णतेपेक्षा किंचित कमी असते पाण्यांत हवेतील वायू व काही क्षार असत त परंतु क्षारांचें प्रमाण दहा हजार पाण्याच्या भागांत आहतात जास्त दहा भाग क्षार व एक सेंटिग्रेड पदार्थ असे असतें

खान्या पाण्याच्या क्षण्याचे पाणी गार, कडव किंवा आघण आल्यासारखेहि असते. परंतु उद्योगतेवा हाराच्या प्रमाणाशी फारसा संबंध जोडतो येईलच असे म्हणता येणार नाही. या क्षण्यांत दर हजार भाग पाण्यांत एक ते तीनशे भाग क्षार सांपडतात. काही क्षण्यांत खटकवित (कॅल्शियम कार्बोनेट,) सोड, मग (मॅग्नेशियम) आणि सिंधुधकित (सोडियम सल्फेट) किंवा सिंधुहरिद (सोडियम क्लोराईड) यांपैकी एखादा पदार्थ बऱ्याच जास्त प्रमाणात सांपडतो. त्यामुळे त्या पदार्थावरूनच क्षण्याला नांव पडते. काही क्षण्यांना गंधकाचा वास येत असतो. कित्येक क्षण्याच्या पाण्याने स्नान करण्याकरिता आगारी लोक खोब खोब प्रदेशातून येतात या स्नानांने त्यांनी बरे वाढते असेहि म्हणतात. पाण्याच्या क्षण्याशिवाय राकेलचे झरेसुद्धा काही प्रदेशात असतात व त्याच प्रदेशांत राकेलच्या खाणी सांपडतात.

जमीनीवर पाण्याने भरलेले मोठाले खळगे आहेत, त्यांना सरोवरे म्हणतात. पूर्वे व पश्चिम गोलार्धाच्या उत्तर भागात आणि उष्ण वटिबंधांत सरोवरे पुष्कळ आहेत. सरोवरे गोच्या पाण्याची व खाऱ्या पाण्याची अशी दोन प्रकारची असतात.

गोच्या पाण्याची सरोवरे—युरोप आणि अमेरिकेच्या उत्तरेकडील काही भागातील सरोवरे जुन्या हिमनद्यांनी पाडलेल्या खळगांत असून ती अव्यवस्थित रीतीने पसरली आहेत. त्यापैकी काही डोंगराच्या माग्यावर, काही डोंगरांच्या उतारावर तर काही मैदानावर आहेत. परंतु बहुतेक हतर सरोवरे दम्यातून व पाणी बाडण्याच्या मार्गावरच झालेले आहेत. त्यापैकी काही इतकी मोठी आहेत की त्यांना सरोवरे म्हणण्याऐवजी समुद्र म्हणण्यास हरकत नाही. ही सरोवरे तीन सहावी तयार होतात. पृथ्वीच्या कड्याच्या हालचालीने, तसेच जमिनीच्या एखाद्या भागावर सारखा पाण्याचा प्रवाह असल्याने मोठाले खळगे होऊन ते पाण्याने भरून गेल्यामुळे किंवा एखादा पाण्याचा प्रवाह काही वार-णांने थोपविल्यामुळे सरोवरे तयार होतात.

खान्या पाण्याची सरोवरे—यापैकी काही सरोवरांचे पाणी खारट अर्सेच व रसायन सिंधुहरिद (मीठ सोडियम क्लोराईड,) मगहरिद, (मॅग्नेशियम क्लोराईड,) मगधकित (मॅग्नेशियम सल्फेट) व खटगंधकित (कॅल्शियम सल्फेट) हे क्षार असतात. आणि काही सरोवरांचे पाणी कडव असते. सारी सरोवरे दोन प्रकारची असतात: (१) कित्येक सरोवरांत बाहेरून पाणी येते, परंतु पाणी बाहेर वाहून जाण्यास मार्ग नसतो, त्यामुळे पाण्यासरोवर झालेले क्षार सरोवरांतच राहतात. व पाणी मात्र बाकिच्या रूपांने निपून जाते. (२) हतर सारी सरोवरे मूळचा समुद्राचाच भाग काही वारणांमुळे वेगळा होऊन झालेला असतात. मूळ कारण कोणतेहि असले तरी शेवटी सरोवरांना पाणी आटून त्यातील क्षाराचे प्रमाण दर साली वाडत जाऊन ही गाऱ्या पाण्याची सरोवरे तयार होतात

जमिनीवरील पाण्याच्या योगाने झालेली सरोवरे:— ही जरी खारट किंवा कडवट पाण्याची असतात तरी त्याचा समुद्राशी केवडीच संबंध झालेला नसतो. या सरोवरातून बाहेर प्रवाह जात नसल्याने त्यातील क्षार वाढून ही तयार झालेली असतात. उत्तर अमेरिकेत व मध्य आशियांत अशी सरोवरे आहेत. उदा नांवाचे जे मोठे क्षारसरोवर उत्तर अमेरिकेत आहे त्याचे वर्णन गिल्बर्ट नामक भूगर्भशास्त्रवेत्त्याने केले आहे ते असे—हें सरोवर पृथ्वीच्या कवचाच्या हालचालीने झालेले आहे. याचे क्षेत्रफळ २००० चौरस मैल आहे व ते समुद्रपाटीपासून ४२४० फूट उंच आहे. परंतु पूर्वी याचे क्षेत्रफळ १९७५० चौरस मैल असावे असे दिसते. सरोवराभोंवती उंच टेंकल्या आहेत. त्यावर पूर्वाच्या पाण्याच्या खुणा आहेत. त्यावरून सरोवराचे पाणी प्रथमतः बरेच उंच-पर्यंत असून त्यातून पाणी बाडण्यास तोंड होते पुढे पाणी आटून खाली गेल्यावर पाणी बाहेर जाणे बंद झाले. व क्षाराचे प्रमाण वाढले. हल्ली पाणी खारट आहे व इतके दाट झाले आहे की त्यावर मनुष्य सहज तरंगतो. अमेरिकेच्या नैऋत्य प्रांतातील ' विगसोडालेक ' नांवाचे सरोवर वरील तऱ्हेनेच झालेले आहे. त्यातील क्षाराचे प्रमाण तर दर दहा हजार भाग पाण्यांत १२१ भाग क्षार असे आहे.

छोणार सरोवरे:—बऱ्याचंतील छोट्याशा झिल्लात छोणार सरोवर आहे. त्याच्याभोंवती टेंकल्या आहेत. त्यांची उंची ४०० फूट आहे. या तीनवारीची फूट खोल खळगाच्या छुटाशी पाण्याचा साठा आहे. त्याला बाहेर जाण्यास मार्ग नसल्याने तेथे खाऱ्या पाण्याचे सरोवर झाले आहे. त्याचा व्यास १ मैल आहे. त्यामध्ये सिंधुहरिद (सोडियम क्लोराईड) व सिंधुधकित (सोडियम कार्बोनेट) हे क्षार आहेत.

समुद्रापासून झालेली सरोवरे:—जमिनीच्या हालचालीच्या योगाने समुद्राचा एखादा भाग अगदी निराळा होतो. व पुढे त्यातील पाणी आटून ते मूळ समुद्राच्या पाण्यापेक्षा फारच खारट होते. काळ्या समुद्राचा एक फांटा पूर्वी उत्तरेस असला व त्याचेच निरनिराळे भाग होऊन काल्पियन समुद्र, आरल समुद्र आणि खृतसमुद्र झाले असावे असे दिसते. काल्पियन समुद्राचे क्षेत्र. १८००००० चौ. मै. आहे व खोली ३००० फूटपर्यंत आहे. खालील कोष्टकांत १००० भाग पाण्यांत क्षाराचे किती प्रमाण आहे ते दिले आहे.

क्षार	काल्पियन समुद्र	उताचे वाढूनजिक	खृतसमुद्र सरोवर
सिंधुहरिद (सोड. क्लो.)	८.५२	११८.६२	७८.५५
मगहरिद (मॅग्ने)	०.३०	१४.१०	१४५.८९
मगधकित (कॅल्शिय)	...	...	३१.०७
पालासहरिद (पोटे.)	किंचित अंश	०.८६	०.५८
मगधधकित (मॅग्ने. प्रो.)	...	...	१.३७
खटगंधकित (कॅल्शिय. स.)	१.०७	०.४५	०.७०
खटकवित (कॅल्. कार्बो.)	०.०५५	५.३६	...

हि म कि वा व फं.—उत्तरे मान ०० सेण्टिग्रेडपरत खली गेल्यास पाणी गेलून त्याचे बर्फ होतें. थंड प्रदेशात व पर्वताच्या उंचासिखावर पुष्कळ वेळा पाश्चात्यारखे हिम पडतें व कित्येक ठिकाणी ते गाराऱ्या रुपांने दाबसावयेवर पडतें. पूर्वी इरव पाणी गेलून नद्या व सरेंवें पर्यंतम झालेली थंड देशांत दृष्टीस पडतात. तयार केलेने बर्फ दगडासारखे कठिण होतें परंतु आचारातून पडणारे हिम कापसासारखे मऊ व निरळ असतें परंतु त्याचा कोडेहि ढीग तयार झाल्यास ते पट होऊ लागने. बर्फाने किंवा हिमाचे रूपा पटकीवी एकट्याने असतात.

पृथ्वीच्या पृष्ठभागापासून वातावरणांत जसे वर जावे तसे उत्तरेचे मान कमी होत जाऊन शेवटी शुन्य अंश सेण्टिग्रेडच्या खाली जातें म्हणून ह्या उंचीच्या वर पाणी नेहमीच गोठलेल्या स्थितीत असतें. म्हणून ज्या कठिन रेवेच्या वर पाणी नेहमीच हिम स्थितीत असतें तिच्या हिमरेषा म्हणतात. हिमरेषा घुसाघुसातीं असतां पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरच असतें परंतु जवळसे विषुववृत्ताकडे उष्ण प्रदेशांत जावे तत्तत्तरीं ती उंच झाले जाणवे. हर्कनेरेडियामध्ये ती १००० फूट उंच आहे. आल्प्समध्ये ८५०० फूट व हिमालयांत १५००० फूट उंच आहे.

हिमनद्या—उंच पर्वताच्या सिल्लोवर एकसारखे बर्फ पडून त्याचे ढीग होत असतात तिगातील बर्फच्या बर्फाचा खालच्या घरावर दाब पडल्यामुळे खालच्या घरातील बर्फ वितळून लागतें. हें वितळलेले बर्फ दाब कमी असले अशा भागातून बाहेर पडून पुन्हा पडत होतें डोंगराच्या शिखरावर, उतारावर व उंच ठिकाणी असलेल्या दुःसातून असाव प्रकार एकसारखा चालून खालच्या भागातील बर्फ हलके हलके पसरले जाणतें व बरून पडणाऱ्या बर्फाचा दाब कायम राहिल्यामुळे बर्फाने प्रवाह सुरू होतात याच बर्फाच्या प्रवाहानी हिमनद्या म्हणतात हिमालय, आल्प्स वगैरे पर्वतावर हिमनद्या पुष्कळ असतात. यांची गति पार मंद असल्यामुळे ह्या प्रवाह आदि बर्फे कडल्यास मुद्याम कोही सुगा करून सोडून काढावे जाणतें शक्यनी गति २ किंवा ३ फुटापासून जलद वाहणाऱ्या प्रवाहाची २४ फूट व क्वचित प्रसंगी ८० फूट असतें हिमालयांत ज्या हिमनद्या आहेत त्या सर्वांत मोठी नदी यार्यंद व तिबेटच्या मर्फी काराकोरम पर्वतावर आहे तिची लांबी १६ मैल आहे. हिमनद्या खाली उतरून त्यांना उष्णता मिळाली की बर्फाचे पाणी होऊन त्यातून साध्या पाण्याने प्रवाह सुरू होतात.

सिंधु, गंगा व ब्रह्मपुत्र या नद्यांचा उगम हिमनद्यांच्या मुखापासूनच झालेला आहे उंच पर्वतावरून निघणाऱ्या हिमनद्यांना नीट उतार न मिळाल्यास त्या कित्येक वेळां कच्चावरून वाहू लागतात अशा ठिकाणी बर्फाने मोठाले कच्चे पडून हिमशिलांचा बर्फाव होत राहतातो.

हीट केंद्रांशी व विविधतः उत्तर व दक्षिण ध्रुवावर व केंद्रादित ओ प्रदेश असतो त्यातून हिमनद्या निघून समुद्रांत वहात येतात बर्फ पाण्यापेक्षा हलकें असल्यामुळे ते वर उभ्याचा प्रयत्न करतें व हिमनद्या कोही उतार समुद्रांत येण्यावर त्यांचे डेंडण्यांस रसे बर्फाने भाग कडाकड मुद्रा एकदम वर येतात बर्फे मदीं पाण्यापेक्षा हलकें असते तरी ते फार हलकें नसल्याने त्याचा फो भाग पाण्यावर व बाकीचा म्हणजे बर्फाच्या दाबपटभाग पाण्याखालीच असतो. या बर्फाच्या डेंडण्यांनी हिमदुग्ध म्हणतात हिमदुग्धें पुन्हा म्हणून विषुववृत्ताकडच्या दिशेला वहात जातात. व यांत उष्णतेने वितळून गाहीरी होतात. समुद्रांत विपक्षीं वहात असतांना शोषणापासून जगाजगां भोका वसाण्याचा संभव फार असतो. हिमदुग्धाभोवणी घुळें पसरलेने असतें त्यामुळे जगांने मऊ झत त्यावर जाऊन पावडतात. अशा तऱ्हेने पुष्कळ जगांने पळी पडल्याची उदाहरणे आहेत थंड प्रदेशांत नद्यांचे आणि तळावांचे पाणी थंडीत गोठतें पृष्ठभागाचे पाणी थंड झाले म्हणजे पडत होतें, व मुद्रावांनी जातें व खालचे पाणी वर येतें याप्रमाणें पाणी, वर राखी होऊन सर्व थंड होतें. परंतु पाणी व अंश सेण्टिग्रेडला त्याच्या परच्या किंवा खालच्या उष्णतेच्या पाण्यापेक्षा जड असतें, म्हणून व अंश उष्णतेने पाणी तळाशी गेलें म्हणजे वर येत नाही याप्रमाणें सर्व पाणी वर अंश दाख्यावर पुनर्भागाचे पाणी वर अंशाखाली जात व ह्याच अंश उष्णता खाली म्हणजे पुनर्भागाच्या पाण्याने बर्फ होतें बर्फाचा जाडो दोन, तीन फूट टाळी बी खालच्या पाण्यातील उष्णता लवकर कमी होत नाही. यामुळेच पुष्कळ भागावर बर्फ असतांना खाली पाण्यांत गाले मिश्रत वाहू लागतात पुष्कळवेळां उन्हाळ्यांत पावसाबरोबर गारा पडतात परंतु त्या कशा तयार होतात व पडतात याबरोबराने आशी-खायक याबद्दल किंवा कारणां साहज्यांनी अद्यापि देता येत नाहीत

म हा भाग व आणि स मु द्व—पृथ्वीचा जवळ जवळ चतुर्थांश भाग (८०) गडाभागांती व्यापिलेला आहे गडाभागावर पुनर्भागा एवढेचोत मिळतात परंतु मुद्रावांनी ते निरनिराळे आहेत व त्याप्रमाणे त्यांनी निरनिराळी नामे आहेत. गडाभागांची सरासरीची खोली ६००० फाट मित्रा अशीच मैल आणि सर्वोत जास्त खोली सहा मैल आहे. ही जास्त खोली कोणत्याहि पर्वताच्या उंचीपेक्षा आधीच आहे. समुद्राची खोली आणि पुनर्भागाचे दोन्हीकड बर्फाभागावर समुद्रांत एकंदर पाण्या चा खोली किती आहे ते काढणे कठिण नाही. समुद्रपृष्ठाची वर जेवढी जमीन आहे तिच्या पीरपावट पाणी समुद्रांत आहे पृथ्वीवरील वगैरे समुद्राच्या खोलीत घालून त्याची जमीन घाटात वेळीतर पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर दोन मैल जाडीचा पाण्याचा थर होईल

पृथ्वीच्या सुरुवातीपासून सद्या, मोठे, समुद्रांमिळत आल्यामुळे पृथ्वीवरील प्रत्येक पदार्थ थोड्या

सापटणार व समुद्राचे पाणी सर्व ठिकाणी खारट असते परंतु हा खारटपणा काही ठिकाणी कमी जास्त होतो. तांबड्या समुद्रात कोणताच नदी मिळत नाही व उभगतने तेथील पाणी आढते, यामुळे सध्यास पाणी कर खारट असते परंतु वास्तविक समुद्रात पुष्कळ नद्या मिळतात आणि यामुळे तेथील पाणी आढत नाही म्हणून तेथील पाणी कमी खारट असते जमिनीपासून दूर वर असल्या पाण्यात शेंकड्या साडेतीन घन पदार्थ सोपडतात समुद्राच्या पाण्यात ताल सर्व घन पदार्थ काढून त्याचा एक ठिकाणी ठेव केव्हात पृष्ठावरील जमिनीच्या भागाच्या एकपत्राशी मो होईल या घन पदार्थाचे पुष्कळ पुढीलप्रमाणे आहे — सिंधुहरिद (सीडियम क्लोराईड = साठ) ७७.७६, मग हरिद (मॅग्नेशियम क्लोराईड) १०.८०, मग्नथफिक (मॅग्नेशियम सल्फेट) ४.७१, खटपथकित (कॅल्शियम सल्फेट) १.६१, पालाशपथकित (पोटेशियम सल्फेट) २.४६, मग्नस मिमद (मॅग्नेशियम सोडियम) ०.२२, खटपथकित (कॅल्शियम कार्बोनेट) ०.१४, एकूण १००.००

समुद्राचा तळ — जमिनीवर उपाप्रमाणे डोंगर, दऱ्या, खोरी व पटारे आणि उबालामुखी पर्वत आहेत त्याप्रमाणे ते समुद्रातही आहेत. परंतु जमीन आणि समुद्राचा तळ यांमध्ये एक विशेष फरक आहे, तो असा की जमिनीवर नद्या, नाले यांच्या बाह्यवर्णन, वाऱ्याच्या हालचालीने व समुद्राच्या साठ्याच्या तळावर्ताने अव्यवस्थितपणा व खडबडीतपणा आलेला असतो परंतु समुद्राच्या तळाशी स्थिरता असल्याने खडबडीतपणा वाढत नाही इतकेच नव्हे तर जमिनीवरून वाहून आलेला किंवा समुद्रातील मेल्ल्या प्राण्यांच्यापासून झालेला गाळ सर्व तळ वर पसरत असल्यामुळे पूर्वीचा खडबडीतपणा मरून काढून तळ सपाट करण्याकडे प्रवास असतो परंतु समुद्रात वेगवेगळ्या मोठ्या दऱ्या आहेत की, त्या मरून येणे शक्यच नाही आणि म्हणूनच इथी असलेले पर्वत व दऱ्या आदि-रक्षित आहेत ज्या ठिकाणी उबालामुखी पर्वताची टोळे आहेत त्या ठिकाणी एवढा खोल उतार व पर्वताच्या आडवातून उभे व उभतात समुद्रकांडापाशी तळ खडबडीत असतो.

काही वर्षांपूर्वी सध्यास समुद्रात विशेष महत्त्वाच्या गोष्टी भरलीस किंवा तेथे झाले आणि प्राणी यांनी वस्ती असेल अशी कल्पनाच नव्हती परंतु विद्युत् देवाकरिता तास टाकण्याचे काम चालू असताना समुद्रात पुष्कळ खोल प्राण्यांची व हाडीची वस्ती आहे नासे कळले व ते स्थानातून समुद्राच्या तळाच्या उभ्यासाक्षा दुरवात झाली समुद्राची खोला जाणजे, तेथील उण्यात जाणजे, त्या ठिकाणी असणाऱ्या प्राण्यांची, मातीची, साडीची माहिती करून घेणे ही कामे करण्याकरिता निरनिराळ्या सरकारी आणि आपली जहाजे वाढविली व त्यामुळेच त्यासबर्षी जी व्यास झाली आहे ती मिळू शकली समुद्राचे खोली मोठ्यादरिती लोखंडाच्या गरीब तारेचा उपयोग करतात तारेच्या टोकाला एक

पोकळ नळी बांधलेली असते आणि नळी समुद्राच्या तळाशी जावी म्हणून ती, तोकित्या जड गोल्यास मोक पाडून त्यात वसविलेली असते गोळा तळाशी टेकला की तो तेथेच टाकून देता याचा अशी व्यवस्था केलेली असते तारेला अडकविलेली नळी खाली जात असताना त्यातून पाणी व येते परंतु नळी वर ओढताना तिचे खालचे तोंड बंद होते म्हणून समुद्राच्या तळाचे पाणी या नळीतून वर काढता येते नळीच्या जुळावा मेण लावून टेकतात त्याला समुद्राच्या तळाची माती व इतर पदार्थ विकटून येतात तारेला अतार-अतारवर उघडमानमापक यंत्र बांधलेले असतात व तार वर येत असताना ती उलटी न्हावीत अशा संजवीन केलेली असते, त्यामुळे समुद्राच्या निरनिराळ्या खोलीवरचे उभयमान नोंदले जाते एक पुष्कळ लांबीची चौकट करून तिला जाळे बांधतात व ही चौकट समुद्राच्या तळाशी पोहोचल्यावर तेथील जमिनीवरून पुष्कळ वेळा इकड तिकडे ओढतात व जाळ्यात लहान व चार हालचाल न करणारे प्राणी सांपडतात परंतु माताले व चपळ प्राणी मिळू शकत नाहीत

समुद्रतळाशी सापटणारे पदार्थ — समुद्रतळावर दोन तऱ्हेचे पदार्थ सापडतात जमिनीवरून वाहून आलेले द्रव्य, माती व त्याचप्रमाणे उबालामुखी पर्वतातून वाहून आलेले द्रव्य बहुतांश काठाच्या आसपास जाडळतात परंतु बहुतेक तळ समुद्रातील मृत प्राण्यांच्या शरीरांनी भरलेला असतो. या प्राण्यांमध्ये समुद्रपुष्पांनी राहणाऱ्या कोरॅमिनीफेरा व त्यातही ग्लोबिफेरा जातीच्या प्राण्यांची शरीरेच विशेषतः असतात हे प्राणी सूक्ष्म असतात समुद्रतळाचा माती एक तऱ्हेच्या चिखलासारखी दिसत परंतु सूक्ष्मदर्शक यंत्रातून पाहिल्यास ती वरील प्राण्यांची शरीरे व त्यांचे तुकडे यांची मिळून झाली आहे असे स्पष्ट दिसून येते ज्याला बोक किंवा छद्म म्हणतात तो या प्राण्यांच्या शरीराचाच झालेला असतो १२००० किंवा १५००० फुटांपेक्षा जास्त खोलीच्या ठिकाणी ग्लोबिफेरा जातीच्या कवचातील घराचसा माग (कॅल्शियम कार्बोनेट) समुद्राच्या खालच्या पाण्यात विरचकला जातो म्हणून शिथळ राहिलेला विनविरपटणाऱ्या पदार्थांची एक प्रकारची माती तयार होते त्याला तांबडा चिखल (रेड झ) असे म्हणतात. या चिखलात पुष्कळ वेळा इतर प्राण्यांच्या शरीरांचे भाग, दगडाचे तुकडे व उरुका पाषाणाचे भाग सापडतात.

समुद्रातील प्राणी — समुद्रात जे प्राणी राहतात त्यांचे तीन भाग करता येतात — (१) समुद्राच्या पृष्ठाभागावर राहणारे, (२) समुद्रकांडाती जमिनीच्या भागिण्याला राहणारे व (३) खोल समुद्राच्या तळाशी राहणारे समुद्राच्या पृष्ठाभागावर राहणाऱ्या प्राण्यांमध्ये सारथेपणा बराच दृढीत पडतो पाण्याच्या उभ्यात फारसा गरज पडत नाही व जे पडतो तो फार मंदगतीने पडतो, त्याचप्रमाणे समुद्राचे पाणी सारथे द्रवत असल्याने साठ्याकडे

सारखीच उष्णता राहून सर्व ठिकाणच्या पाण्यात सारखेपणा बराच असतो. या सारखेपणाचा परिणाम असा झाला आहे की, तेथील प्राण्यांनी थोडा थुडा फरक सहन होत नाही. गल्फस्ट्रीममध्ये उष्णकटिबंधातील प्राणी आढळतात. हे वादळामुळे जर थंड पाण्यात वाहून गेले तर ते जगू शकत नाहीत. समुद्रातील प्राण्यांत पोहगारे, बहाणे जाणारे किंवा बहात जाणाऱ्या वस्तूवर चिकटून बसणारे असे निरनिराळे प्राणी असतात. परंतु शरीराने जे मोठे असतात त्याच्या-खेरीस माकी सर्व वाऱ्याने किंवा प्रवाहाने बहात जातात.

जमिनीच्या सात्त्विकाला असणाऱ्या प्राण्यांत व जमिनी-परील प्राण्यांत थोडेसे साम्य असते. उष्णमानाप्राणी निर-निराल्वा प्रदेशात निरनिराळे प्राणी आढळतात. अन्नसाम-ग्रावरहि काही प्राण्यांचे अस्तित्व कमीशास्त्र प्रमाणात दृष्टीस पडते. पांढळी तयार करणारे प्राणी ज्या ठिकाणी अन्नाचा पुरवठा प्रवाह करून शकतात असाच ठिकाणी वाढ-तात. जमिनीच्या सात्त्विकाला थुडा पोहगारे, बहाणे, खड-काला चिकटून असणारे व बिछळात आणि मातीत भोकें करून राहणारे असे सर्व तऱ्हेचे प्राणी असतात.

पाण्याच्या फार दाबावाळी राहणारे प्राणीच फक्त समुद्राच्या तळाशी असतात. त्यांनी घर काढण्यास ते चिक-तात, त्यांचे होळे बाहेर येतात, पोटाचे भागांतोलातून बाहेर येतात, व त्यांचे जतण असल्यास होत. समुद्राच्या तळाशी पुष्कळ तऱ्हेचे प्राणी असतात. त्यामध्ये किर्येक समुद्रातील मासे वगैरे इतर प्राणीप्रमाणे दिसणारेहि असतात. समुद्राच्या तळाशी उष्णमानांत फरक होत नसल्यामुळे तेथील प्राण्यांना उष्णतेत थोडा थुडा फरक सहन होत नाही. हे सर्व प्राणी रस्तः पेक्षा लहान असणाऱ्या प्राण्यावर आपली उपजीविका करतात. त्याचप्रमाणे समुद्रातील प्राणी गेले म्हणजे त्यांची तरी तळाशी जातात तेव्हा तीं यांना खाण्यास उपयोगी पडतात. या प्राण्यांनी इतर प्राणीप्रमाणे प्राणवायूची जरूर असतेच धुवाकडून थंड पाण्याचे जे प्रवाह विपुववृत्ताकडे आटान त्यातील प्राणवायु या प्राण्यांना मिळत असला पाहिजे. काही शाले तरी अन्न व प्राण यांचा सुबलक पुरवठा नसल्याने समुद्रतळाशी प्राण्यांची फारशी वस्ती वाढण्यास याच नाही.

रंगः—समुद्राच्या पाण्याचा रंग काळाजवळ हिरवट असतो परंतु हा काही पाण्याचा नरा रंग नसतो. किनाऱ्या-पासून दूर असलेल्या पाण्याचा रंग निळा असतो व तेथील प्राणी इतके पारदर्शक असते की, पाठरा पदार्थ बराच खोल असला तरी तो दिसतो. बहुतेक बाजूंनी जमिनीने वेष्टिलेल्या समुद्राच्या पाण्याला किर्येक वेळी तेथील मातीमुळे किंवा झाडांमुळे विविध रंग येतो. तोंडच्या समुद्रात पुष्कळ वेळां तांबूद रंगाचा तर्ग दृष्टीस पडतो. व पिवळ्या समुद्रात हो-आपटो नदीतून पिवळी माती येऊन पाण्याला पिवळट रंग येतो. किर्येक वेळां यात रात्रीच्या वेळी समुद्राचे पाणी चका-कल्या सारखे दिसते. काजम्माप्रमाणे चकाकणारे जे पुष्कळ

सूक्ष्म प्राणी पाण्यावर तरंगतात त्यांचा हा परिणाम असतो. याच फास्फोरेन्स असे म्हणतात.

उष्णताः—समुद्राच्या पृष्ठभागाच्या पाण्याची उष्णता कटिबंधावर अवलंबून आहे. परंतु ३ हजार फूट खोलीवर सूर्याच्या उष्णतेचा फारसा परिणाम होत नाही. धुवाकडील पाण्याची हालचाल ज्या समुद्राच्या पाण्यात येऊन पोहोचते तेथील खोल पाण्याची उष्णता पाणी गोठण्याइतकी कमी असते. अटलांटिक महासागरात विपुववृत्तात पृष्ठभागी ८०° अंश (फॅरन हीट) उष्णता असते परंतु १८०० फूट खोली-वरील पाण्याची उष्णता ४०° अंशच आते. हीच स्थिति इतर ठिकाणी असते आणि तेथील हवा सारखीच असल्या-मुळे सर्व महासागरांत खोल ठिकाणी वस्ती करणारे प्राणी व झाडे सारखीच असतात. पृष्ठभागाची उष्णता कटिबंधावर अवलंबून तर अस्तेव परंतु स्थायिबाय समुद्रातील पाण्याचे प्रवाह असतात त्यावर आणि जमिनीच्या सात्त्विकावरहि अवलंबून असते. पाणी लवकर उष्ण किंवा थंड होत नसल्यामुळे थंडीच्या व उन्हाळ्याच्या आणि रात्रीच्या व दिवसाच्या उष्णतेत फारसा फरक पडत नाही.

उमेडः—समुद्रात फार खोल सूर्याचा उमेड जाणे शक्य नाही तरी सुद्धा तेथील प्राण्याने होले चापल्या दिशांत अन्नापासून दिसते. अंधारात राहिल्याने प्राणी आपले होतत असा अनुभव आहे तेव्हा समुद्रात खोल काही तरी उमेड असावा असा अंदाज होतो. हा उमेड बहुतेक फास्फोरेन्स असावा कारण समुद्रतळाचे फारजून काढलेले पदार्थ रात्रीच्या वेळी घर काढण्यास ते सर्व चका-कतात, यावरून हा अंदाज खरा ठरतो.

विपुववृत्तापाशी पृष्ठभागाचे पाणी तापत जाते आणि धुवा-कडील थंड पाण्याचे प्रवाह समुद्राच्या तळातून बहात विपुव-वृत्तापर्यंत येऊन नंतर पृष्ठभागी येतात. याप्रमाणे पाण्याची एकसारखी हालचाल चालू असते. किर्येकवेळा समुद्रात मोठाले उंचवेत अन्नापासून धुवाकडील प्रवाह सरळ बाहू शकत नाही उत्तरअटलांटिक महासागरात एक उंचवेत आहे म्हणून हॅट्‌लेड ब्रायलंडमध्ये एक खलगा आहे, त्या मार्गाने उत्तरध्रुवाकडील प्रवाह अटलांटिकमध्ये येतो, उत्तरे-कडील थंड प्रवाह भूमध्यसमुद्रात येऊ शकत नाही, त्याच-प्रमाणे तांबट्या समुद्रातहि असा प्रवाह येत नसल्यामुळे येथील उष्णता किर्येक वेळा १०६° अंशापर्यंत आते. उत्तरेकडून येणाऱ्या थंड प्रवाहाबरोबर किर्येक वेळा वर्षाचे खंयसधारेचे कडे येतात त्यावर जडाने आदळून त्यांचा नाश झाल्याची पुष्कळ उदाहरणे आहेत. इक्षिणात्तर प्रवाहा-शिवाय पूर्वपश्चिम प्रवाह आहेत. वाऱ्यामुळे समुद्राच्या पृष्ठ-भागी पाण्याला गति मिळते. विपुववृत्तापाशी व्यापारी बारे नेहमी पश्चिमेकडे बहातात म्हणून येथील पाणीहि पश्चिमे-कडे बहाते. याचमुळे समुद्रपृष्ठभागी पश्चिमेकडे

मोठांसे प्रवाह उत्पन्न होतात. आफ्रिकेच्या पश्चिमेस विषुव-वृत्तापाशी दोन प्रवाह निघतात एक नैर्ऋत्येकडे जातो, व दुसरा वायव्येकडे जातो. हा दुसरा प्रवाह कॅरीबियन समुद्रांतून मेक्सिकोच्या आखातांत शिरतो व तेथे आखातांत केरा घेऊन बाहेर पडतो आणि ताशी मैल या वेगाने अमेरिकेच्या किनाऱ्याला समांतर उत्तरेकडे जातो. नंतर केपहाटे-रासपाशी पूर्व दिशेस वळून युरोपच्या पश्चिमभागाकडे जातो. हा प्रवाह उष्ण पाण्याचा असल्यामुळे इंग्लंड, फ्रान्स, डेनमार्क व नॉर्वे येथील हवा असावी त्यापेक्षा उष्ण असते. या प्रवाहाला गल्फस्ट्रीम असे नांव आहे. याचाच काही भाग दक्षिणेकडे वळून स्पेन व आफ्रिकेच्या बाजूने पुन्हा मूळ पाण्याकडे जातो आणि म्हणून या प्रवाहाचे एक चक्र पुरे होते. अशा तऱ्हेचे प्रवाह दक्षिण अटलांटिक, पॅसिफिक व हिंदी महासागरांतहि आहेत (धंगलाच्या उष्णामारांत नेहमी दक्षिणेकडून उत्तरेकडे पाण्याचा प्रवाह असतो परंतु हिवाळ्यातील चार महिने वाऱ्याची दिशा फिरवामुळे पाण्याचा प्रवाह उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वहातो). प्रवाहाच्या चक्राच्या मध्यभागी हालवाल कमी असल्यामुळे त्या ठिकाणी पुष्कळ वनस्पती भाडतात. त्यामध्ये पुष्कळ समुद्रप्रण्यांची भरती होते. प्रवाहाखोरीस समुद्राचे पाणी वाऱ्यामुळे एक-चारसे इतक असते. लाटा उत्पन्न होऊन त्या काठावर, येऊन भाडतात व तेथील खडकांचा चुराडा करतात. हे काम नेहमीच चालू असते. मधून मधून वादळामुळे व किशेक वेळा धरणांकडच्या योगी मोठमोठाल्या लाटा उत्पन्न होऊन समुद्रकाठावर भाडतात. याचाच काही भाग दक्षिणेकडून वळून स्पेन व आफ्रिकेच्या बाजूने पुन्हा मूळ पाण्याकडे जातो आणि म्हणून या प्रवाहाचे एक चक्र पुरे होते. अशा तऱ्हेचे प्रवाह दक्षिण अटलांटिक, पॅसिफिक व हिंदी महासागरांतहि आहेत.

दररोज समुद्राच्या पाण्याला ओहोटी व भरती येते. प्रत्येक दोन भरातींमध्ये किंवा दोन ओहोटींमध्ये १२ तास २५ मिनिटांचे अंतर असते. म्हणजे २४ तास ५० मिनिटांत दोनदा भरती व दोनदा ओहोटी येते. चंद्राहि २४ तास ५० मिनिटांच्या अंतराने उगवतो, आणि चंद्र मध्यावर आला असताना भरती आणि अस्ताच्या वेळी ओहोटी असल्यामुळे समुद्राच्या भरती-ओहोटीचा चंद्राशी काही तरी संबंध असावा असे लोकांनी पाटले व तेच गणिताने व छात्राने खरे आहे असे सिद्ध झाले आहे.

पृथ्वी आणि चंद्र एका रेषेत असल्यास व पृथ्वीवर सगळीकडे पाणी आहे असे समजल्यास पृथ्वीवरील जो भाग चंद्राला ऋजव असतो त्यावरील पाणी चंद्राला ऋजव असल्यामुळे जमिनीपेक्षा चंद्राकडे जास्त आकर्षित जाईल म्हणून त्या ठिकाणी पाणी साठून त्या जागी भरता येईल त्याच प्रमाणे त्याच्या विरुद्ध ठिकाणी पाण्यापेक्षा कमीन ऋजव असल्यामुळे ती पाण्यापेक्षा जास्त आकर्षित झाले म्हणून

त्या जागी सुद्धा पाणी अधिक साठून भरती येईल, आता या दोन ठिकाणी भरती आली असताना यांच्याशी काटकोनांत असणाऱ्या दुसऱ्या दोन परस्परविरुद्ध ठिकाणी ओहोटी असल्याचीच. आता या चारहि स्थितीतून पृथ्वीवरील प्रत्येक भाग रोज जात असल्यामुळे रोज (२४ तास ५० मिनिटांस) दोनदा भरती व दोनदा ओहोटी येते.

उधान आणि छद्धान भरतीः—दर पंधरा दिवसांनी एकदा उधान किंवा सर्वात जास्त भरती येते आणि या दोन दिवसांच्या दरम्यान येणारी रोजची भरती या मानाने कमी असते. उधानाचे कारण असे आहे की या दिवसां चंद्र आणि सूर्य या दोघांच्या आकर्षणाचा परिणाम एकच होतो. व समुद्राचे पाणी एकाच दिशेला ओढले जाते. पृथ्वीभोवती चंद्र महिन्यातील चार आठवड्यांत चार ठिकाणी असतो. अमावास्या व पौर्णिमा या दोन दिवशी सूर्य आणि चंद्र एका वाजूस अथवा उलट वाजूस आल्यामुळे उधान किंवा मोठी भरती येते. इतर दिवशी चंद्र व सूर्य यांच्या आकर्षणाचा नितका जास्त मिताफ असेल तितकी जास्त भरती असते.

पृथ्वीच्या दक्षिणार्धेतील बहुतेक भाग समुद्रांनी व्यापिल असल्यामुळे भरतीची लाट रोज दोनदा दक्षिण पॅसिफिक मध्ये दक्षिण अमेरिकेच्या कॅलेडोपाशी निघून पॅसिफिक महासागरांत पसरते. अर्धातच लाटेमुळे प्रत्यक्ष पाणी व वाहाता फक्त लाटेचा ढेलकावा वहात जातो. लाटेचा वेग समुद्राच्या खोलीवर अवलंबून असतो, पॅसिफिकमधील लाट ताशी ८५० मैलांच्या वेगाने दहा तासांत कामथाडकाला जाऊन पोचते. दक्षिण आणि पश्चिमेच्या वाजूस समुद्र कमी खोल असल्यामुळे लाटेचा वेग ४८० ते ६०० मैल असतो आणि म्हणून न्यूझीलंडला पोहोचण्यास या लाटेस १२ तास लागतात. ही लाट तेथून ऑस्ट्रेलियाच्या पलीकडे जाऊन तेथे हिंदी महासागरातील लाटेस मिळजे व २९ तासांनी केप ऑफ गुडहोपला जाऊन अटलांटिकमध्ये शिरते. [लेखक द. ल. सहस्रपुडे].

भूमिज—हे एका रानटी मातीचे नांव आहे. हे लोक धंगलाच्या छोटा नागपूरच्या भागांत राहतात. मुंबीमध्ये व या लोकामध्ये खरेच साम्य आहे. यांची लोहसंख्या सुमारे साठ आहे. यांतील ३ मानसुम येथे राहतात. बाकीचे ओरिसाच्या संस्थानांत आहेत. हे स्वतःला हिंदु म्हणवितात. हे लोक मुंडारी व बंगाली भाषा बोलतात. हे पूर्वी दरबंद-खोर होते. १८३२ साली या लोकांनी मोठा दंगलपोवा केला. आसामामध्येहि सुमारे ४० हजार भूमिज आहेत.

भूमिनि—गणितशास्त्राचा आरंभ अंकगणित, बीजगणित आणि भूमिति या तीन विद्यांनी होतो. गणि-शास्त्राच्या कांश्चिद् अंगाचा अभ्यास करावयाचा असेल

तर या सोर विषयांची तरी जिदान माहिती पाहजे या-
वरून आपल्याला भूमित' या विषयाचे महत्त्व किती आहे
ते दिसून येईलच नावावरूनच या विषयाचे कार्य ओढ-
वता येते याच विषयाला किर्याकारांनी 'रिखागणित' या नावाने
संघोधिते आहे पण भूमिति हेच नाव शास्त्र बरे दिसेल
का न हेच नाव शास्त्र रुढ व सार्थ आहे

भूमितेशास्त्राचा उगम यज्ञविधीकरिता ज्या वेदी बघीरे
तयार करावयाच्या असत व मध्य आखावयाचे असत, ते
आखतांना कराव्या लागणाऱ्या कार्यापासून झाला शुद्धसूत्रा-
मध्य चौरस तयार करणे एका चौरसाच्या दुप्पट, तिप्पट इत्यादि
पटीने चौरस करणे बघीरे कृती करायला यासबधी
नियम दिले आहेत ज्यांत सध्या पायथेगोरसच्या नावा-
वर मोठेगारा भिदोत त्यात माहोत होता (जिज्ञानेतिहास,
गणितशास्त्राचा इतिहास, पृ ५६५-६५५ पहा)

सूत्रज्ञानतत्त्वच्या आपल्या प्राचीन गणितशास्त्राची आर्य-
भट्ट, ब्रह्मगुप्त व भास्कराचार्य हे तीन प्रमुख होत हिंदु-
स्थानीतील गणितशास्त्राचा इतिहास आर्यभट्टापासूनच
धुरू होतो हा प्रख्यात गणिता शक्ते ४२१ च्या सुमा-
रास होऊन गेला यान दशगणितकपाद नांवाचे एक पुस्तक
लिहिले आहे त्याच्या गणितशास्त्रामध्ये अक्षगणित, बीजगणित,
भूमिति व त्रिकोणमिति हे विषय आहेत त्यात वर्ग, घन,
वर्गमूल, घनमूल हे अक्षगणिताचे विषय असून त्रिभुज, घृत
इत्यादिकांची क्षेत्रफळ, घन व गोल यांची घनफळ व बघीरे
भूमितिविषयक माहिती आहे वृत्ताचा व्यास आणि परिधि
यांचे गुणोत्तर आर्यभट्टाचे कारच सूत्रम दिले आहे

चतुरांगिके शातमष्टगुण द्वापष्टिस्तथा सहस्राण ।
अनुतद्वयत्रिष्टमस्त्यसमो वृत्तपरिणाह ॥ (गणितपाद)
यात २००० व्यासाच्या वर्तुळाचा परिधि ६२८३१ दिला
असून त्यासह आसन्नच म्हटले आहे हे गुणोत्तर १ : १५१५
असे येते आर्यभट्टावरचा ब्रह्मगुप्त हा पहिला बीज-
गणितकार या नावाने प्रसिद्ध आहे याचा यद्वास्तु-
सिद्धान्त हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे भास्कराचार्यांनी आपल्या
लीलावती क्यमेळा गणित सागण्याचा उपक्रम करून त्यांत
बीजगणित व भूमिति हेहि विषय सांगितले आहेत भूमिता-
पक्षा बीजगणितातली माहिती शास्त्र महत्त्वाची आहे व
भास्कराचार्यांच्या गणितज्ञानाची थोरली त्यात दिसून येते
लीलावतीचे भाषांतर के खातपूरकरशास्त्री यानी केले आहे
लीलावतीत भूमितिविषयक भाग पुढील आहेत - (१) क्षेत्र-
न्यवहार, (२) छात व्यवहार, (३) चितिव्यवहार (४)
क्षेत्रक व्यवहार (५) राशिव्यवहार व (६) छायाव्यवहार
क्षेत्रकव्यवहारांत प्रथमच काटकोनत्रिकोणाचा मुख्य धर्म
सांगितला आहे हा सिद्धांत इमजी पुस्तकातून पायथेगोरस-
चा सिद्धांत या नावाने प्रसिद्ध आहे

काटकोनत्रिकोणाच्या कर्णावरचा चौरस हा दुसऱ्या दोन
बाजुवरच्या चौरसांच्या बेरेबरोबर असतो हे सांगून काट

कोनत्रिकोणाच्या कोणत्याहि दोन बाजू दिल्या असता तिसरी
बाजू कढ्याचा रीत दिली आहे कोणत्याहि त्रिकोणाच्या
दोन बाजूंचा बेराज हो तिसऱ्या बाजुपेक्षा मोठी असते व
हाच नियम चतुरस्राहादि लागू आहे त्रिकोणाच्या बाजू
दिल्या असता लघु, आप्या व क्षत्रफळ कस काढावे हे सांगि-
तले आहे वृत्तस्य चतुरस्राचे क्षेत्रफळ काढून त्याच्या व त्रिको-
णाच्या क्षेत्रफळाच्या सूत्रामधील साम्य दर्शविले आहे वर्तु-
ळाचा व्यास व क्षेत्रफळ यांमधील परस्परसम्य सांगून गोल-
पदार्थाचे घनफळ काढण्याची रीत दिली आहे वर्तुळांत
घाटलेल्या कोणत्याहि समभुजकृतीच्या भुजांची लांबी काढ-
ण्याची रीत दिली आहे

क्षेत्रन्यवहार नितका सविस्तर दिला आहे तिनका दुसरा
कोणताहि भूमितीतील भाग भास्कराचार्यांनी लीलावतीत सांगि-
तला नाही सुढील भाषातून खबरदाचे घनफळ, त्यावरून
कोणत्याहि पदार्थाचे घनफळ, जमिनीवर घाट्य भोतले
असता निरनिराळ्या बळच्या राशींच्या उंचीचे व परिधीचे
गुणोत्तर बघीरे विषय आहेत आता 'आपण मीक लोकांपासून
भूमितिशास्त्राची तसे घेतली' या वादाकडे बळ या वादाचा
निकाल पुढील मुद्दे वाचण्यावर एका क्षणाले लागेल मीक
लोकांनी लिहून ठेविलेल्या भूमितीमध्ये 'कान' हा प्रधान
कल्पना आहे पण आमच्या भूमितीच्या भूमितीतून या कल्प-
नेला विलकूल घाला नाही महत्त्वमापनाला अगर व्यव-
हाराला जरूर तेवढाच भूमितीचा वाढ आवश्यकते झालेली
आहे त्याच्यापुढे विचार कोणीहि केला नाही, अर्थात ही
खेदाची गोष्ट आहे तसेच मीक गणिताचा स्वस्वीपवर
नितका भर आहे तितकाच त्याच्या उलट अर्थेव्यावर भर
आमच्या भूमितीच्या भूमितीतून दिसून येईल त्याचप्रमाणे
आमच्या भूमितीत दीर्घवर्तुळ बघीरे वक्राचा नामनिर्देश
देखील आढळणार नाही (गालत्रिकोणमिति आणि इतर
घोटपाया मूलसूत कल्पना होत्या पण त्यापुढे ते गळेने
नव्हते) सर्वोत महत्त्वाचा सुदा म्हटला म्हणजे जेथे
आपल्या राष्ट्रात यज्ञयागादिके कर्मे करीत त्याप्रमाणे दुसऱ्या
कोणत्याहि राष्ट्रात ही कर्मे होती नव्हती व म्हणूनच यज्ञया-
गातील कुडे ओलवण्याच्या रीती दुसऱ्या कोणीहि सांगणे
शक्य दिसत नाही या रीती शुद्धसूत्रांमध्ये दिल्या आहेत
त्यांमध्ये एखाद्या रेषेवर चौरस काढणे, एखाद्या
चौरसापरोबर आयत काढणे व वर दिलेला काटकोन-
त्रिकोणचा मुख्य धर्म बघीरे विषय आहेत यावरून
च पूर्वी जी काही भूमितिविषयक माहिती होती ती पत्तनी
नव्हती तर ती स्वतंत्र मागीने मिळविलेली होती हे सिद्ध
झाले पण इतर राष्ट्रांनी या विषयात आपल्यापुढे कारच
छापाटयाने मजल मारली व आपण मात्र होतो म्हा ठिकाणीच
नव्हते, त्याच्यामागे गेले हे कवळ केल्यापासून गत्यंतर नाही
माझे गेलो म्हणण्याचे कारण आपले पूर्वाचे ज्ञान काय होत
होहे आपण विस्तरली होती अर्थात हे असे होण्याला कळ

आपला आळसच कारण असल असे नाही. एक तर आपल्यामध्ये जवळ जरूर आढि तेवढे मिळाले म्हणजे स्वस्थ वसण्याची प्रवृत्ति अद्यापिही आढळून येते. अन्य कारणांपैकी आपल्या देशावर दुसरी अशी अनेक संघटे आली की या विषयाकडे पहावयास लोकाना अवसर मिळाला नाही.

सध्यां हिंदुस्थानात या विषयाचा अभ्यास बहुता: इंग्रजी पुस्तकावरूनच होत आहे, अर्थात मराठी वाचकाकरिता म्हणून इंग्रजी पुस्तकांची आतांपावेतो दोनतीन भाषांतरे झाली आहेत ही भाषांतरे केवळ पुणे येथील ट्रेनिंग कॉलेजची गरज भागवण्यासाठी अधिकाऱ्यांच्या हुकुमावरून झालेली आहेत असे पहिले शुद्ध मराठी भाषांतर म्हणजे गोविंद विठ्ठल करकरे व कृष्णदासी गोडबोले यांनी १८७४ साली केले याचीच सुधारलेली व भर घातलेली आवृत्ति देवकुळे यांनी १८८५ साली काढली. दरम्यान मानासाक्षी आपटे यांनीही एक भाषांतर केले होते. देवकुळे यांचे भाषांतर सर्वोत्तम असे असल्यामुळे तेच बरेच दिवस चालू होते. पण ज्या इंग्रजी पुस्तकाचे (युक्लीडचे) ते भाषांतर होते ते मूल इंग्रजी पुस्तकाचे कालप्रभावामुळे व पुढे झालेल्या प्रगतीमुळे टाकाऊ ठरले, त्यामुळे रा. गोपाले व कोरहटकर यांनी १९१८ साली नवीन धर्तीवर जरी केवळ भाषांतर नव्हे तरी इंग्रजीत पुस्तकाचा अशुद्धाद घेला या दोघांनी अर्थात ट्रेनिंग कॉलेजला जरूर तेवढेच माग प्रसिद्ध केले आहेत या भाषांतरात युक्लीडच्या चार पुस्तकांपलीकडे काही मजल मेली नाही. अंकगणितावर जशी बरीच पुस्तके लिहिली गेली आहेत व बीजगणितावरही लिहिण्याचा उपकर चालू आहे तसा या विषयावर लिहिण्याचा उपक्रम दिगंत नाही ओग व देसाई यांनी जसे स्वतंत्र रितीने बीजगणितावर पुस्तक लिहिले तसे एखादे पुस्तक या विषयावरही लिहून मराठी वाचकांत भर घालणे जरूर आहे.

आता आपण भूमिति या विषयात काय काय येते ते पाहू भूमितीची मुख्य तत्वे यावयाची म्हणजे युक्लीड या ग्रीक गणितज्ञाने अर्थात परिधम करून (ख्रिस्तपूर्व ३ रे शतक) एके ठिकाणी लिहून ठेवलेल्या मिझान्ताचा थोडक्यात अनुवाद करणे हाच युक्लीडच्या पहिल्या चार पुस्तकांत रेखा, कोन, सरलेपाकृती वगैरे एकाच सरळ पातळीत असण्याच्या आकृतीचे गुणधर्म सांगितले आहेत. पाचव्या पुस्तकात गुणोत्तर व प्रमाण यांचे काही धर्म सांगून त्यांचा उपयोग सहाव्या पुस्तकात केला आहे अकराव्या व बाराव्या पुस्तकातून घनाकृतीचा विचार केला आहे तेरावें, चवदावें व पंधरावें यांत पाच नियमित घनाकृतीविषयी विशेष विचार केला आहे.

भूमितिशास्त्राचा नियम म्हणजे एखाद्या आकृतीच्या किंवा पदार्थाच्या बाजू, कडा, बाजूचे क्षेत्रफळ, घनफळ वगैरेच्या परस्पर संबंधाविषयी नियम सिद्ध करणे हा होय.

रिमेये प्रत्यक्ष मोजता येतील परंतु बरीचशी अनु-

मानद्वाराच ठरवावी लागतील. जी परिमेये प्रत्यक्ष मोजता येत नाहीत किंवा प्रत्यक्ष मोजण्यास मोठा यत्न करावा लागतो अशा काही परिमेये अनुमानद्वारा मोजण्याच्या अति सुलभ रिती सोपून काढणे व ती मोजण्याच्या कामां त्या रितीची योजना करून दाखविणे हा गणितशास्त्राच विषय होय.

भूमितीचा आरंभ कशास प्रथम. रेखा, कोनीय व वगैरेच्या कल्पना नीट समजल्या पाहिजेत. आपण एक वीट घेऊ. या घन पदार्थास लांबी, रुंदी व जाडी अशी तीन परिमेये आहेत. विटेची जाडी जर तीन फूट असली तर आपण ती घातून कमी करू दोन फूट, एक फूट, अर्धा फूट व पाच फूट अशा रितीने ती कमी केल्यावर अशा एक दिवति प्राप्त होईल की, त्या वेळेला विटेला जाडीच रहाणार नाही अर्थात या दिवतीची कल्पनाच करावी लागेल. अशा या जाडीरहित विटेच्या भागाला सरळ पातळीचा भाग म्हणतात. जमिनीच्या पृष्ठभागास पातळी म्हणता येईल पण सरळ पातळी म्हणता येणार नाही. त्याचप्रमाणे बेंबुर्या पृष्ठभागास देखील पातळी म्हणतात. याला आपण वक्र पातळी म्हणू यालाच (पातळीला) संस्कृत शब्दातून धरातल असे नाव आहे. जाडीविरहित विटेच्या भागाची आपण आता रुंदी कमी करू ती रुंदी अगदी नाहीशी झाल्यावर जो काही विटेचा भाग राहील त्यावरून रेखी वळवता येईल. अशा या रुंदी व जाडीविरहित विटेच्या भागाला रेखा म्हणतात. फेस ताणून धरला असता रेखासारखा दिसेल पण त्याला देखील काहीतरी जाडी असतेच. म्हणून रेखा ही कल्पनेनेच समजून घ्यावी लागेल. आता या रेखीची लांबी कमी कमी केली व ती नाहीशी झाली म्हणजे ने काही उरले त्याला बिंदु म्हणतात. सुद्धे टोक पाहून बिंदूची कल्पना देईल पण हा भूमितीतला बिंदु अगदी चारीक टोकापेक्षाही लहान आहे म्हणजे तो परमाणु आहे जशा पातळ्या दोन प्रकाश असतात, त्याप्रमाणेच रेखाहि सरळ व वक्र अशा दोन प्रकारच्या आहेत. आता दोन सरळ रेखा अगर वक्र रेखा एकमेकीला मिळाल्या म्हणजे त्यामधील कलास किंवा शोकास कोन म्हणतात. एक मोठे घट्याळ घेऊ श्यातील अवरकाटा फिक्त नाही अशी कल्पना करू अवरकाटा व मिनिटकाटा हे दोन्ही जर बारावरच असले तर त्यामध्ये काही कोन नसतो. पण मिनिटकाटा फिरावयास लागला (व अवरकाटा स्थिरच आहे) तर त्या दोहोंमध्ये कोन उत्पन्न होतो जतजसा काटा जास्त फिरतो तसतसा त्यामधील कोन वाढत जातो ज्याप्रमाणे रेखा मोजण्यास प्रथम परिमाण ठरवावे लागते व लहान रेखा मोजण्यास मोजपटी व मोठ्या रेखा मोजण्यास साखळ्या तयार करतात, त्याप्रमाणेच कोन मोजण्यास देखील कोनमापक नावाचे उपकरण तयार करता येते भूमितीत कोन मोजावयाचे परिमाण अंश हे आहे. मिनिटकाटा तीन या आंकड्यावर

आला म्हणजे रया दोन काट्यामधील कोन १० अंश किंवा एक काटकोन झाला असे म्हणतात, सहा या आकड्यावर आला म्हणजे १८० अंश, किंवा दोन काटकोनांपेक्षा रया दोन काट्यामधील कोन होतो. या वेळेला ते दोन काटे एकाच रेषेत असतात. १ या आकड्यावर मिनिटकांटा गेला म्हणजे तो कोन २५० अंश होतो व फिरून थारा या आकड्यावर मिनिटकांटा गेला म्हणजे ३६० अंश अगर चार काटकोनांतून तो काटा फिरला असे म्हणतात. भूमितीत याच्यापेक्षा जस्त अंश असलेले कोन असत नाहीत ही कल्पना त्रिकोण मित्रीत आहे. काटकोनाहून कमी असणाऱ्या कोनास लघु-कोन व काटकोनाहून मोठा असणाऱ्या कोनास विशालकोन म्हणतात.

वर सांगितलेच आहे की ज्या वेळेस रया दोन काट्यामध्ये १८० अंशाएवढा कोन असतो त्या वेळेस ते दोन काटे एकत्र सरळ रेषेत असतात. यावरून कोणत्याही रेषेने जर दुसरी रेषा छेदली तर त्या रेषेने होणाऱ्या दोन कोनांची बेरीज दोन काटकोनात किंवा १८० अंश असते हे उघड आहे. अशा दोन कोनांना संलग्न कोन म्हणतात. (आकृति नं. १ पहा) येथे अक्ष या रेषेला बक्ष ही रेषा मिळाली आहे म्हणून अक्ष व बक्ष या कोनांची बेरीज दोन काटकोन आहे. अक्ष व बक्ष या कोनांना संलग्नकोन म्हणतात.

बरील विवरणावरून हे दिसून येईलच की, कोनाला दोन बाजू व एक शिरोबिंदु असतो अक्ष या कोनाचे अक्ष व बक्ष हे बाजू आहेत व बक्ष हा त्याचा शिरोबिंदु आहे कोनाला तेव्हा नांव देतांना शिरो-बिंदु दाखविणारे अक्ष हे मध्य लिहिलेले वर लिहिलेल्या सिद्धान्त्या उलट दोन संलग्न कोनांची बेरीज जर दोन काटकोन असेल तर त्या कोनांचे अक्षाधारण बाजू एकाच रेषेत असतात.

अक्ष व बक्ष या रेषा एकमेकांस छेदतात व अक्ष व बक्ष या कोनांना समोरासमोरेचे शिरोभिमुख कोन असे म्हणतात याच आकृतीत (आ. नं. २ पहा) वमक व अमड ही समोरासमोरे कोनांची दुसरी जोडी होय. असे समोरासमोरेचे कोन सारखे असतात.

या आकृतीत (नं. ३ पहा) १, २, ३, ४ इत्यादि आकड्यांनी दर्शिलेले एकंदर आठ कोन आहेत. यातील ४ व ५ नंबरचे कोन एकमेकांचे व्युत्क्रम कोन होत. त्याचप्रमाणे ३ व ६ नंबरचेही कोन व्युत्क्रम आहेत. २ व ६ नंबरचे कोन एकमेकांस सहा आहेत म्हणून या जोडीला सहाकोन असे नांव देतात. त्याचप्रमाणे १ व ५, ४ व ८, ३ व ७ या सहा कोनांच्या दुसऱ्या तीन जोड्या होत. मग ही रेषा अक्ष व बक्ष या रेषांना छेदते म्हणून हिला छेदिनी म्हणतात. ज्या वेळेस व्युत्क्रम कोन बरोबर असतात तेव्हा रया रेषा समांतर असतात.

ज्या रेषा कोणत्याही बाजूस कितीही वाढविल्या तरी एकमेकांस मिळत नाहीत त्या रेषांना समांतर रेषा म्हणतात. चौकोनी टेबळाच्या समोराच्या बाजू समांतर असतात.

सिद्धांताची सिद्धता निरानेराख्या प्रकारांनी करावी लागते. ज्या वेळेस एका सिद्धांताना आधार घेऊन दुसरा सिद्धांत सरळ सिद्ध करतो तेतो किंवा प्रत्यक्ष रीतीने ते सिद्ध करून दाखवितो येतो त्या वेळेस तो सिद्धांत सरळ होय. ज्या वेळेस आढ्याव्यानी आजून एखादा सिद्धांत सिद्ध करतात त्या वेळेस त्याला व्युत्तरेषि किंवा व्युत्तरेषि सिद्धांत म्हणतात हा प्रकार बहुतेक व्युत्तरेषिसिद्धांतात योगावा लागतो. प्रत्येक सिद्धांतात काहीतरी दिलेला गोष्ट असते तिला कल्पितार्थ म्हणतात व त्यावरून जे सिद्ध करावयाचे असते त्याला साध्य म्हणतात कल्पितार्थ व साध्य यांची उलटा-पालट करून जो सिद्धांत घेतो त्याला त्याचा व्युत्तरेषिसिद्धांत म्हणतात. पहिला व दुसरा सिद्धांत हे एकमेकांचे व्युत्तरेषि सिद्धांत आहेत. वर दिलेला चवथा सिद्धांत सिद्ध करण्याला छेदिनीचा जो रया दोन रेषांमध्ये भाग असतो त्याच्या मध्यबिंदूपासून दोन रेषा काढून त्या रेषांना समांतर असतात तेव्हा रया रेषा समांतर असतात. ४ व ५ याच्या व्युत्तरेषिः—

केव्हा एखादी छेदिनी दोन समांतर रेषांना छेदते तेव्हा (अ) व्युत्क्रम कोन बरोबर असतात, (आ) सहाकोन बरोबर असतात व (इ) छेदिनीच्या एकाच बाजूस असलेल्या अंतर्गत कोनांची बेरीज दोन काटकोन असते

जेव्हा दोन किंवा अधिक रेषा एकाच रेषेला समांतर असतात तेव्हा रया रेषांशी सलिर असतात

दोन सरळ रेषा कोणतीही जागा व्यापू शकणार नाहीत. एखादी जागा व्यापण्यास तिसरी रेषा पाहिजे. अशा आकृतीला त्रिकोण म्हणतात. त्रिकोणाच्या तीन भुज व तीन कोन असतात. मुळावरून त्रिकोणाचे तीन प्रकार आहेतः— (अ) समभुज त्रिकोण, (तिन्ही भुज सारखे), (आ) समद्विभुज त्रिकोण (दोन भुज सारखे) व (इ) विषमभुज त्रिकोण.

कोनांवरूनही तीन प्रकार आहेतः— (१) त्रिकोणाचा एखादा कोन काटकोन असेल तर—काटकोन त्रिकोण, (२) एखादा कोन विशाल असेल तर विशालकोन त्रिकोण आणि सर्वे लघुकोन असतील तर (३) लघुकोन त्रिकोण.

एका त्रिकोणाच्या तीन बाजू व तीन कोन असतात. या तीन कोनांची बेरीज दोन काटकोन असते.

त्रिकोणाची जर एखादी बाजू वाढविली तर तो बाह्य कोन होतो तो त्याच्या समोरे असलेल्या त्रिकोणाच्या आतील कोनाच्या समोरे असलेल्या कोनासो.

मग कोन त्याच्या समोरे असलेल्या अंश. बरोबर असतो.

एका त्रिकोणाच्या दोन्ही बाजू व त्यांमधील कोन जर दुसऱ्या त्रिकोणाच्या दोन बाजू व त्यांमधील कोन यांच्याबरोबर असतील तर ते दोन त्रिकोण एकरूप असतात.

एका त्रिकोणाची एक बाजू व दोन कोनांबरोबर असतील तर ते दोन त्रिकोण एकरूप असतात.

समद्विभुज त्रिकोणात सारख्या बाजूंच्या समोरचे कोन सारखे असतात.

एखाद्या त्रिकोणात जर दोन कोन सारखे असले तर त्याच्या समोरील बाजू सारख्या असतात.

एका त्रिकोणाच्या तिन्ही बाजू जर दुसऱ्या त्रिकोणाच्या तिन्ही बाजूंबरोबर असल्या तर ते त्रिकोण एकरूप असतात.

एका काटकोन-त्रिकोणाचा कर्ण व एक बाजू जर दुसऱ्या काटकोन त्रिकोणाच्या कर्ण व बाजूंबरोबर असतील तर ते त्रिकोण एकरूप असतील.

आतापर्यंत त्रिकोणाचे भाग व त्यांचे गुणधर्म यांचे विश-
रण झाले. भूमितीत आकृति काढणे हे देखील महत्त्वाचे
आहे. पूर्वी कशा तरी आकृती काढून गुणधर्म सिद्ध करीत
असत. पण अलीकडे आकृती अगदी पटीबरोबर काढू लागले
आहेत. व त्याकारिता भूमितीत कृत्य-प्रचरण म्हणून
आहे. हे प्रकरण पूर्वी देखील होते. पण त्याचा उपयोग
नेहमी करीत नसत. या बर सांगितलेल्या त्रिकोणाच्या
गुणधर्मांवरून पुढील कृत्ये करता येतील आणि
तां सिद्ध करता येतात ही सर्व कृत्ये करणाला पूर्वी सांगितलेली
(१) फुटपट्टी व (२) कोनमापक ही उपकरणे लागतात
आणि (३) कम्पास या नांवाचे एक उपकरण वस्तुतः काढ-
ण्यास लागते. याशिवाय दोन त्रिकोनी गुण्यांचाहि उपयोग
करतात हा भाग व्यवहारात फार उपयोगी आहे. सुतार
काम, बांधकाम वगैरे सर्व कामात या भागाचा फार उपयोग
आहे.

(१) एका कोनाएवढा दुसरा एक कोन काढणे (याचाच
सर्वत्र उपयोग करावा लागतो)

(२) तीन बाजू दिल्या असता त्रिकोण काढणे.

(३) (अ) कोन दुभागणे; (आ) नियमित रेखा दुभागणे.

(४) एखाद्या रेषेची काटकोन करणाऱ्या रेषेला रेषा रेषा म्हणतात.
अशा रेषा एकाद्या रेषेला (अ) तिच्यात असलेल्या बिंदूतून
काढणे, (आ) तिच्या बाहेर असलेल्या बिंदूपासून काढणे
व (इ) एका टोकाला काढणे

(५) एखाद्या रेषेला समांतर रेखा काढणे.

(६) दोन बाजू व त्यांच्यामधील कोन दिला असता
त्रिकोण काढणे.

(७) एक बाजू व दोन कोन दिले असता त्रिकोण काढणे.

(८) काटकोन त्रिकोणाचा कर्ण व एक बाजू दिली
ता काटकोन त्रिकोण काढणे.

(९) दोन बाजू व एकीसमोरील कोन दिला असता
त्रिकोण काढणे. हा त्रिकोण काढू लागले असता केव्ही केव्ही
एकाच्या ऐवजी दोन त्रिकोण उत्पन्न होतात. अशा रीतीने
संदिग्धता उत्पन्न होते म्हणून हा प्रकार संदिग्धप्रकार या
नावान प्रसिद्ध आहे. त्रिकोणाशी संबंध असलेल्या दुसऱ्या
पुष्कळ रेखा व कोन आहेत; त्यांचा जागजागी उल्लेख येईलच.
यापैकी कोणतेहि तीन संबंध किंवा परिमये स्वतंत्र दिली
असता बहुधा त्रिकोण काढता येतो

(१०) त्रिकोणाच्या मोठ्या बाजूसमोरील कोन मोठा
असतो.

(११) त्रिकोणाच्या मोठ्या कोनासमोरील बाजू मोठी असते.

(१२) त्रिकोणाच्या कोनत्याहि दोन बाजू मिळून
तिसऱ्या बाजूपेक्षा मोठ्या असतात व त्यांमधील अंतर हे
तिसऱ्या बाजूपेक्षा कमी असते.

(१३) एका त्रिकोणाच्या दोन बाजू जर दुसऱ्या त्रिको-
णाच्या दोन बाजूंबरोबर असतील तर त्यांमधील ज्याचा
कोन मोठा असेल त्याची तिसरी बाजू मोठी असते व याचा
व्यत्यय-एका बिंदूपासून एखाद्या रेषेला मिळणाऱ्या सर्व
रेषांमध्ये रेषा हा सर्वांत लहान असतो.

चार बाजू असलेल्या आकृतीस चौकोन म्हणतात. या चौको-
नाला चार बाजू व चार कोन असतात. समोरील कोन सांघ-
णाऱ्या रेषेला कर्ण म्हणतात. चौकोनात असे कर्ण दोन असतात
समोरील बाजूंच्या दोन्ही जोड्या जर समांतर असतील तर
त्याला समांतरभुजचौकोन म्हणतात; पण एकच जोडी
समांतर असून दुसरी समांतर नसेल तर त्याला समलंब
चतुर्भुज म्हणतात. समांतरभुजचौकोनाच्या चारी बाजू
सारख्या असल्या तर त्यास समभुजचौकोन म्हणतात. समो-
तरभुजचौकोनाच्या चारी बाजू सारख्या असून सर्व कोनां
काटकोन असले तर त्याला चौरस म्हणतात. पण नुसते
कोनच काटकोन असले तर त्याला आयत म्हणतात.

(१) समांतरभुज चौकोनाच्या समोरच्या बाजू सारख्या
असतात समोरचे कोन सारखे असतात दोन्ही कर्ण एक-
मेकांस दुभागून त्या समांतरभुजचौकोनासहि दुभागतात.

(२) एखाद्या चौकोनाच्या (अ) जर समोरच्या बाजूच्या
दोन्ही कोट्या सारख्या असल्या तर, (आ) एकच जोडी
सारखी व परस्पर समांतर असेल तर, (इ) समोरचे कोन
सारखे असतील तर किंवा (ई) दोन्ही कर्ण एकमेकांस
दुभागतील तर तो चौकोन समांतरभुजचौकोन असतो.
यावरून आणखी पुष्कळ गुणधर्म प्रत्येक आकृतीचे दाखविता
येतील.

(३) तीन किंवा अधिक समांतर रेषांना छेदणाऱ्या
एखाद्या रेषेचे झालेले भाग जर सारखे असतील तर त्याच
समांतर रेषांना छेदणाऱ्या दुसऱ्या एखाद्या रेषेचे झालेले
भाग सारखे असतात.

यावरून दिसून येईल की, त्रिकोणाच्या कोणत्याही दोन बाजूंचे मध्यबिंदू साधणारी रेषा तिच्या बाजूला समांतर असून तिच्या निम्मी असते. त्रिकोणाच्या शिरोबिंदू व त्याच्या समोर असलेल्या बाजूचा मध्यबिंदू साधणाऱ्या रेषेला मध्यमा म्हणतात. अशा मध्यमा कोणत्याही त्रिकोणात तीन असतात. त्या तिन्ही एकाच बिंदूतून जातात. व हा बिंदू प्रत्येक मध्यमेचा तिमागणारा बिंदू असतो. या बिंदूला त्रिकोणाचा मध्यम संगमबिंदू म्हणतात. हाच त्रिकोणाचा गुहाचमध्य असतो.

त्याचप्रमाणे त्रिकोणाच्या तिन्ही कोनांचे दुभाजक एकच बिंदूतून जातात व हा बिंदू त्रिकोणातर्गत वर्तुळाचा मध्यबिंदू असतो. त्रिकोणाच्या एका कोनाचा व दुसऱ्या दोन बहिःकोनांचे दुभाजक एकाच बिंदूतून जातात व हा बिंदू-देखील त्रिकोणाच्या बहिःस्पर्शी वर्तुळाचा मध्यबिंदू असतो.

त्रिकोणाच्या तिन्ही बाजूंचे दुभाजक लंब एकाच बिंदूतून जातात व हा बिंदू त्रिकोणाच्या परिवर्षित वर्तुळाचा मध्यबिंदू असतो. त्रिकोणाच्या शिरोबिंदूपासून समोरील बाजूवर काढलेले लंब देखील एकाच बिंदूतून जातात व या बिंदूला लंबकेंद्र म्हणतात.

याप्रमाणे त्रिकोण, चतुर्भुज वगैरे आकृतीचे मुख्य मुख्य गुणधर्म सिद्ध करून स्मारकन अथवा कुर्या करता येतात तींही करावी आता यापुढे याच आकृतीच्या क्षेत्रफळाचा विचार केला आहे.

क्षेत्रफळ मोजायवाला परिमाण पाय असावे व तें कसे मोजतात हे 'अंकगणित' या लेखात सांगितलेच आहे. क्षेत्रफळासंबंधीचे सिद्धांत आयताच्या क्षेत्रफळाच्या सिद्धांतावर अवलंबून आहेत आयताचे क्षेत्रफळ लांबी व रुंदीच्या गुणाकाराबरोबर असते हे अंकगणित या लेखात स्पष्ट दाखविलेच आहे त्रिकोणाचे क्षेत्रफळ काढायचा असले, म्हणजे कोणत्या तरी एका बाजूला पाया करून त्याच्या समोरील शिरोबिंदूपासून काढलेल्या लंबाला उंची म्हणतात. त्याचप्रमाणे समांतरभुजचोकोनाच्याही कोणत्या तरी एका बाजूला पाया करून त्या व त्याच्या समोरील बाजूमध्य असलेल्या संवाहूला उंची म्हणतात एखाद्या उंचीचे त्रिकोण किंवा समांतरभुजचोकोन दोन समांतर रेषांमध्य बरोबर ठेवता येईल.

(४) पाया व उंची सारखी असल्यास समांतरभुजचोकोन (किंवा त्रिकोण) बरोबर असतात

(५) एण त्रिकोणाचे क्षेत्रफळ त्याच पायावर व उंची उंची असलेल्या आयताच्या निम्मे असते

(६) त्रिकोणाचे पाये एकाच रेषेन असून जर ते सर्व बरोबर असले तर त्याचे एकाच बाजूला अवलेले शिरोबिंदू समांतर रेषेत असतात.

यावरून निरनिराळ्या आकृतीची क्षेत्रफळे काढण्याचे नियम बनविलेले आहेत. क्षेत्रफळाच्या या सिद्धांताचा

उपयोग वैजिक सहस्रमैसमाकरणे भूमितीच्या योगाने सिद्ध करण्याकडे होतो.

(७) $(a+b+c) = a+b+c$.

(८) $(a \pm b) = a \pm b$.

(९) $(a-b) = (a+b) - (b-b)$.

(१०) $(a+b) + (a-b) = 2a$.

(११) $(a+b) - (a-b) = 2b$.

यांच्या आकृतीवरून सिद्धांत लघुकरच म्हाणोत येईल. याच पद्धतीवर पायथंगोरसचा सिद्धांत सिद्ध करता येतो. व ही मुक्ति योजूनच भास्कराचार्यांच्या लोखवतीत तो सिद्ध केला आहे.

(१२) घाटकोनोत्रिकोणात कर्णावरचा चौरस दुसऱ्या दोन बाजूवरच्या चौरसांच्या बेरेबरोबर असतो

(१३) याच्या उलट जर त्रिकोणाच्या एका बाजूवरचा चौरस दुसऱ्या दोन बाजूवरच्या चौरसांच्या बेरेबरोबर असेल तर तो त्रिकोण घाटकोनोत्रिकोण असतो

(१४) विशालकोन त्रिकोणात विशालकोनाच्या समोरच्या बाजूवरचा चौरस दुसऱ्या दोन बाजूवरच्या चौरसांपेक्षा त्या दोन बाजूंपैकी एक व दुसरीची याच रेषेवर लंबछाया यांनी बनलेल्या अशा आवटाच्या दुपटीने जास्त असतो

(१५) परंतु लघुकोनाच्या समोरच्या बाजूवरचा चौरस तितक्याच कमी असतो

(१६) कोणत्याही त्रिकोणात कोणत्याही दोन बाजूवरच्या चौरसांची बेरीज ही तिसरीच्या मध्यमेबरोबर चौरस व तिसरीच्या अर्धावरील चौरस यांच्या बेरेबरोबर असते

यावरून निरनिराळ्या आकृतीच्या क्षेत्रफळाची सूत्रे घडविता येतात त्रिकोणाच्या तीन बाजूंची लांबी वेगळी 'अ', 'ब', 'क' या अक्षरांनी दाखवितात तिन्ही बाजूंच्या बेरेनेला परिमिति म्हणतात या परिमित्याचे अर्धे वेगळे 'स' या अक्षराने दाखवितात त्रिकोणाचे क्षेत्रफळ Δ या अक्षराने दाखविण्याची परिघाट आहे.

$\Delta = \frac{1}{2} s(p-a)(p-b)(p-c)$ हे सूत्र प्रसिद्ध आहे वर जो लघुछायेबद्दल उल्लेख आला त्याबद्दल पुढे स्पष्टीकरण होईलच.

समानभुजचोकोनाच्या कर्णावर एखादा बिंदू घेऊन त्यातून जर त्याच्या बाजूंना समांतर रेषा काढल्या तर कर्णाच्या दोन्ही बाजूंस जे समांतर भुजचोकोन होतात ते सारखे असतात व त्यांना पूर्ण ममांतरभुजचोकोन असे म्हणतात. क्षेत्रफळातील छत्र प्रकरणात पुढील कुर्या येतात.

(१) एकाद्या त्रिकोणाबरोबर समांतरभुजचोकोन अगर आयत काढणे हा बाजूंच्या लांबीमध्य जरी फरक केला तरी काढता येतो (अ) एखाद्या त्रिकोणाबरोबर दुसऱ्या एखाद्या रेषेवर त्रिकोण काढणे (ब) एखाद्या आयताबरोबर दुसऱ्या एखाद्या रेषेवर आयत काढणे वगैरे.

(२) एखाद्या दिलेल्या चौकोनाबरोबर त्रिकोण, समांतरभुजचौकोन किंवा आयत काढणे. आयताबरोबर चौरस काढायला वर्तुळाच्या गुणधर्मांचा उपयोग करतात.

(३) त्रिकोणाचे किंवा समांतरभुजचौकोनाचे सारखे भाग करणे.

(४) एखाद्या चौकोनाचे सारखे दोन भाग करणे

(५) दिलेल्या दोन चौरसांच्या बरेजेबरोबर अगर वजाबाकीबरोबर चौरस काढणे. हे काटकोनत्रिकोणाचा जो धर्म सांगितला आहे त्यावरून करता येते. व हे सुबबसुनात दिले आहे. अशा तऱ्हेची कृत्यप्रकरणे वांत येतात. आता आपण वर्तुळाकडे पळू.

वर्तुळाचा एक मध्यबिंदू असतो त्या मध्यबिंदूपासून परिघावरच्या सर्वबिंदूपर्यंत काढलेल्या रेषा बरोबर असतात अशा वक्राकार रेषेने व्यापलेल्या भागाला वर्तुळ म्हणतात. व त्या वक्राकार रेषेला परिघ म्हणतात मध्यबिंदूपासून परिघपर्यंत काढलेल्या रेषेला त्रिज्या (ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ तीन राशीची ज्या ह्यावरून हा शब्द त्रिकोणमितीची बरीच माहिती आपल्या पूर्वज्ञान झालेली होती असे दाखवितो व अशा काळीच तो शब्द प्रचारात आला असावा) म्हणतात. मध्यबिंदूतून दोन्ही बाजूत परिघापर्यंत काढलेल्या रेषेला व्यास म्हणतात. परिघावरच्या कोणत्याहि दोन बिंदूंना साधनाच्या रेषेला ज्या म्हणतात या दोन बिंदूंच्यामधील परिघाच्या भागाला कंस म्हणतात ज्या व तिच्या वरचा वर्तुळभाग धावीं परिवेष्टित अशा भागाला वर्तुलखंड म्हणतात. दोन त्रिज्या व त्यामधील कंस यांनी परिवेष्टित अशा वर्तुळाच्या भागाला द्वित्रिज्यखंड म्हणतात. आकृतीत (नं ४ पहा) पुढीलप्रमाणे स्पष्ट होईल म = मध्यबिंदू, मक = मख = त्रिज्या, कघ = व्यास, कख = कंस, कल (रेषा) = ज्या; कगख = वृत्तखंड; मखक (धावीं काढा केलेला भाग) = द्वित्रिज्यखंड.

वर्तुळाकडे पाहिले असता एकदम दिसून येईल की ते मध्यबिंदूभावांत समप्रमाण आहे. व अशी ही भूमितीत एकच आकृति आहे व वर्तुळ ते कोणत्याहि व्यासामावतीद्वेसील समप्रमाण आहे. व्यास हा वर्तुळाचा समप्रमाणाक्ष होय वर्तुळ ज्या कागदावर काढले असेल त्या कागदाची पट्टी व्यासामावती घातली तर वर्तुळाचा एक भाग बरोबर वर्तुळाच्या दुसऱ्या भागावर पडेल.

(१) वर्तुळातील एखाद्या ज्येवर मध्यबिंदूतून जर लंब काढला तर तो त्या ज्येला दुभागतो. याच्या उलट जर एखाद्या व्यास एखाद्या मध्यातून न जाणाऱ्या उज्या दुभागीत असेल तर तो व्यास त्या ज्येची काटकोन करतो. किंवा कोणत्याहि ज्येचा लंबदुभाग क व्यास असतो. एकाच सरळ रेषेत असलेल्या तीन बिंदूतून वर्तुळ काढता येत नाही.

(२) तेच बिंदू जर एकाच सरळ रेषेत नसतील तर काढता येईल व असे एकच वर्तुळ त्या तीन बिंदूतून

काढता येईल एक सरळ रेषा एका वर्तुळाला दोनच ठिकाणी छेदू शकेल अशा छेदणाऱ्याला रेषेला छेदिनी म्हणतात.

(३) दोन सारख्या वर्तुळात जर दोन कंस सारखे असतील तर त्या कंसासमोरच्या मध्यबिंदूंनी झालेले कोन सारखे असतात व याचा व्यासासहि खरा आहे.

(४) दोन सारख्या वर्तुळात जर दोन कंस सारखे असतील तर त्यांच्या ज्या रेषांनी केलेले चापखंड, वृत्तखंड हे सारखे असतात व याचा व्यासासहि खरा आहे.

(५) दोन सारख्या वर्तुळात सारख्या ज्या मध्यबिंदूपासून सारख्या अंतरावर असतात व त्याचप्रमाणे व्यासास खरा आहे.

(६) एकाच वर्तुळात अगर दोन सारख्या वर्तुळात मोठी ज्या मध्यबिंदूच्या जवळ असते. म्हणूनच सर्वांत मोठी ज्या म्हणजे व्यास होय.

(७) एकाच वर्तुळात एखाद्या कंसासमोरचा वृत्तखंड कोन हा त्याच कंसासमोरच्या मध्यकोनाच्या निम्मा असतो

(८) म्हणून एकाच वृत्तखंडांतले सर्व कोन सारखे असतात

(९) वृत्ताधीतला कोन काटकोन असतो व वृत्ताधीतला मोठ्या अग्रलेखा वृत्तखंडातील कोन लघुकोन असतो व वृत्ताधीतला लहान असलेल्या वृत्तखंडातला कोन विशाल कोन असतो.

(१०) एकाच मर्यादित रेषेवर व त्या रेषेच्या एकाच बाजूला जर सारखे कोन असले तर त्यांचे शिरकोन त्या रेषेच्या बाकामधून जाणाऱ्या वर्तुळावर असतात.

(११) वर्तुळावर चार बिंदू येऊन जर एक चौकोन काढला तर त्याच्या समोरासमोरच्या कोनांची बेरीज दोन काटकोन असते.

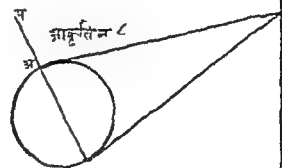
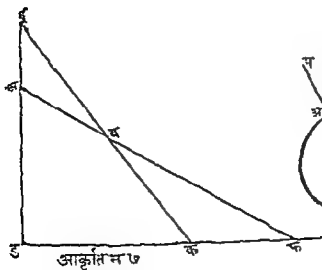
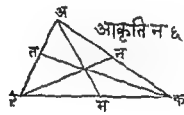
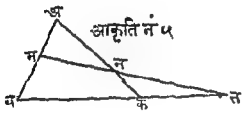
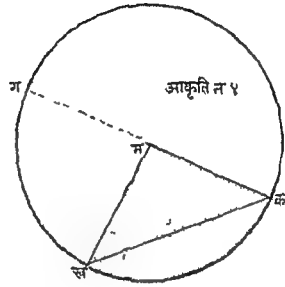
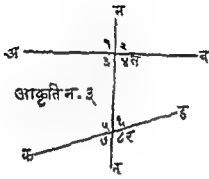
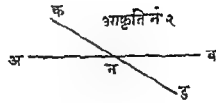
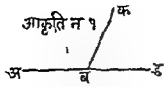
(१२) याच्या उलट, एखाद्या चौकोनाच्या समोरासमोरच्या कोनांची बेरीज दोन काटकोन असली तर त्या चौकोनाच्या चारी शिरकोनातून वर्तुळ काढता येईल.

जर सांगितलेच आहे की एखाद्या वर्तुळाचा एखादी छेदिनी दोनच ठिकाणी छेदू शकेल. ही छेदिनी एखाद्या छेदबिंदूभावांत अगर आपल्याशीच समांतर फिरल तर काही वेळाने ते बिंदू एकमेकांच्या अगदी जवळ येऊन एकत्रीत होऊन जातील त्यावेळेला ती छेदिनी वर्तुळाच्या स्पर्श करते व तिच्या स्पर्शरेषा म्हणतात. त्याचप्रमाणे दोन किंवा अधिक वर्तुळे एकमेकांस स्पर्श करू शकतील ती ज्या ठिकाणी स्पर्श करतात त्याला स्पर्शबिंदू म्हणतात

(१३) स्पर्शबिंदूतून जाणारी त्रिज्या स्पर्शरेषा काटकोन करते.

(१४) एका वर्तुळाचा बाह्यबिंदूपासून दोनच स्पर्शरेषा काढता येतील व या दोन स्पर्शरेषा सारख्या लांबीच्या असून तो बिंदू व मध्यबिंदू साधनाच्या रेषेची सारखे कोन करतात.

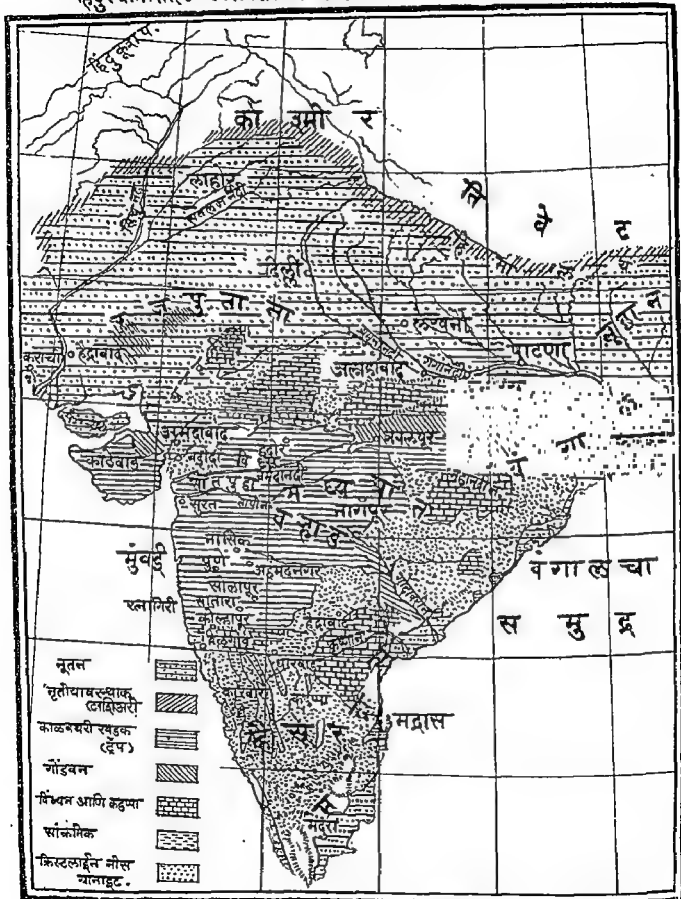
भूमिति.

भूस्तर शास्त्र .

हिंदुस्थानांतील निरतिराक्या खडकांच्या जाती व त्यांचें क्षेत्र.

असतात म्हणून सर्व वर्तुळांही सरूप होत कारण वर्तुळ या नियताकृतीला अन्त बाजू आहेत पण दोन वर्तुळांना दोन सादृश्यमध्य असतात त्या दोन वर्तुळावरचे सदबाबिंदू साधना या सर्व रेखा या दोन सादृश्यमध्यांपैकी एकातून जातात त्रिकोणाच्या एखाद्या कोनाचे अंतर व बाह्य द्विभाजक समोरच्या बाजूचे प्रत्येकी असे दोन भाग करतात की, ते भाग बाकोच्या दोन बाजूंच्या प्रमाणात असतात

एखाद्या रेषेचे अंतर व बाह्य भाग प्रमाणात असले तर ती रेखा हरात्मक रीतीने विभागली आहे असे म्हणतात हरात्मक विभाग हा एक अल्कीकडाल भूमितीचा महत्त्वाचा विभाग आहे तो पुढे येईलच

एखाद्या काटकोनत्रिकोणात काटकोनापासून कर्णोत्तरच्या लंबाच्या वरचा चौरस हा कर्णाच्या भागांनी बनलेल्या आयताबरोबर असतो

कोणत्याही वक्रीय चौकोनात दोन्ही कर्णांनी बनलेला आयत समोरासमोरच्या बाजूनी बनलेल्या आयताच्या बरेचबरोबर असतो म्हणजे समूख भुजयुगलसिद्ध अ दोन आयत होतात त्याच्या बरेचबरोबर होतो हा सिद्धांत टॉलेमीचा सिद्धांत या नावाने प्रसिद्ध आहे यावर कुर्ये पुढच्या प्रकारची येतात (१) कोणतीही रेखा दिलेल्या प्रमाणात अंतर अगर बाह्य रीतीने विभागणे (२) दिलेल्या तीन रेषांना चवथे प्रमाण काढणे. (३) दिलेल्या दोन रेषांना मध्य प्रमाण काढणे (४) दिलेल्या आयताबरोबर चौरस काढणे (५) करणागत सहाय्य भूमितीने दाखविणे (६) त्रिकोणातगत चौरस काढणे (७) दिलेल्या आकृतीला दिलेल्या रेषेवर सरुपाकृती काढणे (८) त्रिकोणाच्या तीन बाजू दिल्या असता कोणत्याही कोनाच्या द्विभाजकाची अगर परिवर्तुळाच्या निज्येची लांबी काढणे

एखाद्या रेषेचे जर असे दोन भाग केले की एका भागावरचा चौरस सवध रेखा व दुसरा भाग यांनी युक्त अशा आयताबरोबर असेल तर ती रेखा मध्यप्रमाणात विभागली आहे असे म्हणतात

एका समद्विमुख त्रिकोणाचा पाया जर दुसऱ्या बाजूच्या मध्यप्रमाण भागापैकी मोठा भाग असेल तर त्याचे कोन ३६, ७२ व ७२ असे असतात यावरूनच कोनभाषकाचा उपयोग न करता नियंत्रित पचकोन व दशकोन काढता येतात

आधुनिक भूमिति — भातापर्यंत आपण नुसत्या रेखा, कोन, क्षेत्रफळ वगैरेचा विचार केला पण अलीकडे धन-रेखा, ऋणरेखा, धनकोन व ऋणकोन इत्यादि अधिक रीतीने प्रतीका विचार करतात तर उभवीकडे काढली असता तिचा धनरेखा म्हणतात व डावीकडे काढली असता ऋण रेखा म्हणतात हे पूर्वापासून ठरलेले आहे त्याप्रमाणे चक्या-ब्राचे काढे ज्या दिशेने फिरतात त्याच्या उलट दिशेने फिरकून

एखाद्या रेषेने कोन उत्पन्न केला तर तो धनकोन म्हणतात व तो काट्याच्या दिशेने फिरला तर त्यास ऋणकोन म्हणतात

अ क व येथे अक आणि कव हे रेषेचे दोन भाग दोन्ही एकाच दिशेकडे मोजले जातात म्हणून धन आहेत पण खाली अ ब क अ व या रेषेचे अ क, क व हे दोन भाग आहेत येथे दुसरा भाग पहिल्याच्या उलट मोजतात म्हणून एक जर धन असेल तर दुसरा ऋण होय

जर एखादी रेखा त्रिकोणाच्या तिन्ही बाजूंना छेदिल तर प्रत्येक बाजूच्या भागाच्या गुणोत्तराचा गुणाकार एक असतो पण तो उणा एक असतो, उदा. $\frac{अम}{मव} \times \frac{बत}{तक} \times \frac{कन}{नअ} = 1$

(आकृति न ५ पहा)

पण जर एकाच बिंदूतून व त्रिकोणाच्या प्रत्येक शिरो कोनातून जाणा या तीन रेखा समोरील बाजूंना छेदतील तर या छिटांनी पूर्वीचा गुणाकार आधेक एक असतो म्हणजे— $\frac{बम}{मक} \times \frac{कन}{नअ} \times \frac{अत}{तब} = 1$ (आ न ६ पहा)

त्रिकोणाच्या शिरोबिंदूतून दोन बाजूंना प्रत्येकी सगान कोन करणा या रेखा काढल्या असता त्यांना परस्परच्या एकामग किंवा युग्मरेखा म्हणतात

मध्यग्याच्या जोडीदाराना उपमध्यगा म्हणतात याहि एकाच बिंदूतून जातात या बिंदूला उपमध्यगाकेंद्र म्हणतात अ ब क ड एकाच रेषेवर अ, ब, क, ड हेच बिंदू

असले तर $\frac{अब}{बक} \times \frac{कड}{डअ} = 1$ याला वादप्रमाण किंवा असमांतर

वाद्यप्रमाण म्हणतात यांतली मुख्य लूण म्हणजे (१) प्रत्येक अक्षर अशात एकदा व छेदात एकदा येते, (२) छेद हा अशातले पाहिले, चवथे आणि तिसरे व दुसरे अर्शा अक्षरे घेऊनच बनतो हा निष्पत्ति थोडक्यात (अवकट) अशा रीतीने लिहतात अकपाशपद्धतीने चार अक्षरांचे गुणाकार २४ तऱ्हेने मांडता येतील (मध्य निष्पत्ति खरोखरी सहा प्रकारची होऊ शकेल) परंतु सर्व गुणाकार लक्षात घेऊन सहाच मध्य निष्पत्ती होतील

पुष्कळ बिंदू एकाच रेषेवर असले म्हणजे त्या रेषेला सममध्यनिष्पत्तिविशिष्टमालिका असे म्हणतात व पुष्कळशा रेखा एकाच बिंदूतून जात असल्या तर त्या सर्वांनी मिळून वर्तिका किंवा शालका म्हणतात

चतुर्बिंदुमालिकेची लाया जरी घेतली तरा वामप्रमाण कायमच रहाते या वादप्रमाणाची किंमत ज्या वेळेस उणा एक असतो त्या वेळेस त्या मालिकारेवेली हरात्मक मालिका म्हणतात (अवकट) = - 1

आवापर्यंत एखाद्या चौकोनाला दोनच ऋण असतात असे आपण समजत आलो आहोत पण त्याला तिसरा ऋण असतो

अक, वड व इफ असे तीन कर्ण असतात. (आ. नं. ७ पहा). प्रत्येक कर्ण दुसऱ्या दोहोंना हरात्मक रीतीने छेदला जातो याला चौकोनाचा हरात्मक गुणधर्म म्हणतात. याच्या पुढे चौकट आणि चौकोन अशी दोन नावे देऊन फरक दाखवावयाचा आहे पण तत्पूर्वी छायेबद्दल थोडेसे लिहून मग तिकडे वळू. छायाप्रकरणासंबंधी मागे एकदा उल्लेख आला आहे; तत्संबंधी थोडी जास्त माहिती येथे देत आहे.

पोकळीत कोणताही अक्ष एक बिंदु घेतला व तो दुसऱ्या कोणत्याही व या बिंदूशी सांधून तो रेषा वाढविली व ती कोणत्याही इ या पातळीला व या ठिकाणी येऊन मिळाली तर व हा बिंदु वची इ या पातळीवर अथवा शिरोबिंदूची छाया होय. याप्रमाणे वाटेल त्या बिंदूची छाया वाटेल त्या पातळीवर घेता येते. त्यामुळे एखाद्या रेषेची छाया अमरताच्या ठाई देखील घेता येईल. अशा रीतीने छाया घेण्यास शिरोबिंदु म्हणून त्याचा लागतो.

त्रिकोणाची छाया समप्रतिप्रतीकोण व चौकोनाची छाया चौरस पडू शकते. कोणत्याही शंकुच्छेदाची (यथेष्टपरी माहिती पुढे येणार आहे) छाया वस्तूक पडू शकेल. थोक्यात सांगावयाचे म्हणजे अनियताकृतीची छाया नियताकृति होते व त्यामुळे नियताकृतीच्या (सोप्या आकृतीच्या) धर्मावरून अवयव आकृतीचे धर्म छायाशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे निष्पन्न होतात.

शिरोबिंदूतून निघणारी रेषा छेदनाच्या पातळीशी जर काटकोन करीत असेल तर तिला लंबच्छाया म्हणतात. याच प्रकारची छाया पडिल्या भागातून समजली गेली आहे.

परिचयन.—एखाद्या वस्तूच्या पातळीत असणाऱ्या (अचल) दिलेल्या बिंदूतून जाणाऱ्या ज्या ज्या ठिकाणासून स्पर्शरेषा काढल्या तर त्यांचा छेदनाबिंदूचा बिंदुमार्ग एक रेषा असतो; सर्व (आ. नं. ८ पहा) 'प' या बिंदूतून जाणारी कोणतीही पंथ वही ज्या काढली तर अ आणि वच्या ठिकाणी काढलेल्या स्पर्शरेषांचा छेदनबिंदु ट आहे. टचा बिंदुमार्ग रेषात्मक असतो. टच्या बिंदुमार्गाचा पचा ध्रुवरेषा म्हणतात व पला टच्या बिंदुमार्गाचा ध्रुव म्हणतात. पची ध्रुवरेषा प ही रेषा असली व पची ध्रुवरेषा फ ही रेषा असली तर पफ या रेषेचा ध्रुव प आणि फ या रेषांचा छेदनबिंदु अमरता व या अशा बिंदूला पफ अशा छेगेने दाखवतात. पफ ही रेषा पफ अशीही लिहितात.

ज्या अर्थाने पला शृङ्खळारी प ही रेषा म्हणता येईल त्याच अर्थाने पफ हा बिंदु पफ रेषेला शृङ्खळारा आहे असे म्हणता येईल. अशा रीतीने काही बिंदूंना व रेषांना युक्त अशी आकृति घेतली तर त्या बिंदूशी व रेषांशी शृङ्खळान्या रेषा व बिंदू यांनी युक्त अशी दुसरी आकृति होईल. या एकमेकींच्या आकृती होत. या आकृतीच्या योगाने बरेचसे सिद्धांत परस्परापसंधी आहेत असे दाख-

विता येईल. रेषांकित आकृतीचा गुणधर्म व बिंदुप्रधान अशा आकृतीचा गुणधर्म या दोहोंत साम्य दाखविता येईल.

व्युत्क्रमण.—एका वस्तूच्या त्रिज्येवर दोन बिंदु घेतले व त्यांच्या मध्यबिंदूपासूनच्या अंतरांनी घनलेला आयत जर त्रिज्येवरच्या चौरसाबरोबर असेल तर ते दोन बिंदु परस्परांने व्युत्क्रमबिंदु होत. त्यांपैकी एक बिंदु जर एखाद्या वक्राकृतीवर फिरेल तर दुसरा बिंदूही पण दुसऱ्या एखाद्या वक्राकृतीवर फिरेल. या दोन वक्राकृतींनी परस्परांच्या व्युत्क्रमाकृती म्हणतात. वस्तूच्या मध्यबिंदु याला व्युत्क्रममध्य बिंदु व वस्तूच्या त्रिज्येला व्युत्क्रमत्रिज्या म्हणतात. एखाद्या वस्तूच्या व्युत्क्रमाकृति वस्तूक किंवा सरळ रेषा असू शकेल. दोन छेदनाच्या आकृतीमधला कोन व त्याच्या व्युत्क्रमाकृतीमधला कोन हे दोन सारखे असतात.

याप्रमाणे आधुनिक भूमितीत पुष्कळ नवीन तऱ्हेची भर पडलेली आहे. त्रिकोणाच्याच नावर्तीत पाहिले तर इतके नवीन बिंदू, इतक्या नवीन रेषा व इतके नवीन गुणधर्म निघाले आहेत की, ते पाहून मति गुंग होते. हे सत्य या त्रिकोणापुरतेच नव्हे तर प्रत्येक आधुनिक प्रगतीबद्दलही खरे आहे.

एखादा सिद्धांत छायेने सोडविता येईल, म्हणजे छाया-देखीत त्यावर जास्त प्रकाश पाडेल. परिवर्तनाच्या योगाने निराळ्या दृष्टीने पहाता येईल व व्युत्क्रमणाच्या योगानेही किर्येक सिद्धांताबद्दल नवीन नवीन रूपेना घुबतील या सर्वांवर कधी म्हणजे प्रत्येक सिद्धांताचे सर्वसाधारण रूप निराळ्या असते इत्यादि अनेक तऱ्हेचे गुढिलोलाचमत्कार या भूमितीत देखील आहेत. व यांत देखील मनुष्य दंग होऊ शकतो यांत नवल नाही.

बिंदुमार्गाबद्दल फारच प्रगति झाली आहे निरनिराळ्या तऱ्हेच्या वक्राकृती निघाल्या आहेत. एखादे चाक कमिनीवर फिरत असते तर त्या चाकावरील एक विवक्षित बिंदूच जर पाहिला तर तो एक चमत्कारिक वक्राकृति तयार करतो. अशा रीतीने अनेक तऱ्हेने अनेक बिंदूचे अनेक बिंदुमार्ग आहेत.

शंकुच्छेदः—मागे वस्तूच्या उल्लेख करतांना तो एक बिंदु-मार्गच आहे, असे दाखविले आहे. शंकुच्छेद म्हणजे परबल्य, दोषवस्तूक व अतिपरबल्य वस्तूक हे देखील बिंदुमार्गच आहेत. याना शंकुच्छेद हे नाव पडण्याचे कारण या सर्व वक्राकृती निरनिराळ्या तऱ्हेने शंकु कापला असता उत्पन्न होतात. दिलेल्या बिंदूपासून फिरत्या बिंदूचे अंतर व दिलेल्या सरळ रेषेपासून फिरत्या बिंदूचे अंतर—ही दोन अंतरे—नियतप्रमाणात असतील तर फिरत्या बिंदूचा बिंदुमार्ग शंकुच्छेद होतो. दिलेल्या बिंदूला केंद्र, दिलेल्या सरळरेषेपासून नियत रेषा व त्या प्रमाणात केंद्रस्थिति म्हणतात. या केंद्र-स्थितीची किंमत जेव्हा एक असेल तेव्हा परबल्य, एकापेक्षा

कमी असण्यास दीर्घवर्तुळ व एकापेक्षा अधिक असण्यास अतिपरबलय असे तीन प्रकारचे शंकुच्छेद होतात. वर्तुळ व सरलरेषांमुळे हे देखील यातलेच भाग आहेत. प्रत्येक शंकुच्छेदास एक अक्ष असतो हा अक्ष केंद्रातून जाऊन नियतरेषेची काटकोन करता व या अक्षाभोवती ती आकृति समप्रमाणीत असते अशा आकृतीला ज्या ठिकाणी छेदतो, त्या बिंदूला आकृतीचा शिरोबिंदू म्हणतात. दीर्घवर्तुळाचा व अतिपरबलयाचा दोन केंद्रे व दोन शिरोबिंदू असतात. दोन शिरोबिंदू मधल्या अक्षाच्या भागाचा मध्य वाला अक्षमध्यबिंदू म्हणतात. याच्याभोवती व यातून अक्षाची काटकोन करणाऱ्या रेषेभोवती ती आकृति समप्रमाणीत असते. या रेषा तिर्यग्मध्य म्हणतात. परबलयाचा दुसरा केंद्र व अर्धात रेषाचा मध्य हे दोन बिंदू भर्तृताचे ठाणी असतात. सर्वसाधारणपणे शंकुच्छेदास दोन केंद्रे, दोन नियतरेषा, एक मध्य व दोन अक्ष असतात.

उपाप्रमाणे त्रिकोण वगैरे साध्या आकृतींचे निरनिराळे गुणधर्म आहेत. उपाप्रमाणेच या हे आकृतींचे आहेत. ते सर्व निरनिराळ्या वीजभूमितीत आले आहेत म्हणून त्याचा पुनरुच्चार करण्याची जरूरी नाही. या आकृतींचे गुणधर्म सिद्ध करण्यात बीजगणिताचा बिलकुल उपयोग करावयाचा नाही, अशा किशेकाचा कटाक्ष होता व याच्या उलट किशेकाचे मत अशा रीतीने उपयोग करण्यास हरकत नाही, असे होते. बीजगणिताचा उपयोग केला असता सिद्धता सोपी होते व आकृतीचे कामच पडत नाही, म्हणून हे सर्व भौतिक भूमिति या सदरात घालतात. प्रहाच्या व धूमनेत्र्याच्या कक्षा वस्तुनः शंकुच्छेदरूपे आहेत, म्हणून ज्योतिर्गणित हा अकृतीच्या धर्मीचा फार उपयोग होतो.

याप्रमाणे आतापर्यंत एका पातळीतल्या भूमितीतील आकृतींची सर्वसाधारणपणे माहिती झाली. आता घनभूमितीतील अगर एकाच पातळीत असणाऱ्या आकृतीकडे वळू.

घनभूमिति — कोणत्याही घनपदार्थाचा तीन परिमेष असतात. त्याचे पुत्रभाग कोणत्याही आकाराचे व कडा सरळ अगर वक्ररेषा असू शकतील. प्रथम आपण प्रत्येक पुत्रभाग सरळ पातळीतच आहे असे समजू, म्हणजे कडा देखील सरळरेषांमधून होतील. कोणत्याही परस्परास छेदणाऱ्या तीन रेषातून अगर तीन बिंदूतून अगर दोन समांतर रेषातून एकच पातळी काढता येईल, अशा ज्या दोन रेषा असतात की, ज्यातून एक सुद्धा पातळी काढता येत नाही त्याचा भिन्न किंवा छेदरेषा रेषा म्हणतात. दोन पातळ्या किंवा एक पातळी व एक रेषा या किंवाही वाढविल्या तरी जर परस्परास मिळाल्या नाहीत तर त्या समांतर असतात. जेव्हा एखादी रेषा एखाद्या पातळीला ज्या बिंदूत छेदते त्या बिंदूतून जाणाऱ्या त्या पातळीतल्या सर्व रेषांची ती काटकोन करत

तेव्हा ती रेषा त्या पातळीवर लंब असते. जर लिहिलेच असे की, (१) दोन छेदक रेषातून एकच पातळी काढता येईल. यावरून पुढील सिद्धांत सिद्ध करता येतील. (१) दोन पातळ्या एकमेकांस सरळ रेषेत छेदतात. (२) जर एखादी रेषा परस्परांना छेदणाऱ्या दोन्ही रेषांना छेदनबिंदूच्या ठिकाणी लंब असेल तर ती रेषा त्या दोन रेषातून जाणाऱ्या पातळीला लंब असते. (३) एका सरळ रेषेला तीव्ररेषा एका बिंदूतून निरनिराळे लंब काढले तर ते सर्व लंब एकाच पातळीत असतात. (४) दोन समांतर रेषांपैकी एक जर एखाद्या पातळीस लंब असेल तर दुसरीही लंबच असते. (५) एकच रेषा जर दोन पातळ्यांना लंब असेल तर त्या पातळ्या समांतर असतात. (६) दोन समांतर पातळ्यांना जर तिसरीने छेदले तर छेदनरेषा समांतर असतात.

वरील सिद्धांत कण सरळ पातळ्यांपैकी झाले. उपाप्रमाणे दोन रेषांमधून केले असतो त्याप्रमाणे दोन छेदणाऱ्या पातळ्यांमध्ये कोन असतो याचा द्विदलकोन म्हणतात व हा रेषा दोन पातळ्यांच्या छेदनरेषेवरच्या कोणत्याही बिंदूपासून छेदनरेषेला तत्पृष्ठगत लंब असणाऱ्या दोन रेषांमधील कोन होय.

दोन किंवा अधिक पातळींच्या मधील बनलेल्या कोनाला घनकोन म्हणतात. याचे त्रिदलकोन, चतुर्दलकोन व बहुदलकोन असे प्रकार आहेत. दोन भिन्ना व गमीन यामधील झालेला कोन त्रिदलकोन होय. बहुभुजाकृति पायावर काढिलेल्या सूचीवत् शिरोकोन बहुदलकोन होय.

पातळ्या, कोन वगैरे झाल्यावर साधारण घनाकृती पाहू. पोकळीचा भाग जर एक किंवा अधिक पृष्ठभागांनी वेष्टिला गेला, तर अशा आकृतीला घनाकृति म्हणतात. मध्यपुत्रभाग सरळ पातळी असो किंवा वक्र पातळी असो जर पृष्ठभाग सरळ पातळ्या असतील तर त्याला बहुफलक म्हणतात. तीन समांतर भुजवीकोनयुग्मांनी वेष्टित अशा आकृतीला समांतरफलक म्हणतात. या समांतरफलकांनी चार कर्ण असतात, ते एकाप्र असतात. समांतरफलकाचे पुत्रकाटकोन चौकोन असतील तर त्याला आयतफलक म्हणतात. तेच जर चौरस असतील तर चौरसफलक म्हणतात. सहा पृष्ठभाग असलेला घनकृतीचे हे प्रकार झाले. एखाद्या घनाकृतीच्या दोन कडेच्या बाजू समोरासमोर समांतर पातळीत असतील व इतर बाजू समांतरभुजवीकोन असतील तर त्या घनाकृतीला चिनि म्हणतात. यात काटकोन चिनि व तिर्यक् चिनि असे प्रकार आहेत. या दोन बाजू जर वर्तुळ असतील तर त्याला वृत्तचिनि म्हणतात, ही घनाकृति लाकडाचे पीप अगर होड होय. एखाद्या घनाकृतीला कोणत्याही आकाराचा पाया असून बाकीचे पृष्ठभाग एका शिरोबिंदूत साधारण शिरोकोन असणारे त्रिकोण असले तर त्याला बहुभुजचिनि म्हणतात. पाया देखाळ त्रिकोण असेच

तर त्या घनाकृतीला वस्तुफलक म्हणतात. चिती व सूत्री यांत काटकोन व त्रिकोण असे दोन प्रकार आहेत व या बहुभुज-सूत्रीचा पाया जर वर्तुळ असेल तर त्याला वृत्तसूत्र म्हणतात. आतां गोल व घनाकृति यांची सर्वांनी माहिती आहेच.

या सर्व घनाकृतींचे घनफल कसे काढावयाचे हा प्रश्न उरला. आयताचे क्षेत्रफल जसे लांबीरुंदीचा गुणाकार करून काढतात त्याप्रमाणे आयत फलकाचे घनफल लांबी, रुंदी व जाडी यांचा गुणाकार करून काढतात. क्षेत्रफळाच्याच घर्तीवर लोखणे पाडून हे दाखवता येईल. गोलस्याहि घनाकृतीच्या पृष्ठभागाचे क्षेत्रफल काढतां येईल काटकोन चितीचे घनफल हे पायाचे क्षेत्रफल व उंची याच्या गुणाकाराबरोबर असते.

त्रिकोण चितीच्या बाबतीत लेब उंची घ्यावी लागेल. बहुभुजसूत्रिस्माचे घनफल हे पायाचे क्षेत्रफल व उंची याच्या गुणाकाराच्या एकतृतीयाबरोबर असते. गुणाकार करतांना हें सर्व परिमये एका जागीनीच पाहिलेच हें सांगायला नकोच. यावरूनच होऊचें घनफल काढतां येईल.

गोलाचा पृष्ठभाग = 4π (त्रिज्या)^२

गोलाचे घनफल = $\frac{4}{3}\pi$ (त्रिज्या)^३

एखाद्या बहुफलकाला प पृष्ठभाग असले, क कडा असल्या व छ शिरोकोन असले तर $k + \frac{1}{2} = p + c$ असा नेहमी संबंध असतो.

सर्व पृष्ठभाग सारखे असले म्हणजे त्याला नियमित फलक म्हणतात. नियमित वस्तुफलकाला ४ पृष्ठभाग, ४ शिरोकोन व ६ कडा असतात. त्याप्रमाणेच नियमितान्तर फलक, नियमितविंशतिफलक, चौरस फलक व नियमित द्वादशफलक इतकेच नियमित घनाकृतीचे प्रकार आहेत. [लेखक. प्रो. वि. आ. आपटे.]

भूर्जपत्र—ही झाडे हिमालयावर सापडतात. याची साल कागदापेक्षाहि अधिक टिकाऊ आहे असा कांढाचा समज आहे. हिंदुस्थानांतील बरेच प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथ याच भूर्जपत्रावर लिहिलेले होते. औपधी मंत्र (विं. सू. २) याच्या दंगावरील मंत्र लिहिण्याच्या कामी याचा फारच उपयोग करण्यांत येतो. याचे उपयोग अनेक आहेत. पार्लर-वेष्टन, हुक्याच्या नळीचे वेष्टन, छत्रीचा अग्रा इत्यादि निप्रस याचे तयार करतात. सौभाग्यक व जंतुनाशक गुणहि याच्या भंगी आहेत. याचे लाकूड किडत नसल्यामुळे त्याचा इमारतीच्या कामी लागला उपयोग होतो.

मूल्या—ही उडिया देशातील त्रिणक्ष्याची एक नात असून याची लोकसंख्या सुमारे ३५००० आहे. हे आपणांस पाटणाच्या चौदाव्या राजांचे यशस्व म्हणवतात. कोरिया म्हणून कोटपाचा एक वर्ग आहे. त्यांचे हे संबंधी असतील. कधी कधी हे आपणांस देवांग अथवा देवांगणाहि म्हणवतात. नाग व कच्छप अशा गोत्रे यांनी धारण केली आहेत. यांच्यांत एकाच देवकुळांत लगे होत नाहींत.

भूषणकथि—हा शिवाजीच्या पदराचा एक आश्रित भाट, अमून जालीचा कनेजा ब्राह्मण होता यापाचे नांव रत्नाकर. यमुनाकांठच्या त्रिकुलमपूरचा हा रत्निवाशी होता; हें गाव हल्ली कानपूर जिल्ह्यातील टिकमपूर होय भूषणाला चिनामणि, मतिराम व जटाशंकर उर्फे नीळकंठ हे तीन भाऊ होते; यांचे आठनांव त्रिपाठी चिनामणि हा नागपूरकर मकरंदराहा या गोंडराजाच्या घदरी होता, सहाजहाजानें त्याला देणगी दिली होती. भूषणकथि प्रथम छत्रपाल राजाच्या घदरी होता. तेथून सन १६६४ त तो शिवाजीपार्शी येऊन राहिला. यवनांची नोकरी करणाऱ्या त्यास मोठा निडकारा वाटत असे. हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या राज्यातील स्थिति व व्यवस्था भूषणकथीकडून शिवाजीला कळे. शिवराज-भूषण-काव्य या ग्रंथांत शिवाजीच्या प्रतापाचे सुरत वर्णन याचें केले आहे. हें काव्य राज्याभिषेकाच्या आदल्या वर्षी पुरें झालें शिवाजीने भूषणकथीस पुष्कळ द्रव्य दिलें भूषणहजारा, भूषणउल्लास, व भूषणउल्लास असे याचे आगळी ग्रंथ आहेत. याचा पाकडा भाऊ मतिराम हा संभाजीच्या घदरी होता. [का. इ. सं. पु. ३०; शि. भू. काव्य, प्रस्तावना.]

भूस्तरशास्त्र—भूस्तरशास्त्र म्हणजे पृथ्वीच्या गोलाचा भूराजीपासून आतांपर्यंतचा इतिहास पृथ्वी सूर्यमालिकेंतील एक स्वतंत्र ग्रह झाल्यापासून ती कौगम्या स्थिरवस्तूतून हल्लीच्या स्थितीला आलेली आहे, तिची प्रथम स्थिति काय होती, नंतर हवा, पाणी, जमीन इत्यादि भाग कसे झाले, पृथ्वीच्या उदरातील स्थिति आज काय आहे, पृथ्वीवरील महासागर व खंडे यांमध्ये कोणते बदल होऊन हल्लीचे महासागर व खंडे तयार झाली, वगैरे सर्व हकीकत या इतिहासांत येते आणि त्याचप्रमाणे वनस्पती व प्राणी पृथ्वीवर केव्हापासून आले व त्यांच्यात कोणती स्थिरवस्तू होऊन आजच्या वनस्पती व प्राणी तयार झाले याचीहि हकीकत येते. या सर्व हकीकतीलाच पृथ्वीचा आधिभौतिक इतिहास किंवा भूस्तरशास्त्र म्हणतात. हें शास्त्र इतर शास्त्रांच्या मानाने नवीन आहे. कारण इतर शास्त्रांनी बरीच प्रगति झाल्या-खेरीज या शास्त्राचा पाया व्यवस्थित रीतीने बघणें शक्य नव्हतें. पृथ्वीची उत्पत्ति कशी झाली हें समजण्याला भौतिकशास्त्राची मदत पाहिजे, खनिज पदार्थ व खडक यांचे पुष्करणी होण्याला रसायनशास्त्र आणि प्राणी व वनस्पती यांचे वर्गीकरण करण्यास प्राणिशास्त्र व वनस्पतिशास्त्र या सर्वांची मदत पाहिजे; तेव्हां या शास्त्राची प्रगति होईपर्यंत भूस्तरशास्त्र शास्त्र या स्थितीला पोहोचणें शक्य नव्हतें. आता भूस्तरशास्त्रहि इतर शास्त्रांना फार महत्त्वाची मदत करू शकतें. खनिज पदार्थ कोठें सापडतात, हल्लीच्या वनस्पती व प्राणी यांचे पूर्वज कोण होते वगैरे माहिती भूस्तरशास्त्रा-मुळेच झालेली आहे.

भूस्तरशास्त्राचा विशेष संबंध म्हणजे पृथ्वीवरील काशी होय. खडक हें मूळचा पृथ्वीगोल थंड

आहेत किंवा ज्वालामुखीतून बाहेर आलेले आहेत अथवा पाण्याच्या योगाने तयार झालेले आहेत, खडकांचे पृष्ठपरण केव्हासत कोणकोणते पदार्थ त्यांत आहेत, त्यात मूळचे कोणते, जेन कोणते, नवीन कोणते, त्याचा अनुक्रम काय, याचा विचार करून त्याचे कालमान ठरविणे हे सर्व भूस्तर-शास्त्राचेच काम आहे पाण्याच्या योगाने वे सखत तयार झालेले अश्वत्थ तयामध्ये ज्या ठिकाणाहून हा खडकाचा भाग पाण्याने वाहून आणलेला असतो त्या ठिकाणच्या त्या वेळच्या प्राण्यांचे व वनस्पतींचे भाग वहात येऊन बसतात व नेतर ते अग्नीभूत होतात. आतापर्यंतच्या अभ्यासावरून असे कळले आहे की प्रत्येक काळांत कोही विशिष्ट प्राणी व वनस्पती होऊन गेल्या, तेव्हा अग्नीभूत प्राण्यांचे किंवा वनस्पतींचे भाग खडकांचा कालनिर्णय करण्यास फार उपयोगी पडतात, व त्यांच्यामुळे निरनिराळ्या देशांतील किंवा खंडां-तील समकालीन खडक सोपून काढण्यास सोपे जाते इतकी कोणते प्राणी व वनस्पती जमिनीवर, गोड्यापाण्यात, खान्या पाण्यात त्याचप्रमाणे उषळ व खोल पाण्यात राहतात हे माहीत असल्यामुळे पूर्वीच्या प्राण्यांचा व वनस्पतींचा अभ्यास करून निरनिराळे खडक झाले ते कोणत्या स्थितीत झाले हे कळणे सुलभ झाले आहे पूर्वीच्या कोणत्या स्थितीत पृथ्वीवर काय केरफार झाले असतील व त्या स्थितीत कोणते प्राणी व कोणत्या वनस्पती राहणे शक्य होते याची नीट कल्पना येण्यास इतकी निरनिराळे फरक पृथ्वीवर कसे होतात, त्यांची कारणे काय व त्या करकाचा परिणाम प्राणी व वनस्पतीवर काय होतो हे समजून घेतले पाहिजे. कारण पूर्वीची कारणे व इतकीची कारणे यांमध्ये फरक होण्याचा संभव नाही, फक्त पूर्वीच्या कारणांचा ओर किंवा प्रगति यांमध्ये फरक झाला असेल. एवढे लक्षात ठेवले म्हणजे इतकी पृथ्वी-वर कोणत्या व कशा तऱ्हेच्या घडामोडी होत आहेत हे समजून घेऊन व पूर्वी घडून आलेल्या गोष्टींबद्दल अजमास काढणे रास्त होईल.

भूस्तरशास्त्रात दो पृथ्वीचा इतिहास दिला असतो तो पृथ्वीच्या कवचातील खडकात त्याविषयी जो पुरावा मिळतो त्यावरून दिलेला असतो. सर्व ठिकाणी सर्वच खडक व्यवस्थित रीतीने व अनुक्रमानेच सापडतात किंवा त्यांतील अग्नीभूत पदार्थ सर्वच घट स्थितीत सापडतातच असे नसल्यामुळे जसा पौराणिक काळचा इतिहास जुळविणे कठिण आहे तसेच हा पृथ्वीचा इतिहास तयार करण्याचे काम कठिण आहे

या कठिण व विस्तृत विषयाची नीट मांडणी करण्यास त्याचे प्रथमतः व्यवस्थित भाग पाडून प्रत्येक भागाची निराळी मांडणी करणे गरजेचे आहे ते सांग खालीलप्रमाणे आहेत: (१) प्रगतीचा इतिहास.—पृथ्वीच्या आगीत भूस्तराची ऐतिहासिक माहिती, त्याची वाढ, आजची स्थिति

व त्या विषयाची वाढ घटवून आणून तीत प्रगति करण्यास कोणी मदत केली याची हकीमत येते. (१) पार्थिव विश्वशास्त्र (कॉस्मिकल जिऑलजी)—यात पृथ्वीची उत्पत्ति, तिचा सुवादी व सूर्यमणिकृतीस इतर प्रगतीस संबंध वगैरे माहिती येते (२) पटनशास्त्र (जिऑमॉर्फी)—पृथ्वी कोणत्या पदार्थांची झालेली आहे, तिची हवा-पाणी ही दोन वेष्टणे व त्यांतील खडकमय कवच, त्याचप्रमाणे पृथ्वीच्या उदरात काय आहे यांसंबंधाच्या कल्पना व विशेषतः पृथ्वीच्या कवचात असणारे रसायन पदार्थ व खडक यांची सविस्तर माहिती या भागात येते. (४) भूस्तर-इतिहासांतर्गत गतिशास्त्र (डायनॅमिकल जिऑमॉर्फी)—पृथ्वीच्या पाठीवर इतकी कोणत्या घडामोडी होत आहेत याची माहिती देऊन पूर्वीच्या काळात खडक तयार कसे झाले, त्यांच्यात पुढे बदल कसा झाला, समुद्राच्या ठिकाणी जमीन आणि जमिनीच्या ठिकाणी समुद्र हे फरक कसे होतात इत्यादि गोष्टींचा सहज या भागात येतो

प्र ग ती चा इ ति हा च, व्याख्या:—पृथ्वीची उत्पत्ति, ती प्रथमपासून आतापर्यंत कोणकोणत्या स्थितीतून गेली आहे व तिची इतकी स्थिति काय आहे त्याचप्रमाणे आतापर्यंत पृथ्वीवर कोणत्या वनस्पती व कोणते प्राणी होऊन त्यास गेले व त्यांच्यापैकी इतकी कोणते अस्तित्वात आहेत या सर्व गोष्टींचा समावेश भूस्तरशास्त्रात होतो. पृथ्वीचे कवच, त्यातील खडक, रसायन द्रव्ये व अग्नीभूत पदार्थ (कॉस्मिक) यांच्या अभ्यासानेच वरील माहिती मिळविलेली आहे.

मूळकल्पना —शास्त्र या दृष्टीने भूस्तराचा अभ्यास अठराव्या शतकाच्या शेवटी घुरू झाला. फार प्राचीन काळी, ज्वालामुखी पर्वत, धरणे, ऊन पाण्याचे धारे, नद्यांचे पूर इत्यादि गोष्टी लोकांच्या नजरेस येऊन त्यांच्यासंबंधी माहिती गोळा करण्यास सुरुवात झाली असेली पाहिजे. समुद्र व नद्या यांच्या काठी सापडणाऱ्या दगडावरून किंवा खणतांना व नांगरतांना दिशणाऱ्या खडकांवरून निरनिराळ्या तऱ्हेचे दगड असतात अशी कल्पना आली असेली पाहिजे. त्याचप्रमाणे कोही अग्नीभूत दगडांचे मोठेले सापळे जमीन खणतांना सापडल्यामुळे पूर्वी एके वेळीं राखडी प्राणी होऊन गेले व पृथ्वीवर बऱ्याच प्रकारचे प्राणी व वनस्पति होऊन गेल्या असल्या पाहिजेत असे वाटणे साहजिक आहे या सर्व कारणांमुळे फार प्राचीन काळी सुद्धा पृथ्वी, वनस्पती व प्राणी यांच्या उत्पत्तीसंबंधाने लोकांना आपापले तर्क लिहून ठेवलेले आहेत.

ग्रीक व रोमन लोकांच्या कल्पना.—इसवी सनापूर्वी ५०० वर्षे ग्रीसमध्ये पायथॅगोरसने नद्यांच्यामुळे काही ठिकाणी जमीन वाहून जाऊन दुष्टाऱ्या ठिकाणी उंचवटे तयार होतात व पृथ्वीच्या पोटीत पुष्कळ उष्णता आहे असे लिहून ठेवले

आहे. हिरोडोटस व भॅरिस्टॉटल यांना अश्वीभूत मासे माहीत होते असे दिसते. ट्यूबो (इ. स. पूर्वा२-१व्या) यांनी असे लिहून ठेवले आहे की, ज्वालामुखी पर्वतातून अश्वरस बाहेर पडत असताना धरणीकंपाचे धक्के कमी होतात छिनीने खनिज द्रव्ये पेलुदार असतात असे दाखविले. समुद्राच्या बोंगरावर सांपडतात म्हणून समुद्राचा तळ उचलला जाऊन पाण्याबाहेर येतो व भूमिनीचा भाग समुद्राखाली जातो ही कल्पना त्या वेळच्या लोकाना होती. भोवनकलहाच्या चव्वाभोटीसंबंधानेहि त्या लोकांनी विचार केला होता. खाणीतून कोने, तांबे, शिसे, लोखंड काढण्यासंबंधाची माहिती तर बरीच जुनी आहे. इंग्लंडमधील कोळशाच्या खाणीचा शोध प्रथमतः रोमन लोकांनीच लावला.

दहा ते बारा या शतकातील अरबी व इराणी लोकांच्या कल्पनाः—इसवी सनाच्या दहाव्या शतकात अरबस्तानातील भॅगिउसना बगैरे विद्वानांनी खनिज पदार्थांचे वर्गीकरण व उत्पत्ति यावर बरीच माहिती लिहून ठेवलेली आहे. १२ व्या शतकाच्या सुमारास इराणातील कबी व उयोनिपी ओमर खय्याम यांनी जुन्या हिंदी व इराणी लोकांनी काढलेल्या नकाशावरून समुद्र मार्गे पुढे कोठे सरकला याबद्दल आणि मध्यआशियातील क्षार झरे व दलदली यांची माहिती लिहिलेली आहे. परंतु त्यांनी लिहिलेली माहिती कुराणांत लिहिलेल्या काही गोष्टीबद्दल असल्यामुळे त्याला आपल्या चुका कबूल करण्यास सांगितले म्हणून तो धमकेंदून निघून गेला.

१५ व्या शतकाची माहिती.—मिदसमध्य १५ व्या शतकापर्यंत या निपयापेथची मुळीच काही प्रगति झाली नाही असे म्हटले तरी चालेल (धर्मोपदेशक बगैरे लोकांच्या मठातून अश्वीभूत पदार्थांच्या माळा करीत असत दाखवून हे पदार्थ गोळा करणे व त्यांचा उपयोग करणे हे चालू होते). 'फॉसेल' हा शब्द प्रथमतः विविध आकाराच्या कोणत्याहि खनिज पदार्थांना लावीत असत. परंतु १५ व्या शतकापासून हा शब्द प्रस्तराभूत वनस्पती व प्राणी किंवा रसाचे भाग यानाच फक्त लावू लागले.

१५ व्या शतकांततरेची माहितीः—१५ व १६ व्या शतकात छापण्याची कला अवगत झाल्यामुळे सर्व बाबतीत लोकांची प्रगति होत होती. तरी भूस्तरशास्त्राच्या बाबतीत ग्रीक व रोमन लोकांच्यापेक्षा अधिक माहिती झालेली नव्हती. 'अश्वीभूत पदार्थ' हे काही दैवी चमत्कार आहेत असे किरयेकांनी वाटे तर काहींमण हे नोव्हाच्या पुरात वाढून आलेल्या प्राण्यांचे भाग असावेत असे म्हणत. सोळाव्या शतकात जार्जे ऑप्रिकोलीने खनिज पदार्थांची बरीच माहिती गोळा करून 'डि री मेटेलेका' नावाचे पुस्तक लिहिले. याच पुस्तकात त्याने खनिज पदार्थ शोधण्याच्या दैवी यष्टीचे वर्णन दिले आहे याच सुमारास स्विस्-लॅंडमधील कोनार्ड जेन्सर व फ्रान्समधील बरनार्ड पॅलेसी यांनी अश्वीभूत पदार्थांसंबंधी वर्णनात्मक माहिती लिहिलेली

आहे. निरिरेखाच्या खडकांच्या घराचे काळजीपूर्वक निरीक्षण करण्यात जार्जे ओपेन याला बरीच बरची लागू दिली पाहिजे. १५७० या सालात त्याने पॅरोकशायरची माहिती लिहिली; तांत कर्मयुक्त चुनखडी (फारबॉनिकरस लाइम स्टोन) व बोजारच्या कोळशाच्या घरा(कोलमेसर)ची माहिती नमूद केलेली आहे.

सतराव्या शतकात डेनमार्कमधील स्ट्रेनो, इंग्लंडमधील जॉन ऑज, मार्टिन लिस्टर, राबर्ट ड्यूक, राबर्ट ग्रांट, जॉन बुडवर्डे बगैरे मंडळींनी खनिज पदार्थ, अश्वीभूत पदार्थ, खडक दाखविलेले देशाचे नकाशे इत्यादि गोष्टींची अजमाजमव करून शोध चालू ठेवले होते. १६१५ साली जॉन बुडवर्डेने 'पृथ्वीचा नैसर्गिक इतिहास' नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले त्यांत फार बारकाईने माहिती गोळा करून लिहून ठेविलेली आहे. दगडातून अश्वीभूत प्राणी व वनस्पती सांपडतात यासंबंधाने त्याची फार चमत्कारिक कल्पना होती. तो असे म्हणतो की बायबलमध्ये महाप्रलय सांगितला आहे त्यावेळी पृथ्वीच्या कवचाचे तुकडे होऊन पाण्यात मिसळले गेले व नंतर त्यांचे घर खाली बसले, त्यामुळे निरिरेखाच्या प्राण्यांचे व वनस्पतींचे भाग अश्वीभूत झालेले दृष्टीस पडतात. यांचेच आपल्या नांवाची एक प्रोफेसरशिफ् कॅमिज विश्वविद्यालयात स्थापिली व येथेच आपल्या जवळचा वस्तुसंग्रह ठेविला.

गणितशास्त्रज्ञ लिबनीझने १६८० साली जलोत्पन्न व अग्न्युत्पन्न खडकांचे वर्णन प्रसिद्ध केले तो म्हणतो अग्न्युत्पन्न खडक पृथ्वीवरील खडकरस थव होऊन झाले व पृथ्वी थंड होऊन लागली असता वाफा थंड होऊन त्याचा एक मोठा महासागरच झाला, त्यानंतर कवचात भेगा पडून पृथ्वीच्या उदरात पाणी शिरले व तेथे जे घर झाले ते जलोत्पन्न खडक होत. टॉमस् बर्नेट व विल्यम व्हिटस्टोन बगैरे लोकांनी पृथ्वीच्या उत्पत्तीवर पुस्तके लिहिली परंतु ही केवळ कल्पनातरेगानी भरलेली असल्यामुळे त्यांचे आता महत्त्व उरलेले नाही.

अठराव्या शतकात इंग्लंडमध्ये जॉन ह्यूजी, वॉलनमध्ये लेहमन, व्हॉनसमध्ये आर्ड्इनो यांनी पुष्कळ खडक, खनिज पदार्थ आणि अश्वीभूत पदार्थांचे वर्णन लिहून ठेविले आहे. आर्ड्इनोने ट्रॅप ज्वालामुखीतून निघालेला असला पाहिजे असे म्हटले आहे. स्वीडनमधील कार्ल लीनीयसने खनिज द्रव्ये व अश्वीभूत पदार्थांचे वर्गीकरण केले. नेटार्डेने (१७१५-१७८६) फ्रान्समधील खनिज पदार्थ व खडक यांना नकाशा व रसायनप्रमाणे पध्दति युरोपचा खडक व खनिज पदार्थ दाखविण्याचा नकाशा तयार केला. विल्यम स्ट्रॅकेली आणि जॉन मिचेल बगैरे लोकांनी धरणीकंपावर निबंध प्रसिद्ध केले जे. ए. डी. यूक (१७२७-१८१७) याने भूस्तरशास्त्रावर मोठा ग्रंथ प्रसिद्ध केला.

अठराव्या शतकाच्या शेवटी शेवटी दगडाच्या खाणीतून निघालेले अश्वीभूत पदार्थ गोळा करण्याचा लोकांनी

फार नाद लागला होता कोणी केवळ सोनेकरीता, कोणी व्यापारकरिता व कोणी त्याचा अभ्यास करण्याकरिता गोळा करीत. फ्रान्समधील मोस्ट्येचजवळील सेंट पीटर डोंगरावर खणित असणाऱ्या एका विशाल झेल्याच्या कचऱ्याचा भाग आढळला, त्यावेळी शेजाऱ्याच्या किष्क्यात हाफमन हा वैद्यकीय काम करीत असे, त्यास ही माहिती सांगितली व त्याला असल्या गोष्टीचा नाद असल्यामुळे त्याने मोठ्या प्रमाणात तो सांगडा बाहेर काढला. या सांगाड्याचे महत्त्व लोकांचे इतके वाढले की जर्मनीच्या बाल्बर्ग हाफमनवर फिफ्टाद लावून तो निव्वेला हल्लीं हा सांगाडा पेरिवरपयेने आढे हा मोसॅबोरल जमीनीचा पाण्यात पोहोता येणारा व तरपट- पारा प्राणी आहे. याची लांबी सरासरीने २५ फूट आहे.

१७७२ साली पॅलास नावाच्या गृहस्थाला सेवेरियामध्ये सेना नदीच्या आसपास बर्लिनजवळील वॉल्डन एका गंध्याचे शव सापडले. त्याच्या अंगावर केस होते. १८०३ साली सेना नदीच्या काठी बर्लिन एका विशाळ इतरीने शव सापडले त्याच्या अंगावरहि केस होते व त्याचे मांस वर्कामुळे लवचक तसेच राहिले होते

१७९० सालापर्यंत भूस्तरशास्त्रासंबंधी कल्पनायुग्मव होते असे म्हटले तरी बालेळ कारण या साक्ष्यावर खरा पाया १७९० ते १८३० सालापर्यंत बर्लिन, हड्डन, विल्हम स्मिथ- साख्ख्यानी घातला व लॅमार्क आणि कुव्हिए यांनी तो मजबूत केला.

बर्लिन (१७४९-१८१७) हा एका खाणी तपासण्याचा मुलगा होता म्हणून लहानपणापासून त्याला खनिज पदार्थ व खडकांचे तुकडे गोळा करण्याचा नाद होता. तो पुढे प्रोफेसरीमध्ये खनिजे दमनियस अध्यापक झाला त्याने आपल्या आवडत्या विषयावर पुष्कळ ग्रंथ लिहिले आहेत परंतु त्याने ज्ञानाचा प्रसार विशेषतः जर्मनी व त्यावर करून केला. मूळचे मन इट, गीस, मानका स्लेट इत्यादि खडकांची माहिती गीट गीरीने माढली तसेच धार्मिक (ट्रेडिशन) खडक आहेत व त्यावर निरनिराळे अर्थभूत पदार्थ असलेले खडकांचे घर आहेत, ते निरनिराळ्या कार्यां तयार झाले आहेत व म्हणून त्या प्रत्येकाला त्याने रचवा (फॉर्मेशन) हे नाव दिले. त्याच्या एकंदर कामात एक दोन दोष होते. त्याला एकावर एक घर उभे पद्धतीने आढळले त्या पद्धतीने सर्व पृथ्वीवर असलेले पदार्थही हे म्हणिते वरून त्याने पृथ्वीतील घराची संपाति लाविली. त्याचे असेही मत होत की मूळ खडक (प्रिमिटिव्ह रॉक) खेरीज वरचे सर्व खडक ट्रॅप सकट नल्लोपन्न आहेत आणि म्हणूनच त्याच्या मताच्या लोकांना ' जेप्सुनिस्ट ' (बघनभक्त) असे नाव पडले त्याची दुसरी चूक म्हणजे पृथ्वीच्या पोटातील कोळशाचे घर जळायवासा लागून पकाळामुळी होतात ही त्याची कल्पना. परंतु खनिजशास्त्र शास्त्र त्याने बरेच नाशकपण आणिले.

जेम्स ह्यूज (१७२६-१७९७) याने सन १७८५ मध्ये एडिंबरोच्या रॉबल होसग्टीकडे ' पृथ्वी व तिच्या जमिनीची उत्पत्ति व विलय ' या विषयावर एक निबंध लिहून पाठविला. खडकांचे येथे पाण्यासारखी तयार झाले ते कठिण कशांनी झाले, मूळचे घर सगळे अन्न ते नंतर डाळक्यासारखे ठरले, वाढते वगेरे कशांनी झाले या प्रश्नाचा त्याने उद्गापणे केला व असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला की पृथ्वीच्या आतील उष्णतेमुळे व या सर्व गोष्टी घडून येतात. या सिद्धांतामुळे त्याच्या मताच्या लोकांना म्हणून निव्वेला किंवा स्ट्रॉनिएट्स (अमिगन) असे म्हणत. त्याने सर्व सिद्ध करून दाखविले की ट्रॅप व विह्म्टोन हे एकच कारणांनी झालेले आहेत; फक्त एवढाच की ट्रॅप एकदाच वर आला व विह्म्टोन मूळ दगडातच झिन्न तेव्हाच पावला. जमीन चगाच्या योगाने वाढून जाते हे हे त्याने दाखवून दिले वरपरपथ व हड्डनपथ यामध्ये बरेच दिवस वादविवाद चालू होता परंतु शेवटी बहुतेक लोक हड्डनपथाकडे आले

विल्हम स्मिथ (१७६९-१८३९) याला लहानपणापासून निरनिराळ्या मार्गांची व खडकांच्या भराचा अभ्यास करण्याचा नाद होता मोठेपणी इंग्लंडमधील निरनिराळ्या घगावा फार बारकाईने अभ्यास करून प्रत्येक घरात काही निशाण अन्विभूत पदार्थ असतात असे त्याने दाखवून दिले बॅला नन रचवडनकडे तो एका वेळी येला असता त्याने अन्विभूत पदार्थांचा संपद पाहिला व त्यातील अन्विभूत पदार्थ कोणत्या घरात सापडतात हे त्याने सांगितले ते एडिनबरोजवळील फार आधुनिक वाटले व त्याने ही दृष्टीकट टाऊनशेडला सांगितली व त्यालाहि तसेच आश्चर्य वाटले. नेतर दिनच्या माहितीवरून निरनिराळ्या घरातील अन्विभूत पदार्थांची याद प्रसिद्ध करून ती इंग्लंड व इतर युरोपमधील देशात पाठविली परंतु या गोष्टीचे महत्त्व लोकांच्या लक्षात येण्यास काही वेळे लागली. १८१९ साली स्मिथने इंग्लंड, वेल्स व स्कॉटलंडच्या काही भागाचे मोठेले नकाशे तयार करून त्यावर खडकांचे घर दाखविले त्याने इंग्लंडमधील खडक कोणच्या अनुक्रमाने तयार झाले याची एक याद १७९९ साली व दुसऱ्या केलेली याद १८१७ साली प्रसिद्ध केला. ही याद एक दोन ठिकाणखेरीज अगदी बरोबर नव्हते. स्मिथचा इंग्लंडच्या भूस्तरशास्त्राचा जनक समजतात. याने द्वितीय प्रस्ताव (सेकंडरी स्ट्रेट) चे भाग निश्चित केले

१८ व्या शतकाच्या शेवटी फ्रा-समर्थ अन्विभूत संपद पदार्थांच्या अभ्यासासाठी जे विशेष महत्त्व आले होते ते लॅमार्क व कुव्हिए यांच्या कामामुळेच आले असे म्हटले तरी चालेल. लॅमार्क (१७४४-१८२९) याने ' फॉसिल ' हा शब्द अन्विभूत संपद पदार्थांखेरीज इतरांना लावण्याचा मार्ग अद्याप्राप्त पाडला. हा अन्विभूत अप्रुग्नेवी प्राणिशास्त्राचा

कर्ता स्वरूपावस्थेची त्याने त्या विपदाची संतुलनवार माहिती मिळविली. तो संश्लेषणार्थाच्या विकासाचा पुरस्कर्ती होता. क्रिश्चियन (१७९५-१८३२) अग्नीभूत संपुष्टावधी प्राणिशास्त्राची माहिती एका ठिकाणी करून त्याला व्यवस्थित स्वरूप दिले. यानेच प्रथमतः भूस्तरशास्त्र, विश्वरचनाशास्त्रात गुरकटण्याचा संभव होता त्यात स्थान सोडविले. ज्याप्रमाणे स्थाने द्वितीयप्रस्तावे (सेकंडरी स्ट्रेटांचे) भाग निश्चित केले त्याप्रमाणे कृडियर व अलेक्झांडर जॉन गिबार् (१७००-१८४७) यांनी तृतीयप्रस्तावेचे (टर्शियर स्ट्रेटांचे) भाग निश्चित केले.

एकीणिताच्या शातकाच्या सुरवातीला रसायनशास्त्राचे ते व खनिजशास्त्राचेच यांना भूस्तरशास्त्राचे महत्त्व कळायचा लागण्यामुळे त्याचयापैकी काही जणांनी लंडनमध्ये भूस्तरशास्त्रसंस्था (मिऑलॉजिक सोसायटी ऑफ लंडन) १८०७ साली स्थापन केली तिचे १३ सभासद होते. १८०८ साली संस्थेचे उद्देश प्रसिद्ध केले. त्यात असे म्हटले आहे की भूस्तरशास्त्रावरील एकेकाची मोक्षक करून देणे, माना काम करण्यास उत्तेजन देणे, पारिभाषिक वाद उरविणे इत्यादि या संस्थेचे उद्देश आहेत. पारकिन्सकडे अग्नीभूत प्राणिशास्त्र, किलेस्पूकडे उदकाच्या थरांची माहिती आणि मोनोडके सर्वसाधारण भूस्तरशास्त्र असे विषय असत. १८२५ सालपर्यंत या संस्थेत भूस्तरशास्त्रात धनीज असलेले कॉनिबेयर, बर्कलंड, सेज्विक, लायल व मॅर्सिन-सारले लोक येऊन मिळाले.

एकीणिताच्या शातकाच्या सुरवातीला भूस्तरशास्त्रविषयाचा विश्वविद्यालयात शिरकाव झाला. डॉ. जॉन फ्रिड ऑक्सफोर्डमध्ये १८०५ ते १८१० पर्यंत रसायनशास्त्राचा अध्यापक होता. त्याला भूस्तरशास्त्राची पाणब असल्यामुळे त्याने त्या विषयावर व्याख्याने देऊन बर्कलंड, कॉनिबेयरसारखे लोक तयार केले. कॉनिबेयरने हेन्क्ले व सेज्विक आणि एडिंबरोमध्ये राबर्ट जेम्सन यांनी भूस्तरशास्त्राला बरेच मदतच आणिली. अशाच तऱ्हेचे काम प्रान्तांमध्ये अलेक्झांडर जॉन गिबार्, इटलीत प्रीस सॅक इत्यादि लोकांनी केले.

भूस्तरशास्त्राच्या इष्टीने यादक दाउविगारे देशाने नकाशे या वेळेपर्यंत फारच मोठे तयार होते. १८०९ साली अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानाचा जो मिशिगिपी नदीच्या पूर्वेकडील भाग आहे त्याचा एक नकाशा अमेरिकन फिलॉसॉफिकल सोसायटीने प्रसिद्ध केला. तो विश्वम मॅप्लरने तयार केला होता. हे काम फार कठिण होते परंतु कोणत्याही अडचणीला न जुमानता सर्व देश फ्रिडन राउडॉर्न वारकाईने निरीक्षण करून हे काम त्याने थार पाडले. या नकाशात प्राथमिक (प्रिमिटिव्ह), सार्वमिक (ट्रॅशियन), द्वितीय (सेकंडरी) आणि तिसरेषम (ऑल्गुव्हियन) भूस्तर विरनिराळ्या रंगांनी दाखविले आहेत. आयलंडच्या अशा तऱ्हेचा पहिला नकाशा प्रिफियने १८१५ साली काढला व

१८३० साली तोच पूर्ण करून प्रसिद्ध केला. अग्नीभूत संश्लेषण पदार्थांचा शोध इंग्लंडमध्ये जेम्स हावरबी व त्याचा मुलगा जेम्स दि काले हावरबी, जर्मनीत बॅरन व्हान स्ट्राफिंग, गोड कुम व कॅल्ट मन्सूर व इटलीत मोची या लोकांनी चालू ठेविले होते. त्याच प्रमाणे खाणी वगैरे खणताना ज्या काही मोठी इष्टीस पडत त्या वरच्यावर प्रसिद्ध होत असत. इंग्लंडमध्ये मोल्टन (१७६९-१८२८) हा मोठा खनिजपदार्थशास्त्रज्ञ होऊन गेला. याने स्फटिकेचे कोन मोजण्याकरिता गोनिओमिटर शोधून काढिला. जर्मनीत त्या वेळच्या सर्वात मोठा भूस्तरशास्त्रज्ञ लिओपोल्ड व्हान मुल् (१७४४-१८५३) याने जर्मनीचा नकाशा तयार केला. त्याने याशिवाय स्कॅडिनेव्हिया, इटली वगैरे देश हिडून पुष्कळ माहिती मिळविली. त्याने ज्वालामुखीसंबंधीच्या माहितीत पुष्कळ भर टाकली. त्याने कॅनरी बेटावर जे पुस्तक लिहिले आहे ते तर या शास्त्रात विशेष महत्त्वाचे आहे.

जलप्रलय व भूगर्भशास्त्र—इसवी सन १८२३ मध्ये बर्कलंडने महाप्रलययावर (या प्रलयासंबंधी वायबलमध्ये काही विधाने केली आहेत) एक पुस्तक प्रसिद्ध केले त्यात त्याने असे म्हटले होते, की जागनागी सापडणारी बाळ, रेंती आणि गुहा, दम्यातून सापडणारे अग्नीभूत संश्लेषण पदार्थ यावरून एकेकाशी सर्व जग महाप्रलय-प्रलयाचे व्याप्त झाले असा या त्याच्या स्वरूपावर जॉन किडने टीका केली, व पुढे बर्कलंड व त्याचप्रमाणे सेज्विक या दोघांनीही आपले मूल मत बदलले व ते असे म्हणू लागले की पूर्वी कधीही महाप्रलय झाला नाही असे नाही परंतु जोसेफने सांगितल्यासारखा सर्व जगभर प्रलय झाल्याबद्दल भूस्तरशास्त्रज्ञांच्या काही आपार किंवा पुरावा नाही. पुराव्याने वायबलमध्ये सांगितलेल्या महाप्रलयासंबंधाने विस्तृत माहिती प्रसिद्ध केली आहे. त्यात खालील इष्टीत आहे:—हा जलप्रलय जोभर सुक्रेटीस सांगिते झाला. त्यावेळी सर्व मेसापोटेमियाची मैदाने पाण्यातली झुडून जाऊन अत्यंत सुकमान झाले असले पाहिजे. याचे मुख्य कारण इराणच्या आखातात किंवा त्याच्या दक्षिणेच्या भागात प्रथमतः धरणी-केंद्राचे लहान थंडे व नंतर एखादा भूकंप रेंतीने हादरून सोडणारा धक्का पडला असावा व आच्यायोगाने एखादे मोठे वादळ झुडून इराणच्या आखातातील पाणी मेसापोटेमियात बसले असावे. हा प्रलय मेसापोटेमियाच्या भासात मोडून गेला नसावा. कारण या वेळच्या इतर देशांच्या इतिहासात कोठे आपार नाही, तेव्हा जगभर महाप्रलय झाला होता असे म्हणता येणार नाही.

स. १८३० पासून १८३३ पर्यंत पाहेंस लायलने (१७९७-१८७५) भूस्तरशास्त्राची मूलतः यावर तीन भाग प्रसिद्ध केले. त्यात इष्टी उपाय या कारणामुळे

फेरबदल होतात त्याच कारणांनं पूर्वीच्या काळांहि पृथ्वीच्या पृष्ठावर फक्त झाले असले पाहिजेत असे दाखवून सर्व गोष्टी कशा घडल्या हे समजावून सांगितलं आहे. हे तत्त्व १८९३ साली जर्मनीत व्हॉन ह्यूक्नेन स्पष्ट सिद्ध करून दाखविलं होतं व त्याच्याहि पूर्वी हट्टनने याच तत्त्वाचा पुरस्कार केला होता. खालचें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्याने हे तत्त्व विशेष रीतीने लोकांच्या पुढे आलं. वरील पुस्तकाचा जेव्हा पहिला आव प्रसिद्ध झाला, त्यावेळी त्यावर फडक टाका झाली. कॉनि- वेअर व सेन्जिक् यांचे म्हणणे असे पडलं की, ह्यूक्नेनचा कारणे पूर्वी अस्तित्वांत असतील परंतु त्याचा जोर किंवा गति ह्यूक्नेनकीच असेल असे म्हणता येत नाही. खालचें १८३३ साली जेव्हा तिसरा भाग लिहिला तेव्हा त्यात ह्यूक्नेनचा कारणे किंवा शक्ति सदा सर्वकाळी ह्यूक्नेनचाच जोराने किंवा गतीने चालत असतील असे माझे म्हणणे नाही असे लिहिलं. अजून सुद्धा पृथ्वीप्रात फेरफार पडवून आण- णाच्या शक्ती पूर्वी ह्यूक्नेनचाच गतीने काम करीत होत्या किंवा नाही याबद्दल योजा भतभेद आहे खालचें पृष्ठावर वनस्पती व प्राणी याचा कशा तऱ्हेने विस्तार होत गेला, पौढजाती कशा होतात, जुने प्राणी व वनस्पती कशा लय पावतात, वगैरेविषयी सुद्धा आपली मते लिहून ठेविली आहेत. त्याने खडकाच्या घराचा अभ्यास करून-विशेषतः ईंग्लंडमधील खडकाचा-त्याचा अनुक्रम लाविला. खालचें कार्बोनिफेरस घराच्या प्राचीन सर्व खडकांना-मग त्यांना घर असोत किंवा नसोत-प्राथमिक (प्रायमरी) खडक अशी संज्ञा दिली. सार्वभौमिक (ट्रिझिकान) खडकासंबंधी तो म्हणतो की हे मुख्ये अप्रयुग्म खडक व अश्वीभूत पदार्थ उपात आहेत असे खडक याचयामध्ये असतात. काही देशांत या खडकातून सुद्धा अश्वीभूत पदार्थ सापडतात तरी त्याचें सार्वभौमिक नांव कायम ठेवून ते त्याच्या खनिज द्रव्यावरून ओळखण्यात काहीच हरकत नाही.

जेम्स डाना (१८१३-१८९५) हा संशोधक खालचारा- खाच मोठा भूस्तरशास्त्रज्ञ होऊन गेला. हा अमेरिकेंत येत कॉलेजमध्ये भूस्तरशास्त्राचा व खनिजशास्त्राचा अध्यापक होता. त्याने स. १८६३ मध्ये भूस्तरशास्त्रावर-विशेषतः अमेरिकेंतसंबंधाचा-एक ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्याची चवथी आवृत्ति १८९५ साली त्याच्या ८२ व्या वर्षी निघाली. डाना हा मोठा भूस्तरशास्त्रज्ञ तर होताच पण त्याद्विषया त्याची खनिजद्रव्यशास्त्रज्ञ म्हणून जास्त ख्याति आहे. त्याच्या खनिज- द्रव्यशास्त्रावरचा ग्रंथ विख्यात आहे. तो प्रथमतः १८३७ साली प्रसिद्ध झाला व त्याच्या १८९२ पर्यंत ६ आवृत्या निघाल्या. त्याच्या उतारावयात त्याला त्याच्या मुलांचे बरेच साहाय्य झालं हा ग्रंथ खनिजशास्त्रावर प्रमाण मानला जातो.

देशांची पहाणी व नकाशे:-भूस्तरशास्त्रज्ञांनी जमिनीची पोंडोती पहाणी होऊन लहान लहान नकाशे बऱ्याच देशात १८०० च्या सुमारास निघाले होते. परंतु जेव्हा मोखणी

होऊन स्थलवर्णनात्मक मोठाले नकाशे तयार झाले ते-हा निरनिराळ्या खडकांच्या सीमा, स्तरच्युती, खनिज द्रव्ये वगैरे नीट रीतीने दाखविता येऊ लागली. यामुळे जमिनीचे उभे छेद तयार केल्यामुळे या शास्त्राची प्रगति होण्यास पुष्कळ मदत झाली १९ व्या शतकच्या सुरुवातीला जेव्हा त्रिकोणमितभूमापन मिशनमध्ये सुरु झालं तेव्हा कर्नल कोल्बी हा त्याचा मुख्य अधिकारी होता. त्याला भूस्तर- शास्त्राची आवड असल्यामुळे तो १८१४ साली लंडनमधील भूस्तरशास्त्रसंस्थेचा समासद झाला त्याने खडक कोठे बदलतील ते लिहून ठेवण्यास हाताखालील लोकाना सांगितलं व मेक्सिकोकला आपल्या कार्यातील भूस्तरशास्त्रज्ञ नेमला. मेक्सिकोकने स्कॉटलंडचा नकाशा तयार केला. तो पुढे १८३५ मध्ये छापिला. पोर्तुगोकला १८२४ मध्ये आयर्लंडची मोजणी करण्याकरिता नेमलं त्यालाहि भूस्तरशास्त्राची आवड असल्यामुळे योज्या दिवसांत इतर भूमापनाबरोबर तेथे भूस्तर शास्त्राची सांगड कोडली गेली. इंग्लंडमध्ये डी ला बेच स्वतः डारसेट व डेव्हनचा नकाशा तयार करीत होता. त्याचें काम पाहून कर्नल कोल्बीने त्याला सरकारी रीत्या नकाशे काढ- ण्यास नेमलं. स. १८३५ मध्ये खाल भूस्तरशास्त्रसंस्थेचा अध्यक्ष होता. त्याने बकलंड व सेन्जिक् यांच्या मदतीने भूस्तरशास्त्रज्ञांच्या व्यवस्थित पाहणी करणे किती महत्त्वाचें आहे हे लोकांच्या निदर्शनास आणिलं, यामुळे भूस्तर- शास्त्रात निपून त्यावर डी ला बेच चाला दार्यवरदार नेमिले.

हिड्डरमानांत १८१८ मध्येच त्रिकोणमित मापनखात्यांत एक भूस्तरशास्त्रज्ञ नेमिला होता. या खात्याचा पहिला अह- वाल १८४९ साली बाहेर पडला परंतु १८५१ साली डॅमस ओल्डहॅमचा दार्यवरदार नेमीपर्यंत त्या खात्याला व्यवस्थित स्वरूप आलं नव्हतं.

ऑस्ट्रिया-हंगेरीत भूस्तरशास्त्रात १८४९ साली निघालं व त्या देशाचा नकाशा १८५७ ते ७१ च्या दरम्यान प्रसिद्ध झाला. काही देशात सरकारी खाती निघण्यापूर्वीच त्या देशाचे नकाशे लोकांनी तयार केले होते. फ्रान्सचा नकाशा मोचा डी गिलिय याच्या देखरेखीखाली एली बोबोर्मा आणि डुफेनी यांनी तयार केलेला प्रख्यात नकाशा अशाच तऱ्हेचा होता. जर्मनीत सुद्धा हिनरिक व्हॉन डेचेनने १८६९ साली जर्मनीचा नकाशा केला व व्हॉन गुंबेलने बव्हेरियाचा नकाशा तयार केला, त्यानंतर तेथे भूस्तरशास्त्रात निघालं. रशियात बेल्गेबेळी नकाशे प्रसिद्ध झाले आहेत. १८४१ साली जनरल व्हॉन हेलमरसनने युरोपातील रशियाचा नकाशा तयार केला. स. १८४५ मध्ये मॉस्को, डि बह्न्युडल आणि व्हॉन केसरलिंग यांनी युरोपातील रशिया व उरल पर्वतांचे भूवर्णन छापिलं त्यात पुष्कळ नकाशे प्रसिद्ध केले.

नॉर्वे व स्वीडन देशांत स १८५८ मध्ये, स्विट्झर्लंडांत १८५९ मध्ये, फिनलंडात १८६५ साली व इटलीत १८६८

साली. भूस्तरशास्त्रज्ञांनीं सुरु झाली अमेरिकेंत मात्र १८२४ सालीं व व्यवस्थित रीतीनें हे काम सुरु झाले होते. त्याचप्रमाणे जपानांत काम सुरु झालेचाला बरीं वर्षे झालीं. साउथ आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया व न्यूझीलंड या देशांतहि भूस्तर-पद्धानेंचें काम चालू आहे.

खडकाच्या परीचा अनुक्रम:—१८३३ सालीं लालचच्या पुस्तकाचा तिसरा भाग बाहेर पडला. तोपर्यंत कारबॉनिकरस घरांच्या खालच्या खडकांचें वर्गीकरण कोणत्याच देशांत केलेलें नव्हतें. हे वर्गीकरणाचें काम सेश्विक आणि मॉर्चिसन यांनीं केलें. या दोघांनीं इंग्लंड व वेल्स यांच्या दरम्यान १८३१ मध्ये हें काम सुरु केलें. सेचिवकने कारनार ब्रॉन्चच्या कॉंगरी भागांत सुरवात करून तो मेरिबोनेथ, मॉंटगोमेरी व देनबायपर्यंत आला मॉर्चिसननें हिअरकईसायर व रॅडनॉर-शापरच्या दरम्यान सुरवात केली व कारमॅरथेनपर्यंत तो आला सेश्विक व मॉर्चिसन यांनीं १८३५त कॅब्रियन व सायस्युरियन हीं दोन नावे प्रघातांत आणिली. प्रथमतः या दोघांच्या संमतानें असे ठार्लें होतें की, वरच्या कॅब्रियनमधील खडक पालच्या सायस्युरियनच्या खालीं असतात. परंतु पुढे काही दिवसांनीं असे आढळून आलें की, सेश्विकच्या वरच्या कॅब्रियनमधील व मॉर्चिसनच्या खालच्या सायस्युरियनमधील काही अस्मीभूत प्राणी अगदीं सारखे आहेत. सेव्हा प्रत्येक जण आपापले नांव कायम करूं लागला व शेवटीं लॅपवर्थनें या दोन्ही वादाच्या घरांनां ओव्होइडियन हें नांव देऊन हा वाद मिटविता. प्री-कॅब्रियन (कॅब्रियनच्या पूर्वीचा) घरांत तरी काही अस्मीभूत कॅब्रियन भाग सांपन्नता तरी स्पष्ट अस्मीभूत सैदिय पदार्थ कॅब्रियनच्या तळाशीं येईपर्यंत सापडत नाहीत.

कॉनिबेअर, मकलंड आणि लायल यांनीं जुना तांबडा वालुका प्रस्तर (ओल्ड रेड सॅण्डस्टोन) कारबॉनिकरसच्या खालचा आहे व तो कारबॉनिकरसपासून अलग आहे असें ठरविलें होतें. मॉर्चिसननें १८३९मध्ये असें लिहिलें की, जुन्या तांबड्या वालुका प्रस्तराचा मोठा विस्तार असल्यानें त्याचा एक निराळव भाग करावा १८३६मध्ये सेश्विक व मॉर्चिसन यांनीं डेव्हनशायरमध्ये कारबॉनिकरसच्या खालच्या खडकांमध्ये बारकाईनें तपास केला. त्यात त्यांनीं जुन्या तांबड्या वालुकाप्रस्तरांत सांपडणारे अस्मीभूत पदार्थ सापडले त्यावरून ते खडक जुन्या तांबड्या वालुकाप्रस्तराच्याच वेळचे असले पाहिजेत असें त्यांनीं ठरविलें व त्यावेळच्या सर्व खडकांचा डेव्होनियन अशा भाग केला. कारबॉनिकरस हें नांव ज्या घरातून कोळसा सांपडतो त्या घराच्या भागाला दिलेलें आहे. कारबॉनिकरसच्या वरच्या खडकाच्या भागाला मॉर्चिसननें १८४१ त रशिया-तील जुन्या परमिया राज्यावरून परमियन असें नांव दिलें, कारण त्याला परमेश्वरांनीं या भागाचे विशेषत असे अस्मीभूत पदार्थ सांपडले. परमियनच्या वर अर्मेनिलोस बॅटर, म्युन्चेन-कालक व स्फुपर हे तीन घर आहेत. त्या तिन्ही घरांनीं

१८३४ त फ्रीडरिक ब्रॉन् अलवर्टी यांनीं त्रायास असें नांव दिलें व हें नांव सर्वत्र उपयोगात आलें. त्रायास कच्या वरच्या भागाच्या ज्युरीसिक असें नांव दिलेंचें आहे ज्युरीसिकच्या वर फ्रान्समध्ये 'जॉर्क गाउ'चे घर असल्यामुळे त्या भागाला फिन्नेनें क्रिटेशियस हें नांव दिलें

पूर्वीं टरशिअरी भागालाच केनोझोइक ही संज्ञा आन किलिपनें दिली होती परंतु हल्लीं क्राटरनरी भाग टरशि-अरीपासून निराळा काढल्यामुळे हे दोन्ही भाग केनोझोइक-मध्येच येतात टरशिअरी भागाचे खालपासून ईओसीन, ऑलिगोसीन, मायोसीन व प्लायोसीन असे अनुक्रमे चार उप-भाग आहेत पूर्वीं १८२९ त लायल व देशायेज यांनीं ईओ-सीन, मायोसीन व प्लायोसीन असे तीनच उपभाग केले होते व त्यांनींल मोल्स्का जातीच्या अस्माभूत प्राण्यांपैकी हल्लीं शिवंत अवघाण्याच्या प्रमाणावरून तो कोणता उपभाग हें ठरवीत असत, परंतु ही पद्धत बरोबर नाही असें स १९०३त डॉलनें दाखवून दिलें ऑलिगोसीन हें नांव १८५४ त बेरि-वनें ईओसीनच्या वरच्या व मायोसीनच्या खालच्या घरांनीं दिलें प्लायोसीनच्यावर असलेल्या खडकाना प्लायोसीन हें नांव लायलनें १८३९ सालीं दिलें हल्लीं प्लायोसीन व सध्या चालू असलेले खडकाचे घर हे सर्वच क्राटरनरी किंवा पोस्ट टरशिअरी या भागात येतात पुन्हीच्या पाठीवर विशेषतः युरोप, आशिया व अमेरिकेच्या उत्तर भागांत जागजागीं साठलेले दगड दिसतात, त्यांचे कारण काय असावे हें कोणाला सांगता येत नसे. किर्येकनण ते अलप्रलयामध्ये साठलेले असावेत असेहि म्हणत. हॉल, कॉनिबेअर, लायल, मॉर्चिसन बेरीर लोकांनीं घालून देणा वठलेले, खडगे पडलेले असे मोठाले खडक मूळ जागेपासून फार दूरवर नेलेले पाहिले असल्याचें लिहून ठेवलेले आहे. हे अशा तऱ्हेचे दगड कोणत्या कारणाने साठले गेले हें प्रथमतः आगासिझनें शोधून काढले. त्यानें रिव्हासलंडमधील हिमनद्याचा तीन वर्षे अभ्यास केल्यावर हे जाणवागीं साठलेले दगड तपासले, तेव्हा हे दगड हिमनद्यामुळे आलेले असावेत अशी त्याची खात्री झाली व पूर्वीं युरोप, आशिया व अमेरिकेच्या उत्तर भागात हल्लीं ग्रीनलंडमध्ये आहे १ अशा तऱ्हेच्या हिमनद्या असून त्याच्याचमुळे हे जाणवागीं साठलेले दगड आले असावेत असें त्यानें सिद्ध केलें ह्या त्याच्या म्हणण्याला सर ए. गीकीनें १८६३ त 'स्कॉटलंडमधील हिमनद्याचा चमत्कार' (फिन्निमिआ ओक दि ग्लेशियल ड्रिफ्ट ऑफ स्कॉटलंड) या निबंधाचें व प्रोफेसर प्रेस्स गीकी यांनीं १८७४ त लिहि-लेल्या हिमयुग (दि ग्रेट आइस एज) या पुस्तकांनीं पुढीं च मिळाली. ह्या आगासिझचा शोध भूस्तरशास्त्रांत फार महत्वाचा आहे.

अस्मीभूत पदार्थ:—अस्मीभूत सैदिय पदार्थांचा अन्वास १९ व्या शतकाच्या पूर्वीं बरोच वर्षे सुरु झालेला होता व १८३०-३२ पर्यंत या विषयासंबंधाची ऐतिहासिक माहिती

यापूर्वीच दिलेली आहे तेव्हा या विषयामध्ये १९व्या शतकांत जो भर पडला तिचीच, थोडक्यात माहिती खाली दिली आहे.

अस्मीभूत सेंद्रिय पदार्थांच्या अभ्यासाच्या पॅलीओटॉलाजी ही संज्ञा प्रथमतः १८३४ त फिशर डि बाल्ड्वीन व डी चलेनद्वल यांनी उपयोगात आणिली. फ्रान्समध्ये बालसा-ईड डी ऑरबिसी (१८०२-१८५७) नांवाचा या शास्त्रातील विख्यात मनुष्य होऊन गेला. याने स. १८४० पासून १८५७ पर्यंत फ्रान्समधील क्रिटेशियस व ज्युरॅसिक अस्मीभूत पदार्थांवर आठ भाग प्रसिद्ध केले. इंग्लंडमध्ये ओवेनने (१८०४-१८९२) विशेषतः अस्मीभूत सरपटणारे प्राणी, पक्षी व सस्तन प्राणी यांच्या बाबतीत शोधाचे काम करून स. १८६० त पॅलीओटॉलाजी नांवाचे पुस्तक छापिले. जर्मनीत सिडेल (१८३९-१९०४) याने स. १८९३ त ४ भागांत या विषयावर प्रमाण मानांत येईल असे मोठे पुस्तक लिहिले. अमेरिकेत केम्प हार्ल (१८९९-१८८८) यानेहि अशाच तऱ्हेची मोठी कामगिरी केली.

ब्रिटनमध्ये पॅलीओटॉलाजिकल सोसायटी स. १८४५ सात स्थापली गेली. निरनिराळ्या देशात अस्मीभूत पदार्थांवर जे काम झाले ते प्रसिद्ध शास्त्रामुळे त्याची तुलना होऊन कोणत्या भागात कोणते अस्मीभूत पदार्थ असतात यावर बराच प्रकाश पडला. स. १८३९ ते सेंटिबकने असे दाखवून दिले की ज्या पाण्यात खडकांचे घर तयार होतात ते पाणी खोल किंवा उबळलेले त्या मानाने त्या पाण्यातील वनस्पती व प्राणी बदलतील. या कारणाने समकालीन समुद्रात वेगळ्या तऱ्हेची वनस्पति व प्राणी सांपडणे सहजिक आहे. ही स्थिति जरी खरी आहे तरी बुद्धी प्रत्येक काळात काही वनस्पती व प्राणी हे सर्व ठिकाणी सांपडतात व त्यामुळे ह्या वनस्पती व प्राणी त्या काळच्या दर्शक होतात. तेव्हा खडकांच्या कालानुक्रम ठरविण्यास त्यांचाच उपयोग विशेष होतो. ह्या खडकांच्या अभ्यास दोन तऱ्हांनी करतात. शोच्योत्त शोषकणाऱ्या अस्मीभूत पदार्थांवरून त्याचा काल निर्णय करतात व त्याच्यातील खनिज पदार्थ व त्यांची रचना यावरून ते तयार होत असताना भोंवतालची वायु परिस्थिति होती व ते खोल पाण्यात किंवा उबळत पाण्यात तयार झाले वगैरे गोष्टींचा निर्णय करतात. खडकांचे कालानुक्रमाप्रमाणे एक कोष्टक विषयम रिममध्ये प्रसिद्ध केले होते; त्यानंतर जी पुष्कळ कोष्टके प्रसिद्ध झाली त्यात युजीन रेने-ब्रिदचे विशेष महत्त्वाचे आहे. परंतु कोणतेहि कोष्टक पूर्ण तऱ्हेने सर्व देशांना लागू पडणार नाही हे घ्यानांत ठेवले पाहिजे.

प्राण्यांचा कालानुक्रमः—अस्मीभूत प्राण्यांच्या अभ्यासाने प्राण्यांचा कालानुक्रम ठरविलेला आहे. सर्वांत खाली असलेल्या आर्कियन (जुन्या) खडकांत प्राण्यांच्या अस्तित्वाचा काहीच पुरावा नाही. प्रोफाइट, टर्ब व सुन्याचे दगड सांपडतात

येवढ्यावरूनच त्यावेळी सेंद्रिय पदार्थ होते असा अटकळ पांघणे शक्य आहे. परंतु वरच्या आर्कियन किंवा प्रोक्रि-यन खडकांत मात्र प्राण्यांच्या अस्तित्वाचा पुरावा मिळतो. प्राण्यांचा पूर्ण अनुक्रम सांपडणे कार कठिण आहे, कारण काही प्राण्यांचा कोणत्याहि तऱ्हेचा अवशेष मागे न रहातो ते नाहासे होणे साहायिक आहे. केंद्रियनमध्ये जेलिकिडा होते याचा पुरावा १८९८ साली सी. डी. बाल्फोर्टने दाखविला. स्फंडनमधील आर्बोव्हिशियन खडकांत प्रोटोसायमेफस नांवाचा जो किडा सांपडतो त्यापूर्वी किट्यांचा अवशेष कोठे सांपडत नाही. सायल्यूरियनच्या काळात सुरळ व कार-बानिकेरसच्या काळात डेगनक्या होते.

पाठीचा कणा असलेले प्राणी कणा नसलेल्या प्राण्यांच्या मागाहून आले. आगनाया हे माशासारखे दिसणारे प्राणी कणा असलेल्या प्राण्यांत प्रथम घालेले असावेत, कणा नसलेल्या व असलेल्या प्राण्यांच्या मधील प्राणी सांपडलेले नाहीत. आगनाया आर्बोव्हिशियनमध्ये सांपडल्याचा पुरावा आहे. सायल्यूरियनमध्ये पडिल्याने मासे आले हे स्ट्रोनियनमध्ये इतके मासे सांपडतात की, त्याला 'मस्स्युग' व म्हणतात. परमियनला 'कॅट्युग', ज्युरॅसिकला 'सरपटणाऱ्या प्राण्यांचे युग', टर्शियरीला 'सस्तनप्राणी व पडिले युग', व क्रायोनरीला 'मनुष्ययुग' म्हणतात.

वनस्पतींचा कालानुक्रमः—अस्मीभूत वनस्पतींचा अभ्यास प्रथमतः फ्रान्समध्ये प्राग्विआर्टने, जर्मनीत स्ट्रॅनबर्गने व ब्रिटनमध्ये टिडेल व हटनने सुरू केला. सर्वांत जुन्या ज्या वनस्पतींच्या अवशेषांचा शोध लागतो त्या शेवटाच्या आलेल्या होत्या. एव्हेनबर्ग (१७५५-१८०६) याने प्रथमतः निरनिराळ्या खडकांतील सूक्ष्म सेंद्रिय पदार्थांचा अभ्यास केला त्यांत त्याने डायटोमॅसी प्रकारच्या शेवटाच्या शोध लागला. आर्बोव्हिशियन व सायल्यूरियन खडकांत लिकोपाड वनस्पती होत्या असे त्याने लिहून ठेवलेले आहे. डेव्होनियन व लोअर कार्बोनेशियनमध्ये प्राण्यांतील व जमिनीवरच्या वनस्पतींचे अवशेष सांपडतात, त्यांत लायकोपाड, ह्यार्टेस आणि अगर्ह सुरदातीला असणारे फर्न तसेच कॉर्डिएटस नांवाचे झाडे विशेष महत्त्वाचे आहे. कारबानिकेरसच्या काळात अँकेनयुग म्हणतात. व ह्या जातीची झाडे प्रमुख आहेत. परमियनमध्ये ग्लोसोस्टेरीज ट्रायासिकपासून क्रिटेशियन पर्यंत काही विशेष महत्त्वाच्या प्राण्यांच्या अस्मीभूत अवशेषांचाही माहिती दिली आहे. अँजेलाईन रिपब्लिकमध्ये टर्शियरी व क्रायोनरी काळांतील खडकांत सस्तन प्राण्यांत राखडी मेमॅथेरियम व ग्लिफोबॅरॉन सांपडले. हिंदुस्थानातील शिवालिक बंगालात १८९९ साली गिराफाच्या जातीचा शिवाथेरियम, फार मोठे कांसव दगैरे प्राण्याचे अवशेष सांपडले. १८६० साली अडमिरल स्मॅथने माल्टा बेटांत टॅगना हत्ती व टोड्या गेंड्याची हाडे खणून काढिली.

अनेरिक्तहि धिपाह प्राण्याच्या शरीराचे भाग पुष्कळ ठिकाणी खणून काढले त्यांत ज्युरॅसिक धाव्तीतील वनस्पत्या-हारी ८० फूट लांब आहे. दोत नसलेल्या उडणाऱ्या व सरपटत जणाऱ्या प्राण्यांचे पंख २० फूट लांब आहेत. येथेच मध्यें १८३१-३२ साली म्युजच्या खोऱ्यांत छीजनजीक खणलेल्या गुहात अस्बल, हत्ती व गेंडा यांच्या हाडांबरोबर माणसाचीहि हाडे सापडली. मरणार्थे अस्तित्व पृथ्वीवर केव्हा सुरू झाले हे कळण्यास त्याच्या हाडांपेक्षा त्याने तयार केलेली दगडी हत्यारे बरे जास्त उद्योगी पडतात. १८५७ साली सर जॉन इव्हॅन्सने असे दाखवून दिले की, १७९७ साली जॉन क्रियरने सफोकमध्ये सापडलेल्या दगडी हत्याराची चिन्हे काढून त्यावर पुराणसंशोधनसंस्थेपुढे एक निबंध वाचला होता. सॉमनदीच्या काठी आर्मेन्स ७ अब्जहून या गावानजिकच्या वाहून सापडलेल्या गारेच्या हत्यारांचे वर्णन १८२९ साली पोच की पर्याज याने प्रसिद्ध केले परधीन जगवळ्या संग्रह १८५८ साली पाल्कोनरने पाहिला तेव्हा त्याने प्रेस्टविकला तो संग्रह पाहण्यास सांगितले. १८५९ साली प्रेस्टविकने हा संग्रह पाहिला व त्याचप्रमाणे ज्या हत्यारे सापडली त्या स्थळांचा तपास करून ही पूर्वकालीन माणसांचीच असली पाहिजेत अशी खात्री त्याने करून घेतली. त्याच बेबेयासून असल्या हत्यारांच्या शोधाला खरी सुरवात झाली गोळा केलेल्या पुराव्यावरून पृथ्वीवर मनुष्य केव्हा अस्तित्वांत आला या बाबीची गणिते सापता येणार नाही परंतु तो क्रीस्टोसीन किंवा प्लायोसीन काळातच प्रथमतः अस्तित्वांत आला असावा असे वाटते.

सर्वात जुने व रुपांतर पावलेले खडकः—पृथ्वीच्या कवचातील सर्वोत जुना असलेले जे खडक आहेत त्यात ग्रॅनाइट, नीस, शिस्ट बॅसल्ट मुख्य आहेत; त्यांचे मूळ स्वरूप बदलले आहे हे बदलण्याचे कारण काय याबद्दल प्रथमतः भूगर्भाशास्त्रज्ञांत बराच वाद होता परंतु आता सर्वानुमते असे ठरले आहे की, खडकांचे रुपांतर पृथ्वीच्या कवचाची जी हालचाल होते तीमुळे किंवा खालून खडकांचे उष्ण रस मध्येच जागजागी शिरल्यामुळे होते. सेज्विकने १८३५ साली असे सिद्ध केले की मूळच्या दोतखडकाचा पार जोराचा दाव बसून कळपे निघतील अशा तऱ्हेचे पाटणांचा खडक तयार झाला. पृथ्वीवरील कवचाचा काही भाग उचलला जाऊन जेव्हा परत तयार होऊ लागतात त्यावेळी उत्पन्न होणाऱ्या दावामुळे कळपेदार नीस किंवा शिस्ट जातीचे खडक मूळ खडकांचे रुपांतर होऊन होतात.

पार्थिव विश्वाचा छ, (क्रीस्टिकल जिओलजी)—युरोपखंडात भूस्तरशास्त्राचा अभ्यास करण्यास सुरवात झाली त्यावेळी पृथ्वीच्या व जगाच्या उत्पत्तीबद्दलचे विचार प्रसिद्ध करणे अवश्य समजले जात असे, हतकेंच नाही तः उत्पत्तीसंबंधीच्या केवळ कल्पना होत्या, तरी त्यांना या विषयी विशेष महत्त्व दिले जात असे पुढे हटन व त्याच्या

सारख्या मताचे लोच असो म्हणून लागले की, पृथ्वीवरील खडकांच्या व त्यांतील अग्नीमूत प्राणी व वनस्पती यांच्या अभ्यासाने पृथ्वीची सुरवात कशी झाली व तिचा अंत कसा होईल याबद्दल कल्पना येण्यासारखी माहिती मिळण्याचा संभव नसण्यामुळे भूस्तरशास्त्रात वरील विवेचनाचा अंतर्भाव करून घेतला. याचा परिणाम असा झाला की पृथ्वीच्या उत्पत्तीचा भूस्तरशास्त्राशी बिलकुल संबंध नाही व त्याचा उल्लेख सुद्धा भूस्तरशास्त्रात करण्याचे कारण नाही असे वाटण्यापर्यंत मजल येऊन पोहोचली. पहिला पंच एका रॉकस तर दुसरा अग्नीवात दुसऱ्या टोकाला गेला परंतु शेवटी ही दोन्हीहि टोके सोडून इतर त्याच्यामधली स्थिति स्वीकारली जाते. सध्या पृथ्वीच्या उत्पत्तीसंबंधाच्या वादविवादाला भूस्तरशास्त्रात फारसे महत्त्व देत नाहीत परंतु ज्योतिष किंवा इतर शाखे यांनी पृथ्वीच्या उत्पत्तीबद्दल शोध लावून ती मते प्रस्थापित केली आहेत ती देण्याची पद्धत आहे. त्या पद्धतीला अनुसरूनच पुढे पृथ्वीच्या उत्पत्तीबद्दलची थोडक्यात माहिती दिली आहे.

काट व साप्लास यांनी दिलेल्या उत्पत्तीप्रमाणे अगदी प्रथमतः सूर्यमणिकेनील सर्वात दूरचा प्रहू आहे, त्याच्या कक्षेपर्यंत सूर्याचा विस्तार होता व तो प्रखलित वायुमय असावा नंतर हा वायुमय गोल थंडावू लागून त्याच्या अगदी बाहेरच्या वायूचा बलयाकार भाग मूळ गोलापासून अलग झाला व या बलयाची शक्ती होऊन ती हतक्या जोरात एका ठिकाणी झाली की, त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या लहानने एक नवीनच वायुमय व अति उष्ण गोल तयार

(४) पृथ्वीच्या उदरात असून इतकी उष्णता आहे की त्या उष्णतेत कोणताही पदार्थ—चढक वगैरे छुट्या—घातळ किंवा वायुमय राहू शकेल. (५) पूर्वी चंद्र हवेपेक्षा पृथ्वीच्या पुष्कळ जवळ होता व आता तो ३४०००० मैल दूर गेला आहे व पूर्वी तो पृथ्वीच्या जवळ असल्यामुळे पृथ्वीवर त्याचा जितका परिणाम होत असेल तितका इतका होत नाही काही जणांच्या अर्ते वरील प्रमाणानुसार तेजो—मेघोपपाति सिद्ध होते असे म्हणणे बरोबर नाही. परंतु एकंदरीत यापेक्षा अधिक संवर्षांतिक उपपाति नसल्यामुळे हीच प्रमाण घरली आहे.

कवचें:—पृथ्वीची तीन कवचें आहेत सर्वांत बाहेरचे कवच वायुमय असून त्याचे विशिष्टगुणच सर्वांत कमी आहे. मजले कवच पाण्याचे असून त्याचे विशिष्टगुणच हवेपेक्षा जास्त व खडकापेक्षा कमी आहे. खडकाचा भाग अगदी सपाट नसल्यामुळे एकचतुर्षीय भूपृष्ठ पाण्यावर आहे, नाही तर पाण्याचे वेष्टण सर्व पृथ्वीवर जसे. पृथ्वीच्या पृष्ठावरील खडकांचे सर्वसाधारण विशिष्टगुणच २.५ म्हणजे हवेच्या व पाण्याच्यापेक्षा जास्त आहे परंतु सर्व पृथ्वीचे विशिष्टगुणच साडेपाच आहे, म्हणजे पृथ्वीच्या उदरात जसजसे खोल जावे तसतसे अधिक विशिष्टगुणवाचे पदार्थ असले पाहिजेत. हवा, पाणी व जमीन अशी तीन कवचें आहेत म्हणून सांगितलेच आहे. त्याचा अर्थ ही तिन्ही अगदी तुटक व मिश्र आहेत असे नाही कारण हवेत पाण्याचा अंश, मातीचे व क्षाराचे कण आणि सूक्ष्म जंतू असतात; पाण्यात हवा व क्षार पदार्थ विरघळलेले असतात आणि त्याचप्रमाणे खडकात वायु व पाणी सोपून घेतलेले सापडतात. तिन्ही कवचांची सर्वसाधारण माहिती भूपृष्ठवर्णनांत दिलेली आहे, म्हणून भूस्तरशास्त्रात महत्त्वाची व तेथे न दिलेली माहिती खालील दिली आहे.

हवेचे कवच:—पृथ्वीच्या तीन कवचांपैकी सर्वांत बाहेरचे कवच हवेचे आहे. याचर्थे साधारणतः सैकड्या ७९ भाग नत्र (नायट्रोजन), २१ भाग प्राण (ऑक्सिजन), ०.४ भाग कर्बोद्विप्राणिद (कार्बन डाय-ऑक्साईड) नि अज्वेष्ट (आरगन), म्यून (निऑन) यासारख्या रसायनांचे अंश असतात, त्याचप्रमाणे सैकड्या १.४ भाग पाण्याची भाज असते. पृथ्वीवरील घनपदार्थांचे बारीक जाणविलेले नेहमी हवेत सापडतात. हवेतलं वायूंची नेहमी हालचाल चालू असल्यामुळे त्याचा पाण्यावर व खडकावर भूस्तरशास्त्रादृष्ट्या पुष्कळ परिणाम होतो. या परिणामासंबंधीची माहिती पुढे दिलेली आहे. हवेचा घर पृथ्वीजोवती असल्यामुळे दिवसा सूर्याच्या प्रखर उष्णतेपासून जो ताप घाला असता तो होत नाही व रात्रीच्या वेळी प्रखर थंडी पडली असती तीही पडत नाही.

पाण्याचे कवच:—हवेच्या खाली पृथ्वीवर पाण्याचे कवच आहे. खडकाचे कवच सपाट नसल्यामुळे काही भाग पाण्या-

वर आला आहे. परंतु पृथ्वीचा तीव्रचतुर्षीय भाग पाण्यानेच व्यापिलेला आहे. सर्व उपसागर व समुद्र एकमेकांस जोडले गेले असल्यामुळे एकच मोठी समुद्रसपाटी झालेली आहे.

समुद्रसपाटी:—जमिनीचा पृष्ठभाग उंच सखल आहे परंतु समुद्राचा पृष्ठभाग सपाट आहे. जमिनीवरील उंच सखल भाग व समुद्राची खोली समुद्राच्या पृष्ठभागापासून मोजतात, म्हणजे कोणताही भाग उंच किंवा खोल किती आहे हे सांगायलाचें झाल्यास तो समुद्रसपाटीपासून किती उंच किंवा खोल आहे हे सांगतात म्हणून समुद्रसपाटी म्हणजे काय याची नोंद करून घेणे जरूर आहे समुद्राचा पृष्ठभाग दिखतो तितका सपाट नाही पृथ्वी वाटोळी असल्यामुळे समुद्राचा पृष्ठभाग पृथ्वीच्या पृष्ठभागाप्रमाणे वाकलेला आहे त्याचप्रमाणे समुद्राचा पृष्ठभाग सर्व ठिकाणी पृथ्वीच्या मध्यापासून समोतरही नाही. ज्याप्रमाणे पृथ्वीच्या मध्य बिंदूकडे सर्व पदार्थ ओढले जातात त्याचप्रमाणे जमिनीच्या मोठ्या भागाकडेही ओढले जातात या कारणांमुळे जमिनी-क्षेत्राची विघेयतः डॉगराच्या बाजूवर समुद्राचा पृष्ठभाग उंच झालेला असतो म्हणजे तो समुद्रपृष्ठाचा भाग इतर भागापेक्षा पृथ्वीच्या मध्यापासून दूर असतो हिंदुस्थानात कराची शेजारी असलेला समुद्रपृष्ठभाग लंडेक्षेत्राची असलेल्या समुद्रपृष्ठापेक्षा ३०० फूट उंच म्हणजे पृथ्वीच्या मध्यापासून दूर आहे, आणि याचे कारण कराचीच्या बाजूला हिमालय पर्वताच्या आकर्षणाचा जो परिणाम होतो तो लंडेकडे होत नाही हे होय. यतिशाय आणखी कित्येक कारणे आहेत की त्यामुळे समुद्रसपाटी पृथ्वीच्या मध्यबिंदूपासून सर्व ठिकाणी व सर्व काळी समोतर रहात नाही; त्यापैकी काही महत्त्वाची कारणे येथे दिली आहेत.

काही ठिकाणी समुद्राचा एक खात्री खचतो व त्यामुळे समुद्रसपाटी खाली आते. उत्तर व दक्षिण ध्रुवाकडे नेहमी वर्षांचे लोंपर असतात. कित्येक वेळा समुद्रातील पाणी ध्रुवाकडे गेल्यावर नेहमीप्रमाणे परत न येता पट्ट होऊन तेथेच राहते व समुद्रपृष्ठभाग खाली जातो तर कित्येक वेळा जितके पाणी ध्रुवाकडे जाते त्यापेक्षा पुष्कळच पाणी बर्फ वितळून समुद्रात येत व त्यामुळे समुद्रपृष्ठभागाची उंची वाढते. नवा, जालेयाच्या योगाने जमिनीवरून वाहून गेलेली नाल व नाल समुद्रात साठून त्याचे मोठाले घर होतात व त्यायोगाने समुद्राचा पृष्ठभाग सध्याजिकच उंच होतो. घर सांगितलेल्या कारणांचे एकमेकावर विरोधी परिणाम होतात व जे होतात ते बहुतेक जमिनीच्या हालचालीने होतात म्हणून व समुद्रपृष्ठासारखे उंची मोजण्यास मोठ्या प्रमाणावर दुसरे सोयीचे साधन नसल्यामुळे समुद्रसपाटीपासून व उंची व खोली मोजतात.

खडकाचे कवच:—पृथ्वीवर खडकाचे एक पट्ट व कठिण कवच असून त्याच्या आत खडकाचा पातळ रस आहे व हे

दोन्ही भाग निरनिराळे आहेत अशी पूर्वी समजूत असे. बरील कठिण कवच दहा, पंचरा किंवा बौध मैल जाडीचे असले अशी कल्पना होती. आतील भाग पूर्ण पातळ व बरील भाग रथापासून अवर्दी तुटक अशी समजूत नाही. बरील भाग खालच्या मागात न कळजे अशा तऱ्हेने नद-लला जातो तेव्हा बरील माग निराळा समजणे रास्त नाही. परंतु शेथीसाठी पृष्ठीबरील थंड व घट्ट असे जे खडकाचे थर आहेत, व ज्यासंबंधाची माहिती भिळविणे मनुष्याला शक्य आहे त्या सर्व थरांनी पृष्ठीच्या उडकाचे कवच अशी संज्ञा हल्ली प्रचारात आहे. भूस्तरशास्त्रात या कवचातील खडक, व त्यांची पडामोड बगैरे विषयाचाच विशेषतः विचार केला असतो व ती माहिती पुढे दिली आहे. परंतु या कवचाच्या खाली पृष्ठीच्या उदरात कशा तऱ्हेचे पदार्थ आहेत व ते कोणत्या स्थितीत आहेत हेहि समजणे जरूर आहे. म्हणून रथासंबंधी शास्त्रीय लोकांचे काय म्हणणे आहे याचा थोडक्यात विचार करूं.

पृष्ठीचे विशिष्टगुण ५.५ आहे व कवचातील खडकांचे सर्वसाधारण विशिष्टगुण २.५ आहे, यावरून पृष्ठीच्या उदरात जास्त विशिष्टगुणाचे पदार्थ असले पाहिजेत किंवा जे पदार्थ बरच्या कवचात आहेत तेच आत असून फक्त ते फार दाबाळाला असल्यामुळे त्याने विशिष्टगुण जास्त झाले असले पाहिजे. सूर्याच्या हार्दिका स्थितीवरून व सूर्य मालिनीतील प्रकाशाचा विशिष्टगुणात दिवून येणारे फरक यावरून पृष्ठीच्या पुष्पभागावरील पदार्थांविषयी पृष्ठीच्या उदरातील पदार्थ जास्त विशिष्टगुणाचे असले असेच थरी-थरी दिवून, सूर्यमालिकेतील सर्वात बाहेरच्या प्रकाशे विशिष्टगुण कमी आहे व अगदी सूर्याच्या जवळ असलेल्या प्रकाशे विशिष्टगुण जास्त आहे. तेव्हा पृष्ठीवर सुद्धा आतील पदार्थ बाहेरच्या व बरच्या पदार्थांपेक्षा जड असणेच जास्त संभवनीय आहे. त्याचप्रमाणे पृष्ठी एकेवेळी वायुरूप असून नंतर द्रवपद होऊन तिला हल्लीची स्थिती आली आहे हे जर खरे असेल तर हलक्या व घट्ट पदार्थांचे थर थर शाबितल्याप्रमाणेच झाले पाहिजेत हल्ली पृष्ठीच्या उदरात द्रव पदार्थ असल्यास निरनिराळ्या उष्ण हलक्याही होताना त्यामध्ये सुद्धा हलके पदार्थ वर येणे व जड पदार्थ पृष्ठीच्या मध्यविंदुकडे जाणे याच क्रिया वाटू असल्या पाहिजेत निरनिराळ्या विशिष्टगुणांचे पदार्थ पृष्ठीच्या उदरात असल्यामुळे त्याचा परिणाम पृष्ठीच्या पुष्पवरहि दृष्टीस पडतो. उत्तरगोलार्धाविषयी दक्षिणगोलार्धात जड पदार्थ जास्त असल्यामुळे त्या गोलार्धात पाणी ओढले जाऊन तो भाग बहुतेक जलाच्छादित आहे. आर्क्टिक महासागराचा तळ व पृष्ठीचा मध्यविंदु यांच्यामध्ये असेच काही जड पदार्थ असले पाहिजेत की त्यामुळे या महासागराचे पाणी दुसरीकडे वाहून जात नाही त्याचप्रमाणे जेथे

मोठाले पर्वत आहेत त्याच्या खाली हलक्या पदार्थांचाच साठा विशेष असला पाहिजे. बरील विचनारकून पृष्ठीच्या उदरातील पदार्थांचा व पृष्ठीच्या पुष्पभागावरील मोडणीचा कसा संबंध आहे हे सहज लक्षात येईल.

पृष्ठीच्या उदरातील उष्णता — पृष्ठीच्या उदरात फार उष्णता आहे यासंबंधाची पुष्कळ प्रमाणे दाखविता येतील. पृष्ठीवर जे उष्णामुखी आहेत त्याच्या तोंडातून कडत वाफा व खडकाचा रस येतो. पृष्ठीवर उष्णामुखी पुष्कळ ठिकाणी असतात व पूर्वकाळी उष्णामुखीमुळे झालेले खडक लक्षात घेतल्यास त्याचा सधन स्थानिक नसून सर्व पृष्ठीवर आहे व त्याच्या योग्य दृष्टीसत्तास येणारी उष्णता ती पृष्ठीची अंगभूत उष्णता आहे असेच म्हटले पाहिजे.

कडत पाण्याचे थरे शतकेच्या शतके पृष्ठीवर कित्येक ठिकाणी आहेत, त्यापैकी काही बालू अपत्येच्या किंवा लुप्त उष्णामुखीयेनारी आहेत परंतु इतर उष्णामुखीपासून पुष्कळ अंतरावर आहेत या सत्त्याचे पाणी खोल जाऊन वर येण्यापूर्वी पृष्ठीच्या उष्णतेने तापते.

पृष्ठीच्या पुष्पभागावर खणून घेतले गेलेल्या पृष्ठापेक्षा जास्त व किरडेक वेळा कमी उष्णता होत गेल्याचे आढळते. परंतु ६०-८० फुटांपेक्षा खोल गेल्यास जवळचे खोल जाई तत्तशी जास्त जास्त उष्णता होत जात आहे असेच नेहमी आढळून येते. साधारणतः हल्लीतील उष्णतेचे फार फार अतिरिक्त खोल जाऊ शकतात त्याच्या पलीकडे प्रत्येक ५०-६० फूट खोलीला १° अंश उष्णता वाढते. लांडे कॅल्फोर्निया अशा हिशोब केला आहे की, पहिल्या एक सप्त फूट खोलीपर्यंत दर ५१ फुटांना एक डिग्री उष्णता वाढते व पुढे आठ सप्त फुटांपर्यंत दर १५५० फुटांना एक डिग्री व त्यानंतर फार थोड्या प्रमाणात उष्णता वाढत जाईल.

पृष्ठीच्या उदरातील पदार्थ कोणत्या स्थितीत आहेत यासंबंधाने पुष्कळ निरनिराळ्या कल्पना आहेत, त्यापैकी खालील तीन महत्त्वाच्या असल्यामुळे त्यांचाच फक्त विचार केला आहे (१) पृष्ठीच्या उदरात द्रवस्थितीत सर्व पदार्थ असून त्यावर घन पदार्थांचा एक पातळ थर आहे. (२) काही किरकोळ माग खरीमकरून पृष्ठीच्या पुष्पभागासून मध्यापर्यंत घनच आहे (३) अगदी वर घन पदार्थांचा थर, त्याच्या खाली द्रवपदार्थांचा थर व त्याच्याहि खाली मध्याजवळ वायूचा भाग आहे हे तिघेही भाग अवर्दी तुटक नसून एक स्थिती संपून दुसरी स्थिती कोठे सुरू होते हे लक्षात न येईल इतक्या तऱ्हेने ते एकमेकात मिसळलेले असले पाहिजेत.

पृष्ठीच्या आत पदार्थ द्रव स्थितीत आहेत असे ज्या संशोधकांचे म्हणणे आहे त्याची मर खालील प्रमाणे वावर आहे जवळ पृष्ठीच्या मध्याकडे जावे तत्तशी उष्णता वाढत जाते थोडे थोडे खोलीवर १७९° अंश व

५०० मैल खोलीवर २६०० उंचता आहे इतकी उष्णता असतांना कोणतेही पदार्थ घन स्थितीवर राहू शकणार नाहीत. सध्या जो पृथ्वीवरील ज्वालामुखीतून खडकाचा रस बाहेर येतो त्याचे पृथक्करण केल्यास सर्व ठिकाणच्या रसात पुष्कळ साम्य आहे असे आढळते अशा तऱ्हेचा रस पृथ्वीच्या निरनिराळ्या भागात आज लाखों वर्षे बाहेर येत असल्यामुळे त्याचे मूळ पृथ्वीच्या उदरातील रसच असला पाहिजे असे वाटते पृथ्वीवर धरणीकपाचे धडे वरच्यावर बसतात याचे कारण वरील कवच फार जाड नाही हेच असण्याचा संभव आहे. जमीन कित्येक ठिकाणी उचलली जाते व दुसऱ्या बाजूस खचते असले प्रसार सुद्धा, पृथ्वीच्या उदरातील पदार्थ द्रव स्थितीत आहेत असे सध्याच्या संशोधनात नोंद समजत नाहीत.

भूस्तरशास्त्रवेत्त्यांच्या हद्दीने वरील शिद्धांत बरोबर आहे परंतु काही पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञ म्हणू लागले की, पृथ्वी आतपर्यंत घनच आहे, व त्याचे उद्‌गमण बरोबर आहे असे कित्येक भूस्तरशास्त्रज्ञांविही वादें त्यामळे होते. काहीं जणांनी या दोन्ही मतांचा मध्य काढून असे प्रतिपादन केले की, कवचाची उष्णता कमी असल्यामुळे ते घन आहे व पृथ्वीचा मध्य जरा अति उष्ण आहे तरी तो फार दाबाखाली असल्यामुळे घन राहिला आहे व दोन भागांच्या मध्य एक द्रव पदार्थाचा पडा आहे, कारण तेथे पदार्थ पातळ असल्या इतकी उष्णता आहे व द्रवांना घन करण्याइतका दाबही नाही. परंतु हल्ली संपलकच असलेल्या माहितीवरून फिशरने असे दाखविले आहे की साधारणतः २० ते २५ मैलांचे पृथ्वीचे कवच घन आहे व त्याच्या खाली पृथ्वीचा भाग द्रव स्थितीतच आहे.

ज्या पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञांचे पृथ्वी सर्वच घन आहे असे मत आहे त्यांचे म्हणणे असे आहे की, पृथ्वीच्या आतील भाग द्रवस्थितीत असल्यास हल्ली जे संपातचलन व अक्षचलन चालू आहे ते त्याच प्रमाणात असणे शक्य नाही. ते असेही म्हणतात की पृथ्वी बहुतेक सर्व घनस्थितीत नसल्यास सूर्याच्या व चंद्राच्या आकर्षणांनी पृथ्वी रबरसारखी ओळखी जाऊन तिचा आकार बरोबरच बदलेल. याशिवाय त्याच असेही म्हणणे आहे की, खडकाचा रस घड झाला तर घन झालेल्या तुकड्याचे विशिष्टगुणविरहापेक्षा जास्त असल्यामुळे ते इसाच्या तुडाशी जातील व याप्रमाणे सर्व भाग घन झाल्याखेरीज पृष्ठभाग घन होणे शक्य नाही परंतु यामध्ये अशी एक गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे की पृथ्वीच्या पृष्ठभागाकडील भाग मध्यभागातील पदार्थापेक्षा विशिष्टगुणांत फारच कमी असल्यामुळे घन झाल्यावर सुद्धा तो खालील रसापेक्षा हलका असल्याने त्यावर संश्लेष राहिला आहे.

मिसरी. कल्पना अशी की घनपदार्थाच्या कवचाखाली खडकाचा रस आहे व त्याच्याही खाली म्हणजे पृथ्वीच्या मध्यविंदूजवळ सर्व पदार्थ वयुरुपात आहेत.

२५ मैलपर्यंत घन पदार्थ आहेत. त्याच्या खाली उष्णता १२०० अंश असल्यामुळे त्या ठिकाणी खडकाचा रस होतो. नेच १८६ मैल खोलीवर इतकी उष्णता वाढते की, त्या ठिकाणी वायुरूपातच सर्व पदार्थ असले पाहिजेत. पृथ्वीवरील नेहमीच्या वायूत व या वायूत फारच फरक आहे. पृथ्वीच्या मध्यविंदूजवळ वायु अति उष्णता व दाबाखाली असल्याने त्यांच्यात घन पदार्थांचेच गुणधर्म येतात.

सर्व पदार्थांचा विचार केल्यास भूस्तरशास्त्रवेत्त्यांचीच कल्पना बरोबर दिसते. ही कल्पना खरी धरली तरच ज्वालामुखी, धरणीकप व खडकाचे पृथ्वीच्या कवचाच्या हालचालीने होणारे घातक कडेपे याचा समाधानकारक छल्लास करता येतो.

पृथ्वीचे पट नकाशा (जिओग्राफी) — पृथ्वीच्या वयोमानाचा विचार भूस्तरशास्त्रदृष्ट्या व अभिजाति-कशास्त्रदृष्ट्या करता येण्यासारखा आहे. म्हणून या दोन्ही शाखांच्या अनुयायांनी दिलेली प्रमाणे खाली थोडक्यात दिली आहेत भूस्तरशास्त्रदृष्ट्या विचार करण्यास दोन तऱ्हेची प्रमाणे आहेत: पाहिल्या तऱ्हेच्या प्रमाणात पृथ्वीवरच्या पृष्ठभागावर जे एकसारखे बदल होत असतात व पूर्वी होत होते याच्या द्विबोधावरून पृथ्वीचे वयोमान काढता येण्यासारखे आहे. पाऊस, नद्या नाले बघीरेच्या योगे डोंगर, बचबटे व सपाट जमीन यावरील माग वाढून नेले जातात. व त्याचे बर सरोवरात किंवा समुद्रात साठविले जातात. दर वर्षी पृथ्वीवरील किती भाग वाढून जातो व आतापर्यंत समुद्रात किंवा इतर ठिकाणी किती बर तयार झालेले आहेत याचा हिशोब केल्यास पृथ्वीच्या वयोमानाचा थोडाच काढता येण्यासारखा आहे. दुसऱ्या तऱ्हेच्या प्रमाणात पृथ्वीवर प्रथमतः सजीव पदार्थांची उत्पत्ति झाल्यापासून त्याच्यात निरनिराळे फरक होऊन आज जे प्राणी व ज्या वनस्पती दिसत आहेत त्यांची हल्लीची स्थिति येण्यास किती वर्षे लागली असतील याचा विचार करून पृथ्वीचे वयोमान ठरविता येईल वरील प्रमाणांविषय एक मोठा आक्षेप येण्यासारखा आहे व तथा पुष्कळांनी आपलेलाही आहे तो आक्षेप लक्षात आहे की, हल्ली ज्या प्रमाणात पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर फेरबदल होत आहेत किंवा प्राणी व वनस्पतीमध्ये फरक पडत आहेत त्याच प्रमाणात ते पूर्वी होत असतील असे जे आपण गृहीत करून हिशेब करता ते गृहीत धरणे रास्त होणार नाही. कारण पूर्वी पृथ्वीच्या ज्या शक्ती होत्या त्या आता थोड्याफार मंद झालेल्या आहेत व म्हणूनच पृथ्वीच्या काळी हल्लीपेक्षा पृथ्वीपृष्ठावर बरेच भेगाळ्याने फरक होत असले पाहिजेत. हे म्हणणे जरी समुक्तिक आहे तरी त्याचा पाया कल्पनेवरच उभारलेला आहे परंतु पृथ्वीवर जे खडकाचे बर आहेत व अग्नीभूत झालेले प्राणी आणि वनस्पती आहेत त्यांचा बारीक रीतीने अभ्यास केल्यास अर्धच

दिसून येत की निदान पृथ्वीवरील कवच तयार होऊन त्यावर नद्या, नाले यांचे परिणाम होऊं लागल्यापासून व विशेषतः सजीव पदार्थांची उत्पत्ति होण्यापासून पृथ्वीवरील होणाऱ्या फेरफारांच्या प्रमाणांत फारसा फरक पडलेला नाही. विशेषतः अस्मीमूत प्राणी आणि वनस्पती यांच्या वरच्या कवचावरून पूर्वी पृथ्वीवरील पंचमहाभूते इहंपेक्षा जास्त जोरात किंवा वेगाने आपापली कामे करीत होती असें मुख्यच म्हणता येणार नाही.

पृथ्वीवरील जलजन्य खडकांचे थर व अस्तित्वांत येऊन गेलेले प्राणी व वनस्पती यांपैकी कोणत्याहि दृष्टीने विचार केल्यास एकंदर पुष्कळ हजार वर्षे सोडली असली पाहिजेत असें वाटतें. प्राण्यांची व वनस्पतींची ती पंधारंपरा झाली सिला एकंदर तीन कोटी वर्षे लागली असतात असेंहि क्रियेकांचे म्हणणे आहे, परंतु बहुतेक जणांचे—विशेषतः कार्विनसारख्यांचे—म्हणणे आहे की, तीन कोटीपेक्षा अधिक वर्षे एकंदर विश्वात्ताला लागली असतात. भूस्तरशास्त्रज्ञांनी खडकांच्या थरावरून पृथ्वीचे वर्तमान दहा कोटी वर्षे आहे असें ठरविले आहे व अस्मीमूत-पदार्थ—शास्त्रज्ञांच्या मतें अधिक वर्षांची अरु दिवल्यास पृथ्वीचे वर्तमान जास्त भरल्यास भूस्तरशास्त्रज्ञांची त्याला कोणताच हरकत येणार नाही. डब्लिन-मधील प्रो० गोली याने समुद्राच्या पाण्यातील मिठाच्या प्रमाणावरून पृथ्वीचे वर्तमान काढले आहे. त्याने पृथ्वीवरील एकंदर समुद्राचे पाणी, दरवर्षी नद्या वगैरे मार्गाने वाहून जाणाऱ्या मिठाचे वजन व समुद्राच्या पाण्यांत दरवर्षी मिठाचे वाढणारे प्रमाण यासर्व गोष्टींचा हिशोब करून पृथ्वीचे वर्तमान नऊ ते दहा कोटी असावे असें काढले. या हिशोबाविषय आक्षेप घेण्यासारखे आहेत. कारण इहंपेक्षा प्रमाणितच मीठ जेव्हा वाहून जेले जात असावे असें म्हणता येणार नाही. त्याचप्रमाणे मूळ काही मीठ समुद्राच्या पाण्यांत असेलच किंवा काही ठिकाणी समुद्राचा भाग कोरवा होऊन मिठाचे थरांच्या थर वगैरे आलेले आहेत या सर्वांचा विचार केल्यास वरील हिशेब अगदी बरोबर ठरणार नाही. परंतु या पद्धतीने भूस्तरशास्त्रज्ञांनी काढलेले वर्तमानच निघाले ही आध्यात्मिक गोष्ट आहे.

आधिमौलिकशास्त्रज्ञांनी पृथ्वीच्या आतील उष्णता व तिचे कमी होण्याचे प्रमाण, पृथ्वीच्या दैनंदिन गतीत होणारा फरक आणि सूर्योच्या उष्णतेचा उगम वगैरे गोष्टींचा विचार करून त्यांनी वर्तमान तीन, चार कोटी वर्षे असावे असें मत काढले होते परंतु अलीकडे प्रोफेसर पेरी वगैरे यद्दस्यांनी असे दाखवून दिले आहे की, अस्मीमूतपदार्थशास्त्रज्ञांच्या मताने जितकें अधिक वर्तमान पृथ्वीचे असावे असे वाटत असेल तितकें धरण्यास आधिमौलिकशास्त्रज्ञांच्या कोणताच आक्षेप घेता येणार नाही.

सर्व गोष्टींचा विचार करून भूस्तरशास्त्रज्ञांनी असे अनुमान काढले आहे की सरासरीने सजीव पदार्थांची पृथ्वीवर प्रथम

उत्पत्ति होण्यापासून आजपर्यंत १० कोटी वर्षे झाली असावी.

भूस्तरशास्त्रज्ञांत तैलम तैलम विवाह (वायनामिकल जिऑलॉजी).—पृथ्वीचा इतिहास नीटपणे समजण्याकरितां पृथ्वीवर आजपर्यंत निरनिराळ्या शक्ती किती वेगाने, कोणत्या तऱ्हेने व कोणत्या स्थितीत पुष्कावर फरक पडवून आणीत असत यांचे आकलन होण्याकरितां आज पृथ्वीवर कोणत्या शक्ती आहेत व त्यांचे काम कशा प्रकारे चालले आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे भूस्तरगतिशास्त्रज्ञ या शक्तीचीच हकीकत दिलेली असते. पृथ्वीवरील इहंपेक्षा अस्तित्वांत असलेल्या शक्तींची माहिती, त्यांचा खडक व खनिज पदार्थांवर होणाऱ्या परिणामासंबंधी झालेले प्रयोग, त्याच प्रमाणे या शक्तींच्या मुळे खडक तयार कसे होतात व विलयास कसे जातात, समुद्र व जमीन यांच्या हद्दींत फेरफार कसे होतात आणि पृथ्वीवरील एकंदर घडामोडी कशा होतात या सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव भूस्तरगति-शास्त्रांत होतो. इहंपेक्षा शक्ती पुष्कावर आहेत त्याच पूर्वादि असल्या पाहिजेत परंतु त्यांच्या कार्यशक्तीचा वेग पूर्वीचाच असेल असे खालीपूर्वक जरी सांगता येत नाही तरी बहुतेक सरासरीने तितकाच वेग असावा असें म्हणत धरण्यास हरकत नाही.

निरनिराळ्या शक्तींचा अभ्यास करताना त्यांचे वर्गीकरण करणे अवश्य आहे हे वर्गीकरण केव्हाहि सोयीकरितां केलेलें असतें व म्हणूनच त्याची हकीकत निराळी दिली असली तरी त्यांचा एकमेकांशी संबंध नाही, असें समजता कामा नये. निरनिराळ्या शक्ती एकमेकीला मदत करतात इतकेंच नव्हे तर अशा मदतीशिवाय त्यांची कामे होऊच शक्य नाही शक्तीचे मुख्य वर्गीकरण म्हणजे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर असणाऱ्या शक्ती व पृथ्वीच्या उदरातील शक्ती असे होय. पृष्ठभागावरील आणखी वर्गीकरण केल्यास त्यांत तीन शक्तींचा विशेषतः समावेश होतो व त्या तीन शक्ती म्हणजे हवा, पाणी व जीवन पृथ्वीच्या उदरातील शक्तींचे तीन भाग केल्यास उबालापुरती, धरणेकेंच व पृथ्वीच्या कवचाची हालचाल अशा त्या तीन शक्ती आहेत प्रथमतः पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील शक्तींचा विचार करून नंतर उदरातील शक्तींकडे वळें.

भूपृष्ठरचना—पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील शक्तींची कामे प्रत्यक्ष आपल्या दृष्टीसमोर रोज चाललेली असतात, तीं थारकाईने पाहिल्यास व मापल्यास त्यांचा खडक तयार करण्याच्या कामी, खडक रक्षणाच्या कामी किंवा त्यांचा विलय करण्याच्या कामी कोणत्या प्रकारे व कोणत्या प्रमाणांत उपयोग होतो हे सहज समजण्यासारखे आहे भूपृष्ठावर तीन शक्ती आहेत त्या हवा, पाणी व सजीव पदार्थ होत. हवा पाण्याशिवाय, पाणी हवेशिवाय आणि सजीव पदार्थ हवा व पाणी यांच्या मदतीशिवाय आपापली कामे करू शकणार नाहीत हे पुढील वर्णनावरून सहज कळून येईल. परंतु प्रत्येकीचे काम नीट समजावे म्हणून प्रत्येक शक्ति निरनिराळी घेऊन तिच्या

कार्योचें वर्णन दिलें आहे. या शक्तीची कार्ये तीन प्रकारची असतात.—(१) विलयकारक (डिस्ट्रिक्टिव्ह), (२) संरक्षक, (३) व उत्पादक; ही रासायनिक करक होऊन किंवा प्रत्येक शक्तीमधील हालचाल करण्याच्या साधन्यामुळे घडून येतात.

हवा:—हवेतील वायू. त्याचें प्रमाण वगैरे माहिती भूपृष्ठवर्णनात दिली असल्यामुळे येथे देण्याची जरूर नाही. व म्हणूनच हवेच्या शक्तीचा पृष्ठावरील पदार्थावर काय परिणाम होतो, त्यामुळे खडक विलयास लागें, उत्पन्न होणें किंवा त्याचें संरक्षण होणें ही भूस्तरशास्त्राची कामे कशी होतात या संबंधाचीच माहिती पुढें दिली आहे.

उष्णतेने होणारे परिणाम सूर्याच्या उष्णतेचेच असतात, तरी अप्रत्यक्ष रीतीने ते हवेमुळेच घडून येतात व म्हणूनच ह्यांचा विचार या ठिकाणी केला आहे. सूर्याचे किरण खडकावर पडले म्हणजे वरचा भाग तापतो आणि त्यातील कण आकाराने वाढून एकमेकावर दाबले जातात. खालच्या थरात उष्णता न गेल्याने तेथे मात्र काही करक होत नाही. रात्रीच्या वेळी किंवा थंडी पडली असताना वरच्या भागातील कण आकाराने लहान होऊन त्या भागात भेगा पडतात व असे वारंवार होऊन खडकाच्या वरचा भाग टिळक होऊन त्याचे तुकडे तुकडे होतात हेच तुकडे पुढें बारीक होऊन ग्याले लहान कण बनतात व वरचा स्थान थर देवटी वाऱ्याने भरून गेला म्हणजे त्या खालील भाग असाच पिष्टमय होतो. ही कृति तो खडक सर्व नाहीसा होईपर्यंत चालू राहतो.

खडकावर उष्णतेचा किंवा थंडीचा इतका परिणाम होत असेल असे संकृतदर्शना पाटत नाही परंतु तापलेल्या काचेवर पाण्याचे थेंब पडले असता किंवा फडत पाणी काचेच्या पेल्यामध्ये घातले असता तिला एकदम तडा जातो हें सर्वांना माहीत आहेच. याच तत्त्वाचा उपयोग खडक कोडण्याकरिता सुद्धा करतात. प्रथमतः कवरा किंवा सर्पण आळून खडक तापवितात. व त्यावर एकदम पाणी ओततात व असे केल्याने खडक पुष्कळ ठिकाणी तडकतो व नंतर त्याच्या लहान शिला खणून काढतात. सुटीमध्ये रोज असल्या गोष्टी आपोआप घडून येत असतात व त्या सर्वांचा परिणाम खडकाचा भुगा होण्याकडे होतो. वाहारा किंवा अशाच कारणा प्रदेष्टात दिवसा खडक अतिशय तापतात व रात्री एकदम थंडी पडून उष्णता फार खाली जाऊ लागली की खडकाना पडणारा ताण फार होऊन खडक भराभर तडकतात व लहान तुकड्यापासून तो १०० ते २०० पोंड वजनाच्या खडक्यांपर्यंत विरजिराळ्या आकाराचे तुकडे निसटून दूर होतात २४ तासांत जास्तंत जास्त उष्णता व थंडी यातील अंतर जितकें जास्त तितका खडकावर होणारा परिणाम जास्त असतो. खडकावर मातीचा किंवा वाळूचा थर असला तर खडक फारसे भंगत नाहीत, परंतु ते उघडे असल्यास त्यावर हवेतील उष्णमात्राचा परिणाम

होतो. त्याचप्रमाणे खडकांत जितक्या जास्त प्रकारचे खनिज पदार्थ तितका उष्णतेचा जास्त परिणाम होतो.

वाजेचे परिणाम खडकावर नेहमीच होतात असे नाही परंतु यांना खडकावर पडल्यात खडकांचे तुकडे होतात. तेव्हा हवेच्या अप्रत्यक्ष परिणामात विभेच्या परिणामाचा अंतर्भाव करतात. हवेतील वायूंची हालचाल होऊन जे वारे सुटतात त्याचा खडकाचा विलय करण्यात पुष्कळ उपयोग होतो. वारा सुटला की, माती, रेंती व धूळ इकडून तिकडे नेहमी झपाट्याने नेली जाते. वारा अति मंद असला तरी सुद्धा धूळ उडवें चालू असते. थरातील सामान झाडून २-३ तास झाडे नाहीत तोंच त्यावर पातळसा धुळीचा थर तयार होतो असा सर्वांचा अनुभव आहे. वारे सर्व ठिकाणी व सर्व वेळी असल्यामुळे खडकाचें झालेले पिष्ट वाहून नेऊन खडकाचा नवीन भाग पिष्ट होण्याकरिता उघडा करावयाचा हें कार्य सदोदित चालू असतें कोरच्या हवेत विशेषतः जेथे बारीक वाळू असते अशा ठिकाणी हा परिणाम स्पष्टपणे दृष्टीस पडतो. ईजिप्तमध्ये सरासरीने शंभर वर्षांत चार इंच मातीचा थर वाऱ्याने वाहून नेला जातो. उत्तर चिनात ओव्हातालची माती वाऱ्याने निघून गेल्यामुळे मोठ्या तटबंदी स्थलाचे पाये कोहेर दिसू लागले आहेत. सिंध, मारवाड वगैरे प्रांतांत वाळू किती सस्कर वाऱ्याने हलविली जाते हें वारंवार पहाणाऱ्याला स्पष्ट दिसून येतें.

वादळ:—वादळें सुटल्यास वाऱ्याचा परिणाम विशेष जोराचा होतो. पुष्कळ वाळू मोठमोठ्या खडकासकट एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेली जाते. व ही वाळू ज्या दगडावर आपटते किंवा ज्या दगडाला घासून जाते ते खडक घासले जातात व क्षिप्ततात. पुष्कळ वेळा वादळात थरावरील छपरें, पत्रे उडून जातात; भिती दास्यतात, झाडे मुळांसह उपटून पडतात असे आपण पहातों. त्याच वादळामुळे मोठाल्या खड्यांची वाळू तर उडतेच परंतु याशिवाय मोठाले कडेपे उंच दोंगरावरून खाली दऱ्यात फेकून दिले जातात. व या सर्वांचा परिणाम खडकाचें पिष्ट करण्याकडेच होतो.

वाऱ्याचें संरक्षक कार्य:—वाऱ्याने वाहून नेलेली वाळू कोठे तरी जाऊन साठलीच पाहिजे सिंध, मारवाड वगैरे प्रांतांत रेल्वेच्या कडेच्या हद्दीचे दगड, रेल्वेची स्टेशने व त्याच-प्रमाणें इतर जागा वरच्यावर वाळू न काढल्यास तिच्याखाली जुजून जातील. व अशा तऱ्हेने वाळू व मातीखाली जुजून गेलेली जुनी ओसाड खेडी शहरे पृथ्वीवर पुष्कळ दृष्टीस पडतात.

वाऱ्याचें उत्पादक कार्य:—पुष्कळ वेळा वाळूचे किंवा मातीचे मोठाले ढीग होऊन त्यांच्या टेंकल्या बनतात. व क्रियेक वेळा पुष्कळसा लहान टेंकल्या तयार होऊन त्या एका विशिष्ट दिशेने सावकाश सरकत जातात. चीन देशांत न्युत्तिकामय ढीग सापडतात, त्यांची उंची १००० हजार फूटपर्यंत असते हे ढीग वाऱ्यामुळेच झाले असतात असा तर्क

आहे. अशाच तऱ्हेचे ढीग मध्यभाषियांत, मध्ययूरोपांत व अमेरिकेंतहि आहेत व ते सर्व वाऱ्यामुळेच बनले आहेत असे समजतात.

सॅटड्यूमः—समुद्रकाठी किंवा मोठाऱ्या सरोवराभोंवतीं जी वाळू असते त्या वाळूचे ढीग होऊन वाऱ्याने हे ढीग लाटाप्रमाणे एकसारखे एका दिशेला सरकतात. वाळूच्या टेंकड्या समुद्रकाठी वाळू पुष्कळ असते म्हणून होतात त्याच-प्रमाणे वालुक्षामय रणांत अशाच वाळूच्या टेंकड्या होतात. साहारा, अरबस्तान आणि राजपुताना यासारख्या प्रदेशांत यांचा प्रसार घराच झालेला आढळतो व या वाळूच्या लाटा थोडोथोड्या अंतरावर असलेल्या दिशतात व बारकाईने पाहिल्यास त्या एकसारख्या सरकत असतात असेहि दिसून येते. वाळूच्या टेंकड्यांची उंची साधारणतः १० ते ५० फूट असते परंतु कित्येक टेंकड्या १०० फूटपर्यंत उंचीच्या असतात वाळूच्या अलग टेंकड्या न होतां कित्येक वेळा रंगां तयार होतात. या रंगांना व टेंकड्यांना पुष्कळ वेळां निर-निराले आकारहि येतात. वर सांगितल्याप्रमाणे वाळूच्या टेंकड्या किंवा रंगां एका दिशेने एकसारख्या सरकत असतात व नेहमी त्या समुद्रकाठाकडून जमिनीवरील प्रदेशावर पसरत जातात. त्यामुळे सुपीक जमिनी, खेडीं बघीरे वाळूमध्यें पुजून आण्याचा संभव असतो. १८०४ पासून १८२७ पर्यंत आशियातील पाईन झाडांचे एक सर्वत्र रानव्यापार वाळूच्या टेंकड्या येऊन त्यांनीं भडक गेलें व त्यांतील सर्वे झाडे वाळून सुजलीं. अशा तऱ्हेनें नुकसान होऊं नये म्हणून फ्रान्स व होलंडमध्ये वाळूच्या टेंकड्यावर काहीं विविध प्रकारच्या वनस्पती लावतात या वनस्पतींचीं मुळे खोल जातात व पुष्कळशीं पसरतात, त्यामुळे वाळू वाऱ्यानें पुढें न सरकतां जागच्या जागीच राहते.

तरंगः—पाण्याच्या लाटा येऊन गेल्या म्हणजे वाळूवर असे तरंग उमटतात तसेच तरंग वालुक्षामय प्रदेशांत व समुद्रकाठी वाऱ्यामुळे तयार होतात. या तरंगांचा आकार लहान असला तरी त्यांचें क्षेत्र पुष्कळ मोठें असू शकते.

रक्ताचा पाऊसः—उष्णकटिबंधांत रेंती व धूळ पुष्कळ वेळां अगदीं कोरडी असते व विशेषतः अर्बण असल्यास नेहमीची ओलाव्याची ठिकाणे सुद्धां कोरडी होतात. वारे सुटले म्हणजे अशा ठिकाणची धूळ वाहून फार दूरवर तर नेली जातेच पण त्याशिवाय अगदीं बारीक कण असतात ते आकाशात उंच नेले जातात. कित्येक वेळां आकाशांत धुळीचा दाट थर होऊन थरेच दिवस राहणो. अशा स्थितीत पाऊस पडल्यास तो धुळीच्या थरांतून खाली येताना त्याचे पाणी गळूच व लाल होतें व पाण्याच्या लाल रंगामुळे या पावसाला ' रक्ताचा पाऊस ' म्हणतात.

बी वाहून नेणः—वाळू व धूळ इकडून तिकडे नेण्याच्या कामाखेरीज झाडांचें बीं व लहान सूक्ष्म प्राण्यांच्या बींज-

पेशी वाहून नेण्याचें कामहि वाराच करतो. बीं व बींजपेशी अशा तऱ्हेनें पुष्कळ वेळां कित्येक मैलपर्यंत नेली जातात. नद्या, तलाव व समुद्र मध्ये आल्यामुळे ज्या झाडांचा व प्राण्यांचा प्रसार काहीं देशांत साहजिक झाला नसता त्याचा प्रसार अशा तऱ्हेनें होतो.

क्षारः—हवेमध्ये वाफ जरी असली तरी पाणी ज्या ठिकाणी असले तेथून तें वाफेच्या रूपानें एकसारखें हवेंत जात असतें हवेंतील उष्णता वाढल्यास किंवा वारे सुटल्यास हे वाष्पीभवन अधिकच जोरानें सुरू होतें. जमिनीवर याचा परिणाम असा होतो कीं, वरचे पाणी निघून गेलें कीं, आतील पाणी वर येतें व तेंहि निघून जातें व अशा तऱ्हेनें जमिनीतील पाण्याला एकसारखी ओढ लागून पुष्कळ पाणी नाहींसें होतें. ज्या वेळीं जमिनीच्या आतील पाणी वर येतें त्यावेळीं त्या पाण्यात विरकळलेले क्षार वर येतात आणि पाण्याची वाफ होऊन गेली म्हणजे हे क्षार जमिनीवरच साठतात व त्यांचे पातळ थर होतात. हे थर कालव्याच्या आसपास थरेच वेळां दृष्टीस पडतात. कालव्याचें पाणी प्रय-मतः जमिनीत मुरतें व नंतर थोडोथोडे जमिनीतील सूक्ष्म नलिकांतून वर येतें. कालव्याच्या मुबलक पाण्यात जमिनीतील क्षार विरकळले जातात आणि पाण्याबरोबर वर आल्यावर त्याचा जमिनीवर थर होतो क्षारांच्या थरांमुळे नापीक झालेल्या जमिनी हिंदुस्थानांत पुष्कळ आहेत. पुणें गिळ्यांत बारामतीजवळील जमीन अशाच तऱ्हेनें नापीक झाल्याचें अलीकडील उदाहरण आहे उत्तरहिंदुस्थानात तर अशीं पुष्कळच उदाहरणे सांपडतील.

वाऱ्याच्यामुळे सरोवरे व समुद्र बांध्यात पाण्याच्या लाटा उत्पन्न होऊन पाणी खडबळले जातें. या लाटांच्या तडा-ह्यानें नद्यां बघीरे फुटल्याची उदाहरणे सर्वांनीं माहीत आहेत परंतु या लाटा खडकावर आदळून खडक तुटता फोडतात.

हवेंतील वायूच्यामुळे खडकावर रासायनिक परिणाम होतात; ते हवापाणी बघीरेचे सारखेच असल्यामुळे पाणी या सदराखाली दिले आहेत. पाणी, नद्या व नाले यांच्यामुळे मूणूणवर होणारे करक ' पाणी ' आणि ' नद्यानाले ' या लेखांत दिले आहेत.

सरोवरेः—सरोवरासंबंधी सर्वसाधारण माहिती भूपृ-वर्णनात दिलेली आहे, तेव्हा या ठिकाणी फक्त त्याच्या अस्तित्वाबामुळे काय परिणाम होतात ते दिले आहेत. ज्या ठिकाणी मोठालीं सरोवरे असतात त्या ठिकाणच्या उन्हा-ज्यांतील उष्णतेचें मान फार चढत नाही व थंडांत थंडांचे प्रमाणहि फार चढत नाही. हवेंत कडक थंडी किंवा उष्ण-मान होऊं देण्याच्या कामीं या पाण्याच्या साठ्याचा उप-योग होतो. तळां किंवा सरोवरे साधारणतः सखल भागीं असल्यानें आसपासच्या प्रांतांतील नद्या, नाले, ओढे, हे या सरोवरातच येऊन मिळतात. कांही नद्यांचा उगम सरोवरांतून

होतो तर काही नद्या एका वाजून सरोवरांत शिळून दुसऱ्या वाजून बाहेर पडतात. आत येणाऱ्या नद्याच्याबरोबर गाळ, वाळू, दगड, वनस्पतींचे भाग व मृत जनावरांचे खागाडे वाहून येतात परंतु बाहेर पडणाऱ्या नद्यांबरोबर कोणतेच पदार्थ वहात जात नाहीत कितीही गळूळ पाण्याची नदी सरोवरांत शिळली तरी बाहेर पडताना तिचे पाणी अगदी स्वच्छ असते यामुळे सरोवर हे एक मोठे साठवणारे ठिकाण होऊन असते.

या साठवलेल्या गाळात व वाळून वनस्पतींच व प्राण्यांचे सांगाडे येऊन पुरले जातात त्यामुळे या साठ्याचे भूस्तरशास्त्र-दृष्ट्या फार महत्त्व आहे कारण पृथ्वीचा इतिहास समजण्याकरिता कोणत्या ठिकाणी कोणत्या काळात कशा प्रकारच्या वनस्पती किंवा कोणत्या तऱ्हेचे प्राणी असत हे समजणे अवश्य आहे एखादे जुने भरून पुन्हा गेलेले सरोवर खण लागल्यास वरच्या थरांत सापडणारे सांगाडे अगदी दोबरी आख्यामुळे ते खाली सापडणाऱ्या सांगाड्यापेक्षा जुने असणाऱचे अशा दृष्टीने सर्व थरातील सांगाडे किंवा अश्वीभूत वनस्पती व प्राणी यांचा अभ्यास केल्यास त्यांची वसावरपरा कळते व त्यांच्या शरारचनेवरून त्या वेळचे हवापाणी कसे होते व हे जीव कोणत्या स्थितीत रहात असत हे हि कळते सरोवर ही याप्रमाणे पृथ्वीच्या इतिहासातील काही पृष्ठे होत असल्याने त्यांचे महत्त्व फार आहे.

तळ्यात किंवा सरोवरांत निरनिराळ्या ठिकाणचे पाणी येत असल्याने पुष्कळ प्रकारचे क्षार पाण्यात विरघळलेल्या स्थितीत येतात परंतु सरोवरांत त्यांचे एकमेकांवर रासायनिक परिणाम होऊन नवीन क्षार तयार होतात त्यापैकी काही क्षार पाण्यात न विरघळणारे असल्याने त्यांचा थर सरोवराच्या तळाशी साठतो कित्येक क्षार सरोवराचे पाणी आढू लागले म्हणजे तळावर साठू लागतात क्षार साठण्याची क्रिया विशेषतः उद्या तळ्यातून बाहेर पाणी वाहून जाण्यास मार्ग नसतो त्या तळ्यांत जास्त दृष्टीस्पत्तीस येते कारण अशा तळ्यांत क्षारासह पाणी येते आणि ते पाणी वाफेच्या रुपानच फक्त जाठ असल्याने क्षार तसेच शिळक राहतात यामुळे दरवर्षी क्षाराचे प्रमाण वाढत जाऊन शेवटी त्याचे प्रमाण इतके वाढते की, क्षार पाण्यात विरघळलेल्या स्थितीत राहू शकत नाहीत अशा प्रकारे निरनिराळ्या प्रकारच्या क्षारांचे थर तयार होतात व तळी भरून गेली म्हणजे हे क्षार खणून काढता येतात हल्ली गॅदेलीज बगैरे क्षार अशाच तऱ्हेने साठवलेल्या थरांतून खणून काढतात.

सागर — महासागर, सागर, उपसागर व समुद्र या सर्वांचे भूस्तरशास्त्रदृष्ट्या सारखेच परिणाम असल्यामुळे ते सर्व सागर या मध्यभासाशी येतले आहेत भरती, ओहोटी, सर्व प्रकारचे प्रवाह, लाटा, समुद्रातील बर्फ व क्षार व पाणी या सर्वांच्या योगाने भूस्तरशास्त्रदृष्ट्या पुष्कळ काम चालले असते सरोवरांप्रमाणे समुद्राच्या अस्तित्वाचा आसपासच्या हवेच्या उष्णते

वर परिणाम होतो व समुद्र मोठा असल्याने हा परिणाम फार मोठ्या मागावर होतो समुद्रामुळे अति कडक थंडी व अति कडक उष्णता यावर परिणाम होऊन त्यांचा कडकपणा थोडा नरी कमी होतो समुद्राच्या तळात व किनाऱ्यावर असलेल्या खडकावर समुद्राच्या पाण्याची रासायनिक क्रिया होते ही रासायनिक क्रिया इतर पाण्याप्रमाणच होत असल्याने तिची हकीकत येथे देण्याचे प्रयोजन नाही पावसाच्या बगैरे पाण्याची रासायनिक क्रिया होते त्याच तऱ्हेची रासायनिक क्रिया समुद्राच्या पाण्याची होत असते पाण्याच्या शक्तीने होणाऱ्या ज्या क्रिया आहेत त्यांचे निरनिराळे भाग करणे अवश्य आहे पहिल्या प्रकारात खडक खणणे, उकरणे, क्षिजविणे बगैरे क्रिया येतात दुसऱ्या प्रकारात खणलेले व क्षिजविलेले पदार्थ वाहून नेण्याची क्रिया येते व तिसऱ्या प्रकारात पदार्थ साठवून ठेवण्याची क्रिया येते, उकरण्याची व क्षिजविण्याची क्रिया — खडक उकरणे व क्षिजविणे या पहिल्या प्रकारातील क्रिया, ज्या ठिकाणी पाण्याचा जोर जास्त त्या ठिकाणी जास्त जोरात होतात ज्या ठिकाणी समुद्र अति खोल असतो व कोणत्याही प्रकारचे प्रवाह नसतात त्या ठिकाणी ही क्रिया मुळीच होत नाही. ज्या ठिकाणी समुद्रात वाहाणाऱ्या प्रवाहामुळे वाळू बगैरे ढकलछ जाते त्या ठिकाणीच समुद्राचा तळ क्षिजण्याचा संभव आहे प्रवाहाने किंवा लाटांच्या जोराने समुद्रतळावर जर प्रयोग होत नसला तर त्या ठिकाणी अगदी बारीक गाळ साठलेला आढळतो साधारणतः अशा गाळाची सर्वात वरची इंच व समुद्रलाटा जेथेवयेत किनाऱ्यावर वाजून आढळतात त्याच्या पुढे समर-दोनरी फूट येवल्या भागांतच ही पहिली क्रिया वाळू असते, इतर ठिकाणी तिचा परिणाम फारच थोडा होतो लाटांच्या आदळण्याने मोठमोठाले खडक उलटून पडतात व एकमेकांवर आदळतात स्टील्हसून नोवाच्या गृहस्थाने शेटलड वेडांच्या आसपास घटून आलेल्या गोष्टी नोंदल्या आहेत त्यांत तो असे म्हणतो की एकदा साडेनऊ टनांचा खडक समुद्रात ६० फूट उंचीवरून ओढला गेला त्याचप्रमाणे सहा टनापासून साडेतेरा टनापर्यंत वजनाचे खडक अगदी खणून काढल्यासारखे ताडले गेलेले व आठ टनाचे दगड ढकलून नेले गेलेले त्याने नोंदले आहेत, ग्रायमाजयला घुद्धां किरियेक टन वजनाचे दगड लाटांच्या जोराने हालल्याची उदाहरणे आहेत.

किनाऱ्यावर लाटा आदळू लागल्या म्हणजे खडकांचा मुगा होऊ लागतो लाटांचे पाणी खडकांतील भेगांत शिरते, त्यावेळी त्याचा जोर इतका असतो की कित्येक वेळा त्याचा दाब दर चौरस फुटाला तीन टनांपर्यंत असतो म्हणून भेगा मोठ्या होऊन खडक अगदी खिळखिळे होतात लाटा खडकाकडे येऊ लागल्या की त्यांच्यापुढे हवा ढकलली जाते व लाटा खडकावर वजून आदळल्या की हवा खडकातील

किनाऱ्यावर लाटा आदळू लागल्या म्हणजे खडकांचा मुगा होऊ लागतो लाटांचे पाणी खडकांतील भेगांत शिरते, त्यावेळी त्याचा जोर इतका असतो की कित्येक वेळा त्याचा दाब दर चौरस फुटाला तीन टनांपर्यंत असतो म्हणून भेगा मोठ्या होऊन खडक अगदी खिळखिळे होतात लाटा खडकाकडे येऊ लागल्या की त्यांच्यापुढे हवा ढकलली जाते व लाटा खडकावर वजून आदळल्या की हवा खडकातील

भेगांत धातू व तेथून बाहेर पडण्यास शिला सापडले नाही तर तिचा भार खडकावर बसतो, त्याचप्रमाणे पाणी परत समुद्राकडे जाऊ लागले की भेगातील हवा जोराने ओटल्या-सारखी बाहेर येते. या योगाने खडक टिळकितळत होऊन बाहेर ओढले जातात. छाटांचे पाणी किती जोराने खडकावर येते हे वार सांगितलेच आहे. परंतु या पाण्याबरोबर दगड, वाळू वगैरे खडकावर आढळता आते, त्यावेळी येणाऱ्या वाहण्याने मोठाले घण चालविण्यासारखे तडाखे खडकावर बसतात व खडक विदीर्ण होऊन त्याचा मुगा होऊ लागतो.

बाहून नेण्याची क्रिया:—समुद्राच्या पाण्याची दुसरी क्रिया म्हणजे दगड, वाळू, गाळ वगैरे जिप्त बाहून नेणे. बाहून नेण्याची क्रिया दगडाचा आकार, जडपणा व पाण्याचा जोर यांवर अवलंबून असतो. जितके दगड जास्त वाटाळे व हलके आणि जितका पाण्याचा जोर जास्त तितक्या दूरवर जिप्त बाहून नेला जातो. छाटांच्या तडाख्याने निघलेले कळवे व मुगा समुद्रात दूरवर नेले जातात. गाळाने भरलेली नदी जोराने समुद्रात शिरल्यानंतर २०० ते ३०० मैलपर्यंत गाळ नेला जातो छाटा व नद्यांप्रमाणेच समुद्रात असलेले प्रवाह या बाबतीत पुष्कळ काम करतात. गाळ त्याच्या ओपात सागडला की, त्याला क्रियेक मेलण्या मेल आपल्याबरोबर ते नेतात.

छाटविण्याची क्रिया:—भूप्रपारवील बाहून नेलेले पदार्थ शेवटी समुद्रात आले पाहिजेत असे पूर्वी सांगितले आहे समुद्रात वे पदार्थ बाहून येतात त्याचे मुख्य माग.—(१) सैद्धिय पदार्थ व (२) निरिद्धिय पदार्थ असे करता येतात. सैद्धिय पदार्थांची हकीकत पुढील एका भागात दिलेली आहे व या भागात फक्त निरिद्धिय पदार्थांचाच विचार करावयाचा आहे. निरिद्धिय पदार्थ रासायनिक फरक होऊन तरी तयार होतात किंवा पाण्याने इकडून तिकडे बाहून नेण्याने साठले जातात. समुद्रामध्ये निरनिराळ्या ठिकाणाहून पाणी आल्याने पुष्कळ तऱ्हेचे क्षार त्या ठिकाणी येतात व त्यांच्यात रासायनिक फरक होऊन न निरघळणाऱ्या पदार्थांचे थर खाली बसतात. समुद्राचे काही भाग तुटक-तळ्यासारखे होतात त्या ठिकाणी पाणी आटून क्षारांचे थर खाली बसतात. अशा प्रकारे साठलेले सर्व पदार्थ रासायनिक क्रियेमुळे झाले असे म्हणतात.

केवळ बाहून आलेल्या पदार्थांचे थे थर तयार होतात त्यांतहि दोन प्रकार आहेत. जमिनीवरून बाहून आलेल्या पदार्थांचे पहिल्या प्रकारचे थर समुद्रकिनाऱ्यापाशी साठतात. दुसऱ्या प्रकारचे थर समुद्रातील पदार्थांचेच असतात व ते किनाऱ्यापासून पुष्कळ दूर रोल पाण्यात तयार झालेले असतात. समुद्रकिनाऱ्यापाशी, नद्यातून बाहून आलेले व छाटांच्या तडाख्याने फुटलेले दगड, वाळू वगैरे पदार्थ असतात. त्यावेळी जेजब व आकाराने मोठे असतात, ते जमिनीच्या बाजूला, लहान असलेले त्याच्यापुढे समुद्राच्या पाण्यात, अगदी

बारीक कण समुद्रात अगदी खोल पाण्यात याप्रमाणे त्यांची मांडणी होते. खडकाच्या तुकड्यांपोरील समुद्राच्या छाटाबरोबर छाटांच्या फांथा व शेवळे किनाऱ्यावर येऊन पडते आणि क्रियेक वेळां शेवळे व वाळू यांचे एकमेकांवर थर सावतात.

खोल व घात पाणी असेल अशा ठिकाणी वे पदार्थ साठविले जातात त्यांत खडकांचे बारीक व सूक्ष्म कण, समुद्रात घास करणाऱ्या लहान मोठ्या वनस्पतींचे व प्राण्यांचे सांगाडे किंवा कवचे वगैरे पदार्थ असतात. मॅगनेशियमच्या खनिज पदार्थांचे लहान-मोठे खडे तयार होणे किंवा सॅनेटीनचे थर इतर पदार्थांवर बसणे अशा तऱ्हेची कामेहि समुद्रातील खोल पाण्यात होत असतात. झीओलाईट व मोटेओराइटचे कण, ज्वालामुखीची बारीक शाल हे पदार्थ छुट्टा समुद्रतळावर साठलेले सापडतात.

वर्क:—पाणी थंड होऊन गोठले म्हणजे आकाराने वाढते व त्या स्थितीत भूस्तरशास्त्रज्ञांच्या त्याच्यावरून पुढे दिलेली पुष्कळ कामे होतात.

कडक थंडीचा परिणाम:—शेजार घनफुट पाणी थिळले म्हणजे १०९ घनफुट वर्क होतो. आकार वाढण्यास जागा नसल्यास पाण्याचा दाब वाढतो. हा दाब प्रत्येक बौरस फुटावर १३८८८ टन इतका किंवा एक मैल रूंदीच्या बर्फाचा थर पातळा असतो जो दाब पडेल तितका असतो. खडक, माती वगैरे सर्व पदार्थांत पोडा तरी पाण्याचा अंश असतोच खडकात रॉकडा एकदासून बिकट ओळसर मार्तांत २५ माग पर्यंत पाणी असते. कडक थंडी पडून उष्णमान क्षून्य अंशापर्यंत गेले म्हणजे पाणी गोठते व खडक फुटू लागून त्यावर मोठ्याभ्या भेगा पडतात. शेवटी या भेगा वाढत जाऊन खडकाचा चुराडा होतो. ज्या डांगशात अशी थंडी पडते तेथे किम्येक मास अगदी विदारून जातात. मार्तांतील बारीक कण थरकात क्षून्य काढण्यासारखे होतात. कडक थंडीचा छाटावर व प्राण्यांवरहि परिणाम होऊन पुष्कळींवा अंत होतो.

गोठलेल्या नद्या व सरोवरे:—शीतकीटवशात कडक थंडी पडली म्हणजे नद्या व तळी यांचे पाणी मोठून पुढे मागावर दोन तीन फुट जाडीचा बर्फाचा थर होतो पाणी थंड होऊं लागले की जड होऊं लागते व जड झालेलें पाणी खाली जाऊन हलकें पाणी पृष्ठभागी येते व अंश ४ अंश उष्णमानापर्यंत चालते. ४ अंशाच्या पुढे पाणी हलकें होऊं लागते त्यामुळे ते खाली न जाता वरच राहून त्याचा वर्क होतो. एकदां वर वर्क झाला की, आतील उष्णता कायम राहते. यास्तुं बर्फाखाली ४ अंश उष्णतेचे पाणी असते व त्यात मारचे वगैरे प्राणी शिबंत राहू शकतात. पाणी थिजून बर्फ होऊं लागले की, त्याचा आकार वाढू लागतो, परंतु क्षून्य अंशाच्या खाली उष्णता जाऊं न, गेली की, बर्फ आपसून त्याचा आकार लहान होतो. प्रथमतः बर्फ होऊं लागते

की, त्याचा आकार वाढल्यामुळे नदीच्या किंवा सरोवराच्या काठावरील दगड, माती वगैरे पदार्थ वर ढकलले जातात किंवा काठावरील खडकावर दाब घसून ते फुटतात बर्फाचा आकार कडक थंडीमुळे लहान झाल्यास त्यावर भेगा पडून खालचे पाणी भेगात शिरून मोठते. पुन्हा शून्य अंश उष्णता होऊ लागली की, बर्फाचा आकार वाढतो व पूर्वी वर ढकललेले दगड व माती अधिक वर ढकलली जातात. बर्फ वितळून पाणी झाले म्हणजे हे पदार्थ पाण्याकडून फार दूर नेले गेलेले दिसतात.

गाराः—गारा नेहमी पडत नाहीत, परंतु त्या पडल्या म्हणजे पुष्कळ वेळा नुकसान करतात. प्रत्यक्ष खडकावर त्यांचा फारसा परिणाम होत नाही झाडावरील फळे, लहान झाडे, पक्ष्यांची घरटी व कोकरासारखी मैदानांत सांपडलेली लहान जनावरे यांचे फार नुकसान होतें.

हिमः—शीतकटिबंधात व ज्या डांगराची शिखरे हिमरेषेवर गेली आहेत त्या शिखरावर बर्फ पडतें. हिमरेषा निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळ्या उंचीवर असते. घुवापाशी ही रेषा अमिनीच्याच उंचीवर असते व जसजसे घुवापासून दूर जावे तसतशी ती उंच जाऊ लागते. आल्प्समध्ये ती ८५०० फूट उंच आहे व हिमालयावर तिची उंची १९००० फूट आहे.

बर्फ जर नुसतें खडकावर वगैरे येताने साठून त्याचा थर झाला तर त्यापासून कोणत्याही तऱ्हेने खडकावर नाशकारक असा परिणाम न होता उलट खडकाचे रक्षण केले जातें. पिढींची रोपे लहान असताना त्यावर बर्फ पडल्यास त्याच्या खाली उष्णता राहून रोपांचे कडक थंडीपासून रक्षण होतें. ही रक्षणाची कामे नुकसानीच्या मानाने फारच कमी आहेत. झाडावर बर्फ साठे लागले म्हणजे ते हलके साठते की, त्याच्या वजनाने फाट्या किंवा सवंचे धाडे मोडून पडतात. डांगराच्या उतरणीवर बर्फ साठल्यास ते हलके हलके खाली सरू लागतें. सरकताना मोठाले दगड, कडेचे वगैरे सहज खाली ढकलले जातात व एक मोठा बर्फाचा लोंढा होऊन खाली ढकलले जाते, बागा व घरेदार यांचे नुकसान होतें. थंडी संपून उन्हाळ्या सुरू झाला की हे बर्फ वितळून नदी ओझ्यानी एकदम पूर येतात व त्यामुळे हि पुष्कळ नुकसान होतें.

हिमनद्याः—हिमनद्यांची उत्पत्ति, त्यांचा देग, लांबी, रुंदी वगैरे वर्णन भूपृष्ठवर्णनात दिले आहे. नद्याप्रमाणे हिमनद्यांचेहि तीन प्रकारचे कार्य असतेंः—(१) मोकळे असलेले दगड, माती वगैरे वाहून नेणे, (२) आपले पात्र खणून व सराडून काढणे आणि (३) वाहून नेलेले पदार्थ दुसरीकडे साठविणे.

हिमनदी फार साधकाश वहाते. ती डांगरातून खाली उतरताना किंवा दरीतून वहात असताना वीतील बर्फावर डांगरा-
१५ आलेले दगड, पावसाने वाहून आणलेले पदार्थ व

वाऱ्याने आलेली धूळ व माती यांचे ढीग साठतात व ते हलके हलके वाहून नेले जातात. मोठाले दगड बर्फात गडप होतात, पुन्हा वर येतात. वाळू बहुतेक बर्फाच्या पुढाशी जाते व इतर कित्येक पदार्थ बर्फावर तरंगत राहतात. नदीप्रमाणे हिमनदी सुद्धा उंचावरील पदार्थ सखल भागाकडे नेते. नदीचे पाणी नेहमीच उतराच्या डाळ्या जाते परंतु हिमनदीतील बर्फ घट असून ते उंच पर्वतावरील बर्फाच्या भाराने ढकलले जात असल्याने मध्ये लहानसहान उंचवटे व टेंकड्या आल्यास त्यावर बर्फाचा लोट चढतो व त्याच्या सरोवर त्यावर असलेले दगड वगैरे डांगरावर चढविले जातात. प्राचीन काळी आल्प्स पर्वतावरून वाहणाऱ्या हिमनद्यावरील ज्या पर्वतावर मोठाले दगड अशा तऱ्हेने गेल्याची उदारणे आहेत हिमनदीच्या दोन्ही बाजूंवरच साधारणतः ढीग साठतात त्यामुळे दोन हिमनद्यांचा संगम झाल्यास तीन ढीग होतात, कारण दोन नद्या मिळताना त्या ठिकाणी दोन ढिगांचा एक मधला ढीग होतो. गितक्या ढिगाच्या रागा दिसतात त्यातून एक बऱा केव्हास किती हिमनद्या एके ठिकाणी मिळाल्या हे सांगता येतें.

हिमनद्या जे पदार्थ वाहून नेत असतात तेच त्यांना त्यांचे काठ व तळ खरड्यात उपयोगी पडतात. बर्फ घट असून सावकाश सरकत असल्याने बर्फातील खडे कडेच्या व तळावरील खडकांवर फार जोराने पाडले जातात. हिमनद्यांचा बर्फ वितळल्यावर त्यांच्या तळावर प्रवाहाच्या दिशेने उठलेले ओरखडे दिसतात. खालच्या खडकावरील इतर खडबडीतपणा नाहीसा होतो, व कित्येक ठिकाणी मोठाले खडे पडतात. नद्याप्रमाणे हिमनद्याचा कोठेहि बेग कमी झाल्यास वहात जात असलेले पदार्थ खाली पडतात. डांगरातून खाली आल्यावर दऱ्यांत किंवा सपाट मैदानावर सर्व तऱ्हेची दगडमाती हिमनद्या आणून पसरतात. ज्या ठिकाणी बर्फ वितळून पाणी होते त्या ठिकाणी बहुतेक सर्वच मोठाले दगड खाली घसतात व पाण्याबरोबर बारीक वाळू वगैरे वहात जाते. नद्यांच्या मानाने हिमनद्यांची संख्या फार कमी आहे व हिमनद्या फक्त शीतकटिबंधातच असतात, तरी देखील त्यांचे काम मोठ्या प्रमाणात नेहमी चालू असतें, त्यामुळे त्या भूपृष्ठावर बरेच फेरफार घडवून आणतात.

घुवाच्या व्यासपास बर्फाच्याद्वारे प्रदेश असतात; तेथून मोठ्या डांगराच्या आकाराचे बर्फाचे तुकडे निसडून समुद्रात वाहू लागतात. व ते जेव्हा उष्ण प्रदेशात येतात त्यावेळी ते वितळून त्यांच्याबरोबर मूळ ठिकाणे दगड वगैरे आलेले असतात ते समुद्रतळावर पडतात. या तऱ्हेने सुद्धा बर्फ आपले काम करीत असतें व हे काम सुद्धा भूस्तरशास्त्रज्ञांमार्फतच आहे.

पाण्याच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या ज्या क्रिया आहेत त्यांचे वर्णन थोडक्यात दिले आहे. त्यावरून असे कळून

वेईल को, वर्मान एकसारखी पुरती जाऊन तिची सर्व-
साधारण वेची कमी होत आहे व समुद्रामध्ये दगड,
माती, वाळू वगैरे पदार्थ सोडून त्याचा तळ भरून देत आहे.
त्याचप्रमाणे जमिनीचा एखादा भाग समुद्रसपाटीच्या खाती
मेल्यास तेथे पाणी शिरून समुद्र होईल व उपा ठिकाणी समुद्र
भरून निघतो त्या ठिकाणी कोरडी जमीन होईल असा
तर्हेचे फरक झाल्याची उदाहरणे पुण्याच्या इतिहासात
पुष्कळ आहेत परंतु जी मोठाली खडे आहेत किंवा जे जमि-
नीचे मोठाले विस्तार आहेत ते पूर्वी कधी समुद्रावळी नव्हते
व जे फार खोल उत्तमतर आहेत तेथील याच कधीहि
पाण्याच्या वर नव्हता. जमीन व समुद्र यांपर्यंत जी अद-
त्तावदळ झालेली आहे ती उघळ समुद्र व समुद्रछाटावळाले
प्रदेश यांचेच झालेली आहे.

सजीव पदार्थ—वनस्पती व प्राणी—समुद्रावर जे आत-
परीत फेरफार झालेले आहेत त्यात सजीव पदार्थांचे काम
बरेच आहे. हवेंतील कर्बोद्विप्राणिद (कार्बन डाय ऑक्साइड)
हाच सौम्य घेतात व काही कारणांनी हाच जमिनीत पुरती
मेल्यास त्यांचा कोळसा तयार होतो. आश्रमाणे हवेंतील
कर्बोप्राप्त दगडी कोळसा होऊनच कोळसाच्या खाणी
तयार झाल्या. कोळसा जळून किंवा अन्य मार्गाने हाच
कर्ब पुन्हा कर्बोद्विप्राणिद (कार्बन डाय ऑक्साइड) रूपाने
हवेंत जातो. हाच जमिनीतून पुष्कळ तर्हेचे खनिज पदार्थ
सोपून घेतात व प्राणी जेव्हा वनस्पती खातात तेव्हा हे
खनिज पदार्थ प्राण्यांच्या शरीरात जातात व प्राणी मरे
म्हणजे पुन्हा ते जमिनीत मिशळून जातात याप्रमाणे पदा-
र्थांच्या केल्या होत असतात परंतु विपयाच्या सोयीकरिता
झाडाच्या व प्राण्यांच्या कायीची हकीकत निरनिराळी दिती
आहे.

वनस्पतीः—वनस्पतींची (१) विनाशक, (२) संरक्षक
व (३) उत्पादक अशी तीन तऱ्हेची कार्ये असतात खड-
काच्या वर लहान शेवाळ्यासारख्या वनस्पती उगवल्या
म्हणजे खडक ओलसर होऊन शेवचे कण गुठे होतात.
ती वनस्पती मेल्यावर किंवा रथीचे भाग कुजून खड-
कांच्या साक्षिण्याळ असल्यास खडकाच्या पानिज पदार्थावर
त्याची रासायनिक किंवा होते या किंचित विरोधतः खनिज
पदार्थातील प्राण्यासु कमी होतो व त्यामुळे गंधित
(सल्फेट) असतात ते गंधिक (सल्फाइड) होतात.
तांच्याच्या व चांदीच्या अशोधित धातूपासून वनस्पतीजन्य
पदार्थांमुळे तांचे व चांदी तयार झाल्याची पुष्कळ उदाहरणे
सापडतात. वनस्पती कुजून लागल्या म्हणजे त्यापासून जी
अम्ले तयार होतात त्यामुळे तर पुष्कळ खनिज पदार्थावर
रासायनिक किंवा होऊन ते पदार्थ विरघळतात व खडक
अगदी पोखरून निघतो. ज्या जमिनीत ही अम्ले तयार
होतात त्या जमिनीत धुवळी पुष्कळ फेरबदल होतो जेकडींवेळा
या सूक्ष्म वनस्पतीच आहेत त्यांच्या योगाने खडकावर रासा-

यनिक किंवा होण्यास मदत होते. त्याचामुळे सैरिय
नयफाईडोवन)पासून नयफ (नेट्रस) व नयफाईडो(नेट्रिक) तयार
होतात. त्या अम्लांमुळे खडकातील खनिज पदार्थांपासून
नयत्रि (नेट्रस) तयार होतात.

विनाशक किंवा—वनस्पती व मोठाली झाडे आपल्या
मुळांच्या साहाय्याने खडकांचा विनाश करून खडकात झाडांची
मुळे खडकांच्या जेथेथे शिरून रसा भेगा मोडण्या करतात
व असे रसे भेग शिरून आपला कायापै होत वाड-
वितात मुळे पचास फूट किंवा अधिक फांग मेल्याची उदाहरणे
पुष्कळ सापडतात. पिवळ बरी झाडांची मुळे लोखण ति
मेल्याने हव्याचे रसांचे पडतात. खडकांच्या भेगात मुळे शिर-
ल्याने आत पाण्याचा व हवेंतील वायूचा शिरकाप होऊन रसांचा
व मुळापासून उत्पन्न होणाऱ्या अम्लांचा खडकावर परिणाम
होतो. याशिवाय झाडांच्या अस्तित्वाने पाऊल ओढता जाऊन
त्याचा खडक उत्कल्ल्याच्या कामी उपयोग होतो काही
प्रकारची झाडे मेल्याच वनस्पतीवर व प्राण्यांवर उपमोर्जिका
करून त्याचा नाश करतात.

संरक्षक किंवा—ज्या खडकावर किंवा जमिनीवर वनस्पती
उगवतात तेथील खारीक कण वाऱ्याने निघा पावसाचे राहण-
गत्या नेले जात नाहीत. काही वनस्पतींची मुळे अशा तऱ्हेने
पसरतात की, माती किंवा खडकाचे भोकळे वण एका
ठिकाणी पोचून जातात. तिथेच ठिकाणी वाळू व दारोने डोंग
वाऱ्याने वकळले जाऊच मुळांसून होण्याचा संभव असतो,
अशा ठिकाणी मुळे पसरणाऱ्या वनस्पतीची मुळां सातवळ
करतात. कित्येक लोक पदोर्गे पुजून गाळे भुयेंत म्हणून
रवावर दूरची खानितात. समुद्रात उगवणाऱ्या वनस्पतीबाहि
कळू बाहेर न येण्याच्या कामी उपयोग होतो. ज्या ठिकाणी
झाडांची दाट आरत्ये असतात त्या ठिकाणी माती पारशी
बाहून जात नाही, कारण ती आपआपली आवडी जाते.

उत्पादक किंवा—समुद्रावर जे खडक आहेत त्यांपैकी
खिरेकोयी उत्पत्ति वनस्पतींच्या मदतीने झाली आहे व
खिरेक पसर तर वनस्पतीच पुष्कळ मेल्यामुळे झाले आहेत.
समुद्रात असणाऱ्या वनस्पतींच्या अग्नी माण्यातील
धातूंपैकीं लुना (सोड्या), माग (मॅग्नेशिया), लिथ्यु (मोडा)
वगैरे पदार्थ सोडून वेण्याची धाक लागते. तिथेच वनस्पती
हलका खडकभित (कॅल्शियम कार्बोनेट) सोडून घेतात जी
त्यांच्यात शेकडा ८० भाग सोप असतो. या तऱ्हेच्या वन-
स्पती मेल्या म्हणजे त्यांच्यातील सैरिय माग मिळून जातो व
खाली निरिद्रिय पदार्थ राहतात. या निरिद्रिय पदार्थांनी भर
होऊन पुढे खडक बनतात. समुद्रातील वनस्पतीप्रमाण
सरोवर व खळी यांतील पुष्कळ वनस्पती निरिद्रिय पदा-
र्थांनी भर भरतात व त्यांपासून लुनखडीसारखे खडक
तयार होतात.

हात व समुद्रातील कडिबेपात पुष्कळ ठिकाणी
सारखे सोंदळेले पाणी असते सैम दिवा दलदल

ठिकाणी जी झाडे उगवतात तीं मेलीं म्हणजे कुजूं लागतात किंवा मातीखालीं पुरलीं जातात. त्याचप्रमाणे दलदलींच्या ठिकाणी वनस्पतीं एका बाजून नवीन कार्या बाहेर टाकित असतात व दुसऱ्या बाजून त्या कुजूं लागलेल्या असतात. या ठिकाणी सेंद्रिय पदार्थांचा पुष्कळ मोठा साठा होतो. शूरोप व उत्तर अमेरिकेचे हजारां बौरस भेल असल्या पदार्थांनी व्यापिलेले आहेत. आयर्नइचा एकसप्तमांश भाग कुजत असलेल्या सेंद्रिय पदार्थांच्या दलदलींने व्यापिला आहे ही ठिकाणी वायलीं म्हणजे तेथून तोकळे खणून काढून त्यांचा जळणाला उपयोग करतात. त्याच तऱ्हेचे सेंद्रिय पदार्थांचे साठे मातीखालीं व वाळूखालीं पुरून खोल मेल्यास कोळसा तयार होतो व हल्लीं अस्तित्वात असलेल्या कोळशाच्या जाणीं अशाच तऱ्हेने पूर्वीं झाल्या असल्या पाहिजेत.

समुद्रकाठी किंवा नदीच्या तोंडाशी सेंद्रिय पदार्थ साठतात व त्या ठिकाणीं दलदलीं उपवणाऱ्या वनस्पतींची वाढ होते. अशा ठिकाणीं समुद्रास आऊन मिळणारे पाणी गाळल्यासारखे स्वच्छ होऊन नातें व माती व गाळ सेंद्रिय पदार्थांत साठून राहते, अशा तऱ्हेने बरेच मोठे घट्ट थर होतात. कोही सूक्ष्म वनस्पती सिलिका व खटकविंते (कॅल्शियम कार्बोनेट) समुद्राच्या पाण्यातून येतच व मरणांतंतर समुद्रकाठावर किंवा समुद्रतळाशीं साठून खडकाचे थर तयार करतात.

प्राणीः—वनस्पतींप्रमाणे प्राण्यांच्याहि (१) विनाशक, (२) रक्षक व (३) उत्पादक. अशा तीन क्रिया असतात. प्राण्याच्या विनाशक क्रिया आपल्यासमोर दृष्टि फेकली असतांना सहज लक्षांत येण्यासारख्या आहेत. डार्विनने एका ठिकाणीं असे पाहिले आहे कीं पंधरा वर्षांत गाडूळानीं मातीचा तीन इंचाचा थर खालून भूपृष्ठाभावावर आणला. मुंग्यांचीं वाळूके, उंदीर, घुली, खेकडे वगैरेचीं बिले, कसरतीं कुरतडणें, टोळ्यांचीं बिकावरचीं व झाडपाल्यावरचीं घाडे हीं सर्व प्राण्यांच्या विनाशक क्रियांचीं उदाहरणें आहेत. प्राण्यांचीं रक्षक अशीं फारशीं क्रिया नाहीं परंतु उत्पादक क्रियांचीं बरींच उदाहरणें आहेत. समुद्रातील क्षारपिकां खटकविंते (कॅल्शियम कार्बोनेट) व सिलिका वगैरे द्रव्यें होणून येऊन पुष्कळ सूक्ष्म प्राणी आपलीं शरीरें तयार करतात व हे प्राणीं मेलें म्हणजे त्यांचीं शरीरें समुद्रतळाशीं जातात व त्या ठिकाणीं तीं इतकीं साठतात कीं त्यांचे खडू किंवा चुनखडीसारखे खडक तयार होतात. पॉवळ्याचे प्राणी समुद्रक्षारापासूनच आपलीं शरीरें तयार करतात. हे प्राणी खोल पाणीं नसून उष्णता बरीच आहे व पाण्यातील प्रवाह ज्या ठिकाणीं येतो आहे अशा ठिकाणीं वाढतात. हे प्राणी नसे खोल पाण्यांत वाढत नाहीत त्याप्रमाणे पाण्याच्या बरीच वाढत नाहीत परंतु यांनीं केलेलीं थर व त्यांचीं शरीरें एकमेकांस चिकटलेलीं राहून त्यांचा थर होतो व त्या ठिकाणीं समुद्रतळावर व पाण्याच्या हालचालीनें उचलछा गेला तर तो थर

पाण्याच्या वर येतो. अशा तऱ्हेने पुष्कळ थर थर येऊन पॉवळ्याचीं मोठालीं वेटीं अस्तित्वात आलेलीं आहेत. किर्येक ठिकाणीं अशा वेडावर झाडे मुचलक उगवलेलीं आढळतात.

अटलांटिक वगैरे महासागराच्या तळांतील गाळ काढून तपस्वत्यास त्यातील पुष्कळ भाग सूक्ष्म प्राण्यांच्या शरीरांचा आहे असे आढळते. अशा तऱ्हेचीं उत्पादक क्रिया प्राण्यांच्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर होत असते. पुष्कळ वेळां चुनखडीच्या दगडात वाटीके लहान-मोठे खडे सांपडतात. हे सुद्धा पूर्वींच्या मृतप्राण्यांच्या काही भागांचे अंश असतात. जुन्या मृतप्राण्यांच्या शरीरापासूनच विष्टेपासून तयार झालेलीं खनिज खनिं पेरु वगैरे देशांत सांपडतात. हीं खनिं प्राण्यांच्या उत्पादकक्रियांचींच उदाहरणें होत.

मनुष्यः—मनुष्याच्या किर्येक क्रिया भूस्तरशास्त्रदृष्ट्या बरेच वेळां महत्त्वाच्या असतात. झाडी तोडणें, जमिनीतील पाण्याचा निचरा करणें वगैरे गोटींचा हवेवर परिणाम होतो. बोगदे पाडणें, खाणीं खणणें यांचा खडकावर परिणाम होतो. दोन समुद्र एकमेकांस जोडणें, वनस्पती व पाणी एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात नेणें हीं सर्व मनुष्यक्रियांचीं उदाहरणें आहेत.

ज्वालामुखीच्या क्रिया 'ज्वालामुखी' या लेखात पहा.

धरणीकंप अथवा भूकंपः—नुकतेच जे शास्त्रीय शोध होऊन, जीं नाजूक उपकरणें व यंत्रें तयार केलेलीं आहेत त्यांबद्दल असें दिसते कीं आपल्या खालील जमीन सतत हालत असते. पृथ्वी फार स्थिर आहे ही जीं पूर्वींची कल्पना ती नष्ट होऊन, पृथ्वी नेहमीं धोव्यावहुत प्रमाणात सारखीं हालत असते असें दिसून येतें. हवेच्या उष्णमानातील फरक, हवेच्या दाबातील फरक, पावसाची तर, पक्षी चालला असता त्याच्या पायांचा आवाज, तसेच मोठमोठ्या प्राण्यांच्या हालचाली वगैरे सर्व कारणांनीं पृथ्वीचा पृष्ठभाग खालीवर हालतो व हीं अथदी सूक्ष्म हालचाल भायकोफोननामक यंत्राने येथें येथें व ज्वालामुखीमोडर यंत्राने स्पष्ट दिसू शकते.

भूकंप अथवा धरणीकंप हा शब्द पृथ्वीच्या अंतर्भागांत होणाऱ्या आपघाताला लागतो येतो, नेतर त्या आपघातामुळे अत्यंत सूक्ष्म अगर अतिस्थ मोठी अशी हालचाल पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर उत्पन्न होते. पाहिल्या तऱ्हेच्या हालचालीपासून कोही एक परिणाम होत नसून दुसऱ्या तऱ्हेच्या हालचालीपासून भयंकर तऱ्हेचे नुकसान-घरांदारे जमीनदोस्त होणें, खडक खालीवर होणें, व मनुष्यहानीहि होणें वगैरे प्रकार होऊं शकतात.

खाणींतील अपघातानें होणारे स्फोट अगर सुंदग वगैरे लावल्यामुळे होणारे स्फोट ह्याच्यामुळे जसे भूपृष्ठावर लहान मोठे चक्रे बसून हालचाल होते तशाच तऱ्हेचे परिणाम भूकंपापासूनहि होतात. पृथ्वीच्या घन थरांमधून अणू कोही लाटा निघून त्या दूरवर आऊन पोहचतात. ह्या घन थरांतून जाणाऱ्या लाटांशिवाय हवेतून व पाण्यातूनहि भूकंपाच्या लाटा

जातात. जमिनीवर उत्पन्न होणाऱ्या भूकंपांपेक्षा समुद्रांतच जास्त भूकंप उत्पन्न होतात.

भूकंपाच्या वेळी होणारी भूपाण्याची हालचालः—भूकंप होतो तेव्हापासून भूपाण्याच्या वर-खाली व मागे-पुढे अशा उभा हालचाली होतात त्यांबद्दल लोकांची जी साधारण समजूत असते, ती अतिशयोक्तीचीच असते. अतिशय नाजूक अगर सूक्ष्म अशा यंत्राच्या योगाने असे आवडून आले आहे की, लहानसहान भूकंपाच्या वेळी पृथ्वीची मागेपुढे हालचाल अतिशय थोडी असते एका मिलिमीटरचा सहायकः सापेक्ष (हिरा) सापेक्षा ही हालचाल जास्त नसते, व तीन किंवा चार मिलिमीटरपेक्षा सहसा जास्त होत नाही. जेव्हा ही हालचाल १० मिलिमीटरपेक्षा होते तेव्हा तिच्यापासून थोका अस-प्याचा संभव असतो. व जेव्हा २० मिलिमीटरच्या वर ही हालचाल होते तेव्हा गिरण्याच्या विषया पडतात व इतर तऱ्हेने नुकसान होते.

१८९४ साली जपानातील टोकिओ येथे झालेल्या अतिशय मोठ्या धरणीकंपाच्या वेळी पृथ्वीची हालचाल ६३ मिलिमीटर इतक्याने सुमारे १॥ इंचाहूनही होती व तीच १८९१ साली १-१२ इंचापर्यंत होती. भूपाण्याची खालीवर होणारी हालचाल हि अगदी सूक्ष्म असते. १८९४ साली ही हालचाल फक्त १० मिलिमीटर इतक्याने अशा इंचापेक्षा हि कमी इतकी होती.

भूकंपाच्या लाटांचा वेगः—पृथ्वीच्या निरनिराळ्या प्रका-रच्या घरातून जाणाऱ्या भूकंपाच्या लाटांचा वेग मोठ्या-करिता पुष्कळ प्रयोग झालेले आहेत. सेक्रेट यास असे आढ-ळून आले की, चंद्रकीच्या दाह्या ओर फोड होतो त्याचा धक्का वाटल्या घरातून एका सेकंदात ८२५ फूट, ह्या वेगाने जातो, सिस्ट, स्लेट व काटेसारखे धाव्या घरातून १०८८ फूट सुसुधीत प्रेनाइटमधून १३०६ फूट व घट्टा घेनाइट-मधून १६६४ फूट वेगाने जातो. जनरल बॅबट यास असे आढळून आले की, ह्या वेग एका सेकंदात १२४० फुटांपासून ८८०० फुटांपर्यंत कमीजास्त होऊ शकतो. भूकंपाचे धक्के निरनिराळ्या जागी बसण्याच्या वेळासंबंधी जी माहिती जम-विली आहे तीबद्दल हि ह्या वेग कसा बदलतो ते सहज लक्षात येते. इ. स. १८५७ च्या कालेबियन भूकंपाच्या धक्काचा वेग सरासरी ७८९ फूट होता. व्हायने येथील १८५५ च्या भूकंपाचा वेग उत्तरेकडे २६१ फूट होता तर दक्षिणेकडे १३९८ फूटच होता. मार्च १८७३ मधील इट-लीतील धरणीकंपाचे धक्के १६४० ते ४१०१ फुटांपर्यंतच्या निरनिराळ्या वेगांनी निरनिराळ्या दिशांनी जात होते. जपानातील १८९१ सालच्या डिसेंबर १ व ११ च्या धरणी-कंपाचे धक्के एका सेकंदात सुमारे १॥ वेग वेगाने जात होते

प्रो. मिलने याने पुष्कळ काळपर्यंत निरीक्षण करून असे अनुमान काढले की, धरणीकंपाच्या धक्कांचा वेग शेकडों १३

फुटांपासून हजारों फुटांपर्यंत असू शकतो व धक्का जितका जास्त तितका वेगही तितका वेगही अधिक असतो.

भूकंपाची कालमर्यादाः—धरणीकंप होत असताना बस-णारे धक्के व तसेच दोन धक्कांच्या मधील अंतर ही दोन्हीहि अनियमित असतात. कधी कधी सर्व धरणीकंप फक्त काही सेकंदांपर्यंतच अस्तित्वात असतो. कॅरेकत शहराी झालेल्या भूकंपाच्या वेळी तेथील सुंदर देवालय व १०,००० लोक ह्या सर्वांचा अध्या मिनिटांत नाश झाला, लिस्बन शहर पांच मिनिटांत अमीनदोस्त झाले. टोकिओ येथे १८८५ ते १८९१ पर्यंत झालेल्या २५० भूकंपाची जी माहिती नमूद केली आहे तीबद्दल ह्या भूकंपांची सरासरी कालमर्यादा ११८ सेकंद इतकी येते. त्यांपैकी ७ भूकंप जरा मोठेले होते व त्यांची सरासरी कालमर्यादा ९ मिनिट व १३ सेकंद इतकी होती. काही ठिकाणी भूकंपाचे लहान मोठे धक्के पुष्कळ दिवस, आठवडे अगर महिनेपर्यंतहि बसत असतात. १७८३ सालच्या कॅलेबियन भूकंपाचे धक्के पुढे वार वर्षांपर्यंत बसत होते.

आवृत्तिः—दोन भूकंपाच्या मध्येती जगारा काल निर-निराळ्या प्रवेष्टात निरनिराळ्या असतो. काही प्रदेशात वारंवार भूकंप होतात जपान देश हा एक असा तऱ्हेच उदाहरण आहे इ. स. १८८५ ते १८९० ह्या काळात तेथे जे धक्के बसले त्यांची सरासरी एका वर्षास ६० इतकी येते. व १८९० च्या आक्टोबर महिन्यात जो भयंकर भूकंप झाला त्यानंतर पहिल्या १० दिवसांत ११३२ धक्के बसले. व नंतरच्या २ वर्षांच्या अवधीत ३२९४ धक्के बसले.

नियतकालिकपणाः—ब्रंदाचा व भूकंपाचा काही संबंध आहे की काय हे पहाण्याचे जे प्रयत्न झाले त्याबद्दल असा संबंध असल्याचे दिसून येत नाही. झुपझुपात व झुपझुपात सारखेच धरणीकंप होवात परंतु क्षणमानाचा मान धरणी-कंपाशी संबंध दिसतो. असापर्यंतच्या अनुसंधानाबद्दल असे आढ-ळून आले आहे की, उष्णकालापेक्षा थंडीच्या दिवसांत भूक-ंपाचे धक्के अधिक बसतात.

भूपाण्याच्या निरनिराळ्या जातींच्या घराचा भूकंपावर होणारा परिणामः—भूकंपाची लाट केंद्रस्थानापासून निघून भूपाण्याचा पल घरातून जाते व त्या घराच्या प्रकारप्रमाणे तिचा परिणाम फरीअप्रिक्त असू होतो. कोही घरातून ह्या लाटा कमी वेगाने जातात तर काही घरातून जास्त वेगाने जातात. कित्येक ठिकाणी रंगची दिसा बदलते जाते. खड-कातील येगा, त्याचे सोपे अगर मोठे वेगरे कारणांनी ह्या लाटांच्या दिशांत, वेगात अगर परिणामांत करक होतात. एखाद्या शहरांत भूकंपाचा धक्का बसला असेही निरनिराळ्या मागात निरनिराळे परिणाम झालेले आढळतात. शास्त्रकामय सुसुधीत अशा भूपाण्यावर असलेल्या इमारती जमीनदोस्त झालेल्या दिसतात, तर कठिण खडक असलेल्या घरावरील इमारती तशाच बांधल्या स्थितीत राहिलेल्या आढळतात.

भूकंपाचा विस्तारः—भूकंपाचे धक्के कधी कधी थोड्याशा प्रदेशापुरतेच मर्यादित असतात तर कधी कधी त्यांचा विस्तार फार दूरवर पोहोचतो. परंतु भूकंपमापक यंत्राच्या साहाय्याने अत्यंत सूक्ष्म हालचाल पकडून अंतरावरही कळू शकते. १७५५ साली लिस्बन शहराी झालेल्या भूकंपाचा धक्का सर्व पोर्तुगाल देशाच्या किनाऱ्यावर बसून दक्षिणेस उत्तर आफ्रिकेपर्यंत व उत्तरेस स्कॅंडिनेव्हियापर्यंत जाऊन पोहोचला, इतकंच नव्हे तर पश्चिमेस उत्तर अमेरिकेकडेही हा धक्का बसला. हंगेरी याच्या मते ह्या भूकंपाचा विस्तार युरोपखंडातूनहि जास्त असावा. दक्षिण अमेरिकेतील भूकंप फार लांबवर जाऊन पोहोचतात परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे प्रत्यक्ष धक्का जरी बसला नाही तरी भूकंपाच्या धक्क्यामुळे उत्पन्न झालेली अत्यंत सूक्ष्म हालचालहि भूकंपमापक यंत्राच्या सहाय्याने कळू शकते. इ. स १८९७ मध्ये हिंदुस्थानात आसामात जो मोठा भूकंप झाला तो भूकंपमापक यंत्राने एप्रिलचो येथे ५००० मैल अंतरावर कळू शकला.

भूकंपाच्या उगमस्थानाची खोळीः—वॅलेंट या शास्त्रज्ञाने भूकंपाच्या उगमस्थानासंबंधी जे शोध लावले आहेत त्यावरून असे दिसते की, हे उगमस्थान फार खोल नसते. भूपृष्ठाच्या वरील थरांमध्येच ह्याचा कोठे तरी उगम होतो जास्ततः जास्त ३० मैलपेक्षा हे स्थान खोल नसावे १८५७ सालच्या कॅलिफोर्निया भूकंपाचे उगमस्थान ५ मैल खोल असावे. १८७२ सालच्या मध्ययुरोपातील भूकंपाचे उगमस्थान १०६ मैल खोल असावे.

भूकंपाचे उगमस्थानः—बहुतेक भूकंप समुद्रतळापासून उगम पावतात असे अनुमान आहे. विशेषतः भूप्रदेशाच्या किनाऱ्यालगत असणारा समुद्र नेहमी अतिशय खोल असतो तेव्हा त्या ठिकाणी भूकंपाचा उगम होतो असे दिसते. जपानच्या पूर्वेकडील किनाऱ्यालगत असलेला समुद्र एकदम फारच खोल (सुमारे २४,००० फूट) आहे. आणि ह्या रेंपेतूनच नेहमी जपानमध्ये होणारे भूकंप उगम पावतात. व हे भूकंप एका बिंदूपासून न निघता, त्याचा उगम लांब रेंपेत असतो. दुसरी अशाच तऱ्हेची कमजोर रेंपा म्हणजे दक्षिण अमेरिकेतील पश्चिम किनाऱ्यालगतची होय. व ह्याहि ठिकाणी किनाऱ्यालगतच अतिशय खोल समुद्र आहे. भूप्रदेशात जे घटनांचेप होताना ते बहुतकरून पर्वताच्या रांगा असलेल्या ठिकाणी जास्त प्रमाणात होतात. व विशेषतः जे नवीन पर्वत आहेत त्यांच्या आसपास ते अधिक होतात. तथापि ज्वालामुखीपर्वताचा व भूकंपाचा काही एक संबंध नाही, मात्र एकेकाळी तशी समजूत होती. युरोपखंडात अत्यंत नाशकारक असे जे भूकंप झाले ते ज्वालामुखी नसलेल्या प्रदेशात झाले.

क्षेत्रः—भूपृष्ठाचा असा मोठसा क्वचितच भाग असलेला की, ज्या ठिकाणी भूकंप कधीच झाला नाही तरी पण काही

प्रदेशात भूकंप वारंवार होतात तर काही प्रदेशात क्वचित होतात.

पूर्वपश्चिम असणारा असा एक लांबवर प्रदेशाचा पट मध्ययुरोपातून निघून मध्यआशियातील पर्वतांच्या रांगापर्यंत जाऊन पोहोचतो त्यात भूमध्यसमुद्र, काळासमुद्र, कास्पियन व आरल समुद्र ह्या सवोचा समावेश होतो ह्या सर्व प्रदेशात भूकंपाचे धक्के वारंवार घडतात. ह्याच्या दक्षिणेस मर्यादा म्हणजे आल्प्सपर्वत व उत्तर अफ्रिकेतील डोंगराच्या रांगा ह्या होत. त्याचप्रमाणे दक्षिण अमेरिकेचा पश्चिमेकडील किनाऱ्याचा भाग व जपानचा पूर्व किनारा हे प्रदेश भूकंपाची माहेरपरेच होत. ह्या सर्व ठिकाणी अतिशय खोल समुद्र व लगत उंच पर्वत असलेले आढळतात ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

भूकंपाची कारणेः—मागे सांगितल्याप्रमाणे भूकंपाचे कारण म्हणजे एखाद्या ठिकाणातून धक्का बसल्यामुळे लाटा उत्पन्न होतात व त्या सर्व दिशांनी पसरत जातात व ज्या ज्या ठिकाणी ह्या लाटा पोहोचतात त्या त्या ठिकाणी पृष्ठीचा पृष्ठभाग बराचाला अगर पुढेमागे हलू लागतो. परंतु अशा तऱ्हेचा धक्का बसल्यास अगर उत्पन्न होण्यास पुढील कारणे असावीतः (१) भूपृष्ठाच्या अंतर्भागात काही पोकळ दऱ्या असू शकतात व ह्यांच्यावरील दाबणू—भूपृष्ठाचा भाग—एकाएकी दासकल्यामुळे वरीलप्रमाणे धक्का बसून लाटा उत्पन्न होऊ शकतात, (२) किंवा काही ठिकाणी ज्वालामुखीचा स्फोट झाल्यामुळेहि धक्का बसून भूकंप होऊ शकेल.

भूपृष्ठातील काही तऱ्हेचे खडक पाण्यात विद्राव्य आहेत. व पावसाच्या रूपाने पडणारे पाणी सिरपून काही ठिकाणी आतील खडक विरवळून मोठमोठ्या बोगद्यासारख्या अगर दऱ्यासारख्या पोकळ गागा निर्माण होत असल्यात, व कालांतराने आधार सुटल्यामुळे वरील खडक डांसळून मोठा धक्का बसल्यास संभव आहे परंतु अशा तऱ्हेने उत्पन्न होणारी हालचाल फारच मर्यादित असते. तिचा परिणाम फार लांबवर जाऊ शकत नाही. तसेच पूर्वी एकदा जी कल्पना होती की, बहुतेक भूकंपाचे कारण ज्वालामुखीचे स्फोट हेच असावे, ती कल्पना अलीकडे उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून खरी नाही असे आढळून आले आहे कारण बहुतेक मोठमोठे भूकंप ज्वालामुखीपासून दूरवर असणाऱ्या प्रदेशांतच झालेले आहेत ज्वालामुखीपासून होणारे भूकंप लहानसहान असून मर्यादित स्वरूपाचे असतात.

भूकंपाच्या कारणासंबंधी आता बहुतेक शास्त्रज्ञांचे एकमत झाले आहे. पृष्ठीचे कवच थंड होत असल्यामुळे ते आकुंचन पावत असते, व त्या आकुंचनामुळेच मुख्यतः भूकंपाचे उद्भव होणेत असे अनुमान काढले आहे.

डॉ. होबेस हाने युरोपातील भूकंपाचे पूर्ण अध्ययन करून असे अनुमान काढले आहे की, बरी लहानसहान मर्यादित स्वरूपाचे भूकंप आतील पोकळीत खडक

दासळून अगर उजालामुखीचे स्फोट होऊन होत असले तरी मोठास्या भूकंपाचे सुटाय कारण म्हणजे भूपृष्ठावर तयार झालेले मोठाले डोंगर होत व त्याने भूकंपाच्या छाटोचा व मोठमोठ्या डोंगराच्या रेषांचा अगर दिशांचा असलेला निरुद्ध संबंध स्पष्टपणे नजरेस आणला. त्याचप्रमाणे आतां असे आढळून आले आहे की फक्त मोठमोठ्या पर्वताच्या योगानेच भूकंप निर्माण होतात असे नाही तर भूपृष्ठावर ज्या ज्या ठिकाणी अधिक दाब अगर ताण बसलेला असेल त्या ठिकाणी भूकंपाचा संभव आहेच उदाहरणार्थ ज्याप्रमाणे उंच पर्वतामुळे खालील भूपृष्ठावर ताण उत्पन्न होतो त्याचप्रमाणे अत्यंत खोल असलेल्या भागांतहि असाच ताण बसतो. विशेषतः जमिनीला खगून ज्या ठिकाणी एकदम खोल समुद्र असतो त्या ठिकाणी ह्या अतिशय खोलामुळे जवळपासच्या भूपृष्ठावर एक प्रकारचा दाब अगर ताण बसल्याप्रमाणे होतो व म्हणून अशा ठिकाणीहि भूकंप वरचेवर होतात.

सर्व भूपृष्ठासंबंधी विचार केला म्हणजे असे आढळून येईल की, उंच पर्वताची शिखरे अगर अत्यंत खोल दऱ्या अगर समुद्राचा तळ ही एकाच प्रकारच्या लाटेने भूपृष्ठावर उत्पन्न झाली आहेत, व म्हणून त्याच्यामुळे भूपृष्ठावर सारखाच ताण बसण्याचा संभव आहे तसेच असे आढळून येईल की जे अत्यंत जुने असे डोंगर अगर खोल समुद्र आहेत त्या ठिकाणी हा ताण इतका आतां उरलेला नाही. कालांतराने त्यात घडामोडी होऊन ते भाग आता स्थिर झालेले आहेत. परंतु जे पर्वत अगर समुद्रातळ नुकतेच तयार झालेले आहेत. त्यांना स्थिर स्थितीन येण्यास अवघड सवड सापडलेली नाही म्हणून त्याच्यामुळे जवळपासच्या भूपृष्ठावर ताण पडून भूपृष्ठ दोनदळत असवेच व त्यामुळे धक्के बसून भूकंप निर्माण होत असतो. विशेषतः खडकाच्या रचनेनं गर कमीपणा अगर दोष मूलतःच असला तर त्या ठिकाणी हुटकून वरील प्रमाणे दासळून भयंकर धक्का बसतो. सन १८९१ साली झालेला जपान देशातील भूकंप कमकुवत असलेल्या खडकाच्या रचनेमुळे वरील खडक दासळून झाला. व विवाय खालपासून वर भूपृष्ठापर्यंत एक मोठी भेग निर्माण झाला व ही सुमारे ४० मैल लांबीची होती.

भूकंपाचे भूपृष्ठावर होणारे परिणामः—कधी कधी भूकंपाची लाट दरवर जाऊनीहि भूपृष्ठावर त्याचा काही एक परिणाम होत नाही परंतु बहुतेककाल भुसभुसांत जमिनी टेंकझांपासून एकदम दूर झालेल्या दिसतात व ह्या दोहोच्या मध्ये लहान मोठ्या भेगा उत्पन्न होतात. उत्तराणीवर सुटे असलेले दगड दासळून खालील दऱ्यात पडतात. ह्यामुळे मूळच्या पाणी बहाणाच्या प्रवाहांत फरक कमी होतात. काही ठिकाणी खडक फुटून टापाची भुकटी होते. भूपृष्ठावर उत्पन्न होणाऱ्या भेगा कधी कधी का मोठ्यासा असतात, त्या केव्हां केव्हा २०० फूट खोल व काही मैल लांबहि

असतात. हिंदुस्थानांत जो घरणीकंप झाला त्यावेळी काल्हूर नदीला समांतर अशी भेग १०० मैल लांबपर्यंत उत्पन्न झाली. काही ठिकाणी वतुलाकार खडे अगर खडके भूकंपामुळे उत्पन्न होतात व काही ठिकाणी रयातून पाणी वर येते. घ. १८९७ च्या हिंदुस्थानातील भूकंपामुळे सपाट केलेली शेतीची जमीन उंचसखल अशी झाली व तिच्या सपाटीतील फरक २१३ फुटाइतका होता.

काही ठिकाणी भूपृष्ठाचा भाग सर्व वाजून दाबला गेल्यामुळे आकुंचन पावलेला आढळतो. १८९१ साली झालेल्या जपानमधील भूकंपाने एका नदीच्या पात्राची रेंदी शेकड्या २ भाग कमी झाली व पुलाच्या कमानीमधील अंतर कमी झालेले आढळले.

(१) भूपृष्ठावरील पाण्यावर होणारे परिणामः—भूकंपामुळे झऱ्यावर फार परिणाम होतो काही सरे मोठे होतात तर काही लहान होतात काहीतील पाणी गळून होते तर काहींच्या पाण्याचे उष्णमान वाढते. तसेच काही सरे नाहीस होतात. नया व ओढे व्याच प्रवाह लहान अगर मोठे होतात, कधी कधी त्याच्या दिशा बदलून ते निराळ्याच दिशांनी वाहू लागतात परंतु सर्वांत जास्त परिणाम म्हणजे सरोवरावर होतो. भूकंप होण्याच्या अगोदरपासूनच सरोवरातील पाण्यांत लाटा उत्पन्न होऊन अगदी तुकान होत. व्याचे मुख्य कारण भूपृष्ठावरील भूकंपाच्या धक्काची जी लाट पसरत जाते तिच्यामुळे सरोवराचा तळहि हालतो.

ही भूगर्भातील हालचाल फार गोंराची असल्यास सरोवरे कायमची कोरडी झालेलीहि आढळतात. कधी कधी भूकंपानंतर नवीन सरोवरेहि अस्तित्वात येतात. अशा नवीन सरोवरांच्या उत्पत्तीची कारणं म्हणजे (१) भूपृष्ठाच्या हालचालीमुळे भूपृष्ठ कायमचा खाली होऊन खडगा उत्पन्न होणे, (२) अगर एखादी भेग नदीच्या प्रवाहात उत्पन्न झाल्यामुळे खालील बाजूस धबधबा व वरील बाजूस सरोवर उत्पन्न होत. (३) परंतु बरेच वेळा खडकाचे मोठमोठे भाग कोसळून एखादा प्रवाह अडल्यामुळेहि सरोवर उत्पन्न होतात पाण्यासरोवर पाण्यातील प्राण्यांच्यावर अनिष्ट परिणाम होतात. मायाचा संहार होऊन प्रवाहातील मासे नाहीसे होतात.

भूकंपाचे समुद्रावर होणारे परिणामः—भूकंपाचा उगम जेव्हा समुद्रात होतो त्यावेळी ह्या भूकंपाच्या धक्काच्या लाटावरोबर समुद्रातहि मोठमोठ्या लाटा उत्पन्न होऊन वादळे होतात व या लाटा किनाऱ्याजवळ पोहोचल्या म्हणजे जमिनीवर लाबच आत पसरून भयंकर नाश करतात. मोठमोठ्या घरणीकंपाच्या वेळी ह्या समुद्रातील वादळामुळेच जास्त हानी झालेली आहे. १५ जून १८९६ च्या भूकंपाच्या वेळी जपानच्या ७० मैल किनाऱ्यावर अशा तऱ्हेच्या लाटा कोटीतल प्रदेसात पसरून तोष हजार रहिवासी प्राणास मुकले भूकंपामुळे समुद्राचा तळ पुन्हा ठिकाणी उंच सखल होतो, असे आढळून आले आहे.

पृष्ठभागाच्या सपाटीतलं कायमचे परिणामः—
भूकंपानंतर पुष्कळ ठिकाणी पृष्ठभाग वर आलेला अगर खाली गेलेला आढळतो. १८२२ सालच्या भूकंपामुळे चिली देशाचा किनारा ३ ते ४ फूट वर आलेला आढळला. पाण्यांत असलेला माग आतील पदार्थांसह वर आलेला आढळला. सन १७६२ मधील बंगालच्या भूकंपामुळे चित्तागोणजवळील किनाऱ्याचा ६० चौरस मैल प्रदेश समुद्राखाली गेला.

पृष्ठाच्या कवचाची वर व खाली होणारी हालचाल —
भूकंपामुळे सूक्ष्म प्रमाणात होणाऱ्या हालचाची शिषाय, सर्वे पृष्ठाचा पृष्ठभाग पुष्कळ ठिकाणी अगदी नळकट थोड-थोडा वर येत असतो अगर खाली जात असतो. सेल्साभम ह्या शास्त्रज्ञाने अठराव्या शतकाच्या आरंभी बाल्टिक समुद्राचा किनारा हळू हळू वर येत आहे हे प्रत्यक्ष पाहून समुद्राचा तळ खाली जात असावा असे प्रतिपादन केले त्यावेळी त्याच्या विद्वद्दच सर्व शास्त्रज्ञांनी आपली मते दिली. परंतु एकोणिसाव्या शतकातील भूस्तरशास्त्रवेत्त्यांनी पृष्ठाचा पृष्ठभाग हळू हळू वर येत आहे व खाली जात आहे हे तत्त्व मान्य केले. लिओपोल्ड व्हॅन बक ह्याने पूर्ण बोध करून असे मत दिले की, हॅरॅडिनेग्रिया ह्या प्रांत हळू हळू वर येत आहे. ही हालचाल इतकी सूक्ष्म असते की, कित्येक पिढ्यानाहि ती समजून येणार नाही. अचल अशा एखाद्या ठिकाणाहून जर पृष्ठाच्या पृष्ठभागाची पहाणी केली असेल तरच त्यांत होणारा फरक कळण्याचा संभव आहे. क्वचित प्रसंगी नद्या, ओढे यांच्या प्रवाहाच्या दिशा बदलल्यामुळे भूपृष्ठाची हालेली हालचाल कळून येते.

भूपृष्ठाच्या मानाने समुद्राचा पृष्ठभाग वर येत (वाढत) आहे अगर खाली जात आहे अशी साधारण रूपमा आहे, व त्याची कारणे पुढे लिहिल्याप्रमाणे आहेत. — (१) समुद्राचा तळ खाली जात असावा, (२) पृष्ठाच्या अंतर्भागातील पदार्थांच्या विशिष्टगुणांचा विंदु एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी बदलत असेल व (३) उत्तर अगर दक्षिणध्रुवावरील बर्फ जास्त झाल्यास अगर कमी झाल्यास समुद्रसपाटीत फरक पडेल. पृष्ठाच्या गतीत फरक पडत असल्यामुळे समुद्रसपाटी काही ठिकाणी खाली जात असेल तर काही ठिकाणी वर येत असेल. वरील सर्व कारणे विचारात घेतली तरी समुद्राच्या सपाटीत फरक होत आहे असे मानण्यास चांगलाच पुरावा सापडत नाही.

आतापर्यंत उपलब्ध असलेल्या पुराव्यावरून असे दिसते की, पृष्ठाच्या घनपृष्ठभागाच्या सपाटीतच फरक होत आहे, न समुद्रापेक्षा पृष्ठभागाच काही ठिकाणी वर येतो तर काही ठिकाणी खाली जातो अगदी अलीकडे पृष्ठाच्या निरनिराळ्या ठिकाणी केलेल्या सूक्ष्म निरीक्षणावरून व मोजमापावरून वरील विधानास भरपूर पुरावा मिळतो.

पहिले उदाहरण म्हणजे बोथनियाचे आखात हे येथे पुष्कळ भूस्तरशास्त्रवेत्त्यांनी पूर्वेपणे निरीक्षण करून

असे शोधून काढले आहे की, १८२० ते १८७० ह्या काळात स्वीडनचा पश्चिम किनारा ३० सेंटीमीटर वर आला आहे. म्हणजे सुमारे एका शतकांत तो १ फूट उंच होतो पूर्वे-कडील किनारा ह्याच्यापेक्षा जरा कमी प्रमाणात वर येत आहे. सैरियरियाच्या किनाऱ्याजवळहि जमिनीचा भाग अद्यापिहि वर येत आहे. व त्यामानाने समुद्र खाली गेलेला दिसतो. पृष्ठाच्या घनपृष्ठाच्या सपाटीत फरक होत आहे, ह्याला उत्तम उदाहरण म्हणजे जपान देशाचा किनारा होय. ह्या देशाचा पूर्व व दक्षिण किनारा हळू हळू धुई वर येत आहे व ह्यास पुरावा म्हणजे तेथील बंदरे उघळ झाली आहेत व जे खडक समुद्राच्या पाण्यांत नेहमी असत, ते वर आलेले आहेत. ओहोटीच्या वेळी जो किनारा पूर्वी उघडा पडत असे, त्यापेक्षा हल्ली जास्त किनारा उघडा राहतो, तसेच पूर्वी मच्छीमारी लोकांनी ठराविक खोलीच्या पाण्याकरता समुद्र-किनाऱ्यापासून जितके आत जावे लागत असे त्यापेक्षा आता पुष्कळ दूरवर जावे लागते पूर्वी जहाजे ज्या खावानी बाधीत असत त्या ठिकाणाहून समुद्र सग्या १८० फूट दूर गेलेला आहे, समुद्रातील शंख, शिंपा वगैरे असलेले कडे भरतीच्या पाण्याच्या हद्दीच्या वर गेलेले हल्ली आढळतात. शिवाय समुद्राच्या लाटांनी खडकान कोरलेल्या गुहा व वाळवंटे वर गेलेली आढळतात. वरील निरनिराळ्या पुराव्यावरून मि. मिलने ह्या शास्त्रज्ञाने असे अनुमान बांधले आहे की, जपानचा पूर्व किनारा सरासरीने दरसाल एक इंच वर येत असावा, व उलटपक्षी पश्चिम किनारा थोडोडा खाली जात असावा. गवताळ जमिनीचा व भातजमिनीचा वाळका-मय समुद्रकिनारा झालेला आढळतो, खडक पाण्यांत बुडालेले दिसतात, इमारती समुद्राच्या जवळ आल्या आहेत व काही ठिकाणी तर समुद्र इतक्या सपाट्याने वर येतोच दिसतो की, सेथील रहिवासी तो प्रदेश सोडून जाण्याच्या विचारात आहेत. वरील ठिकाणी ५ ते १६ पंधीत एक फूट भूपृष्ठ खाली जात असावे. उत्तर अमेरिका व वेस्ट इंडियन आयलंड्स ह्या ठिकाणीहि भूपृष्ठभाग वर येत आहे.

भूपृष्ठ वर येणे — भूपृष्ठाचा भाग वर येत आहे ह्या संबंधी पुरावा जमवीत असताना खालील गोष्टी लक्षांत ठेवण्या पाहिजेत. (१) समुद्र मार्गे हटत आहे असे आढळून येणे, ही गोष्ट बादळाच्या वेळी समुद्रातील वाळू, चिखल वगैरे पदार्थ किनाऱ्यावर येऊन पडल्यामुळे तो उंच होतो व म्हणून समुद्र मार्गे हटलास दिसतो (२) बादळाच्या वेळी काही ठिकाणी समुद्रातील वाळू वगैरे पदार्थ भरतीच्या येणाऱ्या जागेपलीकडेहि कधी कधी फेकले जातात म्हणून एवढ्यावरूनच समुद्राची सपाटी खाली गेली आहे असे म्हणता येत नाही प्रत्यक्ष जमीन वर येत आहे असे मानण्यास भूस्तरशास्त्रज्ञांच्या मते पुढील पुरावे योग्य आहेत.

(१) समुद्रातील प्राण्याचे अवशेषः—नेहमी समुद्रात रहाणाऱ्या प्राण्यांचे अवशेष भरतीच्या जागेच्या वर पुष्कळ वेळा

आढळतात. मात्र एखाद दुसऱ्या खडकांतच वर असे अवशेष सापडले तर ते पुराव्यासत ग्राह्य नाहीत, नर अशा खडकांची ओळख्याओळ आढळली पाहिजे. किंवा ज्या खडकांत असे प्राणी राहातात ते खडक, त्यांवरील त्या प्राण्यांच्या अवशेषांच्या खुणांसह भरतांच्या जागेच्या वर आलेले दिसले पाहिजेत. ह्या तऱ्हेच्या पुराव्यावरून स्वेंद्विदेशीया, जगात वगैरे देशांचे किनारे वर आल्याचे सिद्ध होतें. नेपथ्याच्या उतसागारातील जलोटाच्या हेवळाच्या खोवावर समुद्रातील प्राण्यांच्या खाणाखुणा आहेत, ह्यावरून असे दिसतें की, तेथील जमीन एकदां खाली गेली असावी व पुन्हा सुमारे २० फूट वर आली असावी. कोरल नावाच्या प्राण्यांनी तयार केलेले पांथळ्यांचे लढक पुष्कळ ठिकाणी सापडे वर येतांना आढळतात व हो लेवी २-४ पासून सैकदां फुटांपर्यंत आढळते. ह्याची उदाहरणे मनेका, क्यूबा, पेरू, हवाई बेटे वगैरे ठिकाणी आढळतात.

समुद्रांत राहाणाऱ्या काही प्राण्यांची सुटसुटीत लांबवर मूत्रावर आढळतात, व मूत्राच्या ज्या भागावर अशा तऱ्हेचे अवशेष सांपडतात ते भाग केव्हांना केव्हांतरी समुद्रात असले पाहिजेत. ह्याप्रमाणे सध्या मूत्रावरून असा पुष्कळसा भाग एकेकाळी समुद्रात असावा. आल्फ पर्वत व हिमालय पर्वत ह्या दोहोंवरहि समुद्रातील प्राण्यांचे अवशेष सांपडतात.

(२) समुद्राच्या लाटांनी झालेल्या गुहाः—अशा तऱ्हेच्या गुहा जर मरतांच्या जागेपासून लांबवर आढळल्या तर त्यावरून जमिनीचा भाग उंच गेला आहे असे मानण्यास पुरावा सांपडतो.

(३) समुद्रकांड वर येणेः—मरती व ओहोटीच्या जागांमधील थाल्वंड पुष्कळ वेळां वर गेलेले आढळते व त्यावर वुड वगैरे उगवलेले दिसतात व समुद्राच्या मरतीची मर्यादा खाली दूर गेलेली आढळते. ह्यावरूनहि जमिनीचा भाग हळू हळू वर येत आहे ह्यास पुरावा सापडतो.

(४) मनुष्यांनी बांधकाम वगैरे केल्यामुळे मिळणारा अगर लिहून ठेवलेला पुरावा अगर इतक्याः—सध्याच्या मरतीच्या मर्यादेपलीकडे जर बंदराचे भाग सांपडले तर अर्थातच पूर्वी समुद्र तेथपर्यंत होता व हल्ली जमीन वर आल्यामुळे दूर गेलेला आढळतो. सार्विक महासागराच्या किनाऱ्यावर अशा तऱ्हेची उदाहरणे बरीच सांपडतात. बोयन्याच्या समुद्रधुनीचा किनारा मार्गाल शतकांत सुमारे १८ इंच वर आलेला आहे. सेवेरियाच्या उत्तर किनाऱ्यावर १७६० साली झायोमिडा नावांचे बेट होतें. ते ६० वर्षांनंतर किनाऱ्याचाच भाग झाले.

पृथ्वीचा पृष्ठभाग खाली जाणेः—ही हालचाल सिद्ध करणे जास्त कठिण असते, कारण समुद्राच्या लाटांनी मूळच्या पृष्ठभागावर किंवा घडून त्याचे रूपांतर होतें, व सर्व पुरावा नाहीता होतो. शिवाय काही ठिकाणी समुद्राची मर्यादा सुद्धे आलेली न दिसते ती, पृष्ठभाग खाली गेल्यामुळे

न येतो किंवा घुबून घुबून ढांसळल्यामुळे पाणी वर येऊ शकतें. तेव्हां त्या अवस्थेचीमुळे पृष्ठभाग खाली केव्हां जात चालला आहे हें थोडून काढणे कठिण असतें. तरी पुढील तऱ्हेचा पुरावा पृष्ठभाग खाली जात आहे हें सिद्ध करण्यास पुरेसा आहे.

(१) समुद्रांत बुडालेल्या वस्तूंचा पुरावाः—अशा तऱ्हेचा पुरावा मिष्टल चानलच्या उत्तर किनाऱ्यावर बारी ह्या ठिकाणी सांपडतो. त्याठिकाणी बंदर खोदण्याचे काम चालले असताना जमिनीवर गोळा पाण्यावर उगवणाऱ्या झाडांची मुळे व खोदें कागच्या जगांनी मुरलेली व त्यावर माती, रेतो वगैरेचा थर अशा स्थितीत असलेले थार थार सांपडले आहेत. ह्यावरून असे स्पष्ट दिसतें की, तेथील जमिनीचा पृष्ठभाग खाली गेला असावा व त्यावर समुद्राच्या लाटांनी विखल वगैरेचे थर तयार झाले असावेत. हॉलंड व प्रान्तचा उत्तर किनारा ह्या ठिकाणी वरील तऱ्हेचे पुरावे सांपडतात.

(२) प्राणी व वनस्पती ह्यांचा पुरावाः—सध्याच्या प्राण्यांच्या वर्गीकरणावरून काही ठिकाणी पूर्वीच्या काळी मूत्राची हालचाल झाली असावी असे मानवें लागतें. ह्यास उत्तम उदाहरण म्हणजे पनामाची संयोगभूमी होय. ह्या संयोगभूमीच्या पूर्वेच्या व पश्चिमेच्या समुद्रातील प्राण्यांच्या जाती अगदी वेगवेगळ्या आहेत परंतु पुष्कळ तऱ्हेचे मासे व काही शंखांतील किडे सारले आहेत. ह्यावरून असे अनुमान निघतें की, एके काळी ही संयोगभूमी खाली जाऊन थोडा काल त्या ठिकाणी समुद्रधुनी झाली असावी, व त्यामुळे पूर्वेकडील प्राण्यांना पश्चिमेकडे आतां आले. परंतु ही स्थिति थोडा काल टिकल्यामुळे इतर प्राण्यांना जातां आले नाही.

(३) वाऱ्याः—यूरोपाचा वायव्येकडील भाग खाली गेला असावा ह्याला पुरावा म्हणजे त्या ठिकाणी असलेल्या पुष्कळशा खाऱ्या होत. ह्यापूर्वी जमिनीवरील प्रदेशातील दऱ्या असून थोडा भाग खाली गेल्यामुळे समुद्राचे पाणी आत येऊन खाऱ्या झाल्या असावा.

(४) मनुष्यांनी बांधलेले बांधकाम व ऐतिहासिक पुरावाः—रस्ते अगर इमारती ह्यांच्या सपाटीला जर समुद्र येऊ लागला तर त्या ठिकाणचा पृष्ठभाग खाली जात असावा असे अनुमान निघतें. मरतीच्या वेळां पाण्यांत बुडणारे खडक जर ओहोटीच्या वेळीहि दिसनात होजें लागले तरीहि तेच अनुमान निघतें. अशा तऱ्हेची उदाहरणे जगामाच किनारा, ईरानचा दक्षिण भाग वगैरे ठिकाणी सांपडतात. ग्रीनलॅंडचा किनारा, हॉलंड व बेल्जियमचे किनारे हेहि वरील गोष्टीस पुरावे आहेत.

मूत्राच्या वर खाली होणाऱ्या हालचालींची कारणः—जमिनीच्या सपाटीस जो फक्त होतो—मग तो एकदम होवो किंवा हळू हळू होवो—त्याचे कारण पृथ्वीच्या अंतर्भागातील

उष्णता हें तर खरें परंतु ह्या उष्णतेचे क्रिया घडवून आणण्याचे निरनिराळे मार्ग आहेत ते असे:-

(१) निरनिराळे खडक उष्णतेमुळे प्रसरण पावतात व थंड झाले असतां आकुंचन पावतात. म्हणून पृथ्वीच्या आतील एखाद्या भागाची उष्णता वाढली कीं बरील खडक प्रसरण पावल्यामुळे तेथील भूपृष्ठभाग वर येईल लागतात व जर एखाद्या भागातील उष्णता कमी झाली तर आकुंचनाने त्याच्या बरील पृष्ठभागाचे वर खाली जाईल लष्पतील घुससत असणाऱ्या एखाद्या उष्णतामुळीच्या असमतांना अशा प्रकारे उष्णमान वाढी शकेल व त्यामुळे तेथील पृष्ठभाग वर येईल. लायेल, रीड वगैरे शास्त्रज्ञांच्या मतानें वीस मैल जाडीचा खडकाचा थर, १०००° अंश उष्णमानानें सुमारे १६५० फूट उंच होईल. मि. रीड ह्याच्या मते निरनिराळे डोंगर निर्माण होण्यास हेंच कारण कारणभूत झाले असोवें

(२) खडकाचे द्रवीभवन झाले असता ते प्रसरण पावतात, व पुन्हा घनरूप झाले म्हणजे आकुंचन पावतात. म्हणून भूपृष्ठातील थराच्या दवरूप व घनरूप होण्याने पृष्ठभाग उंच अगर तपाड होत असेल. परंतु ह्या कारणानें होणारा परिणाम फारच व्यापक स्वरूपाचा असेल, म्हणून भूपृष्ठाच्या ज्या अफाट भागावर अशा तऱ्हेचे परिणाम झालेले आढळतात त्यास हें बरील कारण पुरे होईल असे दिसत नाही.

(३) प्रो. हार्विन हाने जे कारण दिले आहे ते पुढीलप्रमाणे आहे. पृथ्वी एके काळी अथेवट दवरूप स्थितीत होती. अशा वेळी तिच्या दैनिक गतीमुळे व वेद्राच्या आकर्षणामुळे तिच्या भूपृष्ठाच्या निरनिराळ्या भागांची गति निरनिराळी असावी. म्हणजे विपुलवृत्ताचा भाग जितक्या गतीने फिरत असेल त्या गतीने ध्रुवाजवळील प्रदेश फिरणार नाही. ह्यामुळे एक प्रकारचा ताण उत्पन्न होऊन त्याचा परिणाम भूपृष्ठावर जणू कांही सुरकुत्या पडतील व ह्या सुरकुत्या म्हणजेच डोंगराच्या रांगा अगर दऱ्या होत. परंतु ही स्थिति क्षण्य होण्यास सर्व डोंगरभर्यंत प्राचीनकाळी निर्माण झाले असावे असे मानावें लागतें. परंतु पुराव्यावरून त्याच्यापेकी पुष्कळ डोंगर बरेच अलीढहील काळांत झालेले सिद्ध झाले आहे. कदाचित् भूपृष्ठावर अशा तऱ्हेची पूर्वे तयारी ह्या कारणानें झाली असेल व दुसऱ्या कारणांनी डोंगर अगर दऱ्या निर्माण झाले असतील.

(४) भूस्तरशास्त्रज्ञांच्या मते भूपृष्ठावर डोंगर व दऱ्याच्या रूपास ज्या सुरकुत्या आहेत ते भूपृष्ठ थंड होताना आतील भाग आकुंचन पावत असल्यामुळे उत्पन्न झाल्या असाव्यात. ह्या आकुंचनामुळे अर्धातव मुख्यत्वेकरून भूपृष्ठभाग खाली खाली जाईल व ह्या खाली जाण्यामुळे भूपृष्ठाच्या कांही थरांवर भर्यंत दाब अगर ताण उत्पन्न होईल व त्याचा परिणाम कांही ठिकाणाचा पृष्ठभाग वर येण्यास होईल व असे होत असताना खडक कुटून जातात अगर त्यांचा मुगा होईल, व जर मागितलेल्याप्रमाणे जर तेथील भागांत पूर्वे तयारी झाली

असेल तर ह्या कारणांनीं तेथें डोंगर अगर दऱ्या सहजच निर्माण होतील.

(५) पृथ्वीचा पृष्ठभाग एके ठिकाणी धुवून धुवून गेल्यामुळे खाली गेलेला असतो तर दुसऱ्या ठिकाणी ह्या पदार्थाचे थरावर थर येऊन सांचक्यामुळे उंच झालेला आढळतो. भूपृष्ठाच्या थरांचें उष्णमान त्यांच्या खोलीवर अगर जाडीवर अवलंबून असतें. सुमारे ५० फूट जाडीच्या थरामुळे उष्णमान १° अंश वाढतें. ह्यामानानें जर एखाद्या ठिकाणी एक हजार फूट उंचीचे थर सांचले तर त्यांच्या खोलील उष्णमान २०° अंशानें वाढेल. अशा तऱ्हेने जी उष्णता उत्पन्न होते तें एक भूपृष्ठ वरखाली होण्यास कारण असतें असे शास्त्रज्ञांचें मत आहे.

खडकांतील घटकांत व रचनेंत होणाऱ्या फेरफारांची अंतस्थ कारणे:- पृथ्वीच्या अंतर्भागांतील शक्तींचा आसांपर्यंत जो विचार केला त्यावरून फक्त त्यांच्यामुळे भूपृष्ठावर कसे फरक होतात त्यांचे विवेचन झाले. ह्याशिवाय ह्या आतील शक्तींच्यामुळे खोल असणाऱ्या खडकांच्या घटकद्रव्यांत व रचनेंत पुष्कळच फरक होत असतात, त्यांचा ह्या भागांत विचार करावयाचा आहे. ह्या क्रिया फारच खोल ठिकाणी होत असल्यामुळे त्यांचे प्रत्यक्ष अनुभवज्ञान मिळणें क्षण्य नाही म्हणून त्यांच्यापासून जे परिणाम झालेले आढळतात त्यावरूनच ह्या क्रियासंबंधी अनुमानें काढावी लागतात. परंतु अलीकडे कांही शास्त्रज्ञांनी प्रयोगशाळेत जे प्रयोग करून पाहिले आहेत त्यावरून ह्या भूगर्भांत खोल होत असलेल्या क्रियांबद्दल कल्पना करता येत.

सुरवातीस इतकें सांगितलें पाहिजे कीं, पृथ्वीच्या आत असलेल्या खडकांवर भर्येकर दाब असल्यामुळे हे खडक जणू कांही पिकवले आहेत, त्यांस सुरकुत्या पडल्या आहेत अगर त्यांच्या एकावर एक घडया पडल्या आहेत, म्हणजे हे हजारों फूट जाडीचे चुन्नाचे, वाळचे अगर मातीचे घनरूप थर एखाद्या सगळींच्या थरांप्रमाणे सहज बरील तऱ्हेचे फेरफार होण्यासारखे होते. कांही ठिकाणी ह्या घटकांनीं भेगा पडून त्यांचा सुरावा झाला आहे, कांही ठिकाणी हें मूळच्या जागेपासून पुष्कळ उंचवर ढकलले आहेत तर कांही ठिकाणी खाली खोल दाबले गेले आहेत. कोठे कोठे त्यांच्यावर इतका दाब पडला असेल कीं ते वितळून पुन्हा त्यातील घटकद्रव्याची पुनर्रचना झाली आहे. पुष्कळ ठिकाणी त्यांच्यावर नवीन थर येऊन बसले आहेत व ज्यालमुखांतून बाहेर आलेल्या रसानें किरयेक ठिकाणी पूर्वीचे थर झोपून गेले आहेत.

प्रत्यक्ष प्रयोगावरून जी अनुमानें निघतात त्याप्रमाणे खालील तीन तऱ्हेच्या क्रिया होत असाव्यात, व त्यांचाच या ठिकाणी विचार करावयाचा आहे. (१) फक्त उष्णमात्रामुळे होणारे परिणाम, (२) ऊन पाण्याच्या सहकारितेने होणारे परिणाम व (३) दाब, ताण वगैरेचे परिणाम.

आढळतः (१) खडकांच्या सूक्ष्म नेणांत पाणी नेहमी आढळतें व (२) स्फटिकांत ज्या सूक्ष्म पेशी असतात त्यात पाणी असतें. पुष्कळ प्रयोगावरून असें आढळून आलें आहे कीं, सर्वे तऱ्हेच्या खडकांत घोड्याबहुत प्रमाणांत पाणी नेहमी असतें. छाला खाणीच पाणी (कांरी वाटर) असें म्हणतात. हे खडक घडण्या हवेंत काही काळ ठेवले असता त्या पाण्याची वाफ होऊन जाते. या खडकांत अश- पाण्या पाण्याचें प्रमाण दगडाच्या सच्छिद्रतेवर (पोरोंसिटी) अवलंबून असतें. जिप्समध्ये शेंकडा १.५ भाग प्रॅनाइटमध्ये ०.३७ भाग व चुन्याच्या दगडांत शेंकडा २० भाग पाणी असतें. दुसऱ्या प्रकारचें पाणी स्फटिकांच्या सूक्ष्म पेशींत असतें ते वर सांगितलेंच आहे.

नवीन शास्त्रांय शोधामुळे असें आढळून आलें कीं, पृथ्वी वर असा एकहि पदार्थ नाही कीं जो घोड्याबहुत प्रमाणात पाण्यात विरघळणार नाही. बहुतेक खनिज पदार्थ शुद्ध पाण्यात घोड्याबहुत प्रमाणांत विरघळतात परंतु जर ह्या पाण्यात (कॅव्हानिक ऑसिड) वायु असेल तर हे विरघळण्याचें प्रमाण अर्धातच जास्त होतें. अशातऱ्हेनें विरघळलेले पदार्थ दुसऱ्या ठिकाणी वाहून जातात व पाण्याची वाफ झाल्यावर त्याची खनिजद्रव्ये बनतात. ही पाण्याची विरघळ- ण्याची क्रिया कमी उष्णमान असतानाहि चालू असतेच. एका शास्त्रज्ञानें वर्षाच्या पाण्याच्या क्रियेनें झिओलाइट्स नामक खनिज पदार्थ होत असल्याचें नमूद केलें आहे व जर पाण्याचें उष्णमान वाढलें तर ही पदार्थ विरघळण्याची शक्तीहि वाढते. पृथ्वीच्या आतील भागांत जास्त उष्णमान असल्यामुळे तेथील पाण्यात निरनिराळी खनिज द्रव्ये पुष्कळ अधिक प्रमाणात विरघळत असली पाहिजेत. ह्यातच दगडाची भर पडल्यामुळे ही विद्राव्यशक्ती आणखी जास्त प्रमाणातच वाढते.

प्रस्तर विज्ञान (पेट्रॉलॉजी)—पृथ्वीचें कवच निर- राळ्या खनिज द्रव्याच्या मिश्रणानें तयार झालेल्या खडकाचें बनलेलें आहे. खडक अथवा प्रस्तर एक किंवा अनेक खनिज द्रव्यांच्या मिश्रणानें तयार होतो त्याच्यातील खनिज द्रव्यांचें प्रमाण ठरलेले असतें असें नाही व त्याला एखाद्या विशिष्ट आकारादि नसतो खडक म्हणजे घट व टणक असतो असें नाही. तो मातीसारखा मुसमुडीत किंवा फार कठिण, मऊ अथवा टणक असें झकतो. खबकासंबंधी माहिती ज्या शास्त्रांत सांगितली असते त्याला प्रस्तरविज्ञान किंवा खडकशास्त्र म्हणतात ते शास्त्र भूस्तरशास्त्राचा एक भाग आहे.

पृथ्वीच्या कवचाचे घटकावयवः—सर्वच पृथ्वीचे घटका- वयव सांगणें झाल्यास केवळ अनुमानानेंच बोलवें लागेल परंतु पृथ्वीच्या कवचाच्या निरनिराळ्या भागांचीं बीं पृथक्करणें झाली आहेत त्यावरून कवचाच्या घटकावयवाबद्दल खार्त्री- श्वाथक माहिती देता येईल. रसायनशास्त्राला जीं मूल द्रव्ये माहिती आहेत तीं सर्वे पृथ्वीच्या कवचांत (हवेचे वीक्षण परून) आहेत अंतु त्यांच्या प्रमाणाकडे पाहिल्यास सुमारे

धीन मूलद्रव्ये विशेष महत्त्वाची आहेत; त्यांची यादी खाली दिली आहे व मूलद्रव्यांचे शेंकडा प्रमाण दिलें आहे.

अर्थात

मूलद्रव्य	शेंकडा प्रमाण
प्राण (ऑक्सिजन)	४७.०२
सिंक (सिलिकॉन)	२८.०६
उज्ज (हायड्रोजन)	०.१७
कर्म (कार्बन)	०.१२
स्फुर (फास्फोरस)	०.०९
गंधक (सल्फर)	०.०७
हर (क्लोरिन)	०.०१
प्लव (फ्लोरिन)	०.०१
नम (नायट्रोजन)	घोड्या प्रमाणात

धातु

स्फट (ऑल्युमिनियम)	८.१०
लोह (आयर्न)	४.६४
खट (कॅल्शियम)	३.५०
मम (मॅग्नेशियम)	२.६२
पालाश (पोटॅशियम)	१.३५
सिंधु (सोडियम)	१.६३
तितन (टिटॅनियम)	०.४१
मंगल (मॅंगनीज)	०.०७
भार (बेरियम)	०.०५
झात (स्ट्रॉन्शियम)	०.०२
कुम (क्रोमियम)	०.०१
निकल (निकल)	०.०१
प्राव (लीथियम)	०.०१

बाकीचीं मूलद्रव्ये फार मोठ्या प्रमाणांत आहेत परंतु त्यांसर्थे सोने, चांदो, तांबें, कधील, शिसें वगैरे मूलद्रव्ये येतत. कवचाच्या ज्या भागांची माहिती आहे त्याभागे तीनचतुर्थांश अघात व एकचतुर्थांश धातु आहेत. मूलद्रव्ये स्वतंत्र स्थितीत असतात किंवा दोन अथवा अधिक द्रव्यांच्या संयोग होऊन बनलेली असतात. खालील मूलद्रव्यांचे संयोग प्रमुखत्वानें हद्दीस पडतात.

मूलद्रव्यांचे संयोग

मूलद्रव्यांचे संयोग	शेंकडा प्रमाण
सिक्झिप्राणिद (सिलिका)	५९.७१
स्फटप्राणिद (ऑल्युमिना)	१५.४१
लोहप्राणिद (फेरिक ऑक्साइड)	२.६३
लोहसप्राणिद (फेरस ऑक्साइड)	३.५२
जुना (लाइम)	४.९०
ममप्राणिद (मॅग्नेशिया)	४.३६
पालाशउज्जप्राणिद (पोटॅश)	२.८०
सिंधुकर्मित (सोडा)	३.५५
पाणी	१.५२
सितनाम्ब (टिटॅनिक ऑसिड)	०.६०
स्फुराम्ब (फास्फोरिक ऑसिड)	०.२१

खडकात सापडणारी खनिज द्रव्ये:—मूलद्रव्यांची अथवा त्यांच्या संयोगाने तयार झालेल्या सर्व खनिज पदार्थांची याद कार मोठी आहे. ती येथे देण्याचे कारण आहे. जी खनिज द्रव्ये मोठात्या खडकांचे घटकावयव आहेत किंवा मोठात्या खडकांत वग्याच ठिकाणी आढळतात त्यांच्याविषयी मोठाशी माहिती द्यावी दिली आहे. जी माहिती दिली आहे तीसुद्धी खनिजद्रव्यशास्त्राच्या दृष्टीने व देतां भूस्तरशास्त्राच्या दृष्टीनेच दिलेली आहे.

स्फटिक स्थिति:—खनिज द्रव्ये चार प्रकारची असतात: ते प्रकार असे:—(१) स्फटिक—खनिजद्रव्ये स्फटिकाकारची असली म्हणजे त्यांना विशिष्ट प्रकारचे आकार असतात; हे आकार कित्येक वेळा स्पष्ट बाहेर दिसतात परंतु कित्येक वेळा ते सूक्ष्मदर्शक यंत्रानेच दिसतात. नितळलेला खडक, निवत असतांना, पाण्यातून विरगळेल्या स्थितातून बाहेर पडतांना किंवा उर्ध्वपातन (सरिलमेदान) होऊन खनिज द्रव्याचे स्फटिक तयार होतात (२) काचस्थिति (ग्लॅस) , काही खनिज द्रव्ये काचेसारखी असतात. काचस्थितीतील द्रव्यात लहान स्फटिक कण असू शकतात. अर्धवट वितळलेल्या स्थितातून किंवा एकदम थंड होऊन द्रव्ये निवतात त्यावेळी त्यांचे काचस्थिति येते. (३) प्रतिस्फटिक, सरस-सारख्या चिकचिकीत पदार्थांना प्रतिस्फटिक (कोलड्ड) म्हणतात. पाणी बाह्यत असतांना थोडथोडी साचणारी द्रव्ये पुष्कळ वेळा प्रतिस्फटिकस्थितीत असतात. (४) आकार-रहित (पुढे किंवा फकी) स्थितीत अथवा वाटोळा गोळा किंवा काडीसारख्या स्थितीत असणाऱ्या द्रव्यांना कोणताच विशेष आकार नसतो म्हणून त्यांना आकारविशेष-रहित म्हणतात.

प्रायेक वर्गाच्या खडकाची काही अवश्य खनिजद्रव्ये अस-तात. त्यापैकी एखादे बरी त्यांत नसले तरी सामलीच त्याचा वर्ग बदलतो व म्हणूनच त्याला अवश्य खनिजद्रव्ये म्हणतात, व ही खडक तयार होतांना त्यात तयार होतात. अवश्य नसलेली इतर खनिजद्रव्येहि खडकातून सापडतात व त्या सर्वांनी अवश्यक खनिज द्रव्ये असे म्हणतात. अवश्यक द्रव्ये प्रथमतः खडक तयार होतांना त्यांत लवकर झालेले असतात किंवा खडक तयार झाल्यावर त्यामध्ये गाभणाने किंवा दुसऱ्या कारणांनी येऊन साडतात.

मूळ (ओरिजनल) व दुय्यम (सेकंडरी) जी द्रव्ये खडक प्रथमतः तयार होतांना असतात त्यांना मूळ खनिज द्रव्ये व जी मागाहून येऊन साडतात त्यांना दुय्यम खनिज द्रव्ये म्हणतात. मूळ खडकांतील खडे, ऑक्से, बेगा वगैरे-मधून दुय्यम द्रव्ये साठविले जातात, ही साधरणतः पाण्याच्या योगाने साठवात एखाद्या खडकांत एकाच जातीने खनिज-द्रव्य मूळ व दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारांनी असू शकेल उदाहरणार्थ, ग्रॅनाइट खडकांत गार (क्वार्ट्ज) हे मूळ द्रव्य असते परंतु ग्रॅनाइटच्या भेगांत गार दुय्यम द्रव्य म्हणून

साठविलेली सापडते. महत्वाच्या खनिज द्रव्यांचे वर्गीकरण मूलद्रव्ये, प्राणिद (ऑक्साइड्), ऐकित (सिलिकेट्) वगैरे प्रकारांनी करण्याची पद्धत आहे, तिला अनुसरूनच खालील खनिज द्रव्ये दिलेली आहेत.

मूल द्रव्ये, हिऱ्या:—कर्वे (कार्बन) म्हणून जे मूलद्रव्य आहे त्याचा हा एक प्रकार आहे. हिऱा, मळीच्या जागा व वाळूचे खडक यांमध्ये सापडतो. अलीकडे दक्षिण आफ्रिकेत अमृतपुष्प खडकांतहि हिऱा सापडतो. पूर्वी हिंदुस्थान हिऱ्या-विषयी प्रसिद्ध असे परंतु हल्ली येथे कारसे हिरे सापडत नाहीत. हल्ली मद्रास इलाह्यातील भागनपल्ली आणि पन्ना संस्थान ही स्थल हिऱ्याच्या खाणीबद्दल हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध आहेत.

शिसे (ग्रेनाइट):—लकडी येथिलेले शिसे हा एक कठीणाच प्रकार आहे हे परकींनी पट्या, लहान वपटे तुकडे, गोळ्या वगैरे निरनिराळ्या प्रकारांनी नीम, ग्रॅनाइट-घारच्या जुन्या खडकातून सापडते. हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणात पुष्कळ ठिकाणी शिसे सापडते. विजयापट्टमच्या कांयरांत खोड्याइट खडकात, कुर्गभातात, मद्रासच्या मोदावरी जिल्ह्यात व उत्तर मद्रादेसात शिसे सापडते.

गंधक:—हि पिचब्ल, पॉल्डरच्या रंगाचे असते. उजाला-सुलीच्या तोंडातून निघणाऱ्या गंधकयुक्त उष्ण (सल्फ्युरेटेड हायड्रोजन) वा प्राणाणी (ऑक्सीजन) किंवा गंधकद्विप्राणि-कार्बा (सल्फर डाय-ऑक्साइड) संकेप येऊन त्यापासून गंधक तयार होतो व तो आसपासच्या खडकांतील भेगांत साडतो. गंधकाच्या पाण्याचे सरे असतात त्या ठिकाणीहि बरीलप्रमाणे गंधक तयार होतो. काही खनिज द्रव्यांवर रासायनिक क्रिया होऊन गंधक तयार होतो व तो खडकाच्या थरातून सापडतो. चिसिली, स्पेन इत्यादि ठिकाणी गंधक सापडतो

सोड:—हिंदुस्थानात, बॅरन बेटे व बलुविस्तानात जुन्या उजालांमुखी पर्वतावर सोड सापडते. आकारातून जे लहान-पापण पडतात त्यांमध्ये सोड सापडते. हे सोड, टोळ्ये, गोळे, कण किंवा छुगा यापैकी एखाद्या प्रकारांत पुष्कळीच किंवा समुद्रतळाशी सापडते.

काचमणी (क्वार्ट्ज):—हे खनिजद्रव्य पुष्कळ मोठ्या प्रमाणावर व सर्व ठिकाणी सापडते. पुष्कळ खडकांत हे खनिजद्रव्य अवश्य असते व खडकांतील बेगा, खडे वा द्रव्यांनी भरलेले असतात. कडत पाणी वहात असतांना त्यांत काचमणी असतो. व पुढे तो मागशी साठतो कित्येक वेळा मूलद्रव्य खडकातून निघून जाऊन त्याची रिकामी झालेली जागा काचमण्याने भरली जाते. काचमणी पाण्यासारखा निरगंधाचा किंवा कोणत्याहि रंगाचा असतो. त्याचे काटिण्य सात आहे व त्याचे विशिष्टगुण १.५ ते २.० मध्ये असते काचमणीचे मुखर चार प्रकार आहेत:—(१) काचमणी (रॉक क्रिस्टल), (२) कॅल्सेडोनी, (३) सजा, बाण (ग्लासर) आणि (४) शिवधातु ( )

काचमण्याचे स्फटिक असतात; ते पट्टकोनी असून त्यांची टांकें पट्टकोनी सूच्यप्रस्तंभी (सिक्स सायडेल पिरामिड) असतात. काचमणी हिऱ्यासारखा विनरंगाचा स्वच्छ असला किंवा त्याला एखादा चांगला स्पष्ट रंग असल्यास त्याचा जवाहिरासारखा उपयोग करतात. काचमणी सजावरमध्ये, राजमहेंद्रापाशी, गोदावरीच्या पात्रांत, दक्षिणेंतील ट्रॅपमध्ये सांपडतात. कांचमण्यांनी निळा रंग असल्यास त्यांना नीलमणी म्हणतात. नीलमणी सजावरमध्ये सांपडतात. पांढरा रंग असलेल्या काचमण्यास क्षीरमणी (मिल्क क्रॉस) असे नाव आहे. क्षीरमणी हैद्राबाद व म्हैसूर संस्थानांत सांपडतात.

कॅल्सेडोनीः—हे अगदी बारीक अशा स्फटिकांच्या समुदायाने झालेले असतात. कॅल्सेडोनीचे तांबड्या रंगाचे खडे आंगठ्याकरिता उपयोगात आणतात व त्यांना अकीक (कॉर्नशियन) म्हणतात. हे असेच व खंवायत मार्गळ सापडतात. हिरवट रंगाचे खडे निलीगिरी कोंभरांत सापडतात. पठे उमटलेले गोमेद नावाचे खनिजद्रव्य कॅल्सेडोनीचाच एक प्रकार आहे. याचे खलबत्ते पुष्कळ ठिकाणी करतात. हे राजमहाल बोंगरांत मोठया प्रमाणावर सांपडतात. या भातूचे बाण तयार करतात. चक्रमकीचे दगड सुद्धा कॅल्सेडोनीपैकी असून त्यांना थोडा निळसर रंग असतो. रातूचा खडाः—यामध्ये नमदे गणपती, बाण वगैरे उपासून होतात ते दगड येतात.

शिबघातुः—हा दक्षिणेंतील ट्रॅपमध्ये पुष्कळ सांपडतो.

कुर्ंद (कोरेटम्) :—हे द्रव्य स्फटप्राणिद (अल्युमिनियमचे ऑक्साइड) आहे. हे पुष्कळ ठिकाणी लुग्या खडकांत हृदयम खनिजद्रव्य म्हणून सांपडते. तांबड्या रंगाचे किंवा निळ्या रंगाचे उत्तम खडे असल्यास त्यापासून मार्गळ (रुबी) नीलमण्यासारखे जवाहीर ही होतात. कुर्ंदाने बारीक कण एमरीसारखे पातण्याच्या कामांत उपयोगात आणतात. त्याचे काठिण्य (हार्डनेस) ९ व विशिष्टगुरुत्व ३.९ ते ४.१६ असते. कुर्ंद म्हैसूर संस्थानांत रेवामध्ये व आसामांतील खासिआ टेकड्यांत सांपडतात.

लोहाची हीमटाइट, लायमोनाइट, मॅग्नेटाइट व इस्मनाइट अशा चार प्राणिदे आहेत.

हीमटाइटः—याचा लोखंडासारखा काळा किंवा तांबूच रंग असतो. वण पड केल्यास तांबडा रंग असतो. हीमटाइटचे काठिण्य ५.५ ते ६.५ व विशिष्टगुरुत्व ४.५ ते ५.३ असते. हे द्रव्य पुष्कळ खडकांत सापडते व काही खडकांत याचे यरच असतात. खडकांचा भुगा होत असताना जो तांबडा रंग दिसतो तो हीमटाइटचा असतो. मार्तळ हीमटाइट असला म्हणजे मार्तळा तांबडा रंग येतो. मेरूंत हे पुष्कळ प्रमाणांत असते. हे हिंदुस्थानांत जबलपूर, ग्वाल्हेर व इतर पुष्कळ ठिकाणी सांपडते.

लायमोनाइटः—याचा व याच्या भुकटीचा रंगहि पिवळा असतो. लायमोनाइटचे काठिण्य ५ ते ५.५ व विशिष्टगुरुत्व ३.६ ते ४ असते. हे जलजन्य खडकांत मिसळलेले किंवा थराच्या रूपाने सांपडते. ह्याच्या पाण्यातून काही ठिकाणी साठले जाते. पिवळ्या रंगाच्या मार्तळ व पिवडीत हे असते. म्हणूनच त्याला पिवळा रंग असतो. हिंदुस्थानांत हे पुष्कळ ठिकाणी सांपडते.

मॅग्नेटाइटः—याचा रंग लोखंडासारखा असतो; काठिण्य ५ ते ६ व विशिष्टगुरुत्व ४.५ ते ५ असते. काही अविजजन्य खडकांत अवश्य व अनवश्य रूपाने हे सांपडते. ट्रॅप खडकांत हे अवश्य खनिजद्रव्य असते. लोहमिश्रणाची खनिजद्रव्ये रासायनिक क्रियेने बदलून लागतात त्यावेळी मॅग्नेटाइट तयार होऊन त्याचे बारीक कण पुष्कळ खडकांत आढळतात.

इस्मनाइटः—ह्याचा रंग काळा असतो. काठिण्य ५ ते ६ व विशिष्टगुरुत्व ४.५ ते ५ असते. अविजजन्य खडकांत बारीक कण, लहान चपटे तुकडे अशा स्पर्शाने हा सांपडतो. पाण्याची किंवा इवेची रासायनिक क्रिया यावर रहजगारया होत नाही. याचे तुकडे पुष्कळ वेळा मॅग्नेटाइटसारखे दिसतात. परंतु कित्येक वेळा त्यांना पिवळट रंग येतो.

समप्राणिदे (मॅग्नेटाइटची ऑक्साइड) :—पायरोल्यूसाइट, सायलोमिलेन वगैरे समप्राणिदे आहेत. त्यांचा रंग काळा असून काठिण्य २ ते ६ आणि विशिष्टगुरुत्व ४.५ ते ६ पर्यंत असते. ही प्राणिदे लोहाच्या प्राणिदांमध्ये थोड्या प्रमाणात सापडतात; परंतु त्यासिबाय जागजागी ही दृश्यत्पत्ति येतात. कित्येक खडकावर याच्या पडवासारख्या वगैरे आकृती उमटलेल्या असतात. काही खडकांच्या खाचांत समप्राणिदांचे गोळे सांपडतात. हिंदुस्थानांत मध्य प्रदेश, कौसूर संस्थान वगैरे ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर समप्राणिदे सांपडते.

सिकिते (सिलिकेट्) :—पृथ्वीच्या कवचाचा नऊदशांश भाग सिलिकाता बनलेला आहे. बहुतेक खडकांत ही आहेत. अनार्ष व आर्क्ष सिकिते असे सिलिकाते दोन वर्ग आहेत. पहिल्या वर्गांत फेल्स्पार, हार्नब्लेंड, अन्नक वगैरे सिकिते व दुसऱ्या वर्गांत सिबोलाइट, ट्राक, क्रोराइट इत्यादि सिकिते येतात.

फेल्स्पारः—अविजजन्य खडकांत फेल्स्पार मोठ्या प्रमाणांत सापडतात व पुढे त्यांच्यावर रासायनिक क्रिया होऊन त्यांचा बारीक भुगा तयार होतो आणि त्यापासून मार्तळे खडक तयार होतात. फेल्स्पार बऱ्याच प्रकारचे असतात. ते स्फट (अल्युमिनियम) आणि पालाश (पोटाशा), सिंधु (सोडा) किंवा लुग (लाइम) यांचे जोड सिकिते असतात. त्यांचे काठिण्य ६ असते आणि विशिष्टगुरुत्व २ ते ३ असते. आर्षाफेल्स वर्गाच्या फेल्स्पारचा रंग गुलाबी किंवा पांढरा असतो. बाकीच्यांचा पांढुरका, पांढरा किंवा

निळसर असतो. आयोक्लेज, फेल्स्पार, ग्रॅनाइट, सेनाइट-यांसारख्या अभिन्नय खडकांत व काळाचे फेल्स्पार, बायोटाइट, बेताइट वगैरे अभिन्नय खडकांत सांपडतात. हवेंतील व पावसाच्या पाण्यातील कर्बोद्विगणिदांची (कार्बन डाय-ऑक्साइड) फेल्स्पारवर रासायनिक क्रिया होऊन शेवटी एक प्रकारची माती शिळक राहते. या मातीला चांगली असल्यास केओलीन म्हणतात, परंतु ती चांगली नसल्यास मातीची हलक्या तऱ्हेची भाडी वगैरे करण्याकडे तिचा उपयोग करतात फेल्स्पार दक्षिण हिंदुस्थानातील ग्रॅनाइट, नीसमध्ये व त्याचप्रमाणे ट्रॅपमध्ये मूळ द्रव्य किंवा द्रव्यम म्हणून पुष्कळ प्रमाणात सांपडतो. केओलीनसारखी माती सुद्धा चांगल्या स्थितीत पुष्कळ ठिकाणी आढळते.

अभ्रकवर्गः—यामध्ये येणाऱ्या खनिजद्रव्याचे स्फटिक पाण्यासारखे असतात. हे पाण्डे वाकविले असतां न मोडतां वाकतात. या द्रव्यानां मोत्यासारखी चकाकी असते. अभ्रकाचे पांढरा अभ्रक व काळा अभ्रक असे दोन वर्ग आहेत. पांढऱ्या अभ्रकांत मस्कोव्हाइट अभ्रक मुख्य आहे. त्यात अल्युमिनियम, पोटॅश व सोडा यांचे सिलिकेट व लोह हीं असतात. त्याचे काठिण्य २ ते २.५ असते व विशिष्टगुण २.७ ते ३.१ असते. काळ्या अभ्रकांत बायोटाइट अभ्रक मुख्य आहे. तो काळ्या रंगाचा असतो. त्यामध्ये मॅग्नेशियम व लोह बऱ्याच प्रमाणात असतात. त्याचे काठिण्य २.५ ते ३ असते व विशिष्टगुण २.७ ते ३.१ असते दोन्ही तऱ्हेचे अभ्रक हिंदुस्थानातील बऱ्याच खडकांत सांपडतात. आज पुष्कळ वर्षे जगातील सर्व अभ्रकाच्या निर्यादून जास्त अभ्रक हिंदुस्थानातून निघत आहे. तो मद्रासमधील नेलोर मिरायात व बंगालमध्ये गया, हजारीबाग व झोंगीर या मिरायांत सांपडतो.

हार्नब्लेंड.—हार्नब्लेंडमध्ये कॅल्शियम, लोह, अल्युमिनियम तसेच सोडियम, पोटॅशियम वगैरे असतात हार्नब्लेंडचे दोन वर्ग करता येतात. पहिल्या वर्गात पांढरा, हिरवट वगैरे रंगाचे विशेषतः तंतुमय असलेले हार्नब्लेंड असतात दुसऱ्या वर्गात हिरवे व काळ्या रंगाचे हार्नब्लेंड येतात. पहिल्या वर्गातील हार्नब्लेंड नीस, लुन्पाचे खडक व इतर रूपांतर पावलेल्या खडकांत सांपडतात. दुसऱ्या तऱ्हेचे हार्नब्लेंड ग्रॅनाइट वगैरे अभिन्नय खडकांत सांपडतात. हार्नब्लेंड पुष्कळ वेळां अंगाइट नांवाच्या खनिज पदार्थाचे रूपांतर होऊन तयार होतात अल्युबेस्स नांवाचा तंतुमय मऊ असा जो खनिज पदार्थ असतो तो या वर्गातच येतो. त्याचे काठिण्य ५ ते ६ व विशिष्टगुण २.९ ते ३.४ असते.

अंगाइट.—कॅल्शियम, मॅग्नेशियम व अल्युमिनियमचे सिलिकेट व लोह पदार्थांचे अंगाइट द्रव्य झालेले असते याचेहि हार्नब्लेंडसारखे २ प्रकार आहेत. पांढऱ्या रंगाचे किंवा फिके हिरवट असलेले अंगाइट, नीस वगैरे रूपांतर पावलेल्या खडकांत सांपडतात व हिरवा किंवा काळसर हिरवा रंग असलेले

अंगाइट अभिन्नय खडकांत आढळते. अंगाइटचे काठिण्य ५ ते ६ व विशिष्टगुण ३.२ ते ३.५ असते.

ऑलिग्नाइटः—यात मॅग्नेशियम सिलिकेट व लोह असते. हे दक्षिणतील ट्रॅपमध्ये सांपडते. याचा पिवळट हिरवा रंग असतो त्याचे काठिण्य ६ ते ७ व विशिष्टगुण ३.२ ते ३.५ असते.

गॉनट.—यात कॅल्शियम, मॅग्नेशियम, अल्युमिनियमचे सिलिकेट व लोह, मॅग्नेजियम ऑक्साइड इत्यादि पदार्थ असतात रूपांतर पावलेल्या खडकांत हे विशेष सांपडते. गॉनट निरनिराळ्या परंतु तांबड्याच रंगाचे असतात. हिंदुस्थानांत काही ठिकाणी (जयपुर व कृष्णगड) उत्तम तांबड्या रंगाचे गॉनटचे खडे सांपडतात.

झीओलाइटः—या नांवाखाली खनिज द्रव्यांचा एक मोठा वर्ग येतो. हे खनिज पदार्थांपासून व विशेषतः फेल्स्पारपासून होतात. हे नेहमीं द्रव्यम खनिज पदार्थ असतात व ते खडकातील भेगात व उद्गार मोठ्या खळ-भ्यात व हास्या पाण्याच्या योगां तयार होतात. झीओलाइटचे पुष्कळ प्रकार आहेत, त्यांत स्ट्रुव्हाइट, स्कॉलसाइट, लुलंडाइट, ऑर्गॅनोफिलाइट वगैरे प्रकार मुख्य आहेत यात अल्युमिनियम, कॅल्शियम व पोटॅशियमचे सिलिकेट असते. याचे काठिण्य ४.५ ते ५.५ व विशिष्टगुण २.३ ते २.४ असते.

टालक (शॅलथॉर)ः—याचा रंग पांढरा, हिरवट किंवा पिवळट पांढरा असतो हे मऊ व गुळगुळीत असते. हे मॅग्नेशियम सिलिकेट असते. त्याचे काठिण्य १ व विशिष्टगुण २.५ ते २.८ असते याचेच सोपस्टोन, पॉटस्टोन वगैरे प्रकार असतात. त्याच्या दगड्या, चिखे वगैरे करतात.

झोराइटः—हे अल्युमिनियम, मॅग्नेशियमचे सिलिकेट, लोह, यांचे तयार झालेले असते. याचा रंग हिरवा असतो. हे मऊ, गुळगुळीत व ठिळूक असते.

सॅप्टाईटः—ऑलिग्नाइट व त्यासारखे इतर सिलिकेट आहेत त्याचे रूपांतर होऊन सॅप्टाईट तयार होतं. त्याचा रंग बहुधा हिरवा किंवा काळा असतो परंतु किर्याक वेळां तांबड्याही असतो. सॅप्टाईटवर हिरवे, तांबडे, पांढरे वगैरे रंगाचे ठिपके पुष्कळ वेळेला असतात. याचे काठिण्य ३ ते ४ व विशिष्टगुण २.५ ते २.७ असते.

जॅकोनाइट.—यात कॅल्शियम, मॅग्नेशियम, सोडियम वगैरेचे सिलिकेट व लोह असते. याचा रंग हिरवा असतो व हे पुष्कळ वेळा हिरव्या मातीसारखे दिसते. दक्षिणेत ट्रॅपवर हे निरनिराळ्या ठिकाणी आढळते ट्रॅप व त्यातील द्रव्यम खनिजमध्ये यावर हिरव्या रंगाचा जो पातळ थर असतो तो बहुतक जॅकोनाइटचाच असतो याचे काठिण्य २ व विशिष्टगुण २.२ ते २.४ असते.

कॅरिब (कार्बोनेट)—खनिज पदार्थांत दोन मुख्य आहेत त्यांपैकी एक खडकविट (कॅल्शियम कार्बोनेट)

दुसरे खट (कॅल्शियम) आणि समकक्षित (मॅग्नेशियम कार्बोनेट) आहे. तिसरे एक लोहकक्षित असून ते कित्येक ठिकाणी सांपडते.

कॅल्साइट:—हें खटकक्षित आहे. हें अलज्ज्य खटकांत मूळ खनिज द्रव्य म्हणून सापडतें. परंतु अमिश्रज्ज्य खटकांत दुस्यम खनिजद्रव्य म्हणून असतें. पाषाणांत विरचळलेल्या कार्बोन्स बायुनूळें हें द्रव्य पाषाणांत विरचळतें व पुन्हा खडकांच्या भेगांतून वगैरे साठविलें जातें. याच स्फटिक स्वच्छ कावेसारखे असतात याचें काठिण्य २.५ ते ३.५ व विशिष्ट गुरुत्व २.६ ते २.७ असतें याचा अगदीं स्वच्छ व उत्तम स्फटिक असल्यास त्याला आइसलॅंड स्पार म्हणतात. दाक्षिणेंतील द्वीपमधें व इतर खडकांत कॅल्साइट पुष्कळ ठिकाणी सांपडतें. कॅल्साइटवर एखाद्या अस्त्राचे धेंब टाकल्यास त्यांतून बाहेर निघणाऱ्या कर्बोद्विप्राणिदाचे (कार्बन डाय ऑक्साईड) बुडबुडे दिसतात, त्यामुळे कॅल्साइट इतर द्रव्यापासून तेव्हाच ओळखता येते.

डॉलोमाइट:—हें खट व मजबूत संयुक्त कक्षित (जोडकाबोनेट) आहे. हें पुष्कळ खडकांत सापडतें व कित्येक ठिकाणी मायेच खडक झालेले असतात. याचें काठिण्य १.५ ते ४ व विशिष्टगुरुत्व २.८ ते २.९ असतें, याची पृष्ठकडून सीवर अजब टाकल्यास कर्बोद्विप्राणिदाचे बुडबुडे येतात, परंतु मूळ द्रव्यावर असे बुडबुडे बहुधा येत नाहीत त्यामुळे कॅल्साइट व डॉलोमाइट एकमेकांपासून ओळखता येतात.

गंधकित (सल्फेटवर्ग):—या वर्गांत दोनच खनिजद्रव्ये महत्त्वाची आहेत, त्यांपैकी एक जिप्सम व दुसरे बाराइट. जिप्सम:—हें खटगंधकित (कॅल्शियमचें सल्फेट) आहे. हें रंगरहित सावूळ किंवा पिंगट रंगाचें असतें. हें पुष्कळ ठिकाणी खडकांतून सापडतें. याचें काठिण्य १.५ ते २ व विशिष्टगुरुत्व २.३ असतें. जिप्समासून प्लॅस्टर ऑफ पॅरिस तयार करतात. जिप्समचे पुष्कळ प्रकार आहेत. कॅल्सेस्टर म्हणून जो प्रकार आहे त्याचा खोदीव निघे करण्याकडे उपयोग करतात.

बाराइट:—हें भारगंधकित (बेरियमचें सल्फेट) आहे. हें खडकांच्या भेगांतून वगैरे व्याघटतें. हें पाडरें, पिंगट, तांबूस वगैरे रंगाचें असतें. हें जड असल्यामुळे हातात घेतल्याबरोबर सहज ओळखता येतें. याचें काठिण्य २.५ ते ३.५ व विशिष्टगुरुत्व ४.३ ते ४.७ असतें.

स्फुरित (फास्फेट):—मजबूत स्फुरितामध्यें खटस्फुरित बहुतेक असून शिवाय इतर स्फुरितें (फास्फेट) असतात. यांत अंपटाइट, कॉम्पोझाईट वगैरे स्फुरितें महत्त्वाची आहेत. अंपटाइटचें काठिण्य ५ व विशिष्टगुरुत्व २.९२ ते २.९५ असतें.

फ्लोव्ह (फ्लोराईड):—यामध्यें खटा (कॅल्शियम) चें फ्लोअर स्पार नांवाचें खनिजद्रव्य मुख्य आहे. याचें रंग पुष्कळ

तऱ्हेचे असतात. याचें काठिण्य ४ व विशिष्टगुरुत्व ३ ते ३.२५ असतें.

हरिद (झोराईड):—यापैकी सिंधुहरिद (सोडियम झोराईड) हें शेंदोलाण (रॉकसॉल्ट) या नांवानें प्रसिद्ध आहे. कार्बोनाईट वगैरे इतर हरिदेंही काही ठिकाणी सांपडतात.

सैधव (रॉकसाईट):—अथवा शेंदोलाण जुनीं सरोवरां आडून ज्या ठिकाणी धाराचे थर बनले आहेत अशा ठिकाणी सैधव सापडतें. याचा मिठासारखा खाण्याकडे उपयोग करतात. हें सैधव रंगरहित किंवा पाडरें, तांबडें, पिवळें वगैरे रंगाचे असतें याचें काठिण्य २ ते २.५ व विशिष्टगुरुत्व २.१ ते २.२ असतें.

गंधकिद (सल्फाईड):—कथिल, जस्त, तांबें, लोखंड वगैरे पुष्कळ प्रकारच्या धातूंचीं गंधकिदें प्रसिद्ध व महत्त्वाची आहेत परंतु अलकशाखांत लोहाचें गंधकिद महत्त्वाचें आहे.

लोहगंधकिद (आयर्नपायराईट):—हें पिवळ्या किंवा पाडर्यापाविवळ्या रंगाचें असतें. याचे स्फटिक पुष्कळ खडकांत सांपडतात. याचें काठिण्य ६ ते ६.५ व विशिष्ट गुरुत्व ४.८ ते ५.१ असतें.

खनिज खडकांशिवाय इतर खडकांसंबंधी विवेचन 'खडक' या लेखात दिलें आहे.

भारतीय भूस्तर १.—भूस्तरशास्त्रदृष्ट्या हिंदुस्थानचा निवार करून लागल्यास त्याचे अगदीं दोन पुष्कळ भाग पडतात. या भागांचा भूस्तरतिहास भिन्न अवस्थामुळे त्याचें स्वाभाविक स्वरूपहि भिन्न आहे. यापैकी एका भागावर (मुख्य द्वीपकल्पावर) भूस्तरकंपविषयक परिणाम सुद्धीच झालेले नाहीत. उलट हिमाचलाची उत्पत्तीच अशा कंपापासून झालेली आहे हिंदुस्थानात समुद्राच्या किनाऱ्यानें ज्या ठिकाणी समुद्र थोडा फार आत घुसला आहे त्या ठिकाणी शिवाय समुद्रातील अर्धभूत वनस्पती सापडत नाहीत. इतर सर्वत्र या द्वीपकल्पात जे पर्वत वगैरे झालेले आहेत ते बरील जमीन व माती घुपून जाऊन झालेले आहेत. परंतु सिंधु-गंगेच्या गाळवट पट्ट्याच्या पश्चिम, उत्तर आणि पूर्वेस आपणोस याहून निराळ्या प्रकार दिवून येतो सिंध, बलुचिस्तान, हिमाचलाचा पट्टा, आसाम व ब्रह्मदेश या भागातील जमीन पुष्कळ ठिकाणी पूर्वी समुद्रात बुडालेली असावी असें आढळल्यांत जेथें या भागातील पर्वतातील खडकांचे थर अगदीं जमीन दिसतात. तसेच या भागातील नद्यांचे प्रवाह बरेच कोराचे आहेत व त्यामुळे ते ज्या दगडांतून जातात त्यांच्या काठाबरोल माती, दगड वगैरे नेहमी वाहून जात असतात. या दोन भागांत आपण स्थिर-द्वीपकल्पा (स्टेबल पेनिन्सुला) व अति-द्वीपकल्पा (एक्स्ट्रा-पेनिन्सुलर) अशीं नांवें देऊ.

हिंदुस्थानातील भूस्तरात जर यूरोपीय संज्ञा आपण योजून घ्यालों तर त्या बरोबर जमत नाहीत, कारण यूरोपीय

भूस्तरांत अस्मीभूत वनस्पतिपुष्प धर उया युगांत सोपड-
तात त्यावेळीं ते हिंदुस्थानांत सांपडत नसून येथे त्या
हुमारास लमीन व छद्द पाण्याच्या योगानेंच बनलेले धर
विशेष सोपडतात. व म्हणून तिकडील पुष्कळ येथे लहान
पडत नाही. शिवाय दुर्दुर्ग्या जलाशयांमध्ये अरण्यांच्या
प्राण्यांच्या अवस्था मर्यादशर सारख्या असून जळांतिल
प्राण्यांनीं एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जाण्याला सोयी
अधिक असतात तथा लमीनीवरील प्राण्यांनीं नसतात.
कारण दोन निरनिराळ्या भागांमध्ये एखादी न ओलांडता
येण्यासारखी आडकाठी असल्यास एकाच काळामध्ये दोन्ही
भागांतिल प्राणी व वनस्पती अथवा निराळ्या स्थितांत
असून त्या स्थितीचा त्यांच्या विकासावर पोरणाम झालेला
आपणास दिसून येतो व त्यामुळे दोघांत एकाच विकासा-
वर्येंत येण्यास सांगणाऱ्या काळामध्येहि फारच अंतर पडत.
व त्यामुळे युरोपीय पुष्कळ येथे योगतां येत नसल्यामुळे
येथील प्रस्तरांत निराळीं नांवें योगीं सोईकर होत.
शिवाय हिंदुस्थानांतिल निरनिराळे भाग निरनिराळ्या वेळीं
समुद्राखालीं सुडून त्यावर गाळ लावून मग वर आलेले असून
त्यांचे वर येण्याचे काळ युरोपीय काळाशीं जुळत नाहीत.

भूस्तरांतिल मूळ प्रस्तर कॅम्ब्रियन पदवीचा असून तो
किंवा त्याच्याच जातीचे प्रस्तर जगाच्या निरनिराळ्या
भागांतून दृष्टीपत्तीस येतात. या प्रस्तराच्या खालीं
अस्मीभूत-वनस्पतिवद् खडक नसून त्याच्यावर तिकडे
तिकडे वाचनेच धर दृष्टीपत्तीस येतात, व यावरून आपणास
प्राण्यांच्या व वनस्पतींच्या मत्स्ययुग (पॉलिमोरीफ),
सरीसृपयुग (मेसोसोईक), निर्मातुपयुग (लेनोसोईक) या
काळापासून सों तहत आरंभपर्यंत विकस कसकसा होत गेला
हे दिसते. हिंदुस्थानामध्ये हे मूळ प्रस्तर पंजाबमधील
क्षारपर्वताच्या (साल्ट रॅन) रंगाभामून दिसतात व या
प्रस्तरावर असणाऱ्या भागास भूस्तरशास्त्र विभोचालंत धर
असें म्हणतात. हे युरोपमधील अयोर्कॅम्ब्रियन (ओअर कॅम्ब्रि-
यन) धराशीं जुळतात.

निओजोसल धर तयार होण्याच्या पूर्वीच्या काळीं (१)
हिंदुस्थानच्या द्वीपकल्पांमध्ये निरनिराळ्या खनिज द्रव्यांचे
धर असणारे खडक (सिस्ट) पसरलेले असून त्यावर निर-
निराळे अविचलित धर एकाभागून एक चढत गेले. आणि
(२) दुसरे स्वाहरे, कडपा, नित्य यासारखे अस्मीभूत
वनस्पतिवद् खडक तयार झाले

अयोर्कॅम्ब्रियन युगानंतर तयार झालेले खडक हिंदुस्था-
नात दोन प्रकारचे आहेत. (१) अति द्वीपकल्पातअस्मीभूत
वनस्पतिवद् खडकांचे युरोपमधील कॅम्ब्रियनपासून कर्बोजनक
धरापर्यंतचे सर्व धर सांपडतात. तिसरद्वीपकल्पांत हे
धर नाहीत. (२) तिसर द्वीपकल्पात यमों-कर्वेजनक
(यमों-कर्वीनिकेरस) काळापासून तो आतांपर्यंत प्राणी
व वनस्पती यांच्या विकासांतिल सर्व अवस्था आणि

अतिद्वीपकल्पांत लवळक असलेल्या महासागराच्या तळाशीं
गाळ लावून तो लवळक वर येऊन झालेले खडक.

अशा रीतीने हिंदुस्थानांतिल खडकांचे चार मुख्य भाग
करता येतात. त्यांपैकी दोहोंमध्ये अस्मीभूत वनस्पतिपुष्प
धर व दुसऱ्या दोहोंमध्ये अस्मीभूतवनस्पतिपुष्प धर दृष्टी-
पत्तीस येतात. हे चार भाग (१) प्राकनिक (आर्बियन)
भाग, (२) पुराण भाग, (३) दार्ढव भाग आणि (४)
आर्बियन भाग हे होत

(१) प्राकनिक (आर्बियन) भाग—हा सर्वांत जुना असून
हात पुष्कळ पण्युक्त असे धर आहेत. हा धर याच नावाच्या
अमेरिकन व युरोपीय धराशीं पुष्कळ अंशीं जुळतो

(२) पुराण भाग—हात अस्मीभूत वनस्पतिवद् खडकांचे
धर असून हे धर व वरील प्राकनिक धर त्यामध्ये बराच
मोठा स्तंभक काळ गेलेला आहे. या भागातले स्थिरद्वीप-
कल्पांतिल कडापा, बवाहरे, विंध्य वगैरे पर्वतांतिल खडक
येतात. पुराणभागांतिल नवीन पडक कॅम्ब्रियन भागापूर्वी
झालेले आहेत की काय हे कळत नाही.

(३) दार्ढव व आर्बियन भाग—वरील दोहो भागांत अस्मीभूत-
भूत-वनस्पतिवद् खडक असून अस्मीभूत वनस्पतिवद्
खडकांचे दोन भाग करता येतात त्यांपैकी एक जुना असून
तो युरोपमधील कॅम्ब्रियन, आर्बोव्हिसियन, सिल्युरियन,
डेव्होनियन व कर्वेजनक (कार्बोनिफेरस) रंगा ज्या पॅलेसो-
ईक काळात येतात त्यांच्याशीं जुळता आहे. या भागास
दार्ढव भाग असें म्हणतात. व दुसऱ्या भागास आर्बियन
भाग म्हणत असून त्यामध्ये यमों-कर्वेजनक काळापासून
तो तहत आतांपर्यंतचे खडक येतात.

(४) कडापा, विंध्यपर्वतांतिल अस्मीभूत वनस्पतिवद् धर
कॅम्ब्रियनच्या पूर्वीचे असून ते पुराण भागांत येतात, तर
अतिद्वीपकल्पांतिल क्षारपर्वत वगैरे कॅम्ब्रियनशीं समकालीन
असून ते दार्ढव-साथत येतात. ह्याच भागांत मध्यहिमा-
खण्ड व ब्रह्मदेशांतिल सिल्युरियन व डेव्होनियनसारखे
खडकहि येतात. स्थिरद्वीपकल्पांतिल शुद्ध पाषाणाच्या
योगानेंच बनलेले खडक व चतुर्थ युगापर्यंत ज्वालामुखीच्या
लावहारातले असे असलेले दक्षिणमधील खडक आर्बियन
भागामध्ये येतात. अतिद्वीपकल्पांतिल काही भागांतून
अस्मीभूत वनस्पती व हे धर दिसून येतात. त्यांपैकी बऱ्याच
भागांशीं उत्पत्ति समुद्रापासून आघादी असे दिसते. हिमालय
देखील चतुर्थ युगांत महासागर बाजूला सराती सराती धर
आलेला असून नवपूर्व (मायोसोन) काळाच्या हुमारास त्याच्या
मगोदा बळीवस्तान व अग्नेदेश या असल्यात नूतन
(प्लायोसोन) काळात तो आणतोहि मागे हटविला गेलेला
दिसतो, कारण आंत दिसणारे मॅसेडोनसारखे हत्तीच्या
आतांचे प्राणी व काही सस्तन प्राण्यांनीं हाटे प्रदोषांतिल
काही अरण्याभामून व हिमालयाच्या रायस्थाच्या टेकण्यांवर
सांपडतात. त्यावर आतां गळू लागलेली आहे.

भारतीय भूस्तर

[illegible]

भुंगु—एक वैदिक ऋषि. ऋग्वेदांत हा शब्द अनेकदाचनी येतो. अगदी काचित एकचवनामर्थ येतो. ऋग्वेदांत अति सूक्तांमध्ये भुंगूचा वारंवार उल्लेख येतो. पृथ्वीवर अग्नि आणण्याचे काम भुंगूनी केले असे या सूक्तांत म्हटलेले आहे. याशिवाय, रथ तयार करणारे असोहे विशेषण त्यांना दिलेले आढळते. अंगिरस, अश्विन, ऋभू यांच्याबरोबर यांना नेहमी उल्लेख करण्यांत येतो. सातव्या मंडळांत भुंगूनां धृवादास रामाचे मांडलिक असोहे म्हटलेले आढळते. अश्ववेदांत भुंगूचा चारदा उल्लेख आला आहे, त्यापैकी एकांत, भुंगूला प्राप्त दिव्यावदल धुंगय व चेतद्वय हे नाश पावले असे म्हटले आहे. ऐतरेयब्राह्मणांत भुंगु हा ब्रह्मदेवापासून उत्पन्न झाला असे म्हटले आहे. महाभारतांतहि तसाच उल्लेख आढळतो. महाभारतांत दुसऱ्या एका स्थानी, भुंगु हा ब्रह्मदेवाच्या हृदयापासून उत्पन्न झाला असे म्हटले आहे, तर मागवतपुराणांत भुंगु हा त्याच्या अंगापासून निर्माण झाल्याचा उल्लेख आहे. तैत्तिरीय आरण्यकांत व महाभारतांत एके ठिकाणी बहूनांचे भुंगूला पुत्र मानल्याची कथा आहे. भुंगूची प्रजापतीमध्ये व महर्षीमध्ये गणना केलेली प्राचीन धर्पांत आढळून येते. भुंगूच्या बंताला मार्गव हे नांव असून त्यामध्ये जमदग्नि, परशुराम अशा प्रकारचे तेजस्वी आश्रम उत्पन्न झाले. मनुस्मृतीत मनुने भुंगूला पुत्र मानले असून त्याच्या हवाळी आपला स्मृतिग्रंथ केला असे वर्णन आहे. नहुषाच्या प्रातापासून अगस्त्य ऋषीला भुंगूने घोडविश्याची कथा आहे. ब्रह्मा, विष्णु व महेश यापैकी कोणती देवता श्रेष्ठ यासंबंधी ऋषीमध्ये मतभेद झाला असतां त्यांनी भुंगूला त्या देवाकडे प्रत्यक्ष जाऊन त्यांची परीक्षा करून हा बाह्य मित्रविरोध सांगितले व शेवटी भुंगूने विष्णु ही देवता सर्वात श्रेष्ठ असतानि काळक्षिणाचे पञ्चपुराणांत सांगितले आहे. भुंगु हा शब्द भुज्जाति = माशे या धातूपासून निघाला असे वाचकारां म्हटले आहे. महाभारतांत अग्नि वेडला असताना जो आवाज निघतो त्याच्यावरून हा शब्द निघाला असे म्हटले आहे. भुंगु हे अग्नीचेच नांव आहे असे वर्गायचे प्रविषादन करतो तर कुहूनच्या मठात भुंगु म्हणजे विद्युत्ची देवता होय.

भेडा, तहशील.—पंजाब, साह्यपूर जिल्ह्यातील एक तहशील. क्षेत्रफळ ११५१ चौ. मैल. हिच्या उत्तरेस खेळम व आग्नेयीस चिनाब या नद्या आहेत. लोकसंख्या (१९११) २३,५०७. हिच्यांत गावे दोन व खेडी ३४६ आहेत.

गांव.—भेडा तहशीलचे मुख्य ठिकाण. हे गांव खेळम नदीच्या डाव्या तीरावर आहे. हे नार्थ-वेस्टर्न रेल्वेच्या भेडा शाखेचे शेवटचे स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९०१) १८१८०. हे गांव महंमद गिझनीने व चैंगीश-खानाने छुटले. हे अलेक्झांडर बादशहाच्या वेळी खेळम नदीच्या उजव्या तीरावर होते व येथे सोफागरीजची राब-

धानी होती असे कनिंगहॅमचे मत आहे. १५१९ सालांतर धोखाच वर्षांनी या गांवाचा नाश येथील रानटी लोकांच्या टोळ्यांनी केला.

सन १५०० मध्ये नजीब गांवाचा पाया एका मुसलमान साधूच्या कबरीजवळ घाटल्यात आला. अकबराच्या वेळी हे गांव महालातील सभ्यवर्ती स्थान होते. १७५७ साली हे गांव अहमदशाह अबदालीच्या सेनापतीने छुटले. शीख लोकांच्या भंगी संघाच्या नायकाने येथे वस्ती केली. इंग्रजी राज्यांत हे गांव भरभराटीस आले आहे. हे गांव व्यापाराचे मुख्य ठाणे झाले आहे. कराची व अमृतसर येथून विलायती माल काबुलास या गांवातून रवाना होतो. येथे पुण्या व बंबिये तयार करतात. १८६० साली येथे म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. येथे एक हायस्कूल आहे.

भेडाघाट—मध्यप्रांत, जबलपूर जिल्हा. या गांवा नर्मदा नदीसमगारवरी पहाड कोठून बाहेर निघाली आहे. या कोठलेल्या पहाडांची उंची १० फूट आहे. येथील देसावा कार भव्य आहे. श्रेष्ठप्रजाशांत हा देसावः पाहिला तर तो कारव मनोरम दिसतो. ह्या घाटाजवळ पुष्कळ निमुळत्या टंक्या आहेत. त्यापैकी एका टंकडोर एक चमत्कारिक देवालय आहे. ओबडधोपड गुहाहि या ठिकाणी बऱ्याच आहेत. भेडाघाटाजवळ जबलपूर शहरापासून रस्त्याने १३ मै. आहे. हे गांव जी. आय. पी. बरील मोरगंज स्टेशनपासून १ मैलावर आहे.

भेंडी—भेंडी हळदी व गरबी असते. कोरडवाहू शेतांत, कोंकणांत आणि मावशांत भातशेतीच्या बांधावर व परसांत जी भेंडी लावितात ती गरबी असते. हिची झाडे ५-१ फूट उंच वाढतात. गरब्या जातीच्या भेंड्या पाचवारी व सातवारीहि असतात. त्यांचे बहुधा काटे असतात. रयाचा रंग तांबूस असतो, व भेंड्या रंग १ इंच लांब व १-११ इंच जाड असतात. हळदया पिकामध्ये ते किडे होतात तेच भेंडीछेदि होतात. म्हणून कापसाबरोल किडे भेंडीवर जाऊन कापूस बांधाव म्हणून कापसाच्या शेतांत भेंडी लावावी असे म्हणतात.

खेळमिनीत भेंडी करण्याकरिता धी मुंबईकडील वापरतात. साडीवेदांत पुष्कळ बागांमध्ये हळदी भेंडी करतात. तिच्या तिला फारच लवकर भेंड्या धरावयास लागतात. ती भेंडी सुमारे केंसेरुहकी उंच वाढेपर्यंत चांगली फळे देते. पुढे फळे लहान यावयास लागतात. फळे सुमारे वीस सव्वावीत लांब व एक इंच जाड होतात.

भैरोगड—राजपुताना. हे खेडें उद्रेतापासून १२० मैलावर मादणी व चंबळा नद्यांच्या संगमावर आहे. तेथे एक किल्ला आहे. उद्रेत संस्थानांत भैरोगड मिळकदीत हे खेडें आहे. या मिळकतीच्या संस्थानिकांचे पहिल्या प्रतीच्या सरदारांत गयना होते. हे संस्थानिक शिसोदिया राजपुतोच्या चौदावत शाखेचे आहेत. या संस्थानिकांचे उत्पन्न ८००० रुपये आहे. येथील किल्ला चव्हाण राजाच्या

नोकरांना बांधिल्या रयाचें नांव भैसासा होतें, म्हणून या किल्लास भैसरोगढ असें म्हणण्याची बहिर्वाट पडली आहे. या रोड्यापासून ३ मैलांच्या अंतरावर अष्टमाता, निर्भर, शेषनाथी वगैरे हिंदु देवळे व दुसऱ्या काहीं इमारती फार प्रेक्षणीय आहेत. ह्या इमारती नवव्या शतकांतल्या आहेत असें तज्ज्ञांचें मत आहे.

मोई—हिंदुस्थानात एवढेर मोई लोक घुमारे तीन लाख आहेत. पैकीं देवरागाद संस्थानांत व पाषण्देवांत लाख आहेत. मध्यहिंदुस्थानात अर्धा लाख आहेत व मुंबई इलाख्यात (१९११) ९३७२२ मोई म्हणजे कोळी, व पासाखा, डोली वाहणारे लोक होत. याचा धंदा कोळयाप्रमाणेच असल्यामुळे श्याना कोळी असेंहि म्हणतात. मोई हे नांव थंयावरून पडलें असून, डोली वाहणारे महार लोक देखील आपणांस मोईच म्हणवितात. यांचे रातीरीवागदि कुणव्यासारखेच असून हे श्यावांशी बेटीव्यवहार करतात. मुंबई इलाख्यात ब्राह्मणांच्या ठिकाणावरून या लोकांचे पांढरे वगैरे पडले आहेत: (१) मराठे, (२) खानदेशी, (३) कर्नाटकी, (४) फारसे, व (५) गुजराती.

मराठे मोई—हे लोक माते पकडून आपली उपभोविका करतात. काहीं लोक बाणी व व्यापारीहि आहेत व काहींना इनाम जमिनी मिळाल्या आहेत. पुणें प्रांतास (१) खास मोई, (२) बऱ्हाडी मोई, (३) व काठ मोई असे यांचे तीन पोटभेद असून एका पोटावर्गीतील लोक दुसऱ्या पोटावर्गीतील लोकांशी रोटीव्यवहार व बेटीव्यवहार करीत नाहींत. अहमदनगरमध्ये मराठे व माळे मोई असे दोन जाग आहेत व त्यामध्ये विवाहसंबंध व रोटीव्यवहार होत नाहींत. ठाणें जिल्ह्यात ह्या लोकांचे वगैरे व गोंडे मोई असे दोन भेद आहेत, व एका भागातील लोक दुसऱ्या भागातील लोकांशी विवाहसंबंध करीत नाहींत. रत्नागिरी जिल्ह्यातील भोयाना राजमोई असें म्हणतात, ते फक्त डोली वाहण्याचा धंदा करतात, मासे पकडीत नाहींत व इतर भोयानावरील रोटीव्यवहार करीत नाहींत. यांचें मावस व अति-बहिणीशी लग्न होतें. कुणबी, सुतार, तानोळी वगैरे वरिष्ठ जातीशी हे अश्रमव्यवहार करतात ज्यांना राज्य असेल तेच मृतांना जाळतात, इतर पुरतात.

खान्देशी मोई—मासे घरणें व डोली वाहणें, मोखेराज हे लोक नदीच्या बाळवंडावर कलेगडें व काकण्या लावून विकतात व यादवांच्या पाटील दान्या लावून विकण्यास नेतात. महायती, तरकशा व दोमर असे यांचे तीन पोटभेद आहेत. हे लोक ब्राह्मणप्रमाणें आपल्या जातीत गोश्राची पद्धत स्थापण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

कर्नाटकी मोई—या लोकांत कर्नाटकातील व इतर प्रांतांतील मासे घराण्यास लोकांचें मिश्रण आहे.

फारसी मोई—घरे व संस्कार या बाबतीत हे भोविय लोकांचें अनुकरण करतात. पासख्या वाहणें व मासे घरणें

याशिवाय लग्नायांच्या वेळी मशाळी व छेव्या घरणें हादि यांचा धंदा आहे. किरायेक जमीनमहसूलाच्या कर्चेरोंतहि काम करतात. भोविय लोकांबरोबर हे जेवीत नाहींत.

गुजराती मोई—आपण संयुक्तप्रांतातून लखनौहून आलां असून आपण रजपूत आहां असें हे लोक म्हणतात. धर्म व संस्कारांच्या बाबतीत हे कुणव्याप्रमाणें वागतात. हे लोक शिवाचे पिकवितात. या लोकांचे ९ पोटभेद आहेत; पैकी काहींत लग्नव्यवहार होतो. [से. रि. (मुंबई) १९११.]

मोकरदन—जिनामच्या राज्यात चौरंगाबाद जिल्ह्यातील ईशान्येकडील तालुका क्षेत्रफळ ९९१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १३०२१३. यात खेडी ३३६ असून मोकरदन हेंच तालुक्याचें मुख्य गाव आहे. जमीन काळी आहे.

भोगवती—पाताळीतील नागांची नगरी. येथे शेष, बासुकि, तक्षक, कर्कोटक इत्यादि नागकुलें आहेत. हिला पूतकारी असेंहि दुसरे नांव आहे.

भोगीपूर—किंवा पुरवरायण. संयुक्तप्रांतातील कानपूर जिल्ह्यातील नैर्ऋत्येकडील तहसील क्षेत्रफळ ३७७ चौ. मैल. लोकसंख्या (१९११) १३३९४६ हांत ३११ खेडी आहेत. दक्षिणेंत यमुना नदी असून सेंगरनदी उत्तरेच्या बाजूने येऊन एकदम बळसा येऊन यमुनेस मिळते. तोंगेच्या कालव्यांचा फाटा येथून जातो.

भोज—या नावाचें एक राष्ट्र व जाति प्राचीनकाळी होती. यादवांपैकीच हे भोज होते. रयाचें राज्य बऱ्हाडांत एलीच-पूरच्या बाजूस होतें, साप्रत तेथें भोजकट नावाचें एक गांव असून ते रजिमणीच्या रजमी नांवाच्या भाषानें वसविलें असें सांगतात. बऱ्हाडासच त्याकाळी भोज हें नांव होतें. महाभोज, कुविभोज ही घराणी महाभारतकाळी होती. ते अवन्ति व मगधदेशांत रहात असत; पोर्वांच श्रीकृष्णाच्या वृष्णिकुळास द्वारकेपर्यंत मागे इतविले. चंपूरामायणाचा कर्तो विद्वान भोज राजा हा या रजमी भोजाचा वंशज होता. श्रीरामाचा आजा जो अज रयाची बायको इंदुमति ही भोजकुळातील (बऱ्हाडच्या) होती. अशोकान्च्या खेळात पैठनिक, पुलिंद वगैरे लोकांबरोबरच भोजांबादि वस्त्रे आलेल्या आहे. महाभारतातही भोज नांवाचें युद्ध अशीं गांवें आढळतात. नाशिक जिल्ह्यातील भोजपूर गांवी एक लेण असून तेथें कांचेचा कारखानाहि होता. वेळगांव जिल्ह्यातील भोजपूर गांवी एक रड्याचा ताम-पट सांपडला होता. माळव्याचा भोजराजा प्रख्यात आहे, त्याची माहिती 'भार' या शब्दसाली (ज्ञानकोश वि. १६) आली आहे. [बौध्द ग्याथे. पु. १६; पर्वीट-कानकीज डिर्म-स्टीज; मागवत; इंडि. अंति. पु. ५; बऱ्हाडचा इतिहास.]

भोजपूर—मध्यहिंदुस्थान. भोगाल संस्थानांत हें एक खेडें आहे. येथें एक प्रबंद देवालय व एका जुन्या चिर्लिंग तळ्याचा बांध हो इत्येस पडतात. येथें महावीराची २० फूट उंचीची मूर्ति आहे.

भोनगांव—संयुक्तप्रांतांत गैनपुरी जिल्ह्यातील पूर्व-
वरील एक महत्वाचा क्षेत्रफळ ४५९ चौरस मैल व लोक-
संख्या (१९११) २९९,३८९. या तहसिलीचे मुख्य
गांव भोनगांव असून ते ईस्ट इंडियन रेल्वेच्या छायेवर
आहे. हे गांव मीनारामने वसविले अशी संप्रदाय लोकांत
आस्थापिका प्रसिद्ध आहे.

भोनगिर—निगामच्या राज्यातील नलगोंडा जिल्ह्यातील
वायव्येकडील एक तालुका. क्षेत्रफळ १२८५ चौरस मैल
व लोकसंख्या सुमारे २०५,५५९. यांत २४२ खेडी असून
त्यापैकी १२३ जहागिरदाराला आहेत. एरंडी व नागवेली
यांची येथे पुष्कळ लागवड केली जाते. भोनगिर हे या जिल्ह्याचे
मुख्य गांव. (लोकसंख्या सुमारे पाच हजार) आहे. हे गांव
क्रिस्त्याच्या पायथ्याशी आहे. हे उपाचाराने ठाणे असून
मार्ताच्या मोठ्या वृद्ध प्रसिद्ध आहे.

भोपाळा—भोपाळाने (१) काळा भोपाळा, (२) तांबडा
भोपाळा, (३) दुध्या भोपाळा, आणि (४) काशीकळ असे
चार प्रकार आहेत.

काळा भोपाळा.—काळा व तांबडा भोपाळा यांचेच "भोपाळा"
म्हणतात. हा उंचाच्या, कळशेगेल्या व परधीताळ कुंपणाच्या
आधाराने लांबितात. त्याच्या बेलांचा विस्तार फार होतो.
याचा कुलांत नर व मादी असे दोन प्रकार असतात. नर
कुलांत " बांकी " म्हणतात. त्याच्या मागे कळ नसते. मादी
कुलांतच कळ भरते. भोपाळ्याचा बेल पावसाळ्यात व उन्हा-
ळ्यातही वागला वाडतो. उंचांत व कळकळात लागण थंडी
संपल्यावर मुख्य झाडास पाणी देण्याच्या वेळी करतात. दर
वेलास ५ ते १५ कळे येतात. याचा बेल इतका घडकट असतो
ही, १०-१५ सार बजनाचे कळ ऐास येवते. कळ पूर्ण पक्क
होवयास १४-४ महिने लागतात. जातले पक्क करार घडिने-
पर्यंत सतत टिकते. कळाने बजन सें पक्क झाल्यावर ५
ते ४० शेरांपर्यंत असते.

विलायती भोपाळे आपल्याकडील भोपाळपेक्षा पुष्कळ
जातीने आहेत. ज्यात 'पंपाडेन' म्हणतात त्याच्या हिरवा,
पांढरा, तागटा, व पिवळा असा चार जाती आहेत, व
त्यांची कळे सवामणापेक्षाही जास्त बजनाची होतात, म्हणून
त्यांस 'हॅट्टेवेट' असे विशेषण देतात. विलायती भोपा-
ळ्याच्या "हॅट्टेवेट" मरी नावाच्या "काशीकळ" व
"दुध्या" भोपाळ्यासारख्या दुसऱ्या अनेक जाती आहेत.

दुध्या भोपाळा.—ह्या वेळीस पाडवी कुल येतात. पळे
जवळ जवळ दुधासारख्या पांढऱ्या रंगाची येतात म्हणून
त्यास "दुध्या" भोपाळा म्हणतात. याच्या मागी दोन आहेत.
(१) लंब दुध्या व (२) हुंबी दुध्या. पहिल्या जातीची कळे
एक हातापासून तीन हातपर्यंत लांब व ४ ते ९ इंच जाड
होतात व दुसऱ्या जातीची कळे तुंब्याच्या आकाराची असतात.

दुध्या भोपाळ्याची कडवी जात आहे; तिची कळे वरील
दोन आकाराशिवाय गोठ दसुणासारख्याही असतात. कडू

भोपाळे बाळग्यानेतर ती भोई लोक नदीत तरून जाण्यास वापर-
तात त्यास ' सांगडी ' म्हणतात. गोड्या जातीची कळे गोल
आकाराची होतात.

दुधे भोपाळे कळ्यांमधे झाडांच्या मधून आली करून
त्यांत विद्या बाजूस कुंपणाच्या आधाराने लांबितात. परसांत
छपावर अगर झाडावर चढवितात व स्वतंत्र रीतीने केवळ
त्याचीच लागण करतात. दुध्याची तिन्ही काळीत लागण
केळी आहे. परंतु मुख्य लागण पावसाळ्याच्या पूर्वी करतात.
दुध्यास लागणी मुख्य पिकास पाणी देण्याच्या वेळी कर-
तात. स्वतंत्र लागणी करणे असल्यास उन्हाळ्यात भिगीची
मशागत करून सरी अगर सपाट बाके (बरंबे) करून ४१६
कुटांच्या अंतराने २१२ विद्या लांबितात. दुध्याचे बेल पसर-
ण्यास अवकाश असतो तेथपर्यंत एखादी खबर वाढणारी
पालेमागी येता येत. बेल वाडले म्हणजे त्यास कळे येतात,
कळे चितलण सई नये म्हणून रवाच्या राली नवत अगर
पाचोळा पसरवा दर वेलास १० ते १२ पर्यंत कळे येतात.
दुध्याची पीरडी अगर पातळ भागी करतात. आगारी
मनुष्यास ही भागी पक्क कर मानतात सामर्थ्याच्या पक्क्या
पाशीत याच्या सुक्या घडपा करतात. दुध्याच्या विद्या
विस्तारावर बाजूस लागण्यास गोड लागतात.

भोपांवर एजन्सी—ही एजन्सी मध्यहिंदुस्थान एज-
न्सीच्या सत्तेखाली आहे. क्षेत्रफळ ७२७४ चौरस
मैल असून लोकसंख्या (१९११) ६६,८४५५. हिच्या
उत्तरेत रतलाप, ईर्दू रेल्वेजंमी, देशा, गजाले; दक्षिणेस
मानदेस जिल्हा, पूर्वेस रालसत मेमाळ व भोपाळ
संस्थान; व पश्चिमेस रेवाकाटा एजन्सी. पूर्वेकडून पश्चिमेकडे
लागवुडा व विद्या वरीनाच्या राना गेल्या आहेत. बोमध्य
नर्मदा नदीचा पाणवटपाचा प्रदेश आहे. नर्मदेच्या
खालच्या बाजूस भिळ लोकांचा प्रदेश आहे त्यांत वस्ती
थोडी आहे. यात मांडू जिल्हा व वीड लोकांची लेणी आहेत.
या भागांत पुष्कळ प्राचीन मोडकळीस आलेले शिले, मशिदी
व दुमारी आढळतात. येथील कांदी संस्थानांत सेगन
जगाने काम पॅलिटिकल एजंट पाहता. या भागातून मुंबई-
आग्रा व महु-निमच या सडका गेल्या असून. थो. थो.
थो. भाग. रेल्वेच्या रस्त्याहो गेल्या आहे.

भोपा व र एजन्सी मधील स र्था ने.—घार (कांदी
भाग), साव्वा, घडबानी, आलिगमूर, ओषत, घकतागड,
आरुडपुरा, बरखेडा (छोटा), बरखेडा (मोठा), चिक-
टियावार, पोतरिया (अथवा येलास), गही (अथवा
बैशाखी), जमनिया, कळडी बरोडा, कजीबवरी, काठिया-
वाडा, काथोरिया, कोथोड, मयवार, मुलथान, निमखेडा,
(अथवा शिली), राजगड, रतेनमाल, मानपूर (खालसा),
जगलहेर (भाग), इर्दू (भाग).

भोपाळ एजन्सी—हा एक संस्थानाचा समूह असून
ती पॅलिटिकल एजंटच्या देखरेखीखाली आहे.

गव्हर्नर जनरलच्या एजंटच्या हाताखाली असतो. दक्षिणेस व पूर्वेस मध्यप्रांत; उत्तरेस ग्वाल्हेर व राजपुताना एजन्सी व पश्चिमेस काली सिंध. क्षेत्रकळ ११५४ चौरस मैल. व लोकसंख्या (१९११) १-५०७३५. या एजन्सीची स्थापना १८१८ साली झाली एजन्सीचा एजंट सिहोर येथे राहता. त्यास पहिल्या प्रतीच्या सेवनासेरीज इतर ठिकाणी जिल्ह्याच्या सेशन जज्याचे अधिकार आहेत.

भोपाळ एजन्सी ती ल संस्था नै—भोपाळ, राजगड, नरसिंहगड, कोरस, खिलचौपूर, मकसूदनगड, महंमदगड, बसोडा, पयारी, दरियाखोरी, धावलाधीर, धावलाधेसी, हूपी, हिरापूर, जवरीयामिल, झालेरा, कमाळपूर, खजुरी, खरधी, पयारिया, पिपलियानगर, रामगड, सदानसेरी, देवास (मोठी पाती), देवास (लहान पाती), धार, ग्वाल्हेर, इंदूर, टोंक (राजपुताना).

भोपाळ, संस्थान.—हें संस्थान मध्यहिंदुस्थानांत उत्तर अक्षांश २२° २९' ते २३° ५४' व पूर्व रेखांश ७६° २८' ते ७८° ५१' यांत आहे. हें भोपाळ एजन्सीत आहे. निजामच्या खालोखाल हें दुसरे मोठे सुसुलमान संस्थान होय लोकसंख्या (१९२१) ६९२४४८. क्षेत्रकळ ६९०२ चौरस मैल. एकंदर उत्पन्न ५८ लाख रुपये आहे हें माळव्याच्या पूर्वेच्या सीमेलगतच्या भागान आहे. भोपाळ हें नाव भोजपाल याबद्दल पडले अशी लोकांची समजूत आहे. भोजपाल हा परमारवंशी धारवा राजा होता (धार पहा). या संस्थानचा बहुतेक भाग माळव्याकडील विंध्यपर्वताच्या पठारांत आहे. यात चढती उत्तरी कुर्णे व काळीभोर कपासीची होंते हट्टीत पडतात. विंध्यपर्वतातून पुष्कळ प्रवाह निघाले आहेत त्यांपैकी पटवा व पावेती या सर्वांत मोठ्या नद्या आहेत. या दोन नद्या निजामच्या कुसव्या कुसळ कालिया, सोड, अनवर वगैरे लहान नद्या आहेत. भोपाळसह्याजक दोन मोठी तळी आहेत. 'तालम ताल भोपाळ ताल' असे येथील लह्याचे वर्णन आहे (धार पहा) पळत, साग, तेंडू, साल, बोर, झाडांची जंगले आहेत. या जंगलांत घाघ, किता, सांबर, वितळ वगैरे हिंस पक्षी आढळतात. याखेरीज वटके व बाण-लावे पक्षी फार आहेत. येथील हवामानात व माळव्याच्या हवामानांत काही फरक नाही. दक्षिणभागात मात्र उष्ण उष्णता व थंडी आहे. पाऊस ४२ इंच पडतो.

इतिहास:—येथील संस्थापिकाचा मूळ पुरुष दोस्तमहंमद-खान नांवाचा तिन्ही अकगण सुसुलमान होता; तो औरंगजेबाच्या पदरी लष्करांत नोकरी होता. पुढे वाढत वाढत त्यास औरंगजेबाने माळव्याची सुभेदारी दिली व १६९० साली भोपाळा आणि नशिराबाद हे परगणे चाकरीबद्दल त्याला सरनाम म्हणून मिळाले. औरंगजेबाच्या मरणानंतरच्या धामपुढीत तो राहत बसून त्याने भोपाळ येथे मादी स्थापना व राज्याचे नांवही तेव तेविले हा १७४० सालच्या सुमारास मरण पावला. याच्या मागून याच्या महंमद

नाबच्या ६-हान औरस पुत्रास पदच्युत करून याच्या यार-महंमद नांवाच्या दासीपुत्राने सत्ता बळकाविली. या कांहीं त्यास निजामाची मदत मिळाली. यारमहंमद येअकली व बायकोच्या तंत्राने वागणारा होता. त्याला फैज, यासीन, व हयातमहंमद असे तीन पुत्र होते. त्या सर्वांनी आगेमागे राज्य केले त्याच्या कारकीर्दीत राज्य आलविणारे त्याचे हिंदु वजीर होते. फैजमहंमद हा विरक्त असल्यामुळे दिवाण बाबोराम कारभार करीत असे.

फैजमहंमद निपुत्रिक मरण पावल्याने त्याच्यामागून हयातमहंमद नबाब झाला, हाहि विरक्त होता. त्याने चार चले पाळिले; त्यापैकी एक गोंड व दुसरे दोन श्राद्धाग होते. हे पुढे सर्व सुसुलमान झाले. १७७८ साली सर्व सत्ता (गोंड शिष्य) फौजादखानाच्या हाती होती. याने गोंडाई कोस संग्रहातून मुंबईस जाण्यास पेशव्याविरुद्ध मदत केली. याच्या बेलेंपासून ईम्रज व भोपाळकर यांनी दोस्ती झाली. याच्या मृत्यूनंतर (१८०७) यारमहंमदच्या बायकोने छोटे-खान (प्रह्लाद शिष्य) यास प्रधान नेमिले. ही बाई कर्तूव-शक्तीत अहिंसाबाई होळकरांच्या तोंडीची होती. या बाईने संस्थानचा राज्यकारभार फार दक्षतेने चालविला. हयात याने राज्यकारभारातून अंग काढिले होते. तो फक्त नामपारी नबाब होता छोटेखानाच्या मागून झालेले प्रधान अगदी नालायक होते. यावेळी मराठे व पेंडारी या दोघांनी या राज्याची इतिश्री करण्याचा पाट पातला होता वण तो हयातचा सुलतभाऊ वझीर महंमद याने हणून पाडिला. हयातच्या मनात वझीरास प्रधान नेनांवाचे होते. पण त्याच्या मुलाचे म्हणने गोसमहंमद व वझीर याचे वाकडे होते. गोसने शिष्टाच्या व करीमखान पेंडान्याच्या मदतीने वझीर यास हाकलून देण्याचा दोन-दोनदा प्रयत्न केला. परंतु वझीरने करीमखानाचा परामर्श केला. मध्यंतरी (१८०८) नागपुराहून सादिकअझाने येऊन बराचसा भोपाळचा अंत घेतला तरी देखील गोसखानाने वझीरच्या नाशासाठी भोपाळ्यास येण्यास मराठ्यास आमंत्रण दिलेच त्यामुळे वझीरने कंटेळून राज्यकारभारातून आपले अंग काढून घेतले. इकडे सद्दीकअझाने परत जातोना गोसखानाच्या मुलास ओळीस म्हणून घेतले व तो त्यास घेऊन नागपुरास परतला. तेव्हा मात्र गोसने वझीर यास पुन्हा राज्याची सुने घेण्यास विनंति केली. त्याने सत्ता धारण केली व राज्यास बळकटी आणण्याचे कार प्रयत्न केले. वझीरने मोठ्या शिष्ट-स्तोने सुमारे ८ महिने शिंदे व नागपूरकरांनी सगडून भोपाळचे राज्य राखिले. तो १८१६ साली मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा नजरमहंमद प्रधान झाला. पुढे हाच सर्वसत्तापारी बनला. याने ईम्रजोस पेंडान्याचा नाश करण्यासाठी फार मदत केली. या कामगिरीबद्दल ईम्रजोनी देवापुरा, अष्टा, सेहोर, दुराह, इच्छार हे परगणे भोपाळच्या संस्थानिकास परत दिले. नजरखान १८२० साली मरण

पावला. तो गोसमहंमदचा गावहं होता. त्याला शिकंदर बेगम नांवाची एक मुलगी होती. ही लहान असताना राज्यकारभार गुदिरियाया बेगम (बेगमेची आई) हिने चालविला. १८१५ साली शिकंदर बेगमचे लग्न नाशरच्या पुतण्याच्या महाशिर नांवाच्या मुलाशी झाले. पुढे महाशिर गादीवर बसला. तो सन १८४४ वर्षी मरण पावला. त्याच्या मागून शिकंदर बेगम ही गादीवर आसी. हिच्या कारकिर्दीत बऱ्याच सुखाना हाड्या. ती १८९८ साली पारल्यावर तिची मुलगी महाशिरान बेगम ही गादीवर बसली. हिने लम बडीयाकरमहंमदखान नावाच्या पुढ्याशी सले पण हा राजपराग्यातील नसल्यामुळे शाहाजहान बेगमच राजकारभार चालवीत होती. १८५७ सालच्या थंडाच्या वेळी हिच्या आईने ईंगलास फार मदत केल्यामुळे ईंगलांनी बरोसल्याना मुलूख भोपाळच्या संस्थानिकास दिला व शिकंदर बेगमेस जी. सी. एच. आय. हा बटुमानाचा किताब दिला. शाहाजहान बेगम हेरातील आपल्या आईसारखी कुतूबखान होती. दिला मुलतान जहान नांवाची मुलगी होती. शाहाजहान बेगम हिने बडोदाकर हा वदिना नवरा बारल्यावर महंमद सादीक हुसेन नावाच्या पुढ्याशी दुसरे लग्न केले. महंमद सादीकचेहि हे दुसरे लग्न होऊन पुढे शाहाजहान बेगम व मुलतान जहान या मायलेकीत वाकडे आले. पण ते प्रकरण ईंगल सरकारच्या अध्यक्षीने मिटले. शाहाजहान बेगम ही १९०१ साली वारळ. हिच्या मागून हिची मुलगी नवाब मुलतान जहान ही सध्या बेगम आहे हिचा विवाह १८७५ साली मीरमहंमद अजीखान नांवाच्या एका अफगाण सरदारबरोबर झाला. दिला ९१ तोंकाच्या सत्तामीया मान ईंगल सरकाराकडून १९०४ साली मिळाला. सलेव दिला सी. आय. सी. एच. आय. वगैरे पदव्या आहेत. ही सर्व राज्यकारभार करत: पहाने. हिने राज्यत बऱ्याच सुधारणा केल्या आहेत. मनीमहंमद, शिखर व अंतर्गत या सारखा-वर तीन कौन्सिलर असून राजकीय खाते चालू बेगमेच्या हाती आहे संस्थानी लढायासिवाय ईंगलियल कनिष्ठसेवा एक पात्रोनिअरची मुकडी आहे.

भोपाळ संस्थानाची जुने गिरे फारे फार आहेत; त्यापैकी रायसेल, गिरनूर, सिंगान व कीर्तीपड हे पहाण्याखाले आहेत मोनपूर येथील प्रबंध बंधारा, लाची येथील नूतन, आसगडचे प्राचीन देऊळ, महलपूर व सप्तशती येथील प्रबंध मूर्ति होहि प्रेक्षणीय आहेत दिव्योत्तल मोठ्या मशिदीच्या घर्तावर शाहाजहान बेगमनेयेथे एक मसीद बांधण्यास आरंभ केला होता पण ती गुरुग्य आहे. राज्यांत भोपाळ, अष्टा, तिहोरी, ह्वाभार व बरेलिया ही मुटय बाहेर आहेत. लोकसंख्यासंगणें १९३१ हिंदु आहेत संस्थानांत फालो नसल्याने शेती पाषाणवर अवलंबून आहे. जोंपळा, मज्जा, उडीद, मग, काजरी, मण्डे, हरमरा, जब, कंस, अफू ही संस्थानांतील पिके होत.

भंगलाचे तीन वग केले आहेत पहिल्या वर्गातील जंगल सोत कसलाहि काढाई होऊन देत नाहीत दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्गातल जंगलांत साग, तेंडू, गिः, चंदन, मोह वगैरे इमारतीच्या उद्योगी साडे तोंड देत नाहीत. सलेच आंबा, अचार, व मोह ही साडे तोंड देत नाहीत. सलेच जंगलांतली काम मोह, कोल, धातुक हे लोक करतात. संस्था-नात वास्तुक्रांतिप्रित व स्थांतिप्रित दगड सोपवतात. प्राचीन काळापासून भोपाळचे रत्नजडित अलंकार, शिहोर व अष्टा येथील कापड पार प्रसिद्ध आहे. भापाळ शहरात व संस्थानांतली इतर मोठ्या गांवात साधे जाडेभरले कापड व सुती ब्लॅकट सगार करतात आगगाडी व पक्या सडका शास्त्रासून येथील निमित्त फार वाडली आहे. निमित्त माल लोड, खसबस, अफू, कापून, लाल, डिक, कतडी, शिगे असून आयात मोठ, सागर रोकेल, लोखंडी सामान, धुट, ओडे, आहे. संस्थानांत सारी काठण्याच्या व कापडाच्या काढी घिरण्या आहेत. भोपाळबाहेर, शिहोर, दीव, बखेर, दिवणगंय या वापावाच्या उपारपेठा आहेत. जी. आय. पी. रेवनेने हे एक स्टेशन आहे तिचाच एक फाटा भोपाळपासून उज्जैनपर्यंत गेला आहे. या रस्त्यामुळे भोपाळचा राजपुताना-माळ्या रेल्वेची संबंध जोडला आहे.

राजपारभाराच्या लोईसाठी याचे पार गिहेकेले आहेत. हे संस्थान पहिल्या दर्जाचे अठव्यामुळे येथील संस्थानिकास (दिवाणी, मुतकी, कोजदारी व इतर अधिकारा आहेत. संस्थानात मुलुके (वसुलाचे) काम एका अधिकार्याकडे असून त्यास मुईन उल-मुहान असे म्हणतात. दुसरा अधिकारी पोलीस व न्यायकारा पादारी त्यास नसिर-उल-मुहान असे म्हणतात. खुद संस्थानिकाच्या मद्रतीसाठी व त्याकडे सोपविलेल्या कामाची चौकशी काठ्यासाठी तीन समानदावे एक मंडळ आहे, त्यास इतलास-इ कायिल असे म्हणतात. का-थारीय कायदेकारा काठ्यासाठी व कठ्यांशिवायीसंबंधी नियम काठ्यासाठी दोन मंडळे आहेत, त्यांसोबा व संस्थानिकाची खाजगी कठेरी, दरगारकेरी, कुपणाउभार निवाडे काठ्या राजकीय कठेरी वगैरे कठेरी आहेत. पदतेशीर न्यायकारा शिकंदर बेगमनेने प्रबन्ध मंडळाला लाविले. १८८४ साली ईंगल मुलसारील न्यायपदव्याने अनुकरण काठ्यात येऊन न्यायकठेरीच्या ह्यावन हाक्या. दोतसारा अशापि मकल्याने मसूल होती.

शिकंदर बेगमने १८६० साली आपल्या प्रजेस शिक्षण देण्यास आरंभ केला. एकंदर शिक्षणवियक संस्था दोनरा-पर्यंत असून भोपाळ शाही मुलेमनिया नांवाचे एक हाय-स्कूल आहे सोत शिक्षण लोकप्रति जातें.सत्ताराच्या मुला-साठी एक स्वयंन शाळा आहे.

सहर — या शहरास त्रिकडे भूपाल असे म्हणतात. हे या संस्थानाची राजधानी असून एका टेंकडीवर बसलेले आहे. सधुरसपाटीपासून याची उंची १६५१ फूट आहे.

कोटमंथ्या सुमारे ४६ हजार असून क्षेत्रफळ ८ चौस्र मैल आहे. यात शहराच्या बाहेरील वस्तीचा समावेश होतो. हे शहर पुनरुत्थ तलावाच्या काठी वसले आहे. याच्या भोंवती देवांत तट आहेत. या शहरातील दोन तलावांच्या मधील बाप धारच्या भोव रावाच्या मैथ्याने बांधिला असे म्हणतात. मोठ्या तलावाचा विस्तार २३ मैल व लहानाचा पाच मैल आहे. भोरासहानि येथे पूर्वी एक किल्ला बांधिला होता. त्याच जागेवर भोपाळ शहर वसले आहे भोरासहानिच्या नावाने (११८४) ने सभामंडळ नावाचे देऊळ बांधिले त्याच्या जागेवर सुदिनिया बेगमची लुम्बा मशीद आहे. दुसरा किल्ला होसमहंमदाने बांधिला, त्यास फतेहगड म्हणतात. सुदिनिया व शिकंदर बेगम यांच्या अमदानांत या शहराची भरभराट झाली. महासहान बेगमने तामसहान, पारामहान वगैरे इमारती बांधविला. १९०३ साली म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली असून तिचे उत्पन्न ५० हजार आहे. [गोडवोले-एनहोशीय संस्थान; टाईम्स-इंडियन बुक. १९२५; इरे गवने. पु. ८; डक]

भोर संस्थान—मुंबई, पुणे जिल्हा. हे संस्थान उ. अ. १८° ते १८°५५' व पूर रेखांश ७३°१४' ते ७३° १५' यांत असून, संस्थानच्या राजधानीचे ठिकाण भोर हे आहे. हे शहर पुण्याच्या दक्षिणेस सुमारे ३० मैलांवर नीरा नदीच्या तीरी वसलेले असून समाचार सध्या याचे काटे आहेत त्या गावावरून महाद-पंडरपूर रस्ता बसविला पाडाने गेलेला आहे भोर येथे नीरेस घाट आहे. रासवाडा, भोरेभर देवालय, रामबाग-बेगला, हायस्कूल या पहाण्यासारख्या इमारती आहेत. राजवाडा अभय व गुंनार पडानीने बांधलेला आहे. हे शहर लहान पण हुमदार असून येथील हवापाणी चांगले आहे. पुण्याचा कलेडरा हा भोर संस्थानचा पोलिटिकल एजेंट आहे. या संस्थानचा प्रदेश पुणे, लातूर व कुडच या तीन जिल्ह्यांत विभागलेला आहे. संस्थानचे एकंदर पाच तालुके आहेत; पैकी विविधगढ तातारा जिल्ह्यांत; रासगढ, प्रवेडगढ, व पौनमावळ हे पुणे जिल्ह्यांत; आणि पांचवा सुधागढ हा कुलाब जिल्ह्यांत आहे सुधागढशिवलय बारी तालुक्याचा प्रदेश घाटमाथ्यावरील मावळांत आहे संस्थानांत एकूण ५०२ गावे आहेत. संस्थानचे एक. क. १२५५१२२ मैल असून लोकसंख्या (१९२१) ११०४१७ आहे. संस्थानाचा हे माग बॉगवळ आहे. हे जमाने तावडी असून, पाण्यासाठी जमीन कार घोडी आहे. पाण्याचा पुरवठा बहुतेक विहिरी-पातून होतो. घाटमाथ्यावरून पिालेच्या मोठ्या नद्या नीरा, मुठा, मुळा, बेळवंडी व मुंगवणी त्या आहेत. याशिवाय सहान नद्याही आहेत. भोरापासून उत्तरेस सुमारे ३ मैलांवर बेळवंडी नदीस भोडपर येथे भरणाचे मोठे काम केलेले आहे हे प्रथम ९० फूट उंच होते, ते हल्ली (१९२६) १५० फूट उंच करविलेले येत आहे. या भरण्याची बावी भोरा उत्तर व नीरा

दुष्काळी मिष्टात नेले आहे. या कामासाठी संस्थानने आपली पुष्कळशी गावे पुढे दिली आहेत. घाटमाथ्यावर कोठे थंड, कोठे समशीतोष्ण हवा आहे व सुधागढ तालुक्यांत उष्ण हवा आहे. घाटमाथ्यावर पाऊस सुमारे १० पातून १०० इंचांपर्यंत पडतो व सुधागढकडे १५० पर्यंत पडतो. घांटार मुख्य धान्ये भात, जाली, बरी, सोपळा व बाजरी ही आहेत. सुधागढ तालुक्यांत मुख्य पीक भाताचे आहे. जंपळात साग, हिरडा, कापूस, आंबा, फणस ही मुख्य झाडे आहेत घाटमाथ्यावर सर्वत्र रानडुकरे व घोडे बापाटे आहेत व मुलूख लोकवस्ती दिंदी आहे. निर्गत माल भात, हिरडा व साग व आशान माल अन्ता, शिवाय सर्व धान्ये व दार सर्व तऱ्हेचा माल संस्थानचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे पांच ल. यांचे आहे

रा उद्योग्य व ह्या.—ब्रिटिश हल्लीतील कायदे योग्य फेरफार करून संस्थानात लागू करण्यांत आलेले आहेत. भोरा, पाळी व पिंगुड येथे मुनसफ-कोठे आहेत. संस्थानचे मुख्य कारभारी, शिक्षण व्यवस्थापकी, दफतरदार, शाळाधिकारी, वगैरे आधिकार आहेत. भार येथे मुख्य दवाखाना असून रासशिवाय शिवळ व पाळी येथेही दवाखाने आहेत. भोर येथे एक हायस्कूल असून संस्थानात एकंदर ४७ प्राथमिक शाळा आहेत. भोर येथे मुळांची स्वतंत्र शाळा आहे व धार्मिक शिक्षणकरिता एक वेदशाळाही आहे. सर्व संस्थानांत प्राथमिक शिक्षण मोफत आहे. हायस्कूलची वीही कमी (आठ व्यापयातून १ इतरांपर्यंत) आहे. संस्थानांत सहाशा दुष्काळ पडत नाही.

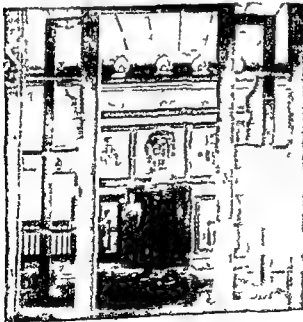
किं ति—संस्थानांत विविधगढ तालुक्यांत रोहिदा, रासगढांत रासगढ, प्रवेडगढांत प्रवेडगढ (तोरणा), पौन-मावळांत लुंग व तिकोना आणि सुधागढात भोर व सरसगढ असे एकंदर ७ किल्ले आहेत. बहुतेक किल्ले इतिहास-प्रसिद्ध आहेत. रासगढाची बांधणी प्रसंगीय आहे. प्रवेडगढ हा सर्व किल्ल्यात उंच आहे. भोरापासून दक्षिणेस सुमारे ८ मैलांवर भोर व बारी यांच्या दरम्यान अंबाहोखंड उर्फ विभ्रामण्डप येथे संस्थानची अमरसाही, बारा व अन्नसत्र आहे. येथील हवा पांचवणीसारखी थंड आहे. भोराच्या आग्नेय दिशेस अंबवडे येथे शंकराजी नागायण (पंचमशौच घराण्याचा मूलपुरुष) यांची समाधि आहे. रासगढ तालुक्यांत बनेभर, विविधगढांत रासोभर व सुधागढांत जम्हाले ही स्थळे पहाण्यासारखी आहेत.

इतिहास.—संस्थानचे मूल संघादक शंकराजी नागायण यांचेकडे हे देशस्थ कुळीची जाह्यास असून त्यांचे मूळचे गांव गांधापूर (निगमा इलाहा) हे होते. शंकराजी यांचा आज्ञा मुकंदन हा याह्यापूर सोडून रोजगाराकरिता पुण्याच्या नेन्-त्येस आठ कोठांवर मांगदी गावी येऊन राहिला. हे गांव हवी सज्जन तालुक्यांत आहे. त्याचा पुत्र नारायण. हा भोरच्या शिवाजीच्या सेम्यांत कारकून होता. शंकराजी हा

भोर संस्थान.

श्रीमंत रघुनाथराव बाबासाहेब पतसंबाच

सचिवांच्या मूळ पुरुषाची समाधि अथगडें

भोर सस्थान

धीमन ली राणीसाहेब

राजवाडा भोर

प्रथम पेशवे भोरोपंत विंगळे यांच्याकडून लोकरास राहिला. त्याच्यावर पेशव्याची जागो मर्बा बघली. संगमाचीच्या वेळी रामचंद्र निष्कंड अनाथ याच्या हाताखाली शंकराची हा कारकूनची काम करीत होता. त्यावेळी शंकराची काही- तोळ धुपारी व शीये अनाथ्याच्या हटोत्पत्तीस आले. भोरोपंत- तील चोरवादा पाहून ठेवण्याचा, व मावळे ते कात निघून- ग्याचा शंकरास नाद असे. यामुळे अनाथाने शंकराचीस (१६८३ त) चौको कामात घेतले. रावाराज जिर्झी गेला, तेव्हा महाराष्ट्रात एकदा रामचंद्रपेन अनाथ होता. त्याच्या- रक्षणाची सर्वे अबाधदारी रामचंद्रतापस होती. अमात्याच्या जवळ शंकराची व परशुराम अनेक हे दोन बाह्यी वृष्य होते. शंकराजीने राजगड किंवा मोगलापासून सोडविला व अनेक निष्ठावाची कामे उत्तम रीतीने पार पाडली. त्यामुळे राजारामाने शंकराचीस "महादत्तमहाण" (निष्ठासिद्धि = कारमारी) हा किताब दिला. पुढे (१६९८) राजाराम वरत आल्यावर शंकराजीने राजारामराजाचे व माविलेला कामगिरी लक्षात घेऊन राजारामाने त्याला रिडॉन असलेले सजीवपद दिले. ताराबाईच्या कारकीर्दीत योग्यी व मराठे कोण याचे महाराष्ट्रात सारखे रण भाजले होते. त्यावेळी शंकराजीने पुष्कळ शौर्याची कामे केली. त्याने गावजात काही वतने जोतावारीने मिळविची व आपले संस्थान काढविले पुढे ताहु दक्षिणेन येथ्यास निष्ठावा तेव्हा ताराबाईने सर्वे प्रधानमंड- लीस व सरदारसत बोलावून कळविले की, हा शाहु सरा नवून सोतया आहे, तरी सर्वांनी त्यास न निष्ठावाबद्दल वापस घ्यावी. तेव्हा सर्वोबरोबर शंकराजीने वापस घेतली. पुढे ताराबाईचा पराभव करून शाहु साताच्यास आला व त्याने सर्वे सरदारानी येथील बोलाविले तेव्हा अडचण आली; तांतून निघण्यास शंकराजीने भोरोपंतक अंगवळें येथे जाऊन वसुधाश्रम घेतला, धोत्र्यास दिवसांत विप साऊन तो बारला (१७०० नोव्हेंबर)

नारो शंकर (१७००-१७१७) — शंकराभोपंत संग- पिष्य शास्त्रानंतर शाहुने त्याचा अडान पुत्र नारोपंत यास सजीवपदाची वर्ये देऊन हे संस्थान आपल्या बांधूने करून घेतले नारोपंत अल्पवयी असल्यामुळे त्याची मातोश्री येसू- बाई व त्याचा मुतालिक ही दोघे राज्यकारभार चालू लागली. येसूबाई चांगली कर्ता असून तिने आपल्या अंमल- दारावर बळन होते. न्यायाच्या कार्याची कोणापासूनही भीड- भाव धरीत नसे नारोपंताच्या कारकीर्दीत महत्त्वाच्या राज- कीय गोष्टी घडल्या नाहीत. दमाजी भोरोपंतवर शाहुने याला पाठविले असता दमाजीने याचा पराभव करून याला बंदीत ठेवले. त्याला पुढे बाळाजी विश्वनाथाने सोडविले, त्याबद्दल येसूबाईने बाळाजीत पुणे परगणा व पुर्वपर किंसा दिला. पुर्वपर किंसाच्या पायथ्याशी असलेल्या मेलसर गावच्या एका रामोपासक कुटुंब्याने श्रीधर्माच्या मूर्ती त्यास विप शु ८ च्या दिवशी आणून दिल्या व तेव्हापासून भोरोस रामनव-

मीचा उष्य शुभ झाला. नारोपासच्या वेळी शाहुने त्याचा- बाब सचिवास वेशपरंपरा बतनी करून दिली.

विमणारी नाराज (१७१७-१६५७) :— नारोपंतस पुत्र नव्हता. त्याने दत्तक पुत्र घेऊन त्याचे नांव विमणाची ठेविले. आश्रमंत सचिवांचे राहण्याचे ठिकाण नेर होते. तेथील बाळा कडल्याने विमणाजीने इ. स. १७४० त भोर हे रामघाभीने ठिकाण केले. पेशव्यांनी याला शुभतिबोना घेऊन त्याऐवजी सिंहास किंसा घेतला. विमणाजी पेशव्यांच्या विरुद्ध बागत असे.

सदाशिव विमणाजी (१७५८-१७८७) — हा विमणा- चीचा भोरसपुत्र. याने संस्थानचा १० वर्षे उपभोग घेऊन तो १७८७ साली निवर्तला. हा निपुत्रिकप होता.

रघुनाथराव विमणाजी (१७८७-१७९१) :— सदाशिव- र्णव निपुत्रिक बाराह्यामुळे त्याचा सगला धोकात भाज रघु- नाथ विमणाजी सजीवपदाचा वारस झाला. याचा शंकरास उर्क बापासाहेब नांवाचा पुत्र पुढे गावोवर बसला.

शंकरराव रघुनाथ (१७९१-१७९८) :— याच्या कार- कीर्दीतहि उद्योग्यासारख्या मोठी पक्ष्या नाहीत. याला पुत्रसंतान नव्हते हा १७९८ साली बारला. तेव्हा त्याचा दत्तक पुत्र विमणाजीपंत हा गावोवर आला शंकररावाच्या अंगी विशेष कर्तव्यगारी नव्हती; तो जरा ओळखत होता. त्याच्यावर देखरेत ठेवण्याकरिता याला कडवाजितीची बाजी- राव भोरोधर याची योगमा केली होती हा मनुष्य हसवट व तूर होता. याने शंकररावास जवळ जवळ वेडीवाणेत ठेविले होते. त्याच्या हातून शंकररावाची शूटका माझीसिद्धे गाने केली. बाजीरावाने एकदा शंकरराव कुटुंब्यास नेऊन असता त्याचा पाग कापण्याकरिता मारेकी पाठविले होते. शंकरराव सत्पारामधु योर्काच्या गावदे होय रामदाश्री न्यायाचीवाची मुलगी शंकररावाची दुसरी बायको होती.

विमणाजी शंकर (१७९८-१८१७) :— हे गावोवर आल्यावर शंकराचा दिवसांत रमाचे व रमाची सावरन सातोश्री राधाबाई हिचे वैमनश्य आले. बाईने आपला निवा- झकराची मदत घेऊन त्याच्या अरवाकडून विमणाजीस कैदेत ठेविले विमणाजी ८१२ मदिने कैदेत होता. व हे बरीच कारत्याची होती. तिने वंतावर अनेक संकट आणली. शेवटी तिने चाळविलेली थंडाजी मोटून पेशव्यांनी नेतास जेज्ज नकोज्ज काढला (१८१५ साली) रोहिदे विमणा-

ही माहिलीस जाऊन राहिली. नंतर तिने तीर्थयात्रा केल्या. तिच्यानं वैशाखून मोरामवळील विप्रामघाट (अंबाड खिंड) बांधण्यांत येऊन अमरपत्र चालू आहे. विमणाजीपंतास पुत्र नसल्यामुळे त्याने दत्तक घेऊन त्याचे नांव रघुनाथ ठेविले. विमणाजीपंत १८२७ साली वारला.

रघुनाथ विमणाजी (१८२७-१८३६) :—याच्या कारकीर्दीत सविशावा कोंकणातील पसरलेला काही माग एकत्र करून कारकिर्दीत १८३० साली ईश्वरानां सविशावरोवर तह करून त्याच्या मुलुखाचा मोबदला करून दिला. याला पुनः संतान नव्हते म्हणून त्याने दत्तक घेऊन त्याचे नांव विमणाजी ठेविले. रघुनाथपंत भ्रान्त असता त्याचे व त्याच्या आईचे भाडण लागले. ते सातारच्या प्रतापसिंहाने मोडून भवानीबाईने नेमणूक करून दिली. ही बाई अखेरपर्यंत साताऱ्यास होती.

विमणाजी रघुनाथ (१८३६-१८७१) :—हा लहान असता, याच्या आईने सातारकर प्रतापसिंहाच्या विरुद्ध शाहीस (प्रतापसिंहाचा भाऊ) मदत केली होती. यामुळे शाहीसने विमणाजीस नजर चोरे मारून केली. सातारचे राज पुराबपादर सनीर ईश्वर सरकारचे मांडलिक झाले. विमणाजीपंतने संस्थानची स्थिति बरीच सुधारली व संस्थानचे बरेच कर्मे फेडले. विमणाजीस बंकरराव गोबाचा पुत्र स. १८५४त आला. यावेळी औरस संतति नसेल तर संस्थानिशास दत्तक घेण्याची परवानगी नव्हती. विमणाजीपंतने भोर येथे स. १८६३ मध्ये रामबागच्या ओढ्यास घरण बांधून त्याचे पाणी नद्याने गावात आणले. त्यानप्रमाणे त्याने आरवडीबाग, नवीन राजबादा, रयजवळचा बाग, मोरानदीचा मोठा पाट, दादरातील सबक इत्यादी कामे करून भोर शहरास क्षोभा आणिली व संस्थानाचा जागमगीन नवीन इमारती बांधल्या. पोसितेच्या उभारून ताडपत्राच्या ठिकाणी मामलेदार, मुनसफ बोरियाच्या कचेऱ्या स्थापन केल्या. याच्या कारकीर्दीत शिष्टगळ्यांस मात्र आरंभ झाला नाही. त्यांनी रामनवमीच्या उत्सवाची उत्तम शिस्त ठावली.

बंकरराव विमणाजी उर्फ रावसाहेब (१८७१-१९२२) :—रावसाहेबांची कारकीर्द सुमारे ५० वर्षे झाली. बंकरराव सापट, कशाी, निरलस, युद्धिमान, व नियमित राहणीचे असे होते. त्यांनी दोन लष्रे झाले. त्यांनीहि अनेक सुधारणा

व पुढे १९११ साली आणखी दोन सोकीच्या सलामीचा मान व हिज हागनेस ही पदवी मिळाली. दिक्षीस नरेन्द्रमंडळ स्थापन होईपर्यंत रावसाहेबांची जी सभा भरत असे त्या प्रत्येक संमेल रावसाहेबांना निमंत्रण येत असे व ते प्रत्येक संमेल हजर राहात असत.

रावसाहेबांची धर्मोवर फार प्रददा असून त्यांनी हिंदू-स्थानातील बहुतेक सर्व तीर्थयात्रा सहकटुंब केल्या. काश्मीर, ग्वाल्हेर, बजोर्द, कोल्हापूर, म्हैसूर, हैद्राबाद, प्रायणकोर इ. मोठ्या संस्थानिकांच्या निमंत्रणावरून तेथे जाऊन शंकर-रावानी त्या संस्थानिकांचा दंड परिचय करून घेतला. रावसाहेबांच्या पत्नी कै. श्री. सी. निगीसाहेब ह्यांनी एकट्यानेच बदरीहेदार व नारायणाची धिऊट यात्रा केली. रावसाहेबास प्रथम १८७७ साली कन्यारसन झाले. व दुसऱ्याच वर्षी म्हणजे १८७८ साली पुनरसन झाले. त्याचे नाव त्यांनी रघुनाथराव उर्फ बाबासाहेब ठेविले. तेच हत्तीचे संस्था-नाधिपति आहेत. खर्च करण्यात रावसाहेबांचा हात अवघडा काटकसरीचा असे यामुळेच रावसाहेबांच्या संस्थानाची आर्थिक स्थिति चांगली ठेवता आली. रावसाहेब सर्व खास्यातील कामे स्वतः पट्टात असत. या त्यांच्या एकतंत्री काळात रावसाहेबांच्या परिणाम असा झाला की, नोकऱ्याच्या अंगी जबाबदारीने काम करण्याची पात्रता उत्पन्न झाली नाही. त्याच्यात एकतंत्री कारभारा-मुळे उत्पन्न होणारे दोष सिरले. महायुद्धानंतर नवीन तऱ्हे, नवीन आर्काशा उदयास येऊन नवीन वातावरण तयार झाले व त्याच्या लोटा संस्थानां प्रभेवर आदळून जाणूनि उत्पन्न झाली, यामुळे रावसाहेबांची अखेरची २१ वर्षे पार प्रासत गेली. रावसाहेबांची सर्व कारकीर्द एकतंत्री राज्य-कारभारात गेली असल्यामुळे शालजलेल्या स्थितीत प्रभे-ग. गुरुप भोरण घटल्ल्याचे जे एक प्रकारचे कीदृश्य सांगते ते त्यांच्या अंगी नव्हते. प्रजापरिवाद निर्माण होऊन राज्य कारभारात प्रभेचा हात असला पाडिने, जुलमी का नाहीत झाले पाहिजेत, अशा प्रकारच्या मागण्या प्रवेष्टून होऊन लागल्या. प्रभेत अमंतेप मानत चालला. परंतु रावसाहेबांच्या काररी इश्याबामुळे नवीन मनुस अनुसरून राज्य-कारभाराचे भोरण त्यांनी बदलले नाही. यामुळे अमंतेप जास्तच पसरत जाऊन रावसाहेबांना मनहीन प्रासहि होऊन

हिले. ते बाधकार उत्तम रीतीने चालवून त्याची संस्था-
नच्या कामाची व लोकोपयोगी पूर्ण माहिती करून घेतली.
हिंदुस्थानात बऱ्याच ठिकाणी प्रवास करून त्यांनी आपल्या
ज्ञानावर भर घातला आहे. जगात द्यालसेच्या प्रशस्तीसह
सूत्र निरीक्षण करून राज्यकारभाराचे धोरण त्यांनी गादी-
वर येण्यापूर्वीच आणून ठेविले होते. या प्रकारचे निमित्त
धोरण असल्याने राजगरोहणसमवेतच कळीच (ता. १८ मार्च
१९२२) प्रजेत झालेला अर्थतोष जाहीर करण्याकरिता
व नोकरीनी संयुक्त करण्याकरिता थीमंत बाबासाहेबांनी
घरपेठी, हंडेसरपेठी, लमटकर, पाटदाग हे कर व घेंदूर, तण-
कोर, बगैरे किरकोळ मिनतारतील लघुयंत्रे-फी साफ
केली. संस्थानातील तर प्राथमिक शाळातून मराठी चवथ्या
इयत्तेपर्यंत शिक्षण मोक्त केले आणि जमीनधान्यात घुट,
घरे नोकर लोकांत मोक्त वगैरे देणया दिल्या. शिनाय
सुधगड तालुक्यांत पाली येथे दवाखाना आणि मोर येथे
एक वेदशाळा सुरू केली. हे युवराज असनाबाब त्यांनी
मोर येथे श्रीमतीबायबब (प्रथमपरतीचे स्मारक मंडप)
के. श्री. घी. गंगुताई पतसनीच बाबबालय अद्या दोन
संस्था स्थापन केल्या आहेत. त्यांनी प्रातिनिधिक तत्त्वावर
राजवर्षाभार चालविण्याचे आपले धोरण जाहीर करून
मोरात लोकमतानुवर्ती सुनिश्चिनालेही स्थापन केली व सभा-
येदीया कायदा रद्द करून प्रजेला आपली गाढाणी मांड-
ण्याचा मार्ग मोळा करून दिला. नोकरांनी पगारवाढ
करून वेष्टान, प्रवाचमुठी, मत्ता, घाने नियम केले आहेत.

थीमंत बाबासाहेब यांचे सातारा जिल्ह्यातील संस्थानि-
कांनी आपले प्रतिनिधि मंडळून नटदंडकाकरिता निवडून
दिले आहे. त्याप्रमाणे ते दिवशी १९२४ साली गेल
होते. जंगल व हिरवा पावडर रयतेची फार बर्बादी तत्कार
असल्यामुळे फारेस्ट्रीकधीकधी व हिरवाकधी कमीटो
अशा दोन कमिटी त्यांनी नेमिल्या आहेत.

थीमंत बाबासाहेब यांचे हथेन द्वितीय फुडेंव सी. एच.टी.
बाईसाहेब या सुशिक्षित, सुशील प्रजाप्रसन्न व क्षत्रियगामि
भानी आहेत. थीमंत बाबासाहेब यांना हल्ली प्रथम-फुडेंवपासून
एक व द्वितीयफुडेंवपासून दोन असे ३ पुत्र आहेत; पहिल्या
फुडेंवपासून झालेले युवराज श्री. भाऊसाहेब हे एन १९२४
सालच्या मेटाट्रिक परीक्षेत पास होऊन उच्च शिक्षणाकरिता
बेकन कॉलेजात शिफ्त आहेत.

भोलय—पंचाब, कुपेढ्या संस्थानांतील एक लहोशी.
क्षेत्रफल १२९ चौ. मैल. होंत चेअर १०- आहेत. लोक-
संख्या (१९२१) १५६९२०. जमीन सुपीक आहे.

भौम (टेल्सीम)—हे एक साध्यानिक द्रव्य अमून
पृथ्वीवर ते बहुधा भौमिद स्वरूपात इतर धातूशी मिश्रित
असे सापडते कीचित् प्रतीति ते स्वतंत्रहि सापडते. लोख-
डाच्या कच्च्या धातूशी ते मिश्र स्वरूपात धातूत अस-
ल्यामुळे गंधकाम्लाच्या कारखान्यांतील भित्तीवरील छेपातून

किंवा घुताव्यात सांपडणाऱ्या भारीक राखेमध्य हे सापडते.
भौमयुक्त विषय मिथुनार्थितासह तप्त करून नंतर त्यात
पाणी मिसळून ते मिश्रण गाळून घेऊन चाली राहणारा
द्रव हवेत उघडा ठेवल्यास भौम हळू हळू सांदा रूपाने
वेगळे होते. काळ्या भौमापासून शुद्ध भौम लालीक रीतीने
तयार करतात—भौमाची कच्चा धातु जोरकस गंधकाम्ला-
सह सापडून झालेल्या द्रवधातूमध्ये पाणी मिसळतात. त्या
मिश्रणमध्ये हुरास मिशळून त्यामध्ये गंधक-दि-प्राणिद
याकडे असता भौम सांकारुपाने वेगळे होते. हे एक ठिसूळ
पांढरे द्रव्य असून त्याचा वितळण्याचा व उकळण्याचा
बिंदु अनुक्रमे ४५९° व ४७४° आहे. त्याचे विशिष्टगुण
६.२६ असून ते तज्जाच्या वातावरणात तापविले स्वता
त्याचे स्फटिकाकृतते कण व धुक्यात दिसतात पण गंधक-
दि-प्राणिदाच्या क्रियेने केलेला भौम धातु हा ठिसूळ
स्थितीतच असतो. हा पाण्यात विरुन होत नाही, पण तीव्र
गंधकाम्लाच्या योगाने याचा तावडा द्रव मिळतो.

गंधकाप्रमाणे त्या धातूबाहि आपणात भौमिजातु
मिळतो हा फार विपारी असून भौमिदावर खनिज
अम्लाची क्रिया केली असता तयार होतो त्या धातूची
दोन हरिदे मिळतात, त्यापैकी एक द्विहरिद आणि दुसरे
चतुर्हरिद होय. ही दोन्हीही हरिदे इत्याद्यु भौताबद्ध
आले दिसून तयार होतात व कर्मवस्तनाच्या योगाने
ती एकमेकांपासून वेगळी करता येतात. ही हरिदे
पाण्याच्या योगाने विघटित होऊन भौमद्राव्य वगैरे पदार्थ
मिळतात. भौमाची दोन प्राणिदे असून त्यापैकी एकद्विधा-
निद भौम हवेत सापडिले असता मिळते व दि-प्राणिद
काळे असून भौमास एव तापविले असता तयार होत. त्या
धातूची भौमद्राव्य व भौमद्राव्य अशी दोन अर्थे आहेत.
पहिले चतुर्हरिदावर पाण्याची क्रिया केली अर्थात् मिळते व
दुसरे अर्थात् मध्ये असलेल्या भौमाविरावर हुराच्या योगे

म—या वर्षाच्या चार मुख्य अवस्था दाखवता येतात.

पहिली अशोक्याच्या
म = ४४४५५५५ गिरनार लेखांमध्यें;

दुसरी महाक्षेत्र शोडासच्या वेळच्या (रिस्त पूर्व. १ एषा शतकाचा मुमर) सधुरा येथील जैन मंथळात; तिसरी समुद्रसु- ताच्या अलाहाबादच्या दुर्भावर (इसवी सन चवथे शतक); व चवथी राजा यशोधर्मनच्या वेळच्या मंदसोर लेखांत (इ. स. ५१२) म' या अक्षराकृतीत आढळून येते. [प्राचीन लिपिमाला.]

मकरंद—एक भारतीय ज्योतिषी. यानें पंचांगसाधन फार सुलभ रीतीनें काढता येण्यासारखा मकरंद नावाचा सारणीग्रंथ रचला. वरील ग्रंथ सूर्यसिद्धांतानुसार आहे. मकरंद ज्योतिषी कधी येथें राहणारा होता. या ग्रंथावर टीका दिवाकर या विद्वानांनें केली असून तिचें नांव मकरंदविशरण असें आहे. सांप्रत उत्तर हिंदुस्थानात काशी व राधाहरे येथें या ग्रंथावरून पंचांग तयार कर तात. हा ग्रंथ काशी येथें छापलेला आहे शके १६८८ मध्यें कुंजलनाथ देशपांनें यांतोळ सारण्याची उपपत्ति लिहिली आहे, तोहि छापला आहे [भार. ज्योतिषशास्त्र]

मका—हें दरवर्षास उत्पन्न होणारें उंच असें तुण आहे. याची लागवड सर्व जगात होते. याच्या बऱ्याच जाती असून पया जमिनीत याची लागवड केली असेल त्याप्रमाणे याचे गुणधर्म सर्वकर बदलत जातात. मका मूळ अमेरिकेंत होत असून बहुतेककडून पोर्तुगीज लोकांनी हा हिंदुस्थानात आणला असावा. परंतु हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागाच्या हवामानाला योग्य अशा मकाच्या जाती वनवावयाला एक शतक लागले असावें. त्यानंतर मात्र त्याची लागवड सर्वत्र फैलावली.

१९१९-२० साली प्रिंटिड हिंदुस्थानांत ६६५८६१६ एकर जमिनीत मकाची लागवड झाली होती. बिहार- ओरिसा प्रांतांत सर्वांत जास्त म्हणजे १७७३००० एकर, आमा प्रांतांत १५२७८७१, पंजाब ११५५५१५, अयोध्या ९०५६१३, वायव्यप्रांतांत ४५२८७८, व मुंबई इलाख्यांत सिंध सोडून १२४२८० एकर जमिनीत मकाचें पिक होतें.

मक्याचा मुख्य उपयोग अन्न व चारा म्हणून करतात. उत्तर हिंदुस्थानांत मकाच्या पिठाच्या भाकरी करतात. याची हिरवी कणसें मानून अयबा उडवून खातात. मात्र- रेवड मकाच्या पिठाचा बंगालमध्ये साऊ म्हणतात. इतर भागांत मका व क जरीच्या पिठाचा हें नांव आहे. मकाचा ओला काप गुठोरीं फाडत. पाळलेला चक हत्ती खातात.

युरोप व अमेरिकेंत मक्याचे काही खाण्याचे प्रकार करतात. हे प्रकार हिंदुस्थानांतोळ जुन्या सातवून विशेष भिन्न नाहींत. अमेरिकेंतील संस्थानांत मक्याचें पीक कापसाच्या खालोखाल महत्वाचें असून त्याच्या आढळण्यापासून निरनिराळे पदार्थ बनविण्याचे कारखाने भरभराटीत आहेत. तेथें मक्यापासून पिष्टसत्त व पिष्टशर्करापाक अथवा फलशर्करा तयार होते. याच्यापासून गिह्स्को व मद्यार्क तयार करतात. फलशर्करा केन्यावर राहिलेल्या पदार्थापासून अर्लाकडे रबर तयार कर- तात. वियाच्या कोंबापासून एक प्रकारचें तेल होतें. याचा जाळणें, आंगण, सावण करणें या कामाकरिता व स्क्वॅड तेल म्हणून करण्याकडे होतों. लडाऊ जडानाच्या चिलखतांच्या दोन पत्र्यांमध्ये मक्याचा गाभा (गुरहूड) घाळतात. स्कोटक इत्यें तयार करण्याकरता कापसाच्या ऐश्री मक्याच्या गुरहूडयाचाहि उपयोग करता येतो व पुष्कळ वेळा कापसापेक्षा हा मक्याचा भुगा सरन ठरतो. मधला दांडा व पानें याच्यापासून बॅकनोटोना योग्य असा कागद निघतो. पिष्टसत्त, फलशर्करा, गिह्स्को व मद्यार्क तयार केल्या- वर अवशेष पदार्थापासून गुरासाठीं जन्न तयार करतात.

मॅकीव्हेली, निकोलोडि वनोडों (१४९९-१५२७)-

एक इटालियन ग्रंथकार व सुतही. याचा जन्म फ्लोरेंस येथें एका मध्यमस्थितांतल्या कुळांत झाला. व्यवहारास म्हणून लॉरेन्तोच्या दरबारी मॅकीव्हेली प्रसिद्ध झाला. स १४९८ त प्रजासत्ताक राज्य स्थापन झाल्यापासून मेदिची घराणें परत येईपर्यंत (१५१२) फ्लोरेंसमधाल दुसऱ्या चॅनेरोबा तो सेक्रेटरी होता. या काळात त्याची सार्वजनिक चळवळीत पटणाऱ्या लोकांशी घटत पडली, पोपज्यूलियस (दुसरा), मॅक्सिमिलन बादशहा, १२ वा हर्बेथनेक इटालियन संस्था- निक यांच्याशीं त्याचें एकसारखें दळणवळण पडलें. पण मेदिची घराण्याचा पुन्हा अंमल सुरू झाल्यापासून त्याचें सार्वजनिक आयुष्य संपल्यासारखेंच झालें. तथापि रय.च्य.वर राखड्या होतोच. १५२१ त दरबारानें त्याला फ्लोरेंसचा इतिहास लिहिण्याची कापयिरी सांगितली पण स. १५२७ त पुन्हा या मोठेपण घराण्याची हकलपट्टी झाल्याकारणानें मॅकीव्हेली निराश होऊन त्याच सालीं मरण पावला.

आवल्याकडील कौटिल्य किंवा कानिऊ यांच्याप्रमाणेंच मॅकीव्हेली यामनीतिशास्त्राविषयी युरोपात प्रसिद्ध आहे. त्याचे राजकीय ग्रंथच त्याच्या अखंड कौतांत कारणीभूत झाले. " डेल स्टॉटो डेला रेप्रा " (सन् १५१०) या ग्रंथांत मध्य- युगीतील आठोत्री सैन्य तैयार्याच्या परिपाठाबद्दल नापसंति व्यक्त करून सध्याच्या राहण्या सैन्यपद्धतीची सरफदारी यानें

केली आदेश्याचा 'दिर्घो' हा प्रथम श्लोकसत्ता राजप-
पदतत्त्वसंघी त्याचे विचार दिशेद्वारे करतो. पण त्याचा
सर्वप्रथम प्रथम म्हणजे 'प्रिन्सिपे' हा होय. यात अनियंत्रित
राजतत्त्वें मंदीरालांत विवेचन केल्यावरून 'मंदीरालांत' हा
ही मंदीरालांत करण या अर्थातून हा हा आहे. हा प्रथम
लिहिण्यांत त्याचा सद्यस्ती होता की औपचारिक किंवा निदा-
व्यंजक दशांत हा लिहिला गेला याविषयी वाद आहे. अनि-
यंत्रित राजाचा प्रथमोपास करणाऱ्या लक्षणान्या वृत्ती व विचार
(की उपाचा अवलंब केलासेही राजाचा यशस्वी राहिले
राज्यसुख हांकणें वाच्य नाही असे उपर दितलें) यांची
अगदी बेबबक व वादोप पदतत्त्वें यांत उलनी केले आहे.
नसित व सद्यस्ती या विवेचनांत अशीचत पांटा दिला
आहे. तत्त्वज्ञान इतिहासांतलें उदाहरणें केवळ प्रत्येक गुण
सिद्ध केला आहे. असा स्पष्टोपासनें त्याची कुप्रति
होती. एखाद्या एखाद्या व्यवहाराचा उरुकी नसते.

मन्त्रा—हे अर्थज्ञानांतलें मुख्य शहर व मुमुक्षुमात्री
घनांचे पवित्र क्षेत्र आहे. तोवरपा सद्यस्तीचा किनाऱ्यावर
अवतरणा मंदीरालाच्या पूर्वेला सुमारे ५ मैलावर हें शहर
आहे. मन्त्रा हे विल्ल्यापासून व्यापाराचे मध्यवर्ती ठिकाण असले
पाहिजे. मंदीरालाच्या पूर्वेला व्यापाराकरिता व यात्रेचे ठिकाण
म्हणून प्रसिद्ध होते. मुमुक्षुमात्री घमाण्या विजयावरवर
मन्त्रा शहराचे महत्त्व वाढले. तेथील मोठाले व्यापारी साप्ता-
व्याचे सत्र अथवा पेशवरा होऊन बसले. इ.स. १५०० च्या मर-
णांनंतर येथील घमा व राजकीय सत्ता गळाली. काय हे
अतिशय पवित्र स्थान गणले गेले व लोकांविषे यात्रेकरू
प्रवेश येऊ लागले. यात्रा हेच मन्त्राचे फार महत्त्वाचे व्यापारी
साधन झाले आहे. मन्त्राचे लोक जागा मोठ्याने देणे, वाटा-
व्याचा पदा करणे, घमांन्यांत मन्त्र करणे इत्यादी गोष्टी-
वर निर्वाह करतात.

मन्त्रा शहर एकंदरीत रमणीय असून रस्ते साधारण रुंद
आहेत. परं दगडांची बांधलेली असून काही चार, पांच मजली
आहेत. रस्त्यावरून, हिंदुस्थान व मन्त्रा या ठिकाणातून येणाऱ्या
मात्रेकरुंसाठी उदात्त, दगडाचे व अमरुत इत्यादी घमा-
निक संस्था येथे आहेत. मन्त्रा येथील घमांन्या वस्ती
५०००० पासून १०००० पर्यंत असली. येथे पाण्याचा
पुरवठा चांगला आहे.

मुमुक्षुमात्री मध्यवर्ती सत्ता नाहींशी झाल्यानंतर या
ठिकाणी वेगळे तट, लढाया इत्यादी गोष्टीमुळे बरीच असा-
तता होती इ. स. १२० सालच्या यात्रेच्या वेळेला कार-
माधियन लोकांनी मन्त्रा शहर लहून फसले केले. कातिमा वंशा-
तील मुलतानाच्या वेळेला इतिहास लोकांचा असून 'येथे'
हट होऊ लागला होता. आबासी वंशाचा न्यात झाल्यानंतर
इतिहास व सर्वत्र प्रस्थापित झाले. लोकांनी इतिहास जिकल्यावर
ओटोमन मुलतानांच्या (१५१०) हा मन्त्रात मन्त्रा येऊन
लोकांनी देवले, पवित्र स्थान इत्यादि बरीच लोकांमधील कामे

केली. ओटोमनसत्ता हटून कमी होऊन अमीर अथवा
वेरिफ मांची सत्ता वाचवून घालली. शेवटी घालिबच्या
अंमलाखाली सत्ता अतिशय वाढली (१७८६). नंतर
बहावी युद्धाला सुरवात होऊन महामदभलांत लुकी सत्ता
पुन्हा स्थापिली. गेल्या महायुद्धात मन्त्रा शेरिक हुसेन
निर्दिष्टाच्या माजूचा होऊन त्याने मुलतानाचा अमरुत हा-
ऊन दिला व हेगाळला इतत राजा घनला ('अर्थज्ञान' पृ.
३६८, पहा). महायुद्धानंतर हेगाळला स्वतंत्र राज्याचा दर्जा
मिलाल. १९२४ च्या आफ्रिकेवर इतिहास महावी लोकांनी
मन्त्रा कारीज केले व आज मन्त्रा त्याचा पुढारी व नेतृत्वा
मुलतान इत छोटी माया ताब्यात आहे.

मोटी मन्त्रा द व का या—मंदीरालाच्या मन्त्रा येथील
पवित्र देवस्थान काय हेच होय. मंदीरालांत यांतील सुती
खोदून इत्यादी घमांकडे काय देवस्थान लपविले गेले.
येथील पुजेचा मुख्य विषय म्हणजे एक काळा दगड
आहे. याचा इतिहास असा सांगतात की हा नैरिच्छित
असाहिमास दिला होता. काळाच्या उत्तरेला दारपल अथवा
कुरेश लोकांची मन्त्राची जागा आहे. काळाच्या खालोखाल
महत्त्वाच्या इमारती म्हणजे मन्त्रा व मन्त्रा इत्यादि
या माहिती होत.

सत्ता आणि मन्त्रा—या नावाच्या दोन टंकला आहेत,
आणि घमांतसंघी त्याचा माव काळाच्या खालोखाल आहे.
इत्यादी घमांच्या पूर्वीपासून मन्त्रा हे स्थानिक यात्रेचे पवित्र
ठिकाण होते मुमुक्षुमात्रात एक वेळ मन्त्रा यात्रा करून
भागत नाही, तर दोन वेळा करावी लागते पहिली ओमरा
अथवा अन्वेषी यात्रा करणाऱ्या नवत व सुवरी हाज अथवा
मायिक मोठ्या मेजवानीच्या वेळची यात्रा. मन्त्राची यात्रा
करणाऱ्याला हाथी म्हणतात.

मन्त्रा—बलुचिस्थान हा कलात संस्थानाचा एक नैरिच्छित
कडील भाग होय. याचे क्षेत्रफळ २९००० चौरस मैल आहे.
किनाऱ्याची लांबी १०० मैल आहे. सर्व किनाऱ्याचा भाग
रुख आहे. मुख्य नगरात आहे. इत्यादी व रक्षण या मुख्य
नद्या आहेत त्या खरेच माहिने कोरण्यात असतात. या भागात
केन्दा केन्दा पाच पाच नदी अगदी पाऊत पडत नाही.

इतिहास—या भागात केवळ मन्त्रा असे म्हणतात.
मन्त्रा या नावाच्या उत्पत्तीविषयी तज्ज्ञांमध्ये बराच मतभेद
आहे. डॉ. कर्झनच्या मतें "मन्त्र" या शब्दापासून
मन्त्रा शब्दाची उत्पत्ति झाली असावी. बृहत्संहितेत मन्त्र
या शब्दाचा उल्लेख केलेला आहे. धाक शोक या मुलुखात
" मेन्नासिया " असे म्हणत असत. सादर व वेमोचन हे
या भागातून गेले होते असा दृष्टका सोळात प्रसिद्ध
आहेत. अलेक्झांडर परत जाताना या मुलुखातून गेला.
महानामात केरुल नावाच्या इराणच्या बादशहाने हा
मुलुख जिंकला होता असे लिहिले होते हा मुलुख
काही काळ इराणच्या ताब्यात तर काही

राजांच्या मुलखात मोडन असे हा भाग काही वर्षे हिंदुस्थानातील गिरी जातीच्या ताब्यात होता पुढे म्हणजे अठराव्या शतकाच्या मध्याकाली हे गिरी लोक कलातच्या खावाच्या आधीन झाले. इंग्रज सरकारास युरोप व हिंदुस्थान या दोन खंडांतील दळणवळण तारगंध्याच्या द्वारे करावयाचे होते, म्हणून त्याचे लक्ष या देशाकडे लागले. या देशात वास्तव्य राहण्यासाठी कलातच्या खानास इंग्रज सरकारने मदत केली. १९०० सालापासून येथे एक असिस्टंट पोलिटिकल एजंट हिंदुस्थान सरकारने नेमिला आहे.

मकानची लोकसंख्या सुमारे ७८००० असून हा भागात खेडी १२५ आहेत. येथील लोकांच्या पाच जाती आहेत. याचा एकमेकांशी काही संबंध नसतो. प्रत्येक जातीचे लोक अगदी स्वतंत्र रीतीने गढातात. छिन्नयाभोवती लोक वस्ती करून राहतात. यातील थोडे जातीच्या ताब्यात जमीन आहे. कनिष्ठ जातीचे लोक काबाळकट करून आपले पोट भरतात अर्धे लोक मुसलमानांतील सुनी पंथाचे आहेत. या भागातील लोक बहुधा भाषा बोलतात. बहुतेकजण शेतीवर उपजीविका करतात.

श्री. टी.—येथील जमीन रेंदाळ आहे. पाऊस थोडा पडतो व केवळ इतर दुसऱ्या पोट्या सागात पाटाच्या पाण्याचा शेतीकडे उपयोग करतात. गहू व खब ह्या पान्ये विकतले. पण सर्व भिन्न सारकेच्या पिकावर अवलंबून. या भागात खारकांनी तीन लाखांवर झाडे आहेत. येथील चांगल्या चारकासारखा माल अरबस्तानातही होत नाही.

व्या. पा. र. व द. ल. ग. ल. ग.—सुमारे ७ लाखांचा व्यापार हिंदुस्थानदेशाशी चालतो. इराण, आफ्रिका व अरबस्तान यांशी याचा पिकी व्यापार आहे याची नवी माहिती समजत नाही. हा व्यापार सिंधुप्रान्तातील हिंदू व कच्छ व मोडवांतील खोजे या लोकांच्या हाती आहे. आयात कापड व धान्य असून निर्यात लोकर, कापूस, चारका व खारबलेला मासे आहे. येथील दळणवळणाने मार्गे फार खराब आहेत. सामानाची नेआण उडाराकून होते. पसनी व खाडर येथे मिटिंग इंडिया स्टीम नेविगेशन कंपनीच्या बोटी लागतात.

रा. ज. क. र. म. र.—या मुलखावर कलातच्या खानाचा ताबा आहे. राज्यकारभार चालविण्यासाठी राने एका बरिष्ठ अधिकार्याची नेमणूक केली असते. त्यास नाझीम असे म्हणतात. याच्या मदतीस आगखी दुसरे ४ अधिकारी असतात. पौढदळ व पायदळ मिळून एकूंदर १९० गिपाई मुलखाच्या बंदोबस्तासाठी ठेविले आहेत. यांशिवाय प्रथम पद्धत्यास प्रत्येक मागण्यास नाझीमच्या मदतीस यावे लागते. येथील असिस्टंट पोलिटिकल एजंटच्या हाताखाली ३०० शिपायांचा तुकडा आहे. न्याय कार्याचे काम काजीकडे सोपविलेले असते. महाराजे फौजमे असिस्टंट जेलिटिकल एजंटच्या समतीने कायम होतात. राज्यात पुन्हे मुळाव होत नाहीत म्हणजे ही चालेल.

खारकाशील कर पैशाच्या रूपाने व इतर पिकांशील कर धान्याच्या रूपाने वसूल करतात. पिकाचा दहावा हिस्सा कर म्हणून येथ्याची चाल आहे. कराचे उत्पन्न ४१९०० रुपये असून राज्यकारभाराचा खर्च ८०००० रु. आहे. सुमारे ३६ हजार रुपये खानास आपल्या खजिन्यातून यावे लागतात. इंग्रज सरकाराकडून ५२५० रुपये खानास तारगंध्याच्या संरक्षणादाखल येतात येथील लोकांच्या धर्म-समजणी वेडगळ पाहण्या आहेत. सर्व रोग भूतपिशाचाचमुळे होतात अशी यांची समजूत आहे.

मॅक्समुलर (१८३१-१९००)—एक आंग्लो जर्मन भाषाशास्त्रज्ञ व संस्कृतज्ञ. याच्या बापाचे नांव गुरग्रेहम मुलर असे असून त्याची जर्मनीतील उत्तम बौद्धाचार्यांचा कर्ता म्हणून ख्याती होती मॅक्समुलरची आई डेसी येथील जहागिरीचे मुख्य प्रधान प्रोसेडेंट व्हॉन बेर्सेडी यांची कन्या होती. सन १८४१ मध्ये प्रवेशपरीक्षा पसार झाल्यावर लिपिक विश्वविद्यालयातील प्रो. प्रोकेस व थॉमस येथील विश्वविद्यालयातील बॅप, वोलिंग तसेच पॅरिसमधील बर्निक इत्यादी अनेक विद्वानांनी मॅक्समुलर यास संस्कृत वाङ्मय व तारु-बैची तुलनात्मक भाषाशास्त्र, तुलनात्मक धर्म, भारतीय तत्त्वज्ञान इत्यादि विषयांचा अभ्यास करण्याबद्दल प्रोत्साहन दिले. १८४८ साली मुलर यांनी ऑक्सफोर्ड येथे कायमची वस्ती केली.

१८५० साली त्याला अर्बाचीन युरोपीय भाषांचा अध्यापक नेमण्यात आले व १८५६ साली तो बोडलियन लायब्ररीचा व्यवस्थापक झाला. त्याच वर्षी त्याला एम. ए. ची पदवी देण्यात येऊन फास्ट चर्च या संस्थेचा सन्माननीय सभासद करण्यात आले. १८७१ साली स्ट्रासबर्गच्या विश्वविद्यालयात त्याची व्याख्याने करण्यात आली १८९२ साली त्याला ऑक्सफोर्ड कॉलेजचा अध्यक्ष केले. १८९६ साली मॅक्समुलर यास प्रिन्सी डीनसिलर नेमण्यात आले, आणि १९०० सालच्या आक्टोबर च्या २९ तारखेस तो मृत्यु पावला. तुलनात्मक भाषाशास्त्र, जगातील धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास व संस्कृत भाषा यांविषयी महाराजांचे कार्य आणि ऋग्वेदसंहितेचे संपादन या गोष्टी हीच मॅक्समुलरच्या आयुष्यातील महत्त्वाची कामगिरी होय. प्राचीन वैदिकप्रामाण्य विकास पावलेल्या हिंदूंच्या ईश्वररूपनेविषयी मॅक्समुलर यास सूक्ष्म जाणीव झाली होती.

मॅक्समुलरने केलेल्या उत्तम ग्रंथांपैकी 'चित्त प्रॉम ए जर्मन वर्कशॉप' हा एक ग्रंथ आहे. या ग्रंथाचे तीन खंड असून त्यापैकी पहिल्या खंडामध्ये ऋग्वेद, शेदावेस्ता, ऐतरेय ब्राह्मण, गौडधर्म, तैत्तिरीय एकेश्वरी वेद, इत्यादि विषयेश्वर व्याख्याने आली असून, दुसऱ्या खंडामध्ये तुलनात्मक दैवतशास्त्र हा एकच विषय आहे. तिसऱ्या खंडामध्ये वाङ्मय, चरित्रे व प्राचीन वस्तु इत्यादीसंबंधी विवेचन आले आहे. याद्वारे मॅक्समुलरने बौद्धात्मक विषय

हे अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. तुलनात्मक भाषाशास्त्राभ्यासाची त्याची भाषा या ठिकाणी निदर्शनात येते. या ग्रंथांना राजा राममोहनराय, केशवचंद्र सेन, दयानंद सरस्वती, कोलबुक्क वगैरे महनीय व्यक्तींची चरित्रे आली आहेत. 'ओल्ड लॅंग सायन' या ग्रंथाबद्दि दोन खंड असून त्यामध्ये पहिल्या खंडात मॅक्समुलरचा समकालीन अशा अनेक वादग्रस्तभाषी हिंदी व युरोपीय पंडितांशी झालेल्या भेटांचे प्रसंग, वादनयलेखनकलेचे सर्वसामान्य विवेचन वगैरे मनोरंजक माहिती दिली आहे. हिंदुस्थानच्या दृष्टीने दुसरा खंड अत्यंत मौल्यवान आहे. या खंडामध्ये मुख्यतः हिंदुस्थानसंबंधी माहिती असून द्वारकानाथ टागोर, देवदनाथ टागोर, राधाकांत देव, नीलकंठ गोरे, केशवचंद्रसेन, रामतनु साहिरी, दयानंद सरस्वती, रामकृष्ण परमहंस, बेदरामणी मल्लारी, पंडिता रमाबाई, आनंदीबाई जोशी व गौरीशंकर उदय शंकर ओझा या सुप्रसिद्ध व्यक्तींची माहिती आली आहे. विशेषतः ब्रह्मो पंथातील सुधारकांची मॅक्समुलर यात प्रामुख्य माहिती होती. रामकृष्ण परमहंस यावर त्याने लिहिलेले पुस्तक पाहिले असता भारतावरील त्याची परंपरागत संस्कृति यांचा या पंडितावर किती परिणाम झाला होता हे स्पष्ट दिसून येते.

मॅक्समुलरने कॅनिंगच्या विश्वविद्यालयामध्ये दिलेल्या बहुमीलक मनोरंजक व्याख्यानांचे संकलन 'इंडिया; व्हॉट कॅन इट टोच अस' या पुस्तकात करण्यात आले आहे. यापैकी पहिल्या प्रकरणात हिंदुस्थानसंबंधी थोडक्यात परिचय करून देण्यात आला असून तसेच दुसऱ्या भाषणात हिंदु लोकांच्या धार्मिकामांशी तिळवेले सवाचार सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. एवढेच मानवजातीच्या सामंज्यिक दृष्टीस संस्कृत वादग्रस्तांचा कसा उपयोग होणार आहे याचा विचार तिसऱ्या प्रकरणात आला असून केवळ धर्म हेच प्राचीन हिंदूंचे सार्वजनिक अधिष्ठान कसे होते हे दाखविले आहे. मॅक्समुलरचा "प्राचीन संस्कृत वादग्रस्तांचा इतिहास" हा बहुमीलक ग्रंथ तर भारतवर्षाच्या इतिहास परित्याचा झाला आहे. या ग्रंथातील कालनिर्णयपद्धति जरी सद्योपचली तरी त्यामध्ये मॅक्समुलरचा वेदवादन्यायां झालेला गाढ परिचय व सूक्ष्म अजलोकन वगैरे स्पष्टपणे दिसून येतात. "पद्धतशीर" हा तर मॅक्समुलरचा एक सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ आहे व त्यातील किरकोळ दोष काढून टाकले तर अशा प्रकारचा हा ग्रंथ अद्वितीयच आहे असे म्हटले पाहिजे. मॅक्समुलरचा अत्यंत आवडता विषय म्हणजे धर्मकल्पना, भाषा, विचार व दैवतविज्ञान या गोष्टींचे तार्विक विवेचन करण्याचा होय धर्मकल्पनांची वाढ कसकशी होते गेली, यांचे तार्विक विवेचन करणारे तीन ग्रंथ मॅक्समुलरने लिहिले. हे तीन ग्रंथ म्हणजे (१) क्रिश्चियन रिलिजन, (२) जॅन्ट्रॉपॅलॉजिकल रिलिजन, व (३) सायकॉलॉजिकल रिलिजन हे होत. यापैकी पहिल्या पुस्तकामध्ये वेदग्रंथांतील

विशेषतः ऋग्वेदांतील धर्मांचे स्वरूप मुख्यतः स्पष्टपणाने कसे आहे, त्याचप्रमाणे धर्मकल्पनांचा साक्षात्ता तीन पायऱ्या नेहमी कशा समकालीन अनतात इत्यादि मुद्द्यांचे विवेचन आहे. या विवेचनांतील काही भागापट्टल मतभेद होण्यासारखा आहे. दुसऱ्या पुस्तकामध्ये इतर दोन पुस्तकांतील प्रमेयांचा मारात देऊन त्यावरून असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, मनुष्याच्या मनात प्रथम अशा कल्पना आली की या विश्वातील प्रत्येक हालचालीस योगीतरी प्रेरक असल्या पाहिजे, कारण कोणत्याही भाषांतील धर्म हे मानवी क्रियेचे स्रोतक असतात. तिसऱ्या पुस्तकामध्ये ईश्वर व जीव यांचे ऐक्य कशा प्रकारचे असते याचा विचार केला असून, हिंदुधर्म्याच्या दृष्टीने संशय प्रदर्शित करूनच तात्त्विकानास प्रारंभ कसा होतो याचे विवेचन आले आहे. या ठिकाणी मॅक्समुलरने शंकराचार्य व रामानुजाचार्य यांच्या तत्त्वज्ञानाची थोडक्यात रूपरेखा दाखविली आहे. याच विषयासंबंधी मॅक्समुलरने महत्त्वाचे आणटी एक पुस्तक "इंडोब्रह्मण्ड दि सायन्स ऑफ रिलिजन," हे होय. परंतु या सर्वोपेक्षा अत्यंत महत्त्वाचे मॅक्समुलरच्या प्राच्यविद्यासंशोधन कार्याचे निदर्शक असे हमारक म्हटले म्हणजे "दि सेक्रेड बुक्स ऑफ दि ईस्ट" ही सुप्रसिद्ध ग्रंथमाला होय. त्या मालेच्या प्रकाशनास इ.स. १८७५ पासून सुरुवात झाली, व ज्ञानकोशाप्रमाणे सार्थक महत्त्वाच्या अशा या मालेच्या ५१ खंडांपैकी फक्त तीन खंडात मॅक्समुलरची देखरेख लाभली नाही हिंदुस्थान व प्राचीन हिंदुसंस्कृति यावरलच्या मॅक्समुलरच्या सुप्रसिद्ध ग्रंथांमुळे, हिंदुस्थानामधून विलोपितस गेलेल्या लोकास मुलरच्या आदरातिथ्याचा लाभ होत असे.

मॅक्सवेल, जेम्स क्लार्क (१८३१-१८७९) — क्लार्क नांवाच्या स्कॉटिश कुटुंबात याचा जन्म झाला. त्याचे शिक्षण एडिंबरो अकादमीत (विश्वविद्यालयात) झाले १८५४ साली त्याला कॅनिंगची दुसरा रॅंगर ही पदवी मिळाली. अंबरडीन येथील मारिशल कॉलेजात त्याला निगमशास्त्राचा अध्यापक नेमण्यात आले; तेथे तो १८५६ सालापासून तो १८६० सालापर्यंत होता. यानंतरची पुढील ८ वर्षे तो लंडन येथील किंग कॉलेजात रागेलशास्त्र आणि पदार्थविज्ञानशास्त्र या दोन विषयांचा अध्यापक होता. १८७१ साली कॅनिंग येथे प्रायोगिक पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या प्रोफेसरच्या जागेवर त्याला नेमण्यात आले.

त्याचे शोध — उल्कट प्रतीचा शास्त्रीय संशोधक म्हणून याची प्रसिद्धि होती. आपल्या कथाच्या पंथराच्या वर्णापासून याने शास्त्रीय विषयावर लिहिण्यास सुरुवात केली; "कार्टेसियन" अंशकृति यात्रिक पद्धतीने काढावयाची पद्धत या पहिल्या लेखात होती.

चिकट प्रवाही द्रव्यावर दाब आणला म्हणजे द्वि-वक्ती-भवन होतें असे व्याख्येलेक याने पुढे दाखवून दिले. "कॅसरेच्या शक्तिरेश" नावाच्या निबंधात त्याने

शोधकबुद्धि दाखविली तिचा परिणाम एक महत्त्वाचा शोध लावण्याकडे झाला. " शक्तीच्या कल्याची स्थिरता " नावाचा त्याने एक निबंध लिहिला. या निबंधावरून त्याला केनिंगमधील " मॅग्नास प्रोफेसर " नावाचे पारितोषिक मिळाले. स. १८५५ ते १८७२ या दोन दशकांच्या दरम्यान त्याने कित्येक निबंध प्रसिद्ध केले. त्यांत " रंग पाहून होणारे ज्ञान " आणि " वर्णास्पता " हे महत्त्वाचे निबंध आहेत. यांतील पहिल्यावरून त्याला " रॅबकोडे प्रोफेसर " नावाचे पारितोषिक १८६० साली मिळाले. परंतु त्याचे आध्यात्मिक महत्त्वाचे कार्य विमुक्तियुगावरील होते. १८७३ साली त्याने " विमुक्त आणि बुधकाव " या नावाचे एक अत्यंत महत्त्वाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले. यात त्याने असे दाखवून दिले की, विमुक्त आणि बुधकाव याची कार्ये आकाश-तत्त्वा (ईश्वर) शररुपा साधनाशिवाय पडत नाहीत. ही कार्ये पद्धत्या या साधनावर दाब व ताण बसणे अवश्य आहे. " आनंदरस हेनरी क्लायव्हेंडिश याचे वैयक्तिक बोध " या नावाचा त्याने एक ग्रंथ प्रसिद्ध केला. या ग्रंथावरून त्याने क्लायव्हेंडिश याचे अनेक गुण लोकांपुढे आणले.

मकसुदनगड—हे छोटेलानी संस्थान भोपाळ एजन्सिंत (मध्य हिंदुस्थानात) आहे. हे पूर्वी रघुनाथ संस्थानाची पातो होते. १९ व्या शतकाच्या आरंभी शिर्गोनी हे मिळून घेतले; पण याचा काही भाग त्याच्या फिलोज नामक केंद्र सरदा-राने या परगण्यातील बेरासाल खोबी या पुरवठा दिला. हाच या भागाचा संस्थानिक झाला. येथील संस्थानिक सिदे महाराजाचा मोठेलिक असूनहि त्यास फार देत नव्हे. यास मिटिश सरकारातूनहि आश्वासन मिळाले नाही. येथील संस्थानिक राजा पदवी धारण करतात. संस्थानची लोकसंख्या (१९०१) १२८४. खेडी ८० असून क्षेत्रफळ ८१ चौरस मैल आहे. जमीन छुपक असल्यामुळे पिके लागली होतात. मुख्य पीक अफूच आहे. येथे चांगले रस्ते आहेत. संस्था-नचे उत्पन्न १५००० रुपये आहे. मुख्य गाव मकसुदनगड असून ते १५०० फूट उंचीवर आहे. येथे नैआकिल नौबाना किष्ना आहे.

मराठे (सुमारे ११२०-११७०)—काश्मीरस्थ संस्कृत कवि. श्रीकण्ठचरित नांवाच्या २५ सर्गांच्या महाकाव्यात त्याने स्वतःविषयी कां माहिती दिली आहे तीवरून काश्मीरचा राजा जयसिंह (११२५-११४९) याच्या काळी तो होता असे निश्चितपणे म्हणता येते. याच्या माघाचे नाव विश्ववर्त असे होते. याचा प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे श्रीकण्ठचरित होय; हा हर्षा छापून प्रसिद्ध झाला आहे. या ग्रंथात त्रिपुरवधाची हकीकत आली आहे. याशिवाय मंत्राने मंसखोश म्हणून एक राक्षसकोराहि केला असून त्याचा उल्लेख हेमचंद्राने आपल्या कोशाने केलेला आहे.

मलताल—निमामच्या राज्यात महुबनगर जिल्ह्यांत १ एक तालुका आहे. क्षेत्रफळ ६१२ चौरस मैल. लोक-

संख्या (१९११) १२०६६४. या तालुक्यात नारायणपेठ हे प्रसिद्ध गाव आहे. या गावी लुगडी चांगली विणतात.

मग (लोक)—प्राचीन पारशी धर्मातील पुरोहितवर्ग. मग या शब्दाची व्युत्पत्ति प्राचीन इराणी 'मगु' संज्ञेपासून आहे. दहायसच्या बेहिस्तान शिलालेखात याचा उल्लेख आहे, पण सदरहू शिलालेखात मगूचा अर्थबोध होत नाही. हिरो-डोटस (१०१) ज्या सहा आर्येन ज्ञातिसंज्ञा देतो त्यात ही एक येते.

पण मग हे प्रथम आर्येतर मूल देशस्थ लोक असून पुढे आर्यींच्या वसंत्वांमुळे ते त्यांच्यात समाविष्ट झाले असे काही संशोधक समजतात. काही असले तरी मिडियन लोकां-तील मग ही एक जात होती हे निश्चित आहे मग हे इरा-नवतील आर्येन साम्राज्याच्या अमदानीत लोकांचे वयह उबवत पुढारी होते. मगांचा धार्मिक दर्जा हिंदू ब्राह्मणां-हूनकच पाचरीचा होता. आरंभी मगांनी आर्यांचे इराणातील राजकीय वचंस्व गुणगून देशाचा प्रयत्न केला, पण त्यांत त्यांना यश न आल्याने ते स्वतःला इराणी लोकांचे धर्मगुरू म्हणवून घेऊं लागले. स्वतःच्या धर्माचे आर्यधर्माशी साम्य दाखविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. या कामी आर्यधर्मा-तील सूत्रे व अग्नि यांची उपासना त्यांनी उपयोगी पडली. सूर्योपासनेच्या वेळीं दर्भमुष्टि (संस्कृत बर्हिस्—अवेस्ता बरेस्मन) हांलापुढे धरण्याची आर्यांची चाल मगांनी उच-ललेली दिसते.

यावरून मगांच्या स्वतंत्र हालचालीचा इतिहास स्वकी सनापूर्वी ५९१ पर्यंत मागे नेता येतो. या सुमारात त्यांनी जुडिया प्रांतातील लोक आपल्या धर्मात घेतले त्याच काळा-तील बाबिलोनचा इतिहास घेतला तर रम-मग यांचे नांव नेबुखडनेसर याच्या अधिकारीवर्गात असल्याचे आढळते.

संस्कृत भाषात 'मोडा पुरवठा करणारा मग' व 'बोहू-मनोचा मग' असे उल्लेख आढळतात; शिवाय एक संस्कृत पंथाचा कवि मनाची अपवित्र कृत्ये तोडून देण्याविषयी उपदेश करतो आहे ('पुढोत्तर जग' पृ. २७ पहा), पण अवे-स्तात आमच्या माग्यन (मग लोक) अर्थात् मग शब्द वापरलेला नसून यास किंवा जादू या अर्थाने वापरलेला दिसतो. मगी व पारशी धार्मिक चालीरीतीत व विचारात काही महत्त्वाचे फरक आढळून येतात. मग पारशी धर्मातील द्वैतमतवादी आहेत असे म्हणता येईल. संस्कृतच्या गार्गेत द्वैतमतवाद दिसत नाही. मग आहिमसची प्रत्यक्ष पूजा करीत; असली पूजा अवेस्तात कोठेच आढळत नाही. यावरून असे दिसते की मग, ओमिदद व आहिमस यांच्यात प्रत्यक्ष भेद अपल्याचे दर्शवितात.

पण मग हे इराणी लोकांचे धर्मगुरू होते ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. मग लोक स्वतःचे अर्थ सांगत व अविषय करीत. त्यावेळीं मंत्रांचे (जादूटोण्यांचेहि) फार प्रचलन असल्याने ते करणाऱ्यांच्या नांवावरून त्या

क्रियेला 'मॅजिक' असे नांव बसले यापुढील मराठा इतिहास सरोआल्फ्टच्या सहजानिमन काळातील इतिहासकारांवर दृढगोचर होतो. कायबलांत मराठा उल्लेख आहे हिंदुस्थानांत मराठे अस्तित्त्व वैदिक लोक येण्यापूर्वीपासून अशाच संगंध हा मराठा देश होय (सुदपूर्वजग, पृ. २१० पहा) बृहत्संहिता व भविष्यपुराण यातून मराठे उल्लेख आहेत मग-ब्राह्मण आज जे दिसतात ते यांचेच वंशज होत. [या विध्याकरिता 'इराणचे सत्ताधर्षन' हे 'युद्धांतर कथ' विभागातील प्रकरण (३) नमूनेखाली घालणे उपयुक्त होईल]

मंगळवेर्ग—वर्लंडच्या जेम्सने ८८ पैसावर मुद्रितः एल्मनदीच्या डाव्या तीरावर बसलेले जर्मनीतील सेंटनी नांवाच्या प्रशियन प्रांताचे राजधानीचे शहर. याच पहिल्या प्रताची तटबंदी असून हे जर्मनीतील प्रमुख व्यापारी शहरांपैकी एक आहे. येथून हॅम्बर्ग, ब्रेस्ल, मन्स्चिक व लिप्सिग या शहराकडे आतगाडीचे फाटे जातात लोकसंख्या (१९१९) २८५८५९ येथे नदीच्या तीरावर विहार करण्याकरिता रमणीय मार्ग काढले असून सुटसुट शहराच्या दक्षिणेस एक रम्य लपवण आहे १४ व्या शतकातील एस् एस्. मॉरिस आणि कॅपेरिन यांनी अर्पण केलेली क्यार्येडल ही एक भव्य इमारत असून तिच्यात रोमन व ग्रीक शिल्पकलांचा मिश्रण पहावयास कोपरतो हिचर्वाश्रयाय सरकारी कचेऱ्या, नगरभवन, न्यायमंदिर, सराफ, दोन नाटकगृह व मुख्य रेल्वेस्टेशन या येथील ठळक ठळक इमारती आहेत. रेल्वेकॉलेज, जैयशाळा, दोन उत्तम हंगाल्ये. व्यापारी शिष्यविवेक व इतर शाळा आणि कित्येक व्यायामशाळा येथे आहेत. येथे लोकही कामाचे कारखाने आहेत. या ठिकाणी भारमारी विलखत व इतर युद्धोपयोगी सामान तयार होते. साखर कारखाने, चिकोरी, तंबाखू, दात-मोने, चाकोलेट, फ्रिजम सत, सिमेंट, रासायनिक द्रव्ये, इडॅमिश, मातीची मांडी दाकूगाळणे भट्टा आणि इतर व देशांत वरत तयार करण्याचे कारखाने हे येथील उद्योगधंदे होत. साखर, चिकोरी, दिवळ धान्ये, फळफळावळ, भाजीवाला, कापड, सुत, कपड्यांचे कातणे, गुरे, घोडे, लोकर, कोळसा, पुराणे शस्त्रादि वस्तूंचा येथे व्यापार चालतो. ४ लक्ष पौंड खर्च करून एल्म नदीवर बंदर बांधले आहे, त्यामुळे व्यापाराची फार सोय झाली आहे. येथे जर्मन सेन्यानी नववी पलटण आहे

“ मंगळवेर्ग सेंचरीज ” नावाचा, प्रॉटेस्टंट धर्माच्या मताप्रमाणे लिहिलेला ख्रिस्ती धर्माचा पहिला इतिहास या ठिकाणी १९५३ साली लॅटिन भाषेमध्ये लिहिला गेला ह्युपरला येथील शाळेतच शिक्षण मिळाले होते. लहानपणी तो येथील रस्त्यांत गाऊन मिश्रा मागून आपले पोट भरीत असे.

मंगळ—एक प्राचीन भारतीय राष्ट्र विहारमधील मयापाटणा व शहाबाद या जिल्ह्यांचा आज मंगघात समावेश होतो. या राज्यात मौर्य व गुप्त ही दोन सुप्रसिद्ध भारतीय

राजकुळ उदयास आली. बौद्धसंप्रदाय व जैनसंप्रदाय या दोन बळकट धर्मप्रथांचे मंगघ हे माहेरघर होते पूर्वी त्याची राजधानी राजगृह असून नंतर पाटलीपुत्र झाली. संयुक्तप्रांतापर्यंत त्याचा विस्तार झालेला होता गौतमाच्या वेळच्या बऱ्याच ऐतिहासिक गोष्टी मंगघात घडल्या असून त्यावेळीस मंगघाला फार महत्त्व आलेले होते. मंगघ राष्ट्राविषयी वैदिक माहिती ' सुदपूर्व जग ' विभागात (पृ. २०९-२१०) विस्तार आली आहे. मंगघातील राजघराण्याचा इतिहास ' युद्धोत्तराण ' विभागात ९ व्या प्रकरणात विस्ताराने दिला आहे येव्हा या ठिकाणी मंगघ देशाच्या इतिहासाचा संक्षेप केला आहे. चंद्रगुप्त व अशोक यांच्या वेळेस मंगघ राज्य कास्त भारभराटीस आले अशोकानंतर मौर्य घराण्याचा प्हास होऊन ख्रिस्ती शकापूर्वी १५० वर्षे कलिंग राजाने मंगघ जिंकले परंतु पुन्हा बघण्या शक्तीत कोणी गुप्त घराणे उदयाला येऊन मंगघाचे गतवैभव किंवा परत आणले, इतकंच नाही तर अलाहाबाद, कनौज व गुजराथपर्यंतचा प्रदेश मंगघाला कोळला. सहाव्या शतकात गुप्त घराण्याला ओहोटी लागली व मंगघावर चालुक्य तत्ताधीस झाले ९ व्या शतकात चालुक्यांचा पाल घराण्याने मंगघ बळकावून पुढे स. ११९५ त महमद बख्तियार खिलजीने पालांनी पदच्युत केले, तेव्हा मंगघ दिल्लीच्या तुलाम राजाकडे आले. काही काळपर्यंत सोनपूरकडे मंगघ असून नंतर तो बहामराताना भाग बनला

यचा, पुनावाळ, गुणेर, घरावाळ, कवडाळ, जैतवन, घोज-भाहार, नालेदा यासारखी बौद्ध संप्रदायाच्या उज्ज्वल अवलोकणाची ठिकाणे मंगघात आहेत ससरण, मोंधीर व घेरगड या स्थळे मुख्यतः शिल्पाचे नमुने पहावयास मिळतात नवा व गंडकी यांच्या संगमावर स्थान करण्याकरिता जेथे मोठी यात्रा चमते ते प्रसिद्ध सोनपूरगावहि या मंगघात आहे (' कौकट ' पहा)

मंगरतलाय (मंगरपूर)—मुंबई, सिंधप्रात, कराची जिल्ह्यांचे व साझक्याचे मुख्य ठिकाण हे कराचीपासून ९ मैलांवर आहे. येथे एक देवालय आहे तलावाचे पागा ऊन असते आसपासचा प्रदेश गोरगाळ व खडकाळ असून पूर्वी येथे तलाव होता, त्यात शेंकडो माणसाळलेल्या मंगरी राहात होता तो नलाय आता आठून कोव्हा झालेला आहे पाण्याच्या तळाशीतून ऊनह पाण्याचे उष्णमान १५१ अंशापर्यंत असते. यात स्थान केले असता त्वरेंग बरे होतात हिरानदीकोडी-खाना याच हेतून येथे स्थापन करण्यात आलेला आहे. कराचीपासून मंगरतलायापर्यंत पक्की सडक गेलेली असून पुढे ही हचबदीपर्यंत गेलेली आहे येथे एक धर्मशाळा व बगला बांधला आहे

मंगळूळ, ता तु का.—बऱ्हाड, अकोला जिल्हा साचा-रण कोथी व ४वी २५ मैल क्षेत्रफळ ६३० चौ मैल आहे या

तालुक्यात एकंदर १ शहर व २०६ खेडी आहेत. वागा-
ईत कारसे नाही. जमारी, कापूस ही महत्वाची पिके आहेत.
या तालुक्यातून रेल्वे जात नाही, पण तालुक्यास जवळचे
सोयीचे स्टेशन मूर्तिजापूर आहे. लोकसंख्या (१९११)
९५१३०.

गां व.—हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. हा गांव
अकोल्याच्या आग्नेयीत ३९ मैलांवर आहे. लोकसंख्या सुमारे
दहा हजार आहे. फार पूर्वीपासून हे परगण्याचे मुख्य
ठिकाण होते. इली येथे म्युनिसिपालिटी नाही. गांव अगदी
वाग्ल्या असल्यामुळे यात व्यापारी महत्त्व वगैरे फार कमी
आहे येथे फक्त एक सरकी काढण्याचा कारखाना आहे.
येथे काही दरोडे असल्यामुळे यात मंगलसुखीवर म्हणतात.

मंगल (मंगनीज)—उत्पादन मंगनीज काढना येईल
अशा हिंदुस्थानीत सामान्यपणे सापडणाऱ्या अशुद्ध धातु
म्हटल्या म्हुणजे ' सायलोमेसानी ', ' प्रोनाईट ' व ' पाय-
रोलुमाईट ' अथवा ' कृष्णपरिप्राणिद ' ह्या होत. परिप्राणि-
दाला, कोलसाका परपर, इंगानी, निशुनी, ' इन्डाली काल '
इत्यादि निरनिराळी नावे आहेत.

उत्पन्न.—१९०६ साली हिंदुस्थानचे मंगनीजचे उत्पन्न
जगातील इतर कोणत्याहि देशांपेक्षा जास्त होते; मंगनीजचे
आयतन महत्त्वाचे असे थर मध्यप्रदेश, मद्रास, मध्यहिं-
दुस्थान, व म्हेसूरमध्ये सापडतात. मध्यप्रदेशात सर्वोत्तम
मंगनीज निघते व ते इतके उत्कृष्ट असते की, १०० मैल
पेक्षा खर्च व युरोप-अमेरिकेचे बोटाचे भाडे सोसूनहि ते
रेल्वेसाठी पाठविले जाते. १९२३ साली एकंदर निर्रज
१९५०५५ टन असून त्याची हिंदी बेदरावरची किंमत
२२१५९८४ पौंड होती.

मंगनीज अखेरीस ठिकाणे.—पंच महाल (मुंबई),
सायुआ (मध्यहिंदुस्थान), बालाघाट, भंडारा, छिंदवाडा,
नागपूर, विजयपट्टम व सोडर टेंकड्या (मद्रास), आणि
शिमांगा मिन्हा (म्हेसूर) इत्यादि ठिकाणी आर्थिकदृष्ट्या
महत्त्वाचे थर सापडतात.

उपयोग.—कांच तयार करण्याच्या कामी ' परि-
प्राणिदाचा ' फार उपयोग होतो. या प्राणिदातून उत्तम
प्रकारचा सफिरी रंग निघत असल्यामुळे, चिनी मातीची
माडी रंगविण्याकडे किंवा रंगाना वकाकी आणण्याकरिताहि
या प्राणिदाचा उपयोग करतात. सगळी मंगनीजचा अशुद्ध
धातु ' फेरिमंगनीज ' तयार करण्याच्या कामी विशेषकरून
खर्च करतात. कारण, फेरिमंगनीजचा पोलाद तयार कर-
ण्याच्या कामी फार उपयोग होतो. दंडका -२५ स्क्वअर
फूटचा १० पेक्षा जास्त सिलीका असलेले अशुद्ध धातु
पोलाद तयार करण्याच्या कामी फारसे उपयोगी पडत
नाहीत. मंगनीजच्या अशुद्ध धातूच्या वाढत्या निर्गते व्यापारा-
मुळे हिंदुस्थानचे फारच नुकसान होत आहे. ३- दरपे
किंमतीच्या एका टनामागे, मागेच वगैरे पन्ना जातात,

हिंदुस्थानच्या पदरांत १५ रुपयांहून जास्त रक्कम पडत
नाही. हिंदुस्थानीत पोलाद तयार करण्याचे बरेचसे कारखाने
काढतां आले, तर बरेचसे मंगनीज देशांतल्या देशांत राहून
बरील नुकसान बऱ्याच अंशी टळण्याचा संभव आहे. परंतु
हे जाणवत घडून येत नाही तोपर्यंत इंग्लंड, अमेरिका व
जर्मनी या देशांत मंगनीजच्या अशुद्ध धातूची जी निर्गत
होत असे ती थावणे शक्य नाही.

व्यापार.—अलीकडील मंगनीजचा निर्गत व्यापार
सापडण्याने वाढत आहे १९००-०१ या साली २६१३३९४
हॅड्रडपेटांची, व १९०६-०७ साली ९८५१८५५ हॅड्रडपेटांची
निर्गत झाली पण १९२३ साली एकंदर निर्गत ७७९८७०
टन असून त्याची किंमत १७५३०३२९ रुपये होती. सर्वांत
जास्त मात्र युनायटेड किंगडममध्ये जातो. याच्या खालो-
खाल खरेदी करणारे दुसरे देश म्हटले म्हणजे फ्रान्स,
बेल्जम व युनायटेडस्टेट्स (अमेरिका) हे देश येतात.

रासायनिक.—मंगल हे धातुरूपा मूलद्रव्य असून
त्याचे प्राणिद फार प्राचीन काळापासून माहीत होते. हे
प्राणिद कोह्याचे असावे अशी कल्पना बरेच दिवस प्रचलित
होती पण पुढे शील याने हे एका विवक्षित धातूचे प्राणिद
आहे असे सिद्ध केले. मंगलाचे बरेच कच्चे दगड सापडत
असून ते बहुधा कोह्लंड, मद्रा वगैरे धातूच्या सिद्धि किंवा
कारितानी युक्त असतात. ह्या धातूचे अतिशय सूर्यकिरणोव-
तालक्ष्या वातावरणावर, ज्वाने पाण्यात व समुद्राच्या पाण्यातहि
घोळण्यासारखे असते.

ह्या फार १७७४ साली प्रथमतः त्याचे क्विंत कोहला-
सह तप्त करून तयार केला गेला. पुढे पुन्हेन याने हा धातु
उज्ज्वलाम्ल असलेल्या एका भांड्यात दुसरे एक सरंग भांडे
ठेवून त्यामध्ये हरिदाचे विरुद्धिच्छेदन करून तयार केला.
पुढे पुढे ह्या धातूच्या कच्च्या धातूचे उज्ज्वलकरण करून
धातु वेगळा करण्याच्या बऱ्याच रीती प्रचारांत आल्या.
ग्रीन व बाल यानी पायरोल्युमाईट नावाच्या मंगलाच्या
कच्च्या धातूचे उज्ज्वलकरण करून धातु वेगळा केला. त्यामध्ये
जवळ जवळ हो. ९७ इतके मंगल असते. मंगलमेलदाचे
उज्ज्वलकरण करून मिळालेला धातु बऱ्याच शुद्ध स्वरूपांत
असतो.

मंगलाचे संयुक्त पदार्थः—मंगलाची बरीच प्राणिदे
असून त्यांमध्ये मंगलदि-प्राणिद महत्त्वाचे आहे. मंगलसिद्धि
ताणून मिळालेला पदार्थ कपभोर उज्ज्वलाम्लाने पुतला
असतो जो पदार्थ रहातो तो मंगल-दि-प्राणिद होय. हे एक
तीव्र प्राणदीकारक द्रव्य असून त्यामध्ये गंधकाम्ल
टाकले असता प्राणघायु वेगळा होतो. मंगलाच्या संयुक्त
पदार्थांमध्ये दुसरा महत्त्वाचा पदार्थ पालाशपरिमिश्रित
हा आहे. पालाशपरिमिश्रितामुन कवे-दि-प्राणिद जाऊं
दिस्वात किंवा त्याचे विरुद्धिच्छेदन केल्यास पालाशपरि-
मिश्रित मिळते. हिंदि प्राणिदीकारक असून त्याचा आम्बिक

किंवा अनामिक द्रावणामध्ये उपयोग करता येतो. पहिल्या कृतीने प्राणाचे ५ अणू व दुसऱ्या कृतीने १ अणू मिळतात.

ओळखण्याची शीत व उपयोगः—मंगळाच्या योगाने पुन्हेन दिव्याच्या ज्योतीस मिळत रंग येतो व त्याचे द्वार पालाश-नम्रित व सिंधु-कबितासदृश सापवून वंदन रथांत पाणी टाकले असता आपणाला हिरवा सांका टांटेपर्यंत येतो. वरील दोन कृतीच्या योगाने मंगळाचे अक्षिरव ओळखले जाते. ह्या धातूचा परमाणुमारांक मंगळगंधकितार्थ गंधकितार्थ रूपांतर करून अगर त्याचे किंवा रजत-परिमंगलिताने पूषकरण करून ठरविला गेला. ह्या धातूचा मुख्य उपयोग मंगळपोलाद करण्याकडे करतात.

मंगळ—निरनिराळ्या मानवजातीतून निरनिराळ्या वस्तू मंगळदायक मानितात. वस्तुविषयी जशी आवना असले किंवा समग्रत बनली असले त्याही ठीक वस्तू मंगळ किंवा अमंगळ मानणार. विवाह, बोल व उपनयन हे आपल्यात मंगळविषी मानितात. शिवाय 'अष्टमंगल' पहा.

मंगळदाह—आवाप. दरंग जिल्ह्याचा एक पोटीवभाग. क्षेत्रफळ १३७७ चौरस मैल आणि लोकसंख्या (१९११) १७०१५९. यांत मोहरी, तांदूळ व चहा हे प्रमुख पिकातात. यांत ७५९ खेडी असून मुख्य ठिकाण मंगळदाह आहे.

मंगळोत्तर संस्थान—महाराष्ट्र उत्तर शान संस्थानांपैकी एक संस्थान. क्षेत्रफळ ३००० चौरस मैल यातून सालवीन नदी वहाते, व येथे सरासरी ४०००० लोकसंख्या असून रोज शान, चिनी, व परेन लोकांचा समावेश होतो. याची राजधानी तक्रत ही असून इ. स. १९०३-०४ मध्ये येथील याथामिह काराचे उत्पन्न ११००० रु. होते. येथील उत्पन्न ५०० रु. इतकं सरकारकडे खंडणी जाते.

मंगळोत्तरा जिल्हा—महाराष्ट्र. दक्षिण कानडा जिल्ह्याच्या मध्यभागी असलेला जिल्हा. क्षेत्रफळ ४५५ चौरस मैल यात १४३ खेडी व मंगळोत्तर हे मोठे गांव असून तेथे या जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. तालुक्याची लोकसंख्या इ. स. १९२१ मध्ये ३०७५८ होती. इ. स. १९२१-२२ त याचे एकंदर उत्पन्न सुमारे ९५ लाख रु. होते. यात नारळ, ऊंल, तांदूळ, शिरक, हळद, भाजीपाले ही पिके होतात.

गांव.—दक्षिण कानडा जिल्ह्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या (१९२१) ५३८७७. यात हिंदू लोकांचा विशेष भरणा असून थोडे मुसलमान व ख्रिस्ती लोकांहि आहेत. हे गाव पूर्वी काही काळपर्यंत विजयानगरच्या राजाकडे होते, व काही काळपर्यंत स्वतंत्र होते. इ. स. १५५६ त हे पोर्तुगीस लोकांनी घेतले, व पुढे दोन दातकपर्यंत त्यांच्याच हायात राहिले. नंतर इ. स. १७६३ त हे हैदराबादीने घेतले व त्याने येथे एक गोदी व एक शिखेखाना स्थापन केला. शेवटी इ. स. १७९९ त हे इंग्रजांच्या ताब्यात आले. मंगळोत्तरा इराणच्या आखाताशी व्यापार इ. स. १३४२ पासून सुरू झाला असे इतिहासात म्हणली. राथी हे कानडा

जिल्ह्यातील व्यापाराचे व औद्योगिक केन्द्र आहे. यात कीले व सुती कापड तयार होत. येथील निर्गत माल कीले, कांको (कंद), सुपारी, मसाले, तांदूळ मासे; व आयात माल कापड, सात, धान्य, डाळिंब, दारू हा आहे. येथे २ विद्यालये आहेत. स. १८९६ मध्ये येथे म्युनिसिपॅलिटी स्थापनवात आली. येथे एक कॉलेज व बरीच हायस्कूल आहेत.

मगवे, जि. हद्द.—उत्तर महाराष्ट्र, मगवे भागातील एक जिल्हा क्षेत्रफळ ३३११ चौरस मैल जिल्ह्याच्या पश्चिम भागातून इसावरी नदी वहाते तिच्यातून नावा घालतात. गिरन नावाची नदी उत्तरेकडून वहात येऊन बॅनर्ग गावाजवळ इरावतीस मिळते. जंगली हत्ती वाघ, खानरेडे, चित्ते व जंगली कुने योमा भागात विपुल आढळतात. जिल्ह्याची हद्द उत्पन्न व कोरडी असते. फासलचे वार्षिक मान सरासरी १९ इंच.

इतिहासः—या जिल्ह्याचा इतिहास फार थोडा उपलब्ध आहे. देवकथेवरून मगवे शहर ११५९ साली वसविले असून मिंगम हे त्याची शहर वधे वसलेले आहे. सन १८९६ मध्ये मिंगम राजपुत्रांचे मिर्दामिनीचरद बंद केले. पण लागलीच मिर्दामिनच्या अनुयायांनी त्याचा मोड केला. १८८५ (जि. स. १२) मध्ये काही अडथळा न होतो देगाडेने सर होऊन त्या ठिकाणी अ. कमिशनर नेमला गेला. पुढे मिन तालुका त्याला ओढण्यात येऊन दंगडिंगबी जिल्हा केला. १८८८ साली मिनमुपातून येमंगंग तालुका ओढून जिल्ह्याचे ठाणे मगवेस आणिले मगवे जिल्ह्यात ७ प्रसिद्ध देशाचे आहेत. त्या प्रत्येकाचे वार्षिक उत्पन्न पुढील होत असत अलीकडे फक्त मिथळून देवालयवाच वसत अकरो-वर महिमात होती सत्ता तालुक्यात कोकोगावा येथे जुन्या राजधानीचे अवशेष आढळून येतात.

जिल्ह्याची लोकसंख्या १९२१ साली ४२३१५२ होती. एकंदर लोकसंख्येत शेकडा ९९ बौद्ध धर्माचे लोक असून मगवे भागा सोडून बाकीच्या भागा बोलगारें ये. ११ येतले. शेकडा ८० लोक शेतकी करतात. दंगडिंगबी भागात तांदूळाचे पोक उत्पन्न असते. मुख्य पोक कोळ, ज्वारी, तांदूळ व तंबाखू आहे. मंगळाचे क्षेत्रफळ ३९१ चौरस मैल असून त्यात बहुधा सर्वत्र आढळतो. बांधू कारसा नाही. यवोन नदीवर सुती पुष्कळ उत्पन्न. तीवरा रेशमाचे किडे असतात. खनिज पदार्थात पेट्रोलियम मुख्य असून ते जिल्ह्याच्या वायव्य भागात येमंगंगंग तालुक्यात पुष्कळ प्रमाणावर निघते यवो बॉईल कंपनी सन १८८८ पासून हे काम करीत आहे.

मगवे, येमंगंगंग, मिनग, मिनव, ही व्यापाराची मुख्य ठिकाणे असून ही खगडी गवे इरावती नदीच्या काठा आहेत. निर्गत मालात पेट्रोलियम, तिळाचे तेल, साल, कातडे, चामडी ही येतात. गुरांचा व्यापार चांगला चालतो. जिल्हा शिक्षणाच्या बाबतीत मागसलेला नाही.

ता लु. का.—याचे क्षेत्रफळ ६३७ चौरस मैल आहे. तालुक्याची जमीन रेंगाड असून तीत ज्वारी व नीळ ही दोन

मुख्य पिक होतात. लोकसंख्या १९११ साली ७१५९४ अथून तालुक्यांत खुद मगवे शहर (लोकसंख्या सुमारे पांच हजार) व ८५ खेडी आहेत

मंगळ—सूर्यमालेतील एक ग्रह. हा गुरु आणि पृथ्वी यांच्या मध्ये आहे हा दिसण्यात तांबूस वर्णाचा असल्यामुळे याला अग्नि, लोहिताग्न, अंगारक अशी नावे मिळालेली आहेत फलज्योतिषात मंगळ हा क्रूर ग्रह मानिला आहे. इंग्रजीमध्ये देखील याचे 'मार्स' (युद्धादि क्रूर कर्माची देवता) असे नाव पडलेले आहे मंगळ एका राशीत असता वक्र होऊन मागील झाल्यावर पुढच्या राशीत जाईपर्यंत बराच काळ लागतो, तेव्हा कुजस्तंभ झाला असे म्हणतात. मंगळ हा बहिर्द्वीत ग्रह म्हणजे भूकेंद्राच्या बाहेर असणारा असल्यामुळे तो नेहमी सूर्याजवळ नसतो. म्हणून रात्री आकाशात पाहिले तिकडे दिसतो. पृथ्वीच्या एका बाजूस मगळ आणि एका बाजूस सूर्य आला असता त्या दोहोंमध्ये पडमातर (सहा राशींचे अंतर) असते अशा वेळी मंगळ सूर्यास्त झाल्याबरोबर पूर्वे क्षितिगावर उदित होऊन तो सर्वत्र रात्रभर दिसतो. कधी मगळ आणि पृथ्वी यांच्यामध्ये सूर्य येतो. तेव्हा त्याची आणि सूर्याची युति (योग) झाली असे म्हणतात त्यावेळी त्याचा अस्त असतो, तो मुळीच दिसत नाही. सूर्यापासून पृथ्वीचे अंतर व मंगळाचे अंतर आध्या बेरजेइतके अंतर युतीच्या वेळी पृथ्वी व मंगळ यांच्यामध्ये असते आणि वजावळी-इतके अंतर पडमातराच्या वेळी असते. अर्थात पडमातरी मंगळ हा पृथ्वीला फारच जवळ येतो सूर्यापासून मंगळाचे मध्यम अंतर १४१० लक्ष मैल आहे, व पृथ्वीचे ९२२ लक्ष मैल आहे. म्हणून पडमातरी पृथ्वीपासून मंगळ ४८० लक्ष मैल अंतरावर असतो व युतिकाली तर २३३३ लक्ष मैल अंतरावर मंगळ असतो. मंगळ सूर्याच्या जवळ असतो तेव्हा सध्याकाळी सूर्यास्तानंतर हवकरच मावळतो, किंवा पहाटे सूर्यादयापूर्वी ओढाच वेळ उगवतो यावेळी तो ओळखण्यास फारच पंचाईत पडते. कारण तो सुमारे रोहिणीच्या मुख्य तारेइतका किंवा तिच्याहूनहि कमी तेजस्वी दिसतो. आणि पडमातराच्या वेळी तर तो जवळ जवळ गुरुच्या इतका तेजस्वी दिसतो मंगळाची कक्षा आणि कतिवृत्त यांच्यामध्ये १ अंश, ४१ कला, ६ विकला इतका कोन आहे. मंगळाचा वैयुविक व्यास (इक्वेटोरियल डायमीटर) ४११३ मैल आहे. प्रीवच्यास ३.६ कमी आहे असे सर विल्यम हर्शेल म्हणतो. व ३.६ कमी आहे असे अंगरेज मत आहे. मंगळ आपल्या प्रीवाझाभोवती (पोलर अक्षिषट) २४ तास, ३७ मिनिटे व २२ सेकंद इतक्या कालात फिरतो. मंगळाचे मध्यम घनत्व पृथ्वीच्या घनत्वाच्या ०.७५८ पट आहे. मंगळाचा नाक्षत्र प्रदक्षिणाकाल ६८७ दिवस आहे. मंगळाचा सूर्याशी युति-
— ७८० दिवसांचा आहे. मंगळाची कक्षा आणि विपुल-
योच्यामध्ये सुमारे २७ अंशांचा कोन आहे. म्हणून

मंगळावर हवेचे फेरफार आपल्याप्रमाणेच बहुतेक होतात. मंगळावर सूर्याचा प्रकाश व उष्णता आपल्या सुमारे आहे. मंगळाचा दोन उपग्रह आहेत असा शोध १८७७ साली लागला. हे उपग्रह फारच लहान आहेत. एकाचा व्यास सुमारे १८ मैल आहे. दुसरा त्याच्या आतच आहे. व त्याहून अधिक तेजस्वी आहे. त्याचा व्यास सुमारे ३५ मैल आहे. ग्रह व उपग्रह त्यात त्याहून लहान दुसरे कोणी नाहीत उपग्रहाची मंगळापासून अंतर फार थोडी आहेत. एकाचे अंतर ६ हजार मैल आहे व दुसऱ्याचे अंतर सुमारे १५४ हजार मैल आहे हे मंगळाभोवती फार जलद फिरतात. आताला ७ तास व २९ मिनिटे इतक्या कालात फिरतो व दुसरा ३० तास व १८ मिनिटे इतक्या कालात फिरतो. दुपाखेरीज सर्व ग्रहात मंगळ फारच लहान आहे, तरी त्याजविषयी आपल्यास सर्व ग्रहांकडून जास्त माहिती आहे. त्याचा पृष्ठभाग दुर्बिणीतून फार चांगला दिसतो त्याचा काही भाग तांबूस दिसतो व काही भाग हिरव्या रंगाचा दिसतो. तांबूस भाग हो जमीन असावी व काळसर करडा भाग या दलदलीच्या जागा व वनस्पतिक्षेत्रे व पाणी असावीत असे संशोधक म्हणतात. मंगळाच्या ध्रुवाभोवतालचा भाग चकचकीत पादरा दिसतो तेथे थोडे थोडे असे. मंगळावर वातावरण आहे त्यात अक्षे येतात मंगळावर लाव परंतु अक्ष असे लहान लहान 'कालवे' असावेत असे संशोधक म्हणतात. एकंदरीत मंगळाचे पृथ्वीशी पुष्कळ साम्य आहे. यावरून त्यावर प्राणी असले पाहिजेत. पृथ्वीच्या व उष्णता मंगळास मिळते हे परे तरी उष्णतेपासून कम- जास्त परिणाम होणे हे वातावरणाच्या स्थितीवर अवलंबून असते असे हर्शेल सिद्ध झाले आहे व त्या आपल्याच अनुभवहि आहे.

मंगळवेधे—सांगली संस्थानच्या मंगळवेधे पोटाविभागाचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या सुमारे १० हजार. मुसलमानी रियासतीच्या पूर्वी मंगळ नावाच्या राजाने हे गाव वसाविले. येथे त्याची राजधानी होती. येथे एक किल्ला आहे.

मंगोल—मंगोलियन जफे मॉंगल. आशियातील एक प्रहव्यंश. योंग म्हणजे गुरू यावरून हा शब्द बनला असे मानतात. या मानववंशाचे युरियस, पश्चिममंगोल (कालमक) आणि पूर्वमंगोल असे तीन पोटभेद आहेत. पश्चिममंगोल लोक होआंगहो नदीपासून डॉन नदीला मिळणाऱ्या मॅनिच नदीच्या नदीपर्यंतच्या प्रदेशात पसरलेले असून त्यांची विशेष वस्ती काकेशसपर्वत, धुंगारिया, उत्तर सिबेर वगैरे भागांत आहे ('कालमक' पहा). पूर्वमंगोल लोक मुख्यतः मंगोलियन प्रांतात राहतात युरिय लोक वैबीरियातच्या इकुतस्क व ट्रान्स-बैकल या दोन विभागात आहेत. कालमक खरक किपचाक, इलखानी, तेमूरने इतप्रभ केलेले लोकतंत्रीय, क्रिम, उस्मोग या गाती मंगोल वंशाचे उत्तम नमुने

आहेत. या लोकांची उंची मध्यम, केंस काळे व सरळ, वणं किष्ट पिवळा किंवा पिंगट, गाळाचीं हावें उंच, नाक सरळ व चवटें असतें. शिवाय या लोकांचे विशेष बिम्बू म्हणजे जन्मतः गाकटडादागबळच्या शरीरभागावर लहान काळे छाप (मंगोलियन स्पॉट) असतात व ते लहानपणी लवकरच नाहीसे होतात. असले हाग मेक्सिकॉतल्या इंडियन लोकांतहि आढळतात. मंगोल लोकांचे स्थलांतर दूरवर होतें असून चिनी, जपानी वगैरे लोकांवर त्याचा विशेष परिणाम झाला आहे. हिंदुस्थानातल्या द्राविड लोकांशी शरीरसंबंध होऊन यनसेली 'मंगोलाइड' अशी मिश्र जात हिमालयाच्या प्रदेशांत आढळते एका प्रोटोस्टेटमिशनच्याने १८७५ साली मंगोल लोकांसंबंधी बरीच माहिती प्रसिद्ध केली आहे. तीव्ररूप असं दिसतें की स्वावर मिळकत ही कल्पना, तसेच वैयक्तिक मालकी आणि हक्क या कल्पना त्यांच्या बरील छानगी मालकीची कल्पना पूर्वीचर चालू आहे. लोकांच्या बायकांवर इतर जैगम मिळकतीप्रमाणें तहाहत्यात सत्ता असून मरणोत्तर वारसाहक्कांनं मरताच मुलगे, भाऊ, पुतळे किंवा चुलते याप्रमाणें वारसांना मिळतात. हे लोक मुख्यतः घोडे, डेंड, गुरे व बोळ्यांपेक्षा पाऊन स्थलांतर बरीत दिडतात. आणि त्यामुळेच मोठमोठ्या टोळ्यांनी छेडीकरितां परदेशात त्यांच्या करणें हा धंद्याहि विविधेक घटकें त्यांच्यांत चालू आहे.

इतिहास.-१२ व्या शतकापूर्वीचा ह्या लोकांचा इतिहास उपलब्ध नाही. एका निष्ठा लांडग्यापासून ही लोकंज्ञात निर्माण झाली, ही दंतकथा मंगोल इतिहासकार सनग सेट-लेन यांनीहि नमूद केली आहे. सुदृढस्वरूपाचा त्यांचा पहिला शात पुढारी एका मंगोल विषवेला दैवी वारसाकारणें झाला असा उल्लेख आहे. यानें भोंवतालच्या लोकांचे पुढारीपण मुक्तीने मिळविलें. त्यांचा आठवा वंशज युगुमार्द (येथुके) हा सुप्रसिद्ध चॅंगीजखान याचा बाप होय. यानें बऱ्याच प्रदेशांत स्वतःची सत्ता प्रस्थापिली. नंतर चॅंगीजखानानें (पहा) हें राज्य वाढवून चिनी समुद्रावरून नोंपर नदीपर्यंत-इतकें विस्तृत साम्राज्य स्थापलें. त्यानें मरणसमयी (१२२७) आपलें राज्य ओखाईखान, तुलुईखान, जूचीखान व झगताईखान ह्या चार मुलांस वाटून दिलें. ओखाईखान (१२३७-४१) हा बापासारखाच पराक्रमी होता. त्यानें बापाच्या आरम्याला ४० कुमारांचा व पुष्कळ घोडे बळी दिले. चीनवर स्वारी करून त्यानें तेथील किन उर्फ सोनेरी राजघराण्याची सत्ता नष्ट केली. नंतर युरोपवर स्वारी करून तीन वर्षांत (१२३८-१२४१) अर्धे युरोपखंड जमीनदोस्त केलें. या स्वारींत मुख्य सरदार बागू हा होता. ओखाईखानांतर त्याचा मुलगा कुयुग यानें १२४१ ते १२४८ पर्यंत राज्य केलें. त्यानें ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांना सहाजमुदीन शगबून दोन ख्रिस्ती झालेले इसम आपले दिवाण नेमिले. त्याच्या मृत्यूनंतर गादीबद्दल वारसांत संदे होऊन अखेर स. १२५१ मध्ये

तुलुईखानाचा मुलगा मंगुखान राज्यघार झाला. त्या वेळीं बगुकिस्त व इतर कोही ख्रिस्ती मंक (मठवासी) त्याच्या दरबारीं नेले होते. मंगुखानाच्या एका भावानें (तुलुईखान) हाराण बगैरे पश्चिम आशियातील देशावर आणि दुसऱ्या भावानें (कुल्लाईखानानें) दक्षिण चीनवर स्वारी केली. मंगुखानांतर कुल्लाईखानानें स. १२५७ ते १२९४ पर्यंत राज्य केलें व कॅचबक शहर (हर्झें पेकिन) आपली राजधानी केली. याच्या वंशास चीनच्या इतिहासान 'युएनवंश' म्हणतात. ज्हेनीसचा प्रसिद्ध प्रवासी मार्कोपोलो कुल्लाईखानाच्या दरबारीं पुष्कळ वर्षे होता. कुल्लाईखानांतर १२६८ पर्यंत या वंशानें चीनवर राज्य केलें. पण ते मोंगल बादशहा विशेष महत्त्वाचे नाहीत. नंतर मिंग नावाच्या बौद्धधर्मीय पराण्यानें मोंगलांना चीनांतून हाकलून देऊन आपली सत्ता स्थापिली मंगुखानापर्यंत या लोकांत काबीज केलेल्या प्रांतांत तरुण व लडवण्या मानसाची आणि कैद्यांची कत्तल करण्याची चाल होती. व्यवस्थित राज्यस्थापनेचा त्यांच्यांत अभाव आहे. मिंग घराण्यानें पुढें या लोकांचा इतका निःपात केला की, त्यावेळेपासून आतापर्यंत पूर्वमंगोलियात हे लोक पुन्हा साम्राज्यसत्ताधारी झाले नाहीत. मात्र चीनच्या साम्राज्यावर त्यांच्या अजूनपर्यंत मजून मजून स्वाभ्या (मोहिमा) चालू असतात मिंगानंतर मात्र या चिनी राजघराण्यानें, मध्यंतरी मोंगलांना वर डोकें उचललें असता, त्यांना दडपून टाकलें (१६४४) या सुमारास त्यांच्यात बौद्ध धर्मीया प्रसार हळू हळू होऊं लागला. परंतु त्यांचा आडदांडपणा अद्यापि कायमचा नष्ट झाला नव्हता. दक्षिणेकडील खंखर लोकांचे व पश्चिमेकडील तोरगोड लोकांचे राज्य १७ व्या शतकापर्यंत स्वतंत्र होतें. त्यांचा व रशियाचा स्नेह त्या शतकात जमला होता. खजर, तोरगोड, कालमक वगैरे पोडजातींची सत्ता अद्यापि मंगोलियामध्ये तारतीत काही ठिकाणी स्वतंत्रपणे तर, कोठें मांडलिकाप्रमाणें नादत आहे. समरकंद, बुखारा, ताशकंद, इकडील राज्यकर्त्यांच्या रक्षात या जातीचे रक्त खेळत आहे.

प्रसिद्ध तैमूरलंग हा या जातीतील झगताई पोडलाखेंत जन्मला होता. मुसलमान धर्माचा जास्त प्रसार या लोकांत तेराव्या शतकात झाला. कसान व आझाखानाकडील या लोकांच्या व ख्रिस्त्यांच्या धार्मिक वक्तांनी होत (१३ वे शतक), पण पुढें यांच्या राजांचे युरोपकडील ख्रिस्ती राजांशी शरीरसंबंध होऊं लागले. तुर्कस्तान, इंग्लिश व आझाखानाकडील हे मोंगल यांची एकधर्मांमुळे १४ व्या शतकात एकी होऊन मुसलमानांचे महत्त्व युरोपांत वाढलें. यावरचा वंश हा उखबेन मोंगलच होता.

आ या व वा ल् य-—वर सांगितलेल्या मंगोलियाच्या तीन प्रमुख जातींप्रमाणें त्यांच्या भाषांपर्यंत पूर्वमंगोलोभाषा, पश्चिममंगोलोभाषा व छुरिपटोभाषा असे तीन भाषाभेद

दमोचेर होतात. या तीन भाषा दुर्हा जरी बाळतः निरनि-
राख्या भाषेत असल्या तरी त्या बऱ्याच सारख्या आहेत व
कोणत्याही एका भाषेचे ज्ञान झाल्यास इतर दोन्हीहि
भाषा आपल्याला समज कळतात. मंगोली लिपि ही मॅन्चू
लिपीसारखीच आहे, हिची लिहिण्याची पद्धत आठवी नसून
उभी आहे म्हणजे एका अक्षरासाठी दुसरे अक्षर फाळ-
ण्याची वहीवाट आहे. व्यंजन व स्वर मिळून एकेक अक्षर
बनते. मंगोली लिपि ही मूळ सीरियन लिपीपासून जी उद्-
घुरिन लिपि प्रचारात आली तिचे अपत्य होय. या लिपीवर
आयेंन व तिबेटी लिपीचाहि सकार झाल्याने आढळते.
या लिपीमध्ये लेखनाला तेराव्या शतकात, सत्कथ पंडित,
फनसप, रसोद्गाथि ओडसर या तीन नामांनी सुरवात केली.
या लिपीतील काही अक्षरांचे एकाच शब्दातील त्यांच्या
निरनिराळ्या ठिकाणच्या वापरप्रमाणे निरनिराळे उच्चार
होतात. अद (राग), एंदे (येथे), तसेच नद (मला),
अडन (खोली) हे शब्द सारख्याच तऱ्हेने लिहिले
जातात व त्यामुळे शब्दभावनेत तो कोणत्या अर्थाने शब्द
वापरला आहे हे ठाढीने लागते. अशा प्रकारची दुर्वाधता
काडून टाकून एक प्रकारची नवीन लिपि प्रचारात आण-
ण्याची कामगिरी १८४८ साली संपादिताने केली ही
नवीन लिपि काश्मुकि या नावाने प्रसिद्ध आहे. यात प्रत्येक
अक्षराला स्वतंत्र उच्चार आहे त्यामुळे ही लिपि बरीच
साधी झालेली आहे. घुरिमट भाषा ही पूर्वमंगोली भाषेची
सदृश आहे.

बाह्यमामध्येहि सुविशित लोकांच्याकडून लिहिण्यात
वेगारी येण उर्क संस्कृत भाषा व सर्वसाधारण लोकांच्या-
कडून लिहिली जाणारी भेसळ उर्क प्राकृत भाषा असे
दोन भेद आहेत. या भेसळ भाषेसंबंधीचे व्याकरणग्रंथ
आपल्याला पहावयास सापडत नाहीत. परंतु छंद नापिच्या
व्याकरणासंबंधी मात्र बरेच ग्रंथ झालेले आढळतात. मंगोली
भाषेतील बरेचसे बाह्यमय तिबेटी प्रमाने आपोतरबजा आहे.
उदाहरणार्थ सिद्धीकूर हे पुस्तक मूळ संस्कृत ग्रंथाच्या
तिबेटीभाषांतराचे प्रतिभाषांतर आहे. जिनी भाषेतील बऱ्याच
ग्रंथांची मंगोलियन भाषेत भाषांतर झाली आहेत. धार्मिक
बाह्यमय उलोगेर उनदुलद् (उपमासागर), बोधिमेर
(पर्यटन), अस्तन गेरल (सुवर्णप्रकाश), माणिगो
आणि यट्टे ट्यू मिन तोली (विशददर्पण) हे महत्त्वाचे ग्रंथ
होत. पोसकोव्ह हे एकच काव्य असून ते बऱ्यापैकी आहे.
पण गद्यमध्ये काही काही ठिकाणी काव्यमय वर्णने आढ-
ळतात. ऐतिहासिक ग्रंथान सर्गन भेटेनचे ' गेथीकटे दर
ओस्ट मोगोकेन उंड हूँस फूस्टेन हीमेस, व अस्तन टोबशी
हे ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत. कथावाङ्मयामध्ये गेसरखान व
अर्दशी बोदशी या बारासंबंधी कथा प्रसिद्ध आहेत. जनग-
नियम हे प्रसिद्ध ऐतिहासिक काव्य आहे. याशिवाय वक्ता
पुनेदशी, व त्याचे ओद्गावशी झालेले युद्ध यासंबंधीचे

व्याख्यी एक ऐतिहासिक काव्य आहे. शिवाय राशियन व
इंग्लिश बामबल संस्थांनी बामबलची निरनिराळ्या मंगोली
लिपीत भाषांतर केली आहेत. याशिवाय युरोपीयन लोकांनी
मंगोली भाषेची व्याकरण व कोश लिहिले आहेत.

मंगोलिया—चीन. पूर्वेस किणन पर्वतापासून पश्चिमेस
सर्वगताई पर्वतापर्यंत हा अफाट देश पसरला आहे. याच्या
उत्तरेस सैबेरिया व दक्षिणेस बाघ कान-सु आणि इतर
मुळख (चिन-क्रियागमधील) आहे. मंगोलियाचे क्षेत्रफळ
सुमारे १८५१००० चौरस मैल असून लोकसंख्या सुमारे
५५०००० आहे. याच्या मध्यभागी गोबीचे मैदान आहे.
यात भटके मोगल व कालमक लोक राहतात. ते छुपीक
प्रदेशातहि घेता करीत नाहीत. पण काही वर्षांपासून मंगो-
लियात चीनमधील लोक येऊन राहू लागले आहेत. त्यामुळे
चीनच्या राज्यापासून हा विभक्त करता येईनासा झाला आहे.
आतमंगोलिय व चीनमधील प्रांताचे या शोशराचे माग
याच्या राज्यकारभाराच्या सोयीकरिता तीन जिल्हे पाडण्यात
आले आहेत. ३ प्रत्येक जिल्हा जिनी सरकारने नेमलेल्या
सातार-जनरलच्या ताब्यात असतो. मुटन बाहेर उर्मा कसून
ते किराळताच्या दक्षिणेस १०० मैलावर आहे. मंगोलिया-
तून बाहेर जाणारा माल म्हणजे लोकर, कातडी, शिंम वगैरे
आहे. उद्दळकात गोबीच्या मैदानातून मोटारीतून वहातुक
होते. बाह्यमंगोलियात बऱ्याच सोम्याच्या खाणी सापडल्या
आहेत. पैकी फारच थोड्या चालू आहेत. १९१५ सालापासून
मंगोलियाचे स्वतःचे चलन सुरू झाले आहे. पौद्ध लामा-
संप्रदाय येथे चालतो. येथे मंजुरियाचे वर्वस्त स्थापन होण्या-
पूर्वी मंगोल लोकांवर त्याचेच संस्थानिक राज्य करीत. मांजु
राज्य आल्यापासून या संस्थानात फारसा फरक झाला नाही.
या संस्थानिकातून एक वरिष्ठ ' खान ' निवडला जाई. आज
मंगोलियाच्या कारभार चीन सरकारने नेमिलेल्या सुपरिटेंड-
न्सच्या हाती आहे. वादशाही एअंट उगी येथे असतो.
मंगोलियाच्या जुना इतिहास चीनच्या इतिहासात समाविष्ट
झाला आहे.

मांजु राजवट्याच्याच नासापूर्वीपासूनच मंगोलियातील
मोगल संस्थानिकाच्या मनात चीनच्या लष्करी व बलाहत-
नाशकाच्या घोरणाकडून द्वेषाभि घुमसत होता त्यामुळे रशि-
याच्या मदतीने स्वतंत्र होण्याची आकांक्षा बाह्यमंगोलिया-
मध्ये प्रबल होत चालली होती. उगोमधील चीनचा रसेल्ट
साठी याच्या जुळवी श्रमामुळे या आकांक्षेला प्रत्यक्ष तोंड
झाले मोगल बुद्धान्यांनी हुतुफुतु (निर्वन युद्ध) याच्या-
मौजनी जमा होऊन चीनच्या जुलमी भोरणाचा प्रतिकार
करण्याचे ठरविले. १९११ साली रश्यांनी रशियाकडे एक गुप्त
होतीने मदत पाठवून स्वातंत्र्यप्राप्तिकरिता रशियाची मदत
मागितली. अंशने व इतर जिनी अपिकारी म्हणून नावी
ह्वात्सपशी करणात आली व हुतुफुतुला राजा निवडण्यात
आले. व याच मैज्याने मोगल सरकार उर्मा येथे स्थापन

झाले. तथापि मॉंगल पुढाऱ्यांमध्येहि दोन प्रयत्न पडले होते. एकाला चीनशी अग्रीमात संबंध नसावा असे वाटत होते तर दुसऱ्या पक्षाला चीनशी आपला तात्पुरता का होईना पण संबंध रहावा असे वाटत असे. १९१२ साली भार्युत लोकानी आपला व चीनचा संबंध तोडून टाकला व आपला मुख्य उर्गाच्या प्रदेशात सामील केला त्यानंतर आतर्माणोलियामध्ये बंद उडवले पण ते चिनी सैन्याने मिटवून टाकले. याच सुमारास रशियन सरकारने उर्गा येथील सरकारला व हुतुखुला आखिल मंगोलियाचा राजा म्हणून मान्यता दिली. एवढेच नव्हे तर चीन सरकारने मंगोलियावर स्वारी करण्यास मंगोलियाला मदत करण्याचे ठरविले. या सहानुभूतीबद्दल रशियाला मंगोलियातील पूर्वकाळी असलेल्या व्यापाराच्या सर्व सवलती मिळाल्या. यानंतर चीन, रशिया व बाह्यमंगोलिया या तिघांमध्ये खूप वाटाघाट सुरू होऊन शेवटी चिनी सरकारने बाह्यमंगोलियाला प्रांतिक स्वायत्तता दिली व त्याच्या एवजी बाह्यमंगोलिया हा चिनी साम्राज्यामध्ये गणला जाऊ लागला. उर्गा येथे चीनचा रेसिडेंट नेमण्यात आला. १९१२-१९१७ च्या दरम्यानच्या काळात रशियाने बाह्यमंगोलियातील आपले हितसंबंध दृढतर केले. पण प्रह्लादुदाच्या अमदानीत बोखोव्हिऊची सरदारी शाखायामुळे बाह्यमंगोलियाला आधार नाहीसा झाला. एवढेच नव्हे तर जर्मन व सोव्हिएट यांची स्वारीहि होण्याची विन्हे दिसे लागली त्याच प्रमाणे सेमेनाफ नावाचा एक धाडसी पुरुष, रशियातून पळून गेल्या काही माओथ्री सैन्यानिशी बाह्यमंगोलियावर स्वारी करण्याचा विचार करीत होता. अशा स्थितीत बाह्यमंगोलियाला चीनकडे मदतीसाठी याचना करण्याशिवाय बर्यतरच उरले नाही. चीननेहि या संधीचा फायदा घेऊन मंगोलियाने प्रांतिक स्वायत्ततेचे हक्क चिनशीत सोडून चीनचे स्वामित्व कबूल करावे अशी मागणी घातली व ती बाह्यमंगोलियाला स्वीकारणे भाग पडले. अशा रीतीने बाह्यमंगोलियावर चीनचे स्वामित्व प्रस्थापित झाल्यावर चीनने त्याच्यावर जुळम करण्यास सुरवात केली. त्यामुळे बाह्य मंगोलियातील असंतुष्ट व शत्रुतेलेला लोकांनी रशियन व जपानी बाजार-वुगयांच्या साहाय्याने स. १९१० च्या आक्टोबरमध्ये उर्गा-येथील चिनी सैन्यावर हल्ला केला. याचा प्रतिकार म्हणून चिनी सैन्यानेहि उर्गातील लोकांना काढले. याचा परिणाम असा झाला की, १९२१ साली सर्व लोकांनी चिनी सैन्याविरुद्ध संयुक्तपणे करून उर्गा येथील चीन सरकारला हलकून लावले. अशा रीतीने स. १९२१ च्या फेब्रुवारीमध्ये हुतुखुला हा मंगोलियाचा पुन्हा राजा झाला. रशियन बाजार-वुगयाचा पुढारी वॉरन हेनरी हा सेनापति झाला. हुतुखुलाने मंगोलियामध्ये मोठे सैन्य उभारण्यास सुरवात केली. यावेळी चीन सरकार कमकुवत असल्यामुळे हुतुखुलाची मागना देण्याची त्याची छाती झाली नाही व त्यामुळे हुतुखुलाची मोदीशुल्काचीचे बोलणे लावण्यास चीनने सुरवात केली पण

काही केव्या मंगोलियाचे स्वातंत्र्य गमावण्यास हुतुखुल तयार झाला नाही.

मम (परमाणुभारांक २४.३२.)— या धातूचा सन १९५५ त एन. झू याने शोध लाविला. पृथ्वीवर मम धातूची शैलिते, कथित व हरिदे ही सर्वत्र पसरलेली आढळतात. याचे अत्युच्च द्रव्य, ओलिगोडॉन, हॉर्नब्लेंड, टास्क, असबे-स्टस, मीरशाम, आगीत, डोलोमाइट, मॅग्नेसाइट, कार्नालाइट, कीसराइट व केनाइट, इत्यादी जातीचे आढळतात. या धातूचे हरिद, पालाश किंवा सिंधु यांचे मिश्रण वितळवून व नंतर ऊर्ध्वपातनक्रियेने हा धातु मोठ्या प्रमाणावर काढता येतो. मॅग्नेसाइट, लॅम्प्राणिद व कोळसा यास खूप तापवून ही धातु काढता येतो. यास विद्युत्प्रवाहपद्धति सर्वात उत्तम होय. प्रथम बनवेन याने स. १८५२ त ममहरिद चिनी मातीच्या भांड्यात वितळवून मम धातु विशुद्धाच्याने काढिली. परंतु सध्या कार्नालाइट (मम व पायस यांचे मिश्र हरिद) पासून हा धातु काढण्याचा प्रचार आहे. एका धातूच्या भांड्यात कार्नालाइट वितळवितात. याचे ळणसुव व घनसुव कोळशाचे असतात. हा कोळसा एका चिनी मातीच्या नळीत बसविलेला असतो व या नळीन वर एव छिद्र असते, यातून हलक्या गिळून बाहेर येतो. उष्णमान ७६०° अंशावर ठेवितात. हा धातु ७३०° अंशावर विजळतो. तो वितळलेला धातु जमवून एका लोखंडी भांड्यात घन करतात व पुन्हा वितळवून लोखंडाच्या भांड्यात दावून शुद्ध करतात.

गुणधर्म.—मम हा चांदीसारखा पांढरा व फार तेजस्वी धातु आहे. हा पनवर्धनीय व तन्य आहे. याचे वि. घु. १.७५ आहे. निर्द्व हवेत याचे तेज कायम रहाते. परंतु ओल्या हवेत हा धातु प्राणवायूशी संयोग पावून याचे तेज नष्ट होते. हा ६३२° अंशावर वितळतो. व ११००° अंशावर उकळला जातो. हवा, प्राणवायु व कर्ब-द्विप्राणिद या धातूत हा जळतो व ममप्राणिद बनतो. याच्या प्रकाशात अरपानी व अत्यरपानी रंगाचे किरण फार असतात. म्हणून छायाचित्रकलेत याचा उपयोग करतात. रात्रीच्या वेळेस फोटो काढणे शास्त्रास मम धातूच्या उजेडात काढतात. या धातूचा दारूकामातीहि उपयोग करतात. हा वाफेच्या प्रवाहात तापविला असता पेठ घेतो तेव्हा उज्जवायु बाहेर निघतो व ममचा ममप्राणिद बनतो. याला तापवून मम-धातूत घातले असता त्या वायूशी हा संयोग पावतो. क्षीणा-म्बल हा विरघळतो व उज्ज वायु बाहेर निघतो. ममसार तयार होतात. किरणें धातूच्या क्षारात मम घातला असतो त्या धातूचा सारा खाली बसतो.

संयुक्त पदार्थ (कायोट्रिड):—(१) ममप्राणिद (मम)—पेरिक्लास नावाचा जो खनिज सापडतो तो हाच होय. मम धातु हवेत जाळला असता हा तयार होतो. उज्ज-प्राणिद किंवा कथित जाळले असताहि हा तयार होतो. हा उडून जात नाही किंवा याचे द्रवरूपहि होत नाही. म्हणून

महाराष्ट्या आंतून लेणू लावण्याकरितां व मुशी करण्याकरितां हा उपयोगांत आणितात.

(२) ममोजमप्राणिद (म [उग्र]) :—मृत्तित आणि नेमासित नांवाचें खनिज म्हणजे हा उज्ज-प्राणिद होय. कोणत्याहि ममक्षाराच्या द्रावणांत पाळास किंवा सिंधुदाहक घालता असतां याचा सांका रालीं घडतो. ए. डी. ह्यूटन यांने मम-हरिद व दाहक पाळास यांचे मिश्रण उकळून व तें मिश्रण पंध करून हा उज्ज-प्राणिद इ. स. १८८५ मध्ये तयार केला होता. हा पांढरा व अस्फटिक घनपदार्थ आहे. हा पाण्यांत क्वचित विरघळतो. परंतु अमोनियाचे क्षार त्यात वातल्यास त्याची द्रवक्रिया वाढते. याचा सिमेंट करण्याकडे उपयोग करतात.

(३) नैलमंगोसः—मम घातु फ्लूरिन किंवा हर या बाबूत किंवा स्तम्भ किंवा अद याच्या बाबूत तापविला असता र्थांशी संयोग पावून नैलदे बनतात. फ्लुरिदाखेरीस सर्व नैलदे पाण्यांत विरघळतात व द्रवमाहक असतात. याचीं हरिद व अदिद हीं समुद्राच्या व क्षयांच्या पाण्यांत आढळतात यांचे हरिद फार महत्वाचे आहे. यांचे सूत्र $Mg_2Si_2O_7 \cdot 6H_2O$ असे आहे. प्राणिद, उज्जप्राणिद किंवा कथित हें उज्जमहामळांत घालून हें तयार होतें. किंवा मममंधकित व सिंधुहरिद (नीळ) यांचे मिश्र द्रावण करून तें तापवून एकदम थंड केलास सिंधुमंधकित कमी द्राव्य असल्यामुळे बाहेर पडतें व मम-हरिद पाण्यांत राहतें. कार्बोनाटपासून पाळास-हरिद तयार करतात हे आढ पदार्थ म्हणून उपयोग होतें. मॅग्नेशिया (ममप्राणिद) व हरिद यांचे मिश्रण पाण्यांत मिसळून ठेविल्यास थोड्या वेळाने र्थांचा एक दगडासारखा कठिण गोळा बनतो. र्थांत निरनिराळीं आम्लहरिदे असतात. ममांमलहरिद हवेच्या प्रवाहात तापविल्यास उज्जमहामल व हरबायु तयार होतो व मॅग्नेशिया सिलिक राहतो, या कृतीचा वेईठ पोचिनी व मॅज यांच्या हस्त्रातून तयार वर-व्याच्या कृतीत फार उपयोग होतो.

(४) ममकथितः—ममीसादून खनिज द्रव्याच्या रुपाने व घटकथितावर खंडोमाद या खनिजात हें आढळते. ममहरिदावर खटकथिताचा प्रयोग करून हें तयार करतो येतें. हे पातळ अम्लां विद्राव्य नाहो परंतु उष्ण पाण्यांत क्वद्विप्राणिद घातलेला असतो त्यांत हें द्रवतें. सिंधुकथित इत्थम क्षारात घालून ओ पाडता व घट सोंका बनतो त्याला मॅग्नेशिया-अत्रवा म्हणतात.

(५) ममस्फुरितः—ममगंधीकर्नास सिंधुस्फुरित घालून तें मिश्रण थोडा वेळ ठेविल्यास बारीक पट्टीणी र्हाईटक बनतात. यांचे सूत्र $Mg_2Si_2O_7 \cdot 6H_2O$ असे असतें. म, स्फु, प्र, हें स्फुरित नगतरिद नांवाच्या खनिजांत असतें. सिंधुस्फुरित व कोणताहि ममक्षार एकत्र करून ओ थोडा पडतो तो ममगंधीकर्नात उकडल्यास हें स्फुरित तयार होतें. अमनिममस्फुरित (मम उ, स्फु, प्र, १८, प्र) हें खनिज बि

आहे व ममपेशींतीहि सांपडतें. शिवाय मूत्र कुजल्यावर हें तयार होतें.

(६) मम घातु किंवा कथित हे नम्रांमळांत घातल्यास रंगरहित, द्रवशोषक, व स्फटिकाकृति ममनत्रिक बनतें. र्थाचा द्रवविंदु 90° आहे.

(७) मम घातु तापवून र्थावरून नम्राबायु किंवा अमो-नियाचा प्रवाह सोडल्यास ममनत्रिद तयार होतें. निकेल, कोबल्ट, क्रुम, लोह, व पारद यांचीं हरिदे यांत मिसळून तापविल्यास र्था घातूचीं नत्रिदे तयार होतात. व तांत्र व म्हातिन यांचीं हरिदे तापविल्यास तीं घातुरूप होतात.

(८) ममगंधकितः—मॅग्नेशिया गंधकाच्या बाबूत ताप-विल्यास पिण्ड र्थाचा गंधकित तयार होतो. ओल्या हवेंत ठेविल्यास उज्जमंधकित तयार होऊं लागतें.

(९) ए काहूर यांचे मिथिल व पथिल अदिदांशीं मम खंडांचे मिश्रण करून र्थापासून रंगहरिद, सतसणीत बासाची पानळ, उजाडामाही व पाण्यानें पृथक्करण होणारीं अशीं मम-मिथिल व मम-पथिल या नांवाचीं दोन द्रव्यें तयार केलीं.

ओळख र्थाची ही तः—मम-क्षारांच्या द्रावणांत अमोनिया व अमोनोहरिद घालून र्थात सिंधुस्फुरित घालून पांढरा सांका मिळतो. परिमाणमापनांत देखील याच कृतीचा उपयोग करतात.

ओ प धा प यो यः—मम-क्षार हे विवक्षित प्रकारचे क्षार रेवळ समजलीं जातात. ही रेवळ सौम्य असतात, यांचे कारण आतड्यात आण कमी होते. व रक्तातील पाणी शोषून घेऊन र्था पाण्याबरोबर हे क्षार आतड्यांतून नास्तात उदरा-सारख्या रोगांत वेईडी रक्तांतून जास्त पाणी शोषून काढल्याचें असेत तेईही हें लक्षोत्त ठेवाचें की ज्यामानाचें क्षारचें प्रमाण कमीजाले असेल त्यामानानें कमीजाले पाणी शोषलें जातें. व्याख्येलांक अम्ल, पारदक्षार, सोमल व सामक्षार यांशीं मम अद्राव्य क्षार तयार करतो म्हणून यांच्या विद्यावर ममक्षार उत्तम औषध आहे. ममघातु रक्तात शोषिलें जात नाहीं, म्हणून औषधामेत र्थाचा अम्लस्थळ परिणाम काही होत नाहीं. जाहीतर ममघातूची रक्तांत पिचकारी मारल्यास ती फार विपारी आहे. मधुमेहाच्या रोगांत वेईडी रक्ताची अलक-पुष्कता वाढवावयाची असते तेईही ममक्षार देऊं नयेत. वेईडी मम-प्राणिद किंवा कथित अर्थां दामापासून एक दामापर्यंत एका वेळस देतात.

मंचर—मुंबई इलाखाः, पुणे शिष्टांतील खेड तालु-क्यांतले एक गांव. हें खेडपासून उत्तरेस १२ मैलांवर आहे. गावाभोंवडी तट आहे. मंचर हें १८६८-६९ सालपर्यंत होळकरांच्या ताब्यांत होतें. पुढे तें ईंग्रमांनीं देण्यांत आलें. येथें हेमादणी तऱ्हेचे सरासरी २५ बीरस यादीचें एक पाण्यानें टाके असून त्यास पायम्या आहेत. हें पूर्वीं शुद्धलानी रियासतीस महत्वाचें शहर अर्थात.

मंचेस्टर—इंग्लंड, लॅंडशायर परगण्यातील एक शहर व नगरातील कापसाच्या व्यापाराचे केंद्रस्थान. १९२१ साली याची लोकसंख्या ७३०,५५१ होती. या ठिकाणी चार नद्या आहेत व बरेच रेल्वेचे पाटे आहेत. शहराच्या मध्यभागातून मांचेस्टरस्ट्रीट हा मोठा रस्ता वेलेला आहे. नवपन्नागात व दक्षिण भागात मोठमोठ्या सरकारी इमारती आहेत. पूर्व-भागात कारखाने आहेत एंजल्टोन हे १५ व्या शतकात बांधिलेले देवालय आहे. 'होली नेम' नावाचे जेसुइटांचे मंदिर सुंदर व प्रसिद्ध आहे. रॉयल इन्फर्मरी, रॉयल इन्स्टिट्यूशन, टाउन हॉल, रॉयल एग्जेन्ज बँक ऑफ इंग्लंड वगैरे इमारती प्रसिद्ध व प्रेक्षणीय आहेत. शहरातून जाणाऱ्या इतिहासप्रसिद्ध पुण्यांचे पुतळे रडोस पडतात. क्रिष्ण देवाच्या संस्थाहि बऱ्याच आहेत. येथे एक विश्वविद्यालय आहे. वॅडम लायब्ररी, रेकारस लायब्ररी व जॉन रायल्ट्स लायब्ररी ही तीन मोठी ग्रंथालये आहेत. शास्त्रीय व अन्य शैक्षणिक संस्थाहि आहेत. शहरात सात दैनिके निघतात. मंचेस्टर गार्डियन हे प्रमुख नियतकालिक आहे.

हे शहर म्हणजे सभे उद्योगधंद्याचे केंद्रस्थान होय. कापसाच्या गिरण्या येथे अंशुख्य आहेत. शिपकॅनलमुळे येथील व्यापारास मोठी चाखना मिळाली. दांड वस्तीमुळे शहराचे आरोग्य समामानकारक नाही. १८३१ सालच्या कायद्यान्वये या शहराला पार्लमेंटांत दोन प्रतिनिधी पाठविण्यास हक्क मिळाला. हल्ली हे शहर दहा प्रतिनिधी निवडिले. मंचेस्टर शहराची सर्व व्यवस्था एका बोर्ड ऑफ गार्डियन्स व एका बोर्ड ऑफ ओव्हर्सियसकडे आहे गेल्या महायुद्धात मंचेस्टरने दारुगोळा, स्वयंसेनिक, व पैसा याची सडक हाताने सरकारला मदत केली.

मच्छली, त ह शील—संयुक्तप्रांतांत जोनपूर जिल्ह्यातील एक तहसील. हात विस्था, मुंझा व राडवाडा हे ३ परगणे येतात. क्षेत्रफळ ३४४चौर मैल १९११साली येथील लोकसंख्या २२५,८५३ होती तहसीलत दोन शहरे (मच्छली शहर व मुंझा शहर) व १११ खेडी आहेत.

श ह १.—मच्छली तहसीलीचे ठाणे हे जीनपूर अलाहाबाद सडकेवर आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली ५०४४ होती. शहराचे जुने नांव बिस्वा होते विसू नांवाचा कोणी महार (भर) सरदार आसपासच्या प्रदेशांत पुढाची होता, यावरून यास बिस्वा हे नांव पडलेले होते.

मच्छलीपट्टण—मद्रास इलाखा, कृष्णा न्हिद्याचे मुख्य ठिकाण, यात एक किला आहे तो आता बहुतेक नष्ट झाला आहे. येथील फ्रेंच पेठ फ्रान्स सरकारच्या ताब्यात आहे, व बलंद पालेम (होलेदरगाव) येथे डच लोकांचे पुरातन स्मशान आहे. मच्छलीपट्टणाम दरवर्षी भाषात व निवेत आठवडा झाले रुपये किमतीची होते. मच्छलीपट्टणचा पूर्व-तिहास उपलब्ध नाही. ११ व्या शतकांत याच्या इतिहासास प्रारंभ होतो. १६१३ साली ईस्ट इंडिया कंपनीने

व्यापारी अहाज येथे येऊन बसकले व तेव्हापासून याथारय देशातील लोकांचा येथे व्यापार सुरू झाला पुढे येथील डच व इंग्रज व्यापार्यांमध्ये वादळे आले व इंग्रज व्यापार्यांना मच्छलीपट्टण सोडावे लागले. परंतु १६३२ साली गोंयळकोंपाच्या सुलतानाकडून इंग्रज व्यापार्यांना येथे व्यापार करण्याकरिता परवानगी मिळाली. पुढे १७५० साली फ्रेंच लोकांनी हे गाव घेतले, पण लष्कर व दक्षिण हिंदुस्थानातील फ्रेंच लोकांचे वर्षेच कमी झाले व १७५९ सालच्या तहान्नेचे मच्छलीपट्टण इंग्रजांना परत मिळाले. नंतर १८९४ साली समुद्रमरतीच्या लाटेने याचा बराच मोठा भाग वाहून गेला व येथील ३००० लोक प्राणस मुकले. येथील लोकसंख्या (१९२१) ४३९४ असून तीत हिंदुसमुल्लानांचेहि प्रमाण जवळ जवळ निम्मैनिम आहे येथे १८९६ साली म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली येथील सतरा कारणाचा पंधरा व इतर किरकोळ घरे आता मुडाले आहेत. कण कातडे रंगविण्याचा धंदा राहिला आहे

मच्छी (' कोळी ' पहा)—मच्छी नांवाच्या जातीची एकंदर हिंदुस्थानात वस्ती तीन लाखावर आहे पैकी पाचवे-तीन लाख पंजाबातच आहेत. ते सर्व सुसुलमान आहेत. त्यांचा सभावेश क्रीनवरात करता येईल (' क्रीनवर ' पहा). मुंबई इलाख्यात ही जात बहुधा भडोव, ठाणे व सुरत या न्हिद्यात व समुद्रकिनाऱ्यावरील लहान-मोठ्या गावांतून आढळते लोकसंख्या सुमारे ४० हजार हे दिसण्यात कोळ्यासारखे असून रजपुताबरोबर ठिकठिकाणी त्यांचा प्रसार झाला आहे हल्लीचे त्यांचे नाव त्यांच्या उपजीविकासाधनावरून पडलेले असले पाहिजे पोटा भरण्याचा त्यांचा धंदा समुद्रातील मासे धरून ते बाजारात विकण्याचा होय मच्छी हा शब्द साधारणतः थेंदेवाच असून यात हिंदुस्थानातील सर्व कोळ्यांचा समावेश होतो. इकडे पश्चिम किनाऱ्यावर खार्बा, कोळी व मच्छी असे त्यांचे निरनिराळे विवक्षित स्थानिक भेद झालेले असुच विवक्षित ठिकाणी त्यांचा नामनिर्देश निराळा करतात त्याचे एकंदर जात्यंतराबद्दलबद्दल ८ भेद केले आहेत ते—दोमर, खोटी, मिठना, साधारण, खार्बा, कोळी, नदीया, खोळेकी. पैकी दोमर दक्षिण गटातले आहेत. व मच्छी लोकांप्रमाणे त्यांची बोळण्याची व्यावहारिक भाषा गुजराती आहे ठाणे व दक्षिण सुरतमधील मच्छी लोकमध्यंत दोमर लोक जास्त आहेत मध्यप्रात, मच्छीहिंदुस्थान व पंजाबमध्ये कोळ्याचा भेदा करणाऱ्या लोकांनाहि मच्छीच म्हणतात (' दोमर ' पहा) उत्तर सुरत भागात खार्बा व कोळी लोक मुख्यतः असून सामाजिकदृष्ट्या खार्बा थोडे समजले जातात चलसाद भागात मच्छी पुष्कळ असून त्यांच्या नांवावरून मळचे से रजपूत वसावे असे अनुमान काढण्यात येते खार्बा लोकांची याचा संबंध आहे. विधवेला दार्या लम करण्यास हरकत येत नव्हती. याच्यात घटस्फोट संमत आहे. सुरत

शहरीतील मच्छी खोळांत जर काही तेंद्र उपस्थित झाला तर जातीची पंचायत भरवून पाटलाळ बघवून करवून त्याचा निकाल करतात. ठाणें मिळाल्यातील मच्छी खोळांच्या खेळातून पंचायतसंस्था आहेत [से. रि. (मुंबई) १९११]

मंजुश्याद—हसन जिल्ह्याचा पश्चिम तालुका. क्षेत्रफळ ४५५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ५५५८९. यात शकेशपूर नावांचे एक गांव व २७७ खेडी आहेत. यातील प्रदेश डोंगराळ असून त्यांतून हेमावती नावाची नदी वहाते. येथील मुख्य उत्पन्न भाताचे आहे, तरी कोठे कोठे कोंको (बुद) व राणो ही पिके होतात.

मंजिष्ट—हा सरळ पसरणाऱ्या अवया वर चढणाऱ्या वनस्पतीच्या जातीचा एक वर्ग आहे. आर्थिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या अशा याच्या देशी, नागा व विलायती मंजिष्ट अशा जाती आहेत देशी मंजिष्टाचा बेल, रायबय हिमालयापासून पूर्वेत व दक्षिणेत सिलोनपर्यंतच्या डोंगराळ प्रदेशात सांपडतो. हा बेल फार वेगवेगळ्या तऱ्हेचा असतो परंतु याच्या दोन मुख्य तऱ्हा ओळखता येतात. (१) कार्बिकोलीआप्रॉपर-मंजिष्ट—याला पाच पाने असून मधल्या तीन शिरा क्वचित् असतात. शिरा स्पष्ट दिसत असून पुष्पभाग खरखरीत असतो. (२) खासकाना-याला तीन पाने असून मधल्या पाच शिरा क्वचित् असतात, पुष्पभाग गुळगुळीत असून शिरा स्पष्ट नसतात. या दुसऱ्या जातीत रंगद्रव्य जास्त प्रमाणात सापडते. नागामंजिष्टाचे बेल नापाटेंकड्यात आढळतात. व विलायती मंजिष्ट काश्मीरपासून पश्चिमेकडे आढळतो. याच्याहि मुळाचा रंगविण्याकडे उपयोग होतो.

उ प थो ग.—जाडवामरुद्धा कपडावर येदरी, तपकिरी बगैरे रंगाच्या छटा देण्यासाठी पूर्वी याच्या मुळाचा उपयोग करीत असत. सध्या याबद्दल दाबरापासून तयार केलेला रंग वापरतात. विशेष कामासाठी दूरच्या प्रदेशांत अद्यापि मंजिष्टाचें मूळ उपयोगात आणतात. रंग देण्याची सर्व ठिकाणांची एकच रीत आहे. दाडा अवया मुळाचे तुकडे टाकलेल्या पाण्यात प्रथम कपडा बुडवितात. नंतर तुरीच्या पाण्याचें पक्का रंग देतात. पूर्वी देशी औषधांत मंजिष्टाचा फार उपयोग करीत, परंतु अजोळेकडे फक्त काही तेलांत रंग देण्यासाठीच याचा उपयोग करतात. कृत्रिम रंगांमुळे मंजिष्टाचा व्यापार सारखा मंदावत चालला आहे. याचा मुख्य पुरवठा इराणमधून होतो. बहुतेक माल मुंबई इलाख्यात आतो. निगत अगर्हाच नाहोशी होत चालली आहे. पुनर्निगत मात्र थोडी आहे.

रा सा य नि क.—मंजिष्ट हा एक तांबडा रंग असून तो पूर्वी मंजिष्ट नावाच्या झाडाच्या मुळापासून तयार करीत. इ. स. १८६८ मध्ये मंजिष्ट जशद-चुणाबरोबर तप्त केलें असतां कथंसेकाशिन मिळतें असें ग्रीन व लियरसन यांच्या दृष्टांतसीस आलें. हें त्यात समनक्षत्राबरोबर मंजिष्ट संयोगीकरणाच्या योगानें तयार करतां येईल किंवा काय त्याच्या

शोधार्थ त्यांनी प्रयत्न चालू केले. लष्करच हे त्यांचे प्रयत्न शिंदीस जाऊन मंजिष्ट संयोगीकरणाच्या योगानें मिळतो असें सिद्ध झालें. ह्या संयोगीकरणाकरितां प्रथमतः त्यांनी कथंसेकाशिन घेऊन त्याचें कथंकिनोनमध्ये रूपांतर केलें. ह्या किनोनचें द्वि-तंतुमिदामध्ये रूपांतर करून तें दाहक पाला-शसह तप्त केलें. तप्त करून मिळालेल्या पदार्थामध्ये पाणी टाकून त्यामध्ये हुराम्ल टाकल्याबरोबर मंजिष्ट साका रूपानें खालीं जमला. पण ही रीत काढकसरांच्या दृष्टीनें श्रेयस्कर नसल्यामुळे व्यापारी दृष्ट्या ही उपयोगिळी जात नाहीं. संयोगीकरणाच्या योगानें मंजिष्ट मोठ्या प्रमाणावर तयार करण्याकरिता कथंकिनोनचें गंधकित करून त्याचें गंधनिताम्ल-मध्ये रूपांतर करतात. या अम्लावर सिंधु क्वितीची क्रिया करून मिळालेला सिंधु-गंधनित-क्षार दाहक सिंधुक्षारासह तप्त करून तें मिश्रण द्रवोभवन होऊन तयार झालेल्या पदार्थावर हुर किंवा गंधकाम्लाचा क्रिया केली असता मंजिष्ट तयार होतो.

शुद्ध मंजिष्ट प्राण्यामध्ये विरुत होत नसून अल्कोहलमध्ये थोड्या प्रमाणांत विरुत होतो. दाहक-अनाम्लमध्ये त्याचें तांबडोव द्रावण मिळतें. धारवीय-प्राणिदाबरोबर अविद्राव्य पदार्थ देण्यावरून ह्या रंगाची रंगद्रव्य म्हणून किंमत ठरविली आहे. वनस्पतीच्या तंतूवर हा रंग चढत नसल्यामुळे कापूस किंवा तत्सम पदार्थास हा रंग देण्याच्या पूर्वी ते रंग-गंधकांतून माखले पाहिजेत. हा मंजिष्ट रंग दाबेंडल व नझाम्ल यासह तप्त केला असता आपणांस नारिंगी मंजिष्ट मिळतो. व तोच रिवगंधकरी आणि गंधकाम्लासह तप्त केला असता नीळमंजिष्ट मिळतो. त्रि-प्राण-कथं-किनोनचे आणखीहि काही रंग यद्दत्वाचे आहेत. त्यांपैकी परपरिन, ऑपारपररिन, फलेव्हो परपरिन व अर्थगॅलॉल हे बरेच महत्त्वाचे आहेत. त्यांपैकी परपरिन हा मंजिष्टाच्या मुळातच सांपडत असून तो मंजिष्टाचें मंगल-द्वि-प्राणिद व गंधकाम्ल यांच्या मिश्रणांत प्राणिदकरण केलें असतां तयार होतो. व अर्थगॅलॉल हा उदाहल, व मायु-अम्ल याचें गंधकाम्लासह दडीकरण केलें असतां तयार होतो.

मंजुश्री—बौद्धप्रदायांतील एक देवता. मंजुश्रीपंथाचा उगम हिंदुस्थानांत झाला असला तरी चीनमध्ये त्याची एका विशिष्ट प्रकारें चाड झाली. बहुधा चीनमधूनच तो नेपाळांत शिरला. नेपाळाच्या संस्कृतीचा प्रणेता मंजुश्री होय असें मानण्यात येतें. हा देवता बोधिसत्वाचाच अंश असून मंजुषेपा, कुमार, कुमारभूत अशां हिचीं दुसरीं नांवें आहेत. प्रज्ञापारमिताप्रथे यानें प्रकाशात आणिले असल्याबद्दल वीरगणिक कथा आहे. महायानपंथा लोक प्रज्ञा, मंजुश्री व अवलोकितेश्वर यांशीं भक्त, असें फाहिभान म्हणतो (लेगे-फाहि-यान, ए रेकॉर्ड ऑफ बुद्धिस्टिक् किंग्डम). मंजुश्रीच्या प्रतिमा बऱ्याच आहेत. सर्वांत जुन्या मूर्तीत दोन हात असून

त्याचें वैशिष्ट्य बी प्रज्ञा तिला त्याचें कमलावर धारण केल्याचें दाखविलें आहे.

शिवेची धर्मप्रपांच्या तांत्रिक भाषांतून मंडुलीची अपूर्व वाढ झालेली दिसते. सहा तंत्रप्रपांना याचे नांव आहे. धर्म-
धातुवागंधर व वज्रमंग अशीं तांत्रिक देवातम्यें मंडुलीला
नांवें मिळाली आहेत. मंडुलीची तुलना हिंदुदेवांतील ब्रह्मर्षी
करण्यांत येते. 'आदिबुद्ध' (ज्ञानकोश. विभाग ७, पृ ११८-
११९) पहा.

मंजूर—मानवजातीवैकी बहुतेकांना सुधारणा व संस्कृति
यांचा आरंभ होण्याच्या पूर्वीहि उदरभरणार्थ शारीरिक श्रम
करणे भाग पडत असे, आणि हल्लीच्या अगदी सुधारलेल्या
समाजातील बहुसंख्याक नागरिकांनाहि स्वशरीरकष्टानें स्वतःचा
भोगक्षेम चालवावा लागतो. तथापि अलीकडे रूढ झालेले
'मंजूर', 'मालक', 'मंडुगचे कायदे' वगैरे शब्द प्राचीन संस्कृ-
तीच्या समाजानां उद्देशून वापरणें योग्य होणार नाहीं, कारण
त्या काळातील समाजरचना आणि उद्योगधंद्याची स्वरूपाच्या
निराख्या प्रकारची होती. प्राचीन कालाच्या सुधारलेल्या
समाजात बहुधा गुलामाकडून शारीरककष्टाची कामें करून घेत
असत. तथापि कारखान्यात आणि खाणोभयें कामें कर-
णाऱ्या स्वतंत्र मजुरांचेहि मोठाले संघ असत अशा मजु-
रांना सोसाव्या लागणाऱ्या आपत्ती व होणारे रोग यांचे
वर्णन किंवा या रोगांत इतिहासकारांनी केले आहे. निरनि-
राजप्राधान्या वस्तु वनविषयाच्या धंद्यामध्ये होणाऱ्या
कामाचे प्रकार त्यांनीं वर्णिले आहेत; तेच प्रकार पौरस्य
देशांतील सुधारलेल्या प्रागैतिहासिक काळातल्या आवेग
लोकांतील उद्योगधंद्यामध्ये होते असें पुराणवस्तुशोधांनुसार
ज्ञात्या अलीकडील शोधावरून सिद्ध झाले आहे. आणि
तशाच प्रकारचीं कामें मध्ययुगातील म्रास्य, जर्मनी, ईंग्लंड
वगैरे देशांत चालू होती. प्रागैतिहासिक काळापासून मध्य-
युगावधेतल्या दीर्घकाळाविभागात मजुरांची स्थिति कदा
प्रकारची होती यावरदली माहिती देणारी साधनें फार अल्प
व विस्कटित आहेत. प्राचीन कलाकौशल्यविषयक अवशेष
अधिकाधिक उपलब्ध होत आहेत, तथापि तत्कालीन मजु-
रांच्या स्थितिवर पूर्ण प्रकाश पडण्याकरिता अशापुष्कळ
संशोधन श्रद्धेच्यास पाहिजे. सर्व प्राचीन संस्कृत समाजात
पुष्कळशीं कामें सक्तीच्या मजूरपद्धतीनं किंवा गुलामपद्धतीनं
करून घेत असत, हें खर असलें तरी ईजिप्तचे मनोरें किंवा
ईजिप्तपधोल मनोःयाहूनहि प्राचीन असें नद्यांचें उदर
पातुकांम व विणकाम गुलामाकडून करवून घेतलें असेल
अशी खात्री मुळीच देता येण नाहीं. रोमन साम्राज्यात
सुद्धा गुलामांची संख्या इतर मजुरीच्या पद्धतीनं काम कर-
णाऱ्या लोकांपेक्षा कफ काही वेळांन अक्षात होती. अत्येक
सुधारलेल्या प्राचीन व अर्वाचीन देशांत स्वतंत्र मजूर-
पद्धति, सक्तीची मजूरपद्धति आणि पूर्ण गुलामपद्धति
या तिन्ही पद्धती योग्यावद्दत प्रमाणांत नेहमीच अस्तित्वात

होत्या असे सामान्यतः म्हणण्यास मुळीच हरकत नाहीं.
तसेच सामंत्र विषयांत घतकांत अत्येक सुधारलेल्या देशात
गुलामपद्धति व सक्तीची मजूरपद्धति कायमची बंद करून
स्वतंत्र मजूरपद्धति प्रस्थापित करणें आणि मजुरासंबंधी
अत्येक जागृतीत सरकारी कायद्याने नियम घालून देणें ही
प्रवृत्ति वाढत आहे. या स्थित्यंतराचा किंवा मजुरविषयक
सरकारी कायद्याविषयीचा इतिहास अत्येक देशांत बहुतेक
सारखाच आहे.

मंजूर विषयक कायदे.—इंग्लंडमध्ये सेंक्सन
अमलाच्या काळांत (इ. स. ४०० ते ६००) गुलामपद्धति
अस्तित्वात होती हें त्यावेळच्या कायद्यातून स्पष्ट दिसते.
शिवाय कायदेशेक मजूरपद्धति (सफेज्म) होती; म्हणजे
अत्येक शेतांत काम करणारे मजूर ठरलेले असत आणि
कोणत्याहि कारणांन किंवा शेताचा मालक बदलला तरी
मजुरांना तें शेत सोडून दुसरीकडे जाण्यास परवानगी नसे.
या दगडी पद्धती नामेंन लोकांच्या अमलांतहि (स. १०००
नंतर) चालू होत्या. याशिवाय स्वतंत्र मजुरांचा वर्ग असे.
मजुरांवायत पडिला कायदा ३ व्या एडवर्डच्या कारकीर्दीत
झाला पण तो मजुरांच्या हिताकरता नसून मालकांच्या
सोयीकरिता होता. शेतवार्पिक युद्धात व रत्नेकडेय नांवाच्या
रोगामुळे लोकसंख्या घरीच कमी होऊन मजुरांची तूट पडूं
लागली तेव्हा मजुरीचे दर ठरविणारा व सशक्त माणसाना
सक्तीनं काम करण्यास लावणारा कायदा करण्यात आला.
नंतर लष्कराच मजुरांनी एक कौडी सोडून दुसऱ्या कौडीत
जाऊ नये असाहि कायदा केला गेला. १५ व्या शतकाच्या
अखेरपर्यंत या प्रकारे मजुरीचे दर आणि मजुरांचे स्थला-
ंतर यावर नियंत्रण घालणारे अनेक कायदे झाले. पण
असेल कायदे अमलात आणणें फार कठिण आहे असा
अनुभव सरकाराला येत होता. मजुरांच्या हिताचा पहिला
कायदा एडवर्ड साह्यातील मजुरांनी प्रथम स. १५१४ मध्ये
पास करविला, त्यानं कामाचे तास सक्ती ५ घासून धंद्या-
काळी ६ वाजेपर्यंत (मध्येतरी जेवणाकरिता दोन सुट्या)
ठरविण्यात आले. शिवाय १५ व्या शतकांत लोकरीच्या
कापडाच्या व इतर कित्येक धंद्यात माल कोरला तयार
व्हावा म्हणून कित्येक कायद्यांनी नियंत्रण घातली, त्यात
राष्टी काम चांगले होत नाहीं म्हणून त्याला कायद्याने बंदी
केली एलिझाबेथच्या कारकीर्दीत (१५६१) मजूरविष-
यक पूर्वीच कायदे थोडोकार सुधारणा करून पुन्हा कायम
ठेवण्यांत वसले पण मजुरांसंबंधीच कायदे मजुरांच्या काय-
दाकरिता आहेत असें तत्त्व प्रतिपादण्यांत आले. शिवाय
कामशिक्षण मुळांच्या (अप्रेंटिज) कायद्याचे कित्येक कायदे
एलिझाबेथ राजांनी केले. सडरडू कायदे पुढे औद्योगिक
क्रांतीच्या काळापर्यंत बहुतेक तसेच चालू होते. स. १७८४
मध्ये मॅचेस्टरच्या कापडाच्या गिरण्यांत तापाची मोठी
साय आली, त्यावेळी मुलाकडून फाजील काम वेगवाच्या

अनर्थाकडे लोकांचे प्रथम लक्ष वेधलें त्याचद्वल ह्य निव्व
 इंकटराकडून चौकशी झाल्यावर १८०२ साली हेरथ अँड
 मॉरिस ऑफ अँप्रेंटिसेस अँक्ट पास झाला व त्याने कामाचे
 तांत बारा, रात्रीच्या कामास बंदी, धार्मिक शिक्षण, निज-
 ण्याची व कपड्याची नीट व्यवस्था, इत्यादि गोष्टी काय-
 दाने ठरवून दिल्या. पुढे वाफेच्या शक्तीने यंत्रे चालण्याची
 सुक्ति निघाल्यावर राबर्ट ओवेनच्या प्रयत्नामुळे कापसाच्या
 गिरण्यातील मुलासंबंधानें स. १८१९ मधील कायद्याने नऊ
 वर्षांच्या आंतील मुलें कामास लावूं नयेत व कायदे तास
 बारा असो, असे ठरविण्यांत आले पुढे मायकेल सॅडलर
 आणि लॉर्ड अँडले (नेतरचा शोफ्टस्वरीचा आले) यांच्या
 प्रयत्नाने १८३३ साली पहिला कँक्टरी-अँक्ट पास झाला.
 त्यातील महत्त्वाची गोष्ट कारखाने तपासण्याकरिता लयक
 इन्स्पेक्टराची नेमणूक ही होय. खाणींतल्या मजुरासंबंधी
 पहिला कायदा (माईन्स अँक्ट) स १८४२ त पास होऊन
 ब्रिया व मुली आणि दहा वर्षांच्या आतील मुलगे खाणींत
 कामावर लावूं नयेत असे ठरलें स. १८५५ मध्ये खाणीतील
 मजुराच्या सरक्षणाकरिता हवेची सोय, मजुरांना खाली-बर
 नेण्याची सजवूत साचने, वगैरेसंबंधी नियम करण्यांत
 येऊन स १८७२ मध्ये कोळशाच्या टाणाकरिता कोल माईन्स
 अँक्ट हा स्वतंत्र कायदा करण्यांत आला, व त्यात मजु-
 रांच्या जिविताला होणारे अपाय व अपघात टाळण्याकरिता
 सविस्तर नियम करण्यांत आले मर्यादरी गिरण्यासंबंधानें
 अनेक कायदे होऊन अखेर स १८७८ मध्ये सर्वांचे एकीकरण
 करिता कायदा (कन्मालेडेटिंग अँक्ट) पास झाला त्यांत
 (१) कारखान्यागी आरोग्यदृष्ट्या तपासणी, (२) अपघात
 टाळण्याची व अपघाताचा रिपोर्ट करण्याची व्यवस्था, (३)
 अपघातकाराक क्रियासंबंधी सविस्तर नियंत्रण, (४) सर्टि-
 फिकेट देणाऱ्या सर्जनाचे अधिकार, (५) जादा कामाबद्दल
 नियम, (६) बारा वर्षांच्या आंतील मुलास बंदी वगैरे
 नियम होते. यानंतर १९०१, १९०३, १९०६ व १९०७
 या साली कायदात काही दुरुस्ती झाल्या.

मजुराची चळवळ आरिने बाईल लागल्यामुळे व महायुद्धा-
 मुळे आर्थिक परिस्थिति अडचणीची होऊ लागल्यामुळे,
 तसेच मजूरवर्ग राजकीय चळवळीत महत्त्वाचा कार्यभाग
 उचलें लागल्यामुळे १९११-२० या दरम्यान मजुरांच्या-
 संबंधी पुष्कळ महत्त्वाचे कायदे अस्तित्वात आले. विशेषतः
 मजुरांचे कामाचे तास, मजुरी, बेकारी इत्यादि विषयासंबं-
 धीचे कायदे फार महत्त्वाचे आहेत. मजुरांच्या चळवळीचा
 महत्त्वाचा परिणाम असा झाला की १९१९ साली इंग्लंड-
 मध्ये दि न्यू मिनिस्ट्रीज अँड सेक्टरल अँक्टान्वये,
 मजूरखाते उपडण्यात येऊन त्या खात्याचे एक मंत्रिमंडळ
 अस्तित्वात आले.

१९१८ साली पास झालेल्या ' एज्युकेशन अँक्ट ' ने
 प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या मुलांनी १५ वर्षांच्या आत शाळा

सोडता यावयाची नाही असे ठरविण्यांत आले. १९२०
 सालच्या दि एम्प्लॉयमेंट ऑफ युवमेन, यंग पर्सन्स अँड
 चिल्ड्रन अँक्टाने, वॉशिंग्टन व मिनीहा येथे भरलेल्या सार्व-
 राष्ट्रीय मजुरांपरिषदेने पास केलेल्या ठरावांना मान्यता
 देण्यांत आली, तसेच याच वर्षी पास झालेल्या दि यु-
 मेन अँड यंग पर्सन्स अँक्टानें शिशाच्या कारखान्यातील
 काही विशिष्ट शाखांमध्ये स्त्रियांना व तरुण मंडळींना कामा-
 वर न घेण्याचा कायदा करण्यांत आला १९२१ साली
 मजुरसंग्रहानें मजुराचे आठवड्यातील कामाचे तास ४८
 असावे अशा अर्थानें विल पार्लमेंटमध्ये आणलें व ते पसार
 झाले. त्याचप्रमाणें कोळशाच्या खाणींतील व दुकानांतील
 मजुरांच्या तपाची मर्यादाही खास कायदे पास करून ठर-
 विण्यांत आली आहे. स. १९११ व १९१४ च्या कोळ-
 माईन्स अँक्टान्वये कोळशाच्या खाणींतील मजुरांच्या पग-
 रासंबंधी, आरोग्यासंबंधी वगैरे महत्त्वाचे नियम करण्यांत
 आले आहेत १९१९ साली झालेल्या कोलमाईन्स अँक्टानें
 गमिनीखाली कोळशाच्या खाणींत काम करणाऱ्या मजुरांच्या
 कामाची रोजी ७ तास मर्यादा ठरविण्यांत आली आहे.
 १९२० सालच्या दि माईनिंग इंडस्ट्री अँक्टानें बोर्ड ऑफ
 ट्रेडमार्फत एक खाणीखात उपडण्यांत येऊन त्याला कोळ-
 शाची निगत, पुरवठा, कोळशाच्या खाणींतील मजुरांच्या
 पगाराचे नियमन करणें इत्यादि अधिकार एक वर्षपर्यंत
 देण्यांत आले. त्याचप्रमाणें मजुरांच्या मताधिक्याने ज्या
 खाणीच्या मजुरांना एक सामान्य अधिकार राजविणारी एक
 कमिटी नेमणें, निवडणूक कमिटी नेमणें, कोळशाच्या प्रधान-
 संबंधी एक राष्ट्रीय मंडळ नेमणें इत्यादि वाचतांतिही या
 खात्याला अधिकार देण्यांत आला. १९१२ सालच्या शॉप्स
 अँक्टने १८९२ ते १९११ सालापर्यंत यासंबंधीच्या सर्व
 अँक्टांचे एकीकरण करून आणि जरूर तेवढी
 त्यात सुधारणा करून दुकानांतील मजुरांच्या नोकरी-
 संबंधानें नियम केले. १९२० सालच्या दि शॉप्स (अर्ली-
 क्लोजिंग) अँक्टानें आठवड्यातील शनिवारखेरीज सर्व
 दिवशी संध्याकाळी ८ वाजता व शनिवारी संध्याकाळी ९
 वाजता दुकानें बंद करण्याचा नियम घालून दिला. कमीत
 कमी पगाराची मर्यादा ठरविण्याचा अधिकार १९१८ सालच्या
 ट्रेड बोर्ड्स अँक्टाने, १९१५-१७ सालच्या म्युनिशन्स
 ऑफ वॉर अँक्टानें व १९११ सालच्या वेजेस एक्स्टे-
 न्जन्स अँक्टानें त्या त्या खात्याच्या संघाना देण्यांत
 आला. त्याच प्रमाणें वृद्ध, आगारी व अपघातानें निरुपयोगी
 बनलेल्या लोकांचा तसेच युद्धामध्ये लुले, पांगळे झालेल्या
 लोकांना त्याच्या चरितार्थासाठी अडचण पडूं नये यासाठी
 बोर्ड एज पेन्शनस अँक्ट (१९११, १३, १४, १५, १७,
 १८,) व १९११ साली नॅशनल हेरथ इन्शुरन्स अँक्ट
 इत्यादि कायद्यांनी श्रेष्ठ नियम ठरविण्यांत आले. १९२० च्या

रलाइड पसेन्स अॅकटानें ५० वर्षे पुरी होतांच भाषळ्या माणसाला पेन्शनमध्ये काढण्यांत येण्याचा ठराव करण्यांत आला त्यानंतर व विशेषतः महात्माजीनंतर इंग्लंडमध्ये ट्रेड युनियन्स टिकटिकाणी स्पर्धण्यात आल्यामुळे त्यांनी महत्त्व प्राप्त झालें व त्यांचा दर्जा वाढला. १९१३ सालच्या ट्रेड-युनियन अॅकटानें ट्रेड युनियनमधलें शिल्पक असलेल्या पेशांचा उपयोग राखणीय कार्याकरिता खर्च करण्याचा अधिकार त्या त्या युनियनला देण्यांत आला. १९१७ सालच्या ट्रेड युनियन अॅक्टमार्फत अॅकटानें निरनिराळ्या ट्रेड युनियनांची सेपरेटा करण्याची परवानगी देण्यांत आली.

महाभुल्लंघनानंतर सर्वे युरोपमध्ये मजुरांचे तास कमी करण्याबद्दलची चळवळ सुरू झाली व मालक व मजूर यांच्यामध्ये अनेक वादविवाद होऊन वेगळी त्यांच्या संमतीने अगर सरकारा कारखाने बहुतेक युरोपीय देशांत कामाचे तास कमी झालेले आहेत. १९१९ साली फ्रान्समध्ये रोझ ए टास कामाची मर्यादा ठरविण्यांत आली. जर्मनी, होलंड, स्वित्झर्लंड इत्यादि राष्ट्रांहि तोच मर्यादा कायम करण्यांत आली आहे. त्याचप्रमाणे पुढें व ख्रिशा यांच्या कामासंबंधीहि बयोमर्यादा, कामाचे तास, इत्यादि बाबतींत समाप्ताचकारक कायदे करण्यांत आले आहेत.

मजुरां व अर्थशास्त्र.—मजूरवर्गाच्या आग्रहीवर्गावर एक निराळें अर्थशास्त्रहि उत्पन्न झालें आहे. संस्थानी अर्थशास्त्र, विविध संस्थानांच्या हद्दींत व्यापारउद्योग वाढावा व संस्थानांना त्यामुळे करांचे उत्पन्न जास्त व्हावे व संस्थान लडाक येथे म्हणून अधिक सत्कार व्हावे येथल्याच दृष्टीनें असे. हा दृष्टि लुप्त्या केमिस्ट्रीच्या कळापासून जी निर्माण झाली ती त्या दृष्टीनें प्राप्तच जरी थोडेबहुत कमी झाले असले तरी शासनसंस्थासून कमी झाली नाही. हिंदुस्थानसरकार वर देवी उद्योगधंद्यास उत्तेजन देईल तर ती येथल्याच दृष्टीनें देईल. भांडवलवाद्यांनी अर्थशास्त्र जराचें निराळें आहे. भांडवलवाला पैसाच्या सुरक्षिततेसाठी त्यानिके विकासाचा आधार घेतो तथापि जिकडे भांडवलस्य अधिक व्याज भुजेल तिकडे भांडवलचें जावें, यत्न सत्त्वात तरत. विवेक नसतो. या बाबतींत भांडवलवाले व सरकार यांचे द्वैतच असणार. भांडवलवाला सरकारास असें म्हणणार की ज्या प्रदेशांने सरकार भांडवलवाल्यास अधिक सोयी करून भांडवलस्य आकर्षक बरेल तिकडे भांडवल जाईल. मजूरमार्गेच अर्थशास्त्र असल्या माध्यमाच्या प्रसंगी स्थानिक सरकारासच सहाय्युत्ति दाखविणार. सर्व उत्पादनांचे धेय म्हणजे उत्पन्न मजुरातच वाटलें जावें अशा प्रकारचे नें मत सज्जलें आहे त्यास 'मिडिलेक्लिझम' म्हणतात. भांडवलवाला उपयोग येवदाच की दोन मजुरास एकत्र काम करण्यास संयोजक असें साधन म्हणजे भांडवल होय. तर भांडवलचें हें कार्य निधित असल्यामुळे भांड-

वलास धेय याबयांचे तें वेळापारुर्तव्य असावें, जास्त नसावें. उत्पादनाचा नितका अंश मजुरास मिळत जाईल तितका मिळविणें हें मजूरवर्गाचें धर्मव्य आहे व यासाठी मजूरवर्गाची संघटना पाहिजे व आपणांस उत्पादन करावयाचे आहे व आपल्या संघटित स्थितीस भांडवल हें केवळ साधन आहे हें नितकें मजुरास समजत जाईल तितको त्याच्यामध्ये स्वयंसंयोजकता वाढत जाईल आणि भांडवलचें महत्त्व कमी होईल.

मजूर लोकांचें अर्थशास्त्र पुढें बरीरना विवेक आहे. एका व्यक्तीस धीमेत होण्याचा मोहामुळे पुढें बरीर उत्पन्न होतात, परंतु जर उत्पादनाचा मुख्य अंश मजुरांच्या हातां पडूं लागला तर ती मोठ मुद्रास नियमित होईल अशी त्यांची समजत आहे मजुरांच्या संवाविषयी माहिती 'सेप' या लेखांत द्या.

बेकारीचा प्रश्न.—शहरामध्ये मजुरांचे दर अधिक आणि काम मिळण्याची शक्यता अधिक असून शिवाय इतर भाकपेक गोष्टी असल्यामुळे छेडेगावांतून मजुरांचे सेप शहरीत जातात. विविध शहरांमध्ये जमदीयां अधिक मजूर जमव्याने, किंवा कारखान्यांना लागणाऱ्या कच्च्या मात्तका भरपूर पुरवठा व हास्यानें किंवा पिकें सुडाख्यानें किंवा मात्तकरील जकातीचे दर कमजास्त झाल्यानें किंवा हातांचे करावयाच्या कामाला वेगळी योजना केवपांचे, बरीर अनेक कारणांनी मजुरांना काम न मिळाल्यामुळे बेकारी उत्पन्न होते. याशिवाय मजुरांची काम करण्याची शारीरिक किंवा बौद्धिक लायकी नष्ट झाल्यानें बेकार राहण्याचा प्रसंग येता बेकार लोकांनी काम मिळवून देण्याच्या किंवा इतर रीतीनें पोट भरण्याच्या योगना अमळत आल्या आहेत त्या—(१) एम्प्लॉयमेंट ब्युरो म्हणजे बेकार लयाक इतताना काम पाहून देणारे एजंट किंवा मध्यस्थ; हा भंदा करणारे लोक हल्लीं बहुतेक देशांत असतात. (२) असमर्थ लोकाकरिता ओल्ड एन पेन्शन बरीर सरकारी योजना. (३) परीव भिक्षेकी लोकांकरिता पुष्पा—होसिच व व्हॅन—होसिच. (४) बेकार लोकांकरिता वेत-कीच्या बचावरी. (५) स्वतःच्या राज्यातील बचावरीत मजूर पाठविणें, इत्यादि अनेक युक्त्या निघत आहेत.

मजुरांच्या व साहसी.—बेकार मजुरांना काम देण्याचा अवयव प्रश्न १९ व्या शतकात विशेष रीतीनें पुढें आल्यावर देशातील मोठाड अमिनी आहेत तेथे मजुरांच्या बचावरी स्थापन लायबरीत आणल्या असें योजन प्रथम १८१८ सालीं जमरल वॉन डेन बोर यानें हॉलंडांत फेडरलरिस्ट येथें पाहिली दच 'लेबर कॉलोन' स्थापली. पुढें मुक्तीकाला कमाडर व्थ टकर यानेंहि असल्या बचावरीची आवश्यकता व उपयुक्तता बोरानें प्रतिपादन करून अनेक बचावरी स्थापिल्या अलीकडे अशा बचावरी पुढेक देशांत स्थापित्या गेल्या आहेत. या बचावरीचे तीन प्रकार असतात—(१)

फेकरी किंवा अपस्माराचे रोगी, अर्धवेळे सोक आणि दाख-
बाज व इतर कैफबाज लोक यांच्या वसाहती अशा
लोकांच्या मदत असलेला विचार गांधींश करण्याकरितां
मुबलक शुद्ध हवा मिळेल अशी विशेष काळजी घेतली जाते.
त्यांना शेतकी व बागाईत या कामाखेरीज सुधारकाम,
सोहार्काम, सुकुडकाम, कुंभारकाम वगैरे देण्यात येत.
(२) दुसरा प्रकार गुन्हेगारांच्या वसाहतीचा, शिक्षा भोग-
लेल्या गैरवर्ती लोकांना सद्गतीचे कार लाकापासून निराळे
ठेवण्याची आवश्यकता अनुभवानें पटल्यानंतर गुन्हेगारां-
करिता स्वतंत्र वसाहती स्थापण्यांत येऊं लागल्या. (३)
तिसरा प्रकार चांगल्या आवरणाच्या बेकार लोकांकरितां
स्थापिलेल्या वसाहतीचा, अशा वसाहतीत विवाहित इत-
माचाहि सद्गुटुंब समावेश होतो एकदोन वर्षे त्यांना शेत-
कीचे ज्ञान देण्यात आल्यावर सहासात एकर जमीन त्यांच्या
स्वतंत्रपणें हवाली करतात; व ती त्या इसमाकडे तहाद्वयात
चालते, इतकेंच नव्हे तर, त्यांच्या पक्षात् त्यांच्या विधवा
छोला सहाय्य करणें शक्य असले तर ती जमीन तिला मिळते.

मजूर पक्ष (लेबर पार्टी) — प्रेटमिडनच्या पार्लेमेंटमध्ये
कामकरी वर्गाच्या प्रतिनिधीचा जो स्वतंत्र राजकीय पक्ष
आहे त्याला हें नाव आहे. १८८४ च्या रिफॉर्म बिलप्रमाणें
कामकरी वर्गाचे नवे मोठाले मतदार-संघ निर्माण झाले,
त्यामुळे मजुरांच्या मताला राजकारणात अधिक महत्त्व प्राप्त
झालें. मजूर मतदारसंघाच्या स्वतंत्र प्रतिनिधींना प्रत्यक्ष
लिबरल पक्षांन आकर्षणात समाविष्ट करून घेतलें पण स.
१८९१ मध्ये मिस्टर जे. केरहाडी यांच्या नेतृत्वाखाली हा
पक्ष लिबरल पक्षातून फुटून स्वतंत्र झाला; आणि त्यानें
समाजसत्तावादाच्या कार्यक्रमांनुसार वायदे करवून घेण्याच्या
आस्थासनावर आपले स्वतंत्र उमेदवार उभे केले, व तेव्हा-
पासून थोडे थोडे उमेदवार निवडून येऊं लागले. स. १९००
मध्ये ट्रेड युनियन कॉंग्रेस, स्पेशल डेमोक्रेटिक फेडरेशन
आणि फेबियन सोसायटी यांच्या प्रतिनिधींच्या कॉन्फरन्स-
मध्ये पार्लेमेंटात मजूरपक्ष, त्याचे विह्वल व त्यानें धोरण वगैरे
सर्व स्वतंत्र असावे आणि त्यानें मजुरांच्या हिताचे कायदे कर-
ण्यास मदत करूंक इच्छित्यांच्या कोणत्याहि पक्षाशी सहकार्य
करावे असा ठराव झाला. १९०६ मध्ये मजूरपक्षाचे ३० प्रतिनिधी
निवडून आले व त्या पक्षाचा वैजयंत्य केर हाडी होता ट्रेड
युनियन, मायनर्स फेडरेशन वगैरे संस्थांचे स्वतंत्र प्रतिनिधी
निवडून येत असत, त्यांना मजूरपक्षात सामील व्हावे असें
ठरलें आणि १९१० च्या निवडणुकीत मजूरपक्षाच्या प्रति-
निधींची संख्या ४० आणि १९११ साली ७४ झाली. या
वाढत्या संख्येमुळे मजूरपक्ष लवकर अधिकाराकडे होईल
अशी खात्री वाटू लागली, आणि या पक्षाचे पुढारी रमस
मॅकडोनाल्ड यांनी पक्षाने राजकीय हेतू जाहीर केले, ते
वैयेंप्रमाणें — " आंतरराष्ट्रीय शांतता राखणें आणि ईंग्लंडची
राष्ट्रीय पुनर्घटना करणें हे या पक्षाचे मुख्य हेतू आहेत.

आंतरराष्ट्रीय शांतता साध्य करण्याकरिता शांतता-तहा-
(पीस ट्रीटिज) ची दुरुस्ती करणें, जर्मनीवरील खंडणी कमी
करणें, तुर्कीच्या प्रशासकरीत आंतरराष्ट्रीय परिषद भरविणें,
आरमाराच्या वाढीवर नियंत्रण घालणें, ईजिप्तचे स्वातंत्र्य
मान्य करणें आणि हिंदुस्थानला सेल्फ-गव्हर्नमेंट (स्वराज्य)
देणें या गोष्टी मजूरपक्ष करील. राष्ट्रीय पुनर्घटनेच्या
प्रघात बेकार मजुरांना काम मिळावे म्हणून परदेशांशी
व्यापार सुरू करणें, मुलांच्या शिक्षणाची अधिक चांगली
सोय करणें, बुद्धाना पेन्शनें, खाणी व रेल्वे या राष्ट्राच्या माल-
कीच्या करणें व शेतकीची पुनर्घटना वगैरे गोष्टींचा समावेश
होतो याच्या खर्चाकरिता प्राप्तिवरील कर, सुपर टॅक्स,
वारसावरील कर, (डेथ ड्यूटीज) वगैरे कर वाढविणें,
इत्यादि " १९२२ च्या निवडणुकीत मजूरपक्षाचे १४५ प्रति-
निधी निवडून आले, त्यावेळीं लिबरल पक्षाचे ११० आणि
कांसर्व्हेटिव्ह पक्षाचे ३४४ होते कांसर्व्हेटिव्ह पक्षाचें
संरक्षकपद्धति सुरू करण्याचें धोरण लिबरल व लेबर या दोन्ही
पक्षांना समत नसल्यामुळे ते दोन पक्ष एक होऊन दोहोपैकी
संख्येनें अधिक असा लेबरपक्ष १९२४ च्या जानेवारीमध्ये
लिबरल पक्षाच्या मदतीनें अधिकाराकडे झाला. मजूरपक्षाचें
सरकार ही ईंग्लंडच्या इतिहासात अपूर्व गोष्ट घडून आल्या-
मुळे सर्व जगाचे व विशेषत हिंदुस्थानचे डोळे तिकडे लागले.
पण सर्वांनी पुष्कळ अंशी निराशा झाली कारण अल्पसंख्या-
पक्षांमुळे लेबरपक्षाला प्रधानमंत्र्यात इतर पक्षांतले इसम
चावे लागले, लिबरल पक्षानें नेहमी मदत न केल्यामुळे
वरचेच पार्लेमेंटात पराभव सहन करावे लागले १९२४ च्या
आयडोव्गमध्ये मजूरपक्षीय सरकारचा पराभव झाल्यावर नवी
निवडणूक करावी लागली व तीत कांसर्व्हेटिव्ह पक्षाला फार
मोठे बहुमत मिळाल्यामुळे मजूरपक्ष अधिकारच्युत झाला.
मजूरपक्षाला हिंदुस्थानचें मोठे हित कोणतेंच करता आलें
नाहीं. तथापि महाराष्ट्रा गांधींची शिक्षा रद्द करून बिनशर्त
सुटका, सुधारणाचौकशीकमिटीची नेमणूक, मिठावरील कर कमी
करणें वगैरे फिरकीकड गोष्टी त्यानें केल्या. पुढें बंगाल खांडि-
नसला अंमति दिल्यानें वरील थोडक्याशी नव्या कामगिरीवर
निरजण पडलें.

ईंग्लंडात मजूरप्रधानमंडळापुढें ने मुख्य प्रश्न होते ते
व्हणज कॅम्प्युनिस्ट पक्ष व उदारपक्ष या दोघानाहि आपल्या
ताऱ्यात ठेवून राज्यकारभाराचा गाडा ढकलणें व मतदाराना
ची वचनें दिल्लीं होवीं तीं पुरी करणें हे होत. पण थोडक्याच
दिवसात मुख्य प्रधान मॅकडोनाल्ड याला मतदाराना दिलेलीं
वचनें पुरी करणें अशक्य आहे असें आढळून आलें.
आतापर्यंत त्याच्या हातात राज्यसूत्रे कधीच नसल्यामुळे
राज्यकारभार करणाऱ्या पक्षावर टीका करणें एवढेंच मजूर-
पक्षाचें काम होतें, पण त्याच्यावर राज्यकारभाराची जबाब-
दारी येऊन पडल्यानंतर व विशेषत प्रत्येक प्रथासंबंधी खंड
स्वरूप नजरेला आल्यावर वचनें पुरी करण्याची बडबड

पोकळ ठरली. तथापि या मजूरमंत्रिमंडळाने त्यांतल्यात्यांत काही बाबतीत सुधारणा घडवून आणल्या मजूरमंत्रि मंडळाने 'ओल्ड एच पेन्शनर्स' अँकटामध्ये बऱ्याच सुधारणा केल्या; तसेच 'अनएम्प्लॉयमेंट इन्शुरन्स अँकट' हाहि बराच विस्तृत करण्यांत आला. धान्यावर ये भलते निर्बंध लादण्यांत आले होते ते कमी करण्यांत येऊन महादुष्काळामध्ये 'प्रोटेक्शन' वें तरच जारोने अंमलांत आले होते. पण ते पुढे अजीबात काढून टाकण्यांत आले. वेल्थ टेपरन्स बिलाच्या बाबतीत ते सोवणीवर टाकण्यांत मात्र प्रयत्नमंडळाने चूक केली असे म्हणावयास हरकत नाही. 'बर्केट वॉक्ली' या पत्रावर प्रयत्नचें खटला उभारून नंतर तो काढून घेण्यांत आला, याचें कारण कम्युनिस्ट पक्षाला आपल्या बाजूला ठेवण्याचें होतें. परराष्ट्रीय राजकारणाच्या बाबतीत मॅकडोनाल्डने उत्तम कामगिरी बजाविली. यावेळी फ्रेंचनी रुहर प्रांत आपल्या कबजांत आणला होता व त्याबद्दल मानगर्भाचे प्रश्न उपस्थित झाले होते. मॅकडोनाल्डने या कामासाठी संलग्न येथें परिपद भरवून रुहर प्रांतावरील फ्रान्सचा कब्जा उठावयाचा व जर्मनीने त्याबद्दल फ्रान्सला नुकसानभरपाई करून द्यावयाची ठराविले. जिनीव्हा येथे राष्ट्रसंघाच्या बैठकांत शस्त्रसंग्रास व संरक्षण या बाबतीत मॅकडोनाल्डने इंग्रजांचे मत उत्तम रीतीने पुढे मांडले. रशियाबरोबर तह करण्याच्या बाबतीत मात्र त्याची कामगिरी फारशी फलप्रद झाली नाही व त्यामुळे त्याच्या पक्षाच्या सत्तेला ओहोटी लागली.

हिंदुस्थानीतील मजूर वर्गः—अनेक कारणांमुळे मजूर-वर्गासंबंधाने अनेक प्रकारच्या चळवळी हिंदुस्थानांत सुरू झाल्या आहेत. हिंदुस्थान हा मूलतः गरी शेतकीप्रधान देश आहे तरी उद्योगधंद्याची वाढ या देशात झपाट्याने होत आहे. कलकत्ता आणि मुंबई ही दोन शहरे मोठमोठ्या कारखान्यांकरिता प्रसिद्ध आहेत. कलकत्त्यास तामाच्या आणि मुंबईस कापसाच्या गिरण्या सर्वांत अधिक आहेत, आणि इतर कारखानेहि या शहरांत आहेत. याच्या खालोखाल कापसावर हें शहर कापूस, लोकर आणि कातडी यांच्या कारखान्यांनी महत्त्वाचें चढले आहे. मुंबई इलाह्यांत अहमदाबाद, सोलापूर आणि मडोचप्रभृत्प्रदेशांत नागपूर या ठिकाणी कापसाच्या गिरण्या आहेत. बहार व ओरिसा या प्रांतांत मोठाल्या कोळशाच्या खाणी असून जमशेदपूर येथें टाटा आभर्मे अँड स्टील कंपनी ही हिंदुस्थानांतील सर्वांत मोठी कंपनी चालू आहे. पंजाबमध्ये बेस्टने रेल्वेचे रेल्वेच्या कामाचे मोठाले कारखाने आहेत. इंडियन फॅक्टरी अँकट या कायद्याखाली येणारे ५१४ कारखाने असून त्यांपैकी १९२४ साली ५-२६ प्रत्यक्ष चालू होते, आणि सर्वांत मिळून मजुरांची संख्या १९२१ साली १३६१००० होती. हिंदुस्थानसरकारने १८८१ साली फॅक्टरी अँकट पार करून १८९१ साली त्यांत दुरुस्ती केली. तथापि मजुरांच्या कामाचे तास फारमील

वसण्याबद्दल ऑरड होऊन १९११ साली मजुरांच्या कामाच्या तासांची संख्या ठरविणारा कायदा करण्यांत आला. राष्ट्रसंघामध्ये हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी आर्ज लागण्यापासून जगांतील मजूरवर्गाच्या प्रश्नासंबंधात हिंदुस्थानाला भाग घेता येऊं लागला. इंग्लंडनेशनल लेबर कॉन्फरन्स १९११ साली बोसिंग्टन, १९२० साली जिनेवा आणि १९२१-२२ साली जिनेवा येथें भरली होती; तीन हिंदुस्थानांतील मजूर वर्गातर्फे प्रतिनिधी हजर होते. १९२३ सालच्या या कॉन्फरन्सच्या बैठकीमध्ये कारखान्यांची तपासणी करण्यासंबंधाचा महत्त्वाचा प्रश्न विचारा होता. १९२४ साली जिनेवा येथें भरलेल्या कॉन्फरन्सच्या बैठकांत वाढीस देशांतर्फे प्रतिनिधी हजर असून तेथें पुढील महत्त्वाचे प्रश्न विचारे होतेः—(१) मजुरांना मिळणाऱ्या पुरवटीच्या वेळाचा योग्य उपयोग करण्याची साजने वाढविणे, (२) अवघाताबद्दल नुकसानभरपाईच्या बाबतीत देशी आणि परदेशी मजुरांना सारख्या रीतीने वागविणे, (३) टँकडरनेसेस आदित अशा कांचेच्या कारखान्यात दर आठवड्यास खोबीस तास काम बंद ठेवणे, (४) रोटेश्या कारखान्यांतील राजाचे काम नियमित करणे. १९२२ साली ठरविण्यांत आलेल्या उद्योगधंद्याच्या ट्टीने महात्माच्या आठ देशांपैकी एक हिंदुस्थान आहे असे लीग ऑफ नेशन्सने मान्य केले. येथें कारखान्यांची वाढ सर्वांत अधिक असल्यामुळे आशियाखंडातील हा पहिला देश ठरला आहे. त्यामुळे कॉन्फरन्सने केलेले निर्णय अमलांत आणण्याची जबाबदारी हिंदुस्थानावरहि पडली आहे.

छंद हिंदुस्थानांत मजूरवर्गाची स्वतंत्र चळवळ सुरू झाली असून ऑल इंडिया ट्रेड यूनियनकॉमिटच्या बैठकी भरत असतात. येथें मजुरांचे संप बरच्यावर होतात, १ ते लवकर मोडत नाहतात, यामुळे या प्रश्नांत सरकारला विशेष लक्ष घालावें लागतें आणि कायदेमंडळांतहि त्यासंबंधाने चर्चा होते. १८८१ च्या फॅक्टरी अँकटाने १८९१, १९११ आणि १९२२ या तीन वेळी सुधारणा झाल्या या कायद्यातील मुख्य फलभे अशी (१) कारखान्याच्या तपासणीकरता इन्स्पेक्टर आणि मुलाच्या वयाबाबत सर्टीफिकेट देण्याकरिता सर्जन नेमाचे, (२) कामाच्या वेळांत निदान सहा तासांनी मजुरांना निदान एक तास सुटी द्यावी. कामाचे तास दररोज ११ हून अधिक नसावेत, (३) बायकांना सकाळी ५॥ च्या पूर्वी आणि संध्याकाळी ७ वाजण्यानंतर कामावर ठेवूं नये, व त्यांना मजली सुटी दोन तास द्यावी, (४) घारा चर्पाच्या आतील मुले कामावर ठेवूं नयेत, (५) मुलांना दररोज सहा तासांहून अधिक वेळ कामावर ठेवूं नये, व (६) एका आठवड्यांत ६० तासांहून अधिक काम देऊं नये. एका कारखान्यांत कामावर असलेल्या मजुराला रत्याच दिवशी दुष्ट्या कोणत्याहि कारखान्यांत कामावर ठेवूं नये, इत्यादि.

मजुरांची राहण्याची सोयः—या प्रश्नाकडे सरकारचें व लोकांचें बरेच लक्ष लागले असून स्वतः कारखानदार बांधण्यांत

मजुरांनी राहण्याकरितां थरं बांधून देतात, आणि त्यावर खर्च झालेल्या रकमेचे साधारण व्याज सुटेल इतक्या प्रमाणांत भाडे आकारतात. मुंबईस हा प्रश्न सोडविण्याकरितां सिटी इंग्लॅन्डमेंट ट्रस्ट आणि सरकारी डेव्हलपमेंट डिरेक्टरेट यांनी बरेच उपयुक्त काम केले आहे. डेव्हलपमेंट डिरेक्टरेटने दोन-अडीच लक्ष मजूर राहू शकतील असा अजमा-सानें पन्नास हजार विन्हाडाच्या जागा आठ वर्षांत बांधण्याचे ठरविले आहे, व त्यापैकी १९२४ सप्टेंबर अखेर ५१२० जागा तयार झाल्या होत्या. १९२५ अखेर मजुरांच्या २११ चाळी बांधून पुन्हा करण्याचे ठरले अमुन त्यापैकी १९२४ साली ६८ चाळी पूर्ण तयार आणि ६१ चाळी ड्रेनेसखेरीज बाकी सर्व तयार झाल्या होत्या, त्यांत एका विन्हाडाचे आडवाचे दर १० व १४ रुपये दरमहा असे आहेत. वॉचे इंग्लॅन्डमेंट ट्रस्टने १९२५ मार्च अखेर ५६०० विन्हाडाच्या जागा तयार केल्या आहेत. व आडवाचा दर सारांशी ५ रुपये १० आणि ठेरला आहे. अशा रीतीने १९२५ अखेर एक लक्ष मजुरांची राहण्याची सोय होईल असा अंदाज होता.

मालक व मजूर यांमधील तंटे:—या देवांत मजुरांच्या संपाना अधिकाधिक महत्त्व येत चालले आहे. एकंदर मुंबई इलाह्यात १९२४ साली मालक व मजूर यांच्यामध्ये भाड-णाचे प्रश्न ८६ आले, त्यापैकी चार वेळा प्रत्यक्ष संप झाले व त्यापैकी २ विशेष महानाचे होते. पहिला मोठा संप अह-मदाबाद येथे होऊन कापसाच्या ६१ गिरण्यांपैकी त्यांत ५६ सामील झाल्या होत्या. हा संप सारीख १ एप्रिलपासून ४ जूनपर्यंत टिकला, आणि एकंदर ४३११३ मजूर त्यांत सामील झाले होते. या संपात मजुरांनी हार खावी लागली, आणि शेवटी तडजोड होऊन शेंकडा २० ऐवजी १५३ टक्के मजुरी कमी करण्यात आली दुसरा संप १९२४ च्या आरंभी मुंबईस बोनसच्या प्रश्नावरून झाला. त्यावेळी एक आठवडा मुंबईतील कापसाच्या बहुतेक सर्व गिरण्या बंद होत्या. या प्रश्नाची चौकशी करण्याकरिता मुंबईच्या गव्हर्नर साहेबानां एक कमिटी नेमली व तिचा निष्काळ मजुरांना बोनस माग-ण्याचा हक्क प्राप्त झालेला नाही असा झाला. १९२५ साली मजुरी कमी करण्याच्या प्रश्नावरून मुंबईस पुन्हा संप झाला. तो सुमारे तीन महिने टिकला. अखेर सरकारने देशी कापडा-वरील एक्साइज इयुटी चालू सालापुरती रद्द केल्यामुळे मजुरांचे दर कमी न करण्याचे ठरवून मालकानी गिरण्या पुन्हा सुरू केल्या. मजुरांच्या वळवळीचा सरकारविषय हा पहिला मोठा विजय होय.

मालक आणि मजूर यांच्यामधील तंटे मिळविण्याकरितां काय व्यवस्था करावी त्याची चौकशी करण्याकरिता बंगाल व मुंबई सरकारने १९२१ साली प्रत्येकी एक एक कमिटी नेमली होती आणि त्या कमिटीच्या सूचनांनुसार मुंबईसरकारने एक गेली तयार केलें, पण हा प्रश्न सर्व हिंदुस्थानाला कार

महत्त्वाचा असल्यामुळे बरिष्ठ हिंदुस्थानसरकारनेच या बाबतीत कायदा करण्याचे ठरवून १९२५ साली लेगिस्लेटिव्ह असेंब्लीमध्ये एक इन्व्हेस्टिगेशन अँड कन्सोलिडेशन बोर्ड स्थापन करण्यासंबंधीचे बिल आणिले. तसेंच १९२१ साली रा. एन्. एम. जोशी यांनी ट्रेड यूनियन्स रजिस्टर करण्या-संबंधीचा कायदा ठरव्याविषयी एक ठरार लेगिस्लेटिव्ह असेंब्लीत आणला. तदनुसार कायदा करण्याचे ठरवून हिंदु-स्थान सरकारने या बाबतीत प्राक्तिक सरकारांची मते माग-विली, आणि १९२५ च्या आरंभी यासंबंधाचे एक बिल लेगिस्लेटिव्ह असेंब्लीत आणिले.

मजुरांना नुकसानभरपाई:—१९२३ साली वर्कमेन्स कॉम्पेन्सेशन अँड हिंदुस्थानसरकारने पास केला. या काय-द्यान्वये फारखाने, व्याणी, गोद्या, रेल्वे व इमारती या पाच महत्त्वाच्या ठिकाणच्या मजुरांना आणि शिवाय फायरमिगेड, टेलिग्राफ, व टेलिकोन, ट्रेन्से आणि गटार या ठिकाणी काम करणाऱ्या मजुरांना झालेल्या दुखापतीबद्दल दिवाणी कोर्टा-मार्फत किर्वाद लावून नुकसान मागण्यासंबंधाने अधिक तत्प-रती देण्यात आल्या. शेतकीचे आणि घरगुती काम करणारे मजूर मात्र या कायद्याच्या कक्षीतून वगळण्यात आले आहेत. तसेंच विनश्वरीरिक काम करणारे व दरमहा ३०० रुपयेहून अधिक पगार असलेले नोकरी वगळण्यात आले आहेत. अपघाताने झालेल्या दुखापतीबद्दल व काही विशिष्ट प्रका-रच्या रोगाबद्दल नुकसानभरपाई मागण्याचा हक्क या काय-द्याने दिला आहे. नुकसानभरपाईचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे ठरविण्यांत आले आहे: मृत्यूबद्दल मरणाच्या चारसाल होत महिन्यांचा पगार (हा एकंदर रक्कम जास्तीत जास्त १५०० रुपये मिळवी, अधिक मिळू नये) आणि मरत इतम वयात आलेला नसल्यास फक्त २०० रुपये मिळवी. कामाला काय-मचा नालायक झालेल्या इसमास ४२ महिन्यांचा पगार मिळवा आणि असा इसम वयात आलेला नसल्यास फक्त ३५०० रुपये मिळवेत. तात्पुरत्या दुखापतीबद्दल पहिले दहा दिवस काहीच मिळू नये आणि नंतर वयात आलेल्या इसमास निम्मा पगार आणि अल्पवयी इसमांना पु-पगार मिळवा असा नियम आहे. या नुकसानभरपाईसंबं-धाचे खेळले चालविण्याकरितां स्पेशल कमिशनर प्राक्तिक सरकारांना नेमाचे असं या कायद्यात कलम आहे. मजूरवर्गासंबंधी माहिती मिळविण्याकरितां लेबरयूरो आणि बंगाल, मद्रास व मुंबई प्राक्तिक सरकारांनी सेक्रेटरीएटमध्ये एक स्पेशल लेबरऑफिस स्थापिले आहे.

मज्जातंतुदाह (न्यूट्रिटस)--या रोगामध्ये मज्जातंतूंच्या समुहापैकी काही समुहांत दाहकिया सुरू होऊन अशा रोगाचे (१) एखाद्या स्थानी दिसून येणारा व (२) अनेक स्थानी दिसून येणारा असे दोन मुख्य भेद आहेत. पहिल्या प्रकारचे कारण बहुधा थंडी व ओल हे असते; व त्यामुळे एखादाच

मन्त्रांतु विकृत होतो. उदाहरणार्थ, सुप्तमन्त्रांतुदाह शास्त्रा-
मुळे मुखाचे स्नायू शिथिल पडून अर्द्धतवायुनामक रोग
होत असतो तो पुष्कळदा पद्माभात येतो मन्त्रांतुवर अराम
होऊन किंवा मार बसून अगर ताण किंवा दाब पडून (कोप-
राचा सांधा निघाला असतो); किंवा दोषाच्या भागात
अंगादर दाहकिया सुरू होऊन ती पसरल्यामुळे तीत
एखादा मन्त्रांतु सापडल्यामुळे हा रोग होतो.

लक्षणे. — (१) एखाद्याच स्थानी दिवून येणाऱ्या
भेदात विकृति झालेल्या ठिकाणी अतःत्या लांबपर्यंत
मन्त्रांतु असतो रया ठिकाणी कुरतडत असल्याप्रमाणे वेदना
सुरू होऊन ती जवळील इतर भागांतहि असते; वर्या भागा-
वर अंमळ दाबल्यानेहि वेदना सुरू होते त्या मन्त्रांतुच्या
मार्गावरील रचवा छाल दिवून तिजवर सुगंधि असते. तेथील
स्नायु हलविताना त्रास होतो; तो अवयव अगर भाग बधिर
झाल्याप्रमाणे वाटतो. नेतर तेथील स्पर्शज्ञानहि कमी होऊन
त्यातील स्नायून कृशता येते व मन्त्रांतुत व त्याच्या वेटणात
विनाशकिया होण्यास प्रारंभ होतो. सौम्य प्रकारचा रोग
हवा किंवा सर्दियासून झाला असल्यास पोख्या दिवसात
बरा होतो. परंतु साधा निखळला असून तो नोट घडविला
नाही तर त्यामुळे होणारा अगर अन्य प्रकारचा तीव्र स्वर-
पाचा रोग क्रियाक महिने असतो.

(२) अनेकदाही होणाऱ्या भेदाचा निरोप हा आहे
की तो दूरस्थ ठिकाणच्या म्हणजे हातापायातील तंतूत प्रगट
होऊन उजव्या व डाव्या अवयवात एकाच वेळी होतो.
रोगकारणपरार्थे मन्त्रांतुत निरनिराळ्या प्रकारची विनाश-
किया सुरू होते. या भेदाच्या कारणांचे पुढीलप्रमाणे वर्गी-
करण केले आहे:— (अ) इल्कुरंसाच्या विषमज्वादि
साथीच्या दुखण्याच्या विषयाचेपासून, (आ) शिंसे, सोमल,
पाश, तांबे, फारफरस यापासून सावकाश परंतु दीर्घकालपर्यंत
होणारा विषार, (इ) रंधिगात, धय, कपान्तर यासारखे
सर्व शरीर विषबाजिणारे रोग, (ई) महारीण व किंरुपेदक्ष
रोग, (उ) परदेशातून आलेले वेरिचेरीसारखे रोग, (ऊ) शिवाय
मोठे व नेहमीचे कारण दाहनाची.

सा मा न्य ल क्षणे. — प्रथम पायात व नेतर हातांत बधिर-
पणा वाटून नेतर पायात पेटके येतात नेतर पायात निर्जीवपणा,
मुंगमा येणे, दाह व आगवाटणे व ते अवयव हलविले असता,
आणि दाखिले असता वेदना ही लक्षण होतात. काही रोग्यांना
पायांमध्यें फक्त अक्षरपणा व किंति श्रम केल्यानेहि इलाज
येऊन रयाची चालण्याची डर बदलून त्यात कंप व अवि-
रता येते. किंवा पायाचे स्नायु रयास अगदी नेमक्या इच्छे-
प्रमाणे हलवितो येत नाहीत तर ते अविश्रामितपणे व अनियं-
त्रितपण हलगात त्या भागाचे पोषण विषडल्यामुळे त्या
विकृत अवयवाचे स्नायु बारीक होतात, रचवेंत कृशता येते
किंवा तीव्र सुनेप्रमाणे रोगट तळावी येते. नखें
डिगूळ होतात व तेथील केश गळण्यास सुरवात होते काही

दिशानंतर स्नायु कायमचे अ; छल्ल्यामुळे पाऊल छेले पडणे,
सांधे थोडखणे अशा तऱ्हेची व्यंगे उत्पन्न होतात यानंतर
ज्याच्या रोगाची प्रगति पाहत नाही ते रोगी अंधकणास
सिद्धन रहातात व रयाचा पूर्ण शाकिपात होऊन विसृति,
चिडखोरपणा, मनाचा फाजील कोंबळेपणा इत्यादि मन व
बोके विषडल्याची चिन्हें दिवून येतात. यानंतर जुनाट
खोकला, हृदयस्नायुत मेदोपृदि, लघवीतून अलस्युमिन जाणे,
कफसय यांचेहि एखाद दुसऱ्या कारणांमुळे हा रोगी मृशुबध
होतो. हा रोग पूर्वेस्वरूपात असतानाच चागल्या देखरेखी-
खाली रोग्यास ठेवल्यास रोग बरा होण्याचा संभव असतो.
पण ज्यांना हा रोग पूर्वी सौम्य स्वरूपात एकदांदा
झाला आहे असे रोगी किंवा ज्यांचा मेंदु बराच विष-
डला आहे अशांचा रोग बरा होण्याचा संभव कमी असतो
त्यातून रोगी दाहनास असल्यास रोग बरा होण्याचा संभव
नसतो म्हणजे तरी चालेल.

उपचार — रोग्यास निवून ठेवून त्यास स्थितिया
हें औषध टोचून घालावे. हातपाय मलत्या स्थितीत पडून
राहिल्याने ते आखडे नयेत म्हणून वाळूच्या लांबट पिश-
व्याचा आधार देऊन ते नोट स्थितीत ठेवावे हातापायास
तज्ज्ञ परिचारकाकडून चोळणे, रगडणे असावे; परंतु ते वेदावे
व सौम्य तऱ्हेचे असणे व ते लवकरच (रोगाच्या आरंभापासून)
सुरू ठेवावे स्नायु आलडण्यास आरंभ झाला असल्यास तो
स्नायु कृत्रिम उपयोगी योग्य ताण देऊन ठेवता येईल अशी
अवयवास बांधण्याची सायने तज्ज्ञाकडून आणानीत होतोकामें
हंगवून शरीर आणून कधी कधी शस्त्रां हे आखडलेले फाय
बळे वांकून नेतर ते पुन्हा हालविता येतील असे करतात.
या शस्त्रक्रियेनेतर काही दिवस तो स्नायु ताणलेल्या स्थितीत
राहिल अशा कृत्रिम साधनांचा उपयोग करतात. इतपत
अवयव सुधारल्यावर विजेच्या पेदीचा उपयोग व सौम्य
चोळणे, रगडणे सुरू ठेवल्याने कृश अवयव पुष्ट होऊ लागतो
व लोळणे, वाफारा इत्यादि इलाजहि याबरोबर केल्याने ते
रोग्यास सुखावह होतात सोमलापासून व विशेषतः शिवा-
पासून होणाऱ्या रोगाचा विशेष हा की पाहिल्या कारणामुळे
पायात रोग झालेला पाहण्यात येतो व दुसऱ्यामुळे हाताची
बोटे व नवगट यांचा विशेष रोग होतो. शिवाच्या शिवा-
यात बोटास कंप लवकर सुरू होतो व स्पर्शज्ञानविकृति हे
लक्षण नसते. शिवाचा विषार पोख्याशियम व एलमसॉल्ट
या औषधानां लवकर बरा होतो; पण सोमलामुळे हा रोग
झाल्यास तो लवकर बरा होत नाही ज्या कारणांमुळे सोमल
जुहून पोटात जात असेल ते कारण नाहीसे करावे व इतर उपचार
बर दिले आहेत त्याप्रमाणे चालवावेत मधुमेहरीगामुळेहि
हा रोग विशेषतः पायास होतो. अक्षरपणा व चालण्याच्या
दबावत कंप व अविरता येते. मन्त्रांतुविकृतीमुळे पावलांचे
पोषण नीट न होऊन रयांमुळे रयांवर अण पडतात रयास
मुख्य अथ मधुमेह रोग तो हृदयविषयाचे इलाज करावेत.

इन्द्रपुंक्षा तापानंतर अवयवावधिरेतर, चलनशक्ति मंद होणे, स्नायु कुच होण्यास आरंभ होणे ही लक्षणं होतात. रयांत सुरु झालेली विनाशक्रिया विनंच्या यंत्राने सममते काढी दिवसानंतर विकृत अवयवाच्या शेवटाकडील भागांत स्पर्शज्ञान कमी झाल्याचे अनुभवास येते, व छाती, पोटा, पाठ, चेहरा इत्यादि ठिकाणच्या स्नायुमध्येंहि चलनक्रियेत अदृश्य वाटते. हे रोगी पूर्णपणे बरे होण्यासारखे असताना. रयांना पूर्ण विश्रान्ति, पौष्टिक, अपूर व चांगले अन्न व पोटात स्ट्रिक्चुरिया (कुचल्याचे सत्व) अति अल्प प्रमाणांत देतात

मज्जातंतुसूत्र (न्यूरोलिन्या)—एखादा मज्जातंतु शरीराच्या अमुक भागांत असून त्याच्यांत रोगामुळे फरक न होतो त्या भागांत वेदना, चमक अगर दुःख होणे या रोगास हें नांव आहे. परंतु अति बरेच शूल पद्धत्यांत येतात की, ज्योमध्यें ही व्याख्या पूर्णपणे शून्य पद्धत नाही, कारण पुष्कळ शूलानर्थ रोग मज्जातंतुचा दाबामुळे अवयव पूर्ण किंवा अन्य तऱ्हेने होत नाहीत. म्हणून कारण कसलेहि नसे एखादा मज्जातंतु अपवादाच्या शाखा वया भागांतून जातात तो भाग वेदनायुक्त झाल्यास त्याला त्या मज्जातंतुसंबंधी शूल म्हणण्याचा प्रघात आतां पडला आहे मानवी शरीरास जितक्या वेदना होणे शक्य आहे तितक्या या रोगाने जेवढ्या तीक्ष्णतेच्या होतात तेवढ्या दुःखा कोणत्याहि रोगात होत नाहीत. शूलरोग होणे म्हणजे प्रकृति कोणत्याहि कारणांने असो बरीच खालावलेली असल्याचे तें एक लक्षण आहे असे समजावे. ज्या कुठ्ठांत उष्णता किंवा संप्रसात व शरीरपरेने चालतो त्या कुठ्ठांतलें माणसानें हा रोग होतो. अपुरे व कट्टर खाण्यात येणे, मूल अगावर पावणे या व अशा कारणांनी शरीरांतलें रुच कमी होणे, कोणत्याहि कारणांनी झालेला पंडुरोग, तसेच हिंसाप, उपद्रव या रोगामध्ये कोठल्या तरी भागाचा शूल हा बहुधा असा-वयाचाच काजील मानसिक प्रयत्न, अति चिंता याच्या योगाने मज्जाशक्तीचा न्हास होणे हें एक या रोगाचे चलन-त्तर कारण आहे. अगोदरच अशाच मज्जातंतुसु ओल, तर्फी वापण्याचे निमित्त होणे, तसेच किडका दांत, कुजलेले दाड, अवयव मज्जातंतुमांवाताजी एखाद्या विषक्षित जागी सून उत्पन्न होणे अगर स्पर्शर दाव पडणे अगर हाडातील जिवात प्रवेश करतेवेळी अगर बाहेर निघतेवेळी मज्जातंतुवेष्टणाचा दाह या अनेक कारणांनी लोमामुळे शूल होतो. रार्थी अगर दिवसां ठराविक वेळेस शूल उद्भूत व त्यावेळेस एकदम उद्भूत नव्हेतां हा सिद्धि एकदम होणे हें एक बहुधाचलन असते. त्याची तीव्रता भिन्न प्रकारची पण बहुधा परावृत्तेची असते म्हणजे कधी कळ क्षिणक्षिणत्यासारखे होतें तर कधी मध्यम प्रकारची व कधी ती अतिवेदनायुक्त असते. या शूलामुळे त्या मज्जातंतुच्या ज्ञानसंवेदनकार्यांत विषाड होऊन तो भाग बधिर वाटणे, सुखा येणे, स्पर्शज्ञान कमी अगर जास्त होणे, लुपेपणा, पोषणाभावांमुळे निस्तेज्यपणा,

केंस पिकणे वगैरे लक्षणं होतात. शूलामुळे मूल दुसणे, मांसयुक्त, अर्धशिशि, छातीचा अगर मांडीचा शूल ही या रोगाची प्रचारांतील उदाहरणे होत

मुख मज्जा सूत्र — मुखमज्जातंतु हा थेट मंदपासून निघालेला पाचवा मज्जाशृंग असून त्याच्या तीन शाखा होतात पैकी एकेका बाजूस शूल पडता करतो जेव्हां उत्तर शाखा पोडिग असते तेव्हां कपाळ व कोक्याची बाजू वेदनामुळे दुखतात. या वेदना टोंतल्याप्रमाणे, कोठल्याप्रमाणे, आग झाल्याप्रमाणे, एकतारणी, रयाग काही वेळ फारच व दुरोज ही सटपट्याची मुदत संप्रपश्ये ठराविक वेळेस नेमका शूल सुरु व्हावयाचा तैथील स्वचा लाल व गुलत्या-प्रमाणे दिसते व शूलाचा झटका निघून गेल्यावर तैथील टणकपणा एकदम मोडत नाही तसे भागांत वेदना असली तरी रयांतल्यात्यांत ज्योमध्यें " वेदनाविदु " असे नाव दिलें आहे त्या ज्योमध्यें म्हणजे जेथें ती शाखा अस्थिछिद्रांतून बाहेर पडते अगर पसरण्यासाठी तीस जेथें अनेक शाखा फुटतात त्या ठिकाणी वेदना असत असतात या वेदना दुःखा जागा डोळ्याच्या मुखद्वार व नाकाशेजारी असतात, पापणी टणकून डोळ्या लाल होऊन रयातून वाणी गळते. दुसरी म्हणजे मध्यमशाखा पोडित झाली असतां शूलाचा ओर गाल व बरच्या जवळच्या ठिकाणी असून वेदना खालील पापणीजवळ, गालाच्या हाडाचा उंचवटा व बरच्या ओठाजवळ असतात तिसऱ्या व खालील शाखेचा शूल उद्भवला असता खालील जवळच्याच्या ठायी शूल असतो व वेदना कानापुढे व हनकटी जवळ असतात.

अर्धशिशि अवयवा अ इति सूत्र — या नांवाने महशूर असलेले दुख म्हणजे मज्जातंतुच होय. हा शूल एखाद्या वेळेस एकदम उद्भवतो, पण बहुधा सावकाश सुरूवात होऊन त्याच्या तीक्ष्णतेत भर पडत जाते व नंतर तिचा कळस होतो दालवाल, उजेड, मंदबद या कारणांनी हा शूल वाढतो मज्जातंतु आरंभापासून असते शूलाचा कळस झाल्यावर जाति होते व नंतर शीघ्र लागून उतार पडतो. हा झटका आठोपण्यास थोडे तातडी पुरता किंवा एखाद्या वेळेस संबंध दिवसपर्यंत शूल टिकतो, व नंतर रोग्यास बरे वाटते. नंतर त्याचे पुनरागमन नियमितपणाने तर कित्येक वेळा अनियमितपणाने होतें. सटपट्यामध्ये किंवा त्याच्या अगोदर दृष्टिग्रमयुक्त काही पूर्वचिन्हें होतात, ती अर्शा—डोळ्यापुढे हिरवे, निळे व पिवळे दिसणे, एकाच कोळ्याने दिसण, दोन पदार्थ दिसणे, संधि-यास, कोठ्यातील थाण व इष्टीस फार शीघ्र येणे ही कारणे अशाचीत असे म्हणतात व सर्वेधे या चव्हा सोपक्याच्या मते हा एक फेण्याचा प्रकारच होय.

पार्श्व शूल — पार्श्वशरजंतून येव्ही बाजूस मज्जातंतु निघून बरगण्यामधाल भागात ते असतात अशाच स्त्रियांमध्ये व विवेपत डाव्या बाजूस या प्रकारचा शूल वारंवार

आटळतो. व निव्वळ वेदनेमुळे कुण्डलावरणदाद किंवा कुण्डलाद्वारांमार्गे आहे कीं काय असा संदेह हा शूल उत्पन्न करतो. परंतु अन्य लक्षणे छतीं ह्मणून झटिति येतात त्यावरून व शूल आणि अस्त्रोच्छेदना यांचा काही संबंध या रोगांत नसतो यावरून तो धर्म दूर होतो. या वेदांत वेदना पाठीच्या कण्यासोबत व छातीच्या पुढील भागां असतात.

ऊ र क्तं मं शूल.—हा भेद वेदनां पहाण्यात येतो. कटिराच्या अर्धवृत्ताने मोठ्या आकाराचा "सामांतिक" नामक मज्जारज्जु निघून तो पेट पायापर्यंत आतो. गारटा आणि ओल यामुळे हा शूल बहुधा उद्भवतो; चाल कर पडून भ्रमावृद्धि निमित्त यवर्णे. कटिरात एखादी वाठ किंवा पदकोष्ठेसुद्धे मळाचा दाब या रज्ज्वर पडून शूल पुष्कळदा होतो व हा उष्णवात व संनिवृत्तीची प्रकृति असलेल्या मागसांना विशेषकरून होतो. व तो प्रायः एका बाजूसच होतो. मादीच्या साध्याच्या मागे दुःख होण्यास प्रारंभ होऊन ते वाढत जाते व वेदनाचा प्रसार पुढे पायाच्या पोटापर्यंत संबंध मज्जातंतुमध्ये होतो. या भेदाप्रथे वेदना शुद्धा व पोटा या साध्याच्या भोंवतालें असतात संबंध वयात शूल-क्षीरोग पाय थिथर झाल्याप्रमाणे वाटतो. तीव्र शूलांत पाय यंत्रिकीप्रितिहि हलविण्याची सोय नेदनामुळे रहात नाही, व म्हणून रोगी अगदी पडून रहातो काही रोग्यांचा शूल फार दिवस टिकला तर पाय आसळणी उपयोग व हाकवाल न झाल्यामुळे पाय बारीक होतो. हे मोठे ऱ्हेत व रोग्याचे हाल करणारे दुखणे आहे व रोग सहज नेहमीच मरा होतो असे नसले तरी उतार बहुधा पडतो.

उ प चा र.—औषधीपचार सुरू करण्यापूर्वी उपाय वर दिलेल्या एखाद्या कारणामुळे रोग्याची प्रकृति खालबली असावी ते कारण अगोदर सोडून काढून चाक्य असल्यास त्याचा बंदोबस्त करावा. ठराविक वेळेत शूल होतो असे लक्षण असल्यास त्यावेळेच्या अगोदर दोन तीन तास मोठ्या प्रमाणात कोयनेळ दिव्याने शूलाची तीव्रता फार कमी तर होतेच पण बहुधा शूलच बंद होतो. अणु, बेलाळोनायुक्त माद्यापचार झकड, तेल मा क्कानें चोळण्यास फार उपयुक्त असतात व वेदनांचें उत्तम शमन करतात. पोटाप्रथे ओटि-पायसोम, केन्नासिडीन, आस्त्रोटीन ही औषधेहि वेदना शमन करणारी असली तरी ती डॉक्टरच्या सल्ल्याने खावति कारण ती प्रमाणाबाहेर दिव्याने हृदयदीर्घेय येते. शूल बरा होण्यासाठी चाक्रिया करून घेणे अगर दंत काढणे यामुळे ताणडतोच व सदा फायदा होतोच असे नाही; कारण या विकृतीबरोबर तेथील मज्जारज्जुसुद्धे अरुं हो वदलआफी-आप पडतो. अशीहि उदाहरणे घडली आहेत की, डॉक्टरने सांगितल्याप्रमाणे एका बाजूची सर्व दातांची कळी उप-हून टाकणारे माघेशूळ म्हणण्यासारखा बांबला नाहीच. रोग्याने वृष, छोणी व क्षिप्र पदार्थयुक्त नालें अन्न खाऊन

कोठेतलेवुक्त औषधे, कोयनेळ, सोमल, सोह, कुचलकुच लक्ष्मीची व पावळ अशा औषधानी बारी सुपारावे. मोठी व मध्य हो वेदनांचें उतार पडतो परंतु दाह्याजीवी संबंध नष्टवाची सोय करीच असते. म्हणून या औषधानें कोणी शमिनेत तरी सेवन करूं नये तोच स्थिति अणु, माकिंया व कोकन यांची; परंतु यांपैकी शेवटची दोन औषधे जरूर तर डॉक्टरने दोन्ही घालण्यास हरकत नाही. मोहीही कावणे, बलितार घारथें, कायने हे उपाय घ्याच्या तोमनेच्या मानानें फारसे कायतात मज्जातंतुंत औसमिक अतिताचा द्वय दोनून पाळतात. विनेच्या पोटीचा उपयोग काही मोठ्या रोग्यांना होतो.

मज्जादीर्घव्या (न्यूरास्थेनिया)—या व्याधीमध्ये रोग्याची दिवसरातिदिवस मानसिक आणि शारीरिक श्रम करणाऱ्या हाकड कमी होऊन त्याच्या मस्तकात रोगलक्षणांचा अगार समशीतोष्ण पडिला किंवा दुष्ट्या पोटाद्वारेय मोदनाचा घडकट आभास उत्पन्न होतो. परंतु वस्तुतः त्याच्या मज्जास्थानामध्ये काही बिघाड झालेला नसतो.

का र णे—हा रोग रयातल्यायात जिव्यारंक्षी पुण्यांना अवजळ अधिक प्रमाणांत होतो व तोहि मोठेवर्णा सधन वयाच्या सुमारास होतो. परंतु हा रोग होण्याची ज्योती आनुवंशिक जवृत्ति आहे त्यांना हा रोग बालपणा किंवा यौवनाप्रभाच्या सुम. रासहि होतो. मातापितरांपैकी एखाद्यास भेड, श्रम, केपरे अथवा उन्मादरोग किंवा कांदा अन्य तत्त्वांचा नाशरोग झाल्याचा पूर्वेतिहास सापडतो, किंवा ती अति दाहबाज तरी असतात या रोगाचा आरंभ होण्यास निमित्त म्हणजे म्हणजे मानसिक अगार शारीरिक अति श्रम करून मज्जाशक्तीचा संघर्ष एकदम कमी होणे, व रथांतव आपणें, अपुरी विप्राति, अति शोक हांणें किंवा भयंकर जिला असणे, कायनेच्यासवेची आति काळजी लागणे किंवा अपया-तामुळे शरीरास व मनास एकदम मोठा चक्का बसणे, तोकिची सरबती चालू असता किंवा नसताना युद्धामध्ये शरीरास व मनास लाग बसणे, अपघाताच्या मूर्च्छासून थोडक्यात बचावणे, मोठाली दुखणी येऊन जाणे, क्षोभी अक्षण्यास अति भैमुच, विटाळ बंद होण्यावे पत्ताशीचे बंद, कडक औषधे घेणे. कोकन अगार दाहबाजी असासारख्या काणांची रयातच मर पडते. त्यातहि आणखी निमित्त म्हणजे पोटात किंवा आतव्यात अण्णें, मलाबरोष, आंव, हिरदपातून पू येणे अथवा अणु छट्टि अणुच सधन न झाल्यामुळे पचणारा हट्टी

करवत नाही. मानसिक विचार मग तो कोणताहि असेना, त्याच्याने फार वेळ कावेनासा होतो. स्मरणशक्ति अंशळ कमी होते. कापरे भरण्याची संवय घडते. माल-फांने हाक मारली असता ज्या कारकुनास अगर नोक-रास पूर्वी काही एक गडबडझासारखे होत नसते त्यास अशा वेळी केंप सुटतो. ऑफिसात थोडा वेळ काम केले, की मस्तक दुखते व दृष्टीस काम करण्यास नीट दिशेनासे होऊन डोक्यात मोघळझाप्रमाणे होते. असे वरचेवर शास्त्राने आरमाविश्रास कमी होत जाऊन मनास औदा-सिन्य येते, व एखाद्याचा स्वभाव चिडखोरहि बनतो. कोण-तेंहि काम आपणाकडून उरकेल किंवा नाही याविषयी वाजवीपेक्षा जागृल संका व झानित उत्पन्न होऊन व आपण असे काही एक न करता परी स्वस्थ बसलो तर त्याचे कुडुंबावर व इतर परिणाम काय होतील याविषयी चिंता ही लक्षणं होतात. आत्मविश्वास नाहीसा झाल्याने रोग्यास कोणतेंहि साधे कृत्य करण्याविषयाच्या जबाबदारीची फारच धास्ती वाटते. कोणी रोगी उपज्या भेदनांत किंवा मोकळ्या आंगेत जाण्यास भितो, तर कोणास ससल्या जागा ओळ-दून जाण्याचे भय वाटते. कोणास कांढ आंगेत बसण्याचे भय वाढून तेथून कसे निघून जावे या विवेचनंत तो असतो, अशा तऱ्हेची नाना लक्षणं होतात. चित्तभ्रम, व आभास हे मात्र रोग्यास नसतात. याशिवाय रोग्यास पुढील अनेक शारीरिक लक्षणं होतात:—मस्तकदुःख, पाठ व हातपाय दुखणे, चक्रे, भोंवळ, अस्वस्थता; वीज, हात, पापण्या थराणे किंवा कंपायमान होणे, अगदी आग्रण करी नाही तरी वरचेवर झोपेतून जागे होणे, छातीत धडकी भरणे, वेष्टा लाल होणे, हुंसा येणे, पोटातील शीर ओराने उडणे, घाम सुटणे, परक्या माणसापुढे लाज अथवा संकोच वाटणे, डचकणे, अपचन, पोटात वायु वरणे, बद्धकोष्ठता ही लक्षणं रोगाच्या अगोदरहि होतात. अवघातमुळे इजा होऊन रोग झाला असेल तर त्या ठिकाणी दुःख वाटते किंवा आर्तते. या रोगाचे कारण मूळची मज्जास्थानांची आनुवंशिक अश-कता व त्यांतच रोग्याच्या कोठ्यात अनर्ण, बद्धकोष्ठतेमुळे उत्पन्न होणाऱ्या व कुजणाऱ्या घाणीची विपबाधा असावी असा तर्क आहे.

रोग निदान.—दिसण्यात याताळ काही लक्षणं उन्माद रोगाप्रमाणे असली तरी त्या दोहोंत महत्त्वाच्या बाबतीत फरक असतो. उन्मादरीग बहुधा क्रियानाच होतो व तोहि लहान-नपणी म्हणजे यौवनावस्थेत होतो. तसेच ज्यांना फारशी चिंता अगर कष्ट करावे लागत नाहीत अशा क्रियांना तो होतो. पण हा रोग ज्या पुष्ट्याना शारीरिक व मानसिक विशेष भ्रम पडतात त्यानाच फक्त होतो. उन्माद रोग असलेल्या क्रिया लोकांनी आपल्या रोगलक्षणांचे कौतुक करीत याविषयी उत्सुक असतात. व स्वतः मन बळकट

नाहीत उलटपक्षा या रोगाने ग्रस्त झालेला पुष्ट रोगी आपली रोगलक्षणं लोकांपासून कशी छपविता येतील या काळजीत असून तो कर्मा होण्यासाठी तो शिकस्तीचा प्रयत्न करतो परंतु त्यात त्यास बहुधा यश येत नाही, ही गोष्ट वेगळी. उन्मादरीगात झटके, अंगस्तंभ, दुःख, केंदुक-वात इत्यादि लक्षणं असून त्यांपैकी बहुतेक लवकर बरी होतात व रोगी दिसण्यात निरोगी व चांगला दिसतो, व सुखासमाधानांत आनंदाने असतो. या रोगाच्या आरंभी चित्तभ्रम किंवा पृष्ठबंध(उन्मत्तबन्धी) शरीरतोलनाभाववात-रोग रोग्यास झाल्याप्रमाणे लक्षणं होतात पण या रोगांत रोगी भमकूर लिहितांना जरी चुक्या करतो तरी त्याच्या चुक्या त्यास नंतर समजतात; पण चित्तभ्रमरोगात तसे होत नाही. शरीरतोलनाभाववातरोगात रोग्याच्या गुडध्यावर हातांनी लहानसा आघात केल्यास तो मुळीच हलत नाही. पण या रोगात तो निरोगी माणसापेक्षाहि हलून साडकन उडाल्या-प्रमाणे हलतो.

साध्या साध्य विचार.—काही रोगी बरे होतात व काहीमध्यं बरीच सुधारणा होते पण एकंदरीत हा रोग पराच दीर्घकाळपर्यंत टिकत असल्यामुळे त्यास औप-धोपचार करणे जिकीराचे असते. त्यापासून जिव्हास अपाय नसतो परंतु कोणी रोगी ज्ञातून आसल्यास कैद्याची उदाहरणे कचित् पडतात. ज्यांचा रोग आनुवंशिक असतो, ज्यांना पुन्हा पुन्हा रोगलक्षणं उडून होतात; व जेव्हा शरीराची वाढ घाबल्यावर म्हणजे मध्य बयांत रोगास आरंभ होतो तेव्हा रोगी फारसे सुधारत नाहीत.

उपचार.—जेव्हा अमुक कारण असावे असा आदमास करता जेव्हा तेव्हा ते कारण काढून टाकून काय सुधारणा होते ती पहावी. उदाहरणार्थ:—किडके दात, अपचन, बद्ध-कोष्ठता, अधु दृष्टी यास योग्य ते इलाज करावेत. अपचना-साठी अन्नमध्यं योग्य तो फेरफार केल्याने ते बरे होते. पुन्हा लडावेवर जाण्याची भीती नाही अशी शिपायाची खातरी झाल्यास त्याचा रोग बरा होतो. तसेच जे झाल्यास तो बरा होत नाही. यात त्याचे डोंग बिलकुल नसते. कारण शोषता येण्यासारखी आहेत ती:—रोग्यास पूर्ण विश्रांति अगोदर पाहिजे व ती शरीरास व मनास दोहोंसहि पाहिजे. त्यास पौष्टिक आहार पोटभर मिळून मलशुद्धि वेळेवर चांगल्या तऱ्हेने होईल अशी योजना करावी. अंग रगडणे हा चांगला इलाज आहे. पण एखादेवेळी त्याने स्नायूस फार उशीवन होतें; व तें तसे होतें बरे नव्हे. विजेची पेटी लावून स्नायूंना उशीपित करणे हा उपायहि बरीलप्रमाणेच आहे, व तो इलाज अधिक झाल्यास इजा होते. तसेच विश्रांतिहि दीर्घ काळपर्यंत नसावी. म्हणजे तो फक्त एक महिना दीडमहिनामर झाल्यावर रोग्याने हिडू फिकें लागून सौम्य व्यायाम करावा. उष्ण स्नान, फवाऱ्यांचे शीत स्नान, परगावी जाऊन हवाबदल करणे यापासून या रोगात

कायदा होती. पण वरनेवर अति प्रवास करून शरीरास शींग येईल व दगदग होईल असा तो नसावा. औषधांचा फारशी गरज नाही. कुचला व कुचल्याचें सव यापासून तयार केलेली औषधे उपशोणी आहेत. सारक औषधांचीहि मदत मधून मधून घेत जाणें दृष्ट आहे. हा रोग होण्याची प्रवृत्ति होऊं नये म्हणून लहानपणापासून बापळें पाडिजे. मुलें अन्नासाठी चलाख नसली तर त्यास कडक रीतिने वागवून सक्ति करून स्वाद्यास मंदूच ताण पाडल्याने त्याची मज्जाशक्ति कमी होते. मुष्टिभेधनादि घातुक संवयी त्याना न जडें देण्याविषयी फार जपावें, म्हणून तीं उपव्या हनेत व चारचीपात नितका वेळ रहालीत तितकी चरी. जेण- करून शरीर धडपाकट होईल अशी रहणी देवल्याने या रोगाचा प्रतिबंध होतो पण नाजूकपणाच्या संवयी लागून घेतल्याने किंवा मनावर कार दडपण पडल्याने किंवा इंदियांनीं सुल होईल इकडेच विशेष लक्ष दिल्याने कल्पना- दाक्षीत विशेष चालून मिळून अर्था रोगलक्षणें होतात.

मंडलपूर—मंयुक्तात. अलाहाबाद जिल्ह्यातील एक तहसील. लोकसंख्या (१९११) ११,०१३५. व क्षेत्र. क. २७४ चौरस मैल. हात मंडलपूर गावाचें एक गाव व १७१ खेडी आहेत. येथील जमीन सुपीक आहे.

मझारीशरीफ—अफगाणिस्तान. अफगाण-तुर्कस्तान प्रांताची राजधानी. येथें अलीचे कबरस्थान आहे अशी आख्या- यिका असल्यामुळे हे स्थल अफगाण लोकांत पवित्र मानलें जातें. इ.स. १८५२ मध्ये हे शरलखा सुमारे शाराचें घेतलें, तेव्हापासून हे अफगाण लोकांकडेच आहे. इ. स. १८६९ पासून हे गांव अफगाण-तुर्कस्तान प्रांताची राजधानी बनलें. येथें सरासरी ६०० अफगाण कुटुंबे राहातात.

मठकी (मठ)—मठाची लागवड दिवालग्रामासून दो येड सिंधलद्वीपापर्यंत सर्व मृग प्रदेशात आढळते. हे पीक हलक्या जमिनीत जाणलें येतें. ह्या पिकाचे तणें जमिनीवर पसरतात. त्याला मुगासारख्या रंगा येऊन आंतील दाणा रंगाला तांबूस असतो. मठ, यामरी, ओंछला, तूर, तिल, कोट्ट वीर पिडात निमळून किंवा मोषण म्हणून वेगळें पेटतात. श्री दरएकरी सुमारे ११ ते १ पौंड लागते. मठ जोवईवर हिंसवतात तयार होतो. सरासरी दर एकरा १००-१२५ पौंडाचे उत्पन्न होतें. मठाचा उपयोग गरीब लोकांस फाय होतो. गुरांना हे धान्य शिजवून घालतात. किम्वेळ वेळीं ओले बेल बेगासहित तपून भेळीस व घोण्यांस वारतात. वाळलेला मुवा व बेल गुरांना खावयास घालतात.

मट्टानचेरि—कोचीन संस्थान. कोचीन तालुक्यातील व्यापाराचें मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या सुमारे २० हजार. हे गांव व्यापार्याच्या आयातीचें व निर्यातीचें केन्द्र असून येथील व्यापार सुंदर इलाख्यातील शरीये व कच्छी मेमन लोकांच्या हातात आहे. येथें सेलाच्या गिरण्या आहेत. पूर्वी हे कोचीन संस्थानची राजधानी असून यावेळीं बांधलेला राजवाडा येथें

आहे याच्या एका भागांत उजू लोक राहातात. १६ व्या शतकांत डच लोकांनी कायनूरमधून त्याम होऊन लवण्या- मुळे ते येथें आले हे लोक उया भागात राहातात त्याला उजू लोकांचे गाव असे म्हणतात.

मंडनमिथ—एक वेदांती पंडित याच्याबद्दलची खात्री- लायक माहिती उपलब्ध नाही. शंकराद्वि वैश्वश्रवण असें दिसत की मंडन हा पंथगोष्टिची कान्यकुळन जातीचा ब्राह्मण असून तो माग्नेध्वरी उर्क महेश्वर येथें राहात असे. हा कर्ममीमासाचार्या व कुमांरिलमद्याचा अनुयायी होता. कुमांरिलमद्याचा मीमांसापद्धतीवर यानें बरेच ग्रंथ लिहिले. कुमांरिलमद्याचा हा समकालीन होता असे आनंदगिरिच्या शंकरादिग्रंथावरून दिसतें कदाचित तो मागाडनहि झाला असेल. हा त्या काळी कर्ममीमांसा आचार्या प्रवर्तक होता व त्यामुळे शंकराचार्यांना आपल्या संन्यासमार्गाचा प्रसार करण्यापुर्वी याच्याशी वादविवाद करावा लागला. या वाद- विवादाची हकीकत आर्यत मनोरंजक असून ती शंकर- दिग्विजयादे प्रपात आढळते. शेवटी शंकराचार्यांनी मंडन- मिथ्याचा पराभव केला व मंडनमिथ हा संन्यासमार्गाचा अनुयायी बनला. यालाच सुरेश्वराचार्य असें पुढरें नांव आहे. याची ज्योतिष्या पीठावर शंकराचार्यांना स्थापना केली. यानें शंकराचार्यांच्या सांगण्यावरून मूहदाराव्यकाशरील व छादो- रथावरील शांकरभाष्यावर टीकाग्रंथ लिहिले. याचा विधि- विवेक हा सीमातेवरील ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. याशिवाय सुरे- श्वराचा नैश्चर्यसिद्धि हाहि ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

मंडय—म्हैसूर जिल्ह्यातील तालुका. क्षेत्रफळ ४५० चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) १२०,११९ जिल्ह्यात मंडय व महार ही दोन गावे असून २४१ खेडी आहेत. याच्या पूर्व सागानून क्षिमसा नदी वहाते मुख्य पीक भाताचें असून येथें रेशमाच्या किट्यांची बापासना केली जाते.

मंडला, जि. रहा.—मध्यप्रांत. जबलपूर विभागामधील जिल्हा. क्षेत्र. क. ५०५४ मैल. हा सातमुडा पठाराच्या पूर्व भागांत असून याच्या ईशान्येस अमरकंटक पर्वत आहे. या अमरकंटक पर्वतावर नर्मदा नदी उत्पन्न पावते, व ती अमर- कंटकाच्या वायव्य दिशेने मंडला व रेशा याच्या सरहद्दी- वरून वहात जाऊन पश्चिमेकडे वळते. नंतर काही मैल रया दिशेने वहात जाऊन पुढें दक्षिणवाहिनी होते व मंडला गावास वळता घालून जबलपूरकडे वहात जाते. ही नदी या जिल्ह्यातील प्रवाहांचें केद्र आहे. या जिल्ह्यातील बहुतेक सुपीक प्रदेश या नदीच्या दक्षिणेस आहे. येथील बहुतेक प्रदेश बोंगराळ व मंगलमय आहे. यातील चोराद-दर पर्वत अमर- कंटकइतकाच उंच आहे. येथील अरण्यांत साल, छाप, कळर ही झाडे निचोरे प्रमाणांत होतात. बाघ, चित्ता, गवा, सांबर, नीलगाय, हरिण व रानकुत्रे ही जनावरे आढळतात. येथील हवा थंड व आरुहकारक आहे. येथें पत्तन

सरासरी ५२ इंच पडल असून पावसाळ्यात तापाची राफ नेहमी सुरू होते.

इतिहासः—रामनगर येथील शिलालेखावरून पाहिले असता गढामंडलातील गोंड रजपूत घराण्याच्या बचस्वात पाचव्या शतकात सुरवात होते. व कनिंगहॅमच्या मतान् सातव्या शतकांत (इ. स. ६६४ पासून) सुरवात होते. या घराण्याचा मूळ पुरुष बापवराय नावाचा रजपूत असून तो येथील गोंड राजाच्या पदरी होता त्याने त्या राजाच्या मुलीशी लग्न लावले व पुढे गोंड राजाच्या मरणानंतर आपण राजा झाला. या घराण्याचे मुख्य ठिकाण जवळपूरजवळच गढा हे गाव होय असे मानण्यात येते. परंतु ज्या अर्थी येथे १२ व्या शतकापर्यंत फल्गुरी रजपूतांच्या घराण्याचे बचस्व होते त्याअर्थी हे मत चुकीचे आहे एवढे मात्र खरे की, येथील ४७ वा राजा संप्रभुसाहेब याच्या राज्यारोहणापर्यंत म्हणजे इ. स. १४८० पर्यंत गढामंडलाचे राज्य म्हणजे एक लहानसे संस्थान होते या संप्रभुसाहेबने मात्र नमैदेशी बघी, भोपाळ, सागर, रमो व सातपुण्याचा बराच मोठा डोंगराळ प्रदेश या राज्यास जोडून तेथेंच बाढविले. परंतु बापुदे ह्या घराण्याचे बचस्व येथे फार दिवस टिकले नाही. इ. स. १५६४ मध्ये अकबर बादशहाच्या अलफखान नामक सुभेदाराने या राज्यावर स्वारी केली तेव्हा येथील राणी दुर्गावतीने त्यास थोडा वेळपर्यंत कसेबसे टिकाव धरून तोंड दिले परंतु शेवटी पुढे आपला टिकाव लागत नाही असे पाहून तिने आपल्या केली. तेव्हापासून या राज्यास उत्तरती कळा लागली इतकी सन १७४२ त पेशव्यांनी मंडल्यावर स्वारी केली. व नागपूरच्या भोंसल्याने-सध्या जेथेबालाघाट व मंडारा आहे- तो मुळख कार्बाज केला. सरतेवेवटी स. १७८१ मध्ये येथील राजाला पदच्युत करण्यात येऊन हे राज्य सागरच्या मराठे राज्यास जोडण्यात आले. त्यावेळी सागर हे पेशव्यांच्या ताब्यात होते. पुढे इ. स. १७९९ त हे नागपूरच्या भोंसल्याने बळकाविले. त्यानंतर १८ वर्षपर्यंत येथे पेंडारीलोकांनी धुमाकूळ केला. इ. स. १८१८ त हे इंग्रजांच्या ताब्यात आले. इ. स. १८५७ त येथे बंडाळी माजली पण लवकरच इ. स. १८५८ मध्ये सर्वत्र शांतता प्रस्थापित झाली. रामनगरातील गढामंडलाच्या गोंड रजपूत राजाचा महाल व देवगावचे देऊळ ही इतिहासप्रसिद्ध स्थळे होत.

जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१) ३८६४४६. येथे हिंदी भाषेची बाधेली नावाची पोटमाया प्रचलित आहे. कोठे कोठे गोंडी भाषाहि बोलण्यात येते. येथील शेतकरीवर्गात प्राधान्य, कडार, गोंड, सोर्पो, बनिया व कायस्थ ह्या जातींचा समावेश होतो. या जिल्ह्यातील गमिनीत गहू, तांदूळ, तोंळ, कोदु, वगैरे विकें होतात. लोखंडहि मुबलक सापडते. येथे जाडभरडे सुती कापड सर्वत्र तयार होते. खास मेळगावां काशाची भांडी उत्तम होतात. निर्यात गहू,

गजिंताची चान्ये, सण, ताग, तूप, इमारती लाकूड असे न व्यायात कड्याच्ये पितळेची भांडी, मातीचे तेल, रेशमी व सुती कापड वगैरे. व्यापारी जिप्रतांची नेआण सहकारी व आगगाडीने होते

तहसील—क्षेत्रफळ २५३६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २२२१९९ मंडलागांव हे या तहशिलीचे मुख्य ठिकाण आहे तहशिलीत १०३३ गावे आहेत.

गांव—मंडळा जिल्ह्याचे व तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या सु. पांच हजार इ. स. १९०० त हे गाव गढामंडलाच्या गोंड राज्याची राजधानी बनले गोंड लोकांनी येथे एक विहारा व राजवाडा बांधला याच्यानंतर मराठे जेव्हा येथे आले तेव्हा त्यांनी या गावाच्या संरक्षणार्थ ज्या बाजूने नदी नाही त्या बाजूस भित बांधली. ती आता पाहण्यात आली आहे. इ. स. १८१८ त हे इंग्रजांच्या ताब्यात आले येथे इ. स. १८६७ मध्ये म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे कार्याची भांडी होतात

मंडलिक, विभननाथ नारायण (१८३३-८९)—याचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यात मुळगावां झाला, शिक्षण एलफिन्स्टन स्कूल व कॉलेजात झाले. स. १८६३ सालपर्यंत अनेक हुद्दांवर नोकरी केल्यानंतर वकिलीची परीक्षा देऊन मंडलिक हायकोर्टात वकिली करू लागले. कोडक्याच वर्षांत या घेयात यांनी विलक्षण कीर्ति आणि संपत्ति मिळविली. रत्नागिरीच्या कोटीप्रकरणांत यांनी उत्कृष्ट कामगिरी बजाविली, १८६४ साली 'नेटिव्ह ओपिनियन' पत्र सुरू केले, म्युनिसिपालिटीत बऱ्याच महत्वाच्या सुधारणा केल्या, स. १८७३ त सरकारी वकालत झाली, १८७४ साली मुंबईच्या कायदेकौन्सिलात यांना समासद नेमिले; तेथे आठ वर्षे उत्तम प्रकारे काम केल्यावर १८७४ साली यांची व्हाईसरयाच्या कौन्सिलात योजना झाली; १८७७च्या दिल्ली दरबारात यांना 'सी एस्. आय' हा किताब मिळाला; १८८९ सालात मुंबई युनिव्हर्सिटीने यांना आर्टस्चे बीन नेमले, एतद्देशांयास मिळालेला हा मान पहिलाच होय. हे चापले लेखकहि होते, हिंदू कामचावर यांनी चांगले ग्रंथ लिहिले. यांनी एलफिन्स्टनकृत इतिहासाचे मराठीत भाषांतर केले वक्ताशरीरपणाबद्दल यांची फारच ख्याति होती; हे सनातन धर्माभिमाची होते.

मंडाले, जि. व्हा.—उत्तर प्रवादेश, मंडाले विभागामधील जिल्हा. याच्या उत्तरेस रुमीमाईन्स जिल्हा, दक्षिणेस लोक-सांक संस्थान, दक्कीसी आणि सगेंग जिल्हे; पूर्वेस सीपी संस्थान, आणि पश्चिमेस द्रावता नदी यात एक ७०० चौ. मैलांचे मोठे मैदान आहे. यातील सरासरी १५० चौरस मैलाचा एक टाणू पावसाळ्यात येथील नद्यांच्या पुरामुळे जलमय होऊन जातो. याच्या उत्तरेस व पूर्वेस डोंगर आहेत. येथील सावित्रनोप डोंगरात संगमरवरी दगडाच्या खाणी आहेत.

या मिह्यातून इरावती, म्योज व मद्य ह्या तीन नद्या बहानात. त्यांपैकी शेवटच्या दोन इरावती नदीच्या शाखा आहेत. मिह्यात खळी मुळीच नाहीत. तरी पावसाळ्यात नद्याच्या पुरामुळे येथील जो ठाणू जलमय होतो त्यालाच बांध घालतात व नंतर रथातील पाणी उन्हाळ्यात लागवडीसाठी उपयोगात आणतात. येथील हवापाणी चांगले व निरोगी आहे. येथे ३० ते ४० इंचापर्यंत पाऊस पडतो. गोंगराळ मार्गात माय कधी कधी ७५ इंच पाऊस पडतो.

इतिहास:—कार प्राचीन काळापासून हा मिह्या प्रदेशाच्या राज्यात मोडत असे. मंडाले शहराचा पुणेनिहाय शहराच्या माहितीत दिला आहे व मिह्यासहकार आणि येथील धिबाराचा यामवील बरेबहार प्रदेशावरून लेखात सापडेल हा भाग मिह्याशी खालसा केल्यावर येथे बंदोबस्त राखण्याकरिता जरी सात मंडाले येथे १००० सैन्य ठेवले होते तरी या मिह्यात तीन चार दरबंदीसोबती बराच घुमाकूळ उडवून दिला. इ. स. १८८७ त या दरबंदीसोबती नायनाट करण्यात आला, परंतु लवकरच ऑगस्ट महिन्यात मेम्योसबकिनिहममये सेटच्या नावाच्या एन याने बंड उभारले व तेथील असिस्टेंट कमिशनरचा एन केला. इ. स. १८९० पर्यंत या सबकिनिहममये व युयुक्ती मिह्यातील गोंगराळ प्रदेशात या बंडखोरांची लुटालूट चालू होती. पुढे या बंडखोरांचा त्याच्या अनुयायांसह नाश करण्यात आला व १८९० मध्ये येथे स्थिरस्थावर झाले.

येथे बौद्ध लोकांची लहानमोठी देवळे (पागोडा) सर्वत्र आढळतात. त्यांपैकी महत्त्वाची देवळे खास मंडालेमध्ये अथवा मंडालेच्या आसपास आहेत. १९२१ साली मिह्याची लोकसंख्या ३५६६२१ होती येथे बौद्ध धर्मीयांचे प्रमाण फार मोठे आहे. ब्रह्मी, हिंदू, मुसलमान, शान, डानस, शीख, फाटे, पोत्रा व ख्रिस्ती हे लोक मिह्यातून आढळतात.

शेतकी.—येथे पाऊस थोडा पडतो म्हणून बरीच जमीन लागवडीत नाही. तरी आता मंडाले कालवा साहयापासून बरीच जमीन लागवडीत येऊ लागली. या जमिनीत मुख्यतः भाताचे पीक होते. कोठे कोठे कडधान्ये चणे, टमाटो, कोदा, तंबाखू, मिरच्या विकतात. यातील जंगलात बाणू फार आढळतो. सामान, ओक वगैरे इमारती लाकूडहि या जंगलात होते.

मद्यमवकील सामांन टंकड्यात मागिकाच्या व सलग-रवरी व प्रोफाईट दगदाच्या खाणी आहेत. कॅमिथामिन व येथी येथे हिराकस, व ऑनहलट येथे शिसे सापडते. श्वेथीन येथे अत्रक, व बेटपिन येथे कोळसा सापडतो अमरपूर येथे रेहमी कापड तयार होत असून येथे कम्पावा कागदहि तयार होतात याच कागदावर बौद्ध धर्मीयें मेष पाली मार्यें लिहिले आहेत येथे नद्यातून सापटणाऱ्या माशांचा मोठा व्यापार चालतो आयात धान, लोखंडी सामान, कापूस, धातू, लोखंडी कापड, रंग, इत्यदि व

निर्यात माल मानिक, साख, रबर, धान्य, कातडी, व रेहमी कापड हा आहे. येथील व्यापारी वस्तूंची ने आण आगगावेंने व इरावती, मद्य व म्यिथ या नद्यातून होते.

राज्यमवस्था:—या मिह्याचे पांच तालुके केले आहेत. मुख्य ठिकाण मंडाले शहर होय. येथे जुजिथियल कमिशनर असतो. कारभाराची व्यवस्था ब्रह्मदेशातील इतर मिह्या-प्रमाणेच आहे. या मिह्यात मंडाले शहराचे फक्त म्युनिशिप पालिटी आहे. साधार लोकांचे प्रमाण सरकडा २९ आहे.

शहर.—मंडाले विभागार्थ मुख्य ठिकाण, व ब्रह्मी राज्याची (१८५८-८५) राजधानी. उ. अ. २१°६९' व पू. रे. ९९°६'. शहर इरावती नदीच्या पूर्वे तीरावर आहे. इरावती नदीपासून दोड मैलावर जुने मंडाले आहे. त्याच्या भोंवती कट व खंदक आहेत. येथे ईश्वरी सैन्याची छावणी आहे. छावणीच्या पश्चिमेस नदीपर्यंत व दक्षिणेस अमरपुरा येथील पुरातन किनाऱ्याच्या परकीटपर्यंत सपाचे मंडाले शहर पसरले आहे. येथे चिरेबंदी यशपेक्षा लाकडाची व शिथपत. बावूंची परे मोठ्या प्रमाणात आढळतात.

इतिहास:—मिहिन राजा गादीवर बसल्यापासून मंडाले शहरास महत्त्व आले नव्या शहराभोंवतालचा कोट व येथील राजवाडा इ. स. १८५७-५८ च्या दरम्यान बांधण्यात आला. मिहिन राजाच्या घरणानंतर इ. स. १८७८ त त्याचा पुन धिबा गादीवर बसला (' धिबा ' पहा) इ. स. १८८६ त धिबास पदस्युत करून ब्रह्मदेश साम्राज्य केला, यापुढे शहरसुधारणा करण्याचे काम म्युनिशिपानिटीने हाती घेतले. येथील जुन्या शहरात छावणा असून त्याला फोर्ट डफरिन (डफरिन किला) असे म्हणतात. याच्या समोऱ्या कोट आहे. आत शहराच्या मध्यमार्गी अन्य राजवाडा

मंडावर—संयुक्तप्रांत, बिजनौर विभागतल गांव. लोक-संख्या सुमारे सात हजार. सेंट मार्टिन व जगरल कनिंगहॅम, हे पूर्वीचे मोतीपूर असून येथे १७ व्या शतकांत ह्युपुतसंग येऊन मोला असे भिन्न करतात. इ. स. १३९९ त हे गांव तैमूरलंगाने काबीज केले, व अठरा बादशहांच्या कारकीर्दीत हे एका परगणायचे मुख्य ठिकाण होतें. येथे एक उंचवटा असून त्यावर जमिनीद आढे व जवळच दोन तळी आहेत.

मॅडिसन—अमेरिका, विस्कॉन्सिन संस्थान. मॅडोडा व मोनोना सरोवरांच्यामध्यें हे वसले आहे. लोकसंख्या (१९१०) ३८१७८. हे शहर सरोवरांच्या भागात वसलेले असल्यामुळे हा भाग फारच प्रेक्षणीय झाला आहे. शहराच्या मध्यभागातील वृक्षच्छादित टेकडीवर कॅपिटोल नावाची सरकारी इमारत आहे. या इमारतीसमोरीत विदेशी भाषा असून शाहरातील मुख्य व्यावहारिका इमारत दिव्यातयोजिता आहेत. येथील मुख्य इमारती म्हणजे कायमरी व नाटकगृह या होत. जवळील टेकडीवर विस्कॉन्सिन विश्वविद्यालयाची इमारत आहे. येथील इतिहासमंडळाच्या इमारतीत साडेतीन लक्षांवर पुस्तके आहेत. विश्वविद्यालयाच्या वाचनालयात सुमारे दीड लाख पुस्तके आहेत. शिवाय येथे दुसरी लहान मोठी वाचनालये आहेत. येथे शेती व दुग्धतुगाचा व्यापार बराच असून संवाख्वा बराच खप होतो. येथे उद्योगधंदेदेखी बरेच आहेत.

मंडी संस्थान.—पंजाबमधील एक संस्थान. हे उ. अ. ३१°२३' ते ३२°४' आणि पू. रे. ७६°४०' ते ७७°२२'च्या दरम्यान आहे. याच्या उत्तरेत चंद गढवाल; पूर्वेत हिमाचल पर्वत, रियास व बितना नद्या; दक्षिणेन सुकेन व पश्चिमेत कासा झिरा. हे पंजाबातील पहिल्या प्रत्येक ईश्वरी संस्थान आहे. संस्थानातून विगत नदी पूर्वेकडून वायव्येकडे वहात जाते. ह्या संस्थानात पंचपर (मीठ) सापडते. ह्याच वंश असून दक्षिण भागात पंचनक्षत्रांमध्ये त्याची संख्या असते. या संस्थानात हल्ली १० मजबूत किल्ले आहेत. मंडी येथील सर्व शिल लेख गुप्तलिपीतील असून येथील वाणी लॅक आपले बमालखर्च अग्राणि या लिपीत ठेवतात. या राज्यात सर्वांचे स्तंभ अतिशय आहेत.

इतिहास—पूर्वी मंडी ते मुकेन संस्थानांत मोडत असे. मुकेनच्या शाहुने राजाचा भाऊ बाहुनेन याच्या वंशातील अग्रवर्तिका याने हे शहर बसावले (१५५०) पुढे येथील राजा सुरासेन याच्या वेळी सेनारच्या राजाच्या मार्गसिंग नावाच्या एका सेनापतीने याच्या गमा व दिगं ह्या मिठाच्या खाणी घेतल्या सुरासेनाने येथे इ. स. १६२५ त कसलगाड नावाचा किल्ला व डगडम राजवाडा बांधला. याचे अठरादि पुत्र याच्यावेळी मरण पावल्यामुळे स. १६४८ त याने एक "याथो सूरि तयार करून तिला माघरराज असे नांव दिले

व आपले सर्व राज्य आपल्या मार्गसिंगा मूर्तीच्या नांवाने ठेविले. त्याच्या मार्गसिंग याचा भाऊ श्यामसिंग स. १६५८ त गादीवर बसला. याच्या जेष्ठ नायक दासीपुत्राने येथील बमालदेवीची जी पुनर्घटना केली तीच सध्या चालू आहे. पुढे (१६८९) राजा सिद्धसेन गादीवर बसला. त्याने (१६८८) नाच, हातली, दलेद, व घनेशगड, रायपूर व माधोपूर हीं सुकेत संस्थानातील गावे काबीज केली, आणि १७०५ मध्ये मंडी येथे एक गणपतीचे देऊळ व हातगड येथे शिवपुरी मंदिर बांधले. याला गुरुगोविंदाचा प्रसाद होता अशी आख्यायिका आहे. हा १०० वर्षांचा होऊन १७२९ साली मरण पावला. नंतर याच्या समसिंगसिंग नामक नाताने कुल्लूतील लुबोराई, रामगड, देवगड, हस्तूर आणि सरोही हीं गावे काबीज केली याच्या मार्ग याचा पाच वर्षांचा मुलगा श्रीसेन गादीवर बसला. तो लहान असल्याने काश्मिरच्या सेंसारचंद कर्नाट राजाने मंडीवर हत्ती केली व ह्यानी, चौहर व अननूर हीं गावे काबीज केली. श्रीसेनास कैद करून काश्मिरच्या किल्ल्यांत ठेविले परंतु स. १८०६ मध्ये राहूलच्य राजाने गुलश्याच्या मदतीने सेंसारचंदचा पराजय केला व श्रीसिंगास पुन्हा मंडीच्या गादीवर बसविले. पण रणजितसिंगाने १८०९ मध्ये गुरखे लोकांना हांकून लावले व मंडीसहित सर्व काँगराळ संस्थानावर देशसिंग मजथिया यास नवाझीन नेमले. रणजितसिंगाच्या मरणानंतर बेंतूर नामक शीख सेनापतीने मंडी संस्थान खालसा केन व तेथील बलबीरसिंग राजाला कैद करून अमृतसर येथे पाठविण्यात आले. पण लवकरच महाराजा शेरसिंगाने त्याची मुक्तता केली. सोनानच्या लढाईनंतर (१८४६) ईमन व मंडी यांमधील स्नेहबंध येथील राजाला दिलेल्या सनदेच्या रूपाने कायम झाला. बलबीरसिंगाच्या मरणानंतर (१८५१) त्याचा अडान मुलगा विजयसेन गादीवर बसला व वजीर मुलीन याला शीख जेपले. येथील आपसातील भाडणामळे ईमन सरकारास येथील सर्व सत्ता, विजयसेन याने येथेईमन पंजाब राजे सांपवावी लागली. विजयसेनाच्या मरणानंतर (१९०२) त्याचा दासीपुत्र भवागीसेन यास गादीवर बसविण्यांत आले. त्याचा पुत्र दिगं हायनेस जोयसेन बहादूर हा १९१३ साली गादीवर आला. हा सांप्रत राजा असून त्याला ११ सोफाची सलामी मिळते.

या संस्थानांत मंडोगावशिवाय आगखी १४६ खेडी आहेत. एरंडर लोकसंख्या (१९२१) १८६०४८ आहे. राज्याचे क्षेत्रफळ १३०० चौरस मैल आहे. संस्थानचे उत्पन्न सुमारे ८ लाख रुपये आहे. मुख्य धर्म व उपपन्थाचे पदार्थ तांदूळ, सदा, कडधान्ये वगैरे, ज्वारी, चटाई, गहू, तंबूळ, जूत, थोडो खसखस, कापूस, व चहा हे होत. संस्थानाचा सोनपंचमार्ग प्रदेश अगलमुक्त आहे. येथील सराज वजिरीत लोखंड सांपडते. गमा व दिगं साणीत मोठ सांपडते. व गोधर किष्ठांत खनिज पदार्थ मुख्यतः सांपडतात. लोखंडा सामान,

पितळेची भांडी, लोखंडी काम, रंगकाम, व विणकाम ही कामे येथे होतात. तांदूळ, गहू, चटाटे, चहा, मीठ, तूप व इमारती लाकूड हा माल येथून मिळत दोनो व कापड, भांडी, दागिने, सात्तर, तेल यांची आयात होते पटाणकोटपासून येमनापर्यंत व येमनापासून मंडीपर्यंत पक्की सडक आहे. संस्थानाकडून दरवर्षी १ लक्ष रुपये इंग्रज सरकारस वसुली दिली जाते.

मंडेश्वर.—संस्थानाची राजधानी मंडी याची लोकसंख्या सुमारे ८ हजारवर आहे हे १५२७ साली अगबरसिंगाने वसविले असून यात किरयेक देवळे व महत्त्वाच्या इमारती आहेत. याचेकडील चतुस्रा अथवा येथील बसरीच्या दरबारा व कमंडम राजवाडा त्या इमारती मुख्य आहेत कमंडम राजवाडा सतभंगी घातकात बांधला गेला. हे मोठे व्यापाराचे ठिकाण असून याचा बापार लष्क व याकंददानी चालतो. [कनिंगहम; बेट-म. भा. भाग १; गोडबोले—एतद्देशीय संस्था; इंग्ले. इयासे. पृ. १७; इंग्ले. पु. १९२५.]

मंडेश्वर.—मंडेश्वर संस्थान, मंडेश्वर जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. येथील लोकसंख्या (१९११) १६,७८५. हे गाव अफगाण्यांच्या काराचे केंद्र आहे. येथे बायकांच्या चुनड्या उत्पन्न होतात मंडेश्वर हे कार चुन, व इतिहासाच्या व प्राचीन वस्तुसंशोधनाच्या दृष्टीने कार महत्त्वाचे ठिकाण आहे. याचे पूर्वीचे नाव दहापूर (दहा गावे) असून नाशीकजवळ सापटलेल्या शिलालेखात याचा उल्लेख आलेला आहे. मंडेश्वरजवळच्या शिलालेखात येथील सूर्याने मंदिर इ. स. ४३७ मध्ये पहिल्या कुमारगुप्तच्या कारकीर्दीत बांधले गेले व पुढे १९ वर्षांनी त्याची बागडुगी करण्यात आली असा उल्लेख आहे. या गावाच्या पूर्वेस जो किल्ला आहे तो अज्ञातउद्दिन खिलजीने १४ व्या शतकात बांधला. या किल्ल्यामुळे मंडेश्वरगावाचे नाव इतिहासात महत्त्वाचे झाले आहे इ. स. १५६२ मध्ये माळवा अहमद अकबर बादशहाच्या ताब्यात आला तेव्हा हे गाव माळवा कुत्र्यांशीत मंडेश्वर सरकारचे मुख्य ठिकाण झाले १८ व्या शतकात हे शिवाच्या ताब्यात आले

मंडेश्वरच्या आग्नेयेस ३ मैलावर सांदनी अथवा सोंगनी गावाचे येथे आहे. तेथे दोन दगडी स्तंभ आहेत. ते एकेका दगडाचे असून त्यावर जे लेख आहेत त्यात माळव्याच्या यशोधर्मनामक राजाने इ. स. ५२८ त मंदिरकुल इष्टाना स्या ठिकाणी पराजय केला, असा उल्लेख आहे. या स्तंभाचा गुप्तशतकाचा आरंभकाल ठरावीकपद्धत्या येथी बराच उपयोग झाला.

मंडेश्वर—राजपुताना, जोधपूर संस्थानातील एक गाव. हे जोधपूर दहत्याच्या उत्तरेस सरासरी पाच मैलावर आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या हे कार महत्त्वाचे ठिकाण आहे. इ. स. १३८१ पर्यंत परिहार राजपुतांची, नंतर इ. स. १५५१ पर्यंत राठोड राजपुतांची ही राजधानी होती. येथे एक किल्ला

आहे. त्यात परिहार घराण्यांतल्या नाहरराव राजाचा दगडी पुतळा आहे. या किल्ल्यापासून काही अंतरावर पाच कुंडे आहेत, ती राठोड घराण्यांनी ४ प्रसिद्ध राजांची स्मारके आहेत. तेथेच एक देऊळही आहे. त्यावर इ. स. १२१० मधील एक शिलालेख आहे. दुसऱ्या बाजूस मारवाडाच्या नैसर्गिकांची साक्ष देणारी काही स्मारके आहेत. त्यात अतिमहिाचे स्मारक कार मध्य आहे. हे स्मारक त्याच्या मरणांनंतर इ. स. १७२४ त ज्या ठिकाणी त्याच्या ६४ राव्या सती गेल्या त्या ठिकाणी उभारले आहे. याच्या शिवाय दुसरे प्रेक्षणीय व महत्त्वाचे ठिकाण म्हणजे तेव्हागीत कोटरेरनांक स्थान हे होय.

मंडी—मुंबई, अहमदनगर जिल्हा, शेवगांव तालुका हे एक काश्मीरानाथच्या यात्रेचे ठिकाण आहे. काश्मीराला पुसलमान दहा रमक्षान महीतवार असे नाव देऊन आपला अंत समजतात. हिंदु लोकांच्या काश्मीरानाथ नऊ नापांपैकी एक) म्हणून उपासना करतात. या ठिकाणी बरीच ऐतिहासिक स्थळे आहेत.

मंडीपुरा—बिहार—भोगीसा, भागलपुर जिल्ह्यातील हा एक पोटविभाग असून याचे क्षेत्रफळ १७५ चौ.स.मैल आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली ६०,९६० होती. यात ५१,७८३ असून पोटविभागाचे मुख्य ठिकाण मंडीपुरा आहे.

मणिपूर संस्थान—भारत. उत्तर अ. २३°५०' ते २५°३१' आणि पू. रे. ९३°१' ते ९५°४७' यांच्या दरम्यान हे वसलेले आहे क्षेत्रफळ ८४९६ चौरस मैल. उत्तरेस नागा टंकच्या जिल्हा व दक्षिणेस नाग लोकांचे दोंगराळ वसतिस्थान; पूर्वेस ब्रह्मदेव, दक्षिणेस ब्रह्मदेश व लुशी टंकच्या, आणि पश्चिमेस फांनर जिल्हा यांना बराच मोठा डोंगराळ प्रदेश आहे एका दोंगरावर लोखंडी नाशाचे सरोवर आहे. जंगलात इमारती लाकडाची व कळकाची झाडे असून हत्ती, वाघ, चित्ता, अस्त्रल, रानडुकर, हरिण, गेंडा व गवा हे प्राणी आढळतात यातून हत्कल, हरिल, घोबल, नंबल व नंबोल या कपा वडात असून येथाने खिंडीतील जमीन या मठांच्या गाल्याने तयार झाली आहे. येथील दहा थेंग व आल्हादजनक आह यागील हत्कल गांवी सरासरी ७० इंच व डॉंगरावर सरासरी १०० इंच पाऊस पडतो. येथे कधी कधी भूकंप होतो इ. स. १८९७ त येथे भूकंप झाला होता.

इ ति हा त —मणिपूरचे राज्य अहमद पंगण्या राजाचे दोस्त राज्य बनले तेव्हापासून मणिपूरच्या इतिहासामुळे सुरवात होते येथील राजघराण्याला पंगण्या कोम्व नामक राजांनी राजविराई दिली इ. १७१४ पर्यंत मणिपूरच्या इतिहासात ब्रह्मण्यासारखे कोहीच नाही. इ. स. १७१४ त नाग नामक राजघराण्यातील पानदिबा नावाचा गृहस्थ मणिपूरचा राजा झाला व नंतर त्याने हिंदु धर्माचे स्वीकारून पंगी व नवासे हे नाव घारण केले पुढे येथील सर्व लोक वट्ट हिंदु बनले. या पंगी व नवासाने ब्रह्मदेवावर किरयेक स्थापना केल्या.

व याच्या मरणानंतर ब्रह्मी लोकांनी मणिपूरवर परत स्वारी केली. तेव्हा येथील जयसिंग राजाने ईश्रमाची मदत घेतली व स. १७६२ मध्ये ब्रह्मी लोकांशी दोस्तोचा तह केला. पुढे पहिल्या ब्रह्मी युद्धा (१८२४) नंतर स. १८२६ त मणिपूर स्वतंत्र आहे असे जाहीर करण्यात आले स १८३५ त येथे एक पोलिटिकल एजंट नेमला. पुढे गादीसंबंधाने येथील राजघराण्यातील पुढ्यात यादवी मानली. तेव्हा ईंग्रन सरकारला तीत दबावदाबळ करावी लागली. शेवटी इथवी सन १८९० त मुरचंद्रसिंग पळून गेला व त्याचा भाऊ कुलचंद्रसिंग ज्ञा झाला तरी पण खरी सत्ता त्याच्या तिकित्तेद्वारे सार्वनामक सेनापतीच्याच हातात होती हा सेनापति ब्रह्मादेश्वर वतन करीत असल्यामुळे त्याला पकडण्याकरिता ईंग्रन सरकारने १८९१ साली क्रिश्न नावाच्या चौककमिशनराला फौजेने नेला तेथे पाठविले परंतु त्या सेनापतीच्या लोकांनी कमिशनरसक पट्टांने ठार केले, पण लवकरच तिकित्तेतलं सेनापति ईंग्रन सेनापतीच्या हाती लागला पुढे सेनापतीस फाशी देण्यात आले व त्याला कुलचंद्र राजाची फूस होती म्हणून कुलचंद्रास पदच्युत करून चूडचंद्र नावाच्या त्याच कुलातील व्यक्तीस गादीवर बसविण्यात आले सन १८९९-१९०० पर्यंत संस्थानचा कारभार पोलिटिकल एजंट पहात असे स १९०८ मध्ये चूडचंद्राच्या हाती कारभार देण्यात आला गेल्या महायुद्धातील या संस्थानिकांच्या मदतमुळे त्याला महाराजा ही वंशपरंपरा पदवी आणि ११ तोफांच्या सलामीचा मान देण्यात आला. संस्थानची लोकसंख्या इ. स १९२१ त ३८४०१६ होती तीत हिंदूंचे प्रमाण स. ६० व मूलच्या राहिव्यांची स. ३७ आहे. या संस्थानात पुरुषपेक्षा बायकांची संख्या जास्त आहे येथील लोक मणिपुरी भाषा बोलतात यात १४७७ खेडी व इथील नावांचे एक गाव आहे येथील मूलच्या राहिव्यांच्या नांव व कुळ अशा दोन राष्ट्रांती आहेत.

हे त की -येथे मुख्य उत्पन्न भाताचे आहे तरी येथील जमिनीत खसखस, गहू, नारिंग, लिंबू, अननस, केळी, आंबे, मिर्ची, तंबाखू, व थोडा कापूस हे जिनस पिकतात.

या पा र व द ल ण व ल ण :-या संस्थानात रेशमी किडे मलबेरी वेलीवर पोसले जातात तो धंदा येथील लोई लोकांच्या हातात आहे याशिवाय, पितळेची मोर्बा तयार करण्याचे व इतर धातूंचे, शेतकीस उपयुक्त असे सामान करण्याचे, टोपल्या, चट्या वगैरे विणण्याचे किरकोळ धंदेही चालतात येथील निगत माल तांदूळ, ङंगळात उत्पन्न होणारे जिपस व गुर्णे, व आयात माल रेंकिल तेल, सुपारी, भासे, मोठे व सुगी कापूस हे होत

रा उय व्य व स्या.—महाराजांच्या मदतीला एक दरबार (मंत्रिमंडळ) असतो. त्याचा अध्यक्ष आय्. सी. एस्. असून तो ब्रिटिश नोकरांतून संस्थान-नोकरांत तात्पुरता आलेला तो. दरबारात ३ साधारण व ३ जादा सभासद असतात.

हे सर्व मणिपुरीच असतात. संस्थानात साक्षर लोकांचे प्रमाण थोडक्या दोन आहे.

मणिपुरी लोक.—मणिपूरच्या दरती हे स्वतः आपल्याला मेइथेई असे म्हणवितात. परंतु बंगाली लोक मोगलई व आसामी लोक त्यांना मेळे किंवा मेखली असे म्हणतात. पोण्य (ब्राह्मण) व कथे या नांवाने ब्रह्मा लोकात याची प्रसिद्धि आहे. मयरांग लोक दक्षिणे-इंडन, चुमल भूचेंकडून व मेइथेई व छमांग बायम्पेकडून आले असे म्हणतात मणिपुरी लोकांचे आम्ही पूर्वज आहेत असे मेजाराच्या डोंगरात राहणाऱ्या लोकांचे म्हणणे आहे आसामच्या खानेसुमारीच्या अड्यालात गेटने पुढील माहिती दिली आहे “ जे मणिपुरी लोक हल्ली आपल्याला क्षत्रिय म्हणवितात, त्याच्या छमल, छुयांग, निम्योजा (मेइथेई), मयरांग अशा चार जाती आहेत प्रत्येक जातीत अनेक कुटुंब-संघ आहेत, मूलपुरुषाच्या धर्माची नावे किंवा त्याची टोपणनावे अशा सधना दिलेली आढळतात पोंग ज्ञान्तच्या बखरीत मणिपुरी लोकांचा प्रथम उल्लेख आलेला आहे पोंगच्या राजाचा आज, संसारांग हा स. ७७७ मध्ये मणिपूर दरती गेला होता; तेथील लोकांची दाखिल्यास त्या पाहून त्याने त्या लोकांचा ज्ञान काही एक खंडणी घेतली नाही. पुढच्या १००० वर्षांत त्यांच्या इतिहासात महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या नाहीत अठराव्या शतकाच्या मध्यकाळापर्यंत त्याची सत्ता हळू हळू वाढत जाऊन त्याची भरभराट झाली, त्यावेळी त्या लोकांच्या राजाने ब्रह्मदेशावर स्वारी केली; तथापि त्याचा पराभव होऊन, उलट ब्रह्मी लोकांनी मणिपूरवर हल्ला केला. पुढच्या काळात त्या लोकांची गादी-विषयी एकसारखी यादवी सुरू होती. हे तंटे बहुधा ब्रह्मी लोकांच्या मध्यस्थीने मिटले गेले ब्रह्मी युद्धानंतर मणिपूर स्वतंत्र झाले, व त्या वेळेपासून ते ब्रिटिश सरकारच्या संरक्षणाखाली आहे.

मणिपुरी लोक वैष्णवपंथी हिंदू आहेत ते माझे खातात परंतु मासाला क्षिप्र नाहीत; सामाजिक व धार्मिक बाबती-कडे ते विशेष लक्ष पुरवितात रातक्रीडा, गोप्राबिहार हे त्याचे मुख्य सण आहेत राजा व त्याचे प्रजाजन हे महाभारताचा नायक अजुन याचे वंशज असल्यामुळे ते पंद्र-वशी क्षत्रिय आहेत असे अठराव्या शतकाच्या मध्यकाळाचे ब्राह्मण म्हणून लागले नंतर त्यावेळी राज्य करीत असलेल्या धर्मिक नवाझ राजाने हिंदुधर्म स्वीकारिला. अनेक लोकांनी आपल्या राजाचे अनुकरण केले व ते आपल्याला क्षत्रिय म्हणून लागले. त्या लोकामध्येहि त्यांचे मणिपुरी ब्राह्मण आहेत. त्या ठिकाणी काही मणिपुरी नूतन आहेत, काला-चेय किंवा विष्णुपुरा या नांवाचे जात डोम व खालच्या वर्गातील बंगाली लोकांपासून झालेले आहेत. प्रथम त्याचा राजर्जा गवत पुरविण्याचा धंदा होता. त्याची भाषा

मणिपुरीहून मित्र असून, साम्य बंगाली मापेची तिचे निकट साम्य आहे.

मणिपुरी लोक बरी दळी आपल्याला हिंदू म्हणवितात तरी निर्वास वस्तुपूजा त्यांच्यामध्ये अद्यापि प्रचलित आहे. त्यांच्यात नागपूजेची चाल असून प्रायेकाच्या घरी एक लहानशी टोपली टांगलेली असते; तीत गृहदेवता वास करिते अशी त्यांची समजूत आहे. त्याच्या भिन्नेर्न मधुसू व भिक्षुणीना मर्देवि असे म्हणतात.मणिपुरी मुसलमान लोकांची हि येथे परती आहे. याच्यात ख्रिया विकत वेण्याची व कने ह्याले असता त्या विकून टाकण्याची चाल आहे, परीकडून ख्रियोनी गुलामाप्रमाणे बागविण्यात येते. पुनर्निवाह व परस्त्रीकट प्रचलित आहे "

ब्रह्मी युद्धाच्या वेळी अनेक मणिपुरी लोक छत्तर व सिव्हेंटमध्ये जाऊन राहिले, ब्रह्मामध्ये या लोकांनी मैत्री किंवा मित्रा असे म्हणतात; मेमनसिंग व सिवत्तागर येथेहि मणिपूरचे काही लोक आहेत.

भा पा.—मणिपूरची मुख्य भाषा, मेइथेई ही इतर कुकी—चिन भाषाहून इतकी भिन्न आहे की, त्या भाषेचा एक निराळाच वीटवर्ग करावा लागतो. मुमारे अडीच लाख लोक ही भाषा बोलतात; मणिपूर संस्थानातील इतर भाषांवर या भाषेचा बराच परिणाम झालेला आहे.

मणिपुरी ही काही अंशी वाढतय—भापा आहे. डॅमटॅन येथील बाह्मनाची दिलेली माहिती अशी—“तात्त्विकनं य नावाचा हस्तलेख कार महत्त्वाचा असून त्यात मणिपूरचा राजा घरिब—नवाध व विपराचा राजा यामध्ये झालेल्या युद्धाची माहिती आली आहे संशोभनंन नावाच्या हस्तलेखात मणिपूरचा राजा व त्याचा पुत्र पंडेबा यांच्या मधील व राजा राजाबरोबर झालेल्या युद्धाची हकीगत आहे. अस्तोस् नावाच्या एका नौनिविषयक ग्रंथात अनेक दंतकथा व झगडिलेल्या असून, मणिपुरी लोकांनी हिंदु घर्माचा स्वीकार केला, रश पुरीच्या त्याच्या जालोरीची कथा होत्या हे समजून येण्याच्या कामी या ग्रंथाचा उपयोग होईल. शस्त्री हस्तलेखात जनानराची माहिती दिलेली आहे.”

इ.स. १७००च्या सुमारास भरभराटीस आलेल्या पॅरोव्या राजाच्या कारकीर्दीत जुनी मणिपुरी लिपि बंगालमधून आणण्यात आली असे डॅमटॅन मत आहे. इ. स १५४० च्या सुमारास मणिपुरात आलेल्या बिनी लोकांपासून लेखकला पैदा करण्यात आली असे हॉडसनचे मत आहे [भीयरसन—किरिपस्टिच सर्व्ह ऑफ इंडिया, पु ३, भा ३.]

मणिराम—एक भारतीय ज्योतिषी. हा मरहट्टा गोत्री, यजुर्वेदी गुप्त्याची व्राण्य होता प्रहगर्जाविंशतमणी हा प्रथम पक्ष १५९५ चित्र शुक्र १ रविवार (१३ मार्च सन १७०४ त) रोजी मणिरामाने समाप्त केला.

मणिसंप्रदाय—प्राथम आदिशायी लोक एक धार्मिक पंथ. या पंथाचा साधितर इतिहास “बुद्धीतर जग” या ज्ञानको-

शाच्या ४ व्या विभागांत (पृ. ३४-३७) दिला आहे तो पहावा.

मणिहार—किंवा मणिहार. यांची सर्वात अधिक इस्ती संयुक्त प्रतीत (७५०००) आहे एकंदर लोखंड्या सुमारे १५००० आहे. हे मुसलमान लोक मणी, बागड्या, कागद, लखोटे, घातू, लहान भारणे व वेड्या, टिकल्या बोरें मित्रस विकत फिरतात यांची आता एक निराळी जात बनली आहे बऱ्याच हि; चाली यांच्यात कायम आहेत विधवेला घाकट्या दिवाबरोबर लग्न करता येते प्रेतें उत्तरेकडे कोठे करून पुरतात. हे लोक डुकराचे व गाईचे मांस सोडून इतर सर्व प्रकारचे मांस खातात हे लोक कोणासहि नातात पेंतात

मतिआरी—मुंयई, सिंध—हैदराबाद जिल्ह्याच्या हाली तालुक्यांतले गाव. लोकसंख्या सुमारे सोळा हजार. येथे खाय धान्य, गळिताची धान्य, रेशीम, कापड व साखर या निरसनाच्या व्यापारात चालतो हे गाव इ. स १३२२ मध्ये वसले असून येथे इ. स १८०३ मध्ये बांधलेली जाम मशीद आहे. इ. स १८५८ मध्ये येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन करण्यात आली.

मंत्रा—शिवजीच्या अष्टप्रधानातील मंत्री हा एक होय. यास वाकनीस अशीहि संज्ञा असे यामकडे खासगीची व्यवस्था असे.याच्या ताब्यात अठरा कारखाने, बारा महाल, हुजूरपाया व जिलखाने पायदळ, हतवयाचा काचकार असून खासगीकडील दमर व पदमयद्वाराहि याच्याच ताब्यात होता. तत्तच योवनवाची तजवीज, आभरणे वगैरे इत्यादि कामे याचकडेच होती राजपद्मावर संमतमंत्री व बार असे खेरे याने करावयाचे असत १६४० साली मंगू मंगाजी या नावाच्या गृहस्थास शिवाजीने वाकनीस हे पद दिले. १६६४ साली मंगू मंगाजीवर इतरीची होऊन दत्तात्री त्रिमल नावाचा एक हुपार बारकून पागेकडे होता त्याचला वाकनीचीच काम सांगितले. राज्याभिषेकाच्या वेळेस या हुद्दयाचे नांव मंत्री असे ठेवण्यात आले दत्तापताम हे काम शाहू गादीवर येईपर्यंत केले शाहूने सारी राम येणव्याला १७१३ साली मंत्री नेमिले. तेव्हापासून त्याच्याच पदाच्यात ते पद चालले हल्ली याचे घराणे सातारा जिल्ह्यात पागणी या गावी आहे जजपतीच्या सिंहासनाच्या उजव्या बाजूस वसव्याचा मंत्राचा मान असे [अष्टप्रधानाचा इतिहास]

मत्स्यपुराण—अठरा पुराणांपैकी एक पुराणबाह्ययांतील प्राचीन पुराणांपैकी हे एक आहे; निदान गुण्यांपैकी ज्याचा बराच साय शिक्षक आहे अशा पुराणांपैकी हे आहे. तथेच “पुणिक” या वाक्याच्या बदायेंद्रप्रमाणे हे लिहिलेले आहे. याच्या सुरवातीला ललप्रलयाची कथा दिली असून तीत विष्णूने मात्स्यावनार घेऊन मनुला त्या प्रलयातून वाचविले, मनु बसला होता तो नाव त्या अर्लातून तो मत्स्य ओढून नेव अवसात मत्स्यरूपधारी विष्णू व मनु यांचे संभाषण

मल्ल, हा या पुराणातील मुख्य भाग आहे. यात जगदुत्पत्तीचे सविस्तर वर्णन आहे. नंतर वंशावळी आहेत. एका भागात स्वर्गस्थ पितृदेवता व त्यांची पूजा यांचे वर्णन आहे (अध्याय १४ ते २३). तसेच नेहमीप्रमाणे भूगोल, खगोल, शाकावळी वगैरे निपयाची माहिती आलेली आहे. विष्णुभेद रिमयच्या मताप्रमाणे या पुराणतत्त्वा आद्य पराण्याच्या राम-वंशावळी विश्वसनीय आहेत. या पुराणात महामारतांतला व हरिवंशातला पुस्तका भाग आला आहे. उदाहरणार्थ, ययातीची, सवित्रीची व दुष्यंता काही कथा. या बहुतेक कथांचे महाभारतातील कथाशी अगदी अक्षरशः साम्य आहे. तथापि यात अलीकडील मजकूरही बराच सामील करण्यात आला आहे. सर्व प्रकारचे ऋण व ऋते (अध्याय ५३ ते ९१), प्रयाग-माहात्म्य (अध्याय ९२ ते १०१), काशी-माहात्म्य (अध्याय १०२ ते १०३), आणि नर्मदा-माहात्म्य (अ. १०३ ते १०९) यासारख्या पवित्र स्थानांची माहात्म्ये, राजधर्मवर आणखी काही भाग (२०३-२१४), शुभाशुभ कालून (२१५ ते २३०), घर बांधण्यासंबंधीचे विधी, देवालय बांधणे व मूर्ति स्थापणे याबद्दल (२४५ ते २५७) तसेच १६ प्रकारची पवित्र दाने (२६१-२७६) आणि इतर किरकेंड विपयावरही आपणास या पुराणात माहिती सापडते. शिस्तगच्या मताने हे शैव पुराण आहे; परंतु आर्कटेने दिलेल्या यत्नांल कारांनावरून यात वैष्णवपंथाचेही म्हणता येईल असे विद्वान्निष्ठ म्हणतो.

महर्ष्यद्रनाथ—मगवेतांत ज्या (कवि, हरि, अंतरिक्ष, नारायण, विष्णूनाथ, आविर्होत्र, द्रमिल, चमस व करभाजन) नऊ योग्यांचे वर्णन आले आहे, त्यांचे प्रसिद्ध (महर्ष्यद्र, गोरक्ष, जालंदर, कानिका, चर्पट, नागेश, भरत, रवेण, गहिनी हे) नऊ नाय हे अवतार होत अशी समजूत आहे. त्यांपैकी महर्ष्यद्र हा पाहिला व प्रसिद्ध नायपंथप्रवर्तक होय. याच्याबद्दल अनेक दंतकथा आहेत. एका कथांचे नाव महर्षींनी मिळले व तिच्या पेट्री हा जन्मला. हा गर्भावस्थेत असली गोकुल पार्वतीला ज्योतिषाचे शरीत होते ती त्याने ऐकला. बद्रिकाश्रमी दत्ताने त्याला योगमार्गाचा उपदेश केला. नंतर तपावरण व तीर्थाटन करून याने गोरक्षास मुख्य शिष्य बनविले. पुढे बंगालातील (?) खाराज्यात महर्ष्यद्र लोमानिष्ठ होऊन राहिला असता गोरक्षाने त्याची तेथून सुटका केली. महर्ष्यद्राला त्या राज्यातील राज्यापासून मीननाथ नावाचा पुत्र झाला. नंतर महर्ष्यद्राने सातारा जिल्ह्यातील महर्ष्यद्रगड येथे त्रेत्र वद्य पंचमीला समाधि घेतली (इ. स. १२१० च्या सुमारा). कृष्णकालच्या औपक्रमस मंत्रिछत्री शाळ म्हणतात. महर्ष्यद्रास विष्णूबाहि अवतार समजतात. योगमार्गावर याचा महर्ष्यद्राश्रिता म्हणून एक ग्रंथ आहे याने हटयोग व धारवरी मंत्रतंत्रविषयाचा प्रसार केला. [नायलीलायत; भास्विजय; महाराष्ट्र सारस्वत].

मथुरा—दशरथ राजाची व्ही कैकयी हिची कुपशी दासी. रामचंद्रास योवाराज्याचा अभिषेक होत असता हिने कैकयीस विद्यावून भरतास योवाराज्य मिळाले असे रामापाशी मागण्यास तिला शिकविले. यामुळे रामाला वनवासास जावे लागले.

मथुरा, मिहना—धनुष्क्रांत, आमा विभागातील वायव्येकडील जिल्हा. क्षेत्रफळ १४४५ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) ६१९१३८ होी. उत्तरेस पंजाबातील गुरगाव जिल्हा व अलिगड; पूर्वेस अलिगड व इटाहा; दक्षिणेस आग्रा व पश्चिमेस भरतपुर संस्थान, यांत यमुनाखोरीजकरून महत्त्वाची नदी एकदि नाहो. जिल्ह्याचा बराच भाग जरी सुष्पक आहे तरी पश्चिमेच्या वाजून पहाड असून काही भागांत चुन्याचा दगड सापडतो. पश्चिमेच्या भागांत बरेच जंगल आहे. येथील हवा पश्चिमेकडे वाळवंट असल्यामुळे कोरडी व उष्ण आहे. पाऊस सरासरी २६ इंच पडतो.

इतिहास:—मथुरा पूर्वी शूरसेनाची राजधानी होती. येथील कार जुन्या नाण्यावरून येथे ख्रिस्ती शकापूर्वी १०० वर्षांपासून हिंदु राजे राज्य करीत होते असे दिसते. त्यानंतर शक-गजप राजे येथे राज्य करीत होते. जुन्या लेखावरून येथे कुशल राजांचे सार्वभौमत्व सिद्ध होते (इ. स. १-२ व्या शतकांत) इथो सनाच्या ९ व्या शतकांत या ठिकाणी जैन लोकांचे प्रस्थ होते व लुपुनतसेण जेव्हा येथे आला तेव्हा त्याला येथे एक मोठे शहर दिसले व त्यावेळेस येथे २० मठ होते. शहराच्या पश्चिम भागाला त्रिमंजळ (कृष्णाचा प्रदेश) असे म्हणतात. व या ठिकाणी प्रत्येक जागेशी कृष्णच्या आयुष्यातील कोणत्याना कोणत्या प्रसंगाचा संबंध दाखवित. मोगल अमदानांत औरंगजेबाने येथे धर्मप्रवृत्ती आरंभिली होती. मोगल सत्तेच्या लयानंतर मथुरेचा रजपूत गट लोकोशी तसेच आला इ. स. १७५७ मध्ये जेव्हा आहमदशाहा दुराणी हिंदुस्थानावर चालून आला तेव्हा सरदार जहामखानाने मथुरेवर कर लादल्याचा प्रयत्न केला परंतु लोके किड्यात जाऊन दळले, तेव्हा त्याने मथुरा शहर लुटले पानिपतच्या युद्धानंतर सुरतमठ गटाच्या पराभवाचे मथुरा राहिले. पण गट राजांनी होळकराला आश्रय दिल्याने तत्कालच्या डातून गेले १८०३च्या सुमारास बहुतेक जिल्हा ईमजकडे गेला. स. १८५० च्या बंडापर्यंत मथुरेत शांतता होती. मथुरा जिल्ह्याचा पूर्वी भाग बहुतेक वर्षांत सामील झाला होता. या जिल्ह्यात वृंदावन, महावन, गोवर्धन, वगैरे प्रेक्षणीय स्थळ आहेत. कंवाली येथील जैन स्तूपावरून कुशान राजाची बरीच हकीकत कळते.

येथे चक्रवर्ती ८९ हिंदु आहेत. इतर हिंदूमध्ये ब्राह्मण, रजपूत, गट कोरी, वादरिया, गुजर वगैरे बऱ्याच जातीचे लोक आहेत पूर्वेकडील भाग पश्चिमेकडील भागापेक्षा जास्त सुष्पक आहे. मुख्य धर्म ज्वारी, जव, हरभरा, गहू, बाजरी, ऊंस, तंबाखू, बंदरे होत. जिल्ह्यात कापडावर चापील काम

(रावनाम किंवा गोपालकृष्ण नांवाचा छाप उठवून येनरं छापणें) चंगलें होतें. दगडा इमारती बांधणारे कार कुशल कारागीर आहेत. चांदीची चित्रविचित्र खेळणी होतात. पोर्तुगेस नीळीं उरपत्र होतो. निर्गत माल धान्य व कापूस व आयात माल साखर, धातु, सोनेदी सामान हा आहे. शेकडा ४.३ सोळांना लिहितावाचता येतें.

त ह शी स.—मिहगांतील नैर्ऋत्येकडील तहसील. क्षेत्रफळ ४०० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २०१३०२. हांत २१४ खेडी व ५ शहरं आहेत; पैकीं मधुरा (मिहगावें व तालुक्याचें मुख्य ठिकाण). तुंदावन, व गोवर्धन ही मोठीं आहेत. हांत गिरिराज नांवाचा पवित्र पर्वत आहे. मुख्य पिकें ज्वारी, मारती गहू, हरभरा ही आहेत.

शहर र.—मधुरा जिल्ह्याचें मुख्य शहर. येथें छावणी आहे. हें यमुना नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसलें असून आप्रपादन दिक्षीला जाणाऱ्या बाटेवर आहे. क्षेत्रफळ १११ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ५८१८३. शहराचा पराचता इतिहास जिल्हा या लेखाखाली आला आहे. हें शहर श्रीकृष्णाचें जन्मस्थान म्हणून कार पवित्र मानिलें जातें. रावणाची वहीन कुंमिनती हिचा नवरा मधु यानें हें शहर वसविलें असें म्हणतात. म्हणून याला मधुपुर असेंही नांव आहे. बराहमिहिर, द्विनी, टोलेली वगैरे प्राचीन ग्रंथकारांनी या शहराचा जेष्ठ केला आहे. पुरियन यानेंहि ही शूरसेनाची राजधानी म्हणून म्हटलें आहे. सत्तव्या शतकांत ही एका मोठ्या राज्याची राजधानी होती. या शहरावर पूर्वी पामून कार स्वान्या झाल्या. इतर वायव्यतिहि हें शहर ऐतिहासिक महत्त्वाचें आहे. १०८९ साली महादजी शिंद्याने या क्षेत्राची सनद मोगल बादशहापासून मिळविली होती. स. १८०३ त हें ब्रिटिशांकडे गेलें. या शहराचा देखावा रेल्सेपुलावरून किंवा नदीच्या दुसऱ्या तीरावरून कारच मनोहर दिसतो. येथील मंदिरे कार प्रेक्षणीय असून त्याचे दरवाजे वगैरे बरेच जुंगारलेले असतात. एका पाटावर नवपुत्रच्या राणाचें "सती मुकुज" नांवाचें स्मारक आहे.

मधुरा जिल्ह्याचें हें मुख्य शहर असल्यामुळे सर्व जिल्हा-अधिकारी येथें राहतात. येथें इ. स. १८९९ त म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. येथील व्यापारहि वाढत्या प्रमाणावर आहे. येथें मुख्यदरेंकरून जमाखर्चा वगैरी कागद व पितळी मूर्ती कार तयार होतात.

मधुरानाथ—एक भारतीय ज्योतिषी. हा मालवीय ब्राह्मण काशी येथील संस्कृत पाठशाळेंत पुस्तकालयाच्या कामाकडे होता. त्यास फारशी माया येत होती. यंत्रराजघटना हा ज्योतिषग्रंथ यानें शके १००४ मध्ये लिहिला.

मदकसीर, तालुका.—मद्रास, अनंतपूर जिल्ह्यांतील एक तालुका. याचें क्षेत्रफळ ४४३ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) ८५५९५. तालुक्यांत ५४ खेडी व एक शहर (मदकसीर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण) आहे. तालुक्याचा मधील

भाग डोंगरी व सहकाळ असून मदकसीरा व रत्नागिरी नांवाची दोन उंच शिखरे आहेत. जमीन सुपीक, डोंगरातून बऱ्यापरी नाल, डोंगरी उतरणीवरील हिरवेगार जंगल व डोंगरावरची थंड हवा या सर्व गोष्टींमुळे मदकसीरा तालुका अनंतपूर जिल्ह्याचा बगीचा होऊन वसलेला आहे.

या व.—मदकसीर तालुक्याचा मुख्य ठिकाण. हें अनंतपूरपासून ५६ मैल दूर आहे. याची लोकसंख्या सुमारे पांच सहा हजार आहे. म्हैसूरमधील सीरच्या सरदारांनी मदकसीर वसविलें. १७ व्या शतकांत विजापुरच्या बादशहानें हा भाग मिळून येथील संस्थानिकाकडे मदकसीर व रत्नागिरी हे दोन किल्ले ठेविले. सन १७२८ त मराठ्यांनी मदकसीरा घेतलें. पुढे मदकसीर हैदराकडे गेलें. स १७९९ पर्यंत येथें मुसलमानां सात्ता होती. परंतु १८०० साली हा सर्व प्रांत इंग्रजांकडे गेला. येथें व्यापार चांगला चालतो. शहराच्या भोंवती मारळ व इतर झाडे यांच्या राया आहेत.

मदनपल्ली, तालुका.—मद्रास, चित्तूर जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ ८३६ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) १४१३१०. तालुक्याचें मुख्य गांव मदनपल्ली असून जेडी ९९ आहेत. तालुक्यांतून पापत्री व बहुदा या दोन मोठ्या नद्या वहात जातात. तालुक्याचा बराच भाग डोंगराळ आहे.

शहर.—मदनपल्ली भोटविभाग, तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या सुमारे १५०००. पूर्वी हें एका स्थानिक सरदाराचें रहाण्याचें ठिकाण होतें. मदनपल्ली समुद्रसपाटीपासून २२५० फूट उंच असल्यामुळे एकंदर जिल्ह्यांत हें शहर अधिक थंड असतें. हें शहर कार रमणीय असून चोहों बाजूंनी डोंगरी रांगा व हिरवेगार जंगल आहे. येथें आठवड्याचा बाजार भरत असून त्यांत उत्तर अर्काट जिल्हा व दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणाहून जिनस विक्रीत येतात.

मदनपाल (१३७५)—हा टाककुलीतील राजा दिक्षीच्या उत्तरेत यमुना नदीच्या तीरावरील काठा अथवा काठा नांवाच्या शहरावर राज्य करीत होता. "मदनपाल विनोद निघण्टु" हा वैद्यककोश त्यानेच लिहिला. आनंदसंजीवन, तिथिनिर्णयसार, सूर्यसंज्ञोधिनी, स्मृतिर्कोमुदी वगैरे त्याच्या अमदानीत झालेले ग्रंथहि त्याचेच समजतात, त्याने "मदनपारिजात" नांवाच्या ग्रंथाचा कर्ता दिग्दर्शक आहे याचा आपल्या आग्र्याखाली ठेविलें होतें.

उत्कृष्ट शुभ्र दगडाची एक खाण आहे. पुर्वी याच खाणीतून अशाधित लोखंड पुष्कळ काढले जात होते.

मदपौलम्—मद्रास, कर्णा मिश्यातील नरसपूरचा एक भाग. ई ई. कंपनीची येथे फार मोठी कापडाची बजार होती. त्यावरून अद्यापि एका प्रकारच्या कापडाला 'मद-पौलम् कापड' असे म्हणतात.

मदय—उत्तर प्रदेश, मंडाले मिश्यातील एक तह-शाल. क्षेत्रफळ ३२१ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) ५४५५०. तालुक्यात एकंदर खेडी १११ असून तहशिलीचे मुख्य गाव मदय (लोकसंख्या १५ हजार) होय. शेतबंग कालवा तहशिलीमधून गेला असल्यामुळे येथील जमिनीत केव्हा केव्हा तीन पिढे निपतात.

मंदर—या पर्वताचे वर्णन पुराणातून आलेले आहे. समुद्र मंथनाच्या वेळी हाच पर्वत रवीकरिता वापरला होता. हा पर्वत भागलपूर मिश्यातील बोशीजवळच्या भोळ्या मैदानात आहे. गच्छाभोवती पुष्कळ तलाव आणि पडक्या इमारती, दगडी पुतळे वगैरे आहेत. याजवळ एक शहर असून ते चोख राजाची राजधानी होते असे सांगतात.

मंदार—हे एक सत्त्व पसर्गारे व पुष्कळ वर्षे टिहणारे शुद्ध असून उष्णकटिबंधीय उष्ण परंतु ओलसर ठिकाणी वापडते. हिंदुस्थानात हे विविधकरून बंगाल, आसाम, दक्षिण हिंदुस्थानात होत असून सिलोन, सिंगापूर, मलया व चीन या देशात आढळते. याची दुसरी एक जात आहे; ती व्हड भागात वाढते या झाडाच्या पादव्या चिकपासून गटापची, सालीपासून मजबूत वाक, बियापासून उपयोगी पडण्यासारखा कापूस व मुळीच्या सालीपासून औषधे तयार करतात.

मदारीपूर. पो ट वि भा ग.—पूर्वबंगाल, फरीदपूर मिश्यातील एक पोटाविभाग. याचे क्षेत्रफळ ८१० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) ८१६२०३ असून यांत १५९९ खेडी आहेत. पोटाविभागाचे मुख्य गाव मदारीपूर आहे. १८७४ साली बाकरगंज मिश्यापासून वेगळे करून फरीदपूर मिश्यात घातले आहे त्याचा पोक फार मोठे होते व त्याचे जिनबाहि फार मोठ्या प्रमाणावर येथे तयार होतात. मसुमती-कुमारबाल नावाचा भागगाडीचा फाटा चालू झाल्यापासून येथील व्यापार बराच वाढला आहे. मदारीपूर खेरीजकडून भाणखी बऱ्याच व्यापारी पैठा आहेत.

गा व.—पोटाविभागाचे मुख्य ठिकाण याची लोकसंख्या सुमारे १९ हजार. मदारीपूर येथे त्याचा व्यापार फार जोराने वाढत आहे. येथे दोन बाजार मरतात बहुतेक व्यापारी एतद्देशीय आहेत. इम्रज लोक त्याच्या व्यवहारात विशेष लक्ष घालतात. खुलना रेल्वे स्टेशनची मदारीपूरचे दळणवळण फार उत्तम. येथे १८७५ साली म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली.

मदिना—हे अरबस्तानातील एक शहर असून याचा आस मदिना अथवा मदिना रसूलअल्ला अशी दुसरी नावे आहेत. उत्तर अक्षांश २५° व पूर्व रेखांश ४०°. महंमद मकहून पळून येथे येऊन राहिला होता. मदिना हे नाव कुराणात वापडते. या शहराचे जुने नाव यथीब असून टेलमीने याला कथीबा असे नाव दिले होते. मदिना शहराच्या उत्तरेस जवळच ओहाद शिखर आहे. येथे एक प्रसिद्ध लढाई झाली जवळच महंमदाचा जुलता हमजा याची कबर आहे.

या शहरात जमीनदार व शेतकरी लोकांचा विशेष भरणा आहे. शेतकरी लोकांना नखाविला असे म्हणतात व ते शिंयापंपाचे आहेत मदिनाची शहर व आसमतातील खेरी मिळून एकंदर लोकसंख्या १९ हजार ते २० हजारपर्यंत आहे. मुख्य शहराभोवती दगडी फोड आहे मदिना शहराचे भूपण म्हणजे महंमदाची कबर होय. ही कबर शहराच्या पूर्वे भागात असून हिचे मजारे व अन्य पुढत प्रेक्षणीय आहेत. या कबरीभोवती पितळेच्या तारेचे कुंपण आहे.

इ ति हा स—यथीब (जुने नाव) मधील अमलेफाईड स्कीक व त्यांना मोसिरच्या वेळेत भिकणारे हिबू यांच्या मोठी म्हणजे निवळ कात्थनिक होत. महंमद मदिना (इ. स. ६२२) येथे आल्यापासून तो उम्मदाना साम्राज्याची राजधानी दमास्तत येथे नेहूनयेतच्या काळात मदिना शहराचे ऐतिहासिक रीत्या अतिशय महत्त्व वाढले. परंतु हरा येथील युद्ध व शहराची लूट (६८२) झाल्यानंतर मदिना शहराचे रामकीय महत्त्व ने एकदम कमी झाले ते पुन्हा कधीच वाढले नाही. खलिफाच्या सत्तेचा प्दास झाल्यावर मदिना येथील अमीरांनी कमी अधिक प्रमाणात स्वतंत्रतेने राज्य केले. ईजिप्त भिकिमानंतर मदिना येथे स्थापित झालेली डळमळीत तुर्कीसत्ता बदावी लोकांनी (१८०४) मदिना येऊन नाहोशी केली. परंतु तुर्की-ईजिप्त फौजेने १८१३ त हे शहर पुन्हा काबीज केले. सारियातून हेजासपर्यंत रेल्वे बांधून तुर्की सरकारने येथे आपला दरारा वांगला बसविला. दमास्तत व मदिना यांमधील दळणवळण रेल्वेने १९०८ साली सुरू झाले. महायुद्धासर्व १९१६ साली अरब लोकांनी मदिनाला वेढा दिला. हा वेढा जवळ जवळ तीन वर्षे चालून शेवटी १९१९ साली तुर्कांचा पराभव झाला व तुर्कांनी मदिना अरबांच्या स्वाधीन केले. स १९२४त अम्मानपासून मदिनापर्यंत हेजास रेल्वे बांधण्यात आली. हल्ली हेजासबरी-वर मदिनाह वहावी लोकांच्या ताब्यात आहे.

मदकुलाचूर—मद्रास इलाह्याच्या मदुरा मिश्यामधील रामनाद विभागातील अमीनदारी तहशील. लोकसंख्या (१९११) १५९१२३. होत एकंदर ४०६ खेडी व दोन शहरे आहेत. पैकी शहरे म्हणजे अभिरामन् व कमुदी येथील जमीन काळी असल्यामुळे पावसाळ्यात या तहशीलीत प्रवास करणे जवळजवळ अशक्य होते. येथील बराचसा भाग उगाळ दिसतो.

मदुरा, जिल्हा.—मद्रास इलाख्यातील पूर्व किनाऱ्यावरचा एक जिल्हा. याचे क्षेत्रफळ ८७०१ चौरस मैल आहे. मदुरेच्या उत्तरेस कोदमटूर व त्रिचनापल्ली हे जिल्हे असून पुदुकोटा संस्थान आहे; ईशान्येस तंजावर; पूर्वेस पाळुक्की सामुद्रधुनी व मानारचे आखात आणि दक्षिणेस तिवनेल्ली जिल्हा आहे. मदुरा जिल्हा सपाटीवर असून समुद्राकडे उतरत गेल्या आहे.

जिल्ह्यातील मुख्य नदी वेगाय असून बलघ्नाद तेंकडी-वर तिचा उगम होतो. हिच्या खालोखाल गुंदरा व बर्बडी या महत्त्वाच्या नद्या आहेत. येथील हवा कोरडी व उष्ण असते. पलनी जोंगरावरील हवा, हिंदुस्थानात अतिशय चांगली हवा उपा ठिकाणी असते त्या ठिकाणमध्यें उत्कृष्ट आहे. पलनी सोडून मदुरा जिल्ह्यातील पावसाचे मान २६ पासून ३६ इंच असते. जिल्ह्याच्या इतिहासाकरिता 'नायक राजे' पहा.

प्राचीन अवशेष.—पलनी येथें अे पुरातन अवशेष आढळतात त्यावरून पाण्ड्य राजे राज्य करीत असतां ग्रीक व रोमन लोकांचा पाचपाच्या कौर्जेत पुष्कळ भरणा होता असें दिसते वेगाय नदीच्या मगदाबातून अजूनपर्यंत ग्रीक व रोमन नाणीं पुष्कळ सांपडतात. यावरून त्या काळी पुष्कळसे रोमन व्यापारी हिंदुस्थानात येऊन व्यापार करीत होते असे सिद्ध होते. बौद्धांची नागार्दि बरीच आढळल्यावरून बौद्ध-धर्माचा प्रसार पांड्याच्या वेळेस होता असे म्हणावयाला हरकत नाही. मदुरा येथील प्रसिद्ध शिवालय, जिनल नाईकाचा वाडा व रामेश्वराचे भव्य मंदिर ही प्रसंगीय आहेत.

वस्ति व उद्योग.—मदुरा जिल्ह्यात ११ शहरे असून १०९७ खेडी आहेत. १९२१ साली लोकसंख्या २००७०४२ होती. जिल्ह्यात ८ तालुके असून रामनाद व शिवरंगा या दोन मोठ्या जमीनदाऱ्या आहेत. जिल्ह्याचे मुख्य शहर मदुरा आहे. मुख्य भाषा तामिळ असून ज.८० लोक तामिळ भाषा, १३ तेलुगू व ४ कानडी बोलणारे आहेत. जिल्ह्यात नाना प्रकारच्या जाती आहेत: उदा० बेल्लाल (यांना पिळे म्हणतात), पल्लन हे बहुधा शेतकीवर उपजीविका करतात; कल्लन बहुधा गुन्हे करणारे असून त्यांच्या उपजाती १० आहेत; इंदियन अथवा घनगर, बल्लयन, परैया, मरवन (जमीनदारांची नोकरी करणारे, वेडी(व्यापारी), नोलियन (यात बऱ्याच जमीनदारांचा समावेश होतो), पतनूलकारन (हे मूळचे गुजराथ देशांतले), व बाकीच्या जोंगराला जाती आहेत. शेतकी करून उपजीविका करणाऱ्या लोकांची संख्या शेंकडा ७१ आहे. जिल्ह्यात जमीनदारी व रयनबारी जमीन बहुतेक निम्मोनिम्म आहे. दिदिगल, परिकुलम् व पलनी तालुक्यांतून पिकें फार उत्तम प्रकारची येतात. दिदिगल तालुक्यातील तंबाखूची प्रसिद्धि आहे. पलनी उतरणीवर कॉफीची लागवड सुरू आहे. तलावांची संख्या ४०८१ भूतप एवढी संख्या मद्रास इलाख्यात इतर जिल्ह्यांत कोठेही नाही. अलांकडे परियर नदीवर

कालवा घात्यामुळे शेतकीची बरीच सुधारणा झाली आहे. राष्ट्रीय अंगळ ६१९ चौरस मैल आहे. १९२१-२२ साली अंगळउत्पादन सुमारे १६८००० रुपये होते.

खनिज.—भेलूर तालुक्यात कोटमपडी येथें उत्तम प्रकारचे लोखंड सापडते. दिदिगल परगण्यात वेगाय नदीत कमी दर्जाची सुवर्णमिश्रित वाळू सांपडते. समुद्रकिनाऱ्यावर सूर्याच्या उष्णतेने समुद्राच्या पाण्याचे मीठ अनायासे तयार होते. तिच्चुलू तहशिलांत पेन्सिलीने व चुनखडीचे दगड सांपडतात. रामनाद जमीनदारांत लाल स्फटिक दगडाची व्याण असून देवालयंतील मोठमोठे खांबे याचेच करण्याची चाल आहे. पंथम बेटांत पॉबळी पुष्कळ सांपडतात.

व्यापार.—मदुरा जिल्ह्यात मुख्यतः रेशमी कापड होते. कच्च्या रेशमाचा पुरवठा कलकत्ता, मुंबई, कोलिंगल व बंगलूरकडून होतो. रंगाची कला कमी अवगत आहे असे मुळीच नसून रंग तयार करण्याचे काम त्रासाचे व खर्चाचे असल्यामुळे अलीकडे मंदीबल आहे. एका वेळेस मदुरा येथें उत्तम छाल रंग होत असे. दिदिगल येथील विणकामाची अशीच प्रसिद्धि होती. भेलूर, दिदिगल व पलनी या तालुक्यातून भायका योग्य्या विणतात. चामडें रंगविण्याचेही कारखाने लहान प्रमाणावर असून ताब्या-पितळेची इत्रपंकाची भांडी व दिवे सज्जमदुरी व दिदिगल येथें बागळी तयार करतात. मदुरा जिल्ह्याचे व्यापारी केंद्र मदुरा असून हे शहर इलाख्यात दोन नंबरचे आहे. येथील व्यापार मोठ्या प्रमाणावर असून रेल्वेचे उत्पन्नादि मोठे आहे. कोदमटूर, त्रिचनापल्ली व तिवनेल्ली या जिल्ह्यांची व्यापारी पटांमोडी नेहमी चाललेल्या असतात. मदुरेहून बहिरंगर्गांची जाणाऱ्या जिनसात तांदूळ, बकरी, गुरे, तंबाखू, मसाले व बेल्लडोडे हे असून तिवनेल्लीहून मीठ, मद्रादेसाहून साग वगैरे जिनस आयात होतात. अंतर्गत व्यापार कोदमटूर खेरीजकडून इतर कोणत्याहि मद्रास इलाख्यातील जिल्ह्यांपेक्षा जास्त आहे. दर्याव्यापार देवीपट्टम्, किलकदै, पंथम व तोंडी या ४ बंदरांतून होतो.

मदुरा, दिदिगल, पलनी, पेरियकुलम् व कोडैकानल या ५ ठिकाणी म्युनिसिपल कमिटीया आहेत. इतर ठिकाणची स्वायत्तिक कामे जिल्हा व तालुकास्तंभांतून होतात. दर दहा

शाक्य इंडियन रेल्वेचे स्टेशन आहे येथून मध्यमूला एक रेल्वेचा काटा गेला आहे येथील लोकसंख्या (१९२१) १३८८१४ असून हे मद्रास इलाख्यात दुसऱ्या नखरेचे शहर आहे शहराचा प्राचीन इतिहास कार मोठा असून ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वार्धापासून पांड्य राजांपासून त्याचा आरंभ होतो पुढील नायक राजांच्या अमलातील इतिहास ' नायकराजे ' या लेखात दिला आहे त्यापुढील माहिती फारशी नाही मुसलमानांनी उत्तरेकडून वारवार हल्ले करून शहरातील लोकांना क्रूरपणे नाश केले, देवाळांची नाशधूस करायी, कोठाच्या भिंती पाडून टाकल्या, असा क्रम चालला होता पण एवढ्या अश्रितानु सुदेश्वराचे व मीनाक्षीचे देऊळ मात्र बाचले त्रिमल नायकाचा बाढा म्हणजे मद्रास इलाख्यातील शिवशाखाचा एक उत्कृष्ट नमुना म्हणता येईल याच रासवाडयात लुनर महत्त्वाचे स्थळ म्हणजे सुदेश्वराचे हवा खाण्याचे स्थळ होय बैगाय नदीपासून ११ मैला वर अथलेला रैमाकुलम् नावाचा एक तलाव त्रिमल नायकाचे बांधलेला आहे याच्या मध्यभागी एक बेटासारखा चौवरा असून त्यावरहि एक लहानसे देऊळ आहे तलावाच्या बाहेरबाजूनी एकटेकाची करणी करून वर दीपोत्सव होतो, त्यावेळेस सुमारे एक लाख दिव लागतात सन १८९६ पासून मद्रास शहरांत म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली मद्रास शहरातील मुख्य धर्मा विणकरीचा आहे मद्रास येथे २ पाठशाळा आहेत मद्रास कॉलेज व अमेरिकन कॉलेज अशी दोन कॉलेजे आहेत दुसऱ्या शिक्षणाच्या सध्या म्हणजे सेतुपती, सौराष्ट्र वगैरे हायस्कूल व अमेरिकन मिशन शाळा, शिवाय उद्योगधंद्यानी एक शाळा वगैरे होत या गावां ५१९ निवतकाळिके निघनात दोन कापडाच्या गिरण्याहि आहेत

महाराष्ट्रकम्—मद्रास, चिणलपट्टम् विभागातील एक तालुका हा म्हालच्या उपसगरावरानजळ आहे क्षेत्रफळ ५२० चौरस मैल लोकसंख्या १९२१ साली २३५९१७ होती तालुक्यात मोठी शहरे महाराष्ट्रकम्, उत्तरामेदूर व घनेदूर असून यांची ५२४ आहेत १९२१ २० साली काळीचे उपनग सुमारे ४१०००० होतें पालार व किलावर या दोन नद्या वहात असून जमीन सुपीक आहे तालुक्याचा पृष्ठभाग उच्चखल असून थोडासा भाग समुद्रात गिरला आहे त्या बेटासारख्या भागाला इंद्रेकळी नाहू असे नाव आहे या बेटावर नारळाची झाडे असून नारळापासून तेल येतें उपनग येतें महाराष्ट्रकम् गावी एक मोठा तलाव आहे

मदोदरी—रावणपत्नी हा मयापुरास हेमा अपरेपासून झालेल्या तीन कन्यातील दुसरी होय हिचा पतिव्रता म्हणून कीर्ति आहे

महगिरि—महेश्वर, तुमकूर जिल्ह्यातील एक तालुका याचे क्षेत्रफळ ६०६ चौरस मैल व लोकसंख्या १९११ साली सुमारे सव्वा लाख होती तालुक्याचे मुख्य शहर महगिरि

असून यान ४०४ खेडी आहेत तालुक्यांतून दक्षिणेपर जांभराच्या मोठमोठ्या रांगा गेलेल्या आहेत, पैकीं मिदमेश्वर (३४१४ फूट), महगिरिदुर्ग (३१३५ फूट) व चन्नामदुर्ग (३०४४ फूट) हे जांभर मुख्य आहेत ईशान्येकडील खुब्या भागांतून पन्नरला मिळणाऱ्या नयमगळी, व कुमुदती या नद्या वहातात

महगिरिदुर्ग—महेश्वर, तुमकूर जिल्ह्यातील एक तट वडी जांभरी किळा उंची ३१३५ फूट असून या टेंकडीवर जाण्याला फक्त उत्तरेकडून एकच मार्ग आहे १६७८ साली महेश्वर दरबाराने हा किळा येथील मांडलिक राजापासून काबीज केला हैदराचे याचा विस्तार बराच वाढविला १७६३ साली वेदनूरची राणी या ठिकाणी अदकेत होती १७६७ साली मराठ्यांनी तिची मुफता केली किल्ल्यावर पाण्याचे खरे असून घान्याची मोठी कोठारहि आहेत

मददूर—महेश्वर सध्यान, महेश्वर किल्ला, मध्य तालुक्यातील एक गाव हे महेश्वर रेल्वेवर स्टेशन असून याचा लोकसंख्या १९११ साली २२७९ होती पूर्वी येथे गजराजे राज्य करीत असत अकराव्या शतकात चोलराजांकडे हे आले १२०५ शतकात होयसळ बराण्यातील विष्णुवर्धन राजाने वैष्णव ब्राह्मणांना हा गाव इनाम देऊन टाकला या राजाने येथे एक तलाव खणून मददराजांचे देवालय बांधले १६१७ साली हैदराचे मदूर किला हस्तगत करून पुढां नवा बांधला श्रीरामपट्टणावर लोंढे कार्यावालिसेने स्वारी केल्या वेळी मदूरचा किला जमानदोरन करून टाकला येथे १८६४ साली म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली

मददेरा—भारतवर्षीय देश हा पश्चिम आनर्त देशाच्या पश्चिमस असून याची राजधानी शाकन नावाची नगरी होती मददरा वियासनदीपासून चिनाबपर्यंत किंवा दुसऱ्या कोहोच्या मते शेलमपर्यंत पसरला होता येथे दशरथ राजा व सीरचवज जनक यांच्या वेळी चारदेव राजा होता आणि शाकनच्या वेळेस शक्य राजा होता, महाभारतात कर्णपक्षात कर्णाने मददेराचे वर्णन करून शक्यात क्षिज-विशयाचा उल्लेख आहे मददेरातील पुरुष नीच व दुराचारी असून विया मधुरी व व्यभिचारी असतात असे तो सांगतो [कर्णपर्व अ ४०]

मद्रास इलाखा—याचे दक्षिण हिंदुस्थानचा बराच भाग व्यापला आहे याचे क्षेत्रफळ १४१०७५ चौरस मैल असून समुद्रकिनारा पूर्वेस १२०० मैल आणि पश्चिमेस ४५० मैल आहे पण येथल्या समुद्रकिनार्यावर वैश्वगिक रीत्या उष्णकट अर्धे एकहि महात्वाचे बंदर नाही मद्रास आणि काकोन ही दोनच बंदरे साधारण सोयीची आहेत पूर्वघाट आणि पश्चिमघाट या पर्वतांच्या ओळी असून त्या निलगिरी पर्वताने जोडण्या गेल्या आहेत याचाच नवा पश्चिमेकडून वहात येऊन पूर्वे किनाऱ्याला मिळतात गोदावरी, कृष्णा व कावेरी या नद्यांच्या कांडचा प्रदेश विशेष सुपाक

आहे. इलाख्याची लोकसंख्या १९२१ साली ४२,७९,१५५ होती, पैकी शेंकडा ६९ हिंदु, शेंकडा ७ मुसलमान, शेंकडा ३ ख्रिस्ती आणि शेंकडा १ अन्यधर्मी आहेत. बहुतेक लोक द्रविड मानवंदेशांतील असून द्राविडी भाषा बोलतात. एक हजार लोकसंख्येत ४१० लोक तामिळ भाषा, ३७७ लोक तेलुगु, ७५ लोक मल्याळम्, ३७ लोक उडिया, ३५ लोक कानडी आणि २३ हिंदुस्थानी भाषा बोलतात.

मद्रास इलाख्याचा राज्यकारभार साधारणतः मुंबई व बंगाल या इलाह्यांप्रमाणेच चालतो. गव्हर्नर हा चार एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर (राखीव राख्याकरिता), आणि तीन दिवाण (सोपीव राख्याकरिता) यांच्या मदतीने राज्यकारभार चालवितो. मद्रास इलाख्याच्या राज्यव्यवस्थेन एक महत्त्वाचा फरक असा आहे की, प्रिमागोत्रे कमिशनर अधिकारी तिकडे मुळीच नाहीत. या इलाख्याची सुधारणा करणे अलीकडे पैशाच्या अडचणीमुळे फार अवघड झाले होते. सतत पार व येथे लुट्यां बघेत चालू राहून अखेर १९२४ च्या मार्च महिन्यामध्ये गमाखर्चीची तोंडमिळवणी करण्यात आली. सेन्टनयोननेप्रमाणे वरिष्ठ सरकारला याची लागणारी वार्षिक खर्चणा ही या इलाख्याची मोठी तक्रारीची बाब आहे. याप्रमाणे मद्राससरकार पैशाच्या अडचणीत असले तरी स्थानिक कारभाराच्या संस्थांना (लोकल बोर्ड व म्युनिसिपॅलिट्यांना) पूर्वीपेक्षा अधिक देणग्या सरकारने दिल्या आहेत. ह्याही ही देणग्याची रक्कम सुमारे दीड कोटी असून सदरहू संस्थांची नादारी दूर करण्याचा सरकारचा सतत प्रयत्न चालू आहे.

या इलाख्यांत मुख्य धंद्या शेतकीचा असून त्यात शेंकडा ६८ लोक गुंतलेले आहेत. मुख्य पिके मात, चोसम्, रागी व कन्नू ही आहेत. शिवाय कापूस, ऊस, व भुईमूग ही पिके होतात. या इलाह्यांतील शेतकरीवर्गासंबंधाने ही विशेष गोष्ट आहे की, त्यांनी आपली 'दि युनयटेड प्लॅन्टर्स असोसिएशन ऑफ ठाऊस इंडिया' या नांवाची रजिस्टर्ड संस्था स्थापली असून तिच्यामध्ये कोंकण, पहा, रबर, आणि दुसऱ्या काही पदार्थांची लागवड करणाऱ्या लोकच प्रतिनिधी आहेत. या इलाख्यात एकंदर २२ कायद्याच्या मिरण्या असून त्यांत ३५००० कामगरी (१९२४मध्ये) आहेत. याशिवाय तेलुग्या मिरण्या, दोर, रबर, व व्हॅले वगैरेचे मिळून १२० हून अधिक कारखाने आहेत. समुद्रावरून हुणारा वार्षिक व्यापार सुमारे ७५ कोट रुपयांचा आहे. इतर प्रातिप्रमाणे येथेच सरकरला अंगलचे उत्पन्न मिळते. सुमारे १९ हजार चौरस मैल राखीव जंगल या इलाह्यांत आहे.

या इलाख्यांत शिक्षणाची सतत वाढ चालू आहे. ह्या एकंदर ४० हजार सार्वजनिक शिक्षणसंस्था असून त्यात २० लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. प्राथमिक शाळांपासून कलाकौशल्य आणि भेदे यांची कॉलेजे वगैरे सर्व प्रकारच्या

शिक्षणसंस्था आहेत. मागवलेल्या जालीच्या मुलांना शिक्षण देण्याचे विशेष प्रयत्न चालू आहेत शिक्षणखात्याचा एकंदर खर्च सुमारे १४००००० रुपये आहे. प्रेसिडेन्सी कॉलेज, लियन कॉलेज व एड्वियेन्सा कॉलेज (मद्रास), सेन्ट जोसेफ कॉलेज (त्रिचनपल्ली), गव्हर्नमेंट कॉलेज (कुमकोणम्), गव्हर्नमेंट कॉलेज (रायमहेंद्री), महाराजा कॉलेज (त्रिवेंद्रम्), प्रेसिडेन्सी कॉलेज (कोदमटूर) आणि मेडिकल व इंजिनिअरिंग कॉलेज (मद्रास) या प्रमुख शिक्षणसंस्था आहेत.

दिवाणी व फौजदारी काम पहाणारे सर्वोत वरिष्ठ कोर्ट किंग हायकोर्ट मद्रास येथे असून त्यांत एक चीफ जस्टिस व अकरा जज्यज असून आहेत फौजदारी खटले चालविण्याकरता २५ सेशन जज्यज असून त्यांच्या मदतीला जॅडिससत्र व असिस्टंट सेशन जज्यज आहेत याशिवाय डिस्ट्रिक्ट म्याजिस्ट्रेट, सर्म्प्राइन्डेंट म्याजिस्ट्रेट आणि जनि. ररी म्याजिस्ट्रेट आहेत दिवाणी खटले चालविण्याचे काम २४ डिस्ट्रिक्ट जज्यज, २९ सर्म्प्राइन्डेंट जज्यज आणि डिस्ट्रिक्ट मज्जस हे करतात मद्रास हा मोठा भांडवोर इलाका आहे. येथे ८५ गणसंसद एक कियोदी असे प्रमाण पडते. पोलीस खात्याचा मुख्य इन्स्पेक्टर जनरल असून त्याच्या हाताखाली इलाख्याच्या चार भागांत चार डिव्यूटी इन्स्पेक्टर जनरल आहेत, आणि प्रत्येक डिप्युटीला एक एक पोलीस सुपरिंटेंडेंट आहे कायम पोलीसांची संख्या तीस हजार आहे. इ.स. १९२४-२५ सालच्या अंदाजपत्रकांत इलाख्याचे एकंदर उत्पन्न १७७९१८००० रुपये असून एकंदर खर्च रुपये १६६२०४४०० होता. मद्रासच्या प्रांतिक कायदेकौन्सिलीत एकंदर १२७ सभासद असून त्यांपैकी ९८ लोकनिग्रुल आणि २९ सरकारनिग्रुल (पैकी २३ अधिकारी आणि ६ निव अधिकारी) आहेत.

मद्रास इलाख्याची खर्च संस्था नं.—या इलाह्यांत पाच हिंदी संस्थाने असून त्यांचे एकंदर क्षेत्रफळ १००८७ चौरस मैल आहे त्यापैकी जावजकोर आणि कोंबीन येथे प्राचीन हिंदु धर्माची राज्य करीत आहेत. पुदुकोट्टे येथे तोंडीमन नांवाच्या सरदाराचे वंशज राज्य करीत आहेत. बैंगनपट्टे येथे एक नवाब राज्य करतो. सेंदूर येथे शिवाजीच्या भोंसले घराण्यातील एक शाखा राज्य करीत आहे सदरहू संस्थानाचे प्रत्येकी क्षेत्रफळ, लोकसंख्या व उत्पन्न पुढील-

या संस्थानांची माहिती त्या रया नावाखाली स्वतंत्र आलेली आहेच.

मध—हा एक गोड, काकवीसारखा दाट द्रव आहे. कुज्यांतील अमृतकौशान्तून एक प्रकारच्या माशा तो जमा करतात. त्या माशास मधमाश म्हणतात. यांच्या अनेक जाती आहेत. मध फुलांतून काढून त्या माशास पोळ्यांत सोडवितात. पोळ्यांत मध सोडविण्यासाठी लहान लहान परे केलेली असतात. पोळ्यांत ठेवण्यानंतर त्याचे रूपांतर होते, की तो फुलांत असतो त्याचप्रमाणे राहतो याविषयी निधयाने सांगता येत नाही. मेक्सिको देशात मधाच्या मुंग्या असतात. यांच्या पोटातच एक पिशवी असते, या पिशवीत मध असतो व ती पिशवी मधाने भरलेली म्हणजे ओल्या दाक्षाप्रमाणे (अंगुराप्रमाणे) दिसते.

निर्द्वेष व उष्ण हवेत कुज्यांत मध पुष्कळ असतो. अशी एक म्हण आहे की, जेथे उत्तम मध सांपडतो तेथे उत्तम लोक सांपडते. कित्येकांचे असेही मत आहे की, कुज्यांना मधामुळेच छत्रास येतो. तरी काही कुज्यांना वास मुळीच नसत नाहीत मध पुष्कळ असतो. मध कुळातच असतो असे नाही तर झाडांच्या पानांत देखील मधुवाहक नळ्या असतात. मधात साधारणपणे साखर, पाणी, मेण, रंग व क्वचित तेल हे पदार्थ असतात. याचे विशिष्टगुण १.४१ असते. मध उष्णता ठेवून मग थंड केला तर तो रवाळ होतो. मधात, पिष्ट, कणीक, सरस, खडू, साखर, व पाणी या पदार्थांची भेळ करतात. काही जातींचा मध विपारी असतो. हिबिर्डी येथील कुळापासून निघालेला मध मधा-प्रमाणे अम्ल चढवितो. इराण देशातील मधास वार्ट पाण येते.

प्राचीन काळी साखरेच्या ऐवजी मधाचा औषधांतहि उपयोग करीत असत. आर्य वैद्य सुधुत यांनी मधाच्या आठ जाती सांगितल्या आहेत; पैकी अर्ध, छत्रिक, औदारक व दालक या चार उपलब्ध आहेत. पौरुष्य देशात फळ व पक्ष्यांची अंडी एका ठिकाणातून दुसऱ्या ठिकाणी मधात घालून पाठीवतात. आतिथ्यप्रसंगी हिंदु लोकांत मध व दूध यांचा मध व दही मिळून मधुपर्क तयार करतात. लष्कराचे वेळी सासुरवाडीस गेल्यावर बराच मधुपर्क देतात. नुकत्या उपजलेल्या मुलाच्या तोंडास मधाचे थोडे लावितात. अरब लोक मध व मलई एके ठिकाणी मिशळून खातात. मादा-गाढकरामध्ये राणी व तिचे पाहुणे वर्षप्रतिपदेच्या दिवशी मध व भात जेवतात. व त्याच देशात हुंता करताना मध व पाणी डोक्यावर शिंपवतात. पेरु देशातील लोक मध सूर्यास अर्पण करीत असत.

मध काढण्याची रीत फार निर्दयपणाची वाटते. पोळी काढताना मधमाशांना भाजण्यांतहि येते. काही देशांतून मध-माशा पाडतात. मातीची गोळ नळ काढी केलेली असतात. त्यांचे दोन बाजूंस बारीक भोक ठेवितात. त्यांत मधमाशा पोळे

वाधितात. ते मधाने भरले म्हणजे ती नळकांडी फोडून मध काढून घेतात.

हिंदुस्थानांत मधमाशांचे संवर्धन करण्याचा थेंदा खालच्या दर्जाचा गणला जातो. कोडे कोडे हंगरातील लोक हा थेंदा करतांना आढळतात हिंदुस्थान आणि मद्रास या ठिकाणी मधमाशा सर्वत्र विपुल आहेत व मध आणि मेण यांचा पुरवठा पुष्कळ असून नांगत्या प्रकारचा आहे.

मधान—पंजाब, केओथल संस्थानातील एक जहागीर. क्षेत्रफळ ९ चौरस मैल. हिची लोकसंख्या १९२१ साली ३७२९ होती जहागिरीचे वार्षिक उत्पन्न ५५०० रुपये आहे. २५० रुपये खंडणी केओथल संस्थानला द्यावी लागते. सध्याचे ठाकूर रणधीरचंद आहेत.

मधुकैटभ—विष्णूच्या कर्णमलापासून उत्पन्न झालेले दोन असुर. यांस विष्णूनेच मारिले. यांच्या शरीरमेढांचे संपूर्ण पृथ्वी भरली, व तेव्हापासून तिला मेदिनी नाव पडलें.

मधुच्छंदस्—एक वैदिक ऋषि ('बृद्धपूर्वजग' पृ. ४२३ पहा).

मधुपुर—पूर्वबंगालमधील एक विस्तीर्ण जंगली प्रदेश. हा बाकाच्या उत्तरेकडे पसरत जाऊन मैमनसिंग जिल्ह्याच्या मध्य भागापर्यंत (नशिवाबाद शहराजवळ) पोचला आहे. हा प्रदेश फार उंचवट्याचा नसून सपाट आहे. तरी उंचवट्याल भाग-कितीयेक ठिकाणी ४०-१०० फूट उंचीपर्यंत-आढळेल. हिमालयपर्वताच्या पायथ्याशी ज्या प्रकारचे रमणीय जंगल नजरेस येते त्या प्रकारचेच मधुपुर जंगल आहे. येथे मध व मेण यांचा व्यापार बराच चालतो. अलीकडे रेल्वे लावल्या-पासून मधुपुर जंगलापर्यंत कित्येक नवे रस्ते तयार झाले असून काही भागांत सायबड केली जात आहे.

मधुमती—हा बंगालमधील गंगा नदीचा एक मोठा प्रवाह असून नडिया जिल्ह्यात कुटिया गांवाजवळ याला वाई हे नांव आहे. हा दक्षिणेकडे असाच वहात गेल्यावर पुढे या प्रवाहाला मधुमती हे नांव देण्यात येते. नंतर गोपाल-गांवाजवळ वाढव्य दिशेने बाकरगंज जिल्ह्यांत शिरून व पुढे जिल्ह्याची पश्चिम सीमा वून हा दक्षिणेकडे वळतो. तेथून सुंदरबन प्रदेश ओलाडून खुलना व बाकरगंज जिल्ह्यांच्या बरोबर हा मध्यभागातून वहात जाऊन बंगा-लच्या उपसागरास मिळते. एकंदर प्रवाहाची लांबी २३० मैल आहे. मधुमतीला बाकरगंज जिल्ह्यातून कच्चा, जेधोर जिल्ह्यातून गंगणी व खुलना जिल्ह्यातून भैरव या नद्या मिळतात.

मधुमेह—या रोगात एकंदर शरीरप्रकृतीत बिघाड होऊन लघवी अतिशय होऊ लागते हे मुख्य लक्षण आहे. याचे दोन भेद सांगितातः—(१) बहुमूत्रमेह—यांत लघवी-मध्ये काही बिघाड न होता फक्त ती फारच होते येथेच लक्षण असते इतर काही रोगामध्ये पुष्कळ लघवी होणे

हे लक्षण असते परंतु त्या रोगांचा या रोगाशी काही संबंध नसतो. हे रोग पुढे दिले आहेत:- जीर्ण मूत्रपिंडवाह, विषमयम मूत्रपिंडवाह, व वातोन्मादरोग. (२) दुसरा भेद म्हणजे भयुम्नेह-यामये लघवी पुष्कळ होऊन रथांतून कमी अगर जास्त प्रमाणात शर्करा जाते. म्हणून या भेदासच हे नांव जास्त सार्थ आहे. हा रोग काळजी करण्यासारखा भयंकर आहे. शरीराचे पोषण व क्षीज यांतील स्वाभाविक मेळ न राहिल्याने, जे काही रोग होतात त्यांपैकी हा आहे. कारण:- आनुवंशिक संस्कार हे एक मोठेच कारण आहे. खेडेगावांत मोठ्या हवेंत रहाणाऱ्या लोकांमध्ये हा रोग फार कमी आढळतो. पण मोठ्याशा शहरांत याचे प्रमाण फार अधिक असते. चहाच्या निमित्ताने व अन्य तऱ्हेने साखर पोटांत जाणे हे कारण असते असे मानतात. तसेच स्थूल मनुष्यांना हा रोग बहुधा होतो. पण कोणी म्हणतात की भयुम्नेह अगोदर होऊन त्यामुळे अंगात भेद वाडतो. सर्व वयाच्या माणसांत हा रोग आढळतो पण पक्षाशीच्या सुमारास होणे बरेच संभवनीय असते. यहुदी लोकांत असे रोगी फार असतात. त्रियापेक्षा दुपटीने हा रोग पुरुषांत आढळतो. व कृष्णवर्ण माणसापेक्षा गोरवर्णांमध्ये विशेष आढळतो. लक्षण:- ही एकदम लक्षांत येण्यासारखी नसून ती हळू हळू होत असतात. लक्षांत येण्यासारखे पडिले लक्षण म्हणजे शरीरास येणारी अजाकता व कुशता, बारी-बार तहान लागणे व लघवीस जावे लागणे, आणि ही लक्षण होऊ लागल्यावर रोगी साहजिकपणे देवास आपली प्रकृति दाखवितो. मोठ्या माणसास लघवी वाळीस ते साठ असत अशी रात्रांमध्ये होते. पण या रोगात ती वाध्या चौपट किंवा १०-१२ पटहि होते. तिचा रंग किट्ट असून ती अंमळ दाट असते. तिची चव गोड असल्यामुळे लघवीस किंवा रोग्याच्या मोरीस मुंग्या अगर मुंगळे येतात. लघवीचे विशिष्ट गुरुर नेहमी १०-१५-२५ असते, पण या रोगात ते १-३ पासून १०-५० पर्यंतहि असते, व त्यामुळे मूत्रमागील दाह व कंड ही बरीच होतात. असली लघवी कडविली असता ती निवताना तांतून साखरेचे स्फटिक कण निघतात. रासायनिक परीक्षण केले असता ती शर्कराच आहे असे सिद्ध होते. यासाठी तांत ठराविक रासायनिक द्रव्य घालून तपासतात व त्यामुळे त्या लघवीस साखर किती आहे हे सिद्ध सांगता येते. कोणा रोग्यास लघवीतून एक दोन औंस साखर येत असे तर दुसऱ्याच्या एक किंवा दोन पाँड साखर जाते. खाण्यापिण्यात साखर अधिक आईल त्या दिवशी लघवीतूनहि साखर अधिक जाते. पिश्या खाण्यात आले तरीहि असेच होते. रफ, काळ, अथू व इंधियांत उत्पन्न होत असलेल्या नावाविष रासायनिक शर्करा असते. तहान इतकी अचूक लागते की रोग्याचे सर्व सख बरेचवेर पाणी पिऊन ती भागविल्याकडे असते. असे पाणी पोटांत किती जाते हे ऐकून आश्चर्य वाटेल. मूकहि अगर

वाढलेली असते. काही रोग्यांना मात्र खासा मुटत नाही. पचास व ढाळ्यास सदा कोरड पडलेली असते व खासोखासास शुळचट वास येतो. रोगामुळे रोग्याच्या प्रकृतीवर उत्तरोत्तर परिणाम गळत होऊन त्याचे शरीर खंगते. हाथ्यांची शक्ति अधिकशक्ति नष्ट होऊ लागते, अंग धंढ लागते, स्वचा रुक्ष होते, डोळ्यासाठी हाडांचे अंटे काळ असते त्यावर व त्याच्या आसपास लालसर अशी शाक वेढण्यावर दिसते. दांत किडू लागतात किंवा हलू लागून पडण्यास आरंभ होतो. हिरण्यातून रक्त वहाण्याची खोड लागते. अपचनाची तक्रार उद्भवण्यास आरंभ होतो. बद्धकोष्ठता आणि नमुसकरव अशा रोग्यांना बहुधा असतेच. मन बहुधा अति उदास आणि चिरडखोर बनलेले असते.

तहण माणसांना हा रोग झाला असता दुष्परिणाम खरित होऊन रोग्याचा अंत होतो व स्थूल शरीराच्या रोग्यापेक्षा कृश रोगी लवकर खंगतात. या रोगापासून नावा प्रकारचे दुष्परिणाम होतात. व त्यापैकी काही बरेच भयंकर असतात. संयोगळ रोगाशुशेथिल्यामुळे दृग्मज्जास्थानाची प्रकाशसंबन्धनशक्ति क्षीण झाल्यामुळे दृष्टिमांध येते. डोळ्यांत मोतीबिंदू होण्याचा संभव फार असतो. बेंगट, बरे होण्यास वेळ लागणारे असे एकेच रोग होतात. गळवे, काळपुळ्या, घाबरे, कोपयोग हे रोग जन्मत उत्तरायण वाढते त्या मानाने रोग्यास जर्जर करतात. शेवटचा रोग त्रियापेक्षा पुरुषांना फारकरून जास्त होतो. हा रोग्यांना कफदय अगर कुण्डसदाह हे रोग होतात या शेवटच्या रोगातून ती बावल्यास त्याला कुण्डसकोपयोग होण्याचा संभव असतो. नावा तऱ्हेचे अपचन व अजीर्णविकार, मूत्रपिंडरोग, वसा-वृद्धिमय ह्रोग व हृदयदोषैल्य यांपैकी एखादा रोग होण्याचा संभव विशेष असतो. आणखी अशी एक भीम आहे की अशा रोग्यांना विषमज्वर होण्याचा संभव फार असतो व तो बहुधा फार तीव्र प्रकारचा नसतो. हा ज्वर आला असता लघवीत शर्करा नसते. अर्थात भयंकर आपत्ति म्हणजे या रोगात अखेरची येणारी बेमुद्धि, आणि ती एकदां आली म्हणजे तांतून रोगी सहजा वाचत नाही. ती येण्याची पूर्वे विन्हे अपदी सावकाश होतात, ती अशी:- भूक मंद व नेतर नाहीशी होणे. लघवी व तीतील शर्करा या दोहोचे प्रमाण एकदम कमी होणे. बद्धकोष्ठता किंवा अतिसार होणे. कथित काळी पोटांत उत्पन्न होणारा शुळ इत्यादि. प्रथम ही लक्षण होऊन फक्त शाफात शाखा आहे असे वाटते पण मग त्यासच बेमुद्धीचे स्वरूप येते. रोग्यास दम झाल्या-प्रमाणे त्यास चालतो व श्वासास व सर्वांगास शुळचट दर्प येतो. अशी स्थिति एक ते तीन दिवस अष्टोप्रहर राहून शेवटी मृत्यु येण्याचे बहुतेक ठरलेलेच असते या रोगाचा शेवट या तऱ्हेने मृत्युच होतो. हे रोगी कथित बरेच होतात. रोग हळू हळू वाढत राहून रोगी बरेच दिवस अगदी पण अखेर शेकडा ५० रोगी अशा बेमुद्धीत मरतात.

२५ रोगी क्षय किंवा कुण्ठसदाहानं व बाकीचे मूत्रार्थद्वारो, अर्धांगवायु, कोयरोग इत्यादि रोगामुळे मरतात. ग्रीढवयाचे रोगी म्हणजे जे रोगी अंगाने स्थूल आहेत अगार ज्यांना संश्लिष्ट उष्णवात झालेला असतो किंवा ज्यांना सांघातिका स्थिति बरी असल्यामुळे पथ्य व औषधोपचार करण्यास सापडत असे रोगी सुधारण्याचा संभव बराच असतो. एखादे ज्वर दुखणे प्रथम येऊन गेल्यावर हा रोग जडला असेल तर त्यातील थोडे रोगी मात्र कायमचे बरे होतात. पण ज्यांना हा रोग आनुवंशिक संस्कारामुळे झालेला असतो, व जे ज्याने अगदीच लहान अगार तरुण असतात त्याचे हे दुखणे असाध्यच समजावे. असे जरी आहे तरी बरील सर्व प्रकारच्या रोगांना जी अर्थकर लक्षण होतात व दुष्परिणाम घडतात ते औषधोपचाराने व पथ्याने पुष्कळ अंशी टाळून अगार सौम्य करून आयुष्य लांबविता येते.

उपचार.—यात पथ्य व औषध या दोहोर्वाहि समावेश होतो. व प्रत्येक माणसाच्या स्वाभाविक आवडी-निवडीकडे व वैयक्तिक प्रकृतीकडे लक्ष पुरवून या दोहोर्वा योग्यना करावयाची असते. सर्वच रोग्यास एकच नियम लावणे योग्य नाही हे ध्यानात ठेविले पाहिजे. प्रथम पथ्या-संबंधी विचार करण्यासारख्या गोष्टी अशाः—(१) पिष्ट पदार्थ व शर्करायुक्त पदार्थ या दोहोर्वा रोग स्वरित व निःसंशय वाढतो. यासाठी औषधापेक्षाहि पथ्य वाळवणे हे शास्त महत्त्वाचे आहे. म्हणून तांदूळ, जोंधळा, बटाटे, रताळी, तवकील इत्यादि पिष्टपदार्थ, सुळे, गाजर, बहुतेक प्रकारची फळे व निःसंख गहू हे पदार्थ वर्ज्य करावे व पुढील पदार्थ हितकर समजावेतः—माताशन व माताचा रस, हिरेण्या शाकमाज्या, साय, दही, खवा, अंबी, थोडेंच, चहा, कॉफी (साधी साखर न घालता कृत्रिम शर्करा घातलेली), लोणी, साखळ गहू, बदाम, इत्यादि. रोग्यास भाकरीपोळी अगर पाव हे जेवणातून कायमचे वर्ज्य करणे फार जड जाते. व त्याच्या ऐवजी कांडा (ब्रेन) किंवा गव्हाचा चोंक (गुड्डेन) यांची पोळी किंवा बदामाचे धोळ-मिश्रित रोट किंवा ब्रिस्कट यांवर काम भागण्यासारखे असते. नेहमीच्या जेवणात बरीलप्रमाणे बदल करणे, तोहि एकदम केल्याने बर वर्णन केलेली बेमुड स्थिति रोग्यास येण्याचा संभव असतो आणि म्हणून अजोड बदल अगदी सावकाश करावा, लागतो. पिष्टपदार्थ सोडणे ते प्रथम बटाटे सोडावे व मग दुसऱ्या प्रकारचे साखर, फळे, इ. पदार्थ क्रमाने व हळू हळू सोडून त्याचा लघवीतून जाणाऱ्या शर्करे-वर काय परिणाम पडतो याची नोंद ठेवावी. भाकरी, पोळी, अगर पाव वर्ज्य करणे हे मात्र अगदी शेवटी व विचारांती, इतर पथ्य अंगवळणी पडल्यावर मग सोडावे, व रयाऱ्या ऐवजी घर सागितलेले पदार्थ घालेत. अशा रीतीने पथ्य करून लघवीतील साखर कमी होऊन ती कमी अगार श्मयप्रमाण स्वर होऊन काही दिवस टिकल्यावर पुन्हा थोडे

पिष्ट पदार्थ आहारात आणिले तरी चालते. मधुमेहन करणे अगार न करणे हे रोग्याची जात, धर्म, व संवयीवर अवलंबून आहे. पथ्य कडक असल्यामुळे रोग्यास पूर्वीची खंबव असल्यास थोडे मद्य घेण्यास हरकत नाही. बरील-प्रमाणे पथ्य पाळीत असताना रोग्यास सुस्ती येते असे वाटताक्षणी पूर्वीप्रमाणे पिष्टान्निभ आहार रोग्यास द्यावा. आहार ठरविणे तो जपून, प्रत्येकास मानवेल असाच ठरवावा. तूप, लोणी, कांड माशाचे तेल बगैरे स्निग्ध पदार्थ फार उपयोगी असतात. पालेभाज्यांचा पाला तेवढा खावा. अंपल फळे खाण्यास चांगली, कारण त्यातील शर्करा वेगळ्या प्रकारची व निरुपद्रवी असते. निरुद्ध दुग्ध प्राशन करणे चांगले नाही. शर्करा कमी होऊन पुन्हा थोडे पिष्टान्न खाण्यास रोग्यास परवानगी मिळते तेव्हा थोडे थोडे दूध प्यावे. पण याविषयी बराच मतभेद आहे. बरील पथ्य पाळल्याने बहुमूत्रतेचे लक्षण थाबले की, लाग-लीच अतितृणाहि घ्यावे. पायलोकार्पाण हे औषध टोचून घातल्याने लाग सुटून तांडाची कोरड कमी होते. मलशुद्धि साफ न झाल्यानेहि क्षीय पडतो, म्हणून कोठा साफ ठेवावा.

मधुमेहांत उपयुक्त अशी औषधे पुष्कळ आहेत पण त्यात अफचा मात्र फार उपयोग होतो, कारण तिच्या योगाने पुष्कळ लक्षणांचा जोर कमी होतो. तसाच उपयोग मार्फिया व कोडिया या अफच्या घटकद्रव्याचाहि होतो. रोग फारच तीव्र असला तर मात्र हाहि औषधे कुचकावा ठरतात व त्यांनी घटकोष्ठता मात्र वाढते. हेरोईन हायड्रोक्लोराइड ह्या अफच्या सत्वाचा उपयोग केल्याने तशीच स्थिति होते, म्हणजे फक्त सौम्य व मध्यम रोगांत उपयोग होतो. जामळाच्या विषा, अगार त्याचा अर्क, आस्पीरीन सोडा सेलॅसिलेट हाहि बरीच गुणकारक औषधे आहेत. ती शर्करा कमी करतात; परंतु त्यांवास्तुन इतर वाईट परिणाम घडत नाही.

बहुमूत्र मेह.—या अर्थात अतितृणा व बहुमूत्र ही लक्षणे असतात. पण मूत्रात शर्करा नसते. बाकी इतर परिणाम सांगाळ भेदापेक्षा जरा कमी प्रमाणात या भेदात असतात. याची लक्षणे सुरू होतांना ती अत्यंत सावकाशपणे सुरू होतात काही रोग्यांची तर प्रकृतीत काही बिघडले आहे किंवा वाईट लक्षण होत आहे हे कळत देखील नाही. या निवळ सौम्य भेदापासून मृत्यु येत नाही खरा पण तो शरीरात अशक्तपणा उत्पन्न करता. त्यामुळे मर्याद व प्राणघातक अशा दुसऱ्या व्याधीमुळे मृत्यु येण्याचा संभव असतो. उपचारः—अन्नपुरवठा भरपूर व पुष्टिदायक असावा व शाक्तियुक्त औषधे घेऊन शाक्त कायम ठेवात जावी, व्हॅलेरियनची मूळ ५ ग्रॅम या प्रमाणात पोटात देतात. दुसरी अर्धाच उपयुक्त औषधे व्हॅलेरियनेट ऑफ शिक किंवा शिक ऑक्साइड याच्या गोळ्या करून देतात. फॉस्फोरस ऑईल पोटात बाष्पीभावी गरुडीप्रमाणे देत असवे.

मधुर कवि—एक आळवार ('आळवार पहा'). दक्षिण अकॉट जिल्ह्यांत तिरुवन्नूर येथें याचा जन्म झाला. याचा पिता सामवेदी ब्राह्मण होता व त्या काळी उपलब्ध असलेले सर्व प्रकारचे ज्ञान त्याला मिळाले होते. एकदां त्याच्या देशांत मोठा दुष्काळ पडला तेव्हा तो तीर्थयात्रेला निघाला व दक्षिणेत जेव्हा सूर्य उगवेल तेव्हा मी परत येईन असे त्याने लोकांस सांगितले. तो बरीनाथाला जाऊन काशीला परत आला व वाटेत अयोध्येला थांबला. एके दिवशी रात्री चौथ्या प्रहरास त्याने दक्षिणेत एक मोठा प्रकाश पाहिला, व असाच उजेड होऊन रात्री साहून त्यास फार आश्चर्य वाटले व त्या उजेडाच्या दिशेने तो साधारण निघाला. तो दिवसा जिवून रात्री त्या उजेडाच्या मार्गाने जात असे. शेवटी तिथेपेक्षा जिल्ह्यांतील कुकुर—सर्पा यास आळवार—तिरुवनमिरी म्हणतात—या ठिकाणी त्याची व नम्माळवार कवीची गांठ पडली. व हा उजेड नम्माळाचाच स्वयंप्रकाश होता ('नम्माळवार' पहा.). त्यागलीच मधुर कवि त्याचा मधुर शिष्य बनला. या कवीने नम्माळवाराची गीते एकत्र करून प्रसिद्ध केली. त्याला 'तिरुवोच मोळि' असे नांव आहे.

मधुरा—ज्या तापापासून शरीरावर पुटकुळ्या, पुरळ, फोड, येतात त्यास सामान्यतः विस्फोटक ज्वर असे म्हणतात येईल. विस्फोटक ज्वरांत देवी, गोंबर, मधुरा अशा त्रिशिष्ट जाती आहेत. मधुम्याच्या तापाची सुद्धा बारा दिवसांपासून वीस दिवस किंवाहून तीस दिवसपर्यंत देखील जाते. हा ताप बहुधा उन्हाळ्यांत येतो; हा सांथीने येतो. सहान मुलावर याचा अम्मल विशेषकरून असतो, तथापि कधी कधी पंचरा वीस वर्षांच्या बयाच्या मनुष्यांस देखील हा ताप येतो. या तापांत रोगास थोडासा पाम येतो, पण हौवताप्रमाणे केव्हाहि हा अगदी नाहीसा होत नाही. ताप भरल्याची वेळ बहुधा रात्री असते. या तापाच्या भरामध्ये शरीरातील उष्णतेचे मान १०४° ते १०५° पर्यंत वाढते. तें सकाळच्या वेळी १०१° पासून १०२° पर्यंत तरो असतेंच, यापेक्षा कमी सहसा होतच नाही. तापाच्या भराने रोगी बडबडतो. लहान मुलें दबकतात, रोम्यास उलटया होतात, ह्मण लागते, (हाहान फार असते. रोगी तळमळ फार करतो, निद्रानाश असतो तथापि तापामुळे दुर्गोत पडून रहातो, तोंड, आंभ, नाक, हां लाल होऊन उजून येतात, अन्न खाण्याची इच्छा रहात नाही. कोरवी हात लागते. या तापाचा पहिला उपचार म्हणजे रोम्यास कडू लिंबाच्या पाण्याने स्नान घालणे हा होय. किंवा मनुका, पित्तापत्रा, नागरमोथा, सारोक्त, गुळवेळ अशा प्रकारच्या सौम्य जितसांचा काडा सकाळसंध्याकाळ यावा. देवी, गोंबर, राच्या तापाप्रमाणे या तापासहि औषध देण्याची फारशी गरज नाही. स्वाभाविक गतीने आपोआप मधुरा बाहेर पडतांच रोगी हुशार होतो. [भिपविद्वत्स, पृ. १४]

मधुवन—(१) यमुनातीरा असणारे एक वन. येथे मधु राजासहाने तप घेतले होते म्हणून यास हें नांव पडले. यासच पुढे शरतेन देश म्हणत. याच ठिकाणी शत्रुघ्नाने मधुरा नगरी वसविली.

(२) किर्किथेच्या समीप असलेले वालोचे वन.

मधुवनो, पोटा विभाग.—धंगला, दरमंगा जिल्हा. क्षेत्रफल ११४६ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) ११२५७७१. येथील जमीन रव्या पिकाला फार अनुकूल असून हिवाळ्यांत तांदुळाचे पीक चांगले येते.

शहर.—हें दरमंगा शहरापासून १६ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) १६५००.

मध्यअमेरिका—हा अमेरिकेचा भाग मेक्सिको व कोलंबिया यांच्यामध्ये असून यात मिटिश हॉंडुरस व ग्वाटेमाला, साल्व्हादोर, हॉंडुरस, निकाराग्वा, कोस्टारिका व पनामा या सहा प्रजासत्ताक राज्यांचा समावेश होतो. याच्या उत्तरेस कॅरिबियन समुद्र व दक्षिणेत पॅसिफिक महासागर आहे. हा भाग उत्तर अक्षांश ७°१२' ते १८°३१' व पश्चिम रेखांश ७७°१२' ते ९२°१७' यांत वसला आहे. क्षेत्रफल २०८५०० चौरस मैल. याची सर्वांत जास्त रुंदी ४५० मैल आहे. हवासान व सूर्यप्रकाश या दृष्टीने पाहिले तर टेहोनटेपेक व डेरियन यांच्या मधल्या प्रदेशास 'मध्य-अमेरिका' हें नांव देता येईल.

मध्यअमेरिकेतील पर्वतांच्या रांगा (कॉंबीलिरास) उत्तर व दक्षिण अमेरिकेच्या पर्वतरांगेपाशी मिळालेल्या नाहींत. मुख्य शिखरांची उंची १२००० फूट असून काही १३००० फूटपर्यंत उंच आहेत. या पर्वतरांगी बहुतेक ज्वालामुखींनी व्याप्त असून त्यापैकी काही ज्वालामुखी अद्यापि निवृत्त आहेत. काही ठिकाणी सपाट प्रदेश आहे. पॅसिफिक महासागरास मिळणाऱ्या नद्या लहान असून त्या जोराने बहतात. अँटलाटिकला मिळणाऱ्या त्या मानाने मोठ्या व संघ वहाणाऱ्या आहेत. निकाराग्वा या सर्वांत मोठ्या सरोवराचे क्षेत्रफल ३५०० चौरस मैलांपेक्षा जास्त आहे. ग्वाटेमाला-मधील सेंटिलान व अमाटिलान या दोन सरोवरांवरिल वनश्री फारच अप्रतिम आहे.

भूतस्थ विषयक.—दक्षिण व उत्तर अमेरिकेला ओट-गारा जिबोला माग मध्य अमेरिकेपेक्षा नसून स्वतंत्र वसितीचा तुटका त्या दोन खंडामध्ये वसविण्याप्रमाणे दितो. मध्य-अमेरिका व मेक्सिको यांत बऱ्याच ठिकाणी खडूचे व तुतीया-वस्थेतील थर सांपडतात. मेक्सिको व मध्यअमेरिकेतील ज्वालामुखी पॅसिफिक महासागराच्या बाजूस आहेत. ज्वालामुखीतून निघालेल्या पदार्थांचा थर बराच असून तो दारुवर पसरला आहे.

हवा मान.—मध्यअमेरिकेच्या हवामानांत बराच फरक असतो. स्थूलमानाने त्याचे तीन भाग पाडता येतात. समुद्रसपाटीपासून १५०० फूट उंचीपर्यंतच्या प्रदेशांत हवा

सणकटिबंधातः प्रमाण; १५०० ते ५००० ई.पू.पर्यंत
प्राचीनकालांतः प्रमाण ५००० फूट उंचीवर व डोलकटि
बंधातः प्रमाण असते. वरील विभाग साधारण बरोबर
असून वैश्विक महासागराच्या बाजूस उष्णता जास्त असते.
पावसाचे प्रमाण सुमारे ५० इंचापासून २०० इंचपर्यंत असते.

प्राणी.—येथे जेंव्हा (अमेरिकन बाप), कुज्वा
(सिंह), टिग्रीस, बानर, हरिण, डुकर, ससे वगैरे प्राणी
आहेत. फक्त कोस्टारिकाची यूरोपजंदातल्यापेक्षा दुप्पट
पक्ष्यांच्या जाती आहेत. गिघाई, पोपट, कावळे, वगैरे
पक्षी सर्वत्र आढळतात. केंदुल अथवा किनल नावाच्या
पक्ष्याचा विचारा २-३ फूट लांब असून पूर्वी तो इंडि-
यन राजे धारण करीत सध्या स्वाटेमालाच्या निशाणा-
वर याचे चिन् आढळतात. यावेरीस सुसरी, विपारी व विन-
विपारी सर्प, तन्हेनन्हेचे मासे, व कुर्मा विपुल आहेत.

वृक्षस्पती.—येथील वनश्री अत्यंत, व रमणीय असून
होत निरनिराळी शोभा दृष्टीस पडते. उजालामुळी
व बळवी गनीन सुदीर्घ असून साखर, कापूस, तांदूळ, गंव, का-
को व मूला उत्पन्न होतात मत्स्याची चार किंदा निप-
तात व ते मुख्य खाद्य धान्य आहे केटी, टोमॅटो, आरकट,
तांदूळ, पेक, अननस वगैरे फळे पिकतात निरनिराळ्या
जातीची इमारतीची लांकडे मिळतात. जंगलात उंच असे
सिंचा वृक्ष असून कोयले वामची पाळे १५ ते २० फूट लांब
असतात व सोपरी फुले ३ फूट उंच सापडतात स्वाटे-
मालामध्ये 'हेरेनिया परच्युरी' या नावाच्या 'बॉकोलेट'
हाडापासून कोकोपेसो देटील वांगले बॉकोलेट निघते.

लोक संख्या—इ. स. १९०५ मध्ये मध्यअमेरिकेची
लोकसंख्या ४५५००० होती जी संख्या सारखी वाढत
असून काहींच्या मते ती ५५००००० असावी. बहुतेक लोक
इंडियन व स्पॅनिश मिश्रणाचे आहेत. कोस्टारिकाखेरीज
इतर भागांत इंडियन वर्णाचा मज्जा अधिक दृष्टीस पडतो.
मेक्सिकन लोकांप्रमाणे इंडियन लोकांनी आधुनिक सुधार-
णेचा स्वीकार केला नाही. स्पॅनिश लोकांच्या पुढी ज्या
जाती चांगल्या कुपारेल्या होण्या अशा जातीचे वंशज
सोडून अपाटी रानटी हिपतीस आहेत. लांकडाच्या कारख-
नेरळ म्हणजे १ कोरस मेसाला २५ आहे. जर्मन व इतर
लोकांच्या सेतफीसाठी मसाली, वंदरे व व्यवसायी
टिकाने मांसेरीज परकीय वस्ती दृष्टीस पडत नाही मिटिडा,
जर्मन व युनायटेड स्टेट्समधील लोक हेथ येथील प्रमुख
नागरिक आहेत. मजूर लोकांत इटालियन व नीपो लोक
जास्त आहेत.

इति हा स.—अंगस्ट स. १५०३ मध्ये मध्यअमेरिकेचा
शोध कोलंबसने लाविला. इ. स. १५१३ त स्पॅनिश
लोकांनी कोस्टारिका जिंकले. १५२२ ते २५ त पोर्टोस याने
॥ कीचा भाग जिंकला. प्रथम बनाना ' न्यूमॅन्डा ' त

सामील नव्हते. मॉस्किटो किनाऱ्यावर १६६५ नंतर ब्रिटि-
शांचा अंमल बसला. ' स्वाटेमाला ' या नांवाखाली बहुतेक
मध्यअमेरिकेवर स्पॅनिश अंमल होता. याचे पांच भाग
होते. हा अंमल सुमारे तीन शतके टिकला. यांत स्पॅनिश
अधिकार्यांनी बराच पैसा उकळला व इंडियन लोकांस
बरेच छळले. प्राचीन इंडियन संस्कृति नाहीशी झाली, पण
इंडियनाचा समूळ नाश झाला नाही. यांनी जेरायाचा धर्म,
त्याची आषा व आचारविचार उचलून हे जेरायात मिसळले
आणि लक्षांमुळे वर्णभेद नाहीसा झाला.

न्यूमॅन्डा व स्वाटेमाला अनुक्रमे १८१९ व १८२१ मध्ये
स्वतंत्र झाले. यांनंतरचा मध्यअमेरिकेचा इतिहास म्हणजे
पक्षापक्षांनील यादवी व राज्यकारभारातील अंधाधुंधी होय.
' स्वाटेमाला ' च्या पोचव्हि विभागाचा समावेश मेक्सि-
कोच्या साम्राज्यात करण्यात आला (१८२२), परंतु ते
प्रजासत्ताक राज्य सारखाच ' स्वाटेमाला ' हे मध्यअमेरि-
केतील संयुक्त संस्थाने या नावाने प्रजासत्ताक राज्य बनले
(१८२३) पुढे सिबरल अथवा फेडरॅलिट पक्ष व कान्स-
व्हॅलिट्झ यांच्यात लढा माजला स. १८३७-३८ मध्ये कान्स-
व्हॅलिट्झ पक्षाची सराही झाली. स. १८४२ मध्ये कोस्टारिका-
खेरीज इतर प्रजासत्ताक राज्यांचा संघ झाला, पण १८४५
साली तो मोडला गेला. इ. स. १८५० मध्ये मेक्सिकन व
युनायटेड स्टेट्स यांच्या दरम्यान हाकेल्या मिशन-मुल्लर
तडागे कोन महासागरांमध्ये कालवा खणण्याने उरले.
यामुळे मिटिशानी मॉस्किटो किनाऱ्यावरील आपला ताबा
सोडला. स. १८५० मध्ये स्वाटेमालाने हॉइरस, सार्वहोइर
व निकाराग्वा यांचा पराभव केला. स. १८५६ मध्ये विजयम
बोंकर नावाच्या अमेरिकनाने निकाराग्वा व हॉइरस
यांच्यामध्ये बुडाचा भाजविला, पण तो मारला गेला. स.
१८८५ मध्ये संयुक्तसंस्थानसंघ स्थापण्याचा प्रयत्न सपरील
फसला. स. १८९५ मध्ये निकाराग्वा, सार्वहोइर व हॉइ-
रस यांनी मिळून ' ग्रेटर रिपब्लिक ' (मोठे प्रजासत्ताक)
राज्य स्थापविले स. १८९८ मध्ये पुन्हा ते विभक्त झाले.
पनामा हे १९०३ साली कोलंबियापासून फुटले व त्याने
स्वातंत्र्य जाहीर केले. याला सत्करक युनायटेड स्टेट्स व
यूरोपीय राष्ट्रे यांनी अनुमति दिली. युनायटेड स्टेट्सने
कोलंबियाचे सेव्य पनामाच्या किनाऱ्यावर आणण्याची मनाई
केली.

पुराण व स्तुति शोधन.—आधुनिक शोधांमुळे मध्य-
अमेरिकेच्या प्राचीन इतिहासावर बराच प्रकाश पडला
आहे. मोटमोठ्या इमारतींच्या प्राचीन अवशेषावरून
प्रागैकोलंबियन युगाचे येथे बराच सुधारणा झाली होती
असे दिसते. येथील पुराणस्तुतिशोधन काळावस्थेत असून
अद्यापि बरेच शोध लागवयाचे आहेत. हिमालय अद्यापि
पांगळे लागले नाहीत. फक्त तारखा अगैरेबंधाचा माहिती
यादीकडून मागली आहे.

प्राचीन संस्कृतीची कल्पना येण्यासाठी, टेह्वाटेरेई संयोग-भूमीच्या दक्षिण व पूर्वेकडील मेक्सिकोचा प्रदेश विचारांत घ्यावा लागेल. युक्टेन, कॅम्पेचे, स्वाटेमाला, चिमापास व ओभाक्साका येथील लोकांत मानववंशदृष्ट्या बराच भेद आहे. आपल्या करकावर त्याचे मोठाले भेद पाहता येतील. युक्टेन आणि स्वाटेमाला यात मय लोकांचा मरण आहे. ओभाक्साकामध्ये मिक्झटेक्स व तापोटेक्स लोक आहेत.

म य सं स्क्र ति.—मय लोकांची संस्कृति दुसऱ्या एका प्राचीन संस्कृतीपासून झाली असावी. ती सुमारे ५०० वर्षे अस्तित्वांत असावी. ही संस्कृति व मेक्सिकन अथवा नेहुआ या समकालीन असाव्यात. शिवाय या संस्कृतीने भिन्न कल्पना सुद्धा घेतल्या. [हा. को. ४६१ पहा.]

प्राचीन अवशेषांत घाहूर व मोठाल्या इमारती आहेत. इमारतीत पिरॅमिड व सजे यांची मुख्यत्वे गणना करण्यास हरकत नाही. पिरॅमिडमध्ये वेदि, खांब, व यज्ञाच्या शिला वगैरे असत. काहीत अपविद्याच्या वस्तुस्थिती व 'टेनिस-कॉर्ट्स' असत. विशेष प्रसिद्ध अवशेषांची माहिती घेऊन यात येणेंप्रमाणें:—

युक्टेन:—या प्रांतात बरेच अवशेष असून त्यांचे शोधन व्हाण्याचे आहे. उज्जमल, इत्थामल, चिनेनिस्ता वगैरे ठिकाणी मोठाले व महत्वाचे अवशेष आहेत.

स्वाटेमाला:—ह्या प्रांतात सुद्धा बरेच अवशेष आहेत. उमुमासिना नदीवर फार महत्वाचे अवशेष सापडतात. पेटेन मिस्रप्रांत ठिकलें सुंदर इमारतीसाठी प्रसिद्ध आहे.

हॉइरस:—कोमावागच्या भेदानांत, येकुमेला, लजमिनी व क्रुकर येथे मुख्य अवशेष आहेत. मय-संस्कृतीचे केंद्र कोपन हे स्वाटेमालाच्या सरहद्दीजवळ आहे.

चिमापास (मेक्सिको):—पॅलेन्क हे मुख्य ठिकाण आहे. येथे मोठा राजवाडा व काही देवळे हे अवशेष मुख्य आहेत. देवळांतील शिलालेख फार महत्वाचे आहेत.

ओभाक्साका (मेक्सिको):—येथे तापोटेक्स लोक असून यांची संस्कृति नेहुआ व मय यांच्यामधली होती. संपाण्या व राजे यांची प्रेते पुरण्यांचे शहर मिटला येथे मुख्य अवशेष आहेत.

ब्रिटिश हॉइरस:—येथील अवशेषांची फारशी पद्धती झाली नाही. सॅटा रिटा येथील अवशेष कायते महत्वाचे आहेत.

साल्हाडोर:—अन्हाराझोने याला 'कुक्टेन' म्हणजे 'रत्ने, द्रव्य वगैरेचा देश' हे नाव दिले होते. कुक्टेनलान, टेहुआकान, व सेंकुआल्या येथे अवशेष आहेत.

मय-निझालेपी समगण्यात पहिला विशप हाएगो डी लंडा यांचे पुस्तक फार उपयोगी पडेल. पुढे बरीच माहिती उपलब्ध होऊन एकंदरी स्थितीवर बराच प्रकाश पडला. शिलालेखातील बरीच माहिती एकाच काळासंबंधी असून हा काळ म्हणजे मयदृष्टीने जगदुत्पत्तीचा काळ होय. हा काळ

कोपन व किरिवा होण्यापूर्वी व चित्रलेख अस्तित्वांत येण्या-पूर्वी १-१० युगे (एक युग = $12 \times 12 \times 12 \times 12$ वर्षे) होता. मय-संस्कृतीसंबंधी विवेचन प्रस्तावनाखंड, विभाग चवथा प्र २३ यात केलेले आहे.

मध्यआफ्रिका (ब्रिटिश)—हे आधुनिक न्यासाखंड नावाचे ब्रिटिश संरक्षित संस्थान आहे. न्यासा सरो-वराच्या दक्षिण व पश्चिम किनाऱ्यावर हा प्रदेश असून तो ग्रांवेसीपर्यंत पसरला आहे. जमिनीचे क्षेत्रफळ ३७८१० चौरस मैल असून त्याचे तीन प्रांत पाडले आहेत. प्रत्येकावर एक कमिशनर असतो. लोकसंख्या (१९२१)-१४२१ युरोपियन, ११३ आशियाटिक व ११७२८० एतद्देशीय लोक अशी आहे. हा प्रदेश बहुतेक पठाराचा आहे सवोत उंच पर्वत म्हटला म्हणजे मलाशी पर्वत होय. आफ्रिकेतील या भागांत पर्वतय बराच पडत असल्यामुळे ओसाड अशी जागा क्वचितच दृष्टीत पडते. न्यासा सरोवराच्या पश्चिमेकडील डॉंग-राल भागांत पुष्कळ सोने सांपडते. न्यासा-नावेसीच्या गलविभागाक क्षेत्राजवळ टॅकच्यांत विपुल चांदी सापडते. याशिवाय मत्त, तांबे, अशुद्ध लोखंड इत्यादि धातू सापडतात. हा प्रदेश रमणीय व आल्हादकारक असून वनस्पतींनी सुशोभित असा आहे. तंबाखू, कॉफी, रबर, कपाशीची झाडे, आम्रवृक्ष, लिंबूची झाडे वगैरे पुष्कळ प्रकारच्या फळफळावळीची झाडे आहेत. गेंडे, गिराक, हत्ती, क्षेत्रा, वगैरे प्राणी येथील जंगलातून आढळतात. हा देश प्रायः जेथो लोकांच्या वस्तीचा आहे. या जेथोच्या अनेक जाती आहेत. या ठिकाणची भाषा म्हणजे बंदु आपले निर-निराले प्रकार होत. येथे आगागाज्या, आमबोटी, तारायंत्र वगैरे सुवाचलेली द्रव्यवस्तूंची सापने आहेत. कॉफी, तंबाखू, कापूस, चहा वगैरे निर्यात माल होय. पोर्टेहराड, फोटा-फोटा, फोटेमनिंग, करंगा व फोर्टेनसन ही मुख्य बंदरे होत. १९२३-२४ चा आयात व्यापार ४६२२८४ पोंडाचा व निर्यात व्यापार ४२५१८१ पोंडाचा होता. १९२४-२५ सालचा अंदाजी अमातच अनुक्रमे २०७००० पोंड व २८८००० पोंड होता.

ब्रिटिश मध्यआफ्रिकेचा इतिहास आधुनिक असल्याने फारच छोटकरी असा आहे. तो वास्तविकपणे १८५९ साला-पासून सुरू होतो. त्या वर्षी डेव्हिड लिन्डगस्टन या प्रवाशी शोधकर्ते शायरे नदीच्या बरील गाऊपरने देशाच्या अन्तर्भागांत प्रवेश करून न्यासा हे सरोवर शोधून काढले. पुढे टोयानिका, म्बे व ब्यांग्वेल सरोवरापर्यंत प्रवास करून त्याने ब्रिटिश लोकांच्या मनाने या प्रदेशाविषयी विशेष लोभ उत्पन्न केला. लिन्डगस्टनच्या मरणानंतर ईंग्रशी मिशन-न्याचे घबेच्याघबे येथे येऊन त्यांनी या ठिकाणी मंडळे स्थापन केली. या मिशनरी मंडळातूनच 'ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन' म्हणून एक व्यापारी शाळे. या मंडळाशी अरब लोकांचा

देशाच्या मालकांमधल रणें माझू लागली तेन्हा एच एच. जॉनस्टन याला तडभोड करण्णाकरिता वाडविण्यांत आलें. या तडभोडीचा परिणाम शाबेकीच्या उत्तरेत ब्रिटिश प्रोटेक्टोरेटचा उदय होण्यांत आला स १८९१ व १८९५ मध्ये ब्रिटिश अधिकारी-भडळ व अरब यांच्यांत गुलामांच्या व्यापारांतसंबंधी मोठें रण माजलें. स. १८९६च्या सुरवातीसच अरब लोकांचा बीसीड करण्यांत आला स. १८९६-९८ त झूळ लोकांचा युद्ध उपस्थित झालें तेन्हां त्याचाहि मोड करण्यांत येऊन देशांत शांतता स्थापण्यांत आली.

प्रथमतः येथील राज्यकारभार फॉरीन-ऑफिसच्या द्वारे पहाण्यात येई, तो १९०४ साली वसाहत-खात्याच्या द्वारे पहाण्यात येऊ लागला स. १९०७ मध्ये कायदेमंडळ व कार्यकारीमंडळ स्थापनाने येऊन कमिशनरला गव्हर्नर कारण्यात आले. स. १९०७ नंतर या प्रदेशाला न्यायालये प्रोटेक्टोरीट असे नाव पडले हा प्रदेश फार सुपीक आहे तथापि युरोपीयानी येथील हवा मानवत नाही. मलेरिया, नवज्वर वगैरे रोगांची येथे नेहमीच साथ असते.

मध्यदेश—सततप्र, मध्यदेश गंगा व यमुना या दोन नद्यामधील प्रदेशाला म्हणतात ('मुदपूर्व जग' पृ. २३२ पहा). पौराणिक कालात मध्यदेशाची मर्यादा सरस्वती नदी मुल होते त्या स्वल्पापासून म्हणजे अटनेरपासून अलाहाबादपर्यंत होती ही पूर्व-पश्चिम मर्यादा असून उत्तरेस हिमालय पर्वत व दक्षिणेत विष्णुगिरी पर्वत होता. यामधील सर्व भाग मध्यदेशात समाविष्ट होत होता. विद्या, कला, वगैरे दृष्टींनी पहाता एका वेष्टेला येथे ब्राह्मणांचे सर्वस्व कळसला पोचले होते या भागाला हिंदु लोक ' पवित्र भूमि ' सम- जून मान देतात. सहाय्या शतकात होऊन गेलेल्या ब्राह्म- निहितानें मध्यदेशाची मर्यादा पुढीप्रमाणें दिली आहे— पश्चिमेत मारवाडपासून यमुना नदीच्या तीरावरचा भाग व विष्णुगिरी ही दक्षिण सरहद्द. अखेरच्याने कनोनच्या सभो- वतालच्या प्रदेशाला मध्यप्रदेश म्हटलें आहे.

मध्यप्रांत व बंगाल—हा इलाखा त्रिकोणकृति असून सुई इलाखा व बंगाल इलाखा यांच्यामध्ये आहे. याचे क्षेत्रफळ १३१,५२ चौरस मैल असून रयापैकी ८२,००० चौरस मैल प्रदेश प्रत्यक्ष ब्रिटिश अमलाखाली आहे. १८००० चौरस मैल (बंगाल) निशाम सरकारापासून कायमच्या भाडेपट्ट्याने घेतलेले आहेत आणि बाकी सांख्यिक संस्थांनाच्या सत्त्यात आहेत. या प्रांताची लोकसंख्या (१९२१) १३,१९,२७६ असून रयापैकी बंगालची लोकसंख्या ३,०५,१३,१६ आहे. मध्यप्रांताचे निरनिराळे माग निरनिराळ्या सत्ती ब्रिटिश अमलाखाली आले. काही भाग युद्धात जिंकून घेतले आणि काही सन १८५७ च्या बंडानंतर खालसा केले. बंगालप्रांत प्रथम १८५३ साली निशामाने ईस्ट इंड कंपनीला हस्तांतरित केले आणि १९०३ साली ब्रिटिश सरकारने हस्तांतरित केले.

कायम भाडेपट्टा करून घेतला. या प्रांतातला विध्वंसपैताचा भाग खुरट्या जंगलाने व्यापलेला असून त्याच्या दक्षिणेकडे नर्मदा नदीच्या काठी उत्तम गडू पिकणारी सुपीक जमीन आहे. नंतर उंच सातपुड्याचा पठार-प्रदेश आहे नागपूरच्या वाडूची जमीन सपाट व काळी असून कापूस पिकणारी आहे. मध्यप्रांताचा ह्या भाग सर्वांत श्रीमंत आहे. वाइनगंगा नदी वहाते त्या प्रदेशात सातांचे धोक होतं. मध्यप्रांताचा अग्ने-यीकडील भाग डोंगराळ असून तेथे २४००० चौरस मैल जंगल आहे व त्यात अंगदी लोकाच्या जाती राहतात. वस्तर आणि काकर ही मांडलिक संस्थाने या भागात आहेत. मध्यप्रांताच्या नैर्ऋत्येस वऱ्हाडप्रात असून त्या ठिकाणची जमीन उत्तम काळी आहे व तीत कापूस पिकतो. या प्रांतातील वस्ती नवीन झालेली आहे. आपले लोकांची वसाहत येथे होण्यापूर्वी गोंड व इतर मूळच्या रहिवाश्यांनी ह्या प्रदेश व्यापिलेला होता, हल्ली येथे शेंकडा ५६ लोक हिंदी, शेंकडा ३९ मराठी व शे ७ गोंडी भाषा बोलतात. मुघलप्रानांच्या स्वागिर्नंतर इस्लामी धर्म स्वाकारलेले बरेच हिंदु येथे आहेत. मूळचे राजादी लोक हिंदु धर्मातल्या सुधारणेच्या पायऱ्या हल्ले हल्ले आक्रमीत आहेत.

सर रिचर्ड टेम्पल हा मध्यप्रांताचा पहिला चीफ कमिशनर नेमला गेला त्यावेळी या प्रांतात फक्त एकच सडक नवलपूर ते नागपूरपर्यंत होती नंतर अनेक सडका आणि मुंबई व कलकत्ता यांना जोडणारे रेल्वेचे दोन मुख्य रस्ते तयार झाले याशिवाय अलीकडे रेल्वेचे लहान लहान अनेक फांटे काढण्यात आले आहेत या बहुस्तुकीच्या साधनसरोवर प्रांताचा व्यापार सारखा वाढत्या प्रमाणात आहे या प्रांताचा मुख्य धंदा शेतकी हा असून को-ऑपरेटिव्ह-क्रेडिट सोसायटीच्या चक्रवर्तीमुळे शेतकीची बरीच सुधारणा झाली आहे. या प्रांतात मुख्यतः जमीनदारी पद्धत असून शेतकऱ्याच्या हक्कसंरक्षणाकरिता अनेक कायदे करण्यात आले आहेत. व-दाडप्रांतात मुंबई इलाख्यातील रयतशारीपद्धति आहे १९४०० चौरस मैल सरकारी जंगल असून श्यापेकी ३३०० चौरस मैल व-दाडप्रांतात आहे. एकंदर जमिनीपेकी फक्त शेंकडा ५५ लगभग बघीराली आहे. या प्रांतातले मुख्य पिक भात हे असून गहू, हरभरा, गळोताची धान्ये, कापूस, ज्वारी वगैरे इतर पिके होतात. शेतात काम करणाऱ्यांमध्ये बायकांची संख्या निम्म्याहून अधिक असते.

इया पार आ णि को र खा ने — उद्योगधंधाना येथें मुज्याच आरंभ आहे. नागपूर आणि जबलपूर हों दोनच विशेष महत्वाची शहरे आहेत. कापसाच्या कापडच्या धंद्याचें नागपूर हें मुख्य ठिकाण आहे तेथें १८७५ मध्ये 'एम्प्रेस मिल' सुरू होऊन त्या नंतर अनेक गिरण्या शास्त्र्या मैगनीज धातु काढणे हा सर्वांत मोठा धंदा या प्रांतांत आहे. रयात (१९२३ साली) १९००० मजूर कामास होते. दुसऱ्या नंबरचा धंदा कोळशाच्या खाणीचा असून रयात

८५७५ मजूर होते जवळपूर येथें संगमरवरी दगड, चुनखडी, भांड्याची माती आणि खोखीभरे वगैरेच्या खाणी आहेत. या प्रांतात १९२३ साली एकंदर ५७४ कारखाने होते आणि सर्वांत मिळून ६४-६७ मजूर कामावर होते. वहातुकीनी साधने वाहत आहेत, त्याबरोबर खेडेगांवांतील वस्ती कमी होऊन शहरांत दाढी होत आहे आणि जुन्या खेडेगांवातून घंघास उतरतो कळ्या लागत आहे.

राज्य कारभार—या प्रांताच्या राज्यकारभार गव्हर्नर (इन कौन्सिल) पदातों. त्याच्या मदतीला सहा सेक्रेटरी, पाच अंडरसेक्रेटरी आणि एक जमाबंदी असिस्टंट सेक्रेटरी असतो. दोन पब्लिकप्रॉट्रह कौन्सिलर आणि दोन दिवाण मिळून सर्व खात्याचा कारभार पहातात (१९२४ साली, दिवाणाचा पगार नामभूर केल्यामुळे सोपीव खात्याची व्यवस्था गव्हर्नरच पहात असे). मध्यप्रांताच्या कायदे-कौन्सिलीत ७० सभासद असून त्यापैकी सैकड ७० लोक-नियुक्त आणि सैकड २० हून अधिक नाहींत इतके सरकारी अधिकारी असतात. हल्लीच्या कौन्सिलीत एकंदर ६८ सभासद असून त्यापैकी ५३ लोकनियुक्त, १० सरकारनियुक्त अधिकारी आणि ५ सरकारनियुक्त विनअधिकारी सभासद आहेत. कायदेमंडळापुढें जो विषय असले त्यांतले तज्ज्ञ असे दोन जादा सभासद नेमण्याचा अधिकार गव्हर्नरला आहे राज्यकारभाराच्या एकंदर सोयीकरिता मध्यप्रांताचे चार विभाग आणि चन्हाड हा पाचवा विभाग केला आहे. प्रत्येक विभागावर कमिशनर असतो. गिरगावरचे अधिकारी डेप्युटी कमिशनर असून त्यांना डिस्ट्रिक्ट म्याजिस्ट्रेटचे अधिकार असतात प्रांताचा इतर कारभार पहाणारे निरनिराळ्या खात्यांतले अधिकारी इतर प्रांतांतल्याप्रमाणेच असतात गिरगाच्या विभागांनी तहशील (तालुका) म्हणतात ज्युडिशियल कमिशनरचे कोर्टे ह्या प्रांतांत सैकडले वरिष्ठ दिवाणी-कौनदारी अशील-कोर्टे आहेत ते नामपूर येथें असून त्यात एक ज्युडिशियल कमिशनर आणि तीन अॅडिशनल ज्युडिशियल कमिशनर असून त्यापैकी एक निदान दहा वर्षे धंदा केलेला बॅरिस्टर किंवा वकील किंवा अॅडव्होकेट यांपैकी असतो. शिवाय जरूर तेव्हा चन्हा अॅडिशनल ज्युडिशियल कमिशनर तात्पुरता नेमतात स्थानिक कारभार म्युनिसिपालिटीचा व लोकल-बोर्डे पहातात नामपूरची म्युनिसिपालिटी १८६४ साली स्थापन झाली असून इतर आगसा ६१ म्युनिसिपालिटीचा आहेत. प्रत्येक तहशिलीन आणि प्रत्येक गिरगाला एक लोकलबोर्ड असून त्यांत १९२० सालच्या कायद्यान्वये सरकारी अधिकाऱ्यांवरील सरकारनियुक्त सभासद हे हून अधिक नसतात या प्रांताला प्रदेश 'उच्चतर कार असल्यामुळे कालाचे करणे अशक्य आहे असे पूर्वी मत होतें, पण अलीकडे ते बदलून तण्डुला, दादरगंगा, महानदी, खरंग आणि मेनियारी या गहरवाच्या काल-वाट्या योजना

हाती घेण्यांत आल्या आहेत या प्रांतांत ९ वीरस मेलांनी एक शिणई असे पोलिझचे प्रमाण आहे.

शिक्षण.—सामान्य शिक्षणाच्या शाळा आणि विशेष शिक्षणाच्या शाळा असे शाळांचे दोन प्रकार आहेत विशेष शिक्षणाच्या शाळांत उद्योगशास्त्राच्या व कलाकौशल्याच्या शिक्षणाच्या शाळांचा समावेश होतो तसेच मुली, राज. कुमार, आणि यूरोपीयन लोकांची मुले यांच्याकरिता स्वतंत्र अखलेल्या शाळांचा यांत समावेश होतो. सामान्य शिक्षणाच्या शाळांचे प्राथमिक आणि दुय्यम असे दोन भेद आहेत. काही शाळा सरकारी शाळांमध्ये आणि म्युनिसिपालिटीचा व लोकलबोर्डे यांनी चालविलेल्या आहेत व काही खाजगी संस्थांनी चालविलेल्या आहेत. १९२० साली संपूर्णच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा पास होऊन लोकल-बोर्डांनी तसे शिक्षण सुरू करण्याचा अधिकार देण्यांत आला आहे उच्च शिक्षणाकरिता नामपूर येथें एम्. ए. व एल-एल् बी पर्यंत शिक्षण देणारे मॉरिस कॉलेज आहे एम्. ए. पर्यंत शिक्षण देणारे 'हिल्लो कॉलेज' आणि एम्. एल् बी पर्यंत सायन्सचे शिक्षण देणारे 'विक्टोरिया कॉलेज, बी. ए. सी बी च्या परीक्षेचे शिक्षण वरील तिन्ही कॉलेजात दिलें जाते याशिवाय मध्यपूर येथें 'रॉबर्ट्स कॉलेज' नांवाचे बी. ए. व बी. एल् सी परीक्षांचे शिक्षण, उमरावती येथील 'किंग एडवर्ड' कॉलेज नांवाचे बी. ए. व इन्टरमिडियट परीक्षांचे शिक्षण दिलें जातें जवळपूर येथें एक टीचर्स ट्रेनिंग कॉलेज असून निरनिराळ्या ठिकाणी नॉर्मल स्कूल आहेत याशिवाय नामपूर येथें इंग्लिशियरिग कॉलेज, व वॅमिकल्वर कॉलेज असून उमरावतीत डेकिनकल इन्स्टिट्यूट आहे १९२३ साली, नामपूरचा युनिव्हर्सिटी अॅक्ट पास होऊन या प्रांतातील सर्व कॉलेज या युनिव्हर्सिटीला जोडली दुय्यम शिक्षणाची व्यवस्था पहाण्याकरिता एक स्वतंत्र बोर्ड स्थापन झाले आहे नामपूर येथें एक स्वतंत्र 'मेडिकल स्कूल' आहे.

नामपूर येथें येथो हॉस्पिटल, लेडी वरिनि हॉस्पिटल, मुरे मेमोरियल हॉस्पिटल व एक मेन्टल हॉस्पिटल आहे मध्यपूर येथें विक्टोरिया हॉस्पिटल, लेडी एलिजबेथ हॉस्पिटल, कप विक्ट्रिन्स हॉस्पिटल ही आहेत याशिवाय १४ लोकल-बोर्डांनी चालविलेले मोफत दवाखाने आहेत

या प्रांतांत सुट्टय उत्पन्नाची वाय शेतसारा ही असून प्रांताची एकंदर वार्षिक जमा ७७२०००० रुपये आहे आणि एकंदर खर्च सुमारे ५९०००००० रुपये आहे

मध्यप्रांत सीतें सें ह्या नी—या प्रांतात १५ संस्थांनी असून त्यांचे क्षेत्रफळ ३११७६ चौरस मैल आणि लोकसंख्या २०६६९०० आहे या संस्थानांपैकी मकराई परधान दुहाणावाड गिरगांत असून बाकीची छत्रसंगम विभागांत आहेत. ह्यांच्यावर पोलिटिकल एजेंडाभांकेत निर्दिष्ट नियंत्रण असत यांचा कारभार वनपरंपरागत हिंदी में ठिक पहातात संस्थानचा कारभार पाहण्याची

संस्थानिकांना आहे. तथापि पुष्कळ वेळा संस्थानिक बाल-
वयी भ्रष्टत्यामुळे किंवा संस्थानिकांच्या वैरवर्तनामुळे संस्था-
नचा कारभार ब्रिटिश सरकारला प्रत्यक्ष आपल्या हाती
थ्यावा लागलेला आहे. ही संस्थाने ब्रिटिश सरकारला संघर्षी
देतात. खंडर्वाची एकंदर रकम सुमारे अडीच लक्ष रुपये
आहे. संस्थानाचे प्रत्येकी क्षेत्रफळ, लोकसंख्या आणि उत्पन्न
पुढीलप्रमाणे आहे:—

संस्थान	क्षेत्रफळ	लोकसंख्या	सुमारे उत्पन्न
बस्तर	१३०६२	४६४४०७	६ लक्ष रुपये
बघपूर	११६३	१५४१५६	२ "
कमकेर	१४३१	१२४१२८	३ "
खैरगढ	९३१	१२४००८	५ "
नादगाव	८७१	१४७९०६	१० "
रायगढ	१४८६	२४१६३४	५ "
सिरगुज	६०५५	३७७६७९	३ "
बाकी आठ संस्थाने	५३७७	४३२१८२	१० "

मध्यहिंदुस्थान—या भागात बहुतेक देशी संस्थानेच
आहेत. हा प्रदेश उत्तर अक्षांश २१° २४' ते २६° ३२'
आणि पूर्व रेखांश ७४° व ८३° यांच्यामध्ये आहे. झांशी
आणि लखनपूर या ब्रिटिश गिऱ्यामुळे मध्यहिंदुस्थानचे
दोन भाग झालेले आहेत. पूर्वेकडील भागात मुंदेलखंड
आणि बाघेलखंड असून पश्चिमेकडे खरा मध्यहिंदुस्थान
आहे. मध्यहिंदुस्थानचे क्षेत्रफळ ५१५.०५ चौरस मैल व
लोकसंख्या (१९२१) ५९९७०२३ आहे. येथील बहु-
संख्याक लोक हिंदू आहेत. मध्यहिंदुस्थानात मुख्य संस्थाने
इंदूर, भोपाळ, धार, रेवा, जावरा, दलिया, ओरछा ही सात
असून त्यापैकी भोपाळ आणि जावरा ही दोन मुसलमानां
असून बाकीची हिंदू आहेत. याशिवाय लहान लहान संस्थाने
अनेक असून ती बरील मोठ्या संस्थानांनी मांडलिक आहेत.
या ठोठ्या संस्थानांची संख्या १५३ आहे. ब्रिटिश नियं-
त्रणाच्या सोयीकरिता या संस्थानांचे पुढीलविभाग (एजन्सी)
बनाविले आहेत बाघेलखंड एजन्सी, हात १२ संस्थाने (मुख्य
संस्थान रेवा), भोपाळ एजन्सी, हात १९ संस्थाने (मुख्य
संस्थान भोपाळ); सदर्न स्टेट्स् एजन्सी, हात २१ संस्थाने
(मुख्य संस्थान धार), मुंदेलखंड एजन्सी, हात २२ संस्थाने
(मुख्य संस्थान दलिया व ओरछा), इंदूर रेसिडेन्सी, हात ९
संस्थाने (मुख्य संस्थान इंदूर) आणि माळवा एजन्सी, हात ३८
संस्थाने (मुख्य संस्थान जावरा). मध्यहिंदुस्थानचे भूप-
ट्टटया सपाटी, पठार व ढोंगराळ प्रदेश असे तीन विभाग
अहेत. पठारी प्रदेशाला माळव्याचे पठार असे नांव असून
ते विंध्य पर्वतापासून मारवाडपर्यंत पसरलेले आहे. सपाट
प्रदेश उत्तरेकडे मुंदेलखंड व बाघेलखंड या बाजूंनी पैमूर
पर्वतापर्यंत पसरला आहे, आणि ढोंगराळ प्रदेश विंध्य

आणि घातपुडा या पर्वतांच्या बाजूला आहे. ढोंगराळ प्रदे-
शांत शेतकी फारच थोडी असून तेथे सर्व रानटी डोळ्या
रहातात. यापैकी मुख्य संस्थानांचे क्षेत्रफळ, लोकसंख्या
आणि उत्पन्न प्रत्येकी पुढीलप्रमाणे आहे:—

संस्थान	क्षेत्रफळ	लोकसंख्या	उत्पन्न
इंदूर	९५१९	११५१५७८	१२५ लक्ष रुपये
भोपाळ	६९०२	६९२४४८	५८ "
रेवा	१३०००	१४०१५२४	३७ "
धार	१७७७	२३०२३३	१३ "
जावरा	६०१	८५७७८	१० "
दलिया	९३१	१४८६५९	११ "
ओरछा	२०७९	२८४९४८	१० "

या संस्थानांची माहिती स्वतंत्र भाळेल.

मध्य—द्वैतमताचा प्रस्थापक आचार्य. कर्नाटकप्रांतात
उडुपीजवळ जरतरीत म्हणून एक गाव आहे, त्या ठिकाणी
याचा जन्म झाला. याच्या बापाचे नांव मध्वगेह व आईचे
नांव वेदवैदी असे होते. अर्भकेश्वराच्या उपासनेमुळे हा
मुलगा ज्ञान्यामुळे त्याचे नांव बासुदेव ठेवण्यात आले.
याच्या गुरूचे नांव अच्युतप्रस्थाचार्य असे होते. बासुदे-
वाला लहानपणापासूनच संताराचा कंटाळा असल्यामुळे,
आपले वेदाध्ययन संपल्यानंतर त्याने संन्यासाश्रम स्वीका-
रला. संन्यासाश्रमाचे त्याचे नांव पूर्णप्रज्ञ होते. त्याने वेदात-
शास्त्राचे स्वतंत्र बुद्धीने अध्ययन केले होते व त्यातील प्राची-
ण्याने लुप होऊन अच्युतप्रज्ञ याने त्याचे आनंदतीर्थ हें
नाव ठेवले पुढे त्याने सर्व हिंदुस्थानभर संचार करून अद्वै-
तादि निरनिराळ्या विरोधी मतांच्या आचार्यांबरोबर वाद
करून त्यांच्यावर विजय मिळविला; व हिमालय, बदरिका-
श्रम येथे आऊन नंतर तो परत आपल्या देशाला आला.
उडुपी येथे त्याने कृष्णमूर्तीची स्थापना केली. याने आपल्या
मताची स्थापना करण्याकरिता ब्रह्मसूत्रावर, गीतेवर व इतर
काही उपनिषदांवर भाष्य लिहिली. याचे प्रसिद्ध शिष्य
पद्मानमतीर्थ, नरहरितीर्थ, माधवतीर्थ व अक्षोभ्यतीर्थ हे
चौथे होते.

मध्वाच्या काळासंबंधी बराच मतभेद आहे, तथापि डॉ.
साण्डरकर यांनी आपल्या ' वैष्णविज्ञम्, शैविज्ञम् अंश
अदर मायनर सेक्ट्स् ' या ग्रंथात प्रतिपादन केल्याप्रमाणे
तो शके १११७-११९८ या काळात झाला असावा असे
मानण्यात हरकत नाही मध्य हा द्वैतमतवादी होता. द्वैत
याचा अर्थ भेद होय. याच्या मते स्वतंत्र व अस्वतंत्र अर्था
दोन तत्त्वे आहेत. भगवान् विष्णु हा स्वतंत्र असून तो सर्व
सद्गुणानी संश्लित व दोषरहित आहे; तद्विपर सर्व अस्वतंत्र
आहेत. अंबेश्वरभेद, बडेश्वरभेद, नांवाभावेभेद, जीवभेद-
भेद, मज्जभेद, असे पाच प्रकारचे भेद याने मानले
आहेत. सच्चिदानंदस्वरूपी परमात्मा हा या सर्व जगाचे

मूळ कारण अमुन तो अंतर्गामी स्वरूपाने सर्व वस्तुसमर्थे रहातो. तो केवळ सुखाचाच तेषठा उपभोग घेतो, दुःखाचा त्याला स्पर्श देखील होत नाही. परमात्मा व जीव यांमध्ये मोक्षावस्थेत देखील कधीच अभेद होत नाही. जो दिवतो तो केवळ भ्रम होय. मोक्षावस्थेमध्ये जीवाला मुर्च्छाच दुःख होत नाही. या अवस्थेमध्ये त्याला कर्मादि अनेक प्रकारची सुखे उपभोगिता येतात पण परमात्म्याची जी लक्षणी, प्रवृत्त, व अतदुत्पादकताहि ही तोन वैभवे ती मात्र जीवाला प्राप्त करून घेता येत नाहीत. सधे जीवाना सारस्वीय सुखावस्था मिळत नाही. जीव हा क्षता आहे तरी त्याचे ज्ञान क्षणिक आहे. मोक्षप्राप्तीसाठी जीवाने परमात्म्याची अंकन (विष्णुविन्हें अंगवर लागून येणे), नामकरण व भजन या तीन प्रकारानी सेवा केली पाहिजे. धी विष्णूच्या ज्ञानतत्त्वाय दुःखा कोणत्याहि स्वरूपाने पोश्याची प्राप्ति होत नाही. जीव हा घास व निरस आहे. या अवाची उत्पत्ति निरस परमात्म्यास होते. सर्व गुण्याची युक्त अशा विष्णूच्या ज्ञानाने आपली सासारिक दुःखे नाहीशी करून जीवाने धीविष्णूच्या समीप आनंदाने वास्त करणे हाच मोक्ष होय असे मन्त्राने म्हटले आहे.

मात्र विद्वा मन्त्राचा री.—भक्तिमार्गाच्या कार संप्रदायाचेही हा एक संप्रदाय आहे. या पंथात विष्णूच्या खालोखाल बायलां फार महत्त्व आहे. रामाच्या जसा हनुमान्तू तसा कृष्णाचा बायुपुत्र सीम (अर्जुन तन्हे) हा राखा होय. मन्त्राच्या धर्मप्रधानून महाभारतात भीमाची भीमिली अनेक अवाट छत्रे घेऊन त्याने मणिमतू राक्षसाला मारिले (वनपर्व), हे एवढेच त्याचे कृत्य महत्त्वाचे गजिले आहे. मणिमतू हा संकराचार्य व मन्त्र हा भीमावतार या छत्रीने माणव या कचेकडे पहातात (माणांची 'मणिमंमरी' पहा). मोक्षप्राप्ति जर करून घ्यावयाची असेल तर बायलां (या युगात मन्त्राला) शरण जा असा या संप्रदायाचा उपदेश असतो (कृष्णहत्तमी अठर—भी मन्त्र अंब मन्त्रिमत्). मन्त्राचा द्वैतवाद वर उल्लेखलाच आहे. प्रत्येक मन्त्रानुयायाने ह्यागून वेतलेले पाहिजे असे आहे. मन्त्र लोक उपास फार करतात. याचा मुख्य मठ उडुपी येथे असून मन्त्रतळ व पुत्रमण्य (मंगलोर जिह्वा) येथे आक्को दोन मोठे मठ आहेत. मुख्य मठाच्या आठ शाखा आहेत. प्रत्येक मठावरचा अधिकारी एक स्वामी असतो. त्याची मुदत दोन वर्षांची असते. तब्बू विभागात (घारवान, उत्तर आणि दक्षिण कानडा जिह्वा व म्हैसूर संस्थानचा पश्चिम भाग यात) मन्त्राचा कार मरणा आहे. एकंदर लोकसंख्या सुमारे ७०००० असावी.

६. १० वटा शतकाच्या आरंभी दक्षिण हिंदुस्थानात मणिमंत्राची हराणी लोकांनी वसाहत करून मणिमामावर मालकी मिळविली होती. तेव्हा या मणिमंत्राची लोकांमार्फत मन्त्राला त्यांच्या मताची ओळख होऊन माणसंप्रदायात या मताची छटा दिवू लागली असावी. एरवी सुद्ध अशा

मणिमतू राक्षसाला मारल्याचीच फक्त कथा महाभारतासारख्या पुस्त्या अनेक मोठ्या महत्त्वाच्या व सुंदर कथांनी मारलेल्या महाकाव्यांतून घेऊन तिला प्रतिष्ठा चढविण्याचे कारण नव्हते असा बर्नेट-प्रीयसनप्रभृति पंडितांचा कयास आहे.

मध्यमुनि (मय्यु सन १७३४)—एक महाराष्ट्रीय कवि. हा नाशिकचा रहाणारा. याची बरीच कविता पठण व ओरंगाबादेस आहे. कोणी याचे मूळचे नाव महादेव तर दुसरे कोणी जयंबक होते असे म्हणतात. मणेशस्तुति, मणेशाष्टक, गंगाष्टक, मनेश्वरचरित, ग्रंहादचरित, विराटक वगैरे याचे काव्यप्रबंध आहेत. याचा शिष्य सुप्रसिद्ध अमृतदाम होय. त्याच्या मध्यमुनीने सन्मार्गावर आणिले अशी आख्यायिका आहे [सं. क. का. सूचि; महा. सारस्वत.]

मन—(मन ह्या निपायासंबंधीच्या काही महाराष्ट्या माहितीकरीता 'मानसशास्त्र' ज्ञानकोश प्रस्तावनाखंड वि. ५ पृ. ६२७ से ६४४ पहा) मन हा शब्द 'माईड', 'सेल्फ', 'कॉन्शन्सेस', ह्या इंग्रजी शब्दांशी समानार्थक म्हणून येथे वापरला आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानात मनाला दुष्पम दर्जा दिलेला आहे. अनुभवजन्य मताची विभागणी एकीकडे होय जड पदार्थ व दुसरीकडे ज्ञाता आत्मा अशी केली आहे व मन हे इंद्रियगोचर पदार्थाचे ज्ञान करून देणारे मध्यस्थ 'करण' आहे असे समजले आहे. युरोपीय तत्त्वज्ञानात एकीकडे होय जड पदार्थ व दुसरीकडे ज्ञाते मन अशी विभागणी केलेली आहे. ह्या दोन विभागणीतील फरक त्यानात देवता म्हणजे मन हा शब्द आम्ही युरोपीय तत्त्वज्ञानाला अनुसरून वापरला आहे हे सहज लक्षात येईल.

म न व आ र्मा.—आत्मशाला सौतिकशास्त्रांमध्ये त्यान नाही, आणि येथे जो या दोहोंत भेद दाखविला आहे तो निवारविषयक भेद म्हणून ध्याऊन केला आहे. आत्म्याचे 'वास्तविक' अस्तित्व असते हे अतिश आहे. तथापि सिद्ध असे म्हणून थरून भेद व्यक्त केला आहे. मन आणि आत्मा यातील भेद खालीलप्रमाणे आहे—आत्मा स्वयंभू, स्वायत्त, स्थिर, सर्वव्यापी आणि अमर आहे. मन हे क्षरीर, बारीक व उत्पन्न होणारे व म्हणून क्षरीरतंत्र आहे. त्याचप्रमाणे क्षरीरबरोबर ते नाश पावते व प्रत्येक क्षणाला ते बदलत असते. ते अत्यंत अस्थिर आणि नेचल आहे. "चेचरोह मनः कृष्ण" असे गीतेंत त्याचे वर्णन केलेले आहे. विकासक कर्मांकित लय ही मनाला आहेत, आत्म्याला नाहीत. आत्मा आणि मन ह्यात अशा तऱ्हेचा भेद असल्यामुळे मानसछात्र हे आत्म्याचा अभ्यास अध्यात्मशास्त्राकडे सोपवून फक्त मनाविषयी विचार करते. आत्म्याचे अमरत्व आणि सार्वभौमत्व हे अनुभव्याच्या कसेवाहेतूचे सतसामुळे मानसशास्त्राला आत्म्याचा विचार सोडून देऊन फक्त मनाचा अभ्यास करावा लागतो.

म न चे स्वरूप व का र्थ.—नैतिक दृष्टीने (अ. ३, आष्टिक २ सू. १) "आत्मद्विषाये संविकर्षे ज्ञानस्य भागोऽ

भाव्य मानसो लिङ्गम्" असे मनाचें वर्णन केले आहे. आत्म्याचा व इंद्रियार्थांचा सन्निकर्ष हास्यावर ज्ञान उत्पन्न होणें किंवा न होणें हें मनावर अवलंबून आहे.

आत्म्याचा बाह्य वस्तूशी संयोग हास्यानेच केवळ ज्ञान उत्पन्न होतें असे नाहीं. ज्ञानोपत्तीला मनाची मध्यस्थी अवश्यक आहे. मन एका विशिष्ट इंद्रियार्थां संयोजित असेल तरच त्या इंद्रियास बाह्य वस्तूचें ज्ञान होईल उदाहरणार्थ, पुष्कळ वेळा आपणाला असा अनुभव येतो की, पळ्याळ्याकडे बघिते लावून आपण नुसतें पहात असतो; पण किती वाजलें याचें ज्ञान होत नाहीं. कारण मन त्यावेळीं दुसरीकडे कोठेंतरी गुंतलेलें असतें. तें परत येऊन दृष्टीशी संयुक्त झालें की, ताबडतोब किती वाजलें हे कळतें सारास बाह्य वस्तूचें ज्ञान आत्म्याला मनाच्या द्वारे होतें.

देवाला कारखान्याची उपमा दिली तर माळकच्या वतीने ज्याप्रमाणें सर्व कामें त्याचा मुनीम करतो व सालकाला कारखान्याची माहिती मुनीमातकेंच होत असते त्याप्रमाणें शरीराचा माळक जो आत्मा तो मनातकें शरीराने व्यापार चालवीत असतो असे म्हणता येईल किंवा आत्मा हा शरीराचा राजा असून मन हें त्याचा प्रधान आहे असा दाखला घेतला तरी तो चुकीचा होणार नाहीं वेदान्त, साध्य येथे इतर दर्शनानुसंधेहि मनाचें कार्य सामान्यतः अज्ञाच प्रकारें सांगितले आहे फक्त योगात्म्ये मनाच्या ऐवजी वित्त हा शब्द वापरला आहे. आपल्याकडील तत्त्वज्ञानांत मनाच्या स्वरूपासंबंधी (स्वरूप) कारसा विचार केलेला दिसत नाहीं.

युरोपीय तत्त्वज्ञानांत एका बाजूला मन (माइन्ड) व दुसऱ्या बाजूला मस्तक्ये (ब्रेन) असे अनुभवजन्य अर्थांचे दोन स्वप्न भाग केले आहेत, पण आपल्याकडे मनाच्या बाजूला बुद्धि असे वेगळें भिन्न तत्त्व मानलें आहे. या दोहोंच्यावर आत्मा आहे तो वेगळाच.

मन व बुद्धि.—मन व बुद्धि यांतोळ भेद अनवश्यक आहे, एवढेच नव्हे तर तो चुकीचा आणि पोंटाळा करणारा आहे. "मगधशास्त्रिका बुद्धिर्मेनो व्याकरणसाम्भम् ॥" म्हणजे बुद्धि हें व्यवसाय करणारे म्हणजे सारासार विचार करून निरूप करणारे आणि मन हें व्याकरण म्हणजे अंमलबजावणी करणारे असा मन आणि बुद्धि यांत भेद केलेला दिसतो पण या ठिकाणीं मन हा शब्द अत्यंत संकोचित अर्थाने वापरला आहे. वास्तविक मनाचें कार्य तीन प्रकारचें आहे: (१) ज्ञानेन्द्रियसामर्क्य येणाऱ्या बाह्य पदार्थांच्या संवेदनांची संघटना करणें, (२) ह्या संघटनेच्या साहाय्याने पदार्थांचें योग्य ज्ञान हास्यावर त्याची प्राप्ताप्राप्ता ठरविणें, व (३) तदनुरूप तो बळक अगर दूर करण्याची साटपट करणें, हे मनाचे त्रिविध व्यापार आहेत, त्यांची दुसऱ्या प्रकारच्या व्यापाराचा जो कदां दयाला बुद्धि हें निराळे नांव देऊन बराच पोंटाळा उत्पन्न केला आहे. एक मन तीन प्रकारचे व्यापार करीत असताना मनाच्या

एका भागालाच बुद्धि हें नांव देऊन मनाच्या घरोघरीचा दर्जा त्याला दिला आहे. आपण अशी कल्पना करूं की, एकच मनुष्य मात्सर, दुकानदार आणि मिथुक आहे. आता असे जर कोणी म्हणूं लागला की, मात्सर व मिथुक असलेला मनुष्य निराळा व दुकानदार असलेला मनुष्य निराळा तर त्याचें हें म्हणणें गितकें समजसपणाचें होईल तितकेंच मन व बुद्धि यांचें स्वतंत्र अस्तित्व मानणें समजसपणाचें होईल व्यक्ति एकच असून तिचे संबंध निरनिराळे असावे पण संबंधाच्या स्थानी भिन्न व्यक्तीचें अस्तित्व मानल्यानें अशी अव्यवस्था होईल तशीच अव्यवस्था बुद्धीला मनापासून वेगळे काढल्यापासून झाली आहे.

बौद्धांचें मत.—मनाविपर्याच बौद्धांचें मत मानसशास्त्र दृष्ट्या वैशेषिकांच्या मताहून अधिक महत्त्वाचें आहे बौद्ध बाह्यमयात मनाचें स्वरूप व त्याच्या प्रकिया व्यापिपर्या अत्यंत सूक्ष्म अभ्यास केलेला दिसतो मनासंबंधी बुद्धाचें काय मत आहे हें जर बरोबर कळवयाचें असेल तर त्याच्या प्रतिपादनाचा रोख वैदिक व औपनिषदिक आत्मवादाच्या विरुद्ध होता हें पक्कें ध्यानात ठेविलें पाहिजे. वेदांत व उपनिषदांत आत्मा अमर, सर्वव्यापी, स्थिर आणि अचल असा आहे असे सांगितले आहे बुद्धाची शिकवण ह्याच्या अगदीं उलट आहे जगात सनं काही क्षणिक म्हणजे क्षणोक्षणी पाळण्यानें आहे, ह्या सामान्य नियमाला मन अपवाद असूं शकणार नाहीं. तें अस्थिर व चल आहे. क्षणोक्षणी उत्पन्न होणाऱ्या व विक्षिप्त आणत्या भावनांची मातिका अथवा क्षणिक मानसीय स्फुटनाची साखळी म्हणजेच मन—हें बुद्धाच्या मनोविषयक सिद्धांताचें सार आहे. "शरीर हें एक, दोन, तीन, चार, पाच, दहा, शेंकडें वगैरे, एका पिढीपर्यंत किंवा क्वचित् धर्माराहून अधिक वर्षेपर्यंत टिकतें. परंतु उद्याला मन, वित्त किंवा विज्ञान असे म्हणतात त्याचा अहोरात्र एकसारखा एका भावांत सज्ज व दुसऱ्या भावांत विरज्य होत असतो" (संयुक्तिकाया मा० २ पा० १७, भिषेस् विहस वेगिहस याच्या बुद्धिस्त सायकॅलजी ह्या प्रपातून घेतलेला उतरा) आपण ज्याला मन किंवा वित्त म्हणतो त्याचें अस्तित्व सदाचवेदा एकसारखें भासमान होत नाहीं. प्रविर्बिंबित वस्तुशिवाय जसा आरसा किंवा छाटे-शिवाय जसा पाण्याचा पृष्ठभाग तसें मन हें सूक्ष्म घुम किंवा अकर्मक स्थितांत असतें. दिवहुन असा स्थितांत "मन आहे" असें बुद्धा म्हणता येईल किंवा नाहीं याची शंका बाटते बुद्धमताप्रमाणेच जर खरोखर बोधव्याचें असत तर प्रत्येक वस्तुमात्राच्या आगमनावरोबर मन 'होतें' असा शब्दप्रयोग करावयास पाहिजे एक मिथु, बुद्धाचें मत म्हणून मन क्षणिक असून शाश्वत आहे व त्याच्या पुनर्जन्म आहे असे लोकीनां ठीकतें सुटल्यावरून बुद्धांनें त्याची वांगली हुंमरी घेतल्याचें वर्णन एके ठिकाणीं आले आहे नेतर बुद्धमगवान् ह्याच्या उपदेश करतात की "मी तुला परोपरीनें सांगितलें

नाहोका की, मनाचा उद्भव कारणावृत्ति होऊ नव्हती म्हणून श्रेयपदार्थ कारण झाला तरच मन विस्फुरित होतं (सर्व भिक्षुंनी उद्देशून). विज्ञानाला कारणापासून थिराविराज्या संज्ञा प्राप्त होतात. स्वयं पदार्थ व नेत्र यांच्या संयोगाला दृष्टिज्ञान धाम्यविषय व ध्रुवोद्देश्य यांच्या संयोगाला श्रोतृ-विज्ञान...; विज्ञान हे कसे आहे व त्याचा उदय अथवा उद्भव कसा होतो ते तुमच्या आता लक्षात आले ना ? आणि हा उद्भव बाह्य पदार्थावर अवलंबून असतो असे नव्हे की ? बाह्य पदार्थ नाहीसा झाला की त्याच्यामुळे ज्याचा उद्भव झाला ते विज्ञान अथवा मन नाहीसं होतं (मज्झिमनिकाय १. १५६, मंदर पुस्तकातून उद्धृत केलेले पान १५). मन म्हणजे नियम, शाश्वत, अमर असे काही तरच नसून फक्त क्षणिक मानस विस्फुरणांचा एक समुच्चय आहे, हा बुद्ध्याच्या व त्याच्या अनुयायांच्या मताचा सारोप आहे.

जे नाचं मत.—णीव अथवा आराम हा 'देहपरिमाण' आहे असे जैन मानतात. देहाची जी व्याप्ति तीच आराम्याची व्याप्ति. आरामा देहातून लहान असेल तर त्याला सर्व देहाचें ज्ञान होणार नाही. गर्भावस्थेत आरामा अगदी लहान असतो. देहाच्या बाडीबरोबर आराम्याचा वाढ होतो. मरणानंतर आरामा पुन्हा संकुचित होतो. आराम्याची सर्व शरीरभर व्याप्ति कशा प्रकारची असेल झाला बाह्यपुष्टीत दाखला मिळणं कठिण. त्या मतावर शंकराचार्यांनी टीका केली आहे ती अशी:—आरामा देहपरिमाण आहे असे म्हणता येत नाही, कारण तसे मानल्यास आरामा देहाप्रमाणेच अनित्य होईल. शिवाय एक वेद सोडून दुसऱ्या देहात प्रवेश करतोना आराम्याला अडचण उत्पन्न होणार. उदाहरणार्थ हत्तीचा आरामा घोड्याच्या शरीरात कसा समाविष्ट होणार ? आरामा शरीराबरोबर बाह्य लागल्यास बाहेरचे नवीन परमाणू त्यात येऊन मिळाले पाहिजेत. पण यांचे प्रमाण मूळच्या परमाणूहून अधिक झाले म्हणजे पूर्वीच्या आराम्याची सुरुवात ती कोठे राहिली ?

एका व्यक्तीच्या आयुष्यप्रभंवाच मनाची कधी वाढ होते याचे आता दिग्दर्शन करू. मूल जन्मास येतानाच काही आनुवंशिक संस्कार बीजरुपात आपल्याबरोबर आणीत असते व हे संस्कार बाह्य मगच्या संसर्गात प्रमाणी होतात; अर्थात बीजसंस्काराच्या विकासाला परिस्थितीचे अनुकूल आवश्यक आहे. ज्या संस्कारांनी परिस्थिति अनुकूल सांपडेल तेच प्रमाणी होतात, बाकीचे तसेच जिरून जातात. हा सिद्धांत वनस्पतिबीजांमधील व मानवीबीजांमधील सामान्यतः सारखाच लागू पडतो. परंतु दोहोंमध्ये एक महत्त्वाचा भेद आहे. खडकावर पडलेले वनस्पतिबीज उन्हाचे गरमपण आणत पण मनुष्यप्राणी अर्थात विरक्त परिस्थितीतही लगडून तिच्यावर पूर्ण मात करू शकतो. खडकाचे रम्य उदरनात रुपांतर करण्याचे सामर्थ्य मानवी मनात आहे. हे सामर्थ्य सर्वांच्या ठिकाणी सारखेच दिहून येत नाही. म्हणून उपाच्या

ठिकाणी ते दिहून येतं त्यांना अलौकिक पुत्र असे म्हणतात. जन्मानंतर प्रथमच खासोच्छ्रात व दधिरामितरण या क्रिया सुरू होतात व तदनंतर डोळे, श्रवण, कान, इत्यादि अवयवांकडून संवेदना येण्यास सुरुवात होते. प्रथमार्भा या संवेदना शुद्ध स्वरूपाच्या असतात, त्यांचे प्रज्ञात रूपांतर होत नाही. या ठिकाणी संवेदना (संज्ञेचान) व (पंचेचान) प्रज्ञा यांतील भेद स्पष्ट करणे गरजेचे आहे. इंद्रियाचा बाह्य वस्तूशी संयोग झाला म्हणजे त्या संयोगाचा संदेश मन्वाततुद्धारा मंदूला माऊन पोचतो, व मंदूवर संस्कार करतो. इंद्रियवस्तुसंयोगापासून मंदूवर होणाऱ्या संस्कारापर्यंत जी क्रिया ती संवेदना होय. येथपर्यंत संवेदना शुद्ध असते. परंतु ही नूतन संवेदना पूर्वीच्या संवेदनासंस्कारांना जागृत करते व त्याच्याशी संमिश्रित होते. नूतन संवेदनेचे पूर्वसंवेदनासंस्काराशी संमिश्रित होताव तिचे प्रज्ञेत रूपान्तर होतं व वस्तूचे ज्ञान मनाला होतं. केवळ शुद्ध संवेदना निरर्थक असते ती सार्थ झाली म्हणजेच वस्तूचे ज्ञान होतं. समजा की, आपण परांत वसलों असला मोटारीच्या शिंगाचा आवाज ऐकला: म्हणजे ध्रुवगेत्रियाच्या द्वारे आपल्याला एक संवेदना मिळाली. या संवेदनेचा किंगन अर्थ रस्त्यावर एक मोटारीचे शिंग आहे किंवा आले एवढाच होई, परंतु तो आवाज ऐकल्याबरोबर मोटारीचे शिंग आले असे न समजता मोटार आली असे आपण समजतो. एथेच नव्हे तर अपर्यायकडे कोणी मेढावयात येणार आहेत अशी पूर्वज्ञाना मिळाली असल्यास ते एतदप आले आहेत इतक्याच रया संवेदनेपासून अर्थ उत्पन्न होईल. संवेदना व त्याचा निरर्थकस्थिति अर्थ यांचे उत्तम उदाहरण म्हणजे मोटारीचे शिंग सायकलला लावले असता पुढे चाललेल्या माणसाची रया शिंगाचा आवाज ऐकून जी विलक्षण थोडेल उडते ती होय. सारांश, सार्थ संवेदना म्हणजेच प्रज्ञा होय. अर्थज्ञान संवेदना मनुष्याच्या आयुष्यात परिहया घोड्या दिवसात शक्य असतात. असे प्रो. जेम्स यांनी म्हटले आहे. त्यानंतर पुढे प्रत्येक संवेदनांचे प्रज्ञेत रूपान्तर होतं. लहान मुलाच्या हस्तसंचारादि क्रियांच्या मागे मानसिक प्रेरणा वसते. लहान मुलं हातपाय हलवतात ते छायांच्या अनैच्छिक क्रियांचे चोपक असत. तसेच लहान मुलांचे हसणे किंवा आरवणे त्याला पूर्वजन्मीच्या सुलुहःपाची अडचण कारण आहे असे प्राचीन शास्त्रज्ञ स्पष्टीकरण करीत, पण अर्वाचीन मानसशास्त्रज्ञ याहि क्रिया अनैच्छिकच व साधुधर्मप्रेरित आहेत असे म्हणतात.

मीचा उदय व त्याची वाढ:—अनैच्छिक व अर्थज्ञान क्रियांच्या पुनरावर्तनामध्येच ऐच्छिक व सार्थ क्रियांचा हळू हळू उद्भव होतो, त्याचप्रमाणे सार्थ क्रिया करता करतां करणाऱ्या स्वरूपाची क्रमाक्रमानेच अधिकाधिक जाणीव होत जाते. " मला खावयात पाहिजे, भूक लागली, " मला लहान लागली, पाणी पाहिजे, " मला सोप आली, अंधारून घालून पाहिजे " म्हणून आर्द्रच्याकडे मूल मागण्या करतं.

पण ह्या "मला" मध्ये भी कोण याची त्याला बरोबर कल्पना आलेली नसते. "मी"ची अस्तित्वरूपांत ओळख होण्यास नास्तित्वरूपांतच प्रारंभ होतो. "मी"कोण आहे हे कळण्यास अगोदर "मी" कोण नाही हे प्रथम मला. समजून सागते. आई मी नाही, बाप नाही, बहिण किंवा भाऊहि मी नाही, इतर बाह्य वस्तुहि मीपासून निराळ्या आहेत किंबहुना "मी"बाह्य वस्तूपासून निराळा आहे हे म्हणजे अधिक बरोबर होईल. अशा प्रकारे "तू"तून "मी"बेगळी काढता काढताच "मी"च्या केंद्राचा उद्भव होत असतो, एखाद्या मुलाचे नाव घेऊन त्याला तू कोणता तू दाखीव असे विचारतात. त्याचे नाव नारायण असले तर "नारायण कोणता दाखीव पाहू?" असे विचारिले तर नारायण पोटावर हात ठेवून सांगतो की "हा नारायण." बहुतेक सर्व मुले पोटावर हात ठेवून "हा मी" म्हणून सांगतात त्यांत एक सहजाचा मुरा असतो. पोटा म्हणजे सर्व शरीर असा त्याचा अर्थ असतो. सर्व शरीर ज्याचे तो मी. मीच्या मालकीच्या माल-मत्तेची बादी करू लागलो तर शरीरापासून दुरवात केली पाहिजे. "मी"चा मामा जर कोणता असेल तर तो देहिक संकलित संवेदना हा होय. "मी"च्या मावजेंतून शरीराची गावना बजा केली तर बाकी काय राहील? ही मीमांसा अर्थात मानसशास्त्राच्या भूमिकेवर उभे राहून केलेली आहे हे थ्यानीत ठेविले पाहिजे वेदांती अथवा अप्यामशास्त्रवादी असे म्हणतील की, आत्मा देहाहून निराळा, सुप्तदुःखाची तरसंभाराने देहभाषना बजा केली तरी आत्म्याचे कोहीच कमी साले नाही.

थ्येय गाठांपर्यंत मनाची अखंडित प्रगति करण्याची जबाबदारी आपल्याकडील तत्त्वज्ञानाने प्रत्येकावर ठेविलेली आहे.

मनाच्या स्वरूपाविषयी भारताच्या निरनिराळ्या दर्शनातील मते येथवर सांगितली. आता युरोपीय मानसशास्त्रातील काही मते पुढे देता. सामान्यतः विकासवादाचा पगडा युरोपातील सर्व शास्त्रीय विचारावर पडल्यामुळे मानसशास्त्रातहि त्याची छटा स्पष्ट दिसते. मन हे प्राणिसृष्टीच्या निरनिराळ्या पायऱ्यांतून विकास पावत आहे हा सामान्य सिद्धांत सर्वत्र गृहीत धरतात. विकासवादाच्या मते वैयक्तिक मन हे परिस्थितीशी समतुल्यकरिता प्राण्या-बबळ दिलेले एक साधन आहे. निरनिराळ्या परिस्थितीत प्राण्यांकडून होणाऱ्या प्रतिक्रियांचे नियमन करणे हे मनाचे मुख्य काम आहे जीवसृष्टीत सर्वात खालच्या पायरीवर असणाऱ्या प्राण्यांची प्रतिक्रिया अगदी साध्या स्वरूपाची असते त्या प्राण्यात ज्ञानकर्मोद्विगमेद झालेला नसतो. त्याच्या वरच्या पायरीवरील प्राण्यात ज्ञानोद्विगमेदाने येणाऱ्या संवेदनांवर भिन्न प्रतिक्रिया होते परंतु त्यांना पदार्थांचे ज्ञान नसते त्याहून वरच्या वर्गातील प्राण्यांना पदार्थांचे स्पष्ट ज्ञान होते व त्याच्या इष्टानिष्ठतेनुसार ते संपादन करण्याचे त्यांच्याकडून संपादित भावनायुक्त प्रयत्न होतात. ह्या वर्गात साधारणतः सर्व पशूंची गणना करता येईल. सर्वात उच्च कोटीतील प्राण्यांची म्हणजे मनुष्यप्राण्यांची प्रतिक्रिया याहूनहि अधिक संपादित व त्याच्या मानसिक क्रिया अधिक उच्च दर्जाच्या व अधिक गुंतागुंतीच्या असतात.

डॉ. मॅकडूगलने मानवी मनाचे स्वरूप पुढे सांगितले

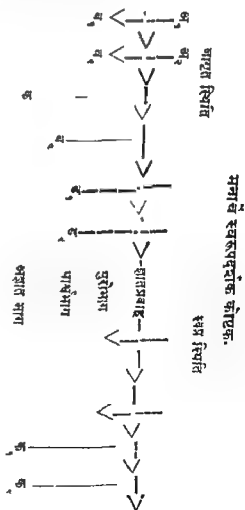
पुढलेलो आहोत त्या कामाची काही संबंध नसलेला अथवा मनांतिल सद्यःविचारपरंपरेला मोडून असलेला असा एखादा स्फुट विचार एकदम एखाद्या वेळेला मनांतून चमकून जातो याचा अनुभव सर्वांनी आहूत. हा स्फुट विचार एकाएकी अनपेक्षित का व कोठून येतो, तसेच स्वप्नमध्यें इंदियाचे दरवाजे बंद झाल्यावर मनाचे व्यापार कसे चालतात. या प्रश्नांचा विचार करू लागल्यास जागृत ज्ञात मनःप्रवाहाखाली अज्ञात मनःप्रवाहाचें अस्तित्व गृहीत धरल्याची रों. फ्रीडलंडा गुरू वाटू लागली. ज्ञातमन (कान्नास माईड) आणि अज्ञातमन (अकान्नास माईड) अशी दोन अगदी पृथक् मनं मानावीत की काय हा कठिण प्रश्न आहे. साधारणतः एकाच मनाचे ज्ञात आणि अज्ञात असे दोन घर आहेत असे मानण्यास हरकत नाही अज्ञात मनाचें अस्तित्व गृहीत धरून त्याच्या साहाय्याने मानवी मनोरचनेचें स्वरूप काय दिसतें हें आपणांस येथें पाहावयाचें आहे.

इंद्रियांकडून क्षणोक्षणी येणाऱ्या संवेदनांनी सूचित केलेले व पूर्वाभूत विचारांचे स्मृत्यवशेष त्या घटकांनी बनलेल्या भागास मनाचा पृष्ठभाग असे म्हणता येईल. त्या पृष्ठभागावरील सर्व घडामोडीचें आपणास जागृतात पूर्ण ज्ञान असतें. पृष्ठभागाखालील पातळीत जुने स्मृत्यवशेष संगृहित झालेले असतात. हे स्मृत्यवशेष अवस्था प्रबोधकांनी उत्तेजित होऊ शकतात. येथपर्यंत ज्ञात मनाची दृष्ट आहे. व्याख्याहि स्वालच्या पातळीत जे स्मृत्यवशेष असतात, ते नित्याच्या प्रबोधकांनी प्रबोधित होत नाहीत. ते स्वप्नमध्यें जागृतांतिल व्यापाटाचें दृष्टपण नाहीत झाल्यावर मनाच्या पृष्ठभागावर येतात. तसेच मोहिनिद्रेच्या (हिप्नॉटिक ट्रान्स) किंवा मनोव्यवच्छेदक पद्धतीच्या (सायको अनेलिटिक) उपार्थांनी ज्ञात मनाच्या आवारांत आणता येतात. काही स्मृत्यवशेष पृष्ठभागाच्या खाली छोल दडपून ठेवण्यांत मनाचें संरक्षण करण्याचा हेतु असतो. अज्ञात मनाचें अस्तित्व गृहीत धरून त्यावरून मनाचें स्वरूप कोणत्या प्रकारचें दिसतें हें समज्यास पुढें दिलेल्या आकृतीचा चांगला उपयोग होईल (ही आकृति जेन्सलेच्या 'म्यू सायकॉलजी अँड इट्स रिलेशन टू लाइफ', 'पा. ५४ वरून घेतली आहे)

या आकृतीत ज्ञातमनोप्रवाहाची रेषा मनाचा पृष्ठभाग दाखविते. हा पृष्ठभाग म्हणजे क्षणोक्षणी पालटणाऱ्या मनोभावाचा अणु काय एकचलविप्रपटव होय ! अ, अ, इत्यादि प्रश्नांनी व त्यांनी उत्तेजित केलेल्या व, व, इत्यादि स्मृत्यवशेषांनी ज्ञानमनःप्रवाहाचे घटक बनत असतात. वृत्ताच्या काही प्रज्ञांचे स्मृत्यवशेष पार्श्वभागापर्यंत पोचतात, पण त्यांतले काही व, व, प्रमाणे दडपून टाकले जातात. ते ज्ञानतावस्थेत जावेत, परंतु स्वप्नमधून वारंवार प्रच्छन्न अथवा विऊत स्वरूपांत पृष्ठभागावर येतात. अज्ञात भागातील क, क, स्मृत्यवशेष अधिक छोल गेलेले म्हणून वर आणण्यास

.. असण्यामुळे त्यापासून मनाच्या स्वात्मास

फार धोका असतो व त्यापासूनच निरनिराळ्या मानसिक विचारांची उत्पत्ति होते. मनाच्या स्वरूपाविषयी व कार्याविषयी सगितलेल्या भारतीय तत्त्वज्ञानातील व युरोपीय तत्त्वज्ञानातील भिन्न मनांचा साकण्याने विचार केल्यास 'मन हें काय गूढ आहे' या मूळ प्रश्नास आतांपर्यंत कितपत समाधानकारक उत्तर मिळाले आहे याविषयी शंका शिळक राहतेच. पुढें तरी या रहस्याचा उलगडा होणार काय अशा प्रकारच्या संशयवादाचें, क्षणभर मनांत प्राबल्य होतें. परंतु संशयवादाची वाषटळ ज्ञात झाल्यावर दोन मार्ग अगूनीह पुढें खुले आहेत असं आढळून येतें. पहिला मार्ग म्हणजे म्हणजे मनाचे स्थान जो मंदु त्याचें सूक्ष्मतर व सूक्ष्मतर ज्ञान प्राप्त करून घेणें हा होय व दुसरा मार्ग 'मन काय आहे' हें कळण्याकरिता 'मन काय करते' ह्याचा अधिकाधिक अभ्यास करणें हा होय. योद्धक्यात सांगायवाचें तर, मस्तिष्कविज्ञान (ब्रेन फिजिऑलजी) आणि वर्तनविज्ञान (बिहिव्हियर स्टडी) ह्या दोन मार्गांनी प्रगति केल्यास ज्या मानवी मनाचें बाह्य जगाची गूढें उकललीं त्याला स्वतःविषयी अधिक निश्चित माहिती मिळेल अशी आशा करण्यास जागा आहे येवढें शंबटी नमूद केलें पाहिजे. [लेखक प्रो. द. ग. लोंडे].

मनकी—मुंबई, उत्तर कानडा जिल्ह्यांतील होनावर तालुक्यांतलें खेडें. लोकसंख्या (१९०१) ६००८. येथे एक जैन मंदिर आहे व एक मोडकळीस आलेला किल्ला आहे. हा प्रथम विजयनगरच्या राजांच्या ताब्यांत होता. पुढे तो हैदर-अलीने घेतला व शेवटी इंग्रजांकडे आला.

मनमाड—मुंबई, नाशीक जिल्ह्याच्या चांदोर तालुक्या-तील गांव. लोकसंख्या सुमारे ७ हजार. हे प्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वेवर जंक्शन असून येथून हैद्राबाद संस्थाना-ने रेल्वेचा कांडा फुटतो. येथून ४ मैलांवर अंकाईटकाईचा किल्ला आहे. येथे खानदेश व मालेगांवकडून कापूस येतो.

मनरो, जेम्स (१७५८-१८३१)—अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांचा पांचवा प्रेसिडेंट. हा अमेरिकेच्या स्वतंत्र-तेच्या युद्धांत होता व नंतर अनेक सार्वजनिक हुद्द्यांवर असून पुढे तो राष्ट्राध्यक्ष झाला. (१८१९-१८२४) त्याची मुख्य कामे म्हणजे लुइसिआना विकत घेणे, व मनरो-तत्त्व जाहीर करणे ही होत. १८०२ च्या सुमारास लुइसिआना व न्यू ऑर्लिन्स या प्रदेशांबद्दलचा वाद सामोपचाराने मिडिव्हाकरिता जेकसन प्रेसिडेंटने मनरोस फ्रान्स व स्पेन येथील दरबारांत बघील म्हणून पाठविले तिकडे झालेले मन-रोने लिग्झरस्टनच्या सल्ल्याने लुइसिआना मेक्सिकोच्या विकासात घेतले. त्याला नंतर लंडन येथे बघील म्हणून मेसिले. मनरो १८०७ साली अमेरिकेस परत आला. नंतर पुन्हा त्याच्या राष्ट्राध्यक्ष कारकीर्दीत मेक्सिको युद्ध (१८१७-१८), हॅरिडावी प्राप्ति, मिथोरी नदीसंबंधी तडणोड वगैरे मोठी घडक्या. सर्वोत्तम महत्त्वाची मोठ म्हणजे त्याने स. १८१३ मध्ये 'मनरो डॉक्ट्रिन' म्हणून जाहीर केलेले तत्त्व; या तत्त्वाचा युनायटेडस्टेट्सच्या परराष्ट्रीय धोरणावर तेव्हापासून कांय महत्त्वाचा परिणाम झालेला आहे.

राष्ट्राच्या आपसांतील राजकारणांत व युद्धांत युनायटेड स्टेट्सने भाग घेतलेला नाही व पुढे घेऊं नये. (१) यूरो-पीय राष्ट्रांनीहि अमेरिकेकडोर्बांतील कोणत्याहि भागांत आपला हात शिरकडविण्याचा प्रयत्न करूं नये. (२) तत्कालीन अस्तित्वांत असलेल्या कोणत्याहि यूरोपीय राष्ट्राच्या वसा-हतींच्या किंवा मुलखाच्या भागजशीत युनायटेडस्टेट्सने पडूं नये. (४) मात्र जीं राज्ये तत्पूर्वीच यूरोपीयांच्या साम्रा-ज्यांतून फुटून बाहेर निघून स्वतंत्र झालेली आहेत व ज्यांचे स्वातंत्र्य युनायटेडस्टेट्सने मान्य केलेलें आहे, त्यांचे स्वातंत्र्य परत नष्ट करण्याचा कोणत्याहि यूरोपीय राष्ट्रने प्रयत्न करूं नये; केल्यास ते कृत्य युनायटेडस्टेट्सपरोबरच्या मैत्रीसहि विघातक समजले जावे व तथा वेळी युनायटेडस्टेट्सने स्वल्प न बसता त्या अमेरिकन राज्याच्या स्वातंत्र्यसंरक्षणाच्या कामी मदत करावी. (५) अमेरिकेतील जीं जीं राज्ये स्वतंत्र झाली आहेत त्याच्या मुलखांत तद्दुस्तर नवीन वसाहती स्थाप-ण्याचा हक्क कोणाहि यूरोपीय राष्ट्रस नाही. प्रेट्रिडनने मनरोच्या या तत्त्वास ताबडतोब आपली अनुमति दर्शविली व पुढे अनेक प्रसंगां तें तत्त्व युनायटेडस्टेट्सने अमलांत आणलें. उदाहरणार्थ, फ्रिटन-मुलबरे तहान्वये १८५० मध्ये प्रेट्रिडन व युनायटेडस्टेट्स या दोघानी मध्य अमेरिकेंत वसाहती, तटबंदी वगैरे मोठ्ठी न करण्याचें ठरविलें. दुसरा प्रसंग म्हणजे, मेक्सिकोलियनने फ्रेंचाच्या मदतीने मेक्सिकोवर ताबा सांगि-तला होता तो त्याचा अन्मळहि नष्ट करण्यांत आला. पना-माचा कालवा बांधण्याचें ठरलें तेव्हाहि हें तत्त्व लाबलें गेलें. अमेरिकेकडोर्बांतील कोणत्याहि भागावर कोणाहि यूरोपीय राष्ट्राचा अन्नस राहूं नये, येथपर्यंत त्याच्या अर्थाची मजल गेली आहे. उलटपक्षी हेम येथील पीत फॉन्करसला प्रति-निधी पाठविण्याचें नाकामने युनायटेडस्टेट्सने यूरोपीय राज-

ब्रह्मदेवाचा पानसपुत्र असेंहि त्याचे कवित वर्णन करण्यांत आले आहे; व या नात्याने त्याला स्वायेमुष असे नांव दिलेले आढळते. प्रजापति या नात्याने त्याला यज्ञाच्या वेळी पाचारण केले जाते. मित्रायण ब्रह्मोपनिषदांत एके ठिकाणी त्याला ब्रह्म म्हटले आहे. निरुक्त्यामध्ये त्याला स्वर्गीय देवता असे म्हटले आहे. त्याच्या मानुषी स्वरूपाबद्दि वेदादिकांमध्ये वर्णन आलेले आहे. तैत्तिरीय मंहितेंत, त्याला कुटुंबाचा पिता असे म्हटले आहे. ऋग्वेदांत तर जागोजाग मनुष्यजातीचा जनक असा त्याचविषयी उल्लेख द्यावयाचा. मनुने मानवजात कशी निर्माण केली यासंबंधीची कथा क्षतपथ ब्राह्मणात दिली आहे (वेदविद्या, पृ. १५८ पहा). अथाख्या प्रलयाच्या वेळी एका मायाच्या उपदेशाने मनु हा एकटाच जिवंत राहिला, त्याने सनसितासाठी उग्र तपश्चर्या केली. त्यासाठी त्याने पाकयज्ञ केला, त्या यज्ञात दिलेल्या हवींपासून इळा नांवाची एक स्त्री निर्माण झाली व तिच्यापासून पुढे मनुचा वंश निर्माण झाला (कृत्वा, पृ. २३० पहा). मानवजातीचा मूळ पुरुष या नात्याने मनुला ज्याप्रमाणे संबोधण्यांत येते त्याचप्रमाणे, मनुष्यजातीतील समाज-स्वरूपाचा व धर्मव्यवस्था लावणारा असाहि त्याचा उल्लेख आढळतो. वेदादि ग्रंथांचे ज्ञान प्रमत्तः झाला झाले व त्यानेच पुढे यज्ञसंस्था व धर्म यांची स्थापना केली असेहि म्हटलेले आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात राजाच्या अभिषेकप्रसंगी म्हणावयाच्या मंत्रात प्रजाप्रतीने इंद, सोम इत्यादिकांप्रमाणे मनुलाहि अभिषेक केला असे म्हटले आहे. याच करण्याच्या पायावर पुढे मनुला मानवजातीचा पहिला राजा असे म्हटले असून त्याच्यापासून पुढे राजवंश निर्माण झाले असे उल्लेख आले आहेत. यज्ञसंस्थेचा व क्षत्रियक विधींचा निर्माता या नात्याने त्याचे ऋग्वेद, यजुर्वेद, क्षतपथ ब्राह्मण इत्यादि ग्रंथांमध्ये उल्लेख आलेले आहेत. आपस्तंबसूत्रांमध्ये माणसाना वगळून सर्व देव, ब्रह्मदेवाकडे यज्ञावहूचें फळ लागण्याकरिता स्वर्गांत गेल्यानंतर मार्ग उरलेल्या मानवजातीला मनुने आद्यविधि करण्याचा उपदेश केला अशी कथा आहे व याच्या आधारे महामारतात त्याला आद्यदेव असे विशेषण लावण्यांत आले आहे. त्याला मंत्रब्रह्मा असेहि म्हटलेले असून त्याच्या नांवावर कांही सूक्तेहि आढळतात. छांदोग्योपनिषदांत प्रजापतीने मनुला व मनुने मानवजातीला हे उपनिषद् सांगितले अशी कथा आहे. तत्पर्य, मनुष्यजातीचा मूळ पुरुष, धर्मव्यवस्थेचा जनक, मंत्रब्रह्मा, यज्ञसंस्थेचा निर्माता इत्यादि विशेषणे मनुला लावलेली आढळतात. अशा रीतीने, मनुला प्राचीन ग्रंथांतून अथेत उच्च स्थान प्राप्त करून देण्यांत आले व 'यन्मनुस्मवीत तज्जगद्' असा प्रकारची मनुला योग्यता प्राप्त झाली होती असे दिसते. पुढे पौराणिकांनी व इतिहासकारांनी मनुसंबंधी निरनिराळ्या प्रकारच्या कथा प्रचलित केल्या.

सार्वराष्ट्रीय पुराणांमध्ये मनु हा अगदी पहिला राजा समजला जातो. मनु किंवा मनुस् नांवाचा राजा ऋग्वेदातील मंत्रांमध्ये अंगिरस व ययाति या नांवाच्या राजांबरोबर आला आहे.

मिसर देशातील नील नदीवर वसाहत करून ज्याने लोकांस धर्म व आचार शिकविले, त्या राजाचे नांव मेने असे आंग्ल भाषेत लिहिण्याचा संप्रदाय आहे. मेने याच मिसर देशातील आदिराजा समजतात.

आशियामध्यनगरमध्ये सुधारणेचा पाया अति प्राचीनकाळी मानिस नांवाच्या राजाने घातला असे म्हणतात. प्राचीन ग्रीक लोकांमध्ये मिनोस नांवाचा पहिल्यानेच कायदे करणारा म्हणून प्रसिद्ध होता. रूमी लोक आपल्या पितरास 'मेनिस' म्हणत. तेव्हा मनुबरोबर किंवा मनु नांवाच्या लोकांबरोबर रूम लोक आपला जन्यजनकभावसंबंध लावीत हे उघड होय.

अनुरामध्ये जो अगदी पहिला राजा झाला त्याला मोलोक किंवा मोलोक म्हणत. मोलोक याने असुरास पहिल्याने सुधारलेले दितते. मोलोक या राजात अनुरामध्ये देशवृद्धि मिळाली होती.

तेव्हा जरी मनु, मनुष्य, मनुश्, व मानव वगैरे शब्द मनुष्यमात्रात लाविले जातात, तरी मूळचा त्या शब्दाचा अर्थ " विशिष्ट लोक " असाच समजला. ज्याप्रमाणे इतर प्रजापती क्षत्रियेले आहेत, त्याप्रमाणे मनु हाहि एक प्रजापति कविलेला आहे. राजांचा किंवा क्षत्रियांचा गोत्रकर्ता एकच समजला जातो, व त्या राज्यास मनु हा शब्द लाविला जातो. तेव्हा राजे किंवा क्षत्रिय हा जो वार वर्णांमध्ये दुसरा वर्ण तो मनुची संतति ठरतो. क्षत्रियास ब्राह्मणांप्रमाणे निरतिराळ गोत्र जरी नाही, तरी गोत्राचा उच्चार करणे अतःत्यास मानव, ऐल, व पौरुषस हे त्याचे तीन प्रवर समजावे असा निदेश आध्यात्मिकाने प्रवर्तण्यांत केला आहे. मनुचे आद्य स्थान कोसल देश समजला जातो, वण यास निरतिरेक प्रमाणे मिळत नाहीत असे रा. भागवत म्हणतात (वि. वि. पुस्तक २३).

(२) मनु हे नांव साधारण आहे. एका ब्रह्मकल्पात चवदा मनु होऊन जातात. प्रत्येक मनुष्या कालघटनेमनंतर म्हणतात. एक धन्यतर एकाहत्तर पयोंय (चौकळ्या) व वरती कांही काळ इतके अथर्व. प्रत्युतचा श्वेताराहक्यचालू झाल्यापासून स्वायंभू, स्वारोचिपू, उत्तम, तामस, वैवत आणि वाशुप इतके मनु व त्यांची मन्वंतरे होऊन गेली असून साप्रत वैवस्वत नावाच्या मनुचे सत्तावीस पयोंय व अश्विनाच्या पयोंयातील कृत, त्रेता, द्वापर, आणि कलौची चार सहस्र नऊस सत्याहत्तर वर्षे गत झाली आहेत. शेष कलियुग आणि त्रेताकलिस पयोंयासहित वरील काल गेला म्हणजे हे मन्वंतर पूर्ण होऊन पुढे सारणि, दक्षसवर्णि, प्रक्षसवर्णि, धर्मसवर्णि, रदसवर्णि, देवसवर्णि, आणि इंद्रसवर्णि हे मनु होतील व चवदाव्या

अगर बद्धकोष्ठता असते. अशा रोग्यांपैकी बरेच रोगी अन्न-पचन, मलशुद्धि यांपैकी आपले काही बरेच विषडले आहे या कल्पनेने बाबुरलेले असतात व काहींचे कास्मिक रोग जननेंद्रियविकृतींमुळे झाले आहेत ही भावना त्यांच्या मनात पूर्ण विकलेली असते असे लोक बहुधा अठरा बीस या-पुढील असून त्यांच्याकडून मुष्टिमैथुनातले चुका कदाचित शास्त्राच्या असल्या व त्यात स्वप्नावस्था बघेरे कधी झाली तर त्यांच्या पोटातील रोगाचे मय अनेकपट दुणावते त्यात शीकाच्या व लघवीच्या वेळी विकट साव लघवीतून गेलेला दिसला की शीथनाश फार होत आहे या कल्पनेने ते वेडे होतात. अशाकपणा, भोंवड, चकरा, विस्मृति, कामावर लक्ष न लागणे, कोक्यात बळपणा बघेरे लक्षणे रोग्यांना होतात जिवाशी बोलण्यात त्यांना परम लज्जा व संकोच वाटतो, आपणास अर्धवट अगर पूर्ण नपुंसकत्व आले आहे व ते अचलेले उघड उघड वेड्यांवरून ओळखता येत आहे त्यामुळे आपले नशीब कुठले आहे हीच कल्पना कोणा रोग्याच्या मनातून काही केल्या जात नाही, व म्हणून ते लग्नही कर-ण्यास बसू नसतात. कोणी रोगी वैद्यासमन करून व्यासा-वर आपणास फिरंगोपदेश झाला या कल्पनेने पड्डाडलेले असतात. मग जननेंद्रियाच्या आसपास कोठे करा दुखले किंवा इतर जागीहि काही होऊं लागले तरी हे सर्व त्यामुळेच होत आहे असा समज होऊन चांगल्या वैद्यानेंहि तसे काही नाही म्हणून सांगितले तरी डोक्यातून रोगाच वेड जात नाही कोणास वाटते आपल्या मंदूत मीथिरोग झाला आहे व आपणास वेड लागणार अशी या रोगाची पनेक प्रकारची माणसे आढळतात. मधून मधून रोगी बरा होतो, पण ही लक्षणे क्रियेक वर्षे चालू रहातात काही चित्तप्रमिष्ट रोग्याप्रमाणे जिवाचा कंटाळा व आत्महत्तेचा विचार मात्र रोग्याच्या मनात येत नाही रोगनिदान करण्यासाठी अमोदर काळ-जापूर्वक सर्व प्रकृति तपासणी व तशी रोगवाची खात्री करावी. एखाद्या वेळी काही खरा व मोठा रोग सापडण्याचा संभव असला तरी त्याचे स्वरूप व प्रमाणापेक्षा कारक अधिक व नाना तऱ्हेची लक्षणे या रोगात होतात अथवा कार तार थोडा असपचनसंबंधी विषाड अगर मलशुद्धि नोट न होणे येथेच रोग त्या रोग्यास खरोखरी होत असतात याची सर्व लक्षणे बहुतेक कल्पनेचे रोज होत

उपचार.—औषधापेक्षा रोग्याच्या मनावर आरोग्यविषयक सदुपदेश करून त्याचे प्रमनिरसन बऱ्याचवर केले पाहिजे तथापि त्याचे सर्व डोंग अगर कल्पना आहे असे सदा म्हणून त्याचा उपहास करू नये अगर त्याच्या लक्षणांत विशेष महत्त्व देऊन त्यात फार औपचारिक देऊं नयेत. दुसरा काही तरी व्यवसाय शोधून काढून त्यात रोग्याचे मन रमेल असे करावे. प्रकृतीची विशेष चिकित्सापूर्वक चौकशी कर-णाऱ्या व करण्यास उत्तेजन देणाऱ्या मित्र व आसमंडवी-पावून सावज असावे. उलट मित्रांनी रोग्यास काळजीपावून

परवृत्त करीत असावे रोग्याने बरच्यावर हवा पाळत केल्याने नवी माणसे, देखावे, सुविधांद्योच्या योगाने या रोगप्रमाणाचा विचार घडून आरोग्य प्राप्त होत. अशा रोग्यांना पाहुरता, अपचन, बद्धकोष्ठता, संधिवातादि रोग खरोखर असण्याचा संभव असतो, रोगावर मात्र चांगले उपाय करावे सौम्य दाळकानां कोठा साफ ठेवावा, कडक रचक देऊं नयेत. व्यायाम, तालीम करावी, झोपेची औषधे घेऊं नयेत, आहार पौष्टिक व पचनास हलका असावा. सुपाराखालील अगर बाब अगर समुद्रस्नान व नदीस्नान यांपैकी प्रत्येकापासून काही तरी फायदा होतो घोट्याघर, सायकलवर धोंडे व निशमितपणे बसल्याने उघड्या हवेत चांगला व्यायाम होतो. रोग्याने मंडवीत भिंजळून आनंदीत असावे.

महाराष्ट्रगुडी—मद्रास, तंजावर जिल्ह्याचा मध्यतालुका. हे. क १०१ चौरस मैल व लोक सं (१९२१) ११११११. यात महाराष्ट्रगुडी हे एक गाव व ११३ खेडी आहेत. महाराष्ट्रगुडी हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून तेथे म्युनिसि-पालिटी आहे

मम्मट—अलंकारशास्त्रावरील प्रसिद्ध संस्कृत ग्रंथकार. याच्या संबंधीची ही बोर्डीकार माहिती उपलब्ध आहे तीवरून तो काश्मीर येथील रहाणारा असून त्याच्या बापाचे नाव जयट होत असे दिसते. याचे काव्यप्रकाश नावाचा अलंकारशास्त्रावर सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला यात त्याने आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या अलंकारशास्त्रज्ञांचा व निरनिराळ्या कवींचा उल्लेख केला आहे, त्यावरून तो ११००च्या सुमारास उदयास आला असावा असे दिसते. या काव्यप्रकाशग्रंथाचे १० उल्लास आहेत व त्यांत एकंदर १४२ कारिका अगर सूत्रे आहेत या कारिकांवर त्याने स्वतःच टीका लिहिली आहे पण ती संपूर्ण नसून ११८ कारिकापर्यंतची आहे. कदाचित् त्याच्या निधनाने ती टीका अपुरी राहिली असावी असे दिसते या मम्मटाच्या टीकेला 'वृत्ति' असे नाव आहे बाकीच्या कारिकांवर अद्वैत नावाच्या पंडिताने टीका लिहिली अशी आख्यायिका आहे. हा काव्यप्रकाशग्रंथ अलंकारावर प्रमाणभूत समजला जातो. त्याच्यावर एकंदरीत ४६ टीका झाल्या आहेत त्यांपैकी माणिक्यवंशाची ' संकेत ' टीका, श्रीवत्सलाग्रनाची ' सारवोधिनी ' टीका, भीमसेनाची ' सुधासागर ' टीका व नागोज्ञानंदाची ' लघु व बृहदुपोत ' टीका या प्रसिद्ध आहेत शब्दव्यापाराविदार नावाचा दुसराहि एक ग्रंथ मम्मटाच्या नावावर मोडतो व्याकरणमहाभाष्य टीकाकार कैयट व चारी वेदांवर भाष्य लिहिणारा उवट हे याचे धाकटे भंधू होते असे भीमसेनाने आपल्या 'सुधासागर' नावाच्या काव्यप्रकाशावरील टीकेत लिहिले आहे.

मय लोक—अमेरिकन इंडियनांपैकी एक जात व स्वतंत्र मानववंश. यांची माहिती ' युटोत्तर जंग ' विभागाच्या २३ व्या प्रकरणात (पृ ४६२) दिली आहे.

मन्चीकालसत्ता पूर्ण झाली असता हा कथ वरून प्रज्ञादेवाची राज होईल म्हणजे निरय प्रलय होईल तो राज सरताच पैसा नोवाचा सत्ताविषयावर कल्प उजवाडेल.

म न स्मृ ति.—मन्चा म्हणून हा धर्मग्रंथ प्रसिद्ध आहे. यालाच मानवधर्मशास्त्र असे दुसरे नांव आहे. मनुस्मृति हा ग्रंथ मनुने रचिला अशी सर्वसाधारण समजूत आहे, तथापि तो त्याने रचिला नाही असे विविधा सिद्ध झाले आहे. मनुस्मृति अगर मानवधर्मशास्त्र हा ग्रंथ कृष्णवज्रवेदाच्या भैत्रायणी शाखेच्या एका चरणाच्या मानवधर्मसूत्राच्या आधारें रचिला आहे असें शुद्धरने अंतर्गत पुराव्यानिशी सिद्ध केले आहे. मानवधर्मसूत्राचा कर्ता मानवाचार्य असून पुढें प्रसिद्ध मनुच्या व त्याच्या भावाच्या सारखेपणावरून मानवधर्मसूत्र हे प्रभापाति मनुनेच रचिले असा समज उत्पन्न झाला असावा व त्यामुळे त्याची अतिशय प्रसिद्धि झाली असावी असे वाटते. पुढे या मानवधर्मसूत्राच्या आधारें श्री मनुस्मृति अगर मानवधर्मसंहिता रचिली गेली तोहि मनुनेच रचिली अशी समजूत झाल्यामुळे अगर तशी समजूत करून देण्यात आल्यामुळे मनुस्मृतीला एक प्रकारचें प्रामाण्य आले असल्यास नवल नाही. खर मनुस्मृति ही भूगूने मानवधर्मसूत्रात अनेक धर्मविषय भरिल्या साल्म तयार केली की, मानवधर्मसूत्रासम्ये हळू हळू कालक्रमाने निरनिराळ्या विद्वानांनी भर घालून नंतर हल्लीची मनुस्मृति तयार झाली असे दोन प्रश्न डॉकाकारांनी उपस्थित केले आहेत भूगूनेच मानवधर्मसूत्रात भर घालून मनुस्मृति तयार केली असे शुद्धरने सिद्ध केले आहे जाली—प्रभूति विद्वान त्याच्याविरुद्ध आहेत. हल्लीची मनुस्मृति ही भूगूने रचिली असे मनुस्मृतीच्या पहिल्या अध्यायातील ५१ व्या श्लोकावरून सिद्ध होतें. पण मनुच्या नोवावर ही भोडबोड जाले लागल्यामुळे तिला लोकमान्यता मिळाली असें उघड दिसतें. खुद्द मनुस्मृतीतहि काही भाग प्रक्षिप्त आहेत असें शुद्धर, जाली, हॉपकिन्स इत्यादि विद्वानांनी सिद्ध केले आहे. ही भूगूने तयार केलेली मनुस्मृति सि. पू. २व्या शतकापासून ते ख्रिस्तोत्तरदुसऱ्या शतकाच्या दरम्यान झाली असावी असें शुद्धर म्हणतो डॉ. केतकर या ग्रंथाचा काल इ. स. २२०-३२० च्या दरम्यान धरतात (हिस्टरी ऑफ कास्ट) मनुस्मृतीला विशेष लोकमान्यता मिळाल्यामुळे तसेच पुष्कळांनी टीका लिहिल्या आहेत. त्यांची मेधातिथि, सर्वज्ञ नारायण, कृष्णकर्म, राघवानंद, नंदनाचार्य इत्यादिकांच्या टीका प्रसिद्ध आहेत.

मन्ची (१६३९-१७१०)—एक इंग्लिश प्रवासी. निकोलो मन्ची हा व्हेनेसिया असून तो सन १६५६ पासून सन १७१० पावेतो हिटल्यानात निरनिराळ्या ठिकाणी फिरत होता. शिवाभीची व ग्यासिंगाची भेट घाली तेव्हा तो ग्यासिंगावरून लोकमान्याकामगार असून, संभाजी पोर्तुगीजांशी एवढा असतो, त्याच्याकडून वकील म्हणून तो संभाजीकडे गेला होता. तो कोकत मिसळणारा असून त्याचे बहुतेक

आयुष्य मोगलांच्या दरबारी गेलें. औरंगजेबाचा वडील पुत्र शहाअलम (मुअज्जम) याजपाशी मन्ची डॉक्टर म्हणून पुष्कळ वेपें राहिला. तो मद्रास येथें मरण पावला, तेव्हा त्याजपाशीं दीड लाखाची संपत्ति होती. ह्याने मोगल बादशाहांचा तरकालीन वृत्तान्त विस्तृत व खुलासेवार लिहिलेला आहे त्याचे भाषांतर विषयम आयर्बिहून याने चार भागांत प्रसिद्ध केले संभाजीसंबंधीने जी सुमारे शेंपनास पाने मजकूर आहे त्यावरून संभाजीच्या पराक्रमाविषयी आदर वाटू लागतो, आणि पोर्तुगीज, इंग्रज व मोगल बादशाहा यांना त्याची केवडी दहशत पडली होती हे स्पष्ट करून देतें मन्ची सवे मराठयांना ' सिवाजी ' हेंच नांव देतो. [आयर्बिहून-स्टोरीश्री द मोगोर; मराठी रियासत, १.]

मनोदौर्बल्य (हॉयपोकॉन्ड्रिआसिस)—हा रोग म्हणजे एक सोम्य तऱ्हेचा चित्तभ्रमच होय व त्यामध्ये आपल्या शरीरातील इद्रियात असुळ रोग झाला आहे अगर असावा असा संशय राव्यात येत असून त्यामुळे तो चित्ताक्रान्त असतो. हा लक्षणं अंमळ अधिक झाली म्हणजे राव्यात वेड्या मनुष्याप्रमाणे जपले पाहिजे व तथा स्थितीप्रमाणे उपचार केले पाहिजेत हे रोगी वैद्याकडे बरेच्यावर भाव घेतात, कारण त्यांना वाटत असत की आपणास होत असलेल्या हरएक लक्षणांचे कारण, निदान व उपाय वैद्याच्या हातून सहज होतील.

कारण—त्रियापेक्षा पुरुषात असे रोगी अधिक आढळतात व ते बहुधा बोसपानून चाळीस वयापर्यंतचे असतात. आई अगर बापामध्येहि बहुधा अशा प्रवृत्ति असल्याचे कळून येतें. मनःप्रवृत्ति खराब करण्यासारखी कामधेयाची काळजी, कोणाकडून नातीचे उल्लेखन झाल्यामुळे आलेली व्यग्रता, पचनेंद्रिये विषवणे, व संधिवात वगैरे रोग व कारणे रोगाच्या आरंभास निमित्त होतात.

लक्षणं.—वर म्हटले आहे त्याप्रमाणे कोणता तरी एक मोठा रोग आपणास झाला अगर होण्याच्या वेतात आहे ही निष्कारण काळजी राव्याच्या मार्गे लागून तो प्रकृतीस अति जपत असतो. त्याला काही योद्धे होऊं लागले की त्याचा राईचा पर्वत होऊन बारीक लक्षणास नसतें महत्त्व दिस्यामुळे त्याला इतर भंडाव्यवसाय करणे सुचत नाही. रोज आरशात आपली जीभ, शरीरकांति पाहून रोग झाला आहे याचा पुरावा तो गोळा करीत असतो. त्याचप्रमाणे लक्षणी व मळ यांच्या रंगस्वरूपांची विशेष पाहणी तो याच उद्देशाने करतो व पोटात काही योद्धे दुखले की तेथें आपणास गठराज (क्यान्सर) अगर मधुमेह वगैरे ऐकलेल्या रोगांपैकी एकाचा रोग होत असावा असे त्याच्या मनाजें पक्कें पतलेले असतें. पण उत्तम वैद्याकडून परीक्षा करविली तर खरा रोग काही एक आढळून येत नाही अगर आलाच तर कांठें शुद्ध प्रकारचा पचनदोषाद वगैरे आढळून येतो;

अगर बद्धकोष्ठता असते. अशा रोग्यांपैकी बरेच रोगी अन्न-पचन, मलशुद्धि यांपैकी आपले काही बरेच विषयदेखे आहे या कल्पनेने बाबरेलेले असतात व काहींचे काव्यनिक रोग जननेद्रियविकृतीमुळे झाले आहेत ही भावना त्यांच्या मनात पूर्ण विवेकली असते. असे लोक बहुधा अठरा वीस या-पुढील असून त्यांच्याकडून शुध्दमैयूनादिते लुका कदाचित साह्या असल्या व रसांत स्वप्नावस्था बगिरे कधी झाली तर त्यांच्या पोटातील रोगाचे मय अनेकपट दुणावते. त्यात शोचाच्या व लघवीच्या वेळी विकट हाव लघवीतून गेलेला दिसला की धांवनाश फार होत आहे या कल्पनेने ते वेडे होतात. अशक्तपणा, भोंबळ, बकर, विर्यशक्ती, कामावर लक्ष न लागणे, कोक्यांत जडपणा बगिरे लक्षणे रसांत होतात. जियाशी बोलण्यात त्यांनी दरम लज्जा व संकीच वाटते, आपणास अपेक्षित अगर पूर्ण नपुंसकत्व आले आहे व ते असलेले उघड उघड वेड्यावरून ओळखतो येत आहे त्यामुळे आपले नशीब कुठले आहे हीच कल्पना कोणा रोग्याच्या मनातून काही केल्या जात नाही, व म्हणून ते लग्नादि कर-ण्यास बसू नसतात. कोणी रोगी वेद्यामामन करून आल्या-वर आपणास किंरगोपदेश झाला या कल्पनेने पछाडलेले असतात. मय जननेद्रियाच्या आतपास कोठेजरा दुखले किंवा इतर जागीहि काही होऊं लागले तरी हे सर्व त्यामुळेच होत आहे असा समज होऊन चांगल्या वैद्यानेहि तसे काही नाही म्हणून कोणिते तरी डोक्यांतून रोमाच वेड जात नाही. कोणास वाटते आपल्या मैतूक मिथिराम झाला आहे व आप-णास वेड लागणार. अशी या रोगाची अनेक प्रकारची माणसें आढळतात. मयून मयून रोगी बरा होतो; पण ही लक्षणं क्रियाक वषे चालू रहातात. काही चित्तप्रमिष्ट रोग्याप्रमाणे निषाचा कंटाळा व आत्महत्याचा विचार मात्र रोग्याच्या मनांत येत नाही. रोगनिदान करण्यासाठी अगोदर काळ-जीपूर्वक सर्व प्रकृति तपासावी व तशी रोग्याची खात्री करावी. एखाद्या वेळी काही खरा व मोठा रोग सापडण्याचा संभव असला तरी त्याचे स्वरूप व प्रमाणापेक्षा फारच अधिक व नाता तद्द्विती लक्षणं या रोगांत होतात. अथवा फार तर थोडा अन्नपचनसंबंधी निषाड अगर मलशुद्धि नीट न होणे येवढेच रोग रसा रोग्यास खरोखरी होत असतात. बाकी सर्व लक्षणं बहुतेक कल्पनेचे खेळ होत.

उपचार-र.-औषधापेक्षा रोग्याच्या मनावर आरोग्यविषयक सवुपदेश करून त्याचे प्रमत्तिरसन बरच्यावर केले पाहिजे. तथापि त्याचे सर्व बोग क्षार कल्पना आहे असे सदा म्हणून त्याचा उपहास करू नये अगर रोग्याच्या लक्षणां विवेक महेश देऊन त्यास फार औपचेदि देऊं नयेत. दुसरा काही तरी स्ववसाय कोधून काढून त्यांत रोग्याचे मन रमेल असे करावे. प्रकृतीची विशेष विकिरसापूर्वक चौकशी कर-णाऱ्या व करण्यास उत्तेजन देणाऱ्या मित्र व आत्मसंबंधी-पासून सावध असावे. उलट मित्रांनी रोग्यास काळजीपासून

परावृत्त करीत असावे. रोग्याने बरच्यावर हवा पाकट केल्याने नवी माणसे, देखावे, सुशिक्षितांच्या योगाने या रोगप्रमाचा विचार पडून आरोग्य प्राप्त होईल. अशा रोग्यांना पांडुरता, अपचन, बद्धकोष्ठता, संथिबाददि रोग खरोखर असण्याचा संभव असतो; रसावर मात्र चांगले उपाय करावे. सीम्य डाढकांनी कांठा साफ ठेवावा; कडक रचक देऊं नयेत. व्यायाम, तालीम करावी, शोषेची औषधे घेऊं नयेत, आहार पौष्टिक व पचनास हलका असावा. गुपाराखालील अगर बाब अगर समुद्रनान व नदीज्वान यांपैकी प्रत्येकापासून कांठी तरी कायदा होतो. घोड्याघर, सायकलघर मोडे व निगमिवरणे बसस्थाने उघड्या हवेत बागला व्यायाम होतो. रोग्याने मंडळीत मिळऊन आनंदीत असावे.

मन्त्रारगुडी—मन्त्रात, रसावर जिल्ह्याचा मध्यतालुका. शे. फ. ३०१ चौरस मैल व लो. सं (१९२१) १११९९१. यात मन्त्रारगुडी हे एक गांव व १९२ खेडो आहेत. मन्त्रार-गुडी हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून तेथे म्युनिसि-पालिटी आहे.

मम्मट—अलंकारशास्त्रातील प्रसिद्ध संस्कृत ग्रंथकार. याच्या संबंधाची जी घोडोकार माहिती उपलब्ध आहे तीवरून तो ऊर्मर देशील रत्नागारा असून त्याच्या बापाचे नांव जय्यट होते असे दिसते. याने काव्यप्रकाश नांवाचा अलंकारशास्त्रावर सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला. यात त्याने आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या अलंकारशास्त्राचा व निरनिराळ्या कवींचा उल्लेख केला आहे, त्यावरून तो ११०० च्या सुमारास उदयास आला असावा असे दिसते. या काव्यप्रकाशग्रंथाचे १० उल्लास आहेत व त्यांत एकंदर १४२ कारिका अगर सूत्रे आहेत. या कारिकांवर त्याने स्वतःच टीका लिहिली आहे पण ती संपूर्ण नसून ११८ कारिकांपैकी आहे. कदाचित् त्याच्या निधनानेमुळे ती टीका अपुरी राहिली असावी असे दिसते, या मम्मटाच्या टीकेला 'वृत्ति' असे नांव आहे. बाकीच्या कारिकांवर अष्ट नांवाच्या पंडितांनी टीका लिहिली अशी आख्यायिका आहे. हा काव्यप्रकाशग्रंथ अलंकारांवर प्रमाणमूल समजला जातो. त्याच्यावर एकंदरीत ४६ टीका झाल्या आहेत. त्यांपैकी माणिक्यवंदाची 'संकेत' टीका, श्रीबासलंछनाची 'सारवीथिनी' टीका, भीमसेनाची 'मुष्ठासागर' टीका व नागोजीमठाची 'लघु व पृथुदुषोत' टीका या प्रसिद्ध आहेत. कव्यमार्गापारिवार नांवाचा दुसराहि एक ग्रंथ मम्मटाच्या नांवावर मोडतो. व्याकरणमहामाथ्य टीकाकार केयट व नारो वेदोदर आष्य सिद्दिगिरा उवट हे याचे धाकटे बंधू होते असे भीमसेनाने आपल्या 'मुष्ठासागर' नांवाच्या काव्यप्रकाशावरील टीकेत सिद्धें आहे.

मय लोक—अमेरिकन होड्यानांपैकी एक जात व स्वतंत्र मानववंश. यांची माहिती 'मुदोतर जग' विभागाच्या २३ व्या प्रकरणांत (पृ. ४६२) दिली आहे.

मयासुर—हा अशुरांचा शिर्षी असावा. हा दिल्ली-जवळ देवगिरी पर्वतावर रहात असे. याची कन्या उपदानवी ही हिरण्याक्षास दिली होती. मयासुरास हेमा अप्तरेपासून दुंदुभि आणि मायावी हे दोन पुत्र व मंडोदरी नावाची एक कन्या होती, तोच पुढे रावणास दिली होती. खाडववनदाहापासून अर्जुनने मयासुराचे रक्षण केल्यामुळे याने इंद्रस्वाप्त पाडवांकरिता एक विचित्र मयसभा तयार करून दिली मयमत नावाचा एक वास्तुशिल्पावर संस्कृत ग्रंथ आहे.

मयूर—एक प्रसिद्ध संस्कृत कवि. याच्या बालपणातचर्फी व जन्मस्थानासंबंधी काहीच माहिती उपलब्ध नाही. याचा पंढरा जागृलिकाचा म्हणजे संप्रवेद्याचा असावा असे हर्षचरितात व इतर ठिकाणी त्याला जागृलिक हे विशेषण लावण्यात येते त्यावरून दिसते. हा हर्षाच्या पदवी होता. याने मयूरारक, सूर्यशतक व इतर बऱ्याच कविता लिहिल्या. याचे सूर्यशतक हे गौडी आपापद्धतीत लिहिले असून ते फार नावाजलेले आहे. मयूर हा बाणाच्या बायकोचा भाऊ असून तिच्या सापाने कुठरांगी बनला; त्याने आपला शेग सूर्याची क्षमर लोकांत प्राथमा करून घालविला अशी दंतकथा आहे.

मयूरभंज संस्थान—ओरिसाजवळील माडलिक संस्थानांपैकी हे एक अगदी उत्तरेकडचे संस्थान असून याचे क्षेत्रफळ ४१४३ चौरस मैल आहे. या संस्थानाच्या मध्यभागातला जवळ जवळ १००० चौरस मैलाचा टाणू डाट अरण्याने व्यापला आहे. व दक्षिण भागात मेघासनी नावाचा बोंगर आहे. येथील अरण्यात व बोंगरात हत्तींचे कळप दृष्टीस पडतात.

इतिहास—हे मयूरभंज संस्थान जयपूरच्या राजाच्या एका नातलगाने सरासरी १३०० वर्षांपूर्वी घडविले असा स्थानिक बखरीतून उल्लेख आढळतो. या संस्थापकाच्या घराण्याचे नाव भंज असून ते नांव या घराण्याने येथील मयूरभंज नामक राजाचा पाडाव केल्यानंतर घाण केले. तेव्हापासून या संस्थानाचे नाव मयूरभंज असे पडले. ओरिसाप्रतांत ब्रिटिश अम्मल सुरू होण्याच्या अगोदर हे

कातवी, सैद्वळ, गळिताची भाण्ये व कडधान्ये याचा येथे मोठा व्यापार चालतो.

राज्य व्यवस्था—यात बारिपाडा नावाचे एक गांव व ३५९३ खेडी आहेत. या संस्थानाचे वामनघाटी व पांच पीर हे दोन पोथीवभाग केले असून अनुक्रमे बडलडा व करंजिया ही दोन खेडी त्याची मुख्य ठिकाणे आहेत. बारिपाडा गांव या संस्थानाची राजधानी असल्याकारणाने येथे संस्थानाधिपति राहतो येथील राज्यव्यवस्था बहुतेक इंग्रजी पद्धतीनेच होत असते. राज्यव्यवस्थेच्या कामात येथील संस्थानिकांच्या मदतीस एक दिवाण, ३ दुय्यम दिवाण व काही न्यायाधिकारी नेमलेले आहेत. या संस्थानाचे एकंदर उत्पन्न ११ लाख रुपये असून त्यातून १०६८ रुपये इंग्रज सरकारास खंडणी नाते.

मयूरसिंहासन—राजासद्धाने हे प्रसिद्ध सिंहासन तयार करीवले. त्याने मोगल खमिन्यातून सुमारे ६६ लाख किंमतीची चांगली रत्ने निवडून काढिली; आणि १ लाख तोळी सोने (किंमत १४ लाख रुपये) खरेदी करून कसवी सोनार कामावर घडाविले; आणि बेबादलखान याच्या देखरेखीखाली हनुमंतीन मयूरसिंहासन तयार करविले. हे काम सात वर्षे चालले. सिंहासनाची लांबी सव्वा तान, रुंदी अर्दीच व उंची ५ पाई होती. त्याला बारा कोन व बारा खांबे होते. वर मध्योत्तम एक लहानसे झाड असून प्रत्येक खांब्याच्या शिखरावर दोन दोन मोरे होते. एवढ्याचवरून त्यास मयूरसिंहासन नाव पडले. वर जाण्यास तीन रत्नसज्जित पायऱ्या असून, अकरा बाजू कडके बसवून बंद केलेल्या होत्या. बारावी बाजू प्रवेद्याची असून उघडी होती. आंतल्या बाजूस एका कारवाी कवीची बीस कवने कोरविलेली होती. या सिंहासनास लागलेल्या साहित्याची किंमत एक कोट रुपये असून, त्याशिवाय मजुरी निराळी होती. ता. १२ मार्च स. १६३५ रोजी हा सिंहासनावर राजासद्धाने प्रथम बसला. नांदीरशहाचे परत जाताना हे सिंहासन इराणांत नेले त्याच्या संतरेच्या शाहानी काही दिवसांनी ते मोडले. सोई करून जेव्हा इराणांत गेला होता तेव्हा त्याने याचा

मराठ्यांची १६ कुळें आहेत तीं अक्षरानुक्रमानें:-अहीर, आंगणे, आंग्रि, इंगळे, इवारे, कदम, काकडे, काळे, कोंकट, झडतरे, खंडागळे, खैर, गवस, गव्हाणे, गायकवाड, घाटगे, चबाण, चालके, जगताप, जगदळे, जगपने, जाधव, जांसे-दरे, ठाकर, दमदरे, दमाले, डवळे, देकणे, दोणे, तावटे, गुबार, तेगे, पोटे, योरात, दरवार, दळवी, दांडे, दामाडे, देवकाते, धायबर, घुमाळ, नलोडे, गिकम, निसाळ, पवार, पाठारे, पांडरे, पानसरे, पारटे, पालव, पालाडे, पिंगळे, पिंसाट, फडतरे, फांकडे, फाटक, फाळके, बागराव, धायवे, बादे, बाबर, भागवत, भोस्ते, भोगळे, भोवरे, भोंसले, भधुरे, महाडिक, महाडार, माने, मालप, माळुसरे, मुलिक, मोरे, मोहिते, यादव, रसाळ, राऊत, राणे, रेणुते, लाड, बाप, शंखभाळ, शितीळे, शिंदे, शिरके, शेळार, सवार, सालवे, सारंग, साळुंखे, सिधोदे, सुर्वे, हडे, हरकळे, क्षीरसागर.

ही शाण्वककुळी क्षत्रियोत्पत्ति-दर्पणासून भागवत यांनी उतरली आहे आणि तिच्यावर भागवत टीका करतात ती येणप्रमाणें.-हो शाण्वककुळी कोंकटस्थाच्या "मूळ साठ आडनावा" वेष्टा देखील नवीन व यथेष्ट बनविली आहे. जगताप, जगदळे, दळवी, राऊत, व राणे हीं पडनावे आहेत, आडनावे नाहीत. कळुजे किंवा कळजुरे, राठोड किंवा राष्ट्रकूट, रड किंवा रडे या तीन प्रसिद्ध कुळांस यात फाटा दिला आहे.

कदम, चाळके किंवा साळुंखे (गुजरायेंत सोळंकी), जाधव किंवा यादव, जलवड किंवा नलोडे, पालव, मोरे, शिंदे, शेळार व सालवे इत्याद्या कुळी पुण्या ऐतिहासिक होय. या महाराष्ट्र मंडळातील सप्तपटात व शिलाखोतात प्रायः येतात व येतात. शिंदे किंवा शिंदे ही कुळी बेळगांव तालुक्यात नांवाजली होती, व सालवे कुळी शालिवाहन रावदाची प्रकृति दिसते. पालवाचा अमल द्राविड मंडळात अनेक वर्षे बसलेला असून त्याची रागधानी कांचीपूर होती. चबाण, तुषार, पवार, शिधोदे किंवा शिधोदे यांनी नर्मदेच्या उत्तरेस आपापले नांव गाजविले, जशी महाराष्ट्र मंडळी तशीच नर्मदेच्या उत्तरेस चाळके किंवा साळुंखे, जाधव किंवा यादव, मोरे, राठोड व सालवे हीं पंचकुळी मात्र नामांकित घाली. महाराष्ट्र मंडळातील राठोड्यांच्या सत्तेची व अंमलाची साक्ष वेळूळ मुकामनी भग्य लेणी देत आहेत.

या शाण्वककुळीतील काळे, खैर, गव्हाणे व डवळे या तीन कुळी उघड अष्टागण्या दिसतात. काळी ही नदी असून, खैर, गव्हाण व डवळे हे तीन गावे आहेत. अंग्रि हेही कोंकणी दिसतात. पाठारे हे नांव पाचकळशाय्ये आहे. ही कुळी मूळची उत्तरकोंकणीतील म्हणशी लागते पाठार म्हणजे उघडा मुळख. उत्तरकोंकणीत डॉंगराळपणा फारसा नाही. ही असल्या मुळखावरून पाठारे हे आडनांव पहिल्याने पडलेले असावे लाड ही कुळी उघड गुजरायी दिसते. अहीर

हे मूळचे अमीर म्हणजे गोपांमधील किंवा गवळामाधील अर्थात अस्सल खानदेशी होत. शाण्वककुळीच्या दोन प्रती दिसतात. एका प्रतीत पंधरा कुळी आहेत, व दुसऱ्या प्रतीत आणखी ११ कुळी उकळून कुळींची संख्या २६ केली आहे.

आपण प्राचीन क्षत्रियोचे वंशज आहो असे मराठे म्हणतात. प्रचारातल्या त्यांच्या आडनावावरून व व्यावहारिक गोष्टीवरून रजपुतांचे व मराठ्यांचे मिश्रण पुष्कळ अशी झाले आहे असे दिसते. काही मराठ्यांची आडनावांही रजपूत दिसतात. उदाहरणार्थ-अहिरराव चावेल, गुजर, कदम, कलचुरे, लाड, पवार, साळुंखे, शेळार, शिधोदे, यादव वंगेर. त्यांच्या रीतीमाती (उदाहरणार्थ, पुनर्विवाह न करणे, जानवे घालणे, पडदापद्धत, न्हाण्यामार्फत लग्ननिधय, मेजवानीच्या प्रसंगां न्हाण्याने पाणी देणे) रजपूताप्रमाणे वाटतात रजपूत राजपराण्याचे मराठे पराण्याशी क्षीरसंबंध झालेले आहेत.

अनहिलवाड येथील प्रसिद्ध राजा सिद्धराज गयसिंग याची आई गोशकदंब घराण्यातली मुलगी होती. शिवाजीचा आज्ञा लघुगी जाधव, देवगिरीचे रामदेव यादव यांच्या वंशातला होता मराठ्यांचा पिढीजाद धंदू लठण्याचा म्हणून म्हणताना सांगत ते जहागीरदार, नजीमदार, दरबारी नोकर, व सेतकी करणारे आहेत. किरयेक मराठे संस्थापक आहेत. त्यांच्यात मुख्य दोन वर्ग आहेत: (१) अस्सल म्हणजे युद्धबागांचे व (२) हतर, यात कुणबी व माळी या जातींचा समावेश होतो तिसरा एक वर्ग आहे, तो म्हणजे दासी-पुत्राचा त्यांना लेकाबळे, अक्षरमासे अथवा शिंदे असे म्हणतात. अस्सल मराठ्यांत मुलामुलींची लग्ने करण्याच्या वेळी फार विचित्रता कदाची लागते. तरी अस्सल मराठ्यांची मुलगी थोमेत कुणव्याच्या घरी व श्रीमंत कुणव्याची मुलगी अस्सल मराठ्याच्या घरी असलेली अशी क्रियेक उदाहरण दाखविता येतील मुख्य जातीशी लेकाबळे मराठ्यांचेही लग्न कधी कधी होते. एक देशक असलेल्या घराण्यात परस्पर लग्न होत नाहीत. आलेबद्दोणीशी व भायबद्दोणीशी लग्न होत नाहीत. पामेबद्दोण लग्नाला योग्य व समेत समजतात. लग्नाला वयाची आठकाठी नाही. उच्च जातीच्या मराठ्यांत मुलींचे लग्न प्रौढवयात (१५ ते २०) करतात. लग्नप्रसंगां नवरानवर्षांमध्यें नवरानवरींचे पामे हातात नागव्या तरवारी घेऊन उभे असतात. लग्नविधि चाललेला असतो, व अवलपासून अखेरपर्यंत नवऱ्याच्या हातात कटवार असते. हिंदु मधील उच्च जातीत जो लग्नविधीचा संप्रदाय तोच मराठ्यांत आहे. व सप्तपदी झाली की लग्नविधि संपून लग्नकायमचे बंधक झाले असे समजतात. अस्सल मराठे कोकोत पुनर्विवाह नाही, तथापि आज मराठ्यात त्याचा बराच प्रसार झालेला आहे. घटस्कोट संमत आहे तरी अस्सल मराठ्यांत तो प्रचारात नाही. त्याचे उपाध्याय ब्राह्मण व ब्राह्मणेतरहि असतात.

दक्षिणेतील मराठे लोकांत पंचायतसंस्था शिस्तवार चाललेल्या आहेत असे जरी मानता येत नाही, तथापि जाती-संबंधी पुष्कळ प्रथांचा निकाल पंचायतीतर्फे होतो. पंचायतीचा अध्यक्ष देशमुख अथवा गावचा प्रमुख पाटोळ असतो. रत्नागिरी जिल्ह्यात गावपंचायतींचा मुख्य बहिरजी फानोजी राजे शिंदे नावाचे आहेत. त्याची नेमणूक शंकराचार्यापासून झालेली असून विपळने तालुक्यात कुत्रे गावी ते रहातात. विपळणकर शिंदे राजाजवळ शिक्षामोर्तेचे असतो. बहुमताने वाढाचा निर्णय लागतो. पंचाचा निकाल स्थलधर्म अथवा गावातील पुढाऱ्यांना पत्रद्वारा कळवून जाहीर करतात. शिक्षाचे प्रकार—तीर्थयात्रा करणे, पंचाची माफी मागणे, मत्स्यगमन देणे, धर्मोपेक्षे द्वय देणे, तासपुरता अथवा कायमचा बहिष्कार व दंड हे होत. दंडवसुलीतून काही रकम धार्मिक कृत्यांकरिता व काही ह्यतीमोक्षनाकडे खर्च करतात. कानडा मिरांतील मराठे लोकांचा ३० ज्वर ४० गावे मिळून एक तट केलेला असून कुदलगी मठाचे स्वामी त्याची व्यवस्था पहात असून देशई नांवाच्या पिढीमाद सुद्धे अधिकाऱ्याची मठावर नेमणूक केलेली असते. शिक्षा 'कुत्राची' पहा.

म्है सूर—भैरव संस्थानात या लोकांची एकंदर संख्या (१९११) ४५८० आहे हे शिमेगा, बेगलोर, भैरव व कोलार या जिल्ह्यांत आढळतात. यांचा पैदा होतोच आहे. यांशिवाय हे संस्थान व पोर्तुगेजलायात नोकरी, व्यापार व धंदे करतात. भैरवचे लोक यांना 'ओ' (अर्थ) म्हणतात. यांच्यातील हलक्या दर्जाच्या जातीत उपनयनविधि करीत नाहीत. विवाहसमयी ते यज्ञोपवीत घारण करतात. धर्म-कार्यप्रसंगी हे ब्राह्मणांचे कोलायितत. कोचीन व ब्रावणकोर संस्थानातूनहि मराठे सैनिकांची जात आढळते. यांची लोक-संख्या सुमारे साडेचार हजार आहे.

मंद (मधुपत्र)—अर्थाचीन मारवाड.

मळतू—एक देशतागण. 'वेदविधा' झा. को. विभाग ३ (पृ. १२०-२३) पहा.

मळतू—अवीक्षत राजाचा पुत्र. ऐतरेय ब्राह्मणात संवत्कीकडून याला राज्याभिषेक झाल्याचा उल्लेख आहे. शतपथब्राह्मणातहि याचा उल्लेख आहे. हा महान् पराक्रमी, दूर व यशस्वी असा होऊन गेला याच्या यज्ञांत विधेदेव समापद व मरुद्रण परिवेष्टे (अन्न वाढणारे) होते. मळतू राजास दम नावाचा एकच पुत्र होता.

मलकनगिरी—ही तहशील मद्रास इलाख्यात विजयापट्टम जिल्ह्यात असून हिच्या पूर्वेस व पश्चिमेस मालुंद व चाची या नद्या आहेत. क्षेत्रफळ २३७६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ५३७३३. ही तहशील जयपूरच्या राजाची आहे. येथे साग व साळा यांची अरब्ये आहेत.

मलकापुर, तालुका—पन्हाड, जिल्हा मुलशणें. क्षेत्रफळ ७९२ चौरस मैल. यात ३३० खालसा आणि ९ बहा-

गिरीची गावे आहेत. लोकसंख्या (१९११) १८९०४२. यांतील जमीन सुपीक असून काळी आहे. पूर्णा नदीस या तालुक्यातून होत नद्या मिळतात, पण त्यांचा बापाइतीकरिता उपयोग करता येत नाही. तालुक्यातील जमीन खरीप व रब्बी या दोन्ही पिकांना योग्य आहे. या तालुक्यातून जी. आय. पी. रेशे जप्त असून तालुक्याचे मुख्य ठिकाण मलकापुर हे रेल्वेस्टेशन आहे.

या व—तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे नळगंगा नदीतीरे आहे. लोकसंख्या १९३९१. कापसाचा व्यापार येथे बराच चालत असल्यामुळे लोकसंख्या वाढली आहे. गावाला तट आहे. हे गाव फार जुने दिवसे. ऐन-द अकबरीत हे नरनाळ्याच्या सरकारतील परगण्याचे मुख्य ठिकाण आहे असा उल्लेख आहे. १७६० साली रघुनाथराव पेशव्यांनी हा गाव लुटले होते, म्हणून स्थानिक लोकांनी त्यांस ९००० रुपये दिले. हा निनामाच्या राज्यातील सरहद्दीवरील मिहडा असल्यामुळे, निनाम येथे २०००० सैन्य ठेवीत असे.

१९ व्या शतकाच्या आरंभापासून बऱ्याच भिडिनाकडे जाईपर्यंत येथे जमीनदार, तालुकदार, रणपूत आणि मुसलमान यांमधे परस्पर लढाया नेहमी होत असत. इली मलकापुर हे महाराष्ट्रचे व्यापाराचे ठिकाण असून तेथे बरेच सरकी काढण्याचे व कापूस दाखण्याचे कारखाने आहेत. येथे १९०५ साली स्वीनीसपासिटी स्थापन झाली. येथून तुल-दाण्यास मोटार-सर्व्हिस चालू आहे.

मलवार—हा मद्रास इलाख्यातील धार्मिक, सुंदर व सुपीक जिल्हा असून याचे प्राचीन नांव केरल होते क्षेत्रफळ—५७०५ चौरस मैल. हा जिल्हा अरबी समुद्राच्या किनाऱ्यावर १५० मैल दक्षिणेत्तर पसरला आहे. पोतानी, बेयपोर व बलन पत्तन या यांतील महत्वाच्या नद्या आहेत. ताल, चांद, व फणस ही झाडे व चालक्या भागात देवदार, पाईन, कणस, शिबू, सागवान इत्यादी इमारतीच्या उपयोगी अशी पुष्कळ झाडे सांपडतात. येथे काळ्या मिण्याचे तेल दिसतात. चाप, चित्ता, अस्वल, गधा, सांबर, डुफर, हत्ती इत्यादी श्वापदे यात आहेत. हुश दमट असली तरी निरोगी आहे. उष्णता ७०°-९०° या अंशांच्या दरम्यान असते पावसाचे मान ११६ इंच असून तुऱ्याकड बहुतेक पडत नाही.

इतिहास—मलवारच्या व ब्रावणकोरच्या इतिहासाचा अथर्वा निकट संबंध आहे. येथे नायर व पण्डी लोक आहेत. ते बहुधा आर्य लोकांची जी प्राचीन काळी लाट पसरली, त्यांपैकी असलेले. मलवारचा इतर परदेशाशी व्यापारांमुळे संबंध बळकट होता. इकडील प्राचीन राजांची खरी माहिती अद्यापि आढळली नाही. शिलालेखांत काही माहिती सांपडते. पुंनपु रामानुज उर्फ रामन एल्लयम यांच्या केरळांकांति नावाच्या स्मृतांत ही प्राचीन माहिती थोडीशी आली आहे. परशुरामाचे हा देश (मल इ = पर्वत + आळ =

साठा) उत्पन्न करून वस्ती करविली अशी कथा आहे. किनी-शियन, सालोमनच्या वेळी यहुदी, टॉलेमॅच्या काळी ईजिप्त देशातील लोक, व अरब वगैरे लोक प्राचीन काळी मलबारशी व्यापार करीत असत. येथील वेदमात्र राजवंशाबद्दल पहिला चेरमान (केरळाचा) प्रसिद्ध होता. नंतर चोळ, पांड्य, द्रुसरा चोळ, कुत्रसेलर, पाण, तुलुवन, इंद, आर्य, कुंडन, कोटि, मात, एरि, कोपेन, विजयन, वल्लभ, हरिश्चंद्र, यक्षन, वगैरे राजे होऊन गेले. त्यांची माहिती केरलोपासि व केरलविशेष-महारथ्य ग्रामथ्य आहे. शिवाय 'चेर' पहा यापुढील कालांत मलबारचे तुकडे होऊन बरीच लहान राज्ये अस्तित्वात आली; त्यांपैकी उत्तरेकडील पोलतिरि अथवा निरा-कलचा राजा, दक्षिणेंतील सामोरीन व कोचीन राजे, यांचा पुढच्या इतिहासांत पुष्कळ वेळा उल्लेख केलेला आहे. नंतर पोर्तुगीज लोक या यांच्याशी संबंध आला. डच लोक पोर्तुगीजांचा हेरा करून लागले व त्यांनी कोचीन व कावेंरी हीं ठाणीं पोर्तुगीज लोकांपासून १६६३ साली घेतलीं. १७१७ साली सामोरीनपासून चेट्नाई नावाचें बेट त्यांनी मिळविलें पुढच्या ५० वर्षांत डच लोकांच्या सत्तेचा न्हास होऊं लागला. कनानोर १७७१ साली डच लोकांनीं विवले १७७६ त चेट्नाई हेदरनें मिळिलें व २९ वर्षांनीं कोचीनवर ईंग्रजांनीं आपला ताबा पडविला. १६९८ सालीं कालिङ्ग येथें फ्रेंचांनीं बसाहून केली. स. १८२६ त माहोत आपलें ठाणें बसविलें. ईंग्रजांनीं १६६४ त कालिङ्ग येथें पाय ठेविला व पुढें २० वर्षांत तेलेचरी व चेट्नाई वगैरे जागीं त्यांनीं आपली व्यापाराचीं ठाणीं स्थापन केली. येथील राजांचे हेदराशीं वांढें होतें, म्हणून हेदरांनीं १७७४ सालीं हा प्रदेश पूर्णपणें आपल्या ताब्यांत घेतला टिपूनें या लोकांचा फार छळ केला, म्हणून येथें बंड झालें व येथील राजे ईंग्रजांच्या बाजूला मिळाले या मांडणाचा निकाल १७९२ सालीं श्रीरंगपट्टणवा तह होऊन झाला. त्या तहान्मये हा सर्व मुलुख कंपनी-सरकारास मिळाला. बायनाड, टिपूच्या मृत्यूनंतर ईंग्रजांच्या ताब्यांत आलें

मलबारमध्ये फार ठिकाणी प्राचीन काळचे अवशेष सापडतात. येथील देवळांची रचना व धर्माची पराई पाहिली असता, त्या वेळच्या वास्तुशिल्पावर मंगोलियन संस्कृतीची छाया पडली आहे असे वाटतें.

लखदिव (बेट) घरून मलबारची लोकसंख्या (१९२१) १,०१,८०१ आहे म्हणजे साम्या भद्रश इलाहपोन (त्रायण-कोर संस्थान वगळता) या जिल्ह्याची लोकसंख्या आसत आहे. त्यात शेजडा ६८ हिंदु व ३० मुसलमान आहेत. यात कालिङ्ग, तेलिचरी, पालपाट, कोचीन, कनानोर, बहमारा, व पोनानी हीं मोठीं गांवें आहेत. येथील लोकांच्या मागेस मलयाळम् (मल्याळी) असे म्हणतात

हिंदु लोकांत तामिळ, तेलगु, टिप्यन (ताडी काढणारे), नायर (पूर्वी क्षात्रपंथाचे), चेरुमन (मोलमनुषी करणारे),

कम्मानन व न्युदि; वगैरे जातींचा समावेश होतो. न्युदि प्रादेशाचें येथील लोकांत फार घन आहे. या लोकांत " मरमक्ततायम " कायद्यानें म्हणजे मातृकन्यापरंपरेनें मिदगीची व्यवस्था व लमूं होतात. अलीकडे लोकांच्या संमतीनें सुधारणा केली आहे. लग्नाची नोंदणी केली असतां कायद्यानें आईबापांच्या मालमत्तेवर त्यांच्या संततीचा हक्क चालतो. मुसलमान लोकांचे मोपला किंवा मापला (महापिते); हे नांव पूर्वी अरब लोकांपासून येवल्या किनाऱ्यावर राहणाऱ्या बायकांना झालेल्या संनतीस लागीत असत. पण आतां या नांवावरून पश्चिम किनाऱ्यावर राहणाऱ्या मुसलमानांचा बोध होतो.) आणि लखे (ह्यात मिश्र जातींचा समावेश होतो) असे दोन वर्ग आहेत. या जिल्ह्यांत तिघन लोकांची वस्ती ५० हजारोंवर आहे; त्यांपैकी बहुतेक मूळचे रहिवासी बाटे आहेत.

या जिल्ह्यात पावसाळा दोन वेळां येतो त्या प्रत्येक वेळीं एक पीक फाडतात. काही उत्तम जमिनीत तिसरें पीक निघतें. भाताची लागवड दोन प्रकारची असते. भात हे येथील लोकांचें मुख्य पन्न होय. यालेखीन सुपारी, केळी, व मिरी हीं पिकें महत्त्वाची आहेत फणस, आवे, विज्याचीं पानें, दाखिनी, व भाजीपाले हे बागायतीचें मुख्य उत्पन्न होय. वेलदोडे बायनाडच्या भागांत होतात. अननाड, वल्लहनाड व पोनानच्या काही भागांत आले होतें. येथें पाण्याची समृद्धि असल्यामुळे काळवे काढण्याची जरूरी भासत नाही. वेलदोडे, मध, मेण, मायफळ, रिठा, गोंद, दाखिनी, मिरी इमाराती लाकूड इत्यादि या उत्पन्नाच्या बाबी होत. जंगलातील हत्ती पकडून त्यांची विक्री करतात व ती एक सरकारी उत्पन्नाची बाब आहे. कालिङ्ग येथें पूर्वी मागावर विटाचें कापड काडीत असत, तें यूरोपांत क्वालिफो नावानें प्रसिद्ध झालें, परंतु आता तें काढणे अगदी बंद झालें आहे काप्याच्या दोऱ्या करणें, शेती, ताडी काढणें, मासे खारवणें व नारळाचें तेल काढणें, सोडून कापणें हे धंदे अजून लोक करतात. कौल व विटा भाजण्याचे कारखाने लोकांनीं सुरू केले आहेत. कालिङ्ग, तेलेचरी व फरोके या गांवां यूरोपीय लोकांनीं कॉफी, सिकोना व आले साक करून वाळ-विण्याचे कारखाने काढिले आहेत. मोठा व्यापार जलमा-गांवें चालत असल्यामुळे खुष्कीच्या मार्गांनीं होणाऱ्या व्यापाराचें महत्त्व कमी आहे. किनाऱ्यावरील मुख्य बंदरे कोचीन, कालिङ्ग, तेलेचरी, कनानोर, बेयपुर, बहमारा व पोनानी हीं असून येथील कॉफी, काप्या व काप्याच्या दोऱ्या, मिरी (हे मुख्य व्यापाराचे वस्तु आहेत.), चहा, सिकोना, आले, वेलदोडे, खोबरे (वाळलेले), खोबऱ्याचें तेल, खारवलेले मासे, लाकूड यांची निर्यात होते, आणि मीठ, सोडूक, कापड, सांबा, धातूचीं मोडी, गाळताचीं पान्यें, यांत्रिक सामान, कांचेचें सामान, रंग, कांतीदी,

औषधें, रॉकेल तेल व गीणपाट यांची आयात होते. आख्याचा व्यापार विलायतेशी चालतो; मिरा प्रान्त, इटली व जर्मनी या देशांत पाठवितात. कांकी प्रान्त व आस्ट्रेलिया देशांत जाते. काश्मा व बोम्बेच्या तेल, जर्मनी, अमेरिको व प्रान्त या राष्ट्रांत पाठवितात, व बंदन प्रान्त, जर्मनी, व अमेरिका या देशांत घाडतात. अन्नदेश व बंगाल या मार्गांतून येथें तांदूळ येतो. कांही तांदूळ रत्नागिरीकडून जाता. कित्यावाबरील अर्धाअधिक व्यापार मुंबईशी चालतो. मोठे गुन्हे या भागात घडत नाहीत, पण १८३६ सालापासून मोपल लोक मधून मधून घातलेचा भंग देगाधोपा करून करतात. या देशाचा प्रतिकार करण्यासाठी एक विशिष्ट कायदा पसार केला आहे. त्यास मोपला-अॅक्ट असे नांव दिलें आहे. याच कारणासाठी मलपुरम् येथें एक सैन्याची तुकडी नेहमी जडयत तयारीत ठेविलेली असते. मधीर बांधण्यास जाणा न देणें, मुसलमान खेतेकडून जमीन काढून घेणें वगैरे देशाची कारणे कार छळक असतात. देगा करण्यात इलक्या जातोचें पुढय व मुलें प्रमुल असतात. १९२३ साली या लोकांनी खिलाफतचा नावाखाली मोठें बंड केलें. त्यान कांही दिवस इंग्रज-सरकारचा भैलम जणू काय त्यानी उडवून टाकला होता. हिंदु लोकांवर त्यानी कार जुलूम केला. पुष्कळ खेपुण्यावर आत्याचार करून त्यानी जुलमानें वाटविलें. पुष्कळ हिंदूंची कत्तल केली, त्यांच्या मालमत्तेचा नायनाट केला व शेवटी सरकारच्या साहाय्याने सरकारने बंड मोडून बऱ्याच मोप-त्यांनी अंदमानात काढमापाण्यावर पाठविलें. हे लोक धर्मवेडे आहेत. त्याची स्थिति सुधारण्यासाठी सरकारने कायद्यांत शिष्टगणसत्तासाठी ब हे रहातात त्या भागांत इलकवळण बाविल्यासाठी. पुष्कळ प्रयत्न केले, पण त्यांत यार्ने तसे यश आलें नाहीं.

कालिकत, कोचीन, कननोर, पालपाट व तेलचरी येथें धुनिषिपासलेल्या आहेत. इतर ठिकाणी मिस्ट्रिफ व गालुका मोठे आहेत. इच्छाल प्रांतात १० लोकांना लिहिता-वाचता येत. साक्षरतेचें प्रमाण लक्षात घेता या क्रिस्ता-धर्मास इलाहावांत चवथें स्थान पडतें. [इ. गें; बर्नल-सा. इ. पॅलिऑप्रासी; दिने. सा. इंडिया; लोगनचें मलबार, विप्रामचें मलबार, लॅ जॅन्ड कस्टम.]

मलबारी, येहरामजी (१८५३-१९१२)—एक हिंदी वृत्तपत्रकार व चळवळचा सुधारक. हा बकोदे सरकारच्या मंत्रालयात असलेल्या एका गरीब फारसी गृहस्थाचा मुलगा होता. १८७५ साली त्याने मुजरायीमध्यें आपला कविता-संग्रह प्रसिद्ध केला. १८७७ साली त्याने 'दि इंडियन य्यूज इन इंग्लिश गार्ब' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला व त्यामुळे त्याची इंग्लंडमध्ये प्रसिद्धि झाली. स. १८७० मध्ये 'इंडियन स्पेक्टेटर' हे पत्र छान्यांत चेंवून त्याने ते सुमारे ३० वर्षे चालविले. १९०१ साली तो 'इस्ट अँड वेस्ट'

मसिकाचा संपादक झाला. राजकीय गोष्टीत तो नेहमी तटस्थ रहात असे पण सामाजिक बाबतीत मात्र तो आपली मने निर्मिळ तत्वेने जनतेमोर मांडीत असे. बालविवाहा-विरुद्ध व पुनर्विवाहाच्या बाबतीं त्याने अनेक लेख लिहिले. त्याची इतर पुस्तके 'इंडियन आय बॉन इंग्लिश लाईफ' (इंग्रजी) व 'गुणराय वॅड दि गुजराथी' (इंग्रजी) ही होत.

मलय—मलय हे एका ठिकाणाचें नांव असून ते ठिकाण पश्चिम घाटाच्या अगदी दक्षिणेकडील टोंकाजवळ आहे असे तेल्गावे येत आहे, परंतु हा केशवराव धुव यांच्या मते मलय हे ठिकाणाचें नांव नसून एका जातीच्या टोंकाचें नांव आहे; व ते लोक हिंदुस्थानच्या उत्तर सरहद्दीवर व सातत्या शतकांतील काश्मीरच्या पूर्व मर्यादेवर कोठें तरी रहात असवे महाभारत, रामायण, रत्नकोश वगैरे संस्कृत ग्रंथांतहि मलय शब्दाचा उल्लेख आला आहे. व त्यावरून नेपाळात गढकी व राप्ती यांच्या बऱ्याच बाजूला असलेला मलयभूमि नांवाचा जिल्हा हाच मुद्राराक्षसीतीळ व महाभारतातील मलयांचा देश होय असे हें ज. बर्नल म्हणतात (इ. अ. १४).

मलयालम् (मल्याळी)—मलयालम् भाषा ही प्राचिनी शास्त्रेची एक भाषा असून दक्षिण हिंदुस्थानातील सुमारे ६० लाख लोक ही भाषा बोलतात. सवैसाधारणतः कसरगोडू-पासून ते मियेन्मर व दक्षिण फानब्याचा बोझाचा भाग, मल-बार, कोचीन, प्राचणकोरमधील बराच प्रदेश, व म्हेसूर व निलगिरीच्या आसपासचा प्रदेश इत्यादि ठिकाणी ही भाषा प्रचारांत आहे. मलयालम् याचा अर्थ डोंगराळ प्रदेश असा आहे, पण हे प्रादेशिक नांव मायेलाहि लावण्यांत आलें आहे. प्राचीन काळी तामिळ व मलयालम् अशा दोन स्वतंत्र भाषा आहेत अशी कल्पनाच नव्हती व आर्य लोक या दोन्ही भाषांना तामिळ हे एकच नांव देत असत; पण अलीकडे या दोन भाषा स्वतंत्र मानण्यांत येऊ लागल्या आहेत. मलया-लम् भाषेचे दोन प्रकार आहेत. एक पुस्तकी भाषा व दुसरी व्यावहारिक भाषा. पुस्तकी भाषेत व तामिळ भाषेत बरेच साम्य आहे. तामिळ भाषेपेक्षा मलयालम् उर्ध्व मल्याळी भाषेत संस्कृत शब्द अधिक आहेत.

मल्याळी भाषेतील वर्णोच्चार तामिळ भाषेतील वर्णोच्चार-प्रमाणेच आहेत. तामिळ भाषेप्रमाणेच मल्याळी भाषेत मूदु व कठीर व्यंजनवांचे नेहमी अदलाबदल होते. पुढें स्वर आला असतो मागील व्यंजनाचें द्विब्र होतें. उदाहर-णाचें, मातम् याचा मातम् असा उच्चार होतो. तामिळ-प्रमाणेच शब्दाचे शेवटचे अक्षर उच्चाररहित व्यंजन बसव-याचें नाहीं असा मल्याळी भाषेचा नियम आहे. तसे उच्चाररहित व्यंजन शब्दाच्या शेवटी आल्यास त्याला उ हा स्वर जोडण्यांत येतो. तामिळप्रमाणे नव्या मल्याळी-मध्ये पुढयावक क्रियापदांचे प्रापय नाहीत. पण जुन्या मल्याळी भाषेमध्ये मात्र ते आढळतात. मल्याळी भाषेत

रम्यान्तिक भाषाभेद बरेच आहेत. कुर्ममधील येरवा भाषा ही मल्याळीचाच एक मोठेभेद आहे.

संस्कृत भाषेमध्ये मलयाळम् भाषेचा मुळाव उल्लेख आढळत नाही. श्रविष्ठ सप्ता अथर त्रिमिळ या व्यापक नांवाचाच संस्कृतमध्ये उल्लेख येतो. स्वतंत्र भाषा या नात्याने मल्याळी भाषेचा उल्लेख कर्नाटी लोपेक्षक कास्टानदेबाच्या 'हिस्टोरिया दो ब्रेसकोजिमेंटी ए कॉन्स्टिस्टा इंडिया' (१५५१-१९) या ग्रंथांमध्ये सापडतो. मल्याळी अथर्वी व्याकरण व कोष पोर्तुगीज, जर्मन, इंग्लिश इत्यादि भाषातून झाले आहेत. १८३१-४१ साली जुन्या कराराने मल्याळी भाषेत भाषांतर झाले.

मल्याळी बाह्यभाषा इतिहासाचा तेराव्या शतकापासून आरंभ झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. या शतकात मल्याळीमध्ये रामचरित हे पुस्तक लिहिले गेले. रामचरिताचा कर्ता तेराव्या शतकातील प्रायणकोरचा राजा होय. त्याच्या पूर्वी, मल्याळी भाषेत काही शिलालेख घेवरे होते, त्याचि मल्याळीमध्ये प्रथम असा कोणताहि नव्हता. 'रामचरित' बरोबर जे धोडेले प्रथम त्या शतकात लिहिले गेले त्यावर ताम्रिल काव्याचा बराचसा प्रभाव पडलेला दिसतो. पण पुढे आर्यांच्या संस्कृत भाषेचा विकट प्रसार झाल्यामुळे मल्याळी भाषेवर संस्कृतचा परिणाम पार झाला व संस्कृत महाकाव्यांचे मल्याळीमध्ये भाषांतर झाले. १५ व्या शतकात चेन्नईसोरी नंगुरी याने संस्कृतमिथ मल्याळीमध्ये छणवाधा नांवाचा ग्रंथ लिहिला. प्रायणकोरच्या कोटरकर राजघराण्यातील एका राजाने 'कथाकाळी' म्हणजे मल्याळी नाटक लिहिल्यास सुरवात केली. मल्याळीमधील अमिगत-बाह्यभाषाच्या युगाला १७ व्या शतकात सुरुवात झाली. १७ व्या शतकातील गुंजग एरुचवन्न याने हल्लीची मल्याळी लिपी बनविली. त्या लिपीला त्याचे आर्य एरुजु असे नाव दिले. त्यापूर्वीच्या दोन लिपींची वस्तुस्तु व कोल्लु अशी नावे होती. गुंजुतुन महाभारत व काही पुराणांचे त्या लिपीत रूपांतर केले. १८ व्या शतकाच्या अखेरीस कुंजन्न भंजियार नांवाच्या संघकाराने बरीच गाणी, विनोदी नाटक रचिली, व संघतंत्र, मलचरित्र इत्यादि संस्कृत ग्रंथांचे रूपांतर केले. याशिवाय मल्याळीमध्ये कथा, पद्यसंग्रह, केरलोत्पत्तीसारखे इतिहासग्रंथ, व काही वैद्यकग्रंथ आढळतात.

मलाका—स्ट्रेटसेटलमेंट्स. हे मलायाद्वीपकल्पाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर सिंगापूर व वेनांग यांमध्ये आहे. स. १५११ मध्ये पोर्तुगीज लोकांनी मलाकावर स्वारी करून ते घेतले. १३० वर्षेपर्यंत ते पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यात होते. तेव्हा ते त्याच्या व्यापाराचे मुख्य ठिकाण होते. स. १६०९ मध्ये डच लोकांनी मलाकावर वेढा दिला व घेतले (१६४१). १७५५ साली मेडविलनने ते डच लोकांपासून घेतले. परंतु

१८१८ साली पुन्हा ते डच लोकांनी परत दिले परंतु ९ वर्षांनी ते पुन्हा मेडविलनकडे आले.

१८१७ सालापासून बाकीच्या स्ट्रेटसेटलमेंट्सबरोबर मलाकाचा कारभार हिंदुस्थान सरकार पहात होता. स. १८६७ मध्ये जेव्हा ही काळज बऱ्यात झाली तेव्हा येथील कारभार महाद्वीपशा गव्हर्नराकडे आला. इथी एक रेसिडेंट मलाका प्रदेशावर नेमलेला असतो व तो स्ट्रेटसेटलमेंटच्या गव्हर्नराला जबाबदार असतो. मलाकाची लोकसंख्या १९२१ साली १५३५१२ होती. वेदराच्या उपजवणामुळे वेनांग व सिंगापूर येथे व्यापार गेल्यामुळे या ठिकाणचे व्यापारी महत्त्व कमी झाले. येथे रबर व तण्णिशेका बरेच होत.

मलायाद्वीपकल्प—हे साधारतः भुज चौकोनाच्या आकाराचे असून याचा माग चीनच्या समुद्रात गेलेला आहे. याचे क्षेत्रफळ सुमारे ७०,००० चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस चयान, दक्षिणेस सिंगापूर बेट व समुद्रधुनि; पूर्वेस चीनचा समुद्र व पश्चिमेस मलाकाची समुद्रधुनि आहे. या द्वीपकल्पातील पर्वतांनी याचे दोन भाग केले आहेत. सर्वोच्च पर्वत गुनाग टाऊन हा आहे. हे द्वीपकल्प म्हणजे अफाट जंगल असून त्यात जंगल संहार मोडला गेला आहे. कोन्टन, रावीन, केरॅन्टन, पेहॉग या येथील मुख्य नद्या आहेत. येथील हवा नरी उष्ण आहे तरी ती अल्प-देसापेक्षा चांगली आहे.

स्ट्रेटसेटलमेंटची वसाहत व संयुक्त मलायासंस्थान; मोहो-रबे स्वतंत्र संस्थान; त्रिनिदाद संरक्षणखालील निष्पक्ष संस्थान; व वेराक व व्हॅडगच्या उत्तरेस असलेले संस्थानचे जमाव असे या द्वीपकल्पाचे ४ भाग केले आहेत. या द्वीपकल्पाची लोकसंख्या सुमारे २०,००,००० आहे. पैकी ८,५०,००० चिनी लोक आहेत. स्ट्रेटसेटलमेंट्स व संयुक्त मलाया संस्थान यांत आशियातील सर्व जाठीचे लोक सापडतात. सगामी लोकसिरीज जे लोक या द्वीपकल्पात बरेच दिवस राहिले असा लोकांच्या संग्रह, सकाई व मलायी अशा ३ जाती आहेत.

इतिहास.—मलायाद्वीपकल्पाचे महत्त्व मोलकाडून आलेला मसाल्याचा माल निगत करण्याचे मुख्य ठिकाण म्हणून होते. येथील मसाल्याचा व्यापार फार प्राचीन आहे. हिंदुस्थानच्या ताब्यात लोकांचा सर्व हक्क असताना मलायाद्वीपकल्पाचा फारसे महत्त्व नव्हते. इराणातील व अरब-स्तानातील मुसलमान व्यापाऱ्यांनी हिंदूंचा कुलहक ह्याकरून सोळाव्या शतकाच्या आरंभास बहुतेक मसाल्याचा व्यापार आपल्या हातात घेतला. हे व्यापारी मुसलमानांनी धर्माचे उद्देशक होते व त्यांच्या वजनामुळे मलायातील लोकांनी अनेकदिवसादिश सोडून देऊन मुसलमानांनी धर्माची दीक्षा घेतली. अरबियाखंडाच्या अर्बाचीन इतिहासात 'मसाल्याच्या व्यापाराचा कुलहक' मित्रविषयाच्या

इच्छेस कार महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे, कारण आशियाखंडाचा अर्वाचीन इतिहास हा बहुतांशी या इच्छेचाच परिणाम आहे मोलका बेटावर स्वारी करण्याचे पोर्तुगीज लोकांचे पहिल्यापासून श्रेय होते श्वेतवर्णाचे लोक केप ऑफ गुडहोपला वळसा घालून जेव्हा पूर्वआफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर आले तेव्हाच मलाका बेट हे त्यांच्या इच्छाचा विषय झाले पोर्तुगीज लोक मलायाद्वीपकल्पात येण्यास १५०६ साली निघाले, परंतु त्यात त्यांना यश आले नाही १५११ साली पुन्हा मलाका बेटाचा घोष लावण्यासाठी तयारी करण्यात आली व त्यावेळी मलाका स्थानी येवले व ते कायमचे युरोपीय लोकांच्या सत्त्वात गेले पोर्तुगीज लोक मलाकाच्या मालकांनंच सवुक्त होते व त्यांनी मलायाद्वीपकल्पात राज्यविस्तार करण्याचा प्रयत्न न करता तेथील लोकांची मैत्री संपादिली स्वकरच मलायाच्या व्यापाराचा कुलद्वज पोर्तुगीज लोकांस मिळाला व मलाका हे त्या व्यापाराचे मुख्य ठिकाण झाले १५२८ साली फ्रेंच लोकांनी स्वारी केली परंतु ते मलाया-पर्यंत पोचले नाहीत १५५५ साली डच लोक इकडे आले, परंतु ते आवा बेटांत गेले, व त्यांनी आपला कारभार जावा व त्याच्या लगतची बेटे देवेंच बालविला मध्यतरी अचानक पोर्तुगीज यांच्यासोबत वादळ येऊन सन १६४१ त डच लोकांच्या मदतीने अचीनच्या लोकांनी पोर्तुगीज लोकांवर स्वारी केली परंतु डच लोक मलायाचे मालक झाले स १७५५ मध्ये ब्रिटिशांनी मलाका डच लोकांपासून घेतले परंतु १८१६ मध्ये ते त्यांना परत दिले पुढे १८१४ मध्ये सुमात्रातील काही ठिकाणे देऊन मलाका ब्रिटिशांना सोबतला देऊन घेतले या द्वीपकल्पांत ब्रिटिशांनी पहिली बखार १९११ साली पाटनी नावाच्या पूर्वकिनाऱ्यावरील एतद्देशीय सत्त्वानांत उघडली होती परंतु तिचा शेवट १९२० साली झाला स १७८६ मध्ये केदाहजवळून येणांर विकत घेतले १८१९ मध्ये ओहोरच्या तरकालीन सुलतानाजवळून सिंगापूर विकत घेतले स १८६७ पर्यंत स्ट्रॅटसेटलमेंटच्या राज्य कारभार हिंदुस्थानांतून पहाण्यात येत असे १८६७ साली ही काऊन बहादत करण्यात आली स १८७४ मध्ये पेरालेचे सत्त्वान तेथील सुलतानाशी झालेल्या तहान्वये ब्रिटिश रक्षणा-खाली आले, व यामुळे शेवटी सवुक्त मलायामध्ये यथार्थी दुसरी सत्त्वानेहि ब्रिटिश सत्त्वानाखाली आली ब्रिटिशन व सयाम यांच्यामध्ये झालेल्या स १९०१ च्या तहान्वये उत्तरे-कडील मलाया सत्त्वाने सयामच्या सत्त्वानाखाली राहणी असे ठरले परंतु स १९०९ च्या तहान्वये सयामने केल्टन, ट्रेगापु, केदाह व पेरालिस यावरील आपला सत्त्वानाचा हक्क सोडला. सिंगापूर हे स्ट्रॅटसेटलमेंटच्या बहादतीने राजकीय, व्यापारी व राज्यकारभाराचे मुख्य ठिकाण आहे, व ३ गव्हर्नर या अधिकारामुळे सवुक्त मलाया सत्त्वाने,

ब्रिटिश ताबे बोरिनीओ, सारावाक, कोको, कीलींग व त्रिस्नमस बेटे यांचा मुख्य कमिशनर व लॅशोनचा गव्हर्नर असतो.

मलाया संस्थाने—ब्रिटिश संरक्षणाखाली असलेल्या मलायाद्वीपकल्पातील (१) संयुक्त व (२) फेडरल (३) असंयुक्त अशी दान प्रकारची संस्थाने आहेत

संयुक्त संस्थाने—ब्रिटिश संरक्षणाखाली असलेली संयुक्त संस्थाने पेराल, सेलांगोर व नेमिसेविलन व पाहोंग ही होत प्रत्येक संस्थान एका सुलतानाच्या ताब्यात आहे. प्रत्येक संस्थानांत वरिष्ठ सत्ता एका स्टेट-कौन्सिलकडे दिलेली असते तीत सुलतान, रेसिडेंट, रेसिडेंटचा सेक्रेटरी, काही प्रमुख मलाया राजबाडे व चिनी व्यापारी समासद असतात. क,येद करणे व दुसरी कामे करणे याशिवाय या सत्त्वाने पारोच्या शिष्टेची केरतयासर्वा करण्याचा अधिकार आहे. रेसिडेंट व त्याच्या हाताखालील युरोपीय अधिकारी हे आपापल्या संस्थानाचा राज्यकारभार पहातात या अधिकाऱ्याच्या जाग्या, सिव्हिल सर्व्हिस कमिशनर लोकांनी घेऊन पहातात पाठ झालेल्या उमेदवारांकडून भरल्या जातात ब्रिटिशांशी झालेल्या तहान्वये प्रत्येक संस्थानाच्या सुलतानाला रेसिडेंटचा सहाय्याचा लगतो अशा शीतीने तोच वस्तुतः मुख्य असतो परंतु सुलतान व त्याचे अधिकाऱ्यांच्या मताला बराच मान दिला जातो ब्रिटिशांनी सुलतान लोकांच्या घर्षांत दबावधक करू नये असे ठरले आहे या लोकांच्या राज्यकारभारांत उमरावा पद्धतीचा बराच उपयोग केला जातो मलायी लाकाचे कल्याण हे मलाया-स्टेट्सच्या राजकारभाराचे सुन असले पाहिजे, हा गोटीच्या जाणिवेमुळे एतद्देशीय लोकांच्या सुधारणेस येथील राज्यव्यवस्था बरीच कारणीभूत झाली, व याबरोबरच येथील शेवकी व खनिज उत्पन्नाहि वाढले या सुधारणेला मलायी लोक स्वतः कार घेते कारणीभूत झाले, कारण उत्तम राज्यव्यवस्था ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडून ठेविली जाते, मोडवेल तिची लोकांकडून पुरविली जाते, व थमाचा पुरवठा चिनी व तामिळ लोकांकडून केला जातो राज्यकारभाराच्या प्रत्येक मुख्य खात्यावर संयुक्त अधिकारी आहे, व सर्व संस्थानांच्या रेसिडेंटवर रेसिडेंट जनरल हा मुख्य आहे व तो स्ट्रॅटसेटलमेंटच्या गव्हर्नराला जबाबदार असतो

१८९६ साली या चार संस्थानांचा व ब्रिटिश सरकारचा तह होऊन सरकारच्या एका चौक सेक्रेटरीच्या देखरेखीखाली संस्थानांचा कारभार चालण्याचे ठरवून, शिवाय युद्धप्रसंगी साम्राज्यसंरक्षणाच्या सैन्याची मदत करण्याचे ठरले १९०९ साली वेडरल कौन्सिलची स्थापना होऊन सर्व संस्थानांना सामान्य अशा कारभारा स्थाने द्यावयाचा अशी त्याची अधिकारमर्यादा घालून देण्यात आली याचा अर्थवत्त मलाया संस्थानांचा हायकमिशनर असतो संस्थानाचे सुलतान, ब्रिटिश रेसिडेंट व हायकमिशनरने नेमिलेले आठ

बीन-सरकारी अधिकारी याचे समासद भसतात फेडरल कौन्सिल वर्पोतून तीनदर मरत.

संयुक्त मलाया संस्थानांचे क्षेत्रफळ सुमारे २८००० चौरस मैल आहे व १९२१ साली येथील लोकसंख्या १३२४८९० होती. १९२३ साली या संस्थानांचे उत्पन्न ७३६०६८० पौंड व खर्च ६१६२९३८ पौंड होता. त्याच सालीत आयात मालाची किंमत १०३६०२१५ पौंड होती व निर्यात मालाची किंमत २२९५४७१६ पौंड होती. या संस्थानांत जस्त फार सापडते, जस्तच्या खाणी चिनी भादबलाचे चालतात.

१८८९ सालनंतर संयुक्त मलाया संस्थानांची सर्व जगांत निघालेल्या दिनाच्या अर्थोपेक्षा पुष्कळ जास्त ठिन काढले. येथील शेतांत अलीकडे परीच सुधारणा करण्यात आली आहे, व विशेषतः रबराच्या लागवडीत ती परीच झाली, परंतु ही लागवड बहुतेक युरोपीय लोकांच्या हातांत आहे.

या संस्थानांत सुमारे २५०० मैल वर्गी सडक असून आगगाडीचा रस्ता सुमारे १००० मैल आहे. या संस्थानांची संयुक्त राग्यानी कुआलालुम्पर असून या संस्थानांना कर्म नाही व यांचे कारण येथील खनिज संपत्ति हे होय. १९२३ साली ३०६५० टन जस्त बाहेर पाठविण्यात आले. याच साली १९९३ ऑंस सोने काढण्यात आले. १९२३ साली यांत ४४ इंग्रजी शाळा होत्या एवढेशेय (मलाया, तामिल व चिनी) भाषांच्या ५८३ शाळा होत्या. येथे स्ट्रॅट्ससेटलमेंटस बॅलर हे बलन मान्य करण्यात आले आहे.

विभक्त संस्था नै.—सन १९१९ मध्ये ब्रिटन व सयाम यांच्यामध्ये तह झाला व त्यामध्ये सयामने मलायाद्विपकल्पातील काही प्रदेशांवरील आपला साम्राज्याधिकार ब्रिटनला दिला. त्या प्रदेशात सयामी लोकांची केलॅन्टन, ट्रेंगु, केदाह व पालिस अशी चार संस्थाने होती. ही सयामच्या साम्राज्याखाली फार प्राचीन कालापासून होती. ब्रिटिशांनी प्रत्येक राजाच्या दरबारी एक सल्लागार ठेविला व पूर्वापासून चालत आलेल्या पद्धतीने राज्यकारभार चालवावा असे अभिवचन दिले. परंतु ही पूर्वाची राजपद्धति सुरू असतां लोक कोणत्याही प्रकारे अन्यायाने किंवा अयोग्य प्रकारे वागविले जाऊ नयेत अशी अट होती काही संस्थाने संयुक्तसंस्थानांच्या उत्तरे आहेत. व दोन द्वीपकल्पाच्या पूर्व बाजूला व दोन पश्चिम बाजूला आहेत.

ही चार संस्थाने व कोहोर मिळून पाँच संस्थाने या विभक्त मलाया-भागात येतात. स. १८८५च्या तहाने कोहोर व ब्रिटन यांचे परस्पर संबंध नवी झाले. स. १९१४ च्या या तहाने जोडलेल्या पुस्तोने असे ठरले की, सुलतानाने एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याचा राज्यकारभारांत सल्ला घ्यावा, सुलतानाच्या मदतीला कार्यकारी व कायदेमंडळ आहे. इतर चार संस्थानांत संयुक्तसंस्थानांप्रमाणे स्टेट-कौन्सिल आहेत. प्रत्येकीत ब्रिटिश सरकारने नेमिलेला एक सल्लागार अधि-

कारी असतो. या संस्थानांचा व्यापार मुख्यतः स्ट्रेटसेटल-मेंटशी चालतो. या विभक्त मलाया संस्थानांची माहिती थोडक्यात खालील कोष्टकावरून दोंईल.

संस्थाने	क्षेत्रफळ	लोकसंख्या	उत्पन्न
	चौरस मैल	सु. हजार	सु. हजार (बॅलर)
कोहोर	७५००	२८२	१९०५४ (१९२३)
केदाह	३८००	३३८	५२८४ (१९२४)
पालिस	३१६	४०	३९७ (१९२२-२३)
केलॅन्टन	५८७०	३०९	१२९६ (१९२३)
ट्रेंगु	५०००	१५३	६४२ (१९२३)

मलायी लोक—मलायाद्वीपकल्पात व मलायाद्वीप-समुद्रांत रहाणाऱ्या प्रत्यक्ष राष्ट्रमातीला मलायी असे म्हणतात. हे लोक मलायाद्वीपकल्पात अलीकडे आले असवे असे दंतकथावरून समजते. त्यांच्या भाषेत स्थानिक फर्झना संयुक्त नावे दिलेली आहेत यावरून ते मलायाद्वीपकल्पात येथल्याच्यापूर्वी रयाची एक निराळी भाषा असावी असे दिसते.

थोड्या दिवसापूर्वी मानववंशशास्त्रवेत्त्यांचे असे मत होते की, मलयु लोक मंगोल महावंशापासून झालेले असवे, कारण मंगोल लोकांच्या व यांच्या शरीरवर्णात बरेच साम्य आढळते परंतु मलयु हे निराळी जात असावी हे मत हल्ली सर्वमान्य होत चालले आहे ही जात दक्षिणकडून येऊन मंगोल जातीच्या शेजारी राहिली असावी. कारण त्यांच्या भाषादि गोष्टीवरून असे स्पष्ट दिसते की, मलयु महावंश मंगोल-महावंशातून भिन्न आहे. मलयु व पॅलिनेशियन भाषांमध्ये बरेच साम्य आहे या परस्परतातून दूर असलेल्या प्रदेशांतील भाषात साम्य आहे यावरून असे दिसते की, मलयु व पॅलिनेशियन लोक प्राचीन काळी एके ठिकाणी रहात असवे. [शा.को वि १ पृ. १७७ इ. पहा]

हल्ली मलायी लोक सुवापेक्षा मुसलमान आहेत इ स १३-१५ व्या शतकात रयांनी हा पंथ स्वीकारला आज यांची धर्मबंधने योग्य रीतीने पाळली जात नाहीत. हिंदू-स्थांनातील लोकांच्या धर्मसमजुतीचा मलायी लोकांच्या घर्मावर वराच परिणाम झाला आहे असे दिसते.

मलायी लोकांचे मुख्य खाद्य मात आहे, तेव्हा ते मुख्यतः तांदुळाचेच पिक काढतात रेलमाचे व कापसाचे कापड तयार करण्याचे कारखाने हे मलायी लोकांचे मुख्य धंदे होत त्यांची लिपी स्वदेश असावी असे दिसते. मलायी लोक आदर्शात व स्वाभिमाना परंतु आळशी, सुलोपयोगी, व अतिशय अट्टहासी आहेत. ते फार जुलूमज असून पैशाच्या संबंधात रयांनी प्रामाणिकपणाची कल्पना सुद्धा नसते. मलायी लोक दरबारी असून शिक्षण राम-भिन्न आहेत बहुधा ते क्रूर, अन्यायी, स्थायी व बदरदर्शा असतात हे लोक पैल अंगरखा व विंगार घासतात व डोक्याला फेटा बांधतात अगर दोपी घासतात. किंच

नावांचे याचे मुख्य हत्यार आहे; ते लहान बंदियासारखे असून त्याला लांकडाची अगर हस्तिदंती मूठ असते. कधी कधी मलाची लोक किससारखेच परंतु लांब पात असलेले हत्यार वापरतात. मलाची-पॉलिनेशियन बर्गोच्या मलाची भागांपैकी मलयु नावाची भाषा हे लोक बोलतात. या भाषेत येथील सर्व कारभार चालतो. या भाषेतील वाक्यमाची माहिती पहिल्या विभागात दिली आहे.

मलिक महंमद ज्यायसी (उदयकाल स. १५४०)-
एक हिंदी प्रेयकार. जॉन पझवट नावाचा एक प्रसिद्ध प्रेय लिहिला. स्वतंत्र विषयावर गोडी भाषेत प्रथमच असा हा पहिलाच प्रेय होय. याच्याद्वारे अभ्यासनीय असे प्रेय कायच कमी आढळले. साधारण विद्वानांना यातील एक जोळ समजणार नाही इतक्या निरनिराळ्या भाषेत हा प्रेय लिहिला आहे. त्यांत कल्पकता व काव्यमाधुर्य उत्तम आहे. मलिक हा कवी होता. याच्या कृपेमुळे आपल्याला मुलगा व संपत्ति प्राप्त झाली अशी अभेद्योच्या राज्याच्या मनात आल्याने उत्पन्न झाल्यामुळे तो याचा भक्त झाला. अभेद्यी येथे रामबाळाच्या दरबारजायबद नाचे घटगे आहे.

पझावताचे कथानक पुढीलप्रमाणे आहे:- चितोडचा राजा रतनसेन याला एका राघुकडून सिंहलद्वीपच्या पश्चिमी राजकन्येच्या सौंदर्याची हकीकत कळल्यामुळे रतनसेन हा सिंहलद्वीपाला मिश्रक्या रूपाने जाऊन तिच्याशी लग्न करून चितोड येथे आला. चितोडच्या दरबारातून हाकून लावलेल्या एका ज्योतिषाने अज्ञातदिनाला पश्चिमच्या सौंदर्याची हकीकत सांगितली. तीमुळे त्याने चितोडवर स्वारी करून तिला हस्तगत करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याचा पराभव झाला. नंतर अज्ञातदिनाने रतनदेवाला युक्तीने पकडले व पश्चिमी बंधन होऊन असल्यास छुटका होईल असे सांगितले. अशा रीतीने रतनदेव तुष्टात असताना इकडे कुंमलनेरच्या देव-पाकराजाने पश्चिमीची भेटा केली. पुढे गौरा आणि बादल या दोघांमधून वीरानी रतनची छुटका केली. रतन पुन्हा राज्यावर बसल्यानंतर त्याने देवपालावर स्वारी करून त्याला ठार मारिले पण यालाहि मर्याद जलम लागली; व तो चितोडला येताच प्राणास मुकला, तेन्ना त्याच्या पांढीची व नागमणी या बायका सती गेल्या. हत्यार्यात अज्ञातदिनाची कौन राहत्याचा दरबारजायबद येऊन घडकली. बादलने देवराज्याचे मोठ्या शौर्याने लढून रक्षण केले. पण तो पराभूत; व चितोड मुसलमानांच्या ताब्यात गेले. या प्रथाच्या शेवटील शोकांत हे कथानक खन्योकिरूप आहे असे कायाने म्हटले आहे. चितोड म्हणजे नरदेह, रतनदेव हा आत्मा, राघू हा गुरू, पश्चिमी ही राहणपणा, ज्योतिषी हा नेतान, व अज्ञातदिन हा मोह असे रूपक त्याने बघविले आहे.

पझावताचे कथानक चितोडच्या येथल्या हकीकतीवर लेले आहे; व ते सर्वानां परिचित आहे. पण मायकाचे

मीमसिद्धाच्या ऐवजी रतन नाव ठेवणे इत्यादि मूळ हकीकतीमध्ये महम्मदाने बरेच फेरफार केलेले आहेत. रत्ना-बली या नाटकाचाहि या काव्यावर परिणाम झालेला दिसतो. [बोल; प्रिन्स-हिंदी लिटरेचर]

मलिकअंबर—हा हथली मुलाम आरंभी पहिला मुस्लिम निजामशाहाचा कारभारी चंगीसखान याच्या पदवी होता. हा मुस्लिमान असून तो निजामशाहीतील हथली सरदारच्या तटाचा पुढारी होता. अकबरीने वऱ्हाड व अहमदनगर घेऊन बहादुर निजामशाहास ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यात कैद करून घेतल्यावर, याने मुस्लिम निजामशाहा (दुसरा) असे नाव देऊन एका अवस्थी राजास गादीवर बसविले, व दिवशी चाललेल्या त्या वेळच्या अंदाधुंदीचा फायदा घेऊन मोगलांच्या छात्रेस राहजाराजाच्या मदतीने २० पेक्षाहि अधिक वर्षेपर्यंत योपवून धरिले याने १६०६ च्या सुमारास मोगलांच्या हाती पूर्णपणे न गेलेल्या निजामशाही राज्याच्या सर्व भागास आपल्या ताब्यात घेऊन, अमीन-महसुलाच्या पद्धतीत सुधारणा केली. नंतर (१६१०) याने दौलतबादेचेकडे हकी (जोरगाबाद) नावाचे शहर बसविले, व विशेषेक अमरावते बांधून तेथे निजामशाहीची राजधानी नेली. पुढे मोगल सैन्याचा कित्येक लढायात पराभव करून काही काळपर्यंत वऱ्हाड व अहमदनगर हांदि मोगलांपासून त्याने परत मिळविली. परंतु मलिकअंबरचे नांव या निजामशाहाच्या अमावसीच्या पद्धतीमुळे प्रसिद्धीस आले. त्याने गावे इज्ज्याने देण्याची पद्धत सोडली. व बाबिनोचे दरबारी ने उत्पन्न येत होते त्याचा ठराविक हिस्सा (एनजिनसी) सारा म्हणून घेण्यास सुरवात केली (मराठी कागदपत्रात हा हिस्सा म्हणता असे आढळते, परंतु मॅटडफ त्या काळच्या दंतकथावरून तो म्हणता असे म्हणतो). याप्रमाणे विशेषेक वर्षेपर्यंत याच्यास महसूल गोळा करण्यावर, त्या अनुभवनावरून मग तो पैशांत ठगविण्यात आला (१६१०) ; परंतु ही रकम पोक चांगले आले नाही तर त्यामानाने कमी करण्यात येत असे. त्याने जुन्या प्रामर्शेस पुन्हा जर्जितावस्थेस आणले, व वसुध गोळा करण्याकरिता मुसलमान अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली ब्राह्मण अंमलदारांची योजना केली. इ. स. १६२१ च्या सुमारास दुसरी गांधवरा वगैरे काही मराठे सरदारांनी मोगलांनी आपल्याकडे बघून घेतल्यामुळे ते निजामशाही राज्यास जोडून गेले. परंतु रामपुत्र शाहाजहानाने बंद केल्याकारणाने गांधवरास बक्षिणेकडे लक्ष घुरविण्यास फुरसत राहिली नाही, म्हणून मराणापूर्वी काही दिवस मलिकअंबरची दक्षिणेंत पुन्हा सरशी झाली. तो इ. स. १६२९ च्या मे महिन्यात ४० वर्षांचा होऊन मरण पावला. याच्याच ताब्यांतल्या झालेल्या राहणी मोठ्याने पुढे निजामशाही काही दिवस चालविली. अंबराची कबर अंबरापूर (जि. नगर) येथे आहे. [बक; बोल]

मलेरकोटला—ह्या छोट्याशा संस्थानाचा मालक कुंद पठाण मुसलमान आहे. येथील मूळ पुराण ग्रंथम इराणच्या उत्तरेकडील देशापासून—प्रांताचा रहिवासी असून, सधून तो काबुलातून येऊन मोगल बादशहांच्या पदवी नोकरीस राहून सरहिंदमध्ये कामगिरी बजावीत होता त्याने मलेर येथे १५२२ त आपले ठाणे घातले. ह्या घराण्याने मोगलांच्या व्हासकाळात स्वतंत्र सत्ता स्थापिली. पुढे त्याचे व शेजारच्या शाह संस्थानिकांचे तत्तत क्षय होत चालत. त्याचबरोबरच्या लढाई-नेतर येथील नबाबाचा इंग्रजांशी प्रथम संबंध (१८०५) आला. त्यावेळी तो नबाब गादीवर होता, तो लंडन लेक यास मिळाला, त्यामुळे सतलज-यमुना दुजाबतीस मराठ्यांची सत्ता नामशेष झाली. पुढे स. १८०९ मध्ये नबाबाचा व इंग्रजांचा तह झाला. या नबाबाचे भाईवंद होते त्यांस संस्थानांत हिस्से मिळाले होते. सातत त्यांचे वंशज आपल्या हद्दीत पूर्ण अम्मल चालवितात. परंतु मलेरकोटच्या नबाब हा सर्वात वरिष्ठ आहे. संस्थानचे क्षेत्रफळ १६७ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९२१) ८०,२३३ व उत्पन्न १४ लाख आहे. जमीन रेटाड असून संस्थानच्या उत्तरेस छिन्मना जिह्वा, पूर्वेस व दक्षिणेस पतिआळा संस्थान, व पश्चिमेस छिन्मना जिह्वा, पतिआळा व नामा संस्थाने आहेत. येथील विद्यमान (१९२५) नबाब लेफ्टनंट कर्नल हिम हामनेस सर प्रभुमदभाजीलाल बहादूर हा १९०८ साली गादीवर बसला. संस्थानांत कापूस, साजरा, बडोफ, अम-मोदा, लेंबास, व बहुतेक प्रकारचे धान्य उत्पन्न होत. मलेरकोटला राजधानीची लोकसंख्या ३०००० आहे.

महाराष्ट्राचा नायकावाड—नकाशावर रामे खंडेराव हे वास्त्यानेतर त्यांचा ठंथ महाराष्ट्राचा, जो खंडेरावाच्या विरुद्ध केल्या काडामुळे कैदेत पडला होता तो सुटला व गादीवर बसला (१८७०). प्रथम याने खंडेरावाच्या नोकरावर सूट घेण्यास घुरयात केली. याच्या हेकटपणामुळे व लचकपटीमुळे कर वाढवावे लागले व राज्यव्यवस्था बिघडून गेली. म्हणून स. १८६०त हिंदुस्थान-सरकारकडून पडोशाची देखरेख सुभई सरकारकडे जाली व हिंदुस्थानसरकारकडून एक चौकशी करिता कमिशनर नेमिले गेले त्या कमिशनरने राज्यात अव्यवस्था आहे असे ठरवून १८७५पर्यंत महाराष्ट्राचा मुदत रोजन सुधारणा करण्याविषयी तक्रार दिली. यावेळी महाराष्ट्राचे व रेडिंडेटचे अमेना म्हणून कर्नल फेअर याच्या नाती सर लंडन गेली यास म.ज.चा एजंट व स्वतंत्र कमिशनर नेमिले. परंतु तो येण्याच्या पूर्वी (१८७४ नोव्हेंबर) कर्नल फेअर यास महाराष्ट्राचे व वीर घालण्याचा प्रयत्न करीत आहेत अशी यातनी पडली; लंडन आस्थापने त्याने चौकशी केली; व स. १८७५च्या जानेवारीत हिंदुस्थानसरकारने महाराष्ट्रास अटक करून चौकशीकरिता कमिशनर नेमून राज्य-कारभार हाती घेतला. बंगालचा मुख्य न्यायाधीश, सर रिचर्ड क्रॉक, व ३ युरोपीय व ३ हिंदु संस्थानिक सभा-

सद होते; निकाल एकमताने झाला नाही. युरोपीय सभा-सदानी ठरविले की, वीर घालण्याच्या कामात महाराष्ट्राचे नियमित, परंतु हिंदी सभासदानी त्याच्या उलट निकाल दिला. सेव्हा महाराष्ट्राची गैरवर्तणूक, व गैरराज्य-व्यवस्था थांबत घडून इंग्लंड सरकारने काहीरामाचा काढून त्यास बांदीबद्दल पदच्युत करून मंडास येथे हद्दपार केले. तेथेच तो नजरकैदेत असत १८९३ साली वारला.

महाराष्ट्राचा होळकर (इंदूर पहा)—इंदूर संस्थानचा संस्थापक. महाराष्ट्राचा होळकर हा काहीने घनगर असून, नॉरकाठच्या होळ सेठ्याचा (पुणे जिह्वा) रहाणारा होता. महाराष्ट्राचा जन्म १६९४ साली झाला. म्हादपणी बाप वारल्यावर तो खानदेशात आपल्या मामाच्या गावी (तयोदे) राहिला. त्याची चावळी मोतमा हो त्याची मामेवडीण होती पुढे (१७२५) माळव्यातील चौब व मरदेसगुणी गोळा करणारे काम पत्तार, शिंदे यांच्याबरोबर महाराष्ट्राकडेही बाजीरावाने सोंपविले; व कीमच्या लबांडाळी, त्या मुलगाच्या मोकासाबरोबर थोडीशी रक्कम लोहून दिली. यानंतर १७३१ (माळवा), ३२ (तिरला), ३५ (आप्रा व गुजरात), ३६ (अंतर्वेद, दिल्ली), ३८ (मोवाळ), ३९ (चोंकण, बलू) या सालच्या पेशव्यांनी केल्या मोहिमांत महाराष्ट्रावर हजर होता. यापैकी काही स्वाभ्या त्याने स्वतः केल्या घडुतेक माळवा वर झाल्यावर इंदूर सरदाराबरोबर महाराष्ट्रास पेशव्यांनी माळव्यातील ८२ परगणे जहागीर दिले. यापूर्वीच रेषाकाठचा बराबस प्राप्त महाराष्ट्राचे विकला होता. त्यामुळे त्याने आपले मुदत टांगे मधेश्वरास केले. अवघूरच्या गादीबद्दल संदे लागून महाराष्ट्राचे माघी-सिंगाचा पक्ष घेऊन त्यास गादीवर बसविले व त्याबद्दल ६४ लाख खंडणी आणि रामपुरा, भातपुरा, रॉक वगैरे प्रांत मिळविले. शाहूच्या म्यादनेतर पेशव्यांनी जो माळव्याची व्यवस्था केली तोच माळव्याच्या एकंदर ११ कोट बसला-पैकी ७४११ लक्षांचा प्रांत महाराष्ट्रास दिला. पुढे महाराष्ट्राचे रोहिरयाविरुद्ध अयोध्येच्या सफरनेगात मदत केली (१७५१), पेशव्यांच्या आलेवरून वजीर गाजीउद्दीन यास दक्षिणेत आपले (१७५२). गाजीच्या मीर सहायुद्दीन नावाच्या मुलाने जाटाविरुद्ध मदत करून, जाटांच्या मदतीस आलेल्या दिल्लीच्या बादशहाचा पराभव केला (१७५४). व सौमीबादाद पेशव्यांच्या उत्तरेकडील स्वाभ्यात थोडा फार साम घेतला (१७५६-५७). मात्र या वेळेपासूनच पेशवे-सरकारविरुद्ध महाराष्ट्राचे नजीबखानास अंतस्वयंपे मदत देण्याचे सुरू केले. इतक्या अलमगिरास दिल्लीच्या तफावर मधविकाच्या कामी व अन्दाळीच्या हिंदुस्थानांतोड उलढालाच्या वेळी प्रतिकार करणाऱ्या कामी महाराष्ट्राचे थोडाफार भाग घेतला होता पडेश्यापासून महाराष्ट्रास आपले अंग राहून काम करणारा होता आपला कायदा ज्यात नाही त्यांत तो चडशा पडत गेले. शिंदे आपल्याकडून वरचड

होई लागले हे पहातांच यानें त्यांच्या विरुद्ध खटपटी सुरू केल्या; एवढेच नाही तर जरूर त्यावेळीं त्यांनीं मदतीदे केली नाही. त्याचप्रमाणे यानें नानाशाहेचे पेशव्यांच्या कारकीर्दीत मध्यवर्ती सरकारास जवळ जवळ पाठ्यावर बसविले. स्वतःकडे गुंबलेच्या हिंसाचावी दाद लाई दिली नाही. बहुतेक पेशव्यांच्या स्वाभ्यांत काही तरी खोटे काढून जेणे करून आपल्यावाचून अडेल अशा तो अडवण्यां आणूं लागला. शिंपीच्या विरुद्ध त्यांच्या शत्रूंस आतून मदत केली, नजीब-खानासारख्या मराठ्यांच्या कष्टाचा शत्रूस "पेशव्यांची घात्रे पडवावी लागतील यासाठी" खली म्हणून व पेशवे "नजीब हा बेगम इरामखोर, अर्धा अन्दाळी आहे" असें सांगत असताहि त्याला मुद्दाम शेवटपर्यंत राखून ठेवला, आणि फुसक्या सचवी काढून पानपताच्या प्रसंगां भाऊसाहेबांना जास्ती अडचणीत आणून शेवटच्या वेळीं रणातून पाय काढला. मात्र थोरला बाजीराव किंवा थोरला माधवराव यांच्यासारख्या कडक पेशव्यांपुढे त्यांचे काही चालत नसे.

यानें १८१३ मध्ये लढाईत (१७६३), जटानें हिंदीस घातलेल्या वेष्टात (१७६४) व रापोबादादाच्या वसरेकडील मोहिमेंत (१७६९) महाराष्ट्राचें भाग घेतला होता. शेवटच्या मोहिमेंत तो ७२ वर्षांचा होऊन अलमपूर येथें मरण पावला (१७६६ मे). त्याला खंडेराव म्हणून एक मुलगा होता, तो कुंभेरीच्या लढाईत मारला गेला. त्याचीच बायको अहल्याबाई होय. महाराष्ट्रावर हा मुजावडीच्याच्या मदतीस ईंग्रजीविरुद्ध गेला असतो (१७६५) त्याचा मोठे झाला होता, म्हणून त्यानें आपल्या मृत्युसमयी दादासाहेब पेशव्यांना ईंग्रजीं पारित्य करण्याबद्दल सांगितलें होतें असें म्हणतात. [नाडकर्णी-होळकरराज्याचें सामान्य वर्णन; डक; होळकर कैफि; पयें-यादी; भाऊ-बखर; कीम-फौल ओंफ दि मोगल एंपायर.]

मसूर—हे पोक पुरातन काळापासून हिंदुस्थानांत होतें. हे युरोप व आशियाखंडांत सर्वत्र आढळतें. मसूरें झाड फूट दोडफूट उंच वाढतें. पातें व झोंगा थारीक असतात. दाण्याचा रंग व डाळीचा रंग शेंदरी असतो. मसूरीच्या बियांच्या लहान मोठ्या आकाराप्रमाणे दोन तीन जाती आहेत. या पिकाची लागवड पुणें, सातारा, नाशिक व बेळ-

मसूरी—संयुक्तप्रांत, देहराडून जिल्ह्यांतील एक थंड हवेचे ठिकाण. हे हिमालयाच्या पायथ्याशी समुद्रसपाटीवर ६००० ते ७५०० फूट उंचीवर बसलेलें आहे. लोकसंख्या सुमारे सात हजार. हे इ. स. १८२६ त थंड हवेचे ठिकाण म्हणून प्रसिद्धीस आलें. स. १९०० पर्यंत येथें सहरणपूरहून यादीवाटेनें (५८ मैल) जात असून परंतु "हरिद्वार डेहरा" रेशेचे सुरू झाल्यापासून येथें जाणें सुलभ झालें आहे. येथें युरोपीय व युरेशियन मुलाकारिता बऱ्याच शाखा असून दोन तीन इस्पितळेहि आहेत.

मॅसेडोनिया—ग्रीसमधील एक प्रांत. अलेक्झांडरपर्यंतचा मॅसेडोनियाचा इतिहास "ग्रीक संस्कृतीची व्यापकता" व "इराणचे सत्तावर्धन" या बुद्धोत्तरजग या विभागांतल्या प्रकरणातून व "अलेक्झांडर" या लेखांत आला आहे. अलेक्झांडरच्या मृत्यूनंतर मॅसेडोनियाचें साम्राज्य लयाला गेलें. फक्त मॅसेडोनिया प्रांत तेवढा राहिला. तो पुढें रोम, बल्गेरिया, सार्वहद्या, ग्रीस, तुर्कस्तान इत्यादि राष्ट्रांच्या अंमलाखाली जात जात, शेवटीं १९१२ सालीं ग्रीसच्या ताब्यात आला. मॅसेडोनियाची लोकसंख्या १९२३ सालीं ५८५६७३ होती. त्याचे राज्यकारभाराच्या सोयीसाठीं पूर्व व पश्चिम मॅसेडोनिया असे माग पाडण्यांत आले आहेत. मॅसेडोनियामध्यें मुख्यतः स्लाव्ह लोकांची वस्ती आहे. त्याशिवाय बल्गर, ग्रीक, क्रिस्ती व महंमदी लोकांचीहि येथें वस्ती आहे.

मस्कत—अरबस्तानच्या अग्नेय किनाऱ्यावर हे शहर बसलेलें असून ओमेनप्रांताची राजधानी आहे. तेथें आरमारी ठाणें असून इराणच्या आखातात शिरण्याच्या रस्त्यावर या ठाण्याचा बबक असतो. मस्कतचे बंदर गोदर हे ब्रिटिशांच्या ताब्यांत असून हिंदुस्थान-इराणच्या विद्युत्-संदेशाचें तेथील ठाणें ईंग्रजींच्या हातां आहे. हिंदुस्थान सरकारच्या पोलिटिकल रेसिडेन्ट येथें रहातो. येथें ब्रिटिश पोस्ट व तारऑफिस आहे. याच्या बाजूनी दुर्गम पर्वत असल्यामुळे हे ठिकाण अरबस्तानापासून सुटक झालें आहे. जमिनीच्या बाजूनें स्वाभ्या होऊं नयेत म्हणून भित घातलेली असून भिंतीवर मनोरे बांधलेले आहेत. समुद्राच्या बाजूला दोन मोठेके किल्ले आहेत. पोर्तुगीजांनीं इराणचे आखात येतल्यावर या शहराचे महत्त्व वाढलें. शहराच्या

मस्तकविज्ञान (प्रोबोर्लोमी)—एक. जे. गॉल यानें जे कथ्य अनुसंधान (एंपिरिकल) मानसशास्त्र खचलें त्याचो पॉमस इमेरियस फोर्स्टर यानें हें नांव दिलें. नंतर या शास्त्राची वाड जे. के. स्फुरसीम व बी. कॉप योनीं केली. यालाच 'केनिओहोपी', 'केनिओलबी', 'फॉबिओमपी', 'निबी' 'मुओनीओ' इत्यादि नांवां आहेत. मस्तकविज्ञान पुढील पाच तरांवर मुखपणः उभारलेलें आहे—(१) मंदू हें मनाचें इंद्रिय होय. (२) मानवी प्राण्याच्या मानसिक (शक्तींची) कांडी विशिष्ट स्वरूप शक्तींचा विभागणी करता येते. (३) या शक्ती मानवाला उपयुक्त प्राप्त झालेल्या असतात, आणि त्या प्रत्येक शक्तीचें मंदूंत एकेक विशिष्ट ठिकाणी स्थान असतें. (४) या प्रत्येक ठिकाणाच्या आकारमानावर त्या त्या शक्तीचें प्रमाण अवलंबून असतें. (५) तत्त-वाकिनिदर्शक मंदूच्या भागाचें आकारमान मस्तकाच्या बाह्य भागाच्या आकारमानाची जुळतें असतें, त्यामुळें मस्तकाच्या बाह्यभाग तपासून मंदूच्या त्या त्या भागाच्या शक्तीसंबंधी अनुमान करता येतें. मस्तकविज्ञान हा मानस-शास्त्राचाच एक प्रकार (सिस्टम) आहे असें या शास्त्राचे पुरवठें म्हणतात पण विशेषतः या शास्त्राच्या योगानें मानवाच्या स्वभावाचें आणि बौद्धिक शक्तीचें ज्ञान होतें अशी समजूत अनन्यामुळें हें शास्त्र लोकांत अधिक प्रसूत झालें आहे.

इतिहास.—मानवी मनःस्थिती व्यापाराची मंदूतील प्रकृतीची कांडी अशी संबंध असतो ही गोष्ट अगदी प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांनाहि माहीत होती पण अरिस्टाटलचें मत असें होतें की, मंदू हें शरीराच्या सर्व इंद्रियांत अत्यंत थंड आणि अत्यंत रक्तपूर्ण असें इंद्रिय असून त्याचें मुख्य कार्य हृदयात असलेली अतिशय उष्णता मर्यादित करणें हें होय. प्राचीन ग्रीकांतील बहुतेक लेखकांचें मत असें होतें की हृदय हे प्राणाचें (लाईफ) निवासस्थान होय; आणि या हृदयांतच विचार (थोUGHT) व विचार (अंकेक्षण) उत्पन्न होतात; न्यायशुद्धि (जजमेंट) मात्र कधी मंदूंत व कधी मूत्रपिंडांत (किनी) असते असें हिप्पोक्रेटाचें मत होतें. मंदेदना व शुद्धि याचें स्थान मंदू हें असून निरनिराळें बौद्धिक व्यापार मंदूच्या निरनिराळ्या विशिष्ट भागांमध्ये चालतात असे गॅलेन या प्राचीन ग्रीक वैद्यकाशास्त्रज्ञाचें मत असून तोच मत पुढें अरबी वैद्यांमार्फत मध्ययुगापर्यंत प्रचलित होता. १३ व्या शतकात आल्फरेटस मेसस यानें मस्तकाच्या मुख्य तीन भागांपैकी मागील भागांत निर्णय-शुद्धि, मध्यभागांत कहरनाशक व पुढील भागांत स्मरण-शक्ति असते असे ठरविलें. यानंतर १८ व्या शतकापर्यंत गॉडन, पिओरोर गॉल, बी. बीहिन, हॉफमन, टी. विलिस, जी. एम्. लॅकली, आर. डेकार्ट, मेयर, जे. ए. डनसेर, प्रोकास्का वगैरे विद्वानांनी बौद्धिक व मानसिक व्यापारांची निरनिराळी स्थाने ठरविण्याचे अनेक प्रयत्न केले. १८ व्या

शतकांनंतर गॉल, स्फुरसीम, जे. एलियरसन, ऑडरू कॉप, सरजो. एम्. मॅकली, आर. मॅकनिश, भाविष्याचार. व्हेटले, आणि अमेरिकेंत वाशब्लेस व जे. गॉडमन यांनी ही विद्या पूर्णत्वास नेली.

या शक्ती व त्यांचीं स्थानां—गॉल, स्फुरसीम व कॉप यांनी मस्तकाचे एकंदर ३५ विभाग करून निरनिराळ्या बौद्धिक व मानसिक शक्तींचीं स्थाने निश्चित केली. मानवां मनाच्या शक्तींचे मुख्य प्रकार दोन असून त्या प्रत्येकाचे मुख्य भेद (१) संवेदना (फॉल्लोअर)—याचे मुख्य भेदः—(अ) प्रवृत्ति (प्रॉपें-सिटी), (आ) माधवा (सॅटिमेंट) व (२) बौद्धिक शक्ति-ह्मिचे मुख्य भेदः—(अ) ज्ञानमाहक (पॅसेंटिण्ड), (आ) विचार (रिफ्लेक्शन्) असे दोन आहेत.

वरील मुख्य भेदाच्या पोटभेदांची यादी व त्यांचे मंदूतील स्फुरसीमने निश्चित केलेल्या स्थानांचे निदर्शक आकडे खाली दिले आहेत.

(अ) प्रवृत्ति (प्रॉपेंसिटी)ः—(१) विषयासक्ति (अॅमे-टिण्डनेस), (२) अपाय प्रेम (फिलोप्रोबेनिरिण्डनेस), (३) एकामता (कॉन्सेंट्रिण्डनेस), (४) आसक्ति (अॅन्डोसिण्डनेस), (५) युद्धप्रवृत्ति (कॉन्ट्रिण्डनेस), (६) विषातकता, (७) गोप्यवृत्ति (सॅक्रेटिण्डनेस), (८) संवादानेच्छा (ऑकॅसिडिण्डनेस), (९) विषयकता (कॅन्ट्रिण्डनेस).

(आ) कनिष्ठ भावना (लोअर सॅटिमेंट)ः—(१०) गर्व (वॅल्गर-एस्टीम), (११) स्तुतिप्रियता (लव्ह ऑफ अप्रोबेशन), व (१२) साधना (कॉन्शन्सेस).

(इ) उच्च भावना (सुपीरियर सॅटिमेंट)ः—(१३) सदयता (बेनिव्होलन्स), (१४) पूज्यभाव (रेव्हरेन्स), (१५) सद-सद्बोधेकपुद्धि (कॉन्शन्सेस), (१६) निश्चयीपणा (फर्मनेस), (१७) आशा (होप), (१८) आयय (वटर), (१९) श्रेय-प्रियता, (२०) विनोद (विट), व (२१) अनुकरणप्रियता (इमिटेशन).

(ई) ज्ञानमाहक शक्ती (पॅसेंटिण्ड फॅक्ल्टी)ः—(२२) पृथक्त्व (इंडिक्लुज्युऑलिटी), (२३) रचना, (फॉर्म) (२४) आकार (साईझ), (२५) घनन २६ रंग (२७) स्थान (लोकॅलिटी), (२८) संख्या (२९) व्यवस्थितपणा (३०, आकस्मिकता (इन्स्टिच्यु-ऑलिटी) (३१) काल, (३२) पानि, (३३) भाषा.

(उ) विचार शक्ति (रिफ्लेक्शन् फॅक्ल्टी)ः—(३४) तुलनाशक्ति (कंपॅरिशन), (३५) कार्यकारणभाव (कॉसॅलिटी) मस्तकविज्ञानशास्त्राचा कोलपणाः—मंदूतील कार्यपरत्वे स्थानभेदाची कल्पना शास्त्रीय प्रयोगानें सिद्ध होऊं शकत नाहीं, अतएव हें केवळ कल्पयोक्तिप्रामाणें (अॅल्गोरिथ्म) एक मिथ्या शास्त्र (सुडो-सायन्स) आहे, अशी सीम टीका १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत झाली असून टीकाकारांत पॉमस ब्राऊन, जेफे, प्रो. जॉन विलसन, जे. बार्क, सर चार्ल्स बेक, सर एडमंड हॅमिल्टन, सर यो. कोरी हे प्रमुख आहेत. टीकेतला दुसरा मुद्दा असा आहे की, कवटीच्या बाह्य भागा-

वरुन गरी मंदूर्ध्वो कर्चनो सामान्यतः येण्यासारणी भसक्तो तरी कवटी व मंदू यांच्या परस्पर आकारात बरोबरी मिश्रता असू शकते, व त्यामुळे कवटीच्या बाह्य आकारावरून काढलेली अनुमाने चुकीची असणे शक्य असते. तसेच कवटी व मंदू यांच्यामध्ये जो रचनासारखा थर असतो तो थर एकाच ठोक्यात निरविराळा टिकाणी कमबळत जाऊ असतो. कुत्रिमपणाने कवटीला वेदावीकडा बाह्य आकार आला तरी त्यायोगाने मंदूच्या पृष्ठभागावर फारच थोडा परिणाम होतो. यावरून असे दिसून येईल की, मस्त्रकाच्या बाह्य आकारावरून मंदूच्या वाढीबद्दल अनुमाने काढून त्यावरून मनुष्याच्या रचनाबाबतही अंदाज करणे शक्यच आहे विशेषतः मस्त्रकाविज्ञानावर अरेबरा डेव्हर रेकर-नोबरीची निष्कर्ष करण्याचे जे खूब उत्तम झाले आहे ते खरोखरच नुस्तानुस्ताने आहे, कारण खरोखर लायला प्रथम मस्त्रकाविज्ञानशास्त्राच्या चुकीच्या अनुमानामुळे विनाकारण मालाथळ समजला जाण्याचा फार संभव आहे.

[संदर्भग्रंथ—एरलीस-फ्रॅनॅलजी, अथवा दि डॉक्ट्रिन ऑफ दि माईंड; जी. ऑर-गिरेटस ऑफ फ्रॅनॅलजी (१८५५), सिडेन दिम्य-ग्रेविलस ऑफ फ्रॅनॅलजी (१८१८); क्रॉक-कॅपिटियम ऑफ फ्रॅनॅलजी (१८७८); हॉलडर-साथेटिक फ्रॅनॅलजी (१९०२).]

मस्तिष्कावरणद्राह (मॅनिआग्रिडि) —मस्तिष्क म्हणजे मंदू आणि पृष्ठभागाजुल्ल्यामांसवादी जे आवरण असते त्यामध्ये (१) प्योस्पादक जंतू, (२) श्योस्पादक जंतू, (३) फुफ्फुसदाहोरादक जंतू, (४) फुफ्फुसावरणविशिष्ट-जंतू, (५) किरणोवर्धन जंतू, (६) साधेबा प्रकर व (७) इन्फ्युपॅरा, विषमउत्तर, परमार्ज, आणि कॉमा जंतू यांची एखाद्या कारणामुळे दाह होऊन कटघाव अगर असावण रोग होतो. त्यांची मंदूत होणाऱ्या श्योस्पादक जंतुजन्य प्रकाराने व श्योस्पादक प्रकाराचेच फक्त वर्णन पुढे दिले आहे.

का २०.—त्रियावेशा पुरपात व मोठ्या माणसांपेक्षा लहान हा रोग अधिक आढळून येतो त्याच्या अगोदर शरीरात कोठे तरी आदिप्रेम, कमक्षयादि व्याधि, कुमावस्थेत अगर रगट असते. अगर बाह्यः प्रकृति उत्तम असून घोट्या दिवसांच्या अंतरास्थेतंतर हा रोग प्रगट होतो. कारण दिसले नाही तरी प्रेनारीशेतंतर फुफ्फुसात अगर अन्य इंद्रियांत पुष्कळवेळा घाटी (क्षयरोगजनित) सापडतात. मंदूत त्या विशेष सापडून पुष्कळ निघट सप्त मंदूर्तल भेगाभाष्य अगर मंदूच्या भागातील पोढळीत साठते.

लक्षणे—प्रथम मुलाची प्रकृति बिघडून त्यास चैन पडत नाही, तोंडास हाचे सतेव व एकदम कृशता येऊन बांति होते अगर बद्धीभ्रता येते. यानंतर मस्तकज्वर व शरीरास गुरपात होऊन एव दा पाताचा घटकाढी येतो. मस्तकज्वर थारच थारच असतो. नाडीचा वेग दातून उतर येतो पुढे

बांति यांबते. एखाद्या वेळी होडा तिरवा होतो. नेतर याताने बद्धव्यास मुरवात होते व मधून मधून रोगी गुप्तांत पडून रहातो. पोटा फार खपाटीस जाऊन बरगड्या, कमरेची दांड उंच दिसतात. नाडीचा वेग फार व अनियमित होतो. ताप १०१° ते १०२° पर्यंत असतो. कपाळ अथवा पोटावर बोटांने दाबले अगर नखाचा दाब ओरखडा घेतला की तेंथे चटकन साळ रेष उठते व ती पाच घात मिनिटे टिकते. इष्टिपृग्भा-लेनूचा दाह सार्याचे छटोस येते. यानंतर आणखी लक्षणे न होता मृत्यु येतो. अथवा जात नाही व मलशुद्धि होत नाही. मुंगी, पोटाची खळगटी, अनियमित नाडी अगर क्वचित तापाहि वाढतो, अगर एकदम कमी होतो किंवा श्वासदि आयसो बहुधा मलमूत्रां एका जाग्या हात व पाय ताठतो अगर लुळा पडतो. अगर तोंड बंक्डें होते अगर थापणी लुळी पडते. बाहुभ्या लहान मोठ्या होतात व याताने सडके येऊ लागतात. व त्यामुळे तोंड काळे निळें होतें. लपवांत कधी दाहना सापडते. रोगलक्षण आढळल्या-पासून १० ते २१ दिवसपर्यंत रोगी जगतो. क्वचित दोन चार आठवडेहि जगतो. शरीरांत अगोदर दुसरीकडे क्षयजंतु-जन्यव्याधि असून तीमुळे हा रोग सार्यास लक्षणे फार स्थिति होऊन मृत्यु येतो.

नि दा. न.—कर्मरोग, विषमउत्तर, मस्तिष्कदाह, फुफ्फुस-दाह याबाध्दया रोगात उत्तर, मस्तकज्वर वगैरेंमुळे दिवा-भूल होण्याचा संभव असतो. सूक्ष्म (सूक्ष्म क्षिप्त व रंगत आले) यामुळे पोटा खपाटीस फार जाते. म्हणून हे रोगनिदान काळजीने केले पाहिजे. एखाद्या माकडदाहाच्या जवळ पोटाच्या कण्याचा जो भाग असतो त्यातून टोंबण्याच्या विवकारीची सूई घुलवून त्यांत या रोगामुळे तेंथे जमलेली विहून सप्त काढल्यामुळे रोगनिदान होऊन कोणत्या जंतु-मुळे व कोणत्या प्रकारचा दाह झाला हे त्याची सूक्ष्मदर्शक-यंत्राने परीक्षा केल्यास समजते.

साध्या साध्या वि. वा. र.—योकडा एक तरी रोगी वाचतो असे म्हणतात पण तेहि संशयितच दिसते. त्यातून उठलेल्या रोग्यास हा व रोग पुन्हा उलटून अगर हायामुळे मरण येते; व क्वचित जे एखाद दुसरा रोगी बरा होतो त्याची वाचा, दटि व चलनचलनादि व्यापार कित्येक महिने बरे होत नाहीत. यावरून मंदूत मोठी विहति झाली असल्याचे उपपत्ति होत.

उपचार.—बरील प्रकारचा असाध्य अगर कटघाव असा हा रोग असल्यामुळे यावर फारसे उपाय नाहीत. सोप्यावर बर्फाची पिठाची बगैरे घेऊ उपचार करावे. मलशुद्धि रोग कारणीत जावो. सार्याविमनास घोट्याचे दुध बरेचकर देणे. मानेच्या मागे पालेस्तर मारून कोट आणणे व सर्व सफाचा आयोगोक्रॉमचे अगर इतर प्रकारचे मसल खोळणे. पोटामध्ये पोटापणियस आयोदाद हे औषध घुसवि १-५

मेन प्रमाणांत घातें व मस्तिष्कांत व शरिरापाठी पोण्या-
शिवम मोमार्ह इ औषध घातें.

सा घाचा (उग्रगुळ) म स्तिष्का व र द दा ह.—
या उग्रगुळा जंतु रोगाच्या भेदुर्वावतालच्या आवरणाला,
भागांत होणाऱ्या पुवात, कुपकुलदाहोतील कुपकुलवात आणि
नाकापशातील शेंबडात सापडतो. या रोगाच्या संधी
येतात असे १८०६ सालापासून दिसून येत आहे.

कारणें:—रोगाचे कपडे अगर शेंबडामुळे व नुकराचा
वऱ्या झालेल्या रोगाच्या साक्षिपासुळें रोग फैलावतो. १६
वर्षे वयाच्या अंतील रोगी शेंकडा ८० असतात. २५ वर्षा-
वरील रोगी शेंकडा ५ आढळतात.

लक्षणें:—कपाळदूळ, वांति, भंग मोडून येणें अशी पूर्व
चिन्हे कधी कधी होतात. असाध्य रोगात आरंभापासूनच
रोगी वैशुद्ध होतो. पण बहुधा मयकर माघेसुळ एकदम
उपपन्न होऊन रोगास थंडी लागून आरंभ होतो, पाठ व
हातापायांत वेदना, उग्र व वातीमुळे रोगास अंधारून परावें
छागते. मानेमागचे स्नायू ताळतात व दुखतात, त्यामुळे
मान पुर्वे वाकविता येत नाही. उलट मान मागेहोई होचली
जाते. अवाच ताडरणपा पाठ व कमरेच्या स्नायूनां येता. व
झडून पाठ सरळ ताडने अगर धनुर्वाताप्रमाणें मागें वांक
राहून वाकडी होते. कधी तर हात व पांय ताड होऊन
वाकतात, व रयांत कळा उपरप होतात या लक्षणांवरून
पाठीच्या मज्जारज्जुपासून निघणारे मज्जातंतू विकृत
झालेचे उघड दिसतात. सजीव विकृति भेदुर्वासून निघणाऱ्या
मज्जातंतूंची क्षरणागुळें पावणी सुकी पडणें, निरवेपणा,
एकच बाहुमी लहान मोठी, तोंड फाडू होणें, छिद्रानंतनु-
दाहामुळे भेधन, डोळ्यांत सपुय दाह होणें, कर्णदाह,
सपूय कर्णरोग, बहिरेपणा, गुंगी, हापड, अनियमित खास
छागणें, वात, बडबडणें, शरके ही याची चिन्हे होत. मृत्यु
कधी लवकर व कधी उशीरा येतो. उग्र आरंभापासून
असतो; पण तो अनियमित प्रकारचा व मध्यम (१०२-१०४)
अगर कधी फारच (१०४-८०) असतो. रोगी बरा
व्हावयाचा असल्यास ताप हळू हळू कमी होतो. या रोगाचे
मृत्यु लक्षण हे की तोंडावर जर उतक्याप्रमाणें मौक्तिका-
प्रमाणें पुटकुळ्या कडक व सौम्य रोगांवाह येतात; व
त्यामुळे अर्धा अगर सवध नेहवा व्यापला जातो. रया कधी
छाती-पोटावर व हातापायांवरह येतात; अगर गांधी, साली,
काळीमेळे काग उठतात. कधी कधी साधे सुनतात व बरे
होतात अगर रयांत पू होतो. कचित् झीझ मोठी होते.
छपवात अल्ब्युमिन व शर्करा सापडते. रक्तातील पांढऱ्या
पेशींचें प्रमाण बरेंच वाढत. नाडी मलद व अनियमित
असते. पृष्ठशरज्जुच्या आवरणातील पाणी बुई टांचून पिच-
कारांन काढल्यास तें फार गडबड अगर पुवाळलेलें असतें, व
रयांत रोगमंतू सापडतात.

प्रकार:—कोही रोगी थोड्या ताळांत अगर दिवसांत
मरण पावतात. कोहीचा उग्र नाहीता होऊन रोगा थोड्या
दिवसांत बरा होणे. पण बहुतेक रोगी दोन ते चार आठ-
वडे आगरी असतात. रोग उलटण्याचा प्रकार व समिपात
उपराष्टाचा प्रकारहि आढळतो. सीमेप्रमाणें शेंकडा सीत
ते सत्तर रोगी दगावतात असे साध्यासाध्यानेचें प्रमाण आहे.
याचे आणखी प्रकार आढळतात. या रोगांत भेदुर्वा वेटणें
व मेगांत दाह होऊन लस जमते व झडून रोगालाणें
होतात.

दुष्परिणाम:—कांन विकून वाहून बहिरेपण, हाष्टि जाऊन
अंधार, कोळें मोठे होणे, अर्धांगबायु अगर सर्वांग लुलें पडणें,
घाचा मष्ट होणें इत्यादि पण हे बाबूचे तीन प्रकार लवकरच
बहुधा बरे होतात.

रोगनिदान:—साय आली असता बरील लक्षणावरून
रोगनिदान करणें अवघड नाही; पण तसें नसताना कुपकुल-
दाह, इन्फ्लुएन्सा व लहान मुलांचा हातपांय छेजे पडण्याचा
रोग मारिडी एखाडें दुखणें आहे काय असा संदेह पडणें
संभवनीय आहे.

उपचार:—विषधीरिपा अगर पटकन रोगांत उपा-
प्रमाणें लस तयार करतात तशी तयार केलेली या रोगाची
लस टांचून मृत्युसंक्षेबेंचें प्रमाण कमी होतें (शेंकडा ३०).
लिस्टर संख्या व इतर संख्यांकडून ही लस विवृत झिळने.
सोआमीन झडून एक टोंबण्याचे औषध आहे पण त्यापासून
कधी कधी धोका उत्पन्न होतो हे बरीच वेळकम क्षेपीनकडे
मिळतें. पाठीच्या कण्यांत बुई टोंबण्याने कांडलेल्या लसोत
बाहेर पडण्यास वा मिळून रोग हलका होतो म्हणून टोंबणें
बंद केल्यावरहि लस मधून मधून काढल्याने रोगविपत्ति
ताडता येते. उपराष्टाची बर्फाची विषधी बरीर उपचार व
वेदनाळाळी मार्फिया टांचणें हे इलाज आहेत. किंगोपद-
शस्त्ररोगी व इतर कोही थोडे रोगी पोटांत पारदगदि
औषध व पोटापाशियम आयोडाइड देऊन बरे होतात.

रोगप्रतिबंध:—बरे झालेले रोगी समाजांत हिंडू
फिरू देण्याच्या अगोदर जंतुप्रदव्याचा मोळा रोगाच्या नाकांत
छोल घडवला अगर रया घावनांन नाक मुद्दम पिचकारीच्या
तुपारानें धुवांन. या कार्या काही थोड्या विशिष्ट जंतुप्र औष-
धांचा उपयोग होतो. रयापेडी पोटापास परमॅगानेट हे एक
आहे (१:१००० पाणी) तसें नीट नाक भुतले तर बरे
झालेल्या रोग्यापासून भय रहात नाही. याशिवाय सपूय
मस्तिष्कावरणदाह बरीर प्रकार आहेत, पण रयांची लक्षणें
बरीर बरीलप्रमाणेच बहुतेक असतात.

महत्सूयनगर, त्रि वहा.—देवरावाद संस्थान. उत्तरेस
मेदक व अग्नाक-द-चल्हाहे जिह्मे, पूर्वेस नलगाडा, पश्चिमेस
रायचूर; कायबेस गुलबर्गा, दक्षिणेस कृष्णा नदी व आग्नेयीस
एक डेंकडणीची रीप आहे. उत्तरेस व पश्चिमेस या जिह्माचा

पृष्ठभाग बराच उंचवटयाचा आहे. व या शिल्ल्याच्या पृष्ठभागास बायब्येकडून आग्नेयीकडे उत्तरण लागलेली दिसते. कृष्णा व भीमा या मुख्य नद्या आहेत. या शिल्ल्यात मोठे जंगल आहे. दोन तीन तालुकें सोडून इतर ठिकाणची हवा उष्ण, दमट व रोगट आहे. पाऊस सरासरी ३४ इंच पडतो.

इतिहास:—या शिल्ल्याच्या इतिहासाविषयी फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. एके काळी हा मुलूख परंगळच्या राजांच्या ताब्यात होता; पुढे तो बहामनी राज्यात मोबत असे. त्या राज्याचा नाश झाल्यावर त्याचा काही भाग कुतुबशाह्याच्या राज्यास जोडला जाऊन बाकीचा बिजापुरच्या राज्यात मोडून लागला औरंगजेबाने जेव्हा बिजापुरच्या बादशाहीचा नायब ट केला, तेव्हा त्याने हा मुलूख आपल्या साम्राज्यास जोडिला. १८ व्या शतकांत जेव्हा निजामशाहीची स्थापना झाली, तेव्हा त्याच्या राज्यात या शिल्ल्याचा अंतर्भाव होऊ लागला. मोबळकोंड्याचा किष्ना इब्राहिम कुतुबशाहाने पाविला. त्यात चौमल्या इमारती आहेत. अकबराबाद तालुक्यात प्रतापदकोट नावाचा किष्ना आहे पण तो सध्या अगदी मोडकळीस आलेला आहे. याशिवाय येथे बरेच किल्ले आहेत. त्यात पागल नावाचा किष्ना बराच मोठा आहे. त्याची लांबी दीड मैल व रुंदी एक मैल आहे. त्यास सात तट असून मध्य एक घालेकिष्ना आहे.

शिल्ल्याची लोकसंख्या (१९११) ७४,१७८ असून १९८३ गावे आहेत. मुख्य गावे नारायणपेठ व महमूदनगर एकंदर वस्तीत थोडक्या १७ हिंदू व आठ मुसलमान आहेत. थोडक्या ८६ लोक तेलगु, ५ कानडी व १ उडड भाषा बोलतात. या शिल्ल्यांत सध्या सहा तालुके व ३ जहागिर्या आहेत. यशरी, हरभरा, गरस, भात, तेल, एरंडी ही मुख्य पिके असून या शिल्ल्यात रयतबारी पद्धत चलू आहे. नारायणपेठची रुग्णाली, साड्या व धोतर पूर्वीपासून प्रसिद्ध आहेत. निगंत माल धान्य, कपाशी व एरंडी व आयात कापड, चोंट, गळे

आहे. महमदाबाद गुजराथचा महमद बेगडा (पहा) याने इ. स. १४७९ मध्ये वसविले. नंतर तिसऱ्या महमुदाने (१५३७-५४) येथे मृगयाभूमि तयार करून तिच्या चारही कोपऱ्यांवर महाल बांधले. लोकसंख्या सुमारे सहा हजार. स. १८६३ मध्ये येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन करण्यात आली. सध्या यात ४ गाळा व एक दवाखाना आहे.

महमुदाबाद, इ. स्टे. ८.—संयुक्तप्रात ही एक तालुकदारी मिळकत सितापूर, बोर, बंकी खेडी व लखनौ शिल्ल्यात आहे. क्षेत्रफळ ३९७ चौरस मैल आहे. येथील तालुकदार मुसलमान जातीचे आहेत. त्याचा मूळपुरुष नसरुल्ला हा होता. तो बगदाद येथे काही होता. तो १२ व्या शतकांत दिल्लीस आला. १३८९ साली महमद तुघलकाने नसरुल्ला नावाच्या या घराण्यातील पुरुषास भार लोकांचे बंध मोडण्याकरिता पाठविले. त्यात त्यास पूर्ण यश मिळाले, म्हणून ही मिळकत त्यास मिळाली. मोगल बादशहाच्या फारकीद्वीत ही मिळकत याच घराण्याकडे राहिली. १८५० साली नवाब अलीखान यास राजा असा किताब मिळाला, पण याने १८५७ साली प्रथम बंडखोरास मदत केली, पण लवकरच तो इंग्रजास शरण गेला. याच्या मागून महमद अमीर हसनखान यास तालुकदारी मिळाली. याने फार लोकोपयोगी कामे केली म्हणून यास राजा हा किताब व के. सी. आय. ई. ही बहुमानाची पदवी बादशहाकडून मिळाली. सध्याचा महमुदाबादचा राजा संयुक्तप्राताचा शुहसंनि असून एक प्रसिद्ध मुसलमान पुढारी आहे.

गां. व.—सितापूर शिल्ल्यांत तिथोली तहसिलीतील गांव. लोकसंख्या (१९११) ८२७५. हे गांव तालुकदार महमदखानाने वसविले म्हणून त्यास महमुदाबाद म्हणतात.

महमद बेगडा (१४५८-१५११)—हा गुजराथचा

पुढे (१४८१) महंमुदाने नापांनेरचा रजपूत रावळ, पठाई भयसिंह याच्यावर स्वारी करून किला व बाहेर घेतले, व भयसिंगास ठार मारिले. सन १५०७ मध्ये गुजराथच्या किनाऱ्यावर पोर्तुगीज आले असता महंमुदाने आपले आरमार त्याजवर पाठविले. एक दोन सत्राया साह्या; पण त्यांचा भेदोभस्त न होता, उलट दमण, दांव, माहोम बगैरे ठिकाणें त्यांनी कारागं केलीं ह्या प्रंधां तुर्कस्तानचा बादशहा बायसीद याच्याकडून महंमुद याम पोर्तुगीजांविरुद्ध मदत आली होती. सन १५१० त महंमुदाने पाटणावर स्वारी केली, व तेथून परत आल्यावर तो सवकारच मेली. यावेळच्या गुजराथेंत ज्या कांहीं प्रसिद्ध इमारती आज विद्यमान आहेत, त्या बहुतेक याच्या हातच्या आहेत. अहमदाबादेनजीक यांने महंमुदाबाद म्हणून एक शहर बसविले. [बोल; मु. रि.]

महाकाव्य—संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनी महाकाव्यांचे लक्षण सविस्तरपणे दिले आहे. साहित्यदर्पणकार म्हणतो: सर्गबंधो महाकाव्ये तत्रैकी नायकः सुरः । सर्वदोःश्रियो-वापि धीरोदात्तपुणान्वितः । ... इतिहाद्योद्धवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनधर्मः । ... अस्मिन्नापि पुनः सर्गो भुवन्मासाण-धेनुकाः । इत्यादि (सा. द. ६. ३१५-३२८). या व्याख्येप्रमाणे शुर्वध, कुमारसंभव, चिरातालेनीय, शिशुनालकष आणि नैयधचरित हीं पंचमहाकाव्ये म्हणून प्रसिद्ध आहेत. रामायण व महाभारत यांनी आपें (कथिप्रणीत) महाकाव्ये म्हणतात. वास्तविक गंधीर स्वरूपाचे महाकाव्य म्हणजे पार मोठे काव्य अशा अर्थांने जगातील इल्लिद, ओडेसी, निवेसु-गेनलाइ बगैरे महाकाव्ये लक्षात घेतां संस्कृत वाङ्मयांत महाभारत व रामायण हीं दोनच महाकाव्ये असून मराठीत तर महाकाव्य अद्याप निर्माण झालेलें नाहीं असे म्हणावे लागतें; आणि शुर्वसादि पांच काव्ये केवळ लघुकाव्ये ठरतात. महाकाव्य याला इंग्रजी शब्द ' एपिक ' असून त्यात एपांत म्हणजे गोष्ट असा धातुवर्य आहे. म्हणजे अर्थांत उदात्त व विस्तृत असे कथारमक (पौराणिक व ऐतिहासिक वृत्तपर) काव्य अशी याची व्याख्या करतात. युरोपांतील सर्वांत जुनी महाकाव्ये ग्रीक कवि होमर (क्रिस्तपूर्व ९०० च्या सुमारास) याची इल्लिद व ओडेसी हीं होत. त्यानंतर ग्रीक कवींनी महाकाव्ये लिहिण्याचा प्रयत्न केला, असेत ' होडसच्या पीलांडर कवीचे ' हेराक्लिझा, ' कालीफोनच्या ओटिमेकसचे ' मेरेस ' बगैरे महाकाव्ये आहेत. ' ओडेसी ' या ग्रीक महाकाव्याचें जॅटिन भाषेंत भाषांतर झाल्यावर रोमन कवींनीं लक्षा महाकाव्ये रचण्याकडे ओढले गेले. वर्जिल कवीनें क्रिस्तपूर्व ३० च्या सुमारास लिहिलेलें ' एनीयड ' हें सर्वांत उत्तम लॅटिन महाकाव्य आहे. त्याशिवाय रम्यकविबृत्त ' कार्थिलिया, ' स्टेशियसकृत ' थेबाइड, ' व्हॉर्जियनकृत (इ. स. ४०० च्या सुमारास) ' रेप ऑफ प्रॉस्पॉइन् ' बगैरे लॅटिन महाकाव्ये प्रसिद्ध आहेत. यूरो-

पच्या मध्ययुगांतील महाकाव्यांचे (इ. स. ५०० ते १४००) उद्घोर्णि (इंग्रजी व जर्मन), आर्स्टोडिक व फ्रेंच असे तीन प्रकार असून बेओवुल्फ, वॉल्फेयर, दि ले ऑफ माहोईन् व क्रिनेसवर्हे हीं इंग्रजी महाकाव्ये, हिष्टे ड्रॅड व निबेलिंगेनलाइड हीं जर्मन महाकाव्ये (इ. स. ८०० चा सुमार), सागा (अँटलमाल, दि एन्डर एशा बगैरे) हें आर्स्टोडिक महाकाव्य; आणि रोलंड, व नॅसन्स डी जेस्टे हीं फ्रेंच महाकाव्ये प्रसिद्ध आहेत. नंतर अर्वाचीन काळात इटलीमध्ये डोट्टो ' डोव्हाईन् कॉमेडी, ' टी. टॅसोकृत ' जेदगलेम डिलिह्वर्ट ' (दि कॉन्स्ट ऑफ जेदगलेम); पोर्तुगीज वाङ्मयांत मॅझाओकृत ' एलेगायडा, ' केन्हेडोकृत ' आल्फॉन्से ऑफ आक्रिका, ' मेनेसेलकृत ' कॉन्फेस्ट ऑफ मलाका, ' आणि कॅमोएन्सकृत ' लुसिअन्स, ' स्पेनमध्ये ' पोएम ऑफ दि सोड, ' ' रॉड्रिगे, ' ' कॉन्फेस्ट ऑफ वेडिडा, ' ' टीमोर् ऑफ अँगेलिका, ' ' अरीकाना, ' आणि ईंग्लंडमध्ये स्पेन्सरकृत ' दि केअरी व्हीन, ' मिल्टनकृत ' पॅराडाइस लॉस्ट, ' टेनिसनकृत ' क्रायडिअल ऑफ किंग ऑर्थर ' बगैरे महाकाव्ये झाली आहेत. फ्रांसमध्ये महाकाव्य म्हणण्यासारखे एकहि झालें नाहीं.

महाकाव्याचा उद्दय समाजाच्या एका विशिष्ट परिस्थितीत होत असून जगाच्या इतिहासाकडे पाहिल्यास सदर परिस्थिती पुन्हा पुन्हा प्राप्त होत असते असे दिसून येत. बहुतेक राष्ट्रे समाज सामाजिक प्रक्रियेंतून गेलेली आढळतात; ती प्रक्रिया म्हणजे निरंतरालया मानववंशाचे लोक एकद येणें आणि ते पूर्णपणे एकनीव होऊन एक राष्ट्र बनण्यापूर्वी त्या मिश्र समाजांत मोठी खडबड उद्भूत जाणें ही होय. हा जो खडबडोवा काळ त्याला साधारणतः " शौर्यांचे युग " (हॉरोइक एज) असें नांव देण्याचा परिपाठ पडला आहे. हा काळ अत्यंत खडबडीचा व मानवी पराक्रमाच्या दृष्टीने अत्यंत तेजस्वी असतो. या काळापूर्वीचा जो रानटीपणाच्या आयुष्याचा (सेव्हेरी) काळ त्यांत विचार, भावना, धर्म व सामाजिक व्यवस्था हीं सर्व ' सामुदायिक ' स्वरूपाच्या पायावर उभारलेली असतात, कारण रानटी समाजांत पृथक्पण्याची क्रिया अज्ञान असल्यामुळे ' वैयक्तिक ' (इंडिव्हिज्युअलिटी) पणाची कल्पना उत्पन्न झालेली नसते. रानटी माणसाचें सर्व जिवित त्याच्या टोळीकरितां असतें. पुढे अशी टोळी स्थळांतर करून दुसरीकडे जाते. तेव्हा दुसऱ्या ठिकाणच्या टोळीशी तिचा संबंध येतो, किंवा एका ठिकाणच्या टोळीवर परक्या ठिकाणची टोळी मेळून द्व्वास करते. अशा रीतीने दोन टोळ्या एकत्र येतांच वैयक्तिक शौर्याचे विविध प्रकार दृष्टीस पडूं लागतात. आणि त्या मिश्र समाजात मोठी खडबड उद्भूत जाते. अशा प्रकारें " शौर्यांचे युग " होमरपूर्वी, तसेंच ' निबेलिंगेनलाइड, ' ' बेओवुल्फ, ' व उत्तरेकडील ' सागा ' हीं महाकाव्ये लिहिलीं जाण्यापूर्वी त्या त्या समाजांत प्राप्त झाले होती.

सदर प्रकाशने युग युरोपात प्राचीन कालीप्रमाणे अर्वाचीन काळातही उगवले होते, तो काळ म्हणजे युरोपवरील मुसु-
लमानी स्वान्याचा आणि धर्मयुद्धांचा (क्रुसेड) काळ होय.
या " शौर्याच्या युगा " नंतर " पूर्ण सुधारणेचे युग "
(सिर्फिलिसेशन) अवतरले. सुधारणेच्या युगाचे मुख्य
लक्षण, वैयक्तिक हित आणि सामुदायिक हित (स्वार्थ व
परार्थ) यांचा योग्य मेळ बसविणे हे होय पण शौर्याच्या
युगातील सर्व नीतितत्त्वे वैयक्तिक दृष्टीच्या पायावर उभार-
लेली असतात. उदाहरणार्थ, होमरच्या काळात ' चांगला '
मनुष्य म्हणजे तो की जो इतरांवर छाप पाडतो व कार्य-
कर्ता असतो, आणि शार्ड्ड मनुष्य तो की जो कर्तृत्वहीन,
अप्रसिद्ध व क्लृप्त असतो. हे युग म्हणजे थोडक्या व्यक्तींच्या
सत्तेचा काळ (अरिस्टोकॅटिक एज) होय. जो दुसऱ्यावर
अम्मल चालवू शकेल तो ' उत्तम ' मनुष्य, अशी व्याख्या
या युगात असते अशा युगात महाकाव्ये निर्माण झाली.

महाकाव्याचे ' वस्तुस्थितिदृष्टेक ' (ओपॅरिक) आणि
बाह्यमयीन (निटॅरी) म्हणजे केवळ कार्यात्मिक किंवा
ध्येयामक असे दोन प्रकार आहेत. होमरचे इलियड वस्तु-
स्थितिदृष्टेक म्हणजे एकाकालीन समाजाचे सर्वांगी ज्ञान करून
देणारे आहे. ज्या प्राचीन काळातथेची इतर ज्ञानसधनें
पारशी उपलब्ध नाहीत अशा काळातील ग्रीकांचे इलियड,
हिंदूंचे रामायण व महाभारत, इराणी लोकांचा शहनामा, अवी-
रियन लोकांचे पिरुगामेस वगैरे वस्तुस्थितिदृष्टेक महाकाव्ये
होत आहेत; व त्यामुळे त्याने महत्त्व व उपयुक्तता
इतालियनांचे ' दिव्याइन कॉमेडी ', ईंग्रॅव ' पॅराडाइस
लॉस्ट ' किंवा ' केअरॉ कॉल ' वगैरे कार्यात्मिक महाकाव्यांविषी
कार अधिक आहे. हिंदूंचे महाभारत हे केवळ इतिहासच
नव्हे तर एक ज्ञानकोश आहे. असा अभिप्राय ज्ञानेश्वरीना
' व्यासोच्छिष्ट जगन्नाथ ' या वाक्यात दर्शविला असून एका
इंग्रज कवीने होमरवरून अशीच स्तुति केली आहे (शीड
होमर वरुन अँड यू कॅन शीड नो मोअर-अँड होमर विल बी
आल दि हुक्क यू नॉट). पण वास्तविक इलियडच्या महा-
भारताला हा अभिप्राय अधिक यथार्थताने लागू पडतो.
कार काय पण साहित्यदर्पणकारांच्या महाकाव्याच्या व्याख्ये-
प्रमाणे सर्वांचे सर्वे ज्ञान, पर्वत, समुद्र, मृगमा, पुत्रजन्म, वगैरे
अनेक सध्या गोष्टींचे पुढील वर्णन इलियडमध्ये नाही, कारण
इलियडमधील सर्व कथा केवळ दोन महिन्यांतील आणि
द्वय नामिक शहरातील कथा एकाच दिनावरील असल्यामुळे
पुढील विषयांचे वर्णन करण्यास कवीला अवलंबणेच तसाच

पाहिजे. या दृष्टीने पौरुष्य व पाश्र्चात्य सर्व महाकाव्यांची
तुलना करून योग्यता ठरविण्याचा प्रयत्न अद्याप झालेला
नाही. पण अशा तुलनेत जगातील सर्व महाकाव्यांत महा-
भारत हे एकच सर्वोत्कृष्ट महाकाव्य ठरेल असे वाटते. एका
समाजाचा दुसऱ्या समाजाशी सांस्कृतिक कलह चालू असता
महायुद्धासारखे जे सर्वश्रेष्ठमकारी प्रसंग उद्भवतात, त्या
प्रसंगाच्या वर्णनाच्या निमित्ताने विषयीभूत समाजाचे सर्वा-
ंगीण वर्णन करून राष्ट्रीय संस्कृतीच्या गाढपात पुढे ढकल-
ण्यास समर्थ होईल इतक्या योग्यतेचे व अर्थवत् विस्तार-
पूर्वक लिहिलेले जे काव्य ते महाकाव्य होय महाकाव्याची
साधारण पद्यसंख्या साख पत्राभ हजार ओळी होतील इतकी
असते, आणि हे एकच लक्षण लागू केल्यास जगात महा-
काव्ये हाताच्या मोठ्यावर मोठ्या येतील इतकीच कायती
आहेत शिवाय सुधारणेच्या प्रगतीबरोबर महाकाव्य निर्माण
होण्याचे शक्यता कमी होत चालली आहे, असा मेकॉले-
चिपमूण्डर-प्रमुख विद्वानांचा अभिप्राय आहे. पण सदरहू
मठ चुकीचे असून तसाच महाविद्वान् व प्रतिभासंपन्न कवि
निपजव्यास तो गेल्या महायुद्धासारख्या प्रसंगावर एखादे
उत्कृष्ट महाकाव्य रचू शकेल.

महाकाव्याच्या उत्पादनात ज्या अनेक अवघणी आहेत
त्यापैकी काही पंध्याच्या दृष्टीच्या आहेत. ज्या काव्याचा
खप प्रथम कारच थोडा होईल आणि जे कालांतराने लोकमान्य
होईल अशा व्यवसायाकडे अक्षरोपजीवी वर्ग आणि धुक्य
होत नाही. महाकाव्याच्या उत्पादनास कवीचे अनेक मान-
विक अवस्थायुक्त संकमण व्हावे लागते. आणि त्या कवीस
जगातील अनेक अवस्थांचा व कार्यांचा अनुभव यावा लागतो.
मोठ्या पदावरील लोक व शौर्या मनोभावना शाली परि-
चित असून मोठाही काव्ये त्याला समजली पाहिजे अस-
तात, अशा स्थितीत जे संयकार योग्यतात आणि जे निग्न
संसारच्या म्हणजे उपजीविकेच्या अवघणीतल दूर साळे
असतात, अशातूनच महाकाव्यलेखक निपजगे शक्य आहे.
वर सांगितलेल्या प्रकारची मागणे प्रत्येक देशात व काळात
थोडाच असावयाची, आणि स्वातंत्र्या त्यात ज्या माणसांना
आवल्या अवस्थेकनच्या विस्तीर्णताची जाणीव होऊन मनो-
दीप्त करवना आणि अर्थ ही स्तुत करणारी आश्चर्यता
तीप्रमाणे भासले अशाकडूनच महाकाव्य लिहिणे शक्य
होईल. इतरांकडून होणार नाही (ईदमॅग्रॅम-मॅकनॅग्न डिक्शन-
नॅग्न एपिक अँड होरोरक गोएट्टी, इज्यु. पी. केर-एपिक

प्रमाणिक चालविले होते; शिवाय 'उपदेष्टा' नांवाचे एक मासिक यांनी चालविले होते. यांचे एक पुस्तक म्हटले म्हणजे " शब्दसिद्धिनिबंध " होय. यांनी आपल्या वयाचा उत्तर-काल नागपूर येथे घालविला. याचे चिरंजीव नागपुरास प्रसिद्ध बंधील होते (वि. वि. पु. १२, अं ११२).

महाजन—ही " ग्रामणी "ची पदवी आहे, पण काश्मीर-पंजाबकडे जात झाली आहे. कादिमरी महाजनांची लोकसेवा २० हजार असून मुक्ते कायस्थांप्रमाणे आहे. कादिमरात फारसे कायस्थ नाहीत. अनेक ठिकाणी रालच्या अर्तातल्या स्वतःस मिष्ट समजणारे लोक (उदाहरणार्थ, कलाल इत्यादि) आपणांस महाजन म्हणवून निराळी जात स्थापन करीत आहेत.

महाड, ता. उ. का.—मुंबई, कुलरा शिह्यांतील दक्षिणे-कडील तालुका. याचे क्षेत्रफळ १६० चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) ११८५१४ आहे. यांत १४५ खेडी असून तालुक्याचे सुट्टे ठिकाण महाड आहे. तालुक्यातून सावित्री नदी वहात जाते. पावसाचे मान १३४ इंचांपर्यंत असते.

गाव —तालुक्याचे मुख्य ठिकाण सावित्री नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर असून अलिशयेपासून ५३ मैल दूर आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे ७ हजार आहे. मोठी भरती झाली म्हणजे नावा महाड पर्यंत येतात. महाडच्या बायब्येस २ मैलावर बौदाची लेणी आहेत १५३८ साली महाड व्यापारी वर्गाचे गाव असून डॉ. कास्ट्रो असे लिहितो की येथे गव्हाची फार मोठी पडामोड होत होती. शिवाजीची राजधानी राजगड येथून नवळव (८ कोस) आहे. १७७१ साली जॉन फोक्स याला महाड चांगल्या तटबंदीचे व भव्यतेचे शहर आढळले. दुसरा बागीराम, नाना कडगनास व इतर याच्यामध्ये १७९६ साली येथे व्हड शस्त्रावळून बागीरावाला पेशवाई मिळाली. १८१८ साली मराठ्यांनी युद्ध सुरू असता कर्नल प्रोदरने काही अडथळा न होता महाड घेतले.

महाडचा दर्जा—व्यापार फार मोठा होता. मलबार व दक्षिण कोंकणकडून खारवलेले मासे येत असत, व मुंबईतून खाणीक, सागर, मीठ, रॉलेल तेल व कापड येत असे, व येथून मुंबईला दावे, बटाटे, हिरवे, साखर पौरे मिश्रस जात असत. ह्या बांगली असली तर सावित्री नदीच्या मुखाची मुंबईच्या बागबोटी दासमावला (महाडापासून ५ मैल) नागर-तात; महाड येथे १८६६ साली म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली.

महाडिकरु—एक मराठे सरदार पराणें. इतर मराठे घराण्यांप्रमाणेच महाडिकरु ह्यांचे पराणें जुने असून ते कोंकणांत महाड येथे राहून लागव्यावर त्यास महाडिकरु असे म्हणून सांगले. सुसूक्त आदिलशहाच्या वेळी या महाडिकरुंनी लुटालूट चालविली होती. त्यांचा एक मुळ पुष्ट वृष्णाजीराजे इ. स. १६१४ त मरण पावला. त्यानकडे दाभोळची मोकदमी होती. पुढे त्यांच्या बंधजास मावळीच्या मोन्यांनी मिळले परंतु शिवाजीने स्वतंत्र उद्योग

सुरू केल्यावर ते शिवाजीस सामील झाले; आणि त्यांचा प शिवाजीचा लोम गडला वृष्णाजीचा बंधु दाभोळी स. १६५० त मृत्यु पावला. त्याचा मुलगा परसोमी हा कर्नाटकात बहादुर साहाय्य करीत असता मरण पावला. परसो-जीचा मुलगा हरजीराजे ह्याच्यावर दाभोळीचे मर्ज विशेष होती शिवाजीने स. १६६८ च्या सुमारास आपली मुलगी हरजीराजे ह्यास दिली. हा कर्नाटकात रघुनाथ नारायण हणमंते याच्यामजळ गाहून तिकडील प्रांताचा बदोस्त करी. हरजी, गणेश शिर्डे व महादजी निंबाळकर हे शिवाजीचे तिन्हीही भावंडे राज्याच्या चांगले उपयोगी पडले त्यांनी सेमानीस मदत केली. हरजीराजे कर्नाटकात मिळीच्या सुभेदारीवर पुष्कळ वर्षे होता. मिळीच्या वेळ्यात हरजीराजे मृत्यु पावला (स. १६९४). फाकट्या शाहूराजाजवळ दुर्गोमी व कशावा नांवाचे महाडिकरु सरदार होते. [डक, म. रि. पूर्वार्ध.]

महादजी शिंदे—प्रसिद्ध मराठा वीर हा राणीजीचा चिमाबाई नावाच्या रजपूत बाईच्या पोटी झालेला मुलगा. याचे चरित्र म्हणजे नाना कडगनासच्या चरित्रासारखा ३५-४० एक वर्षाचा प्रकार हिंदुस्थानचाच इतिहास होय. राणीजीच्या पश्चात्तरेच दिवस महादजी हा खुद्द पेशव्यांच्या राज्यात जागत होता, तो आपल्या भावांबरोबर लहानपणापासूनच मोहि-मावर जात असे; त्यामुळे त्याला युद्धशास्त्राचे शिक्षण तेव्हा-पासून मिळाले होते, तसेच नानासाहेब पेशव्यांच्या आज्ञा पांगेत असताना त्याच्या संगतीने सुरतहीपणातही महादजी तरबेग झाला महादजीने प्रथम सत्तेगाव-डेंबरीच्या निमा-मावरील लढाईत धीर्य गाजवून नांव मिळविले यानंतर औरंगाबाद (१७५१), साखरखेडले (१७५६), पंजाब (१७५९) वगैरे मोहिमांन तो हजर होता. पुढे काही काळ हिंदुस्थानचे आपिपत्य ते त्याच्या हाती आले, त्यास कारण असलेला अभ्यास, त्याने या पहिल्या काळात नाना-साहेब पेशवे व जयाप्पा, दत्ताजी वगैरे बंधूच्या सहवासने केला. पानपतावर भाऊसाहेबाबरोबर हा दक्षिणेतून निघाला होता. पानपतात शेवटच्या दिवशी जेव्हा लढलेले लोक पळाले, तेव्हा हाही परत फिरला. वाटेत एका पठाणांनी त्याला डाव्या पायावर लागू मारून जन्माचा संगडा केला असता, राजाणान नांवाच्या एका मराठे लष्करातील माण-साने त्याला शेवटपर्यंत निमाऊन आणले. त्याबद्दल खानास महादजीने माऊ मानून व पुष्कळ इनामें देऊन योग्यतेस चढविले राणेबादादाच्या घालमेलीच्या कारकीर्दीत महादजी हा, पटवर्धन, प्रतिनिधीप्रमाणे निजामाकडे जाऊन मिळ-ण्याच्या वेतान होता.

गोहदच्या आठावर राणेबादादाने स्वारी केली, तीत महादजीने शिवाच्या दौलतीसक मुख्य म्हणून पहिल्याने माग घेतला होता. मम्हाराबा व मालेराब होळकर मेर्यावर त्याची दौलत सरकारजमा करायी असा राणेबादादा यांचा मानस होता, परंतु यावेळी महादजीने होळकरासाठीचा

बचाव केला. यामुळे त्याचे वजन मालव्यांत चांगलेच बळकें. यापुढे उदेंदूरच्या गादीच्या तेंप्यांत त्याने आपला हात साधून ६० लक्षांची खंडणी (व काही प्रांत) मिळविला. नंतर राधोबाच्या कितव्याचा बंदोबस्त थोरल्या माधव-रावाच्या घरोघर राहून केल्याने, पेशव्यांनी महादजीस सर्व हुज्जतीचेचा सेनापति करून जहागिरीही दिली. पुढे पादपतचे अपघात धुकून काढल्यास पेशव्यांनी विनाशाले व कांबडे यांनी दिल्लीकडे पाठविले; त्या योद्धेस (१७७१) महादजी होता. या सुमारास त्याने नजीबखानाचा प्रांत लुटून कस्त केला व गद्दाअलम बादशहास हुज्जतीच्या हातून सोडवून दिल्लीस त्याची स्थापना केली. बरभाईच्या का-स्थानांत कोणास मिळाले याबद्दल प्रथम महादजीचा निश्चय झाला नव्हता; परंतु नाना व बापू यांनी वेढ्यां खोल्या मुल्लू बगैरे देऊन आपल्या बाजूस घेऊन त्याच्याकडूनच राधोबाचा बंदोबस्त केला, मात्र या वेढ्यातून महादजीच्या मनांत नाना फडणविसाबद्दल असूया उत्पन्न झाली. या सुधा राधव भाऊसाहेबाच्या तोंतयाच्या प्रकरणात महादजीने कार-आभ्यास मदत केली व कोल्हापुरकरांचा पराभव केला.

पहिल्या ईमज-मराठे युद्धातील महादजीची कामगिरी मुत्तद्देगिरीनी होती. तिचे वर्णन ' नाना फडणवीस ' या लेखात सांगले. सालवईच्या तहानंतर महादजीने ज्या रजपूत राणांनी त्याचा मुल्लू बळकविला होता त्याचा पराभव करून आपला प्रांत परत घेतला. आतापर्यंत ईमज-शीं सालेच्या लढायांत त्यांच्याकडील कवायती पलटणीचा उपयोग पाहून, महादजीने फौजांनी चाकरीस ठेऊन तोफा ओतण्याचे व हत्यारे तयार करण्याचे कारखाने घाडून कवायती पलटणे तयार केली व त्यांच्या बळावर गेल्या १० वर्षांत दिल्लीच्या बादशाहाशील जे मराठ्यांचे वर्चस्व वाढीस झाले होते ते पुन्हा प्रस्थापित केले आणि यापुढे १०१२ वर्षे सर्व उत्तरहिंदुस्थानची सुत्रे आपल्या हातीं खेळविली. यावेळी दिल्लीच्या बादशाहाला हातास्ताला घालण्याचा उप-क्रम चालू, ईमज व मराठे हे तिचे करीत होते; परंतु त्यात अनेक कारणांनी मराठेच पुढे आले. याच वेळी महादजीने पातशाहाकडून पेशव्यांस वकील-द-मुल्लूकचे पद व स्वतःस त्या पदाची नायबगिरी मिळवून, सान्या बादशाहांत गोव-धाची मनाई करविली. बादशहास दरमहा ६५ हजारोंची नेमणूक करून देऊन महादजीने सारी पादशाही आपल्या हातांत घेतली (१७८५). यानंतर काही काळ मोगली पादशाही छुप्त होऊन सान्या हिंदुस्थानभर हिंदुपदादशाही प्रचलली.

उत्तरहिंदुस्थानांत महादजीने कडक अहमल गाभविला, यामुळे बादशाहांतल मुल्लूमान सरदार व रजपूत राजे यांनी त्याच्याविद्दु येताळी मागविली (१७८६-८७). पालघाटच्या सडाई तर बादशहाची सर्व कौमच रजपूत राजांनी मिळाली, यामुळे महादजीस हार याची लागली

(१७८७); गुलाम कादरने दिल्ली, अलीगड वगैरे बाह्ये लढ्यांत घेतल्याने महादजीला बंगलेअलीकडे यावे लागले. याप्रमाणे त्याच्या उत्तरेकडील वर्चस्वास धक्का बसला, परंतु त्याने धीर न सोडता पुन्हा गेलेले प्रांत परत मिळ-विण्याचा प्रयत्न चालविला; यावेळी मात्र महादजीने आपला ताटा व मरघर सोडून नाना फडणविसाकडे मनांतल किलिप काढून टाकून मदतीची मागणी केली. दिल्ली हातची जाते हे पाहून नानांनीही अलीबाद्दुरास त्याच्या मदतीस घाडले (१७८८). अलीबाद्दुरा व महादजी यांनी शीख आणि गज यांनी मदतीस घेऊन गुलाम कादर वगैरे मुल्लू-मानभंडल आणि उदेंदूर, जोधपूर, जयपूर येथील राजे वगैरे रजपूतमंडल यांचा पराभव करून पुन्हा राजपुताना आणि दिल्ली हस्तगत केली (१७८९-१७९०) उदेंदूरचा राणा तर पाटीलघोवांस सामोरा आला होता. हा मान त्या घराण्याने छद्म दिल्लीच्या बादशाहासहि कर्षाव दिला नव्हता. याच सुमारास गुलाम कादराने गद्दाअलमचे डोळे काढून व त्याच्या जनाभ्याची अन्न घेऊन दिल्लीत प्रलय माडला होता, त्यावर महादजीने गुलामास पराडून त्याला देहात-शासन केले व पुन्हा गद्दाअलमास तज्जावर बसवून सर्व पातशाही कारभार आपल्या हातीं घेतला (१७८९).

यानंतर महादजीने आपली कवायती कौम पुष्कळच वाढविली; त्यांत मराठपावेशी मुल्लूमान, रजपूत युरोपियन यांचाच भरणा जास्त होता. त्याने आमचाच्या किल्ल्यांत युरोपीय हत्यारास्ताराही हत्यारे तयार करण्याचे कारखाने काढले. वर सांगितल्याप्रमाणे उत्तरहिंदुस्थान आपल्या कायंत आणल्यावर पाटीलघोवां बारा वर्षांनी पुण्यास आले (१७९२-९३). यावेळी नानांच्या मुत्तद्देगिरीने व महाद-जीच्या शौर्याने सत्तलजपासून लंगभदेपयंत मराठी साम्राज्य पसरून सान्या हिंदुस्थानभर त्याचा दारा बसला होता.

पुण्यास आल्यावर पावणेदोन वर्षे महादजी स्वस्थ होता. त्यानंतर सके १७९५ च्या माघ शुद्ध १२ रोजी (१२ फेब्रु. १७९५) एकाएकी नवव्वर होऊन पुण्याजवळील वानवडी येथे बयाच्या ६७ व्या वर्षी त्याचा अंत झाला. त्याची छत्री हल्ली वानवडीस आहे. त्याने आपला धाकटा भाऊ तुकोजी याचा नातु दीलतराव यास वारस नेमले होते. महादजी हा कसल्याहि प्रसंगी न दगमगणारा, झुर, गुस्सारी, वाग्रहित आणणारा, परंतु खोडास स्वार्थी, काटकसरी, कृष्णभक्त, गुरद, मधुम उंचोना, काळासांबडा, सान्या रक्षाणीक, कवि, परधर्मसहिष्णु, शत्रुनादिकांवर गर्वसा देवणारा, शिष्येच्छ्या मानाने सुविश्रित व राज्यकारभार उत्तम देवणारा होता. सारास, नानासाहेब पेशव्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे अर्धपूतपणे राज्यकारभार करणारा असा हा पुरुष होता. त्याच्या वेळी उजवेही दो शिंदेघरकाराची राज-धानी असून गवान्हेर येथे शहर आहे. महादजीने शेवट

म्हणजे ३० हजार कपायती पायदळ, ५०० तोफा व एक लाख घोडदळ होते.

[संदर्भपंथः— सरनामे-शिंदे परण्याचा इतिहास; लोकाहितवादी-ऐति. गोष्टी; महार रामराज-धाकटे रामराज व दाहुरा मेची चरित्र; भाऊसाहेबांची वखत; रघुनाथ यादव-रानिपतची वखत, होळकरांची कैफियत; मराठी साम्राज्याची छोटी वखत; पेशव्यांची वखत; पर्ये-यादी बंगरे; खरे-ऐतिहासिक लेखनप्रसंग; माउटन-लेट्स फ्रॉम ए मराठा कैप; कॉम्प्टन-मिलिटरी अँड गव्हर्नमेंट ऑफ हिंदुस्थान; इलियट-हिटरी ऑफ इंडिया. भा. १८; फ्रॅंक्लिन-गटाओलम; कॉरेस्ट-विलेक्शन. भा. १, मराठा सेरोज; मॅटडक; कॉन-फाल ऑफ दि मॉगल एंपायर व माधवराव सिंधिया; मॅक-डोनल्ड—नामा कडगवीस; सीकेट कामेटोड किफय रिपोर्ट; रॉय—इलाक्या; मातु-महादशी शिंदे यांचे चरित्र.]

महानदी-मध्यप्रात व विहार-ओरिसामधील एक मोठी नदी. ५५० मैल लांब वहात असून तिचा अर्धा प्रवाह मध्य-प्रदेशातून वहातो. सरासरी ४३८०० चौरस मैल प्रदेशातून महानदीचा प्रवाह असून त्यांत १७००० चौरस मैल मध्यप्रांतातील प्रदेश आहे. रायपूर जिल्ह्याच्या आग्नेयीत सिद्धार गावाजवळ एका लहानशा कुंडातून हिचा उगम झालेला आहे. ओरिसाप्रांतातून निघा प्रवाह फार मोठा झाला अंतल्यामुळे हात नावा चालनात हिच्या प्रवाहात मोठमोठी झरातीची चौकडे तशीच वहात राहून व नेमण्या स्थळी अडवून प्रवाह. ही कटकजवळ अनेक मुखांनी बंगालच्या उपसागरास मिळते.

महानुभावपंथ. प्रास्ताविक.—सनातन हिंदुधर्मात अनेक पंथ निर्माण झाले त्यापैकी एक महानुभावपंथ होय. यांचे मूळ नाव महानुभाव असून त्यात समानार्थ्योक्त महासामंथ्य असंदिग्ध म्हणतात. महानुभाव या शब्दाचे अपभ्रंश रूप मानभाव हे हल्ली लोकांमधे रूढ आहे. या पंथात गुजरात अस्त्युतपंथ आणि पंजाबांत जगज्जिपंथ या नावाने संबोधितात. अस्त्युत आणि जगज्जिपंथ ही दोन्ही नावे या पंथाच्या प्रामुख्याने रूढ असलेल्या धर्मात्मकांचेच पडली आहेत.

पंथाचा प्रसार.—या पंथाचा उदय वऱ्हाडात जवळपूर येथे शशिबहादुराच्या १२ व्या शतकात झाला, तथापि आज संबंध महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रात, इंदूर, संयुक्तप्रांतांचा काही भाग व पंजाब यांमध्ये या पंथाचा प्रसार झाला आहे. येथेच नव्हे तर या पंथाची कृष्णमंदिरें कासमीर, काबूल, येथे असून या पंथाचे अनुयायी गझनी केंद्रावरपर्यंतहि पसरले आहेत. हा पंथ वऱ्हाडात अस्तित्वात आला असून या पंथाचे मूळ धर्मग्रंथ मराठी भाषेत आहेत.

पंथ स्थापनेचा उद्देश.—आद्यशंकराचार्यांनी जैन, बौद्ध इत्यादि धर्मांचे खंडण करून सनातन ब्राह्मणधर्माचे पुनरुज्जीवन केले ते सरासरी ४ शतके अग्राह्य राहिल्यामुळे

हिंदु समाजामध्ये वर्णभेदाची असह्यता भासू लागली होती व धर्मग्रंथ संस्कृतमधून असल्यामुळे इतर वर्णांनी ब्राह्मणवर्णांचे धर्मसंबंधी अश्वय मानावे लागत असे. अशा परिस्थितीत महाराष्ट्रात सर्व वर्णांच्या एकिकरणाचे आणि भेदभाव सोडून एकत्रपणे प्रगत १२ व्या शतकात झाले. स्थीतीतच हा महानुभावांचा पंथ होय.

पंथ स्थापक चक्रधर यांचे चरित्र.—या पंथाचा स्थापक श्रीचक्रधर हा होय. यांचे चरित्र लोला-चरित्र, मूर्तिप्रकाश इत्यादि ग्रंथांत आले आहे. सुमारे ८०० वर्षांपूर्वी गुजरात देशात मरवध (मडोच) येथे हरपालदेव नांवाचा राजा होता तोच पुढे चक्रधर नावाने प्रसिद्ध झाला या चक्रधराविषयी अनेक चमत्कारिक कथा आहेत. त्यांनी शके ११८५ मध्ये संन्यासदीक्षा घेतली व तेव्हापासून शिष्यसंप्रदाय बाढविला व महानुभावपंथाची स्थापना केली. चक्रधराने प्रसाराचे कार्य शके १२८५ पासून शके ११९४ पर्यंत केले व पुढे वयाच्या ११ व्या वर्षी उत्तराध्याय वदरीवेदराकडे गमन केले.

पंथाच्या उपासनाचा उपासनाचा अर्थ—चक्रधराचे सुमारे ५०० पेशादि ज्ञान शिष्य असून तो स्वतः गुजराती होता तरा पंथप्रसाराचे कार्य महाराष्ट्रात झाले. शिष्यांपैकी नागदेवाचार्य, महिदभट, जनार्दन, दामोदर, मांडारिकार इत्यादि प्रमुख होते. त्यात पंथप्रसाराचे कार्य विशेषतः श्रीनागदेवाचार्य यानेच बरेच नागदेवाच्या शिष्यांच्या प्रमुख तेरा शाखा झाल्या. त्या शाखांच्या परंपरा अद्यापि मुरू आहेत. त्यात आध्याय असे म्हणतात. या आध्यायामध्ये कबीभूर, उपाध्याय आणि पारमाह्वय यांचा विशेष पत्ता आहे. यथाप्रमाणेच चक्रधरहि ब्राह्मण होता पण निराळा पंथ स्थापन करीत असताना याचे वेदाध्यायिष्य आणि वर्णाभ्रमचर्म याचा त्याग केला नाही हे विशेष आहे

महानुभावपंथातील धर्म.—महानुभावपंथात वेद प्रमाण असून चातुर्वर्ण्यव्यवस्था आणि वर्णाभ्रमधर्महि मान्य आहेत. हा पंथ ब्राह्मणांनीच काढला असून पंथस्थापनेपासून सरासरी तीनशे वर्षेपर्यंत ब्राह्मण आचार्यगृहस्थादीच पंथप्रसार होत होता. महानुभावपंथाचे दोन वर्ग आहेत; एक उपदेशी आणि दुसरा संन्यासी. उपदेशी वर्ग चातुर्वर्ण्य आणि जातिधर्म व तदनुरूप संस्कार पाळणारा आहे. यांचे लग्नादिव्यवहार पंथेतर समाजीयाशी होतात म्हणजे महानुभावांची पंथाचा गृहस्थाभ्रमो ब्राह्मण असला तर ब्राह्मणधर्मा-नुरूप सोळा संस्कार पाळीत असून त्यांचे लग्नादि व्यवहार समाजीय ब्राह्मणांशीच व्हावेहि होतात. तथापि त्यांनी महानुभावांची संन्यासदीक्षा घेतली तर मात्र जातिनिर्वैध पाळण्याची स्वास्त जबर नाही. जीशूदादि सर्वांस संन्यास घेता येतो व अशी दीक्षा घेतल्यावर मग अस्त्युत्तरेतर संन्याशामध्ये जातिनिर्वैध पाळीत नाहीत, हा या पंथात विशेष आहे. तसेच हिंदूचा देवगणपती दत्तात्रय आणि श्रीकृष्ण हे परमेश्वराचे

पूर्णवतार मानतात व वाकीच्या देवतांचे अवतार अंशरूपांनी मानतात. यांनी भारतातर्गत श्रीमद्भगवद्गोपीना हा मुख्य धर्मग्रंथ मानून तदंतर्गत अहिंसा इत्यादि तत्त्वांचा अवलंब नवतेस निवृत्तिमार्गास लावण्याकरिता केला, व संन्यास, व्रतग्रंथ व भिक्षुपंगोवित्त्व इत्यादि साधनानीं श्रीपुष्पादि सर्व वर्णांना मोक्षास लावण्याचा उपक्रम केला.

महानुभावांची वेदांतातीतलमते श्रीमद्भगवद्गोपीना हा मुख्य धर्मग्रंथ मानित्त्वामुळे चक्रधराकालापासून आजवर या ग्रंथावर अनेक महानुभावीय मराठी टीका झाल्या. त्या सर्वां द्वेनवर आहेत प्रकृति आणि पुष्ट हे भिन्न असून जो व शिव हे भिन्न आहेत. परमेश्वर हा त्रिगुणेश्वर आहे पण कृपावरी तो साकार होतो. माया ही निर्गुणाला सृष्टणाला आणते व जीवाला जीव देते, म्हणजे जीवाकडून ती सर्व व्यापार करविते असे हे प्रतिपादितता. या देहात मनूष्य आपल्या पूर्वकर्मनुसार फळे भोगतो आणि कर्मनुसारच (स्वर्ग, नरक, कर्मभूमि व मोक्ष) या चतुर्विध कर्मफलास पावतो अशी याची समजूत आहे.

महानुभावांचे आद्य धर्मग्रंथ — श्रीकृष्ण हा अवतार मानल्यामुळे श्रीकृष्णलालावर्णनवर भागवताचे दशम आणि एकादश स्कंद हे पुण्य मानतात आणि तसेच चक्रधराच्या मुळातून निघालेली उपदेशपर वाक्ये शरीरचातकी व त्याचा शिष्ट महोदम यांनी लीलाचरित्र या ग्रंथात प्रथित केली आहेत, त्यापैकी काही केशवराजसूरी यांनी निवडून एकत्रित केली. चक्रधराच्या मुळातून निघालेल्या वाक्यास सून असे म्हणतात व या संप्रदास सिद्धांतसूत्रपाठ असे नांव दिले आहे. ही चक्रधराची अहिंसा महानुभावीयानीं कानामात्रेवाहि बदल न होऊ देता बशील्यातशीच संरक्षण दिली आहे, व त्यास आदिग्रंथ मानून ते त्याचा निरूपण पाठ करतात. ह्या एकंदर १९०९ सूत्रे असून त्यांची ११ प्रकरणे आहेत.

महानुभावांचा सभा ग्रंथ असलेले अवतार. — चक्रधरास महानुभाव परमेश्वराचा अवतार मानतात. दर युगास महानुभाव लोक परमेश्वराचे अवतार झाल्याचे मानतात. ईश, भीमताम्रय, श्रीकृष्ण, प्रशान आणि चक्रधर या अवतारांना पंचकृष्ण म्हणून मानतात.

पंथाची भाषा (मराठी). — चक्रधराने पंथाचे कार्य विद्वानां आणि महाराष्ट्रांतच केले. त्याचा शिष्यसमुदाय महाराष्ट्रीय होता. सर्व वर्णांतलं धीपुण्यावरिनीं दा पंथ स्थापन केल्यामुळे या पंथाचे ग्रंथ संस्कृतपर्यंत न होनीं मराठीतूनच करावे लागले. याशिवाय चक्रधराची उपदेशसूत्रे महोदमयादि शिष्यांनी मराठीतूनच एकत्रित केलेली आहेत. या सर्व कारणांमुळे या पंथाची भाषा मराठी ठरली, व या पंथाचा प्रसार करणारी मंडळी प्रथम तीनशे वर्षे निव्वळ व्याधि नंतरहि बहुधा महाराष्ट्रीय असल्यामुळे या पंथाचे सर्व लिपिगण बहुतांशी मराठीतच निर्माण झाले आहे. मराठी बोलचान्या

हिंदु समाजात जे अनेक पंथ आहेत त्यांत महानुभावपंथाइतके मराठी वाङ्मय कोणाहि पंथात नाही, एवढेंच नव्हे तर इंग्रजी अंमलापुर्वीच्या इतर मराठी वाङ्मयाशी तुलना केली असता महानुभावपंथ मराठी वाङ्मयाचे एकंदर वाङ्मयात प्रधान्य दिले.

ज्ञानेश्वरीपूर्वे महानुभावांचा मराठी ग्रंथ. — ज्ञानेश्वरी शके १२१२त लिहिली ज्ञानेश्वर व मुकुंदराय या दोन ग्रंथकाराशिवाय अद्यापपर्यंत तत्पुर्वीचे मराठी ग्रंथकार अथवा त्यांचे मराठी स्वतंत्र ग्रंथ उपलब्ध नाहीत ही उणीव महानुभावीय मराठी ग्रंथ उपलब्ध झाल्यामुळे भरून निघाली आहे. ज्ञानेश्वरीपूर्वी सरासरी २५-३० वर्षांचे गद्य, ओवीबद्ध आणि विविधवृत्तास रचिलेले महानुभावीय मराठी ग्रंथ आज पहावयास मिळतात त्यात महोदमयाचे लीलाचरित्र (सुमारे शक ११९५) हा ग्रंथग्रंथ, भास्कर कवीचा ओवीबद्ध शिष्टपुस्तक (शके ११९५) आणि श्रीमद्भागवत एकादशस्कंद (शके ११९५) तसेच त्याचे गद्य श्रीकृष्णचरित्र, भावेदेवव्यास याचा गद्य पुजावसर, केशवव्यास व गोपाळवंडित याचे सिद्धांतसूत्रपाठ (गद्य), केशवव्यास याचा ओवीबद्ध मूर्तिप्रकाश (शके १२०५), गायनाचार्य दामोदर वंडित याच्या 'साठवीपद्या' व ओवीबद्ध वासहरण (शके १२००), नरैंद्र कवीचे ओवीबद्ध शिवमंगीस्वयंवर (शके १२००) हे ग्रंथ आता व साहित्य या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत; याशिवाय केशवव्यास, कवीश्वरव्यास, लक्ष्मीभट्ट देऊळबाडेकर आणि निवृत्तिदेव वाठोडेकर इत्यादिकांच्या सरासरी ७८ भगवद्गीतेवरील मराठी गद्य व ओवीबद्ध टीका उपलब्ध आहेत.

महानुभावांचा वाङ्मयाची विविधता. — ज्ञानेश्वरीनंतरहि विविधविषयात्मक मराठी गद्य व पद्य वाङ्मय महानुभावीयानीं तयार केले आहे. त्यात चरित्रात्मक, स्थलवर्णनात्मक, पुराणे, काव्ये वगैरे ग्रंथांचा भरणा आहे. समाजात धार्मिक मराठी ग्रंथांचा अभ्यास करावा लागत असल्यामुळे अनेक टीका, टीकाग्रंथ आणि कोश व व्याकरणग्रंथ आणि साहित्य व छंदःशास्त्रावरील ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. या ग्रंथमाग्वाराची यथार्थ रूपेना प्रस्तुत लेखकाच्या 'महानुभावीय मराठी वाङ्मय' या पुस्तकापडून येईल.

सूत्र पाठावरील महानुभावांचा मराठी वाङ्मयः — यांनी वाङ्मय कसकसे वृद्धित होत गेले ते त्यांच्या एकाच ग्रंथाच्या इतिहासावरून दिसून येईल महोदमयाचा प्रथम चक्रधराचा चरित्रात्मक रसाला 'लीलाचरित्र' ग्रंथ लिहिला. त्यातून आणि चक्रधरसुत्रातून ऐकिलेल्या उपदेशातून निवडक वाक्ये एकत्र करून केशवव्यासाने शरीर धर्मनाम देऊन सूत्रपाठ तयार केला. ही सूत्रे ममज्ञाचरितानीं चक्रधराने जे दृष्टात समितले त्यांचा केशवव्यास यांनी एक संस्तर आग बनविला. या सूत्रांचे वंडित रामेश्वराने (स. ११९८ ते स. १२४० पर्यंत) विषयानुरी-

घाते निरनिराळे ११ भरण पाडले पुढे (शके १२४७ च्या सुमारास) पारिमाद्वय आम्नायाचा मूळ पुरुष जो गोपाळ पंडित याने रया सुत्राची अन्वयव्यवस्था सावली. ही निरनिराळी सुत्रे चक्रवराने कोणकोणत्या प्रश्नां सांगितली हे "प्रकरणवत्त" भणाने सांगितले आहे. तो ग्रंथ परमुत्तमार्गे केला असा समज आहे. ही सुत्रे सांगण्यात चक्रवर्ताराचे हेतु काय होना, हे न्यायव्यवस्थाने शके १२७१ त "हेतुस्थल" या प्रयात सांगितले. याच्या पूर्वीच यापेक्षा काही सुत्रांवर 'लापनिक' व 'दृष्टांतिक' हे ग्रंथ यामिनार्थ सांगण्यासाठी रचले गेले. यावर शके १४०० च्या सुमारास चक्रवर्ती याने या सुत्रांत अमुक शब्द का योजिले व ते त्याच ओळीने कां योजिले वगैरे इष्ट करून 'लापिका' या नांवाचा मोठा ग्रंथ लिहिला. याशिवाय 'माध्व', 'महामाध्व', 'आख्या', 'प्रमेय' वगैरे ग्रंथ आहेतच. आचार्यमार्गे शब्दांचे विशद करून सांगितला आहे; व महामाध्वात, माध्वात अर्थ विशद करतांना योजिलेल्या शब्दांचाही इष्ट अर्थ केला आहे, यात अनेक व्याख्या असून निरनिराळ्या समानार्थक शब्दांचे अर्थ दाखविले आहेत याशिवाय 'आचर्य' म्हणजे टिपणी-ग्रंथ आहेत हे टिपणी-ग्रंथ 'सूत्रा' संबंधानेच नसून मागवत, यीता, शिष्टपालन इत्यादि काव्यप्रवाहराही आहेत. या टिपणीवरून रचलेला एक तत्कालीन ग्रंथ देणारा शब्दकोशादि आहे. याचे जेथे म्हणून ग्रंथकार व कवी होऊन गेले ते द्याहून सारे संन्याशी अथवा संतारापासून अलिप्त होते

महानुभावाची यत्नि.—अनेक कारणांमुळे आपली मद्राष्ट्या, आपली धर्ममत इतरांपासून गुप्त ठेवण्याची आवश्यकता या पंथासाठी नागदेवानंतर ५० वर्षांच्या आतच माझी लागली. या कार्याकरिता मद्रानुभावपंथाच्या निरनिराळ्या आम्नायांनी निरनिराळ्या संकेतलिपी तयार करून त्यात आपले ग्रंथ लिहिले आहेत. अगदी प्रथमच्या अशा 'सगळी लिपी' व 'सुंदरी लिपी' ह्या होत. सगळी लिपी ही रचणेच्यासाठी शके १२७१ च्या सुमारास काढिली व सुंदरी लिपीचा जन्म शके १२८५ च्या सुमारास झाला. त्या नंतर सवईरव शके १२९० च्या सुमारास पारमाद्वय लिपि निर्माण झाली. आज महानुभावपंथाच्या २६ लिपी अस्तित्वात आहेत. लिपी निघाल्यानंतर लिपीत प्रती कप्पन पूर्वी सरळ मराठीतील ग्रंथ नष्ट केले लिपी कप्प महानुभावाच्या नांवावर परंपरागत कळाव्याची असल्यामुळे व आपले धर्मग्रंथ इतरांना कळू नयेत म्हणून गुप्त ठेवण्याची प्रवृत्ति या पंथाने रुढ झाल्यामुळे हे ग्रंथभांडार इतर पंथांपासून आजपर्यंत गुप्त राहिलेले असे म्हणतात. संकेत असले तरी निरनिराळ्या लिपींमध्ये मूळ वर्णांत सांकेतिक वर्ण योजिल्यामुळे तत्कालीन शब्दांची रूपे वगैरे आजही पहावयास मिळतात.

या पंथासंबंधाने परकी भाव येवढेच नव्हे पण तिरस्कारही आज हिंदुसमाजामध्ये का रुढ आहे याची मीमांसा करणे अवश्य आहे याची कारणे महानुभावपंथाच्या इतिहासावर

मिळतील. शके १२७१ पासून आपले धार्मिक ग्रंथ महानुभावपंथाच्या गुप्त ठेवावयास प्रारंभ केला; त्यातच इतर हिंदुसमाजाशी ते फटकून राहू लागले. देवगिरीकर कन्हारराय, महादेवराय आणि रामदेवराय जाधव या तिन्ही राजांनी चक्रवर आणि त्याचा पटशिष्य नागदेव यांच्या भेटी पंजन त्यांचा आदर केला. त्यानंतर देवगिरीचे राज्य नष्ट होण्यापूर्वी काही वर्षे अगोदर वऱ्हाट हा मुसलमानांच्या अमलात गेला व मागून देवगिरीचे हिंदु राजपूत नष्ट झाले, व मुसलमानांकडून हिंदु धर्माचा छळ सुरू झाला. तेव्हा अशा छळापासून आपले व आपल्या पंथाचे संरक्षण व्हावे म्हणून महानुभावपंथांनी प्रयत्न करावे लागले. या पंथामध्ये मूर्तिपूजा तेव्हा रुढ नव्हती. कृष्ण, दत्तात्रय, चक्रवर इत्यादि अवतारांच्या चरणस्थाने पवित्र झालेली स्थळे, तीथे येवढेच नव्हे पण तेथील संबंधी पाषाणदि महानुभाव पवित्र मानू लागले व अशा पवित्र स्थळां रयांनी आपले ओटे बांधले. इकडे इतर हिंदु मूर्तिपूजक असल्यामुळे अर्थातच गुप्तते ओटे बांधून ती स्थळे पवित्र मानणारे लोक हे मूर्तिपूजक हिंदूंपासून भिन्न आहेत असा मुसलमानांचा समज झाला. त्याचा फायदा देऊन आपल्या पंथाचे रक्षण व्हावे म्हणून मुनिव्यास (कमळाकर अर्थातच कोटी) या कमरामनायातील वातावर्यांनी पुरुषार्थ चवदाव्या शतकात तत्कालीन एका मुसलमानाचा चावडहावरून एक कर्मोन् मिळवून सर्व महाराष्ट्रभर अपर्या पंथाचे 'ओटे' बांधले. पैठण, आपोण, फलटण, बेरूळ इत्यादि ठिकाणी प्राचीन देशालयांत व किर्येक ठिकाणी मुसलमानांनी लपवून केलेल्या हिंदूंच्या देशालयाच्या प्राकारातही हे ओटे बांधले. त्यामुळे माध्वांचा मूळ सनातन चातुर्वर्ण्यप्रमाण अशा हिंदुधर्माविरुद्ध सूत्रांनी सुद्धा संन्यासदीक्षेचा अधिकार देणारा, आपले धर्मग्रंथ गुप्त ठेवणारा व इतर हिंदूंना फटकून बागणारा हा पंथ या ओटे बांधण्याच्या लालचेने अलिप्त महाराष्ट्रीय हिंदु

‘युद्ध मानभावीपणा, ‘मावभावी वाचको’ इत्यादि वाक्प्रचार आणि म्हणो त्याच द्वेषाच्या आणि तिरस्काराच्या पोतक होत. हा द्वेष व तिरस्कार इतका विकोपास गेला की महानुभावीपणाचे अनुयायी उद्देशी वर्ग जो युद्धस्याग्रमी असून आरण्या भातिप्रार्थना व वर्गाग्रसधर्मप्रमाण बागतो तो लघ्वर्ग आहे. महानुभावपंथाचे अनुयायी आहेत असे सांगण्याने सुद्धा येथे करीत नाही या पंथासंबंधी गौकात बरेच गैरसमज आहेत. पण ते कमी होत चालले आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे

म हा नु भा व पं था चो यो रथ ता व का म गि री — हा पंथ एका हिंदु ब्राह्मणाने स्थापन केला व या पंथाचे आचार्येश्वर पहिली तीनशे वर्षे ब्राह्मण-कृष्णकंदेच होत या पंथाने आपले वेदानुगतिस्थ सोडिले नाही. उपनिषदे, योग, सांगत इत्यादि ग्रंथ पूज्य मानिले. धोदस्तावू आणि धीकृष्ण हे अवतार मानले, अहिंसा तत्त्वाचा प्रचार पेशावरसारख्या यवनप्रधान देशात केला व महाराष्ट्रातील मान्यतेचा वर्गातहि अहिंसा तत्त्वाचा उद्देश करून त्यांना मद्यमासावास्तव निवत केले, मराठी मायेचा प्रचार गजनी, काबूल, कंदहारपर्यंत केला यानी काबूल येथे कृष्णमंदिर बांधित असून तेथील पहिला मंदिर बागेंद्राने विनायकर या नावाचा दक्षिणी ब्राह्मण होता काबूल येथे याचे मराठी ग्रंथ आहेत. काबूलचा अमीर दोस्तमहमद याचा प्रधान चरगदास आणि काश्मीरचा राजा गुलाबसिंह याचा सेनापति सरदार भगत सुमनराय गगनसुखा हे महानुभावीय उद्देशी अवस्थामुळे त्यांनी आपल्या अमदानीत मराठी ही आपली धार्मिक भाषा मानली. आज घुडा पंथापमध्ये किशोर धनिक व्यापारी, सरकारी अधिकारी व विद्वान पद्धत हे महानुभावीय उद्देशी असून आपली धार्मिक भाषा मराठीच मानतात. काही धर्मिक महानुभावीय मराठी ग्रंथ पेशावरकडे आनंदनाथ

छापून प्रसिद्ध करावेत अशा ठराव पास केला आहे तो अमलात आणायला या पंथाचे मूळ ग्रंथ वाचावयास मिळाल्यामुळे या पंथाचे खरे स्वरूप जनतेच्या नजरेस पडेल

[संक्षेपेप्रथम-केसरी ता. १-११-१८९९ व १९-११-१९०० मधील ले. टिळकाचे महानुभाव पंथासंबंधी लेख, दार्दमस् ऑफ इंडिया ता १५-११-१९०० मधील ई. डी. भांडारकर यांना ईमेल लेख, के. हरि नारायण आपटे यांचे ‘मराठी बाह्यमात्र अभ्यास’, भावे कृष्ण महाराष्ट्र-तारस्वत, महानुभावीय कविकाव्यसूचि, महाराष्ट्र भाषासरस्वतीच्या महालातील अग्रत दालन, रा. य. छ. देशपांडे व महानुभाव मराठी बाह्यग्रंथ; महानुभावीय काही प्रकाशित व अनेक अप्रकाशित इत्यादि ग्रंथ.] [य. छ. देशपांडे.]

[महानुभावी संकेतलिप्याच्या उलगड्याचा आद्य मान रा. वि. का. रामबाहे यांना आहे. त्यांनी, प्रथम एक जुने मानभावी काव्य ग्रंथमालेत प्रसिद्ध केले. घुड्याचे कै. यो. का. खांदोरकर व पुण्याच्या मा. इ. वं. मंडळतील काही संशोधक यांनी या पंथासंबंधी रा. देशपांडे व रा. भावे यांच्या श्रयापुर्वी व अनेक शोधामुक्त माहिती प्रसिद्ध केली आहे ती अनर्थ पहावी.] [संपादक]

महायज्ञेश्वर—कृष्णवरिप्रणीत काही प्रसंग येथे पडलेले आहेत म्हणून या गावाला पवित्र मानितात. महायज्ञेश्वर इतिहास १०१८ पासून सुरू होतो. महंमद गिझनीने मथुरा शहर उध्वस्त करण्यावर महायज्ञेश्वरी तीव्र दया केली त्यावेळी तेथील हिंदू राजाने आपली वायकामुळे ठार मारून आपण आत्महत्या करून घेतली. ११५१ साली अजयपाळ राजाने तेथे एक देवालय बांधले असे शिलालेख सामोरी तेथे वेढा माचार्यांची मुख्य भाषा होती.

महायज्ञेश्वर (मालकमण्डे)—ई मुंबई इलाख्याचे मुख्य

हा रामटी जनावरें आहत पैकतयेकरील पावसाळा खरीज-
करून बाकी कोणत्याही दिवसात महाबळेश्वराचे निसर्ग-
होमा अवर्जनाय अमने. मुख्य प्रेक्षणीय स्थळे (पॉइंट्स)
येथें प्रमाणें आहेत:—अर्थरपॉइंट (४८२१ फूट उंच), एल-
क्लिन्स्टन (४१८४), सिडने (४०६७), वॉरे, हॉन्सक,
फॉकलेट, सानुन, व वॉरिंग्टन (४२४५), इत्यादि. बोंग-
राईरील प्रेक्षणीय स्थळांत प्रतापगड, नकरंदगड, कदमगड,
जोराच्या दुन्या व जुन्या महाबळेश्वराचा कृष्णाचा उगम हो
होत. महाबळेश्वराचे देवालय ४३८५ फूट उंच असून माल-
कमपेठपासून ३ मैल लांब आहे. ही क्षेत्राची जागा होय.
येथील फळकट्याबळ यूरोपच्या धर्तावर असते. येथें सिको-
नाची लागवड करण्याचा प्रयत्न सरकारतर्फे करण्यात आला
पण तो यशस्वी झाला नाही. येथें पटाटे फार होतात. येथें
कोंक व ओक नावानें विलायती हाव यांची लागवड अली-
कडे केलेली आहे.

मालकमपेठेत फावट खेडपोबा समावेश होत असून
निखिन लोकसंख्या सांगता येत नाही. कोळी, धनगर धावड
व कुडवाडी या मुळच्या जाती आहेत. चित्री व मलामा-
तील केडी डेवण्याकरिता येथें १२० केडी रहातात इत्या
दीडा केड्यांना बायण्यात आला होता. येथील कैदा-
नीच बटाटे व शिंतापती मार्गोपास्याची लागवड उर्जिता-
वस्थेत आणिली. १८६४ साली हा कंदलावा रद्द करण्यांत
आला. येथें १८९७ साली क्युनितिविलेडो स्थापन झाला.
येथें शाळा, पोस्ट-ऑफिस, हस्पिटल, बागिचे वगैरे सर्व
दाखीलच्या सोयी आहेत.

महामारी (पटडी, विपूचिका)—हा एका निशिष्ट
अंतुमुळे उद्भवणाऱ्या साथीचा रोग आहे. यांत साधारणतः
पुढील लक्षणें आढळतात:—मोठमोठाले पाण्यासारखे रेंव,
वाति, हातापायांत गोळे येणें, फरती बंद होणें व छाकपात
होऊन हातपाय चार पडणें.

रोग अंतुचें वर्णन.—हा जंतु कोंक या वाळूजालें
१८८३या वर्षी सांपुन ह्याचें जेथें प्रसिद्ध केले, व ह्याचें नाव
ह्याच्या आकारावरून कोंनॉविलेड (इन्फेब्रिअसजंतु)
ठोवले. हा जंतु वक्राकार अंतुच्या जातपैकी असतो. हा रोग्यास
झालेल्या रोगामध्यें अगर मृत्यूनंतर आतड्यातील मळा-
मर्च व स्नेहमावरण स्वबेमर्च सापडते। परंतु रक्तात मात्र
वापडत नाही. हा क्षयजंतुसारखा वक्र परंतु मध्यें जरा
जाड असून याच्या दोन्ही टोंकांस एक अगर दोन पुच्छ
असतात. याची वाढ आतड्यातील पोकळ भागात, त्यातील
पिंडांत, स्नेहमावरण स्वचा आण तिच्यावरील एपिथेलियम-
मध्येंही झपाट्याने होते. त्यापासून निपोंसर्जन होत गेले
म्हणजे या रोगाची लक्षणें होण्यास सुरुवात होते अशी
कल्पना आहे.

रोग प्रसारार्थी कारणे—हा बहुतेक विषमज्वराप्रमा-
नेच असतात. पिण्याचें, स्वयंपाकाचें, अगर भाणोळीचें पाणी

या जंतूच्या योगानें दूषित होऊन अथवा मातून त्याचा
प्रवेश होतो असल्या रोग्याचे कपडे नदी, विहिरी, तळी,
या ठिकाणी पुतल्याने अगर मोर्षीतील मलमुक्त पाणी त्यात
शिरवल्याने पाण्यापासून संतर्षी होतो. मलावर बसलेल्या
माशा छाच अगर वेपे पक्षींवर बसून संतर्षप्रसार कर-
तात हेहि सिद्ध झाले आहे. या रोगानें बरी झालेला माण-
सहि रोगप्रसारास कारण होनात. डॉगरावर हा रोग कांय
सव पहाण्यांत येतो एफ्दो रीप मुक्त झाली म्हणजे सर्व
बघावे व दर्जाचे अगर जातीचे खं पुरष मळी पडूं लागतात.
उगडाळा व पावसाळ्याच्या आरंभी या साथी बहुधा असतात.
पत्राळ आहार हेहि या रोगास बटुपां निमित्त होत.
एफ्दो हा रोग झाला असता अंगान रोगप्रतिबंधक शक्ति
येऊन पुन्हा रोग होत नाही.

रोगाचा क्रम व लक्षणें.—रोगाची गर्भोत्पत्ती बहुधा
एक अगर दोन दिवस असते. रोगास आरंभ होताना कधी
कधी पूर्व बिन्हापस्येमध्ये रोग्यास बांधे जुलाम प्रथम
होतात, किंवा ते न झाले तर रोग्यास अस्वस्थता वाटून ती
मल्ल होणे बहर, डोळे दुखणे, कानांत नाद ऐकूं येणे,
अगर पोयास कसेल होऊन येन न पडणें अस एकापासून
तीन दिवसपर्यंत होत असतें नंतर एकदम मोठमोठाले रेंव
होऊं लागून रोगातील पिबेवणा नाहोता होती, व ते तांदु-
ळाच्या पुण्याच्या रंगासारखे दिप्तत धोड्या मिनिटांत
पागरभर पाण्यातके रेंव होऊन दोन तीन तासांत तर
याच्या तापें हे रेंव अगर चौपट पाणी शरीरांतून रेंव होऊन
निघून जातें हे रेंव अतकळीस असतात व त्यात मीठ,
अल्क्युमिन व स्नेहमल वगैरे असतात.

एखादा दुसरा तास याप्रमाणें जुलाब होऊन नंतर
बातीस आरंभ होतो प्रथम अस पडून आजून नंतर तांदु-
ळाच्या पुण्यासारखी तात पुढळशी विशेष प्राप्त झाल्या-
शिवाय बरच्यावर होते रोग्यास दुसरे कांही खाणेपिणे
नकोस होऊन कोरड पडून रोग अत रुग्णा लागते शीम
कोरडी व पोडीही होते. पोड हातीने पोडें दाबलें असताहि
बहून होत नाही. बहुधा च्याच रोग्यांना पायांतून वेदना-
युक्त गोळे येऊं लागतात. व नंतर क्वचित् प्रसंगी हातांत व
दुसरे भागातहि ते येतात नंतर रोग्याचा छाकपात होऊं
लागतो व पुढील स्थिरयंतर होतें.—सरीर कात्यासारखे
थंडगार पडत आजून रोग्याचें बर्ण काळजिन्ड दिसते. काकहि
कार यादून काळजिन्ड होत, व अशीच स्थिति हाता-
पायांची व चेहेऱ्याची होते. छास देहांत उणन येता थंड-
गार येतो. काळेंत तापाची नळी लाविली असता नेहमीच्या
उष्णमानापेक्षा (९८.४) ४-५ अंश उष्णतेचें मान कमी
असतें पण मुदद्वार अगर योनीमध्ये नळी लाविली असता
उष्णमान ९०.२ ते ९०.४ असलेलें आढळत. जे
साध्य किंवा अस्वास्थ्य असतात, रोगीचे डोळे दहा
निस्तेज दिसतात. दाढीची वाति शीघ्र

सुनासारखी व अति मंद चालते. दर मिनिटास ३५ ते ४० पर्यंत श्वासोच्छ्वासाचे मान चढून दम लागण्यासारखे वाटते. खासहि बरवर येऊं लागतो. नाडीचें मान दर मिनिटास १०-१०० असतें. शरीरांतले मांसल भाग अवर्दी दुर्बल होऊन निथेंट पडतात. उलघाल फार होते. आवाज योगरा किंवा कानांत बोलण्याप्रमाणे बारीक होतो या स्थितीमध्ये रेष बंद झालेले असतात. परंतु बाति मात्र सुरू असते. लघवी कमी होत जाऊन शेवटी नाहींशी होते. रक्त दाट होऊन त्याचे मिश्रितगुळवहि वाळते. त्यांतोळ पेशी-मध्ये रक्तांग वाढतो व पांढऱ्या पेशींची संख्याहि वाढते. रक्ताचा अक्षरलीपणा नेहमीपेक्षा आणखी कमी होतो. रोगी नवी प्राप्ति निथेंट पडलेला असतो तरी त्यास शुद्धि चोगली असते. ही स्थिति येण्यास सुरवातीपासून सुमारे दहा अगर सात तास लागतात, आणि ही अशी स्थिति बारा ते चौवीस तास सुमारे असते, व त्यात उतार न पडता रोगी गतप्राण होण्याचाहि संभव असतो.

परंतु ज्या रोग्यांना उतार पडण्यासारखा असतो त्यास या स्थितीनंतर किंचित् ज्वर १०१°-१०२° पर्यंत येऊन भंग गरम लागते व त्यांची कांति पूर्व रंगास येण्याच्या पंधास लागते. नाडी ह्यातास चोगली चालत असलेली आढळून येते. ज्वर बरा होऊन रोगी बहुधा बचावतो.

भेद.—या रोगात भेद व उपभेद पुष्कळच असतात; उदा० (१) सौम्य प्रकारः—यात फक्त रेष होतात व नंतर ते कमी आणि नंतर अगदी बंद होऊन उतार पडतो. (२) विपुचिकासदृशतिघारः—यात मागील प्रकारापेक्षा लघुमे अधिक तीव्र असतात. पण ही लक्षणे थोड्या दिवसांत अगर एक दोन आठवड्यांनंतर यावतात. (३) लघुविपुचिका—याची लक्षणे एकाएकी व अकस्मितीताने सुरू होतात, व ती खऱ्या विपुचिका रोगाप्रमाणेच बहुतेक असतात. उतार सावकाश पडत जातो. (४) निर्जलीविपुचिका—या भेदामध्ये घटिकापातावस्थेसच एकदम आरंभ होऊन रोगी पंधरा पन्धन सुरुपंधास लागतो. (५) प्रत्यागतविपुचिकाः—या प्रकारांत जी परावर्तने स्थिति इतर प्रकारच्या रोग्यास येते ती नीटशी येत नाही. (६) उग्रविपुचिका—या प्रकारांत ज्वर अतिशय वाढून त्याबरोबर सारसर किंवा गुळाची अगर कधी कधी उठण्यासारखा पुरळ उठतो. यानंतर विपुचिका नांवाची अर्भक अवस्था कधी कधी सुरू होण्याचा संभव असतो. ही अशी-रोगाच्या आरंभापासून सुमारे एक आठवड्यांनी हि स्थिति प्राप्त होते. हातापायांत अगदी निर्जलित्व, निर्बलत्व प्राप्त होऊन रोगी निथेंट पडतो. तांदूळ साल दिवत, दोळे दुसत, शिमेपर घुरघुरी, व शूक नाहींशी होते. कोरट्या ओढाच्या अगर चरोखी बंतासहि मुरगत होते. रेष सुरू असतात पण एखाद्या वेळी उघट शीचाचा अवरोध झालेला

असतो. चकर फार येते व त्यापासून रोग्यास घेऊन पडत नाही. मग त्यास प्रथम सुस्ती येते. अगर गुंगीहि येते. ज्वर १०२°-१०३° पर्यंत वाढतो. नाडी बारीक व अशक्त होते, व नाडी वात होऊन रोगी थोडा बरळतो. लघवीमध्ये अलुम्बूमिन सापडते. (७) मूलविपुचिकेपेक्षा विपुचिका—यात शक्तिपातावस्थेनंतर गुंगी, उलघाल होणे, आपल्याशीच वात होऊन पुटपुटणे, आंके येणे व बळकट बेमुद्दि ही लक्षणे होतात. ही अवस्था दोन ते ९ दिवसपर्यंत टिकून नंतर बहुधा मृत्यु येतोच.

रोगांत उद्भवणारे आंग तु क हो प्रः—हे रोग सुरू वसताना अगर माणाहून रोगी नि शक्त स्थितीत असताना उद्भवतात, ते असेः—आसनलिकादाह, कफोदर, फुफ्फुसदाह, फुफ्फुसावरणदाह, गलदाह, कंठदाह, मूत्राशयदाह, योनिदाह, मस्तिष्कावरणदाह, संघिवात, कर्णपार्श्वभिदाह, लिंग, वृषण व नाक ही स्वतंत्र कुजून विगलित व दुर्गंधियुक्त होणे, अक्षिपुटदाह, शक्तिपातावस्थेत दोळे आपोआप फार वेळ उघडे राहिल्याने अक्षिकावदाह व अक्षिकावकलुपता, शय्याक्षत श्यादि रोग उत्पन्न होतात.

रोग निदान — हा रोग सौम्य प्रकारचा झाला असताना त्याचे पूर्ण सादृश्य अशीर्णोद्भूत अतिसाराशी अगर नासकें अवयव अंभलेले जहाज खालून (उदाहरणार्थ, दूध, धांसूद) झालेल्या अतिसाराशी अनंत. म्हणजे या दोहोंतहि हातपाय गार पडणे, शक्तिपात, रक्तानि, थोडी लघवी व पांढरे जुलाब होतात. पण ही लक्षणे फक्त एकाच माणसास अगर कुटुंबास झाल्यामुळे निदानास पुष्टि मिळते. सोमलाची विपक्षया झाली असताहि हुबेहुब अशाच लक्षणे होतात. खात्रीचे निदान टरिथ्यास देण्याचे सूक्ष्मदर्शकधर्माने परीक्षण व अंतर्बुद्धेने शास्त्राशया परीक्षण करावे.

उपचार.—सार्थकया दिवसांत जुलाब होतावर्णी अकु-मिथित अवशेषक मिथ्रण अगर पुष्पा अगर गोळ्या रोग्यास देण्याचा प्रयात आहे. पण ही औपधे देणे असह्यसास रोग्याच्या अवर्दी प्रपमावस्थेतच यावयाची असतात. पण जर को एकदा पुढील शक्तिपातावस्थेत आरंभ झाला तर त्यावेळी अकु व अवशेषक औपधे रोग्याच्या प्रकृतीस अपायकारक होतात. त्यांचा उपयोग होत नाही, इतक्यावरच भागत नाही. उत्तम उपाय म्हणून सिरातून अमृतमल (लवंगांशु) सुर्वे टांचून घालतात व पोटांमध्ये परमग्यानेटयुक्त औषध देतात. तोंडवेल्या पाण्याच्या योगाने रक्ताभिसरणचा नट झालेला कारे पूर्वभूत रोग्याच्या मागास लागतो व पोटीत दिसल्या औषधाने या महामारीच्या अंतर्नी पोटात व अंतः-दपात उत्पन्न बेळेच्या विषाचे निराकरण व मारण होत. तोंडून औषध घालतात त्याचे प्रमाण शुद्ध मीठ १२ ग्रॅम, पोटाच्याशिम झोराइट ६ ग्रॅम, फेबालशिम झोराइट ४ ग्रॅम व उघडून पंध बेळेचे पाणी २ औंस असे आहे. दंडांतील

शिरमध्य असे तयार केलेले औषध घेर किंवा सव्या घेर-
पर्यंत आज्ञा यावे. बहुधा एकदा टोंचावे पुरे होतं. पण पुन्हा
शक्तिपात झाला तर दुसऱ्यांदा टोंचावे हें बरे. जर रक्ता-
मिसरणभार अगोदरच ठीक असेल (म्हणजे ८० मिलि-
मिटरपर्यंत) तर हें पाणी स्वच्छताली टोंचावे. शिरंत टोंचून
घालत नाहीत. टोंचून घालण्याच्या औषधाचे उष्णमान
कोमट म्हणजे १००° फा. हो. सुमारे असावे. जर शुद्धारांत
उष्णता यादून अधिक असेल तर यादूनहि कोमट औषध
टोंचून घालावे, म्हणजे परावर्तन-स्थितीमध्ये वेतावेष्टां अधिक
उबर येणार नाही. टपटपशीं शुद्धारांत उष्णमान बरेच
कमी असल्यास टोंचावयाच्या औषधाचे उष्णमान अंमळ
कडक असावे. पोटांमध्ये परमॅथेनोट हें औषध देण्याच्या
दोन तऱ्हा आहेत. (१) कॅल्शियम परमॅथेनोट अर्धा ते
एक ग्रॅम हें बस अंश गरम पाण्यांत विरघळून ते पाणी
जाईल तितकें बरच्यावर रोग्यास पाज्यावे. यारेखादि जास्त
प्रमाण पुढें म्हणजे चार ते सहा ग्रॅमपर्यंत वाढवावे (२) किंवा
फक्त आतःकालांत विरघळणाऱ्या केराटिनचे पुट दिलेल्या
या औषधाच्या गोळ्या दर १५ मिनिटांनी एक याप्रमाणें
दोन तासपर्यंत ८ गोळ्या द्याव्या नंतर रेंच हिरव्या रंगाचे
व लहान होईपर्यंत गोळ्या दर अर्ध्या तासांनी द्याव्यात.
याला सुमार १२ तास लागतात. त्यानंतर संध्य दिवसात
व त्याच्या दुसऱ्या दिवशी दररोज ८ गोळ्या पोटीत दर दोन
अगर तीन तासांनी देत असावे. या स्थितीमध्ये डॉ. रोगसं
हे बारली घान्याच्या कपायाखेरीज दुसरे काही पिऊं
देत नाहीत. विशेषतः त्यांच्या सतें गोसावे सुप (रसा)
किंवा मयार्कीमिथित उत्तेजक पेंथे अगदी बर्न असावीत.
बाहेरून कडत पाण्याच्या वाटल्या किंवा जाड पायरुणें
हेंहि उपयोगी नाही, कारण परावर्तन कार गोरानें होऊन
फांमेल ज्वरोपत्ति होण्याचे भय त्यानें असतें, व यामुळे
एखाद्या बेलेत काळजी उत्पन्न करण्यासारखी रोग्याची
स्थिति होते. शिरांतून हें औषध टोंचलें म्हणजे थोडा
उबर येण्याची प्रवृत्ति अगोदरच असते. ही परावर्तनस्थिति
वाचविण्यां जास्त धरावर जात आहे असे वाटल्यास कोक्या-
वर बर्फाची पिशवी ठेवावी. थंड पाण्यानें सर्वां मधून मधून
पूतून काढावे. स्पर्जाचे मोठे तुकडे किंवा खांदीचे रुमाल थंड
पाण्यात पिळून काढून त्यानें हें करता येतें. बर सामितलेल्या
औषधांत बर्फ घालून तें शुद्धारांत बसितरुपांन हळू हळू
व थोडथोडे घालावे. एक दोन दिवस खाण्यास कफ बर
सामितलेला बारली घान्याचा कपाय देणें; त्यानंतर, आरारुट,
सबकील, तांभें ताक अथवा हूष ही भावडीप्रमाणें देत
जावी. मूत्रविषयोपपविधुचिका म्हणून गोबर भेद सामितलेला
आहे तशी स्थिति येऊं नये म्हणून सधवी पुन्हा साफ व
पुष्कळ होऊं लागेपर्यंत हें औषध शिरांतून टोंचित असावे,
किंवा स्वच्छताली टोंचावे असे डॉ. रोगसं यांचें मत आहे.
हृषयक्रिया घातून देण्यासाठीं किंमिदालीस, आड्रि-

नाली, व विट्युस्टादियाचा अर्क ही टोंचून घालावी व नम-
रेच्या ठिकाणीं घटिकापूजन करावे. डॉक्टर याच औष-
धात यासाठीं शुद्ध मोठ ६० ग्रॅम आणि सोडावायकार्बोनेट
१६० ग्रॅम व २० ऑस पाणी हें पूर्वी सामितलेल्या औषधा-
तच मिसळून टोंचित असतात.

प्रतिबंधक उपाय.—विषमज्वर व आमातिसार हे
रोग ज्या मार्गानें पसरून संसर्ग वाढत जातो, त्याच मार्गानें हा
रोग पसरत असल्यामुळे त्या सर्वांचे प्रतिबंधक उपाय सार-
खेच आहेत, उदा० पिण्याचे पाणी व मोठ्या स्वच्छ ठेवणें,
रोग्याच्या मलमूत्रात अंतुप्र औषध टाकून नंतर ते मोरीत
टाकणें, मलमूत्रानें खराब झालेले कपडे सावधगिरीनें धुणें,
सर्वांनी पाणी कडवून मग तें पांत जाणें व एकंदरीत अति
स्वच्छता राखणें हे वैयक्तिक प्रतिबंधक उपाय करण्या-
सारखे आहेत. सार्वजनिक उपाय म्हणजे जेथें रोग आहे असे
ठाऊक आहे तेथून येणारास काहीं दिवस वेगळें ठेवावयाचें,
पण हा उपाय अंमलात आणण्यास प्राप्तदायक व अवघड
आहे. फक्त असें करणें शक्य आहे कीं, ज्या वाहनांतून
अगर आगगाडीच्या डब्यांतून किंवा आगबोटींतून रोगी
उतरला असेल, त्यानें दूषित केलेली जागा अंतुप्र द्रव्यांनीं
शुद्ध करणें, व त्या रोग्यास ठेवून घेऊन त्यास उपचार करणें
व उतारात लपासण्यासाठीं डॉक्टरची योजना करणें, या तपा-
यांनीं रोगाच्या पसरण्यास चांगला आळा बसतो. हा रोग
न होण्यासाठीं हॉफकिन या प्रसिद्ध राशियन डॉक्टरनें
प्रतिबंधक लस शोधून काढली आहे व ती या देशात
निदान यूरोपांय लोकांमध्ये टोंचून घेण्याचा प्रयास बराच
आहे.

महामारी—बौद्धसंप्रदायातील एक महत्त्वाचा पंथ.
बौद्धसंप्रदायांत हीनयान व महायान असे दोन प्रमुख
पंथ असून यातहि पुढे उपपंथ निर्माण झाले. महामारी
पंथाच्या उदयाच्या कारणांचे बाह्य व अंतस्थ असे दोन भाग
करता येतील. मौर्य साम्राज्याला उतार लागल्यानंतर वाय-
व्येकडून ग्रीक व बॅक्ट्रियन लोकांनी आर्यावंशीवर स्वाभ्या
करण्यास सुरवात केली व आपली सत्ता आर्यावंशीतील काहीं
भागावर प्रस्थापित केली. त्यांनी आपल्याबरोबर आणलेल्या
संस्कृतीचा भारतीय संस्कृतीशी संबंध येऊं लागून ग्रीक
कलेचा प्रसार होऊं लागला. बुद्ध, बौध्दिसत्त्व इत्यादिकांच्या
मूर्ती ग्रीक पद्धतीवर उभारल्या जाऊं लागल्या व ग्रीकांच्या
अनेकदेवतासाराचा बौद्धधर्मावर परिणाम होऊं लागला.
स्याचप्रमाणें उत्तरेकडील मॅगोलियन लोकांच्या स्वाभ्याहि
हिंदुस्थानवर होऊं लागून त्यांनीहि पेशावरच्या आसपास
आपले साम्राज्य स्थापन केले. हे लोक अनेकदेवतावादी
होते. त्यांनी बौद्धधर्मातील मन्थाच तत्त्वाचा अंगीकार केला
पण हा अंगीकार करतांना त्यांनी आपल्या अनेकदेवता-
तत्त्वाचा बौद्धधर्माच्या प्रवेश करविला. छद्म आर्यावंशीतहि
जाबळी हिंदुधर्मा व विशेषतः वैष्णव धर्म बराच जोरात होता.

या सर्व जगाचा उत्पत्तिस्थितिसंहारक असा एकच परमेश्वर असून तो प्रसंग पडला असता धर्मरक्षणसाठी अवतार घेतो ही कल्पना हिंदू लोकांच्या मनात जमली बिंबली होती. त्यामुळे या हिंदुधर्माचाही बौद्धधर्माचाच निकट संबंध येत असल्यामुळे या तत्वाचाहि बौद्ध लोकांवर पगडा बसल्याशिवाय राहिला नाही. हळू हळू बुद्ध हा परमेश्वराचा अवतार होय अशी कल्पना उदयास येत चालली. त्याच-प्रमाणे ईश्वरमूर्तीच्याहि तत्वाचे बौद्धांच्या मनावर पगडा बसविला; पालीच्या ऐवजी तत्कालीन प्रचारात असलेली संस्कृत भाषा बौद्धधर्माच्याने वापरण्यास सुरवात केली. अशा रीतीने मूळच्या बौद्धधर्मावर तत्कालीन इतर धर्मपंथांचा परिणाम होऊ लागून त्यात नवीन नवीन तत्वे घुसू लागली. छुमारे दुसऱ्या शतकात कनिष्क नावाच्या महाप्रतापी राजाने हा बौद्धधर्मातील गोघळ पाहून, त्याला काही तरी बदल घावे या हेतूने जालंधर येथे मोठी धर्म सभा बोलावली या सभेत जुन्या बौद्धधर्माचाच काही न चालून नवीन बौद्धधर्माला मान्यता मिळाली व या नवीन पंथाचे अनुयायी आपल्याला महायानपंथी असे म्हणून घेऊ लागले. ते तदितर बौद्ध लोकांनी हिनयान असे नाव पडले हिनयानपंथाचा दक्षिण हिंदुस्थान व श्रीलंकेमध्ये प्रसार झाला तर महायानपंथ चीन, जपान, कोरिया या राष्ट्रांत फैलावला. खुद्द उत्तर हिंदुस्थानात हे दोन्ही पंथ आपापसात सगळा फरित होते व त्यातच पुन्हा उपपंथांची भर पडत होती.

अशा रीतीने महायानपंथाचा उदय झाला. तारिखक दृष्ट्या हिनयान व महायान या दोन पंथांमध्ये बरेच सादृश्य व वैदेश्य होतं. मूळचा बौद्धधर्म अगर हिनयानपंथ व महायानपंथ यांच्यामध्ये पहिले वैदेश्य म्हणजे हिनयानपंथाचे मत असे की, मनुष्याने अर्हत्तपदाची प्राप्ति करून घेतल्याने त्याचे परमस्थायी निर्वोण ते प्राप्त होते, त्याच्या उलट महायानपंथाचे असे प्रतिपादन केले की निर्वोणपद-प्राप्तीसाठी मनुष्याने अर्हत्त वगळून पाहिजे असे नाही, तर मनुष्याने निर्वोणप्राप्तीसाठी पुढील जन्मात बोधिसत्त्व होण्यासाठी धर्मे पाहिजे. तात्पर्य, हिनयानपंथातील अर्हत्तत्वाऐवजी बोधिसत्त्वत्वेच प्रचारात आणले. हिनयानपंथात मित्र होणाऱ्यांच्याच निर्वोणाचा मार्ग खुला असे पण महायानपंथात कुणाहि संधाही मनुष्याला बोधिसत्त्व पद मिळविण्याची आकांक्षा घरण्याला परवानगी असे दुसरे वैदेश्य तत्त्वज्ञानामधील होय. हिनयानपंथाची लोक आत्म्याचे अस्तित्त्व तेवढी मानित नसत पण महायानपंथ हा केवळ तेव-मत्वावरच न थांबता हे सर्वच मुळी सून्य आहे असे म्हणतो. या सत्त्वाला सून्यवाद असे नाव आहे. तिसरे वैदेश्य म्हणजे महायानपंथातील भक्तीचे तत्त्व होय. महायानपंथाचे लोक असंख्य बोधिसत्त्वांची देव म्हणून पूजा करतात हिनयानपंथाचे लोक त्यान अगर चित्ताने पुढाळा प्रसन्न करून घ्यावे असे म्हणत, तर महायानपंथी हे ज्ञानी व

जगाच्या कल्याणार्थ जगामध्ये अवतरलेल्या अनेकबोधि-सत्त्वांची निर्वोणपदासाठी भक्ति व पूजा केली पाहिजे असे मानित. हा तीन प्रमुख वैदेश्य सोडून दिस्यास बाकीच्या बाबतीत हे दोन्ही पंथ सारखे होते असे म्हणण्यास हरकत नाही.

महायानपंथाचे माध्यमिक व विज्ञानवादी असे दोन प्रमुख पोटपंथ आहेत. महायानपंथाचे मुख्य वाङ्मय म्हणजे अष्टसहस्रिका, प्रज्ञापारमिता, सदर्मपुंडरीक, ललितविस्तर, लकावतार, सुवर्णप्रभास, गंडव्यूह, तथागतपुष्पाक्ष, समधिराच, दशभूमेश्वर इत्यादि होय. या सर्वांना मिळून वैपुल्यसूत्र असेहि नाव आहे. या सर्वांत सदर्मपुंडरीक हा महात्वाचा ग्रंथ आहे लकावतार व दशभूमेश्वर यांचेहि महत्त्व बरेच आहे. महायानपंथाचा प्रमुख प्रसारक नागासुन हा होय. यालाच काहींनी महायानपंथाचा जनक म्हटलेले आहे, तथापि त्यात विशेषतः तथ्य आढळत नाही. पण त्याने महायानपंथातील सून्यवाद व पारमिता ही तत्वे शोधून काढली व त्याबद्दल महायानपंथांमध्ये त्याचे नाव प्रामु-ख्याने उल्लेखिले जाते.

महार—एक हिंदू जात या जातीचे लोक महाराष्ट्र, कोंकण, नागपूर, वर्धा, भंडारा, वादा इत्यादि ठिकाणी आढळतात. १९११ साली या जातीची संख्या सुमारे १३ लाख होती. आर्य लोकांनी हिंदुस्थान मिळण्यापूर्वी या देशात ज्या मूळ जाती होत्या त्यांपैकी या महारांची जात असावी असे एक मत आहे. राजारामशाही भागवतांनी हे महार म्हणजे प्राचीन नाग होत असे मत दिले आहे, तथापि प्राचीन शास्त्रांच्या लोकांच्या चेहरेपद्धतीमध्ये व यांच्या चेहरे-पद्धतीमध्ये साम्य आढळत येत नाही. काहींच्या मते राजस्थानातील मेहर व महाराष्ट्रातील महार यांचे पूर्वेक एकच असलेले. महाराष्ट्र हे नाव 'महाराज राष्ट्र' यावरून पडले असेहि काही मानतात डॉ. भांडारकरांच्या मते मेहेल्या जनावराना वाहून नेणारे (सूत-महार) ते महार होतात. इतिहाससंशोधक राजवाडे हे आधीच्या सूत्र जातीपासून चांदालादि जातींनी उत्पत्ति झाली असे म्हणतात. आधीचे महाभारत म्हणजे मोठे राज्य ते महार अशीहि काही विज्ञानांनी उपपत्ति लावली आहे. महाराचे स्थलपरतले अनेक पोटभेद झाले आहेत, यांपैकी शोमवंशीय, लावण, आय-वण, वापने, बारके, कोसरे, लाडशी, साठवे, धामिक, पाग, बेल, हाडवे, कथिये व चेहरे हे प्रमुख होत. शोमवंशीय जातीच्या महारांची वस्ती दक्षिण, खानदेश व बहाल या ठिकाणी आढळते. बाकीच्या महारांची वस्ती मध्यप्रांतातच आसू शकते असे म्हणवते. शोमवंशी महार आपण पांडवांच्या बंधातले आहेत असे म्हणून घेतात. पंधरा वर्षांपूर्वी महाराच्या पोटजातीत पारशुरामध्ये असंख्यवहारादि होत नसे, पण अलीकडे त्यांच्यात शिशुण घेतलेली मंडळी निर्घृण सांगण्यापासून हा निर्दोष शिथिल झाला आहे. मराठे—कुणबीया

आडनांवासारणी शिंदे, गायकवाड, भोंसले, पवार, राजत, तसेव रजपुतांच्या आडनांवासारणी चौहान, परमार, सोळंकी इत्यादि महाराष्ट्र आडनांवें सांपडतात. महाराष्ट्रांत अतिशूद्र व असूय्य असें लेखण्यांत येत. तथापि ते हिंदूच आहेत याबद्दल वाद नाही. ते हिंदुधर्मातील देवतांचीच पूजा करतात. त्यांचे विभिन्न देव म्हणजे विठोबा, म्हणोबा, खंडोबा, हानोबा, मोखोबा, भवानी, मरीआई, सटवाई इत्यादि होत. वऱ्हाटप्रीतामध्यें प्रिंसेल, अझील, मायकेल, अनोदीन या विचित्र नांवाच्या देवतांची महार लोक पूजा करतात असें रसेल व हिरालाल सांगतात. त्यांचे धार्मिक संस्कार हिंदूसारखेच आहेत. प्रामर्षचायतीत बाराबलने-दारांपैकी महाराई एक होते. त्यांच्याकडे सेवेगांवच्या सर-हद्दी संगमळण, चौकोदारी व जासुदी इत्यादि कामे असत. त्यांच्या-मध्यें बाणकाम करण्यासहि लोक आढळतात. अखिल जातीची अशी पंचायत नाही. महार लोक आपल्यापेक्षा खालच्या जातीशी म्हणजे माग, वांभार, धेव इत्यादिकांशी अशोदक-व्यवहार करीत नाहीत. अलीकडे त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचें बौद्धत्व आहे व त्यामुळे ते आपला दर्जा वाढविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. क्रिस्ती अगर मुसलमान झाल्यास आपला सामाजिक दर्जा वाढतो अशा समजुतीने काहीं महाराष्ट्रांनी धर्मांतरहि केले आहे. तथापि हिंदुधर्मांमध्ये त्यांना असूय्य मानण्याच्या विरुद्ध नळखड मुरु झाला असून त्यामुळे, त्यांना सामाजिक दर्जा वाढविण्याच्या कामी धर्मांतर करण्याचा प्रसंग येणार नाही असे वाटते. [' असूय्यता' पहा.]

महाराजगंज—(१) संयुक्तप्रांत, गोरखपूर जिल्ह्या-तील एक तालुका. क्षेत्रफळ १२३९ चौरस मैल असून लोक-संख्या (१९११) ९०२७४० आहे. यात खेडी १२९९ आहेत. तहशिलीचा उत्तर भाग जंगलमय असून त्यात उत्तम प्रकारचें कृण आहे. नैपाळातून पुष्कळ नया खाली वहात जातात.

(२) संयुक्तप्रांत, रायबरेली जिल्ह्यातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ४६५ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९११) २६३७३७ आहे. यात खेडी ३६४ आहेत.

महाराष्ट्र, प्रदेशाची व्याप्ति.—महामारवांत महाराष्ट्र हे नाव नाही. गौड ग्रंथ जो महाराष्ट्र यांत महाराष्ट्र असा उल्लेख आहे. त्यावरून त्यावेळीं जमनीमोडालाच्या बऱ्याच गोळ्या प्रदेशास म्हणजे आमच्या मध्यहिंदुस्थानास महाराष्ट्र म्हणत असोवत. ऐहोळच्या शिलालेखांमध्ये या देशाचे महाराष्ट्रक नांवाचे तीन विभाग असून इ.स.सातव्या शतकास या देशात ९९००० खेडी होती अथवा अल्ल्याची दंत-कथा होती असे दिसते.

पूर्वी विदर्भ देशासच महाराष्ट्र हा शब्द लावीत. राज-शेखरच्या बालरामायणांत विदर्भ व महाराष्ट्र ही नावे एकाच देशाबद्दल योगिली आहेत (वा. रा. २०. ७४). अनर्थ-रायचोवहि " ददममे महाराष्ट्रमण्डलकमण्डनं कुंडिनं नाम

नगरम् । " असा कुंडिनपुरचा निर्देश केला आहे. ह्युएन-त्संगच्या वेळीं महाराष्ट्र (मोहोळोच) चा पेरे १००० मैल होता. उत्तरेस मालवा, पूर्वेस कोसल आणि आंध्र, दक्षिणेस कोंकण, आणि पश्चिमेस समुद्र या त्याच्या मर्यादा होत्या. त्याची राजधानी भंडोचपासून १६७ मैल दूर होती.

तथापि अमुकच प्रदेशाचें नांव महाराष्ट्र होतें असे निश्चित नाही. मराठ्यांचें राज्य ज्या प्रदेशावर पसरलें त्याला महाराष्ट्र असे नांव देण्याचा प्रघात असे; पण मराठी राज्य फार काळ न टिकल्यामुळे व त्याचा नेहमी वृद्धि-संकोच होत असल्यामुळे हे नांव कोंकण्याहि एका विशिष्ट प्रदेशास रुढ झालें नाही. आज मराठी भाषा ज्या भागात प्रामुख्याने चालते त्याचा महाराष्ट्रांत अंतर्भाव करण्याची वहीवाट आहे. मुंबई इलाख्यातील रत्नागिरी, कुलाबा, सातारा, पुणे, अहमदनगर, नाशिक, ठाणे, पूर्वे व पश्चिम खानदेश, सोलापूर हे जिल्हे व मुंबई शहर; व वऱ्हाट-मध्यप्रांतातील युलडाणे, अकोला, वर्धा, उमरावती, नागपुर, भंडारा, चांदा व यवतमाळ हे जिल्हे महाराष्ट्रात या दृष्टीने भरती येतील. या वरील दोन इलाख्यातील जिल्ह्यांचा अनुक्रम मराठी बोलणाराच्या संख्येवरून उत्तररया क्रमानें लाविला आहे. दक्षिण महाराष्ट्रातील कोल्हापुरादि संस्थाने, बडोदे, ग्वाहटेर, इंदूर, धार, देवास इत्यादि संस्थानांतून मराठी भाषा चालते. पण दक्षिण महाराष्ट्रातील काहीं संस्थाने व कदाचित् बडोदे यांचेरीच इतरांचा 'महाराष्ट्र' या प्रादेशिक विभागांत अंतर्भाव होत नाही.

इतिहात.—महाराष्ट्री असें एका प्राकृत भाषेचें नांव म्हणून इ. सनाच्या आरंभी माहीत होतें; तेव्हां देशाचेंहि नांव त्याच वेळीं प्रचारात आलें असावें. रडो व महाराष्ट्री अशीं नावे अनेक शिलालेखांतून येतात. पण महाराष्ट्रपासून महाराष्ट्र हा शब्द बनला कीं नाही याविषयी विद्वानात वाद आहे.

प्रथम महाराष्ट्रभाषात अशोकाचा अंमल भरावा. त्या-नंतर आंध्र राजे राज्य करूं लागले. यांचीच एक शातवाहन उर्फ आश्वय्य म्हणून शाखा होती. या शातवाहन किंवा शालिवाहन रामाचे बरेच अवरोध महाराष्ट्रांत दगोचर होतात. शालिवाहन यरणें सुमारे तीनशे वर्षे अधिकारारुढ होतें; मध्यंतरी (इ. सनाच्या आरंभी) सुमारे ५० वर्षे शकाचा अंमल होता. शालिवाहनाच्या काळी महाराष्ट्रांत बौद्धसंप्रदाय जोरांनी वापरत होता. शालिवाहनानंतर अर्भार व राष्ट्रकूट यांचा उदय झाला. सहाव्या शतकांत चालुक्यांनी उत्तरेकडून येऊन महाराष्ट्र जिंकला ('चालुक्य' पहा). या पूर्व-चालुक्यांनी इ. स. ५५०-७५३ पर्यंत, नेतर राष्ट्र-कूटांनी इ. स. ७५३-८७३ पर्यंत, यानंतर उत्तर-चाल-ुक्यांनी इ. स. ९७३-११८९ पावेतो महाराष्ट्रावर राज्य केलें. नेतर बादशहसुद्ध झाला. अलाउद्दीनांनं यादवांचें राज्य स. १३१२ त झालसा केलें यादवांच्या अमदानांत

मराठी भाषा जोमाने पुढे येऊन निव्या अर्धचौन काळास प्रारंभ झाला. यादवार्नंतर स. १३४७ पर्यंत दिव्याच्या सुलतानांचा प्रापक्ष अंमल या भाषावर होता. त्या साली बहामनी राज्याची स्थापना झाली. पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस बहामनी राज्याचे तुकडे होऊन बेरोदशाही, इमादशाही, कुबराशाही, आदिलशाही व निशामशाही अशी पांच राज्ये झाली व त्यांच्यात महाराष्ट्रहि विभागला गेला. पुढे मोगलांकडे व मराठ्यांकडे महाराष्ट्राचे आपिपत्य आले. शेवटी इंग्रजांकडे हा प्रदेश जाऊन आज तो त्यांच्याच अंमलाखाली पारतेच्योत आहे.

महाराष्ट्रीय लोक, प्राचीनः—प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक राजाशे आपल्या 'महाराष्ट्राचा वसाहतकाल' (इतिहास आणि ऐतिहासिक मासिक, ऐतिहासिक विविध विषय पृ. २९-२९२) या लेखान व राधाभाषव-विलान चेंपूच्या प्रस्तावनेत (प्यारा ८४ पासून पुढे) महाराष्ट्र नावाची व्युत्पत्ति व महाराष्ट्रीयाने परिभ्रमण आणि वंशनिधय देतात. त्यांच्या मत मगधदेशाधिराज महाराजांचे जे भक्त ते महाराष्ट्रिक बौद्धकांतीला कंटाळून दक्षिणार्घ्यात शिरले (शकपूर्व सहाशंभ्या सुमारास), अशंकाच्या शालाखेला उल्लेखिलेले राष्ट्रिक ('राष्ट्रिक') व हे महाराष्ट्रिक अगदी निरनिराळे होत. या महाराष्ट्रिकांनी नर्मदेपासून आग्नेयवतचा सहादि-किनारा व देशगिरीपासून पैठणचा प्रांत व्यापिला. कालांतराने महाराष्ट्रिकांच्या खालच्या भागातले वैराष्ट्रिक व राष्ट्रिक यांचाहि समावेश महाराष्ट्रिकांत होऊन या तिघांचे देश मिळून त्रिमहाराष्ट्रिक बनले. सोळावें वषेपर्यंत दक्षिणत महाराष्ट्रिकांनी स्वयंभरक्षणार्थ वसाहती करण्याचे काम केले. त्यांच्यावर अनेक अधिराजे होऊन गेले पण त्यांच्या संस्कृति-संरचनाच्या कामांत खंड पडला नाही. या लोकांची पहिली मोठी भरभराटलेली वसाहत म्हणजे पैठणप्रांतातील गोदा-वरीच्या तोराची. पणु हे महाराष्ट्रिक लोक घण्यान कमिष्ठ संस्कृतीचे होते. सामान्य चालविण्याची कला जशी त्यांच्यात नव्हती तशा उघ प्रचारच्या कलाहि त्यांनी अवगत नव्हत्या. ते फक्त देशमुलया पटकावण्याचा निवृत्ती उद्योग चालला करीत. भूपेया व पाटमयाच्या प्रांतातहि महाराष्ट्रिक असेच मागासलेले असत. या महाराष्ट्रिकांचा नावलेकाही मिलाक होऊन मराठे नावाचे नवे राष्ट्र बनले (राक चारहोत्ता सुमार), या नाममहाराष्ट्रिकीत्य मराठे लोकांवर वैदिक धर्म, उपासनामार्ग, वनदेशपात्रता, सर्वोपासना व शोधधर्म अशा पांच पंचांची छाप पणली होती. त्यांच्यात राष्ट्रीय भावना दिसा एकगुट मुळीच नव्हती. चातुर्व्य, यादव, पद्मव, मोय त्यादि महाराष्ट्रदेशनिवासी शत्रिय व महाराष्ट्र-ब्राह्मण या अस्पृश्यांसारखा बहुप्रम मराठ्यांचा पणडा वसून मराठ्यांची हीन संस्कृति सर्वसामान्य व सर्वमान्य झाली (सरावच्या वस्त्रावरील, 'कुणबी' प 'मराठे' पहा).

अर्धचौनः—मराठी बोलणारांची संख्या आज सुमारे १ कोटी भरेल. पैकी मुंबई इलाख्यातच जवळ जवळ निम्मी संख्या आहे; वऱ्हाड-मध्यप्रांतांत ३ आहे. हैदराबाद संस्थानांत सुमारे ३५ लक्ष व मुंबई इलाख्यातील संस्थानांत सतरा अठरा लाख मराठी लोक आहेत. मद्रास इलाख्या-सारख्या भिन्न संस्कृतीच्या भागांत देखील सुमारे तीन लाख मराठी बोलणारे आहेत. धाकीच्या प्रांतातून लाखापेक्षा कमी आहेत. हिंदुस्थानांत उघ प्रदेशांत मराठी भाषा कमी अधिक प्रमाणांत चालते तेथे एकंदर जनतेची महाराष्ट्रीयाने प्रमाण काय पडते याचे कोटिकार विवेचन 'वाङ्मयसूची' त (प्रस्तावना पृ. ८ पासून पुढे) सापडेल. महाराष्ट्राबाहेर जे मराठे आहेत ते त्या त्या ठिकाणी मराठे साम्राज्याच्या वसा-हतकालीन मार्गच केलेले किंवा आज पोड भूतभासाती जाऊन राहिलेले आहेत म्हणून संस्थानांत जे मराठे गेले ते शहाजी, शिवाजी व पेशवे यांच्या तिकडील स्वाभ्यांबरीबर गेलेले आहेत; त्यांपैकी (८७४७९) ह्या काही संस्थानी लष्करांत व काही कातडी बनलेले रंगारी व शिपो म्हणून आदळतील. चौचीन संस्थानातील (२२२२५) कुणबी (कुडुमिचेटी) व कोंकणी ब्राह्मण (सारस्वन) गोंयपाकडून तिकडे गेलेले आहेत; येथील ब्राह्मण व्यापार करतात व कुडुमिचेटी मोलमजुरी व नाविकांचे काम करून रहातात. मराठ्यांच्या अमदानांत दिव्यात दरवारी कामावर असलेल्या मंडळीपैकी काही पंचाय-मध्य जाऊन राहिले तेव्हा त्यांचे पंगम (७५९) तिकडे आदळण्यात नवेल नाही. यावय सरहद्दीवरील पलटणीत काही मराठे (२१९) आहेत. संयुक्तप्रांतातील मराठ्यांच्या वस्तीपैकी (६०२९) सुमारे निम्मो काशीक्षेत्रा आहेत; त्या-खालोखाल हाशीध मराठ्यांची वस्ती (१६५८) आहे. वय-हिंदुस्थानांत मराठ्यांची आ २८००० वस्ती आहे तीपैकी सुमारे निम्मो मिल्बरी व बाकी निम्मो पणिलीवर अवलंबून रहाणारी आहे. बंगाल (२४०३), मद्रादेश (२२१२), आसाम (१३९९) व बिहार-ओरिसा (१४५९) या भागांतून जी मराठ्यांची सुरळड वसाहत आहे ती नोकरीनिमित्त झालेली आहे. याप्रमाणे हिंदुस्थानांतल महाराष्ट्रीयानांची पोटक्यांत पहाणा झाली. इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, जपाने वगैरे परदेशांत शिकण्यासाठी किंवा उद्योगासाठी जाऊन राहिलेले महाराष्ट्रीय बरेच आहेत पण ते हजारांनी मोनण्या-हणत नाहीत. आफ्रिकेला महाराष्ट्रीय सामान्य इतर परदेशी भागानेकपायची मोठा भरेल यांची खाजेसुमारी सरकारी रीतीने आहीर होत नसल्याने जरी ओकडे देता येणें वायव नाही.

साधरताः—साधरतेच्या दृष्टीने महाराष्ट्रीय सामान्याची पहाणी केव्हास याच निराश होते. शुद्धाभेतील साधर वयाच्या प्रमाणापेक्षा एडेव नव्हे तर दानडी मुलगापेक्षाहि महाराष्ट्रीय साधरता कमी हे साधरतेच्या सामान्याच्या ओकण्याबद्दल स्पष्ट होईल खाशेलाच्या बाबतीतहि

गुजराथ व कानडा हे देशविभाग महाराष्ट्राला मागे टाकिताने मुंबई, पुणे सोडल्यास महाराष्ट्रीयच काय पण सर्वसामान्य हिंदु खिया ह्मणारी पांचापेक्षा कमी सांपडतील. महाराष्ट्र-भाषिक्या प्रप्रसिद्धीवरून साक्षरता ठरवावयाची असेल तर त्या बाबतीनेही आपणाला हार खावी लागेल; कारण १९०१ या दशकांत मराठी बोलणाऱ्या एक लाख लेखकवर्तींशी मराठी पुस्तकांचे प्रमाणे सारे १५ पडते. तर गुजराथी एक लाख लेखकवर्तींशी गुजराथी पुस्तकांचे प्रमाण ६८ पडते. दरवर्षी मराठीपेक्षा गुजराथी पुस्तके जास्त प्रसिद्ध होतात हे मुंबई सरकार प्रसिद्ध करीत असलेल्या 'राष्ट्रमयतिमाही' नरून फडेल. महाराष्ट्रीय सुशिक्षित वर्ग गोकर्णीत अडकला असल्याने त्याला बाह्यमयक्षेत्रात व इतर राबकीय आणि सामाजिक क्षेत्रांत धडाढीने उडी घेऊन महाराष्ट्राला देशाचा पुढारीपणा देण्याचे कार्य करता येत नाही.

व्यापारपेदाः—व्यापारपेदांत महाराष्ट्रीय अनता माणसलेली आहे, हे कोणत्याही कसल करीतें लगेले. व्यापाराला लागणारे भांडवल जमा होत नाही याचे कारण बऱ्याशी धर्मोत्तम लोकांच्या अदरुद्धीत आहे. बऱ्याच पिढ्या कारकुनीपेक्षा राहिलेले जे महाराष्ट्रीय व्यापारांत पडण्याचे घाबस कातात, त्यांच्या अंगी व्यापारी चढा-ओडीला तोंड देण्याची कुशल असत नाही, त्यामुळे पुढळणे सुचतात व त्यांची उदाहरणे पुढे व्यापारांत पडू दृष्टिगाराना निरास करतात. बऱ्याच महाराष्ट्रीयेतर मालकीची चाल-विलेखा काढ्यामूर्तून जबाबदारीच्या जागवर महाराष्ट्रीय आहेत हे खरे पण मांडक बनण्याची इच्छा त्यांच्यांत कमी दिसते. आता सरकारी नोकरीत सुशिक्षित पादरपेशानी मजगाव हात्पाकारणाने त्यांची प्रवृत्ति या क्षेत्राकडे वळत आहे. त्यापेक्षा दोनचो बरे अंगी खिललेली सामान्यवृत्ति त्यांना नवते आहे.

कलाः—उच्चतम सौंदर्याभिर्भाष महाराष्ट्रत येतावाताचीच आहे, त्यामुळे कलाकुसरीना वाव मिळाला नाही. महाराष्ट्रीय संगीत, सुनार किंवा शिक्की कोर्टे नव्यामलेले दिसत नाहीत याचेही कारण हेच. नव्याच्या भवदानांत गुजराथी सुनार आपण राजवाडे, परे बांधण्यांत हे सुप्रसिद्धच आहे. महाराष्ट्रीयीचे दागाने अगदीं सारे असतात; त्यांची भाडी, कपडे किंवा रोजच्या व्यवहारालाच बघू ओंबड-पोवड असतात हे सांगायलाच नकोच. संगीत, चित्रकला किंवा इतर ललितकला यांत महाराष्ट्रीय परावर्त्तणी आहेत. नाटयकला मात्र बरा पुढारलेली दिसते. कलांच्या बाबतीत महाराष्ट्रीय जे माणसलेले आहेत त्यांचे मुख्य कारण त्यांच्या समोपारचा अंगारक राकट प्रदेश व अिकुष्ट परिस्थिति हे होय.

बाह्यदमः—'महाराष्ट्र-विभाग' पहा.

राजकारणः—मालीक पक्षात वर्षांत महाराष्ट्राचे असे स्वतंत्र राजकारण असे, व रानडे, टिळक, गोखले या स्वतंत्र-प्रकाशी देशमकांच्या हाती त्याची सूर्जे असत. पण हे

पुढारी दिवंगत जावयापासून महाराष्ट्राला परांतीय पुढाऱ्यांच्या तंत्रांचे सामावे लागत आहे व त्याच्या राजकारणाचा प्रवाह आजतरी भिन्नत असा नाही.

सामाजिकः—सामाजिक चळवळीत महाराष्ट्र पुढारलेला दिसतो व बऱ्याच महाराष्ट्रीय सामाजिक संस्था इतर प्रांतीना नमुन्यादाखल ओढत यांत संशय नाही, पण सामाजिक बाबतीत धडाडी आढळून येत नाही. फौजिल स्वाभिमान व संशयी दृष्टि ही नवतात. महाराष्ट्रीय भातिबंध्या व त्यांचे धार्मिक-सामाजिक व्यवहार यांची माहिती निरनिराळ्या एतिनाभाखाळी दिलेली आहे.

महाराष्ट्रबंधणी अवशिष्ट माहितीकरिता एक स्वतंत्र ज्ञान-कोषाचा (पुरवणी) विभाग केला आहे. प्रादेशिक माहिती महाराष्ट्रांतल प्रांत, जिल्हे, तालुके व गावे यांखाळी सांपडेल. ऐतिहासिक माहिती त्या त्या राजपर्यायांत समाविष्ट झालेली आहे.

[संदर्भग्रंथः—गृहसंहिता; ह्येवसंगवी प्रवासवर्णने; राजवाडे—महाराष्ट्राचा बसाहत्काल (निबंध, इति, ऐतिहासिक), राधाभाषबिलासचंयु; राजारामछात्री भागवताचे मराठ्यांसंबंधी वि. विस्तारातील लेख; बाह्यवृत्ति—प्रस्तावना, शा. को. वि. ५, पृ. १६; काले-बऱ्याडचा इतिहास; वैद्य-मध्य. भारत; सरदेसाई-मराठी रिसायल; 'हिंदुस्थान आणि जग', शा. को. वि. १; मुंबई केन्सल रिवॉडे; एन्वॉबेन; रसेल व हिरालाल; मुं. मेसेटिअर-दखनचा इतिहास, इत्यादि.]

महाराष्ट्रीय उर्फ मराठी साम्राज्य—महाराष्ट्राबाहेर महाराष्ट्रीयीचा अग्रमल जेथे जेथे हांता त्या सर्व प्रदेशाला मिळून महाराष्ट्रीय किंवा मराठी साम्राज्य म्हणतात. तवापि या सर्व प्रदेशावर सातारच्या राजाची अनिर्घटित सत्ता (अक्षर, ओरिंगजेवाप्रमाणे) नव्हती आणि त्याचे मुख्य प्रदान जे पुण्यास रहाणारे पेशवे यांच्या हातीं जरी राज्यकारभाराची मुख्य व्यवस्था होती, तरी साम्राज्यातील निरनिराळ्या भागांत मराठ्यांची बसाहती त्यापुन कोल्हापुरकर व जगपुरकर भोंसले, शिंदे, होळकर, गागकबाड, वगैरे मराठे सरदार, या साम्राज्याचे संरक्षण व विस्तार करण्याच्या कार्या लक्ष्मी मदत करण्याच्या कारारावर अलीकडील ब्रिटिश साम्राज्यातील बसाहतीप्रमाणे आपापल्या प्रांतांत संपूर्ण स्वाज्याचे हक्क चालणीत होते.

महाराष्ट्रीयीना जें साम्राज्य द्याविले त्याला एक प्रकारचे निश्चित घोरण होतें. त्याचो कोड लोकळमानाने पुढील प्रमाणे करणां येईलः—१६० सालपर्यंत मराठ्यांचे घोरण मुल्लमानी भंमळाखाळी मानमरातब मिळवून व अहमिरी उपभोगून थोडेसे स्वतंत्रपणे वायावयाचे होते. शिवाभांच्या वेळी महाराष्ट्रापुढें छद्मसंच पण पूर्ण स्वतंत्र असे स्वाज्य त्यापारयांचे व आणीक मिदविषावाच प्रयत्न करायचा असा त्या घोरणात करक मान. शिवाजीच्या पन्हाड शाहू

सुद्ध येईपर्यंत स्थापलेल्या राज्याचे औरंगजेबापासून हर-प्रयत्नांनी मराठ्यांनी रक्षण केले. शाहूपासून सवाई माधव-रावापर्यंत, हे जेते स्वराज्य सोमालून, सर्व हिंदुस्थानभर आपली मत्ता स्थापण्याची व दिल्लीची मोगल पातशाही नावाला राखून प्रत्यक्ष व्यवहाराने आपली हिंदुपदपातशाही गाजवावयाची असे हे धोरण घडवले (आणि महाराष्ट्रीय साम्राज्याचा महत्त्वाचा काळ काय तो हाच आहे) पुढे रावबाजीपासून मराठ्यांचे साम्राज्यविस्ताराचे धोरण पुन्हा संकोचित होऊन, ईश्वरभाषातून स्वराज्याचे संरक्षण करावयाचे व साधल्यास पुनरपि स्वातंत्र्य मिळवावयाचे हा प्रयत्न सुरू होता १८१८ साली मराठी साम्राज्य अनेक कापानांनी लयास गेले तेव्हापासून आजतागायत इथात असलेल्या मराठी संस्थानिकांचे धोरण आरंभी सांगितलेल्या स १६४-पूर्वीच्या मराठ्यांच्या धोरणावर येऊन बसले आहे.

शिवाजीचे सा च्या उय — शिवाजीने स्थापण्यास कारभार केलेल्या राज्याचे मूळ म्हणजे पुणे, सुर, इंदूर, ही त्याची लहानशी जहागीर होय या प्रदेशाचे ठोकळ क्षेत्रफळ २३०० चौरस मैल आहे. तीस वर्षांत त्याच्या राज्याचा विस्तार कल्याण ते गोवं, आमा ते वारणा यामधील १०००० चौरस मैलावर पसरला, आणि शिवाजीच्या मृत्पूर्या वेळी सर पुढील प्रांताचा समावेश मराठी राज्यात झाला होता. मावळ, वाईछातरा, पन्हाळा, दक्षिणकोंकण, बागलाणजंयबक, धारवाड, जिंदूर, कोलार, श्रीरंगपट्टण, कर्नाटक, बेळार व तेजावर या देशातील मिळून एकंदर २९६० किलो. राज्याची ठोकळ जवळीमा पूर्वस आमा, पश्चिमेस बरवी समुद्र; उत्तरेस गोदावरी, व दक्षिणेस कावेरी होय या एकंदर प्रदेशाचे क्षेत्रफळ साधारणपणे १२०००० चौरस मैल येईल व उत्पन्न दीड ते पावणेदोन कोटी रुपयांचे होई.

नंतरचे सा च्या उय. — शिवाजीच्या पश्चात् मराठी राज्य दक्षिणेकडे फारसे वाढले नाही, उलट हैदर, टिपू, इंग्रज हे प्रबळ झाल्यावर थोडे फार कमीच झाले त्यावेळी साम्राज्यविस्ताराचा भर उत्तरेस व पूर्वेकडे होता. उत्तरेस राजपुताना घमन पंजाबपर्यंत, व पूर्वेस बंगालपर्यंत असा (साडेपाच लक्ष चौरस मैल) हा विस्तार होता. त्यावेळी उत्तर हिस्थानांत एकंदर १५ सुभे असून त्यांचा वसूल १२ कोटी, ४६ लक्ष होता, दक्षिणेत ९ सुभे असून सर्व हिंदुस्थानच्या या २१ सुभ्यांचा वसूल ५० कोटी, ७३ लक्ष होता. त्यात मराठी साम्राज्याचा वाटा १२ कोटी ४२ लक्ष २० हजारचा होता हे आंकडे इ. स. १८०३ च्या वेळेचे आहेत. सारांश, शिवाजीच्या जहागिरीचे रूपांतर होऊन जे मराठी साम्राज्यवाढले ते त्याच्या मूळच्या जहागिरीच्या २३१ पट वाढले व उत्पन्न ५४ हजार पटीने वाढले.

सा च्या उय विस्ताराचे प्रकार. — मराठी साम्राज्याचा विस्तार जो झाला तो निरनिराळ्या रीतींनी झाला: (१) स्वराज्य, (२) जहागिरी व बहाद्री, (३) चौथी सर-

देशमुखी वसूल करण्याचा हक्काचा मुल्ल, (४) केवळ खंडणी वसूल करण्याचा म्हणजे मॉडलिक राजाचा मुल्ल, (५) धोसदाणा मिळविण्याचा मुल्ल, व (६) मुल्ल-मितीचा मुल्ल. स्वराज्य म्हणजे खास शिवाजीने मिळविलेले राज्य; त्यानंतर सरनामपद्धत निघून व काम केल्याबद्दल इनाम म्हणून जहागिरी परंपरात मराठे सरदारांनी मिळविल्या (ही पद्धत राजारामापासून सुरू झाली, व पुढे पेशव्यांनी तीत भर लाकली), चौथी सरदेशमुखी ही शिवाजीने प्रथम उत्पन्न केली आणि तिच्या आधारावरच पुढे सर्व पेशव्यांनी हिंदुस्थान पादाक्रांत केले. “ आज चौथी सरदेशमुखीचा अंमल बसतो, पुढे संस्थान आपले होतें,” हा तर मराठ्यांचा साम्राज्यधारणाचा महामंत्र होय. सुंदल-खंडातील व राजपुतान्यांतील आणि कर्नाटकातील पुष्कळसे लहान राजेराज्ये मराठ्यांना आपले सत्ता म्हणून मानीत दिल्लीच्या बादशहाचे गुमास्ते किंवा सेनापती म्हणून मराठे हिंदुस्थानातील इतर राजेराज्यांपासून प्रांताचा वसूल घेत. या ओघावर त्यांनी ईश्वराने सवध बंगालच्या चौथाईची मानणी केली होती. उया आदिलशाहीचा एक सरदार म्हणून प्रथम शिवाजी होता, त्याच आदिलशाहीने पुढे त्याला सालीना खंडणी देऊन त्याचे स्वतंत्र राजेपण मान्य केले.

विस्तार कसा होत गेला — हा विस्तार केव्हा व कसा झाला याची साग्र माहिती येथे देता येत नसल्याने ठोकळ रानाचे सांगणे. शिवाजीच्या मृत्युच्या वेळी राज्याचा विस्तार किती होता तो वर दिलेच आहे संभाजी, राजाराम व दुसरा शिवाजी यांच्या कारकीर्दीत औरंगजेबाच्या स्वाभ्यामुळे या राज्याचा काही काळ बराच संकोच झाला; मात्र कायमचा झाला नाही. कारण औरंगजेबाने मराठी मुल्ल एकदा मिळून पुढील प्रांत घेण्यास चाल केली की, मराठ्यांनी पुन्हा आपला गेल्या प्रांत परत जिंकून घ्यावा; तरीपण बराचसा कर्नाटकाचा भाग मोगलांनी कायमचा घेतला (१६००-१७०७). त्यामुळे मराठी राज्याच्या वसुलाला बरोच खोद बसली (कारण कर्नाटकप्रांत पुष्कळ क्षीयंत असे). तसेच कुलशाही व आदिलशाही मोगलांनी बुद्धिविर्याने तिकडून येणाऱ्या खंडण्यांसहि मराठ्यांस मुठावे लागले. या समारास निवामाने महाराष्ट्रात आपले ठाणे देऊन एव्हापासून पेशवाईअखेरपर्यंत हेथे सापडली म्हणजे मराठी राज्याचे लवके तोडण्याचे काम चालू ठेविले. शाहु शाहीवर आल्यावर प्रथम बाळाजी विश्वनाथाने चौथे-सरदेशमुखी व स्वराज्याच्या सनदा आणिस्था, आणि मग बाजीरावाने सध्यदक्षेच्या मानगडीचा फायदा घेऊन माळवा, गुजरात, सुंदलखंड, पन्हाड, या प्रांतात हातपाय पसरले. थोडपाच वाळात हे प्रांत व राजपुतान्यांतील काही मुल्ल मराठी राज्यात पूर्णपणे सामील झाला. हिंदुपदपातशाहीच्या

चढाईच्या घोरणास बांधीलानांनी सुरवात केली. बरेचसे रथ-
पुत रावे मराठ्यांचे मित्र व काही वाढिलेकहि बनले
आणि साहू गांधार येथ्यापूर्वी मराठी राज्याचा जो विस्तार
होता, त्याच्या दुष्टट निस्तार बांधीलानांच्या मुख्य्या वेळी
ज्ञाता. नानासाहेब पेशव्यांनी काही दिवस उत्तरेकडे लक्ष
पाळून अंतर्देश, पंजाब, ओरिसा, संयुक्तप्रान्त या प्रदेशांतल
चराचरा मुख्य हाताखाली पातला. या वेळी तर दिल्लीच्या
बादशहाने स्वतःसाठी काही नेमणूक ठरवून पेशव्यास
आपल्या रक्षणार्थ व राज्यकारभार करवयाचे काम सोपि-
तले आणि ते काम शिंदे, होळकर यांनी पेशव्यातर्फे पार
पावले. दिल्लीची मोगल पातशाही पुण्याच्या हिंदुपातशाहीच्या
पंखाखाली प्रपम जी गेली ती याच सुमारास. उत्तरेकडे
याप्रमाणे अंमल बसल्यावर नानासाहेबांनी दक्षिणेकडे लक्ष
पाळून कर्नाटक मिळविण्याचा उद्योग केला आणि " उत्तरे-
कडील व दक्षिणेकडील सुवर्णनद्यांचा संगम मध्ये पुण्यास
केला. " कर्नाटकचे नबाब, निझाम, फौज, ईमज यांच्या
माहितीचा फायदा घेऊन नानासाहेबांनी कर्नाटकातील शिवा-
जीने मिळविलेल्या प्रातांपैकी जवळ जवळ ३० प्रांत परत
पेतला. निझामाकडूनहि उदगीरच्या लढाईत खानदेश,
नगर व विजापूर इंग्रि जिहातीत ६१॥ लक्षाचा
मुख्य घेतला; इतक्यास पानपत होऊन उत्तरेकडील मरा-
ठ्यांच्या अंमलास थळा बसला, परंतु घोरणास माघवराबाब
३३ वर्षांच्या अवधीत मुन्हा आपला घेरला प्रांत परत
मिळविला आणि पुनरपि दिल्लीच्या बादशहास आपल्या
लगावी लाविले. यानंतर सवाई मारवाडच्या वेळी शिंदे,
होळकर, भोंसले या उत्तरेतील सरदारांनी दिल्लीस ताब्यांत
घेऊन, नानासाहेबांच्या वेळचा तिकडील सर्व प्रांत हस्तगत
केला आणि दक्षिणेतहि कर्नाटक मोर्के करून निझामाकडून
खड्यांच्या लढाईत ४० लक्षाचा मुख्य घेऊन बहुतेक
निझामाचे राज्य खालता केले. माघवराबाच्या कारकीर्दीत सर्व
मराठी साम्राज्याचा वसूल २० कोटीपर्यंत असावा. व विस्तार
प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष सर्व हिंदुस्थानच्या ३ भागावर असावा.
राजबागच्या वेळच्या सुसूत्राचा आकडा मागे दिलाच आहे.
सा सा उद्याचा कार मा २.—बाह्यच्यापर्यंत छत्रपती
स्वत. राज्यकारभार पहात असत. त्यांच्या म्दतील अष्ट-
प्रधान होई संध्या असे. ती साधारणपणे साप्रतच्या इंग्लंडच्या
कॅबिनेटच्या पद्धतीची असे. ही एक प्रकारची एकमुखी
(राजाच्या हुकूमतीखालची) राजशासनपद्धति होती.
प्रेमका तीत फारशी भागीदारी नसे. सामाजिक बाबतीत
ग्रामपंचायती सरंहा अमलात असल्याने राजा तीत हात
पाळीत नसे. प्रेच्या राजकीय हक्काची कल्पना व संप्रित
आपण पहातां तशी तिला अनुसरून केलेली योजना १७
व्या शतकांत युरोपमधील अंमलांत नव्हती. मात्र एको-
गिसाभ्या शतकांत विकडे ती अमलात आली असतां हिंदु-
स्थानांत (अर्थात मराठी साम्राज्यांत) तिची कोणीहि

बोळस करून घेतली नाही. मराठी साम्राज्यात परदारवाचे
प्रात मिळून तेथेच मराठी सरदार रहात असत, ते छत्रपती-
(अथवा पेशवे) ने नोकर अथवा माहलिक म्हणून असून
त्यांना जबाबदार असत, परराज्याशी तह अथवा लढाई
करण्याचे स्वतंत्र अधिकार त्यास नसत. दत्तकाने परधानगी-
हि या मध्यवर्तीसरकाराकडून घ्यावी लागे; हा नियम
मराठी साम्राज्याचे राजपुताख्यातील, मुदलखंडातील, कर्ना-
टकातील व इतर प्रातांतील अे माहलीक रागे होते त्यांनाहि
नासू होता परकीय सारूपासून संरक्षणाची जबाबदारी
साम्राज्यास घ्यावी लागे व त्याबद्दल त्याच्याकडून छत्रपती
मिळे त्यांना साम्राज्य सोपिल तितकी फौज साम्राज्यसंब-
साठी ठेवावी लागे. शिंदे, होळकर, भोंसले वगैरे या साम्रा-
ज्याचे सरदार म्हणजे आजचे गव्हर्नर, यांना आपल्या
जहागिरीचे हिशेब मध्यवर्तीसरकारास द्यावे लागत. साहूंनी
मुख्यसमर्थी आपल्याच हाताने नानासाहेब पेशव्यांस साम्रा-
ज्याची कुलअख्यारी दिल्यापासून पुण्यास मध्यवर्ती-
सरकारची मागदे स्थापन झाली. प्रथम हे सरदार पेशव्यांना
हा मान देण्यास नासू असत, परंतु पेशव्यांनी सर्व साम्रा-
ज्याची सत्ता एकमुखी करून आपल्या हातीं आणली. या
सरदारांना आपल्या प्रांताच्या बहुतेकीं काही ठराविक
रकम साम्राज्यसरकारात भरावी लागे. परराज्यासह त्यांच्या
केल्यास यांनी सरकारात लष्करी मदत करावी लागे. यांनी
ठराविक लष्कर ठेवण्याबद्दल सरनाम तोडून दिलेले असत.
याच्याशिवाय लहान लहान जहागीरदार, इनामदार लोका
असत, त्यांना लष्करी नोकरां माफ असे मात्र वेळ-
प्रसंगां वसूलत ३० असे पैका सरकारात भरावा लागे

लष्कर व आरमार — लष्कराला (घोडेदळ, पायदळ,
तोफखाना,) पणार काय असे व त्याची एकंदर व्यवस्था
कशी असे हे पहावयाचे असल्यास खर्चाचे पैके लक्ष्मी भाग
पहावेत खर्चाच्या लढाईत मराठी साम्राज्याचे लष्कर सर्वांत
जास्त होते (१ लाख, ११ हजार) आणि पानपतच्या वेळी
७० हजार होते इ. स. १८०० च्या सुमारास साम्राज्याचे
लष्कर १०००० होते. सरदार, सरनामदार, इनामदार गांवा
लष्कराच्या बाबतीत साम्राज्याशी कसा संबंध असेल ते वरसोपि-
तलेच आहे. आरमाराचे महत्त्व शिवाजीने ओळखून त्याचा
उपयोग करून घेतला. पेशव्यांनीहि तेच पोरण पुढे
चाळविले गोण्या फार फार्याने पेशवार्ईखलेपर्यंत कोंकण-
किनाऱ्यावर मराठी साम्राज्याचे वचसे होते. अखेरीच्या
सुमारास इमानी अंमल बसविण्यास सुरवात केली काग्होनी
आपण्यास तर ईमज, फिरेगी हे बळबळा कापत असत.
नानासाहेब पेशव्यांनी एक लूक करून आपघातीं हतप्रभ
केले. व ईमजाना कोंकणात हात घालावयास सवड दिली.
पण नानासाहेबांच्या या युक्तीस एक कारण होते नानासाहेब
हा मराठी साम्राज्याचा मुख्य अधिकारी होता, अर्थात

त्याच्या अतुरोधाने सर्व सुमेदार, सरदार, अंमलदार यांनी चालवयास पाहिजे होते. परंतु ते काही चालत नसत. त्यात कांदोर्गाहि एक होता तो नानासाहेबांच्या अखत्येच्या आरमारी योजनाच्या घोरणास विरोध करी, म्हणून त्याच्या हातून आरमारी सत्ता काढून घेणे धीमेतास भाग होते. त्याप्रमाणे ती हातीं अल्यावर पेशव्यांनी आरमाराचा सुभा घुळ्यास देऊन ती एक बाब कड्यात ठेवली. हेरारटिप्परील व सिद्दी-पोर्तुगीज यांच्यावरील स्वत्यात पुढे या आरमाराचा साम्राज्याला फार उपयोग झाला. या आरमारास ४०० टन-पर्यंतची लढाऊ वहाजे असत आणि त्यावर ५ पासून ५० पर्यंत तोफा असत. एका विजयदुर्गच्या आरमारी सुभ्यांतच ३ हजारपर्यंत नाविक दळ होते.

व्यापारी घोरण—मराठी साम्राज्यात व्यापारास घुळक प्रकारांनी उत्तेजन देण्यास येई. इंग्रज, फिर्ंगी वगैरे परकीय व्यापाऱ्यांस फार सवलती असत; व्यापारी मालावर जकात मोठी असे. दुष्काळ वगैरे पडल्यास सरकार व्यापाऱ्यांना ठराविक स्वस्त दरांनी विक्री करण्यास सांगे व प्रसंगविशेषी स्वतःहि दुकाने काढून प्रजेचा जीव बाचवी. त्याचप्रमाणे विशिष्ट प्रकारचा व्यापार सरकारने आपल्या हातीं ठेविला होता. साम्राज्याच्या वसाहतींना व नोकरीना जकातीच्या बाबतीत व्यापार सवलती असत. माळवा, बुंदेलखंड, बंगाल, खानदेश, माबळ, कर्नाटक वगैरे प्रा. निरनिराळ्या ह्वा-पाण्याचे व निरनिराळे पदार्थ व वस्तू उत्पन्न होणारे असल्याने अनेक हद्दींनी साम्राज्यात सुवसा नोंदत होती.

साम्राज्याची दरवारी भाषा अर्धातच मराठी होती. मात्र इंग्रज, मोगल, टिप्पू वगैरे परराजांनी पत्रव्यवहार फारशी भाषेत होई. ते दरवारीहि मराठी साम्राज्याची पत्रव्यवहार फारशीतच करीत पण याखेरीज साम्राज्यात सर्वत्र मराठी भाषा वापरित. लेखन मोठी लिपीत चाले वसाहती केलेल्या लोकाना मराठी भाषेवरोबरच मोठी लिपीचाहि प्रसार हिंदुस्थानात सर्वत्र केला. मद्रासकडे ५०१३० वर्षांपूर्वी व म्हैसूरकडे १५१३० वर्षांखाली इंग्रज व म्हैसूरसरकाराच्या कचेरींतील बरेचच लिखाण मोठीत चालू होते आणि अद्यापिहि कर्नाटकात जमाखर्चीत भाषा कानडी परंतु लिपी मोठी असा प्रकार आढळतो.

महालिंगपूर—मुंबई इलाखा, मुधोळसंस्थानातील एक गाव ले. सं. सुमारे ५ हजार. येथे एक महालिंगेश्वराचे देवालय टंकरीवर आहे. पौर्णिमेस येथे महालिंगेश्वराची मोठी यात्रा दरवर्षी भरते. हे व्यापारी पडामोडीचे गांव असून खणाबद्दल फार प्रसिद्ध आहे.

महावंसी (संस्कृत महावंश)—पाठी भाषेतील एक प्रसिद्ध प्राचीन महाकाव्य. हे पांचव्या शतकाच्या चतुर्थे पादोत असलेल्या महानाम नामक एका कवीने लिहिले. या महाकाव्यात, लि. पू. पांचव्या शतकापासून दो विस्तोत्तराव्यया शतकापर्यंतच्या सीलोनच्या इतिहासाची हकीकत

आली आहे. प्रथमतः गौतमबुद्धाची हकीकत दिल्यानंतर सीलोनमधील इतिहास देऊन गौतमबुद्धाने सीलोनला भेट देऊन तेथे आपल्या धर्माची ध्वजा कशी उभारली या संबंधीचे विवेचन केले आहे. नंतर गौतमाने आपला धर्म स्थापन केल्यापासून तो बौद्धधर्माचा ५ व्या शतकापर्यंतचा इतिहास व त्यातिरगारायात धर्मसंस्थाचे वर्णन आलेले आहे अशोक राजाच्या चरित्राने यात बराच भाग व्यापिला आहे. अशोकाच्या कारकीर्दीत, महिंदाला सीलोनमध्ये पाठविण्यात आल्यानंतर पुढच्या भागात केवळ सीलोनसंबंधीचा इतिहास यात आढळतो. भरतखंडातील एका राजकन्येला सिद्धापासून सिद्धबाहु व शिवाली अशी दोन मुले झाली पुढे एका भावाबहिणीच्या समामगमापासून विजय नावाचा राजा उत्पन्न झाला. याच्यापासूनच सीलोनच्या राजवंशाला सुरुवात झाली. याच्या वेगातील देवाना पियतिसु हा अशोकाच्या वेळी सीलोनवर राज्य करीत होता व त्याच्या कारकीर्दीत महिंदाने बौद्धधर्म सीलोनमध्ये पसरविला; व संप्रमितानामक महिंद्याच्या भगिनीने सीलोनमध्ये बोधिमुखाची शाखा लाविली यासंबंधीचे विस्तृत वर्णन महावंशामध्ये केलेले आढळते, त्यानंतर सीलोनच्या इतर राजांमध्ये वडगामिनी व महासेन राजांचे विस्तृत वर्णन आले आहे. महासेनाच्या मरणापर्यंतचेच या काव्यात कथानक आले आहे. दीपवंश (पहा) व महावंश या ग्रंथातील कथानक बहुतेक सारखेच आहे, पण दीपवशापेक्षा तीच हकीकत महावंशामध्ये नवीन नवीन माहिती घालून अधिक विस्ताराने देण्यात आली आहे. महावंशाची ऐतिहासिक दृष्ट्या फारशी किंमत नाही. हा ग्रंथ काव्यपर आहे असे ग्रंथकारांनी स्वतःच आपल्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे तथापि या काव्यग्रंथामुळे तत्कालीन इतिहाससंबंधी बरीच माहिती मिळते. काव्यदृष्ट्या मात्र महावंशाची योग्यता निःसंशय मोठी आहे. यातील काही भाग जगातील कोट्यांहि भाषेतील सुंदर भागाच्या तोंडीचे आहेत. यातील आपा सुंदर असून वृत्तारचनेतहि कवीने चातुर्ये दिसून येते. महावंशातील कथानक हे तत्पूर्वीच्या सिंहली भाषेतील इतर कथानकावरून व विशेषतः प्राचीन उपलब्ध असलेल्या महावंश नामक एका ग्रंथाच्या आधारावरून रचिलेले आहे असे दिसते. या महावंशाची मागाहून सुधारून वाढलेली आवृत्तीहि उपलब्ध आहे. मूळ महावंशात २९१५ श्लोक तर या नवीन आवृत्तीत ५७९१ श्लोक आढळतात. महावंशावर महावंश-टीका नावाची एक टीका प्रसिद्ध आहे.

महावंस्तु—हा महावंशाचा ग्रंथ हीनयानपंथाचा आहे. त्यातल्यात्यात हीनयानामध्ये जो लोकोत्तरवाद्याचा पंथ आहे त्या पंथाचे हे पुस्तक आहे. लोकोत्तरवाद्याच्या मतानुसार अतिमात्रपु होय व या सिद्धांताला अनुसरून महावंस्तु ग्रंथामध्ये बुद्धाचे समग्र चरित्र आले आहे. या मागाला अक्कदान अशी संज्ञा आहे. पण या ग्रंथाचे खरे महत्त्व

म्हणजे बुद्धासंप्रदाया व त्याच्या धर्मावृत्त्या सवें दंत-
कथांचा यात संग्रह करण्यात आला आहे हे होय. यातील
अर्धा अधिक भाग जातक कथांनी युक्त आहे. या निर-
निराख्या कथांच्या आधारें तत्कालीन समाजस्थितीविषयी
बरीच माहिती मिळते. महावस्तु-ग्रंथ वाचला असता तो,
हीनयान व महायान या दोन महत्वाच्या बौद्धधर्मपंथा-
मधला दुवा आहे असे आढळून येते. त्यांतल्यान्यांत महा-
यानपंथाशी त्याचें अधिक साम्य दिसते. कारण महायान-
पंथाचें बोधिसत्त्वता हे जें मुख्य तत्त्व त्याचा या ग्रंथांत
योग्याकार अंशानें अंगीकार केलेला आढळतो. दशभूमिका
म्हणजे बौद्धिसत्त्वत्वाला बौद्धपद प्राप्त होण्याकरिता ज्या निर-
निराख्या दहा अवस्थांमधून जावें लागते त्यासंबंधीचे यांत
वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें महायानाच्या भक्तितात्वावादि यात
अनुवाद केलेला आढळतो महावस्तु-ग्रंथावर हिंदू पुराणांचीहि
छाप बसलेली आपल्याला दिसून येते या ग्रंथाच्या काल-
निर्णयासंबंधी विचार करूं लागल्यास मुख्यतः दोन गोष्टी
लक्षांत घेतल्या पाहिजेत एक तर यामध्ये निरनिराख्या
काळी भर पडलेली दिसते व दुसरी गोष्ट म्हणजे त्यातील
भाषेचा धेडगुनरीपणा होय. महावस्तु-ग्रंथातील मुख्य कथा-
भाग हा क्रि. पू. २ व्या शतकांत लिहिला गेला असावा व
त्यानंतर ख्रिस्तोत्तर चवथ्या पाचव्या शतकापर्यंत याच्यात भर
पडली असावी असे वाटते. कारण या ग्रंथात योगाचाराचा,
दृग लोकांचा व होरापाठकाचा उल्लेख व चिनी भाषा व
त्यातील ग्रंथावादि उल्लेख आढळतो. यातील भाषाहि पाली,
प्राकृत व संस्कृत यांनी मिश्र बसलेली आढळते.

महावीर—जैन धर्माचा प्रवर्तक हा एक उच्च कुळातील
सह्याराचा मुलगा होता. मगधराज पराण्याशी त्याचें नांव
होतें असे दिसते. त्याचें कुलनाम नातपुत्र होतें. पुढें त्याच्या
अनुयायांनी त्याला महावीर, जिन, वर्धमान इत्यादि नावें
दिलीं. हा बुद्धाहून थोडासा अगोदर जन्मला असावा. पण
तो बुद्धाचा समकालीन होता. त्याचा काल क्रि. पू. ५-२
शतकांत येतो. त्याचा निर्वाणकाळ क्रि. पू. १-२ होता
असे प्रो. पाठक यांनी ठरविलें आहे. नीलंठानतपुत्र व हा
एकच व्यक्ति होत असे काहींचे म्हणणें आहे (सविस्तर
माहितीसाठी ज्ञानकोश विभाग ४, 'बुद्धजन्मकालीन पैवा-
रिच चळवळ' प्रकरण पहा.).

(२) एक जैनधर्माय ज्योतिषी. हा राष्ट्रकूटवंशांतला
अमोघवर्ष (पहिला) राजा याच्या आश्रयाला असे. याचा
सारसंग्रह नावाचा सांस्कृतावाचींच्या लीलावतीसारखा एक
ग्रंथ आहे. तो लीलावतीविशीं विस्तृत आहे.

महासंघ—“दूस्”. अनेक कंपन्त्यांच्या संघास महासंघ
हें नांव दिलें आहे. याचें सावेस्तर वर्णन हिंदुस्थान आणि
जग यांतील पू. ४७१-४७५ येथें आलें आहे. या महा-
संघाचा परिणाम दोन गोष्टीवरून लक्षांत घेण्याजोगा आहे.
एकरा किमतीवर आणि दुसरा मजुरीवर महासंघ केल्यामुळे

जर धंद्यात काटकसर उत्पन्न होते तर मजुरांनी जास्त मजुरी
देणें हें संघास परवडेल आणि किमतीहि कमी होतील असे
सकृद्दर्शनीं वाटते. पण तसें झाल्याचें दिसत नाहीं. एवढें
खरें की काहीं दिवस मजुरीचे दर वाढले आणि यास कारण
असे की कामकरी लोकांचे देखील संघ तयार झाले आणि
त्यासंबंधानें कामकऱ्यांच्या हिताचें संरक्षण केलें. किमतीवर
मात्र परिणाम होण्यासाठी सर्व ग्राहकांचें एकीकरण व्हाव
यास पाहिजे. तसें झालें तरच त्यास या महासंघाविषयक क्षग-
रता येईल. परंतु सर्व जनतेचें एकीकरण होणें शक्य कोठें
आहे आणि तें तसें नसल्यामुळे आणि या महासंघास जवळ-
जवळ मक्का मिळाल्यामुळे त्यांनी किमती वाढविण्यास सपा-
टपसिं सुरवात केली किमती फार वाढविल्या तर मालकमी
उपेल व आपलें नुकसानच होईल या बुद्धीने किमती वाढ-
विण्याच्या प्रवृत्तीस जर आळा बसेल तर बसेल पण एवढाच
आळा किमती वाढविण्याच्या प्रवृत्तीस पुरत नाहीं।

महासंभुद—मध्यप्रांत, रायपूर जिल्ह्यातील तालुका. हा
१९०६ साली नवा केलेला आहे महासंभुद तालुक्यांत
२०४२ खेडी असून याचें क्षेत्रफळ ५२६४ चौरस मैल आहे.
लोकसंख्या सुमारे ४ लक्ष. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण महा-
संभुद आहे.

महिदपूर, जि. ग्हा.—मध्यहिंदुस्थान, इंदूर संस्थाना-
मधील शिहवा. याचें क्षेत्रफळ ८४० चौरस मैल असून
लोकसंख्या बब्बद हजार आहे महिदपूर गाव हें या शिहवाचें
मुख्य ठिकाण आहे राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीनें याचे महिदपूर,
झारडा, तूरना, मकरन व सुंदरसी असे ५ परगणे केले
असून प्रत्येक परगण्यावर एक अमीर नेमला आहे, व संबंध
जिल्ह्यावर एक सुभा नेमला आहे. येथील एकंदर उत्पन्न
५ लक्ष रु. आहे.

या व —महिदपूर शिहवाचें मुख्य ठिकाण लोकसंख्या
सुमारे सहा हजार हें गाव क्षिप्रा नदीवर बसलेलें असून याचे
क्षिप्रा व पुरणा असे दोन भाग आहेत हिंदू समजुतीप्रमाणें
उज्जैनीच्या सभोववार “महाकालवन” नांवाचें जें अरण्य
होतें, त्या अरण्यात हें शहर बसलें आहे, म्हणून याचें नांव
महिदपूर पडलें

या गावाच्या नैर्ऋत्येस महिदपूरच्या लढाईचें रणक्षेत्र
आहे. तेथें १८१७ साली जी लढाई झाली, तीत मालकम
यशस्वी झाला; व तेव्हापासून हें गाव इंग्रजांच्या ताब्यांत
आलें. इ. स. १८१८ त इंग्रजांची लष्करी छावणी ठेवण्यांत
आली. पुढें इ. स. १८५७ च्या बंडानंतर इ. स. १८६० पर्यंत,
हें गाव मालका एजन्सीचें मुख्य ठिकाण होतें. सन १८६०
नंतर हें पुन्हा होळकरास देण्यांत आलें. येथे दळणवळणाचे
मार्ग नीट बसल्यामुळे व्यापार बुद्धत चालला आहे. याच्या
आसपास अफू फार होते; व ती उज्जैन येथें पाठविण्यांत
येते.

महिद्वगड—पतिवाळा संस्थानांत महिद्वगड नांवाचा एक शिस्दा (निजामत), एक तालुका व विद्या आहे. त्या स्थानाचे मूळ नांव कनौद होते. सन १८९१ त महाराजा नरहरिसिंघाने आपल्या मुलाचे महिद्व हें नांव किल्लास दिलें.

महिपासुर—हा रंभना दानवान महिषीपासून झालेला पुत्र होय. याने हेमगिरीवर वायु मक्ष्मण करून तप केले तेव्हां " पुरव व्यक्तीपासून तुला मृत्यू येणार नाही " असा प्रसन्नवाचन वर दिला पुढे त्यास अष्टादशभुजा देवांनी मारले अशी कथा देवी-भागवतात आहे

मही—ही नदी स्वाह्ये संस्थानातील अमरोरा प्रांतात उगम पावून धार, रत्नाम, सैलाना बरेच संस्थानांतून वहात जाऊन, पुढे उदेंद्रेच्या सीमेवरून निघून मेवाड टेंकड्याच्या बाजूने गुजरातेंत शिरते. तेथून महाकाठा व रेवाकाठा संस्था-नांतून व शेजा शिल्ल्यांतून जाऊन खंयातच्या आखातास मिळते. हात समुद्राचे पाणी सुमारे २० मैलपर्यंत आत जातें.

महीकाठा—हा एक मुबई इलाख्यात संस्थानाचा समूह आहे यावर एक पोलिटिकल एजंट नेमिलेला असतो क्षेत्रफळ ३१२५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ४५०,४७८. उत्पन्न सुमारे १४ लाख रुपये आहे इंदूरच्या संस्थानांने जवळ जवळ याचा अर्धा भाग व्यापिला आहे. याखेरीज दुसरी लकरा संस्था साधारण महत्त्वाची आहेत. बाकीचा भाग रजपूत व कोळी ठाकुरांच्या ताब्यात आहे.

इतिहास—भिन्न व कोळी हे येथील मूळचे रहिवासी होत. त्यांच्या मागून रजपूत लोक येथे आले, मुसलमान लोकांनी जेव्हा सिंधप्रांत काबीज केला, तेव्हा तेथील रजपूत पराभवांनी या कोंपरास मुलखांत वसाहत केली. १५ व्या शतकांत महीकाठा अमरावाद्यांच्या गुजराताच्या ताब्यांत गेला, व पुढे मोगलांच्या राज्यांत त्याचा अंतर्भाव होऊ लागला. मोगल सत्तेचा नाश झाल्यावर मराठे लोकांनी दोन तीन वर्षांतून एकदां रंडणी वसूल करण्याचा क्रम सुरू केला. मराठ्यांच्या सत्तेस उतरतां कळा लागल्यावर १८१० सालापासून ही रंडणी वसूल करून ती गायकवाडास देण्याचा निष्ठा मिटिष्ट सरकारने घेतला. १८२० साली महीकाठाचा संप्रभू व्यवस्था ईंग्रजांच्या हाती गेली.

महीपति (१७१५-१७९०)—एक महाराष्ट्रीय कवि. अहमदनगर शिस्दातील साहाराबाद्या कुळकर्णी. हा क्रमवेदी देशस्थ ब्राह्मण असून उपनांव बांबळे होते. भक्तिविशेष, संतविशेष, संतलीलामृत, कथासारामृत, वाङ्मंगलसौख्य, राममहात्म्य, कृष्णलीलामृत, पंढरीमहात्म्य इत्यादि सज्जानमोडे ओवीबद्ध प्रिय स्थाने लिहिले. हा चेतन्यवंशी होता. स्वाह्येच्या नरहरि-नावाचा शिष्य महीपति याच्याकडून निराळा आहे.

माहुवा—मुबई इलाहा. काटेवाडांत भोवतण संस्थानांत एक बंदर आहे जवळच एक किता अहे लोकसंख्या पोर १७ हजार. येथील व्यापारी पार धर्माने आहेत.

येथील जमीन सुपीक असून तीत नार विड्याची पाने व आंबे लावतात. येथून मुंबईस कापूस पाठवतात. येथे एक १९ फूट उंचीचा ए६ दिपस्तंभ आहे

महू—इंदूर संस्थानातील ब्रिटिश लष्करी छावणीचे ठिकाण. लोकसंख्या सुमारे ३००००. ही छावणी १८१८ साली सर जॉन मालकम याने मंडलेश्वराच्या तहान्वये वस-विळी १८५७ सालच्या बंडात येथेहि बंडाळी माजली होती. परंतु लवकरच ती मोडून शांतता प्रस्थापित करण्यांत आली या छावणीची व्यवस्था इतर ठिकाणांच्या ब्रिटिश लष्करी छावण्यांप्रमाणे आहे

महेंद्रगिरि—हे मंगम शिस्दातील पूर्वपाडाचे एक शिखर होय या शिखरावर महेंद्रतनय नांवाच्या दोन प्रवा-हाने उगमस्थान आहे येथे प्रबंड शिल्ल्यांची वार देवळे आहेत त्यावर काही शिलालेख आहेत या शिल्ल्यासून असे दिसते की येथे चोळ देशाच्या (राजाने) राजेंद्राने १०१५-१०२२ च्या सुमारास एक जयस्तंभ बांधिला होता. जाम-दग्न्य परशुराम येथे संचार करतो म्हणून स्थानिक आर्या-यिका आहे

महेश्वर—मध्यहिस्थान, इंदूर संस्थान, नैमाडप्रांतांत नर्मदा नदीच्या काठी हे गाव वसलेले आहे. लोकसंख्या (१९०१) ७०४२. येथे पुष्कळ देवळे आहेत येथील घाट व अहिल्याबाईचा राजवाडा हा प्रेक्षणीय आहेत. महेश्वरास प्राचीन काळी माहिम्पती असे म्हणत असत. कारण येथे रेडे पुष्कळ होते व आहेत. रामायणांत व महाभारतांत याचा उल्लेख केलेला आढळतो. बौद्ध वादनायांत हे नाव आढळते. [राजवाडे-ज्ञानेश्वरी प्रस्तावना, २। रा. भागवत-वि विस्तार पृ. २२, पृ. १००]

या गावां फार प्राचीन काळी कार्त्तवीर्यांजुन रहात होता अशी लोकांची समजत आहे. कार्त्तवीर्यांजुनाचे वैराग हेइय या नांवाने प्रसिद्ध होते. यांच्या ताब्यांत मध्यहिदुस्थानाचा पूर्व-भाग तीनशे वर्षे (९-१२ व्या शतकापर्यंत) होता. त्यावेळी हा नगरी त्यांच्या राज्यात होती. हेइयांचा चालुक्यवंशीय विनयादिरायांनी पराभव केल्यावर हे गाव विनयादिरायांच्या ताब्यांत गेलें, पण त्यांनी हेइयांना तेथून हाकलून न देतां आपले मौरिकक म्हणून त्यांना तसेच राहू दिले. यापुढे गावास उत्तरी कळा लागली. मुसलमानांच्या वेळेत तर याचे महत्त्व फारच कमी झाले १४२२ साली हे गुजरातच्या पदेल्या अहमदशाहने मालव्याच्या राजापासून घेतले. अकब-राच्या काळी हे गाव नेली मंडलेश्वरमहालाचे मुख्य ठिकाण होते. स. १७३२ त ते महाराष्ट्रास होळकराने घेतले अहिल्या-बाईच्या कारकीर्दीत महेश्वर येथे होळकरांनी राजधानी होती. त्यावेळी याचे महत्त्व फार वाढले होते. इंदुरास राज-धानी नेमण्यासून याच्या उत्तराचा कडेस पुन्हा गुरबात झाली. येथे अहिल्याबाईचा मोठा पुत्राळा आहे. यथेष्टतरा-बाच्या आवाची छत्री बघण्यासारखी आहे. येथे छगणी कार

वांगडी होतात. याबद्दल हे गाव महाराष्ट्रीय शिवात प्रसिद्ध आहे.

महेश्वर—प्रसिद्ध ज्योतिषी. सिद्धांशसिरोमणिकार भारद्वाजाचार्य याचा पिता. याचा जन्म शके १००० च्या सुमारास अलावा आणि याचे म्रिय १०३० च्या सुमारास अलावे. गेखर नांवाचा कारगम्रप, समुद्रतटवटीका, प्रतिष्ठाविधिदीपक व वृत्तसत असे याचे म्रिय प्रसिद्ध आहेत.

महोबा, त ह शी ल व गा व.—या नांवाची तहसील व परगणा संयुक्तप्रदेशात हमीरपूर जिल्ह्यात आहे. क्षेत्रफळ ३२१ चौरस मैल. लोकसंख्या ५० हजारोवर. रेल्वे स्टेशन १२ आहे. येथल्या जमिनीची प्रत्येक कमी दमोची आहे. महोबा गाव बडवा-यमुना नद्यांचा संगमोपर असून फार प्राचीन आहे. चंद्रलघु पराण्याच्या संस्थापकाने येथे मोठा यज्ञ केला. म्हणून या गावास महोत्सवपुर उर्फ महोबा असे म्हणतात. हे गाव मदनसागर तलावाच्या काठी वसलेले आहे. हा तलाव चंद्रलघु पराण्यातले १५ बंधे पुरव्याने बांधिला. येथे एक मोठकडीत आलेला जुनाट किला व किलासभार, कृष्णसभार, विश्वसभार येथे पुष्कळ तलाव आहेत. महोबा हे चंद्रलघुशेची राजधानी होती. येथे जुने अक्षय्य फार दृष्टीस पडतात. ११०२ साली हे गाव कुत्रु-दिनाने घेतले. १७ व्या व १८ व्या शतकात याबद्दल सुंदर-व्याचा तारा होता. हे शहर इ. स. ८०० च्या सुमारास चंद्र-वर्मा चंद्रलघुने वसविले.

माकड—माकड अथवा बानर हा सस्तन प्राण्यामध्ये वे 'प्रिमेट' वर्गाचे प्राणी आहेत त्यामध्ये मोडतो. माकडाच्या अनेक जाती आहेत; त्यांची एव, बॅबून, गोरिला, ओरंग-ओटेंग, चिंपेंझी, इत्यादी प्रमुख होत. माकडाचे दोन प्रकारांनी वर्गीकरण करता येते: (१) सपाट नाकाचे अथवा अरंडे नाकाचे माकड, (२) सपुच्छ माकड अथवा पुच्छहीन माकड. सपाट नाकाची माकडे अमेरिकेत आढळतात, व अरंडे नाकाची माकडे आफ्रिकेत आढळतात. एव, गोरिला, ओरंग-ओटेंग, चिंपेंझी ही सपुच्छ माकडे आहेत. चिंपेंझी हे माणसाशी सर्वात अधिक सदास आहे. याची वस्ती मुख्यतः आफ्रिकेतील अरबत उष्ण भागात आढळते. याची उंची जास्तीत जास्ती चार फूट असते. याच्या कातडीवर लंब, काळे केंस असतात. विशेषतः डोळ्यावर व पाठीवर दाट केंस असतात. हातांचा अंगठा लहान व फिरकोळ असतो, पायांचा मांस फार मोठा असतो. गोरिला जातीचे माकड पश्चिम आफ्रिकेत आढळते. याचे फाव लहान, डोळे लांबट, हात लांब पण हाताचे अंगठे लहान असतात. नाका-जवळ बरेच केंस असतात. त्याचा रंग काळा असून याच्या वरील केंस रिगट असतात. गोरिला माकड अरबत क्रूर व भयंकर असते व त्याला धरण्याला अतिशय प्रास पडतो. ओरंग-ओटेंग माकड लहानपणी माणसासारखे दिशते पण मोठेपणी कुरूप दिशे लागते. हे मोठ्या पोटाचे जवळ

माकड आहे. याचा ओठ गाढ, वेहडा दुमुरलेला व हात लांब असतात. सपुच्छ माकडे दोन पायांवर उभो रहातात, व काठी घटून चालू शकतात. त्यांनी सर्वात अल्प तांदुळे-प्याच्या विश्रया नसतात. याशिवायहि माकडाच्या बऱ्याच जाती आहेत. बॅबून माकडाला सुट्टे रोपूट असते. सपुष्पो नांवाची माकडाची जात विशेषतः दक्षिण अमेरिकेत आढळते. ही माकडे फारच चपळ असतात व आपल्या लांब रोपटीच्या साहाय्याने एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर सहज जाऊ शकतात. सपुष्पोच्या अनेक उपजाती आहेत. मायोसेट नांवाची एक माकडाची जात आहे. त्याच्या रोपटीला बल्ये असतात. साक्षी जातीच्या माकडाचे रोपूट लांब असते तथापि धरण्याच्या कामी त्याचा काही उपयोग होत नाही. या जातीच्या माकडाच्या नाकावर पांढरा रंग असतो. या जातीतल्या काही उपजातीच्या माकडांनी दांडीहि असते. चार नांवाची माकडांची एक जात आहे. त्यांचे डोळे मोठे असते व दु.प. साक्ष्यास त्यांच्या डोळ्यांतून आसवे पडतात. चिनी माकड कुण्यातले दिशते व त्याचे रोपूट आरुढ असते. आफ्रिकन माकडाचे नाक सरळ असते व त्याला दांडी असते हिंदुस्थानांत ही माकडाची जात आहे तिचे फाव लहान असतात व ती हातांनी पुष्कळ कामे करू शकते. तामसजी माकडे तेनेसीसमध्ये आढळतात. या माकडांच्या शरीराची लांबी दोन फूट असते व रोपूट तितकेच लांब असते. सुमात्रा व जावा बेटांत नीमो नांवाची माकडाची जात आढळते. या जातीच्या माकडाच्या शरीराची व रोपटीची लांबी अशीच फूट असते. सिपाइ नांवाची माकडेहि सुमात्रा व जावा या बेटांत आढळत. या जातीच्या माकडांचा वेहडा चपटा व रेंद असतो.

माकड अथवा बानरपूचेच प्रकार पूर्वीपासून हिंदुस्थान, खोली, सपान, आफ्रिका इत्यादी देशात प्रचलित होता व हल्ली देखील तो हिंदुस्थान, जपान, आफ्रिकेतील काही भागांत आढळतो. प्राचीन काळी सीलोनमध्ये माकडाचा दांत एका देवालापासून देव त्याची पूजा करण्यात येत असेत्या देवदेवाला मोठमोठ्या देवग्या मिळत असत.

माकडापासून प्रत्युपाची उत्पत्ती दाखी असे हार्डिनने प्रतिपादन केले व तेच मत अद्यापि घन्याच अंशी प्रचलित आहे. तथापि हा सिद्धांत बरोबर नाही असे काही शास्त्रज्ञ व्यक्तीकडे प्रतिपादन करू लागले आहेत.

माकडसंस्थापन—प्रसिद्ध. दक्षिण शान संस्थानाच्या पूर्वेकडेभागातले एक संस्थान. क्षेत्रफळ ११०० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ३१८९९. जात ४३१ रोड्डी असून या संस्थापना राज्याची माकडसंस्था आहे. संस्थानचे उत्पन्न सुमारे ५०००० रुपये आहे.

मांग—'विणय' वहा.

मांग—महाराष्ट्रीतील एक अस्पृश्य जात. दक्षिण, कर्नाटक, वन्हाड, नागपूर, गुजरात इत्यादी भागांत यांची

आढळते. यांची लोकसंख्या सुमारे ७ लाख आहे. आपला मूल पुरुष यम ऋषी होय असे मांगांचे म्हणणे आहे. मातंग या शब्दापासून मांग हा शब्द आला असावा. यांच्या स्थल-परगने दखन, खानदेशी, वन्हादे, घोडके इत्यादि पोटजाती आहेत. यांशिवाय डकळे, उबले, पिढारी, होलर, गरिडी, ककराटे इत्यादि अनेक उपजाती आहेत. यांच्यामध्ये भिसे, चव्हाण, माघर, जगताप इत्यादि आढनाचे आढळतात. यांचे व महाराष्ट्र नेहमी भांडण असते. हे देवी, घरस्वती, मरीआई, महादेव, खैरोबा इत्यादि देवतांची पूजा करतात. कुत्रा, माजर, गावड, यांचे मांस हे खात नाहीत यांचे बहुतेक सर्व संस्कार हिंदूंप्रमाणेच आहेत. गुरे खरेवी करणे, दोरखंडवळणे, सेंदळ, चाबूक, तोबरे इत्यादि चामड्याची कामे मान करतात. वाजेरी वाजवणे, मंगराची कामे करणे, शेताची इत्यादीही धंदे हे करतात. यानां वेडुकावेद्या अवगत असते असा समज आहे. गुजराथमध्ये मोरेला नांवाची एक मांगांची पोटजात आहे. ती जात मागात अगदी कनिष्ठ समजली जाते. ठाणे जिल्ह्यांतही ही जात आढळते, तिचा मासे धरण्याचा मुख्य धंदा आहे. गावडी मांगांची जात गुन्हेगार जातीमध्ये मोडते. यांच्यातील बायका व पुरुष यांची करण्यात पडात असता. यांच्यात शिक्षणाचे मान अद्यापिही कारच कमी आहे. ['अरुणता' पहा.]

मौगकंग संस्थान—मध्यदेश, दक्षिण शान संस्थानांतील एक संस्थान. क्षेत्र. क. १५९१ चौरस मैल. येथे मेयोझा लोकांची वस्ती आहे. हा सर्व टापू लागवडीचा असून येथे लोकसंख्या फार दाट आहे. याच्या पश्चिम भागातून नामस्थान नांवाची नदी वहाते. या संस्थानात एकंदर ६२५ खेडी असून याची लोकसंख्या सुमारे ३५ हजार आहे.

मागडी—झिबुर, बंगलूर जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्र-फळ ३५१ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९११) ८३४१५ आहे. तालुक्याचे मुख्य शहर मागडी (वस्ती ३०००) आहे. तालुक्यात ३४ खेडी आहेत.

मौगनांग संस्थान—मध्यदेश. हे दक्षिण शान संस्थानांतील एक मोठे संस्थान आहे. क्षेत्रफळ १७४६ चौरस मैल. या संस्थानात ८०१ खेडी असून त्यांची लोकसंख्या सुमारे ४२५३८ आहे. इ. स. १९०३-४ च्या दरम्यान येथील उत्पन्न २३००० रुपये होते.

मौगते संस्थान—मध्यदेश. दक्षिण शान संस्थानांतील एक. क्षेत्रफळ २७१७ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे ४४०००. या संस्थानात एकंदर ९८१ खेडी आहेत. राजधानीचे ठिकाण नमटौगंग मौगते येथे आहे. पूर्वी दक्षिण शान संस्थानात हे एक मोठे छद्म होते व सध्याही याला असेच महत्त्व आहे. याचे उत्पन्न सुमारे ५०००० इ. आहे.

मांगल संस्थान—पंजाब सिमल्याच्या डांगराला संस्थानांपैकी एक क्षेत्रफळ १३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १११२. येथे पाहिल्यानं मारवाडीतील रजपूत आले. हे

प्राचीन काळी विलासपूरचे मांडलिक होते. पुढे स. १८१५त हे स्वतंत्र झाले. यांचे उत्पन्न सुमारे १२०० रुपये आहे. येथील मुख्य उत्पन्न घान्य व अफुचे आहे.

मांगरोल घेंदर—काटेवाड, जुनागढ संस्थानांतील एक बंदर. टोलेमीने याला मोनोरोझॉस म्हटले आहे. या बंदराच्या ईशान्येस सरासरी दोड मैलावर मांगरोल नांवाचे गाव आहे. तेथील लोकसंख्या सुमारे १५ हजार आहे. या गावाचा मालक एक मुसलमान सरदार असून तो जुनागढच्या नवाबस १९१०० इ. खेडणी देतो. त्याला मंगरोलचा शेख असे म्हणतात. येथे हस्तिदंताच्या व सेंद्री लोकांच्या जडवाच्या पेट्या तयार होतात.

मांगेला—ठाणे जिल्ह्यातील एक जात. लोकसंख्या सुमारे चवदा हजार. ही स्वतंत्र जात असून हीन पोटभेद नाहीत. याचा धंदा प्रायः मासे विकणे हा असतो. परगुती भाषा मराठी असते परंतु ती कारच अशुद्ध असून तीत गुजराथी शब्दांचा भरणा फार असतो. हे स्मार्तंपंथी आहेत. यांचे उपाध्याय पळदे झाडण असतात.

माघ—एक प्रसिद्ध संस्कृत कवि. गुजराथमध्येील मित्रमाल नामक गांभी याचा जन्म झाला. याच्या आज्ञेने नाव सुप्रभदेव असून तो श्रीवर्मल राजाचा मंत्री होता असे सांगिते आपल्या शिशुपालवधकाव्याच्या शेवटी म्हटले आहे. माघाच्या बापाचे नाव दत्तक असे होते. यापलीकडे याच्या कुळासंबंधीची खात्रीलायक माहिती उपलब्ध नाही. माघ हा स्वतःला महादेवाच्या करण असे म्हणवून घेतो, त्यावरून त्याने व्याकरणशास्त्राचे सोमोपाग अध्ययन केले होते असे दिसते व शिशुपालवध नांवले असतो तो तसा होता याबद्दल संकाय उरत नाही. याशिवाय त्याचे काव्य वचनेले असता साहित्य, राजनीति, योग, वेदांत, पुराणे, महाकाव्ये इत्यादींचेहि त्याने अलोचन केलेले प्रायः याला आज्ञा-वाचून रहात नाही. अशा संस्कृत वेदिताच्या हातून शिशुपालवध या एका काव्याशिवाय दुसरा एखादा काव्यग्रंथ लिहिला गेला नाही हे अंतर्भवनीय दिसते, तथापि शिशुपालवधाशिवाय त्याच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेला दुसरा काव्यग्रंथ उपलब्ध नाही. मध्यमदेशात. आपल्या सुभाषितां-बलीमर्थ व खेमेत्राने औचित्यविचारबला या प्रंपात माघाचे म्हणून जे कोक उघटत केले आहेत त्यावरून माघाने शिशुपालवधाशिवाय दुसरा एखादा काव्यग्रंथ लिहिला असावा अथवा अनुमानाला बळकटो येते. तथापि शिशुपालवध या काव्यावरच माघाची प्रसिद्धि अवलंबून आहे. शिशुपालवध हे महाकाव्य असून कृष्णाने शिशुपालाचा वध करायची हकीकत यात वर्णिलेली आहे. संस्कृतांतील पंचमहाकाव्यमध्ये याची गणना होते. या महाकाव्यामध्ये, उपमा, अर्धवीरव व पद-काव्य हे तिन्ही गुण दृष्टीस पडतात. संस्कृत भाषेतील माघाचे प्रमुख यांत पदोपदी दृष्टीस पडते. त्याची शब्दरचना कृत्रिम व कठिण असली तरी शब्दांवरील कोट्या,

प्राप्त, अलेक्झांडर इत्यादिकांची सुंदर गुटणो यांत दृष्टीस पडते. जागोजागी उपमा देण्याची मागाला अतिशय हीस होती असे आढळते संस्कृत वृत्तांचा व त्यांतल्यारयत खड्ग-बंध, पद्मबंध इत्यादि कठिण बंधांचा त्याने आपल्या महान् काव्यांत जो उपयोग केला आहे त्यावरून त्याचा या बाबतीत मोठा अधिकार होता असे म्हणावयास बिलकुल हरकत नाही. तत्प्राय, शिष्टपालवध हे महाकाव्य सर्व दृष्टींनी संस्कृत वाङ्मयांत उच्च दर्जाचे स्थान पटकाविले जात असा नाही.

माघाच्या कालावधीची अनेकानी सर्व प्रदर्शित ठेली आहेत. तथापि काय व अंतस्थ या दोन्ही पुराव्याच्या साहाय्याने प्रो. पाठक यांनी माघाचा बाल आठव्या शतकाचा उत्तारार्ध असा ठरविला आहे, व तोच सर्व दृष्टींनी समुचित दिसतो.

मांचूरिया—चीनचे साम्राज्य. हा प्रांत विहटीप्रात व असुरनदी यांच्यामध्ये आहे. क्षेत्रफळ सुमारे ३६३६१० चौ. मै. असून लोकसंख्या सुमारे दोन कोटी असावी बांगकिय (राजधानी मुकुडेन), किरिन (राजधानी किरिन), यांग्गि हीलिंग चिआंग (राजधानी सित्तिहूर) हे मांचुरियाचे तीन विभाग पाहिले आहेत. चीनमधील विभागप्रमाणेच या विभागाचा राज्यकारभार चालतो. वरचे गव्हर्नर चीनी सरकार नेमिले मांचुरियातील मुकुडेन (राजधानी), न्यूचिंग, अन्तुंग, तातुंग—कौ, तीहलिंग, तुंगचिआंगझु व फकुमेन ही गव्हर्नर यापारास सर्वांनी खुली आहेत.

आज मांचुरियात मांचू-लोकवहती नसून त्याच्या बाही योव्या जाती हीच तिथे आढळतात. चीनच्या उत्तर-प्रांतातून लोक पाडवून रयाची मांचुरियात बसवून ठरण्याची चीन सरकारची सटयट चालू आहे. ' सोया-बीन ' धंद्याच्या बाहीमुळे व रेल्वेच्या बोयीमुळे चीनमधील दुसऱ्या कोणत्याही प्रांतापेक्षा मांचूरिया फार सपाटयाने समृद्ध झाला हा प्रदेश मूळचा शेतकषिपाट असून जमीन अतिशय सुपीक आहे. १९२१ साली २२०४४५०५ एकर जमीन लागवडीखाली होती बाटाणे, बाबरी, मूई, व तांदूळ ही मुख्य पिके होत. गव्हाचे पीक फार फायद्याने असते. पूर्वी गव्हाचे वाटेर पाटवीत पण इल्ली पिडाच्या गिरण्या निघालेने नव्या-नव्या गव्हाचे येथेच पाट करण्यात येते. मांचुरियात अंग-लहि धरंच आहे. कोळसा, लोखंड, सोन, रपें, शिसे व असु-थेन्सल ही सानिं काढण्यात येतात.

१९०५ च्या रूसो-जपानी तहाने दक्षिण मांचूरिया रेल्वे अपातकडे आली. या रेल्वेची लांबी ६९३ मैल आहे. १९१७ त कोरियातील सर्व रेल्वे या रेल्वेच्या देखरेखीखाली आले त्यामुळे कुसुन या कोरियन बंदरापासून पेट्रोपाड-पर्यंत आगगाडी सारली आहे. साडेच मांचूरिया रेल्वेखेरीज मांचूरियात वायव्यीक हॅरदने रेल्वे आणि बायनीज गव्हर्न-मेंट रेल्वे या रेल्वे आहेत.

इतिहास —मांचू हे लोकांचे नाव असून ते राहाणाऱ्या प्रदेशाला मांचूरिया म्हणू लागले. हे नाव १३ व्या शतकाच्या आरंभी उदयास आलेल्या एका राजाने धारण केले. त्यापूर्वी मांचू लोक निगिराळ्या पोडगातातून विजुरले असून त्यावर राज्य करणाऱ्या चंगशाची नावे ते आपणाला लावून घेत. १० व्या शतकातच प्रथम खितान, या नावाने मांचू लोक प्रसिद्धीस आले या खितानानी पोदाई राज्य मिळून चीनमध्ये प्रवेश केला व चीनी साम्राज्याच्या उत्तर भागांत जिआओ (लोह) घराणे स्थापन केले. पण पुढे दोन शतकांनी त्यांना दुसऱ्या एका मांचूरियातील तुचिह नावाच्या लोकांनी पराभूत केले व ' किन ' (सुवर्ण) घराणे स्थापिले. यानंतर एक शतकाने मंगोल लोकांनी तुचिहाना चिनातून हाकलून लाविले पण या घराण्याच्या अंतर्जात्य ऐमिन गिओरो नावाची दंतकथात्मक (खरी वा खोटी) व्यक्ति पुढे येऊन तिने वरील तिन्ही जातींवर आपले वर्चस्व स्थापिले. या गिओरोविषयी एवढीच माहिती आहे की त्याने आपल्या प्रजेला ' मांचू ' (पवित्र) हे नाव दिले तुरासु नावाच्या गिओरोच्या एका वंशजाने मोठा पराक्रम करून सर्व मांचूरियावर आपल्या मिळविले (१६०४) पुढे चीनवर मांचू घराणे अधिकृत झाले. या-संबंधीचा इतिहास ' सुदोतर जग ' विभागांत (पृ ४८०) व ' चीन ' या लेखात पहा.

१९ व्या शतकाच्या अखेरीस मांचूरियावर रशिया आपला हक्क सांगू लागला व १९०० साली त्याचा बरा-चसा भाग रशियन सैन्याने व्यापला. यामुळे रूसो-जपानी युद्धाला सुरुवात झाली या युद्धात रशियाचा पराभव होऊन जपानने मांचूरिया चीनच्या हवाली केला. यापुढे जपानचा मांचूरियाशी हितसंबंध कसा प्रकारचा राहिला हे ' जपान ' लेखांत (अ, पृ. ७७) सापडेल.

चीनच्या मध्यवर्ती सरकारामध्ये वेदिली मानल्यामुळे व रशियन सरकारचा १९१७ साली पाडाव झाल्यामुळे मांचूरियामध्ये जपानचे आर्थिक व राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित होणे सुलभ झाले अमेरिकेच्या प्रयत्नांनी व ब्रिटिश व जपान सरकारमधील वाटापाटीमुळे मांचूरियावर जे जपानने वर्चस्व प्रस्थापित केले होते व मांचूरियामध्ये आपले हित-संबंध टाळ करण्याचे धोरण ठेवले होते त्या बाबतीत अमेरिका, फ्रान्स, इंग्लंड व चीन यांना जपानने काही सवलती देऊन केल्या पण त्याच वेळी आपल्या हितसंबंधांना कोणताही धक्का लागता कामा नये अशी अट घालून ठेवली. या जपानच्या धोरणासंबंधी १९२१ साली वॉशिंग्टन-परिषदेमध्ये पुन्हा प्रश्न उपस्थित होऊन त्यावर बरीच चर्चा झाली. जपानच्या व्यापारी धाडसामुळे मांचूरियाची सांपत्तिक परिस्थिति बरीच सुधारली मांचूरियामधील खाणी खणण्यात आल्या; शेतकी, व जंगल या बाबतीत पुष्कळ सुधारणा झाली. चीनमधील राज्यकोटीनंतर मांचूरियाचा राज्यकारभार दुरून

(लष्करी गव्हर्नर) व हॅमरिंग (सिव्हिल गव्हर्नर) या जोडांच्या देखरेखीखाली देण्यात आला. पण १९१८ सालापासून मुम्बई व अमर हे दोन प्रांत एकाच गव्हर्नराच्या देखरेखीखाली सोंपविण्यात आले १९२० साली मुम्बईचा ट्यून् शम्पसोलीन ह्या चाचमणीत राजकारणात प्रमुख असून त्यान चोचवर सुलतानशाही गाजविण्यास सुरवात केली होती.

मांजर—वारयुक्त प्राण्यामध्यें पादांगुलचारा प्राण्यांची जी जात आहे त्या जातीत मांजराचा समावेश होतो या जातीतील प्राणी पायाच्या टाचा उचलून चढत्यावर चालतात. मांजराचें प्राणेंद्रिय फार तीव्र असतें मांजराच्या जवळपासिल सुखदात चार असतात व ते मोठे व अणकुचीदार असतात. मांजराची जीभ फार खरबरीत असते पायाचे तळवे मऊ असतात. पुढच्या पायास पाच व माथील पायास चार बोड असतात व त्यांना तक्षि नखें असतात मांजराचे होळे बाटोळे असून होळपातील वाहुली रात्री मोठी होते. मांजराला मिशा असतात. मांजराच्या अंगावरील केंस मऊ व उबदार असतात शेपटावर पुच्छळ केंस असतात मांजराचीं पिलें जन्मण्यावर काही दिवस आंघळी असतात. हा प्राणी एकाच जागेचा फार शोकी आहे व तो सहसा स्थलांतर करीत नाही मांजर हे कुत्र्याप्रमाणें स्वामिनिष्ठ नसतें. आपल्या पिठावर मात्र त्याची फार भक्ति असते मांजराच्या रानमांजर व घमांजर (माणसाळलेले मांजर) असा दोन मुख्य जाती आहेत. रानमांजर जर्मनी, रशिया, इंगेरी किंबहुना युरोपमधील सर्व जंगली प्रदेशात आढळतें आशियाच्या उत्तर भागात व नेपाळमध्येहि रानमांजर आढळतात प्राचीन काळी प्रेट्रिडनमध्येहि याचा भरण होता, व राजे लोक त्याची शिकार करीत असत. इझ्रायलमध्ये याची बरीच वस्ती आहे युरोपमधील रानमांजर हे ईजिप्तमधून आले असे प्राणिशास्त्रज्ञांचे म्हणणें आहे युरोपमधील घमांजर हेहि ईजिप्तमधूनच युरोपमध्ये आले असे त्यांचे मत आहे. काही विद्वानांच्या मते युरोपमधील घर मांजर हे किनी व ईजिप्शियन मांजराच्या संयोगापासून झाले आहे युरोपमधील घरमांजराचे दाट केंसांचे व पातळ केंसांचे मांजर असे दोन प्रकार आहेत दाट केंसांची मांजर इराणमध्ये पुच्छळ आढळतात, व याच्या अंगावर फारसे पट्टे नसतात. काही मांजर विनशेपटीची असतात व त्यांना 'मॅन्स' असे नाव आहे ही मांजर मूळ जपान, चीन, सयाम या देशातून युरोपमध्ये व विक्षेपत. रशियात आली असे म्हणतात हिंदुस्थानातील मांजरावर अगदी जवळ जवळ टिपके असतात. सयामी मांजर हे इतर मांजरापेक्षा भिन्न आहे या मांजराचे ओरडणें विविन्न आहे या मांजराचे दोळे लांब व शरीराचा भागहि किरकोळ व वरचा लांब असतो या मांजराची पिलें येतवर्षी असतात पण पुढें

त्याचा रंग बदलतो. याशिवाय मांजरा मांजर, पॅराग्वे मांजर इत्यादि मांजराच्या अनेक जाती आहेत.

मांजुली—आसामात सिबसागर जिल्ह्याच्या उत्तरेस हे एक बेट आहे क्षुद्रफळ ४८५ चौस मील व लोकसंख्या सुमारे ३५००० येथें प्राचीन काळी सत्रें होती, म्हणून आसामी लोक ह्यास पावित्र मानितात येथें पुष्कळ प्रवाह व सरोवरे आहेत

मांझा प्रदेश—पंजाब, लाहोर व अमृतसर जिल्ह्यांतील त्रिकोणाकृति प्रदेश. यांतील बारीदुआब कालवा बांधण्याच्या पूर्वी हा प्रदेश म्हणजे एक मैदान होत. आता तो कालवा धारण्यापासून येथें लागवड होऊ लागली आहे

माझिनी (१८०५-१८७२)—प्रसिद्ध इटालियन देश-भक्त हा मिनीआ येथें जन्मला याचा बापाचा वैद्यकीचा धंदा होता तो युनिव्हर्सिटीस प्रोफेसर होता माझिनीची आई युद्धिमान व प्रेमळ होती जालवयातच तो सर्व प्रकारची पुस्तके वाचू लागला लवकरच मिनीआ युनिव्हर्सिटीच्या वैद्यकीच्या अभ्यासास त्यानें सुरवात केली, परंतु पुढें प्रेताच्या पाडाफाईची त्याला भोति वाटून त्यानें ती अभ्यासक्रम सोडून कायद्याचा अभ्यास सुरू केला तथापि त्याचा नैसर्गिक कल वाढ्याकाढे असल्यामुळे नाशका कायद्याचा अभ्यास करित असता, त्यानें खरोखर निबंध व परीक्षणात्मक लेख लिहिण्याचा उद्योग सुरू केला होता. सचकरच त्याचे विचार राजकीय परिस्थितीकडे वळले व राजकारणाचा त्यानें तद्दून अभ्यास केला नंतर काबोर्गरी सस्पेसमध्ये तो सामील झाला पण त्या मंडळीच्या बेडाळ गूढ मोटोची व मंत्रतंत्राची निरर्थकता त्याच्या लक्षात येऊन त्यानें आपली एक नवी संस्था स्थापण्याचा विचार केला, इतक्यात त्याचें हें कृ प उघडकीस येऊन त्याला सहा महिन्यांची कैद झाली तेथून सुटतानाहि त्याच्यावर व्यक्तिस्वातंत्र्यविषयक इतके निरर्थक घालण्यात आले की, तो देशत्याग करून फ्रान्समधील मार्सेलला जाऊन राहिला.

मार्सेलस येथें असता, १८३१च्या एप्रिलमध्ये सार्वनिधाय्या गादावर चालूच अल्बर्ट आला माझिनीनें एका जाहीर पत्रकात इटलीच्या स्वातंत्र्य-युद्धात पुढारीपणा घेण्याबद्दल त्या राजाला विनंत केली त्यामुळे लोकांत मोठी खळबळ उडाली, पण या अपराधाबद्दल सार्वनिधाय्या सरकारनें फ्रेंच सरकारला तक्रार करून माझिनीला मार्सेलसमधून हाकून देण्यास लावले तेव्हा त्यानें स्वित्झर्लंडमध्ये वस्ती ठेविली नापुदील वीस वर्षे त्यानें बहुतेक एका लहानशा खोलीत अत्यंत गुप्तपणानें राहून मयकरगुप्त व गूढ कटकटपण्यात घालविली १८३३ साली सार्वनिधाय्या लष्करात बंड उभारण्याचा जो निष्फळ प्रयत्न झाला, त्यात त्याचें अंग होतें जिनीव्हाला असल्याच प्रयत्न होऊन फसला. शिवाय त्यानें लेखद्वारा लोकनाम चेतविण्याचा क्रम चालू ठेविला होता १८३४ साली जर्मन, पोलिश व इटालियन हद्दपार इतमाचें एक

लष्ठाक पथक त्याने बनवून इटलीवर हल्ला केला; पण त्यांत अन्तःकलहामुळे अपयश आले. त्याच साली 'तृतीय युरोप' नावाची संस्था त्याने काढून दुसरी 'तृतीय इंग्लंड' मधून संस्था स्थापली. शिवाय एक वर्तमानपत्र सुरू केले पण सरकारने ते बंद केले, व लष्कराचे हिराबदाएद सभेने त्याला दडपारीचा हुकूम दिला, तेव्हा शेवटी सन १८३७ मध्ये तो लंडनमध्ये आऊन राहिला तेथे काही दिवस अखंड दारिद्र्यात राहून तो इंग्रजी भाषा चांगली शिकला व लष्कराचे लेखनद्वारा आपला चरित्रार्थ नीट बालकृष्ण सायला. त्याने 'गोर्न लेड', 'बायन व गोएट्', 'कार्लाइल', 'वॉटेचे फिक्कोल प्रेष' वगैरे निबंध लिहिले. याशिवाय 'मानवी कर्तव्य' हा मोठा निबंध त्याने लिहिला त्याने लंडनमध्ये इटालियन मुलाकरता एक शाळा चालविली होती, तालून शेवटी लोक इटालियन भाषा शिकून बाहेर पडले. शिवाय इटालीन लहान मुलांना पळवून आणून इंग्लंडमध्ये वाट बघीरे पातून पोलिश कारणांचे काम जलुमाने करून घेतल्यामुळे ती अत्यायुधी होता; तेव्हा याविषय ओरड करून हा अमान्य ठरावर त्याने बंद करविला. पुढे चार्ल्स अरबर्टने ऑस्ट्रियाविषय स्वातंत्र्ययुद्ध सुरू केले; त्यावेळी मॉन्टीनी इटलीत आऊन गॅरिबोल्डीच्या सैन्यात दाखल झाला. त्या युद्धकाळात दहशतीत सरकारचा पालव व त्यात मासिकीला प्रधान नेमले. ती स्थिति थोडा काळच टिकली, पण तेव्हा धादळांतले त्याने रमा सहसात चांगली घातता व व्यवस्था राखली. लष्कराचे अखंडता परामर्श ज्ञान्यामुळे मासिकीचा अधिकार आऊन त्याला गुप्तपणे रिजर्व्हमधून लंडनमध्ये पळवून जावे लागले. तेथे १८५० साली राष्ट्रीय इटालियन कमिटीचा तो प्रसिद्ध झाला. राजकातीचे प्रथम गुप्तकटाच्या द्वारे त्याने बालिविले होतेच. १८५२ साली मध्ययुगात व १८५३ साली मिलनमध्ये त्याने बंड उघडविले करविले, पण ती सर्वे वधर्ष गेलीच. त्यामुळे त्याचे इंग्लंडातील वजन मात्र कमी झाले. १८५७ साली पुन्हा इटलीत आऊन गिनीवा, नेपल्स येथील बंडात तो सामील झाला, व ते प्रयत्न निरर्थक झाल्यामुळे परत लंडनला आला. १८५९-६० साली हिफ्टर इमॅन्युअलने इटलीला स्वातंत्र्य देण्याचा जो यशस्वी प्रयत्न केला, त्यातही मासिकी होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या एकंदर प्रयत्नांत मासिकी हा केवळ स्फूर्ति बोलणारा भविष्यवादी होता, तर गॅरिबोल्डी केवळ समर्थक-बहादुर लडक्या होता. पण अर्धवट कामत करून स्वातंत्र्यप्राप्तीसारखे असाध्य पेय प्रत्यक्ष कृतीत आणून दाखविणारा असा मासिकी सुदिमान व कर्तुर्विबान् मुखही काढून हा होय. हिफ्टर इमॅन्युअलने गिप्लिक स्थापन व करता रामशाहीव इटलीत सुरू केली, तीमुळे मासिकीने समासद झाले नाही. १८६५ साली इटालियन पार्लमेंटचा समासद म्हणून त्याला मेसिनाच्या मतधारांनी निवडून दिले परंतु म्हणून त्याला मेसिनाच्या मतधारांनी निवडून दिले परंतु राजनिष्ठेची शपथ घेणे त्याच्या रिपब्लिकच्या ध्येयाच्या

विषय असल्यामुळे त्याने ती नामदारी परतली नाही. मागे त्याला जालेली मरणाची शिक्षा सररहा माफीचा कायदा पास होऊन त्याअन्वये रद्द करण्यात आली पण पुढे रिजर्व्हमधून राहून त्याने गॅरिबोल्डीबरोबर पुन्हा गुप्त कट सुरू केले तेव्हा त्याला कैद करून दोन महिने जलुगीत टाकण्यात आले. पण त्याच्यापासून फारसा धोका नाही असे पाहून त्याला मुक्त करण्यात आले नंतर काही दिवस लंडनला व काही जमनीने येथे राहून त्याने आपले बाकीचे आयुष्य आफ्रिकेचे शेवटी तो स्वीडनच्या विकासाचे मरण पावला.

मॉंटग्यूमेरी, वि. लष्ठा व ता. ल. का.—पंजाब, मुलतान हिंदुस्थानमधील एक गिरहा. याचे क्षेत्रफळ ४६१८ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) ७१३७८६. मॉंटग्यूमेरी, ओकर, दिपलपूर व पकमट्टर हे या गिरहाचे चार तालुके असून गिरगाण एकंदर तीन शहरे व १८३५ खेडी आहेत. सर चौबट मॉंटग्यूमेरी या नेपटनेट गव्हर्नराच्या नावावरून या गिरहाला हे नाव मिळाले आहे या गिरहाच्या आग्नेयीत सतलज व बायबेस नदी नदी वहात गेली आहे. ज्या भागाला कालव्याचे पाणी मिळते तेवढा भाग वजळता बाकी सर्व गिरहा बालकामय आहे. शिमुणाच्या भागात हा गिरहा बराच मागसलेला आहे तालुक्याचे क्षेत्रफळ १५५८ चौरस मैल व लोकसंख्या ४५०१४ आहे. त्यात मॉंटग्यूमेरी व कमाळिया ही दोन शहरे असून ५५५ खेडी आहेत.

मॉंटग्यू, पट्टाचिन सॅम्युअल (१८०५-१९१४) — एक इंग्लिश मुखर्दी. याचे शिक्षण क्रिपटन येथील विद्या ऑफ लंडन स्कूल व केंब्रिज येथील ट्रिनिटी कॉलेजमध्ये झाले. १९०६ साली पार्लमेंटमध्ये तो निवडून आला. तेथे असताना ऑरिक्वचा खाजगी चिटणीस या नारत्याने त्याने कान केले १९१० साली त्याला हिंदुस्थानच्या इन्चप सेक्रेटरी नेमण्यात आले. हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये हिंदुस्थानच्या राजकारणाच्या प्रभावेने तो नेहमी पुढाकार घेत असे. १९१४ साली त्याला कायदामिनीयल सेक्रेटरी नेमण्यात आले. १९१५ साली हवी ऑफ लॅसेट्टरचा तो चॅम्बेला झाला. १९१६ साली युद्धमिनिस्टराच्या तो सुटप झाला लाईट जॉर्जेच्या साम्राज्यनिषेधक युद्ध-मंडळामध्ये त्याला जागा मिळाली होती नंतर तो हिंदुस्थानचा स्टेटसेक्रेटरी झाला. हिंदुस्थानच्या राजकीय चळवळीची माहिती वहाची या उद्धाने त्याने हिंदुस्थानात नेऊन निरनिहाच्या राजकीय पक्षाच्या पुढाऱ्यांच्या मुलाखाती घेण्या व १९१८ साली हिंदुस्थानला आघात्याच्या सुधारणांचा मसुदा त्याने बहादुरपणे लॉर्डनेमटकरच्या साहाय्याने तयार केला १९१९ साली हाऊस ऑफ कॉमन्सने हा मसुदा पास केला. त्यायोगाने हिंदुस्थानला बराहतीचा स्वराज्याबाबतचे कोही हक्क मिळाले.

मॉन्टेनिग्रो-यूरोपमधील एक राष्ट्र. हे बाल्कनद्वीपकल्पाच्या पश्चिमेस आहे. दक्षिणेत आश्रियाटिक समुद्र, पश्चिमेत डालमेशिया; उत्तरेस बोस्निया व हर्झेगोविना हे ऑस्ट्रियाचे प्रांत व पूर्वेस तुर्की साम्राज्य क्षेत्रफळ ३३३३ चौरस मैल सवें प्रदेश साधारणतः डोंगराळ आहे. उत्तरेस अल्बेनियन, बोस्नियन व अल्बेनियन पर्वतांच्या रांगा आहेत. क्षेत्रा व मोराना या मुख्य नद्या व स्कुटारी हे सरोवर आहे. हल्ली हे सगळे-कोट व स्लोवेन संस्थानसमूहात मोडले. मॉन्टेनिग्रो राष्ट्राची लोकसंख्या १९२० साली १९९८५७ होती. मॉन्टेनिग्रोत मुख्यतः सर्बो-क्रोशियन शाखेच्या लोकांची वस्ती आहे. येथील लोक फार उंच व थिपाळ अवतार लोक अद्यापि बरेच सागसलेले आहेत. वैयक्तिक शौर्याला अद्यापि फार मान देण्यात येतो. लोकाना नावाची फार आवड आहे. याच्यात अद्यापि शालविद्या हळू आहे.

स्वतंत्र संस्थान म्हणून मॉन्टेनिग्रोचा इतिहास कास्लोव्हो येथील युद्धानंतर (१३८९) सुरू होतो त्यापूर्वी काही काळ हा प्रदेश रोमनच्या सत्तेखाली व नंतर बायझान्टाईन सत्तेखाली होता. इ. स. च्या ७ व्या शतकाच्या मध्यंतरी या प्रदेशात " सर्ब " लोकांनी वस्ती केली या लोकांनी लहान लहान संस्थाने वसविली. हल्लीचा मॉन्टेनिग्रो क्षेत्रा नोंबण्या संस्थानात मोडत असे स. ११९९ व १३९६ याच्या दरम्यान हे संस्थान सर्बियाच्या राज्याला जोडले गेले. कास्लोव्हो येथील युद्धानंतर सर्बियाचे स्वातंत्र्य गेलें, तेव्हा हेथे संधानचा अधिकारी आपल्या डोंगरी मुलखाचा आश्रय देऊन राहिला, व त्या ठिकाणी इतर सर्बियन सरदार त्याला येऊन मिळाले. या वेळेपासून सर्ब लोकांचे तुर्कांशी युद्ध सुरू झाले. हळू हळू बराच मुलूख तुर्कांच्या ताब्यात गेले. शेता संस्थानात राज्य करीत असलेल्या बाशवंतशाहा इ. स. १४११ मध्ये लढ झाला व हेनोविच घराणें अस्तित्वात आले. इ. स. १५१६ मध्ये हेनोविच घराणें संपुष्टात आले व तेव्हापासून इ. स. १६९६ पर्यंत या संस्थानचा कारभार सेटिमेचा घनोधिकारी पहात असे, व तो सरदार व लोकसभा यांच्याकडून निवडला जात असे. त्याला व्हर्लंडिका म्हणत. ईश्वरसत्ताक राज्यपद्धती बरोबरच आनुवंशिक पद्धति सुरू करवी असे इ. स. १६९६ मध्ये ठरले व निगमचा डॅनिशो देव्होविच याला व्हर्लंडिका नेमण्यात आले. व आपल्या बातल्यातून आपल्यानंतरचा अधिकारी निवडण्याचा शक्य अधिकार देण्यात आला. याला जन्मभर वस्त्रावारी रहावे लागत असे, म्हणून नादी उल्ल्याकडून पुण्याकडे जात आली आहे पहिला डॅनिशो याच्या कारकीर्दीत मुमुलमारांची कत्तल व स्त्री करणाऱ्या तुर्कांचा पराभव (१७१२) या मध्य-त्याच्या मोठी झाल्या याच्याच कारकीर्दीत इ. सन १७१४ मध्ये तुर्कांनी सेटिमे घेतले, पुढे रशियाच्या स्नेहाने याने आपल्या राज्याचे झालेले नुकसान भरून काढिले डॅनिशो-

नंतर सग्वे याने स. १७३७ ते १७८२ पर्यंत राज्य केले. याच्या कारकीर्दीत तुर्कांना परत घालविण्यात आले. याने बरेच दिवस चांगल्या तऱ्हेने राज्य केले. याचा एका श्रीक मनुष्याने एन केला सग्वेनंतर पहिला पिटर याने इ. स. १७८२ ते १८३० पर्यंत राज्य केले. याने कुसा (१७९६) येथे तुर्कांचा पूर्ण पराभव केला, व इ. स. १७९९ मध्ये सुलतानपासून मॉन्टेनिग्रो स्वतंत्र झाला याने पहिल्याने कायदेसंग्रह केला दुसरा पिटर याने स. १८३० ते १८५१ पर्यंत राज्य केले. याने आपल्या लोकांची बरीच सुधारणा केली व सिनेटची स्थापना केली दुसरा डॅनिशो (१८५१-६०) याने धार्मिक पद्धी सोडून दिली व आपल्या मुलाला यादीचा वारस नेमिले. ओस्ट्रोगनवळ याने तुर्क लोकांचा पराभव केला हा शातताप्रिय असल्यामुळे त्याच्या युद्धप्रिय प्रनेला तो अप्रिय झाला मॉन्टेनिग्रोचे स्वातंत्र्य कबूल करणे बगैरे मागण्या डॅनिशोने पॅरिसच्या सभेपुढे मांडल्या, परंतु त्या दिव्या गेल्या नाहीत. १८५८ साली प्रहोव्हो येथे तुर्क लोकांची बरीच कत्तल होऊन त्याचा पूर्ण पराभव झाला. स. १८६० मध्ये एका हद्दपार केलेल्या मॉन्टेनिग्रोतील मनुष्याने डॅनिशोचा एन केला. दुसऱ्या डॅनिशोला मूल वतल्यामुळे त्याचा पुतण्या निकोलस हा यादीवर बसला. इ. स. १८६२ मध्ये तुर्कस्तानशी देवनाव होऊन युद्ध झाले, परंतु त्यात मॉन्टेनिग्रोचा पराभव होऊन त्याला अपमानकारक अटी कबूल कराव्या लागल्या. यानंतरची १४ वर्षे शांततेत गेली, व त्या अवधीत निकोलस राजाने आपल्या राज्यात बऱ्याच सुधारणा केल्या. इ. स. १८७६ मध्ये सर्बियाशी भेरी होऊन तुर्क लोकांशी युद्ध झाले. पुढे रशिया मॉन्टेनिग्रोला मिळाला. या युद्धाने बरेच वेळा तहाची वाटाघाट होऊन हल्ली मॉन्टेनिग्रोची जी मर्यादा आहे ती अशी करण्यात आली. निकोलस राजाच्या अवि-यथित सत्तेपुढे या देशाची बरीच भरभराट झाली. इ. स. १९०६ मध्ये मॉन्टेनिग्रोची पहिली पार्लमेट-सभा भरली

१९१० साली निकोलस याने आपण मॉन्टेनिग्रोचा राजा झाल्याचे जाहीर केले. त्यामुळे सर्बियाशी एका होण्याच्या चिन्हांत हा एक अडथळा उत्पन्न झाल्यासारखे झाले १९१२ साली मॉन्टेनिग्रोच्या सरहद्दीवर तुर्की सैन्याने आततायीपणाची कृत्ये केले यामुळे मॉन्टेनिग्रो, प्रीत, सर्बिया, व बल्गेरिया यांनी आपापसात दोस्ती करून तुर्कांविरुद्ध युद्ध पुकारले. या युद्धात मॉन्टेनिग्रो पडले होते, ते स्कुटारीचा मुलूख आपल्या ताब्यात याचा यासाठी पडले होते. पण या युद्धानंतर १९१२ साली तो तह झाला. त्या तहात मॉन्टेनिग्रोला स्कुटारीचा मुलूख मिळाला नाही पुढे थोडक्याच दिवसांनी दुसऱ्या बाल्कन युद्धाला सुरवात झाली. पण याहि युद्धात मॉन्टेनिग्रोची आशा सफळ झाली नाही. महायुद्धाने मॉन्टेनिग्रोने दोस्त राष्ट्रांच्या वतीने युद्धात सामील

शास्त्राचे जाहीर केले. तथापि, निकोलसनने अंतून ऑस्ट्रियाशी संधान बांधलेच होते. स. १९१५ च्या आक्टोबरमध्ये ऑस्ट्रिया, जर्मनी व बल्गेरिया यांच्या सैन्याने सर्बियावर हल्ला केला व त्यात सर्बियाच्या सैन्याचा पराभव होऊन त्याला आस्ट्रिया-हंगरीच्या प्रदेशांत हटावे लागले. मॉन्टेनीग्रोच्या सैन्यानेही हाच मार्ग अवलंबायचा पाहिजे होता. तथापि तसे न करता निकोलसनने ऑस्ट्रियन बांधवांशी, आपल्या सहाय्याच्या सहाय्याला न जुमानतां तहाचे बोलणे सुरू केले. पण शेवटीं त्यातून काहीच निश्चय झाले नाही. त्यामुळे तहाच्या आशेने सर्बियाप्रमाणे पिछेहाट न केल्यामुळे मॉन्टेनीग्रोने सैन्य आयतं च ऑस्ट्रियन सैन्याच्या जाळ्यांत घाबडले. पुढे ऑस्ट्रियाच्या आलाखाली सर्बिया व मॉन्टेनीग्रो यांचे एकत्रीकरण होण्यावरून खटपट सुरू झाली पण त्यात यश झाले नाही. १९१६ साली ऑड्रू राबोव्हिच हा मॉन्टेनीग्रोचा प्रधान झाला व त्याच्या सहाय्याने, मॉन्टेनीग्रो व इतर दक्षिण स्लाव्ह राष्ट्रांचे संघटन व्हावे अशा प्रकारचे मत प्रतिपादनास एक मनुष्य निकोलसनकडे पाठविण्यात आला. प्रथमतः निकोलसन हा याला अनुकूल होता पण इटलीमध्ये जाऊन आल्यानंतर व इटलीला हे ऐक्य पसंत नाही असे त्याला आढळून आल्यामुळे त्याचा येत बदलला त्यामुळे निकोलसन विरुद्ध लोकमत प्रगुप्त झाले. प्रधानमंडळाने राजीनामे दिले. मॉन्टेनोग्रिश याला राजाने प्रधान नेमले. तथापि चौदहशे दिवसांत मॉन्टेनोग्रिशच्या प्रधानमंडळालाही राजीनामा द्यावा लागला. राजांमध्ये व प्रजेमध्ये वारंवार खटके उडू लागले शेवटीं स्त्रिज्जर्ज येथे मॉन्टेनीग्रो येथील प्रमुख लोकांनी राष्ट्रीय ऐक्याबद्दल एक कميटी स्थापन केली. या कमिटीमध्ये सर्व्हे, फ्रीट, स्लोवेन इत्यादी लोकांचे प्रतिनिधी निवडण्यात आले होते. या कमिटीने १९१७ सालच्या जुलैच्या २० व्या तारखेस, फोरप्यु येथे एक जाहीरनामा काढून कारागे ऑगोव्हिचच्या आधिपत्याखाली सर्व स्लाव राष्ट्रांचे एकीकरण करण्याचे ठरविले. याच सुमारास, दोस्तराष्ट्रांचे सैन्य ऑस्ट्रियन व बल्गेर सैन्याचा पराभव करून मॉन्टेनिग्रोमध्ये पुसल्यामुळे हा कोप्युचा जाहीरनामा अमलात आणणे सोपे गेले. १९१८ साली एक राष्ट्रीय महामंडळ निवडण्यात आले व या महामंडळाने निकोलसन राजाला पदच्युत केल्याचे व सर्बिया व मॉन्टेनीग्रोचे ऐक्य स्थापने जाहीर केले. १९२० साली सर्व्हे फ्रीट-स्लोव्हेन कॉन्स्टिट्युअंट असेम्ब्लीची निवडणूक झाली व तांत मॉन्टेनिग्रोसर्व्हे ऐक्याला अनुकूल असलेलेच समासद निवडून आले. निकोलसन हा १९२१ च्या मार्च महिन्यांत मरण पावला. त्याच्यानंतर मागलेक हा गादीवर आला. अशा रीतीने पाच शतकाच्या चळवळीनंतर मॉन्टेनिग्रो व सर्बियाचे ऐक्य पटन आले. [कोर्स-दि बाल्कन; आर डब्ल्यू खेटन-बॅटसन-दि सर्टन स्लाव्ह क्लब; राडोव्हिच ऑड अदर्स-दि क्लब ऑफ मॉन्टेनिग्रो]

मांडक्योपनिषद्—दशोपनिषदांतील एक उपनिषद्. हे अथर्वण वेदांचे उपनिषद् असून त्याची चार प्रकरणे आहेत. दशोपनिषदात हे सर्वांत लहान उपनिषद् आहे. तथापि श्रीशंकराचार्यांचे परास्पर ग्रंथ श्रीगीष्पादाचार्यांनी या उपनिषदाच्या विवरणपर २१५ महत्त्वाच्या कारिका लिहिल्यामुळे व त्या अद्वैतसिद्धांतप्रतिपादक असल्याने या उपनिषदाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. यात ओं हंच वद्वा आहे, आत्मा हाच वद्वा आहे असे सांगून आत्म्याच्या चतुष्पादांचे समग्र वर्णन केले आहे ओंकाराच्या अकार, उकार व मकार या मात्रा म्हणजे वद्वाचे विश्व, तेजस व प्राज्ञ असे पाद सांगून त्या प्रत्येक पादाच्या उपासनेने अनुकमाने कामप्राप्ति, ज्ञानसंतति, व अमरत्व प्राप्त होणे ही तीन फळे प्राप्त होतात असे म्हटले आहे व या ओंकाराची समष्टिरूप उपासना केल्याने मुक्ति मिळते असे स्पष्ट सांगितले आहे. या उपनिषदाच्या चार प्रकरणांप्रमाणेच गीष्पादानां आपल्या कारिकांची आगम, वैतथ्य, अद्वैताख्य, व अमरतायाति अशी चार प्रकरणे रचिली आहेत. पहिल्या प्रकरणात वद्वा ही सत्यवस्तु आहे, दुसऱ्या प्रकरणात वद्वा-शिवाय दुसरी कोणतीही वस्तु सत्य नाही, तिसऱ्या प्रकरणात वद्वा व आत्मा एकच होय व चौथ्या प्रकरणात आत्मवस्तूचे निरंतर व इतर सर्वोच्च अनिरंतर प्रतिपादन केले आहे.

मांडीड—स्पेनची राजधानी. लोकसंख्या १९२२ मध्ये ८११९१ होती. येथे मुख्य धर्मोपदेशकाची जागा असून स्पेनमधील मुख्य आगगाडीचे रस्ते येथून सुरू होतात. मांडीड हे स्पेनमधील शिक्षणाचे केंद्र आहे. येथील विश्वविद्यालयात एक वेधशाला व एक पुस्तकालय आहे. या विश्वविद्यालयात मुख्यत्वेकरून कायद्याचे व वैयक्तिक शिक्षण दिले जाते. येथे कातडी, छाया, पंखे, गुंड्या, कापड धागे जिनस कपड्यांचे कारखाने आहे. शिवाय तंबाखूचा कुलमर्जा पेतलेली एक कंपनी आहे.

मांडे, ता लु का.—मुंबई, सोलापूर जिल्हा. क्षेत्रफळ ६१५ चौरस मैल. तालुक्यात ८९ खेडी असून लोकसंख्या सुमारे एक लाख आहे, जमीन उत्तम नाही. हवा रुख आहे. मावे ते मेपयेंत उष्ण वारे भुटतात. पालक अतिथित असतो. मांडे येथे एक किष्ठा आहे.

माणगांव—मुंबई. कुलुबा जिल्ह्यातील तालुका. क्षेत्रफळ ३५८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ८४२०८. यात २२५ खेडी असून गांव एकही नाही. माणगांव हे या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. यातील तळ्याचा बोमरी किष्ठा व मोदराळाचवळची लेणी पहाण्यासारखी आहेत.

मातृकन्यापरंपरा—समाजीतज्ञा अनेक प्रकारच्या कुटुंबपद्धती आढळतात, त्यापैकी अतिशय प्राचीन अशी ही पद्धति होय. या पद्धतीचा मुख्य विशेष असा आहे की

होत पुरुषवशागणना नसून स्त्रीवशागणना असते; म्हणजे एखाद्या माणसाचे नाते बापाकडून न गणतां आईकडून गणण्यात येते. संमिध स्त्रीपुरुषव्यवहार व 'संचलन' पद्धति (ज्या पद्धतीत सर्व संघाच्या मिळून बायका अवघात वी पद्धत; इंग्रजीमध्ये त्याला म्युचुअल अथो संघा आहे) ज्या वेळी अस्तित्वात होती त्यावेळी ही पद्धति आचारात आली असली पाहिजे असे दिसून येते. संमिध स्त्रीपुरुषव्यवहार जेव्हा प्रचारात असतो, त्यावेळी अनेक पुरुषांचे एकाच स्त्रीशी व्यवहारसंबंध घडून येत असल्याने त्या बाईपासून होणारी संतति कोणापासून झाली हे निश्चित सांगता येत नाही. अर्थात जेव्हा बाप हा अज्ञात असतो तेव्हा आई कडूनच संतति ओळखण्यात येते व हद्दी उदाग्रमाणे अमक्याचा मुलगा असे आपण म्हणतो त्याऐवजी अमकीचा मुलगा म्हणून म्हणण्याची चाल पडते. समाजातील येतकी-सारख्या घेण्यातील स्त्रिया बरेचसामुळे काही ठिकाणी ही मातृपरंपरापद्धति अस्तित्वात आली असावी असाहि कित्येकांचा तर्क आहे जेव्हा नवरा हा बायकोच्या घरी जाऊन तिच्याशी व्यवहारसंबंध करतो व इतर वेळा तो दुसरी-कडे रहातो, तेव्हा त्याच्यापासून झालेल्या संततीवर मुख्यतः आईचीच सत्ता असते व त्यामुळे अशा जातीत मातृसत्ताक पद्धति निर्माण होते असेहि काहीच म्हणणे आहे. अशा प्रकारची पद्धति प्राचीन काळी सर्वत्र अस्तित्वात होती व अद्यापिही ती क्वचित आढळून येते. प्राचीन काळी आफ्रिका, सर्वेथिया, हिंदुस्थान, तातरी, चीन, युरोप व अमेरिका या सर्व ठिकाणी ही चाल होती असे आढळून येते. उपनिषद् काळीहि ही पद्धति अस्तित्वात होतीसे दिसते; उदाहरणार्थ, जाबाल ज्ञानकोश विभाग १, पृष्ठ १६६ पदा. काही विद्वानांना असा एक आक्षेप काढलेला आहे की ही चाल हीनसंस्कृतीच्या लोकामध्येच प्रायः आढळून येते, तथापि अमेरिकेमध्ये हल्ली उच्च संस्कृतीचे जे श्रोऊ-ओइस व पुएब्लो इंडियन लोक आहेत, त्यांच्यामध्ये अद्यापिही ही पद्धति आढळून येते व त्यावरून बरील आक्षेपात फारस तथ्य आहे असे जावळून नाही. तथाप्य, प्राचीन काळी सर्वत्र मातृकन्यापरंपरापद्धतीच मुळात अस्तित्वात असून तिचे तिच्यानंतर पितृशासनपद्धतीत रूपांतर झाले असे म्हणा-बयास हरकत नाही. मातृकन्यापरंपरापद्धतीमध्ये मुख्यतः सहा मूलभूत गोष्टींचा समावेश होतोः— (१) या पद्धतीमध्ये आईच्या जागीवरून मुलाची जात निश्चित केली जाते, (२) स्त्रीवशाकडून गणना होते, (३) मुलगा अगर मुलीला आईपासून वारसा मिळतो, (४) आईच्या समाजातील दर्जावरून मुलगा दर्जा ओळखला जातो, (५) कुटुंबामध्ये बापापेक्षा आईची सत्ता अधिक असते व (६) बायको दगडाच्या घरी रहावयास न जाता नवरा बायकोच्या घरी रहावयास जातो.

दिसून येत नाही, कारण मातृकन्यापरंपरापद्धतीमध्ये मुर्दा बहुतेक बापाचीच सत्ता मुलावर असलेली आढळते. तथापि काही बौद्धा अर्थीमध्ये ही सत्ता मामाच्या हातात असलेली दिसते अशा प्रकारची पद्धति विशेषतः आसामच्या खासी लोकं, उत्तर अमेरिकेतील सेरी इंडियन लोकांत व श्रोऊओइस लोकांत आढळते. मातृकन्यापरंपरेचे खरे महत्त्व वारसापद्धतीत आढळते. पितृशासनपद्धतीत वारसाचे हक्क बापाच्या घराण्यातील वारसाना ठराविक नियमाप्रमाणे मिळतात. पण मातृकन्यापरंपरापद्धतीमध्ये वारसाहक्क मातेकडच्या वंशजांना मिळतात. उदाहरणार्थ, 'अ' हा माते काही इष्टते ठेवून वारसा तर ती त्याची इष्टते, पितृशासन पद्धतीच्या कुटुंबात मुलाकडे, नाहींतर नातवाकडे, अगर त्याच्या घराण्यातील इतर पुरुषाकडे जाईल पण मातृकन्या परंपरापद्धतीमध्ये मात्र त्याची इष्टते भाऊ, बहीण, बहिणीचा मुलगा अशा तऱ्हेने मिळत जाईल, कारण 'अ'चा मुलगा हा 'अ'च्या भावापेक्षा अगर बहिणीपेक्षा 'अ'च्या आईला दूरचा असतो. तसेच 'अ'चा मुलगा व 'अ'च्या बहिणीचा मुलगा यांच्यामध्ये 'अ'च्या बहिणीच्या मुलाला प्रथमतः वारसाहक्क प्राप्त होईल. मातृकन्यापरंपरा याचा अर्थ मातेचे धन कन्येकडेच जावयाचे असाच व्याख्याच नाही. कित्येक समाजात तरी पद्धत चालू असेल पण ती सार्वत्रिक आहे असे दिसत नाही.

मातृकन्यापरंपरापद्धति ही प्राचीन काळी सर्वत्र अस्तित्वात होती तथापि अद्यापिही काही भागात ही रुढ असलेली आढळते. ओरियानामध्ये मेक्सिमिशियन लोकांत ही विशेषकरून रुढ दिसते. मलाया द्वीपकल्पातील काही जातींमध्ये, सुमात्रा बेटांत, पूर्वआशियातील एनू जातींत, तसेच फिजी, चेन्नल, लोआलो, फातो, गिनी, इत्यादि देशात हिचे अस्तित्व आढळते. हिंदुस्थानात, आसाममधील खासी व सितांग लोकांत व मलबारीतील नापर, मियन इत्यादि लोकांतहि ही पद्धत असल्याने आढळून येते. पितृशासित समाजामध्ये देखील अद्यापि मातृशासनपद्धतीच्या छुणा आढळून येतात आणि त्यावरून मातृशासनपद्धतीचे पितृशासनपद्धतीमध्ये रुपांतर झाले असावे या म्हणण्याला सबळ पुरावा सांपडतो. कारण अद्यापिही काही पितृशासित समाजात भासांचे वर्चस्व आढळून येते. तसेच याच भावाबहिणीमध्ये रुढ होण्याची जी क्वचित चाल दृष्टीस पडते तीहि मातृशासनपद्धतीचाच अवशेष आहे असे विद्वानांचे म्हणणे आहे. देशस्थामध्ये माते-बहिणीचा सभ्य करण्याची ओ बहिवाद आहे ती याच पद्धतीचा अवशेष असावा असे वाटते.

[संदर्भग्रंथः—स्यूर-दे थिमिडिह पॅमिली; हार्टलेड-थिमिडिह पॅमिली; फ्रेजर-टोटेमिशम अँड एथनोगमी; मॅकलेन-पॉटिआर्कल थिअरी; पॅस्टमार्क-हिस्टरी ऑफ ह्युमन

मॅरेज; मार्गन-सिटिस्म ऑफ कावर्सेन्विनिटी ऑफ ऑफि-
नियो ऑफ ह्युमन फॅमिली]

माथेरान—मुंबई, कुलाबा जिल्ह्यातील कर्जत तालुक्या-
तला डोंगरविभाग. नेरळ स्टेशनवरून लाईट रेल्वेने माथे-
रानला जाता येते. माथेरान स्टेशनवर राहण्यास आगा
आहे. याच्या शिखरावर आतां येणारे व परे वांधली असून
उन्हाळ्यात, हे थंड हवेचे ठिकाण असल्यामुळे श्रमंत लोक
व विशेषतः मुंबईचे पारता लोक येथे रहावयास येतात.
याच्या समोवर दाट अरण्य असल्यामुळे याचा एकंदर
देखावा फारच मनोहर आहे. येथील असफंडांडर, लिटल-
चॉक, वनट्री-हिल, डॅंगर, एको, लॅडस्केप, व मॅर्फी हे पॉइंट
म्हणजे सपाट माथ्याची उंच शिखरे पहाण्यायोगी
आहेत. येथील व्यवस्था सिव्हिल सनॅनफे असून त्याला
मुपारिन्टेण्डंट म्हणतात. त्याला पहिल्या वर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटचे
अधिकारही आहेत. इ. स. १९०५ मध्ये येथे म्युनिसिपल
लिटो स्थापन झाली.

मादण्णा उर्फ मदनपंत—हा अ. हसन कुलशहा
(१६५७-१६८७) चा मुख्य प्रधान (' आकण्णा ' पहा).
रघुनाथपंत हणमंत यांनी मादण्णाच्या समर्थपणे कुरबखदा
व शिपायी यांची मैत्री चढवून आणली. पुढे फारबखदांनी तर
शिवाजीस ज्वंडणी दिली त्यामुळे मोगलांतर्फे दिलेरखानाने
शिवाजी कर्नाटकांत असता गोवळकोंड्यावर स्वारी केली;
परंतु मादण्णांनी मोगल व विजापूरकर या दोन्ही कौजांचा
परामर्श केला. याच्या कारकीर्दीत गोवळकोंड्यास
समुद्रपृष्ठ व द्रव्यबल यांची बाण नव्हती. हा न्यायी व दान-
शूर होता. औरंगजेबाने गोवळकोंड्यावर स्वारी केली त्यावेळी
मादण्णांनी दक्षिणेंतील सर्व राज्ये औरंगजेबाच्या उलट उठ-
विण्याचा प्रयत्न केला पण तो कसला (१६८३). औरंग-
जेबाने गोवळकोंड्यावर स्वारी केली (१६८६), तेव्हा
मादण्णांनी त्याला अटविण्यास जो इब्राहिम गोगाचा सरदार
पाठविला, तोच औरंगजेबास कितूर झाला व औरंगजेब घेत
हैदराबादवर आला. तेव्हा स्वतः मादण्णा त्याच्यावर चालून
गेला परंतु या गडबडीत त्याच्या विरुद्ध असलेल्या पक्षांनी
त्याचा व आकण्णाचाही मृत्यू केला. मादण्णांचा मर्दान्त व
आकण्णास अकरास असे म्हणत. [डफ; म. रि; भा. इ. मं.
अहवाल १८३८

मादागास्कर—हिंदी महासागरातील एक बेट. हे
आफ्रिकेच्या आग्नेय किनाऱ्यापासून २४० मैलाच्या अंतरावर
आहे. १८९६ सालापासून मादागास्कर ही फ्रेंच बसाहत
आहे. हिची दक्षिणोत्तर लांबी ९०० मैल आहे व साधारण
रुंदी ३६० मैल आहे. क्षेत्रफळ सुमारे २२४००० चौस
मैल आहे. मादागास्कर हा बहुतेक हॉंगकांग प्रदेश आहे.
बेटाच्या पूर्व यात्रूस वित्तुत मैदाने आहेत. येथे पुष्कळ निवा-
ले उजालामुली दृष्टीस पडतात. दरवर्षी भूकंपाचे वाटे धके-
लतात. पुष्कळ ठिकाणी उष्ण पाण्याने सरे आहेत. मादा-

गास्कर हे खनिज संपत्तीचे भाग आहे. सोने हे बहुतेक
सर्वत्र सांपडते. किर्येक भागांत चांदी व प्लॉतिनम धातू
सांपडली आहे. तांबे, शिंक, जस्त, निकल, मॅंगेनीज इत्यादि
धातूही पुष्कळ ठिकाणी सांपडतात. लाल, पुष्परंग, पैड्य-
मणी व दुसरी पुष्कळ मौल्यवान रत्नेही सांपडतात. अगदी
आतील भागाची हवा समशीतोष्ण आहे. पण किनाऱ्याची
हवा मात्र अतिशय उष्ण आहे.

१९२१ साली या बेटाची लोकसंख्या ३३८२१६ होती.
एतद्देशीय लोकांना ' मालागासी ' असे म्हणतात. मादागा-
स्कर अरी आफ्रिकन बेट असले तरी त्यांतील गौरवर्णीय लोक
मलायो-पोलिनेशियन वंशाचे असून कृष्णवर्णीचे लोक मेल-
नेशियन वंशापासून निघाले आहेत. मालागासी जातीत
होवा, बेतसिलेओ, बेतसिमिसारक, तवल, सकलव व वरा
या प्रमुख उपजाती आहेत. होवा ही प्रख्यात जात, सर्व
जातींहून जास्त सुधारलेली व बुद्धिमान आहे. सर्वच बेटभर
या लोकांचीच भाषा बोलण्यात येते. मालागासी लोकांची
भाषा म्हु, म्हु, स्वरूप व कठोर केंद्रवर्णापासून मुक्त
आहे. १८७७ साली गुलामांचा व्यापार नांवाचा बंद कर-
ण्यात आला होता तथापि १८९६ साली मात्र तो कायद्याने
पुरा बंद करण्यात आला.

मालागासी लोक मुख्यतः शेताधीचा धंदा करणारे आहेत.
भाताची लागवड ते फार कुशलतेने करतात. बायका विण-
कामांत फार हुशार आहेत. धातूची कामे करण्यांतही या
लोकांची कुशलता दिसून येते. यांच्यांत कल्पक बुद्धि फार
आहे. हे लोक, अनौतिमान, असत्य भाषणी, निर्दय अंतःकर-
णाने व लडाईत पापाणूतीचे आहेत. अगदी अलंकरणयुक्त
यांच्यात अनेकपरतीत्वाची चाल होती आणि बाटेले तेव्हा
वाटेस त्या रीतीने काढी मोडून देण्यांत येई. तथापि या
लोकांत बायकांचा दर्जा मोठा आहे. बेटाच्या किर्येक
भागांत अजून बालहत्या होत असते मदिरापानाचे व्यसन
तर सर्वत्र आहे. या लोकांत सुसंचित अशी धार्मिक संस्था
अथवा संप्रदाय नाही. तथापि दैवी शक्ति म्हणून काही
तरी आहे असे ते मानतात. त्या शक्तीला ते झनाहारी अथवा
विष्णुकी असे म्हणतात. या लोकांत हुता करण्याची चाल
असे. गुरे पाळणे, कातडे कमावणे, आणि रबर गोळा करणे हे
येथील मुख्य उद्योगधंदे होत. रबर, कातडे व सोने ह्या
वस्तू बाहेरदेशी व्यापाराकरिता पाठविल्या जातात. तांदूळ,
दाह, धातूची कामे, व कापड ही बाहेरदेशातून या ठिकाणी
वेतात. १९२२ साली मादागास्करामधून ५२१८८९९
पौंडांच्या मालाची निर्यात व ६९५३२६४ पौंडांच्या
मालाची आयात झाली. १९२३ साली मादागास्करचे उत्पन्न
९६४-३९-६ प्रॉक व खर्च ९-२५९४५६ प्रॉक होता.

मादागास्कर ही फ्रेंच बसाहत आहे. मादागास्करचा
राजकारभार पहाण्यासाठी एक कारमारी मंडळ असे.

वसाहतीला फ्रेंच पार्लेमेंटमध्ये आपले प्रतिनिधी पाठवण्याचा अधिकार नाही. सन १९१८ च्या जाहीरनाम्याने या वसाहतीने २४ प्रांत व ७९ मिहरे पाठवण्यात आले आहेत. या प्रांतांवर व मिहऱ्यांवर कारभारीदेड्यांतील एक एक माणूस नेमला जातो. एतद्देशीयांना अधिकाऱ्याच्या जागा बऱ्याच देण्यात येतात. स्थानिक कारभारात होणां होईवी एतद्देशीयांना स्वातंत्र्य दिले आहे. प्रांतावर एतद्देशीयांनी स्वतःचा नियंत्रण राखून असतो.

१७ व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास सकलवा इहूनन प्रसिद्ध असलेल्या युद्धविशारद लोकार्नी मादागास्करच्या पश्चिमेकडील अर्धभागात राहणाऱ्या रहिवाश्यांना व उत्तरेकडील व मध्यभागातील जातींना मिळून, दोन राज्ये स्थापिली. त्यांचे बंधन अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत ठिकले. यावेळी होवा लोक पुढे येऊन त्यांनी सकलवा लोकांना बाजू सारले व आपण मादागास्करचे राज्य होऊन बसले. फार पुरातन काळी अरबांनी या ठिकाणी वायव्य व आग्नेय किनाऱ्यावर आपल्या बसारी घातल्या. बेटाच्या बायब्य व पश्चिम भागात याच्या पुढे वसाहती आहेत. या भागात हिंदु लोकही आहेत, कारण पूर्वीपासून मादागास्कर व हिंदुस्थान यांमध्ये बरेच दळणवळण आहे. मादागास्कर येथे जाणाऱ्या पहिल्या युरोपीय जलप्रवासी डायोगो विआस हा पोर्तुगीज रहस्य होय. त्याने स. १५०० च्या आगष्ट्या १० व्या तारखेत बेटाच्या पूर्व किनाऱ्याचे निरीक्षण केले. पोर्तुगीजांनी येथे वसाहती करण्याचा फारसा प्रयत्न केला नाही. १७ व १८ व्या शतकांत बेटाच्या पूर्वे किनाऱ्यावर लहरी ठाणी घालण्याचा फ्रेंचांनी प्रयत्न केला; पण अंमलदाराच्या जुलमी स्वभावामुळे फ्रेंचांनी यास सहन करावा लागून त्यांना १९व्या शतकांत बहुतेक ठाणी सोडावी लागली. मादागास्करचा खरा राजकीय इतिहास पहिल्या रादमच्या (१८११-१८१८) अमदानापासून सुरू होतो. हा मोठा धोरणी व शूर असा पुरुष होता. याच्या मरणानंतर याची बायको राना व्हॅलीना ही गादीवर आली. राज्यात चालू-लेल्या मिशनरी चळवळीतला मिशनरी कात्र तिच्या ध्यानात येऊन स. १८३५त तिने ख्रिस्तोपासना कायद्याने रद्द करविली व मिशनऱ्यांना तसेच सर्व युरोपीयनांना देशातून हांकून लावले. स. १८६१ त ही राणी मरण पावली व तिचा मुलगा दुसरा रादम गादीवर आला. याने आपल्या परांत मिशनऱ्यांना व युरोपियनांना फिरून वाट करून दिली. स. १८६३ त हा मारला गेला व याची बायको राज्यावर बसली. ती स. १८६८त मेली व तिची जुलम बहोव दुसरी राना व्हॅलीना ही गादीवर आली हिने उघडरीतीने ख्रिस्ती यमांस मान्यता दिली व स्वतः आपल्या परतसह ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला. स. १८६५ च्या सन्धानाने मेट्रिटनच्या वकिलांना बेटातील ख्रिश्च प्रजासत्ताक राजकीय ताबड मिळाले.

इंग्रजीप्रमाणे फ्रेंचोव्ही मादागास्करवर बंधन स्थापन्याचे प्रयत्न चालले होते. स. १८४०त नॅझी-ये या बेटाच्या सकलमा राजाला त्यांनी आपल्या ताब्यांत घेतला व त्या राज्यासमस्तच्या सर्व प्रदेशांवर ते आपला ताबा सोंपू लागले. तेव्हा फ्रेंच सरकार व एतद्देशीय मालागासी सरकार यांच्यात युद्ध उपस्थित झाले. १८८५ साली तद्द होऊन मादागास्करचे सर्व परकीय राजकारण फ्रान्सच्या नेतृत्वा-खाली चालविले असे ठरले. फ्रान्सचा रेसिडेंट राजधानीत ठेवण्याचे हि या तद्दान ठरले. रेसिडेंटामागेन रेसिडेंट दर-बारात येऊं लागले पण त्यांना तेथे पाहिजे तसे बंधन स्थापता येईना. मालागासी राज्याचा प्रधानमंत्री फ्रान्सशी फटकून गेले व मिशिग अंमलदाराच्या साहाय्याने तो आपल्या प्रजेस लष्करी शिक्षण देई. फ्रान्सला हे सहन न होऊन त्याने मालागासी सरकारला एक निर्वाणाचा खलिता पाठविला व त्याचे उत्तर नाहीं पाहून लडाईचे शिगफुल्ले. स. १८९५ त त्यांनी अँडानानरिव्होवर तोका डागल्या व ते शहर घेतले स. १८९६ मध्ये जिन लोकार्नी बंड केल्यामुळे त्यांनी एनी या सेनापतीला त्याचा ब्रीफ करव्यास पाठविण्यांत आले. यालोकार्नीने सर्व बंडखोर लष्करी कायदा पुकारून, तेथील राजसत्तेचा व होवा लोकांच्या वर्चस्वाचा नाश केला व मादागास्कर फ्रेंच वसाहत आहे असे जाहीर केले.

या ठिकाणी 'लंडन मिशनरी सोसायटी,' 'दि फ्रेंच मिशन,' 'दि नॉर्वेजियन इव्जरीन मिशन' व 'फ्रेंच मिशन' इत्यादि मिशनरी संस्था आहेत व त्यांनी लोकांना बाटवण्याचे काम या र्थेचें आहे. होवा जातीत अध्यातून अधिक लोक व इतर या निवोव्हि बरेचसे लोक ख्रिस्ताकडेले आहेत. ८ ते १४ वर्षांपर्यंत सक्तीचे शिक्षण देण्यांत येते. १९१८ साली येथे सरकारी शाळा ७४५ व खासगी ४३१ इत्यादि. फ्रेंच भाषा ही आवश्यक भाषा आहे. अँडानानरिव्हो येथे वैद्यक, पोतध, व व्यापार या विषयाच्या शाळा आहेत.

मादिगा—तेलेंगी चोमाराची जात. यांची लोकसंख्या सुमारे २० लाख असून मद्रास, हैदराबाद, म्हेसूर संस्थान यातून विशेष भरणा आहे. यांचा धर्मलोपासित धंदा चामच्याचे काम करण्याचा आहे पण आज बहुतेक लोक शेती किंवा मजुरी करतात. यांच्यात 'बसको'ची चाल सरसकट दिसून येते. काही लोक वैष्णवधर्मी आहेत. पश्चिम काठजय घराण्याला राजा भविलेला (इ स ५६७-६९०) याने मादिगा (मातेग ?) लोकांस जिंकले याच मादिगा लोकांचे 'मादिगा' जातीचे लोक वंशज असले.

माद्री—महदेशीय राजांच्या कन्यास (उदाहरणार्थ वृत्तिपानी, कृष्णजी लक्ष्मणा) हे नांव साधारण देतात. सर्वात प्रसिद्ध माद्री राज्य राजाची भविनी होय. हिचा विवाह पंडु राजाशी झाला होता. ही कुंतीवृद्धि रूपाने फार सुंदर असे. त्यामुळे पंडुराजा आपदध असताहि,

हिशी संमोगास प्रवृत्त होऊन मरण पावला. त्याचें हिला बाईट वाटून हिनें आपले दोघे पुत्र (नकुल, सहदेव) कुंतीच्या रक्षाचीन करून सहगमन केले.

माधव नारायण उर्फ सवाई माधवराव पेशवे (१७०४-१७५५) — नारायणराव पेशवा मारळा गेव्हावर रावाची गरीदर परनी गंगाबाई हिला राधोबा व आनंदीबाई यांच्या मीतामुळे बारमाईनी पुरंदर किल्लापर बंदोबस्तांत ठेविले होते तेथे माधवरावाचा जन्म झाला (१६ एप्रिल). व नंतर ४० दिवसांनी त्याला वेदवार्डनी वरें मिळाली. सवाई माधवराव व गंगाबाई हे खासे आणि नाना व बापू कारभारी या नांवांनी कैद कल्याणाचा कट राधोबाच्या घरांन केला पण तो फसला. तेव्हा इंग्रजांच्या मदतीने राधोबाचें पेशव्यांशी माझण सुरू केलें, आणि मराठी साम्राज्यात दुसऱ्या अनेकांनी बंडाळी केली, पण त्या सर्व संकटांचा परिहार नानांनी केला (‘नाना फडणवीस’ पद्द). माधवराव सत्ता तीन वर्षांचा असता गंगाबाई वारली (जुलै १७३०); यापुढे त्याचें संमोपन लडाखेरावनाऊकी बायको पार्वतीबाई हिनें केलें. १७०९ साली सवाई माधवरावाची मुंज पुणें येथें पर्वतीवरच झोळा घाटांन करण्यांत आली; पुढे १७८३ च्या केशवरावीत त्याचें लग्न टोकेकर घसे दास्या कन्येशीं होऊन तिचें नांव रमाबाई ठेवण्यांत आलें. पेशव्यांस लेखन व बाहुमयाच्या शिक्षणासाठी महादजीपंत मुकुशीस ठेवण्यांत आलें. पेशव्यांसाठी पौराणिक व धैरि-हासिक बसरी रचण्यांत आल्या होत्या व भौगोलिक माहिती शिक्षविषयासाठी एक यूरोपीय शिक्षकहि ठेवण्यांत आला होता. ज्ञानतन्त्रेचे खेळ खेळण्याची व्यवस्था नानांनी केली. मनुजर्त, पीपट, मेना, चंडोलपत्ती, बदके, पाणईंबर्ही, मोर, गंगेरे पक्षी; ससे, दुरणें, काळवीट, चित्ते, याच, मंके, एडके वगैरे पक्षी; आणि कुसया खेळगारे पहिलवान, वज्रमुष्टि पक्ष, दौडपक्ष व तिरेंदाजी खेळगारे इसम बाळगण्यांत आले पोण्यावर बसणें, हत्ती चालविणें, बोयाटी व लेखीम खेळणें, तिरेंदाजी करणें, गंगेरे गोष्टी पेशव्यांस शिक्षविषयांत आल्या. गंगापुर येथें नागासहेब पेशव्याची बायको गोपिकाबाई राहूत होती, तिचा वृद्धापकाळ झाल्यामुळे तिच्या भेटास सवाईमाधवराव १७८८च्या मार्च मध्ये गेला. यापुढे राज्यकारभारात तो बोट्याचें लग्न घालू लागला. घाशीराम कोतवालानी गोष्ट (ब्रह्म-णास कोटून ठेवण्यामुळे घाशीरामास देशांत शिधा घाल्याची) म्हणून आली. १७९१ साली कन्यागत अक्षय्यामुळे पेशवे चाईस जाऊन नंतर साताऱ्यास छत्रपति महाराजांच्या भेटांस गेले. १७९३ साली महादजी शिंदे यांनी पुण्यास येऊन नागासहेब असलेले कारभारीपण स्वतःच मिळविण्याची खट-पट पेशव्यांनवळ केली पण पुढें दोघांचा समेट झाला. १७९४ साली पहिली बायको बारल्यामुळ पेशव्यांचें दुसरे लग्न गणेशपंत गोखले यांच्या मुळीशीं झालें, तिचें नांव यशोदाबाई ठेवण्यांत आलें. याच सुमारास राजवार बाबां-

तील कोटी व सातमशीलें बंगला झळाला. राधोबाचा मुलगा बाजीराव लुभार येथें बंदोब होता. त्यानें पेशव्याशी गुप्त पत्रव्यवहार सुरू केला. हे नाना फडणवीसास समज-तांच त्यानें पेशव्यांचा निषेध केल्या. या व इतर प्रकरणांत पेशव्यांचें नातोशीं जमत नाहीं झालें त्याचा परिणाम मनावर होऊन पेशवा उबर, वात यांनी आभारी झाला. १५ ऑक्टो-बर १७९५तेथें सातना सत्का येऊन त्या भरात शनवार-वाप्यांतील गणपतीच्या दिवाणखान्याच्या पुर्वेकडील खिडकी-तून त्यानें खडी उडवी टाकली, ती हौदातील कारंज्यावर पडून दोन दिवसांनी पेशव्यांचा प्राण गेला. खव्यांच्या लडाई-तील जण हीच काय ती या कारकीर्दीतील मोठ्या महत्त्वाची गोष्ट होय.

या पेशव्यांच्या कारकीर्दीत सर्व कारभार नावा फडणवीस पद्दत असे पेशव्यांस राज्यकारभारात मन घालण्याची इच्छा किंवा तेवढी हुशारी नव्हती आसून दिवस जगता. तरी हा पेशवा मोठा कतेवगार झाला असता असें वाटत नाहीं.

माधवराव यत्नाळ पेशवे (१७४५-१७७२) — नानासाहेब पेशवे व गोपिकाबाई यांचा दुसरा मुलगा ता-नूर येथें (१६१२/१७४५) जन्मला मुंज १७१२/१७५२ आणि लग्न १७१२/१७५१ रीतीं झालें. बायकोचें नांव रमा-बाई (गोरी) असून त्याला पेशवाईची वर्षे २-१७१७ रीतीं मिळाली. पयम रामोसादास कारभार पद्दत असे. लष्क-रच निशामाने रक्षारी केली (जानेवारी १७६२). त्याचा परामर्श झाला, पण उमयपक्षाी क्रोधास काही देऊ नये असा तद् राधोबाचें केला, तो पुष्कळांस पसंत न पडल्यामुळे लष्क-रच माधवरावाचें कारभार स्वतःच्या हातीं घेतला पण तेव्हापासून पुणें येथें कारभारात दोन पक्ष उजवले माधव-रावापुढें तीन मोठी कार्ये होती. पानपत्तच्या अवयवामेतर उत्तरेकरील व दक्षिणेकडील मराठी साम्राज्यातील सुलुख धावून हुस्वगत केला होता तो परत मिळविणें, आणि घरा-तील राधोबाचें बंड मोडणें याशिवाय शेजारी निशामाचा बंदोबस्त करणें अकर होते. हातचा कारभार गेल्यावर लष्क-रच राधोबाचें निशामाच्या साहाय्यानें लडाईं केली, तीत माधवरावाचा पराभव झाला, यापुढें त्यानें राधोबाच्या हातीं पुन्हा कारभार दिला. काही सरदार निशामात मिळले, निवाज-सोसले यांचा गुप्त तद् झाला, तथापि माधवरावाचें सखारामभायूच्या मदतीने व राधोबास मोठेपणा देऊन फिलुरी सरदाराचा बंदोबस्त केला. नंतर देशाबांदवर चाल केली व निशामांन पुण्यावर स्वारी केली तेव्हा पुण्याचे लोक धडाले; पेशव्यांची मंडळीहि सिंहगडावर राहिली. बहुतेक पुणें जाऊन पोळून व सुसो कोटून, निशाम परत फिरला. नंतर राक्षसमुवद व औरंगाबाद या दोन ठिकाणी त्याचा पेशव्यांनी पराभव केला. तेव्हा ८२ सारांना सुलुख देऊन निशामाचें तद् केला; तो खटप्यांच्या खाईपरीत ठिकना.

यापुढे साम्राज्याचा सर्व भागविष्णूकारिता सर्व सरदारांपासून वहागिरीतील चौपाई उत्पन्न घेण्याचा करार घेण्याची सक्तीने अमलांत आणला. माधवरावांनी कारभाराचे घुकाणू राघोबाला न दुखावतही आपल्या हाती घेतले.

कर्नाट कां ती ल दो न युद्धे—कृष्णच्या दक्षिणेकडील मराठी साम्राज्य बुडविण्याचा उद्योग हैदरांनी चालविला होता. त्याचा बंदोबस्त करण्याकरिता १७६३-१७७१ पर्यंत कर्नाटकात मराठ्यांनी हैदराबादवर दोन युद्धे व पाच स्वाऱ्या केल्या; व त्याकरिता एकंदर पाच मोहिमा झाल्या; त्यांपैकी चार मोहिमांत स्वतः माधवराव हजर होता व दुसऱ्या मोहिमेस आण्यापूर्वी सत्ताराधिबापूस कारभारी करून व नानास फडणविशी व दरबारची मुख्य कामे सांगून पुणे येथील हुतर राजकीय कामांचीही त्यांनी नोट व्यवस्था सांगून दिली. संजान-पर्यंतचा जो मुख्य शिवाजीच्या घेऊपासून मराठी राजांत होता तो घेण्यासाठी त्यापैकी निजाम, हैदर व इंग्रज यांचे प्रयत्न चालू होते. पाहिली मोहिमा १७६२ मध्ये व दुसरी निजामाचा बंदोबस्त केल्यावर १७६४-६५ साली झाली. यापुढील स्वाऱ्यांत हैदर या बलिष्ठ बाजूचा मोठे करण्यात येऊन १७७१ च्या तहाने शिवाजीच्या घेऊचा सर्व मुलूख हैदराच्या हातून परत घेण्यास आला. स १७६४ च्या म्हणजे दुसऱ्या मोहिमेतच हैदराचा बहुतांशी मोठे काण्ठांत आला होता. पण राघोबांनी मध्यस्थी करून अरापाईने तह पडवून आणला. त्यांत हुंगभरण्या उत्तरेकडीलच मुलूख मराठ्यांनी मिळाला; आणि संपूर्ण मुलूख मिळविष्णूकारिता दुसरे युद्ध म्हणजे स. १७७२ पर्यंत आणखी तीन मोहिमा कराव्या लागल्या.

अर्वांतर प्रकरणे.—मध्यतऱ्याचा सर्व काळांत राघोबाचा गृहकलह चालूच होता. कर्नाटकातील पहिले युद्ध संपवून परत येतांच राघोबांनी निम्मं राज्य वाटून यावे अशी मागणी केली, पण ती मोडून काढून माधवरावांनी त्याला उत्तरेकडे मोहिमेवर पाठविले. तिकडे त्याने अवयश घेऊन १७६७परत येऊन पुन्हा माधवरावांशी युद्धाची तयारी केली, पण पेशव्यांची कौन मारी ही पाहून आनंदवर्धन पेशव्याच्या अटी कबूल करून राघोबा राहिला. तेथून भोसले, इंग्रज, गायकवाड, निजाम यांच्याशी करारमान करून त्याने युद्धाची तयारी पुन्हा चालविली. अखेर धोरप येथे पेशव्यांनी राघोबाचा पराजय करून त्याला शनवारवाड्यात कैद ठेविले (जून १७६८); त्यानंतर अखेरपर्यंत माधवरावास राघोबाचा कारसा त्रास झाला नाही. कोल्हापूरकर सेमाजी वार-त्यावर औरस संगति नसल्यामुळे सातारा व कोल्हापूर पुन्हा एक करण्याचा नावासाहेब व नंतर माधवराव यांचा विचार होता. पण राघोबास कलहात कोल्हापूरकरांचे साहाय्य मिळू नये म्हणून जिजाबाई मागत असलेली दत्तक घेण्याची परवानगी देऊन व पुढे संस्थान दाखून घेऊन संरक्षण करून माधवरावांनी कोल्हापूरकरांस अनुकूल ठेविले. याच कार-कांतीत माऊसझिबाचा तोतया उत्पन्न झाला, पण माधवरा-

वांनी त्याची चौकशी करून खोटा ठरल्यावर त्यास पूर्ण बंदो-बस्ताने कैद ठेविले. तसेच इंग्रजांनी मद्रास व बंगाल हस्त-गत करून मुंबई इत्यादीत सत्ता स्थापण्याचा प्रयत्न सुरू केला. हे पाहून माधवरावांनी दाखविला, तोंका, बंदुकी वगैरे शस्त्रांचे तयार करण्याचे कारखाने पुणे, औरूर, नाशिक, बायलकोट इत्यादी गावे काढले; गारदो (युरोपीय पद-तीने कवाडत शिकलेली) फौज, सगामी आरमार, किल्ले यांची नवी तयारी केली, आणि इंग्रजांचा वकील मॅस्टिन याच्याबरोबर मोठ्या दक्षतेने बोलणे चालवून माधवरावांनी इंग्रजांचा हात मराठी राज्यात काढीले शिरकू दिला नाही.

उत्तरेकडील मराठी साम्राज्याचे संरक्षण—पानपतच्या परामर्शानंतर आठ, सोहिले व रजपूत यांनी मराठ्यांनी आक-मिलेला प्रदेश पुन्हा परत मिळविण्याची खटपट चालविली, पण सर्वांत बलिष्ठ प्रयत्न इंग्रजांचा होता. दिल्लीचा बादशाह आलापर्यंत बहुतेक मराठ्यांच्या तंत्रांनी बागत होता. पण पानपतानंतर मराठ्यांच्या ऐवजी इंग्रजांनी दिल्लीच्या बाद-शाहाला हस्तगत करण्याचा व आपली सत्ता उत्तरीहुड-स्वानांत वाढविण्याचा प्रयत्न सुरू केला. पण इंग्रजांचा आश्रय घेण्यामूळ बादशाहाचा निर्णय अश्याप झाला नव्हता. १७६६ साली बादशाहाच्या विजितीवरून माधवरा-वांनी सुनापरावांस तिकडे पाठविले. पण १७६७ साली बादशाहाने इंग्रजांशी समेत केला; आणि राघोबा विशेष कामगिरी न करता कर्ज करून परत आला. नंतर माधव-रावांनी शिंदे, होळकर, कातडे वगैरे सरदारांच्या मार्फत रामपुताना, बुंदेलखंड येथे मराठी अमल पुन्हा बसविला. १७६९ साली दिल्लीच्या बादशाहाने पुन्हा मराठ्यांची मदत मानितल्यावर मराठ्यांनी जाट, नगीबखान, रोहिले व अहमद खंय यांचा पराभव करून पूर्वीप्रमाणे पानपतच्या अन्त-बंदीत सत्ता स्थापिली. १७७१ साली दिल्ली घेतली, तेव्हा बादशाहा इंग्रजांस सोडून मराठ्यांच्या सर्व अटी मान्य करून दिल्लीत राहिला. पण सुजाने इंग्रजांस मिळून बादशाहास पुन्हा आपल्याकडे ओढले. याच सुमारास माधवराव वारला.

त्याने ७-८ मोहिमा व ४-५ सहान स्वाऱ्या केल्या. शिवाय राघोबांनी त्याला कार त्रास दिला. या सर्वांचा परिणाम होऊन राजपथ या रोगाने दोन वर्षे आजारी होऊन तो येकर येथे मरण पावला (१८-११-१७७३). त्याची वायकी रमाबाई सती गेली. माधवरावसाहेब हे अत्यंत तेजस्वी, करारी, सुलही, मानी (परंतु राष्ट्रीद्विताचा नाश होत असल्यास अपमान सहन करणारे), न्यायनिष्ठ, अडक वचनाचे, निःपक्षपाति, अप्रतिम सेनानायक (राघोबा दादा म्हणतात "धिरवीर आमहांपेक्षा शिपायांनिर्गति अधिक झाले." सुरा-रराव थोरपट्यासहि श्रीमतांनी पराक्रमांत लागविण्याचे प्रसिद्ध आहे), कडक सिस्तीचे (मीर रेखा नावाचा हैद-राचा एक सरदार शरण आला अमला, त्याला मुराररावांच्या शिपायांनी छुट्यापाने त्याचे हात श्रीमतांनी तोडले होते,)

या जिल्ह्यात कासार, दामोदर व तिच्या बायला बराकर, सुवर्णरेखा, डालकिशोर व सिलाई ह्या नद्या वाहतात. यात चुनखडी, पाटीचा दगड, अभ्रक व गोंडवन नावाचा खडक सापडतो. बराकर व राणीगड विभागात कोळसा सापडतो. येथे कोठे कोठे गरम पाण्याचे झरे आढळतात. त्यात गंधकाचा वास येतो. येथील रानात सालईची झाडे फार असून त्यात चित्ते, जंगली कुत्री, अस्वः हे प्राणी आढळतात. येथील नद्याच्या काठचा प्रदेश मूळईच्या असून त्यात भाताचे पीक उत्तम येते. येथील मूळचे रहिवासी मुमिष टोळीतले लोक होत यांचे मुंडा लोकांशी बरेच साम्य आहे. व हे मुंडा लोक म्हणजे जैनांच्या ऐतिहासिक कथात वर्णिलेले वज्रमुनी लोकन होत असे सिद्ध करण्यात येते. प्राचीन काळच्या जैनांचे अवशेष पुस्तियाजवळ, आणि दामोदर व कासार नद्यांच्या तीरावर मोडकळीस आलेल्या देवळांच्या रूपाने असलेले दृष्टीस पडतात. परंतु या भागाचा त्या काळचा इतिहास उपलब्ध नाही मुसलमानांच्या वेळी या भागाला शारकाड अथवा जंगली सुलख असे म्हणत असत.

पुराणवस्तुसंगोपनाच्या दृष्टीने या जिल्ह्यात पुष्कळ महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत. पलम, व बरी येथे जंग लोकांचे अवशेष सापडतात. माझगाच्या वेळचे शिष्टकाय पार व कमास येथे सापडते. दुबरे महत्त्वाचे प्राचीन अवशेष दलमी, बोरोम व पाणवेट येथे सापडतात.

जिल्ह्याची लोकसंख्या सुमारे १३ लक्षां आहे या लोकात मंडारोन व कोळ्यांचे आगार फार दिसून येतात. हे लोक राडी बोळी नावाची भाषा बोलतात. ती बंगालीची पोटभाषा आहे. बंगालच्या माझगाच्या एका पोटभाषीचे नाव राडी असे आहे. कोठे कोठे हिंदी व संताळी ह्या भाषा बोलतात. येथील लोकसंख्येत हिंदू, मुसलमान व प्राणिभूत यांचा विशेष भरणा आहे. तेथील मूळ रहिवाश्यांपैकी लष्पा येथे संताळ, मुमगी, कोरा, वावरी, कोम, राजवार, भुड्या हे लोक मुख्यत्वेन आढळतात. येथील शेती फक्त तांदळाची आहे. राणीगड व बराकर टापूत कोळसा मुबळक सापडतो. कोठे कोठे सोखंडहि सापडते. येथील रघुनाथपूर टाण्यात 'दसर' रेशमी कापड तयार होते. जाईमरचे सुती कापड या जिल्ह्यात सर्वत्र तयार होते. येथे १८६६, १८७८, १८९७ या साली दुष्काळ पडले. त्यात १८६६ सालचा दुष्काळ सर्व जिल्ह्याभर जाणवला. येथील रोकडा व लोक सातुर आहेत.

मानवशास्त्र—मनुष्यप्राण्यासंबंधी विवेचन करणारे शास्त्र. हे शास्त्र अत्यंत व्यापक असून त्यामध्ये अनेक पोट-शाखांचा अंतर्भाव होतो. मनुष्याची उत्पत्ति व विकास यांचे भौतिकदृष्ट्या विवरण करणाऱ्या शाखाला भौतिक मानवशास्त्र असे म्हणतात. मनुष्यप्राण्याचे जे निरनिराळे वर्ग पडले आहेत त्यांसंबंधी विचार करणाऱ्या शाखाला मानववंशशास्त्र अशी संज्ञा आहे या दोन्ही शाखांबाहे मानवशास्त्र या

व्यापक नावात समावेश होतो. त्याचप्रमाणे भाषाशास्त्र, प्राणिशास्त्र, शारीरशास्त्र, समाजशास्त्र याहि शाखांचा मानवशास्त्रामध्ये अंतर्भाव होतो.

भौतिक मानवशास्त्र—भौतिक मोघावरून शास्त्रज्ञांनी बनविलेल्या प्राणिप्राण्यांच्या सोपावपरंपरेत मनुष्यप्राण्यांचे स्थान कोणते, मर्कटादि मानवकल्प प्राण्यांशी मनुष्याचे कोणते नाते आहे, मनुष्यप्राणि कसा उत्पन्न झाला, इत्यादि गोष्टींचे विवेचन हे भौतिक मानवशास्त्राचा विषय आहे प्राणिशास्त्रवेत्त्यांनी मनुष्य व इतर प्राणी यांच्या शरीराचा सांगोपांग विचार करून मनुष्याला सत्तन प्राण्यांच्या कोटीत घातले आहे. लिनियसने आपल्या 'सिस्टिमा नाट्युरा' या प्रथामध्ये मनुष्य व माकड या दोघांना 'प्रायमेट्स'मध्ये म्हणजे प्राण्यांच्या श्रेण वर्गामध्ये घातले होते, व त्याचाच अनुवाद, अर्वाचीन भौतिक मानवशास्त्राचे जनक डॉ प्रिचर्ड यानी आपल्या धर्मात केला आहे. क्विड्डे नांवाच्या शास्त्रज्ञाच्या मत 'प्रायमेट्स'चे द्विद्वत व त्रुद्वित असे दोन भाग पडतात व त्यापैकी पहिल्या भागात मनुष्यप्राणि व दुसऱ्या भागात मर्कट येतात. मनुष्यप्राण्यामध्ये व मर्कटांमध्ये शरीररचनेच्या बाबतीत पुष्कळच साम्य आहे हे सर्व शास्त्रज्ञांना मान्य झाले आहे. त्यातल्या त्यात गोरिला माकडाचे व मनुष्याचे, शरीररचनेच्या बाबतीत निकट साम्य आहे हीहि गोष्ट सर्वमान्य झाली आहे. या सर्वमान्य गोष्टीच्या आधारावर भर देऊन, मर्कटापासून माणसाची उत्पत्ति झाली असावी असे मत डॉबिन्सने प्रतिपादन केले माकडापासून मनुष्याची विकासतत्वाचे काही वाढ झाली असावी यासंबंधी इफ्लेने गिबन, ओरंग, चिंपाझी, गोरिला, व मनुष्य यांच्या आकृतीची तुलना करून विवेचन केले आहे. त्यावरून मनुष्यामध्ये व मर्कटांमध्ये पुष्कळच साम्य आहे असे स्पष्ट दिसून येते (मानव व मर्कट यांच्या शरीररचनेच्या साम्याबद्दल (झा. को. वि. ३, पृ. ११ पहा.). आधुनिक प्राणिशास्त्रज्ञांनी 'प्रायमेट्स'चे 'लेम्नुरायडिया' व 'अंत्रोपायडिया' असे दोन भाग पाडले आहेत. अंत्रोपायडिया वर्गात मर्कटाचा अंतर्भाव होतो व त्याचे माणसांशी बरेच साम्य आढळते असे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे. तथापि एवढ्यावरून माकडापासून मनुष्याची उत्पत्ति झाली असावी असे निर्विवादरीतीने मान्यता येत नाही, असे अलीकडचे शास्त्रज्ञ म्हणू लागले आहेत अशा रीतीने डॉबिन्सच्या सिद्धांतावर अलाफे आलेफे वेण्यात येऊ लागले असून, अंत्रोपायडियापासून मनुष्य झाला नसून या दोघांचाही पूर्वज जो मूलतः प्राणि त्याच्यापासून या दोन्हीहि जातींनी उत्पत्ति स्वतंत्र रीतीने झाली असे मत पुढे येऊ लागले आहे. मनुष्याचे व माकडाचे अनेक शारीरिक बाबतीत जरी साम्य असले तरी इतर पुष्कळ गोष्टीत व काही शारीरिक बाबतीतहि मनुष्याचे माकडापासून भिन्नत्व दिसून येते व त्यामुळे मनुष्याची माकडापासून उत्पत्ति झाली असावी या सिद्धांताचे

वैयर्थ्य दर्शयित्यांत येते. उदाहरणार्थ, मनुष्य हा विचार-शक्ति व स्पष्ट चान्दीच्चारणशक्ति या दोन्ही बाबतीत माकडापेक्षा फारच थोड्या दर्जाचा आहे. हे विभिन्नत्व कसे झाले यासंबंधी कार्बिन, हक्सले इत्यादिकांनी मोठे उपपत्ति सावता आलेली नाही. केवळ मनुष्याच्या लहानमोठेपणामुळे मनुष्य व माकड यांच्यामध्ये एवढा बौद्धिक फरक पडला असे म्हणणे बरोबर होणार नाही. तत्पर्ये, मनुष्याच्या प्राणिमयीतल स्थायासंबंधी कोणतेच निश्चित मत झालेले नाही.

मनुष्याचा उत्पत्तिकालः—ज्ञानकोश विभाग ३, पृष्ठ ११-२३ पहा.

मनुष्याची उत्पत्तिः—मनुष्याच्या उत्पत्तिसंबंधाने दोन पक्ष झाले असून एक पक्ष उत्पत्तिवादाचा आणि दुसरा परिणामवादाचा आहे. या दोन्ही पक्षांच्या मते, मूलतः साक्ष्याच्या प्रत्यक्ष प्रमाणांमुळे, पृथ्वीच्या आरंभी क्वचित् जातो एकदम होण्या हे शक्य ठरले असून पूर्वच्या व आताच्या प्राणिजातीमध्ये, अनंतयुगेपर्यंत निरनिराळ्या केरफार झाले आहेत, व अशाच रीतीने निरनिराळे केरफार होत होत वेवढी साखळी ही मनुष्यप्राण्याची झालेली आहे. आर्योसीझच्या शब्दात सांगायचे असल्यास या जगामध्ये प्राण्याच्या परंपरेमध्ये प्रत्यक्ष उत्पत्ति होत आहे आणि तो ब्रह्मणे म्हणजे इतर जातींचा मनुष्यजातीशी होणारा वाटेत सारखेपणा होय. परंतु या उभयपक्षां साम्य असलेल्या गोष्टींनंतर पुढे या पक्षांमध्ये भेद दृष्टीस पडतो. उत्पत्तिवादाच्या मताचा आर्योसीझ असे म्हणतो की हा जो सारखेपणा व संबंध आपल्याला दृष्टीस पडतो, तो जन्यजनकत्वाचा संबंध नव्हे. किंवा इतर जातींतील परस्पर संबंधांमुळे जन्यजनकत्वच नसते. उदाहरणार्थ, पॅलेओन्टोथिक्झुगीन मासे हे द्वितीय युगातील सधन प्राणी हे इंग्लिच्या मनुष्याचे पूर्वज नाहीत. हा जो परस्परामध्ये सारखेपणा दिसतो तो परमेश्वराने पडवून आणलेला आहे व भूस्तर-शास्त्राच्या प्रत्यक्ष पुराव्यांनी सिद्ध झालेला हा संबंध घडवून आणलेला व सिद्ध निरनिराळे प्राणी विभाग करण्यात परमेश्वराच्या हेतू या पुढावर मनुष्याला उत्पन्न करावा हा होय. परंतु याविषय परिणामवादी असे म्हणतो की या निरनिराळ्या परंपरांनी उत्पन्न झालेल्या जातीत जन्यजनकत्वाचा संबंध दृष्टीस पडतो.

कार्बिनच्या मतं "केटहार्डन व फ्रेडीनहार्डन माकडांमध्ये अंश फक्त बाबतीत साम्य दिसते ते स्वतंत्र उत्पत्ति झालेले असून या साम्यावरून बरील दोन्ही माकडे एकाच जातीसामान्याची दिसतात. यावरून हे साम्य आनुवंशिक आहे असे म्हणणे भाग पडते, आणि ज्यामार्फी वंशावळीच्या दृष्टीने मनुष्यप्राणि हा केटहार्डन जातीत पडतो त्याअर्धी निमेषजातीपणाने आपणांस हे कळू करणे भाग पडते की मनुष्याचे पूर्वज माकडाची जाती आहे. पण यावरून सर्वाना

पहिला गणिता जो परमेश्वर तो देखील माकडासारखा होता असे मात्र समजवाच्ये नाही.

या दोन्ही पक्षांमधील तिसरा पक्ष मिश्रदृष्टी याने काढला व त्याच्या मते शरीरदृष्ट्या मनुष्य हा माकडापासून जन्यजनकत्वसंबंधाने होतो व भागविक व बौद्धिक दृष्ट्या मनुष्यामधील आत्मनवर परमेश्वर उत्पन्न करतो. परंतु हा मधला पक्ष कोणाच्याच साम्य झाला नाही. कार्बिनने प्रतिपादलेले मत मिश्रदृष्टी तिकडे धर्मे लोकांना पसंत पडल्यामुळे, माकडामध्ये व मनुष्यामध्ये साखळी जोडणारी आगळी एखादी प्राण्याची जात आढळी असा तर्क घुळ झाला. या तर्कात मग आले नाही, तथापि काही प्रस्तावनेप दाखवून मनुष्याचे निरनिराळे प्रकार अर्थातच व त्यांपैकी काही माकडांला जवळचे अर्थात असे सिद्ध झाले आहे उदाहरणार्थ, ओक्झफोर्ड युनिव्हर्सिटी म्युझियममध्ये मनुष्याची बरे कधी झाली हे दाखवित्यासाठी निरनिराळ्या कवळ्या ठेवल्या आहेत, त्यामध्ये, निर्दोषले येथील कवडी व पेलममधील हांपडेली कवडी आहे. या दोन्ही कवड्यांकडे पाहता त्यांच्यामध्ये अनुक्रमाने गोरिला व काही माकडांच्या कवडीत साम्य दिसून येते. त्याप्रमाणे ओरेंटेलेयन लोकांतील रानटी जातीतील मनुष्याच्या कवडीमध्ये व गोरियाच्या कवडीत बरेच साम्य असते असे ह्मणले याने सिद्ध केलेले आहे. तसेच जावा बेटात द्रिपिल या गावामध्ये डॉ. ह्यूयस याने एक जंवेतील हाड व एक कवडी सोडून काढली, जंवेतील हाड हे मनुष्याचे आहे असे सिद्ध झाले व कवडी मात्र मनुष्य आणि माकड यांमधील एका जातीच्या प्राण्याची आहे असे ह्यूयसने प्रतिपादन केले परंतु यासंबंधी बराच मतभेद आहे.

मनुष्यजातीचे प्रकारः—मनुष्यजातीची विभागणी अनेक प्रकारांनी करतात. त्या प्रकारांपैकी कातडीच्या रंगावरून, डोळ्यावरून, कंसावरून, आणि डोळ्याचा आणि कंसाच्या रचनेवरून विभागणी करणे हा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे. उंचीवरून देखील मनुष्यजातीचे प्रकार काढी जाण ठरविताने; काही अवयवांच्या आकारावरून ठरविताने. तरी पण कातडीच्या रंगावरून, कंसावरून अगर कातडीवरून ठरविण्याचा जो प्रकार रसाच्या सारोलात, कवडीचे बरील कळून ठोवरून विभागणी करणे हा महत्त्वाचा प्रकार आहे. काही लक्षणंवरून बांधकण करतात तर काही मंडूवरून ठरविताने, तथापि कातडीचा रंग, कंसाची रचना व कवडीचा आकार या तीन गुणांत सर्वांनी प्राधान्य दिले आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. पण मनुष्याचे वैशिष्ट्य उभ्यामुळे आहे त्या भागविक गुणधर्मांच्या दृष्टीने मात्र कोणतीच विचार केला नाही. तसे देण्यास मनुष्याचे आहे त्यापेक्षा अधिक शोषवत्तित बर्गीकरण होईल असे वाटते.

विषय मनुष्यातील भेद दाखवण्याचे हे जे विशेष प्रकार ते देखील नेहमी बघत असतात. एका नोमो जातीमध्येच

रामार्थ्ये निरनिराळी मिश्रणे आढळून येतात, आणि अमेरिकन जातीकडे पाहिले तर त्यात देखील साम्यामध्ये, वेदव्यामध्ये व कवटीमध्ये पुष्कळ भिन्नत्व दिसून येते

वर सांगितलेल्या शारीरिक गुणधर्मांच्या आधारे पुष्कळ शास्त्रज्ञांनी मनुष्यप्रजांचे वर्गीकरण केले आहे तरी पण निश्चित व समाधानकारक असे एकाचदि वर्गीकरण नाही. मंडेनबाकच्या वर्गीकरणप्रमाणे मनुष्यजातीचे कोकेशियन, मंगोलियन, एथिओपियन, अमेरिकन आणि मलयी असे पांच वर्ग पडतात परंतु यामध्ये ऑस्ट्रेलियन आणि बुशेन या जाती पाहिजे होत्या रया दिसत नाहीत मनुष्यज्ञाने पांड्या, पिबळ्या व काळ्या रयावरून, कोकेशियन, मंगोलियन व नोमो असे तीन वर्ग केले परंतु हे अग्र ऐतिहासिक, हॅमिडिक आणि आफ्रीडिक असल्या एकाच केलेले वर्गीकरणही बरोबर नाही पिकरिलने मनुष्यजातीचे अवका माग पाहले आहेत बरीही डॉ. स्टॅण्डरसेटने पचरा व डेसमो-लिनसनने सोळा माग पाहले आहेत अर्थात समाधानकारक असे हक्केलेखन मनुष्यजातीचे मुख्यत ऑस्ट्रेलॉइड, नोमोडॉइड, मंगोलॉइड व ऑफोडॉइड असे चार वर्ग केले आहेत व त्याशिवाय मेलॅनोडॉइड असा एक वर्ग केला आहे

मनुष्याचे वर्गीकरण करीत असता हे निरनिराळे वर्ग एकाच जातीचे निराळे वर्ग आहेत किंवा नाहीत हे ठरवण्याकरिता, दोन वर्गांचे मिश्रण होऊन त्यापासून पुष्कळ प्रजा निर्माण होते किंवा नाही हा प्रश्न सोडवला पाहिजे अनुभवांती असे सिद्ध झाले आहे की युरोपीयन आणि नोमो यांच्या मिश्रणापासून झालेला मुलॅटो हा वर्ग, युरोपीयन आणि मूळचे अमेरिकन यांच्यापासून झालेला मेस्टिझो हा वर्ग, आणि मूळचे अमेरिकन व नोमो यांच्यापासून झालेला साबोजो हा वर्ग हे सर्व वर्ग नेहमी उत्तम प्रजा निर्माण करतात हे वर्ग म्हणजे जवळ जवळ पोटवर्गच असल्याने, त्यांच्यामध्ये ज्या दोन मुख्य वर्गांचे मिश्रण असले त्या प्रत्येक वर्गाचे काही गुणधर्म यांच्यामध्ये दिसून येतात काहींच्या मते या सर्वच पोटवर्गांमध्ये, पुष्कळ प्रजा निर्माण करण्याची क्षमता नसते परंतु हे खरे नाही या दोन वर्गांपासून होणारे पोटवर्ग, अशा दोन पोटवर्गांच्या मिश्रणाने होणारे सुसंगत पोटवर्ग अशा रीतीने अनेक पोटवर्ग निर्माण झाले आहेत

मनुष्यजातीचे अगदी मूळचे असे जे शोडे वर्ग आहेत ते निरनिराळे कसे झाले हे ठरविणे फार अवघड आहे आणि या विषयाबद्दल दोन सत् निर्माण झालेले आहेत एका पक्षाच्या मते हे निरनिराळे वर्ग एकाच मुख्य वर्गापासून झालेले आहेत व दुसऱ्या पक्षाच्या मते, पूर्वापासूनच या निरनिराळ्या जाती आहेत पहिल्या पक्षाच्या मते, एकाच मुख्य वर्गापासून परिस्थितीमुळे व हवामानामुळे निरनिराळे वर्ग झाले आहेत परंतु हे मन कारसे सधुक्तिक नाही कारण एकाच हवामानाखाली नांदणारे सुसम आणि नोमो

यांच्यामध्ये मूळीच साम्य दिसून येत नाही, उलटपक्षी एक मेकांसून फार दूर हळणारे झाडील व टेराडिलप्यूगो यातील ओकांत चरंच साम्य आहे आणि तीन चार हजार वर्षे ईजिप्शियन, फोनेशियन, एथिओपियन या जातींमध्ये काहीही फेरबदल झालेला नाही वार्षिक अस म्हणजे की, हल्लीच्या मनुष्यांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्ये पुष्कळ भिन्नता असली तरी सामुदायिक दृष्टीने विचार केला असता त्यांच्यात शारीरदृष्ट्या व मानसिक दृष्ट्या बरेच साम्य आहे असे दिसून येते अशा रीतीने झुलक वाचतात की असेना, ज्यावेळेत साम्य दिसून येते त्यावेळेत या निरनिराळ्या वर्गांची एका मूळवर्गापासून उत्पत्ती झाली आहे असे म्हणणे माग पडते

या पक्षावर एक महत्त्वाचा आक्षेप येतो व तो हा की आज तीन चार हजार वर्षे उपाच्यामध्ये फारसा फेरबदल झाला नाही अशा नोमो लोकांमध्ये किंवा दुसऱ्या वर्गांमध्ये फार पूर्वी ते हे दोनही वर्ग एकाच मुख्य वर्गापासून झाले असे मानल्यास कसे अंतर पडते? या भांड्याला बल्लेत याने उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे तो म्हणतो की फार पूर्वी, मुख्य वर्गापासून हे निरनिराळे वर्ग उत्पन्न होण्याचे कारण, त्यावेळचे लोक मानसिक दृष्ट्या, अनिश्चय केंते असल्याकारणाने, परिस्थिति व हवामान याबद्दल स्थाना टक्कर देता आली नाही, तरी पण एकदरीत मनुष्यजाती-या वर्गाच्या उत्पत्तीबद्दल निश्चित असे वाह्य ठरविता येत नाही मानववंशशास्त्राच्या वर्गीकरणासंबंधीचे अधिक विवेचन ज्ञानकोश विभाग ३ यात (पान १९-२३) पहा.

भाषाशास्त्र—भाषाशास्त्राचा मानवशास्त्राशी काय संबंध आहे याचा विचार करू लागल्यास असे आढळून येत की मानवशास्त्रात तुलनात्मक भाषाशास्त्राचा उपयोग बराच होतो मनुष्यजातीच्या सर्व वर्गांमध्ये एक प्रकारचे मानसिक साम्य असते व हे मानसिक साम्य भाषाशास्त्रासारखे, मूळे व्यक्त होते ऐतिहासिक भिन्नत्व, वसभित्तन हे नंतर झालेल्या भाषेमधील फेरफाराबद्दल व वाक्यरचनेवरून कळत येते एका भाषेतील शब्द दुसऱ्या भाषेमध्ये सगळामुळे येतात आणि अशा रीतीने सुधारणेच्या इतिहासावर प्रकाश पाडण्याला या शब्दाचा फार उपयोग होतो दोन भिन्न जातीच्या लोकांचा परस्परार्थी संबंध आला असता ते खुणांमुळे परस्परार्थी मनातील माध व्यक्त करतात असे दिसून येते उदाहरणार्थ, एखाद्या सुक्या व बहिऱ्या मनुष्याला केवळ कर म्हणून मायाय्याचे असल्यास सर्व जातीच्या लोकांनी समान खूणच दिसून येते, व विशेषत रानटी जातीतील लोकंही कोट्याला हो पडत पुष्कळदा अमलात आणवी लागते यावरून मनुष्यजातीमध्ये मानसिक साम्य किती आहे हे दिसून येईल

आतांयत्त प्रचारात असलेल्या भाषांचा विचार करता या सर्व निरनिराळ्या भाषांच्या मूळाशी एकच भाषा असून नंतर रया भाषेपासून निघालेल्या इतर भाषांमध्ये अनेक

कालमुळे आतिशय अंतर पडले असले अन्तर प्रयमार्गचीच माया निरनिराळ्या प्रकारच्याच असल्याने त्यामुळे ह्यांच्या चिन्ती, संकल्प, चतरे भावामध्ये जे विलक्षण अंतर आहे ते रडले असले असे दोन दृष्टी संभवतात. तथापि या भाषा-शास्त्रावरून दोन जातींमधील वैषम्य सिद्ध करणे हे बरोबर होणार नाही; कारण ज्यू लोक रयांची स्वतःची भाषा न वापरता दुसऱ्यांची भाषा आपली वातुभाषा म्हणून वापरतात तसेच ज्यू-जर्मन भाषेमध्ये देखीलही हिब्रू शब्दांचाच भरणा आढळून आला, तरी तुलनात्मक भाषाशास्त्राच्या आधारे ती गर्मन आहे असे दाखविता येते. तारक्ये, माया हे एकच प्रमाण जातीचे निदर्शक म्हणून मानता येत नाही. हेच विधान आणखी दिस्येक जातीच्या उदाहरणावरून सिद्ध करून देता येईल. नेस्ट इंडीज येथामध्ये वहाणाच्या भीमी लोकांच्या भाषामध्ये आधुनिक भाषेतील वाढ करव थोडे असून मंच व इंग्लिश शब्दच फार आहेत. ह्यांनी मेक्सिकोमधील बहुसंख्याक लोक, त्यांची मुख्य भाषा स्पॅनिश असून सुद्धा मेक्सिकन शब्दांनी प्रचुर अशी भाषा वापरतात विशेष साधारणतः अशा एक नियम आपल्याला आढळून येतो की हा की एका राष्ट्राचे दुसऱ्या राष्ट्राला मिळण्यावर, किंवा राष्ट्राच्या भाषेचे बऱ्याच असून जित राष्ट्राची भाषा हस्तग्राह्य होण्याच्या मार्गांना लागते. उदाहरणार्थ, इंग्लिश भाषेने व जर्मन भाषेने अनुक्रमे कॅलिफोर्निया व लुइस प्रशियन भाषेचे हळू हळू उच्चाटण केलेले आढळते. तारक्ये, भाषा हेच केवळ मनुष्यजातीचे वर्गीकरण करण्याचे साधन मानता येत नाही.

सुधारणेची बाधा—सुधारणेच्या दृष्ट्या टोकाला असलेल्या व चालत्या टोकाला असलेल्या लोकांमध्ये विस्तृत अंतर आहे तरी पण ह्या विस्तृत अंतरातील सर्व अवस्थांची माहिती उपलब्ध असल्यामुळे आपणाला रानटी लोकांपासून ती सुधारलेल्या लोकांपर्यंत झालेल्या सुधारणांची संगतवार माहिती देता येते.

रानटी लोकांमधील चरित्रक्रम नर आपण पाहिला तर आपणाला अस्विकृत अज्ञानी मनुष्यामध्ये व या रानटी लोकांमध्ये किती अनेक अंतर आहे हे दिसून येते परंतु हाच रानटी मनुष्य आपल्या पूर्वीच्या अवस्थेत निवृत्त स्थितीत असलेल्या मनुष्याहून किती सुधारला आहे हेही आपणाला योग्य विचाराने दिसून येते. ऑस्ट्रेलियन रानटी मनुष्य व ब्राझीलमधील रानटी इंडियन ह्या गोष्ट्या लोकांच्या संगणाने मोलाकार आपोआप सुधारलेला होता. त्यांची निरनिराळ्या आविष्कारांनी अनेक केलेली असून तात्त्विकदृष्ट्या आपल्या भाषेसारखीच आहे, फरक इतकाच की आपली भाषा शब्दप्रचुर व स्पष्टार्थनिदर्शक आहे. त्यांची हत्यारे, धर्मे, कोपड्या, शिकारीचे प्रकार, ग्रहणार्थे व समापकृत्ये करण्याचे प्रकार, पूर्वपरंपरेवरून व मुद्रणानेवरून आदर इत्यादी गोष्टी ही तात्त्विक दृष्ट्या आमच्यासारख्याच असून फक्त खालच्या

दर्जाच्या आहेत त्यांच्यामध्येही निरनिराळ्या कला, उद्योगधंदे असलेले दृष्टी पडतात. अशा रीतीने अवयंत रानटी लोकांपेक्षा या रानटी लोकांची अधिक प्रगति आहे असे दिसून येईल अशा रीतीने सुधारणेची आस्ते आस्ते प्रगति सारली असे दाखविता येईल.

उपमानाने ज्ञानाची अधिक व्याप्ति होईल व ज्ञानाचा लाभपण वाढेल, तसेच उपमानाने कलाक्रीडांसाठी सुधारणा, शोध व लोकांच्याविषयी कळकळ वाढण्याच्या राखणीय संस्था व सामाजिक संस्था अधिक वाढत जातील, त्यामानाने सुधारणेचा प्रसार होण्याच्या होतो अस आपण पर्यंतच्या इतिहासाचा बोध आहे. अशाच प्रकारचे पूर्वीच्या रानटी स्थितीतील लोकांची उमति होत गेली हे आपणांस उघड दिसते हे दोन गोष्टीवरून सिद्ध करून देता येईल. प्रथम, या अज्ञानी लोकांमध्ये आपल्याला अशा काही गोष्टी आढळून येतात की त्यांचा निहाळ विकासाला तत्त्वामेच लागतो येईल उदाहरणार्थ, एखादी अवयव कला ही काळा-न्यतराने नामनेचे होईल परंतु नेहमीच्या व्यवहारांतल्या गोष्टी नामनेचे होण्याची भविष्य नाही. ऑस्ट्रेलियन अन् न्यूझीलंडच्या लोकांना नर मावीची मांडी तयार करण्याची विद्या अवगत असली तर रयांच्यामध्ये ती दिसून आली असती. परंतु ज्याअर्थी ती त्यांच्यामध्ये दिसून येत नाही त्याअर्थी ज्यावेळी ह्या विद्या अवगत झाली त्यापूर्वी हे तेथे रहात होते हे सहज दिसून येईल तसेच ह्यांनी पाळ देऊन सुत काढण्याचे धर्म रंगवला, नर त्यांना चावी टाऊक असली तर, वेतले नसेत अशा रीतीने या रानटी लोकांमध्ये देखील स्वतंत्र रीतीने हळू हळू सुधारणा होत गेली हे सहज दिसून येईल. दुसरी गोष्ट ही की, 'योज्यतमातिगोना'च्या तत्त्वाने प्रत्येक समाजातच काही लुप्त गोष्टी परंपरेच्या सामर्थ्याने वास्तव्येच्या आहेत उदाहरणार्थ, इंग्लिश पात्राच्या कोटवर की एक मुकुटदर्शक आकार असतो तो पूर्वी अशा प्रकारे प्रायशः मुकुट धारण करणारा असत, त्याचे अवशेष आहे, व विलक्षण, सरदाराची सर्व आयुधे देखील आपण पूर्वी कोणत्या स्थितीत होते याची निदर्शक म्हणून राहिलेली आहेत. अशा प्रकारच्या प्राचीन रानटी संस्कृतीपासून आतापर्यंतच्या सुधारणेपर्यंत चालत आलेल्या क्रियात्मक गोष्टी दाखविता येतील ह्या लोकांमध्ये धार्मिक यावर्तीत का हेईना लोकांच्या धर्मगर्माने पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणे अग्नि उत्पन्न करतात तीच पद्धत युरोपीय लोकांत देखील दिसून येते.

अशा रीतीने सुधारणेचे तुलनात्मक अध्ययन केल्याने आपणाला इतिहासाचे व्यापक ज्ञान होईल इतकेच नव्हे तर सुधारणा कोणत्या उपायाचे होते, ती सर्व देखील आपल्याला कळून येतात. त्यापूर्वी सुधारणेच्या मुख्य दिशा म्हणजे पाषाणयुग, कांस्ययुग, लोहयुग यांमध्ये घडून येणाऱ्या सुधारणा होत. पाषाणयुगामध्ये मानव अमर्दा रानटी अवस्थेत होता असे दिसून येते. आशिया व युरोपामध्येच

मुख्यतः कास्पियन अस्तिरशत द्वीपे व नंतर एवढे वातकानी लोहयुग अस्तिरशत आले परंतु काँडॉ डिक्कामी म्हणजे पॉले-निशियामध्ये, दक्षिण व मध्य आफ्रिकेमध्ये आणि अमेरिकेमध्ये कास्पियन न येता एकदम लोहयुगाचाच प्रारंभ झाला. टोकळ-मानाने असे म्हणता येईल की हा तीन युगे अनुक्रमे, मनुष्याच्या अत्यंत रानटी स्थितीपासून तो सुधारलेल्या स्थितीची किंई होत. दुसरी एक महत्त्वाची दिशा म्हणजे पूर्वीच्या लोकांनी शिकारचा अगर कोळ्याचा पंदा सोडून शेतकीचा पंदा करण्यास सुरवात केली ही होय. या शेतकीच्या पंध्यामुळे अनेक उपयोगी दे अस्तिरशत आले आणि सामाजिक आणि राजकीय संस्था अस्तिरशत आल्या. तसेच पूर्वी एखाद्याने गुन्हा केला असता तो वैयक्तिक गुन्हा असा मानला जात असे, तो पुढे बदलून सामाजिक गुन्हा मानला जाऊ लागला ही कायद्यामधील सुधारणा झाली. कौटुंबिक पद्धतीची बाळ होऊन, मोठ्या समासाचा एक नियन्त्रा असेल आवश्यक झाले व त्यामुळे राजपद्धति अमलात आली. या सुधारणेच्या सामाजीन, मुद्रणकलेचा इतका उपयोग झाला की मुद्रणकलेच्या अस्तिरशानेच रानटी आणि सुधारलेली स्थिति यांमधाल फरक बरीबर ओळखता येऊ लागला

सारांश मानवशास्त्रामध्ये इतके अनेक चित्तक्षण शोध लागले आहेत की त्या सर्व शोधाना पद्धतशीर रीतीने संकलित करण्याची फार जरूरी आहे नवीन शोधहि थोडेफार लागले आहेत, तथापि मनुष्याच्या प्राचीनत्वाबद्दलच्या, व उत्पत्तीबद्दलच्या पूर्वीच्याच कल्पना सध्याहि रूढ आहेत. या प्राचीन शोधांनी असे सिद्ध केले की, गाली व रुढी यांच्या साम्यावरून अगर कलाक्रीत्याच्या साम्यावरून दोन जातींत दूरचा का होईल संबंध दाखविता येतो असा जो पुरातन सिद्धांत तो चुकीचा आहे. प्रत्येक मनुष्याच्या अंगी अशी उपपत्तव प्रवृत्ति आहे की ज्यायोगाने मनुष्य आपली सुधारणा करून घेतोव. अमेरिकन मनुष्यामध्ये व युरोपीय अगर आशियातील मनुष्यामध्ये चालीवे साम्य असले तरी त्यावरून असे मुळीच म्हणता यावयाचे नाही की अमेरिकन लोकांनी त्या चाली युरोपीय अगर आशियातील मनुष्यापासून घेतल्या. प्रत्येक मनुष्यामध्ये जे एक प्रकारचे मानसिक साम्य आहे त्यामुळे या निराळ्या कला स्वतंत्र रीतीने उद्भवू शकतात

हिंदुस्थानातील मानववंश — हिंदुस्थानामध्ये मुख्यतः चार जातींचे लोक आतांच आहेत. (१) आर्या अथवा मल्ल

परंतु मानसशास्त्र व पदार्थविज्ञान-रसायन, व वनस्पति इत्यादि भौतिकशास्त्रे शास्त्रांत एक महत्त्वाचा भेद आहे. भौतिकशास्त्रे वायु सृष्ट्याचा अभ्यास करतात पण मानसशास्त्र अंतःसृष्ट्याचा अभ्यास करतें. हा फरक अन्य रीतीनें व्यक्त करावयाचा तर भौतिकशास्त्रे 'बहिर्मुख' आहेत व मानसशास्त्रे 'अंतर्मुख' आहेत असे म्हणता येईल "मनुष्य प्रथम ऊर्ध्वमुख होता, नंतर तो बहिर्मुख झाला व सरसेवेवढी तो अंतर्मुख बनला" ह्या एका सूत्रांत मानवी शास्त्रांच्या विकासाचा क्रम उत्कृष्ट रीतीनें दाखविला आहे. या रूपकारमक भोवणा मनीतार्थ असा की मानवी मनानें ईश्वरशास्त्रापासून सुरवात केली, नंतर त्यानें सृष्टिशास्त्रांच्या व्युत्पत्ति प्रमण केलें, व सरसेवेवढीं मनानें आपले मीगें स्वतःकडे वळविले। तात्पर्य, मनानें स्वरूप व व्यापार यांच्या शास्त्रीय अभ्यासाचा मानवविज्ञानेतिहासांत फार उशीरा सुरवात झाली. मानसशास्त्राचा जन्म इतर शास्त्रांच्या मानानें उशीरा झाला. ह्याचा अर्थ असा नव्हे की, मनोविषयक विचार प्रथम मुळांच अस्तित्वांत नव्हते. विविध स्वरूपांत आणि विविध संदर्भांत मनोविषयक विचार प्राचीन काळामात विखुरलेले दिसतात. युरोपीय आधुनिक मानसशास्त्रांतील प्रभारें विवेचन करण्यापूर्वी आपल्याकडील प्राचीन मनोविषयक विचारांचें धाडक्यांत समालोचन करतो. प्राचीन भारतीय मानसशास्त्र व अर्वाचीन युरोपीय मानसशास्त्र ह्यांतील साम्य अगर भेद कळण्याच्या दृष्टीनें हें समालोचन आवश्यक आणि उपयुक्तहि आहे. भारतीय मनोविषयक विचारांच्या स्थूल मानानें तीन अवस्था करता येतील. प्रथमावस्थेंत मन हाचा अर्थ जीव-तत्त्व असा प्राप्तुष्टानें समजला जात असे, व मरणोत्तर मनाची (आत्माची) काय स्थिति होते ह्या प्रश्नावरच सर्व भर दिलेला असे वेदग्रंथांतून जे काही मनोविषयक विचार आढळून येतात ते प्रथमावस्थेचे द्योतक आहेत. द्वितीयावस्थेंत वैयक्तिक मन हें स्वतंत्र नसून त्याचें वैश्विक मनाशी ऐक्य आहे असे प्रतिपादन केलें आहे. उपनिषदांत ह्या प्रकारचे विचार आलेले आहेत अतिभौतिक (आध्यात्मिक) शास्त्राच्या दृष्टीनें व्यक्ति-विश्व म्हणजेच जीव-ब्रह्म-ऐक्यमावना अर्थांत महत्त्वाची आहे परंतु आनुभविक मानसशास्त्राच्या प्रगतीला ती कारणी अनुकूल नाही, त्याकरिता वैयक्तिक मन पूर्ण स्वयंसिद्ध व स्वतंत्र असे दृष्टीत धरून चालले पाहिजे, व नंतर त्याची अंतर्निरीक्षक पद्धतीनें थिकरणा केली पाहिजे. स्वतंत्र वैयक्तिक मनाची अंतर्निरीक्षणाने केलेली चिह्नित मनोविषयक विचारांची द्वितीयावस्था दर्शविते. ह्या अवस्थेचें प्रथमतर उपनिषदोत्तर बौद्ध व दार्शनिक वङ्गुयांत मिळतें आगस्ट कॉम्प्टन वैदिक, आध्यात्मिक आणि आनुभविक किंवा शास्त्रीय अशा उभा ज्ञानाच्या तीन पायऱ्या सांगितल्या आहेत त्यांच्या अनुसंधानां धोरणाच्या तर वेदातील मनोविषयक चर्चा वैदिक स्वरूपाची, उपनिषदांतील आध्यात्मिक स्वरूपाची व बौद्ध

शास्त्रमार्गांतील आनुभविक स्वरूपाची होती असें म्हणता येईल.

अवैदिकामध्ये आत्मा आणि मन हे शब्द समानार्थी म्हणजे अंतर्मुखितदोर्षक आढळतात (दासगुप्त, हिस्ट्री ऑफ इंडियन फिलॉसॉफी, पान २६) मुच्छेमध्ये आत्मा शरीरास जोडून जातो व वनस्पती, नद्या, पर्वत इत्यादि ठिकाणी वस्ता वस्ती अशी त्या काळी समजूत होती (अग्नेय १० ५८ पहा) आत्मास मरणोत्तर अस्तित्व आहे, देवाच्या आणि पितरांच्या समागमात मृतारमा चिरसुत मोगतो अशी कल्पना होता अग्नेयवेदांत एके ठिकाणी (१० ७१, ७) असे एक मार्मिक विधान आढळतें की कांठि-वान हे मनुष्यांत सारचे असले तरी मनाच्या प्रवृत्तीत व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये फार फरक असतो, त्याचप्रमाणें व्यक्तिमात्राच्या मनाच्या प्रवृत्ती भिन्न असतात हे दर्शविणारे 'पक्ष्या जिवते मनः' असे वाक्य अग्नेयवेदांत (१०.११४, १) आलेले आहे. अशा तऱ्हेची मनासंबंधानें स्फुट, मार्मिक उदाहरणें क्वचित आलेली असली तरी आत्मा व त्याची पारलौकिक स्थिति ह्या विषयासंबंधानें अधिक चर्चा वेदामध्ये साजेली आहे

उपनिषदांमध्ये आत्मासंबंधांचा वैयक्तिक जीवतत्त्व या नात्यानें केलेला विचार मार्ग पडून व्यक्तीमध्ये के तत्त्व आहे तेंच विश्वाच्या ठिकाणीं असून राहिले आहे ह्या विचार कोरांन पुढें आला.

'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि', 'एय ते आत्मा अर्जुनायामी अमृत.' इत्यादि महावाक्यांच्या द्वारानें व्यक्ति-विश्वेक्याची घोषणा झाली जीव-ब्रह्माच्या ऐक्यांत मानसशास्त्र व अध्यात्मशास्त्र यांचें परम संमेलन झाले हें संमेलन आनुभविक मानसशास्त्राच्या प्रगतीला हितकर नाही असें मार्गे सांगितलेंच आहे, तरी पण त्या संघर्षांत मतभेद असणें शक्य आहे. कारण, अर्वाच्याच परमात्म्याशी, आदिम व अंतिम ऐक्य मानूनहि जीवात्म्याच्या प्रक्रिया व त्याचे निराश यांचा मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें अभ्यास करण्यास काहीच प्रयत्नाय नाही असें कोणास वाटे, तर उलटपक्षी मनाची नैसर्गिक अनेकता, विविधता अथवा स्वतंत्रता ही मानसशास्त्राची अर्थांत आवश्यक भूमिका आहे असे कोणाचें मत असेल ह्या आध्यात्मिक भूमिकाभेदावरून भारतीय मानसशास्त्र व युरोपीय मानसशास्त्र ह्यांच्या ठेवणीत व वृत्तीत फरक झालेला आहे. ह्याविषयी पुढें लिहावयाचेंच आहे. तृती उपनिषदामध्ये वैयक्तिक मनाचें वैश्विक मनाशी ऐक्य प्रतिपादन केलें आहे. पण्डाच मुद्दा महत्त्वाचा आहे. व्यक्ति-विश्व तत्त्वाच्या ऐक्याचा आधार न जोडता जे स्फुट मनोविषयक विचार अगर तत्त्वे उपनिषदांत सांगितली आहेत त्यात (१) मनाचें कार्य व (२) आत्माच्या मिन कल्पना ह्यांचा उल्लेख केला पाहिजे

(१) पंचज्ञानेंद्रिये ही मनाची उपकरणे आहेत. मनाशिवाय केवळ ज्ञानेंद्रियांनी ज्ञानप्राप्ति होणार नाही मनाचे ज्ञानप्राप्ति होते हे महत्त्वाचे तत्त्व वृहदारण्यक (१.५.३); त्याचप्रमाणे कौपीतकी (३.२.७) उपनिषदांमध्ये सांगितले आहे "अन्यत्र मना अभूवं नादक्षेमन्यत्रमनाः शुभ्रं वा श्रौपमिति मनसा एव पश्यति मनसा एव शृणोति" "अन्यत्र मन असह्यामुल्लं मी पाहिले नाही, अन्यत्र मन असह्यामुल्लं मी ऐवले नाही" असे आपण म्हणतो यावरून मनुष्य मनानेच पहातो व मनानेच ऐकतो. दृश्य व श्रव्य व श्रवणेंद्रिय यांच्या संयोगानेच केवळ ज्ञानप्राप्ति होत नाही. मन त्या ठिकाणी असेल तरच इन्द्रियपदार्थसंयोग ज्ञानदायी होतो मनाच्या कार्यासंबंधी हे जे तत्त्व उपनिषदांत धींरूपाने सांगितले त्याचाच दर्शनांतून पुढे विस्तार केला आहे. यूरोपीय मानसशास्त्राची ज्याचा परिचय आहे त्याला भारतीय मानसशास्त्रात मन हे केवळ अवधान स्वरूप आहे असे वाटल्या-वाचून रहात नाही (१) मानसशास्त्राच्या दृष्टीने दुसरे महत्त्वाचे औपनिषदिक तत्त्व, जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति आणि तुरीया हा चतुर्विध अवस्थाभेद होय. जाग्रत स्थितीत ज्ञान-कर्मेंद्रियद्वारे आत्मा बाह्य जगाचा उपभोग घेतो मोडून उपनिषदात 'एकोनविंशतिमुखाः स्थूलभुक् वैश्वानरः' असे जाग्रत आत्म्याचे वर्णन आहे पांच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेन्द्रिये, पंचप्राण आणि मन, बुद्धि, अहंकार व चित्त मिळून ही एकोणीस होतात. वेदान्त, सांख्य, योग आणि बौद्ध ह्या दर्शनांमध्ये याच्या अधिक फरकाने ज्ञानोपपत्तीची जी उपकरणे सांगितली आहेत ती सर्व ह्या यादीत सापडतात. स्वप्न स्थितीत इन्द्रियांचे दरबाने बंद झाल्यामुळे आत्मा 'अंतःप्रज्ञ' व स्वयंप्रकाश होतो. " न तत्र रथा न रथयोगा न पयानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्पयः सृजते न तत्र वेदान्तः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेदान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता ", म्हणजे त्या ठिकाणी दय, घोडे, रस्ते, पुष्करिणी वगैरे काही नसतात; दय, घोडे वगैरे आत्मा स्वतःच निर्माण करतो. असे स्वप्नस्थितीचे सुंदर व शास्त्र-सिद्ध वर्णन वृहदारण्यकांत (४.३.१-१०) आले आहे. स्वप्नसृष्टि अगदीच नवी सृष्टि नसते. तिचे घटक जागृतावस्थेत पूर्वी अनुभविलेले असले पाहिजेत हे अर्वाचीन मानसशास्त्रातील तत्त्व " याचि ह्येव जाग्रदपश्यति तानि सुप्त इति " ह्यात बरोबर सूचित केले आहे. स्वप्नस्थितीत इन्द्रियांचे व्यापार पूर्ण बंद असतात हे मत मात्र अर्वाचीन मनोविषयक प्रयोगांनी चुकीचे ठरत आहे. कारण त्वक्सेवेदनेन व श्रोत्रसेवेदनेन काही कृत्रिम स्पर्श पाडता येतात असे आढळून आले आहे. सुषुप्ति म्हणजे स्वप्नरहित गाढ निद्रा. सुषुप्तीत इन्द्रिये व मन ही प्राणात विलीन होतात. ज्ञाता व ज्ञेय या द्वंद्वरतीत होऊन जावात्मा परमात्म्याशी क्षणिक ऐक्य पावतो ह्या ठिकाणी अर्थात् आध्यात्मशास्त्राची मनोविषयक कल्पनेवर दाट बापा पडली आहे हे उघड आहे जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति ह्या

तीनच स्थिती प्रथम व्याख्या होत्या असे दिसते. कारण वृहदारण्यकामध्ये (४.३.११) सुषुप्ति हीच परमगति, परमे आनंदस्थान असा मोक्ष अथवा शेवटच्या स्थितीला सांगते शब्द सुषुप्तिसंबंधाने येजिले आहेत. डॉय-सनच्या मताप्रमाणे (फिलॉसफी ऑफ उपनिषद् ३०९) योगपद्धतीचा उगम साध्यानंतर तुरीया ही चतुर्थावस्था पहिल्या तीन अवस्थांमधून जाऊन जोडण्यात आली. सुषुप्ति आणि तुरीया यांत फारच एकाच की, सुषुप्तीत जीव-ब्रह्म ऐक्य तारकालिक असते व ज्ञानमूलक नसते तेच तुरीयेंत चिरकालिक व ज्ञानत. झालेले असते ही प्राइडन आधुनिक मानसशास्त्रात क्रांति घडवून आणिली तिला जाग्रत व स्वप्नस्थिती ह्यांतील भेद व तदनुसार केलेली स्वप्ननिष्ठा या कारणाभूत झाली ही गोष्ट लक्षात आणिली म्हणजे उपनिषद्वाक्य केलेल्या जाग्रतस्वप्नसुषुप्ति या अवस्थामेद्वारे महत्त्व घ्यानांत येते. अर्थात उगम तारका असला तरी ह्या तत्त्वाची वाढ दोन अर्थात भिन्न दिशांनी घाली. डॉ. प्राइडन स्वप्नचिह्नां विवृता व मनभूय-कारण (सायको-अनलिसिस) पद्धतीने केलेले उपचार ह्या प्रत्यक्ष व्यवहारोपयोगी वळणावर गेली व उपनिषदांतील जाग्रतस्वप्नभेद आध्यात्मशास्त्राचा साधनभूत झाला. मनाचे स्वरूप व कार्य ह्याविषयी उपनिषदांमध्ये जे मत प्रतिपादन केले होते तेच पुढे वेदान्त, न्याय व वैशेषिक या दर्शनांनी प्राबळ केले. वैदिक धर्मशास्त्राच्या बाहेर असणाऱ्या चार्वाक, जैन व बौद्ध ह्या दर्शनात मनासंबंधी तत्त्वज्ञान रीतीने केलेली विवेचना आढळून येते. वैदिक धर्मशास्त्री व तदंगभूत सत्त्वज्ञानाशी त्याचा (प्रथमपासूनच) विरोध होता. 'सर्वाभूती एक आत्मा' ह्या आध्यात्मिक तत्त्वात त्यांनी सोपविष्टी दिली व म्हणून शुद्ध अथवा आनुभविक मानसशास्त्राच्या दृष्टीने विचार करण्यात ते एका अर्थी पात्र झाले चैतन्याविशिष्ट देह हाच आत्मा अथवा जाव असे चार्वाकांचे मत होते देह व चैतन्य ह्या एका जीवाच्या दोन बाजू आहेत. ती दोन भिन्न तत्त्वे नाहीत असे चार्वाकांनी स्पष्ट व निर्भिडपणाने प्रतिपादन केले. त्यांतल्या त्यात देहा-त्वाच अधिक महत्त्व, कारण देह हे अधिष्ठान व चैतन्य त्यावर अधिष्ठित झालेले अर्थात देहपाताबरोबर बोधरूप चैतन्य सहाजिकच लयास जाणार. मग आत्म्याला मरणे-त्तर स्थिती कांठची ? जेनांच्या मताप्रमाणे सुद्धा जाव जाणि पुढील (शरीर) ही दोन भिन्न तत्त्वे आहेत जेनांनी एका-त्मवादाच्या ऐवजी अवेकजीववादाचा पुरस्कार केला. यूरोपीय मानसशास्त्रात ज्याप्रमाणे ज्ञान, वेदान्त आणि इच्छा (नॉइस, फॉर्लिन अँड उडलॉग) असे मनाच्या व्यापाराचे त्रिविध वर्गीकरण केले आहे त्याच तऱ्हेचे वर्गीकरण जेनांनीही केले होते परंतु प्रथम ज्ञान, नंतर सुखदुःखरामक वेदान्त व तदनुसार इच्छा अथवा तिरस्कार ह्या क्रमाऐवजी प्रथम वेदान्त, नंतर इच्छा व नंतर शेवटी ज्ञान असा उलट क्रम

दिला आहे. आत्मा देहपरिमाण आहे, म्हणजे देहाची जी व्याप्ति तीच आत्म्याची व्याप्ति; देहापरोक्षर आत्म्याचीहि वाढ होते असे त्यांनी प्रतिपादन केलेले आहे हे मत सक्त-दंगनी जरी चमत्कारिक वाटले तरी देह आणि आत्मा ही एकाच जाग्याची (आर्गोनेसिस) अवस्थिती असे आहेत. आणि मज्जासंस्था जी आत्म्याला अधिष्ठान आहे, तिची देहापरोक्षरच वाढ होत असते ही गोष्ट लक्षात घेतली असता त्यांत विलक्षण असे काही रहात नाही. उलटपक्षी हर्षाचे शास्त्र त्याच मताला पाठिंब्या देते असे आढळून येईल. बौद्धांचे मानसशास्त्रीय विचार त्यांच्या अनात्मवादाच्या सांगेते आहेत. पण हे विचार उत्तरकालीन महायानपंथाच्या चार्मयांत दृष्टीस पडतात, व महायानपंथावर ब्राह्मणी तत्त्वज्ञानाचा बराचसा संस्कार झाला असला पाहिजे असे मानण्यास जागा आहे. त्यांच्या मताप्रमाणे प्रत्येक जीव पांच स्कंधांचा सांलेला आहे. रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान हे ते पांच स्कंध होत. "रथाचे भिन्न भाग एकत्र केले असता ज्याप्रमाणे त्यांना रथ असे नांव देतात त्याप्रमाणे पांच स्कंध एकत्र झाले असला त्यास जीव ह्मण पात होतो" (मिल्ड प्रश्न २, १, १). रूप म्हणजे भौतिक पदक; वेदनात इन्द्रियपदार्थसंयोगाने होणारी संवेदना व तन्मूलक सुखदुःखभावना ह्या दोघांचाहि समावेश केलेला आहे. संज्ञा ही ज्ञान प्रक्रियेतील वेदनेच्या पुढील पायरी होय. पदार्थांच्या कोणत्याही एका गुणाचे ज्ञान वेदना देते पण संज्ञा सर्व गुणसमुच्चयाचे पदार्थरूपाने ज्ञान करून देते.

प्राचीन म्हणजे वेदोत्तर भारतीय व अर्वाचीन युरोपीय मानसशास्त्रात मुख्य भेद असा की, प्राचीन भारतीय मानसशास्त्र एकात्मवादी आहे व अर्वाचीन मानसशास्त्र 'अनेकजीववादी' आहे. भारतीय मानसशास्त्रावर सर्वत्र आध्यात्मशास्त्राची छाया पसरलेली आहे, तर युरोपीय मानसशास्त्र स्वतंत्र वातावरणात वाढलेले आहे, एकांत 'स्वाभूती एक आत्मा' हे निष्ठाळ्याचे तत्त्व मानून त्यानंतर त्या शुद्ध, शुद्ध व सर्व-व्यापी आत्म्याची प्रकृतिभेदांनी झालेली निरूपकवर्ण अभ्यासाकरिता घेतली आहेत. तर दुसऱ्यात, प्रत्येक व्यक्तीच्या ठिकाणी असलेला भिन्न जीव परिस्थितीचा क्षणवत् आहे हा मूल सिद्धांत मानला आहे. पहिल्याची सुरवात एका तत्त्वापासून आहे तर दुसऱ्याची अनेकांपासून आहे. युरोपीय मानसशास्त्र शारीरविज्ञानशास्त्र, अविज्ञान, समाजशास्त्र इत्यादि शास्त्रांच्या मदतीने आपली एकसारखी प्रगति करून घेत आहे व भारतीय मानसशास्त्राने प्रगतीच्या बाबतीत पूर्ण-निराम घेतला आहे.

प्राचीन भारतीयाने मानसशास्त्र चार पांच ठिकाणी विभक्त केले आहे. आध्यात्मविद्येमध्ये काही माग आहे, पण इतर भौतिकशास्त्रांमध्ये देखील मानसशास्त्रीय विवेचन केलेले आढळते. काही भाग कामशास्त्रात येतो, काही वैद्यकशास्त्रात येतो आणि काही साहित्यशास्त्रात येतो. या सर्वामध्ये साहित्य-

शास्त्रात जी भाग येतो तो सर्वात महात्वाचा आहे वैद्यकशास्त्र उन्माद, भ्रम, इत्यादि रोगातील विकृत क्षीर व विकृत मन यांविषयीची चर्चा करते. चरकसंहितेने (सू. ५६) विकृत मनाचे दोष कसे उत्पन्न होतात त्याचे कारण अस्तमानाचा प्रादुर्भाव असे देऊन भौतिकिक करून घेतली आहे. वारमत्ताच्या सूत्र-स्थानांत (श्लोक २६) रयाच मत्ताची पुनरुक्ति केली आहे. कामशास्त्रांमध्ये माहेरच्या सुठाचा किंवा मानवी खटपटीचा मनावर परिणाम कसाकाय होता हे दाखविले आहे. याहुन जुन्या काळाकडे गेलो तर मनोविषयक विचारांचा मन्म-तंत्राशी संबंध जोडून देणाऱ्या अर्धवैज्ञानिकीय अस्तित्व दिमून येते. परंतु मनाला स्मृतिरूप कृतीने पुनर्गुभूत भावना आणून बरणारे साधन जी कविता त्या कवितेचे मनावर परिणाम अथवा कार्य तपासण्याच्या निमित्ताने मनावर होणाऱ्या निरनिराळ्या शक्य परिणामांचे वर्गीकरण करून सात आठ किंवा नऊ रस घोषून काढले आहेत व त्या रसच्या परिपोषाचे स्थायीभाव, अनुभाव, विभाग आणि व्यभिचारी भाव असे वर्गीकरण केले आहे आणि व्यभिचारी भावाने देखील तेहतीस प्रकार दाखविले आहेत ते वाहिले असता मानसशास्त्रीय सूक्ष्मता परीच बाढली होती हे लक्षात येते.

युरोपीय मानसशास्त्रातहि प्राचीन आणि अर्वाचीन असे दोन भेद पडतात. प्राचीन मानसशास्त्राची सर्व मदर अंत-निरिक्षक (इन्टरस्पेक्टिव्ह) पद्धतीवर होती. अवधान अंत-मुख करून मनातील भावांचे काय ज्ञान होईल तेव्हावरच प्राचीन मानसज्ञाना निहाल करावा लागे. ह्या पद्धतीने मनो-व्यापाराचे सूक्ष्म पृथक्करण त्यांनी केले होते परंतु व्यक्ति ज्या समाजाचा अविच्छेद घटक आहे त्या समाजातून तिला वेगळी काढून वैयक्तिक मनासंबंधाने केलेला विचार कितीहि सूक्ष्म असला तरी तो एकाणी असणार यांत शंका नाही. समाजातील अनुकूल-प्रतिकूल ध्येयांच्या व्यक्तीशी वाढ पडली असता वैयक्तिक मन कस वतन करते हा महत्त्वाचा भाग पूर्वीच्या मानसशास्त्रातून वगळला गेला होता. त्याचप्रमाणे मनुष्य व मनुष्येतर प्राणी यांच्यामध्ये अनुसंधेय भेद प्राचीन मानसशास्त्रज्ञांनी मानला होता. त्यामुळे मानवी मनाच्या मूलभूत किनाऱे यथार्थ ज्ञान त्यास झाले नाही. परंतु कळीकडे विचारणाऱ्याचा पगडा सर्व शास्त्रांवर बसला असल्यामुळे मानवी मनाच्या मूलभूत किनाऱ्यांचे पाक्षी मनाच्या किनाऱ्यांच्या साम्य आहे हे पहाण्याकडे मानसज्ञान अधिक लक्ष वेधू लागले व अशा रीतीने तुलनात्मक मानसशास्त्राचा अभ्यास सुरू झाला सामाजिक व तुलनात्मक ह्या दोन महात्वाच्या क्षेत्रां-खेरीज आजची एक विस्तृत क्षेत्र मानसशास्त्राचा उपग्रह केले आहे, ते म्हणजे मनाच्या विकृत स्वरूपाचा अभ्यास हे होय. ह्या तीनहि दिशांनी आपुनिक मानसशास्त्राचा व्याप क्षपाट्याने वाढत आहे. धर्म, शिक्षण, भेदे, रोगोपचार इत्यादि (आवनाशी नित्य संबंध येत असलेल्या) विषयांशी मानसशास्त्राच्या अधिकाधिक संबंध येत आहे. यांबद्दयात

साध्यावयाचे तर मानसशास्त्रज्ञाने आपली एकता मदीं सोडली असून तो देवळात, शाळेत, कारखान्यात, दवाखान्यात विचवणुन बाजारांतहि संचार करू लागला आहे.

मानसशास्त्राच्या अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा भाग अपाप अत्यंत लंगडा आहे. मन काय, त्याच्या प्राकृतिक क्रिया कोणत्या, विवृत मन काय हा अभ्यास एका दृष्टीने अगदी आरंभीचा आहे व्यवहारात उपयोगी पडणारे मानसशास्त्र असून तयार झाले नाही. समाजातील आर्थिक परकाळी, समाजातील जातिभेदांमुळे व एवढ्याशी व्यवहारांमुळे जे संबंध उत्पन्न होतात त्यामध्ये ज्या मानसिक भावना व्यक्त होतात त्यांचे एकीकरण करून अभ्यास करण्याची क्रिया वाढली नाही ती वाढली म्हणजे मानसशास्त्र हे राजनीति व अर्थशास्त्र यात स्पष्ट करणारे एक महत्त्वाचे तत्त्वज्ञान तयार होईल, आणि ते रोजच्या व्यवहारात व्यवहार वरणाच्या पक्षात, राज्याच्या सुरक्षास, तसेच व्यवहारातील संबंध पाहून त्यावर योग्यतेचे नियम घालून देणाऱ्या न्यायाभिरात उपयोगी पडेल.

मानशास्त्राच्या पद्धती — मानसशास्त्राचा विषय इतर शास्त्रांच्या विषयांपेक्षा भिन्न असल्यामुळे मनोविषयक अभ्यासाची पद्धतीहि विशिष्ट असली पाहिजे अंतर्निरोक्षक पद्धति ही मानसशास्त्राची खास पद्धति होय. ह्या पद्धतीने मनोव्यापारांचे सूक्ष्म निरीक्षण करता येते ह्या टिकाणी निरोक्षक कोण व निरोक्षक काय असा प्रश्न उद्भवतो. सामान्यतः बोलावयाचे तर नियमाबद्ध असलेले मन वहाँ प्रसंगी अंगभूत होऊन आत काय चालले आहे याचे निरोक्षण करतो. म्हणजे एकच मन द्विधा होऊन निरोक्षक न निरोक्षक बनते. परंतु एकच मन द्विधा होते ह्याचा तरी अर्थ काय ? याला उत्तर असे: आपण ज्याला मन म्हणतो ते क्षणिक मनोविषयक विस्तारणाची एक क्षणिक मालिका आहे एक नित्य मन नसून अनेक अनित्य अवस्था क्षणिक मनाची मालिका आहे असेहि म्हणता येईल [ज्ञानकोश, मन 'म' (पृ. ४९-५०)] या लेखातील युद्धाचे मनाविषयां मत पहा. तसेच विश्वममेश्वरचे मत 'प्रिन्सिपल्स ऑफ सायकॉलॉजी' भाग दोन, पान ३४६ पहा] मनाचे मनोचि निरोक्षण करत म्हणजे वर्तमानक्षणातील मानसिक स्थिति भूतस्थितांचे निरोक्षण अवस्था निरोक्षण करते. एकाच क्षणातील मनाला स्वतःचे निरोक्षण करता येणे शक्य नाही. वर्तमान मन, भूत मनाचे निरोक्षक असते. पण क्षणांत ते स्वतःच निरोक्षक बनते. अशा रीतीने एकासागून एक क्षणिक मन प्रथम निरोक्षक व नंतर निरोक्ष्य होतात. उदाहरणार्थ, क्रोधाभासना मन क्रोधाची साधना अनुभवता असता बहिर्मुख असते पण ती क्रोधाची उर्मा ओसरल्यावर चातुरीताने विचार करण्यास ते समर्थ होते. रागाबलेला मनुष्य 'मी मघाशी उगीच रागावलों' असा विवेक करतो हा अनुभव आहे याचा अर्थ असा की, वर्तमान मन, नूत मनाच्या क्रियेवर चांगला-वाईट छेरा मारते. मन हे

क्षणिक मानसिक अवस्थाची मालिका असल्यामुळे अंतर्निरोक्षण हे नेहमीच अनु-निरोक्षण रहाणार. अंतर्निरोक्षक पद्धति सद्योप असते असा तिच्यावर आक्षेप आहे अतः तथ्य आहे. कारण मनाच्या अवस्था अत्यंत वेचल असतात व त्यांची सीमता क्षणीक्षणी पारलट असते. तरी पण अभ्यासाने अंतर्निरोक्षणपद्धतीची उपयोगिता वाढते यात शंका नाही.

प्रायोगिक पद्धति — प्रायोगिक पद्धति ही भौतिकशास्त्रातच वेचल उपयोगी आहे तिचा मानसशास्त्रात काय उपयोग असे सहृदयींनी कोणास वाटण्याचा संभव आहे. परंतु मानसशास्त्र आता अभ्यासशास्त्राच्या धुव्यांतून वाहेर पडून अनुभवविश्लेषाशास्त्राच्या पंक्तीला येऊन बसले आहे. तेव्हा अर्थातच प्रायोगिक पद्धतीला ह्या शास्त्रात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे जीवें मिटून मननाने मनाची गूढ उघडण्याचा वाळ गेला असून मानसशास्त्राला प्रयोगशाळा व यांत्रिक उपकरण यांची गरज भासू लागली आहे. काही प्रयोगविषयांचे पुढे दिग्दर्शन करतो— (१) मंदू आणि मन ह्याचा संबंध निश्चित करण्याकरिता पंचज्ञानेंद्रिय आणि पंचकर्मेंद्रिय ह्यांच्या व्यापारांचा मंदूच्या कोणत्या पुत्रप्रदेशांनी मेवडा संबंध येतो हे प्रयोगाने सिद्ध झाले आहे पण त्या दिशेने आणखीहि प्रयोग होत आहेत. (२) ग्रेक व रमायुळे होणाऱ्या संवेदना यातील प्रमाण गणितशास्त्रातील सूत्रांनी निश्चित करणे. (३) इंदिराना ग्रेक दिव्यापासून मानसिक प्रतिक्रिया होण्यास किती अवकाश लागतो ते पाहणे. (४) अवधानाच्या वेळा किंवा मावानुभवाच्या वेळी दक्षिणामिशन व अरोपट्टास इत्यादि शारीरिक फेरफारांचे सूक्ष्म मापन करणे. (५) स्मरणाचा आणि विस्मरणाचा कालावधि ठरवणे. छाशियाय कुत्री, मावळ व इतर प्राणी ह्यांच्यावर संवय, अनुकरण आणि भिन्न ग्रेक दिले असता त्यांच्याकडून होणारे वर्तन हे प्रयोगाने सिद्ध करून त्याचा मानवी मन व त्याच्या प्रक्रिया यावर काय प्रकाश पडतो हे पाहण्याबद्दल शास्त्रज्ञांचे लक्ष अधिकाधिक वेधत आहे.

मनो व्यव पद्धे द क पद्धति — मनाच्या विस्तारवर्धनाचा अभ्यास सुरु झाल्यापासून मनोव्यवच्छेदक पद्धतीची मानसशास्त्राच्या पद्धतीमध्ये कणना होईल. लंगडी काळत मनाने विरोधी व दुःखद म्हणून दडपून ठेविलेले विचार सर्व मानसिक विकारांना कारणीभूत असतात ह्या मताबद्दल वेष्टेष्टा निदानावर मनोव्यवच्छेदकपद्धतीची उभारणी झाली आहे.

मानसशास्त्र व धर्म — धर्माचा मानसशास्त्रदृष्ट्या विस्तृत अभ्यास करण्यास सुरु झाला आहे, ह्यागोष्टीचा धर्मावरील कथप्रकाश धर्मी करण्याचे चांगला उपयोग होईल असे वाटते. धर्माचा उगम कोणत्या भावनेत होतो हा प्रश्न धर्माच्या मानसशास्त्रीय अभ्यासात फार महत्त्वाचा आहे. देववत्त्वनेचे मूळ अर्थ, आदर, आकर्ष्य यांपैकी कोणत्या वर्णनत होणाऱ्याचे म्हणजे अपराधातून अधिक सामर्थ्यवान

अथा अद्वयधर्माविषयी आपल्या मनांत प्रथम भय उत्पन्न होऊन, नैनर रयांनी संतुष्ट करण्याकरितां मनुष्य रयांची आराधना करूं लागला, अथवा सृष्टिवरकाराच्या अवलोकनांत, आध्यात्मिक ग्रह होऊन सृष्टिरूपाविषयी विचार रयाच्या मनांत उत्पन्न झाले व मग रथाच्याविषयी मनुष्याला आदर वाढूं लागला. तारपरी, धर्माचा उगम भयाच्या भावनेंत आहे का आश्चर्याभावेन आहे? धर्म ईश्वरप्रभित आहे असे म्हणणारा एक पक्ष आहे म्हणून धर्माचे मूल शोषणाची स्वरूपट काणे व्यर्थ आहे असे रयाचे मत आहे, पण धर्मांनी भावना ईश्वराचे आपल्या प्रेरणेने मनुष्यांत उत्पन्न केली आहे असे म्हणून तर धर्माच्या मानवशास्त्रीय अभ्यासाचे मुळातच उच्चाटण झाले असे समजते, येवढें नमूद करणे गरूर आहे. कारण ईश्वरी प्रेरणा ही मनीषिपदक अभ्यासाला गरूर असणाऱ्या अनुभवाच्या दृष्ट्यापलीकडील आहे.

धर्मशास्त्रेणैव मूल द्रोघर्णे ही धर्माच्या मानसशास्त्रीय अभ्यासाची एक दिशा झाली. दुसऱ्या एका दिशेनेहि हा अभ्यास होत आहे. संताच्या चरित्रान वगैरे केलेल्या दृष्टान्त, साक्षात्कार, अद्भुत वपरकार इत्यादि गोष्टीची मनोविषयक बिक्रिया कर्णे ही ती दिशा होय. मोस्त दाईस्ट, व इतर त्रिवन साधु ह्यांच्या चरित्रांचा ह्या नवीन पद्धतीने अभ्यास सुरू आहे. दृष्टान्त किंवा साक्षात्कार मेढीली काही माग प्रबोधिण शास्त्रासुद्धे होणारे केवळ आभास आहेत. संत हे तीमूर्खवेदन प्रकृतीचे असतात व त्यावागेगारे अनुभव स्वयंसूचनेने व परसूचनेने उभयत होणाऱ्या मूळछेनेच परिणाम आहेत. योगक्षयात सांगायचा तें संताची मन ही विवृण मन असतात, व त्यांच्या मनस्थिती व वेव्याऱ्या 'उत्तम-त्तांच्या' मनस्थिती एकाच स्वरूपाच्या असतात. हा अभ्यास ह्याच दिशेने केलास ह्या सिद्धताचा लोकांच्या धर्मभाव-नेवर अनिष्ट परिणाम होईल अशी धर्मेतिप्र लोकांनी मीति पाटणे साहजिक आहे. त्याच्याशी आपल्याला येथे काही करावयाचें नाहीं. केवळ मानसशास्त्रदृष्ट्या ह्या सिद्धताच्या सुझाई असलेल्या तत्त्वान एक काय चूक आहे, तिचा निंदेश येथे केला पाहिजे. वेव्या किंवा तत्सदृश विवृण मान-सिक अस्वाभाविक काढलेले सिद्धांत अविवृण मनाला सल्ल-क लागू कर्णे हें प्रायः शास्त्रीय पद्धतीला शिरोधी आहे. अस्वादाविक्रन नियम सिद्ध होणें हें खरें पण ही सिद्धि विगयक नसून नियमात्मक असते हें विस्तरांत कायना नये. पांच पायाची गाय या अस्वादाविक्रन जर काही सिद्ध होत असेक तर पांचवा अष्टय पाय प्रत्येक गाईला असतो हें सिद्ध न होतां गाईला चार पाय असतात हेंच सिद्ध होईल अशाच प्रकारची चूक विवृण स्थितीवरून व अविवृण मनाने स्वरूप निश्चित केलासुद्धे होत आहे ही गोष्ट काहीं विद्वान लोकांच्या लक्षांत येत चालली आहे. ही सुदिवाची गोष्ट आहे. डॉ. माऊनने मन्वाविषयक किंवा मानसशास्त्राच्या अभ्यासापासून काढलेले सिद्धांत सामान्य निरोगी मनाला

પ્રાચીન કલ્પે જાણે જાત આદિત શાધિવંચી “ પાર્મિક અનુભ-
વાવે પ્રકાર ” હેં શિષ્યમ જેમ્તે પુસ્તક સર્વાધ્યા માહિતીવે
આહે. વળ યા પુસ્તકાંતીલ રહાદ્રણે લિલ્લી. ધર્માધ્યા એકા
વિશિષ્ટ માયાત્ન મેતલીં અનુ સર્વસાધારણ ધર્માનુભવાંધ્યા-
કહે જરૂર તિતકે લક્ષ્ન ન પુણિતા વિકૃત અનુભવાનીં કાખીલ
મહદન દિલેલે આહે અસે ઘાટસ્થવાચૂન રહાત નાહી અસે
“સૌચકાંલગી ઔઝ થીઁઁઁઁઁ ઇતર સૌચકાંલગી ઔઝ દિ
સાવગ્નેત (પ. ૧૬) યાત મ્હટલેં આહે તેં યથાર્થ આહે.

या विवेचनावरून संन्यासिन्नाची मानससाधनाची चिकित्सा कडे नवे असे मान्य असणे म्हणजे नव्ही. तुकाराम, नामदे-
वादि संतांच्या नाट्यवाचा नव्या मानसशास्त्राच्या दृष्टीने
अन्यास होईल तर ती पाहिजेच आहे. व धर्मासारख्या
महत्त्वाच्या विषयासंबंधी तर मानसशास्त्राची त्याला अधि-
क गरज आहे, हे आमचे स्पष्ट मत या ठिकाणी नमूद
करून ठेवतो.

मानसशास्त्रवरील गोपचार -- अलीकडे मानस-
शास्त्राचा रोगोपचाराकडे उपयोग होऊ लागला आहे. या
पद्धतीला मानसोपचारपद्धति असे म्हणतात. दारोराचे
आरोग्य सुक्ष्मपरीक्षेच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते, म्हणून
सुक्ष्मपरीक्षा वेळ्या आपापली कामे करण्यास असमर्थ होतात
तेव्हा शरीर रोगग्रस्त होते हा मानसोपचार पद्धतीतील मूल
सिद्धांत आहे. रोगांनी ही उपपत्तिग्रहीत धरून सुप्तमनाच्या
द्वारे कार्यहीन सुक्ष्मपरीक्षेतील नेतानाशक्ति उत्तेजित करणे हा
उपाय सांगितला आहे. रोगी आत्मप्राप्तून उपचाराकाची
स्वाध्याय मननर चांगली छाप घेऊन असो. लखरदारी घ्यावी
असा सामान्य नियम दिला आहे. उपचार करताना शरीर-
राच्या विशिष्ट भागावरून हस्तस्पर्श करतात व वेळोवेळी
'तुम्ही लखरुच बरे व्हाल' 'तुमच्यात आता चांगली सुप्तर-
पणा होत आहे' असा सूचना देतात. पाररटपणा, भ्रमिष्ट-
पणा (हिसॅरिया), निद्रानाश इत्यादी मानसिक विकारांप्रमा-
नेन बद्धकोष्ठता, अर्धेशिथी, सेविका वा स्थावरव्या शारीरिक
विकारांवरही या पद्धतीचा चांगला उपयोग होतो असे मान-
सोपचार पद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांचे म्हणणे आहे (या विषया-
संबंधी अधिक माहिती पाहिजे असल्यास 'मानसोपचार';
शास्त्र व पद्धति' हे प्रो. कडके यांनी लिहिलेले पुस्तक पहावे).

मानसशास्त्र बंधे. — मानसशास्त्रातील तत्वांचा प्रत्यक्ष व्यवहाराकडे उपयोग करण्याची प्रवृत्ती अलीकडे सारखी वाढत आहे. रोगोपचाराकडे मानसशास्त्रीय तत्वांचा किती उपयोग होतो हे बरील परिच्छेदांत दाखविलेच आहे. व्याप्ती या ठिकाणी ध्यानील कांही अडथळी दूर करण्याकडे मानसशास्त्रज्ञ आपल्या ज्ञानाचा फायदा घेनाईक लोकाना कमा करून देतात हे दाखवावयाचे आहे. विशिष्ट ध्यानां विशिष्ट मानसिक गुणांची व प्रवृत्तींची माणसं लागतात, ती सोपून कधी काढावयाची हा एक प्रश्न ध्यानाच्या चालकीना व कारखान्यांच्या मालकीना तोड्यावयाचा असतो. मोथरचे,

ज्ञानाचे किंवा आगगाण्याचे डायब्रर यानां अवधान, सम्य-
सूचकता, या गुणाची अत्यंत जरूरी आहे. ऑफिसमध्ये
कारकुनाचें काम करणाऱ्यांना बेर्या-बसवल्यात नेपुण्य,
न्यापारांत खरेदीप्रक्रियेचें काम करणाऱ्यांना धोरण व योज-
नशब्दांनी लोकांच्या मनोवर छाप बसवून त्यांच्याकडून काम
साधण्याची हातोटी, शिक्षकांनी सहसृष्टी, टेलिग्राफ, टाय-
पिस्ट व टेलिफोनवर काम करणाऱ्यांना त्वरित प्रतिक्रिया
व हस्तक्षेपानांत तत्परता हे गुण लागतात अशा रीतीने
निरनिराळ्या घद्यांत निरनिराळ्या मानसिक क्रियांची व
गुणांची आवश्यकता असते. घद्याला योग्य मनुष्य मिळाला
तर त्यांत माळक्या व नोकऱ्यांचा दोषाचाहि फायदा आहे.
नाहीं तर नवा मनुष्य कामावर घेतल्यावर त्याला पूर्वशिक्षण
देण्यांत व दिश्यानेतरहि तो अयोग्य ठरला तर काळ व
पैसा फुकट जावयाचा व नोकऱ्याला पुन्हा दुसरीकडे काम
पदाभ्याकरिता हिंडावें लागवयाचें तें वेगळेंच. घद्याकरिता
मानसिक लायकी ठरविणें गितकें महत्त्वाचें आहे तितकेंच
आलेल्या उमेदवाराची वर्गवारी करून हुशार उमेदवार निव-
डून घेणेंहि महत्त्वाचें आहे. मुन्स्टरबर्ग या मानसशास्त्रज्ञानें
या विषयांत विशेष परिश्रम केले आहेत. यानें कारागार,
बैच, लेखक इत्यादि वेगवेगळ्या घद्याच्या लोकांना आवश्यक
असणाऱ्या गुणांची यादी तयार केली आहे. तसेंच
काहीं उमेदवारांची निवड करण्याकरिता कसोटया ठरविल्या
आहेत. एका टेलिफोन कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनी विनंति
केल्यावरून टेलिफोनवर काम करणाऱ्यांची मानसिक तपा-
सणी करून त्यांनी काहीं कसोटया बसविल्या. उदाहरणार्थ,
(१) चार आंकड्यापासून ते बारा आंकड्यांपर्यंतच्या
संख्या एकदा ऐकल्यानंतर स्मरणानें लिहिणें, २(२) विविध-
क्रमानें छापलेल्या अक्षरांच्या काडोची ठराविक रीतीने क्रम-
वारी करणें, छाप व इतर रीतींनी टेलिफोनवर काम करणाऱ्या
मुलींची परीक्षा घेऊन त्यांचे नंबर लावण्यात आले. हे नंबर
प्रत्यक्ष कामानें ठरविलेल्या खात्यातील नंबरांशी ताडून पहाता
असें आढळून आले की, ज्या मुली मुन्स्टरबर्गच्या परीक्षेत
वर आल्या त्या आपल्या कामांतहि पहिल्या दर्जाच्या होत्या.
सुक्षिमापनाच्या कसोटयाची ही कसोटी आश्चर्यकारक नव्हे
काय !

विकृत मनांच्या मीमांसेकडे हल्ली मानसज्ञाचें लक्ष वेधले
आहे. या शास्त्रेत वेद, वैकलिक आणि विविध मनं यासंबंधी
विचार केलेला असतो त्यासंबंधी या ठिकाणी थोडी माहिती
जरूर आहे.

मनाची विकृत स्वरूपे — प्रत्येक मनुष्याच्या आयु-
ष्यामध्ये आईश्राप, महोगंभाज, खेळगडी, वायकी, मुल्ले,
ध्याताली सहकारी मित्र व शत्रू अशा वेगवेगळ्या व्यक्तींशी
त्याचे वेगवेगळे संबंध येतात. प्रत्येक व्यक्तीशी असलेल्या
संबंधाला उचित असें बतनं त्याला त्या व्यक्तीशी करानें
गणतें. हे औचित्याचें धोरण जो योग्य रीतीने सामाजिक

त्याला व्यवहारातल्या भांपेत शकण्या किंवा हुशार झुणतात,
व ज्याला हे धोरण राखता येत नाहीं तो मूर्ख किंवा वेडा
ठरतो. शास्त्रीय परिभाषेत बोलावयाचें तर पहिल्या मनु-
ष्याचा व्यक्तिक्कंद संघटित असतो व दुसऱ्याचा शिथिल
असतो असें म्हणतात येईल “ त्याच्या बोव्याचा स्फूटिला
आहे ” असें एखाद्या विमनस्क माणसाचें वर्णन केल्याचें
आपण ऐकतो त्याचें हेच रहस्य आहे. वेडाची मानसशास्त्रिय
मीमांसा करूं गेल्यास असें आढळून येईल की, जीवनविर-
त्रामध्ये ज्या गोष्टींशी आपला संबंध येतो त्यांना योग्य व
रास्त किंमत देण्याची हातोटी किंवा अटकळ निरोगी अवि-
कृत मनाला साधलेली असते, निचा नाश झाला की, मन
रोगी किंवा नादुरुस्त होतें. जीवनाला आवश्यक असणाऱ्या
गोष्टींच्या किंमतीचें समतोलन करण्याची शक्ति—हिलाच
सारखार बुद्धि असें नांव आहे—हिं निरोगी मनाचें मुख्य
लक्षण आहे. ही शक्ति थोड्याशी कमी झाली तरी मनानें
आरोग्य बिघडलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं घर, कपडे,
पैसा, मानमरातब यांपैकी प्रत्येकाकडे जितकें आवश्यक
त्याहून अधिक लक्ष देऊं लागल्यास त्याला चराचें, कपड्यांचें
किंवा पैशांचें वेड लागलें असें आपण व्यावहारिक भाषेत
बोलतो त्याचें मर्म हेच आहे. परंतु एखाद्या गोष्टीकडे वाज-
वीपेक्षा जास्त लक्ष पुरवीत असला तरी जेव्हायेंत वाडीच्या
गोष्टी त्याच्या विचाराच्या कक्षंतून पार निघून जात नाहीत
व म्हणून त्याच्या व्यवहाराला म्हणण्यासारखा बाध येत
नाहीं तेव्हायेंत त्याची घडाय्या माणसातच माधारण गणना
होत असते. परंतु एकदा का तो कोणत्याहि एकाच गोष्टीचा
अनन्यभावानें निदिध्यास करूं लागला की, तो पूर्णपणें वेडा
ठरतो. वेड्यांच्या यादरीचें सूक्ष्म अवलोकन केलें असता
आम्हां केलेल्या मीमांसेची सत्यता पडेल. कांहीं वेडे विश्व
व फाटके कायदच सारखे जमा करीत सुदृतात. त्यांच्या
पुढें स्वच्छ व बहुमोल कपडा आणून ठेवला तर त्याच्या ते
फाडून विच्छा करतील त्याचें मन विच्छामय होऊन गेलें
असते. विश्व जमा करण्यातच त्यांना खरा आनंद होत
असतो. विच्छा, कापड, दगड गोळा करणें हे वेडाचे वाईट
प्रकार आहेत. परंतु वेड जें वाईट गोष्टीचें असू शकेल, तसें
तें चांगल्या गोष्टीचेंहि असें शकेल. पुस्तकांचें वेड, पैशांचें
वेड, देशाचें वेड, किंवा परमेश्वराचें वेड; श्वा, युवा व भववा-
नाना वैद्यकारणी एकाच पेंकाला बसवितो त्याप्रमाणें विच्छा
गोळा करीत रस्त्यानें उघडा नागडा हिणणां वेडा. कवडी
कपडी जमा करणारा कवडीपुंथक, रात्रीदिवस देशहिताचें
वितन करणारा देशभक्त आणि छुपातुपेला अक्रुत अहर्निश
देवाचा श्रावण घावा करणारा देवभक्त या सर्वांना मानस-
शास्त्रज्ञ एकाच माळेत गांवतो. कारण किंमतीच्या समतो-
लनाचा अभाव सर्वांच्या ठिकाणी सारखाच दृष्टीस पडतो.

आत्यंतिक आनंद, किंवा आत्यंतिक दुःख किंवा इतर
कोणत्याहि भावना असुकट दोषाला पोचली की, ती वेड

लागव्यास कारणीभूत होते. कोणतीही भावना व्यक्तीला सहन न होण्याद्विषया अंशाला पोचली तर मनाच्या नाजूक मापनयेप्राक्षा धक्का बसतो, व तें नादुरुस्त होते या नादुरु-स्तीला सुरवात संशयी वृत्तीपासून होते संशयी वृत्ति, विम-रण, विमनस्कता, भ्रमिष्टपणा, संघटित भ्रम या वेदाच्या पा-यऱ्या आहेत. ' हॅस्पेट-एनिंग ' या भ्रमकारांनी भ्रमिष्टपणाचे केलेले प्रकार पद्दा, म्हणजे आडवी म्हणतो याची सत्यता पटले: (१) सर्वसाधारण भ्रम (यात मनुष्याची अशी भावना असते की, आपले बोलणे कोणी आडून ऐकत आहे; आपल्याला मारायला कोणी टपले आहे.); (२) भ्रमभ्रम (आपल्यावर कोणी भ्रम करीत आहे व आपल्याला साखा घात देत आहे असे वाटते), (३) भाडवोर भ्रम (यात मनुष्य भाडणात, मारामान्यात व क्रियादीर्घात गुंतलेला असतो), (बरील तीनही प्रकारांत आपला कोणतीतरी सारखा छळ करीत आहे ही भ्रमिष्टाची भावना असते), (४) शोषक अथवा सुधारकी भ्रम (साक्षात् शोषाच्या मार्गे लागलेले लोक, सामाजिक अथवा नैतिक सुधारणेचा प्रयास घेतलेले लोक या प्रकारात येतात.), (५) धर्मविप-यक भ्रम (मी महान् साधु आहे, मला ईश्वरी दृष्टात क्षाला आहे, असे मानणारे लोक या प्रकारात येतात) व (६) भ्रमभ्रम (यातील भ्रममात्रा वैयक्तिक असून उदात्त असते) शब्दचे भ्रमाने तीन प्रकार प्रघोषणीय व वैयक्तिक आहेत.

भ्रमिष्टपणाचा संशयी वृत्तीपासून सुरवात होते. वारीक-सारीक गोष्टीकडे फांसील चिकित्सक सुद्धेने पहाणे हे मान-सिक अशक्ततेचे चोकर आहे. तसेच काहीतरी नादांत असणे, परांतून बाहेर पडताना काहीतरी राहिल्याच्या संश-यामुळे वारंवार परत येणे, हलगर्जीपणामुळे कसे तरी कपडे घालणे, गुंड्या घालण्यास विचरणे, क्लिष्टा हरवणे, ह्या गोष्टी दिसण्यांत झुल्ल असल्या तरी त्या मानसिक शक्तीची क्षीयता स्पष्ट दाखवितात रोजच्या व्यवहारातील या चुकांचे डॉ. फ्राइडने " सायको-पॅथॉलॉजी ऑफ् एन्ड्रीडे लाईफ " या ग्रंथात उत्तम मनोविषयक विवेचन केले आहे लहान सहान गोष्टीकडे दुर्लक्ष असणे ही भ्रमिष्टपणाच्या आग-मनाची दृष्ट नोट ओळखून ठेवावी भ्रमिष्ट मनुष्याच्या मंदत काही विषाड असतो असे नाही मनेस्थानी मार वडल्यामुळे लोक वेढे झालेले दिसतात [हंटर-जनरल सायकॉलजी (पा. ७१)]. वेढ हा विकार क्रियाविषयक आहे, भौतगोचिक नाही.

मैदूचा व मनाना अत्यंत निकट व निव्वडाल्याचा संबंध आहे ही गोष्ट जाता निर्दिष्ट सिद्ध झाली आहे व मैदूच्या दृष्ट्या पृष्ठभागावरील स्थानाचा व क्रियाविषयक स्थानाचा तलासही शास्त्रज्ञांनी काढला आहे (झा की भा. ५ १५ पॉन पद्दा) या शोषावरून अमुक एक अवयवाच्या खवे-देना अथवा क्रिया यांच्या असतो मैदूचा अमुक एक भाग विषडला आहे असे निश्चित सांगता येते व प्रयोगांनी त्याचा

पडताळा बरोबर येतो. परंतु व्यक्तित्व पैसे घुडाले, जवळचा नातलग वारला, परीक्षेत अपयश आले, किंवा लोंढरीत एकदम छळ दोन लाख रुपये मिळाले ह्या व अशा इतर अनेक आकस्मिक कारणांनी मनाला धक्का बसून वेढ लागले असता मंदत काही विषाड होतो किंवा काय, क्षाला तर तो कोणत्या स्वल्पाचा असतो याचा शास्त्रज्ञांनी अजून पत्ता लागलेला नाही. ह्यामुळे ह्या बाबतीत काय शोध लागतात ते पहाणे आहे काही मुलाची मानसिक वाढ लहानपणाच थांबते अथवा काही एक कारण नसताना ती पुढे वेढी निप-तील असा संशय येऊ लागला. अशा वेळी त्यांची डॉक्टर-कडून तपासणी करून घेतली असता मैदूच्या पृष्ठभागावर एखादी अनिष्ट वाढ झाल्याचे दिसून येते, व तत्कालिक राख-किया झाल्यास ती मुले सुधारण्याचा पुष्कळ संभव असतो. लहानसहान किंवा मुकात्याच सुरु झालेल्या मानसिक विका-राचा मैदूच्या विकाराशी संबंध बांधता येतो.

वैकल्पिक आणि विविध मने—“एका शरीरात एक मन” अशी निसर्गाची योजना आहे, आणि हीच योजना योग्य आहे असे थोड्यासा विचार केला असताना दिसून येईल. प्रत्येक प्राण्याचा परिस्थितीशी जी झगडा चाललेला आहे, त्या झगड्यात त्याला वसा याबद्दल अनेक तर त्याच्या शरीराचा कारभार एकत्रित व सुसंघटित रीतीने चालला पाहिजे, नाही तर एकच सैन्य दोन वे पक्षांच्या हुकूमता-लाली अन्तर्गत प्रसंगी एकाचे “ हला चडवा ” व दुस-ऱ्याचे “ मागे हटा ” असे परस्परविरोधी हुकूम दिसल्यानंतर त्या सैन्याची जी अवस्था होईल तीच दोन मनांनी अधिष्ठित झालेल्या शरीराचा स्वाभाविकी म्हणून निसर्गाने एका शरीरावर एकच मनाचा ताबा असावा अशी व्यवस्था केली आहे शरीररचनेसंबंधाचा निसर्गाचा नियम, पांच पायांची गाय, सात फण्यांचा नाग, पाठीला पाठ लागलेली जुळी मुले, संपुट असलेला मनुष्य इत्यादि विलक्षण प्रकार निर्माण करून निसर्गने कविते मोडतो, त्याचप्रमाणे एका देहात दोन मने पाठीपाळीने वावरत असलेली आदळून आली आहेत. विषय जेम्सने वैकल्पिक मनाने उत्तम उदाहरण म्हणून एका बाईची अद्भुत इकीकत दिली आहे (प्रिन्स-प्लस ऑफ सायकॉलजी, ' सेलक ' हे प्रकरण पहा)

मेरी रेनाल्डस् नावाची एक बाई पेनसिल्व्हेनियाच्या अंगलांत रहात असे एके दिवशी सकाळी ती रोजच्या-प्रमाणे उठली नाही, तेव्हा दोनारच्या सोकांनी तिला उठ-विण्याचा प्रयत्न केला पण ती काही केल्या जागी होईना. पुढे बीस तासांनी ती आगी झाली, पण ती तिची जागा म्हणजे जणूकाच तिचा पुनर्जन्मच होता. ती बाई पूर्वीच्या खवे ओळखी व आठवणी विसरली, एवढेच नव्हे तर दोन बार मागुली शब्दांपलीकडे तिचा बोलता येईनासे झाले. तिला मुकाळपासून सर्व लिहिणे, वाचणे पुन्हा शिकवावे

लागले की बाईं पूर्वी अक्षक, दुर्मुखलेली, विनायक व मुख-
दुर्बल दिशावयाची तीच आतां एकदम सक्षक, सतेज,
आनंदी, शूर व पांडवी झाली. तिच्या या नव्या आयुष्यात
ती सद्याचे घोंघार वरून दूरवर फेरकटका करून येई.
भांति अशी तिला कलावीर राहिली नाही. रानावनांतून
दिवाणा तिला नेहमी थापे देत असत पण त्यांचे तिला
कोहीच दाटत नसे अशा रीतीने मदिना सव्या मदिना
नेत्यानंतर एके दिवशी सद्याचे उठली ती पुन्हा अगदी
दुर्बल व पूर्वस्थितीमध्ये ! मध्यंतरी काय प्रकार झाले
हे तिच्या गावांदि नव्हते ! ती व ई पूर्ववत् अर्धराज व नात-
सग ओळखी लागली व त्याचे कामकाज विनय पाई लागली.
पश्चा सोळा वर्षे त्या वैकलिक अवस्था कमी अधिक अंतर-
राने येत असत. शेवटी तिच्या छत्तिशाव्या वर्षी त्या मन-
पालकीचे हे विलक्षण क्षेत्र कायमचे बंद झाले व मरेपर्यंत
म्हणजे माणसो पचवीस वर्षे ती एकाच अवस्थेत राहिली.
पण आद्यप्राची गोष्ट ही की मरणसमयी तिची अवस्था
पहिली तसून दुसरी होती म्हणजे जन्मलेली बाई एक व
मेलने दुसरीच !

वैकलिक मन हा तर एक चमत्कार जाह्नव पण मान-
सिक चमत्कारातला अर्थात विलक्षण चमत्कार म्हणजे
विविध मनांचे एकाच देशात अस्तित्व असणे हा होय. डॉ.
मॉर्टन प्रिन्स ह्या मानसशास्त्रज्ञांनी आपल्या " डिकोन्फेशन
ऑफ पर्सनॅलिटी " या पुस्तकात निम्न बोधाम नावाच्या
बाईची अद्भुत हकीकत दिली आहे. बोधामला मोहनिर्द-
लीत बी. नं. ३ या मनापरीची बी नं. १, बी नं. ३ व बी
नं. ४ अशी आणखी तीन मने होती ! एकातएक
पेढ्या ठेवापात त्याप्रमाणे एका मनात दुसरे मन, दुसऱ्यात
तिसरे व तिसऱ्यात चवथे अशी ही चार मने एकातएक
अवस्थासारली होनी ! ही बाई जेव्हा डॉ. मॉर्टनकडे प्रथम
औपचारिकपणे आली तेव्हा तिला इन्फ्रिम मूर्च्छना आण-
ल्यानंतर निवाच्या मनाखाली (बी नं. १) दुसरे एक
मूर्च्छना मन आहे असे आढळून आले. त्या मूर्च्छित मनाला
आणखी एकदा मूर्च्छित केल्यानंतर तिसरे (बी नं. ३)
मन उघडकीस आले, व त्यानंतर (बी नं. ४) चवथे
मन उघडकीस आले डॉ. मॉर्टनने ह्या मनाचा पोटाळा
होई नये म्हणून त्यांना निजिरीछे नंबर दिले आहेत.
त्यांचा उल्लेख बी. नं. १, बी. नं. २, बी. नं. ३, बी. नं. ४ असा
करतात, बी. नं. १, बी. नं. ३, बी. नं. ४ या तीनही मनांनी
प्रत्येकाला विशेष असे गुणधर्म होते. बी नं. १ हे मन
एखाद्या साधूला उत्तम योग्यमात्रासह होई. कारण ते मन
निराशा, तान, गर्मा, धार्मिक व सत्यप्रिय होते. म्हणून
ही बाई छात्र होती असे म्हणण्यास हरकत नाही. बी. नं.
२ ही सार्थी, महत्वाकांक्षी व संयत्त अशी होती. बी. नं. ३
ही खोदछात्र बाई होती, तिच्या खोदसाळण्यासुद्धे बी. नं.
१ सा व बी नं. ४ सा फार श्राप होत असे. त्या चार

मनांचा परस्परशी असलेला संबंध फार आश्चर्यकारक होता.
बी. नं. १ ला फक्त स्वतःचेच ज्ञान होतें. बी. नं. २ स्वतःला
व बी. नं. १ ला ओळखी, बी. नं. ३ ची पहिल्या दोहोंची
चांगली ओळख असून तिच्या स्वतःचे ज्ञान होतें तें वेग-
ळेंच. बी. नं. ४ ला फक्त स्वतःचेच ज्ञान असे. बी. नं. ४
ला बी नं. ३ ची माहिती नव्हती पण बी नं. ३ ला मान
बी. नं. ४ ची माहिती होती.

वैकलिक मन किंवा विविध मन या अद्भुतमानसचम-
त्काराचा उल्लेख कसा करावयाचा हा मानसशास्त्रज्ञांपुढे
मोठा अवघड प्रश्न येऊन पडला आहे. डॉ. विंग्टन याने
आपल्या " डय्मॅन्डि ऑफ मान्ड " या पुस्तकात
आपले असे मत प्रतिपादन केले आहे की वैकलिक मना-
पैकी एक मन मूर्च्छना एका गोलाप्रीवर व दुसरे दुसऱ्या
गोलाप्रीवर असे अधिष्ठित झालेले असत. पण ही उपपत्ती
वैकलिक अवस्था दोन असतील तर उपयोगी पडावयाची
दोहोंतून जास्त अवस्था असल्यावर आणि त्या तशा अस-
तात हे वर दिलेल्या निम्न बोधामच्या उदाहरणावरून व
आणखी अनेक उदाहरणावरून सिद्ध करता येत. डॉ. विंग-
नची उपपत्ति लटकू पडते. प्रो. विल्सन् जेम्स (प्रिन्सिपल्स
ऑफ सायकोलजी, भा. १, पा. ३११) यांचे मत असे आहे
की, ज्यामधी प्रत्येक मानसिक क्रिया ही मूर्च्छना क्रियेवर
अवलंबून आहे त्याअर्धी एक सुसंपत्ति मन हे मूर्च्छना सर्व
क्रियांच्या एकीकरणावर अवलंबून असले पाहिजे, म्हणजे
साधारण अधिकृत माणसाचे सर्व मस्तिष्कमार्गे एकाच
सर्वसमाहक संस्थेने अंतर्भूत असले पाहिजेत. मन जेव्हा
विकृत असेल तेव्हा मस्तिष्कमार्गांची ही संपटना मोडते,
व तेथे दोन अथवा दोहोंतून जास्त संस्था निर्माण होतात.
मूर्च्छनांची एक संस्था काम करीत असली की, दुसऱ्या
बंद असतात. एक संस्था काम करीत असता की बंद
पडावी व दुसरी संस्था का सुरु व्हावी हे तांणें कठिण
आहे हे जेम्स वृत्त करता. तांप्रत्ये, वैकलिक अवस्था
विविध मनांच्या परस्परसंबंधांचे गूढ अज्ञान उकलले नाही.
आता आपली ओंदाशी मते पुढे मांडतो एवढेच. ह्यांच्या
काळीसले ग्रंथात मानसशास्त्र फ्रॉइड यांची उपपत्ति
दुडील स्वरूपाची आहे:-मनाचे अंतर्गततील रोजचे व्यापार
वाळते असल्यास काही अनिष्ट किंवा दुःखदायक विचार
मन दडपून ठेवते. एकामागून एक दडपून दाबलेले असे
अनेक विचार आपापसांत मैत्री करून आपला संघ बनवू
छागतात. पण ह्या गुप्त संघाची 'मनोराम'ला काहीच पर्जन्या
नसते. या बंडखोर विचारांचा संघ बराच मोठा होता होता
शेवटी अथवा १ दिवस येतो की, त्या दिवशी ह्या संघ मुख्य्या
मनोनामाच्या परध्यात करून सर्व शारीरिक सत्ता आपल्या
ताब्यात घेतो. पुन्हा काही काळानंतर मुख्य मन या बंड-
खोर मनापासून आपली सत्ता हिरावून घेत, व अशा
रीतीने आळोपाजोने ते देहावस्थेत चारमारा वाळवितात.

मूळ एक राष्ट्र व त्याच्या झालेल्या वसाहती यांचा संबंध लक्षांत घेतल्यास विविध मनांचे स्वरूप व संबंध स्पष्ट होतील. मूळ देशांत गर्दी फार सारली. किंवा धार्मिक अगर राजकीय बाबतीत तेथे उत्पन्न सारी म्हणजे ज्याप्रमाणे देशांतील काही व्यक्ती, अपवादा कटुवसमुदाय दुसऱ्या खंडात जाऊन वस्ती करतात त्याप्रमाणे मूळ मनाच्या धोरणाशी विसंगत आणि विरोधी असलेले विचार हळू हळू त्यांच्यापासून फटकून वेगळे राहू लागतात. मन रयांनी निवळून जाते. पण स्वप्नांत वगैरे मधून मधून ते बोकानून आपल्या अस्तित्वाची साक्ष देत असतात. काळातराने ते विचार प्रबळ होऊन 'माय' मनाशी स्पर्धा करण्यास ते कधी करीत नाहीत. कालव्याचे पाणी सिरपून ज्याप्रमाणे लहान लहान वस्ती तयार होतात त्याच रीतीने जागृत मनांतील विचार सिरपून चालच्या एक किंवा एकादून अधिक पातळीत साठतात. सिरपणाच्या पाण्याची उपमा येथें सुराम घेतली आहे, कारण तिच्यामुळे हल्ली मानसशास्त्रांत अर्धत व्यापक प्रमाणावर उपयोगिता जाणवल्या, एकाचालोचाल एक अशा पातळ्या अपवादा भर असतात असे दाखविणाऱ्या वगैरे अनेक वादनांचा योग्य अर्थ करण्यास अधिक मदत होईल असे वाटते.

मन व मन नीय वस्तु यांचा विविध संबंध —मनाचा मननीयाशी ज्ञान, इच्छा व सुखदुःखात्मक भाव या तीन प्रकारचा संबंध असतो. मनाच्या कर्षित वस्तु (मग हो वस्तु बाह्यइंद्रियगोचर असो अगर स्मरणात्मक अथवा काव्यनिक असो) छात्रावरुण मन तिचे यथार्थ ज्ञान प्राप्त करून घेते. ज्ञानानंतर परतिपावसतीप्रमाणे संपादनाची अगर त्यागाची इच्छा करते. इच्छेच्या तृप्ति-अतृप्त्यनुकूल वन सुख अगर दुःख अनुभवितें. उदाहरणार्थ, एक फूल दृष्टीस पडल्यानंतर तें कसे आहे याचा मन निश्चय करते व तें सुंदर व मोठेक असल्यास तें तोडून घेण्याची इच्छा होते. त्याची प्राप्ति झाल्यास मनाला आनंद होतो व तें घेण्यास प्रतिबंध झाला असता वाईट वाटते. ही एक शुद्ध गोष्ट द्याली, परंतु उच्च ऐहिक अगर पारमार्थिक श्रेयें घेतली तरी सुद्धा मनाचे स्वासंवाधने व्यापार वर दिलेल्या त्रिविध स्वरूपाचे असतात. व्यक्तीला प्रत्येक वेळी ज्ञान, इच्छा व भावना यांची एकाच व पृथक् जाणीव असले नाहीं, कारण त्यांचे निरंतराच्या प्रमाणांत मिश्रण होऊन एक संयुक्त मानसिक अवस्था निर्माण होते. अर्थात् सुंदर अंतर्निरीक्षणानंतर त्यांचे घागे अल्प क्षात्र्याशिवाय रहात नाहीत. ज्ञान, इच्छा व भावना ह्या मूलभूत भावनां अनुसरून मनाच्या राष्ट्रीय अभ्यासाचे तीन भाग वेळे पाहिजेत. त्यांची प्रथम ज्ञानाचा विचार करूं.

संवेदनाः—इच्छा व भावनाव्यतिरिक्त मनोव्यापारांना ज्ञान असे सामान्य नाव दिलें, पण तेदृष्टावरून ज्ञानांत कोणत्या गोष्टीचा अंतर्भाव होतो ते समजत नाही म्हणून

त्याचा प्रथम चालास केला पाहिजे. प्रत्येक साम्यप्रक्रियेच्या संवेदना, प्रज्ञा व संज्ञा अशा तीन पायऱ्या असतात. संवेदने-शिवाय प्रज्ञा किंवा प्रवेक्षिवाय संज्ञा असायच आहे. प्रत्यक्ष अनुभवाभ्यासे हे तीन पायऱ्या इतके वेगळ्या निहाळून वेगळे असतात की त्यांच्या पृथक् अस्तित्वाची जाणीव होणे शक्य नसतें; फक्त सामान्य निकालेकरिता त्यांचे पृथक् अस्तित्वा मानावे लागते.

संवेदना हा ज्ञानाचा पाया आहे. बाह्यदृष्ट्या हा ज्ञान-दियाशी संयोग होऊन तद्वारि मंडला जो संवेदना जातो त्यात संवेदना म्हणतात. त्या संवेदनांचे दृष्टसंवेदना, श्रोतसंवेदना, स्पर्शसंवेदना, प्राणसंवेदना व द्रव्यसंवेदना असे इंद्रियभेदाने पांच प्रकार होतात. यांनाच प्रेरकभेदावरून प्रज्ञासंवेदना, वादसंवेदना, रससंवेदना, गंधसंवेदना, रससंवेदना अशी नावे देता येतील. प्रत्येक ज्ञानेद्रियाला वस्तूच्या एका विशिष्ट गुणानेच आकलन होतें म्हणून संवेदनांत हे विशेषीकरण उत्पन्न झालें. अगदी चालण्याचीचोटीच हे विशेषीकरण अस्तित्वांत नसतें त्यावरून असे अनुमान काढलें आहे की एकाद्रियासुन विशेषीकरणाने पंचेद्रिये ह्यांच्या स्वरूपांत विभक्त झाली. ह्या संवेदनांचे फलवार विवेचन वरव्याप्री संपूर्ण सामान्य धर्म कोणते ते पाहिले पाहिजे संवेदनांचे (१)गुण, (२)तीव्रता, (३)अवधि असे सामान्य धर्म आहेत.

दृष्टसंवेदना घेतल्यास दूरचा, तावका इत्यादि रंगाने गुण आहेत. एकाच रंगांत पुढा किंवा माघ अशा भेद असतो ती तीव्रता तसेच इंद्रियाशी त्या रंगाचा संयोग भित्ती काल ठिकतो तो अवधि हे तीन धर्म प्रत्येक संवेदनेला असतात. उदाहरणार्थ, दृष्टसंवेदनांत दूर हा गुण, व तो उच्च अगर नीच असल्यास ते तावकाभेद होतोच, व तो औपच्य ठिकतो तो अवधि. त्याचप्रमाणे इतर संवेदनांतहि हे भेद आढळून येतात. गुण, तीव्रता व अवधि हे तीनहि धर्म प्रत्येक संवेदनेला आपापक आहेत. रंगांची वीजण्यादि एका गुणाचा खोप झाला तर संवेदनेने अस्तित्वात पंचेद्रिये म्हणून समजावे. तरी पण रंगानुसारयांत फरक करावयाचा साहवास तीव्रता, गुणावर अव्यतिरिक्त आत्मज्ञानांमुळे आणि अवधि हा कधीअधिक तीव्र गुणाचा गीतित्वात असल्यामुळे, गुण इतर दोघांना आधारभूत आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. ह्या तीन धर्मांमधील संवेदनांनी आनंदी एक धर्म आहे, तो व्याप्ति हा होय. एक मोठे वास्त्यांत मुक्किल व सर्वथ हात पाण्यात मुक्किल तर ह्या दोघ संवेदनांत जो फरक अनुभवारा येईल तो व्याप्तितील फरक होय. पाण्याची कमीअधिक उष्णता व भविष्य या बाबतीत ह्या दोन संवेदना चालण्यात आहेत. फक्त एका संवेदनात व दुसरी विस्तृत आहे एवढेच. ह्या फरक व्याप्तितील फरक आहे. निरपम अस्तित्वात मुक्किलताप्रमाणे एकाचा टेंडरीवर आठव वर उतारणे पडून नीलवर्ण आकाशावर टेंडरीवर आठव दृष्टसंवेदनांनी व्याप्ति अगने मिना नाही यावरून कोणता

शका उत्तरें शक्य नाही. दृक्संवेदनेप्रमाणेंच इतर संवेदनां-
तहि व्याप्तिमेव आढळून येतात.

अन्तःसंवेदनाः—शरीरांत चाललेल्या क्रियांपासून मंद-
कडे संदेश गेल्याने ज्या संवेदना उत्पन्न होतात त्यांना अन्तः-
संवेदना म्हणतात. मूक लागल्याने उत्पन्न होणारी व्याकुळता,
भोजनांतरीची तृप्ति, लचक, कळ, डोकें दुखणें ह्या व अशा
इतर अनेक अन्तःसंवेदना आहेत अन्तःसंवेदना व बाह्य
संवेदना ह्यांत फरक एवढाच की, अन्तःसंवेदनांचे प्रेरक
शरीरांत असतात, व बाह्यसंवेदनांचे प्रेरक शरीराच्या
बाहेर असतात. छुपिरामिसरण, आसोच्छ्वास, अन्नपचन ह्या
मित्र व्यापारांच्या संवेदना मंदूला पृथक्पणें पोंचतात, व
म्हणूनच अन्तर्व्यापारांत यत्किंचितहि बिघाड झाल्याबरो-
बर त्यासंबंधी उपाययोजनेचा विचार मंदूत सुरू होतो.
परंतु ह्या पृथक्संवेदनांखेरीज शारीरिक स्थितीची एक संक-
लित संवेदना मन अनुभवित असते. ही सार्वदेहिक संवे-
दना म्हणजे मन शरीरास प्रतिक्षणीं विचारीत असलेल्या
'बसतें काय ? ह्या प्रश्नाचें जणूकाय उत्तरच होय. 'सर्व
ठीक' असे उत्तर शरीराकडून मिळालें तर मन प्रसन्न अर्धते.
मनाचे स्वास्थ व कार्यक्षमता ही 'सर्व ठीक' ह्या संवेदनेवर
अवलंबून असतात. बाह्यसंवेदनांप्रमाणें अन्तःसंवेदनांना
विशिष्ट गुण नाहीत. कमी अधिक लुखटुःखारंभक भावना
अन्तःसंवेदनांचा सामान्य धर्म आहे. तीव्रता ह्या धर्म अन्तः-
संवेदनांत उरकट असतो. त्याच्यांत एकाएकी आश्चर्य कर-
ण्यासारखे फेरफार होतात. ह्या क्षणीं तरतरीत व कार्यक्षम
असलेला मनुष्य दुसऱ्या क्षणीं इतका नड व मलिनमात्र
होऊन जातो की, त्याच्याच्याने उठून बसवज नाही किंवा
काहीहि करवत नाही. क्वापि हा धर्म अन्तःसंवेदनांतहि

दृक्संवेदनाविषयी दोन मते प्रतिपादन करण्यांत आलीं
आहेत. एक हेल्महोल्ट्झचें व दुसरें हेरिंगचें. हेल्महोल्ट्-
झच्या मताप्रमाणें रेटिना (डोळ्यांतील पडदा) तांबडा,
हिरवा, व निळा ह्या तीन वर्णांच्या शुद्ध संवेदनांचें प्रहण
करूं शकतो. या तीनहि संवेदनांचे प्रेरक समशक्ति असतील
तर कोणत्याहि वर्णाची संवेदना न होतो फक्त पांढरा
प्रकाश दिवूं लागतो. हेल्महोल्ट्झच्या मताचा स्वीकार
केल्यास दोन तीन गोष्टींचा उलगडा होत नाही. तांबड्या
व हिरव्या संवेदनाच्या मिश्रणानें हिरवट तांबड्या रंगाची
संवेदना उत्पन्न न होतो पिवळ्या रंगाची संवेदना होते हें
कसे ? त्याचप्रमाणें पांढऱ्या संवेदनांच्या पृथक्करणानें
तांबडी, हिरवी व निळी संवेदना मिळणें शक्य नाही;
मग ह्या तीन संवेदनांच्या मिश्रणानें पांढऱ्या रंगाची संवेदना
उत्पन्न होते ह्याचा अर्थ काय ? विशिष्ट वर्णांथत्तेच्या
प्रकाशाची मीमांसा ह्या मताप्रमाणें काहीच करता येत नाही.
समजा की एका मनुष्यास हिरवा नकाशा दिसत नाही त्या
मनुष्याला—हेल्महोल्ट्झचें मत खरें असल्यास—पांढऱ्या प्रका-
शाकडे पाहिलें असता तांबडा व निळा ह्यांचा मिश्र प्रकाश
दिसला पाहिजे पण वस्तुस्थिति तशी नाही. वर्णांध डोळ्यानें
त्याला जसा पांढरा रंग दिसतो तसाच तो दुसऱ्या अविकृत
डोळ्यानेंहि दिसतो. हेरिंगनें हेल्महोल्ट्झच्या मतांतला
दोष काढून टाकून प्रकाशसंवेदनांची समाधानकारक रीतीनें
संगति लावण्याचा प्रयत्न केला. पांढरा, काळा, तांबडा,
हिरवा, पिवळा व निळा ह्या सहा रंगांच्या संवेदना मुख्य
आहेत असें हेरिंगचें मत आहे. ह्या सहांच्या, पांढरा व
काळा; तांबडा व हिरवा; आणि पिवळा व निळा अशा त्यानें

दुःखा एखाद्या वाधावर तितक्याच तऱ्हेने 'सा' वाज-
विला तर रया दोन 'सा' मध्ये जो भेद होईल त्याच ठिब
(नादबौध्द) म्हणतात.

स्वसंवेदनाः—ज्यांना आपण सामान्यतः स्वसंवेदना
म्हणतो त्यात शीत, उष्ण, हर्ष आणि दुःख ह्या चार शुद्ध
संवेदनांचा संततीभव होतो. साधारण आपली अशी समजूत
असते की सर्व शरीरभर पसरलेली रवा एकाच गुणधर्माची
असते, परंतु प्रायोगिक संशोधनांनी असे आढळून आले की,
शीत, उष्ण, हर्ष आणि दुःख ह्या संवेदना देणारे विदुमान
प्रदेश स्वचेच्या सर्व पृष्ठभागावर मिश्र प्रमाणात विचुरलेले
आहेत. शरीराच्या एकंदर पृष्ठभागावर बसत ते चाळीस सधु-
पर्यंत दुःखप्रदेश, शीत व हर्षप्रदेश प्रत्येकी पाच सधु आणि
तीस हजार उष्णप्रदेश आहेत (हंटर—नगरन सायकॉलॉजी,
पान २३३ पहा.) ह्या प्रदेशांचे मिश्र आंतरित आपल्या
संज्ञेत येत नाही त्याचे कारण स्वचेच्या (पृष्ठभागात) वि-
वाहि प्रदेश मिश्र प्रमाणात आलेले असल्यामुळे कोणत्याही
भागास स्वसंवेदना असता एवढाच शरीरावर शीतोष्ण व दुःख
(स्पर्श गौतम असेल तर) ह्या सर्वंचे एकसमवाक्ये दे-
ऊन ज्ञान होतं. सामान्यतः आपल्याला जो स्वसंवेदना
अनुभवत येतो ती शीत, उष्ण, हर्ष व दुःख ह्या शुद्ध संवे-
दनांच्या मिश्रणाने बनलेली संयुक्त संवेदना असते. परंतु एक
टाचणी वेळून तिच्या टोंकाने वेगवेगळ्या ठिकाणी स्वसं-
करीत तोंक्यास निरनिराळ्या शुद्ध संवेदना मिळतात.

रससंवेदनाः—गोड, आंबट, खारट आणि कडू ह्या चार
रसांच्या संवेदना शुद्ध आहेत. साध्याच्या पदार्थांच्या ज्या
अनेक वची अनुभवास येतात त्या सर्व ह्या चार शुद्ध रस-
संवेदनांच्या मिश्रणाने झालेल्या असतात. शिवाय आपण
ज्याला एखाद्या पदार्थाची चव म्हणतो त्यात मऊपणा किंवा
मुसमुडीतपणा, गरमपणा, स्वाद इत्यादि इतर संवेदनांमुळा-
पाहि अनभिज्ञ झालेला असतो. शास्त्रीय मापन कोलात्राचे
तर रससंवेदनांचा स्वसंवेदनांशी फार निकट संबंध
असतो. आतावा गरमपणा आणि स्वादितपणा, थिकेदाची
खुबखुरीतपणा, चट्टा—ऊर्फाचा गरमपणा आणि मधुर स्वाद
ह्या गुणावरून रया रया पदार्थांची चव मुख्यतः ज्वलंतून
असते. खासपणे पदार्थांच्या मिश्र प्रकारचे स्वाद वगळते तर
सर्व प्रकार सारलेच वेचव लागतील. गोड, आंबट, खारट
व कडू ह्या चार रसांच्या संवेदना शुद्ध आहेत असें वर
सांगितले आहे, त्याला प्रयोगांनी पुढि आहे. जिमेच्या
सर्व मागील सारखे रुचिज्ञान नाही. जिमेचे अप्र हे कोड
व खारट ह्यांचे स्थान आहे. आंबटपणा दोन्ही बाजूंनी व
कडूपणा जिमेच्या मागील मागील कोणता कडवतो. संकरित
ह्या पदार्थ जिमेच्या मागील मागील व कडू लागतो व
बाकी कोडि गोड लागतो. ह्या संशोधनावरून एक गोड
निमित्त होते ती ही ही गोड, आंबट, खारट व कडू ह्या

चार रससंवेदनांमुळे व शुद्ध असून रयाची ग्राहक मज्जा
मिश्र आहेत

गंधसंवेदनाः—गंधसंवेदनांचा रससंवेदनांशी फार निकट
संबंध आहे व रससंवेदनेच आहे गंधसंवेदनांचे प्रत्येक
पदार्थांमुळे निघून येत उडणारे सूक्ष्म वायुरूप परमाणु
आहेत अशी सामान्य समजूत आहे, तथापि पार्कर इत्यादि
काही शास्त्रज्ञांचे असे मत आहे की, रससंवेदनांच्या प्रमाणे
गंधसंवेदनांचे प्रत्येक विद्रव्य आहे. निराच्या व्यवाहारांत
जे वास आपल्या अनुभवास येतात ते कोणत्या गंधगुणांच्या
मिश्रणाने बनलेले आहेत हे पहाण्याकरितां मूल अथवा
शुद्ध गंधसंवेदनां शोधून काढण्याचे प्रयत्न चाललेले आहेत.
ऑर्गॅनोसंथेटोमीटरच्या उपयोगाने असे आढळून आले
की दोन वाह्यगुण्यांना जर दोन मिश्र गंध लागले तर दोनही
गुणांचे मिश्रण होऊन एक संयुक्त गंधाची संवेदना मिळते,
अथवा दोन्ही गुणांची वेगवेगळ्याची होऊन कोणताच
गंध उत्पन्न होत नाही, अपर एकदा एक व इतर दुसरा
अशा आठोपाठीने ते अनुभवत येतात. हे मिश्र परिणाम
त्यांच्या तीव्रतेवर प्रभुत्व असते, सर्व संवेदनांची माहिती
मिळती निमित्त पाहिजे तितकी अजून मिळाली नाही
असे दिसते.

प्रज्ञा व संज्ञाः—संवेदना म्हणजे पदार्थगुणांचे पृथक्-
ज्ञान, व प्रज्ञा म्हणजे पदार्थांचे माकळाने होणारे ज्ञान. शुद्ध
संवेदना जन्मदिवासानंतर पुन्हा अनुभवत येत नाहीत.
प्रत्येक संवेदना प्रत्येक परिणत होते व प्रज्ञेबाब फक्त आप-
णात अनुभव मिळतो त्या पदार्थांच्या प्रज्ञेला त्यांच्या सर्व
गुणांच्या संवेदना आवश्यक आहेत असें नाही. कोणत्याही
एका विशिष्ट गुणाची संवेदना पदार्थांचे ज्ञान करून देण्यास
पुरेशी आहे. उदाहरणार्थ, केवळ वासाने किंवा केवळ दृष्टीने
गुलाबाच्या फुलाचे ज्ञान होऊ शकते, याचा आधारास नेहमी
प्रत्यक्ष येतो. अशी काटकसरीची ज्ञानयोजना नसती तर
व्यवहार अत्यंत अवघडोच—तसे असावे झाला असता.
तात्पर्य, संवेदनांमार्फत मिळालेल्या त्रोटक गुणज्ञानावर
मन जी अगोची रचना करते त्यास प्रज्ञा म्हणतात. आपण
खोडोत जातोच बसलो असता एक विशिष्ट प्रकारचा आवाज
ऐकल्याबरोबर 'मोठार आलो' असे समजतो. वास्तविक
पाहता (मोठारच्या) शिगाचा आवाज म्हणजे काही मोठार
नव्हे. तो आवाज म्हणजे मोठारीची एक खण आहे. आज-
पर्यंत मोठार या पदार्थाशी या विशिष्ट आवाजाची 'खण-
गोड' मनाने बांधून ठेविल्यामुळे व दोहोच्या निकट संब-
धाची सधता अर्थात प्रसंगी प्रत्ययाला आल्यामुळे ती
आवाज ऐकल्याबरोबर तासंधी पदार्थांचे मन ताबडतोब
आकलन करते. पुढील वेळी हे आकलन जुकवें, कारण
काही खोडवाळ लोक टांगाला, किंवा सायकॅलास मोठारचे
शिग खावून कोणाची मनेखतर फसवणूक करतात.
सारांश, विशिष्ट संवेदनेवरून मन पदार्थांचे हे आकलन

कल्पनाः—पूर्वानुभव साक्षिधनियमाने अगर साम्य-
नियमाने उत्पादित होतात असे आत्ताच सांगितले. परंतु
पूर्वानुभवाच्या पूर्ववत् उत्पादनाने मनुष्याचे समाधान होत
नाही त्या अनुभवाच्या घटकांची जुनी घटना मोडून
त्यांची नवी जुळणी करण्याचे काम मन करीत असते. अनु-
भूत घटकांची अपघटित घटना करणे या मनोव्यापाराचा
कल्पना असे म्हणतात. ह्या कल्पनाकल्पनावरून ध्यानात
येईल की, कल्पनावरचनेचे साक्षिय नेहमी जुनेच असते.
साक्ष्याची जुळणी व मोडणी मात्र नवी असते. 'सोन्याचा
पर्वत' ही कल्पना ध्या. तिवे 'सोने' व 'पर्वत' हे घटक
पूर्वानुभूत आहेत. ह्या दोन्ही घटकांचा मिलाफ करून
कल्पनाकल्पने 'सोन्याचा पर्वत' उभा केला; त्याचप्रमाणे
मनुष्याच्या घडाला घोरपारचे गोर चिकटवून देऊन गुंभ-
राची आकृति तयार केली. कल्पनाशक्तीच्या सर्व अद्भुत

रचनाची अशीच गोष्ट आहे. त्यांचे पटक परिचित असतात. मांडणी मात्र अपरिचित असते. अर्थात असे असले तरी त्यामुळे कल्पनेच्या चातुर्याला काहीच कमीपणा येत नाही. कल्पकता हा एक अमूल्य गुण आहे म्हणूनच सामान्य दृष्टीला ज्यात काहीच दिसत नाही त्यात आश्चर्यकारक साम्यमेह अचूक दर्शितवारे प्रतिमासंपन्न कवी व आपल्या कल्पनेला मौलिक अथवा यांत्रिक मूर्त स्वरूप देणे हे गोपक नाची मग वालगणी करत. कवीचे काव्य आणि शोधकाचा शोध या दोहोच्या मूळाशी पूर्वरिचित घटकांची नवी जुळणी करणे ही एकच मानसिक क्रिया असते; फक्त एवढाच फरक, कवीचा शोध (१) शब्दमूर्तीच्या बाहेर येत नाही पण शोधकाचे काव्य (२) अस्वरूप धारण करून प्रत्यक्षपणेच होते !

इच्छा:—हा शब्द ईमर्गनातील पुर्वील या शब्दाला समा-
नाथेक योजला आहे. इच्छा हा शब्द अथर्वहारात बऱ्याच ठिकाळीने वापरला जातो. " इच्छां गच्छी पितृयावी इच्छा सार्वी ", " राजा होण्याची इच्छा कोणाला नाही ", " मानस शास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या मांडी इच्छा आहे. " ह्या तिन्हीहि प्रयोगात इच्छा शब्द तीन भिन्न अर्थानी वापरला आहे. ते तीन अर्थ ईमर्गनातील शिवाय, बुद्ध्यावबुद्ध या तीन चरणांनी दर्शविता येतात. पहिल्या प्रयोगात केवळ एका पदार्थाचे संपादन करायचे एवढाच अर्थ आहे. पण दुसऱ्या ठिकाणच्या इच्छा या शब्दात इच्छित गोष्टीची अग्रगण्यता गर्भित आहे. तिसऱ्या प्रयोगातील ' इच्छा ' शब्दाने इच्छित वस्तु संपादन करण्याकरिता लागणाऱ्या प्रयत्नाची संपादनाची व नियम इतका बोध होतो. नीतिशास्त्रप्रयोगात (पाल १२) इच्छा या शब्दाच्या भिन्न अर्थाने विवेचन उत्तम रीतीने केले आहे. इच्छेचा मानसशास्त्रात कोणत्या एका निरूप दिशेने अभ्यास करताना येतो हे कळव्याकरिते ऐच्छिक आणि अनेच्छिक क्रिया यातील भेद स्पष्ट केला पाहिजे. यातील अनेकपण, विचारानिर्माण, जोडणाऱ्या पापणी लवणे आणि संवर्धनमुळे अंगवळणी पडलेल्या अनेक क्रिया ह्या सर्व अनेच्छिक क्रियाच आहेत. परंतु त्याच्या अनेकतेकपणात भेद आहेत. अभ्यासनादे किर्वाला इच्छेची प्रेरणा किंवा अवधानाची देवारेख ह्याची जरूर लागत नाही. परंतु याप्रकरणात निरूपणाच्या क्रियाचा आरंभ ऐच्छिक यत्नाची व संवर्धनाचा गरज असते, पुढे पुढे त्या अनेच्छिक व संवर्धन होतात. अनेच्छिक क्रिया ज्याप्रमाणे सर्व एकच प्रकारच्या नाहीत. त्याप्रमाणे ऐच्छिक क्रियाहि सर्व एक तऱ्हेच्या नाहीत चाकू दिवला की तो चेऊन वेगितल करणाऱ्या किंवा काही तरी खरडित वस्तूची पुष्कळी संवर्धन असते, ह्या किंबत इच्छेचा अर्थ आहे. पण तो अगदी अल्पप्रमाणात आहे. चाकू पाहिला नसता तर इच्छा सार्वी नसते हे खरी खर, तरी त्या ठिकाणी इच्छेचा अभाव मानत! येत नाही. कारण इच्छा नसती तर क्रियाच सार्वी नसती. उठणे, वलणे या क्रियांच्या आरंभीहि

इच्छा असते परंतु ती अत्यंत संक्षुब्ध स्वरूपाची असते. साध्याची वलणना हा इच्छेचा महत्त्वाचा पटक आहे. परंतु पूर्णांघ्रिने इच्छा हा शब्द उपयोगाच्या असेल तर ताच्या कल्पनेला साधनाच्या बाबितेची ओढ दिखी पाहिजे. साध्याची कल्पना आणि साधनाची जाणीव हे दोन घटक इच्छेमध्ये अवश्य पाहिजेत. प्रत्यक्ष जीवनात अशा प्रकारच्या ऐच्छी इच्छा संवर्धने पुष्कळ असतात, परंतु मानसशास्त्राच्या ह्या दृष्टीने त्या फार महत्त्वाच्या नाहीत. मानसशास्त्र ज्या इच्छाचा अधिक चालवणारे विचार करत त्या वैकल्पिक आणि विरोधार्थक इच्छा होत. शिक्षणक्रम ठरविणे, धर्माचा निवड, विषादिनिष्ठ ह्यांसारख्या क्रिया आधुन्याला बळण देणाऱ्या अतस्त्यामुळे स्वायत्तता केव्हाहि ऐच्छी इच्छा स्वरूप होत नाहीत. एकाच वेळी दोन आणि दोहोहूनहि अधिक गेष्टी व्यक्तीच्या मनश्चतुष्टय चर्या असतात; त्याचा किंवेक तात्पर्य, किंवेक दिवसपर्यंत, किंवेक किंवेक महिन्यापर्यंत तुलनात्मक विचार चालतो व मन एका विकल्पाकडून दुसऱ्या विकल्पाकडे एकवारच होतलाच असतो. ही आदीलनस्थिति मानसशास्त्रज्ञांना विधेय सुमपणे अवलोकनाच्याची असते. यावेळी दोन किंवा त्याहून अधिक प्रतिस्पर्धी विचारांत झगडा चालतो. रस्तीचीचर्या खेळत ज्याप्रमाणे दोन्हीहि पक्षाचे गडे सारखेच जोराने ओढीत असल्यामुळे दोर इकडे किंवा इकडे न जाता एका ठिकाणी निघत रहातो पण ह्या निघतलेल्या वेळीच त्याला कमाळीचा ताण बसतो त्याप्रमाणे दोन तुरपल विचार दोन्ही बाजूंना ओढीत असता फार जोरचा मासलिक ताण पडतो. परंतु काही वेळांने एक विचार अधिक बळवान होऊन विजयी होतो व दुसऱ्या विचाराचा पार पराभव होतो या ठिकाणी असा प्रश्न उत्पन्नतो की, एका विचाराचे सामर्थ्य का वाढेल? त्याला कुमक कोठून मिळाली? या प्रश्नावर नीतिशास्त्रात आणि अध्यात्मशास्त्रात वाद चालू आहे. एका पक्षाचे म्हणणे असे आहे की, आत्म्याचे वेळी कसा निर्णय घेतले याचे अनुमान व्यक्तीचे कुलशाल, शिक्षण, ऐह्यसौम्यी वगैरे सर्व वाढिली असली तरी करता यावयाचे नाही. ऐन वेळी एखादा नवीनच उपरमुष घटक उभा राहून त्या प्रश्नाचा निष्कार करून दाखतो. दुसऱ्या पक्षाचे म्हणणे असे की, काही साले तरी निर्णयाचे धागे-दोरे व्यक्तीच्या पूर्वविचारात, आचारात किंवा शीलात कोडे तरी सांपडलेच पाहिजेत. औचित्यपूर्णत ज्याप्रमाणे कार्यकारणनियम अव्ययित आहे त्याचप्रमाणे मानसिक सूचीतहि कार्यकारणसंबंध निरपवाद सत्य आहे. पूर्वशालातील एखाद्या घटकाने निर्णय दिला तर ते ऐच्छिक स्वातंत्र्य कसेल असा यावर आक्षेप देण्यात येतो पण त्यात तथ्य दिसत नाही. कारण, शालातील अमुकच घटक प्रभावशाली व्हावा असा व्यक्तीवर मुळीच दाब नसतो हा किंवा तो असा अनेकदांच कोणताहि एक घटक प्रभावशाली होऊ शकतो. म्हणून आत्मशास्त्रज्ञांना

या ठिकाणी बाध येत नाही. व्यक्तीच्या पूर्वविरप्ताचा एका विशिष्ट महत्त्वाच्या निर्णयाशी काही संबंध दखल तर मात्र अनवस्थाप्रसंग येईल व मानसशास्त्र, नीतिशास्त्र व इतिहास यांपैकी एकेहि मानवीशास्त्र शक्य होणार नाही.

प्रतिस्पर्धा ध्येयकल्पनावेदी एक ध्येयकल्पना शेवटी विजयी होते. या ऐच्छिक निर्णयाचे बुद्ध्यम जेष्ठतेने पांच प्रकार सांगितले आहेत. प्रिन्सिपल ऑफ सायकॉलॉजी, माग २, पान ५३१). हे निश्चयाचे प्रकार म्हणजे एका अर्थाने मनुष्याचे पांच वर्ग आहेत. पहिल्या प्रकारात एखाद्या प्रथाच्या अनुकूलप्रतिकूल वाजूंचा पूर्ण घातपूर्ण विचार करण्यात येतो. पूर्ण पुरावा जमा होईपर्यंत निर्णयाची पारं करण्यात येत नाही. शेवटी अशी वेळ येते की माहून जास्त पुरावा मिळणे शक्य नाही. आताच या गोष्टीचा निकाल लावणे परे अशी खात्री पटून मनुष्य ताबडतोब निर्णय करून टाकतो दुसऱ्या प्रकारात मनुष्य परिस्थितीच्या ओघाबरोबर वहात जात असतो. 'पुढे पाहू' असे म्हणत म्हणत तो निर्णयाची वेळ पुढे ढकलीत असतो कधीही झाले तरी सर्व गोष्टी यथास्थित होतील अशी त्याची भावना असते. असे होता होता स्वतः कोणताच निर्णय न करता परिस्थिती ज्या वाजून पारडे फिरवील त्या वाजून तो कार्ये करू लागतो. तिसऱ्या प्रकारात विचारीने हेतूकाचे व त्यामुळे उद्गारणी अधिश्चिन्ता असल्या होते, "काय वाटेकडे तें होवी आता गोष्ट निघालात काढलीच पाहिजे" अशी व्यक्तीची मनःस्थिती होते. कंडून घरलेल्या पायाच्या बंधारा एकाएकी फुटाय किंवा स्फोटक द्रव्याचा एकाएकी स्फोट घडाय त्याप्रमाणे पूर्वसंविता सामर्थ्यसंबंधाने एखाद्या कार्यकारी होते. स्फोटात्मक ह्रद्या नेपोलेन, शिवाजीसारख्या अलौकिक व शस्त्रसंपन्न पराक्रमी युद्धांत आढळून येते. चवथ्या प्रकारचा ऐच्छिक निर्णय तिसऱ्या-इतकाच अनपेक्षित असतो. व्यक्तीच्या आयुष्यात असा एखादा प्रसंग येतो की, त्यामुळे व्यक्तीच्या जीवनकालास निरादर वळण लागते. तो निष्काळजी, चिनी, निपहुना क्रूर व दुराचरणी असला तरी एकाएकी करारी, धैर्यनिष्ठ, सार्विक आणि सद्गुती बनतो. सेन्ट ऑगस्टीन, बाहिमकी, नामदेव या थोर विभूतांची चरित्रे व्यापकारांची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. मानसिक अथवा अन्तःप्रवृत्तीची जाणीव हा पांचव्या प्रकाराचा विशेष आहे. मागील चार प्रकारांत एका वाजून निर्णय घेताना दुसऱ्या वाजू विचारातून जवळ जवळ काढून टाकलेल्या असतात. पण येथे दुसऱ्या वाजूचे कायदे स्पष्ट दिसत असतानाच आपण निश्चयाने आपले नुकसान किती होत आहे याचा नशी अंदाज लागलेला असताना देखील मनुष्य जाणून घुडून पुढे पाय टाकीत असतो. स्वार्थत्यागी देशभक्ताचा निर्णय या कोटीत पडतो.

पराजित वासनाचे काय होतं, हा एक विचार करण्यासारखा मुद्दा आहे. वासना जर अगदी कमकुवत अस-

तील किंवा त्या ज्या गोष्टीसंबंधाने असतील त्या गोष्टीसारकिते महत्त्व नसेल तर त्या अशाच्या तसाच मिरून जातात व त्यांचा पुढे मागमूसहि शिल्लक रहात नाही. परंतु वासना व्यक्तीला विघ्नाह्वयाच्या असतील व अतएव तीं प्रवृत्तीपाच्या अखेरीस तर त्यांचा तात्पुरता पराभव झाला असला तरी मर्मां लागलेल्या चाणाप्रमाणे त्या मनःला नेहमी खुपत रहातात. पराजित वासना अज्ञात मनोमार्गात जाऊन बसतात. तेथून वेळीं अवेळीं त्या आपले डोकें वर काढून आपले मेसूर रूप प्रगट करतात, व मनःशांतीला आणि मनःस्वस्थाला धोका आणतात. अशा स्थितीत मनोव्यवच्छेदनपद्धतीचा अवलंब करणे जरूर असते ज्ञात मनःला शक्यभूत वास्तवीय योग्य ओळख पटवून देण्याचे पहिले काम ज्ञान्यनिष्ठता वासनांना कक्षात आणून त्यांची शक्ति ध्येयप्राप्तीकडे उपयोगात आणायची हे दुसरे अधिक अवघड व अधिक कुशलतेने काय करावयाचे असते. ह्यालाच 'मनःशांतीचे उद्धारण' (सॉलमेशन ऑफ दि लिबिडो) असे म्हणतात. समजा की, एक तलण प्रेमसंबंधात भ्रमद्वय झाला आहे, त्याच्या सर्व मानसिक शक्तींचा ओघ एकरित होऊन एका दिशेने वहात होता; तो मार्ग एकाएकी खुंटला. मार्ग जर तो होतो असा मानसिक शक्ति निष्क्रिय साठवून ठेविले तर ती त्यास अत्यंत घातक होईल व आत्मदरिद्रसारख्या भयंकर कुश्यास प्रवृत्त करील म्हणून व्यर्थमध्य अथवा स्फोटक संप्रह अशा द्रुमापत्तीत मनुष्य सापडला असता त्यास एकच हिवत्कर उपाय असतो व तो सद्माजसेवा, साहित्यसेवा, अथवा शास्त्रीय व्यासंग अशा उपयोगी मार्गांनी मानसिक शक्तींचा विनियोग करणे हा होय. फुफूट वहात जाणाऱ्या पाण्याला अडवून उरपन केलेली जलविस्तृताक्षि ज्ञानप्रमाणे विरण्या, कारखाने, आगगाढपा चालविण्या-भारती अद्युन कामे करते त्याचप्रमाणे निष्क्रिय मनः-शक्ति योग्य योग्यनेने धर्म, कला, शास्त्र अथवा वाङ्मय यांची सेवा करून आध्यात्मिक कामगिरी करून दाखविते. धर्म, नाटक, विनोद ही सर्व परावर्तित कामवृत्तींची दृश्य कले होत असंदि एक आध्यात्मिक मत प्रतिपादन करण्यात येते.

सुद्धि—प्राण्यांना सुद्धि असते काय ? हा प्रश्न पार महत्त्वाचा असल्याने त्याचे धोळक्यात दिग्दर्शन करणे जरूर आहे. सुद्धियुक्त हो कसोटी धरून प्राणिजुष्टीचे मनुष्य व इतर प्राणी असे दोन टोळक विभाग करण्याचा प्रयास युरोप-खंडांत पूर्वीपासून चालत आलेला आहे परंतु हल्ली विकासवाद उपपन्न झाल्यापासून सृष्टीमय्ये सृष्टीक विभाग केलेहि नाहीत, असंख्य प्रक्रिया संक्रमण चालू आहे हे तत्त्व प्रभावशाली झाले. ह्या अखंड एकसूत्री प्रक्रियेचा धारा सर्व ठिकाणी सारखाच स्पष्टपणे दिसले असं नाही. काही ठिकाणी तो तुटलेलाहि दिसले. तथापि आपल्या अपूर्ण ज्ञानाचा तो परिणाम आहे. जममसे आपलेक्षण नादेल तत्तत्ता तो धाया पुन्हा पुढेलेजा

दिसले असा इत भरवसा शास्त्रज्ञांना वाटू लागला आहे. म्हणून विज्ञानाच्या कोणत्याही शाखेला अर्थात प्रक्रियेच्या सिद्धांताकडे कानाडोळा करून चालावयाचे नाही. या सामान्य नियमाला अनुसरून “प्राण्यांना बुद्धि आहे काय” या प्रश्नाचा विचार केला तर बुद्धियुक्त मनाची कोठे मनुष्यालाच अनन्य साधारणपणे झाली असे मानण्याचे कारण रहात नाही. जुन्या कल्पनांचा मोठे दार्विन अष्टासष्टि झुटेना आणि त्याने ‘डिसेंट ऑफ मॅन’ या पुस्तकात ‘मॅरल सेन्स’चा मुक्ता मानवासच दिला आहे. माकड, कुत्रा, हत्ती, घोडा यांनादे मने असली पाहिजेत, अर्थात तो मानवी मनापेक्षा कमी विकसित असतो पाहिजेत हे खरे. आपण ज्या तावाचा एकदा स्वीकार केला त्याप्रमाणे यादृग्दृष्टी दनर लहानमोठ्या वन्य पशूंना, पशूंना मने आहेत असे म्हणणे भाग पडते. एवढेच नव्हे तर जीवसृष्टीच्या पादस्थावरून उत्तरोत्तर खाली जाता जाता वनस्त्रांतहि मन आहे असे म्हणूचें लागते. तर जगदीशचंद्र बोस यांनी वनस्त्रांना प्राण्यांच्या सारखीच मज्जांतुर्तुण्या अन्वते असे प्रयोगांनी सिद्ध केले आहे हे सर्वानी माहीत आहेत. येथे एक गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे ती ही की, अर्वाङ्किततेच्या तत्त्वाचा उपयोग मनुष्येतर प्राण्यांना सज्ज करण्यात होईल तसाच दुसऱ्या बाजूने विचार केला तर मनुष्याला इतर प्राण्यांप्रमाणे निरुद्धवन्न करण्याकडेहि त्याचा उपयोग होईल, म्हणून बुद्धि अथवा मन याचा जो सर्वेसमत अर्थ आहे त्याच्याकडे नजर ठेवून विश्वाच्या विकासाची एक असेच प्रक्रिया चालू आहे हे तत्त्व ध्यानात ठेवावे म्हणजे जीवसृष्टीत मनुष्याची बुद्धि व प्राण्यांची बुद्धि यात घडेतोड विभाग करता येत नाहीत असे आढळून येईल.

घोड्याच्या ‘इमानोपणा’च्या, कुत्र्याच्या ‘हुशारी’च्या पुढेच गोष्टी आपण वाचतो व ऐकतो. तसेच गाय ‘रडते’ किंवा बैल ‘ओळख’ धरतो वगैरे प्रयोग लोक नेहमी करतात. पण त्या गोष्टींचा मानसशास्त्राच्या दृष्टीने अभ्यास करावयाचा असल्यास मनुष्याच्या पूर्वविकसित मनालाच शोभील अशा भावनांचा कमी विकसित मनावर आरोप न करण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. कोणतेहि काम शिष्टण्याची पात्रता असणे हे पशूंच्या बुद्धिमत्तेचे लक्षण आहे. जे पशू विशिष्ट कामे शिकविलेल्या क्रमाने पुनः विनचुक करून दाखवितात ते इतरांहून अधिक बुद्धिमान असावेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. आता मनुष्य व उच्च पशू यांच्यात बौद्धिक फरक काय असतो हे पाहू कुत्री, माकडे, हत्ती घोडे यांच्या बुद्धिमत्तेच्या ज्या गोष्टी सांगण्यात येतात त्यांचे सूक्ष्म परीक्षण केले असता असे आढळून येईल की एखादी विशिष्ट क्रिया एकदा, दोनदा किंवा दहादा करवून घेतली तर निर्याचे व भोळ्याचे प्रेरक उपयोगिताबरोबर त्या क्रियेची ठराविक क्रमाने तो पुनरावृत्ति करतो एवढेच. पशूंनी शिकविलेल्या कामात (१) निर्याचे प्रयोजक व

(२) ठराविक काम हे दोन मुद्दे महत्त्वाचे आहेत. कारण मानसिक संवर्धाची घटना याच दोन गोष्टींवर अवलंबून आहे. मानसिक संवर्ध ही सांख्यिकीप्रमाणे असते. तिच्यातील प्रत्येक दुबा महत्त्वाचा असतो पण पाहिला कार महत्त्वाचा असतो पहिल्या दुब्याला चालना मिळनाक्षणीच प्रत्येक दुबा आपल्या पुढच्याला तो चालना देत सुटतो. अशा रीतीने शेवटच्या दुब्यापर्यंत जाऊन तेथे तो बंद पडते. सर्वशामध्ये किंवा इतरत्र पशूंच्याकडून जी कामे करून घेतात ती सर्व मानसिक संवर्धाच्या तत्त्वावर वसविलेली असतात. मनुष्य आणि पशू यांच्यामधील बौद्धिक फरक आहे तो हा की, पशूंची बुद्धि संवर्धाच्या सांच्यात फिरत असते, पण मनुष्याच्या सुदृढ ठराविक सांच्यांनी मोडून बाहेर पडण्याची शक्ती असते. आपण दिलेल्या क्रमाने कुत्रा वाटेल ती कामे करू शकतो. तो रोज सकाळी पैसा तोडता धरून भटार खाण्यात जाऊन पाव आणिल, मित्राच्या घरी वर्तमानपत्र पोंचवील व अशा विर्येक कामे करू शकेल परंतु एखाद्या दिवशी एका पैशाच्या एवजी एक आणा दिला असतांना रोजच्याहून चौपट आकाराची रोटी तो आणणार नाही. परंतु एखाद्या मुलाचा पाठविले असता तो रोजच्या इतक्याच आकाराची रोटी घेऊन पछाडि येणार नाही; याचे कारण असे की, ज्याअर्थी एक आणा एक पैशाच्या चौपट आहे त्याअर्थी रोजच्या रोटीच्या चौपट रोटी आली पाहिजे हे इशारे कुत्र्याच्या मनाला करता येणे शक्य नाही. कुत्र्यांनी किंवा जनावरांना, एकामागून एक लापोवाड दोन गोष्टी कोही वेळा झाल्यानेतर पुनः रथापेकी पहिली घडली असता दुसरीहि लगेच घडली पाहिजे अशा एक क्रम फक्त रथांनी संवर्धने माहीत झालेला असतो. पैसा आणि रोटी याच्या सातुकमसाभिध्याची संवर्ध झाल्यामुळे पैसा दितल्याबरोबर रोटीचे मनोमय चित्र कुत्र्याला दिवू लागेल व म्हणून तो ती आणण्याचा प्रयत्न करील उलटपक्षी एक आणा हा किंमतार्तां एक पैशाच्या चौपट आहे म्हणून चौपट आकाराची किंवा आकार तोच असेल तर चौपट गुणाची रोटी मिळाली पाहिजे हे अनुमान मुलाला म्हणजे सामान्यतः मनुष्यालाच शक्य आहे मनुष्य व पशू यांच्यातील फरक दुसऱ्याहि एका रीतीने व्यक्त करता येईल. तो असा की, मनुष्य सातुमान व पशू अननुमान, तर्क व मनुष्य कल्पक व पशू कल्पनाशून्य आहे. पण त्या सर्व भेदाचे मूळ एका मुख्य भेदात साठविलेले आहे तो भेद म्हणजे मनुष्याचे विचार भावात्मक निर्गुण आहेत व पशूचे विचार वस्तुनिष्ठगुण असतात. पदार्थांचे गुणपृथक्करण करून त्या गुणांचे सूचित होणाऱ्या दुसऱ्या पदार्थातील साम्य हे मनुष्यालाच कळते, पशूला कळत नाही. कुत्र्याला मूर्खात पाहून माकरीची आठवण होईल पण हा सूर्य आणि हा अय्यप त्या घोरतमिक प्रसंगाची आठवण होणार नाही।

बुद्धिमापन—बुद्धिमापनाचे मुलांचे अगर मुलांचे बौद्धिक (मानसिक) वय ठरवितात व जन्मवय व मानसिकवय ही एकच असली तर मुलाची बुद्धि सर्वसाधारण आहे, असे समजतात. मानसिक वय जन्मवयाहून अधिक असल्यास त्याची असाधारण बुद्धिमत्ता आहे असे अनुमान निघते. उलट, मानसिक वय कमी असल्यास त्याची मानसिक वाढ पुढेलेली आहे असे निश्चिन होते। बुद्धिमापनाचा पहिला सहाय्य प्रयत्न फ्रेंच मानसशास्त्रज्ञ आल्फ्रेड बिनेट याने १९०४ साली केला. शाळासंग्रहाच्या अधिकाऱ्यांच्या विनंतीवरून आयुर्वेदिक किंवा इतर कारणांनी उपाची मानसिक वाढ पुढेलेली आहे व ते इतर समवयस्क मुलांबरोबर शिकू शकत नाहीत, अशा मुलांची पाहणा करण्याकरिता बिनेटने सायमनच्या मदतीने एक प्रश्नमालिका तयार केली. तीन वर्षांपसून पंधरा वर्षांपर्यंतच्या प्रत्येक मुलाला वेगवेगळे पाच पात्र प्रश्न विचारावयाचे असे त्याने ठरविले. ज्या वर्षाचे प्रश्न तो मुलगा सोडवील ते त्याचे मानसिक वाढीचे वर्ष समजावयाचे अशी बिनेटने व्यवस्था केला. उदाहरणार्थ, दहा वर्षांच्या मुलाने दहा वर्षांच्या मुलाचे प्रश्न बरोबर सोडवून तेरा वर्षांच्या मुलाचे प्रश्न सोडविले तर त्याचे जन्मवय जरी दहा असले तरी त्याचे बौद्धिक अगर मानसिक वय तेरा वर्षांचे आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. उलटपक्षी, दहा वर्षांच्या एखाद्या मुलाला फक्त पाच वर्षांच्या मुलाइतकी उत्तरे देता आली तर त्याचे मानसिक वय पाचव्याहून जास्त नाही हे उघड होते.

बिनेटच्या योजनेतील बुद्धिमापनाच्या काही कसोटी या मुन्यादाखळ पाली देतो.—

वय वर्षे तीन.—(१) नाक, डोळे आणि हांड दाखविणे, (२) दोन अंकी संख्या घ्यानांत ठेवून उच्चारणे, (३) एका चित्रातील पदार्थांची नावे सांगणे, (४) आडनांव सांगणे व (५) सहा शब्दांमधील वाक्य ऐकून बरोबर म्हणणे.

वय वर्षे पांच.—(१) दोन वस्तूंची तुलना करणे, (२) चौरस (पाहून) काढणे, (३) दहा शब्दांमधील वाक्य म्हणणे, (४) चार पैसे (पेनी) मोडणे व (५) दोन ठोकळ्यांनी 'पेन्सिल' नावाचा खेळ खेळणे.

वय वर्षे दहा.—(१) पाच वस्तू अनुक्रमे लावणे, (२) स्मृतीने चित्र काढणे, (३) पुढीलपास विधानावर टोका करणे, (४) काठिण प्रश्नांना रोज समजणे, व (५) दिलेल्या तीन शब्दांचा (दोन) वाक्यांत उपयोग करणे.

वय वर्षे पंधरा.—(१) सात अंकी संख्या ऐकून म्हणणे, (२) तीन यमके सांगणे, (३) सव्हीस शब्दांमधील वाक्य उच्चारणे, (४) एखाद्या चित्रातील प्रसंग सांगणे, व (५) निरनिराळ्या उदाहरणावरून प्रश्न सोडविणे (इतर जनरल सायकलॉजी पॉने १८१९) बिनेटच्या ह्या मूळ योजनेन आश्रयित पुढील फेरफार करण्यात आलेले आहेत लंडन रिहिडन प्रमाणे वय पांचव्या कसोट्या खालीलप्रमाणे आहेत—

(१) सांगितलेली तीन कामे करणे (उदाहरणार्थ देव-छावर किल्ली ठेवणे, दार लावणे, पुस्तक बाणणे), (२) चौरस काढणे, (३) दहा शब्दांमधील वाक्य उच्चारणे, (४) स्वतःचे वय सांगणे, (५) सकाळ-संध्याकाळ ओळखणे, (६) चार मूळ रंगांची नावे सांगणे (निळा, पिवळा, हिरवा, लोखंडा), (७) चार अक्षरी संख्या ऐकून म्हणणे, व (८) दोन वस्तूनातील फरक सांगणे (नळ प्रेम्सपत्रेत) ह्या सुधारलेल्या (पांचव्या वर्षांच्या) कसोट्यांची बिनेटच्या मूळ योजनेतील (पांचव्या वर्षांच्या) कसोट्यांशी तुलना करता येईल आढळून येईल की नंबर १ व ७ ह्या बिनेटच्या योजनेतील कसोट्या सतत्या वर्षांकरिता दिलेल्या आहेत. बाकी दोहोत फारसा फरक नाही.

बिनेटचा बुद्धिमापनाच्या विषयांत प्रथम प्रयत्न असल्यामुळे त्याचा योजना निदोष असणे शक्य नव्हते. बिनेटच्या योजनेत दोन दोष प्रामुख्याने दिसून येतातः (१) प्रत्येक वर्षांला त्याने फक्त पाचच प्रश्न ठेवलेले आहेत. त्यामुळे तेवढ्याच प्रश्नांनी बुद्धीचे मापन सर्वस्वी बरोबर होते असे नाही. (२) बिनेटची प्रश्नमालिका भाषाज्ञानावर पुढील अंशी अवलंबून आहे भाषाज्ञान कमी असले तरी तेवढ्यावरून बुद्धीचे वय ठरता आहे असे सिद्ध होत नाही. त्याच-प्रमाणे परमापेक्ष चांबणी घेतल्यावर तर अर्धात बिनेटच्या योजनेप्रमाणे चिन्मूक मापन होणार नाही. मुख्यतः मुलांची चांबणी घेण्याला ही योजना निरुपयोगी आहे.

बिनेटच्या योजनेतील हे दोष वगळले तर तिच्यातील तत्वांच्या उपयुक्ततेविषयी द्विमत नाही, एवढेच नव्हे तर बिनेटच्या ह्या विषयावर उगाती पुढे परिश्रम केले त्यांनी ते दोष काढून त्याची योजना व्यापक करण्यापलीकडे वाढीच केले नाही असे म्हणता येईल. प्रो टर्मन याला मानसिक वय निश्चित करूनच काम भागत नाही असे आढळून आल्यावरून त्याने बुद्धिमत्तेक अंकाचा उपक्रम केला. बुद्धिनिर्देशक अंक काढण्याची पद्धति योद्धक्यांत अशी— एखाद्या मुलाचे जन्मवय दहा व मानसिक वयहि दहा असले तर त्याचा बुद्धिमत्तेक $\frac{10}{10} = 1$ व शेंदऱ्यात $1 \times 100 = 100$.

दुसऱ्या एखाद्या मुलाचे मानसिक वय १२ व जन्मवय १० असेल तर बुद्धिमत्तेक $\frac{12}{10} \times 100 = 120$ तसेच समजा की, एका मुलाचे जन्मवय १० पण मानसिक वय ५ असेल तर त्याचा बुद्धिमत्तेक $\frac{5}{10} \times 100 = 50$ होईल. बुद्धिमत्तेक अंकाच्या साहाय्याने बुद्धीची वर्गावारी टर्मनने खालील प्रमाणे केली आहे इंग्लंड-जनरल सायकलॉजी मधून घेतले पान ४५.

बुद्धिमत्तेक.

बुद्धिमत्ता

१०० व अधिक

अत्यधिक बुद्धिमत्ता

१२-१४०

उच्चतम

बुद्धिगमक

१०-११-

१०-११-

२०-१०-

३०-२०-

३० ५ त्याहुन कमी

बुद्धिर्यता

उच्चता बुद्धि

सामान्य बुद्धि

मंद बुद्धि

वेडाच्या काठावर

पूर्ण वेडा

बिन्देच्या भावप्रधान कसोऱ्यानीच दोष काढून टाकण्याकरिता पिन्टनर व पेंटरसन या दोन अमेरिकन मातशास्त्रज्ञांनी बुद्धिमानाच्या कृतिप्रधान कसेट्याचा संश्लेषण. यापैकी एक महत्त्वाची कसोटी पुढील प्रकारची आहे - भूमितीतील निरनिराळ्या आकृतींचे दहा ठोकळे, (१ सख्या बदलना येते) विचारण्या समोर देण्यावर ठेवलेले असतात. दुसऱ्या एका टेबलावर ते ठोकळे घेऊन बरोबर बसविली येतील अशा खांबा पाडलेला एक लकडी कट्टा ठवलेला असतो. या खांबांमधून विशिष्ट आकार असलेले छत्रे ठोकळे प्रथम ठेवलेले असतात हे प्रथम ठेवलेले ठोकळे काढून प्रत्येक विशिष्ट आकृतीचा ठोकळा त्याच आकाराच्या खांबेत बसविणे हे विषय याचें काम असतें. सर्व ठोकळे मिळवून कमी वेळात बसविले नितही याची बुद्धि अधिक असे समजावयाचे. याचप्रमाणे एखाद्या विमोहक कमी पत्राचे भाग बसवून विनाची पूर्णता करणे हीहि बुद्धिमानाची एक कृतिप्रधान कसोटी आहे.

विषयवैयर्थ्य दिलेल्या कसोट्या वैयक्तिक झाल्या. सैन्य मारी करताना दूरगम शेंकडें किंवा हजारों रिकुंजीचा वावरणी घ्यावी लागते, अशा वैयर्थ्य वैयक्तिक कसोट्या निरूपयोगी ठरतात व सांघिक कसोट्यांची अर्थ्यत बळी भावू लागते. वैयक्तिक बुद्धिमानाच्या बाळीत मिनिटांवास्तुन एक तात्पर्यत अवधि लागतो. त्याप्रमाणे रिकुंजीचा वावरणी घेत राहिल्यास लडाईं संपून तद्द हार्दपरंतबुद्धा हे काम संपणार नाही. गेल्या महामुद्धाच्या वेळी ही अवयवण कार तात्पर्यत भावली अमेरिकेतील सैन्यभरतीच्या वेळी नेमलेल्या मानसशास्त्रज्ञांच्या कमीटीने ही अवयवण दूर करण्याकरिता या वेळी उपपन्न असलेल्या सर्व पद्धतींची बारकाईने पहाणी करून त्यात काय सुधारणा करावयात पाहिजेत, तसेंच नवीन पद्धत कशी असावी याविषयी पूर्ण विचार करून सांघिक बुद्धिमानाची पद्धत निश्चिंत केली. बरिग्राच्या हुकुमाप्रमाणे अमलबजावणी करणे हे सैनिकांचे मुख्य काम असल्यामुळे दिलेल्या सूचनांच्या आधारे विनयुक्त कृति करणाऱ्या पत्रा अन्वयानुषंगीकरिता ज्या कसोट्या आहेत त्यांनी अर्थनय ह्या पद्धतीत प्रथम स्थान दिले आहे. अनेक व्यक्तींनी छापिल तसे पुरवून दिलेल्या सूचनेप्रमाणे एकूट शब्दांची साधे वाच्ये बनविले, समानार्थक अथवा अन्वयानुषंगी शब्द तयार करणे वगैरे अनेक रीतींनी ते तसे ठराविक वेळात पुरे करून घ्यावयास परीक्षार्थी सांगतात व

अशा रीतीने योद्ध्या वेळात पुष्कळ व्यक्तींची चाचणी केली जाते

स्मरण आणि विस्मरण - स्मरणशक्ति ही मानसिक शक्तींपैकी अत्यंत अद्भुत अशी शक्ति आहे स्मरणशक्तिरहित मन स्थिर तुटलेल्या घडणुकाप्रमाणे निरुपयोगी आहे. किंवा स्मरणशून्य मनाला मन हे नांवही यथार्थ होणार नाही.

याच वस्तूचे संवेदनामार्कन जे ज्ञान होते त्याला प्रज्ञा म्हणतात हे मागे सांगितलेच आहे. प्रज्ञेचा याच वस्तू प्रत्यक्ष इन्द्रियगोचर असते व स्मरणात ती इन्द्रियगोचर नसते, हा या दोहोंमधील फरक आहे पूर्वानुभव हे स्मरणार्थे जीवन आहे. ह्या स्मरणाला पुनः प्रज्ञा असेहि म्हणता येईल (प्रज्ञा ही वर्तमानसंवेदनामूलक आहे व स्मरण हे भूतभवेदनामूलक आहे) स्मरणात (१) पूर्वानुभूत संवेदनांचा समग्र आण (२) रयांचे उद्यापन ह्या दोन गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. पूर्वानुभवांचा समग्र महत्त्व मार्गाच्या रुतने मंदुच्या पृष्ठभागावर होम असतो असे मानविदांचे म्हणणे आहे स्मरणशक्तीचे दारुण मंदुच्या विकटपणावर अवलंबून आहे. आपण ज्यांना अलौकिक स्मरणशक्तीचा माणसे म्हणतो की, ज्ञानी एकदा एखाद्या गोष्ट पाहिली किंवा ऐकली की पुरे, ती रयांच्या स्मरणात बसून येते होते, त्यांच्या मंदुवरचे संस्कार दृष्ट व खोल उतमलेले असतात न ते पुनः आप्याची भाति नसते. उलट फाई माणसे अशी भेटतात की, रयांच्या स्मरणात कोणती गोष्ट फार वेळ ददात नाही. त्यांच्या मंदुचा संस्कारशक्ति कमी असते असे म्हटले पाहिजे रयांच्या मंदुवरील संस्कार पाण्यावरील रेषाप्रमाणे काढना काढता नाहीत होतात उलटपत्ती, अलौकिक स्मरणशक्तीच्या लोकांच्या संस्कारांनी ' काळ्या दगडावरील ' अथवा ' तांब्याच्या फटावरील रेषांची उण्या ' साजेशी आहे यावरून असे दिसून येईल की, स्मरणशक्तीचे समाह्वार व्यक्तीच्या स्वाधीन नसून मंदुच्या अन्वयप्रज्ञे गुणावर अवलंबून आहे पण एवढ्यावरूनच फेणहि विराश होण्याचे कारण नाही दृढ स्मरणशक्तीची दुसरी एक अट आहे ती कोणालाहि सामान्यता येईल स्मरणार्थे गोष्टीला संबंधांनी लक्ष्मण टाकण ही ती दुसरी अट होय हे संघर्ष जितके अधिक करून ठेवू तितकी ती गोष्ट आढळण्याची खात्री अधिक इतिहासातील सव किंवा स्थातल पुरावांची अन्वयित नविले लक्षात ठेवण्याकरिता कीही युवरा याचवेलेल्या असतात रयांनी लक्ष मर्ने हेंच हे संघर्ष रयांचे असावेत. स्मरणार्थे गोष्टीचा अन्य विचारार्थी संबंध जोडताना मूल तत्त्वाकडे दुर्लक्ष होऊ देता कामा नये नाहीतर स्मरणशक्तीला मदत होण्याऐवजी ती सुक्ष्म मार्गावर आवयाची. परीक्षार्थी पूर्वाचा आकार कसा असे विचारले असतांना " रोज चेंडूसारखा पण आभ घडणुकासारखा " असे उत्तर देणाऱ्या मुलासारखी अवस्था व्हावयाची.

पुष्कळांची अशी समजून असते की, कोणताही गोष्ट आटवणे किंवा न आटवणे ही केवळ यदृच्छेने घडणारी गोष्ट आहे, त्याबद्दल खात्री देता येत नाही. वस्तुस्थिति अगदी निराळी आहे. भौतिक व्यापारांत जसे कार्याकारणा-संबंधी निश्चित नियम आहेत तसे मानसिक व्यापारासंबंधा-मोड निश्चित नियम आहेत, ते सूक्ष्म असल्यामुळे कळवडास अवघड आहेत एवढेच. स्मरणशक्तीसंबंधी पुढील नियम सांगता येतील (१) कोणताही असामान्य किंवा अद्भुत प्रसंग स्मरणाने विरचालिक होतो. जेथे जेथे नारीन्य किंवा अद्भुतता दिसते तेथे तिचा मनोबल दृढ परिणाम होतो. अतिपरिचितीची मन अवज्ञा करत सामान्य व्यक्ती, सामान्य वस्तू सामान्य प्रसंग ही स्मृतिस्मरितेत घुडून जातात. एवढीच पुरुष, महत्त्वाचे प्रसंग मात्र तोत तरनात जावोन्याचे आकलन हे स्मरणाला असत जरूरीच आहे. (२) ताजी किंवा नुकतेच घडलेली हुकूमन चांगलाच घ्यानात असते. ' चांगली घ्यानात असते ' याचा अर्थ असा की, सारीक सारीक मुद्देही तपशिलाच्या परिवारासह मनात असतात. जस-गसा अधिक काळ लोटत जाईल तसतशी तपशिलाची लक्षा-व मोत लहून जाऊन प्रसंगाचा सांगाडा मात्र शिल्लक रहातो, व कालांतराने त्याचे हात पाय छाटले जाऊन तो अस्मृष्ट होऊ लागतो व शेवटी तो ओळखणेही मुश्किलीच होते प्रत्येक प्रसंग तासा घडवून आणणे आरंभून स्थायीन नाही, मग आपल्या आयुष्यातील महत्त्वाच्या प्रसंगांना व पूर्वपरिचित व्यक्तींना विस्मरणाने मरण अनिवार्य आहे काय? असा प्रश्न सादनात्मक उतरन होतो ह्याला उत्तर असे की, प्रस-गाचा किंवा व्यक्तीचा मानसिक पुनरावृत्ति केल्याने कोणत्याही गोष्टीचे स्मरण दृढ रहाते विद्यार्थ्यांनी हा नियम विशेष

ग्याविले तर त्याचा पुढील मार्ग आरंभत सुलभ होईल. पुष्कळ वेळा सामान्य लोकांना असे वाटते की, आंकडे-शास्त्र कोटी, अठ्ठापयेंतच्या संख्या कशा घ्यानात ठेवतात, याचे कारण तो त्यांचा आवडीचा विषय आहे याहून दुसरे काय? स्मरणशक्तीच्या कमकुवतपणाविषयी जे तत्कार करतात त्यांनी प्रत्येक गोष्टीकडे आलेखनाने पाहिल्यास स्मरणशक्तीत लक्षात येण्यासारखा फारक घडून येईल. स्मरणशक्ति यदृच्छेने काम करीत नाही, तिचे व्यापार नियमबद्ध आहेत याविषयी येथवर विवेचन केले स्मरण-शक्ति मंदच्या चाणक्यावाडि स्थितीवर अवलंबून आहे हेही विसरता कामा नये सर्व दिवसभर दमून भागून आल्या-नंतर जे पुष्कळ प्रयासानेही पाठ होत नाही, ते स्थूल व शांत झोपेनंतर, पहाटे अग्न सज्जाची घोड्या वेळात व शिब त्रासाने पाठ होत याचा अनुभव सर्वात आहेच. पहा-टेची वेळ अभ्यासासाठी उत्तम ठरविलेली आहे. त्याचे कारण हेच आहे अंगार्यावणाने पठणशक्ती ठमी असते, बांधकामाचे आगमन बाह्यत डोक्यावरील अमलधर्मेने घोषित होत असले तरी अतः स्मरणशक्तीच्या क्षीणतेनेही ते भासते. स्मरणाने धिरेबन संवयापूर्वी आणखी एकदा गोष्टीचा उल्लेख केला पाहिजे गद्यावेष्टा पद्य स्मरणाला सोपे असते लेखनकलेचा शोध लागण्यापूर्वीचे महत्त्वाचे व टिकाऊ बाह्य पद्यात प्रथित केलेले होते ही गोष्ट घ्यानात ठेवण्या-सारखा आहे. तसेच व्याकरणाचे नीरस नियम अथवा इति-हास-भूगोलातील नैवाद्या याचा गद्यातून काढून पद्यात आणून ठेवण्याचा उपयोग काही हौसी लोकांनी केलेला आहे, तो अगदीच निरुपयोगी आहे असे नाही. जसे गद्यावेष्टा पद्य स्मरण्यात सोपे त्याचप्रमाणे निरर्थक शब्दावेष्टा कार्य

काही पाठ काढण्याचे असल्यास ते सर्व एकाच वेळी असे अनेक वेळां म्हणून पाठ करावे की त्याचे तुकडे पाहून पाठ करावे यासंबंधाने काही मानसशास्त्रज्ञांनी असा निकाल दिला आहे की, सर्व एकाच वेळी असे अनेक वेळां वाचणे अधिक धेयस्कर आहे. कारण तुकडे पठ केल्यानंतर ते ओळखावे पुन्हा फार प्राप्त पडतो व त्यात चुका होण्याचा संभव असतो. दुसरी एका मानसशास्त्रज्ञाची व्यवहारी सूचना अशी आहे की, जर एखाद्या विषयाचा चार तास द्यावयाचे असतील तर एके दिवशी एका बैठकीला चार तास देण्यापेक्षा एक एक तास चार दिवस त्या विषयाचा पाठ घेतल्यास त्यापासून अधिक फायदा होईल अर्थात वेळेचे त्याहून छद्दान छद्दान तुकडे पाहिले तर पूर्वतयारी व अवधानस्थिरता यातच बेल जाऊन कायद्यापेक्षां सोडाव अधिक व्हावयाचा; हे ध्यानात ठेवूनच बरील सूचनेची अंमलबजावणी केली पाहिजे.

विस्मरण. — स्मरण व विस्मरण हे प्रकाश व अन्धकार याप्रमाणे साधेच आहेत. जेथे एकाचा जाग आहे तेथे दुसऱ्याचा अभाव असतो; व जेथे एकाचा अभाव तेथे दुसऱ्याचा भार असलाच पाहिजे. यावरून स्मरणाची कारणमीमांसा केल्यानंतर विस्मरणाचे वेगळे विवेचन काढण्याची भरणी नाही. स्मरणाच्या कारणाच्या अभावी विस्मरणाने अतिशय ओघानेच प्राप्त होते, ही विचारसरणी जर सामान्यतः खरी असली तरी विस्मरणाने विशेष येथे नमूद केले पाहिजेत. स्मृतिस्मृताहूक अवघे हा मनाचा एक गुण आहे. पण सर्वत्रसाहचर्य हा मनाचा दोष होतो. कारण लहानमेळ्या सर्त गोष्टी जर आठवणीत राहू लागल्या तर मनाचे व्यापार मुरळीत घालण्याच्या ऐवजी त्याच्यात भरपूर घोटाळा घडून जाईल. जीवितविषयाला आवश्यक असलेल्या गोष्टीच फक्त चतन करून ठेवणे, व बाकीच्या अडगळीवजा असलेल्या आठवणी काढून टाकणे ही मनाची नैसर्गिक योजना आहे. यालाच 'मानसिक काटकसर' असे म्हणतात. मन आपला खंवार जर काटकसराने करणार नाही, तर त्याचे दिवाळ निपाळ्याजिवाय रहाणार नाही. निवचयोगी गोष्टी जपून ठेवण्याने, किंवा संपयोगी गोष्टी गमावून बसण्याने, व्यापकां कोणत्याही कारणांनी मन दिवाळखोर होऊं शकते. पहिल्या प्रकारच्या दिवाळखोर मनाने उदाहरण जेन आस्टेनच्या 'एमा' या कादंबरीतील मिस् मेडलर हे पात्र होय. मिस् मेडलर काही दुर्कीकृत चांगू लागली की, हलक्या अनवश्यक गोष्टी मध्ये आणी की, मुद्दय हकीकतीचा पाया ऐकणाराच्या लक्षात रहातो रहातो मारामार पडे. दुसऱ्या प्रकारच्या दिवाळखोर मनाने उदाहरण गडकऱ्यांच्या 'प्रेमसंन्यास' या नाटकातील गोकुळ हे पात्र होय. गोकुळाला निरव्यवहाराला उचयोगी असलेल्या गोष्टीही आठवत नाहीत. गोकुळच्या विस्मरणे जेवणाचा विशेष हा आहे की, संभ्रम व ब्रह्मपान या स्मरणाच्या ज्या दोन अटी वर धाडिल्या,

त्यापैकी संभ्रमहाण त्याला होती; फक्त उत्थापनाच्या भावनेत सात्र कमतरता होती म्हणून दुसऱ्याच्या ओळखात त्याला खंद आल्याबरोबर त्याच्याशी संयम असलेला निरोप आण नोंद त्याला चटकन आठवे.

मनोव्यवच्छेदप्रपत्तीने विस्मरणाविषयी आणखी एक महत्त्वाची पाव धिक्ड केली आहे. जाग्रत, झाल मनाशी जे विचार व भावना विवेकित असून अथवा विरोधी असतात, ते स्मरणाने उचकत निघून जातात. दुःखद म्हणून मनाच्या चालत्या कामाला अडथळा उत्पन्न करणारे विचार दडपून टाकण्याकडे शिरोगी मनाची स्वभावतः प्रवृत्ती असते. ही मनाची एक संरक्षक योजना आहे, असे फ्राइडलंड मत आहे. या योजनेप्रमाणे एकेक स्फुट विचारच दडपला गतो असे नव्हे तर आनुष्णांगील प्रसंग सुद्धा सर्व मानसिक परिवारासह दडपार घेले जातात. ही दडपारी कायमची असते असे नाही. दोषदाखानंदर झाल मनाच्या राज्यत त्यांतो पुन्हा प्रवेश मिळू शकतो. अशा प्रकारच्या संघटित विस्मरणाची उदाहरणे कळकळ्यात सापडतात. कालिदासाच्या सातुन्तल नाटकातील दुष्यंत राजा कळकळीच्या आग्रमात गतो; तेथे सातुन्तलेवर आतक होऊन तिथ्याशी पाषाणविवाह करतो. पण पुन्हा आपल्या राज्यात वरत आल्यानंतर सातुन्तल व तिथ्याविषयीने सर्व विचार यावे त्याला इतके पाड विस्मरण पडते की, संयमही सातुन्तला त्याच्याकडे येते तरी दुष्यंताला सातुन्तलेची व तिथ्याची वेळेच्या प्रीतिप्रसंगाची परिकल्पितहि आठवण होत नाही. निष्प्राडावर आलेले कळकळीचे दोन शिष्य व गौतमी ही परोपरीने त्याला आठवण करून देण्याचा प्रयत्न करतात पण व्यर्थ; आगती दिव्याची आठवण, तसेच मुगशावळा दोगातून पाणी पायसत्याची आठवण करून देतात परंतु त्याची निहित स्मृति आधी होण्याची ग्राहीच आधा दिसत नाही. दुष्यंताच्या या निष्प्राण विस्मृतीचे कोरे फले उकलावे हा एक प्रथ आहे. शकुंतला दुष्यंताचे स्वागत करण्यात चुकली म्हणून त्या रागात क्रयिने 'तू उवाचें स्मरण करतस तो तुला विभोर' असा हाथ दिला होता, म्हणून त्या शापाने दुष्यंताला विस्मरण झाले असे हा प्रथाला उत्तर नाट्यकाराने दिले आहे. पण हे उत्तर दंतकथाकूप आहे. मानसशास्त्रज्ञांच्या हा कोक्याचा उल्लास कसे लागण्यास अधिक समाधानकारक उत्तर मिळते. आग्रमात वेळेले ह्रम राजाच्या निरय जाग्रत व झाल मनाशी अशेत विवेकित व विरोधी असल्यामुळे ते संरक्षक योजनेप्रमाणे विरहून गेले असे जाणईल तर दुष्यंताच्या विस्मरणाचा उत्तम उलगडा होतो.

अ व ध्यान. — मनाच्या सर्व व्यापारांना जर कोणती एक गोष्ट अशेत आवश्यक असेल तर ती अवधान ही होय. प्रज्ञा, संज्ञा, स्मृति, विचार, रचणा या सर्व मानसिक क्रियांना अवधानाच्या मदतीची अपेक्षा आहे. मन हे अवधानरूप आहे,

तर काहों वस्तुके मन अधिक अवधान लावते व इतरोंके कभी लावते. असा फारक कोणत्या कारणामुळे होतो त्याचा विचार केला पाहिजे. या कारणामेकी काहों व्यक्तिनिष्ठ आहेत व काहों वस्तुनिष्ठ आहेत व्यक्तिनिष्ठ कारणत अभिवृत्ति हे फार महत्त्वाचे कारण आहे. प्रत्येक लोकां शब्द, रूप इत्यादि अनेक संस्कार इन्द्रियाच्या दाराशी गर्दी मरीत असतात; परंतु अभिवृत्ति हा द्वारपाल ज्यांना ओट सोबील त्याचीच मन मुलाखत घेते. भिन्नभिन्न अभिवृत्तीची मागसे जर प्रवासास निघाली तर त्यांची मने भिन्नभिन्न वस्तु आकर्षण करून घेतात. एक व्यापारी, एक कवि, एक शिल्पशास्त्रज्ञ अशा भिन्न धर्तीची मागसे जर युरोपचा प्रवास करून आला व त्यांना आपण विचारिले की, "तुम्ही काय काय पाहिले?" तर व्यापारी लंडन, बर्लिन इत्यादि शहरांच्या व्यापाराविषयी संविस्तर माहिती सांगेल; कवि शिवरत्नलेखमधील रम्य सुदृष्टीभेचे वर्णन करील, व शिल्पशास्त्रज्ञ पॅरिस, रोम इत्यादि शहरांमधील दोलेखंग इमारतींची प्रशंसा करू लागेल. हीच गोष्ट आध्यात्मील रोमच्या अनुभवासाहि लागू आहे. श्रुष्टीच्या नानाविध पत्तान्यातून प्रत्येक मनुष्य आपल्या आवबोधनिकेने, कायद्यातोष्याने पदार्थ नेमके वेचक काढून त्याकडे लक्ष पुरवीत असतो. व्यक्तीच्या बाजूने विचार केला असता अभिवृत्तीप्रमाणेच तत्कालीन मनस्थितीचेहि महत्त्व आहे. मन प्रसन्न असले तर जोरस व आकलन करण्यास कठिण अशा विषयाकडेहि लक्ष लागते; उलटपक्षी मनस्थिती बरोबर नसेल तर सामान्य विषयाकडेहि लक्ष लागत नाही, हा अनुभव सर्वांस आहेच. वस्तुच्या बाजूने पाहू लागले असता अवधानाने आकर्षण करून घेण्यात नावीन्यगुणाचा पहिला नंबर लागेल. नितीवर एखादे नवीन चित्र लटकू लागले तर त्याच्याकडे लक्ष वेधण्याचीचन रहात नाही. किंबहुना बैठकीच्या खोलीतील सामान जरा वेगळ्या रातीने लावले तरीहि ते घ्यानात आल्याचीचन रहात नाही नवीन कपडा, नवीन वेहरा, नवीन इमारत, जेवढे जेवढे नवून नवीन असते ते सर्व मनाला आकर्षण करून घेते. परिचिततात ज्या वस्तुची भर पडली असेल तिच्याकडे लक्ष वेधते. आवबोधनी होष्ट ही की, परिचिततातील भर जितकी आवर्षक आहे तितकीच न्यूनताहि आकर्षक आहे. कॉलेजला जाणाऱ्या रस्त्यावर जे झाड होते त्याचे दोन वर्षेपर्यंत अतिशय मजले नाही पण ते तोडल्यानंतर त्या ठिकाणी आल्याबरोबर काही तरी नुकल्या-नुकल्यासारखे निघाऱ्यांस वाटू लागले. अभ्यासाच्या खोलीतील घड्याळ जॉपर्यंत चालले आहे तोपर्यंत त्याच्याकडे आर्षले लक्ष नसते, पण ते टक् टक् करणाने बांधले की तावडतोव ते लक्षात येते.

नावीन्याप्रमाणे चापसयहि अवधानाकर्षक आहे शिथर पण रूढीच्या रम्यात असली तरी देखील तिच्याकडे लक्ष

जात नाही; पण तीच जर हळू लागली तर ती तावडतोव अवधानक्षेत्रावर आक्रमण करते.

आकार, तीव्रता, पुनरावृत्ति त्यांचे अवधानाला आकर्षक पाहिजे. लहानशी वस्तु अवधानातून नितरून जाण्याचा संभव अधिक हे समजूनच की काय जाहिरात देणारे वर्तमानपत्रात किंवा इतर ठिकाणी शक्य तितक्या मोठ्या आकाराच्या जाहिराती देतात. मोठा आवाज किंवा प्रखर प्रकाश अवधानाकर्षक असतो हा अनुभव प्रत्येकास आहेच. पुनरावृत्तीची अवधानास मदत होते दारावर एल दी बाप मारली तर ती परांतील मागसांचे लक्ष वधून घेऊ शकत नाही, पण तिची सारखी पुनरावृत्ति करीत गेल्यास तिच्याकडे लक्ष वेधले जाते.

एकाच वेळी किती गोष्टीकडे अवधान देता येते हा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. सामान्यतः 'एकाच वेळी एक गोष्ट' हे द्या प्रथम उत्तर आहे. परंतु काहों लोक द्वयवधानी, त्रयवधानी, अत्रयवधानी असतात असे आपण ऐकतो, म्हणजे ते एकाच वेळी, दोन गोष्टीकडे, चार गोष्टीकडे किंवा आठ गोष्टीकडे लक्ष पुरवू शकतात उदाहरणार्थ एकाच मनुष्य एकाच वेळी एकाही मुद्रपत्राचा खेळ खेळतो, दुसऱ्याची पसं खेळतो, तिसऱ्याची हिरोब करतो, चवथ्याची संभाषण करतो, पांचव्याला पत्रातील मजुर सांगतो मेरोलियन, जुलियस सीझर, नाना फडणवीस ह्यांना चार चार, पाच पाच पत्रे एकदम सांगते येत असत असे इतिहासकार सांगतात. ह्या प्रकाराचा मानसशास्त्रदृष्ट्या खुलासा करू लागल्यास, एक गोष्ट घ्यानात देवाण्याला पाहिजे, ती हो की 'एकाच वेळी' हा शब्द सामान्य लोक ज्या अर्थाने उपयोगितात, त्यावेक्षा निराळ्या अर्थाने मानसशास्त्रज्ञ ते समजतो. पर्यायाचा डाव खेळत असतांना हिरोब करणे काही अपघट नाही; कारण एकदा पान टाकून ह्यावरच पुन्हा पान टाकण्यापूर्वी जो वेळ रहातो तोच त्या वेळात हिरोब करता येईल. निदान निष्णा अधिक करून तरी दुसऱ्या डावाला तो पुरा करता येईल. ह्यालाच लोक जर द्वयवधान म्हणत असतील तर मानसशास्त्रज्ञाला ह्यात काहीच प्रश्न उरत नाही, कारण ह्या दोन क्रिया एकाच वेळी झाल्या असे तो समजत नाही. मानसिक दृष्ट्या पान टाकणे व हिरोब करणे ह्या दोन क्रिया 'एकाभांगून एक' झाल्या आहेत. आता हे खरे की, एका निष्णाकडून दुसऱ्या विषयाकडे, दुसऱ्याकडून तिसऱ्याकडे लक्ष पुरविण्यास थुंदि चकस पाहिजे, त्याचप्रमाणे एक विषय जेथे सोडला तेथे नेमाका त्याचा धागा पकडण्याला धारणासाफीहि चांगली पाहिजे. आता अर्थात अवधानाचे विषय जितके संख्याने अधिक तितकी लुडीची वपलता व धारणाशक्ति अधिक वाढणाऱ्याजोगी असते ह्यात शंका नाही. परंतु ह्यामुळे एकाच वेळच्या अवधाना-क्षेत्राची व्याप्ति वाढली जाते असे मात्र होत नाही. तात्पर्य,

लौकिकदृष्ट्या आपण ज्यांनी अनेकावधानी म्हणतो ते मानसशास्त्रीयदृष्ट्या एकावधानीच असतात. शिवाय कित्येक गोष्टी अशा असतात की, त्या अवधानाच्या देखरेदीशिवाय सुरळीत चालू शकतात. अशा क्रियांची अवधानविषयांच्या संवेद्यत भार टाकावयाची. अतः एखाद्या लुप्ताल टाकावी पण त्याला मानसशास्त्राची समित नाही.

प्रवृत्ति आणि भाव ना.—प्रवृत्ति म्हणजे काय हे समजण्याकरिता प्रतिक्षेपाचे स्वरूप प्रथम चांगले लक्षात आले पाहिजे. जीवशास्त्राच्या दृष्टीने विचार केल्यास मन म्हणजे सजीव देहाच्या परिस्थितीशी चाललेला झगडा झगडण्यासाठी देहाच्या हाती दिलेले एक साधन होय. परिस्थितीच्या घटकांविषी एखाद्या घटकाले प्रेरणा केल्यास शरीर ज्या ज्या प्रतिक्रिया करते त्यात प्रतिक्षेप ही अत्यंत मूल स्वरूपाची प्रतिक्रिया आहे. प्रतिक्षेप ही मळातूनची क्रिया आहे. याला अवधानाची आवश्यकता नसते. डोक्याची पापणी लवणे किंवा अंगावर मासो बसली असतांना तिला उठविण्याकरिता सहज हात मागे हे प्रतिक्षेप आहेत. प्रतिक्षेप इंद्रियाकडून मनाच्या प्रदतीशिवाय होत असतात. प्रवृत्ति ही प्रतिक्षेपाच्या परच्या पायरीवरील प्रतिक्रिया होय प्रवृत्ति प्रतिक्षेपाप्रमाणे प्रेरक मिळाल्याबरोबर आपोआप घडणारी परंतु अधिक गुंतागुंतीची क्रिया आहे. व्याख्या करायला याचा अर्थ अनेक प्रतिक्षेपाच्या संयोगाने झालेली सुसंबद्ध व संपादित प्रतिक्रिया ती प्रवृत्ति असे म्हणता येईल प्रवृत्ति हे नसप्राप्त देहधर्म आहेत. संवयीने किंवा शिक्षणाने त्या प्राप्त करून घेता येत नाहीत. जन्मा बरोबरच त्या व्यक्तीला मिळत असतात मूल जन्मतः १६ लागते; ते त्याला कोणी शिकवत नाही. खाने, पिणे, रडणे, झुतपाय हालविणे ह्या सर्व प्रवृत्ती आहेत. प्रवृत्तींची दोन प्रमुख लक्षणे सांगता येतात: (१) अमुक एक जीवकोटित जन्म घेतल्यामुळे जन्मतःच प्रवृत्तिरूप क्रिया पूर्णत्वाचे व विनयक करता येतात, व (२) विशिष्ट जीवकोटितल व विनयक करता येतात, व (२) विशिष्ट जीवकोटितल व विनयक करता येतात. अंगाळा स्पर्श झाल्याबरोबर साप चावतो, अंधशालून बाहेर पडल्याबरोबर कोंबडाची पिळें टांचे मांडे लागतात, मांजर उंदीर पकडते. अशी एक ना दोन प्रवृत्तींनी अवगति उदाहरणे देता येतील. पशुपत्यांचे जीवन विवक्षित प्रवृत्तींच्या जोरावरच चाललेले आहे. मनुष्याचे जीवन देखील मूलतः प्रवृत्तिमयच आहे. पण मनुष्य आणि पशुपक्षी यात फरक एकदाच वी मनुष्यात बुद्धि प्रवृत्तींचे योग्य नियमन करते तर पशुपक्षात बुद्धीचा अभाव असल्यामुळे त्यांची प्रवृत्तींवरच सदास असते.

प्रवृत्तींचे वर्गीकरण भिन्नभिन्न तःह्नी करण्यात येते. त्यात पुढील प्रकारचे वर्गीकरण सोयीस्कर आहे:—व्यक्तीला स्वधर्मक्षणाच्या बाबतीत ज्या प्रवृत्तींचा उपयोग होतो त्या पाहिल्या वर्गात येतात. उदाहरणार्थ, भक्ष्यसंपादन करणे, चालणे, पळणे, भिणे, रागावणे ह्यांवि उदा प्रवृत्तींचा उपयोग

बंधसातत्याकडे होतो त्यांचा हुसत्या वर्गात समावेश होतो. उदाहरणार्थ, लीविषयक प्रेम, पुत्रप्राप्त्यर्थ, ज्या प्रवृत्तींचा समावेशरक्षणाच्या कामी उपयोग होतो त्यांचा तिसरा वर्ग करतात उदाहरणार्थ, ईर्ष्या, संवय, जालसा व वास्तुप्रियता.

प्रवृत्ति हे जन्मप्राप्त देहधर्म आहेत हे वर सांगितलेच आहे. परंतु त्याचा अर्थ असा नव्हे की, सर्व प्रवृत्ती जन्मतःच उद्भूत होतात किंवा एकदा त्यांचा उद्भव झाल्यावर त्या जन्मभर टिकतात प्रवृत्तीसंबंधी दोन गोष्टी विशेष लक्षात घेव्यासारख्या आहेत:—काही प्रवृत्ती जन्मतःच आविष्कृत होतात पण पुढे त्या छुप्त होतात. उदाहरणार्थ, रडणे, पिणे (अंगावर) या सारख्या प्रवृत्ती लहानपणा प्रभावी असतात पण उत्तरोत्तर नाहीत होणत. त्यांच्या उलट काही प्रवृत्ती जन्मतः छुप्त असतात पण पुढे जागृत होतात. प्रेम (वैयथिक), पुनरुत्पादन, पुत्रप्राप्त्यर्थ ह्या प्रवृत्ती तात्काळीतच उद्भूत होतात प्रवृत्तीसंबंधी आणखी एक गोष्ट लक्षात ठेवावयाची ती ही की, संवयीने प्रवृत्तींचे नियमन होते. पशुपक्ष्यामध्ये गुहा-परव्याची व खाद्याची निवड ही एकदा झाली ती झाली. रक्षणाच्या नवीन जाग्यांचे किंवा खाण्याच्या नवीन पदार्थांचे संशोधन ते करत नाहीत. मनुष्यामध्ये मुद्धा हा नियम दिसून येतो. आपल्या प्राताचे अंगर देशाचे अन्नच त्यास आवडते, अपरिचित पदार्थांच्या सेवनाकडे त्याचा ओढा नसतो. मनुष्याच्याच संबंधांचे बोलावयाचे तर संयमन-नियमाचा हुसत्या एका तःह्ने उत्तम पद्धतियेती. मनाला विवेकाची संवय लावून मनुष्य प्रवृत्तींचे नियमन करतो. प्रेम किंवा पुनरुत्पादक प्रवृत्तींचे पूर्ण संयमन केल्याचे उदाहरण कविता कां होईना पण निःसंशय आढळतात. नैष्ठिक ब्रह्मचर्याच्या शक्यतेविषयी काही लोक शंका घेतात त्यांना उत्तर म्हणून प्रवृत्तींच्या बुद्धिकृत संयमननियमनाकडे नेट दाखविता येईल व अशा रीतीने नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचे शास्त्रीय समर्थन करता येईल.

प्रवृत्ती आणि भावना यांचा अत्यंत निकट संबंध आहे. प्रवृत्तीशिवाय भावनेला अस्तित्व नाही व भावनेशिवाय प्रवृत्तीची उत्कटता होत नाही. शास्त्रीय विवेकानाकरिता फक्त त्यांचे पुष्पकरण करावे लागते. प्रथम जीवनानुभवात प्रवृत्ती व भावना अविच्छेद्य असतात. मॅकडुगलने मुख्य प्रवृत्ती घेऊन त्याचा कोणत्या भावनाशी कसा संबंध आहे याचा सविस्तर खुलासा केला आहे त्याचे थोडक्यात दिग्दर्शन करता. पदव्याच्या प्रवृत्तींचा भयाच्या भावनेशी संबंध आहे. मनुष्य भयभीत झाला की पळू लागतो हा अनुभव सर्वत्रास आहेच दूर-करणच्या प्रवृत्तीचा तिडकान्याशी संबंध पोंचतो एखाद्या वस्तूबद्दल तिडकाप किंवा स्वेति वाटली की तो वस्तु टाळव्याचा आपण प्रयत्न करतो उत्सुकता व अद्भुत भावना एकन अस्तित्वात असतात. त्याप्रमाणे भावनेशीरपणा व श्रेयः आत्मप्रदर्शन व अहंकार, पुत्रप्राप्त्यर्थ व ममता ह्या प्रवृत्ति-भावनांच्या जोड्या आहेत. वेन, रीची, मॅकडुगल हे मान-सशास्त्रज्ञ प्राथमिक झुद्ध भावना व दय्यम मिथभावना असे

उपयुक्त होण्या, व हल्लीं हि त्या अवशेषरूपानें अस्तित्वांत पाहिले असं स्पेन्सरचे म्हणणे आहे. यांपैकी प्रत्येक मारीक-मारीक शारीरिक फरक झाला तरी त्याला काही तरी अर्थ आहे. उदाहरणार्थ, मनुष्य रागावला असता दुसऱ्यावर आपली छाप पाडण्याचा त्याचा प्रयत्न पसतो, या दृष्टीने त्याचा चेहरा लालवुंद होणें अत्यंत जरूर आहे. भिवया आकुंचित होण्याचा उपयोग स्पेन्सरने अशा दाखविला आहे की, आपला रानटी पूर्वज जेव्हा उन्हात तळपून घाऊंशी लडत होता त्यावेळी सूर्यकिरणांपासून डोळ्याचा बचाव प्रभेगानें होत असे. भयानें पर्याचा होणारा पर-काय पायांत उज्जता उत्पन्न करतो, व त्यामुळे पायांतलें रसायु अधिक कार्यक्षम होतात व एकत्रास मदत होते. शोकातिरेकानें अथवा आनंदातिरेकानें उत्पन्न होणारे अश्रु मंदूकडे येणारा रक्ताचा फार्जील साठा कमी करतात असें डॉबिनचे मत आहे. उपयुक्ततेच्या तत्त्वाला परंपरा-तत्त्वाची जोड दिली तर हल्लींचे भावनाविभाव आपल्या मानवी व मानवेतर पूर्वजाच्या अस्मल छत्राची नकल आहे असें सिद्ध होईल. क्रोधानें मनुष्य दात ओढ खातो, हा पशु-पूर्वजाच्या व रानटी पूर्वजाच्या भक्ष्य तोडण्याच्या संवयीचा अवशेष आहे असें डॉबिन म्हणतो. लहान मुलांनी दुस-याच्या भेगाचा वावा घेण्याची संवय अजून मोडली नाही, ही गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे. प्रौढ माणसें रागाच्या प्रसंगी स्वतःचाच ओठ चपून घाबरात हे दृढेच म्हणावयाचे।

स्व प्र मी मांसा.—आजपर्यंत फ्राइडने एक हजाराने अधिक स्वप्राची फार कळतोंपुर्वक चिकित्सा करून आपले नांव चिरस्मरणीय करून ठेविले आहे. त्याच्या मीमांसिकेचा सारांश पुढें दिला आहे.

स्वप्राचे तीन प्रकार करीत येतोः—(१) काही स्वप्ने सुसंबद्ध व सहज कळण्यासारखी असतात, तीं पश्चिमाप्रकारांत येतात. उदाहरणार्थ लहान मुलांस पडणारी स्वप्ने ह्यात आगुतींतलं अनुभव जसेच्या तसेच दिसतात (२) या प्रकारच्या स्वप्रांतील प्रसंगांत काही तरी संगति असते व त्यांना काही अर्थहि असतो पण आगुतींतलं प्रसंगार्था ते विरंगल असतात. आपला एखादा मित्र अपघातानें मरतो. खुद्द स्वप्राच्या दृष्टानें विचार केला असता ह्यात काही पोटाळा नाही परंतु आगुतींतलं अनुभवाना तीं अत्यंत विरोधी आहे (३) तिसऱ्या प्रकारच्या स्वप्रांचें प्रमाण बहुधा सास्त असतें खुद्द स्वप्रांतील अनुभवाच गुंतागुंत, पोटाळा, विरंगलपणा वगैरे फार असतो. स्वप्रांतच्या गोष्टींचे एकाचा दुसऱ्याचा काही संबंध नसतो.

सामान्यत लोकांची अशी समजून आहे की आगुतींत आपण ज्या गोष्टी पहातो त्यांचे तुटके भाग यष्टेचें केसे तरी जोडले जाऊन त्यांनीं घेवगुनारी स्वरूप स्वप्रांत दृष्टीस पडत नाही साक्ष्यांचें देखील ह्यासारखेंच मत आहे

चाळू असलेल्या काही रक्ताभ्रवणादे किंवा सोंपेमध्येहि चाळू असतात त्यामुळे मंदुंतील काही भाग उद्दीपित होतात व हे उद्दीपन स्वप्नाभ्रवाचें कारण आहे. आतां मंदुचे अमळेच भाग उद्दीपित कां व्हावेत, दुसरे कां होऊं नयेत या पुच्छेला शास्त्रज्ञ काहींच कारण सागत नाहीत. तत्पर्य लौकिक मत ध्या अगर शास्त्रीय मत ध्या स्वप्राविषयी असा सिद्धांत निघतो की, स्वप्ने ही सर्वेस्वी असंबद्ध व नियमबाह्य मनोव्यापारांची द्योतक आहेत. त्यांची संगति लावूं पहाणें, त्यांच्या अर्थाची चिकित्सा करणें हे निष्पयोगी आणि भोळसट लोकांचें धाम आहे. स्वप्रांचा शास्त्रीय अभ्यास होणेंच शक्य नाही कारण अभ्यास्य विषयाचें स्वरूप नर अनिश्चित आहे तर त्याचा अभ्यास तरी शास्त्रज्ञ कसा करणार ? वस्तुस्थिति ह्यादून निराळी आहे जांपर्यंत स्वप्न-व्यापाराचें परिभ्रमपूर्वक परिशीलन कोणी केले नव्हतें तोंपर्यंत स्वाध्यायहि एक निश्चित संगति आणि नियमयुक्तता आहे हे तरी निदोतास कसे येणार ? परंतु अलीकडे काही वर्षांपासून स्वप्रांच्या शास्त्रीय अभ्यासाकडे मानसशास्त्रवेत्त्यांचें लक्ष वेधलें असून त्या अभ्यासापासून मानवी मनोरचनेवर अजून प्रकाश पडूं लागला आहे। ह्याचें श्रेय व्हिएन्ना येथील प्रख्यात मानसशास्त्रज्ञ डॉ. फ्राइड यास दिलें पाहिजे. फ्राइडनें एक हजार स्वप्रांचें अत्यंत बारकाईनें पृथक्करण केल्यानंतर स्वप्राविषयीचें व त्यावरून स्वट होणाऱ्या मानवी मनाच्या स्वरूपासंबंधानें आपले सिद्धांत जगाच्या पुढें मांडले. “ट्रॉडस् डॉयटिंग” (इ. स. १९००) या पुस्तकानें मानसशास्त्राच्या अभ्यासाला एक नवीन दिशा लागली आहे. मानसिक व्यापारांत यष्टेचेंला मुळीच स्थान नाही. लौकिक व्यापारांत एका गोष्टीचा दुसऱ्या गोष्टीशीं जितका अविच्छेद्य कार्यकारण संबंध असतो तितकाच अविच्छेद्य संबंध दोन मानसिक गोष्टींमध्येहि असतो, हा मूळ सिद्धांत फ्राइडनें स्वप्रचिकित्सेच्या आधारांन कसा सिद्ध केला हे आपणांस पहावयाचें आहे, म्हणून त्याच्या स्वप्रचिकित्सेचें सामान्य स्वरूप खाली दिलें आहे.

स्वप्रांचें पृथक्करण करताना फ्राइडनें ज्या पद्धतीचा अव-लंब केला त्याला “मानसिक व्यवच्छेदनपद्धति” असें नांव आहे ह्या पद्धतीचें विवेचन मानसशास्त्रात उपयोगिता जाणाऱ्या निरनिराळ्या पद्धतींची माहिती सांगताना केलेच आहे. “मनाच्या पृष्ठभागाच्या खाली घुडालेल्या अतिशुद्ध व दुःखद पण क्लेशजन्य खोलांवर असणाऱ्या विचाराना वर काढून त्यांनीं स्वच्छ प्रकाशात मांडण्याची पद्धति” असें तिचें येंथें थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें म्हणजे पुरे होणार आहे. ह्या पद्धतीचा स्वप्रांचें पृथक्करण करणें या गोष्टींत व्यापक तत्त्वावर उपयोग केल्यावर फ्राइडला असें आढळून आलें की, प्रत्येक स्वप्रांला कारणीभूत होतात असे काही शक्यमात्राच्या आयुष्याची अर्थत निकट संबंध असणारे अव्यक्त विचार असतात. हे विचार जसेच्या

तसे केव्हाहि व्यक्त होत नाहीत म्हणून त्यांना 'अव्यक्त विचार' अथवा 'अव्यक्त घटक' व स्वप्नांत दिसणाऱ्या गोष्टींना 'व्यक्त घटक' अशीं त्यांना नांवे दिली आहेत. अव्यक्त घटकांचे व्यक्त घटकांत रूपांतर कां होतं व कसे होतं या दोन प्रश्नांचा पृथक् विचार करावयास पाहिजे. अव्यक्त घटकांचे व्यक्त घटकांत रूपांतर कां होतं या प्रश्नाला फ्रॉइडचे उत्तर असे आहे की, व्यक्तिमत्त्वाच्या काही वासना सत्यसृष्टीत अतृप्त रहातात त्या स्वप्नसृष्टीत काव्यनिक तृप्ति उपभोगितात. उदाहरणार्थ, रसयार रमत-कणाच्या मर्णास भिकार्याच्या मनात आपण थीमंत होऊन ऐयारामांत रहावे ही इच्छा सत्यसृष्टीत कधीच तृप्त होण्याचा संभव नसल्यामुळे त्या भिकार्याचे मन स्वप्नांतल काव्यनिक सृष्टीत यथेच्छ विहार करून आपली शंकेसृष्टीत घाटाचे रहाण्याची, मोटारीतून फिरण्याची व इतर अनेक संपत्तिप्राप्त्य ऐयाराम सोपण्याची इच्छा तृप्त करून घेतं. मुर्गाच्या कोठरीत लिनपत पडलेल्या केसास पिडकीचे गज तोडवे जाऊन आपली मुटका होत आहे असे स्वप्न पडतं. स्त्रीची गेलेल्या लहान मुलास तहान लागली असता त्याला आपण पाणी पीत आहोत असे स्वप्न पडतं मूल झोपत स्तन-पात केल्यासारखे पुष्कळ वेळां करतं हे आपण पहातो. त्यावेळी त्याला दुध पीत असल्याचे स्वप्न पडत असतं लहान मुलांची स्वप्ने ही शुद्ध व नैसर्गिक स्वरूपाची स्वप्ने होत असे फ्राइडचे म्हणणे आहे, कारण त्यातील अव्यक्त घटकांशीच व्यक्त घटकांचे साम्य असते. प्रौढ माणसांच्या स्वप्नांत हे साम्य विघटित व अव्यक्त विचारांचे रूपांतर होतं होतं ते विचार इतके बदलून जातात की, व्यक्त विचार अव्यक्त विचाराशी अगदीं विसंगत व कचित् विरोधीही असतात. प्रौढ माणसांच्या स्वप्नांचे दोन प्रकार करता येतात; पहिल्यांत व्यक्त घटक सुसंबद्ध व साथे असतात व दुसऱ्यामध्ये व्यक्त घटकांमध्येच इतका घोंटाळा माजून गेलेला असतो की एकाचा दुसऱ्याला यत्ता लागत नाहीं मग त्या स्वप्नांची प्रत्यक्ष व्यवहा-रातील अनुभवाशी संगति लागण्याचे नावच नको. अशा रीतीने विचार केला असता स्वप्नांचे तीन प्रकार करता येतात. सारोदा, स्वप्ने कां पडतात या प्रश्नाला उत्तर असे आहे की, जागृतावस्थेतील मन अतृप्त इच्छा तृप्त करण्याचा काही मार्ग शोधित असतं. तो मार्ग शोधला की निदान काव्यनिक तृप्ति मिळविण्याकडे त्याची प्रवृत्ति होते. या प्रवृत्तीचा परिणाम स्वप्न होय.

आतां स्वप्ने कशां पडतात, म्हणजे पारिभाषिक शब्दांत बोलायचे तर अव्यक्त घटकांचे व्यक्त घटकांत कसे रूपांतर होतं ह्या प्रश्नाकडे वळू हे रूपांतर मुख्यतः संकरण आणि महत्त्वभेद या दोन कारणांमुळे होतं. अनेक अव्यक्त घटकांचे एकीकरण होऊन एक व्यक्त घटक तयार होतो त्याचे नांव संकरण म्हणजे स्वप्नांत एखाद्या वेळी एकाचा दुसरा असा दिसतो की, त्याच्या रूपाने आपल्या

माहितीच्या दोघातील मनुष्यांचे संमिश्रण झालेले असतं. गुणांचे अथवा स्वभावांचे संकरण होतं असे नाही तर स्थूल, काल, प्रसंग यांचेहि संकरण होऊं शकतं. नावांचे संकरण फार गमतीचे आहे. दोन नावे एकांत एक मिळून नवीनच एक विलक्षण नाव तयार होतं. एका बार्डाला असे स्वप्न पडले की, एका खेळाची तालीम चालू आहे; त्या खेळाचे नाव "दि रेक ऑफ क्वालिग" असे होतं. तिला क्विपरची भूमिका घ्यावयाची होती. ह्या प्रकारामुळे ती बरीच घोंटाळायत पडली. मानसिक व्यवच्छेदनपद्धतीने बार्डच्या पूर्वोक्तभावे संशोधन करतां असें आढळून आलें की, एका स्त्रीचा व दुसऱ्याचा समेट घडवून आण-ण्याच्या बाबतीत ती बरीच गोंधळून गेली होती. तसेच स्वप्नापूर्वी तीन दिवस "ओबेन सीमरचा एक काव्यग्रंथ ती वाचत होती. तिचे मित्र तर ह्या ग्रंथाची फार स्तुति करीत पण त्यातले मर्म तिच्या नोट समजले नव्हतं, त्यामुळे तर ती अधिक त्रासून गेली होती. ती रुबियाई डिपलिंगच्या मेयाची वहाती होती. एके ठिकाणी क्विपलिंगचा 'क्विपलिंग' (एका क्षणिक माशाचे नांव) म्हटल्याने तिच्या ह्या गोंधळ-लेल्या व थोडिके लुत्तीचा कळव झाला. क्विपलिंगाला दिलेल्या 'क्विपलिंग या घोषण नांवाचा दि रेक ऑफ क्विपलिंग नाट-काच्या नांवात कांय विलक्षण संस्कार झाला आहे, तसेच निर-निरालया प्रसंगातील गोंधळलेली वृत्ति ही एकत्रित होऊन अगदीं नवरात्र प्रसंगाशी संबंधित झाली आहे हे उघड लक्षांत येण्यासारखे आहे रूपांतराचे महत्त्वभेद हे एक दुसरे कारण आहे. बाह्य जगांत ज्याला काहीच महत्त्व नाही त्याला स्वप्नसृष्टीत फार महत्त्व येतं; किंवा उलट-पक्षी प्रत्यक्ष व्यवहारांत ज्याला प्रमुख स्थान घावं लागलें तो स्वप्नांत कोपण्यात पडल्यासारखा दिसतो. या रीतीने अव्यक्त व व्यक्त घटकांच्या किमतीची उलटपालट होते. [लेखक प्रो. दा. ग. लोंडे].

मानससरोवर—हे अष्टकांनी आहे. याचे कोन आधर्य वाटण्याजोगे आहेत. याच्या बावग्येस कैलासपर्वत आहे. सर्वांत अधिक उंचीवर असलेल्या मोठ्या पाण्याचे हे आगर आहे. बौद्ध संस्कृत ग्रंथात ज्यास अनवतम असे म्हणतात तेच हे असावे. असें कावागुचे म्हणतो. अनवतम हे "आर्य बुद्ध-अवतंसकनाम महापुरुष सूत्र" या संस्कृत व जपानी ग्रंथात सर्णिल आहे.

अनवतम या सरोवराच्या मध्यभागी सर्व रोगप्रहारक वृक्ष आहे. चार नद्या या सरोवरातून निघतात. याच्या दक्षिणेस "दक्षिण क्षेत्रम्" नांवाचे द्वीप आहे. त्यातील पक्षी येथे येऊन गाणीं म्हणतात. पांचवे कृषी कैलासावर असतात. येथे बुद्ध आदिनामाच्या स्वर्गातील कमळासारखी कमळे आहेत असे वर्णन आहे. कावागुचे म्हणतो की "क्षेत्रम्" हे अंबुद्वीप असावे, आणि "अनवतम" हे

उपयुक्त होत्या, व हल्लींह त्या अद्वेषपूर्णानें अस्मित्वानें
 शब्देत असें स्वेन्सरचें म्हणण आहे यांपैकी प्रत्येक शारीक-
 मारीक शारीरिक करक झाला तरी त्याला काही तरी अर्थ
 आहे उदाहरणार्थ, मनुष्य रागावला असता दुसऱ्यावर
 आपली छाप पाडण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो, या दृष्टीनें
 त्याचा चेहरा लालवुंद होणें अत्यंत जरूर आहे शिबया
 आर्कचित होण्याचा उपयोग स्वेन्सरनें असा दाखविला आहे
 की, आपला रानटी पूर्वज जेव्हा उन्हात तळवून घालून
 लढत होता त्यावेळीं सूर्यकिरणोपासून लोळणाचा बचाव
 श्रमेणानें होत असे म्याननें पायांचा होणारा धर-
 कोप पायांत उभयता उत्पन्न करतो, व त्यामुळे पायांतलें
 रसायू अधिक कार्यक्षम होतात व पळण्यास मदत होते
 शोकातिरेकानें अथवा आनंदातिरेकानें उत्पन्न होणारे अथू
 मेंदूकडे येणारा रक्ताचा जागोला साठा कमी करतात असें
 डॉबिन्स मत आहे उपयुक्ततेच्या तत्वाला परंपरा-
 तत्वाची जोड दिली तर हल्लीचे भावनविविभाव आपल्या
 मानवी व मानवेतर पूर्वजांच्या अस्मल कृतीची नकल आहे
 असें सिद्ध होते कोणानें मनुष्य दात ओंढ घेतो, हा पशु-
 पूर्वजांच्या व रानटी पूर्वजांच्या अथवा लोळण्याच्या संशयाचा
 अवशेष आहे असें डॉबिन्स म्हणतो लहान मुलांनीं दुस-
 ऱ्याच्या अंगाचा चावा घेण्याची सवय असून मोठ्ठी नाहीं,
 ही गोष्ट एवनात डेव्हासारख्यां आहे ग्रीक माणसें रागाच्या
 प्रसंगी स्वतःचाच ओंढ चावून धावतात हें सुदैवच म्हणा-
 वयाचें।

स्व प्र मी मासा — आजपर्यंत फ्राइडनें एक हजारानें
 अधिक स्वप्रांची फार कळतापूर्वीक विक्रिता करून आपले
 नांव चिरस्मरणीय करून ठेविलें आहे त्याच्या मीमांसिकेचा
 सारांश पुढें दिला आहे

स्वप्राचे सान प्रकार करतो येतील — (१) काहीं स्वप्नें
 सुखवद् व सहज कळण्यासारख्यां असतात, तीं पाहिल्या प्रकारात
 येतात उदाहरणार्थ लहान मुलास पडणारी स्वप्नें त्यात
 जागृतीतल अनुभव जसेच्या तसेच दिसतात (२) या प्रकारच्या
 स्वप्रातांल प्रसंगात काही तरी संगति असते व त्यांना काहीं
 अर्थहि असतो पण जागृतीतल प्रसंगदर्शी ते विषयगत असतात
 आपला एखादा मित्र अपघातानें मरतो खुद्द स्वप्राच्या
 दृष्टानें विचार केला असता त्यात काहीं घोटाळा नाहीं परंतु
 जागृतीतील अनुभवाना तो अत्यंत विरोधी आहे (३) तिसऱ्या
 प्रकारच्या स्वप्रांचे प्रमाण बहुधा जास्त असतें खुद्द स्वप्रातांल
 अनुभवानच गुंतागुंत, पांटाळा, विषयगतपणा वगैरे फार असतो
 स्वप्रांतच्या गोष्टीतच एकाचा दुसऱ्याशीं काहीं संबंध नसतो
 सामान्यत लोकांची अशी समजूत आहे की जागृतीत
 आपण ज्या गोष्टी पहातो त्यांचे तुटके भाग यदृच्छेनें कसे
 तरी जोडले जाऊन त्यांचीं थेंदणुजरीं स्वरूप स्वप्रात दृष्टीस
 पडतात काहीं शास्त्रज्ञांचे देखील ग्राह्यारखेंच मत आहे

चालू असलेल्या काहीं रक्ताभितरणादि क्रिया स
 चालू असतात त्यामुळे मेंदूतील काहीं भाग उद्दीपि
 व हें उद्दीपन स्वप्रातुभवाचें कारण आहे आ
 अमकेच भाग उद्दीपित को व्हावेत, दुसरे कां होऊ
 पुच्छेला शस्त्रज्ञ काहींच कारण सागत नाहींत
 लौकिक मत द्या अगर शास्त्रीय मत द्या स्वप्रांचे
 सिद्धांत निघतो की, स्वप्नें हीं सर्वस्वी असवद् व
 मनोव्यापाराचीं चोतक आहेत त्यांची संगति व
 त्यांच्या अर्थाची विक्रिता करणें हें निघण्या
 सोलसत लोकांचे धाम आहे स्वप्रांचा शास्त्रीय
 होणेंच शक्य नाहीं कारण अभ्यास्य विषयाचें र
 अनिश्चित आहे तर त्याचा अभ्यास तरी श
 करणार व वस्तुस्थिति द्याहून निराळी आहे जो
 व्यापाराचें परिश्रमपूर्वक परिशीलन कोणी के
 तोपर्यंत स्वीच्यातहि एक निश्चित संगति आणि
 आहे हें तरी निदर्शनास कसे येणार ? परंतु अ-
 र्थापासून स्वप्रांच्या शास्त्रीय अभ्यासाकडे मानस
 सध्या वेपलें असून री अभ्यासापासून मानवी
 अद्भुत प्रकाश पडू लागला आहे; त्याचें थेंद वि
 प्रख्यात मानसशास्त्रज्ञ डॉ फ्राइड यास दिले पा
 एक हजार स्वप्रांचें अत्यंत बारकाईनें पृथक्करण
 स्वप्राविषयांचे व रश्यावरून स्वट होणाऱ्या मा
 स्वरूपासंबंधानें आपले सिद्धांत जगाच्या पुढें मा
 ठेंगयट्टें ” (इ स १९००) या पुस्तकानें मा-
 अभ्यासाला एक नवीन दिशा लागली आ
 व्यापारीत यदृच्छेला मुळीच स्थान नाहीं मौक्त
 एका गोष्टीचा दुसऱ्या गोष्टीशीं जितका अविच्छे
 संबंध असतो तितकाच अविच्छेद्य संबंध दो
 गोष्टीमध्यहि असतो, हा मूळ सिद्धांत फ्राइडनें स्व
 अधारांनें कसा सिद्ध केला हें आपणोस पहा
 म्हणून त्याच्या स्वप्राचिकित्तेचें सामान्य स्वरूप

तसे केवढीही व्यक्त होत नाहीत म्हणून त्यांना 'अव्यक्त विचार' अथवा 'अव्यक्त घटक' व स्वप्नात दिसणाऱ्या गोष्टींना 'व्यक्त घटक' अशी त्यांनी नावे दिली आहेत. अव्यक्त घटकांचे व्यक्त घटकांत रूपांतर कां होतें व कसे होतें या दोन प्रश्नांचा पुष्कळ विचार करावयास पाहिजे. अव्यक्त घटकांचे व्यक्त घटकांत रूपान्तर कां होतें या प्रश्नाला फ्राईडचे उत्तर असे आहे की व्यक्तिसमाप्तीच्या काही वासना सत्यसृष्टीत अंतर्गत रहातात त्या स्वप्नसृष्टीत काश्चनिक तृप्ति उपभोगितात. उदाहरणार्थ, रसयत्नवर भटकणाऱ्या भ्रमण भिकान्याच्या मनात आपण श्रीमंत होऊन ऐपारामांत रहावे ही इच्छा सत्यसृष्टीत कधीच तृप्त होण्याचा संभव नसल्यामुळे त्या भिकान्याचे मन स्वप्नांतलं काश्चनिक सृष्टीत यथेच्छ विहार करून आपली वेगळ्यांत घाटने रहाण्याची, सोटारीतून फिरण्याची व इतर अनेक संपत्तिसाम्य ऐपाराम भोगण्याची इच्छा तृप्त करून घेतें. तुरंगाच्या कोठरीत विनयत पडलेल्या कैद्यास खिडकीचे गम तोडले जाऊन आपली सुटका होत आहे असे स्वप्न पडतें. झोपी गेलेल्या लहान मुलाला तहान लागली असतां त्याला आपण पाणी पीत आहोत असे स्वप्न पडतें मूल झोंपेत स्तनपान केल्यासारखें पुष्कळ वेळां करतें हें आपण पहातो, त्यावेळीं त्याला दूध पीत असल्याचे स्वप्न पडत असतें लहान मुलांची स्वप्ने ही शुद्ध व नैसर्गिक स्वरूपाची स्वप्ने होत असे फ्राईडचे म्हणणे आहे, कारण त्यांतील अव्यक्त घटकांशीच व्यक्त घटकांचें साम्य असतें. ग्रीक माणसांच्या स्वप्नांत हें साम्य बिंबवतें व अव्यक्त विचारांचें रूपांतर होतं होतं ते विचार इतके बदलून जातात की, व्यक्त विचार अव्यक्त विचाराशी अगदीं विसंगत व क्लृप्त विरोधीही असतात. ग्रीक माणसांच्या स्वप्नांचे दोन प्रकार करता येनात; पहिल्यांत व्यक्त घटक शुद्ध व सार्थ असतात व दुसऱ्यामध्ये व्यक्त घटकांमध्येच इतडी घोटाळा माजून गेलिला असतो की एकाचा दुसऱ्याला पत्ता लागत नाही मग त्या स्वप्नांची प्रत्यक्ष व्यावहारिक अनुभवांशी संगति लागण्यानें नावच नको. अशा रीतीनें विचार केला असतां स्वप्नांचे तीन प्रकार करता येतात. सारांश, स्वप्ने कां पडतात या प्रश्नाला उत्तर असें आहे की, जाणतावस्थेतील मन अतृप्त इच्छा तृप्त करण्याचा काही मार्ग शोधित असतें. ती मार्ग खुंटला की निदान काश्चनिक तृप्ति मिळविण्याकडे त्याची प्रवृत्ति होते. या प्रवृत्तीचा परिणाम स्वप्न होय.

आतां स्वप्ने कशा पडतात, म्हणजे पारिभाषिक शब्दांत बोलायचे तर अव्यक्त घटकांचे व्यक्त घटकांत कसे रूपान्तर होतें या प्रश्नाकडे वळूं हें रूपान्तर मुख्यतः संकरण आणि महत्त्वमेद या दोन कारणांमुळे होतें. अनेक अव्यक्त घटकांचे एकीकरण होऊन एक व्यक्त घटक तयार होतो त्याचे नांव संकरण म्हणजे स्वप्नात एखाद्या वेळीं एकाचा पुढ्य असा दिसतो की, त्याच्या रूपांत आपल्या

माहितीच्या दोनतीन मुल्ल्यांचे संमिश्रण झालेलें असतें. शुणांचे अथवा स्वभावांचेच संकरण होतें असे नाही तर स्थूल, काल, प्रसंग ह्यांचेहि संकरण होऊं शकतें. नांवांचे संकरण फार गमतीचे आहे. दोन नांवे एकांत एक मिळून नवीनच एक विलक्षण नांव तयार होतें. एका बाईला असे स्वप्न पडले की, एका खेळाची तालीम चालू आहे; त्या खेळाचे नांव "दि रेक ऑफ किपलिंग" असे होतें. तिला किपरीची भूमिका घ्यावयाची होती. ह्या प्रकारामुळे ती बरीच घोंटाळजात पडली. मानसिक व्यवच्छेदनपद्धतीनें बाईच्या पूर्वानुभवांचे संशोधन करतां असें आढळून आले की, एका खीचा व पुरपाचा समेत घडवून आणण्याच्या बाबतीत ती बरीच गोंधळून गेली होती. तसेच स्वप्नापूर्वी तीन दिवस "ओबेन सीमरचा एक काव्यप्रसंग ती वाचीत होती. तिचे मित्र तर ह्या प्रभावाचा फार स्तुति करीत पण त्यातले मर्म तिला नीट समजलें नव्हतें, त्यामुळे तर ती अधिक प्रासून गेली होती. ती रुडियार्ड किपलिंगच्या प्रभावाची चव्हाती होती. एके ठिकाणी किपलिंगला 'किपलिंग' (एका छंदक माशाचें नांव) म्हटल्यानें तिच्या ह्या गोंधळलेल्या व प्रासिक वृत्तीचा कळव झाला किपलिंगला दिलेल्या 'किपलिंग या दोषण नांवाचा दि रेक ऑफ किपलिंग नाटकाच्या नांवांत कसा विलक्षण सेकर झाला आहे, तसेच निरनिराळ्या प्रसंगातील गोंधळलेली वृत्ति ही एकत्रित होऊन अगदीं नव्याच प्रसंगाशी संबंधित झाली आहे हें उघड लक्षात येण्यासारखें आहे रूपांतरांचे महत्त्वमेद हें एक दुसरे कारण आहे. बाह्य जगांत ज्याला कोहीच महत्त्व नाही त्याला स्वप्नसृष्टीत फार महत्त्व येतें; किंवा उलटपक्षी प्रत्यक्ष व्यवहारांत ज्याला प्रमुख स्थान द्यावें लागलें तो स्वप्नांत कोणत्यात पडल्यासारखा दिसतो. या रीतीनें अव्यक्त व व्यक्त घटकांच्या किमतीची उलटपालट होते. [लेखक प्रो. दा. ग. लोंडे].

मानससरोवर—हें अष्टकोनी आहे. याचे कोन आद्यचे वाटण्याजोगे आहेत. याच्या बायब्येस कैलासपर्वत आहे. सर्वांत अधिक उंचीवर असलेल्या गोव्या पाण्याचे हें आगर आहे. बौद्ध संस्कृत प्रेमात ज्यास अनवतम असें म्हणतात तेंच हें असावे—असें कावागुचे म्हणतो. अनवतम हें "आर्य बुद्ध-अवर्तकनाम महावैपुल्य सूत्र" या संस्कृत व जपानी प्रेमान वर्णिलें आहे.

अनवतम या सरोवराच्या गध्यभागी सर्व रोगपरिहारक वृक्ष आहे. चार नद्या या सरोवरांतून निघतात. याच्या दक्षिणेस "दक्षिण शेनू" नांवाचे द्वीप आहे. स्वर्गातील पक्षी येथे येऊन गाणीं म्हणतात. पांचशे कृपा कैलासावर असतात. येथे शुद्ध अमिताभाच्या स्वर्गातील कमळासारखी कमळे आहेत असें वर्णन आहे. कावागुचे म्हणतो की "शेनू" हें अंबुद्वीप असावे, आणि "अनवतम" हें

मानस असाचें अनन्तमांतून निघणाऱ्या चार नद्या ह्या सत-
लज, सिंधु, ब्रह्मपुत्रा, गंगा इत्यादि हिंदुस्थानातील नद्या
असाव्यात.

सरोवराचा परिघ २०० मैल असावा असे काबागुची
म्हणतो आणि नकाशावर दिलेली मानससरोवराची आकृति
बुकीची आहे असे ह्याचें मत आहे येथें नेपाळातील हिंदु
आणि विशेषकरून ब्राह्मण स्नान करताना काबागुचानें
पाहिले. या सरोवरावर " हरे को लो " नावाचें एक बौद्ध
देवालय आहे.

मानागवा—हे शहर निकाराग्वा संस्थानचा राजधानी
असून याच नावाच्या सरोवराच्या दक्षिण किनाऱ्यावर हे
पमलेंलें आहे उद्योगधंदे व व्यापार या दृष्टीने शहरानें महत्त्व
देवसानुदिवस वाढत आहे एकंदर लोकसंख्या सुमारे
१०,००० आहे कॉरिथियन पद्धतीप्रमाणें बाबलेण्या सरकारी
हमारती, लष्करी शिपायाच्या वाळी वगैरे पाहण्यासारख्या
आहेत. येथे राष्ट्रीय वाचनालय, व इस्तुसंप्रदायक आहे.
आगसादी व आगबोट या दृष्ट्यावळणाच्या साधनसमूह,
काँकी, साखर, कोको, कापूस वगैरे निर्याताचा महत्त्वाचा
असा बाहेर्गत व्यापार चालतो येथील लोकसंख्या वाढण्या
प्रमाणात आहे

मानाजी जांभे ('जांभे' पहा)—कान्होजी आपसास
महिनीबाई नावाच्या उपजीवासून झालेला मुलगा सेवो-
जीच्या कारकीर्दीत जमिऱ्यावर मोहीम झाली (१७३३) तोंत
मानाजी आरमार घेऊन जमिऱ्यावर गेला व तेथें त्यानें
सिद्दीच्या आरमाराचा पूर्ण पाडाव केला सेवोजीच्या मरणा-
नंतर याचा ताबड्र भाऊ संभाजी, हा येसाजीकडे कुलाब्याचा
व याच्याकडे आरमाराचा अधिकार सोंपवून सिद्दीवरील
मोहीमेत गेला (१७३४) परंतु याचा कारभार पहावयास
लागून फार दिवस झाले नाहीत तोंच, मानाजीचें ह्याच्या
वडोले भावाशी भावण होऊन त्यानें पोर्तुगीजांच्या मदतीनें
कुलाबा हस्तगत केला, व येसाजीचे डोले काढून ह्यास
बद्दीत टाकलें. मानाजीच्या या कृत्याबद्दल त्याचें शासन
करण्याकरिता, संभाजी कुलाबावर चालून आला, पण
मानाजीनें रामाजीची किष्ठा बाजीराव स देऊन त्याची मदत
मिळविळी व संभाजीस परतवून लाविलें तथापि संभाजीच्या
भीर्तुसुद्धे कुलाब्यास रहाण्याचा मानाजीस भीर दाला नाही.
तो स १७३४ तच रेवदंब्यास पोर्तुगीज हद्दीत जाऊन
राहिला, व तेथून पेशव्याची व सातारच्या कारभारी मंड-
ळाची मदत मिळविण्याची खटपट चालविली. स १७३५
त बाजीराव मानाजीच्या मदतीत आला व वशरतमान असा
नवीन किताब देऊन ह्याची कुलाब्यास स्थापना केली. संभा-
जीनें त्याविषय सातारच्या दरबारी खटपट केली परंतु
तिचा काही उपयोग झाला नाही १७३५ साली बाजीराव
पेशव्यानें जमिऱ्याच्या सिद्दीपावर स्वारी केली. तेव्हा मानाजी
आरमार घेऊन ह्याच्या मदतीस गेला होता.

पुढे १७३९ साली मानाजीनें समुद्राच्या वाजूकडून
पोर्तुगीज लोकांचे दळणवळण वेद पाडून चिमणाजी आप्तास
वसई काबीज करून पेशव्याच्या वार्मी साहाय्य केलें इ. स.
१७४० त संभाजी आपसाचें चोल, अलापास, थळ व सातार-
गड हीं मानाजीची ठिकाणी हस्तगत करून, कुलाब्यास
वेढा दिला तेव्हा मानाजीनें बाळाजी बाजीरावाबरोबर स्वतः-
रक्षणार्थ मदत मागितली. बाळाजी व चिमणाजी आप्ता
यांनीं मुंबईकर ह्मणण्याच्या मदतीनें संभाजीस सुवर्णदुर्गास
परतवून लावले.

आग्ने हे पेशव्यापेक्षा स्वतःस श्रेष्ठ समजून राजकारमा-
रात व्यत्यय आणित, ह्यामुळे त्यास नरम करण पेशव्यानें
भाग होतें ह्यासाठी पेशव्यांनीं मानाजीस हार्ती धरलें होतें.
स १७५२ त मानाजीनें रेवदंब्याच्या वेदरात किरायास
अडविलें अतर्ता कोंकणचा मामलेदार रामाजी महादेव हा
सागवडावर बारा-पंधरावें लोकानिशी चालून आला होता,
पण ह्याला परतार्थ लागलें मानाजीचा विजयदंड
नावाचा एक किष्ठा होता, तो रामाजीनें वेदानें घेतला.
ह्याखालील मुलुख बहुतेक गेला. तेव्हा कुलाबासंस्थानच्या
खर्चास अडचण पडून मानाजीनें पेशव्यास विनंति केली.
तेव्हा नानागव्याची चालीस हजार रुपये दरसाल खर्चास
दावयाची मसलारी करून दिली ह्यावेळीच कुलाबा किष्ठा
दग्न झाला. किष्ठाचा सराजम, मास वगैरे सर्व जालें
लोकाचे खाण्याचे हाल बहुत. दीलतीत पैका नाही. बोदीस
बहुन पडलें ह्या संधीत ह्मणाचा सरदार हजार आठशे
माणूस घेऊन एक लढाई मातबर दिली. तेव्हा मानाजीचे
माडीस गोळी लागली. तेसमयी सर्वांनीं विचार करून
तुज्यास आम्हास कुमकेत आणावयाचा ठराव केला तेव्हा
मानाजीनें तुज्यास पत्र लिहिलें. पण तुज्यानें माना-
जीस शिक्का दिल्या ह्यामुळे मानाजीनें संस्थान पेशव्याच्या
परांत चालीन, परंतु तुम्हास कुलाबासत पेणार नाही, असें
तुज्यास कळविलें, आणि रामाजी महादेवाची मदत मागि-
तली लोकांची तयारी करून दोन हजार माणसांसह रामा-
जीपंत आला ह्याच्या पूर्वीच मानाजीनें ह्मणच्या फौजेचा
पराभव करून ह्याचा सरदार आनंदराव पाटले मारला.
नंतर रामाजीपंताची व मानाजीची भेट रेवदंब्यास रामेश्व-
राच्या देवळांत झाली ह्यानंतर रामाजीपंतानें तुज्याजीविषय
मानाजीस आपल्याकडे ओहून घेतलें.

स १७५८ मध्ये पेशव्यांनीं मानाजीस जमिऱ्याच्या
स्वारीत रामाजी महादेवास कुमक करण्याविषयी लिहिलें.
ह्यावरून मानाजीनें आरमार पाठवून ह्मणास जेर केलें व
उंदीर किष्ठा घेतला आणि जलमार्गानें जाऊन राजपुरी
लुटून जमिऱ्याबरोबर मोर्चा दिला चार महिने मानाजी
तेथेंच होता नंतर प्रकृति विषयकली म्हणून तो कुलाब्यास
आला, व पाचव्या सहाव्या दिवशी मरण पावला (सप्टेंबर
१७५८) मानाजीस औरस पुत्र १० व रेखेलीचे चार

होते. त्यांत रघूची आणि यास वगारतमान व सारखेल किताब व बरे मिळाली.

मानाजी फांकडे—हा कन्हारखेडच्या शिंद्यापैकी एक असून रावोबादादा पेठ्याचा पक्षपाती होता. महादजीला शिंद्याची सरदारी न देता ती याला द्यावी अशी दादांची खटपट होती. महोनदाच्या काठां रावोबाचा परामब घाला, त्यावेळी हा जखमी झाला होता. मराठेशाहांनी तीन प्रतिष्ठ फांकड्यांपैकी हा एक असून तो फार शूर व धाडसी असे. हा कधीहि कोणास न दबणारा, परंतु थोरल्या मापकरांवोनी स्वकृत असे. पुढे पुरंदरच्या तहासुद्ध हा पुणे दरबाराच्या सैन्यास येऊन मिळाला. त्यावेळी तो पेशव्यांच्या भेटीस आला अतता, किती बंदोबस्त ठेवला होता तो वाचण्यासारखा आहे. हरिपंत फडक्याच्या हैदर अहमदशील स्वारीत (१७७७) हा पंत्या सैन्यात होता. परंतु कनीटकांत आल्यावर बागोपंत बने म्हणून जो रावोबाचा सरदार हैदरकडून लडत होता त्याने त्यास हैदरभाईच्या बाजूस बळपून घेतले. याने बाकीरामाचा अत्याय उपडकीस आणला रावभाजी सन १७९६ मध्ये दौलतराव शिंद्याच्या गोटात अटकत असता हा त्याच्या बरोबर होता. नाना फडणविसाने पुरविलेल्या पेशावर याने शिंद्याच्या गोटातच सैन्य जमविण्याचे काम चालू केले. बाळोबा तात्यास हें फडतांचे त्याने शिंद्याच्या गोटातील रावभाजीच्या छावणीस घेरा घालून पाणी बंद केले. तेव्हा मानाजीने तेथून निघून नानाच्या तर्फे साहसपाट ताब्यात घेतला. मानाजी फांकड्यास आनंदराव (शिंदे) नोवाचा एक पुत्र होता. यानेच पुढे सनंदराव पाटण्यास ठार करून दौलतराव शिंद्यास त्याच्या जाजातून मुक्त केले.

माने—बोधाकडील एक जात. लोकसंख्या ५००००. या जातीतील गोंडपणाचा लोप होऊन मराठेपणा वाढत आहे.

मोन्स—वैजममधील शहर. लोकसंख्या २८०००. हें फाटेंटे वाडें ८ व्या शतकात वसविले. १५७२ मध्ये नासूच्या लुईने हें शहर घेतले व त्यामुळे बरेच धार्मिक वखेदे माजले. १७ व्या आणि १८ व्या शतकातील मोठ-मोठ्या युद्धांमध्ये मोन्स शहरास पुष्कळ वेळा बंडा घालण्यात आला. या शहरांत सेंट बाबूचे मंदिर ही उत्तम इमारत आहे. येथे व्यापार चांगला चालतो. जामापाज व माल्लिकेट ही दोन लढाईची स्थाने या शहराजवळ आहेत.

मामलपूर—हें मद्रासजवळ आहे. येथे धर्मराजराय उर्फ 'सात पंगोडा' नावाचे एक सुंदर प्रचंडदगडी देऊल आहे. तें पल्लराज पहिल्या महेंद्रधर्म्यापासून पुढील पल्लराजांच्या आहेतवरून तयार करण्यात आले. मामलपूर हें नांव पल्लराजा पहिल्या नरसिंहधर्म्याला नी महामाज

अशी पदवी होती तिच्यावरून पडले. मामलपूर येथे तीन दिवाची व एक विष्णूचे अशी ४ मंदिरे आहेत. (म.आ.स. १)

मोम्सेन (१८१७-१९०२)—थिओडोर मोम्सेन हा जर्मन इतिहासकार व प्राचीन वस्तुसंशोधक खोस्त्रिसमर्थील गार्बेन्ज येथे जन्मला. कोलच्या विश्वविद्यालयांत त्याचा शिक्षणक्रम पुरा शास्त्रावर रोमचा कायदा व प्राचीन अव-लोप यांकरिता त्याचे लक्ष लागले. इटलीतील पूर्वीच्या उप-सापोचे पुनरुज्जीवन करण्याकरिता प्रथम त्याने आपला वेळ खर्चिला. बर्लिन लॅकेडमीने रोममधील शिलालेख जम-विण्याचा विचार केला. व हें मोठे काम मोम्सेन याच्यावर सोपविण्यांत आले सव्व त्याने इटलीत आपले काम अभ्या-हृत चालू ठेविले. त्याने इरेटिंग येथे एक पृथक् पृथक् केले. १८४८ साली लिप्सिंग येथे काही दिवस तो दिवाची कायद्याचा अध्यापक होता. नंतर मोम्सेन हा स्विस्सलंड-मध्ये झुरिक (च) येथे अध्यापक झाला. १८५८मध्ये पुन्हा त्याला बर्लिन येथे अध्यापकाची जागा मिळाली:

जर्मनीतील सर्वात वजनदार असे जें वातमापन तें याचेच आस्तित्वात आणिले. त्याचा राजकीय मतें ठाम होती. परंतु ती चांगली व्यवस्थित नव्हती. त्याने रोमचा इतिहास व रोमन नाण्यांचा इतिहास लिहिला आहे.

मायकेल, मधुसूदन दत्त (१८२०-१८७२)—

एक बंगाली कवि व नाटककार. याचा बाप नारायणदत्त हा कव्यापेक्षा बरील होता. पाठशाळेंतील शिक्षण संपल्यानंतर मधुसूदनाला कलकत्ता येथील हिंदुकोलेजमध्ये पाठविण्यात आले. कोलेजत असतानाच मधुसूदनाने मिरती घर्माची दोष्टा घेतली. त्यानंतर तो विशाख कोलेजमध्ये जाऊ लागला. या ठिकाणी त्याने ग्रीक व लॅटिन भाषांचे अध्ययन केले. पुढे कोलेजचे शिक्षण संपल्यानंतर तो मद्रास येथे नोकरी पहा-यासाठी आला. मद्रास कोलेजच्या प्रिन्सिपॅलच्या हेनरी याटा नोवाच्या सुंदर व सुसंस्कृत मुलांचे व त्यांचे प्रेम लुटून त्या दोघाचा विवाह झाला. मद्रासमध्ये मधुसूदनाला अमे-नियम नोवाच्या वृत्तपत्राच्या सहसंपादकाची नोकरी मिळाली व ती त्याने आठ दहा वर्षे चांगल्या रीतीने बजाविली. या अवधीत त्याने आपल्या आगत कवितांचा संग्रह प्रसिद्ध केला. त्यात 'कॅप्टिव्ह लेडी' हें त्याचे छोटेंसे काव्य होतें. या कवितेप्रसंगाने त्याची बरीच प्रसिद्धि झाली. तथापि कवितेस आर संपादकीय नोकरी याचे त्याच्या पोटा-पाण्याचा काहीच प्रभ सुटवला तेव्हा तो आपल्या पत्नीसह पुन्हा कलकत्त्याला आला. तेथे त्याने मॅजिस्ट्रेट कोर्टांत कारझुनी पत्करली; नंतर तो कोर्टांमध्ये 'दुभाषी' झाला. या कामावर असताना त्याने अनेक काव्ये व नाटके लिहिली या अवधीत त्याने संस्कृत व बंगाली भाषांचे अध्ययन केले. बंगाली भाषा इंग्रजे गवाळ भाषा अशी जी त्याची पूर्वी समजूत होती ती बदलली. १८५८ साली त्याने 'रत्नावली' नाटकाचे हंग्रजोत भाषांतर प्रसिद्ध केले. नंतर अवध्या चार

वर्षाच्या अवधीत त्याने शर्मिष्ठा, एझाबेती, कृष्णकुमारी ही नाटके, दिलोत्तमासभव, मेघनादवध, वक्रांगना ही महाकाव्ये, अकीएके बले सभ्यता, घुरा सरीकेर घे रो, हे फार्स इत्यादि अत्यंत सुंदर असे नाट्यय निर्माण केले. हे सर्व वाङ्मय बंगाली भाषेत असून ते त्या मापेमध्ये अत्यंत प्रसिद्ध आहे. याशिवाय त्याने समाजात खळबळ उडवून देणाऱ्या नीलदर्पण या नाटकाचे देखी भाषांतर प्रसिद्ध केले. यानंतर तो आपल्या पत्नीसह व मुलांसह इंग्लंडला वॉरेस्टर हॉम्याकरिता गेला व व्हॅसेलिस येथे असताना त्याने चतुर्दशी पर्व लिहिली. नंतर तो कलकत्त्यास बकिंग्ही करू लागला त्याची बकिंग्ही फारशी चांगल्या तऱ्हेने चालली नाही. त्याचा खर्च तर अतिशय असल्याकारणाने त्याला फारच कर्ज झाले बकिंग्ही करीत असता त्याने हेक्टरवध नावाचा गद्य ग्रंथ लिहिला. हाच त्याचा शेवटचा ग्रंथ होय. शेवटी कर्जाच्या काळामेरे तो आगरी एडून एका इडिस्तळात मरण पावला. अर्वाचने बंगाली भाषेतील तो प्रतिभासंपन्न कवि व ग्रंथकार होता.

मायफळ—एक झाड हे मध्यम खर्चाचे झाड अथवा हुडप असून मूळ ग्रीस, आशियाःमायनर, सीरिया व इराण-पर्यंतचा प्रदेश यात आढळते. या देशांतूनच मायफळ हिंदुस्थानात येतात. ही मायफळ म्हणजे या झाडाच्या फांद्यांना ओंके पाडणाऱ्या किष्कांनी आपले रज ठेविलेल्या गाठी होत. रंग व औषध याकडे याचा फार उपयोग होतो रंग बसण्याकरिता मायफळ पाण्यात उकळवून एकचतुर्थांश पाणी राहिल्यावर त्यात रंगविण्याचा कपडा बुडवितात. मायफळाची पूढ अथवा त्याचा लेप याचा औषधात उपयोग होतो.

मायराणी (एक कुलधर्म)—हा शब्द माया ह्या शब्दापासून झालेला दिसतो. ह्या देवाचे देऊळ कोर्टेहि आढळत नाही. परंतु, लोकांच्या देवदांग्यात हिच्या नावाचा एक टाक करून बसविलेला आढळतो. ह्या कुलधर्म म्हणजे पण केलेल्या विधवेचे पूजन होय. अशा पूजन करून घेणारी विधवा कचित् मिळते. अशी विधवा जेव्हा कधी मिळेल तेव्हा ह्या कुलधर्म उरकून घेतात. विधवेस हळदकुंकू देतात ते ती आपल्या कपडांनी लावते. गंधपुष्पादिकानी मस्तकावर तिचे पूजन करतात. छगडे, खण व चांगली दक्षणा तिला देतात आणि जेवू घालून तिची रवानगी करतात. मायेचे अ स्वरूप वर्णन करतात त्यावरून काही एक प्रकारच्या समजुतीने ह्या 'मायराणी'ची उत्पत्ति झाली असावी.

मॉयसन, हेनरी (१८५२-१९०७)—हा फ्रेंच रसायनशास्त्र परिसमर्थ जन्मला व तेथेच त्याचे शिक्षण झाले. तो १८८६ साली रसायनशास्त्राचा अध्यापक झाला. स. १८८६ तच त्याने पालाशविद्याचे विद्युत्प्रेरण करून लव्हेन द्वय निराळे काढले. कर्बाचे प्रॅफाईट व हिरा यांत रूपांतर करण्याची त्याची महत्वाकांक्षा होती व त्याचप्रमाणे कृत्रिम हिरा त्याने तयार केलाच. या शोषामुळेच त्याला विजेच्या मशीचा शोध लागला, व तिच्या साहाय्याने त्याने कर्वेदे, डेलिडे, इ. अनेक पदार्थ तयार केले. लव्हेनचा शोध लावल्याबद्दल त्याला लेकेस प्राईस (१८८७) मिळाले व १९०६ साली त्याला रसायनशास्त्रातील नेपुण्याबद्दल नोबल प्राईस मिळाले.

मायसिनियन संस्कृति—ईजियन संस्कृति व ग्रीक संस्कृति यांमध्ये दुव्यासारखी असलेली ही संस्कृति होय. मायसिनियन लोकांचे लीडियन लोकांशी वरेंच साम्य आहे. तथापि त्याच्या मूळ उत्पत्तीबद्दल मतभेद आहेत मायेच्या मार्फत या राष्ट्राचे आप्तसंबंध काढण्यास पुरेशी ऐतिहासिक माहिती अद्याप मिळाली नाही मायसिनियन लोक मूळ प्रेसमधून आले व त्यांचा संबंध डॅन्यूब नदीच्या काठच्या मोईसियन लोकांशी आहे असे किंवाय लेखाकचे म्हणणे आहे. ग्रीक लोकांनी सर्व समुद्रकिनारा व्यापून त्यांनी मायसिनियन लोकांना देशाच्या अंतर्भागात हाकून दिले. मायसिनी ह्या देश ईजियन समुद्राच्या किनाऱ्याला लागून आहे. लॉगराळ भागात राहू लागल्यापासून पुढे मायसिनियन लोकांची सुधारणा झाली नाही. होमरच्या प्रभात मायसिनी राष्ट्राचा उल्लेख ट्रॉयच्या पक्षाचा दोस्त म्हणून केला आहे. पुढे लीडिया येथील सत्तेने त्यांना जिंकले, यानंतर लीडिया-बरोबरच मायसिनी इराणच्या साम्राज्यास जोडले गेले, अलेक्झांडरच्या मरणानंतर ह्या देश सीरियाच्या राज्याला जोडला.

माया—सर्व बाह्य जग असत् असून या जगाच्या पुढाशी असणारे ब्रह्मतत्त्व तेवढेच सत् अगर खरे आहे असे प्रतिपादन करणारे मत. ब्रह्मरूपी एका पदार्थाचा तेवढे खरे अस्तित्व आहे; दुसऱ्या कोणत्याहि पदार्थाला खरे अस्तित्वच नाही. या सर्व जगाचा ब्रह्मवरच भास होत आहे असे मायावाद्यांचे म्हणणे आहे. पण जग हे मुर्तीच खोटे आहे असे जरी शांकरादि मायावाद्यांचे म्हणणे आहे तरी केवळ व्यावहारिकदृष्ट्या, जगातील सर्व वस्तु खऱ्या

मायावादाचे थोडक्यात म्हणणे आहे. हाच सिद्धांत रानी श्रीमहादेव जगन्निभ्या श्रीब्रह्मदेवनापरः या सूत्रात सांगितला आहे.

या मायावादाचा पुरस्कार मुख्यतः अद्वैतमतवाद्यांनी केलेला आहे. पण तेव्हापासून तो अद्वैतमतवाद्यांनीच अगर श्रीशंकराचार्यांनीच नवीन काढला असे जे मानण्यात येते ते मात्र खरे नाही. मायावादाचे स्वरूप पद्धतशीर रीतीने गौडपाद व शंकराचार्य यांनी राष्ट्रीय पद्धतीने पुढे वाढले हे मात्र नाकबल करता यावाचें नाही. मायावादाची कल्पना खूद ऋग्वेदात देखील अप्रत्यक्ष रीतीने दृष्टीस पडते. 'एकं सप्रिदा बहुधा वदन्ति' या चरणावरून एकच तेवढे मध्य आहे व बाकीचे तेवढे असत्य होय असे ऋग्वेदात म्हटलेले आढळते. माया हा शब्द ऋग्वेद, अथर्ववेद इत्यादि ग्रंथांत पुष्कळवेळां आलेला आहे. पण ह्या माया शब्दाचा वेदान्ती जो अर्थ करतात त्या दृष्टीने मात्र त्याचा पूर्वी अर्थ करीत नव्हते. ऋग्वेदात माया शब्दाचा कपट, दैवी शक्ति, प्रभाव असा वांगला व वाईट या दोन्ही दृष्टींनी उपयोग केला जात असे. ईशाला, महाना अग्न मिशाला मायावी हे विशेष पण ऋग्वेदात सावण्यात आलेले आहे, त्याचप्रमाणे बुद्धादि अज्ञात्याच्या मार्गांही हे विशेषण जोडण्यात आलेले दिसते. अथर्ववेदात विराज्जासून माया उत्पन्न झाली पण अग्न लोका त्या मायेच्या कर्तृत्वावर अवलंबून रहातात असे म्हटले आहे.

उपनिषद्वाङ्मयामध्ये श्वेताश्वतरोपनिषदामध्ये हा माया शब्द वापरण्यात आला आहे. 'माया तु प्रकृतिः विद्यान्मायिनस्तु महेश्वरः । तस्यावयवभूतेषु व्यक्तं सर्वमिदं जगत्' या श्वेताश्वतरोपनिषदातील श्लोकात जग हे मायेचे कार्य आहे, तोच प्रकृति होय अशी कल्पना आढळते. पण तरुणीच्या उपनिषदात माया हा शब्द जरी उपयोगात आलेला नाही तरी ब्रह्म या जादुगाराचा माया हा नजरमंदी खेळ आहे ही कल्पना दृष्टीस पडते. गीतेतही मायावादाचे अस्तित्व दृग्गोचर होते. पण या मायावादाचा राष्ट्रीय स्वरूप प्रथमतः गौडपादाचार्यांनी आपल्या कारिकांत दिलेले आढळते. व त्या कारिकांच्या आधारें शंकराचार्यांनी हा मायेचा सिद्धांत पूर्णवस्थेला नेऊन पोचविला. या मायावादाचे खंडन करण्याचा शंकराचार्यांच्या मागून झालेल्या निरनिराळ्या धर्मग्रंथांच्या आचार्यांनी प्रयत्न केला आहे, तथापि शेंकडा ७५ सोळांनी हे शंकराचार्यांचे मायामत अद्यापि प्राबल्य आहे असे आढळते. मायावादाचे हे तत्त्व पाश्चात्य प्राचीन तत्त्वज्ञानावैयर्थी काही तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथांमध्ये अपरिष्कृत तऱ्हेने का होईना पण दृष्टीस पडते. उदाहरणार्थ, ग्रेटोने आपल्या अनुभवाला येणाऱ्या वस्तू खऱ्या नसून त्या खऱ्या वस्तूंच्या छाया असतात असे एके ठिकाणी म्हटलेले आहे, त्यांत मायावादाचे प्रतिबिम्ब दृष्टीस पडते.

मायावरम्, ता लु का आणि गा व.—मद्रास, तंजावर जिल्ह्याच्या ईशान्येकडील समुद्रकिनार्यावरील एक तालुका क्षेत्र. फ. २८३ चौरास मैल व लोकसंख्या सुमारे अडीच लक्षा. हा तालुका कावेरी नदीच्या मुखाजवळील भेचक्यात असून यात ५० ते ५३ हेक्टर पाऊस दरवर्षी पडतो यामागील जमिनीत भूरूम, तांदूळ बरीरे मिश्रत होतात यांत १८६ खेती व मायावरम् आणि व्ययक्श्वर ही दोन गावे आहेत. त्या दोन गावावैकी मायावरम् हे या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे व दुसरे थोडक्यांत आलेले एक वेदर आहे. मायावरम् गावाची लोकसंख्या सुमारे २८००० आहे. येथे पार्वतीचे मयूररुपाचे श्रीशंकराची पूजा केली अशी आख्यायिका आहे या गावाच्या कोरनाड नामक उपनगरात रेवाची कापड तयार होते

मायूरराज—कवि व नाटककार हा कलसुरी वसावा राजपूत होता. कलसुरी राजांनी वेदि (हल्लीचा बऱ्हाड व मणप्रातांचा उत्तर भाग) देशावर राज्य केले, या राजवंशात हा झाला असावा, याचे रामकृष्णवर एखादे नाटक रचले असावे पण ते उपलब्ध नाही पण या नाटकातले उतारे मात्र साहित्यदर्पण, दशरुपावलोच व राजशेखराच्या ग्रंथांत आढळतात राजशेखराचा काल होई भास्करर यांनी इ. स. ८८४-८५१ याच्या दरम्यान ठरवला आहे, तेव्हा मायूरराजाचा काल ७५०-८८० च्या दरम्यान असावा असे विद्वानांचे मत आहे.

मारकी—बऱ्हाड, जिह्वा उमरावती, तालुका उमरावती, हे लहानसे खेडगाव आहे. येथे मारकीनाथाच्या (पहा) नांवाचे चैत्री पौर्णिमेला व त्यापूर्वी तीन दिवस मोठी जत्रा भरते गावापासून जवळच श्रीहरनाथाचे देऊळ आहे. त्याशिवाय श्रीरामकृष्णनाथांचीदे सप्ताधि आहे. ह्या ठिकाणी मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्दशी व पौर्णिमा ह्या दिवशी होम होत असून प्रतिपदेस योगळकाळा होत असतो. हे संस्थान असून त्याला लगतचेच एक शेत इनाम आहे.

मारकीनाथ—एक संत. चंद्रभागेरीची दर्ग्यावर म्हणून गाव आहे. तेथील कव्हा शालेच्या व नैऋत्यार्ताचे उपजीविका करणाऱ्या बाबाजी नांवाच्या गृहस्थाचा वृद्धपणी झालेला एकुलता एक पुत्र बारल्यामुळे त्यास उपरति झाली व स्थूलमाजवळ पयोष्णीतीरी खेड मारकी म्हणून गाव आहे तेथे तो आला आणि १२ वर्षे मोत धारण करून तप केले. अन्न वस्त्रे वेले होते. हे पूर्वीचे त्याचे गुरुमाम याची काही पदे उपलब्ध आहेत.

हेद्रावाद संस्थानांत आहे. हे मूळचे मारवाडप्रांतांतील असून भंडा व्यापाराचा असल्याने ते सर्व हिंदुकुल्यानात पसरले आहेत. याचा स्वभाव मेहनती, थंड, अरथंत मितव्ययी, पामट रक्षणीचा व धनलोभी असल्याने ते बरेच श्रीमंत होतात. विशेषते याचा ओठा पूर्वी फारच कमी होता हल्लीं तिकडे त्यांचे लक्ष पोहो लागत चालले आहे. शुभदैशाख्या शहरी काही मारवाडी सध्याचा व दलालीचा भंडा करतात. याची भाषा मारवाडी (राजस्थानी पहा) असते. हे शाकाहारी आहेत. त्यात तूप, डाळरोटी हे त्यांचे मुख्य अन्न होय. यांचे मुख्य दैवत बालाजी हे आहे. याचपतीत ब्राह्मण आपल्यास छात्राति ब्राह्मण म्हणवितात. कारण प्राचीन ६ ऋषीपासून आपली उत्पत्ति आहे असे ते समजतात या सहा वर्गास दुग्धवत्, गुजरगोड, खेंबेवाल, खेंबे (ल) बाल पारिया, शिखळ व सारस्वत म्हणतात. यांचा एकमेकास क्षीर संबंध होत नाही. मात्र त्यांच्या शरीरांसाठी, भाषा, धर्म वगैरेवरून ते मूळचे एकाच वर्गाचे असावेत असे दिसते. यांचा वेद यजुर्वेद असून, शाखा मार्ग्येदिन आहे याच्यात जोशी, सोती, त्वाची, उपाध्ये अशा आज्ञांनाच आढळतात

महाराष्ट्रात मारवाड्याची वसाहत पेशवाईपासून सुरू झाली, त्यांत ईंग्रजी शास्त्रापासून मारवाडी बाणा मात्र इकडे मात्त येऊ लागले. बाण्यात ओसरवाल, आगरवाल, मेथी, डाकूर, खेंबेवाल, पोरवाल असे भेद आहेत (अगरवाल व खेंबेवाल पहा) ते एकमेकांच्या हातून खातात पण सोयरीक करीत नाहीत. मात्र यांच्या काली-रीतीत काही फरक नाही. वज्राण, परमार, पोद्दणाचव्हाण, सकळसु इत्यादि आज्ञांनाच आढळतात. यांच्या राहणीचा खर्च फारच थोडा असतो लग्न व औषध्वेदिक या कामी मात्र हे बराच पैसा खर्चतात. यांच्यात धाकत जैनहि आहेत. अवपर्वताजवळील क्षेत्रपाल व जैन पारसनाथ हे यांचे कुलदेव आहेत व उपाध्ये जाती व श्रीमाळी ब्राह्मण आहेत. वैष्णवांचा देव गिरीचा बालाजी, त्याच्यासाठी बहुतेक मारवाड्यांच्या भ्रमालावीत एक सदर असते यांची लग्ने गौड ब्राह्मण लावतात. या बाण्यात आगरवाल आपल्यास श्रेष्ठ समजतात जैन मारवाडी बरेचसे खेतावर आहेत. देवळ, धर्म-शाला, अन्नसत्र वगैरे धार्मिक दृष्ट्यात याचा पैसा फार थोडा खर्च होतो. जाट मारवाडी म्हणून यांच्यांत एक वर्ग आहे. तो मधमांसाहारी आहे. हे शेती करतात व याच्यात पहिला नवरा अर्धत असता पंचाच्या समतांनी दुसरा नवरा करव्याची चाल आहे. (खानदेश गते- ६१)

मॅरिशास—हिंदी महाराष्ट्रातील एक बेट. हे मादरा-गावरच्या पूर्वेस ५०० मैलावर आहे. क्षेत्रफळ ७२० चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) २८५,०७४, पैकी हिंदी २१,५८४४ आहेत. सोळाव्या शतकात पोर्तुगीजांनी याचा प्त आरिण पण दच लोकांनी प्रथम येथे वसाहत केली.

१७१० साली फ्रेंचांनी याचा ताबा घेतला. स. १८१४ च्या पॅरिसच्या सन्धानांत हे ब्रिटिश्रिनकडे आले. येथें एक गव्हर्नर असून तो कार्यकारी मंडळाच्या मदतीने या वसाहतीचा कारभार पहातो. दुसरे एक २८ सभासदांचे कायदेमंडळ असते. पोर्टब्लॅट (लोकसंख्या ५००००) ही राजधानी आहे. येथें प्राथमिक शिक्षण मोफत आहे, पण सक्तीचे नाही. मोठा व्यापार साखरेचा आहे, येथून खोवर व खोबरें तेलहि परदेशी रवाना होते. १९२३ साली ४६५६१२९ पांडांचा निर्मंत होती. या वसाहतीचे १९२२-२३ सालचे उत्पन्न सुमारे २१॥ कोटीचे होते

१९१९ सालच्या शांततापरिपदेच्या काळांत मॅरिशास-मधील केमोल जातीच्या लोकांनी मॅरिशास हे फ्रान्सला देण्यात याचें याबद्दल चळवळ सुरू केली, तथापि त्या चळवळीला बहुमत विरुद्ध होतें, व १९२१ साली झालेल्या निवडणुकांत, मिटिशॉकदेच मॅरिशास असावे असे म्हणणारे लोकच बहुमतानें निवडून आले

मार्कंडेयपुराण—सर्व पुराणवाङ्मयात फार जुन्या-पैकी, फार महत्त्वाचे व फार मजेदार असे हें पुराण आहे. यात निरनिराळ्या योश्यतेचे भाग आहेत, आणि हे भाग निरनिराळ्या काळी लिहिलेले असावे या पुराणात एका प्राचीन मार्कंडेय नावाच्या ऋषींचे नाव दिले आहे. या ऋषींचे अक्षय तारुण्य भोगिले, आणि महाभारतातील पुष्कळ गोष्टी याचें सांगितलेल्या आहेत. विश्वोपत्ति, विश्वयुग, पंशा-वर्ण व इतर पुराणांतील ठराविक विषयासंबंधी आपला शिष्य श्रोत्रकी यास ज्ञाव सांगणारा मार्कंडेय उपा उपा भाषात आलेला आहे, ते सर्व भाग फार जुने असे मानावे. शिवाय जुन्या पुराणांतील भागाबद्दल विशेष पुरावा म्हणजे असा की, त्या भाषात विष्णु किंवा शिव यांना प्राधान्य दिले नसून, इंद्र, ब्रह्म यांचे विशेष वर्णन आहे, प्राचीन वैदिक देवता, अग्नि, सूर्य यांचे माहात्म्य काही सर्गांमध्यें तुजांच्या द्वारे गायिले आहे, आणि पुष्कळ सूर्यकथा दिलेल्या आहेत. या पुराणाने पाहिले भाग बरेच जुने असावे, कारण त्याचा महाभारताशी फार संबंध दिसतो. या पुराणाच्या आरंभी व्यासचा शिष्य जैमिनी मार्कंडेयाकडे येऊन व महाभारताची बरीच स्तुति करून नंतर त्या महाकाव्यांत ज्यांची उत्तर दिलेली नाहीत असे चार प्रश्न मार्कंडेयाला विचारतो, पहिला प्रश्न असा की, द्रौपदी ही पांच पांडवांची बायको कशी होऊ शकली, आणि शेवटचा प्रश्न असा की, द्रौपदीची सर्व मुले तरुणपणीच कशा मारली गेली. या प्रश्नांची उत्तर स्वतःच देता मार्कंडेयानें ती त्याला चार ज्ञानी पद्दतींनी विचारावयास सांगितले. हे पद्दती म्हणजे मूळ ब्राह्मण असून शाणुमुळे पद्दत्याच्या जन्मास आले होते. या पद्दतींनी जैमिनीच्या प्रश्नांनी उत्तर म्हणून पुष्कळ दंतकथा सांगितल्या. पांचव्या प्रश्नाचे उत्तर म्हणून असे सांगितले की, माझे एकदा पांच विभेदेवानी महर्षि विश्वामित्राला

राजा हरिश्चंद्रास्य दूरपणे ज्ञात द्रिष्यावद्दल दोष दिला, त्यावद्दल रागावून विधामित्राने त्यांना शार दिला की, मानव-प्राण्याचा जन्म तुम्हास येईल, व उ शाप देऊन सांगितले की, त्या जन्मांत तुम्हा जडणपणी अविवाहितच मरण पावेल तेच विशेषद्व द्वोपदीच्या पोटी पाच मुलगे जन्मला आल

याच ठिकाणी राजा हरिश्चंद्रा हा दृढयावक पण खरी ब्राह्मणी पद्धतीची कथा सांगितली आहे त्या चार प्रभाची उत्तर शाख्यानंतर पुढे एक उभा भाग सुरू होतो, रयांत एक पितापुत्र-सवाद दिलेला आहे, नंतर भारतीय दन्तकथांतील रत्न अशी उद्धारचरित राजा विपश्चिताची गोष्ट दिली आहे

या कथेंतील उत्कृष्ट सभाद व रचना यावरून महाभारतातील सावित्री-आट्यानाची आठवण होते परंतु ज्याप्रमाणे महाभारतात असत सुंदर अशा काव्यावरोवर निर्गुण लिखाणहि आले आहे, त्याचप्रमाणे या मार्कंडेय पुराणातहि तसा प्रकार आहे वर दिलेल्या विपश्चित राजाच्या कथेनंतर एका पतिव्रता ब्राह्मण स्त्रीची कथा दिली आहे ता सावित्री आट्यानाचा नकल आहे महाभारतातल्याप्रमाणे या पुराणातहि दनक्याशिवाय इतर निव्वळ उपदेशपर असे सवाद आहेत, रयात गृहस्थाची कर्तव्ये, श्राद्धे, नित्यधर्म, नित्यपश, गोचर, त्रै, आणि योग-मार्गाचे विवेचन केलेले आहे देवीमहात्म्य हा दुर्गादेवीच्या वणनपर स्वतंत्र विषय मार्कंडेय-पुराणात नि सहाय भागातून सामील केलेला आहे

माक्स, हीनरिच कार्ल (१८१८-१८८१)—जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ, तत्त्ववेत्ता व समाजसत्तावादी आणि सार्वराष्ट्रीय मजूरसत्ताचा मुख्य चालक रयांचे कायद्याचा, नंतर इति-हासविषयाचा व अग्रेसर तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करून १८४१ साली डोप्टर ऑफ किलासची ही पदवी मिळविली त्याने एका रॅडिकल पक्षाच्या वर्तमानपत्रात नोकरी धरला लवकरच तो सदर पत्राचा एक संपादक बनला. पण ते पत्र प्रेक्षेभ्रंसारच्या तडाक्यात वरचेवर येऊन ते १८४३ साली बंद करण्यात आले रयाच साली मार्क्स समाजसत्तावादाचा चांगला अभ्यास करण्याकरता पॅरिसमध्ये आऊन राहिला तेथे फ्रेडरिक एंगल्स या समाजसत्तावाद्याशी रयाची मैत्री होऊन ते दाघे मासिकात कडक लेख लिहू लागले म्हणून फ्रेंच सरकारने त्यास हाऊन लावले नंतर ब्रुसेल्स, कॉलोन व दोवरी इलडमध्ये तो राहिला न्यूयॉर्क ट्रिब्यूनमध्ये तो लेख लिहीत असे शिवाय रयांनी सार्वराष्ट्रीय मजूरसत्त रयापला पण रयाच्या विरुद्ध मोरड झाल्यामुळे सध्या ऑफिस न्यू-यॉर्कमध्ये नेण्यात आले व अखेर ती सध्या सोडून टाकण्यात आली मजुरांच्या सार्वराष्ट्रीय परिषदा दहली मध्ये लागल्या आहेत त्यावरून मार्क्सच्या दूरदर्शीपणाची साक्ष पटले वरील पस्था मोडल्यावर मार्क्सने ' दस कॅपिटल ' हा अर्थ-शास्त्रीय ग्रंथ पुरा करण्याकरिता अनक विषयाचा अभ्यास सुरू केला, पण ते ग्रंथ सहज न होऊन तो

वरचेवर आगारा पडून मरण पावला हल्ली समाजसत्ता-वाद्यांची आ चळवळ जगभर चालू आहे तिचा आद्यप्रवर्तक मार्क्स हा होय सधावि कित्येक समाजवाद्यांना मार्क्सचे मुख्य प्रमेय मान्य नाही धर्म हा किंमत ठरविणारा एकच घटक आहे (लेबर इज दि कोन्स सॉस ऑफ व्हॅल्यू) असे मार्क्सचे मत होते ते रयांचे अँडम स्मिथ व रेकार्डो या अर्थशास्त्रज्ञांपासून घेतले होते पण वास्तविक किंमत ठरविणारे घटक अनेक असतात मूलभूत प्रमेय चुकीचे असले तरी मार्क्सचे व इतर समाजसत्तावाद्याचे अखेरचे सिद्धांत एकच आहेत

मार्सोर्गोवे—गोवे, सातष्टी जिल्ह्यातील द्वापकरूप, राहें व बंदर खोरे नाव मुरगाव हे द्वीपकल्प गोवे बंदराच्या दक्षिणेत आहे यावर दाट जंगल असून समुद्राकडील जागून ते फार मध्य दिसते सध्या हे व्यापाराचा महत्त्वाचे ठिकाण आहे येथूनच मुबईचा माल वेळगांवास जातो मुरगावची कारवून मंडळा शेजारच्या वास्कोडगामा गावी रहातात तेथेच स्टॅडर आहे कपनाचे ऑफिस आहे

मार्सेलिस—फ्रान्स, दक्षिण भागातील एक शहर व भूयवसागरावरील मुख्य बंदर लोकसंख्या (१९२१) ५८१,३४१ येथे प्राणिसप्रहालय व पदार्थसप्रहालय आहे येथील काही मदिरे फ्रान्स व्हात सर्वोत्कृष्ट गणलेली आहेत येथे पहिल्या पातळ्या न्यायकचे या व व्यापारी न्यायकचे या, वणिक्सभा दफालमंडळ व प्रा-तच्या पेढीची शाखा त्या सध्या आहेत येथील विद्यालयांतील शाखशाखा औपवी व वैद्यकशाखा व कायदेशाखा मिळून एक-मार्सेलिसच्या विश्वविद्यालयाचा एक हिस्सा होतो याशिवाय गायनशाळा वगिरे इतर शाळाहि आहेत येथे साबू तयार करण्याचे ५० वर कारखाने असून रयांत लागणाऱ्या तेलचे कारखानेहि आहेत येथे मेणबराहि तयार करतात व लोखंड गळ रयाची भट्टी, बाष्पधन व आगवोटी बांधण्याचे कारखाने असून आपापेट्या सारखे लहान सहान घदेहि व लतात

मालवण—मुबई रत्नागिरी जिल्ह्यातील एक तालुका क्षेत्रफळ २३४ चौरस मैल यांत खेडी ५८ आहेत लोकसंख्या एक लाखावर आहे देवगड, आचरा व मालवण ही बंदरे तालुक्यांत आहेत मालवण हे तालुक्याचे मुख्य गाव असून ते समुद्रकिनार्यावर आहे रयाजवळ पद्मगड नावाचे एक बेट असून त्यावर शिवाजीने सिधुदुर्ग नावाचा किला बांधिला होता यथे शिवाजीची एक प्रतिमा आहे तिची लोक पूजा करतात मालवण हे जाचेगिरीचे आगर होते १८१२ साली कोल्हापूरकराकडून मालवण हमजात मिळाले त्याबळी चाचे-पणास कायमचा आळा पडला येथे चाकू, का-या हातात

मालिखा—मद्रास इलाख्यांत गजम जिल्ह्याच्या पथि-माथीत हा एक उच्चवटयाचा भाग आहे क्षेत्रफळ ३५५१ चौरस मैल या भागात पूर्वे घाटावरील व पूर्वेघाटागतच्या

मुलखाचा समावेश होतो. या भागाचा राज्यकारभार चालविण्यासाठी एक सिव्हिल सप्लाय मन्त्रालयकार नेमिते. त्या अधिकाऱ्यास एम० टु दि पब्लिक वर्ये अधिकार असतात. येथील लोक फार रानटी स्वतःत आहेत. या लोकांत येथील चांगली कशी करावी हे ठाऊक नसल्यामुळे, दर तीन वर्षांनी जंगल जाळून शेतीसाठी नवीन पट्टा तयार करतात. बहुतेक जंगल लष्करी जहागिरीच्या पद्धतीवर वाटडी आहे. प्रत्येकास मालिहाद असे म्हणतात. लोकसेव्या सुमारे तीन लाख असून या भागात १९२६ रोजी आहेत.

मालिहाबाद—संयुक्तप्रांत. लखनौ विभागातील एक तहसील. क्षेत्रफळ २१४ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे पाचवे दोन लाख. हात नवी ३०६ आहेत. या तहसिलीतून गोमती नदी बहते. मुख्य ठाणे मालिहाबाद असून हे सोय-रोहिलखंड रेल्वेवर आहे.

मालेगांव—मुंबई इलाखा, नाशिक विभागातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ७७७ चौरस मैल व लोकसंख्या सुमारे एक लाख. हा तालुका सपाट असून यात झाडी नाही. हवापाणी निरोगी आहे मुख्य नदी विरणा. मालेगांव हे या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. गावाची लोकसंख्या सुमारे २० हजार असून येथे ३००० वर हातमाग चालतात येथे कम्युनिव्हालिटि आणि एक जुना किष्ठा आहे.

मालेरकोटला संस्थान—पंजाब जालंदरच्या भागात कमिशनच्या देखरेखीखाली हे संस्थान आहे. क्षेत्रफळ ९६७ चौरस मैल. लोकसंख्या—८० हजार. मालेरकोटल्याचे नवाब अफगाण जातीचे आहेत त्यांच्या पूर्वजांनी मोठ्या विखानाची कामे मोठ्या बादशहांच्या कारकीर्दीत केली. येथील नवाबाने १८०५ साली ईंग्लीश होळकरांनी लढताना मदत केली म्हणून १८०५ सालापासून रयाना या संस्थानास आपल्या संरक्षणाखाली घेतले. संस्थानात कापूस, अन्न, तंबाखू लष्णव व बडीशेप ही पिके होतात. संस्थानाचे उत्पन्न सुमारे १४ लाख आहे. संस्थानिकास ११ तोंकांची सलामी मिळते. मालेरकोटला हे ५१ संस्थानातील मुख्य गाव असून लोकसंख्या २११२१ आहे. हे गाव मालेर व कोटला ही दोन गावे मिळून झाले आहे.

मालोजी—हा शिवाजीचा भाग; याच्या चरित्रास बखरीखेरीज दुसरा फारसा आधार नाही. याचा बाप बाबाजी भोंसला, त्याला राजा ही पदवी होती. मालोजीचा जन्म इ. स. १५५० त बेरूळ येथे झाला. बाबाजी हा निजामशाही सरदार होता, त्याच्या म्हत्वावरणीय त्याच्या पदचावी सरदारी मालोजीस मिळून, तो लखनौ जायबराब (हा फार मोठा सरदार अख्येने) याच्या दिवसीयाली नेमसा गेला (१५७३). मालोजी तोलदार सरदार असल्याने त्याला फलतःच बगवानी निःशब्दकर नायकाने आपली बहोव बीयाबाई ही दिली. मालोजीने १५७७ ते १५९९ पर्यंत शिंदे व केण्याचे आचरण नाही. या भागधुनीच्या काळात

मालोजी वेळ येईल तसे बापून आपली जहागीर बचावून असे. मुर्तुजाने मात्र इमादशाही व खानदेशाची फकतशाही बचावईत आणली, त्यावेळी मालोजीने बराच पराक्रम गाजविला असावा. त्यासाठीच त्याला खानदेश व नेरुळप्रांतांत जहागीर मिळाली असावी. मालोजीस मरेच दिवस संतति न झाल्याने, त्याने नगरच्या शहाशरीफ यास नवस केला व पुढे त्याला दोन पुत्र झाल्याने, त्याने त्यांची नावे शहाजी व शरीफजी अशी ठेविली (शहाजी पहा). मालोजीचा मुलगा बगवानी याचे निजामपूरकरांच्या मुलखात कन्हाड-कोल्हा-पुरापर्यंत धुमाकूळ घातल्याने, त्याच्यावर आदिशहाही फौज आली असता, मालोजीने मोठा पराक्रम करून तिचा पराभव केला. त्यामुळे निजामशहाने मालोजीचा गौरव करून त्याला जास्त मनसब दिली. यामुळे तो लखनौच्यातील दारीचा झाला. हा संजाम म्हणजे राजे ही पदवी, पंचहजारी, पुणे, काकण, सुपे, ईदापूर हे परगणे व तेथील देशमुखता आणि रहाण्यास शिवनेरीचा किष्ठा इतका होता (१६०३). अर्थात बरोबरीचे पराभ मिळाल्याने लखनौने निजाम शहाजीस दिली. या लग्नांत १५९९ वर्षांनी मालोजी वारला. पण मागोलप्रमाणे या काळात हिच्याने काय केले त्याची माहिती आढळत नाही. त्याने दानधर्माची कुर्या बराच केली. शिंपणापूरचा महादेव हा भोसल्याचा कुलदेव असून, शिवरावर पायवाची देवाई अख्येने तेथे त्याने एक मोठा तलाव बांधला आणि बेरूळच्या (१२ उपातिर्दिगाविका एक) घुगेधराच्या देवाळ्याच्या जमीनदार केला, या गोष्टी त्याच्या परोपकाराच्या कुर्याविका संग्रत आढळून येतात मालोजी इ. स. १६२० मध्ये वारला. [शिंदेगावकर, चिंणशीम, शिवदिव्यनय, बखरी; डफ; राजवाडे—खं. १५; खरे—मालोजी व शहाजी.]

माळटा—माळटीस दोघसमूह माळटा हे सर्वात मोठे आहे. हे घट १७५५ मेल लांब व ८१ मेल रुंद आहे. सजवत घटबंदी व सुंदर नैसर्गिक बंदर यामुळे हे भुवच्यसमुद्रावरील व्यापाराचे महत्वाचे ठिकाण झाले आहे. भागबोटीचे कोळसा येथेच माळटा हे मुख्य ठिकाण आहे. येथील हवा बहुतेक वर्षेभर समशीतोष्ण व निरोगी असते. येथील सर्व साधारण बापिक उद्यमान ६७० अंस असते, माळटाचे लोक फिनिसियन बंशाचे असून ते फिनिसियन माळटीस भाषा बोलतात. लोकसंख्या (१९२१) २२४६८०.

न्या पार धंदे—येथील मुख्य धंदा शेतकाम आहे. १९२३-२४ साली या घटांत ४११५० एकर जमीन लागवडीत होती. गहू, धका व जव ही धान्य पिके येथे मुख्य असून कापूस, बटाटे, धेंडी वगैरेही येथे होतात. येथे फांत, कापूस व सिंगारेट तयार होतात. मच्छीमारीचाहि धंदा बराच चालतो. देखांत ७५ मेल लांबीचा भागवणीचा रस्ता आहे. येथील चलनी नाणी इंग्लिश आहेत.

राज्य व्य व रया—माळटा ही बादशाही (काऊन) बसात असून हायकमिशनर व मुख्य लष्करी भंमलदार

मोठ्या पण मोठ्या असतात, कमर चारीक असते. गोमा-
शाचा थोड्यांना व बैलांनां कार उपद्रव होतो. गोमाशा
अनाश्यांच्या शरीरांत व फेसावर आपली बस्ती करतात व त्या
डिवाग्यांचे भंडाई घेतात. मधमाशीसंबंधी स्वतंत्र लेख पहा.

मासा—संपुष्टवशा प्राण्यांपैकीं अगदीं खालच्या जाती-
तील प्राणी. हा नेहमी पाण्यामध्ये रहातो. याचे कोरें मोठे
असते यास मान अंगावात नसते. याचे शरीर, दोरें व संपुष्ट या
भागाने निमुळने असते व त्यामुळे त्याला अल्पज्वाळांनु
पाण्यांतून सहज फिरता येते. आसोच्छ्वासाकरितां कसे अन्न
हे माशाचे मुख्य लक्षण होय. हे कसे लोक्याच्या दोहों बाजूंना
गालीं असतात. या जलजन्मी रचना सहान सहान पातीं
जुळवून झालेली असते. पाण्यामध्ये अंगे प्राणवायु असतो तो
कवचातील रक्ताहिःवाच्या द्वारां मांस सोपून घेतात. मांस
तोडांत पाणी घेऊन ते कलपांच्या द्वारांनी बाहेर सोडून देतात.
या कलपावर पट्टे असून त्यांची नेहमीं उघड-झाक चालतली
असते माशाच्या काही जातींमध्ये आसोच्छ्वासाकरितां हवेच्या
पिठाच्या असलेल्या आडळ्यात. माशाचे हृदय जवळपास
असते व त्याला दोन पोकळ्या असतात. शरीरातील रक्त
कलपांच्या द्वारां हृदयाकडे जातें व तेथून सर्व शरीरभर पसर-
ते. माशाचा मेंदु अगदीच सहान असतो पण डोळे मोठे,
बाह्यगोल व पापणीबिरहित असतात. नाकपुडांचे छिद्र घशा-
पर्यंत असते. माशाची बाभराच्या पुळपुळीत असते; शरीरावर
आतल्या रक्तेपासून निघालेले खरले असतात. पाठीवर
बाटोळे मजक असून दोन्ही बाजूंनी अंगगोल असतात व
या मजक्यांच्यामध्ये एक पुच्छुळीत पदार्थ असतो. पाण्यात
पोहण्याकरितां पंखाच्या मोठ्या असतात याचे पाय वल्हा-
प्रमाणे असतात. पुढच्या दोन वरही कलपाजवळ दोन
काहीना असतात व मागच्या बाजूस दोन वरही असतात.
काही माशांना मागची वरही नसतातहि. माशाचे रक्त
फिकट तांबूस असून थंड असते. माशाच्या तोंडांत चारीक

हे होत नेहमीं आटळणारे मासे अल्पमत्स्य जातांचे असतात.

युरोपमध्ये माशाचा व्यापार मोठ्या प्रमाणवर चालतो.
हिंदुस्थानीतहि पूर्व बंगाल, दक्षिण बंगाल, मुंबई, सिंध व मद्रास
या भागांत माशांचा व्यापार चालतो. मद्रासप्रांतांत याकरितां
एक सरकार खातेंच उघडलें आहे. कराची येथें शार्क किं
व फिश-मॉ या नांवाच्या माशांचा बराच व्यापार चालतो.
ब्रह्मदेशांत मासे धरण्याचे व वाळविण्याचे पुष्कळ कारखाने
आहेत. १९०४ साली इंग्लंड, नॉर्वे, अर्मेनी, डेन्मार्क इत्यादि
देशांमध्ये अनुक्रमे ९४८१०००, १६२९०००, ८३६०००,
५७१०००, पौढाचा माशाचा व्यापार होता.

उपयोग—युरोप, अमेरिका, वगैरे देशांत सर्व लोक मासे
खातात. पण इतर बाबतींतहि माशाचा बराच उपयोग आहे.
माशाच्या यकृतापासून व काही जातींच्या माशाच्या शरीरा-
पासून तेल काढतात व तें औषधी असते. कांही माशाच्या
यकृतापासून काढण्यांत येणारे 'कोड-लिक्झर ऑइल' हें
अनेक रोगांवर औषध म्हणून देण्यांत येतें. याशिवाय
माशापासून इंसिगरलास, लायपी इत्यादि पदार्थ तयार
होतात. माशाच्या खवल्यापासून तावदानें, इलेन्स ऑफ दि
ओरिएंट इत्यादि पदार्थ करण्यांत येतात. महर्षार नांवाच्या
माशाच्या खवल्यापासून शहाबाद येथें खेळण्याचे पत्ते तयार
करतात. माशाच्या कातड्यापासून तेंडपेपर, झामिन इत्यादि
बस्तू तयार होतात. साबण तयार करण्याच्या कार्मीहि
माशाचा उपयोग होतो. हनु माशाचे पित्त औषधी आहे. तसेच
माशांचे खत जमिनीच्या लागवडीसाठी व फळदाणासाठी
वापरण्यांत येतें. काही माशांचीं अंडी कार सौल्यवान अस-
तात. ती मुद्दाम तयार करून बाजारांत विकण्यांत आण-
तात. मलबारचा गाई मासा, कोरुंला, गाशंग, इत्यादि
माशांचीं अंडी उन्हांत बाळवून तीं बाजारांत विकतात. मासे
बरेच दिवस टिकावेत यासाठी खारवण्यांत येतात. धूर देऊन
मासे टिकावण्याची पद्धत हिंदुस्थानांत आढळते. बंगाल्यांत

मास्को येथे चडतो अगर उतरतो. मास्को येथे पुष्कळ शिक्षण-संस्था व शास्त्रीय संस्था आहेत. येथील विश्वविद्यालय स. १७५५ त स्थापन्यात आले. मास्को येथे 'दि होली सिनॉड' उर्फ धर्ममंडळाची एक शाखा आहे.

माही—ही मद्रास इलाख्यात मलबार प्रांतात फ्रेंचाची एक बसाहत आहे. ही माही नदीच्या मुखाजवळ वसलेली आहे. लोकसंख्या (१९२३) ११४०१. ही बसाहत सध्या भरभराटीत नाही. हा मुल्लख डोंगराळ पण यावर नारळाची साईट दाट आहेत. येथील जमीन सुपीक असून इबाहि निरोगी आहे. या बसाहतीचा मुख्य अधिकारी पाडिचे-रोच्या गव्हर्नराच्या हाताखालचा असतो येथे ब्रिटिश सरकारचे एक पोस्टऑफिस आहे. फाल्कलतून निघालेला आग्नादीचा फाटा अगदी माहीजवळून जातो.

माहीम—मुंबई इलाखा, ठाणे जिल्ह्याच्या पश्चिमेत हा एक तालुका आहे. क्षेत्रफळ ४०९ चौरस मैल असून लोकसंख्या सुमारे ८० हजार आहे. यांत खेरी १८७ आहेत. उन्हाळ्यात हवा चांगली असते. पाऊस ६३ इंच पडतो. या तालुक्यातून वितरणी नदी वहात जाते. तीत सहान गलबत चालतात. मुख्य गांव केळवमाहीम आहे. भात, इमारती लाकूड, केळी, विड्याची पाने हे मुख्य निर्यात वस्तू होत.

माळवा—याचा समावेश मध्यहिंदुस्थान-एअरलीच्या पश्चिमभागात होऊन हिंदुस्थानच्या प्राचीन व मध्यकालीन इतिहासांत याला बरेच मोठे महत्त्व आले. क्षेत्रफळ ७६३० चौरस मैल. हा प्रदेश उत्तरअक्षांश २१° ३०' ते २४° ३०' आणि पूर्वेरक्षांश ७४° ३०' ते ७८° १०' यांच्या दरम्यान आहे. यातून बंबळा, क्षिप्रा, काही, सिंद आणि पार्वती या नद्या वहातात. यातील बराच मोठा प्रदेश या नद्यांच्या गाळाने तयार झालेला असल्यामुळे चांगला सुपीक आहे. यात गहू, चण, उजरी, कापूस, अरू व खसखस यांचे उत्तम पिक येते. पावसाची सरासरी २० इंच आहे. येथील अर्धेअधिक लोक माळवी अथवा रांगडी भाषा बोलतात.

इतिहास.—मालव उर्फ माळवा या देशातील रहिवासी मालव लोक हे माळवा व आग्नेय राजपुताना येथील रहिवासी होत. यांचीं पि. पू. ५८ वर्षांच्या मागील नाणी उत्तरराजपुतान्यात सापडलेली आहेत. नाण्यांवरून मालव लोक हे मूळचे माळव्यांतील दिसत नाहींत. ब्राह्मिहिराने उत्तरभागांत मद्रावरोवर मालवाचा उल्लेख केला आहे. हा मालव देश चित्तोडच्या उत्तरेस किंवा हरि-यान ते नर्मदा नदी यांमध्ये असावा असे रा. वैद्य म्हणतात. अशोक मौर्य हा बापाच्या वेळीं उज्जनीस माळवा राज्याचा सुभेदार होता. इसवी सनाच्या प्रारंभी माळव्यावर चटपादि क्षत्रपांची सत्ता व नंतर मगधाच्या गुप्तांची सत्ता होती, असें सांगी व उदयगिरीच्या शिलालेखांत आढळते. इ. सनाच्या चवथ्या शतकाच्या मध्यमाधी समुद्रगुप्ताने माळवांचा पराभव केल्याचा उल्लेख अलाहाबादच्या स्तंभ

लेखांत आढळतो. गुप्तचराणे मोहल्यानंतर काही वर्षांनी हूणांचा (मिहिरगुळादि) अंमल माळव्यावर बसला. परंतु मिहिरगुळाच्या फार जुलामामुळे बंड होऊन स. १५१० त यशोवर्म्याने हूणांनीं कायमचे हांकलून दिले. नंतर सम्राट हर्षाने माळवा घेतला. विष्णुवर्धन-यशोवर्मा नामक उत्तर-हिंदुस्थानच्या राजाने माळवा कांवीग केला, व इ. स. ७३८-२९ त माळव्याचा उत्तरभाग मौर्य घराण्यातील धवल राजाच्या ताब्यात होता; परंतु मध्यतरोवा इतिहास चांगलाच उपलब्ध नाही. त्यावेळीं पूर्वे व पश्चिम माळवा अर्धा दोन राज्ये स्वतंत्र होती. पूर्वमाळव्याचा राजा देवगुप्त याचा उल्लेख (६००) आढळतो. हा ठाणेश्वरच्या राज्यवर्धनाचा समकालीन होता. पश्चिम मालवराज, नरवर्मा व विश्ववर्मा यांचे उल्लेख ४२३ च्या सुमाराचे आढळतात. पुढे परमार कृष्ण (उपेन्द्र) राजाने आपला बंधू स्थापन केला (त्याची माहिती ' परमार चराणे ' ह्या. को. वि. १७ पहा). पुराणकाळी या देशाचे नाव अवंती असून राजधानीहि अवंती (उज्जनी) होती असे बौद्धाद्वयामुळे दिसते. गौतमाच्या वेळच्या हिंदुस्थानातील १६ मोठ्या राज्यांपैकी हे अवंतीराज्य होते. परमार घराण्याने चार ही राजधानी केली. लुएनसंगाने दिलेली माळव्याच्या राजधानीची दिशा व अंतर ही बरोबर नाही आहेत. बौद्धधर्मासंबंधी विवेचे फार प्रसिद्ध असे प्राप्त मगध आणि माळवा हे दोन होत असे लुएनसंग लिहितो.

माळव्याचे सुलतानः—मुसलम घराण्यातील सुलतान अस्तमप यांनी १२२६ साली माळवाप्रांत जिंकून दिल्लीच्या राज्यात जोडिला; व पुढे लखनऊ व त्यानें ब्राह्मदे व उजनी हीं शहरे हस्तगत करून उज्जनी शहरातील सर्व मंदिरे उध्वस्त केली. अशा प्रकारे माळवाप्रांत दिल्लीच्या अंमलाखाली आला. दिलावरखान घोरी नामक फिरोजशाहा सरदार माळव्यात स्वतंत्र बनला. त्यानें माडवगड ही आपली राजधानी केली (१४०१). दिलावर १४०५ साली मरण पावला. नंतर त्याचा पुत्र आलकखान उर्फ हुशंग घोरी हा सत्तावर बसला. तो फार लोकप्रिय होता. हिंदु लोकांस न दुखविता सर्वांस त्यानें समतेने वागविले. त्यानें हुशंगापाद हे शहर स्थापिले. १४३८ साली बहामनी सुलतान अहमद-शाहा यांनी हुशंगचा पराभव केला. हुशंग १४३२ साली मरण पावला. नंतर त्याचा पुत्र मुहंमद गजीखान गादीवर बसला; परंतु त्याचा वजीर महुंमूखान खिलजी याने त्यास ठार मारून सत्तेन वळकाविले (१४३६). याप्रमाणे माळव्याच्या घोरी वंशाचा शेवट होऊन खिलजी लोकांचा अंमल सुरू झाला. महुंमूद खिलजी हा शूर व चतुर होता. त्यानें आपल्या राज्याचे उत्तम व्यवस्था ठेविली. रजपूत राजांनी व बहामनी सुलतानांनीं त्याचे एकसारखे झगडे चालू होते. तो सन १४७५ मरण पावला. त्यानें अनेक इमारती बांधल्या. हिंदु लोकांस त्यानें त्रास दिला नाही. त्याच्या पश्चात त्याचा

पुत्र ग्यासुरीन हा सुलतान झाला. त्याला राज्यकारभाराचा चांगला अनुभव होता त्यानं शांततेने राज्य केले. तो १५०० साली मृत्यु पावल्यावर नाबिखरीन हा तदनन्वीन झाला. तो १५१० साली मरण पावला. नंतर त्याचा मुलगा कुबरा महंमूद हा गादीवर बसला. त्याने सर्व राज्यकारभार मेदिनीराम नामक रजपूत सरदाराकडे दिला. परंतु पुढे या दोघांचे विवाह पटल्यामुळे मेदिनीरामाने मेवाडाच्या संगराण्याची मदत मागितली. नंतर सैम राणा व सुलतान महंमूद यांची लढाई होऊन, सुलतान रजपुताच्या हातीं सापडला, परंतु संगाने शांता सन्मान करून त्यास परत पाठविले १५२५ साली गुजराथच्या बहादूरशाहाने माळव्यावर स्वारी केली; त्यात महंमूद मारला आऊन मालवा प्रांत गुजराथच्या राज्याला जोडला गेला. अशा प्रकारे माळव्याच्या स्वतंत्र राज्याचा शेवट झाला (१५२६) बहादूरशाहाने पळवल्या नंतर इ.स. १५४० पासून १५६२ पर्यंत येथे गुरी घराण्याचे वर्चस्व होते १५६५ मध्ये बाह-बहादूरचा अकबरने पराभव केल्यापासून माळवा हा एक मोगल कुमा झाला मोगलांच्या फारसीद्वारे मोगल आर्वेले सैन्य दिल्लीहून दक्षिणेत उपयामार्गाने नेत असत तो मार्ग सडल्या-मधून असल्यामुळे माळव्याला बरेच महत्त्व आले. पुढे, माळ-व्यात इ.स. १५४३ त मराठ्यांचे वर्चस्व स्थापित झाले अजूनहि शिंदे, होळकर वगैरे मराठे सरदारांच्या राज्यांत यांतील बराच भाग आहे. इ.स. १७८० पासून पुढे जवळ जवळ २५ वर्षे माळवा म्हणजे ईंग्रज मराठे, व मुसलमान यांची समभूमीच होऊन बसली होती शेवटी इ.स. १८१८ त येथे ईंग्रजांचे आधिपत्य कायम झाले.

माळशिरस—मुंबई, सोलापूर जिल्ह्यातील तालुका व गांव. तालुक्याचे क्षेत्र फक्त ५७४ चौरस मैल असून लोक-संख्या ५० हजारवर आहे. यात खेडी १९ आहेत.

माळी—या जातीची माळी, माळीयार, बागवान व माल-कार अशी इतर नावे असून, यांची हिंदुस्थानातील लोक-संख्या (१९११) २०,३५८४३ आहे त्यांत १९,१६४९१ हिंदु, १,१७,१४१ मुसलमान व बाकीचे इतर धर्माचे आहेत. यांची सर्वांत जास्त वस्ती (५०२,८६४) मध्यप्रांत व बन्हाळ या भागांत असून, त्याखालोखाल राजपुताना, मुंबईलाखा, यहार व ओडिसा, पंजाब, संयुक्तप्रांत आणि मोगलाई इकडे आहे. मराठी भाषा बोलणारे माळी सुमारे ७ लाख आहेत. हे लोक आपणच क्षत्रिय म्हणवितात. यांचे धंदे मुख्यतः शेतकी, बागाईत व मजुरी हे आहेत.

मराठा माळी.—यांचे मुख्य ११ भेद आहेत. फूलमाळी लंक फुले, हळदे, काचा, कडू, पदे, यावने, अथप्रसू, अथबेटी, भिरे, उडे लिंगायन. या सर्वांत फूलमाळी श्रेष्ठ समजले जातात. हळद, भिरे वगैरे धान्य विकविणाऱ्यांनाही ती नावे मिळाली आहेत. काच हे कापड विणणारे असतात. हळदे वस्ती नशिब भागांत जास्त असून त्यांचा बर्बा

बराच कमी लेखतात. फुले, भिरे, भिरे, कोथिबारे व हळदे असे पाच भेद आणखी इतरत्र आढळतात. मराठा माळ्यांची आढनावे फार आहेत यांच्यात सात देवक आहेत. यांच्यात मामे व आतेवहिणीची लगे लावतात. सातारा, सोलापूर जिल्ह्यांत माळींची लगे लावण्याची उदाहरणे आहेत. एकाच वेळी दोन बहिणींना लग्न करता येते. खाणेपिणे, आचार-रूढी, धर्म वगैरे बाबतींत माळी इतर मराठ्यांप्रमाणे आचार ठेवतात. मुंगीपैठणचा मालगौडा हा यांचा एक धर्म गुरू आहे याच्यात जातीच्या पंचायती आहेत.

गूज राथी माळी—हे धर्माने पोशाखाने व रूढीने गुजराथी वणव्याप्रमाणे आहेत. अहमदाबादला काही माळी जैन देवळात जातात उत्तर गुजराथेत काही जैनधर्मी बनले आहेत यांच्यात वडील भावजय धाकट्या दिराशी पुनर्वि-वाह करू शकते हे नागाची पूजा करतात. पंचमहाळातील माळी मद्यमास खातात व काही अकूबज आहेत. हे व्यापार गुरवकी घराजरी करतात. कर्धार, रामानुज, शैव स्वामी-नारायण, वल्लभ या पंचाचे हे अनुयायी आहेत.

का न डी माळी.—याना कामटी किंवा कुचगीवकल म्हणतात, कारण पावसाळ्यात हे कुचकी (कुची) झग वापरतात याची कुलदेवी म्हैसूरकडील सोना येथील चंद्रगुप्ती गावाची आहे. याना आडनावे नाहींत, यांच्यात मद्यमासाची बंदी नाहीं याचे उपाध्याय आह्मण असतात. यांच्या जातीच्या मेहतरा (सरपंचा)त तहाहयात सरपंचाचा अधिकार असतो व तो जातीकडून निवडलेला असतो (सेन्स-नस रिपोर्ट, १९११. पृ. ७)

मथ्य प्रांत.—तिळके याना मरार म्हणतात; छत्तीसग-डाकडे कोतारिया म्हणून यांचा एक वर्ग आहे. ओडिसा (ओरिसा) देशात योग्य नवरा न मिळाल्यास मुलींचे लग्न मोहाच्या दुंदीबरोबर लावून रानातील कोणत्या तरी झाडाशी तिला बांधून ठेवतात, नंतर जो कोणी तिला सोड-वितो, तो तिचा नवरा होतो. मालापाट व भंडान्याकडे वराने बायकोसाठी सातत्याच्या घरी नोकरी करण्याची चाल (समझान) आहे. ही चाल दाबिडी असल्याने यांचा व डोंगराळ जातीचा काही संबंध असता असे म्हणतात. बेल्-लच्छे लमांत नवराबायको वरवैद्यमाभोवती प्रदक्षिणा घाल-तात, तर बालाघाटीत पाटयाभोवती घालतात. इकडील या लोकांत 'खोकीया' नावाचा एक विधि आहे, त्याप्रमाणे रसेल-हिरालाल पुढील माहिती देतातः—लमांत वरवैद्याकडाले कामात अशा एका तरुण पुरुषास खोड (खोड) अशी संधा देऊन, बघूच्या परी घरातीच्या वडी आलेल्या सर्व बायकांसह त्याला एका खोलात रात्रभर कोडतात. येथे जीव्ही द्याच्या हत्यपत होईल तिच्याशी त्याने संग करावा अशी त्याला भोक्क्यो देण्यात येते, त्यावेळी बाकीच्या बायकांनी त्याला रात्रभर मार चाबा अशी त्यांना परवानगी असते. (बालाघाट डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर पॅरा ५९) छत्तीसगडाकडे

यांच्यात छोटीशादी व बडीशादी असे लग्नाचे दोन प्रकार ओढेत. छोटीशादी घराच्या घरी होते. थोड्या कमितीत माळी पुष्कळ पीक काढतो म्हणून त्याने पुष्कळ बायका कराव्या अशी तिकडे समजूत आढे (रतेत व हिरालाल, सं. पी. गॅलेटियर).

बंगाल्यात या छोकाची गणना नावातक जातीत करतात. प्राणफोरकडे माया घेई शेतोचा वनत चालला आहे. इकडील ये माळी देवळांतून कामे करतात ते गळ्यात जानघे घालतात. माळ्यांना सं. प्रातात शेती, मोंगलाईत तीरमाळी, बहारकडे करमाळी, ओरिसाकडे गंगमाळी, आसामकडे मालो, राजपुतान्याकडे काळो व राजत ही नावे असून खेरीन पाशी, सागर, आहार, अंध, अंदी, मैना, कद्दार, खेरा, बाबेलाल वगैरे नावे आहेत. माळ्यांत अफूची लागवड बहुधा माळीच करतात. या समाजात हाडी शिक्षणाचा पचार होत असून, याची पहिली माळी-शिक्षण-परिषद ही पुण्यात १९१० मध्ये भरली होती. यांच्यातील अरण्यमंडीचा रहिवासी नावता माळी हा एक पंडरपुरच्या गिठोबाचा भण होऊन गेला.

मिंटो लॉर्ड, ए. डि. ला. (१८०७-१२).—ई. ई. कंपनीचा हिंदुस्थानातील एक गव्हर्नर जनरल हा ग. व. होण्यापूर्वी ईंग्लंडात 'थोडे ऑफ कॅप्टो'चा अध्यक्ष होता. प्रथम हा डारम-महाबादी व घेताका मित्र असून चारम हॅस्टिंगच्या खटल्यात याचा हात होता, परंतु लॉर्ड वनस्यावर मार्चा मते पातळली. शिष्टीय मंत्र्यांनी लॉर्ड वेल्सलीचे साम्राज्यविस्ताराचे धोरण चाबविण्याच्या अटीवर याला इकडे पाठविले होते, तेव्हा कंपनीचे डायरेक्टर या चढाईच्या धोरणाविषद असता हे याने अनेक लढपटी करून त्यांना आपल्या धोरणात अनुकूल केले. याच्या कारकीर्दीतच युरोपात नेपोलियनचा घुमाफूळ चालू असून त्याने आशियाखंडातील राष्ट्रांत व पर हिंदुस्थानात हि ईंग्रजविषद बळबळ केली. परंतु मिंटोने तो मोडून काढली. इराणांत त्याच्या विरुद्ध शिष्टमंडळ पाठविले आणि भारमारी हसे करून व फारसीची हिंदीमहासागरातील सर्व मंटे काबीज करून पूर्वगोलाभात ईंग्लंडात लानु ठेवला नाही. याच्या वेळी स्वतंत्र ईंग्रज व्यापाऱ्यांचा हिंदुस्थानांत व्यापार करण्यास पुष्कळ त्रुटिली मिळाल्या आणि कोरनास मुदत संपल्याने पुन्हा २० वर्षांची सनद मिळाली. याने कायलकडे एक शिष्टमंडळ पाठविले व रणप्रतिस्पर्धेने सतलजच्या दक्षिणेकडे स्वारी केल्याने त्याच्याशी मैत्रीचा सह केला. त्यामुळे कंपनीचे राज्य यमुनेपासून सतलजच्या दक्षिणतीरापर्यंत वाढले. थुंदेलंडगातील काही प्रांत याने राजपुतान्याच्या नांवावर भिकला आणि मराठ्यांशी युद्धाची तयारी केली पण ती डायरेक्टरांनी मोडून काढली. सिंधमध्ये याने आपला हात सरकून हिंदुस्थानात सरकारी पायाची नेमणूक केली आणि हिंदी लोकांच्या शिक्षणाप्रती रचणे पहिली बेगनी (१ लाख रु.) दिली. [रिमय-मॅक्सवेल हॅस्टरी ऑफ इंडिया].

दुसरा (१९०५-१०).—हा पहिल्या मिंटोचा पणतु. हा हिंदुस्थानचा ग. जनरल होण्यापूर्वी फारणाचा ग. जनरल होता. याच्या कारकीर्दीत हिंदुस्थानांत ठळक दोन गोष्टी घाळ्या; एक हिंदी राष्ट्रीय चळवळ व दुसरी त्यामुळे सरकारने दिलेल्या (मोर्ले-मिंटो) राजकीय सुधारणा. कर्तनच्या कुर्याने देशात असंतोष पसरला होता म्हणून यास पाठीसे, परंतु याने राष्ट्रीय आकांक्षा सफळ न करता प्रथम दक्षिणादी (छापसाभ्याचा, ज्वालामाहीचा, समामंदीचा वगैरे कायदे करून) सुरू केली; त्यामुळे आराजकतेची चळवळ उदभवली. तेव्हा स्टेटसेक्रेटरी मोर्ले याने मिंटोशी संभाषण करून काही सुधारणा दिल्या (१९०९). त्या १८५३ (चार्टर अॅक्ट) व १८६१ आणि १८६२ च्या कॉन्सिड-अॅक्टांची सुधारण वाढविलेली आणुति होत इराण, अफगाणिस्तान, तिबेट यांच्या धाण्यांत रशियाशी एक तह करून वायव्यवर्गहीवरील मुसलमानांना स्वाम्या करून पाकात ठेविले. कर्तनप्रमाणे हिंदी राजेरजवाड्यांच्या अंतर्गत कारभारात उबकाढवळ न करतो, त्यांना थोडेसे स्वातंत्र्य दिले. जैन-मध्य अफ पाठविण्याच्या कार्या याच्या वेळीन प्रथम बंदीस घुसवान होऊन हि. सरकारचे तालीना ८११० कोटीचे उत्पन्न घुसले. सुधारणांमुळे येथील कारमार लेडनच्या इन्डि-हॅलच्या हाती इतका गेला की, त्या वेळच्या एका अंडर सेक्रेटरीने " हिंदुस्थानचा स्टेटसेक्रेटरी हा स्टेटसेक्रेटरीचा एक गुमास्ता (एजेंट) होय " असे स्पष्ट उमरा काढले होते. याच्या मागून लॉर्ड डार्विन हा ग. व. झाला.

मित्र, राजेंद्रलाल डॅफ्टर (१८२४-१८९९).—एक बंगाली विद्वान व संशोधक. याच्या वडिलांचे नांव जनमेगय असे होते. घरची परिधी असल्यामुळे रामेंद्रलालचे प्राथमिक व मध्यम शिक्षण मोठया हालान झाले. पुढे तो सरकारी वेलक शाळेत गेला. परंतु त्याच्या काही सहकारी मित्रांनी वेसिस्ते वर्तन केल्यामुळे त्यांना हाकून लावण्यात आले व त्यांच्याबरोबर शाळाहि पण शाळेतून कमी करण्यात आले. पुढे तो कायद्याचा अभ्यास करून परिक्षेला बसला. पण त्याच परीक्षेचे पेपर फुटल्याची अकवा उठल्यामुळे निका-जच बाहेर करण्यात आला नाही व पुन्हा एक वर्षे अभ्यासात घालणे रामेंद्रलालला शक्य नसल्यामुळे त्याने नोकरी धरण्याचे ठरविले. कायद्याच्या अभ्यासाविषय त्याने फारशी, मीक, लॅटिन, फ्रेंच, जर्मन या भाषांचाहि अभ्यास केला होता; व त्याची विद्वता आशिषाटिक सोबायटी ऑफ मॅगल या संस्थेच्या निदर्शनास आल्यामुळे तिने त्याला आपल्या संस्थेचे अलिस्ट्रेट सेक्रेटरी व लायब्रेरियन नेमले. या जागेवर लसतानी त्याने निरभिराळ्या विषयांचा व विशेषतः पुराणवस्तुसंशोधनाचा मासिक अभ्यास केला, व संस्थेच्या मासिकांत घुपारे ११४ लेख लिहिले. याशिवाय त्याने १८५० साली 'विदिघार्पसंग्रह' नावाचे एक बंगाली मासिक सुरू केले व ते सद्येपर्यंत वांगर्या रातीने चालविले.

१८५६ साली त्याला श्रीमंत पोरक्या मुलाच्या शिक्षणासाठी काढलेल्या पाई कॉलेजचा डायरेक्टर नेमण्यात आले व या जागेवर असताना त्याला बराच वेळ मिळाल्यामुळे त्यास आपले वाचन चालू ठेवता आले. याशिवाय कलकत्ता युनिव्हर्सिटी, म्युनिसिपालिटी, जमीनदार-सभा, राष्ट्रीय सभा इत्यादि संस्थांच्या चळवळीतहि तो पुढाकार घेत असे. रिस्तीदा-सच्या मरणानंतर 'हिंदु पेट्रियट' या पत्राचे संपादकत्व त्याकडे होते. रॉयल सोनारगट ऑफ ऑर्गॅन या संस्थेने प्राचीन मरतखंडातील शिल्पांचे ठसे घेण्याबद्दल सरकारच्या ताब्यात मोठी रक्कम दिली तेव्हा त्या कामावर सरकारने राजेंद्र-लालची नेमणूक केली; व तो कामगिरी त्याने उत्तम शैलीने बजावली. त्याचे सर्व शोध 'अँटिक्विटिज ऑफ ओरिसा' या दोन विभागात्मक ग्रंथात एकत्र आले आहेत. त्यानंतर राजेंद्राने 'शाक्यमुनिचे निवासस्थान पुढे गवा' व 'ईडो आर्यन' हे दोन ग्रंथ लिहिले. त्याला कलकत्ता युनिव्हर्सिटीने एल. एल. बी. व सरकारने सी. आय. ई. हे किताब दिले होते.

मिथिल अल्फहल (कउ. उप्र)—हा अल्फहल बॉईल याने १९६१ साली काष्ठाचे ऊर्जपातन करून प्रथमतः तयार केला. अद्यापिहि हा तयार करण्याकरिता याच शैलीचा उपयोग करतात. साकडाचे शुष्क ऊर्जपातन केले असता मिळणाऱ्या स्वरूप पदार्थातून डांबर, तेलकट पदार्थ व दाबेसक्त बगैरे काढून टाकून ऊर्जपातन केले असता हा अल्फहल मिळतो. हा अल्फहल अगदी शुद्ध स्वरूपात मिळविण्याकरिता अशुद्ध अल्फहलमध्ये खटहरिद टाकून एक संयुक्त घन पदार्थ मिळवून त्याचे ऊर्जपातन करतात. या अल्फहलचा उकळण्याचा बिंदु ६६° आहे. या अल्फहलमध्ये चरब्या, राल, स्थिर तेल व डिक तेव्हाच विद्रुत होतात. यामध्ये लाल व राळ विद्रुत करून बहामिर्श तयार करतात व त्याचा कलाकौशल्यच्या कामाकडे बराच उपयोग होतो. मिथिलेष्टर स्पिरिटमध्ये ह्याचे शे. १० प्रमाण असून शे. १० साचा अल्फहल असतो. ह्या स्पिरिटमध्ये ते पिण्यास निष्पयोगी करण्याकरिता बोरेडेस पॅरॉफिन तेलहि टाकतात. शाकादि उपयोग बहामिर्श तयार करण्याकडे होत असून आढण्यासहि हे उपयोगी असते.

मिथिला (विदेह)—उत्तर बंगालप्रांतातले एक प्राचीन राज्य. यात हल्लीच्या दरभंगा, बंगाल आणि उत्तर भुजा-फरपूर जिल्हा यांचा समावेश होत असे. एकेकाळी हे संस्कृत भाषेचे मोठे पाठ होते. शतपथशास्त्रात याचा उल्लेख केलेला आहे. याची रागधानी नेपाळातील जनकपुरात असे. पुढे काही काळाने या राज्याची मर्यादा वाढविण्यात आली व तातपुर्णिया, मोगीर व भागलपूर यांनाहि समावेश होऊ लागला. इ. स. पूर्व १००० वर्षांपूर्वी येथे जनक रामा राज्य करीत होता. या राज्यावर पूर्वतिहास उपलब्ध नाही. हे राज्य ९ शतकात मगध देशाच्या पाद पराण्याने काबीज केले व

पुढे १०९९ साली बंगालच्या बहाळसेनाने चेतले अर्धवे असे दिसते. या बहाळसेनाने आपल्या मुलाच्या जन्मोत्सवा-प्रीत्यर्थ लक्ष्मणशक चालू केला. त्याचा उपयोग येथील पंडित अन्नविहि करतात. १२०३ साली हे राज्य बल्लार खिल-जाने जिंकिले. १४ व्या शतकापासून पुढे २०० वर्षे येथे ब्राह्मण लोकांचे वर्चस्व स्थापन झाले. या ब्राह्मणांपैकी शिव-सिंग हा प्रसिद्ध आहे. याचे येथे १४४६ सालापासून पुढे ४ वर्षे राज्य केले. १५५६ साली हे राज्य मोगल राज्यात जोडण्यात आले. उत्तर हिंदुस्थानातील ब्राह्मणाच्या पाच शाखांपैकी एका शाखेचे मैथिल हे नांव मिथिला राज्यावरूनच पडले.

मिदनापूर, जि. ल्ह.—बंगाल, बरद्धान विभागातील अगदी दक्षिणेत असलेला जिल्हा. क्षेत्रफळ ५१५६ चौरस मैल. या जिल्ह्यात हुगळी नदी व तिच्या रुपनारायण, हलदी, रसूलपूर ह्या शाखा, आणि सुवर्णरेखा ह्या नद्या बहा-तात. यांत दरवर्षी सरासरी ५९ इंच पाऊस पडतो. या जिल्ह्यांत कधी कधी वादळ जोराचे फारच होते.

प्राचीन काळी या जिल्ह्याचा पूर्वकाळी भाग ताद्रलित्त राज्यात मोडत असे. या जिल्ह्यातील तमलूक नामक ठिकाणाचे नाव पूर्वी ताद्रलित्त असे होते; त्यावेळी या ठिकाणी ताड्याचा मोठा व्यापार असे म्हणून याचे नांव ताद्रलित्त असे पडले. या देशात पूर्वी मयूरकुलराज्य क्षत्रिय राजे राज्य करीत होते; आणि त्याच्यानंतर कैवर्तक राजे राज्य करू लागले. पुढे पाचव्या शतकात हा तथैव जिल्हा व कलिंग देश—म्हणजे सध्याचा ओरिसाप्रांत—बौद्ध धर्मीयांच्या अमला-खाली आला. इसवी सनाच्या पाचव्या शतकात तमलूक येथे फाहिआन नावाचा चीनी प्रवाशी देऊन गेला; आणि सातव्या शतकात ह्युएनत्संग आला. चौदाव्या शतकात मुघलमहान लोकांच्या ताब्यात आला. सैबटी १७६० साली नेव्हा भीर फासीमला बंगालचा पचास धनविले तेव्हा त्याने हा जिल्हा ईस्ट इंडिया कंपनीस दिला, तेव्हापासून हा ईंग-जाच्या ताब्यात आहे. पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्र दृष्ट्या या जिल्ह्यातील तमलूक गांवचे प्राचीन बौद्धमंदिर, कोंगरातील लहान लाहून पडके किंसे आणि मोठी सरोवरे ह्यांस्ताने फार महत्त्वाची आहेत.

सन. १९२१ मध्ये या जिल्ह्यात २६६६६६० लोक होते. लोकसंख्येत हिंदूंचे प्रमाण शे. ८८, मुसलमानांचे शे. ७ आणि बऱ्य हिंदूंचे शे. ५ होते. शे. ७७ लोक शेतजीवर, शे. १० औद्योगिक धंद्यावर आणि शे. ३ इतर धंदा-वर आपली उपजीविका करतात. या जिल्ह्यात बंगाली भाषा प्रचलित आहे. शे. ८० लोक बंगाली, १० उडिया, ३ हिंदी आणि बाकीचे इतर भाषा बोलतात.

मात, ज्वारी, बाजरी बगैरे धान्य, मका, गव्हाचा धान्य व कडधान्ये येथे होतात. या जिल्ह्यात एक ७२ मैल

लांबीचा कालवा असून त्यांतून नावादि चालतात. शिह्यांस कुंभदाचा दगड, जुनखडी, शंखभिर व लोखंड हे अविज सांपडतात. कोठे कोठे नशाच्या टापूमध्ये अल्प प्रमाणांत सोनेहि सांपडते. पितळेची भांडी, काशाची भांडी, चट्या व रेशमी कापड हे जमस कोठे कोठे तयार होतात.

गां व.—शिह्याचे मुख्य ठिकाण. याचा भेदिनीपूर असेहि नांव आहे. लोकसंख्या सुमारे ३३०००. हे गांव कापे नदीच्या उत्तर तीरावर वसले असून हे १७८३ साली भेदिनापूर शिह्याचे मुख्य ठिकाण बनविण्यांत आले १८६५ साली येथे म्युनिसिपलिटि स्थापन झाली.

मिनबु—उत्तर ब्रह्मदेश मगवे विभागातील शिह्या. याचे क्षेत्रफळ ३३०२ चौरस मैल आहे. याच्या पूर्वेकडील भागात इरावती नदीच्या कांडाकाठांचे वाळूची मैदाने असून त्यांच्या शेवटास टेंकण्या आहेत, आणि यांतून इरावती, व तिच्या शाखा ह्या नद्या वहातात. यांत पोंगलिन व भेदिपन हीं सरोवरे आहेत. या शिह्याची हवा वृक्ष आहे. पाऊस २६.३ इंच पडतो. या शिह्याचा पूर्वतिहास उपलब्ध नाही. १८८६ साली हा प्रदेश लोकांपासून इंग्रज लोकांनी घेतला शिह्याची लोकसंख्या (१९२१) २४३३०२. या लोकसंख्येत ब्रह्मी लोकांचे प्रमाण फार मोठे असून चिनी, युँगँग, हिंदु, आणि मुसलमान ह्या लोकांचाहि समावेश होतो. एकंदर लोकसंख्येपेक्षा तेकडा १६ लोक आपली उपजीविका होतकीवर करतात. यातील ब्रह्मी लोक बौद्धधर्मायुषी आहेत.

येथील जमिनीत मुख्य उत्पन्न भाताचे होत असून काही ठिकाणी रीळ, कडधान्ये मका, ज्वारी, वणा, तंबाखू, थोडा कापूस, विष्णाची पाने, आंबे, केळी, नारळ हेदि जिनस होतात. साग व मिनबु भागांत राखेल तेलाच्या विहिरी आहेत. याशिवाय कोठे कोठे शिपाचा खडू, अभ्रक आणि दगडी फोळसा हे पदार्थ सांपडतात. प्रमुख व्यापारी चिनी आहेत, शिह्याचे मुख्य ठिकाण मिनबु आहे.

मियानवाली, शिह्या.—पंजाबमधील राबळपिंडी विभागातील शिह्या. क्षेत्रफळ ५१९५ चौरस मैल. या शिह्यांतून झेलम, सिंधुनद व त्यांच्या शाखा वहातात, व त्यामुळे जमीन सुपीक आहे. ईशान्येस असलेला मिठाचा पर्वत व सकेसर टेंकडी हे दोन डोंगर महत्त्वाचे आहेत. येथे उन्हाळ्यांत कडक उष्णता असते व हिवाळ्यांत कडक थंडी पडते. पावसाचे मान ७ ते ११ इंच असते. पाऊस थोडा पडतो.

इतिहास:—या शिह्याचा पूर्वतिहास उपलब्ध नाही. ११ व्या शतकाच्या आरंभी यात आठ लोकांनी वसाहत केली व त्यांच्यानंतर बलोच लोकांनी जाट लोकांवर आपले स्वाभिव्यक्त प्रस्थापून, कपूर, भकर व लेह ही गावे वसविली. पुढे १७५६ साली हा बहुतेक संबंध शिह्या दुराणी राज्यास जोडण्यांत आला. नंतर याचा काही भाग पोख लोकांनी आपल्या ताब्यात घेतला. शेवटी १८४९ साली हा शिह्या इंग्रजी साम्राज्यास जोडण्यांत आला.

या शिह्यांत ३९६ खेडी व चार गावे असून एकंदर शिह्याची लोकसंख्या ३४१३७७ आहे. मुसलमान लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. जाट, पठाण, बलोच, अवान आणि रजपूत, खत्री, जुलाहा, मोची, तरवान या मुख्य जाती आहेत. या शिह्याचे मुख्य उत्पन्न गन्धूचे होय. येथील सर्व कालव्यास सिंधुनद्याच्या पाण्याचा पुरवठा होतो. मीठ, तुट्टी, कोळसा, व मातीचे तेल हे खनिज पदार्थ सांपडतात. लोखंडाची भांडी व इतर लोखंडी सामान तयार होते, आणि लेह येथे सुती कापड विणले जाते. याशिवाय कोठे कोठे तांब्याच्या टोपण्या व इतर उपयोगी वस्तू तयार होतात. या शिह्यात काळे व पुष्कळ असून त्यांचे पाणी शेतास मुखलक मिळत अश्यामुळे यात तीव्र दुष्काळ कधी व पडला नाही. येथे साक्षरतेचे प्रमाण सुमारे शकडा ४ आहे.

त ह दी ल —यात हशिलीचे क्षेत्रफळ १५४८ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९२१) ३४१३७७. तहशिलीत खेडी ११७ व एक मियानवाली (मुख्य ठिकाण) गांव आहे.

मिरची—मिरची, बटाटा वांग व तंबाखू, हीं सर्व सुस्पष्ट वनस्पतिवास्तव्य ह्या एका वर्गांत मोडतात. या सर्वांची लागवड बागायतांत व गिराईतांत करतात. या सर्व पिकास पोडेंस पोपक हस्य असणाऱ्या खतांनी फायदा होतो. ते हस्य राख व सोप्यांत असते. हिंदुस्थानात मिरची सर्वत्र पिकते. मिरची ही अमेरिकाखंडातून येथे आली असावी असे म्हणतात. मिरची लागवडीस येण्यापूर्वी मिरा वापरण्यात येत असावीत व हल्ली उधार हिंदुस्थानांत बऱ्याच ठिकाणी मिरा वापरण्याची पद्धत आहे या पिकाखाली मुंबई इलाह्यांत दर वर्षी सुमारे दीड लाख एकर जमीन असते मद्रास इलाह्यांत, मद्रास संस्थानात व ब्रॉगलाईत मिरचीचे पीक जास्त होते. मिरचीच्या निरपेक्षांत तपशील असा:—१९१३-१४ साली (१९१३-१४-१५) २०१३००००. किमतीची व १९१४-१५ साली (१९१४-१५-१६) २६-३०००० किमतीची हिच्या अनेक जाती आहेत लवंगी, पुगडी, पादरी, मांगली, रंगणी, (बायसासारखी), भोपळी ह्यादि या जातीचे दोन वर्ग करता येतात. लांब (खानदेशी), व्याटणी (धारवाडी), आणि गोव्यानी, यांपेक्षा गोव्यानीतील मिरचीचे साल जाड असते व ती तिखटपणाला कमी असते. दुसरी आसूड-लवंगी ही जात फार तिखट असते. ही मिरची अगदी सहान असते. हिची लागवड सुरतेकडे बागायतांत करतात.

भोपळी (डेमेडोसारखी) अगर भाजीची मिरची ही जात धारवाड-बेलगांव शिह्यांत बरीच होते. ही तिखटपणाला कमी असून हिची हिरेवणी सगळ्या बायसासारखी आशी करतात. मिराईत मिरच्यांची लागवड मध्यम काळ्या जमिनीत, शुक्राशेत गोराड जमिनीत जेथे पावसाळा बरेच दिवस टिकतो अशा ठिकाणी करतात. विशेष मिराईत लागवड साताग, बेलगांव व धारवाड शिह्यात

होते. धारवाड जिल्ह्यात मुख्यत्वेकरून राणेभिन्न व हिरिकेकर तालुक्यात हिचा विशेष लागवड आहे. बागाईत मिरच्यांची लागवड हलक्या व मध्यम काळ्या जमिनीत करतात. खानदेशात एकाच जमिनीत दोनतीन वर्षे मिर-
च्यांची लागवड स्वतंत्र करतात किंवा इतर बागाईत विकाशी ती मिसळून करतात. तीन गोंवारी, भेंड्या, मुळे वगैरे इतर भाज्या करतात.

मिरच्या विकण्यापूर्वी वाळवाव्या लागतात. पण हिरव्या मिरच्यांचाहि बराच खप आहे मिरचीच्या बिबडात ऊंस चागला होतो. हा चाल सातारा जिल्ह्यात विशेष प्रचारात आहे. मिरच्या संपत्तीवर द्रा. पाळ वगैरे जमिनीत नांग-

मिळाला. गणपतराव नारायणाच्या लहानपणात माधवराव हाच मिरजेचा कारभार पाहिला. त्याने मिरज किल्ला आपल्या-
कडे घेण्याबद्दल वरीच खटपट केली, पण ती साधली नाही. माधवराव हा मिरजेनजीक एका मळ्यात राहून लागण्याने या शाखेत मळेकर म्हणू लागले. माधवरावाचे पुत्र लक्ष्म-
णराव याची कारकीर्द मिरजमळ्यात पहिली झाली. त्याचे चिरंजीव हरिहरराव व त्यांचे चिरंजीव लक्ष्मणराव यांच्या
अज्ञानपणात ईश्वर सरकारने संस्थानची व्यवस्था ठेवली. संस्थानची मुखत्यारी मिळण्यापूर्वीच हे लक्ष्मणराव पारले.
नंतर श्री. बाळसाहेब कुर्बंदवाडकर याचे द्वितीय पुत्र रघु-
नाथराव यास दत्तक घेऊन त्याचे नांव माधवराव ठेवण्यात

पेतल्यावर त्याच्या पश्चात् निजामाकडे त्याची मातकी आली व पुढे पेशव्यांनी तो घेऊन, गोविंद हुरि पटवर्धनास सर-
नामांत नेमून दिला, सेव्हापासून तो पटवर्धनाच्या ताब्यांत
आहे. हल्ली याचा तट बहुतेक पडला असून, आंत सरकारी
कचेऱ्या आहेत.

इति हा सं. — पटवर्धनाचा मूळपुरुष हरभट, व त्याच्या
इनर वंशजांची हकीकत निरनिराळ्या पटवर्धन सरदारांच्या
इतिहासांत दिली आहे. नारोपेत इचलकरंजीकरातर्फे हर-
भटाच्या गोविंदराव या मुलास घोरल्या बागीरावांनी आपल्या
५२ पारयांतील इंदोनी कदम याच्या पागेची फडणविशी दिली
(१७३०) व पुढे इंदोनी यारल्यावर त्याची पागाच गोविं-
दराबास मिळाली. गोविंदरावाने कर्नाटकत मद्रासाच्या
पुष्कळ कामगिन्या केव्या, त्यामुळे पेशव्यांनी मिरजेचा किल्ला
व आसपासचा प्रांत गोविंदराव व त्याचे पुतणे परशुराम-
भाऊ आणि लीळकेंड इत्येक या तिपांच्या नांवें ८ हजार
हजार ठेवण्यासाठी २५ लाखांचा प्रांत सरंजाम म्हणून दिला
(१७६४) गोविंदरावाचा मुलगा गोपाळराव हाहि पार
पराकमी निपजला राघोबादादा, पेशवे झाले असता त्यानीं
मिरज पटवर्धनापासून जवरीने पेतली, याचे कारण गोपाळ-
रावाने घोरल्या माघरावाची बाजू घेतली होती मिरज गेल्यावर
गोपाळराव निजामाकडे गेला, परंतु माघरावाने त्याची सम-
जून करून त्यास मिरज परत दिली. गोपाळरावाने हैदर व
औसले माघ्या स्थाव्यांत प्रमुखताने भाग घेतला. कर्नाट-
कांत त्याचा दरारा फार होता; तो मुत्तई, धूर व करारी
होता. हैदरावरील एका स्वारीत ह्याची प्रकृति निपडून तो
मिरजेस आला व तेथेच बघाच्या ४२ व्या वर्षी बाराळा
(१७७१). त्या शोकांनी थोड्याच दिवसांत गोविंदरावहि
बाराळा. त्याच्यामागे गोविंदरावाचा धाकटा मुलगा बामन-
राव यास सरदारी मिळाली (१७७३) बामनाईच्या ऋत-
हैदनांत बामनराव हा रयांच्या बाजूस होता. बामनरावानेहि
हैदराव व त्याच्या केव्या होत्या. औसल्यावर्षाल स्वारीत जात
असता तो खानदेशांत वरणगांव येथें बाराळा (१७७५).
नेतर त्याच्या पांडुरंगराव नावाच्या धाकट्या आगास सर-
दारी मिळाली, पांडुरंगराव स्वारीशिकारीवर जाई आणि
त्याचा धाकटा भाऊ गंगाधरराव हा मिरजेचा सर्व कारभार
पाही. पांडुरंगराव हा हैदरावरील एका स्वारीत पाडाव
होऊन सेवटपयेंत बंदीत होता पुढे गंगाधर गोविंद व पांडु-
रंगरावाचा सर्वांत धाकटा मुलगा वितामणराव या सुलते-
पुतण्यांत सरंजामाबद्दल तेंडे लागून ते विकोपास गेले विता-
मणरावाने तर बाहेर निघून व सैन्य जमवून मिरजेवर हल्ले
केले (१८०१) गंगाधरराव हा कारकुनी बाण्याचा व
नाना फडणविशाच्या मर्जीतला गृहस्थ होता. अखेर अनेक
मंढळीच्या मध्यस्थीने सरंजामाची वाटणी होऊन, युद्ध मिरज
व ४७९०९८ रुपयांची जहागीर गंगाधररावास व सायली व
६३५१७८६ ची जहागीर वितामणरावाच्या वाटपास आली.

खेरीज सांगलीसकित्ता मीपण्यास १ लाख रु. वितामणरावास
मिळाले (१८०८). गंगाधररावाने लोकोपयुक्त पुष्कळ
कामे केली तो स १८०९ त बाराळा. याला केशव, नारायण,
माधव, गोविंद, गोपाळ, व बामन असे ६ पुत्र होते केशव
लहानपणीं बाराळ्याने नारायणास सरकारी मिळाली (१८१२).
या सर्वां ईमशानी पेशवे व पटवर्धन यांचा परस्पर संबंध ठरवून
दिला. हा खडपांच्या सडाईत हजर होता. याला गणेश व मीरे-
श्वर हे पुत्र होते. याप बाराळा सेव्हा गणपतराव (पट्टल) लहान
असल्याने, त्याचा चुलता माधवराव हा कारमारी झाला;
त्याच्या वेळीच ईमशानी व मिरजकराचा गलमले येथे तह
झाला (१८१९), रयात ३०० स्वार बाकरीत ठेवण्याची अट
होती याचा दुसरा चुलता गोपाळराव याने हिश्याबद्दल तक्रार
केल्यावरून, ईमशतरकारने मिरज किल्ला व त्यासालेल ५५
हजारांचा सरंजाम वेगळ्या काढून बाकीच्या दोलतीचे चार
भाग केले. गणपतराव नारायण यांस मिरज दोलत, माधव-
राव गंगाधरास मिरजमळ्या, कृष्णराव गोविंदास सोनी (हल्ली
खालसा), गोपाळ गंगाधरास तुंगरीबाग (हल्ली खालसा),
असे हिस्से पाडून गणपतरावास किल्ला व त्याखालचा सर-
जाम देऊन शिवाय बडिलपणाबद्दल २८ हजारांचा सरंजाम
जास्त दिला, गणपतराव १८३३ त बाराळा त्याला गंगाधर
व नारायण असे दोन पुत्र होते बाळासाहेब (गंगाधरा)स
मुखस्यारी मिळाली (१८४९) त्यापूर्वी १ वर्षे मिरजकराकडून
ईमशानी हजारांच्या ऐवजी सालीना १२५५८ रु नक्का रकम
पेण्याचे ठरले पुढे त १८५७ च्या नानागदीत बाळासाहेब
राजनिन राहिल्याने ईमशतरकारने रयास दत्तझाची परवानगी
दिली. त्याने किल्लातील त्रिविक्रम गणेश यास दत्तक घेऊन
त्याचे नांव गणपतराव ठेविले (१८६१). रयानंतर दोन
महिण्यांनी बाळासाहेब बाराळा गणपतरावास त १८७१ त
मुखस्यारी मिळून रयानीं तीनच वर्षे कारभार केला व दवा-
खाने, लायबरी वगैरे संस्था स्थापून, जकात माफ करून
व्यापार वाढविला. याची हुपारी व विद्वत्ता पाहून मुंबई
सरकारने यास आपल्या कायदेकौन्सिलचे सभासद नेमले.
हे अल्पवयीच (१८७४) बारले त्यानंतर सापोलीच्या दत्तक
घराण्यातील गणपतराव विनायक मोचा दुसरा मुलगा गोपाळ-
राव यास गणपतराव मिरजकराच्या कुटुंबाने दत्तक घेऊन
त्याचे नांव गंगाधरराव ठेविले (१८७५) हेच सांप्रतचे
विद्यमान मिरजेचे संस्थानिक थो. गंगाधरराव बाळासाहेब
के. सी. आय. ई. होत. यांचा जन्म स. १८९६ ताल असून
यांचे शिक्षण कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजात झाले. यांनी
१८८७ त मुखस्यारी मिळाली यांना महविधी उल्कृष्ट
साहित्यी असून कलावैराग्य व वैदेशिक्षणाची आवड आहे.
यांनी प्रजेवरील निरनिराळ्या ३३ बांधीचे प्रासदायक कर
माफ केले मिरज व इतर संस्थांतील मोठी गावे येथे
म्युनिसिपलिट्या स्थापन केल्या, तडका, सार्वजनिक इमारती
बांधल्या पाण्याच्या नळांची व्यवस्था केली यांनी थो.

होते धारवाड जिल्ह्यांत मुहयर्बेकरून राणेबिपूर व हिरेंकेर तालुक्यांत द्वितीयां विशेष लागवड आहे. बागाईत मिरच्यांची लागवड हलक्या व मध्यम काळशा जमिनींत करतात. खानदेशात एकाच जमिनींत दोनतीन वर्षे मिरच्यांची लागवड स्वतंत्र करतात किंवा इतर बागाईत पिकांशी ती मिसळून करतात. तीन गोंयारी, भेंड्या, मुळे वगैरे इतर भाज्या करतात.

मिरच्या विकण्यापूर्वी बाळवाच्या लागतान पण हिरक्या मिरच्याचाहि बराच खप आहे मिरचीच्या विवडांत ऊंच बागला होतो. ही चाल सातारा जिल्ह्यात विशेष प्रचारात आहे. मिरच्या संपल्यावर भांडे, पाळा वगैरे जमिनींत नांगरून टाकल्यास त्याचा खतासारखा उपयोग होतो सरासरी दर एकरी वाळेल्या मिरच्याचे उत्पन्न मिराईत पोक ७५० ते १००० पोंड व बागाईत पोक १२०० ते २००० पोंड असते. दर एकरी खर्च मिराईतान अदमास ४० रुपये आणि बागाईतान २१ ते १२४ रुपये लागतो मिरच्याचे उत्पन्न सरासरी तेंबाच्या बरोबरीने, उंचाच्या निष्पत्तीने व हळदीच्या तिसऱ्या हिश्याने येते

मिरजमळा संस्थान—यास मिरज छोटी पाती म्हणतात. याचे क्षेत्रफळ ११६ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ३४६९६ व उत्पन्न ३२४०३ रुपये असून हे इंग्रज सरकारास ७६९१ रुपये वसुली देते. सातारा, सोलापूर, पुणे व धारवाड या जिल्ह्यांत अनेक ठिकाणी मिळून एकंदर या संस्थानची ४० गावे असून त्याचे कवठे, गुडगेरी व कुरोली असे तीन तालुके आहेत बहुतेक प्रदेश सपाट असून जमीन छुपीक व काळी आहे. कृष्णा, वारणा या मुख्य नद्या आहेत. हवा समशीतोष्ण व आरोग्यकारक असून पावसाचे मान १५ इंच असते. खनिज पदार्थात इमारतीच्या उपयोगाचा काळा व कठिण दगड सापडतो. शेती हा मुख्य धंदा असल्याने ही जमीन लागवडीलाही आहे. मीठ, कापड, सुत, रेशीम हे आयात व कापूस, गहू, हरभरा हे निर्यात मिळस होत. विपळू व कुपडे बंदराशी संस्थानचा बराच व्यापार चालतो. खुदगाव व मुडगेरी येथे हातमाग बरेच असून, लुगडी, पोतरे वगैरे कापड तयार होत.

खुदगाव ही संस्थानची राजधानी, मिरजपासून ५ मैलावर असून, तेथे सुमारे ३ हजार वस्ती आहे. येथे कोळ्याची वस्ती पुष्कळ आहे. गावात सरकारी कचेऱ्या, शाळा, लायनरी, दवाखाना व राजबाडा आहे.

इतिहास.—मिरजमळा घराण्याची वंशावळः—हरभट-गोविंदहरी-गंगाधरगोविंद-माधवरावगंगाधर-लक्ष्मणराव माधव-हरिहरराव लक्ष्मण-लक्ष्मणराव हरिहर-श्री. माधवराव लक्ष्मणराव. गणपतराव नारायण मिरजकर यांच्या वेळी दौलतीच्या घाटण्या घाल्या (१), त्यांत तिसरा हिस्सा माधवराव गंगाधरास

मिळाला. गणपतराव नारायणाच्या लहानपणांत माधवराव हाच मिरजेचा कारभार पाही. त्याने मिरज किला आपल्याकडे घेण्याबद्दल बरीच खटपट केली, पण ती साधली नाही. माधवराव हा मिरजेनेचाच एका मळ्यांत राहू लागल्याने या शारोच मळेकर म्हणून लागले माधवरावाचे पुत्र लक्ष्मणराव यांची कारकीर्द मिरजमळ्यांत पहिली झाली. त्याचे चिरंजीव हरिहरराव व त्याचे चिरंजीव लक्ष्मणराव यांच्या अज्ञानपणांत ईशज सरकारने संस्थानची व्यवस्था ठेवली. संस्थानची मुखत्यारी मिळण्यापूर्वीच हे लक्ष्मणराव वारले. नंतर श्री. बाळासाहेब कुर्बंदवाडकर यांचे द्वितीय पुत्र रघुनाथराव यास दत्तक घेऊन त्यांचे नांव माधवराव ठेवण्यात आले. (१८९९). साप्रत (१९२६) हेच श्री. माधवराव यावासाहेब मिरजमळ्याचे अधिपति आहेत. [खरे-ऐ. ले. सं; आपटे-पटवर्धन घराण्याचा इतिहास; कोल्हापूर ग्यासेटियर.]

मिरज संस्थान—यास मोठी पाती म्हणतात याचे क्षेत्रफळ ३४० चौरस मैल, लोकसंख्या (१९२१) ८२५८०.७ उत्पन्न ३८६९६ रुपये यांत गावे ६२ असून हे इंग्रज सरकारास १२५५८ रुपये सालीना वसुली देते. याचे कसबा मिरज, लक्ष्मेश्वर व मोहनिन असे तीन अलग अलग तालुके आहेत. पैकी मिरज तालुक्याची जमीन काळी असून, आणि व चिंचेचे उत्पन्न चांगले येते. लक्ष्मेश्वर तालुका धारवाड जिल्ह्यात असून, त्याचा प्रदेश सपाट व दक्ष आहे; मात्र जमीन फार सुपीक व काळी आहे. मोहनिन तालुका सोलापूर जिल्ह्यात असून, प्रदेश खडकाळ व हलक्या जमिनीचा आहे. कृष्णा, वारणा व मीमा या मोठ्या नद्या संस्थानातून वहातात ह्या आरोग्यकारक व पाऊस सरासरी २० ते २५ इंच असून जंगल मूळीच नाही. तोडूळ, गहू, साबधानी लाकूड, धातूची मोठी हा आयात माल असून बाजरी, ज्वारी, हरभरा, गूळ, शुद्धमूग, तेंबासू, कापूस, लुगडी, पागोटी, काबळी, सतारी वगैरे निर्यात माल आहे. मिरज व लक्ष्मेश्वर येथे हातमाग बरेच आहेत. तालुक्याच्या गांवां म्युनिपिसिपलिट्या आहेत. मिरज ही संस्थानची राजधानी असून तिची लोकसंख्या २० हजार आहे. येथे एक इंग्रजी हायस्कूल, दवाखाना, सरकारी कचेऱ्या, टाऊन हॉल वगैरे संस्था व इमारती आहेत. हे याच व्यापाराची मोठी उतारपेठ असून येथे पोमबारी व मंगळवारी बाजार भरते मुख्यमानाचे दोन दर्जे असून पैकी एक मोराचा व दुसरा चमसुद्दिनाचा आहे. मोराचा दरगा इ. स. २४१३ ताल आहे येथे दोन फारशी शिखरेख आहेत मिरजेचा किला बहामनी राजांनी स. १४९३ च्या पूर्वी बांधला. बहामनीनंतर तो आदिलशाहीकडे आला. येथे अझो आदिलशहास त्याच्या बापांने केले ठेविले होते. शिवाजीच्या पहिल्या घामधुर्मात मिरज ही रस्तूमजमानाची जहागीर होती. विजापुरकराकडून औरंगजेबाने तो किला

पेतल्यावर त्याच्या पयात निजामाकडे थावी मालकी आली व पुढे पेशव्यांनी तो घेऊन, गोविंद हरि पटवर्धनास सर-जामात नेमून दिला; तेव्हापासून तो पटवर्धनाच्या ताब्यात आहे. हल्ली याचा तट बहुतेक पडला असून, आत सरकारी कचेऱ्या आहेत.

इ ति हा स.—पटवर्धनाचा मुळपुरुष हरमट, व त्याच्या इतर वंशजांची हकीकत निरनिराळ्या पटवर्धन सरदारांच्या इतिहासांत दिली आहे. नारोपेत इलकरंजीकरातकें हरमटाच्या गोविंदराव या मुलास थोरल्या बाजीरावानें आपल्या ५२ पाय्यांतील इंदोजी कदम याच्या वागेची फडण्विसी दिली (१७३०) व पुढे इंदोजी पारल्यावर त्याची पागाच गोविंदरावास मिळाली. गोविंदरावानें कर्नाटकांत महत्त्वाच्या पुष्कळ कामगिन्या नेल्या, त्यामुळे पेशव्यांनी मिरजेचा किल्ला व आसपासचा प्रांत गोविंदराव व त्याचे पुतणे परशुरामभाऊ आणि नीळकंठ ज्येष्ठ या तिघांच्या नांवें ८ हजार हजार ठेवण्यासाठी २५ लाखांचा प्रांत सरंगान मळून दिला (१७६४). गोविंदाचा मुलगा गोपाळराव हाहि फार पराक्रमी निपजला. रापोबादादा, पेशवे झाले असतां त्यानीं मिरज पटवर्धनापासून जबरन घेतली, याचें कारण गोपाळरावानें थोरल्या माधरावाची बाजू घेतली होती मिरज गेल्यावर गोपाळराव निजामाकडे गेला, परंतु साधबरावानें त्याची समजूत करून त्यास मिरज परत दिली. गोपाळरावानें हैदर व मौलाले यांच्या स्वाऱ्यांत प्रमुखत्वाचें भाग घेतला. कर्नाटकांत त्याचा दुरारा फार होता; तो मुत्तई, शूर व करारी होता. हैदरावरील एका स्वाऱ्यांत त्याची प्रकृति विघडून तो मिरजेत आला व तेथेच वयाच्या ४२ व्या वर्षी वारला (१७७१). त्या होकाराने थोड्याच दिवसांत गोविंदरावाहि वारला. त्याच्यामागे गोविंदरावाचा धाड्या मुलगा वामनराव यास सरदारी मिळाली (१७७३) बारभाईच्या क्रूरस्थानांत वामनराव हा त्याच्या बाजूस होता. वामनरावानेहि हैदरावर स्वाऱ्या केल्या होत्या. मौलालावर्गाले स्वाऱ्यांत जात असता तो खानदेशांत वरेणगांव येथें वारला (१७७५). नंतर त्याच्या पांडुरंगराव नावाच्या धाड्या मावास सरदारी मिळाली, पांडुरंगराव स्वारीशिकारीवर जाई आणि त्याचा धाड्या भाऊ गंगाधरराव हा मिरजेचा सर्व कारभार पाही. पांडुरंगराव हा हैदरावरील एका स्वाऱ्यांत पाडाव होऊन सेवटपयेंत बंदीत होता. पुढे गंगाधर गोविंद व पांडुरंगरावाचा सर्वांत धाड्या मुलगा चिंतामणराव या चुलते-पुतण्यांत सरंगामावद्दल तेंडे लागून ते विक्रीपास गेले. चिंतामणरावानें तर बाहेर निघून व सैन्य जमवून मिरजेवर हल्ले केले (१८०१). गंगाधरराव हा फारकुनी बाण्याचा व नाना फडण्विसाच्या मर्जीतला गृहस्थ होता. अखेर अनेक मंडळींच्या मध्यस्थीनें सरंगामाची यांणी होऊन, खुद्द मिरज व ४७९७९८ रुपयांची जहागिर गंगाधररावास व सांगली व ६३५१७८८ ची जहागिर चिंतामणरावाच्या वाटयास आली.

खेरीज सांगलीस किल्ला गंधव्यास १ लाख व. चिंतामणरावास मिळाले (१८०८). गंगाधररावानें लोकोपयुक्त पुष्कळ कामे केली. तो स १८०९ त वारला. याला केशव, नारायण, माधव, गोविंद, गोपाळ, व वामन असे ६ पुत्र होते केशव लहानपणी वारल्यानें नारायणास सरदारी मिळाली (१८१२). या साली इंग्रजांनी पेशवे व पटवर्धन यांचा परस्पर संबंध ठरवून दिला. हा खडपांच्या लढाईत हजर होता. याला गणेश व मोरेश्वर हे पुत्र होते. याप वारला तेव्हा गणपतराव (पहिला) लहान असल्यानें, त्याचा चुलता माधवराव हा कारभारी झाला; त्याच्या वेळीच इंग्रजांचा व मिरजकराचा गलमले येथे तह झाला (१८१९), त्यात ३०० हजार चाकरीस ठेवण्याची अट होती. याचा दुसरा चुलता गोपाळराव यानें हिश्यावद्दल तक्रार केल्यावरून, इंग्रजसरकारनें मिरज किल्ला व त्याखालील ५५ हजारांचा सरंगाम वेगळा काढून बाकीच्या दोलतीचे चार भाग केले. गणपतराव नारायण यांस मिरज दोलत, माधवराव गंगाधरास मिरजमळा, कृष्णराव गोविंदास सोनी (हल्ली खालसा), गोपाळ गंगाधरास सुपारीबाग (हल्ली खालसा), असे हिस्से पाडून गणपतरावास किल्ला व त्याखालचा सरंगाम देऊन शिवाय वडिलपणावद्दल २८ हजारांचा सरंगाम जास्त दिला; गणपतराव १८३३ त वारला. त्याला गंगाधर व नारायण असे दोन पुत्र होते बाळासाहेब (गंगाधरा)स मुखसहारी मिळाली (१८४९) त्यापूर्वी १ वर्षे मिरजकराकडून इंग्रजांनीं स्वाराच्या ऐवजी सालीबा १२५५८ व नफा रकम घेण्याचें ठरलें. पुढें स १८५७ च्या नानागदीत बाळासाहेब राखनिश राहिल्यानें इंग्रजसरकारनें त्यास दत्तकाची परवानगी दिली. त्यानें किल्लातील त्रिविक्रम गणेश यास दत्तक घेऊन त्याचें नांव गणपतराव ठेविले (१८६१); त्यानंतर दोन महिन्यांनी बाळासाहेब वारला गणपतरावास स १८७१ त मुखसहारी मिळून त्यानें तीनच वर्षे कारभार केला. व द्वाखाने, लायबरी येथे संस्था स्थापून, जकात माफ करून व्यापार वाढविला. यांची हुपारी व विद्वत्ता पाहून मुंबई सरकारनें यांस आपल्या कायदेकोशितलचें सभासद नेमलें. हे अल्पवयीच (१८७४) वारले त्यानंतर सांगलीच्या दत्तक धराण्यातील गणपतराव विनायक यांचा दुसरा मुलगा गोपालराव यास गणपतराव मिरजकराच्या कुटुंबानें दत्तक घेऊन त्याचें नांव गंगाधरराव ठेविलें (१८७५). हेच संप्रतचे विद्यमान मिरजेचे संस्थापक श्री. गंगाधरराव बाळासाहेब के. सी. आर्य ई. होत. यांचा जन्म स. १८६६ ताल असून यांचें शिक्षण कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजांत झालें. यांनी १८८७ त मुखसहारी मिळाली. यांनीं मल्लिवेची उत्कृष्ट माहिती असून कलाकोशस्थ व वैदेशिक्षणाची आवड आहे. यांनीं प्रवेशील निरनिराळ्या ३३ भाषीचे त्रासदायक कर माफ केले. मिरज व इतर संस्थानांतील मोठीं गांवें येथे म्युनिसिपालिटीच्या स्थापन केल्या, सडका, सार्वजनिक इमारती बांधल्या. पाण्याच्या नळांची व्यवस्था केली. यांनीं श्री.

वर्षी त्याने लिहिला. १९७४ साली तो मरण पावला. इंग्लिश वाङ्मयांत मेक्सपियरच्या खांद्याखाल मिस्टनची गणना होते. विशाल कल्पना, सूक्ष्म व परिणामकारी भाषा व माधुर्य हे त्याच्या ग्रंथांतील तीन विशेष होते. नाट्य-रचनाकौशल्य व विनोद हे गुण त्याच्यामध्ये आढळत नाहीत. त्याच्या ग्रंथातील विषय हे ग्रीक व रोमीर असतात. पॅरेडाइस लोस्ट या त्याच्या ग्रंथात त्याने जगातील नामांकित महाकवींमध्ये आपले स्थान कायम करून ठेवले आहे असे म्हणवयास हरकत नाही.

मिह, जॉन स्टुअर्ट (१८०६-७३)—इंग्लिश तत्त्व-वेत्ता व अर्थशास्त्रज्ञ. जेम्स मिह या नामांकित इतिहासकार व तत्त्ववेत्त्याचा हा मुलगा. जेम्स मिह हा बेंध्यामच्या उप-युक्तावादाचा पुरस्कर्ता होता व त्यामुळे आपल्या मुलाला या शास्त्रामध्ये प्रावीण्य मिळविता येईल अशा प्रकारचे शिक्षण देण्याबद्दल त्याने अतिशय काळजी घेतली. त्यामुळे जॉन १५ व्या वर्षीच वाङ्मय, तर्कशास्त्र, अर्थशास्त्र व गणित या विषयांत तरबेज झाला. नंतर त्याला प्राज्ञसभेचे बेंध्यामच्या भाषांच्या देखरेखीखाली अर्थशास्त्राचे अध्ययन करण्यासाठी ठेवण्यात आले. त्यामुळे बेंध्यामच्या अर्थशास्त्रविषयक सिद्धांतांमध्ये त्याने नैपुण्य संपादन केले. १८२३ साली ' इंडिया हाऊस ' मध्ये त्याने कारकुनीची जागा परकीय व त्या जागेवरून चढत चढत तो हिंदुस्थानविषयक काम-पत्रा ' वा तपासनीस झाला. १८२५ साली त्याने बेंध्यामचे ' रॉयल ऑफ एयूरोपियल एक्झिचेंज ' हे पुस्तक प्रकाशित केले. त्याशिवाय त्याने १८२५ नंतर ' रॉडिक ' मासिकात बरेच लेख लिहिले. लंडन रिग्यूचा तो संपादकही होता. १८४३ साली त्याचा ' लॉजिक ' (तर्कशास्त्र) हा प्रसिद्ध ग्रंथ बाहेर पडला. १८४८ साली त्याने ' इन्विजिबल ऑफ पोलिटिकल एकोनमी ' (अर्थशास्त्राची तत्वे) हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. १८५८-६५ या दरम्यानच्या काळात तर त्याने पुष्कळच ग्रंथ लिहिले; त्यापैकी ' लिबर्टी ' (स्वातंत्र्य), ' युटिलिटीरियानिझम ' (उपयुक्तावाद) ' रेसॅल्टेटिव्ह गव्हर्नमेंट ' (प्रातिनिधिक राजपद्धति) इत्यादि पुस्तके महत्त्वाची आहेत. १८६५ साली तो पार्लमेंटाचा सभासद झाला. पण पार्लमेंटमध्ये तो विशेष चमकला नाही. १८६९ साली ' दि सप्रेकेशन ऑफ बुरमेंट ' (शिष्टाचार परवडता) व १८७० साली ' दि आर्विज लंड क्लब ' हे ग्रंथ त्याने लिहिले. त्यानंतर आत्मवृत्तर ग्रंथ लिहिला. १८७३ साली तो ऑगिडमान येथे मरण पावला. मिहचे नांव त्याने बेंध्यामच्या ' उपयुक्तावाद ' विषयक सिद्धांताचा पडाडीने पुरस्कार केला या बाबतीत प्रसिद्ध आहे. तथापि उपयुक्तावादात त्याने आपल्या विचारांची भर घालून त्याला व्यापक स्वरूप दिले. तराळीन जनतेवर मिहच्या मतांची भयंकर छाप बसली होती. शिष्टाचार बाबतीतील त्याचे विचार फार प्रगम-अचन ते सर्व प्राज्ञांनी इष्ट मान्य केले आहेत.

मिश्रन—कोणत्याहि धर्माचा अगर धर्मसंप्रदायाचा प्रसार करणाऱ्या संस्थेला 'मिश्रन' अशी संज्ञा आहे. धर्मप्रसार करणाऱ्या मनुष्याला धर्मप्रसारक उर्फ धर्मोपदेशक असे नांव आहे. परंतु मिशन व मिशनरी हे दोन्ही शब्द इंग्ली 'कोणत्याहि मताचा प्रसार करणारी संस्था व प्रसार करणारी मनुष्य' या व्यापक अर्थाने वापरण्यात येतात. 'मिश्रन' संस्थाचा जन्म मुख्यतः ख्रिस्तीधर्मांमधून झाला तथापि हे धर्मप्रचाराचे तत्त्व फार प्राचीन काळापासूनच अस्तित्वात आले होते असे प्राचीन इतिहासावरून आढळून येते. ख्रिस्ती-धर्माचा जनक या जगात अवतरण्यापूर्वी हिंदुस्थानातील बौद्धानां हे तत्त्व अमलात आणले होते, हे त्या धर्माचा इतिहास वाचणाऱ्यास कळून येईल.

बौद्ध मिश्रन.—अशोकाने व तत्पुत्री बुद्धाने हि आपल्या धर्माचा प्रसार करण्यासाठी संस्था काढल्या होत्या. अशोकाने तर केवळ अखिल हिंदुस्थानभरच नव्हे तर चीन, तिबेट इत्यादि बाहेरच्या देशातहि धर्मोपदेशक पाठविले होते. ख्रिस्ती शकाच्या ६७ व्या वर्षी बौद्धधर्माचे चीनच्या दरबारात प्रवेश केला होता व त्यानंतर ४-५ वर्षांनीच लोकामध्ये बौद्ध धर्मोपदेशकांनी आपली बळवळ सुरू केली होती. मध्यआशिया व पार्श्वीया या ठिकाणी बौद्ध-भिक्खूंनी आपल्या धर्माचा प्रसार करण्यास सुरुवात केली होती. शिंदूकाचे नावाचा प्रसिद्ध पार्श्वीयन धर्मोपदेशक चीनच्या आसपासच्या भागात लेखनद्वारा बौद्धधर्माचा प्रसार करीत होता. त्यानंतरहि चीनमध्ये बौद्धांचा बऱ्याच धर्म-प्रसारक संस्था होरया व या संस्थामार्फत बौद्धधर्मप्रभावी चिनी भाषेत भाषांतर झाली होती. विशेषतः चवथ्या व पाचव्या शतकात तर बौद्धधर्माच्या प्रसारकांनी धर्मप्रचाराचे काम, तांभो संप्रदायाच्या विरोधाचा न जुमानता जोराने चालविले होते. अनाधोना मदत करून रोगप्रस्तांना दवापाणी देऊन, व अनेक प्रकारचीं त्यांनी हे काम मोठ्या व्याप्तेने चालविले होते. उत्तर चीनमध्ये फोतुचेंग, कुमारजीव इत्यादि नाव घेण्यासारखे प्रसारक होऊन गेले तर दक्षिण चीनमध्ये बुद्धमद, गुणवर्म, तिस्र, धर्मकाल इत्यादि महान् धर्म-प्रचारकांनी बौद्धधर्माचा तेंबा उभारला खुद्द चीनच्या व्यापक वादशहोनी या धर्माचा अंगीकार केला. जी गोट चीनच्या बाबतीत चीन तिबेट, कोरिया, जपान इत्यादि देशांत घडून आली. अजूनही दौड शतकांत कोरिया राष्ट्रां बौद्धधर्माचा अंगीकार केला व जपानमध्येहि काही काळ बौद्धधर्म हा राजधर्म म्हणून गाजला. तिबेटमध्येहि राज्यकार्याच्या आश्रयाने बौद्ध भिक्खूंनी आपल्या धर्माचा पुष्कळ प्रसार केला.

इस्लामी मिश्रन.—इस्लामी धर्माचा जनक मुहंमद पैगंबर हा स्वतः मोठा धर्मप्रसारक होता व धर्मोपदेशक कसे असावेत या संबंधी त्याने नियमहि करून ठेवले होते. तथापि अलीकडे उगाप्रमाणे इस्लामीधर्मप्रसारक संस्था स्थापन झालेल्या दिसतात तथा त्या प्राचीन व मध्ययुगीन काळात

दिसून येत नाहीत. पण धर्मोपदेशकांच्या सेवा जरी इस्लामी-धर्मात प्राचीन काळी आढळत नाहीत तथापि सत्तेच्या व सर-बारीच्या भोरावर त्यांनी आपल्या धर्माचा बराच प्रसार केला होता. १० व्या शतकामध्ये त्यांनी तुर्काना व अफगाण लोकांनी इस्लामाची दीक्षा दिली. १३ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून इस्लामी धर्मोपदेशक सेव्यांनी व विशेषतः 'नक्षबंदी' संस्थेने मोगल जातीमध्ये इस्लाम धर्माचा प्रसार कर-ण्यास सुरवात केली व हळू हळू त्यांनी मोगल जातींना इस्लाममध्ये आणिले, मोगलांनी इस्लामी धर्माचा स्वीकार करताच त्यांच्या सत्तेखाली असलेल्या जाग, सुमात्रा, चीन, मलाया द्वीपकल्प इत्यादि प्रदेशांतहि इस्लामी धर्मोपदेशकांचा संचार व वाढविण्याची क्रिया सुरू झाली. ११ व्या शतकापासून, आफ्रिकेमधोल बर्बरदि जातीमध्येहि इस्लामी धर्माला आपले द्वातपाय पसरले. हिंदुस्थानामध्ये शेकड्यांपासून (१०-०५), सल्तनत नादिरशाह (१०-३९), अफझल, नूर जहांगीर, मुहम्मद-अझमीन चिश्ती, जलालुद्दीन तासीली वगैरे धर्मप्रसाराकांनी इस्लामी धर्माचा बराच प्रसार केला व हाथीपंथाचा उदय झाल्यापासून तर हिंदुस्थानामध्ये इस्लामी धर्माचा प्रसार झपाट्याने सुरू झाला. रघातच राजकीय सत्तेचा आश्रय मिळाल्यामुळे इस्लामची प्रगति अधिक सुकर झाली. पण धर्मोपदेशकांच्या सेवा मात्र ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या संस्थेच्या अनुकरणाने १९व्या शतकात उदयास येऊ लागल्या. तथापि आजकाल हिंदूंना धर्मोपदेशाने वाढविण्यापेक्षा अन्य तऱ्हांनी वाढविण्याच्या कामाच या संस्थांनी आपले सर्वस्व खर्च करण्यास सुरवात केलेली दिसते.

पारशी मिशन - पारशीधर्मा हा जाल्याच प्रसारकर्षम आहे पारशीधर्माचा पुरस्कर्ता शरशुद्ध याने आपल्या ह्याजात पुढळला प्रदेशावर आपला धर्म प्रसूत केला. सल्तानियय पराज्याच्या कारकीर्दीत धर्मप्रसाराच्या कामाला तेथेच दिवस आले, व राजसत्तेच्या भोरावर आर्मेनिया, चीन इत्यादि भागांतहि पारशीधर्माचा बोझाकार प्रसार झाला. तथापि या घराण्याच्या व्हासानंतर धर्मप्रसाराचे कार्य समाप्तच झाले असे म्हणावयास हरकत नाही. हिंदुस्थानांतहि शर-शुद्ध संप्रदायाचा प्रसार करण्याचे प्रयत्न प्रथमतः करण्यात आले पण या पंथास असुशुभवर्गांखेरीज कोणीच अनुयायी मिळत नाहीत असे दिसून आल्यामुळे त्याच्या अंतर्भावाने विरोध करण्यात आला.

ख्रिस्ती मिशन - बरील तिन्ही धर्मपेक्षाहि ख्रिस्ती-धर्मात या कार्यात अधिक आघाटी मारली आहे. ख्रिस्ती-धर्माच्या स्थापनेपासून ती आतापर्यंत ख्रिस्तीधर्मात हे काम कारच पद्धतशीर तऱ्हेने व मोठ्या यशस्वी तऱ्हेने चालविले आहे. ख्रिस्तीधर्मामध्ये बरेच पोटभेद झाले व त्यांनी पर-स्वराशी झगडेहि चालविले. तथापि आपला धर्म जगामध्ये प्रसूत करण्याच्या कामी या सर्व संप्रदायांनी अबाधव्य परिश्रम केले आहेत. अगदी प्राचीन काळी पों, किंथो-

स्टोम इत्यादिकांनी हे कार्य केले प्रभुयुगात केष्टिक, स्लाव्ह, स्कॅन्डिनेव्हिया, इस्लामी प्रदेश, हिंदुस्थान इत्यादि ठिकाणी धर्मप्रसाराकांनी ख्रिस्तीधर्माचा प्रसार केला. अर्वा-चीन काळात, मिशनसेव्यांनी मागील काळातील वैयक्तिक प्रयत्नांच्या ऐवजी साप्ताहिक प्रयत्न करण्यास सुरवात केली व त्यामुळे सर्व जगात या संस्थांचा शिरकाय झाला आहे. रघातच राजसत्तेचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे धर्मप्रसाराला चांगलीच मदत झाली आहे. गुप्त्या इंग्लंड व अमेरिकेतच शेमरावर मिशनरी संस्था असून त्यांच्या शाखा जगाच्या पाठीवर सर्वत्र पसरल्या आहेत या संस्थामध्ये बौद्ध भिक्षुणा-प्रमाणे बायकांचा देखील प्रवेश करण्यात आल्यामुळे त्यांची या धर्मप्रसाराला कारच मदत झाली आहे. ख्रिस्ती मिशन-न्यायांच्या सळवळीत महत्त्वाची शोध म्हणजे रानटी, असे-स्कृत व खालच्या दर्जाच्या लोकांमध्ये त्यांनी मुख्यत धर्म-प्रसार केला ही होय. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांपेक्षा बऱ्याच मिशन-न्यायांनी धर्मप्रसाराचे कार्य शास्त्रातून केले. तथापि काही मिशनऱ्यांनी हिंदूंचा अत्यंत छळ करून नित्यतेने त्यांना वाढविले, असे गोष्ट्यातील मिशनऱ्यांच्या इतिहासावरून दिसून येते.

ख्रिस्ती धर्मोपदेशक व हिंदुस्थानः - हिंदुस्थानात अगदी पहिल्या प्रथम नेस्टोरियन पंथाचे धर्मोपदेशक आले त्याच्या नंतर १९ व्या शतकामध्ये नेस्टोर पंथाच्या धर्मोपदेशकांनी प्रवेश केला, व त्यांनी पुढील लोकांना आपल्या धर्माचे अनु-यायी बनविले. पुढे १८ व्या शतकात 'इंग्लिश कोस्ट मिशन' या संस्थेच्या धर्मोपदेशकांचे आगमन झाले या तिन्ही मिशनसंस्थांच्या परिश्रमांमुळे ख्रिस्ती धर्माचे धी हिंदुस्था-नात थोडे फार हजळ व त्यामुळे त्याच्यानंतर आलेल्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचा कार्यभाग सुलभ झाला. १९ व्या शत-काच्या प्रारंभी विल्यम कॅरी याने श्रीरामपूर येथे आपल्या मिशनरी संस्थेची स्थापना केली व आपल्या हाताखालच्या उरलाही मिशनऱ्यांच्या साहाय्याने ख्रिस्तीधर्म पसरविण्याची अशीनात खटपट केली. याने बायबलच खात आपामध्ये आपोता करविले, गरीबांना मदत करण्यासाठी शेतकी संस्था व बँका काढल्या, व हिंदु धर्मातील ज्या सती सारख्या चाली होत्या त्या नाहीशा करण्यासाठी खटपट केली. दक्षिण हिंदु-स्थानात लंडन मिशनरी सोसायटीने व बर्चे मिशनरी सोसा-यटीने मुख्य मुख्य शहरी आपल्या संस्था स्थापिल्या. महा-राष्ट्रात व विशेषतः अहमदनगर येथे अमेरिकन-वाढ संस्थेने आपले कार्य सुरू केले. हिंदुधर्माचे फेरस्थान जे मोगलें खोरे त्या ठिकाणी बॅप्टिस्ट, व बर्चे मिशनरी व लंडन मिशनरी सोसायटींनी ख्रिस्ती धर्माचा सेंडा रोविला. अशा रीतीने १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात या मिशनरी सोसायटींनी आपले जाळे हिंदुस्थानभर पसरले. त्यांच्या कार्याची मुख्य दिशा पुढीलप्रमाणे होतीः - (१) जातिभेदाचे फरक निव्वैध रीतिले करणे व सामाजिक व धार्मिक स्वातंत्र्य

प्रस्थापित करण्यासाठी खटपट करणे, (२) सृष्टिपूर्वविद्वद् चळवळ करणे, (३) एकेश्वरीमताचा व तपासनामार्गाचा पुरस्कार करणे (४) लोचिययक पारतंत्र्याविद्वद् चळवळ करणे. या कार्यासाठी त्यांनी खेडेगावात आपल्या संस्थेचेकडे शाला उघडल्या, धर्मोपदेशकाच्या द्वारे व्याख्याने देण्यास आरंभ केला, दवाखाने काढले, अनाथगृहे उघडली, लोचि-
क्षणाच्या संस्था स्थापल्या, असुर्यांची सुधारणा करण्यासाठी परिश्रम केले, इंग्लिश भाषा व लिपि वाढवण्याचा प्रसार केला, व निरनिराळ्या ठिकाणां व स्थेस्थापन केली या कार्यांत त्यांना, अनेक बाजूंनी विरोध झाले तथापि त्यांनी आपल्या कार्यात खंड पडू दिला नाही. या त्यांच्या कार्याचे फळ म्हणजे हिंदुस्थानात आर्यसमाज, ब्राह्मसमाज, आर्यनासमाज इत्यादि हिंदुधर्माच्या मिशनरी संस्था निर्माण झाल्या हे होय. तथापि अलीकडे हिंदुधर्मात सामाजिक जागृती झाल्या-
मुळे या मिशनरी संस्थांचे कार्यक्षेत्र बंधी कमी होत चालले आहे, व उत्तरोत्तर अधिकाधिक कमी होत जाण्याची स्पष्ट चिन्हे दिसत आहेत.

हिंदु मिशन — हिंदुधर्माच्या वेगळ्या मिशनरी संस्था नाहीत व असल्या तरी त्या अगदीच योग्य आहेत व त्यांचे उद्देशादि निराळे आहेत. हिंदुधर्म हा अर्थत उदार धर्म असल्याने तो कोणत्याहि धर्माचा तिरस्कार करीत नाही व आपला धर्म सामोपचारांनी अगर गवरीने परधर्मा-
वर लादू इच्छीत नाही, त्यामुळे त्याच्यामध्ये अशा प्रकारच्या संस्थांचा प्रसार झाला नाही हिंदुधर्माच्या अनेक संप्रदायांमध्ये संप्रदायांच्या मुख्यांनी, इतर संप्रदायांतील अनुया-
यांनी आपला संप्रदाय अनुसरावा एतदर्थ खटपट करण्याची उदाहरणे आहेत, तेथे परधर्माच्या लोकामध्ये जाऊन तेथे आपल्या धर्माचा अनुयायी मिळविण्याचा त्यांनी कधीच खट-
पट केली नाही. हल्ली मिशनरी संस्थांच्या अनुकरणाने आर्य-
समाज, ब्राह्मसमाज, हिंदुमिशनरी सोसायटी इत्यादि संस्था निर्माण झालीत, तथापि त्यांचे कार्य मुख्यत हिंदुधर्माच्या सुधारणा घडवून आणणे व धर्मांतर केल्याना स्वरुपात

मिहामि—संयुक्तप्रात, सीतापूर जिल्ह्यातील ताळका क्षेत्रफळ ६१३ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे अर्धेच लाख. यात ६४९ खेडी व ३ मोठी गावे आहेत. त्यांपैकी मिहामि हें तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे.

मिहिरगुल—एक श्वेतदूतवंशी राजा. याची माहिती ज्ञानकोशच्या सवध्या विभागात (पृ ३२५-२६) आली आहे.

मोकतिला—हा जिल्हा उत्तर ब्रह्मदेशात असून याचे क्षेत्रफळ २१८३ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) २८९८९७ आहे याचा भूप्रदेश साधारण खडकाळ आहे. जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण मोकतिला गाव मिनबिन कॉडन या एका टेकाडावर वसले आहे येथील लोकसंख्या सुमारे ७ हजार आहे जवळच मोकतिला सरोवर आहे त्याच्या पश्चिमेस गाव व पूर्वेस लष्करी छावणी आहे. गावाची रचना साधारण आहे बौद्ध मंदिरं घरीच आहेत. धंदे मुळीच नाहीत. फक्त कातव्याचा व्यापार चालतो सोमन, यिन बॉम चींग व पॅन चींग ह्या नद्या वहातात जिल्ह्यातील खडका-
वरून व यात कोठे कोठे दृष्टीस पडणाऱ्या पाषाणयुद्ध वन-
जेच्या शाळावरून पूर्वी येथे ज्वालामुखीचे स्फोट होत असावेत असे दिसते. येथे कळकाची जंगले असून त्यात वाय, चित्ता, हत्ती, सांबर व गवा ही जनावरे दृष्टीस पडतात. हवामान रुक्ष पण निरोगी आहे. पाऊस सरासरी ३५।३ इंच पडतो.

इतिहास.—या जिल्ह्याचे पूर्वीचे नाव मतिल असून ते पगसानच्या अनन्तर नामक राजाने प्राप्त दिले असे म्हणतात. प्राचीन काळी हा जिल्हा उत्तर ब्रह्मदेशाच्या राज्यात मोडत असे यातील विठले नावाचे पूर्वीचे शहर ऐतिहासिक दृष्ट्या फार महत्त्वाचे असून ते या राज्यातील धर्मज्ञांमधील मुलमनवाचा नामक राजाने वसविले. नंतर हा जिल्हा दान राज्यात, त्यानंतर पेंगूच्या ब्रह्मी राज्यात, पुढे आठहाच्या राज्यात व शेवटी इ. स. १८८५ त ईंग्रजच्या ताब्यात आला. या जिल्ह्यात प्राचीन बौद्ध मंदिरं सर्वत्र आढळतात

याच्या दरम्यान असून यांतोळ होंगरीच्या दऱ्यांत व उत्त-
णांवर दाट जंगल आहे. या भागात मोकीर नांवाचे लोक
रहातात. हे लोक स्वभावतः आत्तामातीळ कोणत्याहि
पहाडी राठूनातीच्या लोकांपेक्षा भिन्न व शांत वृत्तीचे आहेत.
या लोकांविषयी डाल्टन असे म्हणतो की, हे लोक पूर्वी
उत्तर काचारमधील टेकड्यांत रहात असत. त्यांनी काचा-
रच्या रागाने तेथून होऊन लावल्यामुळे ते अँटिश होंगरात
येऊन राहिले, परंतु तेथोह ते अस्तित्वात असल्यामुळे या
प्रदेशात आले व तेव्हापासून या होंगराकडे टांगून 'मोकीर
होंगर' हें नांव पडलें. हे लोक शांत वृत्तीचे की बनले यांचे
कारण असे सांगण्यात येत की, तेथील त्यावेळच्या 'अहोम'
सरकारने आपण केव्हाहि हातांत शस्त्र धरणार नाही अशी
यांच्याकडून शपथ घेविली. सध्या हे लोक या उपरीत
सहान छान क्षेत्रात रहातात, व शेतकीवर आपली उप-
जीविका करतात. येथील शेतात तांदूळ, थोडा कापूस व
मिरच्या पिकतात. तांदूळवर या मोकीर लोकांची मुख्यतः उप-
जीविका चालते.

मीठ—अगदी प्रभाषण्येतील मनुष्यात मीठ तयार
करण्याची क्षति डाऊन नसल्यामुळे रसाच्या उपयोगाची
जाणीव असणे शक्य नव्हते. केवळ किंवा भाग्येले मांस
छाण्याच्या लोकांनाहि त्यागील क्षार नाहीत हेत असल्यामुळे
मिठाचा उपयोग करण्याची अहरी मातली नाही. पण
साक्षाद्वारी व शिक्किलेले मांस छाण्याच्या लोकांना मात्र
मिठाइतकी आवश्यक गोष्ट कोणतीच नाही असे वाटू लागले
आणि म्हणूनच प्रथमतः मीठ प्रसवनाच्या वस्तूत लोक ईश्वरी
देणगी समजू लागले. होमरसारखा प्राचीन ग्रंथकार मिठास
'देविक' म्हणतो व हेरो द्यास 'ईश्वराचा भाववडा पदार्थ'
समजतो. हळू हळू मिठाच्या अंगी असणारा नासके पदार्थ
सुरक्षित ठेवण्याबाहि शुण लोकांच्या स्थोलेरीत येऊ लागला
व त्यामुळे त्याची अहरी आननचासू लागली. या पदार्थाची
आवश्यकता सार्वत्रिक असल्यामुळे उया देशात हे तयार
होत होते त्या देशातून याचा व्यापार बऱ्याच मोठ्या प्रमा-
णावर चालत असे. उत्तर हिंदुस्थानातील मिठाच्या खाणी-
तून अलेक्झांडरच्या पूर्वापासून मीठ काढत असून तेथून
ते बऱ्याच ठिकाणी रवाना होत असे व फेलिसियन व्यापा-
रीहि मीठ व मिठाई खारलेले मासे यांचा व्यापार मोठ्या
प्रमाणावर करीत असत.

जगातील बरेचसे मीठ समुद्राच्या पाण्यापासून करतात. हे
पाणी एका साफसूफ केलेल्या जमिनीच्या भागावर वेतात व
सूर्याच्या उष्णतेमुळे त्याची वाफ होऊन गेली म्हणजे खाली
मीठ रहाते. पाण्याची प्रचंडशी वाफ होत आते तसले खाली
रहणाऱ्या पाण्याचे निक्षिप्तपदव वाढत जाते. मीठ निक्षिप्त
पुढे १.२१८ अस्तंतीना १.१५ इतका वाढा खाली जमता त्यात
जुना व नोवसर मरेच असतात, पण तेच नि गु. १.२१८
ते १.३१३ इतक असताना त्यामध्ये निरनिराळ्या क्षारांचे

पुढील प्रमाण असते गटगंफिकेन से. ०.२८३, मग्नगंधित
से. ०.६२४, सिंधुदरिद से. २.७१०५, व सिंधुस्तिमिद से.
०.२२२ म्हणजे एकंदर क्षारांची से. १५ मीठ असते. याच
निक्षिप्तपदवाच्या शुभांश ठणमानाबाहि रसावर परिणाम
होऊन काही द्रव-क्षारहि (डबलसाल्ट) तयार होऊन मिठा-
बरोबरच खाली जमतात.

मीठ उत्पन्न करण्याचा दुसरा मोठा मार्ग म्हणजे मिठाच्या
खाणी होय. हिंदुस्थानात अशा खाणी कोडट येथे असून
इंग्लंडमध्ये रया चेसायर वगैरे ठिकाणी आहेत व जर्मनीमध्ये
स्टॅट्टर्ट येथे मिठाच्या गाळवडाचे पाण्याचे वर आहेत इंग्लंड-
मधील खाणीतून मिठाच्या घरावर मिठवणाचा घर असतो तो
पंचाच साहाय्याने काढून रयापासून मीठ तयार करतात. व
मिठाच्या घरास छेदून लावून मीठ बाहेर काढतात. उया
ठिकाणी ह्या खाणी खोद आहेत रया खाणीतून एक भाग
पाडून त्यात एक नळी घसरतात. ह्या नळीस उया ठिकाणी
मिठाचे घर असतात तेथे भोक पाडलेली असतात, व तीमध्ये
दुसरी एक लहान नळाची नळी खोदलेली असून रया दोन्ही
नळ्यांच्यामधील भागातून पाणी सोडतात. या पाण्याच्या
योगाने मीठ विद्रुत होऊन मिठवणी तयार होते व ते लहान
नलिकेनधून पाणी व मिठवणी पाण्या वि. गु. च्या व्युत्क्रम
प्रमाणात साधारणतः १:०:१२ या प्रमाणात वर चढते.
नंतर रया लहान नलिकेनधून पंचाच्या साहाय्याने मिठवणी
वर काढून रयातील पाण्याची वाफ करून मीठ करतात.

हिंदुस्थानात मुख्यतः मीठ चार प्रकारे पैदा होतें. पंचा-
बताले क्षारपर्वत आणि कोडटखाणी यात सापडणारे क्षारज
मीठ; राजपुतान्यात सांवर सरोवरापासून होणारे मीठ;
कच्छच्या रणात सापडणारे मीठ; आणि मुंबई, मद्रास
आणि सिंधु नदीच्या मुखाजवळ समुद्राच्या पाण्यापासून
होणारे मीठ. क्षारपर्वतातील खाणीत सापडणाऱ्या मिठाचा
साठा अपरिमित आहे. या खाणीपैकी काही २५० फूट लांब,
४५ फूट रुंद, आणि १०० फूट खोल आहेत राजपुतान्यात
सांवर सरोवराचे पाणी सूर्याच्या उष्णतेने वाफ होऊन गेल्या-
वर खाली मीठ सापडत. कच्छच्या रणातहि याच रीतीने
मीठ पैदा होतें. स. १९२३ त प्राग्राह संस्थानात समुद्राच्या
पाण्यापासून मीठ तयार करण्याचा नवीन सुरवात झाली.
मुंबई आणि मद्रास शहरांजवळ उच्च वेतात समुद्राचे पाणी
वेतात आणि ते सूर्याच्या उष्णतेने वाफ होऊन गेल्यावर
मीठ तयार होतें. या पद्धतीने तयार केलेले मीठ बहुतेक
हिंदुस्थानांत खपते. बंगालच्या किनाऱ्याजवळ उपसागराचे
पाणी मोठे आणि हवा सदां असल्यामुळे तेथे मीठ तयार
होऊ शकत नाही, आणि बंगाल व ब्राह्मदेश या प्रांतांनी
मिठाचा पुरवठा मुंबई, मद्रास, एडन, जर्मनी व लिबेरल या
ठिकाणांहून होतो. हिंदुस्थानात होणाऱ्या मिठाच्या एकंदर
निव्वेपैकी सुमारे निम्मं मीठ सरकारमार्फत तयार केले जाते,
आणि बाकीचे खाद्यसेध पद्धतीने तयार होतें. पंचाज आणि

राजपुताना येथील मिठाचे कारखाने नाथे इंडिया स्टार्ट डिपार्टमेंटच्या नियंत्रणाखाली आहेत. हे डिपार्टमेंट व्यापार व औद्योगिक खात्याची एक शाखा आहे मद्रास आणि मुंबई इलाख्यातील कारखाने प्रांतिक सरकारच्या देखरेखीखाली आहेत देशी सत्यानाशरोवर केल्या विशेष तहान्वये मिठाची आयात-निर्यात हिंदुस्थानात सर्वत्र होऊ शकते गोवा आणि दमण या पोर्तुगीज मुलुखांच्या सरहद्दीवर मात्र बोरुन मीठ मिटिश मुलुखात येऊ नये म्हणून पहाटा ठेविलेला असतो.

मिठावर कर पूर्वीचे येथील राजेहि घेत असत व तीच पद्धत मिटिश सरकारनेहि चालू ठेविली आहे १८८८ ते १९०३ पर्यंत मिठावर कर दरमणी (८३ पॉंड) २१ रुपये होता. १९०३ साली तो १ रुपये करण्यात आला, १९०५ साली ११ रुपये व १९०७ साली १ रुपया याप्रमाणे कमी करण्यात आला १९१९ साली पुन्हा तो १६, करण्यात आला. कर कमी झाला त्यावेळी खप सारखा वाढण गेला. १९०३ ते १९०८ पर्यंत एकंदर खप २५ टक्के वाढला १९२३ साली हा कर २१ व करण्यात आला १९२४-२५ साली या कराने अंदाजीत उत्पन्न ९०४६२००० रुपये घरले होते. १९२५ साली हा कर कमी होऊन आता ११ रु. झाला.

खताचे मीठ — काँकणप्रान्तात नारळ, कलमी आहे, शेत या पिढीना मिठापासून उपयोग होतो असे अनुभवदास जाले आहे स्वस्त दगने खताकरिता मिळावयाऱ्या मिठाचा उपयोग मानसाच्या किंवा जनावराच्या खाण्याच्या उपयोगात आणू नये म्हणून प्राणिमात्रास दोष परंतु वनस्पतीस उपयोग असे जिनस यात मिसळलेले असतात. बऱ्याच दैतक-प्यांकडून, मीठ आकटोवर अगर नोव्हेंबरमधे नारळ अगर कलमी झोऱ्याच्या झाडास देणे कायदेशीर होते असे लागण्यांत आल्यावरून खताचे मीठ नोव्हेंबर महिन्यात जमजमि

मिळते. चायव्य भागात उश्मिया नांवाचे एक मोठे सरोवर आहे मीडियाच्या प्राचीन साम्राज्येतिहासाची त्रोटक माहिती व पुढील इतिहास 'दुराणचे सत्तावर्धन' या बुद्धोत्तर जग विभागातील प्रकरणात आला आहे. शिवाय 'मग' पहा.

मीना—हा राजपुतान्यातील प्रसिद्ध जात आहे याची एकंदर लोकसंख्या सहा लाखावर आहे, पैकी राजपुतान्यात साडेपाच लाख असून मध्यहिंदुस्थानात पाऊण लाख पर्यंत आहे. मध्यप्रांतात याचा वस्ती आठ हजार आहे हे जाये लोक येण्यापूर्वीचे राजपुतान्यातील मुळचे रहणारे आहेत जयपुरच्या राजास अभिषेक करताना याच्या आग-ठ्याच्या रक्षावा टिळा लावावा लागतो. राजपूत राज्यकर्ते झाल्यावर मीना वायकाचा व त्यांचा सरहा संबंध झाला असला पाहिजे. कारण पंजाबात कोणा भाईस व्यभिचारीणी म्हणवयाचे असेल तर तिला 'मीना देव' म्हणतात याच्यात एक जमीनदारी व एक चौकीदार वर्ग आहे. याच्यातील धंद्यामीना हे गोमास खातात हे मोगल राज्याच्या स्थापनेपासून चोऱ्या व दरोडे करण्याचा धंदा करीत होते हे लोक कालीचे मोठे मज आहेत.

मीमांसा—हे प्रसिद्ध सहा दर्शनपैकी एक दर्शन आहे. मीमांसा हा शब्द साम्ना या धातूपासून आला आहे. मीमांसा याचा अर्थ जिज्ञासा असा आहे असे 'मानेजिज्ञासाया' या धातुकावरून दिसून येते तथापि मीमांसा हा शब्द फार प्राचीन काळापासून तो उपनिषद् काळापर्यंत 'संस्कार, अनुष्ठान किंवा वेदान्त यातील कठिण प्रश्नाचा उद्घापोह' या अर्था वापरण्यात आला आहे असे आढळते. तैत्तिरीय ब्राह्मणात ' उत्सृज्याः नोत्सृज्याः इति मीमांसेते मन्वादिनः तदाहुस्तृज्यमेवेति ' या वचनात मीमांसा शब्दाचा अर्थ विचार करून ठाम निश्चय करणे असा अर्थ आहे

पर्यं म्हणून जो रुढ शब्द आहे त्याचा विचार करण्या-
करिता मीमांसाशास्त्राचा अवतार आहे मीमांसा व वेदान्त
ही धाडसें लगदीं परस्परबंध आहेत, व त्यामुळे काव्य-
कर्मविवेक शास्त्राला पूर्वमीमांसा व वेदान्ताला उत्तर
मीमांसा असें नांव पडलें आहे. तथापि प्राचीन काळापासूनच
पूर्वमीमांसेऐवजी मीमांसा या शब्दाचाच उपयोग केला
जात होता. या मीमांसाशास्त्रावर सर्वांत जुना व प्रमाण-
भूत ग्रंथ म्हणजे जैमिनीची मीमांसासूत्रं होत. जैमिनीचा
काळ लगदीं अलीकडे आढळा तरी तो विस्ती शाकाच्या
पद्धत्या हातकाअलीकडे आणता येणार नाही असें प्रो. वा.
वा. काणे यांनी 'पूर्व-मीमांसापद्धतीचा इतिहास' यांत म्हटलें
आहे. या मीमांसासूत्रामध्ये काय सांगितलें आहे त्याचा
सारांश पूर्वी द्वातकोशा (विभाग ५) त दिलेला आहे जैमिनीच्या
सूत्रावर एका धंडेतानें वृत्ति लिहिली असून ती खडबडवळ
प्रमाण म्हणून मागिली जाते. या धंडेतानें नांव 'उपवर्ग'
असावें असें पुष्कळांचें म्हणणें आहे, पण शस्त्रभाष्यांत एकाच
बैद्यी वृत्तिकार व उपवर्ग या दोघांची प्रमाणें शब्दांनीं दिली
आहेत. त्यावरून उपवर्ग व वृत्तिकार एकच नसावे असें वाटतें
याशिवाय इतर कव्याच टीकाकारांनाहि जैमिनीसूत्रावर
टीका लिहिल्या होत्या असें शस्त्रभाष्यावरून दिसून येतें.
शब्द हा जैमिनीसूत्रावरचा प्रत्येत टीकाकार होय. शब्द-
राच्या व प्रमाकर व कुमारिल यांच्या दूरभ्यानच्या काळांत
जैमिनीसूत्रावर व त्यावरील शब्दराभाष्यावरहि बरेच टीका-
ग्रंथ लिहिले गेले असावेत असें कुमारिलाच्या ग्रंथावरून
दिसतें. तथापि शब्दरांततर मीमांसाशास्त्रावर लिहिणारे
प्रख्यात ग्रंथकार प्रमाकर व कुमारिल हेच होत कुमारिल
हा मीमांसाशास्त्रातील सुधारक वीर होय असें म्हणावयाच
हरकत नाही. यानें शब्दरावर बर्याच्यांतूनच झालेल्या टीका-
कारांवर टीका करण्यास कमी केले नाही. तसेंच मीमांसा-
सूत्रावर लिहिणारा त्याचा समकालीन अपवा धोंड्या पूर्वी
झालेला तो प्रमाकर त्याच्यावरहि त्यानें कडक टीका केलेली
आढळते. यामुळे मीमांसकामध्ये दोन महत्त्वाचे पक्ष उत्पन्न
होजून एकाला प्रमाकर अगर गुरुमत व दुसऱ्याला कुमारिल
अगर भट्टमत असें नांव पडलें. प्रमाकरानें शब्दराच्या भाष्यावर
वृद्धी व लघ्वी अशा १ टीका लिहिल्या आहेत. कुमारिलानें
मीमांसाशास्त्रावर श्लोकात्मिक, तंत्रवार्तिक, १ दुपुटिका असे
तीन ग्रंथ लिहिले आहेत. कुमारिलाच्या तेजस्वी व सत्तेसोड
भाषेमुळे प्रमाकराचें मत मार्ग पडून कुमारिलाचें मत प्रसूत
पावले. तथापि या दोन्हीहि मतांचे बरेच अनुयायी होते व
या दोन्हीहि मतांचे अनेक ग्रंथकार होऊन गेले प्रमाकराच्या
संप्रदायामध्ये प्रमाकराचा शिष्य शालीक नाथमित्र याने प्रमा-
कराच्या 'वृद्धी'वर 'ऋजुविमल' व 'लघ्वी'वर दीपसिखा
नावाच्या टीका लिहिल्या आहेत याशिवाय त्यानें प्रकरण-
पंचिका नांवाचा एक स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला असून त्यांत
मीमांसाशास्त्राचा हेतू, प्रमाण, ज्ञान व त्याची योग्यता तसेंच

आत्म्यासंबंधी विचार इत्यादिकांचें विस्तृत विवेचन केलें आहे.
शब्दराचानें आपल्या 'न्यायविवेक' नांवाच्या प्रथामध्ये
शालीकनाथाच्या तिन्ही ग्रंथाचा सारांश दिला आहे.
या संप्रदायाचा सर्वांत अर्वाचीन ग्रंथ म्हणजे रामानुजा-
चार्योनी लिहिलेला 'तंत्ररहस्य' ग्रंथ होय. प्रमाकराच्या
संप्रदायापेक्षां कुमारिलाच्या संप्रदायांत मीमांसवर लिहि-
णारे पुष्कळच प्रसिद्ध ग्रंथकार होऊन गेले. कुमारिलाच्या
श्लोकावार्तिकावर पार्यसाधिमिश्रानें न्यायरत्नाकर व सुच-
रितमिश्रानें काशिका नांवाची टीका लिहिली. याशिवाय
जैमिनीच्या सूत्रावर शास्त्रदापिका नांवाची टीका व शिवाय
तंत्ररत्न व न्यायरत्नमाला असे ग्रंथ लिहिले आहेत. भट्टांचे
नांवाच्या कुमारिलीश्यानें श्लोकावार्तिकावर टीका लिहिली.
सोमेश्वराची तंत्रवार्तिकावर न्यायसुधा नांवाचीहि एक टीका
आहे. कुमारिलचा शिष्य मंडनमित्र यानें मीमांसानुक्रमणी
नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला असून त्यांत शब्दभाष्याचें सार
सांगितलें आहे. तसेंच त्याचा विधिविवेक नांवाचा एक स्वतंत्र
ग्रंथहि प्रसिद्ध आहे. वाचस्पतिमिश्रानें विधिर्वेदकावर
न्यायकणिका नांवाची टीका व तत्त्वबिंदु नांवाचा एक
स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला. मनुदेवाचे तीतातितमत-तिलक व
तंत्रवार्तिकावरील टीका असे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. अप्रमया
दीक्षितांचा विधिरत्नयन नांवाचा एक ग्रंथ आहे. नारायण-
भट्टाचे मीमांसासारसंग्रह, मीमांसाश्लोकप्रकाश असे दोन ग्रंथ
प्रसिद्ध आहेत. खंडेदेवानें सतराव्या हातकात भट्टदीपिका व
मीमांसाकौस्तुभ नांवाचे दोन ग्रंथ लिहिले. शिवाजीला राज्या-
भिषेक करणारे गायामठ योनी भट्टचित्तामणि नांवाचा ग्रंथ
लिहिला. तसेंच लोणासि भास्कराचा अर्थसंग्रह व भास्कराचा
मीमांसन्यायप्रकाश हेहि मीमांसवरील महत्त्वाचे ग्रंथ
आहेत

मीमांसाशास्त्र वेदाना अवीक्ष्ये व अनादि मानतें व
त्यामुळे कोणत्याहि वादात वेदाना प्रमाण घेतलें तसेंच जग
हें स्वयंभू आहे, त्याला कोणीच उत्पन्न केलें नाही असें
मीमांसकें म्हणणें आहे व त्यावरून हें शास्त्र निरीक्षणादो
असें म्हणण्यांत येतें तथापि कुमारिलभट्टानें या आक्षेपाचें
निरसन करण्याचा प्रयत्न केला आहे आत्म्यासंबंधी जैमि-
नीच्या सूत्रामध्ये एकाहि सूत्रा आढळत नाही, तथापि तो
आत्म्याचे अस्तित्व नाकबूल करतो असें मानून म्हणता याव-
याचें नाही. शब्दराचें आपल्या भाष्यांत आत्म्याचें विस्तारानें
विवरण केलें आहे. तसेंच प्रमाकरानें व कुमारिलानें ग्रंथेक
खरीरांत निराळा आत्मा असून तो नित्य स सर्वव्यापी आहे
असें म्हटलें आहे. तसेंच कुमारिल व प्रमाकर यांच्यामध्ये
मीमांसवेदि विवेचन आहे. यमुखाच्या खरीरातील परमाधर्म
प्रकार नाहींसे शास्त्रानंतर खरीराच्या अस्तित्वाचा काही
उपयोग नाही व अशी स्थिति प्राप्त होण म्हणजेच मोक्ष
असे प्रमाकराचें मत आहे मीमांसाशास्त्र ज्ञानाचें स्वतः प्रामाण्य
मान्य करतें मामासेन सत्यनिर्णयासाठी जी विविष्ट पद्धत

आजली ती फारच सुंदर आहे व ती सर्वांनी मान्य केली आहे. ही पद्धत 'विषय, संशय, पूर्वपक्ष, उत्तर पक्ष, व सिद्धांत अशी पंचांगी आहे. वाक्याभरणे क्रियापद हे प्रमुख होय असे मीमांसने मत आहे.

इतर सर्व दर्शनांपेक्षा मीमांसादर्शन याचा अभ्यास पाठीमागे पडला आहे; याचे कारण कळत नाही. मीमांसाशास्त्र हे पांडित्यादी आहे अशा गैरसमजुतीमुळे याचा अभ्यास मार्गे पडला असावा अथवा उत्तर मीमांसाकारांनी याचे स्वदन केले म्हणून याचा उपयोग नाही या समजुतीने हे शास्त्र दुर्लक्षित केले असावे. तथापि मीमांसाशास्त्र अनेक दृष्टींनी उपयोगी आहे यात वाद नाही. प्रथमतः सत्यास-त्याचेप्राप्त्या बाबतीत मीमांसकांनी जी पद्धत घालून दिली आहे ती शास्त्रशुद्ध व निर्दोष आहे व या पद्धतीचा पुढील सर्व शास्त्रकारांनी उपयोग केला आहे. अलीकडे काय-द्याच्या मर्यादा अर्थ लावण्यात जी पद्धत अनुसरली जाते तीत व या पद्धतीत बिलक्षण साम्य आढळते. ब्रूमच्या 'कायदांतील म्हणी' सारख्या फारच मार्मिक ११ सुटसुटीत म्हणी गामांमधे आढळतात. उदाहरणार्थ. 'गुणानाच पराधे-स्वात' अथवा 'उभयाकांक्षा', एखाद्या वाक्याचा अर्थ बरोबर रीतीने समजण्यासाठी ते 'उपक्रमोपसंहाराभ्यासोऽपूर्वता-फलम्' अर्थादापोवती च लिंगतारयमिनिर्णये वगैरे नियम लागू केले आहेत त्याहुन अधिक चांगले नियम कोणत्याही कायदेशास्त्राच्या पुस्तकात सापडायलाच नाहीत. मीमांसा-शास्त्र हे कायद्याचे पुस्तक नाही, तथापि त्यामध्ये कांही कांही ठिकाणी कायद्याची तरहे प्रथित केलेली आढळतात. उदाहरणार्थ राजा हा आपल्या राज्याचा स्वैर मालक नाही हे म्हणूनच तर 'न भूमि-स्यात् सर्वान् प्रायवशिष्टत्वात्' या वचनात आढळते. धर्मशास्त्रातील टीकाकारांनी अगो-प्यात या मीमांसाशास्त्रातील तत्त्वांचा उपयोग केलेला आढ-ळतो. सारांश हकी प्रचलित हिंदु कायद्यातील घांटले कमी करण्याच्या कामां मीमांसाशास्त्राचा बराच उपयोग होण्या-सारखा आहे असे रा. रायट, काणे इत्यादि विद्वानांनी म्हटले आहे ते खरे आहे. श्रियोसंबंधी अथवा श्रुदादि कनिष्ठ जाती-संबंधी मीमांसेच्या स्थापकांची संकृतित पुढी आढळून येत नाही हेहि लक्षात ठेवण्याजोगे आहे. तारपत्य, मीमांसा-शास्त्र हे अनेक दृष्टींनी उपयुक्त असे शास्त्र आहे व या शास्त्राचा अभ्यास जो मार्गे पडला आहे त्याला चालना मिळणे गरजेचे आहे. सुदैवाने अलीकडे विद्वत्सर्वे या शास्त्राकडे लक्ष घेऊन अनेक पुणे येथील शिष्यप्रभारक मंड-ळीने नुकतेच मीमांसाशिष्यणासाठी वे. दा. सं. किम्वदेकर शास्त्री यांच्या नेतृत्वाखाली मीमांसाविद्यालय स्थापिले आहे. जमनाला मीमांसेचा अधिक अभ्यास होत जाईल तसतसा तिचा उपयोग लोकानां अधिक कळत जाईल असे मानण्यास मीच जाण आहे.

[जैमिनी-मीमांसासूत्रे; कुमारिल-लोकवार्तिक; शाली-कनाथ-प्रकरणवैयक्य; सर्वसिद्धांतसंग्रह; सरकार-टांगोर लो-केचरवर्त; गंगानाथ झा-दि प्रभाकर स्कूल ऑफ पूर्वमीमांसा; कीच-दि कर्ममीमांसा; प्रो. काणे-पूर्व मीमांसापद्धतीचा इतिहास.]

मीरगेज—संयुक्तप्रात, बरेली जिल्ह्यातील तालुका. क्षेत्र-फळ १८९ चौ. मैल यांत १५८ खेडी व एक शाही नौवाचे गाव आहे. लोकसंख्येचे प्रमाण दर चौ. मैलास ६४० असे आहे. यांत मुख्य उत्पन्न उतलाचे असून ठिकाणिकांनी साखरेचे कारखाने आहेत.

मीरजापूर—बंगालचा एक नवाब. याचे खरे नाव जाफरखाना याची गादीतील छद्मम् (ज्ञानकोश विभाग ११) या लेखात दिलेला आहे मीरजाफर हा सिराजवा सेनापति होता. सिराजवासी फिर्त होऊन म्हावीच्या लढाईत इंग्रजांनी हा मिळाला आणि त्याबद्दल त्याला इंग्रजांनी मुर्शिदाबादेत सिराजच्या गादीवर बसविले. त्याच्या जवळून छद्मम्ने सव्या दोन कोटी रुपये उकळले. पुढे त्याला इंग्रजांचे खरे स्वरूप कळल्यावर त्याने त्याच्याविषय खटपट चालविली, तेव्हा कंपनीने त्याच्यावर अव्यवस्थित राज्यकारभाराचा आरोप आणून त्याला पदच्युत केले (१७६०). या कामी त्याचा जावेड मीरकासीम हा इंग्रजांनी फिर्त होता. इंग्रजांनी कासीम याला नवाब बनवून त्याच्या मार्गे नजराण्याचा तपासला बसला, तेव्हा त्यानेहि इंग्रजांविरुद्ध खटपट चाल-विली. त्यामुळे रानींनी त्याच्यावर स्वारी करून त्याचा स. १७६३ त पराभव केला आणि पुन्हा म्हाताऱ्या मीरनाकरास नवाब बनविले. यानंतर जाफर हा दोन वर्षांनी मेल. त्याची कबर मुर्शिदाबादेत आहे.

मीरत, जिल्हा.—संयुक्त प्रात. क्षेत्रफळ २३५४ चौ. मैल लोकसंख्या (१९२१) १४९९०५४. उत्तरेस मुझफरनगर जिल्हा; दक्षिणेस मुल्दाहा; पूर्वेस गंगानदी, आणि पश्चि-मेस यमुना नदी आहे. यांत २७ शहरे व १४ गावे आहेत. जमीन फार सुपीक आहे. गंगा व यमुनेच्या काठाकाठांनी थोडे जंगल आहे. जिल्हा उंच पठारावर असल्यामुळे हवा थंड व निरोगी आहे. पावसाची सरासरी २० ते ४० इंच आहे.

इतिहास:—प्राचीन काळी या मार्गात सोमवंशा राजे राज्य करीत होते. रानी राजधानी इतिनापूर येथे होती. कासा-न्तराने येथे अशोकचा अंमल सुरू झाला. त्याची साख, यांत सांपडलेले बौद्ध अवशेष व मीरतसहस्रगवळचा अशोक-स्तंभ देतात. पुढे ११ व्या शतकात या जिल्ह्याचा नैऋत्य भाग मुहम्मदशहाच्या इरदत नामक राणाच्या ताब्यात आला. पुढे मुसलमान लोकांच्या स्वाभ्या सुरू होऊन रानी आपला अंमल बघविला. दिल्ली, आमा या राजधान्यांच्या जबाबपणामुळे मीरत सहस्रत परेड म्हणून आले व जिझाचाहि भरभराट झाली. पुढे औरंगजेबाच्या मरणांनंतर हा जिल्हा निरनिर्णयता सरदारांच्या हाती लागला, व इधर,

सन १७७५ पर्यंत त्या सरदारांच्या आपसातील भांडणांचे माहेरपर होऊन बसला. नंतर यांत मराठ्यांचे बरेचवे सुक झाले, पण लवकरच इथवी सन १८०३ मध्ये शिंदे सरकारने हा जिल्हा ईमर्जानो तोडून दिला. १८५७ मध्ये मीरन साहरी नानागर्बाचा पहिला स्फोट झाला, त्यांत मुक्कल ईम्रम अधिकाऱ्यांची कत्तल उडाली. जिल्ह्यांत प्राचीन अवशेष विशेष नाहीत. जिल्ह्याची भाषा हिंदी आहे. शेंकडा ४९ लोक शेता-कोवर व बाकीचे इतर धंद्यावर उपजीविका करतात. या जिल्ह्यातील अभिगीत गहू, चहा, ज्वारी, ऊंस व कापूस हे जमिस्त होतात. पश्चिम भागातील शेतात यमुना नदीच्या कालव्याचे व पूर्व भागातील व पश्चिम भागातील शेतांस गंगानदीच्या कालव्याचे पाणी मिळते. या जिल्ह्यात कोठे कोठे कातडे कमाविले जाते व सुती कापडहि विणले जाते. याशिवाय नोक, सायण, साखर, बर्फ यांचे कारखाने आहेत. यातील निरपुरगावी पोंगढ्या होतात, व बहादुरगढ येथे नधीदार पितळेची भांडी होतात. येथील साखर युरोपा-तहि जाते. या जिल्ह्यांत मीरत, माक्षियावाद, मवाना, बाघपट, सारधन व हापूर हे पांच तालुके असून या पाचहि साहरी म्युनिसिपलिट्या आहेत. जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण मीरत शहर आहे. जिल्ह्याचे उत्पन्न ४४२१००० रुपये आहे. व. ३.१ लोकांनी लिहितावाचता येते.

तालुका.—तालुक्याचे क्षेत्रफळ ३६४ चौरस मैल असून यात मीरत व सावर ही दोन गावे महत्त्वाची आहेत.

शहर.—मीरत शहरी गोऱ्या लोकांची छावणी आहे. शहराची लोकसंख्या (१९२१) १२३६०९. येथील म्युनिसिपलिटी १८६४ साली स्थापिली आहे. या शहराच्या नावाची व्युत्पत्ति व प्राचीन इतिहास अनिश्चित आहे. इ. स. १८०६ मध्ये येथे लच्छरी छावणी ठेवण्यांत आली तेव्हापासून येथील लोकसंख्या क्षपाटाने वाढी लागली. या शहरात, कुतुबुद्दीनने ११५४ साली बाघलेख दर्गो, महमूद गझनीच्या हसन माहदी नामक बघिराने इ. स. १०१९ मध्ये बाघलेखी जाममशीद, इ. स. १६२८ मध्ये नूनहानने बाघलेखी शाहपिराचा दर्गो, इ. स. १७१४ मध्ये बाघलेखी सूर्यकुंड (सूरजकुंड) इत्यादि प्राचीन अवशेष असून कायम आहेत. १८६४ साली टाऊन हॉल बांधण्यांत आला. सन १८६७ मध्ये मीरत जिल्ह्यांत आग-वाल्यांनी वाढ शाह्यामुळे या शहरांत व्यापार मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागला. सध्या येथे ८-९ लक्ष मण धान्य व तिक्त-कांच साखर दरवर्षी रपते. येथील आयात माल सुती कापड, इमारतीला लागणारे सामान, गळिताची धान्ये, मसाले व तूप हा आहे. येथे एक कॉलेज, एक वॉर्मल स्कूल व बऱ्याच दुधम व प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत.

मीरपूरखास, तालुका व गाव.—सिंध, यर व पाफर जिल्ह्याचा तालुका. क्षेत्रफळ ४१७ चौरस मैल.

लोकसंख्या (१९११) ४१५६३. तालुक्यांत मीरपूरखास हे एकच मोठे गाव आहे. तालुक्यांत यरचे पाटबंधारे आहेत; त्यांत गामराव नावाचा पाटबंधारा प्रमुख आहे. मीरपूरखास हे गाव जोधपूर-जिकनिर रेल्वेच्या लुनी हेदराबाद शाखेवर असून येथे मसाले, धान्य, व कापूस याचा व्यापार चालतो. इ. स. १९०० मध्ये बाघलेख्या नामराव कालव्यामुळे याला बरेच महत्त्व आले आहे.

मीरपूर बटोरो—सिंध, कराची जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ २६ चौरस मैल. यात ६१ खेडी असून लोकसंख्या (१९११) ३८५४२ आहे. येथील जमीन सिंधु नदीच्या गाळने तयार झाली असल्यामुळे फार सुपीक आहे. तांत सुकदासी नावाचा फारच उत्तम तांदूळ होतो.

मीरपूर-माधेलो—सिंध, तट्टार जिल्ह्याचा तालुका. क्षेत्रफळ १६०४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ५१३५३. तालुक्यांत ८६ खेडी असून मीरपूर माधेलो हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. यात विशेषतः ज्वारी पिकते.

मीरपूर-साक्रो—सिंध, कराची जिल्ह्याचा तालुका. क्षेत्रफळ ११३८ चौरस मैल. यात एकंदर ७९ खेडी असून लोकसंख्या (१९११) ३१२३८ आहे. मीरपूर-साक्रो तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. या तालुक्याचा पश्चिमेकडील अर्धा भाग जवळजवळ ओसाड आहे.

मुकडेन (चिनी नांव शेंकटिंग)—मावुरियाची राजधानी. ही हुन-हो नदीवर वसलेली आहे येथील लोकसंख्या २५००० असून हे व्यापाराचे केंद्र आहे पूर्वी मुकडेन हे मांजु पराण्याचे रक्षागर्भचे मुख्य ठिकाण होते. साहाराच्या मधोमध एक लहान राजवाडा आहे. येथे नॉर्थ ईस्टर्न (ईशान्य) युनिव्हर्सिटी आहे. हसोजपानी युद्धात (१९०५) मुकडेनच्या जवळ भयंकर युद्ध झाले, त्याला मुकडेनची लढाई असे म्हणतात.

मुकुंद—या नावाचे अनेक संत व कवी होऊन गेले. रा. गो. का. चांदोरकर यांच्या मताप्रमाणे खालील माणसे निरनिराळी होत. (१) नृसिंहसुतकृत एक मुकुंदचरित्र आहे त्या चरित्राचा नायक. याचे नांव ब्रह्मानंद होते व याचे गुढ गंगा-घर कोकिल म्हणून होतं याचे एकनाथचरित्र, जिकिमणोस्वयंवर हे ग्रंथ होत. (२) सारिपाट कव्याचे कर्ते. (३) “प्रबंध” कार. (४) “मुकुंद” म्हणून एक रामदासी होते, भीम-स्वामीचे शिष्य जे गोविंदबाबा त्यांचे हे पुतणे. यांचे ग्रंथ देव-भक्तासुवाद, रामकृष्णविलास, सुबुद्धिपंचक, पदे वगैरे होत. (५) मुकुंद (दीन). नेमाडातील सांडव्यास याचा जन्म झाछर. पिता नारायण, माता साखरबाई. यज्ञवेदी वाजसनेयी. हा पिरयाच्या मरणानंतर बागलाणांत जैतापुरी आला व दयनोधी सेवा स्वीकारली. १६०८ साली स्वप्रांत सद्गुरुदर्शन झाले. १८२३ साली प्रत्यक्ष सद्गुरुपदेश मिळाला. नंतर याने तीर्थयात्रा

केली. याचा समाधिकाल अद्याप निश्चित नाही. ग्रंथ:-
रामायण-सुंदरकांड (१६२३), रेणुकाश्रवदर्शन (१६२४),
दत्तजन्मदूतिप्रथम, दानलीला (१६२८), यशोदागोळण
संवाद (१६२८), छंदारस्तानकर (१६२८), गुरुस्तुति
(१६२४), अंगदशिष्टार्ह, सुदामचरित्र (१६२९), वेदान्त,
अंशुवपुत्रण (१६१५), श्रीशंकराचार्यस्तुति, श्रीमध्वाचार्य,
दत्तानोन, मातापिता-अग्रजकनिष्ठ पंधू-पुत्र-पुत्री-भित्त-सदुक्त
श्रीसद्गुरुनिधाममगन, तापिस्नोय, रामाजी गोसावी,
आत्मचरित्र, बागलाणातील माधू, नावाजोबाबावर्णेन.
(६) प्रसिद्ध कवि मुकुंदराज, विवेकसिंधुकार. मराठी
भाषेच्या आयकवीचा मान याला कोणी देतात. नेतुलाकडे
पयोष्णीतीरा अंश नावाच्या शहरात याने प्रेरचना केली.
मध्य-परमाश्रित, पवनविजय, विवेकसिंधु (१११०), पंथीकरण,
मूलसंज्ञ (३), पंथीकरण याचा संस्कृत ग्रंथ दशोपनिषदावर
महामाध्य नावाचा उपलब्ध आहे. मुकुंदराजाचा विवेकसिंधु
हा ग्रंथ अखिल महाराष्ट्राला समवेत व सर्वत्र वाचला जाईल
याच उद्देशाने संस्कृत व प्राकृत या दोन्ही भाषांत रचिलेला
आहे, व तो त्याप्रमाणे आज सर्वमान्य झाला आहे.
याशिवाय ' मुकुंदराज ' सारकरी याचा उल्लेख भारतेकरांनी
' महाराष्ट्र कविचरित्र ' यात केला आहे [सं. क. का. सूची;
महाराष्ट्रभारतवत]

मुक्तायार्ह—भाष मराठी कवियित्री. ही ज्ञानेश्वरांची
बहीण होय. हिचे बोकक्यात चरित्र असे—आपेगावी जन्म (सके
१२०१), वैठण गावी गमन; तेथून नेवाशच्या रहस्याने आलं-
दीस येऊन वस्तव्य; वदेश चांगदेवाच उपदेश व ज्ञानेश्वर
व शोपान यांच्या समाधीनंतर (१२१०-१२१९) एवला-
बादेशवळ माणगावी हिने जलसमाधि घेतली (१२१९). ही
कवियित्री अतून हिच्या अर्भगविविध्यां माहिती ' अर्भग ' या
लेखात पहा. हिचे प्रथ ज्ञानेश्वरीतादी, कल्याणपत्रिका, नमन,
हरिपाठ हे होत. ही अविवाहित होती.

मुक्तिफौज—सर्वत्र सामाजिक कार्य करणारी ही एक
धार्मिक संस्था आहे. ती इंग्लंडात विल्यम बूय नावाच्या इसमाने
१८६५ साली स्थापन केली. ह्या संस्थेचे मुख्य हेतू:- (१)
ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करणे, व (२) लोकांतील दारिद्र्य
व दुर्गुण नाहींसे करून सामाजिक सुधारणेस मदत करणे हे
आहेत. पूर्वेत प्रथम काही तहण इसमांच्या साहाय्याने गरीब
लोकांना मदत करण्याचे काम सुरू केले. पुढे या कामात
बूपला रयावी बायको कॅथारिन हिची फार मदत होऊन
लागली. ती धर्मोपदेशपर व्याख्याने फार चांगली देत असे;
आणि ती दोघे इंग्लंडभर फिरून आपले दरोपकारांचे काम
कसे लागली. पुढे संजम शहरातील ईस्ट एन्ड या भागात
रयांचे काम फार लोकप्रिय झाले. स्वतःच्या संस्थेला प्रथम
बूपने शिष्य मिळान असे नोंद दिले. १८७५ सालपर्यंत या
संस्थेच्या संजम व इतर ठिकाणी मिळून ३२ शाखा-विशेषतः

मिसेस बूय हिच्या कृतवाने—स्थापन झाल्या. मनुष्याच्या
आत्म्याचे शत्रू जे दुर्गुण त्यांच्याशी लढून त्यांना नष्ट करणे
ही कल्पना बूयच्या कार्यात प्रमुख असल्यामुळे रयाने
आपल्या संस्थेला फौजेचे स्वरूप देऊन ' सार्वदेशीय आर्मी '
(मुक्तिफौज) हें नाव ठेवले. संस्थेचा जो मुख्य चालक त्याचे
गाव प्रथम जनरल सुप्रींटेंडेंट असे होते, ते नंतर मुसत
' जनरल ' आणि कार्यकारी कमिटीचे नाव ' कौन्सिल ऑफ
वॉर ' असे ठेवण्यात आले या संस्थेची परदेशांतील पहिली
शाखा युनायटेड स्टेट्समधील फिलाडेल्फिया येथे स. १८८०
मध्ये स्थापन होऊन नंतर ऑस्ट्रेलिया (१८८०); फ्रान्स
(१८८१); कानडा, स्वीडन, हिंदुस्थान व स्विट्झर्लंड
(१८८२), दक्षिण आफ्रिका, सीलोन व न्यूझीलंड
(१८८३), जर्मनी (१८८६); डेन्मार्क, इटली व हॉलंड
(१८८७), नॉर्वे (१८८८); दक्षिण अमेरिका (पांच
रिपब्लिक देश), फिनलंड, व वेल्जम (१८८९), वेस्ट इंडीज
(१८९२), डच ईस्ट इंडीज (१८९४), आयर्लंड व
ज्वाण (१८९५); कोरिया (१९०८), प्रसदेश (१९१४),
चीन (१९१५), रशिया (१९१७) वगैरे देशात शाखा स्थापन
झाल्या. या संस्थेतील कार्यकार्याचे मुख्य सूत्र स्थानिक परि-
स्थितीनुसार स्वतःच्या बाबत वर्तनात बदल करणे हे आहे.
या संस्थेचा हिंदुस्थानातील शाखेचा पहिला अधिकारी
इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसमधला कमिशनर फेडरिक बूय-टकर
नावाचा इसम होता. एका प्रसिद्ध हिंदी गृहस्थाने
सार्वदेशीय आर्मीच्या इसमाजवळ असे उद्गार काढले होते
की " तुम्ही आपली विचार व घट्ट ठाकून देऊन काम करून
लागत तर हिंदुस्थानात संस्थेचा पुष्कळ प्रसार होईल " हे
ऐकताच या संस्थेच्या लोकानी हिंदु लोकांप्रमाणे पोतर,
हमाल व जोडे वापरण्यास सुरुवात केली. लवकरच हिंदुस्था-
नात अनेक पोटरशाखा स्थापन होऊन अगदी कनिष्ठ व
अस्पृश्य जातीत शिक्षणप्रसार व समाजसुधारणेचे कार्य
जोडाने चालू झाले. आठ रानटी जाती आणि गुन्हेगार जाती
यांची सुधारणा करणे हे हिंदुस्थानातील मुक्तिफौजेचे एक
विशेष कार्य असून ब्रिटिश सरकारने असले हजारों इसम या
संस्थेच्या स्वाधीन केले आहेत, व रयांच्या ३२ हून
अधिक ठिकाणी बसाव्ही या संस्थेने स्थापितल्या असून त्यात
या लोकांना उपयुक्त येथीचे शिक्षण देण्यात येते.

मुक्तिफौजेचा मुख्य अधिकारी जनरल किंवा कमांडर-
इन-चीफ हा असून तो जगातील सर्व शाखांचे कमिशनर व
इतर अधिकारी नेमतो; व स्वतःनेतरवा जनरलहि तोच
नेमतो. विल्यम बूय हा १९१२ पर्यंत जनरल होता, नंतर
रयाने स्वतःचा बडील मुलगा जेम्सवेल बूय यास जनरल
नेमिले. तथापि जनरलचा हा अधिकार बंधापरंपरा चालणारा
नाही. या संस्थेची इतर नेशनल हेरकार्डेस आणि डेरिटोरि-
यल कमांड्स अशी दोन पृथक् पाती आहेत. इतर नेशनल

हैजातेंतमधील अधिकारी या संस्थेच्या जगभर पसरलेल्या शाखांवर देखरेख ठेवतात; आणि टेरिटीरियल क्षेत्रांमधील अधिकारी निरनिराळ्या देशांत राहून संस्थेच्या शाखांचे प्रत्यक्ष काम करतात या संस्थेच्या अखिल व्यवस्थांची या मालमतेचा जबरल हा दृष्टी असून तो संस्थेचा सर्व जबाबारीं ठेवून दरमाल बॅलन्स-शीट प्रसिद्ध करतो. देण-व्यत्ययां स्वयंसेवक दळ्यांविषीं जमविल्या असून प्रत्येक देशांतील शाखा स्वयंपादनक्षम असली पाहिजे ही तरतूब पाळण्यात येते. मुक्तिफौजेंत अजिंक्य कार्दरप्रमाणे अत्यंत साधी राहणी ठरवितात. दुय्यम दर्जाच्या अधिकार्यांत त्याच अफिफत आणि फील्ड ऑफिसर असे दोन प्रकार आहेत. हे घुमपान व मद्यपान करीत नाहीत. जबरलशासन इतर सर्व जागांवर जियाहिनेमण्याची मोहळीक आहे. या विभागाच्या दळाचा विधेय दर दिने प्रथमवाचून पुरस्कार केला व १८९९ सालीच मुक्तिफौजेंत काम करणाऱ्या ५००० हून अधिक स्त्रिया होत्या. या संस्थेच्या समासदांना लगे करून राहण्याची परवानगी असते. तसेच संस्थेतल्या लोकांना त्या देशातल्या सरकाराशी रामनिष्ठ राहून मुख्यतः शिस्ती नियमप्रसाराचे व सामाजिक सुधारणेचे काम करावे असा नियम आहे. संस्थेच्या कार्यप्रसाराकरिता 'ऑफिशियल गॅसेट' व आगवती पुरवळ वृत्तपत्रे (बहुतेक साप्ताहिक) एकरंजर निरनिराळ्या २० भाषांत प्रसिद्ध होत असतात, आणि बहुतेक देशांत या वृत्तपत्रांचे नाव 'होर फाय' (किंवा तदर्थक शब्द) हे असते. विविधतः यशस्वाची मदत करणे हे संस्थेचे ध्येय असून पुढील प्रकारें मदत करण्यांत येते:—(१) असह्यक्षणांकरिता सहाय्य व दुपारचे अन्न फुकट देणे; स्वतः दारानें लागवडीपाण्याच्या पदार्थांचा, धान्याचा, लुट्या करण्याची दुकाने काढणे, दुष्काळीत काम करणे देणे, (२) दारुबाज लोपसुधारिता मद्यपानाविषयक उपदेश करणे, (३) बेकार लोकांकरिता काम मिळवून देणे, औद्योगिक मुदत (वर्क-हाऊस) काढणे वगैरे, (४) गुन्हेगारांच्या मदतीकरिता वृद्धांना भेट देणे, पोलिस-कॉर्डीत मदत करणे, माती गुन्हेगारांच्या बलाहती स्थापून त्यांना लजोगर्भ्यास लावणे, (५) कुमांगामी जियांकरिता वेग्या-गुहाना भेट देणे, सुत्तिकागृहे स्थापणे, स्त्रियांकरिता औद्योगिक मुदत काढणे, वेग्यावृत्ति लोखन देणान्यांना राहण्याची सोय करणे, (६) गरीब लोकांकरिता मोक्त दवाखाने व दवाखाने स्थापणे, महाराज्यांकरिता वैद्यकगृहे (खेपर असायकम्) काढणे, (७) आरमद्वय कळें पाहणाऱ्यास उपदेश करणे, कर्माज रक्षक देणे, (८) ट्रेनिंग कॉलेज, विद्यार्थ्यांभरतिगृहे, मुजरांचे संघ, खेळांसाठी बँका वगैरे स्थापणे.

हिंदुस्थानांत हल्ली (१९२४) मुक्तिफौजचा उत्तर हिंदुस्थान (पंजाब व संयुक्तप्रान्त) हा एक विभाग असून साहोर हे मुद्रम ठाणे आहे, व या विभागांत गुन्हेगार जातीकरिता

विकरेक बसाहती, १८०० शेतकऱ्यांची एक बसाहत, विण-कामाच्या शाळा, डेअरी व फळसादे असलेली कृषिगृहे, बॉटिंगसह विवासाच्या शाळा, दवाखाने व दवाखाने वगैरे असून विभागाचा मुख्य अधिकारी ले. कमिशनर जयकुमार (टेंपट) हा आहे. याशिवाय पश्चिम हिंदुस्थान (गुजरात, गुजरात व महाराष्ट्र), मद्रास व तेलंग प्रदेश आणि दक्षिण हिंदुस्थान हे आगवती तीन विभाग असून त्यांत वरील प्रकारच्याच संस्था आहेत.

मुक्तेवर—याचा जन्म सुमार ळके १५२१ साल असून हा एकनाथाच्या गोपबुद्धि नावाच्या मुलीचा मुलगा होय. मुक्तेवर हा मूळ पैठणचा परंतु पुढें पैठण सोडून तो दुसरीकडे गेला असें दिसते. याला मोठे सोनाराचे जोसपण होतें. हा कथाकारांत फीत असतो. याचे मोत्र अजि व याचाच नाव वितामणी लफें विर्यभर होतें. याला विठोबी आणि मंगरव-नेची मोठी एकनाथापासून लागली. त्याच्या लहान लहान काव्यांतहि एक तऱ्हेचे फौजदर व घाटणी दिसून येते. याचे रामायण मात्र मोठ्याकाळी काव्याधिकी प्रथम रचलें असावे. मुक्तेवराची सुटिसिद्धांची वर्णने व कोणत्याहि मनोविकारांनी भाषनेसह रेखाटलेली शब्दचिन्ने मनोवैशेषक आहेत. तो आपल्या वर्णनांत अनेक रतींची भेसळ करून देऊन भाष-काच्या मनांत अनेक विकार एकदम उत्पन्न करतो याच्या काव्यांत काळविषयोत्थाचा दोष आहे. याचे रामायण काव्येंत पूर्ण आहे. महाभारताची पांचवें पर्व उपलब्ध आहेत. तशीच इतर लहान लहान आख्यायिकां हि सुटितच आहेत. याचे अनुपलब्ध प्रेय फार आहेत अशी लोकसमजूत आहे. हा ळके १५७१ पूर्वी तेवढाच येथे बसला तेथे मारी समाधि आहे. यांनं आपले महाभारत रचलें त्याची विष्णुदास-नाम्याचे महाभारत यांनं पाहिलें असेल असें दिसते. हा दत्तभक्त होता याचा नातु मुक्तेवर नांवाचाच असून त्यानेहि काव्यरचना केली आहे व तिच्यावर आजच्या काव्यरचनेची छाप पडली आहे [कवि जीव]

मुंगली—मध्यप्रान्तातील विमलसूर जिल्ह्यातील पश्चिम-मेकडाल तहसील. हिचे सालसा व जमीनदारी असे दोन भाग पडतात. दोहोंचे मिळून क्षेत्रफळ १४५२ चौरस मैल व लोकसंख्या दोन लाखावर आहे. तहसीलांत एकरंजर १०२ येथी व कफ भुंयेती हे एकच मोठे गांव (लोकसंख्या सुमारे पांच हजार) आहे.

मुंजाल—एक भारतीय ज्योतिषी. याचा काळ ळके ८५४ हा आहे. याचे मोत्र भारद्वाज असून हा दाक्षिणात्य होता. बृहन्नामसाचा संक्षेप करून यांनं लघुनामस ग्रंथ लिहिला.

मुसफरगड, मिह्रा—पंजाबमधील मुलतान विभागातील मिह्रा. क्षेत्रफळ ६०५२ चौरस मैल व लोकसंख्या सुमारे ५६५४६१. हा मिह्रा पैतनद व सिंधुनद शोमये असून यांत थाल नांवाचे मोठे मैदान आहे येथे पाऊस सरासरी

६ इंचोपेक्षाहि कमी पडतो. हा जिल्हा नेहमीं सुलतान प्रतापचा भाग म्हणून गणला जात असल्यामुळे याचा स्वतंत्र असा मुळीच इतिहास नाही म्हटल्यास चालेल. या जिल्ह्यात ४ तहशिली आहेत. येथील लोकसंख्येपैकी शेंकडा ५८ लोक शेतकीवर उपजीविका करतात. येथील सर्व शेतकी काळव्यांवर अवलंबून आहे. मुख्य पिकें गहू, जव, तांदूळ, बाजरी, ज्वारी, वगैरे होत. जिल्ह्यातील साधारणतः प्रमाण शेंकडा ३.६ आहे.

मुसफरनगर जिल्ह्यात सिंधूच्या पूर्वे किनाऱ्याकडून व विजापूरच्या पश्चिम किनाऱ्याकडून काढलेले बरेच कालवे आहेत. हे बहुतेक हिंदी सरदारांनी बांधले आहेत. सिंधुनदापासून ११३८ मैल लांबी असलेले असे ८ कालवे काढले आहेत. विजापूर नदीतून पाच कालवे काढले आहेत.

तहशिली.—क्षेत्रफळ १९२ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) १०८५७९. या तहशिलीच्या पश्चिमेकडून सिंधु व पूर्वेकडून विजापूर या नद्या बहातात होत ३७९ खेडी व मुसफरनगर व खानगड अशी दोन शहरे आहेत.

शहर.—हे जिल्हा व तहशिलीचे मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या सुमारे पांच हजार. हे शहर स १७९८ त मुसफरखान नावाच्या पठाणाने वसविले. येथे नवाब मुसफरखानने बांधलेला एक किल्ला आहे.

मुसफरनगर, जि. हद्द.—संयुक्तप्रांत, मीरत विभागातील जिल्हा. क्षेत्रफळ १६७३ चौरस मैल लोकसंख्या सुमारे ८०८६०. येथील सर्व भागात गंगानदीच्या काठचा गाळ वगैरे पुरावरील वाढून सर्वत्र पसरतो. गंगा व यमुना नद्यांच्या काठीं खांदर नावाचे सुपीक प्रदेश आहेत वण याना पुरापासून धोका असतो. पाऊस सरासरी ३० ते ३३ इंच पडतो. येथील हवा टेंकल्याच्या साधिल्यामुळे बरीच थंड आहे.

इतिहासः—पूर्वी हा पाठवांच्या राज्यातील भाग होता. नंतर हा पुष्पराज चव्हाणाकडे होता. येथे तैमूरलगाचाहि दुष्ट केरा आला होता, त्यावेळी बऱ्याच रहिवाश्यांची कत्तल झाली. नंतर अकबराच्या वेळी हा सहाराणपूरच्या “शारका” त मोडत होता. इसवी सनाच्या १७ व्या शतकांत येथे सय्यद पठाण्यांचा अंमल होता. १८ व्या शतकात या प्रांताला शाही लोकांपासून बराच प्रास झाला. याच वेळी येथे बरेचसे क्रिडे बांधले गेले. नंतर इसवी सन १७८८ त हा माग मराठ्यांकडे आला. नंतर सन १८०३ त अलीगड पदव्यानंतर शिवालिक पहाडापर्यंतचा सर्व मुसलमानांचे मित्रिकांनी मिळाला.

जिल्ह्यात १९१ खेडी व १५ शहरे आहेत. येथील शेती करणारे लोक जाट होत. काळव्यामुळे शेतकीवर फार चांगला परिणाम झाला आहे. येथील मुख्य पिकें म्हणजे गहू, हरभरा, ऊंठ, तांदूळ, कापूस व नीळ ही होत. येथे कापसाचा व्यापार चालतो, व कापडावर चिमें छापणे, कांबळी व एक प्रकारची रंगीत भांडी तयार होतात. ये. २.६ लोक घाघर आहेत.

तहशिली.—मुसफरनगर जिल्ह्याच्या मध्यभागातील तहशिली. हिचे क्षेत्रफळ ४६५ चौरस मैल व लोकसंख्या सुमारे २३६९४५. होत २८१ खेडी व तीन शहरे आहेत. हा मुसफरनगर तालुका गंगानदीच्या ‘खांदरात आहे.’

गाव—मुसफरनगर जिल्ह्याचे व तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. हे गोथे वेस्टर्न रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या सुमारे २३८११. सहाजगहनच्या कारकीर्दीत सन १९३३ मध्ये मुसफरखानचा मुलगा खानजहान याने हे नगर वसविले. हल्ली या गावाला चव्हाच्या व काळव्याच्या व्यापारामुळे महत्त्व आहे.

मुसफरपूर—बहारप्रांत. पाटणा विभागातील जिल्हा. क्षेत्रफळ ३०३६ चौरस मैल. लोकसंख्या २७५४९४५. या जिल्ह्यात बरेचसे प्रवाह असून पाण्याचा पुरवठा चांगला आहे. आग्नेयीकडे काही तलाव आहेत यातील मुख्य नद्या गंगा व गंडकी या होत. बहुतेक जमीन सुपीक आहे. जंगल नाही. पाऊस ४६ इंच पडतो. हवा थंड आहे. फार पूर्वी या जिल्ह्याच्या उत्तर भागात मिथिल व दक्षिण भागात वैशाली नावांची राज्ये होती. मिथिल देश पाल व सेन घराण्यांच्या नंतर सन १२०३ त बख्तियार खिलजीकडे आला. १० व्या शतकापासून येथे माझण राजे झाले व नंतर सन १५५६ पासून मोगल अंमल सुरू झाला. हे इंडिया कंपनीला दिवाणी मिळाल्यानंतर सन १७८२ त बिहार व तिरहुत (झाकीपूर-मुंडा) असे दोन भाग पडले. बलसंदर (म्हणजे रेंताळ चिकण माती), मटियारी (चिकण माती), बंगर व उत्तर असे जमिनीचे चार प्रकार यात आढळतात. मुख्य पिकें गहू, तांदूळ, जव, तुरीची डाळ, कडधान्ये, तीळ, मका, नीळ, वगैरे. येथे कापूस, सतरेच्या, भाडी, तसेच पालव्या, वगैरे लाकडी सामानहि होत परंतु मुख्य व्यापार म्हणजे नीळीचा होय. या जिल्ह्यात साखर बरीच तयार होते. हा जिल्हा शिक्षणाच्या बाबतीत बंगालपेक्षा मागसलेला आहे. ये. ४ लोकांना लिहितां वाचता येत. मुसफरपूर हे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या (१९०१) ४३६६८. येथे सन १८६४ मध्ये म्युनिपिपालिटी स्थापन झाली. येथे सहान गंडकी नदीतून होण्याच्या योगाने बराच व्यापार चालतो. येथे एक कॉलेज आहे.

मुंडा—उत्तरी हिंदुस्थानातील एक मानववंश व जात. बंगाल, बिहार, ओरिसा, आंध्र प्रदेशादि प्रांतांत या जातीचे लोक आढळतात. या जातीची लोकसंख्या सुमारे ६ लाख असून मुख्य वस्ती, छंडानगपूरमधील रांची जिल्ह्यात आढळते. मुंडा याचा अर्थ ‘खेळांतील मुख्य पुरुष’ असा आहे. मुंडा लोक द्राविड शाखेचे असलेले असे रिस्लेवे मत आहे. मुंडा जातीत देशकपूनेचे फार माहात्म्य आहे. सिंगबोंग, सुरबोंग, मरेगबोक, पदवरणा इत्यादि देवाची हे पूजा करतात. सिंगबोंग हा सर्वांत मुख्य देव आहे. मनुष्य आपुणकडे ज्याप्रमाणे चांगली चाईत कसे करीत असतो त्याप्रमाणे, वेड्यावर सिंगबोंग हा पुन्हा त्या माणसाला मनुष्य

पय, पत्ती अगर कमी इत्यादि योनींत घालतो अशी यांची समजूत आहे. मागेपरब, फाय, सरहुल, होनबापरब, बरोंल करम, कोलोमसिंगबांग, सोहोसह, सोहोबांग इत्यादि उरसब साभरे करण्यांत येतात. या जातीतील बरेच लोक ख्रिस्ती आहेत. ज्यांनी ख्रिस्तीधर्म स्वीकारलेला नाही अशांच्यावर देखील ख्रिस्तीधर्माचा बराच परिणाम झालेला दिसतो.

मुंडा भाषा व ग. - हिंदुस्थानातील लोक ज्या एकंदर भाषा बोलतात त्यांचे मुख्य चार वर्ग पडतात, व त्यांपैकी मुंडा नावाच्या वर्गातील भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या सर्वांत कमी म्हणजे सुमारे ३० लाखपर्यंत आहे. या मुंडा-भाषावर्गाला आणखीही कित्येक नावे पडलेली आहेत. मुंडारी ही कोल भाषेची एक शाखा आहे असे हेंगलसन-प्रभृति विद्वानांचे मत आहे. पण मुंडा व द्राविडी भाषा एकाच वंशाच्या नादांत. मुंडा व द्राविडी हे दोन निरनिराळे भाषा-वर्ग आहेत ही गोष्ट प्रथम मॅक्समुलरने दाखवून दिली. तथापि मुंडाभाषावर्ग या नावालाहि थोडी हरकत आहे, ती अशी की, परकीय लोक मुंडा हा शब्द राखी भिस्त्रांतील लोकांनाच फक्त लावतात. मुंडारी भाषेमध्ये मुंडा म्हणजे प्रामुख्य असा संज्ञाची भाषेतील 'मांजही' या शब्दासारखाच अर्थ आहे. मुंडा हा शब्द मुंडारी भाषा बोलणाऱ्या लोकांनाच फक्त लावतात. तेव्हा सर्व भाषा-वर्गांना मुंडा हे नाव द्यावयाचे न अर्थात सांकेतिक अर्था-नेच होय. याशिवाय या भाषावर्गाला जॉर्ज कॅपवेल व प्रो. थॉमस यांनी अनुक्रमे कोलरी व खेरवारी अशी नावे देण्यांत यावीत असे सुचविले आहे. पण मॅक्समुलरने दिलेले मुंडा हेच नाव या छेदांत कायम ठेविले आहे.

प्रस्तुत काळी मुंडा भाषा मुख्यतः छोटानागपूर प्रांतात चालतात. शिवाय मद्रासमार्गच्या जिल्ह्यांत, मध्यप्रांतांत व महादेव टेंकड्यांमध्येहि ह्या भाषा बोलणारे लोक आहेत जोगरांत व बंगलांत राहणारे लोक या भाषा बोलतात. मुंडा भाषा बोलणारांपैकीहि मुंडा जातीचे लोक अधिक आहेत. कारण दक्षिणहिंदुस्थानांत रहाणाऱ्या द्राविडी लोकांत मुंडा जातीचे लोक हार पूर्वापासून मिशळून गेलेले आहेत आणि उत्तरहिंदुस्थानांतील लोकांतहि त्यांचे मिश्रण आहे. मुंडा भाषेचा द्राविड भाषावर्गावर थोडाफार परिणाम झाला आहे.

मुंडावर्गातील पोटभाषाः-संताळी, मुंडागी, मुमिज, वीर-हार, कोडा, हो, त्री, अगुरी, कोरवा, कूकू, खरिआ, जुआंग, सवर, गडवा. इ. संताळी, मुंडारी, मुमिज, वीरहार, कोडा, हो, अगुरी, व कोरवा या भाषा म्हणजे मूळ एकाच भाषेतून निघालेले प्रकार असून त्यांत परस्पर फरक अल्प आहे. वरील सर्व जातींचे लोक मूळ खेरवारी उर्फ खारवारी या एकाच वंशातून निघालेले आहेत. हल्ली खेरवारी जातीचे लोक छोटानागपूर व दक्षिण बिहारप्रांतांत जमीनदार व शेतकरी या स्थितीत रहात आहेत. मुंडाभाषावर्गातील खेरवारी हीच मुख्य भाषा असून शेजारच्या भाषांचा तिच्यावर परिणाम

त्यामानाने मुख्यतः झालेला नाही. बाकी राहिलेल्या भाषा बोलणारांची संख्या त्यामानाने फार अल्प असून त्यांच्यावर आर्यभाषांचा परिणाम पुष्कळ झालेला आहे; आणि सवर व गडवा या भाषांवर शिवाय द्राविडी भाषांचाहि परिणाम झालेला आहे. [लिथिवास्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया, पृ. ४.]

मुण्डकोपनिषद्—ब्रह्म प्रसिद्ध उपनिषदांपैकी एक. हे अपर्वणवेदाचे मंत्रोपनिषद् आहे. याची तीन मुंडके असून त्या प्रत्येक मुंडकाचे दोन खंड आहेत. प्रथमतः या उप-निषदाच्या प्रारंभी ब्रह्मदेवापासून शीनकापर्यंतच्या संप्रदाय-प्रवर्तक ऋषींचा निर्देश आलेला आहे. त्यानंतर शीनकाने आपल्या अंगिरस नामक गुरुला 'भगवान् कोणाचे विज्ञान झाले असता हे सर्व विज्ञान होतें' असा प्रश्न केल्यावर त्याला अंगिरसाने परा व अपरा अशा दोन विद्या आहेत व त्यांचे यथार्थ ज्ञान झालें असता सर्व विज्ञान होतें असे सांगितले आहे. त्यानंतर अश्वि भूतयोनिचे मूळ ब्रह्म असून त्याच्यापासून विश्वोपपत्ति कशी होते हे निरनिराळ्या दृष्टी-सोनी कथन केले आहे. नंतर दुसऱ्या खंडांत अपराविद्येचा विषय जो संसार व पराविद्येचा विषय मोक्ष त्याचे विवेचन केले आहे. दुसऱ्या मुंडकातील प्रथम खंडांत अक्षरापासून त्याच्याच स्वरूपाचे भिन्न भाव कसे होतात व त्यांतच कसे विलीन होतात ते सांगून पुढेच हे सर्व विश्व आहे व त्याला सुद्धाच्या साहाय्याने जागावें असे सांगितले आहे. दुसऱ्या खंडांत या ब्रह्माचा उपनिषदातील महात्वरूप धनुष्य घेऊन उपासनेने तीक्ष्ण केलेला शर योमून वेध करावा असे अलंकारिक भाषेत म्हटले आहे. उक्तांकार हे धनुष्य व सोपाधिक आरमा हा शर असून त्याचे ब्रह्म हे लक्ष्य आहे असे पुढे कथन केले आहे. शेवटच्या मुंडकांत शरीररूपी उर्ध्वमूल व अधःशाल अशा वृक्षावर वसलेल्या दोघा समानधर्मी पक्षाचा 'द्वाधु-पर्णा' या प्रसिद्ध मंत्राने उल्लेख करून त्यांपैकी एक अहं-माननेने प्रेरित स्वात्म्यामुळे शोकमग्न होतो पण पुढे दुसऱ्या पक्षाची सेवा करून शोकरहित होतो असे म्हटले आहे. शेवटी आरमज्ञान अनन्यमावाने प्रार्थना केल्यानेच प्राप्त होतें असे सांगून ब्रह्मरूप होणें हाच मोक्ष होय असे म्हटले आहे.

मुद्देविहाळ—मुंबई इलाखा, विभापूर भिस्त्राचा पूर्व-कडील तालुका. याचे क्षेत्रफळ ५६९ चौ मैल असून लोकसंख्या (१९११) ८९४८७ आहे. यांत मुद्देविहाळ गांव व एकंदर १५० खेडी आहेत. या तालुक्याचा उत्तर भाग चांगला सुपीक आहे. मुद्देविहाळ गांव सद्देनगराठा रेल्वेच्या अलिमत्ती स्टेशनापासून १८ मैलांवर आहे इ. स. १६८० त हल्लीच्या बत्तरकोट येथील नादगीळाच्या पूर्वांगांपैकी परमप्रा याने बसविले. याचा मुलगा हकणा याने इ. स. १७२० त येथील किता बांधिला. इ. स. १७६४ त पेशव्यांच्या भ्रमलाखाली जाऊन सरतेशेवटी इ. स. १८१८ त हें खेडें ब्रिटिश सरकार-च्या सत्तेखाली आले.

यांच्यांत ती सुलभ रीतीनें उपयोगांत आणतां येतील असा फारक करून दुसरे यंत्र काढले. ही दोन्ही प्रकारचीं लोखंडी यंत्रे बवळ बवळ ३५० रुपये उपयोगांत होती. पुढें १८ व्या दशकाच्या शेवटी चार्लस स्टॅनहोप (१७५३-१८१६) यानें पार्ले लोखंडी यंत्र प्रचारांत आणलें. योच्याया यंत्रांत पुष्कळ काम काढावयाचें हो याच्यांत विशेष होता. टाईप ठेवण्याची कडी, व ती पुढें मागे सरकण्यास चांगल्याच्या बाचा व चाकें, स्प्रिंग, यंत्राची उभी व बळकट चौकट, एक, टाईपावर दाब चांगसा बसवण्यासाठी चौकटीत भसलेली स्टेट इत्यादि अंगांत पुष्कळ सुधारणा केल्या अद्यापिहि हें यंत्र उपयोगांत आणतात. याच्यांत आणखी काही सुधारणा करून अन्वियन व कोर्बियन यंत्रें पुढे आसीं (सन १८४९-१८८०) अन्वियन हें यंत्र बजानेन इलन, कामास सोपें, साफ्या रचनेनें, खरे माग लुटे होणारे, दाब बसविण्याच्या दोज्यास थोडी शक्ति लागणारी व उपावर डबल फ्रान्कन (१०×२० इंच) कागद छापला जातो असें असतें. मोठें काम काढण्यास कोर्बियन यंत्र वापरतात, पण त्यास अन्वियनपेक्षा शक्ति जास्त लागते व त्यासाठीं एका कठिणवाचची योजना केलेंच असते. मात्र यांत अन्वियनपेक्षा वेळेच्या प्रमाणांत काम थोडें होतें. हल्लीच्या साधारण हातयंत्रात एका तासांत २५० प्रती छापून निघतात व यंत्र चालविण्यास (हाई लावणें व यंत्र चालविणें) दोन माणसे लागतात. सिलिंडरमशीनचा वरपना विल्यम निकोल्सन (१८१५) यानें काढली. यात छापावण्याच्या कागद या सिलिंडरास गुंडाळला जाऊन हातयंत्रातील चौकटीच्या जागेची घबत होते व ती हातांत आत छोटयें आणि बाहेर काढण्याचा प्राप्त व वेळ वाचतो, तसेंच शाईचेहि रुळ यात ठेवण्यामुळे शाई लावण्याच्या मागसाचिहि गरज लागत नाहीं आणि ही सर्व कृत्ये एकच दाडा फिरवून एकटा माणूस करूं शकतो. फ्रेडरिक कोनिग (१८३३) यानें जें यंत्र काढलें तें यापेक्षा यंत्रांत चाले व त्यात दर ताशी ११०० प्रती निघत. मात्र यात व निकोल्सनच्या यंत्रात एका वेळी कागदाची फक्त एकच बाजू छापली जाई सिलिंडरच्या (गरगर फिरणाऱ्या) जातीच्या यंत्रास रोटरी व स्टेटरच्या (पुढें मागे होणाऱ्या) जातीच्या यंत्रास रिसिप्रोकेटिंग यंत्रें म्हणतात. यापुढील सुधारणा म्हणजे एकाच केंद्र्यांत गिरगिराळे दोन कागद समोसासमोर छापून निघणें ही होय यांतहि प्रथम कागदाची एकच बाजू छापून निघे येतोत दोन ग्रेटी असत व त्यावर दोन कागदांचा छापण्याचा बोटलेला टाईप ठेवतात; या यंत्रात डबल वेडी (३५×२२ इंच) कागद छापून निघे. यानंतर टाईपसेटिंग यंत्र पुढें आलें, स्ट्रीटोटाईप गॉल ग्रेटी करण्याच्या पूर्वी हें यंत्र प्रचारांत आलें त्यांत सिलिंडरवरच उभा किंवा आडवा टाईप बुळवून ठेवता असत, त्यावर दाब बसवण्यात दुसरे सिलिंडर फिरत आणि या सिलिंडरच्यामध्यें कागद असे.

याच्यांत एकाच वेळी ४ पासून १० पर्यंत गिरगिराळे कागद छापून निघत म्हणून त्यास फोर, सिक्स, एट अथवा टैनपेन्डर यंत्र म्हणत. अस्तव्या प्रकारचे एक यंत्र १८७९च्या सुमारास लंडनटाईम्ससाठी केंद्रियाय यानें तयार केलें होतें, त्यातून दर ताशी ८००० प्रती निघत, हे एफकीडर होतें. न्यूयॉर्कच्या रॉबर्ट हो आणि कंपनीनें कागदाच्या दोन्ही बाजू छापणारे यंत्र प्रथम तयार केलें, त्याची रचना वरील यंत्रासारखी असून, गिरगिराळ्या फॅलमांत मजदूर छापला जाईल अशी त्यांत सोय होती. कागदाची एक बाजू छापल्यास दर ताशां शीस हजार व दोन बाजू छापल्यास दोन हजार प्रती निघत कागदाचा एक रोलर घेऊन त्यावर एकाच वेळी दोन्ही बाजू छापण्याच्या व एकाच मजदुराच्या अशा दोन प्रती यंत्राच्या दोन गिरगिराळ्या बाजूस काढावयाच्या, ही कल्पना विल्यम सुलक यानें (१८६७) काढली. या यंत्रास मात्र स्ट्रीटोटाईप सिलिंडर करावे लागतात. प्रथम प्रथम या यंत्रात कागद ठाळेच्या डिकाणी कापण्याची व घडी चालण्याची अवयव पडे, पण ती निघून जाऊन ही यंत्रे फार प्रचारांत आली विल्यम सुलक हा या आपल्या यंत्राच्या पटापट लावून मरण पावला.

अलीकडील छापण्याच्या यंत्रांत साधारणपणे पुढील यंत्रे विशेष उपयोगांत येतातः (१) लोखंडी हॅडप्रेस-वाचर घुळें व हस्तपत्रिका आग जाहिराती अशीं किरकोळ कामे निघतात (२) लहान प्लेटेड प्रेस-या पायांनें अथवा चाक्याच्या शक्तीनें चालतो व यावरहि काळे, लवंगुलें इत्यादि जांबडी कामें दर ताशी १ हजार प्रती वापरमाणें २१×१६ इंची कागद छापण्याची होतात (३) मिगल सिलिंडर मशीन (यांत इंग्लंडमध्यें स्टारफॅब्रिक स्टोप सिलिंडर म्हणतात) यांत पुस्तक छापून निघतात व दर ताशी १ हजार प्रती निघतात. कागद एका पंढ्यानें काढून ठेवला जातो व शाई लावण्याची योजना फार चांगली असते. यानें कागदाचा फक्त एकच बाजू एका वेळी छापली जाते (४) परफेक्टिंग मशिनमध्ये दोन सिलिंडर असून त्यांत एका वेळी दोन बाजू छापून निघतात लहान वर्तमानपत्रे व मासिके वगैरे यात छापून निघतात इतर कंपनीनें या जातीचे यंत्र उत्तम असत व ते ताशी हजार प्रती काढत. (५) ट्रेव्होल्थन मशीन, याचें सिलिंडर एक असूनहि हें नेहम चारच्या घरांनीपेक्षा थोड्या वेळात जास्त काम-ताशी दाढ ते दोन हजार प्रती-देत यांत रंगीत छापण्याचें कामहि उत्तम होतें व डबल जाऊनचें (६०×४० इंच) काम निघत (६) टू क्लरमशीनका एक अथवा दोन सिलिंडर असतात, छापण्याच्या प्लेटीं दोन व शाईचे रुळ वगैरे साधनेहि दोन दोन दोन दोन एवढेच असतात. (७) रोटरी मशीन, यात कागदाचे अखंड रुळ जोडलेले असतात, आणि मजदुराच्या स्ट्रीटोटाईप अथवा इन्व्होटाईप प्लेटी केल्या असतात या यंत्राचा उपयोग बहुधा वर्तमानपत्रे किंवा नियतकालिक छापण्यासाठी होतें.

कागदाचे रूढ एकापासून आठपर्यंत उपयोगांत भाणणारी व चार ते आठ पाने एकदम छापणारी येथे या वर्गांत असतात. कागद पकडून तो सर्व वाजूनी (४ ते १६ पाने) छापून व संपलेल्या ठिकाणी तुकडा पडून आणि शेवटी त्याची घडी घालण्याचे व प्रती मोडण्याचे इतकी कामे या येथेच आपोआप होतात. या जातीचे पाहिले येथे १८६८ ते निपाळ. त्यानंतर या जातीची निरनिराळ्या घटीची बरीच येथे तयार झाली, त्यात क्वड्रूपल (चार टप्प्यांचे) येथे पुष्कळ उपयोगांत येते. हे येथे ताशी ४८ हजार प्रती काढते. रॉबर्ट हो कंपनीचे येथे या जातीच्या येथेच चांगले असते, याच्यात ३२ पानाच्या ५० हजार प्रती एकाच खेपेस दर ताशी छापून निघतात, दर दर ताशी १६ पानाच्या १ लाख व ८ पानाच्या दोन लाख प्रती निघतात इतके हे प्रचंड राक्षस येथे आहे. याची लांबी ५४ फूट, रुंदी १२ फूट व उंची १९ फूट आणि वजन ११० टन असते. किंमत साधारण १८००० पौंड पडते. याच्या कागदाच्या एका रुळांत पाच मैल लांबीचा व १४ इंचेडचे वजनाचा कागद असतो.

छा प खा न्या ती छ नि र नि रा छया किया — पुस्तकें छापण्याच्या छापखान्यांत अनेक खाती असतात, व त्यांवर एक 'जनरल मॅनेजर' आणि त्याच्या हाताखाली 'वर्कर्स मॅनेजर' असतो. एकंदर कामाची व्यवस्था येथेप्रमाणे असते:— मजदुरांची हत्तलेंछिप्त प्रत छापल्यानंतर आली की, ती प्रथम केसहूमरील ओव्हरसीयरकडे दिली जाते व तो ती कंपोजिटरींनी देतो. हे काम वर्क (कंपोजिटरींनी) करून घेतात किंवा आठवण्याचा किंवा महिन्याचा ठराविक पगार देऊन कंपोजिटर नेमतात मजदूर टाईपात जुळवून घ्याव्या. वर त्याचे प्रूफ कागदावर काढून ते प्रूफकेरवरकडे देतात. तो ते मूळ प्रतीवरून वाचून त्यातील चुका शुकाच्या कागदावर खुनांनी दाखवितो तपुसलेले प्रूफ कंपोजिटरकडे जाते व त्यावरहुकूम तो टाईपात दुस्स्या करतो. त्यानंतर दुसरे प्रूफ काढून ते मूळ लेखकाकडे पाठवतात. तो मजदुरांत कमवास्त दुस्स्या करून ते परत पाठवितो. दुस्स्या असल्यास त्या साक्ष्यावर पुन्हा रिव्हाइज प्रूफ काढून लेखकाकडे पाठवतात.

लि थो मा फी (शिल्डप्रेस) — विशेष प्रकारे तयार केलेल्या दगडावर (शिल्डर) किंवा दुसऱ्या योग्य अशा पृष्ठभागावर आकृति काढणे व तीवरून अनेक छापील प्रती काढणे, या क्रियेला लिथोग्राफी म्हणतात. पाणी व चरबी यांच्यामध्ये जो परस्पर विरोधक गुण आहे त्यावर ही कला उभारलेली आहे. चरबी व पाणी यांना समान आकर्षक असा रासायनिक रीत्या छळ केलेला पृष्ठभाग घेऊन, त्यावरील छापावयाचे वे माग ते चिकट अशा मिश्रणाने झाकून टाकतात व याचीचा पृष्ठभाग ओला करतात, म्हणजे त्यावरून चरबीचा छळ फिरविल्यास ओल्या भागाला चरबी न लागता इतर भागाला ती लागते, व अशा पृष्ठभागावरून कागदावर किंवा अन्य पदार्थावर दाब पाडून छाप घेणे फारच सोपे जाते. ही कला अलॉइस सेनेफेल्डर (१७७१-१८३४) याने शोधून काढली व ती त्याने एकद्व्यानेच पूर्णत्वास नेली ही कीतुकास्पद गोष्ट आहे. उलटपक्षी मुद्रणकलेची मूळ बुक्ति निघाल्यानंतर तिचा हळूहळू विकास होऊन शेंदोनशे वर्षांनी ती पूर्णत्वास पोहोचली. लिथोग्राफीच्या मुख्य दोन शाखा आहेत: एक खर-खरीत (ग्रेन्ड) शिलेवर चरबीयुक्त रंगाच्या काढीने काढलेल्या आकृती (चॉक-लिथोग्राफी) आणि दुसरी प्रकार गुळगुळीत शिलेवर शाईने काढलेल्या आकृती. या प्रकारच्या शिल्ड प्रदान बव्हेरियांत सोलेनहोफेन गावी सेनेफेल्डर यासच सापडल्या व नंतर फ्रान्स, स्पेन, इटली, ग्रीस वगैरे देशांत असल्या दगडांच्या खाणी सापडल्या आहेत. पहिल्या प्रकारच्या कलेंत ईमज लिथोग्राफर विशेष प्रवीण आहेत, आणि दुसऱ्या प्रकारांत फ्रेंच, जर्मन व अमेरिकन कलाभिज्ञ प्रवीण आहेत. चॉक-लिथोग्राफीचे आणखी दोन प्रकार आहेत एका प्रकारात फक्त काळा रंग व त्याच्याच पांच सहा छटा असतात. दुसऱ्या प्रकारात काळा व दुसरे एक उज्जन किंवा अधिकही रंग असतात, व प्रत्येक रंगाकरिता एकेक स्वतंत्र शिल्ड असल्यामुळे क्रियेक उत्तम चित्रांना निरनिराळ्या रंगाच्या वीस ते चांसपर्यंत शिल्ड लागतात. शिल्डपेवजी खरखरीत कागद वापरण्याची

मालें आहे. या दारदाला स्वतःचा निवृत्त असा कोणताच अर्थ नाही. तथापि यांत्रिक पद्धतीने चित्राच्या प्रतिकृती छापण्याच्या सर्व पद्धतींना हा शब्द सामान्यतः लावण्यात येतो. १९ व्या शतकाच्या अखेरच्या पादापर्यंत चित्रे छापण्याची म्हणजे मूळ चित्राची नसल हाकडावर भातच्या, पन्थावर किंवा दगडावर खोदून तयार करावी लागे आणि या एकाच पद्धतीने चित्रे छापणे शक्य असे. अर्थात् ही खोदलेली आकृति मूळधारदुकूम तयार करावयाची म्हणजे खोदणारा कारागीर चांगला कुशल लागत असे व अशा रीतीने कारक थोडी चित्रे छापणे शक्य होत असे. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस यांत्रिक व रासायनिक पद्धतीने या जुन्या पद्धतीस मागे टाकले.

उठावानी पद्धतिः—या पद्धतीमध्ये छापणारा पुष्ठभाग उठावदार असून बाकीचा खोदला गेलेला असतो. ही पद्धति फोटोग्राफीची कला बांधविण्यासुद्धा प्रचलित अली. प्रथम मँगो पॉन्टन या नांवाच्या मनुष्यास असे आढळून आले की, भिन्नतांतील पांढरा बलक अथवा दुसरा एखादा जिले-टिनयुक्त पदार्थ आणि पालासाद्रिकुमित याच्या मिश्रणाने एक असा पदार्थ तयार होतो की, त्यावर प्रकाश पडला असता तो पट्ट होऊन पाण्यात अविद्राव्य बनतो व पाणीहि शोषून घेत नाही. तेव्हा अशा पदार्थाचे पातळ पडदे तयार करून ते फोटोग्राफीच्या ऋणकालेखाली ठेवून त्यावर विशिष्ट तऱ्हेने प्रकाश पाडला असता त्यास विशिष्ट ठिकाणी पट्ट व अविद्राव्य स्वरूप देता येईल. याच शोषावर पुढील सर्व पद्धती उभारल्या आहेत.

रेपायुक्त ठसेः—जेव्हा रेपायुक्त ठसे तयार करावयाचे असतील तेव्हा मूळ चित्रातील रेपा स्पष्ट व काळ्या असतील अशी खपपदारी घ्यावी. याकरिता इंडियन इंक व द्रव हा छापने वापरणे चांगले. मूळ आकृतीतील रेपा गर फार बारीक असतील तर मूळ चित्र मोठे करून त्यावरून ठसा करणे चांगले. आपल्याला ज्या आकाराचा ठसा करावयाचा असेल त्या आकाराचा मूळ चित्राचा प्रथम फोटो घ्यावा. नंतर एक तांब्याचा किंवा जस्ताचा गुळगुळीत पत्रा घेऊन त्यावर बलक व पालासाद्रिकुमित याच्या मिश्रणाचा पातळ थर घ्यावा. नंतर त्या पत्र्यावर ऋण काच ठेवून तो सूर्य-प्रकाशात ठेवावा, म्हणजे त्या पत्र्यावरील थर पट्ट होईल. नंतर सर्व एका काळोपाच्या सोलीत नेऊन तेथे त्या पत्र्यावर कळाने वाई लावावी आणि तो पाण्यात ठेवून द्यावा. काही वेळांने प्रकाशाने पट्ट झालेला मिश्रणाचा भाग सोडून बाकीचा भाग विरघळून जाईल. राहिलेल्या भागावर अस्फाल्टची वूड टाकून थोडी उष्णता घांते, म्हणजे उठावदार पुष्ठ-भागावर अस्फाल्ट चिकटून त्यावर अन्त्याचे कार्य होणार नाही. नंतर पत्र्यास खालच्या व बारीक बाजूनी बाजिशाचा हात देऊन तो पत्रा क्षीणत्राण्यांत ठेवावा म्हणजे पत्र्याच्या मोकळ्या राहिलेल्या भागावर नत्रास्याचे कार्य

होऊन तो मिळून जाईल, व बाकीचा मिश्रणाने आच्छादलेला भाग कायम राहिला. याप्रमाणे मूळ चित्रातील रेपांचा भाग पत्र्यावर उठावदार रीतीने दिवू लागेल. हा पत्रा लांकडाच्या टांबावर ठोकला म्हणजे छापण्याचा ठसा तयार होईल.

पुढे मूळ चित्रातील निरनिराळ्या छायेच्या छटा येण्याकरितां बरील पद्धतीत निरनिराळे करक करण्यात आले. मिसेटिन व पालासाद्रिकुमित यांचे मिश्रण पाण्यात ठेवले असता फुगते. या गुणधर्माचा उपयोग करून बरील पद्धतीनेच या मिश्रणाच्या पत्र्यावर प्रकाशाचे कार्य करून घेऊन व नंतर तो पत्र्यापाण्यात ठेवून रेपापासून प्रथम प्लेस्टर ऑफ पॅरिसचा छांवा तयार करून त्यावरून तांब्याचा इलेक्ट्रोटाईप छांवा तयार करता येतो.

दुसऱ्या एका पद्धतीत छापण्याच्या चित्राची प्रतिकृति मेणावर खोदून काढून तिच्यापासून तांब्याचा इलेक्ट्रोटाईप तयार करण्यात येतो. या पद्धतीत फोटोग्राफीचे काम पटत जाई.

याप्रमाणे रेपायुक्त चित्रे छापता येऊ लागल्यावर प्रकाश व छाया यांचे निरनिराळे प्रमाण असलेली चित्रे छापण्याबद्दल प्रयत्न सुरू झाले. व हा प्रकाश आणि छाया यांचा परिणाम चित्रामध्ये कमीमास्त प्रमाणावर बारीक दिवे किंवा रेपा उठवून दाखविण्यात येऊ लागला. परंतु हा परिणाम घडवून आणण्याकरिता उठावण्याची दिवे व रेपा फारच बारीक व नाजूक असल्या लागतात व याकरिता स्कीन किंवा पत्रदा वापरण्याची युक्ति निघाली. ही स्कीन म्हणजे एका काचेवर सारत्या अंतरावर बारीक आडव्या रेपा आसून घेऊन वर त्या उजम्लवाम्बलाने (हायड्रोफ्लु ओरिक) काचेमध्ये खोदून व त्यांत काजळ भरून तयार करण्यात येते. हा पत्रदा फोटोग्राफ घेताना काचेच्या आड योग्य अंतरावर ठेवला म्हणजे आपणास पाहिले तशा रेपा फोटोग्राफीच्या काचेवर उठविला येतात. या पद्धतीला हाफटोनपद्धति असे म्हणतात. या पद्धतीत वापरावयाचा पत्रा प्रथम जस्ताचा वापरीत असत. परंतु तांब्याच्या पत्र्यावरून अधिक चांगली छपाई होते असे दिसून आल्यापासून चांगल्या छपाईकरिता तांब्याचा पत्रा वापरण्यात येऊ लागला.

अशा रीतीने हाफटोन पद्धतीने केलेल्या ठसापासून निरनिराळे रंग योग्य प्रमाणात वापरून कोणत्याहि चित्रातील अनेक प्रकारचे निरनिराळे रंग आपणास छापलेल्या चित्रात दाखविता येतात. व हा परिणाम घडवून आणण्याकरिता कच हीन वेळा छपाई करावी लागते.

ट्रेडिलो—पद्धतिः—या पद्धतीमध्ये छापणारा पुष्ठभाग ठसांमध्ये उठावदार असून आन खोदलेला असतो, व छापताना त्यामध्ये असलेली शाई कागदावर येते व बाकीचा ठसाचा भाग स्वच्छ पुसून टाकलेला असतो. लांकडी ठसांमध्ये पूर्वी याच पद्धतीचा उपयोग करीत असत. या पद्धतीने ठसे बनविण्याच्या ज्या निरनिराळ्या रशी आहेत त्यास फोटोप्रेश्यूर असे सामान्य नांव आहे, व हेडिलो प्रेश्यूर हाहि

याच पद्धतीचा एक प्रकार आहे. या फोटोप्रोसेस पद्धतीने इतर सर्व पद्धतींपेक्षा अधिक चांगल्या तऱ्हेने मूळ चित्रावर-हुकूम चित्र छापता येते. या पद्धतीमध्ये ठसे तयार करण्याच्या कामां वरीलच जिलेटिन व पालासाट्रिकुमिताशी मिश्रण उप-योगात आणिताने पंगु पददा वापरावयाच्या ऐवजी पत्र्या-वर विटप्रमिनची थारीक पूड टाकून तिला थोडी आंब देऊन नेमर तीवर वरील मिश्रणाचा पददा देऊन त्यावर फोटो-ग्राफीच्या काचेतून प्रकाश येतात व पुढल्यानेतर पत्र्यावर लोहहिरिदाची क्रिया करून पाहिजे तसा ठसा बनवून घेतात ही पद्धति जरा खर्चाची आहे व या टप्प्यावरून छापण्याचेहि काम माजूक व काळजीपूर्वक करावे लागते व तसेहि विप-रण्याचा पार संभव असतो. याच पद्धतीमध्ये विटप्रमिनच्या मुकटीच्या ऐवजी काचेचा पददा वापरून व हायड्रोनच्या उलट क्रिया करून ठसे बनविता येतात, परंतु ही पद्धति कारखी प्रचारीत दिसत नाही.

मोनोटाईप — याचेरिज मोनोटाईप या नावाची एक पद्धत आहे. तीमध्ये छापवयाचे चित्र एका पत्र्यावर पाहिजे त्या रंगात अगर छाईने काढून ते प्रेसमध्ये घालून उलट दुसऱ्या कागदावर प्यावयाचे असते व नेतर आपणास पाहिजे त्या कागदावर पुन्हा मुलट छापवयाचे असते. परंतु या पद्धती-मध्ये एकच प्रत छापता येते तथापि ते चित्र ओले असता त्यावर धातूची मुकटी टाकून त्यावरून याच पद्धतीने उठावदार एम्बेस्डेटाईप करून घेतां हि कामय आहे व त्यावरून हजारों पती छापून घेणे अवकाश नाही हे तर लघ्वे याने दाखवून दिले आहे.

नेव्ही एखाद्या चित्राच्या अनेक प्रती छापवयाच्या अस-तात तेव्हा मूळ ठसा कायम ठेवून त्यावरून अनेक ठसे बन-विणे आवश्यक असते. अशा वेळी मूळ ठसावर प्रिंंगोची मुकटी टाकून त्यावरून एक मेणाचा ठसा तयार करण्यात येतो, व त्या ठसापासून विजेच्या साहाय्याने तांब्याचे पाहिजे तितके ठसे तयार करता येतात. जस्त काळजीपूर्वक ठसे करावयाचे असल्यास मेणाच्या ऐवजी गटापर्ची वाप-रवात येतो. याद्वारे हि जास्त प्रती छापवयाच्या असल्यास तांब्याच्या ऐवजी विजेच्या साहाय्याने पोलादानेहि ठसे बनविण्यात येतात.

नैसर्गिक मुद्रणपद्धतीमध्ये छापवयाच्या पाने बगिरेसारख्या नैसर्गिक वस्तू खूप जोराच्या दाबाच्या योगाने एखाद्या नरम पातळ्या पत्र्यामध्ये दाबून बसविण्यात येत असत, व त्यावरून प्रतिकृती छापण्यात येत असत. व्हडरीने वर कोमि-तलेरुदा जिलेटिनच्या मिश्रणाचा प्रकाशामध्ये कडक होण्याचा गुणधर्म उपयोगात आणून अशा प्रकाशाच्या योगाने कडक झालेला जिलेटिन-मिश्रणाच्या पडद्याचा भाग दाबाच्या साहाय्याने शिथिलच्या किंवा टाईपाच्या धातूच्या पत्र्यामध्ये पट दाबून बसवून ठसे तयार करण्याची सुक्ति काढली

कोलो-टाईप अथवा फोटो-टाईप:— या पद्धतीमध्ये इतोन रंगाल, जिलेटिन किंवा गोंद यांचे पालासाट्रिकुमिताशी मिश्रण करून घटपणा येण्याकरिता तुरटी किंवा दुसरा एखादा पदार्थ त्यात घालून त्याचा पातळ पददा तयार करून वरील पद्धतीप्रमाणे प्रकाशाच्या साहाय्याने त्यावर आपणाला पाहिजे तसे चित्र बटवून त्याच पडद्याचा प्रत्यक्ष छाई लावून छापण्याकडे उपयोग करतात. या पद्धतीचा फोट-काडे छापण्याकडे कार उपयोग होतो व या पद्धतीने चित्रांतील अनेक रंग उठावदार पद्धतीने दाखविता येतात. हेल्सो टाईप हाहि याच पद्धतीतील एक दुसरा प्रकार आहे. वस्तु या प्रकाराने प्रती कार पोण्या छापून घेता येतात तरी त्या प्रत्यक्ष फोटोग्राफसारख्या दिसतात.

फोटोलिथोग्राफी:— अलीकडे पुरांच्या शिळाऐवजी जस्ताचे किंवा अल्युमिनमचे पत्रे वापरण्याची पद्धति आली आहे. या पत्र्यांच्या अंगांदि शिळांप्रमाणेच छाई ओढून येण्याची सुक्ति असते व छापण्याची पद्धतीहि एकच असते. या पद्धतीमध्ये पत्र्यावर जिलेटिनमिश्रणाचा पातळ थर देऊन छापवयाच्या चित्राची फोटोग्राफ घेतलेला जड कांच उभटी देवून तीवर प्रकाश घालून जिलेटिनमिश्रणाचा पृष्ठ-भाग कडक झाला म्हणजे कोलोटाईपप्रमाणे छापता येते, किंवा होच वृत्ति एका कागदावर करून तीवरील चित्र पत्र्यावर दाबाचे ट्रान्झफर करून घेऊन त्यावरून प्रतिकृति छापता येते. या पद्धतीतील बाकीच्या सर्व क्रिया शिळाछाप-प्रमाणेच आहेत. याच पद्धतीचा ईंडोफोटो या नावाचा एक प्रकार आहे. त्याची वृत्ति खेपे या कंपनीने मुम ठेविली आहे. परंतु त्या पद्धतीने होणारे काम इतकें शुद्ध दिसत

करण्याचे कारण फार अल्प पडले असताने; मिशनरी लोकांनी मात्र छापण्याच्या सोयीचा उपयोग बराच केलेला दिसतो. अमेरिकेत काय किंवा पॅरिसच्या देवात काय आरंभीची छापिलेले पुस्तके बहुतेक स्पॅनिश व पोर्तुगीज मिशनरी लोकांनी देश त्या लोकांत धर्मोपदेश व धर्मप्रसार करण्याच्या कामाकरिता तयार केलेले होती. हिंदुस्थानात पहिले पुस्तक १५६० साली छापले गेले. ते गोव्याचा आर्चबिशप बास्पर ही लोकांनी लिहिलेले ' दि स्प्रिच्युल कॉमॅडियस ऑफ दि पिथन लॉफ ' हे होय. नंतर १५६३ मध्ये मॉरिस्या हा ओर्टो याचे " दायलॉग ऑन इंडियन सिपल अँड ड्रम " हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. आर्चबिशप लोकांनी ज्या लोकांविरुद्ध एक व मुसलमान लोकांविरुद्ध एक अशी आगता दोन पुस्तके छापून प्रसिद्ध केली. पुढे १५५५ पर्यंत गोव्यास फक्त आणखी तेरा पुस्तके छापून मिघाली होती. त्यापैकी एक विशेष महत्त्वाचे म्हणजे " मराठी भाषेतले सेंटपीटरचे चरित्र " हे एस्ते-रदाओ दा क्रुसचे पुस्तक होय हिंदुस्थानच्या देशात अर्धे युरोपीयनाने लिहिलेले हे पहिलेच पुस्तक होय. १५७७ साली एक व १५९८ मध्ये एक अशी दोन तांत्रिक पुस्तके मल-बारकिनाच्यावरील अंबलकर थेंप जेसुईट लोकांनी छापली होती असे म्हणतात, पण ती हल्ली नष्ट झाली असावी किंवा निराळ्या नांवांनी गॅलिरिंत असतील.

हिंदुस्थानात अलीकडे छापल्याच्या वाढ किती बेगाने झाली ते छापल्याच्या सधेयेच्या पुढील माकड्यावरून कळेल:—सन् १९०१ मध्ये २१९३ छापल्याने १९०५ साली २३८०; १९१० साली २०५१, १९१५ साली ३२३७; १९२० साली ३०५५, व १९२२ साली ४०८३ छापल्याने होते.

मुद्रण विषयक कायदा (प्रेसलॉ) —स. १८३५ पूर्वी पुस्तके व वर्तमानपत्रे छापण्याकरिता गव्हर्नर-जनरल इन कॉन्सिलकडून परवाना (लायसेन्स) घ्यावा लागत असे. सदरहू साली प्रिटरने स्वतःचे नाव सरकारकडत ओढवावे हा व काही किरकोळ नियम करण्यात आले १८६७ साली 'प्रेस अँड रेजिस्ट्रेशन ऑफ मुद्रण अँड' पास करण्यात आला. स. १८७८ मध्ये लॉर्ड लिटनच्या कारकीर्दीत 'गव्हर्न-म्युलर प्रेस अँड' पास झाला, पण लॉर्ड रिपनच्या वेळी १८८२ मध्ये तो रद्द झाला. १९०८ मध्ये 'न्यूक्वेपर (इन्-साइटमेंट टू ऑफिसेस) अँड' पास झाला. यून किंवा अत्याचार यांना उत्तेजन देणाऱ्या वर्तमानपत्रांचा बंदीबस्त रवाने करण्याचा उद्देश होता, पण तो सफल झाला नाही; म्हणून १९१० साली 'दि इंडियन प्रेस अँड' हा व्यापक कायदा करण्यात आला. त्यात, लून, अत्याचार यांचा बंदो-बस्त; व शिवाय शिपायांना किंवा खलाशांना कठम्यपराह्मुल करण्याचा, किंवा ब्रिटिशसरकार, कोणताही संस्थानिक किंवा ब्रिटिश प्रजाजनांचा कोणताही पण यांच्याविरुद्ध द्वेष किंवा विरहकार उत्पन्न करण्याचा किंवा सरकारी नोकऱ्याला किंवा

खानगी व्यक्तीला धमकी देण्याचा मजकूर यांचा बंदीबस्त करण्याची कटमे होमी रवाने छापल्यानेवाले व वृत्तपत्रकार यांच्यापाशी आधीनकी मागणी व ती तसत करणे वगैरे अधि-कार सरकारने घेतले होते स. १९१७ पासून या कायद्याविरुद्ध विशेष ओरड होऊ लागली. स. १९२१ ते नेप्रेल्ल्या कमिटीने प्रेसअँडट. व न्यूक्वेपर इनसाइटमेंट टू ऑफिसेस अँड हे दोन्ही रद्द करण्याची आणि प्रेस अँड रेजिस्ट्रेशन ऑफ मुद्रण अँड-मध्य कांही दुसऱ्या करण्याची सूचना केली गेली आणि तदनुसार स. १९२२ मध्ये दोन्ही कायदे रद्द होऊन तिसऱ्या कायद्यात दुसऱ्या करण्यात आल्या. त्या—(१) वृत्तपत्राच्या प्रत्येक अंकावर संपादकाचे नाव असावे आणि त्यातील मजकुरावरून संपादक हा मुद्रक व प्रकाशक यांच्या इतकाच दिवाणी व फौजदारी कायद्यास जबाबदार असावा. (२) राबटोही लिखाण जप्त करण्याचा अधिकार प्रसिद्ध सरकारला असावा, पण त्या दुसऱ्याच्या न्यायान्यामतेचा निवाडा कोर्टात मुद्रकाला किंवा इतराला करून घेता यावा. (३) कस्टम व पोस्ट-भौतिकाना राबटोही बाह्यम तस करण्याचा अधिकार असावा, पण त्याविरुद्ध कोर्टात दाद मागता यावी.

मुघोल संस्थान—मुंबई हलात. हे एक दक्षिणेंतील संस्थान असून यांचे क्षेत्रफळ ३६६ बोरस मैल. यात ८१ गावे आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ६०१४० हे इंग्लिशसरकारास सालीना २६७२ रुपये खंडणी देणे उत्पन्न सुमारे ३९५८४९ व आहे यावर कांढापूर येथील पोम्बिटिकल एन्-टाचा ताबा असतो. याच्या उत्तरेस जमाखिंडी संस्थान, पूर्वेस बागलकोट तालुका, दक्षिणेस बदायी व तोरगळ तालुके व पश्चिमेस गोकाक तालुका आहे. प्रदेश साधारण सपाट, जमीन बरीचशी काळी व बाकीची माळ आहे. प्रदेश साधारण दक्ष व ओलाट, पूर्वपश्चिमेकडे १५० उंचीच्या बुधराहित टेंकड्या आहेत. मोठी नदी घटप्रभा, तिने संस्थानचे बरो-वर दोन भाग केले असून, तिच्या दोन्ही तीरावर ३९ गावे आहेत. तिच्या आसपासची जमीन सुपीक आहे. तिचे पाट काढून बरीच बागाईती केलेली आहे. पावसाळ्याखेरीज हवा उत्तम, उन्हाळा कडक, पाऊस थोडा, त्यामुळे दुष्काळ बरो-वार पडतात, पावसाचे सालीना मान २४ इंच. खनिज पदार्थात इमारती लावले व काळे दगड व चुना निघतो. निंब, चामूळ, चिंच, वड, आंबा वगैरे फळे होतात. लोकवस्तीत हिंदूंची संख्या शेंकडा ९२ आहे. उन्हाळ्यामुळे परे बहुतेक यांच्याची एकमजली असतात. लोकांपैकी शेंकडा ४२ लोका शेतकरी आहेत. ज्वारी, बाजरी, राबे, हरभडा, तूर, पावडा, कापूस, मूंगडी, करवी, ऊंस, विड्याची पाने वगैरे शेतकरी-बागायतीचे पिक होते. ज्वारीत कार व शाळ हे दोन। प्रकार आहेत. पळ्या घडका चण्याच आहेत, त्यात ७-मुख्य आहे. बहुतेक छेदयात जुनी देवळे व धर्मशाळा आहेत. आयात माल सोने, रुपे, व तांब्याची व पितळेची मांडी,

लोखंडी सामान, तंबाखू, नीळ, नारळ, सुपारी, व निर्यंतमास ज्वारी, गहू, हरभरा व तूर आणि लुगडी व धोतर. कोष्टाचा धंदा पूर्वी बरा चाले. सन १८६७ त जमिनीची तरमबंदी झाली. येथील संस्थानिकास न्यायाच्या बाबतीत पूर्ण अखत्यार आहे. मुघोळास एक ईमजी हायस्कूल आहे. देशी शाळांतून कानडी व मराठी शिक्षितात. संस्थानात मुघोल व महालिंगपूर ही दोनच गावे महत्त्वाची आहेत.

मुघोल ही संस्थानची राजधानी जमखिंडीच्या दक्षिणेस ६ कोसोवर घटप्रभेच्या डाव्या काठावर आहे. वस्ती ८ हजारपर्यंत, गावाभोवती पक्का तट व त्याबाहेर पेट आहे. बाजार पुष्कळाचा, गावाजवळ तळी व गावात हौद आहेत, त्याचे पाणी व नदीचे पाणी पितात. संस्थानिकांचा वाडा पहाण्यासारखा आहे. येथील म्युनिसिपालिटी १८७५ साली स्थापन झाली.

इ ति हा स.—येथील संस्थानिक घोरपडे हे कौशिक गोत्री क्षत्रिय असून, त्यांचे मूळचे आठवणे मोंसले होय त्यांच्या एका पूर्वजाने घोरपडीने किला सर केल्याने हे नाव त्यांना मिळाले (विभाग, १३ घोरपडे पहा) मुघोळकर घोरपडे हे अठाप घोरपडीस पवित्र मानतात याच्यातील एका पुण्यास २ बायका होत्या, एकीस ७ मुले झाले; तिच्या वैरागास सातकस म्हणतात दुसरीस ९ मुले झाली, त्या वैरागास नऊकस म्हणतात. मुघोळकरांचा मूळ पुण्य चोलराव हा आदिलशाहींत सरदार होता, आदिलशहाने त्याला मुघोळची जहागीर, रामा किला व मोरेबेलाचा मान दिला. मुघोळकर हे सातकसवशी होत. चोलराव व त्याचा मुलगा नावजी यांची हकीकत सापडत नाही. नावजीचा मुलगा बाजी हा शाहजारीस मोंसले यांच्या वेळी प्रसिद्ध होता. शाहजारीस पकडण्याचे काम विजापूर दरबारने आपला सरदार मुस्तफाखान यास सांगितले त्याच्या हाताखाली बाजी होता. खानाने बाजीस हे काम सांगितले व बाजीने शाहजारीस पकडून विजापूरी पाठविले. बसारातून बाजीने शाहजारीस मेगवानास बोलावून विवाहापाताने कैद केल्याचा उल्लेख आहे. काही मंडळींचे म्हणणे त्याने लडाई करून पकडले असे आहे. त्यावर शाहजीने शिवाजीस याचे वधने घेण्यास सांगितले व त्याप्रमाणे शिवाजीने पुढे सावंताबाी युद्ध जाऊ असता बाजी हा सावंतास मिळून लडाईची तयारी करीत असता तो बेसावध आहे असे ऐकून, एकदम मुघोळवर चालून गाऊन व छापा पालून त्याने बाजीस ठार केले व मुघोळ जाळले (१६६१). बाजीनंतर त्याचा पुत्र मालोजी गादीवर बसला. पहिले पठाण याने आदिलशाहास कैदत ठेवून विजापूर बळकावले, तेव्हा शिवाजीने याच मालोजीस एक महत्त्वाचे पत्र लिहून आदिलशाहास सोडून आपल्याकडे येण्यास व आपल्या कार्यास मदत करण्यास, आणि बाजीचा वसलेला सत् विशरून जाण्यास लिहिले (सरस्वतीमंदिर बंदी पत्र मालोजी शिवाजीस मिळाला नाहीं. और-

गडोगाने विजापूर घेतल्यावर हा त्याचा नोकर बसला व त्याने याचा मुघोळमहागिरीची सनद पुन्हा कळून दिली. याचा पुत्र अकोजी, त्याचा पिराजी व त्याचा मालोजी (दुसरा) होय. या मालोजीने बहुतेक पेशवाई पाहिली आणि तोंत घडलेल्या बऱ्याचशा महत्त्वाच्या गोष्टीत याने भाग घेतला. तो पेशव्याची चाकरा नियमितपणे करी, त्यामुळे पेशव्यांनी त्याला आणखी सरंजाम तोडून दिले होते. हैदर-टिपू-मोहिमा, बंदगावळडाई, खडेलडाई, पुणे-होळकर-लडाई इंगेरे लढायात हा पेशव्यातर्फे होता. हा १८०५ त वारल्यावर. त्याचा मुलगा नाशायणराव गादीवर आला. तो स १८१६ त निर्यंतला. त्याला गोविंद, अमकट व लक्ष्मण असे तीन पुत्र होते. पैकी अमकटरावास गादी मिळाली (हा नारायणरावाच्या थोरल्या बायकोचा होता) व गोविंदरावास (हा अमकटचा बायकोचा होता) बापूगांवरावाच्या पयकात सरदारी मिळाली व तो बापूरोबरोबर ईमजारीस लढत असता अशी येथे लढाईत ठार झाला लक्ष्मणराव गायकवाडीत नौकरास गेला. ईमजाराचा व अमकटरावाचा तह होऊन त्यात २० हजारांनिशी ईमजारीचा कर करण्याचे ठरले व जहागीर त्याच्याकडे कायम झाली. पण १८४८ त या नोकराऐवजी सालीना २६७२ रुपये खंडणी देणाचे ठरले मध्यंतरी गोविंदरावाचा तोतया निघाला अमकटराव स. १८५६ त वारला, तेव्हा त्याचा पुत्र बळवंतराव हा अहान असल्याने पो. एजंटो कारभार होऊन संस्थानात सुधारणा झाल्या व कर्ज फिटले. बळवंतरावास स. १८६१ त अधिकार मिळाला, परंतु तो १८६२ त वारला. त्याचा पुत्र (दुसरा) अमकटराव त्या वेळी १ वर्षाचा होता. पुन्हा कारभार एजंटो झाला. त्यावेळी जमिनीची तरमबंदी, विद्याप्रसार, लोकोपयोगी कार्ये बरेरे साली अमकटरावास १८८२ त अधिकार दिला. त्याचे चिरेजीव श्री. मालोजीराव (चिरेडे) हे सांप्रत येथील गादीवर विद्यमान आहेत.

सुंयई, इ सा खा.—हा हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर उत्तरेस सिंधपासून दक्षिणेस कानडापर्यंत पसरला आहे. या इलाह्यातील क्षेत्राने व घडून, याच्यामुद्द या इलाह्याचे क्षेत्रफळ १८७०.७४ चौरस मैल आणि लोकसंख्या २६७५७४८ आहे. यापैकी देशी संस्थानांचे क्षेत्रफळ ६२४५२ चौरस मैल, आणि लोकसंख्या ७४१२३४१ आहे. शिवाय या इलाह्यातील बऱोर्दे संस्थान हे पहिल्या दर्जाचे असून ते हिंदुस्थानसरकारच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली आहे. बऱोर्दे संस्थानचे क्षेत्रफळ ८१८२ चौरस मैल व को. स. २०३२७९८. या इलाह्यात जमीन, हवा आणि लोक फार विविध प्रकारचे आहेत. गुजरायप्राताचा प्रदेश सपाट व फार सुपीक आणि नर्मदा व तापी या नद्यांच्या पाण्याने भिन्न-गारा असल्यामुळे त्याला 'हिंदुस्थानची बाग' हें नाव बऱ्याच पूर्वीपासून मिळालेले आहे. या इलाह्यातील मध्यभागाचे उर्क महाराष्ट्राचे सद्ग्रादि पर्वतासुद्धे कोंकण व देश मने दोन

माग पडले आहेत. सहाय्यीच्या पायथ्यापासून समुद्रापर्व-
तच्या प्रदेशाला कोंकण म्हणतात, व रम्यत मुद्रयतः भाताचें
उत्पन्न होतें. या भागांत खाल्या अनेक आहेत. उत्तरेकडील
सिंधुप्रांत हा बहुतेक ओसाड वाळवंट असून सिंधुनदीकोठ्या
प्रदेश मात्र सुपीक आहे या इलाह्यातील लोकहि विविध
प्रकारचे आहेत. सिंधुप्रांतांत मुमुलमान सधेथेने अधिक
आहेत. गुजराथेतील लोक त्या प्रांतावर मुसलमानी अंमल
बराच काळ होता तरी पूर्ण हिंदुधर्मी राहिले आहेत. तथापि
गुजराथी लोकांत जाती फार आहेत. शिवाय हे गुजराथी
लोक जगातील अत्यंत हुषार अशा व्यापारी जातीच्या
लोकां गणना करण्यास योग्य असे आहेत. महाराष्ट्रांत
शेतकीवर प्रमुख असून तो दारिद्र्यप्रीडित आहे. कारण या
भागांत प्रत्येक तीन वर्षांनी एकदा दुष्काळ पडायचा अशी
म्हण आहे आणि त्याप्रमाणे वारंवार दुष्काळ पडतोहि.
महाराष्ट्रातील लोकसमाजांत गुजराथेपेक्षा जातिभेदाची विवि-
धता कमी आहे, आणि लोकसंघेपेक्षा लोकडा ३० मराठे
आहेत. कर्नाटकात शिंगायतीची लोकसंख्या विशेष आहे.
शिंगायत हा हिंदूंचाच १२ व्या शतकांत उत्पन्न झालेला
एक पंथ आहे. कोंकणामध्ये जिरह्ती लोकांची
बस्ती बरीच आहे. या इलाह्यात सिंधी, गुजराथी, मराठी
व कानडी या चार मुख्य भाषा आहेत. या इलाह्यांत
राज्यी जातीमुद्धा एकदर हिंदु लोकांच्या जातीं सुमारे पांचवें
आहेत

उद्योगयदे.—शेतकी हा या इलाह्यातील मुख्य
धंदा असून लोकडा ६५ लोक त्यावर उपाजीविका करतात.
सिंधुप्रांतात कालव्याच्या पाण्यावर होणारे गहू आणि कापूस
यांचे उत्पन्न दरसाल वाढत्या प्रमाणावर आहे गुजराथेत काही
भागात उत्तम काळी जमीन असून तीत पिकणारा भडोची
कापूस सर्व हिंदुस्थानात उत्तम म्हणून प्रसिद्ध आहे. अह-
मदाबाद व खेडा जिल्ह्यात उत्तम मळईची जमीन असून
तीत बागाईरी पिके होतात. महाराष्ट्रातील देश या भागांतली
जमीन काळी असून तीत कापूस, गहू, हरभरा, मका आणि
काही भागात उत्तम ऊंस बोरें पिके होतात. कोंकणात
पाऊस पुरेष्ठ पडतो त्यामुळे तेथे भाताचें उत्पन्न चांगलें
होतें धारवाडान कापूस पिकतो तो भडोची कापसाच्या
तोडांचा असतो. गेल्या वीस वर्षांत दुष्काळ व प्लेग यामनी
या इलाह्याचें नुकसान हिंदुस्थानातील कोंकणस्थ हिमापेक्षा
अधिक केलें आहे महाराष्ट्रातील लोक स्वावलंबनाने इतर
उद्योगधंद्यांकडे अधिक वळें लागले आहेत, व त्यांची रहणी
सुधारत आहे, हा दुष्काळ आपत्तीमुळे एक कायदाच
झाला आहे असे म्हणण्यास हरकत नाहीं या इलाह्यात
बहुतेक ठिकाणी जमीनधान्याची रमतचारी पद्धति आहे

शेतकी हा मुख्य धंदा असला तरी इतरहि महत्त्वाचे धंदे
येथें सुरू झाले आहेत या इलाह्यांत खनिज द्रव्यांची प्राप्ति
पारशी नाहीं इमारती दगड, समुद्राच्या पाण्याचें मीठ

आणि मीथेनीज हीच कायती खनिज द्रव्ये येथें सांपडतात हात-
कामाचे धंदे मात्र सर्वत्र फार पसरलेले आहेत. मागावर
विणणारे लोक चांगल्या रंगाची लुगडी काढतात अहमदा-
बाद व सुरत येथे उत्तम किनलाची कापड तयार होतें. पण
हल्ली त्याची निपज कमीकमी होत आहे. मुंबईस होणारे
चोदीचे काम आणि पुणे व नाशिक येथें होणारे पितळेचे
काम विशेष प्रसिद्ध आहे, तथापि या धंद्यांचे पूर्वीचे घरगुती
स्वरूप नष्ट होऊन मोठाल्या कारखान्यांचे स्वरूप येत आहे.
मुंबई इलाहा हा हिंदुस्थानातील विणकामाचें फार मोठें केंद्र
आहे, आणि विणकामाचें मुख्य आगर मुंबई शहर आहे

मुंबई शहरातील माग व सुताच्या चाट्या अनुक्रमे १८९४६६
३३४९०८२, अहमदाबादमधील अनुक्रमे २८८३९ व
१२८५७४१ व सोलापुरातील ४६८७ व २५७०९६ आहेत

मुंबईमध्ये धाडावरील पाण्यापासून उत्पन्न झालेली विजेची
शक्ति मिल्ह्याची सोय झाल्यामुळे उद्योगधंद्यांच्या बाडीला
अधिक उत्तेजन मिळालें आहे, व त्यामुळे १९१९ नंतर
अनेक प्रकारच्या उद्योगधंद्यांच्या नव्या नव्या कंपन्या निघाऱ्या
आहेत. हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरचें मुंबई शहर
हिंदुस्थानातील मुख्य मुख्य बाजारपेठाचा पायावर देशातील
बाजारपेठांशी सबंध जोडण्यास फार सोयीचें असल्यामुळे या
शहराचा समुद्रावरील व्यापार फार वाढला आहे. पश्चिम
किनाऱ्यावरील सुरत, भडोच, खंभायत व माडवी ही बंदरे
प्राचीन काळी प्रसिद्ध होती व त्या बंदरांतून धाडशी नाविक
लोक इराणचें आखात आणि आफ्रिकेचा किनारा यांच्याशी
हिंदुस्थानचा व्यापार चालवीत असत पण अलीकडे पुर्वेकचा
कालवा तयार होऊन पोर्टमोहात्या आग्नेयादीची रहदारी
सुरू झाल्यापासून किनाऱ्यानजीक खोल पाणी असल्यामुळे
व कराची या दोन बंदरांमार्फत सर्व व्यापार चालतो. पोर्तु-
गीज मुलुखातील मार्मोगोवा हे मोठे व्यापारी बंदर वनवि-
षयाचा प्रयत्न चालू आहे

राज्यव ररभार — या इलाह्याचा कारभार गव्हर्नर
हा चार एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर आणि तीन दिवाण आणि
प्रांतिक कायदेकौन्सिल यांच्या मदतीने चालवितो. कायदे-
कौन्सिलांत ८६ लोकनिमुक्त आणि २५ सरकारनिमुक्तांपैकी
२० अधिकारी आणि ५ विनअधिकारी समासद असतात
सरकारी खात्याचे राखीव (रिझर्व्ह) आणि सौपीव(स्टॅन्डर्ड)
असे दोन प्रकार केले आहेत. मुंबईसरकारचा सर्व कारभार
सेक्रेटरीट नावाच्या कचेरीमार्फत चालतो त्याची सात
खाती असून त्या प्रत्येक खात्याचा एकएक सेक्रेटरी आहे ती
खाती (डिपार्टमेंट्स) (१) फायनान्स (फंडिंगशी), (२) रेव्हन्यू
(मुलकी), (३) होम (घड), (४) पोलिटिकल (राजकीय),
(५) जनरल (सर्वसाधारण), एज्युकेशनल, मरीन व इन्फ्रि-
स्ट्रक्चर (शिड्डण, नाविक व धर्मे), (६) सीगल (कायद्यास-
बधी), (७) पब्लिक वर्क्स मुंबईसरकारचें ठाणें नोव्हेंबर ते

मार्च सुंदर, एप्रिल ते जून महामंडळरास, आणि जून ते नोव्हेंबर पुण्यास असते, परंतु सेक्रेटरीएट नेहमी सुंदरसच असते. सुंदर इलाह्याचे चार सग असून त्या प्रत्येकावर एकेक कमिशनर हा अधिकारी आहे. त्यांची मुख्य ठिकाणे कराची, अहमदाबाद, पुणे व चेन्नई ही होत. प्रत्येक जिल्ह्याचा मुख्य अधिकारी कलेक्टर असून त्याच्या मदतीला असिस्टंट कलेक्टर व डेप्युटी कलेक्टर असतात. एका जिल्ह्यांत आठ ते दहा तालुके असतात, आणि प्रत्येक तालुक्यांत १०० पासून २०० गावे असतात. प्रत्येक गावात पाटील, कुलकर्णी किंवा तळीर व महार हे कामगार असतात. प्रत्येक तालुक्यावर मामलेदार हा मुख्य अधिकारी असून सर्वोच्च न्याय मंडळीत तोच असतो. असिस्टंट किंवा डेप्युटी कलेक्टर याच्या ताब्यांत तीन किंवा चार तालुके असतात. त्याच्या कामाकरिता सुंदर हायकोर्ट असून त्यांत एक चीफ जस्टिस व सात दुय्यम जज असतात. सिधमर्थ हायकोर्टाच्या दर्जाचे जुद्धाशियल कमिशनरचे एक स्वतंत्र कोर्ट असून शेवटची फौजदारी व दिवाणी अपिल तेथेच चालतात. कोर्टा मोठ्या राहरी स्पेशल मॅजिस्ट्रेट नेमलेले असून त्यांची संक्षिप्तरीतीने चौकशी करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत.

स्थानिक कारभार:—या कारभाराकरिता शहरांत व बहुतेक तालुक्यांच्या ठिकाणी म्युनिसिपलिट्या आहेत. संबंध तालुक्याचा व जिल्ह्याचा स्थानिक कारभार वाढाव्याकरिता तालुकालोकलबोर्ड व जिल्ह्यालोकलबोर्ड आहेत. या संस्थात बहुतेक लोकनिष्पन्न सभासद आणि थोडे सरकारीनियुक्त सभासद असून अध्यक्ष लोकनिष्पन्न असतो. या संस्थांचे काम शिक्षण, आरोग्य, दशाखाने, पाणीपुरवठा, सडका वगैरेची व्यवस्था करण्याचे आहे. या संस्थाना उत्पन्न लोकलफंड, व जकाती यांचे मिळते. शिवाय सरकारातूनहि पैसांची मदत होते.

पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेंट हे दोन चीफ इंजिनियरांच्या ताब्यांत आहे. त्यांच्या हाताखाली सुपरिन्टेन्डिंग इंजिनियर आणि एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियर हे असतात. हल्ली कालवे खोदण्याचे मोठे काम सिधमर्तांत चालू आहे. मध्यभागांत म्हणजे महाराष्ट्रात निरा नदीचा कालवा, मुठा नदीचा कालवा, गोदावरीचा कालवा आणि गोकाकचा कालवा हे मुख्य आहेत. याशिवाय प्रभरा नदीचा कालवा आणि निरा राहट र्वक कालवा यांची कामे चालू आहेत.

पोलिसशाखामध्ये जिल्हापोलीस, रेवेन्यूपोलीस व वॉश सिटीपोलीस असे तीन प्रकार आहेत. डिस्ट्रिक्ट पोलीसांवर इन्स्पेक्टर जनरल हा मुख्य अधिकारी असून त्याच्या हाताखाली डेप्युटी इन्स्पेक्टर जनरल आणि प्रत्येक जिल्ह्याचे पोलीस सुपरिन्टेन्डेंट, असिस्टंट सुपरिन्टेन्डेंट, सबइन्स्पेक्टर, चीफ कॉन्स्टेबल आणि कॉन्स्टेबल असे अधिकारी असतात. सुंदर राहरीपोलीसची व्यवस्था स्वतंत्र असून त्यावर कमिशनर हा स्वतंत्र अधिकारी आहे.

शिक्षण:—या इलाह्यांत शिक्षण काही सरकारी आणि काही निमसरकारी संस्थामार्फत दिले जाते. सुंदर, पुणे, अहमदाबाद व धारवाड येथे एक एक सरकारी आर्ट्स (वाढण्याचे) कॉलेज असून सुंदरस प्रेंट मेडिकल कॉलेज,

ट्रेनिंग कॉलेज, फॅमिल ट्रेनिंग कॉलेज, या सरकारी शिक्षणसंस्था आहेत. याशिवाय सुंदरस सेंट्रलविद्युत कॉलेज, विरसन कॉलेज; पुण्यास फायनस कॉलेज, म्यु नूना कॉलेज; ला कॉलेज, कराचीस इंग्लिश अरिय कॉलेज, व आर्ट्स कॉलेज; नाशिक येथे गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे आर्ट्स कॉलेज; सांगलीस पुण्याच्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे आर्ट्स कॉलेज व कोल्हापुरास आर्य समाजाचे एक आर्ट्स कॉलेज, या निमसरकारी संस्था आहेत. याशिवाय सुंदरस विद्युटरीया टेक्निकल इन्स्टिट्यूट, वॉश बॅकटरीयालॉनिकल सेंबोरेटरी, राजकोट येथे चापस (संस्थानिकांचे) कॉलेज वगैरे संस्था आहेत. दुय्यम शिक्षणाच्या संस्था बहुतेक निमसरकारी आहेत आणि प्राथमिक शिक्षण लोकलबोर्ड आणि म्युनिसिपलिट्या यांच्या ताब्यांत आहे. १९२२ साली पोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा पास झाला असून ते शिक्षण अंमलांत आणण्याची व्यवस्था लोकलबोर्ड व म्युनिसिपलिट्या यांच्याकडे आहे व त्याचा खर्च काही सरकारचे व काही तद्वरू स्थानिक संस्थांनी सोसावयाचा आहे.

याशिवाय या इलाह्यांत पूर्णपणे प्राजागी अशा काही उच्च शिक्षणसंस्था आहेत, त्या म्हणजे पुण्याच्या टिळक विद्यापीठांत चालविलेले टिळक महाविद्यालय, दिगणे येथील ख्रियांची युनिव्हर्सिटी, व अहमदाबाद येथे गुजराथ विद्यापीठांत चालविलेले राष्ट्रीय महाविद्यालय या होत.

मेडिकल खाते सर्जन-जनरल आणि आरोग्यखाते हाय-रेक्टर ऑफ पब्लिक हेल्थ या मुख्य अधिकार्यांच्या हाती असून त्यांच्या हाताखाली प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी सिव्हिल सर्जन आणि असिस्टंट डिरेक्टर ऑफ पब्लिक हेल्थ हे अधिकारी असतात. सुंदर राहरीत सरकारने चालविलेली तीन इस्पितळे आहेत, आणि शिवाय बहुतेक मोठ्या राहरी इस्पितळे आहेत. याशिवाय या इलाह्यांत सहा वेम्यांची इस्पितळे व १६ महाराष्ट्रग्याकरिता संस्था आहेत. देवां टोवण्याचे काम डायरेक्टर ऑफ पब्लिक हेल्थ यांच्या हाताखाली नेमलेल्या अधिकाऱ्यांकडून केले जाते.

१९१९ च्या सुधारणाकायद्यान्वये या प्रताच्या जमाखर्चाचा निराळा स्वरूप आले आहे. पूर्वी काही उत्पन्नाच्या बाबी पूर्णपणे प्रोतिक् सरकारच्या असून इतर बाबी प्रोतिक् व वरिष्ठ सरकार या उत्पन्नात मिळून होत्या. हल्ली नव्या कायद्यान्वये प्रोतिक् व वरिष्ठ सरकार यांच्या उत्पन्नाच्या

बायीं अगदीं पृथक् पृथक् करण्यांत आल्या आहेत. प्रांतिक उपप्राच्या सर्व बायीं बाबत प्रांतिक सरकार करतें, आणि त्यांतून बरिष्ठ सरकारला वार्षिक ५९ लाख रुपये खंडणी देतें. प्रांतिक उपप्राच्या मुख्य बायीं, उपप्राचारीक कर, जमीनमहसूल, अवकारी, टॅक्, रेजिस्ट्रेशन, जंगल, कालवे, व इतर काही कर इत्यादी आहेत. याशिवाय न्यायकोर्टे, तुरुंग, पोलिसघाते, बंदरे, शिक्षणघाते, सरकारी इस्पितळे, शेतकीखाते, औद्योगिक खाते इत्यादि खात्यांकडूनही सरकारला काही उत्पन्न मिळतें. याप्रमाणें या प्रांताचें एकंदर उत्पन्न १९२५-२६ सालीं सुमारे १४ कोटी होतें. १९१०-१९११ सालीं हें उत्पन्न सारें ७० कोटी होतें हें लक्षांत घेण्याजोगें आहे.

मुंबई इलाख्यांतलें संस्थानेः—हिंदुस्थानांतलें एकंदर हिंदी संस्थानांपैकी निम्म्याहून अधिक मुंबई इलाख्यांत आहेत. यासंबंधीं विशेष गोष्ट म्हणजे, या संस्थानांपैकीं पुष्कळशीं अगदीं लहान आहेत. एकट्या काठेवाड-द्रोणकण्यांत सुमारे २०० निरनिराळीं संस्थाने आहेत. इतक्या लहान प्रादेशीक विभागांनां संस्थानपद मिळण्याचें ऐतिहासिक कारण असें आहे की, येथें ब्रिटिश अंमल सुरू होण्याच्या वेळीं ज्या जमीनदारांनां दिवाणी व जमीनदारी खटले चालविण्याचा अधिकार होता त्या सर्वांनां मांडलिक राजे वरुं सैमनामिक असा दर्जा देण्यांत आला. राजसत्तेचा मुख्य नियम म्हणजे उपेक्षासक्त बाबसायसत्ते ही या लहान संस्थानांत चालू नसल्यामुळे संस्थानां प्रदेशाची सतत विभागणी होत असे. १८ व्या शतकांत अद्या विभागणीमुळे राजपुतान्याप्रमाणें मुंबई इलाख्यांतहि अनेक लहान लहान संस्थानांत पोटविभागणी आणि अवयवस्था चालू होती. संस्थानासंबंधाची विविधता या इलाख्यातकी हिंदुस्थानांत दुसऱ्या कोठेहि नाही. यापैकीं मोठालीं संस्थाने १८ व्या शतकांत सराठी साम्राज्याच्या अमदानीत उदयास आलीं. रघुपुत संस्थानिकांची घराणीं बरीच जुनी आहेत. फार प्राचीन काळांतलें संस्थानें सर्वांन, जंत्रिया व जाम्नाबाद हीं असून येथील संस्थानिक परदेशांतून आलेल्या पराण्यांतले आहेत. प्राचीन काळां ओंबिचीनियांतून व्यापारी जहाजे हिंदुस्थानांत येत असत, अशा जहाजांवरील अधिकारी येथेच राहून त्यांनीं हीं संस्थाने स्थापिलीं आहेत. याशिवाय येथील मूळच्या भिन्न, कोळी वगैरे देव्य लोकजातींच्या पुढाऱ्यांनीं माही व नर्मदा या नद्याकांडच्या डोंगराळ प्रदेशांत संस्थाने निर्माण केलीं आहेत.

मुंबईसरकार या संस्थानांवर पोलिटिकल एजेंटच्यामार्फत नियंत्रण ठेवतें. या नियंत्रणाचा प्रकार मोठाल्या संस्थानांच्या बाबतीत सल्लासमलत देणें इतक्याच स्वरूपाचा असतो इतर संस्थानांच्या बाबतीत प्रत्यक्ष राज्यकारभारांत पोलिटिकल एजेंटांनां काही अधिकार असले, आणि जेथील संस्थानिक अवयवां आहेत अशा संस्थानांचा सर्व कारभार सरकार आपले अधिकारी नेमून चालीवतें. येथील काही

लहान संस्थानें दुसऱ्या मोठ्या संस्थानिकांचीं मांडलिक आहेत, त्यामुळे रगचा ब्रिटिश सरकारचा प्रत्यक्ष संबंध नाही. तथापि अशा उपसंस्थानांचे अस्तित्व कायम रावण्याची हमी ब्रिटिशसरकारने दिलेली असते. संस्थानिकांचे अधिकार, तसे किंवा चालू बांधवाट याअन्वये ठरविले गेले आहेत. काठेवाडातील व इतर काही लहान संस्थानिकांचे अधिकार इतके मर्यादित आहेत की, जमीनमहसूल वसूल करणे या अधिकाराखेरीज दिवाणी व जमीनदारी खटले चालविणे वगैरे इतर कोणतेहि अधिकार त्यांस नाहीत.

‘बेस्टन ईंडिया स्टेट्स एजन्सी’ अशी निराळी एजन्सी होण्यापूर्वी या इलाख्यांत ३७७ संस्थाने होती. त्यांचे क्षेत्रफळ ६३००० चौरस मैल आणि लोकसंख्या (१९२१) ७४०५२९. यांच्या पुढील एजन्सी आहेतः—बेळगांव, एजन्सी-१ संस्थान (सावंतवाडी); विशापूर एजन्सी-१ संस्थान (गत); कच्छ एजन्सी-१ संस्थान; धारवाड एजन्सी-१ संस्थान (सावनूर); खेडा एजन्सी-१ संस्थान (खंबायत); काठेवाड एजन्सी-१८७ संस्थाने (—मुख्य जुनागढ, नवानगर, भावनगर, प्राणभा, पोरबंदर, मोरनी, गोंडळ), कुडावा एजन्सी-१ संस्थान (जमिरा); कोल्हापूर एजन्सी ९ संस्थाने (मुख्य संस्थान कोल्हापूर व ९, मांडलिक संस्थाने), महाकाठा एजन्सी ५१ संस्थाने (मुख्य संस्थान ईंदर); नाशिक एजन्सी-१ संस्थान (सुरगणा); पालनपूर एजन्सी-१७ संस्थाने (पैकी मुख्य पालनपूर व राधनपूर); पुणे एजन्सी १ संस्थान (भोर); रेवाकाठा एजन्सी-६९ संस्थाने (मुख्य संस्थान रागविपळा); सातारा एजन्सी २ संस्थाने (औंध व फलटण); सोलापूर एजन्सी-१ संस्थान (अकलकोट); सकर एजन्सी-१ संस्थान (सिरपूर); सुरत एजन्सी-२ संस्थाने (बासदा, धरमपूर व सचोर्न); डाणा एजन्सी-१ संस्थान (अव्दार).

याशिवाय दक्षिण महाराष्ट्रांतलें संस्थानामध्ये सांगली, मिरज (सोनिअर व जूनिअर), कुंदवाड (सोनिअर व जूनिअर), जमखिंडी, मुघोळ व रामदुर्ग भोवा समवेस होतो. या इलाख्यांत संस्थानांची संख्या फार असल्यामुळे त्यापैकीं काही हिंदुस्थानसरकारने आपल्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली ध्यावी अशी सूचना मॉरेग्यू नेमसफई-रिपोर्टीत केली होती. तदनुसार १९२४ साली काठेवाड, कच्छ व पालनपूर या तीन एजन्सीमध्ये येणारा सर्व प्रदेश स्टेट्स ऑफ बेस्टन ईंडिया या नांवानें हिंदुस्थानसरकारने आपल्या नियंत्रणाखाली घेतला.

शहर.—मुंबई इलाख्यांचे मुख्य शहर. क्षेत्रफळ २२ चौरस मैल. लोकसंख्या ११७५११४. मुंबई येथील अगदीं मूळचे रहिवासी हे कोळी वगैरे देवता ‘युंघा आई’ तिच्या नांवावरून या शहराला मुंबई नांव पडले आहे. बेंबेचेच्या आसपास व प्रंतरावरील सापडले आहेत त्यावरून पायाग-जुगामध्ये येथे मनुष्यवस्ती असावी असे तज्ज्ञांचे मत आहे.

१ व्या शतकाच्या पूर्वी येथे कोळी लोकांची वस्ती होती. त्यावेळीं मुंबई हे उत्तर कोंकणाचा भाग म्हणून गणले जात होते अशोकाच्या साम्राज्यात मुंबईचा अंतर्भाव होत होता असे दिसते. ८१-१२६० या काळांत शिलाहार घराण्याची मुंबई बेटांवर सत्ता होती. या घराण्याच्या अमदानांत बाळके-श्रवांचे देवालय बांधण्यात आले व ते पहाण्यासाठी मलबार-सारख्या दूरच्या प्रदेशांतूनहि लोक येत असत म्हणून बाळ-केधर ज्या टंकडीवर बसले होते त्याला मलबार हिल्स असे नाव पडले. १२६० साली दक्षिणेचा राजा भीमदेव छाने या ठिकाणाचा आश्रय केला आणि महिकावती उर्फ माहीम नांवाचे शहर बसविले व प्रभावतःदेवीचे देऊळ बांधले. अर्थात भीमदेवाचे पळशीकर ब्राह्मण, प्रभू वगैरे अनुयायी त्याच्यापरोबरच येथे रहावयास आले. १३४८-१५३४ च्या दरम्यान या बेटांवर मुसलमानांची सत्ता होती; व त्यांच्या सत्तेखाली माहीम हे लष्करी ठिकाण झाले. १६ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पोर्तुगीज लोकांनी ही बेटे आपल्या ताब्यात घेतली; व त्यांच्या अमदानांत येथे ख्रिस्ती धर्माची मंदिरे बांधली गेली. १६६१ साली दुसऱ्या चाले-सला पोर्तुगीज राजाकडून लक्षाची देणगी म्हणून ही बेटे देण्यांत आली. १६९८ साली ब्रिटिश सरकारने ही बेटे ईस्ट इंडिया कंपनीला दिली व यानंतर कंपनीच्या अंमलाखाली मुंबई हे महत्त्वाचे बंदर बनत चालले. १८१८ साली पेशवाई-सत्तेच्या शेवटांतून दख्खनाचा सर्व मुलूस कंपनीसरकारकडे आला व एलफिन्स्टन व मीयर या गव्हर्नरांच्या कारकीर्दीत मुंबईची भरभराट साली. १८२७ साली टंकसाळ उघड-ण्यांत आली. १८३३ साली टाऊन-हॉल बांधण्यांत आला. १८५३ साली जे. आय. पी. रेल्वे मुंबई ते ठाण्यापर्यंत सुरू झाली. १८६० सालापासून कापसाच्या व्यापारापदल मुंबईची प्रसिद्धि होऊ लागली, व गोवा विद्युत्पट्टे, यांत्रिक कारखाने इत्यादि महत्त्वाच्या इमारती बांधण्यात आल्या.

भौगोलिक वर्णन:—प्राचीन काळी मुंबई हे नि- निराळ्या छान बेटांनी बनले होते. ह्या ही सारी बेटे मिळून एकच शहर झाले आहे. या शहराचे नैसर्गिक सौंदर्य फार अप्रतिम आहे. सर्व हिट्ट्यानांत याच्यासारखे दुसरे शहर नाही अशी याची ख्याती आहे. या शहराची लांबी ११॥ मैल व रुंदी ३ ते ४ मैल आहे. याच्या पूर्वेस व पश्चिमेस एकूट उंचाई आहे. मुंबईचे दोन भाग पडतात: (१) शहर व (२) बोट (फीट). कोटाट व्यापाराच्या पेढ्या, सरकारी कचेऱ्या व सुंदर इमारती आहेत. त्यांची मुख्य (बंदराजवळ) ताम्रमहाल हॉटेल, सेलर्स होम उर्फ पलासांचे विरामस्थान, राजाबाई टावर, युनिव्हर्सिटी लायब्ररी, सेक्रेटरीएट, ट्राय-कोर्ट, निरानिाळ्या बँका, बांधकाम, टाऊनहॉल, यूरोपिय-नोवा मजबुतारकम्, राणीचा पुतळा इत्यादि होत. फोर्टसेट जार्ज व्हिज्जार्थी येथे जुनी सटवडी हट्टीस पडते. मुंबईच्या मरक्षणासाठी समुद्रांतल सव्वावर सटवडी करून

तेथे तोफा ठेविल्या आहेत. याखेरीज पेढ्याच्या निरानिाळ्या भागी अशीच व्यवस्था केली आहे. महालक्ष्मी व मलबार फोर्ट येथेहि तोफा ठेविल्या आहेत. कोटाच्या उत्तरेस थोडोबंदर, फाफडे भाकॅट, म्युनिसिपल ऑफिस, चोरेरे इमा-रती आहेत. कोटामध्ये यूरोपियन लोकांची वस्ती आहे. त्याच्या उत्तरेस मुख्य भरवण्याचा भाग आहे. यांत मुंबा-देवीचे देऊळ आहे. भायखळ्याच्या जवळ राणीचा बाग आहे. परळच्या भागांत मुंबईतल्या गिरण्या आहेत. मलबार व खंबाळा टंकट्यावरून रात्रीच्या वेळी मुंबई शहराचा फारच मनोहर दखावा हट्टीस पडतो. त्याचप्रमाणे राजाबाई टावरवरून बंदराचा भाग नजरेस पडतो.

देवळे:—महालक्ष्मीचे देऊळ, बाळकेधर, बाबुलनाथ व मुंबादेवी ही जुनी हिंदू देवस्थाने असून गेट ऑफ मर्सी हे ज्यू अथवा यहुदी लोकांचे पवित्रस्थान पायबुणीच्या उत्तरेस आहे. जुम्मा मशीद ही शहरांत भरवस्तात आहे.

हवामान:—मुंबईत उष्णता अथवा धंदी तीव्र कधीच नसते. सुमारे ७१ इंच पाऊस पडतो. हवा दमट असते. जून-पासून सप्टेंबरपर्यंत पावसाळा, मे व ऑक्टोबर महिन्यांत उन्हाळा व डिसेंबरापासून मार्च महिन्यापर्यंत हिवाळा असतो. साधारण उष्णमान ७९.२ अंश असते.

मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीत ७२ सभासद आहेत. त्यांची १६ सरकारनियुक्त व ५६ लोकनियुक्त असतात. कार्पोरेशनचा अध्यक्ष प्रातिनिधींनी निवडवावयाचा असतो. कार्यकारी खात्याचा मुख्य एक सरकारनियुक्त कमिशनर असतो. मुख्य उपप्राची वाज म्हणजे परपटी होय.

शिक्षणसंस्था:—मुंबईस मुंबई विश्वविद्यालय आहे. याशिवाय एलफिन्स्टन, व्हिस्न, सेंटसेवियर, सिडनहॅम कॉलेज ऑफ कॉमर्स, एकोनॅमिक्स इन्स्टिट्यूट, सेकंडरी टीचर्स कॉलेज, गव्हर्नमेंट लॉ स्कूल, ग्रॅंड मेडिकल कॉलेज, व रोड गोवर्धनदास सुंदरदास मेडिकल कॉलेज ही कॉलेजे आहेत, व शिवाय एक “ राष्ट्रीय ” दुय्यम प्रतीची पायास्थ वैद्य-काची शाळा आहे. त्याशिवाय ‘जे जे स्कूल ऑफ आर्ट’ नांवाची शिक्षणसिद्धान्तविषयक संस्था आहे व व्हिक्टोरिया ज्युवेली टेक्निकल इन्स्टिट्यूट ही यंत्रशिल्पाची शिक्षण-संस्था आहे व शिवाय येथे एक सरकारी वेधशाळाहि आहे.

व्यापार व दख्खनजळण:—मुंबई हे परदेशी व्यापार्या-आयात-निरातीचे व व्यापाराचे केंद्र आहे. १९२३-२४ साली २०४४ कोटी मुंबई बंदरांत आल्या व गेल्या. दख्ख-नजळणासाठी लोहहत आयात्या सुरू करण्यांत आल्या आहेत. यांतच विजेच्या ट्रामगाळा आहेत. खबर ऑफ मॉमस नांवाचे एक व्यापारिंदळ आहे. र्थीत ११६ सभासद आहेत, व त्यांच्यातर्फे कायदेकीर्तिमार्त एक सभासद निवडला जातो.

सूत व काण्ड रंगविणें, कातडी कामावणें, पातुछाम करणें, इत्यादि अनेक धंदे आहेत. सुवईमध्ये कापडाच्या व इतर मिळून ८२ गिरण्या आहेत व त्यात एकंदर दीड लाख लोक कामावर आहेत. या गिरण्याचं मुंबईचें वैभव आहे. माटुंग्या येथे पुष्कळ मिठागरे आहेत. सुवईत २५-३० वर्तमानपत्रे व मासिके निघतात. त्यापैकी अँग्लोकेट ऑफ इंडिया, गुजराती, इंडियन डेलीमेल, इंडियन पोशल रिफॉर्मर, नया-काळ, टाइम्स ऑफ इंडिया, कॉनिकल, मनोरंजन, इत्यादि प्रमुख आहेत. येथें फ्लिअरिंग हाऊस, अनेक स्थानिक न्याया व निरनिराळ्या आशियाटिक व युरोपीयन राष्ट्रांच्या न्याया आहेत. येथें शेअरबजार आहेत व प्रत्येक प्रकारच्या मालाचे निरनिराळे बाजार आहेत.

बंदराची व्यवस्था पहाण्यासाठी व रयाची सुधारणा करण्यासाठी सरकारने एक मेडल नेमिलें आहे. त्यास " पोर्ट-ट्रस्ट " म्हणतात. त्याचे उत्पन्न १९२४-२५ साली २७४ लाख होते. शहराची सुधारणा करण्यासाठी एक मेडल स्थापन केलें आहे. त्यास इंप्रुव्हमेंट ट्रस्ट म्हणतात १९२३-२४ साली या खात्याने १५२६ लक्ष रुपये खर्च केले. पोर्टट्रस्ट, कार्पोरेशन व इंप्रुव्हमेंट ट्रस्ट या तिन्ही संस्थांनी सुवईची वाढ करण्याचे प्रयत्न चालविले आहेत. बँकवेचें घरण बांधण्याचें काम सुरू आहे.

सुधारकपूर—संयुक्तप्रांत, असमगड जिल्हा, मद्रास-बाद तालुक्यातील एक शहर. लोकसंख्या सुमारे १५ हजार. याचे पूर्वीचे नांव कासिमाबाद होतें. येथें इसवी सन १८१३, १८४२ व १९०४ मध्ये हिंदुमुसलमानात पुष्कळ तडे झाले. येथें रेशमी व सुती कापड निघतें.

सुरवाड—मुंबई, ठाणें जिल्ह्याचा आग्नेयीकडील तालुका. क्षेत्रफळ ३५९ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे ६५ हजार. यात एकंदर १७० खोडी आहेत. हा तालुका खडताळ असून येथें बरेंच गंगळ आहे व जमीन निरुस आहे. येथें बहुतेक ठाकुर, कोळी व मराठा जातीचे लोक रहातात.

सुरवाडा—मध्यप्रांत, अमरपुर, जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील तहसील. क्षेत्रफळ ११९६ चौरस मैल व लोकसंख्या सुमारे दीड लाख. हात ५१६ खोडी असून फक्त सुरवाडाच कायत मोठें गाव (लोकसंख्या सु. १५ हजार) आहे. सुरवाडा येथें सुन्याचे व सीमेंटचे कारखाने असून ४ पाणचक्याहि आहेत.

सुरसान—संयुक्तप्रांताच्या अलिगड व इटाहा जिल्ह्यातील इस्टेट. क्षेत्रफळ ६० चौरस मैल ही सर्वांत महत्त्वाची जाठ लोकांची इस्टेट आहे. १६व्या किंवा १७व्या शतकात रानपुतान्यातून मकन नांवाचा एक जाठ येथें आला व त्याने ही वसविली. येथील मुख्य शहर सुरसान हें कानपूर अखबेरा रेल्वेवर आहे.

सुरळी—याच्याविषयी सोडोशी माहिती १५ व्या विभागात ' देवदासी ' व (१८ व्या विभागात) गाविणी व ' देवळी ' या खेळांत दिली आहे. देवाला मुलगी वहाण्याच्या

या चाळीचा प्रारंभ, त्याचें कारण व वाढ यांचा प्राचीन इतिहास फारसा उपलब्ध नाही; कदाचित हें देवभोजेणाचें लक्षण असें वाहेल आपल्याकडे हे प्रकार मद्रास इलाच्यांत फार आहेत. वर्नाटकांतील या सदरा वर्गास बसवी म्हणतात. मराठींत यापुढेच जागरवसवी हा शब्द आला आहे. पश्चिम हिंदुस्थानात ही चाल तिकडून आली असावी. सुरळीसारखी निरनिराळी नावे धारण करून निरनिराळ्या देवस्थानांशी संबंध असणाऱ्या अथवा नसणाऱ्या पुष्कळच क्रिया आपापले निरनिराळे संप्रदाय चालवीत आहेत. पुढील कोष्टकावरून या चाळीचा प्रचार कसा व कोठें आहे हें दिसेल.

वर्गाचें नांव	देव	देवस्थान
सुरळी	खलोबा	जेजुरी, जिह्वा पुणें
"	ओतिबा	ओतिबा डोंगर, कोल्हापूर
ओगवीण	अंबाबाई	तुळजापूर—मोंगलाई
शाबीण	रवळनाथ	खानापूर जि. बेळगाव
नायकीण	भूतनाथ	मालिगांव, कोंकण
कलावंतीण	महाबळेश्वर	गोकर्ण, कारवार
बेसवी	दारेश्वर	कुमठें "
देवदासी	गुडम्मा	शिरशी, कानडा
देवळी	यलम्मा	सोदसी, बेळगाव
ओगतीण	कुर्गेबा	कणकेरी, बल्लारी
मातंगी	यामम्बा	गुड्डूर, गदग
शरणी	मास्ती	" " "

या मायकांच्या संख्येची वाढ शिक्षणांनं याबेल असें बाह्यी लोकांचें म्हणणें असून, काहीच म्हणणें सरकारी कायद्यानें याबेल असें आहे. इंडियन पीनल कोडची ३७२ व ३७३ ही कलमे या चाळीच्या प्रतिकारार्थ केलेली आहेत काही वेद्या आपला धंदा अधिक प्रतिष्ठित रीतीने चालावा व समाजात आपला अधिकारमरोसपणें शिरकाव घ्यावा म्हणून कोणत्याहि प्रकारचा विशेष विधि न करता त्या सुरळ्या बनतात

मुलप्रमाणेंच मुलगेहि देवानां बाह्याची चाल आहे. खंडोबाचा वाघ्या, अंबाबाईचा आराध्या, यामम्बाचा पोत-राय, यलम्बाचा जोरया बघेरे पुरष असेच चाहिलेले असून त्यांना छत्र करण्याची (सुरळी, देवदासी याच्यासारखी) सक्क मनाई असते. या पुरवाचा व बरील क्रियांचा निकट-वास झाल्यानें चोरून बंदकैलीपणा होणारा बळकट संभव असतो. हा प्रकार ज्या जातिंत आढळतो त्या म्हणजे, भंडारो, कुणधी, घनगर, नार्हक, कोळी, बेदर, दासर, कुबलीगर, तळवार, महार, मांग, बगैरे होत ओरंगसेधानें ओरंगाबादे-बवळील सागारें गांवच्या खंडोबास सुरळ्या बाह्याची चाल बंद केली होती (ओरंगसेध पहा). [वि रा सिदे-लेख व व्याख्या, पृ. ९०-९३]

सुरादावाद्, जिह्वा.—संयुक्तप्रांत, रोहिलखंड विभागांतील जिह्वा क्षेत्रफळ २२८५ चौरस मैल. पश्चिमेकडे गंगानदीबळखदार नांवाच्या जमिनीचें सखल मैदान

असून मध्यभागी एक मोठे सपाट व सुपीक मैदान आहे. या जिल्ह्यातील सर्व जमीन नदीच्या काठाने तयार झाली आहे. जिल्ह्याचा पश्चिमेकडील भाग बराच बालुकायुक्त असून तो अतिशय रूक्ष आहे. या जिल्ह्याची हवा बहुतेक निरोगी आहे येथे दरवर्षी सरासरी ४० इंच पाऊस पडतो.

इतिहास:—या भागात सेवळ व अमोहा या नावाची दोन शहरे आहेत, ती फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहेत. ती शहरे व त्याच्या उपसमतली प्रदेश मिळून हा सुरादावाद जिल्हा बनला आहे. १६ व्या शतकापर्यंत सेवळचा जो इतिहास तोच सुरादावादचा होय. रस्तमखान नावाच्या काटेरच्या सुभेदाराने स. १६३५ त सुरादावाद हे शहर वसविले. या शहराचे हे नाव सुरादबक्ष्याच्या नावावरून पडले पुढे मोगल लोकांच्या राज्यास उतरती कळा लागली व काटेरिया लोकाना बंद केले व ते स्वतंत्र झाले. तेव्हा तेथील सुभेदाराने आपली राजधानी कनेज येथे नेली. पुढे अली महमद नावाच्या रोहिळा सरदाराने बंद केले. ते मोठ्याच्या सुरादावादच्या सुभेदाराने प्रथम केला पण शेवटी स. १७४० च्या सुमारास अलीमहमदचा विजय झाला, व तो सध्या टाणू त्याच्या ताब्यात आला. येथे रोहिळे लोकांचे वर्चस्व सन १७५४ पर्यंत टिकले. स. १७७४ त रोहिळखंड अयोध्येच्या नबाबाच्या सत्तेखाली आले व पुढे १८०१ साली ईंग्रजी राज्यास जोडण्यात आले. अमोहा व सेवळ येथे सुंदर मशिदी व बौद्ध मंदीरे आहेत.

या जिल्ह्यात १४ शहरे असून २४५ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९३१) ११९३६५३. या संख्येत मुसलमानांपेक्षा हिंदु लोकांचे प्रमाण जास्त आहे. येथील हिंदु लोकसंख्येत चामार, जाट, रजपूत, ब्राह्मण, खागी (येतकरी), अहीर, जुलाद (कोर्ही), सुतार, तेली या जातींचा समावेश होतो. येथे मुख्य उत्पन्न गव्हाचे व उसाचे आहे. या जिल्ह्याच्या मध्यभागात गहू, ज्वारी, बाजरी, व ऊंस होती. तांदूळ फारच थोडा पिकतो. येथील मुख्य धंदो म्हणजे साखर रचू करणे हा होय. कोठे कोठे सुती व लोकरांचे कापडहि विणण्यात येते. अमोहाला पितळेची उत्तम माडी होतात. या जिल्ह्याच्या आग्नेय भागात कांच तयार करतात.

तहसील.—क्षेत्रफळ ३१३ चौरस मैल. लोकसंख्या २५३३०२. हात ३ मोठी गावे व २९५ खेडी आहेत. मुख्य ठिकाण सुरादावाद हे आहे.

शहर.—जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या सु. ८००००. येथे नदीच्या काठी जुम्मा नावाची फार सुंदर मशीद आहे. ती रस्तमखानाने स. १६३१ मध्ये बांधली. तिच्या जवळ याच सुभेदाराने बांधलेल्या फिझपाचे अवशेष अजून दिसता आहेत. येथे पोलिस लोकाना शिक्षण देण्याची संस्था आहे. येथे सन १८६३ त म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे उत्तम नक्षीदार पितळेची मोड तयार होतात.

सुरार जगदेव—सुरार जगदेव नावाचा ब्राह्मण सरदार आदिलशाहीत स. १६२८ पासून सुमारे पंचवीस वर्षे मुख्य प्रधानकीच्या कामावर होता. हा घोमचा रद्दाणारा. याने भीमाकाठच्या नागर गावी स्वतःची तुला करवून गोवाचे नाव तुलापूर ठेविले. शहाजीचा विजापूर शिरकास होण्यास मुख्य कारण हा सुरारपंत होय. मराठे सरदाराच्या जोरावर त्याने अनेक राजकीय कामे तडीस नेली. त्याच्या वेळेस मराठे व मुसलमान सरदारात लागली लढ वसत होती. काही बिकट प्रसंगी शहाजीने त्यास मदत केल्यामुळे त्यानेहि शहाजीचा स्नेह अग्राहत कायम राखिला. निजामशहास मदत करून शहाजहान बाहशहाचे फार दिवस हक्के काही चालू दिले नाही. महमद आदिलशहाने स. १६३५ त सुरारपंताचा वध करविला असे म्हणतात. [मराठी रियासत भा. २, पृ. १२४]

सुरारराव घोरपडे—राजारामछत्रपतीचा प्रसिद्ध सेनापति जो सतावीं घोरपडे यास बहिरजी नावाचा भाऊ होता. त्याचा मुलगा शिंदेजी व त्याचा हा सुरारराव होय. सताजीच्या मृत्यूनंतर बहिरजीने कर्नाटकात स्वतंत्रपणे गजपगड, गुर्जा बगैरे प्राप्त मिळविला. सुराररावहि पेशवाईच्या काळात ३० वर्षे स्वतंत्रपणे बागून हैदर, फौज, ईंग्रज, अकोटचे नबाब, सावनूर व कडाण्याचे नबाब यांना एकमेकांविरुद्ध मदत करून आपला फायदा करून घेत असे; त्याच्या जवळ ८१० हजार घोडदळ असून, ते अकूट दर्जाचे असे. तो गोवाला आपल्याला मराठ्यांचा म्हणजे सातारकर छत्रपतीचा सेनापति म्हणवी. नानासाहेब पेशव्यांनी पहिल्या प्रथम त्याला आपल्या बालस वळवून घेऊन, त्याच्याकडून कर्नाटकात स्वराज्य प्रसाराचे काम करविले; त्यानंतर घोरले माधवराव व सवाईमाधवराव याच्या कारकीर्दीमध्येहि त्याने कर्नाटकातील मराठी राज्य संभाळण्याचे बिकट काम रास्ते, पदवर्धन याच्या सह गार पाडले. पेशव्यांच्या कर्नाटकातील बहुतेक मोहिमांत त्याने काम केले. हा अंत्यंत शूर, मुत्सद्दी व धोरोणी फौजबंद सरदार होता. रघूजी भोसल्यास कर्नाटकाच्या स्वारीत हा पेशव्यातर्फे हुजर होता व त्याबद्दल त्यास हुंगभोंडेच्या काठचे तीन परगणे मिळाले होते व त्रिचनापलीचा किल्लाहि त्याच्या हाताखाली ठेवला होता (१७४१). मुजफरखानाचे कर्नाटकातील बंद मोडण्याच्या कामी याने नासिरजंगास मदत दिली होती (१७४९) मध्यंतरी हा पेशव्यांच्या विरुद्ध सावनूरकरास मिळाला होता परंतु बळवंतराव मेहदळगाने त्याची समजूत करून त्याला परत आणले (१७५६). हैदराच्या व याच्या निष्ठे झटापटी होत. याचा बराचसा प्रांत हैदराने घेतल्याने (१७६२) घोरपडा माधवरावाच्या हैदरावरील पहिल्या स्वारीत हा त्याचा सामील झाला, तेव्हा धर्मितांनी त्याला सेनापतिपद दिले व त्याचा मुलूख हैदरा-जवळून जिंकून त्याला दिला (१७६४-६५). वारभाईच्या कारकीर्दीत हा गुर्जास सटपट राहिला होता, राधोबादादाने

याला आपल्या भासून वळविण्याचा केलेला प्रयत्न फुकट गेला. पुणे दरबार इमर्नांगी गुजराथेंत लडण्यांत गुंतले असता हैदरांनी गुत्तीस वेडा दिला तेव्हा मुराररावांनी अत्यंत शौर्याने पुढील दिवस किडपाचा व वाव केला. अखेर हैदरांनी विश्वासघात करून किड्या पेऊन मुराररावांस कपालदुग्ग किडपावर चांदीची बेडी घालून ठेविले (१७७६). कैदंतच या दार व बुद्र मराठी सेनापतीचा भेत झाला. कोणाचेंहि कारसे पाठवळ नवता परमुलखांत तरबारीच्या जोरावर मिळविलेले गुत्तीसारखे संस्थान मुराररावांनी उत्तम रीतीने राखिले आणि वृष्णेपासून रामेश्वरपर्यंत सर्व रजवाड्यावर आपला दारा वसविला. इमर्नाना अनेक वेळा साहाय्य करेवाचव्हल त्यांनी मुराररावाची स्तुति केली आहे. सन १७०४ पासून १७७६ पर्यंत अन्वस व उत्तर मराठेसाहो पाहिलेला अस हा एकच दीर्घायु पुरुष दिसतो. [खरे—ऐ. ले. सं १-६; डफ; मि. रि; म. रि. वि. ३, ४]

मुरी, तहशील व गाव.—पंजाब, रावळपिंडी जिल्ह्यातील उत्तरेकडील तहशील. क्षेत्रफळ २५८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ६०९६९. मुरी हें मुख्य ठिकाण असून त्या ठिकाणी लहान्हायांत धर्मंत लोक रहावयास जातात. येथें गव्हर्नरीह उन्हाळ्यात रहावयास जातो

मुर्शिद कुलीखान—बंगालचा पहिला नबाब. हा भोगल बादशाहाच्या वतीने नेमलेला बंगालचा पहिला सुभेदार होय. याचें पहिलें नाव जाफरखान असून हा मूळचा दक्षिणेतील एका ब्राह्मणाचा मुलगा होता. हा प्रथम बंगालमध्ये मुलकी खात्यांत नोकरीस होता. पुढे यादवाहाची स्वारी दक्षिणेंत असताना मुर्शिदाची कर्तबगारी व हुशारी औरंगजेबाच्या नजरेस येऊन त्याने त्यास इ. स. १७०१ मध्ये 'कुलीखान' अशी पदवी देऊन बंगालचा दिवाण नेमिले, आणि त्यास डाडा येथे पाठविले. योच्याच अवघांत त्याने बंगालप्रताप मध्ये वसुलाची व्यवस्था उत्तम केल्यामुळे बादशाहाची मर्जी त्यानवर सुप्रसन्न होऊन त्याने त्यास बहुमोल पोषाख दिले आणि मुर्शिद कुलीखान अशी नवी पदवी दिली. मुर्शिद कुलीखानने मुकुतदाबाद येथें आपली राजधानी स्थापन केली व तिचें नाव मुर्शिदाबाद असे ठेविले. तेथें त्याने उत्तम रीतीने राज्यकारभार चालवून वसुलाची व्यवस्था उत्तम ठेविली आणि हिंदू लोकांस मोठमोठ्या जागा देऊन आपल्या निःपक्षपातपिणानें सर्व प्रजेचें प्रेम संपादन केलें पुढें हा १७०४ साली बंगाल, बहार व ओरिसा या प्रांतांचा सुभेदार झाला. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर हा आपणास स्वतंत्र म्हणवूं लागला. ह्याने राज्यामध्ये अनेक प्रकारच्या सुधारणा केल्या; लष्करी खर्च कमी केला, धान्याचा निर्गत व्यापार बंद केला, विद्या व कला यांस उत्तेजन दिलें, आणि अवाय लोकांस जीवदान दिलें. त्यामुळे त्याची कीर्ति विशेष झाली. तो स्वतः फार शांतपुतीचा व बातबेताने वागणारा असून, त्याने एकाद्रीप्रत अडळ चालविले होते. मुर्शिद कुलीखान

याच्या कारकीर्दीत सुपत्ता चांगली होती. त्या वेळी एका रुपयास पाच मण तांदूळ मिळत असून एक रुपया दरमहाचें खर्च असणारास दोन वेळ पोटभर अन्न खावयास मिळत असे मुर्शिद कुलीखान हा इ. स. १७२५ मध्ये मृत्यु पावला. [इतिहाससंग्रह—मुस्तक पाचवें, अंक १०-११-१२].

मुर्शिदाबाद, जि हहा—बंगाल्यातील प्रेसिडेन्सी विभागातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ २१४३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १२६२१४. भागीरथी नदी या जिल्ह्यातून वहात जाते. जिल्ह्यांत तेलकरांची व मोतीझील असे दोन मोठे तलाव आहेत. मोतीझील हा भागीरथीचा प्रवाह वळवून तयार केलेला तलाव आहे. जिल्ह्यातील उष्णमान सरासरी ७९° असतें व पावसाचें मान सरासरी ५३ इंच आहे.

इतिहासः—प्राचीन काळी भागीरथी नदी बंग व कर्ण-सुवर्ण या राज्यांमधील सीमा होती. सेन राजांच्या वेळी या नदीने राहू व बागडी असे या प्रदेशाचे दोन भाग केले होते. ११७७ साली बळत्यार खिलजीने या प्रांतावर स्वारी केली. येथें १७ व्या शतकांत रेशमाचा मोठा व्यापार असे. १८ व्या शतकाच्या आरंभी मुर्शिदकुलीखानाने आपली राजधानी बाकल्याहून मुकुतदाबादेस आणली व नंतर मुकुतदाबादला मुर्शिदाबाद म्हणूं लागले इतिहासात मुर्शिदाबाद महत्त्वाचें शहर आहे. १८७५ साली हा जिल्हा बंगाल इलाखाला जोडला.

बंगामुर्, मुर्शिदाबाद, अलीमगंज, जंगीपूर व कांदी ही मुख्य शहरे होत तांदूळ, गहू, जवस, ऊंस, नीळ ही विकेंत होत. येथें मासे घरग्याचा धंदा बराच महत्त्वाचा आहे. निरनिराळ्या प्रकारचें रेशीम मिर्झापूर, हरिहर, पारा व दीलत-बाजार टांग्यातून येतें उत्तर व मतका या प्रकारचेंहि रेशीम येथें तयार होतें व मतका हें रेशीम हिंदू लोक हातमागावर फार सुरेख विणतात. येथें बरीच काम चांगलें होतें व कोटें कोटें हरितंदती कामहि क्वचित करतात. मुर्शिदाबादेच मुर्शिदाबाद, कांदी, जालबाग, जंगीपूर असे चार पोर्टविभाग आहेत. हा जिल्हा कलकत्याजवळ असूनहि फक्त शेंकडा ५५ लोकांनाच लिहितावाचता येतें.

शहर.—हें भागीरथी नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसलें आहे या ऐतिहासिक शहराचें पूर्वीचें नाव मुकुतदाबाद असे होतें सध्याचें मुर्शिदाबाद वनग्याला बऱ्याच अंशी मुर्शिदकुलीखान व साणिकचेद जगतसेठ नावाचा जैन व्यापारी याचे श्रम कारणीभूत झालेले आहेत. येथें नंतर मराठ्यांच्या स्वाभ्यावर स्वाभ्या झाल्या होत्या झालेव्हा हें लंडनसारखें शहर वाटलें होतें. १७९० साली कानेवालसनने येथून न्यायासन उचलून कलकत्याला नेलें, व नंतर दिवाणी कचेऱ्याहि हळूहळू दुसरीकडे नेल्या व १८८२ साली हा फक्त नवाबाची रहाण्याची जागा होती.

मुर्शिदाबादची लोकसंख्या सुमारे १२००० येथील निवडक प्रेक्षणीय स्थळेः—(१) भागीरथीच्या काठी असलेला

हजारद्वारा नावाचा भव्य राजवाडा. (२) इमामवाडा किंवा प्रार्थनामंदिर. (३) राजवाड्यापासून पूर्वेस १५ मैलावर असणारा तोफखाना. (४) मोतीझाल नावाचा एक तलाव, हा अलंबदोखानाचा मुलगा व जांबई नवाबिशिखानाने बांधिला. (५) मोतीझालेच्या ईशान्येस दोड मैलांवर कटरा येथे असलेली मशीद. (६) राजवाड्यापासून एक मैलावर मीरजाफर याचा, हा सेनापति असताना राहण्याचा राजवाडा. (७) राजवाड्याच्या आग्नेयीस अडीच मैलावर मुबारक मंझील बगीचा. (८) शहराच्या उत्तरेस दोन मैलावर जगतसिंहाचे राहाण्याचे माहिमपूर नावाचे ठिकाण. (९) मोतीझाल तलावाच्या समोर पूर्वदिशेच्या-वर छुशबाग नावाची बाग, इत्यादि. आणखीहि बरीच पहाण्यासारखी स्थळे आहेत. येथे फक्त हास्तिदत्ताचे कोरीव काम, हुकूमगरे राजविलासो अभिस्त होतात.

मुलतान, जि. रुहा.—पेगावातील मुलतान विभागातील जिरहा. क्षेत्रफळ ५७६७ चौरस मैल हा जिरहा चिनाब व सतलज या नद्यांच्यामध्ये आहे, व यात थोडासा रेंचना-दुबाबमधील हि भाग येतो. या नद्यांमुळे येथील जमीन चांगली सुपीक आहे. येथील हवा फार दम व उष्ण आहे.

मुलतानमध्ये बरीच सुधारणा घडवून आणली. पहिल्या शीख युद्धानंतर येथील सरदार मूलराज व ब्रिटिश सरकार यांच्यामध्ये युद्ध उपस्थित झाले व शेवटी १८४९ साली हा प्रांत ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आला.

जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१) ८९०२६४. यात ३ शहर व १६४७ खेडी आहेत. येथे जमीनीत काही फूट खणण्यावर बाळ लागते. येथील शेतकीस पाटाने पाणी पुरविले जाते. मुख्य पिके गहू, हरभरा, जव, ज्वारी, बाजरी, कडधान्ये ही होत. येथील जंगलांत धिस्तू सांपडते व खजुराची झाडे पुष्कळ आहेत. येथे भाडी, चांदीचे दागिने, भाड्यावर रंगीत काम, तसेच गालीचे, रेशमी व कापसाचे किंवा मिश्र कापड यांचा मोठा व्यापार चालतो.

त ह शी ल.—क्षेत्रफळ ८४५ चौरस मैल. या तहशिल्या वायव्येस चिनाब नदी वाहते व चिनाब नदीचा सखल भाग या तहशिलीत मोडतो. येथेहि बऱ्याच ठिकाणी पाटाने पाणी पुरविले जाते लोकसंख्या २४३३८५. हीत एवढर २८२ खेडी आहेत.

श ह र—याच नावाच्या विभागाचे, जिल्ह्याचे व तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. हें नाथ वेस्टन रेवेबरोल एक

या तालुक्यांत तलमई नांवाच्या उत्कृष्ट देवाच्याचा पहाड आहे. खेज्यांची संख्या १५६ असून यांत फक्त एकच तुरईयूर नावाचे शहर आहे.

मुसलमान—यांची जगांतील एकूण लोकसंख्या २२१८२५००० आणि हिंदुस्थानातील एकंदर लोकसंख्या (१९२१) ६८७३५२३३ असून हिंदुस्थानांत त्यांची विशेष वस्ती, बंगाल (अडीच कोटी) व पंजाब (१ कोटी १५ लक्ष) या प्रांतांत आहे. यांचा धार्मिक इतिहास चर्चच्या विभागांत १७ व्या प्रकरणांत व त्यांच्या हिंदुस्थानावरील राजकीय संसत्ता इतिहास त्याच विभागांतल २१ व्या प्रकरणांत आलेला आहे. मुसलमानी धर्मातील निरनिराळ्या तत्त्वांवर व ती सोपून काढण्याच्या तत्त्वांच्या नांवांवर या लोकां १०० वर निरनिराळे पंथोपपंथ निघाले आहेत. त्यांची काही नावे पुढीलप्रमाणे:—अफगाही, अगारीद, बहासीद, चुगानी, घाली, हफसी, हाशोमी, इमामी, इस्मायली, जाहीसी, जाह्दी, कामीली, कर्गमी, खय्याती, मेमुनी, मख्ल, मनसूरी, नाबीसी, नझ्झामी, राफीदी, रशीदी, सफाई, शालोही, शैबानी, खुलेमानी, जंवेदी, यासीली, यझीदी, शियादी इ. इ. मुसलमानी काही कायद्यांची माहिती, कायद्यांतील निरनिराळ्या विषयांच्या (खदाहरणार्थ, वारसा, लग्न, अन्नवस्त्र इ.) नांवाखाली देण्यांत आली आहे. जगांतील मुसलमानांच्या वस्तूने कोटक चर्चच्या विभागांत देशवार दिलेले आहे.

महाराष्ट्रांत यांच्या वेगवेगळ्या ११ जाती आढळतात. त्यांचि होण्याच्या कालावरून त्यांचे तीन वर्ग पडतात: एक मुसलमानी सत्ता स्थापन होण्यापूर्वीचा (इ. स. ७००-१२००), दुसरा ती सत्ता स्थापन झाल्यानंतरचा (१२००-१७२०) व तिसरा ती सत्ता दासलह्यानंतरचा. पहिल्या वर्गांत कोंकणी मुसलमान येतात; हे आठ, नऊ व दहा या शतकांत पश्चिम किनाऱ्यावर व्यापार करणाऱ्या अरबांचे व इराणचांचे वंशज होत. दुसऱ्या वर्गांत महाराष्ट्रातून येणारे (दक्षिणी) व गुजराथीकडून येणारे हे (गुजराथी) आणि बरेचसे मूळचे हिंदू असून जुलमाने बाटविले गेलेले लोक येतात. तिसऱ्या वर्गांत बोहरी, खोजा, मेमन, जुलाहा या जाती येतात. दक्षिणी मुसलमानांत, अत्तार, वागवान, घोबी, कसई, मणियार, रंगरेल, तांबोळी, सय्यद या जाती येतात, मर गुजराथी मुसलमानांत, हुजाम, शिपाई, बाक्षा या जाती येतात या लोकांची सापा अशुद्ध उर्दू असते, कोंकणी मुसलमान मराठी बोलतात, जुलाहा हे मेसल हिंदुस्थानी बोलतात.

साधारणपणे मुसलमान हे कडवे, शिक्षणांत मागासलेले, धर्मवेडे व धुल्लक कारणावरून एकेरीवर येणारे असतात. हल्ली त्यांच्यांत शिक्षणाची वाढ बरीच होत चालली आहे. यांच्यातील खोजा, मेमन, बोहरी हे वर्ग व्यापारी व धार्मिक असून त्यांची परंदर मोठमोठी असतात. कामगारवर्गांत हि गरीब मुसलमान बरेच आहेत. बहुतेक सर्व मुसलमान छोक

गोमांथ खातात. मुसलमानांचा पोदाक साधारणतः वेगवेगळ्या जातींत वेगवेगळा असतो. सय्यद, कोंकणी, दक्षिणी गुजराथी वगैरेच्या पागोण्यांची धाटणी विशिष्ट प्रकारची असते.

सुन्नी, शिया व बहायी अशा मुसलमानी धर्माच्या तीन प्रमुख शाखा आहेत. सुन्नीत शफी व इनफी आणि शियांत इस्मायली व मुस्ताली हे पोटभेद आहेत. शफीमध्ये कोंकणी व बाक्षा येतात आणि बाकीच्या जाती हुनफीमध्ये येतात. इस्मायलीत बोहरी व मुस्तालीमध्ये खोजा, जुलाहा हे येतात. कोंकणी, मेमन, दक्षिणी व सय्यद हे लोक धार्मिक नियम कडक रीतीने पाळतात. कसई, हुजाम, घोबी वगैरे कनिष्ठ जातींची धर्मश्रद्धा थोडीशी शिथिल असते. बोहरी व सुन्नी-पंथी यांचा परस्पर द्वेष असतो, ते परस्परोंच्या मशिदांत नमाज पडत नाहीत ('बोहरा'पहा). खोजा व जुलाहा हे शिया शाखेचे मुस्ताली संप्रदायिक व ना. आगाखान यांचे अनुयायी आहेत ('खोजा' पहा) व बाह्यी पंथाचा संस्थापक फाझलरामघोल बाहिबी मोलवी होय, त्याच्या शिष्यांत बरेच जुलाहा व त्याच मुसलमान येतात, त्यांच्या मशिदां वेगळ्या असतात.

महाराष्ट्रांतल मुसलमानांच्या ११ जातींत परस्पर बेटी-व्यवहार नाही. सामाजिक व धार्मिक स्वरूपाच्या गुण्यांबद्दल जातीकडून चौकशी होते. कोंकणी, मेमन, हुजाम, बाक्षा व शियायी या जातींत मुकदम आढळून येत नाही. बाकीच्या सर्व जातींत तो असतो. एतद्देशीय मुसलमानांत प्रायः गरीब धर्माधिकारी असतात. काजी याच्याकडे मुसलमानी राज्यांत दिवाणी व फौजदारी न्यायाचे, काम असे, साप्रत फक्त विवाहनांदणीचे काम असते. याचा अधिकार बेशरपरेचा आहे मुल्लाकडे मशिदीची व्यवस्था, तीत प्रार्थना चालविणे व औपदेशिक संस्कार करणे आणि कुराण पढविणे ही कामे असतात; मोलवी हा मुसलमानी कायदा नाजणारा व उपदेशक असून, सामाजिक बाबींवर याचे मत निर्णायक मानण्यांत येते. खर्तीब हा दर शुक्रवारी व रमजान आणि बकरईद या दिवशी मशिदीत उपासना करतो. गुमावर हा कनिष्ठ दर्जाचा धर्माधिकारी असून मशिदांची व्यवस्था ठेवून भिक्षेवर निर्वाह करतो. मुसलमानी फकिरांत वेशारा व बाशाार असे दोन वर्ग आहेत: प्रत्येकांत एक मुह (सरंगीरो), एक व्यवस्थापक (हुजनी उर्फ नकीब) व एक खजिनदार (भंडारी) असतो. शिक्षिण्याचे काम मुराद नांवाचा पंतोमी करतो, विद्यार्थ्यांस खादीम अथवा बलाका म्हणतात. फकिरांचे अनेक आखाटे (पंथ) आहेत, त्यांत महाराष्ट्रांत फाड्रिया व ख्रिस्त्या हे प्रमुख आहेत. मूल सद्या महिन्याचे दात्यावर अकीफ नांवाचा व पांचव्या वर्षी ख्रिस्ती नांवाचा धार्मिक विधि करतात. ख्रिस्तीनांचेतर मुंता होते. बोहरी, खोजा, जुलाहा व त्याच यांचेवखेराज बाकीच्या जाती काजीकडे विवाह नांदवितात. लग्न सद्या दिवस चालते. जोडप्याला एका बिछन्यावर समोरसमोर बसवून मुलास मुलीच्या चेहऱ्याचे प्रतिबिंब आरशात दाखविण्यांत येते, नंतर दोघांच्यामध्ये

हजारद्वारी नांवाचा भव्य राजवाडा. (२) इमामवाडा किंवा प्राथिनामदिर. (३) राजवाड्यापासून पूर्वेस ११ मैलावर अथंगारा तोकखाना, (४) मोतीझील नांवाचा एक तलाव, हा अलीवर्दाखानाचा मुलगा व जांबई नवाझिश-रानाने बांधिला. (५) मोतीझालेच्या ईशान्येस दोड मैलां-वर कटरा येथे असलेली मशीद. (६) राजवाड्यापासून एक मैलावर मीरजाफर याचा, हा सेनापति असताना राह-ण्याचा राजवाडा. (७) राजवाड्याच्या आग्नेयेस अडीच मैलांवर मुबारक मेझील बगीचा. (८) शहराच्या उत्तरेस दोन मैलांवर जगतसिद्दीचे राहण्याचे माहिमपूर भागाचे ठिकाण. (९) मोतीझील तलावाच्या समोर पूर्वकिनार्या-पर छत्रबाग नांवाची बाग, इत्यादि. आणखीहि बरीच पहाण्या-सारखी स्थळे आहेत. येथे फक्त हास्तिदेताचे कोरीव काम, हुकूमतीचे राजविल्याची मिश्रण होतात.

मुलतान, जि. ल्हा.—पंजाबातील मुलतान विभागातील मिहडा क्षेत्रफळ ५७७ चौरस मैल हा मिहडा चिनाब व सतलज या नद्यांच्यामध्ये आहे, व यांत थोडासा रेचना-दुआबमधीलहि भाग येतो. या नद्यामुळे येथील जमीन चांगली सुपीक आहे. येथील हवा फार दहा व उष्ण आहे. पालस सरासरी ४ ते ७ इंच पडतो.

इतिहास—पूर्वी मुलतानचे नांव कादयपूर असावे. हिकेटे-अस, हिरोडोटस, व टॉलेमी या मोक प्रयकाशच्या प्रयांत निरनिराळ्या नांवांनी याचा उल्लेख सांपडतो. अलेक्झांडर-रच्या स्वारीच्या इतिहासावरून त्यावेळेस ही माली नांवाच्या राजाची राजधानी असावी व या राजाचा अलेक्झांडरने परा-भव केला असे दिसते. मेक्सियन राजांच्या वेळेसहि येथे ग्रीक लोकांचे वचन असावे असे येथे सापडणाऱ्या नाण्यांवरून दिसते. इ. सनाच्या ७ व्या शतकांत राय नांवाच्या राजांची राजधानी येथे होती. यार्पका शेवटचा राजा ६३१ साली मरण पावला. नंतर नव नांवाच्या ब्राह्मणाने गादी बळका-विली. याच्या कारकीर्दीत गुणनसंग हा धिनी प्रवासी आला होता. ६६४ सालापासून मुसलमानांनी स्वाभ्या होऊ लागल्या. येथे दोन मुसलमानांनी राज्य प्रस्थापित झाले; त्यांच्या राज-धान्या अनुक्रमे मनसुरा व मुलतान येथे होत्या. पुढे हा प्रदेश महंमद गझनीच्या ताब्यांत आला.

सन. १२२१ ते १५२८ पर्यंत मुसलमानांच्या एब्दूर १० स्वाभ्या झाल्या. शेवटच्या स्वारीत बाबरने हा प्रांत घेतला. नंतर दोन शतके मुलतानचा कारभार दिल्लीचा बादशहा आपल्या सरदारांवरून चालवला. १७४८ नंतर हा प्रांत कापुली सरदारांकडे गेला. १७५८ साली मराठ्यांनी यावर स्वारी केली. १७७१-७९ पर्यंत माली नोशव्याचा शरमाईचा येथे अंमल होता पण नंतर १७७९-१८१८ पर्यंत नबाब मुज-फराखान हा येथे राज्य करून झाला. नंतर १८१८ साली याला बेगवाची मदत भरल्यामुळे रणजितपिंगाच्या स्वारीला मुलतान बळी पडले. धावणमल नांवाच्या एका सरदाराने

मुलतानमध्ये बरीच सुधारणा घडवून आणली. पहिल्या शीख युद्धानंतर येथील सरदार मलराज व ब्रिटिश सरकार यांच्यामध्ये युद्ध उपस्थित झाले व शेवटी १८४९ साली हा प्रांत ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आला.

मिस्थाची लोकसंख्या (१९२१) ८९,२६४. यांत ३ शहरे व १६४० खेडी आहेत. येथे जमीनीत काही फूट खणल्यावर वाळू लागते. येथील शेतकीस पाटाने पाणी पुरविले जाते. मुख्य पिके गहू, हरभरा, जव, ज्वारी, बाजरी, फडधान्ये ही होत. येथील जंगलांत शिंसे सांपडते व खजुराची हाडे पुष्कळ आहेत. येथे भाडी, चांदीचे दागिने, भाड्यावर रंगीत काम, तसेच गालीचे, देशी व कापसाचे किंवा मिश्र कापड यांचा मोठा व्यापार चालतो.

त ह शां. —क्षेत्रफळ ८४५ चौरस मैल. या तद्दुशि-लांच्या वायव्येस चिनाब नदी वाहते व चिनाब नदीचा सखल भाग या तद्दुशिलांत मोडतो. येथेहि बऱ्याच ठिकाणी पाटानी पाणी पुरविले जाते लोकसंख्या २४३३८५. हीत एब्दूर २८२ खेडी आहेत.

घा ह र.—याच नांवाच्या विभागाचे, मिस्थाचे व तद्दु-शिलांचे मुख्य ठिकाण. हे नाथ बेस्टने रेल्वेवरील एक स्टेशन आहे. शहराच्या तिन्ही बाजूस १० ते २० फूट उंच असा तट आहे. येथे एक किल्ला आहे. हा शहराजानाचा मुलगा मुराद याने बांधला असे म्हणतात. लोकसंख्या (१९२१) ८४८०६. याचा इतिहास मिह्याखाली दिलाच आहे. शहरात बऱ्याच मुसलमान सांपड्या मशिदी आहेत. तसेच मोडकळीस आलेले एक नरसिंहाचे देऊळहि आहे. येथे गुणनसंगच्या वेडी सूर्यदेवतेचे एक भव्य मंदिर होत. पण औरंगजेबाने त्या ठिकाणी मशीद बांधली मुलतान ही छावणीची जागा आहे. हे व्यापारी हथीने घरेच महराचे ठिकाण आहे. येथे गालीचे व कापड तयार होते. येथील भाड्यांवरील नक्षीकाम फार प्रसिद्ध आहे.

मुलाना—हा बारा बल्ल्यांपैकी एक असून तो जाताने मुसलमान असतो. गांवातील मशिदी व पोर यांची व्यवस्था, मुसलमान लोकांची सम व इतर धर्मस्त्रये याच्याच देखरेखाखाली होतात. देवळांत किंवा स्थलदेवतेच्या शीरस्थे बळक्याला बळी घाबयाचे अर्घ्ये तेव्हा बकरा मारण्याचा हब पूर्वी हिंदू लोकांच्या मतांने देखील मुलानांचाच सम-जला जात असे. त्याचप्रमाणे खाटकांकरिता बकरा मारण्याचे कामहि मुलानांलाच करावे लागत असे, व त्याला प्रत्येक बळक्यामाने दोन पेसे व त्या बळक्याचे काळीज देण्याची बहिवाद होती. कारण मुलानाने नेत किंवा प्राधनः म्हणून मारण्याशिवाय बळक्याने मांस हलसत (खाण्यास पावत्र) होत नाही अशी धर्ममोळ्या हिंदू लोकांची त्या काळी समजूत होती.

मुसोरी—मद्रास, त्रिचनपली जिल्यातील तालुका. क्षेत्रफळ ६७५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २९१,९५५.

या तादृश्यांत तलमलई नांवाच्या उत्कृष्ट देखाव्याचा पदाङ्क आहे. हेथ्यांची संख्या १५६ असून यांत फक्त एकच तुरईयूर नांवाचे शहर आहे.

मुसलमान—यांची जगांतील एकूण लोकसंख्या २२१८१५००० आणि हिंदुस्थानातील एकंदर लोकसंख्या (१९२१) ६८१५२३३ असून हिंदुस्थानांत त्यांची विशेष वस्ती, बंगाल (अडीच कोटी) व पंजाब (१ कोटी १५ लक्ष) या प्रांतांत आहे. यांचा धार्मिक इतिहास चवथ्या विभागांत १७ व्या प्रकरणांत व त्यांच्या हिंदुस्थानावरील रामकीय सत्तेचा इतिहास त्याच विभागांतील २१ व्या प्रकरणांत आलेला आहे. मुसलमानांनी धर्मातील निरनिराळ्या तत्त्वांवर व ती धोषून काढणाऱ्या तत्त्वांच्या नांवांवर या लोकाना १०० वर निरनिराळे पंथोपपंथ निघाले आहेत. त्यांची कांही नांवे पुढीलप्रमाणे:—अकसाहो, अझारीद, बेदासीद, सुनानी, धाली, हफसी, हाशीमी, इमामी, इस्मायली, जाहोशी, जादवी, कामीली, कर्गनी, खट्याती, मेमुनी, मख्लो, मनसूरी, नाबीसी, नइसाफी, राफेदी, रबीदी, सबाई, शालीही, शैबानी, सुलेमानी, ऊबेदी, याशीली, यलीदी, सियादी इ. इ.

मुसलमानांनी कांही कायद्यांची माहिती, कायद्यांतील निरनिराळ्या विषयांच्या (उदाहरणार्थ, वारसा, लग्न, अप्रवृत्त इ.) नावाखाली देश्यांत आली आहे. जगांतील मुसलमानांच्या वस्तीचे कोष्टक चवथ्या विभागांत देशवार दिलेले आहे.

महाराष्ट्रांत यांच्या वेगवेगळ्या ११ जाती आढळतात. स्थायिक होण्याच्या कालावरून त्यांचे तीन वर्ग पडतात: एक मुसलमानांनी सत्ता स्थापन होण्यापूर्वीचा (इ. स. ७००-१२००), दुसरा ती सत्ता स्थापन झाल्यानंतरचा (१२००-१७२०) व तिसरा ती सत्ता दासत्वस्थानांतरचा. पहिल्या वर्गांत कोंकणी मुसलमान येतात; हे आरु, नऊ व दहा या शतकांत पश्चिम किनाऱ्यावर व्यापार करणाऱ्या अरबांचे व इराण्यांचे बंदार होते. दुसऱ्या वर्गांत महाराष्ट्रांतून येणारे (दक्षिणी) व गुजरातपेकडून येणारे हे (गुजराती) आणि बरेचसे मूळचे हिंदू असून जुलमाने बाटविले गेलेले लोक येतात. तिसऱ्या वर्गांत बोहरी, खोजा, मेमन, जुलाहा या जाती येतात. दक्षिणी मुसलमानांत, अतार, वागनाम, घोरी, कसाई, मणिवार, रंगरेस, तांबोळी, सय्यद या जाती येतात, तर गुजराती मुसलमानांत, हजाम, शिपाई, बाक्षा या जाती येतात या लोकांची भाषा अशुद्ध उर्दू असते, कोंकणी मुसलमान घराटी बोलतात, जुलाहा हे मेसळ हिंदुस्थानी बोलतात.

साधारणपणे मुसलमान हे कडवे, शिष्टांगांत मागासलेले, धर्मवेडे व क्षुल्लक कारणावरून एकेरींवर येणारे असतात. हल्ली त्यांच्यांत शिष्टांगाची वाढ बरीच होत चालली आहे. यांच्यातील खोजे, मेमन, बोहरी हे वर्ग व्यापारी व धार्मिक असून त्यांची परंपरेत मोठमोठी असतात. कामगारवर्गांतहि मरीच मुसलमान बरेच आहेत. बहुतेक सर्व मुसलमान लोक

गोमांत खातात. मुसलमानांचा पोपाक साधारणतः वेगवेगळ्या जातींत वेगवेगळा असतो. सय्यद, कोंकणी, दक्षिणी गुजराती वगैरेच्या पागोट्यांची घाटणी विविध प्रकारची असते.

सुन्नी, गिया व बहायी अशा मुसलमानांनी धर्माच्या तीन प्रमुख शाखा आहेत. सुन्नी हाचो व हुनफी आणि शियात इस्मायली व मुस्ताली हे पोटभेद आहेत. शफीमर्फी कॅफरी व वासना येतात आणि बाकीच्या जाती हुनफीमध्ये येतात. इस्मायलीत बोहरी व मुस्तालीमध्ये खोजा, जुलाहा हे येतात. कोंकणी, मेमन, दक्षिणी व सय्यद हे लोक धार्मिक नियम कडक रीतीने पाळतात. कसाई, हजाम, घोरी वगैरे कनिष्ठ जातींची धर्मभ्रष्टा बोडोशी शिथिल असते. बोहरी व सुन्नी पंथी यांचा परस्पर द्वेष असतो, ते परस्परांच्या मशिदांत नमाज पडत नाहीत ('बोहरा' पहरा). खोजा व जुलाहा हे शिया शाखेचे मुस्ताली सांप्रदायिक व ना. आगाखान यांचे अनुयायी आहेत ('खोजा' पहरा) व ह्या पंथाचा संस्थापक काश्मीरमधील वाहिबी मोलवी होय, त्याच्या शिष्यात बरेच जुलाहा व ताव मुसलमान येतात; त्यांच्या मशिदी वेगळ्या असतात.

महाराष्ट्रातील मुसलमानांच्या ११ जातींत परस्पर बेटी-व्यवहार नाही. सामाजिक व धार्मिक स्वरूपाच्या गुन््यांबद्दल जातीकडून चौकशी होते. कोंकणी, मेमन, हजाम, बाक्षा व शियाती या जातींत मुकदम भाडवून येत नाही. बाकीच्या सर्व जातींत तो असतो. एतद्देशीय मुसलमानात प्रायः पांच धर्माधिकारी असतात. कामी याच्याकडे मुसलमानांनी राज्यांत दिवाणी व फौजदारी न्यायाचे, काम असे, साप्रत फक्त विवाहनांदणीचे काम असते. याचा अधिकार बंदापरंपरेचा आहे मुझाकडे मशिदीची व्यवस्था, र्तांत प्राथेना चालविणे व और्वेदेहिक संस्कार करणे आणि कुराण पढविणे ही कामे असतात; मोलवी हा मुसलमानांनी कायदा जाणणारा व उपदेशक असून, सामाजिक बाबींवर याचे मत निर्णयात्मक मानण्यात येते. खतोब हा दर शुक्रवारी व रमजान आणि बकराईद या दिवशी मशिदांत उपासना करतो. गुजरात हा कनिष्ठ दप्तांचा धर्माधिकारी असून मशिदीची व्यवस्था ठेवून गिरोवर निवाह करतो. मुसलमानांनी फकिरीत बेशारा व बाशारा असे दोन वर्ग आहेत: प्रत्येकात एक मुद्र (सरगोरो), एक व्यवस्थापक (हजनी उर्फ नकीब) व एक खजिनदार (भंडारी) असतो. शिक्षणार्थाचे काम मुसद नांवाचा पंतोजी करतो, विद्याभ्यास खादीम अथवा चलाका म्हणतात. फकी रावे अनेक आखाडे (पंथ) आहेत, त्यात महाराष्ट्रांत काझिया व दिसया हे प्रमुख आहेत. मूल सदा महिन्याचे सत्यावर अफीका नांवाचा व पांचव्या वर्षी बिस्मिल्ला नांवाचा धार्मिक विधि करतात. बिस्मिल्लानंतर मुंता होते. बोहरी, खोजा, जुलाहा व ताव यांच्यातरीज बाकीच्या जाती जोमोकडे विवाह नोंदवितात. लग्न सदा दिवस चालने, जोडप्याला एका बिछान्यावर समोरासमोर बसवून मुलास मुलीच्या वेष्ट्याचे प्रतिबिंब आरशांत दाखविण्यांत येते, नेतर दोघांच्यामध्ये

कुराण ठेवून रम्यांतील नाति हा भाग वाचण्यांत येतो याच्यात प्रेत पुरातात व मरणांमुख माणसापुढे कुराण वाचतात. तिसऱ्या दिवशी मृताचे आश्रित मशिदीत जाऊन कुराणातील काही भाग वाचतात, नंतर फुल्ले व एक सुगंधा पाण्याचे भांडे प्रत्येकापुढे नेत्यावर प्रत्येकजण एक एक फूल साज्यात टाकतो व सरतेशेवटीं तीं सर्व फुल्ले व पाणी मृताच्या बड-ग्यावर टाकतात, या विधीचें नाव शिरात आहे.

सय्यद (महाराष्ट्रातील) हे सय्यद अब्दुल कादार गिलाना याच्या एका नातल्याचे वंशज आहेत या नातलगानें ४०० वर्षांपासून दक्षिणेंत येऊन बरेच हिंदू बाटविले. कोंकण मुसुलमान हे देख व पठाण यांच्या मिश्र जातीचे सुन्नीपंथाचे आहेत यांचा धर्मा तादुळाचा व्यापार व सावकारी असून हे भरभराटलेले आहेत गुजरायांतील नैता व मलबारकिना या वरील नवायत या दोन जाती पूर्वी इराणी आखातातून हज्जाद्वि बिन युसक (इ. स. १९९) याच्या भयाने इकडे पळून येऊन, माहीम, बाणकोट व मलबारकिना यावर स्थायिक झाल्या रयात नऊ ते सोळा या शतकांत अरबी व इराणी व्यापाऱ्यांची भर पडला. बाटण्या हिंदूंचे मिश्रण यांच्यात आहे असे त्यांच्या काही भाऊभावावरून दिसते यांचा सांप्रतचा धर्मा शैती, खेता व तोंडुळ आणि इमराती लाकडे यांचा व्यापार होय अजगर हे असरे व सुमधी इत्येविक-तात (आतार पहा) बागवान हे औरंगजेबाने बाटविलेल मराठी कुणबी होत धोबीहि मूळचे हिंदू होत, यांना मुसुलमानात हलके समजतात यांचीहि प्रवृत्ति बागवानाप्रमाणे हिंदुधर्माकडे विशेष दिसते हेहि गोमास खात नाहीत, गोपा पाळीत नाहीत व हिंदूंचे सण करतात कसायातील गुजराथी बकर कसाई हे मुसुलमानी असलांत वसलेल्या अकपाणाचे वंशज आहेत दक्षिणी बकरांनी लाऊ सुलतानी असे नाव आहे कारण हे मूळचे लाऊसंप्रदायी हिंदू खाटिक होते, त्यांनी टिप्पुने बाटविले यांचाहि प्रवृत्ति हिंदुधर्माकडे विशेष दिसते. (कसाई पहा)

अनेहिलपट्टणच्या हिंदू राजांनी शिया धर्मापदेशकांना फार सहाय्युभूतीने वागविले पण रया धर्मापदेशकांनी पुष्कळ हिंदू बाटविले तेच हे बोहरा होत मेमन बागसधर्मी माहिती 'कच्छी मेमन' लेखांत आढळेल ताय हा जात गुजराथेंत बल-साऊकडे आढळते तुर्कस्थान व अरबस्थान यांच्या दरम्यानच्या ताय शहरावरून यांना हे गांव मिळाले असले इजिप्त (इजिप्स) या एका प्रेषिताने यांना शिवण्याची कला शिकविली अशी कथा आहे एक हजार वर्षांपूर्वी सिधमर्ये आलेल्या परकी-यांचे व बाटण्या गुजराथाचे मिश्रण या जातीत असावे याचा धंदा शेतकी व मजुरी हे हूनकी घालेचे सुन्नीपंथी आहेत बाह्य हे मूळचे गुजराथी कोथी असून सुमारे १२५ वर्षांपूर्वी बाटले गेले असावे यांचा धंदा खादी इमाल वगैरे विणण्याचा यांच्यांत सुन्नी-हूनकी व शक्ती हे दोन्ही पंथ आहेत. शिपाई हे सगलामागांत प्रथमतः होते, हल्ली ते ठाणें शिरण्यांत पसरले

आहेत हे सुन्नीहूनकी पंथा आहेत हजाम हे मूळचे हिंदू व गुजराथीतील रहिवासी सुन्नाहनाकापथा असून धार्मिकसरकार फारसे करीत नाहीत जुलाहा किंवा मोमीन यांचा धंदा जुगडी इमाल लुग्या वगैरे विणण्याचा आहे हे काही सुना व काही शियापंथी असल्याने यांच्यात बऱ्याच पोटाजाता झाल्या आहेत मूखेपणावद्दल मामानांची प्रसिद्धि आहे

मुसुलमानांत नायकिणाचा धंदा करणाऱ्या काही वायका असतात नाशिककडील या वाया सुन्नीपंथाच्या असून, त्यांचा पोपाख व भापा हा मराठ्यासारखा असतात आपल्या घरात प्रारंभ करण्याचा दिवस व मिसी (दातपण) चा दिवस हे यांचे मुख्य दिवस असतात (कसबी व कसबीण पहा)

नैकवारी मुसुलमान हे पुणे, नाशिक, खानदेश, नगर इकडे आहेत हे हैदराबाद मराठी वगैरे मूळचे हिंदू, आरगपट्टण पडल्यावर ते म्हैसूर सोडून पेशव्यांच्या सैन्यात दाखल होऊन इकडे आले अद्यापिहि यांचा पोपाख, आचारविचार व भापा मराठी आहे, यांचा पंथ सुन्नी, पेशा शिपाईगिरीचा आहे पिजारा व तेली जात नाशिक-नगर-कडील मूळची गुजराथी हिंदू असून धंदा तेल काढणे व कापूस पिजणे व पंथ सुन्नी आहे पिजाम्याला नझाक असे एक नाव आहे (पिजरी पहा) सैकलगर हे ५०-७५ वर्षांपूर्वी बाटले गेलेले मूळचे हिंदू, भापा मराठी कानडा-हिंदुस्थानीमिथ हे अजकडे असून लोहारी काम करतात व तांब्याची मोड घेतात कामजी अथवा कागदी लोक हे पुण, नाशिक, खान-देश, दौलताबाद या भागात आढळतात, भापा हिंदुस्थानी, पंथ सुन्नी, धंदा कागद करण्याचा, परदेशी कागद वेळ लाग-ल्यापासून याचा धंदा बुडाला, तरी पण सावकारी जमा-खर्च सिद्धिण्यासाठीं अजूनहि यांचा कागद वापरतात तांबड हे मूळचे मारवाड व राजपुताण्याकडील, भापा घेडगुजरी मारवाडी, आगाने मजबूत, कट्याळ, धंदा तांब्याची मोड घेणे व भांडी बनविणे, पंथ सुन्नी, रयात काही बहायाहि आहेत, यांना कुराण रोंडपाट येते रयांनी हाफीज ही पदवी मिळते मलबारी मुसुलमान हे मुबई-मद्रासपंथेंत कातड्याचा व्यापार करतात नारळ, फोफो, खजूर, काचेच्या अथवा लोखेच्या वागड्या वगैरे मिश्रत हे विकतात हे दणकट व कंसाळ फार असून नारळ फार खातात 'नारळ खातो म्हणून आम्ही पेंसाळ, असे ते म्हणतात हे स्वभावाने तापट, धर्मेवेडे व चांडखोर, भापा मलबारी, लकडासा हे इमराती व जळाऊ लांकडाच्या वजारा चालतात हे सुन्नीपंथाचे आहेत मुलवान हे सहाद्रीच्या पठारावर आढळतात हे सुन्नी पंथी पण धर्माच्या बाबतीत अशानी आहेत सण बहुतेक हिंदूच च पाळतात. भापा खानदेशी व गुजराथी, हे तापट व भांडखोर असून धंदा हुके मासे विकण्याचा, शेतकी व गुरांचा व्यापारहि करतात [बहायिदियर]

मुसुलमानांनी काय द्या —मदिना येथील आध मुसु-लमानांनी सध्यामध्यें महमद न्यायाधिकांचे काम करू

लागला तेव्हापासून याला प्रारंभ होतो. देवाचा दूत या नात्याने याने न्याय निवडिले आणि त्याचा कोणताही निकाल सर्वमान्य ठरला. तथापि, आपल्या नवीन घर्मागुसारहि करक करणे आवश्यक नसेल तेव्हा, मदिना येथील स्थानिक कायदा व रूपांचे अवलंबन करणे त्यास योग्य व हिताचें वाटे. त्यामुळे असे होई की, रयाने दिलेले निकाल किरयेक वेळां मदिना येथील अरबी टोळ्यांच्या चालीरीतींत घडून असत; किरयेक वेळां ते यहुदी लोकांच्या कायद्याला घडून असत; केव्हां मजेच्या त्याच्या अनुयायांना माहीत असलेल्या व्यापारी कायद्याप्रमाणे असत, तर केव्हां स्वतःच्या न्यायबुद्धीला योग्य वाटतील असे असत. पण यामध्ये मुसुलमानी कायद्याची स्वतंत्र पद्धत किंवा कोट बनविण्याचा त्याचा विचार होता असें दिसत नाही. मरणसमयी, कुराणान्तर्गत विशिष्ट नियम व स्वतः दिलेला निकालाचा मोठा संग्रह त्याच्यामागे राहिला. महंमदाच्या मरणाबरोबर मुसुलमानी कायद्याच्या संग्रहास बारीत सुरवात झाली. दाव्यांचे निकाल देणे जरूर पडे त्याकरिता कुराणाचा प्रथम आधार घेत असत; आणि अंदाज तेव्हां महंमदाचे निकाल प्रमाण मानीत. त्यापुढील आधार म्हणजे मदिना येथील परंपरागत आलेले नियम; आणि शेवटी न्यायाधिकाची न्यायबुद्धि. बरील कारणांमुळे महंमदाच्या निकालांना मोठे महत्त्व प्राप्त झाले व त्यांचा संग्रह काळजापूर्वक होऊं लागला. परंतु रम्यतेक कवचील्ल सुरवात झाली. परस्परविरोध पक्ष स्वतःच अनुकूल असे आधार व महंमदाची वचने आपल्या खात्रीत टिपणांतून काढून दाखवू लागले. आणि हळूहळू या परस्परविरोधी वचनांच्या आचारावरच मुसुलमानी संप्रदायांत व कायदांत निरनिशेकें पंध (फूल्स) उद्भवले.

मुसुलमानी राज्यविस्ताराबरोबर मुसुलमानी कायद्याच्या बाटीस दुसरी एक मदत मिळाली ती रोमन कायद्याची. कारण मिकलेल्या रोमन प्रांतामध्ये काम करणाऱ्या मुसुलमान न्यायाधिकांस रोमन कायद्याचा आधार घेण्यास प्रथमप्रथम मुसुलमानी कायद्याची मान्यता असे. त्यामुळे मुसुलमानी कायदांतील पुष्कळ शब्द व तरने रोमन कायद्यावरून बनलेले दिसून येतात.

गुढे उमईद घराणे नष्ट होऊन अरबी वळणाच्या खलिफांच्या कारकीर्दीस सुरवात झाली. या खलिफांच्या अम्मलाच्या प्रथमशतकांतच चार कायदेपंथ निर्माण झाले ते आजहि अस्तित्वात आहेत. पहिला पंथ अबुहनीफाचा. तो जरय नव्हता म्हणून मदिना येथील चालीरीतीबद्दल त्याला फारशी आवड नव्हती. त्याची कुराणावर आस्त भिस्त असे. कुराणमतापुरीधाने हनीफाने आपल्या बुद्धिबलाने स्वमतापुक्कल असे अनेक समाजसिद्धांत काढले. त्यामुळे मुसुलमानी कायद्याची वाढ होऊन त्याला अधिक व्यावहारिक स्वरूप आले चारहि कायदेपद्धतीत आज हनीफाचा पंथ प्रमुख आहे. दुसरा पंथ मलीकचा—मलीकच्या पंथांत दोन

तरने अधिक शिरलीः (१) सार्वजनिक हित समाजाला विधातक असल्यास रुढ कायदाहि बाजूला पडूं लागला. (२) ऐकमस्य; महंमदाच्या मरणानंतर ह्यात असलेल्या त्याच्या सहचारांचे एखाद्या विषयावर एकमत असल्यास त्यांचा निकाल कायम मानीत. त्याचा 'मुवत' नांवाचा सर्वांत जुना कायदेग्रंथ आज अस्तित्वात आहे. तिसरा पंथ अश-शफीचा (यसु सन ८२०). हा मलीकचा शिष्य होता. त्याने परंपरेस फार महत्त्व दिले. रयानां कुराणाहूनहि अधिक मान असे. त्याच्या पंथाचे तीन आधारः—(१) कुराण, (२) रुडी, (३) मुसुलमानी लोकांचे ऐकमस्य [तुर्कीच्या बाघरांति माझ्या लोकांचे एकमत कधीच होणार नाही.] बबया हनबलचा पंथ. सन ८८५ मध्ये हनबलच्या मृत्यूनंतर त्याच्या शिष्यागोने हा पंथ काढला. ऐकमस्य व साधर्म्य या दोन्ही तत्वांचा अस्वर स्वाकार करून या पंथाचा विशेष भर कुराण व परंपरेवर असे. हा पंथ सर्वांत लहान होय. या चार पंथांपैकी, सर्व ठिकाणचे तुर्क लोक, मध्य-आशिया व उत्तरहिंदुस्थानातील मुसुलमान हनफीपंथाचे आहेत. दक्षिण हिंदुस्थान व मलाया येथील, दक्षिण ईजिप्त व सीरिया यांतील लोक शफीपंथाचे; उत्तरईजिप्त, पश्चिम-ईजिप्त व उत्तरआफ्रिकेमधील लोक मलीकपंथाचे; मध्यअरब-स्तानातील बहायी हनबलपंथाचे आहेत. या सर्व कायदेपंथांतील नियमांचे रोमनकॅथोलिक धर्मपंथातील नियमांशी बरेच साम्य आहे. मुसुलमानी धर्माच्या व राजदरबारा बाडीकरिता मिकलेल्या देशातील लोकांचे रुढ कायदे व चाली मुसुलमान पुढ्यांना मान्य कराव्या लागल्या व त्यांचा कायदेपुस्तकात समावेश करावा लागला. जुन्या मतांनाच चिकटून राहणारे अनेक लोक असत, परंतु त्यांच्या मतापेक्षा निरविराळ्या मुसुलमान राजांच्या ह्छेप्रमाणेच कायदे बनत असत. यामुळे प्रत्येक मुसुलमानी देशांत निदान दोन कायदेपद्धती असत. एक विवाह, वारसा इत्यादि खाजगी बाबतीतील धार्मिक कायदा व दुसरा स्थानिक रुडी व राजांचे हुकुम यांच्या आधारे बनलेला कायदा.

याप्रमाणे मुसुलमान लोकांकरिता व्यवस्था होती, आतां मुसुलमानी देशांतील मुसुलमानेतरांकरिता कोणता कायदा असे ते पाहू. येथे प्रथम हे सांगितले पाहिजे की, मुसुलमान आपल्या देशांतील मुसुलमानेतरांचा अर्धत तिरस्कार करीत, कारण मुसुलमान देशांत परधर्मी लोक आणवे हा कल्पनाच यांना असणं वाटे; इतकेच नव्हे तर सर्व जग मुसुलमानीपंथाचे व्हावे असे त्यांचे ध्येय. यामुळे परधर्मीयांकरिता कायदासंबंधी ते कोहीच सोय करीत नसत. अशा स्थितीत परराष्ट्रीय बाकिलाच्या अमलाखाली आपापल्या देशांतील कायद्याप्रमाणे त्यांचे व्यवहार चालत सारांश कोणत्याहि मुसुलमानी देशात कायदांचे तीन प्रकार असतः—एक शुद्ध मुसुलमानी कायदा; दुसरा मिकलेल्या लोकसमाजातील रुढ कायदा; व तिसरा मुसुलमानेतरांचा स्वदेशीय कायदा.

आंतील मूतस्रदा अगर गांठी दिसतात. (३) क्ष किरणांविहि या कामी उपयोग करतात. (४) गुदद्वारांत थोट घालावें व ओंठपोटावर हाताचा बरा दाग ठेवावा म्हणजे गुदद्वारांतील थोटास लहान मुलाचा मूतस्रदा लागतो.

८ व १४ र.—श्रावक्रियेने (१) त्याची मुकटी करून अलीकडे बहुधा मोठ्या माणसांचा किंवा मुलांचा मूतस्रदा काढतात. (२) मूतस्रदा अति मोठा अथवा कठिण असेल तर किंवा मूतमार्ग लहान असेल व, मूत्राशयाचा अंतर्भांग प्रोस्टेटपिंड बराच विकृत असेल तर खाजच्या बाजूने छेद करून म्हणजे जुन्या पद्धतीनें हि मूतस्रदा काढावा.

अमरीभजनः—म्हणजे स्वरुपाची एव शस्त्रक्रियेनें करणें. प्रथम क्षीरोकासनें पुंगी आणल्यावर रोग्याच्या कमरेखाली एक उशी ठेवावी. मूत्राशयांत आठ ऑंस कोमट पाण्याची पिचकारी मारून अमरीभजनकशास्त्रानें खडपाची मुकटी करावी. त्यानंतर शोषकधनानें मोठ्या मूत्रशलाकेवाटे ती सर्व मुकटी आकारिली मारून शोषकधनप्राप्त एक कनिचा कुणा अश्वी त्यांत येऊन पडते. मूतस्रदाचा श्रावक्रियेचाचून खात्रीचा अन्य उपाय नाही. आरज नैपकात व भायें वैद्यकीय मूत्रांतील क्षार विरघळून डाळ्याची कांहीं औषधे आहेत पण ती घालितेनंतर खडे पुन्हां व होऊं देण्यास उपयोगी आहेत. लहानसा मूतस्रदा जरी आत विरघळायच्या राहिला तरी त्यावर भर घेऊन पुन्हां रोग वाढतो.

मूत्रपिंडदाह, ती म व दी प दा ह.—हा रोग तीम व दीपकाशीन अशा दोन स्वरूपांत नजरेस येतो. दोन्ही प्रकारच्या दाह्याची साधारण लक्षणेः—उपशान्त आल्युमिन नावाचा सांख्यिक पदार्थ आणि व त्याबरोबर रक्त व मूत्रनळ्याच्या खरपुड्या आणि, जळोदर, रक्षाशय व रक्षावाहिन्या यात होणारा बदल, नेत्रांतील विकृति व मूत्रविपक्षोपण ही आहेत. या रोगाचा पूर्ण शोध ईंग्लंडातील डॉक्टर ब्राइट यानें लाविला.

तीम दाह्याची लक्षणेः—पदार्थामुळे प्रथम थंडी वाजून मोठा ताप येतो, व होऊं दुपेंत. चैन पडत नव्हां, पेन्या येतात; आणि उलट्या होतात. कुर्शात आणि पाटांत मूत्रपिंडाच्या ठिकाणी वेदना होऊं लागतात. वृद्धास सूज येऊन पीडा होते व त्यांतील गोळी कधी वर चढते. हालचाल केल्यानें दुःख जास्त वाढतें. लहान फार लागते व शौचास अवरोध होतो. पुष्कळ वेळां लघवी करण्याची इच्छा होते परंतु ती अवधी थोडी आणि अति हाल अगर काळसर हाल रंगाची होते.

रासायनिक परीक्षणः—उपशान्त आल्युमिन फार सापडतें व तिचे विशिष्ट गुणत्व १-२५-३० पर्यंतचे वाढतें. सूक्ष्मदर्शक धनानें पाहिले असतां तीत रक्षाच्या सालपेची (कण), कायमरीन, एपिथियम अथवा पुत्राचे कण दिसतात. याशिवाय मुख्य लक्षण म्हणजे जळोदर व शरीर मुजगें. बरा होण्याचें

लक्षण म्हणजे लघवी निघवू लागून साक व पुष्कळ होऊं लागते. आल्युमिन कमी कमी जाऊं लागून व दूधहि उत्तरें लागते. दोन्ही मूत्रपिंड एकाच वेळां विघटले असले तर लघवीची उत्पत्ति अगदीच थांबते व रोग्यास मूत्रविपक्षाचा होऊन वैद्यकी येते व मृत्युहि येण्याचा संभव असतो.

दीप दाह्याची लक्षणेः—मूत्रपिंडदाह रोग पूर्ण बरा झाला नव्हां तर कायमचा होऊन त्यातील लक्षण नेहमीची होतात. शिवाय दुसरी लक्षणे येणेंप्रमाणेंः—आल्युमिन आणि फॉस्फर कमी होतें. परंतु मूत्राशयातील खसपुन्या फार जातात. चेहरा पांढुर रंगाचा अथवा पाडल्या मेण्यासारखा तेजोहीन दिसतो. ताप नसतो. लघवी पुष्कळच होऊं लागते, हृदय विघटून मोठें होतें. लघवीचें विशिष्ट गुणत्व कमीच असतें (१००१-०५). अशक्ता फार येते, व रक्त अति पातळ होऊन विघटत.

उपचारः—तीमरोगात मूत्रपिंडाचे अडलेलें कार्य दुसऱ्या इंदियाच्या मार्गे करून घेण्यासाठी रेंवड व रेंवडक औषधे घ्यावीत व पाठीवर मूत्रपिंडाच्या स्थानाच्या वर गरम शेक करावा अथवा मोहरीचा लेप द्यावा. पण क्याथ्यारीसीसचे पॅलिस्तर मात्र माझे नये. रोग्यास अंधारणांत निजवून ठेवावा. कपडे गरम घालावेत. खाण्यापिण्यास फक्त दूध व कांजी घ्यावी. पचत नसेल तर दुधयाची गरम करून घ्यावे. लघ्वे स्वच्छ पाणी पुष्कळ घ्यावे. उतार पदल्यावर लोहयुक्त रक्त दुधारण्याची औषधे घ्यावीत. सर्दीस फार जपावे. मांस व दारू मज्जे करावी. दीपदाह्यासहि हेच उपचार करावे. मॅन्स विधांति घ्यावी पाय निघेल व रेंवड होतील अशी औषध घ्यावी. दुधावर न रहातां आल्यास पिठाभादावावर रहावे.

मूत्राशय व प्रोस्टेटपिंड यांचे रोग—मूत्राशयात मूत्र कमी अगर जास्त वेळ कोडून रहातें व त्यामुळे या इंदियास नावा प्रकारचे महत्वाचे रोग होतात. प्रोस्टेटपिंड याच्या खालीच चिकटून असल्यामुळे तो पिंड विकृत झाला असतां दोहोंच्या लक्षणांमध्ये पुष्कळ साम्य असतें. म्हणून दोन्ही प्रकारच्या रोगांचे एके ठिकाणी वर्णन करणें युक्त आहे.

मूत्राशय व दाह—इंदियाच्या आंत स्लेन्मावरण त्वचा असते, तीत द्रुपित जंतूंचा प्रवेश होऊन दाहक्रिया सुरू होते. हे जंतु मूत्रनलिकामार्गे अगर मूत्रपिंड किंवा रक्षांतून तेथें शिरकाव करतात. क्षीरपात तर योनिद्वारासार्थे येथें जंतु प्रवेश होतो. हा जंतुप्रवेश होण्याच्या आगोदर प्रोस्टेटपिंडवृद्धि होऊन किंवा मूत्रकृच्छ्रसंकोचन, मूतस्रदा इत्यादि कारणांनी रक्षाचा आतील भाग विकृत होतो, किंवा क्षय किंवा टावकाद्वज्जराचे जंतु अथवा व धुतलेली शलाका रोग्याच्या मूत्राशयांत घालणें अगर मूत्रमार्गांत असलेला पृ होहि मूत्राशय द्रुपित करितात. लघवेवर लघवी व तीहि ओढयोधी होणें, अव-रतां न येणें, आण होणें अगर रक्त पडणें अगर अति तांबडी लघवी होणें यांची लक्षणे होत. अमोनियाची पाण येणारा पृहि लघवीत होऊंघोळा अवतो.

भविष्यकाळांत या तीन आधारांवर मुमुलमानी कायद्याची वाढ होत आणार असें दिसते.

मुस्तफावाद—संयुक्तप्रांत, मैनपुरी जिल्ह्यांतील वायव्येकडील तहसील. क्षेत्रफळ ३१८ चौरस मैल व लोकसंख्या दीड लाखावर आहे. खेळांची संख्या २६५ असून तहसीलचे मुख्य ठिकाण अखाना आहे. जमीन सुपीक आहे.

मुळा—ही भावी सवैत्र माहोत आहे. याच्या अनेक जाती आहेत. याचा आकार गोल/पासून तो फुटभर लांब व २ इंच जाडीपर्यंत नाना प्रकारचा असतो. रंग पांढरा, पिवळा, तांबडा, गुलाबी, काळा व तुरंगीदि असतो. मुळ्याच्या कित्येक जातींत तिखटपणा कमी असतो. मुळा " द्विवार्षिक " वनस्पतींपैकी आहे. सामान्यतः थंडी संपल्यावर लाविलेल्या बियांस मुळे चांगले पोसतात. परंतु कोकणांत रत्नागिरी जिल्ह्यात थंडीच्या दिवसातच मुळे होनात पावसाळ्यांत अगर उन्हाळ्यांत मुळीच होत नाहीत असा अनुभव आहे.

मूग—मुगाचे पौक इतर ठिकाणपेक्षा धारवाड, विनापूर जिल्ह्यात फार मंडळाचे आहे. अहमदाबाद, सानदेश, अहमदनगर आणि सातारा येथे विशेष पैरा होतो. देशावर व कर्नाटकात याचे स्वतंत्र पौक शाळू व गवहांपूर्वी येण्याची घनपच ठिकाणी चालू आहे. मूग खरीप व रब्बी या दोन्ही हंगामांत पेरतात. कुलुषा व कारवार जिल्ह्यात हें पौक कार्नि-कात वेतात. ज्ञात कापून घेतल्यावर जमीन दोन वेळा नांगरून ती चार पाच दिवस तापल्यावर मूग हातानें फेंकून पेरितात. नंतर नांगरानें बारी मिशळून त्यावर फळी फिरवितात. बियांचे दरएकरा प्रमाणः—देशावर स्वतंत्र लागवडीस ६-८ पौंड; कोकणातील रब्बी पौक १५-२० पौंड व देशावर व कर्नाटकात मिशळीचे पौक १२-२० पौंड. खरीप पौक जून महिन्यात पेरिल्यास तें आक्टोबरात तयार होतें व रब्बी पौक आक्टोबरात पेरून जानेवारी, फेब्रुवारीत तयार होतें.

उत्पन्न.—हें धान्य दरएकरा ५००-६०० पौंड स्वतंत्र व १५०-२०० पौंड मिशळीचे आणि भूस (मुळा) ३००-४०० पौंड होतें. मुगाच्या नुसत्या हिरण्या येणाहि खातात मुगाची डाळ पशुकर समजतात. उददप्रमाणेच त्याचे भूस गुरांना चालतात.

मूतखडा—लघवीमध्यें नैट्रोजनयुक्त अन्न पचून शेप राहिलें उत्सर्जित द्रव्य यूरिकऑसिड असतें. तें रक्तिक रुपानें अथवा सोडा व अमोनियाशी मिश्रित होऊन मुकटी-सारखें विटकराच्या रंगाचें अशा दोन भिन्न स्वरूपांत आढळतें. मानवी शरीर क्षाण क्षालें असता नैट्रोजनयुक्त पीथिक अन्न न पचून हें कीट जमूं लागतें यामुळे अशी क्रिया योज्याशा प्रमाणांत ज्वरामध्ये, क्षयासारख्या शरीर क्षम-विनाच्या रोगात व अति घाम भाईल इतका फायोळ व्यायाम केल्यानें लघवीत मुरु झालेली आढळते. ज्यामानां थमो-त्पन्न उण्यात गोबर होऊन व्यायाम व क्षीण होईल त्यामानां हें ऑसिडद्रव्य निर्माण होतें अशी क्रिया सुरु

झाली असतां तीस उपाय म्हणजे रोग्याचा नैट्रोजनयुक्त पीथिक आहार कमी करून त्यास पाणी बरेंच व बरेंचवर पात आण्यास सांगवें. विलायती मीठ किंवा त्या प्रकारची क्षारयुक्त सारक औषध देऊन कोठ्याच्या मागे घरीरांत मूल-द्रव्याचें उत्सर्जन व्हावें व तें मुत्रपिंडामागे कांही कारूपयेंत होऊं नये अशी व्यवस्था ठेवणें जरूर असतें.

जी लघवी मूकयुक्त असते तींत अमोनिया व म्यग्नेशियाचे फास्फेट क्षार विरघळत नाहीत म्हणून त्या क्षारांचे जाड कीट मुत्राशयांत अगर मुत्रपिंडात जमूं लागतें. याकरिता मुत्राशय नेतुघ्न औषधाच्या पाण्यानें पुचून बरा करावा. आम्ल लघवी असणाऱ्या लोकांत यूरिकऑसिड किंवा आर्से-लेट ऑफ साईमिमिश्रित मूतखडा प्रथम बनतो, व तो मुत्रा-शयात दाह उत्पन्न करतो. अशा रीतीनें आतील गाभा यूरिक ऑसिड किंवा आर्सेलेट ऑफ साईम व वरील फास्फेटचे थर अशा भला मोठा व कधी तर सर्व मुत्राशय व्याप-णारा असा मूतखडा तयार होतो. कधी असें घडतें की लघवीमध्यें सर्वेच क्षार वाजवीपेक्षा जास्त असतात, आणि मग ते रक्तिकरुपानें मुत्रमार्गांत कोठें तरी जमूं लागतात. याची वाढ अपली की मुत्रपिंडात लहान मूतखडा तयार होऊन तेथेच राहता अगर खाली मुत्राशयात वाहून येतो, व त्यावर आणखी क्षाराची पुढे वसून मोठा मूतखडा तयार होतो. ब्रियांचा मुत्रमार्ग बराच विस्तृत असल्यामुळे लहानसे मूतखडे मुत्रोत्सर्जनाच्या वेळी लघवीतून सहज पडून जातात. मुलांमध्ये असा बारीक मूतखडा मुत्रमार्गांत अडकून मुत्रा-बरोप होतो. अशा वेळीं धातूची नलिका घातून पाहिलें असता तिच्या टोंकास मूतखडा स्पष्ट लागल्याचें दृशन होतें व तो अगदी मुत्राशयाच्या मुलाशी असल्यास अति डकलून काढता येतो व मुत्रमार्गाच्या मधोमध अडकून बसल्यास तीक्ष्ण चाकुनें त्याशरीर मांसल भागांत उभार छेद करून त्या जख-मेंतून तो काढून घ्यावा. मूतखडा बनला म्हणजे तो मुत्राश-यात छुपूं लागून बरेचवेळ लघवी करणाऱ्या इच्छा उत्पन्न करतो व तेथें पुष्कळ चिंचट खावाहि उत्पन्न होतो, व लघवीत फांट जमून त्याचे थर जमूं लागतात. लघवीच्या शेवटी मुत्रा-शय संकोचन पावून आतील कुगलेच्या रजबाहिऱ्यांत मूत-खड्याच्या घर्पणानें इजा होऊन लघवी आटोपल्यावर थोडें रक्त पडतें. नंतर मुत्राशयादाह होऊन पुन्हाचा प्रवेश होतो. दुःख असतें पण ते शिष्टाच्या टोंकाशी असतें. लघवीच्या वेळीं मध्येच एकदम प्रवाह बंद पडतो.

खात्री लघ्वी क प रं शा कर ग्या ची री तः—(१) खालं-डाची नलिका मुत्राशयात घालावी. खडा असेल तर ती नलि-केन लडखडतांम समजतो व आवाजहि ऐकूं येतो. तो लहान-मोठा आहे, मक अगर फाटण आहे किंवा सुडा आहे किंवा अडकलेला आहे याचेंहि साधारण अनुमान नलिकेनें करता येण्यासारखें आहे. (२) मुत्राशयांतरदर्शक नलिकेच्या योणानें तिच्या टोंकाशी असलेल्या बारीक विनेच्या दिव्यानें

भांतील मूतस्रदा अगर गांठी दिसतात. (३) क्ष किरणांचाहि या कर्मा उपयोग करतात. (४) गुदद्वारात बोट घालावे व ओट्यांऐवजी हाताचा बरा दाब देवावा म्हणजे गुदद्वारातील मोठस लहान मुलाचा मूतस्रदा लागतो.

उ प चा र.—शस्त्रक्रियेने (१) त्याची मुकडी करून अलीकडे बहुधा मोठ्या माणसांचा किंवा मुलांचा मूतस्रदा काढतात. (२) मूतस्रदा अति मोठा अथवा कठिन असेल तर किंवा मूत्रमार्ग लहान असेल व मृत्राशयाना अंतर्भाग प्रोस्टेटपिंड बराच विकृत असेल तर खालच्या बाजूने छेद करून म्हणजे जुन्या पद्धतीनेहि मूतस्रदा काढावा.

अश्वरीभजनः—म्हणजे खड्याची पूड शस्त्रक्रियेने करणे. प्रथम झोरोकाराने सुंगी आणल्यावर रोगाच्या कमरेखाली एक उशी ठेवावी. मृत्राशयात माठ आठ कोमट पाण्याची पिचकारी मारून अश्वरीभजनकालाने उड्याची मुकडी करावी. त्यानंतर शोषकयंत्राने मोठ्या मृत्रालाकेवाटे ती सर्व मुकडी आकापिली जाऊन शोषकयंत्रास एक काचेचा कुगा असतो त्यांत येऊन पडते. मूतस्रदास शस्त्रक्रियेबाबून खात्रीचा अन्य उपाय नाही. आरल वैद्यकात व आयुर्वेदात मृत्रांतील क्षार विरघळून टाकणारी काही औषधे आहेत पण ती शस्त्रक्रियेनंतर खडे पुन्हा न होऊं देण्यास उपयोगी आहेत. लहानसा मूतस्रदा जरी आत विरघळायचा राहिला तरी त्यावर भर घेऊन पुन्हा रोग वाढतो.

मृत्रपिंडदाह, ती म व दी षे दा ह.—हा रोग तोंड व दोषकाळीन अशा दोन स्वरूपांत नजरेस येतो. दोन्ही प्रकारच्या दाह्याची साधारण लक्षणेः—लघवीतून आलव्युमिन नावाचा सार्विक पदार्थ जाणें व त्याबरोबर रक्त व मूत्रनळ्याच्या खरपुड्या जाणें, जलोदर, रक्ताशय व रक्तवाहिन्या यात होणारा बदल, नेत्रातील विकृति व मूत्रविपक्षोपण ही आहेत. या रोगाचा पूर्ण शोष ईंग्लंडातील डॉक्टर ब्रॉस्ट याने साविला.

तोंड दाहाची लक्षणेः—पदार्थाने प्रथम थंडी वाजून मोठा ताप येतो, व दोर दुखते. नैन पडत राहो, येण्या येतात; आणि उलट्या होतात. कुशांत आणि पाठीत मृत्रपिंडाच्या ठिकाणी वेदना होऊं लागतात. बुडणास सून येऊन पीडा होते व त्यांतील गोळी कधी वर चढते. हालचाल केल्याने दुःख जास्त वाढते. लहान फार लागते व सौचास अवरोध होतो. पुष्कळ वेळां लघवी करण्याची इच्छा होते परंतु ती अगदी थोडी आणि अति लवळ अगर वाळसर खाल रंगाची होते.

रासायनिक परीक्षणः—लघवीत अलव्युमिन फार सापडत व तिचे विशिष्ट गुणत्व १-२५-३० पर्यंतहि वाढते. सुक्ष्मदर्शक यंत्राने पाहिले असता तीत रक्ताच्या टाळपेशी (कण), फायब्रीन, एपिथियम अथवा पुत्राचे कण दिसतात. यानिवाय मूत्रय लक्षण म्हणजे जलोदर व शरीर सुजणे. बरा होण्याचे

लक्षण म्हणजे लघवी निशेड लागून साफ व पुष्कळ होऊं लागते. आलव्युमिन कमी कमी जाऊं लागून व सूजहि उतरूं लागते. दोन्ही मृत्रपिंड एकाच वेळां विघटले असले तर लघवीची उत्पत्ति अगदीच थांबते व रोग्यास मूत्रविपक्षाचा होऊन बेझिडि येतो व मृत्रपिंड येण्याचा संभव असतो.

दीर्घ दाहाची लक्षणेः—मृत्रपिंडदाह रोग पूर्ण बरा झाला नाहीं तर कायमचा होऊन त्यातील लक्षणें नेहमीनी होतात. शिवाय दुसरी लक्षणें येणेंप्रमाणेः—आलव्युमिन जाणें फारच कमी होतें. परंतु मृत्राशयातील खरपुड्या फार जातात. वेदना पाडुर रंगाचा अथवा पाडव्या भेगासारखा तेजोहीन दिसतो. ताप नसतो. लघवी पुष्कळच होऊं लागते, हृदय विपडून मोठें होतें. लघवीचे विशिष्ट गुणत्व कमीन असतें (१००२-०५). अशक्तता फार येते, व रक्त अति पातळ होऊन विघटतें.

उपचारः—तीव्ररोगात मृत्रपिंडाचे अडलेले कार्य दुसऱ्या इंद्रियांच्या मार्गे करून देण्यासाठी रेंचक व रेवदक औषधे घ्यावीत व पाठीवर मृत्रपिंडाच्या स्थानाच्या वर गरम शेंकक्या अथवा मोहरीचा लेप द्यावा. पण क्याथ्यरॉइडासचे पलित्तर मात्र मारूं नये. रोग्यास अंधरणांत निजवून ठेवावा. कपडे गरम घालावेत. खाण्यापिण्यास फक्त दूध व कांजी घ्यावी. पचत नसेल तर दूधपाणी गरम करून घ्यावे. साधें स्वच्छ पाणी पुष्कळ घ्यावे. उत्तार पडल्यावर लोहयुक्त रक्त सुप्रारंभाची औषधे घ्यावीत. सर्दीस फार नपावे. मांस व दारू वर्ज्य करावी. दोषदाहासहि हेच उपचार करावे. मूत्रस्र विप्रांति घ्यावी पात्र निषेध व रेंच होतील अशी औषधे घ्यावी. दुधावर न रहाता आल्यास पिष्टासाहारावर राहो.

मृत्राशय प्रोस्टेटपिंड यांचे रोग—मृत्राशयात मूत्र कमी अगर जास्त वेळ कोटून रहातें व त्यामुळे या इंद्रियास नाना प्रकारचे म्हट्टावे रोग होतात. प्रोस्टेटपिंड याच्या खालीच विकटून असल्यामुळे तो पिंड विकृत झाला असतो दोहोंच्या लक्षणांमध्ये पुष्कळ साम्य असतें. म्हणून दोन्ही प्रकारच्या रोगांचे एके ठिकाणी वणन करणे युक्त आहे.

मृत्राशय दाह.—इंद्रियाच्या आत लेण्यावरून त्वचा असते, तीत द्रुपित अंतुषा प्रवेश होऊन दाहकिया सुरू होते. हे अंतु मूत्रचलिकामार्गे अगर मृत्रपिंड किंवा रक्तांतून तेथें शिरकाव करतात. तीरोगात तर योगिद्वारमार्गे येथें अंतु-प्रवेश होतो. हा अंतुप्रवेश होण्याच्या अगोदर प्रोस्टेटपिंडासहि होऊन किंवा मूत्ररूपरूपेकोचन, मूतस्रदा इत्यादि कारणांनी त्याचा आतील भाग विकृत होतो, किंवा क्षय किंवा टायफाइड उबराचे अंतु अथवा न घुतलेली घालावा रोग्याच्या मृत्राशयात घालणे अगर मूत्रमार्गांत असलेला पू हाहि मृत्राशय द्रुपित करतात. बरेचवेर लघवी व तोंडि थोडथोडी होणें, आवरतां न येणें, आग होणें अगर रक्त पडणें अगर अति तांबडी लघवी होणें ही याची लक्षणे होत. अमोनियाचा घाण येणारा पूहि लघवीत थोडथोडा असतो.

उपचारः—उपहार अशा सांगित रोग्यास, विछान्यावर निजून रहाण्यास सांगावे. त्याने दिवसातून शक्य असेल इत्या-
गानांनं बरेच वेळा कंबरेपर्यंत कटत पाण्यात एका पातेल्यांत
अगरटयांत बसले. त्यांतून बाहेर येऊन निश्चयावर ओटीपोट
सौम्य तऱ्हेने शेवटें.

पथ्यः—छाण्यास फक्त थंड अगर गरम स्वच्छ पाणी
घातलेलें दूध, मात व इतर पिष्टमय हलके पदार्थ व तूप-
लोण्यासारखे थोडे स्निग्ध पदार्थ घावे. मद्य अगदीं वर्ज्य
कार्ये. लघवी अम्ल असल्यास पोटात सोडावायकाबैनेट किंवा
सायट्रेट हा क्षार घावा. ती जर अल्क्युल असेल तर युरो-
झोपान अगर दुसरीं जंतुप्र औषधें पोटात घालात. लघवीच्या
वेळीं कुंथण्यास लागून त्रास होत असेल तर '—
मेन मार्फिया असलेली सोंगटोच्या आकाराची पोळी दर ३४
तासानीं मूत्रद्वारात ठेवावी. घौचास साफ होत जाईल अशी
व्यवस्था ठेवावी. लघवी अति दुर्गंधमय असेल तर जंतुप्र
औषध रबरी शलाकेच्या मार्गेने मूत्राशयांत घालून तें
इंद्रिय धुवावे. शलोकस २३ फूट रबरी नळी जोडून तीत
नरसाल्यातून जंतुप्र औषध घालावे.

मूत्राघरोध (मूत्रकुच्छ) —जेव्हा लघवी आपोआप होऊं
शकत नाही त्या स्थितीस हें नाव आहे. उरुस्तेम, मंदूचे रोग
व पृश्नसूच्या इनेमुळे ह्या शक्तीचा नाश होतो.

उपाय. —या बाबतीत इतकेंच शक्य आहे कीं दिव-
सांतून दोन तीन वेळां मूत्रशालाकेनें लघवी काढावी व
मूत्राशय जंतुप्र औषधानां धुवावे. चैतन्य उत्पन्न करण्या-
साठीं पोटांत योग्य औषधें घालात. मूत्रकुच्छ, मूतखरा,
प्रोस्टेटवृद्धि या कारणांनीं मूत्रमार्गांत प्रतिबंध होतो. याचीं
गर्भाशयांन्मादवायु, गर्भाशयाचा दाब, मसहाराचे व्याधी,
द्विषः संश्लेश मूत्रमार्गांवरील बाधकिया ह्यां अन्य कारणां

घालून रक्तामिश्रित लघवी निघाल्यास मोजून पाणी मूत्रा-
शयात मरावे व शलाका घालून तितकेंच पाणी परत न
आल्यास मूत्राशय फाटला आहे अथं समजून शस्त्रक्रियेनें तो
शिवावा. लवकर शस्त्रक्रिया केल्यास यशप्राप्ति होते.

सुख केदार ग्रंथी.—बारीक तंतू, धागे व फाटे असलेल्या
गाठी एखाद्या छिद्राप्रमाणें मूत्राशयाच्या खाली उगवतात
पण त्या सौम्य स्वरुपी असतात. म्हणजे त्या इतर भागांत
शिरकाव करून रोग्याचें जीवित धोक्यांत घालीत नाहीत.
त्यांत रक्ताहिण्या अतिशय असल्यामुळे एखादा तंतू दुखा-
वला की, लघवीत रक्त येतें. पण त्यापासून त्रास व पीडा
फारशी होत नाही हें या रोगाचें एक लक्षण समजतात.
असे तुकडे लघवीत सांपडले तर शंकाच नको. ओटीपोटावर
छेद करून निमळ्यानें ती गाठ उपटून काढतात किंवा तोड-
तात आणि ती निघाली म्हणजे रोग साक बरा होतो.

दुष्ट ग्रंथी (क्यानुसर) —आर्तिल स्वचेंच्या एपिथेलियम
पापुदक्याच्या ठिकाणी लहान कालीकुंवरच्या गड्ड्याप्रमाणें
बारीक गाठ होते व तीस देठाप्रमाणें फाहीं नसतें. बरेचवेळ
लघवीं होणें व ती नकळत होणें इत्यादि लक्षणांनीं रोग्यास त्रास
होतो. शस्त्रक्रिया करणें जेथें शक्यच नसतें अशा वेळीं फक्त
बोरकिच्या पाण्यानें मूत्राशय धूत जावा म्हणजे रोग्यास बरें
वाटतें. एकंदरीत ह्या रोग असाध्यच आहे.

मूत्राशयाचें स्पर्शी भवन.—मूत्रकुच्छ इत्यादि कार-
णांनीं मूत्रमार्गांत दीर्घ काळपर्यंत अडथळा उत्पन्न होऊन
बसल्यास, अगर प्रोस्टेटविडवृद्धीनें हि लघवी अति वेळ सांव-
ल्यानें मूत्राशयाचे स्नायू व पडदे जाड व पुष्ट होतात. हीच
स्थिति बराच वेळ टिकून मूत्राशयभेनाची अडचण दीर्घकाळ
टिकली म्हणजे या पुष्टनेऐवजी तेव स्नायू व पडदे अति धम
पडून सिजून पारळ होतात. या उलट अवस्थेस मूत्राशय-

उपचारः—उपहार अशा शयित रोग्यास, बिडान्यावर निमून रहण्यास सांगवें. त्यानें दिवसातून शक्य असेल त्या-
मानां बरेच वेळा कंबरेपर्यंत कळत पाण्यात एका पातेल्यांत
अगरदळांत बसवें. त्यातून बाहेर येऊन निश्चयावर ओटीपोट
धीन्य तऱ्हेनें शेकावें.

पथ्यः—पाण्यास फक्त थंड अगर गरम स्वच्छ पाणी
घातलेलें दुध, भात व इतर पिष्टमय हलके पदार्थ व तूप-
लोण्यासारखे थोडे स्निग्ध पदार्थ द्यावे. मद्य अगदीं बज्य
करावें. लघवी अल्प असल्यास पोटांत सोडाबायकार्बोनेट किंवा
सायट्रेट हा क्षार द्यावा. तो जर अल्क्युफ असेल तर युरो-
ट्रोपिन अगर दुसरी जंतुप्र औषधे पोटात घाबित. लघवीच्या
वेळीं कुंथण्यास लागून त्रास होत असेल तर जंतुप्र
प्रेन मार्फिया असलेली सोंगटोच्या आकाराची गोळी दर ३।४
तासानीं मूत्रद्वारात ठेवावी. चौचास साफ होत जाईल अशी
व्यवस्था ठेवावी. लघवी अति दुर्गंधिमय असेल तर जंतुप्र
औषध रबरी शलाकेच्या मार्गाने मूत्राशयांत घालून तें
इंद्रिय धुवावें. शलाकेस ३।३ फूट रबरी नळी जोडून तांत
नरसाळ्यातून जंतुप्र औषध घालावें.

मूत्राचरोध (मूत्रकृच्छ्र)—जेव्हा लघवी आपोआप होऊं
पाऊन नाहीं त्या स्थितीत हें नांव आहे. उदरतम, मेंदूचे रोग
व पुंजरज्ज्या इजेमुळे या शक्तीचा नाश होतो.

उपायः—या बाबतीत हतवेच दाख्य आहे कीं दिव-
सातून दोन तीन वेळां मूत्रसाठकेनें लघवी काढावी व
मूत्राशय जंतुप्र औषधांनीं धुवावें. चैतन्य उत्पन्न करण्या-
साठीं पोटांत योग्य औषधे घाबित. मूत्रकृच्छ्र, मूतउष्ण,
प्रोस्टेट्यूडि या कारणांनीं मूत्रमार्गांत प्रतिबंध होतो. याचीं
गर्भाशयोन्मादबाध, गर्भाशयाचा दाब, मलद्वाराचे व्याधी,
किंवा सेमाल मूत्रमार्गावरील शल्यक्रिया ही अन्य कारणे
होत. त्यावरील योग्य ते उपाय करावेत.

नष्ट मूत्र—पटकीमथ्ये व मूत्रपिंडाच्या कांही अवस्था-
मध्ये मूत्रच मुळी तयार होत नाहीं, त्या स्थितीस हें नांव
आहे. याचें बरीच व्याधीशीं लघवी फक्त न होण्यांत
साम्य असते. पण पोटांत तपासले असतां किंवा मूत्रशलाका
मूत्राशयांत घातली असतां ते रिक्त असल्याचे आढळते.

मुलास अंधेरणांत लघवी होते त्यास योग्य शक्य लागून
रात्रीतून दोन वेळां मुलास उठवून लघवी करवून मित्रवाचें
म्हणजे ही ओड नाहींशीं होते. पोटांत अंध्युक्त वेलाचीनाचा
अर्क कोही आढळत नाही. मुलास उठाणें निजवें नये.

मूत्राशयमंथन—मूत्राशयमंथन हा उपाय किंवा मार लाव-
ल्यानें होतो अथवा अंगावर गाडीचे चाक जाऊन किंवा कटि-
राष्टि भंग होऊनहि ही इजा होते. मूत्राशयाचा कांही भाग
अंगावरगाने हांभेला नसतो, तेथें जर ही इजा झाली तर
शल्यक्रियेनें तो शिडून टाकून रोगी बचावतो. इतर आप
काटल्यास मात्र अंगावरगदाह होऊन रोगी मरतो. हें इंद्रिय
काटल्याची निश्चय शंका झाली असतां प्रथम मूत्रशलाका

पालून रक्कमिथित लघवी निघाल्यास मोडून पाणी मूत्रा-
शयांत मरावें व शलाका घालून तितकेंच पाणी परत न
आल्यास मूत्राशय काटला आहे असें समजून शल्यक्रियेनें तो
शिवावा. लवकर शल्यक्रिया केल्यास यशस्वी होते.

धुव के दार मंथन.—बारीक तंतू, धागे व फाटे असलेल्या
गांठी एखाद्या झुडुपाप्रमाणे मूत्राशयाच्या खाली उगवतात
पण त्या सौम्य स्वरूपा असतात. म्हणजे त्या इतर भागांत
शिरकाव करून रोग्याचें जीवित धोक्यांत घालीत नाहींत.
त्यांत रक्तवाहिण्या अतिशय असल्यामुळे एखादा तंतू दुखा-
बला की, लघवीत रक्त येतें. पण त्यापासून त्रास व पीडा
फारशी होत नाहीं हें या रोगाचें एक लक्षण समजतात.
असे तुकडे लघवीत सांबडले तर शंकाच नको. ओटीपोटावर
छेद करून निमट्यानें तो गांठ उपटून काढतात किंवा तोड-
तात आणि ती निघाली म्हणजे रोग साफ बस होतो.

दुष्ट ग्रंथी (क्यानसर)—आंताल स्वच्छेच्या एपिथेलियम
पापुदक्याच्या टिकाणी लहान कालीक्युलरच्या गठ्ठाप्रमाणे
पारीक गाठ होते व तीस देठाप्रमाणे कांही नसतें. बरेचवेळ
लघवी होणे व ती नकळत होणें इत्यादि लक्षणांनीं रोग्यास त्रास
होतो. शल्यक्रिया करणे जेथें शक्यच नसतें अशा वेळीं फक्त
बोराकच्या पाण्यानें मूत्राशय धूत जावा म्हणजे रोग्यास बरें
वाटतें. एकंदरीत हा रोग असाध्यच आहे.

मूत्राशयाचे स्थूली भजन.—मूत्रकृच्छ्र इत्यादि कार-
णांनीं मूत्रमार्गांत दांघे काळपर्यंत अडथळा उत्पन्न होऊन
बसल्यास, अगर प्रोस्टेटियिड्यूडिनें किंवा लघवी अति वेळ सां-
वल्यानें मूत्राशयाचे स्नायू व पडदे जाड व पुष्ट होतात. हीच
स्थिति बराच वेळ टिकून मूत्रोत्सर्जनानाची अडचण दांघेकाल
टिकली म्हणजे या पुष्टतेऐवजी तेच स्नायू व पडदे अति भ्रम
पडून शिजून पातळ होतात. या उलट अवस्थेस मूत्राशय-
विरलता किंवा क्षीणता असें म्हणतात.

मूत्राशय स्तंभ.—दुखापत होऊन पुंजरज्जु दुखावली
अगर दबली गेली असतां मूत्र कांढणे अगर नकळत लघवी होणें
ही लक्षणे या व्याधीत होतात. कारण पुंजरज्ज्या कमर-
तले गात्रामध्ये मूत्रोत्सर्जननियामक मज्जास्थान असतें
त्याचे व्यापार घेद पडतात. अशा अर्धवट स्थितीस मूत्राशय-
दुर्बलता म्हणतात. जेव्हा व्याधीस उपाय म्हणजे हतकाच
की मूत्राशय मूत्रानें फुगण्याच्या अयोदरच वेळेवर शलाकेनें
लघवी काढणे व ज्या मेंदूच्या वगैरे व्याधीमुळे अशी
अवस्था झाली आहे त्या व्याधीवर योग्य इलाज करणे.

मूर—हल्लीं हें नांव स्थूलमानानें मोरोकोच्या कोणत्याहि
रहिवाचाला लावतात. परंतु वास्तविक रॉस्या, फक्त मिश्र
वेलाच्या गांघक्याळा ते लावले जातें. याअर्धी वर्षीं संस्थानां-
तील इतर मुसलमान गांघक्यासंबंधाने हि ते उपयोगीत येत.
हिम् व कोमिशियन मटूर (म्द. पाद्यास्य) या शब्दापासून
मूर हें नांव पडलें असावें असें कांहींचें मत आहे. परंतु
मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मूर या शब्दास विशेष महत्त्व नाहीं.